De Gids. Jaargang 34

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1870

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001187001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

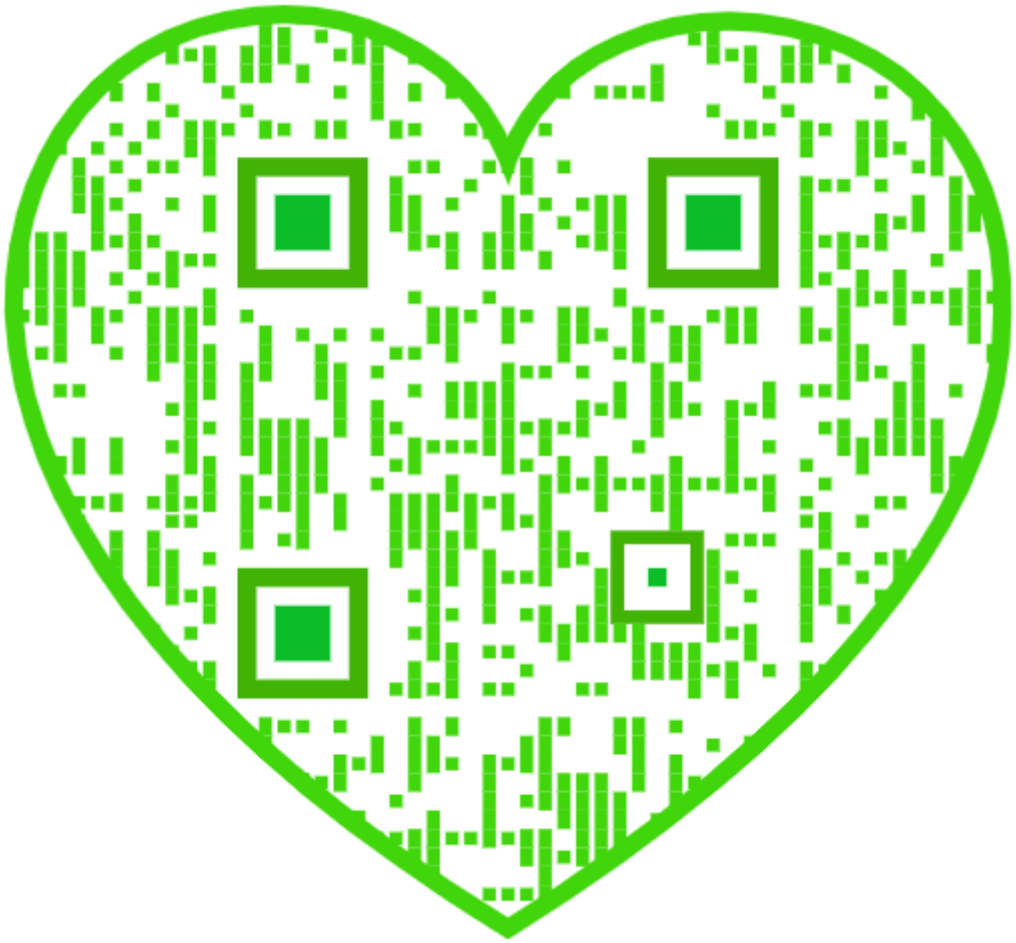

Het ontwerp van wet tot regeling van het hooger onderwijs.

> De tijd is rijp voor eene reorganisatie van het hooger onderwijs.
> JONCKBLOET. 1865.

> Het gebrek zit bij ons niet in de personen, maar in de instellingen.
> POLANO (*Leerboek der heelkunde van Emmert, Inleiding*, blz. 32).

Zoover ik weet, is het door de Regeering op nieuw bij de Staten-Generaal ingediende wetsontwerp tot regeling van het hooger onderwijs nog door geen geneeskundige beoordeeld.

Toch heeft het hooger onderwijs in de geneeskunde, waarmede andere op dit oogenblik hangende vraagstukken in verband staan, dringende behoefte aan een spoedige en doelmatige reorganisatie, dus ook groot belang bij den inhoud van dat wetsontwerp.

De waarheid van het laatste kan de schrijver van dit opstel, door den aard van zijn werkkring, meer dan iemand anders gevoelen; en hij meent plichtmatig te handelen door de gebreken van den tegenwoordigen toestand in het licht te stellen en de vraag te beantwoorden, of het wetsontwerp die gebreken verbetert en rechtmatige eischen bevredigt.

Een volledige beschouwing van het wetsontwerp, met het oog op alle vragen welke ‘hooger onderwijs en inrichting van universiteiten’ doen oprijzen, ligt derhalve buiten mijn plan. Echter kan ik mij niet uitsluitend op mijn beperkt terrein bewegen, daar enkele beschouwingen en uitspraken met de ‘beginselen’ van het wetsontwerp en met de regeling van andere dan de geneeskundige studiën nauw samenhangen.

Men zou het overbodig kunnen rekenen, de gebreken van

den tegenwoordigen toestand bloot te leggen, na alles wat er, in 1865 en later, over geneeskundig onderwijs, geneeskundige examens, de militaire geneeskundige school, enz. geschreven is. De toestand van het hooger onderwijs in dit opzicht zal wel aan de Regeering en aan de wetgevende macht volledig bekend zijn. Toch geloof ik dat het noodig is ter waardeering mijner beoordeeling van het wetsontwerp, op eenige hoofdfeiten de aandacht te vestigen.

Het schilderen van den gebrekkigen toestand van het hooger onderwijs heeft echter eigenaardige bezwaren. Daaromtrent geldt werkelijk de beschouwing der casuïsten: dat niets absoluut waar is. Kan men zeggen: het getal der hoogleeraren in de geneeskundige faculteit is te gering? Ja, voor Utrecht en Groningen - maar in veel minder mate voor Leiden. Kan men zeggen: de Regeering is, op grond van de spoedig te verwachten wettelijke regeling van het hooger onderwijs, bij uitstek karig in het verbeteren van hetgeen onmiddellijk verbeterd kan worden, in het aanstellen van adsistenten, in het geven van subsidiën voor de beoefening van wetenschap en voor onderwijs, zoodat zij het sommige Hoogleeraren bijna onmogelijk maakt hunne taak behoorlijk te blijven vervullen? Voor Utrecht en Groningen, ja: voor Leiden weder neen. Kan men zeggen: de Hoogleeraren worden te slecht bezoldigd? Voor zeer velen, met name die der geneeskundige en der wis- en natuurkundige faculteit, ja; voor velen, die hooge collegiegelden genieten, zou het onjuist zijn.

Een kenmerk van den tegenwoordigen toestand is dus: onzekerheid, ongelijkvormigheid, gemis van een vast plan, waarnaar de inrichtingen van hooger onderwijs door de Regeering behandeld worden. Vooral blijkt dit uit de lotgevallen der geneeskundige faculteiten in de laatste jaren. Het feit is treurig: dat die Hoogeschool het gelukkigst is geweest, die de meeste Hoogleeraren door den dood of op andere wijze verloor. Anders zou ook de Leidsche faculteit waarschijnlijk nu geen acht professoren tellen.

De billijkheid eischt, het begrijpelijk te noemen, dat, bij het stellige voornemen van de elkander in den laatsten tijd snel opvolgende regeeringen om het hooger onderwijs door een organieke wet te regelen[1], verbeteringen niet spontaan van de

1 Dat stellige voornemen moet men immers bij iedere regeering veronderstellen, daar de grondwet sedert 1848 aan iedere regeering dien plicht oplegt.

Regeering of van de wetgevende macht uitgaan, zelfs niet op gemotiveerde voordracht van het collegie van Curatoren worden ingevoerd, zoolang de Hoogleeraar, die bij de gevraagde verbeteringen betrokken is, leeft en ‘de zaken gaande houdt’. Zooals het een vorig jaar ging, kan het immers ook een volgend jaar weder gaan, en de wet, die grondige verbeteringen invoert, zal spoedig komen. Doen de eischen zich echter wat dringender gevoelen; zou het onhoudbare van den toestand te duidelijk in het oog springen, door dien bij eene nieuwe benoeming te bestendigen (gesteld dat men er de personen voor vond), dan blijken de verbeteringen wel degelijk mogelijk te zijn. Zóo kwam er eindelijk in Leiden een physiologisch laboratorium toen Halbertsma stierf; ja, ook de pathologie kreeg toen een officieelen vertegenwoordiger, zij het dan slechts als buitengewoon Hoogleeraar. Bij zooveel mildheid mag dit laatste niet te zwaar wegen, en zelfs het feit eene verklaring (geen verontschuldiging) vinden, dat men voor een der oudste en eerbiedwaardigste der geneeskundige vakken, bovenaan in de lijst der *door de faculteit te doceeren* wetenschappen vermeld, de ontleedkunde, eveneens slechts een buitengewoon hoogleeraar aanstelde (dat is: bezoldigde, want een ander wezenlijk verschil zou men niet kunnen noemen)[1]. Zoo werd ook in de laatste dagen pas in Leiden de gelegenheid tot beoefening der oogheelkunde, naar de eischen des tijds, in het leven geroepen.

Overigens kan men zeggen dat doorgaans zelfs dringend noodige verbeteringen uitgesteld worden, omdat het hooger onderwijs weldra bij de wet geregeld zal worden. Een ieder weet hoe lang er op die wettelijke regeling reeds gewacht is,

Wanneer ik dus het aantal Hoogleeraren in de geneeskundige faculteit te gering, en de verdeeling van den arbeid voor velen onbillijk en ondoelmatig noem, geldt dat misschien niet overal in dezelfde mate. Maar indien de Regeering aan de ééne Hoogeschool voor de beoefening der wetenschap en het onderwijs een zeker aantal krachten en een zekere som gelds niet overtollig rekent, vanwaar dan de karigheid tegenover anderen? Ik heb het antwoord reeds gegeven: er wordt niet gehandeld naar een beginsel, een overtuiging omtrent hetgeen noodig of wenschelijk is voor het hooger onderwijs, maar waar het fei-

1 In Groningen is men er, ter verlichting van de taak van één der hoogleeraren, toe gekomen, het onderwijs in de ontleedkunde geheel aan een adsistent op te dragen!

telijk niet langer gaan kan, wordt op de zuinigste wijze het noodigste verbeterd[1].

Ik ben dus overtuigd dat ook mijn aftreden door den dood, of op andere wijze, voor de Utrechtsche geneeskundige faculteit een weldaad zou zijn; want de bezwaren, welke uit dezen toestand voortvloeien, treffen in het bijzonder mijn werkkring. Ik moet, in het belang der zaak, dit kort ophelderen. In Leiden is er een afzonderlijk docent voor de theoretische ziektekunde en de ziektekundige ontleedkunde (sedert 2 jaren namelijk). Ieder zaakkundige zal toestemmen, dat die vakken ook werkelijk den tijd en de krachten van één docent ruimschoots in beslag nemen. Verder is de menschelijke ontleedkunde en ontwikkelingsgeschiedenis aan een afzonderlijken docent opgedragen. Wie zou het niet toejuichen? Eindelijk wordt de gerechtelijke geneeskunde niet door één dezer beide, maar door een ander docent, naast zijne overige vakken, onderwezen. De schrijver van deze bladzijden is gedwongen al de genoemde vakken in Utrecht te doceeren, en het ontbreekt hem daarenboven aan geschikte hulp, wegens gemis van een wetenschappelijk adsistent, en door gebrekkige geldelijke ondersteuning tot het aanschaffen der noodige materieele hulpmiddelen voor het onderwijs. Deze middeneeuwsche toestand wekt telkens de hilariteit der Duitsche of andere vreemde ambtgenooten, die ons bezoeken, op. Die lach geeft voor het oogenblik vroolijkheid, maar klinkt toch voor Nederlandsche ooren niet aangenaam.

Ik wil, om licht te begrijpen redenen, de vraag niet beantwoorden, hoe het dan in Utrecht gaat met de beoefening en het onderwijs van al die vakken. Waar bescheidenheid het niet verbood, zou betamelijkheid het doen. Ik moet hier echter alles zeggen, wat voor het juist beoordeelen van de toekomst noodig is. Thans liggen in Utrecht het ziekenhuis, waarin ik mijn ééne professoraat bekleed, en het anatomisch kabinet, waarin aan de eischen van het andere voldaan moet worden, zeer dicht bij elkander, en is de gelegenheid tot pathologi-

1 Overigens wordt, zooals men het telkens, en ook dit jaar weder, bij het onderzoek der staatsbegrooting en in het regeerings-antwoord eigenaardig uitdrukt, ‘het status quo in de geldelijke uitgaven voor de universiteiten gehandhaafd’. Maar hoe lang moet dat ‘status quo’ duren? Juist daarin ligt het verderf voor vele takken van het onderwijs, en daardoor wordt sommigen hoogleeraren hunne taak bijna onmogelijk, hun maatschappelijk bestaan onhoudbaar gemaakt.

sche studie in het ziekenhuis hoogst gebrekkig. Daardoor is het tot heden niet physiek onmogelijk, om met groote inspanning, en toch met het voortdurende gevoel van onvermijdelijke tekortkoming, te doen wat mij opgelegd is. In het volgende jaar echter komt het nieuwe ziekenhuis voor het onderwijs beschikbaar. Daarin zijn de lokalen voor een 'pathologisch laboratorium' aanwezig, dat niet alleen veel hoogere eischen aan den docent der ziektekunde en ziektekundige ontleedkunde zal stellen, maar - dat bijna een half uur van het anatomisch kabinet verwijderd ligt. Zou de nu ontstaande onmogelijkheid om anatomie en pathologie beide behoorlijk te onderwijzen, misschien teweegbrengen, wat de eischen van de beoefening der wetenschappen op zich zelve tot nog toe niet vermochten? Of zal binnen eenige maanden de langverbeide regeling van het hooger onderwijs tot stand zijn gekomen, waarna ongetwijfeld spoedig verbetering te wachten is? Zoo niet, dan begrijpt niemand, die de zaak kent, hoe het na September 1870 met de beoefening en het onderwijs der ontleedkunde en der ziektekunde in Utrecht gaan moet. Dan wenschte ik wel, in het belang der Utrechtsche geneeskundige faculteit, zeventig jaren oud te zijn. Men zou gewis, zij het dan op de zuinigste wijze, voorloopig het noodigste moeten verbeteren[1].

Langer dan ik zelf wenschte, heb ik mij met deze mij persoonlijk rakende zaken moeten bezig houden. Haar aard en beteekenis zouden echter niet veranderen als zij een ander betroffen. Ik meende dus deze uiteenzetting niet te mogen achterwege laten, omdat zij het duidelijkst doet uitkomen, waarom men, wat het getal hoogleeraren en de verdeeling van den arbeid aangaat, den tegenwoordigen toestand gebrekkig en onbillijk mag noemen. Het zou niet moeielijk zijn, dit door meerdere voorbeelden te staven, maar ik beoordeel liefst andere personen en toestanden niet[2]. Ik zwijg ook van de bijna geheel ontbrekende gelegenheid tot ontwikkeling in speciëele vakken (tandheelkunde, otiatrie, syphilidologie, enz.) en treed niet in bijzonderheden over het onderwijs in de overige genees-

1 Aan pogingen van mijne zijde, om verbetering te verkrijgen, heeft het, sedert mijn komst in Utrecht, nu ruim 7 jaren geleden, niet ontbroken. Maar zelfs een wetenschappelijk adsistent, die de dringendste behoeften voorloopig had kunnen bevredigen, werd herhaaldelijk door de ministers van binnenlandsche zaken geweigerd, omdat de wet op het hooger onderwijs zou komen.

2 Wenschelijk zou het zijn, dat mijne ambtgenooten, waarvan er misschien vele door de vergefelijke apathie na zoo lange teleurstelling, en het begrijpelijke ongeloof aan een spoedige behandeling van het hooger onderwijs door de wetgevende macht, worden teruggehouden, ook van hunnen kant de publieke opinie wakker, en hunne bezwaren, uit den tegenwoordigen toestand voortvloeiende, openbaar maakten. Er komt een tijd dat het plicht wordt, persoonlijke consideratiën ter zijde te stellen, en 'de publieke zaak publiek te behandelen'.

kundige en aanverwante natuurkundige vakken: in pharmacie, in hygiène en medische politie, even gebrekkig als de gelegenheid tot practische oefening voor de studenten in vele vakken der wis- en natuurkundige faculteit. Ik vermeld ook slechts ter loops de onbillijk en ongelijkmatig verdeelde, van het toeval afhankelijke bezoldigingen en subsidiën - alles ziekelijke toestanden, wier genezing reeds veel te lang is uitgesteld.

Men zal, hoop ik, in de onvermijdelijke vergelijking tusschen hetgeen voor het hooger onderwijs in de geneeskunde in Leiden en elders is gedaan, geen zweem van afgunst vinden. Integendeel, het is aangenaam en bemoedigend, ten minste op één plaats te kunnen wijzen, waar de ‘grondwettige voortdurende zorg der regeering voor het onderwijs’ ook de hoogescholen blijkt te omvatten. Doch daarbij mag het wel in het licht gesteld worden, dat de voorwaarden voor eene belangstellende en vruchtdragende beoefening der wetenschappen in en buiten Leiden dezelfde zijn. Overigens meen ik wel te weten dat ook in Leiden nog vele verbeteringen op de reorganisatie van het Hooger onderwijs wachten.

Het zou kunnen zijn dat men, bij erkenning der bovengenoemde gebreken, toch weinig aandrang daarin vond tot spoedige wettelijke regeling van het onderwijs. Immers de hoogleeraren in Leiden zijn, door betere bezoldiging gesteund en minder door de veelheid der te doceeren vakken gedrukt, met den bestaanden toestand het minst ontevreden, en - ik zette het zelf voorop - de Regeering heeft betrekkelijk veel voor het onderwijs in de natuur- en geneeskundige vakken in Leiden gedaan. Men zou zich dus kunnen troosten met het denkbeeld, dat toch op ééne plaats in ons vaderland voor de beoefening der wetenschappen en het onderwijs aan de Hoogeschool redelijk goed gezorgd is. Maar al vond men in den benarden toestand van twee der Hoogescholen geen voldoenden aandrang tot spoedige grondige verbetering van het hooger onderwijs, er

zijn nog andere maatschappelijke belangen, welke haar hoogst wenschelijk maken. Hier heb ik ook uitsluitend op de geneeskundige studiën het oog.

Zooals bekend is, werden vier jaren geleden de zoogenoemde geneeskundige wetten ingevoerd. De voorwaarden ter verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige worden in de tweede dier wetten bepaald. Die de examens aan de Hoogeschool, more majorum, hebben afgelegd, verkrijgen die bevoegdheid, onafhankelijk van het promoveeren tot Doctor, door een *practisch* examen in de genees-, heel- en verloskunde voor eene staatscommissie. Die de academische examens niet hebben afgelegd, doen eerst een 'natuurkundig' examen voor een jaarlijks te benoemen commissie, en vervolgens een geneeskundig examen (waarvan het practisch examen straks genoemd een deel uitmaakt), eveneens voor een jaarlijks afwisselende commissie.

Het natuurkundige examen omvat alle vakken welke tot het zoogenoemde propaedeutische (met uitzondering der wiskunde) en candidaats-examen (met uitzondering der algemeene ziektekunde en der pharmacodynamiek) der Hoogescholen behooren, vermeerderd met de 'natuurlijke geschiedenis der dieren en delfstoffen' en met de 'vergelijkende ontleedkunde'[1], en wordt voorafgegaan door een onderzoek, waarbij de examinandi blijken moeten geven van genoegzame kennis der wiskunde, van het latijn, fransch, duitsch en hollandsch.

Verder wordt, zooals bekend is, niemand tot officier van gezondheid benoemd, tenzij hij, volgens dè wet van 1866, bevoegd is tot uitoefening der geneeskunde in haren geheelen omvang, door het gansche rijk[2].

Als gevolg van deze wet, verdwenen de klinische scholen, welke in verschillende steden van ons vaderland bestonden, en verrees in Amsterdam op de puinhoopen dier klinische school 'de geneeskundige school', als onevenredig ontwikkeld deel van het Athenaeum Illustre. Als gevolg van deze wet verkreeg verder de geneeskundige faculteit te Utrecht en te Groningen één Hoogleeraar meer voor het afzonderlijk doceeren der obstetrie, zoodat er nu in elk dier faculteiten vijf Hoogleeraren

1 Bij de akademische examens behoeft de examinandus slechts een testimonium over te leggen, dat hij de lessen aan de Hoogeschool over dierkunde en vergelijkende ontleedkunde heeft bijgewoond.

2 Het schijnt, als de geruchten waarheid spreken, dat men voor Oost-Indië daarop uitzondering maakt.

zijn. In Amsterdam achtte men het, voor een volledig en goed ingericht geneeskundig onderwijs, noodig meer te doen; het onderwijs in de hoofdvakken is daar nu over acht gewone Hoogleeraren verdeeld, terwijl daarenboven lectoren en privaatdocenten voor bijvakken bestaan (ophthalmologie, psychiatrie, hygiène enz.), en verder met opoffering van veel geld nieuwe gebouwen gesticht en ruime materieele hulpmiddelen werden toegestaan. Een gemeentebestuur gaf derhalve aan de Nederlandsche Regeering het voorbeeld, hoe men handelen moet om een volledige en goede geneeskundige faculteit in te richten, een voorbeeld dat zij, telkens door toevallige aanleidingen gedwongen, schoorvoetend en met karigheid tegenover sommige aangestelde personen, in Leiden navolgde. In Utrecht en Groningen moest de ééne professor voor de obstetrie tegen al die verbeteringen elders opwegen.

En wat zijn nu voor de maatschappij van zooveel veranderingen en gedeeltelijke verbeteringen de vruchten?

Het is een zonderling feit, dat, bij zulk een overvloedige gelegenheid tot vorming van geneeskundigen, weldra in Nederland gebrek aan geneeskundige hulp op sommige plaatsen ontstaan zal, en dat voor de geneeskundige dienst in Oost-Indiën dat gebrek zich reeds zeer doet gevoelen. Zonderling feit bij den eersten oogopslag, maar toch gemakkelijk te begrijpen, en voor een groot deel het gevolg van den ongeregelden en verwarden toestand van het geneeskundig hooger onderwijs, in betrekking tot de zoogenoemde geneeskundige staatsregeling van 1865.

Het was een der grootste grieven van de oppositie in 1865 tegen de tweede der geneeskundige wetten, dat de examens en andere wettelijke bepalingen omtrent de bevoegdheid van geneeskundigen werden in het leven geroepen buiten verband met het fundament van alles, het onderwijs. Van het ingevoerde natuurkundige examen werd gevreesd, dat het in diepte zou moeten ontberen, wat het aan omvang bezat, zoodat misschien na eenige jaren een groot getal geneeskundigen, na wat geheugenwerk, dat examen gemakkelijk zouden afleggen, en zóó, door onvoldoende voorbereidende studie, weinig zouden uitmunten boven de vroegere plattelands-heelmeesters. Of wel, wanneer dit groote kwaad voorkomen werd, zou bijna niemand bij dat buitensporig veel eischende examen kunnen slagen, daar het op ééns, ten minste binnen een jaar, moet afgelegd worden. De ervaring der verloopen vier jaren heeft de gegrondheid dezer

laatste voorspelling genoegzaam bevestigd, hetgeen een betrekkelijk geluk mag heeten, vergeleken met de eerste mogelijkheid.

Door het in 1865 ingevoerde nieuwe examen voor de doctorandi aan de Hoogescholen, waardoor de toch reeds zoo langdurige en kostbare geneeskundige studiën noodeloos[1] verlengd en bemoeielijkt werden, bereikten ook enkele studenten der Hoogescholen hunne bestemming later dan gewoonlijk, en werden vele jongelieden waarschijnlijk afgeschrikt, om in de geneeskunde te gaan studeeren. Anders zou men toch, daar er in de laatste 4 jaren zoo weinig geneeskundigen zijn gekomen, en bij het vooruitzicht, dat spoedig schaarschte aan geneeskundigen de praktijk tot een goed middel van bestaan in de maatschappij zal maken, een grooteren toevloed van studenten naar de Hoogescholen verwachten, wier faculteitsexamens den naam hebben van veel lichter te zijn dan de ‘staatsexamens’. Het getal is echter eer af- dan toegenomen.

De eenheid van stand, of de gelijke bevoogdheid der geneeskundigen, een voornaam doel der wet van 1865, blijft daarenboven bij zoo verschillende examens een fictie, en is voor de degelijk ontwikkelde geneeskundigen, bij den tegenwoordigen toestand, juist niet bijzonder aanlokkelijk. Immers nog altijd dreigt het (voor 't oogenblik gelukkig afgewend) gevaar, dat de behoefte der maatschappij aan geneeskundigen wel dwingen zal tot vermindering der (reeds niet hooge) eischen bij de examens volgens de wet van 1865, waardoor dan de stroom der ‘afgerichte’ artsen zou losbreken[2],

1 Noodeloos noem ik het examen hier, zonder verdere opheldering, al schijnt het wel verwachte feit, dat er sommige doctorandi bij dat examen afgewezen worden, en dus schijnbaar ongeschikt zouden zijn geweest voor de praktijk indien zij, more majorum, door te promoveeren de bevoegdheid daartoe verkregen hadden, het noodzakelijke van het nieuwe examen aan te toonen. Later handel ik over examens, en zal mijn meening genoegzaam blijken.

2 Zou er op het oogenblik geen meer algemeen bevredigende toestand bestaan, indien men in 1865 wettelijk voorgeschreven had, dat niemand de bevoegdheid van geneeskundige verkreeg, dan na het afleggen der examens voor de faculteit van één der hoogescholen? Had men geneeskundigen gewild zonder Doctorstitel, zooals de tegenwoordige artsen, men had eenvoudig de promotie niet verplichtend kunnen stellen. Daarentegen had, bij het doctoraal examen, een practisch onderzoek aan het ziekbed moeten worden ingevoerd, waartoe echter reeds nu, op grond der bepalingen van 1815, de faculteit ongetwijfeld het recht heeft. Zou daardoor niet een werkelijke éénheid tot stand zijn gekomen, en de regeering niet gedwongen zijn geworden veel in den toestand van het hooger onderwijs in de geneeskunde partieel te verbeteren? Zou daardoor tevens de drang tot wettelijke regeling van het hooger onderwijs niet onweêrstaanbaar zijn geworden, waarbij dan het vraagstuk der faculteitsen der zoogenoemde staats-examens grondig onderzocht en beslist had kunnen worden? Want ik had die regeling in 1865 niet wenschelijk gevonden, omdat ik blijvend de faculteitsexamens op den tegenwoordigen voet verlangde.

Is het te verwonderen, dat zulk een toestand van onzekerheid en verwarring een hoogst nadeeligen invloed uitoefent, en dat er gegronde vrees bestaat voor gebrek aan goede burgergeneeskundigen? Wel is waar is het *getal* van na 1865 door het gansche Rijk bevoegde geneeskundigen, wegens den buitensporigen toevloed van plattelandsheelmeesters in de jaren vóór 1865, nog vrij groot, maar het is wenschelijk dat daarnaast een voldoend getal nieuwe, goed ontwikkelde geneeskundigen kome, die zooveel mogelijk de minder goede verdringen. De Staat, die slechts aan de officieel door hem geijkte geneeskundigen het verleenen van hulp aan zieken toestaat, behoort zooveel mogelijk te zorgen dat nergens gebrek aan goede geneeskundigen behoeft te bestaan.

Evenzeer doet zich het ongerief, dat uit de geneeskundige wetgeving van 1865 voortvloeit, gevoelen bij de opleiding der militaire geneeskundigen. Het is een bekend feit, dat er gebrek aan geneeskundigen bij land- en zeemacht dreigt, en voor Oost-Indiën bestaat. Die toestand zal zonder ingrijpende maatregelen niet verbeteren. Bij het natuurkundig examen voor artsen, dat thans de kweekelingen der militaire geneeskundige school (in naam bestaat zij nog in Amsterdam) moeten afleggen, zouden, indien een grooter aantal wilde slagen, de eischen tot zulk een minimum moeten dalen[1], dat ieder, die achting voor zich zelven heeft, weigeren zou lid dier examencommissie te worden. Daarenboven zou dit de reeds vroeger aangeduide schromelijke gevolgen na zich sleepen. Wijziging der wet van 1865 en doelmatigere inrichting van de examens is verder mogelijk. Dit zou echter gelijk staan met een verklaring der Regeering dat zij er nog niet aan denkt het hooger onderwijs te reorganiseeren; daar, gelijk ik later zal aantoonen, de verdeeling en inrichting der examina in het ontwerp-Fock de gansche wet van 1865 feitelijk afschaft. De wijziging van deze wordt dus overbodig, wanneer de Regeering nog dit jaar het hooger onderwijs regelt[2].

1 Zie hiervoor de jaarlijksche verslagen der examencommissiën.

2 Van een door sommigen voorgestelden maatregel om nu nog de militaire geneeskundigen aan de Hoogescholen te laten opleiden en de faculteitsexamens te laten afleggen, zwijg ik, daar die waarschijnlijk door de Regeering, zoo kort na de verplaatsing der kweekschool naar Amsterdam, en zoo kort vóór de wet op 't hooger onderwijs, wel niet zal genomen worden.

Het laatste is derhalve het aangewezene en afdoende redmiddel. Ik weet wel dat het aanhangige wetsontwerp tot regeling van het hooger onderwijs de opleiding der militaire geneeskundigen niet omvat. Bepalingen daaromtrent zouden echter ongetwijfeld moeten volgen, wanneer voor het verkrijgen der bevoegdheid van burger-geneeskundige de in het wetsontwerp voorgestelde examens werden aangenomen. En tot die verdeeling der vakken over de examens zal men, wat ook de lotgevallen van het wetsontwerp in de Kamer zij, zeker komen. Die bepalingen zouden eenvoudige kunnen zijn, en door het aannemen van het wetsontwerp voor het hooger onderwijs zouden de vragen volstrekt niet vooruitgeloopen zijn: waar, in Amsterdam, aan de Hoogescholen, de militaire geneeskundigen zullen opgeleid worden, of er eene specieele inrichting daarvoor zal blijven, enz. Het zou alleen mogelijk zijn geworden langs den weg der goed verdeelde examens weder militaire geneeskundigen te verkrijgen. Met behoud van den tegenwoordigen toestand - zoo die wenschelijk werd geacht - zou de eenvoudige bepaling voldoende zijn, dat ‘niemand tot officier van gezondheid benoemd wordt, dan na het afleggen der in de wet op het hooger onderwijs voorgeschreven examens voor het meesterschap in de genees-, heel- en verloskunde’,

Zoo eischt het belang der maatschappij niet minder dan de toestand van het Hooger onderwijs zelve, dat de regeling van het laatste zoo spoedig mogelijk tot stand kome. Dan kan er weder eenheid en vastheid in de plaats van verwarring en onzekerheid, redelijkheid en beginsel in de plaats van onbillijkheid en toeval treden. Dan kan de gelijke bevoegdheid van alle geneeskundigen, door de wet van 1865 bedoeld maar nooit te bereiken, werkelijkheid worden. Het karakter van tijdelijken maatregel en van overgangstoestand, dat aan die wet bijzonder eigen is, zal dan duidelijk aan het licht komen, want waartoe zal de wet van 1865 nog noodig zijn? In het ontwerp van wet op het hooger onderwijs komen geen overgangs- of slotbepalingen voor met betrekking tot die wet. Zal zij dus blijven, en zullen er, nadat het hooger onderwijs geregeld is, tweederlei geneeskundigen: ‘artsen’ en ‘meesters’, bestaan? Er zullen dan ook jaarlijks twee commissiën benoemd worden,

uit den aard der zaak bijna geheel dezelfde personen, om te examineeren in dezelfde vakken, en sommige personen tot ‘artsen’, andere tot ‘meesters’ te bevorderen, welke beide echter volkomen dezelfde maatschappelijke bevoegdheid verkrijgen. De zaak veroordeelt zich zelve. Toch zal men, als niet, in verband met de regeling van het hooger onderwijs, de boven bedoelde bepalingen omtrent de opleiding der militaire geneeskundigen gemaakt worden, ten behoeve dezer laatste den genoemden zonderlingen toestand moeten houden. Overigens zou de tweede der geneeskundige wetten van 1865 waarschijnlijk van zelf vervallen, daar, na het invoeren der examens van het ontwerp-Fock, wel niemand meer het natuurkundige examen, in die wet voorgeschreven, zal begeeren af te leggen. Zij zou dan haar natuurlijken dood sterven, na slechts gediend te hebben als dam voor den stroom der plattelands-heelmeesters - een dam, welken men met minder kosten en minder ongerief had kunnen opwerpen.

Het blootleggen van enkele feiten uit den tegenwoordigen toestand van het geneeskundig hooger onderwijs en van de zoogenoemde geneeskundige staatsregeling voert tot de overtuiging, dat spoedige reorganisatie van het hooger onderwijs dringend noodig is. Maar spoedige regeling is niet het eenige wat men wenscht; doelmatigheid is van meer belang. Kan het ontwerp-Fock gezegd worden de bestaande behoeften te bevredigen en te voldoen aan hetgeen men van eene wet op het hooger onderwijs verwacht?

Ik laat de beoordeeling van de bepalingen omtrent het gymnasiale onderwijs en omtrent de vakken buiten den kring der natuur- en geneeskundige studiën gelegen, aan meer bevoegden over, en zal mij hoofdzakelijk bepalen tot de vraag: of in de beoefening en het onderwijs der geneeskundige wetenschappen door het wetsontwerp behoorlijk voorzien is?

Daarbij moeten vooral de volgende punten uit de memorie van toelichting ter sprake komen:

a. Overbrenging der propaedeutische studiën naar de gymnasia.
b. Vrijheid van studie, geen verplichte collegiën.
c. Benoeming van elken hoogleeraar tot het onderwijzen van bepaalde vakken.
d. De collegiegelden afgeschaft.

e. Afschaffing der faculteiten.
f. Het afleggen der examina bij staatscommissiën. (In verband hiermede de inrichting der examens voor het meesterschap in de genees-, heel- en verloskunde.)
g. De doctorale graad zuiver wetenschappelijke titel.

a. *Overbrenging der propaedeutische studiën naar de gymnasiën*.

Men heeft over het onbestemde dier uitdrukking geklaagd, en gevraagd wat ‘propaedeutische studiën’ zijn; maar het is toch wel voor niemand een raadsel, wat het wetsontwerp daarmede voor de studie der geneeskundige vakken bedoelt. En wie zou die bedoeling niet toejuichen? De student in de geneeskunde komt aan de Hoogeschool, toegerust met genoegzame kennis van wiskunde, van de beginselen der natuur- en scheikunde en de natuurlijke historie, en heeft tevens bij zijn gymnasiaal eindexamen voldoende bewijzen van literarische kennis geleverd. De hoogleeraren in de natuurkunde, scheikunde, plantenkunde en dierkunde (de vakken van het eerste der vier geneeskundige examens) kunnen hun onderwijs ruimer en hooger opvatten dan het thans mogelijk is, nu de studenten in den regel nog geheel vreemdelingen zijn in de natuurkundige studiën, en daarenboven nog de literarische collegiën (latijn, grieksch en logica) hebben bij te wonen. Ik geloof niet dat er één bevoegd beoordeelaar is, die hierin geen wezenlijke verbetering ziet.

Men kan er eene vraag van beginsel van maken, of het goed is dat de letterkundige, met name de classieke vorming der aanstaande geneeskundigen, zoozeer op den achtergrond wordt gedrongen als door het wetsontwerp geschiedt. Er is reeds zooveel gejammerd over het verval der studie van latijn en grieksch, dat men door de gewoonte bijna doof geworden is voor die klachten. Ik kan aan dengene, die in ernst de restauratie van den classiek-literarischen grondslag der vorming van wetenschappelijke geneeskundigen zoude wenschen, slechts antwoorden: tempora mutantur et nos mutamur in illis, of: niemand doet nieuwen wijn in oude lederen zakken. Men moet het onomwonden uitspreken: de natuurkundige studiën zijn thans de eenige goede grondslag der medische vorming, en aan dien grondslag is reeds zooveel op te bouwen, dat ruime en degelijke classieke studiën door wettelijke bepalingen niet meer mogen gevergd worden. Wij hebben geen behoefte aan geneeskundigen, die Hippocrates in het grieksch lezen, of een corrupte plaats van Celsus verbeteren kunnen, maar aan genees-

kundigen, die doordrongen zijn van degelijke natuurkundige kennis. In de eerste plaats moet de geneesheer tegenwoordig in staat zijn de onschatbare aanwinst der laatste vijftig jaren aan hulpmiddelen voor ziekenonderzoek, en niet zelden voor het bewerken van genezing, te begrijpen en toe te passen. Die hulpmiddelen hebben wij aan de natuurkundige wetenschappen te danken; slechts de beoefening van deze kan die nog verder verbeteren en uitbreiden; zij alleen kunnen de wetenschappelijke beoefenaars der geneeskundige vakken doen ontwikkelen.

Waaraan is het toe te schrijven dat, onder een wetgeving welke studie van latijn en grieksch, niet alleen als voorbereiding, maar nog aan de Hoogeschool, voor de aanstaande geneeskundigen gebiedt, vele studenten bij het begin hunner klinische studiën nauwelijks een latijnsch recept zonder grammaticale fouten kunnen schrijven? Aan het laten vallen der eischen - zal men antwoorden - welke bij het admissie- en het literarische examen (of bij het verleenen der daarvoor in de plaats tredende testimonia) behoorden gesteld te worden. Dat is werkelijk de naaste oorzaak; maar de noodzakelijkheid heeft daartoe gedrongen. Waar men te veel eischt, verkrijgt men dikwijls niets. Zoo is ook hier een toestand van verslapping en geheele verwaarloozing van de studie der oude talen ontstaan, die in hooge mate afkeuring verdient. De literarische hoogleeraren aan de hoogeschool, inziende dat zij de eischen, welke zij stellen moesten, tegenover jongelieden die dikwijls na slecht gymnasiaal onderwijs of een onvoldoend admissie-examen tot hunne lessen toegelaten worden, en die daarenboven hun tijd voor de natuurkundige studie meer dan noodig hebben, onmogelijk konden volhouden, zijn geëindigd met te doen wat zij nu doen. Ook in dit opzicht heeft het lang uitstellen van de reorganisatie van het hooger onderwijs zeer verderfelijk gewerkt.

Ik geloof dat het afleggen van het gymnasiale eind-examen van het ontwerp van wet op het hooger onderwijs, en het niet meer verplicht zijn van de studie der oude talen aan de Hoogeschool voor de studenten in de geneeskunde wenschelijk is. Hunne kennis der oude talen, en hunne literarische vorming in het algemeen, zullen dan gemiddeld van meer beteekenis wezen dan zij nu zijn. Alleen zou ik verlangen dat bij het genoemde examen de kandidaat ook blijken moest geven van genoegzame kennis van het Grieksch, om de etymologie der vele aan het

Grieksch ontleende kunsttermen te begrijpen. Maar dat moeten dan ook de eenige eischen zijn voor de studie der oude talen *bij de wet te stellen*. Wat de ‘klassieke’ studiën tot vorming en beschaving kunnen bijdragen, blijve overigens aan de individueele neigingen en behoeften overgelaten[1].

Et tu imbutus Graecis et Latinis! - zucht misschien de een of ander. *Τό γάρ περισσὰ πράσσειν οὐκ ἔχει νοῦν οὐδένα* - antwoord ik hem.

b. *Vrijheid van studie, geen verplichte collegiën*.

Deze karaktertrek, door den Minister aan zijn ontwerp toegekend, zou een verkeerd denkbeeld kunnen geven van de bestaande wettelijke bepalingen omtrent het hooger onderwijs. Hetzelfde denkbeeld, vrijheid van studie, ligt toch in de hoofdzaak evenzeer aan het organiek besluit van 1815 ten grondslag[2]. Door de geneeskundige faculteit worden ook ieder jaar enkelen geëxamineerd, die volstrekt geen colleges aan de Hoogeschool hebben gehouden. Slechts de zoogenoemde testimonium-colleges zijn verplicht, en nog maar in bijzondere gevallen, daar men meestal voor die vakken ook examen bij de faculteit kan vragen (het zoogenoemde strafexamen). Maar overigens behooren die zoogenoemde testimonium-colleges tot de verplichte. Voor de medische studiën zijn het de literarische, de zoölogische en comparatief-anatomische colleges, die in pharmacie (!), in medicina politica en forensis en in diaetetiek (altijd met dit voorbehoud, dat de examinandus de colleges, welke in de medische faculteit zelve gegeven worden, niet behoeft te houden, maar in die vakken examen kan doen).

In plaats van: ‘vrijheid van studie, geen verplichte collegiën’, zou men dus misschien iets juister lezen: *afschaffing der testimonium-collegiën*. Dan zou ook nog meer onmiddellijk de toejuiching van alle weldenkenden volgen; want wien is het onbekend, dat het lang uitstellen van de reorganisatie van het

1 Een zeer gegronde aanmerking op het reeds splitsen der richtingen van studie aan de gymnasia, en in verband daarmede, van het eind-examen, is door den heer Naber (Gids, 1868, blz. 404) gemaakt. Het zal een jurist of een literator moeielijk zijn, als hij eenmaal aan de Hoogeschool is, medicus te worden, en omgekeerd. Toch acht ik het met den heer Naber zeer wenschelijk, dat dit niet bemoeielijkt worde. Zijne aanmerkingen golden het ontwerp-Heemskerk, maar in het ontwerp-Fock is het er, als ik wel zie, niet beter op geworden. Ik vergenoeg mij hier met het maken dezer opmerking. De zaak zelve te behandelen, ligt thans niet op mijn weg.

2 Zie art. 102, en het latere besluit van 1830.

hooger onderwijs, datgene wat de wijsheid der vaderen waarschijnlijk met goede bedoeling bepaald had, heeft doen ontaarden in een soort van aflaathandel, niet veel beter dan dien van Tetzel. Het verkoopen van testimonia (want meer is het voor vele testimonium-colleges niet) kan niet anders dan een hoogst nadeeligen invloed uitoefenen op de hoogschatting der studie en op de hoogachting van docenten en studenten onderling.

c. *Het benoemen van een Hoogleeraar voor bepaalde vakken*.

Ook dit zal niet anders zijn dan een bestendiging van den feitelijken toestand van den laatsten tijd, en kan niet anders dan goedgekeurd worden. Bij den omvang, dien de specieele natuur- en geneeskundige vakken thans verkregen hebben, kan men niet anders handelen, gelijk ook, om dezelfde reden, in de laatste jaren niet anders gehandeld is. Daarenboven heeft het ontwerp door artikel 44 en 45 voor te groote gebondenheid aan het eens bepaalde gewaakt, en voor de mogelijkheid van milde en doelmatige wijzigingen gezorgd.

d. *De collegegelden afgeschaft*.

Ik kan mij moeielijk voorstellen dat er eenig bezwaar tegen deze verandering zal gemaakt worden. Voor de belangen van hen, die door het tegenwoordige stelsel van bezoldiging der hoogleeraren zeer wel varen, is door de overgangsbepalingen van het wetsontwerp voldoende gezorgd. Verder zal men er zich wel algemeen over verheugen, verlost te worden van de tegenwoordige indelicate verhouding tegenover de studenten, van de jaarlijksche bezoeken om vrijstelling van het collegegeld, van nog onaangenamere gewaarwordingen welke velen ondervinden bij het ontvangen der college-lijsten.

Het is mij onbegrijpelijk, hoe de heer Naber[1] het stelsel der aan de professoren te betalen collegegelden nog heeft kunnen verdedigen. Die verdediging is trouwens zwak. De onbestemde mogelijkheid dat die geldelijke band tusschen professoren en studenten iets tot ambitie of belangstelling zou kunnen bijdragen, is alles. Liever had de heer Naber uit het verleden en tegenwoordige bewijzen moeten bijbrengen, dat er vruchten van dat stelsel zijn aan te toonen. Heeft ooit een Hoogleeraar, door het besef zijner groote verplichtingen wegens zijn hooge collegegelden, of om het collegegeld in 't algemeen,

1 Hooger Onderwijs en Paedagogiek, Gids van 1868, II, blz. 393.

iets beter gedaan dan hij het anders zou gedaan hebben? Misschien heeft de een of ander met gretigheid gestreefd naar het een of ander testimonium-college dat geldelijk niet te verwerpen was? Ik weet het niet, maar men zou zoodoende niet de schoonste bladzijde uit de geschiedenis der collegegelden schrijven. Daarenboven, al veronderstelde men dat de finantieele prikkel zoo bijzonder sterk op de Hoogleeraren zou werken, hij kan geen wenschelijke gevolgen hebben, want of men 60 of 6 studenten zal krijgen, kan, uit den aard der zaak, van talenten en van inspanning der Hoogleeraren niet afhangen, maar van allerlei bijzaken, kort gezegd van het toeval. Van het toeval vooral; bij voorbeeld of men Hoogleeraar in de literarische of in de medische faculteit, in de theologie te Leiden of te Utrecht is, of de Regeering een faculteit aan één der Hoogescholen door meer personeel en meer hulpmiddelen voor de studie aantrekkelijker maakt dan aan een andere Hoogeschool, enz.[1].

e. *Afschaffing der faculteiten*.

Oppervlakkig beschouwd kan het vrij onverschillig schijnen,

1 De heer Naber heeft, in het aangehaalde Gidsartikel, de collegegelden zóó uitvoerig en warm verdedigd, dat het de moeite waard is, nog op een paar punten de aandacht te vestigen. Hij wenscht blijkbaar het bestaande stelsel van lage bezoldiging door den staat, en verder door de collegegelden, niet; want hij wil dat de hoogleeraren een zeer ruim onafhankelijk inkomen zullen hebben. Maar waar blijft dan de prikkel der collegegelden? Het bestaande stelsel moest, per consequentiam, in den heer Naber een verdediger vinden. Den middenweg, in het ontwerp Heemskerk voorgesteld, wordt evenzeer door hem afgekeurd En toch zegt hij (blz. 422): ‘maar een betrekking van financiëelen aard tusschen hoogleeraren en studenten behoort te blijven bestaan. De inrichting is mij onverschillig’. Doch op die inrichting komt het juist aan, en de heer Naber had, als hij zooveel aan de zaak hecht, een verstandig voorstel voor de ‘inrichting’ niet mogen achterwege laten. Ik geloof dat het stelsel van het ontwerp Fock het eenige goede is. Wanneer zooveel mogelijk de geschiktste personen tot hoogleeraren gekozen worden, en men hen in de gelegenheid stelt voor hunne betrekking te leven, heeft de staat alle waarborgen (welke de heer Naber vooral van den financieelen drijfveêr verwacht), ‘dat zij de talenten, die hun gegeven zijn, aan hunne betrekking zullen wijden.’
Overigens zal de heer Naber, als hij den bestaanden toestand goed beschouwt, wel tot de overtuiging komen, dat het goede, hetwelk aan onze hoogescholen gevonden wordt, van den prikkel der collegegelden volkomen onafhankelijk is, maar dat enkele minder goede dingen voor een deel zeker aan het tegenwoordige stelsel van bezoldiging te wijten zijn. Ik ben overtuigd, dat de zoogenoemde liefhebberij-colleges, en de meer private bemoeiingen met de studenten ter bevordering van zelfstandige ontwikkeling, waarop de heer Naber waarschijnlijk het oog heeft, ook zonder geldelijken aandrang, komen zullen, mits men de hoogleeraren daartoe in staat stelle.

of men de ‘door een natuurlijken band samenhangende vakken van wetenschap’ onder den ouden naam van faculteit bijeenhoudt of niet. Na afschaffing der faculteiten zullen toch de Hoogleeraren der bijeen behoorende vakken, bij voorbeeld der geneeskundige, wel gemeenschappelijke belangen blijven houden, onderling omtrent college-uren en verdeeling van de praktische werkzaamheden der studenten moeten overleggen. De Senaat der Hoogeschool zal, als het vraagstukken op het terrein der geneeskundige studiën, of de belangen der Hoogeschool in betrekking tot die studiën geldt, toch wel het oordeel der Hoogleeraren in die vakken hooren willen, en hen tot eene commissie benoemen enz. - Meer gewicht heeft, zoover ik ondervonden en gezien heb, het bestaan van faculteiten niet. De encyclopaedisch-universitaire toestand der faculteiten, welke de wijsheid der vaderen op het oog had, zoodat hare leden voor alles berekend zouden zijn, de physioloog ook even goed morgen aan den dag de gynaecologie, of de clinicus de anatomie kon gaan onderwijzen, is een fictie, en in elk geval praktisch van geen nut. Maar in al deze opzichten is het bestaan der faculteiten, mits zij goed bezet zijn, vrij onschuldig. Er is echter één positief nadeel aan haar bestaan verbonden geweest, dat mij hare afschaffing doet toejuichen. Ik geloof, dat het stelsel der afgeronde groepen van wetenschappen (faculteiten) nadeelig gewerkt heeft op uitbreiding en verbetering van het onderwijs. Immers, de faculteit, uit 5 of uit 8 personen bestaande, heette toch den ganschen omvang der daartoe behoorende wetenschappen te vertegenwoordigen; de Curatoren waren verplicht te zorgen, dat geen vak onbezet bleef (!) en zóó vielen de leemten en de gebreken veel minder in het oog. Had men steeds personen voor bepaalde vakken, en niet alleen voor een faculteit moeten benoemen, het is te betwijfelen of men in ons vaderland tot vóór weinige jaren geneeskundige faculteiten, uit drie en vier, thans uit vijf personen bestaande, had gehouden.

f. *Het afleggen der examens voor staatscommissiën, en in verband daarmede de inrichting der examens voor het meesterschap in de genees-, heel- en verloskunde*.

Terecht noemt de memorie van toelichting de voorschriften omtrent de examina van hoog gewicht, ‘omdat daarbij de organisatie van het universitair onderwijs in de verschillende vakken van wetenschap plaats vindt’. Het is niet te ontkennen dat hierin een verschil van beginsel met het organiek besluit

van 1815 gelegen is. Men kan het, misschien wat scherp geteekend, zóó omschrijven: het laatstgenoemde riep inrichtingen voor beoefening der wetenschappen en voor universitair onderwijs in het leven, en liet daarvan den aard der studiën en der examens afhangen; het ontwerp-Fock regelt de examens welke noodig geacht worden voor het verkrijgen van een maatschappelijke bevoegdheid, door wetenschappelijke studie, en richt daarnaar het onderwijs en de beoefening der wetenschappen aan de Hoogescholen in. Terstond moet ik er bijvoegen dat hieruit nog geen bekrompen grondslag van het genoemde ontwerp volgt, daar alles van de nadere inrichting der gelegenheden tot studie aan de Hoogescholen afhangt en daarenboven artikel 29 van het wetsontwerp nog opzettelijk de ruime en zuiver-wetenschappelijke studie in het oog houdt: ‘Wij behouden ons voor aan eene of meer der Hoogescholen leerstoelen te vestigen voor die vakken of onderdeelen van vakken in deze wet niet vermeld, en tot wier beoefening in het belang der wetenschap de gelegenheid behoort open te staan’.

Bij den eersten oogopslag is er wel iets aanlokkelijks in, het hooger onderwijs in den geest van het organiek besluit van 1815 te regelen, dat is meer op zich zelf, meer alsof de boefening der wetenschappen, onafhankelijk van de behoeften der maatschappij, een voorname staatszorg was. Artikel 53 van dat besluit sprak zoo veelbelovend van ‘niet alleen de studiën tot bekoming van wetenschappelijke graden, maar ook onderwijs in al de voornaamste deelen der menschelijke kennis’, terwijl artikel 234, al. 7, veelbeteekenend aan de Curatoren de behartiging opdroeg van ‘alles wat zou kunnen strekken tot handhaving of vermeerdering van het nut en den roem der Hoogeschool’.

Daarentegen bepaalt artikel 28 van het ontwerp-Fock: ‘Aan elk der Hoogescholen wordt onderwijs gegeven in al de vakken, waarover de onderscheidene examina, vermeld in hoofdstuk IV, zich uitstrekken, en in al de wetenschappen, welke strekken om deze vakken grondig en nauwkeurig te leeren kennen’. Daarop volgt echter het reeds aangehaalde artikel 29. In den grond - zou men zeggen - dus weinig verschil, als men de gematigdheid der termen van het wetsontwerp (welke het echter in duidelijken zin van het vroegere besluit winnen) uitzondert.

Toch blijft er, als ik mij niet bedrieg, een fundamenteel verschil bestaan, waarmede het invoeren van zoogenoemde staatsexamens door het wetsontwerp ten nauwste samenhangt.

De memorie van toelichting bij art. 129 en 130 van het wetsontwerp bevat de uitspraak: ‘Sedert lang hebben zich vele stemmen doen hooren tegen het afnemen der examina door de faculteiten’, waarop dan, na de opmerking dat in 1865 door de geneeskundige wetten ook staatsexamens zijn ingevoerd, eenvoudig het feit nedergeschreven wordt: ‘De Regeering heeft in het tegenwoordig ontwerp ook het stelsel van staatscommissiën tot het houden der examina ingevoerd’.

Indien dit een karakterschets van de zoogenoemde staatsexamens tegenover de faculteits-examens, en tevens een betoog van de wenschelijkheid en de voordeelen der eerste heeten moet, is er zeker weinig gezegd. Maar de Regeering mag verwachten, dat uit den inhoud van het wetsontwerp zelf, beginsel en bedoeling kunnen afgeleid worden. Drie redenen kunnen, dunkt mij, uit den geest van het wetsontwerp ter verdediging der staats-examens worden aangevoerd: 1°. de meerdere waarborg voor de particuliere instellingen van Hooger onderwijs, welke naast die van den Staat bestaan, of ontstaan zullen, dat zij leerlingen zullen krijgen, welke anders uit den aard der zaak eerder naar de Rijks-Hoogescholen zullen gaan: de vrije concurrentie en aemulatie; 2°. de grootere zekerheid voor de maatschappij dat de ‘meesters’ degelijk grondig gevormd en praktisch bekwaam zullen zijn; 3°. de meerdere drang tot voortdurende zorg voor het onderwijs van den kant der Regeering. Bij dergelijke staats-examens toch, waarvoor jaarlijks door de Regeering geschikte personen moeten gekozen worden, en waarbij uit den aard der zaak de uitslag meer opzien baart, waarbij ook de kennis der candidaten meer vergeleken, en daarmede eenigermate de toestand van het onderwijs aan de verschillende inrichtingen beoordeeld kan worden, heeft de Regeering ook meer belang bij den bloeienden toestand van het onderwijs aan de staatsinstellingen. Er kan meer aanleiding tot staatszorg voor de instellingen van onderwijs uit de ‘staats-examens’ voortvloeien, dan uit de meest belovende wettelijke bepalingen omtrent de zorg der Regeering voor ‘het nut en den roem der Hoogescholen’.

Als men nagaat hoe weinig de Staat zich in vele opzichten onder de nog bestaande wettelijke voorschriften, met al hunne pompeuse betuigingen, aan het Hooger onderwijs heeft gelegen laten liggen, zou men aldra geneigd zijn zich te verheugen over een ander régime, dat, volgens de ervaring bij andere

takken van het onderwijs[1] en op theoretische gronden een betere toekomst belooft: waarbij de staat zich zelven meer dwingt om ‘voortdurend voor het onderwijs te zorgen’.

Het is echter de vraag of de praktische bezwaren en enkele onmiskenbare nadeelen van die examens (mogelijkheid van dressuur bij geringe eischen van de examens, en afwijzing van enkele, maatschappelijk zeer bruikbare personen, die nu eenmaal moeielijk examens kunnen afleggen) niet opwegen tegen de voordeelen welke daarvan verwacht worden. Voor de geneeskundige examens zijn die, geloof ik, vrij onbeteekenend. De hoogst doelmatige verdeeling der vakken over de opeenvolgende examens, en de milde bepalingen omtrent de mogelijkheid van nog verdere splitsing enz., dragen daartoe het hare bij, terwijl het getal der examinandi voor de geneeskundige vakken evenmin een wezenlijk bezwaar kan opleveren.

Reeds nu mag ik het daarom uitspreken, dat ik de door het wetsontwerp voorgestelde staats-examens voor het meesterschap in de genees-, heel- en verloskunde voor doelmatig en uitvoerbaar houd. Ik stel echter ook, bij hetgeen nu volgt, voorop, dat een betere zorg van den staat voor het onderwijs en de beoefening der wetenschappen evenzeer mogelijk en zelfs welbegrepen staatsbelang is, zonder den drang der staats-examens. Ik kan mij den wenschelijken toestand evenzeer denken bij faculteits-examens, geheel of gedeeltelijk. Op zich zelve vind ik de staats-examens niet zooveel voortreffelijker, ja in beginsel wenschte ik volstrekt geen faculteits- noch staats-examens, *in den zin dien men nu aan beiden hecht*.

De bedoeling der tegenwoordige examens is: te zorgen dat geen andere dan ‘bevoegde’ personen tot het uitoefenen van een bepaald bedrijf (geneeskunde, pharmacie enz.) worden toegelaten. Daarmede staat ook het verbod van uitoefening van die bedrijven door niet-geëxamineerden in logisch verband. De staat zorgt dat de burgers hunne gezondheid aan geen onbekwame handen toevertrouwen kunnen, en straft ook degenen die het bedrijf, waarvoor het examen voorgeschreven is, trachten uit te oefenen[2]. Tot nog toe had (behoudens enkele uitzon-

1 Met name het middelbaar onderwijs, waarbij het stelselsel van staatsexamens met de inrichtingen van onderwijs in verband, georganiseerd is.

2 Consequent en evenzeer te verdedigen zou het zijn, ook de burgers te straffen die van die onbevoegde geneeskundige hulp gebruik maken. Ik geef het denkbeeld aan de geneeskundige Inspecteurs in overweging.

deringen na 1865) de staat het examineeren der geneeskundigen opgedragen aan de permanente commissie, welke de Hoogleeraren der geneeskundige faculteit vormen, hetzij de examinandi hunne leerlingen waren of niet, en vond daarin de waarborgen voor het door zijn zorg te bereiken doel. De faculteit vormt dus een door den staat aangesteld examineerend lichaam, en in dien zin is het faculteits-examen een staats-examen. In het ontwerp van wet op het Hooger onderwijs worden de examens opgedragen aan jaarlijks op nieuw te benoemen commissiën, waarvan het personeel dus meer of minder kan afwisselen. Dat noemt men nu een staats-examen tegenover een faculteitsexamen.

Het eenige wezenlijke verschil, dat ik hierin zie, is de genoemde mogelijkheid van afwisseling van het personeel, welke misschien hare voordeelen kan hebben, die ik vroeger reeds noemde, maar op het oogenblik niet verder wensch na te gaan.

Doch het komt mij voor, dat er een ander begrip aan het woord staats-examen moet gehecht worden, dan men in de tegenstelling met het faculteits-examen schijnt uit te drukken. Ik heb overigens - verba valent usu - tegen het gebruik van het woord in dien zin geen bijzonder bezwaar, indien men mij toegeeft dat èn het faculteits- èn het zoogenoemde staatsexamen zijn *staats-examen*, dat is, examens welke de Staat eischt om een zeker bedrijf ongestraft te mogen uitoefenen.

Dat andere begrip, aan het woord staats-examen te hechten, ligt in het eenige examen dat, naar mijn inzien, de Staat voor zich zelven terecht kan vergen: een onderzoek naar de kennis en geschiktheid van personen die een staatsbetrekking wenschen te bekleeden. Wanneer de Staat een directeur van een postkantoor noodig heeft, is hij volkomen in zijn recht, daarvoor de sollicitanten vergelijkend te doen examineeren, even als een gemeentebestuur goed doet (tenzij het op andere wijzen reeds overtuigd is), de sollicitanten naar een onderwijzersplaats op die wijze te onderzoeken. Zoo zou er niets absurds in zijn dat de Staat een examen voor Minister van Koloniën of voor Inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht vergde, even als het er een eischt van een Oost-Indisch ambtenaar. Het is voor mijn doel hier niet noodig te onderzoeken, waarom in het algemeen voor betrekkingen of ambten van minder belang examens moeten worden afgelegd; voor die welke de meeste kennis en geschiktheid eischen niet. Evenmin wil ik de vraag beantwoor-

den, hoe het goed kan gaan, wanneer, zooals een feit is, vele Professoren vakken onderwijzen, waarin zij nimmer geëxamineerd zijn, en tot welke beschouwingen omtrent de beteekenis van examens zulke feiten aanleiding geven. Ik wil het alleen kortweg uitspreken, dat ik voor de geneeskundige vakken geen *verplichte* examens zou wenschen. Zonder een uitvoerig betoog, waartegen trouwens een niet korte repliek gemakkelijk zou te leveren zijn, is echter een volledige uiteenzetting van de redenen, waarom ik de volkomen vrijheid der geneeskundige praktijk zou verkiezen boven den tegenwoordigen toestand van monopolie voor de geëxamineerde geneeskundigen, niet mogelijk. In het voorbijgaan merk ik nog slechts op, dat in die vrijheid waarschijnlijk een krachtiger policie tegen de kwakzalverij zou gelegen zijn, dan door alle inspecteurs en door alle strafbepalingen uitgeoefend wordt. De kwakzalverij, niet meer door het aantrekkelijke van het verbodene en geheimzinnige gesteund, en genoodzaakt open in het strijdperk te treden, zou in al hare nietswaardigheid, maar ook in al hare gevaren kunnen gekend en veroordeeld worden. De burgerij, niet meer sluimerende in de zorgende vaderarmen van den staat, zou meer uit eigen oogen moeten zien en meer prijs moeten gaan stellen op wetenschappelijk gevormde geneeskundigen, en de Staat *zou alleen behoeven te zorgen voor ruime en goede gelegenheid waar die zich konden vormen*. Examens of andere waarborgen dat iemand werkelijk de gronden voor het vertrouwen zijner medeburgers kan doen gelden, welke hij beweert gelegd te hebben, zouden natuurlijk niet overbodig worden. De examinandi zelve zouden, op grond van de behoeften der maatschappij, bepalen welke examens in het vervolg nog wenschelijk bleven, zonder dat die echter voor iemand verplichtend waren. Zoo geloof ik dat er even goede, zoo niet betere waarborgen voor ‘bevoegde’ geneeskundigen verkregen zouden worden als nu. Thans moet de Staat wel angstig zoeken naar het beste examen-stelsel, en de eischen zoo hoog mogelijk trachten op te voeren, zonder dat het gelukt een betrekkelijk groot getal ‘onbevoegden’ te weren. Want er is geen twijfel aan, of vele door den staat bekwaam verklaarden zijn het niet en zullen het nooit worden. De examens, waardoor iemand de volkomene en uitsluitende bevoegdheid verkrijgt om de genees-, heel- en verloskundige praktijk in haren geheelen omvang uit te oefenen, zouden ongetwijfeld nog on-

eindig zwaarder moeten zijn dan thans. Zij zijn onuitvoerbaar en zouden toch niet tot het doel voeren. De beste examens kunnen nimmer alleen ‘bevoegden’ aan de maatschappij verschaffen, maar haar slechts dezen waarborg geven: dat de geëxamineerde beter dan iemand, die nooit gestudeerd of nimmer blijken van kennis gegeven heeft, voor de behandeling van zieken kan geraadpleegd worden. Dat kan het gezond verstand van het publiek waarlijk ook beslissen, en die hun gezond verstand niet gebruiken, worden ook nu niet van de ‘verboden hulp’ en van de ‘mystiek’ afgehouden. Waarschijnlijk zou het publiek nog meer algemeen de waarheid gaan beseffen, indien het de kwakzalverij eens goed onder de oogen kon zien. Dan zou..... maar ik wil geen volledig systeem voor eene waarschijnlijk ver verwijderde toekomst maken, want al deze dingen zijn te verstandig en te ‘liberaal’ om spoedig verwerkelijkt te worden. Ik twijfel er geen oogenblik aan, of, na de invoering van een wet op het Hooger onderwijs, zullen de geneeskundigen, door den Staat aangewezen, nog steeds voor de eenig bevoegden verklaard worden; de couranten zullen nog steeds met berichten opgevuld blijven van vonnissen tegen A., wegens het pogen te genezen van B.'s been; tegen C., wegens het schrijven van recepten die een somnabule hem in de pen gegeven had, enz.; de geneeskundige Inspecteurs zullen hunnen strijd tegen de onbevoegde uitoefening der geneeskunde blijven voortzetten, en de kwakzalverij zal er wel bij varen[1].

Ik kan er in berusten, omdat ik het met den Hoogleeraar Buijs (in zijn artikel over het lager onderwijs in de Gids) eens ben: ‘De politiek, strevende naar het volmaakte, moet nu eenmaal slechts het onvolmaakte verwerkelijken’, een uitspraak die trouwens voor elk menschelijk streven geldt.

Maar daar ik overtuigd ben dat ook nu èn het faculteits-, èn het ten onrechte daartegenover gestelde staats-examen toch niets meer doen kunnen dan de verklaring afleggen, welke in den idealen toestand van de examens verwacht zou worden, zal men mijn Laodiceesche stemming tegenover de examen-kwestie, als beginsel, kunnen begrijpen. Ik zal het geen ramp vinden,

1 Het is mij aangenaam er op te kunnen wijzen dat de vrijheid der geneeskundige praktijk ook door vele geneeskundigen gewenscht wordt, en onder de niet-geneeskundigen een allezins bevoegden voorstander vindt in den Hoogleeraar Vissering (zie diens vroegere studiën over hooger onderwijs in dit tijdschrift.)

indien, bij wijziging van het wetsontwerp in de Tweede Kamer slechts het examen, dat in engeren zin de maatschappelijke bevoegdheid geeft, aan een jaarlijks afwisselende commissie wordt opgedragen, terwijl men bewijzen van studie of afgelegd examen aan de inrichtingen van Hooger onderwijs voor de voorafgaande vakken voldende rekent, *mits maar personeel en materieel voor het hooger onderwijs in goeden toestand gehouden worden*. - Men zal het billijken, dat ik thans alleen vraag: wat is praktisch het meest wenschelijk? Dan komt het mij voor, dat werkelijk de Staat verstandig handelt, door examens voor jaarlijks afwisselende commissiën in te voeren, en dat deze, ook in het belang van het onderwijs aan de Hoogescholen, waarschijnlijk de voorkeur verdienen. De Regeering, die nu eenmaal een prikkel noodig heeft om zich met het bevorderen van de beoefening der wetenschappen in te laten, is door die examens veel meer in voortdurende betrekking met al wat het hooger onderwijs aangaat. Zou wel ooit een toestand ontstaan kunen zijn als de tegenwoordige, waarbij een faculteit van vijf Hoogleeraren den ganschen omvang der geneeskundige wetenschappen te doceeren en te examineeren heeft, indien de Hoogleeraren steeds voor bepaalde vakken aangesteld waren geworden, en bij de ‘staats-examens’ betere gelegenheid bestaan had, om het gebrekkige en nadeelige van den toestand duidelijker in het oog te doen springen? Ik wees er reeds vroeger op, dat het stelsel der afgesloten en alles omvattende faculteiten waarschijnlijk niet gunstig op de uitbreiding van het onderwijs aan de Hoogescholen gewerkt heeft. In de examens en hunne uitkomsten heeft de publieke opinie een hefboom in de hand, om bij de Regeering op verbeteringen aan te dringen.

‘De staats-examens - zeide Thorbecke in 1865 - zullen het hooger onderwijs contrôleeren, de gebreken daarvan aan het licht doen komen’. Bij de kreten, welke toen opgingen over het onvoldoende der academische examens, kon die uitdrukking een twijfelachtigen zin hebben. Maar ik vermoed dat Zijne Excellentie van die staats-examens verwacht, wat ik reeds omschreven heb. Ook nu is het onderwijs en de bewering van het noodzakelijke der verbeteringen omdat anders de studenten aan de eischen der examens niet voldoen kunnen, bijna de eenige reden waarom verbeteringen aan de Hoogescholen worden ingevoerd. Veel goeds komt zoo onder een vreemde vlag binnen. Had de Regeering altijd de overtuiging dat be-

vordering van beoefening der wetenschappen, ook al hebben zij nog geen direct aantoonbaar nut, een wezenlijk staatsbelang is, en handelde zij naar die overtuiging, dan zou het dikwijls maar half ware beweren van de noodzakelijkheid van physiologische en pathologische laboratoria, van gelegenheid tot studie van vergelijkende ontleedkunde, ontwikkelingsgeschiedenis enz. voor de behoeften van het oogenblik (met name de examens) niet noodig zijn. Nu kan ik met Thorbecke, in zekeren zin, de staats-examens toejuichen, indien zij teweeg brengen wat Zijne Excellentie waarschijnlijk ook bedoelde.

Indien dan de door het wetsontwerp voorgestelde examens komen zullen, zal vooral de volgorde der geneeskundige studiën bijzonder verbeterd worden. Die het examen-plan voor het meesterschap in de genees-, heel- en verloskunde ontworpen, en het derde examen, als zelfstanding deel, in het leven geroepen heeft, is blijkbaar volkomen bekend geweest met de behoeften van het oogenblik, en heeft die op een uitmuntende wijze trachten te bevredigen. De wijsheid der vaderen had onder de vakken van het candidaats-examen de ‘pathologie’ opgenomen, en meer kon men bij den toenmaligen toestand der geneeskundige wetenschappen niet van haar verwachten. Na 1815 is eerst de pathologische anatomie en histologie geworden wat zij is, en hebben de physiologische studiën eerst haren gewichtigen invloed op het bestudeeren der ziekteprocessen doen gelden. Ook zonder dat de wet het eischt, is studie van en examen in pathologische anatomie een onmisbaar bestanddeel geworden van de diagnostiek en de gansche kliniek. Toch heeft de geneeskundige faculteit, naar de letter der wet, geen recht om bij het doctorale examen kennis van pathologische anatomie te eischen, ten minste niet meer dan de clinicus ter loops bij het behandelen van de verschijnselen, de diagnose en de therapie der ziekten kan vragen. Het voorschrift van ‘pathologie’ bij het candidaats-examen is geheel onbepaald, en kan ook de gansche pathologische anatomie en physiologie omvatten, maar het zou een dwaasheid zijn, bij dat reeds zoo omvangrijke examen een volledige kennis der genoemde vakken te vergen, die bij de tegenwoordige inrichtingen en hulpmiddelen van het onderwijs daarenboven niet te verkrijgen zou zijn. Bij dat examen moet men zich wel beperken tot de zoogenoemde ‘algemeene pathologie’: theoretische studie der ziekteoorzaken en der ziekteprocessen, tot hoofdgroe-

pen gebracht, waarbij slechts enkele hoofdzaken van pathologische histologie en chemie gevraagd worden. En voor het doctorale examen is de studie der laatste vakken niet tot haar recht gekomen. Zóó zit de pathologie tusschen de anatomie, physiologie en de praktijk in de knel. Het is een meesterlijke greep geweest, tusschen het anatomisch-physiologisch en het praktisch genees-, heel- en verloskundig examen, de pathologie in haren geheelen omvang, als vervolg van het eerste en als grondslag van het laatste, zelfstandig op te nemen.

g. *De doctorale graad zuiver wetenschappelijke titel*.

Dat is hij voor de geneeskunde nu reeds, al laat de geneeskundige faculteit, gebonden door het wettelijk voorschrift, bij de promotie nog den eed afleggen, dat de doctor in zijn praktijk ‘humaniter et legibus accommodate’ zal handelen, en aan den rechter ‘fideliter’ zal mededeelen ‘quid actum, quid repertum sit’. Dat is tegenwoordig inderdaad een dwaze vertooning, geheel overbodig wanneer de promoveerende reeds arts is en voor de staatscommissie een overeenkomstigen eed heeft afgelegd; belachelijk wanneer de gepromoveerde nog practisch staats-examen doen moet, door zijn promotie geen recht van praktijk verkrijgt, en later voor de staatscommissie weder den eed moet afleggen. Ik geloof niet aan de noodzakelijkheid, maar wel aan de heiligheid van den ambtseed (om met Laboulaye te spreken), en daarom vind ik dit een droevige zaak.

Overigens is de bedoelde bepaling in het wetsontwerp het noodzakelijk gevolg van het verkrijgen der maatschappelijke bevoegdheid door de staats-examens. Heeft het wetsontwerp goed gehandeld, door omtrent het verkrijgen van dien doctoralen graad niets te bepalen, en aan een later overleg met de Senaten der vernieuwde Hoogescholen alles over te laten? Ik geloof ja. Worden de beginselen van dit wetsontwerp aangenomen, dan gaan wij een geheel andere, ik meen een betere orde van zaken tegemoet, en het best zal wel de regeling der voorwaarden om een wetenschappelijken titel te verkrijgen, vooral van de adviezen der wetenschappelijke lichamen worden afhankelijk gesteld. In elk geval is levensvernieuwing en verfrissching in deze zaken dringend noodig. Bij den nu bestaanden halfslachtigen en niemand bevredigenden toestand worden de titel van ‘doctissimus’ en de ‘summi honores’ aan velen verleend, die, als het hun niet geheel aan zelfkennis ontbreekt, en als zij bedenken waarom andere geneeskundigen dien titel niet mogen

voeren, wel eens moeten glimlachen. De maatschappelijke bevoegdheid is, wel is waar, sedert 1865, aan den titel van doctor in de geneeskunde niet meer gebonden; maar men heeft in 1865 een wilden greep in het geneeskundig hooger onderwijs gedaan, zonder de voorwaarden tot het verkrijgen van den nu *zuiver wetenschappelijken* titel, in samenhang met den veranderden toestand, doelmatig te wijzigen. De examens der aan de Hoogeschool studeerenden zijn nog steeds de vroegere, tot de maatschappelijke bevoegdheid zoowel als tot den doctoralen graad voerende examens (zooals vroeger werd uiteengezet, aangevuld door een practisch staats-examen), met al de gebreken van verdeeling en inrichting welke ik reeds vroeger aantoonde en welke bij de 54 jaren oude wettelijke bepalingen, in zulk eene zaak, moeielijk ontbreken kunnen.

Zooals de zaken nu staan, zie ik werkelijk niet één reden, waarom het hun, die de staats-examens als ‘arts’ hebben afgelegd (examens over meer vakken dan aan de Hoogeschool en grootendeels door dezelfde examinatoren), niet zou vergund worden om, na het schrijven eener dissertatie, te promoveeren. Toch zouden zij dezelfde examens weder moeten overdoen; en - examens doet men in den regel niet meer dan hoog noodig is. Zoo kan het wel wezen, dat er onder de ‘artsen’ zijn of komen zullen, die met evenveel recht den titel van Doctor voeren zouden, als de aan de Hoogeschool gepromoveerden. Vooral tusschen iemand die niet aan de Hoogeschool studeert, maar door het afleggen der academische examens tot de maatschappelijke bevoegdheid en den doctoralen titel beiden komt (wat niet zeldzaam is), en den door de staats-examens van 1865 bevoegden ‘arts’, zou het mij moeielijk vallen een onderscheid te vinden (niet een wettelijk, maar een wezenlijk), dat den eenen maakt tot een doctor, den ander het voeren van dien titel zou verbieden. Halfslachtigheid en verwarring noemde ik niet ten onrechte kenmerken van den tegenwoordigen toestand.

In het bovenstaande heb ik gezegd, wat de beschouwing van het ontwerp-Fock mij te zeggen gaf. Een aantal vragen rijzen nog wel op, die ook tot mijn terrein behooren, maar zij zijn van ondergeschikt belang. Daartoe reken ik onder anderen

Het aantal Hoogescholen;

De bepaling omtrent het uitoefenen van praktijk door de Hoogleeraren in de geneeskunde;

De Privaat-Docenten en Lectoren.

Een paar opmerkingen over deze drie punten wil ik ten slotte niet achterwege laten.

De voordeelen van ééne Hoogeschool, waaraan dan ook geen belangstelling en geen kosten gespaard worden, zijn onmiskenbaar. Kon er in Nederland ééne Hoogeschool komen, zooals er te Leipzig slechts één is voor Saksen, ik zou het uitstekend vinden. Maar vooreerst is Nederland grooter dan Saksen, en ten tweede kunnen vele Saksers aan andere Duitsche Hoogescholen studeeren. In Nederland zou ééne Hoogeschool practisch een onmogelijkheid zijn. Ik laat hierbij de vraag in het midden, of de Staat toch niet zou kunnen volstaan met één model-Hoogeschool op te richten, en het aan de grootere steden overlaten, bij gebleken behoefte, daarnaast Hoogescholen in het leven te roepen. Feitelijk bestaat er reeds ééne in Amsterdam. Maar zeker is het, dat in het belang der geneeskundige studiën minstens twee goede inrichtingen voor hooger onderwijs bestaan moeten. Er zullen jaarlijks ruim 50 burger-geneeskundigen, en ongeveer 25 militaire geneeskundigen noodig zijn. Als men den tijd voor de practische studiën aan het ziekbed op twee tot drie jaren stelt, zullen er dus ongeveer 170 studenten ergens zich in hospitalen moeten kunnen bewegen. Eveneens behooren zij zich vroeger practisch in scheikunde, in anatomie, in physiologie, in pathologie te hebben kunnen oefenen. Aan ééne Hoogeschool is dat onuitvoerbaar. Ook de aard der eigenlijke colleges in anatomie, physiologie, enz. maakt zelfs meer dan een dertigtal toehoorders ongewenscht.

Artikel 47 van het ontwerp-Fock geeft een duidelijke omschrijving van hetgeen onder een ‘geneeskundig consult’ verstaan behoort te worden: ‘de bijstand aan geneeskundigen op verzoek van dezen in de behandeling hunner lijders te verleenen’. Ook de tegenwoordige Hoogleeraren in de geneeskunde worden aangesteld op voorwaarde ‘dat zij de geneeskundige praktijk slechts bij wijze van consultatie zullen uitoefenen’. Dat begrip van ‘consultatie’ was echter niet nader omschreven, en daarin zal het wel zijn grond vinden, dat sommige Hoogleeraren in de kliniek meenden dat ook spreekuren en dagen voor lijders, die zich uitsluitend door hen lieten behandelen, onder dat begrip vielen. Ja sommigen hebben de bepaling zóó geïnterpreteerd, dat ook de behandeling van zieken aan het huis van dezen, uitsluitend door hen, in de ‘consul-

tatie' begrepen was, zoodat men Hoogleeraren in hun koets door de stad zag rijden om de 'consultatie' uit te oefenen, die voor gewone stervelingen in niets van de gewone burgerpraktijk scheen te verschillen.

Is het wenschelijk dat het wetsontwerp het begrip consult zoo eng opvat en omschrijft? Indien het plan bestaat, om voortaan een Hoogleeraar, die, zonder door een geneeskundige daartoe verzocht te zijn, een recept aan iemand gegeven heeft, door de Inspecteurs van het geneeskundig staatstoezicht te laten vervolgen, zou ik er mij ten sterkste tegen verklaren. Trouwens, zulk eene handelwijze zou in de praktijk zich zelve wel vernietigen. Als men het uitoefenen van praktijk (natuurlijk met uitzondering der hospitaalpraktijk) niet geheel verbiedt, zijn de grenzen tusschen geoorloofde en niet geoorloofde consulten practisch zeer moeielijk te trekken. Strikt genomen zou de geneeskundige praktijk even goed aan de Hoogleeraren in de geneeskunde kunnen verboden worden, als de rechtspraktijk aan de Hoogleeraren in de rechtswetenschappen. Men zou echter, geloof ik, het eerste vrij algemeen als inhumaan afkeuren. Daarenboven is het niet van belang ontbloot dat de Hoogleeraren in de practische geneeskundige vakken zieken van allerlei aard onder de verschillende standen der maatschappij blijven bestudeeren. Het is echter moeielijk aan een voor het onderwijs en de beoefening der wetenschap door den Staat aangestelden Hoogleeraar volledige vrijheid te laten, en even moeielijk het consult anders te omschrijven. Ik zou de bepaling wel willen houden, zooals zij er nu staat, indien men haar 'cum grano salis' toepast. Zij geeft dan, bij mogelijk misbruik, de publieke opinie en de Regeering een middel in de hand om dat te bestrijden. Die bestrijding zal echter wel zelden noodig wezen, indien de staat de Hoogleeraren door betere bezoldiging van de praktijk meer onafhankelijk maakt. Tot nog toe werden velen gedwongen in de eerste plaats daardoor, als zij konden, in hun levensonderhoud te voorzien.

De privaatdocenten en lectoren vormen in het ontwerp-Fock een deel van het onderwijzend personeel aan de Hoogescholen. Van de laatste wordt gezegd (artikel 53), 'dat zij als kundige specialiteiten in bijzondere vakken, waarvoor geen Hoogleeraar aangesteld is, en waarvoor geen examen gevorderd wordt, tegen een jaarlijksche toelage van rijkswege kunnen worden aangesteld'.

Zullen er dus voor de in artikel 29 vermelde ‘vakken of onderdeelen van vakken, in deze wet niet vermeld, en tot wier beoefening in het belang der wetenschap de gelegenheid behoort open te staan’ enkel Lectoren worden aangesteld? Dan zou mijne vroegere ingenomenheid met artikel 29 een weinig bekoelen. Of wat is anders het onderscheid tusschen de vakken in artikel 53 en 29? Nadere opheldering schijnt hier wel noodig. Eveneens is het niet volkomen duidelijk waarom de Lectoren alleen voor vakken, waarin geen examen gevorderd wordt, zouden worden aangesteld. Het is zeer mogelijk, dat juist voor een deel van een vak, waarin examen gevorderd wordt (bij voorbeeld het een of ander deel der physiologie, der pathologie, der diagnostiek, als bestanddeel van het klinisch onderwijs, enz.) de aanstelling van een Lector, ter uitbreiding van het onderwijs des Hoogleeraars, zeer wenschelijk zou zijn. Ook nu bestaan daarvan enkele voorbeelden; en het is zeer te betreuren, dat de Regeering met het aanstellen van Lectoren en wetenschappelijke adsistenten tot nog toe zoo bij uitstek karig is geweest. Zij vormen het personeel voor geschikte Hoogleeraren; en was men in dit opzicht niet zoo bekrompen geweest, men zou, tot schande van Nederland, niet zoo dikwijls Professoren van elders hebben moeten roepen. Het beginsel van Lectoren ‘van rijkswege aangesteld’, verdient dus alle toejuiching. Door die aanstelling verkrijgen zij dan ook rechten tegenover den Staat, aanspraak op het gebruiken der hulpmiddelen van onderwijs aan de Hoogeschool, op een eigene subsidie, waar het noodig is. Van zulke docenten kan ik mij veel goeds voorstellen, meer dan van de in artikel 51 genoemde, maar in hetgeen hen van Hoogleeraren en Lectoren onderscheidt niet omschrevene *privaat-docenten*. Voor de geneeskundige vakken begrijp ik niet, wat die privaatdocenten zijn zullen. Zal iemand, die voor de physiologie ‘als privaatdocent optreedt, de doctorale waardigheid bezit, en wiens lessen dus op het officiëele programma vermeld worden’ (artikel 51) ook het vrije gebruik hebben van het laboratorium, waarvan de Hoogleeraar in de physiologie de directeur is? Zoo niet, wat kan hij dan als ‘privaat-docent’ beginnen? Zal een privaat-docent voor de pathologie recht hebben de lijkopeningen in het ziekenhuis te doen? Zal hij eenvoudig een repetitor zijn? Of krijgt hij een aanstelling voor een bepaald vak, met subsidie voor hulpmiddelen, wat onderscheidt hem dan van een

Lector? Ik kan niet ontveinzen, dat het wetsontwerp mij toeschijnt, hier in naam het duitsche stelsel te willen invoeren, zonder den werkkring dier privaat-docenten behoorlijk te omschrijven. Ik geloof niet dat in ons vaderland die privaat-docenten van veel beteekenis kunnen worden geacht. Voor andere Faculteiten kunnen zij misschien eenig nut hebben, voor de geneeskundige zijn de Lectoren van het wetsontwerp ver verkieselijk.

Ik eindig met den wensch, dat mijn verhandeling de juistheid der daarboven geplaatste motto's moge in het licht gesteld hebben. Zal de reorganisatie van het Hooger onderwijs spoedig door de wetgevende macht beproefd worden? De teekenen des tijds zijn ongunstig. Moge dan ten minste het treurige ‘status quo’ worden opgeheven, dat voor zoo velen een ‘status miserrimus’ wordt! ‘Het zal hier gaan - zeide de toenmalige Minister van Binnenlandsche Zaken, in eene der Kamer-zittingen van November 1865 - zooals het gaat met alle regeeringen, die, ten achter gebleven met langzame hervormingen, eindelijk genoodzaakt worden, groote stappen te doen’. Op het hooger onderwijs is, naar het mij voorkomt, deze uitspraak ten volle toepasselijk.

Utrecht, 17 November 1869.
Dr. W. KOSTER.

Over de jongste tentoonstelling in Arti et Amicitiae.

Tentoonstelling van schilderijen enz. van levende meesters in Arti et Amicitiae, te Amsterdam.

I.

Vóór alle dingen; vóór alle blaam die het plicht, en allen lof dien het bovendien een genot zal zijn om uit te brengen; vóór elke denkbare aan- of opmerking, alle bewondering en... verwondering; vóór dat wikkend en wegend, vragend en twijfelend onderzoek der bijzonderheden, dat dikwerf het genot verdubbelt, maar nog vaker onmogelijk maakt; vóór alle kritiek alzoo vinde in dit eenvoudig verslag omtrent Arti's tentoonstelling de uiting van zekere vreugde en hartelijke ingenomenheid hare plaats.

Voor ons, wij willen het wel bekennen, zijn die tijdelijke verzamelingen van kunstwerken, waarin te Amsterdam het Stadsbestuur en de wakkere Maatschappij Arti et Amicitiae elkander verbeurten als zoovele blijde feesten, toegerichte maaltijden waarop wij verlekkerd zijn. Zij zijn dat zeker voor velen met ons: ziet er toch die onophoudelijk zich vernieuwende menigte, die den ganschen dag de winkelramen der prentenhandelaars in de Kalverstraat belegert, maar eens op aan, heeren, burgermannen, ambachtslieden, die op weg naar huis een oogenblik stand houden, slagers- en bakkersknechts, winkeljongens en straatbengels, en gij zult weten, dat oog en hart van dit ons volk onveranderlijk naar 't schoone in beeld en vorm worden getrokken. En een genot is het, in de ruime, kalm en helder verlichte

zalen van Arti eene eerste wandeling tusschen de bonte kinderen van het penseel te doen. Hoe ook straks het oordeel hier en ginds moge uitvallen en ook na dat oordeel zijn zij ons allen zonder onderscheid welkom, allen lief, hebben zij allen onze sympathie. Want het mag vóór alle discussie vaststaan dat ook de minstbedeelde hunner door de hand die haar tooide met het beste dat zij te geven had, is toegerust. Al die mannen en vrouwen die hier hunne werken samenbrachten, hebben naar schoonheid gestreefd. Deze of gene kon het misschien niet beter, maar had bij het gekund, hij zou het gewenscht en gedaan hebben. Of, vorige jaren kon hij het nog niet, maar ditmaal heeft hij het volbracht en geniet hij zijn welverdienden triomf. Of wel, wat hem nu nog ontbreekt aan kunstenaarsblik en kunstenaarsvaardigheid, morgen zal hij het aanvullen, want hij denkt en arbeidt.

Kortom, hier dient men het schoone.

Zeg vrij dat ook deze dienst niet zoo ijverig, onverdeeld en rein is als men wenschen mocht. Wij weten het wel. In plaats van het schoone met geestdrift te dienen, dient menigeen in gedachteloosheid een geesteloozen sleur. Ook in de kunst heerscht wel gezag van namen. Men verovert er wel eens het schoone niet door eigen studie en inspanning, maar neemt het in huur en gebruik door nadoen van anderen, door loopjes en kunstgrepen. Men wijdt zich wel eens, aan het schoone niet, maar aan het goedkoope effect en het gemakkelijke succes. En ook in de verheven gewesten der kunst heerscht de harde noodzakelijkheid om te leven, om brood te hebben voor heden en morgen, en maakt het werk der bezieling meer dan eens tot een werk van dor proza. Dit alles is ons wel aangezegd. Maar het brengt onze ingenomenheid met kunst en kunstenaars niet aan het wankelen. Het schoone is te na aan het ware en het goede verwant, om niet ook en onvermijdelijk een verheffenden invloed te oefenen op zijne dienaars en zijne beschouwers beide. De meer dan twee honderd schilderstukken om ons heen mogen niet uitsluitend aan de reinste kunstenaars-bezieling hun bestaan danken, zij kunnen het doel hunner meesters toch niet bereiken dan door zich in dienst der schoonheid te stellen. Zij zijn gemaakt, niet als duizenden dingen des alledaagschen levens, om zonder naam of gedachtenis, dag aan dag, na een oogenblik in dienst eener platte nuttigheid te zijn geweest, verzwolgen te worden. Zij richten zich tot den geest der ‘nuttigheid’ in

de laatste plaats. Waardelooze lapjes beschilderd doek, nietig verguld hout en gips in zich zelve willen deze schilderijen hare waarde ontleenen aan een hoogere orde van gedachten en belangen dan die des dagelijkschen levens. Al zou ook dit of gindsch paneel straks uit medelijden voor weinige guldens gekocht worden, het heeft naar bedoeling en hartewensch zijns ontwerpers - zoo deze waarlijk kunstenaar is - daarom niet te minder aanspraak gemaakt om voor eeuwen te blijven, voor eeuwen geestdrift te wekken en als product des geestes naar geen gewicht van goud geschat te kunnen worden. Ieder die hier zijn werk ten toon stelde en misschien door zijne volharding toonde, dat hij onder allerlei moeielijkheden en ontmoedigingen zijner kunst trouw bleef, en ieder die voor zijn geld het welkome ‘Verkocht’ hier of daar tusschen doek en lijst deed steken, levert een protest in zoowel tegen al wat laag en gemeen is, als tegen eene jammerlijke, ontzenuwende en om haar ontzettenden voortgang verontrustende leer der profijtelijkheid. Al was er ook tegen deze en andere kunstwerken veel meer te zeggen, dan er te zeggen is, wij blijven gelooven en beweren dat liefde voor de kunst in zich zelve belangeloos is en belangeloosheid kweekt, zoowel bij die haar beminnen als die haar beoefenen. Dat de kunst, in diegenen, die zij meer is dan de bekende ‘melkkoe’, een heerlijke geestdrift moet onderhouden, juist omdat hare geheimen nooit alle afgekeken, haar ideaal nimmer ten volle verwezenlijkt is. Dat belangeloosheid en geestdrift te schoone en tevens te zeldzame zaken zijn om ze niet overal en te elker gelegenheid bij den slip van haar mantel te grijpen.

II.

De afwezigheid van vele geachte meesters op de tentoonstelling in Arti van dezen herfst, maakt dat wij zelven voorzichtig moeten zijn met al te spoedig tot gevolgtrekkingen te besluiten die de hedendaagsche kunst in ons vaderland in haar geheel zouden raken en anderen tegen dezelfde overhaasting waarschuwen. Zoo wij dus algemeene indrukken ontvingen en op onze beurt in deze bladen weêrgeven, dan zij het - men vergeve

den wanluidenden rechtsterm in de gewijde zalen der schoonheid - ongeprejudicieerd de meesterstukken die Rochussen, Israels en Bosboom, Roelofs, Allebé, Bakker Korff, Lingeman, van Schendel, de ten Kate van de afdakjes, kippetjes en kindertjes en onderscheidene anderen zou hebben kunnen inzenden, indien zij 't gewild en zich niet liever bij onze buren de Leopolds-orde, ook geld en roem naar wij hopen, veroverd hadden; ongeprejudicieerd ook onderscheidene stukken die van de expositie zijn afgenomen en de bewondering die zij misschien hadden kunnen wekken. Wij hadden inderdaad gaarne Taanmans *Zigeunersproces*, waarvan wij veel goeds hoorden, gezien; en de *Zuiderzee* van Jr. van Heemskerck van Beest doet ons waarlijk betreuren, dat wij eerst kwamen kijken toen zijn *Mist* op dienzelfden waterplas reeds opgetrokken was.

Wij hebben ondertusschen onze algemeene indrukken en deelen die mee. Eene eerste is deze. Mijn hemel! wat zijn onze kunstenaars mak! Wat is onze kunst vreedzaam en tam! Mejufvrouw A. Haanen van Oosterbeek had een mandje met aardbeien. Hoe het gekomen was stond er niet bij, maar het mandje was omgevallen en de rijpe, heerlijke, malsche vruchten lagen naar den toeschouwer toe uitgestort. Wij willen niet beweren, dat er op de gansche expositie geen schokkender, aangrijpender tooneel geschilderd is dan dit, maar wel, dat te midden der bijna algemeene kalmte het ongeval Mej. Haanens mandje overkomen een evenement is! Mevrouw Ronner zond een stuk in dat zij onder den naam van *Eene lastige buurvrouw* liet ten toon stellen. Een keeshond wordt het rustige leven in zijn ton verbitterd door eene strijdlustige plaagzieke poes. Het stuk is fraai geschilderd. Teekening, opvatting, schikking en uitvoering dragen het merk van de vaste hand der kunstenares, die weet wat zij wil en niet meer weifelt of mistast. Grommende Kees met zijn dikke, witte - wat al te droge en glanslooze - vacht, blazende Mie, met haar glimmende cypersche huid, zijn uit het leven genomen. Kortom, deze schilderij, die zeer fraai zou zijn, indien niet een onbeschaamd-groote groenaarden pot op den voorgrond eene onbescheidene plaats innam, tintelt van waarheid en leven, beweging en strijd. Om deze laatste reden alleen reeds zou zij merkwaardig zijn. De ruzie toch tusschen den hond en de poes neemt in de vreedzame zalen van Arti de proportiën aan van een volkerenslag.

Al dadelijk springt in het oog welk eene onbeduidende plaats

op deze tentoonstelling het rijk der geschiedenis en der gedachte inneemt naast of tegenover het landschap, het zoogenaamde *genre*, de bloemen, de kerken, het stilleven, met één woord, tegenover de zichtbare natuur! Dat het landschap zoo goed vertegenwoordigd is, troost over menige teleurstelling; maar waarom niet ook, niet nog beter en met meer voorliefde behandeld dat andere genre, dat den mensch in zijn lijden en strijden, het menschdom in zijn geschiedenis, dat is zijn worsteling om hooger en beter tot voorwerp der kunst kiest? Is het getal onzer schilders die lezen en studeeren zoo klein? Is de wereld des geestes de meesten onbekend? de historie hun een gesloten boek? en dat andere boek vol leven en karakter, waaruit onze oude meesters in waarlijk niet dogmatischen, maar vrijen, zelfstandigen geest zoo ijverig putten, is de Bijbel hun langer zoo vreemd? Of vindt dit kunstvak geene aanmoediging? Zeker is, dat zoo niet enkele, zeer enkele stukken het ons deden vermoeden, wij nooit uit de meer dan tweehonderd hier verzamelde tafereelen zouden opmaken dat dit ons eigen volk, om niet verder te gaan, een verleden achter zich heeft vol strijd, heldenmoed, macht en glorie!

Die weinige stukken vinden hier dan ook eene te eervoller plaats, al kan ook over allen het oordeel niet gunstig luiden.

In een der kleine voorzalen trekt reeds van verre een doek van groote afmetingen het oog. Het komt uit het Noorden, uit Groningen, van de hand des Heeren Egenberger tot ons en behandelt een recht vaderlandsch onderwerp: *de ontscheping der Watergeuzen voor den Briel*. Een zonderling gebouwde, ten deele overdekte boot - hadden de oorlogschepen, de roof- en kustvaarders dier dagen inderdaad zulke logge sloepen, of is dit vaartuig eigenlijk een fantasiestukje? - voert een dozijn Watergeuzen aan. Sommigen dezer woeste zonen der zee en der vrijheid zijn reeds buiten boord gesprongen en stuwen de sloep door het riet naar den oever; anderen maken hunne wapens in orde; hun aanvoerder wijst met uitgestrekte armen en levendige gebaren naar het doel van den tocht, den prijs van den kamp: Den Briel. Wij willen ons haasten om het goede in dit kunstwerk op te merken en met liefde te vermelden. Ziehier vooreerst een onderwerp dat een kunstenaar waard is; het vordert studie, nadenken, een doordringen in den geest van een fel bewogen tijd, vertrouwdheid met 's menschen hart en hartstochten: het eischt eindelijk zoowel eene groote kunst-

vaardigheid in de voorstelling dier hartstochten als geoefenden smaak in de ordonnantie der deelen. Met grooten ernst heeft de Heer Egenberger een en ander pogen te bereiken. Er is leven op zijn stuk. Die mannen zijn inderdaad in beweging. Zij doen wat. Hunne houdingen zijn los en ongedwongen, het spel hunner spieren is vrij. Dat de Heer Egenberger hartstocht weet uit te drukken, bewijst de woeste vreemde man, dien hij aan het roer van zijn vaartuig plaatste, een wilde in een soort van monnikspij. Maar hier houden ook onze lofspraken op en vangen onze bedenkingen aan. Is het plan dezer schilderij wèl doordacht? *De* Watergeuzen zouden zich ontschepen: maar wij krijgen eigenlijk maar ééne boot met eenige weinigen te zien! Het schijnt, naar den naam zijner schilderij te oordeelen, dat de Heer Egenberger de ontscheping van een der afdeelingen die tegen den avond van 1 April 1572 den aanval ondernamen, heeft willen voorstellen: maar dan had hij beter gedaan en zijn stuk grootere kracht van uitdrukking gegeven, indien hij zich zelven meer ruimte gemaakt had. De eerste boot, op verderen afstand van den toeschouwer landende, zou kleiner uitgevallen zijn en den schilder plaats gelaten hebben voor tien, twaalf andere booten, wedijverende in haar vaart naar 't zelfde doel en voor de geheele vloot der vrijbuiters in 't verschiet: met één woord, zonder zijn hoofdpersonen om de nevenfiguren te verwaarloozen, had hij de landing der zonderlinge krijgsmacht in haar indrukwekkend geheel kunnen wedergeven. Of was het hem om karakterschildering der Watergeuzen te doen? Wilde hij die mannen, niet de landing voor Den Briel? Dan vragen wij: heeft hij zijn onderwerp wel recht gedaan? is hij niet ver beneden de poëzie en den rijkdom van artistiek effect gebleven, die de werkelijkheid hem bood? Zijn dat Watergeuzen, die krijgsknechten, welgekleed, welgewapend, blijkbaar welgevoed, voor een deel vroolijk met elkander keuvelende? 't Zijn tooneel-Watergeuzen, anders niet. Vergeet niet, dat het mannen waren uit allerlei stand, door allerhande nood en jammer... door misdaad ook naar zee gejaagd, half bootsgezellen, half soldaten, een bont mengelmoes van avonturiers, waaronder de Prins te nauwernood eenig gezag en orde kon handhaven, vereenigd door wanhoop, wraakzucht en haat tegen priester en Spanjool. Vergeet niet, dat de poging om Den Briel te nemen, een doldrieste daad was uit wanhoops overmoed geboren. Elizabeth had hen verjaagd.

Alle havens waren hun gesloten, tenzij zij er een openden door hun zwaard..... en deze mannen hadden *honger* op dien eersten April! En waarom geen gebruik gemaakt van de wenken der historie? *Zij* geeft tot aanvoerder aan een der afdeelingen den Admiraal van der Marck, een man dien elk kunstenaar zich tot model zou wenschen, een woesteling, brandende van wraakzucht en bloeddorst, die haar en baard liet wassen totdat hij den dood van Egmont zou gewroken hebben, mede een kind van dien vreeselijken tijd en in elk geval een oorspronkelijke figuur: de Heer Egenberger daarentegen geeft zijne landingstroepen tot leidsman een knap, ordentelijk krijgsman, niet zonder zorg gekleed en ondanks het zwaaien zijner armen, tamelijk tam.

Het doet ons leed, te moeten eindigen met zeer gewichtige bezwaren tegen de uitvoering, en bepaaldelijk tegen de kleur dezer schilderij, en wel te meer, omdat het bij nauwkeurige beschouwing blijkt, dat de Heer Egenberger naar een wèldoorwerkt koloriet gestreefd heeft. Ondanks die moeite is alles even hard van tint gebleven. Het water, dik en lijmerig, gelijkt hier op stroop, ginds op room. Door eene volslagen gemis van malschheid in toets en verf van 't geen vleesch voorstellen moet, is het of de veroveraars van het eerste stukje vaderland wangen, neuzen en handen hebben gehad van onverglaasd aardewerk.

Niemand zal zeggen, dat in laatstgenoemde opzichten de Heér Schmidt Crans te kort gekomen is. Inderdaad het komt ons voor, dat zijne *Antwerpsche vluchtelingen na de komst van Alva*, 1567, zonder misschien de ernstige belangstelling tot geestdrift, de geestdrift tot verrukking op te voeren, een merkwaardig stuk is en in weinig te kort komt. Door eene met sneeuw - misschien niet al te *sneeuwige* sneeuw - bedekte, hier en daar door eenig kreupelhout gebrokene vlakte, langs een landweg, trekt een lange stoet van vluchtelingen onder den grauwen winterhemel voort. - Waarheen? - Naar een land waar 't geweten vrij mag zijn. Het gezin van een gegoed Calvinistisch koopman opent den tocht. Hij zelf, kenbaar aan zijn met bont gevoerd overkleed en baret, een vijftiger met fijne gelaatstrekken, schrijdt in gedachten voort. Naast hem een aardig kereltje van veertien - fier, dat hij vaders degen mag dragen. Eene schoone vrouw met edel gelaat, dicht in haar mantel gehuld wegens de koû, zit vooraan in een kuifkar. Ach-

terin leest een oud man een boek, zijn Bijbel waarschijnlijk. Een volwassen meisje volgt haren vader en praat met een gewapend man - heerschappen, gewapende en ongewapende mannen, vrouwen, knapen, karren, een kranke op een paard komen in lange rij achteraan, grauwe silhouetten tegen den achtergrond van sneeuw.

't Komt ons voor dat deze schilderij velen aantrekken moet. De conceptie is waar en eenvoudig. De kunstenaar had door sterker contrasten naar grooter effect kunnen streven, had zijne vluchtelingen in woeste sneeuwjacht kunnen hullen, maar wij danken hem, dat hij 't niet heeft gedaan. De toestand moest spreken voor zich zelven en doet dat inderdaad. Wel vragen wij intusschen, of niet hier en daar de donkere massa's zwaarder en scherper tegen de sneeuw hadden moeten uitkomen? Of zijne figuren niet wat oorspronkelijker konden zijn, daar wij meenen deze zelfde zestiende-eeuwsche types reeds meermalen te hebben aangetroffen en vreezen die nog dikwijls te zullen ontmoeten? De beenen en voeten der menschen zijn ditmaal onergerlijk: maar is het ook de rechter voorpoot van den kloeken, fraaien vos voor de huifkar? Wij wantrouwen liefst onze eigene oogen en geven toe dat er niet veel aan den stand van dien poot ontbreken kan - en toch is er iets lams in, dat ons telkens hindert.

De naam van J. Geo. Schwartze heeft een goeden klank. De schilder van de *Eerste godsdienstoefening der Puriteinen in Nieuw-Engeland*, van zoo menig prachtig portret en heerlijke studie is aan zich zelven verplicht onder de eersten te staan. Welnu, in ééne schilderij op deze expositie handhaaft hij zijn roem waardiglijk. Welk een prachtig fantasie-kopje stelde hij ten toon! Hoe fraai en rijk is het van kleur; welk eene vereeniging van malschheid en kracht, welk een adel van uitdrukking ligt er in. Onwillekeurig wendt de beschouwer zijn oog ter vergelijking naar den overstaanden wand, naar eene andere fantasie, die van den Heer Sangster, en als hij hier alles even plat en brutaal ziet: een plat en brutaal schepsel, op een plat schilderstuk waaraan alle gedachte, bescheidenheid en delicatesse ontbreekt, voorgesteld, keert hij met genot naar Schwartze's werk terug om het dubbel hoog te schatten.

Dat deze schilder een onderwerp behandelde als de *gang der drie vrouwen naar het graf op den Paaschmorgen*, volgens Marc. 16; 1, 2, moest de verwachting spannen. Zij zou echter teleurgesteld worden. 't Is zonderling, welk een onbevredi-

genden, ja, onaangenamen indruk dit groote doek maakt. De kunstenaar die in zijn Puriteinen-preek zulk een meesterschap in de dispositie aan den dag legde, schijnt hier met zijne drie lange, onbevallige vrouwengestalten in de holle ruimte verlegen geweest te zijn. Hoe vreemd is de gelaatsuitdrukking der middelste, Salome naar alle waarschijnlijkheid; hoe zonderling scheef en ineengezakt de Maria aan haar rechterhand; hoe slap en karakterloos de hand die de kruik met balsem vasthoudt. De kleur, waarin het stuk is uitgevoerd, doet al even pijnlijk aan. Het morgenlicht is voor een aangenaam koloriet zeker niet gunstig, maar zóó onaangenaam en stuitend als de paarsche kleur der lucht en van de rotsen, het vuil-geel, vuil-grijs, vuil-violet der vrouwenkleederen is, mag geen ongunstige verlichting en geen streven om door sombere tonen in den geest van het onderwerp te werken, een kunstwerk maken.

Wij zijn met de stukken uit deze categorie reeds bijna aan een einde. Een vreemdeling, Herr Kraus uit München, zond een woelig strijdtafereel in, *Monniken hun klooster verdedigende tegen eene Hongaarsche rooversbende* (10de eeuw): wonderlijke vereeniging van zeer goed en zeer slecht, zeer juiste en zeer gebrekkige teekening, een stuk hoofdzakelijk in eenige schakeeringen van wit en geel, bijna zonder spel van licht en schaduw uitgevoerd.

Een droevig onderwerp uit de historie koos ook Fred. Lintz van 's Hage voor eene teekening: het lijk van Don Jan van Oostenrijk, op 1 Oct. 1578 te Bongen plotseling gestorven, ligt in eene armelijke hut onder een laken uitgestrekt. Een lamp brandt flauwelijk aan het hoofdeneinde. Aan het voeteneinde breekt door een luik of venster het bleeke morgenlicht door. Wij wenschen den teekenaar met zijn onderwerp geluk: de historie is zoo rijk; laat hem voortgaan met hare goudmijnen voor zijne kunst te doorwroeten! Voor 't overige gelooven wij, dat aan de uitvoering zeer veel ontbreekt: dat ook deze stof geen recht geschied is. Zonder onwaardige jacht naar effect had de Heer Lintz veel meer partij van licht en schaduw kunnen trekken. Waarom door een dakvenster geen maanlichtstraal naar binnen, op het gelaat van den doode gelaten? Waarom, als hij het lamplicht verkoos, de omtrekken en partijen die verlicht moesten worden, naar den eisch van zulk lichteffect niet scherper, minder vlakkerig en onbepaald bewerkt? Laat de Heer Lintz bij gelegenheid eens naar de bovenste verdieping van het Trippenhuis klimmen: daar zal hij na eenig zoeken, ergens in de hoogte tegen

een der vernuftig uitgedachte uitbouwsels van zeildoek aan, een stukje vinden, dat hem wellicht iets leeren kan: 't is het beeld van Prins Maurits' lijk op zijn paradebed door van der Venne.

Paul Tetar van Elven stelde *Pieter Janssen den Vaandrig te 's Hertogenbosch* voor, op het oogenblik dat deze wakkere krijgsman de veste binnengedrongen in den toren de Spaansche vlag lossnijdt, er de Statenbanier voor in plaats stelt en alzoo de overgave der stad bewerkt. Wij zullen ter wille van den schilder kort zijn. Zijne keuze was ondoordacht. Eene compositie waarvan het wezenlijke en karakteristieke, de eenvoudige beteekenis niet in het oog springt, maar eerst uit eene bijgevoegde omschrijving gekend wordt, is als schilderij mislukt. Hier *zien* wij niets anders dan een soldaat die op een torentrap voor een klankgat met een vlag bezig is. Dit is alles, en daar het niets bijzonders is, begrijpen wij niet te best waarom die man bij dat werk zulke vervaarlijke oogen opzet. ‘Neen, maar 't is Pieter Janssen op gevaarlijk karrewei.’... Dan had de schilder middel moeten vinden om dat gevaar zichtbaar te maken, en anders dit onderwerp moeten kiezen voor eene verhandeling, of als Tollens voor een vers, niet voor eene schilderij. Voor de rest is de Heer van Elven 't wel met ons eens, dat metaal anders glanst; dat een mensch met een mes tusschen de tanden mond en lippen anders trekt; dat vingers, aan spoedeischend werk haastig bezig, er anders uitzien dan op zijn stuk.

Zullen wij *Grootvaders Lievelings-duo* van David Bles hier nog noemen? *Ja*, want, zoo gij wilt, is het een historiestuk, nog eens weer een geestige studie van den schilder over den pruikentijd. - *Neen*, want de historie is voor den Heer Bles niet meer dan het stramien, waarop hij zijne elegante figuurtjes en kleurrijke kostumen borduurt. 't Is het verkapte *genre*. - Toch *ja*, want deze schilderij is inderdaad een der schoonste, misschien de beste van de tentoonstelling, en is in elk geval eene plaats onder de beste waard. - Welnu, door een breed, hoog raam buiten de schilderij stroomt een overvloedig licht in de ruime, met leder behangene woonkamer van een welgesteld man. Deze zit met zijne vrouw aan tafel voor 't raam. Een weinig achteraan op een leuningstoel luistert grootpapa met grootvaderlijken, licht voldanen trots en het gesteekte hoofd op zijde, naar zijne kleindochtertjes, die, ter zijde, op klavier en harp, onder den maatslag van een langen muziekmeester, zijn lievelings-duo spelen. De compositie is, als wij dat van den

Heer D. Bles gewoon zijn, geestig. Deze schilder chargeert niet, maakt potsen noch karikaturen, maar weet in fijne trekken het belachelijke en karakteristieke in de zeden en karakter der vorige eeuw te doen voelen. Met welk een behagelijke rust, met welke langzaamheid stopt op het midden van den dag deze huisvader in de kracht zijns levens zijne pijp uit den zwaren zilveren tabakspot, alsof er niets anders op de wereld te doen ware! Hoe is het grootvaderlijke welbehagen, dat zich zoo licht en zoo gaarne, ook wel door valsche tonen, wil laten vangen, op het leven betrapt! De muziekmeester met zijn lang gezicht, grooten neus, breeden mond en lange boventanden - het menschenras schijnt naar het oordeel van den Heer Bles in den pruikentijd niet bijzonder schoon geweest te zijn - is in zijne pedanterie onbetaalbaar.

Ook als schilderstuk is *Grootpapa's lievelingsduo* merkwaardig. Wij hebben wel een oogenblik gedacht of het licht niet hier en daar al te veel, te coquet effect te weeg bracht - maar brengen onbepaald onze hulde aan ordonnantie, aan teekening, aan kleur, aan perspectief.

Bracht men in den pruikentijd wel eens schoorsteenen aan in den hoek van een vertrek?

Nog een enkel woord voor *Berouw komt dikwijls te laat*, een der welbekende soldatentoneeltjes van den Heer Herman F.C. ten Kate, en voor de *Gewonde Amazone* van den beeldhouwer Stracké - beide kunstwerken, daarin met het pasbeschrevene overeenkomende, dat zij de historie niet om haar zelve zoeken, maar als aanleiding voor hunne *genre*-beelden. De werfhuis-scène van den Heer ten Kate is een tafereel, even als zoo vele andere van dezelfde hand, onberispelijk van teekening en schikking, blijken dragende van ernstige studie en groote vaardigheid - maar waarin wij weder te vergeefs naar iets geniaals, iets buitengemeen-aantrekkelijks of treffends uitzien.

Of het beeldje van den Heer Stracké in houding, modelleering en in behandeling van 't marmer aan de eischen voldoet durven wij niet beslissen. Het komt ons voor dat nek en rug - torso moest het wezen niet waar? - van de halfliggende Amazone zeer schoon zijn. Maar namen de Amazonen haar wonden zoo kalm op, als de Heer Stracké ons wijs wil maken? Deze krijgshaftige dame heeft een pijl in den voet steken, even boven de enkel. Geen dunne vlijmende flits, maar

eene korte, zware, dikke schicht is haar in het vleesch gedrongen, en de wond door dat lompe werptuig toegebracht moet zoo pijnlijk zijn, dat gij de lang niet forsche leden der Amazone op altijd zeer artistieke wijze, maar dan toch van wezenlijke smart verwrongen denkt te zien. Maar hier is niets van aan. De Amazone gaat het wreede wapen uitrukken alsof het een splintertje ware en alleen de teenen van den gekwetsten voet zijn een weinig samengekrompen. Wanneer de Heer Stracké morgen den pijl verkleint tot de grootte van den doren eener braambesstruik, of geheel wegbeitelt en dan den naam van zijn werk verandert in: *Amazone van haar paard gevallen* of *Rustende Amazone*, dan zal er van hare zijde zeker geen protest volgen. Ook niet van die van den genius die waakt over waarheid in de kunst.

III.

Wij kunnen er nog niet van zwijgen: Hemel! wat is onze kunst mak! wat zijn onze kunstenaars vreedzaam en tam! Doorloop den catalogus, sla op de tentoonstelling een blik om u heen. Een droomerige, zoete rust besluipt langzamerhand ook uwe zinnen. Gij waant u in een wonderbaar kalme wereld verplaatst. Er zijn in die wereld veel liefelijke bosschen, weilanden, heidestreken en schoone bloemen. Die wereld is hoofdzakelijk bevolkt met beesten, voor welke zij blijkbaar een Paradijs is, zachtzinnige schapen, droomende koeien, rustende ezels, dameshondjes op fluweelen kussens, welgedane paarden die 't blijkbaar goed hebben en konijnen die een koolblad wisten machtig te worden. Voorts wordt in dien aardschen lusthof een vriendelijk en lekker leventje geleid door de menschen wier maatschappij voornamelijk uit visschers bestaat. Men zeilt er wat, men maakt toilet, men wandelt langs het strand of staat in den zonneschijn met buurvrouw te keuvelen, men proeft zijn merken wijn als men oud en dik, plaagt de aardige jonge meisjes als men jong is, maar valt ook wel eens op zijn stoel in slaap.

> O rustige rust!
> Of moet de klacht anders luiden?
> Wij vreezen het.

Of, mijne Heeren! - 't is niet zoo zeer tot de Heeren van het landschap en de zeegezichten of de Dames van de bloemen dat wij ons richten, maar tot een groot aantal anderen - wat schort er toch aan? Een geheele wereld om u heen is in rep en roer, in gisting en beweging. De laatste halve eeuw heeft het gelaat der aarde, het voorkomen van steden en dorpen, heeft zeden en gewoonten omgekeerd of veranderd en duizend nieuwe dingen in 't leven geroepen. Gij alleen schijnt van dit alles niets te merken. Gij alleen schijnt te droomen. Gij leeft niet mede. De rijke, frissche werkelijkheid, elken dag weer nieuw uit het stervende gisteren geboren, is het wettig domein van den kunstenaar en wacht er op dat hij haar met de tooverroede van verbeelding en goeden smaak aanrake, tot kunstgewrocht verwerke en alzoo ons en onze kinderen beter, schooner wedergeve. Gij laat haar wachten, haar en ons. Men zou denken, dat een enkele uwer tot in zijn droomen toe vervolgd zou moeten worden door een der indrukwekkendste tooneelen die gij zien kunt, een bovenaardsch visioen bijna, een dampende, snuivende, sissende locomotief, met vurige oogen en vlammend ingewand, statig en majestueus aanrollende in den nacht: dat hij geen rust moest hebben, eer hij dat visioen vermeesterd, dien salamander op zijn doek geketend en, Orphus in het rijk der kleuren, door zijn kunst aan de wet der schoonheid onderworpen had. Men zou meenen, dat een ander uwer door de poëzie van dat wonderwerk dat met wind en golven spot, een stoomboot, moest betooverd zijn en een derde en een vierde zijn lust en studie vinden in de tooneelen van ons gejaagd, haastig, reizend en trekkend leven, of in menig woelig tafereel bij onze groote werken. Is er in de wijze waarop onze dierbare constitutioneele machine werkt, van de boerenkiesvergadering af tot de plechtige opening der Staten-Generaal toe, niets te vinden, waardig om het kunstenaarsoog te boeien, niets indrukwekkends en... niets komieks? Zijn er op onze tentoonstellingen geen hoekjes, op de wedstrijden onzer scherpschutters geen partijen en groepen voor u?

Maar gij verschikt en plooit een weinig aan uwe oude modellen, verschuift de schermen hier en daar en gij zijt weder gereed. Een plaatsje op den *tramway* naar Scheveningen, zoo gij in den Haag woont, een reisje naar Zandvoort of Katwijk en gij hebt uwe typen voor u, kant en klaar. Sinds Israels met zijne kinderen der zee zooveel geluk had, wemelt het van

zuidwesters en mopmutsen. De visscher, dàt is nu het type bij uitnemendheid geworden; buiten de visschersfamilie niets schilderachtigs meer. Ach! gelooft vrij, een plat penseel maakt ook het schilderachtigste type plat. De bewijzen zijn inderdaad voorhanden. Omgekeerd ziet het geoefend kunstenaarsoog overal nog wel teekenachtigs genoeg en weet de vaardige hand ook het eenvoudigste en onbeteekenendste in het zonnetje der schoonheid en bevalligheid te plaatsen. Ook daarvan zijn de blijken met den vinger aan te wijzen. Het pittoresque is de wereld nog niet uit, evenmin als de poëzie. Zouden er, indien gij zien, denken en arbeiden wildet, onder ons zeevolk, onze schippers, onze boeren, onze polderjongens niet te vergeten, geen typen te vinden, geen karakteristieke tooneeltjes af te kijken zijn, waarvan de frischheid en nieuwheid u zelven verraste en wegsleepte?

Er heerscht onder u eene sterk sprekende voorliefde voor de dierenwereld, merkbaar onder anderen ook aan de ernstige studie die velen uwer van de eigenaardigheden hunner viervoetige vrienden hebben gemaakt en aan de voortreffelijke wijze waarop zij die weergeven. Ons is die voorliefde volkomen verklaarbaar. Welk een bonte verscheidenheid van vormen en kleuren, welk een kracht, elasticiteit en vlugheid in de beweging, welk een fierheid in de houding, hoeveel lichamelijk schoon, ja, voor wie daar oog voor heeft, hoeveel karakter en humor in de uitdrukking moet u in de eigenaardige, rijke maatschappij onzer redelooze vrienden, makkers, dienaars en slachtoffers aantrekken! Doch, enkelen, wien de rechtmatige lof niet onthouden zal worden, uitgenomen, wat is u? Hebt gij alleen geen oogen gekregen om te zien, die daaraan meer dan anderen behoefte hebt? Hebt gij alleen nooit iets van dien rijkdom, van dat karakter, van die poëzie - ja voorwaar! zeer tragische poëzie soms - in de dierenwereld bespeurd? Heerschen onder u gezag en traditie dermate, dat gij niet van de eens gangbare motieven en modellen der vaderen durft afwijken? Is uit den aard een kunstvermogen zoo beperkt en door een half leven van oefening en studie zoo weinig te ontwikkelen, dat een mensch het nooit verder dan tot specialiteit in een of ander onderdeeltje mag hopen te brengen, en wie eens in zijn jeugd gelukkig was met het schilderen van een schaap, nu ook zijn gansche leven aan de wollige vacht getrouwd is? Maakt het u en ons niet wijs. Potter schilderde in zijn jong leven

allerlei soorten van beesten, tamme en wilde. Albert Cuyp was meester in alle genres van het stilleven af tot de bataille toe. Rembrandt was groot in het landschap. Ruisdael was zeeschilder ook: onze Koster is wel landschapschilder geworden.

Gij schildert schaapjes. Laat ons zeggen, dat gij 't voortreffelijk doet. Goed. Maar 't zijn met uw verlof altijd weer dezelfde figuranten; even als in alle koren van de opera, onverschillig of zijn Egyptenaren, Germanen of vrijheidlievende Zwitsers voorstellen, dezelfde muziekale Israëlieten herkenbaar zijn, zoo komen op uwe achtereenvolgende tafereelen dezelfde heischapen en lammeren voor, vuil en grauw van zand en stof. En altoos zijn ze even vreedzaam en zachtzinnig, even als Marmontel en tijdgenooten ons dat van haar en hare herders hebben geleerd. Ieder ander dan gij weet intusschen dat wij in ons land nog een ander type van die goedige diersoort hebben, het Texelsche en Friesche ras, met fijner pooten, vriendelijker kop en fraaier wol en waarvan de lammeren, omdat zij op 't grasveld leven, langen tijd een prachtige blanke vacht behouden. Ieder ander dan gij heeft gansche troepen van deze aardige, sneeuwwitte kleinen zien rennen, stoeien, klouteren, tot zelfs op den rug van hunne onverstoorbare moeders toe; heeft bespied met wat een angstige verlegenheid het moederschaap naar 't verdwaalde jong kan zoeken, en met welk een koddige afwisseling van lafhartigheid en heldenmoed het zich tegen een vijand harer kinderen te weer kan stellen. Gij hebt nooit een strijdlustigen ram gestaan of zijt hem wijselijk ontweken: hebt nimmer een paar dezer dieren zien strijden op leven en dood. Schapen in de sneeuw, weltevreden het karige gras blootkrabbende of om een ruif met hooi opeengedrongen, iedereen heeft ze met belangstelling gadegeslagen, behalve gij.

Gij schildert koeien. Ons rund is niet meer het oorspronkelijke grofgebeende, kleine, ruige en wilde rund der bosschen. Wij hebben er een chemisch laboratorium op pooten van gemaakt, waarin wij melk, vet en vleesch bereiden; terwijl wij beginnen met de jonggeborene koe aan de moeder te onttrekken en deze zelfs geen half uur moederweelde in haar leven gunnen, belasten wij ons met voedsel, dak, deksel voor haar gansche leven, verduurzamen zelfs tegen den winter hare levensmiddelen of fabriceeren door stoom haar kunstmatig voedsel. Deze, aan den ganschen bouw van haar lichaam als zoodanig kenbare melkmachines staan, grazen, of liggen op uwe schilderijen,

maar droomen altijd door. En niet geheel te onrechte. Toch vergist gij u, indien gij meent, dat het louter vegeteerende wezens zijn. Er is leven in die vleeschklompen; hartstocht, blinde vernielzucht soms. Een koppel jong-vee op een uiterwaard, een troep vetgeweide, weelderige runderen is gansch wat anders en schooners dan uwe wezenlooze dieren. Brengt eens een hond in haar midden en gij zult zien hoe de erfelijke haat tegen den wolf ontwaakt; hoe zij snuivend en brullend het arme dier vervolgen. Ziet eens, hoe op een kouden herfstmorgen, als de nachten zoo lang en guur worden en het weiland door de vele regens doorweekt is, twee koetjes, de oudsten voorop, zich op den dam voor het hek verzamelen en loeiend, op voor den boer zeer verstaanbare wijze, petitionneeren om den warmen stal! - Maar uwe koetjes, karakterloos, droomen in het zonnetje maar voort en gij droomt van deze dingen niets.

En gij schildert paarden. Al de liefde die een mensch voor dit edele dier, zijn krijgsmakker, trouwen, schranderen vriend en gehoorzamen dienaar, kan voelen, moest in een kunstenaarsziel, zou men zeggen verdubbeld zijn. Zij moest hem het voorwerp zijner bewondering en genegenheid met jaloerschen ijver doen bespieden in al zijn vormen en toestanden, onder allerlei licht, in zijn weelde en hopelooze ellende beurtelings door 's menschen gunst en hardvochtigheid zijn trouwsten werkman bereid. Geen verzameling van hengsten, als de jaarlijksche keuringen hier en daar bijeenbrengen en waar men ons inlandsch ras in al zijn pracht van borst, nek, manen, fluweelig zwart en nauw bedwingbare kracht kan zien, mocht door u onbezocht gelaten worden. Paardenmarkten met al hare typen, van het ruige, houterige veulen af tot het afgebeulde vilderspaard toe, met haar eigene menschentypen ook, moesten u een geliefkoosd veld van studie zijn en wij moesten daarvan merken. Weet gij wel, dat een kunstenaar met gevoel, verbeelding en smaak, die eenvoudig een der drama's op doek bracht, als waarin alle dagen op de moorddadige bruggen der hoofdstad de arme paarden de rampzalige hoofdpersonen zijn, met één doek meer kan doen, dan een dozijn afdeelingen der Sophia-vereeniging tot bescherming der dieren?

Maar sinds voor eenige jaren de Mazeppa van te Gempt op zijn wilden hengst is voorbijgerend, is bij u alles weder tot de rustigste rust weergekeerd en uwe beestjes, oude bekenden, genieten als van ouds het goede des levens op hun gemak. 't Is de leerzame geschiedenis van de Heeren Verschuur in 't groot.

W. Verschuur Senior had al de bruinen en schimmels die hij op zijn pad ontmoette op doek gebracht. W. Verschuur Junior - na voor eenige jaren in een tafereel uit Hollands doorgraving met geluk een ruimere baan te zijn ingeslagen, is op deze expositie in Arti tot het oude voetpad weergekeerd en teekent, wederom bij paren, dien bruin en dat schimmeltje met de bekende appelplekken, de dochters of kleindochters van de vorige. Beleven wij het, dan zal een eventueele Heer W. Verschuur Juniorszoon het vierde en vijfde geslacht voor zijne rekening nemen en zoo blijft het Vaderland in het ras.

Zijn er, kunstenaren! in de tuinen van Natura Artis Magistra geen figuren die u onweerstaanbaar aantrekken en voor welke uwe studie u de eigenaardige stoffaadje kon leveren?

Maar gij behoeft naar geen verre landen te reizen. Luistert. Hildebrand was met zijn neef Pieter Stastok, Dolf van Brammen, diens zuster Amelie, Koosjen en de vroolijke Christien uit spelevaren. De overigen waren op het erf van Teeuwis aan 't schommelen gegaan en hij was Amelie gezelschap blijven houden. Deze sentimenteele jonge dame had de kinderen van Teeuwis reeds eenige malen op de allerinnemendste wijze toegesproken, maar geen antwoord ontvangen en had het opgegeven.

‘Onze zeug het ebigd’ zei liet meisjen op eens uit zichzelve.

‘Wat zegt het schepseltjen?’ vroeg mij Amelie, voor wie deze inlichting volkomen onverstaanbaar was.

‘Zij zegt iets dat haar zeker hoog op het hart ligt, juffvrouw van Brammen’ zei ik. ‘Ze vertelt dat het wijfjesvarken.... in de kraam is gekomen.’

Amelie kreeg een kleur, voor zoo ver haar vel daartoe in staat was.

‘Ze zijn in de boet’, zei de kleine jongen, zich oprichtende en een paardebloem plukkende, waarmede hij herhaalde malen op den grond tikte. ‘Veertien.’

Ik stelde Amelie voor om de kraamvrouw te gaan zien; want ik vond het piquant, een sentimenteel meisjen in een boerenloots bij eene zeug met veertien biggen te brengen.

Maar zij had er geen zin in, en scheen eenigzins gebelgd over het voorstel.

Wat juffer Amelie van Brammen niet aandorst, behoeft u nog niet af te schrikken, Heeren kunstenaars. Wij verzekeren u, dat die mama met haar veertien, vroolijke, hagelblanke kin-

deren die een goed deel van de koddigheid en den humor op aarde vertegenwoordigen, een interessant gezicht zouden opgeleverd hebben en zouden u, in de boet van Teeuwis door een enkel luik onder de lage zoldering vallende, een Rembrandtiek licht durven waarborgen.

IV.

Hoe 't ook zij, met meer of minder gedachte, fijnheid, tact en poëtischen blik op leven en natuur bedeeld, de Heeren hebben de onderwerpen voor hunne werken nu eenmaal gekozen, ieder naar eigen inzicht opgevat en behandeld; aan ons de taak om dankbaar en billijk verslag te geven. Deze taak is te gemakkelijker nu wij ons hart hebben ontlast, te aangenamer dewijl wij, om met de dierenstukken te beginnen, van velen nog al goeds meenen te mogen zeggen.

Fier op de buit van C. Cunaeus zal door menigeen lang en met genoegen worden aangestaard. Twee jachthonden, een donkerbruine en een geplekte, brengen samen een fazant op, dat wil zeggen, de een draagt hem in den bek en schijnt hem met opgeheven poot naar den eisch der jachtgebruiken aan den meester (buiten de schilderij) aan te bieden, de ander bewaakt zijn makker met jaloerschen blik. Het fijne neveltje van een herfstmorgen hangt over het kreupelhout, het hooge, gele gras en de braamstruiken. Er is een eenheid, eenvoud en waarheid in dit stuk die aangenaam aandoet. De teekening is zeer correct. De fraaie dieren zijn vol actie. Hun glanzige huid dekt schoft en rug, die waarlijk massief zijn; hun koppen zijn vol uitdrukking. Het kreupelhout is vlug geschilderd, zonder ruw behandeld en haastig afgemaakt te zijn.

Een gezellig plekje noemde de Heer Maris te 's Hage een hoekje 'twelk voor het koppeltje oude en jonge eenden dat er huist inderdaad uiterst gezellig moet wezen. Zelfs een mensch zou lust krijgen om in zijn bootje onder die overhangende takken, door dat kroos, langs dat riet, in die groene stilte te drijven en te droomen. Den schilder komt lof toe voor zekere oorspronkelijkheid zoowel als voor zekere stoutheid waarmede hij een tamelijk groot doek bijna geheel in eenige weinige

schakeeringen van groen, wezenlijk, echt groen heeft uitgevoerd om er hier en daar als zoo vele reusachtige sneeuwvlokken zijne witte eendjes over te strooien. Zijne schilderij verkrijgt daardoor iets eigenaardigs, iets van 't gewone afwijkends, dat waard is opgemerkt te worden. Of er echter, zonder opoffering van losheid en vrijheid, niet meer zorg aan de uitvoering kon en moest besteed zijn? aan dat riet bijv. en aan de gezellige beestjes om hun domheid tot een spreekwoord geworden? 't Wil er bij ons nog maar niet recht in, dat het waarlijk levend dons is wat zij dragen: daarvoor is het ons te mat van kleur. Zoo ook twijfelen wij of zij wel breed en zwaar genoeg zijn: vooral die ééne grijs-vale moest dunkt ons als mama van zoovele kleintjes wat meer van eene matrone hebben.

Over de *Favorietjes* van te Gempt valt ditmaal niets bijzonders te zeggen; ditmaal geen lof voor geestige conceptie, ditmaal ook geen blaam wegens slordige uitvoering.

Van Mevr. Ronners talent getuigt behalve het reeds beschrevene doek nog een ander, waarvan de wel wat raadselachtige naam *Langs vaders hoeve* eerst begrijpelijk wordt door eene reeks van vooronderstellingen: dat de witte poedel die den op een ezel voorbijdravenden jongen blaffend verzelt, een oude speelmakker van dien jongen is; dat de jongen vaders huis voor den dienst van een ander verlaten heeft, terwijl poedel op het erf is gebleven; dat de hond den knaap op een mooien dag in de verte voorbij ziende rijden uit oude vriendschap uitgeschoten is. Welk een omslachtige commentaar! Wij hebben intusschen ook voor dit stuk den lof van vasten, breeden toets, van actie en waarheid. De houding van den jongen met zijn stroohoed op is los en vlug. Maar ons maakt de groote ezel wel wat veel pretensie en neemt naar de belangrijkheid van 't onderwerp wat veel ruimte in. Even als op de *Lastige buurvrouw* de groote groene pan, wanneer eenmaal daarop de aandacht gevallen is, het oog op eene lastige wijze trekt, zoo staren hier twee gele plekken om de oogen van den ezel den toeschouwer zoo lang aan, tot zij zich over het gansche doek schijnen uit te breiden.

De ezel van Mevrouw Ronner brengt ons, langs *De rustende ezels* van D.S. van Lokhorst, die zich door niets bijzonders onderscheiden dan dat het inderdaad ezels zijn, die in een weiland rusten als alleen ezels kunnen doen, naar den gezadelden langoor van W.C. Nakken, die *In 't zonnetje* almede staat

te.... rusten. Even goed voor 't minst geteekend als de vorige stamgenooten heeft dit beestje voor, dat zijn teekenaar zich de moeite gaf hem door een en ander eenig meerder belang bij te zetten. Hij zadelde hem op en liet hem aan een muur vastgebonden uitrusten. Zoo is dit belangwekkende dier ten minste in verband gebracht met de menschenmaatschappij, met de algemeene wet van in het zweet zijns aanschijns zijn brood te moeten eten en met meer, dat er in het brein van een peinzenden wijsgeer als hij mag opkomen. De Heer Nakken wist in zijne teekening prachtig partij te trekken van het zonnetje waarin hij den ezel plaatste.

Hij deed dit intusschen niet minder bij die twee ferme Normandische schimmels, op eene binnenplaats voor een wagen met hooi gespannen, die hij op eene andere teekening voorstelde.

W. Verschuur Junior komt ons voor den naam dien hij draagt in zijne *Teekening* van den schimmel en den bruin in den stal waardig opgehouden te hebben, hoewel wij voor ons den prachtigen schimmel op de *Stal met paarden* van P.F. van Os de voorkeur zouden schenken. De stalknecht echter schijnt daar minder gelukt en tamelijk plat uitgevallen te zijn.

Eene afzonderlijke vermelding verdient wel de Heer C. Schermer, die twee stukken inzond, klein maar rein. Aan het eenvoudigste zouden ook wij, even als blijkbaar de kooper, de voorkeur schenken. Het heet *Kavallerie* en stelt niets ander voor, dan een kavallerist bij eene manoeuvre in de hei op post gezet, - of is het een officier die van daar zijne onderhoorigen inspecteert? - Zijn hond houdt hem gezelschap, terwijl in de verte de troep exerceert. Er is in dit stukje in toon en teekening iets fijns, iets aristocratisch zouden wij haast zeggen, iets afgewerkts dat toch geen kinderachtige, angstige nauwkeurigheid wordt, 'tgeen ten hoogste behaagt. Iets onbepaalds, een zeker loslaten van den eisch om zich streng rekenschap te geven van 'tgeen hij wilde, maakt dan ook dat het *Door water en vuur* van denzelfden kunstenaar ons minder bevredigt.

Of in het Oostersch tafereel van den Heer W. de Famars Testas, *Bedouïnen van Wadi-Moussa*, de Bedouïnen als stoffeering dienen voor het steenachtig landschap of omgekeerd het landschap tot lijst moet dienen voor zijne zwervende bewoners - zeker is het, dat wij, naar de *croupe* van het paard te oordeelen dat achter zijn meester aan, een rotspad afdaalt, begeeren zouden meer paardjes van diezelfde hand te zien.

Die van Moerenhout '*Op het strand te Scheveningen*' zijn fraai van kleur en goed gemodelleerd.

Van de paarden op de koeien, vandaar langs de schapen en de geiten naar de konijnen - wie kan er met recht iets tegen deze orde inbrengen?

Volgens het beginsel dezer rangordening behooren wij dan ook bij het groote dier dat de Heer P. Stortenbeker van 's Hage, *Na zonsondergang*, aan den kant, bij het riet, met de pooten in het water plantte aan te vangen. Wij wenschten, dat wij goeds van dit stuk konden zeggen, maar vinden het niet. Omtrent den levensgrooten stier van Potter met den levensgrooten kikkert en een en ander meer in natuurlijke grootte is wel van bevoegde zijde de twijfel uitgesproken of hij door zijne afmetingen als kunstwerk wel voldoen kon? Is bij den Heer Stortenbeker de vraag niet opgerezen, wie ter wereld lust zou kunnen hebben om vele jaren van zijn leven aan den wand van huiskamer of kabinet te kijken naar die groote koe van zijne hand, waaraan alles onbehagelijk is? Toonde het beest den toeschouwer nog maar een fijngevormden, vriendelijken kop - maar het keert hem toe hetgeen, indien het een mensch ware, zijn rug zou heeten. Die afgewende houding, die achterpooten stijf op gelijke, die voorpooten op zonderling ongelijke lijn geplaatst, die toegeknepen oogen, die bek zoo akelig vertrokken, dat men niet weet of de koe herkauwt of loeit, verdienen maar één woord en dat woord is: leelijk. De op zich zelve loffelijke poging om het eigenaardige licht, dat na zonsondergang nog een poos blijft talmen en hangen, weer te geven, is ditmaal ook op niet veel anders uitgeloopen dan vermeerdering, door vreemde groenachtig-roode tinten, van het onaangename effect van het geheel.

Twee andere kunstenaars beproefden, maar met verschillenden uitslag, hunne koetjes in dat aanlokkelijke morgen- of avondlicht te baden, dat zoo menigeen reeds aantrok. De Heer G.J. Bos schilderde twee *Koeien bij morgen* door een meisje van eene kleine helling af naar een beek geleid, maar heeft het ongeluk van ook het goede, dat bijv. in de teekening van zijn tafereeltje valt op te merken, te bederven door zijn vreemd, even onnatuurlijk als onbehagelijk licht. Het witte koetje, glasachtig lichtgroen van tint, verkrijgt een zoo bleek en ziekelijk voorkomen, dat gij waant eene lijderes aan een hardnekkige koorts voor u te zien.

De indruk dien de meeste kijkers van het '*Vee bij een watermolen*' van den Heer J. de Rijk te Hilversum zullen ontvangen is zonder twijfel deze: foei, hoe rood! Ook wij gelooven dat de schilder wat al te stout met zijn avondlicht heeft gewerkt, doch haasten ons er bij te voegen dat wij voor die stoutheid zelve, dat aandurven van de kleur om eenheid van toon te verkrijgen groote sympathie gevoelen. Het avondlicht loont voorts veel beter dan 't bleeke licht van den morgen: het is warmer. Voor het overige heeft dit bescheidene doek veel dat opmerkzaamheid verdient: het roode, kloekgebouwde rund met dat ééne eigenaardige streepje wit als hoofdpersoon op den voorgrond; de boeren hofstede aan de overzijde van de beek; de diepte en het gelukkige perspectief, niet het minst eindelijk de fraaie weldoorwerkte westerhemel achter en boven het huis.

Na een eenvoudige vermelding van de veestukken der Heeren W.P. Candel, H.R. van der Flier, alsmede van J. van Ravenswaay thans overleden, staan wij stil bij een stuk dat om zijn grootte en om het aantal figuren nog al aandacht trekken wil, *'t Hollandsch landschap met koeien* van Tom. Het landschap had de schilder om meer dan ééne reden niet als hoofdzaak het eerst moeten noemen: het geheele landschap toch is, op den voorgrond een geaccedenteerd terrein, dat wil zeggen een sloot met ingetrapten slootkant en voorts een kaal, glad en verschoten biljard-laken van groote afmetingen, voorstellende een weiland. Onder de runderen zijn inderdaad enkele zeer fraai, die bewijzen, dat de Heer Tom in gelukkige oogenblikken zijne kunst wel meester is; andere intusschen, als het kalf dat de toeschouwer half van ter zijde en de koe die hij over den rug heen ziet, zijn zeer leelijk, ten bewijze, met het biljardlaken voormeld, dat dezelfde kunstenaar noodig heeft strenger zelfbedwang en die tucht over zijn talent die hem geen vrede laat hebben met iets van zijn penseel, dat niet zeer goed is. Dan zal hij er misschien ook toe komen om wat meer geest, wat meer poëzie in zijne compositiën te brengen dan in dit stuk merkbaar is.

Sluite op eigenaardige wijze de Heer J.H. Vrolijk van 's Hage met zijne *Witbonte* het hek. Deze merkwaardige koe vertegenwoordigt het zoekend en vragend element in de runderenwereld en schijnt van het denken ook reeds de smarten te kennen. Peinzend, haar hals uitrekkend tot eene lengte

als nooit koe op aarde in dat lichaamsdeel bereikte, het strakke en wijdopgesparde oog naar den grond, op dat landelijke bankje gericht dat den boer bij 't melken draagt, schijnt zij den naam van Vrolijk daarop gegriffeld te ondervragen. Waarop zoekt zij het antwoord? Op het raadsel van haar bestaan met zoo veel halswervels te veel? Op het raadsel van haar naam? Zegt zij droef verwijtend: ‘o J.H. Vrolijk, o mijn meester! had ik dit verdiend, dat gij door zulk een naam den spot met mij drijven zoudt, *Witbonte?* witbonte, wist gij niet, dat gij mij even goed *De Vierpootige, De Tweehoornige* hadt kunnen noemen? Wist gij niet dat er onder ons koeien geen andere bonte zijn dan witbonte, maar dat de menschen ons onderscheiden in zwart- en roodbonte?’ - Of peinst het koetje over den toestand en de toekomst der kunst van P. Potter, Ph. Wouwermans, A. Cuyp, Adr. van de Velde, Berghem? Vraagt het of nog ooit die schoone dagen, waarin er voor een koebeest nog eens kans was op de onsterfelijkheid van den roem, terug zullen komen?

Dan koetje! zijt gij gerechtvaardigd; wij mijmeren mede en helpen u vragen.

V.

Zonderlinge denkbeelden van conceptie kunnen de menschen toch ter markt brengen. De Heer Offermans (A.J. uit de residentie) stelde ten toon: *De schilder van Stry, reeds door hevige ziekte ondermijnd, in de omstreken van Dordrecht naar de natuur studerende*. Voorwaar een goed onderwerp; indien wij ons voorstellen, dat een vriendenhand, voor een overleden kunstbroeder wiens laatste krachten der schoone kunst waren gewijd een gedenkteeken willende stichten, het penseel zal hebben gevoerd, dan zouden wij ons op iets schoons durven voorbereiden. De schilder van Stry zou de hoofdpersoon moeten zijn; natuurlijk. Wij zouden den kranken man op den voorgrond in zijn rolstoel moeten hebben, half naar ons, half naar het landschap toegekeerd, waarover ook wij over zijn schouder en langs zijn schetsboek heen den blik konden laten weiden. Wij zouden een oogenblik moeten treffen, waarop hij het potlood voor eene kleine poos liet rusten om het oog met al de liefde van een kunstenaar voor zijne uitverkorene, de natuur,

en al den weemoed eener naderende scheiding over bosch en beemd te doen dwalen. Als dan de schilder van dit tafereel al naar de gemoedstemming die hij in zijn hoofdpersoon wilde uitdrukken en in den toeschouwer wekken, en in harmonie daarmede ook over het landschap een waas van vriendelijken vrede, of van somberheid of van weemoed had weten uit te gieten, dan zou hij een schoon tafereel hebben kunnen geven en houden wat hij beloofde.

In de plaats hiervan zien wij (op eene zeer berispelijk uitgevoerde schilderij) de groote boomen waaronder, de groote molens en de boerderij en de vaart in wier nabijheid de schilder van Stry misschien naar de natuur studeerde, maar hem zelven niet. Of ja, na eenig zoeken vinden wij onder meer andere door den afstand zeer verkleinde personen verloren een klein figuurtje, dat er wel eenigzins als een zieke uitziet. Dat zal de bedoelde persoon zijn. Hij is geplaatst op twee schreden afstands van een zwaren boomstam, zoodat hij opkijkende ‘om naar de natuur in de omstreken van Dordtrecht te studeenen’ vlak vóór zich heeft een gevaarte dat hem alle uitzicht wegneemt. Indien de Heer Offermans, van wien en van wiens miskleurige, als uit klei gebakken landschappen wij meteen afscheid nemen, een vriend van den kranken schilder van Stry is geweest, dan zeggen wij met den Franschman: *mieux vaut un sage ennemì*.

Evenzoo, om hiermede tot de schaapjes over te gaan, is het gelegen met een stuk van den Heer D.P. van Lokhorst, Jz. Het heet: *Vertrouwelijke mededeeling*. Is het een schalksche streek van den schilder? Had hij er een zeker schelmsch genoegen in, de kijkers van zijn werk in de war te brengen? Gij kijkt van de schilderij naar den catalogus, van het blad naar het stuk en denkt dat gij u in de nummers vergist, want van die vertrouwelijke mededeeling merkt gij niets; alleen een troepje schapen ligt op de schilderij te rusten en ziet er wel schaapachtig, maar niet vertrouwelijk uit. Eindelijk, ja - is het een fijne geestigheid, of is het onnoozelheid? - op het derde plan en tamelijk grooten afstand bemerkt gij twee blauwachtige figuurtjes, een herder en zijne dochter naar 't schijnt. Zij staan tegenover elkander en kunnen inderdaad wel voorondersteld worden, indien ons de Heer Lokhorst dit verzekert, elkander in vertrouwen 't een of ander mee te deelen. O gezond verstand! o kunst!

De Heeren van der Flier en Tom vergezellen ons van de runderen naar het wolvee. Beiden hebben heigezichten met schapen tentoongesteld, die wij inderdaad met genoegen hebben gezien. Vooral de voorste schapen van de kudde op de schilderij van den laatstgenoemde, die met gretigheid op het groen van de heg aan den kant aanvallen, zijn vol waarheid en actie, terwijl de in de achterhoede opstijgende stofwolk aan het geheel iets zeer eigenaardigs bijzet. Den Heer van der Flier zouden wij in overweging geven of voor de éénheid van indruk en toon zijn stuk niet wat te bont en druk is.

Hoogen, zeer hoogen lof hebben wij voor den Heer A. Mauve. *In den stal* is een klein stukje, en even bescheiden als het van voorkomen is, even eenvoudig is het van conceptie en uitvoering. Twee schapen onder een afdak eten wat bloempjes uit de hand van een meisje - dat is alles. Maar dat kind met haar blauw, hoog boezel, zwart stroo hoedje met gekreukte bloem, rood neusje en paarsche wangen, is uit het leven gegrepen; het eerste het beste arbeiderskind, zoudt gij zeggen, van den weg in het atelier geroepen. Teekening, bouw en houding der beestjes zijn treffend juist, evenzoo de wollige vacht, terwijl de schilder toont, dat hij zich niet meer pijnlijk behoeft in te spannen om behoedzaam streek naast streek te leggen, maar vlug en zeker met eenvoudige middelen zijn effect weet te bereiken.

Bij de schaapjes van Rosa Bonheur, in waterverf door den Heer Chantal gereproduceerd, wordt, wij bekennen het, ditmaal onze bewondering in hoogere mate gewekt door de wijze waarop laatstgenoemde zijn taak volbrengt, dan door de kunst der talentvolle vrouw.

Ach! dat de *Herinnering* van den Heer ten Berge te Alkmaar *aan de ruïne van Brederode* in de stille grotten der vergetelheid gebleven, of anders juister en dat eerwaardig overblijfsel waardiger geweest ware. Voorwaar, dit herinneren wij op onze beurt ons zeer goed, die ruïne is niet nieuw opgebouwd uit een soort van gelen, gladden steen, maar grijs en afgebrokkeld. De tijd heeft haar prachtige tinten geschonken en harmonisch doen samensmelten. Ook de geitjes grazende aan haar voet, zijn waarlijk veel aardiger beestjes! Ach....

Maar wij zijn met onze verzuchtingen tot den Heer David de Vries genaderd. Hoeveel moeite deze zich gegeven heeft, zijne geit *Bij de groenvrouw* is even scheel gebleven als haar kind

lam is in de achterpooten. En wat zijn: *Een goede klant* betreft, wij vreezen dat het konijn, 't welk hij achter kool en kropsla deed wegschuilen, behalve misschien aan hem zelven, nog maar aan één mensch ter wereld zal kunnen behagen, nl. aan dien ouden Engelschen Lord, groot minnaar van de jacht, goed schutter ook, maar wien de beestjes toch vaak genoeg in zijn leven één ondeelbaar oogenblikje te vroeg in hunne holen verdwenen waren. Deze edelman oordeelde, dat het konijn door de natuur eenige duimen te kort gemaakt was. Juist daarom zou hij wellicht de kunst van den Heer de Vries loven, die, toen eigentlijk zijn wit konijn al uit was, er nog eenige duimen bij aangemaakt heeft.

Beter zijn de beestjes van den Heer Bos gemodelleerd: maar opdat ook hier de zonderlinge spelingen der natuur niet ontbreken zouden, heeft deze kunstenaar de ooren van een zijner konijnen als met roode zij gevoerd.

VI.

Terwijl wij ons om te verademen en uit te rusten op een der banken nederzetten, die het Bestuur van Arti in het midden van hare zalen plaatste, zouden wij gaarne tot onze leering eenige vragen aan een deskundige willen richten.

Wat is toch, o deskundige! breedte in eene schilderij? Wat is ‘breed’ schilderen?

Wij verstaan dat het eene lofspraak is: ‘breed aangelegd, breed behandeld’, en dat het in tegenstelling van al wat kleingeestig, angstig, bekrompen nauwkeurig in opvatting en uitvoering is, zich onderscheidt door vlugheid en vastheid, door zeker grootmoedig verwaarloozen van het kleine en bijkomende ter wille van het hoofdeffect, door zekere stoutheid die niet schroomt met één penseelstreek af te doen 't geen der angstvalligheid uren hoofdbrekens en arbeidens kost.

Wij verstaan iets van de minachting die een kunstenaarsziel moet leggen in het woord: ‘gelikt’.

Wij wagen een paar namen te noemen en vermoeden, dat onder de oude meesters onzer school Frans Hans wel degene geweest zal zijn die het breedst schilderde. Zijne behandeling van het

penseel is ongeloofelijk driest, ja brutaal soms; en toch, welk eene kracht zij aan zijne stukken gaf, kan men misschien het beste zien aan dat onafgewerkte regenstuk op het stadhuis te Haarlem, nauwelijks meer dan eene eerste schets, waarop de omtrekken lang niet overal zuiver zijn en die toch reeds een treffenden indruk maakt. Het verst van hem verwijderd aan het tegenovergestelde uiterste van zorg voor de kleinste *détails* staat misschien Caspar Netscher, wiens keurige figuurtjes zoo dikwijls porseleinen kopjes op de schouders dragen.

Maar nu vragen wij in alle bescheidenheid: o deskundige, is breedte zoo noodzakelijk als men 't wel eens voor doet komen het kenmerk van kracht en is zoo onvermijdelijk zwak al wie niet breed is?

Kan het ook zijn, dat er in dezen wat mode en zucht tot navolging heerscht en dat ook de smalste der broederen zich verplicht rekent om breed te zijn? Zou het ook kunnen wezen, dat breed te kunnen en te mogen schilderen eerst het duuren zuurgewonnen voorrecht, de hoogste prijs der kunst mag zijn voor den meester - en breed te willen en te durven schilderen o! zoo dikwijls een ‘strop’ is voor die zijn kunst nog meester worden moet?

Geeft zich wel eens voor breed uit 't geen eenvoudig ruw, slordig en onbeschaamd is? Zal niet de meester hieraan te kennen zijn, dat hij ook bij de stoutste toetsen die hij op het doek als nederwerpt, altijd binnen de perken van gezond verstand en smaak blijft, en de toets van den broddelaar hieraan, dat zij niets meer is dan een ruwe, harige streek, steeds een weinig te veel rechts of links en nooit recht in harmonie met het overige, als met een half-droge kwast aangebracht?

Zou er ook eenige waarheid kunnen zijn in de volgende eenvoudige overweging, dat een groot doek uit den aard der zaak andere eischen en rechten heeft dan een klein? Een tafereel met levensgroote figuren als de *Nachtwacht* is bestemd om van tamelijk verren afstand gezien te worden, al mag een kunstbroeder of een kenner dan ook het *hek*, als vroeger een professor het *schotje*, eens overstappen om van naderbij te bestudeeren door welke middelen de meester zijn tooverachtig effect heeft verkregen. Een groot doek mag alzoo breed behandeld zijn; de kleine *détails* in de voorwerpen vallen op eenigen afstand toch buiten het gezicht - ja, het kan niet zonder gevaar anders behandeld worden. Maar met een klein doek is het anders. Zien wij van uit onze kamer in

de verte iemand die onze aandacht trekt, onwillekeurig treden wij aan het venster, om hem beter te kunnen opnemen. Hebben wij op twee schreden afstands een doek vóór ons met figuurtjes van eenige weinige duimen lengte, dan zijn die te klein om ons te bevredigen: wij moeten er meer van hebben, en voor wij 't weten, zijn wij vooruitgestapt. Maar indien nu een doek van weinige palmen, dat toch bijv. voor een geheele kamer met menschen door wil gaan, dát niet velen kan; indien wij bij 't naderkomen teleurgesteld worden door 't verdwijnen van de illusie, doordat hetgeen een aardig dametje in 't satijn scheen te wezen, al zeer spoedig verdwijnt in een aantal tamelijk ruwe streepjes verf, dan is er iets niet in den haak. Dan schuilt ergens eene onwaarheid, eene onevenredigheid.

Wordt, o deskundige! ook hierin de eenvoudige regel der natuur wel gevolgd, die het grootste deel van 't geen in het gezichtsveld van 's menschen oog valt hem onduidelijk, wat de bijzonderheden betreft zelfs zeer onduidelijk laat zien, maar daarentegen tot op verren afstand in volmaakte zuiverheid van lijnen en omtrekken die voorwerpen vertoont waarop hij zijne opmerkzaamheid richt - wier stralen hij, als de geleerden zeggen, op de gele vlek, de gevoeligste plaats van het netvlies opvangt? Zou er niet uit volgen, dat zoo een schilder sommige partijen als bijwerk verwaarloozen mocht, hij in elk geval keurig en nauwkeurig moet zijn op dat middelpunt van zijn werk, waarop hij wil dat de volle opmerkzaamheid van tijdgenoot en naneef vallen zal?

Is, o deskundige! de natuur wel ooit groezig zooals u niet kan ontgaan zijn dat vele zoogenaamd ‘breed’ behandelde doeken zijn? Is zij niet integendeel bij uitstek rein, helder en klaar, zelfs in haar blauwe neveltjes de vormen met soms verwonderlijke fijnheid wedergevende? Hebt gij kinderen, deskundige? Zoo ja, hebt gij ooit bespeurd, dat de poezele armen van uw dochterke aan den omtrek vervloeiden in een soort van grijs poeder, zooals zij 't op menig hedendaagsch portret zouden doen? heeft uw kunstenaarsoog niet wel eens juist de zuivere lijn dier omtrekken met verrukking gevolgd, als waren die armen uit marmer gebeiteld? Sla eens een blik uit de ramen uwer woning. In de verte ziet gij een rietveld. De wind doet de gepluimde toppen der slanke stengels naar één kant buigen. De zon schijnt er op. Het lichteffect is duidelijk. De opgaande stengels van het riet of van het graan zullen ééne

compacte massa schijnen, de pluimen en halmen daarboven eene andere - een soort van plateau zal het worden met verlicht bovenvlak. Zoo hebben wij dan ook vele malen rietvelden, akkers met koren en opstaande graanschoven afgeschilderd gezien - - maar - - zelden zonder protest en onvoldaanheid. Het kwam ons voor, dat men zich langzamerhand gewend had zich door de moeielijkheden van dergelijke partijen met een Franschen slag heen te slaan, dat die aardige, maar alleen op zeer grooten afstand aardige effecten zeer goedkoop waren verkregen, dat welbeschouwd, ook in dezen de natuur veel rijker geschakeerd, wij zouden haast zeggen veel fijner bewerktuigd, veel luchtiger, veel bewegelijker, veel idealer is.

Zou het vermetel zijn, o deskundige! nu reeds, in afwachting van eenig mogelijk antwoord op bovengemelde vragen, sommige der alhier tentoongehangene schilderijen berispelijk, andere voor 't minst bedenkelijk te vinden?

VII.

Zoo, om maar hier en daar een greep te doen, konden en behoorden vele Heeren van het landschap, naar ons oordeel, veel keuriger te zijn op de figuurtjes, die zij ter stoffeering noodig hebben, en die ook inderdaad onmisbaar schijnen te wezen om te verhoeden, dat een natuurtafereel den indruk van doodschheid en verlatenheid geve: indien het nl. den kunstenaar niet juist hierom te doen mocht zijn.

Welnu, hoe ook het *Geldersch landschap met watermolens* van den Heer van Wisselingh voor de rest moge zijn, het boerinnetje dat de schilder aan den waterkant plaatste, is zoo jongensachtig slordig en zoo onbehagelijk, dat het in staat zou zijn zelfs een goed schilderstuk te bederven.

Wij voor ons hebben nog al op, zoowel met de *Badlaan te Bentheim* van den Heer Roth, als met eene laan in het *Haagsche Bosch*, van den Heer Breuhaus de Groot: maar laten ons niet uit het hoofd te praten, dat op het eerstgenoemde stuk de wandelende badgasten door nauwkeuriger teekening niet nog veel geestiger hadden kunnen uitvallen. Zijn Haagsche-Boschlaan stoffeerde de Heer de Groot met een paar paarden voor een

boerenwagen: de vluchtige penseelstreepjes intusschen waarmede de beestjes los en geestig moesten neergezet zijn, kwamen niet op de rechte plaats te land, en het gevolg is, dat er van den kant des toeschouwers zekere verschoonende goedwilligheid noodig is om inderdaad paarden voor den wagen te zien.

Wat in dezen eene zorgvuldige stoffaadje vermag, herinneren wij ons zeer goed uit een heigezicht, wij meenen van den Heer Kruseman van Elten, voor eenige jaren op de tentoonstelling alhier aanwezig. Rochussen had op den voorgrond een paar figuurtjes te paard geschilderd, die zeer fraai waren. Maar inderdaad prachtig was een heerenknecht, die op tamelijk grooten afstand in de vallei op een bles achteraan kwam rijden: het paard was zoo kloek gebouwd en draafde zoo lustig den heuvel op, de knecht zat zoo flink in den zadel - man en beest hadden een zoo eigenaardig karakter, dat de illusie (en eene zeer aangename illusie) volkomen was. Van naderbij beschouwd bleek het geheele tooverstukje door eenige weinige vluchtige penseelstreken volbracht te zijn: maar die waren dan ook - en daarop wilden wij komen - volkomen te juister plaatse en onder allen schijn van zorgelooze losheid, met groote zorgvuldigheid aangebracht.

Voorwaar! schilderijen als van den Heer C. de Cocq te 's Hage: *Een tak met kweeperen*, of van den Heer D.J.H. Joosten: *Wild en Jachtgereedschap*, zijn ons ideaal niet. De peren en de boombladeren op het eerstgenoemde stuk zijn zoo pijnlijk be- en doorwerkt, dat ze uit zekere leerachtige substantie schijnen te bestaan. Het laatstgemelde stuk houden wij in zijn geheel voor mislukt; eene groote onhandigheid in de dispositie is daarin voelbaar; de eenheid ontbreekt er en er is geene evenredigheid tusschen voor- en achtergrond. Maar als men ons vergunt een paar hoekjes uit deze schilderij te lichten en buiten het overige te houden, dan kunnen wij niet anders dan den wensch uitspreken dat er op deze tentoonstelling wat meer te merken ware van die geduldige studie der werkelijkheid en dien nauwgezetten eerbied voor de natuur, waarvan de Heer Joosten in het schilderen van met braamstruiken, mos en allerlei kleine plantjes bedekten boschgrond, de blijken heeft gegeven.

De Telegraaf van den Heer J. Burgers is geschikt om opmerkzaamheid trekken en verdient dat zonder eenigen twijfel te doen. Vollen vrede hebben wij voor ons met het stuk niet:

naar ons oordeel is het kader voor een ideetje als dat van *de Telegraaf* niet bescheiden genoeg, gelijk er over 't geheel in de behandeling vooral van het licht een gebrek aan bescheiden eenvoud, een coquetteeren met sterke contrasten bemerkbaar is, dat wel eens op zwakheid en weekelijkheid kon uitloopen. Maar er heerscht steeds in de stukken van den Heer Burgers en ook hier weder eene frischheid, een vriendelijke opgeruimdheid, een schalkschheid ook die goeddoet, en het denkbeeld van zijn tafereel is aardig. Dit reeds is op de tentoonstelling waarop wij dwalen, eene niet te versmaden buitenkans. Op den rand van het duin aan zee, onder een loofdak, zooals de fantasie van den Heer Burgers het wel schilderen kon, maar onze Noordwestenwind geen veertien dagen overeind laten zou, zitten een jongman en een meisje van zijne jaren aan weerskanten van een tafel, waarop een theeservies staat. Het meisje, welbekend H.J. Burgers-type, een blond, blank kind der zee met mopmuts en lange onderkin, zit te breien en kijkt zeer zedig op haar werk - ons, om de waarheid te zeggen, wel niet te zedig, maar te doodsch en te nuchter. Ze wist toch zeer goed, wat er gaande was: *hij* aan den overkant had den draad van haar breiwerk bemachtigd en telegrafeerde door allerlei ontijdige rukjes allerlei dwaze depêches over - en hij ondanks zijn verwijfde muilen...

Maar wij zouden van den tekst afdwalen. Die tekst was: onachtzame penseelhanteering. Waarom in 's hemelsnaam is de schilder, die groote dingen onderneemt, niet in het kleine getrouw? Niemand dwingt hem een theeservies te schilderen, maar als hij het verkiest te doen, dan hebben wij recht om te verwachten, dat het zijn zal datgene waarvoor het uitgegeven wordt. Als de Heer Burgers de keus heeft tusschen waarheid en onwaarheid, dat hij het eerste nemen zal. De meesters onzer oude school, van den eersten zoowel als den derden rang, zorgden wel dat zij vóór alles hun handwerk verstonden, opdat zij een vierdaagschen zeeslag malende, of een levensgroot doelenstuk, niet te kort mochten komen in het schilderen van een ouden schoen of een oesterschelp. Het theeservies van den Heer Burgers daarentegen is in alles gebrekkig; in teekening, want trekpot, kopjes en schoteltjes zijn onzuiver en scheef van omtrekken; in perspectief, want niemand wordt gedwongen om te gelooven dat zij rond zijn; in kleur, want ze zijn glansloos, krijtachtig, vlekkerig, met één woord alles, maar geen steengoed of porselein.

Wat doet het goed van zulke onwaarheden ons af te wenden naar mannelijker, eenvoudiger schilderwerk, naar dat paardje van Schermer, reeds geroemd, drie, vier duim groot en toch volwassen; naar de studie van Schwartze die wij mede reeds vermeldden, naar gelukkig! vele andere stukken, maar niet het minst gaarne naar de *Negerstudic* van Alma Tadema. Men heeft eenige moeite zich aan dit stuk te gewennen, want het bruine, naakte borstbeeld van den Nubiër tegen een groenachtigen met Oud-Egyptische figuren beteekenden achtergrond, begint met een vreemden indruk te maken. De kunstenaar zou ook misschien wèl gedaan hebben, indien hij door des negers schaduw op den wand te laten vallen het oog te hulp gekomen ware, dat nu moeite heeft om te gelooven dat er diepte in de voorstelling is. Maar voorts, wat prachtig, wat degelijk werk! Welk *kennen* en welk *kunnen!* Hier geen weifeling, geen tasten in den blinde, maar weten en doen. Hier geen grijze neveltjes, waarin de verlegenheid de juiste, eenig-ware lijn verbergt, maar klaarheid en waarheid. Dat zijn handen, en de greep dier handen heeft klem! Hier ook - en nu keeren wij tot ons onderwerp terug - zijn *accesoires*, linten, oorsierselen, een staf met gouden knop, en niemand zal beweren, dat die kleingeestig zijn ‘gelikt’. Maar aan den anderen kant: ze hebben hun vollen eisch gehad. De kunstenaar heeft het niet beneden zich geacht ze te bestudeeren eerst, en ze dan in volle waarheid weer te geven: hoe schoon vonkelt de groene steen aan den ring van des negers vinger - hoe beschamend straalt hij alle trage, gedachtelooze slordigheid tegen!

Want wij hebben daarmede nog niet afgerekend.

VIII.

Zoo stelden, om met het *genre* voort te gaan, de Heeren Ferd. en Fred. Lintz, David de la Mar, P. en D. Oyens en vele anderen die wij zullen ontmoeten, op kleine doeken het een of ander tafereeltje voor, waarin de gedachte niets, zoo goed als niets, de uitvoering alles is - zal ten minste het geheele werk iets zijn. Is er nu iets slordigers tot ergernis van een beschaafd publiek op te hangen dan de *Hondenkar*

van den eerstgenoemde? Waarom met alle geweld, als men reeds twee tafereelen die ten minste beter van gehalte zijn, geëxposeerd heeft, nog met een derde, vrucht van haast en zorgeloosheid, gepronkt?

De Heer Fred. Lintz gaf 'tgeen hij *L'embarras du choix* noemde. Een ouderwetsch, dik heer in 't zwart met kuitbroek en witten das staat bij een tafel, waarop de overblijfselen van een maaltijd zichtbaar zijn en is blijkbaar in groote onzekerheid welk merk van de twee soorten die hij beurtelings uit twee flesschen proeft de voorkeur verdient. Er is in dezen dikkert inderdaad iets aardigs. Maar waarom kan men de handen, de handboorden, den kop van dezen man niet trachten te bestudeeren, zonder door slordigheid teruggestooten te worden? Waarom is alleen uit de verte gezien het gebloemde bord op de tafel een bord; waarom de spiegel boven den schoorsteen zonder eenigen glans, diepte en spiegeling, als gij u toch op een kunstsoort werpt, die alleen eenige waarde ontleenen kan aan de tooverachtige illusie in de details?

Ernstige overweging is een stukje van den Heer P. Oijens. Waarom heeft alleen dit geen ernstige overweging waard mogen zijn, om dit arme ‘ernstig overwegende’ meisje, zoo groezig van kleur, met zulke dikke, roode winterhanden en over 't geheel zoo onbevallig, 't huis te houden en den *Turquos* die inderdaad wel beter figuur maakt, alleen naar Amsterdam te laten gaan?

Beter zijn van den Heer D. Oijens de *Morgenoefening* en het *Dejeuner;* hoe klein ook, deze schilderijtjes geven overvloedig blijk, dat hun maker een goed oog en een kunstvaardige hand heeft: maar kon ook hier niet hetzelfde krachtige effect samengaan met malscher toets? moest met name het wit bijna overal hard zijn?

Maakt de Heer de la Mar het zich wel niet wat al te gemakkelijk met zijn: *Voor de deur*, en is dat misschien de roeping der kunst begrijpen en daarvoor arbeiden in het zweet zijns aanschijns, dat men een vrouwtje op een stoel voor hare woning nederzette, daarbij als model het bekende type van Israels' visschers-vrouwen neme en voorts zonder merkbare zelfstandigheid van oordeel Israels vlakkerige, voor kleine schilderijen zeker bedenkelijke penseelbehandeling navolge? Is de Heer de la Mar nog jong, zoo is het misschien nog tijd, dat hij door eigen studie streve naar eigene kunst.

Zoo zond Mejufvrouw Maria Vos een *Stilleven* in - dat

waarschijnlijk, want recht duidelijk wordt het geval niet, een hoekje in een magazijn van antiquiteiten voorstelt. Hartelijk hopen wij dat Mejufvrouw Vos zich nooit door eenige mogelijke modezucht of conventioneelen wansmaak zal laten verleiden om de frissche, heldere kleuren van haar palet, waarin nog eens iets gloeit, te vervalschen. Even hartelijk echter hopen wij dat haar teekening steeds ‘in de puntjes’ zal zijn. Dit zal zij met ons eens wezen: bij een genre als dat der stillevens ligt alle waarde in schikking, kleur, juiste teekening en volmaakte trouw en mag het niet twijfelachtig zijn of bijv. de lijst van schilderij of spiegel die men schildert, hol of bol zij.

IX.

Wij gaan een zeker aantal schilderijen, tafereelen van binnenen buitenshuis voorbij; sommige met stilzwijgen, omdat wij hare onberispelijkheid niet loven kunnen en hare onbeduidendheid niet laken willen, andere met een enkel woord ter kenschetsing. Wij wijzen alzoo in 't voorbijgaan met den vinger aan: J. de Groot, *Ingeslapen;* B.J. Blommers, *Het Koffijdrinken:* een niet onaardig meisjesfiguurtje, met een koffieketeltje aan haar zij, dat echter minder goed gelukt schijnt dan menig ander stuk koperwerk, waarvan onze schilders zooveel werk maken; J.M. de Bus, ‘*Stil nu, hij gaat slapen*’, waarop een moedertje om de koddige onbevalligheid van haar gelaat bezienswaardig; Henri Bource, *De verzoeking*, zeker goed van teekening en conceptie, maar voor het overige met J.J.M. Damschröder, *Het bezoek van grootvader*, en P.J. Onderberg, *Het ontwaken*, wedijverende in opzichtigheid, in schelheid van toon en in onbekendheid met de geheimen van getemperd licht en koele schaduw; Jozef Hoevenaar Wz., *Kay en Gerda uit de Sneeuwkoningin*, in het vroolijke even valsch en onaangenaam van kleur als Gerke Henkes' *De Verlatene*, in het sombere, en Joh. van Hove, *August, wie is daar?* in het ouderwetsche; R. Craeyvanger, *de Verrassing;* J.H. Ebersbach, *Uitspanning*, een vlugge, eenigzins gemaakte voorstelling van buksschietende jonge meisjes, in halve tinten uitgevoerd en... geen satire! J.G. Smits, *eene Achterbuurt in Scheveningen* en V. Bing, *Vischafslag op strand*, twee stukken van nog al eenigen omvang, beide met Scheveningsche

figuurtjes dicht bezet, in teekening en ordonnantie, vooral het laatste dat aardige groepen heeft, niet zonder verdienste, maar beide plat, glad en onartistiek-prozaïsch; A. de Cramer te Dusseldorf, *Eene Oostersche Jodin*, en Cecil von Haanen te Weenen, *Het Kaartenhuisje*, flink geschilderde stukken, waarvan het laatstgenoemde zich door aan hardheid grenzende stoutheid van kleur onderscheidt; eindelijk eenige stillevens.

Wij haasten ons naar eenige andere tafereelen, die het ons goed doet meer onvoorwaardelijk te mogen roemen, al brengen ze ons waarlijk niet in den waan, dat het heerlijke penseel van een Jan Steen, een Terburg, zoo edel, zoo fijn beschaafd hadden wij haast gezegd, onder ons is weergekeerd.

Wij roemen *Hans Sachs*, van van Trigt, niet als een uitstekend kunstwerk, want het heeft weinig treffends en in sommige partijen, als bijv. de handen van den schoenmaker-poëet, is het zwak, maar als een degelijk, weldoorwrocht harmonieus schilderij.

Wij roemen L. van Erven Dorens, *Als moeder uit is*, wegens geestige opvatting en fijnheid van toon. Wij doen het evenzeer J.E. Masurel, *Voor het pothuis*. Den Heer Masurel kan niemand verwijten, dat hij geen keurig penseel heeft, evenmin dat hij de natuur niet met onbezweken trouw bestudeert. De verschillende soorten van kool die hij - met voorkeur voor de Savoye-kool intusschen - zoovele jaren reeds schildert bij datzelfde stuk matwerk, dat hem onverslijtelijk trouw blijft, zouden hem bij Metsu en Dou een goedkeurenden hoofdknik bezorgd hebben. Waarom is het hoekje van de natuur dat hij liefheeft, zoo klein? Ditmaal schilderde hij een Amsterdamsch pothuis met groenten er in, de mat bij wijze van zeil tegen de zon er boven uitgespannen en een groentevrouwtje, dat onder 't wachten een kommetje koffie drinkt, er voor. Waarom konden de kleederen van dat vrouwtje, o.a. de boezelaar, zoo treffend-waar gepenseeld zijn, maar moest zij zelve zoo wanhopig ordinair wezen? Waarom kon er in zulk een tafereeltje niet wat meer poëzie gebracht zijn? - had bijv. dat vrouwtje geen kinderen, een aardig meiske, een bengel van een kleinen jongen, die moeder kwam plagen?

J. Fabius J.Czn., *In de Kerk*. Dit is wel een oud thema, maar de variatie is geestig; het type van echte kerkgangers onder de ouderen, de zeer onaandachtige ‘mijne Aandachtigen’ onder het jonger geslacht hebben iets zeer origineels; het geheel is frisch en vlug geschilderd en maakt een aangenamen indruk.

De Heer Joh. Hendr. Veldhuizen zond in *Asschepoester* en *Boezemvriendinnen*, twee stukken die veel aantrekkelijks hebben. De beide boezemvriendinnen langs het strand in vertrouwelijk onderhoud voortwandelende, hebben zoo iets waars, dat ge meent ze te kennen, ze althans wel eens gezien te hebben, en het kopje van Asschepoester kijkt met een weemoedigen blik, die u lang in het geheugen blijft, u aan. Helaas, de kleur van het eerste is zoo somber, dat gij de beide jonge vriendinnen op weg naar 't klooster waant en Asschepoester - waarom eigentlijk Asschepoester, dan enkel omdat de catalogus het zegt? - Wij hebben hier weder met een zonderling wanbegrip omtrent de kunst van componeeren te doen - indien het niet beter is te spreken van een volslagen gemis van juiste denkbeelden omtrent die kunst. Eene schilderij is om gezien te worden, niet om hare eigenlijke beteekenis aan een catalogus te ontleenen. Gij wilt ons Asschepoester voorstellen in haar beklagenswaardigen staat. Het beklagenswaardige nu daarvan ligt volstrekt niet hierin, dat, als op uwe schilderij, een meisje van veertien, zestien jaar huiselijk werk doet: duizenden bij duizenden doen dat zingende, houden er roode konen en goeden eetlust bij en zijn er slechts te gelukkiger om. De blik van droevig zelfbeklag die het medelijden inroept is in het meisje op uwe schilderij, zoolang wij niet vernomen hebben dat zij Asschepoester heet of Moeder de Gans ons onbekend is, alles behalve gepast. Dat kind mag zich niet beklagen, wel foei! Maar het harde van Asschepoesters lot ligt in de onrechtvaardigheid, de achteruitzetting, de grievende minachting die zij van den dommen trots te lijden heeft. Laat ons dàt zien, niet in den catalogus, maar op uwe schilderij. Toon ons die zusters, grove, lompe, als pauwen opgeschikte boersche schoonheden, op 't oogenblik dat zij van Asschepoester de vernederendste diensten vergen - en stel ons daartegenover haar zelve, fijn, blank, bevallig, één en al eenvoudige gratie in haar werkpak, onderworpen en gewillig, maar toch met iets lijdends in het oog.... en gij zult, doende wat gij beloofdet, Asschepoester hebben voorgesteld. Nu hebt gij enkel voor een schrobbend kind haar naam geleend.

Wij staan voor eene recht prettige schilderij, even frisch en vroolijk van koloriet, als vlug van teekening; een prettig tooneeltje bovendien. Een jongen op bloote voeten, met uiterst weerbarstige hairen, in zijn hemdsmouwen en met een gelapten

broek aan, een boodschaplooper waarschijnlijk, is in het atelier van een schilder geslopen, waarin het gewone meublement van een ezel, een liggend schetsboek, een ouderwetsche kast en stoel met een vuurrooden omslagdoek natuurlijk niet ontbreekt. Hij bekijkt, op den stoel geknield, een schilderstuk aan den wand, waarin veel rood te zien is, een zonsondergang van Hilverdink *père*, wie weet? Toekomstige kolorist! toekomstige kolorist! indien uwe gave der kleur die van uwen Meester H.E. Vinke evenaart, zult gij niet misdeeld zijn, maar wacht u, dat zijne vlugheid u niet tot vluchtigheid verleide. Zijne vlugheid is nog de vlugheid van eene vaste hand, maar niet allen hebben die.

Het satijn op B.J. Blommers' *Overdenking* is fraai, maar alleen van uit het midden der zaal gezien; treed nader, en de begoocheling neemt merkbaar tegelijk met de schoonheid der ‘overdenkende’ dame af.

Niet in dezelfde mate, maar toch naar onzen smaak al te zeer, is dit het geval met de schoonheid van *De Stopster* van den Heer E. Verveer - wij bedoelen de schoonheid der schilderij, niet die der stopster zelve, die eene oude vrouw is met witte muts, gezeten op stoel en stoof, met een katuilachtig soort van poes naast zich, en bezig aan dat werk, dat volgens getuigenis der oudste mannen en vaders in de woonkamers nooit ophoudt. Er is geen twijfel aan of het stuk is fraai geschilderd, vol uitdrukking, los en krachtig, fraai van licht en toon. Maar ons spelen een paar lastige herinneringen door 't hoofd. Op 't Museum Fodor, naast den *Christus Consolator*, hangt een oud vrouwtje met witten muts en witten, fijngeplooiden doek om van den beroemden Hoe-heet-hij-ook-weer. Voor eenige jaren stelde de Heer Bakker Korff ten toon een klein doekje - haast een miniatuur - voorstellende, eveneens een oude vrouw, als zieke bijna geheel in 't wit: de *Erftante*. Nu maalt het ons onophoudelijk door het hoofd, dat de stopster, had zij wat meer meegekregen van de nauwkeurige studie der verf en delicate behandeling die andere oude vrouwen ten deel gevallen, daarbij zou gewonnen hebben.

Eindigen wij deze reeks met de beide stukken van den Heer Hollander, *Het atelier van den schilder* en *Morgenvisite. Last not least* vermoedt een haastige lezer? - Juist, hoewel wij niet van plan waren geweest dit afgereden beest van Engelsch ras te bestijgen. De jonge vrouw van hoogen stand in bruin zijden kleed met zwart fluweelen mantel, die voor een rijkver-

gulden spiegel een laatsten toets van haar toilet aanbrengt alvorens door de tuindeuren op het bordes en vandaar in haar rijtuig te stappen; die andere dame met witte balhandschoenen aan, die vóór een halfvoltooid schilderstuk in het atelier zich wel schijnt te laten kleeden voor het bal, zijn modellen van bevalligheid en elegantie. En denzelfden kieschen, keurigen smaak dien zij bezitten, heeft de schilder getoond in zijne meesterlijke behandeling van het penseel, zijn kleurenmengeling, alles even delicaat als rijk.

'En de schoonheid'?

- De..? -

'De eischen van "het schoone", en onze verlangens naar "het schoone", zijn die vervuld'? -

- Weest dankbaar en tevreden: 'het schoone' openbaart zich in meer dan ééne gestalte, verbergt zich onder meer dan één kunstvorm; ziet het onder de oogen, zóó als het zich vertoont, en geniet het zonder bijgedachten!

'Dank voor de herinnering. Waarom ook het genot van eene goudsbloem vergald door de gedachte aan lelie en roos? Als onze schilders van het 'genre' voor hunne kunst en kunstvaardigheid geen hooger doel kennen of ten minste verkiezen te bereiken, dan dat zij 'het schoone' ons voorstellen onder de gestalte van elegante kleederen en meubelen, van dametjes, waschmeisjes met paarsche armen, koffiedrinkende groentevrouwen en kinderen, die men ten hoogste 'niet onaardig' noemen kan, voorts van huiselijke tooneeltjes die men 'allerliefst', 'beelderig en snoeperig' en met groote welwillendheid geestig heeten mag, dan hebben wij als gasten onze wenschen in te krimpen tot de mate en het soort van genot ons bereid en voorts blijde te zijn. Wij kennen die leer. Wij brachten haar in praktijk. Wij hebben inderdaad hier en daar genoten en zijn niet onerkentelijk. Toch...

- Toch? toch niet tevreden? -

'Neen, niet tevreden. Niet tevreden, omdat wij snakken naar het genot niet om te kritiseeren, maar om onbepaald te bewonderen en dat met ons orgaan voor goeden smaak, schoone lijnen en kleuren niet enkel, maar ook met onze gansche ziel en ons gansche hart. Niet tevreden, omdat wij en zoovelen met ons behoefte hebben, bij zooveel dat naar de laagte drukt, aan verheffing ook door de kunst. Niet tevreden, omdat wij niet zonder een gloed van verontwaardiging kunnen ontwaren, dat

de groote macht die de beeldende kunst door middel der zinnelijke aanschouwing op het gemoed oefent, in plaats van aan het Beste en Schoonste, te dienste staat aan ten hoogste zoogenaamde “aardige ideetjes”. Niet tevreden, omdat het ons smarten zou te moeten vreezen, dat men een zoo groot getal onzer hedendaagsche kunstenaars vruchteloos naar hun ideaal zou vragen. Heeft dan het menschenbeeld zijn vermogen om adeldom, kracht en majesteit uit te drukken, verloren; heeft het menschengelaat opgehouden een spiegel te zijn van den geest; van onschuld, reinheid, heldenmoed, heilige vrouwelijke geestdrift, mannelijke kracht, van hartstocht en van den vrede na de overwinning op hartstocht behaald, dat uwe poppetjes zoo karakterloos mooi, zoo onbeduidend lief of zoo geesteloos brutaal zouden zijn? of is het, kunstenaren, als bijna alles in de werkelijke wereld om ons heen, door kommer, ellende en zonde misvormd, de sporen toont van verval, niet meer uwe schoone taak om ook mede dat kromme recht te maken, 't vervallene te herstellen en door alle hulpmiddelen uwer rijke kunst ons te doen gelooven in een ware menschelijkheid die goed is en schoon?

Tevreden? - neen, wij zijn niet tevreden met de kunstenaars, omdat wij hunne kunst zoo liefhebben.’

Één kunstwerk echter, waarvoor wij nogmaals willen poozen en peinzen, Schwartze's *Studie*, kan door zijne reine schoonheid vele tekortkomingen der broederen dekken en doe het, zoodat ons afscheid vrede zij. En voorts met de vrienden en vriendinnen der schoone natuur, naar hei en bosch en strand!

X.

Zoo er eene omstandigheid moest genoemd worden om te bewijzen, dat de kunstkritiek in de literatuur van den dag der laatste jaren alhier niet zeer levendig is geweest - reden waarom dan ook dit verslag zonder gids zijn eigen weg moet zoeken - men zou kunnen volstaan met op de betrekkelijke kalmte te wijzen waarmede men de stukken van den Heer Joh. Hilverdink steeds ontvangen heeft. Ware die kritiek wakker, levendig, fijngevoelig en prikkelbaar geweest, het had haast

niet uit kunnen blijven of zij ware ten opzichte der gloeiende, bijna vuurroode luchten, der met het vlammend licht van een zonsondergang overstroomde landschappen van dezen schilder in twee kampen verdeeld geworden, en had over zijne van het gewone zoozeer afwijkende tafereelen de levendigste discussiën aangevangen. Wat ons betreft, onze sympathie zou waarschijnlijk met den kunstenaar en zijne verdedigers zijn geweest. Er is meer tusschen hemel en aarde, zei Hamlet, dan waarvan uwe wijsheid ooit droomde; welnu, wij zouden haast denken, en dit oordeel vinden wij bij haast elken blik naar de wolken bevestigd, dat er nog veel meer en veel rijker en veel stouter tinten aan onzen vaderlandschen hemel te vinden zijn, dan tot heden op het palet onzer vaderlandsche schilders - hoe hoog wij ook ingenomen zijn met de studie, en de bekwaamheid en het talent waarmede onze landschapen zeeschilders lucht en wolken behandelen. Nu, de Heer Hilverdink greep ten minste naar dat stoute en buitengewone; in een land waar alles zoo licht in 't grijze, te midden van een volk waaronder alles zoo gaarne in 't kalme valt, zocht hij naar wat gloeiends, wat Zuidelijks. Reeds dit gaf hem eene eigene plaats. Zoo er vroeger overdrijving en gebrek aan delicaatheid in de uitvoering zijner werken mocht geheerscht hebben, wij gelooven ons niet te vergissen, zoo wij beweren, dat hij ook merkbaar vooruit is gegaan. Hoe echt poëtisch van opvatting was dat geraamte van een gestrande boot op het vlakke strand bij avondstond, voor eenige jaren ten toon gesteld - hoe aangrijpend de indruk van eenzaamheid en verlatenheid die men van dit kunstwerk ontving!

Ditmaal heeft de Heer Joh. Hilverdink drie stukken ten toon gesteld. 't Zijn tafereelen waarin hij zijn lust naar warme tinten gerust den teugel vieren kon, twee Rhijngezichten in Duitschland en een gezicht op de *Middellandsche zee, aan de Zuidkust van Frankrijk, bij ochtend*. Van een hoogen rotsachtigen oever, met dennen en struiken hier en daar begroeid, zien wij in gezelschap van eenige mannen en daar pakdragenden ezel, op den schoonen waterplas neer. De zee is vlak, hier en daar nauw gerimpeld en smelt haar teeder blauw met de heerlijke tinten van de morgenlucht ineen; troepen zeevogels zwermen om de rots; eenige puntzeilen in de verte glijden langzaam voorbij: dit tafereel, met zooveel zorg voor kleurenharmonie bewerkt, moet velen aan-

trekken. Niet minder zal dit het geval zijn met de *Loreleyrotsen*, die haar gladde bruine zijden uit het water heffen als waren zij er trotsch op dat zij den Rhijn in de engte konden brengen, en op den top door een warm zonlicht als met een diadeem worden gekroond.

Er zijn op deze onze tentoonstelling nog maar twee landschappen naar tafereelen uit het buitenland. Deze zijn nog wel het werk van een vreemdeling, Herr Theodor Hagen te Dusseldorp, en stellen in groote afmetingen twee gezichten voor, een *Avond aan den Sieg*, wild, vreemd en onaangenaam verlicht, en een gezicht op *de Ruïne Blankenburg, aan den Sieg*, dat veel schooner is, veel beter de eischen der eenheid in het oog houdt en bijv. in het korenveld en het donkere bosch links, schoone partijen heeft.

Voor het overige hebben zich onze landschapschilders binnen de grenzen van het koningrijk gehouden, oordeelende naar alle waarschijnlijkheid en niet zonder recht, dat de vaderlandsche bosschen, duinen, heidevelden, plassen, rietlanden en groene weiden, dat de wolkgestalten aan onzen vaderlandschen hemel nog genoeg schoone geheimen hebben om af te zien. Het landschap draagt in Arti's zalen dan ook één zelfden stempel van nationaliteit, terwijl het intusschen voor de eentonigheid, die daarvan wel het gevolg kon zijn, bewaard blijft door de zelfstandigheid waarvan de meeste kunstenaars op inderdaad merkwaardige wijze blijk geven. Deze zelfstandigheid schrijven wij toe aan de groote liefde voor Natuur, die vriendelijke moeder en schoone bruid, die wij in hunne werken hebben meenen te bespeuren.

Het meest Hollandsch van alle vaderlandsche landschappen is wel dat van den Heer Heerebaart: *Een Hollandsch landschap*. Inderdaad! een kleine Hollandsche boerenwoning, door een Hollandsche sloot gescheiden van een Hollandsche landweg; Hollandsch weiland, Hollandsche wilgen en een Hollandsche kerkbuurt in het verschiet worden overwelfd door den vriendelijken hemel van ons dierbaar land. Wij voor ons zijn herhaaldelijk en met liefde tot dit echt stukje vaderland van den Heer Heerebaart teruggekeerd. Is het misschien geen kunstjuweel, dat verbazing en eerbied afdwingen zal, de waarheid en de trouw die in de opvatting, de ernst, de lichtheid en de vastheid, die in de uitvoering doorstralen, zijn onmiskenbaar.

Nu, als er van waarheid en trouw sprake is, dan moet erkend worden, dat de landschapschilders van heden de voorvaderlijke traditie niet verloochenen. Bijna zonder uitzondering moet hun deze lof worden geschonken, dat het hun met de ware natuurlijkheid in de natuur ernst is. Doch waarheid en waarheid zijn twee. Volkomene waarheid, indien zij wenschelijk ware, is alleen te bereiken door den werktuigelijken arbeid der photografie. Het werk van den kunstenaar, ook van den brutaalsten realist, heeft altijd iets van hem zelven, van zijne ziel medegekregen. Wat is dat iets? Noem het den meer of minder poëtischen blik op, de meer of min ideale opvatting der werkelijkheid, deze woorden, als meer gebeurt, verklaren minder dan zij willen doen voorkomen. Zeker is het, dat onwillekeurig de kunstenaar, indien hij waarlijk kunstenaar is, in de keuze van zijn tafereel, in de schikking en plaatsing der deelen, in de kleur, bovenal in de werking van dien machtigsten bondgenoot, het licht, naar eenheid streeft. Zoo het misschien onjuist is om van de *gedachte* in een landschap te spreken, omdat gedachte een te scherp bepaald en te volledig samenstel van waarnemingen en oordeelen aanduidt, dan dat men het of van de muziek of van een natuurtafereel zou mogen wachten, zeker is, dat de schilder en toonkunstenaar door hunne gewrochten één indruk zoeken te maken, ééne gewaarwording, ééne gemoedsstemming te wekken. Zeker is dat geen twee kunstenaars hetzelfde bosch en denzelfden waterplas met hetzelfde oog zullen aanzien en dat ook in Arti dat verschil van opvatting op merkwaardige wijze aan den dag komt.

Aan de uiterste grens van - wat zullen wij zeggen? - het proza staat wel de Heer van der Maaten, die met twee stukken, *Het Uddeler meer* en *Soetermeer* tegenwoordig is. Niemand zal ontkennen, dat of dat dorp met zijn hooge boomen, zijn vaart en breeden weg, of die groote alleenstaande eik met groote bekwaamheid geschilderd zijn. Er heerscht in deze stukken eene groote realiteit. Die eik *is* inderdaad een eik; dat loof *is* eikenloof. Gras en boomblâren, indien gij 't ons vraagt, ja *zijn* groen, zeer stellig groen; in den zomer ten minste. En toch, vreezen wij, zullen deze schilderijen weinig behagen. Die groene eik tegen dien hardgeschilderden achtergrond is ook niets meer dan een eik. Moet een eik dan meer zijn dan een eik? 't Gaat moeielijk aan, om te zeggen: *ja*. Toch is het alsof een mensch met ‘niets meer dan een eik’ niet recht vrede wil

hebben. Die zelfde eik bij morgenstond, als al het overige nog in zijn mantel van dauw en nevel te slapen lag, zijn trotsche kruin reeds badende in de eerste zonnestralen; dezelfde eik van ter zijde door een avondlicht getroffen, dat hier zijn bladeren vergulde en ginds de diepten tusschen zijn donker loof tot geheimzinnige bogen welfde; diezelfde eik worstelende tegen den storm of in den nevel als een Noordsche reus op post, zou niet ophouden een eik te wezen en tegelijkertijd voor ons - wij zijn nu eenmaal zoo - wat meer dan een dikke stam met takken en groene bladeren geworden zijn.

Aan de tegenovergestelde grens staan schilderijen als van de Heeren S.L. Verveer en J.G. Hans. *Aan den IJssel* van den eerstgenoemde is een schoon tafereel. Aan alles, het water, het riet, de huizen herkent men de vaardige kunstenaarshand. Hoe los drijven de wolken in de lucht over het landschap heen, als hadden zij haast om voort te komen. De *Herfstmorgen aan de plassen* van den Heer Hans mag deelen in dezen lof. Een interessant, haast zouden wij zeggen een poëtisch hoekje natuur aan de plassen door het kunstenaarsoog ontdekt - of, moeten wij zeggen door de kunstenaarshand met hoogere dan eigene schoonheid getooid? Nimmer, dit willen wij bekennen, zijn ons knotwilgen zoo schoon en bezienswaardig voorgekomen als dat groepje op den hoogen oever aan den linkerkant dezer schilderij. Waaraan zou men dien indruk danken? aan het licht dat de schilder koos; aan den toon waarin hij arbeidde. Ziet de natuur er precies zoo uit als op de stukken van Verveer en Hans? Zeker niet elken dag; misschien maar hoogst zelden; wellicht juist zoo.... nooit. Toch maken die zilvergrijze tinten deze landschappen schoon en het oog verlustigt zich er in. In onzen geest bestaat eene nauwe verwantschap, die tot vereenzelviging worden kan en de grond is van alle symboliek, tusschen zinnelijke gewaarwordingen en geestelijke begrippen. Donkere doffe kleuren wekken de gewaarwording van zwaarte, dichtheid, onbewegelijkheid, ernst, somberheid, droefheid, dood. Zwart is de kleur van den rouw: rozerood die der vreugde. Geen sterke geest zal op zijn moeders begrafenis een bont pak aantrekken. Alleen de gewoonte maakt dat wij 't gezicht van onze bruidsjonkers in 't zwart niet belachelijk vinden. Want de begrippen van heldere kleur, bewegelijkheid, lichtheid, vrijheid, vroolijkheid, geluk, licht, onstoffelijkheid, geest liggen zoo na bij

elkander, dat onze fantasie ze onwillekeurig als de trappen van een ladder op en afklimt. De vrome verbeelding kleedt de engelen in sneeuwwit gewaad. De ziener op Patmos bouwde zijn hemelsch Jeruzalem van blinkend goud en flonkerende edelgesteenten op. Wie aan God de hoogste idealiteit, de reinste onstoffelijkheid, de heiligste geestelijkheid wilde toekennen, zeide van Hem, dat Hij een licht is. En wat nu ook de logica tegen menig gebruik van sommige dezer combinatiën te zeggen moge hebben - de kunstenaar heeft in de eerste plaats met het vermogen des aanschouwens en met de fantasie te doen. Hij weet welk een voordeel en welk eene macht eene oordeelkundige keuze van zijn toon hem biedt. Zij geeft zijn tafereelen de eenheid, die onmisbaar is. Zij werkt dadelijk op het oog, reeds voordat de bijzonderheden het kunnen doen. Op schilderstukken als de opgenoemde is het alsof de stof minder log, lichter en doorzichtiger geworden is. 's Menschen trek naar het ideale vindt er bevrediging in.

Alleen zij niet verzwegen, dat een groot gevaar het toegeven aan dezen trek verzelt. Dat gevaar heet gekunsteldheid, onnatuurlijkheid - het volgen van zekere mode in tint en toon liever dan de kleuren der werkelijkheid en kan eerst onder voortgezetten toets aan de natuur straffeloos getrotseerd worden.

Een ander contrast. De Heer Mar. Heyl stelde, behalve eene krachtig uitgevoerde, verdienstelijke teekening van een landschap bij het droevig avondrood van een stormachtigen dag gezien, nog eene schilderij ten toon: *Het Beukenbosch, vroege morgen*. Men ziet, even als de Heer Hans koos zich deze schilder het licht van den ochtend. Maar welk een verschil! Bij den eerste verzilverde het morgenlicht de boomen en leende ze een heerlijken glans. De ander liet een koud, bleek, glansloos licht langs de beukenstammen en tusschen de bladeren door in witte plekken op den grond vallen: een tooneel zonder eenige de minste vriendelijkheid en aantrekkelijkheid, plat, onaangenaam leelijk. Toch kan het wel zijn dat deze schilderij daarom niet onwaar is. Zij kan wel zeer trouw zijn. De vroege morgenstond heeft op sommige dagen, ten spijt van al 't schoóne dat men er ons in onze jeugd van verzekerde, geen goud en rozen in den mond. Maar dan moest de Heer Mar. Heyl geen beukenbosch op zulk een morgenzieken ‘vroegen morgen’ schilderen. De kunst staat immers nog altijd in dienst van het schoone, niet waar?

Naast elkander hangen twee landschappen, die wel niet voor contrasten kunnen doorgaan, maar toch op treffende wijze in één oogopslag laten oordeelen, hoever twee kunstenaars in opvatting en behandeling derzelfde stof uiteen kunnen loopen. Het zijn J.W. Bilders' *Gezicht in de omstreken van Nijmegen* en F. Breuhaus de Groot's *Gezicht in het Haagsche Bosch*. De Heer Bilders had steeds zijn eigen licht. Als men door het dichte loof van zijne bosschen, tusschen de dunne stammen en twijgen van zijn kreupelhout, een witten glans zag schitteren, die alles van kleur deed veranderen en, om iets te noemen, het groen geheel en al door andere tinten verving, dan vroeg men zich af, wat licht is het? vanwaar komt het? en was geneigd met den Schoolmeester te zeggen:

> En de zon schijnt zoo natuurlijk door de boomen
> Dat je vraagt: is er hier een kaarsenmakerswinkel in de buurt gekomen? -

dat wil zeggen, niet bijzonder natuurlijk. Men had dan ook steeds eenige moeite om zich in die fantastische boschgezichten van den Heer Bilders t'huis te vinden, hoewel men hem dàn ook geen verbeelding, oorspronkelijkheid en een zekere stoutheid ontzeggen kon. In het landschap voor ons heerscht veel grooter kalmte. De natuur heeft een paar woordjes meer mede mogen spreken dan vroeger. Het schoone tafereel: het einde van een doodloopende vaart, met een paar schuiten, een hooge, ruige begroeide oever links, een schilderachtig huis rechts en een soort van dijk of dam die haar afsluit, is ontegenzeggelijk waar. Maar die waarheid wordt ons als op zilveren schalen opgedischt. Het landschap is in een parelgrijs neveltje, een soort van wasemend licht gehuld en verkrijgt daardoor een uitdrukking van vrede en rust die tot droomen lokt. Het stuk van den Heer Breuhaus de Groot is veel kleiner van afmeting en maakt in elk opzicht minder pretentiën dan het andere - behalve misschien hierin dat de kunstenaar zal beweren zich zelven en zijne opvattingen tegenover de natuur die hij dient, met meer bescheidenheid op den achtergrond te plaatsen. Wij hebben hier inderdaad met geen verheerlijkte natuur, maar met haar zelve te doen. Doch de kunstenaar zorgde dat het plekje dat hij voorstelde, het verschiet der laan waarin hij ons laat zien en de beuk op den voorgrond, schoon, dat de uitvoering zorgvuldig en vol harmonie zou zijn. - Moesten wij kiezen -

maar gelukkig wordt de kunst op velerlei wijzen goed en trouw gediend en sluit ingenomenheid voor het eene kunstwerk geen liefde voor het andere buiten.

Opmerkelijk is hoevele meesters van het landschap op Arti's kunstverzameling van dezen herfst blijken geven dat zij de hemelen aangezien en de eigenaardige lichteffecten van opkomende onweders weergegeven hebben - opmerkelijk, omdat dit streven aan vele hunner stukken juist hun eigenaardig karakter verleent. Zoo de Heer Heyl in de teekening met het stormachtig avondrood die wij reeds noemden; zoo een jong kunstenaar, de Heer van Seggern, in een paar aquarellen die onaantrekkelijk op 't eerste gezicht, wat al te droevig en e zuinig op het effect zijn, maar zich door naïeven eenvoud van conceptie en eenheid van toon aanbevelen; zoo, met niet overgelukkigen uitslag, de Heer Rooseboom; zoo de Heeren van Everdingen met een *Opkomende bui*, G.A. Roth in zijn *Geldersch landschap*, J.G. Vogel in zijn *Gezicht op Dekker's duin bij 's Hage*.

Eerstgenoemd werk onderscheidt zich niet door aangrijpende stoutheid van voorstelling, maar door groote trouw. Het is een onmiskenbaar onweer dat opkomt; de grauwe wolken schuiven elkander voort, de molen steekt bleekgrijs en spookachtig tegen de leikleurige lucht af; het eigenaardige, vreemde, valsche licht dat onder een opkomende bui blijft hangen reflecteert zeer schoon op de groene wei en de zilveren golfjes der rivier. Maar het onweer heeft iets zeer onschadelijks. De bliksem zal flikkeren, de slagen zullen rollen en daarna zal het regenen en weder mooi weer worden. Hoewel wij dan ook met die twee figuurtjes in kleurig gewaad die de Heer van Everdingen ter stoffeering op de groene wei liet uitrusten, geen volkomen vrede hebben omdat wij gelooven dat hun kalme houding niet in juiste harmonie is met het geheel en den indruk dien het geheel wil maken, kunnen wij toch die beiden niet geheel ongelijk geven, dat zij voor zulk een onweer niet erg bang waren.

Een ander onweer is het dat de Heer Vogel over Dekker's duin liet drijven, langzaam, zwaar, grimmig en onheilspellend. Wij achten dit stuk een der schoonste, zoo niet het schoonste van de geheele tentoonstelling, van de landschappen stellig het schoonste. Geen streven hier naar grillige contrasten en schelle lichteffecten waartoe een onweer zoo dikwijls aanleiding of voor-

wendsel biedt, maar eenvoud: het geheel is in de schakeeringen van één hoofdkleur uitgevoerd. Maar met welk een fijnheid en welk eene kracht! Hoe heerlijk zijn de schakeeringen der wolken van grijs, door loodblauw, tot bruin en aschgrauw: hoe stout zijn die saamgepakte massa's gemodelleerd. Hoe schoon, terwijl het gele bewassen duin een bruine sombere tint aanneemt, weerspiegelt de lucht in den waterplas ter zijde, die aan het geheel een eigen leven bijzet! Kortom hier zijn conscientieuse waarneming en eerbiedige studie der natuur met poëtische opvatting der werkelijkheid verbonden en door een talentvolle uitvoering is daaruit een kunstwerk ontstaan, dat wij voor ons hoog schatten.

Ligt het aan ons oog, of hebben ook anderen den indruk gekregen alsof de waterspiegel van den poel in het duin een weinig naar den rechterkant helde? Zoo ja, de kunstenaar zou dezen geringen misstand zonder veel moeite kunnen verhelpen.

De *Badlaan te Bentheim* van den Heer Roth, eene breede, luchtige *allée* waartusschen de statige boomen door koele, schemerachtige schaduw en vroolijk zonlicht elkander verbeurten, zal wellicht meer aandacht trekken en bij het eerste gezicht meer indruk maken, dan het *Geldersch landschap* van denzelfden kunstenaar. Toch zou, werd ons de keus gelaten, onze voorkeur naar het laatstgemelde tafereel neigen. Wij houden het voor degelijker en zijn effect tegelijkertijd minder gezocht en minder gemakkelijk verkregen. Op eene opene plek in het bosch, maar toch nog altijd onder de hooge boomen, staat eene boerenwoning, een weinig achteraf. Op den voorgrond een forsche eik. Deze eik met den grond waarop hij groeit en de boerenwoning zijn nog door de zon verlicht, maar door het geboomte op den achtergrond staart somber en dreigend een loodkleurige onweerswolk u aan. Het effect is treffend en dit te meer omdat het zoo eenvoudig is. Met genot volgt het oog de forsche wendingen der krachtige takken van den woudkoning, waaraan het zonlicht zooveel *relief* geeft.

Van de door den Heer E. Koster tentoongestelde stukken achten wij het *Schapenduin, omstreken van Haarlem*, het minst gelukt. - En het best geslaagd? - Wij weifelen. De *Oorsprong te Oosterbeek* dwingt een zekeren eerbied af, maar toch ook niet veel meer. Wie op dat schoone plekje aarde, aan den oever der beek, zijn schildersezel durft planten om dan die vorstelijke beuken voor zich te dagen opdat zij zich laten ketenen aan zijn doek,

moet boomen durven en kunnen schilderen; wie het volbracht en niet bezweek, voor hij boven de krachtige zuilen van zijn tempel het groene bladerendak had doen welven, verdient er allen lof van te hebben.

De *Uitrij* is een geestig en frisch tafereeltje. Door den koker van een donkere laan, ziet gij, gelijk gij er bij gelegenheid met den eigenaar door kunt rijden, naar den straatweg waarop zij uitkomt. Deze straatweg is door de zon beschenen. Een jongetje speelt aan den uitgang. Het effect van dergelijke gezichtjes is altoos aardig, maar toch wel tamelijk goedkoop. In dit geval hadden wij wel wat meer *délicatesse* in de penseelbehandeling gewenscht, die dan ook vooral het spelende kereltje zou ten goede gekomen zijn. Nog is aanwezig: *Arnhem, Herfstmorgen*. Van een vooruitspringende hoogte op den rechteroever van den Rhijn, de Duno bijvoorbeeld, ziet het oog over eenige struiken aan den rand des heuvels, op den stroom als op een bekken neer. Schepen zakken met uitgespreide zeilen kalm stroomafwaarts, het oog volgt den golvenden begroeiden oever aan deze en de vlakke dijken aan de overzijde en Arnhem sluit den gezichteinder. Stad, stroom, boschjes en zeilen dommelen nog zachtkens en vredig in het neveltje van den herfstmorgen. De indruk is werkelijk dien men van de fijne tinten van een herfstmorgen ontvangt. Een klokje door de wazige lucht uit de verte kleppende ontbreekt er aan.

Doch - wij mogen met deze uitvoerigheid niet voortgaan. De eisch zelf der kunst, dat niet alles even zorgvuldig afgewerkt zij, opdat niet de opmerkzaamheid van de hoofdpartijen worde afgeleid, moge ook den verslaggever zijne taak verlichten en de kunstenaars tevreden stellen, wier arbeid hier voorts of met een enkel woord aangeduid of met een misschien niet verdiend stilzwijgen voorbijgegaan wordt.

Nous signalons, zouden wij zeggen, indien wij Fransch mochten schrijven; *nous signalons* alzoo S. van den Berg *In de duinen;* J.W. van Borselen, de *Oudendijksmolens te Woubrugge*, een vriendelijk, waar en met zorgvuldige hand uitgevoerd tafereeltje; J.J. Destrée, *Gezicht op Vreeland*, en J.F. van Deventer's niet onverdienstelijk *Hollandsch Landschap;* P.J.C. Gabriel, te Brussel, een *Landschap*, waaraan de met kalk gewitte muren van een paar woningen, het helder groene gras en het prettige glinsterende water in den vliet eene ongemeene levendigheid bijzetten; A.C. Hazeu, *Molen aan de vaart*, een

pittig schilderij, waarin de kracht der eenheid en eenvoud heerscht, dat ons soms aan Roelofs deed denken, maar dat wat *sommairement* behandeld schijnt en wat zonderling hemelsblauw vertoont; J.J. Heppener, *Gezicht te Overschie*, dat hard en J.H. Heybroek, *Boomrijk Landschap*, dat onbeholpen is uitgevallen; J.J. van der Kaa, *Ruïne* en *Rotseffect*, waarvan men de bedoeling niet best begrijpt; C.H. Meiners, *Korenoogst*, een vriendelijk, aantrekkelijk doek; voorts nog eenige Geldersche landschappen, met meer of minder hei en bosch, meer of minder heuvelachtig, maar waarvan wij nog maar enkel noemen J.P. van Wisselingh, *Geldersch Landschap met Zandheuvel*, dat wij niet onverdienstelijk keuren, om eindelijk met onze beste wenschen en volle sympathie voor de vaderlandsche beoefenaars van het landschap, ons te wenden naar hunne broeders, zusters en halve broeders in de kunst, de Heeren van de zee, die van de stadsgezichten, van de kerken en portalen en de Dames van de bloemen.

XI.

De zee moet voor den kunstenaar eene bijzondere aantrekkelijkheid bezitten. Heemskerck - de Admiraal - had volgens den dichter

> aan Amstels woelig boord
> 't Sirenenlied der zee gehoord,
> Het lied dat wind en golven zingen,
> Onhoorbaar in hun woest accoord
> Voor andren dan haar volgelingen,
> De roepstem van 't geweldig diep
> En dat ‘naar zee’ hem riep!

Zoo niet de zang der Sirene den schilder roept, hem lokt toch wel even onweerstaanbaar hare schoonheid, altijd wisselende, maar nooit om den tooi van nieuwe bekoorlijkheden verlegen; hem tergt toch wel haar grillige behaagzucht, die hem morgen met nieuwe betooveringen tegemoet zal treden, zoo hij wanen mocht dat hij heden, eindelijk, hare laatste geheimen had afgezien; hem trekken toch wel haar glimlachjes en haar woede, hare liefkozingen en haar wreedheid, haar droomerige, wellus-

tige rust, zoowel als haar kracht en bewegelijkheid en tijgerachtige vlugheid, altijd weer naar den oever.

Zoo iets ons verwonderen mag, is het, dat de Sirene onder onze kunstenaren zoo weinig volgelingen heeft. Niet allen lieten zich op Arti's zalen vertegenwoordigen, maar het getal van die het deden is dan nu ook bijzonder klein. Is het misschien, dat velen, eerst door de schoone aangetrokken, straks zich door hare grillen en luimen lieten ontmoedigen? hebben wij dan in het klein getal der overblijvenden de keurbende der volhardende minnaars te begroeten?

Jonkheer E. van Heemskerck van Beest - de schilder - koos een gezicht op de *Zuiderzee* voor zijn belangrijke schilderij. Ditmaal is de schoone onrustig en gejaagd als leed zij aan innerlijke ontroering. Zij doet hare golven tuimelen, zweept ze terstond weer op en gunt ze geen oogenblik verademing. Het oude havenhoofd aan lagerwal moet het weer eens terdege ontgelden. Een tjalk zwoegt hard, maar dapper, door het woelende water heen. Een vlugge roeiboot tuimelt, licht als een notendop, er over heen. Als het water is de lucht, onrustig en bewogen. Er is geen storm aan den hemel, maar een fiksche bries woelt door de vlossige wolken heen. De lucht is bewolkt; maar is de zon bedekt, haar glans schemert door de nevelen heen. Vandaar zekere weerschijn op het water: vandaar ook die wazige, fijne damp, die over de woelige vlakte schemert.

Een schilderij, dat zich zoo goed beschrijven laat, waarop alles zoo goed gemotiveerd is, mag in elk geval goed van conceptie heeten. Het spreekt en sprekende zegt het wat. Ook de uitvoering is goed, want het water woelt en tuimelt inderdaad, zonder, als met zulk een wind en lucht ook niet waarschijnlijk is, al te doorschijnend te zijn. Het dompige neveltje is fraai en waar. De wolken zijn los en bewegelijk. Vooral de boot is fraai geteekend. Alleen zouden wij met behoud van de vlugheid en losheid in de uitvoering, wellicht meer *délicatesse* begeeren, dan in sommige partijen, bijv. in zekere streeperige zonnestralen uit de wolken, merkbaar is.

Er is *Een Gezicht op de Noordzee met zeilende Visschersvaartuigen*, van den Heer G.L.W. Dreibholz, te Utrecht. Een zeeschilder te Utrecht doet denken aan het Hollandsche ‘een snoek op zolder’ en het bekende Duitsche:

In der grossen Seestad Leipzig
War mal eine Wassersnoth,
Menschen fielen um wohl dreissig,
Häuser blieben mehr noch todt, -

maar dat is des zeeschilders eigene zaak. Onze zaak is het te erkennen, dat zijn werk, in Schotel's trant uitgevoerd, veel lofwaardigs heeft en dat het hooge en droge Utrecht hem niet doet vergeten, hoe de kleur van wentelend en steigerend zeewater is. Wat het visschersvaartuig betreft, dat op een zeer ongeschikt oogenblik de zeilen schijnt te gaan strijken, het is ten hoogste onbevallig; men zou haast wenschen, dat ook in de modellen der kunst dezelfde revolutie plaats had, die in de haringvisscherij de hoekers door loggers vervangt.

Vlugger van bouw en beweging en dus ook krachtiger tot ons gevoel sprekend - het onbeholpene, ouderwetsche en vervallene heeft immers geen monopolie van schilderachtigheid? - is de visschersschuit, die de Heer W. Gruyter Jr. op een niet onverdienstelijk zeestukje door het *Woelend water bij Hellevoetsluis* deed stuiven. Een *Hollandsch riviergezicht* van dezelfde hand vertoont daarentegen in uitvoering en teekening der tjalken en koffen op stroom zoo veel plats en prozaïsch, dat wij nauwelijks aandacht genoeg overhouden voor de inderdaad goede qualiteiten, die de schilderij in het weergeven van water, lucht en verschiet bezit. Het *Havenhoofd met visschersvaartuigen* van den Heer Kiers zagen wij met genoegen. Wij toefden met aandacht voor zijn *Y voor Amsterdam met ondergaande zon*, en waren ingenomen met de losheid in de teekening der vaartuigen, maar vroegen ons af, of dat waarlijk water heeten mocht, 't geen er voor doorgaan moet? En bij het *Strand van Scheveningen* van dezelfde hand, een stuk zoo onaangenaam en vuil van koloriet, was al onze ingenomenheid verdwenen. Hoe kan men de kunst meenen te dienen door het schoone zoo ten eenemale te verwaarloozen?

Een *Stil water* van den Heer W.A. van Deventer, waarop een veerschuit met uitgespreide zeilen ook het minste tochtje tracht op te vangen en toch niet meer dan drijft, onderscheidt zich door de bekwaamheid waarmede het blanke dunne doek is weergegeven en door de schoone weerspiegeling daarvan in het water. De *Teekening* van den Heer Rust doet het bovendien en bovenal door haar prachtige dompige lucht.

Of de Sirene tevreden zou zijn? Of zij van oordeel zou wezen, dat haar schoonheid recht is gedaan? Of zij misschien al pruilende zou klagen, dat sommigen hier en daar ook haar de beleediging aandoen van in haar schoon op hooren zeggen te gelooven, traditioneele golven en conventioneel zeegroen van elkander af te zien? Wij twijfelen, maar hebben toch, naar wij meenen, te dikwijls en te duidelijk, afzonderlijk of vereenigd, de kleuren van het paarlmoer in de golven bewonderd en op kunstwerken gemist om volkomen gerust te zijn.

XII.

Stadsgezichten, kerken, portalen: tafereelen, waarbij menschengeest en hand de formeerende macht en steen de grondstof is geweest, waarbij de tijd voor kleurenharmonie heeft gezorgd en het licht de groote toovenaar van het schoone blijft, behooren bij elkander.

De rij is spoedig afgezien. Wij kunnen echter een naam, die in de kunstwereld een goeden klank heeft, voorop plaatsen en met een kunstwerk aanvangen, dat reeds om het onderwerp der voorstelling onder de kijkers uit de hoofdstad zekere populariteit moet gehad hebben.

De Heer C. Springer gaf een *Stadsgezicht* ten beste en dat stadsgezicht stelt het bekende Huis met de Hoofden voor met de Westerkerk in het verschiet. Het teekenachtige gebouw pronkt in een helder licht met de geestige afwisseling van zijn wit en rood, de zonderlinge ‘hoofden’ en verdere ornamentatie van zijn gevels, een toonbeeld van den stijl der welvaart en gezonde vroolijkheid, zouden wij zeggen, indien de Heeren Bouwkundigen zulk eene onwetenschappelijke uitdrukking van den eersten den besten leekenindruk ooit ongemoeid zouden mogen laten loopen. Een fraaie boom staat aan de grachtzijde voor het huis; een karos uit de zeventiende eeuw houdt voor de deur stil; eene dame, die het de fantasie des schilders behaagde een klein masker voor het gelaat te geven, leunt er ten halve uit. Welgekleede heeren staan hier en daar verspreid en praten of wisselen de deftige complimenten van hunne eeuw. Zoo wij aanmerkingen op dit fraaie stuk moesten maken, het

zou zijn, dat de kleuren hier en daar een zweempje te schel zijn voor eene volkomen bevredigende harmonie, en het Huis sprekender tegen de andere gebouwen in de rij had kunnen uitkomen. Helt de daklijn van de Westerkerk niet sterker dan de eisch van het perspectief het wil, en is de *croupe* van den schimmel voor de karos mede wel zuiver geteekend?

Één geveltop in denzelfden trant als het zoo even gemelde Huis uit wit en rood geestig opgetrokken, moet op een *Gezicht te Leiden bij buijig weder*, van den Heer B.J van Hove, al de kosten dragen, en..... al het verlies goedmaken van het geheele stuk en..... kan dat helaas! niet. Het is buiig weder: wij vernamen het en zijn op verrassende lichteffecten voorbereid. Maar dat eene halve stad donker zou blijven, terwijl één gevelspits helder verlicht is door een voor dat doel uitschietenden zonnestraal, dat hadden wij niet durven verwachten. Was nu de schilderij in de schaduwpartijen uitstekend, wij zouden het *pictoribus atque poetis* inroepen: nu op kosten van dat ééne schoon verlichte geveltje een halve gracht, mannen op schuiten en jufvrouwen met kinderen van de kleur der roode kool het wagen leelijk te zijn, nu kan ons zelfs geen *Epistola ad Pisones* tot toegefelijkheid stemmen.

Wat voorts den Heer E. Alex. Hilverdink in zijn Amsterdamsch *Grachtgezicht* ontbreekt, is - distinctie. Is de Heer Weissenbruch zooveel beter teekenaar dan kolorist, dat de onaangename kleur van zijn *Achterraamstraat te 's Hage* ons zoo teleurstellen zou?

Bosboom is afwezig en dit maakt het tentoonstellen van hunne kerken en gewelven voor de broeders in de kunst zeker veel minder hachelijk. Toch dankt zeker daaraan de Heer Schenkel niet, dat zijn naam met zooveel lof op veler lippen zweefde. Onder zijne *Kerken* zijn ongetwijfeld voortreffelijke stukjes - stukjes, want het kader is misschien nog wel wat klein. De eigenaardige eischen, die dit genre schijnt te stellen, eischen van een zuivere teekening en een perspectief dat op eenige palmen doek gewelven toovert in wier stille ruimten het oog met bevrediging zich verliest; eischen van koloriet, dat de pijlers en wanden inderdaad blank zijn zonder onaangenaam schel te worden; dat zij harde, koele steen blijven; eischen van lichtverdeeling niet het minst, opdat de ziel aan het werk niet ontbreke; eischen van hoogere schoonheid eindelijk, dat gevoel en oordeel rust vinden, en recht worde gedaan aan den

indruk, dien een kerkgewelf bijna altijd op den mensch maakt, - van deze eischen heeft de Heer Schenkel vele op gelukkige wijze vervuld. Hoe moeielijk dit oogenschijnlijk beperkte, maar inderdaad veelomvattende kunstvak wezen moet, blijkt uit de stukken van den Heer J.B. Tetar van Elven, wiens muren en pilaren nog niet uit steen, maar uit een soort van deeg bestaan en wiens licht nog maar niet etherisch, imponderabel wil worden; uit een *Kerk* van den Heer Nieuwenhuizen, zeer prozaïsch en van welke men maar nauwelijks gelooven wil dat zij recht staat, uit zekere *Gothische Gaanderij* van den Heer Van der Meer Mohr, een soort van gedrukten paarschen keldergang, waardig verblijf, als 't moest, voor alle booze geesten van het onbehagelijke. Hoe zeer aan den anderen kant dat kunstvak loont, tot welke sierlijke spelingen van kleur, licht en perspectief het uitlokt, mogen de *portalen* van den Heer Stroebel met hun elegante stoffeering bewijzen.

XIII.

Evenmin op Arti's tentoonstelling als elders verloochent zich, - wat moeten wij te midden der twisten over aanleg, vatbaarheid, beweerde verdrukking en begeerde emancipatie der vrouw zeggen? - de vrouwelijke aard of de vrouwelijke traditie? Er is maar ééne Mevrouw Ronner, van wier mannelijk penseel de vaderlandsche kunst nog schoone dingen wachten mag, werken die zich zonder twijfel onderscheiden zullen door breedte en kracht in de eerste plaats en de bewijzen leveren, dat deze kunstenares een scherpen blik werpt in de wijde wereld. Tamelijk groot daarentegen is het getal der kunstenaressen, die hare liefde, volhardende studie en kunstvaardigheid verpand hebben aan bloemen en vruchten. In haar tuin, op een wandeling door korenveld of hei, vinden zij de schoone, hartstochtelooze voorwerpen van hare genegenheid. Hare kunst heeft uit den aard der zaak iets huiselijks. Keurigheid, fijnheid en *délicatesse* zijn haar als opgelegd. Grootsche en stoute gedachten blijven haar even vreemd als aangrijpende contrasten, maar bevalligheid van vormen, pracht en gloed van kleuren zijn haar gewaarborgd. Haar kunstvak spreekt te allen

tijde tot haar gevoel voor het schoone, terwijl het voor kunstvaardigheid zoowel als voor eerzucht steeds voldoende speelruimte openhoudt.

Neiging of conventie, of beide te zamen, mogen dan de wanden onzer tentoonstellingen met zoo veel schoon gekleurde bloemenstukken sieren, ontwijfelbaar is het, dat het publiek reden heeft om dankbaar te wezen. Met ongeveinsde, al is het niet overal even ongemengde voldoening, mag het de oogen over menig kunstwerk in dit genre laten gaan. Schikking en ordonnantie zijn bijna overal geestig en los: geen altoos wederkeerende ruikers meer, maar een handvol bloemen, gras en aren pas, schijnbaar voor de hand op geplukt en op de schilderij als vergeten, ziedaar van meer dan één het motief. Al willen wij bijvoorbeeld van Mej. van der Kellen hopen, dat haar hand aan oog en wil nog wat beter leere gehoorzamen, dan tot heden het geval is, bijna zonder onderscheid dragen de werken der Nederlandsche vrouwen op Arti's zalen de merken van groote kunstvaardigheid: geen weifelende vrouwenvingers voeren hier een onzeker penseel. De *Perziken* van Mej. Arendsen zijn donzig en malsch; de *Vruchten* en *Bloemen* der Dames Lintz en van Ravenswaay waardig de aandacht te trekken. Veel hooger intusschen schatten wij den arbeid zoowel der Dames G.J. van de Sande Bakhuizen en A. Haanen, als van Mej. Marguérite Rooseboom. De beide eerstgenoemde namen behooren bij elkander; 't zijn die van verwante talenten. Wij oordeelen, dat Mej. Haanen noch in haar *Omgevallen mandje met aardbeien*, noch in haar *Mandje met korenbloemen*, ditmaal iets geleverd heeft, dat gelijk mag staan met het prachtige *Azalea's* van Mej. Bakhuizen, met zijne bewonderenswaardige bloemen, zoo dun, zoo blank en doorzichtig, en zijne eenvoudige, gedistingeerde schikking. Maar zoo men de *Korenbloemen* van de eene vergelijkt met de *Rozen* van de andere - 't geen te gemakkelijker is, daar beide stukken bij elkander hangen - dan ziet men een zoo treffende overeenkomst in koloriet en behandeling, in opvatting en ordonnantie, dat alleen de catalogus of het merk van den naam den weg kan wijzen.

Welk een gansch ander karakter vertoont het *Rozen* van Mej. Rooseboom! Wie karakter in de kunst wil opmerken; wie verschillenden stijl wenscht te zien; wie met oogen zien en met handen tasten wil, wat de mensch uit den schat zijns harten van het zijne, onvervreemdbaar het zijne aan de natuur

toevoegt, toevoegen kan ten minste, plaatse zich na eene beschouwing der laatstgemelde stukken, voor het doek van deze kunstenares. Daar rijkdom van kleur; hier eene zekere fletschheid, die zelfs bij provincierozen niet geheel gerechtvaardigd is. Daar verscheidenheid, tot bontheid toe, een onnoodig zoeken om door afwisseling van vele schakeeringen te behagen - hier eene strenge eenheid: eene profusie, als de Franschman zeggen zou, eene *avalanche*, eene *cascade* van rozen in ééne soort en ééne kleur, slechts door een tak groenachtig-witte stokrozen afgewisseld. Daar zekere vrouwelijke behaagzucht in de kunstmatige ordeloosheid der schikking - hier de eenvoud van een nog fijneren smaak, hier zekere mannelijke strengheid, zekere ernst, zekere forschheid zelfs, zeker opzettelijk verwaarloozen van de geheimen der tegenstellingen. Mej. Rooseboom, die op haar tweede tentoonstelling reeds haar eigene plaats heeft en behalve door de opgenoemde eigenschappen, door eene ongemeene kunstvaardigheid weet te handhaven, heeft eene schoone toekomst vóór zich. Neêrlands vrouwen mogen op geene tentoonstelling, zoo die eenigszins slagen zal, ontbreken. Mej. Rooseboom kan verzekerd zijn, dat men bij 't eerste doorbladeren van den catalogus ook zoeken zal naar haren naam.

Wij zijn aan het einde. In het voorbijgaan een blik vol bewondering en ingenomenheid op de aquarellen, waarin de Heer Chantal de meesterstukken van het hem toevertrouwde Museum wedergeeft: een ander vol vragende verbazing en nieuwsgierigheid op de zonderlinge en toch niet onverdienstelijke teekeningen van den Heer Van der Zee; een woord van hulde aan den Heer Groenouw te Harlingen, voor zijn fraai drijfwerk in koper; de verzekering in der haast aan de Heeren Taurel Steelink, D.J. en W. Sluyter, dat wij de vaderlandsche gravure evenmin minachtten als vergaten, al vermelden wij haar thans slechts ter loops, en... wij staan voor een bontkleurig *Plan van een Museum Koning Willem III, te bouwen voor zes ton gouds*.

Bedoelde de Heer Leliman zijne bekwaamheid als bouwkundige te toonen? dan gaan wij met de eerbiedige buiging van den onbevoegde voorbij. Wilde hij bewijzen hoe goed teekenaar in zijn vak hij is? - dan zouden wij haast vragen of niet deze zijne plannen in Arti's zalen reeds oude bekenden zijn? -

Heeft het herhaalde tentoonstellen van zijne opstanden en plattegronden het karakter van eene demonstratie, dan sluiten wij er ons van harte bij aan en wenschen, dat hij er niet mede op zal houden, in 't Oudmannenhuis, in Arti, in Pulchri Studio onder het oog van Vertegenwoordigers en Ministers, voordat het Museum er staat of zijne teekening uit de lijst valt.

Er rust een schande op Nederland. Er wordt een gruwelijk onrecht geduld, bedreven, verbestendigd in Nederland.

Die schande is de toestand - ‘van het Trippenhuis’ zegt men - neen! van het RIJKS-museum op het Trippenhuis.

Dat onrecht is de smaad, der vaderlandsche kunst die de roem der natie is, in het Trippenhuis aangedaan; dat onrecht is de onverantwoordelijke minachting voor vele van de geniaalste zonen onzes volks betoond, en voor dien voorvaderlijken roem, die nog schitteren zal als men het niet meer onvoorwaardelijk groot zal achten dat drieste kooplieden zwakke natiën in het Oosten overvielen en zich zelven verrijkten door de kleingeestige monopoliën van eene erbarmelijke handelspolitiek. Dat onrecht is de beleediging die dáár de nationale waardigheid te verdragen heeft. Want een volk, dat zijn verleden niet eerbiedigt; dat niet met kinderlijke piëteit en jaloersche liefde zijne blijvende schatten te pronk stelt voor landgenoot en vreemdeling, en in plaats van ook het schoonste gebouw daarvoor nauwelijks waardig genoeg te schatten, ze ergens weg laat stoppen en zwijgend daarin berust, zulk eene natie....

Maar zij berust er niet stilzwijgend in. Vaak genoeg en duidelijk genoeg zijn de klachten geuit, in allerlei toon van droefheid, verontwaardiging, bitterheid en moedeloosheid. Het Trippenhuis is te klein. Het is te donker. Het is onbehagelijk en onsierlijk. Het is eene berging, een museum niet. Hier en daar bergt het meesterstukken en stelt het prullen ten toon. Het deugt niet.

Zoon der natie, die haar naam in de geschiedenis der kunst aan eene eigene school leent, wilt gij, in het verblijf dat uwe Overheid tot het verheven doel waardig genoeg bleef keuren, sommige der meesterstukken uit die school bewonderen; meer, gij wilt door veelzijdige studie in den geest dier talrijke meesters van ouds doordringen; gij wilt èn uw schoonheidsgevoel èn uwe historische kennis èn uwe vaderlandsliefde verfrisschen door een levenwekkend bad. Gij treedt een portaal door; een paar treden stapt gij op. - ‘Wat wil die tjalk-

schipper?' - Sst. De man is Rijksambtenaar. Bij het Rijksmuseum is hij aangesteld om het vreemdelingenboek te houden, mitsgaders de stokken en parapluien der bezoekers. Hij is beleefd genoeg. Straks zult gij een ouderling ontwaren, bij het kijken achtereenvolgens een bode van een begrafenisfonds en een karig-gepensioneerd oudgediende ter bewaking van de kunst om u heen zien waren, en op de bovenverdieping zult gij eenige turfdragers rondom een kachel pratende vinden. Dat zijn altemaal dienaren bij het Rijksmuseum aangesteld. Zij doen niemand kwaad, verzorgen de kachels en hebben slag gekregen om als schaduwen door de zalen te zweven. - 'Maar kon er geen sommetje overschieten om die mannen tot het dragen van eene eenvoudige, deftige uniform in staat te stellen?' - Gij vergeet, o achterblijver! dat kunst geene regeeringszaak is. Het geachte lid uit Wijkerdam, de Heer van Breemsma, zou, indien de Regeering eens anders mocht oordeelen, een amendement voorstellen: - 'om den post *x* op Hoofdstuk Y der Staatsbegrooting: onderhoud van musea enz. enz., te verminderen met ƒ 1000 - het bedrag voor onderhond der kleeding van opzichters en bedienden uitgetrokken'. Wie weet of hij geene motie voorstelde: *De Tweede Kamer overwegende, dat de kunst van kleeremaken en galonneeren geene regeeringszaak is, van oordeel, dat niet van de uniformen, maar van de difformen het heil des vaderlands te wachten is, gaat over tot de orde van den dag*.

Als bezoeker van het museum intusschen bemerkt gij al spoedig, dat het eigenlijk een deftig woonhuis is waarin gij treedt, met een zaal, eet-, slaap- en bodenkamers, een hoogere en een lagere verdieping. Men heeft er maar weinig aan veranderd. De deuren nam men weg, even zoo, naar 't schijnt, en te kwader uur, sommige stookplaatsen. Voorts liet men alle licht van ter zijde door de ramen komen en zoover doordringen als het kan. Om het zoo profijtelijk mogelijk over vele stukken te verdeelen, plaatste men kunstmatige, overdwarsche wanden in de zalen en vond op de bovenste verdieping zekere hokjes van bruin geverfd doek, in den vorm van inspringende portalen uit, die tusschen de ramen geplaatst, op twee verlichte wanden veel kunnen 'bergen'. Gij ontdekt, dat voor rustbanken armelijk en karig gezorgd is, dat het RIJKSmuseum waarschijnlijk vuil zou wezen, zoo het niet groezig was, en dat de catalogus uitmuntend is. Maar och! wat zoudt gij op deze dingen letten, indien gij maar zien kondt, 't geen uw hart ver-

langt te genieten! Deze *Adam en Eva in het Paradijs*, met Jehova op den achtergrond, dit jachttafereel zoudt gij wat beter wenschen te zien: zij hangen onder aan een trap als in een put; dien van Dyck: het stuk hangt op een overloop. Gindschen waterval van Ruisdael wilt gij in al zijn forschheid en frischheid voort zien bruisen door het dal: de zijwand diep in de kamer heeft maar een twijfelachtig licht; dien Bruegel met zijn penseel als een etsnaald zoo fijn en zijn poppetjes van figuren zoudt gij willen bestudeeren: de schilderij hangt laag bij den grond tegen den achterwand der kamer en nederbukkende staat gij u zelven in 't licht. Een ruitergevecht van A. Cuyp, dat uwe nieuwsgierigheid prikkelt om den maker, om het onderwerp, om de volgens den catalogus valsche handteekening, hangt bij den zolder; het eenige stuk dat het Museum van Hendrik Dubbels bezit en 't welk uit de verte gezien op oorspronkelijke wijze behandeld schijnt te zijn, ter hoogte van den bovenpost eener deur. Rembrandt en van der Helst zijn toch goed geplaatst? - Zij hebben de beste plaatsen; maar de groote kachel in het midden van 't vertrek is pas aangelegd; eer de lange pijp, die in een hoek bij de zoldering verdwijnt, een weinig warm is, rookt de toestel min of meer, en de kapitein Frans Banning Cock, Heer van Purmerland en Ilpendam, marcheert door een blauw neveltje op de schutters aan de overzijde af, die hem, even als gij, maar flauwelijk zien komen.

Dat is het Rijksmuseum. Zulk eene gasvrijheid biedt het aan zijne doorluchtige gasten de staalmeesters, de gastreerende schutters van kapitein Wits, het uitrukkend vendel van Banning Cock!

Zal het eens ophouden onze schande te zijn om onze glorie te worden? Zal, zoo niet een prachtig gebouw als de Heer Leliman ontwierp, dan toch een grootsch en waardig Museum verrijzen, een monument van onze hernieuwde liefde voor de heerlijke kunst der vaderen en eene verzoening van vele jaren smaad? Zal het door zijn sierlijk uiterlijk en smaakvolle, deftige inrichting den landgenoot lokken, en terwijl het de meesterstukken onzer school met stroomen van helder, vriendelijk, onpartijdig licht overgiet, zelfs den kenner over zooveel nooit vermoede schoonheid verbaasd doen staan? Zal het den indruk geven dat de Regeering als orgaan der natie deze in haar verleden eert en eerbiedigt? Zal het, bolwerk tegen booze annexatie-lusten, in duizende harten het sluimerende patriotisme wekken door de overtuiging dat wij ons zelf zijn en wat hebben 't geen der

moeite waard is dat wij 't met hand en tand verdedigen? Zal het eindelijk ook op onze tentoonstellingen van levende meesters die nog zooveel van de ouden kunnen leeren, zijn invloed oefenen?

‘Er is eene commissie’ .....

O.J.H. Leliman met uw *Museum Koning Willem III* op papier, en gij ontwerpers van een grootsch en statig *Paleis voor de Staten-Generaal*, A. Huet en G.J. Morre te Delft, beeft voor uwen arbeid, er is eene commissie los!

‘Die commissie heeft vóór acht jaar gelden trachten te verzamelen....’

En?

‘En een prijsvraag uitgeschreven....’

En?

‘en is, voor zoover wij weten, nog gecommitteerd.....’

O onnoozelheid! Eene commissie van particulieren voor een RIJKSmuseum! Stel dat er eens een Rijkskazerne in verval was, en het Rijksbestuur van den Burgemeester wachtte, het duldde en aanmoedigde dat de goede man zijn lijst om bijdragen voor een nieuwe Rijkskazerne tusschen eene inschrijving voor het kraamvrouwenfonds en eene andere voor de bewaarschool bij de burgers rondzond! Dat men ons vroeg vandaag voor nieuwe Rijkskolbakken vrijwillig te teekenen, nadat wij in de vorige week jubelend en vrij voor een Rijksmonitor hadden ingeschreven! Dat aan den bouw van het station aan den Staatspoorweg te Urkerdam niet gedacht werd eer de dokter, de dominé en de wethouders zich in comité vereenigden om, door eene dames-hulp-vereeniging gesteund, gelden bijeen te brengen, opdat als dit bedrag niet voldoende was, de een of andere Minister zijne al te trage handen in onschuld zou kunnen wasschen!

Neen! als er toch eene commissie noodig is - liever niet - laat er dan eene commissie uit de belastingbetalenden tot dezen of genen Minister gaan, zeggende:

O Excellentie! u heeft ons blijkbaar niet begrepen. 't Is zeker met de beste bedoelingen geschied, maar er is een misverstand. Wij bedoelden, dat ieder zijn eigen werk zou doen, ziet u? En als er van elken gulden dien wij naar den ontvanger brengen; bijna een kwartje aan de soldaten moet gaan en 't niet minder kan - - ziet u? - dan wilden wij toch dat er één half centje zou besteed worden voor de kunst en - - en dàt is de bedoeling, Uwe Excellentie!

Wormerveer, Nov. '69.

S. GORTER.

Een Woordenrijk Parlement.

Drie maanden geleden, daags na de heropening van de zittingen der Staten-Generaal, sprak ik van een kolossaal vraagteeken, dat aan den ingang van onze Tweede Kamer had post gevat. Wat zou die Kamer, vrucht van den politieken chaos der jongstverloopen Juni-maand, eigenlijk zijn? Zou zij vrede of oorlog brengen; de oude parlementaire traditiën vervolgen of een in waarheid nieuw leven beginnen? Aan eene beantwoording van die vragen viel toen niet te denken: men kon slechts gissingen wagen, en zoekende naar het karakter van de Juni-verkiezingen, spreken van hetgeen de vertegenwoordiging waarschijnlijk zijn zoude, wanneer zij dat karakter later getrouw mocht willen teruggeven.

Staat het bewuste vraagteeken nu nog op zijn post? Er zou eene buitengewone mate van onbescheidenheid noodig zijn om het te durven beweren. Op 4 November begonnen de beraadslagingen over de begrootingswetten, en met uitzondering van zeer enkele dagen werden zij, soms ook in avondzittingen, onafgebroken voortgezet tot aan den dag vóór Kerstmis; de ruimte, welke de officieele zittingsverslagen in het Bijblad vullen, beslaat naar schatting - wie durft zich aan eene juiste telling wagen? - ruim 1200 kolommen folio druks, en blijkens die verslagen, golden de discussiën niet enkele speciale onderwerpen, maar het geheele regeeringsbeleid, in Nederland zoowel als in Indië. Alle eenigszins belangrijke kwestiën op dit oogenblik aan de orde, benevens vele andere, welke meer aan het verledene of aan de toekomst toebehooren dan aan den dag van heden, kwamen ter tafel, en over vele van deze werd door eene bijna voltallige vergadering bij stemming beslist. En die Kamer, dus maanden achtereen sprekende en stemmende, zou nog niet in de gelegenheid zijn geweest om van hare eigen-

aardigheden en hare bedoelingen te doen blijken? Inderdaad, ik zoude de laatste willen zijn om zoo iets te beweren: wie den moed had haar op hare lange reis te volgen en de officieele verslagen met eenige aandacht te lezen - of er velen zijn in Nederland die het bestonden? - hij vindt nu gegevens te over, waaruit hij het karakter van de volksvertegenwoordiging kan opmaken.

Ik wensch - trouwens zeer vluchtig, want de tijd die mij overblijft, gedoogt niet meer te doen - op enkele van die gegevens de aandacht te vestigen; want bedrieg ik mij niet, dan is er tusschen de tegenwoordige Kamer en hare voorgangster vrij wat verschil, en wel een gunstig verschil. Sporen van een nieuw leven zijn in overvloed voorhanden, en wanneer de vele beloften nu opgewekt, ook maar eenigszins worden verwezenlijkt, dan bestaat er gegrond uitzicht op een beteren politieken toestand dan wij in de laatste jaren hier te lande hebben gekend.

Vóór alles echter een woord, niet over een punt van verschil, maar over een karaktertrek, altijd aan onze Kamer eigen, zij het ook aan geene in zoo sterke mate als aan de tegenwoordige: ik bedoel het feit waarop reeds hierboven gewezen werd, namelijk den buitensporigen omvang, welke allengs aan de discussiën, meer bijzonder over begrootingswetten, gegeven wordt. Het euvel is bij uitnemendheid een hollandsch euvel, en in zooverre hebben wij zeker met de waarachtige vertegenwoordiging van het nederlandsche volk te doen. Maar het kwaad wordt ongelukkig elk jaar grooter. Vroeger meenden velen de oorzaak te vinden in het klein getal leden van onze wetgevende vergaderingen. Ware dat getal grooter - dus werd beweerd - dan zou men even als elders, ook hier de discussiën in den regel aan eenige leiders overlaten. Welnu, het getal is langzamerhand van 60 tot 80 geklommen, maar van beperking der debatten geen spoor. Integendeel, het zijn bij ons juist de leiders die zich meer en meer terugtrekken; slechts bij uitzondering treden zij op, om in den regel het veld ruim te laten voor hen, wier redevoeringen in breedte moeten aanvullen wat zij in diepte te kort komen. De grondwetsherziening van 1848 werd in de Tweede Kamer afgedaan tusschen 16 en 24 Augustus, in zeven ochtend- en vijf avondzittingen; terwijl men in dit jaar voor het budget van Binnenlandsche Zaken alleen bijna evenveel tijd noodig had, namelijk tien zittingen; en

voor de indische begrooting zelfs meer tijd, te weten dertien zittingen. 't Is waar, 1848 bracht het recht van amendement, en dit heeft tot uitbreiding van de discussiën oneindig veel bijgedragen; maar ook al begint men met dat jaar te rekenen, dan nog is er sterke achteruitgang merkbaar. De Gemeentewet met hare bijna 300 artikelen, ofschoon waarlijk breed genoeg behandeld, vorderde twintig zittingen, terwijl voor de begrootingswetten van 1870 ongeveer het dubbele van dat cijfer noodig is geweest. En dit alles zien wij gebeuren niet in dagen van levendigen politieken strijd, maar te midden van groote kalmte, terwijl de regeering eene sterke meerderheid aan hare zijde heeft.

Men heeft in de laatste weken te 's Gravenhage veel gesproken van gewichtige sociale kwestiën, welke aan de deuren van het parlement komen aankloppen en niet langer door den wetgever kunnen worden buitengesloten. Ik doe nu aan de waarde en de beteekenis van die kwestiën niets te kort, maar durf toch stellen, dat er daaronder weinige zullen te vinden zijn van meer gewicht dan die, welke hier besproken wordt. En toch deze kwestie, het hangt slechts van de vertegenwoordiging af ze op te lossen. Een weinig goede wil is daarvoor genoeg. Men moge nog zoo overtuigd zijn van de geschiktheid van ons volk voor het parlementair gouvernement, zoo lang wij er niet in slagen dit vruchtbaarder te maken dan het in de laatste jaren was, wordt het bedreigd door gevaren, welke men wel doet niet over het hoofd te zien. Onze tijd is een bezige tijd, een tijd van zaken doen, en aan dien tijd voegt een regeeringsstelsel, dat met dezen algemeenen geest in overeenstemming is. Engeland en het Noordduitsche Verbond, welks wetgeving gedurende de korte jaren van haar bestaan meer groote wetten tot stand bracht dan de onze, ik durf niet zeggen in hoevele jaren, - leveren overtuigende bewijzen genoeg, dat het parlementaire stelsel dien eisch van het praktische leven wel kan bevredigen. En waarom zou het dan bij ons anders zijn? Het komt er slechts op aan dat de afgevaardigden goedvinden het beginsel van zelfbeperking op hun eigen spreken toe te passen, en voorts, dat zij breken met dat onmogelijk stelsel, 't welk nog altijd aan het voorloopig onderzoek der wetsontwerpen ten grondslag ligt; een stelsel, bijna door iedereen veroordeeld, en dat toch als eene heilige traditie van de eene Kamer op de andere overgaat.

Het parlementaire zittingsjaar is bijna nergens van zoo langen duur als hier, maar de tijd voor legislatieven arbeid toch bij uitstek kort. Feitelijk neemt die eerst in het midden van Februari een aanvang om gewoonlijk in Juni te eindigen. Wanneer wij er in slagen gedurende die maanden althans ééne groote wet af te doen, noemen wij het zittingsjaar niet onvruchtbaar, en hoevele zittingsjaren zijn er sedert 1860 niet voorbijgegaan, welke zelfs die enkele groote vrucht niet hebben kunnen opbrengen! Ik zeg zeker niet te veel wanneer ik beweer, dat - blijft men vasthouden aan de tegenwoordige methode van werken - zelfs tien jaren niet voldoende zullen zijn om alleen maar die wetten tot stand te brengen, welke bij de jongste begrootings-discussiën algemeen werden aanbevolen, als volstrekt noodig ter voorziening in behoeften, welke op dit oogenblik reeds dringend worden gevoeld. En tegelijk met die schaarsche en veelal magere vruchten, oogsten wij al de distelen en doornen, welke zoo welig opschieten overal waar men met eene permanente of bijna permanente volksvertegen-woordiging te doen heeft. Immers maanden achtereen worden de ministers van dringende administratieve werkzaamheden afgetrokken, en met elk jaar ondervindt men in toenemende mate de moeilijkheid om werkelijk geschikte personen te vinden, die bereid zijn het mandaat van afgevaardigde te aanvaarden. Het vervullen van dergelijk mandaat is hier te lande eene levenstaak geworden, welke elken anderen geregelden arbeid onmogelijk maakt.

De fout, waarover ik klaag, is voor een zeker deel misschien het product van eene deugd, aan onzen volksaard eigen, te weten ons onuitputtelijk, ons engelachtig geduld. De contrôle, welke eene ongeduldige vergadering op de sprekers uitoefent, kennen wij niet. Het is zeker goed, zoo dikwijls wezenlijk groote kwestiën aan de orde zijn, de gelegenheid om zich daarover te verklaren niet meer te beperken dan volstrekt noodzakelijk is; maar ik zie niet in, dat ook daar waar het de nietigste nietigheden betreft, de gelegenheid om voor de derde maal het woord te voeren, altijd behoort te worden toegestaan. Het verveelde de Atheners om altijd zelfs een Demosthenes aan te hooren; wij vervelen ons nooit, al is het genot om naar een Demosthenes te luisteren zelfs geen enkele maal voor ons weggelegd.

‘Nooit’ klinkt wat sterk misschien, maar toch vervelen ons

ons niet licht, en allerminst bij eene begrooting. Immers bij eene begrooting is het om administreeren te doen, om huishouden, en wij zijn een door en door huishoudelijk volk. Het is eene eindelooze verscheidenheid van meestàl doodeenvoudige zaken, welke dan ter sprake komt, en niets is zoo aantrekkelijk als verscheidenheid: huren en loonen - klachten over schoen- en kleerenmaker en werkbazen - de vraag of deze of gene brug ‘nog meê kan’; of men bij dezen dan wel bij genen leverancier zal inkoopen; of aan den soldaat op expeditie koffie met- of koffie zonder jenever zal worden geschonken. Ieder lid is op zijne beurt deskundige, op zijne beurt hooggewaardeerde specialiteit. Kortom, bij de begrooting wordt aan alles gedacht, behalve aan art. 54 Grondwet, dat de uitvoerende macht in handen legt van den Koning.

Voeg hierbij eindelijk onze eigenaardige beleefdheid. Dat eene bewering, door deze of gene in het midden gebracht, onbeantwoord blijft, gebeurt niet veel; maar dat het antwoord geen repliek en de repliek geen dupliek uitlokt, kan werkelijk als eene groote zeldzaamheid worden aangemerkt. Ik twijfel er aan of men daarvan in de debatten van November en December meer dan tien voorbeelden zal aantreffen. Wordt nu een zelfde argument in eenigszins gewijzigden vorm door drie sprekers aangevoerd - en hierin ligt niets ongewoons - dan kan men met vrij groote zekerheid besluiten, dat er even zoo vele antwoorden, replieken en duplieken volgen zullen. Naar het beeld van Timon: ‘Un argument répété est comme un dîner réchauffé’, worden aan onze afgevaardigden met echt oudhollandschen eenvoud dag aan dag van 11 tot 5 uur spijzen voorgezet, welke zij van 5 tot 7 zeker geen tweemaal straffeloos op hunne tafels zouden dulden.

Waar zoo veel gesproken wordt, kan men geen hooge eischen van welsprekendheid stellen. In de eerste weken, als het om de *maiden-speech* te doen is, moge men met zekere heilige beving tegen de moeilijke taak opzien, de vrees is spoedig overwonnen en welhaast begrijpt men te nauwernood, hoe er nog zijn kunnen, die het spreken moeilijk vinden. Het gaat de meeste redenaars als zoo vele schrijvers, die zich verbazen dat anderen - en nog wel publicisten van naam - soms uren tobben over eene halve bladzijde. Zij schrijven maar, en de gedachte komt zelfs niet bij hen op, dat de vorm, waarin zij hunne denkbeelden kleeden, sierlijker en juis-

ter zou kunnen zijn. Zeker, op dezen regel bestaan heel wat uitzonderingen: aan goede redenaars ontbreekt het onze Tweede Kamer niet. Jammer dat niet zij maar anderen de voornaamste ruimte van het Bijblad innemen. Het middelmatig allooi van de dagelijksche redevoeringen komt nooit duidelijker aan het licht, dan wanneer soms nog de Heer Thorbecke van zijn zetel oprijst om in vier of vijf minuten met die groote soberheid, waarin het geheim van zijne welsprekendheid ligt opgesloten, deze of gene dagen lang voortgezette discussie te resumeeren. Wie heeft bijv. nog onlangs de matte en gerekte debatten over het lager onderwijs beter gekarakteriseerd dan hij, in deze woorden: ‘Ik bied aan de verleiding om in het algemeene thema dezer discussie te treden, weêrstand. Zonder groote moeite. Jaren lang heb ik het binnen deze wanden met mijn ouden vriend (Groen van Prinsterer) gedebatteerd, en ik mag mij nu ontslagen rekenen tot het tijdstip, waarop men nieuwe gezichtspunten zal openen.’ Maar, werd er bijgevoegd: ‘Daarom, Mijnheer de President, zou ik de minderheid niet willen belemmeren in de meest breede uiteenzetting van hare grieven.’ Malicieus genoeg inderdaad, want onder zeer hoffelijke vormen komen deze woorden neêr op de verklaring: ‘Mijne Heeren, wat ik hier in de laatste vijf, zes jaren van het lager onderwijs vernam, 't is slechts de ontwikkeling en de verwatering van de argumenten, welke vóór dien tijd tusschen het hoofd der antirevolutionairen en mij gewisseld werden. Wat wilt gij dan van mij? Maar laat mijn voorbeeld u niet terughouden; gaat voort, wat ik u bidden mag: het recht om zich te repeteeren is een heilig recht.’

Ik dwaal slechts schijnbaar af van het onderwerp dat ik in deze bladzijden wenschte te behandelen: het karakter dat blijkens de jongste discussiën aan de verschillende staatkundige partijen in de vernieuwde Kamer toekomt. Immers wanneer de Vertegenwoordiging, zooals zij thans bestaat, niet alleen elke voorgaande door hare woordenrijkheid evenaart maar zelfs verre achter zich laat, dan is het aan geene moeilijker te vergeven dan aan haar. Vraagt men toch waardoor de groote liberale

partij zooals die thans bestaat, boven alles uitmunt, dan zou men, op de woorden alleen afgaande, geneigd zijn te antwoorden: door hare zucht tot handelen. Een nieuw jong leven is in haar gevaren, dat begeerig zich in al zijne kracht te openbaren, ongeduldig voorwaarts dringt. Men heeft de hand in eigen boezem gestoken, den enormen afstand gemeten, welke ons reeds van 1848 scheidt, en zich toen de pijnlijke vraag gesteld: wat wij in die twintig jaren van parlementaire zelfregeering eigenlijk hebben tot stand gebracht? Het antwoord kon niet gunstig zijn: wij hebben het nieuwe staatsgebouw - het Bijblad moge zeggen met hoeveel moeite - van het onmisbaar meubilair voorzien, en ten slotte althans de meeste organieke wetten tot stand gebracht; - wij hebben aan het beginsel van vrijen handel, althans in Nederland, de volkomen zegepraal verzekerd; trouwens zonder groote moeite, omdat het daarbij meer om afbreken dan om opbouwen te doen was; - wij hebben, ofschoon dan ook minstens tien jaren te laat, de hand geslagen aan onze spoor- en waterwegen, maar die groote werken aangevat op eene wijze, veel meer door allerlei transactiën dan door vrijen wil bepaald. En voorts? Voorts hebben wij de geesselroede der kritiek gezwaaid over ons onmogelijk koloniaal stelsel, onze ellendige en verouderde wetboeken, ons kostbaar en toch verwaarloosd defensiewezen, onze stelsellooze belastingen. En voorts? Voorts twintig jaren lang met dat koloniaal stelsel, die wetboeken, dat defensiewezen en die belastingen genoegen genomen. De liberale partij schijnt meer dan ooit overtuigd dat dit niet zoo blijven mag; en de wetenschap dat de natie die overtuiging deelt, maakt haar sterk. Zoo ooit, dan is het oogenblik om handen aan het werk te slaan nu voor haar aangebroken. Zij gevoelt dat, om hare politieke heerschappij duurzaam te verzekeren, zij zich moet legitimeeren voor het volk en toonen dat zij productiever is in goede werken dan eenige andere partij hier te lande nu zou kunnen zijn; - zij gevoelt tevens dat zij voor die verplichte taak ook inderdaad is opgewassen, nu meer dan ooit misschien, want eene sterke meerderheid staat aan hare zijde, hare gelederen zijn met nieuwe frissche krachten aangevuld en omtrent de groote politieke twistpunten is met de tegenpartij wel niet een vergelijk getroffen, maar toch eene soort van wapenstilstand, die allicht lang gerekt zou kunnen worden. Alles schijnt dus tot arbeid aan te sporen, en ziet, men begint met twee

maanden lang neder te zitten, ten einde zoo uitvoerig mogelijk te betoogen, dat het eindelijk hoog tijd wordt op te staan. Vijftig, zestig zangers stemmen vol geestdrift in met het slotkoor *Partons!* maar verloren in de weelde van hunne eigen melodiën, blijven zij als aan den grond genageld stilstaan. Al wel, Mijneheeren: wat wij u bidden mogen, gaat nu, en doet wat in uw vermogen is om het sinds lang verbroken evenwicht tusschen Bijblad en Staatsblad althans eenigszins te herstellen. Ik weet wel, gij zijt niet de hoofdschuldigen. De minderheid heeft uit den aard der zaak geen haast, en tracht in tal van redevoeringen te vergoeden, wat haar in leden-tal ontbreekt. Langdradigheid is haar gevaarlijkst wapen. Maar zoo gij slechts het goede voorbeeld wildet geven, hoeveel zou er reeds gewonnen zijn!

In 1870 zal alzoo, naar wij hopen, van groote daden blijken, maar wat bleek reeds nu van de bedoelingen? Velen zeggen vóór alles dit: dat eene ernstige scheuring de groote liberale meerderheid bedreigt. Scherpe oogen meenen duidelijk eene lijn te bespeuren, welke de liberale partij in twee deelen splitst, en aan een van die deelen heeft men nu ter juiste onderscheiding den naam van ‘geavanceerde liberale partij’ gegeven. Niet alle oogen zagen intusschen hetzelfde, want anderen betwisten de scheiding ten sterkste, en op het gevaar af van dus aan mij zelven een brevet van kortzichtigheid uit te reiken, wil ik mij wel onder die ‘anderen’ rangschikken. Vandaar nu dezer dagen een levendige pennenstrijd tusschen verschillende organen van de liberale partij; een strijd die, mocht ze nog lang worden voortgezet, het laatstgenoemd gevoelen, dat van geen bestaande tweedracht weten wil, zeker niet zoude versterken.

Hoe ontstond dit twistgeschrijf? Het kwam naar aanleiding van eene redevoering door Mr. van Houten bij de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting uitgesproken, en ik moet bekennen dat de redenaar zelf er eenigszins schuld van draagt. Hij begon toch met de vergadering oplettend te maken op het feit, dat het toeval hem eene plaats had aangewezen op de achterste bank aan de linkerzijde van de zaal; een toeval, waarin men een voorteeken zou kunnen zien, dat hij voor zich naar romeinsch gebruik bereid was te aanvaarden. Dat uit die woorden de toeleg spreekt om zekere scheiding te constateeren,

kan moeilijk geloochend worden, maar juist daarom is de vraag geoorloofd of het - al ware het slechts ter voorkoming van misverstand - niet beter is te wachten dat eene bestaande scheiding uit daden spreekt, dan haar reeds dadelijk als een stellig feit aan te kondigen? Wie het noodig keurt in eenige vergadering het bericht voorop te zenden, dat hij tot deze of gene richting behoort, openbaart op die wijze zekere vrees, dat de daden die volgen moeten, de bewuste richting niet duidelijk genoeg aan het licht zullen brengen. Mr. van Houten deed in zooverre niet anders dan de Heer van Lijnden, die in dezelfde zitting kwam verzekeren dat hij een christen-staatsman is, en daarbij eene juist niet zeer heldere verklaring voegde van hetgeen die woorden eigenlijk beteekenen. Ik zal waarlijk niet beweren dat de Heer van Lijnden, dus sprekende, overtollig werk deed, want inderdaad ik twijfel zeer of iemand, wie dan ook, die elke rede, door den geachten afgevaardigde gedurende de laatste twee maanden aan de Tweede Kamer ten beste gegeven, en elke stem daar door hem uitgebracht, nauwkeurig had overwogen, ooit uit eigen impulsie tot de verklaring zou zijn gekomen: ‘ziedaar een christen-staatsman!’ Toch is de Heer van Lijnden niets minder dan dat, en daarom was het volstrekt noodig, dat hij het zelf kwam verklaren.

Zou nu iemand die den Heer van Houten op 26 November zijn programma hoorde ontwikkelen, verrast door zooveel stoutheid, noodzakelijk hebben moeten uitroepen: die man behoort nergens anders te huis dan op de banken van de uiterste linkerzijde? Ik kan het mij niet voorstellen, tenzij er in den toon van den spreker iets moge gelegen hebben, dat de woorden van het Bijblad niet terug kunnen geven. Het is van belang een oogenblik bij deze rede stil te staan, omdat het karakter van de tegenwoordige liberale partij beter daaruit dan misschien uit eenig ander gesproken woord kan worden opgemaakt.

De aanhef van de rede was veelbeteekenend genoeg. Mr. van Houten wees op den vroegeren arbeid van Thorbecke; een arbeid nu voltooid, want de politieke hervorming, die ze bedoelde, is volbracht. Thans echter verrijst er voor den wetgever een nieuwe taak. ‘Het verschijnsel dat zich destijds (in 1844) nog slechts vertoonde voor den diepdenkenden wijsgeer, vertoont zich thans voor ieders oog. De zwarte stip in de verte is geworden eene dreigende onweerswolk. De sociale quaestie,

het overwicht van het kapitaal, destijds in hare opkomst, is thans het onderwerp geworden waarmede de wetenschap en de litteratuur zich dagelijks bezig houden, even als ook het volk zelf. De litteratuur over dit onderwerp, in die dagen fantastisch, is geworden wetenschappelijk. En wat de handelingen betreft, volgens de daarin ontwikkelde beginselen gepleegd, destijds waren het gevolgen van overspannen verwachtingen, als bijv. reizen naar Icarie, thans zijn het nauwkeurig overlegde plannen van associatiën met vertakkingen in verscheidene landen. Dit verschil in toestand vereischt verschil in politiek. Destijds kon men ten aanzien dier sociale kwestie zeggen *est nesciendi ars;* thans zou men dezelfde handelwijze bestempelen met den naam van struisvogel-politiek. Wat men doen mocht toen men dat vraagstuk in eene verwijderde toekomst zag oprijzen, thans moet het iedereen bezig houden die belang stelt in den toestand der maatschappij, inzonderheid ieder die op deze plaatsen zit en aan die groene tafel plaats neemt. Niet als een wetenschappelijk of philanthropisch, maar als een juridisch-politiek probleem. Wij moeten ons de vraag stellen: is de treurige toestand waarin de maatschappij zich in vele opzichten bevindt en het lijden van talrijke volksklassen ook een gevolg van de wetgeving? Kan die toestand veranderen; kan het leed verzacht, verminderd worden door de werkzaamheid des wetgevers?'

Niet waar, bijna geene conclusie zoo stout, die niet zou passen bij deze inderdaad schoone proloog? En welke was de conclusie? De eisch tot afschaffing van art. 415 Code Pénal, dat straf bedreigt tegen arbeiders, die zich onderling tot het bekomen van hooger loon tegen den meester coaliseeren. Mag ik niet zeggen, dat die conclusie eene teleurstelling is, vooral als wij onmiddellijk daarop uit den mond van den redenaar vernemen, dat het bewuste artikel niet meer wordt toegepast? Maar het kan worden toegepast, voegt hij er bij, en de vrees dat het gebeuren zal is genoeg om velen van misschien weldadige coalitiën af te houden. Het feit is mogelijk, maar zeer waarschijnlijk acht ik het niet. De kennis van den Code Pénal is in onze arbeiderswereld niet ver doorgedrongen, terwijl de enkele deskundigen zeer zeker ook wel bekend zullen zijn met het feit, dat de coalitiën, in den laatsten tijd hier te lande voorgekomen, tot geenerlei strafvervolging hebben aanlei-

ding gegeven. Mij dunkt dat die zeer bekende antecedenten meer moed zullen geven dan noodig is om de vrees voor mogelijke toepassing van de strafwet geheel te overwinnen. Het volk hecht meer aan de antecedenten dan aan wetsartikelen, en het heeft volkomen gelijk. Wil dat zeggen dat ik den wensch van Mr. van Houten bestrijd? Het tegendeel is waar. Maar het komt mij voor dat dergelijke wensch allerminst die uiterste linkerzijde teekent, welke aan het oude liberalisme niet meer genoeg heeft. Ik weet niet of er zijn die art. 415 C.P. nog verdedigen, maar hun cijfer kan in elk geval niet groot zijn, en het zou mij dan ook allerminst verwonderen, dat conservatieven zoowel als oud-liberalen bereid werden gevonden in dit opzicht met Mr. van Houten meê te gaan. Komen wij echter zoodoende wel in het hart van die sociale kwestie waarop de proloog onze aandacht vestigde, en is het bewuste artikel ten slotte wel iets meer dan een vrij onbeduidende steen, welken wij op weg naar die kwestie ontmoeten, een steen over welken wij heenstappen, of dien wij in een oogwenk met den voet op zijde schuiven? Ja, gij hebt gelijk, de sociale kwestie is overal, en de wetgever kan ze niet ernstig genoeg gadeslaan; maar schier het geheele nederlandsche volk is radikaler dan de afgevaardigde van de uiterste linkerzijde. Het vraagt, en vraagt sinds vijftig jaren, afschaffing niet enkel van art. 415, maar van den geheelen Code Pénal, afschaffing van zoovele draconische wetsbepalingen, welker toepassing somwijlen - gelijk nog dezen zomer in een vermaard rechtsgeding - het rechtsbewustzijn van duizenden pijnlijk kwetst. De sociale kwestie - om nu maar bij de algemeene wetgeving te blijven - ligt in meerdere rechtszekerheid, in de afkondiging van dat concept-wetboek van strafvordering, dat, ik weet niet hoevele jaren reeds, in de afdeelingen van de Tweede Kamer rondslingert, en dat, naar ik mij voorstel, in de gele tint van het papier waarop het staat afgedrukt, getuigenis zal geven van zijn veeljarig bestaan, van zijn bestaan als ontwerp helaas! De sociale kwestie ligt in goedkooper en in korter recht, in de herziening van dat wetboek van burgerlijke rechtsvordering, waaraan Regeering en vertegenwoordiging nog zelfs niet durven denken, en die daarom velen nu *en désespoir de cause* broksgewijs en langzaam tot stand zouden willen brengen: hoogstens één of twee lepels 's jaars, omdat het bekende zwak digestie-vermogen van de Kamer het gelijktijdig toedienen van grootere hoeveelheden minst genomen onraadzaam maakt.

Ik bepaal mij tot enkele voorbeelden, omdat ik slechts wilde doen uitkomen, dat de wetgeving tegenwoordig de groote sociale kwestie schier overal vindt, waar zij slechts de hand naar eenigen arbeid uitstrekt. Zeker, zij kan zich daarin ook meer rechtstreeks werpen, maar het vraagstuk hier bedoeld is, dunkt mij, zoo teeder, dat op de mogelijkheid van die inmenging in het openbaar zelfs niet moet gewezen worden, zoolang men voor zich zelf nog geen zekerheid heeft verkregen dat daaruit waarachtig goed zal voortspruiten. De kundige afgevaardigde uit Groningen wijst op het voorbeeld van Thorbecke in 1840; uitmuntend, maar laten wij dan uit dat voorbeeld vooral niet dezen trek vergeten, dat toen de Heer Thorbecke om politieke hervorming vroeg, hij zijn plan, reeds tot in de fijnste bijzonderheden uitgewerkt, vóór zich had. Ik herinner mij niet, dat de leider van de liberale partij, toen hij voor het eerst in de Kamer verscheen, behoefte gevoelde om dadelijk zijne politieke richting duidelijk te constateeren; maar ik weet wel, dat ook zonder dergelijke verklaring, de verbeelding van zijn volk hem in die jaren altijd op de banken van de uiterste linkerzijde plaatste, onverschillig of hij daar zetelde of niet.

Ligt het onderscheid tusschen oud- en nieuw-liberalen misschien in de andere deelen van het programma, dat Mr. van Houten ontwikkelde? Het kan niet zijn, dunkt mij, want al die andere deelen betreffen bekende onderwerpen, welke meestal sinds jaar en dag uit verschillende hoeken van de Kamer bij de Regeering worden aangedrongen. 't Is waar, in het vraagstuk omtrent herziening van den census schijnt de afgevaardigde van Groningen verder te willen gaan dan vele andere liberalen, maar bestaat er daarom principieel verschil? Het algemeen stemrecht - roept de Heer van Houten - is het ideaal, maar een ideaal dat eerst verwezenlijkt kan worden op een hooger standpunt van algemeene volksontwikkeling dan wij nu nog hebben ingenomen. De geheele wereld is zeker bereid met die verklaring in te stemmen, en in te stemmen ook met de daaruit getrokken conclusie, dat men nu zoover behoort te gaan als de bestaande ontwikkeling werkelijk gedoogt. Maar hoe ver is dat? Hier begint het verschil: en geen wonder, want het geldt daarbij louter eene kwestie van appreciatie, en nu stel ik mij voor, dat de twee intiemste politieke vrienden daaromtrent verschillend kunnen denken. Het optimisme van Mr. van Houten moge

door vele liberalen niet gedeeld worden, het vindt elders in de Kamer ondersteuning genoeg, o.a. bij de antirevolutionairen, die ook nu weder bij monde van den Heer van Wassenaer gewaagden van de ‘aandoenlijke’ order - aandoenlijk inderdaad - welke de kerkelijke verkiezingen gekenmerkt hebben, - en voorts bij de conservatieven in het algemeen en den Heer Heemskerk Az. in het bijzonder. Vooral die afgevaardigde is vol ongeduld: herziening van den census is voor hem de dringende kwestie bij uitnemendheid. Twee jaren geleden, toen de portefeuille van Binnenlandsche Zaken nog in zijne handen lag, mocht hij wijziging van de kieswet eene bij uitnemendheid teedere zaak noemen, welke niet voorzichtig genoeg kon worden aangevat, thans is alle schroom verdwenen. Immers hij behoeft nu slechts te herinneren, dat België reeds in 1848 tot het minimum van den census kwam, en dat de resultaten, daar door de uitbreiding van het kiesrecht verkregen, toch waarlijk niet ongunstig zijn. Ik vermoed dat alleen vrees van de vergadering al te lang op te houden, den geachten afgevaardigde belette tevens op te merken, dat de Belgen veel minder belasting betalen dan wij, zoodat, trots het minimum van den census, een veel kleiner deel van de belgische bevolking het kiesrecht uitoefent dan nu reeds in Nederland het geval is. Liever dan lang bij soortgelijke kleine bijzonderheden stil te staan, wilde de spreker op de politieke zijde van het vraagstuk wijzen. ‘Is het niet politiek’ - vraagt hij - ‘binnen de grenzen der Grondwet eene herziening van het kiesrecht te doen plaats hebben, op-dat niet sterke aandrang ontsta om door middel eener Grondwetsherziening een veel grooter wijziging te verkrijgen? Dit achte men niet te licht: de bewegingen der misdeelde klassen van de maatschappij in ons werelddeel zijn als eene holle zee, waarvan wij hier nog slechts de deining bespeuren, maar ook voor die deining mogen wij niet blind zijn.’ Mocht deze of gene, van bovenstaande beeldspraak kennis nemende, willen beweren, dat hij in Nederland van dat onstuimig dringen der lagere volksklassen naar uitbreiding van het stemrecht zelfs geen spoor kan vinden, dan zou ik hem in overweging willen geven om het beeld door den Gorcumschen afgevaardigde gekozen, eens om te keeren; misschien dat hij dan tot meer bevredigende resultaten komt. Het kan zijn dat mijn scepticus, zeer scherp toeziende, hier of daar in Nederland iets zou kunnen vinden dat naar eene flauwe deining zweemt, maar zeker is het,

dat hij slechts zekere klassieke zaal op het Binnenhof te 's Gravenhage behoeft binnen te gaan, om dadelijk de woeste onstuimige zee te vinden waaruit die schier onzichtbare deining voortkomt. Geen nood dus dat de volksvertegenwoordiging haar uit het oog verlieze. Zoo dikwijls ik hier te lande met toepassing op eene algemeene uitbreiding van het stemrecht, het beeld van die bruisende zee ontmoet, zie ik in gedachten voor mij een stil hollandsch landschap, en op den achtergrond een hoop mannen, van stokken en knuppels voorzien, alle krachten inspannende om in een dood water, midden in dat landschap gelegen, door kunstmatigen golfslag een schijn van leven op te wekken. Houdt, wat ik u bidden mag, de knuppels vast in uwe hand gekneld, want is eenmaal het vurig begeerde minimum aangenomen, dan vrees ik zeer, dat gij die knuppels nog zult noodig hebben om uwe nieuwe en o zoo geduldige kiezers naar de stembus te drijven.

Hervorming van het belastingstelsel bekleedt natuurlijk in het programma van den Heer van Houten eene groote plaats; maar ook die eisch stempelt hem zeker niet tot orgaan van de uiterste linkerzijde, want zoo ééne overtuiging algemeen is geworden in Nederland, dan is het wel die van de dringende noodzakelijkheid eener zoodanige hervorming. De afgevaardigde uit Groningen heeft zeker zijne eigenaardige denkbeelden omtrent al datgene wat tot een rationeel belastingstelsel behoort, maar die denkbeelden dragen geen politieke kleur; zij zijn uitsluitend van wetenschappelijk-economischen aard en zullen dus - mocht men ze immer in den vorm van wetsontwerpen aan het oordeel van de Kamer onderwerpen - door deze vermoedelijk ook als zoodanig worden behandeld. In elk geval de Heer van Houten trad nu in geenerlei bijzonderheden; het uiten van den algemeenen volkswensch was hem voor het oogenblik genoeg, en op dat terrein volgde hem de gansche Kamer. Naar mijne bescheiden meening was de discussie over de belastingen de langwijligste en vervelendste welke bij de begrooting voorkwam: allerlei leden hadden hunne recepten - zonderlinge recepten soms! - en waren er op gesteld de deugdelijkheid van deze tot in de kleinste bijzonderheden aan te toonen. De Minister van Finantiën liet praten wie praten wilde, met zeker stil genoegen misschien, omdat niets beter dan dergelijke discussie een denkbeeld geven kan van de ontzettende moeilijkheden,

welke hij ontmoeten zal, die eene poging mocht willen wagen om de meerderheid van de nederlandsche volksvertegenwoordiging voor een logisch belastingstelsel te winnen.

De oppositie heeft trouwens van het gunstig terrein dat haar hier werd aangeboden voor zich geen zeer voordeelig gebruik gemaakt. In de finantiën in het algemeen en de belastingen in het bijzonder, ligt de zwakke zijde ook van het tegenwoordig bewind. De Heer van Bosse is ten aanzien van belastinghervorming niet meer in zijn geheel; hij heeft daaromtrent kort na het openen van de Staten-Generaal plannen ontwikkeld, welke in en buiten de Kamer - ik geloof zeer terecht - schier onverdeelde afkeuring hebben gevonden, en aan deze plannen blijft hij toch in hoofdzaak gebonden. Heerlijk mikpunt voor de aanvallen van de zeer intieme vijanden, welke de Minister van Finantiën onder onze Kamerleden telt! Maar de Heer van Bosse is een oud geroutineerd debater, en toonde dit ook bij deze gelegenheid. De strijd liep over tweederlei: behoefte aan nieuwe belastingen tot dekking van een beweerd deficit, herziening van de bestaande. Het laatste zeer zwakke punt wordt in de ministerieele antwoorden zooveel mogelijk geëcarteerd, het eerste met beide handen aangevat. Nieuwe belastingen! Maar geduld toch, Mijneheeren! Of is het nederlandsche volk zoo belust op nieuwe lasten, en hebt gij, zijne vertegenwoordigers, het mandaat aanvaard om die nieuwe lasten te eischen! Waarom den Minister van Finantiën op te dringen wat hij u plechtig verzekert niet te behoeven? Zeker, de tijd van nieuwe belastingen kan komen, en zal komen. Wanneer? Het zal voor alles van u zelven afhangen, van uwe meer of minder levendige begeerte om elke noodelooze uitgave te vermijden, om alles wat naar weelde zweemt, af te snijden. Strenge zelfbeperking in de uitgaven, ziedaar mijn programma, en met dat programma wil ik staan of vallen. Wie tegen mij is, hij behoeft daarvan slechts te doen blijken door verhooging van het budget voor te stellen, en ik zal weten wat mij te doen staat. Zoo ongeveer sprak de Minister. Verbeeld u nu eene Kamer, die van de uiterste bank ter rechter-, tot de uiterste bank ter linkerzijde, van Haffmans tot van Houten, onder het hoog bedrag der begrootings-ontwerpen gebukt gaat, eene Kamer waarin vriend zoowel als vijand niet dan met weêrzin zijne stem voor elk budget in het bijzonder uitbrengt; eene Kamer waarin het straks voorstellen zal regenen om ijverig gebruik te maken van die snoeimessen,

welke reeds op elken lessenaar gereed liggen. Verbeeld u die Kamer en dan een Minister die opstaat en zegt: wie tegen mij is, hij behoeft slechts verhooging van het budget voor te stellen. De dus ingenomen positie is ongetwijfeld sterk, onoverwinnelijk zelfs; maar ik meen, dat naar de tegenwoordige oorlogstaktiek, de vijand gewoonlijk om de sterkste vestingen heentrekt, en dat daarom de volken eindigen met zelven die vestingen af te breken. Op den duur zal dergelijke verdediging den Heer van Bosse dan ook weinig baten: om zich staande te houden, zal hij der Kamer andere en meer afdoende voorstellen tot belastinghervorming moeten aanbieden dan haar in de laatste maanden werden toegezegd.

Nog één enkele trek uit het finantiëel debat, nu geen komische, maar een inderdaad aandoenlijke trek. Te midden van de aan woorden en eijfers rijke discussiën, klonk nu en dan eene grafstem van de ministerieele tafel zoowel als van de banken der vertegenwoordiging, eene stemme, die herinnerde hoe de ontzettende finantiëele last, waaronder men thans gebukt gaat, slechts de vrucht is van eigen zonde, van zonde, aan welke geen enkele partij in de Kamer geheel onschuldig heeten mag. Immers, als echte kinderen van weelde, hadden allen de rampen van vroegere jaren vergeten, en in plaats van met schulddelging voort te gaan, uitgave op uitgave gestapeld om groote staten te volgen op dien breeden weg, waar kleine mogendheden niet op hare plaats zijn. Welke de eigenlijke strekking was van dat telkens herhaald *poenitet*, is mij ook nu nog niet duidelijk. De uitgaven voor oorlog en marine konden toch allerminst bedoeld zijn, zoo min door den Minister van Finantiën, die als medelid van de tegenwoordige Regeering een der hoogste militaire budgetten komt voorstellen, als door de klagende leden, waaronder meerdere die later juist als verdedigers van die hooge budgetten op den voorgrond traden. Wat bedoelde dan de Heer van Voorthuijsen met zijne gepleegde zonden, wat de Minister met zijne beeldspraak van eene equipage en een loge in de opera, welke de natie nu zoude moeten opofferen en waarnaar zij nimmer de hand had behooren uit te steken? Toch niet dit, dat wij aan Indië althans een klein gedeelte hebben afgestaan van hetgeen jaren lang aan die Koloniën onthouden werd en voor haar levensbehoefte is? Toch niet dit, dat wij den aanleg van spoor- en waterwegen, het verbeteren van havens en rivieren, het herstel van ons verval-

len onderwijs aan schulddelging hebben voorgetrokken? Immers in dat geval zou ik het bijna wagen mij op te werpen als orgaan van de nederlandsche natie, om in haren naam de boetelingen vrij te spreken van zonden, welke hun eenmaal als deugden zullen worden toegerekend. Men moge de wijze waarop vele van die werken werden uitgevoerd, afkeuren, het gaat toch dunkt mij niet meer aan te beweren, dat voor de nederlandsche wetgeving na 1848 geen hoogere roeping was weggelegd dan eenvoudig de schulden te delgen van het voorgeslacht. Het zou inderdaad treurig zijn, wanneer de tegenwoordige meerderheid van de Tweede Kamer met eene andere overtuiging dan die hier werd uitgesproken, haren arbeid aanvaardde.

Mr. van Houten acht ook aanzienlijke besparing van uitgaven noodig en mogelijk, maar juist daar waar anderen van geen inkrimping weten willen, namelijk bij de defensie. En ziedaar het vierde en laatste punt van zijn politiek programma. Ook hier kan weder geen sprake zijn van de wenschen eener meer geavanceerde liberale partij; want onder hen, die, waar het andere wenschen geldt, den groningschen afgevaardigde zouden willen steunen, zijn er ettelijken die in dit opzicht lijnrecht tegenover hem staan; terwijl hij omgekeerd hulp te wachten heeft uit kwartieren, waar in den regel de politieke tegenstanders huizen. Men kan hier trouwens ter nauwernood het woord programma bezigen, want het is niet veel meer dan een wensch, welken de Heer van Houten uitspreekt, wanneer hij de aandacht der vergadering vestigt op het feit, dat door het militaire stelsel, ‘afgescheiden van het bezwaar der belasting, dat daardoor op de natie gelegd wordt, elk jaar duizenden en duizenden ingezetenen van de lagere volksklasse aan den werkkring worden ontrukt waarin zij zich bevinden, en daardoor gerukt worden uit middelen van bestaan, waarin zij het reeds aanvankelijk tot zekere hoogte hadden gebracht. Ik zou wenschen dat op iederen burger de oefeningsplicht rustte, ik zeg niet *dienst*plicht, maar *oefenings*plicht, ten einde volgens het voorschrift der Grondwet, onze nationaliteit des noods te kunnen verdedigen; ik zou echter wenschen dat een zoodanige maatregel kon worden genomen, zonder dat het noodig ware de jongelieden uit hun werkkring te rukken.’

De wensch is onbestemd genoeg en de vraag nog geenszins

beantwoord, of door oefening alleen, en dus zonder geregelden dienst, ooit een vaardig leger zou kunnen worden bijeengebracht; een leger, berekend voor de kolossale taak, welke het onder buitengewone omstandigheden zou te vervullen hebben. Mocht de spreker er ooit toe komen zijne wenschen in dit opzicht als bepaalde voorstellen te formuleeren, hij zou - ik twijfel daar niet aan - vooraf zijne deskundige politieke vrienden raadplegen, en wellicht door hun advies geleid, zijne voorstellen geheel opofferen. Wie weet of de spoedig gevolgde en inderdaad zeer belangwekkende discussiën over ons defensiewezen niet reeds in de oorspronkelijke wenschen van Mr. van Houten belangrijke wijzigingen hebben gebracht.

De verhouding van de liberale partij tegenover de twee militaire budgetten is inderdaad hoogst moeilijk. Hare klachten zijn waarlijk niet ongegrond. Twintig jaren lang zijn met of zonder hare medewerking ontzaglijke schatten voor de verdediging uitgegeven. En waartoe heeft het gediend? Om telkens te vernemen dat voor onze defensie nog ongeveer alles te doen overblijft, en dat van het vroeger ingewilligde, helaas, niet weinig geheel nutteloos is verspild. De vorderingen, door de krijgswetenschappen gemaakt, eischen jaarlijks aanzienlijke uitgaven voor nieuwe wapenen; maar nauwelijks zijn die wapenen verstrekt of men gewaagt van nieuwe vorderingen, welke het reeds bestaande als minder doelmatig ter zijde stellen. Is onder dergelijke omstandigheden levendige en telken jare klimmende oppositie zoo vreemd? Maar wilt gij dan uw vaderland onverdedigd laten? - vraagt men aan de rechterzijde. Allerminst, is het antwoord. Wij hebben voor zijne verdediging alles veil, en willen der Regeering daartoe het noodige verstrekken, maar ook niet meer dan dat. En onmiddellijk verheffen zich niet slechts aan de ministeriëele tafel, maar ook in de kringen van de eigen bondgenooten, de militaire specialiteiten, om in het breede te betoogen, dat de aangevraagde sommen ter nauwernood voldoende zullen zijn om juist dat noodige te verkrijgen. Inderdaad moeilijk dilemma voor de liberale partij: zij moet òf als niet-deskundige tegenover de specialiteiten gaan volhouden, dat deze noodig noemen, wat werkelijk kan worden gemist, òf wel het hoofd buigen onder de beschuldiging, dat zij althans een deel van het werkelijk noodige der Regeering wil onthouden. Geholpen door dit machtig dilemma, blijft de Minister telkens overwinnaar, maar elk jaar wordt de strijd

warmer en de zege hardnekkiger betwist. Slechts één eisch komt telkens, als uitdrukking van den wensch der geheele liberale partij, meer duidelijk op den voorgrond, namelijk de eisch, dat de grondslagen van het defensiewezen en van de legerorganisatie tevens, bij de wet worden bepaald, opdat men althans een vast stelsel erlange en de vertegenwoordiging ontslagen worde van den treurigen plicht om met het geld van heden af te breken wat met het geld van gisteren werd opgebouwd. Maar in dien enkelen eisch resumeert zich dan ook het streven van de geheele liberale partij, althans tot nog toe.

Over de koloniale kwestie geen woord in dat zoogenaamde programma van de geavanceerde liberale partij. Natuurlijk, want men had juist na een voorbeeldeloos uitvoerig debat, de indische begrooting afgedaan en dus ruimschoots gelegenheid gehad door advies en stem van zijne meening omtrent koloniale aangelegenheden te doen blijken. Er bestond dus allerminst aanleiding om nu reeds op dat onderwerp terug te komen. Anders oordeelde echter de Heer van Sijpesteijn: hij wenschte juist zeer bepaald den Minister van Koloniën in de algemeene begrootings-discussiën te betrekken; en toen deze onder verwijzing naar de lange discussiën die voorafgingen en de discussiën over het eigen budget van Koloniën, die naderden, verlof vroeg voor het oogenblik te zwijgen, opdat hij zijne verdediging van de indische begrooting in de Eerste Kamer zou kunnen voorbereiden, stond de haagsche afgevaardigde verontwaardigd op en sprak: ‘De weigering van den Minister van Koloniën om thans te antwoorden op de hem gestelde vragen, acht ik volkomen inconstitutioneel..... Deze poging om het debat uit te stellen, zij moge wellicht handig zijn, maar is zeer stellig in hooge mate ongrondwettig.’ Afschuwelijk inderdaad! Hoe! Een Minister die slechts dertien zittingen achtereen, en telkens nauwelijks zes uren daags, de begrooting van Indië in al hare deelen en onderdeelen tegen 70 à 80 leden te verdedigen had, klaagt nu reeds over vermoeienis, en trekt zich terug onder het ellendig voorwendsel, dat ook de Eerste Kamer hare rechten heeft en dat twee of drie weken later het budget van Koloniën zelf aan de orde komt! Als het recht om zich te repeteeren heilig is, waarom dan de enkele en niet de dubbele repetitie toegelaten? Het geldt hier immers de hoogste belangen van den Staat? Hoe

anderen ook oordeelen mochten, voor den spreker was deze wijze van handelen noch met de milde beginselen van onze Grondwet noch met de eischen van volstrekte openbaarheid in overeenstemming. De diepe verontwaardiging van den Heer van Sijpesteijn vond echter geen weêrklank in de vergadering; althans van eenig gevolg aan dit treurig incident gegeven, vermeldt het Bijblad niets.

Wat den afgevaardigde uit de residentie nog te weinig was, is mij voor het oogenblik te veel. De allengs gewijzigde verhouding van de liberale partij tegenover de koloniale kwestie, zou de moeite van een afzonderlijke studie allezins waardig zijn, maar is in elk geval niet in een paar bladzijden te schetsen. Mocht men eindelijk in het aanstaande voorjaar ook hier eens van woorden tot daden komen en althans eenige groote beginselen van indisch staatsbeleid uitmaken, dan zou de gelegenheid om op dit onderwerp terug te komen, zich van zelf aanbieden. Misschien dat het bij die gelegenheid ook duidelijker dan in de langgerekte discussiën, die nu achter ons liggen, blijken zal, of op koloniaal gebied de eenheid van de liberale partij inderdaad verbroken ligt. Sporen van dergelijke breuk waren intusschen nu en dan niet te miskennen, bijv. bij de stemming over het amendement van de Heeren van der Hucht en Mirandolle, die de begrooting van uitgaven met ruim ƒ 900,000 wilden verhoogen, opdat men aan de bewoners van de Preanger Regentschappen hetzelfde plantloon voor de koffie zou kunnen uitkeeren als in andere deelen van Java betaald wordt. Het thans bestaande onderscheid - zoo ongunstig voor de Preanger - was het uitvloeisel van de meening, dat de bewoners dier Regentschappen niet als de overige Javanen belasting hadden op te brengen; een voordeel, dat tegen de ontvangst van minder loon konde opwegen. De voor stellers van het amendement en anderen betoogden echter de onjuistheid van die meening: de Preanger-man betaalt zijne belasting als elk ander Javaan, maar hij betaalt ze niet aan het gouvernement. Het feit scheen onloochenbaar, althans noch van regeeringswege noch door de tegenstanders werd het in beginsel betwist. Verviel nu dat feit, dan was ook het onderscheid in loon, zoo als het nu nog bestond, louter onrecht, en vandaar het voorstel om dat onrecht te herstellen. Maar de groote meerderheid oordeelde anders; een gedeelte van de liberale partij stemde tegen, 't zij dan omdat zij tegen eene

zoo aanzienlijke verhooging van uitgaven opzag, 't zij omdat zij nader onderzoek wilde afwachten; en met haar stemden: vooreerst de conservatieven, omdat zij, - van hun standpunt zeer terecht - in het amendement een nieuwen aanslag zagen tegen het bestaande stelsel, en voorts alle antirevolutionairen, omdat..... ja, misschien wel omdat de belangen van de echte Gereformeerde Religie volstrekt niet in de kwestie betrokken waren. De Heer van Lijnden van Sandenburg, die zich trouwens toen nog niet als Christen-staatsman had aangekondigd, protesteerde van zijne warme liefde voor de Javaan, van zijne diep gewortelde overtuiging, dat ook hun recht geschieden moest, maar toch meende hij de voorstellers van het amendement, met eenige woorden van Sir Robert Peel, te moeten wijzen op de *higher considerations of public policy which are interwoven with this great question*.

Een veel zuiverder toetssteen van de eensgezindheid der liberale partij omtrent koloniale aangelegenheden had men kunnen vinden in het voorstel, door de Regeering aan het slot van hare begrooting gedaan, om namelijk een klein gedeelte van het batig saldo niet onmiddellijk voor Nederland te bestemmen, maar afgezonderd te houden met het bepaalde doel om het later ten voordeele van Indië aan te wenden. Dit voorstel is verworpen, maar na eene zoo confuse discussie, dat het althans voor mij volstrekt onmogelijk is den juisten zin van dat votum te vatten. Het kan zeer wel zijn, dat men daarmede het stelsel van zelfbeperking tegenover Indië nadrukkelijk heeft willen veroordeelen, maar het is even licht mogelijk, dat louter motieven, aan de eischen van eene goede comptabiliteit ontleend, de stem van de meerderheid bepaald hebben. En inderdaad, het valt niet te ontkennen, dat het groote vraagstuk vrij ongelukkig aan de begrooting was vastgeknoopt. Eene nadere beslissing behoort hier in elk geval te worden afgewacht. Moge het gunstiger uitvallen!

Niet het minst heeft tot de verwarring bijgedragen de zonderlinge liefde voor beeldspraak, waarvan de leden juist bij deze discussie getuigenis gaven, 't zij dan omdat de kwestie aan allen niet altijd even helder voor oogen stond, 't zij omdat velen er tegen opzagen in ongekunstelde woorden voor hunne ware meening uit te komen. In naam van de grondwettige eenheid van Nederland en Indië, werd het regeeringsvoorstel al dadelijk bestreden, en dit argument maakte opgang; in de

meeste adviezen die volgden, hield men zich daaraan krampachtig vast, terwijl elk spreker de hem toegeworpen plank op zijne wijze sierde. Nederland en Indië zijn één: recht, vrijheid administratie, regeeringsstelsel, godsdienst, huishouding mogen in beide deelen verschillen, zij blijven één tot het noodlottig oogenblik, waarop een klein gedeelte van de indische bate, in plaats van rechtstreeks naar onze schatkist, als eerste post van ontvang naar de indische begrooting van het volgende jaar mocht worden overgebracht. Een dergelijk besluit zoude de revolutie inleiden, het eeuwenheugend huwelijk ontbinden. Hoort slechts naar de woorden op 18 November door den Heer van Lijnden uitgesproken: ‘Mijnheer de Voorzitter, bij de feesten, die wij gisteren hebben gevierd, toen wij daar stonden aan den voet van het monument, dat voor ons aller oog is onthuld, was ook Indië gerepresenteerd en heeft men te recht begrepen, dat Indië een onafscheidelijk gedeelte is van al hetgeen ons hier te lande vereenigt. Wij hebben gisteren ook op eene andere plaats en in welluidende klanken gehoord, dat West en Oost aan Nederland zijn verbonden. Ik wensch met herinnering daaraan nog slechts dit te zeggen: dat wanneer Indië, zooals het meermalen uitgedrukt is, de kurk is waarop Nederland drijft, wij van onze zijde bewijs moeten geven, dat Nederland de rots blijft, waaraan Indië zich voor zijne morele en materieele belangen kan blijven vasthouden.’ Gij begrijpt de beeldspraak, niet waar? Houdt een of twee millioen van de baten voor de indische begrooting van 1871 afgezonderd, en dat besluit werkt als een bliksemstraal. De rots, die Neêrland heet, ligt verbrijzeld, en Indië, van zijnen bodem losgemaakt, drijft doelloos rond op den onmetelijken Oceaan. Arm Indië! O vriendelijke, goddelijke rhetorica, juist voor de schraalste gronden hebt gij uwe geurigste, uwe liefelijkste bloemen veil!

Maar genoeg van de liberale partij. Waar anderen scheuring zien, zie ik voorshands slechts gelukkige sporen van een nieuw en jong leven. Het kan zeer wel zijn, dat bij het opbouwen zich groot verschil van meeningen openbare, maar de meerderheid is gelukkig sterk genoeg om dergelijken strijd te

dragen. Uit niets kan tot nog toe worden opgemaakt, dat het mogelijk verschil de hoofdbeginselen van het regeeringsbeleid zoude raken, en zoolang dit niet is, weet ik niet waar het *raison d'être* van eene nieuwe partij gezocht zou moeten worden. Zeker ligt het niet in de woorden ‘geavanceerde liberale partij’, want ‘avanceeren’ zal dan toch wel de grondwet zijn van het geheele liberalisme. Moge men slechts in 1870 bij het woord de daad voegen, want het *In magnis voluisse sat est* is allerminst voor politieke partijen geschreven.

Aan oppositie zal het bij den arbeid zeker niet ontbreken. En wie zou het wenschen, als de oppositie eene loyale is en op goede beginselen steunt? Ook in dit opzicht nu zijn wij welgemoed. Immers het moet ter eere van de conservatieve partij worden gezegd, dat althans velen uit haar midden nu reeds bewijzen, dat zij de gebeurtenissen van de laatste Junimaand begrepen hebben. Niet dat zij hunne stelling opgeven en met pak en zak naar den vijand overloopen. O neen! Maar er is meer oprechtheid gekomen in hunne politiek, en de bittere personaliteiten, welke in de laatste jaren onze parlementaire handelingen op zoo treurige wijze kenmerkten, worden gelukkig meer en meer ter zijde gesteld.

Ik zeg ‘velen uit haar midden’, want aan uitzonderingen ontbreekt het niet; en deze worden grooter in ijver naarmate haar cijfer afneemt. Ook het nederlandsche Parlement heeft zijne ‘Onverzoenlijken’ en zal die wel altijd behouden. Al ware onze politiek op zich zelve nog niet klein genoeg, schijnen deze er steeds op uit - ten einde den duur van hun genot te vergrooten - om de kleine kwestiën in schier onzichtbare stukjes te splitsen, en deze één voor één toe te dienen. Bij de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting voor 1870, gaf de Heer Insinger eene redevoering ten beste, overvloeiende van gal en opgevuld met hetgeen men in het dagelijksche leven insinuatiën pleegt te noemen. Het doel werd gelukkig niet bereikt, want niemand antwoordde. Bij die zelfde gelegenheid, welke zich slechts eigent voor het bespreken van groote beginselen van algemeen regeeringsbeleid, behandelde de Heer van Lijnden met blijkbare aandoening de palpitante kwestie, of het den Minister vrijstaat het toekennen van eene nederlandsche ridderorde aan vreemdelingen met stilzwijgen in de Staatscourant voorbij te gaan; terwijl de Heer van Sijpesteyn der vergadering mededeelde, dat hij uit een van de honderd en zooveel redevoerin-

gen, welke de Minister van Koloniën bij de verdediging van het indisch budget uitsprak, met eigen hand uit den mond des Ministers verschrikkelijke woorden had opgeteekend, deze bijv.: dat op hem Minister de bijzondere taak rustte om (hier volgt het erge en ergerlijke, met kapitale letters in het Bijblad afgedrukt) *het opperbestuur naast den Koning en namens den Koning over ons uitgebreid overzeesch rijk* uit te oefenen. Blijkbare grondwetschennis, niet waar? Ongehoorde inbreuk op de koninklijke macht, en dus ook heilige plicht van den eerlijken volksvertegenwoordiger om - het mocht hem dan nog zooveel kosten - bij gelegenheid van de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting den Minister, die zoo stoute woorden sprak, tot het afleggen van strenge rekenschap op te roepen. De Heer Nierstrasz, - zoo orthothox in zijn staatsrecht als iemand, - moge bij amendement voorstellen om door de Kamer te doen beslissen, dat oorlogsschepen op rijks- en niet op particuliere werven zullen worden gebouwd, en de geheele oppositie met den Heer van Sijpesteyn aan het hoofd moge dat amendement steunen, zonder vrees van 's Konings uitvoerende magt te schenden en die naar de Staten-Generaal over te brengen, - maar wee den Minister, die het waagt te zeggen, dat hij het opperbestuur met den Koning deelt!

Er was echter nog veel meer. Luistert slechts. Uit eene zeer goede bron, welke hij allezins meent te mogen vertrouwen, heeft de Heer van Sijpesteyn vernomen, dat door zijn geachten vriend, den Minister van Koloniën, een wetsontwerp was gereed gemaakt, waarbij Nederland afstand doet van zijne bezittingen aan de Kust van Guinea: maar dit ontwerp had bij den Raad van State zulk een storm van verontwaardiging opgewekt, dat de Minister het veilig had gerekend zijn plan in te trekken. Ook omtrent dit feit wenscht de haagsche afgevaardigde, sprekende in naam van het nederlandsche volk, inlichting. Het medegedeelde feit - nog daargelaten dat gij het voorstel op zich zelf wellicht niet zeer verschrikkelijk vindt - maakt op u weinig indruk? Gij zegt misschien, dat wanneer de grondwet geen wetsontwerp aan de Staten-Generaal wil hebben aangeboden, dan nadat de Raad van State daarop is gehoord, dit verstandig voorschrift toch wel niet anders kan bedoelen dan door tusschenkomst van een hooggeplaatst en onafhankelijk collegie te zorgen, dat het een of ander ondoordacht

plan, ter kwader ure in een ministerieel brein opgerezen, niet aan de publiciteit worde overgeleverd. Indien dus de Raad van State het bewuste plan werkelijk zoo verschrikkelijk vond en de Minister zich door de argumenten van dat staatslichaam liet overtuigen, dan is - dus meent gij - de heilzame strekking van het grondwettig voorschrift juist hier duidelijk gebleken, en betaamt het ieder over zulk eene zaak te zwijgen. Maar door zoo te spreken, zoudt gij slechts bewijzen noch de milde beginselen van onze Grondwet te begrijpen, noch de strenge eischen van volstrekte openbaarheid. De Heer van Sijpesteyn oordeelt dan ook anders, en dat hij toch geen vreemdeling is in onze Grondwet, blijkt zonneklaar uit de woorden, die hij onmiddellijk op zijne gewichtige mededeeling laat volgen. Hij weet zeer goed, dat de Minister zich op artikel 89 Grondwet kan beroepen, en om redenen van zoogenaamd staatsbelang weigeren de gedane interpellatie te beantwoorden. Maar mocht dit geschieden, dan wil de geachte spreker reeds vooraf dit zeggen, dat hij in dat geval de ontvangen inlichtingen voor volkomen gegrond zal houden. Kan iemand met minder woorden duidelijk maken wat in de ziel van den grondwetgever moet zijn omgegaan, toen hij zijne beperking van het interpellatie-recht in artikel 89 van onze constitutie nederschreef? Grimmige partijhaat, hoe leelijk is toch uw voorkomen!

Gaat dergelijke uitvallen niet bij den Heer Heemskerk zoeken. Ook hij behoort tot de onverzoenlijken - en zoo het iemand te vergeven is dan zeker hem - maar hij is een uitmuntend debater en meester van zijne hartstochten. Geen hoffelijker spreker dan hij, maar ook onder die hoffelijke vormen weet hij gevoelig te treffen. Altijd *au qui vive*, laat hij geen enkel voordeel, dat de toevallige loop van de discussiën hem komt aanbieden, ongebruikt voorbijgaan. Stuit gij hier of daar op een onvoorzichtig woord, of op eene onjuiste verklaring, den Minister ontvallen, gij kunt er zeker van zijn op de volgende pagina van het Bijblad te lezen, dat de Heer Heemskerk het woord vraagt, om met de meest mogelijke bescheidenheid de aandacht van 's Konings ministers op dat woord of op die uitdrukking te vestigen. Aanleidingen om dat voordeel te genieten, hebben natuurlijk in het langgerekt debat niet ontbroken; maar zelden was de aanleiding zoo schoon als bij de discussiën over het budget van Binnenlandsche Zaken, toen de afdeeling onderwijs aan de orde was. Laat ik u dit inci-

dent met mijne woorden mogen mededeelen. De Heer Heemskerk wenscht aan de beraadslagingen over de groote kwestie van het lager onderwijs deel te nemen, en hij kan dat gemakkelijker doen dan iemand. Immers, even als vroeger de Heer de Brauw, heeft ook hij zijne bezwaren tegen de wet duidelijk geformuleerd. De vergadering weet, dat hij geen onvoorwaardelijk voorstander is van die wet; maar hij hecht oneindig veel aan artikel 23, aan de verplichting om ook op de neutrale school de kinderen tot alle christelijke en maatschappelijke deugden op te leiden, en hij zal dan ook zeker niet dulden, dat iemand een smet werpe op..... artikel 23 van de onderwijswet. Maar zie, deze zijne ingenomenheid met dat artikel is nu juist oorzaak, dat hij dezer dagen met groote bezorgdheid kennis nam van een strijd tusschen een paar bladen gevoerd, over de vraag: of de leer van de onsterfelijkheid al of niet op de neutrale school te huis behoort? Hij voor zich twijfelt er niet aan, maar hoe denkt de Minister over die zaak? In een gewoon gesprek, *à tête réposée* ondernomen, zou het antwoord op die vraag niet moeilijk zijn. Op de neutrale school onderwijs te doen geven door leeraren die Christenen zijn, zonder dat hun geloof aan de onsterfelijkheid schier elk oogenblik duidelijk doorblinke, zou ondoenlijk zijn; maar dit kan en moet ook geschieden zonder dat daarom nog op de school het dogma van de onsterfelijkheid als zoodanig voor de kinderen ontwikkeld worde. Ongelukkig antwoordt de Minister niet altijd *à tête réposée:* hij heeft eene menigte strijders tegenover zich, en moet dadelijk antwoordende te gelijk zijne aandacht wijden aan allerlei onderwerpen. Onder die omstandigheden werd de vraag, zoo plotselings gedaan, lastiger. Verklaarde Mr. Fock zich op dit punt eenvoudig homogeen met den Heer Heemskerk, dan zou niet onwaarschijnlijk van verschillende kanten de kreet weêrklinken: ‘Hoe nu! Gij erkent dus dat op de staatsschool ook dogmatisch onderwijs wordt gegeven? Maar welken waarborg hebben wij dan, dat de wijze waarop dat dogma wordt ontwikkeld, met de bijzondere kerkleer van de verschillende kinderen in overeenstemming zijn zal?’ Sprak de Minister de stelling van den vrager tegen, dan lag het wederantwoord van dien vrager reeds gereed. De Minister verkoos het laatste: het dogma van de onsterfelijkheid - dit was althans de strekking van het antwoord - behoort niet op de lagere school. Als door een electrieken schok getroffen, rijst nu de Heer

Heemskerk op. Bij God! Mijnheer de Minister, gij zijt gewond, en o gruwel! het wapen waarmede die wond werd toegebracht, het wapen, dat ik - nederig werktuig in handen van het noodlot - u toereikte, was vergiftigd. ‘Sinds lang’ - dus zuchtte de spreker - ‘werd aan de openbare school niet zulk eene diepe wonde toegebracht als nu door dezen Minister.’

O het mandaat van volksvertegenwoordiger kan dure en zure plichten met zich brengen! Een diepen afkeer te hebben van godsdienst-twisten; de innige overtuiging met zich om te dragen, dat vooral bij ons volkje met zijn teêrgevoelig gestel die twisten zooveel mogelijk moeten worden tegengegaan; bitter te schreien soms over de logen en laster, welke onzen verkiezingsstrijd plegen te ontsieren, en toch als volksvertegenwoordiger de strenge noodzakelijkheid te gevoelen om nu en dan woorden te spreken, welke allerlei booze hartstochten kunnen ontketenen, - is het niet verschrikkelijk genoeg? Wat de Heer Heemskerk gevreesd zal hebben, bleek dan ook helaas geen ijdele vrees. *Dagblad, Tijd* en soortgelijke bladen maakten zich onmiddellijk van de gesproken woorden meester, om die op hunne wijze te commentarieeren. En bleef het slechts daarbij! Maar mij dunkt, ik zie reeds met groote letters op die eerste artikelen de woorden aangeteekend: ‘Reproductie maandelijks’ en ‘in den verkiezingstijd dagelijks.’ Men kan vooraf de stations aanwijzen, welke de kwestie in de bladen doorloopen zal: het dogma van de onsterfelijkheid behoort niet op de neutrale school; - de neutrale school ignoreert de onsterfelijkheid; - de neutrale school kent geen onsterfelijkheid; - wie zijne onsterfelijke ziel lief heeft, mijde de volksschool!

Liever dan langer bij de onverzoenlijken stil te staan, nog een laatste woord over de, ik zeg nu niet meer klerikale, maar kerkelijke partijen. De overgang is trouwens niet zeer groot. De Heer Groen van Prinsterer heeft reeds bij herhaling te kennen gegeven, dat de houding, door de zijnen sedert September in de Kamer aangenomen, hem teleurstelt, en zij die buiten staan behoeven dus zeker geen gunstiger oordeel uit te spreken dan de zachte welwillende meester. Van eene zelfstandige houding der antirevolutionairen schier geen spoor, hoe dikwijls, vooral bij de indische begrooting, de gelegenheid om van zelf-

standigheid te doen blijken, ook voor de hand lag. De Heer van Lijnden is er trouwens rond voor uitgekomen, dat de sympathie van de leden der christelijk-historische partij voor de conservatieve richting ‘onder anderen hierin zijn oorsprong heeft, dat zij bij de liberale partij, bij degenen die behooren tot hetgeen ik noem het subjectief liberalisme, steeds teleurstelling hebben ondervonden.’ Eenerzijds moge de Heer Groen van Prinsterer beslissen in hoeverre hij vrede kan hebben met de logica van dien woordvoerder, die de sympathie voor de eene partij verklaart uit de teleurstellingen hem door eene andere partij berokkend; terwijl anderzijds de Heeren conservatieven in eigen boezem kunnen uitmaken, in hoeverre zij zich gevleid achten met eene voorstelling, welke hen tot *pis-aller* van de antirevolutionairen maakt.

Toch was de invloed van den warmen kerkelijken strijd, in Juni tusschen de kiezers gestreden, duidelijk genoeg zichtbaar. Geen onderwerp dat ook maar van verre de kerkelijke belangen raakte, of het gaf tot levendige discussiën aanleiding. Reeds bij de behandeling van het budget van justitie was die opgewekte stemming blijkbaar, toen de vraag ter sprake kwam of men de zondagswet al of niet behoorde in te trekken. Vrij onbeduidende strijd dunkt mij over het bezit van een lijk: zal men het plechtig ter aarde bestellen of zorgvuldig gebalsemd in den huiselijken kring bewaren? Ik begrijp dat velen weigeren zich partij te stellen; ik begrijp zelfs, dat de discussiën, welke spoedig op deze eerste volgden, over het *to be or not to be* van de afzonderlijke administratiën voor de eerediensten, menigeen maar niet warm konden maken. Er ligt trouwens iets aandoenlijks in het lot van die administratiën. Men denkt onwillekeurig aan een vermogend man, die in verval geraakt, en zich allengs moet ontdoen, van weelde eerst, van levensbehoeften later. Vroeger, en zelfs nog niet lang geleden, scheen alles welvaart: de administratiën stonden met de andere departementen van algemeen bestuur geheel op één lijn. 't Is waar, de ministers van eeredienst moesten met lager tractement genoegen nemen, maar dit verschil was billijk en liet zich genoeg daaruit verklaren, dat hun eenvoudig werken waken, en hun eenvoudig waken werken was. Maar de welvaart week, en met haar de minister van eeredienst: slechts twee administratiën bleven over, hoewel dan toch nog zelfstandige administratiën, elk met haar eigen budget. Een oogenblik was er een vleugje hoop dat de goede

tijden van voorheen op nieuw zouden aanbreken, want de afzonderlijke ministers keerden weêr. Maar het was ook niet meer dan een vleugje, eene illusie van enkele maanden helaas! Op dit oogenblik zijn niet alleen de vroegere administratiën weder ingevoerd, maar ook deze schijnen zich niet te kunnen staande houden. Men peinst op nieuwe bezuinigingen en spreekt reeds van twee afdeelingen aan een enkel departement. En dan? Ja dan nadert ook het oogenblik waarop de twee afdeelingen in één enkele samensmelten, om eindelijk in de volheid der tijden in 'geen afdeeling aan eenig departement' op te gaan. Een nederige adjunct-commies zal dan wellicht de plaats vervullen, eens door de trotsche departementen van eeredienst ingenomen. *Sic transit gloria mundi!*

De antirevolutionairen zijn getroost genoeg, maar anders de Roomsch-Katholieken. Zij kunnen wel niet ontkennen dat er werkelijk iets vreemds in ligt, een bijzonder belang, al is het ook dat van eene groote kerk, dus in het Kabinet te vertegenwoordigen, maar zij zijn er zoo aan gehecht, Waarom - vragen zij - niet tegemoet gekomen aan de wenschen van duizenden, wanneer het u zoo weinig kost en gij zelf toch wel moet erkennen dat die afzonderlijke administratiën eigenlijk vrij onschuldig zijn? De minister van justitie laat zich vermurwen: de parate executie wordt uitgesteld, althans de administratie voor Roomsch-Katholieke eeredienst 'vooralsnog' gehandhaafd; en de Heer Heydenrijck, die zijn volk en ook zijne ministers kent, ziet in dat 'vooralsnog' een wereld vol beloften.

Ernstiger is de strijd van de antirevolutionairen tegen den inhoud van het budget der hervormde eeredienst. De daarop uitgetrokken gelden voor eene commissie van toezicht over de kerkelijke goederen was hun een doorn in het oog, omdat die commissie geen algemeen kerkelijk collegie vertegenwoordigde. Immers vele aanzienlijke gemeenten hadden zich aan haar toezicht onttrokken en op recht van vrije beschikking over hare goederen aangedrongen. De toeleg slaagde, want geholpen - en mij dunkt terecht geholpen - door een groot deel van de liberale partij, zagen zij hun amendement, strekkende om de bedoelde gelden te weigeren, zegevieren. Gesteund door dien bijval uit het liberale kamp, kwam de Heer van Lijnden met nog vrij wat stouter eischen: hij wilde dat de Regeering het besluit van 1852, waarop de organisatie van de Hervormde Kerk rust, zoude intrekken, althans langzaam eene geheel vrije in-

richting van die Kerk voorbereiden, en dus eindelijk den vicieusen grondslag uit den weg ruimen, waarop dat machtig gebouw sinds 1816 rust. Met groote energie trad de Minister van Finantiën tegen die eischen op, en vroeg: wie wel den treurigen moed zoude hebben door dergelijke handeling de Kerk tot eene ruïne te maken. Maar de Heer van Lijnden liet zich niet uit het veld slaan: de vrije organisatie van de gemeenten behoorde althans te worden voorbereid; de Regeering ‘is daartoe verplicht, want de Staat *moet* het door hem gepleegd onrecht, het bij Koninklijk Besluit vaststellen van organisatiën van kerkelijk bestuur, herstellen’. Jammer dat de Heer van Bosse zoo weinig op heeft met citaten; hij zou anders misschien met eenig goed gevolg den Heer van Lijnden hebben kunnen herinneren aan het voorbeeld van een groot engelsch staatsman, Sir Robert Peel, die, toen men tegenover hem eischen van abstract recht en philanthropie wilde doen gelden, zich beriep op *the higher considerations of public policy which are interwoven with this great question*.

Ik vermoed dat de Heer Groen van Prinsterer met eenige voldoening zal hebben kennis genomen van de discussiën, welke ik hier bespreek. Immers nog onlangs legde hij de verklaring af, dat, indien hij vóór alles hechtte aan twee zaken: de vrije organisatie van de Hervormde Kerk en grondige wijziging van de schoolwet, de eerste van die twee hem toch nog het meest ter harte ging. Welnu uit de gevoerde debatten, uit de rede van den Heer Jonckbloet bijv., bleek duidelijk genoeg, dat in deze althans tusschen hem en de liberale partij geen onoverkomelijke klove bestaat. Zij erkent minst genomen het onregelmatige van den tegenwoordigen toestand en zal dus ook vermoedelijk niet vruchteloos worden opgeroepen, zoodra bruikbare middelen tot opheffing van die onregelmatigheid worden aan de hand gedaan. Of er intusschen zulke middelen te vinden zijn, is eene geheel andere vraag, welke ik voorshands niet gaarne toestemmend zou willen beantwoorden.

Van het onderwijs zeg ik deze keer liefst met den Heer Thorbecke: ‘ik onthoud mij; en dat zonder moeite’. Trouwens, de wijze waarop de Heer van Wassenaer de kwestie stelde, als een strijd tusschen het Christendom en de negentiende eeuw, zou op zich zelve reeds voldoende zijn om het debat ‘vooralsnog’ te laten rusten. Aan den eenen kant het onsterfelijk christendom en aan de andere zijde eene eeuw, welke naar alle

menschelijke berekening nog dertig jaren met ons is! Maar neen, ook hier zijn wij vooruitgegaan: de Tweede Kamer heeft de oprechtheid van het kiezersvolk harerzijds met oprechtheid willen beantwoorden, en dat is op zich zelf reeds een belangrijke stap voorwaarts. De motie van den Heer van Wassenaer was eene eerlijke motie. Wel trachtte de Heer van Lijnden - op dat oogenblik meer uitsluitend staatsman - aan het voorstel eene dubbelzinnige strekking te geven en het als volkomen onschuldig af te schilderen, maar de Heer van Wassenaer - toen zeer uitsluitend christen - wees die poging terug en verklaarde ruiterlijk dat de groote *portée* van zijn voorstel door geen dubbelzinnige verklaring mocht worden verkleind. Waarom het niet te erkennen: ik gevoelde mij op dat oogenblik trotsch, dat de Heer van Wassenaer in de Tweede Kamer het district Leiden vertegenwoordigt.

Aan de stemming over de motie paarde zich overigens eene aandoenlijke plechtigheid. Tegelijk met die stemming werd namelijk de theorie, welke de gemotiveerde motie van orde als ongrondwettig veroordeelt, door eene kleine schaar van de meest vertrouwde vrienden ten grave gebracht en in alle stilte bijgezet. Hoe vriendelijk scheen drie jaren geleden de heldere zon het jonge kind tegemoet! Met hoeveel liefde had men het nict ontvangen, met hoeveel illusiën het jonge hoofd omringd! En wat was zijn leven geweest? Een ziekelijk leven, een leven van kommer en ellende overvloeiende. Van den aanvang af door scharen van vijanden miskend, bespot en gehekeld, hadden de vrienden gedaan wat mogelijk was om het smartvol bestaan althans te rekken. Maar te vergeefs. Zij zelven hadden nu het kind de oogen toegedrukt; hunne taak was afgeloopen. *Sit ei terra levis!*

Leiden, 24 December.
J.T. BUIJS.

Geloovige Wetenschap.

Mr. J.J.W. van den Biesen, De Kerk en Volkswelvaart (N^{0}. 9 der Katholiek-Nederlandsche Brochuren-Vereeniging onder Directie van Dr. W.J.F. Nuyens en Dr. E.P.J. van den Hurk).
Mr. A.J.B. Stoffels, Eene veroordeelde (?) wetenschap (met nog iets).
Een woord naar aanleiding van N°. 9 der Katholiek-Nederlandsche Brochuren-Vereeniging, handelende over de Kerk en Volks-welvaart.

Daar is in de duizenden jaren, sedert de mensch is begonnen te denken en te dichten, geen lied gedicht, waar dieper weedom uit spreekt, dan het verhaal van den val van het eerste menschenpaar uit den staat der onschuld.

‘Zoo nam de Heere God den mensch en zettede hem in den hof van Eden, om dien te bouwen en dien te bewaren. En de Heere God gebood den mensch, zeggende: van allen boom dezes hofs zult gij vrijelijk eten; maar van den boom der kennisse des goeds en des kwaads, daarvan zult gij niet eten: want ten dage als gij daarvan eet zult gij den dood sterven....

En zij waren beiden naakt, Adam en zijne vrouw; en zij schaamden zich niet.

De slang nu was listiger dan al het gedierte des velds, hetwelk de Heere God gemaakt had; en zij zeide tot de vrouw: Is het ook, dat God gezegd heeft: Gijlieden zult niet eten van allen boom dezes hofs? En de vrouw zeide tot de slang: Van de vrucht der boomen dezes hofs zullen wij eten; maar van de vrucht des booms, die in het midden des hofs is, heeft God gezegd: Gij zult van die niet eten, noch die aanroeren opdat gij niet sterft. Toen zeide de slang tot de vrouw: Gijlieden zult den dood niet sterven: maar God weet, dat ten dage als gij daarvan eet, zoo zullen uwe oogen geopend wezen, en gij zult als goden wezen, kennende het goed en het kwaad.

En de vrouw zag, dat die boom goed was tot spijze en dat hij een lust was voor de oogen, ja een boom die begeerlijk was om verstandig te maken. En zij nam van zijne vrucht en at; en zij gaf ook haren man met haar, en hij at.

Toen werden hun beider oogen geopend, en zij werden gewaar, dat zij naakt waren.'

'Gij zult als goden wezen, kennende het goed en het kwaad:' zoo klonk de belofte der verleidster. 'Toen werden hunne oogen geopend, en zij werden gewaar dat zij naakt waren': dat was de vervulling. Deze bittere ironie heeft van dien stond af het arme menschenkind vervolgd. Altijd weer geeft hij zich over aan den trek naar de vruchten van den boom die goed is tot spijze, die een lust is voor de oogen, die begeerlijk is om verstandig te maken. Steeds op nieuw laat hij zich verleiden door dat woord: gij zult als goden wezen, kennende het goed en het kwaad. En altijd weder is de droevige ervaring zijner wetenschap, dat zijne oogen geopend worden en dat hij ziet dat hij naakt is.

Zoo dan dit de uitkomst moet wezen van onze wetenschap, dat wij beschaamd voor ons zelven staan wanneer onze oogen geopend zijn, waartoe dan nog naar zóó smartelijke kennis van goed en kwaad gestreefd?

Helaas, hoe menigwerf wij ons ook de vraag voorleggen, het kan niet baten. De listige verleidster is ons te sterk. 'Gij zult als goden wezen' klinkt ons steeds in de ooren. En het verstand kan ons tegen hare vleitaal niet te hulpe komen, want het verstand is immers zelf de vrucht van den boom der kennisse des goeds en des kwaads.

Waar vinden wij oplossing van dit altijd weer terugkeerende raadsel, dat den menschelijken geest telkens op nieuw komt folteren, om hem in 't eind te drijven tot wanhoop?

Hen, die het boekje van den Heer van den Biesen over 'de Kerk en Volks-welvaart' gelezen hebben, kan deze ontboezeming niet bevreemden. Ook hij neemt zijnen aanhef van de Paradijs-geschiedenis, om aan te toonen dat het: '*Eritis sicut Dii, scientes bonum et malum*' de bron is van al onze ellende. 'Die prediking,' zegt hij (blz. 9), 'vindt ondanks hare tastbare logenachtigheid voortdurend in de maatschappij gehoor, daar zij schijnbaar in elken toestand den mensch zelf

in staat wil stellen, door zich, uit zich en bij zich, geluk, leven en voldoening te vinden. Deze leugen richt zich tot elk individu, en daar de maatschappij uit individuen bestaat, richt zij zich tot de maatschappij, en vindt daarin helaas! veel aanhangers welke nu ook konsekwent geen afhankelijkheid van den Staat in welk opzicht ook willen aannemen.' Ook volgens hem (blz. 10) blijft ons niets over, dan 'vóór alles de wetenschap onzer eigen nietigheid te beoefenen.' Men ziet het, de Heer van den Biesen zegt hetzelfde, wat hierboven gezegd is, zij het ook met eenigszins andere woorden.

Doch zoo ik de aandacht meende te moeten vestigen op het boekje, waarin zoo groot, zoo diepzinnig een vraagstuk behandeld wordt, het was niet om het gezag van dezen schrijver te laten gelden tot wettiging der klacht over het beschamende onzer gebrekkige wetenschap, eene klacht, door duizenden vóór ons geslaakt en waarin wellicht nog duizenden na ons verzuchten zullen. Ik wenschte er vooral op te wijzen, hoe hij ons tevens de oplossing van het onoplosbaar geachte raadsel voorlegt, en bij deze oplossing een oogenblik stilstaan. Want blijkt zij juist te zijn, voorwaar, wij kunnen den schrijver niet genoeg dankbaar zijn voor het licht dat hij voor onze voeten ontsteekt.

Deze oplossing is: *geloovige wetenschap*.

'Terwijl', zoo formuleert hij haar (blz. 10), 'door den onwil om door geloof tot wetenschap te komen (*per fidem ad intellectum*) de hoogstgeplaatste personen, de geleerdste mannen, in de tastbaarste, ellendigste dwalingen vervallen, waarvoor de eenvoudigste, vergetendste mensch, door het eenvoudig kennen van zijn katechismus bewaard wordt.'

Geloovige wetenschap! zegt wellicht iemand. Is dat niet eene ongerijmdheid? Zijn dat niet twee termen, die elkander noodzakelijk uitsluiten?

Al naar men het neemt. Er is tweederlei gelooven en tweederlei weten. Er is een gelooven en een weten, die bijkans onmerkbaar in elkander vervloeien. Maar er is ook een gelooven en een weten, die evenmin kunnen samengaan als het mogelijk is dat twee lichamen dezelfde ruimte vullen.

Gelooven in den meest gewonen zin is niets anders dan met goed vertrouwen voor waarheid aannemen wat ons medegedeeld wordt, zonder dat wij bij machte of willens zijn dit overgeleverde door eigen waarnemen of denken tot zekerheid te brengen.

Weten in de meest algemeene beteekenis is niet anders dan het bewustzijn der verkregen kennis van hetgeen zich aan ons als waarheid voordoet. Ziedaar dan een gelooven en een weten, die zeer broederlijk samengaan.

Wij weten allen, dat Napoleon in 1806 de Pruissen bij Jena overwonnen heeft. Hoe of waardoor weten wij het? Omdat het ons door eigen denken tot zekerheid geworden is? Geenszins. Maar omdat het ons mondeling of schriftelijk overgeleverd is door een aantal lieden, in wier mededeelingen wij zooveel vertrouwen stellen, dat zij ons voor waarheid gelden. Wij weten, zoo wij de statistiek tot een vak van studie gemaakt hebben, dat Nederland eene oppervlakte heeft van 3,265,521 bunders. Hebben wij zelven het land uitgemeten om ons die wetenschap te verschaffen, of hebben wij de noodzakelijkheid van dit cijfer uit eigen denken gevonden? Geenszins. Maar het is ons overgeleverd, rechtstreeks of middellijk, misschien wel door de tiende of twaalfde hand, van hen, die ons zeggen het te hebben waargenomen en berekend, en wij nemen het aan. Ons weten is hier gelooven. En daarom is de som der wetenschap in den modernen tijd zoo groot, omdat ons zooveel door vorige geslachten is overgeleverd, dat wij van hen in goed vertrouwen hebben kunnen aannemen om er op voort te bouwen. Moesten wij alles wat geweten kan worden wederom van voren af onderzoeken, wij zouden weinig in wetenschap vorderen. Doch het kan met zulke wetenschap somwijlen vreemd loopen. Vóór zestig jaren was de romeinsche historie een vak van wetenschap zoo goed als nu. Wie het goed bestudeerd had, wist in alle bijzonderheden, wat door de zeven koningen van Rome verricht was. Herinneren wij ons slechts onzen vaderlandschen geleerde Martinus Stuart en zijne Romeinsche Geschiedenissen. Vóór dertig of veertig jaren is Niebuhr gekomen en heeft onbarmhartig de spons geveegd over al die fijnuitgewerkte teekeningen; sinds dien tijd bestond de ware wetenschap hierin, te weten, dat dat alles maar fabelen zijn. Thans hebben wij aan Mommsen wederom eene nieuwe wetenschap van de eerste eeuwen van Rome's bestaan te danken. Wie waarborgt ons, dat ook déze wetenschap niet nog eens over dertig jaren door eene andere vervangen zal worden? Een ander voorbeeld. Tot voor weinig tijds zou het schande geweest zijn voor een welopgevoed Nederlander, niet te weten, hoe Albrecht Beyling, dat toonbeeld van trouw aan 't gegeven woord, in 1424 door de Hoekschen,

aanhangers van Jacoba van Beieren, allerwreedaardigst levend begraven is. Men leze het verhaal nog eens na bij Bilderdijk, den grooten kenner onzer historie, die er zelfs deze moraal uit trekt: ‘dit behoort tot de deliciae der vrouwenregeeringen, maar vooral als zij wellustig van karakter zijn.’ Eerlang evenwel zal het ons als grove onwetendheid worden toegerekend wanneer wij nog een woord van het gansche verhaal gelooven en niet weten, dat Albrecht Beyling nog jaren daarna rustig en onbezorgd zijn pensioen genoten heeft.

Ziedaar dan wel eene geloovige wetenschap, die zeer veel op gezag aanneemt zoolang tot een ander, in ons oog beter gezag, het oude komt verdringen.

Is aldus ons weten voor een deel gelooven, ons gelooven is tevens van de andere zijde voor een goed deel ook weten. Wanneer iemand ons iets verzekert, dan nemen wij, hoe goedgeloovig van aard we ook zijn mogen, het niet onvoorwaardelijk aan. Wij onderscheiden tusschen een redelijk en een blind geloof en verwerpen het laatste. Wij vragen ons, zelfs onwillekeurig, af, of hij, die het ons zegt, geloofwaardig is, of hij het zelf weten kan, of hij ons niet bedriegen wil, of 'tgeen hij ons voorhoudt niet in strijd is met hetgeen van elders tot onze kennis is gekomen. Wie herinnert zich hier niet dat geestig verhaaltje van wijlen Mr. Jacob van Lennep, in den Overijsselschen Almanak, door hem geschreven om de dialekten der Amsterdamsche volkstaal te doen onderkennen, maar hier van uitnemende toepassing. Vier vrolijke jongens gaan onderling eene weddenschap aan, wie hunner zulk een grooten leugen zal kunnen vertellen, dat Gijs de kroeghouder, die uit beginsel alles gelooft, tot twijfelen zal gebracht worden. De onmogelijkste voorvallen en ontmoetingen worden verteld; maar altijd is het antwoord van Gijs: ‘het kan wel waar wezen, bij God almachtig zijn alle dingen mogelijk.’ Eindelijk verhaalt een varensgast, dat hij op een onbewoond eiland in de Indische zee een hooge galg gezien heeft, waaraan het lijk hing van des kroeghouders eigen vader. ‘Dat hiet ik je liegen,’ barst Gijs uit, ‘me vader ligt eerlijk op 't Kartuizers kerkhof begraven!’ Zoo was zelfs het monsterachtig geloof van Gijs met reden omkleed. En zoo tracht dan ook inderdaad elk, die ons iets wil doen gelooven, op onze rede, op ons verstand, op ons oordeel te werken, opdat wij zijn woord aannemen. Hij zal ons zijn eigen geloofwaardigheid betoogen of de geloofwaar-

digheid van hen, in wier naam hij spreekt; hij zal getuigenissen aanvoeren; hij zal op het redelijke, nuttige, heilzame van het geloof aan zijn woord wijzen, op het onmogelijke of ongerijmde van het tegendeel. In één woord, hij zal juist hetzelfde doen als degeen, die ons in eenige wetenschap onderwijst. En wij van onzen kant leeren aan, zoowel wat wij gelooven als wat wij weten zullen. Het bewijs hiervoor levert ons de Heer van den Biesen zelf als hij in de boven aangehaalde zinsnede spreekt van een ‘eenvoudigste vergetendste mensch, die door het eenvoudig kennen van zijn katechismus bewaard wordt voor dwalingen waarin de geleerdste mannen, door den onwil om door geloof tot wetenschap te komen, vervallen.’ Die ‘eenvoudigste vergetendste mensch,’ die zijn katechismus *kent*, is daardoor op zijn standpunt in het bezit van een wetenschappelijk geloof of van eene geloovige wetenschap.

Zoo vloeien weten en gelooven te zamen.

Maar daar is nog eene andere wetenschap en nog een ander geloof, die niet zoo licht in elkander opgaan. Daar is een weten, dat wij niet maar hebben aangenomen zoo als het van buiten tot ons gekomen is, gereed om het weer te laten varen wanneer wij beter zullen zijn ingelicht, maar dat wij in ons hebben opgenomen, zóó, dat het zich met ons denken heeft vereenzelvigd. Dit is de wetenschap, dat iets is en dat het niet anders zijn kan dan het is. Dit is de wetenschap, dat wanneer A > B is, ook AC > BC zijn moet; dit is de wetenschap, dat de drie hoeken van een driehoek gelijk zijn aan twee rechte hoeken; dit is de wetenschap van de vaste verhouding waarmede de snelheid van den val der lichamen toeneemt; dit is de wetenschap van den tijd waarin Jupiter of Saturnus hare loopbaan rondom de zon aflegt; dit is in één woord alle wetenschap, die, uitgaande van een onbetwiste en onbetwistbare grondstelling - van iets dat zeker en onloochenbaar IS -, door zuiver logisch denken tot hare besluiten komt. Dit was ook de wetenschap, die Gijs in opstand deed komen tegen het vertelsel van den matroos. Hij had zelf zijnen vader op het Kartuizer kerkhof begraven; derhalve - dit was zijn logische sluitreden - kon het lichaam van zijn vader niet aan een hooge galg op een eiland in de Indische zee hangende gezien zijn. - Daar is aan den anderen kant een geloof, dat ons niet van buiten wordt aangebracht, maar in het binnenste van den mensch zelven ont-

kiemt, leeft en werkt. Dit is het geloof, dat ons niet in goed vertrouwen doet nazeggen wat een ander, wiens gezag wij aannemen, ons heeft voorgezegd, maar dat ons tot zekerheid geworden is, al zeggen ook allen het tegendeel. Dit is het geloof, dat niet naar bewijzen vraagt, maar zich zelf genoeg is. Dit is het geloof, dat voor redeneering onverschillig is, en ook geenszins beproeft zijn recht van bestaan door redeneering te betoogen. Dit is het geloof, dat zich tegenover het weten stelt, omdat het zich buiten de grens van het weten beweegt. Dit is het geloof, dat in den Brief aan de Hebreeërs genoemd wordt: ‘een vaste grond der dingen die men hoopt, een bewijs der zaken die men niet ziet.’ Dit is het geloof dat den kerkvader deed zeggen: ‘Credo *quia* absurdum.’ Dit is het geloof, waarvan gezegd is: ‘zalig, die niet zien en toch gelooven.’

Het is duidelijk, dat wij hier noch met eene geloovige wetenschap noch met een wetenschappelijk geloof te doen hebben. Nogtans is er ook hier, hoezeer in anderen zin, verband, zelfs identiteit tusschen gelooven en weten. De man der wetenschap gelooft in zijne wetenschap en ontleent daaraan de kracht om te zeggen, niet alleen wat is, maar ook wat zijn zal en zijn moet. Zoo voorspelt ons de sterrekundige jaren vooruit, welke verschijnselen zich aan het uitspansel zullen vertoonen; zoo kan de philoloog met volle zekerheid zeggen, hoe eene misvormde zinsnede in het werk van een sinds twintig eeuwen gestorven auteur gelezen moet worden. Voor den man des geloofs is zijn geloof tot de hoogste evidentie der wetenschap geworden. In dezen zin zegt de vrome met de woorden van Job: ‘ik WEET dat mijn Verlosser leeft.’

Welk geloof en welke wetenschap nu bedoelt de Heer van den Biesen, wanneer hij ons geloovige wetenschap voorstelt als de voorwaarde voor ons geluk, voor de welvaart des volks, voor den bloei van den staat? Het antwoord is niet gemakkelijk te geven, want zijn geschrift onderscheidt zich noch door nauwkeurigheid en klaarheid in den periodenbouw, noch door logische redeneering in den gang der gedachten. Ik mag mij van de moeite om dit te betoogen ontheven achten; het eerste kan reeds blijken uit de enkele hierboven aangevoerde zinsneden en zal bij elke volgende aanhaling in het oog springen; het andere is volkomen in het licht gesteld in het werkje van den Heer Stoffels. - Misschien vinden wij het antwoord in de

volgende woorden (op blz. 10), die de twee straks aangehaalde zinsneden verbinden. ‘Men wil zich zijne afhankelijkheid, zijn ongenoegzaamheid niet voorstellen, niet aannemen dat wij alleen door bovennatuurlijke hulp hier en hier namaals gelukkig kunnen zijn. Ofschoon men dagelijks, elk oogenblik vele zaken niet begrijpt, telkens veel op geloof moet aannemen om verder te komen, wil men zich niet overtuigen, dat God, de bron van alle waarheid, Hij, die is voor iets anders was, Hij die alles wat wij zien en niet zien in de volmaaktste orde en overeenstemming uit het niet te voorschijn riep, het in Zijne Goedheid noodig heeft geacht, ons waarheden te openbaren, welke door onze eindige rede niet gevonden konden worden, vaak boven haar begrip zijn, en die wij op geloof moeten aannemen ten einde niet te dwalen.’

Begrijp ik des schrijvers argumentatie in deze woorden wel, dan komt zij hierop neder:

Het staat vast, dat wij telkens veel moeten aannemen om verder te komen;

Het staat ook vast, dat God, de bron van alle waarheid, ons waarheden openbaart, welke door onze eindige reden niet gevonden kunnen worden, vaak boven haar begrip zijn;

Daarom moeten wij deze waarheden op geloof aannemen ten einde niet te dwalen.

En op deze gronden moeten wij door geloof tot wetenschap komen (*per fidem ad intellectum*).

Maar wanneer deze de strekking van zijn betoog is, dan blijkt er niet anders uit, dan dat hier het tweederlei geloof en tweederlei weten door elkander geklutst worden. Want dan komt het betoog hierop neder. Omdat wij vele dingen niet kunnen weten zonder op goed vertrouwen aan te nemen wat ons overgeleverd wordt, moeten wij ook door het geloof in waarheden, die boven het begrip onzer rede zijn, die dus buiten de grenzen der wetenschap liggen, tot de wetenschap trachten te komen. Alzoo dàt geloof, dat lijnrecht tegenover wetenschap staat, moet de bron zijn waaruit wij onze wetenschap putten.

Het is duidelijk, dat wij op deze wijze niet veel verder komen en dat eene aldus geformuleerde geloovige wetenschap veel gelijkenis heeft met een vierkanten cirkel. Er zijn vele dingen die wij niet kunnen weten zonder op goed geloof aan te nemen wat ons overgeleverd is. Goed. Er zijn andere dingen,

die wij ook zonder overlevering en dus zonder gelooven weten kunnen. Goed. Er zijn eindelijk waarheden die wij *niet weten* kunnen omdat zij ons begrip te boven gaan en buiten het bereik onzer rede liggen, en die ons daarom van God zelven geopenbaard zijn. Goed. Maar nu moeten wij op grond hiervan de dingen, die wij wèl weten kunnen, zonder dat zij ons overgeleverd zijn en zonder dat zij ons begrip te boven gaan, óók door geloof aannemen! Dit gaat niet aan; dit eischt althans nadere verklaring.

Doch wellicht zullen wij wat de Heer van den Biesen wil, uit zijn verder betoog kunnen ontdekken. Wij hebben ons namelijk tot nog toe met hem alleen op het veld der algemeene beginselen bewogen, die hij vooropstelt om tot grondslag der beschouwingen, waarom het hem eigenlijk te doen is, te dienen. De toepassing nu van zijne beginselen van de verhouding tusschen gelooven en weten richt hij in dat verder betoog op ééne wetenschap in 't bijzonder: de staathuishoudkunde. Het is echter wederom niet duidelijk of de staathuishoudkunde in zijn oogen wel eene wetenschap is. Zinsneden als de volgende b.v. zouden er aan doen twijfelen. Van de physiocraten gesproken hebbende zegt hij (blz. 19): ‘Dat toch hunne wetenschap eene ware wetenschap is, dat zij staathuishoudkunde, économie politique is: dat zij ekonomisten of staathuishoudkundigen zijn, is eene bloote veronderstelling of hypothese, voor wier waarheid de naam alleen tot bewijs strekt. Met zulk bewijs stelt men zich echter, vooral in onze eeuw, spoedig tevreden, hetgeen daarenboven het ongerief heeft, dat men vaak verkeerde benamingen moet gebruiken wil men verstaan worden’[1]. - En iets later (blz. 29), sprekende van de staathuishoudkundigen onzer dagen: ‘De een bestrijdt den ander, het gewone kenmerk der dwaling. Als men er zich toe zet om hun bijna onleesbare boeken door te worstelen, warrelt en draait alles voor de oogen, en het is onmogelijk

1 De Heer v.d.B. schijnt niet te weten, dat aan de school der physiocraten juist door hunne tijdgenooten het eerst de onderscheidende naam van ‘*les économistes*’ gegeven is. Adam Smith kent ze nog alleen onder dezen naam (Book IV, Ch. IX, Ed. M. Culloch, p. 306:) ‘They have for some years past made a pretty considerable sect, distinguished in the French republic of letters by the name of *the Economists*.’ Eerst later heeft men hun naar den titel van het hoofdwerk van Dupont du Nemours den naam van *Physiocraten* toegelegd om hen te onderscheiden van de nieuwe economische school.

een gevestigde wetenschap in al die theoriën te ontdekken.' Elders evenwel is hij welwillend genoeg haar eene weteinschap te noemen. B.v. blz. 33: 'Alleropmerkelijkst is het, dat in de vorige eeuw die improductieve handel in allerlei soorten van effekten en aktiën omstreeks te gelijk met de moderne wetenschap der économie politique ontstaan is.' En nog eens blz. 35: 'Wij willen daarom volstrekt niet ontkennen, dat er in de onderzoekingen der ekonomisten volstrekt geen nut te vinden is[1]. Vele hunner beschouwingen over afzonderlijke maatschappelijke belangen, als over bankwezen, belastingen, enz., zijn deugdzaam; vele hunner mededeelingen nopens handel, nijverheid, landbouw, scheepvaart, enz., zijn belangrijk. Doch wat helpt het, zoolang zij al die gegevens gebruikt willen zien uit een verkeerd beginsel, en tot een verkeerd doel?' Elders weder (blz. 42) noemt hij haar 'eene nieuwe wetenschap, wier geüsurpeerd crediet begint te dalen.' En wederom (blz. 46): 'Men ziet, eene geheele literatuur heeft zich reeds gevormd, om de wetenschap der staathuishoudkunde op den eenig vruchtbaren, op christelijke bodem over te planten, te bearbeiden [!] en vruchten te doen dragen.' Waaruit moet volgen, dat die wetenschap toch vroeger wel bestond, maar alleen niet kon tieren en vruchten dragen omdat zij op onvruchtbaren bodem was opgewassen.

Laten wij ons alzoo de onderstelling veroorlooven, dat de Heer van den Biesen der staathuishoudkunde nog vergunt, eene wetenschap te zijn, en althans met ons zal instemmen, dat degenen, die van hare beoefening hun bijzonder vak van studie maken, naar wetenschap streven, dat wil zeggen, in een zekeren kring van denkbeelden tot de kennis der waarheid trachten door te dringen. Zijne grieven tegen haar komen dan hierop neder, dat zij nog maar een nieuwe, een moderne wetenschap is, met een geusurpeerd crediet, dat echter alweder begint te dalen; dat zij nog niet is 'eene gevestigde wetenschap'; dat vele van hare beschouwingen over '*afzonderlijke*' maatschappelijke belangen wel 'deugdzaam zijn', maar dat zij niettemin uitgaat van een verkeerd beginsel en streeft naar een verkeerd, doel; eindelijk, dat zij om vruchtbaar te kunnen zijn moet worden over-

1 Wat meent de Heer v.d.B. hier te zeggen? Hij wil *niet* ontkennen dat in deze onderzoekingen *geen* nut te vinden is. Derhalve hij ontkent dat er *wèl* nut in te vinden is. Hoe rijmt dat met het volgende?

geplant op christelijken bodem, dat wil zeggen, in verband met het vooropgesteld beginsel: dat zij van eene ongeloovige eene geloovige wetenschap moet worden.

Twee vragen doen zich hier nu voor. Waarin of waarom is de staathuishoudkunde eene ongeloovige wetenschap? Hoe kan en moet zij eene geloovige wetenschap worden? Eene derde vraag: welke betere vruchten dan zij nu geven kan zal de staathuishoudkunde opleveren als zij eenmaal geloovige wetenschap geworden is? komt misschien later te pas.

Op de twee hier gestelde vragen geeft de Heer van den Biesen ons breedvoerig een antwoord, dat, zoover ik hem heb kunnen volgen, hierop nederkomt.

De oude heidensche wijsbegeerte predikte niet anders dan toomeloos zingenot en als middel om daartoe te komen een streven naar stoffelijken rijkdom. Dit was het hoogste begrip dat de heidensche wijsgeeren zich van volkswelvaart konden vormen. Zelfs schroomden zij niet ‘al de onzinnigheid en wanstaltigheden van het socialisme en communisme aan te prijzen.’ Plato en Aristoteles gaan zoo ver, dat zij om ellende te weren en de burgers immer in zingenot en rijkdom te doen leven den aanwas der bevolking willen beperken. Maar (blz. 16) ‘ondanks den regel: geniet, zoek genot, veracht armoede, laat natuurgenooten als beesten voor u arbeiden, beperk de bevolking opdat de overvloed des te grooter zij, baarde het heidendom in plaats van volkswelvaart algemeene volks-ellende.’

In dezen toestand kwam het Christendom, dat is de Kerk, redding aanbrengen. Zij leerde ‘offers, geloof, zelfverloochening, versterving en naastenliefde.’ Zij predikte ‘eigenbedorvenheid, zelf bedwang en af hankelijkheid van een Oneindig, Heilig Wezen.’ In deze leer lag de voorwaarde van *algemeene* volkswelvaart. En (blz. 13) ‘buiten de Kerk, die het doel en de middelen om er toe te komen aan den mensch geeft, die versterving en naastenliefde om het Hoogste Goed om God leert; buiten die uit den hemel gebrachte leer- en levensregel, is het vraagstuk, hoe algemeene welvaart in een maatschappij bestaan kan, niet op te lossen.’

Of nu deze leer der Kerk ingang vond en werkelijk ‘algemeene volkswelvaart’ verspreidde, wordt ons niet gemeld. Eene tegenstelling tusschen den gelukkigen toestand des volks in de middeleeuwen onder de heerschappij der Kerk, met de ellende van de oude wereld ware anders hier wel op hare plaats ge-

weest. Doch dit heeft de schrijver overtollig geacht. Alleen leert hij ons (blz. 17), dat louter ‘door den krachtigen invloed der Kerk’ in het doel der vroegere[1] ekonomisten eene meer zuivere menschenliefde ligt; ofschoon ons te gelijk verzekerd wordt: ‘dat de ekonomisten, buiten de Katholieke Kerk om, een systeem ten bate van het geheele volk zoeken of meenen te bezitten, terwijl de heidensche wijsgeeren slechts kans zagen en beoogden om een gedeelte der maatschappij ten koste van anderen in meerderen overvloed te doen leven.’ Dit verschil echter had niets te beteekenen; want: ‘zich tot het bloot natuurlijke bepalend in hun zoeken naar volkswelvaart, bleven hun geen andere gegevens dan de heidenen hadden, en kon het doel hunner menschenliefde of philanthropie niets anders zijn, dan het sensualisme door materialisme te bevredigen, naar het stoffelijke te streven voor de zinnelijkheid.’

Om deze laatste stelling - dat de moderne staathuishoudkunde het in haar ongeloof niet verder heeft kunnen brengen dan de heidensche wijsbegeerte - te bewijzen, geeft de schrijver nu een historisch-kritisch overzicht van de wording en den voortgang der moderne staathuishoudkunde, sedert Quesnay (blz. 18), ‘in die ongelukkige achttiende eeuw toen eene door en door ongeloovige wetenschap niet alleen blind was voor alle spranken der katholieke kerk, doch God en alle godsdienst loochende,.... het eerst beproefde om een systeem te formuleeren, dat louter de voldoening der stoffelijke behoeften eener maatschappij beoogde.’ In het overzicht komen voorts, behalve Quesnay en zijne leerlingen, Ad. Smith, J.B. Say, A. Clément[2] en Malthus, wier leeringen in zeven of acht bladzijden worden voorgedragen en beoordeeld. Het besluit van het overzicht is vervat (blz. 27) in deze woorden: ‘Na Malthus volgt tot in onze dagen een geheele reeks ekonomisten, die

1 Wie waren die *vroegere* ekonomisten, die er reeds geweest schijnen te zijn vóór de ‘moderne’ economie politique was? Vermits ‘hun doel onder den krachtigen invloed der kerk een meer zuivere menschenliefde was’ had de schrijver ons eene groote dienst gedaan met ons hunne namen te noemen en hunne geschriften te vermelden, waardoor wij ‘lateren’ wellicht van onze afdwalingen teruggebracht hadden kunnen worden.

2 De schrijver noemt hen J.B.C. Say en M.A. Clément; maar wij mogen hem dergelijke slordigheden niet euvel duiden, bedenkende, dat hij waarschijnlijk hunne boeken heeft van de hand gedaan toen hij tot de ontdekking was gekomen, dat hij (blz. 44) ‘veel tijd en ingenomenheid nutteloos aan de ekonomisten verspild had’.

zijn leer volgen, en er zelfs niet tegen opzien om door de onzedelijkste middelen de bevolking te willen verminderen of zijn aanwas te beperken. Tot deze school behooren Le Roix, Fourier en zelfs de gevierde Engelsche ekonomist John Stuart Mill[1]. Maar de kroon (der onwetendheid namelijk) spant een zeker werk (blz. 29), ‘een *Dictionnaire d'économie politique*, waarin de voornaamste stellingen der verschillende bekendste ekonomisten verzameld zijn. Wil men nu het woord van den H. Paulus: *dicentes enim se esse sapientes stulti facti sunt*, “bewerende wijs te wezen zijn zij dom geworden”, op merkwaardige wijze bewaarheid zien, dan doorbladere men dat boek’[2].

Natuurlijk kon de schrijver in de weinige bladzijden, die hij aan zijn onderwerp had te besteden, zijne kritiek van de leer dezer mannen slechts in groote trekken geven. Zijn oordeel over de physiocraten leidt hem tot deze slotsom (blz. 19): ‘Dat zulke économie politique geen ander doel kan hebben dan het vergaderen en ophoopen van schatten, en geen wet in hare handelingen kan volgen dan de teugellooze begeerlijkheid om eigen lusten en belangen te dienen, is duidelijk en het bewijs daarvan vindt men in de werken der meeste ekonomisten, welke de wetenschap der staathuishoudkunde in zijn geheel behandeld hebben.’ Aan Adam Smith wordt in 't voorbijgaan verweten (blz. 20), ‘dat zijn werk onovertreffelijk droog, verward en langdradig is.’ Dit is gewis eene goede reden van verontschuldiging voor den Heer van den Biesen, als iemand hem mocht verwijten, dat hij het niet gelezen heeft. Maar de voorname grief tegen den Schotschen wijsgeer is (blz. 21), ‘dat hij in den mensch niets anders ziet dan een machine, een werktuig om stoffelijke produkten voort te brengen, en dat werktuig geen andere beweegkracht toekent dan onverzadigbare begeerlijkheid naar zaken welke weder voor andere verruild

1 Ziedaar wel *des noms bien étonnés de se trouver ensemble:* Matthus, Mill, en Fourier, het hoofd der socialistische school, nevens de katholieke schrijvers de vinnigste bestrijder van Malthus' bevolkingsleer! Wie met den naam Le Roix bedoeld wordt is mij een raadsel, of het moet zijn de halfkrankzinnige Pierre Leroux, de prediker van een nevelachtig socialistisch *système humanitaire*, dat bij niemand, zelfs niet bij zijne eigene geestverwanten, opgang gemaakt heeft.

2 Wie dat oordeel al te hard mocht achten, wete, dat de *Dictionaire de l'Economie Politique* door de Kerk op den *Index* van verboden boeken geplaatst is.

kunnen worden.' Dat is zeker ook dwaas genoeg. Van J.B. Say wordt eene halve bladzijde aangehaald om te bewijzen (blz. 22): 'Men ziet dat deze geleerde en gevierde schrijver niet alleen geen haar begrip meer van de christelijke leer heeft, doch met de geheel bovennatuurlijke bestemming van den mensch onbekend is.' Van A. Clément wordt getuigd (blz. 24), 'dat hij wel predikt, dat het streven naar vermeerdering en voldoening onzer behoeften geleid moet worden door eene verlichte rede, en meer dergelijke holle en groote woorden; doch dan is het nog louter en alleen als voorzorgsmaatregel, om niet door buitensporigheid geheel in de onmogelijkheid van genot te komen.' Malthus eindelijk, de zondenbok op wiens rug sinds jaren al de slagen van klerikale, socialistische en communistische ijveraars tegen de staathuishoudkunde nederkomen, de booze Malthus (blz. 26) 'was de eerste, die wederom openlijk de oude heidensche theoriën durfde verkondigen, om den aanwas der bevolking te beperken; 't zij om een dekmantel voor zijn schandelijke leer te vinden, en hij werkelijk het verschaffen van meer genot aan een klein getal leden der maatschappij op 't oog had; 't zij uit overtuiging.....'

Het zal nu niemand meer verwonderen, dat de Heer van den Biesen zich beklaagt (blz. 44) 'veel tijd en ingenomenheid nutteloos aan de ekonomisten verspild te hebben en ook voor een gedeelte op den schromelijken dwaalweg van ons hooger onderwijs te zijn medegevoerd', en dat hij zich gelukkig acht de aandacht te kunnen vestigen op andere uitstekende boeken, 'welke ook hem helaas te laat in handen vielen.' Deze boeken, op blz. 44-46 vermeld, zijn: de Jaargang 1860 van *The Cornhill Magazine*, de werken van den Heer Charles Périn, hoogleeraar in het publiek-recht en de staathuishoudkunde aan de universiteit te Leuven, wien de eer toekomt (blz. 45): 'het eerst de heilzame beginselen en zegenrijke gevolgen van de christelijke godsdienst tegenover de dorheid der nieuwe valsche wetenschap uiteengezet te hebben en die deerlijk afgedwaalde wetenschap, niet op een nieuwen, doch op den ouden, eenig waren Christelijken weg teruggebracht te hebben'[1];

1 Wordt de Heer van den Biesen hier niet hoogstonrechtvaardig, niet alleen jegens een aantal kerkelijke auteurs in Frankrijk, in België, in Duitschland en iu Nederland zelf, die al sinds vele jaren de moderne staathuishoudkunde met alle wapenen, die ze maar grijpen konden, bestreden hebben, maar ook vooral jegens den geloovigen Katholiek Vicomte Alban de Villeneuve Bargemont, die in zijne bij de staathuishoudkundigen wel bekende en gewaardeerde geschriften meer dan 30 jaren vóór Périn eene *christelijke* économie politique heeft gepredikt? Gaarne zou ik hem hierover naar de *Dictionnaire de l'Economie politique* verwijzen, maar.... de *Index!*

voorts de geschriften van den abt Coquille, van den Bisschop von Ketteler, van Joh. M. Hägele en van Dr. J.J. Rossbach.

Zeer tot gemak van zijne lezers laat hij echter onmiddellijk op deze aanbeveling volgen (blz. 46): ‘Waarlijk men behoeft niet eens al die boeken te lezen ten zij men tot meerder studie der maatschappelijke vraagstukken verplicht of genegen is. Eens toch opmerkzaam gemaakt op de valsche beginselen en bedoelingen der moderne économie politique, in ernst de beginselen en bedoelingen der Katholieke Kerk overwegende, de naaste geschiedenis en toestand der moderne maatschappij beziende, moet elk, door meer dan ooit in boeken kan worden uitgedrukt, overtuigd worden, dat de invloed der Kerk alleen volkswelvaart voortbrengt.’

Wij hebben nu, den Heer van den Biesen op den voet volgende, kunnen leeren, waarin en waarom de moderne staathuishoudkunde eene ongeloovige en mitsdien eene valsche wetenschap is. Wij hebben ook reeds ter loops vernomen, hoe zij eene geloovige en echte wetenschap worden kan. ‘*Ware* staathuishoudkunde is *alleen* de christelijke, en zulke is de moderne niet’, zegt hij met ronde woorden (blz. 29). En om in déze onderwezen te worden hebben wij slechts, even als hij zelf ‘helaas te laat’ gedaan heeft, de boeken van Adam Smith, Say, Malthus, Clément, Mill *en tutti quanti* op een hoop te werpen en ons te wenden tot Charles Périn, Coquille, von Ketteler, Hägele en Rossbach. Aan de voorstelling van den gunstigen invloed, dien de leer der Kerk[1] op de volkswelvaart uitoefent, is het laatste gedeelte van het boekje gewijd. Aan de hand van Périn en Rossbach, die hem hier trouwe gidsen zijn, vertoont ons de schrijver: dat de Kerk den mensch moest leeren, hoe stoffelijke welvaart en vooruitgang alleen kan geboren worden uit een zuiveren, waren zedelijken

1 Wel te verstaan, de leer der Katholieke kerk, want wie iets goeds van de Protestantsche mocht verwachten, wordt terechtgewezen (blz. 55) met de vraag: ‘Is het protestantisme dan iets anders dan ongeloof? Want gelooven is iets voor waar aannemen op gezag van een ander: en dit *niet* of *nooit* te doen, is het onzinnige en eenige beginsel van het protestantisme.’

toestand; dat de Kerk begon met aan den strijd, welke maatschappelijke welvaart onmogelijk maakt, een einde te maken door het gebod: ‘bemint uw naasten als u zelven’; dat de Kerk armoede aanprijst als eene gelegenheid tot meerdere ontzegging en nederigheid, en daarmede den rijkdom op zijne juiste waarde leert schatten; dat de Kerk de ware leer van den arbeid, ‘de voorwaarde en de wet des levens’ in het licht stelt; dat de Kerk, door de zuiverheid in alle betrekkingen van het leven te prediken, door het huwelijk en het huisgezin te heiligen, door den echteloozen staat, uit vrijen wil verkregen, tot een ongekend toppunt van volmaaktheid en maatschappelijk nut te verheffen, alle bevolkings- en ontvolkings-kwestiën oploste; dat door de Kerk handel en alle andere nuttige handen-arbeid, even als de veld-arbeid, werden gebaat en beschermd. De slotsom is (blz. 59): ‘Wordt haar leiding gevolgd, dan moet, dan zal ware rijkdom en volks-welvaart in de maatschappij terugkeeren.’

Het ligt buiten mijn plan, over de leer en de voorschriften der Kerk en over hare plaats in de maatschappij met den schrijver te debatteeren. Ik eerbiedig zijne liefde voor de Kerk; ik erken volmondig, dat de Kerk een zeer heilzamen invloed op de maatschappij en derhalve ook op de volks-welvaart kan uitoefenen - mits zij beantwoorde aan het ideaal, dat wij beiden, de Heer van den Biesen en ik, ons van haar vormen. Wel heb ik enkele kleine bedenkingen tegen des schrijvers voorstellingen van den heilzamen invloed dien de Kerk werkelijk en altijd uitgeoefend heeft; bedenkingen inzonderheid van historischen aard. Doch ik laat ze rusten: wij spreken thans niet over de Kerk, maar over de wetenschap. Wij hebben alleen te doen met de vraag: hoe moet de wetenschap, die nu ongeloovig en daarom eene valsche wetenschap is, eene geloovige en daardoor eene ware wetenschap worden?

En wij hebben het antwoord op deze vraag van den Heer van den Biesen ontvangen. ‘Gelooven’ zegt hij uitdrukkelijk in eene hierboven reeds aangehaalde zinsnede, ‘is iets voor waar aannemen op gezag van een ander’. Derhalve, de wetenschap moet, om eene *ware* wetenschap te worden, beginnen met op gezag van een ander aan te nemen. Met andere woorden (en zoo komen wij terug op het beginsel, vanwaar de Heer van den Biesen uitging en dat hij op blz. 9 formuleerde). Adam Smith, Say, Malthus, Mill en met hen al de moderne ekono-

misten zijn, door den onwil om door geloof - d.i. door aannemen op gezag van een ander - tot wetenschap te komen, 'in de tastbaarste, ellendigste dwalingen vervallen.' Hunne werken zijn nu eenmaal door die dwalingen onbruikbaar geworden. Voor ons is de terugkeer van den dwaalweg nog open door het gezag aan te nemen van Ch. Périn, Mgr. von Ketteler, Hägele en Rossbach en niet het minst van..... den Heer van den Biesen zelf, die ons zonder bewijs of betoog op zijn woord wil doen aannemen dat deze auteurs in hunne 'uitstekende' boeken de *ware* staathuishoudkunde verkondigen.

Gaat het mijnen lezers als mij, dan kunnen zij bij deze uitkomst van ons onderzoek eene onwillekeurig opkomende teleurstelling slechts met moeite onderdrukken. Op deze uitkomst waren wij althans niet voorbereid door de hoogdravende inleiding van het boekje, die op den eindeloozen strijd tusschen geloof en wetenschap wees, door den verheven aanhef, die ons terugvoerde naar den zondenval van den eersten mensch en het *eritis sicut dii!* Dat alles moest dus dienen om ons tot het besluit te brengen, dat het beter is, Périn te lezen dan Adam Snith, von Ketteler dan Malthus, Rossbach dan Mill! Eén oogenblik scheen de Heer van den Biesen op den goeden weg om de groote kwestie door hem opgeworpen in het hart te grijpen, namelijk toen hij zeide, dat men eigenlijk NIETS behoefde te lezen, 'omdat elk door meer dan ooit in boeken kan worden uitgedrukt, overtuigd moet worden dat de invloed der Kerk alleen volkswelvaart voortbrengt.' Daar was eene schemering, dat het geloof tegenover de wetenschap tot zijn volle recht zou komen; het geloof in den vollen, verheven zin des woords, het geloof, dat niet w e t e n wil, het geloof dat tegen alle redeneering der eindige rede triomfantelijk zijn *credo quia absurdum* laat gelden. Doch het bleef bij eene schemering; het goede spoor raakte ras weer verloren en de schrijver liet zich verlokken op den dwaalweg der redeneering, om met citaten uit *The Cornhill Magazine*, uit Périn en Rossbach te argumenteeren, dat de Kerk alleen volks-welvaart weet te scheppen. Wel een bewijs voor de rampzalige macht van dat *eritis sicut dii*, dat de man zelf, die zich heeft aangegord om het geloof over de wetenschap te doen zegepralen, zich laat verleiden om, met behulp der eindige rede en van het kortzichtig verstand, te streven naar de kennisse des goeds en des kwaads, het eene leerstuk te verwerpen, het andere aan te

bevelen, goede boeken van kwade te schiften, te oordeelen tusschen eene ware en eene valsche wetenschap en daarmede dat heerlijke geloof in de geopenbaarde waarheden, welke boven het begrip onzer eindige rede zijn, te verhaspelen tot het meest alledaagsche en platste autoriteitsgeloof in dezen of genen schrijver die hem toevallig onder de oogen gekomen is.

De Heer van den Biesen zal niet kunnen klagen dat ik hem onrecht doe. Ik heb, zoo objectief mogelijk, hem zelven laten spreken. Ik heb zijn redeneeringen aangevoerd en er mij toe bepaald de onvermijdelijke logische consequentiën zijner redeneeringen aan te toonen. Had hij zich zuiver op het standpunt des geloofs gehouden en b.v. van de *Dictionnaire de l'Economie politique* tot zijne geloofsgenooten gezegd: ‘ziet, de kerk heeft om redenen, die wij niet mogen beöordeelen, dit boek veroordeeld; daarom, gehoorzaamt en leest het niet!’ ik had hem met vrede gelaten, want op dit standpunt was zijne waarschuwing voor de geloovigen door het gezag der Kerk boven alle discussie verheven geweest. Maar van het oogenblik af, dat hij ging redeneeren en betoogen, dat de *Dictionnaire* een slecht boek is, even als de boeken van de door hem vermelde economisten, plaatste hij zich onder het gemeene recht, en lokte over zijne veroordeeling oordeelvelling uit. Misschien had ik nogtans den onzin, die ons in dit boekje op zoo aanmatigenden toon wordt verkondigd, onopgemerkt laten voorbijgaan: want men ontmoet zooveel dwaasheden op zijnen weg, dat het de moeite niet loont er eene enkele op te nemen; en het is, voor mij althans, een verdrietige arbeid, iemands dwaasheid in het licht te stellen. Bovendien is dezer dagen het boekje van den Heer Stoffels, hierboven genoemd, juist van pas gekomen om mij van het onaangenaamste gedeelte dier taak te ontheffen, en de oppervlakkigheid, de eenzijdigheid, de overdrijving, de verwarring van denkbeelden en de onoprechtheid in het aanvoeren van bewijsplaatsen, waaraan de Heer van den Biesen zich heeft schuldig gemaakt, in al hare naaktheid ten toon te stellen. Doch sinds het geschrift van den Heer van den Biesen niet meer beschouwd kan worden als de ontboezeming van den eersten den besten, die goedvindt over dingen te schrijven waar hij geen

verstand van heeft, maar meer en meer bestemd blijkt te zijn om als werktuig te dienen in de handen eener partij, die à outrance strijd voert tegen onderwijs en volksbeschaving; sinds het door de organen dier partij bij hunne eenvoudige lezers als gezaghebbend wordt voorgesteld; sinds *de Katholiek* het niet beneden zich heeft geacht er uitbundigen lof aan toe te zwaaien en *de Tijd* de onbeschaamdheid had, te verzekeren: ‘dat de inhoud, de geest en de strekking der geheele brochure onberispelijk is,’ - nu is het wel noodig geworden, een hartig woord mede te spreken.

Dat woord heb ik rechtte spreken tot handhaving van de eer der wetenschap. Het recht daartoe mogen hij en zijne vrienden allerminst mij betwisten, zij die boven alles het gezag stellen. Zij zullen althans niet kunnen ontkennen, dat ik, die van deze studiën mijne levenstaak gemaakt heb, in dezen met eenig gezag kan spreken tegenover den man, die er voor uitkomt, dat hij er veel tijd en ingenomenheid nutteloos aan besteed heeft. En dan zeg ik u: leer eerst kennen vóór gij oordeelt. Al wat ge uwen lezers van Quesnay en Smith en Malthus opdischt, is niets anders dan napraten van hetgeen gij hier en daar uit de tweede en derde hand hebt opgeraapt. Ik zeg u, en ik tart u om het in goeder conscientie tegen te spreken: Gij hebt noch de *Physiocratie*, noch de *Inquiry*, noch de *Essay on the principle of population* gelezen. Ik zeg u: uwe citaten uit Say, Clément, Mill, zijn niet anders dan eene armzalige schijnvertooning van geleerdheid, alsof ge deze schrijvers bestudeerd hadt. Ik zeg u: wanneer ge Fourier en Proudhon onder de economisten rangschikt en hùnne beweringen op rekening van dézen stelt, dan getuigt dit eenvoudig: òf van schromelijke onwetendheid òf van schaamtelooze kwade trouw. Ik zeg u: wanneer gij u vermeit in het opwarmen der walgelijke hulpmiddelen tegen overbevolking, door Weinhold c.s. voorgeslagen, om daarvan Malthus een verwijt te maken, dan bewijst ge alleen, dat gij even weinig begrip van Malthus' theorie hebt, als de dwazen, die met zulke voorslagen te berde konden komen.

Mij rest nog een ander woord aan den schrijver van de Kerk en Volks-welvaart en zijne geestverwanten. Het staat u vrij, de mannen, die eenig vak van wetenschap beoefenen en de vruchten van hunne studiën aan het publiek ten beste geven, te prijzen of te laken, hunne werken te lezen of

niet te lezen en ze boeiend en belangrijk of droog en vervelend te vinden, hunne stelsels te bestudeeren of te verwerpen, hunne bedoelingen te doorgronden of te miskennen, en dit alles te doen naar de mate uwer kunde of onwetendheid. Ik zal het u niet beletten, het voor uwe verantwoording latende zoo gij u door oordeelen zonder kennis belachelijk maakt. Hun zal zulke kritiek niet schaden. De vruchten van hun arbeid zullen niet verloren gaan. Hunne werken zullen gelezen en genoten worden door hen die ze weten te verstaan. De schade zal alleen zijn voor dezulken, die op goed geloof uw woord hebben aangenomen. Maar ik eisch van u eerbied voor de wetenschap. Ook zij is eene gave Gods, een sprank van het licht der hoogste waarheid. Zij is een kostelijke schat, der menschheid gegeven om te bewaren en te vermeerderen en van geslachten aan geslachten over te leveren. Zij is het, die den mensch tot mensch maakt en onderscheidt van het dier. Zij is het, die den mensch verheft tot de heerschappij over al het geschapene, die hem de macht geeft om het gedierte des velds te onderwerpen aan zijnen wil, om van den bodem vruchten te eischen naar zijne keus, om de wateren hunnen weg af te bakenen en hunne perken te stellen, om de vonk van den bliksem te maken tot den bode zijner gedachten, om het aanschijn der aarde te vervormen. Zij is het, die den onmetelijken afstand heeft gewrocht tusschen den ellendigen zwerveling in de binnenlanden van Nieuw-Holland en de kinderen der beschaafde maatschappij. Zij is het, die de zonen van Europa de wereld heeft doen veroveren. Zij is het tegelijk, die den mensch losmaakt van de wereld en zijnen geest bevrijdt van de banden der stof, om hem op te voeren in de sfeeren van het eeuwige, tot het hoogste en het heiligste, tot de waarheid, tot God!

En daarom ook, zoo al niet eerbied, eerlijke waardeering mag ik van u eischen voor de mannen der wetenschap. Waardeering van hun streven en van hun doel. Waardeering van hunne oprechtheid, ook bij hunne afdwalingen en bij hunne struikelingen. Waardeering van eenen arbeid, die van geen rusten weet, waardeering van den moed, van het geduld, van de volharding, van de opoffering, van de zelfverloochening, waarmede zij zich wijden aan de volbrenging van hunne taak. Waardeering van hun strijden en lijden, van hunne worstelingen met den twijfel, van hunne triomfen, ook, helaas, van hunne teleurstellingen. Waardeering, eindelijk, van hun geloof.

Ja, ook van hun geloof. Van dat geloof, dat alleen hun de kracht geeft om niet te bezwijken onder den arbeid, om niet te vertsagen in den strijd, om niet te vertragen in den loop. Want wel is de weg, dien zij te gaan hebben, lang en het doel ver. En naarmate zij vorderen op hunnen weg, wordt het hun duidelijker, hoe groot de afstand is, die hen nog van het doel scheidt; naarmate zij hooger stijgen en ruimeren blik om zich heen kunnen slaan, zien zij beter in, hoe klein nog maar het deel is daf ze hebben gewonnen, hoe onmetelijk het gebied, dat nog te veroveren blijft. Dit was het wat den wijze bij uitnemendheid der oude wereld tot de ootmoedige, maar in haren ootmoed verhevene bekentenis bracht: ‘Ik weet dat ik niets weet’. Dit is het, wat eeuwen later den grootsten geleerde van zijnen tijd deed uitroepen: quantum est quod nescimus! Dit is het ook, dat ons in weedom het hoofd doet buigen, zoo dikwijls ons de Paradijsgeschiedenis het: ‘gij zult der Godheid gelijk zijn in de kennisse van goed en kwaad’ als eene bittere ironie voorhoudt.

Maar daarom vertraagt de man, wien de wetenschap ernst is, niet om te streven naar de heerlijke en heilige bestemming, die voor den menschelijken geest is geopend, de kennis der waarheid, de goddelijke wetenschap van goed en kwaad. Wat deert het, mag hij zeggen, of ik mij mijner naaktheid hebbe te schamen, als mijne oogen geopend zullen zijn; wat schaadt het, of ook het hoogste, waartoe mijne wetenschap mij brengen kan, zij: te weten dat ik niets weet! Toch zal ik niet stilstaan op mijnen weg. Zij ook mijn arbeid als een druppel in den oceaan, hij zal niet verloren gaan. Mij is de strijd opgelegd in de dienst der waarheid; worde in dien strijd ook mijne zwakheid openbaar, wat nood! zij zal zegepralen.

Dat is geloovige wetenschap.

S. VISSERING.

Bibliographisch Album.

De toekomst onzer finantiën. De noodzakelijkheid en uitvoerbaarheid eener doortastende hervorming van ons belastingstelsel, aangewezen door Mr. S. van Houten, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Groningen, 1869.

De titel van het boekje is lang en zeker weinig aantrekkelijk voor hollandsche oogen. Had ik op de plaats van den uitgever gestaan, ik zou den schrijver misschien eerbiedig in overweging hebben gegeven om het populaire beginsel van zelfbeperking ook op dezen titel toe te passen en voor het oogenblik met de eerste woorden genoegen te nemen. Al de andere kunnen het debiet slechts schaden. ‘Behoefte aan eene doortastende hervorming van ons belastingstelsel en de middelen om daartoe te geraken.’ Wie telt al de vlugschriften, welke sedert het herstel van Neêrlands onafhankelijkheid onder deze of dergelijke, vaak vrij wat minder bescheiden vlag, in de wereld werden gezonden, en wie bepaalt de mate van verveling, welke alleen reeds de herinnering aan al dat geschrijf van vroeger en later dagen bij ons opwekt. O ja, wij erkennen de behoefte aan hervorming, aan doortastende hervorming, als gij wilt; wij erkennen ook de mogelijkheid om de middelen van herstel in eene brochure klaar en duidelijk uiteen te zetten; maar..... wij erkennen tevens de juistheid van hetgeen de Heer Fransen van de Putte onlangs herinnerde, dat er namelijk dingen zijn, die zich zoo goed laten zeggen in eene brochure, maar die dadelijk een gansch ander voorkomen krijgen, wanneer wij ze, als wetsvoorstel geformuleerd, voor ons zien.

Gelukkig staat er hier nog meer op het titelblad. Het meldt ons, dat de finantiëele beschonwingen, welke volgen, het werk zijn

van een man, die in onze staathuishoudkundige wereld groote autoriteit bezit, en dus vermoedelijk op vrij wat meer solide grondslagen steunen dan al die belastingplannen, waarmede het goede nederlandsche publiek jaren achtereen onophoudelijk werd geplaagd. Daarenboven die economische autoriteit is tevens lid van onze Tweede Kamer, een man, die niet alleen schrijft maar ook stemt, en van wien men reeds daarom mag verwachten, dat hij, is het noodig, ook wel zijn aandeel in het recht van initiatief zal weten te gebruiken. De zaak krijgt, dus beschouwd, langzamerhand een geheel ander aanzien: wij denken niet meer aan den vervelenden titel en openen met belangstelling een boekje, dat ons in zekeren zin als het programma van eene bijzondere politieke partij wordt aangeboden. Immers, sommigen willen weten, dat de Heer van Houten met de tegenwoordige liberalen maar half vrede heeft, dat deze hem over het algemeen wat langzaam gaan, en dat hij daarom niets liever verlangt dan met de ijverigsten onder hen wat sneller voort te maken. Zoude men ons hier waarlijk een kijkje gunnen op hetgeen onze belastingen in de toekomst zijn zullen?

Dat het den Heer van Houten inderdaad ernst is om zijn eigen korten weg te volgen, al moest hij dien ten gevolge de liberale partij ten langen leste geheel uit het oog verliezen, blijkt het best uit de inleiding met haren nog al schamperen uitval op onzen Minister van Finantiën. De Heer van Bosse wordt daarin toch beschreven op eene wijze, welke hem vermoedelijk niet zeer aangenaam zal dunken. En waarom? Omdat hij, minister, geen behoefte gevoelt aan eene doortastende hervorming van ons belastingstelsel en voor de wichtige bezwaren tegen sommige belastingen geen ander woord over heeft dan dit: dat zij niet geheel ongegrond zijn. Men hoore den schrijver zelven: ‘Wanneer het verschil tusschen conservatieven en liberalen bij ons overeenstemde met den natuurlijken karaktertrek, welke aan de groote politieke richtingen het aanzijn geeft, zou de Heer van Bosse de conservatieve Minister van Finantiën moeten zijn. Zucht tot behoud van het bestaande, afkeerigheid van groote veranderingen, ziedaar de karaktertrekken eener constitutionele conservatieve partij, welke ook de Heer van Bosse heeft. Alleen de lichtvaardigheid in het uitgeven, welke een derde karaktertrek is der conservatieven, ontbreekt hem; maar was de Heer van Bosse genegen geweest hier en daar aanvragen

van ambtenaren om verhoogingen in te willigen, wij twijfelen niet, of de conservatieven zouden hem eene hooge eereplaats in hun midden hebben gegund, en misschien zouden zij zich geheel van hem hebben meester gemaakt. Wij kunnen dus in hem niet erkennen den zuiveren vertegenwoordiger der liberale beginselen op finantieel gebied. Hij heeft zucht voor orde en zuinigheid, tegenzin tegen de opdrijving van militaire uitgaven, maar hij mist den lust en daardoor de kracht voor finantieele hervorming'.

De uitspraak is, dunkt mij, vrij hard, althans in den mond van een politieken geestverwant; te harder omdat zij, hoewel ten deele gegrond, niet van overdrijving is vrij te pleiten. Dat de Heer van Bosse niet geheel afkeerig is van doortastende hervormingen in belastingzaken, heeft hij dan toch vroeger meer dan eens bewezen. Immers reeds, twintig jaren geleden deed hij omtrent de algemeene toepassing van het patentrecht en het belasten ook van de inkomsten, welke uit rente van staatsfondsen voortvloeien, een soortgelijk voorstel als nu door Mr. van Houten wordt gedaan, en ook nog later, als ik mij wel herinner, trachtte hij op dergelijke wijze hetzelfde doel te bereiken. Maar onze Minister van Finantiën heeft twintig parlementaire campagnes achter den rug, en in dien tijd ruimschoots gelegenheid gehad de ervaring op te doen, dat tot radikale hervorming van het belastingstelsel twee zeer verschillende zaken noodig zijn, namelijk een goed plan en eene meerderheid in de beide Kamers, genegen om dat plan aan te nemen. Het eerste wordt moeilijk verkregen, maar toch nog gemakkelijker dan het tweede. Het is best mogelijk dat de Heer van Bosse eveneens oordeelt en dat de eigenlijke reden waarom hij tegenwoordig met vrij wat gematigder eischen te voorschijn komt dan vroeger, in de tweede en niet in de eerste moeilijkheid gelegen is. En in die meening staat hij waarlijk niet alleen; de Heer van Houten weet dit zoo goed als ik; want nog pas in de Kamer gekomen, op den 13^{den} Maart ll., heeft hij met eigen ooren uit den mond van een anderen veteraan der liberale partij, den Heer Godefroi, deze woorden kunnen vernemen, welke hem niet weinig geërgerd zullen hebben: 'Ik sta geheel aan de zijde van den Minister van Finantiën, wanneer hij zegt, dat de aandrang op radikale hervorming van ons belastingstelsel kwakzalverij is.'

Ik zou niet gaarne deze verklaring onderschrijven, maar mij dunkt dat zij, die aan den ingang staan van het parlementaire leven, verkeerd handelen, wanneer zij uit de hoogte op deze en dergelijke uitspraken van langdurige ervaring neêrzien, al ware het slechts omdat zij zoodoende wel eens bij voorbaat het terrein zouden kunnen bederven, waarop zij na verloop van twintig jaren misschien zelven zullen staan. Voorshands wil ik uit het hier geconstateerde verschil van meening dan ook slechts deze gevolgtrekking opmaken: dat het volstrekt noodig is onze Staten-Generaal voortdurend met jonge en frissche elementen aan te vullen, welke een innig geloof aan de deugdelijkheid van hunne eigen beginselen met zich brengen. Zonder dat ouderwetsche geloof, 't welk zich sterk genoeg waant om bergen te verzetten, kan de wetgever niet leven, althans niets goeds wrochten. De veteranen mogen dan ook vrij glimlachen over het onverstoorbaar optimisme van Mr. van Houten, als hij in zijn boekje de overtuiging uitspreekt, dat de klassen, die nu te weinig in de belastingen bijdragen, er door besef van billijkheid toe zullen komen om tot eene meer gelijkmatige verdeeling van de lasten mede te werken, - en zulk een glimlach moge misschien op zich zelf wel zoo goed gemotiveerd zijn als de warme overtuiging waardoor ze werd uitgelokt - toch staat het vast, dat er aan geen hervorming en ontwikkeling in de toekomst te denken valt, wanneer wij dergelijk vertrouwen moeten opofferen. Ik wensch dan ook zeker niet dat Mr. van Houten iets van zijn geloof verlieze, maar ik meen dat het gepaard kan gaan met eene meer billijke waardeerĺng van die oudere staatslieden, die niet dan na veel strijd dat zelfde geloof hebben opgeofferd.

Maar komen wij tot de hoofdzaak. Wat Mr. van Houten wil is wel inderdaad eene zeer radikale hervorming van ons belastingstelsel, want hij laat ongeveer niets ongemoeid, noch directe noch indirecte belastingen: hier verhooging, daar verlaging en ginds geheele intrekking van belastingen, onverschillig of zoodoende betrekkelijk onbeduidende sommen of vele millioenen worden weggeschrapt. Één ding heeft mij intusschen reeds dadelijk verwonderd, namelijk dit, dat de schrijver, die ongeveer alles omverhaalt, alleen de Staatsloterij met rust laat. Het kan toch de bedoeling niet zijn om aan de ƒ 410,000, welke de Staat jaarlijks aan dit middel ontleent, in de finantiën van de toekomst eene plaats in te ruimen?

Ik twijfel niet aan het antwoord, maar juist daarom zou ik meenen, dat de schrijver bij het bepalen van de nieuwe belastingen, ook wel had mogen denken aan de bres, welke door opheffing van de loterij in onze middelen zal geschoten worden. Iets anders dan een onwillekeurig verzuim kan het hier niet zijn, want de Heer van Houten zou zeker de laatste wezen om te hechten aan het bezwaar, dat men, de loterij afschaffende, deze of gene belasting weder met vier tonnen gouds zou moeten verhoogen. In eene brochure, welke niet in gemeen overleg met de Staten-Generaal wordt vastgesteld, gaat die aanvulling zoo gemakkelijk van de hand!

Trots den grooten omhaal, waarvan ik zoo even melding maakte, kunnen de veranderingen, welke de Heer van Houten in onze belastingen gebracht wil hebben, toch tot twee groote punten worden teruggebracht, namelijk: opheffing van de zegel- en registratierechten, met uitzondering van eene kleine som, om de werkelijke kosten uit het registreeren van akten voortvloeiende, goed te maken, en uitbreiding van de patentbelasting. Alle andere wijzigingen die worden voorgedragen, staan met de twee hier genoemde in verband. Daarom een enkel woord over beiden.

Het glanspunt in de brochure van den Heer van Houten is, dunkt mij, zijne kritiek van het registratierecht. De schrijver heeft blijkbaar van deze belasting eene bijzondere studie gemaakt, en komt nu met groote overtuiging de redenen uiteenzetten, welke haar naar zijne overtuiging volstrekt onbestaanbaar maken. Men moge enkele van de aangevoerde grieven minder tellen dan hij, in het algemeen zal men Mr. van Houten wel moeten bijvallen, als hij betoogt: hoe de registratie-belasting er toe leidt om eene voortreffelijke instelling, welke de rechtszekerheid wil verhoogen, geheel van dat doel te vervreemden, omdat partijen, ten einde de belasting te ontduiken of althans minder drukkend te maken, er altijd op uit zijn in de aan registratie onderworpen stukken de waarheid te verbergen; - hoe zij op de omzetting van kapitalen zwaar drukkende, een privilegie schept voor één soort van kapitalen, en wel die soort, welke het minst op bevoorrechting kan aanspraak maken, namelijk de kapitalen in staatsfondsen belegd; - hoe zij eindelijk, vooral bij het omzetten van vaste goederen, meestal treft in omgekeerde verhouding van de waarde, welke aan die goederen toekomt. Voeg hier nog bij, dat het registratierecht elken rationee-

len grondslag mist, daar het noch alle inkomsten, noch de verteringen belast, maar enkel treft daar waar door toevallige omstandigheden kan getroffen worden. 't Is waar, dit laatste bezwaar geldt evenzeer voor het zegel, en vandaar dan ook, dat de Heer van Houten in zijn stelsel, dat vóór alles logisch zijn wil, ook voor dat zegel geen plaats heeft.

Beide deze belastingen brengen intusschen met de opcenten tegenwoordig aan de schatkist weinig minder op dan negen millioen, en zijn dus niet gemakkelijk te vervangen. Toch meent de Heer van Houten dat dit zou kunnen geschieden, en wel op deze wijze. Het grootste gedeelte van het registratierecht, en wel tot een bedrag van ƒ 4,800,000, wordt van de vaste goederen geheven, en kan dus gereedelijk gevoegd worden bij de grondbelasting, in welk geval die grond gelijkelijk zal dragen wat ze nu toch opbrengt, maar thans op zeer ongelijke wijze. In de tweede plaats wil de schrijver het successierecht met ƒ 360,000, het inkomend recht op thee met ƒ 240,000 verhoogen, terwijl hij voorts berekent: 1°. dat ruim ƒ 250,000 als registratierecht zou kunnen behouden worden, en 2°. dat de Staat nu minstens zeven tonnen gouds zijdelings in de registratie bijdraagt en dus die uitgaven bespaart, wanneer genoemd recht mocht worden afgeschaft. Een en ander levert eene meerdere inkomst van ruim ƒ 1,550,000, terwijl het overblijvende zal moeten gevonden worden uit eene verhooging van de belasting op het personeel.

Dit personeel speelt in de plannen van den Heer van Houten eene groote rol. In de tegenwoordige dagen ontleent de Staat aan dit middel acht millioenen, maar het viervijfde gedeelte van die som moet aan de gemeenten worden uitgekeerd, zoodat er voor de schatkist weinig meer dan 1½ millioen overblijft. Dit bedrag wil de Heer van Houten nu reeds dadelijk met 2½ millioen vermeerderen en dus brengen op vier millioen, en zulks nog wel alleen als belasting op huurwaarde en meubilair, nadat beide grondslagen gezuiverd zijn van de welbekende gebreken daaraan nu nog verbonden. Eene belasting van deuren en vensters, als grondslag van een verteringsbelasting, keurt de schrijver af, en eveneens het recht op dienstboden en paarden. Ten aanzien van het eerste punt deel ik zijne meening geheel, maar wat betreft de vrijstelling van dienstboden en paarden, deze moge wenschelijk zijn op zich

zelve, beslissende argumenten, welke tot dergelijke vrijstelling zouden moeten leiden, heb ik in de hier besproken brochure niet gevonden. Immers men kan zich niet van de zaak afmaken door eenvoudig met den Heer van Houten te zeggen, dat de belasting op dienstboden de loonen drukt. Het argument is onloochenbaar, maar doet mijns inziens niet genoeg af, omdat ongeveer hetzelfde met gelijk recht tegen schier elke belasting kan worden aangevoerd, want bijna altijd zal deze op de eene of andere wijze de prijzen, loonen of huren drukken.

Maar ik heb hier nog ernstiger grief tegen de ‘Finantiën van de toekomst’. Wil de Staat aan de gemeenten blijven uitkeeren wat haar eenmaal ter vergoeding van het gemis der plaatselijke accijnzen is toegezegd, namelijk ruim zes millioen uit de opbrengst van het personeel, dan zal de schatkist om in het vervolg voor zich zelve vier millioen over te houden, ruim tien millioen moeten heffen. De Heer van Houten wil dit echter niet; naar zijn inzien kan het Rijk volstaan met acht millioen te vragen, namelijk de helft voor zich en de wederhelft voor de gemeenten. Maar in dat geval zullen de gemeenten schade lijden: zij hebben een verkregen recht op ruim zes millioen en zullen nu meer dan een derde van die som missen. De Heer van Houten heeft zijn antwoord gereed: de ontbrekende twee millioen zullen de gemeentebesturen kunnen terugvinden door eene bijzondere belasting op deuren en vensters. Prachtig aequivalent inderdaad! Mr. van Houten pleegt hier hetzelfde onrecht, dat dezer dagen zoo algemeen den Minister van Bosse wordt verweten. Immers ook hij ontneemt aan de gemeenten, wat haar eens voor altijd is toegezegd als vergoeding voor het gemis der accijnzen, en geeft daarvoor iets in de plaats, wat de schatkist niet voor zich behouden wil. Is de heffing van een recht op deuren en vensters, volkomen verwerpelijk voor den Staat, dan minder verwerpelijk voor de gemeenten, en zullen de gemeentebesturen, voor zoover zij althans eenig begrip hebben van de eischen eener deugdelijke belasting, niet liever dan tot zulk eene over te gaan, de besnoeiing van hun aandeel in het personeel op andere wijzen trachten aan te vullen? Met andere woorden, om de schatkist te dekken, zal men de gemeenten berooven van hetgeen haar toekomt. Ik kan mij voorstellen dat een Minister in dagen van nood met zulk een plan te voorschijn komt, maar de ‘Finantiën

van de toekomst' moeten niet op dergelijken grondslag worden opgebouwd. Ik geloof dan ook niet - en hoop allerminst - dat men er ooit in slagen zal in onze Staten-Generaal voor soortgelijk voorstel eene meerderheid te vinden. De Heer van Houten moet in zijn stelsel den moed hebben om het personeel tot minstens tien millioen op te voeren, opdat de gemeenten van die som het deel kunnen erlangen waarop zij recht hebben.

Ziedaar de eerste groote wijziging, welke - bereikt onze schrijver immer zijn doel - in het belastingstelsel van Nederland gebracht zal worden. De tweede beweegt zich om de patentbelasting. Kritiek van het bestaande is nergens gemakkelijker dan hier; want het lijdt bijna geen tegenspraak meer, dat ons patentrecht in zijn tegenwoordigen vorm onlioudbaar is. Wie immer over ons belastingwezen met eenigen ernst heeft nagedacht, moet wel tot de conclusie komen, dat het patent òf zijne plaats onder onze middelen behoort in te ruimen, òf uitgebreid te worden tot eene belasting op alle inkomsten. Het inkomen van een deel der nijverheid bij uitzondering te belasten, en elk ander inkomen, hoe ook verkregen, vrij te stellen, is dunkt mij geen oogenblik te verdedigen. De Heer van Houten behoefde waarlijk niet veel woorden te gebruiken om deze waarheid in het licht te stellen en daarbij vooral te wijzen op de kunstmatige bescherming, welke ook hier weder door onze stelsellooze belastingen aan den fondsenhandel verleend wordt.

Maar zoo ergens, dan is hier het opbouwen moeilijk: het aanwijzen van goede en billijke grondslagen waarop de belasting van elk inkomen, hoe ook verkregen zou kunnen rusten. Is het onzen schrijver gelukt die grondslagen te vinden? Met alle bescheidenheid durf ik het betwijfelen. Ik neem voor een oogenblik aan dat men er in zal slagen voor dergelijke algemeene belasting eene meerderheid te vinden in onze beide Kamers, ofschoon de jongste discussiën over de staatsbegrooting van 1870 reeds eene kleine voorproef hebben gegeven van den tegenstand, welken dergelijke belasting, wordt zij op nieuw voorgesteld, bij de vertegenwoordiging zal ontmoeten. Men zal - ik durf veilig die voorspelling wagen - het beginsel van eene algemeene belasting toejuichen, maar tegen elk ontwerp, dat dit beginsel in toepassing wil brengen, onoverkomelijke bezwaren weten aan te voeren, en wel in

de allereerste plaats tegen een ontwerp als hier wordt aangeboden.

Vooreerst zal de moeilijke vraag rijzen, of de eigenaars van vaste goederen, die reeds vele millioenen als grondbelasting opbrengen, ook nog in deze belasting moeten bijdragen? Mr. van Houten antwoordt toestemmend en betoogt in navolging van Stuart Mill, hoe de waarde van den grond voor een gedeelte, geheel onafhankelijk van den arbeid des eigenaars, verkregen wordt door de van staatswege bewezen diensten: handhaving van orde, zorg voor wegen, kanalen, markten, enz. Denk die zorg weg en zonder dat de eigenaar er iets aan kan veranderen, zal de waarde van zijn goed aanmerkelijk verminderen; duidelijk bewijs dat de Staat in zekeren zin mede-eigenaar is van een deel der kapitaalwaarde, welke de grond vertegenwoordigt. De rente van zijn aandeel in dezen eigendom vindt de Staat in de grondbelasting; maar hieruit volgt dan ook, dat er naast die belasting nog kan staan eene heffing uit het inkomen, dat de eigenaar zelf aan zijn goed ontleent. Ik vrees dat onze grondbezitters geen oog zullen hebben voor deze vrij specieuse onderscheiding, en in elk geval zullen zij doen opmerken, dat, wanneer men in den bovenaangeduiden zin mag spreken van een mede-eigendom van den Staat op den grond, men met evenveel recht zou kunnen volhouden, dat hij ook mede-eigenaar is in elk bedrijf en elke nering, omdat de kapitaalwaarde, welke deze vertegenwoordigen, eveneens voor een deel van de door den Staat bewezen diensten afhangt? Toch ben ik het in hoofdzaak met Mr. van Houten eens, dat ook de grondeigenaar in de inkomsten-belasting behoort bij te dragen, omdat ik voor mij in de grondbelasting, zoover zij tot een vast bedrag geheven wordt, slechts eene grondrente zien kan, waardoor zij die, tijdens het invoeren der belasting, eigenaars zijn, gedwongen worden de rente van een gedeelte van hun kapitaal voor altijd aan den Staat af te staan. Maar juist om die reden drukt de belasting dan ook niet op hen die later koopers worden, omdat deze bij den koop natuurlijk slechts de reëele waarde van den grond betaald - en om die te leeren kennen, de vaste en blijvende lasten op den grond rustende, van de gemiddelde opbrengst hebben afgetrokken. Bedragen die lasten een vijfde van de opbrengst, dan zal voor vijf bunders niet meer betaald worden dan de som, welke vier bunders

zouden opbrengen als er geen lasten op den grond drukten. De nieuwe eigenaar zal voortdurend de lasten betalen, maar daarvoor bezigen de rente van een kapitaal, dat onder andere omstandigheden aan den oorspronkelijken verkooper zou zijn uitgekeerd geworden.

Mr. van Houten is blijkbaar dezelfde leer toegedaan. Maar waarom heeft hij die dan niet duidelijker ontwikkeld? Misschien wel om niet meer dan noodig de aandacht te vestigen op de schaduwzijde van een zijner andere voorstellen. Gelijk ik boven zeide, zou het aequivalent voor de afschaffing van het registratierecht grootendeels gevonden moeten worden in de grondbelasting, welke onze schrijver met bijna vijftig percent wil verhoogen. De grondeigenaren zouden gezamenlijk dragen en als vaste bijdrage aan de schatkist opbrengen, wat nu sommigen onder hen bij overdracht van vast goed betalen moeten. Dit voorstel erlangt echter een geheel ander aanzien wanneer men erkent, dat grondbelasting slechts grondrente is, want in dat geval komt het eenvoudig hierop neêr, dat een deel van den grond, in handen van de tegenwoordige eigenaars, ten behoeve van den Staat zoude worden onteigend. Mr. van Houten komt dunkt mij altijd voor dit dilemma te staan: òf de grondbelasting is eene belasting van de inkomsten, en dan moogt gij den eigenaar van vaste goederen niet nog eens met uw incometax lastig vallen; òf zij is eene grondrente en dan beteekent uw voorstel om de grondbelasting met ongeveer vijftig percent te verhoogen, niets minder dan dit, dat gij aan de tegenwoordige eigenaars van vaste goederen plotseling een zeer aanzienlijk kapitaal ten behoeve van den Staat ontneemt. 't Is waar, tegen die verhooging van lasten staat ontheffing over, maar de verhooging werkt algemeen en vermindert de kapitaalwaarde van allen grond, terwijl de ontheffing slechts bij exceptie genoten wordt door hen, die hunne vaste goederen van de hand doen.

Laat ik echter aannemen dat men ook dit bezwaar met goed gevolg te boven komt. Hoe zal de Staat naar de beginselen van het nieuwe belastingstelsel, het inkomen der burgers constateeren? Het stelsel van eigen aangifte en dat van algemeene tauxatie worden beiden verworpen; zij mogen goed werken in de gemeenten, voor het Rijk durft de schrijver er niet aan. Maar hoe dan? Elk inkomen, dat van nijverheid, handel, landbouw en allerlei bedrijven,

zal afzonderlijk worden gewaardeerd, en zulks òf zonder dat den schatter een bepaalde maatstaf in handen wordt gegeven, òf naar grondslagen als die, welke de tegenwoordige patentwet aanwijst. Ik moet eerlijk bekennen, dat geen gedeelte van de hier besproken brochure mij zoozeer heeft teleurgesteld als dit. De Heer van Houten, de geslagen vijand van halve maatregelen, die elke belasting veroordeelt, welke niet op een rationeelen grondslag rust, vervalt hier zelf in allerlei transactiën, terwijl zijn oog, zoo scherp waar het er op aankomt de gebreken van het bestaande te ontdekken, geheel blind schijnt voor de fouten van zijne eigen ontwerpen. Immers zijne voorstellen komen in hoofdzaak hierop neêr, om ter bepaling van het inkomen, door handel, industrie en landbouw opgebracht, den weg te volgen welken men bij de invoering van de patentbelasting is ingeslagen. Met andere woorden, dat wat sedert de dagen van Gogel als de eerste en voornaamste grief tegen het patentrecht heeft gegolden, namelijk zijn willekeur, wordt eenvoudig bevestigd en tot een algemeen stelsel verheven. De zoogenaamde belasting naar het inkomen, zal eenvoudig zijn en blijven eene brutale heffing uit het inkomen, hier groot, daar klein, elders niets beduidend. Aan tauxateurs zal de onmogelijke taak worden opgedragen, om of zonder eenigen maatstaf hoegenaamd, of naar grondslagen, welke hoegenaamd niets beteekenen, te bepalen welk inkomen elkeen aan zijn bedrijf ontleent. Hoe is het mogelijk, dat men den Staat onbekwaam verklaart het geheele inkomen te schatten van elk burger, en tevens wel bekwaam om te bepalen wat dit of dat bedrijf hem opbrengt. In het eerste geval kan de schatter uit de bekende levenswijze van den belastingschuldige althans iets omtrent het cijfer van diens inkomen opmaken, hoe hoogst gebrekkig die maatstaf dan ook zijn moge: maar in het tweede geval? Kan de Staat aan den winkelier zeggen: afgescheiden van hetgeen gij aan vaste goederen of fondsen mocht ontleenen, houd ik het er voor, dat gij uit uwe nering op zich zelve dit of dat inkomen trekt? En dat stelsel van reine willekeur zou nu ook worden toegepast op den landbouw, op het bedrijf, welks beoefenaren zelven dikwijls zoo slecht op de hoogte zijn van hunne eigen verdiensten; het zal ook worden toegepast op alle bedrijven, welke tot nog toe van het patent waren vrijgesteld. Ook in de groote steden zal de schatter aan den advocaat, den kunstschil-

der, den auteur komen zeggen wat zijne praktijk, zijn penseel, zijne pen hem oplevert, en die schatting zal men dan versieren met den naam van belasting naar het inkomen! Het optimisme van den Heer van Houten is hier onbegrensd; hij ziet in dergelijke regeling geen overwegend bezwaar, te meer daar men zich altijd op hooger collegie zal kunnen beroepen en door openlegging van zaken de onjuistheid van de oorspronkelijke schatting bewijzen. O ja, maar openlegging van zaken wilde men immers juist door dit stelsel afsnijden, en daarenboven, ook te lage aanslag is onrecht, en hoe daartegen te waken? Met hoe grooter fortuinen men te doen heeft, hoe grooter vrees dat de raming veelal verre beneden de werkelijkheid zal blijven. Arme ambtenaren, die uitsluitend van uw tractement en later van uw pensioen moet leven, alleen uw inkomen is volledig bekend, en gij alleen moogt dus ook op het voordeel van eene te lage raming geen rekening maken. Gij kunt verzekerd zijn, dat de Staat u geen stuiver belasting sparen zal. Uwe toekomst is donker genoeg; immers gij hebt het nog zoo even gehoord, dat verhooging van uwe tractementen eene conservatieve zwakheid is, waaraan wel allerminst de geavanceerde liberale partij zich zal schuldig maken, en nu moet gij ook vernemen, dat in de belastingen van de toekomst uw aandeel niet het minst drukkend zijn zal!

Zeer natuurlijk moet ook het inkomen uit fondsen door de nieuwe belasting getroffen worden, en inderdaad menige fout zou haar moeten vergeven worden, wanneer zij er in konde slagen, dat doel op zuivere wijze te bereiken. Dergelijke taak is intusschen meer dan moeilijk, vooral wanneer men als de Heer van Houten den fiscus niet het recht wil toekennen, om al dadelijk reeds voor de hollandsche fondsen de belasting eenvoudig van de rente terug te houden. Ik deel dit gevoelen geheel, omdat door dergelijken maatregel ook de buitenlandsche houders zouden getroffen worden, maar bij gemis van dat hulpmiddel wordt de raming toch hoogst moeilijk, te moeilijker daar de schrijver, om het geheim van elks vermogen te eerbiedigen, de vrijheid wil laten om door tusschenkomst van derden opgave te doen van de fondsen, welke men in eigendom bezit. Het doel is uitmuntend, maar ik vrees, dat op die wijze nog een van de beste waarborgen voor de behoorlijke inning van cene inkomsten-belasting wegvalt, namelijk de contrôle van de *vox*

publica, van de algemeene wetenschap, dat A. schatrijk en B. niet onbemiddeld is. Doen deze opgave van een zeer laag inkomen, dan weten wij dat die opgave valsch moet zijn en vorderen dus den eed. Maar nu? Als A. en B. *nihil* opgeven, waarom hen dan te wantrouwen? Zij kunnen immers door tusschenkomst van derden belasting van hunne fondsen betalen?

Maar onze schrijver behoeft dat hulpmiddel niet, daar hij ook op andere wijze eene doelmatige toepassing van zijn belastingstelsel op dit gedeelte van het inkomen mogelijk acht. Ziehier hoe:

'De wet legge aan alle houders van fondsen, hetzij eigene, hetzij aan anderen toebehoorende, en als onderpand of uit anderen hoofde onder hen berustende, de verplichting op om in de maand Januari op aangifte van soort en nummer, één per mille van de waarde als belasting te betalen, tegen afgifte eener kwitantie voor ieder stuk, of wanneer dit doelmatiger geacht wordt, tegen stempeling der in den loop des jaars verschijnende coupons.' Om de richtige uitvoering van dit voorschrift te verzekeren, zou de wet verder moeten bepalen: 1°. dat ieder kooper of pandhouder gerechtigd zal zijn de levering te eischen van stukken voor welke de belasting betaald is; 2°. dat bij niet voldoening van de belasting in de aangewezen maand een hooger recht zal verschuldigd zijn; 3°. dat commissionairs in effecten, die stukken leveren niet voorzien van de kwitantiën der betaalde belasting, hooge boete en bij herhaling gevangenisstraf zullen beloopen; 4°. dat men mede boete zal verschuldigd zijn wanneer bij het openvallen van boedels fondsen worden gevonden, niet voorzien van de kwitantiën der betaalde belasting over het laatste jaar; 5°. dat de administratie van elk een kan eischen onder eede te verzekeren, dat hij aan zijne verplichting ten aanzien van deze belasting heeft voldaan.

'Door deze bepalingen' - dus voegt de schrijver er bij - 'zou de invordering m.i. volkomen verzekerd zijn. Moest het echter geschieden, dan zouden de mazen van het net nog nauwer kunnen gemaakt worden.'

Ik erken gaarne, dat de aangewezen middelen - hoe omslachtig dat opmaken van afzonderlijke kwitantiën voor elk stuk ook zijn moge - ingenieus gevonden zijn en werkelijk ter bereiking

van het beoogde doel zullen kunnen bijdragen; maar tevens haast ik mij er bij te voegen: indien gij de mazen nog nauwer kunt toehalen, verzuim het niet, want ik vrees zeer, dat zij in menigte van gevallen veel te wijd zullen blijken. Men kan niet licht te hooge gedachten koesteren van de vindingrijkheid onzer beursmannen, en men mag zich overtuigd houden, dat zij zullen doen wat mogelijk is om aan de nieuwe belasting - in hun midden zeker zeer impopulair - te ontsnappen. De strafbedreiging tegen commissionnaires in effecten zal wel het meest afdoende middel moeten zijn, en toch valt het al dadelijk in het oog, dat dit middel ongeveer niets afdoet voor de zeer groote massa rustende effecten, welke niet dan hoogst zelden aan de market komen. Maar ook wat alle andere fondsen betreft, zal het wel altijd uiterst moeilijk zijn de overtreding van den commissionnair te constateeren, omdat alleen kooper en verkooper daarvan kennis dragen, en beiden - als te samen tot het opbrengen van de belasting verplicht - er belang bij kunnen hebben aan den fiscus het hem toekomende recht te onthouden. Niets belet overigens, dat men daar, waar het de levering van eenigszins belangrijke partijen betreft, den commissionnair eenvoudig voorbijga.

Voor de rustende kapitalen, die niet aan de markt komen, wil men een middel van contrainte zoeken in de boete, welke betaald zal moeten worden als bij het openvallen van een boedel effecten worden aangetroffen, niet voorzien van het bewijs, dat de belasting van het laatste jaar gekweten is. Voor de enorme kapitalen, toebehoorende aan corporatiën en stichtingen, is deze maatregel natuurlijk geheel krachteloos, en ook voor alle andere gevallen zal ze dunkt mij al zeer weinig te beteekenen hebben. Wie koopt niet gaarne algeheele vrijstelling van belasting over tien, twintig jaren misschien, voor de verplichting, op den boedel van den overledene rustende, om wegens niet voldoening der belasting in het laatste jaar, boete te betalen?

Ik zou dan ook den Heer van Houten niet gaarne nazeggen, dat door de bepalingen, welke hij voorstelt, de invordering *volkomen* verzekerd is.

Maar al konde de invordering volkomen verzekerd worden, dan nog zou er een m.i. onoverkomelijk bezwaar overblijven, namelijk dit, dat de belasting niet het werkelijk inkomen uit fondsen treft,

maar één per mille vordert van het kapitaal in effecten belegd. Voor zooverre men met aankoop van fondsen zuivere geldbelegging bedoelt, levert die regeling geen overwegend bezwaar op, maar hoe als de fondsen zuiver handelsartikel worden, als men ze koopt met het doel om weder te verkoopen? Zal dan de bankier, die een kapitaal van één millioen acht à tienmaal 's maands in fondsen, maar telkens in andere van buitenlandsche markten aangevoerde fondsen omzet, ook 's maandelijks één per mille betalen van acht a tien millioen kapitaal? Op die wijze zou hij waarlijk niet naar zijn inkomen betalen, en - wat erger is - op die wijze zou de geheele arbitrage - slechts productief als ze op zeer groote schaal gedreven wordt - eene bijna volstrekte onmogelijkheid zijn. Zegt men dat dit alles geenszins in de bedoeling ligt, dat er in het aangewezen geval geen sprake zijn kan van toepassing der rente-belasting omdat men te doen heeft niet met geldbelegging maar met een gewonen handel, welke als elke andere slechts belasting betaalt van het inkomen daaruit verkregen, dan ontstaat er een ander even onoverkomelijk bezwaar, te weten dit, dat men effecten met- en effecten zonder belasting-kwitantie in circulatie brengt. Hoe die te onderscheiden? Ik begrijp het niet.

Ruimte ontbreekt mij om bij de verdere bijzonderheden van deze rente-belasting stil te staan, hoeveel stof tot kritiek zij hier en daar ook moge opleveren. Alleen dit zij nog vermeld, dat door de uitbreiding van deze belasting op het inkomen, overeenkomstig de plannen van Mr. van Houten, het middel van patent vijf millioen meer zal moeten opbrengen dan thans, en dat deze meerdere opbrengst zal strekken: vooreerst om de inkomsten van de posterijen grootendeels te vervangen en ten andere om afschaffing voor de accijnzen op zeep en zout mogelijk te maken. De schrijver wil met die afschaffing zelfs nog verder gaan en haar ook toepassen op de bieren en wijnen: op de bieren o.a. ook, omdat die accijns zoo weinig oplevert; op de wijnen, omdat de belasting, welke op dit artikel drukt, op een verkeerden grondslag steunt. Immers van alle soorten van wijn, hoe verschillend ook van kwaliteit, wordt een zelfde recht geheven. De 6½ ton van den bieraccijns zouden dan gevoegd worden bij het gedistilleerd, de ƒ 1,700,000 van de wijnen bij het personeel. Of ook deze hervorming wel eene verbetering zijn zoude? Ik twijfel er aan. Hoe wenschelijk het ook moge

wezen om den bier-accijns in te trekken, zoo zal men zich toch wel tweemaal willen bedenken, alvorens tot eene nieuwe verhooging van het recht op gedistilleerd over te gaan. En wat den wijn betreft, het is dunkt mij minder kwaad, dat de bruikers van ordinaire soorten - de groote massa dan toch - wat meer opbrengen dan de consumenten van fijnere merken, dan dat de belasting op de schouders worde gelegd van het geheele publiek; een publiek, welks overgroote meerderheid in het geheel geen wijn gebruikt. De maatregel zou overigens waarlijk niet strekken ten voordeele van de lagere klassen, want de ongeveer twee en een half millioen, waarom het hier te doen is, worden nu bijna uitsluitend door de weelde gedragen, terwijl zij dan voor een deel ook ten laste van de behoeftigen zouden komen.

Het wordt meer dan tijd, dat er een einde kome aan deze uitvoerige aankondiging. Toch mag ten slotte eene enkele opmerking, op het ontworpen stelsel in zijn geheel betrekkelijk, hier niet ontbreken. Zoo als ik in den aanvang zeide: de Heer van Houten laat schier geen enkele belasting ongemoeid, zoo als het best kan blijken, wanneer men naast de raming van de middelen voor 1870, de raming stelt, welke voortvloeit uit de plannen, in ‘De toekomst onzer Finantiën’ ontwikkeld. Misschien dat ik bij die laatste ramingen mij aan enkele vergissingen schuldig maak, maar deze betreffen in elk geval sommen van ondergeschikt belang. Men houde hierbij in het oog, dat, zoo als ik boven zeide, afschaffing van het registratie-recht voor den Staat eene bezuiniging van ruim zeven ton zou opleveren, en dat dus die som in het plan van Mr. van Houten niet door nieuwe belastingen behoeft te worden gedekt.

	Raming voor 1870.	**Raming van Mr. van Houten.**
grondbelasting	ƒ 10,114,000.	ƒ 14,950,000.
personeel (Rijks aandeel)	ƒ 1,600,000.	ƒ 5,800,000.
patenten	ƒ 3,200,000.	ƒ 8,200,000.
accijnsen	ƒ 26,350,000.	ƒ 20,450,000.
Transporteeren	ƒ 44.264,000.	ƒ 49,400,000.

	pr. Transp	ƒ 44,264,000.		ƒ 49,400,000.
suiker	ƒ 4,000,000.		ƒ 4,000,000.	
gedistilleerd	ƒ 14,000,000.		ƒ 14,650,000.	
vleesch	ƒ 1,800,000.		ƒ 1,800,000.	
zout	ƒ 2,850,000.			
zeep	ƒ 1,350,000.			
wijn	ƒ 1,700,000.			
bier	ƒ 650,000.			
zegel, registratie en hypotheekrechten		ƒ 9,522,000.		ƒ 815,000.
successie		ƒ 4,416,000.		ƒ 4,820,000.
in- en uitgaande rechten		ƒ 4,491,000.		ƒ 4,721,000.
waarborg goud en zilver		ƒ 256,000.		ƒ 256,000.
posterijen		ƒ 1,000,000.		ƒ 200,000.
		ƒ 60,949,000.		ƒ 60,212,000.
Aandeel gemeenten in het personeel		ƒ 6,400,000.		ƒ 4,000,000.
Belasting op deuren en vensters		ƒ		ƒ 2,400,000.
Andere directe belastingen voor provinciën en gemeenten		ƒ 11,100,000.		ƒ 11,100,000.
		ƒ 78,449,000.		ƒ 77,712,000.

Aan de plannen van Mr. van Houten - de bovenstaande vergelijking bewijst het duidelijk - komt onbetwistbaar de eer toe, dat zij het rijksbelastingstelsel aanmerkelijk vereenvoudigen. Dergelijke vereenvoudiging is zeker eene deugd, zoo het maar vaststaat dat de weinige groote belastingen, die voor de vele kleine in de plaats komen, op rationeele grondslagen steunen. Het is toch stellig een voordeel van vele kleine belastingen, dat zij dik wijls tot eene zekere compensatie van gebreken leiden, daar hij die hier te veel betaalt, allicht elders te weinig bijdraagt. Bij een veel vereenvoudigd stelsel valt op soorgelijke compensatie niet te rekenen, en vandaar dat men aan de groote belastingen, welke overblijven, strenger eischen stellen moet. Kan de Heer van Houten met zijn plan die strenge eischen bevredigen? Ik twijfel er aan,

en behoef tot staving van die meening slechts te herinneren, dat twee van de grondzuilen, waarop het nieuwe stelsel zou moeten rusten - het patentrecht en het personeel - in elk geval zeer gebrekkig blijven. Het patent zal, zoo als ik trachtte aan te toonen, slechts in naam voor eene belasting op het inkomen kunnen doorgaan, maar het in werkelijkheid niet zijn; en wat het personeel betreft, ofschoon de huurwaarde stellig een zeer bruikbare maatstaf voor de verteringen mag heeten, zoo is ze in tallooze gevallen toch te gebrekkig, dan dat men daarop al te veel zou kunnen steunen. In de toekomst nu zou het overwicht van deze belasting verbazend groot worden. Immers, als men samenvoegt wat het Rijk en de gemeenten beiden aan dit middel zouden moeten ontleenen en daarbij in het oog houdt, dat de eigen plaatselijke directe belastingen voor een goed deel niets anders zijn dan vermomde opcenten op het personeel, dan kan veilig worden aangenomen, dat in het vervolg minstens 18 à 20 millioen belastingen enkel op de huurwaarde zoude moeten rusten. In elk bijzonder geval nu, waarin die maatstaf van de verteringen valsch mocht blijken, zoude voor het vervolg de druk van deze belasting verbazend groot zijn.

Maar ik heb nog eene andere hoofdbedenking, in verband met bovenstaande vergelijking, namelijk de gewijzigde verhouding tusschen directe en indirecte belastingen. De Staat heft nu slechts 32 pct. van de geheele som direct en 68 pct. indirect, terwijl Mr. van Houten 58 pct. direct en slechts 42 pct. indirect wil hebben opgebracht. De rechtstreeksche belastingen komen dus sterk op den voorgrond, en dit is inderdaad nog veel meer het geval dan oppervlakkig blijkt, omdat tegenwoordig alle provinciale en gemeentelijke lasten ook direct geheven worden. Voegt men deze bij de rijksmiddelen, dan blijkt het ten slotte, dat de geheele som van 78 millioen belastingen nu voor 47 pct. direct en voor 53 pct. indirect betaald wordt, terwijl Mr. van Houten aan de rechtstreeksche heffingen 67 pct. van het geheel, aan de niet rechtstreeksche 33 pct. wil ontleenen.

Ik acht die verhouding bedenkelijk. Zoo lang de belastingen hier te lande niet aanmerkelijk kunnen worden verminderd, zou ik meenen dat weinig meer dan de helft der geheele som rechtstreeks van de burgers kan worden geheven, tenzij de algemeene rijkdom belangrijk grooter mocht worden. Mr. van Houten ver-

klaarde dezer dagen vrij positief in de Tweede Kamer, dat ons nationaal inkomen 400 millioen beloopt. Ware die raming juist - ik voor mij acht ze veel te laag - dan zoude daaruit volgen, dat men hier te lande weinig minder dan een vijfde van het geheele inkomen in den vorm van belastingen aan rijk, provincie en gemeenten moet afstaan. Dit nu is slechts mogelijk wanneer men op ruime schaal van indirecte belastingen gebruik maakt. Onze schrijver zegt ergens - en ik ben het geheel met hem eens - dat het beste argument voor accijnzen, het eenige misschien, gelegen is in de omstandigheid, dat zoo velen uit de lagere volksklassen, die geheel buiten staat zijn directe belastingen te betalen, zeer wel indirect ettelijke gulden aan de schatkist kunnen opbrengen. Welnu, is dit waar, dan zal het ook wel waar wezen, dat zeer velen uit den kleinen burgerstand, die nu niet dan met de grootste inspanning hun aanslagbillet van ƒ 18 à ƒ 20 kwijten, geheel buiten staat zullen zijn aan dien plicht te voldoen, wanneer het cijfer op dat billet uitgetrokken, tot ƒ 30 à ƒ 40 klimmen mocht. Andere landen gaan dan ook zoo ver niet als men nu hier zou willen gaan. Immers in Groot-Brittannië heft het rijk op directe wijze slechts 18, in Frankrijk 31, in België 30 pet. van de geheele som der rijksbelastingen. Mocht men dus hier te lande willen komen tot eene verdere afschaffing van indirecte belastingen en accijnzen, dan houd ik mij in elk geval overtuigd, dat althans een groot deel van het deficit, zoodoende ontstaan, door nieuwe accijnzen, die op tabak bijv., zal moeten worden aangevuld.

Dus sprekende, denk ik natuurlijk slechts aan het naaste verschiet; want het kan zeer wel zijn, dat in eene meer verwijderde toekomst, onder andere maar in elk geval nu nog onbekende omstandigheden, een eenvoudiger stelsel zal kunnen worden toegepast dan nu nog mogelijk is. Vooral in belastingzaken doet men wel den tijd niet al te veel vooruit te loopen. De belangen van het tegenwoordige goed te behartigen, is waarlijk al moeilijk genoeg; blijven wij dus daarbij, en laten wij de vraag wat best zou passen in eene meer verwijderde toekomst, ter beslissing over aan hen, die nu nog in hunne kinderkamers, op den dag van heden zeker van vrij wat liefelijker dingen dan van belastingen droomen.

Leiden, 5 December 1869.
J.T. BUIJS.

Dr. W.J.A. Jonckbloet. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. 1e *Dl. Groningen, J.B. Wolters*. 1868.

In nog minder dan 31 bladzijden werd anno 1821 de geschiedenis van onze Middelnederlandsche Letterkunde afgehandeld door den heer Van Kampen; meer dan tienmaal zooveel ruimte wordt er aan gewijd door den heer Jonckbloet in bovenstaand werk. En reeds een kleine twintig jaar geleden was zijne beroemde *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst* verschenen, meer dan 1500 bladzijden groot.

Deze cijfers zijn welsprekende getuigen van de proportiën der beweging, die in de laatste jaren hier te lande op letterkundig gebied is waargenomen. Indien de uitdrukking ‘diepingrijpende hervorming’ niet minstens even banaal was geworden, als Dickens zegt, dat die van ‘let me not anticipate’ het is in Engelsche romans, zou ik lust hebben ze hier ter plaatse te bezigen. Ja, wel waren geleerden als Huydecoper, Van Wyn, Clignett en ettelijke andere van dien stempel - om geen buitenlanders te noemen - bekend met het bestaan van iets beters dan middeleeuwsche didatiek op onzen bodem, maar toch..... de heer Lulofs schreef nog in 1847, ‘dat vóór Maerlant het veld onzer letterkunde braak lag,’ dat althans ‘van eene schriftelijke letterkunde vóór Maerlant zoo goed schier als niets bekend’ was. Tot in het vijfde tiental dezer eeuw, hoeveel er overigens door Mone en Hoffmann en Willems was gearbeid, heerschte vrij algemeen de overtuiging, dat in den volsten zin des woords Maerlant was het hoofd van alle Dietsche poëten, de vader van alle Dietsche dichters algader, zooals Boendale zegt. En tegenwoordig? Is zulk eene bewering eene onmogelijkheid geworden. ‘Opinionum commenta delet dies’, dus luidde het motto van Lulofs' Verhandeling: dat is alzoo geschied. De heer Jonckbloet kan zeggen: ‘Quorum pars magna fui’; dat hij de baanbreker en wegbereider voor de geschiedenis van onze Mnl. litteratuur is geweest, zal niemand, die geen vreemdeling is op dat gebied, mij betwisten. Niet blootelijk in de gehoorzaal der Leidsche Hoogeschool zou hij de stelling van zijn *Specimen* verdedigen: ‘Non audiendus est Huydecoperus de antiquis nostris poetis dicens: “van welken, buiten Jan van Heelu,

het genoeg is eenige Fragmenta te bewaren" (Ad Stokium, Tom. 2, pag. 186)': hij zou door daden toonen, dat het hem ernst was met die uitspraak; de catalogus zijner uitgaven kan daarvan ten bewijze strekken. En hij zou - zoo noodig - zijn goed recht handhaven met hand en tand. In de jongste *Geschiedenis* gaat wel is waar alles rustig en vreedzaam zijn gang, en is er geen kwestie van sabelslagen en donderend moordgeschut, van bommen en granaten, maar de tijden zijn veranderd: heftig, te heftig wellicht, woedde voor eenige jaren de kamp tusschen de voorstanders van de oude en de nieuwe richting, van welke laatste de heer Jonckbloet de voorvechter was.

Het volk van Nederland pleegt in den regel meer notitie te nemen van spiegelgevechten over allerlei onpractische geloofsaangelegenheden, behoorende tot den kerkwaan van den dag, dan van strijdvragen, die niet tot het alleenzaligmakend geloof behooren: daaraan is het toe te schrijven, dat zoo velen dien kamp niet eens van hooren zeggen kennen. De heer Lulofs had daar een voorgevoel van, toen hij schreef, dat het publiek, omdat het een onderwerp gold, waarbij de godgeleerdheid van onzen tijd niet in het spel kwam, er zeer vermoedelijk weinig belang in zou stellen. Dan, hoe weinig percent der bevolking getuige was van het tweegevecht tusschen de heeren Lulofs en Jonckbloet, den eersten gewapend met *Handboek* en *Verhandeling*, den laatsten met zijne bekende *Gidscritiek*, is van luttel of geen aanbelang: zooveel is zeker, dat er is gestreden als op leven en dood, en de sage in Groningerland daaraan vastknoopt het verhaal aangaande een der nagelen aan de doodkist des heeren Lulofs. Wat de historische kern dier sage zij - misschien is zij niet te vinden, 'eben weil sie Sage ist' - laat ik daar, maar dat het bar is toegegaan, zouden de liefelijkheden, waarop men elkaâr onthaalde, in overvloed kunnen toonen. De terminologie der partijen: *dilettanten* b.v. en *virtuoozen, Partij van behoud* en *Partij van beweging;* de caracteristiek der eene als samengesteld uit 'doel-, stelsel- en overtuigingloоze, schrale, onvruchtbare' liefhebbers, der andere als bestaande uit 'meesters, blaas- en strijkhelden, die hoe harder ze hunne speeltuigen aantasten, des te min zuiver dikwerf spelen': een en ander doet ons een blik slaan in het gemoed der kampioenen en openbaart, dat zoowel de pen des eenen als die des anderen in gal was gedoopt. De polemiek liep over de vraag: 'van wanneer dagteekent het begin der Mnl. let-

terkunde?' 'Ten overvloede is door mij bewezen - schreef de heer Lulofs - dat men op zijn hoogst niet dan gissenderwijze van eene Nederlandsche, ik laat staan van eene reeds bloeiende Nederlandsche Letterkunde, vóór de dertiende, en wel eerst regt vóór de tweede helft der dertiende eeuw, spreken kan'; zijn tegenstander verdedigde het gevoelen, dat 'onze Letterkunde niet aanvangt met de helft der dertiende eeuw', maar dat het is 'van dien tijd, dat haar *verval* dagteekent.' En welke waarheid, want in meer bijzonderheden durf ik niet te treden, is uit de botsing der meeningen zegevierend te voorschijn getreden? Ik schrijf ter beantwoording dier vraag ééne bladzijde af uit de bovenstaande *Geschiedenis:* 'Toen men nog weinig wist van middeleeuwsche letteren in het algemeen, of van onze oudste letterkunde in het bijzonder, stelde men het ontluiken dezer laatste zeer zeker te laat. Het was bekend, dat Jakob van Maerlant in 1270 een *Rijmbijbel* had in het licht gegeven: een zijner scholieren had hem ergens den vader der dietsche dichteren' genoemd; men vatte die uitspraak al te letterlijk op, en stelde, dat met Vader Maerlant, en wel in 1270, de middelnederlandsche letterkunde aanving.

'Dit was verkeerd: vooreerst omdat nergens eene letterkunde met didaktiek begint; maar ten anderen ook, omdat Maerlant zelf eene geheele reeks van riddergedichten noemt, tegen wier richting hij te velde trekt. De gewaande vader had dus blijkbaar voorvaderen. Toen men met de middeleeuwsche letteren wat meer vertrouwd raakte, kreeg men er sympathie voor, en die deed tot een ander uiterste overslaan. Men wilde haar nu zoo vroeg mogelijk doen ontstaan, en beweerde, dat men minstens eene geheele eeuw hooger moest opklimmen. Men wees een gedicht aan, dat omstreeks 1170 zou zijn in het licht verschenen. Dat gedicht was de *Reinaert;* en daar dit kunstgewrocht in vloeyende verzen en in uitnemend ontwikkelde taalvormen was geschreven, kon het onmogelijk een eersteling zijn. Het begin onzer letterkunde moest dus nog wel hooger, minstens tot de tweede helft der twaalfde eeuw, opklimmen. Intusschen bleek weder bij dieper studie, dat de *Reinaert* onmogelijk van het jaar 1170 kon zijn, dat hij hoogstens uit het eerste, en waarschijnlijk zelfs eerst uit het tweede kwart van de dertiende eeuw kon dagteekenen. De redeneering op de oudheid van dat gedicht gebouwd, verviel dus. Reeds was men aan het twijfelen

geraakt, ofschoon nog niet tot volmaakte zekerheid gekomen, toen de hoogleeraar Bormans te Luik een nieuw bewijs voor de hooge oudheid der middelnederlandsche letterkunde meende gevonden te hebben in de *Legende van St. Servatius* door zekeren Hendrik van Veldeke berijmd. Die Hendrik was geen ander dan de vader der middelhoogduitsche ridderlijke dichtkunst. En daarmede was dan niet slechts de oudheid onzer eigen letterkunde vastgesteld, maar tevens bewezen, dat *onze* dichters den stoot aan Duitschland gegeven hadden. Bij nader inzien zal men intusschen moeten erkennen, dat de dichter van de *Eneïde* en de berijmer van de legende onmogelijk dezelfde persoon kan zijn.'

Op alleszins afdoende argumenten, geput uit de *taal* der *Legende* in tegenstelling van die der *Eneïde;* uit het onderscheid in *stijl* van beide gedichten; uit het verschil in *de namen der vervaardigers;* uit de geheele gesteldheid eindelijk van het Mnl. stuk zelf, wordt door den heer Jonckbloet bewezen - een betoog, waarvan ook de heer Alberdingk Thijm de juistheid erkent -, dat de *Legende* eerst nà 1250 kan zijn gedicht en alzoo als pleidooi voor de hooge oudheid onzer Mnl. letterkunde niet in aanmerking mag komen. Nog een paar andere bijzonderheden, o. a, het *libri Theutonice scripti* van 1202, het ongeveer eene eeuw oudere *Tesi samamunga was edele unde scona* (1130) worden ter sprake gebracht en het eindresultaat zijner beschouwingen komt hierop neêr, 'dat geen der bekende middelnederlandsche stukken tot de helft, zij het ook tot de tweede helft, van de twaalfde eeuw opklimt.'

Jammer, dat het den heer Lulofs niet heeft mogen gebeuren dezen volzin te lezen, en alzoo getuige te zijn van eene toenadering, die tot verzoening had kunnen leiden. Mij althans hebben de woorden diep getroffen, waarmede hij zijn strijdschrift tegen den heer Jonckbloet besluit: 'Zoo ergens, dan geldt ook hier het zeggen, van welks waarheid men in zijn vroegeren leeftijd zelden doordrongen is, maar op verder gevorderde jaren meer en meer overtuigd wordt: *medio tutissimus ibis*.' Want, het ietwat porseleinkastachtige van deze leuze daargelaten, vraag ik: wie is die *men* geweest, waarvan de heer Jonckbloet op de daareven aangehaalde bladzijde getuigt, dat hij eerst op 1170 als aanvangspunt heeft gewezen, doch na dieper studie hoogstens tot het eerste vierendeel der dertiende eeuw, liefst tot het tweede kwart zou afdalen? De bescheidenheid verbood hem,

maar voor mij bestaat die consideratie niet, den naam te noemen: het is immers niemand anders dan de heer Jonckbloet zelf. Door - gelijk hij bij het begin zijner letterkundige loopbaan verklaarde zich voor te nemen - door den breeden weg der historie te blijven bewandelen, zonder op bijwegen af te dwalen; door zoo noodig te worstelen om hulde te doen aan de waarheid; door een gang van onderzoek, waarvan elk die hem volgt het belangrijke en het aangename gereedelijk zal erkennen; door studiën o.a. als de keurige *Inleiding* tot *Vanden Vos Reinaerde* en de doorwrochte *Etude sur le roman de Renart:* in één woord door veelomvattende wetenschap en nauwkeurige critiek is hij, die de schepper was geweest van onze Mnl. letterkundige geschiedenis, het middelpunt van de litterarische beweging gebleven tot op den huidigen dag toe. Het allereerste, aaneengeschakelde en getrouwe verhaal van hetgeen in onze gewesten vóór de Renaissance op letterkundig gebied is voorgevallen, is van zijne hand. Verschenen in 1851 en volgende jaren, zal de *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*, er moge dan al tegenwoordig een en ander als verouderd in aan te merken zijn, een standard-work blijven. Want wat dat verouderde betreft, Theodor Benfey zegt in zijn onlangs verschenen *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland*, van de feilen die Grimm's *Geschichte der deutschen Sprache* aankleven: ‘doch es ist selten *gewinnlos* einen solchen Forscher auch auf seinen Irrfahrten zu begleiten’, - datzelfde geldt in volle mate van de bedoelde partijen in Jonckbloet's werk. Bovendien, een van hen, die aan den heer Jonckbloet op het overtuigendst zijne feilen heeft getoond, is alweder de heer Jonckbloet zelf. Gaarne onderschrijf ik hetgeen hij in zijn jongsten arbeid zegt, dat de vergelijking van dit en het vroegere werk van groot nut kan zijn voor den beoefenaar der wetenschap.

Dit weinige tot adstructie van het ‘Quorum pars magna fui.’

En wat is het aangekondigde geschrift voor een boek? Mij dunkt, wij hadden recht een voortreffelijk werk te verwachten, zoo wij althans niet ten eenenmale verstokt zijn op het stuk van determinisme. Welnu, wij herkennen alras den meester; weinig bladzijden lezens zijn daartoe zelfs voldoende. Den meester namelijk van den *inhoud*, want van den *vorm* zou ik hetzelfde niet onvoorwaar-

delijk durven verzekeren. Meester van de taal is hier de schrijver m.i. niet, ten minste hij geeft er niet overal de bewijzen van. Daar zijn van die kleine vlekjes - doch, vele kleintjes maken licht een groot -, die het werk ontsieren. Of het nonchalance is, of wat het anders is, begeer ik niet te onderzoeken; evenmin lust het mij, die feil breed uit te meten en zoodoende met voorbedachten rade vervelend te worden. *Vervelend*, zeg ik, want kleingeestig zou het niet wezen. Wat men er ook van gelieve te zeggen: ik kan het geen niaiserie noemen, als wat, - om één voorbeeld te geven uit vele -, wat de eeuw der *Olto*'s behoort te heeten door den heer Jonckbloet op Germaansche leest verschoeid wordt tot de eeuw der *Ottonen* (*Zeit der Ottonen* heeft Gervinus). Thierry, een man van groot gezag in dezen, een stilist van den eersten rang, betuigt aan den *vorm* 'l'attention la plus scrupuleuse' te hebben gewijd, 'car à mon avis - voegt hij er bij - toute composition historique est un travail d'art autant que d'érudition: le soin de la forme et du style n'est pas moins nécessaire que la recherche et la critique des faits.' Ik behoef nauwelijks op te merken, dat de *Geschiedenis* juist door diezelfde zoogenaamde kleinigheden dat afgeronde, dat geacheveerde, ik denk onwillekeurig aan het 'omnibus numeris absolutum' der Romeinen, bepaald mist. En wat men den penny-a-liner gaarne vergeeft, scheldt men den auteur van naam noode kwijt. Het is zoo, gemakkelijk is het niet aan *alle* vereischten te voldoen, ook van den vorm, maar

> Maer die *zwaerste* conste, sekerlike,
> Die men weet in aertrike,
> Die *subtijlste* ende meest gheëert met,
> Dats die lettre, dat ghijt wet,

zeide reeds de dichter der *Leeken Spieghel*. Ook dat Corinthe te bereiken, is niet voor een iegelijk weggelegd.

Aangaande den *inhoud* merkte ik reeds op, dat het werk in menig opzicht een meesterstuk is. Mij is geene historia litteraria bekend, waarin onze Mnl. letterkunde in oorsprong en ontwikkeling, in haar geheelen omvang, zoo uitnemend wordt voorgesteld als in die van den heer Jonckbloet. Menige slag, dien hij slaat, is een coup de maître; de meeste van zijne grepen zijn geniale grepen. Niet alleen is hij zeker van zijne zaak als die, wel verre van zich met wetenschap uit

de tweede hand te vergenoegen, steeds put uit de *bronnen* zelven, en kent hij tot in de geringste bijzonderheden de verschijnselen van zijn gebied, daar hij van genoegzaam *elke* pennevrucht der middeleeuwen kennis heeft genomen; en weet hij te verhalen van de *herkomst* der meeste producten door zijne studie van de buitenlandsche origineelen, - maar ook treft hij door de juistheid van zijnen critischen blik en de fijnheid van zijn aesthetischen tact. Bovendien is hij in den regel getrouw gebleven aan zijn programma en heeft geleverd ‘een tafreel onzer letterkunde, waarin de litteraire ontwikkeling van het Nederlandsche volk in haar samenhang en beteekenis aanschouwelijk wordt voorgesteld’, ‘een beredeneerd en daarom niet al te beknopt verhaal van de verschijnselen op letterkundig gebied, die het Nederlandsche volkskarakter in het licht stellen.’ Men gevoelt, dat de verschillende soorten van dicht en ondicht, die op vaderlandschen grond hebben gebloeid, immers voor zoo ver ze behooren tot de zoogenaamd ‘Fraaie Letteren’, worden beschreven en gecaracteriseerd aan den eenen kant als zoodanig, aan den anderen als uitingen van den volksgeest en teekenen van de verschillende tijden zijner ontwikkeling: dat wij hier eene *pragmatische* geschiedenis van onze letterkunde voor ons hebben. Tot bijzonderheden af te dalen ten einde een en ander met den vinger aan te wijzen, gedoogt mijn bestek niet; daarom bepaal ik mij tot de hoofdzaken; en al geef ik den heer Jonckbloet in velen gaarne een blanco crediet, ik wil niet als referent met eene inhoudsopgave volstaan, maar over een paar punten met hem in discussie treden.

In de *Inleiding* geeft de schrijver zijne verdeeling op, behandelt de kwestie van het al of niet bestaan van een Oudnederlandschen voortijd en knoopt daaraan een enkel woord vast over de wording van onze taal. Tegen zijne verdeeling: I. De Middeleeuwen, van 1200 tot 1450; II. De Rederijkers, van 1450 tot 1600; III. De Republiek der Vereenigde Nederlanden, van 1600 tot 1700; IV. De Dichtlievende Genootschappen, van 1700 tot 1800; V. De Nieuwere Tijd, van 1800 tot op onze dagen: heb ik maar één bezwaar, namelijk, dat ze op dubbelen grondslag rust en daardoor uit heterogene bestanddeelen is samengesteld: het III^{de} Tijdvak is niet litterarisch gekenmerkt, maar behoort in eene politieke geschiedenis te huis.

Ook twijfel ik of Grimm's wet der *Lautverschiebung*, zooals ze

door den schrijver wordt voorgedragen, door een oningewijde kan worden gevat; ik althans heb de ondervinding opgedaan, dat elke poging om haar duidelijk te maken noodwendig faalt, indien niet nadrukkelijk wordt aangewezen voor *welke* soort van woorden, behoorende tot de zes takken van den Indogermaanschen stam, ze geldig is; dat ze namelijk alleen die beheerscht, welke het fonds der Indogermaansche *Ursprache* moeten hebben uitgemaakt: eene dergelijke aanwijzing nu wordt, als ik me niet bedrieg, bepaald gemist.

In het *Eerste Hoofdstuk* van het *Eerste Boek* wordt gehandeld over de Oudduitsche Volkspoëzie, die, als zijnde gemeen goed van alle leden des Germaanschen volksstams, wij pro rata parte ook ons zelven mogen toeeigenen, en waarvan de kennis tot recht verstand van vele verschijnselen der Mnl. letterkunde eene noodzakelijke voorwaarde is. Op aanschouwelijkheid van voorstelling, waarvan de auteur het geheim bezit, valt hier al dadelijk te roemen: den toestand van de oudste volksdichten der Germanen; de samensmelting van op stamsagen gegronde nationale liederen tot epische gewrochten; den invloed van Kristendom en Classicisme op het heidensche en inheemsche: den geheelen gang der letterkunde zien wij als in een spiegel voor ons. Ik vestig meer bijzonder de aandacht op die § §, waar de volksfantasie, de vruchtbare moeder van sagen en legenden, in ontstaan en werking wordt ontvouwd en op de overzettingen van oude stukken, - b.v. van het *Lodewijkslied:* ‘Einan kuning weiz ih’, enz., enz., - waarover een antiek waas ligt gespreid, dat ze zeer aantrekkelijk maakt. De overgang van alliteratie tot eindrijm (bl. 44) en de origine van het laatste hadden breedvoeriger kunnen zijn toegelicht, in den trant van Wackernagel b.v., vooral in een boek als dit, waar te recht van den vorm der gedichten, van metriek etc., veel werk is gemaakt.

‘Dat de Nederlanden in den beginne in de letterkundige beweging van Duitschland deelden, is niet meer dan natuurlijk. Van lieverlede wordt dit, ten gevolge van niet minder natuurlijke oorzaken, anders: het letterkundig verkeer met Duitschland houdt nagenoeg geheel op’: met die woorden besluit de schrijver het verhaal van het vóór-mnl. tijdvak en gaat over tot onze Dietsche litteratuur. De drie volgende *Hoofdstukken* bevatten eene beschouwing van onze romantische poëzie. Uit het oogpunt van oorspronkelijkheid - in het *Eerste Hoofdstuk* is Gervinus' *Geschichte der deutschen*

Dichtung vrij gevolgd - staan deze hooger, veel hooger dan het vorige. En is het een onbetwistbaar feit, dat onze Mnl. romantische poëzie de weêrklank is van Fransche *Chansons de geste* en Fransche *Contes d' Aventures*, zoodat ze alleen aanspraak heeft op den naam van nationaal in dezen zin, dat - gelijk Gaston Paris zegt in zijne *Hisloire poétique de Charlemagne* - 'l'épopée française était née avec la civilisation nouvelle; elle en reproduisait l'esprit, elle en relevait l'idéal, et cette civilisation était celle de *l' Europe toute entière*': de titel van deze afdeeling: *Ontwikkeling der epische dichtkunst in Frankrijk*, zal dadelijk onze belangstelling gaande maken. De lezing zal haar gaande houden: omne tulit punctum..... enz., enz. Hoe het komt, dat de stemmen uit den grijzen Germaanschen voortijd allengs versterven, en in Karel- en Arturgedicht 'soudain la terre entend des voix nouvelles', wordt in het helderst licht gesteld. Van haar uitgangspunt, de cantilena, af kunnen wij de Karelsage nagaan tot aan haar zenith, den Karelroman, toe; over kwesties als *wie* de voertuigen waren der toenmalige letterkunde, *waar* en *wanneer* ongeveer de epische verhalen ontstonden, vinden wij voldoende uitsluitsel; uit het litterarisch leven en de litterarische beweging der middeleeuwen worden samenstel en karakter der stukken verklaard en de geschriften beoordeeld, zoowel d'après leur date als onafhankelijk daarvan. Bij de overweging van die beschouwingen is bij mij de vraag gerezen, of de heer Jonckbloet, als hij verzekert, dat de gedichten van den Karel-cyclus de aandacht boeiden 'van arm en rijk, van edelman en dorper' (bl. 66), ja zelfs 'van den gemeenen man' (bl. 69), zich geene illusie maakt van hunne populariteit ook in Frankrijk zelf. 'C'est un phénomène curieux à se représenter - zegt Littré, *Histoire de la langue française*, I, bl. 276 vlg. - que cet élan rapide et actif vers une poésie nouvelle, suivi d'une chute profonde; élan qui, dans les onzième et douzième siècle, emplit *les cours féodales* de mille poëmes; chute qui, un peu plus tard, en laissa les auteurs sans mémoire et sans bruit': of ze zich wel tot veel wijder kring hebben verbreid dan den hoofschen, zou ik betwijfelen. Daargelaten dat het volk m.i. toen evenmin als thans smaak heeft kunnen vinden in die ellenlange poëmen: had het tijd en gelegenheid voor dergelijke uitspanning? Moesten den volke, evenals den adellijken heeren, door *trouvères* en *jongleurs* de lange winteravonden ook worden doorgeholpen? Was ook in de woning

van den eenvoudigen poorter of dorper de komst van den zanger eene ware uitkomst? En zoo ja, is het aannemelijk, dat de gemeene man behagen schiep in tooneelen, waarin de grands seigneurs de hoofdrollen - neen alle rollen schier - vervullen en het volk, gelijk de soldaten in de Ilias, in de allesbehalve benijdenswaardige positie verkeert van corpus vile, waarop de 'hoghe baroenen' hun kunsten vertoonen? Daar ademt uit de meeste van die producten een geest van - sit venia verbo - 'voornaamheid', van aristocratisch exclusivisme, zoodat de burgerluî doodeenvoudig worden genegeerd.

> Oyez, Signor, tout li amant,
> Cil qui d'amors se vont penant,
> Li chevalier et les puceles,
> Li damoisel les demoiseles:

ziedaar het publiek, dat de dichter van den *Floire* voor zich had; zal het zóó niet in den regel zijn geweest? Evenmin als eene adellijke jonkvrouw ooit is gesticht geweest door eene *goede boerde*, verbeeld ik me, dat de derde stand zich heeft vermeid in het aanhooren of lezen van dergelijke gedichten: de klove tusschen de beide standen was te diep en te breed. En is ook niet uit den val van de 'garde d'honneur de la féodalité', gelijk Villemain 'la chevalerie' noemt, de ondergang der romantische poëzie in Frankrijk te verklaren? Voorts wekt het bevreemding, dat het nationaal tooneel in Frankrijk - zooals Paris verzekert - 'n'a rien emprunté à *la matière de France*.' Uitzondering maken wellicht de alleroudste stukken; die stukken, waarin de nagalm nog wordt gehoord der oude cantilena, b.v. het *Roelantslied*, maar naarmate 'l'inspiration populaire s'est déjà retirée de l'epopée et est l'oeuvre d'une fantaisie poétique non le produit d'une tradition nationale', geloof ik dat de populariteit der gedichten zal zijn afgenomen. En meer bepaald de stukken, die - zooals Ludlow het uitdrukt - 'are entirely embued with the colouring of the later Arturian-cycle', moeten zijn beperkt gebleven tot den betrekkelijk kleinen kring, waarvoor ze bestemd waren, 'la société élégante des châteaux.'

Naast de Karelsage is die van Artur eene mild vloeiende bron van romantische gedichten. Wat haar aangaat, moet ik opmerken, dat de heer Jonckbloet haren loop niet zoo microscopisch nauwkeu-

rig heeft beschreven als dien der andere. Dat de lezer, die niet op de hoogte is, aan het medegedeelde genoeg heeft tot recht verstand van Artur's verdichte geschiedenis, geloof ik niet. En juist omdat haar zooveel duisters en geheimzinnigs aankleeft, vooral nadat in het midden der XII^{de} eeuw de Graalsage zich met haar vereenigt, had eene uitvoeriger behandeling goeden dienst gedaan. Ik kom er rond voor uit, dat, indien San Marte's *Arthur-Sage* en *Beiträge* en bovenal zijn *Wolfram* mij geen licht hadden ontstoken, de Artur-Graal-sage mij zeer raadselachtig ware gebleven. Wel lees ik b.v. dat de Graal ‘eene christelijke duiding’ (?) ontving, maar van welke idee dan die schotel als de belichaming gold, welke schatten hij geacht werd te vertegenwoordigen, waarom aan zijn bezit - evenals aan de antieke palladia en aan de vaandels van later tijd - zooveel werd gehecht, en deswege zooveel strijds gestreden en zooveel leeds geleden: een en ander had meer in bijzonderheden kunnen zijn aangetoond en, vooral door eene vergelijking van de Fransche en Duitsche opvatting der sage, grootelijks verduidelijkt, en..... door wien beter dan door den schrijver der *Geschiedenis?* Menige bladzijde uit het *Hoofdstuk* over de Rederijkers wil ik hem schenken voor eene photographie van den Graalridder.

Ook over de geschiedkundige bijzonderheden der sage, met name over de kwestie in hoever de cantilenae van Wales, de Bardenliederen, op den naam van echt aanspraak hebben, had ik den heer Jonckbloet gaarne gehoord. Hij zegt wel, ‘daar (in Wales) bleven hunne barden den lof der helden zingen. De toon hunner liederen, waarvan er verscheiden voor ons bewaard zijn gebleven, was elegisch-lyrisch, waardoor de bezongen feiten in een nevel werden gehuld, die niet weinig bijdroeg om de vervorming der sage in de hand te werken’: maar moet er achter dat woordeke *verscheiden* niet een vraagteeken staan? De twijfel aan de authenticiteit dier bardenliederen is bij mij niet weinig versterkt door de lectuur van *Four ancient books of Wales* in de *Westminster Review* van April 1.1.; wat daar wordt aangevoerd strekt om ze, enkele wellicht uitgezonderd, voor ‘modern forgery’ te verklaren.

Het spreekt vanzelf, dat evenmin als de Karelromans, waarvan ons Mnl. vertalingen of fragmenten zijn overgebleven, de Mnl. Arturromans hier stuk voor stuk kunnen worden besproken; het zou te ver voeren. Om slechts een paar punten aan te stippen, wijs

ik op de tijdsbepaling van de vervaardiging der vertalingen, een vraagstuk van zeer neteligen aard, dat evenwel door den schrijver met zijne buitengewone scherpzinnigheid geregeld zoodanig wordt opgelost, dat men niet weet wat eerder te bewonderen, het verrassende of het klemmende van zijne bewijsvoering. En over het algemeen, zij het dan dat in enkele opzichten het oordeel over een of ander werk niet naar onzen smaak moge wezen, zal men van zijne goed gemotiveerde vonnissen niet appelleeren, want zij zijn modellen van aesthetische critiek. Als type noem ik de beoordeeling van den *Walewein* naast die van den *Reinaert*. Gervinus zegt ergens, dat verschillende middeleeuwsche voortbrengselen wel eens te hoog worden aangeslagen, en waarschuwt tegen overdrijving door te herinneren, dat hetgeen uit een taalkundig oogpunt van onschatbare waarde is, als letterkundig voortbrengsel niet altijd voor all times, dikwerf slechts for an age zal wezen: aan den anderen kant is het niet te loochenen, dat er ook vóor de Renaissance goud van zeer zuiver gehalte is geproduceerd, en de lezing van gedichten als de *Ferguut* en de *Carel* oogenblikken van wezenlijk genot opleveren. Dat het voorts onzin is te beweren: ‘les beautés de la poésie ne s'enseignent pas, elles se sentent’, zal geen enkele lezer van deze *Geschiedenis* betwijfelen; de verzekering, dat zoo iets zich quasi ‘beter laat gevoelen dan beschrijven’, zooals men zegt, is inderdaad niets dan de dekmantel van onbeholpenheid of onkunde in zake aesthetiek.

Ook hier, even als in Frankrijk, is de romantische poëzie eene verschijning geweest, die weinig sporen heeft achtergelaten, en kon achterlaten, omdat de *vox humana* er te weinig in wordt gehoord en - dit geldt meer bijzonder ons land - omdat zij niet was naar het hart van het Nederlandsche volk. ‘Met de ridderwereld moest natuurlijk ook de letterkunde, die er de uitdrukking van was, verkwijnen: zij wordt vervangen door burgerlijke geschriften, die een wetenschappelijken geest ademen.’ Het is de burgerlijke didactiek, de letterkunde van opbouwing en stichting,

> Want hier vintmen al besonder
> *Waerheit* ende menech wonder,
> *Wijsheit* ende *scone leringhe*
> Ende *reine* dachcortinghe; -

de litteratuur, die niet vraagt wat schoon is en liefelijk klinkt, maar wat waar is en goed, wat oorbaar is voor dit, misschien voor meer dan dit, leven. Behoort daartoe de zoog. geestelijke poëzie voor een goed deel, althans die stukken, welke in de tweede helft der XIII^{de} eeuw zijn berijmeld, van de eigenlijk gezegde didactiek is die poësie toch kennelijk onderscheiden en vormt een genre op zich zelf, dat in de middeleeuwen overal en altijd tiert en in den smaak valt, omdat het zich kameleontisch met de kleuren van elke periode weet te sieren.

Op de vraag, of de didactische poëzie tot de 'Fraaie Letteren' behoort, is het antwoord gemakkelijk en moeilijk. 'Eigenlijk bevat de didaktische poëzie..... geen poëzie', beweert en m.i. met goeden grond, de heer Ten Brink. Maar toch..... 'zij ontleent aan de Dichtkunst hare vormen', voegt hij er bij, en is dit niet evenzeer waarheid? Daarbij komt, dat die dichtsoort nergens ter wereld beide meer vertegenwoordigers en meer aanbidders placht te hebben dan hier te laude; in de reputatie van onze *berijmde* preek, ons *berijmd* handboek, ons *berijmd* vertoog, onzen *berijmden* catechismus, alles zoo wetenschappelijk populair mogelijk, is dat openbaar. Geen genre is hier zoo nationaal geweest als dat; nooit heeft onze poëzie er in kunnen slagen zich van het overwicht van het *nuchter* verstand los te maken; tot op heden toe draagt zij dien kogel aan het been (bl. 315). En welke onderwerpen zijn hier al niet bezongen! Tot het ondichterlijkste toe, ja zelfs in hetgeen stinkende is vermeidt zich hier de ziekelijke verbeelding van onze geleerde rijmelaars en dichters! Als gij, door waarlijk geen idioot maar een groot dichter, wordt uitgenoodigd:

> Wien lust het, me in de vlucht van mijn bespiegelingen
> Te volgen?

past ook dan op uwe neuzen, want het is wel mogelijk, dat gij met een:

> Helaas! wat gruwbre reeks van onafzienbre kwalen
> Vertoont zich, als een damp, uit waterige dalen
> Opstijgende, om mij heen!

de oogen afwenden moet en de lucht niet kunt verdragen. Doch niet alle didactiek vervalt tot dergelijke geleerde buitensporigheden,

en het zoude schromelijk onrechtvaardig zijn alles over één kam te scheren. Meer bepaald met het oog op Maerlant en zijne volgelingen dient niet vergeten, dat ‘eerst bij meer volledige ontwikkeling zich ook vormelijk poëzie en prozaïsch betoog (wordt bedoeld *proza*) volkomen scheiden zou’.

Ik zal den schrijver in zijne beschouwingen over de raison d'être dier dichtsoort in de middeleeuwen niet volgen, evenmin stilstaan bij haren uitnemenden vertegenwoordiger, noch bij de reeks zijner onsterfelijke werken en bij den invloed dien hij zoo langdurig heeft geoefend. Gelukkig, dat zijne geschriften van hem getuigen, want van zijne biographie is het alsof wij hoe langer hoe minder met zekerheid beginnen te weten: het onverdroten onderzoek vaagt de eene hypothese voor, de andere na, hoe romantisch ze ook overigens zij, onmeedoogend weg. En nog zou ik ongaarne al de overblijvende conjecturen zonder reserve aannemen: zoo b.v. die van het Brielsche *Maerlant* als woonplaats van den dichter, nadat een *Maerlant* is ontdekt op korten afstand van Damme en Brugge (Serrure, *Maerlant*, bl. 6, noot, 2de uitgave), wellicht tevens zijne geboorteplaats; die van den finantieelen nood, waarin hij in zijne jonge jaren verkeerde, iets dat uit de bekende plaats van *Der Naturen Bloeme*, zooals de heer Versnaeyen te recht opmerkt, niet kan, althans behoeft, te worden afgeleid; die van Maerlant's verliefdheid als reden van zijne verhuizing naar Damme: met een en ander zal het, vrees ik, gaan als met zijn uitstapje naar Italië, à propos van het woord *transalpinavit* in zijn grafschrift. Ook twijfel ik of met den ‘jongeling’, waarvan bl. 270, *noot*, sprake is, wel iemand anders dan Van Cats *kan* zijn bedoeld, en wil het er bij mij niet in, dat de *Wapene Martijn* tot Maerlant's eerste pennevruchten zou behooren: al de - of liever, de weinige - argumenten, die zulks schijnen te bewijzen, worden, dunkt mij, ontzenuwd door het gehalte van het stuk, waarin eene levenswijsheid, eene wereldbeschouwing is neêrgelegd, die mij doet denken aan iemand van rijper leeftijd en overvloediger ondervinding. ‘In dezen dyaloog zijn al de hoofdvragen van den dag op de meest voortreffelijke wijze behandeld’, zoo luidt het getuigenis des heeren Jonckbloet zelven over de *Wapene Martijn* (blz. 280).

Maerlant's Vlamingschap geloof ik met den schrijver, dat onbetwistbaar is, en het zoude me verwonderen als de heer Buddingh

(verg. het onlangs uitgekomen *Archief voor Nederl. Oudheden, Geschiedenis en Letterkunde*, 1e stuk) veel adhaesie aan zijn tegenpleidooi zag geschonken. Het was niet kwaad geweest, als over die zaak een enkel woordje ter adstructie ware geschreven, te meer omdat niet elk de *Inleidingen* en *Congreshandelingen* en *Tijdschriftartikels* en *Monographieën*, waarin de kwestie is besproken, tot zijne beschikking heeft.

Behoef ik uitdrukkelijk te verzekeren, dat de meening als ware deze jongste arbeid van den heer Jonckbloet eenvoudig eene reproductie van het voor een twintig jaar uitgegevene grootere werk ongegrond is? Men vergelijke slechts het eene met het andere in voce *Maerlant* om zich te overtuigen van de waarheid, dat die zoogenaamde reproductie in allen deele op de hoogte der tegenwoordige wetenschap is en zeer veel nieuws - ik denk aan den *Alexander* en den *Spieghel* -, door verschillende geleerden aan het licht gebracht, in zich bevat. *Hoofdstuk VI* is een keurig essay op zich zelf, waarin de persoon van Maerlant als naar het leven is geteekend en de edele figuur van dien socialen hervormer in al hare grootheid treffelijk is gemaald. En het woord *Robespierre* wordt, bedrieg ik mij niet, hier niet herhaald: dat had de man ook niet verdiend, hij, die met Hollands edelen Graaf wedijverde in het bevorderen onzer Nederlandsche beschaving en werkte tot zijn dood toe tot heil van zijne medeburgers, onvermoeid en onbevreesd.

Met de school van Maerlant, namelijk met hare beste vertegenwoordigers en hunne geschriften, maken wij achtereenvolgens kennis en ook met dien anderen tak der volksletterkunde, de *sproke* en de *boerde*. Dan - men moet deze kleinere stukjes eigenlijk zelf genieten om ze te waardeeren en te ervaren, dat naast het ‘dordeftige’ en plechtige leerdicht, ook het jolige, prettige, schalksche genre-stukje zich hier krachtig heeft ontwikkeld. In het daarover handelend *Hoofdstuk* zie ik aan den sprookspreker Willem van Hillegaarsberg het tweede boek van den *Reinaert* toegeschreven: klemmend zijn de daarvoor aangevoerde bewijzen niet, doch het is in elk geval raadzaam de toegezegde uitgave van zijne gedichten af te wachten, die misschien over deze materie eenig meer licht zullen verspreiden. In het voorbijgaan merk ik alleen aan, dat, indien Willem ‘bijna een volslagen vreemdeling was in de letterkunde van zijn tijd’ (gelijk door den schrijver wordt verzekerd bl. 335), het eenigszins bedenkelijk wordt hem het vaderschap toe te kennen van een gedicht, vol-

gens den heer Jonckbloet ‘vol geleerde pralerij en toespelingen op romans en geleerde werken’ (bl. 342): een en ander rijmt kwalijk, dunkt mij.

Benevens de genoemde dichtsoorten hebben we nog in de middeleeuwen een rijken schat van lyrische poëzie bezeten, waarvan, helaas, maar al te weinig is overgebleven, genoeg trouwens om dat verlies te doen betreuren, - en bezitten we nog eenige dramatische gedichten. Die liedjes laten zich evenmin als de boerde gemakkelijk analyseeren; daarom kon de auteur met eene algemeene kenmerking der soorten volstaan. Breedvoerig weidt hij uit over oorsprong, ontwikkeling en karakter van onze tooneelpoëzie, zoowel geestelijk mysteriespel als *abelspel* en *sotternie*, en over den invloed van het een op het ander: doch ook hier, vooral wat de *sotternieën* of kluchten betreft, geeft ook de beste ontleding slechts een matten weêrschijn van de schilderijtjes zelven, ‘die,’ zooals de heer Van Vloten het uitdrukt, ‘van waarheid tintelen en vonkelen van krachtig leven.’

Waarom bij de behandeling van ons Mnl. drama geen notitie is genomen van het *Mirakelspel Vanden heiligen Sacramente vander Nyeuwervaert*, in 1867 afzonderlijk uitgegeven door den heer Verwijs, begrijp ik niet. Als vertegenwoordiger van het Fransche *miracle* met *diablerie* hier te lande, is het van onwaardeerbaar belang; en juist omdat het 't eenigste exemplaar is - want Fastraet's *Trudo* is van het midden der XV^{de} eeuw -, waarin het ernstige met het komische wisselt, der vermelding dubbel waardig. Bovendien ‘door zijne kunstwaarde, door zijne verdiensten, waardoor het met dergelijke gewrochten van vreemden bodem naar de palm kan dingen, verspreidt het een even schoonen glans over ons middeleeuwsch tooneel, als eens het H. Sacrament zelf, toen het door Jan Bautoen uit het moer werd opgedolven.’ Bij eene eventueele tweede editie dezer *Geschiedenis*, zullen de § § 154 en 155, althans aan het slot, eenige wijziging moeten ondergaan.

Op den akker van het Mnl. proza valt van belletrie weinig of niets te oogsten: ‘ten einde echter te doen zien, dat in de zestiende eeuw het proza niet op eenmaal uit de lucht is komen vallen,’ stipt de heer Jonckbloet eenige punten aan, om het bestaan van de ongebonden rede in de middeleeuwen te constateeren en besluit daarmede zijne beschouwingen over het eerste tijdperk.

Tot mijn leedwezen moet ik met minder ingenomenheid rapporteeren over het *Tweede Boek* (*De Rederijkers*, 1450-1600) dan over het *Eerste*. Niet dat 'turpiter atrum Desinat in piscem mulier formosa superne', maar toch is er merkbaar verschil: het *Eerste Hoofdstuk* van dit *Boek* b.v. is langwijlig en breedsprakig; daar komt geen eind aan al de weinig afdoende bijzonderheden, die wij moeten doorworstelen: en après tout blijkt het geheele tijdvak beaucoup de bruit peu de besogne te wezen. 'De Rederijkers zijn de zwakke kunstenaars uit deze periode van overgang: hunne werken hebben dan ook meer eene sociale dan eene litteraire beteekenis': getuigt hij met het volste recht. Maar waartoe dan een honderdtal bladzijden ten beste gegeven aan de behandeling van dat tijdperk van overgang? Geen tien zou ik er voor over hebben gehad. 'Tout genre est bon hormis l'ennuyeux', en vervelend, ja nog erger dan dat, zijn de Rederijkers stellig. Slechts één enkelen feestbundel van de meest geprezene behoeft men door te lezen, om daarvan een indruk te krijgen zóó levendig, dat hij niet licht zal worden uitgewischt. Het is poëzie, die men alleen *ambtshalve* geniet, beter kan ik haar niet qualificeeren. In zoover echter heeft het *Hoofdstuk* eigenaardige verdienste, dat de lectuur daarvan insgelijks vervelend is; eene verkeerde impressie krijgt men dus in geen geval van de heeren *Retorikers*. Een vaderlandsch Hoogleeraar uit de vorige eeuw doceerde zeker duister vak op zulk eene duistere wijze, dat geen enkele student er een tittel of jota van begreep en noemde dat eene voordracht in overeenstemming met het onderwerp: het doelmatige van zulk eene behandelingswijze daargelaten, vind ik het meer geestig van hem gezegd dan waar, en moet het voor zijne toehoorders volstrekt niet pleizierig geweest zijn.

Het *Hoofdstuk* bevat overigens veel wetenswaardige zaken, even als het volgende, zelfs een schat van curiosa, maar een goed deel daarvan zou ik den schrijver present willen doen voor eenige historisch-aesthetische beschouwingen, in den trant van die op bl. 466, welke nu maar half genoeg geven. Want hoe stumperachtig en onbeholpen de *excellente poeten moderne* in de praktijk mogen zijn geweest, het zinnespel als zoodanig is een opmerkelijk genre, dat, vergeleken met de mysteriespelen, eene goede schrede voorwaarts op den weg der dramatiek vertegenwoordigt. Gelijk de overgang van *Miracleplays* tot *Moralplays* in Engeland, is ook die van *Mysteriën*

tot *Zinnespelen* van schijnbaar gering belang uit het oogpunt van dramatische kunst. ‘Und doch ist’ - wat Ulrici van Engeland zegt is ook op ons land van toepassing (*Shakspeare's dramatische Kunst*, I, bl. 33) - ‘näher zugesehen, dieser Uebergang beinahe ein Sprung zu nennen, der mit einem Rucke das Drama aus einem fremden Lande auf sein ihm zugehöriges, ihm eigenthümliches Territorium versetzte. Denn es ist gleichsam der Uebergang des Dramas aus dem Himmel auf die Erde, aus dem Jenseit der religiösen Anschauung in das Diesseit der sittlichen That, aus der Idee in die Wirklichkeit.’ En een weinig verder: ‘Das Moralplay ist die Allegorie des sittlichen Handelns, welches das eigentliche Drama *ohne* Allegorie schildern soll.’ In het licht der geschiedenis van het drama bekeken, is het zinnespel der Rederijkers hooger te stellen dan het mysterie, hoe gebrekkig overigens de uitvoering van het eerste moge zijn geweest.

Voordat ik van de Rederijkers afstap, nog eene aanteekening. Ze betreft de Renaissance. De heer Alberdingk Thijm wees er reeds op in *De Dietsche Warande*, VIII, 4, bl. 404, dat de verklaring er van, zooals die bl. 392 wordt gegeven, eigenlijk gezegd een beetje oudbakken is: hij verwijst naar Voigt's bekend werk; ik mag er bijvoegen, dat Perrens in het vijfde hoofdstuk zijner *Histoire de la littérature italienne* ook wat meer, maar vooral wat beters geeft. En inderdaad, ware de bodem niet behoorlijk voorbereid geweest, had de Byzantijnsche vluchteling in Italië voor zijne schatten niet gevonden ‘un peuple ingénieux *déjà* capable de les gouter’, dan is het de vraag of die hellenisten belangstellende lezers en hoorders voor hunne geleerdheid hadden gevonden: een zóó goed onthaal als nu het geval is geweest, ware hun stellig niet bereid. Noode missen wij de namen van Petrarca en Boccaccio: nu schijnt het alsof de Renaissance uit de lucht komt vallen en meer door het geluk dan door de wijsheid is begunstigd.

‘Gode zij dank,’ schreven de monniken vaak onder de manuscripten, die zij hadden afgemaakt; onwillekeurig begroeten wij de verschijning van Anna Bijns ‘met een zucht, die het hart verlucht.’ Verrassend nieuw is hetgeen van haar wordt verhaald. Franciscus Sweerts, die zong:

> Arte pares Lesbis Sappho et mea Bynsia distant
> Hoe solo: vitia haee dedocet, illa docet,

en wij allen, die haar kenden als ‘eene eerzame, bedaagde schoolmatres, die zich alleen met de wereldsche zaken bemoeide, voor zoover zij die ernstig bedreigd rekende door den aartsketter Martin Luther’, staan verbaasd, dat er tusschen Sappho en haar meer punten van overeenkomst bestaan dan alleen de kunst. ‘Zij was jong en schoon geweest, en had gedurende eene lange reeks van jaren aan de verlokkingen der wereld gretiger oor geleend dan zij op rijper leeftijd voor haar geweten kon verantwoorden’: deze stelling, ongehoord in de Handboeken van onze letterkundige geschiedenis, wordt door den heer Jonckbloet even onderhoudend als krachtig bewezen.

Ik heb mij de moeite getroost om alle *Refereynen* van Anna Bijns (editie: Antwerpen, bij Hieronymus Verdussen den Jonghere, 1646) te lezen, en ben tot de conclusie gekomen, dat de heer Alberdingk Thijm onmogelijk door een tegenbetoog de traditioneele reputatie van heiligheid der Antwerpsche ‘cocote’ (*Dietsche Warande*, t.a. pl.) zal kunnen handhaven. Anna is een ‘fijn zusje’ geweest in al de beteekenissen van het woord. In afwachting evenwel van dat betoog, wensch ik voorloopig protest aan te teekenen tegen de stelling van den heer Thijm, ‘dat tijdgenooten en nakomelingschap... hare goede zeden en vurigen godsdienstigen ijver zouden hebben geprezen’: dat schijnt mij bepaald onjuist. Er komen toch in hare gedichten enkele plaatsen voor, die bewijzen, dat zij bij hare tijdgenooten volstrekt niet in den reuk van heiligheid stond: de heer Jonckbloet releveert deze bijzonderheid niet uitdrukkelijk; daarom een paar voorbeelden:

‘Al lijdt mijn schipken hellinghe,
Godt sal 't noch opheffen uyter dellinghe,
Want die hem betrouwen, al zijnse in weene,
Hy troostse in 't leste, al neempt hy uytstellinghe.
Dit dinckende, al quade rellinghe (*zot geklap*)
Teghen mijn eere ick acht al cleene,
Wel wetende, dat ick niet en ben alleene
Die onrechtelijck beclapt werden, en beloghen.’

‘Al sijn de quaey tonghen inde weere
Mijn fame te rooven, 'tsal comen in 't cleere,
Hoe my belieghen dees nijdige serpenten,.....

Ick hope, hy sal mij noch staen in staden,
Al moghen sij mijn fame een weynigh kroken,
Is Godt met mij, wie magh my schaden?'

'Al willen quaey tongen mijne fame berooven,
En leughenen versieren teghen mijn eere,....
't Is al menschen werck, ick en achts niet seere'...

enz., enz.; bovendien waarschuwt zij aanhoudend tegen *achterklap*, hetgeen mij, alles in aanmerking genomen, een beetje apocrief voorkomt. Wellicht, dat haar omgang met zekeren *vriend*, - iemand van alles behalve onberispelijk gedrag, na wiens dood zij smeekt:

'Heere, ontfermt u over mijnen vriendt,
Door u groote ghenade niet om gronden,
Heeft sijn *misdaet* eenighe pijne verdiendt,
Schelt hem die quyte';..... -

dat die omgang ook niet altijd van zuiver geestelijken aard is geweest. De heer Jonckbloet heeft niet alles gegeven, dunkt mij, dat hij had opgeteekend uit de drie bundels *Refereynen:* hij had ten minste het getal der medegedeelde proefjes merkelijk kunnen vermeerderen. Anna Bijns komt er inderdaad nog al goed af, haast zou ik schrijven, al te goed. Bij veel overeenkomst van haar met de *grand-mère* van Béranger, is er tusschen beide een colossaal verschil: Anna Bijns heeft verzen nagelaten, waarvan men niet kan uitscheiden als men er eens aan is begonnen - pectus est quod disertos facit -, verzen, die boeien, beide door inhoud en door vorm; de *grand-mère* heeft haar tijd eenvoudig verbeuzeld met lief te hebben en vroolijk te zijn; Anna Bijns heeft gekampt met alle kracht en talent voor het orthodoxe geloof:

'O onsinnighe menschen verblint, verdooft!
Hoe deerlyck laet ghij u tnet trecken over 't hooft,
Dat ghij hebt verlaten
'Tgheloove! zijt gij heel uwer wijsheit berooft?'

de andere had zich gestoord aan geloof noch kerk:

Si l'église n'était pas neuve
Le Saint n'en fut pas moins fêté;

Anna Bijns heeft tegen haar naderend einde onder tranen getuigd:

> ‘Ick segghe, en wy proevent al ghemeene
> Niet en magh ons versaden dan God alleene!’

de *grand-mêre*, onbekeerlijk als zij is, heeft op de vraag van haar kleinkinderen

> Comme vous, maman, faut-il faire?

geen ander antwoord dan dit eene:

> Eh, mes petits-enfans, pourquoi,
> Quand j'ai fait comme ma grand-mère,
> Ne feriez vous pas comme moi?
> Combien je regrette
> Mon bras si dodu,
> Ma jambe bien faite
> Et le temps perdu!

‘Dit staat vast’, zegt de heer Alberdingk Thijm, van Jonckbloet's stelling sprekende, ‘dat al de opmerkzame en schrandere geesten, die Anna Bijns tot nog toe lazen, er geen spoor van ontdekten’: dat is zeer waar, edoch prouveert niet voor die geesten. Maar het is de vraag of ze zelven met eigen oogen gelezen, dan wel zich misschien met de stukjes op ‘den soeten Meye’ en ‘Luthers legende’ der florelegia tevreden gesteld hebben? Er is tusschen de litteratuur der bloemlezingen en die der folianten en kwartijnen en duodecimo's zelven een verbazend onderscheid. Dit nu is een der geheimen van de kunst des heeren Jonckbloet, dat hij zelf leest en zelf oordeelt; dat hij nooit ziet door anderer bril, noch afgaat op anderer gevoelen: daardoor heeft hij reeds zoo menig oud, ingeworteld vooroordeel te niet gedaan en - zal stellig in een volgend deel nog menige bladzijde van onze *geijkte* litteratuur-geschiedenis ten vure doemen.

Hiermede zij een einde gemaakt aan deze - toch wellicht reeds te lange - aankondiging. Dat het laatste *Hoofdstuk: Taalstudie en Taalzuivering*, waarin, en het is caracteristiek dat ze juist onder deze vlag varen, over Coornhert en Spieghel en Roemer Visscher on over *In Liefde Bloeyende*, zich met genoegen laat lezen, voeg ik

er gaarne bij. Het zal me benienwen of Roemer Visscher's *Blaeuwe Scheen* en Spieghel's *Vrijers-Sangh* (editie Vlaming, bl. 312) niet bij nader inzien ondeugende gelegenheidsgedichten zullen blijken te wezen à propos van hun vriend Coornhert, die volgens zijn eigen zeggen een blauwtje moet hebben geloopen; regels b.v. als:

> Al mijnen tijt
> Heb ik verteerd
> In liefde, daer ik bleef verneerd
> Zonder profijt
> Om een die mij nooit heeft begeerd;
> Zij heeft met mij den zot gescheerd
> Al mijnen tijt:

en andere plaatsen kunnen het bewijzen.

In dien voor Coornhert ongelukkigen tijd, was de religieuse revolutie in vollen gang en telde het Calvinisme reeds menigen aanhanger. Wat zou er van de letterkundige kunst worden? In 1850 schreef de heer Alberdingk Thijm: ‘Men veroordeelde met het afgetrokken verstand, dat trotsch was op de zege, die het tegenover het historisch gezag der Kerk behaald had, en dat vermaak schepte in zijne bevrijding van zoo vele geloofsbanden - men veroordeelde *de beelden*, en de Kunst was louter *beeld*, d.i. stoffelijke, vaak tastbare voorstelling van eene gedachte: men zocht eene kunst, waaruit het wezen of hoofdbestanddeel der Kunst zoo veel mogelijk verdreven was:’... een paar jaar later legt Mevrouw Bosboom-Toussaint Jan Woutersz. van Cuyck deze woorden in den mond: ‘Voorzeker! 't zou eene arme konst zijn, zoo ze eeniglijk leven kon bij dwaallicht of doling, zoo ze eeniglijk in 't verbodene grijpen moest of ontberen, zoo ze niet rijp kon worden met de menschheid, niet rijker met de nieuwe denkbeelden, die deze verovert, en zoo zij alleen bewegingloos moest blijven, en geboeid aan eene plek, het kerkelijk grondgebied.’

Wat is de waarheid? Wij willen het tweede deel van de *Geschiedenis* afwachten.

Groningen, 9. 7. 69.

Mr. H.E. MOLTZER.

***Studia Thucydidea. Scripsit Henricus van Herwerden. Accedunt analecta Scenica. Trajecti ad Rhenum, apud J.L. Beyers*. 1869.**

Aan de vrienden van Prof. van Herwerden is het bekend, dat een zijner idealen bestaat in het gereed maken eener nieuwe critische uitgave van Thucydides, en zij hopen, dat het hem gegeven wordt, deze vrucht zijner studie te zijner tijd aan het geleerd publiek voor te leggen. Zoo lang en zoo aanhoudend als Prof. van Herwerden, behoeft men zich niet te hebben bezig gehouden met het prachtig gedenkboek van den Peloponnesischen oorlog, om te weten, dat er onder al de klassieke schrijvers van den allereersten rang waarschijnlijk niet een is, wiens geschriften nog heden ten dage zoo ergerlijk bedorven zijn. Geen wonder dus, dat hij, die in den tegenwoordigen tijd nog eenige sympathie heeft behouden voor de oude letterkunde, met belangstelling hoort van een voornemen, om van een zoo merkwaardig boek als Thucydides is, eene uitgave te bezorgen, waarin al de fouten verdwenen zijn, welke op de tegenwoordige hoogte der critiek met volledige zekerheid kunnen worden aangewezen. Bij al wie in het algemeen de beginselen van moderne tekstcritiek zijn toegedaan, gelijk zij door de coryphaeën zoo te onzent als in Duitschland geleerd worden, zal de Hoogleeraar met zijn verdienstelijken arbeid een welkom onthaal vinden. Groot is het onderscheid tusschen een standbeeld, zoo als het is opgesteld in een museum, en dat zelfde standbeeld, zoo als het vuil en begroeid uit den grond werd opgedolven: even groot verwachten wij, dat het onderscheid zal zijn tusschen den Thucydides in de aanstaande Utrechtsche uitgave, en den Thucydides, wiens tekstranden in het handexemplaar van elken criticus met voorslagen tot tekstverbetering bedekt zijn.

In het voorbericht geeft Prof. van Herwerden te kennen, dat wij vooreerst die lang verwachte uitgave nog niet onder de oogen zullen krijgen. Dit is wel te betreuren, voorzoover de afwisselende gezondheidstoestand, waarover hij klaagt, hiervan oorzaak is; maar in een ander opzicht moet ik erkennen, dat het mij genoegen doet: niet om hem het gras voor de voeten weg te maaien, want hoe langer ik Thucydides lees, hoe meer ik gevoel, dat mij te veel ontbreekt,

om iets anders te doen, dan, naarmate het toeval het wil, een gelukkigen inval mede te deelen; maar omdat het mij voorkomt, dat de studiën van Prof. van Herwerden nog niet die mate van rijpheid hebben gekregen, welke een noodwendig vereischte is, voor zij aan het publiek in eene nieuwe tekstuitgave met hoop op goed gevolg kunnen worden voorgezet.

Ik meen voor dit beweren een goeden grond te hebben. Prof. van Herwerden onderhoudt ons thans voor de derdemaal over Thucydides; eerst in 1862, toen in 1868, nu in 1869. Zoowel bij de eerste verschijning als nu, heb ik die lange reeksen van verbeteringen nauwkeurig nagegaan; maar nu bevind ik, dat de schrijver ieder oogenblik het bij eene vorige gelegenheid beweerde weder loslaat; ja zoover is hij verwijderd van zijne studiën als een afgesloten geheel eenigermate te kunnen overzien, dat ook dit nieuw verschenen deeltje wederom rijk bedeeld is met Addenda en Corrigenda. Ongetwijfeld bewijst dit in de eerste plaats, dat de schrijver met navolgenswaardige oprechtheid zijne dwalingen erkent, nog voordat deze door anderen zijn aangewezen; maar evenzeer geeft het mij aanleiding tot het uitspreken van den wensch, dat hij zijne definitieve recensie van den tekst niet uit de handen moge geven, voordat hij, overeenkomstig den wijzen raad der ouden, na eenig tijdsverloop tot zijnen arbeid terugkeerende, bemerkt, dat hij in alle wezenlijke punten nog steeds dezelfde meening is toegedaan. Met evidente emendaties wordt onze kennis en waardeering der oudheid gebaat; niet met min of meer waarschijnlijke, spoedig verwelkende tekstveranderingen.

De conjecturen van Prof. van Herwerden, waarbij hij ook gevoegd heeft al degene, welke, ofschoon reeds vroeger gedrukt, hij ook thans nog voor aannemelijk houdt, zijn, zoo als het gaat, van onderscheiden waarde. Sommige, die gegrond zijn op nauwkeurige kennis en vergelijking van het spraakgebruik van Thucydides, beoogen het herstel der zuiver Attische vormen en verheffen zich in innerlijke waarde niet boven de correctie van gewone spelfouten: aan deze categorie is te recht zeer veel zorg besteed. Een groot aantal andere strekt tot verwijdering van allerlei onnoodige tusschenvoegsels, waaraan de tekst van Thucydides in de hss. overrijk is en nog altijd rijk blijft, hoeveel er in de laatste jaren ook moge geschrapt zijn. Eene derde soort, die meer bepaald op de kennis der palaeo-

graphie gegrond is, geeft proeven tot herstel van verkeerd gelezen woorden: deze zijn ditmaal betrekkelijk niet zeer sterk vertegenwoordigd. Nog andere conjecturen zijn niet zoozeer op de kennis der palaeographie gebouwd, als wel voortgevloeid uit eene omzichtige lectuur, die zich ten strengste rekenschap geeft van wat de samenhang vereischt: deze zijn thans talrijker dan in vroegere geschriften van Prof. v.H., in welke, vooral bij de correctie van de fragmenten der comici, uit den aard der zaak ruimer gelegenheid bestond om te doen blijken van zijne bekendheid met de bij de Grieksche afschrijvers meest voorkomende letterverwisselingen. Maar elk van deze categoriën legt een verblijdend getuigenis af ten gunste van 's schrijvers methode van bewerking. Ook de lezer, die een groot deel der conjecturen wellicht nog met een vraagteeken voorzien zal, - en wie kan zich verwonderen, dat dit dikwijls het geval zal zijn? - moet met ingenomenheid erkennen, dat het geheel zich kenmerkt door zekere voorzichtigheid in het oordeelen en veroordeelen, welke in de voor jaren verschenen geschriften van dezen auteur niet altijd evenzeer in het oog viel. Overigens spreekt het wel van zelf, dat er nog een voelbaar verschil bestaat tusschen de onwedersprekelijke correcties, die onmiddellijk in den tekst moeten worden opgenomen, en andere verbeteringen, die door den aard van de lezingen der hss. zich niet hooger kunnen verheffen dan tot het waarschijnlijke. In welke verhouding beide categoriën in de Studia Thucydidea staan, durf ik niet bepalen; maar ik verbeeld mij dat, komt het tot eene uitgave, vele conjecturen zich zullen moeten tevreden stellen met eene plaats aan den voet der bladzijde. Zeker zal dat het geval zijn, als de schrijver met mij van gevoelen is, dat de uitgever van een klassiek auteur meer conservatief moet te werk gaan, dan de uitgever van eenvoudige tekstverbeteringen. De grens is uiterst moeilijk te trekken, wijl algemeene regels niet kunnen gesteld worden, of, zoo men dit al beweert, deze dan toch, met het oog op den uiteenloopenden toestand der hss., voor ieder auteur afzonderlijk moeten worden uitgemaakt. Licht wel, dat vooral deze overweging Prof. van Herwerden vooralsnog terughoudt om de hand te leggen aan zijne nieuwe tekstrecensie.

Er bestaat aanleiding om van deze algemeene beschouwingen over te gaan tot het behandelen van enkele betwiste plaatsen; doch ik meen te weten, dat de Redactic van dit Tijdschrift, welke mij deze

aankondiging opdroeg, van oordeel is, dat de gewone lezer dit hier ter plaatse zoekt noch verlangt. Bovendien is de stof veel te rijk, om in weinige bladzijden eenigermate naar behooren te kunnen worden ter hand genomen. Wat ik zeggen wilde, blijft in de pen uit gemis aan een philologisch tijdschrift hier te lande: een gemis, dat zich hoe langer hoe meer doet gevoelen en waarin het wel wenschelijk ware, dat een of ander daartoe bevoegd literator wilde helpen voorzien. Men houde mij evenwel ten goede, dat ik een paar aanmerkingen van détail make, eenvoudig omdat ik aan Prof. van Herwerden gaarne het bewijs wil leveren, dat ik zijn werk met belangstelling en nauwgezetheid heb gelezen en geëxcerpeerd.

Hetgeen op p. VIII der Praefatio gezegd wordt over den vorm *ἠθάς*, kan nog nader worden bevestigd niet alleen door de op p. 121 aangehaalde plaats van Aelius Dionysius, maar ook door de aanteekening van Photius, die zeker uit het werk van denzelfden grammaticus gevloeid is en waarschijnlijk juist op de aangevoerde plaats van Demosthenes betrekking heeft. Op p. 16 wordt verdedigd de uitdrukking *ἐν τῷ τότε παρόντι*; behalve op de vier aangehaalde plaatsen heeft Dio Cassius deze spreekwijs nog nagebootst 49. 4; 54. 15; 60. 11 en 63. 26. Eveneens kan op p. 19 Dio Cassius ons van dienst zijn, doch ditmaal om den tekst met evidentie te verbeteren. *Καθαιρετόν*, niet *καθαιρετέον*, gelijk door Prof. van Herwerden, in navolging van Dindorf, terecht gelezen wordt, staat zelfs tweemaal met geringe wijziging van Thucydides bij Dio Cassius, Vol. 1. p. 71 Df. en 47. 37. Op p. 54 zou ik de opmerking willen maken, dat het adverbium *ἀπροσδοκήτως*, zij het dan ook wellicht ten onrechte, nog voorkomt bij Dio Cassius 42. 43 en 36. 54. P. 100 ontvangt de verbetering op VII. 52 eenigen steun uit Dio Cassius 48. 50, doch op p. 103 schijnt mij de conjectuur op VII. 84 mislukt. Men oordeele. Op den verwarden aftocht van Syracuse heeft de afdeeling van Nicias de rivier Asinarus bereikt, waar zij weldra gedwongen zal worden de wapens neder te leggen. In de beschrijving van het tooneel van jammer, dat aldaar plaats vond, leert men ook het volgende: *περί τε τοῖς δορατίοις καὶ σκεύεσιν οἱ μὲν εὐθὺς διεφείροντο, οἱ δὲ ἐμπαλασσόμενοι κατέρρεον*. De vermelding der *σκεύη* naast de *δοράτια* hindert Prof. van Herwerden en hij stelt dus voor *ξυστοῖς, ξίφεσιν* of iets dergelijks te lezen. De verbinding van beide woorden is zeker vreemd, maar de vermelding

der moeilijkheden, welke de bagage veroorzaakte, kan niet achterwege blijven. Op grooter schaal ondervond Napoleon hetzelfde op den tocht van Moscou naar Kaluga en Thucydides heeft het vroeger aangeduid in hoofdst. 75, waar hij mededeelt, dat ieder medevoerde wat hij slechts kon en zelfs de zwaargewapenden en ruiters, behalve hun wapens, hun eigen leeftocht hadden te dragen. Maar het bleef niet bij die zwaarbelaste manschap, want men had ook nog te beschermen *τοὺς σκευοφόρους καὶ τὸν ὄχλον*, volgens hoofdst. 78. In het woord *σκεύεσιν* kan dus de fout niet liggen; veeleer in *δορατὶοις*. Dit wordt nader bevestigd door Dio Cassius, die van de woorden van Thucydides gebruik maakt bij de beschrijving van den brand van Rome onder Nero, 62. 16: *πολλοὶ δὲ καὶ τὰ ἀλλότρια ἁρπάζοντες ἀλλήλοις τ᾽ ἐνεπλάζοντο καὶ περὶ τοῖς σκεύεσιν ἐσφάλλοντο*. Bovendien: wat zal dat hier moeten beteekenen: *περὶ τοῖς δορτίοις διαφθείρεσθαι*? Mij dunkt, dat eene kleine wijziging ons uit de gezegde zwarigheid helpt. Thucydides schreef: *περὶ τοῖς φορτίοις καὶ σκεύεσιν*; toen dit woord toevallig verschreven en *φορατίοις* was geworden, - iets, waartoe een enkel streepje voldoende is - maakte een onhandig verbeteraar, om toch een Grieksch woord te hebben, hiervan *δορατίοις. Φορτία* komt overeen met *sarcinae, σκεύη* met *vasa* of *impedimenta:* welke woorden ook verbonden voorkomen bij Caesar de Bello Gallico III. 76: *Magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta*. De overeenkomstige uitdrukking in het Hollandsch is *pak en zak*.

Overgebleven zijn een zeker aantal verbeteringen, die het wettig eigendom van Prof. Cobet zijn: p. 10, I. 47; p. 11, I. 48; p. 28, II. 29; p. 30, II. 44; p. 38, IV. 25; p. 40, III. 28; p. 44, III. 52; p. 51, IV. 16; p. 86, VI. 61; p. 90, VI. 95; p. 93, VII. 11; p. 103, VIII. 5; p. 104, VIII. 25; p. 145, III. 79; p. 151, IV. 133; terwijl p. 18 over de plaats I. 118 nog kan vergeleken worden mijne bijdrage over de critiek van Dio Cassius, p. 21.

Zwolle, October 1869.
S.A. NABER.

Verslag van het* 41ste *boekjaar der Javasche Bank* (1 *April* 1868/69), *uitgebracht in de Algemeene Vergadering van stemgerechtigde deelhebbers van* 24 *Mei* 1869. *Batavia, H.M. van Dorp.

We zijn in de laatste jaren gewend aan publiciteit ook in bankzaken, aan een jaarlijksch publiek gemaakt Verslag van sommige - nog niet van alle - financieele maatschappijen van eenig belang. We danken der Directie der Javasche bank die publiciteit ook op haart errein.

Het Verslag der Javasche bank hangt uit den aard der zaak nauw samen met velerlei vragen van den dag en vragen der toekomst: met de toekomst voor particulieren ondernemingsgeest, met den handel van 't Gouvernement-koopman, met de regeling der geldelijke aangelegenheden tusschen 't Gouvernement hier en 't Gouvernement in Indië, enz. En dit in 't bijzonder het voorlaatst Verslag vóór vereischte herziening van 't loopend Octrooi der Bank, met 1 April 1870.

De Directie der Javasche bank vraagt verlenging van haar Octrooi (behoudens herziening hier en daar) voor de eerstvolgende *twintig* jaren, tot 1 April 1890. Wie dien 1sten April 1890 mag beleven, zal waarschijnlijk vrij wat gewijzigd zien in den handel en den landbouw op Java, in den omvang en de inrichting van beide. Hopen wij, dat 't een gezonde en vooruitgaande beweging zij, gedurende die naaste toekomst die vóór ons ligt! - De Javasche bank heeft belang bij dien zich wijzigenden toestand van handel en onderneming, gelijk onderneming en handel op hun beurt belang hebben bij de toekomst der Javasche bank.

Doch vóór we enkele dier vragen, thans aan de orde, een weinig van naderbij bezien, slaan we een blik terug op 't naaste verleden der bank en 't laatstgesloten jaar, waarover 't Verslag loopt. Een verleden, dat wijst op vooruitgang, op sterken vooruitgang vooral in den laatsten tijd:

op vergrooting van kapitaal - in de laatste *tien* jaren - van *twee* millioen gld., het oorspronkelijk cijfer, tot *zes* millioen;

op vermeerderden omzet, getuige de Winst- en Verliesrekening - van voor 20 en 10 jaar (1848/49 en '58/59), in vergelijking met thans ('68/69) - een Credit aantoonend van ƒ 195,883, van ƒ 503,988 en van ƒ 915,399[1],

en op een cijfer van uitkeering, vrucht dier vermeerderde werkzaamheid - o.a. sedert 1855/56: van 8, van 14¾, nog eens ruim 14¾, ruim 13½, ruim 23½ (1859/60), van 13, 19, 12½, 10, 7½, 10, 17, 16 en 9 pCt. van 't gestort kapitaal, gemidd. ± 13½, of over de laatste 10 jaren ± 13¾ pCt. 's jaars[2].

De *omzet* der bank bestaat vooral in verleend crediet, in ‘rentegevende uitzettingen’; de ‘rentegevende uitzetting’ vooral in 't disconteeren van handelspapier. Voor de eerste was 't hoogste en 't laagste cijfer: over ieder der vier laatste jaren achtereenvolgens:

ƒ 15^{6} en ƒ 9^{5} mill., ƒ 17^{1} en ƒ 12^{8} m., ƒ 17^{8} en ƒ 13^{7} m., ƒ 17^{33} en ƒ 10^{4} m.;

voor 't laatste, 't gedisconteerd handelspapier, in totaal over 't geheele jaar, gedurende de zeven laatste jaren:

ƒ 29^{3} mill., ƒ 28 m., ƒ 29^{4} m., ƒ 36^{8} m., ƒ 50^{2} m., ƒ 51^{1} m. en ƒ 41^{4} m.

Vrij sterk dalend is daaronder 't cijfer voor 't hoofdkantoor, naast 't deel voor 't steeds toenemend aantal Agentschappen; het eerste over de laatste drie jaren groot:

1 Over de laatst voorgaande jaren, 1867/68 en '66/67, een cijfer van ƒ 1,232,722 en ƒ 1,312,830, waarvan na aftrek van 't Debet der rekening restte een netto Winst, in '66/67 van ƒ 1,026,176, in '67/68 van ƒ 966,515 (in '68/69 een cijfer van ƒ 543,416.)

2 De koers der Aandeelen te Batavia was op 't einde van de beide laatste boekjaren (31 Maart 1868 en '69): 155 à 160 en 147½ à 150 pct. ex-dividend.
Op beide tijdstippen was 't dividend in Nederland betaalbaar gesteld: van 5205 heele en 124 halve, en van 5611 heele en 141 halve, alzoo op 31 Maart 1869 in 't geheel van 5681½ van 't totaal à 12,000 Aand.

3 Een exceptioneel cijfer, door de buitengewoon belangrijke aanbieding van promessen door het Hoofdagentschap der Rotterdamsche bank, ten gevolge van plotselingen opkoop van gouvernements-wissels, begin April 1868. (Zie Verslag 1867/68, blz. 7.)
Het Gouvernement staakte sedert die buitengewoon groote plaatsing (ruim ƒ 5 mill.) zijn wisseltrekking. De koers van den particulieren bankwissel steeg sedert van ƒ 103 à ƒ 104 per ƒ 100 Ind. courant over de 3 eerste maanden des jaars (ƒ 102¼ à ƒ 103¾ over 't vorig jaar) tot ƒ 100 à ƒ 103 over de laatste 9/m., en ƒ 100 à ƒ 101¼ over de eerste 3/m, van 1869.

ƒ 20^{9} mill., ƒ 15^{8} m., ƒ 11^{1} m., daaronder begrepen een zeker bedrag (in '68/69 ƒ 2^{2} m.) voor credieten hier verleend, maar te Soerabaya en Samarang uitbetaald; het laatste o.a. voor Soerabaya bedragend (zonder genoemde credieten):

ƒ 13^{4} mill.,	ƒ 16^{5} mill., ƒ 11^{9} mill.,
voor Samarang (idem),	ƒ 9^{9} mill., ƒ 11^{1} m., ƒ 7^{9} m.,
daarentegen voor Padang,	ƒ 2^{7} mill., ƒ 3^{7} m., ƒ 3^{8} m.,
voor Makasser,	ƒ 2^{9} mill., ƒ 3^{4} m., ƒ 3^{3} m.,

en voor de nieuw opgerichte kantoren te Cheribon, Pasoeroean en Soerakarta, over 't laatste jaar reeds, naar volgorde:
ƒ 1480 duiz., ƒ 960 d. en ƒ 710 d.[1].

Het afwisselend rentecijfer der bank voor disconto en beleening geeft naast dat wisselend totaal van den omzet verklaring voor 't lager percent der uitkeering, voor 't laatste in vergelijking van beide voorgaande jaren; het lager totaal van dien omzet en van de vraag die hem uitlokte misschien mede verklaring voor 't dooreen lager cijfer der rente. 't Stand-tarief schijnt dat van 't disconto aan 't hoofdkantoor voor promessen (behalve vendu-acceptatiën), voorzien van twee of meer voldoende handteekeningen en loopend van 30 tot 90 dagen; het was in die laatste drie jaren,

in 1866/67: 8 à 11 pct., in '67/68: 7½ à 9½ pct., in '68/69: 4½ à 7½ pct.

Vanwaar die verminderde vraag, die verminderde levendigheid op de geldmarkt? Vooreerst en vooral, zoo 't schijnt, als gevolg van reactie na de overspanning in voorgaande jaren, en vooral in 't jaar 1866 - alzoo als gevolg van een tijdelijke en voorbijgaande oorzaak. In 't bijzonder voor Java schreef de Directie der Javasche bank die sterk vermeerderde vraag naar crediet over 't jaar '66 toe aan overspanning eenerzijds, aan duurte en schaarste van geld in Europa

1 Daaronder begrepen, gelijk onder 't cijfer voor Padang en Makasser, een zeker bedrag voor te Batavia verleende, hier uithetaalde credieten (over 't laatste jaar: ƒ 1305 duiz., ƒ 457 d. en ƒ 374 d., voor Padang en Makasser: ƒ 1^{8} m. en ƒ 39 d.).
Overigens doet het overwicht van 't hoofdkantoor in zake hypotheek en beleening, provisiën en winst op den handel in edel metaal bij de Winst- en Verliesrekening, de schaal nog in zijn voordeel overslaan: ƒ 298 duiz., tegenover ƒ 257 d. (Soerabaya), ƒ 149 d. (Samarang), ƒ 107 d. (Padang). enz, van 't totaal à ƒ 915 d. (Zie boven).

daartegenover, die de Indische huizen zelve naar eigen kapitaal, naar eigen credietmiddelen in Indië deed uitzien (Verslag 1866/67, blz. 8). Op die inspanning intusschen volgde verslapping; het hoog cijfer van omzet over '67/68 vond mede hierin zijn verklaring, volgens 't Verslag van dat jaar (blz. 8), ‘dat aan veel koopers prolongatie verleend was moeten worden, tot oorzaak kunnende hebben de reactie, volgende op vroegere overspanning.’ Terwijl in zoover dat jaar '67/68 zich voor vele inrichtingen en personen door teleurstellingen en tegenspoeden kenmerkte, ‘was het toch voor onze inrichting,’ erkent de Directie, ‘rijk aan voordeelen, zonder noemenswaarde verliezen.’ - Een reactie voor bank en publiek tegelijk was daarop 't thans laatst afgesloten boekjaar 1868/69. Een resultaat trouwens, oordeelen Directeuren, dat te voorzien was (Versl., bl. 36 v.) en het gevolg is van omstandigheden, die van algemeene bekendheid zijn, van een kwijnenden toestand des handels, van buitengewoon veelvuldige en belangrijke déconfitures van Chineesche en Arabische handelaren en enkele Europeesche huizen. De bank (ook de Javasche bank) heeft niet den loop der handelszaken, niet geheel de rijzing of daling van het disconto in hare macht; ‘zij moet zich voegen naar de algemeene gesteldheid, hetzij een goede of slechte, die het gevolg der vrije werkzaamheid van den handel en de industrie is. Daar er nu in 1867 en '68 groote verflauwing in de commercieele en industrieele zaken is gekomen.... zijn ook onze operatiën minder veelvuldig geworden; het disconto is veel gedaald en een ieder erkent thans (in dit geval), dat de daling van den prijs van het kapitaal (van het geld?) geenszins een bron van welvaart is, maar een zeker blijk van aarzeling en werkeloosheid. Het baargeld is in onze kassen gestroomd, en onze daarvoor in ruiling gegeven biljetten hebben slechts voor een trage circulatie gediend’[1]. - De hoop op de toekomst blijft gevestigd op een eerlang te wachten verlevendiging op nieuw van handel en nijverheid.

1 Woorden uit 't Verslag 1868 der Bank van Frankrijk, in 't Verslag der Javasche bank overgenomen, blz. 37.

Een der vragen, thans aan de orde, is deze: zal het Nederlandsch Gouvernement zijne wissels van Indië op 't moederland, voor zoover daarvan uitgifte noodig blijkt, gunnen bij publieke inschrijving aan den meestbiedende, of wel volgens tot nog toe gevolgd gebruik, al naar zich voordoende vraag en tot onzeker bedrag, mits steeds boven zekeren vooraf bepaalden (gewoonlijk niet zeer uitlokkenden) koers?[1]. En een tweede vraag, van nog meer belang: zal het 'Indisch administratief tekort' zelf worden weggenomen, door verkoop, voor zoover noodig en voordeelig, van de producten van Java op Java? - Beide vragen, thans in 't bijzonder aan de orde, na de uitgebrachte adviezen van wege den handel hier en ginds, en de eerste proeven van beantwoording, reeds door de Regeering genomen. Wat de 2de vraag betreft, men kent het gunstig antwoord tot verkoop op Java, door de Kamers van Koophandel in Indië, door die der twee grootste en meest belanghebbende koopsteden hier te lande, en door den werkelijken uitslag dier veilingen zelven gegeven. Die proeven beloven voor de toekomst, beloven een oplossing meteen van het vraagstuk omtrent overzending van specie of wisseltrekking tot dekking van 't Indisch tekort.

Intusschen, zoo lang dit bestaat, blijft de keus over tusschen 't eene en 't andere middel. Een eerste proeve ook hier, tot herstel van een gezonden, natuurlijken toestand, de vrije verhouding van den wisselkoers als resultante van aanbod en vraag, lokte althans ginds bij de autoriteiten des handels een woord van waarschuwing, zoo niet van afkeuring, uit. De Directie der Javasche bank - 'de voornaamste, zoo niet de eenige, schatkamer van eenigen reëelen voorraad geld in Nederlandsch Indië' - door de Regeering mede om advies gevraagd, erkent (Verslag 1867-68), dat in de tot nu toe gevolgde wijze van wisselafgifte verandering behoort te komen; dat er dan ook geen bezwaar bestaat om met het middel van uitbesteding een proef te nemen, - maar acht het toch onraadzaam, om wisseltrekking de eerste plaats onder de middelen van voorziening in de behoef-

1 Men herinnert zich 't alternatief tot dekking van 't Indisch 'administratief tekort': overzending van specie - zonder berekening van assurantie of renteverlies -, òf wisseltrekking tot een koers, voordeeliger dan dien contofinto van 't geldtransport.

ten der Indische administratie te doen innemen, daar wisseltrekking en specie-uitzendingen daartoe hand aan hand behooren te gaan, - en wil in ieder geval steeds dit op den voorgrond gesteld zien, ‘dat het Indisch bestuur, op het voetspoor van iederen particulieren handelaar en van iedere bank, zich volkomen vrijheid reserveere om ten eigen meesten voordeele te handelen.’ Een wenk alzoo voor het Indisch (en het Nederlandsch) bestuur, om vooral de rekening zuiver te stellen en dan eerst te kiezen. Het Indisch bestuur had bij zijn eerste proeve van publieke uitbesteding (6 Juli 11.) en ook voor 't vervolg voorloopig een minimum-koers aangenomen van ƒ 102[1], voor een uit te geven bedrag van ƒ 1 millioen, voor wissels op 3/m. dato, ieder minstens groot ƒ 100. De uitslag was deze, dat werd ingeschreven voor ruim ƒ 1¾ millioen, zoo goed als geheel tot den minimum-koers van ƒ 102; een tweede en meerdere uitbestedingen volgden reeds later. Die eerste uitslag wees dus op de graagte der Indische markt, liet de voordeelen der proeve, in vergelijking met specie-zending, aan 't Bestuur, en opende, door deze in de toekomst waarschijnlijk overbodig te maken, 't vooruitzicht, dat met die specie-zending[2] en den gedwongen koers van den wissel ook van zelf eenmaal de wegvloeiing dier specie naar elders, als gewoon verschijnsel zou ophouden.

Een nog gewichtiger vraag voor de bank, en 't publiek, rest ten slotte: de vraag omtrent gewijzigd of ongewijzigd voortbestaan der Javasche bank. Haar aanvraag om verlenging van 't bestaand Octrooi (hier en daar alleen gewijzigd) werd den 15^{den} Maart van dit jaar aan de Indische Regeering ingediend; wellicht dus is 't antwoord gegeven, en de zaak door 't Gouvernement reeds beslist. Bij mijne onbekendheid dienaangaande waag ik toch enkele opmer-

1 De koers ƒ 102 voor wissel op 3/m. dato komt, bij een disconto voor wissels à 4½ pct. (zie Verslag, bl. 8), blijkbaar op ruim ƒ 103 voor die op 6/m. d^{o}., den tijd, die bij speciezending in aanmerking zou komen.

2 Specie-zending, met name van pasmunt, blijft overigens uit den aard der zaak noodig, van hier waar de Munt is gevestigd, naar Java waar ze moet circulceren.

kingen naar aanleiding dier aanvrage. Bij hare voorgestelde wijzigingen wijst de Commissie van redactie (de Directie met een zestal aandeelhouders aan haar toegevoegd) op 't Octrooi der Nederlandsche bank van 't jaar '63, waarop zij, ‘met inachtneming van locale omstandigheden en verschil van toestanden, bij de redactie van haar Ontwerp in het algemeen heeft acht geslagen.’

Het bestaand Octrooi (van 22 November 1859, Ind. Stbl. N^{0}. 98), gelijk ieder octrooi, gaat uit van een voorrecht, van een uitsluitend recht der Javasche bank: ‘Gedurende den duur van 't Octrooi (10 jaren) - Art. 3 - zal op het eiland Java aan geen andere corporatie, maatschappij of compagnieschap gelijk octrooi of eenige der voorrechten of gunsten aan deze bank verleend, worden gegeven.’ En dit zonder voorbehoud, van nader beslissing door 't gezag dat 't octrooi verleent, door octroieering van andere banken nevens haar, gelijk in de Nederlandsche bankwet van 't jaar '63 werd opgenomen. - De Javasche bank verlangt thans voor twintig jaren op nieuw bestendiging van die hare uitsluitende gunsten en voorrechten, d.i. onder meer, van een vast (en laag) recht van zegel (ƒ 1) op iedere beleening, hypotheek en iedere schuldverbintenis zonder onderscheid, en vrijdom van 't zelfde recht op overdracht harer Aandeelen, op assignatiën, order-briefjes, quitantiën ten laste der bank, en op alle zoodanige verdere stukken als het Indisch Gouvernement zal willen toestaan, - en voorts, van 't monopolie van biljetten-uitgifte.

De Bank harerzijds neemt daarvoor o.a. op zich de uitvoering van commissiën, haar door 't Gouvernement op te dragen, en kostelooze ontvangst en uitbetaling van gelden ten dienste van 't Gouvernement.

Vrage: is 't Indisch publiek en 't Indisch Gouvernement gebaat bij dien ruil? Vooreerst wat 't laatste aangaat: de schatkist verliest 't recht - misschien een vrij aanzienlijk recht - van zegel op tal van stukken, in de termen der Ordonnantie op 't zegel vallend; zij heeft daarvoor de kostelooze dienst der bank als kassier, met hare kantoren op verschillende plaatsen op Java en in de Buitenbezittingen. Misschien dat die dienst den wederdienst waard is.

Maar voorts het Indisch publiek, de handel in de eerste plaats. Het Indisch publiek geniet 't voorrecht van een gemakkelijk ruilmiddel, in den vorm van biljetten der bank (van ƒ 5, ƒ 10, ƒ 25,

ƒ 50, enz.), een ruilmiddel dat crediet vindt en crediet verdient, dank zij der ruime metaaldekking (o.a. over 't laatste jaar, in verhouding tot 't totaal der omloopende bankbiljetten en rekening-courant-saldo's, een cijfer van 1:1.63 tot op 1:1.24), der matige verhouding van 't opereerend tot 't stamkapitaal (o.a. voor 't zelfde totaal biljetten en rekening courant saldo's ƒ 27 tot ƒ 31 mill., tegenover de ƒ 6 mill., 't stamkapitaal), en bovenal, dank zij 't wijs en zorgvuldig beheer der Directie, dat die verhoudingen tusschen Debet en Credit verzekerde.

De Indische handel heeft de zekerheid van een gemakkelijk crediet. Immers, de Verslagen der bank over beide laatst voorgaande jaren (1866/67 en '67/68) getuigden het: ‘Nimmer werd eenige soliede aanvrage afgewezen of behoefde er zelfs schijn van vrees te bestaan voor den aanbieder (van zekerheid), dat hij niet zou verkrijgen wat hij wenschte.’ - Voeg daarbij het gemak van verschillende kantoren, wier getal juist in de allerlaatste jaren, tegelijk met 't kapitaal der bank, belangrijk werd uitgebreid.

En toch doen zich vragen voor, thans bij 't einde van 't loopend Octrooi der bank, omtrent wellicht wenschelijke herziening en wijziging. In ieder geval schijnt vereenvoudiging mogelijk, minder bepaling bij Koninklijk besluit, meer vrije regeling door deelhebbers zelve. De Algemeene Vergadering regele zelve de inrichting van 't Bestuur, en de contrôle door een vast collegie van Commissarissen, gelijk thans aan de *Regeering* wordt voorgedragen; zij wijze zelve een honorarium toe aan deze, gelijk aan al de leden der Directie, gelijk thans de Regeering zou doen. - Maar ook omtrent 't te voeren beheer stelt 't bestaand Octrooi der bank bepalingen, gelijk aan geen andere naamlooze vennootschap, aan geen levensverzekeringsfonds of maatschappij van Administratie en Lijfrenten worden opgelegd. Zoo schrijft de Regeering voor omtrent de beleeningen: voor hoe lang op deze, voor hoe lang weder op gene artikelen en voor hoeveel van de waarde zonder gevaar geld in beleening gegeven kan worden, en regelt tevens den voorrang: ‘beleeningen op koopwaren staan achter bij die op goud en zilver; de directie mag daartoe slechts overgaan, wanneer hare overige handelingen niet van genoegzamen (?) omvang zijn.’ En voorts de meer bekende conditie: geen uitgifte van bankbiljetten (of opening van rekening-courant),

dan tegen dekking door 't wettelijk aandeel in specie (in ‘wettig betaalmiddel’), en dekking *ten volle* voor al wat de uitgifte zeker wettelijk cijfer te boven mocht gaan (Artt. 30 vlgg. Octrooi). Men ziet het, de Bank is beperkt in haar handel. Is daardoor de soliditeit gewaarborgd van haar Debet? en haar afdoende hulp dan wanneer ze bovenal noodig is, in tijden van crisis? Een zeker antwoord is hier niet wel mogelijk, tenzij dan het voorbeeld van andere banken, door dezelfde of soortgelijke voorschriften gewaarborgd, en die toch in gebreke bleven. Een goed personeel aan het hoofd van 't bestuur, een zelfstandig en krachtig beheer van Directeuren, onder voortdurend toezicht van Commissarissen en onder contrôle der openbaarheid, o.a. door wekelijks publiek gemaakte balans, daarbij een zekere wettelijke verhouding als minimum tusschen 't opereerend en 't stamkapitaal, als 't aansprakelijk eigendom van deelhebbers, gaven wellicht sterkeren waarborg dan die vaste voorraad specie in kas, die, eenmaal wettelijk voorgeschreven, voor een deel ook Directeuren van hun verantwoordelijkheid ook voor verdere dekking des noodig en daarmede voor hun eigen beheer schijnt te ontheffen.

Doch misschien komt die sprong te groot voor, van zooveel mogelijk wettelijke regeling tot zooveel mogelijk vrij en op eigen verantwoordelijkheid handelen der bank, even gelijk de regeling der biljetten-uitgifte, gelijk ze thans eenmaal bestaat en voldoet, tegelijk het monopolie daarvan verzekert. Toch zou ik - en dit ten slotte - wenschen, zoo al die bestaande regeling blijft, dat men althans voor de toekomst een nadere regeling openlate, en, tegelijk met 't verleenen van korter octrooi, gelijk bij de Nederlandsche bankwet, de vrijheid zich voorbehoude om ook gedurende 't octrooi aan andere financieele Maatschappijen dezelfde of soortgelijke voorrechten als aan de Javasche bank te verleenen - en daarmede 't beginsel der concurrentie althans getrouw blijve.

Dordrecht, October 1869.
Mr. F.N. SICKENGA.

***A bibliographical and historical essay on the Dutch books and pamphlets relating to New-Netherland, and to the Dutch West-India Company and its possessions in Brazil, Angola, etc., as also of the maps, charts, etc. of New-Netherland, with facsimiles of the map of N.-N. by N.J. Visscher and of the three existing views of New-Amsterdam. Compiled from the Dutch public and private libraries, and from the collection of Mr. Fred. Muller in Amsterdam, by G.M. Asher L.L.D., Privat-Docent of Roman law in the University of Heidelberg. Amsterdam, Fred. Muller*, 1854-67. In 4°.**

Omtrent vijftig jaren geleden werd door eenige inwoners van New-York, vol ijver voor de geschiedenis van hun geboortegrond, een genootschap in het leven geroepen, dat in de eerste plaats ten doel zou hebben om alles te verzamelen en te bewaren wat op de natuurlijke, politieke en kerkelijke historie van den staat N.-York betrekking mocht hebben. Weldra was een aanzienlijke bibliotheek van gedrukte boeken en handschriften bijeengebracht, en met de uitgave der ‘Collections’ een aanvang gemaakt, waarin een aantal belangrijke gedrukte stukken uit het Hollandsch, Zweedsch, enz. vertaald werden. Vervolgens wendde het genootschap zich tot de Regeering om alle documenten in de Archieven aanwezig, die in het Hollandsch gesteld waren - men weet dat N.-York tot 1664 een Nederlandsche kolonie was - in het Engelsch te doen vertalen. Deze taak werd in 1814 opgedragen aan Frederik Adriaan van der Kemp, den bekenden patriot die in 1787 ons land moest verlaten en Amerika tot woonplaats koos. Hij bracht dien veelomvattenden arbeid alleen ten uitvoer. Zijne vertaling, uit 26 deelen bestaande, is bekend onder den naam van ‘Albany records’. Te Albany worden de staatsarchieven bewaard.

Doch te recht zag men in, dat om de geschiedenis van den staat te kunnen schrijven een tweede stap diende gedaan te worden. In 1839 richtte zich het Historisch genootschap wederom tot de Regeering. Ditmaal gold het de documenten, die zich in de Archieven van Holland en Engeland bevonden en ‘waarvan een groot deel voor de koloniën werd geheim gehouden en dus hier te lande on-

bekend is gebleven.' Het genootschap verzocht, dat van wege de Regeering een agent naar die landen zou worden afgevaardigd om 'zoo mogelijk de origineelen', en zoo niet, afschriften te bekomen van alles wat op de koloniale geschiedenis en den bevrijdingsoorlog betrekking had.

De Gouverneur van den Staat deelde dit verzoek aan de Wetgevende macht mede, en ondersteunde het met de volgende karakteristieke woorden: 'It would advance the cause of free government throughout the world, and it is due to ourselves, to the memory of our predecessors, and to a just regard for the respect of posterity, that every important circumstance connected with the rise and progress of our free institutions should be recorded and illustrated.'

Het gevolg was, dat in Januari 1841 John Romeyn Brodhead, die een jaar attaché was geweest aan de Amerikaansche legatie in den Haag, en zich eenigszins op de hoogte had gesteld van hetgeen er te verrichten viel, tot agent werd aangesteld om in Engeland en Nederland, en ook in Frankrijk, het noodige onderzoek in het werk te stellen.

Drie jaren was Brodhead hiermede bezig. Alleen in Engeland legde de Regeering hem moeielijkheden in den weg. In Nederland en Frankrijk ondervond hij de meeste vrijgevigheid. In den zomer van 1844 keerde hij naar New-York terug, en in den loop van dat jaar rangschikte hij de door hem verzamelde documenten in tachtig boekdeelen, waarvan zestien de hollandsche stukken behelzen.

In Februari 1845 diende hij een uitvoerig verslag in van zijne bemoeiingen. In ons land had hij het Rijks-archief met vrucht doorzocht. Tot zijne groote teleurstelling vernam hij, dat de archieven van de West-Indische Compagnie, waarin hij gehoopt had veel belangrijks te ontdekken, voor een groot deel, op last der Regeering, in 1821 publiek verkocht waren! Het mocht hem niet gelukken daarvan iets weêr te vinden, wat voor zijn doel waarde had. In het Amsterdamsche archief vond hij echter interessante documenten over de kolonie aan de Zuidrivier (Nieuw Amstel), waarover de regeering dier stad een poos lang het beheer had.

Wij behoeven niet op te merken, dat hem de *origineelen* niet werden afgestaan, maar dat hij zich met afschriften moest vergenoegen.

De documenten, door Brodhead verzameld, werden in het archief van den Staatssecretaris te Albany neêrgelegd, en bij de oprichting van het nieuwe Statenhuis met de overige archieven daarheen overgebracht. Eene keuze uit de geheele verzameling werd in 1849-51 in 't licht gegeven, onder bestuur van den Staats-secretaris Chr. Morgan, door Dr. E.B. O'Callaghan[1], De laatste had zelf reeds van de door Brodhead medegebrachte stukken gebruik gemaakt voor zijn goed geschreven ‘History of New Netherland or New York under the Dutch’ (1846-48, 2 vol.).

In 1849 werd door de Regeering, met haar bekende onbekrompenheid waar het wetenschappelijk onderzoek geldt, besloten om de gansche reeks van documenten door Brodhead verzameld, uit te geven, de Hollandsche, Fransche en Latijnsche stukken in Engelsche vertalingen. De uitgaaf werd weder aan den bekwamen O'Callaghan opgedragen. De collectie verscheen onder den titel van ‘Documents relative to the colonial history of the State of New-York procured in Holland, England and France’ (1853-58, 10 deelen in gr. 4°). Meer dan eene bibliotheek in ons land ontving een exemplaar ten geschenke.

Even als O'Callaghan heeft ook Brodhead zelf de door hem verzamelde stukken verwerkt tot een ‘History of the State of New-York, First period, 1609-1664’ (verschenen in 1853). Brodhead heeft geen geschreven stuk, geen gedrukt boek ongebruikt gelaten, - enkelen waren aan zijn voorganger onbekend gebleven, - maar hij heeft te veel willen geven in een kort bestek. Ook ontbreekt het hem aan voorstellingsvermogen. Zijn consciencieuse arbeid heeft dus het helder en los geschreven boek van O'Callaghan, dat bovendien enkele elders niet gedrukte documenten (Rensselaerswyck MSS.) behelst, niet geheel vervangen.

Een jaar na de uitgave van Brodhead's *History* verscheen de eerste aflevering van het werk van Asher. Het moest dienen (zoo luidde het Prospectus) om het vormen van bibliotheken van al wat de geschiedenis van Nieuw Nederland betrof, gemakkelijk te maken en zou, ‘met eene naauwkeurigheid die alles overtrof wat tot nu toe op bibliographisch gebied geleverd was’, de titels geven van

1 ‘The documentary history of the State of New-York’ 4 vol. (op de Stads bibliotheek te Amsterdam aanwezig).

alle Hollandsche boeken en geschriften, die op die kolonie betrekking hadden. Waar hun historische waarde tot nu toe onbekend was gebleven, zou hij een overzicht van den inhoud aan de titelbeschrijving toevoegen.

Het *Essay* bleef geruimen tijd onafgewerkt. Eindelijk zag in het vorige jaar de laatste aflevering het licht. De S. had er eene uitvoerige inleiding bijgevoegd, die een overzicht behelst: 1^0. van de geschiedenis der West-Indische Compagnie, 2^0. van de geschiedenis van Nieuw-Nederland, 3^0. van de aardrijkskunde van N.N., 4^0. van de bestaande bronnen en het door hem geleverde nieuwe materiaal.

Voor de geschiedenis van N.-Nederland erkent Asher, dat hij weinig nieuwe bronnen ontdekt heeft; daarvoor heeft zijn boek dus enkel bibliographische verdienste.

De geschiedenis der W.I. Compagnie was, toen A. zijne inleiding schreef, nog niet het voorwerp geweest eener speciale studie. Brodhead had haar bijna geheel over 't hoofd gezien en daardoor de politiek der Nederlandsche republiek ten opzichte van hare koloniën zeer slecht begrepen. Ook Hollandsche schrijvers hadden haar slechts ter loops aangeroerd. Asher heeft er het eerst met nadruk op gewezen, hoe een grondige kennis van dat onderwerp alleen tot een juist oordeel over de geschiedenis onzer koloniën kan leiden. Zijne historische uitweidingen, naar aanleiding van sommige geschriften - hoeveel aanmerkingen er nog op te maken zijn -, verraden een helderen blik, en kunnen er toe bijdragen om een dieper onderzoek van de kwestie gemakkelijk te maken. Ook heeft de hoogleeraar Van Rees ze in zijn laatsten arbeid (‘Geschiedenis der koloniale politiek van de republiek der Vereenigde Nederlanden’) niet ongebruikt gelaten, en, een wenk van Asher ter harte nemende, de tot nu toe onuitgegeven vertoogen van den genialen Willem Wsselinex, als bijlagen aan zijn werk toegevoegd.

Wat de bibliographische waarde van Asher's Essay aangaat, deze zou zeker grooter zijn, indien de S. zelf over den druk toezicht had kunnen houden. Nu zijn er een aantal onnauwkeurigheden ingeslopen. Dat het (zoo veel mogelijk) weêrgeven van de titels in de karakters van het oorspronkelijke geen voldoend richtsnoer is om de eene uitgave van een boek van de andere te onderscheiden, heeft A. in zijne voorrede zelf erkend. Een woord van hulde

voor het geduld en den ijver, waarmeê hij honderden pamfletten voor zijn doel doorzocht heeft, mag hier echter niet ontbreken, ook al kan in dit opzicht zijn arbeid nog aangevuld worden.

Niet weinig zorg heeft A. besteed aan het bijvoegsel van zijn Essay: de lijst van kaarten van Nieuw-Nederland. Men vindt hierin een vergelijkende tabel van alle namen op 34 verschillende kaarten voorkomende. Zij zal aan de studie van dit onderwerp, ‘as yet almost virgin soil’, tot grondslag kunnen strekken. Een overzicht over de waarde van elke kaart maakt het onderzoek gemakkelijker.

Over 't geheel is dus Asher's Proeve als hulpbron voor de geschiedenis onzer koloniën zeer te waardeeren, en moeten wij den heer Muller dankbaar zijn, dat hij de aanzienlijke kosten dezer uitgave gedragen heeft.

P.A. TIELE.

E. Lübbert, Grammatische Studien. Erster Theil. Der Conjunctiv Perfecti und das Futurum exactum im älteren Latein. Breslau, F. Hirt. 104 bl.

Dit geschrift kunnen wij allen, die in grammatische onderzoekingen belang stellen, aanbevelen. De nauwgezetheid waarmede de Schr. plaatsen uit de oudere Romeinsche schrijvers behandelt, ten einde het syntactisch gebruik der door hem besprokene werkwoordsvormen in het licht te stellen, is zeer verdienstelijk. Wat echter de verklaring van zulke vormen als *faxo, faxim* en dergel. betreft, zijn wij het, tegen den Schr., eens met Madvig, wiens gevoelen door den Heer Lübbert op bl. 16 vgg. aangehaald en met alle bescheidenheid, doch zonder grond bestreden wordt. Madvig kwam zonder behulp van het Sanskrit tot de overtuiging, dat *faxo* een eenvoudig Futurum is, en geen Futurum Exactum, maar het Sanskrit geeft hem schitterend gelijk. *Faxo*, enz., is bij geen mogelijkheid iets anders dan het eenvoudige, eenmaal algemeen Indogermaansche Futurum, en *faxim* is, in vorm, de Optatief Aor. I; *faxo* is volmaakt op dezelfde wijze gevormd als het Grieksche *γράψω*, het Skr. *vakshyâmi*; en het strijdt tegen alle regelen van taalstudie, vergelijkende en niet vergelijkende, om van *faxo* een Futurum Exa-

ctum te maken. Een Fut. Ex. is een Futurum van het Perfectum; dus *fec-ero* is een Fut. Ex.; trouwens dit bestaat duidelijk uit den stam van 't Perfectum, nl. *fēc*, en even duidelijk is in *ero* het karakter van 't Futurum te herkennen. Nu is *fēc* wel niet de oudste vorm; eenmaal moet het *fafac* geluid hebben, doch *fafac* is niet *fac*. Daar het Fut. Ex. noodzakelijk een Perfectum-stam bevatten moet, en daar deze stam oudtijds *fafac*, later *fēc* luidde, maar nooit *fac*, zoo volgt dat er in *faxo* geen zweem van een Fut. Exactum te vinden is. - Zoo iemand nog aan de juistheid van Madvigs gevoelen twijfelen mocht, zal niets beter in staat wezen om dien twijfel weg te nemen dan het boekje van den Heer Lübbert, want dit bevat alle gegevens die noodig zijn om in het licht te stellen hoe ongegrond de bestrijding van Madvig is. Hoe iemand na zulke voorbeelden als *oro ut faxis*, en dergel. (blz. 21), nog gelooven kan dat *faxis* een Praeteritum is of ooit geweest is, gaat, we moeten het openhartig bekennen, onze bevatting te boven.

Het werk van den Heer Lübbert onderscheidt zich ook voordeelig van soortgelijke geschriften doordat het slechts matig gebruik maakt van Sanskrit. Niet dat Ref. een afkeer van die taal heeft; alleen is hij tegen het misbruiken er van.

H. KERN.

Tausend Seelen, von Alexis Pisemski. Aus dem Russischen übertragen von Dr. L. Kayszler. Berlin, Louis Gerschel. 1870.

Met het jaarcijfer van 1870 op den titel, mag deze roman waarlijk wel als een der nieuwste vruchten van de Duitsche pers begroet worden. Maar nog meer mag hij op den naam van eersteling roemen, om zijn inhoud. Moge 't voor ons al niets vreemds meer zijn om van begaafde Russische schrijvers tafereelen te ontvangen van den maatschappelijken toestand van hun land, of eene heftige bestrijding van de handelingen eener oppermagtige regering, zeer zelden nog maar werd ons door hen een blik gegund in het leven der ambtenaren, vooral in het binnenland. Toch is 't voor geen van ons een geheim, hoe bar 't daar soms nog in die kringen toegaat. Van de Russische ambtenaarswereld te spreken zon-

der tevens te denken aan omkooping en ontduiking, zou voor ons eene onmogelijkheid zijn. Maar nauwkeurig te weten hoe die praktijken geoefend worden is alleen den Rus zelven gegeven, en dan nog wel alleen dengenen die in het binnenland lang genoeg vertoefd heeft om de mazen te zien, waardoor zoo menig duizendtal roebels, dat der schatkist toekomt, in de zakken sluipt van daar even stoutmoedige als behendige smokkelaars. Zoolang 't echter der pers niet vergund was van die praktijken gewag te maken, en het publiek daardoor als te adelen tot een volksregtbank voor welke ieder schuldige gevonnisd werd met de openbare minachting, wist men, ja, dat er ergerlijke misbruiken plaats vonden bij de inning der heffingen van allerlei aard, maar door de onbestemdheid der mededeelingen en de onvolledige kennis der feiten ging elk nieuw misdrijf van dien aard verloren in de algemeenheid der beschuldiging.

Sedert den laatsten Krimoorlog, en vooral sedert de troonsbestijging van Keizer Alexander II, is er echter een nieuw leven ontstaan in de letterkunde van Rusland. En vooral de echt nationaal Russische pers geniet de bescherming der tegenwoordige regering. Hoe zeer de Keizer zelf het waarachtig heil zijns volks wenscht te bevorderen door de vrijgewordenen, en ook de reeds van oudsher vrijen, meer te ontwikkelen en te beschaven, blijkt uit tal van maatregelen. De tot dusverre bijna onbereikbare oorden van het binnenland zijn door spoorwegen in onmiddellijke gemeenschap gebragt met de groote steden en de rivieren en de zeeën, welke in weinige jaren een bloei en welvaart en een verkeer hebben gewonnen, waarop de andere Europesche vorsten met zekere angstige verbazing het oog gevestigd houden. Maar vooral belooft de vrijere pers de zedelijke ontwikkeling van het volk weldra zoo krachtig te bevorderen, dat de dagen niet meer ver verwijderd zullen zijn waarop Rusland door zijne bevolking zelve als een geheel nieuwe staat voor ons zal staan.

Alleen dan echter kan een gebrekkige toestand blijvend verbeterd worden, wanneer al die gebreken door een ieder in den lande gekend en verafschuwd worden. Nog krachtiger dan het meest krachtige bestuur, kan het volk zich zelf hervormen. Onmagtig is daartoe de straffende hand van de regering, wanneer niet ieder burger medewerkt en met waarachtige overtuiging zelfs, de hand

tot dien arbeid uitstrekt. En geen beter middel om hem daartoe op te wekken dan door hem met helderheid en eerlijkheid al de misbruiken aan te wijzen, welke de zedelijke en daardoor ook materiële verheffing van geheel de natie belemmeren.

Daartoe voorzeker zijn schetsen als de voor mij liggende, uitnemend geschikt. Met waarlijk onverbiddelijke gestrengheid wordt hier het leven of liever het lijden beschreven van een man, die, door een vurige eerzucht gedreven, opklimt tot den hoogen rang van bewindvoerder eener provincie in het binnenland van Rusland en die nu meent, met het zwaard der geregtigheid, alle oneerlijkheid in eens te kunnen uitroeien. Zelf een kind van het volk, weet hij wel dat alleen rang en rijkdom hem in zijn land eenigen invloed kunnen verschaffen. Hij weet echter die beide hefboomen van magt te verkrijgen, wel niet door zijn eigen ziel te verkoopen voor die ‘duizend zielen’, maar het gebruik dat hij maakt van den invloed, door zijn mercenair huwelijk verkregen, verzoent ons bijna met de middelen, die hij tot het erlangen er van aanwendde. Toch moet hij ten slotte het onderspit delven, en dat alleen omdat hij wijken moet voor de kuiperijen der kringen waarin hij wel opgenomen en waardoor hij wel gebruikt werd zoolang hij hen diende, maar die hem ook evenzeer onmiddellijk uitstieten, zoodra hij de hand tot hunne helden dorst uit te strekken.

Alexis Pisemski is een nog weinig bekend schrijver. Maar talent heeft hij, evenzeer als stoutmoedigheid. Met verbazing heeft men 't in Rusland aangezien dat hij ongehinderd, dag aan dag, mogt voortgaan met het schrijven van zijn verhaal, in een der meest verspreide Russische tijdschriften. Gretig vond het lezers, en toen het later als boekdeel verscheen, baarde het nog grooter opzien. Ook hier te lande zal die stem uit voor ons zoo geheel vreemde oorden en kringen met belangstelling worden gehoord. Mogt ze maar weêrklank vinden in het vaderland van den schrijver, en zijne schetsen weldra alleen nog waarde hebben als eene historische herinnering aan - onmogelijk weêr te keeren tijden!

De vorm van een roman is blijkbaar alleen gekozen, om den inhoud algemeen toegang te doen winnen. En ook in dien vorm is de schrijver gelukkig geslaagd. De held is een candidaat in de regten, die eene niet altijd even trouw volgehouden liefde aanknoopt met de dochter van den directeur eener openbare school,

in wiens plaats hij benoemd wordt. Maar hij wil meer zijn in de wereld dan goed schoolmeester alleen en gelukkig echtgenoot. De begeerte naar rijkdom en grootheid neemt telkens de bovenhand in zijn binnenste; en maar al te dikwijls volgen wij hem en zijne bruid met gespannen aandacht, altijd hopende dat de betere gevoelens hem nog bij tijds zullen redden voor gevaren, waarvoor wij hem gedurig zoo gaarne, maar helaas vruchteloos, willen beschermen. Wij hopen dat vooral ter wille van dien zoo beminnelijken Godniew, den vader der schoone Nastenka, een oud en zóó goedhartig man, dat bijna elk ongeluk wat de dochter treft ons dubbel smart om den braven vader. Uitnemend is die man geteekend. Er is een zachtheid en een gemoedelijkheid in die figuur, die waarlijk aandoenlijk mag genoemd worden. En zijn trouwe Duitsche huishoudster staat hem altijd zoo aardig ter zijde. Maar vooral wanneer men daartegenover in den sluwen Prins Iwan een edelman leert kennen die geene praktijken noch misdaden zelfs schroomt om geld te verkrijgen, terwijl zijn hooge rang en zijne fijne manieren hem voor alle straf vrijwaren, moet men den schrijver allen lof toekennen voor zijne grondige karakterstudie. Niet onaardig is daarenboven de schets van de letterkundige wereld te St. Petersburg, al zij dat tafereel voor ons Nederlanders ook minder vreemd.

Ik zal over den roman zelven weinig zeggen. Met belangstelling zal men den goed afgesponnen draad tot den einde toe volgen, maar toch telkens weêr inzien dat de schets van die zoo verdorven wereld, als een krachtig middel tot verbetering, het hoofddoel van den kunstenaar was. Men leze de zoo goed gestyleerde Duitsche vertaling van Dr. Kayszler, en ik ben zeker dat de indruk bevredigender zal zijn, dan die van menige misschien veel kunstiger zamengestelde novelle.

Zal ook dit boek nu dadelijk weêr bij ons vertalers lokken? Moge 't dan toch alleen aan de handen van een daartoe volkomen bevoegd persoon worden vertrouwd, en niet aan den minst biedenden en minst naauwkeurigen, maar eenvoudig meest vluggen, penvoerder. Onze arme moedertaal gaat nog te gronde door dat slordig vertaalwerk, wat ons dag aan dag voor goed Hollandsch wordt versleten. Men hebbe toch eindelijk eens wat meer eerbied voor de schrijvers, wier werk men soms zoo deerlijk havent.

M.

De Duitsche Juristendag[1].

Schoone steden ondervinden tegenwoordig veelal het zelfde lot als schoone vrouwen. Wanneer een jong meisje in den vollen glans harer bekoorlijkheden haar intreê doet in de salons der wereld, dan is het niet altijd een kleingeestige ijdelheid, maar menigmaal veeleer een hooggestemd gevoel van eigenwaarde, een sterk ontwikkelde schoonheidszin, die haar doet eischen, dat hare bekoorlijkheden door die wereld worden erkend. Is dat het geval, dan zal zij al zeer spoedig geen behagen meer scheppen in de vulgaire vleierijen van wispelturige vlinders en flauwe saletjonkers, zij zal willen dat het altaar der schoonheid bediend worde door kardinalen en bisschoppen, niet door abtjes en kapelanen; zij zal alleen dan voldoening vinden, wanneer een bekwaam, nobel en krachtig man, op ridderlijke wijze en eerbiedigen toon aan hare bekoorlijkheden zijn hulde brengt. En toch, de laffe complimentjes van den grooten hoop moet zij dagelijks hooren. Gaat het in den tegenwoordigen tijd van reizen en reisjes met de schoone steden van Europa niet eveneens? Bewonderaars worden er iedereen zomer bij treinen vol in en uitgevoerd; maar wanneer de stedemaagden zoo kwetsbaar waren als hare zusters onder de menschen, zou zeker meer dan eene onder haar verklaren, dat zij genoeg had van al die gapende monden en starende oogen, van al die betoogende parapluien en indiscrete ‘bi-

1 Het duitsche juristencongres is overal bekend als ‘der Juristen*tag*’. Daarom hebben wij gemeend ook in onze taal het gelijkluidende *dag* te moeten bezigen en hebben wij daartoe vrijheid gevonden wegens het bestaan van analogieën in ‘Rijksdag’, ‘Bondsdag’, ‘Familiedag’. -

nocles', van al die vulgaire loftuitingen en banale complimentjes van een groot deel onder het reizend publiek. Doch daarom ook zullen zij het waardeeren, wanneer nu en dan haar lof van edeler zijde verkondigd wordt. Dat heeft de schoone stad Heidelberg dezen zomer ondervonden, toen aan den feestdisch der duitsche juristen, en onder het 'langanhaltendes Hoch' van alle gasten, door den altijd jeugdigen Leipziger Hoogleeraar von Wächter, den Nestor der duitsche rechtsgeleerdheid,

> Des Rechtes Wächter,
> Alles Unrechts Verächter
> Den guten deutschen Wächter!

van haar gezegd werd: 'Heidelberg, die schöne Nachbarinn, ist voller Reiz der Verführung!' Heidelberg was voor die hulde gevoelig. Zij wilde aan hare bekoorlijkheden nog grooteren glans bijzetten en doste zich uit in haar rijkste feestgewaad. Zij overgoot haar schilderachtige ruïne en de liefelijkste punten der boorden van haren Neckar, met stroomen van betooverend bengaalsch licht; zij versierde haar gebouwen met duitsche vaandels en haar feestzalen met duitsche spreuken. Er was een wetenschappelijk feest binnen de muren der wetenschappelijke stad, want de achtste duitsche juristendag vergaderde aldaar van den 26sten tot den 29sten Augustus.

Wetenschappelijke congressen staan niet bij ieder in een goeden reuk en menigeen wil achter het epitheton 'wetenschappelijk' een vraagteeken plaatsen. Doch welke krachtige pleidooien ook voor of tegen hen worden uitgesproken, zij gaan op den weg dien onze tijd hun heeft aangewezen, rustig voort en storen zich aan dien strijd niet het minst. Men wachte er zich dan ook voor alle met één maat te meten. Men heeft geen recht te klagen: 'och, al weêr een congres!' alvorens op de vraag: 'welk congres'? te hebben geantwoord. Grooter echter wordt het gemor, wanneer er sprake is van een congres met feesten, en hier en daar bemerken wij dan ook onder de mantels der ware of schijnbare wetenschap het schouderophalen der stoïcijnen. Wellicht heeft reeds menigeen, na het lezen der eerste bladzijde van dit opstel, de verdere bladen eenvoudig onopengesneden gelaten, onder den uitroep: 'och, niets dan een feestencongres!' Wij verzoeken die lezers hun eenzijdigheid tot betere gelegenheden te bewaren, want zeer zeker zullen vele congres-

feesten, die wellicht niets anders zijn dan de natuurlijke uitvloeisels van de jubelende stemming onzer eeuw bij de inwijding der congres-aera, onder de eentoonigheid die hen wacht op den langen duur verdwijnen; maar toch zouden wij durven voorspellen, dat de duitsche juristendag zijn feesten altijd behouden zal, dat, even als thans te Heidelberg, zoo ook telkens weder in iedere feestzaal, waar de duitsche juristen samenkomen, de oudduitsche spreuk zal te lezen staan: nach gehalten Gericht mogen die Urtelsprecher in ein Wirthshaus gan und ein ziemlich Zehrung thun zu einer Urkunde einer recht Gemeinschaft. Immers de duitsche juristendag heeft meer dan een wetenschappelijk, heeft allereerst een nationaal duitsch karakter. Het lievelingsdenkbeeld onzer enthusiaste en tegelijk degelijke naburen: ‘das grosse geeinigte deutsche Vaterland’, het denkbeeld, waarvoor zij hebben gestreden, gezongen, gedacht, getoast, gewerkt en waarvoor zij dat alles wie weet nog hoelang zullen doen, is ook de gedachte die aan de vereeniging der duitsche rechtsgeleerden het leven gaf en het leven doet behouden. Thans nog, na alles wat het bloedige jaar onzer eeuw, 1866, aan Duitschland heeft gegeven en ontnomen, klonk het aan den feestdisch te Heidelberg onder het ‘stürmisches Bravo’ der 900 feestgenooten: ‘Glauben wir fest an die deutsche Zukunft’.

Een wetenschappelijke gedachte dus en een nationale gedachte. Hebben wij ongelijk, wanneer wij verwachten, dat het werken dier vereeniging sympathie vindt in ons vaderland, waar de behoefte aan ontwikkeling van recht en rechtsleven tegenwoordig meer dan ooit gevoeld wordt; waar de vaderlandsliefde altijd onder de eerste deugden geteld is?

Evenmin als bij individuën, valt ook bij volken het licht steeds op alle zijden van hun inwendig leven. De groote belangen der natiën, de belangen van kunst, wetenschap, staatkunde, godsdienst, maatschappelijk verkeer, familie, zien wij nu eens in de voorste gelederen voor hare rechten strijden, dan weder zich naar de achterhoede terugtrekken om haar tijd af te wachten; alle hebben zij haar actie en reactie. Met het rechtsleven is dit niet anders. De behoefte aan rechtsontwikkeling en rechtsgemeenschap wordt niet altijd even sterk ge-

voeld; de vraagstukken die zij aan de orde stelt, zijn niet altijd brulante quaestiën. Even waar is het bovendien, dat op het rechtsgebied zelf de eischen, die in den loop der tijden gesteld worden, niet altijd van dezelfde zijde komen. Zoo moest wel b.v. na de duitsche bevrijdingsoorlogen tegen den franschen overheerscher, de begeerte naar de bevestiging van het nationale recht den strijd doen ontbranden tusschen de mannen der codificatie en de mannen der historische school. De namen van Thibaut aan den eenen, Hugo en von Savigny aan den anderen kant, roepen ons een vraagstuk voor den geest, dat ook in Duitschland nog niet overal is opgelost. Doch de beweging, welke aan den duitschen juristendag het leven gaf, is in haar hoofdtrek althans een andere. Zij immers bedoelt allereerst het streven naar de ‘Herstellung eines *einheitlichen* deutschen Rechtes’, eenheid door codificatie, doch dan ook slechts op die deelen van het rechtsgebied, waar nu reeds over de waarde der codificatie zelf geen strijd kan zijn, of geen strijd meer is.

Het was in de vergadering van den 10^{den} Maart 1860, dat in het berlijnsch juristengezelschap, het voorstel van professor von Holtzendorf, destijds privaat docent, ter tafel werd gebracht ‘zur Auschreibung eines deutschen Juristentages.’ De motieven van den voorsteller getuigden voor zijn breede opvatting der zaak, die hij voorstond. Te lang had men in de laatste jaren slechts eenheid gezocht op het gebied der maatschappelijke huishouding in engeren, materieelen zin, ook het gevoel der duitsche rechtsgemeenschap moest met kracht worden wakker geschud waar het sliep. En die taak moest worden opgevat door de mannen van het vak. Zij alleen konden spreken met gezag; zij alleen konden daarbij ook voor de belangen der enkele deelen zorgen, door met de hand van een kunstenaar bij het maken der schets van het geheel die punten en groepen uit te sparen, waar het licht op de eigenaardigheden der bijzondere landrechten en der door deze beheerschte bijzondere rechtsbetrekkingen moest blijven vallen; zij alleen konden tot heil der duitsche rechtswetenschap den zoo noodigen persoonlijken omgang harer beoefenaren uitlokken. Het voorstel werd zonder aarzelen aangenomen en allereerst zou men de medewerking inroepen van eenige vaderlandsche koryphaeën. Het bleek inderdaad, dat er niet aan dooven gepredikt was, en men erlangde onmiddellijk de toezegging van mannen als von Wächter,

Bluntschli, Walther, Zachariä en meer anderen uit Noord-Duitschland zoowel als uit het Zuiden, wier namen een goeden klank zouden geven aan het ontworpen plan.

Daarom kon reeds in Mei van hetzelfde jaar door middel der dagbladen de algemeene oproeping worden openbaar gemaakt en alsof men tot een feest noodigde, wijd en zijd de mare weêrklinken: ‘so geht denn in alle Deutschen Gaue der freudige Ruf, Theil zu nehmen an einem Werke, welches dem Dienste des vaterländischen Rechtes und nur ihm gewidmet ist.’ Meer dan zevenhonderd juristen verklaarden reeds dadelijk lid te worden der vereeniging, die thans meer dan tweeduizend leden telt. Voorstellen en praeadviezen over voorloopig gestelde vragen stroomden naar de tijdelijke regelingscommissie toe, en den 28sten. Augustus sloeg men te Berlijn, onder de leiding van von Wächter, het eerst met vurigen ijver de handen aan het werk.

Beschouwen wij dat werk van naderbij. ‘Het doel van den duitschen juristendag’, zoo luidt art. 1 der statuten, ‘is: eene vereeniging te vormen om aan de duitsche juristen een levendige wisseling hunner meeningen en een persoonlijken omgang te verzekeren, om de behoefte aan eenheid in de ontwikkeling van het duitsche privaat-, proces- en strafrecht steeds meer te doen erkennen, om de hinderpalen, welke aan die ontwikkeling in den weg staan, aan te wijzen en onderling maatregelen te beramen, waardoor eene rechtseenheid zal kunnen worden bevorderd.’

Niemand zal ontkennen, dat voor weinig vakken van wetenschap een persoonlijke omgang en een ‘lebendige Meinungsaustausch’ hunner beoefenaars van zoo overwegend gewicht is als voor de wetenschap van het recht, bovenal wegens den aard der elementen, waaruit de juristenwereld is samengesteld. De rechtswetenschap, welke in haar philosophie de edelste overleggingen der zedelijke natuur van den mensch bestudeert, bij hare beschouwingen over het privaatrecht de fijnste vezelen van het maatschappelijk verkeer ontleedt, bij hare strafrechtelijke studiën de hoogste eischen van het staatsleven en de heiligste rechten der individuën wil gehandhaafd zien, bij hare behandeling van internationaal recht de wereldbeschaving op den voet volgt om als het ware hare gedachten te raden, welke daarbij de rechtsbeschouwingen van vroegere eeuwen als haar onmisbaren grondslag erkent, die wetenschap is er zich

allereerst van bewust, dat de werkelijkheid haar terrein is, dat het recht bestaat voor den mensch en de mensch niet voor het recht. Daarom moet haar beoefenaar van de hoogte der catheder naar de markt, van de markt naar den voet der catheder worden gevoerd. Het microscopisch dogmatisme van menig theorist en de kleingeestige casuistiek van menig man der praktijk, gelijken op rechtsgeleerdheid beide even weinig. Doch op een juristencongres als het duitsche, waar de geleerdste professoren en de meest praktische procureurs, waar ‘Oberstaatsanwalte’ en advocaten, ‘Oberappellationsgerichtsräthe’ en ‘Stadtrichter’ aan dezelfde discussiën deelnemen en elke goedgemotiveerde opvatting waardeeren, wordt inderdaad het huwelijk tusschen praktijk en theorie wettig voltrokken.

Het was echter bovenal ‘puerorum quaerendorum causa’, dat dit huwelijk in Duitschland gesloten was, en het kind, naar welks geboorte zoo verlangend werd uitgezien, zou met den naam: ‘algemeen duitsch recht’ gedoopt worden. Over de noodzakelijkheid van zulk een recht dachten de juristen thans eenstemmiger dan ooit; daarom kwamen dadelijk van alle zijden deelgenooten op, daarom werd die deelneming van jaar tot jaar grooter. Wij behoeven er hier niet op te wijzen, dat weer het maatschappelijk verkeer zich uitbreidt, ook het recht een ruimeren kring zoekt; de moeielijke vragen van internationaal privaat- en strafrecht, zijn overbekend. Bovendien zal niemand het tegenspreken, dat die bezwaren vooral hier en daar in Duitschland meer dan ergens elders moesten gevoeld worden, omdat de geographische nabuurschap der landen en de menigte traditionneele betrekkingen tusschen hunne bewoners, een veelzijdig verkeer dagelijks te weeg brachten. Men denke bovenal aan de geënclaveerde staatjes, wier bewoners geen voet kunnen verzetten zonder op een ander rechtsgebied te komen, dan dat hunner eigene wet. Doch dergelijke eigenaardigheden zijn niet voldoende om een algemeene behoefte aan eenheid te verklaren. In onderscheiden streken immers waren de handelsbetrekkingen met vreemdelingen belangrijker dan met Duitachers, of woonden de eersten dichter bij de grenzen dan de laatsten. En wie, die een open oog heeft voor den toenemenden wereldhandel, zal daarom ook een wereldwet op sommige deelen van het rechtsgebied voor nog iets anders houden dan voor de illusie van een of ander enthousiast? Neen, opdat aan eenheid van wetgeving ernstig kunne worden

gedacht, moet bij de burgers der staten de innige overtuiging heerschen, dat er eenheid is van nationaliteit en het cosmopolitisme heeft het nationaliteitsgevoel nog niet vervangen.

Eenheid van stam, eenheid van taal, eenheid van geschiedenis allermeest, geven eenheid van karakter en eischen waar het kan eenheid van recht, al wordt ook de politieke eenheid gemist. Want al legt de politieke eenheid haar op, het gevoel der eenheid van nationaliteit eischt haar. Wel bestond er in 1860 eenig gemeenschappelijk recht in Duitschland, maar veel nog niet. De ‘Allgemeine Deutsche Wechselordnung’ van 1848 was in de meeste staten aangenomen, maar de wetten waarbij zij was ingevoerd, hadden hier en daar beperkende, aanvullende of wijzigende bepalingen vastgesteld. Zoo bestond er verschil in de aanwijzing der personen, die zich naar wisselrecht konden verbinden of die aan het wisselarrest onderworpen waren, terwijl daarenboven de moeielijke rechtsvragen, welke de praktijk ontmoette, in de verschillende staten natuurlijk in verschillenden zin werden beslist. Wat het algemeene duitsche handelswetboek betreft, zoo was het einde der beraadslagingen tot samenstelling van dezen nationalen arbeid, waarvan het eerste denkbeeld reeds in 1836 in den boezem van het Tolverbond was geöpperd, nog niet te voorzien. De Neurenberger conferentie der officieele afgevaardigden had juist hare uitnoodigingen aan de verschillende regeeringen verzonden, om de bedenkingen te vernemen, welke van die zijde tegen haar ontwerp van de vier eerste boeken zouden kunnen oprijzen. Hoeveel nieuwe overleggingen en wijzigingen konden door die bedenkingen niet worden noodig gemaakt! Men kon toen nog niet weten, dat het werk der conferentie reeds den 11^{den} Maart 1861 zoude zijn ten einde gebracht en dat reeds vier staten, waaronder Pruissen en Beijeren, in den loop van dat jaar het ontwerp kracht van wet zouden verleenen. Aan de unificatie van obligatie-, proces- en strafrecht werd nog niet ernstig gedacht. Het ‘gemeine Civilrecht’, de codex Maximilianeus van 1756 voor Beijeren, het Pruissische ‘Allgemeine Landrecht’ van 1786, de wetboeken van Oostenrijk en enkele kleine staten, alsmede de fransche Code Civil in de Rijnstreken, hielden voor het materieele privaatrecht de uiteenloopende regelen in, waarnaar in Duitschland de geschillen tusschen den man en zijn naaste werden beslist. De ‘Gerichts-Ordnungen’ van Pruissen, Hannover, Beijeren, Brunswijk en eenige andere staten, het ‘gemeine Prozess-Ver-

fahren' en de Code de Procedure, schreven aan de gedingvoerende partijen vormen voor, die onder elkaar, zelfs in beginsel, menigmaal geheel verschilden. De Constitutio Criminalis Carolina in Keur-Hessen, Mecklenburg, Holstein, Reuss oudere linie, Lippe Schaumburg, Hessen Homburg en de vrije steden, behalve Frankfort, de Code Pénal en de verschillende strafwetboeken, in staten en staatjes als om strijd sinds het midden der vorige eeuw voortdurend ingevoerd, aangevuld en vernieuwd, waren de onderling uiteenloopende bronnen van strafrecht, waaruit men in Duitschland de rechtspraak putten moest. De hoofdgrief tegen zulk een toestand lag echter niet aan de oppervlakte der dagelijksche rechtspraktijk. Zij betrof niet zoozeer het verschil in toepassing, voortspruitende uit het verschil van inhoud, dan wel het bestaan dier afzonderlijke wetten, het particularisme zelf; want dat particularisme zou op den duur den dood kunnen doen aan het duitsche recht, de duitsche nationaliteit en de duitsche rechtsgeleerdheid.

Particularisme op rechtsgebied heeft zijn goede zijde, maar daarom juist heeft het zijn grenzen. Hij die gelooft dat de wet het recht opneemt maar niet schept, dat een volk zijn recht heeft zooals het zijn taal, zijn maatschappelijke toestanden, zijn nationale eigenaardigheden bezit, dat is dus niet toevallig maar als een deel van zijn wezen, die moet in zekeren zin aan particularisme hechten ook daar waar het de enkele onderdeelen eener groote natie betreft. Want dan is het heiligschennis, de geschiedenis in het aangezicht te slaan om ter wille van een ploerterig eenheidsideaal te nivelleeren wat alleen in zijn oneffenheden natuurlijk is. Zulk een rechtsparticularisme heeft echter alleen dan waarde, wanneer het bepaald met bijzondere toestanden samenhangt, zooals o.m. voor sommige hoofdstukken van familierecht, zaken- en erfrecht. Op het gebied echter van obligatie-, proces- en algemeen strafrecht is men de grenzen van het particularisme over en schaadt het, gelijk wij zeiden, aan recht, nationaliteit en wetenschap. Immers, wanneer daar geen eenheid van wetgeving is, waaraan moeten zich dan de enkele wetgevers aansluiten, wanneer zij het recht in hun staatjes in zijn ontwikkeling willen leiden? Of zij blijven staan bij eenige bekrompen opvattingen die binnen hun eigen grenzen geworteld zijn, of zij zoeken den grondslag hunner nieuwe wetten in een zoogenaamd natuurrecht dat voor de gansche aarde en dus ook voor hun staatje wel geschikt zal zijn, of zij trachten echt nationaal te wezen

en te putten uit de wetten der grootere staten, om verlegen te staan bij de verscheidenheid der waren, die hun toch alle als duitsch worden aangeprezen. En de duitsche nationaliteit zelf? De politieke scheiding der enkele staten werd ten minste nog geneutraliseerd door den hoezeer zwakken Duitschen Bond; maar voor het verschil in rechtsleven bestond een dergelijke neutraliseering niet, dan misschien alleen in de hoop, dat de eenheid nog eens komen zou. Doch wanneer elke staat zijn eigen recht heeft, wanneer hij dat recht in een bepaalde richting steeds ontwikkelt, er meê samengroeit en het als zijn afzonderlijk bezit beschouwt jaren en eeuwen lang, dan wordt de band der gemeenschap losser. ‘Wie wird es werden’, zeide de duitsche criminalist Köstlin, ‘wenn sie (de bijzondere wetgevingen) sich immermehr einleben, wenn ihr partikularistisches Leben erst recht auskocht, wenn seine Centrifugalität durch das eiserne Gebot der Nothwendigkeit erst recht zum Gähren und Ausschlagen noch alle Seiten gebracht wird.’ Bovendien waren er onder die bijzondere rechten nog zooveel vreemde, zooveel fransche overblijfsels, herinneringen aan de heerschappij van den ‘ijzeren man’. En de wetenschap? Inderdaad, bij het bestaan van zooveel wetboeken en wetboekjes, loopt de rechtsgeleerdheid groot gevaar in niet veel meer dan een middelmatige schoolsche wetgeleerdheid te ontaarden. Voor de praktijk is natuurlijk een exegese der wet hoog noodig; aan de bestudeering van terminologie en interpunctie kan een jurist zich niet onttrekken, waar hij een geschreven wetboek, al is het dan ook een algemeen, voor zich heeft. Maar hoeveel tijd, hoeveel krachten zouden niet voor breedere rechtstudiën overblijven, wanneer men zich voor die andere studie eens tot zulk een algemeen wetboek kon bepalen. Dan zou de geest dier algemeene wet worden opgespoord, de ‘Buchstaben Gelehrsamkeit’ tot haar juiste grenzen teruggebracht; dan zouden de mannen der praktijk niet in de kleinigheden hunner wetsontleding behoeven op te gaan, de mannen der theorie hun lessen onmiddellijk kunnen dienstbaar maken aan de praktijk. Opmerkelijk genoeg werd er op een der juristendagen over geklaagd, dat aan de meeste duitsche hoogescholen van de studie der geschreven wetten zoo weinig, of soms in het geheel geen werk werd gemaakt. De professoren, zelfs in Pruissen, bepaalden zich tot het onderwijzen van wijsbegeerte en geschiedenis, daaronder begrepen het ‘gemeine Recht.’ Werd soms hier en daar over de uitlegkunde der landswetten college gegeven, dan bepaalden

die lessen zich in ieder geval tot de wet van het land waartoe elke hoogeschool behoorde. Zoo was een wetenschappelijke voorbereiding van een groot deel der juristen voor de praktijk onmogelijk en moesten zij veelal het recht, tot welks toepassing zij geroepen wilden worden, eerst na hun academietijd leeren.

Werd dus om al deze redenen naar het ideaal der duitsche rechtseenheid meer dan ooit verlangend uitgezien, ook het tijdstip waarop het intellectueele leger der juristen zich verzamelde, was voor de verovering van dat ideaal bijzonder gunstig. De eerste stap was, gelijk wij zagen, gedaan bij het vaststellen en invoeren der duitsche wisselwet. De tweede stap, het invoeren van een algemeen handelswetboek, werd voorbereid, en men was met die voorbereiding reeds vrij ver gevorderd. De krachtige adem van de tweede helft dezer eeuw had ook reeds over de meeste duitsche staten heengewaaid en het was zeker, dat de nog overgebleven sporen van gildewezen en feodaal bezit vroeg of laat moesten verdwijnen., dat de burgerlijke vrijheid van het individu overal meer en meer zou worden erkend. Zoo al niet voor een algemeen privaatrecht in zijn vollen omvang, ten minste voor een algemeen obligatierecht was dus de tijd volkomen rijp. Voor het burgerlijk proces was herziening van het gemeene recht met zijn schriftelijke behandeling dringend noodzakelijk, de voortreffelijkheid van het beginsel der openbare en mondelinge behandeling was door de algemeene rechtsovertuiging en in de nieuwere wetboeken erkend, een staat als Pruissen bezat wel partieele hervormingswetten, maar een volledig wetboek nog niet. Op het gebied van het strafrecht waren de duitsche wetenschap en wetgeving, gelijk wij reeds opmerkten, in de laatste jaren bijzonder bedrijvig geweest, de groote quaestieën van alle zijden onderzocht en toegelicht, door een langdurige ervaring de hoofdbeginselen en bijzondere bepalingen der enkele wetgevingen aan hare werking getoetst. De economische, reeds 25 jaren oude band van het Tolverbond was steeds in omvang toegenomen, en Oostenrijk, dat met eenige andere staten er buiten stond, had daarmede in 1854 een tol- en handelstractaat gesloten. Eindelijk had in alle duitsche staten het volk door zijn vertegenwoordigers aandeel aan het werk der wetgeving, en kon dus wanneer de behoefte aan eenheid bij het volk bestond, hare voldoening bij den toenemenden invloed der parlementen niet uitblijven. Toen dus reeds de eerste juristendag het met algemeene stemmen uitsprak:

Duitschland heeft een algemeen obligatierecht, een algemeen procesrecht, een algemeen strafrecht dringend noodig, was die communis opinio doctorum een weerklank der openbare meening.

Straks zullen wij bij het streven der juristen op dit drievoudig gebied nader stilstaan, en wel vooreerst tot 1866; de verandering in Duitschlands politieken toestand na den droevigen oorlog van dat jaar biedt een eigenaardig rustpunt in den loop onzer beschouwingen aan. Vooraf echter een antwoord op deze vragen: langs welken weg meende de juristendag dat Duitschland tot rechtseenheid komen moest, en hoe vatte die vereeniging daarbij haar eigen taak op?

De staatkundige toestand van Duitschland maakte het niet gemakkelijk den kortsten en gemakkelijksten weg naar het ideaal der eenheid aan te wijzen en, ofschoon de juristendag opzettelijk alle politieke vraagstukken buitensloot, was het hem toch onmogelijk deze voor zijn streven praktische vraag bij uitnemendheid niet onder de oogen zien. Napoleon had aan de duitschers verweten dat zij niets dan ‘Ideologen’ waren; die beschuldiging van den ‘ijzeren man’ moest ook hier worden gelogenstraft. Het vraagstuk kwam dan ook welhaast aan de orde. Reeds op de vergadering van 1861 kon de goede tijding worden medegedeeld, dat het streven der juristen naar eenheid van obligatie- en procesrecht weerklank had gevonden bij de meeste regeeringen, doch moest tevens daaraan worden toegevoegd, dat er dadelijk onder die regeeringen zelf verschil van meening was ontstaan over de wijze waarop in dezen het initiatief moest genomen worden. Zulk een formeel geschil mocht echter de goede zaak niet benadeelen. ‘Er zijn verschillende deuren,’ zeide prof. Bluntschli, ‘waardoor de regeeringen de zaal kunnen binnengaan, waar zij elkaar zullen ontmoeten; de eene kiest de deur welke haar de bondsdag opent, de andere wil zich zelf een deur maken; het is mij wel, zij zijn altijd welkom, wanneer zij maar samen zijn; doch wanneer er een deur werd gevonden waardoor zij arm in arm konden binnengaan, dan zag ik dat het liefst van alles.’ Na de wegruiming dezer moeielijkheid zoude evenwel de neteligste der vragen nog altijd ter oplossing overblijven, en daarom wilde de permanente commissie der vereeniging hare leden de overtuiging doen uitspreken: ‘dass zum endlichen Zustandkommen einer gemeinsamen Gesetzgebung die Einleitung zu einem gemeinsamen von den Regierungen und den Kammern der Einzelstaaten anerkannten

- wenn auch lediglich zu diesem nationalen Werke ermächtigten - Organe nothwendig ist.'

Men ziet het, de eenheid van wetgeving was gemakkelijker gewenscht dan verkregen. Drieërlei weg kon men inslaan. Of de bijzondere staten zouden zooveel mogelijk hun afzonderlijke wetgevingen kunnen verbeteren en op dezelfde leest schoeien; òf er zou één wet worden ontworpen en door bijzondere wetten der enkele staten onveranderd binnen ieders gebied worden ingevoerd; òf een gemeenschappelijk wetgevend orgaan zoude een wet voor allen vaststellen en verbindend maken. Het eerste middel was op zich zelf particularistisch en gaf bovendien volstrekt geen waarborg voor de bereiking van het doel; men zoude wellicht overeenstemming erlangen in de eene, doch daarnaast het grootste verschil in de andere aangelegenheid, stelselloosheid en toeval zouden de nationale zaak beheerschen. Doch het tweede. Men had dat middel aangewend bij de wisselwet, men was bezig het aan te wenden bij het handelswetboek, praktisch was het gebleken eenvoudig en goed te zijn. Maar had men niet ter wille van een praktisch doel beginselen van staatsrecht veronachtzaamd; was het met de bevoegdheid der parlementen als deelen der wetgevende macht te rijmen, dat men hun een afgewerkte wet, door de afgevaardigden der regeeringen ontworpen, eenvoudig toezond, en hun het alternatief oplegde van òf dat ontwerp voor hun land en bloc aan te nemen, òf door het te verwerpen de duitsche rechtseenheid onmogelijk te maken? Zeker niet. De Kamers mochten zich al hebben opgeofferd, het was toch een ongezonde toestand, waarin de harmonie tusschen de belangen der wetgeving en de beginselen van het nieuwere staatsrecht ten eenenmale ontbrak. Ook de juristen waren politici genoeg om dit te gevoelen. 'Ich fürchte als Jurist und hoffe als Politiker,' zeide een van hen, 'dass die deutschen Kammern des Opfers einmal satt werden gegen ihre Ueberzeugung ein Gesetzbuch einzuführen; ich fürchte als Jurist und hoffe als Politiker dass sie endlich widerhaarig werden und ihre Mitwirkung beanspruchen werden.' Krachtig uitgesproken doch droevig dualisme, dat het eenige redmiddel scheen te zijn, waardoor men vrede kon hebben met hetgeen niet te veranderen was. Doch de permanente commissie had met haar voorstel tegen zulk een dualisme geprotesteerd; zij meende dat de tijd daar was waarop naar andere middelen moest worden omgezien. Elders dan in de vergade-

ring der duitsche juristen zoude het misschien een stout bestaan zijn geweest zulk een teedere politieke quaestie te werpen in het vreedzaam debat, doch wanneer ons bij de leden dezer vereeniging iets treffen moet, dan is het wel hun zelfbeheersching. Van ieder hunner zou men zeer eigenaardig kunnen zeggen:

> Er schaut nich der Felsen Riffe,
> Er schaut nur hinauf in de Höh.

Is de beantwoording der politieke vraag eenmaal noodzakelijk geworden, welnu, dan mag men haar ook niet schoorvoetend aanvatten. ‘Will man eine gemeinsame Gesetzgebung, und mann will sie - so muss man auch willen ein gemeinsames Organ, in dem jene beiden Mächte, Völker und Regierungen sich zusammenfinden und zusammen arbeiten. Ohne das geht es nicht.’ Inderdaad, er moest gekozen of gedeeld worden: òf de tot dusver gevolgde praktische weg, maar daarbij miskenning der beginselen van het nieuwere staatsrecht, òf de weg naar het ‘gemeinsames Organ’, tertium non dabatur. Doch hoe stelde men zich zich zulk een orgaan voor? Wanneer het een wetgevend lichaam zou wezen alleen voor die algemeene wetgevingen in het leven geroepen en verder zonder eenige politieke beteekenis, had men dan veel gewonnen, had men dan een beginsel van staatsrecht gered? In zekeren zin ja, doch wie zal een vertegenwoordiging *ad hoe* inderdaad een volksvertegenwoordiging durven noemen? Het zal zijn een commissie van deskundigen door het volk met een of anderen wetgevenden arbeid belast, maar het zullen geen volksmannen zijn, geen vertrouwden der natie, geen dragers van het aandeel in de wetgevende macht, dat het constitutioneele staatsrecht aan het volk toekent. En wanneer dat orgaan eens meer moest wezen, ging men dan niet te ver met het op den juristendag te wenschen, naderde men dan niet den weeken grond der politiek? Welk een gevolgtrekking zou de buitenwereld daaruit maken; zou zij niet meenen dat men ‘ein verhängssvolles Wort’ had uitgesproken, dat men gedacht had aan een duitsch parlement?

Wij gelooven dan ook dat de juristendag bij deze quaestie op een onoverkomelijke zwarigheid gestooten had. Wel werd wegens het bestaande verschil der meeningen en opdat men, zoo al geen eenstemmigheid, dan toch een indrukwekkende meer-

derheid zoude erlangen, het woord ‘ein ermächtigstes Organ’ in het algemeenere ‘eine festgesetzte Einrichtung’ veranderd, doch had men daarmeê den steen der wijzen gevonden? Wij blijven daaraan twijfelen. Wel zoude het Duitschland goed doen ook van zijn rechtsgeleerden te vernemen, dat, wanneer het de eenheid van wetgeving wenschte, dan ook de staatsrechtelijke beginselen van den duitschen statenbond den weg van vooruitgang moesten inslaan, maar een gids op dien weg was ook dit votum niet. Men duide dit den juristen niet ten kwade. Zij mochten niet meer geven dan een vingerwijzing, zij mochten hun heilzamen invloed op het rechtsleven niet stellen in de waagschaal der politieke partijschap. En toch zal niemand een droeven glimlach kunnen weêrhouden, wanneer hij bedenkt dat een broederoorlog noodig is geweest om nog slechts ten deele te geven wat hier in eenigszins nevelachtige uitdrukkingen gewenscht werd, om het dualisme der juridische vrees en politieke hoop in een stevig monisme te veranderen.

Doch al konden de juristen de vormen niet aanwijzen, wat nood? zij zouden zorgen voor den inhoud. Zij zouden over de uitgestrektheid van het gansche rechtsgebied de bijzondere vragen van wetgeving zelf onderzoeken en daardoor zoowel de richting eener gemeenschappelijke wetgeving in bijzonderheden aanwijzen, als ook voor de wetgevers der enkele staten den weg der hervorming afbakenen. Zoo was de vereeniging een ‘areopagus voor duitsche rechtsgeleerdheid en rechtspleging’, haar uitspraak de uitdrukking der overtuiging van het rechtsgeleerd gedeelte der natie, de communis doctorum opinio, haar macht de macht der wetenschappelijke openbare meening; en juist het bestaan van zooveel bijzondere staten maakte dat in gansch Duitschland geen wetgevende vergadering belangrijk genoeg was om hare autoriteit boven die der juristen te kunnen plaatsen. Zoo zouden zij die andere grootere openbare meening daarbuiten leeren en ontwikkelen, tot ook die kracht bij de hare gevoegd kon worden. Reeds in den aanvang was haar optreden door de meeste regeeringen met vreugde begroet. Het berlijnsche gezelschap had de circulaire ook aan de ministeriën van justitie gezonden en van elk der ministers, meestal ook namens hun vorsten, betuiging van deelneming, toezegging van ondersteuning, van eenigen zelfs het verzoek om als lid te worden nigeschreven, ontvangen. Die stemming der regeeringen is

dezelfde gebleven. Voor haar waren de beraadslagende juristen geen dwarskijkers of betweters, die inbreuk zochten te maken op de bevoegdheid der Majesteiten, Hoogheden, Doorluchtigheden of Allerdoorluchtigstheden, maar eerbiedwaardige medearbeiders, gidsen op den lang gezochten weg. De juristen wilden ook van hun kant geen wetgevertje spelen. Zij hadden geen tijd en gelegenheid zich in alle bijzondere bepalingen eener wet te verdiepen, en wilden het gevaar niet loopen de werkzaamheid der regeeringen, door een deel van hare taak over te nemen, eer te verzwakken dan te versterken. Evenmin wilden zij adressen of verzoekschriften aan de regeeringen of parlementen inzenden. Zij wilden niets vragen, waar zij recht hadden te eischen. Door petities ‘wird man entweder abhängig oder kommt in Opposition’. Het was genoeg wanneer aan hunne besluiten een volkomen openbaarheid gegeven werd.

Doch zoude men overwinnen door zedelijke kracht, dan moest de behandeling niet oppervlakkig, de stemming niet dubbelzinnig zijn. Om het eerste doel te bereiken, zou de permanente commissie (ständige Deputation) in den loop van het jaar de voorstellen ontvangen en hun indiening overwegen, ze aan bekwame rechtsgeleerden doen toekomen met verzoek daarover een uitgewerkt advies te leveren, en beide voorstellen en adviezen (Gutachten) vóór de vergadering gedrukt, aan de leden uitreiken, terwijl de Preussische Gerichtzeitung (na dien tijd Deutsche G.Z. geheeten) als orgaan der vereeniging hare kolommen voor ieders opmerkingen zou openstellen. Op de vergaderingen zou elk onderwerp in eene der vier afdeelingen[1] grondig worden besproken en zouden de besluiten der afdeelingen aan de algemeene vergadering òf enkel ter kennisgeving, òf bij de gewichtigste quaestieën ter overweging en beslissing worden ingediend. Men behoeft de gedrukte stukken slechts in te zien, om te bemerken, dat de Duitschers ook hier hun goeden naam van degelijkheid eer aandoen.

Ter bereiking van het tweede doel, de ondubbelzinnigheid hunner uitspraak, moesten de juristen voorzichtig genoeg wezen om ten minste in de algemeene vergadering niet tot stemming

1 De vier afdeelingen zijn thans: 1 Privatrecht, ins besondere Obligationen- und Pfandrecht. 2 Handels-, Wechsel-, See- und internationales Recht. 3 Strafrecht, Strafprozess und Gefängnisswesen. 5 Gerichtsverfassung, Civil Prozess, Juristisches Studium und praktische Ausbildung. De afdeelingen kunnen ook worden samengevoegd en met de 1^{e} en 2^{e} is dit veelal geschied.

over te gaan, alvorens men zeker was eenstemmigheid, of ten minste een indrukwekkende meerderheid te erlangen. Hun zelfbeheersching, welke wij reeds straks roemden, bracht hen er daarom toe, over kleine verschilpunten heen te stappen, persoonlijke ijdelheden op te offeren, voorstellen die niet de volle sympathie der groote meerderheid schenen te kunnen verwerven, vóór de stemming in te trekken. Zoo kon de buitenwereld na elke beslissing zonder fictie of zelfbegoocheling gerust zeggen: de duitsche juristenvereeniging heeft gesproken, *αὐτός ἔφα*.

Sints Thibaut in het jaar 1814 de noodzakelijkheid had betoogd van een algemeen burgerlijk wetboek voor geheel Duitschland, was voor de eenheid op het gebied van het materieele privaatrecht nog niets anders gedaan, gelijk wij boven zagen, dan het voltooien der wissel- en het ontwerpen der handelswet. Het burgerlijk recht in engeren zin was nog niet aangeroerd, doch de juristendag had ook dat in zijn programma opgenomen en dadelijk eenheid van obligatierecht wenschelijk verklaard. Het moet echter ieder die de verhandelingen van den juristendag naleest, en een antwoord zoekt op de vraag wat die vereeniging voor het privaatrecht gedaan heeft, in het oog vallen, vooreerst dat de wenschen naar eenheid zich in den aanvang tot het obligatierecht bepaalden, dat echter betrekkelijk weinig onderwerpen daarvan behandeld zijn, dat in de andere gedeelten van het burgerlijk recht zoo hier en daar, men zou zeggen willekeurig, een greep is gedaan en dat de 1e afdeeling zich meestal met de 2e, die over handelsrecht beraadslaagde, vereenigen moest wegens gebrek aan personeel en stof. Deze feiten zijn opmerkelijk. Wat bewijzen zij? Moet men er uit afleiden, dat o.a. de Hoogleeraar Goudsmit[1] te optimistisch spreekt, wanneer hij na de vermelding van Thibaut's opstel laat volgen: ‘de duitsche wissel- en handelswetgeving heeft elken twijfel aan het mogelijke en doelmatige eener nationale wetgeving voor goed opgeheven’, dat immers uit het bestaan dier beide wetten nog niet tot de mogelijkheid eener algemeene wet voor het burgerlijk recht in engeren zin mag

1 Pandectenstyseem, I, p. 14, n. 1.

worden besloten? Of ligt het veeleer voor de hand na het beschouwen dier feiten te zeggen, dat de meeste beginselen van burgerlijk recht welke in die nieuwe wet zouden moeten worden opgenomen, niet meer behoefden te worden besproken, dat die stof voor het grootste gedeelte gereed lag en slechts naar eenheid van vorm zocht? Hij die beide gevolgtrekkingen tegelijk maakt, moet o.i. het dichtst bij de waarheid zijn.

Immers de menigte verbindtenissen welke met den handel samenhangen, commissie, beleening, verzekering, handelsvennootschappen, zijn kinderen van den lateren tijd, en het recht, geschreven- en gewoonterecht, had ten opzichte van die maatschappelijke betrekkingen in de verschillende landen en koopsteden, schoon dikwijls een gelijksoortige, toch een afzonderlijke ontwikkeling gehad. Maar kwam men op het gebied der verbindtenissen buiten den handel, dan stond men niet op pas ontgonnen grond of oneffen terrein. Het obligatierecht door de romeinsche juristen zoo breed opgevat, zoo fijn uitgewerkt, zoo scherpzinnig ontleed, zoo overvloedig op duizenderlei gevallen toegepast, was, in den regel althans, de raison écrite gebleven, even rationeel voor de 19e eeuw, als voor de dagen van Gaius en Papinianus. Bovendien hadden de groote juristen van het groote Duitschland reeds sinds eeuwen dat obligatierecht beoefend en het, ontdaan van veel wat daarin specifiek romeinsch was, vooral in de laatste jaren in zeeën van Systemen, Commentaren, Vorlesungen, Cursus en Monografieën over Duitschlands college- en rechtzalen verspreid. Dat recht had in gansch Duitschland wortel geschoten. Het ‘heutige römische Recht’ der pandecten, de code civil, voortgesproten uit de voor dit gedeelte meerendeels romanistische Traités van Pothier, de enkele nieuwere wetgevingen die het obligatierecht niet hadden gewijzigd, alleen gecodificeerd, konden natuurlijk niet in veel opzichten van elkaar afwijken.

Doch dan het overig gedeelte van het burgerlijk recht? Ja daarin, wij merkten het reeds boven op, is veel waar de geest van het particularisme door den historischen jurist ongemoeid moet worden gelaten, en om die reden meenden wij dat de mogelijkheid eener algemeene handelswet voor de bestaanbaarheid van een algemeen burgerlijk wetboek niet veel bewijst. Uit dit oogpunt is het o.a. merkwaardig, dat een voorstel omtrent de eenheid van huwelijksvermogensrecht en strekkende tot aanbeveling der gemeenschap van goederen, als het meest in

overeenstemming met het duitsche huwelijk, werd verworpen. Wij blijven dan ook met prof. Ihering volgaarne gelooven, dat het wezen van het huwelijk geen enkel bepaald stelsel eischen kan, dat er een massa menschen zijn, ‘in deren Eheverhältniss ich von jenem angeblich sittlichen Geiste der in der Gütergemeinschaft seinen Ausdruck finden soll, verwünscht wenig gespürt habe.’

Men meene echter niet, dat er niets te werken viel. De beschouwingen omtrent het Ehegüterreecht gaan wij voorbij, gelijk ook die omtrent de bescherming van de rechten der auteurs op het gebied van litteratuur en kunst, omdat de juristendag te dien opzichte ten slotte geen bepaalde beginselen gehuldigd heeft. Voor de allerbelangrijkste, geestige en gemoedelijke beraadslagingen omtrent de Paternitäts Klage gelooven wij onze lezers liever naar de verhandelingen van den 3^{den} juristendag te moeten verwijzen. Het zij ons echter geloorloofd bij twee onderwerpen, met het obligatierecht in verband staande, en bij een enkel hoofdstuk van het familierecht te blijven staan.

Wie het obligatierecht overziet, moet wel allereerst het oog vestigen op de bevoegdheid der personen om verbindtenissen aan te gaan. Leeftijd en geslacht, ziedaar reeds twee omstandigheden, welke die bevoegdheid kunnen wijzigen. Waren die wijzigingen noodig en, zoo ja, was dan ook daarbij eenheid wenschelijk en mogelijk? Dat in verschillende tijden en verschillende landen de wetgevers het tijdstip der meerderjarigheid verschillend moesten bepalen, ligt in den aard der zaak. Verschil van klimaat, verschil van het algemeene niveau der ontwikkeling, verschil in den toestand der inrichtingen van onderwijs en opvoeding maken zulks noodzakelijk, en toch bij de uitbreiding van het verkeer wordt die ongelijkheid dikwijls op verregaande wijze belemmerend. In Duitschlands eigen boezem waren meerderjarigen van allerlei leeftijd bijeen. Pruissen kende ze naar het gemeene recht van 25, naar het landrecht van 24, naar het fransche recht van 21 jaar. Andere landen van 23, 22 of 20, Hamburg zelfs, nog volgens de oude statuten, van 18 jaar. Over zulk een verschil moesten vooral de notarissen uit de Rijnstreken, die van allerlei soort van meerderjarigen omringd waren, luide klagen. Hoeveel vragen deden zich niet bij het sluiten van een menigte overeenkomsten telkens voor, wanneer men de kans niet wilde loopen dat contract wegens onbevoegdheid der tegenpartij vernietigd te zien. Vooreerst in welke duitsche

landstreek partij geboren was, welk tijdstip de daar geldende wet vaststelde, hoe de rechter die waarschijnlijk van de uit dit contract voortspruitende quaestieën zou moeten kennis nemen, gesteld al dat men bij de mogelijkheid eener verplaatsing van de woonplaats der tegenpartij zulks weten kon, hoe die rechter dacht over de internationale vraag of de rechtsbevoegdheid van een vreemdeling geregeld wordt naar de wet van het land waartoe hij behoort, of van dat waar de vraag wordt beslist. Doch al was dus te dezen opzichte eenheid reeds dadelijk wenschelijk, was zij wel mogelijk, waren de omstandigheden waaronder de Duitschers in de verschillende landen ook nog in de 19^{e} eeuw leefden, niet wellicht zoo verschillend, dat die historische bepalingen moesten worden geëerbiedigd? Er waren die zoo dachten, en toch - kon men zulk een particularisme, zelfs alleen in theorie, in goeden gemoede verdedigen en gronden opzoeken waarmede het gezond verstand van een leek vrede zou kunnen hebben; moest ter wille van het ‘naturwüchsich Berechtigte’ ook het ‘naturwüchsige Missbrauch’ worden heilig verklaard? De groote meerderheid besloot dan ook hiervoor eenheid van regel noodzakelijk te verklaren, en zelfs dadelijk, voor dat men nog een algemeen wetboek had. Inderdaad, die verschillende bepalingen omtrent het tijdstip der meerderjarigheid gaan tegenwoordig ook waar men andere landen, dan alleen de duitsche met elkaar vergelijkt, haar raison d'être verliezen. Het internationaal verkeer, welks grootste vijanden zij zijn, maakt ze op den duur zelf onnoodig, omdat juist daardoor langzamerhand eenheid in ontwikkeling en beschaving verkregen wordt. Het klimaat blijft een scheidsmuur, doch in vele gevallen zou men, door een gemiddeld tijdstip vast te stellen, door alzoo iets te geven en te nemen, de werking van dat bezwaar kunnen verminderen. Men zij voorzichtig en huldige niet op zoogenaamd historische gronden een conservatisme, dat zijn tijd heeft gehad.

Toen wij ten tweede het geslacht noemden, bedoelden wij daarmede niet de beperking van de rechten der gehuwde vrouw, maar van de vrouw in het algemeen. Op maatschappelijk gebied is in het vraagstuk van de emancipatie der vrouw het laatste woord op verre na nog niet gesproken. De europeesche maatschappij heeft er nog nauwlijks een voorgevoel van, dat aan de vrouw een beter lot moet beschoren zijn, dan dat hetwelk voor de meeste onzer ongehuwde vrouwen, bovenal in de

hoogere standen, is weggelegd. Ook uit een publiekrechtelijk oogpunt is het teedere vraagstuk van de gelijkstelling der beide geslachten zeker nog in lang niet voor oplossing rijp. Maar voor het privaatrecht heeft de vrouw reeds sinds lang haar emancipatie erlangd. Bij wien zou de gedachte opkomen, het zwakkere geslacht, dat hare zaken dikwijls beter bestieren kan dan menig man, aan een toezicht te onderwerpen of het voor sommige verbindtenissen ongeschikt te verklaren, terwijl toch de beperkingen van de rechten der gehuwde vrouwen natuurlijk alleen gesteld zijn in het belang van het huwelijk? In vele duitsche landen echter waar het gemeene recht gold, in Oud-Pruissen en nog hier en daar elders, was het verbod van het Senatusconsultum Vellejanum en de *Authentica quando mulier* geldig gebleven. De vrouwen mochten niet intercedeeren, d.i. geen verbindtenis van een ander op eenigerlei wijze op zich nemen, zóó dat zij gevaar liepen in zijne plaats die schuld te moeten voldoen, wanneer nl. niet bleek dat zij die schuld geheel voor eigen rekening hadden willen nemen, zonder eenig regres te behouden op den oorspronkelijken schuldenaar. Het romeinsche senaatsbesluit had het vermogen der vrouw willen beveiligen tegen de gevaren, waarin haar medelijden, haar liefde, haar hartstocht het brengen kon. Het gewoonterecht had reeds een uitzondering gemaakt voor koopvrouwen, en de omvang van het woord ‘intercessie’ gaf steeds tot een eindeloos verschil in rechtspraak aanleiding. Doch de reeds zoolang zegevierende nieuwere begrippen konden deze bescherming, welke voor de vrouwen, de schuldeischers en de schuldenaren een onnoodige belemmering was, niet langer dulden. ‘De vrouwen laten zich nu eenmaal niet waarschuwen’, ook zij willen op eigen wieken drijven, omdat zij gevoelen dat de hare niet zwakker zijn dan die harer beschermers. Het beginsel der persoonlijke verantwoordelijkheid is de grondslag voor elke goede economie en de voorwaarde voor de vorming van een man, ook van een vrouw van karakter.

Het zal niemand bevreemden, die de beteekenis van het grondcrediet in de tegenwoordige maatschappij begrijpt, dat onder de met het obligatierecht in verband staande onderwerpen ook het hypothekenrecht de aandacht der duitsche rechtsgeleerden trok. Wij behoeven nog slechts te herinneren dat ook in ons land dat vraagstuk reeds sinds lang aan de orde is, dat de staatscommissie, door den minister Borret benoemd, het einde

harer werkzaamheden welhaast nadert en dat ook de lezers van dit tijdschrift door de opstellen der HH. Bachiene, van Eek en Feith met de voornaamste gedeelten van het vraagstuk hebben kennis gemaakt. In Duitschland bestond ook hieromtrent geen algemeene wet, zelfs geen algemeen stelsel. Toch cischten de economische toestanden, de uitgestrekte vertakkingen van den stroom der kapitalen over het gansche groote vaderland, dat, even als het algemeen handelswetboek voor het roerend crediet, zoo ook een algemeene wet voor het grondcrediet gelijkheid van recht gaf. Over de vereischten van openbaarheid en specialiteit bestond geen verschil van meening; geene wetgeving die niet voorgaf ze als punten van uitgang aan te nemen, doch hoe inconsequent waren die beginselen nog toegepast! ‘Het romeinsche recht beschouwt de hypotheek als accessorium der obligatie, het germaansche recht beschouwt de hypotheek op zich zelf,’ lezen wij in een der adviezen, en wanneer wij omtrent de beteekenis dier woorden een gissing mogen wagen, wenschen wij ze aldus te omschrijven: het romeinsche recht zegt: gij neemt hypotheek omdat gij schuldeischer zijt; het germaansche: gij wordt schuldeischer omdat gij een hypotheek wilt hebben. In hoever deze onderscheiding historisch juist is, laten wij daar, doch zeker is naar de tegenwoordige begrippen de hypotheek een middel tot plaatsing van kapitaal. Met deze opvatting nu zijn de wettelijke en algemeene hypotheken, de bevoorrechtingen van schulden op onroerend goed niet te vereenigen, en daarom kon de juristendag aandringen op consequenter toepassing der beginselen van specialiteit en openbaarheid. De groote vraag echter, welke de geheele discussie beheerschte, was deze: of het hypotheekstelsel zoude zijn zelfstandig, dan wel of het berusten zoude op de instelling van een grondboek. In dat grondboek, hetwelk o.a. in Oostenrijk, behalve in de toenmalige italiaansche provinciën, in Saksen, in Oud-Pruissen bestond, zouden eigendom, erfdienstbaarheden, opstal en de overige zakelijke rechten evenzeer worden aangeteekend; men zou den dwang van inschrijving niet als bij uitzondering voorschrijven voor het recht van hypotheek. Dan eerst zou de hypotheeknemer kunnen beoordeelen, of het de eigenaar was die hem de hypotheek gaf en door welke zakelijke rechten het pand, waarin hij zijn zekerheid vinden moest, bezwaard was. Het grondboek werd hier dus uitsluitend beschouwd als noodig voor de belangen

van het grondcrediet, en toch zijn de belangen van het grondbezit, van de rechten op eens anders goed er even zeer mede gemoeid. Er was echter nog een kleine minderheid onder de vergaderde juristen, welke liever een zelfstandig hypotheekstelsel wenschte, gelijk b.v. de beijersche wetgeving het kende, en die het instellen van een grondboek voor een reactionnairen maatregel hield, beantwoordende aan de oud-germaansche levering ‘vor dem Gerichte’, met welke het hedendaagsch verkeer gebroken had. De snelheid van den omloop ook van onroerend eigendom zou volgens haar bepaaldelijk eischen, dat men aan de eenvoudige overdracht door enkel feitelijke levering van het algemeene recht bleef vasthouden. Dat deze laatste opvatting juist kan zijn, gelooven ook wij niet. Wel is het grondbezit van aard veranderd en mede een vorm van omzetting van kapitaal geworden, doch daarom juist eischt de zekerheid van dat kapitaal, dat hier andere regelen gelden, dan bij roerend goed, waar het bezit alleen de uitsluitende bemachtiging mogelijk en voor het publiek duidelijk maakt. En bovendien, wat de omzet van onroerende zaken belemmert, is zeker niet de verplichting der acten en der overschrijvingen, maar veeleer zijn het de belastingen zooals onze registratie. De hooge registratierechten bij dergelijke overdrachten kunnen in goeden gemoede niet meer gerekend worden van onzen tijd te zijn.

Van de woelige geld- en credietmarkt begaf zich de juristendag ook naar de stille verblijfplaatsen der familie; van de financieele vennootschappen, waar de meest onverschillige of strijdige elementen door gouden ketenen aan elkaar zijn verbonden, wendde hij zich tot die kringen, waar de leden zich tot elkaar voelen aangetrokken door de banden van het bloed. De familie, - ook zij blijft een edele openbaringsvorm van het maatschappelijk leven; ook voor haar heeft naast de zedelijkheid het grovere recht zijn taak te vervullen. Doch even als van iedere betrekking welke het regelt, moet het recht dan ook van de familie vragen, welk het standpunt is, dat zij in een of anderen tijd inneemt. Wij bedoelen dit. De familie heeft niet ten allen tijde dezelfde beteekenis; tusschen de dagen van den rondtrekkenden patriarch Abraham en de dagen van den rondreizenden cosmopoliet der 19^{e} eeuw, ligt een groote klove. Wel is aan het huisgezin ten eeuwigen dage natuurlijk de vorming verbonden van die innige betrekkingen tusschen man en vrouw, ouders en kinderen, broeders en zusters, welke haar

heilzamen, helaas soms rampzaligen invloed aan de geheele maatschappij daarbuiten doen gevoelen, maar men zie eens buiten de grenzen van het huisgezin. Toen in de tijden der aartsvaders de gansche familie was als één gezin onder één hoofd, toen de romeinsche pater familias zijn macht uitstrekte over al de afstammelingen zijner kinderen en kindskinderen, toen in de middeneeuwsche veeten een gansche familie tegen een gansche familie partij koos, toen in de dagen van een beperkter verkeer de leden dier familie hunne woonplaats vestigden in de schaduw van de huizen hunner verwanten, toen had ook die familie voor de maatschappij een gansch andere beteekenis dan thans, nu zelfs de leden van één gezin na weinige jaren van vereeniging uit elkaar stuiven naar alle deelen der aarde. De afstand, de tijd, het verschil van ontwikkeling en omgeving maken den band losser dan ooit. De duitsche juristendag ontmoette de familie op zijn weg, toen hij zijn aandacht schonk aan den toestand der voogdij in Duitschland. Volgens het gemeene recht, zoowel als naar de meeste bijzondere wetgevingen, was de voogdij zaak van den staat. Was vroeger, gelijk in het oude romeinsche recht zoo ook bij het germaansche mundium, de voogdij een recht geweest der familie, was dat recht voor den voogd een plicht geworden in het belang van den pupil met een burgerrechtelijke verhouding tusschen hen beiden, de staat had voor een groot deel dien plicht overgenomen, vooral na eene Reichs-Ordnung van 1577. Naar dat stelsel werd elke voogd aangesteld door het voogdijgerecht, en was van wettelijke of testamentaire voogden geen sprake; dat college oefende voortdurend toezicht uit en mocht dikwijls zelf handelend optreden. Niet alleen moest op die wijze de verantwoordelijkheid van den voogd wegvallen of veranderen in eene ongerijmde aansprakelijkheid voor het beheer der ambtenaren, maar bovenal betreurde men het, dat de vreemde, bezoldigde, met voogdijen overladene, met de belangen van het gewone leven zoo dikwijls onbekende staatsbeambten aan elke innige verhouding tusschen voogd en pupil in den weg stonden. Naast dit stelsel gold elders, zooals in Baden, Wurtemberg, Hohenzollern, Lübeck, Bremen, de voogdij der gemeente. De zoo dikwijls ietwat landsvaderlijke verhouding tusschen deze kleine vereeniging en den ingezetene beheerschte de instelling der gemeentelijke weeskamers. Eindelijk kende men in de streken van het fransche recht de voogdij als voort-

zetting der ouderlijke macht met den familieraad Hoezeer duitsch in merg en been, gevoelden de juristen voor die fransche regeling toch inderdaad sympathie. Trouwens zou men, met die beginselen te huldigen, eigenlijk niet terugkeeren tot ‘die alten Gedanken des Mundiums? Over de gemeentevoogdij die door velen subsidair, bij gebreke van familievoogdij, door anderen als hoofdinstelling werd aangeprezen, spreken wij hier niet. Het ‘Ortsverhältniss’ moge, wanneer het in één adem genoemd wordt met het ‘Blutverhältniss’, in dorpen en kleine steden al iets beteekenen, wie denkt er aan in die steden die zelf halve werelden zijn? Doch zijn familievoogdij en familieraad, in den zin als de duitsche juristen ze wenschten, geheel hujus temporis? Men herinnere zich, wat wij boven zeiden en leze dan woorden als deze: ‘die Familie besteht fortan nicht mehr darin, für gewisse Mittmenschen keine klassische Zeugenschaft ablegen zu können und, nachdem man sie im Leben gleichgültig ihre Wege oder Abwege gehen liess, sich der Verwantschaft zu errinnern wenn es sie zu beerben gilt; sondern sie besteht in einem thätigen Zusammenwirken zu einem Zwecke der zwar kein persönlicher der einzeln Familienglieder, dafür aber ein hohes sittliches und nebenbei auch materielles Interesse der Familie als solcher ist: die Obsorge über ihre heranreifenden Glieder.’ Van hoeveel ernst en gemoedelijk optimisme deze woorden ook mogen getuigen, zij nemen o.i. een verkeerd punt van uitgang. Voor den minderjarige moet worden gezorgd; waar liggen de waarborgen voor de deugdelijkheid van die zorg; dat is de vraag en dat alleen. Wanneer dan de familieband losser is geworden, levert deze ook niet langer een waarborg op. De 1^{e} afdeeling der juristenvereeniging stemde echter voor de invoering in gansch Duitschland van familieraden, die onder het voorzitterschap van den rechter der plaats beraadslagend zoowel als beslissend in de administratie der voogdij zouden deelen, soms onder voorbehoud van bekrachtiging door de rechtscolleges.

Dit besluit werd eenstemmig genomen, en toch waren daarom nog niet allen van oordeel, dat de voogdij niets anders dan ‘sache der Familie’ was. Neen, al wilden sommigen den historischen bodem van het mundium als den eenigen zuiveren grondslag erkennen, daar waren er gelukkig ook, die tegen dergelijke reactionnaire lusten ernstig waarschuwden. Die ‘Vormundschaft’, zeide prof. Gneist, ‘hat ihren Schwerpunkt im öf-

fentlichen Recht', dat is juist de groote gedachte, die wij bij het verlaten der middeneeuwen hebben veroverd. Maar, voegde hij er bij, de staat bedient zich van het medium der familie, de familie is zijn wezenlijk orgaan. Wij twijfelen er in alle bescheidenheid aan, of deze twee opvattingen inderdaad te vereenigen zijn. Vasthoudende aan dat publiekrechtelijk karakter der voogdij, dat o.i. het eenige is, hetwelk men in den tegenwoordigen tijd in het belang der pupillen aannemen mag, zouden wij voor elke voogdijregeling liever de volgende beginselen willen stellen: zelfstandigheid van den voogd met strenge en goed gewaarborgde verantwoordelijkheid, het tegendeel dus van elke collegiale administratie; toezicht en voor vele gevallen medewerking van den staat, misschien het best door zijn rechterlijke ambtenaren; in zeer enkele gevallen verplichting, meerendeels echter vrije bevoegdheid van den staatsambtenaar om de leden der familie te raadplegen; eindelijk bevoegdheid der familie om, wanneer tegen haar advies is beslist, zich tot een hoogere magt te wenden.

Het burgerlijk procesrecht is een van die gedeelten onzer wetenschap, voor welke, indien wij ons niet bedriegen, moeielijk de belangstelling van het niet juridisch publiek kan worden opgewekt. Het is voor den leek een doolhof van formaliteiten, termijnen en schriften, waarin hij gaarne den man van het vak wil laten ronddolen, zonder hem op zijn langen tocht ook maar een oogenblik te willen storen. Het zou, naar het hem voorkomt, zelfs de moeite niet loonen, dien dorren kalen weg mede te maken, waar de zich als door een tooverhand telkens vermenigvuldigende kronkelwegen steeds meer en meer van het goede doel afleiden. En toch, wanneer de leek wil of moet procedeeren (wie is zeker, dat hij zich altijd daarbuiten kan houden?), wanneer hij dan den man van het vak verzoekt ten zijnen behoeve dien doolhof binnen te gaan, dan geeft hij immers tot zelfs zijn dierbaarste rechten naar die onbekende wegen mede; de lang verwachte erfenis, van welke de toekomst zijner kinderen zal afhangen, de schulden die hij ontvangen moet wanneer hij zijn handelszaak zal kunnen voortzetten, zijn

eer, zijn huisselijk geluk, zijn gansche fortuin. Daar zijn processen, die zelfs de koude kleêren van partijen niet raken, maar daar zijn er ook, die hun sterkste hartstochten beroeren, hun fijnste zenuwen prikkelen. Kan men in zulke gevallen onverschillig blijven voor de vormen, die moeten worden in acht genomen, de zijden draden waaraan het zwaard van Themis hangt? Men stelle zich iemand voor, wiens toestand van dezen aard is en die onafgebroken de zittingen der rechtbank bijwoont om te weten, wat er in zijne zaak geschiedt. Geheel mistroostig klopt hij eindelijk aan bij zijn advocaat; hij is nu zoo dikwijls daar geweest, waar over zijn to be or not to be beslist zal worden, en hij heeft er nooit iets vernomen van wat hem zoo na aan het hart gaat; meestal heeft hij er hooren lezen, zeer enkel spreken, maar steeds in zaken van anderen. Is hij gerustgesteld, wanneer zijn vertrouwde raadsman zich de moeite geeft hem alles uit te leggen, maar toch eindigt met te zeggen, dat zijn proces dus in vollen gang is? In vollen gang? En maand op maand heeft de rechter niets daarvan vernomen! Doeh hij wil het gelooven en zet zijn bezoeken der terechtzittingen voort. Eens hoort hij werkelijk zijn naam oproepen en door een hem onbekend persoon een stuk voorlezen. Hij heeft deze voordracht onmogelijk kunnen volgen en ook de rechter scheen daarnaar niet te kunnen luisteren. Eindelijk hoort hij nog dien zelfden persoon verklaren, dat er recht op de stukken wordt verlangd en den rechter de uitspraak bepalen op eenige weken na dien. Hetgeen zijn advocaat reeds van den aanvang had gevreesd, is geschied; hij heeft zijn proces verloren. Verloren, en toch hij heeft het niet zien verliezen. Hij is overwonnen, tot den dood toe verslagen, maar de strijd en het strijdperk zijn hem beide nog even geheimzinnig en raadselachtig als voorheen.

In den laatsten tijd is ook op het gebied van het burgerlijk proces een beweging ontstaan, welke de oude traditiën meer en meer dreigt omver te werpen en het reeds voor een groot deel gedaan heeft. Het nederlandsch publiek is met die beweging o.a. nog in den loop van dit jaar in kennis gesteld door eene monografie van Mr. D. Binger, advocaat te Amsterdam, getiteld: *De schriftelijke en mondelinge rechtspleging*, een boekje in welks inleiding en eerste §§ het verschil tusschen het oude en nieuwe beginsel in het proces, op duidelijke en, wanneer wij ons niet bedriegen, voor ieder bevattelijke wijze

wordt aangewezen[1]. Die beweging heeft van den aanvang af haar terrein voornamelijk gevonden op duitschen bodem en moest daarom ook aan den juristendag een krachtige hulp vragen. Inderdaad heeft deze vereeniging op het gebied van rechterlijke inrichting en procesrecht ontzachelijk veel gewerkt; zij vond daar immers nog zooveel vragen, voor welke eene communis opinio dringend noodig was. Het is ons onmogelijk de verschillende behandelde onderwerpen zelfs maar eenigszins te omschrijven. Men vindt daaronder de instelling der rechtbanken van koophandel, gedeeltelijk uit kooplieden samengesteld[2], de bevoegdheid van den rechter om de wet aan de grondwet te toetsen[3], de organisatie van het Openbaar Ministerie en zijn werkzaamheid in burgerlijke zaken, de vacantie, de vrijheid der advocatuur, de organisatie van het notariaat e.a.m. Men meene echter niet dat al deze belangrijke vragen in de algemeene vergaderingen werden ter sprake gebracht. Meestal bleef het bij een behandeling in de 4de afdeeling, welker besluiten aan de algemeene vergadering ter kennisneming werden medegedeeld. Wij willen gaarne gelooven, dat een beraadslaging in de algemeene vergadering dikwijls wegens gebrek aan tijd, niet mogelijk of zelfs niet raadzaam was, doch bejammeren het toch, ter wille van het zedelijk gewicht der besluiten.

Het groote vraagstuk echter, dat allereerst de aandacht trok, bleef dat der schriftelijke en mondelinge rechtspleging. Reeds op den eersten juristendag was het beginsel der mondelinge behandeling voor het zoo gewenschte gemeenschappelijke wetboek noodig verklaard, en later werd nog eens eenstemmig beslist, dat het zwaartepunt van het proces in de mondelinge voordracht, niet in de voorafgegane schrifturen liggen moest. Welke is de beteekenis van zulk een uitspraak; waarom is haar gewicht zoo groot, dat wij die duitsche beweging de inwijding mogen noemen van een nouveau régime, een gansche

1 Dit werkje heeft meer bepaald de strekking om het bestaand Ned. Ontwerp van Burgel. Rechtsvord. aan de nieuwere beginselen te toetsen.

2 Vgl. over het invoeren dier rechtbanken ten onzent: Mr. J.A. Levy, Het duitsche Handelswetboek vergeleken met het Ned. Wetb. van Koophandel. Amsterdam, Wed J.C. van Kesteren en Zoon. 1868. Inleiding, ald. blz. 115.

3 Vgl. het academisch proefschrift van Mr. G.J.T. Beelaerts van Blokland: de Onschendbaarheid der Wet. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1868, o.a. blz. 56 en 216, waar de besluiten van den juristendag zijn afgedrukt.

reformatie, een breken met verjaarde traditiën, in het belang der waarheid?

Het schriftelijk proces is niet het oudste, want de Romeinen kenden, zoowel onder de republiek als onder het keizerschap, het mondeling en openbaar debat voor den rechter. Het is bovenal de vrucht van het kanonieke recht, waarvan als van de onfeilbare wet der kerk geen haarbreed mocht worden afgeweken. Ten einde de eerbiediging dezer autoriteit te verzekeren, moesten vormen worden vastgesteld, waarin bij de verschillende gevallen het debat over de betwiste feiten en rechtsvragen moest worden gegoten. Op het voetspoor der duitsche schrijvers over het burgerlijk proces geeft Mr. Binger in zijn bovengenoemde monografie in korte trekken een beeld van de ontwikkeling der schriftelijke procedure en wij zouden hem onrecht aandoen, wanneer wij trachtten in andere woorden aan onze lezers mede te deelen, hetgeen hij aldaar schrijft. ‘Een Decretale van Paus Innocentius III schreef voor, dat in elk proces alle geregtelijke handelingen nauwkeurig en in behoorlijke orde schriftelijk moesten opgeteekend worden, opdat indien over de handelingen van den regter strijd mogt ontstaan, deze schriftelijke verklaringen de waarheid zouden kunnen aan den dag brengen. Deze schriftelijke opteekening leverde in het bijzonder den inhoud en grondslag voor het vonnis. Deze bepaling, ook door de wereldlijke regtbanken toegepast, werd allengs vervormd. Daar het in het voordeel van partijen was, dat het belangrijke in het proces aangeteekend werd, moesten zij voor den regter zeer langzaam spreken. Het zou echter nog zekerder en korter zijn, indien de partijen zelven hare verdediging en verzoeken tot bewijs of verhoor der tegenpartij opschreven, alvorens zij voor den regter kwamen en het opstel na voorlezing met de overige acten aan hem overgaven. Kon eene der partijen na zoodanige voorlezing niet onmiddellijk antwoorden, dan werd zelfs deze voorlezing overbodig. Zij verzocht een afschrift van het geproduceerde opstel, ten einde in een lateren termijn ook haar geschrift over te leggen. Het was nu een geringe wijziging van dezen laatsten vorm, dat zelfs de tegenwoordigheid van den regter om deze schrifturen in ontvangst te nemen, overbodig geacht werd. Zij konden even goed in duplo aan den actuarius (griffier) worden overgegeven om een exemplaar van wege den regter aan de tegenpartij ter hand te doen stellen,

die dan binnen zeker tijdsverloop op hare beurt een schriftuur moest inleveren. Het persoonlijk optreden der partijen en de aanraking met den regter kwam nu slechts in enkele gevallen voor. Zoo werd het schrift, van *bewijsmiddel* der procescueele handelingen van de partijen en den regter, later het eenige *middel* van verkeer tusschen den regter en de partijen.'

Het gemeene duitsche recht was van dien ouden zuurdeesem nog doortrokken. Hier en daar echter waren betere elementen aanwezig; zelfs in een enkele wetgeving heerschte het nieuwe leven in volle kracht. In Pruissen was de hervorming reeds sinds 1833 met bedaarden tred voortgegaan en was de nieuwe rechtspleging, hoewel nog onvolledig, bij een wet van 1849, zelfs in de pruissische landstreken van het gemeene recht, ingevoerd. Nog vrijzinniger waren de wijzigingen in Baden geweest. Doch veel verder dan eenige andere staat was de groote voorganger van Duitschland in de proceshervorming, was Hannover reeds gekomen. Den 8sten November 1850 was aldaar een Bürgerliche Process-Ordnung vastgesteld, welke de mondelinge en openbare rechtspleging in al haren omvang en met al haar consequentiën huldigde, en van welke de duitsche juristendag verklaarde, dat zij de grondslag moest worden waarop het algemeene wetboek zou worden gebouwd. Het vraagstuk der deugdelijkheid van het nieuwe stelsel was dan ook eigenlijk voor de juristen geen vraagstuk meer.

Wie eenigszins weten wil wat de schriftelijke rechtspleging is, zou het best doen, wanneer hij in Nederland een proces ging voeren liefst over eigendom, bezit, erfenissen en dergelijke belangrijke zaken, en dan aan zijn advocaat vroeg, hem in te lichten omtrent hetgeen er nu eigenlijk achter de schermen gebeurt; anders bemerkt hij het nog niet. Toch twijfelen wij, of de weetgierigheid onzer lezers hen tot dien coup de désespoir leiden zal en of zij, minder radicaal dan die geleerde op het statistisch congres te 's Hage, die voorstelde, ter verkrijging eener handelstatistiek 'un tout petit droit' van alle handelsartikelen te heffen, de beurs wel zoo licht voor de wetenschap op het spel zullen zetten. In die onderstelling beschouwen wij het dan ook als onzen plicht, die minder strijdlustige landgenooten eenigzins op de hoogte te brengen. Naar het schriftelijk proces geldt de regel: wat niet in de stukken staat, is ook niet in de wereld. A. roept B. bij deurwaarders-exploit

voor het gerecht; de rechter verneemt op de terechtzitting dat er tusschen hen eene zaak aanhangig is en komt ook te weten wat A wil. De procureurs verklaren, dat zij voor de verschillende partijen opkomen, en wanneer er geen andere zaken aan de orde zijn, kan de zitting worden gesloten. De rechter bemerkt er niets meer van en het spel wordt achter de schermen voortgezet. B. zendt aan de tegenpartij zijn antwoord. A. op zijne beurt een repliek, B. een dupliek; wanneer de heeren het goed vinden, behoeven zij zich niet te haasten; de rechter wacht tot ze terugkomen. Zij komen weder, lezen hun conclusiën, waarna eindelijk de pleidoojen volgen, wanneer partijen dat wenschen, en de stukken worden aan den rechter overgegeven[1]. Maar wat zijn die pleidoojen? Niets dan toelichtingen van het geschrevene; geen nieuwe middelen van eisch of verdediging mogen daarbij worden voorgedragen. Het pleidooi heeft hooge waarde, en daarbij verneemt de rechter het standpunt, dat partijen bij hun pennestrijd hebben ingenomen, maar een eigenlijk debat is het niet. De rechter mag alleen naar het geschrevene recht spreken. Op zijn studerkamer, met de lijvige dossiers vóór zich, daarbij voorzien van de aanteekeningen welke hij, wanneer er pleidoojen gehouden zijn, daarbij als rustig toehoorder genomen heeft, kan hij thans voor het eerst uit den papierenhoop den ganschen omvang van het geding vernemen, om, na die stomme getuigen van den hevigen strijd te hebben geraadpleegd, zijn oordeel te vestigen.

Is dat een rechtspraak tusschen den man en zijn naaste, zooals een rechtzoekende zich die voorstelt? Hoe dikwijls staan de geschilpunten zelf in die geschreven conclusiën minder duidelijk te lezen? Wel wierp het pleidooi naar het scheen eenig licht over de betwiste plaatsen, doch het zou ongeoorloofd zijn aan een partij ten goede te brengen, wat zij mondeling beweerd, maar in geschrifte verzwegen had. En hoe gaarne had de rechter zelf een vraag gedaan, opdat de quaestie duidelijker werd gesteld, maar hij moest passief wezen en hooren, dat hetgeen hij toch gevoelde te moeten weten, achterwege bleef. De rechter moet zich van den strijd een voorstelling maken uit doode

1 Wij schetsen hier hetgeen in ons recht de *gewone* behandeling genoemd wordt; doch nemen ook niet eens incidenten aan. Bij de *summiere* behandeling wordt echter de rechter vóór het pleidooi niet veel wijzer als bij het andere.

letters, niet zelden uit allerlei omslachtige zinnen, met een legio tusschenzinnen van voorbehoud, protest, enz. daarbij.

Aan zulk een kunstmatigen toestand wil de mondelinge rechtspleging een einde hebben gemaakt. Zij is niet dwaas genoeg om te beweren, dat met het schriftelijk proces geen recht kan worden gegeven, maar beweert, dat met hare hulp de waarheid gemakkelijker, zuiverder kan worden gevonden. Daar verloopen geen maanden of jaren alvorens de rechter weet wat van hem gevraagd wordt. Reeds de dagvaarding wordt hem overhandigd, waarna hij den dag der terechtzitting bepaalt. Nu verschijnen partijen en hun rechtsgeleerde vertegenwoordigers voor hem[1] en begint het debat. Mondeling wordt over en weer gestreden. De voorstelling der feiten wordt gegeven, ontwikkeld, gewijzigd, erkend of betwist. De eene inlichting lokt de andere uit, de eene opvatting blijkt als ongerijmd voor de andere te moeten wijken. Daar is inderdaad een geschil, dat zich langzamerhand in zijn ganschen omvang vertoont; de grenzen worden getrokken en staan eindelijk scherp afgebakend voor ieders oogen. Ook de rechter is intusschen niet passief. Hij moet de waarheid weten, want daarop alleen kan het recht steunen, en er wordt immers recht gevraagd. Daarom zit hij met gespannen aandacht te luisteren, en als waarheidzoekend beoordeelaar doorleeft hij den strijd mede. Hij zelf richt zijne vragen tot de gedingvoerenden om licht te erlangen, wanneer hij gevoelt nog in het duister te dwalen; en zulk een vraag kan zooveel schermen in de lucht voorkomen, kan zoo dikwijls als met één trek aan het gansche beeld de uitdrukking geven, die het tot een voorstelling der werkelijkheid maakt. ‘De omvang van den strijd wordt door partijen bepaald, doch binnen die grens moet ook de burgerlijke rechter alle middelen kunnen gebruiken, die zijn beslissing tot een gewrocht van overtuiging en niet van een abstracten vorm maken.’

Het geschrift is echter bij deze wijze van rechtspleging niet overbodig. De dagvaarding is schriftelijk, en zelfs kunnen vóór den verschijndag meerdere schrifturen gewisseld worden, welke echter vóór dat tijdstip ook aan den rechter moeten worden overgelegd. En wanneer het dezen voorkomt, dat de zaak niet voor eene eenvoudige mondelinge behandeling vatbaar is, kan

1 In sommige gevallen zou het zeker in het belang eener goede afdoening der geschillen beter zijn, wanneer er geen *verplihete* vertegenwoordiging bestond.

hij (volgens het Hannoversche recht) bevelen, dat, binnen door hem te bepalen korte termijnen, schriftelijke conclusiën zullen gewisseld worden, als voorbereiding voor het oraal debat, waarin echter ook dan nog het volle zwaartepunt van den strijd gelegen is[1].

Tegen zulk een liberale rechtspleging zijn bezwaren aangevoerd en zullen er zonder twijfel aangevoerd worden. Sommigen meenen, dat dergelijke voorschriften de vrijheid der partijen belemmeren, alsof niet elk procesrecht in het belang der rechtspraak, partijen aan vormen binden moest, en alsof niet juist de mondelinge rechtspleging in al hare consequentiën doorgevoerd, die vormen tot een noodzakelijk minimum wilde herleiden. Anderen achten de waarneming der rechterlijke bediening bij zulk een wijze van procedeeren veel te moeielijk, en vreezen dat hij zulk een gang van zaken niet volgen kan gelijk zijn plicht om een grondig oordeel te vellen dat eischt. Maar deze procedure vraagt ook inderdaad van den rechter andere dingen dan de schriftelijke, vraagt op elke terechtzitting inspanning en medewerking; bovendien wanneer de rechter een uitstel noodig acht, kan hij het bevelen. Weder anderen meenen, dat door verzoeken om uitstel van de zijde der partijen of door overrompeling de deur voor chicanes wijd zal worden opengezet. Tegen die bovenmatige uitstelmanie kan de rechter altijd waken en juist de mondelinge rechtspleging is de zekerste hinderpaal tegen chicaneuse rechtsmiddelen. De kans om processen te winnen door gebruik of misbruik te maken van eenige fouten der tegenpartij, terwijl men toch het onrecht aan zijne zijde heeft, is daarbij geringer dan ergens elders. Dit moge al strijden tegen een traditioneele opvatting, die de passieve houding des rechters en de ‘alleenheerschappij’ der par-

1 De Hannoversche wet kent, behalve deze laatste wijziging (aussergerichtliches schriftliches Verfahren) nog een bepaald schriftelijke instructie (schriftliches Verfahren unter Leitung eines beauftragten Richters, ook schriftliches Verfahren mit mündlicher Schluszverhandlung genoemd). Bij deze rechtspleging, welke soms in zeer ingewikkelde gevallen plaats vindt, ligt het zwaartepunt in het schrift en is de mondelinge discussie slechts toelichting. In de praktijk wordt er echter weinig gebruik van gemaakt. - Wij beweren niet, in het in den tekst voorafgaande, de trekken van het mondeling proces volledig te hebben teruggegeven. Wij konden dat hier niet doen en verwijzen voor het meerdere o.a. naar Dr. A Leonhart, zur Reform des Civilprozesses in Deutschland, Hannover, 1865, en naar de monografie van Dr. Binger.

tijen als de noodzakelijke grondslagen van het burgerlijk proces eerbiedigt, ook wij gelooven dat die traditioneele opvatting haar tijd heeft gehad, dat nieuwe beginselen moeten worden gehuldigd, dat de aera der waarheid ook voor het burgerlijk proces is aangebroken. Die waarheid voert strijd tegen de chicane en het ‘wijt het aan u zelf’, kan niet meer de allesafdoende spreuk zijn, waarmede het onrecht elke formeele fout van den rechthebbenden tegenstander beantwoordt.

In Hannover had men, toen het besluit van den 2^{den} juristendag viel, reeds een ervaring lang genoeg, om gewicht te doen hechten aan de verklaring van alle hannoversche juristen, rechters zoowel als advocaten, dat hun procesrecht in de praktijk was gebleken het sieraad hunner wetgeving te zijn. Wandeer dan ook dat besluit niet door alle vergaderde rechtsgeleerden, doch alleen met een ontzachelijke meerderheid werd genomen, bedenke men daarbij wel, dat in vele landen het mondeling proces nog onvolledig was ingevoerd en dus een juiste beoordeeling van dat stelsel niet overal en door alle juristen mogelijk was.

Met dit nieuwe beginsel der procedure hangen natuurlijk een reeks van bijzondere bepalingen samen, en het spreekt van zelf, dat bovenal de bewijsleer den invloed van het nouveau régime zal moeten ondervinden. Ook de juristendag begreep daarom in eenige bijzonderheden te moeten treden en aan de toekomtige hervormers der wetgevingen hier en daar den weg te moeten afbakenen. Een vijftal voorstellen daartoe betrekkelijk, werden daarom tot zelfs in de algemeene vergadering beslist, doch wij zouden te zeer tot de technische onderdeelen van het procesrecht afdalen, wanneer wij de beraadslagingen over die voorstellen ook maar oppervlakkig wilden nagaan en beoordeelen. De prijs, waarvoor wij het verlof om dat te doen, zouden moeten koopen, het verlies van de belangstelling de leeken, is ons te duur.

De criminalisten of quasi-criminalisten onder onze tijdgenooten staan niet enkel in de gelederen der rechtsgeleerden. Buiten dat centrum zien wij op strafrechtelijk gebied de hier en daar verspreide eenzame tirailleurs, de dichte drommen der

voor- en achterhoede, ja een onafzienbaren legertros, waarin zelfs vrouwen en kinderen worden meêgevoerd. Wijsgeeren en philanthropen, staatslieden en economen, godgeleerden en medici, ja het gansche publiek is criminalist of wil het wezen. Geen wonder. Moet het strafrecht de uitdrukking zijn van wat bij een volk geoorloofd of ongeoorloofd is, de bewaker der zedelijke wereldorde in de maatschappij, de schutsengel voor den een, de wrekende macht voor den ander, erinye en eumenide tegelijk, dan is er meer noodig dan een rechtsgeleerd oog om de sombere schatkameren van het strafrecht te peilen; dan is het zoo natuurlijk, ja zoo rechtmatig, dat zelfs de ongeleerde burger al zijn levensernst, al zijn medegevoel, den kleineren of grooteren schat van zijn godsdienst en wijsbegeerte, al de krachten van hoofd en hart waarover hij beschikken kan, bijeenverzamelt om ook iets te gevoelen van de ellende der misdaad, ook een stoot te geven aan de hervorming van het recht, dat de daders straffen moet. Is daarom aan de rechtsovertuiging van ieder edel mensch haar bijzondere waarde niet te ontzeggen, welken indruk moet het dan niet maken, wanneer een vereeniging van zooveel geleerde en ernstige mannen van het vak, als er op de juristendagen bijeen waren, haar forsche stem in het algemeene koor mengt. Daarom blijve ook haar werkzaamheid op dit gebied niet onvermeld.

Duitschland had vroeger eenheid van strafwetgeving gekend in de constitutio criminalis van Karel V; doch in den loop der tijden hadden de regeeringen der bijzondere staten den weg der hervorming ingeslagen, en bovenal voor het strafrecht bezat Duitschland inderdaad een veelkleurige mozaïk. Deze hervormingszucht der enkele wetgevers was een zegen geweest, doch de tijd dier geïsoleerde bewegingen was thans voorbij. Maar was de eenheid die men wenschte vooralsnog wel mogelijk, zoo lang er in de verschillende, zelfs zuiver duitsche wetten, nog zulk eene verscheidenheid bestond, zoolang b.v. nog de quaestie der doodstraf hier in dezen, ginds in tegenovergestelden zin werd beantwoord? Deze formeele vraag moest eerst worden opgelost. Want al had de nationale vergadering in 1848 onder de rechten van het duitsche volk de afschaffing der doodstraf geproclameerd, in 1862 bestond die straf nog overal behalve in Anhalt en Brunswijk; in Saksen-Weimar was juist de afschaffing voorgesteld, in Bremen was men er weder op teruggekomen. Toch meende de juristendag, dat deze ver-

schillen het goede werk niet vertragen mochten. Al bestond omtrent de hoofdvraag geen gelijke regeling in geheel Duitschland, daarom was zulk een regeling nog niet onmogelijk.

De doodstraf. Voor langer dan een eeuw reeds is rondom het sombere schavot een strijd geopend, die nog verre van geeindigd is. De ijverige hervormers, die niet rusten voordat de laatste balk in spaanders aan hun voeten ligt, de voorzichtige beschavers die den ganschen zwart befloersden toestel nog als een schrikbeeld voor den geheelen omtrek willen laten staan, doch niet dan hoogst zelden de trappen door menschenvoeten willen betreden zien, de onheilvreezende staatslieden of dweepende theoristen, die met den eerbiedwaardigsten ernst dat droevig gebouw verdedigen als een noodzakelijk asyl voor den vrede der maatschappij of een heilig altaar der goddelijke gerechtigheid, zij waren er vroeger, zij zijn er nog in onze dagen. En al moet aan dien strijd eenmaal een einde komen, al is de slechting van het schavot zeker, de vraag blijft steeds: wanneer? Nog houdt het krijgsgeroep aan en vermengen zich daarbij de stemmen der ernstigste strijders in elk der kampen met het gezwets der lichtzinnigen en het gemor der droefgeestige dweepers. Ook de juristendag moest het schavot zien; Duitschland, ja de gansche beschaafde wereld had recht zijn uitspraak omtrent de doodstrafquaestie te verwachten. Het voorstel was gedaan om te verklaren dat die straf met gezonde beginselen van wetgeving niet te vereenigen was, en reeds in de 3de afdeeling zelf bleek het, dat de gevoelens nog zeer verdeeld waren, zoodat een dergelijke radicale uitspraak, ofschoon slechts door het overwicht van één enkele stem, werd verworpen. Daarop wilde men aan de verschillende gevoelens zooveel mogelijk hun plaats geven en alzoo in bemiddelenden zin voorstellen aan de algemeene vergadering doen. Men wenschte den juristendag de overtuiging te doen uitspreken, dat de eindelijke afschaffing der doodstraf door de voortschrijdende beschaving gebiedend werd gevorderd en dat de bestaande strafstelsels in die richting moesten worden hervormd; dat de doodstraf reeds thans in het algemeene wetboek, hetwelk men wenschte - buiten de gevallen van militaire misdrijven in tijd van oorlog en van muiterij op zee - beperkt moest worden tot moord met voorbedachten rade en hoogverraad tegen den persoon van het hoofd des staats; dat de doodstraf zelfs in die gevallen niet absoluut mocht bedreigd worden,

maar de rechter vrijheid-straffen daarvoor in de plaats zou mogen stellen. Men ziet het, geen tooverwoord, geen onvoorzichtig ingrijpen in den bestaanden staat van zaken. Toch ging de algemeene vergadering een stap verder en sprak de overwegende meerderheid aldaar de verklaring uit, dat in een algemeen duitsch strafwetboek - buiten de zoo straks genoemde gevallen van oorlogs- en zeerecht - de doodstraf geen enkele plaats vinden mocht. Wij kennen gaarne aan die uitspraak een onmiskenbaar groote beteekenis toe, doch hadden liever eenstemmigheid gewenscht. Thans ontbreken ons stemmen als van een von Wächter, van een von Hye-Glunek, den grooten oostenrijkschen criminalist, en met zulk een tegenwicht wordt de overwinning der radicale abolitionnisten verzwakt.

Laten wij er ons echter tegelijkertijd over verheugen, dat er ten minste niemand was in die talrijke vergadering, die niet op den weg der beschaving in het verschiet het schavot verdwenen zag. Dat mogen de wijsgeerige en theologiseerende verdedigers der doodstraf wel bedenken; hun stelsel is althans na zulk een uitspraak gevallen, want zij zullen toch niet beweren dat de levensernst alleen bij hen en niet bij Duitschland's edelste en bekwaamste rechtsgeleerden te vinden is. Aan den anderen kant mogen ook de abolitionnisten overwegen, dat het, in zekeren zin ten minste, gemakkelijker is theoriën te schrijven, dan wetten te maken, dat de wetgever een gansche maatschappij naar de regelen die hij stelt moet laten leven. Daarom moest het op de juristenvergadering een ontzachelijken indruk maken, toen de zoo straks genoemde ridder von Hye-Glunek, die juist eenige maanden geleden voor de keizerlijke regeering van Oostenrijk een ontwerp-wetboek van strafrecht had bewerkt, uit den schat zijner ervaring mededeelingen deed, die zeker van elken onberaden stap moesten afhouden.

De doodstraf had in Oostenrijk een zeer opmerkelijke geschiedenis gehad. Kort na zijne troonsbestijging had de liberale Jozef II geheime instructiën uitgevaardigd, waarbij hij beval, dat geen enkel doodvonnis voltrokken zou worden, alvorens het hem ter goedkeuring was voorgelegd, want dat hij die goedkeuring altijd zou weigeren en, krachtens zijn recht van gratie, slechts vrijheidstraffen opleggen. Die instructiën bleven niet geheim en de moorden namen toe. Eens bij een afschuwelijken moord, door een booswicht aan zijn weldoenster

gepleegd, week de keizer van zijn gewoonte af en maakten de gerechtshoven van deze gelegenheid gebruik, bij Z.M. eerbiedig op een verandering van zijn stelsel aan te dringen. Doch, pour toute réponse, werd reeds in het nieuwe wetboek van 1787 de doodstraf geschrapt. De gerechtshoven bleven aandringen en keizer Franz voerde in 1803 de straf weder in, ja bedreigde ze zelfs tegen vele misdrijven van geringere beteekenis. Zoo bleef de toestand tot 1848. De beweging dier dagen liet, zooals men weet, de doodstraf niet ongemoeid en de stroom der openbare meening sleepte den toenmaligen minister van justitie en den ‘goeden’ keizer Ferdinand mede. Er werd een officieele verklaring gegeven, dat tot aan de wettelijke afschaffing der straf de keizer geen doodvonnis meer zou laten volvoeren. In ontzettende menigte namen de afschuwelijkste moorden toe, en telkens werd de doodstraf kwijtgescholden. Dezelfde personen pleegden twee, drie, zelfs vijf moorden achtereen op de ergerlijkste, onmenschelijkste wijze. Zulk een toestand was niet langer houdbaar, en de wegens zijn liberale gevoelens algemeen vereerde minister von Schmerling wist ter beteugeling dier wandaden geen ander middel te vinden dan het absolute gratiestelsel te laten varen, reeds in 1849. Men zal het den Heer von Hye niet euvel duiden dat hij, die deze droevige geschiedenis voor een groot deel had beleefd en alle bijzonderheden daarvan had bijgewoond, bij het ontwerpen eener wet in 1863 nog geen volledige afschaffing der doodstraf durfde voordragen.

Doch gelijk wij zagen, de groote meerderheid was volstrekt abolitionnist. Zij kon zelfs in de voorgedragen historia poenae geen afdoenden grond vinden om de straf in Oostenrijk te handhaven; maar daargelaten de juridische argumenten, was er één grond die voor de vergadering alles besliste. De nationale vergadering had in 1848 de doodstraf in strijd verklaard met de rechten van het duitsche volk; wat was er dan tot 1863 geschied, waardoor die uitspraak zou moeten vallen? ‘Die Abschaffung ist nicht blosz als wünschenswerth von der Nationalversammlung ausgesprochen, sie ist von *ihr* nicht blosz beschlossen worden, sie wurde vor dem Deutschen Reichverweser genehmigt, von der Deutschen Reichsgewalt verkündigt als ein Reichsgesetz; das ist der schlagendste und entschiedendste Grund, warum der Juristentag für die absolute Abschaffung stimmen musz.’

Een enkele opmerking willen wij niet achterwege laten. Wij meenen dat, gelijk zulks met vele sociale vraagstukken het geval is, zoo ook de quaestie der doodstraf te veel geïsoleerd wordt beschouwd en beslist. De sociale toestanden hangen in de werkelijkheid op het nauwst samen; waarom mag dan de wetenschap bij hare studiën die toestanden scheiden? Over het recht van den staat om de doodstraf toe te passen, spreken wij hier niet. Al ontkennen wij voor ons zelf dat recht als in strijd met de roeping van den staat[1], nu de straf eenmaal bestaat, kan zelfs de theoretische verwerping van dat recht voor de voorstanders der afschaffing niet voldoende zijn. Ook een onrechtmatige toestand is een fait accompli. Maar wanneer wij bovenal de isoleering der doodstrafquaestie bestrijden, bedoelen wij dit. De wetgever, die deze straf laat vallen, wete wat hij doe, maar hij meene niet daarmede nu den plicht van een wetgever te hebben vervuld. Wie de doodstraf afschaft en zijn verder strafstelsel niet tegelijk verbetert, werpt de muren van een dompig vertrek omver, doch om de bewoners thans van koude en ellende te doen omkomen. Wie de doodstraf afschaft en de inrichtingen voor onderwijs en opvoeding niet hervormt, neemt de vergane fundamenten weg om het huis in den drassigen grond te doen wegzinken. Wie de doodstraf afschaft onder het gejuich der openbare meening en dan op zijn lauweren inslaapt, zal zijn vermetelheid boeten onder het geschrei der verontruste maatschappij, en zijn tegenstanders zullen aan zijn liberalisme wijten, wat het gevolg is van zijn onverstand. Ook voor de doodstraf volledige reformatie, geen stukswijze revolutie. De taak van den wetgever is zeker niet met één pennestreek vervuld. Het is waar, op revolutie volgt reformatie, maar, men vergete het niet, alleen na smartelijke weeën. Daarom meenen wij, dat de juristendag zijn roeping nog ernstiger zou hebben opgevat, wanneer hij door zijn votum aan die gewoonte van isoleering geen voedsel gegeven had.

Ligt het gelukkig in de richting der wetgevingen van onzen tijd, den misdadiger het leven te laten, een even edele richting

1 Wij verwijzen hier nogmaals naar de bekende, misschien niet overal genoeg gewaardeerde, voor ieder bevattelijke inaugureele oratie van prof. A.E.J. Modderman, ‘Straf geen kwaad’, welke wij zelf, tegen beschouwingen in dit tijdschrift voorkomende, verdedigden in de N. Bijdragen voor Rechtsgel. en Wetg., XV, blz. 412.

zullen zij kiezen, wanneer zij ook de zedelijke vernietiging van dat leven onmogelijk maken. Over de gevangenisstelsels sprak de juristendag vóór 1866 niet, maar een even gewichtige, o.i. te weinig aan de orde gestelde vraag[1] werd weder door den Heer von Hye ter tafel gebracht.

Wij weten het, buiten de wetgeving om hebben menschlievende personen en vereenigingen de taak opgevat den misdadiger na verloop van zijn straftijd den zwaren gang in de maatschappij mogelijk of gemakkelijk te maken. Doch raakt dit vraagstuk den wetgever niet; is het ten minste niet zijn plicht, niet met de eene hand omver te werpen, wat de menschlievendheid met de andere hand tracht op te bouwen? Het is waar, eerloos treedt menigeen het tuchthuis uit zooals hij er is binnengegaan, maar menigeen niet. Velen die nooit de muren der gevangenis zagen, zouden schaamrood moeten staan voor den man, die er zijn beste levensjaren in doorbracht, maar door de harde tuchtiging gezuiverd, eerlijk man wezen wil en wezen kan. Al is menig huichelaar in staat met het glimlachend masker voor zijn aangezicht de volksgunst te veroveren waar hij haar dubbel en dwars moest hebben verbeurd, toch weet de maatschappij in den regel en op den duur wel aan wien zij eer verschuldigd is, aan wien niet. Twee stellingen zijn waar: het is niet de misdaad, die eerloos maakt, maar de beweegredenen die tot haar hebben geleid; en, de eer eenmaal verloren is te heroveren voor het geweten, zij moet te heroveren zijn voor de menschen.

De wetgevers, ook die van onzen tijd, vergeten dit al te zeer. Alsof de rechtsovertuiging bij het uitspreken dier beide stellingen loog, verbinden zij eerloosheid en verlies van rechten aan een zelfde soort van straf of aan een zelfde categorie van misdrijven, en verbinden die daaraan menigmaal voor altijd. Wij Nederlanders kunnen ook in dat opzicht op onze fransche wet niet roemen, zelfs niet veel op hetgeen onze hervormingswetten in deze zaak hebben gedaan. ‘Al wie tot de straf van uitbanning of tuchthuis veroordeeld is geweest, zal nooit gezworene of in wat zaak ook, deskundige berigter of opnemer

1 Wij moeten hierbij echter de aandacht vestigen op het belangrijk academische proefschrift van Mr. J. de Louter. De beperkingen der rechtsbevoegdheid ten gevolge van de vermindering der burgerlijke eer. Utrecht, Kemink en Zoon. 1869.

mogen zijn, noch als getuige in of over eenige akte of oorkonde mogen staan, noch in rechten eenig getuigenis mogen afleggen anders dan enkel tot het geven van informatiën. Hij zal geen voogdij of curatorschap mogen voeren dan over zijne kinderen en alleen op het goedvinden zijner familie. Hij zal vervallen zijn van het regt om wapenen te dragen en van in de legers van het rijk te mogen dienen.' Zoo luidt art. 28 onzer strafwet; en volgens de grondwet verliest hij daarbij het recht om te kiezen of gekozen te worden. Op een enkele verbetering onzer wetgeving moeten wij wijzen. Vooreerst op de correctionnaliseering van vele misdaden bij de wet van 1854, bovenal op het bij diezelfde wet aangenomen stelsel van verzachtende omstandigheden waardoor, ook in geval van misdaad, de gelederen der eerloozen onder de misdadigers zijn verminderd. Maar het stelsel is gebleven en dat stelsel schreeuwt tegen de werkelijkheid. Voor den schuldige aan manslag in drift bestaan niet altijd verzachtende omstandigheden, en toch verliest hij eer en rechten even goed als de giftmenger en de sluipmoordenaar. De opgewondene, die zich in vereeniging met anderen tegen de gestelde machten verzet, mag niet altijd buiten het tuchthuis worden gehouden, en toch verliest hij eer en rechten even goed als de spion of de verrader van zijn land.

Bovendien, ons tweede bezwaar wordt door onze hervormingswet in het geheel niet weggenomen. Zijn eenmaal bij misdaad eer en rechten benomen, zij blijven verbeurd. Het is de wet die den ontslagen tuchteling, voor wien zijn eigen persoon van vroeger is 'als een jongere broeder over wien bij bloost', dat droevig tijdperk voor den geest terugroept, wanneer men hem in den familieraad wil aanwijzen als voogd en de rechter hem moet zeggen, dat hij geen voogd wezen mag. Het is de wet, die hem herinnert wat hij was, wanneer hij, tot het afleggen van getuigenis geroepen, moet weigeren te antwoorden. Het is de wet, die het hem herinnert, dat hij in drift het bloed van zijn naaste gestort heeft, wanneer hij na jaren van berouw zijn eigen bloed voor zijn vaderland storten wil en het niet doen mag. Het is de wet, die, wanneer de belangen van staat en maatschappij hem weêr dierbaar zijn geworden, zijne stem voor de afvaardiging der vertegenwoordigers van nul en geener waarde verklaart. En men meene niet, dat het hoofd van den staat met zijn recht van gratie dat onrecht keeren kan. Waar het verlies van eer en rechten aan de *ver-*

oordeeling tot de hoofdstraf zelf verbonden is, daar kan geen water uit de zee ooit de smet onzichtbaar maken.

In Duitschland was dat niet anders, ja erger. In den jare 1862 moest op den juristendag worden erkend, dat de op zich zelf alle eergevoel verstompende straffen, als: tepronkstelling, stokslagen en kettingstraf, de laatste veelal als verzwaring der vrijheidstraf, nog hier en daar bestonden. Dat in een algemeen wetboek voor zulke straffen geen plaats kon wezen, sprak van zelf, doch ook de vraag, die wij zoo straks bespraken, wilde men in de nieuwe wetgeving anders opgelost zien, dan in de bestaande wetten het geval was. Verlies van eer en rechten mocht slechts aan die daden verbonden zijn, welke een eerloos karakter of lage bedoelingen verrieden, terwijl zulks geheel aan de waardeering van den rechter moest worden overgelaten; zelfs in die gevallen moest in den regel het verlorene worden teruggegeven na verloop van den straftijd; alleen in bijzonder schandelijke gevallen zou de rechter nog een bepaalden tijd daarna het verlies mogen doen voortduren; eindelijk moest het recht van gratie die gevolgen der veroordeeling ten allen tijde kunnen opheffen. Deze stellingen werden door de duitsche rechtsgeleerden met overgroote meerderheid aangenomen. Wij meenen dat dit votum ook buiten Duitschland, ook in ons vaderland, in al het gewicht zijner zedelijke kracht wel mag worden gewaardeerd.

Vele belangrijke onderwerpen lieten wij in de bovenstaande bladzijden nog onaangeroerd, en o.a. deden wij op het gebied van het strafproces geen enkelen stap. De juristendag was echter ook daar werkzaam en besloot o.m., dat aan de beleedigde partij de bevoegdheid moest gegeven worden met machtiging des rechters een misdrijf te vervolgen, wanneer de staatsambtenaar de vervolging weigerde; dat onmiddellijk na het bevel van rechtsingang en dus reeds gedurende de voorloopige instructie, een beklaagde het recht moest hebben zijn belangen door een advocaat te doen verdedigen; dat het ondervragen der getuigen door het openbaar ministerie en den verdediger rechtstreeks, zonder tusschenkomst van den president moest plaats hebben; dat politieke en persmisdrijven door gezworenen moesten worden

behandeld. Met deze korte vermelding willen wij echter volstaan. ‘Al te veel is ongezond’, zegt men; ten minste het smaakt niet.

Nog een enkel woord echter mogen wij niet achterhouden, omdat de praktische zin onzer lezers hun met het volste recht der wereld de vraag op de lippen brengt: en wat hebben die duitsche heeren met al hun vergaderingen en discussieën nu tot stand gebracht?

Ja wie zich voorstelt, dat zij tooverformulen wilden uitspreken, die de gedaante der wereld in een ondeelbaar oogenblik zouden omkeeren en de woning van asschepoester in een feeënpaleis herscheppen, zal teleurgesteld zijn. Maar hij die weet dat elke zedelijke invloed het ‘eenvoudige zuurdeesem is, dat het brood doortrekt’, zal er zich in verheugen, dat de juristendag ieder jaar, wanneer er verslag werd uitgebracht over hetgeen in den afgeloopen tijdkring op wetgevend gebied was voorgevallen, aan zich zelf bekennen kon: ‘quorum pars magna fui’, ‘en ook ik heb daaraan mijn deel gehad’.

Helaas, voor de eenheid, men weet het, is tot 1866 niet veel geschied. De invoering der handelswet werd gelukkig met ijver voortgezet, ofschoon het opmerkelijk is, dat de groote handelsteden Bremen en Hamburg eerst laat, en nog wel met het aannemen van wijzigingen, tot die invoering konden besluiten. Eveneens hadden zich de regeeringen, kort nadat de eerste besluiten van den juristendag waren bekend geworden, de zaak van het algemeen obligatie- en procesrecht aangetrokken. Volgens besluiten van den bondsdag zetelde reeds 15 September 1862 te Hannover een commissie, belast met het ontwerpen van een algemeen wetboek voor het burgerlijk proces, en den 7^{den} Januarij 1863 te Dresden een commissie belast met het ontwerpen van een algemeen obligatierecht. De meeste regeeringen hadden hun afgevaardigden daarheen gezonden en hadden daardoor ook getoond dat zij zich wilden houden aan den weg dien men voor wissel- en handelswet had ingeslagen; dat dus de ‘festgesetzte gemeinsame Einrichtung’, welke de juristen zoo noodzakelijk hadden verklaard, politiek nog onmogelijk en dus onpraktisch was. Den 14^{den} Augustus 1862 hadden wel onderscheiden staten bij den bond het voorstel ingediend tot vorming van een ‘Gesammtorgan’, vooreerst nog maar alleen voor die beide wetsontwerpen, samengesteld uit afgevaardigden van de verschillende volksvertegenwoordigingen

doch alleen met een beraadslagend karakter, maar dat ‘Delegirten Project’ werd, zooals men weet, verworpen; Pruissen vooral wilde niet dat er ook maar eenigszins aan een hervorming van den Bond gepraejudicieerd werd. Intusschen gingen de commissiën met hun arbeid voort en had de Dresdensche het algemeene deel, de Hannoversche het geheele ontwerp in zijn eerste gedaante reeds in 1864 gereed. Doch, helaas, Pruissen had tegen de vorming der commissies zelf bezwaren en ontkende de bevoegdheid van den Bond, om zich daarmede in te laten, terwijl het bovendien bevreesd was voor eene miskenning van de rechten der kamers. Daarom had de pruissische regeering zelf een commissie benoemd, welke zich te Berlijn met de herziening van het pruissische burgerlijk- en strafproces, zoo mogelijk ook met de bevordering eener gemeenschappelijke duitsche wetgeving, bezig hield. Ook die commissie voltooide haar taak, doch men hoopte nog steeds dat zij zich met de Hannoversche vereenigen zou. Deze laatste had aan haar ontwerp van Burgerlijke rechtsvordering de Hannoversche wetgeving ten grondslag gelegd, in welke, zooals wij boven zagen, de juiste beginselen het best waren erkend; de Dresdensche commissie voor het obligatierecht ging voornamelijk uit van het nieuwe Beijersche ontwerp, en wilde het gemeene recht zelfs niet als aanvullend recht behouden, alleen de wetenschappelijke waarde daarvan erkennen.

Intusschen hield op het gebied van de wetgevingen der enkele staten de beweging nog niet op; ja zij was er helaas wel wat al te druk. Immers die afzonderlijke wetgevers gingen dikwijls maar door, comme si de rien n'était, en alsof er van gemeenschappelijke wetboeken maar geen sprake was geweest. Allermerkwaardigst is het b.v. dat zelfs Saksen, in welks hoofdstad over een algemeen obligatierecht werd beraadslaagd, inmiddels toch maar een nieuw burgerlijk wetboek voor zijn eigen staat aannam. Oostenrijk was het aan den anderen kant bovenal, dat, ten einde geen nadeel te doen aan de gewenschte eenheid en de aanneming eener gemeenschappelijke wet voor zijn eigen land niet moeielijker te maken, de hervorming van zijn procesrecht uitstelde, hoezeer zulk een hervorming gewenscht was. De saksische tweede kamer volgde ook voor het proces dit voorbeeld van zelfbeheersching. Waar de bijzondere wetgevers echter meenden hun hervormingen niet te mogen staken, waren zij gelukkig meestal aan de door den juristendag gehul-

digde beginselen getrouw, terwijl het ontwerpen der wetten dikwijls werd toevertrouwd aan mannen die ook in de juristenvereeniging tot de sommiteiten behoorden. Zoo Beijeren, het Groothertogdom Hessen, Bremen, Wurtemberg, na 1864 ook het hardnekkig conservatieve Keur-Hessen, bovenal Baden, welks hoogst ontwikkelde en vrijzinnige groothertog op de laatste vergadering te Heidelberg aan de duitsche rechtsgeleerden zijn welverdiende hulde bracht. Tot de nieuw ingevoerde hervormingen behoorden bovenal collegiale rechtspraak, scheiding van administratie en justitie en daardoor verdwijning van de laatste sporen der Patrimonial-Gerichtsbarkeit, rechtbanken van koophandel, mondelinge rechtspleging, gezworenen, strafvervolging door een aanklager van staatswege met erkenning van het vervolgingsrecht, onder bepaalde voorwaarden der beleedigde partij. Voor het strafrecht geschiedde weinig, en juist op dat gebied wijst nog het jaar 1864 op een smet die een der duitsche staten tot zijn eigen schande en spot ten aanzien der gansche beschaafde wereld zich zelf op het voorhoofd drukte. Wij bedoelen de bekende stokslagenwet van Mecklenburg, waarbij voorzien werd in de bestraffing der misdrijven door de boeren der ridderlijke heerlijkheden in hun dienst gepleegd.

Voor het bere ken der eenheid hadden ook de juristen nog twee zaken gewenscht. Vooreerst eenheid van rechtspraak en oprichting van één opperste gerechtshof voor geheel Duitschland, dat in hoogste instantie zou oordeelen over de rechtsvragen, waartoe het algemeen geldende recht aanleiding gaf. Het zou dus dienen als hof van cassatie en reeds dadelijk moeten worden gevestigd voor het gemeenschappelijke wissel- en handelsrecht. Gelijk men weet, heeft de keizer van Oostenrijk den 16^{den} Augustus 1863 aan het congres der vorsten en vrije steden een ontwerp-hervormingsacte van den Bond voorgelegd. Daarin nu was ook voor eenheid van rechtspraak gezorgd, en het Bundesgericht zou die eenheid geven. Doch men weet evenzeer dat met dit ontwerp ook het denkbeeld van dat gerechtshof viel. Een ander bezwaar van het particularisme, ook de rechtspraak betreffende, bestond hierin, dat de vonnissen in den eenen duitschen staat gewezen, voor den anderen staat gelijk waren aan de uitspraken van iederen vreemden rechter, zoodat hun uitvoerbaarheid binnen het gebied van dien anderen staat van het bestaan van traktaten afhing en dan nog aan verschillende voorwaarden gebonden was. Deze toestand was

vooral na de invoering van het gemeenschappelijk recht onhoudbaar, en zoo kwam dan ook weldra een wet tot stand, waarbij het door een bevoegden rechter in een duitschen staat gewezen vonnis in gansch Duitschland kon worden geëxecuteerd. Reeds in 1864 hadden alle staten zich bij die wet aangesloten, behalve Oostenrijk en Hannover, die zich alleen onthielden, omdat zij meenden dat zulks in afwachting der aanstaande algemeene proceswet veiliger was.

Zoo naderen wij dan het jaar 1866. Een broederoorlog heeft de gedaante van Duitschland veranderd, en kon op de werkzaamheden van den juristendag niet zonder invloed zijn. Wij verlaten thans die vereeniging in Augustus 1864, om haar eerst in Augustus 1867 terug te vinden. Welk een zee van rampen stroomt tusschen die beide jaren door! Maar de aarde is droog geworden en wellicht zullen wij ook boven het duitsche recht de regenboog zien schijnen der duitsche trouw.

Leiden, October 1869.
G.A. VAN HAMEL.

(*Wordt vervolgd.*)

Poëzie der Woestijn.

De reiziger, die in Egyptenland of in Arabië eenige Bedowynen aanneemt, om hem te vergezellen op zijne togten door onbewoonde streken, vermoedt alligt niet, dat de voorvaderen van dit volk, 't welk hij als huurlingen en halve bandieten leerde minachten, eenmaal zijne bezielde zangers heeft gehad, die in hunne liederen de voorregten wisten te roemen van het nomadenleven in de wildernis. Hij weet alligt niet, dat die ruwe en onbeschaafde lieden, waarvan hij zich ziet omringd. dus nog een soort van poëzie op eigen hand bezitten, eene dichterlijke nalatenschap, waarin een ongetwijfeld trouw gelijkend beeld van het leven hunner vaderen, niet minder wild en zwervend dan het hunne, is bewaard gebleven. En, zoo de reiziger, die het land zelf der oude Arabieren betreedt, toch alligt ook, zelfs al is hij geen taal- en oudheidkenner, het een en ander omtrent die vroegere dichtkunst vernemen zal, voor de meesten, althans voor velen onzer, die het land niet bezochten en evenmin de Arabische oudheid tot bepaald voorwerp van onderzoek maakten, zal deze nog wel grootendeels tot het gebied van het onbekende blijven behooren. Wel echter verdiende ook die oudheid eenige meerdere belangstelling, vermits zij toch het voorleden, niet enkel van wilde Bedowynen is te noemen, maar ook dat van een volk, 't welk eenmaal magtige en bloeijende rijken in niet minder dan drie werelddeelen heeft gesticht, en een veel beteekenenden invloed op onze eigene Westersche beschaving heeft uitgeoefend.

Niet gansch onwelkom zijn dan mogelijk ook, nevens de belangrijke, maar nog niet talrijke mededeelingen, welke wij van onze orientalisten omtrent het voorleden van Mohammed's vaderland mogten ontvangen (1), aan sommigen nog en kele nadere op-

merkingen omtrent de Arabische dichtkunst uit den tijd, die aan de dagen van den profeet is voorafgegaan of nagenoeg met dezen zamenvalt. En eene niet ongeschikte, schoon dan altijd nog geringe, bijdrage tot de kennis van het voormalig Oosten leveren welligt enkele proeven van navolging der evenbedoelde gedichten (2), navolgingen, die, zooals zij hier worden aangeboden, wel niet dienen kunnen om de wezenlijke waarde van het oorspronkelijke uit een aesthetisch oogpunt te doen beoordeelen, noch ook om de geschiedenis zelve in de bijzonderheden te verklaren, maar misschien toch wel eenigermate om ons met het eigenaardig karakter en de leef- en denkwijze der voormalige woestijnbewoners een weinig meer vertrouwd te maken dan tot heden nog doorgaans het geval pleegt te zijn.

De oudere Arabieren moeten al een zonderling eenzijdig en bekrompen volk zijn geweest. Hun gezigtskring althans schijnt zich niet zeer vèr te hebben uitgestrekt. Geschikte plaatsen te vinden om hunne tenten op te slaan en hun kameelen en overige kudden te laten weiden, en hunne persoonlijke eer en onafhankelijkheid te handhaven nevens die van den stam, ziedaar ongeveer de hoofdvoorwerpen van hun uitsluitend streven. De geboorte van een veulen of van het jong eener kemelin was voor hen eene gebeurtenis van groot gewigt; meer althans dan die eener dochter, die ze zelfs wel eens terstond na de geboorte levend begroeven om zich van de kosten van onderhoud en voor 't vervolg ook van de zorg voor de eer der familie te ontslaan. Op sterke en fraaije paarden waren zij bijzonder gesteld; en ook op schoone vrouwen; op de eersten evenwel meer nog misschien dan op de laatste. Spelen en veel wijn drinken behoorden tot hunne voornaamste genoegens. Maar hunne hoofdliefhebberij bleef vechten. Als zij geen twist konden krijgen met vreemden, dan twistten zij onder elkander; als er geen krijg van den eenen stam tegen den anderen was te voeren, dan vochten de verschillende afdeelingen van denzelfden stam onderling; en als ook tusschen deze weêr voor een tijd de vrede was gesticht, dan nam men, bij gebrek aan beter, zijne toevlugt tot het tweegevecht. De geschiedenis van oud-Arabië, voor zoover ze althans in haar tegenwoordigen toestand

eene geschiedenis genoemd mag worden, levert ons dan ook, - afgezien van de welligt dieper gelegen, mogelijk zelfs staatkundig weldoordachte beweeggronden van enkele stamhoofden en volksleiders, - een nagenoeg onafgebroken en mitsdien niet weinig eentoonig tafereel van eindelooze kibbelarijen tusschen de verschillende stammen en onderdeelen van stammen, opgeluisterd door verhalen van gevechten op grooter of kleiner schaal, waarbij afgehakte armen en beenen steeds de voorname rol schijnen te hebben gespeeld. Zelfs de geschiedenis van Mohammed en zijne volgelingen, in hunnen langdurigen strijd tegen de Koreishiten van Mekka, is voor een groot deel nog niet veel anders dan dat.

Met de begrippen van zedelijkheid was het bij de vroegere Arabieren almede niet te best gesteld. Hoog ongetwijfeld stond de pligt der gastvrijheid bij hen aangeschreven; minder evenwel die, welke verbiedt te stelen; integendeel werd rooven en plunderen, altijd dan bij een zoogezegden vijand, een veeleer verdienstelijk werk geacht. En omtrent eerlijkheid en goede trouw in 't algemeen schijnen ook al zonderlinge denkbeelden te hebben geheerscht. Althans wanneer men slechts de velerlei leelijke streken in aanmerking neemt, die zelfs een godsgezant als Mohammed mogt bedrijven zonder dat iemand er zich aan ergerde, of ook de sluipmoorden, die hij plegen liet om zich van lastige tegenstanders te ontslaan, almede zonder dat het in hem of in zijne handlangers door de geloovigen werd afgekeurd, dan laat zich ligt genoeg begrijpen dat ook zijne tijdgenooten en zijne voorgangers in 't algemeen doorgaans geen al te streng onderscheid maakten tusschen regtvaardigheid en ongeregtigheid. En, welke eindelijk de soort van godsdienst moge geweest zijn, die vóór den Islam in Arabië heerschte, in elk geval mag als vrij zeker worden aangenomen, dat de voormalige Bedowyn zoo min als de tegenwoordige lust en tijd had om zich bijzonder met theologische of wijsgeerige vraagstukken bezig te houden, en meer gewigt bleef hechten aan de dingen zelve dezer aarde dan aan hun verborgen wezen of laatsten grond. Alles reeds meer dan voldoende ter regtvaardiging van de meening, dat de Arabier van ouds, zoo al geen ruw en onbeschaafd, dan toch een vrij beperkt mensch is geweest, nooit bijna verder ziende dan zijne onmiddellijke omgeving, en onverschillig voor alles wat niet zijn eigen oogenblikkelijk belang betrof.

Toch stond, met dat al, bij die schijnbaar zoo wilde nomaden de kunst hoog in eere, met name de dichtkunst. Bijkans elk geslacht had zijn eigen geliefkoosd zanger, en het aantal dichters, waarvan nog liederen zijn overgebleven, of wier namen althans zijn tot ons gekomen, mag inderdaad verbazend worden genoemd. Zelfs behoorde het maken en aanhooren van verzen niet uitsluitend tot de uitspanningen, maar in zeker opzigt zelfs tot de zeer ernstige bezigheden. Verzen toch waren wapenen zoo goed als het zwaard en de lans. Krijgsliederen en heldenzangen vuurden de stamgenooten aan ten strijde, en onophoudelijk slingerden vijanden elkander hunne spotdichten naar het hoofd. Niet zelden beroemen zich de dappere krijgers, even sterk op maat en rijm als op den degen te zijn. Doch, ofschoon ook voor zachter aandoeningen dan die van den strijd de oud-Arabische dichters zich geenszins ongevoelig toonen, en minneliederen, meest intusschen van sterk zinnelijken aard, eene niet onbelangrijke plaats onder hunne werken bekleeden, toch blijft voor 't overige hunne dichtkunst al even beperkt als de gezigtskring zelf van het volk; en eene dergelijke eentoonigheid als wij in de vroegere geschiedenis van dat volk opmerken, treft ons veelal ook in zijne oudere gedichten. Haat, strijd en liefde, ziedaar de voornaamste, met slechts geringe afwisseling steeds wederkeerende thema's; en de beschrijvingen bepalen zich nagenoeg uitsluitend tot die van een paard, een kameel, een mooi meisje, en, natuurlijk ook, van geleverde gevechten.

Maar, - zoo mogten wij geneigd zijn te vragen, - hebben de voormalige Arabieren dan inderdaad wel dichters gehad in den regten zin van het woord, of waren zij, wien men dien naam verleende, niet veeleer slechts eene soort van verzenmakers of ten hoogste van gelegenheidsdichters? Kan er inderdaad bij dergelijke bekrompenheid, althans beperktheid van inzigten en beschouwing wel wezenlijk sprake zijn van datgene wat wij gewoon zijn onder poëzie te verstaan? En werkelijk zijn die vragen in ernst door sommigen gesteld. Zeer evenwel, naar wij meenen, ten onregte. Ongetwijfeld is op vele der zoogezegde dichters inderdaad de evenbedoelde benaming volkomen toepasselijk; en hunne letterkundige voortbrengselen hebben voor ons ook geen ander belang dan in zoover zij aanduidingen omtrent historische feiten behelzen, welke anders waren prijsgegeven aan de vergetelheid. Maar ook wanneer wij

zorgvuldig het kaf van het koren scheiden, blijft er, gelijk wij straks nader door eenige voorbeelden hopen aan te toonen, nog waarlijk genoeg over om de ongegrondheid van de zoo aanstonds opgeworpen vraag in het licht te stellen. Het verschijnsel trouwens, dat, bij alle beperktheid van den Arabischen geest, toch nog eene wezenlijke dichtkunst mogelijk bleef, laat zich gemakkelijker verklaren dan bij eersten oogopslag alligt wordt vermoed. Veelzijdig was voorzeker het streven niet van den Arabier; maar wat hij deed, dat deed hij in den regel goed; en hij deed het bijkans altijd met geestdrift en ijver. En waar echte geestdrift is, daar kan ook poëzie ontstaan, zij 't ook niet altijd eene hoogvliegende noch wijdstrekkende. Vandaar dat de dichtkunst der oudere Arabieren, volkomen in overeenstemming met hunne gansche leefen denkwijze, meerendeels wel is waar eene bepaald concrete bleef, maar daarentegen ook eene kracht en bezieling toont, die bij anderen menigmaal meer geleend schijnt dan natuurlijk; en vandaar dan ook dat zij soms ons weet meê te slepen, waar andere, met meer kunst, maar minder waarheid, ons ten eenemale onverschillig laat. Diepgedacht, fijn bewerkt, rijk aan treffende en schitterende beelden is die dichtkunst niet; zij is integendeel menigmaal ruw zelfs en wild; maar ze is bijkans altijd waar, en diep gevoeld; zij werd, in één woord, niet meer, maar ook niet minder dan ze uit den aard van het volk, waaruit zij ontsproot, bestemd scheen te worden: de echte poëzie der woestijn (3). En datzelfde, wat de mogelijkheid van het bestaan eener dichterlijke rigting bij een anders zoo eng beperkt volk als de bewoners van oud-Arabië verklaart, is tevens blijkbaar ook de verklaring van het oppervlakkig niet minder verbazend verschijnsel, dat diezelfde zoo weinig vèr uitziende natie toch eenmaal eene zoo vèr strekkende en zooveel beteekenende rol in the wereldgeschiedenis heeft gespeeld. Wat zij, in den aanvang althans, aan veelzijdigheid miste, dat vergoedde zij door geestdrift en hartstogtelijken ijver voor het eenmaal in 't oog gevatte doel; en naarmate hare wezenlijke, onmiskenbaar groote begaafdheden breeder werkkring vonden, ontwikkelde en verbeterde zich ook meer en meer haar geest en karakter, totdat zij ten laatste zich tot den rang wist te verheffen, niet alleen van eene der magtigste, maar ook der meest veelzijdig beschaafde en tevens edelste natiën der aarde. Eene zekere tijdelijke eenzijdigheid en zelfs schijnbare bekrom-

penheid is nog niet altijd een volstrekt nadeel voor een volk, dat, nog in wording, eenmaal geroepen kan worden om groote dingen tot stand te brengen.

Doch zien wij thans, het gebied der algemeenheden verlatend, in hoeverre enkele, straks toegezegde proeven van oud-Arabische poëzie inderdaad tot bevestiging kunnen strekken van wat in bovenstaande opmerkingen werd op den voorgrond gesteld.

I.

Van de oudere Arabische gedichten bestaat meer dan ééne, vrij uitgebreide verzameling. Wij meenen ons in dezen tot de twee meest beroemde te mogen bepalen: de Hamâsa, namelijk, en de Mo′allakât. Omtrent laatstgenoemde straks nader. De Hamâsa, - een naam, ontleend aan den inhoud van het eerste en meest omvattende boek, of dat der krijgsliederen en heldenzangen, - behelst meer dan acht honderd kortere of langere gedichten van verschillenden aard; een rijkdom, die wel eenigzins afschrikwekkend mag heeten, vooral wanneer men bedenkt, dat het grootste gedeelte dier liederen op bepaalde, zonder commentaar niet of althans moeilijk te begrijpen feiten betrekking heeft, zoodat de lezing zich niet enkel tot die der stukken zelve beperken kan, maar, om van eenig nut te zijn, zich daarenboven nog met een gansch toestel van verklarende aanteekeningen heeft bezig te houden. Zelfs wanneer men zich tot de Duitsche bewerking van Rückert bepaalt (4), en Freytag's groote uitgave van den tekst, met hare stijve en niet altijd ligt verstaanbare Latijnsche vertaling (5), ter zijde legt, - een boek, dat trouwens wel niemand bij wege van uitspanning ter hand zal nemen, - ook dan nog blijft het doorlezen van de bedoelde verzameling een vrij taai genoegen; en dat te meer, in zoover ook zelfs een talentvol man als genoemde dichter, zoo door zijn dikwerf zonderling Duitsch, als ten gevolge van zijne ongelukkige liefhebberij om, wel niet steeds, maar toch te dikwijls nog eene navolging ook van den oorspronkelijken versbouw te leveren, ons meer dan eens het begrijpen van den zin zóó bezwaarlijk maakt, dat het

gedicht zelf ons eerst regt verstaanbaar wordt wanneer wij uit het oorspronkelijke zelf den regten zin hebben opgespoord (6). En andere navolgingen of vertalingen zijn ons, behoudens die van zeer enkele stukken, niet bekend.

Handhaving van persoonlijke eer en onafhankelijkheid, - zeiden wij, - behoorde tot datgene wat den ridder uit den oud-Arabischen tijd almede van het hoogste belang mogt schijnen. Eene krachtige uiting nu van dit eigenaardig eer- en onaf hankelijkheidsgevoel, zóó sterk opgedreven zelfs, dat het soms tot eene hooghartige, om niet te zeggen cynische onverschilligheid omtrent de zedelijke waarde zoowel als de feitelijke gevolgen der handeling overslaat, vinden wij onder anderen in een van de gedichten der evengenoemde verzameling, 't welk op naam wordt gesteld, - want of de dichter werkelijk de persoon was aan wien het stuk wordt toegeschreven, is hier zoo min als in vele andere gevallen volkomen zeker, - van Saïd Ben Nashib (7). Zelfs de oorspronkelijke commentatoren uiten ondubbelzinig hunne afkeuring over zijne stoutheid van uitdrukking. Zij behoorden trouwens tot een waarschijnlijk veel lateren en veel veranderden tijd. Doch men oordeele uit den inhoud zelf, gelijk die, hoe onvolkomen ook, hier is weêrgegeven (8). De aanleiding tot dit stuk is blijkbaar genoeg eene nederlaag, welke de dichter geleden had, of eene beleediging hem aangedaan, en waarna hij zich tot een hem vreemden stam begaf om zich bij dezen als aanvoerder op te werpen.

Mijn schande wil ik wasschen
In bloed door 't blanke zwaard;
Zij ook door Allah's oordeel
Geen onheil mij gespaard!

Mijn huis wil ik vergeten,
En, of 't in puin verkeer',
Zijn bouwval strekk' tot denkmaal
Van mijn gewroken eer!

Gering is in mijne oogen
Mijn erf, zoolang ten pand
Van 't slagen mijner wenschen
Mij rest mijn eigen hand.

Komt gij mijn huis vernielen,
Weet wel! 't is van een man,
Die handelt zonder-vragen
Wat de uitkomst worden kan!

Die, wèl gewoon aan rampen,
Bij 't geen hij eens bestaat,
't Zij ligt of zwaar, van andren
Geen hulp ooit neemt te baat;

Die nooit bij 't geen hij voorheeft
Terugdeinst voor gevaar,
En, eens ten kamp zich rustend,
Nooit vrees nog werd gewaar.

Zoo neemt dan mij tot leider,
Gij, mannen van Rizâm!
Dan tijgen wij ten oorlog
In nood en dood te zaam!

Ik geef om geen gevolgen
Der daad, maar voer 't besluit,
Dat eenmaal ik in 't oog vat,
Straks zonder aarzling uit.

Een ander dan mij zelven
Ook vraag ik nooit om raad;
Mijn zwaardgreep is mijn makker,
Mijn vriend in raad en daad.

Voor eenig begrip van regt is hier, duidelijk genoeg, geene plaats. Geweld tegenover geweld beslist alles. Maar hoe zonderling ook de gansche betrekking der menschen tot elkander door de vroegere Arabieren werd opgevat, bewijze ook, onder meer, een gedicht van Koreith Ben Aneif, die zich over zijne stamgenooten beklaagt, omdat ze slechts kwaad met goed vergelden. - Ware ik, - zoo roept hij uit, - een zoon van Mâzen's stam, de Beni Shaiban hadden 't zoo ligt niet gewaagd, mijne kudden te rooven: -

Dan toch had ik tot hulp een volk met mannenkracht,
Dat moed, geen lafheid kent, en 't regt door daden acht;

Een volk, dat, als de krijg zijn tanden grimmig toont,
Te zaam of een voor een bekampt wien tergend 't hoont;

Dat, als de broeder komt en droef zijn nooden klaagt,
Niet angstig naar den grond van al zijn klagten vraagt.

Mijn stam! ja, magtig is door zielenaantal hij,
Maar magtloos in den strijd, ook schoon 't een ligte zij!

Vergiffnis heet zijn wraak; met goed vergeldt hij kwaad;
Met weldoen straft hij slechts der boozen euveldaad, -

Als schiep er buiten hen geen andren God, de Heer,
Die vreezen voor zijn toorn en waken voor zijn eer!

Nog eenvoudiger, en, zoo mogelijk, nog meer onverbloemd, drukt in een paar versregels Alshameidar het denkbeeld uit, dat het regt van den sterkste alles mag beheerschen: -

Wij zijn geen volk, dat hoon verdraagt,
Of zwak zijn leed den regter klaagt.

Ons eigen zwaard verschaft ons regt,
En wet is wat zijn oordeel zegt!

Van de broederlijke gezindheid der verschillende stammen, en zelfs van stamverwanten onderling, jegens elkaar, levert ons een niet onaardig voorbeeld de waarschuwing van Alfadl Ben Al′abbas aan zijne neven: -

Bedaard! gij mannen, broeders!
Bedenkt wat gij verrigt,
Eer roekloos gij weer opwroet
Wat lang begraven ligt!

Denkt niet, dat wij u eeren
Wanneer ge ook ons niet acht,
Of u de weerwraak schenken
Indien ge ons regt verkracht.

Bedaard! gij mannen, broeders!
Eerbiedigt onzen stam!
Voorzigtigheid betrachtte
Steeds elk, die tot ons kwam.

Lief hebben we, Allah weet het!
U, onze neven, niet.
Doch willen we ook niet laken,
Dat ge ons ongaarne ziet.

Te haten als te minnen
Vrij aan een ieglijk staat.
Welnu! in Allah's naam dan!
Haat ons, en weest gehaat!

Dat voor 't overige de krijgszangen der Hamâsa zich niet enkel tot waarschuwingen en dreigementen bleven bepalen, maar ook heel wat beschrijvingen van werkelijke gevechten behelzen, laat zich ligt genoeg bevroeden. De menigte dier beschrijvingen en vermeldingen is zelfs zoo groot, dat de keuze uit de vele inderdaad moeilijk wordt. Ziehier ééne inmiddels ten voorbeelde, een dier gedichten, waarbij ten minste niet te veel plaats- en stamnamen voorkomen, en dus geen nadere, voor ons tegenwoordig onderwerp weinig belangwekkende historische aanteekeningen van noode zijn. Het wordt toegeschreven aan Dja´afar Ben Olbah, en luidt ongeveer aldus: -

Ha! wild ging 't op het slagveld toe, in Korra Sahbal's bergvallei,
Toen 't laffe vrouwvolk angstig haast zich had geschaard aan 's vijands zij.

‘Van tweeën één! - zoo riepen luid de krijgers van 't vijandlijk heer, -
De spits der lansen afgewacht, of keetnen zonder tegenweer!’

‘Ja! - was ons antwoord, - die voor u, als eerst de strijd uw lot beslist,
En gij, door 't zwaard ter neergeveld, tot tegenweer de krachten mist!’

Want, hadden we ook 't gevaar voor eens, door lafte wijken, nog ontgaan,
Wie kan, hoe lang ook 't leven schijnt, in 't eind de magt des doods weerstaan?

Dies, wen in bergpas of vallei een tegenstander tergend rijst,
Dan baant den weg ons 't blinkend zwaard, dat ons de smidse blank polijst,

Den vijand dan in Sahbal's dal, als mij den togt zijn dreigen stremt,
De punt van 't zwaard, en mij de greep, die krachtig nog mijn vuist omklemt!

Welk eene belangrijke rol voorts onder de volken van het Oosten steeds het beginsel der bloedwraak gespeeld heeft, is van algemeene bekendheid. Men weet hoe die bloedwraak, volkomen voor 't overige passend in eene maatschappij, wier leden zich liefst regt verschaften door eigen hand, inderdaad bij de Arabieren als een erkend regtsbeginsel gold, waarbij als regel was aangenomen, dat de verwanten van den verslagene, zoo ze den aangeboden bloedprijs weigerden, ook geregtigd bleven, door eigen hand de daad te wreken. Op dit laatste geval nu heeft het gedicht van Miswar Ben Zijâda betrekking: -

Ginds aan Kowaikib's heuvelrand
In 't versche graf van steen en zand,
Zag ik een dierbaar vriend begraven.

Thans wil men dat ik d'onverlaat,
Die hem versloeg, in 't leven laat,
Door geld verzoend, in 't land der braven!

Neen! is 't de dag van heden niet,
Noch morgen die mijn wrake ziet,
Na dezen kunnen andre komen!

Mij roepe op 't slagveld nimmermeer,
Tot aanval of tot tegenweer,
Mijn stam, mogt ik die wraak ooit schromen!

Op ons, door 't ontrouw volk verrast,
Knielde, als 't kameel, eens de oorlogslast,
Thans moog' hij ook op genen knielen!

‘Wat weigert gij den prijs der daad?’
- Zoo vraagt wie niet door laag verraad
Een dierbaar broeder zag ontzielen.

Als wolven vielen ze op hem aan,
En eer hun de eedle mogt weerstaan,
Kon 't laag geboeft den moord volbrengen.

Wat meent ge of dan zoo ligt de bron
Der tranen straks weer droogen kon,
Die Aboe Arwa's schim ziet plengen?

Hetzelfde, hier besproken beginsel leverde ook de stof tot een der ongetwijfeld schoonste gedichten onzer verzameling, en 't welk tevens nagenoeg het eenige mag heeten dat eenigzins meer algemeen door Westersche vertolkingen in Europa is bekend geworden (9). Als dichter wordt Ta′abbatha Sharran genoemd, een krijgsheld uit den ouden tijd, die zelfs onder de Arabieren om zijne woestheid en hartstogtelijkheid was berucht, en wiens naam niet dan met vreeze door zijne tijdgenooten werd uitgesproken. Anderen beweren, dat het gedicht niet door hem zelven, maar, naar aanleiding van zijn dood, door een zijner bloedverwanten werd vervaardigd; sommigen ook verplaatsen het naar veel lateren tijd, schoon, naar 't ons mede voorkomt, niet op afdoende gronden. Hoe het zij, het stuk zelf, dat niet ten onregte de poëzie der bloekwraak genoemd is, blijft ‘den alten unheimlichen Recken’, zooals hem Rückert heet, ten volle waardig, het moge dan van hemzelven of van een ander afkomstig zijn.

In 't dal van Salh, in de bergkloof ligt
Een lijk, dat wacht op het bloedgerigt.

Geen daauw nog drenkt er het dorrend veld.
Mij roept tot wraak de verslagen held.

‘Mijn zusterszoon, - dus sprak stervend hij, -
De dappre en sterke, mijn wreker zij!

Die wond noch dood op het slagveld schuwt,
En gif, venijnig als de adder, spuwt.’

Wat straks nog zwaar ons scheen, woog ons ligt,
Want zwaarst dier treurmare looden wigt.

Een vriend ontnam mij het nijdig lot,
Wiens vriend steeds vrij bleef van smaad en spot;

Een zon, als winter de sneeuwlaag boeit,
En koelte, als Sirius de aard verschroeit;

Van leden dor; want als daauw zijn hand;
Een geest, door ramp noch gevaar vermand;

Een man, door moed in het open veld
En moed in eenzamen nacht verzeld!

Een milden regen, als 't weldoen gold;
Een leeuw, als laf hem een vijand schold:

In vreedzaam kleed, maar bij 't krijgsbevel
Als 't jong van wolf en hyena fel;

Vol gal en honing: zijn vriend het een,
En 't ander hem, die zijn vijand scheen.

't Gevaar besteeg hij als 't wilde paard,
Tot makker enkel zijn Yémensch zwaard.

Ook togen moedig bij dag en nacht
Met hem de dappren, op roem bedacht;

Een elk gewapend met 't blanke staal,
In 't zonlicht flikkrend als de onweersstraal.

Wel knakte in 't eind nu Hodheil zijn speer,
Maar diep ook trof van Hodheil hij de eer;

Hij liet hem knielen op harden grond,
Waar steen en doornen zijn knie slechts vond;

Hij roofde heden zijn edelst bloed,
En nam hem morgen ook kudde en goed.

Doch thans de wraak aan ons andren weer!
Van beide stammen leeft weinig meer!

Zij bogen, dronken van slaap, het hoofd;
Maar 'k heb hun spoedig den slaap geroofd!

Hun stam bragt rustloos ik slag op slag,
Niet moede eer gansch hij verslagen lag.

Hun bloed dronk gretig mijn scherpe speer,
En dorstig dronk ze nog telkens meer.

Mijn dorst nu lessche ook weer de eedle wijn;
Ontzegd tot weerwraak ons deel mogt zijn!

Aan hem die viel dan na harden strijd
Sawâd Ben ‘Amroe! een dronk gewijd!

Hoor! hoe daar ginds de hyena lacht,
En wolven huilen, waar 't lijkmaal wacht!

Straks komt de gier, en zit gulzig aan
Tot naauw de vlerk hij meer uit kan slaan.

Niet altijd intusschen heerschte er in de zangen der vroegere Arabieren een zoo harde toon als wij in de tot dusver medegedeelde hoorden aanslaan, en die met name in den laatsten een zeldzaam geëvenaarden graad van sombere woestheid bereikt. Ook vrolijker en levenslustiger liederen werden er bij hen op prijs gesteld. Zoo bij voorbeeld dat van Almonachal (10), die de zwervende, maar ook luchtige en vrolijke levenswijze van den vrijen Arabier, half ridder en half herder, roemt: -

Vraag mij naar aanzien, rang, noch goed,
Maar in den slag naar kracht en moed,

Waar ruiters zwermen, vast in 't zaal,
Als vonken in den vlammengloed,

Aan 't stalen harnas vastgegespt
De nekklep van den pantserhoed,

En tegen onverwachten slag
Door 't wel omgord kuras behoed.

Hen, vlug als valken, scherp van blik,
Op 't dartel ros van edel bloed,

Meeslepend straks door 't dwarrlend zand
Des vijands kudden, welgevoed,

Hen zie ik gaarn, maar ook aan 't schoon
Der vrouw doet zich mijn oog te goed.

En, heeft nog langs mijn tentgordijn
De winterstorm niet uitgewoed,

Dan speel ik 't edel pijlenspel
Met dappre vrienden, trouw en vroed.

Soms zoek ik, op een regendag,
De tent, waar ik een maagd vermoed,

Met vollen boezem, slanke leên
En schittrend kleed van kostlijk goed.

Ik volg haar, doch ze ontyliedt me en zoekt
Een schuilplaats als de duif den vloed.

Ik kus haar; als de wonde ree
Zoo klaagt ze: ‘Ach, ijdel was mijn spoed!’

Doch straks: ‘Monachal! - spreekt ze zacht, -
Hoe brandde u heete zonnegloed!’

‘Neen liefste! - moogt ge 't immer zijn! -
Mij brandde niet dan liefdegloed!’

Zij mint me: ik min haar; mijn kameel
Weidt waar het hare wordt gehoed.

En, heb ik zorgen, groot of klein,
De wijn schenkt mij weer frisschen moed.

Dan ben ik op Chawarnak's troon
Een magtig vorst van 't edelst bloed.

Maar nuchter, heb ik te elken tijd
Mijn kudde ook weer met lust gehoed.

Een gedicht van bepaald zedekundigen aard levert ons Ibrahim Ben Koneif. Maar eene zedekunde dan toch, die weêr begrensd

blijft binnen de aangeduide grenzen, en geen oogenblik het eigenaardig, straks geschetst volkskarakter verloochent: -

Volharding in den levensstrijd betaamt den vrijen man,
Die weet, dat op geen wankel lot de stervling bouwen kan.

En, baatte 't of hij laf en zwak mogt deinzen voor gevaar,
En in verneedring laag van zin en slaafsch gebogen waar',

Veel beter past den vrije steeds een ongetemde moed,
Die hem leert waken voor zijn eer, zijn hoogste en schoonste goed.

Vergeefs ook tracht de mensch zijn lot, waar hij zijn schreden wendt,
Te ontvlieden, of de ramp te ontgaan, die Allah's raad hem zendt.

Of dan het rad van avontuur de kans soms wentlen deed,
En 't lief van 't huidig oogenblik verkeeren mogt in leed,

Geen ramp ooit maak' de stalen spits van onze speeren zacht,
Of drijve ons tot een daad, die ons bij andren maakt veracht!

Als 't moedig lastdier, dat geen vracht, hoe drukkend zwaar ook, vreest,
Zoo torsche ook wat fortuin ons brengt onze ongebogen geest!

Wat andren dan gebukt doet gaan sla nimmer ons ter neer,
En, koom' wat wil, ons blijve steeds onze ongeschonden eer!

Nog een paar kortere stukjes, en wij besluiten onze vlugtige opmerkingen over de Hamâsa, om met een woord nog de andere, bovengenoemde verzameling te bespreken.

Zoo het opschrift, aan deze beschouwingen gegeven, op de hier medegedeelde liederen van toepassing mag heeten in 't algemeen, het is dit wel in 't bijzonder op de klagt van een ongenoemde over 't verlies van den voor altijd in de wildernis verdwenen vriend: -

Des avonds, toen hij uit toog,
Eens zeiden wij vaarwel
Een kloek en edel ridder,
Een wakker medgezel.

Door 't zand dreef hij zijn kemel
Naar onherbergzaam oord,
Geen heeft er van zijn magen
Ooit meer van hem gehoord.

Loon hem, o Alvergelder!
Heeft hij zijn pligt vervuld;
Vergeef, bedreef hij zonde,
Genadig hem de schuld!

Eene, waarschijnlijk door epidemie of andere oorzaak uitgestorven stad of dorp is het voorwerp van een klaaglied van Abdallah Tha′alaba, dat met het voorgaande veel overeenkomst heeft in toon. In beide, op zich zelve uiterst eenvoudige liederen heerscht als 't ware een stille weemoed, dien wij anders in de veelal meer hartstogtelijke Arabische liederen slechts zelden opmerken.

Digt bij hun woonsteê graven
Zij daaglijks weer een graf.
Veel dierbre vrienden gaven
Zij aan den dood reeds af.

Hun huizen zijn vervallen,
Het puin bedekt den grond;
En ginds rijst langs hun wallen
Een doodenstad in 't rond.

Daar leggen zij hun vrinden
Ter ruste in 't stille graf,
Van wie hen eenmaal minden
Niet vèr, - en toch vèr af!

II.

Tot hetzelfde tijdvak, waartoe ook de meeste zangen der Hamâsa behooren, worden mede eenige meer uitvoerige gedichten gerekend, die den naam dragen van Mo′allakât. De letterlijke beteekenis van dit woord is ‘de opgehangene’, 't geen, naar de meest eenvoudige verklaring ‘de tot eene eereplaats verhevene’ kan beduiden. Aan dien naam echter heeft zich eene gansche legende vastgeknoopt, in 't kort hierop neêrkomende, dat de bedoelde gedichten, na in een wedstrijd den hoogsten prijs te hebben behaald, in gouden letters op kostbare stof geschreven en vervolgens aan de Kaa′ba te Mekka werden opgehangen. Dat het gansche verhaal echter eene fabel mag heeten, werd reeds vroeger vermoed, en in den laatsten tijd op afdoende gronden aangetoond (11). Eene andere benaming, mede wel eens aan deze zoogezegde prijsdichten gegeven, - die van ‘Halsbanden’ of ‘Parelsnoeren’, drukt beter dan de meer algemeen gebruikelijke den regten aard dier stukken uit. Alle toch bestaan zij uit een aantal, meest zonder wezenlijk inwendigen zamenhang aaneengeregen afzonderlijke dichtstukken, die menigmaal enkel in den vorm eenige overeenkomst met elkander bezitten. Ook deze gedichten zijn voor 't overige nog weinig onder ons, niet-orientalisten, bekend. Verscheidene, wel is waar, werden meer dan eens in het oorspronkelijke uitgegeven, en alle te zamen in den laatsten tijd door Arnold (12), terwijl ook vertalingen van de meeste worden aangetroffen, zooals o.a. in het belangrijk werk van Caussin de Perceval (13). Maar dit nog al omslagtige boek is juist niet in ieders handen, zoo min als ook de Engelsche overzetting van Jones, of de Duitsche van Hartmann; en de Latijnsche vertalingen van sommige der Mo′allakât, uit de vorige eeuw, zooals die van Reiske en Lette (14), zal wel niemand voor zijn vermaak gaan lezen, en, - mogten we bijkans zeggen, - ook wel niemand verstaan, die niet tevens van het oorspronkelijke zelf kennis neemt. Van één der bedoelde gedichten intusschen gaf ons Hamaker eene metrische vertaling in het Hollandsch, en van een ander wordt ook eene Duitsche aangetroffen in Rückert's bovengenoemde bewerking der Hamâsa. Wat nu de hier mede te deelen proeven betreft, wij moesten, om niet al te langwijlig te worden, ons tot eene niet te ruime keuze van enkele fragmen-

ten blijven beperken. Voldoende evenwel zullen, naar wij onderstellen, toch deze reeds zijn om althans een oppervlakkig denkbeeld te geven van den geest, die in de voornaamste der genoemde dichtwerken doorstraalt. De keus der versmaat was voor 't overige ook hier bij de navolging eene geheel vrije; zelfs scheen ons niet ongeoorloofd, de geringe wezenlijke zamenhang der verschillende stukken eener Mo′allakah in aanmerking genomen, voor elk dezer het metrum te bezigen, 't welk ons, teregt dan of ten onregte, het best voor elk scheen te passen.

De Mo′allakât, zeiden wij, behooren tot hetzelfde tijdvak als de zangen der Hamâsa. Toch zou men, eerstgenoemde lezend, geneigd zijn, ze doorgaans tot een tijdperk van meer ontwikkelde, of, wil men, meer verfijnde dichtkunst te rekenen. In elk geval schijnt hier meer zorg aan den vorm, zoo niet der verzen zelve, dan toch der voorstelling in 't algemeen te zijn besteed; en, terwijl ongetwijfeld de meeste der Hamâsaliederen niet enkel het leven teekenen der woestijn, maar als in deze of in haar omtrek schijnen gedicht, mag van sommige althans der nu te bespreken werken misschien slechts het eerste worden beweerd. Niettemin verloochent zich ook hier, gelijk ons blijken zal, geenszins het eigenaardig karakter, 't welk wij meenden aan de oud-Arabische poëzie in 't algemeen te mogen toeschrijven. Wat voor 't overige omtrent de eentoonigheid werd opgemerkt, welke in die poëzie menigmaal niet valt te loochenen, mag in 't bijzonder hier van toepassing heeten. Bijkans in alle vinden wij, bij alle verscheidenheid van vorm, toch voortdurend beschrijvingen van steeds dezelfde voorwerpen, beschrijvingen, die 't nu eenmaal mode scheen, in gedichten als de hier bedoelde in te vlechten, ook al had overigens het hoofdonderwerp er eigenlijk niets mede te maken. Van gene straks enkele proeven, waarvan elke meerendeels als voldoend voorbeeld van al de overige, soortgelijke, kan gelden.

De eerste in de rei der Mo′allakât is die van Amroe'lkais (of: Imrao'l-Kais). Van dezen dichter worden allerlei wilde streken verhaald, zooals, o.a., na den dood zijns vaders, toen hij begon met zich goed dronken te drinken, om naderhand, eenmaal weêr nuchter, met des te meer ijver aan zijne wraak te gaan denken. Het een en ander heeft echter voor ons hier geen bijzonder belang; te minder omdat dergelijke buitengewone ruwheid geenszins uit de verzen zelven des dichters spreekt. Alleen zij nog

vermeld, dat Mohammed van hem zou gezegd hebben: ‘Hij was geëerd in deze wereld; hij zal verworpen zijn in de andere. Den dag der opstanding zal hij de banierdrager der zangers zijn en met hen worden uitgeworpen in het vuur der hel.’ Intusschen blijkt niet, om welke reden de profeet, die trouwens in 't algemeen niet veel van dichters hield, ten ware ze lofdichten op hem zelven vervaardigden, juist zoo bijzonder op dezen gebeten was.

De aanvang der Mo′allakah van Amroe'lkais, dien wij hier voornamelijk dáárom meêdeelen, omdat bijkans al de overige met een soortgelijken beginnen, en het eene voorbeeld dus almede als type voor de andere kan strekken, luidt aldus (15): -

Toeft, vrienden! toeft, waar nog der woonsteê laatste sporen
Bij Dachol's heuvlenrijde stormwind heeft gespaard!
En treurt met mij om haar, die 'k minde en heb verloren,
Maar wier gedachtnis nog deez' plek mij heeft bewaard.

‘Neen! - spraken ernstig zij, en wendden hun kameelen, -
Neen, volg ons, treur niet meer, en toon u weer een man!’
Helaas! alleen de traan vermogt mijn smart te heelen
In 't oord, dat ik verliet, maar niet vergeten kan!

Na voorts in 't algemeen zich beroemd te hebben op zijne overwinningen bij het schoone geslacht, verhaalt de dichter in korte trekken ons enkele zijner avonturen. Zoo, o.a., het volgende, dat, al beduidt het op zich zelf al niet veel, ons toch niet onaardig schijnt verteld (16): -

Bij haar, wier woning strenge wacht
Omsloot, heb menig langen nacht
Ik zalig 't loon der min genoten.
Door drom van slaven, die de poort
Bewaken moesten, drong ik voort,
Hoe gaarne ze ook mijn bloed vergoten.

Terwijl nog der Plejaden glans
Hel schittrend blonk aan 's hemels trans,
Een gouden gordel, rijk getooid
Met paarlen, kwistig uitgestrooid,
Ging minnend ik tot haar.

Reeds had zij, tot den slaap gereed,
Het enger sluitend opperkleed
Ter zij gelegd, en, stoute daad
Niet vreezend, 't lugtig nachtgewaad
Omgord, of 't dekking waar'!
‘Laat af! - zoo sprak ze, - in Allah's naam
Bedenk, hoe mij geregte blaam
Moet treffen, als uw daad mijn stam,
Naijvrig op zijne eer, vernam!’
Toch volgde zij me aldra.
En langs ons spoor door 't mulle zand
Liet van haar sluijer zij den rand
Ons slepen achterna.
En toen door 't kamp behoedzaam wij
Naar wèlbeschutte bergvallei
Getogen waren, boog ik teeder
Haar hoofdjen op mijn borst ter neder,
En, kozend, liet ze 't mij...

Geheel zonder eenigen overgang, ja zelfs midden in den versregel, waarmede het bovenstaand fragment gerekend kan worden te eindigen, begint nu voorts onze verliefde poëet eene beschrijving van zijne beminde. Beter scheen ons intusschen, bij de navolging het een van het ander te scheiden (17): -

Bevallig is de liefste mijn, van slanke leest en leden,
Blank is haar kleur, haar middel smal, haar enkel wèl besneden.
Haar boezem, als de spiegel glad, gelij kt't kleinood der golven,
Dat, mat van glans, diep in den schoot der zeeën ligt bedolven.
Ter zijde toont ze 't dons der wang; zich wendend, 't oog der hinde
Die uitziet, dat haar teeder jong geen loozen valstrik vinde.
Haar nek is als de slanke nek der lugtige gazelle,
Schoon dezen 't kostbaar parelsnoer niet, als haar hals, omknelle.
Digt golven langs haar blanken rug haar ravenzwarte lokken,
Een dadeltros in palmenloof, van bloemengeur doortrokken.
Het weeldrig haar versmaadt den streng, waarin ze 't had gewrongen,
En straks is weer een dartle lok den engen band ontsprongen.
Haar fijne en teêre vingren zijn als ishil-houtjes keurig
En als de wormpjes in het zand van Dhibi rozenkleurig.
Haar glans verlicht den donkren nacht, gelijk de lamp haar stralen

Bij 't stil en eenzaam avonduur in 's kluiznaars cel laat dalen.
Voorwaar! de strenge wijsgeer zelf ziet haar met zoet verlangen,
Wier kinderkleed door 't kleed der jeugd nog naauwlijks werd vervangen.

Weinig dichterlijk zal ons, bij eersten aanblik, de wijze schijnen, waarop Amroe'lkais in de navolgende regelen den lof van zijn paard bezingt (18); en van veel hooger poëtische waarde acht misschien menigeen een gelijksoortigen lofzang van een later dichter, Ibn Doreid, vooral gelijk die in fraaije verzen door Bilderdijk in onze taal werd overgebragt (19). Toch zouden wij, afgezien natuurlijk van den vorm der navolging, de voorkeur geven aan de beschrijving in onze Mo′allakah. Gene is als gemaakt onder de lamp, deze als gedicht in den zadel. Geen echt ruiter dan ook, zouden we meenen, die niet in dezen met ons instemt, en, voor zoover ook een fraai en sterk paard zijne eigenaardige poëzie kan hebben, valt het moeilijk te betwisten dat onze dichter ze wèl begrepen en getroffen heeft.

Als in zijn nest de vogel nog
Te slapen ligt, staat reeds mijn hengst,
Kortharig, fier, van edel ras,
Gezadeld tot de jagt gereed.
Den steen gelijk, van hooge rots
Door snellen bergstroom meêgesleept,
Snelt hij vooruit, en keert, en wendt,
En staat weer pal, en rent weer voort.
Den zadel doet mijn sterke vos
Soms glijden langs zijn effen rug,
Zooals er langs het glibbrig vlak
Het nederstroomend water glijdt.
Wanneer den adem vurig hij
Door 't opgesperde neusgat blaast,
Dan is 't of in den ketel luid
Het borrlend water kookt en ruischt.
Ligt blijft zijn gang als andren reeds
Vermoeid zich slepen langs den grond,
En met hun hoeven wolken stofs
Opstooten uit het mulle zand.
Den teedren jongling werpt hij af,
Maar vrolijk wappert in den wind

Het kleed des koenen ruiters, die
Hem kent en met beleid regeert.
Snel als de steen, dien speels de knaap
Voorslingert, is zijn vaart. Hij heeft
De sterke schoften van den bok,
De harde spieren van den struis,
Den snellen aanloop van den wolf,
De vlugheid van den jongen vos.
En krachtig langs zijn flanken zweept
Zijn volle, fraai gepluimde staart,
Wanneer hij, tot den sprong gereed,
Hem fier en moedig opwaarts heft.
En regt als 't effen marmervlak,
Waarop men 't bitter alsemkruid
Of 't reukwerk voor den bruidstooi wrijft,
Strekt zich zijn rug zoodra de hand
Tot sneller gang den teugel viert.

Wij besluiten onze aanhalingen uit het hier besproken gedicht met de beschrijving van een natuurtooneel, waarmede ook dat gedicht zelf eindigt (20). De Hollandsche lezer neme daarbij het nog al groot aantal vreemde plaatsnamen ditmaal welwillend voor lief.

Aanschouw, o vriend! den glans dier flikkerende stralen,
Die ginds langs 't drijvend zwerk als vuurge handen dwalen!
De toorts, dien in het dal de kluizenaar ontsteekt,
Ziet bij dien hellen gloed zijn schijnsel ras verbleekt. -
Een wijl nog toefden wij. Der bergen breede reien
En Zhâridj en 'Odheib's vèr strekkende valeien
Omvatte ons zwervend oog. Regts dreigde, digt en zwaar,
Den Kathan de onweerswolk, links Jadhbal en Sitâr.
Doch van Kotaifa's kruin daalt straks in breede stroomen
Het water gudsend neer, en slingert hooge boomen
In d'afgrond aan hun voet, en drijft den steenbok voort,
Wiens schuilplaats 't in Kenân's rotsholen zelfs verstoort.
Van Taima's palmen bleef er geen den storm verduren;
Geen dak meer rijst omhoog; slechts zwaargewelfde muren
Weerstonden 't woest geweld; en om Thabîr hangt breed,
Als 's grijsaards dof gewaad, nog 't somber wolkenkleed.

Zie, nu de morgen daagt, als draden 's wevers kluwen,
Het afgerukte loof Moendjaimir's kruin omstuwen;
Maar ook, hoe ginds de vloed Ghabîth's landouwen drenkt,
En rijkdom, als den schat van Yémens koopliên, schenkt.
De vogels in het dal begroeten blij den morgen,
Als bande een eedle wijn hun nachtelijke zorgen.
En naast den trotschen stam ligt in het diep ravijn,
Zoenoffer van den nacht, de koning der woestijn.

Een niet minder, en misschien wel met meer regt, om zijne loszinnigheid en wilde levenswijze befaamd dichter, mede de maker eener Mo′allakah, was Tharafa. Zoo ergens in de Arabische poëzie kan worden waargenomen wat wij met eene vreemde uitdrukking ‘Rücksichtlosigkeit’ mogten noemen, het is dan wel bijzonder in de dikwerf nog al cynieke verzen van dezen Heinrich Heine onder de Arabieren. Ziehier o.a. wat hij omtrent zich zelven en zijne gewoonten ons mededeelt, eene korte, maar vrij krachtige schets, die voor 't overige volkomen bevestigd wordt door al wat de overlevering omtrent den dichter verhaalt (21).

Tot hen, voorwaar! behoor ik niet,
Die ge angstig zich verschuilen ziet
Wanneer een vriend zijn leed komt klagen.
Een broeder, dien het lot beproeft,
En die in nood mijn hulp behoeft,
Komt niet vergeefs me om bijstand vragen.
In 's volks vergaadring vindt tot raad,
Als in den strijd tot stoute daad,
Gij immer mij bereid.
En, komt ge tot het drinkgelag,
Ik doe u gaarn den ganschen dag
Een trouw en kloek bescheid.
Den beker vindt des morgens gij
Ten boord gevuld reeds staan;
Is 't u genoeg, straks vangen wij
Met frisschen moed weer aan!
Maar geen ook milder zult ge ontdekken
Dan mij, zoover deez' tenten strekken,
En trouwer makkers kent gij niet
Dan die gij aan mijn feestdisch ziet.

Heeft de eedle wijn ons 't hart verblijd,
Ook de avond wordt den lust gewijd,
Als, prijkend met de kroon der jeugd,
De schoone komt, wie strenge deugd
Geen handgreep schuchter af doet wenden,
Waar deze 't bont saffraangeel kleed,
Zich plooijend om de slanke lenden,
Wat minder eng soms sluiten deed.
En, zoo ik 't vleijend haar gebied,
Dan zingt ze ons gaarne een lieflijk lied,
Een lied, dat eerst nog week en zacht,
Doch rijzend straks, in stillen nacht
Weerklinkt als droeve klagt der hinde,
Beroofd van wat ze teederst minde.

Wel heb met menig welkom gast
Ik dus wat 'k erfde en won, verbrast;
En, als het schurftige kameel,
Werd ik mijn eigen stam te veel;
Maar 'k ducht niet dat mij de arme ontwijke,
En gaarne ook ziet mij ginds de rijke.
En gij, o wijsgeer! die mij laakt,
En al mijn doen en laten wraakt,
Zeg, kunt ge onsterflijkheid mij geven?
Zoo niet, laat mij mijn vrolijk leven!
En roep mij niet van 't blij festijn,
Als toch de dood het eind moet zijn!
Of is dan van den vrek het graf
Een ander dan van hem, die gaf
En nam wat hem van hooger waarde
En eedler scheen dan 't goud der aarde?
Een mulle zandhoop dekt den een
Als d'ander, en een ruwe steen
Wijst u de plek, waar beide slapen.
Den een ontnam de dood 't genot,
En d'ander, op zijn goud verzot,
Wat gierig hij bijeen mogt schrapen.
En niemand, die niet dag aan dag
Zijn levensschat vermindren zag
Tot alles is voorbij...

Een schijnbaar niet te straffen band
Houdt spelend steeds het lot in hand;
Aan 't einde loopen wij!

De prijzende beschrijving van een kameel mag natuurlijk bij eene beschouwing over Arabische dichtkunst zoomin ontbreken als die van een paard. Ten voorbeelde ontleenen wij aan denzelfden dichter, van wien de laatstaangehaalde regelen afkomstig zijn, eene zoodanige lofrede op het nuttige, zoo al in Europesche oogen niet bijzonder fraaije dier (22).

Fier draagt mijn eedle kemelin
Den langen, slanken nek omhoog,
Den opgerigten mast gelijk
Van 't schip dat op den Tigris vaart.
Haar schedel is als 't aambeeld hard
En scherp van kanten als de vijl,
Maar zacht als 't Damasceensch papier
Is ook haar wang, en glad en fijn
Haar lip als Yémen's fijnste leêr,
Door rimpel noch door ruigte ontsierd.
Gelijk de spiegel in de lijst,
Zoo glinstert in de kas haar oog,
Verholen half, als in de spleet
Der rots het kristallijnen nat.
Naauwlettend spiedt het elk gevaar,
Gelijk der hinde donker oog,
Wanneer zij, voor haar jong beducht,
Met bangen schrik ter zijde blikt.
't Ligt nachtelijk geridsel hoort
Zoo goed als daags den luidsten klank
Haar oor, dat, lang en fijn gespitst,
Haar edel ras ten teeken strekt,
En 't scherp gehoor heeft van den stier,
Die eenzaam op den Haumal weidt.
Luid bonst ook vaak het kloppend hart
Haar in de zwaar gewelfde borst,
Zoo als er tegen 't muurgewelf
De steenen bal bij 't horten stoot.
En met den neus, dien bij de spleet

Der lip de ring vat, snuffelt zij
Ook gaarne langs den grond, om straks
Met vluggen tred weêr onvermoeid
Langs 't hobblig zandpad voort te gaan.

′Antara, of (vulgo) Antar, mag een naam heeten, die ook in het Westen meer algemeen bekend is geworden, als die eens dichters, wiens avontuurlijke lotgevallen hem buiten zoowel als in Arabië hebben beroemd gemaakt, en de stof hebben geleverd tot den zeer uitvoerigen Arabischen roman, waarvan o.a. Lamartine in zijn Voyage en Orient eenige stukken en Hamilton eene gedeeltelijke, Engelsche, vertaling heeft medegedeeld. Zijne Mo′allakah werd, gelijk boven met een woord aangeduid, door onzen Hamaker in het Hollandsch overgebragt; ongelukkig echter in nog al zwaarmoedige rijmlooze verzen, waardoor veel van den regten geest des dichters ons schijnt verloren te zijn gegaan. Niettemin konden wij ons hier bepalen tot eene verwijzing naar de bedoelde overzetting, ware het niet dat enkele korte fragmenten ons te karakteristiek schenen om ze niet nog ter loops (maar dan in eigen gekozen vorm) hier mede te deelen. Vooral de regelen, waarin de dichter zijne tweegevechten beschrijft, leeren ons almede de dikwerf wreede inborst der oud-Arabische krijgers kennen, en dat te duidelijker juist hier, waar wij met een man als Antar te doen hebben, die toch voor 't overige als een edel en grootmoedig ridder bekend staat, en die, half slaaf van geboorte, maar geadeld door zijne heldenfeiten, met alle regt van zich zelven kon getuigen: ‘Mijne ééne helft is uit het edelst bloed van Abs, en de andere doe ik eerbiedigen door mijn degen!’ (23).

Vaak heeft er in het tweegevecht
Mijn scherpe lans het pleit beslecht,
Wanneer, gedekt door 't blinkend staal,
Een ridder mij in drieste taal
Uitdaagde tot den strijd.
Hem kende ik, dien de meesten vloden
En weinig krijgers weerstand boden,
Hem, die nog nooit den kamp ontweek
En nooit nog in den kamp bezweek;
Doch eindlijk kwam zijn tijd!
Mijn stooten deelde ik keer op keer
Met sterke, wèl gerigte speer

Hem uit met milde hand,
Tot hij in 't lest door kracht noch moed
Voor smadelijken val behoed,
Verslagen lag in 't zand, -
Een welkom aas voor 't roofgediert'
Dat lijkmaal op het slagveld viert,
En lang nog aan den arm bleef knagen,
Die steeds de zege weg mogt dragen.
En vaak is ook mijn sabelhouw
Door 't wèlgevoegd kuras gedrongen.
Van ridders, die, hun vaandel trouw,
Met mij om de eer der zege dongen.
Één, die mij dreigend dalen zag
Van 't paard, om hem den laatsten slag
Te brengen, liet de tanden blinken;
Maar 'k hoorde toch zijn lach niet klinken!
En, schoon zijn leden, bloedig rood,
Nog lang de zon met vollen luister
Bescheen, dra hulde in nachtlijk duister
Zijn strak gelaat de dood.

Merkwaardigerwijze herinnert ons ook het slot van dit fragment aan de op zich zelve ongetwijfeld veel schooner dichtregelen in den Giaour van Byron (24); maar, hoewel ook de laatste veel hartstogtelijker mogen heeten, toch klinken ze ons minder hard, vermits de Giaour wel degelijk alle reden had om zijn doodvijand niet te sparen, terwijl de wezenlijke Arabier, althans voor zoover uit zijn gedicht blijkt, niet eens bijzondere aanleiding had om zijn toevalligen tegenstander te haten, en niettemin als met zeker genoegen de wijze herdenkt, waarop hij in koelen bloede hem den genadeslag bragt.

Onbillijk intusschen zouden wij jegens den dichter handelen, indien wij, enkel op uitingen als de hier meêgedeelde lettend, hem nu ook alle wezenlijk gevoel ontzegden. Dat het laatste hem geenszins ontbrak, bewijst wel zijne innige en trouwe liefde voor Abla, de dochter van Mâlik. zijn oom, die hij niet dan na harde beproevingen en krachtige volharding won, en aan wie hij menig bezield lied heeft gewijd; maar ook, onder anderen, zijne blijkbaar ongeveinsde droefheid bij den dood van zijn geliefd strijdros op het slagveld (25): -

Op, Antar! - klonk het luide alom,
En in den digten ruiterdrom
Wierp snuivend zich mijn hengst, en stiet
Omver al wat geen doortogt liet.
Maar diep ook drong er telkens weer
Een lange, scherp gewette speer
Hem in de borst, tot, overdekt
Van wonden, en met bloed bevlekt,
Hij viel, om niet weer op te staan.
En 't was me als glinsterde er een traan
In 't vurig straks, nu brekend oog,
Toen 'k mij tot hem voorover boog,
Terwijl zijn klagend, zacht gesteen
Me eens menschen bange weeklagt scheen.
Had hij van 's menschen taal geweten,
Mij had hij wis zijn dood verweten.

Doch we zouden meenen, het geduld van den lezer, die tot dusver goedwillig ons gevolgd mogt zijn, door nog meer aanhalingen uit te putten. Niet derhalve omdat zij de opmerkzaamheid niet zouden verdienen, maar om niet al te zeer de grenzen eener vlugtige beschouwing als deze te buiten te gaan, laten wij de Mo′allakât van Zohair (Duitsch in Rückert's Hamâsa), Hârit en Lebîd thans onbesproken, en besluiten liever met nog een enkel fragment uit die van ′Amroe Ben Kolthoem, een der dapperste en meest beroemde stamhoofden, vijand en dooder van ′Amroe, Koning van Hîra, als waardig slot voor onze opmerkingen over de poëzie der soms wel ruwe, maar toch dikwijls ook edele en bijkans altijd vrije en onafhankelijke zonen der woestijn (26).

Wacht, eer ge ons roekloos tergt en onze onschendbre woning
Bedreigt, tot ge eerst ons kent, o Hîra's trotsche Koning!
Wit toont in vrede zich onze ongerepte vlag,
Maar bloedrood keert, gesmaad, zij weder uit den slag.
Reeds heeft er menig Vorst als gij ons zwaard getroffen,
Die 't waagde tegen ons op heerschermagt te stoffen.
En menig dapper hoofd van wijd vermaarden stam,
Wien de onze, met de kroon, een roemrijk leven nam.
Wij plantten van Shamât tot Dho-Toloeh de vanen
Eens volks, dat tot ontzag den nabuur weet te manen.

Wij naadren naauw de plek, waar 's vijands tenten staan,
Of aanstonds bassen ons verwoed de honden aan;
Wèl kennen ze onze kracht, als we eens de zwaarden wetten,
En, als de molensteen, wat ons weerstaat verpletten!
Getuig 't, Koda'a's stam, die in het oostlijk veld
Van Nedjd, door ons gedorscht als 't koren, ligt geveld!
We ontvingen waardig u, zooals 't met eedle gasten
Betaamt, toen 's morgens haast uw benden ons verrasten.
Wij bragten wakker u een frisschen morgengroet;
En duur hebt gij dien dag uw stout bestaan geboet!
Ook Ma'ad weet, dat wij veel liever 't leven derfden
Dan de ongeschonden eer, die van de vaadren we erfden.
Voorzigtig dan, o Vorst, als gij die eer belaagt!
Bedenk, dat dreigen zelfs geen vrije stam verdraagt!
Hoe, 'Amroe, zoon van Hind! gij waant dat onze zonen
Ooit in uw prinslijk slot als slaven konden wonen?
Ervaar dan tot uw smaad, wat lot den dwingland wacht,
Wiens overmoed het regt van 't vrije volk verkracht!

Kan uit bovenstaande opmerkingen en mededeelingen den niet-kenner der Arabische oudheid, - voor kenners toch schreven we natuurlijk niet, - eenig nader inzigt omtrent geest en karakter van Mohammed's voormalige landgenooten zijn geworden, dan zal ook hem waarschijnlijk, als ons zelven bij de beoefening hunner vroegere poëzie, tweeërlei klaarder zijn dan te voren: de mogelijkheid èn van den invloed, dien juist een man als Mohammed op zijn volk heeft uitgeoefend, èn van de latere beteekenis van het vroeger nog zoo beperkt Arabisch ras.

Van het een toch als van het ander liggen in datgene wat uit de vroegere toestanden van Arabië, opgehelderd, gelijk wij zagen, door zijne voormalige dichtwerken, ons werd overgeleverd, de elementen onmiskenbaar voor oogen. Geen ruwer, geen meer eenzijdig en bekrompen, geen omtrent de zedelijkheid en de gevolgen zijner daden meer onverschillig, en vooral geen meer fanatiek en hartstogtelijk hervormer heeft er misschien ooit bestaan dan Arabië's hooggevierde profeet; maar ook geen volk welligt dat zoozeer die eigenheden in zich vereenigde als

het volk zelf, in welks midden hij optrad als godsgezant. En juist zijne eenzijdigheid, juist de bekrompenheid zijner godsdienst- en zedeleer maakte ze voor de zijnen eerst regt aannemelijk; ware zijne opvatting ruimer, zijn geest wezenlijk hooger gestemd, zijn gezigtskring breeder geweest, eenige weinigen, die hem nu bespotten als een dwaas, zouden hem misschien gewaardeerd, maar zijn volk zou hem niet begrepen en ook niet als hervormer erkend hebben. Geen magtiger hefboom, eindelijk, in zijne hand om zijne landgenooten voort te stuwen op den weg naar verovering en roem, dan datzelfde diep gevoel van persoonlijke eer en van waardigheid van den stam, dat wij als grondtoon van nagenoeg al de oud-Arabische gedichten leerden opmerken en grootendeels ook waarderen. En zoo toont zich dan Mohammed niet alleen een hervormer, maar ook, gelijk trouwens allen, die ooit eene wezenlijk beteekenende rol in de geschiedenis hebben gespeeld, een echt en waardig zoon van zijn volk en van zijnen tijd.

Doch van den anderen kant leefden er, gelijk wij mede konden opmerken, reeds te veel elementen ook van fijnere geestbeschaving onder de meer ontwikkelden van datzelfde volk, dan dat het voortdurend zich enkel met veldslagen en veroveringen of met zoo gezegd godsdienstige plegtigheden had kunnen bezig houden, of zich tevreden kon stellen met het lezen en aanhooren van een boek zoo smakeloos, zoo vervelend, en, wèl bezien, zoo weinig beteekenend als de Koran. Juist die hoogere beschaving hij velen berokkende den profeet ongetwijfeld veel erger, veel gevaarlijker tegenstand dan de toevallige haat van eenige naijverige stamgenooten of het verzet van andere, hem vijandige geslachten; en, schoon ze, ten slotte genoopt voor het geweld der wapenen te zwichten, zich voor het uiterlijk en voor het oogenblik aan het Islamisme scheen te onderwerpen, ze had bij lange nog niet haar invloed verloren of van haar wezenlijke regten afstand gedaan. Integendeel doet zij die regten terstond weêr gelden, zoodra slechts de Mohammedaansche heerschermagt zich meer naar buiten begint uit te breiden en daardoor verhinderd wordt, een streng toezigt op het geweten der geloovigen te houden, totdat eindelijk, wanneer ook die magt naar Europa, en met name naar Spanje zich verplaatst, de onafhankelijke oud-Arabische geest zijne volledige regten herneemt, en, thans meer ontwikkeld nog en geoefend door het verkeer met andere volken, ook met goed geluk den

strijd aanvangt niet enkel op het slagveld en in het tournooi, noch alleen op het meer willekeurig gebied der dichtkunst, maar nu vooral ook op het strenger terrein der empirische zoowel als der bespiegelende wetenschap.

Of zijn deze en dergelijke gevolgtrekkingen alligt te gewaagd? Een ieder, die zich de moeite getroostte, van de voorgaande mededeelingen kennis te nemen, en daarbij niet gansch onbekend bleef met de latere geschiedenis der Arabieren, - wat wel bij geen beschaafde ondersteld kan worden, - is ook voldoende in de gelegenheid, die vraag voor zich zelven te beantwoorden.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

De Scheikunde in de Volksschool.

Dr. R. Arendt, Lehrbuch der anorganischen Chemie. 1868.
Dr. R. Arendt, Organisation, Technik und Apparat des Unterrichts in der Chemie. 1868.
Dr. R. Arendt, Materialien für den Anschauungsunterricht in der Naturlehre. 1869.
Dr. R. Arendt, Der Anschauungsunterricht in der Naturlehre. 1869.

Onder de redevoeringen, uitgesproken bij de discussie over de Wet op het Middelbaar Onderwijs, is die van den afgevaardigde uit 's Gravenhage, den heer Kappeyne van de Copello, eene der merkwaardigste. Minder om het uitgangspunt van zijne geheele beschouwing; dit is toch geen ander dan de stelling, dat de grammatica, de historie en de mathesis de drie grondslagen zijn, waarop elke behoorlijke ontwikkeling moet steunen; eene stelling, die men onder andere vormen nog al dikwijls kan terugvinden. Merkwaardiger is het, dat de afgevaardigde ook de vakken van het middelbaar onderwijs tot deze drie hoofdvakken terugbrengt. Hoogt waarschijnlijk brengt dus de heer Kappeyne de natuurwetenschappen, die bij het middelbaar onderwijs eene zoo ruime plaats bekleeden, onder de mathesis. Nu is in de laatste tijden dikwijls de bewering vernomen, dat de mathesis eene natuurwetenschap zou zijn, maar nooit heeft iemand durven volhouden, dat de verschillende natuurkundige vakken onderdeelen zouden zijn van de mathesis, en het gevoelen van den afgevaardigde, dat ons zonder eenig argument wordt medegedeeld, moet dus ongetwijfeld worden toegeschreven aan zijne onbekendheid òf met de mathesis, òf met de natuurwetenschap, òf met beide. Juist de onvoldoendheid van het gymnasiaal onderwijs, dat werkelijk hoofdzakelijk bestaat uit de studie van grammatica, historie en mathesis, al is de laatste daarbij dan ook slechts matig vertegenwoordigd, heeft de invoering van het middelbaar onderwijs noodzakelijk ge-

maakt. Wanneer werkelijk de drie genoemde vakken eene voldoende basis opleverden voor elke menschelijke ontwikkeling, dan zou de regeering vrij wat minder omslachtig en tevens goedkooper hebben gehandeld, door eenvoudig het mathematisch onderwijs op de gymnasia op de hoogte van den tijd te brengen en overigens de zaken onveranderd te laten. Waartoe die kostbare laboratoria en kabinetten, wanneer de natuurkundige vakken niets anders zijn dan weinig beteekenende aanhangselen van de groote mathematische wetenschap?

Waarlijk, er ligt in de invoering van het middelbaar onderwijs een grooter beginsel, dan de heer Kappeyne daarin gezocht heeft. Reeds sedert jaren bestaat er onder alle beschaafde volken van Europa een beweging tegen de suprematie van de oude talen bij het onderwijs. In Duitschland en Frankrijk heeft deze beweging reeds geleid tot eene gedeeltelijke omwenteling in het schoolwezen, en het laat zich voorzien, dat zelfs Engeland, het land der Latijnsche verzen, weldra zal volgen. De oorzaak van deze beweging is niet ver te zoeken. Veel zou er te strijden zijn over de stelling, die ook nog dezer dagen verdedigd wordt door de grootste vereerders van de *humaniora*, van wier onverstandige overdrijving Dr. Vitringa, in zijne artikelen in den Tijdspiegel, de meest sprekende bewijzen heeft gegeven, dat de mensch zijne ‘ware geestbeschaving’[1] eerst verkrijgt door de studie van de Grieksche en Latijnsche letlerkunde. Maar zelfs wanneer wij deze gewaagde stelling toegeven, dan zullen toch de buitensporige vereerders van de klassieken met ons willen instemmen, wanneer wij beweren, dat hunne ‘ware geestbeschaving’ in niets anders bestaat dan in eene aanmerkelijke uitbreiding van het veld, dat voor de wetenschappelijke en aesthetische beschouwing van den denkenden en gevoelenden mensch open ligt. Ontwikkeling van den mensch tot het hoogste standpunt, dat er voor hem te bereiken is, - het is mogelijk, dat aan dezen eisch alleen kan voldaan worden door de studie der oude letteren. Het overgroote deel der menschheid is intusschen volkomen ongeschikt tot het innemen van een zoo hoog standpunt. Van nature is de mensch nu eenmaal niet zoozeer een denkend, als wel een handelend we-

1 De verantwoordelijkheid voor deze omschrijving van het kenmerkend gevolg van de studie der klassieken komt voor rekening van Dr. Vitringa (zie Tijdspiegel, 1868, blz. 612).

zen. In gelukkiger klimaten moge men misschien kunnen komen tot de zonderlinge meening, dat de natuur den mensch tot een contemplatief wezen bestemd heeft; in een zoo ruw klimaat als het onze, waarbij de eerste levensbehoeften moeten worden afgedwongen aan eene weerbarstige natuur, is er maar zeer weinig plaats voor een wijsgeer. De groote massa van de menschheid heeft geene andere keus dan handelend op te treden in den strijd, dien de nijverheid onder allerlei vormen met de natuurkrachten voert. In dien strijd nu brengt ons de 'ware geestbeschaving' niet het minste voordeel aan, soms wel nadeel.

Zoo spoedig dan ook het onderwijs doorgedrongen is tot andere klassen dan die van de eigenlijke geleerden, heeft men moeten bemerken, dat de opvoeding, aan den leerling in de scholen der geleerden gegeven, minder geschikt was om hem handelend te doen optreden in de maatschappij. Van alle kanten heeft men gevraagd om datgene, wat men, in tegenstelling van de wetenschap op de school verkregen, 'nuttige' kennis genoemd heeft. Dat de natuurwetenschap onder die nuttige kennis eene eerste plaats inneemt, vereischt geen betoog. Zoo heeft men dan ook reeds sedert langen tijd beproefd eene zekere dosis natuurwetenschap onder het volk te verspreiden. Daarbij heeft men echter niet aanstonds de middelen ter hand genomen, die de meest geschikte zijn ter bereiking van dat doel. Vragen wij wat er tot aan het jaar 1863 bij ons te lande gedaan is ter verspreiding van de natuurwetenschap, dan is het antwoord: dat men min of meer populaire verhandelingen heeft uitgegeven, min of meer populaire voordrachten heeft gehouden en dat er op de lagere scholen onderwijs is gegeven in de 'kennis der natuur'[1].

Het is hier de plaats niet voor het instellen van een onderzoek naar het nut van populaire voordrachten en verhandelingen in het algemeen. Niemand zal toch willen beweren, dat eene zoo oppervlakkige kennis van eenige resultaten uit de

1 Hierbij zou nog vermeld kunnen worden, dat reeds vele jaren voor 1863 de technische school te Utrecht is opgericht, die in zoo vele opzichten als model heeft kunnen dienen, en misschien gediend heeft, voor de inrichting van ons tegenwoordig middelbaar onderwijs. Dit alleenstaand feit bewijst echter niet veel meer, dan dat reeds sedert vele jaren enkele personen ten aanzien van de verspreiding der natuurwetenschap anders dachten dan de groote meerderheid van ons volk, dat hunne poging al zeer weinig heeft ondersteund.

natuurwetenschap, als uit populaire lezingen of geschriften kan worden verkregen, werkelijk zou kunnen leiden tot practische toepassing. Hoogstens zal zij personen van een gelukkigen aanleg en van eene groote volharding kunnen opwekken tot eigen meer vruchtbare studie. Gewoonlijk hebben de zoogenaamd populaire schrijvers dan ook geen plan om kennis te verspreiden, die voor practische toepassing vatbaar is, maar stellen zij zich een ander doel. Zoo vindt men bijv. vermeld in het laatste hoofdstuk van Winkler's Leerboek der Aardkunde, een boekje, dat zeker onder de populaire behoort te worden gerangschikt, dat ‘dit boek niet meer bevat dan hetgeen elk beschaafd mensch van de geologie moet weten.’ Toch bevat het boek eene menigte details, van welke men zoo oppervlakkig zou meenen, dat zij voor een beschaafd mensch vrij onverschillig waren, en wel in zoodanige hoeveelheid, dat ik gerust durf beweren, dat niemand in Nederland al deze dingen weet. En de geologie is nog maar een klein deel van de geheele natuurwetenschap. Behoort werkelijk de beschaafde mensch zooveel te weten als sommige populaire schrijvers meenen, dan is het zeker voor ieder geraden van dien titel af te zien. Duidelijk blijkt echter uit dergelijke gezegden, dat de welwillende bedoeling van de schrijvers geene andere is dan de beschaving van den lezer. Zij willen hem plaatsen op een hooger standpunt, opdat hij een grooter deel van de menschelijke wetenschap overzie; de verspreiding van datgene, wat men door nuttige kennis verstaat, maakt zelden een deel uit van hun programma.

Het invoeren van de kennis der natuur als leervak op de lagere scholen schijnt een beter middel ter verspreiding van die soort van natuurkennis, die tot practische toepassing kan voeren. Hier behoeft men zich niet in te laten met het moeilijke vraagstuk, dat zich bij de populaire behandeling van de natuurwetenschap noodzakelijk moet voordoen: de eisch om in een opstel, dat zich zonder veel inspanning moet laten lezen, datgene uiteen te zetten, wat niet zonder veel inspanning is te begrijpen; hier mag van de leerlingen nadenken en werkzaamheid gevraagd worden, zoo veel als hun leeftijd dat medebrengt. Dat echter ook door het onderwijs op de lagere school het verlangde doel niet bereikt wordt, is naar het mij voorkomt met voldoende zekerheid af te leiden uit het feit, dat onze arbeiders, de kweekelingen van onze lagere school, èn in ontwikkeling èn in geschiktheid tot den arbeid door hunne nabu-

ren zoo ver worden overtroffen. Mocht men echter meenen, dat het niet aangaat om uit het gebrek aan ontwikkeling en geschiktheid voor den arbeid te besluiten tot de afwezigheid van ware natuurkennis, dan is het toch niet moeilijk om den onbevredigden toestand van ons schoolonderwijs in de natuurwetenschap door de feiten te bewijzen. Het is toch gemakkelijk aan te toonen, dat de eenvoudigste begrippen van natuurwetenschap bij het grootste deel van ons publiek ontbreken. Hoe velen zouden er wel zijn, die bij hunne beschouwingen de rechte toepassing maken van dit eerste beginsel van de scheikunde: ‘dat geen stofdeeltje ooit vernietigd wordt’? Tracht men te weten te komen, wat de meeste menschen zich denken bij de verschijnselen, die men in het gewone leven opdrogen, verteren, vervliegen noemt, dan blijkt gewoonlijk, dat zij er in het geheel niet bij gedacht hebben. Dringt men hen echter tot eene verklaring, dan bevindt men in den regel, dat het denkbeeld van eene vernietiging der stof hun lang niet vreemd is. Talrijk zijn de zonderlinge functiën, die de warmte en de koude bij de verklaring van de voorkomende verschijnselen op zich moeten nemen. Hoe legert zich niet somwijlen de koude in een of ander lichaamsdeel, om er daarna door inof uitwendige middelen weder te worden uitgedreven! Over het algemeen bewijzen vooral de zonderlinge denkbeelden over ziekte en genezing, dat de natuurkundige wijze van denken geheel vreemd is gebleven ook aan het meer gegoede gedeelte van het volk, dat zich voor meer beschaafd houdt dan de lagere klassen.

Dat de resultaten van het onderwijs, in de kennis der natuur op de lagere scholen gegeven, zoo weinig zichtbaar zijn in de maatschappij, kan gedeeltelijk verklaard worden door de omstandigheid, dat de tijd daaraan besteed, zoo gering is en dat de leerlingen op zoo jeugdigen leeftijd de school verlaten. Men zou echter dwalen, wanneer men meende, dat aan die omstandigheid alleen de bijna volkomen afwezigheid van natuurkundige begrippen bij ons publiek zou zijn toe te schrijven. Op overtuigende wijze laat zich aantoonen, dat er radicale fouten moeten zijn in de methode, die bij het onderwijs in de natuurkennis op de lagere school wordt gevolgd. Men lette slechts op de wijze waarop zich de onderwijzer vormt en men zal bevinden, dat het tot de zeldzaamheden behoort, wanneer de kweekeling of hulponderwijzer in de gelegenheid is, om de

natuurwetenschap op eenigszins doeltreffende wijze te beoefenen. Hoe zou de onderwijzer levendig doordrongen zijn van de onvernietigbaarheid van de stof, wanneer hij nooit in de gelegenheid is geweest, om de scheikunde te beoefenen? Opzettelijk kies ik mijn voorbeeld uit de scheikunde, omdat, bij die wetenschap ten minste, algemeen schijnt te zijn aangenomen, dat zij niet alleen uit boeken, of ook hoofdzakelijk uit boeken kan worden bestudeerd. Intusschen geldt van alle deelen der natuurwetenschap de stelling, welker waarheid bij de scheikunde zoo duidelijk in het oog valt: dat eene studie uit boeken niets anders geeft dan eene volkomen onvruchtbare geleerdheid, terwijl werkelijke kennis alleen te verkrijgen is, in de physica, chemie en physiologie, door experimenten te zien, of nog liever zelf te nemen, in de natuurhistorische vakken, door het waarnemen van de voorwerpen in de natuur. Zeldzame en eervolle uitzonderingen daargelaten, kan dus de onderwijzer op de lagere school niet op de hoogte zijn van zijne taak. De moeite, die het onderwijs in de kennis der natuur aan het hoofdbestuur van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap veroorzaakt, bewijst dan ook, dat de onderwijzers zelven niet tevreden zijn met de wijze, waarop het onderwijs tot nog toe is ingericht. Van wege het genootschap is eene reeks van schoolboekjes uitgegeven, ten dienste van dat onderwijs. Jaren lang is men in onderhandeling geweest over de keuze van een stel eenvoudige physische werktuigen. Daarenboven wordt nog van wege het genootschap een ‘Handboek voor Onderwijzers over de Kennis der Natuur’ uitgegeven, geschreven door personen, die daartoe door het bestuur zijn uitgenoodigd. In dit alles vindt men de duidelijke bewijzen, dat de onderwijzers zelven inzien, hoe onvruchtbaar het onderwijs in de kennis der natuur tot nog toe over het algemeen geweest is.

Gaarne wil ik erkennen, dat de opgenoemde middelen ter verspreiding van de natuurwetenschap eenig nut hebben gesticht. Maar ik meen, dat zij alleen hebben gestrekt tot vermeerdering van de kennis, wellicht ook tot opwekking van het denkvermogen bij een gedeelte van ons publiek, terwijl zij niet, of ten minste zeer weinig en dan nog indirect, hebben medegewerkt om onze arbeiders meer geschikt te maken om de krachten der natuur tot nuttige doeleinden aan te wenden. Met andere woorden: het populariseeren van de natuurwetenschap heeft hetzelfde doel bevorderd als de scholen volgens

het oude systeem, de vorming van den mensch als wetenschappelijk en aesthetisch wezen, maar het heeft niet gestrekt om zijne kracht tot handelen uit te breiden.

Men behoeft niet ver te zoeken naar het standpunt, dat tot eene dergelijke minder doelmatige beoefening van de natuurwetenschap heeft geleid. De leiband, waaraan de mannen van de 'ware geestbeschaving' ook de natuurkundigen hadden vastgelegd, verklaart dit standpunt volkomen. Tot in het begin van deze eeuw was eene vrij universeele studie het vereischte voor een geleerde; tusschen hem en het *profanum vulgus* trok de beoefening van de Latijnsche taal eene scherpe grenslijn. In de tijden, toen de moderne maatschappij zelve nog weinig had voortgebracht, werd de toegang tot de wereld der wetenschap en der wijsbegeerte alleen door de kennis der Latijnsche taal verkregen. Toen kon nog de geleerde zijn horizon zoodanig uitbreiden, dat hij werkelijk in geen gedeelte van de menschelijke wetenschap een vreemdeling behoefde te zijn. Trouwens de mathesis werd toch reeds in de 17de en 18de eeuw in den regel aan de specialiteiten overgelaten en de natuurwetenschap was nog in hare kindsheid. Bij de verbazende ontwikkeling, die de natuurwetenschap sedert het laatste deel der achttiende eeuw vertoond heeft, is het natuurlijk dat de beschaafde lieden, de mannen van de litterarische ontwikkeling, verlangend zijn geworden kennis te maken met dezen jeugdigen tak van menschelijke wetenschap, die zich onder hunne oogen ontwikkelt. Weldra moest het hun echter blijken, dat deze nieuwe wetenschap voor hen minder toegankelijk was dan voor de kinderen en de onbeschaafden. Men moge twijfelen aan de juistheid der beschouwing van Auguste Comte, wanneer hij de wijsheid der ouden alleen voor den historicus van belang rekent en overigens ter zijde stelt, als behoorende tot de theologische en metaphysische ontwikkelingsperiode van de menschheid; toch zal ieder met hem moeten instemmen, wanneer hij wijst op het radicale verschil tusschen de beschouwingswijze der Grieksche denkers en de positieve methode van de moderne natuurwetenschap, die, aan de hand van waarneming en proefneming, uitsluitend vraagt naar de wetten van de verschijnselen. Geen slechter voorbereiding voor de studie der natuurwetenschap is denkbaar, dan eene aesthetische en philosophische vorming in den ouden zin van het woord. De onderwerpen, die voor den natuuronderzoeker van het grootste

belang zijn, schijnen zoo weinig beteekenend, wanneer men ze vergelijkt met de discussiën over het *universum*, over de *causae finales*, over de *ars poetica*, dat de klassiek gevormde geleerde zich in den regel met minachting moet afwenden van de natuurwetenschap, die zich bezig houdt met dingen, zoo weinig interessant als de slingeringen van den slinger en zoo weinig aesthetisch als het wegen van de excreta van den mensch. Van daar dat eene werkelijke studie van de hoofdonderwerpen der verschillende natuurkundige vakken voor de klassiek gevormden een desideratum is gebleven. In de behoefte nu, die zij gevoelen om toch iets te weten te komen van dit uitgebreide veld van menschelijke kennis, kunnen de popularisators voorzien. Daartoe is niets anders noodig dan het mededeelen van eenige min of meer belangrijke resultaten, waarbij de lezers natuurlijk geheel buiten staat zijn te beoordeelen, of en in hoever deze resultaten de getrouwe verklaring zijn van de bekende feiten. Gewoonlijk bemerkt men in de populaire geschriften eene *Tendenz*, die aan de zuivere natuurwetenschap ten eenenmale vreemd is, de argumentatie voor het optimisme, met andere woorden, de eerbiedige bewondering van den Schepper. Zulk eene natuurwetenschap nu, verwrongen tot doeleinden, die de ware natuurwetenschap niet kent, was geschikt ter voldoening aan den wensch der beschaafden, de uitbreiding van den horizon van hunne kennis ook tot de natuurkundige vakken, zonder den eisch dat zij zouden afdalen tot onderwerpen, die hunne vroegere ontwikkeling hen met verachting doet beschouwen. Wel wordt op die wijze de horizon alleen uitgebreid tot een gebied van schijnbare wetenschap; maar het begrip hiervan bleef den schrijvers zoowel als den lezers verb orgen. Toen men meende te ontdekken, dat de kennis van de methode der natuurwetenschappen nog wel zoo belangrijk was als die van hare resultaten, heeft men - *mirabile dictu* - beproefd, die methode te abstraheeren van haren inhoud, en sommige empirische wijsgeeren begeven zich met een hoopvol gemoed aan het onoplosbaar probleem, om de methode der natuurwetenschap te leeren kennen zonder eene rationeele studie van die wetenschap in haar geheel.

Het schijnt mij dus toe, dat de verdienstelijke verspreiders van de natuurwetenschap voor het grootste gedeelte gebleven zijn onder den invloed van de vereerders der klassieke talen, en ten gevolge daarvan veel te veel hebben geredeneerd en

gewerkt uit het oogpunt, dat de beschaafde mensch op geen enkel gebied volslagen vreemdeling behoort te zijn en dat hij dus ook eenige notitie behoort te nemen van de natuurwetenschap. Reeds in den aanvang van deze verhandeling heb ik gezinspeeld op eene gansch andere beschouwing, die tot nu toe te veel over het hoofd is gezien en volgens welke eene degelijke studie van de natuurwetenschap een vereischte is, niet alleen voor den beschaafde, maar voor iedereen. Deze beschouwing wensch ik in de volgende bladzijden nader te ontwikkelen.

Sedert den tijd, waarop de beginselen van den vrijen handel begonnen zijn de markten van alle landen te openen voor de producten van hunne naburen, en de verbeterde middelen van vervoer de transportkosten tot een gering bedrag verlagen, is de ontwikkeling der nijverheid een levensvoorwaarde geworden voor alle natiën. Elk volk behoort te zorgen, dat zijne werklieden in staat zijn om niet alleen den vooruitgang van de buitenlandsche nijverheid te volgen, maar ook om zelf voor te gaan. Elke bevolking, die niet ter rechter tijd dezen stand van zaken inziet of die de kracht mist, noodig om ten minste eenige takken van nijverheid op gelijke hoogte te brengen met de industrie van naburige volken, zal binnen weinige tientallen van jaren hare kapitalen zien overgaan in de handen van buitenlanders en verlaagd worden tot een geslacht van proletariërs. Hoe zeer men in Engeland overtuigd is van dezen stand van zaken, blijkt uit den indruk, dien de laatste Parijsche tentoonstelling daar te lande heeft gemaakt. Op die tentoonstelling is ten duidelijkste gebleken, dat de vooruitgang van de Engelsche industrie geen gelijken tred houdt met die van de mededingende volken. Ik behoef, helaas! niet eens te verzekeren, dat Nederland niet opgenoemd wordt onder de landen, die binnen een korter of langer tijd gevaarlijk kunnen worden voor de plaatsing der Engelsche producten; alleen Frankrijk, België, Zwitserland en sommige gedeelten van Duitschland worden daaronder gerekend. In twee artikelen van de Edinburgh Review, van April 1868 en van April 1869, vindt men den stand der zaak met volkomen openhartigheid besproken. Door menigvuldige citaten wordt daarin aangetoond, dat volgens de meening van alle bevoegde deskundigen, alleen de verbetering van het onderwijs de Engelsche industrie van een langzamen ondergang kan redden. Terwijl men bij ons te lande waar-

schijnlijk zou strijden over de vraag, wie in deze zaak maatregelen behoort te nemen, de staat of de particulieren, heb ik niet kunnen bemerken dat deze quaestie in Engeland veel belangstelling inboezemt; alleen verlangt men, dat zoo spoedig mogelijk scholen zullen worden opgericht, waar onderwijs gegeven wordt in die vakken, wier toepassing voor den werkman van het grootste gewicht is. Teekenen en natuurwetenschap worden in de eerste plaats genoemd.

In het gansche artikel: ‘On the competitive industry of nations’, Edinb. Review, April 1869, waarin de betrekkelijke waarde van de nijverheid bij de verschillende volken wordt vergeleken, komt de naam van Nederland geene enkele maal voor; zelfs bij Turkije moet het achterstaan. Algemeen is het dan ook bekend, hoe weinigbeteekenend onze afdeeling op de Parijsche tentoonstelling geweest is. Maar terwijl in Engeland schier eene volksbeweging ontstaat, omdat de nationale industrie wel is vooruitgegaan, maar niet zooveel als de nijverheid van andere volken, zwijgt men hier geheel over de vernederende rol, die Nederland gespeeld heeft. Enkele personen hebben er op gewezen, maar het publiek heeft blijkbaar niet gedacht, dat de zaak veel aandacht waard was. Toch is de verbetering van den toestand onzer nijverheid niet zoozeer eene zaak van nationaal eergevoel, als wel eene vraag van zelfbehoud. Leggen wij de handen in den schoot en koopen wij de producten van onze naburen, of wat ten slotte op hetzelfde neerkomt, produceeren wij op nadeeliger voorwaarden en verkoopen wij dus met verlies, dan is het noodzakelijk gevolg, dat ons ten slotte het kapitaal ontbreekt, dat noodig is om den arbeid mogelijk te maken. Zonder twijfel zullen langzamerhand de vreemde kapitalen in den vorm van aandeelen in onze ondernemingen aangewend worden tot instandhouding van onzen arbeid; maar het grootste deel van de winst, die onze arbeid daarna zal kunnen opleveren, gaat in vreemde handen over, en in plaats van een volk van vrije ondernemers, zullen wij eene vereeniging van loonbedienden zijn geworden.

Dezelfde drangreden, die zoo dikwijls met vrucht is ingeroepen tot het instandhouden van ons schijnbaar improductief leger, de zucht naar zelfbehoud, behoort met nog meer kracht te gelden, wanneer er sprake is van de verbetering van het onderwijs van den werkman, dat is van bijna alle leden van

de maatschappij. Terecht meent men in Engeland, dat het onderwijs in de natuurwetenschap daarbij eene hoofdzaak behoort te zijn. De industrieel, die niet inslaapt op den weg van zijne voorvaderen, is toch niets anders dan een practisch natuuronderzoeker, wiens streven uitsluitend gericht is op datgene, wat onmiddellijk voordeel belooft. Men heeft slechts kennis te nemen van de menigvuldige onderzoekingen, die de Amerikaan Goodyear en zoo vele anderen hebben moeten in het werk stellen, om de kaoutchouk te maken tot een artikel voor allerlei doeleinden geschikt, of wel, men heeft slechts de verhandelingen door te bladeren, waarin de onvermoeide waarnemers van de fabriek van Koechlin in den Elzas hunne ontdekkingen mededeelen, om overtuigd te worden van deze waarheid, die trouwens voor iederen deskundige geen bewijs behoeft. Willen wij onze industrie maken tot de meest ontwikkelde van Europa, dan behoeven wij niet vol angst te wachten op de ontdekking van ijzer en andere grondstoffen in onzen bodem; wij hebben alleen te zorgen, dat onze werklieden allen practische natuuronderzoekers worden als Wedgwood, Stephenson of Goodyear, en zij zullen des noods uit het water van onze slooten de brandstof en uit de klei van onze velden het metaal voor hunne fabrikaten weten voort te brengen.

De opleiding van onze werklieden, dat is dus van de groote meerderheid van het volk, tot practische natuuronderzoekers: daarin moet het hoofddoel gezocht worden van de verspreiding van natuurkundige kennis. Wie dit doel te weinig verheven vindt, wie daarin de materialistische richting van den tijdgeest meent te herkennen, bedenke dat het leven der individuën en der volken in zoo vele opzichten is een *struggle for existence*, en dat hooger ontwikkeling moeilijk gedijt, wanneer niet eerst het gebrek verjaagd is. Noch de populariseering der natuurwetenschap, noch het onderwijs op de lagere scholen, op de wijze zoo als het tot nog toe is gegeven, zijn middelen, waardoor men tot die opleiding zou kunnen geraken. Maar is het hier gestelde doel wel bereikbaar? Ongetwijfeld zullen er velen zijn, en niet het minst onder de natuurkundigen, die meenen, dat het bereiken van het gestelde doel ongeveer even onmogelijk is als het vinden van den steen der wijzen. Volgens eene vrij algemeen verspreide meening is het wel mogelijk aan kinderen eenige beginselen van de natuurlijke historie te onderwijzen, maar vordert de studie der verklarende

natuurwetenschappen[1] een rijperen leeftijd. Zoo zegt bijv. Mitscherlich (Lehrbuch)[2]: '*Das Studium der Chemie erfordert, da der Studirende aus Versuchen die Wissenschaft selbst bilden muss, eine geistige Anstrengung, deren das jüngere Alter nicht fähig ist. Die Zeit vor dem* 16. *Jahre wird besser, selbst wenn sich Jemand ausschliesslich der Chemie oder anderen Studien* (*für welche die Chemie eine unentbehrliche Hülfswissenschaft ist*) *widmen will, zur Uebung der Sinne und um das Gedächtniss mit anderen nützlichen Materialien zu versehen verwandt, namentlich auf das Studium der Botanik oder der beschreibenden Naturwissenschaften im Allgemeinen, auf das der Sprachen oder Mathematik*.' Zoo wordt op de gymnasia en de hoogere burgerscholen de physica en de chemie alleen in de hoogere klassen gedoceerd.

Ten aanzien van de physiologie moet ik in de algemeen verspreide meening volkomen deelen; hare studie eischt te veel kennis van physica en chemie, om met eenige vrucht te worden begonnen, voor dat men in die wetenschappen tot op zekere hoogte is gekomen. Met betrekking tot de physica en de chemie daarentegen, de twee hoofdvakken voor het onderwijs van den werkman, houd ik de algemeen verspreide meening voor eene dwaling. Niet dat ik zou meenen, dat men aan kinderen van 8 à 14 jaren physica en chemie zou kunnen leeren op dezelfde wijze, als die vakken worden onderwezen aan onze academies of zelfs aan onze hoogere burgerscholen; eene dergelijke meening kan alleen worden aangetroffen bij zeer onverstandige personen. Maar ik beweer, dat de studie van die beide vakken alleen dan op de meest doeltreffende wijze wordt ingericht, wanneer men op den leeftijd van 8 of 9 jaar, volgens *eene* methode begint, om op den leeftijd van 13 of 14 jaar langzamerhand tot *eene andere* methode over te gaan. Nemen wij verder aan, dat de jongens uit het volk tot hun zeventiende jaar de school bezoeken, zij het dan ook in den laatsten tijd alleen de avondschool, dan geloof ik, dat zij op dien leeftijd eene zoodanige kennis van natuur- en scheikunde kunnen hebben opgedaan, dat die kennis hun werkelijk van

1 Onder dezen naam versta ik die natuurwetenschappen, die niet uitsluitend beschrijvend zijn, maar zich bezig houden met de nasporing van het causaalverband der verschijnselen (physica, chemie en physiologie). In onze taal ontbreekt een woord voor dit begrip.

2 Geciteerd in Arendt, Der Anschauungsunterricht, bldz. 6.

nut zoude zijn bij de verschillende ambachten, die zij later zullen uitoefenen, zoodat dus de uitvindingen op het gebied der nijverheid veel talrijker zouden worden dan zij nu zijn en de verrichte arbeid ook van diegenen, die niet tot het doen van uitvindingen komen, beter zoude zijn dan tot heden. Ik wil hier niet spreken over de verdere voordeelen, die eene rationeele beoefening van de natuurwetenschap door het gansche volk zou ten gevolge hebben: de intellectueele en moreele ontwikkeling, die daardoor kan worden veroorzaakt. Niet omdat zij mij van minder belang toeschijnen - integendeel. Maar ik verwacht niet op deze punten algemeene instemming te ontmoeten, en bepaal mij daarom liefst tot de materieele zijde van het vraagstuk, die mij voor minder verschil in meening vatbaar schijnt.

De vraag, die zich ons ter beantwoording voordoet, is dus de volgende:

Op welke wijze behoort men het onderwijs in de natuurwetenschap op onze lagere scholen en op onze scholen voor lager middelbaar onderwijs in te richten, opdat het gestelde doel bereikt worde, zoodat de leerlingen bij het verlaten van de laatste school niet alleen eenige noties van natuurwetenschap hebben opgedaan, maar zoodanig zijn ontwikkeld geworden, dat zij in staat zijn ieder in zijn eigen vak onderzoekingen te doen, die volgens de ware methode der natuurwetenschap worden ingericht en waarbij zij de resultaten der wetenschap toepassen op de nijverheid?

Zoo wij al niet gekomen zijn tot de afdoende beantwoording van die vraag, dan hebben wij toch eene groote schrede naar die beantwoording gedaan, door de verschijning van de merkwaardige boeken, waarin Dr. Arendt de resultaten van zijne veeljarige ervaring als docent in de natuurkundige vakken heeft neergelegd. Wij vinden daarin een uitvoerig leerplan ontwikkeld, waarmede de schrijver zich voorstelt de leerlingen zoover te brengen, dat zij op hun 17de jaar in staat zijn, om eenvoudige scheikundige onderzoekingen te maken. Het leerplan voor de natuurkunde loopt slechts tot den veertienjarigen leeftijd; de keuze van de methode die op later leeftijd behoort te worden gevolgd, en de verdeeling der overblijvende feiten en theorieën over den tijd van den volgenden cursus heeft de schrijver, naar het mij voorkomt terecht, overgelaten aan den natuurkundige, die de heldere beginselen, door Arendt met zoo

goed gevolg op de schcikunde toegepast, in de physica zal willen aanwenden. Ongetwijfeld kan men in de natuurkunde hetzelfde bereiken als in de scheikunde: vorming van de leerlingen tot waarnemers, die de theorieën en de methode van de wetenschap in zich hebben opgenomen, en die door een vrij beknopten practischen cursus zoodanig ontwikkeld zouden kunnen worden, dat men hunne onderzoekingen in de natuurkundige tijdschriften zou kunnen opnemen, even goed als de meeste, die thans daarin geplaatst worden. Natuurlijk heb ik hierbij alleen het oog op de experimenteele physica. Hoe ver zich de mathesis op de lagere en middelbare school behoort uit te strekken, is eene vraag die ik hier niet behoef te overwegen; alleen durf ik volhouden, dat men ver genoeg kan gaan, om de toepassing van het geleerde op de experimenteele physica mogelijk te maken. Bepalen wij intusschen onze beschouwing tot het gedetailleerde leerplan van Arendt; kan men ook al niet instemmen met al de bijzonderheden, dan zal men toch aan het geheel zijne goedkeuring niet onthouden. Of, mocht dit te veel zijn, dan zal men ten minste niet ontkennen, dat waarlijk vruchtbare denkbeelden aan zijne beschouwingen ten grondslag liggen.

De methode, volgens welke men bij het academisch onderwijs de physica en de chemie behandelt, kan men, in navolging van Comte, de dogmatische noemen. Men moge bij het volgen van die methode misschien aanvankelijk van de feiten uitgaan, maar men is weldra genoodzaakt, zijne hoofdaandacht te wijden aan de verschillende wetten en theorieën, waardoor het gelukt is het ontzaglijk aantal feiten onder algemeene gezichtspunten te brengen. De feiten, die men mededeelt, de experimenten, die men laat zien, dienen hoofdzakelijk ter illustratie van de theorie. Nadat men bijv. door de proef heeft aangetoond, dat zich bij de aanraking van metaal en metaal, en bij de aanraking van metaal en vloeistof electriciteit ontwikkelt, nadat men eenige combinaties heeft doen zien van metalen en vloeistoffen, geschikt tot het voortbrengen van een galvanischen stroom, gaat men over tot de theoretische ontwikkeling van de wetten, die de electromotorische kracht, de stroomsterkte en den weerstand aan elkander verbinden. Wanneer nu nog door de proef is aangetoond, dat deze wetten werkelijk door de ervaring worden bevestigd, dienen zij ter afleiding van

eene menigte minder algemeene wetten, en alleen de leeraar, die veel op heeft met de eigen waarneming der leerlingen, zal ook de experimenteele bevestiging van deze afgeleide wetten laten zien. Wanneer de docent in de scheikunde met de behandeling van den alcohol begint, dan zal hij zich wel wachten, om eerst door de proef ook slechts weinige van de tallooze afgeleide producten te doen ontstaan; in den regel zal hij beginnen, met uit de formule van den alcohol die van een groot aantal afgeleide stoffen te vormen, en op den theoretischen band wijzen, die al deze lichamen verbindt. Eerst later zal hij bij eenige der producten met de proef aantoonen, dat zij langs den door hem vermelden weg kunnen gevormd worden. Op deze wijze blijkt aan de leerlingen, dat de medegedeelde theorie, die hen in staat stelt massa's van feiten te overzien, die zonder die theorie onmogelijk zouden kunnen worden onthouden, niet uit de lucht is gegrepen, maar op de feiten berust. Bij het academisch onderwijs vinden wij dus de wetten en de theorieën van de verschijnselen als de hoofdzaak; de feiten worden alleen gebruikt ter opheldering van die wetten en theorieën. Niet eens kan men zeggen, dat zij gebruikt worden om de wetten te bewijzen; zeer dikwijls toch zijn de natuurkundige wetten gevonden door inductie *per enumerationem simplicem*, en het is den leeraar natuurlijk alleen mogelijk eenige weinige voorbeelden of zelfs een enkel voorbeeld te geven, waaruit blijkt, dat de opgegeven wet in dit bepaalde geval werkelijk wordt gevolgd. Dat de wet algemeen is, nemen de leerlingen aan op autoriteit van de verschillende waarnemers.

Dat deze methode bij het academisch onderwijs de eenig mogelijke is, kan moeilijk worden betwijfeld. Wil men de leerlingen eerst een groot aantal feiten doen waarnemen, om hen daaruit zelf de wetten te doen afleiden, zoo is het mogelijk dat hun denkvermogen in positieve richting wordt ontwikkeld; maar de onderdom zal hen zeker overvallen, voor dat zij of in de physica of in de chemie op zoodanige hoogte zijn gekomen, dat zij het geheel van de wetenschap overzien. Hetzelfde bezwaar geldt ten aanzien van de historische methode, die in den grond der zaak niets anders is dan eene wijziging van de inductieve. Intusschen heeft de ondervinding geleerd, dat de dogmatische richting van het onderwijs niet in alle opzichten gunstige resultaten geeft. De noodwendigheid van dit verschijnsel is a priori gemakkelijk in te zien. Het

spreekt van zelf, dat wanneer men met onvermoeide vlijt kennis heeft genomen van al de wetten en theorieën, die in de physica bijv. uit de feiten zijn geabstraheerd, en wanneer men niets anders gedaan heeft, men nog steeds ongeschikt blijft, om hetzij door speculaties, hetzij door experimenten werkzaam te zijn aan de uitbreiding der wetenschap. Heeft men toch niets anders gedaan, dan is men ongeschikt tot het opstellen van gegronde theorieën, omdat men wel alle abstracties, die de wetenschap bevat, in zich heeft opgenomen, maar niet geleerd heeft hoe de natuuronderzoeker uit de feiten komt tot de abstracties; tot het doen van experimenteele onderzoekingen, omdat men, vooreerst, wel zijn geest, maar niet zijne oogen en handen heeft geoefend, en omdat men, ten tweede, niet gewapend is tegen de verschillende fouten, die hartstocht en vooroordeel zoo gemakkelijk in de waarneming doen ontstaan. Verkrijgt dus de leerling door de dogmatische beoefening eener wetenschap de stof in zich, waardoor hij in staat zou zijn met vrucht in die wetenschap te werken, indien slechts de goede methode bij hem aanwezig ware - deze goede methode, die toch zeker niet minder noodzakelijk is, wordt door de dogmatische beoefening volstrekt niet verkregen. Ten gevolge van dergelijke beschouwingen heeft men, ten minste voor de scheikunde, naast het onmisbaar dogmatisch onderwijs, een ander geplaatst, de practische oefening. Op die practische lessen ontwikkelt de leerling ten minste zijne handigheid en kan bij goede leiding gevormd worden tot een degelijk experimentator, dat is iemand, die niet alleen zijne zintuigen weet te gebruiken, maar die ook met de noodige voorzichtigheid zijne waarnemingen weet vrij te houden van de dwalingen, die zijn eigen zwakheid, hartstocht of vooroordeel daarin zouden kunnen brengen. Of hij door die practische oefeningen ook opgeleid kan worden tot een speculatief denker, wil ik voor het oogenblik onbeslist laten. Dat men voor de natuurkunde noch bij ons te lande, noch ergens anders groote laboratoria heeft ingericht, waar zich alle kweekelingen van het hooger onderwijs practisch kunnen ontwikkelen, is een bekend feit. Door verschillende redenen hebben de natuurkundigen de onvolledigheid van het uitsluitend dogmatisch onderwijs niet zoo spoedig kunnen inzien als de scheikundigen. Intusschen begint de overtuiging van de noodzakelijkheid der practische oefeningen, ook voor de physici, algemeen door te dringen, en men begint

reeds pogingen in het werk te stellen, om in die behoefte te voorzien.

Ofschoon dus het academisch onderwijs in de scheikunde op dit oogenblik beter is ingericht dan dat in de natuurkunde; ofschoon men misschien zou kunnen volhouden, dat het zoo goed is als het zijn kan, met het oog op de leerlingen, die zich aanmelden, zoo ligt het toch voor de hand, dat door de practische oefening te veel moet verkregen worden, dan dat het gewenschte doel zou kunnen worden bereikt in de weinige uren, die de meesten daaraan kunnen besteden. Ik heb hierbij vooral het oog op diegenen, die de scheikunde niet als hoofdvak bestudeeren, de studenten in de geneeskunde bijv.. Door de practische oefening in de scheikunde moet verkregen worden de ontwikkeling van het vermogen om te observeeren, om juist te zien en juist te handelen; maar verder moet zich de leerling door de practische oefening, ook met de breede basis van feiten bekend maken, die voor het welslagen van het dogmatisch onderwijs noodzakelijk is, maar die door dat onderwijs niet kan worden gegeven. Het eerste doel van de practische oefening kan voorzeker onder gunstige omstandigheden bereikt worden; het tweede is uit den aard der zaak onbereikbaar, omdat de tijd, die noodig is, om zich de voornaamste feiten uit de verschillende deelen der scheikunde, waarop de theorie berust, door de proef duidelijk te maken, zeer vele malen grooter is dan de tijd, die aan de practische oefening kan worden besteed. Hier blijft dus eene lacune bestaan, die ten gevolge heeft, dat de leerling wel op eene zekere periode van zijn leven volkomen bekend kan worden met den abstracten inhoud der scheikunde, hare wetten en hare theorieën, maar tevens ze weldra vergeet bij gebrek aan den noodzakelijken grondslag dien de feitenkennis had moeten geven, en daarenboven volstrekt buiten staat is de verandering van de theorie der wetenschap te volgen, omdat hij niet genoeg bekend is met de wijze, waarlangs men uit de feiten gekomen is tot het opstellen der theorieën. Een bijkomend gevolg is, dat sommigen eene te groote waarde hechten aan de theorieën, die voor hen den eigenlijken inhoud der wetenschap uitmaken; anderen daarentegen, die door de beschouwing van de veranderlijkheid der theoretische scheikunde, welke zelfs uit eene zeer oppervlakkige studie van de jongste geschiedenis dier wetenschap kan geput worden, van hunne te groote ingenomenheid met abstracta zijn genezen, vervallen

noodzakelijk tot een niet minder nadeelig scepticisme tegenover de theorieën. Want de natuurkundige, die alleen langs den beschreven weg is ontwikkeld, kent niet den waren samenhang tusschen de feiten en de theorie, en is daarom buiten staat de betrekkelijke waarde van deze laatste juist te schatten.

Keeren wij na deze lange uitweiding over het academisch onderwijs, die hier slechts schijnbaar misplaatst is, tot de gestelde vraag terug. Het onderzoek naar de leidende beginselen van het academisch onderwijs zal ons door tegenstelling de grondslagen kunnen duidelijk maken, waarop het lager onderwijs in de verklarende natuurwetenschappen behoort te worden gebouwd. De dogmatische methode, daar onmisbaar, zou hier geheel misplaatst zijn; het vermogen om te abstraheeren is bij het kind van 8 of 9 jaar nog alleen in beginsel aanwezig, en de onderwijzer, die zich met abstracties bezig houdt, bevindt zich dus op een dwaalweg. Maar het vermogen om waar te nemen is bij het kind in hooge mate ontwikkeld. Het is bijna onnoodig hierbij aan te merken, dat ik niet bedoel, dat een kind van den genoemden leeftijd in staat zou zijn, experimenten te nemen; ik bedoel alleen, dat het kind de verschijnselen, die de natuur hem aanbiedt of die hem opzettelijk worden vertoond, met innige belangstelling volgt. In dit opzicht staat het kind ongetwijfeld boven den mensch van rijperen leeftijd, die over het algemeen al zeer weinig oog heeft voor natuurverschijuselen, die niet direct in verband staan met zijn voordeel of nadeel. Men lette slechts op de naieve verbazing van het publiek bij de ontdekking, dat de botanicus uitgaat, alleen om planten te verzamelen. Niet zonder reden stelt Snellen van Vollenhoven aan den entomoloog den volgenden eisch: ‘Alleen hij moet zich de onverschilligheid van hen, die hij wil laten deelen in zijne vreugde over eene nieuwe oplossing van een natuurhistorisch vraagstuk, hij moet zich het schouderophalen der menigte, die minachtend op hem nederziet, niet aantrekken; hij moet zich niet gelegen laten liggen aan het oordeel der wereld; slechts voor dezen prijs - gelijk de oude wijsgeeren zeiden van de rust des gemoeds - slechts voor dezen prijs zijn entomologische genoegens te koop’[1]. Belangstelling in natuurverschijnselen wordt in den regel voor

1 Natuurlijke Historie van Nederland. Gelede dieren, door Mr. S C. Snellen van Vollenhoven, blz. 8.

kinderachtig gehouden, en terecht, in zooverre als de kinderen werkelijk de grootste belangstelling in natuurverschijnselen aan den dag leggen en met een onverdeeld gemoed datgene beschouwen, wat men op later leeftijd slechts met halve zintuigen waarneemt. Het mag onverstandig heeten, wanneer men van deze eigenschap der kinderen geen gebruik maakt, en toch doet men dat niet. Alleen bij zijne spelen is het kind in de gelegenheid om zijn waarnemingsvermogen te oefenen en in allerlei richtingen kennis te vergaderen van de natuur, die hem omgeeft; in de school daarentegen wordt van zijn waarnemingsvermogen niet het minste gevorderd. Ook zij, die tot de studie der natuur worden opgeleid, beginnen eerst hunne zintuigen te ontwikkelen op een leeftijd, waarop de intieme belangstelling, die de natuurverschijnselen teweegbrengen in het kinderlijk gemoed, plaats heeft gemaakt voor eene veel koelere verhouding. Is de tijd tot aan dien leeftijd doorgebracht met litterarische en aesthetische of wel met mathematische studiën, dan zal men in den regel eene diepe minachting voor de onderwerpen der natuurwetenschap opmerken bij den jeugdigen geest, die zich reeds met zooveel meer verhevene beschouwingen heeft onledig gehouden.

Het schijnt mij toe, dat men van deze algemeene belangstelling der kinderen in de verschijnselen der natuur partij zou kunnen trekken, om de natuurkennis algemeen te verspreiden. Uit het oogpunt van de beoefening der scheikunde is dit zelfs noodzakelijk. De kinderen toch, die zoo gelukkig zijn van niet den ganschen dag in de school of op de studeerkamer door te brengen, maar die zich ook eenige uren daags bezig houden met hun overoud speeltuig, ballen, tollen, vliegers, enz., verzamelen juist door deze spelen vele kostbare physische waarnemingen, die voor hun leven niet verloren gaan en die bij een later volgend dogmatisch onderwijs in sommige gedeelten der natuurkunde een grondslag van feitenkennis leggen, waarop de docent gerust kan voortbouwen. Wie zal toch ontkennen, dat de begrippen van soortelijk gewicht, van de versnelling bij den val der lichamen, van de middelpuntvliedende kracht, van de terugkaatsing en breking van het licht, van de standvastigheid der draaiingsas en zoovele andere kunnen worden gevestigd op de ervaringen van de leerlingen, die slechts onder een gemeenschappelijk gezichtspunt behoeven te worden gebracht, om van zelf tot deze en vele andere begrippen te voeren? Met de be-

grippen in de scheikunde is het geheel anders. Arendt zegt niet te veel, wanneer hij beweert: '*es giebt keine einzige Lehr der Chemie, zu deren Auffinduny als solcher uns die gewöhnliche Lebenserfahrung unterstützt*'[1].

Natuurlijk bieden zich scheikundige verschijnselen in groote hoeveelheid ter waarneming aan. Een sleutel, op eene vochtige plaats gelegd, begint weldra te roesten. Een doorgesneden appel wordt bruin gekleurd, en het mes, dat tot het doorsnijden gediend heeft, bedekt zich met een donker gekleurd vocht. De steenkolen en de turf in onze kachels vervallen voor onze oogen tot asch en rook; de bladeren der boomen veranderen in het najaar van kleur en verdwijnen ten slotte geheel. Dit zijn voorbeelden van algemeen waarneembare scheikundige verschijnselen, wier aantal ieder zonder moeite zal kunnen vermeerderen. Maar wanneer deze en alle andere chemische verschijnselen worden waargenomen zonder de leiding van eenige theorie, dan leidt deze waarneming toch niet tot het eenvoudigste scheikundige begrip. Bij al die verschijnselen ziet de niet-scheikundige niets anders dan wijzigingen van vorm, grootte, kleur, aggregatie-toestand, louter physische veranderingen; soms meent hij zelfs de stof te zien verdwijnen, maar tot de voorstelling van scheikundige werking komt hij niet. De scheikunde namelijk levert een duidelijk bewijs van deze waarheid, dat de inductie alleen buiten staat is de natuurwetenschap op te bouwen, maar dat de theorie en de deductie, die uit de theorie de noodwendige gevolgen afleidt, volstrekt noodig zijn bij het welingericht onderzoek der natuur. Zonder den theoretischen grondslag van de onvernietigbaarheid der materie, door Lavoisier bij intuitie als waar aangenomen en door zijne experimenten volkomen bevestigd, zou de scheikunde zich nooit hebben kunnen ontwikkelen. En wanneer zij ook in de anderhalve eeuw vóór Lavoisier eenigermate is vooruitgegaan, dan is die vooruitgang hoofdzakelijk geschied onder den invloed van de theorie van het phlogiston. De scheikundige werkingen hebben plaats tusschen deeltjes van de stof, die zoo klein zijn, dat zij aan het oog van den waarnemer ontsnappen. Bij de verklaring ook van de eenvoudigste chemische verschijnselen moet men steeds teruggaan tot de moleculen en de atomen. Van daar dat de natuurlijke mensch, die zonder eenige vroeger opgevatte meening de

1 Organisation, Technik, etc., S. 7.

natuur beschouwt, nooit komt tot de onderscheiding tusschen physische en chemische verschijnselen; alle verschijnselen zijn voor hem zuiver physisch. De leeraar in de scheikunde zal dus, van welken leeftijd zijn auditorium ook moge zijn, steeds moeten aanvangen met voor zijne leerlingen het onderscheid duidelijk te maken tusschen physische en chemische verschijnselen. Bij de dogmatische methode van onderwijzen zal men natuurlijk de definitie van dit verschil vooropstellen en door een paar voorbeelden de juistheid van de definitie zoeken aan te toonen. Er is dan veel kans op, dat de definitie den leerling vrij onduidelijk blijft, en dat hij gedurende geruimen tijd zal zoeken naar de beschouwingswijze, die hem den weg wijst in deze nieuwe wereld van verschijnselen. Ten slotte zal hij die gewoonlijk wel vinden; maar hij zal daarbij de definitie hebben moeten toetsen aan de verschijnselen; hij zal niet verder komen dan tot de conclusie, dat de verschijnselen, mits op bepaalde wijze geïnterpreteerd, met de definitie overeenstemmen. Veel beter zou het zijn, wanneer hij door de systematische waarneming van eene reeks van eenvoudige chemische werkingen er toe gebracht werd, zelf te vinden wat daarbij eigenlijk plaats heeft; wanneer dus de methode van onderwijs hem er toe leidde om uit zich zelven den weg in te slaan, die aan het chemisch denken past. De natuur biedt nu echter zulk een systeem van eenvoudige scheikundige verschijnselen niet aan, dat geschikt is om den mensch te leiden tot het begrip van verbinding en ontleding - de chemische verschijnselen, die de natuur en de huishouding ons vertoonen, behooren bijna allen tot de zeer samengestelde - het dogmatisch onderwijs kan alleen met verzaking van zijn beginsel het abstracte begrip afleiden uit de verschijnselen, en de leeftijd van de leerlingen, die het ontvangen, maakt hen minder geschikt om met belangstelling zooveel experimenten te volgen, als noodig zijn om met een voldoenden grondslag tot de voorstelling van chemische verbinding en ontleding te geraken. Met de overige scheikundige begrippen is het natuurlijk evenzoo gesteld. Wenscht men dus te zorgen, dat de meergevorderde beoefenaars der scheikunde hare grondbegrippen op hunne rechte waarde schatten; wenscht men te voorkomen èn dat zij die houden voor eeuwige waarheden, die onwankelbaar vast het gansche gebied der scheikunde beheerschen, èn dat zij die aan - zien als denkbeelden, die zich met moeite aan de verschijn-

selen sluiten, dan behoort men te beproeven om de scheikunde op de lagere school te onderwijzen volgens eene methode, waarbij de leerlingen, na het zien van eene menigte chemische veranderingen, zelven komen tot de rechte begrippen als de eenvoudigste verklaring van de thans bekende feiten. De vorming van die begrippen zal dan van zelf plaats hebben op den leeftijd, waarop het vermogen om te abstraheeren genoegzaam ontwikkeld is. De leeraar behoeft dan de definitie daarvan niet eens uit te spreken; zonder moeite zal hij er den leerling toe kunnen brengen, om in die begrippen den band te zoeken, die de talrijke feiten verbindt, welke hij vroeger heeft leeren kennen. Daarenboven zal de leerling, die volgens deze methode de scheikunde beoefent, veel beter in staat zijn om aan die wetenschap voortdurend dezelfde belangstelling te wijden, die zij in den aanvang bij iedereen opwekt, omdat hij zelf langzamerhand de verklaring vindt van de vreemde feiten, die in het eerst zijne aandacht hebben getrokken: terwijl bij de methode, die men thans volgt, alle feiten hunne belangrijkheid voor een groot deel verloren hebben, omdat zij niets anders zijn dan tallooze bevestigingen van vooraf geleerde regels.

Voor de ervaring in de scheikunde moet dus de school alleen alles leveren; eigenlijk chemische waarnemingen zal het kind niet maken, wanneer niet in de school aan zijn geest eene bepaalde richting wordt gegeven. De waarneming van physische verschijnselen vereischt geene opzettelijke voorbereiding, maar toch kan ook hierin de school de leemten aanvullen, die de toevallig verkregen ervaringen van het kind noodzakelijk moeten overlaten. Aanvulling dus van de aanschouwing van het kind op natuurkundig gebied en voorziening in de totale afwezigheid van scheikundige waarnemingen door een systematisch geheel van proeven, die door hunne eenvoudigheid geschikt zijn om den leerling langzamerhand te brengen tot de herkenning van het eigenaardige, dat de scheikundige verschijnselen kenmerkt, ziedaar in korte woorden het doel aangewezen, dat ons lager onderwijs in de kennis der natuur, voortgezet tot het 13de of 14de jaar, bereiken moet en bereiken kan. De vraag naar het *waarom*, naar de wetten der verschijnselen, treedt daarbij geheel op den achtergrond; overeenkomstig met den aanleg van het kind, dat met de grootste belangstelling de natuurwerkingen waarneemt, die den meer bejaarde al zeer weinig interesseeren, wordt er alleen nauwkeurig geobserveerd, *hoe* het

verschijnsel plaats heeft. Van zelf zal bij eene systematische opeenvolging der proeven de vraag naar de oorzaak van de verschijnselen ontstaan bij de meest ontwikkelde leerlingen; de beantwoording van die vraag behoeft echter geen deel uit te maken van dit onderwijs, dat hoofdzakelijk de bedoeling moet hebben den breeden grondslag te leggen der feitenkennis, waarop later zal moeten worden voortgebouwd.

Zelfs wanneer de leerling, op dit standpunt gekomen, de school verlaat, zullen de menigvuldige ervaringen, die hij daar heeft opgedaan, hem van den grootsten dienst zijn bij zijn omgang met de stof in de uitoefening van zijn ambacht. Zij blijven van reëele waarde, ook wanneer de onderlinge verbinding der feiten in zijn geest niet tot stand komt, omdat zij hem zoovele onveranderlijke eigenschappen hebben leeren kennen van de verschillende stoffen, met welke hij bij zijn bedrijf in aanraking komt. Maar wij onderstellen, dat op het lager onderwijs nog een andere cursus volgt, zonder welken de belangrijkste vruchten van het geleerde niet kunnen worden verkregen. Bij dezen cursus moet de methode langzamerhand veranderen en tot die van het dogmatisch onderwijs naderen. Terwijl bij den eersten cursus het hoofddoel geen ander kan zijn dan de waarneming van eene menigte feiten en daarnevens de ontwikkeling van het waarnemingsvermogen, moet nu voldaan worden aan de behoefte aan verbinding der feiten, die zich tegen het einde van het lager onderwijs bij de leerlingen zelven moet doen gevoelen. De vraag naar de wetten der verschijnselen treedt nu op den voorgrond; het vermogen om te abstraheeren is bij den leerling ontwikkeld en de leeraar heeft nu niets meer te doen dan de bekende feiten tot bepaalde groepen te vereenigen en de leerlingen zelven de natuurkundige wetten te laten afleiden, die werkelijk in vroegere perioden door de combinatie van dezelfde feiten zijn gevonden. Het bespreken van nieuwe feiten blijft nog wel noodig, maar alleen omdat vele groepen van verschijnselen onmogelijk in het eerste onderwijs kunnen worden opgenomen; in plaats van de hoofdzaak te zijn, is de verspreiding van feitenkennis tot een nevenbedoeling geworden. Ieder zal toegeven, dat wanneer werkelijk de leerlingen door het lager onderwijs bekend zijn geworden met de voornaamste verschijnselen uit verschillende gedeelten van de physica en de chemie, en wanneer het voortgezette onderwijs in die gedeelten alleen behoeft te bestaan in het ver-

eenigen van die verschijnselen onder algemeene gezichtspunten, het middelbaar onderwijs in een jaar bijv. datgene zal bereiken, wat men nu in twee jaren verkrijgt. Maar deze besparing van tijd is niet het voornaamste. Wordt de natuurkundige kennis langs dezen weg verkregen, dan zal vooreerst het geheel oneindig beter in het geheugen zijn geprent, dan wanneer men de dogmatische methode gevolgd heeft; in het laatste geval toch onthoudt men de feiten door middel van de theorieën en heeft veel gevaar èn om deze abstracte denkbeelden te vergeten, èn om de feiten, die in het geheugen bewaard worden, ten gevalle van de theorieën te veranderen; in het eerste geval herinnert men zich voornamelijk de feiten, die op een jeugdigen leeftijd, waarin het geheugen het krachtigst is, met onverdeelde belangstelling zijn waargenomen en waaruit men eerst later de theorieën heeft afgeleid. Men onthoudt dus de theorieën door middel van de feiten; een onwaardeerbaar voordeel! Ten tweede zal de leerling op deze wijze en op deze wijze *alleen*, door eigen ervaring te weten komen wat eigenlijk eene natuurwet is, wat eene theorie; hij toch zal die zelf uit de feiten hebben afgeleid. Men behoeft niet te vreezen, dat hij er eene te groote waarde aan zal hechten, want hij weet, dat zij alleen uit de feiten hunne belangrijkheid ontleenen; maar ook voor geringschatting der theorieën is hij beveiligd, want door eigen ondervinding weet hij, hoe het onafzienbare veld der onsamenhangende feiten, die hij kende, door den band der theorieën een welgeordend geheel is geworden. Ten eerste dus meer solide, minder vluchtige kennis van den inhoud der wetenschap; ten tweede de natuurlijke ontwikkeling bij den goed georganiseerden leerling van de ware methode van natuurkundig onderzoek, die in zoo weinige woorden kan worden beschreven, maar die zoo hoogst moeilijk ons eigendom wordt, wanneer wij niet van jongs af daartoe zijn opgeleid.

Vatten wij het besprokene in korte woorden te zamen. De natuur- en scheikundige wetenschappen bestaan vooreerst uit een groot aantal feiten, ten tweede uit de wetten en theorieën, die ter verbinding van die feiten en ter ontdekking van nieuwe, daaruit zijn afgeleid. Hij alleen bezit in waarheid nuttige kennis, die aan de bekendheid met een zeer groot aantal feiten een recht begrip van de verschillende wetten en theorieën paart, en die tevens door eigen oefening gekomen is tot de moeilijke kunst om steeds op de rechte wijze van de feiten tot de theo-

rieën te komen. Kent men alleen theorieën, zoo is de kennis volkomen onvruchtbaar; is men alleen bekend met een groot aantal feiten, dan is de kennis bij lange na zoo vruchtdragend niet als in het eerst onderstelde geval, maar toch ook volstrekt niet nutteloos. Het beginsel, waarvan Arendt's leerplan uitgaat, is, dat de twee soorten van studie, die der feiten en die der theorieën, verdeeld kunnen worden over twee leeftijden; dat de studie der feiten past aan den kinderleeftijd, die der theorieën aan de jongelingsjaren. Op dezelfde wijze als bij de historische ontwikkeling van de scheikundige wetenschap eene lange periode voorbijgegaan is, waarin men uitsluitend feiten heeft verzameld, en daarna eene periode is gekomen, waarin men bezig is uit de feiten op te klimmen tot de theorieën - zoo zou ook bij de ontwikkeling van ieder individu de kinderleeftijd hoofdzakelijk kunnen besteed worden aan het waarnemen der verschijnselen, de jongelingsjaren aan de abstracte studie van de wetenschap in haar geheel. Evenmin als in onze periode, waarin de theoretische ontwikkeling reeds is begonnen, de vermeerdering van onze feitenkennis ophoudt, even zoo min behoeft bij de studie der jongelingsjaren de feitenkennis geheel te worden verwaarloosd.

Door de ontwikkeling van de voorafgaande beschouwingen heb ik voldaan aan mijnen wensch om de aandacht van het Nederlandsch publiek te vestigen op den nieuwen weg ter algemeene verspreiding der natuurkennis, die door Arendt wordt aanbevolen. Het komt mij echter wenschelijk voor, om in eenige bijzonderheden te treden, vooral met betrekking tot het eerste onderwijs, het onderwijs op de lagere school. Ieder verstandig onderwijzer zal namelijk gaarne willen toestemmen dat, indien werkelijk de feitenkennis door de lagere school is medegedeeld, de verbinding van de feiten tot theorieën op de door Arendt aanbevolene wijze de eenig ware methode van het middelbaar onderwijs zijn kan. Maar ik verwacht vrij algemeenen tegenstand ten opzichte van de bewering, dat het mogelijk zou zijn aan de kinderen eene zoo uitgebreide kennis van feiten mede te deelen, als noodig is tot het leggen van eene voldoende basis voor het volgend onderwijs. Bedenkt men, dat de aard van de methode medebrengt, dat die feiten alleen door een meer uiterlijken band kunnen worden verbonden; dat de krachtige steun, dien de theorieën bieden ten

aanzien van het onthouden der feiten, noodzakelijk geheel ontbreekt, dan moet men erkennen dat die tegenstand op geduchte gronden berust. Alleen diegene, die door eigen ervaring bekend is geworden, zoowel met de innige belangstelling der kinderen in de verschijnselen der natuur, als met de sterkte van hun geheugen, kan gelooven aan de uitvoerbaarheid van de door Arendt aanbevolene methode. Maar ook voor hem moet het outwerpen van een uitvoerig leerplan, geschikt tot het bereiken van het beoogde doel, onderhevig schijnen aan groote bezwaren. Zoo zou ik er dan ook niet aan gedacht hebben om uit algemeene beschouwingen over den inhoud der natuurwetenschap en de eigenschappen van den menschelijken geest in zijne verschillende perioden, den aard van de methode af te leiden, volgens welke het onderwijs in de natuurwetenschap over die verschillende perioden behoort te worden verdeeld, wanneer niet Arendt's '*Materialien für den Anschauungsunterricht in der Naturlehre*' mij het bewijs gegeven had, dat zulk eene methode voor de lagere school niet alleen wenschelijk, maar ook uitvoerbaar is. Zij, die geneigd zijn de gedane poging te veroordeelen, omdat zij overtuigd zijn van de onbereikbaarheid van het gestelde doel, behooren hun oordeel op te schorten, totdat zij van die poging nader hebben kennis genomen. De eerste poging, die de mensch doet ter voortbrenging van iets geheel nieuws, is in den regel verre van volmaakt; zoo zal het ook waarschijnlijk blijken, dat het genoemde boekje vele gebreken heeft. Ongetwijfeld zal ieder lezer, die in de natuurwetenschap te huis is en de behoeften van de school kent, vele gedeelten aantreffen, die volgens zijn oordeel volmaakt ongeschikt zijn ter bereiking van het gestelde doel. Ik wil niet verzwijgen, dat ik zelf vele van die gedeelten heb gevonden. Maar ik acht het wenschelijk in deze zaak voorzichtig te zijn met de aanwending der kritiek. Voor zoover mij bekend is, heeft men bij ons te lande nooit beproefd de scheikunde op de lagere school te onderwijzen; de natuurkunde wordt wel behandeld, maar volgens geheel andere beginselen. Eene langdurige ondervinding alleen kan leeren, welke gedeelten van natuuren scheikunde het meest geschikt zijn voor den kinderleeftijd. Ongetwijfeld moet de keuze van de leerstof ook afhangen van de persoonlijkheid van den onderwijzer; eerst in de tweede plaats komt in aanmerking, hoeveel er geleerd wordt; in de eerste plaats behoort gevraagd te worden, hoedanig de behandeling moet zijn.

Zal het onderwijs in de natuurkennis op de lagere school goede vruchten opleveren, dan behoort men zooveel mogelijk de verschijnselen door het kind zelf te doen observeeren en zoo weinig mogelijk te vorderen van zijn voorstellingsvermogen. Vertel hem honderdmaal, dat de lucht bestaat uit twee bestanddeelen, en dat men door middel van phosphorus de zuurstof daaruit kan verwijderen, om de stikstof over te houden, en honderdmaal zal hij zich van die feiten geheel verkeerde voorstellingen vormen. Maar laat hem eene enkele maal de proeven zien, die tot onze kennis van die feiten hebben geleid; laat hem zelven in deze feiten de eenvoudige verklaring vinden van de verschijnselen die hij gezien heeft, en zijne voorstelling zal zooveel mogelijk overeenstemmen met de werkelijkheid. De beschrijving van experimenten, die men niet ten uitvoer brengt, is bij het dogmatisch onderwijs een onmisbaar hulpmiddel; bij het lager onderwijs is zij om dezelfde reden te verwerpen als het mededeelen van theorieën. Want het kind leeft nog in de aanschouwing, even als de dieren; zijn vermogen om te abstraheeren moet zich nog ontwikkelen. Echter is de abstractie, noodig tot het volgen van de beschrijving van een tamelijk eenvoudig experiment, niet groot, vooral niet wanneer de beschrijving door eene teekening wordt opgehelderd. Daarom kan het zijn nut hebben om in de hoogere klassen van de lagere school dergelijke beschrijvingen te geven. Maar in de lagere klassen zijn zij in geen geval wenschelijk en ook in de hoogere blijven zij een minder goed surrogaat voor de proef zelve. De feiten uit de natuurwetenschap eenvoudig door de leerlingen te laten memoriseeren, zou natuurlijk eene groote dwaasheid zijn. Wat het kind op die wijze kan leeren kennen, is toch niet de natuur zelve; het heeft die volstrekt niet gezien, maar alleen de vertaling van den indruk, dien de natuur op goed of slecht georganiseerde hersenen gemaakt heeft, in de vage woorden van de taal. Ja zelfs dit is nog een exceptioneel gunstig geval; het onderstelt toch dat de persoon, die de feiten mededeelt, de onderwijzer of de schrijver van het boek, dat de leerling gebruikt, zijne kennis werkelijk uit de natuur heeft verkregen. Zeer dikwijls zal echter die onderwijzer of die schrijver zijne kennis niet uit de natuur hebben opgedaan, maar tot zijne wetenschap gekomen zijn op de wijze, die hij zelf bij de kinderen toepast. Welk een *Zerrbild* van de natuur zich op die wijze in de hersenen kan vormen, is

te begrijpen. Maar bij de kinderen gebeurt er iets anders; de in woorden meegedeelde feiten blijven voor hen woorden, en zij hebben er geen het minste denkbeeld van, dat er achter die woorden ook begrippen verscholen liggen, omdat de vorming der begrippen op hun leeftijd nog zoo weinig is ontwikkeld. Niemand, die de zaak goed onderzocht heeft, zal meenen, dat ik mij te sterk uitdruk, wanneer ik beweer, dat van de door kinderen gememoriseerde feiten ook niet het minste blijft hangen, geschikt ter aansluiting van een later meer vruchtbaar onderwijs, en dat dus de tijd, dien zij besteden aan de lezing van boekjes over natuurkunde bijv., volkomen verloren is. Een jongen, die zich een half uur lang met een tol bezig houdt, leert daarbij meer physica dan een ander, die een gansch boek over dat vak heeft van buiten geleerd.

In de lagere school moeten dus experimenten worden genomen. Nieuwe bezwaren! Hoe is het mogelijk de aandacht der leerlingen te vestigen op eene proef, die wat lang duurt? zal niet de ‘jeugdige moedwil’ te sterk zijn? Loopt het gezag van den onderwijzer geen gevaar, wanneer zijne leerlingen bemerken, dat hij proeven gaat nemen? Proeven nemen is toch eene bezigheid, die zij gewoon zijn alleen bij goochelaars te zien. Alweer moet ik antwoorden, dat sommige van de bezwaren werkelijk van gewicht zijn; alleen het laatste komt mij ongegrond voor. De onderwijzer, die zelf doordrongen is van de belangrijkheid die zijne proeven voor de leerlingen hebben, behoeft niet te vreezen, dat hij in hunne oogen belachelijk zal worden. De belangstelling in natuurverschijnselen, aan de kinderen van nature eigen, is zoo groot, dat zij met het meeste genoegen ook eene vrij langdurige proef zullen aanschouwen, wanneer ten minste niet de onderwijzer of door zijne woorden of door zijn gelaat en houding hunne aandacht vestigt op de omstandigheid, dat de ouderen van dagen de waarneming van zulke verschijnselen voor kinderachtig houden.

Groote moeilijkheid baart eene juiste keuze van experimenten, die voor eene talrijke klasse zichtbaar zijn en toch geene kostbare toestellen vereischen. Eerst wanneer vele personen medewerken tot het bedenken van dergelijke proeven, kan het onderwijs worden wat het zijn moet. Intusschen reeds nu vinden wij in het boekje van Arendt de beschrijving van vele proeven, die zich zeker zonder het minste bezwaar voor eene talrijke klasse laten ten uitvoer brengen. Daarbij moet na-

tuurlijk ondersteld worden, dat de onderwijzer eenigermate de handen weet te gebruiken; hij behoeft wel niet tot de meest geoefende experimentators te behooren, maar geheel vreemd mag hem de practische oefening toch niet zijn. Deze laatste omstandigheid is inderdaad eene reden, waarom de onmiddellijke invoering van de verbeterde methode van onderwijs in de kennis der natuur in bijna alle gevallen onmogelijk zijn zal. Gelukkig is het bezwaar slechts tijdelijk; is eenmaal de publieke opinie doordrongen van de waarheid, dat alleen eene methode, die de aanschouwing van het kind aanwendt en ontwikkelt, tot de noodige verspreiding van de natuurkennis kan leiden, dan moeten de onderwijzers zich naar die opinie richten. Wel staat het te vreezen, dat de meesten niet in staat zullen zijn op meer gevorderden leeftijd iets aan te leeren zoo moeilijk als goed experimenteeren; maar ten minste zullen dan de personen, die zich tot het onderwijs voorbereiden, moeten zorgen, dat zij, nevens eene solide kennis van de natuurwetenschap, ook nog deze kunst machtig worden. Wenscht iemand nog nader te weten op welke wijze men de onderwijzers, die nu reeds zoo bezwaard zijn over de hooge eischen, aan hen gesteld, zal moeten opleiden tot geschikte docenten in de natuurwetenschap, dan kan ik alweder naar Arendt verwijzen, die in de '*Organisation, Technik und Apparat des Unterrichts in der Chemie*' een hoofdstuk wijdt aan de vorming van den leeraar in de scheikunde. Met de voornaamste denkbeelden in dat hoofdstuk ontwikkeld, zal iedereen, die met oordeel des onderscheids begaafd is en het onderwijs in de scheikunde bij ervaring kent, moeten instemmen. En zonder eenigen twijfel laat zich voor de natuurkunde een dergelijk plan ontwerpen.

Wat nu den inhoud aangaat van het onderwijs, zoo geloof ik niet beter te kunnen doen, dan in het kort de inhoudsopgave mede te deelen, die Arendt van zijn boek geeft. Voor verdere details moet ik naar de bronnen verwijzen.

De voorwerpen en verschijnselen, wier waarneming volgens het boekje van Arendt den inhoud uitmaakt van het onderwijs in natuur- en scheikunde op de lagere school, vervallen in 74 rubrieken, tot 12 groepen verbonden, die ieder voor zich tot op zekere hoogte een afgesloten geheel vormen. Natuurlijk is de volgorde der verschijnselen eene geheele andere dan die van de gewone leerboeken; zij toch volgen allen meer of minder de dogmatische methode.

In de eerste groep (rubriek 1-7) wordt het verschijnsel van de oplossing en eenige andere zaken, die daarop betrekking hebben, den leerling aanschouwelijk gemaakt door hoogst eenvoudige proeven met zout, suiker, klei en zand. Door de proeven wordt bijv. aangetoond hoe de temperatuur van het oplossingsmiddel en de meerdere of mindere verdeeling van de stof, die opgelost zal worden, het oorspronkelijk verschijnsel wijzigen.

De tweede groep (rubriek 8-14) behandelt de oplosbaarheid van eenige andere lichamen: soda, potasch, salpeter, glauberzout, enz.. Tevens blijkt door de proeven het watergehalte van sommige onder die lichamen en de omstandigheden, waarbij dit water wordt uitgedreven en opgenomen. De leerling komt door eigen waarneming te weten, wat men door verweerende, hygroscopische en vervloeiende lichamen verstaat. Ten slotte blijkt door de behandeling van marmer, kalksteen en krijt, dat de warmte niet altijd water uitdrijft, maar soms de lichamen op geheel andere wijze verandert.

In de derde groep (rubriek 15-21) worden de onderwerpen van de twee eerste, de oplosbaarheid en het watergehalte van sommige lichamen, door nog andere voorbeelden toegelicht. Op ongedwongene wijze sluit zich daaraan de demonstratie van eenige chemische reacties bij de vermenging van vloeistoffen, bijv. het ontstaan van onoplosbare praecipitaten.

Het koken en de voornaamste verschijnselen, die daarbij zijn waar te nemen, wordt in de vierde groep (rubriek 22-32) toegelicht door proeven met water, alcohol en aether. Door eigen aanschouwing komt de leerling te weten wat men door distillatie en sublimatie te verstaan heeft, wat het onderscheid is tusschen vluchtige en niet vluchtige lichamen, enz.

In de vijfde groep (rubriek 33 en 34) wordt de beweging der warmte door straling en geleiding, de absorptie en de reflectie van warmtestralen en de uitzetting der lichamen behandeld.

De zesde groep (rubriek 35-45) levert vooreerst het bewijs voor de oplosbaarheid van gassen in water; koolzuur, ammoniakgas en zoutzuurgas worden in hunne voornaamste eigenschappen bekend; de werking van zoutzuur op de lichamen van de eerste rubrieken leidt tot allerlei verrassende chemische waarnemingen. De bekendheid met het koolzuur baant den weg tot eene voorloopige beschouwing van de samenstelling der lucht. Met het zoutzuur worden andere zuren, azijnzuur, zwavelzuur, salpeterzuur vergeleken. De bereiding van het

chloor en van de waterstof uit vroeger besproken materialen geeft het aanknoopingspunt voor vele chemische verschijnselen.

In de zevende groep (rubriek 46-54) beweegt zich de schrijver uitsluitend op het gebied der natuurkunde. Het absoluut en specifiek gewicht, de water- en luchtdrukking, de barometer, de luchtpomp, de hevel en de pompen zijn de hoofdpunten, die daarin worden besproken.

In de achtste groep (rubriek 54-59) wordt de invloed van de drukking op het kookpunt aangetoond. De spanning der dampen, de latente en specifieke warmte zijn de voornaamste onderwerpen, die in deze groep aanschouwelijk worden gemaakt.

De negende groep (rubriek 59-63) handelt over het een en ander uit de organische chemie, de brandbaarheid van organische stoffen, de droge distillatie en hare producten, de harsen, de aetherische oliën, de vetten, zeepen, vetzuren, enz.

De rotting en de fermentatie met hare hoofdproducten, bier, wijn, alcohol, vormen de onderwerpen van de tiende groep (rubriek 64 en 65). Daaraan sluit zich een klein uitstapje naar het gebied der physiologie, waarin over de voeding en de ademhaling wordt gehandeld.

De elfde groep (rubriek 66-68) handelt hoofdzakelijk over de voornaamste metalen, hunne physische eigenschappen, hunne verandering bij verhitting in de lucht en bij aanraking met de verschillende zuren.

In de twaalfde groep (rubriek 69-73) worden de electrische verschijnselen behandeld. Vooreerst het ontstaan van den galvanischen stroom door de aanraking van metalen en vloeistoffen, benevens de voornaamste eigenschappen, die hij vertoont; daarna de wrijvingselectriciteit en het magnetisme; ten slotte de inductie en de thermoelectriciteit.

Nog eenmaal wil ik op den voorgrond stellen, dat ik ongaarne de verdediging van het geheele boekje op mij zou willen nemen. De tiende groep bijv. kan mijns inziens gemist worden; het schijnt mij zelfs toe, dat de ontwerper in die groep ontrouw is geworden aan zijne eigene methode. Wat ik ter overdenking wil aanbevelen is de richting van het onderwijs, die uit het boekje blijkt. Ik hoop dat de tijd niet zoo heel ver af is, waarin men algemeen zal inzien, dat het onderricht in de natuurwetenschap noodig is voor het geheele volk; dat het gegeven moet worden in de lagere school en dat de leerlingen op die school zeer vatbaar zijn voor het opnemen van feiten-

kennis, mits die hun op de rechte wijze worde aangeboden; zeer onvatbaar daarentegen voor het inzien van den samenhang der feiten. Is de waarheid van deze stellingen eenmaal algemeen erkend, dan zal men in het boekje van Arendt vele kostbare aanwijzingen vinden, die er toe kunnen leiden om eindelijk te komen tot de rechte methode, die aan dat onderwijs past. De beginselen, waarop die methode berust, laten zich wel afleiden uit algemeene beschouwingen; maar eerst door eene ervaring gedurende vele jaren zal men eene gevestigde meening kunnen verkrijgen over de vraag, hoe die beginselen op de details moeten worden toegepast. Die ervaring ontbreekt ons nog ten eenenmale; in den algemeenen industrieelen wedstrijd der verschillende volken kunnen wij echter eene krachtige aansporing vinden om te zorgen, dat zij niet langer ontbreken blijve.

Aan het einde van mijne beschouwingen gekomen, is het mij aangenaam de aandacht te vestigen op de overeenstemming, die ik meen te bespeuren tusschen de leidende beginselen, die ik, in navolging van Arendt, in deze verhandeling heb vooropgesteld, met de denkbeelden door den hoogleeraar Salverda ontwikkeld over het onderwijs in de Natuurlijke Historie[1]. De systematische waarneming van planten en dieren door de leerlingen zelven, behoort volgens hem het eenige onderwerp te zijn van het onderwijs in plant- en dierkunde, dat op de lagere klassen der hoogere burgerscholen wordt gegeven. De leeraar heeft niets anders te doen dan die waarnemingen volgens een bepaald plan te leiden en het waargenomene onder algemeene gezichtspunten te brengen. Zoo zal er verkregen worden, dat dit onderwijs het eenige doel bereike, dat men daaraan stellen kan, de ontwikkeling bij de leerlingen van het vermogen om te zien. Aan het onderwijs in de natuurlijke historie kan men op de lagere school natuurlijk geen hooger doel stellen dan op de middelbare; ook daar moet dus het onderwijs niets anders beoogen dan de scherping van het waarnemingsvermogen der leerlingen. Onder de talrijke schoolboeken over natuurlijke historie is er mij slechts een bekend, dat werkelijk met eene dergelijke bedoeling is geschreven: het Plantenrijk als voorwerp van aanschouwing, door Stratemeijer. Daarin wordt ten duidelijkste het bewijs geleverd, dat de kundige onderwij-

1 De Gids, 1868, Februari.

zer, die daarom nog lang geen botanicus behoeft te zijn, de leerlingen kan bekend maken met de wereld der planten, zonder hen bezig te houden met de nuttelooze kennis van systemen, en dat hij tevens het hoofddoel kan bereiken van dit onderwijs: de ontwikkeling van het waarnemingsvermogen.

Welnu, zooals de heer Salverda wil, dat het onderwijs in de natuurlijke historie uitsluitend zal bestaan in de aanschouwing van de planten en dieren door de leerlingen zelven, zoo schijnt het mij wenschelijk dat het onderwijs in de natuur- en scheikunde op de lagere school uitsluitend besta uit de waarneming van de anorganische voorwerpen en van de natuurverschijnselen. Moge ook al de beschouwing van anorganische voorwerpen, van zout en zand, van azijn en zwavel, uit den aard der zaak den leerlingen minder belang inboezemen dan de beschouwing van de plant- en diervormen, zoo zal de afwisseling, die de demonstratie der natuurverschijnselen in dit onderwijs brengt, het leervak van de verklarende natuurwetenschap even interessant maken voor de leerlingen als de natuurlijke historie. En dat is zeer veel gezegd. Elk docent in de natuurlijke historie, die de rationeele methode gevolgd heeft, ook door den heer Salverda aanbevolen, zal met mij instemmen, dat er in de lagere klassen van de hoogere burgerscholen voor dit vak meer belangstelling heerscht dan voor eenig ander. En toch zijn die leerlingen reeds eenige jaren te oud; de belangstelling, die de natuur met hare verschijnselen op jeugdigen leeftijd verwekt, is bij hen reeds aanmerkelijk verminderd. Waarom zou de verklarende natuurwetenschap, op dezelfde wijze behandeld, niet dezelfde belangstelling opwekken?

In één hoofdpunt slechts loopt de beschouwing van Dr. Salverda met de mijne uiteen; waar hij meent, dat de ontwikkeling van het waarnemingsvermogen de hoofdzaak zijn moet, en de verkregen kennis geheel beschouwt als eene zaak van minder belang, heb ik daarentegen het hoofdgewicht gelegd op de te verkrijgen kennis, en de scherping van het waarnemingsvermogen slechts als eene bijzaak aangevoerd. De aard van het onderscheid tusschen natuurlijke historie en verklarende natuurwetenschap verklaart echter dit verschil volkomen. Terwijl de kennis van de natuurlijke historie, hoe noodzakelijk ook voor sommige beroepen, voor de meeste menschen van geen practisch nut is, vormen daarentegen physica en chemie den theoretischen grondslag voor het behoorlijk uitoefenen van alle mogelijke in-

dustrieele bedrijven. Kennis van physica en chemie is dus eene levensbehoefte voor den werkman, kennis van natuurlijke historie minder. Toch zou het geheel verkeerd zijn, de natuurlijke historie uit de lagere school te verdrijven en door physica en chemie te vervangen, zelfs uit het eenzijdig materieele oogpunt, waaruit ik in deze verhandeling de toestanden beschouw. Het lijdt namelijk geen twijfel, of het waarnemingsvermogen wordt meer gescherpt door vroegtijdige beoefening der natuurlijke historie, dan door die van de physica of van de chemie. De vergelijkende methode, die zich bij het onderwijs in de natuurlijke historie van zelve aanbiedt en die bij het onderwijs in de scheikunde niet dan met moeite, bij dat in de physica in het geheel niet kan worden gevolgd, verklaart dit onderscheid ten duidelijkste. Terecht heeft dus de heer Salverda het grootste gewicht gelegd op de ontwikkeling van het waarnemingsvermogen; maar met evenveel recht is in deze verhandeling meer gelet op de te verspreiden kennis. Eerst dan wanneer de beide studiën, die van de beschrijvende en die van de verklarende natuurwetenschap, op behoorlijke wijze bijdragen tot de opvoeding der kinderen, en wanneer de mathesis geroepen wordt om haren eigenaardigen invloed uit te oefenen op hunnen geest, dan eerst kan het doel eenigermate bereikt worden, dat zich de groote Comte met zijne ‘*Education positive*’ voorstelde: de opleiding van ieder burger van den staat tot een goed ontwikkeld natuuronderzoeker.

Utrecht, September 1869.
C.B. SPRUIJT.

De Verkiezingsroman.

Zóó wordt men lid van de Tweede Kamer. Een Hollandsche verkiezingsroman door Henry van Meerbeke. Tweede, herziene druk. Amsterdam, Gebroeders Binger. 1870.

De gewone, twee-jaarlijksche verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal zijn uitgeschreven. Wijkerdam zoowel als het naburige Dungermeer ziet zijn vertegenwoordiger aftreden. Wijkerdam zal een nieuwen candidaat moeten stellen, want de geachte afgevaardigde van dit district heeft wegens zijne hooge jaren niet weder in aanmerking willen komen. Dungermeer zal het niet behoeven, maar wellicht verkiezen te doen: de Heer van Buuren die zitting had voor dit district, wekte het misnoegen van zijne zenders op. De man is bij de behandeling der spoorwegbegrooting zoo dikwijls absent geweest. Er was bij amendement eene lijn voorgesteld, waarvan de richting voor Dungermeer blijkbaar nadeelig moest zijn en van Buuren was er niet om tegen te stemmen. Zou het waar zijn, dat hij de Rhijn-Spoorweg-Maatschappij een dienst had willen doen? Men weet in elk geval, dat hij nog al aandeelen heeft. Maar ook, dit alles nog eens daargelaten, is zijn invloed niet meegevallen. Hij kan nooit iets voor zijne vrienden van de Regeering gedaan krijgen. Men is, in 't kort, van Buuren een weinig moe.

Men: dat wil natuurlijk zeggen, de partij, die tot heden in beide districten oppermachtig was. Want er zijn, zoo hier als daar, welgezinden, die door hunne tegenstanders minder eerbiedig grijzen, er zijn eensgezinden, die op hunne beurt door de anderen gelen genoemd worden, en de grijzen hebben tot

nu toe hunne candidaten zien zegevieren. Het schijnt evenwel, dat te Durgermeer, ditmaal, de gelen grooten moed hebben. Zij willen het misnoegen dat van Buuren bij hunne tegenstanders gaande maakte, zich ten nutte maken. Aanmerkt de sluwheid waarmede zij te werk gaan: trouwens alle politieke mannen en mannetjes in onze provinciesteden moeten bij uitstek sluw en voor diplomaten in de wieg gelegd zijn. Ten minste, indien Henry van Meerbeke hen goed bekeken heeft. De gelen dan te Dungermeer geven met zekeren ophef ruchtbaarheid aan hun plan om ditmaal hun slag te slaan. - Wat gebeurt? - De grijzen, uit vrees dat zij overrompeld mogen worden eer zij het omtrent een nieuwen candidaat eens geworden zijn, sluiten zich in der haast om hun aftredenden vertegenwoordiger aaneen en stellen van Buuren tot canditaat. Niet anders hebben de edelaardige gelen gewenscht dan dat de grijzen met een candidaat zouden opgescheept wezen, door een deel der hunnen niet begeerd. Het komt er nu nog maar op aan die misnoegden te bewegen om met de gelen te stemmen. De keuze van een candidaat zal hier alles afdoen. Geen politieke vermaardheid uit het kamp der eensgezinden: die zou al de zwervende kiezers naar het vaandel der grijzen terugdrijven. Geen man als heftig, als volbloed eensgezinde bekend. Liefst geen man uit het district zelf. Eigenlijk, om de waarheid te zeggen, geen man die ergens of om eenige reden bijzonder bekend is. In alle andere zaken moge onbekend onbemind maken, in verkiezingszaken maakt onbekend bemind.

Zou een jong advocaat zonder praktijk geen dienst kunnen doen? Het denkbeeld is niet kwaad. Na veel zoekens noemt zelfs eindelijk de Heer Louis Molmer, een der hoofden zijner partij, een naam en.... daar niemand den man kent, vindt iedereen hem geschikt.

Wie is hij dien iedereen als candidaat voor de vertegenwoordiging van het beroemde Durgermeer geschikt keurt daar niemand hem kent? Schreven wij zelven een roman, wij zouden met deze vraag een hoofdstuk sluiten, op de volgende bladzijde doodbedaard, als ware er niets gebeurd, over honderd andere dingen gaan keuvelen en vele hoofdstukken verder aldus voortgaan:

Er leefde omstreeks dezen tijd op bovenkamers bij baas Wittemeijer, Mr. Meubelmaker te Wijkerdam, een eenzaam heer met rossige bakkebaarden. Hij telde een en dertig jaren. Schoon

was hij niet, maar hij had een gunstig voorkomen. Hij was advocaat, maar hij had geen cliënten. Hij had geen cliënten, maar vele lievelings-auteurs in het rijk der fraaie letteren. Hij was rechtsgeleerde en knap; nogtans wist hij hoegenaamd niets van den stand, het streven of den strijd der politieke partijen in zijn vaderland. Hij had geen partij gekozen; wilde zelfs geen partij kiezen en schuwde alle politieke beginselen - *nogtans* was hij een rechtschapen man. Hij verdiende zijn eigen brood niet en werd door een milden oom onderhouden - nogtans was hij verliefd.

Dit laatste ‘nogtans’ is niet zoo zonderling als het voorlaatste, dat cursief werd gezet en op eene onderstelling schijnt te rusten even ongehoord als ongepast: die van de waarschijnlijkheid eener zekere scheiding van politieke beginselen en rechtschapenheid. Alsof men met recht zou mogen zeggen bijv.: ‘kies geen man van politieke beginselen, *maar* een rechtschapen man’ of omgekeerd. Nogtans schijnt in dit zeer zonderlinge, verbijsterende, verraderlijke ‘nogtans’ de strekking van den geheelen verkiezingsroman: ‘Zóó wordt men’ verborgen te liggen.

‘Doch laat ons de gebeurtenissen niet vooruitloopen.’

Het is omstreeks twee uren in den namiddag. Het uur der visites loopt op zijn einde. Van de stoep des Heeren van Ramen daalt een jongman in zwarten rok, vest, broek en handschoenen. Een kalme wanhoop teekent zich tusschen de rosachtige bakkebaarden om zijn mond. Mr. Frits Molmer - want hij is het - heeft zoo even bij Clara's vader aanzoek gedaan om Clara's hand. De vader van Clara heeft hem afgewezen. Hij, vader van Ramen is door vlijt en inspanning de rijke brouwer geworden, die hij is: mag hij weten, waarvan Mijnheer de advocaat zijne echtgenoote denkt te onderhouden en, opdat hij, brouwer, zich niet over zijn schoonzoon zou hebben te schamen, wat Mijnheer de rechtsgeleerde in de wereld om handen heeft? - Het antwoord is onbevredigend geweest. Het heeft moeielijk anders kunnen wezen. Daarom kan er van geen engagement sprake zijn. Zal er ooit sprake van kunnen komen, als Mr. Molmer zich werkkring en positie zal veroverd hebben? - Het antwoord op deze vraag behoudt Clara's vader wijselijk aan zich, totdat die tijd zal gekomen zijn. Voorshands schiet Mr. F. Molmer niet veel anders over dan met kalme wanhoop op het gelaat, en gedachten aan kantoor, hard werken, Clara en de Oost in het hart, van Ramens stoep af te dalen.

Weinig wist hij, toen hij in het gevoel van martelaar en held voortschreed en de trap naar zijne kamer beklom, dat op datzelfde oogenblik de schoone Clara onder huilen en pruilen met voor haar beminnelijk karakter al te geringe terughouding dwong om hem als man te mogen hebben!

Op zijne kamer vond hij een brief.

Den volgenden morgen stoof hij in een wagentje over den straatweg naar Dungermeer. Hij ging er zijne candidatuur met oom Louis Molmer bespreken. Niet, dat hij zelf zooveel haast maakte of brandde van drift. Zijn flauw karakter moest veeleer door anderen voortgezweept worden. Maar Lucas de koetsier is een eerzuchtig man. Vooruit op den straatweg is een tilbury zichtbaar. Die zal ingehaald; die moet voorbijgereden worden. Een vermakelijke wedren vangt aan. Als in Cremers Pauwenveêrke is de lezer bij den strijd tegenwoordig. Als Lucas met zijn tweespan zijn mededinger heeft ingehaald en hem toeroept uit te halen, geeft deze den nieuwkoop uit de Gekroonde Gans - want hij was het - een paar rukken met den toom en de hit stuift in galop vooruit. Lucas geraakt in woede. Hij hangt over het slijkbord heen. Hij slaat met den zweep; hij rukt aan de teugels; ‘toe Bet!’ ‘toe Kee!’ krijscht zijn mond. Als de wind snorren de rijtuigen de boomen voorbij en onder het geraas der wielen, het geblaf van uitschietende honden, terwijl de menschen te hoop loopen, Lucas gilt: toe Bet! toe Kee! en Mr. Molmer zijn koetsier bij den slip van diens jas naar binnen trekt, doet de toekomstige vertegenwoordiger zijne eerste intrede in de hoofdplaats van zijn district als een dolleman.

Met oom Louis zijn na een fijn, Fransch *déjeuner* de voorloopige overleggingen omtrent de candidatuur spoedig afgeloopen. Neefs kansen staan niet slecht. Die zijn in de laatste dagen zelfs verbeterd, sinds de ontevredenen onder de grijzen tegenover van Buuren den oud-minister Houweel hebben gesteld: ‘waar veel varkens zijn wordt de spoeling dun...’ ‘Bij verkiezingen gaat dat niet door, hoe meer candidaten hoe meer kansen...’

Neef is wel wat verwonderd, dat de zijne reeds zoo goed zouden staan: - ‘hebben er zich dan reeds zoo veel voor mij verklaard?’

- ‘Voor u? Geen enkele - ik geloof dat, buiten mij, geen zes kiezers in dit distrikt weten dat gij bestaat.’

Neefs verbazing klimt. - ‘Ik kan toch niet gelooven dat

de bewoners van Dungermeer eensklaps zullen meenen, dat ik nu juist...'

- 'Dat zullen zij ook niet,' antwoordt oom - 'zij zullen niets meenen, maar doen wat anderen hun zeggen; kiezers meenen in den regel niet. Als gij, even als ik, sedert jaren u met verkiezingen hadt ingelaten, zoudt gij zulke vragen niet doen.'

Alleen, ook voor die met zoo veel kieschen eerbied beschrevene kiezers, maar vooral voor oom's geweten als politiek man en hoofd der Dungermeersche eensgezinden is één ding noodig. Oom wordt in een oogenblik tragisch-deftig. 'Ik wil uwe belangen wel trachten te bevorderen, maar niet met verzaking mijner beginselen. Uit volle overtuiging ben ik de eensgezinde partij toegedaan; haar programma is mijn programma: haar streven het mijne. Kunt gij ruiterlijk, met de hand op het hart verklaren, dat gij dezelfde gevoelens hebt?'

Eer de lezer het antwoord op deze vraag verneemt en opdat hij dit wel begrijpe, zij hem een gesprek medegedeeld dat den vorigen avond tusschen Molmer en zijn vriend Patters den dokter had plaats gehad.

De advocaat was na het lezen van ooms brief over zijne candidatuur in geestdrift geraakt. Die candidatuur kon de brug worden tot het beloofde land zijner liefde. Zou Vader van Ramen het hernieuwd aanzoek van een lid der Tweede Kamer afwijzen? Maar deze blijdschap had maar kort geduurd. Geheel naar den aard van zijn traag, mijmerend en besluiteloos karakter zou hij zelfs door de gedachte aan al de bezwaren zijner candidatuur terneergeslagen Ooms voorstel hebben afgeslagen, indien niet zijn levenslustige, practische en doortastende vriend Patters met zijne gewone luidruchtigheid zijn trap was opgestormd en daarna zoo goed geweest was hem op en voort te zweepen. 'Aan het werk gaan! Opperbest.' 'Beter van daag dan morgen! Clara opgeven? Om den drommel niet!' riep de vroolijke doktor en dronk, toen hij den brief over de candidatuur te Dungermeer gelezen had, vol vertrouwen twee glazen Rhijnwijn op Molmers lidmaatschap der Kamer en Molmers verloving met Clara leeg.

Zóó ver is men echter nog juist niet.

Er zijn bezwaren.

Een kaper op de kust in den persoon van Jonkheer David van den Berken, een dom en fatterig surnumerair bij de pos-

terijen te Dungermeer, maar om zijn titel bij Clara's moeder zeer in gunst, baart niet veel zorg en brengt het, ondanks de dubbel-overgehaalde geslepenheid van een der vele slimmerts in den verkiezingsroman, zekeren geheimzinnigen van Hoven, niet verder dan tot het ridderschap der droevige figuur.

Maar - en hier komen die lastige beginselen spoken - Molmer wordt te Dungermeer als candidaat der eensgezinden begeerd en Clara's vader is welgezind, volbloed, met hart en ziel, tot dweepens toe welgezind. En zou ooit welgezinde de hand zijner dochter in de hand van een gelen volksvertegenwoordiger leggen?

Zelfs de dokter wien geen candidatuur ter wereld, maar wel de vereeniging van Clara met zijn vriend ter harte gaat, is onthutst. Doch maar één oogenblik. Hij slaat nogmaals een blik in den brief uit Dungermeer - en er gaat hem een licht op. Daarom spreekt hij:

'Zoudt gij u met een gerust geweten voor een overtuigd aanhanger van de grijze zienswijze kunnen uitgeven?'

'Waarachtig niet.'

'Van de gele dan?'

'Evenmin. - Ik deed immers tot dusverre niets aan de politiek?'

'Dan staan uwe politieke gevoelens thans in volkomen overeenstemming met de eischen van uw omstandigheden. - Menig Staatsman zou wenschen, dat hij in zulk een benijdenswaard geval verkeerde, en daarom - nog eens zeg ik: gelukskind! Hoor: de gelen, om te beter te slagen, zoeken naar iemand die niet bekend is als geel, het staat duidelijk in den brief; en het laat zich begrijpen, want waarvoor moet gij dienen? Voor lokvink, die grijze kiezers naar het gele net leidt. Welke houding zult gij nu aannemen? Juist die van daareven. Gij hebt u weinig met politiek ingelaten; gij vat het onderscheid tusschen de partijen niet recht; maar gij zult - is het niet zoo? - steeds voor alles de algemeene belangen in het oog houden? (Frits knikte toestemmend); zaken voor personen laten gaan? (Frits knikte weder); den vooruitgang bevorderen, zonder schokken; behouden, wat behouden moet worden; hervormen wat hervorming noodig heeft, en steeds het heil des vaderlands als rigtsnoer nemen? (nadrukkelijke knik). Welnu met zoo te praten en niets meer en niets minder te zeggen, zult gij der waarheid getrouw blijven, en

tevens juist verklaren wat uw partij verlangt - algemeenheden, mijn vriend, en niets dan algemeenheden!'

'Maar van Ramen?'

'Terwijl gij zoo sprekende de gelen in geestdrift brengt, en u bij hen den naam maakt van een behendig man, een politiek vernuft, een aankomend Talleyrand of Machiavelli, dien het van het hoogste belang is voor hunne partij te winnen, zal van Ramen uitroepen: ik mistrouw het toch eenigzins, dat de gelen hem steunen, maar die loopen misschien in den val; welk verstand, welk doorzigt; het zijn de ware, het zijn onze, het zijn mijne beginselen, die ik daar hoor!... en dat terwijl gij niets dan algemeenheden zegt, en u zorgvuldig wacht voor verklaringen die zin hebben! O zegepraal! Naar Dungermeer, mijn waarde, naar Dungermeer!'

't Is misschien niet overbodig tegen de herhaalde verklaringen van Oom Molmer en vriend Patters omtrent de rechtschapenheid van Frits een eenvoudig protest in te leggen. Met u uit te geven voor 'tgeen gij niet zijt; met voor de waarheid als 't heet uit te komen, ja, maar voor eene waarheid waarvan gij weet, zoowel dat zij niets zegt voor u, als dat zij veel zegt voor die u vertrouwen; door, met volkomen wetenschap dat er tusschen u en hen een misverstand bestaat, dat misverstand niet alleen te laten voortduren, maar het te exploiteeren tot uw eigen voordeel; door, als u gebleken mocht zijn dat de wereld nog altijd bedrogen wil zijn, willens en wetens u tot de rol van bedrieger te leenen en zonder gewetenswroeging de voordeelen der dubbelhartigheid op te steken, komt gij er misschien wel. Zóó wordt men misschien, als men 't verkiest, lid van de Tweede Kamer, wellicht nog meer; zóó blijft men geen rechtschapen man.

De auteur schijnt te meenen van wel. De rechtschapenheid van Mr. Frits Molmer schijnt bij hem als een paal boven de steeds wassende wateren der dubbelhartigheid te staan tot den einde toe en maar één oogenblik te wankelen. Voor Frits de zege, voor Frits het loon van Clara's hand. Het.... schijnt. Stouter toch durven wij niet spreken ten opzichte van een schrijver wiens groot talent van voorstellen en verhalen slechts geëvenaard wordt door de volkomene kunst waarmede hij zijne eigene meening verbergt en die zijne lezers in volslagen twijfel brengt of hij tot hun vermaak een verkiezingsgrap of tot hunne leering en kastijding eene verkiezingssatire heeft willen schrijven;

of hij enkel de bitterheid van 't cynisme kent of ook nog verontwaardiging; of hij de misbruiken en de dwaasheden en het kermisgeschreeuw en het boerenbedrog die eene goede zaak onvermijdelijk aankleven geeselt, dan of hij achter zijn glimlach eene diepe verachting verbergt voor die zaak zelve. Het schijnt intusschen dat aan dokter Patters gelijk later aan den apotheker ter Woude en dien zeer vermakelijken kiezer die voor de eerste maal in zijn leven meestemt, omdat hij eindelijk een candidaat gevonden heeft die niet wil zeggen van welke kleur, richting of partij hij is en hoe hij oordeelt over dit of dat - het schijnt dat aan deze burgers de taak is opgedragen om het gezond verstand in den roman te vertegenwoordigen.

Daarom is het van belang Patters' nadere toelichting van zijn vriendenraad te vernemen.

Want Molmer kan zich aan de gedachte zijner candidatuur nog niet gewennen. Niet dat het hem tegen de borst zou stuiten algemeenheden voor zeer bepaalde meeningen te moeten verkoopen, maar - ‘neem eens aan dat ik benoemd werd, ik zou dan partij moeten trekken, een stelsel omhelzen, beginselen....’

Op dit woord stuift Patters op als een gewonde leeuw.

‘Daar is het weder! Als gij afgevaardigde waart, zoudt gij u niet door studie en nadenken spoedig op de hoogte kunnen stellen van de vraagstukken, die behandeld worden? Zou uwe regtschapenheid u daarover niet doen oordeelen en beslissen naar uw beste weten? Welnu, dat is genoeg. Beginselen! ongelukkig woord! Ik heb van niets meer afschuw dan van beginselen! Alle politieke rampen komen in onzen tijd voort uit beginselen! Zien wij een bekwaam minister, berekend voor zijne taak, die met doorzigt, kennis en ijver zijn departement beheert, omverwerpen, en vraagt men naar de reden van die baldadigheid, dan heet het: zijn beginselen waren de onzen niet!.... Waarom werd Klaassen verleden maand als wethouder benoemd, ofschoon ieder weet, dat hij zijn eigen huishouding niet in orde kan houden, en van Kroonen voorbijgegaan, wiens degelijkheid en kennis door niemand wordt geloochend? Om hun beginselen! Geloof mij, het zijn ellendige dingen die beginselen, en als men van iemand getuigt, dat hij een man van vaste beginselen is, wees dan tegen hem op uwe hoede.’

‘Wat draaft gij door!’

‘Meent gij? Lees de verslagen der zittingen onzer Tweede Kamer. Elk lid heeft zijne beginselen. Hij is daar trotsch op, en brengt ze overal bij te pas; denk niet dat Everts laatst op de voltooijing van het kanaal naar Dorreheide aandrong om in een goed blaadje bij zijn kiezers te blijven, het was uit beginsel; ook niet, dat hij voor het recès stemde, dewijl hij naar huis wilde, omdat zijne vrouw bevallen moest; louter beginsel.’

- - - ‘Zoodra een nieuw ministerie optreedt, ziet gij de sprekers elkander verdringen om te betoogen, dat de minister van oorlog tien jaar geleden in een brochure bijvoorbeeld gezegd heeft: “weelde heeft menig volk tot zijn verderf gebracht”; en de minister van binnenlandsche zaken, toen hij lid der Kamer was: “de heilzame ontwikkeling der volksbedrijvigheid verspreidt overal in den lande welvaart, hier en daar zelfs weelde.” Nu roepen zij zegevierend uit: “Wat! de eene minister verwerpt de weelde als verderfelijk, de andere noemt de oorzaken, welke haar voortbrengen, heilzaam! Hoe is eenheid van rigting bij zulke tegenstrijdige beginselen van de raadslieden der kroon te wachten?” De ministers, in plaats van hun schouders op te halen, gaan dan betoogen dat ook zij regt hebben op den naam van mannen van beginselen, en willen bewijzen dat de uitdrukking in de brochure en die van de redevoering eigenlijk juist hetzelfde beteekenen; hier pogen zij de woorden wat te verzachten, dáár ze wat te versterken: altijd met het onvermijdelijke gevolg, dat al hun tegenstanders nu om wraak schreeuwen over zulke verloochening hunner antecedenten! Aan zulke nuttige beraadslagingen besteden onze Staten-Generaal twee derden van hun tijd, mijn vriend. - Wat ik u bidden mag, Frits, wacht u voor beginselen!’

- ‘Een schoone raad aan iemand, van wien gij verlangt dat hij de politieke loopbaan zal gaan betreden!’

‘De beste dien ik u kan geven! Het vaderland heeft tegenwoordig aan niets zoozeer behoefte als aan beginsellooze vertegenwoordigers; aan staatslieden, die niet met een kant en klaar stelsel optreden, en daarnaar personen, zaken en toestanden willen inkrimpen en uitrekken als op een Procrustusbed; aan onbevangen mannen, die de feiten beoordeelen naar hun aard, en volgens hun beste overtuiging handelen met verstand, zonder er zich over te bekommeren of dit strookt met dit of dat stelsel of beginsel! Want wat zoo genoemd wordt

is, op het veld der politiek, meestal niet meer dan een klank!' -

Het spreekt van zelf, dat wij naar den letterkundigen mensch ons in de geestige uitvallen van den vroolijken Patters verkneuteren en door niets ter wereld het genot ons laten bederven dat de fijne opmerkingsgave en de humor van den auteur ons op zoo menige bladzijde van zijn boek bereiden. Iedereen, die niet als Frits Molmer zijn tijd verdroomd en verlezen, maar, al moest hij daardoor ook ongeschikt worden voor Tweede Kamer zoowel als kiezersrechten, om zich heen gezien heeft, weet hoe veel voegen, scheuren en naden er in de pantsers van politieke partijen en personen zijn waardoor des dokters scherpe pijltjes dringen kunnen.

Maar evenzeer spreekt het van zelf, dat wij ons geen oogenblik laten verbijsteren of onder het genot vergeten dat wij met een handig woordenspel te doen hebben en met niets meer. Partijzucht wordt met het belijden der beginselen eener partij: het schermen met, het bluffen op, het schreeuwen over beginselen wordt met het bezitten van beginselen beurtelings verwisseld en verward. Het kwaad dat terecht van de uitgebazuinde 'klanken' en de winderige, bedriegelijke 'algemeenheden' wordt gezegd, wordt in één adem op rekening der beginselen geplaatst en zoo, als de tooverroede van den stijl wat handig voor de oogen van den onervarene gezwaaid is, krijgt de politieke beginselloosheid in een staatsman zelfs het voorkomen van eene deugd.

Het plan klinkt voor ooren van het eentonige strijdrumoer vermoeid aanlokkelijk genoeg: 'onbevangene' mannen als vertegenwoordigers uitgezonden, eerlijke, rechtschapene menschen, tot nu toe zorgvuldig vreemd gebleven aan den strijd der partijen en zelfs met de betwiste stellingen zoo weinig bekend, dat zij daarover nog geen oordeel vormden, worden als vertegenwoordigers uitgezonden en beoordeelen de feiten al naar zij voorkomen, naar hun aard en bij het licht van hun eigen gezond verstand. Hoe idyllisch! 't Is wonder dat niemand aan Z.H. Pius IX dezen zoo eenvoudigen raad heeft gegeven. Geen Dupanloup en geen Deschamps, geen Darboy en geen Zwijsen, mannen die niet ter raadsvergadering zouden kunnen opgaan zonder 'bevangen' te zijn in allerlei gedachten en overtuigingen, vruchten van een half leven nadenkens, arme bevooroordeelden! mannen in de zaken van den Oosterschen ritus, van de tucht in de

kloosters en de onfeilbaarheid van den Paus zonder antecedenten maar met veel rechtschapenheid-in-het-algemeen zou hij noodig hebben, Mr. Gladstone bijv., prof. Vissering, prof. Tyndall, de daimio Prins Satzouma, en vele anderen. Of, zoo deze mannen zich misschien nog te weinig met hun Shakespeare en Goethe mochten hebben opgesloten, dan een oecumenisch Concilie opgeroepen van alle in de groote vragen van Rome's episcopaat ‘onbevangenen’, het liefst jongelui, die pas kwamen kijken en bij wie verstand en karakter nog zoo veel mogelijk in-het-algemeen zijn!

In het geval van Frits Molmer komt het geheele stelsel van den verstandigen dokter Patters neder op eene verheerlijking van de traagheid en het uitreiken van premiën aan de domheid. Een jong advocaat die zijn tijd gedachteloos heeft verbeuzeld, is voor de candidatuur der Tweede Kamer geschikt, omdat hij wegens zijne onkunde niet eens met oordeel partij heeft kunnen kiezen. Was hij wakkerder geweest; had hij datzelfde ‘rechtschapen oordeel’ en dat ‘gezond verstand’ dat hij nu zorgvuldig, om toch maar ‘onbevangen’ te blijven, moet opsluiten totdat in de afdeelingen der Tweede Kamer de feiten hem voorgelegd worden, een paar jaar vroeger over de belangen des lands laten gaan, zoodat hij nu reeds eene bepaalde meening durfde uitspreken, die wellicht met die van vele anderen overeenkwam, diezelfde man zou ongeschikt zijn!

‘Maar Mr. Molmer was geen partijman.’ - Hij was eenvoudig een in de dingen waartoe men hem riep, onbekwaam man. Dat zijn vele anderen ook; maar dezen worden dan ten minste door een zeker gevoel van kieschheid teruggehouden om met hunne onwetendheid onder den schoonen naam van onbevooroordeeldheid te pronken. - ‘Zóó wordt men toch lid van de Tweede Kamer’... - Misschien. Maar dan dient een auteur, indien hij niet enkel grappen wil maken voor het publiek, maar onder al zijn vroolijke scherts door laten voelen den warmen stroom van zijn ernst en zijn liefde voor het goede, dien onbeschaamden speculant op de dwaasheden der menigte te straffen. Henry van Meerbeke neemt hem en zijne vrienden in bescherming - - naar het schijnt. Want waar in zijn boek is de man, waar de daad, waar de overtuiging waaraan hij onverdeeld zijn hart gegeven heeft of wenschen kan dat wij het zullen doen?

Ondertusschen zit Oom Louis Molmer nog steeds op antwoord

van zijn neef te wachten. Dit is volgens voorschrift van Patters zeer voorzichtig ingekleed. Neef durft eene stellige verklaring van eensgezindheid niet afleggen: ‘ik heb mij nog te weinig op de politiek toegelegd om mij rekenschap te kunnen geven van al de beginselen der eensgezinden.’

Menschen, ook politieke menschen, doen niets liever dan onderrichten. Oom Molmer vliegt naar een dagblad en citeert zegevierend uit een artikel over *Onze houding bij de aanstaande verkiezingen*, de slotpassage, waarin alle eensgezinde kiezers aldus worden toegesproken: ‘dat zij op hunne hoede zijn! dat zij als één man voor de eensgezinde candidaten stemmen, en fier hunne banier omhoog houden, waarop geschreven staat: welvaart, voorspoed, rust, orde en oprechtheid! dan gewis zal de overwinning hun zijn.’

Dat, licht Oom nader toe, zijn onze beginselen: ‘bevordering van de welvaart der natie, aanwakkering van den voorspoed des volks; handhaving van rust en orde in moederland en koloniën; opregtheid in alle handelingen van het bestuur’ ‘- - kunt gij er u mede vereenigen? Ja of neen?’

Neef is geen man òf van ‘Ja’ òf van ‘neen’; wel van ‘Ja. maar’. Hij kan er zich mede vereenigen; wil ze zelfs in een brief onderteekenen; maar dan moet er geen woord in komen dat hem bindt aan partij, zelfs niet het woord *eensgezind*.

Oom vindt dit wel vreemd. ‘De eensgezinde beginselen zijn de uwen - - en gij wilt er toch niet voor uitkomen, dat gij eensgezind zijt’ - zoo peinst hij. Eindelijk toch, vooral ter wille der grijzen die gelokt moeten worden, slaat hij toe; de brief met al de eensgezinde beginselen er in, maar zonder zekere woorden, wordt geschreven en onderteekend, en Mr. F. Molmer is candidaat der eensgezinden van Dungermeer.

Terwijl Oom en neef ook al ter bevordering der candidatuur een bezoek gaan brengen bij den Heer Dagbraker, vermogend steenbakker, steun der gelen en vader van twee beminnelijke dochters, waar Frits zijn gastheer te vergeefs naar zijne politieke overtuiging laat visschen, maar des te beter slaagt om, nadat hij bij Oom zijne liefde voor Clara zorgvuldig verzweeg, den indruk te maken alsof hij aan de dochters het hof maakte. Terwijl hij met één woord er zich in werkte en zijner liefde hinderpalen in den weg legde die de auteur met groote kunst door zijn verkiezingsroman heen gewerkt heeft,

werkten van haar kant te Wijkerdam de omstandigheden samen om hem geheel in te sluiten.

Tot heden toe hadden de kiezers van dit district gestemd naar de aanbeveling van de kiezersvereeniging *Regt en Wet* in de hoofdplaats. Maar de kiezersvereeniging *Regt en Wet* had steeds tot candidaat aanbevolen den man dien haar geacht Bestuur had voorgedragen. En het geachte Bestuur had steeds voorgedragen dien zijn geachte President de Heer Vaargast, notaris en groot politiek man, voorstelde.

De Heer Vaargast kan dus zeggen wat Lodewijk de Veertiende van den staat zeî: *Het kiesdistrict? dat ben ik*.

Stil! Hij zeide dat wel niet bepaald. Hij had, de slimme vogel, voor zich genoeg aan het werkelijk bezit van den invloed; maar ook hem had de voorspoed een weinig aan het duizelen gebracht en bewogen nu en dan met zijn invloed te pronken. En er moest iets dergelijks gezegd zijn; wellicht door een onvoorzichtig vereerder, aanhanger of afhangeling. En ergens had dat woord als een vonk den toorn en den beleedigden trots vlam doen vatten. Ten minste toen Vaargast, ouder gewoonte, de keuze van hem, Vaargast, van het Bestuur, van *Regt en Wet*, van de welgezinde partij, van het geheele district aan Mr. van Breemsma had verzegd en van deze minnelijke schikking iets uitgelekt was, toen was er één geweest die zijne forsche handen balde en, niet onwaarschijnlijk met een vloek tusschen de opeengeklemde tanden, zeî: ‘dat zal je de... Die ééne was Klingeveer, Secretaris van *Regt en Wet*. Die ééne besloot van zijn recht als lid der vereeniging gebruik te maken, en zou als candidaat aan zijne medeleden voorstellen Mr. Sparrehout.

De toestand werd kritiek. De eendracht dreigde in *Regt en Wet* geknakt te worden en met haar Vaargast's macht. Deze was intusschen de man niet om zich spoedig uit het veld te laten slaan. Toen er geheimzinnige geruchten omtrent verdeeldheid in het Bestuur onder de Wijkerdammers begonnen te loopen, had hij met Klingeveer eene vriendschappelijke samenkomst, waarin hij dezen met zoete woordjes zocht te paaien, in afwachting, dat hij hem op de Bestuursvergadering wel klein zou krijgen.

Die vergadering had plaats - en werd later door van Meerbeke met een fijnheid van opmerking, een kracht van voorstelling en een overvloed van geest beschreven, die de Be-

stuursvergadering van *Regt en Wet* in de gedachtenis zullen doen leven. Zij werd op de bovenzaal van ‘het Wapen van Nederland’ rondom eene groene tafel tusschen het biljart en een hoop opeengedrongen stoelen gehouden. Een theeservies stond op het biljart. Daar kwamen samen Vaargast met zijn gladde tong, zijn slimmen kop en zijn doorzettendheid; Van Ramen, brouwer en groot staatkundige, die niets liever deed dan zich zelven hooren oreeren; Klingeveer, luidruchtig, zijne ruwheid voor oprechtheid houdende, geneigd om geen boorden te dragen en in zijne hemdsmouwen te zitten, geen kwaad man over het geheel; van der Grotten, boekverkooper, halve geleerde en gezworen aanhanger van den president; ter Woude, een blond apothekertje, die allen te slim af blijkt te wezen; Haalhuyzen eindelijk, de penningmeester, en Boomers, een oud man, goedhartige nullen. Daar poogde Vaargast met indrukwekkende plechtigheid, door in vriendelijke woorden over vrede en eensgezindheid, in roerende termen over het gemeenschappelijk belang en de noodzakelijkheid van persoonlijke opofferingen uit te weiden... zijn zin te krijgen. Daar stond Klingeveer op, verklaarde, met de handen in de broekzakken, terwijl zijn bovenlijf op het onderstuk heen en weder wiegde, ‘dat hij er feestelijk voor bedankte om voor spek en boonen er bij te zitten,’ en deed de zachte golven van Vaargast's welsprekendheid tot schuim spatten op de ruwe klippen van zijn koppigheid. Daar verwarde de Heer Van Ramen, het oog in den geest op de Pitts, Burke en Fox gericht, zich in de tusschenzinnen van zijn gemoedelijk geleuter. Daar trachtte Van der Grotten zijn president te helpen en werkte hem en zich zelven er slechts te dieper in. Daar meende eensklaps de Heer Haalhuyzen, dat hij ook een lood in 't zakje moest leggen en hield de volgende vermakelijke oratie: ‘Wat zal ik eigenlijk van de verkiezingen en de candidaturen zeggen? Ik ben, zooals de heeren weten, met hart en ziel welgezind, en dan ben ik het ook met onzen voor..., met den geachten voorzitter meen ik..., eens, dat wij eendragtig moeten wezen, want dat er anders stemversnippering komt, en ik ben het geheel eens met Van R... met ons geacht medelid Van Ramen..., dat de kiezers veel te veel wegblijven, en stemmen voor personen, die wij hun niet hebben voorgesteld, en dat zulke stemver-snippering bewijst dat zij niet politiek ontwikkeld zijn, en daarom moesten wij, zooals de geachte... het geachte medelid

Van der Grotten, wil ik zeggen... heeft in het midden gebragt, ons maar houden aan onzen geachten voorzitter. Ik ben nog maar kort lid van dit geacht bestuur; toen ik daartoe overgehaald werd, zeide men mij, dat men een penningmeester noodig had om de kas te houden, waartoe ik, om mijn vak, zoo geschikt zou wezen, en dat ik verder slechts voor den vorm nu en dan een vergadering zou moeten bijwonen, en door het aannemen van die betrekking een goeden dienst zou doen aan de goede zaak, en ik mij niet met verkiezingen behoefde te bemoeijen, maar dat veilig kon overlaten aan den heer Vaargast, aan onzen geachten voorzitter, bedoel ik. Zoo denk ik nu over de zaak.' Zoo sprak Haalhuyzen en kalmeerde Klingeveer ganschelijk niet. Daar, bij dat biljart, waarop Klingeveer zeer oneerbiedig zijn zetel koos, ontstond straks een onparlementaire ruzie. Daar vermaande de oude Heer Boomers tot vrede en eensgezindheid, en schonk ter bevordering hiervan, terwijl de vergadering geschorst werd, Chateaux-Margaux en Rudesheimer, maar zonder veel vrucht. Daar poogde nogmaals Vaargast eerst langs een zoet lijntje, straks bij overrompeling, eene acclamatie te verkrijgen voor Breemsma, maar verloor met elke poging meer terrein. Daar bleef Klingeveer onverzettelijk en nam eindelijk zijn ontslag als secretaris met de belofte dat men meer van hem hooren zou. Daar eindelijk behaalde het klein apothekertje de zege. Edelmoediglijk had hij een voorstel om de algemeene vergadering over de candidaten te laten beslissen, ingetrokken, om nu na de tweede schorsing met Van Ramen een ander in te dienen. Noch Van Breemsma, noch Sparrehout zal in aanmerking komen. Eene nieuwe candidatuur wordt gesteld. Eene commissie van drie leden zal haar voordragen. - Vaargast overziet de kansen van het slagveld. 'Zoowaar de secretaris Jacob Klingeveer heet, geeft hij Spaarehout niet op, zoolang er nog van Van Breemsma wordt gesproken: wèl, als Van Breemsma ook van de baan gaat.' Van dezen kant is voor Vaargast alle kans verkeken. Maar er is nog eene kans aan de andere zijde: als president, volgens gewoonte met de voorstellers in de commissie benoemd, zal hij Van Ramen kunnen winnen en dus toch zijn zin doorzetten... hij besluit den edelmoedige te spelen, geeft Klingeveer de hand en helpt mede aan het applaudissement vóór Ter Woude's voorstel. Ook nu is deze hem te gauw. Onmiddellijk nadat het applaudissement verstomd is, vraagt hij het woord. Zijn mede-

voorsteller Van Ramen bedankt voor de eer om in de commissie te zitten. Het is in het onderwerpelijke geval voor den voorzitter niet wenschelijk, dat die er deel van uitmake. Hoe onpartijdig ook, men is en blijft mensch. Men mag noch van den president, noch van den vice-president de zelfverloochening eischen dat zij tot eene andere candidatuur medewerken dan die zij zelven verlangen; - al zijn zij, dit weten wij, er toe in staat, evenmin van hen als van den Heer Klingeveer mag men haar eischen. Over zulk eene rede moge men inwendig gaan koken en brieschen - er is openlijk niets tegen te zeggen. Vooral niet toen Klingeveer uitriep: Juist zoo, Heeren! kon men niet minder zijn dan hij. Het resultaat was: de commissie voor de nieuwe candidatuur samengesteld uit Ter Woude, Haalhuyzen, Boomers!

Den volgenden dag ontmoette Mevrouw Boomers de commissie op de stoep van baas Wittemeijer, en wekte door deze mededeeling op het diner van Van Ramen de uiteenloopendste gewaarwordingen op bij Patters, Vaargast, Clara en hare ouders! Mr. Molmer candidaat voor Wijkerdam!

Inderdaad had Ter Woude zijne medegecommitterden weten te beduiden, dat er niemand anders, en niemand beter te vinden zou zijn dan Mr. Frits en had met hen aan den advocaat de - candidatuur aangeboden. Deze in den brand, omdat hij van de Dungermeersche zaak in vele dagen nog niet reppen mocht en geen andere reden voor eene weigering bedenken kon, vroeg en verkreeg twaalf uren tot beraad. Als Patters maar kwam! Maar Patters kwam eerst binnenstuiven nadat het diner was afgeloopen. Toen was goede raad duur, want de commissie kon alle oogenblikken komen. Voor Dungermeer bedanken - Frits kan het tegenover zijn Oom niet doen. Wijkerdam opgeven, waar de grijzen nog altijd hun man de zege hadden bezorgd - dat wilde Patters niet van het hart. En dan was er nog die ellendige verklaring in den vorm van een brief voor Dungermeer door Molmer onderteekend! Die moest alle kans te Wijkerdam bederven. - Intusschen helderde bij 't inzien van dat stuk, dat nog slechts op omslag en adres wachtte, het gelaat van den dokter op. Welbeschouwd was dat stuk zoo slecht niet! De onderteekenaar - een ander had het voor Mr. Molmer gesteld - vol ‘afschuw van alle geheimzinnigheid en gewoon met open vizier zijne beginselen te belijden en te verdedigen’; ‘er eene eer in stellende voor

zijne overtuiging bij elke gelegenheid openlijk uit te komen', is bereid om ten opzichte 'van zijn staatkundige rigting de meest onbewimpelde verklaring te geven', bromt, als het op stuk van zaken komt, over het bekend: 'bevorderen van 's volks welvaart', 'het verspreiden van den voorspoed onder alle klassen der maatschappij', 'het handhaven van de rust en het aankweeken van de orde op elk gebied', het eischen van 'opregtheid' in zaken van bestuur, draagt zorg dat hij tweemaal het bij verkiezingen zoo invloedrijke woord 'kordaat' gebruikt en eindigt met de betuiging dat hij zich 'deze beginselen, die hem dierbaar geworden zijn', nooit schamen zal. - 'Dat ding', zegt Patters, 'schaadt niets hoegenaamd'. In het ruime geweten van den dokter is er naast 'dat ding' nog wel plaats voor eene Wijkerdamsche grijze candidatuur. Het komt er maar op aan of er met de commissie te praten en te handelen zal vallen. Komen de heeren met hun tweeën of drieën, dan moeten zij voor elkander zoo officieel zijn als het Staatsblad, en dan is er geen schipperen aan. Maar de oude Boomers zat een uur geleden reeds te slapen - Haalhuyzen is een sul; met den 'garen' Ter Wouden alleen.... Daar meldt Saartje een der heeren van van morgen aan. Hoe de bezoeker er uitzag?

'Heel ordentelijk,' antwoordde de meid.

'Lang?'

'Och gut, neen Meheer! een klein meheertje.'

'Dat is Ter Woude,' zeide Patters. 'Laat hem boven komen, Saartje!'

En het was Ter Woude. Officieel lukten de onderhandelingen niet. De statuten van *Regt en Wet*, die Molmer, hoewel lid van deze kiezersvereeniging, nooit gelezen had, kwamen voor den dag, en het bleek, dat zij als haar doel stelden: 'mede te werken tot verzekering der voordeelen van den arbeid aan de bevolking, tot bevordering van volksvlijt, tot handhaving en uitbreiding van regelmaat in het staats-, provinciaal- en gemeentebestuur; tot het volgen eener regtvaardige staatkunde, die wars is van alle omwegen.' Deze 'beginselen' kon Frits wel als de zijne erkennen. Van zijn kant bracht Ter Woude's mandaat niet mee de onafhankelijkheid van den candidaat aan banden te leggen. Maar als de gezant, die te slim was om zich van zijn stuk te laten brengen, bij den advocaat aandrong op een eenvoudig ja of neen op het aanbod der commissie dat in zich sloot toetreding tot de welgezinde beginselen, dan

trok Frits zich terug en wikkelde zich in een mantel van zoo deftige uitspraken, dat de dokter besloot aan het verstoppertje spelen een eind te maken en Ter Woude in vertrouwen mededeelde dat de advocaat reeds de candidaat der eensgezinden van Dungermeer was. De officieele zending leed daarmede schipbreuk.

Maar een mensch is zóó niet, of zelfs na het mislukken van eene officieele zending drinkt hij gaarne een officieus glas wijn en ‘schipperen’ is een woord in afkomst en karakter echt nationaal. Na eene poos keuvelens zegt Patters op eens: ‘Beken nu maar officieus, Ter Woude, dat *Regt en Wet* erg in den brand zit om een candidaat.’ Ter Woude kan het niet ontkennen. Diens hoofddoel intusschen, beweerde de dokter later, was enkel om Sparrehout en Van Breemsma in de wielen te rijden: ‘bij verkiezingen is men veel meer tegen iemand dan vóór iemand.’ - ‘Zou daar geen mouw aan te passen zijn?’ vroeg Patters verder, en het bleek den slimmert van wel. - ‘De beginselen!? - ‘Nu ja; maar Mr. Molmer behoort bepaald niet tot de gele partij; in zijne verklaring heeft hij toch niet anders onderteekend dan dingen waarover alle verstandige lieden het eens zijn.’ - Dat stemt de apotheker toe. Hij zelf wil wel bekennen, dat hij het in den grond met dr. Patters eens is. Ook hem zou een onafhankelijk man als candidaat het meest gewenscht zijn. De candidatuur van Mr. Molmer voor de gelen te Dungermeer kent hij eigenlijk maar officieus, en als gezant van *Regt en Wet* heeft hij niet te maken met hetgeen hij als mensch weet. De Heer Molmer heeft straks zijne instemming betuigd met art. 1 der welgezinde statuten: zou zijne verklaring voor Dungermeer hem niet beletten, die betuiging van instemming met de welgezinde beginselen officieel voor een commissie te herhalen? - Zij zou dat blijkbaar niet - indien daarbij - o die lastige nauwgezetheid! - maar het woord ‘welgezind’ en ‘welgezinde beginselen’ niet gebezigd werd! - Conform wordt besloten.

Als nu de ‘rechtschapen’ Mr. Molmer van zijn stemmenmakelaar den raad ontvangt, die ieder ander van schaamte door den grond zou hebben doen gaan: ‘Gij hebt niet anders te doen dan morgen, *zonder aarzeling en op den toon der overtuiging*, in tegenwoordigheid der commissie de verklaring af te leggen, dat gij met hart en ziel de beginselen zijt toegedaan, nedergeschreven in art. 1 onzer statuten’ - dan brengt

hij het niet verder dan tot een armzalig beklag: ‘Ik speel met dat al een droevige rol. Te Dungermeer eene verklaring door Van Hoven opgesteld. Te Wijkerdam eene verklaring van beginselen uit een boekje, dat ik vóór heden nooit had ingezien.’ Inderdaad; wèl droevig.

Dat lesje intusschen zeide hij den volgenden morgen zonder haperen op. Des avonds was er algemeene vergadering van *Regt en Wet*. De hoop dat er wat ‘gebeuren’ zou, deed haar zeer talrijk bezocht zijn. Er gebeurde tot aller groote verwondering niets. Er sprak een enkele voor Sparrehout; een ander voor Van Breemsma, nog wel in de hoop van aan Vaargast aangenaam te zijn, maar deze verklaarde in eenige deftige, gevoelvolle woorden de voorkeur van het Bestuur voor Mr. Molmer. Vader Van Ramen ondersteunde deze candidatuur met groote warmte en straks was de candidaat der Dungermeersche gelen ook die der Wijkerdamsche grijzen.

In zijne oogenblikken van bezinning dacht Patters met koddigen angst hoe dat af zou loopen, als de candidatuur van Dungermeer bekend werd! Maar hij beloofde zichzelven bij de hand te zullen zijn!

Zelf nam hij op zich om Oom Louis Molmer op de hoogte te helpen en tot kalmte te brengen; 't geen hem gelukte.

Een paar dagen lang was de populariteit van den candidaat te Wijkerdam rijzende. Clara straalde van hoop en trots; Van Ramen was als vader en als staatkundige in de wolken; zijne echtgenoote door de voorstelling van den staatsierok waarin de leden der Tweede Kamer aan het Hof mochten verschijnen, ten eenemale bekeerd. Terwijl Frits op raad zijner vrienden zich onzichtbaar hield, ontdekte de wereld, op grond der redeneering dat hij toch wel een knap mensch moest zijn, indien men hem tot candidaat voor de Tweede Kamer stelde, gedurig nieuwe voortreffelijkheden in hem: het stroomde brieven en kranten bij hem en het muziekgezelschap *Door Tijd en Vlijt* en de liedertafel *Helicon*, ‘twee ligchamen, die bij dag noch nacht ooit eene kans om in het openbaar te spelen en te zingen ongebruikt lieten voorbijgaan’, waren slechts met de uiterste moeite van het plan eener serenade af te brengen.

Toen viel de slag.

De *Provinciale Courant* bracht op de societeit de advertentie die Mr. F. Molmer als candidaat der gelen aanbeval. Verwondering, ontsteltenis, woede! Ter Woude en de argelooze Patters

die gezorgd hadden tegenwoordig te zijn, verzekerden op ‘ernstigen toon’, dat Mr. Molmer steeds openlijk voor zijne gevoelen uitkwam, dat hij een man van ‘karakter’ was; maar de onnoozele Wijkerdammers konden maar niet vatten, dat deze man van karakter geen dubbel spel speelde!

En nu ontstond er bij, in en om Frits Molmer een worsteling en eene botsing van belangen, wenschen, hartstochten, van politiek en liefde, door den auteur met een levendigheid in den vorm beschreven en met eene kunstvaardigheid door elkander gevlochten, die bewondering verdienen. Tot de laatste bladzijde toe blijft de nieuwsgierigheid gespannen, omdat noch de stijl noch het verhaal zelf een oogenblik van matheid kent. Bij een boek zoo uitgebreid als dit achten wij dit geen geringen lof.

Vaargast is te handig om de schoone gelegenheid die zich zoo ongezocht aanbiedt, ongebruikt te laten voorbijgaan. Onmiddellijk schrijft hij eene bestuursvergadering uit. Dáár moet hij zorgen de meerderheid te hebben. Wetende wat man hij voor heeft, stapt hij zoo vrijpostig en ongegeneerd mogelijk bij Klingeveer binnen. Al zijne zalvende deftigheid is verdwenen. Hij buldert van toorn. Zij zijn bedrogen; de wereld zal hen beiden, Vaargast en Klingeveer, mannen gewoon om recht door zee te gaan, voor intriganten houden. Klingeveer vat vuur. Zijne groote vuisten beuken de tafel. - Hoe is het mogelijk, dat twee mannen, zoo geheel en al voor elkander geschapen, elkander ooit hebben kunnen misverstaan! - Hoe edelmoedig is Vaargast. Er moet in plaats van den verrader een ander tot candidaat gesteld worden. - ‘Zal het’ (met de hand op Klingeveers schouder) ‘zal het Sparrehout zijn?’ - Klingeveer is geroerd. Sparrehout heeft geschreven, dat hij voor deze verkiezing niet in aanmerking wenschte te komen. ‘Vaargast had dit vermoed. Trouwens, zoo is de manier van doen der meeste candidaten als de kansen verkeken zijn.’ - Dan de Witte? - Er is geen denken aan. - Wie dan? - De beurt om edelmoedig te zijn is aan Klingeveer: laat het Van Breemsma wezen. - De sluwe notaris heeft voorloopig zijn zin.

Op de bestuurdersvergadering vindt hij intusschen weer zijn man. Van Ramen laat zich bepraten om weg te blijven. Boomers verschijnt evenmin. Met Klingeveer en van der Grotten zou Vaargast intusschen bij meerderheid van stemmen zijn wil hebben kunnen doorzetten, indien niet de slimme ter Woude met die satanische sluwheid die de mannen van *Zóó wordt men*

onderscheidt, met opzet een vuurtje had aangestookt, dat Klingeveer in woede deed opstuiven en hem zelven een voorwendsel gaf om schijnbaar verbolgen met Haalhuyzen de vergadering te verlaten. De overblijvenden kunnen geen wettig besluit meer nemen.

Ziedaar nu de bestuurders van *Regt en Wet* genoodzaakt om hun naam te plaatsen onder advertentie, aanplakbiljet en strooibriefje, ter aanbeveling van een verafschuwden candidaat! Gelijk men echter officieele liefde kan toonen, zoo kan men het officieusen haat. Een paar dagen na de laatste samenkomst verscheen er in het veelgelezen dagblad eener naburige stad een correspondentie-artikel uit Wijkerdam. In gladden stijl liet het beurtelings de Heeren Vaargast en Klingeveer wier loyauteit boven alle verdenking verheven was, de verraderlijke cryptogelen in het bestuur van *Regt en Wet* die de overigen hadden weten te verschalken, en den Heer Mr. F. Molmer die met voorbeeldelooze driestheid tot het ellendig spel zich geleend heeft, de *revue* passeeren en eindigde met het openen van het vooruitzicht dat de invloedrijkste welgezinden zich spoedig over een oprecht welgezind tegen-candidaat zouden verstaan.

In eene advertentie van dat zelfde nummer bevalen *Een aantal Wijkerdamsche kiezers* aan de vele *welgezinden* die geen vrede hadden met de candidatuur van *Regt en Wet*, den Heer P.C.V. Breemsma aan. - Hoe toevallig!

In de eerstvolgende veertien dagen gingen nu al de kiezersmachinatiën haar gang. Frits kon geen oog uit zijn venster slaan zonder op de pomp tegenover Wittemeijers huis een rooskleurig biljet te ontwaren waarop *Een aantal welgezinde kiezers* hem als gele in het grijze kamp, bij het paard van Troje vergeleken, voorts op voor hem min vleiende wijze zijn persoon in betrekking brachten met politieke beginselloosheid en Van Breemsma aanbevalen. Aan de andere zij was de pomp beplakt met een lichtbruin papier. *Een groot aantal Kiezers, die niet alleen welgezind zich noemen, maar het ook zijn*, had het woordenboek der kiezerszamenleving uitgeput om Mr. F. Molmer met lof, wijsheid en glorie te kroonen.

Het stroomde dagblad-artikelen, correspondentiën, ingezonden stukken en advertentiën - geteekend en ongeteekend, met den naam van een candidaat juist en met dienzelfden naam verkeerd gespeld. ‘Eenige kiezers - vele kiezers - een aantal kiezers - een zeer groot aantal kiezers - een massa

kiezers - kiezers wien de voorspoed van het vaderland ter harte ging - kiezers die het opnamen voor kerk en school - kiezers die hun gehechtheid betuigden aan het geëerbiedigd vorstenhuis van Oranje - kiezers die de vrijheid wilden bevorderen - kiezers die de orde verlangden te handhaven tegen een teugellooze vrijheid - kiezers, die voor orde en vrijheid tevens waren - kiezers die vooruitgang begeerden - kiezers, die ook vooruitgang begeerden, maar er bijvoegden: “zonder schokken” - kiezers, die berigt gaven tot welk kerkgenootschap zij behoorden - eensgezinde kiezers - welgezinde kiezers’ - men ziet, dat Henry van Meerbeke al de soorten van het geslacht kiezer dat hij met zoo veel eerbiedige liefde bestudeert, voor den geest heeft - ‘riepen daar, zonder vermelding hunner namen, hun medeburgers op om getrouw ter stembus te verschijnen, en hun stem uit te brengen voor of te weigeren aan Mr. Molmer.’ Eenige achtenswaardige ingezetenen van Wijkerdam hadden daartusschen eene advertentie onderteekend, vrucht van Vaargast's geheime kuiperijen, waarin zij in hoogst kalmen toon verklaarden, dat de houding van Mr. Molmer hen bewoog om te stemmen op Van Breemsma.

Patters, maar eigenlijk Ter Woude, bestuurde als een bekwaam generaal alle bewegingen van zijn candidaat. Deze was willenloos en lijdelijk. Hij stoof in woede op bij 't correspondentie-artikel uit Wijkerdam en greep naar de pen. - Ter Woude verbood het schrijven. Toen de vrienden Molmer genoeg hadden opgehemeld en het geraas der vijanden tegen hem de lui begon te vervelen, toen eerst kreeg de patient permissie om in een van de dagbladen een brief te plaatsen, waarin ‘de beginselen, die ik nooit heb verborgen’ en de poppetjes van de ‘bevordering van het welzijn des Vaderlands’, het ‘algemeen belang’, de ‘verspreiding van welvaart’, enz., enz. in het deftig kleed der verontwaardigde deugd gestoken, een goed effect deden - een brief ditmaal door den candidaat zelven opgesteld en waarbij Ter Woude slechts: ‘openhartig, rondborstig en onbewimpeld’ voegde. - Straks kwam er een kersenfeest in den tuin der societeit; voor de kinderen eerst, straks voor de ouderen. Frits wil niet gaan; maar Ter Wonde heeft het geboden en hij gaat. Onder de heeren zal de beweerde dubbelzinnigheid van zijne candidaturen ter sprake komen. Ter Woude heeft er aan gedacht een zijner vrienden op te dragen, daaromtrent eene vraag tot den candidaat te richten,

maar hij gelooft dat die van zelf wel komen zal. Komt die vraag, dan weet de toekomstige onafhankelijke vertegenwoordiger zijne les, van den apotheker ontvangen. En het geschiedt alzoo. De verschijning van Molmer wekt hier nieuwsgierigheid, daar verontwaardiging, overal belangstelling. Langzamerhand, terwijl de dokter en zijn vriend doen of zij niets merken, vormt zich een steeds aangroeiende groep van fluisteraars die de hoofden bij elkander steken. Één uit den hoop, een kort, dik kereltje, richt zich naar den advocaat en vraagt of hij omtrent zijne candidatuur eenige inlichting mag ontvangen. En Klingeveer vergeet zich zelven en de instructie van *zijn* meester en roept uit, dat hij wèl voor Van Breemsma is. Nu is het oogenblik gekomen. Molmer, ditmaal niet enkel omdat het voorschrift zoo luidt, is toornig. Hij tart ieder te bewijzen dat hij één woord gesproken heeft dat hem bindt aan eenige partij. Vrij van alle partijbanden, noch eensgezind, noch welgezind, wil hij zijn Vaderland dienen. De Heer Klingeveer, die zijn naam onder de aanbeveling plaatst van een candidaat dien hij in het geheim tegenwerkt, heeft allerminst recht dezen van dubbelhartigheid te beschuldigen. Groot effect. Sensatie. De Heer Molmer af.

Terwijl Ter Woude zijn laatste mijn aanlegt en Molmer al de verdrietelijkheden van den wassenden roem ondervindt, is er geen mensch rampzaliger dan de goedhartige brouwer Van Ramen. Molmer heeft een vriendschappelijk bezoek ontvangen van den Heer Dagbraker uit Dungermeer, met dien ouden heer en zijne beide lieve dochters in het logement gedineerd en hen op het concert in de societeit geïntroduceerd. Hij kon toch niet nalaten beleefd te zijn: hij is zelfs met beide meisjes zeer vertrouwelijk geweest. Clara heeft het bitter te kwaad als zij het verslag moet aanhooren: bij 't kersenfeest heeft zij met Molmer op eene wijze gepraat die over en weer duidelijk genoeg alles zie - en nu schijnt ‘men’ wel gelijk te hebben, dat een dubbele vrijerij juist iets is voor een man met een dubbele candidatuur!

Maar wat is haar lijden bij dat van haren vader? Toen Vaargast hem trachtte te bewegen om als lid van het Bestuur den candidaat van *Regt en Wet* te verstooten, heeft hij niet gewild. Vrouw en dochter steunden hem en hij bleef voor Molmer. Maar nu komt Vaargast en verhaalt hem op een toon van beklag het loopende gerucht, dat Van Ramen alleen

daarom vóór Molmer gestemd is, omdat hij hem tot schoonzoon wenscht: nepotisme. Dat woord is voor Van Ramen te veel. Hij, de onafhankelijke, welgezinde staatkundige, steun der welgezinden, man zonder vlek of rimpel, van nepotisme beschuldigd! Dat nooit. Molmer moet de gevolgen van zijn eigen gedrag maar dragen - iedereen zal weten dat Van Ramen geen nepotist is. Hij zal zich vóór Van Breemsma verklaren! - Vaargast is verrukt, maar verzuimt het ijzer te smeden terwijl het heet is - en terstond eene bepaalde demonstratie te eischen. En nauwelijks is het gerucht verbreid, dat ook Van Ramen tegen Molmer gekeerd is, of Patters en Ter Woude zenden den advocaat op den ongelukkigen brouwer af met de vraag om opheldering. Tot overmaat van ramp laten Vaargast en Klingeveer zich terzelfder tijd aandienen en komen vragen om eene openlijke demonstratie dezen avond, op de societeit, tegen Molmer. Van Ramen heeft lust door het raam te springen - wat moet hij doen? - Gelukkig, dat ook hier het vrouwelijk verstand redding wist. Mevr. Van Ramen verklaart eenvoudig dat de Heer Molmer ophelderingen gegeven heeft, waardoor haar echtgenoot ten volle bevredigd is. Woede en onbeschoftheid bij Klingeveer; kalme verontwaardiging bij Vaargast, wien het diep grieft te bemerken, ‘dat onze hooggewaardeerde van Ramen tot de gele partij is overgegaan’; wanhoop bij van Ramen. ‘Ook dat nog!!’

Maar het vrouwelijk verstand deed nu zijne taak niet ten halve. Toen Frits vertrok had hij eene verklaring in zijn zak, waarbij de onderteekenaars verklaarden dat de staatkundige gevoelens van Mr. F. Molmer niet aandruischen tegen de welgezinde beginselen. Van Ramen heeft zijne handteekening toegezegd.

Nu behoeft nog maar enkel de laatste mijn van ter Woude te springen. Op den laatsten avond voor den verkiezingsdag ontvangen de boeren-kiezers in het district een strooibiljet aan huis. ‘*Eenige Wijkerdamsche gematigd welgezinde*’ prijzen er de candidatuur van van Breemsma in aan. Zij zijn zoo voorkomend om er een afdruk bij te voegen van een opstel door dezen heer voor jaren in een tijdschrift geplaatst. In dat opstel, dat den schijn heeft van nieuw te zijn, wil de schrijver het belastingstelsel radicaal hervormen, door eenvoudig den landbouwenden stand zwaardere lasten op te leggen!

Als de verkiezing plaats heeft, is Mr. Molmer in beide districten verkozen.

Zóó wordt men lid van de Tweede Kamer.

Zóó bezit men Clara echter nog niet. Zij zelve is door de ophelderingen omtrent de Dungermeersche vrijaadje spoedig gerustgesteld. Maar het woord nepotisme en afvallige brandt haren vader nog op de ziel. Geen Clara, indien Mr. Molmer niet opteert voor het welgezinde Wijkermeer!

Oom Molmer heeft recht om te verwachten, dat hij het doe voor Dungermeer. In dezen strijd geeft Frits, naar zijn aard, toe aan den drang die het laatst op hem geoefend wordt. Reeds is hij op weg om Oom van zijn ondankbaar besluit om Wijkermeer aan te nemen te vertellen - als de coupé uit de 'Krans' hem inhaalt bij het veer. Vaargast en van der Grotten springen er uit. Eerst aan Molmer, straks aan Vader van Ramen weet hij te beduiden, daar van Frits toch nooit een overtuigd welgezinde zal te maken zijn, dat het belang der welgezinde partij eischt de optie voor Dungermeer, opdat Wijkerdam zich na eene nieuwe verkiezing moge verheugen in een zuiveren welgezinde - - - Mr. Van Breemsma.

Zóó kreeg Vaargast ten slotte toch zijn zin.

Wij hebben ons het genot niet kunnen ontzeggen om van het geestige en boeiende *Zóó wordt men* te spreken door een uitvoerig verslag. Ééne bijzonderheid vergaten wij. Molmer ontving in de laatste dagen voor zijne verkiezing deputatiën en brieven. Die gezanten en de schrijvers dier brieven vroegen in beleefde termen, als kiezers, verklarende dat hunne stem van het antwoord af moest hangen, welke de overtuigingen van Mr. Molmer waren omtrent het belastingstelsel, over het cultuurstelsel, het communaal grondbezit en het consignatie-systeem, eindelijk over de wet op het lager onderwijs.

Mr. Frits Molmer, de kundige, rechtschapen, rondborstige man, zette die deputatiën de deur uit, wierp de brieven in de snippermand en beantwoordde geen enkelen.

Dat was voor Frits zeer gemakkelijk en dat was zeer gemakkelijk voor den auteur. Beiden waren er mee verlegen. De auteur was een te groot realist om die vragen niet te laten doen, die hij wel wist dat moesten gedaan wezen in het geval dat hij opvoerde. Maar zij wierpen zijne fictie omver en daarom beantwoordde hij ze niet.

De fictie, dat de verschillende partijen in het land waar men

lid van eene Tweede Kamer kan worden, zelve niet weten wat zij willen en in algemeene termen in den grond dezelfde algemeenheden als beginselen vooropstellen, is met hare telkens wederkeerende formules: bevordering van welvaart, aankweeking van voorspoed onder alle standen, enz., enz. voor het komisch effect onbetaalbaar. Maar zij is te zeer eene fictie. Zij schaadt aan den indruk van het boek. De lezer vergeet geen oogenblik, dat eigenlijk gelen en grijzen gelijk hebben als zij tegenover elkander blijven staan en den fraaien Mr. Molmer een dubbelhartig man en zijne houding onzedelijk noemen. Onder al het geschreeuw en het rumoer, de laagheden en kleingeestigheden der verkiezingen door; bij al de onkunde veler kiezers en de slimheid van weinige leiders; ondanks al het slijk dat deze zaak bezoedelt en het klatergoud van den schijn waarmede zij pronkt, wordt het heilig belang van sommige groote vragen gevoeld en bedoeld. Het kiesstelsel waarborgt hare behartiging - en zóó groot is de levenskracht van waarheid en recht - zijne misbruiken kunnen zijne zegeningen vertragen, tegenhouden niet.

Zóó wordt men lid van de Tweede Kamer is een geestig boek, een boek vol menschenkennis en studie, een leerzaam en een doorwrocht boek; maar of het, met zijn volslagen gebrek aan edele karakters en edele motieven, met zijn cynische minachting der menschelijke natuur en zijn ongeloof in de kracht van het goede, is een goed boek, dat zouden wij wel willen vragen. Zulk een boek te kunnen schrijven is een benijdbaar voorrecht. Dit boek geschreven te hebben is het daarom nog niet.

W., Januari '70.
S. GORTER.

Een Schilderijen-Müseum en eene Commissie.

Ik ga mijne opwachting maken bij een onzer ijverigste en aardigste medewerkers, bij den Heer S. Gorter. Ik mis het voorrecht hem persoonlijk te kennen; maar hij heeft mij - onbewust - met Nieuwjaar een visite-kaartje gepousseerd. Ik ben hem daarvoor meer erkentelijk dan hij heeft kunnen vermoeden; hij heeft eene commissie, die nog gecommitteerd is, maar van welker handelingen hem niets anders bekend was dan dat zij gelden heeft trachten te verzamelen en eene prijvraag heeft uitgeschreven, in de herinnering der lezers van ‘de Gids’ teruggeroepen.

Hij heeft - en hiervoor bovenal ben ik dankbaar - zijn welsprekende stem doen hooren in het belang der stichting van een waardig en goed-ingericht Museüm voor de kunstschatten onzer vaderlandsche schilderschool.

In de laatste bladzijden van zijn opstel: ‘Over de jongste Tentoonstelling in Arti et Amicitiae’, wordt deze zaak, naar aanleiding der plannen van den Heer Leliman, door hem besproken met eene warmte en geestdrift, met een talent en eene overtuiging, die ons met genoegen hier en daar een sprankje valsch vernuft en eene enkele phrase van opgeschroefde verontwaardiging doen voorbijzien. - Vooral de laatste worde hem van harte vergeven!

Nous avons passé par là, en in de eerste hitte van den aanval gebruikt men niet de bedachtzame taktiek, die men na achtjarigen strijd zich poogt eigen te maken. De Heer Gorter kent in dit opzicht geen verleden, en al zijn een sympathieke glimlach en een oogknipje geoorloofd aan hen, die evenzóo op de groote trom hebben geslagen en dus de kunst van den

tamtamroffel bij ondervinding kennen, hij neme de verzekering aan, dat hij als een nieuw, een frisch en krachtig medestrijder met open armen door allen wordt ontvangen, wien 't een ergernis is, dat onze kostbare schilderijen zoo erbarmelijk zijn gehuisvest en aan een goed licht worden onttrokken.

Zoo hij dus van zijne zijde niet vreest zich te compromitteeren door de aanraking met eene commissie, de onnoozelheid van wier bestaan hem tot een uitroepingsteeken verlokt, de commissie zal gaarne steun en medewerking, ook voorlichting en terechtwijzing van hem ontvangen, en gesterkt door haar nieuwen bondgenoot, hare pogingen voortzetten ter bereiking van het doel, waarnaar zij reeds zoolang heeft gestreefd.

Tot die pogingen kan echter niet meer behooren een bezoek van belastingbetalenden bij dezen of genen minister, want inderdaad, dat middel is reeds herhaalde malen beproefd door de commissie, wier leden al-te-gader tot de belastingbetalenden, sommige zelfs tot de hoogst-aangeslagenen van de provincie Noord-Holland behooren. Ook het zwevende standpunt van ‘dezen of genen minister,’ heeft de commissie gemeend voor een positiever te moeten verwisselen. Zij heeft zich gewend tot den minister, wien het aanging, tot dien van Binnenlandsche Zaken. Zij is nu aan haren vierden minister. Met terzijdestelling van alle politiek, heeft zij achtereenvolgend hare dringende beden gericht tot de Heeren Thorbecke, Geertsema, Heemskerk Azn. en Fock. De onpartijdigheid gebiedt haar te erkennen, dat zij evenmin bij de liberale als bij de conservatieve richting is geslaagd.

Het is waar, zij heeft geen dier ministers aangesproken op den - zal ik zeggen: populairen? - toon, dien de Heer Gorter aan het slot van zijn artikel aanbeveelt; maar zij heeft gesproken met warmte en met aandrang als eene commissie, die zich bewust meent te zijn al hare plichten te hebben vervuld. Zij heeft gewezen op het onvoldoende der lokaliteit, op de smaadheid, der nederlandsche kunst aangedaan, op de gebrekkige of geheel verkeerde verlichting, op de gevaren, waaraan de kunstschatten door de omgeving van het Trippenhuis waren blootgesteld, op de booze annexatielusten der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Zij heeft bij iedere gelegenheid betoogd, dat het onmogelijk was de schilderijen te genieten en te waardeeren en veel minder nog te bestudeeren, zoolang zij op zoo ellendige wijze waren tentoongesteld, of

liever geborgen; zij heeft met ernst de onverantwoordelijkheid aangetoond, om kunstproducten van zoo hooge aesthetische en stoffelijke waarde voortdurend zoo zorgeloos te behandelen en aan allerlei schadelijke invloeden bloot te stellen. Zij heeft plannen doen ontwerpen, en die plannen naar de inzichten der regeering doen wijzigen; zij heeft ramingen doen opmaken en zich van een geschikt terrein verzekerd, dat zij namens de gemeente kosteloos aan het rijk kon aanbieden. Zij heeft - ook zeker in de oogen van den Heer Gorter - haar eigen werk gedaan.

Heeft onze nieuwe bondgenoot zich echter volkomen op de hoogte gesteld van hetgeen het eigen werk der commissie was? Meent hij wellicht, dat zij geroepen was om zelve een Museüm te bouwen? Dan moge eene korte historische herinnering hem haar waar karakter leeren kennen.

Het was in het jaar 1859, dat de Heer J. Messchert van Vollenhoven, J. van Lennep, W. Vrolik en H. Camp zich op verzoek van den Koning bereid verklaarden een verslag uit te brengen over de wijze, waarop 's Konings denkbeeld om een gebouw te stichten, der nederlandsche schilderschool waardig, zou zijn te verwezenlijken. Dat verslag en een kort daarna verschenen geschrift van Mr. A. Verhuell, *Volk en Kunsi*, gaven aanleiding aan den Burgemeester van Amsterdam om eenige heeren uit te noodigen tot het vormen van eene commissie, die zich zou belasten met de taak der opsporing van een geschikt terrein, en met het beramen van al de maatregelen, welke tot de vestiging van eene Kunstschatkamer zouden kunnen voeren. In deze woorden is het karakter en de geheele werkkring der commissie omschreven. Zij had geen Museüm te bouwen; zij had slechts de stichting van een Museüm *voor te bereiden*, en de naam, dien zij zich zelve gaf, duidde voldoende de bescheidenheid harer zuiver-wegbereidende bemoeiingen aan. Wel verre van te meenen, dat door particuliere krachten alleen zulk een gebouw zou verrijzen, werd reeds in éene der eerste vergaderingen op de mogelijkheid, ja waarschijnlijkheid gewezen, dat het geheele werk door de regeering zou worden ondernomen.

De commissie, welke Prof. W. Vrolik tot voorzitter, en den Heer Alberdingk Thijm tot secretaris koos, kwam den 22sten Mei 1862 tot stand. Zij wendde zich in de eerste plaats om bescherming en ondersteuning tot den Koning, van wien het oorspronkelijk denkbeeld van den bouw was uitgegaan; zij werd in hare verwachting omtrent de koninklijke

medewerking niet teleurgesteld. De keuze van een terrein en het uitschrijven eener prijsvraag maakten daarna de hoofdmomenten van hare werkzaamheden uit. Achtervolgend kwamen de Deventer-Houtmarkt, de terreinen in de nabijheid van het Paleis van Volksvlijt en het zoogenaamde Leidsche Bosch daarbij in aanmerking. Zij verzocht en verkreeg van den gemeenteraad den kosteloozen afstand van den gewenschten grond buiten de Leidschepoort, door aanplemping voor rekening der gemeente tot den vereischten omvang te brengen.

De uitslag van den wedstrijd voor een Museümplan beantwoordde niet volkomen aan de verwachting. Hoewel vele verdienstelijke ontwerpen werden ingediend, kon noch het bekroonde, noch het naast-daaraanvolgende plan voor de uitvoering in aanmerking komen. Bezwaren, deels van aesthetischen, deels van geldelijken aard, deden de meerderheid besluiten de beide plannen ter zijde te leggen, en zich met den architect Eberson in betrekking te stellen, aan wien de vervaardiging van nieuwe ontwerpen werd opgedragen.

Maar inmiddels was aan het denkbeeld van den Museümbouw nog een ander denkbeeld verbonden: de herinnering namelijk van het herstel van ons onafhankelijk volksbestaan in 1813. De commissie bleef die zij was, maar het Museüm ontving het praedikaat van Museüm Koning Willem I. Men vleide zich in den nationalen geestdrift ter gelegenheid van het vijftigjarig jubilé een krachtigen bondgenoot te zullen vinden, en men hoopte, dat die geestdrift zich zou vertolken in overvloedige bijdragen tot deze kunststichting. Want - ik durf hier nauwelijks den Heer Gorter aanzien! - de commissie zamelde bijdragen, particuliere bijdragen in, en verkeerde in de meening, dat regeering en vertegenwoordiging te eer geneigd zouden worden bevonden de koorden der staatsbeurs te openen, indien zij wijzen kon op de krachtige pogingen van het particuliere initiatief en bij de aanbieding van haar terrein, hare ontwerpen en ramingen, tevens eene subsidie kon voegen, door persoonlijke belangstelling verkregen.

Indien ik zeide, dat de commissie bleef die zij was, heb ik mij in zeker opzicht niet juist uitgedrukt. Zij verloor door den dood haren waardigen en flinken voorzitter; zij verloor, ten gevolge van haar besluit omtrent het ontwerp, dat in den wedstrijd de premie had behaald, haren talentvollen en werkzamen secretaris.

Ik zou de grenzen eener openbare mededeeling wellicht te buiten gaan, indien ik den inhoud van al de conferentiën en schrifturen met de opvolgende ministers wilde mededeelen. Ik geloof te kunnen verklaren, dat de commissie niet stil gezeten heeft en aan hare roeping heeft beantwoord.

Zij heeft een doeltreffend, kosteloos terrein, voortreffelijke bouwplannen, behoorlijk uitgewerkt en toegelicht door hunnen ontwerper, den Heer Eberson, en eene niet te versmaden particuliere subsidie aan de regeering aangeboden. Zij heeft, indachtig aan het *frappez fort, frappez juste, mais surtout frappez souvent*, niet vertraagd in hare pogingen om het gewicht en de noodzakelijkheid van een Kunst-Museüm bij het gouvernement aan te dringen. Toen van die zijde de eisch werd gesteld van volkomen brandvrijheid, heeft haar architect zijne plannen en begrootingen dienovereenkomstig gewijzigd, en die plannen werden door de deskundigen des ministers goedgekeurd.

Zij beschouwt dan ook inderdaad hare taak als volbracht, en wanneer zij nog gecommitteerd is en zich niet heeft ontbonden, dan geschiedt dit met het oog op sommige eventualiteiten, die ik mij niet gerechtigd gevoel te openbaren. Haar bestaan - hoe onnoozel het ook aan andere kunstvrienden schijnen moge - kan echter nooit geacht worden een *hinderpaal* te zijn voor de verwezenlijking der stichting, door den Heer Gorter en door mij zoo vurig gewenscht. De Heer Gorter zal toch wel niet meenen, dat de regeering wèl een Museüm op rijkskosten zou hebben gebouwd, indien men haar n i e t eene bijdrage, behoorlijke ontwerpen en een kosteloos terrein had aangeboden?

Tot zulk eene Nurks-achtige dwarsheid acht ik noch een liberaal, noch een conservatief minister van Binnenlandsche Zaken in staat. Ligt het dan in de persoonlijkheid of in het aantal der belastingbetalenden, die de commissie vormen? Ook daarin kan het bezwaar moeielijk worden gezocht. Bij de vorming en aanvulling heeft men alle exclusivisme verbannen, en mannen van verscheidene richting en maatschappelijke stelling telt zij onder hare leden. Wat het aantal betreft, men zal wel willen toegeven, dat, hoe grooter het aantal is van hen, die belangstelling toonen in de stichting van een Museüm, hoe meer die stichting het karakter verkrijgt van een nationalen wensch, van eene algemeen-erkende noodzakelijkheid. Ook te dien opzichte kan dus de commissie niet ongunstig hebben gewerkt door haar ruim ledental, door hare zusterafdeelingen in

de voornaamste gemeenten des lands en door het openen eener algemeene inschrijving.

Mag ik een bescheiden vermoeden opperen?

De Heer Gorter, betreurende, dat wij nog steeds een goed Museüm missen, heeft zijne droefheid en verontwaardiging willen uitstorten op den een of ander, die gevoegelijk als de schuldige kon worden beschouwd. Het naast onder zijne hand vond hij natuurlijk de regeering. Maar ziet, hier begint zijn vernuft hem parten te spelen. Geestige menschen plegen voor huisbakken gevolgtrekkingen terug te deinzen, en zoeken liever naar minder alledaagsche soluties. Nu is eene commissie - en soms zeer terecht - in ons land van oudsher een prettig thema voor scherts en ondeugende vernuftsspeling geweest. De Heer Gorter heeft het gevonden! Er is eene commissie. - Indien hij gezegd hadde, dat het eene schande is, dat *niettegenstaande* eene commissie al de voorbereidende werkzaamheden had vervuld, plannen had doen gereed maken en geschikte terreinen ten geschenke aangeboden, de regeering toch de stichting nog niet verwezenlijkt had, zijn betoog zou wellicht niet aan klem, maar zijn artikel de laatste geestige bladzijde verloren hebben. Voor zulk eene opoffering deinsde de Heer Gorter terug. Indien er iets moest worden opgeofferd, eene bladzijde of eene commissie, kon de keuze niet moeielijk zijn. De commissie werd geëxecuteerd, en wij weten het nu: het Museüm bestaat niet, *omdat* er een commissie bestaat.

Hoe weinig vleiend voor onze eigenliefde het vonnis van den Heer Gorter zij, durf ik hem toch met alle gerustheid, in naam der geëxecuteerde commissie, verzoeken onzen hartelijken en wèlgemeenden dank te aanvaarden.

Hij heeft ons en allen liefhebberen der vaderlandsche schilderschool een uitnemenden dienst bewezen, door op nieuw de belangstelling wakker te schudden voor den Museümbouw, en zijne stem te verheffen tegen den treurigen toestand, waarin zich thans onze kunstschatten bevinden.

Indien de dood der commissie het leven kan geven aan een waardigen, schoonen en grootschen kunsttempel, uit haar graf zal nog voor den wakkeren strijder, die haar het aanzijn ontnam, een zegenbede omhoog stijgen en een zacht gejubel worden aangeheven.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Arbeid's Utopia. naar W.T. Thornton[1].

'k Stond, in den geest vervoerd, op Nebo's spits.

'k Zag, vol verrukking, in een wijd verschiet
Daar voor mij uitgestrekt 't Beloofde Land,
Zich koestrend in den warmen zonneschijn
En door den aêm van 't vochtig West verfrischt,
Die, zoet van bloemengeur, er over streek.
Een melodie van toonen zweefde omhoog;
Muziek van 't murmlend beekje, van 't gekweel
Der vogelen, van de veldfluit, die de jeugd
Ten dans geleidde waar het hooge woud
Zijn koele schaduw bood; maar ook muziek
En maatslag van den vlegel en de bijl
En van 't rinkinkend aambeeld in de smids.

1 De lezers van *de Gids* zullen zich herinneren, dat de Heer N.G. Pierson aan het slot van zijn fraai opstel over W.T. Thornton's boek *On Labour*, in het jongste Novembernommer van dit tijdschrift, eenige regelen overnam uit een gedicht, waarmede Thornton als laatste hoofdstuk zijn werk besluit. Zij ontvangen hier eene proeve van vertaling van die dichterlijke voorstelling van een idealen maatschappelijken toestand.
Ik ben mij wel bewust, hoe ver deze navolging bij het prachtig origineel achterstaat; maar ik behoef nauwelijks tot mijne verschooning aan te voeren, dat eene metrische overzetting haar eigenaardige moeielijkheden had, te meer, omdat het oorspronkelijke gedicht in den zeer kunstig samengestelden vorm der terzine vervat is. Hier en daar zelfs heb ik mij bij de vertaling eenige vrijheid moeten veroorlooven; doch ik heb mij beijverd, den gedachtengang des auteurs zoo getrouw mogelijk te volgen; en ik vlei mij, althans in zooverre geslaagd te zijn, dat ik bij den Nederlandschen lezer sympathie met het verheven visioen des dichters zal mogen opwekken.
S.V.

Want hier had niet (gelijk in Tempe's dal
Naar 't dichtsel der poëeten) Ledigheid
Haar troon gevestigd, noch als wet gesteld,
Dat onverdiend genot elks deel zal zijn,
Dat enkel spel en rust elkander dag
En nacht vervangen mogen, dat de slaap
Voor nieuw vermaak slechts nieuwe krachten geeft.
Hier gold de lustige arbeid als genot
En was de rust het loon van moeite en zorg.
Elk ijverde aan de dagtaak hem bedeeld:
De een dreef het kouter door de voren heen,
Een ander snoeide op steilen berg den wingert,
Die groef metaal of marmer uit den grond,
Hier werkte de ambachtsman met naald of boor,
Of aan 't fornuis, of bij het snorrend rad,
Of aan de schaafbank, of aan 't weefgetouw,
Of drukte bonte kleuren op het weefsel,
Of schonk het leven aan den dooden steen;
Daar schreed er een alleen door 't stille woud
Verzonken in gepeins en mijmerij,
Het spoor der schuchtre waarheid zoekend, om het licht,
Dat van haar straalt, in mannelijke taal
Of teeder lied der wereld te openbaren.

En de aarde, dankbaar, gaf haar schatten prijs,
Van melk en honig overvloeiende en met wijn
En kostlijk graan de ruime schuren vullend.
En menig stad, met tuin bij tuin omgord,
Met steengevaarten prijkende op haar pleinen,
Met straten van paleizen uitgestrekt,
Schonk woning aan het volk, dat eensgezind
En broederlijk en vreedzaam samenspant
Ten dienste van 't gemeene-best; geen haat,
Geen afgunst, geen begeerte stoort hun rust;
Want ieder smaakt er zijn bescheiden deel
En niemand tracht naar maatlooze overdaad.
Elk burger vindt er arbeid, die hem past,
Waartoe hem smaak, talent of aanleg roept;
En ieder heeft de vruchten van zijn vlijt

Tot aller welzijn veil. Men weegt niet af,
Wie grooter of wie kleiner dienst bewees;
Elk arbeidt naar zijn kracht. Wie veel vermocht
Vindt daarin reden, niet tot hovaardij
Of heerschzucht, maar alleen tot dankbaarheid,
Dat hij, wien boven velen was gegeven,
Ook andren meer van 't zijne geven mocht.
Wie zwak is brengt toch meê zijn aandeel in
En krijgt zijn deel uit d'opgegaarden schat,
Een eerlijk deel, dat voor gebrek bewaart.

Zoo was de last des arbeids niemand zwaar,
En niemand, die zich aan zijn taak onttrok.
Elk diende de andren, niemand diende als slaaf.
Daar was er geen, die onder 't pijnlijk juk
Gekromd, bezwijkend, door des drijvers zweep
Weer opgejaagd werd, of die nieuwe kracht
Moest leenen aan den prikkel, die hem dreef.
Daar was er geen, die nog te middernacht
In 't overvol en vunzig zolderkot,
Waar de ademtocht de long met pestwalm vult,
Met suizend brein zich over 't werkstuk boog.
Daar was er geen in wanhoop neêrgezakt
Zoo diep, dat zelfs 't gevoel van zijne ellend'
In hem was afgestompt.
  Daar gold het niet,
Als taak en roeping voor den Grooten Hoop
(Verachte Paria's in de maatschappij)
Te zwoegen, zwoegen, zwoegen levenslang,
Opdat een klein getal van uitverkoornen
Mocht zwelgen in genot en overvloed.
Toch vond er 't minst getelde werk een hand
Die 't willig deed; een hand, bereid om hout
Te kloven of om water uit de bron
Te scheppen. Want die arbeid eischte niet
Het gansche leven als zijn eigendom.
Ook 't laagst bedrijf schonk 's levens onderhoud
En liet verpoozing om het te genieten.
En niemand was er, wien om 't leven zelf

Des levens doel te loor ging[1]; niemand wien
Niet tijd en lust en kracht verbleven was
Tot denken en gevoelen, om een blik te slaan
In 't open boek ‘Natuur’ en eigen hart.
Aan niemand was zijn billijk deel ontzegd
In schuldeloos genot, in manlijk spel
En wedstrijd, die de kracht der spieren voedt,
In reiendans en geestig beurtgezang,
In vriendenkout aan 't hoekje van den haard,
In wandeling door bosch en veld en tuin,
Waar 't bonte bloemtapijt den regenboog
Afspiegelt, of waar uit het dichte loof
't Verborgen koor den wildzang hooren laat.
Of, wien het lustte mocht den geest verheffen
Wanneer hij 't hoog gebied der kunst betrad;
Hetzij wanneer langs 't Gothische gewelf
Zijn oog de harmonie der lijnen zocht,
Hetzij het zich aan 't kunstig spel der verwen
Op 't doek vergastte, of wel in 't marm'ren beeld
Des levens adem speurde. - En onbewust
Nam dan zijn geest een fijner zintuig op,
Dat, zich ontplooiend uit verscholen kiem,
In hem de kennis en waardeering wrocht
Van schoonheid, gratie en gekuischten vorm.
Zoo werkzaam is de stille macht der kunst
En zoo welsprekend is haar poëzij
Dat zij, 't gemoed verzachtend, tegelijk
Het wezen zelf veredelt van den mensch,
Aan 't onbeholpen lichaam houding geeft,
Het boersch gelaat in fijner lijnen plooit,
En aan het oog een vrijer opslag schenkt
En aan de rauwe stem een zachter toon.
Zoo valt de scheidsmuur weg, die stand van stand
Afzondert, en zoo wordt in 't eind het volk
Het gansche volk één kring, één huisgezin,
Waar, in een vrij en vriendelijk verkeer,

1 Toespeling op den bekenden dichtregel:
Et propter vitam vivendi perdere causas.

Uit eigen aandrift elk het voorbeeld geeft
Van 't streven naar wat goed en edel is.

Wat was 't een lust, wanneer de westerzon
Ter kimme zonk, den landman, moê van 't werk,
Op weg naar huis te zien en gâ te slaan
Hoe hier hem 't spel van licht en schaduw boeide
Of daar 't verschiet door 't dichte groen hem trof,
Of hoe hij stilstond bij een fraaie bloem
Of wel zich bukte voor een vreemd gewas,
Of om een zonderling gesteente van den grond
Te rapen. Of wat lust, in groep bij groep
Te luistren naar het vriendelijk gesprek
Van wijze of dichter met den handwerksman,
In tuin of poort of aan den gullen disch,
Waar vlug vernuft en leerzaam onderhoud
Zich mengden met de drukte van het feest,
Een feest voor 't flink verstand en 't rein gemoed. -
Niet minder zoete vreugde werd gesmaakt
In stiller kring, in 't welbestuurde huis.
De flinke huisvrouw, moeder van 't gezin,
Versloofde niet den ganschen langen dag
In eindelooze zorg en bangen strijd
Met dreigende armoê; en het daaglijksch werk
Vermoeide niet haar geest en levenslust
In 't zwaar gareel der platte eentoonigheid.
Bekoorlijk in haar eenvoud ging zij rond;
En waar zij werkte schiep haar teedre hand
Den glans der schoonheid. 't Minnelijk gelaat
Sprak van de reinheid die daarbinnen huisde.
Haar liefde - een beeld van 't godlijk ideaal -
Ontvonkte, aansteeklijk door haar voorbeeld, liefde,
En liefde was de wet van 't huisgezin. -
De zonen, bloeiende aan des vaders zij,
Betwistten niet elkander ieders recht,
Noch haastten zich, bij voorbaat de erfenis
Der toekomst te verdoen. Hun duurde niet
Het leven van hun ouders al te lang. -
Met mannelijk verstand bedwongen zij

De hartstocht van het bruischend bloed, bewust
Dat zelfbeheersching hun geslacht bewaart
Voor droef verval tot armoede en gebrek.
't Bedwongen vuur der driften van 't instinct
Ontgloeide in reiner vlam van huwlijksmin.

Dit was 't gezicht, dat zich op Pisga's kruin
Voor mij ontrolde, profecij der toekomst,
Niet minder zeker en vertroostend, schoon ook mij
Niet zou beschoren zijn, 't Beloofde Land
Des arbeids te betreden en mijn deel
Te smaken in zijn heerlijkheid. Geen smart
Verwekte mij 't gevoel van dit gemis,
Mij, die het voorrecht hebben mocht,
Met onbedrieglijk voorgevoel de komst
Te aanschouwen van dit duizendjarig rijk.
Want 't was hier niet een spel der fantasie,
Dat mij bedroog, gelijk aan Aetna's voet
Fata Morgana's tooverstaf de lucht
Met spiegelbeelden van de zee bevolkt.
Mijn visioen was waarheid: wat ik zag
Was een vooruitgeworpen schaduwbeeld,
Voorboô der werklijkheid die zeker komt;
Die zal gekomen zijn zoodra de mensch,
Niet meer door valschen eigenbaat verblind,
Zal zien en weten, dat zijn waar belang
Geen ander is dan dat van zijn geslacht,
En dat geluk rondom zich heen te scheppen
De zuivre bronwel is van zijn geluk.

Bibliographisch Album.

Hoogduitsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Hoogduitsch Woordenboek, door Dr. C.A.X.G.F. Sicherer en A.C. Akveld. Leiden, Noothoven van Goor. Afl. 1-12.

Ofschoon in weinige landen levende vreemde talen zoo algemeen worden beoefend als in het onze, zijn er wellicht niet vele waarin goede woordenboeken dier talen met vertolking in de moedertaal zoo schaarsch zijn. De reden ligt voor de hand. Goede woordenboeken zijn niet denkbaar zonder uitgebreide kennis, zonder welbeloonden arbeid, zonder aanzienlijken omvang. Zij kunnen dus niet tot lagen prijs geleverd worden, en blijven doorgaans boven het bereik van het gros der leerlingen die vreemde talen beoefenen, en die zich uit dien hoofde met volledige, haastig samengeflanste zakwoordenboeken moeten behelpen. Het debiet van uitgebreide, volledige woordenboeken, zooals wij hier op het oog hebben, regelt zich dus volstrekt niet naar de massa der beoefenaars van de taal, maar hangt af van het aantal der degelijke beoefenaars, die er wat voor over hebben, 't welk in een klein land noodzakelijk beperkt is. De goede woordenboeken derhalve zijn daarom zeldzaam, omdat de samenstelling groote bekwaamheid, stalen vlijt, onuitputtelijk geduld in de bewerkers vereischt; omdat de uitgever er veel honorarium, veel papier, veel drukletters, veel zorg voor de uitvoering aan moet ten koste leggen; en omdat, wegens de menigte voorhanden slechte woordenboeken, waarmede zich de massa behelpen kan of behelpen moet, de koopers betrekkelijk gering in getal zijn.

De moeilijkheid om goede woordenboeken, d.i. zoodanige die bij de lectuur van allerlei geschriften de noodige hulp verleenen, voor de moderne talen samen te stellen, is in de laatste jaren aanmerkelijk toegenomen, en dat wel om dezelfde reden waarom woor-

denboeken van eenigszins oudere dagteekening thans nauwelijks meer bruikbaar zijn. De omvang der moderne talen heeft zich ontzachlijk uitgezet. Dit heeft voornamelijk twee oorzaken. De eene is dat dichters en romanschrijvers, zich losmakende van het vroeger beperkte spraakgebruik, de levende schrijftaal verrijkt hebben door archaïsmen op nieuw in zwang te brengen, woorden en uitdrukkingen uit den mond des volks op te nemen, en zelfs rijkelijk uit de dialekten te putten. Nog grooter invloed moet aan de andere oorzaak worden toegekend. De wetenschappen, vroeger behandeld in de taal van het oude Latium, hebben in de latere jaren steeds algemeener het kleed der moderne talen aangenomen. Zij hebben zich dus in deze talen allengs eene terminologie geschapen, en daardoor tot de vorming of overneming van vele nieuwe woorden, of tot velerlei eigenaardig gebruik van de reeds voorhandene geleid.

De meer algemeene zucht om met de letterkundige voortbrengselen onzer naburen bekend te worden en die naar behooren te kunnen genieten; de meer algemeene beoefening der natuurkundige wetenschappen en de wensch om te kunnen raadplegen wat daarover gedurig meer in de moderne talen geschreven wordt; de meer algemeene behoefte derhalve aan goede, volledige woordenboeken, valt dus samen met de omstandigheden, die het meer dan ooit moeilijk maken om die behoefte te bevredigen, en die zoowel om den meerderen omvang der woordenboeken, als om den daaraan te besteden meerderen arbeid, te gelijker tijd de strekking hebben om het gebruik te beperken.

Het streven der uitgevers, die de bestaande behoeften wenschen te bevredigen, moet dus daarheen gericht zijn, om de grootst mogelijke volledigheid en bruikbaarheid met den laagst mogelijken prijs te vereenigen. Zoover mij bekend is, werd er tot nog toe geen woordenboek eener moderne taal in Nederland uitgegeven, hetwelk deze beide zoo moeilijk vereenigbare eischen beter in het oog houdt, dan het woordenboek waarvan ik thans het genoegen heb, de twaalf eerste afleveringen aan te kondigen.

De uitgever, de heer Noothoven van Goor, heeft, natuurlijk in overleg met de bewerkers, een prospectus ontworpen, dien ik bij mijne verdere opmerkingen over dat woordenboek ten grondslag wil leggen. Wij zullen daaruit zien wat beloofd wordt, en als wij de verschenen afleveringen met den prospectus vergelijken, zullen wij

tevens kunnen nagaan of de beloften vervuld worden. Men vergunne mij derhalve de hoofdpunten uit den prospectus mede te deelen en dien een weinig te commentariëeren.

‘Hoe meer de kennis en het gebruik van eene taal toenemen, des te strenger worden de eischen, die aan een woordenboek van zulk eene taal gesteld worden. Woordenboeken van eene nieuwe taal worden betrekkelijk spoedig oud en behoeven òf herziening en aanvulling òf vervanging door andere, die meer op de hoogte van hunnen tijd staan.’

Op deze *truisms* heb ik natuurlijk niets aan te merken.

‘De pers heeft, ook in den laatsten tijd, veel gedaan, om aan de eischen van de wetenschap, het maatschappelijk leven en het onderwijs te voldoen. Wij bezitten, om van de Nederlandsche niet te spreken, Fransche en Engelsche Woordenboeken, die met eere mogen genoemd worden, maar in één opzicht zijn wij ten achteren: wij missen een Nederlandsch-Hoogduitsch en Hoogduitsch-Nederlandsch Woordenboek, dat naast de bedoelde andere eene waardige plaats kan innemen.’

Hier kan ik mij minder goed met den prospectus vereenigen. Indien de woorden, ‘om van de Nederlandsche niet te spreken’, de beteekenis hebben dat men er, zoo men maar wilde, veel van zou kunnen zeggen, dan drukken zij niet de waarheid uit. Want men zou alleen kunnen zeggen, dat wij van een goed Nederlandsch woordenboek nog altijd ten eenenmale verstoken zijn. Wij bezitten, wel is waar, eenige afleveringen van een Lexicographischen arbeid over onze taal die wellicht zijne wedergade niet heeft. Maar al ware ook het reuzenwerk van den heer de Vries en zijne medestanders voltooid, in plaats van tot de helft der letter *A* te zijn gevorderd, - dan nog zou dit geen woordenboek zijn waardoor aan de behoeften van het maatschappelijk leven en het onderwijs werd voldaan. Een goed Nederlandsch woordenboek, dat, zonder de eischen der wetenschap uit het oog te verliezen, in die behoeften voorziet, is in ieder geval nog een desideratum. Ik kan dus met de woorden: ‘om van de Nederlandsche niet te spreken,’ alleen vrede hebben, wanneer de bedoeling was ingewikkeld te kennen te geven, dat er niet van gesproken wordt, omdat er geene te noemen zijn.

Dat wij Fransche en Engelsche Woordenboeken bezitten, die

met eere mogen genoemd worden, schijnt mij ook slechts ten halve waar. Van de Fransche wil ik het volmondig nazeggen, sedert de heer Heremans zijn uitmuntend Woordenboek in het licht gaf, dat werkelijk door voortreffelijke bewerking, volledigheid bij betrekkelijk matigen omvang, en niet te hoogen prijs, aan alle vereischten beantwoordt, ofschoon het mij toeschijnt, dat het tweede of Nederlandsch-Fransche gedeelte de voortreffelijkheid van het andere niet geheel evenaart. Maar onze Engelsche woordenboeken kunnen misschien alleen dan er aanspraak op maken ‘met eere’ genoemd te worden, wanneer men geneigd is daarop het ‘in magnis voluisse sat est’, toe te passen. Dit geldt zelfs nog eenigermate van dat van den heer Servaas de Bruin, mede door den heer Noothoven van Goor in het licht gegeven: het is, geloof ik, het beste dat wij bezitten, maar dit verhindert niet, dat het nog altijd te veel te wenschen overlaat. Onder andere heb ik het, wat termen der zeevaart betreft, die in het Engelsch-Nederlandsch woordenboek zeker wel met bijzondere zorg mogen behandeld worden, meermalen zonder vrucht geraadpleegd.

Doch het is niet hierover dat wij thans hebben te spreken. Indien ook een rechtaf goed Hoogduitsch-Nederlandsch woordenboek onder de meest onontbeerlijke werken van dien aard niet ons eenig desideratum is, en wij dus niet slechts in één opzicht ten achteren zijn, zeker is het althans dat het hier bedoelde gemis bestaat en dringend vervulling vordert.

> ‘Zulk een leemte behoort zoo spoedig mogelijk aangevuld te worden. Of kan het Hoogduitsch aan eenig beschaafd Nederlander onverschillig zijn, de zustertaal van de zijne, de taal van het land dat onmiddellijk aan het zijne grenst; de taal van het volk waarmede hij zoo vaak in aanraking komt; de taal waarin Schiller en Göthe hunne onsterfelijke zangen niet alleen aan het Duitsche Vaderland, maar aan de gansche beschaafde wereld geschonken hebben?
> Wie al de schoonheden genieten wil, die het Duitsch te genieten geeft, moet de taal verstaan, grondig verstaan. Die kennis is zonder een degelijk woordenboek niet te verkrijgen. Zelfs wanneer iemand die uitgebreide taalkennis bezit, moeilijkheid in de verklaring van woorden of uitdrukkingen aantreft, dan moet hij, zijn woordenboek opslaande, gemakkelijk met éénen oogop-

> slag de gevraagde inlichting kunnen vinden. Doch niet alleen wie voor zijn aesthetisch genot Hoogduitsch leest, maar ook hij die een vak van wetenschap beoefent, heeft behoefte aan een woordenboek op de hoogte van zijn tijd, een woordenboek dat den rijken schat van wetenschappelijke woorden verklaart; in geene taal is dat van zooveel belang als in deze, omdat Duitschland de bakermat van elke wetenschap is en de Duitschers met recht het wetenschappelijke volk bij uitnemendheid mogen heeten. De koopman, hetzij hij zich in het Duitsch moet uitdrukken, hetzij hij in die taal gestelde stukken moet verstaan en vertolken, kan de hulp van een goed woordenboek niet ontberen.'

Ik heb in het algemeen niets tegen hetgeen hier over het nut der Hoogduitsche taal voor Nederlanders en de daaruit geboren behoefte aan een goed Hoogduitsch woordenboek gezegd wordt. In één opzicht is hier echter overdrijving. Op een zoodanig monopolie van wetenschappelijkheid als hier aan Duitschland wordt toegekend, heeft dat land geen aanspraak. Meer dan in eenig land wordt in Duitschland gedrukt en geschreven, maar er is ontzettend veel kaf onder het koren. Naast een krachtig streven naar kennis, staat er eene ziekelijke boekenmakerij en veelschrijverij. Alle eerbied voor de Duitsche wetenschap! maar tot den algemeenen schat onzer kennis wordt door Engeland en Frankrijk naar evenredigheid, naar 't mij toeschijnt, niet minder bijgedragen. Waar is het, en waar tot onze schade, dat de wetenschappelijke boeken der Duitschers, die vaak noch door helderheid, noch door behagelijken vorm uitmunten, veel algemeener dan die der Franschen en Engelschen bij ons gelezen worden. Doch de aanwijzing dezer overdrijving neemt niets weg van de behoefte die aan een goed Hoogduitsch woordenboek bestaat.

> 'Maar vooral bij het onderwijs verlangt men naar zulk een werk, de onderwijzer zoowel als de leerling. Het grondig aanleeren van de Hoogduitsche taal is voorzeker geene geringe zaak; het vordert groote en langdurige inspanning, stalen vlijt en behoorlijke bruikbare hulpmiddelen.'

Indien in het algemeen onder de moderne talen de Hoogduitsche eene der moeilijkste is, zoo is dat voor geen ander volk zoozeer het geval als voor ons. Een Duitsch boek tot zekere hoogte te verstaan valt ons licht; wij kunnen dat bijna zonder de taal be-

oefend te hebben. Maar de taal zoo te verstaan, dat wij niet mistasten, - onze menigvuldige uit het Duitsch vertaalde boeken, die vaak van de ergerlijkste misvattingen wemelen, kunnen ons dagelijks leeren hoe moeilijk dat is. En een Nederlander die de Duitsche taal correct spreekt en schrijft, is zeker vrij wat zeldzamer dan een die zich goed van Fransch en Engelsch weet te bedienen. Er zijn oneindig vele punten waarin het Duitsch ons door den schijn van gelijkheid aan onze moedertaal bedriegt, en er zijn andere waarin het inderdaad veel meer dan Fransch en Engelsch van ons Nederlandsch verschilt. Op welke punten vooral de aandacht van den leerling moet gevestigd zijn, en in welke behoeften dus een goed woordenboek zooal te voorzien heeft, wordt vervolgens in den prospectus in deze woorden uiteengezet:

> ‘Van ieder zelfstandig naamwoord moet het geslacht, de vorm van het meervoud en van het verkleinwoord of de verkleinwoorden worden aangegeven, en dat alles voluit geschreven, zoodat de gebruiker zien kan of het al dan niet den Umlaut verkrijgt. De samenstellingen moeten duidelijk aangegeven worden. Indien het soms beheerschingen van een bepaalden vorm bij zich heeft, dan moeten die door juist gekozen voorbeelden worden opgehelderd. Van de bijvoegelijke naamwoorden moeten de trappen van vergelijking, weder voluit geschreven, nauwkeurig opgegeven worden. Bij alle werkwoorden, waar het te pas komt, moet men het gebruikelijke hulpwerkwoord dadelijk kunnen vinden, den naamval of de naamvallen die het beheerscht, en de voorzetsels die het gewoonlijk bij zich heeft. Bij de voorzetsels mag de aanwijzing van den naamval of van de naamvallen die zij vereischen, niet ontbreken. De klemtoon moet door een duidelijk accent aangeduid, en van alle woorden moet de kracht en de beteekenis door sprekende voorbeelden in het licht gesteld worden.’

Wij worden hier inderdaad op een aantal punten gewezen, waarop vooral bij een Hoogduitsch woordenboek de aandacht moet gevestigd zijn, en daar de prospectus zelf op al deze zaken opmerkzaam mankt, heeft men natuurlijk allen grond te verwachten, dat in het woordenboek aan geen der hier gestelde eischen zal zijn te kort gedaan. Het zou toch in den uitgever weinig politiek zijn, zelf in den prospectus van vereischten te gewagen waarop de inzage van het woordenboek zou leeren dat niet gelet was. En inderdaad,

waar ik ook de reeds verschenen afleveringen opsloeg, bleek het overal dat met trouw en nauwgezetheid al de beloften vervuld waren, die in de aangehaalde woorden liggen opgesloten.

Maar een woordenboek, niet speciaal een Hoogduitsch, maar elk dat op den naam van een goed woordenboek zal aanspraak maken, heeft nog vrij wat andere eischen te vervullen, waarvan hier geen bijzonder gewag is gemaakt, maar waaraan ik met blijdschap getuigen kan dat evenzeer in dit verdienstelijk werk is voldaan. Volledigheid, ook met betrekking tot de terminologie der meer algemeen beoefende wetenschappen; nauwkeurigheid en genetische orde in de uiteenzetting der verschillende wendingen die de beteekenis van een woord in het spraakgebruik erlangt; de keuze van de juiste aequivalenten, de werkelijk gepaste en gebruikelijke uitdrukkingen in de taal waarin de woorden en phrasen worden overgezet, - ziedaar eenige van de moeilijkst te bevredigen eischen, eenige punten waarin de meeste onzer gewone woordenboeken het jammerlijkst te kort schieten. Dubbele lof dan aan de bewerkers van dit woordenboek, die ook in deze opzichten aan alle billijke verwachtingen zoo volkomen hebben voldaan! Het is altijd eenigszins moeilijk, zonder een langdurig en veelvuldig gebruik, over de deugd van een woordenboek te oordeelen; want al wilde men zich zelfs de moeite geven een aantal der belangrijkste artikelen geheel te doorlezen, zouden toch bij de bloote lezing de leemten niet licht in het oog vallen. Ik moet daarom eenigszins ingetogen in mijn lof zijn; want het ligt in den aard der zaak dat de kennismaking met een woordenboek, dat nog zoo ver van de voltooiing verwijderd is, eenigszins oppervlakkig zal zijn. Maar waar ik ook dit woordenboek heb opgeslagen, heeft het mij nooit den verlangden dienst geweigerd, ofschoon ik het voornamelijk voor technische woorden uit het gebied van verschillende wetenschappen heb geraadpleegd.

Om zonder langdurig gebruik de deugd van een woordenboek te beoordeelen, is het beste middel eenige proeven te nemen, door hier en daar woorden op te slaan van eene soort waarvan in den regel de verklaring het meest te wenschen overlaat. Bij de aanwending van dit middel is mijne keus gevallen op eenige plantenen dierennamen, omdat de ondervinding mij geleerd heeft dat deze in de meeste onzer woordenboeken zeer stiefmoederlijk behandeld zijn, en omdat het ook werkelijk hier zeer groote moeilijkheid heeft

de juiste aequivalenten te bepalen. Maar al te vaak moet men zich tevreden stellen met verklaringen als deze, die ik onlangs in Bomhoff's Engelsch Woordenboek aantrof: '*Southernwood*, eene plant.' Aan zulk eene verklaring heeft men blijkbaar niets. De Duitsche namen van ditzelfde kruid *Aberraute, Eberraute* of *Eberreisz*, die, even als de Hollandsche *averuit* (ofschoon wij meer gewoonlijk *citroenkruid* zeggen), verbasteringen zijn van het Lat. *Abrotanum*, stelden mij echter in het woordenboek van Sicherer en Akveld te leur; niet omdat zij ontbraken, maar omdat daarbij naar een anderen, misschien meer gebruikelijken Duitschen naam, *Slabwurz*, verwezen werd. Dit laat zich verdedigen, mits later de goede verklaring gegeven wordt; maar waarom die den gebruiker van het bij afleveringen verschijnend woordenboek onthouden, totdat het tot de letter *S* zal gevorderd zijn? Meer bepaald heb ik echter te klagen over de behandeling van het woord *Abelmosch* (*Hibiscus Abelmoschus*). Hier wordt bij *Abelmosch* naar *Bisamkorn* verwezen. Onder de samenstellingen met *Bisam* wordt echter wel *Bisamkörner*, maar niet *Bisamkorn* gevonden. Dit is echter een kleinigheid, maar erger is het, dat wij hier niets vinden waaruit blijkt dat de *Bisamkörner* ook *Abelmosch* heeten. Daarentegen vind ik op de samenstelling van *Bisam* met *Eibisch* weder naar *Abelmosch* verwezen, ofschoon dit zelf niets dan eene verwijzing naar *Bisamkorn* bevat.

Indien het laatste voorbeeld bewijst dat ook dit woordenboek, bij al zijn voortreffelijkheid, niet geheel zonder leemten is, ik moet mij echter haasten er bij te voegen, dat het ook met betrekking tot het zoo moeilijk gedeelte dat ik hier heb aangeroerd, in het algemeen den toets kan doorstaan, en de vergelijking van geen ander in Nederland uitgegeven woordenboek van eene der moderne talen behoeft te schromen. Evenwel heb ik hier eene opmerking die juist niet uitsluitend dit woordenboek geldt. Zeer ware het te wenschen. dat bij de verklaring van planten- en dierennamen steeds de wetenschappelijke Latijnsche namen gevoegd werden. De volksnamen zijn te onzeker, daar zij dikwijls slechts in enkele streken bekend of ook wel in verschillende streken met verschil van beteekenis gebruikt of onderling verward worden. Daarenboven ontbreken dikwijls de aequivalenten. Hoevele planten en dieren zijn er niet die in het Hoogduitsch namen hebben, maar ze in onze taal missen, omdat die natuurvoortbrengselen in ons Vaderland niet voorkomen. Ook

het omgekeerde zal zich, wel niet zoo menigvuldig, maar toch van tijd tot tijd voordoen. En waar nu zulke aequivalenten ontbreken of den schrijvers onbekend waren, ontvangt men ook in dit woordenboek soms verklaringen die het zeer onzeker laten, met welk voorwerp men eigenlijk te doen heeft. Zoo leest men b.v. op G o l d s c h m i e d , ‘zwarte kever met goudgele vlekken’. Stel nu dat men een Duitsch stuk heeft te vertalen waarin G o l d s c h m i e d in deze beteekenis voorkomt, dan is men door zulk eene beschrijving, die men toch niet in zijne vertaling kan inlasschen, nog zeer weinig geholpen. Evenzoo is het met G o l d l e i s t e , ‘azuurkleurige loopkever’, en met honderden andere dergelijke namen gesteld.

Maar vervolgen wij onze lezing van den prospectus.

> ‘De ondergeteekende heeft sedert lang lust gevoeld om het Nederlandsch publiek een woordenboek te leveren dat niet al te ver beneden de gestelde eischen blijven zou; maar om dit plan te verwezenlijken had hij groote zwarigheden te overwinnen. In de eerste plaats moest hij naar bewerkers omzien,’ enz.

Ik kan hier eenigszins bekorten. Dat die bewerkers den noodigen tijd to hunner beschikking moesten hebben, en de noodige kunde bezitten, spreekt van zelf. Dat de heer Noothoven van Goor gelukkig geslaagd is, blijkt uit de namen, die den omslag der verschenen afleveringen versieren.

Ik zal niet herhalen wat de uitgever zegt tot lof van den eersten bewerker, den heer Sicherer. De lezers van dit Tijdschrift kennen hem uit menige kritiek die het van zijne hand ontving. Maar al ware het niet sedert lang bekend, dat hij door veeljarig verblijf in ons midden en ijverige beoefening onzer letterkunde zich onze taal volkomen heeft eigen gemaakt, zonder daarom de taal- en letterkunde van zijn Vaderland te verwaarloozen of te vergeten, hij zou niets anders noodig hebben dan zijn pas verschenen werk ‘Lorelei, Plaudereien über Holland und seine Bewohner’, om volkomen zijne bvoegdheid te bewijzen. Ik heb hier geene kritiek van dat werk te leveren, dat bij veel goeds ook zijne zwakke zijden heeft. Maar wat zeker in de eerste plaats als de sterke zijde er van genoemd mag worden, is het bewijs dat de schrijver op iedere bladzijde levert van zijne buitengewone kennis der Nederlandsche, zoowel als der Hoogduitsche taal, van de bijzondere opmerkzaamheid die hij aan de eigenaardigheden van beider spraakgebruik heeft

gewijd, van zijne bekwaamheid om goed idiomatisch Nederlandsch van het slechts ten halve verhollandschte Duitsch te onderscheiden, dat, uit Duitsche boeken of dagbladen overgenomen, ons zelfs door onze eigen landgenooten dagelijks wordt opgedischt. Met volle overtuiging kan ik het uitspreken, dat niet licht een man ware te vinden geweest, beter berekend dan de heer Sicherer om ons met een goed Hoogduitsch-Nederlandsch woordenboek te beschenken.

De andere bewerker, de heer Akveld, is tot dusverre minder algemeen bekend. Er is echter, naar het geleverde werk te oordeelen, geen reden om de getuigenis van den uitgever in twijfel te trekken, dat hij alles in zich vereenigt wat men billijkerwijs van den vervaardiger van zulk een woordenboek verlangen kan.

Wanneer de uitgever dus het vertrouwen uitdrukt, dat de deugdelijkheid niet alleen van het Duitsch-Nederlandsch, maar ook van het Nederlandsch-Duitsch gedeelte door de samenwerking dier beide mannen voldoende is gewaarborgd, dan bestaat daarvoor goede grond. Maar wij behoeven reeds niet alleen van vertrouwen te spreken; een belangrijk gedeelte van den arbeid ligt reeds voor ons, en ik acht mij gelukkig volmondig de getnigenis te kunnen afleggen, dat het aan het vertrouwen van den uitgever beantwoordt.

Bij eene zoodanige volledigheid als hier beoogd werd, en bij den grooten rijkdom der beide talen en het vermogen van samenstelling, als middel om naar de behoeften steeds nieuwe woorden te vormen, dat aan beiden gemeen is, was het te verwachten dat dit woordenboek, hoewel bij de uitvoering de meest mogelijke spaarzaamheid wordt in acht genomen, een aanzienlijken omvang zou erlangen. Te dien opzichte heeft de uitgever zich in zijn prospectus klaarblijkelijk nog zeer vergist, en zullen zijne beloften menigen kooper teleurstellen. Hiermede hangt samen dat ook de tijd voor de voltooiing gevorderd, niet zal medevallen. Ieder deel, zegt de prospectus (en daarbij wordt aangenomen dat het Duitsch-Nederlandsch en het Nederlandsch-Duitsch gedeelte ieder in één boekdeel voltooid zijn), zal 16 à 20 afleveringen bevatten, en het geheel zal in ongeveer drie jaren compleet het licht zien. Naar deze berekening zou het Duitsch-Nederlandsch gedeelte in de 12 verschenen afleveringen ten minste voor ⅗ moeten voltooid zijn. Intusschen is het nog slechts gevorderd tot het artikel H a u e n . Vergelijkt men andere Duitsche woordenboeken, dan kan men hierop gemak-

kelijk de berekening bouwen, dat het eerste deel nog niet eens voor een derde voltooid is, en dat het in zijn geheel in plaats van 16 tot 20, niet minder dan 36 tot 40 afleveringen zal vorderen. Overeenkomstig dien grooteren omvang zal ongetwijfeld ook een langer tijdsverloop voor de voltooiing van dit werk worden gevorderd.

Wat de uitvoering betreft merk ik op, dat het werk met een zeer compresse, maar zeer duidelijke en scherpe letter is gedrukt; dat de bladzijde wel wat breeder is dan ons gewoon octavo-formaat, maar dan ook in drie kolommen verdeeld; dat eene hoogst belangrijke besparing op de ruimte verkregen is door de samenstellingen met één en hetzelfde beginwoord, zooveel de alphabetische orde gedoogde, in één artikel achter elkander, met weglating van dat beginwoord, te doen afdrukken; en dat in het geheel alle doelmatige verkortingen zijn aangewend, die niet aan de duidelijkheid schaden. Indien, in weêrwil van deze strenge, eer te ver dan niet ver genoeg gedreven spaarzaamheid, het woordenboek zulk een aanzienlijken omvang heeft, dan is dit alleen aan zijne volledigheid zoowel in woorden als het gebruik der woorden ophelderende spreekwijzen te wijten, en is het wel het beste bewijs van hetgeen ik reeds in den aanvang zeide, dat, bij den omvang dien de moderne talen thans erlangd hebben, een goed woordenboek uit den aard der zaak een lijvig werk wordt, dat niet voor geringen prijs kan geleverd worden. De prijs van 40 centen voor eene aflevering van 48 bladzijden, die zooveel schrifts bevatten als ons hier aangeboden wordt, is schier fabelachtig gering; en toch zal het woordenboek, indien het op dezen voet wordt afgewerkt, niet veel minder dan ƒ 30 kunnen kosten. De koopers echter mogen bedenken dat een wezenlijk goed en voldoend woordenboek bij geene mogelijkheid tot een minderen prijs te leveren is; en wij mogen ons verheugen dat noch de uitgever, noch de bewerkers zich door de ervaring hiervan hebben laten afschrikken, en toonen, ofschoon ze omtrent de goedkoopheid niet onverschillig zijn, toch nog meer de deugdelijkheid van het werk op den voorgrond te stellen, en meer te streven om aan eene wezenlijke behoefte der *chosen few* te voldoen, dan om het aantal gebrekkige handwoordenboeken, waarmede zich de massa vergenoegt, met nog één te vermeerderen.

P.J. VETH.

***Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*, 26° *Jahrgang, Jubelband. Erstes Heft. Tübingen*. 1870.**

De Redactie van een der eerste economische tijdschriften van Europa viert in deze maand feest; zij is in staat om een zes en twintigsten jaargang te beginnen en ze opent dien met een aflevering, waarin slechts opstellen voorkomen van de eerste celebriteiten van Duitschland op het gebied der staatswetenschappen. Mohl heeft een stuk geleverd over *Bundesgerichte*, Roscher, over de romantische school in de Duitsche economie, Rau, over het verband tusschen economie en moraal (de oude man koos een oud onderwerp) en Schäffle beoordeelde een der theoriën van Hermann, naar aanleiding van de onlangs verschenen nieuwe uitgave van diens *Staatswirthschaftliche Untersuchungen*. Welk een flinke reeks van namen, en hoevele missen wij er nog, die er een goed figuur zouden maken! Als Prof. de Bruyn Kops den Jubelband van zijn *Economist* uitgeeft, zal hij dan even schoon voor den dag kunnen komen?.....

Rau, Hermann, Roscher en Schäffle: het denkbeeld om de namen dezer vier economisten op één titelblad te vereenigen was uitstekend; zij plaatsen de jongste geschiedenis der duitsche economie in levendige trekken voor onzen geest. Zij wijzen ons op een ontwikkelingsproces, dat nog wel op verre na niet geëindigd is, maar dat toch toestanden genoeg heeft doorloopen om een historie te bezitten. En hoe interessant is die historie! Op het einde der vorige eeuw verhief zich een frissche wind in het Westen, die doordrong in de bedompte studeervertrekken der Cameralisten en er een nieuw leven bracht. Vele jaren waren verloopen, eer de Duitsche natie tot het rechte besef was gekomen van de wetenschappelijke beteekenis van Adam Smith; maar toen zij die eenmaal begrepen had, was er geen natie die ze beter had begrepen. Andere volken hebben de practische voorschriften van Smith eerder in praktijk gebracht en uit zijn boek meer lessen van regeeringswijsheid geput: Frankrijk heeft hem gepopulariseerd, Engeland heeft zijne beginselen toegepast, Nederland heeft èn het een, èn het ander

gedaan. Voor Duitschland daarentegen was Adam Smith niet in de eerste plaats een gids voor het practische leven, maar een denker, een wijsgeer, die met scherpen blik de maatschappij had doorgrond, met vaste hand haar beeld had geteekend en met diepe wijsheid haar samenstel had verklaard. Er ontstond een bloeiende Smithiaansche school, die weldra veel goeds voortbracht. Als wij aan haar denken, herinneren wij ons Sartorius, wiens eerste werk in 1796 verscheen, A.F. Lüder en Ch.I. Kraus, maar vooral den graaf von Soden, wiens *philosophischer Versuch über die Quellen des Nazional-Reichthums und über die Mittel zu dessen Beförderung* in negen deelen, waarvan het eerste in 1805 het licht zag, nog heden met vrucht kan gelezen worden. Nagenoeg ter zelfder tijd verscheen de *Nazional-Oekonomie* van Jakob, de schrijver die zich later zoo beroemd heeft gemaakt door zijn *Staatsfinanzwissenschaft*, een boek, waaraan alle latere schrijvers over het zelfde onderwerp de grootste verplichtingen hebben. De naam van Storch mag slechts in het voorbijgaan vermeld worden, want zijn hoofdwerk, dat in 1815 te Petersburg werd uitgegeven, verrijkte eerst de duitsche litteratuur toen het door Rau uit het fransch was vertaald; dien van Nebenius daarentegen, den bekenden schrijver over het Openbaar Crediet, zal het wel onnoodig zijn afzonderlijk te vermelden. Maar deze Smithiaansche school bereikte eerst haar hoogsten bloei toen Karl Rau op het tooneel verscheen en in 1826 het eerste deel van zijn *Lehrbuch der politischen Oekonomie* in het licht gaf. Met welk een zelfvoldoening moet de oude man thans op zijn werk terug zien! Sedert het voor de eerste maal het licht zag, zijn allerlei systemen te voorschijn gekomen en weder in het niet verzonken, maar dit boek wordt nog altijd gelezen en herlezen; in 1868 bereikte het zijn achtsten druk. Waaraan dankt het dit succes? Het boek is droog, weinig origineel, zoowel wat vorm als inhoud betreft, middelmatig; maar het is een getrouwe, met Duitsche degelijkheid bewerkte, voorstelling van het systeem van Adam Smith, en zoolang dat systeem leven zal, zal het boek van den ouden Rau niet in vergetelheid geraken. Wat zijn er al troepen aangerukt en loopmijnen gegraven - en nog altijd staat het trotsche gebouw, door Adam Smith opgericht, overeind. De oude protectionnisten zijn gekomen, gesteund door de mannen der romantische school, - zooals Roscher ze noemt, - en ze hebben beproefd het te

doen vallen; maar hun oude en versleten wapens braken aan stukken tegen die stevige muren, uit de beste materialen van den tijd tezamengesteld. Toen kwam Friedrich List, de dappere avonturier; zijn lans was puntig en scherp zijn zwaard, maar hij wondde zich zelven het meest in den heeten strijd. Daarop kwamen de mannen der historische school onder Hildebrand; die lieten het oude gebouw staan en zij richtten een nieuw daarnaast op - een *Nazional-Oekonomie der Zukunft* - in de hoop dat het geheele jonge geslacht daarin zou trekken en het oude huis ledig zou loopen. Maar hun verwachtingen zijn niet uitgekomen en de *Nazional-Oekonomie der Zukunft* moet haar crediet nog vestigen. Toen verscheen de bende van Carey op het tooneel, in Duitschland door Dühring aangevoerd, die zich verbeeldde dat zij de muren van het oude gebouw kon doen vallen, zooals weleer Jozua die der stad Jericho, door met vervaarlijk gedruisch ettelijke malen er om heen te trekken. Luide hebben hun krijgstrompetten weêrklonken; er is een rumoer aangericht, dat menig vreedzamen bewoner daar binnen in zijn rust heeft gestoord; maar de muren zijn blijven staan en de Careyanen hebben het treurigste figuur ter wereld gemaakt. Middelerwijl waren de sociaal-democraten onder Lassalle aangerukt, om almede den ondergang van het oude huis te beproeven, en wederom ontbrak het niet aan rumoer. Ditmaal waagde de bezetting een uitval onder Schulze-Delitsch en er ontstond een gevecht in de schansen, waarbij de brave burger-generaal er slecht afkwam. Maar de rook was nog niet opgeklaard, of Lassalle was alreeds van het tooneel verdwenen, en toen zijn troepen hun aanvoerder verloren hadden, vermochten zij bijna niets meer. - Zoo staat dan nog altijd het oude gebouw op zijn plaats. Rau heeft het van tijd tot tijd wat opgeknapt en hier en daar gemoderniseerd; maar aan groote veranderingen heeft hij zich niet gewaagd. Zal het ten eeuwigen dage blijven bestaan en op den duur even krachtig zijn tegen de werking van den tijd als tegen gewelddadigen aanval van buiten? Dit zou in strijd zijn met een natuurwet, die de historie ons predikt; want alle systemen storten vroeg of laat ineen, als zij hun tijd hebben uitgediend. Maar het systeem van Adam Smith heeft blijkbaar zijn tijd nog niet uitgediend: de naam van den grijzen Karl Rau zou anders niet prijken in den Jubelband der Tübinger *Zeilschrift*.

In het zelfde jaar 1826, toen het eerste deel van Rau het licht zag, verscheen er nog een ander werk, dat evenzeer bestemd was om een blijvende plaats te bekleeden in de economische letterkunde, en dat daarenboven het begin van een nieuw tijdvak in de ontwikkelingsgeschiedenis der Duitsche economie zou aanwijzen. Von Thünen's *Isolirter Staat* - men begrijpt reeds dat ik niets anders kon bedoelen - is een tegenhanger van Ricardo's *Principles of political economy and taxation*. Men vindt er volmaakt dezelfde mathematische methode toegepast, hoewel met dit verschil, dat von Thünen veel ordelijker en regelmatiger te werk gaat dan Ricardo. Verbeeld u, zegt de schrijver, een zeer groote stad, te midden van een vruchtbare vlakte, die door geen enkel bevaarbaar water doorsneden wordt. De grond van die vlakte is overal even goed. Op verren afstand van de stad, aan den buitenrand der vlakte, is niets dan dorre woestenij, zoodat deze staat geheel van de overige wereld is afgezonderd. Nu rijst de vraag: hoe zal onder zoodanige omstandigheden de landbouw zich hier ontwikkelen en welke invloed zal de grootere of kleinere afstand van de stad daarop uitoefenen, aannemende dat de landbouw overal met de meeste zorg gedreven wordt? - Aan de beantwoording van deze vraag is de eerste helft van het boek gewijd: in de tweede helft wordt de ‘geisoleerde staat’ vergeleken met de werkelijkheid en wijzigt de schrijver zijn resultaten - die natuurlijk, omdat de redeneering op een hypothese berust, slechts een betrekkelijke waarheid bevatten - in dier voege, dat er een wetenschappelijke theorie uit voortkomt. Het geheel is een model van scherpzinnigheid en strengen betoogtrant; geen uitspanningslectuur voorwaar, zoomin als de *Principles* van Ricardo, maar even grondig, even diep gedacht als dit klassieke werk.

Het boek van von Thünen bewijst ons, dat de invloed van David Ricardo reeds toen in Duitschland begon door te dringen, en ik durf er bijvoegen, dat die invloed nooit geweken is. In Engeland heeft Ricardo een school gevormd; in Frankrijk heeft hij weinig anders dan tegenzin opgewekt; zelfs de eerste fransche economisten hebben hem nooit volkomen begrepen. Maar in Duitschland heeft hij noch een bepaalde school gesticht, noch een algemeenen

afkeer opgewekt; de Duitsche economie heeft beter gedaan: zij heeft zich zijn geest, zijn methode, toegeëigend en aan zijn beste resultaten een plaats gegeven in haar systemen. Of is de Ricardiaansche geest niet merkbaar bij een Baumstark, een von Mangoldt, een Lorenz Stein, een Schäffle? Ja, men slaat geen aflevering van het Tübinger Tijdschrift op, of men vindt er de bewijzen, dat Ricardo nog altijd in Duitschland met ernst beoefend wordt.

Maar ik ken behalve von Thünen's *Isolieler Staal* geen boek, waarin dit duidelijker aan het licht komt, dan in Hermann's *Staatswirthschaftliche Untersuchungen*. In 1832 is dat boek voor het eerst verschenen en jaren zijn er verloopen eer het weder is herdrukt. Vóór korten tijd stierf de schrijver, en weldra werd het bekend, dat er nu eerlang een nieuwe editie van zijn werk zou uitkomen, met de bijvoegsels en veranderingen, waarmede Hermann zelf sedert 1832 zijn geschrift had verbeterd. ‘Mit ungewöhnlicher Spannung,’ schrijft Prof. Schäffle, ‘hat die für wirthschafts-wissen schaftliche Fragen interessirte Welt dem Erscheinen der zweiten Auflage von Hermann's Untersuchungen entgegen gesehen. Ist doch der jüngst verstorbene Autor unbezweifelt der scharfsinnigste aller deutschen Oekonomisten, ihr erster *mathematischer* Denker.’ De uitdrukking is goed gekozen: Hermann is een mathematische geest, even als Ricardo en von Thünen. Het is hem vooral daarom te doen, de kracht der factoren, die in de maatschappij werkzaam zijn, te meten, ten einde aldus tot eene juiste waardeering te komen van de rol die zij in het sociale leven vervullen. Een ander b.v. zal u eenvoudig zeggen, dat de goederenprijzen afhangen van vraag en aanbod; Hermann is hiermede niet tevreden. Welke kracht heeft de vraag? Wat *is* vraag? *Vraag* laat zich ontleden in behoefte en koopvermogen. Maar wat is behoefte? Zijn alle behoeften even sterk? Neen, sommigen zijn dringend, anderen niet. Men heeft goederen ‘der Nothdurft’; anderen ‘zur Erleichterung’; weder anderen ‘zur Bildung’; nog anderen ‘zum Glanz’. En dit is slechts een indeeling der goederen ‘nach der Beschwerde ihrer Nichtbefriedigung’; maar men kan ze ook anders indeelen, zooals dan verder wordt aangetoond. - Wat nu het koopvermogen betreft, dit is een mathematisch figuur, welker waarde men door een formule kan uitdrukken. - Met het aanbod gaat hij evenzoo te werk, en hij laat den lezer niet los, voor hij hem één

voor één al de factoren, welk van dien kant op de príjsbepaling invloed oefenen, heeft laten opmerken. Gewapend met zijn driehoek en zijn passer, dringt hij in alle schuilplaatsen van het maatschappelijk leven door; zorgvuldig wordt elke kracht eerst door abstractie geïsoleerd, daarna met de meeste nauwkeurigheid beschreven, eindelijk op hare juiste waarde geschat. Hermann is een van die denkers, die zich nooit met algemeenheden tevreden stellen, zich zelven geen moeite, hoe groot ook, besparen, en daarom ook niet terugdeinzen voor de meest ingewikkelde vraagstukken. Hij is een meester in de analyse; maar de analyse is voor hem slechts voorbereidend werk; zijn eigenlijk doel ligt veel verder. Met historische beschouwingen houdt hij zich weinig op; hij onderzoekt niet den oorsprong der maatschappij, want haar tegenwoordige toestand boezemt hem meer belang in dan haar verleden. Ligt hierin misschien niet de zwakke zijde van zijn methode? Vergeet Hermann niet te veel, dat men sommige bestanddeelen der maatschappij nooit behoorlijk kan weten of waardeeren, dan langs historischen weg? Laat het zoo wezen: zijn eenzijdigheid hindert niet, nu er anderen zijn die haar aanvullen. Even als in een goed geordend leger, zoo zijn er ook in de wetenschap allerlei krachten noodig. Maar datgene wat aan het leger, in dienst der economische wetenschap, bovenal vastheid en stevigheid geven moet, dit is het corps dier oude, welbeproefde linietroepen van soliede denkers, die haar beste vertegenwoordigers vinden in Adam Smith, Ricardo, von Thünen en Hermann. Hun aantal neemt niet toe in onzen tijd. Houden wij daarom de enkelen, die er zijn, in eere.

Toen ik straks Hermann en von Thünen met David Ricardo vergeleek, heb ik een belangrijk punt van verschil voorhijgezien. Dat verschil wordt reeds eenigermate aangeduid in de Voorrede der *Untersuchungen*, waar onze schrijver, sprekende van de leer der winsten, het volgende zegt: ‘Die erste schärfere Untersuchung hierüber hat Ricardo angestellt; er geht aber nicht allgemein genug zu Werk, *weshalb seine Resultate oft nur unter Beschränkungen richtig sind, die ihnen fast allen Werth der Wahrheit nehmen*. Mac Culloch, der Ricardo's Weg weiter verfolgte, vermochte hierin noch weniger

die Wissenschaft mit den wirklichen Thatsachen des Verkehrs in Einklang zu bringen.' De bedoeling dezer woorden is duidelijk: Hermann begrijpt zeer goed, dat hij zijne methode onmogelijk kan toepassen, zonder de voorwerpen zijner studie telkens in gedachte van de werkelijkheid los te maken, en dat hij dus denzelfden weg moet inslaan, dien Ricardo bewandeld heeft, den weg van *abstractie*. Maar hij wil niet, zooals Ricardo meestal gedaan heeft, bij zijn door abstractie verkregen resultaten blijven staan; naar het voorbeeld van von Thünen, wil hij die resultaten later vergelijken met de werkelijkheid en ze aldus voltooien tot compleete wetenschappelijke theoriën. Zonderling voorwaar! Wat de beide Duitschers van den Engelschman onderscheidt, dat is juist bij de eersten een practische geest, een wensch om niet voet te geven aan het verwijt van zich louter te bewegen in de wereld der bespiegelingen, en zoodoende slechts waarheden te verkondigen, die uitsluitend onder hypothetisch gestelde voorwaarden als zoodanig kunnen gelden. Of is het niet zoozeer een practische geest, dien wij bij hen waarnemen, als wel iets anders? Is het meer een zekere eerbied voor de werkelijkheid, als ik mij nog eens zoo mag uitdrukken, een grooter belangstelling in de wereld der realiteit dan in de wereld der ideeën, een empirische richting van den geest, die de abstractie niet anders gebruiken wil, dan enkel en alleen als mid del om den eersten stap te zetten op den weg tot waarheid? Mocht deze onderstelling juist zijn, dan zou er meer keurverwantschap bestaan tusschen Hermann of von Thünen en Wilhelm Roscher dan men oppervlakkig meent, hoewel men toch altijd zou zou moeten toegeven, dat de eigenschap, die den trek van overeenkomst tusschen hen uitmaakt, bij Roscher in veel sterker mate is ontwikkeld dan bij een zijner voorgangers.

Het optreden van dezen uitstekenden geleerde is weder het begin van een nieuwe ontwikkelingsperiode. Ik zou bijkans geneigd zijn hem den Sainte-Beuve der economie te noemen, om dan de diensten, die deze laatste aan de letterkunde heeft bewezen, min of meer te vergelijken met hetgeen Roscher op economisch gebied heeft volbracht. Er bestaat inderdaad een weinig overeenkomst tusschen hen. Men leze slechts de volgende karakterschets van Sainte-Beuve, in 1863 door Edmond Scherer gegeven, en men vrage zich af, of zij niet bijna woordelijk op Roscher van toepas-

sing is: ‘Si j'avais à déterminer ce qu'il y a d'essentiel en M. Sainte-Beuve, je nommerais sans doute la vive et *sonple* intelligence; mais j'ajouterais aussitôt: une intelligence que ne voile aucune passion. Voilà, en effet, qui est fondamental. Il ne manque pas d'esprits pénéhants, dont la pénétration est comme tenue en échec par des préjugés de toute sorte, des engagements de parti, des antipathies ou prédilections instinctives. Quant à M. Sainte-Beuve, *ses qualités éveillent assurément d'autres idées que celle de la grandeur*, et cependant il a quelque chose de grand, quelque chose de royal: l'équité. Seulement l'équité, chez lui, n'est point à l'état de vertu; elle est moins affaire de générosité que de raison, et le caractère, chez lui, tient encore au talent. *L'auteur est si avide de voir les choses telles qu'elles sont*, dans leur fond à la fois et dans leur nuances, qu'il semble n'avoir aucune peine à écarter les considérations étrangères à la question qui l'occupe. Il n'a besoin d'aucun effort pour être juste. Il l'est parce que la justice fait un avec la vérité, *et parce qu'il ne se soucie d'autre chose que de savoir* ..... On pourrait presque taxer de faiblesse l'indulgence qui se montre dans ses nombreux ouvrages pour tout ce qui manifeste quelque sève, ou promet quelque avenir.’ Dit laatste vooral. Men leze b.v. Roscher's recensie van het bekende werk van Friedrich List, in de Göttingsche gelehrte Anzeigen van Juli 1842. Het werk van List vond in de economische wereld bijna overal afkeuring; de een beoordeelde het milder dan de ander, maar niemand zeide er veel goeds van. Ook Roscher verzwijgt niet de verkeerde eigenschappen, die er reeds bij een vluchtige lezing in te vinden zijn, maar hij ontdekt toch in dit boek nog iets anders dan histosche onjuistheden, overhaaste gevolgtrekkingen, ondoordachte uitspraken, en zijne toegevendheid, ‘pour tout ce qui manifeste quelque sève on promet quelque avenir’, doet hem de gebreken van den schrijver voorbijzien, ter wille van diens uitnemende talenten. Onder elke kritiek mengt hij een lofrede. Het boek van List is eenzijdig; - ja, maar ‘ohne jene - Einseitigkeit hätte er niemals so eifrige, ja begeisterte Anhänger gefunden. Jeder grosse Practicus m u s s einigermassen einseitig auftreten.’ Het is een partijmanifest, geen streng-wetenschappelijk werk; - ja, maar ‘als solches von dem allerhöchsten Verdienste. So reich wir Deutschen an gründlichen Systemen sind, so arm sind wir noch an solchen prac-

tischen Werken. Ein tüchtiges Buch dieser Art kann uns daher nicht genug willkommen heissen. Mag es immerhin einige Irrthümer, einige Flüchtigkeiten und Arroganzen enthalten; wollte Gott wir hätten nur mehr solche Werke. Es wäre das sicherste Zeichen, dass Deutschlands politische Gesinnung eine andere, kraftvollere, Gestalt an zu nehmen anfinge, als in den letzten drei Jahrhunderten.'

'Quant à M. Sainte-Beuve, - zegt Scherer, - ses qualités éveillent assurément d'autres idées que celle de la grandeur, et cependant il a quelque chose de grand, quelque chose de royal: l'*equité*.'

Die *équité* - wij hebben het reeds gezien - is ook het kenmerk van Roscher, en hij past haar niet enkel toe op personen, maar ook op gebruiken en instellingen. Hij beoordeelt alles in verband met den tijd waarin, de omstandigheden waaronder, de oorzaken waardoor, het ontstaan is. Zoodoende wordt het oordeelen niets anders dan verklaren. Spreek hem b.v. van *weelde.* 'Die meisten Schriftsteller, welche sich mit dem Luxus beschäftigten, - zegt hij, - pflegen die Frage zu behandeln, ob er heilsam oder verwerflich sei.' Roscher volgt hun voorbeeld niet. 'Wenn sich ein Volkswirth für oder gegen den Luxus erklärt, so ist das ungefähr ebenso, als wenn sich ein Arzt für oder gegen die Nerven im allgemeinen erklären wollte. Zu jeder Zeit und in jedem Lande hat es Luxus gegeben; bei einem gesunden Volke ist auch der Luxus gesund, ein wesentliches Element seiner übrigen Gesundheit; bei einem kranken Volke ist der Luxus krank und krankmachend.' Men heeft Sainte-Beuve 'un juge sans code' genoemd. Ook van Roscher zou men hetzelfde kunnen zeggen, indien men namelijk niets anders bedoelde dan dit, dat hij geen algemeenen maatstaf bezit, waaraan hij alle dingen toetst. Maar het eigenaardige van zijn methode ligt juist daarin, dat hij van zulk een algemeenen maatstaf niets weten wil, en voor elken tijd, voor ieder volk, een afzonderlijken Codex raadpleegt. 'Wer das Ideal einer besten Volkswirthschaft ausarbeiten wollte - und das haben im Grunde die meisten Nationalökonomen wirklich gewollt - der müsste, um vollkommen wahr und zugleich praktisch zu sein, ebenso viele verschiedene Idealen neben einander stellen, wie es verschiedene Volkseigenthümlichkeiten giebt; ja er müsste

ausserdem noch von diesen vielen Idealen mindestens alle paar Jahre eine umgearbeitete Auflage veranstalten, weil mit jeder Veränderung der Völker selbst und ihrer Bedürfnisse auch das für sie passende Wirthschaftsideal ein anderes wird.' - Ik geloof, dat van alles wat Roscher geleerd heeft, deze gedachte wel het meest in ieders herinnering zal blijven. Door haar uit te spreken en toe te passen, heeft hij voor de economische wetenschap in den vollen zin des woords een daad van emancipatie verricht.

'Il ne se soucie d'autre chose que de savoir,' zegt Edmond Scherer van Sainte-Beuve. Hij geeft zich volstrekt geen moeite om 'massgebend für die Praxis' te zijn, zegt Dr. Dühring van Wilhelm Roscher; en hiermede richt hij tot dezen laatsten een ernstig gemeend verwijt. Of dit verwijt als zoodanig kan gelden, blijve thans in het midden; maar dit staat vast: welke ook de eigenlijke taak der *economie* moge zijn, die der *economisten* moet zich in de tweede helft der negentiende eeuw wel iets verder uitstrekken dan tot 'het simpele weten'. Met socialisme en communisme wordt in onzen tijd een bloedige oorlog gevoerd tegen de bestaande inrichting der maatschappij, en niets is natuurlijker dan dat zij, die deze inrichting willen handhaven, zich wenden tot diegenen, die zich met economische studiën bezig houden. 'Zijn - dus vragen zij met nadruk - zijn de grondslagen der maatschappij werkelijk zoo slecht als men voorgeeft? Zou de menschheid meer baat vinden bij een andere organisatie, en zoo ja, bij welke? Of weet gij, mannen van studie, niets beters aan te wijzen dan het bestaande? O verzwijgt uwe overtuiging dan niet; verkondigt haar van de daken; de tijd dringt; reeds staat de vijand voor de poort; misschien zal het gezag uwer woorden hem doen terugkeeren!'

Het was niet denkbaar dat de economisten op den duur konden weigeren om aan die roepstem gehoor te verleenen, Maar hoe hebben zij haar in 't eerst gehoor verleend? Zij hebben het gedaan op zulk een wijze, dat de goede zaak er niets bij won. Tegenover de verguizing van de maatschappelijke orde stelden zij niets anders dan de vergoding der maatschappelijke orde. Lees Bastiat of Schulze-Delitsch; het is veel zoo zij een enkel woord van waar-

deering over hebben voor de grieven hunner tegenstanders. Zij dweepen zoodanig met de *organisation naturelle* der maatschappij, dat zij haar niet alleen hooger stellen dan elke andere organisatie die ooit is uitgedacht, - daarin zouden zij recht hebben - maar ook hare leemten en gebreken, hare inwendige tegenstrijdigheden, geheel voorbijzien. Bastiat en zijn aanhang ontdekken in de maatschappij, mits men haar aan eigen ontwikkeling overlate, niets anders dan de schoonste harmoniën. Is het dan wonder, dat de Lassallianen, door zulk een eenzijdigheid vertoornd, hun toeroepen: zijt gij blind of *wilt* gij niet zien?

Een geheel andere apologeet is Prof. Schäffle. Hij begrijpt zijn tegenpartij en kent haar tot op zekere hoogte recht van spreken toe. Hoort hem b.v. strijd voeren tegen Lassalle[1]: ‘Es muss zugegeben werden, dass Lassall's Kritik im Ganzen einschneidend, theilweise wahr ist, und dass die bestehende ökonomische Wissenschaft und Gesellschaft an verschiedene Lücken und Schwächen erinnert, über welche sich diese mit der Socialdemocratie praktisch aus einander setzen muss.’ - - ‘Die Kritik des Socialdemocraten tritt den Extravaganzen jenes ökonomischen Ultraliberalismus entgegen, welcher theoretisch in Bastiat und der Manchester-Doctrin gipfelt und mehr und mehr verflacht in der Presse, in der Brochürenliteratur und in den Meetings zur Herrschaft gelangt ist. Die Reaktion hiergegen ist nicht ohne Verdienst.’ Schäffle toont dit aan; maar hij bewijst dan verder - en hier begint zijn strijd tegen Lassalle - dat deze laatste de reactie te ver heeft gedreven en daardoor op zijn beurt in een uiterste vervallen is.

Zulk een apologetiek moet toch op de tegenpartij een geheel anderen indruk maken, dan de blinde vergoding der maatschappelijke orde, die wij bij Bastiat en diens volgelingen aantreffen. Bedrieg ik mij, als ik deze verbetering voor een groot deel toeschrijf aan den onmiskenbaren invloed, dien de geschriften van John Stuart Mill in Duitschland hebben uitgeoefend? Er is, bij zeer groot verschil, nogtans eenige overeenkomst tusschen Mill en Schäffle, en een poging om hen tot één school te vereenigen, zou, dunkt mij, niet ongerijmd wezen. Een groote onafhankelijkheid in de beoor-

1 In de Deutsche Viertel Jahrss chrift, April-Juni 1864, p. 251.

deeling van de sociale questie kenmerkt hen beiden. Beiden staan in het algemeen op den grondslag, die door Adam Smith is gelegd, en wat de *nuance* betreft, is Mill in vele opzichten een aanhanger van David Ricardo, wiens denkbeelden hij met veel talent heeft uitgewerkt en toegepast, terwijl de beste bladzijden van Schäffle juist die zijn, waar ook hij de theoriën van Ricardo naar de behoeften van onzen tijd verbetert en hare gevolgtrekkingen aanwijst. Meesterlijk heeft hij dit nog onlangs gedaan in zijn uitvoerige monographie over de 'ausschliessenden Verhältnisse', waar hij voor de auteurs- en andere soortgelijke rechten een economische basis zoekt, en die vindt - wie zou het vermoeden? - in een uitbreiding der grondrenteleer van David Ricardo. Maar niet enkel in opvatting en beginselen, ook in geestesrichting en talent is er overeenstemming tusschen Mill en Schäffle. Dàn toch hooren wij Mill het liefst, wanneer hij spreekt over een actueele questie - over het onderwijs, over de agrarische toestanden in Ierland, over de democratie, over het pauperisme, over de sociale positie der vrouwen. Al zijn wij het dikwerf niet met hem eens, toch bewonderen wij steeds zijn uitnemende gaven en luisteren gaarne naar hetgeen hij ons te zeggen heeft. Ook Schäffle spreekt veel over de questies van den dag en zoo vaak hij het doet, spreidt hij zijn beste talenten voor ons ten toon. Slechts dit verschil bestaat er tusschen den Duitscher en den Engelschman - en hierin openbaart zich ook het verschil tusschen beider nationaliteit - dat bij Mill gewoonlijk de oplossing der questie zelve hoofddoel is, terwijl voor Schäffle de questie in den regel slechts een aanleiding is om het een of ander punt grondig te onderzoeken en met de resultaten zijner studiën de wetenschap te verrijken. Het ontstaan van het *Crédit Mobilier* te Parijs leidt hem tot een beantwoording der vraag, in hoever onze hedendaagsche maatschappij behoefte heeft aan tusschenpersonen, die ondernemers en kapitalisten tot elkander brengen. De handelscrisis van 1857 lokt hem een interessante studie over bankwezen uit de pen. De questie over de rechten van auteurs en uitvinders doet hem de economische verschijnselen opsporen, die eenige overeenkomst hebben met grondrente, en dit onderzoek leidt hem tot een hoogst belangrijke theorie, die, naar ik meen, van blijvende waarde zal zijn. Het ineenstorten van zoovele naamlooze vennootschappen in Engeland en op het continent doet

de vraag bij hem rijzen, of men niet langs wetenschappelijken weg, bij het licht dat de ervaring thans gegeven heeft, zou kunnen vaststellen, welke soort van ondernemingsvorm het best voor den eenen, welke het best voor den anderen tak van bedrijf past; en hij geeft ons het antwoord op deze vraag in een zijner slechtst geschrevene, maar best doordachte opstellen, getiteld: *Die Anwendbarkeit der verschiedenen Unternehmungsformen*. Schäffle leeft in zijn tijd, maar niet minder in zijn wetenschap; noch de eene, noch de andere gaan hem een oogenblik uit de gedachte. Hij zoekt zijn wetenschap aan den tijd dienstbaar te maken; maar tevens met al de ervaringen, die de tijd oplevert, zijn wetenschap te verrijken.

Het Tübinger tijdschrift begint zijn zes en twintigsten jaargang onder gunstige voorteekenen. Met een hoofdredacteur (feitelijk kunnen wij toch wel Schäffle als zoodanig beschouwen?) dien men, naast Mill, den eersten economist van het hedendaagsch Europa noemt, met een kring van medewerkers, waaronder de uitstekendste namen van Duitschland prijken, kan het gerust de toekomst te gemoet gaan. Aan onderwerpen zal het der Redactie niet ontbreken; de economische questies vermenigvuldigen zich met den dag. Aan belangstelling evenmin. Ook niet in ons vaderland?

22 Januari 1870.
N.G. PIERSON.

Quinti Ciceronis Reliquiae. Recognovit Franciscus Buecheler. Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri, 1869.

Zonder eene bepaalde aanleiding zou de nieuwe uitgave van het boekje van Q. Cicero, gewoonlijk *de petitione consulatus* genoemd, wel zoo spoedig den weg naar Zwolle niet gevonden hebben; maar Prof. Buecheler wist, dat Mr. J.W. Tydeman te Amsterdam sedert jaar en dag onder zijne papieren had liggen de collatie van enkele der gewichtigste hss. en wendde zich tot den eigenaar, om

deze voor eene nieuwe uitgave te mogen gebruiken: het verzoek werd toegestaan en had ten gevolge, dat Mr. Tydeman in de gelegenheid werd gesteld, mij een exemplaar ter kennisneming te zenden, met de vraag of ik het der moeite waard achtte, deze nieuwe verschijning bij ons philologisch publiek in te leiden.

Habent sua fata libelli: zoo is het dit boekje ten minste met mij gegaan. Had ik het op een anderen tijd ontvangen, waarschijnlijk had het dan niet meer dan vluchtig mijne aandacht getrokken, maar als men in de helft van Juni 1869 eene verhandeling ontvangt over het verkiezingswerk te Rome, dan verkrijgt zoo iets eene zekere mate van actueel belang. Had ik toenmaals onmiddellijk den tijd gehad deze aankondiging te schrijven, wellicht dat de ontvangen indruk in dit stuk levendiger zou doorschemeren. Thans leeft het nog slechts in mijne herinnering, dat de herlezing van het tractaatje van Q. Cicero mij vooral daarom trof, omdat de tegenstelling zoo scherp was tusschen de betrekkelijk onbeteekenende grieven, die men te onzent tegen ons kiesstelsel weet aan te voeren, en de verlamming en uitputting van het raderwerk, dat in de laatste tientallen van jaren der Romeinsche republiek knarsend en stootend blijft ronddraaien, hoewel de samenstellende deelen reeds lang uit hun verband gerukt zijn.

Toen M. Cicero zich gereed begon te maken om naar het consulaat te staan, dat hem eenige maanden later is ten deel gevallen, ontving hij van zijn broeder Quintus een vrij uitvoerigen brief, waarin deze hem voor oogen houdt, welke de plichten zijn, die te Rome op een candidaat naar de hoogste waardigheid rusten, vooral zoo deze eene op het terrein der politiek nog onbekende persoonlijkheid is. Het vertoog is met middelmatig, of zoo men wil, minder dan middelmatig talent geschreven en op zich zelf zeker volkomen overtollig, daar Marcus even goed wist als broeder Quintus, wat hem te doen stond. Neem ik dit in aanmerking en bedenk ik daarbij, dat Quintus eenige jaren later een even langen brief van zijn broeder kreeg over de plichten, welke hij als propraetor van Azië te vervullen had, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat de schrijver het stuk bestemd had om als ‘kiesmanoeuvre’ te dienen. De aandacht moest op Marcus gevestigd worden: dit zou hij doen en dat zon hij nalaten: hij zou derhalve blijven binnen de strenge bepalingen der wetten, waarbij alle kuiperij verboden was:

zijne tegenstanders mochten wel toezien, voor zij zich tegenover hem van oneerlijke wapens bedienden. Als de eerste redenaar van Rome het hun later voor de voeten wilde werpen, zou althans het bewustzijn van eigen schuld hem den mond niet snoeren.

Ik kan mij bezwaarlijk voorstellen, dat Marcus den wel wat al te openhartigen brief voor het beoogde doel geschikt heeft bevonden; ook blijkt het niet, dat hij hem ooit openbaar heeft gemaakt, gelijk Quintus in ieder geval gehoopt had; maar ik kan niet inzien, dat de bèdoeling des schrijvers eene andere kan zijn geweest, dan eene poging om zijn broeder als een onkreukbaar eerlijk candidaat bij zijne medeburgers aan te bevelen. Maar hoe het zij, voor ons ligt het belang van het boekje elders.

Zoo diep was Rome gevallen, dat bijna ieder candidaat voor de hoogste waardigheid zich van ongeoorloofde onzedelijke middelen bediende en zelfs hij, die beweerde daar boven te staan, zich tot het toppunt van zijn eerzucht niet kon verheffen zonder eene reeks van laagheden: laagheden, welke ik Cicero niet wil toerekenen, omdat hij zich in deze opzichten nog altijd gunstig onderscheidde onder zijne tijdgenooten, maar toch altijd handelingen, die te onzent ieder man van eer zich zou schamen.

Te Rome moesten geen vertegenwoordigers van het volk gekozen worden, maar het souvereine volk koos de hoogste overheden zelven. Deze nu, wat met onze begrippen zeer weinig overeenstemt, moesten zich persoonlijk veel meer op den voorgrond stellen, dan de kieschheid aan onze staatslieden zou veroorloven. Volgens den raad zijns broeders, moet Cicero zich zelven op directe wijze aanbevelen: hij moet de genegenheid en de stemmen der burgers afbedelen en zal niet kunnen volstaan met volgens onze zeden zich te verlaten op den ijver van de leden van het bestuur zijner kiesvereeniging. Hetgeen daarbij in het oog valt, is, dat hij in de woorden zijns broeders niet of nauwelijks geacht wordt eene politieke richting te vertegenwoordigen. Hij moet - zie hier een van zijns broeders wijze lessen - goed bekend zijn met de schandalen uit het bijzonder leven zijner mededingers en deze bij alle gepaste en ongepaste gelegenheden den volke voorhouden. Niet genoeg dat Marcus dit alles haarfijn weet: neen, hij moet zich de verdorvenheid vooral van Catilina gedurig in het geheugen terugroepen. Al zijne schelmerijen, zegt hij, *nota sunt et ea tu saepius legilo*,

§ 10. Welke staatkundige richting Catilina volgt, schijnt niets ter zake te doen: de politieke questie is geheel ondergeschikt aan persoonlijke eerzucht, op eene wijze, die ons verbaast, die met enkele zeldzame uitzonderingen in den regel niets geven om den toevalligen naam van den gekozene, maar alleen hechten aan zijne beginselen en zijne luid uitgesproken richting.

Zoo wordt er dan ook van Cicero zelven geen politiek programma gevraagd, of schijnt er hem een te zijn toegedicht. Hij moet zoo mogelijk met ieder op goeden voet blijven, § 53: gedurende dezen tijd moet gij u volstrekt buiten zaken houden en zorgen ‘ut senatus te existimet ex eo quod ita vixeris, defensorem auctoritatis suae fore, equites et viri boni ac locupletes ex vita acta te studiosum otii ac rerum tranquillarum, multitudo ex eo quod dumtaxat oratione in contionibus ac judicio popularis fuisti, te a suis commo-dis non alienum futurum.’ In Nederland zou dit een uitstekend middel zijn, vooral in eenigszins opgewonden tijden, om door alle partijen te worden gewantrouwd; maar voor Quintus is dit het grondbeginsel zijner politieke wijsheid, zie bijv. ook § 3-5.

Om dit doel te bereiken, moet men op alles ja zeggen, en ieder beloven hem in zijne zaak te zullen helpen, natuurlijk met de onvermijdelijke *reservatio mentalis:* als het mij gelegen komt. Men begrijpt het niet, hoe een Romein den ander, in een voor de openbaarheid bestemd geschrift, zoo stoutweg heeft durven aanraden alle *dignitas* van zich te werpen; maar zie hier de ontwijfelbaar duidelijke woorden, § 47: ‘C. Cotta in ambitione artifex dicere solebat se nemini negare, quod saepe accideret causa cur is cui pollicitus esset non uteretur, saepe ut ipse magis vacuus esset quam putasset, neque posse eius domum compleri qui tantum modo reciperet quantum videret se obire posse, casu fieri ut agantur ea quae non putaris, illa quae credideris in manibus esse ut aliqua de causa non agantur; deinde esse extremum ut irascatur is cui mendacium dixeris.’ Dit navolgenswaardig voorbeeld moet toegepast worden juist niet alleen op hen, die toevallig behoefte hebben aan de hulp van den staatsman of van den advocaat, maar allen moeten door kruipende vriendelijkheid worden gewonnen, niet alleen de aanzienlijkste mannen, § 29: ‘multi libertini in foro gratiosi navique versantur, quos ut cupidi tui sint elaborato, appetito, allegato, summo

beneficio te affici ostendito, deinde habeto rationem urbis totius', enz., enz.; want 'homines municipales ac rusticani si nobis nomine noti sunt, in amicitia esse se arbitrantur.' Erger nog: zelfs die hulp moet niet gering geacht worden, die Cicero van zijne slaven mag verwachten: het staat werkelijk te lezen § 17. In onze kiesvereenigingen noemt men het hier bedoelde krachtbetoon met een technischen term: 'werken': zij zouden uit deze Romeinsche voorbeelden nog zeer veel kunnen aanleeren, maar gelukkig dat zij het beneden zich achten. Maar zoo ging het te Rome: bijna ieder candidaat maakte zich aan kuiperij schuldig en Quintus moet zijn broeder troosten met de opmerking, dat er toch geene verkiezingen plaats grijpen, § 56, 'quibus non gratis aliquae centuriae renuncient suos magnopere necessarios.' Er bleef dus voor een eerlijk candidaat niet veel anders over, dan een allemans vriend te zijn, want bij deze gelegenheid, § 25, 'potes honeste quoscumque velis adjungere ad amicitiam.'

Inleiding en aanteekeningen zijn door Buecheler nauwkeurig bewerkt; de lezing der hss. is met zorg beoordeeld en vastgesteld; het Latijn zal grammaticaal zuiver zijn, gelijk men van Buecheler verwacht: hij zou het een halsmisdaad vinden anders te schrijven dan *intellego, caussa, Lucreti, proxumus, pervolgare*, en wat dies meer zij, maar de stijl heeft die eigenaardigheid, welke men bij de tegenwoordige Duitsche philologen meer waarneemt en waarvan men zich eene juiste voorstelling kan maken door het kauwen van zand.

Zwolle, October 1869.

S.A. NABER.

***Bloemlezing uit de Nederlandsche Dichters der Zeventiende eeuw. Naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht door Dr. J. van Vloten. Eerste helft. (Spieghel-Jonctys.) Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon*. 1869.**
***Batavische Arcadia, door Johan van Heemskerck. Met eene Inleiding en aanteekeningen voorzien door W.P. Wolters en H.C. Rogge. Amsterdam, IJ. Rogge*.**

Terwijl voor een twintigtal jaren bij het gymnasiaal onderwijs, behoudens enkele loffelijke uitzonderingen, de Nederlandsche taalen letterkunde, tot de verschopte stiefkinderen behoorden, die men zich haast niet verwaardigde met den nek aan te zien, is in de laatste jaren daarin eene merkbare verandering ten goede te bespeuren. Men scheen toen te denken, dat een leerling, die de lagere school had verlaten, genoegzaam met zijne moedertaal bekend was; het ontbrekende werd er op eene zoogenaamde Fransche school wel bijgelapt, al was dan ook de methode van dat taalonderwijs geschoeid op de leest der Fransche *grammaire*. 't Verdere liet men aan de natuur over: 't was toch de moedertaal, die men kende of althans gerekend werd te kennen. 't Klinkt nu vreemd, ja bijna ongelooflijk, als men verzekert, dat op vele Latijnsche scholen of Gymnasia, - ik spreek bij ondervinding van de school te Deventer - geen enkel uur aan de beoefening der moedertaal werd gewijd.

Met de letterkunde was het al even droevig gesteld. Alles wat wij er van vernamen, waren eenige holle phrases, voor zoover ze in de leerboeken der Vaderlandsche geschiedenis waren opgenomen. In de lucht zwevende namen uit de ‘gouden eeuw’ van Frederik Hendrik enz., en niets, volstrekt niets meer. Wij wisten, dat Vondel, Hooft, Cats en Huygens *beroemde* dichters waren, en daarbij bleef het. Cats, vader Cats, was misschien de eenige, dien men nu en dan doorbladerde, om eens te snoepen van het ooft, dat men er eigenlijk niet in zoeken moest.

In dien jammerlijken toestand is veel verbeterd, hoewel nog niet overal stof tot roemen is. Moge al op Gymnasiën en Hoogere Bur-

gerscholen het ouderwijs in onze eigene taal- en letterkunde niet meer verwaarloosd worden, wat geschiedt er ten opzichte dier letterkunde op de *Pensionnats de demoiselles?* Ik geloof niet te veel te zeggen, dat, terwijl daar een tamelijk voldoende kennis wordt opgedaan van de meesterstukken der Fransche, Duitsche en Engelsche letterkunde, die van de voortbrengselen onzer eigene literatuur veelal = 0 is. Ik spreek natuurlijk hier niet van de Romans van Van Lennep, van Beets' Camera Obscura, kortom van de werken van hedendaagsche Nederlandsche schrijvers: een jong meisje leest dergelijke boeken thuis, en weet er vrij aardig en levendig van te vertellen. Maar neem de proef eens met eene jonge dame, die een beknopt overzicht van verschillende tragedies van Racine of Voltaire, van de beste blijspelen van Molière, van een van Schillers meest bekende stukken, van een stuk van Shakespeare zelfs, of althans van een der dichterlijke verhalen van Byron of Moore weet te geven - of ze u ook 't een en ander kan vertellen van de misschien vaak genoemde treurspelen van Vondel, en zoo die eisch nog te streng is, van Van Lenneps legenden, - ik geloof dat, waar niet met zekere nuffigheid een minachtend schouderophalen volgt, bij de meesten het antwoord zou zijn, dat men *dat* niet op school behandelde.

Op de lagere scholen kan natuurlijk van de geschiedenis der letterkunde als leervak geen sprake zijn; maar toch moet de onderwijzer geen vreemdeling zijn in de beste gewrochten van Nederlandsche dichters en prozaïsten. Het programma voor de examens als hoofdonderwijzer stelt dan ook dien eisch, die niet eens bezwarend mag genoemd worden, daar slechts ‘éénige bekendheid met de voornaamste voortbrengselen der Nederlandsche letterkunde’ wordt gevorderd. En toch is die bepaling - althans volgens mijne vroegere ervaring als schoolopziener - tot nog toe eene nagenoeg doode letter gebleven[1]. Op hoogst zeldzame uitzonderingen bepaalde zich die ‘eenige kennis’ al tot een zeer klein mini-

1 Een enkel staaltje van de opvatting dier bepaling. 't Is mij niet eens, maar herhaaldelijk gebeurd, dat op de vraag, wat men alzoo van onze letterkunde had gelezen, het antwoord kwam: ‘Meneer, den Leeuwendalers!’ Dat die *captatio benevolentiae* niet het gewenschte uitwerksel deed op den ‘Meneer’ van de Leeuwendalers, beloeft wel niet gezegd te worden.

mum. De uitstekenden waren zij die rederijkten voor het aangezicht des Heeren, maar hunne kennis bepaalde zich dan ook veelal tot vaak zeer weinig klassieke en onbednidende rederijkers-literatuur.

De ongunstige maatschappelijke toestand van vele hulponderwijzers, de schrale dagloonershuren, die hun worden toegedeeld, kunnen zeker aan den eenen kant als een verschoonende omstandigheid worden aangemerkt, daar aan het koopen van vele boeken bij hen niet kan gedacht worden. Aan de andere zijde moge ook het gemis aan goede opleiding voor hulponderwijzers er mede toe bijdragen; doch zoolang er districts-bibliotheken zijn, die althans eenigermate in het gebrek kunnen voorzien, en, om iets te noemen, sedert Roelants goedkoope Pantheons-uitgave geene te groote offers eischt, om met eenige van de beste onzer schrijvers kennis te maken, mag niet alle schuld op die stoffelijke reden worden geschoven.

De schuld van gebrekkige kennis kan nu althans niet meer aan het gemis van geschikte handleidingen geweten worden. Bij de beoefening van de geschiedenis onzer letterkunde is de keus der handboeken en -boekjes reeds ruimer geworden, en daarnaast zijn een tal van geschikte bloemlezingen, die het dorre geraamte met vleesch kunnen omkleeden en de vrij doellooze kennis van enkel namen en jaartallen moeten bezielen door een blik op de schrijvers zelf. Dr. Van Vloten, die in de Pantheons-uitgave reeds verschillende dichters uit de XVII^{de} eeuw heeft uitgegeven, - we noemen slechts Stalpaert, Revius, Kamphuizen, om van de meer bekende te zwijgen - heeft in het bovengemelde werk eene bloemlezing gegeven, die zich waardiglijk aan zijn Dicht en Ondicht van schrijvers uit de XIX^{de} eeuw aansluit. Het eerste stuk, van Spieghel tot Jonctys, bevat een keur van gedichten uit deels meer, deels minder bekende dichters, geheel in den trant van des verzamelaars bloemlezing uit de geschriften dezer eeuw. Een beknopt levensbericht en eene korte karakteristiek gaan telkens de gedichten van de naar tijdsorde behandelde schrijvers vooraf[1].

1 Een enkele maal deelt Dr. Van Vloten eene bijzonderheid mede, die misschien voor een bibliograaf van belang zoude zijn, doch anders gerust had kunnen gemist worden. Bij de vermelding dat van Starters Gedichten in 1864 ‘t'Utrecht voor L.E. Bosch en Zn., boekdrukkers’ eene zesde meer volledige en ‘sierlijke uitgaaf’ het licht zag, voegt hij er bij: ‘die echter sedert in eigendom aan den uitgever Schadd te Amsterdam overging.’ Dit laatste zal gewis niemand der lezers belang inboezemen.

Vooral voor de minder bekende dichters achten wij eene goede bloemlezing van groot belang, en die van Dr. Van Vloten heeft de verdienste dat zij de vernuften van minderen rang, die niet verdienen verwaarloosd te worden, niet maar met een kleinigheid afscheept. Hunne werken zijn niet zoo licht te verkrijgen, en in eene letterkundige geschiedenis wordt vaak niet veel meer dan een bloote vermelding hunner namen gevonden, om vooral het licht op meer uitstekende tijdgenooten te doen vallen. Eene bloemlezing, die niet maar een enkel stukje geeft, waaruit men den geest des schrijvers onmogelijk kan leeren kennen, maar die ook aan de *dii minorum gentium* eenige bladzijden wijdt, is voor de aanvulling der Geschiedenis uitstekend. Spieghel en Visscher, de beide Heinsen, Schrijver en Harduyn, Reaal, Pers, Brosterhuizen, Van der Burch, Van Heemskerck, Westerbaen, Jonctijs en anderen, komen zoo niet in ieders handen, en dienen vooral aan hem, die zich b.v. op de studie onzer letterkunde toelegt, om later eene plaatsing aan eene H. Burgerschool te zoeken, meer dan bij name bekend te zijn. Dat vooral de te weinig gekende Vlaming, Jacob van Zevecote, in dezen bundel ruimschoots is bedacht, zullen velen met genoegen vernemen, die op het Leuvensche Congres over miskenning van dezen te weinig gewaardeerden dichter eene klacht hebben aangeheven. Trouwens van Dr. Van Vloten, die met zijne groote belezenheid in onze zeventiend-eeuwsche dichters zoo thuis is, hadden wij recht iets goeds te verwachten. Wij voegen er den wensch bij, dat eerlang niet alleen het tweede stuk het licht zal zien, maar dat Dr. Van Vloten den afgrond van een eeuw, die deze bloemlezing van zijn Dicht en Ondicht scheidt, niet zal overspringen, maar overbruggen, en eerlang uit de schrijvers der XVIII^{de} eeuw een dergelijke bloemlezing zal bijeenverzamelen. Ongetwijfeld zal eene zoodanige gunstig worden ontvangen, en het geheel een goed overzicht van de letterkunde der laatste drie eeuwen kunnen geven aan hem, die ze niet uit de bronnen zelve kan putten. Dat bij een keuze uit de schrijvers der XVIII^{de} eeuw het Nederlandsche proza eene eervolle

plaats bekleeden en den voorrang zal hebben boven de keurig getooide, net gepruikte verzen der Letter- en Dichtlievende Genootschappen, die ons hart maar al te veel koud laten, zal vooraf wel niet behoeven aangedrongen te worden. Wie des schrijvers voorliefde voor ons Nederlandsch proza en inzonderheid voor zijne vertegenwoordigsters, de geestige Betje Wolff en Agatha Deken, kent, zal daaraan wel niet twijfelen.

Bij het bespreken eener Bloemlezing verwacht men natuurlijk meer eene aankondiging dan wel eene beoordeeling. Zoo men het boek niet bepaaldelijk gebruikt, als bij het onderwijs, bladert men het door, knikt eens tevreden bij het zien van een ouden vriend, vernieuwt de kennismaking met minder vertrouwden, ontmoet hier en daar een vreemdeling, dien men met belangstelllng leert kennen, en legt het werk voldaan uit de handen, tenzij het een samenraapsel ware van slecht gekozen stukken.

Bij het doorbladeren maakten we enkele aanteekeningen, waarvan ik haast schroom er een enkele mede te deelen. Dr. Van Vloten toch is wat kitteloorig uitgevallen op het punt zijner tekstuitgaven, en op eene aanmerking volgt al licht het wederwoord, dat men op een drukfout vit, of dat men ‘liever wat dieper in den geest van den (schrijver) mocht trachten door te dringen, dan op de doode letter van een verouderd geschrift dood te blijven’[1]. Mijne eene aanmerking komt minder op den geest, dan wel op den vorm aan, die bij een dichter toch zoo nauw met den geest kan samenhangen.

Dr. Van Vloten heeft uit ‘den Lofsanck op Bacchus’ van Daniel Heins een honderdtal regels medegedeeld. Te recht heeft hij die gedeelten, welke te zeer met mythologische kwikken waren overladen, of die voor een hedendaagsch publiek min oorbaar waren, weggelaten. 't Was onnoodig, die uitlatingen telkens aan te duiden, daar ze aan 't begrip van 't geheel niets toe noch afdoen. Op ééne plaats evenwel heeft de verzamelaar den vorm des dichters geschonden. In den Lofzang hebben we beurtelings twee dertienlettergrepige verzen met staand, twee van 12 lettergrepen met slepend rijm. Op blz. 28 nu leest men bij Dr. Van Vloten:

1 *Spectator*, 1869, N°. 45, Correspondentie van Dr. Van Vloten.

My komen in de sin op eenen tijt veel dingen:
Wat sal ick lest van u, wat sal ick eerstlick singen?
  Uw' namen sijn seer veel, die beelden uyt uw' macht,
En sonderlingen aert, en wonderbare kracht,
  Die sonder eynde sijn, ontallick, onbepaelt:
  De schilders hebben oock u wonder afgemaelt.

Gelijk men zien kan, is hier de orde verbroken. Op de twee eerste regels met slepend rijm moesten *twee* verzen volgen met staand rijm, die bij den dichter telkens inspringen, gelijk men bij vs. 5 en 6 zien kan. Zie hier hoe Dr. Van Vloten zich gered heeft. Na de twee eerste aangehaalde verzen laat, hij een vrij groot, minder passend stuk weg. De twee volgende regels luiden bij Heins aldus:

Uw' namen sijn seer veel, die beelden uyt uw' mach*ten*,
En sonderlingen aert, en wonderbaere krach*ten*, enz.

Die verzen hebben slepend rijm, terwijl Dr. Van Vloten *mach*TEN en *krach*TEN in *macht* en *kracht* verandert, en één der 12 lettergrepige verzen laat inspringen. Die verandering is juist geene verbetering, en mijns inziens ware het beter geweest den vorm van den dichter te bewaren, en nu men toch de toevlucht tot een of ander huismiddeltje moest nemen, de weggelaten verzen door een regel titteltjes aan te duiden en het overige onveranderd te laten.

Of eene andere verandering ook wel eene verbetering mag heeten, meen ik te moeten betwijfelen. In het *Aendachtig Lied* van Bredero (blz. 120) leest men:

't Vochtige *Boompje* blinckt verciert,
't Vrolijck Vinckje tiereliert
  Op de tackjes, *enz*

In de uitgave van 1622, *oblong*, - zoover ik weet de beste en de eenige voor 't oogenblik onder mijn bereik - lees ik:

't Vochtige *Beeckje* blinckt verciert, *enz.*

Hoewel dat ‘vochtige Beeckje’ geen dichterlijk sieraad van den eersten rang is, is het zachts beter dan het ‘vochtige Boompje’, eene eigendunkelijke verandering van Dr. Van Vloten.

De uitgave van Heemskercks Batavische Arcadia was mede een zeer goede gedachte van de twee Leidsche schooleeraren, van welke de laatste voor eenige maanden de schoolplak weder met toga en bef heeft verwisseld. Naast de beoefening onzer XVIIde-eeuwsche dichters mag die van onzen ongebonden stijl niet verwaarloosd worden, en het lezen van goede prozaschrijvers is vooral bij het onderwijs zeer aan te prijzen. Is Hoofts stijl en woordschikking - de latijnsche kleur nog daargelaten - vaak te pittig en moeilijk, het gemakkelijker proza van Brandt, Heemskerck en anderen kan daarvoor in de plaats treden.

De Arcadia is wel is waar nu en dan niet van gekunsteldheid vrij te pleiten, maar toch zeker voor de ‘Hollandsche jonckheydt’ eene aangename lectuur. Overeenkomstig het doel van den schrijver kan zij erdoor ‘al spelende komen tot kennisse van de vaderlandtsche gelegentheden, daer niemandt een vreemdelingh in behoort te zijn’. ‘'t Soet der minnepraetjes’ zal er hier en daar meerdere aantrekkelijkheid aan geven.

Moge onze ‘jonckheydt’ van den tegenwoordigen tijd zich mede eens vroolijk maken over de gekunsteldheid en den wansmaak, den schrijver hier en daar eigen, met de uitgevers waardeeren wij ‘dit stuk uit de nalatenschap van den bloeitijd onzer letterkunde, vooral omdat het zoo geheel Nederlandsch is.’ ‘De stijl en taal mogen niet overal even gekuischt zijn,’ - zoo gaan zij voort in hunne Inleiding, die de lotgevallen van het boekske bevat, ‘de man die als student in het album van een zijner vrienden schreef:

> Gij weet, dat ik mijn hand
> Niet wen in 't rijke Grieksch of deftig Roomsch te schrijven,
> Maar dat ik die bedwing bij ons slecht Duitsch te blijven,
> Uit eigen liefde tot mijn eigen taal en land,

heeft op menige schoone bladzijde getoond, dat hij als stylist boven de meeste zijner tijdgenooten stond. En hoe zouden we kunnen zwijgen van die onnavolgbaar schoone tafereeltjes, zoo zuiver van omtrek, zoo fijn gepenseeld, zoo naar het leven genomen? Wie doen ze niet denken aan de doeken van Ruisdael en Frans Hals, aan Van der Velde en Van Mieris?’

Door de uitgevers zijn hier en daar onder aan de bladzijde verkla-

ringen van min gebruikelijke woorden en uitdrukkingen geplaatst. Die aanteekeningen zijn slechts weinige, volgens het oordeel van sommigen, die het boekje ter hand zullen nemen, misschien te weinig in aantal. Stellen wij ons op het standpunt der Heeren uitgevers, die zich voorgesteld zullen hebben de Arcadia bij het onderwijs te gebruiken, dan kunnen we die karigheid begrijpen. Het levende woord vult het ontbrekende aan. Ook voor andere leeraren zal het zonder een ballast van veel aanteekeningen te verkiezen zijn; hoe licht toch wordt door de aanteekeningen het meeste gras voor de voeten van den onderwijzer weggemaaid. Maar voor iemand, die het boekske voor eigen studie wil ter hand nemen, zijn daarentegen de aanteekeningen wel wat te dun gezaaid. b.v. op blz. 8 had met een enkel woord verklaard kunnen worden wat het ‘grasjes knoopen’ was, eene uitdrukking zeer duidelijk voor hen, die onze oude volksgebruiken meer en meer uit den *Ouden Tijd* leeren kennen; maar toch zeker niet algemeen bekend. Of de uitdrukking ‘den honger *boeten*’ (blz. 9) algemeen begrepen zal worden betwijfelen wij insgelijks[1]. En dergelijke meer.

De beide uitgevers hebben het voornemen op gelijke wijze eenige andere dichters en prozaschrijvers in 't licht te geven. De Apologie van Willem van Oranje, Antonides, Camphuysen, Stalpaert van der Wiele, Jeremias De Decker, Elisabeth Hoofman worden bij name genoemd. Ook onze latere prozaschrijvers bevelen wij hun nevens de Apologie aan. Van de genoemde dichters zouden we voor den voorrang De Decker en de dichteres Elisabeth Hoofman aanbevelen, daar van de anderen, deels in het Pantheon, deels elders, de gedichten herdrukt en algemeen verkrijgbaar zijn.

Bij het bespreken dezer beide hulpmiddelen voor de studie onzer vroegere letterkunde, plaatsten wij ons bij voorkeur op het standpunt van het doel, hetwelk in de eerste plaats zeker bij de uitgave is beoogd: het gebruik bij het onderwijs op Gymnasiën, Hoogere

1 De verklaring op bl. 2 van ‘beloonen’ door *behooren*, is zeker een *lapsus calami*. De zin is daar duidelijk genoeg: ‘U schoonheyt, soo onmijdelijck in liefde te verwecken; u verstant, soo vernuftigh in die te beleyden; en u welgemaeckt lichaem, soo bequaem om die te *beloonen;* hooren u die niet sonder spreken als in 't oor te luysteren, dat gelijck ghy in de natuur gehouden zijt, van dat sy u heeft laten worden 't kind van een moeder, ghy haer oock alsoo weder schuldigh zijt te worden moeder van een kint?’

Burgerscholen en Normaalscholen, bij eigen studie vooral van hen, die geene vreemdelingen op het gebied onzer letterkunde behooren te blijven.

Dat ook anderen zich zullen verwaardigen meer met de goede schrijvers onzer XVII^{de} eeuw kennis te maken, is tevens onze hartelijke wensch.

Voor taal-vermoffing en zeden-verfransching is de gezonde, kloeke en mannelijke taal onzer door en door Nederlandsche geesten een heilzaam tegengif.

Leiden.

EELCO VERWIJS.

Europesche Volkplantingen in tropische gewesten.

Het is nog niet zoo lang geleden, dat in ons land heftig strijd gevoerd werd over de mogelijkheid, om in tropische landen, en meer bepaald in onze overzeesche bezittingen, Europesche landbouwers over te voeren, die aldaar de kern zouden vormen van eene nieuwe Europesche maatschappij. Zoo men thans nog van die quaestie hoort gewagen, is het vrij algemeen in ontkennenden zin. Zoodanige volkplanting, zegt men, is een hersenschim. Te veel slagtoffers heeft het najagen van dat droombeeld reeds gekost, dan dat het nog geoorloofd zou zijn, de uitvoering van een zoo noodlottig plan te bevorderen. Die vraag is thans, na onderzoek van bevoegde beoordeelaars, uitgemaakt.

Voor zoover ons land betreft, schijnt inderdaad, nadat eene staatscommissie onder voorzitterschap van den Oud-Gouverneur-Generaal J.J. Rochussen[1] verslag had uitgebragt over een aan den Koning gerigt adres tot kolonisatie van een gedeelte onzer O.I. bezittingen, en daarbij het nemen eener zoodanige proef ten sterkste had ontraden, geen sprake meer geweest te zijn van eene dergelijke onderneming. Wel lieten zich, toen gemeld verslag was bekend geworden, eenige protesten[2] hoo-

1 De overige leden der commissie (benoemd bij kon. besluit van 16 Junij 1857, N°. 90) waren de Heeren: A.L. Weddik, Mr. AE. Baron Mackay, Mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, P. Jeekel, F.C. Donders, A.I. Andresen, J.G.A. Gallois, T.J. Willer en Mr. G. van Heel. De Heer Mr. H. Rochussen was als secretaris aan de commissie toegevoegd.

2 O.a. van den Generaal van Swieten, in een door den druk-openbaar gemaakten brief aan den Heer van Vlissingen.

ren, doch algemeen werd het er voor gehouden, dat nu voor goed de onmogelijkheid van het bestaan van Europesche volkplantingen in tropische gewesten was bewezen. Nog onlangs heeft Dr. Lubach in het Album der natuur (9e en 10e afl. 1868)[1] dit rapport der commissie in herinnering gebragt, en ook door het overnemen van een deel der daarin vervatte beschouwingen, van zijne ingenomenheid met de strekking van dat stuk doen blijken.

Het moge derhalve vermetel schijnen, dat, na een dergelijk door bekwame mannen op goede gronden geveld oordeel, het vraagstuk nog door ons ter sprake wordt gebragt. Maar zoolang er feiten en omstandigheden bekend zijn, die zich niet laten overeenbrengen met eene absoluut negative oplossing der vraag, moet het toch van belang geacht worden, een nader onderzoek dier veelomvattende quaestie in het leven te roepen. Het hooge gewigt van het aangeduide vraagstuk is toch niet te loochenen. De vermeerdering van bevolking in vele Europesche staten, het toenemend pauperisme, doen uitzien naar andere landstreken, waar de in Europa verhongerende arbeider een ruim en onafhankelijk bestaan kan vinden.

Terwijl inderdaad de gastvrije bodem van Noord-Amerika aan duizenden die begeerde welvaart schenkt, kan de vraag niet uitblijven, - vooral in staten wier overzeesche bezittingen in de heete luchtstreek gelegen zijn, - of ook dáárheen niet een deel der in het moederland overtollige bevolking kan worden geëvacueerd. Ook in een ander opzigt is de beantwoording dier vraag van gewigt. Is de verspreiding van het blanke ras inderdaad slechts tot de gematigde streken bepaald? Moet alle poging derhalve worden opgegeven, om ook de onder de heete luchtstreek gelegen landen door toevloed van Europesche bevolking tot hoogere ontwikkeling te brengen? Men ziet toch de heerlijkste streken der aarde bevolkt door rassen, die zich naauwelijks tot eenige geringe beschaving hebben weten te verheffen en waarvan in den loop der eeuwen geen noemenswaardige vooruitgang kan worden geconstateerd. Andere schaars bevolkte landen bieden uitgestrekte velden ter bebouwing aan, waarvan de schatten ongebruikt liggen. Langzamerhand, bij het uitbreiden van den jaarlijks breeder wordenden stroom der Europesche landverhuizing, zal men ook weder de blikken op

1 ‘Over het kosmopolitisme der menschenrassen’, door Dr. Lubach.

de keerkringslanden rigten; het thans aangeduide vraagstuk zal op nieuw oplossing vorderen; en het moet alzoo zijn nut hebben, ook voor hen, die tot negative beantwoording der vraag gezind zijn, steeds te trachten alle feiten te verzamelen, die omtrent het besprokene punt licht kunnen verspreiden.

Het adres, dat aanleiding gaf tot het benoemen der zoo even vermelde staatscommissie, was aan den Koning gerigt door de Heeren F.H. van Vlissingen c.s., en beoogde het koloniseren der O.I. bezittingen, buiten Java en Madura, door Europeanen en vooral door Nederlanders. De adressanten zonderden gemelde eilanden uit, om mogelijke staatkundige bedenkingen der regering te voorkomen. Zij lichtten hun plan breedvoerig toe, door te wijzen op het groote belang eener Europesche kolonisatie zoo voor Ned. Indië als voor het moederland; terwijl zij de daartegen wel eens aangevoerde bezwaren trachtten uit den weg te ruimen. Niet alleen over hun plan, zooals het was ingediend, verlangden zij eene beslissing der regering; zij wenschten ook, dat het beginsel van kolonisatie *eens voor altijd* zou worden uitgemaakt.

Het ligt buiten ons bestek, het voorstel der adressanten in al zijne bijzonderheden na te gaan: wij verlangen ons te bepalen tot hetgeen zoowel uit het adres, als uit het daarop gevolgd verslag kan geput worden ter beantwoording der vraag, of de ervaring de kolonisatie van Europeanen in heete gewesten onherroepelijk heeft veroordeeld. Eene enkele bijzonderheid omtrent de zamenstelling der commissie verdient echter vermelding.

De voorzitter opende de eerste vergadering met eene redevoering, waarin hij aan zijne medeleden het hooge gewigt hunner taak op welsprekende wijze ontvouwde. Er werd door hem op het noodzakelijke eener volstrekte onpartijdigheid in het beoordeelen der gestelde vraagpunten gewezen. Doch tevens liet hij niet na, de bezwaren op te sommen, die gewoonlijk tegen Europesche kolonisatie worden ingebragt; terwijl, niettegenstaande de adressanten daartoe alle aanleiding opzettelijk hadden vermeden, het voorstel in verband werd gebragt met de plannen dergenen, die eene omkeering van het bestaande regeringsstelsel in N.I. wenschten. De adressanten oordeelden dan ook, en, zoo het schijnt, met het volste regt, tegen de strekking dier openingsrede te moeten protesteren[1].

1 De adressanten waren de Heeren: F.H. van Vlissingen, L. Bienfait en Zoon, Jhr. I.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg, J.J. Hasselman, Paul van Vlissingen en Dudok van Heel, Dr P.J. Veth, Muller en Reesse, Mr. J. Heemskerk Azn, I.P. de Ruijter de Wildt en Dr. E.L. Büchner.

Mag men hieruit afleiden, dat er bij den voorzitter althans eene zekere vooringenomenheid tegen het plan bestond, des te meer moet men betreuren, dat, zooals door Dr. Bosch in ditzelfde tijdschrift[1] werd opgemerkt, de Indische geneeskundigen, waaronder vele voorstanders eener Europesche kolonisatie, *niet* in de commissie waren vertegenwoordigd.

Hoe dit zij, het verslag, dat door de commissie, onder dagteekening van 24 December 1857 aan den Koning werd aangeboden, is een hoogst merkwaardig stuk, dat blijken draagt van naauwkeurig onderzoek, en veel wetenswaardigs bevat omtrent de door Europeanen in andere werelddeelen gestichte volkplantingen. Zooals wij reeds te kennen gaven, nemen wij hier slechts een gedeelte van dit belangrijke werk tot onderwerp onzer beschouwingen, en wel in het bijzonder de bedenkingen, die tegen het vestigen van Europesche volkplantingen in tropische gewesten *in het algemeen* door de commissie zijn geopperd.

De voornaamste bedenkingen, voor zooveel ons onderwerp aangaat, zijn te vinden in de vierde en vijfde paragraaf van het verslag, waar een onderzoek wordt ingesteld naar de geschiktheid van het klimaat uit het oogpunt der wetenschap en der ervaring.

Alleen de regtstreeksche ervaring kan, volgens de overtuiging der commissie, uitspraak doen. Maar wanneer de uitkomsten der regtstreeksche ervaring te kort schieten, duister blijven, moeijelijk te schiften zijn en nog moeijelijker tot hare oorzaken kunnen teruggebragt worden, moet de wetenschap voorlichten.

Na uitvoerig te hebben uiteengezet hoe zeer het klimaat der gematigde luchtstreek verschilt van dat der tropen, en welken invloed het laatstgemelde heeft op de ligchaamsgesteldheid van den bewoner, stelt de commissie de vraag of de Europeaan, bepaaldelijk die van het Germaansche ras, wiens levensverrigtingen met daaraan beantwoordende organisatie zich in verband met een koeler klimaat hebben ontwikkeld, zich in een tropisch klimaat kan verplaatsen, zonder zijne gezondheid in gevaar te

1 ‘Een woord over de kolonisatie onzer O.I. bezittingen’, door Dr. W. Bosch, Gids, Februarij 1858.

brengen, zonder zijn leven te verkorten. Het antwoord luidt, dat zoodanige plotselinge omkeering in den gang dier verrigtingen niet mogelijk is zonder dat gezondheid en leven daarbij worden in de waagschaal gesteld. De eindbeslissing moet evenwel aan de ervaring verblijven.

Verder worden nader de gronden aangewezen, waarom gezondheid en leven van den Europeaan in een tropisch gewest meer bedreigd zijn dan die van den inboorling. De nadeelige invloed van het klimaat wordt nog gevaarlijker bij handenarbeid en vooral bij arbeid in het open veld. Het leven van den kolonist is minder krachtvol; hij is meer aan ziekten blootgesteld; zijn levenskans vermindert; zuivere afstammelingen van Europeanen in het derde en vierde geslacht worden in Indië b.v., niet dan bij hoogst zeldzame uitzonderingen aangetroffen.

Daarna behandelt de staatscommissie achtereenvolgens de geschiedenis der verschillende proeven, die genomen zijn om Europesche volkplantingen in de heete luchtstreek te vestigen. De verderfelijke invloed van het klimaat wordt daarbij als de werkelijke oorzaak van het gestadig mislukken dier ondernemingen aangenomen.

Wij stellen ons voor eene eenigzins andere orde van behandeling te volgen, en dus eerst na te gaan welke voorname proefnemingen van Europesche kolonisatie in tropische gewesten hebben plaats gehad; welke daarvan zijn gelukt of mislukt, en in het laatste geval door welke oorzaken. Daarbij zullen wij dan nog wel gelegenheid vinden stil te staan bij de reeds aangeduide bezwaren, door de commissie uit een wetenschappelijk oogpunt tegen dergelijke volkplantingen geopperd. Wij wenschen echter de opmerking vooraf te doen gaan, dat wij geenszins de gevaren willen ontkennen, die voor den bewoner der gematigde streken aan eene verplaatsing naar tropische gewesten verbonden zijn. Maar het is de vraag, vooreerst, of dergelijke gevaren niet gedeeltelijk af te wenden zijn door goede keuze der plaats van vestiging; en ten andere of de verminderde levensduur en de grootere kans van ziekte voor den kolonist, wel kunnen aangemerkt worden als omstandigheden, die eene kolonisatie *onmogelijk* maken.

Slechts eenige weinige proeven van dien aard zijn in onze Oost-Indische bezittingen genomen. De Heer Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge heeft op verzoek der commissie een overzigt geleverd

van hetgeen omtrent dergelijke ondernemingen op Java bekend is; welk overzigt als bijlage *F*. aan het verslag is toegevoegd. Het schijnt wel eenigzins vreemd, dat de commissie zich op de mislukking der kolonisatie-proeven op Java beroept, als bewijs voor hare stelling, dat eene Europesche volkplanting onder de heete luchtstreek geen stand kan houden. Immers niet alleen wordt door den Heer de Jonge aan het slot van zijn relaas gezegd, dat de op Java verkregen ervaring de vraag niet volledig beantwoordt, en de opgedane ondervinding noch door hen die voor, noch door hen die tegen eene kolonisatie zijn, kan worden ingeroepen; maar er is, naar ons inzien, uit de medegedeelde bijzonderheden volstrekt niet op te maken dat de proefnemingen zouden mislukt zijn door den ongunstigen invloed van het klimaat. Er blijkt toch, dat bij een eersten aanvoer van kolonisten omstreeks de helft der zeventiende eeuw, de uitzending van vrouwen verboden werd; dat latere landverhuizers belemmerd werden in de vrije keuze van een middel van bestaan, en tot armoede vervielen; en dat de voornaamste kolonisatie van landbouw-huisgezinnen, die onder den Gouverneur-Generaal van Imhoff plaats greep, hoofdzakelijk te niet ging door een inval der Bantammers (1752), die alles in de jeugdige kolonie (aan de rivier Tangerang) te vuur en te zwaard verwoestten. Een extract-register van Generaal en Raden, anno 1752, vermeldt dan ook dat ‘de landerijen sedert d'invasie der Bantammers weder in wildernissen zijn veranderd.’ Andere boeren, die zich in de bovenlanden hadden gevestigd, schijnen daarentegen tot eene zekere mate van welvaart te zijn geraakt. In eene missive van J. Hofhout, dd. 30 Sept. 1759, als bijlage opgenomen in een stuk van den Heer Schiff, over Kolonisatie op Java (Tijdschrift van Ind. taal-, land- en volkenkunde, XVII, afl. 2 en 3), vindt men (ald. blz. 169) van Tjipannas het volgende opgeteekend: ‘Men heeft hier een menigte hoenders en rundvee, zeer goede zuivel en vele zoo indische als Europische aard- en veldvruchten, welke door de hier wonende Hollandsche boeren gewonnen worden.’ Ook blijkt uit een door denzelfden schrijver aangehaald inspectierapport van den boerenschout D.W. Freijer, dd. 22 Mei 1755, dat in de bovenlanden van Batavia nog verscheidene boeren zich onledig hielden met tuinbouw en ooftteelt, Verdere berigten ontbreken echter; en van hunne nakomelingschap schijnt niets bekend.

Daar men wel als argument tegen kolonisatie in heete gewesten gewezen heeft op de omstandigheid, dat in het laatst der zeventiende eeuw gelijktijdig volkplantingen uit Nederland naar de Kaap, naar Ceylon en naar Batavia gezonden werden, en alleen de eerste in een gematigd klimaat geslaagd is, verdient het opgemerkt te worden, dat, volgens het onderzoek van den Heer de Jonge, de ondergang der nederzettingen op Java en Ceylon aan geheel andere oorzaken dan aan de luchtgesteldheid dier landen te wijten schijnt. Op Ceylon verbouwden de kolonisten tabak, die de compagnie niet alleen niet kocht, maar waarin zij het handeldrijven verbood; zoodat die lieden, wier verzoeken om land daarenboven werden afgewezen, volgens de uitdrukking van den Gouverneur van Ceylon in 1684: ‘zoo arm werden als wormen.’

Reeds vroeger had men zich op de ongunstige resultaten der kolonisatie op Java onder van Imhoff beroepen. De graaf van Hogendorp ontleende in een brief aan Elout, van den 1sten October 1820[1], aan die gebeurtenis een argument tegen de duurzame vestiging van Europeanen in Indië; en wees bovendien op het feit, dat door de compagnie jaarlijks circa 9000 Europeanen naar Java werden overgebragt, waarvan ± 2000 terugkeerden en ± 7000 bleven. Hij vraagt: ‘waar is hun nageslacht?’

Opmerkenswaardig is de beantwoording van dien brief door Elout. De laatste bedenking van van Hogendorp lost hij op door de opmerking, dat onder de personen door de compagnie uitgezonden, het vrouwelijk geslacht niet vertegenwoordigd was; zoodat de afstammelingen dier Europeanen welligt onder de inlanders of onder de slaven moesten gevonden worden. Vervolgens de oorzaken der mislukking van de onder van Imhoff genomen proef behandelende, vraagt hij, waar die lieden zijn geplaatst geworden, bij Batavia of in de hoogere streken; of de opvolgers van van Imhoff in alles in zijn geest te goeder trouw die proeve hebben doorgezet, dan *of niet alles van zelf verloopen is, omdat het niet in den geest van de toenmalige regering viel dergelijke pogingen aan te moedigen?*

Dat het ook niet in den geest van *latere* regeringen viel, ondernemingen als hier bedoeld, in de hand te werken, kan

1 ‘Bijdrage tot de kennis van het koloniaal beheer’, enz. van Elout, 1851, blz. 119.

uit verschillende bijzonderheden blijken. ‘Zoo het schijnt,’ schreef Elout aan du Bus, den 27sten November 1826[1], was het verlangen der Indische regering, alle Europeanen van ‘Java te weren, uitgezonderd voor civile en militaire dienst, handel, enkele ondernemingen,’ enz.

Een verzoek in 1822 gedaan door den Heer de Wilde, eigenaar van het land Soekaboemi in de Preanger-regentschappen, om een twee honderdtal Paltzer boeren daarheen te mogen overbrengen, werd afgewezen[2]. Ook later bleek, bij de schriftelijke gedachtenwisseling tusschen de regering en de vertegenwoordiging over het Regeringsreglement voor Ned. Indië, dat in 1846 aan leden van afgescheidene gemeenten verboden was geworden zich neder te zetten op Ceram of in Java's Oosthoek[3]. De regering wees bij die gelegenheid voornamelijk op de groote sterfte heerschende bij het leger in Ned. Indië, en zelfs bij burgerlijke ambtenaren, die minder vermoeijenissen te verduren hebben. Zij vond daarin grond tot het oordeel, ‘dat in den regel het luchtgestel onzer O.I. bezittingen onoverkomelijke beletselen aan eene kolonisatie in den weg stelt.’

Ook de staatscommissie heeft niet nagelaten zich op het hooge sterftecijfer, bepaaldelijk bij het Ned. Indische leger, te beroepen. Naar aanleiding van hetgeen deswege in het werk van Dr. Bosch (de Dysenteria tropica, 1844) voorkomt, voert zij aan, dat de sterfte bij het Indische leger (voor zooveel de Europeanen betreft) van 1815 tot 1832 20 ten honderd bedroeg; welk cijfer door den Heer Lubach wordt overgenomen.

Zeker klinkt zulk een hoog sterftecijfer ontmoedigend. In een artikel in de Gids van het jaar 1858, getiteld: ‘Een woord over de kolonisatie onzer O.I. bezittingen’, heeft echter Dr. Bosch het een en ander aangevoerd, waardoor de zaak een minder zwart aanzien verkrijgt. Als men de legersterfte in den Javaanschen oorlog (van 1825 tot 1829), en het jaar 1821 (cholerajaar) buiten rekening laat, dan verkrijgt men bij het Euro-

1 Zie het overzigt betreffende kolonisatie in de Handelingen van het Indisch genootschap, Vierde jaargang, 1857.

2 En wel op grond, dat Europeanen op Java geen veldarbeid konden verrigten. De Heer de Wilde kwam hiertegen op (zie Amst. Courant van 25 Februarij 1857) met de vermelding, dat hij op zijn landgoed o.a. Engelschen uit van Diemensland aan het werk had.

3 ‘Handelingen over het Neêrlandsch Indisch Regeringsreglement’. Kemink, 1857, II, blz. 446 en 535.

pesche leger in de jaren 1819 tot 1824 eene sterfte van 10.57 pet.

1830 tot 1835 eene sterfte van 9.42 pet.

en 1836 tot 1842 eene sterfte van 11.39 pet.

en in de jaren 1846 tot 1853 op Java gemiddeld 7.2 pet.; in de binnenlanden slechts 4.77 pet.

Hij komt dus tot de conclusie, dat er vooruitgang heeft plaats gehad, dank zij de betere geneeskundige hulp en betere voorzorgen. En wij kunnen er bijvoegen, dat die vooruitgang blijvend is geweest. Volgens het koloniaal verslag over O.I., den 20sten September 1869 aan de Tweede Kamer ingediend, was de sterfte der Europesche militairen in verhouding tot de legersterkte gedurende de jaren 1864 tot en met 1868 de volgende:

	op Java en Madura.	**in de Buitenbezittingen.**
In 1864	8.99 percent.	5.40 percent.
In 1865	7.86 percent.	5.43 percent.
In 1866	5.44 percent.	4.85 percent.
In 1867	4.63 percent.	3.97 percent.
In 1868	8.09 percent.	4.02 percent.

Bij deze cijfers moet men in aanmerking nemen, dat de jaren 1864, 1865 en 1868 de drie ongunstigste waren der laatste tien jaren. In de *vijf* opgenoemde jaren bestond de sterfte onder de Europesche militairen op Java en Madura voor 58, 38, 26, 23 en 49 percent uit choleralijders.

Hoe ongunstig deze cijfers ook mogen schijnen, in vergelijking met de normale sterfte in gematigde gewesten[1], blijkt toch eene aanzienlijke vermindering van het schrikbarende cijfer, door de commissie opgegeven.

Dezelfde meer en meer gunstige resultaten blijken uit de cijfers door den Generaal van Swieten medegedeeld over Sumatra. Voor het geheele gouvernement van Sumatra's Westkust was de verhouding van 1850-1857 eene sterfte van 4 percent 's jaars op een getal van ± 1100 Europesche militairen. Slechts éénmaal, in 1853, toen de cholera heerschte, steeg dit cijfer tot 6.4 ten honderd[2].

De staatscommissie zich alleen beroepende op de sterfte-

1 De verhouding is inderdaad zeer ongunstig, daar hier sprake is van mannen tusschen de 20 en 40 jaren. Wij hebben dan ook slechts de overdrijving der commissie willen constateren.

2 Zie ook Aardr. en Statistisch Woordenboek van Nederl. Indië, artikel Sumatra, blz. 686.

opgaven van de jaren 1816-1832, en dus op een door oorlog en cholera buitengewoon ongunstig tijdperk, verklaart uit die aanzienlijke sterfteverhouding het, zooals zij zegt, ‘in Indië algemeen erkende feit’, dat zuivere afstammelingen van Europeanen er in het derde en vierde geslacht niet dan bij hoogst zeldzame uitzonderingen aangetroffen worden. Wanneer toch de sterfgevallen aanmerkelijk talrijker blijven dan de geboorte, dan moet alleen daardoor het geslacht verminderen en na eenige generatiën verdwijnen.

Op deze redenering valt vooreerst aan te merken, dat de ervaring ten deze inderdaad niet aanwezig is. Er heeft nog, de kleine proeven in de 17de en 18de eeuw uitgezonderd, nimmer eene genoegzaam talrijke vestiging van Europesche familiën in Indië plaats gehad, uit wier geconstateerde uitsterving men de door de commissie aangenomen stelling zou mogen afleiden. Behalve Elout in zijn boven aangehaalden brief, wijst ook Dr. Bleeker in een fragment eener reis over Java in 1850[1] op de omstandigheid, dat Europesche vrouwen, een 30 jaren te voren, zeer zeldzaam waren in Ned. Indië. Wat den lateren tijd betreft, zoo ontkennen twee deskundigen, de zoo even genoemde Dr. Bleeker en Dr. Bosch, die ook door de commissie als autoriteiten worden erkend, bepaaldelijk, dat de sterfgevallen de geboorten zouden overtreffen. Bovendien moet men bij het hier bedoelde onderwerp niet voorbijzien, hoe in den regel de Europeanen niet in Indië blijven, maar zoo spoedig mogelijk naar Europa terugkeeren; zoodat het niet aanwezig zijn van afstammelingen van Europeanen in het derde en vierde geslacht, nog geenszins een blijvend overwigt der sterften op de geboorten zou bewijzen.

In Britsch Indië, zegt de commissie, zijn wel naar het schijnt nooit afdoende proeven genomen, doch is het aantal gevestigde Engelschen steeds bijzonder gering gebleven, terwijl er de sterkste overtuiging bestaat, dat alle massale immigratie uit het moederland den zekersten ondergang te gemoet zou gaan.

Zulk eene massale immigratie van bewoners der gematigde luchtstreek heeft aldaar evenwel plaats gegrepen; en nog heden ten dage bevolken de afstammelingen dier immigranten Indië. Wij bedoelen de vestiging der Ariërs in Indostan in lang ver-

1 Tijdschrift voor Ned. Indië, 1850, II, blz. 153.

vlogen eeuwen. Ofschoon niet zoo zeer geschiedkundige dan wel taalkundige nasporingen de afkomst van een deel der Hindoes aan het licht hebben gebragt, is het feit zelf naauwelijks meer aan twijfel onderhevig. Terwijl een deel der Ariërs westwaarts toog en Europa bevolkte, heeft een ander deel de valleijen van den Imäus verlaten en den moeijelijken togt zuidwaarts naar de Himalaija[1] ondernomen, van wier toppen zij langzamerhand zijn nedergedaald in de brandende vlakten van Bengalen.

Ook Dr. Lubach hecht aan die gebeurtenis gewigt. Ten bewijs dat de afstammelingen dier Ariërs nog onvermengd zijn gebleven, voert hij aan, dat de hoogste kaste, waartoe de Arische Hindoes behooren, eeuwen lang alle vermenging met minderen heeft vermeden, dewijl het verlies hunner kaste daarvan het gevolg was. Doch aan den anderen kant acht hij in den tegenwoordigen tijd eene Europesche kolonisatie in Britsch Indië onuitvoerbaar. Als een afdoend argument, hetwelk, voor zoover hem bekend is, nog niet is wederlegd, wordt door hem vermeld, hetgeen Dr. Wise aan den cranioloog Barnard Davies had medegedeeld, dat hij namelijk nog nooit één enkel individu had kunnen ontdekken, dat in het 3de Indische geslacht uit Europeesch bloed gesproten was.

Over het klimaat van Engelsch Indië en de geschiktheid daarvan voor den Europeaan, wordt veel licht verspreid door een in 1859 aan het Engelsche parlement ingediend ‘Report on colonization and settlement in India’, hetwelk evenwel de kolonisatie in beperkten zin opvat, als eene vestiging van ‘superior settlers, who may by their enterprise, capital and science, set in motion the labour, and develope the resources of India’. De Engelsche commissie acht eene immigratie van Britsche arbeiders geenszins geraden, ook wegens de luchtgesteldheid, die over het algemeen voor duurzame vestiging van het Engelsche ras en voor arbeid in de open lucht ongunstig is. Maar aan den anderen kant erkent het rapport, dat de nadeelige gevolgen van het klimaat schromelijk overdreven worden. Er wordt dienaangaande het volgende gezegd:

‘It appears to your Committee that the dangerous effect of the climate of India has been considerably exaggerated. The planters from Lower Bengal, especially in Behar, are described

1 E. Burnouf wil in zijn werk: ‘La science des religions’, in die beide namen den wortel van het latijnsche woord ‘hiems’, den winter, vinden.

as a "*healthy and hearty*" race of men. Such of them as attended before your Committee resembled English farmers rather than residents in a climate far distant and different from their own. Statements, tending considerably to modify pre-conceived opinions as to the dangers of an Indian climate, proceeded from settlers in various parts of India.' Buitendien bleek uit de getuigenissen door de commissie ingewonnen, dat de bergstreken in Indië, over het algemeen nog weinig bekend, op verscheidene plaatsen een gezond verblijf voor Europeanen opleveren. Zoo werd gewezen op de nederzetting te Darjeeling, welker snelle toename in welvaart en bevolking beschreven wordt 'as more resembling that of an Australian, than an Indian settlement.' Ook op het Neilgherry-gebergte in Malabar was eene bloeijende nederzetting; terwijl in Mysore (1500 tot 3000 Eng. voeten boven de zee) een tal Engelsche gepensionneerden zich gevestigd hadden, die aan het verblijf dáár de voorkeur gaven boven terugkeer naar Europa. Inzonderheid wordt Bangalore beschreven als 'a most healthy region'. 'Many Europeans reside at Bangalore. Chapels, churches and other public buildings already give it an European character. Soldiers marry and settle there, and live, as it is stated, in a climate far superior to that of Europe'. Ten bewijze, dat men niet eens zoo hoog in het gebergte behoeft te klimmen, om een gezond klimaat aan te treffen, kan strekken, dat Bangalore niet meer dan 2800 (Eng.) voet boven de zee verheven is.

De bewering van Dr. Lubach, of liever van Dr. Wise, dat het Europesche ras geen stand houdt in Engelsch Indië, wordt ook in het rapport der Nederlandsche staatscommissie teruggevonden, die zich te dien einde op Martin beroept. Met hoe weinig grond men evenwel uit de schaarschheid van in Britsch Indië aanwezige Europeanen van de derde generatie de onmogelijkheid hunner instandhouding afleidt, kan blijken uit de omstandigheid, dat het vóór 1833 aan Europeanen niet was toegestaan zich naar welgevallen in Britsch Indië te vestigen[1]. Er *kon* mitsdien geene Europesche nederzetting op eenigzins ruime schaal plaats grijpen; en het gaat dus wel niet aan, ten deze een beroep op de ervaring te doen. Intusschen, hoe gering die ervaring ook zij, er blijkt uit enkele getuigenissen

1 Evidence of W. Thcohald. First report of the committee, 870, 871, 1087, 1088.

voor de Britsche commissie afgelegd, dat de voorbeelden van Europeanen van het derde en vierde geslacht geenszins in Britsch Indië ontbreken.

Zoo zegt de natuurkundige Dr. Hooker, dat aan de instandhouding van het Europeesch ras te Darjeeling niet te twijfelen valt. J.G. Waller, advocaat te Calcutta, kent voorbeelden van de continuatie van het Europesche ras tot in het 3de geslacht. De kapitein-ingenieur Ouchterlony kent eene familie in Madras, waarvan het hoofd even als de vrouw in Indië uit Europesche ouders geboren zijn, en Europa nimmer hebben bezocht. Hunne kinderen (de derde generatie) zijn gezond, krachtig en van meer dan gewone intellectuele capaciteit. Eindelijk acht Dr. Moore, sedert 34 jaren in Britsch Indië gevestigd, Indië volkomen geschikt voor Europesche kolonisatie en voortduring van het Europesche ras. Te Calcutta kent hij familiën van Europesche afkomst tot in het derde geslacht[1].

Hoewel de meerderheid der gehoorde getuigen niet geloofde aan de mogelijkheid der voortduring van een Europeesch geslacht in Britisch Indië, althans in de vlakten, moet niet voorbijgezien worden, dat het feit der uitsterving niet kon worden geconstateerd, terwijl daartegenover de persoonlijke ervaring van het tegendeel van mannen als Dr. Moore en anderen nog al gewigt in de schaal legt[2]. In allen gevalle schijnt men voor de bergstreken het uitsterven van Europeanen voor geheel onbewezen te kunnen houden.

De brandende woestijnen en hoogst ongezonde kusten van Afrika hebben steeds den landverhuizer afgeschrikt zich in dat werelddeel te vestigen, voor zooverre het niet in de gematigde luchtstreek was gelegen. Voor ons onderwerp levert Afrikaderhalve weinig op. Alleen kan vermeld worden, dat volgens

1 Reports etc. 643, 644, 4831, 5252, 5253, 3813, etc.

2 Aan Dr. Moore werd door de commissie gevraagd: ‘From your medical experience, do you think that European colonization can be successfully carried on in India?’ Hij antwoordde: ‘I have not the slightest doubt of it... There are many families in Calcutta now of the third generation.... I have seen in Calcutta some of the finest men and women I ever saw in my life, of European extraction.’ Op de hem later gedane vraag: ‘are not those exceptional cases?’ gaf hij ten antwoord: ‘I cannot admit that. I think the race could be continued in India, particularly now that there will be the means of conveying them to the hills for a change of climate occasionally.’ Andere voorbeelden dan die familiën te Calcutta waren hem evenwel onbekend.

Professor Duttenhofer[1] eenige Portugesche familiën sedert meer dan drie eeuwen in Congo zouden gevestigd zijn. Buitendien heeft op het eiland Bourbon of Réunion eene vrij talrijke bevolking van Europeschen oorsprong wortel geschoten. Boudin, door Dr. Lubach aangehaald, vermeldt, dat op dit eiland zich nog de onvermengde afstammelingen der eerste Fransche kolonisten bevinden, die alleen onder elkander trouwen, en een zoowel ligchamelijk als in moreel opzigt uitstekend menschenras vormen.

Algerië, hoewel buiten de heete luchtstreek gelegen, wordt zoowel door de commissie als door Dr. Lubach aangehaald als een voorbeeld van eene mislukte Europesche volkplanting. Als in een gewest, zoo redeneren zij, waarvan het klimaat nog onder de gematigde moet gerangschikt worden, de Europeaan niet slaagt, hoeveel te eer zal dan eene Europesche nederzetting in een werkelijk tropisch land mislukken?

De commissie beroept zich voor haar gevoelen op de aanzienlijke sterfte onder de Europeanen in Algerië. De Heer Lubach geeft dienaangaande eene meer uitvoerige statistiek. Hij vermeldt de evenredigheid tusschen geboorten en sterfgevallen gedurende de jaren 1830 tot en met 1853, en geeft als sterftecijfer onder de Franschen in Algerië voor de jaren 1847 tot 1854, 68 op de 1000. Bijzondere oorzaken voor groote sterfte zijn er in Algerië, volgens hem, niet te vinden. Evenwel wordt nader door hem gezegd, dat in latere jaren de resultaten gunstiger zijn geworden.

Om ons niet op eenige, in dit opzigt misschien minder onpartijdige Fransche autoriteit te beroepen, zullen wij de beschouwingen van Dr. Lubach toetsen aan het rapport der commissie, die door het ministerie van Oorlog in Engeland werd ingesteld, om de oorzaken der verminderde sterfte der troepen in Algerië te leeren kennen, welk rapport o.a. wordt medegedeeld in ‘the Economist’ van 23 November 1867.

De genoemde commissie is opgetogen over de verbeteringen, die door de Franschen in de laatste jaren in den gezondheidstoestand der Europeanen in Algerië zijn gebragt. De vroeger hoogst ongezonde steden wijzen nu hetzelfde sterftecijfer aan als in Frankrijk; moerassen zijn droog gemaakt, en daarmede zijn de moeraskoortsen met de muskieten verdwenen. Voor

1 Handelingen van het Ind. genootschap, 1859, blz. 161.

goed drinkwater wordt allerwege gezorgd. De sterfte onder de troeopen, die vroeger van 80 tot 140 op de 1000 man bedroeg, was in 1863 slechts 12 op de 1000. De sterfte was alzoo gedaald tot minder dan ⅙ van het bedrag gedurende de eerste jaren na de verovering. Vroeger overtroffen de sterfgevallen de geboorten: thans heeft het omgekeerde plaats. De Engelsche commissie komt dan ook tot de conclusie, dat voor Britsch Indië het voorbeeld door de Franschen in Algerië gegeven, ernstige behartiging verdient.

Hetgeen die commissie mededeelt aangaande den vooruitgang der Europesche bevolking en het overwigt der geboorten op de sterfgevallen, wordt bevestigd door het rapport, uitgebragt in de ‘assemblée générale des actionnaires de la société algérienne’, op 12 April 1869. ‘La population européenne’, zoo luidt het daar, ‘qui en 1831 était de 2300, en 1846 de 109,000, s'élevait en 1866 à 335,000. Ce noyau déjà important se développe tous les jours de lui mêine *par l'excédant des naissances sur les décès*.’

Het in de gematigde luchtstreek gelegen eiland Madera was, toen het door de Portugezen werd ontdekt of liever teruggevonden, onbewoond. De dáár gevestigde bevolking is dan ook van onvermengd Europesche afkomst. Van uit de West-Indiën heeft men herhaaldelijk, na de afschaffing der slavernij, het oog op de Maderianen geslagen, om de slaven als veldarbeiders te vervangen; en men heeft werkelijk een tal inboorlingen van het eiland Madera op de West-Indische plantages werkzaam gesteld. Volgens Dr. Lubach evenwel zouden de pogingen, om gebruik te maken van Maderianen tot den veldarbeid in West-Indië, niet dan *zeer slechte* resultaten hebben opgeleverd. Maar wij gelooven het tegendeel te kunnen volhouden, althans wat Suriname en sommige Engelsche bezittingen betreft. In het regeringsverslag van de kolonie Suriname over het jaar 1857, lezen wij, dat de toestand en arbeid der aanwezige Portugezen uit Madera over het algemeen gunstig was. ‘Hoogst wenschelijk zou het zijn,’ wordt daar gezegd, ‘meer van die Maderianen herwaarts te kunnen lokken, dewijl zij, in weerwil van eenige gebreken aan hun landaard eigen, onder de beste soort van immigranten van dit land (Suriname) behooren.’ Ook in het verslag over 1858 wordt bejammerd, dat hun getal zoo gering blijft. Evenmin blijkt van ontevredenheid over deze lieden bij de Britsche autoriteiten in Guyana.

In de op last van het Engelsche parlement in 1859 gedrukte stukken over immigratie in de West-Indische bezittingen, vinden wij[1] zulke Maderianen beschreven als ‘a fine set of young people’, terwijl zij als ‘by far the most steady workmen’ worden voorgesteld.

Wij zijn nu genaderd tot het werelddeel, dat van zijne ontdekking af schier onafgebroken een stroom van Europesche landverhuizers tot zich heeft getrokken. Naar alle deelen van Amerika, zoowel naar het ijskoude Noorden als naar de meer gematigde streken en ook naar de landen onder den heeten aardgordel gelegen, zijn Europeanen heengetogen, en nog heden ten dage leeft overal in Amerika het Europesche ras voort. Het bestaan eener Europesche bevolking in tropisch Amerika logenstraft dan ook de bewering der staatscommissie[2] ‘dat, terwijl al die gematigde gewesten, gelegen onder eene luchtstreek, eenigermate overeenstemmende met die der Moederstaten, thans eene van deze laatsten herkomstige, krachtige bevolking hebben, daarentegen *die onder den verzengden aardgordel nooit de zetel eener voortdurend standhoudende Europesche volkplanting geweest zijn*.’ Immers in Brazilië, in de voormalige Spaansche koloniën, voor het grootste gedeelte onder de verzengde luchtstreek gelegen, is eene van Europeanen afkomstige bevolking duurzaam in stand gebleven.

Men zou kunnen beweren, dat de tegenwoordige blanke bevolking dier landstreken voor het grootste gedeelte niet meer van zuiver Europeesch bloed is; - en inderdaad heeft in Spaansch-Amerika eene sterke vermenging van de oorspronkelijke bewoners met de Europesche kolonisten en ook met negers plaats gegrepen, - doch de opgaven van von Humboldt, medegedeeld door Roscher[3], toonen aan, dat tijdens diens schrijven het getal zuivere blanken in evenredigheid der overige bevolking, vrij hoog was. Er waren, volgens die opgave, tegenover 7,530,000 Indianen, 776,000 negers en 5,328,000 van gemengd ras, niet minder dan 3,276,000 blanken in Spaansch-Amerika. Later is dit getal zeker niet verminderd. De bevolking van Mexico, door von Scherzer op ruim 8,000,000

1 Zie de ‘Papers relating to the W. I colonies’ etc., p. 88 en 108 (1859. 31).
2 blz. 38.
3 Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung, S 165.

zielen geschat, bestond voor 8/15 uit volbloed-Indianen, 4/15 kleurlingen en 3/15 *in het land geboren blanken*, meest afstammelingen van Spaansche ouders[1]. Het getal der zuivere blanken bereikt dus aldaar het aanzienlijk cijfer van 1,800,000. De stad Lima in Peru bevatte op 90,000 inwoners 30,000 blanken, insgelijks van Spaansche afkomst[2].

Deze cijfers kunnen aanmerkelijk genoemd worden, als men in het oog houdt, dat de landverhuizing naar Spaansch-Amerika, den eersten tijd na de verovering uitgezonderd, nimmer aanzienlijk is geweest. De afstammelingen der ‘conquistadores’ werden gerekend tot den adel des lands. Opmerkelijk is de bijzonderheid, door Roscher vermeld, dat de Spaansche regering de opkomst van een creoolschen boerenstand bijzonder schijnt te hebben gevreesd[3].

Het moet derhalve wel eenige bevreemding wekken, dat de commissie de aanwezigheid van eene uit Europeanen voortgesproten bevolking in het zoogenaamde Spaansch-Amerika geheel heeft geïgnoreerd. Wel is waar kan hiertegen worden aangevoerd, dat zij in haar verslag meer bepaald de geschiktheid van den tot het *Germaansche* ras behoorenden Europeaan tot het vestigen van volkplantingen in heete gewesten heeft nagegaan, en welligt de reeds vroeger elders verkondigde meening[4] gedeeld heeft, dat het standhouden eener bevolking uit *Zuid*-Europa afkomstig, niet kan worden ingeroepen als bewijs voor de mogelijkheid eener kolonisatie door *Noord*-Europeanen. Wij erkennen volmondig dat de tot het Latijnsche ras behoorende Europeaan, in eene mildere luchtstreek levende, zich met minder bezwaar naar een tropisch gewest zal kunnen verplaatsen; en dat b.v. de Siciliaan zich spoediger tusschen de keerkringen zal te huis gevoelen dan de Zweed. Maar heeft men regt een zoo groot verschil in de ligchamelijke bewerktuiging der beide genoemde stammen aan te nemen, dat de Germaan voor den invloed van het klimaat zou bezwijken in dezelfde streek, waar de Europeaan van Latijnsch ras een gezond leven zou lijden? Wij gelooven deze ongerijmdheid niet te mogen aannemen, doch alleen te kunnen toegeven, dat de

1 v. Scherzer, Reise der Novara um die Erde. Statistisch Commercieller Theil, II, S. 453.
2 Id. Beschreibender Theil, II, S. 555.
3 Roscher, S. 164, 165.
4 Handelingen over het Ned. Ind. Regeringsreglement, II, blz. 447.

Noord-Europeaan eenige meerdere bezwaren zal te overwinnen hebben, alvorens in de heete luchtstreek geacclimateerd te zijn. Het slagen eener Spaansche of Portugesche kolonie in een of andere tropische streek brengt onzes inziens wel degelijk *het vermoeden* mede, dat ook eene kolonisatie b.v. van Duitschers aldaar zou slagen, al is het dan dat laatstgenoemden meer onder de verplaatsing zouden lijden. De commissie, ofschoon het stilzwijgen bewarende over de *geslaagde* koloniën der Spanjaarden in Amerika, heeft evenwel in het belang harer stellingen op enkele mislukte of minder goed geslaagde pogingen, door Europeanen van het Latijnsche ras aangewend, de aandacht gevestigd.

Zoo zou o.a. eene kolonisatie-proeve van Galliciërs op Cuba jammerlijk zijn mislukt. Vermits Cuba op den grens der heete luchtstreek ligt, zou inderdaad het niet slagen van Europesche nederzettingen op dat eiland weinig hoop geven op het gelukken van dergelijke proeven in de eigenlijk gezegde heete luchtstreek. Doch men kan gerust aannemen, dat de bedoelde Galliciërs wel om andere redenen, dan wegens een doodelijk klimaat, van hun plan tot vestiging hebben moeten afzien. Wij lezen toch in het belangrijke stuk van den Heer Cochin, 'l'Espagne et l'esclavage dans les îles de Cuba et de Porto-Rico'[1], het volgende:

'Les blancs peuvent fort bien travailler sous le climat des Antilles espagnoles. Les campagnes cubaines renferment dans les plantations de tabac, les sucréries, les *cafétaux*, 440,000 blancs contre 288,000 esclaves et 100,000 libres de couleur. La population blanche, qui était de 133,000 habitans seulement en 1791, atteint actuellement 8,000,000.'

Ook van Porto-Rico kan hetzelfde worden gezegd. Merivale[2] vermeldt het bestaan van eene talrijke blanke bevolking op dat eiland. 'The mass of the population' (300,000 in 1830), 'as may be supposed, was white, and of pure Spanish descent; ..... these *Xivaros*, as they are called, were a frank, robust, hearty race,' etc.

Nog twee gevallen van mislukte pogingen van kolonisatie in Spaansch-Amerika worden door de commissie medegedeeld, en wel de mislukte expeditie van Franschen naar de rivier

1 Revue des deux mondes, 1 Mai 1869.
2 Colonization and colonies. p. 42 and 43.

Guaracoalco in Mexico (1829 en 1830); en de te niet gegane onderneming cener Belgische maatschappij om te St. Thomas in Guatemala eene kolonie te stichten.

De mislukking der eerste proeve wordt door de commissie grootendeels toegeschreven aan gebrek aan goede voorzorgen; zij schijnt dus zelve aan te nemen, dat het klimaat hier niet te betichten valt. Inderdaad blijkt uit het relaas door Duval[1] van die expeditie gegeven, dat zij verliep, omdat de regering van den beruchten Santa Anna geene enkele der beloften nakwam, die zij zoo kwistig had uitgestrooid. Het klimaat en de grond waren evenwel zoo geschikt, dat, hetgeen der commissie onbekend schijnt gebleven te zijn, in 1836 weder ± 1000 emigranten aan de genoemde rivier gevestigd waren[2].

De kolonisatie-proeve der Belgen in Guatemala is voorzeker zeer benadeeld geworden door het klimaat. Men beging namelijk de onvergefelijke fout, de kolonisten aan de moerassige zeekust te laten vertoeven, in plaats van hen, zooals het oorspronkelijke plan medebragt, naar de gezonde bergvlakten van het binnenland over te brengeu. Doch deze fout was niet de eenige. Als voornaamste noemt Duval[3] ‘la vie et la propriété communes avec le régime disciplinaire de la caserne et du camp de manoeuvre, régime à peine déguisé sous le nom de communauté et une participation du travail aux profits du capital. Sous un tel régime l'homme enchaîné à la volonté d'autrui, dégagé de toute responsabilité, privé de la consolation de la propriété individuelle, ne pouvait déployer que la moindre partie de ses forces productives. Prolétaire en Europe, il se retrouvait prolétaire en Amerique, avec beaucoup moins de liberté.’ Ook de directeurs der kolonie waren volstrekt niet voor hunne zaak berekend[4]. Merkwaardig is het, dat de kolonisten dadelijk slaagden, zoodra zij, door de ontbinding der maatschappij, van allen dwang bevrijd waren. ‘Quelquesuns,’ zegt Duval, ‘acquirent de la fortune, la plupart parvinrent à l'aisance. Les cultivateurs s'établirent dans les fer-

1 Histoire de l'émigration au XIXe siècle etc., par Jules Duval, rédacteur en chef de l'économiste français. Paris, 1862 (ouvrage couronné par l'Académie des sciences morales et politiques), p. 104.

2 Duval, p. 218. Zie ook in de Economist van 1869 het belangrijke stuk over landverhuizing (Aug. en Sept., blz. 789).

3 p. 221.

4 Id., p. 118.

mes, en pleine campagne, sur les hauteurs; les artisans mirent leurs talents au service des particuliers, et devinrent les promoteurs de tous les progrès agricoles et industriels accomplis depuis lors dans le Guatemala.'

Evenmin als deze beide gevallen dus eenig bewijs kunnen opleveren van de onmogelijkheid om in tropisch-Amerika Europesche volkplantingen te vestigen, kan die bewering gestaafd worden door de geschiedenis van andere, door de commissie niet vermelde proeven in dat gedeelte der wereld. Wij teekenen aan, om eerst hij Spaansch-Amerika te blijven, dat in Nieuw-Grenada, in de provincie Santa-Martha, eenige[1] Tyrolsche en Genuesche gezinnen met zeer goeden uitslag landbouw drijven[2]; dat sedert 1843 te Torar in Venezuela eene Duitsche kolonie is gevestigd[3]; dat eindelijk in Costa-Rica Duitsche immigranten, nadat een aantal ten gevolge van het onoordeelkundig beheer van den directeur waren bezweken, tot welvaart zijn gekomen, zoodra zij werden vrijgelaten in de keuze van hunne woonplaats, van hun beroep en van den grond, en niet meer afhingen van een directeur of van medekolonisten[4].

Ook in Peru heeft men beproefd, Duitsche koloniën aan te leggen. Van eene eerste poging in 1852 kwam niets. Eene tweede onderneming (in 1857) slaagde in den beginne evenmin. De kolonisten, uit Paltzers en Tyrolers bestaande, hadden eerst veel moeite hun bestemmingsoord Pozuzu (4000 voeten boven de zee) te bereiken, aangezien het Gouvernement der Republiek niet voor bruikbare wegen gezorgd had. Zij zwierven maanden om, te midden eener vijandig gezinde bevolking, terwijl buitendien heftige twisten onder de kolonisten zelven ontstonden. Volgens von Scherzer, die dit mededeelt[5], ligt de oorzaak der aanvankelijke mislukking, 'weniger in den Naturverhältnissen, als in der Art und Weise, wie die Leiter der Colonie bei der ersten Besiedlung derselben am Werke gingen.' Zoodra evenwel de Peruaansche regering *goede wegen had aangelegd*, is eene betere toekomst voor de kolonie aangebroken. De kolonisten, 200 in getal, verbouwen nu maïs, rijst, aardappelen, tabak, koffij, enz. Van

1 37 familiën volgens Duval, p. 229.
2 Economist, Aug. en Sept. 1869, blz. 795.
3 Duval, p. 231. Economist, blz. 797.
4 Economist, blz. 796.
5 Beschreibender Theil, II, S. 566, 570, 577.

het laatste product erlangden zij in 1862 een overvloedigen oogst[1].

In Brazilië zouden, naar de bewering der commissie, alléén de koloniën geslaagd zijn, die zich onder het gematigde klimaat van de provincie Rio Grande do Sul hadden gevestigd. Wij erkennen, dat van de 55 Europesche koloniën met 33,970 inwoners, die Brazilië in 1861 bezat[2], het meerendeel onder de gematigde luchtstreek is gelegen; maar kunnen toch ook wijzen op vestigingen van Europeanen in *tropisch* Brazilië, die in een bloeijenden toestand verkeeren. Als zoodanig noemen wij Petropolis bij Rio de Janeiro, waar een 5000tal Duitschers zich voornamelijk onledig houden met tuinbouw en ooftteelt, en daardoor welvaart genieten[3]. Ook outbreekt het hier niet aan voorbeelden, hoe geestkracht en volharding aanvankelijk ondervonden tegenspoeden te boven kwamen. Eenige Belgen in 1844 naar Brazilië overgebragt, ontmoetten in den aanvang allerlei teleurstellingen, zoodat zij den moed verloren, en de onderneming werd opgegeven. Doch zoodra waren zij niet aan hunne eigene krachten overgelaten, of zij grepen den arbeid weder moedig aan, en vormen thans eene bloeijende kolonie.[4]

Dat overigens verscheidene kolonisatie-proeven in tropisch-Brazilië niet geslaagd zijn, geven wij gereedelijk toe. Doch het klimaat was hier ook niet altijd de voorname oorzaak der mislukking. Zoo deelt Duval[5] mede, dat de te Nieuw-Freiburg in Brazilië gevestigde Zwitsers verhinderd werden in de vrije uitoefening hunner godsdienst; dat zij naderhand gedemoraliseerd door de nabuurschap der slavernij, zelven slaven gingen houden; zoodat de onderneming verliep. Ook moet men letten op de door denzelfden schrijver medegedeelde klagt der Brazilianen[6], dat men hen allerlei boeven en uitvaagsel der maatschappij als kolonisten toezendt.

Het kan met dat al niet ontkend worden, dat het klimaat van het in den heeten aardgordel gelegene gedeelte van Brazilië op vele plaatsen ongunstig is. Ondoordringbare wouden, door ontelbare rivieren doorsneden, die telkens uit hare

1 Statistisch-Commercieller Theil, II, S. 415.
2 Economist, blz. 812.
3 Duval, p. 271.
4 Rapport van den Braziliaanschen Staatsraad Don Louis Pedreira, in het Hoogduitsch vertaald door Otto Köhler, 1859.
5 p. 15.
6 Id., p. 266.

oevers treden, bedekken onder een weelderigen plantengroei den moerassigen bodem van een groot deel des lands. Wil men eene ongunstige schets van kolonisatie-proeven in tropisch-Brazilië leeren kennen, men leze het werkje van Dr. Lallemant, getiteld: 'Am Mucuri, eine Waldgeschichte aus Brasilien' (1859), waarin het ongezonde van het klimaat en de doodelijke uitwerking daarvan op de kolonisten met donkere kleuren worden afgeschilderd. Maar het is twijfelachtig of zelfs de mislukking der daarin vermelde koloniën wel *voor het grootste deel* aan het ongunstige klimaat te wijten is. De ongelukkige kolonisten aan de Mucuri, wien de kommandant (een Braziliaan) de noodige levensmiddelen slechts tegen ongehoorde prijzen leverde, stierven letterlijk den hongerdood. Een geneesheer was er niet, terwijl de moeraskoortsen de uitgeputte landverhuizers vreeselijk teisterden. Het is daarbij opmerkelijk, dat aan de rivier San Jacintho, waar zich eene oudere nederzetting bevond, de kolonisten tevreden waren. Ook was dit het geval met hen, die vroeger het ambacht van houthakker of dergelijke hadden uitgeoefend en dus reeds eenige geschiktheid bezaten om zich in woudstreken te vestigen. Treurig was het daarentegen gesteld met anderen, die door de landverhuizers-compagniën te kwader ure naar Brazilië waren gelokt. Er waren b.v. een aantal kleermakers onder, wier zwakke, slechts aan naald en draad gewende handen, thans den bijl moesten omklemmen en de reusachtige stammen vellen van een maagdelijk tropisch woud. Er waren verder familiën met een tal van kleine kinderen, soms 6 à 7 onder de tien jaren. Zulke kolonisten *konden* niet slagen, ook al ware het klimaat aan Europesche gestellen minder vijandig geweest.

Nadat de Portugezen in de helft der zeventiende eeuw de Hollanders uit Brazilië hadden verdreven, togen in 1659 eenige der laatsten met enkele Israëliten naar Cayenne. Het schijnt hun gelukt te zijn, het klimaat en de invallen der Indianen te weêrstaan, zoodat zij tot een tamelijken trap van welvaart geraakten. Zij werden echter door Fransche ondernemers verjaagd; en daarmede liep deze kolonisatie-proef te niet[1].

Evenmin slaagden de Franschen in Cayenne. De staatscommissie heeft dan ook niet verzuimd, van de mislukte pogin-

1 F. von Holtzendorff, Die Deportation als Strafmittel, u.s.w. und die Verbrcchercolonien der Engländer und Franzosen, S. 522.

gen door dezen aangewend, voor hare stelling partij te trekken. De noodlottige afloop der eerste kolonisatie-proeve in 1763 wordt door haar wel grootendeels toegeschreven aan een laakbaar gebrek aan voorzorgen, maar toch wordt de doodelijke invloed van het klimaat mede als oorzaak der ontzaggelijke sterfte vermeld.

Het moet inderdaad worden erkend, dat bij de kolonisatieproeven in Cayenne het klimaat zeer veel tot de mislukking heeft bijgedragen. Volgens Holtzendorff is Cayenne het waterrijkste land der wereld. Het land dat in het heetste gedeelte van den heeten aardgordel ligt, is meestal vlak, voor een groot deel bijna altijd onder water, en met een weelderigen plantengroei bedekt. Men kan denken welke schadelijke uitdampingen de tropische zon opzuigt uit die moerassen, waar voortdurend eene massa organische bestanddeelen in ontbinding verkeeren. De proeven in dit ongezonde land met kolonisatie genomen, verdienen daarom bijzonder de aandacht, omdat, zoo slechts eene enkele der aldaar genomen proeven als niet geheel mislukt te beschouwen is, men *a fortiori* zou mogen stellen, dat kolonisatie-proeven in een gunstiger gelegen deel der heete luchtstreek genomen, niet alle kans van slagen missen.

De onderneming onder Turgot in 1763 uitgerust, mislukte zeer zeker niet door het klimaat *alléén*. Zonder eenige maatregelen van voorbereiding, zonder genoegzamen voorraad levensmiddelen, ontbloot van geneeskundige hulp, werden 14,000 ongelukkigen ontscheept eerst op het ‘île du diable’, waar geen drinkwater was, en vervolgens aan den mond van de Kourou, op de uit rivierslib bestaande, met moerasplanten en wortelboomen bedekte ‘savannes tremblantes’ van Guyana. Het bestuur der kolonie weigerde alle hulp. Met dien eigenaardigen karaktertrek der Franschen, die een zonderling mengsel vormt van ligtzinnigheid en heldenmoed, schikten de kolonisten zich in hun lot, en bouwden een theater, waar stervenden voor stervenden speelden. Een klein gedeelte vond gelegenheid tot terugkeer, doch het grootste gedeelte werd in korten tijd ten grave gesleept. In Frankrijk is onder het volk de herinnering aan deze vreesselijke gebeurtenis nog niet verdwenen.

De tweede belangrijke proef om in Cayenne eene Europesche volkplanting te stichten, had plaats in 1824, toen de kapitein der gendarmerie Gerhet eenige lieden overbragt naar de rivier de Mana, waar men eene gezonde streek meende ge-

vonden te hebben. De commissie hecht aan deze te niet gegane onderneming een groot gewigt, omdat zij bestond uit lieden, die gezegd werden ‘l'élite des paysans de la contrée’ te zijn, en omdat zij in den aanvang scheen te zullen slagen.

Wij moeten beginnen met de opmerking, dat volgens het werk, getiteld ‘Précis sur la colonisation des bords de la Mana’, op last van den Minister van Marine en Koloniën in 1835 gedrukt, de Heer Gerbet uit het departement der Jura wel lieden koos, die hij aan den Minister opgaf als de ‘élite des paysans de la contrée’, doch die in werkelijkheid moeijelijk tot de ‘élite’ konden gerekend worden. Zij bestonden uit 3 huisgezinnen, te zamen 27 personen, waarvan de hoofden niet eens allen landbouwers waren. Één was een wijngaardenier, en de ander, een geruïneerd paardenkooper, ging naar de nieuwe kolonie, met het doel aldaar een herberg op te zetten. Desniettemin werkten allen in den beginne goed, ondanks de zware regens en gezwollen rivieren, die hunne aanplantingen overstroomden. Doch na het vertrek van Gerbet (Nov. 1826) verdween hun ijver, en werden zij moedeloos; zoodat zij in 1828 naar Frankrijk terugkeerden. Vermoedelijk had het klimaat slechts voor een gering deel schuld aan deze mislukking. In den beginne toch moest Gerbet de kolonisten telkens waarschuwen tegen het werken in de zon, waardoor zelfs een der zoons eene hersenontsteking kreeg, die zijn dood ten gevolge had. Op dien overdreven ijver in het werk moest verslapping volgen. Het bleek hun ook weldra dat het land, toen het van bosch ontbloot was, grootendeels uit zand bestond, behalve een deel, dat altijd onder water liep. Hunne ontmoediging was ook daardoor wel eenigzins te verklaren.

Ook van de kolonie, op de plaats der verlatene nederzetting door eene supérieure van de congregatie van St. Joseph gesticht, worden in het boven aangehaald ‘Précis’ belangrijke bijzonderheden medegedeeld. De boeren en werklieden, die met haar medegingen, hadden voor drie jaren gecontracteerd, en de meesten vertrokken ook na afloop van dien termijn. De bewering der staatscommissie, dat deze onderneming gedeeltelijk door versterf, gedeeltelijk door ontmoediging verliep, komt hiermede niet geheel overeen, evenmin als met de verdere mededeelingen van genoemd ‘Précis’, dat de sterfte in 4 jaar niet meer had bedragen dan *zeven* van de 32 Euro-

peanen[1]; en dat verscheidene werklieden na afloop van het contract in Guyana bleven. Wij voegen er evenwel bij, dat de blanken, volgens den toenmaligen Gouverneur van Cayenne, Jubelin, spoedig krachteloos werden, en hem niet geschikt voorkwamen om den grond te leggen tot duurzame volkplanting.

Wij zullen thans stilstaan bij de proeven door de Fransche regering genomen tot transportatie van misdadigers naar Cayenne, waarover de staatscommissie het stilzwijgen bewaard heeft. Dat de Fransche regering eene verschrikkelijke verantwoordelijkheid op zich geladen heeft, door misdadigers (vroeger ook politieke veroordeelden) over te brengen naar een land, waar eene vroegere poging tot kolonisatie zoo jammerlijk mislukte, behoeft naauwelijks betoog. Weinigen zullen aarzelen met Holtzendorf[2] de overbrenging van misdadigers naar zulk een oord, ‘eine der dunkelsten Stellen in der neuere Geschichte Frankreichs’ te noemen, ook al voegt men er niet, even als die schrijver, den wensch bij, dat Frankrijks keizer eenmaal in persoon zich van het lijden der gedeporteerden in Cayenne moge overtuigen. Hoe dit zij, wij hebben het Fransche transportatiestelsel hier niet te beoordeelen: het moet alleen ons doel zijn, na te gaan, wat de ervaring van eenige jaren in Cayenne ten opzigte van het hier behandelde onderwerp geleerd heeft.

De Minister van Marine en Koloniën Rigault de Genouilly heeft in 1867 een verslag doen uitgeven[3], waar men naauwkeurige opgaven vindt betreffende den loop der zaak. Hoe sterk men de regering om haar stelsel moge veroordeelen, men moet de wijze roemen, waarop de met de uitvoering belaste Fransche ambtenaren, militairen, geneesheeren, zusters van liefdadigheid, enz., zich van hunne taak hebben gekweten. Geene zorgen werden verzuimd, om het lot der getransporteerden dragelijk te maken, en alle middelen werden in het werk gesteld om hen voor ziekte te behoeden. Doch te vergeefs. Nadat men de veroordeelden eerst ontscheept had op de ‘îles de salut’ om aan het klimaat gewend te geraken, begon men op het vaste land proeven te nemen. Achtereenvolgens moest men om de groote sterfte de etablissementen van la Montagne d'Argent, St. Georges, St. Marie, St. Augustin enz. verlaten.

1 Waarvan één verdronken, en één, die *ziek* uit Frankrijk was vertrokken.
2 S. 559
3 Notice sur la transportation à la Guyane Francaise et à la Calédonie.

Al die oorden, behalve het eerstgenoemde, waren dan ook in moerassen gelegen en zóó ongezond, dat zelfs negers, die men te St. Georges had werkzaam gesteld, niet tegen de doodelijke uitwerking van het klimaat bestand waren. Er kwam echter eene belangrijke verbetering, toen men eindelijk op het denkbeeld was gekomen, de straf-etablissementen te vestigen langs de Marowijne, de grensrivier tusschen Nederlandsch en Fransch Guyana. ‘Après quelques pertes, inévitables dans toute opération de défrichement,’ zegt het rapport, ‘la supériorité sanitaire de ce quartier s'était affirmée de la façon la plus évidente.’ En inderdaad, terwijl voortdurend de uiterste zorg voor de gezondheid der getransporteerden werd gedragen, mogt men zich verheugen in eene belangrijke vermindering van het sterftecijfer. Nadat men in vorige jaren wel eens eene sterfte van 25 ten honderd had moeten constateren, waren de cijfers sedert 1857 steeds afnemende; en men bereikte eindelijk het resultaat, dat in 1863, 1864 en 1865 de sterfte respectivelijk 5, 7, 4, en 5,2 ten honderd bedroeg[1]. Dit cijfer is zeker niet hoog, als men nagaat, dat het hier *veroordeelde misdadigers* geldt, waaronder de sterfte zeker altijd grooter zal zijn dan onder vrije kolonisten. Het sterftecijfer in het straf-etablissement te Beaulieu in Frankrijk, steeg zelfs wel tot 12,09 en te Casabianca op Corsica tot 20,87 ten honderd[2].

Het schijnt wel, dat na de verschijning van de aangehaalde ‘notice’ de uitkomsten weder minder gunstig zijn geworden[3]; maar het is dan toch gebleken, dat, zelfs in eene ook voor niet-Europeanen zoo ongezonde streek als Cayenne, het mogelijk is, *zoodra men slechts zorgvuldig de plaatsen kiest*, gedurende eenige jaren aan Europeanen arbeid, zelfs zwaren arbeid, te doen verrigten, zonder dat er eene aanzienlijke sterfte plaats heeft. Men herinnere zich, dat wij aan de gebeurtenissen in Cayenne slechts een argument *a fortiori* willen ontleenen.

1 Notice etc., p. 23.

2 Id., p. 25. Ook in de Engelsche strafkolonie in Australië, hoewel onder de gematigde luchtstreek gelegen, constateerde men in de eerste jaren eene vreeselijke sterfte. In 1792, dus vijf jaren na de oprigting der kolonie, was de sterfte nog 12.5 pet.

3 Voortaan zullen de veroordeelden voornamelijk naar Nieuw-Caledonië gevoord worden, ‘en raison’, zeide de Minister (Revue Mar. et Col. 1868, 3. p. 423) ‘de l'insalubrité reconnue de la Guyane.’ Op de opmerking, dat dit streed met zijne vroegere mededeclingen, antwoordde de Minister, dat Guyana gezond was voor de troepen, maar niet voor de getransporteerden, *die werken moesten*.

Ook in Nederlandsch Guyana heeft het niet aan proeven van kolonisatie ontbroken, waaronder in de eerste plaats vermelding verdient de voorgenomen volkplanting aan de Saramacca. ‘De onlangs genomen proeve tot vestiging van Nederlanders aan de Saramacca,’ zegt hiervan de staatscommissie, ‘en de ongunstige afloop daarvan zijn nog in de bijzonderheden te versch in ieders geheugen, dan dat het noodig zou zijn daarvan anders dan met één woord te gewagen’[1].

Ten einde te kunnen beoordeelen, of de commissie regt had, zich op de mislukking van dit plan als argument voor hare stelling te beroepen, zal het noodig zijn met meer dan één enkel woord een overzigt te geven van de bedoelde gebeurtenissen.

Na eenige voorbereidende maatregelen, waarbij men nog al tegenspoed ondervond, kwamen omstreeks half Junij 1845 een getal van 384 mannen, vrouwen en kinderen in Suriname aan. Een stoomboot, die er had moeten zijn, om hen de rivier op te slepen, was niet aanwezig; zij moesten dus zamengepakt op hunne schepen gedurende 11 dagen de Saramacca opvaren, om hun bestemmingsoord, Groningen, te bereiken. Aldaar aangekomen, vond men slechts 13 bewoonbare huizen gereed; aan het eenvoudigste huisraad, gereedschappen en andere benoodigdheden was gebrek. Geen wonder, dat de ontmoedigde kolonisten eerst hunne schepen niet wilden verlaten. In eene oude kazerne gehuisvest, waar goede verpleging en gelegenheid tot afscheiding ontbrak, werden zij spoedig door eene hevige typhus bezocht, die tot Januarij 1846 niet minder dan 189 personen wegrukte.

Doch van dien tijd af, en vooral na April 1849, toen men met lust aan het werk ging, heerschte er eene onafgebroken goede gezondheid onder de kolonisten. Slechts vijf sterfgevallen waren in 1846 te betreuren. In het regeringsverslag der kolonie Suriname over 1849[2] (den 2 Oct. 1851 door den Minister Pahud aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangeboden) wordt aangaande de geschiedenis dezer kolonisatie het volgende gezegd: ‘De eerste proeve van kolonisatie is door vele wederwaardigheden gekenmerkt geworden, en de regering heeft er de overtuiging door verkregen, dat dergelijke ondernemingen niet meer uitsluitend van gouvernementswege moeten uitgaan, maar eerder het werk van particulier belang zouden

1 Verslag, blz. 39.
2 Blz. 357 en volgg.

moeten zijn, daar de kolonist anders te veel zijn steun zoekt in den onderstand van het bestuur.

Doch tevens is gebleken, en dit is van hooge waarde, dat in Suriname, niettegenstaande ongunstige omstandigheden, is geschied, wat vroeger onmogelijk werd geacht, dat namelijk in dit tropisch gewest de veldarbeid is verrigt door kortelings te voren uit Noord-Europa aangekomen landbouwers; dat de Nederlandsche boeren dit gedurende verscheidene jaren achtereen hebben gedaan met zoodanig gevolg, dat de ijverigste arbeiders onder hen de duurzaamste gezondheid genoten; en dat zij, die het meest tot klagen geneigd waren, hebben erkend, dat de veldarbeid als in Holland was te achten, voor zooveel betreft de daaraan verbonden bezwaren; dat de gezondheidstoestand er gedurende eenige jaren bij beide kunnen, bij volwassenen zoowel als bij kinderen, voldoende is geweest, en dat de sterfte voor het minst genomen niet in ongunstiger verhouding was tot de bevolking dan in Nederland.'

De kolonie ging echter niet vooruit, en bleef aanzienlijke geldelijke offers van de regering eischen; zoodat men eindelijk tot het besluit moest komen, de kosten niet langer voor rekening der koloniale kas te nemen dan tot ult^{o}. Dec. 1852. Ten gevolge daarvan werd den kolonisten aangekondigd, dat, gerekend van 1 Jan. 1853, alle geldelijke ondersteuning zou ophouden, en geene levensmiddelen meer zouden worden verstrekt. Ook rekende het gouvernement zich onverpligt na dien tijd voor hun terugvoer naar het moederland te zorgen[1].

Men had nu alle reden om te veronderstellen, dat de kolonisten, lettende op den gegeven wenk, zich zouden haasten, vóór het verstrijken van den termijn, op kosten van het gouvernement naar Nederland terug te keeren. Slechts enkelen maakten echter van die gelegenheid gebruik. 'De overige kolonisten,' zegt het regeringsverslag over 1853, 'hebben zich voor het grootste gedeelte in den omtrek van de stad nedergezet, en vinden in den landbouw en veeteelt hun bestaan.' Volgens het verslag over 1855 namen deze lieden in welvaart toe. Hetzelfde wordt van hen getuigd in het verslag over 1858. Dat van het jaar 1862 gewaagt van 'toenemende welvaart en goede gezondheid onder de landbouwers afkomstig van Groningen.' Ook het laatst verschenen verslag over Suriname.

1 Verslag van de kolonie Suriname over 1851.

den 20 Sept. 1869 aan de Tweede Kamer aangeboden, noemt den gezondheidstoestand der kolonisten ‘over het algemeen bevredigend’ (ald., blz. 9). ‘Behoudens enkele uitzonderingen, beoefenen zij den landbouw en veeteelt met goed gevolg, en sommigen hebben zelfs, gelijk ook uit de boedelbeschrijvingen na plaats gehad hebbende sterfgevallen is gebleken, een betrekkelijk hoogen trap van welvaart bereikt. Hunne eigendommen strekken zich uit over ongeveer 1700 akkers land en hun veestapel bedroeg, volgeus opgave, 477 stuks hoornvee, 8 paarden, 6 muilezels en 29 steenezels.’ Het getal der kolonisten bedroeg op ult^{o}. December 1868 107. Buitendien zijn er behalve deze landbouwers nog eenige personen afkomstig van de Saramacca-kolonie, die zich niet met den landbouw bezig houden en wier getal niet met zekerheid kan worden opgegeven.

Men zou welligt den achteruitgang der kolonie aan de Saramacca, die de regering tot hare opheffing deed besluiten, willen toeschrijven aan den nadeeligen invloed van het klimaat. Doch de Gouvernements-Secretaris der kolonie Suriname, Mr. J. AE. Lisman, die op last der regering een onderzoek instelde naar den toestand der bedoelde kolonie, vermeldde in zijn ter zake uitgebragt verslag geheel andere oorzaken voor dat verval. Volgens hem waren die oorzaken gelegen in de oorspronkelijke inrigting der kolonisatie, in de wijze van beheer, in den aard en de hoedanigheid van den grond, en in het gemis aan gelegenheid om op eene goedkoope en gemakkelijke wijze in de huishoudelijke behoeften te voorzien[1].

Eindelijk blijft nog de vraag over of de bij Paramaribo gevestige kolonisten met hun toestand tevreden zijn. Hieromtrent zijn bijzonderheden bekend o.a. uit een adres aan de Tweede Kamer, den 31sten Maart 1855 aangeboden door vier zoodanige landbouwers[2]. Zij verklaren in dat adres, welvaart en voorspoed te genieten; zij werken van zes tot tien ure des morgens en nog een paar uren tot het vallen van den avond. ‘Wij zweeten wel,’ zeggen zij, ‘maar dat is hier gezond.’ Volgens hunne meening kan een Nederlander in Suriname goed arbeiden en gezond blijven. De geboorten overtreffen bij hen de sterfgevallen, en van de personen *na* 1845 aangekomen, was nog *niemand* overleden. Opmerkelijk is verder hunne verkla-

1 Verslag van den Heer Lisman (Paramaribo, 1848), blz. 21, 24, 31 en 37.
2 Amsterdamsche Courant van 6 Aug. 1855.

ring, dat het hun eerst goed gegaan is na hunne vestiging bij Paramaribo, toen zij dus niet meer stonden onder het toezigt van het Gouvernement.

Evenmin als deze zoogenoemde mislukte onderneming aan de Saramacca, kan de vroegere kolonisatie van Wurtembergers te Albina als bewijs voor de onuitvoerlijkheid van Europesche kolonisatie worden ingeroepen.

De volkplanting Albina aan de Marowijne door Duitschers, voornamelijk Wurtembergers, omstreeks 1852 gesticht, is te niet gegaan ten gevolge van aanhoudende oneenigheden tusschen den directeur Kappler en de kolonisten. Behalve in de regeringsvoorslagen van Suriname over de jaren 1855 en volgende, vindt men de geschiedenis dier volkplanting uitvoerig vermeld in een opstel van Dr. Voltz, lid eener Duitsche commissie, die zich in Suriname (omstreeks 1855) onledig hield met een onderzoek naar de geschiktheid van dat land voor kolonisatie[1]. Deze voorzag den waarschijnlijken ondergang der kolonie, ten gevolge der slechte verhouding tusschen de kolonisten en den directeur, doch verklaarde er niet aan te twijfefelen, dat allen, ook na het verstrijken van hun contract (zij waren voor drie jaren geëngageerd) zouden blijven, zoo Kappler van de directie ontslagen werd. Hij constateerde verder ‘dat de gezondheidstoestand der beide transporten van arbeiders steeds voortreffelijk en de geschiktheid der werklieden tot den arbeid volkomen bevredigend geweest was.’ Die in de open lucht werken, waren de gezondsten. ‘Zon en regen, het werken in het water, hetgeen dikwijls voorkomt, hebben geen nadeeligen invloed op de gezondheid teweeggebragt, en onder de klagten, die door de werklieden geopperd werden, was geene over te grooten of te zwaren arbeid.’ Ook Professor Duttenhofer, even als Dr. Voltz, lid der Duitsche commissie, liet zich gunstig over de onderneming Albina uit[2], en bezigde naar aanleiding daarvan de volgende merkwaardige woorden: Geene ‘gelukzoekers’ moeten koloniseren, maar ‘eigenlijke volkplanters, die zich met have en goed, vrouw en kind nederzetten om zich een nieuw vaderland te scheppen.’

1 Zie dit opstel in de Handelingen van het Indisch genootschap, zesde jaargang, 1859, blz. 121 en volgende

2 Als boven, blz. 161.

Wij meenen uit het voorafgaande te mogen afleiden, dat cerstens niet alle mislukkingen van kolonisatie-proeven op rekening van het klimaat moeten gesteld worden; en ten andere, dat er inderdaad voorbeelden bestaan van nederzettingen van Europeanen tusschen de keerkringen, die duurzaam zijn in stand gebleven.

Twee opmerkingen meenen wij hierbij op den voorgrond te moeten plaatsen. Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt vooreerst, dat kolonisatie-plannen op groote schaal door regeringen of groote aanzienlijke maatschappijen uitgevoerd, zeer dikwijls niet slaagden; terwijl men daarbij niet zelden op het groote bezwaar stuitte, om een persoon te vinden, geschikt voor de moeijelijke betrekking van directeur. Wanneer echter de landverhuizers geheel vrij werden gelaten, zoodat zij op eigen krachten steunen moesten, zag men meermalen goede resultaten. Individuele immigratie verdient dan ook, onzes inziens, verre de voorkeur boven kolonisatie in massa.

In de tweede plaats moet men aannemen, dat de laag gelegen landen in de heete luchtstreek, althans zoolang nog digte wouden en moerassen den bodem bedekken, volstrekt schadelijk zijn voor den Europeaan, en zijne gezondheid met zijn leven in gevaar brengen. Er kan dus, behoudens mogelijke uitzonderingen, geen goede uitkomst verwacht worden van eene nederzetting aan de lage vochtige kusten, aan de oevers of mondingen van groote rivieren. Een Europesche volkplanting zal, in den regel, met goed gevolg slechts in de *bergstreken* der heete gewesten worden gesticht.

Des onbewust hebben in der tijd de Spanjaarden den goeden weg aangewezen. Hunne gouddorst deed hen zoo spoedig mogelijk de stranden verlaten en de hoog gelegene bergstreken opzoeken[1]. Waren zij b.v. in de omgeving van Veracruz, in de heete en ongezonde ‘tierra caliente’ van Mexico gebleven, vermoedelijk zou de Spaansche kolonie daar te gronde zijn gegaan. Maar Cortez voerde hen naar de hooge bergstreken in het midden des lands, waar het Europesche ras zich

1 ‘Lors de la découverte de l'Amérique continentale, les Espagnols étoient moins attirés par le commerce vers le littoral, qui est généralement chaud et humide, et se fixoient de préférence dans l'intérieur des terres sur des plateaux élevés, où ils trouvoient une température analogue à celle de leur pays natal’. (v. Humboldt, Essai sur la Nouvelle Espagne, II, p 754.)

duurzaam en krachtig heeft ontwikkeld. Van lieverlede zijn zij weder nedergedaald in de lagere streken; en volgende, in het land zelf geboren geslachten hebben zich zonder gevaar zelfs aan de kusten kunnen nederzetten.

De staatscommissie erkent ook, dat vele der bezwaren, welke door haar tegen Europesche kolonisatie tusschen de keerkringen in het algemeen zijn aangevoerd en ontwikkeld, bij vestiging op genoegzame hoogte in het gebergte niet of althans in veel mindere mate bestaan. Maar zij verzwakt eenigzins het gewigt dier erkenning door de bijvoeging, dat zoodanige vestiging alléén met goed gevolg zou kunnen plaats hebben op uitgestrekte tafellanden, die *meer dan* 6000 *vocten* boven de zee gelegen zijn. In Ned. Indië worden dergelijke plateaux, volgens de commissie, niet aangetroffen, behoudens misschien op Nieuw-Guinea, waar men echter te weinig van weet. ‘De hooge bergtoppen en bergruggen,’ alzoo luidt het verslag, ‘soms met kleine vlakten voorzien, zijn niet alleen ongeschikt wegens de geringe uitgestrektheid, maar bieden - en hierop komt het voornamelijk aan - ten aanzien van den vochtigheidstoestand en de wolkenlijn, zoodanige verhoudingen aan, dat daarvan ongunstige uitwerking op het menschelijk organisme te wachten is.’

Ten betooge dat inderdaad zulk eene aanzienlijke hoogte vereischt wordt, beroept de commissie zich op von Humboldt. Door den voorzitter der staatscommissie geraadpleegd, gaf deze als geschikt voor Europeanen, de tafellanden van Mexico, Peru en Quito op, gelegen van 6000 tot 9000 voeten boven den Oceaan en eene *gemiddelde* temperatuur van 15° C. = 60° F. hebbende. ‘Ces vastes plateaux,’ had von Humboldt gezegd, ‘qui jouissent d'un climat beau, stable et propice à la santé des Européens, appartiennent aux grands continents, non à des isles de peu de largeur placées entre les tropiques. Consulté souvent par les Comités Allemands d'émigration, je ne conseille que le Canade, les Etats-Unis du Nord et le Chili; là où règnent des cultures comme en Europe, et un climat à peu près analogue aux climats natifs.’

Het zal den lezer wel niet ontgaan zijn, dat uit de opgave door von Humboldt gedaan, niet kan worden afgeleid, dat hij de opgenoemde tafellanden van Mexico, Peru en Quito als de *éénige* voor Europeanen geschikte streken tusschen de keerkringen beschouwde. Het antwoord van von Humboldt geeft

meer den indruk, alsof hij wilde te kennen geven, welke streken hij bij voorkeur voor kolonisatie door Europeanen in aanmerking wilde doen komen, zonder daarmede te willen zeggen, dat hij andere gedeelten der tropische landen voor dergelijke kolonisatie onvatbaar achtte. De raad aan de landverhuizerscompagniën gegeven, om zich naar gematigde streken te rigten, bewijst wel, hetgeen wij gaarne erkennen, dat een landverhuizer uit Europa vooralsnog wijzer doet, zich naar genoemde streken te begeven, dan naar de tropische gewesten, doch beslist de vraag niet, of eene Europesche nederzetting binnen den heeten aardgordel al dan niet zou kunnen blijven bestaan.

Hoe dit zij, zelfs bij eene strenge uitlegging van von Humboldt's woorden, bestaan er in de heete luchtstreek nog andere bergvlakten, behalve de door hem genoemde, die aan de gestelde voorwaarden van uitgestrektheid en hoogte beantwoorden. Als zoodanig noemen wij in de eerste plaats de plateaux van midden-Afrika, en in het bijzonder de bergvlakte, waaruit zich de met sneeuw bedekte top van den Kilimandjaro verheft. Voert men hiertegen aan, dat deze landen, behalve voor enkele stoutmoedige reizigers, nog schier ontoegankelijk zijn, dan betwisten wij zulks niet, doch doen opmerken, vooreerst, dat dit bezwaar slechts tijdelijk kan gelden, en in de tweede plaats, dat werkelijk reeds in Duitschland de aandacht op die streken gevestigd is[1].

Ernst Friedel, dezelfde schrijver, wiens echt Pruissische begeerigheid naar onze koloniën de Heer Wintgens reeds in de zitting der 2de Kamer van 18 Junij 1867 in het licht stelde, heeft het Kilimandjaro-land als een geschikt oord voor Duitsche kolonisatie aangewezen[2]. Hij beroept zich voornamelijk op de verklaringen van Dr. Kersten, den metgezel van wijlen den baron von der Decken, bij diens reizen in Midden-Afrika. ‘Meiner Meinung nach,’ zegt deze, ‘könnte man keinen schönern Punkt zu einer europäischen Ansiedelung finden..... Das Clima ist kein entnervendes; Europäer wären vollkommen fähig, selbst den Boden zu bebauen..... Am Kilimandjaro kann man sich jede beliebige Temperatur in den verschiedenen

1 Ook von Humboldt vermoedde het bestaan van uitgestrekte plateaux in Midden-Afrika (Essai politique sur la Nouvelle Espagne, I, p. 30).

2 Die Gründung preussisch-deutscher Colonien u.s.w. Berlin, 1867, s. 200.

Höhen aussuchen, man würde europäische Getreidearten und Früchte cultiviren können; das Klima ist herrlich, die Gegend paradiesisch..... Warum', zoo leest men verder, en deze woorden verdienen ook voor niet-Duitschers behartiging: 'Warum müssen die Tausende von fleissigen und rechtlichen Auswanderern aus Deutschland fremden Ländern und Colonien zu Gute kommen; warum können sie nicht ebenso gut eine eigene Niederlassung bilden mit heimischen Einrichtungen und Sitten, in fortwährenden Verkehr mit dem Mutterlande, ja immer noch Bürger desselben?'

Ten andere noemen wij het land, waaromtrent ook de staatscommissie heeft aangenomen, dat er misschien uitgestrekte tafellanden van aanzienlijke hoogte aanwezig zijn, namelijk Nieuw-Guinea. Ofschoon onze kennis van de binnenlanden van dit groote eiland nog niet ver gevorderd is, blijkt uit de beschrijving van Nieuw-Guinea, door de commissie in 1858 met een wetenschappelijk onderzoek van dat land belast[1], dat er zich hooge bergketenen verheffen, 'wier besneeuwde toppen aan de Zuid-Westkust zijn te zien'[2]. Dit sneeuw-gebergte verheft zich, volgens het Aardr. en Stat. woordenboek van N.I. (II, blz. 572) tot eene hoogte van niet minder dan 15,000 Rijnlandsche voeten. Men mag dus aannemen, dat de binnenlanden van N. Guinea bergstreken bezitten van genoegzame hoogte en vermoedelijk ook van genoegzame uitgestrektheid, om een Europesche nederzetting mogelijk te maken. Ook Ernst Friedel spreekt van de '7000 Quadratmeilen herrenlosen Landes' van Nieuw-Guinea, 'wo sich preussische Handelsfactoreien und Plantagen mehrfach anlegen liessen.'[3]. Doch laat ons hopen, dat ook in Nederland eenige belangstelling zal ontwaken voor dat bijna onbekende deel onzer bezittingen. Welligt zal dan eenmaal eene schare Nederlandsche landverhuizers, den stroom opvarende, die den naam draagt van den grooten tegenstander der kolonisatie (de *Rochussen*-rivier), zich in het binnenland van N. Guinea een nieuw vaderland stichten, waar, om de

1 Uitgegeven door het Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië.
2 Ald. blz. 79.
3 Blz. 196 van zijn aangehaald werk. In den laatsten tijd is ook de aandacht der in Australië aanwezige Duitschers op N. Guinea gevestigd, en hebben zij zich zelfs daarover tot de Pruissische regering gewend (Petermann's Mittheilungen, 1869, XI).

woorden van Dr. Kersten te bezigen, ‘diejenigen..... die sich nicht mit heimischen Institutionen befreunden können’, eene plaats vinden ‘wo der Ueberfluss ihrer Kraft sich an einer mächtigen Natur erproben kann, ohne, wie in unseren zahmen Verhältnissen, überall anzustossen.’

Eindelijk blijkt uit de opgave van von Humboldt zelven, dat in tropisch-Amerika nog andere bergstreken dan die van Mexico, Peru en Quito zijn aan te wijzen, wier aanmerkelijke hoogte en uitgestrektheid een den Europeanen gunstig klimaat aanbieden. ‘Le plateau élevé de 2658 mètres, dans lequel est bâtie la ville de Santa-Fé de Bogota’ (in Nieuw-Grenada), ‘est soigneusement cultivé en froment d'Europe, en pommes de terre’ etc.[1]. Zie ook over de Sierra Nevada in N. Grenada, Petermann's Mittheilungen, 1861, S. 405.

Er zijn buitendien mannen, welke men zelfs na v. Humboldt als gezaghebbend noemen mag, die bergvlakten gelegen in andere streken dan door dezen natuuronderzoeker genoemd zijn, en van eene mindere hoogte dan van 6000 tot 9000 voet, voor Europeanen bewoonbaar achten. Wij noemen slechts de namen van Junghuhn en van von Scherzer. Zoo zegt de eerstgenoemde in zijn werk ‘die Battaländer auf Sumatra’[2], dat de bergvlakten van Agram en Tobah van 3000 en 4000 voet een gematigd klimaat bezitten met eene gemiddelde temperatuur van 67 tot 70.5° Fahrenheit. Wanneer men hooger stijgt, dan zijn op de eilanden Sumatra en Java hoogten van 8000 voet *bijna niet meer bewoonbaar*. ‘Die Abnahme der Temperatur,’ vervolgt Junghuhn, ‘ist daselbst wegen der engen Umsäumung vom Meer und wegen der Abwesenheit von wärmestrahlenden Ebenen von nur einigermassen bedeutender Ausdehnung, eine ganz andere, als auf weiten continentalen Ländermassen; so dass auf diesen Inseln die Region von 8000 schon so rauh und unwirthbar ist, dass sie keinen einzigen Fruchtbaum, keinen Reis, keine Kartoffeln und kaum noch einige europäische Gemüse z.b. Kohl hervorzubringen vermag.’

Zoo noemt ook Dr. Karl von Scherzer in zijn meermalen aangehaald werk[3], de bergstreken van Costa-Rica, Honduras en Guatemala voor Europeanen niet alleen bewoonbare, maar zelfs aangename en gezonde oorden. Er

1 Von Humboldt, Essai politique sur la Nouvelle Espagne, I, p. 33.
2 II Bd., S. 26.
3 Statistisch-Commerzieller Theil, II, S. 442.

heerscht daar eene eeuwige lente, ‘welche die Vegetation nie ihres grünen Schmuckes entkleidet, die Bewohner nie zu künstlichen Mitteln der Erwärmung zwingt und ihnen das ganze Jahr hindurch den unverkümmerten Gebrauch aller Kräfte des Körpers und des Geistes zur Arbeit gönnt.’ Tot op eene hoogte van 4000 voet boven den Oceaan worden talrijke natuurvoortbrengselen verbouwd. Van Guatemala zegt von Scherzer[1]: ‘Unter 25 Staaten der nord-amerikanischen Union, welche ich von hohen Norden bis zum Golf von Mexiko kennen gelernt, wüsste ich kaum *einen* zu bezeichnen, welcher der deutschen Auswanderung grössere Vortheile verheissen würde, als das prachtvolle, fruchtbare, gesunde Hochland von Guatemala.’

Ook op Java is, volgens dienzelfden schrijver, ter hoogte van 4000 voet het klimaat uitstekend voor Europeanen geschikt, terwijl de gewassen der gematigde luchtstreek daar welig tieren (S. 3). In het andere gedeelte van zijn bovengenoemd werk[2] beschrijft hij een togt door hem in de Preanger-Regentschappen gemaakt, en verhaalt, dat hij in het op 4000 voet boven de zee gelegene Limbang een bijna Europeesch klimaat gevonden had. Dit komt overeen met hetgeen het Aardr. en Stat. Woordenboek van N.I. op deze plaats vermeldt, o.a. aangaande de te Limbang geteelde groenten en vruchten.

En deze mededeelingen leiden ons tot de vraag, of, met name ten opzichte onzer O.I. bezittingen, eene al te strenge en letterlijke opvatting van de woorden van v. Humboldt de getuigenissen mag doen verwerpen van zoo velen, die een groot gedeelte van hun leven in dien archipel hebben doorgebragt, en op grond hunner opgedane ondervinding, de geschiktheid van sommige gedeelten dier bezittingen voor Europesche kolonisatie krachtig hebben volgehouden, ondanks alle daartegen ingebragte bezwaren? Men leze daaromtrent het overzigt, geleverd in den vierden jaargang van de Handelingen van het Indisch Genootschap (1857). Er wordt daar verwezen naar de geschriften van Dr. Bosch, Junghuhn, Swaving, Dassen, Bake, Nahuys van Burgst, van Swieten, en anderen. Meermalen zijn door bevoegde personen bepaalde streken aangewezen, waar, huns inziens, eene proef met kans op gunstigen uitslag te nemen

1 Id., S. 447.
2 Beschreibender Theil, I Bd., S. 523.

ware. Zoo noemt Dr. Roorda van Eysinga[1] eene streek in Bezoeki, in de districten Lamadjang en Kandangan; zoo wijst de Heer van der Burg[2] op het gebergte van Diëng; zoo worden door den Lt.-Generaal van Swieten, in zijn reeds aangehaalden brief, alsmede door de stellers van het kolonisatie-adres (eerste bijlage, behoorende bij bijlage B. van het rapport, blz. 113-114), verscheidene gedeelten van Sumatra als uiterst geschikt aangewezen. Vraagt men nu, waarom door de staats-commissie op geene dier aangewezene streken werd gelet, dan kan het antwoord kort zijn. Java was door de adressanten zelve uitgesloten, en wat Sumatra betreft, gaf de Staatscommissie aan de adressanten te kennen, dat ‘redenen van staatkundigen en bijzonderen aard’ zich tegen de vestiging eener volkplanting op dat eiland verzetten.

Wij hebben hier die redenen van staatkundigen en bijzonderen aard niet te beoordeelen. Doch, afgescheiden van mogelijke staatkundige bezwaren, wenschen wij in herinnering te brengen, hetgeen Dr. W.R. van Hoëvell, in zijne reis over Java[3], ten opzigte van de geschiktheid der bergvlakte van Bandong heeft in het midden gebragt. Wij achten het daarin voorkomend betoog nog der behartiging overwaardig.

Van deze vlakte, gelegen op eene hoogte van 2100 tot 2300 voet boven de zee, zoo verhaalt genoemde schrijver, is slechts een betrekkelijk klein gedeelte bebouwd. Vooral in het Noorden liggen uitgestrekte landen woest en ledig, ofschoon de bodem in vruchtbaarheid misschien op de geheele wereld niet overtroffen wordt. De grond is niet alleen geschikt voor den rijstbouw, maar ook door de hooge ligging en het koele klimaat, voor allerlei Europesche koornsoorten, groenten en vruchten.

Na vermeld te hebben, dat de ondervinding, gedurende elf jaren in Indië opgedaan, hem de innige overtuiging gegeven heeft, dat Europeanen, ‘*in het gewone klimaat der stranden en lage landen der eilanden van den O.I. archipel, nimmer zich aan den landbouw zouden kunnen wijden, zonder gevaar te loopen, van binnen zeer korten tijd eene prooi te worden van het graf*,’ laat de Heer van Hoëvell volgen:

1 Voorlezingen over kolonisatie door Nederlanders in N.I., enz., gehouden in Felix Meritis. 1856.
2 Wenken aangaande Nederlands Oost-Indische bezittingen, enz., 1849.
3 Amsterdam, 1848. Zie ald. blz. 38 en volgg.

‘Maar in de schoone vlakte van Bandong te koloniseeren, - daartoe durf ik opwekken en aansporen en uitnoodigen, daarvoor durf ik mijne stem verheffen. Die vlakte, bijna zoo groot als eene provincie in het vaderland, slechts voor een derde voor de rijstcultuur ontgonnen, kan aan eenige duizende familiën, met weinig arbeid, een ruim bestaan opleveren. Indien de Javanen hunne sawah's blijven behouden (want ik geloof toch niet, dat Europeanen ooit zich aan het beploegen en eggen en beplanten van natte velden kunnen wagen, zonder groot gevaar te loopen voor hunne gezondheid), indien de Javanen koffij blijven planten, en de Europesche kolonisten zich bij Europesche producten bepalen, dan zullen de belangen van beide natiën elkander nimmer in den weg staan. In de teelt van rogge en tarwe en boekweit, in veefokkerij van paarden, runderen en schapen, in den handenarbeid van smeden, timmerlieden, metselaars, kleermakers, schoenmakers en tallooze andere ambachtslieden, zullen de meeste behoeften der nieuwe volkplanting voldoening vinden,’ enz.

Verder bespreekt de Heer van Hoëvell het gewoonlijk gebezigde argument, dat, naar de verkregen ondervinding, onze noordelijke bevolking op Java niet verder dan tot het tweede geslacht zou voorttelen. Teregt doet hij daaromtrent opmerken, dat, met betrekking tot kolonisatie, nog volstrekt geene gevolgtrekkingen uit de ondervinding zijn te maken, ‘*om de eenvoudige reden, dat er in Indië door ons nog nimmer is gekoloniseerd*.’

Na verscheidene voorbeelden te hebben aangehaald van Europeanen, die in de bergvlakte van Bandong eene bloeijende gezondheid genoten en een hoogen ouderdom hebben bereikt, komt de schrijver tot de gevolgtrekking, dat de Europeaan in die streek even goed moet kunnen leven en werken, en dezelfde kracht tot voortplanting behouden, als in zijn vaderland. ‘Immers,’ zoo merkt hij aan, ‘zijn voedsel ondergaat slechts eene kleine wijziging; de granen van Europa blijven er de hoofdbestanddeelen van; de afwisseling van winter en zomer zal hij wel niet meer ondervinden, maar een gelijkmatig koel en aangenaam klimaat zal hem in staat stellen tot den arbeid, die van hem voor zijn onderhoud gevorderd wordt, zonder zijne krachten uit te putten. De nachten zijn in deze vlakten zoo koud, dat eene goede bedekking hoogst noodzakelijk is; tot tien ure in den voormiddag rijst de thermometer zel-

den boven 75° Fahr., en 's namiddags ten vier ure staat hij bijna nimmer hooger. Als de landbouwer van 's morgens van vijf tot tien en van 's middags vier tot zes ure op zijne velden in de open lucht arbeidt, dan heeft hij meer dan genoeg gedaan, om te voldoen aan hetgeen de vruchtbare grond voor een overvloedigen oogst van hem vordert. Zou een Europeaan daartoe niet de kracht bezitten; zou hij dat niet kunnen zonder gevaar voor zijne gezondheid?'

De Heer Lubach heeft aan het slot van zijn reeds meermalen aangehaald stuk aangenomen, dat eene kolonisatie van tropische gewesten door Europeanen zou kunnen gelukken, wanneer zij langzamerhand van hunne gematigde woonplaatsen naar den heeten aardgordel afdaalden; wanneer b.v. een Nederlander zich vestigde in het noorden van Frankrijk, diens zoon in het zuiden, enz., totdat eindelijk een volgend geslacht den keerkring bereikte. Wij doen hierbij opmerken, dat bij vestiging op eene hoog gelegene bergvlakte dezelfde geleidelijke acclimatatie kan plaats hebben, doch op veel gemakkelijker wijze. Van den top tot den voet bevatten toch de bergen der tropen, die zich tot boven den sneeuwlijn verheffen, het klimaat en den plantengroei van alle luchtstreken der aarde. Zoo zegt von Scherzer, dat men in Mexico en Centraal-Amerika, 'die ganze Scala aller Klimate der Erde binnen wenige Stunden zu durchwandern in Stande ist' (Stat-Comm. Theil, Bd. II, S. 451). Wanneer alzoo eene nederzetting van Europeanen tot stand kwam op eene hoog gelegen bergvlakte, wier klimaat eenigzins met dat van Europa overeenkwam, zouden, ook volgens Dr. Lubach, volgende geslachten van de bergen kunnen nederdalen en hunne verblijfplaats vestigen in de valleijen. Niets anders heeft, zooals wij reeds herinnerden, in Indië plaats gegrepen tijdens de immigratie der Ariërs.

Doch buitendien verdient het de aandacht, dat die door Dr. Lubach gefingeerde geleidelijke verplaatsing van bewoners der gematigde luchtstreek naar de keerkringen inderdaad reeds plaats heeft en wel in het Zuider halfrond. In Zuid-Afrika hebben namelijk, zoo als men weet, in der tijd Hollandsche boeren zich gevestigd, wier nakomelingen thans nog het Kaapland bevolken. De tegenstanders der kolonisatie in heete landen laten ook niet na, er op te wijzen, hoe daar het Nederlandsche ras stand hield, terwijl het geen wortel zou

gevat hebben in de gewesten binnen den heeten aardgordel gelegen. Wij van onzen kant vestigen de aandacht op het opmerkelijke feit, dat de Hollandsche boeren langzamerhand noordwaarts zijn getrokken, den Steenbokskeerkring hebben bereikt en dien zelfs overschreden. Het district Zoutpansberg in de Transvaalsche republiek is toch *in de heete luchtstreek* gelegen, en wij lezen nergens, dat eene vreesselijke sterfte dáár de kolonisten wegmaait, of dat onze wakkere stamgenooten, die des onbewust den fatalen keerkring zijn overgetrokken, redenen hebben om aan de voortduring van hun geslacht te twijfelen.

Een dergelijk verschijnsel valt in Nieuw-Holland op te merken. De Staatscommissie wijst wel op de mislukte poging tot nederzetting te Port-Essington, aan Australie's noordkust; en ook ons zijn geene voorbeelden bekend van geslaagde proeven om op die kust eene kolonie te vestigen. Doch in 1859 is het noord-oostelijk deel van N.-Holland als afzonderlijke kolonie van Nieuw-Zuid-Wales afgescheiden, en draagt nu den naam van Queensland. Een gedeelte dier nieuwe kolonie, namelijk het district Leichhardt, is ten noorden van den keerkring en dus in de heete luchtstreek gelegen: en ofschoon nog slechts dun bevolkt, eigent het zich, volgens Petermann[1], niet minder dan het overige gedeelte der kolonie tot verdere exploitatie, die dan ook bij de snelle ontwikkeling van Queensland wel niet zal uitblijven.

Daar wij zoo min mogelijk op practisch terrein wenschen te treden, ligt het volstrekt niet in ons doel, eenige kolonisatieplannen uit te werken, eenige landstreek als bijzonder daarvoor geschikt aan te bevelen, of na te gaan op welke wijze in een gegeven oord eventuele kolonisten in hun onderhoud zouden moeten voorzien. Zoo laten wij ook de bezwaren daar, waarop de Europesche landverhuizer in sommige streken zou stuiten, en die nu eens ontstaan uit de gesteldheid des lands, dan uit de instellingen der bevolking (slavernij, enz.) of uit de staatkunde van Europesche koloniale regeringen (wering van Europesche emigranten, bemoeijelijking van hun verblijf, enz.).

1 Mittheilungen, 1861, S. 34.

Wij willen evenwel volledigheidshalve en omdat de bewuste tegenwerping meermalen wordt gemaakt ten aanzien van Europesche kolonisatie in het algemeen, kortelijk stilstaan bij de bekende bedenking, dat de Europesche immigratie op groote schaal den ondergang van de inlandsche bevolking langzaam maar zeker na zich sleept. Ook volgens de Staatscommissie zou de ervaring geleerd hebben, dat, wanneer Europesche volkplantingen wortel schieten te midden van een gekleurd menschenras, dit laatste in groot gevaar verkeert van te worden teruggedrongen en langzamerhand te verdwijnen.

Het kan niet ontkend worden, dat inderdaad in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, in Nieuw-Holland en meer andere landen, het oorspronkelijk inheemsche ras vermindert, na met Europeanen in aanraking gekomen te zijn; en dat zelfs hier en daar, b.v. op van Diemensland, de primitieve bevolking reeds is uitgestorven. Doch het gold hier volken, die genoegzaam uitsluitend hun bestaan vonden in de jagt, en zich nog niet tot den landbouw hadden weten te verheffen. De Europesche kolonist nam gaandeweg hun jagtveld in bezit, vervormde de wildernissen in vruchtbare velden, en verdreef de wilde dieren, die het voorname middel van bestaan van den inboorling uitmaakten. Met het jagtveld moest ook de jager verdwijnen. Voeg hierbij, dat in de opgenoemde streken de Angelsakser kolonist is. En het schijnt wel dat deze, hoe geschikt ook om zich in woeste streken neder te zetten en den grond te leggen tot bloeijende koloniën, zich weinig met den tot een minder bevoorregt ras behoorenden natuurgenoot weet te verbroederen[1].

Wij zien dan ook eene geheel andere uitkomst in die landen, waar de oorspronkelijke bevolking zich tot iets hoogers dan het jagtleven heeft weten te verheffen. Waar zij door landbouw wortel geschoten heeft in den bodem, wordt zij niet ligt uitgeroeid. Een voorbeeld levert Spaansch-Amerika. Von Scherzer (Stat-Comm. Theil, II, S. 453), noemt het uitoefenen van den landbouw door de Indianen in Mexico en Centraal-

1 Tocqueville noemde in een brief aan Henry Reeve Esq. (Correspondance, II, p. 426) het Engelsche ras ‘la race la moins liante, la plus disposée à se tenir à part et (on peut le dire parce que ce défaut s'unit intimement à de grandes qualités) la plus altière de toutes les races européennes.’ ‘Je crois’, zegt hij verder, ‘que les horribles événements de l'Inde ne sont en aucune façon un soulèvement contre l'oppression: c'est une révolte de la barbarie contre l'orgueil.’

Amerika de voorname oorzaak, waarom de bevolking, ondanks vele onderdrukkingen, steeds in aantal is blijven toenemen, terwijl de nomaden-stammen in Noord-Amerika gedurig moesten verminderen, naarmate de Europesche kolonist hunne jagtvelden vermeesterde.

Wij kunnen dus die absolute stelling, dat de verschijning van den blanken man steeds het sein zou geven tot den ondergang van den inboorling, geenszins toegeven. Hier en daar zal welligt eene zwervende stam of een geheel wilde bevolking te niet gaan, ten gevolge der aanraking met het krachtige ondernemende Europesche ras. Maar als men nagaat, hoe er onmetelijke gewesten tusschen de keerkringen liggen met eene slechts dun gezaaide of in het geheel geene bevolking, dan kan men het bedoelde bezwaar in allen gevalle niet laten gelden als alle vestiging van Europeanen in heete gewesten verbiedend, terwijl het buitendien zeer zeker even krachtig tegen Europesche kolonisatie in *gematigde* streken kan worden gekeerd.

Er blijft ons nog één gewigtig bezwaar te behandelen over. Men heeft uit het voorafgaande kunnen zien, dat wij de bewering van het uitsterven der Europeanen in tropische gewesten geheel onbewezen achten. Maar dit is niet het geval met eene andere bedenking, die, tot onze bevreemding, niet uitdrukkelijk in het verslag der Commissie wordt gereleveerd. Wij bedoelen het gevaar van *verbastering*. In de vroeger vermelde kolonisatierapporten, op last van het Engelsche parlement uitgebragt, vinden wij herhaaldelijk de meening uitgesproken, dat de Europeanen in Indië, althans zeker in de vlakten van Indië, zouden achteruitgaan en hunne ‘Saxon energy’ verliezen. Het bleek bij diezelfde gelegenheid, dat de onvermengde afstammelingen van Portugezen uit Goa geheel waren ontaard, en beneden den inlander gezonken[1]. Dezelfde ondervinding is ook in andere tropische landen opgedaan. Zoo maakte de commandant der kolonie Cayenne in 1819, de Laussat, melding van de verbastering der afstammelingen van de kolonisten aan de Kourourivier[2]. Ook Merivale[3] spreekt van de ‘rapid degeneracy of the creole race’ in Spaansch-Amerika. ‘Even the courage of the Castilian disappeared; the descendants of the Conquistadores, in three or four generations, had forgotten the use of arms.’

1 Reports, etc., u^{o}. 829-833.
2 Précis de la colonisation sur la Mana, etc.
3 p. 14.

Ofschoon deze medegedeelde gevallen van ontaarding niet allen gelijke waarde hebben, en onder andere die betreffende Goa en Cayenne, beide door hunne ongezondheid beruchte oorden, niet veel afdoen, is de door Merivale vermelde achteruitgang der Spaansche creolen van meer gewigt. Immers deze bewonen juist de gezondste en voor den Europeaan geschiktste bergstreken der heete luchtstreek.

Zoo men hier inderdaad niet te doen had met eenige geïsoleerde gevallen van ontaarding, maar de verbastering der in een tropisch land geboren afstammelingen van Europeanen eene *fatale wet* bleek te zijn, men zou dan alle eigenlijk gezegde kolonisatie-proeven met het oog op zulk een treurig vooruitzigt moeten ontraden. Doch op dit punt vooral zijn nog naauwkeurige waarnemingen te doen en statistieke gegevens te verzamelen aangaande de zuiver Europesche bevolking zoo van Spaansch-Amerika als van andere tropische landen, vóór dat men ten deze met genoegzame kennis van zaken zal kunnen oordeel vellen.

Wij hebben getracht te doen uitkomen, dat de beweringen van hen, die eene Europesche kolonisatie in heete gewesten onmogelijk achten, niet altijd vrij te pleiten zijn van eenzijdigheid en overdrijving. Nogtans mogen wij uit de door ons verzamelde aanteekeningen betreffende hetgeen de ervaring ten aanzien der kolonisatie geleerd heeft, vooral met het oog op het aangeduide gevaar van verbastering, geene andere conclusie trekken, dan dat het bedoelde vraagstuk *in zijn geheelen omvang* nog niet kan worden opgelost. Eerst wanneer men, omtrent elk tropisch land in het bijzonder, naauwkeurige kennis zal hebben opgedaan betreffende den bodem, het klimaat, de voortbrengselen des lands, en volledige en betrouwbare berigten bezitte aangaande de in zoodanig land beproefde kolonisatiën door Europeanen, alsmede aangaande den staat der bevolking, voor zoover zij van blanke afkomst mogt zijn, zal men, *voor elk gewest afzonderlijk*, de vraag kunnen beantwoorden of aldaar eene ware Europesche *volkplanting* kan blijven stand houden.

Wij hopen intusschen er in geslaagd te zijn, althans bij sommigen onzer lezers de overtuiging te hebben gevestigd, dat het

hier geen vraagstuk geldt, dat reeds in negatieven zin is *uitgemaakt*, en derhalve eenvoudig ter zijde geschoven kan worden en dood verklaard. De quaestie eischt integendeel nog altijd voortdurend onderzoek in afwachting eener volledige beslissing. En dat het gewigt daarvan niet kan worden ontkend, zal ieder toegeven, die nagaat, hoe de oplossing *in bevestigenden zin* der gestelde vraag van onberekenbaren invloed kan zijn op de toekomstige geschiedenis van de schoonste en rijkste landen der aarde.

's Hage, 7 Januarij 1870.
W.E. VAN PANHUYS.

Eene nieuwe bijdrage tot de Waterloo-litteratuur.

Étude de la campagne de 1815. Waterloo. Conférences par le lieutenant-colonel Charles Chesney, ancien professeur d'art et d'histoire militaire au collège de l'état-major à Sandhurst. - Bruxelles, C. Muquardt. - La Haye, Belinfante frères. 1870.

Op de Engelsche krijgsschool te Sandhurst wordt de cursus van krijgskunst en krijgsgeschiedenis gewoonlijk besloten met de oordeelkundige behandeling van den een of anderen belangrijken veldtogt - op de wijze zoo als dit sedert vele jaren ook gebruikelijk is op onze militaire akademie te Breda en denkelijk ook op andere instellingen van dien aard in andere Europesche staten. De Heer Chesney, vroeger met dien cursus belast, heeft bij die gelegenheid den veldtogt van Waterloo behandeld in eene reeks van zeven verhandelingen (*conférences*, noemt het de fransche vertaling, in den regel een oneigenlijk woord, want bij dergelijke handelingen spreekt maar één persoon en heeft geen gedachtenwisseling plaats); en het is die reeks van verhandelingen, die thans, in een boekdeel vereenigd, het algemeen wordt aangeboden.

Dit werk van den Engelschen officier is zeer goed, zeer belangrijk. Het is geene *geschiedenis* van den veldtogt van 1815; integendeel, het onderstelt de kennis van dien veldtogt; het geeft alleen oordeelkundige beschouwingen daarover, een strategisch overzigt daarvan. Een voornaam doel van dit werk is, eene wederlegging te geven van de onjuiste voorstellingen en valsche redeneringen, die voorkomen in de ‘Waterloo’ van Thiers, het 20ste boek van de ‘Histoire du

Consulat et de l'Empire', waarin de vermaarde geschiedschrijver de gebeurtenissen van 1815 behandelt. Chesney streeft bij zijnen arbeid vooral naar waarheid en onpartijdigheid, en hem komt de lof toe van het doel van zijn streven bereikt te hebben, in zoover dit mogelijk is; want niemand blijft ooit *geheel* onafhankelijk van den invloed dien het volk, waartoe men behoort, den stand waarin men is geplaatst, de menschen die ons omgeven, en andere oorzaken, uitoefenen op ons gevoel en op ons verstand. Eene *volkomene* onpartijdigheid, eene *volkomene* vrijheid van oordeel mag men niet vorderen; dat behoort tot het hersenschimmige.

Drie oorzaken, zegt Chesney, hebben medegewerkt om het oordeel over de krijgsgebeurtenissen van 1815 te verduisteren: vooreerst de voorstelling van dien veldtogt, gegeven door Napoleon en door zijne vijanden, toen zij de feiten nog maar onvolledig kenden; ten tweede, de zucht om den algemeenen gang van zaken voorbij te zien en zich op te houden bij feiten, gewigtig misschien voor belanghebbenden, maar voor het algemeen van een geheel ondergeschikt gewigt; en ten derde de ijver van die schrijvers, die er alleen op uit zijn om hun land, hun volk te vleijen, en die daaraan de waarheid opofferen. De Engelsche schrijver wil zich zooveel mogelijk vrij houden van alle partijdigheid; en om zijnen lezers daarvoor een waarborg te geven, begint hij met op te noemen, welke de bronnen zijn waaruit hij heeft geput bij de zamenstelling van zijn werk. - Dit zijn zeer goede bronnen.

Onder de Duitsche schrijvers heeft Chesney voornamelijk geraadpleegd Müffling en Clausewitz, beide mannen, wier naam gewigt geeft aan hun oordeel, al is het dan ook dat zij zeer uiteenloopen in hunne wijze van zien en van denken.

Müfflling, een Pruissisch stafofficier van groote kunde en ervaring, heeft evenveel van een diplomaat als van een oorlogsman; hij beschouwt de zaken in het groot, met eenige voornaamheid, uit de hoogte; in de krijgsscharen en in de aanvoerders ziet hij niets dan werktuigen, die door de hoogere leiding van den veldheer en van zijne stafofficieren worden bewogen; aan die leiding schrijft hij de eer toe van de behaalde overwinningen; de dapperheid en militaire waarde der troepen worden daarbij geheel op den achtergrond gesteld. Müffling was gedurende den veldtogt militair zaakgelastigde van het Pruissische leger bij het hoofdkwartier van Wellington; en stellig

was het een zeer verstandige keus om bij den koelen, afgemeten, aan vormen hechtenden Britschen veldheer een man te plaatsen, die het karakter van een hoveling had en diepen eerbied koesterde voor het gezag. Een man als Gneisenau, met zijn volkszin, met zijne krachtige voortvarendheid, met zijne vurige vrijheidsliefde, zou voor dien last oneindig minder geschikt zijn geweest; aan hem was daarentegen veel beter de taak toevertrouwd, om onder den ruwen en onstuimigen Blücher de leiding van het Pruissische leger op zich te nemen, - dat wil dus zeggen, wel niet in naam, maar toch met de daad, de opperbevelhebber van het Pruissische leger te zijn. De zoo uiteenloopende karakters van Müffling en van Gneisenau hadden ten gevolge, dat er slechts geringe overeenstemming bestond tusschen die beide mannen; toch bemerkt men niet dat dit eenigen nadeeligen invloed heeft gehad op de gebeurtenissen van 1815.

Clausewitz, ook een Pruissich officier en in 1815 chef van den staf bij het legerkorps van den generaal Thielmann, is een man die, als krijgskundig schrijver, een zeer grooten naam heeft, een zeer groot gezag uitoefent. In Engeland is men met de studie van de krijgskunde wel iets ten achteren: voor meer dan vijf en twintig jaar waren de werken van Clausewitz, in Duitschland en bij ons, in de krijgskundige wereld reeds algemeen bekend en gewaardeerd: thans eerst beginnen zij opgang te maken in Engeland; misschien dat men daar ook eerst over vijf en twintig jaar zal begrijpen, dat Rüstow een goed krijgskundig schrijver is. Dat Clausewitz reeds zoo lang bij ons bekend en bestudeerd is, is oorzaak dat men niet meer dien onbepaalden, afgodischen eerbied voor hem heeft, dien hij aanvankelijk inboezemde; men begint in te zien dat, hoe uitstekend die schrijver in vele opzigten ook zij, men toch ook leemten en gebreken bij hem kan opmerken; dat, onder anderen in zijn vermaard werk ‘vom Kriege’, theoriën voorkomen, die geheel verkeerd en valsch zijn; en dat hij ook in hooge mate deelt in dat vrij algemeene gebrek van zijne landgenooten, dat hij *te* grondig, *te* wetenschappelijk wil zijn, en daardoor dikwijls verward, duister en omslagtig wordt. Een Duitsch geleerde zou denken aan de waardigheid zijner wetenschap te kort te doen, wanneer hij haar op eenvoudige en natuurlijke wijze verklaarde.

Van de Nederlandsche schrijvers over den veldtogt van 1815

heeft Chesney geraadpleegd Brialmont en Löben Sels. Brialmont, de talentvolle Belgische officier, aan wien hoofdzakelijk de bevestiging van Antwerpen is toe te schrijven, heeft in zijne ‘Geschiedenis van Wellington’ ook den veldtogt van 1815 behandeld; volgens het oordeel van Chesney is de Belgische schrijver bij dit gedeelte te veel vooringenomen met Napoleon. Over Löben Sels wordt het volgende vermeld (bl. 25): ‘het uitmuntende werk van den Hollander van Löben Sels is veel meer volledig dan van eene eenvoudige geschiedenis gevorderd wordt; het bevat een groot aantal oorspronkelijke documenten; het kan met volkomen vertrouwen worden geraadpleegd ten aanzien der bijzonderheden betreffende de Hollandsche troepen, die onder Wellington's bevelen streden.’ - Die lof, door den Engelschen schrijver aan het werk van Löben Sels gegeven, is ten volle verdiend.

Onder de opgaven van Engelsche zijde roemt Chesney de werken van Kennedy en van Hooper; - wanneer hij echter zelf erkent, dat het kortelings uitgekomen werk van Hooper ‘meer een pleitrede dan eene beoordeeling is’ (bl. 30); en wanneer wij Kennedy - die te Waterloo tot den staf van Wellington behoorde - den naam zijns veldheers in éénen adem hooren noemen met de namen van Hannibal, van Cesar en van Napoleon, dan meenen wij dat die schrijvers wat *al te* Engelsch zijn, om onpartijdig te mogen heeten. Verder heeft men over Waterloo nog een geschrift, door Wellington zelf in 1842 uitgegeven, om sommige aanmerkingen van Clausewitz te beantwoorden. Chesney schijnt echter met dit geschrift van 1842 niet hoog weg te loopen: het is geschreven langen tijd na Waterloo; het geheugen is daarbij den Hertog niet altijd getrouw geweest; de Hertog, toen hij het schreef, was reeds twee en zeventig jaren oud; - in één woord, onder de eerbiedigste vormen geeft de Engelsche schrijver te kennen, dat die arbeid van Wellington eigenlijk niet veel beduidt.

Over het verhaal van den slag van Waterloo, dat in het groote geschiedkundige werk van Alison voorkomt, wordt door Chesney maar ter loops gesproken, omdat dit verhaal weinig of geen nieuws bevat, en hier en daar de kenmerken draagt van afkomstig te zijn van iemand, die geheel vreemd was aan krijgskennis. - Alison was echter minder vreemd aan krijgskennis dan onze landgenoot Jan Scharp, die in zijn ‘Gedenkzuil van den Nederlandschen krijgsroem in Junij 1815’, bij

den aanvang van het verhaal van den strijd bij Waterloo, zegt, dat de legers zich in beweging stelden ‘na het opruimen der nachtlegers’ (blz. 76); - misschien heeft de brave Dominé zich wel voorgesteld, dat de soldaten van Wellington den nacht vóór den slag hebben doorgebragt in bedden, die nog eerst afgehaald en opgemaakt moesten worden, alvorens het vechten begon!

Over het meer militaire werk van den ons zoo vijandigen Siborne velt Chesney het volgende oordeel, dat van groote onpartijdigheid getuigt:

(Blz. 25-26). ‘Laat ons thans overgaan tot de Engelsche schrijvers. De oudste hunner, die onze aandacht trekt, is Siborne; zijn werk, vergezeld van een uitmuntenden atlas, heeft de eer gehad de eerste volledige beschrijving te geven van den pas geëindigden veldtogt; nog heden is het eene nuttige verzameling van wetenswaardige zaken, die men niet kan doorloopen zonder den schrijver dank te weten voor den spoed, waarmede hij zijne bouwstoffen heeft bijeengebragt, en voor de zorg waarmede hij ze heeft verwerkt. Aan den anderen kant kan men niet ontkennen, dat dit werk ontsierd wordt door de gebreken, noodwendig eigen aan ieder nationaal geschiedverhaal, geschreven onmiddellijk na een grooten oorlog. Men vindt daarin veel dat er nooit in zou zijn verschenen, had dit werk bij zijne uitgave niet zoozeer den steun noodig gehad van de goedkeuring van het Engelsche leger. De beoordeeling van Wellington door den schrijver staat volstrekt niet achter bij de beoordeeling van Napoleon door een Napoleonistisch schrijver: het is de beoordeeling van een lofredenaar, die de overtuiging heeft, dat zijn held onmogelijk kan dwalen en die niet kan gedoogen, dat men dien held het minste ten laste legge. Het is bij uitnemendheid een Engelsch boek, dit lijdt geen twijfel; maar voor een ruimeren kring dan dat deugt het niet, hetgeen volstrekt niet te verwonderen is, wanneer men zich verplaatst in den tijd, toen het werd geschreven. Het is de zwakke zijde van al die nationale geschiedverhalen, dat zij bezwaarlijk eene goede ontvangst vinden bij anderen, dan alleen bij de natie, wier ijdelheid zij vleijen.’

Eindelijk heeft men nog de Fransche schrijvers over 1815; Chesney verdeelt die in twee groote afdeelingen:

(Blz. 30-32) ..... ‘De eene bevat de lange reeks der aanbidders, die een zoo onbeperkten eerbied hebben voor Napo-

leon's krijgsgenie, dat zij niet bij magte zijn om de gebreken van hun afgod in te zien. In hunne oogen was zijn genie zoo groot, de uitwerking zijner plannen zoo volmaakt, dat zij niet aannemen dat hij een misslag heeft kunnen begaan, in zoover de uitkomst afhankelijk was van zijne berekeningen. In al zijne wederwaardigheden, en vooral bij de ramp van Waterloo, moet men, volgens hen, zijne nederlaag aan andere oorzaken toeschrijven. Daar de volksijdelheid hun niet vergunde die nederlaag te wijten aan het Fransche leger, hebben zij hun geest afgepijnd om een middenweg te vinden, waardoor èn de roem des Keizers, èn de roem zijner legioenen onverminderd bleven. De schuld van dien verpletterenden tegenspoed moet men wijten, òf aan zijne staatkundige dwalingen, òf aan een geheel buitengewone weêrsgesteldheid, òf aan het onverklaarbare geluk zijner tegenstanders; is dit alles u nog geen verklaring genoeg, dan zullen zij aankomen met een *ongelukkig noodlot*, dat alle berekeningen tot schande maakt, dat aan de dappersten eene overdrevene voorzigtigheid inboezemt; dat die uitmuntende legerscharen zwak doet zijn, of die oude krijgers bezielt met eene ontijdige vermetelheid; zoodat de ware oorzaak van Napoleon's val eigenlijk in niets anders moet gezocht worden dan in den buitengewonen zamenloop van de misslagen van anderen. Tot deze en soortgelijke verklaringen moet men zijne toevlugt nemen, liever dan te gelooven, dat ooit de Keizer zijn leger slecht heeft aangevoerd, of dat ooit dat leger zijn veldheer heeft teleurgesteld. Men zou een geheele boekerij kunnen vormen - 't is waar, zij zou niet veel nut geven - alleen van die schrijvers, die de feiten verwringen ter wille van hunne meeningen, en die van de bouwstoffen der geschiedenis geen ander gebruik maken dan om hun afgodsbeeld op te sieren...'

Tegenover die talrijke school, die in Frankrijk een fantastische voorstelling van de geschiedenis geeft, staat daar eene andere school over, beginselen volgende, lijnregt in strijd met die Napoleontische vergoding:

(Blz. 32-33.) .....'In den laatsten tijd is er eene school ontstaan van strenge oordeelkundigen, in hare taal' (de taal van Frankrijk) 'schrijvende, op haren grond geboren, en die bepaaldelijk weigeren om met hunne voorgangers mede te doen in die blinde vergoding van Napoleon, hetzij als krijgsman, hetzij als Keizer. Zij zijn den veldtogt van Waterloo gaan bestuderen met de koude bedaardheid van een heelmeester,

die een lijk ontleedt om daardoor de ware oorzaak van de ziekte op te sporen. De feiten, ziedaar wat zij allereerst zoeken, en het verhaal dier feiten wordt gevolgd door redeneringen, alleen uit die feiten afgeleid. Dit is inderdaad de wezenlijk goede weg, dien de geschiedenis moet volgen; en daar hun volkstrots toch altijd het fransche vaandel omhoog houdt, heeft men niet te duchten dat, in hunne handen, de zaak van Frankrijk te veel te lijden zal hebben.....'

Onder de fransche schrijvers van de eerste soort moet men vooral Napoleon zelf noemen, die tot tweemaal de gebeurtenissen van 1815 heeft beschreven, in verhalen, die men meesterstukken van geschiedenisstijl zou kunnen noemen, wanneer daaraan niet ontbrak het voornaamste vereischte van de geschiedenis: de waarheid. De fransche Keizer, die op zoo meesterlijke wijze het zwaard wist te hanteren, kon even goed met de pen omgaan; onder de groote prozaschrijvers van zijn land bekleedt hij eene eerste plaats; en bewonderenswaardig is de kracht en juistheid van zijn oordeel, telkens wanneer hij onderwerpen behandelt, waarin hij zelf niet betrokken is; - maar zoodra het hem zelven geldt, dan wekt hij een billijk wantrouwen op, want herhaaldelijk kan men dan bij hem opmerken eene geheele vervalsching der feiten, de meest onbeschaamde afwijking van de waarheid, de ergste leugentaal. Napoleon oordeelt goed en juist over alles, behalve over Napoleon zelf.

Dat gebrek aan waarheidsliefde, dat men bij den franschen Keizer opmerkt, schijnt ook overgegaan te zijn op Thiers, den geschiedschrijver, die zijne uitnemende vermogens gewijd heeft aan de taak om de daden van het eerste fransche keizerrijk te verhalen. Thiers echter gaat hierbij met meer omzigtigheid, met meer bekwaamheid te werk; het vereischt meer onderzoek, meer studie om bij hem die afwijkingen van de waarheid te ontdekken, die in Napoleon's schriften zoo spoedig in 't oog vallen; vandaar dan ook dat Chesney, wiens werk voor een goed gedeelte eene bestrijding is van Thiers, dezen niet geheel ten onregte noemt: 'den bekwaamsten pleitredenaar en gevaarlijksten geschiedschrijver' (bl. 40).

Onder de fransche geschiedschrijvers van 1815, die tot de nieuwere school behooren, verwijst Chesney op Quinet en Charras. Met den eersten loopt de Engelsche schrijver, naar ons inzien, wat te hoog weg; wij erkennen ten volle het edele, het krachtige,

het wijsgeerige in de schriften van Quinet; maar naar onze meening speelt de fantasie daarin eene grootere rol, dan goed is voor eene kalme geschiedkundige beschouwing. Over Charras zegt de Engelsche schrijver het volgende:

(Blz. 33-35.) .....'De kolonel Charras is, en zal denkelijk nog lang zijn de man, dien men met het meeste vertrouwen kan raadplegen over den veldtogt van Waterloo. Als krijgsman vormde hij zich in de harde school van de oorlogen in Algerië; later kwam hij aan het ministerie van oorlog, tijdens de kortstondige Republiek van 1848; en in die verschillende betrekkingen zamelde hij eene menigte technische kennis op, die hem in staat stelde dit onderwerp in een helder daglicht te plaatsen. In 1851 uit Frankrijk gebannen, nam hij de wijk naar België en bezigde hier, in het belang van zijne zaak, het geduchtste en eervolste wapen, dat ooit een banneling gebezigd heeft. Genoodzaakt zijn leven door te brengen op het tooneel van Napoleon's laatsten veldtogt, ondernam hij het om voor zijne landgenooten een trouw verhaal te schrijven van die groote ramp; en indien hij den troon van den derden Napoleon niet heeft doen wankelen, zoo heeft hij toch geduchte slagen toegebragt aan de afgoderij, die den naam van den eersten Napoleon omgaf. 't Is waar, zijne staatkundige meeningen hebben hem bij het ondernemen van die taak met veel vijandschap bezield tegen de dynastie, waaraan hij zijne ballingschap had te wijten; maar in weêrwil van zijn afkeer voor den overwonnene, heeft hij zich toch tot regel gesteld, van het begin van zijn boek tot het einde, niets te zeggen dat niet voldoende kon worden bewezen. Men kan zeggen, dat hij het onderwerp heeft uitgeput. In volle opregtheid zegt hij in zijne voorrede: "na het lezen van dit boek zal het misschien schijnen, dat een enkel mensch kleiner voorkomt; maar daarentegen zal het fransche leger grooter voorkomen en Frankrijk minder verlaagd." In dit uitmuntend werk is niets dat onbelangrijk is; en de zorg waarmede het is vervaardigd, strekt zich zelfs uit tot den atlas die er bijgevoegd is. Toch moet men daarbij aanmerken, dat de uitvoerigheid, waarmede kolonel Charras de bijzonderheden beschrijft, en de menigvuldigheid der oorspronkelijke documenten, die in den tekst of in de aanteekeningen voorkomen, afbreuk doen aan de gewone levendigheid van zijnen stijl en het werk te zwaarlijvig en te uitvoerig maken voor het alledaagsch gebruik.'

Ziedaar de opgaven der bronnen, waaruit de Engelsche schrijver geput heeft voor het zamenstellen van zijn oordeelkundig strategisch overzigt van den veldtogt van 1815; in de eerste der gehoudene lezingen of verhandelingen komt de vermelding en waardeering dier bronnen voor. In de zes andere lezingen behandelt Chesney de toebereidselen tot den veldtogt; de gebeurtenissen van den 15^{den}, 16^{den}, 17^{den} en 18^{den} Junij; en eindelijk Grouchy's terugtogt naar Frankrijk. - Zonder den Engelschen schrijver op den voet te volgen, willen wij ons alleen ophouden bij enkele der door hem behandelde punten, waar het ons voorkomt dat zijne meening toelichting of bestrijding vordert.

In het bespreken van de toebereidselen tot den veldtogt, vergelijkt Chesney de militaire waarde der wederzijdsche legers; en uit de meening, dat die waarde bij Napoleon's krijgsmagt veel hooger was dan bij de heirscharen van Blücher en Wellington. In de hoofdzaak is die meening van den Engelschen schrijver als waar aan te nemen; - echter met eenig voorbehoud.

Het Pruissische leger van Blücher bestond ook grootendeels uit soldaten, die in 1815 niet voor de eerstemaal den vijand onder de oogen zagen; - wat de geestdrift betreft voor de zaak waarvoor zij streden, wat het vertrouwen in hun koenen aanvoerder aangaat, daarin deden de bataillons van Blücher niets onder voor die van Napoleon.

Bij Wellington's leger waren de Engelsche divisiën en het Duitsche legioen door de oorlogen in Spanje tot uitmuntende troepen gevormd; en de overige gedeelten van dat leger, vooral de Nederlandsche troepen, hebben bij dezen veldtogt het bewijs gegeven, dat zij goede troepen waren en dat bij hen de liefde voor het vaderland vergoedde, wat zij misschien aan oefening te kort schoten; - 't is waar, men kon niet vooruit weten, dat dit zóó zoude uitvallen; en het lijdt geen twijfel, dat er vóór den veldtogt een niet te verwonderen twijfel heeft bestaan aangaande de deugdzaamheid van het pas opgerigte Nederlandsche leger.

Wat Napoleon's leger aangaat, Chesney heeft volkomen gelijk, wanneer hij beweert, dat het grootendeels was zamengesteld uit oude, beproefde krijgers, wier wedergade men schaars zal vinden; maar bij het uiten van zijn gunstig oordeel over dat leger, ziet hij toch twee zaken over het hoofd, die nadeelig op dat leger moesten werken. De eerste is, dat Napoleon's heirmagt van 1815 een pas opgerigt leger was; soldaten en aanvoerders kenden elkander nog niet genoeg; in de corpsen was nog niet die vastheid en zamenhang, die alleen door een langdurig zamenzijn kunnen ontstaan; in dat opzigt was er eene geheele tegenstelling tusschen het leger van Waterloo en dat waarmede Napoleon in 1805 te Austerlitz overwon. De tweede omstandigheid, die nadeelig werkte op de Fransche krijgsmagt van 1815, is de verderfelijke werking der staatkundige partijschappen, het gemis aan vertrouwen op de bestendigheid van Napoleon's heerschappij. Juist toen de veldtogt begint, gaat een uitstekend officier, de generaal de Bourmont, van Napoleon's leger weg en loopt over tot den vijand; - het was maar één man minder, en het is thans stellig bewezen, dat Bourmont de zaak des Keizers niet heeft kunnen schaden door het mededeelen van een operatieplan, dat die generaal niet kende; - maar toch moest dat schandelijk overloopen van een man van zooveel naam en op zulk een oogenblik, den noodlottigsten invloed op het Fransche leger hebben: het schokte het geloof aan de deugdzaamheid der zaak, waarvoor men streed; het ondermijnde het vertrouwen in aanvoerders en wapenbroeders; het deed de rampzalige gedachte aan verraad in veler gemoed ontkiemen. Een leger, waar zulke gevoelens bestaan, heeft veel van zijne kracht verloren.

Wat de onderbevelhebbers aangaat, beweert Chesney, dat Napoleon beter bedeeld was dan zijn tegenstanders, Wellington en Blücher. Bij Wellington, zegt de Engelsche schrijver, was alleen de generaal Hill een onderbevelhebber, op wien hij ten volle vertrouwde en die dat vertrouwen ten volle verdiende; onder de andere generaals ‘is Picton de eenige, wiens naam ook bij vreemden is bekend geworden; en de roem van dien dapperen officier heeft denkelijk veel te danken aan zijn glorievollen dood op het slagveld’ (blz. 79); - Wellington was niet ingenomen met Picton. - Bij de onderbevelhebbers van Blücher had alleen Bülow zich een naam gemaakt; York, Kleist, Tauenzien, de uitstekende aanvoerders van 1813, miste

men bij het Pruissische leger van 1815, omdat men, wanneer de hoogbejaarde Blücher kwam te ontbreken, Gneisenau aan het hoofd van dat leger wilde hebben, en men daarom aan het hoofd der legercorpsen officieren plaatste, jonger in rang dan Gneisenau. - Bij Napoleon's leger verwijst Chesney op Soult, Ney, Grouchy, van Damme, Gérard, Reille, d'Erlon en Lobau, als op de namen van uitstekende aanvoerders.

Wij zijn het in dit opzigt niet eens met den Engelschen schrijver.

't Is waar, bij Blücher's leger van 1815 ontbraken sommige van de vermaardste Pruissische aanvoerders, omdat zij ouder in rang waren dan Gneisenau; men offerde ook daar aan het bekrompene en verderfelijke denkbeeld, dat men bij het regelen van het krijgsbevel alleen op dienstouderdom moet letten, even alsof hierbij niet alles alleen neêrkomt op bekwaamheid; even alsof er eenige oneer in is gelegen, bevelen te ontvangen van een jongere; - een officier moet zich niet verongelijkt achten, wanneer hem een minder gewigtige betrekking wordt opgedragen; in elke betrekking moet hij ten volle zijn pligt doen. - Maar waren door dien eerbied voor den dienstouderdom in 1815 sommige van de uitstekendste aanvoerders niet bij Blücher's leger, zij, die in hunne plaats optraden, hebben bewezen ten volle berekend te zijn voor hunne taak; vooral Ziethen.

Wellington had in den Prins van Oranje, in Perponcher, in den Hertog van Saxen-Weimar uitmuntende onderbevelhebbers, die uit zich zelf wisten te handelen, die door hun beleid de misslagen van het legerhoofd wisten te herstellen; het waren onderbevelhebbers, zoo als men ze bij Napoleon's leger van 1815 niet vond. Want al noemt Chesney een aantal namen op, die eene schoone plaats beslaan in de jaarboeken van Frankrijks wapenroem, dan zegt dit nog niet veel: het komt er niet op aan, wat die mannen vroeger geweest waren, maar wel wat zij in 1815 geweest zijn; en onderzoekt men dit, dan zal men tot het besluit komen, dat zij in 1815 weinig bekwame onderbevelhebbers zijn geweest, en dat Napoleon's nederlaag van dat jaar te wijten is, niet uitsluitend aan eigen schuld, maar ook aan hun verkeerd beleid.

Bij meer dan ééne gewigtige gelegenheid kan men de weinige bekwaamheid van sommige dier onderbevelhebbers van Napoleon opmerken; traagheid, overdreven omzigtigheid, gemis

van het vermogen om uit zich zelf te handelen, geheel verkeerd inzigt der zaken, vaak ook een overijlde doldriftige moed, die aan de radeloosheid der wanhoop grenst en het oordeel benevelt; - ziedaar wat men bij vele der hooge aanvoerders van het Fransche leger van 1815 ziet. Ney, de oorlogsman van ongeëvenaarde dapperheid, mist alle overleg en beleid; het is alsof hij aan de zege wanhoopt en maar den dood zoekt; te Quatre-Bras roept hij uit: ‘ziet gij die kogels? ik wenschte dat ze allen in mijn lijf zaten’; en te Waterloo schreeuwt hij d'Erlon toe: ‘wij beiden kennen ons lot: als wij aan het schrootvuur der Engelschen ontkomen, dan hangt men ons op.’ Met zulk een gemoedsgesteldheid kan men als held sneuvelen; maar men heeft niet de geschiktheid om op beleidvolle wijze legerscharen tegen den vijand aan te voeren.

Bij het oordeel over de legerhoofden is Chesney te gunstig gestemd voor Wellington en vooral voor Blücher. Toch is de Engelsche schrijver onpartijdig genoeg om te erkennen, dat het in de hoofden der bondgenooten een overgroote misslag is geweest om hunne legers in zoo uitgebreide kantonnementen te laten, zelfs toen zij reeds bekend waren met Napoleon's opmarsch.

Die opmarsch van het leger des Franschen Keizers wordt met reden geroemd als eene handeling van uitstekend veldheersbeleid; maar de aanmerking wordt gemaakt of Napoleon, toen hij zoo uitmuntende beschikkingen nam voor den marsch naar de Sambre, op den 15^{den} Junij, er wel voor gezorgd heeft, dat die beschikkingen ten uitvoer werden gebragt. Dat is in het algemeen eene aanmerking, die men bij vele der Napoleontische veldtogten kan maken: meesterlijke voorschriften worden daarbij door den veldheer gegeven; maar die voorschriften blijven soms een doode letter; zij komen niet tot uitvoering; enkele keeren weet men zelfs vooruit, dat zij niet *kunnen* worden uitgevoerd. In de gedenkschriften van den Franschen generaal De Fézensac, kan men daaromtrent opmerkelijke bijzonderheden vinden: onder anderen te Moskau, in 1812, gelast de fransche Keizer het bijeenbrengen van een aanmerkelijken voorraad levensmiddelen en paardenvoeder, op een oogenblik, dat iedereen weet dat er niets hoegenaamd te krijgen is. Het is dikwijls bij die voorschriften van Napoleon maar vertooning en woordenpraal. Daarom is het geen ongegronde aanmerking, die (blz. 67) bij Chesney voorkomt: ‘of de soldaten van het fransche leger in den nacht

van den 14den werkelijk voorzien werden van brood voor vier dagen en van het half pond rijst, zooals bevolen was; of hunne patroontasschen werkelijk goed gevuld werden; het is waarschijnlijk dat dit wel zal afgehangen hebben van de vraag, of er iemand gevonden werd die zich hiermede wel heeft willen bezig houden; ten minste dit mag men besluiten uit wat De Fézensac ons mededeelt van de kwade praktijken van vroegere jaren.'

Bij de bewegingen, die den 15den Junij op het krijgstooneel plaats hadden, moet vooral de aandacht vallen op den invloed dien het bezetten van Quatre-Bras door de een of ander der oorlogvoerende partijen noodwendig hebben moest op den loop der latere gebeurtenissen. Het kan thans als waarheid worden aangenomen, dat wanneer Ney op den 15den tot Quatre-Bras was doorgedrongen, of wanneer de Nederlandsche divisie Perponcher daar niet had stand gehouden op den 15den, of zich daar niet had zamengetrokken in den ochtend van den 16den, het Pruissische leger te Ligny op den 16den Junij eene geheele nederlaag zou hebben geleden, en daardoor de uitkomst van den veldtogt geheel in het voordeel van Napoleon beslist zou zijn geworden. Dit is geen los opgeworpen stelling; maar het wordt duidelijk en uitdrukkelijk gezegd door den Pruissischen generaal Gneisenau - stellig wel een der bevoegdste beoordeelaars - in zijn bekenden brief van den 12den Junij 1817, waarin hij den Koning van Pruissen opmerkzaam maakt op de uitstekende verdiensten van den Nederlandschen generaal De Perponcher.

In hoever is het niet bezetten van Quatre-Bras door Ney op den 15den Junij, aan Ney zelf te wijten? Heeft die maarschalk daartoe het bevel ontvangen van Napoleon, al is het dan ook maar een mondeling bevel? - Ziedaar een betwist punt, waaromtrent de gevoelens verdeeld blijven. Chesney is de meening toegedaan, dat dit bevel niet gegeven is; wij daarentegen gelooven dat de meeste waarschijnlijkheid er voor is, dat Napoleon wel degelijk op den 15den Junij aan zijn onderbevelhebber den last heeft gegeven om Quatre-Bras te bezetten, en dat dus het niet bezetten van dat punt enkel en alleen de schuld van Ney is geweest. Maar wij voegen er bij, dat deze

onze meening alleen op de waarschijnlijkheid berust; dat men geen zekerheid bezit omtrent deze aangelegenheid, en denkelijk wel nooit tot die zekerheid zal geraken.

Wat daarentegen volkomen zeker is, wat niet den minsten twijfel meer lijdt, is, dat het bezet houden van Quatre-Bras door de bondgenooten op den 15^{den} en 16^{den} Junij enkel en alleen te danken is aan Nederlandsche bevelhebbers, aan den Prins van Oranje, aan Constant Rebecque, aan Saksen Weimar, vooral aan Perponcher. Die bekwame aanvoerders hebben hier gehandeld niet alleen *zonder* de bevelen van Wellington, maar ook *tegen* de bevelen van Wellington. Wie het Britsche legerhoofd als een groot veldheer wil vereeren, moet een sluijer werpen over zijne handelingen op den 15^{den} Junij 1815; want die handelingen zijn beneden alle kritiek geweest. Bij de zekerheid dat Napoleon's leger naar de Sambre oprukt, blijft het Britsche legerhoofd toch geheel werkeloos gedurende bijna den ganschen dag van den 15^{den} Junij; eerst tegen den avond vaardigt hij bevelen uit, en geheel verkeerde bevelen; bevelen die de zamentrekking gelasten van zijn leger, niet te Quatre-Bras, maar te Nivelles; bevelen, waardoor dat leger dus noodwendig gescheiden moest worden van het Pruissische, waardoor men dus Blücher aan eene geheele nederlaag blootstelde en aan Napoleon eene volkomen zege bereidde.

Dit verkeerde beleid van Wellington op den 15^{den} Junij 1815 wordt dan ook algemeen erkend door de krijgskundige schrijvers van ons vasteland; alleen in Engeland zelf vond dat beleid nog verdedigers: Chesney echter behoort niet meer daartoe. Met eene loffelijke onpartijdigheid erkent hij het verkeerde der handelingen van het Britsche legerhoofd op den 15^{den} Junij; zeker, hij doet het op de meest bedaarde, meest verzachtende wijze, met al den eerbied dien een Engelschman aan den naam van Wellington is verschuldigd; maar toch, hij *doet* het. Wanneer een van de lofredenaars van Wellington ook diens bevelen, op den 15^{den} Junij gegeven, goed wil noemen, dan verwijst Chesney op de tegenstrijdigheid die er in is gelegen, wanneer diezelfde lofredenaar zegt, dat Perponcher ongehoorzaam was aan die bevelen, en daarin goed handelde; hoe kunnen bevelen goed zijn, wanneer het goed is, ze niet te gehoorzamen? - De werkeloosheid van Wellington op den 15^{den} vindt hare veroordeeling in deze eenvoudige woorden van onzen Engelschen schrijver (blz. 109): ‘Intusschen was de korte nacht van den 15^{den}

voorbijgegaan, zonder dat een enkel man van zijn leger een stap gedaan had om den vijand meer nabij te komen, uitgenomen de Nederlandsche troepen, die zich zamengetrokken hadden zonder zijne bevelen.'

Den 16^{den} Junij 1816 hebben de twee veldslagen van Ligny en Quatre-Bras plaats, gelijktijdig, op niet meer dan een paar uur onderlingen afstand. Te Ligny wordt Blücher's leger geslagen door Napoleon; te Quatre-Bras wordt een onbesliste strijd gevoerd tusschen Ney met een gedeelte van de Fransche legermagt, en Wellington aan het hoofd van de strijdkrachten die het hem gelukt was dien dag op dat punt zamen te trekken. De strijd te Quatre-Bras moet daarom onbeslist worden genoemd, omdat de verliezen der beide partijen nagenoeg gelijk stonden, en omdat, indien Wellington meester bleef van de stelling bij Quatre-Bras, Ney hem daarentegen verhinderde om iets te doen tot hulp van het Pruissische leger.

Groote misslagen aan weêrszijden hadden ten gevolge dat de uitkomst te Quatre-Bras niet zoo was als zij had kunnen zijn. Ney had met 20,000 man meer op het slagveld kunnen verschijnen, wanneer het legercorps van d'Erlon zich bij hem aangesloten had; maar op de meest onverklaarbare wijze is dit legercorps dien dag heen en weêr getrokken tusschen Napoleon en Ney, zonder, hetzij te Ligny, hetzij te Quatre-Bras, in working te komen; die 20,000 man hebben den 16^{den} Junij geen schot gedaan. - Dat Wellington meester bleef van de stelling van Quatre-Bras, was te danken aan het late uur, waarop Ney den aanval op die stelling begon, en aan de dapperheid waarmede de kleine afdeeling van den Prins van Oranje langen tijd het hoofd bood aan dien aanval. Maar de beschikkingen van het Engelsche legerhoofd waren zoo slecht genomen, dat op den avond van den 16^{den} Junij, *dertig uren* na het eerste berigt van 's vijands aanvallen bij de Sambre, Wellington te Quatre-Bras van zijn geheele leger nog niet meer vereenigd had dan *drie achtste deel* van zijn voetvolk, *een derde* van zijn geschut, en *een zevende* van zijne ruiterij. 'Waarlijk,' zegt Chesney (blz. 170), 'als de groote Engelsche veldheer er

dien dag met eere is afgekomen, dan heeft hij dit wel een weinig te danken aan het geluk.'

Napoleon had op den 16^{den} Junij bij Ligny het Pruissische leger geslagen; maar uit dit alles kan men opmaken dat de Fransche Keizer zich die nederlaag zijner vijanden grooter heeft voorgesteld dan zij werkelijk was: hij meende dat Blücher's heir zich nu zou haasten het oorlogstooneel te verlaten, om terug te trekken naar de Maas en den Beneden-Rhijn, vanwaar het zijn toevoer en ondersteuning had te wachten. Zoo zou het denkelijk ook gebeurd zijn, wanneer een alledaagsch aanvoerder aan het hoofd van het Pruissische leger had gestaan; maar Gneisenau, die toen dat legerhoofd was - Blücher was, door een val van zijn paard, voor het oogenblik buiten staat het opperbevel uit te oefenen, zelfs maar in naam, - Gneisenau begreep dat er hier alles op aankwam om vereenigd te blijven met Wellington; en daarom, zijne gemeenschap met de magazijnen aan Maas en Beneden-Rhijn prijs gevende, deed hij den 17^{den} Junij het Pruissische leger in noordelijke rigting op Wavre teruggaan; dat leger bleef daardoor in verband met het andere leger der bondgenooten, dat dienzelfden dag van Quatre-Bras in de rigting van Brussel terugging. Op den avond van den 17^{den} Junij waren het Engelsch-Nederlandsche leger bij Waterloo, en het Pruissische in en om Wavre, maar een paar uur van elkander verwijderd; zij waren zoo goed als vereenigd; geen vijand stond tusschen die legers in. Dat besluit van Gneisenau, om den 17^{den} Junij op Wavre terug te trekken, verdient hoogen lof; aan dat besluit, en aan het stand houden te Quatre-Bras op den 15^{den} en 16^{den} Junij, is de goede uitkomst van den veldtogt van 1815 te danken.

De Engelsche schrijver weidt in het breede uit over de misslagen aan de Fransche zijde begaan op den 16^{den} en 17^{den} Junij, en vooral over Napoleon's verkeerd beleid. Wij verdedigen dat beleid niet; het lijdt geen twijfel dat men in die dagen in Napoleon te vergeefs zoekt het legerhoofd van Rivoli en Austerlitz; de zon van zijn genie is in 1815 verduisterd. Maar wij komen er tegen op, dat Chesney, even als meer anderen, de schuld der begane misslagen uitsluitend alleen op Napoleon wil werpen; die schuld komt ook voor een deel neêr op de onderbevelhebbers des Franschen Keizers; dat d'Erlon's legercorps op den 16^{den} Junij geheel buiten gevecht bleef, is niet alleen te wijten aan Napoleon, maar ook aan het verkeerde

beleid van d'Erlon zelf en van Ney; en dat Grouchy op den 17^{den} Junij het aftrekkende Pruissische leger zoo slecht vervolgde en zoo geheel uit het oog verloor, is evenzeer te wijten aan zijne weinige werkdadigheid en beleid, als aan de verkeerde voorschriften, hem door Napoleon gegeven.

Het oordeel van den Engelschen schrijver over den beslissenden strijd te Waterloo bevat weinig of geen nieuws, en wij kunnen het dus voorbijgaan. Chesney brengt aan Wellington's uitstekend beleid op den 18^{den} Junij eene hulde toe, die ten volle verdiend is; want op het slagveld te Waterloo is Wellington een groot veldheer geweest, al moge ook zijne aanspraak op die benaming twijfelachtig worden door andere zijner handelingen tijdens dezen veldtogt. Dat men, zonder noodzakelijkheid, eene magt van 15 à 18,000 man, onder Prins Frederik en den Engelschen generaal Colville, op slechts twee à drie uren afstands van het slagveld bij Hal liet staan; dat die magt daar werkeloos bleef, geen bevelen kreeg, en in zoo beslissende oogenblikken als het ware vergeten werd, dit wordt ook door Chesney een misslag genoemd. Wellington zelf heeft in 1842 dit onverklaarbaar verzuim willen verdedigen, door te zeggen, dat die afdeeling bestemd was om daar eene omtrekking van zijnen regtervleugel door eene afdeeling Fransche ruiterij tegen te gaan; maar die afdeeling Fransche ruiterij en die bedreiging met eene omtrekking hebben enkel in zijne verbeelding bestaan; daar is niets geweest wat op zulk eene handeling geleek; en zulk eene handeling, had zij werkelijk plaats gehad, zou aan de bondgenooten volstrekt geen nadeel hebben gedaan; terwijl het voor hen een groot nadeel was, dat zij op het slagveld van Waterloo 15 à 18,000 man minder hadden, dan daar hadden kunnen en moeten zijn.

Bij het Pruissische legerbestuur gispt Chesney, bij den opmarsch naar het slagveld van Waterloo, enkele verkeerde beschikkingen, waardoor die opmarsch eenigzins vertraagd werd; maar hij zwaait hoogen lof toe aan de geestkracht waarmede de grijze Blücher zijne vermoeide soldaten naar het slagveld voortstuwde, en aan de dapperheid door die soldaten daar betoond: slechts gedurende vier uren tijds nemen de Pruissen deel aan den slag van Waterloo; maar in die vier uren tijds verliezen zij 7000 man; ook aan hen komt de eer der overwinning toe.

De vervolging van Napoleon's geslagen leger werd aan de

Pruissen opgedragen; en die vervolging werd zoo krachtdadig verrigt, met zoo rustelooze voortvarendheid, dat daardoor elke hereeniging van de Fransche legermagt ondoenlijk werd gemaakt, en de verschillende corpsen dier legermagt zich spoedig geheel ontbonden en tot eene wilde vlugt overgingen. Toch is er bij die vervolging door de Pruissen eene schaduwzijde op te merken: het is het ontkomen van het leger van Grouchy, dat bij betere maatregelen, door de Pruissen genomen, onfeilbaar afgesneden zou zijn geweest, onfeilbaar verloren zou zijn gegaan. Aan wien nu die misslag te wijten is geweest, aan het verkeerd beleid van Pirch of van Thielmann, of aan verkeerde voorschriften door Gneisenau gegeven, dit is moeijelijk uit te maken; maar zeker is het, dat het behoud van het leger van Grouchy alleen te wijten is geweest aan een groven misslag zijner vijanden. Trouwens het is zoo niet te bevreemden, dat men bij de bedwelming over de behaalde zege, een misslag beging; die volkomene zege was zoo onverwacht, dat zij daardoor de hoofden deed duizelen; en op meer dan één der aanvoerders van de bondgenooten kan toen wel toepasselijk geweest zijn het bijtende puntdicht, dat een Fransche dichter, Charles Froment, schreef onder de beeldtenis van een der overwinnaars van Waterloo:

> ‘D'où vient cet air d'étonnement
> Sur ce noble visage où resplendit la gloire? -
> C'est qu'il fût peint probablement
> Le lendemain de la victoire.’

Wij zullen ons niet ophouden bij de beschouwingen van den Engelschen schrijver over wat Napoleon dadelijk na den slag van Ligny had kunnen doen, en wat hij niet gedaan heeft; en over de gevolgen welke die andere handelingen hadden kunnen hebben. De geschiedenis schrijven der zaken die *niet* gebeurd zijn; de gevolgen te onderzoeken van handelingen die *niet* hebben plaats gehad; dit is in den regel iets beuzelachtigs, iets dat de moeite niet loont, tenzij die gevolgen met een mate van zekerheid kunnen worden aangewezen, die hier, bij deze beschouwing van Chesney, ontbreekt.

De Engelsche schrijver trekt vooral partij voor den maarschalk Grouchy, en tracht dien aanvoerder geheel te zuiveren van het verwijt, dat hij door zijne traagheid en zijn verkeerd beleid bijge-

dragen zou hebben tot Napoleon's nederlaag bij Waterloo; hij zwaait hoogen lof toe aan de wijze waarop Grouchy den 19^{den} en 20sten Junij zijn terugtogt van Wavre op Namen deed, en toen, partij trekkende van de misslagen zijner vijanden, door buitengewone werkdadigheid zijn leger redde. Wat dat laatste aangaat, die lof, aan Grouchy gegeven, is ten volle verdiend; maar zeer natuurlijk rijst hier de vraag op: waarom heeft de Fransche maarschalk niet den 17^{den} en 18^{den} Junij diezelfde werkdadigheid betoond, die hij den 19^{den} en 20sten aan den dag heeft gelegd? dan had hij wel degelijk van invloed kunnen zijn op den afloop van den slag van Waterloo. Dat men groote snelheid gebruikt bij een terugtogt, als het er op aankomt om daardoor een leger te redden, dat is goed; maar het is ook zeer goed, iets van die snelheid te doen blijken, als men den vijand tegemoet gaat, en men, door eene tijdige aankomst op het slagveld, de overwinning kan beslissen.

Grouchy - beweert de Engelsche schrijver - is op de meest onregtvaardige wijze aan Napoleon's roem opgeofferd.

(Blz. 312). ‘Men moet erkennen dat nimmer een naam op zoo schaamtelooze wijze is opgeofferd geworden om den volkstrots ongedeerd te laten, als de naam van Grouchy in deze Waterloo-kwestie. Verre van hem die blaam te berokkenen, had het gedrag des maarschalks, alle omstandigheden van den veldtogt in aanmerking genomen, zijn ouden dag met eenen welverdienden roem moeten omgeven. Indien dit zoo geheel anders is geweest, dan moet men dit alleen wijten aan de volkswensch der Fransche natie, die een zondebok vorderde, waarop zij de oneer van hare nederlaag kon werpen; en aan de gedienstigheid, waarmede Napoleon zich haastte haar tot dat einde den persoon van zijn ongelukkigen onderbevelhebber over te leveren.’

Bij eene vroegere gelegenheid - in zijn geschrift ‘Thiers over 1815’ - heeft de schrijver dezer bladen dit onderwerp behandeld, en toen de redenen aangegeven, waarom Grouchy niet geheel vrij te pleiten is van de schuld aan Napoleon's nederlaag te Waterloo. Grouchy heeft zich aan geen ontrouw of verraad schuldig gemaakt; - van zoo iets is zelfs geen schijn; - hij heeft niet in strijd gehandeld met de ontvangene bevelen; - maar hij heeft niet weten te handelen, ook zonder bevelen; hij heeft niet ingezien welke handelingen de toestand van zaken van hem vorderde; hij heeft weinig beleid betoond;

hij heeft gezondigd door traagheid, door gebrek aan voortvarendheid; hij is beneden zijn roeping als legerhoofd gebleven. Welke uitwerking zijne verschijning op het slagveld van Waterloo zou gehad hebben, is twijfelachtig; misschien zou Napoleon daardoor overwinnaar zijn geworden, misschien ook niet; daarvan valt niets met zekerheid te zeggen; - maar zooveel is zeker, dat Grouchy op dat slagveld had kunnen en moeten verschijnen. In Brialmont vindt men een vrij onpartijdige, hoewel wat te zachte beoordeeling van Grouchy's gedrag: ‘het komt daarop neêr,’ zegt de Belgische schrijver, ‘dat Grouchy alleen daardoor het Fransche leger kwaad heeft gedaan, dat hij bij deze gelegenheid geen groot veldheer is geweest.’

Over Napoleon's handelingen te Waterloo oordeelt Chesney met de uiterste gestrengheid; en op hevige wijze valt hij Thiers aan, den lofredenaar des Franschen Keizers als legerhoofd. Na meêgedeeld te hebben wat de Fransche geschiedschrijver aan het slot van zijn verhaal van den veldtogt van 1815 zegt, laat Chesney daarop volgen:

(Blz. 325). ‘Ziedaar de laatste pleitrede van Thiers, ten voordeele van zijn held. Ziedaar het kort begrip van een oordeel, dat - wij hebben het breedvoerig genoeg aangetoond - niet heeft kunnen worden volgehouden, dan door de getuigenis van Napoleon zelf te vervalschen, door smetten te werpen op eervolle namen, en door de oogen te sluiten voor de feiten die in tegenspraak waren met eene geliefkoosde meening. Maar mogt zelfs daardoor het doel bereikt zijn, en een groot volk de overtuiging blijven behouden dat zijn uitgelezen veldheer alleen door het noodlot heeft kunnen overwonnen worden, is dan dat erfdeel van Napoleon's rustelooze eerzucht een zoo kostbaar iets, dat het verdient goddelijke eer te ontvangen uit de hand des geschiedschrijvers; en die geschiedschrijver zelf, verdient hij wel die nationale belooningen, die akademische prijzen, alleen omdat zij aan hem een geschenk verschuldigd is, zoo noodlottig voor de toekomst als dat bedwelmend vergif is, dat in de bladzijden van zijn *Consulat et l'empire* ligt besloten?’

Bij het oordeel over Napoleon's beleid op het slagveld te Waterloo, staan ook twee uiterste meeningen tegenover elkander; aan de eene zijde de meening van de blinde vergoders van den Franschen Keizer, die alles in hem bewonderen, die niets in hem afkeuren; aan de andere zijde de bestrijders van Napoleon, zijne vijanden kan men haast zeggen, die met on-

verbiddelijke strengheid den staf breken over de wijze waarop te Waterloo het Fransche leger ten strijde is geleid, en die over den grootsten veldheer van ouden en nieuwen tijd spreken op een toon, als gold het een aanvoerder van middelmatige of twijfelachtige bekwaamheid. De waarheid is hier al weêr in het midden. Aan de eene zijde kan het niet geloochend worden, dat de Napoleon van Waterloo niet is de Napoleon van 1796 of van 1814; hij zelf heeft op Sint Helena zijne minderheid van 1815 erkend: ‘zeker is het, dat ik het vertrouwen op de overwinning niet meer had.’ Maar in weerwil van die minderheid is het toch ontegenzeggelijk, dat hij te Waterloo nog met krachtige meesterhand de handelingen van zijn leger heeft bestuurd.

De groote dwaling van Napoleon bij dien oorlog is geweest, dat hij meende daar alleen te doen te hebben met Wellington's leger, en dat hij daarbij de Pruissen geheel buiten rekening liet. Neem eens aan, dat die meening des Franschen Keizers geen dwaling was geweest; neem eens aan, dat er geen enkel Pruissisch soldaat op het slagveld was verschenen; dan zouden diezelfde handelingen, die men Napoleon thans als erge misslagen toerekent, geheel anders voorkomen: kwamen de Pruissen niet, dan deed het er niets toe of men den strijd pas om half twaalf begon, men had niet noodig zich te haasten; kwamen de Pruissen niet, dan was het onverschillig welk deel van Wellington's slaglinie men aanviel; kwamen de Pruissen niet, dan was het geen misslag om Lasne en St. Lambert onbezet te laten; eindelijk, kwamen de Pruissen niet, dan kon men gerustelijk op de overwinning rekenen, want de strijdkrachten die men nu moest aanwenden om Blücher tegen te houden, hadden dan onfeilbaar Wellington de nederlaag toegebragt.

Maar wij houden hier op; ongemerkt zouden wij ook vervallen in de fout van eene geschiedenis te schrijven der zaken die *niet* gebeurd zijn.

's Gravenhage, 7 Januarij 1870.

W.J. KNOOP.

De Duitsche juristendag.

Vervolg en Slot van bladz. 253.

‘Augustus 1864 en Augustus 1867. Welk een zee van rampen stroomt in Duitschland tusschen die beide jaren door!’ Zoo schreven wij in het vorig gedeelte van ons opstel. Maar de aarde is droog geworden en als na een nieuw diluvium doet zich de duitsche bodem in een gansch veranderde gedaante aan onze oogen voor. Ook hier zijn de oude fauna en flora voor een groot deel verdwenen en verschaffen zij alleen nog in hare, onder de nieuwe aardlaag bedekte overblijfselen, aan den wetenschappelijken onderzoeker van het afgeloopen tijdperk de voorwerpen zijner studie. Aan den anderen kant is er ook veel dat de verwoestingen van den watervloed heeft doorgestaan om wellicht in nieuwe vormen en zeker in zuiverder atmospheer het vroegere leven te vervolgen. Behoort daartoe de duitsche juristendag? Deze vraag, welke zelfs onder de leden der vereeniging aanvankelijk in verschillenden zin werd beantwoord, raakt niet enkel de huishoudelijke belangen dier vereeniging zelf. Was dat zoo, wij zouden het niet de moeite waard hebben mogen achten, haar voor onze lezers zelfs te stellen, laat staan afzonderlijk te beschouwen. Maar zij omvat nog deze andere: welke is de toekomst van het gemeenschappelijk duitsch recht na de vestiging van den Noordduitschen Bond?

In December 1866 verzond de secretaris van de permanente commissie uit den duitschen juristendag aan de leden in een afzonderlijk boekdeel het register op alles wat sinds 1860 in de vergaderingen verhandeld was en hij zond hun dit als: ‘eine letzte Gabe’. Vroeger toch waren *alle* duitsche landen

nog door een staatkundigen, ofschoon zwakken band vereenigd geweest. De staatsrechtelijke vormen, waarin het door de rechtsgeleerden zoo gewenschte wetgevend orgaan der toekomst zou verschijnen, waren nog in den donkersten nacht verscholen en daarom konden de juristen de ontwikkeling van den bestaanden nationalen band haar eigen weg laten gaan, zelf inmiddels zorgende voor het noodige materiaal, dat den inhoud van het gemeenschappelijk recht zoude uitmaken. Vroeger werkte wel de wetgeving van iederen staat voor zich zelf alleen, doch juist die zelfstandigheid maakte een materieele samenwerking van allen of eenigen zoo gemakkelijk. Vroeger had diezelfde onafhankelijkheid der enkele deelen, waarbij elk overwicht van dezen of genen staat gemist werd, den juristendag gemaakt tot een ‘voorparlement’, door alle duitsche regeeringen en vertegenwoordigers erkend. Thans was dat geheel veranderd. Een algemeene band was er niet meer, de zelfstandigheid van vele duitsche staten was in het overwicht van den Noordduitschen Bond opgelost en in dien Bond zelf lag voortaan het zwaartepunt der duitsche wetgeving. De voornaamste vraag nu welke hierdoor op den voorgrond was komen te staan, betrof de wijze waarop de staatkundige vereeniging van Noord en Zuid zoude kunnen verkregen worden, eene formeele politieke quaestie met welke de rechtsgeleerden niets te maken hadden; doch de belangen van het recht zelf waren hiermede op den achtergrond geschoven en zouden er blijven. Daarom, het eenige doel dat de vereeniging der rechtsgeleerden thans nog voor oogen konde hebben, was zuiver wetenschappelijk en tot de bereiking daarvan waren kleinere genootschappen met ruimer gelegenheid tot het houden van vergaderingen veel geschikter. Men deed dus beter dien bestaanden toestand onder de oogen te zien en den juristendag in den bloei van zijn leven te doen sterven, dan hem wanneer hij van de thans bereikte hoogte tot het peil eener gezellige vereeniging gevallen was aan zijn wonden te doen wegkwijnen. ‘Der deutsche Juristentag hat die äuszersten Marksteine seiner Wirksamkeit erreicht’. De uitspraken echter, die hij bij zijn leven gegeven had, zouden door geheel Duitschland geëerbiedigd blijven als de uiterste wil van een doode. ‘Die Lehren der Todten pflegen williger befolgt zu werden, als die der Lebenden; williger mit Recht als die Lehren Derer, welche nur ein Scheinleben führen.’

Zoo klonken de weemoedige toonen der doodklok langs de rijen der duitsche rechtsgeleerden, maar de echo's weigerden ze voort te dragen. Wat zou men klagen en lijkzangen aanheffen en graven delven, terwijl hij, dien men reeds halfgestorven waande, nog met den blos der gezondheid op de wangen, een nieuw leven wilde tegemoet gaan? Was het doel gewijzigd, weggevallen was het niet. Daarom richtte ook de permanente commissie in Juni 1867 aan de leden een oproeping voor de 6de vergadering, welke in Augustus te München zou worden gehouden. Neen, Duitschlands politieke hervorming had de vereeniging zelfs niet gewond, doch juist een prikkel te meer gegeven, om den band die thans de rechtsgeleerden uit alle staten vereenigde, nauwer toe te halen. De hoofdgedachten die tot het ontstaan van den juristendag hadden geleid, vermeerdering van den wetenschappelijken zin, aankweeking van den zoo heilzamen persoonlijken omgang, versterking van het bewustzijn der gemeenschap, bevordering der eenheid van het nationale recht, die gedachten hadden aan waarde niets verloren, ja haar beteekenis was thans zelfs grooter dan ooit.

Zoo heeft dan de vereeniging de verlenging van haar leven aangekondigd en is zij voortgegaan hare vergaderingen regelmatig, zoowel in de steden van het Noorden als van het Zuiden te houden. Op elke dier vergaderingen is, onder de toejuichingen der leden, door hunne voorzitters en verslaggevers met vernieuwden nadruk op de levensvatbaarheid, ja op de noodzakelijkheid der vereeniging gewezen. Buiten den strijd der politieke partijen staande, houdt zij het ideaal der eenheid voor oogen. Het recht stoort zich niet aan de grenzen, welke de politiek getrokken heeft, het trekt de rivieren over nog voordat de bruggen geslagen zijn, en dringt overal door waar duitsch rechtsgevoel en duitsche zeden heerschen. Er zal één recht zijn, gelijk er ééne taal is, trots alle dialecten. Waar de politiek het gevoel der gemeenschap dreigt te verstoren, is het meer dan ooit de taak der mannen van het vak, het bestaan dier gemeenschap op het gebied van het recht te handhaven. Juist na Duitschlands hervorming, nu de politieke atmospheer zuiverder is geworden, zal de wetgeving ruimer banen kiezen en de paden van het particularisme verlaten. Daarbij moet de juristendag het middelpunt blijven, waarin zich al de rijkdom van verstand en arbeidskracht, welke voortdurend door Duitschlands rechtsgeleerden en wetgevers wordt aangewend, vereenigt.

Want nog is er te veel versnippering, nog heerscht het particularisme, waar het toch alle reden van bestaan mist. Wel behoeft de vereeniging niet meer als vroeger den aanval te bevelen tegen afgeleefde rechtsinstellingen en verouderde toestanden; deze zijn vergaan of hun ondergang is nabij. Wel kan zij niet mede de grondslagen vaststellen voor het publiek recht, dan door de nieuwe politieke verhoudingen is noodzakelijk geworden; doch juist op die politieke onpartijdigheid en ingetogenheid steunt haar invloed. Maar gelijk zij reeds over vele lang betwiste vragen een openbare meening heeft gevestigd, zal zij voortgaan het materiaal voor een nieuw gemeen recht te verzamelen, zal zij den stoot blijven geven aan menig hervormingswerk, zal zij niet ophouden de richting aan te wijzen aan de wetgevingen die nog te wachten zijn. Zoo zullen hare uitspraken meer en meer worden eene communis doctorum opinio, vrijer, krachtiger, natuurlijker dan die der oude Romeinen, eene die wortelt in den vasten bodem der rechtsovertuigingen van het volk, die voortdurend wordt geregeld naar de behoeften van het dagelijksch leven, gezuiverd door grondige studie, levendig gehouden door een voortdurend streven naar ideale volkomenheid. Non magna relinquo, magna sequor!

Is dit alles wellicht niets dan een opgeschroefd declameerend optimisme, welks ijdelheid aan den dag komt zoodra de ironie der nuchtere werkelijkheid haar van het pronkgewaad ontdoet? Er zijn er die zoo denken. Wel heerscht binnen den kring der juristen eenstemmigheid, maar daarbuiten worden nog menigmaal de schouders opgehaald, zoo over de toekomst van het ‘einheitliche deutsche Recht’, als over het nut van den juristendag. Laat ons zien.

Niemand zal het kunnen ontkennen, dat de ontwikkeling van het duitsche recht zich na den duitschen oorlog een gausch andere richting ziet aangewezen, dan te voren. Sinds art. 4 der constitutie van den Noordduitschen Bond een menigte onderwerpen genoemd heeft over welke bondswetten moeten worden vastgesteld, en daaronder allereerst obligatie-, proces- en strafrecht, sinds het Algemeen Handelswetboek en de Wisselwet bondswetten geworden en alzoo aan alle particularistische wijzigingen onttrokken zijn, sinds de regel geldt, dat alle bondswetten gaan boven de landswetten, sinds den 12^{den} Juni van het afgeloopen jaar een opperste gerechtshof voor handelszaken is ingesteld voor het gansche bondsgebied, sinds dien tijd be-

rust zonder twijfel voor de ontwikkeling van het duitsche recht het overwicht bij den Noordduitschen Bond. De legislatieve werkzaamheid der enkele tot dien Bond behoorende staten is aanmerkelijk ingekort en, zijn eenmaal de belangrijkste bondswetten gereed, dan is aan hunne hervormingen in eigen boezem nog slechts een enge kring afgebakend. Geen voorstander der duitsche rechtseenheid, die in dit verschijnsel op zich zelf niet zien moet de gedeeltelijke bereiking althans van het ideaal, het verbreken van veel bekrompen, eenzijdig, overbodig, versnipperend particularisme. Het bestaan van een enkel gevaar evenwel zal niet kunnen worden weggecijferd. Allereerst toch moeten die bondswetten nu ook hoe eerder hoe beter worden geldend verklaard, want wanneer de bijzondere staten soms reeds dadelijk voor hun eigen gebied hervormingen noodzakelijk achten, zullen zij er toch niet aan beginnen, waar zij binnen korteren of langeren tijd de alles regelende wet van den Bond verwachten. En bovendien, daar is voor de afzonderlijke werkzaamheid der enkele deelen nog het een en ander overgelaten; men denke slechts aan het gansche gebied van het burgerlijk recht, voorzoover het buiten de grenzen van het obligatierecht gelegen is. Zullen die enkele deelen hun krachten aan de hervorming van dergelijke onderwerpen blijven toewijden? Bestaat er geen mogelijkheid, dat de nieuwe bondswetten zijdelings een greep zullen doen in dat bijzondere recht? Bestaat er nog niet een veel grooter mogelijkheid, dat de Bond ook die onderwerpen, welke hij hun nu nog liet, voor zich eischen zal? Wie durft het te ontkennen, die zich herinnert, wat er in de laatste Novembermaand in het Pruissische Heerenhuis en in de Kamer der Afgevaardigden is voorgevallen? De motie van den Graaf zur Lippe, die meende dat de Bond met de oprichting van het gerechtshof voor handelszaken zijn bevoegdheid was te buiten gegaan en daarom voorstelde de pruissische regeering te verzoeken in het vervolg dergelijke machtsoverschrijdingen te beletten, werd verworpen, bovenal door den invloed van den bondskanselier zelf. Eenige dagen later werd in de andere kamer een voorstel van de leiders der nationaal-liberalen, om de regeering te vragen dat zij pogingen aanwendde ten einde ook het gansche burgerlijk recht een voorwerp van bondswetgeving te doen worden, aangenomen. De voorstellers meenden, dat de bondsraad zelf met ⅔ der stemmen de constitutie in dergelijken zin wijzigen mocht. De politieke waarde dezer besluiten beoordee-

len wij niet, doch zeer zeker is in de toekomst op wetgevend gebied veeleer een uitbreiding der bevoegdheid van den Bond te verwachten, dan een beperking. Wanneer men nu maar daarbij datgene spaart, wat krachtens zijn natuur particularistisch blijven moet, dan aarzelen wij niet zulk een streven naar uitbreiding toe te juichen. Maar ook hier gelde: wat gij doen wilt, doe dat haastig. Onzekerheid, wachten en weifelen zullen den ondernemingsgeest en de werkzaamheid der bijzondere wetgevingen in den weg staan en alzoo schade doen aan de vrije ontwikkeling van het recht.

Wordt de schilderij echter niet donkerder, wanneer wij de oogen wenden naar Zuid-Duitschland en Oostenrijk; is niet wellicht ten behoeve van éénen vleugel van het gebouw, de gevel voor altijd bedorven? Men hebbe allereerst den moed zich geen illusieën te maken omtrent de naaste toekomst van den wetgevenden arbeid in de zoo even genoemde staten, men zie de werkelijkheid onder de oogen, doch daarna zie men ook verder. Ééne zaak staat vast, bij de zuidduitsche rechtsgeleerden niet minder dan bij de anderen, dat het ideaal der rechtseenheid over het geheele groote vaderland ook na de politieke reorganisatie het ideaal gebleven is. Welnu, wil Zuid-Duitschland aan de bereiking van dat ideaal ook voor het oogenblik rechtstreeks medewerken, dan moet het zijn zelfstandigheid prijs geven. Dat is niet te verbloemen. Klaagde men er reeds vroeger over, dat de eenheid van wissel- en handelsrecht niet verkregen was dan ten koste van de zelfstandigheid der volksvertegenwoordigingen, thans is de prijs dien Zuid-Duitschland voor het nationale recht betalen moet, nog veel hooger. Vroeger zond men ook van daar afgevaardigden naar de commissiën te Neurenberg, Hannover en Dresden. Ook de regeeringen dier staten bezaten initiatief en stemrecht. En thans? Wie durft gelooven dat de Noordduitsche Bond er ooit toe komen zal, zich in commissiën tot het samenstellen van duitsche wetten met de Zuid-Duitschers te vereenigen? De Bond heeft reeds dadelijk getoond, dat zij elke samenwerking verwerpt, en de politiek van Graaf von Bismarck is met een dergelijke transactie onvereenig baar; deze leer spreekt dunkt ons uit de constitutie van den Bond niet minder duidelijk dan uit de trekken van den kanselier. En bovendien, wanneer daar nog een goedgeloovige wezen mocht, die zich aan het zoo juist genoemde redmiddel der verzoening zou willen vastklemmen, hij

bedenke wel, dat het in de praktijk zou blijken een stroohalm te wezen. Tegen de meerderheid van stemmen, waarover de Bond in dergelijke commissiën zou willen en behooren te beschikken, zoude toch de macht der Zuidduitsche afgevaardigden vrij illusoir zijn. Neen, de werkelijkheid van het oogenblik is geen andere dan deze: wil Zuid-Duitschland materieele rechtseenheid voor het geheele vaderland, dan moet het de noordduitsche wetten overnemen zonder meer, dan moet het overal gaan als in Hessen-Darmstadt, dat met den eenen voet binnen den Bond, met den anderen daarbuiten staat, waar de provincie Opper-Hessen hare wetten leest in het Bundesgesetzblatt en waar men uit de provinciën van den linker-Mainoever klagen moet: ‘Unsere Gesetze werden ohne Mitwirkung von den Vertretern des ganzen Grossherzogthums in Berlin gegeben und den Kammern in Darmstadt zur unweigerlichen Annahme vorgelegt.’ Wat zal men daarop zeggen? Zal men op nieuw zijn troost zoeken in een onvoldoend dualisme en met omkeering der in ons vorig opstel aangehaalde woorden klagen: ik hoop als jurist en vrees als politicus, dat de zuidduitsche staten niet langer ‘widerhaarig’ zullen wezen, dat zij zich aan de wetten van den Noordduitschen Bond zullen onderwerpen, perinde ac cadaver? Doch zulk een dualisme geeft noch troost, noch resultaat. Zuid-Duitschland gaat dan ook op den weg zijner eigen hervormingen voort; Baden, Beijeren, Wurtemberg, Oostenrijk, alle zijn zij juist in de laatste jaren op het gebied van wetgeving vruchtbaarder geweest dan ooit, aan het heroieke middel eener blinde volgzaamheid wordt daar in ernst niet gedacht.

Bij het nederschrijven der beschouwingen, scheen het ons toe, dat aan Zuid-Duitschland vooreerst echter twee andere wegen openstaan, die zooal niet naar het heilige der heiligen, dan toch naar de voorhoven van den tempel der duitsche rechtseenheid voeren. Zonder zich naar het Noorden te schikken, kan het de hoofdbeginselen der Noordduitsche wetten ook aan zijn eigen hervormingen ten grondslag leggen en op het gebied waarop net Noorden nog niet gesproken heeft, kan het zelf het initiatief nemen en wetten vaststellen, aannemelijk voor het geheele vaderland. Wij behoeven ons ook in dit opzicht niet te beklagen over hetgeen men in het Zuiden reeds gedaan heeft. Zonder ons te verliezen in de zee van wetten, welke in den laatsten tijd in die landen zijn afgekondigd of ontwor-

pen, willen wij er alleen op wijzen, hoe b.v. in Beijeren de nieuwe wet voor het burgerlijk proces berust op de hoofdbeginselen der vrijere procedure, gelijk wij die in ons vorig opstel aangaven, hoe men daar ook de ontwerpen der commissiën van Hannover en Berlijn heeft geraadpleegd, hoe Oostenrijk zijn straf- en procesrecht hervormt, juist terwijl de noordduitsche ontwerpen aan de orde zijn, hoe in dit laatste land even als in de Bondstaten lijfsdwang en beperking van den interest zijn afgeschaft. Op deze wijze erlangt men toch iets. En dan onze tweede opmerking. Wat deze betreft mogen wij niet vergeten, dat èn Beijeren èn Oostenrijk in het afgeloopen jaar aan hun militair strafrecht en strafproces de hervormende hand hebben geslagen, terwijl men zich in den Noordduitschen Bond nog met verouderde Pruissische instellingen behelpt. Van een dergelijke werkzaamheid verwachten wij veel. Het is niet te ontkennen, dat de Noordduitsche Bond met zijn onafhankelijken gang gevaar loopt de klip der eenzijdigheid niet altijd te vermijden. Kan het niet wellicht gebeuren, dat het Noorden, wanneer het ook op dergelijke nog onontgonnen velden de spade in den grond steekt, van het Zuiden de wijze van bebouwing zal afzien, misschien zuidelijke planten, wanneer die blijken nationaal te zijn, op eigen bodem zal overbrengen?

Maar de toekomst? Ja, het is o.i. thans duidelijker dan ooit, dat in Duitschland algeheele rechtseenheid zonder politieke eenheid een droombeeld is. Maar ook de politiek gaat haren gang. Duitschland heeft zeker nog groote dingen te wachten. Zijn er niet reeds thans voorteekenen zichtbaar, welke ons achter den sluier der toekomst in de nog flauwe omtrekken een vereeniging van Noord en Zuid doen vermoeden? En wanneer eenmaal die werkelijkheid in het volle licht der middagzon te zien zal zijn, wie weet of dan niet ook de beurt zal wezen aan Oostenrijk? Wanneer na den strijd der elementen de duitsche bodem zich zal vertoonen als een nieuwe aarde, wie weet of dan niet misschien ook deze arke Noachs zal moeten opengaan en alle daarin kunstmatig verzamelde schepselen zich zullen verspreiden, ieder bij zijn soort, duitsch bij duitsch? Op den juristendag stelt men zelfs dergelijke vragen niet. Men houdt er zich buiten de politiek. Men laat de staatkundige lotgevallen van Duitschland hunnen gang gaan, doch men predikt met onverflauwden ijver den eeredienst van het ideaal. Buiten de politiek ligt de kracht der vereeniging, maar alleen

binnen de grenzen der politiek meenen wij, dat het ideaal werkelijkheid worden kan.

Doch daarom juist moge die vereeniging haar werk voortzetten. Wij zeggen het thans met volle overtuiging de permanente commissie na: ‘weit entfernt in den politischen Ereignissen Deutschlands einen Grund zu finden den Bestand des Juristentages in Frage zu stellen, sehen wir in ihnen die dringendste Aufforderung, das Band, welches unser Verein um die Fachgenossen geschlungen zu erhalten und zu kräftigen.’ In die vereeniging kan men blijven voortgaan over de belangrijkste vraagstukken van wetgeving de algemeene meening te vestigen, kan men voortgaan de materieele eenheid te bevorderen, waar nog geen formeele mogelijk is. Bovenal moet daarom haar invloed worden gevoeld in de zuidduitsche landen, voor welker zelfstandige werkzaamheid, wij zagen het straks, nog zulke breede wegen openstaan. Doch ook de thans zoo vast aaneengesloten, in het bewustzijn van hun eendracht en kracht zoo fiere staten van den Noordduitschen Bond verachten de voorlichting van den juristendag niet. In de commissiën, die met het gereedmaken der thans openbaar geworden ontwerpen van burgerlijk proces- en strafrecht belast zijn, hebben o.m. ook verscheiden van de bekwaamste leden der vereeniging zitting, en met een begeleidend schrijven van den bondskanselier, ontving de permanente commissie dezen zomer eenige exemplaren van het ontwerp-strafwetboek, ten einde daarover ook het oordeel van den juristendag zou kunnen worden vernomen; de Graaf von Bismarck erkende de vereeniging als een macht in de duitsche rechtsgeleerde wereld. Eindelijk zal de juristendag op die wijze medewerken tot de voorbereiding der toekomst. Hij houdt het rechtsleven bij het geheele duitsche volk wakker, hij beijvert zich de nationale trekken van het recht op te sporen, hij zoekt dat recht in overeenstemming te houden met de steeds wisselende eischen van het tegenwoordige leven, hij predikt bovenal onvermoeid de gemeenschap, de ‘zusammengehörigkeit’ van alle Duitschers. Wanneer dan eenmaal de politiek gereed zal staan aan Duitschland zijn volkomen eenheid te geven, dan zal ook wellicht dat bewustzijn der gemeenschap een bloedige verovering dier eenheid keeren, doch in ieder geval zal de reeds gevestigde eenheid van rechtsbeginselen almede de wonden van den strijd heelen en de herwinning van vrede en welvaart verhaasten.

Voor wie alzoo van de levensvatbaarheid en den invloed der vereeniging overtuigd is, kunnen ook de uitspraken, welke zij na 1866 omtrent de belangrijkste, soms neteligste vragen van wetgeving heeft gegeven, niet onverschillig zijn. Bij de groote overeenstemming tusschen haar ‘voorheen’ en ‘thans’, zie men echter niet voorbij, dat, waar zij meer en meer moet neêrdalen tot in de bijzondere gedeelten der wetgeving, waar langzamerhand zelfs kleinigheden en niet altijd meer hoofdbeginselen aan de orde komen, daar ook de werkzaamheid der afdeelingen toe-, die der algemeene vergadering afneemt. De besluiten der afdeelingen toch, men zal zich dit herinneren, worden aan de algemeene vergadering òf alleen medegedeeld ter informatie, òf ter beraadslaging en beslissing. Het eerste nu geschiedt in den laatsten tijd meer dan het laatste. En geen wonder. Met haar gewone verstandige zelfbeheersching ziet de vereeniging in, dat de algemeene vergadering, zoowel wegens het gering getal harer zittingen, als wegens de groote verscheidenheid in de speciale studiën harer leden, zich noch in alle bijzonderheden der opgeworpen rechtsvragen verdiepen, noch daarover een grondig oordeel vellen kan. De waarde der degelijke afdeelingsbesluiten is er echter in zulke gevallen te grooter om, want die afdeelingen spreken dan in zekeren zin namens de vereeniging. Zij gevoelen hare verantwoordelijkheid als zoodanig en kunnen over de uitstekende adviezen van vele specialiteiten beschikken. Dit klemt te meer, wanneer men bedenkt, dat het *plenum* op voorstel van tien leden bepalen kan, dat een slechts ter informatie medegedeeld besluit der afdeeling toch een onderwerp van algemeene beraadslaging zal uitmaken. Is het daartoe nog niet voldoende toegelicht, of ontbreekt de tijd, dan is een verwijzing naar den volgenden juristendag en een inwinning van nieuwe adviezen iets zeer gewoons.

Zoo heeft dan ook in de laatste jaren de algemeene vergadering meer gedaan dan enkel de rapporten der afdeelingen aangehoord. Ik zoude aan dit opstel een al te groote uitbreiding geven, wanneer ik de gronden van zoo menige hoogst belangrijke beslissing, welke zij gegeven heeft, wilde vermelden en beoordeelen. Immers, waar het betreft uitspraken als deze, dat elke wettelijke beperking van partijen in het bedingen van interest bij geldleeningen ongeoorloofd is; dat aan het Openbaar Ministerie geen hooger beroep tegen strafvonnissen mag worden toegestaan ten nadeele van den beklaagde, in zoover

het betreft de feitelijke beslissing en de bepaling der op te leggen straf; dat de advocatuur vrij moet wezen en openstaan aan ieder, die bewijzen van bekwaamheid gegeven en een korte *stage* doorloopen heeft, terwijl aan die advocaten overal en voor alle rechterlijke collegiën de praktijk vergund moet zijn; dat beslag op nog te verdienen arbeidsloon niet onvoorwaardelijk mag worden verboden, maar het den schuldenaar moet vrijstaan de opheffing te vragen, voorzoover het in beslag genomene tot zijn levensonderhoud noodig is; dat het verplicht burgerlijk huwelijk, bij de tegenwoordige verhouding tusschen kerk en staat, in Duitschland moet worden ingevoerd; dat het cellulaire gevangenisstelsel in den regel de geschiktste vorm is, waarin de vrijheidstraf aan haar bestemming kan beantwoorden, hoewel den rechter de bevoegdheid moet zijn gelaten, zoowel bij het veroordeelend vonnis alsook, bij dringende noodzakelijkheid, zelfs later opsluiting in gemeenschap te bevelen - waar het dergelijke uitspraken betreft, nu eens nauw samenhangende met duitsche toestanden, dan weder met de teederste belangen van iedere beschaafde maatschappij, zoude ik bij hare behandeling uitvoeriger moeten worden, dan het mij tegenover mijne lezers vrijstaat. De indruk, dien dergelijke, meestal bijna eenstemmig genomen beslissingen in Duitschland moeten maken, laat zich uit hare aanhaling voldoende beoordeelen.

Het zij mij vergund aan het einde dezer beschouwingen over zooveel werkzaamheid ten behoeve van het duitsche recht, een enkelen blik te slaan op ons eigen vaderland. Men meene niet, dat ik bij den ziekelijken toestand van het nederlandsche rechtswezen verwijlende, slechts mijne stem wil mengen in het groote koor der klagers, der roependen in de woestijn. Dat koor is sterk genoeg. Mannen van wetenschap en praktijk, rechtsgeleerde schrijvers en journalisten, magistraatspersonen en justitiabelen, allen zingen er hunne partij reeds meer dan twintig jaren lang, en het *kyrie eleiscn* klinkt met een ontzettend geweld door de bouwvallen onzer verouderde rechtsinstellingen heen. Nog onlangs stelde in dit zelfde tijdschrift een van Nederlands meest gevierde schrijvers de vraag: waarin ligt de sociale quaestie bij uitnemendheid? en hij antwoordde: in de

reeds sinds 50 jaren gewenschte afschaffing van den geheelen Code Pénal met zoovele draconische bepalingen, in het verschaffen van meerdere rechtszekerheid, in de afkondiging van dat conceptwetboek van Strafvordering, dat, ik weet niet hoevele jaren reeds in de afdeelingen der Tweede Kamer rondslingert, in goedkooper en korter recht, in de herziening onzer wetgeving op de burgerlijke procedure. Wat is sinds 1848 tot oplossing dier sociale quaestie verricht? Het klagende koor geeft nogmaals zijn eentoonig antwoord: *kyrie eleison*.

Deze groote eenstemmigheid, het onbetwistbaar bestaan van zulk een afkeurende openbare meening, ontheft mij van de taak, in bijzonderheden de leemten en gebreken van ons rechtswezen aan te toonen. Genoeg zij het nog eens te herinneren, dat wij hebben, een door theorie en ervaring ten eenemale veroordeeld strafrecht; een burgerlijk recht ook hier en daar niet vrij van stelsellоosheid, miskenning van den aard der maatschappelijke verschijnselen of overdreven reglementeeringsmanie; een civielproces, dat een dagelijksche ergernis is voor rechters, practizijns en justitiabelen; een strafproces tegenover de nieuwere beginselen, welke dit onderwerp beheerschen, verouderd; een handelsrecht in vele zijner bepalingen voor de behoeften van den handel onvoldoende of belemmerend; een gevangeniswezen, dat tegenover elke ernstige opvatting der verplichtingen van den staat is een spotternij; eene rechterlijke organisatie, aan welke reeds voor negen jaren door den wetgever zelf het brevet van ondoelmatigheid werd uitgereikt. Inderdaad, ons rechtswezen is voor den wetgever een stiefkind gebleven; elk jaar worden bij de discussiën over de begrooting van justitie, zijn gebreken opgesomd, en na het opmaken dier breede lijst blijft het de verstooteling.

Thans echter is men het moede geworden langer te wachten op den gids, die ons recht langs den steilen weg der totale hervorming voeren zou, en heeft men het effen pad der partieele herziening ingeslagen. Enkele kleine wetjes zijn in het afgeloopen jaar tot stand gekomen, een ontwerp tot afschaffing der doodstraf is ingediend, over de invoering der rechterlijke organisatie is het oordeel der vertegenwoordiging gevraagd, twee ontwerpen tot verbetering van het handelsrecht zijn beloofd. Doch hoeveel mijlen zal men jaarlijks op dat pad afleggen? In ieder geval is het de moeite waard te vragen, waarin die slakkengang onzer rechtsontwikkeling zijn oor-

zaak heeft. De kwaal is zoo langdurig, dat hare verschijning onmogelijk toevallig kan wezen.

Zeer zeker bestaan er meer oorzaken dan ééne, en is het juist de samenwerking van die alle, welke de ziekte zulke schrikwekkende verhoudingen heeft doen aannemen. Ik beweer in het minst niet ze alle te kennen, laat staan ze aan te wijzen. Ik geloof gaarne, dat onze geschiedenis, onze politiek, onze parlementaire praktijk, onze finantieele toestand van al het gebeurde voor een groot deel de schuld dragen. De groote vraagstukken van staatsrecht vóór 1848, de belangen der organisatie van staat, provincie en gemeente met al haar toebehooren daarna, de vestiging en daardoor de strijd der politieke partijen, de herhaalde wisseling der kabinetten, de gewoonte onzer vertegenwoordiging om bij de opening van iedere nieuwe zitting het onderzoek der vroeger aanhangige ontwerpen op nieuw aan te vangen, de eischen welke b.v. rechterlijke inrichting zoowel als gevangeniswezen aan de schatkist doen, dat alles heeft invloed gehad of heeft het nog. En bovendien, men herinnere zich, wat de geestige schrijver, dien wij reeds zoo even aanhaalden, in het Januarinommer der ‘Gids’ aan onze Tweede Kamer verweten heeft, toen hij haar doopte als ‘een woordenrijk parlement.’ Doch men herinnere zich ter bemoediging wat hij daaraan toegevoegde: ‘Engeland en het Noordduitsche Verbond, welks wetgeving gedurende de korte jaren van haar bestaan meer groote wetten tot stand bracht dan de onze, ik durf niet zeggen in hoevele jaren, - leveren overtuigende bewijzen genoeg, dat het parlementaire stelsel dien eisch van het praktische leven wel kan bevredigen.’

Toen ik evenwel naar de oorzaken van den achterlijken toestand van ons rechtswezen vroeg, was het niet mijn doel elders zooveel beter ontwikkelde waarheden te herhalen en op gebreken te wijzen, waaraan een eenvoudig jurist niets veranderen kan. Ik wilde veeleer de aandacht vestigen op een andere oorzaak, gelegen in een verschijnsel, welks bestaan mij bij het bewerken van dit opstel over den duitschen juristendag zoo duidelijk werd, dat ik besloot aan allen, die in het nederlandsche rechtswezen belang stellen, te vragen, of ik had mis gezien. Die oorzaak is het totaal gebrek aan een openbare meening over de hoofdbeginselen van straf-, civiel- en procesrecht, zelfs in de rechtsgeleerde wereld.

Men zoeke eene algemeene rechtsovertuiging bij onze natie

zelve niet. Zij weet dat haar recht beheerscht wordt door geschreven wetten en legt zich daarbij neêr. Op strafrechtelijk gebied waagt zij soms een dilettantenstap, maar van wat daar buiten ligt weet zij niet veel. In enkele opzichten mag de handelswereld worden uitgezonderd, doch ook hare organen zijn, waar zij zich doen hooren, niet altijd eenstemmig. En toch, hoe menigmaal vernemen wij advocaten niet uit den mond der cliënten: ‘ja, de wet bepaalt dat misschien anders, maar toch heb ik een rechtvaardige zaak!’ Is dit misschien de oproerige kreet van een krachtig rechtsbewustzijn, dat zich aankant tegen den dwang van het geschreven recht? Is het Titius of Maevius, den jurist smeekende, dat hij hem recht bezorge buiten de grenzen eener onverstandige wet? Ach, het is meestal slechts de zoo natuurlijke, naief of baloorig uitgesproken wensch naar zelfbehoud, meer niet. Ik maak ons volk daarvan geen verwijt. Aan de zekerheid der codificatie moet noodzakelijk de vrije ontwikkeling eener algemeene rechtsovertuiging worden opgeofferd en bovendien, het volk heeft op dit gebied allereerst behoefte aan gidsen.

Laat ons dan de openbare meening zoeken in ons parlement, of wij misschien niet in die bakermat van het geschreven recht, bij die vertegenwoordiging van het nederlandsche volk, de krachtige uitdrukking vinden van een rechtsbewustzijn, dat het volk zelf niet uitspreken kan. Doch wie is een vreemdeling in Jeruzalem, dat hij niet weet hoe ieder jaar bij het examen van den Minister van Justitie, gelijk het *Weekblad* de begrootingsdiscussiën geestig noemt, van alle banken der Kamers stemmen opgaan, zoo geïsoleerd, zoo onharmonisch, zoo weinig voldoende aan de eischen van maat en melodie, dat men eerst weder rust gevoelt, wanneer dat koor heeft gezwegen, wanneer die vreemdsoortige lijkmis over de hervorming van ons rechtswezen is afgezongen. En toch zitten in ons parlement juristen van naam. Maar deze eischt de jury, die de afschaffing der doodstraf, een derde de regeling der makelaardij, nog een ander de afkoopbaarstelling der tienden, de opheffing van den lijfsdwang, een betere regeling van het notariaat, des noods een wet op het draineeren en zelfs de minister van justitie weet misschien niet eens hoeveel nog meer. Ieder heeft zijn stokpaardje, dat den circus moet rondrijden, en daarmede is de vertooning uit. Zoo eindigt de strijd niet faute de combattants, maar faute d'armée, want wat men voor het vaderlandsch

recht in ons parlement ook moge vinden, geen vast aaneengesloten leger, dat als één man de bouwvallige sterkte wil veroveren, onder den telkens herhaalden uitroep: Carthaginem esse delendam! Dat totaal gebrek aan eenheid ontneemt aan de kamerleden, die op zoo velerlei hervormingen aandringen, alle kracht om indruk te maken. De niet-juridische leden weten niet meer à quel saint se vouer, en laten het onvruchtbaar debat dus maar aan de specialiteiten over. De minister van justitie moet wel van twee kwaden het minste kiezen, òf wanhopend te worden bij het bewustzijn der onmogelijkheid om zooveel eischen te bevredigen, òf met de grootste kalmte, zelfs onverschilligheid te wachten tot ieder heeft uitgesproken, om daarna op zijn eigen weg voort te gaan, alsof er niets geschied was. De nederlandsche natie haast zich onder het lezen van het Bijblad de bladen waarin deze discussiën staan opgeteekend, ongelezen om te slaan, wel wetende dat de Heeren haar toch weer niets anders dan ‘een tafel vol jarenoude opgewarmde spijzen’ hebben voorgezet.

Zoo kloppen wij dan, ten einde raad, aan de poort van het groote asyl voor het vaderlandsche recht, en zoeken wij een openbare meening in de nederlandsche rechtsgeleerde wereld. Die wereld is ruim bevolkt en onze universiteiten, onze balie, onze magistratuur, ons departement van justitie, alle kunnen wijzen op rechtsgeleerden van groote bekwaamheid, op enkelen zelfs die niet behoeven achter te staan bij de koryphaeën van Duitschland. Doch waar is hier de communis doctorum opinio? Hier vindt gij een leadingartikel of een ingezonden stuk in het *Weekblad*, ginds een opstel in een onzer tijdschriften, elders een monografie, hoogstens, doch natuurlijk zeldzaam, een adres van een geheel rechtscollege, en uit al die losse stukken, waaronder er zijn van hooge waarde, kunt gij toch niets anders maken dan een lappendeken, die gij de nederlandsche Themis om de schouders moogt hangen. Wanneer mij een vreemdeling vroeg: hoe denkt men onder uwe juristen over de jury, het cellulaire stelsel, de preventieve gevangenis, de doodstraf, de mondelinge procedure, het hypothekenrecht, den lijfsdwang, de makelaardij en zooveel meer, ik zou hem niets anders weten te antwoorden dan dit: ik weet niet wat gij zegt, gij spreekt van ‘men’, doch wie is dat? een ‘men’ ken ik niet.

Wie zou meenen een ander antwoord te kunnen geven, en

toch wie durft ontkennen, dat zulk een antwoord allerdroevigst klinkt? Voor dit verschijnsel bestaat m.i. tweëerlei reden-Vooreerst het algeheel gebrek aan samenwerking, iets waarop ik straks terugkom, en daarbij de omstandigheid, dat de meesten onzer juristen hunne studiën beperken tot de verklaring onzer geschreven wetten. Het bestaan dier omstandigheid is echter hoogst natuurlijk, zij wordt door het gelden van gecodificeerd recht noodzakelijk in het leven geroepen. Het universitair onderwijs moet wel het praktische levensdoel der aanstaande rechtsgeleerden in het oog houden, en waar deze laatsten eenmaal de maatschappij zijn ingetreden, wordt zeer zeker het meerendeel van hun tijd door praktische werkzaamheden, waarvan wetsuitlegging den grondslag uitmaakt, ingenomen. Al hun tijd evenwel niet, en daarom mogen ook de belangen der wetgeving, zonder onbescheiden te zijn, hun rechten op den arbeid onzer juristen doen gelden, Met weinig arbeid zijn zij echter niet tevreden. Zij vragen meer, dan eenvoudig het maken van vergelijkende rechtsstudiën en het doen eener keuze uit de producten der wetgevingen van de verschillende beschaafde staten. Vergelijkende rechtsstudiën zijn zeer zeker, waar men ter markt kan gaan bij volken van dezelfde cultuur als het onze, onmisbaar, maar historische en philosophische studiën zijn het eveneens, nauwkeurige waarneming van het werkelijke leven is het bovenal. Want het geldt hier niets meer of minder dan het leggen der grondslagen voor een vaderlandsch recht, voldoende aan de behoeften en beantwoordende aan de begrippen van het nederlandsche volk. Wat dit zeggen wil is nog onlangs aan de nederlandsche rechtsgeleerden verkondigd op welsprekender en overtuigender wijze dan ik mij zou durven vermeten het ooit te kunnen doen, door een man, dien onze juristen zelf als een der uitstekendsten uit hun midden roemen[1]. ‘Even als onze vaderen van de 16^{e} eeuw,’ heeft hij zijne vakgenooten toegeroepen, ‘moeten wij ons weder met frisschen moed en mannelijke kracht werpen in het grondig onderzoek en de vrije critiek van al de bestaande rechtsbeginselen in hun oorsprong en hunne ontwikkeling.’

1 De meesten mijner lezers zullen reeds hebben geraden, dat ik hier het oog heb op het werk van Mr. F.B. Coninck Liefsting: De algemeene beginselen van het bezitrecht en de nederlandsche bezitactiën. Leiden, J.K. Steenhoff. 1869. Zie ald. de Inleiding.

Zware taak, voor geïsoleerd werkende krachten veel te zwaar. Daarom moet daar wezen samenwerking. Geen samenwerking van enkele geleerden, die daartoe een tijdschrift oprichten, doch samenwerking van allen zonder onderscheid. De jongeren geven hun frischheid, de ouderen hun ervaring, de geleerden den schat hunner historische studiën, de philosophen hun wijsgeerige gedachten, de practici hun kennis van het werkelijke leven, allen de grootere of kleinere mate hunner wetenschap van wat hier te lande of elders recht was of recht is, om zoo gezamenlijk te kunnen verklaren wat in Nederland recht wezen moet.

Mag alzoo, evenals op het gebied van het materieele leven der maatschappij, zoo ook op het gebied der ontwikkeling van het nederlandsche rechtswezen, van samenwerking en verdeeling van den arbeid een rijke productie worden verwacht, dan blijft de vraag: waar is de weg, die naar dat doel henen leidt? Ik behoef het niet te verzwijgen, dat ik hiertoe reeds van den aanvang af het oog had gericht op de vestiging eener nederlandsche juristen-vereeniging. Door zulk een vereeniging zou de persoonlijke omgang der nederlandsche rechtsgeleerden worden bevorderd en alzoo een levendige wisseling hunner denkbeelden over de hoofdbeginselen van een toekomstig vaderlandsch rechtswezen worden in het leven geroepen. Op die wijze zoude omtrent die beginselen onder de mannen van het vak een openbare meening worden geboren, welke misschien het rechtsbewustzijn van ons volk zou doen ontwaken, en zeker het gansche gewicht van haar zedelijken invloed zou doen gelden, zoowel bij het Departement van Justitie als in de beide Kamers onzer vertegenwoordiging, om langs dien weg een krachtigen stoot te geven aan de voorbereiding en vestiging van een zoo lang gewenscht echt-nationaal nederlandsch recht. Na al hetgeen ik over den duitschen juristendag geschreven heb, is het onnoodig deze denkbeelden nader te ontwikkelen. De duitsche vereeniging is in haar werk geslaagd, zij is een machtig orgaan geworden, dat niet te vergeefs zijn uitspraken geeft ten aanhoore van gansch Duitschland. En toch heeft zij zich in de bevordering der *unificatie* van het duitsche recht een bij uitstek zware taak gesteld, welke, onder den noodzakelijken invloed der politiek, voor haar verderen materieelen arbeid zoo licht een belemmering kan worden, een belemmering, waarvoor wij bij ons te lande niet behoeven te vreezen. Waarom zou dan hier onmogelijk zijn, wat in Duitschland geschiedt?

Over de indirecte voordeelen, welke nog daarenboven aan zulk een vereeniging verbonden zijn, wil ik hier niet uitweiden, opdat niet wellicht het hoofddoel worde in de schaduw gesteld. Doch men bedenke eens o.m., hoe bij ons te lande de opengevallen plaatsen in de magistratuur worden aangevuld, hoe immers de aanbevelingslijsten der rechterlijke collegiën zelf op de benoemingen van grooten invloed zijn; hoe het daarbij zoo natuurlijk is, dat die collegiën, vooral op kleinere plaatsen, zich candidaten kiezen in wie zij niet alleen bekwaamheden, maar ook aangenaamheid in den omgang kunnen vinden, en men oordeele dan of een persoonlijke kennismaking der rechtsgeleerden op wetenschappelijke bijeenkomsten niet hier en daar op het gehalte onzer magistratuur gunstig zal werken. Doch hoofdzaak blijven de belangen der wetgeving. Geeft zulk een vereeniging ondubbelzinnige positieve uitspraken, kan alzoo aan het bestaan eener communis doctorum opinio niet meer worden getwijfeld, dan zal de hervorming van ons rechtswezen erlangen vastheid en eenheid, onafhankelijk van de lotwisselingen der politiek en de verandering der kabinetten, dan zal de macht dier openbare meening dringen tot voortgang, dan zal het de niet-juristen in het parlement aan een allezins vertrouwbaren gids niet ontbreken, dan zullen de specialiteiten aldaar bij de begrootingsdiscussiën den vloed hunner nieuwjaarswenschen achterwege laten, dan zullen zij, zelf leden der vereeniging zijnde, hare uitspraken steunen of er zich toe bepalen die te bestrijden, dan zal zelfs de herziening van een geheel wetboek niet meer aan bijna onoverkomelijke bezwaren verbonden zijn. Immers, hetgeen zulk eene herziening zoo moeielijk maakt, is het noodlottig dilemma waarin de kamerleden door het indienen van dergelijke uitgebreide ontwerpen gesteld worden, voor het geval zij van oordeel zijn, dat het tot stand komen dier wetboeken toch eindelijk eens noodig wordt. Want nu moeten zij òf gebruik makende van hun recht van amendement gevaar loopen de economie van het geheel te bederven en daarbij in langdurige zittingen te veel kostbaren tijd met eindelooze discussiën doen voorbijgaan, òf het ontwerp aannemen gelijk het daar ligt. Doch is het gevaar, dat bij het kiezen van dien tweeden weg voor de hand ligt, nog niet grooter? Dan immers is het één man, de steller van het ontwerp, die bepaalt welk recht voortaan in Nederland gelden moet. Ons land is zoo gelukkig, aan het hoofd der afdeeling *wetgeving* bij het Departement van Justitie een man

te bezitten, die onder de bekwaamste onzer juristen zijn plaats vindt; doch hij zelf zal de eerste zijn om toe te geven dat, waar het te doen is om de wetgeving van een geheel volk, aan de denkbeelden van één man, zelfs van den bekwaamste, de beslissing niet mag worden gelaten. Bestaat er nu omtrent de hoofdbeginselen een openbare meening, dan is de kans oneindig grooter dat een wetboek, waarin die beginselen gehuldigd zijn, aan de behoeften van het leven voldoet, dan blijft alleen de vraag, of de bepalingen van dat wetboek inderdaad die beginselen uitwerken, dan is alzoo aan de werkzaamheid der vertegenwoordiging een vaste richting aangewezen, dan bestaat voor de uitspattingen van het recht van amendement der Tweede Kamer niet zooveel vrees als anders. Hiermede wil ik zulk een juristen-vereeniging volstrekt niet verheffen tot een ‘voorparlement’ en haar pressie doen uitoefenen op de vrije werkzaamheid van regeering of vertegenwoordiging. Haar invloed zij alleen een moreele. Maar nog eens, de Kamerleden die niet tot de specialiteiten behooren zullen het zelf erkennen, dat zij zoo gaarne de thans hier en daar verstrooide of tegenstrijdige adviezen der deskundigen zouden willen inwisselen tegen een vaster en algemeener oordeel. De specialiteiten aldaar zullen niets liever wenschen dan de vruchten te zien van hun arbeid; daarom zullen zij de medewerking der vereeniging waardeeren en waar zij met haar in meening verschillen, ten minste kunnen weten wat zij hebben te bestrijden. De minister van Justitie zal er zich in verheugen dat hij niet de eenige is, die voor de hervorming van het vaderlandsche recht zijn plicht vervult.

Ook over de inrichting van zulk eene vereeniging behoef ik niet veel te zeggen. De duitsche heeft in dat opzicht zooveel, waarvan de deugdelijkheid door de praktijk is bewezen, dat haar voorbeeld grootendeels zou kunnen worden gevolgd. Bekwame specialiteiten, theoristen en practici zijn er genoeg, opdat men kunne weten aan wie de praeadviseering der voorstellen zoude moeten worden opgedragen. Rijkdom van stof is er te over. Doch van een goede organisatie hangt alles af en dat werk is niet licht. Om het mogelijk te maken moet ieder die in de zaak belang stelt, alle persoonlijke prikkelbaarheden en kleingeestigheden laten varen. Ook is het niet gemakkelijk een geschikten tijd voor het houden der natuurlijk korte vergaderingen[1] aan te wijzen, omdat die tijd zonder twijfel in de

1 In Duitschland duren zij drie dagen.

vacantiemaanden der rechtscolleges en hoogescholen zal moeten vallen en daarbij de lust der Nederlanders om in den zomer hun droevig klimaat en eentonige natuur te ontvlieden, ook in rekening moet worden gebracht. Welk goed werk is echter ooit zonder eenige opoffering tot stand gekomen? De hoofdzaak evenwel waarop allereerst moet worden gelet, wanneer de gedachten welke ik in deze bladen neêrschreef door mijne vakgenooten worden gedeeld, is deze: wie zal het voorstel doen, van wien zal hij uitgaan, ‘der freudige Ruf durch alle holländischen Gaue Theil zu nehmen an einem Werke, welches dem Dienste des vaterländischen Rechtes und nur ihm gewidmet ist?’ O, wanneer mijne woorden iets vermochten, ik zou het toeroepen aan zoovele bekwamen en ouderen in onze rechtsgeleerde wereld: wanneer gij u eens gingt vereenigen, eenige professoren, eenige advocaten, eenige leden der magistratuur; wanneer gij eens de handen aan het werk sloegt en uwe oproeping zondt aan allen die met u recht en rechtswetenschap liefhebben, wie weet of niet het nederlandsche volk u nog na eeuwen danken zoude voor hetgeen gij deedt. Wij, jongeren van jaren, kunnen hier zelfs het initiatief niet nemen. De zaak mag met goed gevolg den schijn niet hebben enkel het product te zijn der opgewondenheid van eenige enthousiasten. In de hoofden der ouderen, bekwameren, meer ervarenen, moet het plan worden overwogen; hun stem alleen is invloedrijk genoeg om het gansche leger der vaderlandsche juristen op te roepen tot het gemeenschappelijk werk.

Wat zal het lot van deze bladen zijn? De toekomst, die het leeren moet, is in ieder geval niet ver. Doch de tijd is gunstig. Ieder die het nederlandsche rechtswezen overziet, roept zuchtende: *non magna relinquo*, de arbeid die achter ons ligt is klein. Het staat aan de rechtsgeleerde wereld hun te antwoorden: *magna sequor*, de arbeid die vóór ons ligt en dien wij zullen aanvatten is groot.

Leiden, Januari 1870.

G.A. VAN HAMEL.

Voedingsleer.

Op 't eerste gezicht zou het schijnen alsof er uit het rijke gebied der physiologie wel boeiender en voor een wijderen kring van lezers belangrijker onderwerpen te vinden waren, dan dat wat ik nu wilde gaan behandelen, nl. de voedingsleer. Zenuwwerking, hersenfunctie, 't probleem van de spontane generatie, enz., enz.; allen kwesties, die, om 't zoo uit te drukken, wat subliemer, wat minder dierlijk, wat minder laag bij den grond schijnen, dan die alledaagsche voeding. Sommigen zouden misschien zelfs de objectie kunnen maken, dat een gedetailleerde behandeling van de leer der voeding wel eenigszins walgelijk was. Want wij zijn zeer gewoon ons eten alleen aangenaam te vinden zoolang het in de mondholte vertoeft, maar op den weg dien het verder aflegt willen wij liefst het oog niet al te nauwkeurig vestigen. Zou die onwillekeurige afkeer misschien zijn grond daarin hebben, dat ieder onbegrepen chaos, elk mengsel dat wij niet als noodzakelijk en redelijk begrijpen, ons onaangenaam aandoet? Zoo een warboel van toonen, een warboel van kleuren, en zoo ook een warboel van onherkenbare stoffen, zooals onze verterende maag ze bevat?[1] - Hoe het zij, die kwestie gaat ons hier minder aan; wij zullen haar den aesthetici ter beslissing laten. Ook zullen we niet eens behoeven te ‘wroeten in levend ingewand’, want ik wilde alleen de voeding *en gros* bespreken, de theoriën van dierlijke voeding, die de physiologie thans heeft gewonnen, en haar belang voor 't leven. En wat dat betreft, meen ik te mogen zeggen: de voedingsleer is zoowel voor de maatschappij als voor het individu het belangrijkste hoofdstuk der physiologie.

1 Hermann, Ein Beitrag zum Verständniss der Verdauung und Ernährung. Zurich. 1869.

Maar nog iets: Voedings*leer?* Hebben wij wel een voedingsleer noodig? Is niet alles empirisch eeuwen lang goed gegaan? Ons denkbeeld dat wij hebben van eiwitstoffen en vetten zal toch wel niet influenceeren op onze digestie? - -

Te dezer zake alleen een feit:

In den Krim-oorlog was het rantsoen van het engelsche leger te veel uit stikstofarme voedingsmiddelen, vet, rijst, aardappels, samengesteld. Dit had ten gevolge overvloedige vetvorming; de soldaten zagen er goed uit, zij werden als 't ware gemest. Maar een sterke ontwikkeling van 't onderhuidsche vetweefsel vertraagt de lidteekenvorming en dus de genezing van wonden. De gekwetsten lagen dus te lang in de hospitalen; deze werden overvuld; bijkomende ziekten ontstonden, en menigeen stierf ten gevolge van die voeding, die niet te karig, maar verkeerd gemengd was.

Andere voorbeelden lieten zich nog genoeg bijbrengen, ten bewijze dat een weinig wetenschap bij onze voeding geen luxe is.

Waarom eten wij? ‘Edimus ut vivamus, non vivimus ut edamus,’ zei vroeger mijn latijnsche grammatica. Dat spreukje, zeer waar, maar ook zeer sober van inhoud, was eigenlijk gezegd alles, wat wij tot voor korten tijd van de voedingsleer wisten. En waarlijk, zoo gemakkelijk was het ook niet, terstond op die vraag een goed antwoord te geven. Dat een volwassen lichaam door 't eten op den duur niet zwaarder werd, was blijkbaar; zulk een lichaam moest dus op een andere wijze verliezen, wat het door te eten won. Maar waarin bestond nu dat verlies? Dat wist niemand. De meesten der ouderen, Hippocrates, Aristoteles, Galenus, kwamen daarin overeen, dat die verloren stof warmte was. Want men zag dat het lichaam voortdurend warmte afgaf en toch even warm bleef. Uit die theorie zou een voorstander van het ‘niets nieuws onder de zon’ misschien kunnen afleiden, dat de tegenwoordige denkbeelden over de beteekenis der voeding reeds in kiem in die der ouden lagen opgesloten. Want ook in de nieuwste theorie bekleedt de warmte een voorname plaats. De overeenkomst is echter in alle geval niet meer dan een uiterlijke.

Verder wist men over de rol van de voeding niets. En dat

bleef zoo gedurende de middeleeuwen. Paracelsus b.v., die in weerwil van den kwaden reuk waarin hij staat, van al de middeleeuwsche philosofen nog de gezondste denkbeelden had over natuurwetenschap, formuleert zijne voedingstheorie aldus: de archaeus ontleedt in de maag de spijzen in een goed en een kwaad bestanddeel. Van het goede, de essentia, neemt ieder lichaamsdeel zooveel het noodig heeft, en het kwade wordt afgescheiden. Waarom de organen dat noodig hebben en wat die essentia is, zegt Paracelsus niet. Men ziet, de vooruitgang was nog niet groot. En veel grooter werd hij ook niet in de volgende eeuwen. De iatrochemische school der medici, die de gisting tot een der hoofdpunten van haar physiologisch systeem maakte, meende dat het voedsel in het lichaam moest gaan gisten en zoodoende warmte vormen. De iatromathematische school stelde dat het voedsel de door de beweging veroorzaakte mechanische afslijting der deelen moest herstellen. Het twisten over die beide stelsels bracht de zaak niet veel vooruit.

't Was ook niet te verwachten dat men ooit juiste denkbeelden over de voeding zou krijgen, zoolang de scheikunde nog in den onontwikkelden toestand bleef verkeeren, waarin zij tot dien tijd was. Van daar dan ook dat de groote omwenteling in de wetenschap der chemie, die op het laatst der 18de eeuw plaats had, terstond hare werking op de voedingsleer deed gevoelen. Evenals de gelijktijdige politieke revolutie hare voorloopers en wegbereiders, haar Voltaire en Rousseau had, zoo had ook de geniale revolutionnair op dit gebied, Lavoisier, zijn Priestley en Cavendish. Deze (en anderen) hadden reeds, in plaats van het onbekende mengsel, dat men lucht noemde, een goed gedefinieerd mengsel van bekende gassen, van zuurstof, stikstof en koolzuur gesteld; en toen nu Lavoisier hunne ontdekkingen verder vervolgde en vond dat bij onze gewone verbranding een verbinding van de kool der brandstof met de zuurstof der lucht tot koolzuur plaats had, toen was ook voor de physiologie zoowel als voor de chemie een belangrijke schrede voorwaarts gedaan. Want daarop volgde de stoute en toch zoo juiste generalisatie; het dierlijk leven is een verbranding, een oxydatieverschijnsel; de ingeademde zuurstof verbindt zich met de koolstof der lichaamsbestanddeelen tot koolzuur, dat bij de uitademing weer wordt verwijderd. Daarom moet de voorraad verbrandbare stof weer worden aangevuld en daartoe dient het voedsel. Het voedsel moet dus de geoxydeerde lichaamsbestand-

deelen vervangen, om zelf op zijne beurt weer te worden geoxydeerd tot koolzuur, water en ureum (het laatste verwijderd door de urine). Dat was de eerste juiste blik, dien men in de voedingsleer sloeg.

Wij kunnen echter thans dat door Lavoisier ontdekte feit, de algemeene beteekenis der voeding, dank zij den vooruitgang der wetenschap, nog anders en ruimer uitdrukken. Eene kleine uitweiding ten dezen vooraf.

De dagen van Wilhelm Tell liggen al zoover achter ons, dat de kruisbogen haast vergeten antiquiteiten zijn geworden. Toch zeker niet zoo geheel vergeten, dat ik hier niet een kruisboog tot uitgangspunt zou mogen nemen.

Als de schutter den boog spant, trekt hij de pees tot achter de rust. Dat kost moeite, daartoe moet kracht besteed worden. En als hij nu de pees weer doet lossspringen en deze met kracht in haar vorigen stand terugspringt en daardoor den pijl voortdrijft, van waar komt dan die kracht? Door de spanning van de pees. Maar deze is weer het gevolg van de kracht die tot het spannen van den boog is aangewend; ter laatster instantie is het dus de spierkracht van den schutter, die de beweging van den pijl veroorzaakt.

De ongespannen boog doet geen arbeid, is geen oorzaak van beweging. De gespannen boog doet evenmin arbeid, maar hij *kan* arbeid doen, als de pees losgelaten wordt; hij heeft *arbeidsvermogen*. En hoeveel arbeidsvermogen? Dat hangt af van de meer of minder sterke spanning. En deze weer van de kracht die tot het spannen besteed is. Bij het spannen verbruikt de schutter kracht, doet arbeid. Die kracht ligt dan als arbeidsvermogen in den gespannen boog. Bij het spannen wordt dus de arbeid van den schutter omgezet in arbeidsvermogen van de pees. En bij het afschieten wordt dat arbeidsvermogen weer omgezet in beweging van den pijl, in *energie*. De afgeschoten ongespannen boog heeft dan geen arbeidsvermogen meer, want hetgeen hij had is als energie, als beweging medegedeeld aan den wegsnorrenden pijl. Zoo is de kracht, waarmee de pijl het wit treft, omgezette spierkracht van den schutter.

Wat hier onderscheiden is als arbeidsvermogen en energie,

heet ook wel en juister *arbeidsvermogen van plaats* en *arbeidsvermogen van beweging*. De gespannen pees heeft arbeidsvermogen van plaats, omdat zij op de plaats waar zij zich bevindt in gespannen toestand is, die plaats tracht te verlaten. De zich ontspannende pees en de voortvliegende pijl hebben arbeidsvermogen van beweging, omdat zij in beweging zijn.

Ieder lichaam dat in beweging is, heeft arbeidsvermogen van beweging. Want het kan arbeid doen, d.w.z. het kan zijn beweging of een gedeelte er van op een ander lichaam overbrengen en dat zoodoende in beweging brengen. Stel b.v. een voortrollende bal, die tegen een anderen stil liggenden bal stoot. Die tweede bal wordt voortgestooten; in dit geval is dus de beweging van den eersten bal aan den tweeden medegedeeld. Maar als nu eens twee volkomen gelijke ballen zich met dezelfde snelheid in tegengestelde richting naar elkaar toe bewegen, dan laat zich het geval denken, dat zij beide bij de ontmoeting stil blijven liggen, dat geen van beiden aan den anderen beweging mededeelt. Toch hebben zij dan beweging verloren. Waar is die gebleven? Zij heeft gestrekt om de beweging van de deeltjes der beide ballen te vermeerderen, en die toeneming van beweging der kleinste deeltjes openbaart zich als vermeerdering van warmte; de beide ballen zijn warmer geworden.

Warmte is nl. een beweging van de kleinste deeltjes, de moleculen der lichamen. Die beweging komt niet van zelf tot stand, maar moet er aan worden medegedeeld. Daarvoor moet weer een andere beweging verbruikt worden. Wanneer de werkman door snel en sterk hameren een stuk ijzer heet hamert, dan wordt telkens, als de hamer op het ijzer neerkomt, de beweging van den hamer als geheel, als massa, schijnbaar vernietigd; de hamer staat stil totdat hij weer opgeheven wordt. Maar die beweging van den hamer, die massabeweging, wordt niet vernietigd, maar alleen verbruikt om aan de moleculen van het ijzer en den hamer beweging mee te deelen; de massabeweging wordt omgezet in moleculairbeweging, in warmte. Overal waar warmte ontstaat door wrijving en slaan: als de wagenassen heet loopen, als de kogel plat slaat tegen de schijf en daarbij verhit wordt, als de lucifer wordt aangestreken, als de pas afgeschaafde ijzerkrullen de hand die ze aanraakt branden; in al die gevallen en nog duizend andere wordt massabeweging verbruikt en omgezet in die moleculairbeweging, die wij warmte noemen. Want

behalve de warmte, zijn de verschijnselen van licht en electriciteit waarschijnlijk evenzeer gevolgen van moleculairbewegingen.

Een instructief voorbeeld van die omzetting, die transformatie van bewegingen, is de stoommachine. Onder den ketel wordt een kolenvuur gestookt; daar heeft dus verbranding van koolstof plaats. De koolstofmoleculen van de brandstof en de zuurstofmoleculen der lucht trekken elkaar aan, bewegen zich naar elkaar toe en vereenigen zich met elkaar tot koolzuurmoleculen. Evenals zoo straks bij onze twee ballen, die zich tegen elkaar in bewogen. Op het oogenblik dat de vereeniging plaats heeft, houdt dus de beweging der afzonderlijke moleculen naar elkaar toe op; zij verdwijnt niet, maar wordt omgezet in die andere beweging, die wij warmte noemen. Evenals bij de ballen, die warm worden als zij tegen elkaar stooten.

Die bij de verbranding ontstane warmte wordt medegedeeld aan 't water en maakt er stoom van, d.i. zij geeft aan de watermoleculen zulk een groote hoeveelheid beweging, dat hun onderlinge samenhang verbroken wordt. De stoomdeeltjes zijn los van elkaar, bewegen zich naar alle richtingen uit elkaar en oefenen daardoor eene drukking uit op de wanden van het vat, waarin zij besloten zijn. Laat men die drukking werken op een bewegelijken zuiger, dan wordt die beweging der stoomdeeltjes, die moleculairbeweging, omgezet in beweging van den zuiger, in massabeweging, en door deze kan men den arbeid, dien de machine doen moet, laten verrichten.

Ter laatster instantie is dus de scheikundige aantrekking tusschen koolstof en zuurstof oorzaak van de beweging der machine. Toen de steenkool nog onverbrand op den haard lag, deed zij nog geen arbeid, maar zij had arbeidsvermogen van plaats. Het was de gespannen boog in rust. Om dat arbeidsvermogen van plaats te doen overgaan in arbeidsvermogen van beweging, om de aantrekking tusschen koolstof en zuurstof werkzaam te maken, moest de temperatuur verhoogd worden, d.i. het vuur moest worden aangestoken. Toen vloog de gespannen pees naar den boog toe; de mogelijke energie werd feitelijke energie; die energie trad het eerst op in den vorm van warmte; later ging zij over (voor een deel) in dien van werktuigelijken arbeid. En het koolzuur dat met den rook den schoorsteen ontstijgt, terwijl de machine haar arbeid doet, dat is de afgeschoten, ongespannen boog, terwijl de pijl wegvliegt. De pees is naar den

boog toegevlogen, de koolstof en de zuurstof hebben aan hun aantrekking voldaan, hebben zich met elkaar verbonden, en kunnen elkaar dus, zoolang zij in dien toestand blijven, niet meer aantrekken. Want zal aantrekking mogelijk zijn, dan moet er eerst verwijdering zijn.

Maar wij kunnen den afgeschoten boog weer arbeidsvermogen van plaats geven, door hem weer te spannen, door pees en boog van elkaar te verwijderen. En zoo kunnen wij ook aan de bestanddeelen van 't koolzuur arbeidsvermogen van plaats weergeven, door ze van elkaar te verwijderen. De koolstof en zuurstof in het koolzuur hangen echter met een zekere kracht samen. Zal dus het koolzuur ontleed worden, dan is daar kracht voor noodig, er moet energie verbruikt worden, arbeid gedaan worden, om die kracht van samenhang op te heffen. De boogschutter verbruikt de beweging van zijn arm om zijn boog arbeidsvermogen weer te geven. Welke energie wordt nu verbruikt om het koolzuur te ontleden?

De zon is hier de spannende arm van den schutter. Om zuurstof aan het koolzuur te onttrekken, om de kracht, waarmee die zuurstof gebonden is, te overwinnen, wordt die energie verbruikt, die in de zonnestralen tot ons komt. Het is het bekende feit dat Priestley voor honderd jaren ontdekte, dat nl. de groene deelen van de plant onder den invloed van het zonlicht het koolzuur ontleden. De daardoor ontstane zuurstof wordt afgescheiden en het overblijvende (waarin alle koolstof van 't koolzuur aanwezig is) blijft in 't lichaam van de plant terug en vormt met de overige voedingsstoffen der plant de bestanddeelen van het plantaardig lichaam, celstof, zetmeel, suiker, vet, eiwitstoffen, enz. Al die stoffen zijn koolstofverbindingen, die rijk aan koolstof en armer aan zuurstof zijn, die dus kunnen verbranden. De tot die koolzuurontleding verbruikte zonneenergie wordt daarbij niet vernietigd, maar zij ligt als arbeidsvermogen van plaats in de door de plant afgescheiden zuurstof ter eener, in de koolstofhoudende plantenbestanddeelen ter andere zijde. Zoodra die beiden zich weer vereenigen, d.i. zoodra de verbranding der plantenstoffen plaats heeft, wordt dat arbeidsvermogen van plaats weer arbeidsvermogen van beweging en treedt weer op in den vorm van warmte of andere vormen. De plantenstoffen dus, 't zij direct als hout, 't zij eerst na hun verandering in turf of steenkool verbrand, vormen dus een magazijn van energie in latenten toestand, die o.a. in de stoommachine in werkelijke

energie wordt omgezet. Maar evenzeer zijn die plantenstoffen, wanneer zij aan een dierlijk organisme tot voedsel strekken, 't zij onmiddellijk, hetzij nadat zij eerst bestanddeelen van een plantenetend dier zijn geworden, evenzeer magazijnen van latente energie. In de gespannen boog is de spierkracht van den schutter opgestapeld en zoo is in ons voedsel de zonneënergie opgestapeld, die bij de vorming er van verbruikt is. Verbindt zich nu dat voedsel in ons lichaam met zuurstof, dan treedt die energie weer op onder allerlei vormen, als dierlijke warmte, als mechanische arbeid, als electriciteit, kortom onder al die vormen, die te samen het dierlijk leven uitmaken.

Dat is de schitterendste kroon, die de nieuwere wetenschap zich om de slapen heeft gevlochten, een resultaat, verhevener dan de stoutste philosophemen der oude denkers: d i e r l i j k l e v e n i s g e t r a n s f o r m e e r d e z o n n e ë n e r g i e.

Als we dus de rol van het voedsel, zooals de physiologie die thans formuleert, willen uitdrukken, dan zeggen wij: de voeding vult niet alleen het stofverlies, maar tevens het krachtverlies aan; in het voedsel wordt aan het lichaam telkens een voorraad van arbeidsvermogen, van latente, potentieele energie toegevoerd.

Maar met de erkenning van die algemeene beteekenis der voeding, hoe belangrijk ook, is voor de praktijk nog niet veel gewonnen. Waarom zijn niet alle voedingsmiddelen evenveel waard? Welke voeding is in een gegeven geval de beste? en al dergelijke vragen vinden daarmeê hunne directe beantwoording nog niet. Toch hebben wij ook daarop langzamerhand een eenigszins voldoend antwoord gekregen.

De eerste stap daartoe was de onderscheiding, die Magendie omstreeks 1830 maakte tusschen s t i k s t o f v r i j e en s t i k s t o f h o u d e n d e voedingsstoffen, al naar de stikstof onder hunne samenstellende elementen voorkwam of niet. Beter nog was de verdeeling, die Prout maakte in s a c c h a r i n a, o l e o s a en a l b u m i n o s a. Tot die saccharina bracht hij niet alleen de eigenlijke suikers, maar ook de stoffen die in het lichaam in suiker overgaan, zooals zetmeel; kortom de stoffen, uit koolstof, waterstof en zuurstof bestaande, die de organische chemie

k o o l h y d r a t e n heeft genoemd. De oleosa zijn natuurlijk de vetten, evenzeer stikstofvrij, en de albuminosa de stikstofhoudende eiwitstoffen.

De voedings*middelen*, d.i. het voedsel zooals de natuur het ons oplevert, bevatten dan die voedings*stoffen* in verschillende verhoudingen, meestal nog gemengd met andere onverteerbare stoffen, die tot voeding niet kunnen dienen.

Die verdeeling, hoe juist ook, was een zuiver chemische, geen physiologische. Want van de rol, welke die elementaire voedingsstoffen in het lichaam spelen, was toen nog niets bekend. Daar men toen nog algemeen aannam dat het dierlijk organisme uitsluitend, althans hoofdzakelijk, uit eiwitstoffen bestond, lag de theorie voor de hand, dat de stikstofvrije voedingsstoffen, de koolhydraten en vetten, in het lichaam in eiwit moesten overgaan, 't geen dan door de spijsvertering moest worden bewerkstelligd. Om daarin echter te kunnen overgaan, moesten zij stikstof opnemen, en dit bracht de stellers dier theorie wel wat in verlegenheid; de een beweerde dat die stikstof uit de lucht werd opgenomen; de ander hield vol dat de levenskracht die stikstof in het lichaam deed ontstaan. Waaruit? dat vroeg men niet; op een of andere wijze moest de stikstof er toch bij komen. Al deze dingen, voor ons bijna sprookjes uit de oude doos, gebeurden nog in het jaar des Heeren 1835; toen verdedigde Joh. Müller, de groote physioloog van dien tijd, deze theorie.

Lang kon dat echter zoo niet blijven; zoodra men ging experimenteeren, moest die theorie vallen. Dat was het werk van Magendie. Als het waar is, zoo redeneerde hij, dat koolhydraten en vetten bij de voeding in eiwit overgaan, dan moet een eiwitlooze voeding voldoende zijn. Al krijgt het dier dan geen eiwit, het krijgt toch stoffen, die eiwit kunnen worden. Magendie voerde dus honden uitsluitend met stikstofvrije stoffen, met suiker, boter, gom, olie, enz.; 't gevolg was dat de dieren den hongerdood stierven. Hetzelfde had men trouwens reeds vroeger kunnen leeren van den engelschen geneesheer William Stark, wien proefnemingen van dergelijken aard het leven gekost hadden. Stark wilde den invloed van verschillende spijzen op het lichaam onderzoeken. Daartoe o.a. at hij een maand lang niet anders dan suiker. Hij teerde uit, werd al zwakker en stierf in die hongerkuur.

Stikstofvrije stoffen kunnen dus het leven niet onderhouden.

Daaruit besloot Magendie en terecht: eiwit ontstaat niet in het lichaam, maar moet van buiten worden toegevoerd. Dat bewees dus de noodzakelijkheid van eitwit in 't voedsel. Zijn dan de stikstofvrije stoffen niet noodzakelijk? Als dat waar is, dan moet eene voeding met eiwit alleen voldoende zijn. Magendie ging weer experimenteeren en gaf aan dieren zuiver eiwithoudend voedsel, magere kaas, hoendereiwit, bloedvezelstof, enz. En ook deze dieren stierven na eenige dagen.

Dus het zag er met de specieele voedingsleer vrij troosteloos uit. Men wist nu door die proeven dat de beide soorten van voedingsstoffen, stikstofvrije en stikstofhoudende, noodzakelijk waren; doch waartoe en waarom? daarop had men geen antwoord. Men behielp zich met te zeggen: er moet een zekere variatie zijn, evenals onze smaak afwisseling van spijzen begeert, zoo ook ons geheele organisme. - Dat verklaarde echter niet veel.

Ondertusschen had zich de organische chemie snel en sterk ontwikkeld en Liebig, de hoofdleider van die beweging, schafte den physiologen raad en gaf hun een wetenschappelijke voedingsleer, die in hoofdzaak hierop neerkwam:

De organen van het dierlijk lichaam, die de levensfunctiën verrichten, bestaan vooral uit eiwit. Dit eiwit wordt bij de werkzaamheid der organen verbruikt en moet dus weer worden aangevuld. Het eiwit van 't voedsel moet dus het door arbeid verbruikte, d.i. geoxydeerde, eiwit vervangen; het moet de organen weer opbouwen; eiwit is de *plastische* voedingsstof.

Maar het organisme neemt veel meer zuurstof op, dan het eiwit tot zijn oxydatie noodig heeft, en die overvloedige zuurstof verbindt zich met de vetten en koolhydraten. Bij die oxydatie ontstaat warmte; vetten en koolhydraten zijn dus *respiratorische*, warmtevormende voedingstoffen.

De groote verdienste van deze theorie van Liebig lag in het scherpe onderscheid, dat zij tusschen de twee hoofdgroepen maakte en de verklaring, die zij van beider noodzakelijkheid gaf. Eiwit moet het lichaam opbouwen; stikstofvrije stoffen moeten de dierlijke warmte onderhouden. In een goede voeding moeten beide groepen in een bepaalde verhouding vertegenwoordigd zijn. En welke die verhouding is, leert ons de natuur zelf, door het model-voedsel dat zij aan 't jonge zoogdier geeft, door de melk. De verhouding van 1 dl. eiwitstoffen op 3 dl. vet en koolhydraat, zooals zij daar voorkomt, is dus die waarnaar de samenstelling van onze voeding zich moet richten.

Zulk een theorie, eenvoudig, duidelijk en praecies, moest bij de algemeene radeloosheid uitnemend te stade komen. Zij werd dan ook bijna zonder slag of stoot algemeen aangenomen en mocht zich jaren lang in een onbetwiste alleenheerschappij op dit gebied verheugen.

Langzamerhand echter verhieven zich eerst enkele stemmen, later meer, tegen de Liebigsche theorie. Het bleek meer en meer, zoowel van theoretische als van praktische zijde, dat zij niet in alle opzichten houdbaar was. Juist in hare praecisie lag hare fout. Liebig, de chemicus, had bij het stellen van zijn theorie de organismen te veel op één leest geschoeid met chemische atomen. En dat mocht hij niet. B.v. de chemische wet, dat waterstof zich met zuurstof tot water verbindt in de verhouding van 2 atomen waterstof op één atoom zuurstof, gaat in alle gevallen door, onverschillig onder welke omstandigheden de verbinding plaats heeft. Want alle waterstofatomen zijn onderling gelijk en evenzoo alle zuurstofatomen. Maar alle organismen zijn niet onderling gelijk. Daarom kon er niet, zoo als Liebig stelde, een model-voedsel bestaan, een bepaalde verhouding van stikstofvrije en stikstofhoudende stoffen, die in alle omstandigheden de beste was. Die ervaring maakten de landhuishoudkundigen al spoedig bij 't mesten van hun vee. Want die verhouding van stikstofvrije en stikstofhoudende stoffen, waarbij met de geringste hoeveelheid voedsel de grootste toeneming in vleesch en vet werd bewerkt, was niet altijd gelijk, maar moest verschillend genomen worden, naarmate van de soort, den ouderdom, den toestand van het dier. Men kreeg recepten, die voor deze en die gevallen geldig waren; maar daarmee had men nog geen wet. Een voedingstype, een modelvoedsel bestond dus niet.

Kwam dus die objectie van den kant der veehouders, ook de physiologen hadden hun bezwaar. Volgens de Liebigsche theorie toch was niet alleen de stofwisseling bij alle individuën gelijkvormig, maar had ook het stofverbruik bij één en hetzelfde individu plaats volgens een zeer eenvoudige wet. Hoe meer arbeid er gedaan werd, des te meer werd er van de organen verbruikt, des te meer eiwit moest dus worden toegevoerd om die organen weer op te bouwen. Het eiwitverbruik in 't lichaam was dus afhankelijk van den arbeid. Directe proeven leerden echter het tegendeel. Men had nl. gevonden dat alle stikstofhoudende stoffen, die door de oxydatie van eiwit

in het lichaam ontstaan, met de vaste en vloeibare excrementen het lichaam verlaten. Alle stikstof dus, die in het eiwit in het lichaam wordt ingevoerd, wordt in die excrementen weer verwijderd. De analyse van die stoffen leert dus hoeveel stikstof door het lichaam gepasseerd is, m.a.w. hoeveel eiwit door het lichaam in een zekeren tijd verbruikt is. Is nu arbeid de oorzaak van eiwitverbruik, dan moeten er door een arbeidend organisme meer stikstofhoudende ontledingsproducten verwijderd worden dan door hetzelfde rustende organisme bij hetzelfde voedsel. Dat is echter niet het geval; een hond b.v. die den eenen dag rust en den anderen dag bij hetzelfde voedsel in een tredmolen loopt, scheidt op beide dagen evenveel stikstof in de excrementen af, en verbruikt dus evenveel eiwit. De rol van eiwit als uitsluitende grondstof voor orgaanvorming en orgaanwerkzaamheid was dus door die proeven (sedert vele malen op dieren en menschen herhaald) zeer kwestieus geworden.

Nog andere bezwaren werden tegen de Liebigsche theorie te berde gebracht, die wij, om niet te uitvoerig te worden, met stilzwijgen voorbijgaan. In allen gevalle zij kwam in miscrediet; sommigen schreven haar in hunne leerboeken nog mechanisch na; anderen resumeerden haar en resumeerden tevens de objecties; niemand die een betere in de plaats stelde. Zoo was het althans een paar jaren geleden. Een genie als Liebig, die de verschijnselen zoo durfde omvatten en samenvatten, was nog niet weer opgestaan. Maar niet alleen genie was er toe noodig; ook ijzeren werkzaamheid om het zoo vaak doorploegde en toch nog niet vruchtbare veld op nieuw te bearbeiden. En behalve die werkzaamheid moest er nog een voorwaarde vervuld worden: ook de middelen tot het doen der profnemingen mochten niet ontbreken. Want het waren geen gewone proeven die hier vereischt werden, maar een onderzoek, zoo gecompliceerd als het levensverschijnsel zelf, welks navorsching men zich ten doel stelde. Het was niet genoeg een dier een bekende hoeveelheid voedsel te geven en te zien onder welke omstandigheden het in gewicht toenam of afnam; er moest meer gebeuren. De samenstelling van het voedsel moest nauwkeurig bekend zijn en men moest voedingsmiddelen zoeken, die men altijd volkomen gelijk van samenstelling kon krijgen. Is dat gedaan, dan mag het dier nog niet terstond aan de eigenlijke proef onderworpen worden; maar de ontvangsten en uitgaven moeten eerst in evenwicht worden gebracht, d.i. door

herhaald probeeren moet die hoeveelheid voedsel gezocht worden, waarbij het dier niet af- of toeneemt in gewicht, maar gelijk blijft, dus evenveel uitgeeft als het ontvangt. En niet alleen moet het totaal van uitgaven gelijk zijn aan het totaal van ontvangsten, maar ook de aparte posten moeten gelijk zijn. b.v. ontvangt het dier in 24 uur een zekere hoeveelheid koolstof in het voedsel, dan moet in dienzelfden tijd een gelijke hoeveelheid koolstof door de longen, de nieren, den darm en de huid verwijderd worden; zoo ook met de stikstof, de zuurstof, enz. Eerst dan begint de eigenlijke proef met verschillende hoeveelheden en soorten van voedsel, en dan nog moet men tevens door berekening kunnen vinden, of een zekere gewichtsverandering veroorzaakt wordt door af- of toeneming van vet of van vleesch of van water in 't lichaam.

Tot dergelijke proeven werd dus vereischt, dat men alles wat het dier of the mensch ontving en uitgaf kon controleeren, en dat kon alleen geschieden door middel van een zoogenaamd *respiratieapparaat*. Dit is een kamertje, waarin het organisme, dat tot de proef dient, wordt opgesloten; een door stoom gedreven pomp voert de verbruikte lucht weg en voert nieuwe toe; gasmeters meten en registreeren de hoeveelheid doorgestroomde lucht; een gedeelte daarvan wordt door toestellen gezogen, waarin het wordt onderzocht, enz., enz. Zulk een toestel werd door de mildheid van den koning van Beieren, die daarvoor uit zijn private fondsen eenige duizenden guldens beschikbaar stelde, in handen gesteld van Pettenkofer en Voit, professoren aan de universiteit te Munchen, de eerste een chemicus, de tweede een physioloog. Hunne onderzoekingen met dien toestel op menschen en dieren, eerst gezamenlijk begonnen, later door Voit alleen voortgezet, hebben wel is waar nog niet tot een nieuwe voedingstheorie geleid, maar toch verschillende interessante feiten aan het licht gebracht, die voor de praktijk van 't hoogste belang zijn[1].

Stel u voor een dier dat een zekere hoeveelheid voedsel krijgt en wel zooveel dat uitgaven en ontvangsten in evenwicht zijn,

1 Deze onderzoekingen zijn o.a. medegedeeld in: Bischoff und Voit, die Gesetze der Ernährung des Fleischfressers (reeds voor den bouw van het respiratieapparaat verschenen); - en in het Zeitschrift für Biologie von Buhl, Radlkofer, Pettenkofer und Voit, 1855 - 1869. - Een resumé van zijne onderzoekingen en theoriën heeft Voit gegeven in zijne voordracht: über die Theorien der Ernährung der thierischen Organismen. München. 1868.

dus dat het gewicht van het dier stationnair blijft. Nu zou men à priori allicht zeggen: iedere vermeerdering van eiwit in 't voedsel zal het gewicht doen toenemen; het dier heeft aan de hoeveelheid voedsel, die het tot nog toe krijgt, juist genoeg om zijn uitgaven te dekken; dus zoodra het meer krijgt, komt er een plus van ontvangst, een batig saldo, een toeneming in gewicht. Dat schijnt duidelijk en noodzakelijk. Toch is het niet zoo. De proef leert het. Bijv. een hond krijgt eenige dagen lang 500 gram vleesch per dag en is daarbij in evenwicht. Nu krijgt hij 600 gram per dag; dien eersten dag neemt zijn gewicht wat toe. Den tweeden dag geeft ge hem weer 600 gram en verwacht weer een toeneming in gewicht; immers ge weet dat hij aan 500 gram genoeg heeft om zijn uitgaven te dekken en dus al wat hij boven die hoeveelheid krijgt is winst. Maar hij blijft even zwaar en het onderzoek der uitgaven leert u dat hij al die 600 gram heeft verbruikt, dat al dat eiwit geoxydeerd en als koolzuur, water en ureum verwijderd is. M.a.w. zijn uitgaven, die gister nog door 500 gram gedekt werden, zijn zooveel toegenomen, dat zij 600 gram vleesch tot hun dekking behoeven. Dus zoolang de hond nu op dat rantsoen van 600 gram blijft, blijft ook zijn gewicht stationnair. Wil men het weer doen toenemen, dan moet ook het rantsoen verhoogd worden. Den eersten dag van dat verhoogde rantsoen wordt hij dan weer iets zwaarder; doch den tweeden dag is er alweer gelijkheid van ontvangsten en uitgaven, en het verbruik is weer zooveel toegenomen, dat dat verhoogde rantsoen in zijn geheel noodig is om de uitgaven te dekken en er niets overblijft om het lichaam in gewicht te doen toenemen. Wordt nu de hoeveelheid vleesch nog verder vermeerderd, dan neemt in diezelfde mate het verbruik toe en slechts een klein gedeelte van het overvloedig genomen voedsel wordt blijvend lichaamsbestanddeel, bewerkt gewichtsvermeerdering.

Dus: wil men door eiwitvoeding een dier zwaarder (d.i. in dit geval rijker aan vleesch, aan eiwit) maken, dan moet de hoeveelheid voedsel voortdurend toenemen, omdat, naarmate er meer voedsel wordt gegeven, er ook meer wordt verbruikt en omgezet.

Ziedaar ons eene feit. Het andere feit, dat wij voor ons exposé noodig hebben, is dit:

Wij stellen nu het omgekeerde geval, nl. het niet toenemen

van gewicht, maar het afnemen, m.a.w. een hongerend dier. Is zulk een dier goed gevoed, dan zal het den eersten hongerdag aanmerkelijk in gewicht verliezen, den tweeden dag reeds veel minder en zoo wordt dat verlies voortdurend geringer, totdat het dier na eenige dagen in een toestand komt, waarbij het gewichtsverlies bijna constant wordt en slechts een zeer gering gedeelte bedraagt van het verlies op den eersten hongerdag.

Uit deze en andere feiten blijkt, dat het stofverbruik en het daarmeê gepaard gaande stofverlies bij een en hetzelfde dier zeer veranderlijk is en nauw samenhangt met den toevoer van voedsel. Er kan dus geen sprake zijn van een bepaalde hoeveelheid die voor hetzelfde dier onder alle omstandigheden voldoende zou zijn. Een verhongerd dier neemt toe in gewicht bij een voeding, die voor hetzelfde goed gevoede dier lang niet voldoende zou zijn.

Dat alles vindt zijn verklaring in een theorie, die Voit op zijne onderzoekingen heeft gebouwd en die in hoofdzaak hierop neerkomt.

Niet alle eiwit vervult in 't organisme dezelfde rol. Men moet scherp onderscheiden tusschen het eiwit dat het hoofdbestanddeel der organen vormt en, om 't zoo uit te drukken, daarin vastgelegd is, en tusschen het eiwit dat voor 't verbruik disponibel is, dat als 't ware meer aantastbaar is en vooral tot dekking der uitgaven strekken moet. Het eerste is het o r g a a n e i w i t , het andere het circulerende of v o o r r a a d s e i w i t . Van het orgaaneiwit wordt dagelijks ongeveer 1 pct. verbruikt, van het voorraadseiwit 70-80 pct. Het orgaaneiwit is het materiaal waaruit de machine bestaat, en dat slechts aan geringe, schoon altijd aan eenige slijtage onderhevig is; het voorraadseiwit is de voorraad water en brandstof waarmeê de machine moet werken en die telkens weer moet worden aangevuld. Hoe meer voorraadseiwit er aanwezig is, des te meer zuurstof wordt er opgenomen en des te sterker is het stofverbruik.

Lijdt het dier honger, dan wordt in de eerste plaats de gemakkelijk aantastbare voorraad verbruikt, en is deze uitgeput, dan leeft het lichaam verder van het minder aantastbare orgaaneiwit; vandaar dat in de eerste hongerdagen het stofverlies sterker is dan later.

Krijgt het dier rijkelijk eiwithoudend voedsel, dan dient het

overvloedig opgenomen eiwit vooral tot vermeerdering van den voorraad en wordt niet, althans slechts voor een zeer gering deel, in de organen afgezet. Vandaar dat het vermeerderde voedsel geen toeneming in gewicht, alleen toeneming van het verbruik ten gevolge heeft.

Dat is het eerste gedeelte van de Voit'sche theorie. Maar vooral door hare tweede stelling wordt zij belangrijk voor de praktijk:

Stel dat wij nog eens terugkeeren tot het dier van zoo even dat bij 500 grm. eiwit in evenwicht is. De uitgaven worden juist door de ontvangsten gedekt; het gewicht blijft gelijk. Nu geven wij hem 600 grm. eiwit en bovendien een zekere hoeveelheid vet of zetmeel of suiker, met één woord stikstofvrij voedsel. Wat zal er nu gebeuren? De voorraad en het verbruik nemen toe en wel zooveel dat het dier, als het alleen de 600 grm. eiwit kreeg, die geheel zou verbruiken tot dekking van uitgaven. Maar nu krijgt het bovendien vet en koolhydraat, en dezen dienen nu tot dekking van het vermeerderd verbruik; zij nemen het plus van zuurstof dat er opgenomen wordt tot hun oxydatie in beslag, zoodat de 100 gram eiwit, die boven het benoodigde is opgenomen, niet geoxydeerd worden, maar als zoodanig in het lichaam blijven. Dat eiwit zet zich dan af in de organen, strekt tot vermeerdering van 't orgaaneiwit, het gewicht van het dier neemt toe. Dus:

Door bijvoeging van stikstofvrij voedsel bij een voldoende voeding gaat een deel van het toegevoerde eiwit in orgaaneiwit over, omdat vetten en koolhydraten het eiwit in den voorraad substitueeren en dus eiwit sparen.

En nu de toepassing van onze theorie op enkele belangrijke quaesties van het dagelijksch leven.

Daar bij arbeid de oxydatie en het stofverbruik (niet juist het eiwitverbruik) aanzienlijk toeneemt en dat verbruik uit den voorraad bestreden moet worden, moet een arbeidend organisme in de eerste plaats een welgevulden voorraad hebben. Bij voorbereiding tot sterken arbeid moet dus het diëet de ophooping van voorraad en daarmeê de opneming van zuurstof begunstigen en vetvorming (waardoor de massa der organen al te zeer zou toenemen) tegengaan. Dit doet een uitsluitende eiwitvoeding, zooals de engelsche boksers ze hebben bij hun *training*. Ook bij renpaarden wordt de hoeveelheid eiwit in hun voedsel zooveel mogelijk vermeerderd. Het lichaam neemt niet veel

toe in gewicht, het blijft mager, maar wordt in staat gesteld om overmatige vermoeienis voor een tijd lang te verdragen.

Maar hoe dan onze arbeiders met hun aardappelendiëet? Dat zij met zulk een voeding kunnen blijven werken, laat zich evenzeer uit de theorie van Voit verklaren. Hun voedsel is niet geheel zonder eiwit, alleen arm aan eiwit. Tevens nemen zij een groote hoeveelheid stikstofvrije stoffen; daardoor wordt, gelijk straks gebleken is, het verbruik, de omzetting van eiwit verminderd, daar de vetten en koolhydraten het eiwit van den voorraad kunnen vervangen. De voorraad van den aardappeletenden arbeider bestaat dus voornamelijk uit stikstofvrije stoffen; daarmede kan hij de uitgaven voor zijn arbeid dekken. Zijn eiwitverbruik is tot een minimum gereduceerd, en alleen beperkt tot de kleine hoeveelheid die van 't orgaaneiwit dagelijks gebruikt wordt, de slijtage, als ik 't zoo noemen mag. Dat geringe verbruik wordt door het opgenomen eiwit wel voldoende aangevuld. Zoodoende wordt dus het lichaam, in weerwil van het weinige eiwit in 't voedsel, niet veel armer aan eiwit. Al is dus met zulk een diëet arbeid mogelijk, dat neemt niet weg dat zulk een voeding een gewichtig bezwaar tegen zich heeft.

't Is nl. een bekende en bij iedere epidemie op nieuw gemaakte ervaring, dat op de sterftelijsten van cholera en typhus vooral personen voorkomen uit de lagere volksklassen. Ten anderen weet men, dat uitputting en vermoeienis een sterke praedispositie voor die ziekten geeft. Honger is ook een voornaam praedisponeerend moment, getuige de hongertyphus in Oost-Pruissen van 't vorige jaar. En eindelijk is bij kinderen en hoogbejaarden de mortaliteit voor die ziekten grooter.

Nu laat zich in al die gevallen een omstandigheid aantoonen, die zij allen met elkaar gemeen hebben, nl. een vermeerdering van 't watergehalte van 't lichaam. Door directe onderzoekingen is bewezen dat uitputting, honger, jeugdige leeftijd en hooge ouderdom allen met zulk een vermeerdering gepaard gaan. En (wat hier den schakel vormt in de redeneering) uitsluitend plantaardige voeding, vooral met stikstofvrije stoffen, bewerkt hetzelfde; ook dan vinden wij 't lichaam rijker aan water. Zulk een lichaam kan er daarom schijnbaar goed gevoed uitzien, getuige de poffige gezichten en aardappelbuiken van arme kinderen; krijgt zulk een kind dan eiwitrijk voedsel, dan wordt het minder dik en verliest aan gewicht. Maar wat

het verliest is het overtollige water, zooals de vergelijking van het opgenomen en afgescheiden water leert.

En als wij nu verder bedenken dat een verhoogd watergehalte de organen gemakkelijker vatbaar maakt voor ontbinding, gisting, bederf; dat die ziekten waarschijnlijk berusten op verschijnselen analoog aan die der gisting, dan zal het niet al te gewaagd schijnen eenig verband te stellen tusschen de verkeerde, hoofdzakelijk stikstofvrije, voeding der lagere volksklassen en hunne sterkere vatbaarheid voor cholera.

Een andere toestand waarin een goede voeding van 't hoogste belang is, is die der reconvalescenten. Iemand, die lang ziek geweest is, heeft al zijn voorraad en een groot deel van zijn orgaaneiwit verloren; hij is mager geworden. Nu moet in de eerste plaats het lichaam zelf weer op zijn vorige hoogte gebracht worden; voorraad is er nog niet terstond noodig, omdat het lichaam toch nog niet kan arbeiden. Zelfs zou een eenzijdige vermeerdering van den voorraad schadelijk werken, omdat zij de opneming van zuurstof en daarmeê het verbruik zou doen toenemen. Koorts (een toestand die met verhoogd stofverbruik gepaard gaat) zou er het gevolg van zijn. Zoo iets zou gebeuren als men den reconvalescent te uitsluitende eiwitvoeding gaf; die zou alleen den voorraad en het verbruik vermeerderen, zonder de massa der organen te doen toenemen, omdat er van het toegevoerde eiwit niet genoeg in orgaaneiwit overgaat. Voegt men echter bij het voedsel een voldoende hoeveelheid vet en koolhydraat, dan kan er, zonder al te sterk verhoogd verbruik, orgaaneiwit ontstaan; de patient wordt sterker. En wat hierbij van belang is: hij heeft in den beginne slechts zeer weinig voedsel noodig om sterker en zwaarder te worden, een hoeveelheid, waarbij hij in zijn gezonde dagen zou verhongeren. De reden ligt voor de hand: in zijne ziekte is door de onthouding van voedsel zijn voorraad verbruikt; het stofverbruik, dat zich naar den voorraad richt, is tot een minimum gedaald. Van de kleine hoeveelheid voedsel die hij krijgt heeft hij dus slechts zeer weinig noodig om zijn uitgaven te dekken en de rest kan strekken tot gewichtsvermeerdering. Trouwens wanneer de vermagerde reconvalescent dezelfde hoeveelheid voedsel noodig had als de gezonde, zou het hem in de meeste gevallen onmogelijk zijn om, met zijn verzwakte spijsverteringsorganen, die hoeveelheid zonder schade op te nemen.

Ook het klimaat is van invloed op de keus van het voedsel. De bewoner der poolstreken moet in zijn lichaam zooveel mogelijk warmte vormen, dus veel zuurstof opnemen. Maar 't is niet onverschillig welke stof hij daartoe verbrandt; 100 dl. vet geeft bij zijn oxydatie evenveel warmte als 240 dl. koolhydraat. Dus hij gebruikt veel vet en veel voedsel in 't algemeen, ook eiwit. Want zijn voorraad moet groot zijn, omdat zijn opneming van zuurstof, die toeneemt met den voorraad, groot moet zijn. Vet robbenvleesch of zoo iets is voor hem het beste voedsel. En dan liefst wat veel, eenige ponden daags. Want, behalve zijn grooten voorraad, moet hij ook zijn dikke onderhuidsche vetlaag, die hem voor warmteverlies beschut, onderhouden.

In een tropisch klimaat is 't omgekeerd. Daar moet men stoffen eten die bij hun oxydatie weinig warmte ontwikkelen, dus koolhydraten. Vandaar de voeding met rijst, sago, bananen. En dan weinig voedsel en daarin weinig eiwit, om den voorraad en de daarmeê gepaarde opneming van zuurstof niet al te zeer te doen toenemen.

Er is één punt, waar de voedingsleer machtig ingrijpt in de volkshuishoudkunde, waar er sprake van is om zoo goed en zoo goedkoop mogelijk dierlijk voedsel te bereiden, d.i. bij de mesting van slachtvee. Daarover zijn de denkbeelden in den loop der tijden zeer verschillend geweest. Vroeger meende men dat al het vet, dat in het lichaam van het dier gedeponeerd werd, uit het in het voedsel opgenomen vet afstamde. Dit werd weerlegd door Liebig, die aantoonde, dat het voedsel dikwijls niet genoeg vet bevatte, om al het vet wat er ontstond te kunnen leveren. Uitgaande van de ervaring dat aardappels, meel, in 't algemeen zetmeelhoudende stoffen uitstekend mestvoedsel was, stelde Liebig dat het vet uit koolhydraten ontstond. Doch nu onlangs is door Voit[1] zeer waarschijnlijk gemaakt, dat niet de koolhydraten in het dierlijk lichaam in vet overgaan, maar de eiwitstoffen. Die kwestie is voor ons echter van ondergeschikt belang. Wat wil men bij de mesting? Het dier rijker maken aan vleesch en vet, dus de massa der organen doen toenemen. Daartoe is in de eerste plaats noodig dat de voorraad, het verbruik en de opneming van zuurstof (welke drie zooals reeds meer gezegd is, onderling van elkaar afhan-

1 Ueber die Fettbildung im Thierkörper. Zeitschr. für Biologie, V.

kelijk zijn), gering zijn. De vorming van voorraadseiwit moet dus vermeden, die van orgaaneiwit bevorderd worden. In het voedsel mag dus niet al te veel eiwit aanwezig zijn om het verbruik niet al te veel te doen toenemen. Voit kon een hond met ½ k^0. vleesch en ¼ k^0. vet per dag weken lang mesten, zoodat het dier dagelijks in gewicht toenam; toen hij echter 2 k^0. vleesch en ¼ k^0. vet gaf, bleef het gewicht spoedig stationnair, omdat door die grootere hoeveelheid eiwit het verbruik was toegenomen. Al te weinig eiwit in het voedsel zou echter verkeerd zijn, omdat dan het eiwitverlies van 't lichaam niet gedekt zou worden en er bovendien nog eiwit voor de vetvorming beschikbaar moet zijn. In ieder geval evenwel moet er veel stikstofvrij voedsel worden toegevoerd om volgens den straks genoemden regel de toeneming der organen te bevorderen. De koolhydraten werken dan daardoor, dat zij vet sparen; zij nemen de zuurstof in beslag, die anders, als er geen koolhydraat aanwezig was, het vet zou oxydeeren en dus de mesting verhinderen.

Eindelijk nog één zaak, die kan dienen als illustreerend voorbeeld voor onze theorie en tevens als bewijs er voor. De bekende Banting-kuur tegen zwaarlijvigheid was voorgesteld en met succes in praktijk gebracht lang voordat Voit zijn onderzoekingen publiceerde. Het diëet daarbij moet, gelijk bekend is, sterk eiwithoudend zijn en geheel zonder vet of koolhydraten. Dat laatste kon men ook volgens de oudere leer verklaren; de vetvorming moest worden belet; dus vet of koolhydraten (waaruit zoo als men meende vet ontstond) mochten niet in het voedsel aanwezig zijn. Maar waarom dat vele vleescheten, die sterke toevoer van eiwit, die toch noodig bleek te zijn? Daarop gaf eerst onze theorie het antwoord. De Banting-kuur is het omgekeerde van mesten; daarbij wil men de massa der organen doen afnemen, een vet lichaam mager maken. Daartoe moet het verbruik, de voorraad vermeerderd worden en dit gebeurt door het vleeschdiëet. Het voorraadseiwit neemt toe, er wordt meer zuurstof opgenomen. Door het eenvormige diëet neemt de patiënt na eenige dagen minder voedsel. Maar het vermeerderd verbruik moet gedekt worden; en er gaat orgaaneiwit en orgaanvet in den voorraad over en wordt geoxydeerd; het lichaamsgewicht neemt af. En ook zonder dat de hoeveelheid genomen voedsel minder wordt, zal van het vet van het lichaam, omdat het in den toevoer bijna of geheel ontbreekt, dagelijks een gedeelte geoxydeerd worden.

Wat is nu voor ons de beste leefregel? wat is het meest doelmatige diëet? Op die vragen kan de physiologie geen algemeen geldig antwoord geven; alleen dit kan zij met recht beweren: een gezond individu moet handelen, arbeiden en daartoe heeft hij in de eerste plaats voorraad noodig. Onze voeding moet dus zoo zijn ingericht, dat het grootste gedeelte er van strekt tot aanvulling van dien beschikbaren voorraad; 't is voor ons van meer belang ons bedrijfskapitaal op voldoende hoogte te houden, dan onze onroerende goederen, d.i. de massa onzer organen, voortdurend te doen toenemen, omdat die laatsten voor ons minder disponibel zijn, niet zoo gereed tot omzetting. Wij zijn geen reconvalescenten en geen slachtvee; daarom moet eiwit in onze voeding een hoofdrol spelen en mogen de stikstofvrije stoffen, hoe nuttig en noodzakelijk ook, niet al te zeer praedomineeren. Want voldoende toevoer van eiwit, bij een matige hoeveelheid vet en koolhydraat, vormt grootendeels voorraad en maakt een rijkelijk verbruik mogelijk. Doch zulk een eiwitrijk dieët is alleen mogelijk, juist op voorwaarde van rijkelijk verbruik. Wie veel voorraad vormt en weinig arbeidt, 't zij met spieren of hersenen, dus de luiaard met sterk eiwithoudend diëet, staat gelijk met den boer, die zijn bedrijfskapitaal steeds vergroot, die steeds meer paarden en schapen en ploegen koopt, maar zijn paarden niet laat werken, zijn schapen niet scheert, zijn ploegen laat roesten. En zoo iets wreekt zich op den duur door ziekte.

Dus: wie veel eten wil, laat hem; - mits: dan ook veel verbruik. Eischt ge van het in de natuur aanwezige arbeidsvermogen een rijkelijk deel voor u; - goed, - mits: ontwikkel dan ook veel energie. Geen engelsche kost voor den lazzaroni, die is te goed voor hem; hij heeft aan zijn macaroni genoeg. Maar dan ook geen lazzaronikost voor den polderwerker.

De wetenschap der voeding eischt van de tegenwoordige maatschappij: stel hem die veel arbeidt in de gelegenheid zich goed te voeden. Goede volksvoeding en goed volksonderwijs: die beiden zullen veel ellende verdrijven.

D. HUIZINGA.

Circe.

Circe was ongetwijfeld eene der bekoorlijkste, maar tevens gevaarlijkste vrouwen, die nooit geleefd hebben. Dochter van Helios en gemalin van den koning van Sarmatië, voegde zij aan de verleiding van hare schoonheid den glans van een goddelijke afkomst en van een hoogen maatschappelijken rang. Zij bezat veel smaak en onbegrijpelijk veel coquetterie, bij een minimum van zedelijke beginselen; maar zij bezat bovendien het verderfelijke talent om tooverdranken en fijne vergiften uit planten en kruiden te bereiden. Had zij zich slechts tot de bereiding bepaald, de zaak zou gebleven zijn op het gebied dier meer of min onschuldige liefhebberijen, waarin de wereld tot tijdverdrijf dilettanteert. Zij nam echter proeven en paste hare kunst toe. Van hare toepassing werd haar gemaal het eerste slachtoffer. Het schijnt, dat *le doux état de veuve*, mits niet ontroostbaar, van hare jeugd af haar ideaal is geweest. Was het onafhankelijkheidszin, was het een te groot en ruim hart, zooveel schijnt uit hare gedragingen te kunnen worden afgeleid, dat zij zich nooit volkomen kon vereenigen met het denkbeeld om eenen man op wettige wijze toe te behooren.

Ontelbaar is dan ook het aantal mannen, op wie zij met hare gevaarlijke kunst proeven nam en die zij, naar den luim des oogenbliks, in velerlei soort van monsters herschiep of naar de onderaardsche gewesten zond. Een ieder weet, hoe de tochtgenooten van Ulysses, die het ongeluk hadden op haar eiland te stranden, door haar in zwijnen werden omgetooverd, en hoe daarentegen Ulysses-zelf zich gedurende een jaar in hare goede gunsten verheugde, die hij wellicht later wreed zou hebben geboet. Die beroemde veldheer - die schier dreigde vergeten te worden, maar te goeder ure door *La belle Hélène* van Of-

fenbach in onze herinnering is teruggeroepen - was echter verstandig genoeg zich niet voor altijd in de strikken der geroutineerde coquette gevangen te doen houden en zich aan het voorbeeld zijner voorgangers te spiegelen. Hij ontvluchtte onverwachts hare bekoorlijkheden, nadat op zijne smeekbeden zijne lotgenooten hunne menschelijke gedaante hadden herkregen.

Welke belangstelling boezemt ons na duizende jaren nog deze Circe-mythe in? Waarom staat dit wezen, dat nooit heeft bestaan, dat een kind is der reine fictie, zoo aanschouwelijk vóor ons, en waarom aanvaarden wij deze figuur met al hare onmogelijkheden als de prototype dier vrouwen met veel zinnelijkheid en zonder hart, wier aanraking zoo verderfelijk pleegt te zijn voor de rust van het gemoed en voor het ware levensgeluk?

Zou het niet zijn, omdat het grieksche schoonheidsgevoel hare uiterlijke verschijning met al de volkomenheid zijner vormenzin heeft geteekend; bovenal, omdat in hare lotgevallen en tooverkunsten, in de bedwelming en omschepping harer slachtoffers, de schoonste en diepste psychologische verklaring schuilt van het karakter en de listen der behaagzieke vrouw en van de onvermijdelijke gevolgen, die de dienst der verraderlijke godin na zich sleept?

Verlies van de menschelijke gestalte, van de menschelijke waardigheid; verstomping, verdierlijking of geheele vernietiging, ziedaar de giftige geschenken, die Circe aan hare aanbidders glimlachend uitdeelt. Een verwoest leven, een verbitterd harte, een verdoofde intelligentie, eene verstoring van maatschappelijke banden en plichten, een uitgebluschte geestdrift voor alles wat rein en ideaal is, vormen een gedeelte van den prijs, waarvoor men hare vluchtige gunsten betaalt.

Overal en altijd dezelfde in haar karakter en hare taktiek. bij alle mogelijke wijzigingen in den vorm en den aard van haar aantrekkingsvermogen en in het decoratief van het tooneel, waar zij optreedt, wandelt Circe in ons midden rond. Grieksch of modern-westersch, koningsdochter of portiersdochter, groote dame of kind van het volk, brunette of blondine, altijd diezelfde zelfzuchtige, wreede en koude type, die behagen schept in de aanbidding, maar nooit in de aanbidders; die de liefde weet in te boezemen, maar nimmer de liefde gevoelt; die slechts veroveringen najaagt, om der veroveringen wil, en het harte des mans beschouwt en behandelt als een verachtelijk

speelgoed, dat zij breekt, nadat het haar eenige oogenblikken heeft bezig gehouden.

Wie herkent Circe niet, welken naam zij in de geschiedenis of in onze omgeving dragen moge? Wie merkt hare familietrekken niet op, tot welk geslacht of tot welken maatschappelijken stand zij behoore? - Circe, Dalila, Lidewyde, het heirleger der marmeren vrouwen zonder familienaam; zij zijn alle openbaringen van dezelfde type. Het slachtoffer heete koning van Sarmatië of Samson; André Kortenaer of André Roswein; Laurence Bell of Benjamin; de zoon van een koopman of van een adellijk huis; kunstenaar of geletterde; verwoesting is hun gemeenschappelijk lot.

Geen wonder, dat op dit thema, der oudheid even goed als ons bekend, tot in 't oneindige in alle talen is gevariëerd, en iedere litteratuur en iedere school verschillende incarnaties van Circe heeft geteekend, wier gelijkenis ons soms aan plagiaat doet denken, maar toch genoegzaam door de studie op hetzelfde model kan worden verklaard. Niet onbelangrijk is het, de opvatting en voorstelling bij verschillende schrijvers na te gaan, en de afwijking op te sporen, die zich bovenal vertoont in den aard der bekoorlijkheden en hoedanigheden, aan Circe toegekend. Eentonig-gelijk is de schildering van het onheil, dat zij sticht, maar karakteristiek verschillend het begrip der middelen, die tot het vernietigend resultaat moeten leiden. Ook de droevige figuur van den zoogenaamden held biedt slechts spaarzaam verscheidenheid aan, doch er is éene opmerkelijke neiging bij de meeste schilders der Circe-type waar te nemen; de neiging namelijk om haar voor te stellen onder het beeld eener vreemdelinge. Is het schaamte of voorzichtigheid, eene cijns aan deugd en zedigheid, of eene vrees voor mogelijke herkenning van het origineel, die de schrijvers beweegt, Circe niet onder hunne eigene landgenooten te zoeken?

De Heer Busken Huet heeft van zijne Lidewyde - die ook in andere opzichten niet geacht kan worden een hollandsche zeden-roman te zijn - de dochter gemaakt eener grieksche slavin en van een Nederlander, in Egypte gevestigd; zelfs Octave Feuillet stelt zijn Dalila voor onder de gedaante eener Italiaansche princes, om niet van Babington White - Miss Braddon - te spreken, die de italiaansche princes van den franschen auteur overneemt, en eenvoudig Falconieri in d'Aspramonte verandert. Eene uitzondering op dien regel maakt Jules

Janin, die ruiterlijk en openhartig zijn Circe in het gewaad steekt van eene fransche marquise, vrouw van een franschen prefekt, française en parisienne van top tot teen. Ik heb eerbied voor dien moed en voor dat realisme, maar ik heb nog meer sympathie voor de oorspronkelijkheid en natuurlijkheid zijner voorstelling en voor het frissche, poëtische waas, dat hij over deze werkelijkheid heeft weten uit te spreiden, en waardoor zijn verhaal ook nog andere aantrekkelijkheden bezit dan de schildering van eene variëteit der koude coquette.

Ik wensch aan de beschouwing van dit boekje eenige bladzijden te wijden en met de figuur der fransche marquise de italiaansche princes van Miss Braddon te contrasteeren. Verder zal ik niet gaan. Twee Circe's komen mij voldoende voor, en dit moge reeds dadelijk tot gerustelling dienen van hen, die wellicht vreezen, dat hun eene gansche, breede rij zou worden voorbijgevoerd. Ik kan, hetzij aan de verbeelding, hetzij aan de herinnering of opmerking, overlaten het aantal incarnaties te vermeerderen.

In drie regels, die hij tot motto kiest, geeft Jules Janin den korten inhoud van zijn boek:

> La Sirène pour ta chanson,
> Circé pour ton échanson.....
> Je te plains, pauvre garçon!

Inderdaad, medelijden met den armen jongen is de indruk, dien het verhaal achterlaat en waardoor het zich van vele andere dergelijke beschrijvingen gunstig onderscheidt. Het bewijst, dat niet alleen de hoofdpersoon, maar tevens de jongeling, die zich in hare strikken verwart, de belangstelling van den auteur en zijne studie hebben bezig gehouden, en het geeft aan de voorstelling een weemoedigen tint, die het gewaagde onderwerp vergoêlijkt en tempert.

Men kent den stijl van den partijdigen en paradoxalen kriticus, die jarenlang den scepter van Geoffroy en Hoffmann in het feuilleton van het *Journal des Débats* heeft gezwaaid, en in zijne Causeries zoovele dramatische auteurs en tooneelspelers met meer geest en humeur dan ernst en rechtvaardigheid heeft getuchtigd en doodgeslagen. Men weet, dat deze reeds bejaarde prins der kritiek vooral schittert door zijn vernuft en zijne levendigheid, door zijnen schilderachtigen en opborrelen-

den schrijftrant, door zijne verbeelding, zijn gemoed en zijne hartstochtelijkheid en door zijn bijna volstrekt gemis aan logika. Het keuvelende genre is door hem opgevoed, zoo niet uitgevonden, en de *entrée en matière* van zijne Circe behoort tot dienzelfden stijl. Het opmerkelijkst in het talent van Jules Janin is, naar mijne meening, dat zijne destructieve vermogens zijne scheppingsgave niet hebben verstikt.

De schrijver, die tevens een groot bibliomaan is, begint zijne inleiding met de mededeeling, dat hij op zekeren herfstavond eene verkooping van oude en zeldzame boeken in de zaal Sylvestre bijwoonde. Het werd laat, en de afslager bood verschillende deelen in één pak samengevoegd ten verkoop aan. Enkele titels van het pak troffen zijne opmerkzaamheid. De jeugdige afslager, die niet het minste verstand van de waarde van zeldzame drukken bezat, en blijkbaar zeer gehaast was, omdat hij uitgenoodigd was ten huize van een zijner vrienden kennis te komen maken met eenige *demoiselles à marier*, toegerust met niet verwerpelijke bruidschatten, stelde - o gruwel! - het kostbare pak op één *écu* in. Tot groote ergernis van den trouwlustigen deurwaarder, bood onze auteur onmiddellijk veertig francs en jaagde het pakket tot honderdveertig francs op. Reeds dacht hij tot dien eerbiedwaardigen prijs meester te zullen worden van den schat, toen plotseling een nieuwe mededinger in den kampstrijd verscheen, aan wien ten slotte het kleinood als gelukkige overwinnaar werd toegewezen. Die gelukkige was een volleerd bibliophiel, een meester in het vak, die met vasten blik de edele en onedele, de zeldzame en nietswaardige bestanddeelen van het pak schifte en alleen het kostbare medenam. Vóor zijn vertrek echter reikte hij onzen schrijver een klein dagboek over, in den vorm van een album, en bood hem dat volgens de spaansche gewoonte als plok- of trekpenning ter vertroosting aan.

Op dat carnet waren de gewaarwordingen, de vreugden en smarten van een geheel jong leven, van eene ziel, hijgende naar het ideale, neêrgeschreven. Het waren fragmenten en indrukken, blijkbaar door eene jeugdige vrouw aan het papier toevertrouwd; eene jeugdige vrouw, die eenmaal bewierookte kunstenares en gevierde schoonheid moest zijn geweest. De held van hare intieme mededeelingen was een jong en waarachtig dichter, slachtoffer der liefde. Over het geheele daghoek lag een waas van smart en geheimzinnigheid; het bevatte

vele toespelingen op, menig fragment uit een treurspel, door den jeugdigen poëet geschreven en door haar, die hem oprecht en innig lief had, als eene heilige reliquie vereerd.

Ziedaar u de inleiding tot het boek verteld. De geprikkelde nieuwsgierigheid van den auteur rustte niet, vóor hij het spoor dier onbekende kunstenares en van dien vergeten dichter had ontdekt. Hij vond het in eene provinciestad. Mondelinge mededeelingen van bejaarde stadgenooten hielpen hem om de identiteit der beide figuren te vestigen en hun beeld te voltooien. In korte, levendige trekken wordt ons de geschiedenis dier nasporingen verteld. Wij hebben hier te doen met de fictie der werkelijkheid. De roman wordt als feit voorgesteld. De provinciestad is het tooneel; de jaren vóor en na 1815 zijn het tijdstip der handeling. Die handeling zelve vat ik aldus samen:

De kleine Benjamin was de zoon van een zeer bekwaam dames-schoenmaker in eene groote, maar doodsche en ledige provinciestad, en hij was de lieveling der geheele burgerij, die met onderlijke belangstelling zijne buitengewone vorderingen op de school en het Lyceüm, en zijn zeldzamen letterkundigen aanleg volgde. Niet ongelijk aan die regimentskinderen, die aan het geheele corps toebehooren, was Benjamin het kind der gemeente. Hij had dientengevolge een groot aantal vaders, maar hij had een nog grooter aantal moeders, daar vrouwen in zaken van genegenheid de meerderheid plegen te bezitten en meer tijd beschikbaar hebben voor de uitstortingen des gemoeds.

De dichterlijke knaap groeide voorspoedig op, schoon en bevallig van gelaat en houding, verwezenlijking van het ideaal eener schoone ziel in een schoon omhulsel. Op zekeren dag van de wandeling thuiskomende, ontmoette hem een arm, verwaarloosd meisje, dat door de straatjongens vervolgd, gescholden en mishandeld werd. Hij ontfermde zich over haar en nam haar mede naar de ouderlijke woning. De arme Lisette woonde op den top der bergen in het zoogenaamde vervloekte huis; zij was de dochter eener bohémienne, die in hare jeugd tooneelspeelster was geweest en in de soubretten-rollen had geschitterd. Schoonheid, jeugd en geest had de arme vrouw bij die gevaarlijke rollen ingeboet, en zij was nu eene uitgestotene en verworpene uit de maatschappij, vol bitterheid en menschenhaat, gedoemd tot het landloopersleven. Dat was het

Tehuis van Lisette. Van dien oogenblik echter vond de ongelukkige dochter eene wijkplaats in de woning van den schoenmaker; zij bracht er al hare dagen door en leerde in de grootste volkomenheid het handwerk van Benjamin's vader en van Benjamin-zelven, want de dichterlijke knaap, die zoovele prijzen en lauwerkroonen won en de groote litteraire vermaardheid der stad beloofde te worden, legde zich eveneens op het eerzaam beroep zijns vaders toe. De oude Benjamin was een practisch man.

Ik onthoud mij noode van de mededeeling der kleine, beminnelijke karaktertrekken, waarmede Janin de kinderjaren van zijnen held teekent. Zijne houding bij den intocht der gealliëerden, bij het bezoek in het hospitaal door den bisschop gebracht; de edele zelfverloochening, waarmede hij zijn eersten prijs van rhetorica aan zijn makker, den jeugdigen baron de Terre-noire, afstond; zijne redding van een oud-soldaat van Napoleon uit de handen der fanatieke wraakzucht van de restauratie, al deze momenten zijn met zooveel eenvoud en aandoenlijkheid beschreven, dat wij de algemeene liefde begrijpen, die Benjamin aan zijne stadgenooten inboezemde, ook al hechten wij niet als zij aan de voorspellingen der oude waarzegster, toen zij hem ingesluimerd zag op den schoot zijner moeder.

Maar al had de vader besloten, dat zijn zoon hem zou opvolgen, de stad nam een ander besluit. Zij richtte een bibliotheek op, verzamelde daarin al de schatten van de oude kloosters en kasteelen en raadhuizen der provincie en benoemde Benjamin tot bewaarder van dien schat. Welk een geluk voor den jongen geleerde om al die kostbare folianten en kwartijnen, die coquette gesatineerde duodecimo's te mogen doorbladeren en rangschikken! Hoe volkomen was hij in zijn element bij het doorsnuffelen en catalogiseeren van al die wijsheid en poëzie, met behulp van zijnen ouden leermeester, den benedictijner Dom Martinus; welk eene vreugde gevoelde hij, toen hij eene wel-geordende bibliotheek na verloop van zes maanden aan zijne medeburgers kon doen bewonderen!

Inmiddels was Lisette, de huisgenoot der familie Benjamin, eene bekwame werkster en.... een mooi meisje geworden. De jongelieden hadden elkander lief gekregen, en vertrouwelijk was hun omgang. Van welken aard was die liefde en die vertrouwelijkheid? Zij zouden het niet hebben weten te zeggen; Benjamin ten minste zeker niet. Hoe onzichtbaar is de grens, die genegenheid van liefde scheidt, en hoe smelten bij een

jongeling en een meisje vriendschap en broederlijke aanhankelijkheid met een inniger gevoel samen! Men geeft zich geene rekenschap, men heeft zelfs geen vermoeden, tot de eene of andere gebeurtenis het geheim aan ons zelven ontdekt. Zoo ging het ook hier. Na eenige jaren, toen Lisette volwassen was, eischte de oude tooneelspeelster hare dochter plotseling op. Zij had andere plannen met haar. Een schitterende toekomst vol wierook en weelde was voor het schoone meisje weggelegd. Zij mocht zich aan hare bestemming niet onttrekken, de bestemming, helaas! eener schoone, jonge vrouw, dagelijks blootgesteld aan de oogen van het publiek in den weêrschijn van het voetlicht, en gewijd aan een beroep, waarvoor hulde en handgeklap de onmisbare voorwaarden zijn.

Weemoedig was van weêrszijde het afscheid, maar geene verklaring werd er uitgesproken. Sprak het woord uit hunne blikken, trilde het op zijne lippen? Wij weten het niet; zij scheidden met namelooze smart en een zwijgenden handdruk.

Ook de auteur zegt hiermede voor het oogenblik aan het meisje vaarwel, om zich geheel met de lotgevallen van zijnen held bezig te houden.

Benjamin was twintig jaar geworden; hij had in drie jaren tijds den catalogus der bibliotheek geheel voltooid en daarbij zijne eigene studie en de poëzie niet vergeten. De stad kende zijne oden en romancen, en zij wist dat hij bezig was een treurspel te schrijven.

Eene belangrijke gebeurtenis had intusschen in zijne geboortestad plaats gehad; er was een nieuwe, echt-legitimistische prefect gekomen en Mevrouw de markiezin zou hare eerste receptie houden. De graaf de Terre-Noire, de vader van den scholier, voor wien Benjamin zoo edelmoedig zijn eersten prijs had opgeofferd, zou hem de hooge eer bewijzen hem aan den prefect en zijne gemalin voor te stellen. De jonge geleerde bevindt zich tegenover Circe, tegenover de Parisienne, die zich in de provinciestad misplaatst gevoelt, die zich doodelijk verveelt en tot iederen prijs afleiding en verstrooiing zoekt.

Zijn bevallig uiterlijk, zijne golvende, blonde lokken, zijn poëtisch oog, zijne blooheid en schuchterheid waren zoovele aanbevelingen bij de markiezin de Persant, die hem onmiddellijk met hare bekoringen trachtte tot zich te trekken. En inderdaad, hare bekoorlijkheden waren niet gering. Zij was eene schoone vrouw, die de dertig naderde, met goudblond haar, met

oogen, wier gloed bovennatuurlijk scheen. Vreemd genoeg, was een dier oogen blauw en het andere zwart en beider uitdrukking zeer verschillend. Haar aanblik maakte op den onschuldigen Benjamin een diepen indruk, en met een kloppend hart verliet hij het hôtel der prefectuur. Ongelukkig voor hem, was de bibliotheek in hetzelfde gebouw gevestigd, en kon men zich uit de prefectuur langs eene gallerij daarheen begeven. Het duurde dan ook niet lang, of mevrouw de markiezin stond op zekeren morgen plotseling vóor hem. Zij wenschte boeken te hebben en verlangde, dat hij haar de onderhoudendste zou aanwijzen. Zij bladerden samen in den *Roman de la Rose;* hij las haar voor; zij zette zich aan zijne zijde..... arme Benjamin!

Maar de feesten, de vergaderingen der provinciale staten, de verkiezing van een nieuwen afgevaardigde namen kort daarop den geheelen tijd der markiezin in. Zij durfde niet meer naar de bibliotheek terugkeeren, want Dom Martin bevond zich altijd bij zijn jongen vriend. Benjamin ontmoette haar niet meer, en wellicht zou zijn verontrust gemoed weder tot kalmte zijn gekomen, indien niet eene toevallige omstandigheid - eene fataliteit - hem weder in hare nabijheid had gebracht. Na het einde toch harer gewichtige politieke beslommeringen, verveelde Mevrouw de Persant zich weder meer dan ooit. In haar open calèche reed zij iederen middag door de stad, en bij eene dier gelegenheden zag zij voor het vensterglas van den schoenmaker de twee *souliers galants*, de eene van Madame Tallien, de andere van Madame Récamier, welke de oude Benjamin in zijne winkel tentoongesteld had. Zij steeg uit haar rijtuig en trad den winkel binnen. Wanneer de vader minder vereerd en onthutst ware geweest door het onverwachte bezoek, het zou voor den zoon geene verdere gevolgen hebben gehad; maar nu werd hij door zijn vader opgeëischt om hem te helpen om de maat van Circe te nemen en haar de twee beroemde muiltjes van de twee beroemde schoonheden der Republiek te passen. Circe's voetje was nog kleiner dan dat van Circe-Tallien en Circe-Récamier!

Daar is in het verhaal eene figuur van eene stevige deerne, sedert jaren dienstbode aan de prefectuur, van de eerlijke, flinke en verstandige Fanchon, die Benjamin liefhad en de gevaren doorzag, waaraan de coquetterie harer meesteres den onervaren dichter blootstelde. Deze figuur, al is zij secondair, is uitnemend gekarakteriseerd en vervult in de handeling eene niet onbelangrijke en steeds zeer natuurlijke rol. Ook bij het too-

neel in den schoenmakerswinkel komt zij accidenteel tusschen beide; maar te laat. Niet straffeloos had Benjamin aan de voeten van Mevrouw de markiezin gelegen en zich voor haar ter aarde gebogen. Ditmaal was zijn hart gewond, Circe had hem getroffen en veroverd. Hij behoorde zich zelven niet meer; hij kon niet denken en werken; gejaagd en onrustig waren zijne droomen, de pen ontzonk aan zijn hand, de poëtische gedachte vlood weg uit zijn bedwelmd en overspannen brein; hij behoorde aan Circe, hij was hare prooi en haar slachtoffer. Hij dacht slechts aan haar, en zoo hij nog schreef en dichtte, het was alleen om haar te behagen, om haar eenige oogenblikken verstrooiing te bezorgen. Hoe dikwijls wilde hij de keten verbreken, die hem aan hare voeten bond, maar hij miste er de kracht en de macht toe; steeds overwon de sirene met haar tooverzang. Hoelang die toestand duurde, zegt de schrijver ons niet, maar hij teekent met groote virtuositeit in weinige bladzijden het vagevuur en het paradijs, waarin de jongeling zich beurtelings bevond. Hare grillen en luimen beheerschten zijn leven, zijn dichten en denken, en toen zij op zekeren avond met geestdrift gesproken had over Talma en over de dramatische kunst, herinnerde hij zich zijn begonnen treurspel en besloot hij een meesterwerk te leveren, ten einde haar zijne liefde te toonen. In den aanvang kostte hem de geregelde studie veel moeite, maar van lieverlede werd zijn gemoed weder toegankelijk voor de bekoorlijkheid der muze en gelukte het hem in de taak-zelve afleiding, rust en kalmte te vinden. Hij, haar held en lieveling, zou de wereld van zich doen gewagen; hij zou bewijzen, dat hij hare liefde waardig was boven allen.

Op een zachten voorjaarsmorgen nam hij zijn handschrift onder den arm en wandelde het park door, naar de plek waar zich een steen bevond onder de schaduw van een hoogen olm, en besproeid door een beekje. Hij las, hij dacht, hij stipte aan en verbeterde, toen eensklaps twee kleine handen zijne oogen bedekten, en een zachte stem met een zilveren klank sprak:

‘Devine si tu peux, et choisis si tu l'oses!’

Zijne eerste gedachte was aan Circe; maar neen, zij kon het niet zijn en hare stem klonk..... anders. Lisette stond voor hem op dezelfde plek, waar zij elkander vóór vier jaar vaarwel hadden gezegd. De beschrijving van deze ontmoeting behoort tot de schoonste gedeelten van het boek. De ontroering, de weder-

zijdsche bekentenissen, de gezamenlijke lezing van het treurspel, z i j daar staande als de gevierde tooneelkunstenares, waarvan al de dagbladen gewaagden onder den naam van Mademoiselle Stéphanie; h i j de jonge dichter met den stralenkrans van het genie, en de doornenkroon van het lijden om het hoofd; welk een groep voor het penseel van een denkend kunstenaar! Ja, Lisette was de groote tragédienne Stéphanie geworden, waarvan Benjamin zooveel had gelezen en wier lof hem op 't laatst verdroten had, omdat hij meende, dat zij hare mededingster, de arme Lisette, zoo geheel overschaduwde.

Laat mij hier een kritischen tusschenzin openen. Ik kan mij psychologisch niet begrijpen, dat de jeugdige litterator gedurende een zeker aantal maanden zich volkomen wist te abstraheeren, en aan Circe's invloed te onttrekken; dat hij, zonder weifeling of zwakheid, gedurende zoo geruimen tijd aan het werk bleef, en toch eindigde op nieuw de speelbal en het offer der coquette markiezin te worden. Ik begrijp dat te minder, omdat in het tusschentijdvak de vriendin zijner jeugd, laat mij liever zeggen, de geliefde zijner jeugd, als schutsengel en troosteresse, als geneesmiddel en compensatie aan zijne zijde stond, en hem gelegenheid gaf, in de vergelijking van hare belangelooze en natuurlijke genegenheid met de wreede luimen en folterende slingeringen van Mevrouw de prefect, om tot zich zelven in te keeren en al de ledigheid der gehuichelde hartstocht in te zien, waarin hij gemeend had de vurigste en innigste openbaring der vrouwelijke liefde te mogen aanschouwen. Ik kan daarvoor geene verklaring vinden; was de wonde ongeneeslijk, dan is het eene onmogelijkheid, dat de dichter niet reeds na weinige dagen de pen wegwierp, om zich op nieuw geheel aan zijn fatalisme over te geven.

Ik ben niet bevredigd door de zoogenaamde oplossing, dat de poëzie hier slechts een andere vorm van aanbidding, een ander soort van voetval of van amoureuse betuiging was. Zij mag als zoodanig bij het begin zijn gemeend, maar indien dit hare eenige beteekenis was, ware zij spoedig verwisseld geworden met een gemakkelijker en minder omslachtig middel om Circe van zijne liefde te overtuigen. Maar ik wil de bedenking niet zwaarder doen wegen dan noodig is; de hoofdzaak blijft, of het karakter van de markiezin naar waarheid is geschetst, en te dien opzichte is Jules Janin volkomen geslaagd.

Ik wensch te doen opletten, dat de onschuldige, de waarach-

tige en opofferende liefde verpersoonlijkt wordt in Lisette, wier handel en wandel gedurende de jaren harer loopbaan als actrice in geenen deele onberispelijk waren geweest. En toch denken wij er geen oogenblik aan, de reinheid en onschuld van het meisje te betwijfelen; toch gevoelen wij niets dan sympathie voor hare verschijning. Circe daarentegen - wij hebben geen recht Mevrouw de Persant slechter voor te stellen dan de schrijver haar schildert - kan niet van feitelijke tekortkomingen worden overtuigd; wij weten niet, of hare Circe-gaven ook voor haar zelve verderfelijk zijn geweest; maar wij aarzelen niet in haar de zedelooze, de onreine en verachtelijke vrouw te zien, van wie wij ons met afschuw en walging afwenden, en die wij in onze gedachten stigmatiseeren als de verdorvenste van haar geslacht. Dit is, dunkt mij, een groote lof voor den autcur. Met schelle kleuren en schreeuwende tegenstellingen is allicht eenig effect te bereiken; maar met zulke halftinten te schilderen, de kanten zoo dommelig weg te doezelen en toch licht en bruin behoorlijk te doen contrasteeren, verraadt de hand des meesters. Dit verhaal, met zijn daemonisch onderwerp en zijne tragische oplossing, is en blijft van het begin tot het einde eene liefelijke idylle, waaruit de geur der velden, de adem der naïveteit ons tegemoet stroomt. Het oude thema wordt in een frisschen en verjongden vorm behandeld, met minachting van al de conventioneele attributen, waartoe het zich leent. Het is vooral daarom, dat ik Jules Janin's boek als een der modellen van het genre heb gekozen. Terwijl Circe's slachtoffers in den regel weinig belangstelling inboezemen, is Benjamin hier inderdaad de sympathieke held.

U te verhalen, hoe het treurspel door beiden werd ingestudeerd, hoe zij de vereischte acteurs en actrices voor de verschillende rollen wisten te vinden, welke resultaten Lisette en Benjamin van den goeden uitslag van het stuk verwachtten, zou mij voeren tot eene overschrijving van het boek. Ik mag echter niet onvermeld laten, dat de jonge Baron de Terre-Noire, vroeger de medeleerling van Benjamin en thans een schitterend luitenant bij de lanciers, met zijn regiment in garnizoen kwam in de provinciestad, en onmiddellijk voor een der hoofdrollen van het drama werd bestemd, dat op den 25sten Augustus, het feest van Saint Louis en van de markiezin, zou worden opgevoerd. - De jonge baron zou echter niet alleen in het drama eene hoofdrol vervullen; hij greep op geweldige wijze in het

leven van zijn dichterlijken vriend. Mevrouw de Persant had den jongen droomer reeds vergeten, die haar vergeleek bij de blonde Myrto, en haar ter eer de lof van Amaryllis zong. Zij schaamde zich over hare dwaasheid en over hare verhouding tot den zoon van een schoenmaker. Gretig aanvaardde zij de hulde van den levenslustigen officier, die haar de laatste nieuwtjes en modes van Parijs bracht, die schitterde in zijne rijke en bevallige uniform, en die haar het hof maakte met een onbeschaamdheid van goeden huize en met eene vroolijke minachting, waarover zij beurtelings glimlachte en zich boos maakte. Circe had hier een Ulysses gevonden, die hare bekoorlijkheden, maar tevens hare tooverkunsten kende en zich voor de gevaren van hare coquetterie wist te wachten. - De rollen waren omgekeerd; de markiezin was de slavin van den jongen baron, evenals Benjamin haar speelgoed was geweest.

Ook bij de teekening van dit karakter toont Jules Janin zich een meester. De baron de Terre-Noire wordt bij ons ingeleid als een vroolijk, geestig en goedhartig man, die zijn ouden vriend niet vergeten had, maar dankbaar bleef voor den dienst, hem in hunne jongelingsjaren bewezen. Dat hij het hof maakte aan eene behaagzieke vrouw, die zich verveelde en niets liever verlangde, strekt hem, volgens fransche zeden, niet tot een erg vergrijp. Wij, die in dit opzicht strenger oordeelen, zullen echter in het verder gedrag van den officier te vergeefs een motief zoeken, om ons van hem af te wenden. Hij behoort tot de lichtpartij van het tafereel, en zijn onderhoud met de markiezin, waarin hij haar zonder omwegen haar wreed spel met het hart van den jeugdigen geleerde verwijt, en haar geen smaad of verachting spaart, doet ons zijn eigen gemis aan moraliteit met den mantel der liefde bedekken. Voor hem was deze *liaison* niet anders dan eene uitspanning, waarin zijn hart niet betrokken was; maar hij zag, dat zij voor den armen, onschuldigen Benjamin iets anders en gevaarlijkers was geweest, en hij sprak over Circe een onverbiddelijk streng vonnis uit, waaronder zij deemoedig het hoofd boog. Dat vonnis had echter een onwillekeurig gebrek, namelijk, dat het werd aangehoord door Benjamin-zelven, die zich in de voorzaal van het boudoir der markiezin bevond, om zijn geliefden *Roman de la Rose* terug te vinden, dien zij steeds vergeten had aan de bibliotheek weêr te geven. Voetstappen hoorende, had de jonge bibliothecaris zich verborgen, om geen achterdocht op te wek-

ken. Weinig vermoedde hij, dat zijn medeminnaar werd verwacht, en dat die medeminnaar zijn oude vriend was en hem op zoo onzachte wijze van zijne verblinding en waanzin zou overtuigen. Men leze de dialoog tusschen de markiezin en den baron, of liever de monoloog van den laatste, om zich den gemoedstoestand te kunnen begrijpen, waarin Benjamin verkeerde, toen hij zijn schuilplaats verliet. Toch moest de voorstelling plaats vinden op den bepaalden dag; hij wilde van geen uitstel weten; maar zijn vonnis was geteekend; hij had besloten te midden van de zegepraal te sterven. Met angst volgde Lisette de sombere uitdrukking van zijn gelaat, de wanhopige vastberadenheid, die hij in al zijne handelingen openbaarde; een bang voorgevoel overmeesterde haar, maar aan Benjamin's wil om zijn stuk te doen opvoeren, was niets te veranderen.

Het stuk werd opgevoerd; bewonderend hing de geheele zaal aan de lippen des kunstenaars; met gespannen aandacht volgde men de ontwikkeling der handeling. Drie bedrijven waren ten einde. De markiezin voelde in haar gemoed de jaloezie ontwaken; zij had berouw dat zij zulk eene kostbare prooi had losgelaten, en het folterde haar om Benjamin aan de voeten te zien van Lisette en haar met zooveel vuur en innigheid van liefde te hooren spreken. Haar spijt en wraakzucht stegen ten top, toen zij, na het derde bedrijf, de beide jongelieden achter de schermen samen op een bank zag zitten, hand in hand. Zij hoorde niet alles, wat zij zeiden, maar zij begreep het. Het was Lisette gelukt haren geliefden jongen dichter met het leven te verzoenen; eindelijk ontwaakte zijn gemoed voor hare reine genegenheid en voor de triomfen van eene schitterende dichterloopbaan. Samen zouden zij naar Parijs gaan; hij zou eene onwaardige vrouw ontvluchten, die met de heiligste aandoeningen had gespeeld; hij zou lauweren en roem oogsten en zich gelukkig gevoelen in de toewijding zijner Lisette. Wat zou de markiezin doen om zich te wreken en de jongelieden, die dus de realiteit op het tooneel overbrachten en zich door niemand bespied of beluisterd waanden, voor hunne vermetelheid te straffen en belachelijk te maken? De oude graaf de Terre-Noire had een geestigen inval; hij begaf zich ongemerkt op het tooneel, sloop tusschen de coulissen en haalde eensklaps de gordijn op. Het geheele publiek zag het jonge paar en een algemeen gelach dreigde op te gaan, doch slechts één oogenblik maakte de verbazing Lisette besluiteloos. Fluks

stond zij op en begon met kalmte weder hare rol. Het stuk was gered; de flauwhartige intrige verijdeld.

In het laatste bedrijf moet de minnaar sterven in een tweegevecht met den gemaal zijner geliefde. Tusschen Benjamin en den baron de Terre-Noire was het tooneel van het duël behoorlijk ingestudeerd. Maar welk eene ontroering maakt zich van den dichter meester? Waarom siddert zijne hand, en waarom verdedigt hij zich zóo wanhopig tegen zijn mededinger? Weet hij niet meer, dat zijne rol hem gebiedt te sterven? Zoo hij 't niet meer wist, zijn tegenstander had het niet vergeten en eenigszins ontstemd door de onbegrijpelijke houding van zijn vriend, die hem aan den lachlust van zijn regiment dreigde bloot te stellen, stoot de Terre-Noire toe, en Benjamin valt met een smartkreet neder. Te natuurlijk speelde hij zijne rol; te natuurlijk was de uitdrukking van zijn lijden en sterven; maar toch, de zaal weêrgalmde en daverde van toejuichingen, en bouquetten werden toegeworpen aan den zieltogenden dichter.

De Terre-Noire en Lisette begrepen 't eerst de ontzettende waarheid. De floret, waarmede de officier zijn ouden schoolmakker had getroffen, was een scherp geslepen degen geweest. Voor beiden ging een licht op; Benjamin had willen sterven in zijne zegepraal, en dat middel gekozen om zijn doel te bereiken. Na zijn onderhoud met Lisette, bij het einde van het derde bedrijf, had de jonge man weder moed en levenslust gevat, en de sombere gedachte aan den dood laten varen; maar toen hij den degen aan zijn tegenstander overgaf, herinnerde hij zich eensklaps welk gevaar hij zich zelven had bereid en had hij gepeinsd op een middel om den thans voor hem zoo noodlottigen uitslag te voorkomen. Hij wilde echter zijn stuk niet opofferen en de handeling niet afbreken of de illusie verstoren; hij wilde zijn vriend niet waarschuwen en hij zag geene andere uitkomst dan in eene wanhopige verdediging. Helaas, zij baatte hem niet.

Zoo eindigde dit jonge leven! De stad, die hare welvaart aan zijn lot verbonden achtte, verloor den zetel der prefectuur en hare bibliotheek, en de rivier, die haar leven en vertier bracht, verzandde en vond eene andere bedding. Toen Circe, in hare berline met vier paarden bespannen, de prefectuur verliet, ontmoette haar de nederige begrafenisstoet van den kleinen Benjamin.

Ik vrees, dat ik meer heb verteld dan noodig was ter waardeering van het verhaal van Jules Janin. Ik kon aan de verzoeking geen weêrstand bieden. Niets is ook moeielijker, waar eene Circe in het spel is. Indien ik daardoor de overtuiging heb gevestigd, dat deze vertelling door oorspronkelijkheid van opvatting, door poëtische behandeling, door aandoenlijke eenvoudigheid en - ik mag er bijvoegen - door gemis aan stuitende tooneelen boven de meeste incarnaties van Circe uitmunt, heb ik mijn doel bereikt. Het is verkwikkelijk tegen het brutale realisme van onzen tijd een product te vergelijken van een ouderen auteur, die smaak en decorum genoeg bezit om te weten, dat de sluiers zijn gegeven om gebruikt te worden, en dat men duidelijk en plastisch kan zijn, zonder iedere walgelijke trivialiteit con amore te ontleden. Zelfs het mystisch waas, dat hij over de gelijkheid van lotsbedeeling tusschen zijn held en diens geboortestad heeft gespreid, draagt er toe bij om ons in reiner spheren te verplaatsen. Dit slachtoffer is niet vulgair; deze Circe schittert niet door hare triomfen, maar haar karakter, haar koude zelfzucht, haar onscrupuleuse ijdelheid zijn met juistheid beschreven, en zij slaat een donkere schaduw over het boek, zonder een zwarte vlek te vormen. De personen, om de twee hoofdfiguren gegroept, zijn met hunne onvolkomenheden, toch sympathieke wezens, en de atmospheer, waarin men ademt, is niet benauwd of door miasmen verpest.

Eene Circe, om werkelijk dien naam te verdienen, moet minstens éen groot talent hebben gedood. In zooverre is Janin aan de traditie trouw gebleven; maar vergelijken wij de onschuldige, de kinderlijke en blonde jonge dichter met zijne lotgenooten, hoe gunstig steekt dan zijn beeld bij het hunne af. Hoeveel meer voelen wij ons tot hem getrokken dan tot den Laurence Bell van Babington White, die gebleken is Miss Braddon te zijn, of tot zijn prototype André Roswein van Octave Feuillet!

De Heer T.H. de Beer, die den engelschen roman heeft vertaald, heeft zich in zijne inleiding veel moeite gegeven om Miss Braddon vrij te pleiten van de beschuldiging van plagiaat. Het pleidooi strekt hem tot eer en bewijst zijn ridderlijk gemoed; maar de gelijkenis is zóó treffend en men heeft zich zelfs zóó weinig moeite gegeven die te verbergen, dat ik geloof, dat de schrijfster zelve - zoodra zij haren pseudoniem

opheft - openlijk zal verklaren het drama ‘Dalila’ van Feuillet tot een engelschen roman te hebben verwerkt. Personen en toestanden zijn bijna identisch; de schilder Laurence Bell is de maëstro André Roswein; de prinses Giulia d'Aspramonte is de prinses Leonora Falconieri; de kunstkooper Mocatti is de melomaan Ridder Carnioli; wat wilt gij meer, om de familiebetrekking te bewijzen?

Beide Circe's zijn eigenlijke Dejanira's, maar ik geef, niet alleen om de oorspronkelijkheid en de eer der vinding, aan Feuillet's drama den voorkeur uit een aesthetisch en, zoo 't er bij moet, uit een moreel oogpunt. Mij schijnt het vergrijp van André Roswein tegen zijne geliefde, de bevallige en beminnelijke Martha, de blondlokkige en geïnspireerde dochter van den duitschen componist, grooter dan de ontrouw van Laurence Bell jegens Amy Graystone; het s c h i j n t mij grooter, omdat ik Martha voor mij zie, en ik mij van Amy slechts een flauw en schimmig beeld kan vormen. De intensiteit van den afval getuigt - en hierop komt het aan - voor de kracht der bekoringen van Octave Feuillet's ‘Dalila’.

Ook dit - ik merk het in 't voorbijgaan op - hebben alle Circe-romans met elkander gemeen, dat de ontrouw aan de eerste, reine liefde het noodzakelijk element is voor de verwikkeling. Zou Circe's tooverkracht niet zijn te schilderen in haar invloed op het maagdelijk gemoed, of is dat gemoed niet denkbaar bij een man, die zich in de armen der toovenares werpt, of is de overwinning niet schitterend genoeg, wanneer er niet twee menschenlevens door worden verwoest? Mij dunkt, het ware te beproeven door wie lust gevoelt zich aan dit onderwerp te wagen.

Dalila is zonder tegenspraak eene meer daemonische coquette dan Giulia, en eenmaal de sensuëele phase gegrepen zijnde, komt het mij voor, dat ik hulde breng aan Babington White, wanneer ik beweer, dat Feuillet's Leonora met meer virtuositeit en warmer toonen is behandeld. De psychologische analyse is wellicht in het engelsche boek nauwkeuriger dan in het fransche, maar zij komt geheel den gekozen vorm ten goede. Waar het drama slechts kan doen aanschouwen, biedt de roman ruimte voor verklaring en bespiegeling en voor die zielssectie, welke in onzen tijd tot microscopisch onderzoek dreigt over te slaan.

Het zoude echter onhoffelijk zijn de vergelijking verder voort

te zetten. Zien wij nu, welke soort van Circe ons in Giulia d'Aspramonte veraanschouwelijkt wordt.

Eene zuidelijke schoonheid, met gitzwart haar en donkere oogen, eene dochter van het volk, in de omstreken van Rome ontdekt, en tot hooge waardigheden opgeklommen. Indien zij een man ware, men zou haar een *soldat de fortune* hebben genoemd; nu is zij eene vrouw, die met hare bekoorlijkheden gewoekerd en carrière gemaakt heeft. Zij werd de gemalin van een joodsch bankier, zeer vurig voorstander van den Paus en tot den hoogsten romeinschen adel verheven om de vele gewichtige diensten aan het hof bewezen. Maar haar ware gelukstaat begon eerst - en ziehier weder een traditioneel accessoire - toen zij de w e d u w e van den prins-bankier werd, en straffeloos al hare grillen kon opvolgen. Zij had de hoofdsteden van Europa rondgereisd en overal hare schatten kwistig gestrooid; zij was eene hartstochtelijke vereerster van weelde en pracht en oefende een patronaat uit over kunstenaars en mannen van wetenschap. Zij was de levende en bewegelijke réclame van Monsieur Worth, den beroemden dames-kleermaker van de Rue de la Paix te Parijs. Thans had zij hare tenten op Adrian's villa in de nabijheid van Londen opgeslagen, waar ze zich omgeven had van oostersche pracht in klassieke vormen en alles had verzameld, wat de zinnen kon streelen en opwekken. Haar huis was tegelijk een Museüm en een morgenlandsch paleis, doortrokken van fijne geuren, en gevuld met de kostbaarste meesterstukken van schilder- en beeldhouwkunst. Hare recepties werden druk bezocht, vooral door heeren. Onder deze hadden de vreemde diplomaten en de vreemde kunstenaars de meerderheid. De vrouwen van haren kring waren bevallig en schoon, maar droegen weinig-bekende namen, en de prinses-zelve werd, in weêrwil van haren titel, in de hooge aristocratische kringen weinig ontvangen. Geëmancipeerde zes-en-dertigjarige weduwe, was haar salon in hoofdzaak slechts gevuld van hovelingen en beschermelingen. Zoowel onder de eerste als onder de laatste telde zij hare aanbidders. Niemand kende den omvang harer schatten, maar men wist, dat deze vrouw ter bevrediging van hare begeerten voor de grootste sommen niet terugdeinsde en aan hare villa honderdduizenden, ja millioenen had verspild.

Slechts éen persoon scheen van haar verleden meer te weten, dan haar wellicht lief was: haar landgenoot, de kunstkooper

Signor Mocatti, die de gallerijen der voorname kabinetverzamelaars stoffeerde, en het talent der kunstenaars wist te pachten. Deze persoon schijnt mij zeer onnauwkeurig geteekend te zijn. Een karakter als het zijne, dat in koelen bloede het talent exploiteert, het geluk van de aan hem verkochte zielen onbarmhartig verstoort en hen in den poel der immoraliteit stort, onder voorwendsel, dat een kunstenaar zonder waanzin, zonder koortsachtigen gloed en zonder bandeloosheid geen genie kan worden, dat de wereld bedriegt en oplicht en toch *au fond* goedhartig blijkt te zijn, is mij een raadsel, en ik heb vergeefs naar eene menschkundige oplossing dezer tegenstrijdige hoedanigheden gezocht.

Minder raadselachtig is deze Circe-zelve. Openhartig gesproken vind ik haar niet zóo gedepraveerd, zóo slecht en verdorven, als de auteur haar wil doen voorkomen. Ongetwijfeld is deze zuidelijke weduwe eene zeer coquette vrouw, maar nog meer is zij eene dwaze, lichtzinnige en wispelturige *parvenue*, die met haar geld geen weg weet, kinderachtig ijdel en prachtlievend is en..... zich verveelt. Eigenzinnig en ongedisciplineerd, maakt zij op mij den indruk van een bedorven kind, dat slechts weinige minuten in 't zelfde speelgoed behagen schept en ongelukkig de middelen bezit, om al zijne luimen en invallen te bevredigen. De prinses d'Aspramonte heeft, dunkt mij, te weinig heerschappij over zich zelve, om fatalistisch gevaarlijk te zijn voor anderen. Wie zich aan haar macht en hare bekoring niet weet te onttrekken, moet zelf een zwak, een ongedurig en ijdel man zijn, die bij de eerste verleiding bezwijkt. Dat blijkt ook uit den roman, die voor ons ligt. Laurence Bell is zeer zwak, zeer indolent en zeer wuft, en al had hij de prinses nooit op zijnen weg ontmoet, ik vrees, dat hij, zonder den bezielenden en prikkelenden invloed van Amy Graystone, zich toch nooit tot een genie zou hebben ontwikkeld, indien althans ook voor het genie wilskracht, volharding, vlijt en studie worden vereischt.

Zien wij, hoe de handeling zich toedraagt en op welke wijze de jonge schilder het slachtoffer wordt van Circe-d'Aspramonte.

Laurence Bell is de zoon van een duitschen kleeremaker in Londen. Zijn vroegtijdige aanleg voor het teekenen wordt door onzen kunstkooper ontdekt, die hem toevallig op den stoep der ouderlijke woning betrapt. Mocatti koopt den knaap van zijne ouders; dat wil zeggen, hij neemt op zich voor hem te zorgen en hem te doen onderwijzen gedurende tien jaar; daarna

zou hij vijf jaar lang de helft genieten van de opbrengst der schilderijen, door zijnen beschermeling vervaardigd. Met een bloedend hart stonden de ouders hun eenigen lieveling af; maar het gold zijne toekomst en zij teekenden het contract. Mocatti bracht den knaap naar de woning van Thomas Graystone in Charnock-street, een schilder die ook in zijne soldij stond. Graystone was een bekwaam, maar geen schitterend kunstenaar; hij had nooit de wereld over zijn talent verbaasd doen staan, maar hij kende zijn vak en leverde zeer bruikbare, onberispelijkgeteekende schilderijen. In zijn atelier werd Laurence gevormd. De speculatieve Mocatti had zich niet in den aanleg van den knaap vergist; hij maakte buitengewone vorderingen en reeds op twee-en-twintigjarigen leeftijd brachten zijne stukken goede prijzen op en begon het voorgeschoten geld in den zak van den kunstkooper terug te vloeien. Maar hij had besloten, dat Laurence niet alleen eene goede zaak, maar eene goudmijn voor hem zou worden; daarbij gevoelde hij zich tot zijnen beschermeling aangetrokken, bewonderde hij zijne zeldzame gaven en was hij overtuigd, dat er inderdaad een groot genie in hem stak. Tot zijn voordeel en in het belang van den jongen schilder, wilde hij hem dus op zijne wijze ontwikkelen. Tegen de volvoering zijner eerzuchtige plannen ontmoette hij echter in het huis van Graystone een groot bezwaar, en dat bezwaar was diens beminnelijke dochter Amy, als achttienjarige van de kostschool teruggekeerd. Dat Laurence Bell op de zachte, onschuldige en vriendelijke Amy verliefd werd, zijne liefde openbaarde en beantwoord zag, spreekt wel van zelven. Het lag in de natuur der dingen. De oude Graystone, wiens vreugdelooze carrière hem bitter en somber hadden gestemd omtrent de kunstenaarsloopbaan, zou zeker liever zijne dochter verloofd hebben gezien aan een eerzaam winkelier; maar hij hield van zijnen leerling en, rekenende op het goede hart van den toekomstigen Raphaël, gaf hij zijne toestemming. Zulk een alledaagsch, rustig huwelijk streed echter ten eenenmale met de theoriën van Mocatti, die hij zelf in de volgende phrases formuleert:

‘Waarom doet opium u in slaap vallen, waarom bluscht het water het vuur uit? Ik zeg u, een genie, die trouwt en een gezeten man wordt, maakt zich zelven tot een alledaagsch onding, dat belasting betaalt, aan het wiegetouw trekt, naar de kerk gaat en met de burgerlui om twee uur eet. Ongelukkige! eenmaal waren zijne droomen bevolkt met goden en

godinnen; nu zal zijn slaap gestoord worden door onbetaalde rekeningen! Hij pleegde rond te dolen in eenzame plaatsen, uren aan uren, alleen met de natuur; thans mag hij het kinderwagentje voorttrekken en de natuur bewonderen in Bloomsburysquare. Denkt gij, dat de kunst dat wiegen en die bakkersrekeningen overleven kan? Ik verzeker u van neen! Als gij een genie zijt, is het vuur uw element. Zooveel te erger voor u, als gij vreest, dat het u zal verzengen. De koorts verteert u; zooveel te beter! Van de verrukking der hoop stort gij neêr in den doodsangst der wanhoop; heden wordt gij tot de wolken verheven, morgen wordt gij in het slijk vertreden. Wederom, zooveel te beter! En hoe meer dat geschiedt, hoeveel te beter voor u. Weet gij, waarom de kunst tegenwoordig in verval raakt? Omdat de kunstenaars te goed betaald worden. Zij wonen in gemakkelijke huizen, ze betalen hun schulden en hebben iederen dag te eten. Nu krijgen wij niet meer van die bezielde stukken als in de gouden eeuw der kunst, toen de schilders van honger stierven. En nu wil je zulk een heele lieve kostschool-engel trouwen, die denkt dat ze niet beter kan doen dan je gelukkig en gemakkelijk te laten leven, als een notarisklerk of een dorpsdominé. Neen, dat wil ik niet zien. Liever steek ik mij zelven overhoop en werp mijn bloedend lijk tusschen het altaar en het slachtoffer. Neen, duizendmaal neen, mijn Laurence, mijn trots, mijn roem! Breek het hart van dat meisje - des noods uw eigen, maar spreek nooit van trouwen!' - Men ziet het, in Mocatti's verzet tegen de huwlijksplannen van Laurence Bell ligt niets persoonlijks voor Amy. Het is alleen het uitvloeisel van zijne theorie omtrent den goddelijken waanzin, den overspannen toestand, het nomadische, de volkomen onafhankelijkheid van regelen en banden, die de genie behoeft om tot volle ontwikkeling te komen. Is die theorie absoluut onwaar, of schuilt ook in deze overdreven en weinig zedelijke levensbeschouwing een niet geheel onjuiste opvatting van het wezen en het element des kunstenaars?

De zwakke Laurence Bell behoorde echter tot hen, die door het vuur worden verzengd.

De tentoonstelling zijner eerste groote schilderij bracht hem in aanraking met de italiaansche prinses, die tot iederen prijs de schilderij wenschte te bezitten en Mocatti toestond zijn jeugdigen beschermeling aan haar voor te stellen. Hier begint het

drama. Laurence Bell ontvangt de uitnoodiging om de recepties op Adriane's villa bij te wonen, en de schoone dame draagt hem de vervaardiging van fresco-schilderijen voor hare muziekzaal op. Van dien oogenblik was de schilder de trouwe bezoeker, de welkome gast der bekoorlijke weduwe, en van dien oogenblik geraakte hij in de macht harer verleiding en was Mocatti's doel bereikt.

De prinses te zien en te bewonderen, zich steeds in hare nabijheid te bevinden, haar lofspraak op te vangen, in de zwoele en sensualistische atmospheer der prachtige en artistieke woning te ademen, werd nu voor den jongeling eene behoefte. Weldra werd zijn atelier in de muziekzaal opgeslagen en vertoonde hij zich slechts zelden meer in het huis van zijn vroegeren leermeester. De arme Amy werd vergeten en kwijnde. Zelfs haren verjaardag had de ondankbare vergeten en kon hij niet mede vieren, omdat hij met de prinses en hare vrienden in Richmond moest dineeren. Toen was de maat vol, en ontzegde de oude schilder zijnen vroegeren leerling den toegang tot zijn huis. Wél schreef de afgedwaalde aan zijne geliefde nog een langen en aandoenlijken brief, maar in het binnenste van zijn harte bekende hij zich zelven, dat de verbreking van den band voor hem eene verademing was. Ongestoord kon hij zich nu aan den dienst van Circe wijden. Iederen dag werd hij geslingerd in den maalstroom van feesten en genietingen, maar van zijne studiën kwam weinig. Nog altoos was hij bezig de figuren te schetsen voor zijne fresco's; hij kon het niet verder brengen. Slaaf van de grillen eener vrouw, die voor hem niet meer alleen eene beschermster, maar het ideaal der vrouwelijke schoonheid was, die hem telkens zijne ontwerpen deed wijzigen, dan deze, dan gene verandering begeerde en zijn talent aan banden legde, voelde hij, dat zijn scheppingsvermogen hem begon te ontzinken, dat zijn genie werd verdoofd en zijne werkzaamheid geheel was verlamd. Hoe kon hij, te midden van al die feesten, den tijd en de helderheid van geest vinden tot voortgezette studie? Hoe kon hij zich rustig aan den arbeid begeven bij den koortsachtigen gloed, die hem doortintelde, bij de gejaagdheid van zijn hart, bij zijne onrustige droomen? Ééne enkele gedachte slechts hield hem bezig: de vraag, of hij de liefde dier vrouw zou kunnen verwerven, die met hare wispelturigheden hem beurtelings tot het toppunt van geluk en roem scheen te brengen, of in de diepste wanhoop neder deed storten.

Maanden verliepen en Laurence Bell bleek onmachtig iets voort te brengen; moedeloos legde hij het penseel neder en gaf de fresco's op. Indien het hem slechts vergund ware h a a r beeld te mogen schilderen, dan zouden talent en geestdrift op eenmaal wederkeeren. Hij smeekte en bad om die genade als het eenige; maar onfeilbare middel tot zijne redding. De prinses gaf toe; zij poseerde, eerst met geduld, spoedig met eenigen weêrzin. Het scheen, of haar grillig karakter aanstekelijk werkte op den kunstenaar. De diepste neêrslachtigheid wisselde als een maartsche bui met de hoogste geestvervoering. De theorie van Mocatti naderde hare verwezenlijking: de goddelijke waanzin, de eeuwige koorts, het overspannen zenuwleven waren gekomen in de plaats der rustige en kalme studie. Laurence Bell zou een groot genie worden, vol hartstocht en wereldsmart. Maar Laurence Bell werd dat niet. Met al te krachtigen arm greep de waanzin hem aan; hij werkte aan haar portret, aan het meesterstuk, dat bestemd was Circe en hem onsterfelijk te maken; hij werkte dag aan dag, maar niemand, zelfs Giulia d'Aspramonte mocht het zien vóór het voltooid was. Eindelijk was het voltooid. Eene luisterrijke schare van gasten was genoodigd om de onthulling van het kunststuk bij te wonen, dat de schilder zorgvuldig in een kastje gesloten had. Het uur van zijn zegepraal had geslagen. Arm genie! Eene vormlooze mengeling van kleuren vertoonde zich aan aller oog; hij had zijn schilderstuk weggeschilderd. ‘Met eindeloozen arbeid, met een geduld, dat verheven heldenmoed zou schijnen, wanneer een goede uitslag het bekroonde, had hij het werk zijner handen vernietigd, terwijl hij zich verheugde in de gedachte, dat hij met iedere penseelstreek nader kwam aan de ideale volmaaktheid, waarnaar zijne ziel smachtte.’

Ziedaar, wat er in één jaar tijds van den jongen schilder geworden was, op wien de italiaansche kunstkooper de volheid zijner theorie had toegepast, ondersteund door het zwakste karakter, dat men zich denken kan, en door de wispelturigste coquette, die ooit de kunst heette te beschermen.

Wat er verder van hem en van haar werd, is in weinige regelen te vertellen. Mocatti nam den schilder met zich mede. Hij had thans berouw over zijn opvoedingsstelsel en wilde weder herstellen, wat hij bedierf. Hij wenschte Laurence aan zijne vroegere omgeving, aan zijne vroegere geliefde terug te geven en hoopte daarvan eene volkomen genezing. Nog was

alles niet verloren. Die geschiedenis van het portret zou vergeten worden, indien zijn jonge vriend weder met kalmte aan het werk ging. Het jaar van waanzin was een benauwde droom, en indien hij de gevaarlijke vrouw niet wederzag, zou langzamerhand de verderfelijke invloed verdwijnen, dien zij op hem had uitgeoefend. Maar vergeefsch was de tocht naar Charnockstreet. Alleen eene oude huisbewaarster bewoonde het huis van Thomas Graystone; de oude schilder en zijne dochter waren naar het eiland Wight vertrokken.

Derwaarts nam Mocatti thans zijn slachtoffer mede. Ik spaar u de pathetische ontmoeting op het kerkhof; gij gist reeds, wien Laurence Bell daar vond, weenende bij een versch-gedolven graf. De oude Graystone was onverzoenlijk tegenover den moordenaar zijner dochter, en in wanhoop verliet de jongeling de droevige plek en ijlde, in weêrwil van Mocatti, naar Londen terug.

Een hevige koorts greep hem aan en kluisterde hem eenige weken aan het ziekbed; maar hij herstelde en herkreeg schijnbaar zijn vorige kalmte. Zelfs zette hij zich weder aan het werk, en vervaardigde een paar van die lieve, bevallige kabinetstukjes, waarin hij vroeger had uitgemunt. Zijn gloeiend en overspannen kunstgevoel had hem verlaten, maar zijne vroegere kunstvaardigheid keerde terug en zijn gezicht werd helderder en vaster. De waanzin scheen geweken. Hij had zijn schuld jegens Mocatti af te doen; hij wenschte zijne ontrouw aan de arme Amy te boeten door een wit marmeren kruis op haar graf te doen plaatsen. Hij voelde, dat zijne dagen waren geteld, al was hij bedaard en rustig geworden. Zijne zwakte, de drooge kuch, die hem nooit verliet, waren hem bewijzen genoeg, dat de engel des doods zich weldra over hem zou ontfermen. Mocatti echter vatte weder moed en beloofde zich nog een schitterende toekomst voor zijnen Raphael, indien deze slechts de prinses nooit weder wilde zien en zich voorloopig niet te veel inspande en tot het schilderen van huiselijke tafereeltjes bepaalde. Zoo gingen de winter en het voorjaar voorbij, en de kunstkooper deed onbezorgd zijn gewoon lente-uitstapje naar Parijs.

De geestkracht van Laurence Bell raakte echter uitgeput; het bedaarde, eentonige werk begon hem te drukken; hij had bijna genoeg verdiend om al zijne schulden aan Mocatti te kunnen voldoen en hij gevoelde zich eenzaam en ongelukkig. Waarom zou hij zich nog verder aftobben en zwoegen in eene kunst, waarin hij toch nooit de onsterfelijkheid zou bereiken? Der

doode kon hij het leven niet wedergeven; het verledene niet ongedaan maken. Wat belette hem zijn noodlot te volgen en te sterven zoo als hij goed vond?

Onwillekeurig vlogen zijne gedachten terug tot die bedwelmende en koortsachtige dagen, die hij in de aanbidding van Giulia d'Aspramonte had doorgebracht, zwevende tusschen hoop en vrees, nu eens zeker, dat hij door haar bemind werd, dan weder twijfelende, of die vrouw hem ooit zou liefhebben. Zij bleef de hoofdfiguur van zijn leven; zij had te geweldig daarin ingegrepen om ooit vergeten te kunnen worden. Niets belette hem haar nog eenmaal weder te zien. Levensmoede en werkensmoede zou die laatste aanblik zijn afscheid aan de wereld zijn, maar tevens zijne wraak. Hij wilde zich aan haar vertoonen in al zijne zwakheid en vernietiging en haar den triomf van haar werk doen zien.

Werkelijk had die laatste ontmoeting op de villa plaats, en nadat de arme schilder al de bitterheid van zijn hart en al zijne verwijten en aanklachten had uitgestort, eindigde hij met zich aan de voeten der prinses te werpen en haar zijne liefde te verklaren. Eerst bij dit tooneel komt het mij voor, dat Giulia eene Circe werd. Zij troostte en vleide hem; zij gaf hem hoop en huichelde eene genegenheid, die haar geheel vreemd was; maar de verklaring wordt er ons onmiddellijk van gegeven. Zij was bevreesd voor den geëxalteerden dweeper; zij beschouwde hem als een krankzinnige en achtte haar leven in gevaar, toen zij zich geheel alleen in de verwijderde muziekzaal in zijne macht bevond. Hare houding en hare huichelarij waren slechts een list, om het dreigende gevaar af te wenden en om den razende tot bedaren te brengen.

Indien dit tooneel ware voorafgegaan aan zijnen waanzin, indien zij vroeger, tijdens zijn verblijf op de villa, op dezelfde wijze met zijn hart had gespeeld, zij zoude inderdaad eene afschuwelijke Circe zijn geweest. Maar wat had zij gedaan? Zij had hem gevleid en bewierookt, zij had hem medegesleept in den draaikolk der genoegens, en zij had door hare grillen en luimen, door hare aanmerkingen en door haar protectoraat zijn talent verlamd, zijne zeer geringe wilskracht en zeer beperkte volharding uitgedoofd, maar zij had hem nooit verklaard, dat zij hem lief had en hem nooit eenige hoop gegeven op eene verbintenis met haar.

Dit is de groote fout van het boek. Mevrouw d'Aspramonte

moge vele vroegere avonturen gehad hebben, waarbij haar harte koud bleef en alleen hare zinnelijkheid of hare behaagzucht sprak, ten opzichte van Laurence Bell schijnt zij mij niet zoo strafwaardig. Hij-zelf is de bewerker van zijn val; zijne eigene zwakheid en ijdelheid hadden daaraan meer schuld dan de bekoringen van Circe. Maar dit is niet de eenige fout, die den roman van Miss Braddon aankleeft.

De afschuwelijke moord, dien de schilder aan haar pleegt bij het uitgaan der opera te Parijs, is even onwaarschijnlijk als onnoodig. Hij had niet in het gerichte behooren te zitten over haar. Slachtoffer, moest hij niet eindigen beul te zijn. De straffe had hij aan anderen moeten overlaten; de Nemesis zou Circe niet hebben gespaard. Nu bederft die onnatuurlijke wraak, met het nog onnatuurlijker feit, dat de moordenaar onbekend bleef, den geheelen indruk van het boek en schaadt zij aan de karakterteekening van den jongen kunstenaar.

Mijn oordeel over den engelschen roman kan niet gunstig zijn, omdat Circe's gedrag tegenover Laurence haar niet genoeg teekent als de incarnatie der type, waartoe zij bestemd is; omdat de jonge held met zijn flauw en onbeduidend karakter ons geene genoegzame sympathie inboezemt en omdat de handeling zich niet in logische volgorde ontwikkelt. Eerst na hare betuigingen bij het laatste onderhoud, gevolgd door hare plotselinge afreis naar het vasteland op den volgenden morgen, zou de krankzinnigheid van den schilder kunnen worden verklaard. Thans maakt hij den indruk door gekwetste ijdelheid en overmaat van genot zijn verstand te hebben verloren.

Miss Braddon heeft aan haar boek een zedelijke stelling ten grondslag gelegd; het is een *Tendenz*-roman, een protest tegen de vereering van het zinnelijke in de kunst. Tegen dat protest moet ik protesteeren. Bestond dat zinnelijke in de kunst in de mythologische composities voor de fresco's, of in de hoogere vlucht, die Mocatti zijn leerling wenschte te zien nemen? Is dat zinnelijke niet evenzeer aanwezig, waar Laurence Bell bevallige en elegante salonschilderijen en zoogenaamde kabinetstukjes vervaardigt? Niet tegen het zinnelijke in de kunst kan dus dit boek een protest zijn; maar de Circe-vereering in het algemeen is eene vereering der zinnelijke schoonheid in de vrouw, en de geschiedenis van hare slachtoffers is eene waarschuwing tegen die soort van bekoorlijkheid, welke hare omschrijving vindt in den daemonischen gloed van het oog en de ijzige kilte van het gemoed.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Bibliographisch Album.

De Wetsontwerpen op het Hooger Onderwijs in Nederland, beoordeeld door Dr. Ad. Beer, Hoogleeraar aan de Polytechnische School te Weenen. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1870.

Wij luisteren gaarne, al te gaarne, naar de stemmen van vreemdelingen, die goedvinden zich over ons en onze zaken uit te laten. Het is den zwakke eigen, uiterst gevoelig te zijn voor lof en blaam die van buiten komt. Is het in zulk gemis aan gevoel van eigen kracht, of is het in iets anders, dat de oorzaak gezocht moet worden van onze aantrekkelijkheid, die ons zoo opgetogen maakt over loftuitingen ons door buitenlanders toegezwaaid, maar ons ook de afkeuring, de berisping en de spotternijen van den eersten den besten hunner zoo hoog doet opnemen?

Doch hier is eene stem uit den vreemde, die werkelijk verdient gehoord te worden. De Heer Dr. Ad. Beer mag als deskundige bij uitnemendheid in zaken van Hooger Onderwijs worden aangemerkt. Hij heeft sedert lang hiervan een bepaald onderwerp van studie gemaakt, en in een uitvoerig werk, '*die Fortschritte des Unterrichtswesens in den Oulturstaaten Europa's*', de vruchten van die studie openbaar gemaakt. Hij is door verblijf en verkeer in ons midden met onze toestanden van nabij bekend. Hij kent onze taal en heeft daarvan het afdoend bewijs gegeven, door zijn beekje in zuiver en vloeiend Hollandsch te schrijven. Alleen belangstelling in het groote vraagstuk, dat bij ons aan de orde is, heeft hem tot schrijven genoopt. Als vreemdeling velt hij een onpartijdig oordeel, dat niet gevaar loopt verduisterd te worden door een of ander bijzonder belang of door eigenaardige nationale gehechtheden en traditiën.

Hier mogen wij dus wel den vreemdeling dank zeggen, die zich met onze zaken heeft willen bemoeien, en met belangstelling luiseren naar zijne stem.

En hoe luidt nu het oordeel van dezen deskundigen vreemdeling over de ontwerpen van wet op het Hooger Onderwijs, die sedert Februari 1868 bij ons aanhangig zijn gebracht?

Het is ongunstig. Ongunstig wat betreft den geest en de algemeene strekking, zoowel van het ontwerp-Heemskerk als van het ontwerp-Fock: ongunstig ook ten opzichte van een aantal bizondere bepalingen in dit laatste.

De schrijver begint (en hier herkent men dadelijk den vreemdeling, die zich moeielijk kan voegen in de historische wording van onze wetgeving op het onderwijs sedert 1848) hij begint met zijne bevreemding te kennen te geven, dat de Polytechnische School bij het middelbaar onderwijs gevoegd is terwijl de gymnasiën tot het hooger gebracht worden. Dan gaat hij dus voort: ‘Zulke onregelmatigheden zou men evenwel over het hoofd kunnen zien, wanneer het wetsontwerp op het hooger onderwijs verder aan de eischen voldeed, die men redelijkerwijze daaraan stellen kan, maar dit juist is niet het geval. Noch het ontwerp-Heemskerk, noch het ontwerp Fock zijn tegen de eischen der kritiek bestand; nu mag men toegeven, dat beide wetsontwerpen in vergelijking met den bestaanden toestand veel verbeteringen aanbrengen, - over het geheel genomen moet men het betreuren, dat men in Nederland de gelegenheid zich niet ten nutte maakt bij de nieuwe organisatie van het hooger onderwijs dat stelsel te volgen, dat elders bestaat en overeenkomstig is met den geest van vooruitgang; men loopt gevaar iets gebrekkigs tot stand te brengen, iets dat niet beantwoordt aan het doel, dat men zich in het belang van het vaderland voorstelt. Nederland is op het gebied van het hooger onderwijs veel ten achter, en moet zich haasten die verbeteringen, in te voeren, die in andere landen reeds burgerrecht verkregen hebben.’ De oorzaak van dit gebrekkige meent de schrijver hierin te vinden: ‘Ronduit gezegd, de wetsontwerpen op het hooger onderwijs verraden naar mijne overtuiging wel zeer sterk de hand van den administratieven, ambtenaar, maar weinig die van den man, die gezegd kan worden op de hoogte te zijn van het onderwijs.’ En dit vermoeden wordt later bij de toetsing van de regeling der bijzonderheden bij herhaling uitgesproken.

De schrijver handelt eerst zeer uitvoerig over het voorbereidend hooger onderwijs - de gymnasiën - een terrein, waarop hij ge-

heel te huis is. Het vestigen van progymnasiën ‘als noodhulp’ in kleine gemeenten, kan hij goedkeuren, doch ‘minder ingenomen is hij met het plan, dat de staat ook zorg zal dragen voor de oprichting der progymnasiën.’ Het gymnasiaal onderwijs is eigenlijk gemeentezaak. Zoo de staat er zich rechtstreeks mede inlaat en op zijne kosten gymnasiën sticht en onderhoudt, het kan noodzakelijk zijn om eenige model-inrichtingen te hebben waardoor de aemulatie der gemeentebesturen wordt opgewekt en levendig gehouden om hunne scholen zoo volkomen mogelijk te maken. Doch dit motief kan niet gelden voor de progymnasiën, die uit hun aard onvolledig zullen blijven. De staat moet zich van zulke onvolledige en gebrekkige instellingen, die alleen uit het oogpunt van locale behoeften en krachten verdedigd kunnen worden, onthouden, ‘omdat hetgeen de staat doet, volkomen aan alle eischen van het onderwijs moet beantwoorden.’ - In beginsel acht ik de bedenking des schrijvers juist. Het is echter de vraag, of de regeering niet door hetgeen men zou kunnen noemen ‘historische toestanden’ min of meer gebonden is om in onderscheidene kleine gemeenten des vaderlands zulke beperkte inrichtingen, die voortaan progymnasiën zullen heeten, in stand te houden.

Van grooter beteekenis is een ander onderwerp, waaraan de schrijver vervolgens zijne beschouwingen wijdt: de omvang der leerstof aan de gymnasiën. Hier wordt het stelsel der beide wetsontwerpen, maar vooral dat van het ontwerp-Fock ten sterkste afgekeurd. ‘Een tweede voorbeeld van zulk een bonte rij van leervakken in een onderwijswet naast elkander geplaatst, is mij niet bekend... Welke eischen toch stelt het ontwerp-Fock niet aan de hersens van een jongen! Op welk een jeugdigen leeftijd moet de jongen niet reeds opgepropt worden met allerlei wetenschap... Als men in Holland er den weg op weet om jongens van 12 tot 15 jaar vijf talen onder de knie te doen krijgen, en hun bovendien nog in verschillende andere vakken behoorlijk onderwijs te geven, dan wenschen wij Holland geluk, want het kan zich beroemen op wonderkinderen... Bij de hooge eischen, die men tegenwoordig aan het opkomend geslacht stelt, vergeet men zoo licht, dat die overlading met leervakken, die onwillekeurig aan overvoeding doet denken, eene groote schaduwzijde heeft, en men in het onderwijs nooit slagen zal, wanneer men te veel van de krachten eischt..... Bij de regeling

van het onderwijs hoort men tegenwoordig allerlei eischen stellen, goede en kwade, en vooral bij de oprichting van gymnasiën.... Weg met dat Latijn en Grieksch! (zegt de een) dat zijn doode talen, daar doen wij niet meer aan; Engelsch, Fransch, Duitsch moeten mijne jongens leeren. Goed, zegt de wetgever, ik zal er voor zorgen. Natuurwetenschappen, zegt de ander, die moeten we hebben; wij mannen van de 19^{e} eeuw zijn mannen van de natuur. Goed, zegt de wetgever, ik zal ze op het lijstje zetten. Een derde zet een deftig gezicht en meent, dat men op den naam van beschaafd man geen aanspraak kan maken wanneer men niet te huis is in het staatsrecht en de constitutie van zijn land. En zonder staathuishoudkunde blijft men altijd een stumpert! roept een vierde. Alles komt in orde, roept de wetgever op zijn beurt; zie maar art. 5, alles staat er op.... en het papier is geduldig en het groote publiek is dom... en men heeft een wet, waarmeê men de groote liberale schreeuwers den mond kan stoppen, en verder: *après nous le déluge*. En toch moet de wetgever, dunkt mij, het hoofd geschud hebben toen hij de lijst overzag, die zijne buigzame pen op het geduldige papier had ter neder geschreven...'

Overdrijving! declamatie! zegt wellicht iemand. Toegegeven. Men neme dan ook voor 't oogenblik deze zinsneden voornamelijk aan als staaltjes van den schrijftrant des auteurs; maar dan toch ook als bewijzen voor de warmte zijner overtuiging. En men vrage zich af, of hier de overdrijving in de kritiek niet op hare plaats is tegenover de overdrijving in goede bedoelingen, waarvan het wetsontwerp getuigt?

Liever dan deze bloemlezing voort te zetten - ofschoon het nog nog niet aan stof zou ontbreken - willen wij nagaan, welk dan het stelsel van gymnasiaal onderwijs is, dat de Heer Beer aanbeveelt. Het is eenvoudig en duidelijk. 'De hoofdzaak van een gymnasium is, de leerlingen voor te bereiden voor de academie..... Het gymnasium is eene inrichting ter verkrijging van algemeene kennis, geen school, waar men voor bepaalde vakken wordt klaargemaakt.' Nu zal altijd de groote vraag, waarvoor men staat, deze zijn: hoe zal men den leerling de noodige algemeene kennis bijbrengen zonder in eene agglomeratie van de meest uiteenloopende leervakken te vervallen? Het is de oude vraag van het: *multum, non multa*. Het antwoord moet zijn: ontwikkel den geest van den knaap; leer hem waarnemen en begrijpen; maak hem vatbaar om

later zelfstandig wetenschap in zich op te nemen. ‘Het doel van het gymnasiaal onderwijs moet zijn voorbereiding voor de zelfstandige beoefening der wetenschap, en de aanstaande studenten door eene algemeene intellectueele ontwikkeling in staat te stellen om zich aan de academie met vrucht daarop toe te leggen. Hiertoe is nu wel eene bepaalde mate van positieve kennis noodig, maar van veel meer gewicht is de geheele vorming en ontwikkeling van den geest. Houdt men dit doel in het oog, dan zal het niet moeielijk zijn de leervakken aan te wijzen, die in de eerste plaats hiervoor in aanmerking komen. Men moet elke gedachte aan eene keuze van de leervakken naar het practisch nut, dat zij kunnen opleveren, laten varen; dit moet hier bijzaak blijven. In de eerste plaats moet men dus vragen, of het onderwijs in een bepaald vak van veel gewicht is voor de vorming en ontwikkeling van alle intellectueele vermogens....’

Op dezen breeden grondslag nu eischt de schrijver in de eerste plaats voor alle aanstaande studenten, welke ook hunne latere richting zij, grondige studie van de klassieke talen en van de schrijvers der oudheid. Deze studie moet met het onderricht in de moedertaal en in de meetkunde ‘het middelpunt vormen waarom zich het gymnasiaal onderwijs beweegt.... Deze studie is van overwegend belang voor de beoefening van elke soort van wetenschap. Dat geregelde denken, de gemakkelijkheid, waarmede zich heldere begrippen vormen, zoowel als de rijkdom van denkbeelden, die meestal het gevolg is van degelijke klassieke studiën, in één woord, die wezenlijke beschaving zal, dunkt mij, den aanstaanden jurist evenzeer ten goede komen als den toekomstigen arts. Wil men, om klem bij te zetten aan dit gevoelen, een beroemden naam, welnu, ik noem den grooten Virchow, wiens recht om in zaken van geneeskunde een woord meê te spreken, wel niemand ontkennen zal. De hoofdzaak is hier, de zucht naar eigen onderzook en zelfstandige studie op te wekken, het oordeel te scherpen, de verbeeldingskracht te leiden....’

Daarmede ga gepaard een onderwijs in de natuurkunde (hier het woord in den ruimsten zin genomen), niet bij wijze van speciale studievakken ten behoeve van later beroep, maar als een ander middel van opleiding en algemeene vorming, als eene inleiding in de kunst van waarnemen. Het zal, de schrijver erkent het, hier veel

afhangen van den takt en het inzicht der leeraren in die vakken, of hun onderwijs in dezen zin nuttig zal kunnen werken. Doch zij hebben vooral dit beginsel op den voorgrond te stellen: ‘het moet ten doel hebben het oog van den leerling te verruimen, en, beginnende met die voorwerpen en verschijnselen, die onder het bereik liggen van de zintuigen, hem wijzen op en bekend maken met de voornaamste natuurwetten; daardoor wordt de blik van den leerling gescherpt, zijn waarnemingsvermogen ontwikkeld; hij stelt zich niet langer met die oppervlakkige waarnemingen tevreden, maar leert doordringen tot de eerste oorzaken en zoo alles begrijpen in zijn samenhang.’

Ook hier is wel eenige overdrijving. Een gymnasiast, die het zooverre zou brengen, dat hij ‘leerde doordringen tot de eerste oorzaken en alles begrijpen in zijn samenhang’, zou met volle recht een wonderkind genoemd mogen worden. Hij zou het verder gebracht hebben dan menig hoofd in studie vergrijsd. Ter verschooning van onzen schrijver zij hier aangevoerd, dat die laatste woorden overgenomen zijn uit een Oostenrijksch ontwerp voor de organisatie der gymnasiën.

Doch de bedoeling is duidelijk. Het gymnasium is niet bestemd om den knaap reeds bij voorbaat met het oog op een later te kiezen beroep eene zekere hoeveelheid ‘nuttige kennis’ te verschaffen, maar om in den aanstaanden man van wetenschappelijke vorming de sluimerende geestvermogens wel zoo veelzijdig mogelijk maar tevens harmonisch te ontwikkelen en hem daardoor rijp te maken om eenmaal den staat of de maatschappij met zijne wetenschap te dienen. Ter wille van deze hoogere bestemming van het gymnasiaal onderwijs verklaart de schrijver zich dan ook met alle kracht tegen eene splitsing van de examens van toelating tot de hoogeschool naar gelang van de vakken, waarop de student zich daar zal toeleggen. Dit stelsel van splitsing kan niet anders dan tot eenzijdige, d.i. gebrekkige ontwikkeling leiden. ‘Ik geloof niet, dat ik te ver ga, wanneer ik beweer, dat de ontwerper niet ernstig heeft nagedacht, welk een schadelijken invloed deze bepalingen moeten uitoefenen op het geheele onderwijs op de gymnasiën. Een der eerste gevolgen zal zijn, dat de leerling zich volstrekt niet bekommeren zal om die leervakken, die hij niet noodig heeft, d.w.z. waarin hij geen examen behoeft af te leggen, en hoeveel moeite de docent zich

zal getroosten om de leerlingen ook hier aan orde te gewennen, het zal te vergeefs zijn.'

In eene tweede afdeeling handelt de Heer Beer over de inrichtiug der hoogescholen volgens de voorgedragen wets-ontwerpen, minder uitvoerig, vooral in verhouding tot het veel omvattende van het onderwerp. Bepalen wij ons hier tot de hoofdpunten.

In de eerste plaats verwijt de schrijver aan de regeering karigheid, eene karigheid die reeds dadelijk uitkomt in de bepaling van art. 27 van het jongste ontwerp: 'Er zijn *hoogstens* drie Rijks-hoogescholen.' Wat kan, vraagt hij, tot deze verwijzing op de mogelijkheid dat er ook minder zijn zullen, aanleiding geven? 'Alleen financieele overwegingen; vergelijkt men echter op de staatsbegrooting van Nederland de verschillende posten met elkander, dan is het onderwijs niet zoo uitstekend bedacht om tot spaarzaamheid op dit punt te nopen. Toen ik den afgeloopen zomer te Scheveningen vertoefde, zag ik menigmaal het prachtig eskadron huzaren passeeren, en onwillekeurig kwam de gedachte bij mij op, hoe gemakkelijk het zou zijn om de middelen te vinden om aan het onderwijs meer ten koste te leggen. Een regiment minder, en de zaak is in orde.' - Men zal zich misschien herinneren, dat vele jaren geleden ditzelfde denkbeeld door een onzer vaderlandsche geleerden uitgesproken is. Het blijft echter, niettegenstaande zoo groote autoriteiten, de vraag, of het juist is. Het regiment kavallerie, dat men aan de wetenschap ten offer wil brengen, hebben wij voor onze verdediging noodig of niet noodig. Hebben wij het niet noodig, dan moet het in elk geval opgeheven worden, onverschillig of het hooger onderwijs daarbij baat vinde dan niet. Hebben wij het noodig, dan kan niemand, hoe ook dweepend met een welingericht hooger onderwijs, in redelijkheid verlangen, dat zijne wenschen tot dezen prijs verwezenlijkt worden. - Een ander blijk van berispelijke karigheid vindt de schrijver in de onvoldoende bezetting der leerstoelen aan de hoogescholen. En hier niet zonder recht. Niet alleen wordt de tegenwoordige toestand, die al zoo ongunstig zelfs bij de *kleine* duitsche universiteiten afsteekt, bestendigd, maar het beginsel der beide wetsontwerpen, dat op den voorgrond stelt in welke vakken examen zal worden afgelegd en dan voor deze vakken alléén imperatief het onderwijs voorschrijft, het aan de regeering overlatende om daar andere naar

goedvinden ter aanvulling bij te voegen, dit beginsel bedreigt in de toekomst het hooger onderwijs in Nederland met onvermijdelijk verval. Wordt dit beginsel in de wet opgenomen, dan zal die aanvulling onmisbaar het karakter verkrijgen van eene zaak van weelde. En de verantwoordelijke minister zal altijd aarzelen om zulke weelde voor zijne rekening te nemen. Want ook hier geldt ten volle, wat de schrijver zegt, als hij op een derde bewijs van karigheid, gemis aan waarborgen voor ruime subsidiën ten behoeve van de verzamelingen en hulpmiddelen voor het onderwijs, wijst: ‘Niet zelden bevindt zich de regeering tegenover eene vertegenwoordiging die zeer gierig is en moeielijk over te halen tot het toestaan van eenige guldens meer voor wetenschappelijke inrichtingen. Het is zelfs van overbekendheid dat parlementaire wezens niet zelden lijden aan de zuinigheidkoorts, en allereerst het oog richten op het onderwijs, wanneer de begrooting verminderd moet worden.’ - De opmerking is volkomen juist, al had zij ook in hoffelijker termen uitgesproken kunnen worden.

Een tweede grief, die de schrijver tegen den ontwerper of de ontwerpers der beide voorstellen van wet aanvoert, is, dat ook hier de ambtenaarsgeest heerschappij voert. Er zijn hier tal van reglementaire voorschriften te vinden, die in eene wet, regelende het hooger onderwijs, niet op haar plaats zijn, b.v. de indeeling van den cursus in semesters, de bepaling ‘dat elke les in den regel vier malen 's weeks wordt gegeven,’ de vaststelling van de *series lectionum* door de curatoren en niet door den senaat, het verbod aan juridische en medische professoren om praktijk uit te oefenen. Al deze kleingeestige voorschriften verraden een wantrouwen jegens de professoren, of zij wel uit eigen beweging hun plicht zullen doen, Enkele zijn bovendien ongerijmd. Hoe zal b.v. een hoogleeraar in de chirurgie of de oogheelkunde zijn vak kunnen beoefenen zonder eene uitgebreide praktijk?

Niet minder scherp is het afkeurend oordeel des schrijvers over het examenstelsel der beide wetten - en zoo ergens, dan zeker hier naar mijne overtuiging met volle recht. ‘De bepalingen, die in het hoofdstuk v a n d e e x a m i n a voorkomen, zijn zonder twijfel karakteristiek. Men heeft tot nog toe Duitschland en inzonderheid Pruissen beschouwd als het land bij uitnemendheid der examenmaniën; Nederland zal evenwel de kroon spannen wanneer dit ont-

werp tot wet verheven wordt. Het hier aangegeven stelsel van examina is éénig in zijn soort... Ik kan de wetgevende vergadering in Nederland geen beteren raad geven, dan het geheele examenhoofdstuk in het wetsontwerp te laten vervallen, aan de akademiën het recht te laten den doctorstitel te verleenen, en de eischen, die gesteld moeten worden aan hen, die eene staatsbetrekking wenschen te bekleeden of een maatschappelijk beroep te vervullen, bij eene afzonderlijke wet te regelen.' - In deze woorden ligt een volkomen programma voor een wezenlijk ontwerp van wet op het Hooger Onderwijs opgesloten. De ontwerpen, die wij tot nog toe vóór ons hebben gekregen, geven volkomen recht tot de uitspraak, die er over geveld is: dit is eene e x a m e n-wet, geen o n d e r w i j s-wet.

Eindelijk (want ik moet over andere punten heenstappen, wil ik niet te uitvoerig worden) heeft de schrijver deze grief, dat niet een grondig onderzoek naar de regeling van het hooger onderwijs in andere landen het ontwerpen dezer wet voorafgegaan is. Ook met deze grief moet ik instemmen. Op de noodzakelijkheid van zulk een voorbereidend onderzoek heb ik vroeger in mijne Studiën over het Hooger Onderwijs in dit Tijdschrift reeds gewezen. Ik word thans op één cardinaal punt in deze meening op nieuw bevestigd door de lezing van het opstel L a L i b e r t é d e l ' e n s e i g n e m e n t s u p é r i e u r' van den Heer Albert Duruy, in de *Revue des deux mondes* van 1 Februarij 11. Wij zullen nu van België het stelsel van staatsexamens voor het zoogenaamd 'meesterschap' overnemen. Men zie daar (het boek is onder het bereik van elk beschaafd Nederlander), hoe in België over de werking van dit stelsel geoordeeld wordt. Enkele citaten wil ik mij hier ten slotte veroorloven. Reeds in 1853 heeft de minister Piercot aan de Belgische kamers een uitgebreid rapport over den staat van het hooger onderwijs in België overgelegd. Daar komt onder anderen deze uitspraak van de juridische faculteit te Gend voor: 'Deux systèmes d'examen ont régi la Belgique depuis une cinquantaine d'années. De 1817 à 1835 les facultés des universités de l'état étaient seules en possession du droit de conférer des grades. Depuis 1835 la collation des grades appartient à un jury, jury central ou jury combiné. Les résultats des deux systèmes d'examen mis en pratique depuis 1817 sont faciles à apprécier. De 1817 à 1835 les établissements d'instruction supérieure ont été très-florissans, depuis 1835 l a d é c a d e n c e a

commencé.’ Acht men misschien dit oordeel eenzijdig, omdat het komt van professoren aan een rijkshoogeschool, die verdacht kunnen worden *pro domo* te spreken? Welnu, men hoore dan het advies van eene commissie van presidenten der jury's, die altijd buiten den kring der professoren gekozen worden. ‘La commission examine cette question: les hautes études sont-elles en progrès ou en décadence? A l'unanimité elle déclare qu'elles sont en décadence, et plusieurs de ses membres attribuent cette décadence à l'établissement des jurys mixtes.’ Eindelijk, zoo het nog noodig is, een woord van den minister van binnenlandsche zaken zelven, zeven jaren later, in 1860, uitgesproken in de kamer der afgevaardigden: ‘Messieurs, on ne peut plus mettre en doute que le niveau des études humanitaires et universitaires ait baissé en Belgique. A moins de supposer que tous les hommes qui prennent part aux examens des élèves se trompent, il faut bien le constater avec eux, le niveau des études a baissé. Les présidents des jurys dans la dernière session ont constaté ces résultats.’

Ziehier een antwoord op de zinsnede uit de Memorie van Toelichting bij art. 129 en 130: ‘Sedert lang hebben zich vele stemmen doen hooren tegen het afnemen der examina door de faculteiten,’ dat stof tot nadenken geven zal.

Doch ik bemerk, dat ik gevaar loop mij te laten verleiden, om in plaats van eene aankondiging van het boekje van den Heer Beer, een eigen kritiek van het aanhangige wetsontwerp te geven. Daarvoor is het hier de plaats niet. Misschien vind ik er later aanleiding toe. Hier bepaal ik mij dan tot de verklaring, dat wij m.i. den Heer Beer grooten dank verschuldigd zijn, die met juistheid aangewezen heeft, dat dit ontwerp, hoezeer het in de bijzonderheden vele verbeteringen van den tegenwoordigen toestand van ons hooger onderwijs belooft, van beginselen uitgaat, die ons op een geheel verkeerden weg zouden brengen, en dat het daarom wenschelijk is, dat het in nadere overweging worde genomen.

S. VISSERING.

***Beginselen der Algebra, door Dr. Colenso. Uit het Engelsch bewerkt door Dr. S.R.J. van Schevichaven. Twee deelen. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker*.**

Dikwijls wordt tegenwoordig bij beoordeeling van leerboeken de klacht aangeheven, dat zij, in plaats van aan eene dringende behoefte te voldoen, het aantal dergelijke werken buiten mate vergrooten. Die klacht is echter meer de zaak van den uitgever dan van den beoordeelaar. Wil de eerste de uitgave van een nieuw leerboek over een reeds veel besproken onderwerp op zich nemen, de wetenschap kan er niet anders dan winst meê doen. De keuze wordt ruimer; licht wordt in het boek een nieuwe beschouwing over een of ander gedeelte gevonden; hoogstens kan het als onnut of onnoodig ter zijde worden gelegd en het publiek lijdt daar geen schade bij.

Toch is het een vreemd verschijnsel, dat onze menigvuldige leerboeken over de Algebra vermeerderd worden met de vertaling van een werk van uitheemschen oorsprong, omdat onze oorspronkelijke werken tot nog toe bij onderwijzers en leerlingen hoog stonden aangeschreven. Te vreemder, daar die uitheemsche oorsprong niet moet gezocht worden in Duitschland en Frankrijk, waar het elementair wiskundig onderwijs bij het onze zeker niet achterstaat, maar in Engeland, waar de studie van de beginselen der wiskunde nog weinig is ontwikkeld, getuige het voortdurend gebruik van het oude leerboek van Euclides bij de beoefening der meetkunde. Natuurlijk is deze opmerking op zich zelve geene veroordeeling, veel minder een maatstaf ter beoordeeling. Zeer goed kan het zijn, dat een Engelsch schrijver zich boven de vooroordeelen, of, wil men liever, de gewoonten zijner natie verheft, en juist om die verwaarloosde studie te bevorderen, een leerboek schrijft, dat een standpunt inneemt hooger en beter dan van de bekende leerboeken bij ons en onze naaste buren. Naar zijne innerlijke waarde moet het werk beoordeeld worden, en nagegaan welk nut het kan geven, niet voor het Engelsch, maar voor ons eigen elementair wiskundig onderwijs. Dit onderscheid zij wel in het oog gehouden, want waar de behoefte zoo verschillend is, kan de vervulling niet dezelfde zijn. Voor

zijn vaderland heeft Dr. Colenso door zijne menigvuldige leerboeken ongetwijfeld veel nut gesticht; de inzage zijner werken moet leeren of hij dat goede doel ook bij ons kan bereiken. Reeds meerdere zijner werken zijn in onze taal overgebracht; voor het oogenblik hebben wij slechts te doen met datgene, waarvan de titel aan het hoofd dezer aankondiging staat geschreven.

Reeds bij eene vluchtige beschouwing treft het onderscheid in methode van Colenso en onze bekende schrijvers. Bij dezen toch wordt de stof van het begin tot het eind regelmatig afgewerkt, en bestaat het boek uit twee of meer deelen, dan begint het volgende, waar het vorige eindigt. Niet alzoo bij gene. De beide deelen, waaruit zijn leerboek bestaat, beginnen bij hetzelfde en loopen altijd door nagenoeg evenwijdig. Slechts is het tweede wat uitvoeriger en gaat wat dieper dan het eerste; maar zoodanig, dat de tekst van het tweede deel vooral in het begin onverstaanbaar is, zonder die van het eerste. Het oogmerk van den schrijver is duidelijk: in het begin wat los over de dingen heenloopen, onder belofte van later op hetzelfde onderwerp terug te komen en volledig af te handelen, kan in sommige gevallen zeer goed worden verantwoord. Evenzoo volgt hij in het eerste deel eene andere orde, dan bij ons en onze naburen gebruikelijk is. Zoo spoedig mogelijk begint hij met de leer der vergelijkingen, ‘omdat’, zooals de bewerker in de Voorrede zegt, ‘de leerlingen zoodoende eenig denkbeeld krijgen van de praktische toepassingen der wetenschap, die zij beoefenen. De eerstbeginnenden houden er niet van, zich lang op te houden met theoretische bespiegelingen.’ Deze laatste zin zal veel in juistheid winnen, wanneer onder het woord: *eerstbeginnenden*, niet wordt gedoeld op de *leerlingen*, maar op de *onderwijzers*, vooral diegene, welke weinig geschiktheid hebben voor hunne taak en niet gering in aantal zijn. Een goed docent, die de gave van meêdeeling en gemakkelijken omgang bezit, wordt door zijne leerlingen gevolgd, welken weg hij ook wil inslaan; een slecht docent daarentegen compromitteert niet alleen zich zelven, maar ook het vak, dat hij moet onderwijzen, en de methode die hij volgt.

In onze meest gebruikte leerboeken komt de leer der vergelijkingen later voor en gaan veelmeer theoretische bespiegelingen vooraf; maar dan krijgt men ook achtereenvolgens de leer der vergelijkingen, en niet, zooals bij Colenso, in vijf portiën. Deze kan

echter zijne handelwijze op de volgende wijze rechtvaardigen. Wanneer een vak, en wel een moeilijk vak, dat niet in de beste reuk staat en dikwijls wordt verwaarloosd, onderwezen moet worden, dan behandele de leeraar eerst de gemakkelijkste gedeelten, tracht hierbij de liefde voor dat vak op te wekken en kan daarna met moeilijker deelen voortgaan. Doch is deze beschouwing toepasselijk op den toestand van ons onderwijs? Staat daarbij de wiskunde niet hoog aangeschreven, en is het wel noodig, den lust tot hare beoefening aan te wakkeren? Bij ons jeugdig middelbaar onderwijs is de leeraar der wiskunde waarlijk niet de minste zijner broederen, zoo zelfs, dat een goed onderwijzer dikwijls den ijver zijner leerlingen voor de wiskunde wat moet temperen, om geen overwegenden invloed op hunne algemeene ontwikkeling uit te oefenen. En in dat geval faalt de methode van Colenso in alle opzichten. Dan is noodig een geleidelijke onafgebroken gang van zaken, zoo voortreffelijk in de algebraïsche werken van de Gelder, Badon Ghyben en Strootman, Lagerwey en andere onzer landgenooten. Slechts daar, waar de algebra als bijvak wordt beschouwd en de leerlingen er slechts eenige paplepels van noodig hebben, kan de methode van Colenso bij ons van dienst zijn. In dat geval geve men hun het eerste deel van zijn leerboek; het tweede houdt de onderwijzer voor zich.

Hoe zeer de Engelsche methode van elementair wiskundig onderwijs ten achter is, blijkt ook uit enkele bizonderheden van dit werk. Onze gewone benamingen en bepalingen zijn toch in het algemeen veel juister en scherper dan die, welke in de vertaling voorkomen. Zoo staat daar ‘eenvoudige vergelijkingen’ waar wij spreken van ‘vergelijkingen van den eersten graad’, zoo krijgen wij hier allerlei vreemde termen, als *dimensie, affectie, positie, criterium, principe*, die niet alleen overbodig, maar meerendeels minder juist zijn dan onze gewone benamingen. En waarlijk, daar komt weêr die leelijke *regel van drieën* voor den dag, dien wij zoo goed als kwijt waren en door wiens wederinvoering wij een vijftig jaren in onze onderwijs-ontwikkelingsperiode zouden teruggevoerd worden. Op de eerste bladzijde komt een nieuw teeken (□) voor, dat in die beteekenis best kan gemist worden en in het werk zelf zoo zelden voorkomt, dat die gevallen den schijn hebben te moeten dienen om ten minste een enkel maal dat teeken te gebruiken.

De schrijver struikelt meermalen over moeilijkheden, die wij reeds lang te boven zijn, zooals de regel van de vermenigvuldiging der teekens, waarbij hij in het bewijs, dat - $a \times - b = + ab$, gebruik maakt van de eigenschap, dat $-(-bd) = + bd$, zijnde juist de zaak, die bewezen moet worden. Het betoog van dezelfde eigenschap in het tweede deel is niet moeilijker en kon zeer goed in het eerste gegeven zijn, doch dat is niet veel beter. Men behoeft onzen ouden de Gelder slechts op te slaan, om in deze schijnbaar duistere zaak al het noodige licht te verkrijgen. Ook is bij ons geen gewoonte, wat de schrijver doet op blz. 61 van het I^{ste} deel, met het zoeken van den grootsten gemeenen deeler, om eerst de methode met voorbeelden en toepassingen te geven en later (blz. 67) het bewijs. Op het invoeren dier nieuwe gewoonte zijn wij in het geheel niet gesteld.

Evenmin kunnen andere nieuwigheden goedgekeurd worden. Daartoe behoort het deelen van algebraïsche vormen door alleen de coëfficienten op te schrijven (II, n^0. 7); het oplossen van vergelijkingen door zoogenaamde eenvoudige en dubbele positie (II, n^0. 47), welke handelwijze door den schrijver zelven veroordeeld wordt en ook gerust achterwege had kunnen blijven; het behandelen van eene enkele eigenschap der hoogere machtsvergelijkingen, over welke verder niet wordt gesproken (II, n°. 57).

Hoewel de theorie der vergelijkingen van den eersten en tweeden graad in de vijf afgescheiden hoofdstukken vrij uitvoerig wordt behandeld, vindt men geen woord over de oplossing van een onbepaald aantal vergelijkingen van den eersten graad met evenveel onbekenden, waarbij de methode van Bézout zulke gewichtige diensten bewijst, en tegenwoordig over alle miskenning heen, in verband met vele nieuwe beschouwingen ook op werktuigkundig gebied, in al haren luister te voorschijn treedt.

Dat Colenso eene minder goede bepaling geeft en zoo weinig meêdeelt van harmonische reeksen en evenredigheden, kan er nog door, maar de onverstaanbare redeneering over de meetkundige verhoudingen in n^0. 78 van het tweede deel, zou tot het vermoeden brengen, dat hij in dat gedeelte der meetkunde geen klaar inzicht heeft. Daar staat o.a. dat als bepaling van eene evenredigheid in de meetkunde deze stelling (n°. 61, I^{ste} deel) kan gebruikt worden: *Wanneer men willekeurige gelijke veelvouden neemt van de eer-*

ste en de derde van vier grootheden, en evenzoo willekeurige gelijke veelvouden van de tweede en vierde, en wanneer men dan bevindt, dat het veelvoud van de derde grootheid altijd **>** **=** of **<** *is dan dat van de vierde, als het veelvoud van de eerste* **>**, **=** *of* **<** *is dan dat van de tweede, dan zijn deze vier grootheden evenredig*. Gelukkig is ons meetkundig onderwijs op betere grondslagen gevestigd dan dat van Colenso.

Is het noodig in een leerboek der algebra uitvoerig te spreken over onderwerpen tot de getallenleer en rekenkunde behoorende? - Of de geheele rekenkunde en getallenleer moeten als bizondere gevallen van algemeene beschouwingen in de algebra opgenomen, óf er geheel uitgelicht en in afzonderlijke werken behandeld worden. Waar dit laatste op behoorlijke wijze is verricht, behoeft de algebra zich daarmede niet meer in te laten. Zoo vindt men in Fransche algebraïsche werken niets over de rekenkunde, omdat daar zulke uitstekende en volledige leerboeken over dat onderwerp bestaan. Colenso daarentegen komt in zijne algebra herhaaldelijk op het gebied der rekenkunde en heeft daaraan verschillende hoofdstukken gewijd; dit kan hij verantwoorden wanneer de Engelsche rekenkundige werken veel te wenschen overlaten. Doch de bewerker had gerust al die hoofdstukken weg kunnen laten, want wij bezitten genoeg en daaronder zeer goede afzonderlijke werken over de rekenkunde. Nu verhinderen die hoofdstukken den geregelden gang en zijn te samen genomen niet volledig. Het laatste hoofdstuk van het eerste deel is op deze wijze een ware potpourri geworden, als handelende over de verschillende getalstelsels, over decimale breuken, enz.; terwijl in de hoofdstukken VIII en XI van het tweede deel nog eens op diezelfde onderwerpen wordt teruggekomen.

Ook op den vorm zijn gegronde aanmerkingen te maken. Het ontbreken van het jaartal van uitgave op het titelblad is eene kleinigheid, maar van meer belang is het verdeelen eener algebraïsche formule over twee regels. Een enkele maal mag het onvermijdelijk zijn, hier is het gewoonte geworden, zoo zelfs, dat men van eenige formulen het eerste gedeelte vindt op den laatsten regel van eene bladzijde en op den eersten van de volgende het tweede gedeelte. Die gewoonte maakt het lezen van een algebraïsch betoog en het goed begrip daarvan zeer lastig. Het drukken van enkele bladzij-

den in eene richting loodrecht op de gewone, komt in onze vaderlandsche werken meer voor, maar verdient afkeuring en kan zeer goed vermeden worden. Nog moet bezwaar worden gemaakt tegen de vreemde wijze, waarop de getallenbreuken zijn gedrukt. Niettegenstaande de schrijver zelf in zijne bepaling zegt, dat de noemer en teller door eene *horizontale* streep moeten afgescheiden zijn, vindt men de getallenbreuken meestal aldus: ¾, 15/16, op kruideniersmanier; op andere plaatsen vindt men diezelfde breuken microscopisch klein gedrukt en dan met een horizontale streep; een enkele maal in het tweede deel staan zij in behoorlijken vorm.

Bleek tot hier toe, dat er veel was aan te merken en af te keuren, een woord van lof voor enkele goede hoofdstukken mag niet achterblijven. Zoo wordt in Hoofdstuk VIII van het eerste deel de theorie der gebroken en negatieve exponenten voortreffelijk behandeld, evenzoo in Hoofdstuk IX de leer der onbepaalde vergelijkingen. Zooals van een Engelschman was te verwachten, is de behandeling van Newton's binomium volledig, zooals dit zelden in een leerboek voorkomt, maar op ongelukkige wijze verdeeld over de beide deelen. Allen lof verdient wat in het tweede deel gezegd wordt over de wederkeerige vergelijkingen, over de ontwikkeling in reeksen, de Diophantische vergelijkingen en andere dergelijke onderwerpen, terwijl dit deel wordt besloten met de behandeling van een onderwerp, dat bij ons tot nog toe niet in elementaire leerboeken werd aangeroerd, hoewel zulks ten volle verdienende, namelijk de beginselen der waarschijnlijkheidsrekening.

Evenzoo is het alleszins goed te keuren, dat in de beide deelen eene menigte voorbeelden en toepassingen voorkomen, die meerendeels goed zijn gekozen; beter dan de vraagstukken, die men wel eens in de verslagen van openbare vergelijkende en andere examens vindt, welke verslagen meestal de onkunde der candidaten meenen aan te toonen, doch ook dikwijls de ongeschiktheid der examinatoren aan het licht brengen. Het verkeerd formuleeren van vraagstuk 2, blz. 189: *op hoevele verschillende wijzen kunnen zich 7 personen aan tafel zetten?* zal aan menig geestig scholier een kwinkslag ontlokken en den onderwijzer in het nauw brengen.

Niettegenstaande het vele goede kan de algemeene invoering van Colenso's leerboek voor ons land niet gewenscht worden; daarvoor hebben wij te goede keuze onder onze eigen leerboeken. Ons

middelbaar onderwijs vooral stelt hoogere eischen, dan dit werk kan voldoen.

Ware echter deze beoordeeling bestemd voor een Engelsch tijdschrift, zij zou gevoegelijk aldus kunnen besloten worden: ‘Het werk van Dr. Colenso zal, hopen wij, voortreffelijke vrucht dragen door het aanmoedigen in alle standen van de studie der algebra, die tot hiertoe te veel werd veronachtzaamd en waarin wij achterstaan bij onze overzeesche buren. Is dat doel bereikt, dan heeft ook genoemd werk het grootste gedeelte zijner waarde verloren; dan verlate men Colenso's leerwijze en volge die van zoo menig voortreffelijk handboek der Franschen of Duitschen. Vooral ook komen dan in aanmerking de uitstekende algebraïsche leerboeken der Hollanders, die in het helder uiteenzetten en regelmatig ontwikkelen van de beginselen niet overtroffen zijn. Wanneer tegen dien tijd bij ons geen dergelijk werk is verschenen, zou men voorloopig een nuttigen arbeid verrichten door een dier leerboeken in onze taal over te brengen.’

Leiden.

P. VAN GEER.

Lorelei. Plaudereien über Holland und seine Bewohner, von C.A.X.G.T. Sicherer. Erster und Zweiter Theil. Leiden, Druck und Verlag von A.W. Sijthoff. gr. **8°.**

Er is welligt geene natie die meer geschiktheid bezit om zich vreemde levende talen in die mate eigen te maken, dat men schrijvende en sprekende er zich gemakkelijk van kan bedienen, dan de onze. Waar vindt men er meer die met moderne talen bekend zijn? De gemeenzaamheid met het Hoogduitsch, Fransch en Engelsch behoort hier te lande tot eene goede opvoeding, en schaars ontmoet men in beschaafde kringen iemand die niet een of meer van die talen kent en zich mondeling en schriftelijk er in weet uit te drukken. Zelfs die van het Noorden en het Zuiden vinden onder ons haar gelukkige beoefenaars, en niet alleen bij hen die door koopbedrijf tot het aanleeren er van als gedrongen worden, maar ook bij de geleerden en geletterden, die de vruchten van den geest,

in proza en poëzij daarin gekweekt, wenschen te genieten. En toch mogen wij het oog niet sluiten voor het veelzins gebrekkige dat deze zoo algemeen verspreide taalkennis aankleeft. Dit gebrekkige openbaart zich natuurlijk op de meest in 't oog vallende wijze bij een blik op de doorgaande kennis van het Hoogduitsch, dat met het Nederduitsch zoo naauw is vermaagschapt. Hoe zelden ontmoet men een landgenoot die het Hoogduitsch zuiver grammatikaal schrijft en spreekt. Terwijl het Fransch en het Engelsch vlug en zelfs correct van veler lippen rolt, worden oor en gevoel vaak grovelijk gekwetst door fouten tegen geslacht, naamval en woordvoeging, als die lippen zich openen om Hoogduitsch te spreken. Is menig geschrift, ook van geringen omvang uit die taal overgebragt, niet een magazijn van soms ergerlijke, soms vermakelijke vertalingszonden, en behooren zelfs aanhalingen uit hoogduitsche boeken zonder taalfouten afgedrukt, niet bijkans tot de uitzonderingen? Dit gebrekkige ontstaat zoowel uit de naauwe verwantschap van het Hoog- en het Nederduitsch, als uit de moeijelijkheid om het een van het ander juist te onderscheiden en aan elk van beide zijne regten en pligten aan te wijzen. 't Valt gemakkelijk te zeggen, hoe ver beiden denzelfden weg betreden, maar de grenzen op te geven waar ze uit elkander loopen en een eigen weg kiezen en blijven bewandelen, vereischt een dieper indringen in beider karakter, dan men door oefening in 't dagelijksch verkeer verkrijgt. Het eigenaardige toch, waarin de eene taal van de andere afwijkt en zelfstandig haar eigen gang houdt, verliest zich zoo diep in de fijnste schakeringen van het karakter en de zeden en gewoonten des volks, dat er meer dan doorgaande scherpzigtigheid noodig is, om het te ontdekken en na te gaan. Hoe menigmaal stuiten wij, zelfs onder 't schrijven en spreken van het ons gemeenzame Hoog- en Nederduitsch, op de bedenking, of wij wel aan beider eigenaardig karakter getrouw zijn en ontstaat er eenige aarzeling om de juiste uitdrukking voor onze gedachte op 't papier te zetten of onder woorden te brengen.

Dit bezwaar, uit de groote gelijkheid, bij de niet minder groote ongelijkheid der beide taaltakken gerezen, wordt nog vergroot door de gebrekkige kennis der moedertaal bij onze landgenooten. Ten aanzien van talen die in geheel haar wezen, in woorden, woordvorming en woordvoeging van de onze ganschelijk verschillen, be-

staat dit bezwaar niet; 't is juist de groote verwantschap van het Hoog- en het Nederduitsch, waarvan elk een afgerond en op zich zelf staand karakter bezit, die groote bezwaren in den weg legt. De zaak behoeft geen betoog; hij alleen die beide talen in zijn magt heeft, is in staat ze behoorlijk uit elkander te houden, aan elk de plaats haar toekomende, aan te wijzen, de grenzen tusschen beide scherp af te bakenen, en ze in haar eigen aard zóó te laten spreken, dat hare lijnen evenwijdig naast elkander loopen, zonder elkander te raken. En hoe weinigen die hier te lande er zelfs opzettelijk werk van maken, hebben hunne linguistische studiën zoo ver uitgestrekt. Hoevelen die er onderwijs in geven, danken hunne plaatsing aan een Gymnasium of Hoogere Burgerschool alleen aan hun hoog- of nederduitsche afkomst en aan de kennis hunner moedertaal, verkregen door het leven onder hun hoog- en nederduitsch sprekende stamgenooten. 't Is alsof het dagelijksch verkeer met het volk waaronder men geboren is en vele jaren heeft omgegaan, ook zonder bepaalde studie voldoende gerekend mag worden om iemand de eigenaardigheden zijner taal te leeren kennen. Blijven dezulken onbekend met het gebied hunner moedertaal, zij vermogen nog minder de tallooze overeenkomsten en verscheidenheden op te merken welke beide van het volkskarakter, de zeden en gewoonten, van bodem en klimaat, ja van het zieleleven der natie in 't dagelijksch verkeer, door de meeste betrekkingen der maatschappij geschakeerd, aannemen. Ik herhaal daarom, hij alleen die door grondige studie van beide talen, door het diep indringen in het wezen en karakter van hoog- en neêrduitsch sprekende volken zich eene omvattende en grondige kennis er van verworven heeft, komt het ideaal nabij van den man die als onderwijzer in een van beide optreedt.

Of er onder het personeel der onderwijzers in ons vaderland velen zijn die in de kennis van de twee genoemde talen die hoogte bereikt hebben, is mij onbekend - handleidingen tot het aanleeren er van mij onder de oogen gekomen, doen er mij aan twijfelen - maar wèl durf ik beweren, dat de auteur van het boek, waarvan de ietwat vreemde titel aan het hoofd van deze aankondiging staat afgedrukt, een der weinigen is die in dezen op het meesterschap aanspraak durven maken. 't Is de heer C.A.X.G.T. Sicherer, aan de lezers van dit Tijdschrift door grondige en zin-

rijke opstellen en beoordeelingen van linguistischen aard gunstig bekend, die zich als wegwijzer aan ons aanbiedt. En hij mag dit met regt doen. Klassiek gevormd op de voortreffelijke scholen van zijn geboorteland Zwaben, het tegenwoordige Wurtemberg, is hij hier gekomen met eene grondige en door ernstige studie verkregen kennis zijner moedertaal, en heeft hij door langdurige inwoning in 't hart van Holland en door naauwe familiebetrekkingen, gepaard aan ijverige studie, zich eene kennis van den vreemden taaltak, het Nederlandsch, eigen gemaakt, die menigen inboorling van degelijke vorming en opleiding mag beschamen. Als leeraar voor de Hoogduitsche Taal- en Letterkunde aan het Gymnasium en de Hoogere Burgerschool te Leiden geplaatst, heeft hij, in den vorm van een jaarlijksch schoolprogramma, in 't licht gegeven een boekje, onder den titel van ‘Zehn Plaudereien über Holländisches und Schwäbisches’, dat in compressen druk 116 bladzijden beslaat, en daarna met kloeker letter is overgenomen in het eerste deel van het werk, dat wij hier aankondigen, waarin het tot bladzijde 214 uitloopt. Het geheele eerste deel telt in dezen zeer vermeerderden en tot twee deelen uitgedegen druk, 274 bladzijden; het tweede 368. De titel van deze twee deelen klinkt ietwat romantisch; 't is eene toespeling op den naam der stoomboot, ontleend aan de bekende Rijnsage van de ‘Lorelei. Plaudereien über Holland und seine Bewohner’. En het zijn in waarheid gemeenzame gesprekken, ‘praatjes’ over ons vaderland en zijne inwoners, in de eigenaardigheden van het nationaal karakter en leven, waarbij de overeenkomst en het verschil tusschen de talen scherp in 't oog gehouden worden. De heer S. heeft eene gansch bijzondere inkleeding voor zijne opmerkingen en teregtwijzingen gekozen; 't zijn losse gesprekken van hem of van zekeren X. met eene dame van half duitsche half hollandsche afkomst, of met eenige hooggeplaatste ambtenaren, aan boord van de Rijn-stoomboot, die even boven Coblenz de rivier opwaarts stevent.

Het gezigt op het stadje Braubach met de vervallen Marxburg geeft al dadelijk stof om over de nog aanwezige sporen van het Heidendom in Duitschland, met name in den Harz, uit te weiden, waarbij het niet ontbreekt aan menige snedige opmerking over den zwabischen en neêrduitschen tongval. Het gesprek neemt daarna eene natuurlijke wending naar Holland, meer bepaald naar Leiden

en de omstreken. De meest karakteriserende bijzonderheden aangaande de plaatselijke gesteldheid der stad, den bouwtrant van huizen, bruggen en grachten en de zeden en gewoonten der ingezetenen worden besproken, alsmede het eigenaardige van landschap en bevolking in de omliggende streek. Later strekken de opmerkingen zich uit over geheel ons land en volk, en omvatten al wat op onzen geboortegrond, inzonderheid voor den Duitscher, belangrijk geacht worden mag. Het maatschappelijk, het gezellig en huiselijk leven opent voor ons zijne rijk geschakeerde tooneelen; de kringen van de meest verschillende standen worden ontsloten; men ziet zich verplaatst onder stedelingen en landlieden, in de vrolijke gezelschappen der studerende jongelingschap aan de akademie; in de woningen der zeelieden en op zeiltogten met hen op de groote binnenwateren; het ijsvermaak levert zijne bontgekleurde tafereelen in de meest verschillende gedaanten op; de uitspanningen en vermakelijkheden binnen- en buitenshuis; de maaltijden, spijzen en dranken in private woningen en in logementen; de slaapvertrekken en de legersteden; de kermispret in stad en op dorpen; de tooneelvertooningen en gewoonten in het kerkelijk leven; het klimaat en de tuinbouw; het gebruik van sterke dranken en het tabakrooken; de opvoeding der kinderen en de kleeding der vrouwen worden vermeld en toegelicht, de afkeerigheid van Duitscher en Hollander beoordeeld en verklaard; met één woord, al wat ons land eigen is en het van andere landen onderscheidt, zien wij besproken en in 't regte licht geplaatst. En in dit alles heerscht een toon van bescheidenheid en humaniteit, zoodat geen lezer gekwetst wordt. Wel bespeurt men, dat de schrijver met zijn tweede vaderland ingenomen is en er de eigenaardigheden van met warmte toelicht en bepleit, maar die toelichtingen en verdedigingen dragen zoo volkomen den stempel der waarheid, dat ze blijkbaar op grondige bekendheid met de zaak berusten. De heer Sicherer is er in geslaagd eene zuiver hoogduitsch gestelde verdediging van Nederland te leveren, tegenover zoo veelvuldige en onbillijke miskenning, inzonderheid van den kant onzer duitsche naburen, welke geen welgezinden beoordeelaar zal grieven, maar hem integendeel in zijn gevoelen over ons land en volk gunstiger zal stemmen. Wij wenschen dan ook, dat zijne goedgemeende bedoeling bij velen in Duitschland bekend en in hare verdienste gewaardeerd zal worden, ter vermindering en

zoo mogelijk ter uitdelging van eene beklagelijke internationale wanverhouding.

Tot de zwakker hoedanigheden van dit werk rekenen wij de groote breedvoerigheid. De auteur toont veel gemakkelijkheid te bezitten om eigenaardige gemeenzame gezegden, spreekwijzen en uitdrukkingen in 't Hoogduitsch en ook omgekeerd, weêr te geven - waartoe veel kennis, geoefendheid en smaak vereischt wordt - en wij staan meermalen verwonderd over de juistheid en precisie, welke hij hierbij aan den dag legt, maar het taalkundig betoog dat hij zich voorstelt te leveren, vorderde geenszins zoo groote menigte van voorbeelden; ze vermoeijen ten leste, terwijl ze toch eigenlijk slechts het meermalen gezegde herhalen. Wel wordt deze en gene nieuwe trek tot de verdediging van Holland gevoegd, maar die verdediging is toch minder het eigenlijke doel van het boek; dit schijnt ons toe te liggen in de taal- en spraakkundige strekking.

Er is nog iets, waarop wij de vrijheid nemen de opmerkzaamheid van den geachten schrijver te vestigen; wij hebben het oog op het eigenlijk genre van zijne linguistische opmerkingen. Deze bepalen zich tot het gemeenzame, het zoogenoemd familiaire der schrijf- en spreektaal - en zeker heeft dit eene bijzondere en wel eene groote verdienste - maar het sluit de taal der hoogere kringen, de zoogenaamde schrijf- of boekentaal, toch wat te veel uit. En wij gelooven dat het Hoogduitsch in onze dagen deze taalsoort met het meeste gevaar bedreigt. Welk eene uitstekende gelegenheid had nu de heer Sicherer, op de hand over hand toenemende verbastering van ons eenvoudig ongekunsteld Neêrduitsch te wijzen, door de vermenging er van met het veelzins kunstig gemanierde, gezwollen en opgeschroefde, soms bijna onverstaanbare en onvertaalbare Hoogduitsch. Wij hebben vrede met de verrijking onzer taal, door het opnemen van nieuwe, of het weder invoeren van verouderde of in onbruik geraakte woorden en spreekwijzen, maar wij meenen de zuiverheid van die taal te handhaven door op te komen tegen het bezigen van woorden en uitdrukkingen die òf onlogisch zijn, òf in strijd met het karakter onzer moederspraak. Het lust ons thans niet den lezer op staaltjes van dit taalbederf te onthalen; hij kan ze trouwens zelf vinden, niet alleen in overzettingen uit het Hoogduitsch - de geschriften van mannen, teregt onder ons be-

roemd om de zuiverheid van taal en stijl, zijn er niet vrij van. Misschien ziet een of andere taalkundige vereeniging in ons land op deze ziekelijke gesteldheid onzer moedertaal ontfermend neêr, en weet zij bekwame geneesmeesters te bewegen om hulp te bieden, zonder aanzien des persoons. En een Sicherer zou hier uitnemend voegen; hij roept niet met de vleermuis in de fabel:

Je suis oiseau; voyez mes ailes;

Je suis souris; vivent les rats!

maar hij is in waarheid Hoog- en Nederduitschman in één persoon, *the right man in the right place*.

S.M.

***Directe Stoomvaart op Java door het Suez-Kanaal. Door de Commissie tot bevordering van Nationale Stoomvaart op Nederl. Indië, onder bescherming van Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden. Amsterdam, Erven H. van Munster en Zoon*. 1870.**

In de maand Juni van het afgeloopen jaar wees ik met een enkel woord op het plan van den heer M.H. Jansen, om door het openen van een geregeld stoombootverkeer tusschen Nederland en Amerika, ‘een brug over den Oceaan’ te spannen. Ik juichte dat plan toe en achtte het betoog der wenschelijkheid daarvan voor geheel ons land, overtollig. Immers de ervaring van elders had dat bewijs voldingend geleverd. Maar tevens vreesde ik dat de voorwaarde, die de ontwerper aan de uitvoering verbond, een rijkssubsidie van bijna zeven tonnen gouds jaarlijks, moeilijk te vervullen zou zijn, en dat de zaak daardoor zou mislukken.

't Heeft den heer Jansen echter niet eens mogen gelukken, die subsidie tot een onderwerp van beraadslaging in onze Kamers te maken. Reeds spoedig na de bekendmaking van zijn plan toch, bood de Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij aan eene stoom-

gemeenschap met Amerika te openen, zonder eenig subsidie, wanneer haar maar de som van vijf millioen guldens, tegen waarlijk aannemelijke voorwaarden, verstrekt werd. Op die vraag aan het publiek, is echter niet dan gedeeltelijk een voldoend antwoord gegeven. De reden daarvan mag toegeschreven worden aan de verbinding van de stoomvaart op Amerika met de andere lijnen dezer wakkere maatschappij, zoodat de inschrijver, die alleen deel wenschte te nemen in de verbeterde gemeenschap met de Nieuwe Wereld, onzeker was of hij zijn doel wel zou bereiken, wanneer niet voor de volle som geteekend werd, terwijl hij dan toch zijn geld zou moeten storten, maar voor eene andere onderneming, dan de door hem bepaald gewenschte. Daarenboven trachtte Rotterdam tegelijkertijd gelden bijeen te brengen voor een stoombootvaart van de Maas op Amerika, waartoe het plan reeds bestond eer dat van den heer Jansen bekend werd; en ook die versnippering van krachten werkte nadeelig op het lot van het voorstel der Kon. Ned. Stoombootmaatschappij, maar vooral op dat van onzen ijverigen zeeofficier.

Ik geloof hiermede op geheel onpartijdige wijze de zaak te hebben medegedeeld. Alleen de feiten noemde ik, en niemand leze tusschen de regels eenig woord van afkeuring van de handelingen van dezen of genen, want dat ligt verre buiten mijne bedoeling. Door twist kan men elke zaak wel benadeelen, nooit echter bevorderen, en alleen dat laatste wensch ik.

Van de bijeenkomst te Utrecht, door den heer Jansen belegd, spreek ik liever niet meer dan dat ik die even noem. Want reeds het plan daarvan heb ik, van den aanvang af, zeer betreurd, omdat ik er al dadelijk dat nadeel van voorzag, hetwelk er ook uit voortgesproten is. Hoe groot voorstander ik ook was en nog ben van de oprigting eener onderneming, die uitsluitend de opening van een stoombootverkeer met Amerika ten doel heeft, zoo heb ik mij toch strengelijk onthouden van het bijwonen dier vergadering. Niet toch door de wisseling van allerlei denkbeelden over een zoo hoogst eenvoudige en door de jarenlange ervaring van elders als goed erkende zaak, zal men die uit het ruime gebied der plannen tot dat der werkelijkheid brengen, maar door handelen. Daden, niet woorden, werden hier geëischt. Wanneer de heer Jansen, onmiddellijk na de uitgave zijner brochure, het publiek tot deelneming had genoodigd in eene maatschappij, duidelijk omschreven en aanbevolen door

een raad van Commissarissen, zaamgesteld uit mannen wier kennis en eerlijkheid ook den geregelden financiëlen loop waarborgden, dan zou hij zeker een veel gunstiger resultaat verkregen hebben. Meetings van personen, die bereid zijn om ook door ruime financiële bijdragen het doel te bevorderen waartoe zij bijeenkomen, zijn nog zeldzaam in Nederland. En alleen door kapitaal, niet door redeneringen, kan eene onderneming als deze, tot stand gebragt worden.

Wanneer onder den eersten gunstigen indruk dien de brochure maakte, een aanzienlijk gedeelte, zoo niet het geheel, van het noodig kapitaal geteekend was, dan had de subsidie van den staat onmiddellijk kunnen aangevraagd worden. Ik wil niet beslissen of die subsidie noodig is om den aandeelhouders een billijke rente te verschaffen, maar ik acht die onmisbaar, om een geregelde lijn van stoombooten op Amerika te verzekeren. Wilde men eenvoudig booten naar een der Amerikaansche havens laten vertrekken op tijden die wel voorloopig werden bepaald, maar die toch willekeurig telkens verschoven konden worden, zoodra het schip door een lateren vertrekdag nog meer goederen kon laden, dan was het *prestige* der *lijn* verspeeld. Dat toch ligt juist in het muurvaste der dagen van vertrek, want daarnaar regelen zich allen, tot in den verren vreemde toe. En wanneer nu de subsidie alleen vergund werd voor een stoomboot*lijn*, dan zou ik reeds daarom op die bijdrage van den staat aandringen. Of men nu al beweert dat daarin het teregt afgekeurde stelsel van bescherming schuilt, is mij vrij onverschillig. Hoe verdedigen zij, die daarom deze subsidie afkeuren, dan de bijdrage van den staat voor den aanleg en de exploitatie van spoorwegen hier te lande en in Indië, en den aanleg onzer waterwegen, voor rekening of met subsidie van den staat?

Voorloopig is de stoomgemeenschap tusschen Nederland en Amerika tot het rijk der vrome wenschen teruggekeerd, maar toch heeft de mislukking van dit plan den moed niet bij ons publiek verflauwd om te trachten een andere onderneming, schoon van gelijken aard, tot stand te brengen[1]. Het vlugschrift, waarvan de titel

1 Zal men dat dwaze woord: *in 't leven te roepen*, toch niet eindelijk uit onze taal verbannen? Waarlijk, tot zelfs onze geëmancipeerde dames toe, moeten het hoofd daarover schudden. De natuur stoort zich niet aan de uitdrukking en blijft op de vervulling harer cischen staan.

aan het hoofd dezer aankondiging te lezen is, roept de medewerking van allen in den lande in, om een regtstreeksch stoombootverkeer tusschen Nederland en Java te openen, natuurlijk door het Kanaal van Suez. Alweêr moet mij een woord van toejuiching uit de pen over dat voornemen, en van harte hoop ik dat de ontwerpers, wijs geworden door de schade van den heer Jansen, niet weêr een meeting van belangstellenden, - waarlijk niet altijd geldgevenden, - zullen oproepen om deze zaak te..... ja, welk woord zal ik hierop laten volgen? Intusschen vertrouw ik dat de povere uitslag van de bijeenkomst in het Park, op 17 Augustus jl., den lust voor de herhaling van dergelijke nuttelooze vertooningen wel voor goed zal hebben gefnuikt. Waar woorden kunnen helpen, roepe men meetings bijeen, niet echter voor daden. En alweêr hebben wij daden noodig, want zij die bij magte zijn om gelden af te zonderen voor het tot stand brengen dezer onderneming, moeten daartoe worden opgewekt. Dit vlugschrift strekt als eerste poging daartoe.

Wanneer ge een beoordeeling van dit boekske van mijn hand verwacht, dan hebt ge u vergist. Alleen aankondigen wil ik het. Ik wil er nóg meer de algemeene aandacht op vestigen, omdat ik hoop, dat het daarin voorgedragen doel ook bereikt zal worden. Maar ik beschouw dit vlugschrift alleen als een voorlooper. Eer het publiek bepaald tot deelneming wordt uitgenoodigd, hoop ik dat een soort van raming zal geleverd worden, waaruit het gegronde der vermoedelijke voordeelen beter blijkt dan uit bloote verzekeringen alleen. Men vergete toch niet dat hier te lande reeds daarom alle ondernemingen van dezen aard minder ondersteuning vinden dan ze in andere landen genieten, omdat de zoo zeer ontwikkelde effecten- en geldhandel in Nederland veel meer gelegenheden geopend heeft, om tijdelijk ongebruikt kapitaal toch rentegevend te gebruiken, dan elders. Reeds de vereeniging van de goederenen effectenbeurs te Amsterdam is daarvan een der oorzaken. Ruime kassen, zoo als de technieke term luidt, zijn bij ons veel zeldzamer dan in den vreemde. Maar daardoor is 't ook bij ons niet zoo gemakkelijk om kapitalen te lokken voor toch inderdaad goede, en - vooral uit een nationaal oogpunt - weldadige ondernemingen, tenzij de voordeelen duidelijk worden aangetoond. Amerika en Rusland vinden gereedelijk geld bij ons voor den bouw van eigene

spoorwegen, maar zij verzekeren een goede rente en zijn daarenboven zoo verstandig om bij groote sommen tegelijk te leenen, zoodat het fonds dadelijk een telken oogenblik verkoopbaar eigendom wordt. En het moeilijke bij ons om aandeelen in kleine, hoe goede ondernemingen ook, vlot kwijt te raken aan een tal van koopers, die door onderlinge mededinging den verkooper waarborgen den hoogsten prijs te zullen erlangen, is een groot bezwaar voor de deelnemers. 't Is dus alleen in afwachting van zulk een meer ontwikkeld plan, dat ik deze enkele regelen van aankondiging schreef.

Stoomvaart tusschen Nederland en Java wordt onmisbaar, nu de weg naar onze kolonie bij uitnemendheid, één derde korter wordt, door de zoo welgelukte doorgraving der landengte van Suez. De uitreis van hier naar Java bedraagt nu gemiddeld 95 dagen en de t'huisreis 108 dagen, en het stoomschip, door het kanaal van Suez gaande, zal dien weg in 42 dagen afleggen. Reken daarbij den vast bepaalden zeildag en de spoediger lossing en lading van stoomdan van zeeschepen, en ge kunt de besparing van tijd veilig op 65 en 78 dagen voor uit- en t'huisreis stellen. Ten minste 1 pCt. wordt daardoor bespaard op de waarde der lading en een tweede pCt. in de assurantie, zoodat de vracht van het stoomschip reeds ƒ 25 per last voor artikelen van weinig- en ƒ 50 per last voor goederen van meer waarde méér dan die van het zeilschip kan bedragen, om den eigenaar der lading toch nog het voordeel te doen genieten van sneller in het bezit te zijn van zijn eigendom. Dat in onze dagen van ‘close profits with quick returns’ snelheid van verkeer een levensvraag is, begrijpt ook hij zelfs, die van den handel zijn beroep niet heeft gemaakt. - Jammer dat het aantal van die personen in ons commercieel land zoo zeer toeneemt in de laatste jaren! Ik moet hier onwillekeurig denken aan de zoo juiste woorden van Gladstone bij de verdediging der Ierssche pachtwet: ‘We must have no addition to that lounging, unfortunately too abundant class in this country, who, possesed of money and possessed of nothing else, teach us how to multiply our wants and to raise the standard of our luxuries, even when we have not yet solved the problem nor got to the heart of the secret, how to relieve the destituton which exists amongst us.’ - Daarenboven zal het steeds vermeerderend aantal van reizigers tusschen Nederland en Java veel liever gebruik maken van een goed ingerigt stoomschip, dat regtstreeks naar de plaats

van bestemming gaat, dan van het langzamer zeilschip of van de kostbaarder en lastiger overlandmail. Aan de elementen voor het stoomverkeer tusschen moederland en kolonie ontbreekt 't ons dus niet. En mogten enkele ongeloovigen daar toch nog aan twijfelen, dan moge de voorloopige overeenkomst, die het Rijk en de Nederlandsche Handel-Maatschappij met de Commissie[1] gesloten heeft, ook die zwaarhoofden bevredigen. Immers bijna de halve retourlading wordt door de regering gewaarborgd, die daarentegen de voorkeur bedongen heeft voor een gedeelte der ruimte bij de uitreis, ten behoeven van troepen en goederen en specie. Reeds binnen den tijd van één jaar zullen erkend bekwame bouwmeesters aan de Clyde vier ijzeren schroefbooten leveren, geschikt voor 2000 ton lading en 100 passagiers voor de uitreis, tegen evenveel passagiers en 1350 Java-last voor de t'huisreis, zoodat ze 8 à 10 uit- en thuisreizen elk jaar kunnen doen. Op die booten zal het Compound System worden toegepast, hetwelk 40 tot 50 pCt. besparing geeft op de brandstof, bij den waarborg van snelle reizen en groote laadruimte, omdat de beknopte machine zoo weinig ruimte inneemt.

Moet dat Compound-System nog bij onze landgenooten bekend gemaakt worden? Ik hoop dat niemand dat verlangen zal, omdat men, zoo als ik vertrouw, algemeen met ingenomenheid kennis zal genomen hebben van de waarlijk allerbelangrijkste mededeelingen die de Heer J.E. Cornelissen, Directeur der Afdeeling Zeevaart, daarover verstrekt heeft in zijne brochure ‘Stoomschepen op lange lijnen, naar aanleiding van het rapport der Suez-Commissie van 1859.’ Dat laatste werk is algemeen bij ons gekend, ja gewaardeerd. En 't mag den President der Nederlandsche Handel-Maatschappij tot een aangename voldoening zijn, dat hij nog in zijn groenen ouderdom - wie, die hem de verlenging daarvan niet van heeler harte toewenscht? - behulpzaam kan zijn aan de uitvoering van een plan, waarvan hij, als Voorzitter dier Commissie, reeds voor jaren de wenschelijkheid heeft betoogd. Niet langer dan ook, zoo hopen wij, zal de Heer Cornelissen den helaas! zoo regtmatigen en toch voor ons nationaal gevoel zoo beschamenden wensch behoeven uit te spreken, dat elke uitgaaf van de regeering voor wetenschap-

1 De Heeren G.J. Boelen, J.G. Bunge en J. Boissevain.

pelijke bedoelingen, die zoo dikwijls door velen wordt gewraakt zoolang ze niet een voordeel in guldens en centen kan aantoonen, een even gunstig resultaat moge hebben als deze. Immers, het publiek zal nu toch wel in dankbaarheid gewaardeerd hebben zijne voor den lande in waarheid weldadige onderzoekingen op het zeevaartkundig terrein!

Maar mijne aankondiging is al te lang geworden. Toch moet ik er nog een enkel woord bijvoegen, en dat wel van kritiek. Ik had wel gewenscht dat de Commissie goed had kunnen vinden een weinig meer volledigheid te geven aan hare beschouwingen, vooral te rade gaande met de in mijn oog op dit terrein nog altoos onovertroffen brochure van Wilhelm Zenker: ‘der Suez-Canal und seine commercielle Bedeutung, besonders fur Deutschland’ waarin zulke sprekende cijfers geleverd worden voor de onmisbaarheid eener onmiddellijke stoomverbinding van elk commercieel land in Noordelijk Europa, met Indië. Daaruit blijkt zoo duidelijk dat niet woorden, niet redeneringen, maar daden, krachtige handelingen zelfs, noodig zijn, wanneer men niet te laat zal komen op den nieuw geopenden weg naar onze oude handelsbronnen. Laat aan ons volk, dat altijd zoo hoog opgeeft van zijne sympathie voor Java, en dat altijd zoo vervuld is van de koloniale politiek en het cultuurstelsel en het batig slot, helder voor oogen gesteld worden, hoe onberekenbaar de voordeelen zullen zijn van zulk een versnelde en verbeterde gemeenschap tusschen moederland en kolonie. Maar tevens worde het duidelijk bekend gemaakt met de heillooze gevolgen die het onherroepelijk ‘te laat’, vooral in deze zaak, voor Nederland en Java zou hebben. Door daden en niet door opgeschroefde phrases alleen, blijke dan nu die waarachtige belangstelling van Nederland in en voor Java.

Der Commissie zij voorspoed toegewenscht op haren arbeid!

21 Februari 1870.

P.N. MULLER.

***Academie of Museüm? door H.A. Klinkhamer. Amsterdam, Blikman en Sartorius*.**

Het is in den vorm van deze eenigzins vreemde, althans verrassende vraag, dat de Heer Klinkhamer, Eerste Opzichter van 's Rijks Museüm op het Trippenhuis alhier, zijne denkbeelden over de kunst in Nederland mededeelt. Indien ik mij hetzelfde doel had voorgesteld, ik zou waarschijnlijk een anderen weg hebben ingeslagen. Dit belet niet, dat ik voor vele beschouwingen van den Heer Klinkhamer groote sympathie gevoel. Ik deel in zijne meening, dat een kunstenaar geboren, en niet gekweekt wordt; dat onze hollandsche schilderschool met haar zoogenaamd burgerlijk genre, hare bescheiden dimensies, haar algemeen bevattelijk karakter, haar gevoel voor kleur en voor toon, groote aesthetische hoedanigheden bezit; dat de kunst hare vleugelen toeslaat in tijden van oorlog en omwenteling, en dat het niet alleen wenschelijk, maar hoogst noodzakelijk is, dat het gouvernement een goed Museüm bouwt. Tot zooverre reik ik hem gaarne de hand. Niet alzoo, waar het de gevolgtrekkingen geldt, die hij uit zijne eerste stelling deduceert; evenmin, waar hij eene vogelvlucht-beschouwing over allerlei vergane en uitgestorvene beschavingen als inleiding tot zijne denkbeelden over de kunst meent te moeten leveren. Ook geniet ik niet van harte den weêrklank van de kunstkoopers-phraseologie en de stoffelijke bijvoegelijke naamwoorden, die nu en dan in zijne kleine brochure voorkomen. De Heer Klinkhamer is zelf een te verdienstelijk dilettant, en heeft door zijne copyën naar oude meesters te zeer getoond, dat ook de techniek der kunst hem niet vreemd is, dan dat wij van hem geene hoogere opvatting van de waarde van kunstproducten hadden mogen verwachten. Naast hunne materieële waarde en hunne beteekenis als nationale tropheeën, vertegenwoordigen de meesterstukken onzer oude schilderschool ook nog een beschavend, veredelend en bezielend element van volksontwikkeling en volksopvoeding, en wij behooren ze lief te hebben niet alleen om hen zelven, om de schatten, die zij zouden kunnen gelden, en om de glorie, die van hen afstraalt, maar ook, maar bovenal om het nut en den heilzamen invloed, dien zij op den volksgeest kunnen uitoefenen, waarvan meer

schoonheidszin en smaak bij industrieën van weelde ongetwijfeld mede het gevolg zou zijn.

De Heer Klinkhamer heeft de, naar mijn inzien, wanhopige poging beproefd om in eenige weinige bladzijden de wording en ontwikkeling der kunst en de hoofdmomenten van haren bloei te herinneren, en daartusschen in eenige wijsgeerige aphorismen den meerderen of minderen kunstzin der verschillende tijdperken en het onderscheidend karakter der scholen, in verband tot volksaard en klimaat, tot godsdienst en zeden aan te geven. Afgescheiden van de juistheid zijner beschouwingen omtrent al de voorbijgegane en uitgestorvene beschavingen, omtrent Egypte en Azië, Griekenland en Rome, geeft die onmogelijke beknoptheid aan zijn overzicht eene gejaagdheid en onsamenhangendheid, welke aan de duidelijkheid in groote mate schaden. Ik geloof, dat hij beter zijn doel zou hebben bereikt, indien hij - eene historische inleiding willende schrijven - met de bescheidene geschiedenis der amsterdamsche teekenschool begonnen, met de vestiging der twee kunst-academiën in Antwerpen en Amsterdam onder Koning Willem I voortgegaan, en met de vermelding der lotgevallen van de laatste geëindigd ware, want ofschoon wij op het gebied der kunst wellicht nog geen Humboldt bezitten, zoo zouden wij toch toonen zeer ondankbaar te zijn, indien wij niet erkenden, dat A.W. Becker, Dr. W. Lübke, Dr. Ad. Görling, Jac. Burckhardt, Heinrich Hettner, Carl von Lützow, om niet van vele anderen te spreken, zeer verdienstelijke bijdragen geleverd hebben tot de geschiedenis der kunst, zoowel van de Indische en Egyptische, als van de klassieke, middeneeuwsche en moderne. Een Nederlandsche Humboldt is zeker nog niet opgestaan.

Ik zal echter de inleiding beschouwen, zoo als de geachte schrijver de grieksche beschaving doet, en mij bezig houden met de kern van zijn betoog, die ik meen te vinden in deze stelling: de oud-hollandsche schilderschool, die zoo beroemd is geworden, kende geene academiën; zij was eene school, die de burgerlijke kunst huldigde, de natuur tot leermeesteres nam, en voor wie grieksche, romeinsche, italiaansche of gothische kunst niet bestond. Zij zag kleur, zij zag licht en bruin vóór zij lijnen en vormen zag; zij wendde zich tot den burger, gaf hem wat hij begreep en wat met zijn gewoonte en omgeving overeenkwam; zij koos het portret, het dage-

lijksch leven, de weide en de dierenwereld, de bloemen en het fruit, het stads- en kerkgezicht en de oneindige zee tot de onderwerpen van haar penseel.

Ik heb tegen deze definitie onzer schilderschool, hier bedoeld als lofspraak, een paar bescheidene bedenkingen. Mij is geene burgerlijke kunst bekend; alle kunst is aristocratisch. Indien zij burgerlijk wordt, houdt zij op kunst te zijn. Iets anders is de reproductie door de kunst van burgerlijke tafereelen, van tooneelen uit het dagelijksch huiselijk leven. Evenmin mag haar tot lof worden toegerekend, dat zij afdaalt tot de bevatting der burgerij en deze streelt in hare gewoonten en begrippen. De roeping der kunst is eene tegenovergestelde; zij moet de burgerij tot zich opheffen en zich doen begrijpen en verstaan, en zij zal dat doel steeds bereiken, indien zij inderdaad k u n s t is en volkomenheid van techniek aan waarheid en schoonheid paart. Dat onze schilderschool zich op de natuur inspireerde, strekt haar tot hooge eer; maar dat zij onbekend was met iedere andere en iedere vroegere uiting der kunstideeën, is eene grief en eene fout. Maar is het een en het ander juist? Heeft Rembrandt zich tot de burgerij gewend en zich naar hare bevatting geschikt, toen hij zijne bijbelsche tafereelen en zijne onnavolgbare studiekoppen schilderde? Hebben van de Velde en Bakhuizen en Emanuel de Wit dat gedaan? Gaven Ruysdaal, Hobbema en Wouwerman den burger steeds wat met zijne gewoonte en omgeving overeenkwam? Ik meen dit te mogen ontkennen.

En nu het gemis aan verwantschap en historische ontwikkeling. Ziet de Heer Klinkhamer den machtigen invloed van de renaissance voorbij, en gelooft hij niet, dat reeds van den aanvang de duitsche en - door overneming van de vlaamsche - de italiaansche kunstbegrippen en kunstvormen inwerkten op onze schilderschool, al moge ook menigeen zich onbewust zijn geweest van den oorsprong der beschavende en vormende elementen, die zijn talent hadden ontwikkeld? Men leze Anton Springer's ‘Nachleben der Antike im Mittelalter’, in zijne *Bilder aus der neuern Kunstgeschichte*.

In de omschrijving van het gebied, waarop de hollandsche schilderschool zich bij voorkeur bewoog, is de Heer Klinkhamer, dunkt mij, gelukkiger geslaagd dan in zijne bespiegelingen omtrent haar geïsoleerd en onwetend, haar burgerlijk en nederdalend karakter. Dat zij meer uitmunt door haar gevoel voor kleur dan door de

correctheid harer teekening en de grootschheid harer composities, zal zeker door niemand worden betwist, maar dat *burgerlijke* kunst, dat *koloriet* alleen het werk van het gevoel en niet van het verstand is, en dat daarom de hollandsche kunstenaar, die geene kerken of monumentale gebouwen heeft te versieren en geene groote historiestukken heeft te vervaardigen, meer het *gevoel* dan den *regel* tot leidsman behoort te nemen, zou ik niet gaarne onderschrijven. Ook de ontwikkeling van het oog voor kleur en harmonie, voor licht en bruin is eene verstandelijke studie, waarbij regelen en wetten gelden. Men moet *leeren* zien en dat *leeren* alleen veronderstelt reeds nadenken en verstandsoefening, en bewijst dat het gevoel hier niet de eenige richtsnoer wezen mag.

Deze beschouwing van den schrijver hangt ten nauwste samen met de conclusie, waaraan hij zijne brochure dienstbaar wil maken, de conclusie namelijk van het overtollige, ja verwerpelijke van eene academie of hoogere kunstschool. Eene academie is, volgens den Heer Klinkhamer, onnoodig, omdat de hollandsche schilder slechts burgerlijke kunst behoeft te produceeren en tot die productie alleen koloriet, en voor koloriet alleen gevoel en geen regel of verstand vereischt wordt. Tot die burgerlijke kunst zal hij verstandig doen zich te bepalen, omdat zij 't meest gewild, 't hoogst betaald en door de grootste massa begrepen wordt, en omdat zij de karakteristieke eigenschap zijner school is. Voor het monumentale heeft men, volgens den schrijver, eerbied, maar voor het burgerlijke heeft men opoffering, dus geld over. Het burgerlijk genre brengt steeds hooge prijzen op en gaat grif van de hand; van het hoogere, het monumentale, geldt op het standpunt van den Heer Klinkhamer:

> ‘Souffrez que je l'admire, mais ne l'imite pas!’

Deze kunstbeschouwing, consequent toegepast, moet ons leiden tot eene ruime productie van zoogenaamde keukenschilderijen, schilderijen, vervaardigd om te voldoen aan de behoefte van *le pot au feu*, aangenaam van toon, helder van kleur en bevallig-onbeduidend van voorstelling. Zulk eene geestverheffende kunstwaardeering, waarbij alleen plaats is voor gevoel van kleur, maar geene ruimte voor inspiratie of wetenschap, voor aesthetische vormen als dragers van schoone gedachten, en waarbij het *feu sacré* geheel vervangen wordt door het meer nuttige en voordeelige vuur van den kook-

kachel of het fornuis; zulk eene kunstwaardeering zou ik met groot leedwezen zien veld winnen onder onze kunstautoriteiten, en hoor ik niet zonder droefheid verkondigen door den eersten opzichter van 's Rijks Museüm.

Eene academie acht de Schr. op deze gronden niet alleen onnoodig, maar hij beschouwt haar zelfs nadeelig en verderfelijk, omdat zij voor al de deelen der kunst, voor schilder-, graveer-, beeldhouw- en bouwkunst specialiteiten van algemeene beroemdheid, daarbij leermeesters in compositie, anatomie en letterkunde en een directeur van europeesche vermaardheid vordert; omdat zij uitgebreide gebouwen, tuinen en hoven, verzamelingen van kunst en oudheden, prentkabinetten en bibliotheken noodig heeft. Die beroemde mannen met hun gezag en europeesche vermaardheid zullen de vrije kunst beklemmen, de oorspronkelijkheid verstikken en de leerlingen opvoeden op eene wijze, dat zij geheel op hunne leermeesters gelijken. Eenheid - de Heer Klinkhamer bedoelt blijkbaar eenvormigheid - zal daarvan het gevolg en diepe verveling de algemeene indruk zijn. Neen, de vrije kunst moet uit eigen oogen zien en door geen academisch onderwijs gedwongen worden!

Ik vlei mij hiermede getrouw de argumentatie van den Schr. te hebben wedergegeven. Ik ben daarbij alleen met stilzwijgen de zonderlinge tirade omtrent den invloed van hemelstreek, lucht, water, gesteldheid van den grond, omgeving, geschiedenis en opvoeding voorbijgegaan. Zooverre zij mij duidelijk is geworden, schijnt de Heer Klinkhamer daarin de meening uit te spreken, dat de invloed van al deze omstandigheden geheel verdwijnt, wanneer er eene Academie wordt opgericht, en dat tegelijkertijd door dat zelfde bedroevende feit, handel, weêrkeerige behoefte aan elkander, beschaving en broederschap onder het menschdom ophouden te bestaan. Zulk eene sombere beschouwing kan niet ernstig gemeend zijn, en behoeft althans geene ernstige wederlegging.

Ik behoor tot hen, die de kunst liefhebben om de kunst, om haar louterenden, veredelenden en beschavenden invloed, en die bij de beschouwing van kunstproducten niet allereerst vragen naar hunne marktwaarde, naar hunne meerdere of mindere overéenstemming met den geest, met de mode en smaak des tijds en met de bevatting van het groote publiek. Dat verschillend standpunt doet mij ook de vraag naar de nuttigheid eener Academie anders be-

antwoorden dan de Heer Klinkhamer. Ik acht eene Academie wenschelijk, omdat ik voor den schilder, naast een juist en natuurlijk koloriet, een volkomen meesterschap over de vormen, zuiverheid van teekening en weldoordachte en goed-geordende compositie noodig keur. De kunstenaar - zijn titel duidt het reeds aan - kan niet volstaan met techniek; hij moet denker en dichter zijn; zijne voorstellingen moeten de eene of andere gedachte veraanschouwelijken, en niet alleen dienstbaar worden gemaakt aan de nauwkeurigst mogelijke reproductie van voorwerpen en stoffen. Is het noodzakelijk, dat hij zich daartoe steeds bewege op het gebied van hoog-historieël of historieël, en wanden of zolderingen van kerken of zalen te beschilderen hebbe? In geenen deele; op ieder gebied, bij ieder genre, moet een begrip het woord of het beeld vergezellen en moeten de lijnen correct, de voorstelling historisch of psychologisch juist, de ordonnantie en groepeering aesthetisch gedacht zijn.

Zal de kunstenaar aan zijne verhevene roeping beantwoorden, dan moet hij in ieder opzicht een beschaafd man zijn, toegerust met de noodige algemeene litteraire kennis, vertrouwd met de geschiedenis zijner kunst, onderwezen in de regelen der aesthetiek, doorvoed van de studie der klassieken. Door wien zal hij die algemeene beschaving verkrijgen? Het is niet denkbaar, dat de meester, wiens atelier hij bezoekt, zulk eene universeele kennis of althans de gave tot mededeeling van al die kennis bezitte.

Op de burgerschool en op de teekenschool kan de aanstaande kunstenaar de voorbereidende kundigheden verkrijgen, die hij behoeft om met vrucht de eigenlijke kunstschool te bezoeken, maar één enkel man zal hem niet tegelijkertijd kunnen inwijden in de kennis der perspectief, der anatomie, der kunstgeschiedenis en schoonheidsleer, der behandeling van de kleuren of van de graveernaald en in de kunst van het boetseeren. Daartoe worden verschillende leeraren vereischt, en waar zou hij beter kunnen worden opgevoed en gevormd dan aan eene speciale instelling, waar elk vak van studie door een bekwaam en geschikt onderwijzer wordt vertegenwoordigd? Het is niet noodig, dat de leeraren eene europeesche vermaardheid genieten, maar zij moeten bij uitnemendheid de eigenschap en het talent van doceeren en mededeelen bezitten. Trouwens, die europeesche vermaardheid zelfs acht ik geen bezwaar. Ik ben niet

bevreesd voor den knellenden of verstikkenden invloed van het gezag, en ik zou het niet betreuren, wanneer de leerlingen eenen voortreffelijken leermeester van algemeene en gewettigde beroemdheid volkomen evenaarden. Overigens is de twijfel geoorloofd, of bij de vorming in het atelier van éénen meester, de oorspronkelijkheid niet grooter gevaar loopt dan bij eene academische opleiding, waarbij noodzakelijk de invloed van den éénen leeraar door dien van verschillende andere wordt getemperd. - Heeft de atelieropvoeding ten onzent ook niet dat verschijnsel van het gezag, van de school, van de uniformiteit geopenbaard? Herkent men niet nog in onzen tijd den stempel der leerlingen van Kruseman en der élèves van Pieneman?

Pleit de diepere studie van de klassieke beelden, van het zoogenaamd groot-pleister, bij eene academische opleiding tegen het stelsel? Ik kan het niet gelooven. Mij dunkt, die studie kan niet ernstig en aanhoudend genoeg zijn. Zij is de basis der kunst. Naast en na de klassieken, het menschbeeld, het naakt en gekleed model. Ook voor die studie kan geen betere gelegenheid gevonden worden dan de goed-ingerichte en juist-verlichte zaal eener academie, en de leiding en vingerwijzing van geoefende leeraren ten opzichte van pose, drapeering en verlichting.

Zeer zeker, wanneer een machtig en imponeerend talent aan het hoofd van het onderwijs wordt geplaatst, kan de oorspronkelijkheid gevaar loopen; maar hetzelfde geldt van elk bijzonder onderricht, van ieder particulier atelier. En in den regel zal zich dit geval niet voordoen en zal veeleer de uitstekendste kunstenaar, met het onderwijs belast, zijne leerlingen 't meest waarschuwen tegen gedachtenlooze navolging, tegen manier en trant. Ik zie hier inderdaad geen wapen, dat bij uitnemendheid tegen het academisch onderwijs kan worden gekeerd.

Bij eene private opleiding, zoowel als bij eene academische, zal de leerling voor het schilderen, het graveeren, het boetseeren en beeldhouwen de lessen volgen van éénen meester; maar bij eene academie zal hem daarbij nog de gelegenheid worden aangeboden om van specialiteiten onderricht te ontvangen in aesthetiek en kunstgeschiedenis, in litteratuur en mythologie en in al die andere vakken, welke hij voor zijne vorming behoeft.

Maar men vergete vooral niet twee zaken, die, naar mijn inzien,

de academie aanbevelen. - In de eerste plaats de betere localiteiten, de meer aanhoudende en oplettende leiding en de grootere rijkdom van hulpmiddelen voor het onderwijs: pleisterbeelden en ornamenten, goede sujetten voor de studie van het menschbeeld, ruim-voorziene bibliotheek en kabinet van reproducties der merkwaardigste kunstscheppingen van iederen tijd en op ieder gebied. Het is niet wel mogelijk, dat een bijzonder atelier zich al deze hulpmiddelen kunne aanschaffen. Van nog meer gewicht beschouw ik de tweede aanbeveling, de vorming namelijk van artistisch ontwikkelde werklieden en industrieëlen. Zullen de voortbrengselen van onze nijverheid wedijveren met die van andere landen, van Frankrijk bij voorbeeld, dan moeten zij beantwoorden aan de eischen van smaak en schoonheid, van bevalligheid en afronding. Daaraan kan alleen door eene hoogere kunstschool worden tegemoet gekomen. Zij alleen kan de kunst doen toepassen op de industrie. Onze meubelen, ons porselein, ons glas- en aardewerk, de teekening onzer tapijten, onzer gordijnen en behangsels, de vorm onzer ornamenten, onzer coupes, pendules, candelabres, vazen en lampen, ons zilveren en gouden huisraad en versiersel, hebben dringend het bad der aesthetische wedergeboorte noodig.

De Heer Klinkhamer zegge niet, dat de kunst op de industrie voldoende kan inwerken door de teekenlessen aan burger- en ambachtsscholen. De resultaten, die daarvan kunnen verkregen worden, zijn verre van toereikend. Zal de nederlandsche handwerksman en industrieël zich de kennis toeëigenen van den schoonen vorm, dan moet hij zijne studie van het ornament, van den arabesk, van bloemen en vruchten, maar bovenal van het menschbeeld aan de hoogere kunstschool kunnen voortzetten, en de gelegenheid geopend vinden om naast den vorm ook den zin te leeren verstaan van symboliek en allegorie. Geen nood, dat hij daardoor zal ontaarden in een halfbakken kunstenaar. Zijn omgang met zijne medeleerlingen zal hem genoegzaam op de hoogte stellen van de lichten schaduwzijde van iedere carrière. Gevoelt hij echter in zich een onweêrstaanbare aandrift tot de kunstenaarsloopbaan, welnu, hij betrede dien, en worde, zoo hij kan, een schilder, een graveur of een beeldhouwer, in plaats van een industriëel!

Mijne beschouwing omtrent eene academie staat dus lijnrecht tegenover die van den schrijver der brochure. Ik wensch en verlang,

dat er eene instelling voor hooger onderwijs in de kunst worde gesticht; ik hoop, dat zij zal verrijzen in Amsterdam, en dat de gemeente een ruim en geschikt locaal daarvoor beschikbaar stellen en het doel der inrichting op alle wijzen krachtig en onbekrompen steunen zal; ik vlei mij, dat de Heer Fock het onderwijs in de bouwkunst daaraan zal toevoegen, en ik wensch hem toe, dat hij het geluk moge hebben, bij aanneming van zijn ontwerp, de rechte mannen aan te wijzen op de rechte plaats.

Heeft echter de Heer Klinkhamer zich-zelven niet noodeloos in een moeielijk dilemma gebracht door de vraag: ‘Academie of Museüm?’ Zijn wij verplicht met den eersten opzichter van 's Rijks Museüm op het Trippenhuis, de academie te verwerpen, wanneer wij een Museüm wenschen? Ik geloof het niet. Ik herinner mij uit mijne kinderjaren een zeker neefje, dat op de vraag zijner zuinige tante: ‘melk of suiker?’ antwoordde: ‘Beide, asjeblieft, Tante!’ -

Het antwoord van dien neef wensch ik tot het mijne te maken. Ik doe dit te liever, omdat de bouw van een goed Museüm mij zeer ter harte gaat en hoogst noodzakelijk toeschijnt, omdat ik overtuigd ben dat Museüm en Academie bij elkander behooren en elkander moeten steunen en aanvullen, en omdat ik nu ten slotte de vredepijp kan toereiken aan den Heer Klinkhamer, met wiens kunst- en academiebeschouwingen ik, tot mijn leedwezen, zeer weinig overeenstem, maar wiens vurigen wensch naar een hecht, brandvrij, geïsoleerd, ruim en goed verlicht Museüm ik volkomen deel.

Minder goedkoop en bescheiden dan de geachte Schr. der brochure, kom ik dus tot den minister van binnenlandsche zaken, met de spade op den rug, maar in afwachting van het geld uit 's lands kas, en ik doe hem beleefdelijk, maar ernstig, in naam der kunst dezen dubbelen eisch: ‘Academie en Museüm.’

JOH. C. ZIMMERMAN.

***Olaw de Noorman of Friesland in* 810, *Geschiedkundig drama in drie bedrijven, naar een roman van dien naam voor rederijkers bewerkt, door Batavus. Te Amsterdam, bij P.H. Robyns*.**

Het is der moeite waard, na te gaan, wat Batavus ons voorzet, alvorens het gerecht wordt aangeboden, vooral omdat daaruit van zelf blijkt, waarom wij thans met de beoordeeling van *la pièce* zeer kort zullen zijn.

Beschouwen wij den titel, dan merken wij vooreerst op, dat het smakelooze ‘of’ bij dit produkt voor rederijkers evenmin ontbreekt als bij de dramas, bestemd voor het Leidsche plein. Vervolgens, dat wij een ‘geschiedkundig drama’ voor ons hebben, dat ‘naar een roman’ en ‘voor rederijkers’ is ‘bewerkt.’

Slaan wij het blaadjen om, dan vinden wij eene opdragt aan een' ‘weleerwaarden heer, die de vaderlandsche letteren en kunst lief heeft, en krachtig hare beoefening voorstaat om den heilzamen invloed, dien zij vooral in onzen tijd oefenen kunnen op de kinderen onzes volks.’ De naam van dien ‘weleerwaarden heer’ moge in de letterkundige wereld niet, of althans zeker niet algemeen, bekend zijn, ‘uit waardering van zijn streven in de Rederijkerskamer *Hofdijk* te Hoorn’, werd het drama ‘met gevoelens van dank en ware hoogachting’ aan hem ‘eerbiedig opgedragen.’

Wij slaan alweder om en vinden een brief ‘aan HH. Bestuurderen en Leden der Rederijkerskamer Hofdijk te Hoorn.’ Daarin wordt aangevoerd, dat het drama ‘uitsluitend’ voor de genoemde Kamer is bewerkt; dat de bewerker vreest, dat zijn ‘arbeid rechtmatig naar de prullemand zal worden verwezen’, ‘maar dat het door deze of gene Kamer, *faute de mieux*, ter opvoering zal worden gekozen.’ Verder nog het een en ander, voor het publiek van niet het minste belang.

Wij slaan nogmaals om, in de hoop toch eindelijk aan het drama te komen.... met uw verlof! Wij moeten in eene soort van inleiding of woord vooraf, nog de volgende merkwaardige kennisgeving slikken:

‘Toen 't werkje bijna gereed was, ontving ik van den weleer-

waarden heer..... de tijding, dat hij de opdracht welwillend aannam. Zijne ziekte was oorzaak, dat het antwoord op zijn verzoek daaromtrent niet vroeger arriveerde. Van daar vertraging in de uitgave.' Zou men niet denken, dat een gansch publiek even reikhalzend naar deze pennevrucht had uitgekeken als de muzijkale wereld weleer naar de Africaine? Maar verder. 'Dat de uitgever de opdracht nog liet drukken, heeft mij aangenaam verrast, daar juist die opdracht, mijns inziens, de eenige waarde is, die men aan dit boeksken kan toekennen.....' doch genoeg. Te veel lang nat verslapt de maag.

En nu volgt eindelijk het drama zelf. Opmerkelijk! Zooveel bombast en onnatuur, zelfs reeds voor *la pièce* een aanvang heeft genomen!

Mijnheer Batavus, wij hebben den naam van dien 'weleerwaarden,' 'hooggeachten', ja 'geëerbiedigden' man, die in een zwak oogenblik (hij was pas ziek geweest) de opdracht van uw stuk heeft aangenomen, er buiten willen laten, want niet *hij - gij* zijt aansprakelijk voor wat ge minder aan de Kamer *Hofdijk* - want wat gaat ons die aan - maar aan ons zelven, aan het Nederlandsche publiek aanbiedt. Hoegenaamd niets anders dan de innerlijke gehalte van uwen arbeid zal de waarde er van kunnen bepalen. Het gaat niet op, ons een werk aan te bieden, waarvan ge zelf vermoedt, dat het 'regtmatig' naar de prullenmand zal verwezen worden - geen gastheer mag zijne gasten tracteeren op iets wat men 'faute de mieux' slikt, maar wat onsmakelijk is. Dat alles is bombast en onnatuur; dat alles bewijst, dat het u aan het allernoodigste ontbreekt om een goed drama te schrijven, dat is aan natuurlijkheid, of aan eenvoudigheid, zoo gij wilt, want die beiden zijn één.

Reeds de titel bewijst, dat gij een verkeerden weg gekozen hebt. Wij willen ons niet ergeren aan de qualificatie van: 'geschiedkundig drama,' terwijl het stuk blijkbaar niet naar de geschiedenis, maar 'naar een roman' is bewerkt, aangezien wij nu eenmaal gewoon zijn aan het misbruik maken van het woord 'geschiedkundig.' Wij willen aannemen, al zijn de voorbeelden schaarsch, dat een drama, getrokken uit een roman, betrekkelijk goed kan worden. Wij willen niet beweren, dat een drama, voor rederijkers geschreven (van 'bewerkte' kunstproducten houden wij niet), reeds daarom veroordeeld moet worden. Wat echter bijna onmogelijk zelfs dragelijk

kan zijn, is een ‘naar een roman, voor rederijkers bewerkt’ stuk. Wat toch is ten onzent het voorname kenmerk, dat een drama voor rederijkers is bestemd? Eenvoudig dit, dat daarin geene vrouwenrollen voorkomen. Ons land, rijk aan rederijkers, bezit nagenoeg geene rederijksters (*excusez le mot*). Toen hebben de heeren zich getroost met de spreuk van *la duchesse de Gerolstein* en.... andere dames, namelijk, dat als men niet krijgen kan wat men wil, men moet nemen wat men krijgen kan. Eene menigte dramas zonder vrouwenrollen zag het licht. Hoewel dit ontegenzeggelijk de belangrijkheid dier werken niet verhoogt, zijn wij daarom alléén nog niet geneigd ze bepaald te veroordeelen. Zoowel in de geschiedenis als in het dagelijksch leven toch speelt de man een zooveel bedrijviger rol dan de vrouw, dat men zich zeer goed dramas denken kan, waarvan de handeling alleen door mannen gedragen wordt. Geheel anders echter, wanneer die handeling uit een roman - en, zooals van zelf spreekt, uit een roman, waarin vrouwen hoofdrollen vervullen - is ontleend. Dan wordt het onderwerp geweld aangedaan. Dan worden juist de belangrijkste tafereelen opgeofferd of verknoeid, omdat - in plaats van liever niet te roeijen, men verkiest te roeijen met de riemen, die men heeft.

En nu, is het onderwerp van ‘Olaw de Noorman’ van dien aard, dat men de vrouwenfiguren daaruit missen kan? Wij zullen het nagaan.

Jarl Olaw, een noorsch overweldiger, heeft zich meester gemaakt van het friesche kasteel van Hermanna en op deze wijze ook van Maria, Hermanna's dochter. Hij, de noorsche heiden, is op dat christenmeisje smoorlijk verliefd. Zij echter wil niets van hem weten. Van dat alles worden wij op de hoogte gebragt door een gesprek tusschen Olaw en Ekhard, een friesch dienaar van Hermanna, die zich het vertrouwen van den Noorman (op welke wijze is niet regt duidelijk) heeft weten te verschaffen. Later weet Ekhard een aantal Nooren, die komen zingen en drinken, te verwijderen en gaat aan het begraven van schatten, die hij voor Hermanna bewaren wil. De Fries, Sicco van Camminga, ook al door Olaw gevangen genomen, vertoont zich als minnaar van Maria, zoodat de Noorman en hij mededingers zijn. Intusschen heeft Olaw voor Odin, zijne godheid, gezworen, dat hij zijne moeder, die door zijn vader voor eene bijzit, of *kebse* (zooals ze in het stuk wordt genoemd) verstooten is,

des noods bloedig wreken zal. Ekhard tracht hem tot zachtere denkbeelden over te halen, doch te vergeefs.

Wat in het tweede bedrijf voorvalt, kan in weinige hoofdtrekken worden aangegeven. Wij zijn in het paleis van Godfried, koning der Nooren en vader van Jarl Olaw, alwaar de kebse Odilbalda ten troon zal worden verheven, waarop Olaw's moeder behoorde te zitten. Het geheele hof (natuurlijk behalve Odilbalda zelve) is bijeen. Twee zangers komen op. Halfried zingt een lustig drinklied, maar telkens valt de vermomde Olaw in met een lied van ‘bloed’ en ‘moord’. Een woest tooneel heeft plaats, hetwelk eindigt met een vadermoord. De stervende vorst vervloekt zijn zoon, die, in plaats van den vader op te volgen, gevangen wordt genomen.

Het derde bedrijf. Tyko van Hermanna heeft zijn kasteel heroverd. Jarl Olaw, wiens krachtigen arm men noodig had, is weder aan het hoofd der Noormannen geplaatst, maar door Sicco van Camminga, die uit zijne gevangenis ontsnapt was, geslagen. Olaw vlugtte, doch is, juist toen hij op het punt stond om zich bij den eik, waar hij den eed had gedaan, zich het leven te benemen, door Ekhard gevonden en verborgen, daar deze boven alle bedenking brave dienaar den Noorman wil beveiligen tegen de woede van Camminga en Hermanna. *En passant* vernemen wij, dat de verongelijkte koningin door Maria tot het christendom is overgehaald. Ekhard maakt gebruik van zijne wetenschap, waar Hermanna's schatten schuilen, om het huwelijk van Camminga en Maria te doen plaats hebben en tevens Olaw te redden. De laatste echter sterft in wanhoop en het drama is uit.

En dit is een drama zonder vrouwenrollen! Maar, moet dan, op het feest ter eere van Odilbalda, de kebse, deze niet als hoofdpersoon, als bruid en koningin zelfs, tegenwoordig zijn? Is dan de bekeering der verstooten koningin - is de geheele figuur van Maria van zoo weinig beteekenis, dat men slechts ter loops van haar hoort spreken? Is nu zulk een ‘naar een roman, voor rederijkers bewerkt drama’ niet reeds *per se* een onding?

Hiermede hebben wij ons ongunstig oordeel voldoende gemotiveerd. Dictie, karakterteekening, alles is, zooals men van een dergelijk product verwachten kan: knaleffekten in plaats van natuurlijkheid, nergens diepte of fijnheid van opvatting. Ekhard, de eigenlijke hoofdpersoon, is allerbraafst, allerchristelijkst zelfs; alleen

maar, om zich bevriend te maken bij Fries en Noorman, om twee goden te dienen en toch nobel te blijven, daartoe zou men nog andere gaven behoeven, namelijk menschenkennis of althans eene groote mate van slimheid, en daarvan bespeuren wij bij den man hoegenaamd niets. Olaw gaat zonder eenigen strijd over tot een vadermoord, en dat niettegenstaande Ekhard, die immers veel op hem vermag, hem over die geprojecteerde wandaad ernstig onderhoudt. Pas is echter het feit bedreven, of 's mans wroeging is grenzenloos!

Genoeg. Het drama voor rederijkers is een waar staal van deze soort van letterkunde, namelijk.... eene middelmatigheid. Willen onze rederijkers door hunne producten bewijzen, dat zij een juist begrip hebben van ‘den heilzamen invloed dien de vaderlandsche letteren en kunst, vooral in onzen tijd, oefenen kunnen op de kinderen onzes volks’, zij dienen anders voor den dag te komen!

N.D.

Het Metrieke stelsel van Maten en Gewigten, verklaard doon A.J. Leyer.

Tabel der Maten en Gewigten, door A.J. Leyer. Helder, L.A. Laurey. 1869.

De wet van 7 April 1869 heeft aanleiding gegeven tot de verschijning van een legio verklaringen en tabellen van maten en gewichten met hunne wetenschappelijke en hollandsche benamingen. Aan middelen om ons met kracht en geweld de kennis in te stampen van meters, grammen, aren en liters ontbreekt het dus niet. Het ontbreekt zelfs niet aan de flauwste aardigheden en woordspelingen, waarvan wij alleen die van ‘koppig’ voortaan als ‘literig’ te lezen, zullen herinneren. Zal het veel baten? zullen wij ophouden van verrels en ellen, van ponden en oncen, van bunders en roeden, van mudden en koppen te spreken en daarbij te rekenen? De ondervinding maakt het twijfelachtig. Het decimale stelsel heeft het in meer dan zeventig jaar nog niet zoo ver gebracht, dat het

in de huishouding is aangenomen; het heerscht op de school, maar het heeft nog weinig in te brengen in het dagelijksch verkeer. Misschien zijn wij ‘wettiger’ geworden dan onze grootouders, maar 't is geen bemoedigend verschijnsel, dat de notarissen in de academiestad Leiden eenparig besloten hebben de nieuwe wetenschappelijke namen te ignoreeren, omdat die tot vergissingen en misleidingen aanleiding kunnen geven, en zich tot de nederlandsche namen wenschen te bepalen.

Onder toezicht van den Heer A.J.H. van der Toorn is eene uitmuntende en zeer strenge tabel der maten en gewichten bij Blikman en Sartorius uitgegeven, en de Heer Koot heeft eene zeer duidelijke en groote wandkaart het licht doen zien. De Heer Leyer, onderwijzer in de Wis- en Zeevaartkunde te Helder, heeft eene dergelijke tafel vervaardigd, op minder groote schaal, maar zeer bruikbaar en doeltreffend om in het school-, huis- en studeervertrek te worden opgehangen. Hij heeft bovendien in een beknopt en net-gedrukt boekje in zakformaat eene verklaring van het metrieke stelsel gegeven, die wij gaarne ten gebruike aanbevelen. De waarde der verschillende maten en gewichten, de vorm der eerste, en de beteekenis der systematische of internationale benamingen en van hare verkorte schrijfwijze, volgens het voorstel van den Heer van der Toorn, worden daarin zeer duidelijk en helder uitéengezet, en met geringe moeite zal men, na zich de éenheid van iedere soort goed te hebben ingeprent, den weg vinden in al de *deci's* en *deka's* van het systeem.

Mogen de nederlandsche huisvrouwen door deze en dergelijke hulpmiddelen spoedig op de hoogte zijn om met hunne zonen, die de burgerschool bezoeken, te spreken van hektogrammen ulevellen en allerhande, in plaats van de oude amsterdamsche of nederlandsche oncen!

Z.

Gemoedelijke overdenkingen van een Hollandsch soldenier.

> Nous ne devons pas à notre patrie de trahir pour elle la vérité, de manquer pour elle de goût et de tact; nous ne lui devons pas de suivre ses caprices, ni de nous convertir à la thèse qui réussit; nous lui devons de dire bien exactement, et sans le sacrifice d'une nuance, ce que nous croyons la vérité.
> RENAN, *Philosophie de l'histoire contemporaine*.

I.

In zijn laatsten, zeker niet zijn minst merkwaardigen roman '*Autour d'une Source*' heeft Gustave Droz in het leven geroepen een individu, behoorende tot het geslacht waarvan het type is geteekend door Victor Hugo, met de woorden: '*le porte-balle qui a épousé l'usure et la fait accoucher des millions, dont il est le père et dont elle est la mère*.' Deze waardige en thans zeer voorname heer, waarschijnlijk spoedig een der grootwaardigheidsbekleeders van het Fransche keizerrijk, Larey genaamd, geeft aan zijn niet minder waardigen schoonzoon, den graaf de Manteigny, lessen van levenswijsheid, o.a. in het volgende gesprek. De aanhaling is wel wat lang, doch ook in het goede oude Holland kan een ieder er veel practisch nut uit halen.

'Si maintenant vous me permettez de vous ouvrir mon vieux coeur, je vous dirai ceci: En matière de théories morales, les convictions sont des faux-nez que les papas et les nourrices vous infligent et dont on est dupe toute sa vie. Ne soyez pas étonné. Je veux bien que l'on ait une conviction devant un fait matériel: mon gilet est blanc, votre cravate est bleue, voilà des certitudes, et encore! Ouvrez le livre de Chevreul

avec un sens critique, vraiment degagé de toute influence, et lorsque vous aurez constaté ce qu'est le nerf optique, à combien d'erreurs, d'aberrations, ces sensations sont soumises, vous vous direz: Il est certain que le gilet-blanc de mon beau-père me paraît blanc, que ma propre cravate m'a tout l'air d'être bleu de ciel; mais du diable si je risquerais deux poils de ma barbe pour affirmer cette quasi-certitude. Si donc on est sujet à erreur en matière de sensations physiques, que sera-ce dans le royaume des sentiments! Tout est discutable, mon cher ami, tout, absolument tout. Dans les camps les plus opposés, il y a des gens de très-bonne foi qui se traitent mutuellement d'imposteurs et de fripons. Je dirai même une chose, c'est que la foi, politique, religieuse, peu importe, a pour cause, pour soutien, pour appui, l'incrédulité, et réciproquement, cela tombe sous le sens. Les déistes et les athées, les matérialistes et les spiritualistes, les républicains et les authoritaires, se rendent sans s'en douter de mutuels services: ils se font vivre, se donnent la réplique; ce sont des compères inconscients d'euxmêmes, et d'autant plus précieux les uns pour les autres qu'ils ignorent absolument l'efficacité vivifiante des blessures qu'ils se font.' -

'Ce que vous dites-là, mon cher beau-père, est d'un penseur profond; mais la mise en pratique de vos théories demande un tempérament particulier. Jouer perpétuellement une rôle, soutenir, si besoin est, le contraire de ce qu'on pense.....'

'Vous êtes un enfant! il faut toujours penser, ce que l'on veut soutenir.'

De jongste begrootings-discussiën, meer bepaald die over het hoofdstuk Oorlog, welke wij met bijzondere aandacht volgden, deden ons aan dat gesprek denken. Het voorloopig verslag der Commissie van rapporteurs deed verwachten dat er bij de behandeling van dat hoofdstuk een storm zou opsteken, en werkelijk brak die storm ook los. Ieder onpartijdig toehoorder, die zich bij deze gelegenheid op de hoogte had willen stellen van den toestand onzer verdedigingsmiddelen tegen vreemd geweld, moest uit hetgeen hij toen vernam, wel de innige overtuiging bekomen, dat die toestand buitengewoon veel te wenschen overlaat - en tevens dat deze door het goedkeuren van het voorgestelde budget alweder onbepaald zou worden bestendigd. En toch die goedkeuring volgde ten slotte met eene vrij aanzienlijke meerderheid van stemmen.

Het verschijnsel is vreemd genoeg, en wel te vreemder, omdat reeds sedert zoovele jaren te vergeefs wordt aangedrongen op verbetering en regeling van ons krijgswezen. Zoo langzamerhand verkrijgt men de treurige ervaring, dat het bij ons te lande weinig of niets ter zake afdoet, hoedanig deze belangrijke aangelegenheid is geregeld en op welke wijze de daartoe gevraagde sommen worden besteed, daar het al of niet aannemen van het oorlogsbudget toch geheel afhankelijk is van de partijvlag, onder welke het aan de afgevaardigden van het volk wordt voorgesteld. Het is alsof, wanneer het krijgszaken geldt, men het der moeite niet waardig acht te onderzoeken, of hetgeen onder bedekking van die vlag wordt goedgekeurd, overeenkomstig is met 's lands belang of met de grondbeginselen van hen, die de opgeheven vlag niet als middel ter bereiking hunner doeleinden gebruiken, doch haar uit waarachtige overtuiging in volle oprechtheid zijn toegedaan.

Eenige der specialiteiten op krijgskundig gebied verzuimden niet, ieder naar hare zienswijze, zich ook bij de laatste kamerdebatten over hoofdstuk VIII krachtig en overtuigend te doen hooren, doch in de ruime zaal op het Binnenhof was hare stem als die des roependen in de woestijn. Onze grootste staatsman van dezen tijd, aan wien overigens ook het leger zulke onschatbare verplichtingen heeft, gaf ten overvloede bij die gelegenheid zijne denkbeelden ten beste over het nut van specialiteiten bij de beraadslagingen in 's lands vergaderzaal. Het waren echter edele en hartverkwikkende woorden, waarmede hij te kennen gaf geen penning te zullen weigeren voor alles wat in het belang van de landsverdediging noodig was. Doch waarom ook eindelijk niet een grondig en onpartijdig onderzoek ingesteld naar wat ‘noodig’ is en naar de vraag, hoe de toegestane penningen het doelmatigst moeten worden besteed?

II.

Is het oogenblik nog niet gekomen, waarop alle onverschilligheid omtrent den toestand van ons krijgswezen moet ophouden? Beleven wij een tijd, dat Nederland de toekomst zonder zorg voor zijn onafhankelijk volksbestaan kan tegemoet zien?
- Uit-

stel is geen afstel. - Onze vriendelijke naburen kennen dat spreekwoord. Zij hebben niet alleen het bewijs geleverd van met geduld het gunstige oogenblik te kunnen afwachten, doch ook getoond dat zij er met beleid en kracht van gebruik weten te maken. - Indien ons volksbestaan wordt bedreigd, moet en mag Nederland dan uitsluitend vertrouwen op mogelijke bondgenooten en op eene nog te organiseeren volkswapening? - En zelfs al bezit het welgezinde bondgenooten en eene goed georganiseerde volkswapening, moet het ook dan toch niet in de eerste plaats steunen op het eigenlijke leger? - Dat leger behoeft niet grooter te zijn dan de krachten van ons land toelaten, maar het moet zijn een deugdelijk leger, dat geheel aan zijne roeping kan beantwoorden. Kan men in gemoede verklaren dat dit laatste het geval is? Geen rechtgeaard en verstandig Hollander, die eenigszins met de militaire zaken bekend is, of hij antwoordt op deze vraag: 'Neen'. Dat 'Neen' wordt in tal van geschriften, zonder ophouden, op goede gronden gemotiveerd. Enkele brave optimisten mogen dat 'Neen' wat verbloemen en opvroolijken, door op den voorgrond te plaatsen, dat er nog zooveel goeds overblijft, hun grondidee is toch klaarblijkelijk ook 'Neen'. Wanneer zij het niet zoo botweg uitspreken, dan laat zich dat misschien nog het best verklaren uit 'hopeloosheid'. Wijzer dan de menigte, zijn zij wellicht door ondervinding en door de studie onzer geschiedenis tot het besluit gekomen, dat radicale verbetering niet te wachten is. '*Want de aerdt der Hollanders is soodanigh, gelijk UEd. mede ten beste bekend is, dat als haer de noodt ende pereculen niet seer claer voor oogen komen, zij geenszins gedisponeert connen worden, om naar behooren te vigeleeren voor haar eigen securiteit*'[1]. Heeft men eene zoodanige overtuiging, dan voorzeker is het plicht aan zijne wapenbroeders moed in te spreken, het goede, wat er is, in het volle licht en het gebrekkige in de schaduw te plaatsen.

Wanneer men evenwel die overtuiging nog niet met hart en ziel is toegedaan, wanneer men nog niet behoort tot de partij der welgezinde 'hopeloozen', die, gedachtig aan de spreuk: *roeien met de riemen die men heeft*, het zelfvertrouwen trachten op te beuren - dan vordert de plicht het omgekeerde, namelijk

1 Brief van Joan de Wit aan Pieter de Groot (30 October 1670). Deze uitdrukking van den beroemden raadpensionaris, aangehaald door Knoop in 'De verdediging van Nederland in 1672 en 1673', werd sedert zoo dikwijls herhaald, dat het misschien overbodig is haar oorsprong aan te wijzen.

de bestaande gebreken met de meeste duidelijkheid aan te toonen en tevens de middelen aan te wijzen, waardoor zij kunnen verdwijnen. - Het is nu dag om te werken. - Komt ons eenmaal de nacht overvallen, dan zal een juist begrip van het gebrekkige *onzer* verdedigingsmiddelen daarenboven geen aanleiding geven tot moedeloosheid en lafheid, maar integendeel de krachtsinspanning verdubbelen en de geestdrift verhoogen. Want ook dat ligt in den '*aerdt*' der Hollanders. Of zijn wij een verbasterd en ontaard ras, rijp om in het groote Duitsche vaderland te worden opgelost?

Allerwege in ons vaderland teekent men thans adressen aan Z.M. den Koning en aan de Volksvertegenwoordiging met het doel om de uitgaven voor leger en vloot meer in evenredigheid te brengen met de finantieele krachten des lands. Sommigen mogen in dit feit een nieuw bewijs zoeken hoe afkeerig ons volk is van het opbrengen van oorlogslasten, wij voor ons hopen nog altijd dat deze conclusie minder juist is en begroeten daarom liever deze volksstem als een verblijdend teeken, dat de algemeene aandacht zich eindelijk gaat bezighouden met een onzer, voor dit oogenblik meest gewichtige aangelegenheden, en dat men het eindelijk moede wordt telken jare schatten te zien verbruiken tot bereiking van een doel, dat men toch niet nader komt, maar dat steeds meer en meer in het verschiet wegduikt.

Maar tevens rijst de vraag: zijn die oorlogslasten werkelijk te drukkend? Volgens opgave van een der dagbladen moet tegenwoordig ieder inwoner van Europa gemiddeld per hoofd ƒ 4.50 voor oorlogstoerustingen opbrengen. De Engelschman betaalt het meest en de Nederlander veel meer dan het gemiddelde, ruim *zes* gulden; terwijl de inwoners van vele staten, o.a. Zwitserland en Noorwegen, aanzienlijk minder dan het gemiddelde hebben bij te dragen. Dergelijke opgaven, al zijn ze zuiver berekend, beteekenen zeer weinig, en geven volstrekt geen maatstaf voor het meer of minder drukkende der oorlogslasten. Men verzuimt tevens op te geven dat de Engelschman ook gemiddeld de rijkste particulier van Europa is, en dat, als wij ons niet vergissen, de Nederlander onmiddellijk op hem volgt in rijkdom. De dagelijksche levensbehoeften van den Engelschman en den Nederlander kosten insgelijks meer geld dan die van den Zwitser en den Noor. Dat bij het legeronderhoud zich dat zelfde onderscheid doet gevoelen, is zoo

verbazend niet. Bovendien verkeeren op dit oogenblik noch Zwitserland noch Noorwegen in een toestand, dat hun bezit door machtige naburen reikhalzend wordt begeerd, terwijl hunne ligging en gesteldheid, uit een militair oogpunt, alweder met de onze niet is te vergelijken. Dat van den Nederlander tegenwoordig veel, ja zelfs buitengewoon veel geld wordt gevraagd, ten einde leger en vloot in staat te stellen om aan hunne roeping te kunnen beantwoorden, is intusschen eene onbetwistbare waarheid. Men vergete hierbij echter niet, dat de tegenwoordige toestand van Europa een zeer abnormale is. Op staatkundig gebied blijven de meest gewichtige vraagstukken nog altijd onbeslist, en of deze eindelijk langs den geleidelijken, vredelievenden weg zullen kunnen worden opgelost, ligt nog in de toekomst verborgen. Men moet dit wenschen, doch de geschiedenis levert het bewijs, dat die oplossing in den regel met hevige schokken vergezeld gaat. De beroering, die er tegelijkertijd heerscht ook op maatschappelijk en godsdienstig gebied, draagt niet weinig bij om aan alle staatkundige kwestiën een dreigender karakter te geven, zoodat overal slechts kleine vonken noodig zijn om het oorlogsvuur te doen ontbranden. Deze voorstelling van Europa's toestand bij den aanvang van 1870 is volstrekt niet overdreven donker. Mag Nederland onder zulke omstandigheden er op rekenen steeds bij geluk of toeval, zooals sedert 1866 een paar malen plaats greep, den oorlogsdans te zullen ontspringen? Moeten wij ons niet voorbereiden om zoo noodig onze onafhankelijkheid tegen vreemd geweld te kunnen handhaven? Dat wij daartoe ten volle bij machte kunnen zijn, is sedert lang voor goed uitgemaakt op eene wijze, die voor elk militair en niet-militair geen twijfel overlaat[1], terwijl men er kan bijvoegen, dat de nieuwere oorlogswerktuigen onze verdedigingskracht niet hebben verminderd, doch veeleer aanmerkelijk verhoogd. - Niettegenstaande alle vertoogen en bezwaren, is er geen Nederlander, die niet bereid zou wezen, de penningen op te brengen, welke *noodig* zijn tot verzekering onzer onafhankelijkheid. Al de tegenwoordige bezwaren tegen het te hoog opvoeren der oorlogskosten hebben, behalve de vrees dat de gelden niet doelmatig besteed worden, waarschijnlijk ook nog een anderen grond. Zij komen misschien ook voort uit de gedachte dat Nederland, het voorbeeld van naburen opvolgende, er naar streven zoude een

1 Dank zij de geschriften van Knoop, Stieltjes en de Roo van Aldewerelt

zoogenaamde militaire staat te worden. Dergelijke gedachte is echter bepaald hersenschimmig. Even goed kan men vreezen, dat ons klimaat zal veranderen, onze bodem andere vruchten dragen en de blonde, blauwoogige hollandsche boerin zal ontaarden in eene zwarte schoone met kroeshaar, platten neus en dikke lippen. - Zulk eene vrees zou dadelijk verdwijnen, wanneer men over het algemeen meer ware belangstelling toonde in militaire zaken. Immers de tijd is voorbij, dat ieder burger in korten tijd soldaat konde worden en slechts naar rapier en musket had te grijpen om, met moed en wilskracht bezield en zich tot geregelde benden samenvoegende, den vijand voet voor voet elken duim grondgebied te betwisten en hem eindelijk paal en perk te stellen. De hoogste wallen en de dapperste poorters, bijgestaan door keurbenden van Kenau Hasselaar's, kunnen geen stad meer beveiligen. Verdeeling van arbeid is een beginsel dat overal in toepassing wordt gebracht. Waarom ook niet voor den soldaat? Hij is zoo improductief! Maar de dijk is ook improductief, zoolang het water op laag peil staat.

De oorlogswetenschap en de oorlogskunst hebben gelijken tred gehouden met alle andere kunsten en wetenschappen. Men heeft menschen noodig en wel een genoegzaam aantal, die zich uitsluitend op de krijgskunst toeleggen; tevens moeten die menschen kunnen beschikken over de werktuigen en de passieve middelen, welke voor de uitoefening van hun ambacht noodig zijn. Dat alles kost geld en veel geld. Een oud-hollandsch spreekwoord zegt: *alle waar is naar zijn geld*. Heeft de Nederlander geen geld meer over voor het bewaren zijner onafhankelijkheid: goed - maar, laat hij dan ook *niets* geven en zijn geweten niet gerust stellen als de woekeraar, die van oneerlijk verkregen winsten eene kleinigheid afzondert tot het doen van goede werken.

Men kan met alle gerustheid vaststellen, dat de sommen die tegenwoordig worden gevraagd voor oorlogstoerustingen, wel hoog, doch tevens dat zij dringend noodig zijn. Men kan alleen twijfel koesteren of er bij het aanvragen van die sommen niet met te grooten schroom wordt te werk gegaan, en of het niet doelmatiger en op den duur goedkooper zou wezen, om meer doortastend te handelen. Zachte heelmeesters maken stinkende wonden. Al dat plooien en schipperen is juist oorzaak, dat, niettegenstaande de verbazende sommen sedert de laatste jaren aan leger en vloot ten koste gelegd, Neêrlands weerbaarheid nog zooveel te wenschen overlaat. Wanneer men zich gaat ver-

diepen in overpeinzingen over het cijfer, dat het getal guldens voorstelt, daarvoor alleen sedert 1859 nutteloos uitgegeven, dan is de uitkomst niet bemoedigend, te meer omdat hier niet aan roekeloos geldverspillen, nog minder aan kwade trouw kan gedacht worden. Al die nuttelooze uitgaven werden, na met zorg gewikt en gewogen te zijn, met de beste bedoelingen besteed. Doch van daag volgt men bij het hooger legerbestuur deze leidende gedachte tot richtsnoer zijner handelingen - en morgen is men van idee veranderd en wordt alles in tegenovergestelden zin gedaan. Te vergeefs zal men bij de regeling onzer landsdefensie, zoowel wat de doode als wat de levende strijdkrachten betreft, naar eenig vast stelsel zoeken. De alles beslissende kwestie is telken jare: zou het budget worden aangenomen? Is de begrooting het nauwe, doch niet moeielijk te passeeren defilé, de Tweede Kamer, doorgehaspeld, dan schijnt het of alles nu van zelf in orde komt, en met de verkregen middelen wordt telle quelle de affaire weder op den vorigen voet voortgezet. Gelukkig zal er thans eindelijk eene wet tot regeling onzer defensie-liniën komen. Het is zeer te wenschen, dat naar aanleiding van deze wet ook de noodzakelijkheid zal worden ingezien, om *alles*, wat de verdediging des lands betreft (dus ook het personeel), in hoofdtrekken vast te stellen.

Gave de hemel, dat er eindelijk eens een man opstond die onze volksvertegenwoordiging den geheelen toestand onzer strijdmiddelen rondborstig kwam blootleggen, en die aan deze rondborstigheid al de wijsheid en talenten paarde, noodig om tegelijkertijd te kunnen zeggen: ‘zoo moet het worden,’ - en dat dan die volksvertegenwoordiging niet bleef jammeren over vroeger nutteloos uitgegeven geld, maar aan dien moedigen en wijzen man de macht verleende om zijne plannen ten uitvoer te brengen.

III.

In afwachting van het oogenblik waarop Neêrlands radicale legerhervormer zal te voorschijn komen, behoort ieder deskundige het zijne te doen, om de bestaande gebreken en leemten onzer legerinrichting zooveel mogelijk aan het licht te brengen en verder met volharding en inspanning, naar zijn vermogen, mede te

werken om den bestaanden toestand te verbeteren. Vooral dit laatste is noodig. Want het ontbreekt niet aan klachten en kreten, die alom opgaan over gebreken, leemten, verkeerde voorschriften, en wat het menigvuldigst is, over bekrompen toepassing dier voorschriften. Men moet natuurlijk omzichtig zijn bij het beoordeelen van al die jeremiades. Geprutteld zal er altijd worden. Dit is aan den militairen stand bijzonder eigen. Wat men tegenwoordig verneemt, is echter niet alledaagsch. Sommigen spreken '*par la bouche de leurs blessures*'. Er heerscht malaise en dat is een droevig en onrustbarend verschijnsel. Vooral de positie van den Nederlandschen officier is niet zeer benijdenswaardig. Reeds uit een finantieel oogpunt laat deze niet weinig te wenschen over, doch deze geheel materieele zijde der kwestie blijve hier buiten beschouwing. Immers Rousseau heeft ergens gezegd: '*il y a des métiers si nobles, qu'on ne peut les faire pour de l'argent sans se montrer indigne de les faire; tel est celui de l'homme de guerre*.' Er bestaat nog een ander euvel. De nederlandsche officieren herhalen, uit den grond van hun hart, de woorden van Alfred de Vigny, die waarschijnlijk met minder recht klaagde: '*Nous étouffons enfermés dans le ventre de ce cheval de bois, qui ne s'ouvre jamais dans aucune Troie*.' - Het is daarom te wenschen, dat eindelijk aan den drang van eenige onzer volksvertegenwoordigers worde toegegeven om - al diende het ook tot niets anders dan als geneesmiddel tegen de hier bedoelde ziekte - tusschen het leger hier te lande en dat in de koloniën meer verband te brengen.

Hiermede zou echter nog slechts een kleine stap op den weg van vooruitgang zijn gedaan. De geheime kwaal, waaraan het Nederlandsche leger, en dus in de eerste plaats het officierskorps, lijdende is, zit veel te diep, om door een enkel geneesmiddel gestuit te kunnen worden.

De heeren de Roo van Aldewerelt en Stieltjes hebben er op gewezen, dat ons leger-kader veel te uitgebreid is voor de troepen die in vredestijd onder de wapenen zijn, en dat dus de officieren en minderen in den regel niet de functiën uitoefenen, die aan hun rang of graad zijn verbonden. Een majoor, bataljonskommandant, doet luitenantsdienst, een kapitein en een luitenant korporaalsdienst, enz. Er is helaas! niets overdrevens in die voorstelling.

Maar om nu op grond van die geheel met de werkelijkheid

overeenkomende voorstelling, en verder geleid door waarschijnlijk onjuiste zuinigheidsbeginselen, te besluiten dat het vaste kader van het leger tot de helft behoort te worden verminderd en het overige aangevuld door militie-kader, is intusschen zeer vreemd; en zeker moet de heer Stieltjes - een onzer meest gevierde autoriteiten op militair gebied - daartoe gekomen zijn uit wanhoop van op andere wijze ons leger te kunnen verbeteren. De bijzonderheden omtrent het stelsel van den heer Stieltjes zijn te vinden in het verslag der vergadering, welke op 9 December door de Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap gehouden werd. Gelukkig is de heer de Roo de denkbeelden van den heer Stieltjes niet onbepaald toegedaan. Ook hij erkent het groote nadeel van den tegenwoordigen toestand: sterke kaders en weinig troepen, en voegt er bij, dat dit tot elken prijs moet veranderen. Het is te wenschen dat deze geachte volksvertegenwoordiger zijne veelzijdige talenten onvermoeid blijve aanwenden tot verbetering onzer weerbaarheid. Reeds veel is aan hem te danken. Hij blijve onverschrokken en onvermoeid op den ingeslagen weg voortgaan! Zijne denkbeelden over verbetering van ons militiestelsel en regeling onzer schutterij verdienen in menig opzicht toepassing, doch..... blijve hij niet doof voor de stem van de meesten zijner wapenbroeders, die luide protest aanteekenen tegen elke vermindering van het leger-kader, zoowel van dat der mindere graden als van dat der officieren. Zijne erkende bekwaamheden en hierdoor verkregen positie stellen hem in de gelegenheid veel goeds te stichten. Moge hij bijtijds inzien dat, vooral in deze tijden, elke vermindering van ons leger-kader met legervermindering gelijk staat en alzoo de noodlottigste gevolgen na zich kan slepen. Zijne wapenbroeders pleiten in deze niet ‘pro domo’. Wat hun persoonlijk belang betreft, kan in den tegenwoordigen toestand elke verandering niet anders dan voordeelig werken, en waarschijnlijk zou dit door de invoering van militie-kader zeer gebaat worden. Het belang van het vaderland zou er echter onder lijden, want nogmaals zij herhaald, dat elke afbreking van het permanente kader, en aanvulling daarvan door de militie, moet beschouwd worden als legervermindering, en misschien spoedig als leger-verval.

Is thans ons leger te groot voor het doel waartoe het moet dienen, of zijn de kosten, daartoe vereischt, door het volk niet langer op te brengen, dan zoude men, om tot inkrimping der

levende strijdkrachten te geraken, geen beteren maatregel kunnen uitdenken dan deze.

Het kader is, zooals de naam aanduidt, het geraamte van een leger. Is dit niet deugdelijk en geheel voor zijne veel omvattende taak berekend, dan heeft de ondervinding ten allen tijde geleerd dat, al wordt het ook met de beste en krachtigste landskinderen aangevuld en tot leger gevormd, er op zulk een leger niet gesteund kan worden. Bestaat er daarentegen een uitmuntend en voldoend kader, dan kan men zelfs met onvoldoend geoefende manschappen onmiddellijk een leger samenstellen, waarop onder alle omstandigheden mag worden vertrouwd, en dat reeds spoedig de meest grootsche daden zal kunnen volbrengen. Men voere hier niet tegen aan, dat men van de militie-officieren, na een bepaalden diensttijd (uit den aard der zaak hoogstens één jaar), een zeker examen, b.v. gelijkstaande met het verlicht examen voor 2^{den} luitenant bij het leger, vorderen kan. Zeer veel waarborg tot het verkrijgen van deugdelijke officieren zou dit toch niet opleveren. Immers uit een militair-wetenschappelijk oogpunt heeft het opgenoemde verlichte examen volstrekt niets te beteekenen. Daarenboven laat men niet vergeten, dat dit examen is ingesteld om verdienstelijke en beschaafde onderofficieren, na jaren dienst, zonder veel hoofdbrekens in de mogelijkheid te stellen om in de subalterne officiersrangen eene belooning te vinden, alsmede om in die rangen van hunne practisch-militaire deugden ten beste van het leger partij te trekken. Zulke officieren zijn dikwijls geld waard. Doch waar zijn uit een militair oogpunt de practische deugden van den militie-officier - en evenzoo die van den militie-sergeant en den militie-korporaal? Gedurende den diensttijd van één jaar kunnen zij die niet verkrijgen, ook niet voor de mindere graden. Zij gaan dan naar huis, wijden zich in de burgermaatschappij geheel en al aan den werkkring, die hun daarin is ten deel gevallen, en wat van het soldaten-beroep is geleerd, wordt spoedig vergeten. De korte jaarlijksche oefeningen zullen niet veel geven, en moeten daarenboven voor den militie-officier - eene betrekking waartoe men liefst de beste en meest werkzame burgers ziet aangewezen - een ondragelijke last worden. ‘Alles hangt maar van de uitvoering af,’ zegt de heer de Roo[1], en in het algemeen genomen steunt die bewering op onbetwist-

1 Verslag der Ver. ter Beoefening der Krijgsw., van 9 Dec. 1869, blz. 52.

bare waarheid, maar op ééne voorwaarde, namelijk deze: dat hetgeen men zich voorneemt te doen, 'uitvoerbaar' zij. En vooral voor onzen landaard kan men a priori vaststellen, dat hier te lande het oprichten van een bruikbaar militie-kader geheel onmogelijk zou wezen. - Zou het heden ten dage niet beter zijn in tegenovergestelden zin te gaan werken en er op aan te dringen dat zij, die tot schutter-officier bevorderd willen worden, vooraf aan een licht militair examen voldoen?

Het is hier de plaats om met blijde verwachting op te merken, dat wanneer mannen, als Stieltjes en de Roo van Aldewerelt, hunne theoriën ontwikkelen, dit voorzeker, op welke wijze ook, een heilzamen invloed zal uitoefenen, zelfs in het geval dat men de consequente toepassing van die theoriën niet wenschelijk mocht achten. Het kan niet missen of de bemoeiingen van zulke menschen moeten altijd nuttig werken.

IV.

Die bemoeiingen hebben intusschen ook hare keerzijde: immers men moet niet zelden ervaren, dat de denkbeelden welke de hier bedoelde mannen ontwikkelen, misbruikt worden, vooreerst door hen, die niet op de hoogte van de zaak zijn en ze dus niet begrijpen, en voorts door anderen, die ze wel begrijpende, daarvan wapenen weten te smeden, welke zij aanwenden tot ondermijning van instellingen, waarvan het behoud in het waarachtig belang van het vaderland onmisbaar is. Laat ons nooit uit het oog verliezen, dat, even als in ieder land, er ook ten onzent eene partij bestaat, welke van onzuivere bedoelingen zwanger gaat. Zij is samengesteld uit bestanddeelen van den meest heterogenen aard, welke, door verschillende belangen aangespoord, elkander tijdelijk hulp verleenen.

Voorzeker is het niet alleen aan deze partij te wijten, doch vooral aan de kortzichtigen en bekrompenen van geest, dat eene volksbeweging, die, met geestdrift begonnen, bij goede leiding, zoo nuttig had kunnen werken, eene geheel verkeerde richting heeft genomen, en wel zoo, dat als er niet spoedig andere maattregelen worden beraamd, zij weldra zal uitsterven, zonder eenig resultaat te hebben opgeleverd. Wij bedoelen de vrijwillige ver-

eenigingen tot oefening in den wapenhandel, of de zoogenaamde volksweerbaarheid. Zoodra men is begonnen vrijwilliger-*korpsen* op te richten, daaraan uniformen te geven, ze te voorzien van eigen kader, en van eigen officieren, in waardigheid gelijkstaande met die van het leger, werd aan de bestaande geestdrift de genadeslag gegeven. Ons volk houdt niet van soldaatje spelen. - Waarom kan men zich niet bepalen tot het oprichten van eenvoudige schietvereenigingen? De deelneming zou dan aanzienlijk en duurzaam zijn geweest. - Vrijwilligerkorpsen, al zijn ze zoo goed mogelijk, veroorzaken te velde tegenover den vijand veel last, zijn van weinig waarde en bijgevolg *nadeelig.* Alle goede schutters zijn daarentegen spoedig in staat de verliezen van het leger te velde aan te vullen, en onmiddellijk in forten en vestingen te gebruiken.

Daarbij komen nog de ongerijmde denkbeelden, welke door dat alles hebben wortel geschoten. Het is thans niet zeldzaam de volgende redeneering te hooren: ‘Een staand leger is een invretende kanker voor elken staat; het ondermijnt de finantieele krachten des lands en verbastert het volk, en, wat alles afdoet: zij zijn geen *noodzakelijk* kwaad, zij zijn *niet* noodzakelijk. Zie naar het voorbeeld dat Zwitserland geeft, denk aan de Engelsche vrijwilliger-korpsen, die alle wapens vertegenwoordigen en die bij alle militaire schouwspelen met hunne eenvoudige, doelmatige en toch sierlijke uniformen, alsmede uitrusting en bewapening, volstrekt niet bij de korpsen van het Engelsche leger achterstaan. Geef dus aan het volk voortreffelijke wapens, moedig het aan, door uitloving van prijzen als anderszins, om wanneer de beroepsbezigheden dit toelaten, zich in den wapenhandel te oefenen. Richt naast de schutterijen in alle oorden des vaderlands vrijwilliger-korpsen op en geef aan deze hunne eigene officieren. Komt de nood aan den man, dan snelt ieder weerbaar burger, die het hart op de rechte plaats heeft, naar de grenzen, en wee den vreemdeling, die ons durft aanranden.’

De vreemdeling, die dergelijke aanranding beoogt, lacht om deze holklinkende redeneeringen, even als zijne geoefende krijgsbenden zullen lachen, wanneer zij een dergelijk schijn-leger als kaf voor den wind zullen doen uiteenstuiven.

Niemand is onzinnig genoeg om te durven beweren, dat wanneer de vijand onze grenzen zal overschrijden, het leger niet op allerlei wijzen groote behoefte zal hebben aan den steun van het geheele volk. Zonder deze medewerking en hulp zullen de grootste heldendaden en alle inspanning van dat leger te vergeefs zijn.

Dat men zich echter met ernst en vastberadenheid op die taak voorbereide, zooals het past aan een ‘vroom en vroed’ volk, als het onze. Dat men daarbij afzie van al die parade-cultuur, waardoor ook het leger zoolang is bedorven. Dat men dus alle fantaisie-uniformen aflegge en alle fantaisie-officieren verplichte voortaan hunne rol als zoodanig alleen bij feestelijke gelegenheden en optochten te vervullen. - Immers de officiersbetrekking is geen sinecure, geen liefhebberij-baantje, dat men bij drukke beroepsbezigheden even goed kan waarnemen als het lidmaatschap van een kerkeraad, de betrekking van directeur eener liefdadigheidsmaatschappij of iets dergelijks.

Wie zich tegenover deze bewering op den jongsten Amerikaanschen burgeroorlog mocht willen beroepen, houde in het oog, dat juist die oorlog het meest afdoende bewijs heeft opgeleverd, hoe een staand leger, ten minste een voldoend en geoefend kader, volstrekt onmisbaar is, wil men niet beginnen met nutteloos veel menschenlevens en verbazende schatten op te offeren. En konden de Noordelijken in Amerika door nederlagen langzamerhand leeren hoedanig te overwinnen, voor ons bestaat die leerschool niet, want bij de tegenwoordige wijze van oorlogvoeren, is na de eerste nederlagen de onderwerping des lands reeds voltooid. Wat de laatste Noord-amerikaansche oorlog leert, dat leert trouwens de krijgsgeschiedenis op iedere bladzijde. De Fransche revolutieoorlogen worden soms aangehaald om te bewijzen, wat men met volkslegers verrichten kan, doch men verzuimt er dan bij op te merken, dat toch het gansche *ci-devant* koninklijk leger niet was geëmigreerd, - en welke waarde toen aan de eigenlijke vrijwilligerbataljons met *eigen* kader toekwam, daarover raadplege men maar eens de *Mémoires* van Dumouriez. Niet zeldzaam, en nog onlangs, haalt men voorbeelden aan als van Moreau en Hoche, maar men kan daaruit niets anders leeren dan dit, dat deze personen uitstekende mannen waren, die, niet voor den krijgsdienst opgeleid, maar daartoe natuurlijken aanleg bezittende, het geluk hebben gehad door de tijdsomstandigheden gedwongen te worden toch in dien dienst uit te blinken. Caesar was ook niet voor krijgsman opgevoed, Cromwell evenmin. Zoo werd Murat, zoon van een herbergier, opgeleid voor den geestelijken stand; toch was hij op 33jarigen leeftijd maarschalk van Frankrijk en vier jaren later koning van Napels, om eindelijk als een struikroover op het grondgebied van zijn vroeger koningrijk te worden gefusileerd.

V.

Het hoofdmotief dat de heeren de Roo en Stieltjes beweegt om - de laatste voor de helft, de eerste waarschijnlijk voor een kleiner deel - het vaste kader te doen vervangen door militiekader, ligt blijkbaar in de wanverhouding die er thans bestaat tusschen het cijfer der kaders en dat der troepen. Uit die wanverhouding toch vloeien, naar zij meenen, zeer verderfelijke gebreken voort, welke alleen door de uitvoering hunner voorstellen zullen verdwijnen. Dat de door hen bedoelde gebreken bestaan, en wel in die mate, dat daardoor al het nut van een permanent leger-kader wordt geneutraliseerd, is een feit dat niemand kan tegenspreken. Hierboven hebben wij eveneens gewezen op de geheime kwaal, waaraan het Nederlandsche leger, en dus in de eerste plaats het officierskorps, lijdende is.

Als een der middelen tot genezing drongen wij aan op het in verband brengen van het leger hier te lande met dat in de koloniën, maar voegden er bij, dat dit geneesmiddel alleen niet voldoende zal helpen, daar de kwaal te diep is ingeworteld. Het is nu tijd hierop terug te komen en te onderzoeken of er nog niet andere maatregelen zijn aan te geven, dan het door de heeren de Roo en Stieltjes aangeprezen middel, een middel dat op ondoordachte wijze gebruikt, waarschijnlijk ook hier erger zoude blijken dan de kwaal.

De heer Stieltjes concludeert o.a. aldus in zijne verhandeling (Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap van 9 December 1869, blz. 38 van de uitgeg. Verslagen):

‘Verdeeling van arbeid, is dus volkomen goed, maar onder ééne voorwaarde: dat ieder zijn vak bestudeere en in de gelegenheid zij het ook in practijk te brengen; maar dit is juist veelal onmogelijk in tijd van vrede bij kader-legers als het onze.’

Moet men hier aan eene drukfout denken, of heeft de zoo verdienstelijke spreker bij die gelegenheid gebruik gemaakt van een paradox, anders gezegd: ‘une vérité ironique qui s'amuse à dépasser le but pour faire trotter les esprits lourds.’?

Het valt toch niet te ontkennen, dat juist bij vredes-legers enkele elementen, o a. het wetenschappelijk gehalte der individuen, vooral dat der officieren, tot den hoogsten graad van ont-

ontwikkeling en volmaking kan worden gebracht. In onzen tijd is dat niet een, doch *de* hoofdzaak. De rest volgt dan van zelf.

In welke oorlogen heeft het Pruisische leger zich kunnen voorbereiden en oefenen tot het verrichten der groote daden van 1866? - De oorlog in Sleeswijk-Holstein? - Maar daaraan heeft slechts een klein gedeelte van het Pruisische leger deel genomen, en juist het wapen, namelijk de artillerie, dat zich in dien oorlog het meest practisch kon oefenen, heeft op de Boheemsche slagvelden het minst geschitterd. De vraag: aan welke oorzaken dankt Pruisen vóór alles de grootsche uitkomsten, in 1866 verkregen? zal nog lang een open kwestie blijven; maar zooveel is in elk geval zeker, dat het deze voor een groot deel verschuldigd is aan het uitmuntend geoefende en zeer ontwikkelde kader, zoowel dat der mindere rangen als dat der officieren, waarmede de Pruisische legerbenden waren samengesteld. Geestdrift voor den ondernomen krijg heerschte aanvankelijk bij het Pruisische volk niet; deze ontstond eerst later als een natuurlijk gevolg der behaalde zegepralen. Uit een strategisch oogpunt hebben Pruisen's legerhoofden zoo mogelijk nog grover fouten bedreven, dan die waaraan Benedek zich schuldig maakte. En met welke vijanden had de Pruisische krijgsman, die nog nimmer een kogel had hoeren fluiten, te kampen? Voor het grootste deel met vijanden, van wie men kan aannemen, dat zij bij verschillende gelegenheden den werkelijken oorlog hadden aanschouwd, en die nog maar weinige jaren vroeger Italië's onafhankelijkheid aan de beproefde keurbenden van het Fransche leger hadden betwist. Maar gelukkig voor Pruisen, rekende het Oostenrijksche leger te veel op practische ondervinding in den oorlog opgedaan, en werd in dat leger de krijgswetenschap op schromelijke wijze geminacht en verwaarloosd. Bij het Pruisische leger had het tegenovergestelde plaats gehad. Men had daar begrepen, dat de oorlogswetenschap en de oorlogskunst ten allen tijde gelijken tred moeten houden met alle andere kunsten en wetenschappen, en dat dus heden ten dage het krijgsmansberoep meer dan ooit ingespannen studie en voorbereiding vordert. Het resultaat dat zoodoende verkregen werd, was zoo glansrijk als iemand had durven verwachten - te glansrijker wanneer men bedenkt, dat aan de Pruisische troepen in 1866 niet door oorlogsgeniën den weg ter overwinning werd gewezen, doch dat de behaalde zegepralen alleen verkregen

zijn door de degelijkheid van het eigenlijke leger. Het is dan dan ook uitsluitend uit een tactisch oogpunt dat de handelingen van dat leger te bewonderen zijn. Het zündnadelgeweer (dat trouwens zonder troepen die er meesterlijk partij van trokken, op zich zelf geen tooverwapen was) heeft insgelijks aan het in Pruisen gehuldigde systeem zijn geboorte te danken. Geen geluk of bloot toeval heeft de keus op dit vuurwapen bepaald, zooals genoeg kan blijken uit het rapport der commissie, aan welke in 1841 het instellen van een onderzoek werd opgedragen: '*Das gezogene Zündnadelgewehr* - dus leest men daar o.a. - *sei eine nach den jetzigen Begriffen vollkommene Kriegswaffe, welche zur theilweisen wie zur totalen Einführung entschieden geeignet scheine. Auf Grund der vorliegenden Resultate sehe man diese Erfindung als ein groszes Geschenk der Vorsehung für das Gedeihen des Staates an und überlasse sich zugleich der Hoffnung, dasz das Geheimnisz bewahrt werden könne, bis grosze historische Erinnerungen, die dadurch erlangt würden, es zu einer gefeierten Nationalwaffe erhoben haben würde*.' - Deze uitspraak klinkt bijna prophetisch. - Dreyse had vroeger zijne uitvinding ook aan de Oostenrijksche regeering aangeboden, doch door den gezant ten antwoord ontvangen, dat men in Oostenrijk reeds uitvinders genoeg bezat.

De jongste, zooveel besproken oorlog in Duitschland levert andermaal het bewijs, dat men vertrouwen kan op een leger, dat zich in vredestijd ernstig en met inspanning van alle krachten aan zijne taak heeft gewijd. Ten onzent kan men de Pruisische legerinrichting om velerlei redenen niet onbepaald navolgen. De Hollandsche soldaat staat, wanneer het er op aankomt, in krijgsdeugden niet beneden dien van eenige andere natie, maar wij zijn geen militair volk en zullen dit nooit worden. Verheugen wij ons daarin. Het is zeker zeer te wenschen dat tegelijk met de invoering eener behoorlijke schutterij-wet, ook ons militiestelsel eenige noodzakelijke verbeteringen onderga, doch wat den oefeningstijd der dienstplichtigen betreft, deze zal wel altijd tot het uiterste minimum beperkt blijven. In het algemeen belang is dit nuttig en noodig, en het bezwaar daaruit voortvloeiende, ook geenszins overwegende, doch alleen op voorwaarde, dat wij ten minste in het bezit zijn van een permanent legerkader, volkomen in staat om zijne zware en veel omvattende taak te vervullen.

Voldoet het kader van het Nederlandsche leger ten volle aan de zware eischen, welke men vooral aan dat kader stellen moet? Indien het antwoord op deze vraag in ontkennenden zin moet uitvallen, dan volgt daaruit nog allerminst, dat de vorming van een degelijk leger-kader in vredestijd onmogelijk zoude zijn - Pruisen heeft het tegendeel getoond - wel echter dat ten onzent die vorming op weinig oordeelkundige wijze plaats heeft en dat de tijd daarvoor beschikbaar op jammerlijke wijze wordt misbruikt. Ging men in deze oordeelkundig te werk en met ernstigen ijver, zooals dit gevorderd wordt voor elk noodzakelijk beroep - dus ook heden ten dage voor dat van den krijgsman - diegenen, welke zich aan dat beroep hebben gewijd, zouden niet klagen over malaise, en niet gebukt gaan onder het vreeselijke martelaarschap der verveling, die rijke bron van al wat schadelijk is. Even als ieder nijver staatsburger zouden zij met lust en ijver hun dagelijksch brood verdienen, en al wat in den waarachtigen zin des woords *werkzaam* is, leeft en geniet.

Ons kader moet zich in den regel staande houden door plichtsgevoel, en dat het nog zoo deugdelijk is, kan alleen toegeschreven worden aan die zoo gewaardeerde militaire eigenschap, welke het in hooge mate bezit.

Laat ons nu als bewezen aannemen dat de behoorlijke vorming van een leger-kader in vredestijd niet alleen mogelijk is, maar tevens dat zoodanige vorming dringend vereischt wordt, en dat zij veel tijd en veel ingespannen werkzaamheid vordert. Wanneer men deze waarheid tegenwoordig overal erkent, hoeveel te meer moest dit dan niet het geval wezen in ons land, waar bij een eventueelen oorlog door de eigenaardige verdedigingswijze, ook zij die zeer inferieure rangen bekleeden, tot gewichtige kommando's kunnen geroepen worden.

Natuurlijk dat gedurende een langdurig, onafgebroken vredestijdvak, kleine gebreken elk leger gaan aankleven, maar het behoeven geen hoofdgebreken te zijn. Trouwens niet in ieder land kan men daaraan zoo gemakkelijk tegemoet komen als in Nederland. Wat de officieren betreft, deze stelle men den weg open, tijdelijk (telkens liefst zoo kort mogelijk) in de koloniën te dienen, en aan de mindere graden worde het vooruitzicht gegeven (en dit vooruitzicht door eerlijke naleving bevestigd) van na 10, hoogstens 15jarigen trouwen dienst[1], in de bur-

1 Beneden den rang van officier is het voor geen leger, in vredes- of oorlogstoestand, wenschelijk dat de militair langer diene dan 15 jaren.

germaatschappij te kunnen terugtreden, in het genot van die rijks-, provinciale en stedelijke ambten, welke evenredig zijn aan hun stand en kunde. Voor vele van die betrekkingen zijn zij door hunne bijzondere opleiding uitnemend geschikt. Overigens worde de werkkring van het geheele kader verruimd door het ook te gebruiken voor de vorming en oefening der schutterij.

VI.

Waar schuilt over het algemeen de hoofdoorzaak van de gebrekkige vorming en opleiding van ons kader? Het antwoord op die vraag is niet moeielijk en reeds dikwijls genoeg rechtstreeks en zijdelings, luide en fluisterend, gegeven. Wie er belang in stelt, leze o.a. een uitnemend geschreven artikel in den Militairen Spectator, N°. 10, van het afgeloopen jaar, getiteld: ‘Over den dienst en het oefeningsstelsel bij het wapen der Infanterie’. De schrijver van dit opstel zegt: ‘Over de andere wapens zullen wij niet spreken, doch het zal daarbij wel hetzelfde zijn.’ Wij voegen er aan toe: de kleingeestigheid en bekrompenheid zijn daar van andere *kwaliteit*, doch de *kwantiteit* is dezelfde. Het tafereel dat in het genoemde artikel wordt opgehangen, is naar waarheid en zonder overdrijving geschetst. Wij achten het geheel overbodig hier op die schets terug te komen, maar moeten toch verklaren, dat wij het met den schrijver in geenen deele eens zijn, wanneer hij als heelmiddel tegen de gebreken, aan vredes-legers eigen, voorstelt om een zeker percent van de rijks-civiele betrekkingen uit de meest verdienstelijke officieren, na zeker getal volbrachte dienstjaren, aan te vullen.

Een dergelijke maatregel moge, zooals werd opgemerkt, zeer wenschelijk zijn voor de mindere graden, niet voor de officieren. Nog daargelaten het groote practische bezwaar, om een voldoend getal van de voor *hen* geschikte burger-betrekkingen telkens door *hen* te doen aanvullen, - zoo komt het ons voor, dat een officier zijn geheele leven moet wijden aan het door hem gekozen vak. Is hij op zekeren leeftijd daarvoor niet meer bruikbaar, dan heeft hij recht op pensioen. Verveelt hem het soldaten-beroep, terwijl hij nog in staat is

dienst te verrichten, laat hem zelf elders een goed heenkomen trachten te vinden. Alleen in bizondere omstandigheden, bijv. in het geval (door welke oorzaak ook) van ongeschiktheid voor militairen, en nog *volkomen* bruikbaarheid voor burgerlijken dienst, zou de officier van het gouvernement tot zoodanige overplaatsing hulp mogen verwachten.

De schrijver van het artikel in den Militairen Spectator legt echter den vinger op de wond onzer legerinrichting, waar hij zich beroept op de woorden: '*Les hommes sont tout, les règlements très-peu de chose*.' Deze woorden moesten met metalen letters worden geklonken tegen de wanden der raadkamers van ons hooger legerbestuur.

Het is te veel gewoonte geworden - en in het afgetrokkene ligt er niets onbillijks in - om alles wat niet deugt aan genoemd Bestuur toe te schrijven. Daargelaten, dat naar Neêrlands radicalen legerhervormer nog steeds te vergeefs wordt uitgezien, zoo valt het niet te ontkennen, dat vooral sedert het jaar 1866 ons opperbestuur van oorlog ten goede tracht werkzaam te zijn. De voornaamste grief welke overblijft is zeker het gemis van een vast leidend beginsel bij alle handelingen, gebrek aan doortastende maatregelen en niet het minst, als gevolg der voorgaande fouten, de *te* dikwijls minder gelukkige keuze van personen, aan wie gewichtige betrekkingen of kommando's worden opgedragen. Zoolang men omtrent dit laatste punt niet geheel van richting verandert (en dan voor goed), tot zoolang zullen natuurlijk ook de verstandigste maatregelen en besluiten zonder de gewenschte uitwerking blijven. '*But if you mean that it is unimportant by whom the laws are administered, then I say that a doctrine more absurd was never uttered. Why, what are laws? They are mere words; till a living agent comes to put live into them. This is the case even in judicial matters*[1]. Hoeveel te meer in militaire zaken!

Ons oorlogsbestuur heeft zich zelf veroordeeld om bij het kiezen der personen, aan wie de uitvoerende macht zal toekomen, door slechte en verweerde brillen te zien, welke hier vergrooten en daar verkleinen, doch meestal van het beschouwde voorwerp eene verkeerde voorstelling geven. 'De loin c'est quelque chose, mais de près ce n'est rien.' Men denke slechts aan de inrichting enz. van de *conduite-lijsten der officieren*.

1 Macaulay, Speeches. Edinburgh election 1839.

Het zoeken naar bepalingen, welke onder alle omstandigheden tot het vestigen van een geheel juist en rechtvaardig oordeel dwingen, staat gelijk met het zoeken naar den steen der wijzen; maar zeker zou men iets kunnen vinden, dat minder den teugel vierde aan beperkte geestvermogens en willekeur dan het nu bestaande. De tegenwoordige *officiers-conduitelijsten* behooren geheel te huis in de tijden der *Heilige Inquisitie* en der *Lettres de cachet*. Het is inderdaad verwonderlijk, dat deze dingen niet reeds voorlang in een museum van antiquiteiten zijn opgelegd.

Wat is het gevolg van deze niet-militaire doch inquisitoriale macht, gegeven aan chefs, die zelven onder den invloed van die geheimzinnige macht zijn opgeleid? - Het mannelijk gevoel van eigenwaarde raakt op den achtergrond, de gezonde en edele ijver maakt plaats voor hetgeen de soldaten in hunne kernachtige taal '*oogendienarij*' en '*geurmakerij*' noemen; eigenbelang neemt den boventoon, en de zucht om 'vooruit te komen', alles beheerschende, maakt van brave en bruikbare menschen slaven, behebt met al de gebreken, welke aan die ongelukkigen eigen zijn. - Vooruitkomen is de leus! Wat wordt, om daartoe te geraken, niet gegoocheld, gezweet, gezwoegd, 't karakter bedorven en verloochend, in 't kort een leven geleid, om met Helmers te spreken, erger 'dan des mijnslaafs lot in 's aardrijks ingewanden'. Geraakt men aldus in den zadel, dan is het martelaarschap nog niet ten einde. De ellende zou dan ondragelijk zijn, indien, om zoo ver te komen, alle individualiteit niet reeds voor lang, met of zonder kommer, ware ten grave besteld. Voeg daarbij den glans, die van de verkregen positie afstraalt en de vleiende omgeving van hovelingen, die langs dezelfde kronkelwegen vooruit willen, en ter bereiking van hun doel vrijwillig het slavenjuk torschen. Niemand hebbe dus medelijden met die soort van martelaren. Soms zou dit even misplaatst zijn, als het mededoogen voor een lijk, dat op eene anatomische les in stukken wordt gesneden. Alleen de eerste passen langs die kronkelpaden naar boven moeten vreeselijk zijn, doch het schijnt dat ook alleen die eerste passen, zooveel pijn doen: langzamerhand krijgt men kracht naar kruis.

Alle gevoel van medelijden verdwijnt intusschen geheel bij het zien van al het kwaad, geboren uit de hier bedoelde toestanden, die gelukkig niet algemeen, doch *te veel* worden aangetroffen. Hoe menig karakter wordt zoodoende niet gebro-

ken, hoeveel aanleg niet uitgedoofd, hoeveel wrevel, misnoegen en plichtverzuim daardoor niet te voorschijn geroepen! In het algemeen hoeveel verloren krachten, die, ten goede geleid, heerlijke vruchten zouden hebben voortgebracht! Bleef het daarbij!

In de groote menschen-maatschappij gaan zoovele individuen moreel te gronde, dat men zich ook hier zou kunnen troosten met het: 'c'est dans la nature des choses'. Doch het ligt niet in 'la nature de choses' dat ons leger altijd gebrekkig moet blijven - en, om daaraan een einde maken, is het in de allereerste plaats noodzakelijk, dat toestanden, als hierboven zijn bedoeld, ophouden te bestaan. Is dit een overdreven wensch?

'Volmaakt is er niets, wij allen struikelen dagelijks in vele; in de burgermaatschappij is ook niet alles goud, wat er blinkt,' Goed - geen van al die soort van gemeenplaatsen wordt tegengesproken. Men moet de zaak goed begrijpen. Als algemeene regel is het dwaas meer te wenschen dan *middelmatige bruikbaarheid;* doch de uitzonderingen op dien regel moeten niet zijn *onbruikbaarheid*, maar *volle geschiktheid* of *voortreffelijkheid*. Vooral in ons leger behoort dat het geval te wezen. Laat ons hier met dankbaarheid erkennen, dat er nog zoovele ook van de laatstgenoemde uitzonderingen worden aangetroffen. Met het oog op onzen bijzonderen toestand moet men intusschen wenschen, dat *alles* boven de subalterne rangen *meer dan middelmatig* zij.

Iemand kan zeer goed zijn voor de subalterne rangen, zelfs daarin uitmunten, vooral wanneer hij niet hooger tracht te vliegen dan eigen krachten kunnen voeren - en tevens alle geschiktheid voor hoogere rangen missen. 'Tel brille au second rang, qui s'éclipse au premier.'

VII.

Waartoe zou het dienen, ten slotte, ter verduidelijking van het bovenstaande, een enkel tafereeltje uit het werkelijke militaire leven in Nederland te voorschijn te roepen? - De keuze is bezwaarlijk, juist omdat zoo velerlei van verschillenden aard zich aan ons geheugen opdringt. Wie oogen en ooren heeft

om waar te nemen, zie rondom zich heen, - en zijn verstand en zijn hart kunnen het oordeel vellen.

Mogen zij, bij wie dat oordeel juist en onpartijdig is, de macht verkrijgen welke er noodig is om verbetering aan te brengen, en eenmaal in het bezit van die macht, moed en volharding genoeg hebben, om hunne plannen onverstoord ten uitvoer te brengen.

Zooals reeds is gezegd, ontbreekt het daarenboven niet aan klachten en waarschuwingen, die meestal even zoovele vingerwijzingen zijn naar hetgeen gebrekkig is. Wat werd er al niet geschreven over de opleiding tot officier! De Militaire-Academie-litteratuur van de laatste jaren kan alleen reeds in eene bibliotheek een aardig plaatsje beslaan. Het is wel een rommelzoô, een mixtum compositum van velerlei, doch ééne zaak blijkt daaruit duidelijk, nl. deze, dat de opleiding aan die Academie veel te wenschen overlaat en veranderen moet. Het feit, dat de kadets-zelve tegenwoordig in publieke geschriften hun woordje in het midden brengen, is een bewijs te meer, dat de wagen scheef loopt.

Hoe noodig het is, om de grondslagen te veranderen van de inrichting der Militaire Academie, bleek reeds overtuigend uit het Rapport der Staatscommissie, ingesteld tot herziening van die grondslagen in December 1866. Het is zeer te betreuren, dat men ingevolge dat Rapport de handen niet krachtig aan het werk heeft geslagen, doch zich toen heeft bepaald tot het nemen van halve maatregelen, die even als altijd tot zeer onvoldoende resultaten hebben geleid. Laat ons hopen, dat eindelijk in 1872, met de invoering der wet van 17 Juli 1869, een tijdperk aanbreke van hernieuwden bloei voor deze belangrijke inrichting, die levensader van het Nederlandsche leger.

Hoe is het gesteld met de opleiding tot officier bij de korpsen? De jongste regeling van deze aangelegenheid was een stap vooruit in de goede richting. Doch waarom heeft men de twee hoofdcursussen bij het wapen der infanterie, gevestigd aan de uiteinden van ons land, te '*s Hertogenbosch* en te *Maastricht*, en niet noordelijk van de groote rivieren en binnen de Utrechtsche waterlinie? - Waarom zijn er *twéé* hoofdcursussen en niet *één*, onder een bepaalden chef? Hebben ook onze korps-kommandanten thans zooveel tijd over, dat zij er dit nog wel bij kunnen waarnemen?

Wat wordt er gedaan voor de ontwikkeling en verdere vor-

ming der officieren? Want, het valt niet tegen te spreken, dat men bij de bevordering tot officier nog maar de grondslagen bezit waarop verder moet worden voortgebouwd. Niet bij allen zijn die grondslagen even hecht en breed - en dat is ook volstrekt niet noodig, - maar zeker is het, dat, wanneer er niet op wordt voortgebouwd, het weinig ter zake afdoet, hoedanig die grondslagen gelegd zijn. Wanneer men bedenkt, hoe weinig men zich ten onzent bekommert over de verdere vorming en ontwikkeling der officieren, ja zelfs die vorming en ontwikkeling niet zelden stelselmatig tegenwerkt, - dan ligt het voor de hand te vragen: waartoe dient toch al de moeite, die men zich thans geeft om het militair onderwijs, nl. de opleiding tot officier, op een behoorlijken voet, naar de eischen van dezen tijd, te regelen? - Immers later wordt er toch geen partij van getrokken.

Onmiddellijk na hunne bevordering, langs welken weg ook verkregen, beschouwt men alle officieren als '*uitgeleerd*' of '*volgeleerd*', behalve juist in die practische bezigheden, waarmede zij uit den aard der zaak het meest eigen zijn, of althans door routine zeer spoedig eigen worden.

Dit laatste wordt met andere woorden ook opgemerkt in het reeds genoemde artikel van den *Militairen Spectator*, N^{0}. 10, 1869. Het is jammer, dat de geachte schrijver van dit artikel slechts ter loops van dit punt gewag maakt en ook daaromtrent zijne denkbeelden niet uitvoeriger uiteenzet. Wij hopen, dat hij daartoe later zal overgaan, want het onderwerp is belangrijk en rijk aan curieuse bijzonderheden.

Het ligt niet in ons plan, dit of dat bepaalde gebrek van onze legerinrichting thans afzonderlijk te bespreken; wij willen slechts de hoofdbron van die gebreken opsporen, overtuigd als wij zijn dat, wordt die bron gestopt, alle verbeteringen spoedig van zelf zullen volgen.

Toch is het, tot nog meer duidelijke aanwijzing van die bron, misschien niet ondienstig, een kort oogenblik stil te staan bij hetgeen in ons leger geschiedt ter bevordering van de *wetenschappelijke* ontwikkeling der officieren.

Er bestaat eene ministerieele aanschrijving, d.d. 29 September 1867, geteekend door den generaal van den Bosch. Daarin worden de grondbeginselen blootgelegd, volgens welke men de theoretische en practische oefeningen, zoowel van de kaders als van de soldaten, bij de korpsen van het leger regelen moet.

In het afgetrokkene beschouwd, strekt de inhoud van die aanschrijving hem, die haar heeft uitgevaardigd, in allen deele tot eer. Aan den generaal van den Bosch is het leger zeer veel verplicht, doch al had die generaal niets anders gedaan dan het uitvaardigen van deze order, dan reeds zou de gewezen minister alle aanspraak hebben op den dank van het leger.

Het valt intusschen niet te ontkennen, dat aan de hier bedoelde order of aanschrijving één gebrek kleeft, en dat gebrek is van dien aard, dat al het goede, wat er uit de regeling konde voortvloeien, grootendeels moest achterwege blijven. Hij, die de order gaf, vergiste zich in de groote meerderheid van de personen, aan wie de uitvoering werd toevertrouwd. De wetgever stond op een veel hooger standpunt van ontwikkeling en beschaving, dan vele uitvoerders van de wet. Men moet daarom niet wenschen dat de wet gewijzigd worde naar het gehalte van die uitvoerders, doch veeleer dat dit gehalte in overeenstemming worde gebracht met den geest der wet.

In de genoemde order komt o.a. het volgende voor:

‘Om zich te verzekeren, dat de oefeningen werkelijk op eene wijze plaats hebben, als vereischt wordt om den behoorlijken staat van slagvaardigheid, waarin de korpsen van het leger ten allen tijde behooren te verkeeren, te onderhouden, kunnen twee wegen gevolgd worden.

De eerste is die, waarbij alles van hooger hand tot in bijzonderheden wordt voorgeschreven, en rapporten, nopens de wijze, waarop die bevelen zijn uitgevoerd, worden ingewacht.

Bij de tweede wordt aan de chefs der korpsen, die uit den aard hunner betrekking verantwoordelijk zijn voor het onderrigt der onder hunne bevelen staande officieren, onderofficieren en manschappen, die verantwoordelijkheid ook *in haren ganschen omvang* overgedragen, en bepaalt men zich alleen de rigting aan te wijzen, in welke men verlangt, dat gehandeld zal worden, doch worden overigens de chefs geheel vrijgelaten om den tijd zoodanig te besteden en van alle gepaste middelen gebruik te maken, als hij zelf zal dienstig achten en noodzakelijk oordeelen om het voorgestelde doel te bereiken.

De eerste wijze doet de gewoonte ontstaan om *alles* door den hoogeren rang of wel door het departement van oorlog te zien regelen, en steeds naar bevelen te wachten of te vragen, waardoor de uitvoering van het kommando veel zelfstandigheid en zelfvertrouwen verliest.

Naar het tweede beginsel te werk gaande, worden de kommandeerende officieren gewend als verantwoordelijke, doch zelfstandig handelende chefs op te treden en naar omstandigheden zich te gedragen.

Dan eerst kan naar de verkregen uitkomsten geoordeeld worden en tevens blijken in hoeverre het kommando over de verschillende troepengedeelten is toevertrouwd aan officieren, die dat vertrouwen ten volle regtvaardigen.

Die laatste weg wensch ik dat voortaan zal worden gevolgd.'

Het spreekt van zelf dat men langs dien '*laatsten weg*' zijn doel slechts dan bereiken kan, wanneer de verantwoordelijke en zelfstandig handelende personen ten volle voor hunne taak berekend zijn. Over het algemeen zijn de '*verkregen uitkomsten*' tot nog toe niet bijzonder fraai.

Bij voorbeeld - en zoo komen wij terug op de vraag, wat er alzoo gedaan wordt ter bevordering van de *wetenschappelijke* ontwikkeling der officieren? - de meer genoemde aanschrijving bevat o.a. de volgende zinsnede:

'Ook de regeling der theoriën of wetenschappelijke bijeenkomsten der officieren wordt derhalve geheel aan het oordeel van de chefs overgelaten.'

Verder volgen hieromtrent eenige algemeene aanwijzingen, die goed en doeltreffend zijn. Hoe is nu de uitvoering?

Gedurende de wintermaanden zijn er 'wetenschappelijke bijeenkomsten der officieren', 's Winters is er tijd in overvloed; misschien zou die tijd gedurende den zomer ook wel in zekere mate zijn te vinden[1]. Die wetenschappelijke cursus begint 1° November, om met 1° April te eindigen. Doch men spant zich nu ook in. *Eens* in de week komt men te samen; soms tweemaal, doch meestal worden er dan dienstreglementen be-

1 Wanneer ons leger in eenige groote garnizoenen was samengetrokken, dan zouden de afdeelingen, bij het uitrukken tot practische oefeningen, steeds nagenoeg op oorlogssterkte kunnen zijn gebracht. Alleen het noodige kader daarbij ingedeeld zijnde, zou het overschietende gedeelte telkens op andere wijze kunnen geoefend worden. Slechts bij de najaars-oefeningen, zoo dikwijls dan *alle* lichtingen der militie voor korten tijd opkomen, zoude men het *geheele* kader voor de practische velddienst-oefeningen moeten indeelen. - Groote garnizoenen zijn uit nog velerlei andere oogpunten zeer wenschelijk - Kleine vestingen bezette men door detachementen, met aflossing na *drie* maanden. - Tegenwoordig schijnt het leger ook te dienen om aan de inwoners van kleine plaatjes wat nering en vroolijkheid te verschaffen.

handeld. Men vergadert nooit langer dan gedurende *één* uur. - En van welken aard zijn nu die bijeenkomsten? Zij heeten *vrijwillig*, doch was het werkelijk zoo, dan zou het schoolverbond zich veel inspanning moeten getroosten om het schoolverzuim onder de officieren tegen te gaan. Gelukkig is dat niet noodig, want het is voor hen zoo goed als dienst. De bijeenkomsten hebben gewoonlijk plaats in een kaserne-locaal, een naakt en muf bureau, een zoogenaamde bibliotheek, een schermschool of iets dergelijks, verwarmd door een van die onmogelijke kachels, versleten, aan elkander gelapt, doorzichtig en tegelijk met de warmte veel kolendamp verspreidende, in 't kort verwarmingstoestellen, zooals men ze alleen nog vindt in de chambrées der soldaten, welke alles wat comfortable en huiselijk is buitengesloten houden. In een zoodanig locaal zitten de zonen van Mars in een kring, behoorlijk gewapend, soms met den mantel om, want ieder heeft haast om weg te komen. - En welke wijsheid wordt er nu verkondigd in die tempels aan Pallas gewijd? - Een luitenant, daartoc in den regel op de eene of andere wijze gedwongen, houdt eene redevoering over een hoogdravend onderwerp, waarvan hij zelf weinig begrijpt en dus ook niet veel bijzonders vertellen kan. In den regel is hij zelf innig overtuigd van zijn onvermogen; - of denkt hij bij uitzondering gunstiger over eigen gaven, dan draaft hij door op eene wijze, die een opmerkzaam toehoorder met verbazing zoude vervullen. Doch niemand luistert, of liever men luistert zonder te hooren. - Een andermaal is de spreker een kapitein, die al hoog begint te staan om majoor te worden, en dus iets moet leveren. Wat hij zegt is zoo kwaad niet; meestal eene compilatie uit oude en nieuwe tactische boeken bijeengescharreld. Veel moeite heeft hij er niet op besteed, want zijn arbeid zou toch vruchteloos wezen. - Enkele malen, dit moet erkend worden, kan men zeer goede voordrachten hooren, doch deze maken weinig indruk, omdat men aan meer slappe kost is gewend. Zoo begint een ieder de zitting in dommelende stemming en tracht die dommelend door te komen. Gediscussieerd wordt er zelden of nooit, gedachtenwisseling heeft er niet plaats. Dikwijls heeft de leider der vergadering dat ook minder gaarne, omdat hij daartoe allen tact mist en niet op de hoogte is van het behandelde onderwerp.

Zou het niet beter zijn de wetenschap in het geheel niet, dan haar op deze wijze te beoefenen?

Men voere hiertegen niet aan, dat de gegeven voorstelling overdreven is. Zij is niet overdreven, maar naar waarheid geschetst. Hadden wij er jacht op willen maken om iets aardigs te vertellen, aan stof zou het zeker niet ontbroken hebben, doch het onderwerp is er te ernstig voor. Alleen erkennen wij volgaarne, dat er uitzonderingen bestaan op den algemeenen regel, en natuurlijk dat die uitzonderingen daar voorkomen, waar de hoofdleiding aan geschikte of uitstekende personen is toevertrouwd.

Zou men de wetenschappelijke ontwikkeling der officieren niet het best bevorderen door hun een doel voor oogen te stellen, dat tot eigen, vrije studie aanspoorde? - Alles wat ontwikkeling en beschaving bevordert, komt dan langzamerhand van zelf tot stand.

Dergelijk doel is misschien wel te vinden: bevordering bij keuze. Deze zaak is moeilijk billijk en rechtvaardig te regelen, maar tusschen tweeërlei kwaad moet men het minste kiezen. Zou men de luitenants niet op geregelde tijden, door middel van een vergelijkend examen, kunnen laten dingen naar een zeker aantal kapiteinsplaatsen, bijv. na *acht* of *tien* jaren dienst? evenzoo de kapiteins, na *vijf* jaren dien rang te hebben bekleed, naar een zeker getal majoorsplaatsen?

Ware iets dergelijks mogelijk, dan zouden wij zulk eene maatregel gaarne verwezenlijkt zien. Men kon op dezelfde wijze ook bekwame staf-officieren uitkiezen, want de laatste regeling hieromtrent zal op den duur blijken practisch niet uitvoerbaar te wezen.

Ons officierskorps is van te goed en te degelijk gehalte, om daarvan niet al de voordeelen te trekken, welke men er van trekken kan. De akker is vruchtbaar genoeg; men geve zich slechts een weinig moeite, en een rijke oogst zal het loon zijn. Indien wij thans onze stem verheffen, dan geschiedt dat alweder minder uit eigenbelang, dan gedreven door de zucht om zoo mogelijk de welbegrepen belangen van het vaderland te dienen.

Zooals tegenwoordig de zaken staan, is het in elk geval niet ongepast, om met het oog op het Nederlandsche legerkader, vooral het officierskorps, de volgende woorden in herinnering te brengen:

‘L'homme a besoin d'une occupation forte qui l'emploie et d'une justice exacte qui le contienne: il est comme l'eau,

il lui faut une pente et une digue; sinon le fleuve limpide, utile, agissant, devient un marécage stagnant et fétide'[1].

Volgens onze overtuiging is de tegenwoordige toestand niet te wijten aan een langdurig vredes-tijdperk, maar aan andere oorzaken, die, naar wij hopen, spoedig zullen verdwijnen.

Hij, die deze bladen schreef, heeft daarin slechts gewezen op bestaande toestanden en nimmer bepaalde personen op het oog gehad. Hij werd daartoe gedreven door niets anders, dan oprechte toewijding aan Oranje en Nederland.

Moge de zwakke taal, waarmede hij getracht heeft algemeen heerschende denkbeelden verstaanbaar uit te drukken, ingang vinden bij velen, vooral bij hen die de macht hebben om verbetering aan te brengen.

26 Januari 1870.

1 H. Taine, l'Italie et la vie italienne.

Iets over Phoenicië.

Dr. M.A. Levy, Phönizische Studien.
Dr. E. Schlottmann, Die Inschrift Eschmunazars.
Dr. P. Schröder, Die Phönizische Sprache.

Gesenius begint de voorrede van zijn werk ‘Monumenta Phoenicia’ met de opmerking, dat er weinige gedenkstukken van de beschaafde oudheid zijn, die meer de aandacht der geleerden verdienen, dan de geringe overblijfselen der Phoenicische taal, die grootendeels uit opschriften op steen of metaal bestaan. ‘Want,’ zegt hij, ‘aan den eenen kant is dit het eenige wat wij nog hebben van de litteratuur der Phoeniciërs en Karthagers, volken, die eene zoo groote rol gespeeld hebben; aan den anderen kant wekken vooral de letters zelve onze belangstelling, omdat wij weten dat van deze het letterschrift van meest alle volken afstamt.’ De man, die zoo sprak, heeft omtrent de ontcijfering dezer gedenkstukken eene zeer groote verdienste. Het terugvinden van den sleutel tot spijkerschrift en hiëroglyphen stelt wel de ontdekking van het oorspronkelijk Phoenicisch alphabet in de schaduw, maar toch blijft ook deze een getuigenis van menschelijke volharding en scherpzinnigheid.

In de 16de en 17de eeuw had men wel reeds eenige afbeeldingen van Phoenicische munten gegeven, die in Spanje en Sicilië gevonden waren, en ook eenige zwakke pogingen gedaan om daarvan de opschriften te lezen, maar eerst in 't begin der vorige eeuw werd de eerste grondslag tot eene ontcijfering gelegd door Montfaulcon, die op eene munt den naam Sidon las. Een stap verder kwamen Swinton en Barthélémy, vooral de laatstgenoemde, toen in 1735 op Malta de vondst gedaan werd van twee marmeren kandelaren, met eensluidend opschrift in het Grieksch en in het Phoenicisch, en toen twee jaren later

Pococke de afbeeldingen gaf van steenopschriften door hem op Cyprus gevonden, die nu echter niet meer bestaan, daar zij in 1849 door den Turkschen stadhouder tot kalk gebrand werden en gebruikt bij den bouw eener waterleiding. 't Was er evenwel nog ver van af, dat alles goed gelezen was, en daaraan is het toe te schrijven, dat nog lang na hen de ongerijmdste en meest tegenstrijdige verklaringen van Phoenicische opschriften gegeven werden, zoodat Eckhel, de groote numismaticus die in 1798 stierf, waar en valsch, alles over dezelfde kam scherende, de geheele ontcijferingslitteratuur voor een vervelenden warboel (taedia Phoenicia) verklaarde.

Wat de oncijfering vooral in den weg stond, was de slordigheid, waarmede de meeste gedrukte afbeeldingen van munten en steenen vervaardigd waren. Dit gold niet alleen van het reeds vroeger gevondene, maar van alles wat in de eerste dertig jaren dezer eeuw, na de opgravingen in Karthago, was uitgegeven, zoo ook van het werk van onzen Hamaker. Dit leidde soms tot de ergste soort van dwalingen. Gesenius begreep dat er niets goeds tot stand kon komen, voordat dit verbeterd was. Na veel moeite en inspanning voelde hij zich in 1837 in staat het reeds genoemde groote werk te geven, bestaande uit een bundel platen, die al de tot nog toe gevonden opschriften bevatten met de tafels van het nu ontcijferde alphabet, en een uitvoerigen commentaar, voorafgegaan door eene verhandeling over het letterschrift en gevolgd door een hoofdstuk over de Phoenicische taal en door een ander over de resten dier taal bij de Grieksche en Romeinsche schrijvers, waarin onder anderen een opstel is over de woorden van Hanno den Puniër bij Plautus.

Gesenius had een groot werk verricht, maar wat had men nu eigenlijk nog? Men kon nu Phoenicische letters uit verschillenden tijd lezen; men kende den inhoud van verscheidene opschriften van steenen en munten; men wist dat de Phoenicische taal zeer weinig van het Hebreeuwsch verschilde; men verstond nu van de verzen bij Plautus zooveel, dat men zeker was dat men nier met echt Punisch te doen had. Maar noch de historische ontwikkeling van het schrift, noch de juiste verhouding tusschen Phoenicisch en Hebreeuwsch kende men; de opschriften bestonden bijna enkel uit eigennamen, en bij meer dan een, maar vooral bij de verzen van Plautus, voelde men dat de gegeven verklaring onjuist was, al was men ook niet in staat

iets beters daarvoor in de plaats te stellen. Men had behoefte aan nieuwe bouwstof, en die wensch zoude weldra vervuld worden.

In 1845 werd bij het afbreken van een huis in het oudste gedeelte van Marseille een steenen plaat gevonden met vreemde karakters beschreven, die bij onderzoek bleken Phoenicisch te zijn. De plaat was in tweeën gebroken, maar de stukken pasten gelukkig aan elkander; alleen aan de linkerzijde was zij vrij wat beschadigd; overigens was het schrift zoo keurig ingebeiteld, dat er over de waarde der verschillende letters weinig verschil kon bestaan. Het duurde dan ook niet lang, of meer dan eene uitgave met vertaling zag het licht, en wij kunnen veilig zeggen dat wij thans den inhoud dier tafel nauwkeurig kennen. Het is een offertarief, opgemaakt op bevel der twee suffeten[1] van Massilia, voor den tempel van Baäl, en was waarschijnlijk aan den ingang des tempels geplaatst. Er wordt in bepaald hoeveel geld en vleesch de offeraars aan de priesters van den Baälstempel te betalen hadden, en waarvan de hoeveelheid afhing van de soort van offerdier, en van den aard des offers. Wat het laatste betreft, voor een *volkomen offer* (brandoffer) wordt natuurlijk het meeste betaald, hetzij het als bid- of als dankoffer gebracht wordt; maar voor het bidoffer wordt meer vleesch aan de priesters afgestaan, dan bij het dankoffer. En de onkosten van het geheele offer hangen af van de keus van het offerdier, dat, al naar het vermogen van den offeraar, een stier, een stierkalf, een ram of bok, een lam, een vogel kon zijn. Degenen die te arm waren om zelfs een vogel te offeren, hadden niets te betalen. Zoo de priester iets vordert wat niet in het tarief bepaald is, of boven het tarief gaat, wordt hij bestraft. Het schijnt uit dit stuk te blijken, dat men het offerdier voor een bepaalde som van den priester koopen moest.

Uit welken tijd nu deze plaat is, kan men niet met volkomen zekerheid zeggen. Het staat vast, dat zij niet van elders naar Marseille gebracht is, want de steensoort, waarvan zij gehouwen is, is dezelfde die nog thans bij Marseille gevonden wordt. Dat Marseille oorspronkelijk een Karthaagsche kolonie was, bewijst de naam Massalia, die in 't Phoenicisch *woning*,

1 Het woord is hetzelfde dat in de Statenvertaling door *Richteren* wordt weergegeven. Men vertaalt het hier het best door *Consuls*.

nederzetting beduidt. Doch omstreeks het jaar 600 maakten de Phocaeërs zich van de plaats meester en werden de eigenlijke stichters der stad. Naar alle waarschijnlijkheid is onze tafel ouder dan die gebeurtenis. Dit stuk, dat met een fragment van een andere offertafel, door Davis in 1860 in Karthago gevonden, merkwaardige punten van vergelijking met de Israëlietische offerwetten aanbiedt, was de eerste Phoenicische tekst van eenige uitgebreidheid die men gevonden had, en gaf den sleutel tot veel dat men tot nog toe niet had kunnen verstaan, terwijl het tevens de prikkel was voor een vernieuwd onderzoek, om meer van die kostbare overblijfselen voor de wetenschap te redden.

Van dien kant zou echter de groote vondst niet komen, die tien jaar na de ontdekking van het offertarief plaats had. Het is bekend, hoe men in het Oosten aan de talrijke overblijfselen van prachtige gebouwen steeds het verhaal van verborgene schatten vastknoopt. Zoo was het reeds in oude tijden. In het boek Job (3 vs. 21) wordt reeds in een beeld melding gemaakt van menschen die graven naar verborgen schatten. Schatgraven is haast een beroep in die landen, en het volk gelooft aan eene wetenschap der schatgraverij. Wij hebben een zeer curieus Arabisch werk, omstreeks het jaar 1250 door een goochelaar geschreven, waarin de geheimen van allerlei bedriegerijen worden medegedeeld[1], o.a. ook die van schatgravers. Maar als een paal boven water staat het bij den schrijver vast, dat er werkelijk schatten zijn, door talisman's behoed, welke hij, die den sleutel bezit, kan vinden. Zijne polemiek geldt alleen de bedriegers, die opgraven wat zij eerst zelven ingegraven hebben en dan voorschotten voor verder onderzoek vragen, waarmede zij zich uit de voeten maken, en dergelijken. Tegenwoordig is dit geloof misschien sterker dan ooit te voren. De komst van vreemdelingen, die met groote opofferingen allerlei nasporingen komen doen, wekt den argwaan der landbewoners, en versterkt hunne overtuiging, dat in den onderzochten bodem onmetelijke schatten verborgen zijn.

Een van de plaatsen, waar dergelijke uitgravingen meer dan eens hebben plaats gehad, is de necropolis van het oude Sidon langs eene heuvelrij ten oosten van Saida. In een dorschvloer

1 Ik heb eene beschrijving van dit boek met talrijke uittrekselen gegeven in de *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft*, XX, S. 485-510.

op de plek, waar volgens de overlevering de graven der oude koningen zich bevinden, groeven in Januari van het jaar 1855 eenige landlieden naar schatten. Een jaar te voren hadden zij een ledig graf met een Grieksch opschrift uit den Christelijken tijd gevonden; ook thans waren zij in zeker opzicht niet gelukkiger. Zes voet onder den grond stuitte men op een marmeren doodkist, maar het bleek, dat die reeds eenmaal vroeger geopend was; zij was geheel leêg; in de opgeworpen aarde vond men slechts een enkel doodsbeen. Toch hadden zij een schat gevonden. De kist van 2.45 meters lengte en 1.4 breedte had een zonderlingen vorm, en op het deksel was een aangezicht gebeiteld, waaronder een opschrift van 22 regels in vreemde karakters. Men kon er wel zelf niets mede doen, maar wie wist of de wonderlijke Franken er niet goed voor zouden willen betalen. De zaak werd ruchtbaar en weldra kwam meer dan één kooper opdagen. Doch door de onhandigheid der vinders ontstond weldra een twist over het bezit der sarcophaag. De Amerikaansche zendelingen Thomson en van Dijk hadden nauwelijks tijd gehad afschriften van de inscriptie te maken, toen op bevel van den Pasja de kuil weer moest dicht geworpen worden. Eerst na een omslachtig proces, waarin zich de Fransche en Engelsche diplomatie mengden, werd de kanselier van het Fransche consulaat te Beirut voor den rechtmatigen bezitter verklaard. Terstond daarop werd de kist door den edelen hertog de Luynes voor het Museum van den Louvre aangekocht. Met bloemen en palmtakken versierd werd de sarcophaag door tien paar ossen naar het strand gevoerd en daar in tegenwoordigheid van eene groote menigte met veel moeite aan boord van eene Fransche corvet gebracht. Voor het vertrek las de commandant aan de verzamelde bemanning de voorloopige vertaling van dit opschrift door den hertog de Luynes voor. ‘In die zoo eigenaardige academische zitting,’ schrijft deze, ‘luisterden de Fransche matrozen zwijgend en aandachtig naar de laatste woorden eens konings, wiens schepen misschien de kusten van Gallië bezochten, toen dit nog een barbaarsch land was.’ In December 1855 landde de corvet te Brest, en in het volgende voorjaar kreeg de sarcophaag hare plaats bij de Aegyptische en Assyrische monumenten in den Louvre.

Het bericht van de vondst en de afschriften der Amerikaansche zendelingen waren haar naar Europa voorafgegaan, en reeds in hetzelfde jaar verschenen twee verklaringen van de inscriptie

door Rödiger en Dietrich. In de volgende twee jaren werden deze door niet minder dan twaalf andere verhandelingen gevolgd. Men kan daaruit opmaken met hoeveel blijdschap de ontdekking begroet werd. Natuurlijk duurde het eenigen tijd voordat de geleerden het over alle bijzonderheden eens waren geworden. Bij een schrift zonder vocalen en zonder afscheiding der woorden, kon dit niet anders. Dien pennestrijd mag men nu als geëindigd beschouwen. Waar nog verschil van meening is, betreft het alleen ondergeschikte punten. Ik wil de vertaling van het schrift hier mededeelen, niet alleen omdat het eerbiedwaardig is om zijn ouderdom en als het eenige groote stuk in het Phoenicisch dat tot ons is gekomen, maar ook om zijn merkwaardigen inhoud.

In de maand Bul[1], in het jaar veertien der regeering van koning Eschmunazar. den koning der Sidoniërs, den zoon van koning Tabnit, den koning der Sidoniërs, sprak Eschmunazar, de koning der Sidoniërs, zeggende:

Ik werd beroofd van de vrucht mijner jeugd, van verstandige, ten strijd geruste zonen; ik was kinderloos en verlaten, en nu lig ik in deze kist en in dit graf, op de plaats die ik gebouwd heb.

Mijne bezwering gaat aan het geheele koninklijk huis, dat geen mensch deze rustplaats opene, dat niemand daarin kostbaarheden zoeke, want daar zijn geen kostbaarheden; dat niemand wegneme de kist waarin ik rust, dat niemand mij in deze rustplaats met eene andere grafkamer belaste. En indien iemand u er toe wil overhalen, zoo hoor niet naar zijne inblazing, noch gij, noch het gansche koninklijk huis.

En ieder mensch die de kamer, waarin ik rust, zal openen, of die zal wegnemen de kist, waarin ik lig, of die mij in deze rustplaats (met een andere grafkamer) zal belasten, hem valle geen rustplaats ten deel bij de schimmen, en hij worde niet in een graf begraven; hem zij geen zoon, geen zaad om zijne plaats te vervangen, en de heilige goden mogen hem prijs geven, met den machtigen koning die over het volk heerscht; de goden mogen dat koningshuis uitroeien.

Als die mensch, die de grafkamer, waarin ik rust, zal openen, of die wegneemt deze doodkist en dezen koningszoon, als die mensch gedood is, zoo zij hem geen wortel beneden, en geen

1 1 Kon. 6 vs. 38.

vrucht boven, geen beeld onder de levenden onder de zon, evenals ik deerniswaardige beroofd werd van de vrucht mijner jeugd, van verstandige, ten strijd geruste zonen, even kinderloos en verlaten als ik ben.

Want ik ben Eschmunazar, de koning der Sidoniërs, de zoon van koning Tabnit, den koning der Sidoniërs, de kleinzoon van Eschmunazar, den koning der Sidoniërs, en mijne moeder is Em-Astarte, de priesteres van Astarte, onze godin, de koningin, dochter van koning Eschmunazar, koning der Sidoniërs.

Zie, wij hebben gebouwd het huis der goden, het huis van Astarte, in Sidon, het land aan de zee, en wij hebben daar Astarte doen wonen, haar verheerlijkende -

en wij zijn het, die gebouwd hebben een huis voor Eschmun, een heiligdom voor den armen kranke op den berg[1], en wij hebben hem daar doen wonen, hem verheerlijkende -

en wij zijn het, die tempels gebouwd hebben voor de goden der Sidoniërs in Sidon, het land aan de zee, een huis voor den Baäl van Sidon, en een huis voor Astarte, die is de Naam Baäls[2] -

en bovendien schonk ons de heer der koningen Dor en Joppe, de heerlijke landen van Dagon[3], die in de vlakte van Saron zijn, tot loon voor de groote daden die ik verricht heb, en wij hebben ze toegevoegd aan het gebied des lands, opdat zij het eigendom der Sidoniërs zijn voor eeuwig -

daarom gaat mijne bezwering aan het geheele koninklijk huis, dat geen mensch mijne grafkelder opene, noch ontbloote mijne grafkamer, noch mij in deze rustplaats belaste (door een tweede graf), dat niemand wegneme de kist waarin ik lig - opdat hem niet prijs geven de heilige goden, opdat zij dit koninklijk huis niet uitroeien, en die mensch gedood worde en zijn zaad voor eeuwig.

1 Eschmun is de Phoenicische Aesculapius, wiens tempels bij voorkeur op hooge plaatsen gebouwd werden.

2 *Naam* en *Aangezicht* der Godheid beteekenen in 't Phoenicisch *Openbaring* der Godheid, evenals in 't Hebreeuwsch. Zie b.v. Exod. 33 vs. 14 en vs. 20; 23 vs. 21; 1 Kon. 8 vs. 29.

3 De uit 1 Sam. 5 welbekende godheid van Asdod, volgens Philo de god van den akkerbouw. De Joodsche overlevering maakt er een vischgod van, doch dit steunt op eene verkeerde afleiding.

In het begin was er veel verschil van meening omtrent den tijd waarin koning Eschmunazar geleefd heeft. Het blijkt ten duidelijkste uit het document, dat Sidon toen in een bloeienden toestand verkeerde en eene zeer hooge standplaats innam onder de steden van Phoenicië. Zulk een bloeitijd heeft Sidon slechts tweemaal gehad. Eens in den overouden tijd tot aan het midden der 12de eeuw v. Chr., de andere maal nadat de macht van Tyrus ten gevolge van de langdurige belegering door Nebucadnezar en de kort daarop gevolgde verovering door Apriës, omstreeks 572 v. Chr., gebroken was. De hegemonie, die gedurende bijna zes eeuwen in het onbestreden bezit van Tyrus geweest was, kwam nu weder aan Sidon en bleef haar toebehooren tot 351 v. Chr., toen de stad door Ochus verwoest werd. Het is thans - ten spijt van Ewald - boven twijfel verheven, dat onze sarcophaag uit deze tweede periode is. Levi, die na den dood van Movers misschien van allen het meeste recht heeft met Milphio te zeggen: nullus me est hodie Poenus Punior, heeft het eerst overtuigend aangetoond dat ‘de heer der koningen’, die in de inscriptie vermeld wordt, niemand anders kan zijn dan de Perzische koning. Ééne verkeerde lezing bracht hem evenwel in de verdere tijdsbepaling van den weg. Hij vertaalde: ‘moge de heer der koningen ons geven’, en dezen wensch verbindende met zijn vermoeden dat Tabnit, de vader van Eschmunazar, de Tennis van Diodorus (16, 42) was, plaatste hij het grafschrift in 335. Dit resultaat is stellig verkeerd. Ongelukkig hebben wij uit dezen tijd zoo weinig gegevens voor de geschiedenis van Phoenicië, dat vooralsnog niet met *volkomen* zekerheid bepaald is, welke Perzische koning Eschmunazar met de steden Dor en Joppe begiftigde en welke diensten het waren, die de koning van Sidon bewezen had. De waarschijnlijkste verklaring is die van Schlottmann, dat de grootkoning, van wien Eschmunazar spreekt, Artaxerxes Mmemon is, en dat de vorstelijke belooning gegeven werd voor de hulp der Phoenicische vloot, onder aanvoering van Sidon, waaraan eerst de zege bij Knidus te danken was, die tot den schandvrede van Antalcidas in 387 leidde, en daarna die bij Cittium, waarvan de onderwerping van Cyprus het gevolg was. Kort na deze gebeurtenis, dus in 382 of 383, moet Eschmunazar gestorven zijn.

Wij zullen daarbij niet langer stilstaan. De heldendaden,

waarvan koning Eschmunazar gewaagt, waren bijna de laatste stuiptrekkingen van Phoenicië in den eeuwenlangen strijd tegen Griekenland over de heerschappij der Middellandsche zee. Van dien tijd af verliest de geschiedenis van dit land hare belangrijkheid. Kanaän's kracht is gebroken, het is een knecht der knechten geworden van Sem en van Japhet.

Het is ook niet in de eerste plaats om den inhoud, dat de vondst van het grafschrift zoo uiterst belangrijk is. Maar vooral aan dit document hebben wij eene uitbreiding van onze kennis der Phoenicische taal te danken, die ons nu gemakkelijk zwarigheden doet oplossen, welke ten tijde van Gesenius onoverkomelijk waren. Niet alleen kunnen wij nu nagenoeg al de door hem verzamelde en de na hem ontdekte opschriften lezen en verklaren, maar ook de Punische teksten bij Plautus zijn thans zoo hersteld, dat er slechts over ondergeschikte punten nog verschil van meening kan bestaan. Nog voor een paar tientallen jaren zou iemand, die gezegd had eene grammatica der Phoenicische taal te willen geven, zich stellig belachelijk gemaakt hebben. Nu ligt die voor ons en geen verstandig mensch zal beweren dat Schröder het onmogelijke heeft willen bereiken en dat zijn arbeid nutteloos is[1]. De verhouding van deze taal tot het Hebreeuwsch, die bij de ontcijfering zoo uitmuntend geholpen heeft, is ook hierbij de machtige steun geweest. Het verschil tusschen beide talen is uiterst gering, niet meer dan tusschen twee provinciale dialecten onzer eigene taal bestaat. Een paar afwijkingen in de keus der voornaamwoorden, 't gebruik van woorden in de taal des dagelijkschen levens in de eene taal, die in de andere slechts bij dichters voorkomen, of de aanwending van woorden in engere of ruimere beteekenis, ziedaar eigenlijk het geheele onderscheid. Vindt men woorden of uitdrukkingen die niet in het O.T. voorkomen, men mag daarom nog niet besluiten dat zij niet tot de Hebreeuwsche taal behoord hebben. Terecht merkte reeds onze Albert Schultens aan: dat er stellig een groot deel van de Hebreeuwsche taal te gronde is gegaan, en dat in den niet dikken bundel, die alleen van de Israëlietische litteratuur is bewaard gebleven, geenszins

1 De naam Sanchuniathon, waarover zooveel getwist is, heeft nu ook opgehouden een raadsel te zijn. Zij bestaat uit den naam der godheid *Sakon*, den Phoenicischen Hermes, en het werkw. *jatan*, dat hetzelfde is als het Hebreeuwsche *natan*. De beteekenis is dus ‘Sakon heeft gegeven’ evenals Jonathan beduidt ‘Jehovah heeft gegeven’ en Natanaël ‘God heeft gegeven’.

de geheele taalschat begrepen is. Inderdaad vindt men meer dan een van die woorden of uitdrukkingen terug in den Talmud, en mag men dus besluiten dat zij evenzeer tot het Hebreeuwsch als tot het Phoenicisch behoord hebben. Het volgende voorbeeld hiervan wordt door Schröder gegeven. ‘Het woord *mazal*, in de beteekenis van ‘geluk, toeval’, komt in een oud-Phoenicisch opschrift voor door den graaf de Vogué gevonden. Dit woord zoeken wij tevergeefs in de bijbelsche boeken. Maar in den Talmud en in de geschriften der Rabbijnen is het zeer gewoon, en nog tegenwoordig wordt het door de Joden in Duitschland gebezigd. (Zij spreken *massel* uit.) Het woord is oud en echt-Kanaänietisch; bij de Phoeniciërs was het stellig van oudsher in gebruik. En eveneens bij de Hebreën; maar het gaf aan de bijbelsche schrijvers aanstoot als een heidensch, aan Kanaänietischen sterrendienst herinnerend woord, en werd daarom opzettelijk door hen vermeden. *Mazal* beduidt namelijk de constellatie der planeten. In de omgangstaal der Israëlieten, die tot aan de ballingschap toe nu eens meer, dan eens minder, tot de polytheïstische eerediensten der naburige volken overhelden, was de uitdrukking *mazal* zonder twijfel altijd gangbaar geweest, en bleef nog, nadat de oorspronkelijke beteekenis lang verloren was, tot in den laatsten tijd toe in gebruik in den zin van ‘geluk’ of ‘toeval’.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft er tusschen beide dialecten wel eenig verschil van vocalisatie bestaan. Wij kunnen hierover slechts een vermoeden uitspreken. Het is namelijk alleen gegrond op eene vergelijking van de uitspraak van het Punisch bij Plautus en van Phoenicische woorden bij Grieksche en Romeinsche schrijvers, met die van het Hebreeuwsch volgens de Masorethische overlevering. Ieder zaakkundige zal begrijpen hoe glibberig dit terrein is. Één steun hebben wij echter hierbij. Het is dit, dat in de hoofdzaak tusschen beide in dit opzicht overeenstemming bestaat, hetwelk tevens een getuigenis is voor de juistheid en getrouwheid, waarmede ons de Hebreeuwsche uitspraak is overgeleverd.

Maar het grootste verschil heeft zeker in de uitspraak der keelletters bestaan. Bij de overname van Phoenicische woorden door de Grieken en Romeinen, evenals in het Punisch bij Plautus, vallen deze bijna geheel weg. In de oudere Phoenicische opschriften worden zij wel juist geschreven, maar in de jongere vallen zij soms weg, worden soms met elkaar verwisseld, ja doen

soms dienst als klinkers. Daaruit, dat zij in het oud-Phoenicisch steeds geschreven werden, kan men evenmin besluiten dat zij toen nog werden uitgesproken, als uit de Fransche schrijfwijze van *homme, hazard*, tot de uitspraak dezer woorden met *h*. Daartegenover staat dat de Grieken, toen zij het Phoenicische schrift aannamen, de drie keelletters Aleph, He en Aïn tot teekens kozen voor de drie klinkers A, E en O, terwijl Kheth tot H verzwakt werd.

Israëlieten en Phoeniciërs spraken dus dezelfde taal. Stellig is dit niet het eenige punt van overeenkomst tusschen beide volken geweest. Wij weten weinig van Phoenicië, daar van de uitgebreide litteratuur van dit volk bijna niets bewaard is gebleven, maar dat weinige is genoeg om ons hiertoe te doen besluiten. Gelijktijdigheid van groote veranderingen op staatkundig, ja zelfs op godsdienstig terrein kan men meer dan eens opmerken. De invoering van het koningschap in Tyrus en in Israël ter vervanging der richteren of suffeten, moet bijna gelijktijdig geweest zijn. In beide landen is het naar alle waarschijnlijkheid door dezelfde oorzaak in het leven geroepen, door de vrees voor de Philistijnen. Het glanspunt in de geschiedenis der Phoeniciërs is de regeering van Hiram, evenals dat in Israëls geschiedenis die van zijn tijdgenoot en vriend Salomo. De prachtige tempels voor den Hemelheer in Tyrus, en voor Jehovah in Jeruzalem, zijn beide in dien tijd gebouwd en door dezelfde werklieden. Nog uit een veel later tijd kan ik daarvan een treffend voorbeeld geven. Toen Alexander Tyrus belegerde en de Tyriërs bijna tot het uiterste gebracht waren, stelden eenigen voor om een sedert vele eeuwen verwaarloosde plechtigheid weder te vieren, nl. dat een knaap van goeden huize aan Saturnus zou geofferd worden, hetwelk, zegt Curtius[1], zou geschied zijn, als niet de oudsten (d.i. de regeering) er zich stellig tegen hadden verklaard. Hij voegt er bij, dat in Karthago het bedoelde gebruik tot aan den val der stad in stand was gebleven. In Tyrus was het dus reeds afgeschaft, en tenzij men op het '*multis seculis intermissum*' van Curtius groeten nadruk legt, is dit hoogstwaarschijnlijk gelijktijdig met de afschaffing van hetzelfde gebruik in Israël geschied. Dit had, volgens de studie van Dr. Oort, 'Het menschenoffer in Israël', eerst plaats onder de regeering van Josia (blz. 121 seqq.), en men kan niet aan-

1 IV, blz. 77, ed. Bip.

nemen dat hier de afschaffing in navolging van Phoenicië geschiedde, vooral daar de schrijver van Deuteronomium, die Josia's hervorming voorbereidde, nog op de Kanaänieten (d.i. de Phoeniciërs) wijst als afschrikkend voorbeeld (12 vs. 31 en 18 vs. 10) en men in religieus en zedelijk opzicht zonder twijfel aan Israël boven Phoenicië den voorrang moet toekennen. Wij mogen dus besluiten dat de afschuwelijke plechtigheid aldaar gelijktijdig of in navolging van Josia's hervorming was afgeschaft.

Was nog in dien tijd de samenhang tusschen beide volken zoo innig, dat eene religieuse hervorming in Israël eene dergelijke in Phoenicië moest verwekken, wat mogen wij dan niet besluiten voor den tijd die aan de ontwikkeling van het Jehovah-profetisme in de 8ste eeuw voorafgaat? Helaas, dat wij van beide volken voor dien tijd zoo weinig weten en dat dit weinige zoo duister is.

Een bondgenootschap tusschen beide volken werd door den aard der zaak gevorderd. In een zekeren zin was Phoenicië altijd van de bevolking van het binnenland en het Jordaandal afhankelijk. De smalle zeekust was wel uiterst vruchtbaar, maar leverde op verre na niet genoeg op voor het onderhoud der buitengewoon sterke bevolking, laat staan voor den uitvoer naar andere landen. En het is stellig, dat wijn, olie en graan onder de voornaamste artikelen van den Phoenicischen handel behoorden, en tevens de hoofdproducten waren van den Israëlietischen landbouw. Sedert Davids verovering van Edom was deze afhankelijkheid oneindig veel grooter geworden. Want in dit land was niet slechts het hoofdkantoor van den wol- en dadelhandel met de Bedouïnen gevestigd, maar uit de havensteden Elath (het latere Aila) en Eziongeber, beide aan den Aelanitischen zeeboezem gelegen, werd een levendige handel met Zuid-Arabië, Oost-Afrika en waarschijnlijk zelfs met Indië gedreven, waarbij de Phoeniciërs de hoofdondernemers waren. En bovendien was toen door de verovering der Syrische steden Damascus, Zoba en Hamáth, ook de handelsweg langs den Euphraat in Israëls macht gekomen. Een goede verstandhouding met dit volk was dus voor Phoenicië een levensvoorwaarde. Maar omgekeerd, kon Israël, zoodra de periode van oorlog en barbaarschheid voor die van vrede en beschaving begon plaats te maken, het bondgenootschap met Phoenicië niet ontberen. Voor alle artikelen van weelde, voor onderricht en leiding in alles wat beschaving en levensgenot betrof, hadden zij hunne hulp noodig.

Dat de Phoeniciërs daarbij aan het langste eind trokken, spreekt bijna van zelf. In de laatste helft van den richtertijd waren de vier noordelijke stammen van Israël: Aser, Naphtali, Zebulon en Issakar meer of min in eene afhankelijke verhouding tot Phoenicië gekomen; vooral de stam Aser was in een soort van metoiken-toestand geraakt. Bij de algemeene verheffing van Israël onder Samuel, Saul en David, zal ook deze stam waarschijnlijk eene meer onafhankelijke stelling verkregen hebben. Doch toen nu in de laatste helft van Salomo's regeering zich aan alle kanten teekenen van verval begonnen te vertoonen, toen Damascus afviel, toen de suprematie in Edom slechts met moeite tegen een afstammeling van het oude koningshuis gehandhaafd werd, toen in het land zelf zich groote ontevredenheid begon te openbaren en reeds een Ephraëmietisch pretendent, Jerobeam, tegenover Salomo's zoon, als troonsopvolger werd aangewezen en Egypte dezen ondersteunde, toen wisten de Phoeniciërs van de verlegenheid van Israëls koning gebruik te maken om de vroegere verhouding te herstellen. In 1 Kon. 9 vs. 11 en 12 lezen wij dat Salomo het land van Kabul, d.i. het gebied van den stam Aser, aan Hiram afstond, en de vermelding, dat deze ter nauwernood daarmede tevreden was, bewijst dat die afstand allesbehalve vrijwillig geschiedde, maar niets dan eene betaling was voor gedane voorschotten en bewezen diensten. Ééne voorwaarde werd, naar het schijnt, aan dezen afstand verbonden, nl. dat de Phoeniciërs de hun onderdanige Israëlieten niet buitenslands mochten overbrengen. Wij besluiten dit uit de beschuldiging van den profeet Amos tegen Tyrus en Sidon (1 vs. 9), dat zij *tegen het broederlijk verbond* Israëlietische krijgsgevangenen aan Edom verkocht hadden, vergeleken met het tractaat dat de Milesiërs van Herakléa maakten met de Mariandyni, die als metoiken in hun gebied woonden[1]. Het verbond, waarop hier gedoeld wordt, kan men bijna in geen anderen tijd en bij geene andere gelegenheid stellen dan hier. Feitelijk telde Israël van toen af éénen stam minder.

De plaats van Amos slaat wel niet rechtstreeks op de Phoenicische metoiken van Israëlietische afkomst, maar stellig hebben de Phoeniciërs het met dezen niet nauwgezetter opgenomen dan met hunne onafhankelijke bondgenooten. Aan het feit dat Amos hun verwijt, zijn zij zich tot aan de verwoesting

1 Strabo bij Movers, II, 1, S. 314.

van Jeruzalem toe, blijven schuldig maken. Een van de hoofdartikelen van hunnen handel waren slaven, die zij uit verschillende streken, maar vooral uit Syrië en Judaea, bekwamen. Overal werden door hen de krijgsgevangenen opgekocht; hunne handelaars vergezelden de legers en kochten voor spotprijzen aan de brooddronken soldaten hun aandeel af. Het deed er niet aan toe, of de gevangenen van bondgenooten of vijanden waren. Toen Jojakim tegen Nebucadnezar rebelleerde, steunende op de hulp van Egypte, Phoenicië, Philistaea en Edom, lieten niet alleen deze bondgenooten het arme Judaea bij de nadering van den vorst van Babel in den steek, maar terwijl Edom zelfs zijne troepen ter beschikking van den koning stelde, vinden wij de Phoenicische en Philistijnsche handelaars in Nebucadnezar's leger slaven en buit opkoopende, zooals met verontwaardiging door den profeet Joël vermeldt wordt. ‘Gij hebt de kinderen van Juda en de kinderen van Jeruzalem verkocht aan de kinderen der Grieken, opdat gij hen verre van hunne landpalen mocht brengen.’ Dat de Israëlieten op hun beurt wel eveneens handelden, is buiten quaestie. Joël bedreigt de Phoeniciërs dat hunne zonen en dochteren door de Judaeërs naar Arabië zouden verkocht worden. De Israëlieten kochten dus niet alleen slaven voor eigen gebruik, maar ook voor den uitvoer; het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat zij zich ook meer dan eens aan den verkoop van volks- en landgenooten hebben schuldig gemaakt (vgl. Exod. 21 vs. 8, Lev. 25 vs. 39-47), waarvoor Phoenicië steeds de hoofdmarkt was.

Hoe meer de politieke beteekenis der Joden afnam, des te stoutmoediger werden de Phoenicische kooplieden. In de Makkabeeuwsche beroeringen werden scharen van Joden opgekocht en te Delos geveild. Tijdens de oorlogen van Pompejus was de slavenhandel van Phoenicië levendiger dan ooit te voren. Ja zelfs tot aan den laatsten tijd van Judaea's bestaan toe, kunnen wij den handel in Jodenslaven vervolgen, toen na den oorlog van Hadrianus vier Joden bij den terpentijnboom van Hebron voor een mud gerst verkocht werden.

De groote verspreiding der Joden is het werk der Phoeniciërs. Waarschijnlijk hadden zich reeds in den bloeitijd van Israël vrije handelaren uit de noordelijke stammen, die deel namen aan de handelsondernemingen van Phoenicië, in de koloniën gevestigd. Het is niet noodzakelijk, om onder de verstrooiden Israëls, waarvan Jesaja 11 vs. 11 gewaagt, alleen aan slaven

te denken. Maar stellig is toch reeds van de Assyrische oorlogen af de uitvoer van Israëlietische slaven begonnen. Men kan nagaan welke massa's in al die eeuwen, die tusschen dien tijd en Hadrianus liggen, over de wereld zijn verspreid, en men kan begrijpen dat Joden en Syriërs in de oudheid golden als volken tot slavernij geboren[1]. En juist deze verspreiding is het, die de zoo wonderbaar snelle verbreiding van het Christendom heeft mogelijk gemaakt. Het is bekend, dat dit in Rome in 't eerst voor een Joodsche secte gold, en het is buiten twijfel, dat uit de Joden en de met hen geamalgameerde Syriërs de eerste Christengemeenten zijn voortgekomen. Zoo heeft de Phoenicische slavenhandel de grootste omwenteling voorbereid, die de wereld ooit heeft aanschouwd.

Hoe ging het nu Phoenicië zelf, terwijl het medewerkte om den naam van Israël uit Palaestina uit te roeien? Het antwoord op deze vraag zal ons terugvoeren tot ons onderwerp, waarvan de voorgaande beschouwingen over de verhouding tusschen Israël en Phoenicië ons een weinig hebben afgeleid. Door dezelfde oorzaken, waaraan het verval van Israël is toe te schrijven, ging ook de politieke beteekenis van Phoenicië teloor. Maar hier werd een geheel andere strijd gevoerd dan in Judaea. Daar werd alles op het spel gezet voor het behoud van den nationalen godsdienst; hier werd alles opgeofferd aan het belang van den handel. In Judaea had tegenzin tegen vreemde taal en zeden de overhand; hier richtte men zich bij voorkeur naar den machtigen vreemdeling. De straf is niet uitgebleven. Met de Phoenicische taal is de geheele Phoenicische litteratuur te gronde gegaan. In Phoenicië zelf was de landstaal ten tijde van Hiëronymus zoo spoorloos verdwenen, dat hij, hoewel in Palaestina levende, nooit het Phoenicisch, maar wel het Punisch met het Hebreeuwsch vergelijkt. Want daar, in de Africaansche koloniën, hield de taal zich nog het langst staande. In de 5de eeuw werd het Punisch nog op vele plaatsen gesproken, en in vele Christengemeenten had de godsdienstoefening enkel in deze taal plaats, terwijl eene Punische bijbelvertaling gebruikt werd. Doch reeds in dien tijd was ook daar de bijl aan den wortel gelegd. De Punische taal was een boerentaal geworden, die een fatsoenlijk mensch niet meer sprak. De kerkvader Augustinus, Puniër van geboorte, vond het meer dan

1 Movers, III, 1, S. 75. Anm. 20.

eens noodig zijne, landgenooten te berispen over de verachting, waarmede zij over het Punisch spraken. ‘Vindt gij de taal nok niet schoon,’ schreef hij, ‘gij kunt toch niet ontkennen dat er veel wijsheid is neergelegd in de Punische boeken, zooals zeer geleerde mannen verzekeren.’ Dit laatste bijvoegsel is karakteristiek, want ook de brave kerkvader zelf maakte niet het minste werk van zijne moedertaal. Zoo verwilderde deze meer en meer en kromp haar gebied telkens meer ineen; mogen zich misschien ook zwakke overblijfselen hebben staande gehouden tot aan de veroveringen van den Islam, het was slechts om zich toen in het Arabisch op te lossen en geheel te verdwijnen. Ook van de litteratuur, die nog ten tijde van Augustinus bestond, is niets meer overgebleven. Behalve het weinige dat wij in 't begin van dit opstel hebben vermeld, hebben wij geene andere bronnen om de Phoeniciërs en de Karthagers te leeren kennen, dan de berichten hunner doodvijanden.

M.J. DE GOEJE.

Koning Johan.
Een geschiedkundig tooneelspel van William Shakespeare.

Onder de best geslaagde werken van Shakespeare moeten zijne geschiedkundige tooneelspelen gerangschikt worden. Zij behooren echter niet tot zijne meest bekende. Ieder is althans in zekere mate vertrouwd geworden met zijne treurspelen, zooals Hamlet, Macbeth, Koning Lear, Othello, Romeo en Julia. Ook verscheidene zijner blijspelen vielen binnen het bereik van een ieders waardeering. Van de historiespelen laat zich hetzelfde niet zeggen. Zij zijn veelal onbekend gebleven, en toch verdienen zij zooveel mogelijk aan de vergetelheid te worden onttrokken. Zij leveren toch een dubbel genot aan den opmerker op. Zij bezitten eene hooge kunstwaarde als tooneelspelen en zij strekken tevens om een juist inzicht te verschaffen in de Engelsche geschiedenis, en wel in een van hare belangrijkste tijdvakken. Zij zijn ten getale van tien, en acht daarvan vormen een aaneengeschakeld geheel, hetgeen de opkomst en den val schetst van den Lancasterschen koningstam, die eene eeuw lang over Engeland regeerde (1399-1485), terwijl de twee overigen: koning Johan en koning Hendrik VIII, tot inleiding en tot besluit van het behandelde tijdvak dienen. Daarom zegt August Wilhelm von Schlegel (in zijne Voorlezingen over dramatiesche kunst en letterkunde, III Th., p. 181), dat de dichter dit werk, hetwelk een zijner degelijkste werken is, ten deele uit zijn rijpsten tijd, tot een dramatisch heldendicht gevormd heeft, waarvan de bijzondere tooneelspelen de rapsodieën uitmaken. Acht daarvan, aldus vervolgt hij, sluiten zich door een onafgebrokene tijdruimte aan

elkander en omvatten een dadenrijk tijdperk van de Engelsche geschiedenis van bijkans eene eeuw, van Richard II tot Richard III, terwijl hij koning Johan als proloog en koning Hendrik VIII als den epiloog dezer tooneelspelen beschouwt. Het is thans enkel het voornemen om de aandacht te vestigen op het eerstvermelde tooneelspel van koning Johan, hetwelk tot inleiding dient van het in dramatischen vorm opgevatte heldendicht. Wij zullen daaruit ontwaren, dat het èn als kunstgewrocht èn als vertolking der geschiedenis, de aandachtige overweging niet onwaardig is. Vooraf zij het ons echter geoorloofd een woord te spreken over den levensloop van den dichter, waardoor wij tot de erkentenis zullen geraken, hoe zeer hij berekend was voor het opvatten der taak, welker vervulling hij op zich nam.

Men heeft zich vroeger wel eens beklaagd, dat het ons zoo weinig gegund was in de levensbijzonderheden door te dringen van den man, die te recht voor den eersten dichter van Engeland doorgaat; maar het is later gelukt zich daarvan een behoorlijk overzicht te verschaffen uit de bescheiden, die men tot dat einde opgezameld heeft. Men kan zich daarvan vergewissen, indien men de beschrijving van dien levensloop nagaat, zooals die ons geleverd wordt door Guizot, in zijne étude litéraire over Shakespeare en zijn tijd, en door Gervinus in zijn werk over onzen dichter. Het wordt ons daarin duidelijk voor oogen gesteld, dat Shakespeare van zijne kindschheid af niet verstoken bleef van de vereischte opleiding om zijn gunstigen aanleg te ontwikkelen. In het kleine stadje van Stratford aan den Avon geboren, stond voor hem de toegang open tot eene aldaar gevestigde school, aan welke men den naam van de Italiaansche gaf, alwaar zijne taalkennis en zijne geschiedkundige kennis tot de voldoende hoogte opgevoerd werden, ten einde daar later partij van te kunnen trekken. Zijn vader, die tot de wèlgestelde handelaren van zijn geboortestad behoorde en zelfs tot de hoogste eerambten te dier stede opklom, kon het natuurlijk aan den weetgierigen knaap niet laten ontbreken aan het noodige onderricht. Toen later ongunstige omstandigheden het verval van den wèlgestelden handelaar te weeg brachten, was de grondslag gelegd, waarop de aanstaande schrijver zijn gebouw oprichten kon. Hij ondervond menige ongelegenheid, welke hem tot ontwikkeling van zijne geestkracht nopen moest. Het verblijf in zijn geboortestad kon

hem niet zeer welgevallig zijn, toen de huiselijke omstandigheden van het gezin, waartoe hij behoorde, eene ongunstige wending genomen hadden. Men kan ook niet aannemen, dat de echtverbintenis, waartoe hij vervolgens overging, voor hem het uitzicht opende op een bevredigend huiselijk verkeer. Hij huwde eene pachtersdochter, Anna Hathaway, en hoe weinig hij aan haar gehecht was, geeft ons zijne uiterste wilsbeschikking te kennen, waarin zij zeer op den achtergrond wordt geschoven. Zij schonk hem twee dochters, en de oudste daarvan, Susanna, schijnt wel in vaders gunst gedeeld te hebben, welke niet zoozeer aan de jongere, Judith, ten deel viel. Het huiselijk leven - dit laat zich gereedelijk afleiden uit de hooge gemoedsstemming die in den dichter leefde - leverde op den duur geen bevredigend genot voor hem op. Hij moest naar gunstiger gelegenheid uitzien om van zijne geestvermogens voordeel te trekken, en daartoe stond hem de weg naar de hoofdstad open. Hij had ook reeds ondervonden, dat in zijn geboortestad elke uitspanning, welke hij zich veroorloofde, hem duur te staan kwam. Hij had zich nauwelijks veroorloofd het jachtvermaak te genieten op den grond van een naburig edelman, of hij had daarvoor eene geduchte terechtwijzing moeten ondergaan. Hij wreekte zich daarover wel zooals het een dichter betaamde, door hem in een hekeldicht ten toon te stellen, zooals hij dien edelman ook later in een zijner tooneelspelen de rol toedacht van een onnoozelen rechter; maar dit nam de onaangenaamheid van het oogenblik niet weg: de kring waarin hij zich bewegen moest, bood zeer zeker aan zijne begaafdheden niet de noodige speelruimte. Hij had de gelegenheid gehad om van menigen voorbijtrekkenden tooneelspelers-troep te vernemen, welk uitzicht voor hem bij eene aansluiting daaraan zich opende, en zoo moest hij van zelf er toe gebracht worden om zich aan het Londensche Blackfriars tooneel te verbinden. Het laat zich licht gevoelen hoeveel prijs men daar moest stellen op de aanwinst van een schrijver, die zooveel geschiktheid openbaarde om voor het algemeen aantrekkelijke tooneelspelen te vervaardigen; en gelukkig trof hij in zijn vriend, den eersten tooneelspeler van Engeland, Burbadge, den man aan, die zijne rollen begreep en voor de aanschouwers vertolken kon. Men mag dan ook gerust van Shakespeare zeggen, dat hij hier de rechte man was op de rechte plaats. Hij werd geëerd en gehuldigd door allen, die met kunstgevoel waren bedeeld, en tot bewijs daarvoor behoeven wij alleen te

vermelden, dat Engelands fiere koningin Elisabeth zich tot onzen tooneeldichter wendde, als zij hare hoffeesten door een tooneelspel wilde opluisteren, en dat de schoolmeesterachtige koning Jakob I hem met een eigenhandig schrijven vereerde. Men kon dus zeggen, dat de dichter ten toppunt van eer was gestegen en hij keerde van genot verzadigd naar zijne geboorteplaats terug, om aldaar in stille rust zijne overige levensdagen te slijten.

Het geleverde overzicht over Shakespeare's levensloop geeft ons den sleutel in de hand, om tot de wijze door te dringen, waarop hij zich in staat bevond zijne historiespelen in te richten. Hij had zich gemeenzaam genoeg gemaakt met de Engelsche kroniekschrijvers, om van hen de kennis op te doen van hetgeen de geschiedkundige waarheid uitmaakte. In het bizonder sloot hij zich daarbij aan den kroniekschrijver Hollingshed aan, die algemeen als geloofwaardig bekend stond. Dit belette hem echter niet om in het oog te houden, hetgeen van hem als tooneeldichter kon gevorderd worden. Hij kon zich niet vergenoegen met de handelingen, die de kroniekschrijver opgaf, aanéén te rijgen, zoo als zij zich opvolgden; maar hij was verplicht daarvan een geheel te vormen, hetgeen een behagelijk voorkomen voor den toeschouwer opleverde. Eenheid van handeling is een hoofdvereischte in elk tooneelspel. De handeling, die ten grondslag van het stuk gelegd is, openbaart zich van den aanvang af en trekt de belangstelling der toeschouwers tot zich; zij ontwikkelt zich allengskens al meer en meer en zij geleidt eindelijk tot eene gepaste uitkomst. De knoop is gelegd, zij ontwart zich van lieverlede en zij komt eindelijk tot volledige oplossing.

Aan dit vereischte voldoet het behandelde tooneelspel van koning Johan in allen deele. Het geheele beloop van het tooneelspel kan in korte trekken samengevat worden. In het eerste bedrijf treedt dadelijk het hoofdonderwerp op den voorgrond: de worsteling tusschen Frankrijk en Engeland over de door het laatste rijk bezetene Fransche gewesten.

De grond voor dien strijd tusschen deze machtige rijken was gelegd, toen met koning Hendrik II het huis der Plantagenetten den Engelschen troon besteeg. Hij had tot vaderlijk erfdeel het grondgebied van Anjou verworven en van zijne moederszijde, die van den veroveraar afstamde, Normandije verkregen. Het huwelijk met Eleonor, hertogin van Aquitanië, die haar gebied van de Loire tot de Pyreneën uitstrekte, voegde

een groot deel van Frankrijk aan de Engelsche kroon toe, en zoo kon men zeggen, dat de heerschappij van Hendrik II zich over een vijfde gedeelte van dat land, met insluiting van de Atlantische kust, uitstrekte, terwijl het gezag van den koning van Frankrijk zelven, Lodewijk VII, zich tot minder dan een tiende deel van het tegenwoordig rijk beperkte.

Hierin lag dus een rijke bron van tweespalt tusschen de beide rijken opgesloten, en wij worden van den aanvang af van het tooneelspel hiermede bekend gemaakt, daar de Fransche gezant Chatillon koning Johan aankondigt, dat koning Philips Augustus de bescherming van den jeugdigen prins Arthur van Bretagne op zich neemt, als van den wettigen opperheer van Engeland, en tengevolge van koning Johan's weigering om diens aanspraken te erkennen, hem den oorlog aanzegt. Het hoofdpunt, waarover het tooneel handelt, is dus aangekondigd, en ten einde aan de kenschetsing daarvan niets zou ontbreken, laat de dichter in dit bedrijf den man optreden, die een hoofdrol vervullen zal, den natuurlijken zoon van den heldhaftigen prins Richard Leeuwenhart. Hij is het getrouwe afbeeldsel van zijn vader en even als deze met een heldenmoed bezield, die nimmer uitgedoofd kan worden. Hij voegt daaraan toe een onuitputtelijke overhelling tot vroolijke scherts en hij ontziet daarbij niets, dat aan het algemeen als eerbiedwaardig voorkomt. Het geldt hier eene schepping, geheel uit het brein des dichters voortgesproten en welke duidelijk doet uitkomen, dat, even als in het menschelijk leven, zoo ook op het tooneel, ernst en scherts zich onderling moeten afwisselen, ten einde de noodige opgewektheid van geest te behouden. Hoe ware het ook mogelijk geweest voor den toeschouwer om in het sombere tafereel van koning Johan's regeering behagen te scheppen, indien het niet op deze wijze opgehelderd en vervroolijkt werd. De grondslag is dus gelegd in het eerste bedrijf en daarop wordt in het tweede bedrijf voortgebouwd. De twee vijandelijke legers staan tegenover elkander geschaard voor de stad Angers, die voor beide de poorten sloot, op hare onzijdigheid steunende. De legers maken zich ten strijde gereed, toen eene gelukkige omstandigheid den vrede sticht: de voorgenomen echtverbintenis van den Franschen dauphyn met koning Johan's nicht, Blanche van Kastilië. Zoo schijnt de strijd tusschen de beide naijverige vorsten ten einde gebracht; maaar het derde bedrijf doet dien weder aanwakkeren. De pauselijke legaat

Pandulf treedt daarin op, om van koning Johan de erkentenis te vorderen van den door den paus aangestelden aartsbisschop van Canterbury, Stephen Langton, en toen 's konings weigering daarop volgt, wordt Frankrijk's koning belast om den tegen koning Johan uitgesproken banvloek ten uitvoer te leggen. De strijd wordt dus weder in het derde bedrijf opgevat, en daar koning Johan hierin de zege behaalt, valt hem de ongelukkige prins Arthur van Bretagne in handen.

Men moet wel erkennen, dat thans de verwarring ten top is gestegen en dat de verwachting ten hoogste is gespannen om te vernemen, welke bejegening de gevangen genomen vorst van zijn onverbiddelijken tegenstander ontmoeten zal. Het vierde bedrijf is bestemd om haar aan het licht te brengen en ons een duidelijk inzicht te verschaffen van hetgeen in het heerschzuchtig gemoed van den koning omgaat en hetgeen in den kinderlijken zin van den miskenden vorst zich vertoont. De slotsom is, dat de jeugdige prins wel aan de moorddadige plannen van zijn vervolger ontsnapt, maar door het afspringen van den wal van zijn kerker zich zelven het leven beneemt. De toestand van koning Johan is te midden van al dat rumoer steeds hachelijker geworden. De Engelsche grooten, die aan hem het afsterven van prins Arthur verwijten, nemen eene dreigende houding aan, en van de zijde van Frankrijk bedreigt de uitvoering van het pauselijk banvonnis den koning met het verlies van kroon en schepter. Aldus van alle zijden besprongen, vraagt men zich natuurlijk, vanwaar de redding moet komen en welke uitkomst aan den vorst voorbehouden is? Het vijfde bedrijf geeft het antwoord. De koning buigt zich in het stof ter neder voor den pauselijken afgezant en ontvangt van hem kroon en schepter, die hij hem had overgegeven als 's pausen leenman, terug. De storm schijnt bedaard, maar de schijn bedriegt. De Fransche dauphin daagt met een leger op, zonder zich te storen aan de pauselijke bevrediging; en daar de Engelsche adel hem zijn bijstand wenscht te verleenen, is de koning als het ware tot wanhoop gebracht. Te midden van dien rampzaligen toestand bezwijkt de vorst, die den giftbeker, hem door een monnik in Swinsteads abdij aangeboden, geledigd heeft, zonder dat hij de heuchelijke tijding mag vernemen, dat de Fransche legermacht aan het terugdeinzen is.

Deze vluchtige kenschetsing van het beloop van het tooneelspel is voldoende om ons te doen erkennen, hoe gelukkig de

dichter slaagde in de behoorlijke inrichting der voorstelling, ten einde van den aanvang af tot aan het slot toe, de belangstelling der toeschouwers gaande te houden. Daarvoor stelde hij op den voorgrond de worsteling van Frankrijk tegen Engeland; en na deze in hare verschillende wendingen gekenschetst te hebben, bragt hij haar tot eene bevredigende uitkomst. Beschouwen wij nu ook dit werk, niet zoozeer van de zijde die het als kunstgewrocht aanbiedt, maar veeleer van de zijde die het onderscheiden moet als het vereischt inzicht opleverende in de Engelsche geschiedenis, - die beschouwing zal niet minder gunstig kunnen uitvallen. Het is den tooneeldichter niet te doen om in alle bizonderheden de geschiedenis bloot te leggen, maar wel om den algemeenen zin en beteekenis van de gebeurtenissen in het oog te doen vallen, om den geest des tijds kenbaar te maken. In velerlei opzicht toonde dus de dichter zich niet aan de opgaaf van den kroniekschrijver te storen en bewandelde hij een weg, die hem de geschikste voorkwam om tot zijn doel te geraken en waartoe hem niet zelden de onzekerheid, die de geschiedenis opleverde, als van zelf uitnoodigde.

Wij kunnen dit met een paar voorbeelden, uit dit tooneelspel ontleend, ophelderen. Wij merkten reeds op, dat de zoogenaamde bastaard, de natuurlijke zoon van den in Engeland zoo hoog verheven vorst, Richard Leeuwenhart, een denkbeeldig wezen is, waarvan de geschiedenis niet gewaagt. Wij hebben hier te doen met eene schepping des dichters, welke getuigt van zijn weelderig vernuft en die een sieraad uitmaakt van dit dichtwerk. Zoo ook doet de dichter op het slagveld optreden een aartshertog van Oostenrijk, dien de geschiedenis niet kent en aan wien hij de bewerking van den dood van Richard Leeuwenhart toedicht. Het geschiedt, even als wij dit van het optreden van den bastaard vermeldden, om dezen eene geschikte gelegenheid aan te bieden, zijn heldhaftig bestaan aan den dag te leggen. Vooral is het opmerkelijk in de voorstelling van de behandeling van den gevangen genomen Arthur van Bretagne, hoe zeer de dichter zich geroepen acht om die inkleeding daaraan te verschaffen, welke het geschiktste was om het gevoel der toeschouwers te bevredigen: de geschiedenis toch stelt den dood van den jeugdigen vorst op rekening van zijn koninklijken tegenstander, die hem òf zelf òf door een zijner tegenstanders van het leven beroofde. De dichter beseft terecht,

dat indien hij zich waagde aan een kenschetsing van den koning, wiens leven hij beschrijven wilde, als met het bloed van zijn mededinger bezoedeld, hij de verontwaardiging der toeschouwers zoozeer opwekken zou, dat alle belangstelling voor hem verdwijnen moest. Hij stelt dus het afsterven van den jeugdigen vorst op rekening van een noodlottig toeval, en alhoewel hij de boosaardige ontwerpen tegen hem gesmeed door den koning niet buitensluiten wil, belast hij hem toch niet met zoo snood een wandaad als het vermoorden van den prins zou geweest zijn. Men verlieze hierbij niet uit het oog, dat de tooneeldichter in eene tweeledige betrekking optreedt, daar hij eensdeels zorgen moet, dat de inrichting van zijn tooneelspel zoodanig zij, dat het aan den toeschouwer een behagelijk voorkomen aanbiedt, en anderdeels, dat het den geest van den tijd, dien het beschrijven wil, getrouw teruggeeft.

Ter kenschetsing van het eerste punt strekke de aanwijzing van de gepaste wijze, op welke de dichter zijn onderwerp inkleedde, en ter aanwijzing van het laatste punt is het voldoende te weten, dat al de hoofdonderwerpen, die de regeering van koning Johan kenschetsen, hier te voorschijn komen. Zij zijn deze: de strijd met Frankrijk gevoerd over de bezittingen van Engeland in dat land, die twee eeuwen lang aanhield en in koning Johan's regeering opkwam. De tegenstand aan 's pausen aanmatiging geboden, welke zoo jammerlijk voor Engeland door koning Johan ingeleid werd, om later zoo gelukkig ten einde te worden gebracht, en de opkomende vrijheidsgeest die zich zoo duidelijk in Engelands aanzienlijken openbaarde en zoo gelukkig zijne bevrediging vond in de vaststelling van het groot charter onder koning Johan's regeering. In geen dezer opzichten is de dichter te kort geschoten om het juiste inzicht aan den toeschouwer te verschaffen, en de korte aanwijzing daarvan zal hierover het noodige licht verspreiden.

Aan den strijd tusschen die beide groote mogendheden, waartoe het opkomen van den koningstam der Plantagenetten in Engeland als het ware het sein gaf, is inderdaad het geheele tooneelspel gewijd. Het vangt aan met de oorlogsverklaring van den Franschen koning, die zich de verdediging van de rechten van den rechtmatigen troonopvolger aantrekt en die zich vervolgens ten strijde aangordt, als hij tot 's pausen voorvechter optreedt, en die ten slotte niets minder schijnt te be-

oogen dan de Engelsche kroon met de Fransche te vereenigen. Het is tot op zijn sterfbed toe, dat de Fransche heerschzucht hem vervolgt en hij blaast den laatsten adem uit in de overtuiging, dat hij in den opkomenden strijd bezwijken moet. Hoe droevig een einde, maar hoe passend bij een leven zoo vol van verraad, trouweloosheid en bedrog! Hoe treffend zijn de laatste woorden van den vorst, die zijn geheele leven toewijdde aan het najagen van het oppergezag, hetgeen hij thans op het punt stond te verliezen. Als men hem vraagt: hoe gaat met u? is zijn antwoord:

'Vergiftigd! slecht gaat het, dood, verslagen, verworpen en niemand van u wil de winter doen komen om zijne ijskoude vingers in mijn mond te steken; niemand wil de rivieren van mijn land door mijn brandende borst laten stroomen, of het noorden bewegen zijne straffe winden mijn gespleten lippen te doen kussen. Ik vraag niet veel. Ik smeek om een koelen troost, en gij zijt zoo woest en zoo ondankbaar om mij dien te weigeren.'

Zoo bezwijkt de vorst, die zijn gansche leven door strijd voerde tegen zijne bestrijders, die van alle zijden tegen hem opkwamen, en nadat de dichter ons dien strijd van alle kanten afschilderde, kon hij geen uiteinde kiezen, dat beter aan den aard der worsteling beantwoordde.

De strijd tegen Frankrijk maakt het hoofdonderwerp uit van koning Johan's regeering, en daaraan is het tooneelspel hoofdzakelijk gewijd, maar een gewichtig onderdeel daarvan is begrepen in den tegenstand, dien koning Johan zich veroorloofde aan het pauselijk gezag te bieden. Het is blijkbaar, dat de dichter hier een toon aanslaat, die in den tijd van koningin Elisabeth in veler harten weêrklank vond, en een gebied betreedt, dat veler driften in beweging bracht. Zoo fel is de taal, die hij aan koning Johan in den mond legt en niet minder die, welke de Fransche dauphin zich aanmatigt.

'Welke aardsche naam,' zoo laat de koning zich uit tegen den pauselijken gezant Pandulf, 'kan den vrijen adem van een gewijden vorst tot antwoord nopen! Gij kunt niet, kardinaal! een naam bedenken, zoo nietig, zoo onwaardig en belachelijk om mij een antwoord af te persen als dien van den Paus. Bericht hem dit en voegt er dan nog bij, dat geen Italiaansche priester op mijn gebied tiende of tol zal heffen, maar, gelijk wij onder den hemel het opperste hoofd zijn, zullen wij waar wij regeeren alleen gebied voeren, zonder den bijstand van

een sterfelijk wezen. Zeg dit aan den paus. Alle eerbied verdwijne voor hem en zijn overweldigd gezag.'

Weinig baatte het, dat de koning van Frankrijk hem van heiligschennis beschuldigt. Hij gaat voort met zijne opgewondene uitingen, en hij verwijt zelfs dien vorst, dat hij zich zoo grovelijk laat misleiden door dien bemoeizieken priester, om de vlek te vreezen, die het geld kan afkoopen, en de ellendige vergiffenis te verwerven door de verdienste van het nietige goud, stof en asch, van hem, die deze vergiffenis uit zich zelven alleen ontleent.

Die taal steekt niet weinig af bij den toon, dien de koning aanslaat, als hij, tot radeloosheid vervallen, zich in het stof ter nederbuigt voor den pauselijken legaat. Maar niet minder treffend zijn de woorden, die de Fransche dauphin aan den legaat toevoegt, als deze hem bewegen wil Engeland te verlaten nadat koning Johan zich met Rome verzoend heeft. 'Ik ga niet terug,' zegt hij. 'Ik ben te hoog geboren om toegeëigend te worden, om onderworpen te worden aan terechtwijzing, of als geschikt dienaar en werktuig voor eenigen oppermachtigen staat in de wereld te vertrekken. Uw adem ontvlamde deze uitgedoofde oorlogskolen en bragt de stof aan om dit vuur aan te stoken, en thans is het te sterk opgewakkerd om door dienzelfden flauwen wind uitgeblazen te worden, die het in het leven riep. Gij leerdet mij de gestalte van het recht kennen, onderrichttet mij in de belangen van dit land, ja, druktet mij deze onderneming in het hart, en komt gij mij nu zeggen: Johan sloot vrede met Rome? Wat is die vrede voor mij? Ik, door de eer van mijn huwelijksband gedreven, vorder voor mij dit land na den jongen Arthur, en nu het ten halve veroverd is, moet ik terug, omdat Johan den vrede sloot met Rome? Ben ik Rome's slaaf?..... Welke penningen leverde Rome? Welke manschappen bezorgde zij? Welk oorlogstuig zond zij om deze handeling te ondersteunen? Ben ik het niet, die dezen last torsch? Wie anders dan ik en zij die zich aan mijne zaak verbonden, zwoegen in deze onderneming en voeren dezen krijg? Heb ik deze eilanders niet hooren roepen: vive le roi! als ik hunne steden binnentrad? Bezit ik niet de beste kaarten voor de kans om dat gemakkelijk spel te winnen, waar een kroon op het spel staat, en zal ik thans den wèlgeslaagden zet opgeven? Neen, bij mijn ziel, dat zal nooit worden gezegd!'

De dichter, wij zien het, is niet achterlijk gebleven om ons

een juist inzicht te verschaffen in hetgeen te dien tijde een der hoofdpunten uitmaakte in de Engelsche geschiedenis, de tegenkanting van het koninklijk gezag tegen de overheersching van Rome, en indien die schildering ons sterk gekleurd voorkomt, wij gevoelen het, dat de tijdsomstandigheden, onder welke de dichter de pen voerde, daaraan haar aandeel hadden.

Ook het derde hoofdpunt in die geschiedenis, de opwakkerende tegenstand tegen het eigendunkelijk gezag des konings, ontging aan het scherpziend oog des schrijvers niet. Wij weten welk een gewichtige rol zij onderkoning Johan's regeering vervulden, die als stoute voorvechters optraden, om den koning te nopen het groot charter van Engeland's vrijheid te onderteekenen, en hoe aldaar met gulden letteren opgeteekend staat, dat elk ingezeten tegen elke krenking van zijn rechten gewaarborgd zal worden. Het kon natuurlijk niet in het plan des tooneeldichters opkomen, om daarin het tafereel van deze geschiedenis in te vlechten, die zich aan de geschilderde krijgsbedrijven zoo weinig aansloot. Maar treffend is het toch, dat hij den invloed der landsgrooten, die degenen waren, die de vaststelling van het groot charter van den vorst afpersten, op 's konings besluiten zoo duidelijk doet uitkomen. Nauwelijks toch is het bericht van Arthur's dood ter oore gekomen van 's lands grooten, zooals de graven van Pembroke en Salesbury, die den koning daarvoor verantwoordelijk stellen, of hunne verontwaardiging daarover wordt den koning bekend gemaakt, en deze weet niet anders uit te denken dan hun bevredigende woorden toe te spreken.

‘Wij kunnen,’ zegt de koning, ‘de krachtige hand der sterfelijkheid niet weêrstreven, goede lords, al is mijn wil ook het leven te schenken, en,’ zoo vervolgt hij, ‘waarom slaat gij zulke plechtige blikken op mij? gelooft gij dat ik de schaar van het noodlot in handen houd? Voer ik het bevel over de levenspols? Ja,’ zegt hij ten slotte, ‘zij branden van verontwaardiging; ik heb er berouw van. Er is geen vast fondament op bloed te vestigen, geen zeker leven door eens anders dood te verwerven.’

Het is blijkbaar uit des schrijvers voorstelling, hoe zeer de koning onder den druk verkeerde van Engeland's groeten, en hoe zeer het van de werking van dezen afhing, in welken zin het bestuur gevoerd moest worden. In den strijd tegen den Franschen daufyn op Engeland's gebied gevoerd, komen zij dan ook op den voorgrond, en wij gevoelen het ten volle dat zij,

die tegen 's konings willekeur opkwamen, het vermogen bezaten om daaraan een einde te maken, zooals dit bij de vaststelling van het groot charter geschiedde. Wilden wij nog verder gaan en doordringen in hetgeen in de benedenste rangen van het volk zich openbaarde, toen de geduchte tijding van Arthur's dood zich aldaar verspreidde; ook daar zal de dichter ons niet in den steek laten.

Reeds zegt de bastaard tot den koning: ‘hoe ik onder de geestelijken te werk ging, zullen de sommen aanwijzen, die ik opzamelde, maar toen ik herwaarts door het land reisde, vond ik het volk wonderlijk opgezet, door geruchten ontstoken, van ijdele droomen vervuld:’ - en vervolgens licht 's koning vertrouweling Hubert dit verschijnsel verder toe.

‘Grijzaards,’ zegt hij, ‘en oude besjes voorspellen gevaar uit de vijf manen, die zij aan den hemel zagen. Jongen Arthur's dood is altijd hun gesprek, en als zij van hem gewagen, schudden zij het hoofd en fluisteren elkander in het oor, en hij die spreekt, vat des hoorders vuist aan, terwijl hij die hoort, vreeselijk vertoon maakt door het rimpelen van zijn voorhoofd, door het knikken en het rollen zijner oogen. Ik zag een smid staan met zijn hamer in de hand, die, terwijl het ijzer op het aanbeeld verkoelde, met open mond des kleedermakers bericht verzwolg, die met schaar en maatstok gewapend, op zijne muilen stond (welke hij door haastig verzuim aan de verkeerde voeten aantrok), gewagende van menig duizendtal strijdhaftige Franschen, die in Kent geschaard stonden tot den strijd gereed. Een andere gemeene en ongewasschen handwerksman breekt het verhaal af en spreekt van Arthur's dood.’

Het opgeteekende moge voldoende zijn om ons te overtuigen dat de dichter eene juiste voorstelling gaf van het volkswezen in het tijdperk dat hij ter behandeling koos, even als het hem gelukte op zoodanige wijze de beschrevene handeling in te kleeden, dat zij een behagelijk voorkomen voor den toeschouwer verkreeg.

Wij zullen thans trachten een stap verder te gaan, en den lezer de overtuiging te verschaffen dat hij in de teekening der karakter van de handelende personen zijne uitstekende bekwaamheid aan den dag legde. Dit maakt dan ook een der hoofdverdiensten uit van Shakspeare, zooals Hazlitt aantoonde in zijn werk: Characters of Shsakspeares plays; even als Thomas Peregrine Courtenay, in zijne Commentaries of the historical plays of Shakspeare, den weg aanwees om in zijne geschied-

kundige voorstellingen het ware van 't verdichte te onderscheiden. Letten wij op de karakterteekening van den hoofdpersoon die hier voorkomt, koning Johan, dan moeten wij erkennen, dat die teekening gelukkig is. De geschiedenis hangt voorzeker geen gunstig tafereel op van 's vorsten inwendig bestaan, want hij komt aldaar voor als van alle zedelijk gevoel ontbloot, als wankelbaar van gemoed, zoodat hij steeds heen en weder geslingerd werd; als heerschzuchtig van aard, zoodat hij brandde van begeerte om het oppergezag te overmeesteren, en als te flauwhartig van zin om daarvoor krachtig op te komen. Die wankelbaarheid van geest, die den hoofdtrek uitmaakt van koning Johan's karakter, komt reeds bij zijn eerste optreden te voorschijn. Wel is het antwoord krachtig, dat hij op Frankrijk's krijgsverklaring geeft, en betuigt hij aan zijne moeder, koningin Elenor: ‘ons krachtig bezit en ons recht is voor ons,’ maar deze voegt hem toe: ‘Uw krachtig bezit veel meer dan uw recht, want anders stond het slecht met u en mij; zooveel fluistert mij het geweten in het oor, dat niemand dan de hemel en gij eerst vernemen zullen.’ Koningin Elenor komt als de wraakgodin te voorschijn, die den koning bemoedigen moet, en als hij in het wilde zich uitlaat, hem terechtwijst en de noodige kracht verleent.

Het springt ons duidelijk in het oog, als hij in angst verkeerende over het landen eener Fransche legermacht in Engeland, naar haar uitziet om hem te sterken, en te midden van dat angstgevoel haar dood verneemt.

‘Waar is mijn moeders zorg verbleven, dat zulk een leger in Frankrijk opkwam, en zij er niets van vernam!’ en daarop is het antwoord: ‘haar oog is gesloten. Uw edele moeder stierf den eersten April;’ zoodat de koning moet uitroepen: ‘wat, mijn moeder dood! Hoe hachelijk is het dan met mij niet gesteld!’ Het karakter des konings, dat nu eens tot den grootsten overmoed overslaat, en dan weder tot de volslagenste vertwijfeling afdaalt, teekent zich duidelijk af in de voorstelling welke de dichter ons geeft van zijne bemoeiingen met den pauselijken legaat Pandulf. Bij de eerste ontmoeting openbaart hij zijne verontwaardiging over de pauselijke aanmatiging in volle kracht, en uit hij haar in de sterkst mogelijke bewoordingen, zooals wij van deze reeds gewag maakten, maar nauwelijks heeft het geluk hem den rug toegekeerd, of hij is in den uitersten deemoed verzonken. Dan blijft er voor hem niets

over dan aan den pauselijken gezant te betuigen: ‘zoo heb ik in uw hand den cirkel mijner glorie overgegeven,’ en als hij dien uit Pandulf's hand terug ontvangt, zich de toevoeging dezer woorden te getroosten: ‘Het was mijn adem, die dezen storm ontstak, wegens uw hardnekkig verzet tegen den paus, maar sinds gij een goed bekeerling zijt, zal mijn tong dat krijgsgeweld weder tot bedaren brengen en het schoone weder terugvoeren in dit geschokte land.’

In de meeste volkomenheid komt echter het weifelend en boosaardig gemoed des konings te voorschijn, als hij in overleg treedt met zijn getrouwen handlanger Hubert de Burgh, om zich van prins Arthur's verdwijnen te verzekeren, en nadat hij de daad volbracht acht, toen hij de hachelijke gevolgen daarvan met innig angstgevoel tegemoet ziet, hem verwijt daartoe te zijn overgegaan: het ontbreekt hem niet aan vleitaal om hem tot het ondernemen van deze verfoeielijke handelwijs over te halen, en als hij, in het nauw gebracht, daarover berouw gevoelt, laadt hij de gansche schuld op de schouders van hem dien hij tot zijn werktuig koos.

Hoe liefelijk klinkt aanvankelijk zijn taal. ‘Kom hier, Hubert! o mijn goede Hubert! wij danken u veel. In dit vleeschelijk bekleedsel is een ziel, die u voor zijn schuldeischer erkent en met voordeel uw liefde denkt te vergelden, en mijn goede vriend! uw vrijwillige gelofte leeft in deze borst, innig geliefd; geef mij uw hand. Ik had u iets te zeggen, maar ik wil het voor geschikter tijd bewaren. Bij den hemel, Hubert, ik durf het nauwelijks zeggen, hoe ver voor u mijn achting zich uitstrekt.’

De koning tracht aldus door vleiende woorden Hubert ten gunste van zijn ontwerp te stemmen, dat op niets anders doelt dan om den jongen Arthur het leven te ontnomen, want het hooge woord moet er uit. ‘Hij is een wezenlijke slang op mijn weg, en waar mijn voet een trede zet, ligt hij voor mij. Gij verstaat mij. Gij zijt zijn bewaker.’

Het besluit is dus, dat de dood hier 's konings gedachte uitdrukt, en dat een graf den jeugdigen prins wacht. Maar welke is nu de taal, dien de koning van zich laat hooren, als hij, vernemende dat de wandaad door zijn gunsteling is volvoerd, daarover berouw gevoelt, omdat hij voor de gevolgen die hem bedreigen, met angst vervuld is? Dan vervloekt hij zijn snood opzet en poogt hij de schuld daarvan op Hubert te

verhalen. ‘Het is de vloek der koningen, zegt hij, door slaven omringd te zijn, die hunne opwelling als een bevel beschouwen om in het bloedig huis des levens in te breken, en die in een wenk van het oppergezag eene wet zich voorstellen. Hoe dikwijls, vervolgt hij, brengt niet het gezicht der middelen om een daad te volvoeren, haar tot verwezenlijking. Waart gij niet geweest een wezen, door de hand der natuur gemerkt, aangewezen en uitgelezen was om een schanddaad te plegen, deze moord ware nooit in mijn geest opgekomen, maar uw afschuwelijke gestalte opmerkende, u geschikt vindende voor eene bloedige wandaad, bekwaam en bestemd om in gevaar te worden gebruikt, gewaagde ik ter loops van Arthur's dood, en gij, om een koning te believen, maaktet het niet tot eene gewetenszaak een prins te dooden.’

‘Hadt gij, zoo gaat de koning voort, slechts uw hoofd geschud, of een oogenblik geaarzeld, toen ik in het duistere mijn voornemen besprak, of een oog van twijfeling op mijn gelaat gevestigd, alsof gij wenschtet mijn verhaal in duidelijke woorden te vernemen, dan zou de schaamte mij hebben doen verstommen en tot zwijgen gebracht, en uwe angsten zouden mijne angsten hebben gewekt.’

Het is niet mogelijk duidelijker te kenschetsen, hetgeen in het gemoed van den vorst omging, die door heerschzucht beheerscht, voor geen middel terugdeinsde om daaraan bot te vieren, maar de vereischte veerkracht miste om bij het opkomen van eenig bezwaar daaraan wederstand te bieden.

Zoo onbehagelijk deze beschouwing van koning Johan was, zoo aantrekkelijk is de voorstelling van het kinderlijk en rein gemoed van den jeugdigen Arthur, hetgeen zich zoo duidelijk openbaart in zijn gesprek met den snooden Hubert, toen deze zich gereed maakte om het bevel van zijn meester ten uitvoer te leggen en hem van het gezicht te berooven.

‘Zijt gij ziek,’ zoo spreekt prins Arthur zijn bewaker toe, ‘gij ziet zoo bleek van daag; waarlijk, ik wenschte wel dat gij een weinig ziek waart, dan zou ik den ganschen nacht opblijven en voor u waken. Ik verzeker het u, ik bemin u meer dan gij mij.’

Hubert, die zich gereed gemaakt heeft om zijn schandelijk plan uit te voeren en den prins van het gezicht te berooven, gevoelt dat hij niet bestand is tegen zulk een aandoenlijk gesprek, en hij weet zich dus niet anders daaruit te redden, dan door

den prins zijn opzet te openbaren. Dan zegt deze: ‘Hebt gij den moed daartoe? Als uw hoofd slechts zeer deed, knoopte ik mijn zakdoek om uw slapen (de beste die ik had, een prinses bewerkte ze voor mij), en nooit vroeg ik haar terug, en te middernacht hield ik uw hoofd met mijne handen vast, en zooals de waakzame tijd voortschreed, vervroolijkte ik nu en dan den droeven stond, zeggende: wat schort u, en waar gevoelt gij de smart? of welken goeden dienst kan ik u betoonen? Menig armen mans kind had stil gelegen en nimmer u een vriendelijk woord toegesproken, maar gij hebt voor uw ziekenverzorger een prins. Nu moogt gij denken, mijne liefde was baatzuchtige liefde, en haar slimheid noemen, doe het, als gij het wilt. Indien het den hemel behaagt dat gij mij slecht behandelen moet, doe het dan maar.’

Zoo gaat de jeugdige prins voort met het schandelijke der daad aan zijn bewaker voor te stellen, en deze bezwijkt ten slotte daarvoor, zoodat hij van zijn boos opzet afziet, hetgeen den prins doet uitroepen: ‘Nu ziet gij er als Hubert uit; den ganschen tijd waart gij vermomd.’

Een ander uiterste wacht den jeugdigen vorst, want als hij van den wal zijner gevangenis afspringt, valt hij dood ter neder, niettegenstaande hij gezegd heeft: ‘de wal is hoog, en toch wil ik mij naar beneden storten; goede grond, wees goedaardig en kwets mij niet.’

Men kan wel zeggen dat het kinderlijk bestaan van prins Arthur hier te voorschijn is gebracht om de belangstelling der toeschouwers tot zich te trekken, en zoo kan men evenzeer zeggen dat de schildering van het karakter van den bastaard een tegenhanger aanbiedt van dat van koning Johan. Zoo somber, zoo geveinsd en zoo boosaardig als de koning zich vertoont, zoo vroolijk, zoo openhartig en zoo welwillend verschijnt de bastaard.

Reeds bij zijn eerste optreden leeren wij hem kennen als iemand, die zich om de wereldsche zaken weinig bekommert, mits hij slechts een eervolle rol kan spelen, en als een echte ridder het evenbeeld van zijn vader, Richard Leeuwenhart, aanbieden. Vooral teekent zijn karakter zich duidelijk af, als hij een alleenspraak houdt over den gesloten vrede tusschen de beide koningen, ten gevolge der voorgenomene echtverbindtenis tusschen den Franschen daufyn en Blanche van Kastilië; dan roept hij uit: ‘Dwaze wereld, dwaze koningen, dwaze over-

eenkomst. Johan, om Arthur's aanspraak op het gebied te keer te gaan, heeft vrijwillig een deel laten varen, en Frankrijk, die het geweten het zwaard aangespte, die ijver en toegenegenheid in het veld bracht als Gods eigen kampvechter, leende het oor aan dien eigenlijken planverstoorder, dien sluwen helgeest, dien bemiddelaar, die steeds de kracht der gelofte verbreekt, dien dagelijkschen trouwschender, hij, die het van allen wint, het belang, de spil der wereld.'

De bastaard vaart hevig uit tegen het werelddwingende belang, maar hij erkent tevens, dat hij zelf op den duur daartegen niet bestand zou zijn. Intusschen legt hij zijn onbezweken moed aan den dag, daar hij den aartshertog van Oostenrijk ternedervelt, dien hij voor den moordenaar van zijn vader aanziet, onvermoeid allen tot 's konings bijstand opwekt en den koning zelven, als de moed hem begeeft, tot volharding stemt. Hij kan niet gedoogen dat een koning niet het voorbeeld geeft van een kloek gemoedsbestaan, en als hij de nederbuiging van den vorst onder het priesterlijk gezag verneemt, kant hij zich daartegen aan en wil hij met de wapens in de hand den aanval van den Franschen daufyn op Engeland's gebied afweren. Hevig vaart hij uit tegen het vergelijk met Rome gesloten. Hij noemt het een eerloos verdrag, en toen ook de koning zijne oogen reeds gesloten heeft, wil hij nog tegen den Franschen indringer te velde trekken. Dan zegt hij: 'Zijt gij heengegaan? Ik blijf achter om het ambt van wreker op te vatten, en dan zal mijn ziel in den hemel u opwachten, die u op aarde steeds onderworpen was.'

De karakterteekening van den wankelmoedigen, geveinsden en heerschzuchtigen vorst, koning Johan, en evenzeer die van den natuurlijken zoon van zijn broeder, den bastaard, die zich door zijne strijdhaftigheid, zijne openhartigheid en zijne trouwe aanhankelijkheid aan den heer dien hij dient, onderscheidt, komt wel uit bij het optreden dezer personen. Hetzelfde kan gezegd worden van de aanwijzing van het karakter der andere personen, die een gewichtige rol in het historiespel vervullen, den legaat Pandulf, den Franschen koning Philips Augustus, den Franschen daufyn en anderen, die daarin voorkomen. De ontleding daarvan zou ons echter te ver heenvoeren, en wij bepalen ons dus van op de karakterteekening der vrouwelijke personen, die hier optreden, het oog te vestigen, omdat men daarin de gelukkige begaafdheid des dichters bewonderen moet in de ka-

rakterteekening der heerschzuchtige en wraakgierige koninginweduwe Eleonore, van de zachtaardige, van moederliefde blakende prinses Constance, en van de bescheiden en bezadigde prinses Blanche van Kastilië.

De heerschzuchtige en hardvochtige geaardheid van koningin Eleonore komt reeds bij den aanvang van het tooneelspel te voorschijn, als zij haar zoon waarschuwt van niet te veel te hechten aan zijn recht op de kroon, maar veeleer op zijn krachtig bezit. Zij wenscht haar zoon te sterken in zijn streven om zich in het bezit der kroon te handhaven; zij is uit dien hoofde met innigen wrevel vervuld tegen Arthur's moeder, Constance, en zij openbaart ten opzichte van deze haar wraakgierige gemoedsstemming. Zij vaart hevig uit tegen het inroepen van Frankrijk's hulp door Constance, daar zij den koning deze woorden toevoegt: ‘Welnu, mijn zoon, heb ik het u niet altijd gezegd, hoe die heerschzuchtige Constance niet rusten zou, voordat zij Frankrijk en de geheele wereld had aangevuurd voor het recht en de partij van haar zoon? Dit had kunnen voorgekomen zijn en vereffend met lichte genegenheidsbetuigingen, hetwelk thans het optreden van twee koningrijken met vreeselijke bloedige uitkomst beslissen moet.’

Zij spaart dan ook Constance niet, als deze te voorschijn komt, en verwijt haar voor zich zelven naar het heerschen in de plaats van haar zoon te streven. Zij bedreigt haar eindelijk eene uiterste wilsbeschikking te voorschijn te zullen halen, die het erfrecht van haar zoon verzekert, en eindelijk treedt koning Philips Augustus tusschen beide om deze verwoede mededingsters tot bedaren te brengen.

Zoodra dan ook het uitzicht zich opdoet om den vrede te sluiten tusschen Engeland en Frankrijk, door een echtverbintenis van den Franschen daufyn met Blanche van Kastilië, treedt zij op om koning Johan daartoe over te halen.

‘Mijn zoon,’ zegt zij, ‘luister naar deze vereeeniging, sluit dezen echt, geef aan uw nicht een bruidschat ruim genoeg, want door dezen band zult gij zoo zeker uw nog breekbare vasthechting aan de kroon versterken, dat gindsche groene knaap geen zon zal vinden om de bloesem te doen rijpen, die een krachtvolle vrucht belooft.’

Hetgeen voor Elenor eene bevredigende uitkomst toescheen, moest natuurlijk voor Constance een doodsteek bevatten, en daar wij ons bevredigd kunnen achten door deze kenschetsing

van de heerschzuchtige en wraakgierige Eleonore, wenden wij ons thans tot Constance, om haar van moederliefde vervulde hart te zien ontblooten.

‘Gaan zij ten huwelijk over?’ zoo roept zij uit, bij het vernemen der echtverbintenis. ‘Gaan zij den vrede bezweren? Het valsche bloed met het valsche bloed vereend! Gaan zij vrienden worden? Zal Lodewijk Blanehe hebben en Blanche deze gewesten? Dat is niet zoo,’ voegt zij den berichtgever, graaf van Salesbury, toe. ‘Gij hebt u versproken, slecht gehoord; wees wel bedacht, herhaal uw bericht nog eens; dat kan niet zijn. Gij zegt alleen dat het zoo is. Ik vertrouw dat ik u niet vertrouwen mag, want uw woord is slechts de nietige adem van een gewoon sterveling; geloof mij, ik geloof u niet, man! Ik heb een koningseed voor het tegendeel. Gij zult er voor gestraft worden, mij dus te hebben verschrikt, want ik ben ziek en voor angsten toegankelijk, door rampspoed neêrgedrukt en daarom vol van vrees. Eene weduwe, verlaten van haar echtgenoot, aan angstgevoel prijsgegeven, eene vrouw, van nature tot vreezen gestemd, en al erkent gij thans dat gij slechts met mijn ontroerde zinnen den spot dreef, ik kan geen rust hebben, maar ik zal rillen en beven deze ganschen dag. Wat meent gij toch met uw hoofd te schudden? Waarom ziet gij zoo droevig mijn zoon aan? Wat meent die hand op uw borst geslagen? Waarom bevat uw oog dat jammerlijke tranenvocht, als een trotsche rivier, die zijne oevers overschrijdt? Zijn deze treurige teekenen de bevestiging uwer woorden? Spreek dan nog eens; niet uw geheel vroeger verhaal, maar dit eene woord: of uw verhaal de waarheid is.’

De moederlijke liefde openbaart zich in volle kracht, en hoeveel te sterker komt zij uit, als haar beminde zoon aan haar tegenstander in handen valt, en als de dood haar voor altijd van hem berooft. Dan slaat haar smartgevoel tot het uiterste over, en wentelt zij zich in haar wanhoop over den grond. Geene vertroosting baat haar meer, al komt zij ook uit den mond van een geestelijken zielverzorger, en zij beantwoordt dan ook Pandulf's troostrede met de betuiging: gij hebt nimmer een zoon gehad.

Roerend is deze voorstelling van het moederlijk smartgevoel, en hoe drukt zich dit duidelijk uit als wij haar hooren zeggen:

De smart vervult de plaats van mijn afwezig kind, ligt in zijn bed en wandelt op en neêr met mij; neemt zijne lieve

blikken aan, herhaalt zijne woorden, herinnert mij aan al zijne aanvalligheden, en vervult zijne kleederen met zijne gestalte; daarom heb ik reden mijne smart te beminnen.'

Is de dichter gelukkig geslaagd in de schildering van de moederlijke liefde, zooals zij in prinses Constance zich openbaart, niet minder voortreffelijk is zijne aanwijzing van het maagdelijk gevoel, als daarin de liefde opkomt voor den aangeprezen echtgenoot. Zoodra de echt verbintenis bepaald is tusschen den Franschen daufyn en Blanche van Kastilië, wordt beider instemming daarmede afgevraagd. De Fransche prins weidt uit over de schoonheid zijner aanstaande bruid en drukt op krachtvollen toon het gevoel zijner liefde uit, maar hoe bedachtzaam en terughoudend is de taal, door de schoone Blanche van Kastilië gebezigd.

'Mijn ooms wil,' zegt zij, 'is in dit opzigt de mijne. Indien hij iets in u ziet dat hem behaagt, kan ik dat wat hij ziet en zijn behagen wekt, gemakkelijk tot mijn wil doen neigen; of indien gij wilt, dat ik mij scherper uitdruk, ik zal het gemakkelijk tot mijne liefde brengen. Verder wil ik u niet vleien, mijnheer, ik zeg alleen: dat al hetgeen ik in u zie mijne liefde waardig is, dat ik niets in u zie, dat, hoe scherp het oordeel ook zij, ik kan vinden dat mijn haat verdient.'

Het tooneelspel, dat de beschrijving der regeering van koning Johan ten doel had, leed aan het gewichtig bezwaar, dat die vorst zoo weinig behagelijks ten opzichte van zijn karakter aanbood. De dichter kwam die moeijelijkheid te boven, door tegenover den koning den natuurlijken zoon van Richard Leeuwenhart te plaatsen, die zoozeer de belangstelling tot zich trekt door zijne vroolijkheid en zijn heldhaftig bestaan. Zoo ook wisselt het hardvochtig en wraakgierig karakter van koningin Eleonore en het zwaarmoedig karakter van prinses Constance op eene aangename wijze af met dat van de aanvallige Blanche van Kastilië.

J.K. VAN GOLTSTEIN.

Amerikaansche schetsen.

I.
Holland.

‘Toch altijd treft men op dezen *road* Hollanders aan,’ zeide mij Mrs. van Domselaar (in Amerika wordt iedere getrouwde vrouw zonder onderscheid met dezen naam aangesproken), toen ik mij den 12^{den} Julij jongsleden op den *Des-moines-valley-river-railroad* bevond van Pella naar Keokuk. ‘Vroeger woonde ik ook in dezen staat (Jowa), maar thans ben ik verhuisd naar Illinois; onze *farm* is niet ver van het *depot* (spoorwegstation), zoowat vijftien mijlen van Keokuk, maar de *road* is vrij goed, wanneer het niet al te *rainy* is,’ ging zij voort, toen ik naar hare woonplaats vroeg. Nu kwam de beurt aan mij om te vertellen, wie ik was, en wat de reden was van mijn verblijf in Amerika en zoo ver in het westen; de slotsom was, dat zij mij verzocht mijn naam en woonplaats op een papiertje te schrijven, om het aan haar *husband* te laten lezen, die, zooals zij zeide, nog al goed op de hoogte was van Gelderland en Utrecht, ‘daar hij zoo nog al wat plaatsen wist.’

Mijne reis- en landgenoote, die door een verblijf van dertien jaren in Amerika, en meest onder Amerikanen zelven, de dagelijksche woorden van het Nederlandsch met die van het Engelsch verwarde, was eene eenvoudige Geldersche boerin uit Bennekom afkomstig; naar hare kleeding en ingenomenheid met Amerika te oordeelen, kon men opmaken, dat het haar, om zoo te zeggen, goed ging. Op mijne vraag of zij zich nog al met de Amerikaansche zeden en gewoonten kon vereenigen en of het verblijf in zalk eene vreemde omgeving haar goed beviel, gaf zij mij uit den grond des harten ten antwoord: ‘Het is hier een gezegend land, de grond is zoo dankbaar,

levensmiddelen zijn hier in overvloed en men voelt zich hier zoo onafhankelijk, daar er geen onderscheid van stand is.'

Het is naar aanleiding van dit antwoord en de herhaaldelijk aan mij gedane vragen: 'wat denkt ge van Amerika, hebt ge de Hollandsche koloniën in Michigan en Jowa bezocht?' dat ik het waag enkele van mijne reisindrukken aan het publiek mede te deelen.

Ik kan niet ontkennen dat een bezoek naar Holland (Michigan) mij bijzonder toelachte, toen ik mij per Erie, Atlantic and Great Western en Michigan Southern railroad, van New-York met de noodige tusschenpoozen naar Chicago begaf.

Vooreerst is het aan ons Hollanders in het algemeen eigen, dat men gaarne zijne landgenooten op *aanzienlijke* afstanden van het vaderland ontmoet, èn om in de gelegenheid gesteld te worden zijne moedertaal nog eens te spreken, èn om - wij Hollanders zijn erg nieuwsgierig van nature - inlichtingen te vragen omtrent geboorteplaats, verblijf in den vreemde, enz. Bovendien verbeelden wij ons, niettegenstaande alle internationale congressen, zoowel letterkundige als statistische, in Europa, min of meer in een exceptioneelen toestand geplaatst te zijn; ongaarne hooren wij ons verwarren met Belgen, en nog erger grieft het ons wanneer wij voor Duitschers worden aangezien. Ik spreek hier in het algemeen; het aantal uitzonderingen is groot; menigeen toch gevoelt zich gevleid, wanneer hij in Parijs of aan een der mode-badplaatsen voor een Franschman of Engelschman wordt aangesproken.

In Amerika nu (wanneer ik van Amerika spreek, bedoel ik hiermede kortheidshalve de Vereenigde Staten) viel het mij in 't oog, dat men aldaar over het geheel het onderscheid niet schijnt te vatten tusschen Duitschers en Hollanders: een Duitscher is a Dutchman, en bij gratie noemt men den Hollander a Low-Dutch, en om een Amerikaan, die Motley niet gelezen heeft, aan het verstand te brengen dat een Duitscher is a German, en een Hollander a Dutchman, daar zie ik geen kans toe. Van de geographie van Europa hebben de meeste Amerikanen, die dat werelddeel niet hebben bezocht, slechts een vaag idee en bepaalt hunne wetenschap in den regel zich tot de havens, vanwaar geregelde stoombootdiensten loepen, en enkele hoofdsteden. Ik noemde daar zoo even den naam van Motley; geen werk heeft, geloof ik, in Amerika zooveel opgang gemaakt als 'the rise of the dutch republic', en ik zou haast zeggen, niemand

in den vreemde heeft aan Nederlanders, die prijs stellen op hunne nationaliteit, een grooteren dienst bewezen dan de tegenwoordige gezant der Vereenigde Staten in Engeland. Hoe menigmaal werd in mijne tegenwoordigheid uitgeweid over ‘the gallant history of Holland’; door dat werk is de naam van Holland bij een groot aantal Amerikanen populair geworden, en ofschoon het in de omstreken van New-York en aan de Hudson-rivier wemelt van Hollandsche namen, zoowel van personen als plaatsen, zoo dacht toch vóór de verschijning van dat werk zelden een Amerikaan daaraan, dat die Hollanders tachtig jaar gestreden hebben voor hunne onafhankelijkheid.

Maar ik dwaal geheel van mijn onderwerp af: ik wenschte namelijk over mijn bezoek aan Holland te spreken.

Het was den 18^{den} Junij 11. in Chicago drukkend warm; de zon was achter de wolken verscholen, de atmospheer, zoo als gewoonlijk in den zomer in die stad het geval is, dampig, en met genoegen dacht ik er aan des avonds te zeven ure, op mijne vaart over het meer Michigan naar Grand-Haven, wat frissche lucht te kunnen scheppen. Eindelijk had ik de juiste, *pier* (steiger) gevonden tusschen de talrijke elevators en aanlegplaatsen, mijne bagage bezorgd, en een oogenblik later stoomde de goed ingerigte stoomboot tusschen tal van sleepbootjes en zeilvaartuigen de Chicago-river langs naar het uitgestrekte meer. Ik kan niet zeggen, dat het meer van Michigan, namelijk het zuidelijk gedeelte, mij medeviel; de vale, grijze kleur van het water en het lage, zandige, hier en daar moerassige kustland, leverden een sterk contrast op met het kristalheldere water van het meer Ontario en de omringende heuvelachtige kust. De halve maan van huizen en torens, waarop Chicago, op een afstand gezien, geleek, vertoonde zich nu hoe langer hoe kleiner; de lichten in de boot werden opgestoken en een oogenblik later ontving ik van twee Amerikanen eene uitnoodiging om een partijtje euchre mede te spelen, waar ik hoffelijk voor bedankte.

De Amerikanen zijn groote liefhebbers van kaartspel en vooral van hoog spel; overal wordt men gewaarschuwd zich niet met het spel in te laten, en op onderscheidene stoombooten ziet men met groote letters en op verschillende plaatsen aangeplakt: ‘take care for[1] well dressed gentlemen, who invite you to play euchre’.

1 *To* is misschien beter Engelsch.

Over het gezelschap aan boord kan ik weinig zeggen; het geheele aantal passagiers bedroeg slechts een dertigtal, waaronder eene Israëlitische familie uit Detroit, waarvan het hoofd, een man van ongeveer zeventig jaren, met eenige belangstelling informeerde naar Amsterdam en Rotterdam, waar hij voor een veertig jaren eenigen tijd had gewoond.

Ongeveer te zes ure in den morgen kwamen wij te Grandhaven aan. Eene heuvelachtige kust, hier en daar met sparrenboomen begroeid, en eene rivier, aan welker eene zijde zich het railway-depot en aan welker overzijde zich de haven en enkele witte houten huizen bevinden, is alles wat men bij een eersten oogopslag van de stad te zien krijgt. Bij nadere kennismaking valt de stad ook niet mede; eenige regte breede zandwegen, aan weêrszijden met houten trottoirs, zooals men veel in Amerika aantreft, belegd, en waarlangs een aantal winkels, een paar kerken, waaronder eene Hollandsche, en het logement, allen houten gebouwen en meest van ééne verdieping, gelegen zijn; eenige pakhuizen aan de haven, ziedaar Grand-Haven, de woonplaats van een vrij groot aantal van onze landgenooten.

In het Rice-hotel, vanwaar de diligence naar Holland af zou rijden, stond bij onze aankomst een tamelijk goed ontbijt gereed en een half uur later begaven wij ons op weg.

De stage of diligence was zoo primitief mogelijk en bestond uit een vierkanten bak op wielen, waarin naar de behoefte banken, waaronder veren waren aangebragt, werden geplaatst; de kap van zeildoek, waaraan eenige riempjes en pinnetjes ontbraken om behoorlijk opgerold te kunnen worden, was geheel in harmonie met het voerwerk. Het reisgezelschap bestond, met uitzondering van een Amerikaan en een Duitschen marskramer, geheel uit Hollanders, als: de koetsier, een jong mensch uit Herwijnen afkomstig, die tevens voor predikant aan de hoogeschool in Holland studeerde; een deftige oude vrouw, die voor een twintig jaren Ommen had verlaten en nu van hare inkomsten in Zeeland leefde; een Arnhemsche letterzetter, die thans in Grand-Rapids werkzaam was, een Friesche timmerman en mijn persoon.

Laten wij toch nooit over een slechten weg in Nederland klagen; wie weten wil wat eerst een slechte weg is, hij ga (wanneer hij het wat ver wil zoeken) eens met de stage van Grand-haven naar Holland, dacht ik bij mij zelven. Stel u voor een zandweg, op sommige plaatsen zoo mul, dat de wielen

tot over de assen in het zand voortgerold worden, met steile heuvels, waar de paarden niet dan met groote moeite en nadat de wagen ontlast is, zich tegen op kunnen werken, dan weder overdekt met plassen en met de noodige gaten, zoodat men bijna gedurende de geheele reis de passagiers, die van de eene zijde naar de andere geschommeld worden, als uit één mond hoort zeggen: ‘wat een weg!’ ‘die vervl..... gaten,’ afgewisseld door den koetsier, die zich somwijlen nog krachtiger uitdrukt en vooral zijne verontwaardiging lucht geeft tegen de stompen, die hier en daar door het water onzigtbaar zijn.

En toch heeft de streek, waar de weg door henen loopt, iets aantrekkelijks en te gelijk iets ongezelligs, iets, ik weet het niet beter uit te drukken, zoo regt Amerikaansch. Waar vindt men bosschen zoo digt, dat het zonlicht zich naauwelijks een weg kan banen door de breedgetakte *elms* of regtstandige *hamlocks*, waar de bijl des houthakkers nog nimmer is doorgedrongen; hier liggen de boomen, - door een hevigen storm, welke voor jaren heeft plaats gehad, omvergezweept - nog door, over en op elkander; daar ziet men de zwart verkoolde stammen melankoliek boven de graauwe asch of nog smeulende takken uitsteken, als het treurig overblijfsel van zooveel majesteit, en met regt zou een Ter Haar ook hier uitroepen: ‘Verwoesting voert hier heerschappij.’ Hier en daar ontmoet men niettemin eenig teeken van leven, òf door de aanwezigheid van een pionniershut, eene woning geheel van doormidden gekliefde boomstammen, en in den regel omringd door een aantal kinderen, kippen, honden en varkens: òf door het voorbijgaan van een zwaar beladen krakenden houtwagen, door een juk stevige ossen, langzaam maar zeker, hortende en stootende voortgetrokken en onder het geleide van een dier breedgeschouderde Ieren of Nooren, aan wien het gebruik van scheermes en schaar ten eenemale onbekend schijnt te zijn.

Wij hadden ongeveer twaalf mijlen van den twee en twintig mijlen langen weg (ruim zeven uren gaans) al stappende afgelegd, toen wij te twaalf ure aan de Pigeon-river en de aldaar zich bevindende herberg van Bakker aankwamen. Alhier werd onze passageprijs, bedragende anderhalve dollar currency, ingevorderd en kon men tegen dure betaling wat koffij en brood bekomen.

De herbergier, uit Friesland afkomstig, woonde sedert een twintigtal jaren op deze eenzame plaats; sympathie voor het

land zijner geboorte had hij volstrekt niet en wel om deze reden, ‘dat een man die arm was niet alleen minder werd gerekend dan een rijke, maar zelfs onregt werd aangedaan omdat hij arm was.’ Toen ik dat niet zoo in eens wilde toegeven, staafde hij zijne meening daardoor, dat hij in der tijd door den kantonregter te Heereveen in eene ingestelde vordering ten eenemale in het ongelijk was gesteld, enkel en alleen omdat hij, zooals hij beweerde, arm was. De man verwarde zeer zeker Amerikaansche met Hollandsche toestanden; in het Amerika der negentiende eeuw laat zich zoo iets beter begrijpen.

Van hier werd de weg iets beter, het bosch wat doorzigtiger, en nadat wij nog een vrij broede creek, waarover een houten brug was gelegd, waren overgegaan, lag de kolonie Holland regt voor ons uit. Te vier ure stapte ik aan het tamelijk goede hôtel van Meijers af.

De stad Holland (zooals de kolonie genoemd wordt) heeft al zeer weinig van eene Hollandsche stad of van een Hollandsch dorp. Lange breede straten, of liever mulle zandwegen met houten trottoirs, waarlangs witte houten huizen, de meesten van eene verdieping, zijn gebouwd, sommige met, andere zonder tuintjes; eenige houten kerken, eveneens wit geschilderd en van dezelfde bouworde als men in Amerika bijna alle kerken op de dorpen aantreft, zie hier in korte woorden hoe de kolonie zich aan den vreemdeling voordoet. Nabij het riviertje, de Sheldon, zoo ik mij niet vergis, is wat meer bedrijvigheid: aldaar bevinden zich eenige zaagmolens, waarvan sommigen door stoom worden gedreven, eene kalkblusscherij, eene bierbrouwerij, een scheepstimmerwerf voor kleine schepen en eene fabriek voor landbouwwerktuigen.

De trots van Holland is de zoogenaamde hoogeschool, een vrij groot vierkant steenen gebouw, voornamelijk gesticht tot opleiding voor het leeraarsambt. Het aantal professoren bedraagt vier en het aantal studenten ongeveer dertig. Door de ingevallen vacantie waren de meesten afwezig.

De volgende dag was juist een zondag. Des morgens te acht ure werd de gemeente door het luiden der klokken genoodigd ter kerk te gaan; van alle kanten kwamen de boeren in hunne lage wagens aanzetten, meest allen opgepropt met vrome kerkgangers. Maar die arme paarden! Stallen zijn hier genoegzaam niet; zij werden alzoo meêdoogenloos aan een paal of boom gebonden totdat de preek geëindigd was. En dat dit soms lang kan duren, hiervan was ik zelf getuige.

De groote kerk was goed bezet, daar het bekend was, dat Ds. O., een der matadors aldaar, zou preken. Dat zijne woorden gereeden ingang vonden bij de gemeente, wil ik gaarne gelooven, ofschoon het mij bleek, dat zijne opwekking tot weldadigheid geringen invloed had, daar het kerkezakje aan drie vierde der gemeente te vergeefs werd toegestoken.

Zooals men weet, wordt de Zondag in Amerika zeer streng gehouden; de dienst op de spoortreinen en stoombooten wordt met enkele uitzonderingen geheel gestaakt; bijna overal zijn alle herbergen, zelf ook die waar geen sterke drank verkocht wordt, gesloten, en men zou hieruit alligt opmaken, dat die dag onverdeeld aan de godsvereering wordt toegewijd.

Om hieruit evenwel de gevolgtrekking te maken, dat het Amerikaansche volk zooveel godsdienstiger is dan b.v. het Nederlandsche, vind ik zeer gewaagd. Het spreekt van zelf dat die dag voor den vreemdeling, vooral op die plaatsen, waar zich ter naauwernood een redelijk logement bevindt, zeer taai is, en zoo was het ook in Holland. Te vergeefs had ik uitgezien naar een rijpaard of voertuig om nader met de streek bekend te worden; herhaaldelijk had ik de bijna geheel onbeschaduwde zandwegen op en neêrgewandeld, en niets bleef mij over dan in de gemeenschappelijke kamer van den kastelein en familie, dienstboden en reizigers, enz., den verderen dag door te brengen met brieven schrijven en lezen.

Het aantal Nederlanders in deze kolonie en omliggende dorpen, Zeeland, Friesland en Overijssel, bedraagt, naar ik vernam, ongeveer twaalf duizend, voor het grootste gedeelte landbouwers en winkeliers. In den regel wordt alles, wat maar eenigszins op industrie betrekking heeft, als zaagmolens, bierbrouwerijen, enz., door Amerikanen ondernomen en wel om de zeer natuurlijke reden, dat de meeste Nederlanders, die zich hier komen vestigen, òf gewoonlijk niets meer bezitten, nadat zij hunnen overtogt hebben betaald, dan om in de eerste behoeften te kunnen voorzien, òf landbouwers zijn, die zoo spoedig mogelijk hetzelfde bedrijf weder bij de hand nemen. Voor het grootste gedeelte is de bevolking alhier de christelijk afgescheiden beginselen toegedaan; alhier vinden zij predikanten en scholen geheel naar hun smaak; de dagbladen, die hier uitkomen, hebben een bepaalde kleur; in één woord, hier in het afgelegen Michigan hebben zij, om zoo te zeggen, het heft in handen en kunnen zij in tegenstelling van het vaderland heer-

schen. Een van de voorname drijfveren, die tot het stichten van deze kolonie geleid hebben, zoek ik dan ook gedeeltelijk in eene zekere heerschzucht, te meer daar de vestiging geschiedde onder geleide van een predikant, die dezelfde beginselen was toegedaan.

Dit neemt niet weg, dat men alleszins de volharding en de energie moet bewonderen, waarmede deze eerste kolonisten voor een vijf en twintigtal jaren waren bezield; het spreekt van zelf, dat aan eene vestiging zoo midden in de bosschen tal van ontberingen, vooral gedurende den strengen winter, zijn verbonden en vooral, wanneer men in aanmerking neemt, dat geheele huisgezinnen, van al het noodige ontbloot, met ouden van dagen en kinderen zich onder de emigranten bevonden. Voorzeker verdient Ds. van Raalten - de man onder wiens leiding de kolonie werd gesticht, die alle ontberingen met zijne volgelingen deelde, die deze plaats, in menig opzigt gunstig gelegen, in de nabijheid van het meer Michigan, waarlangs, naar ik vernam, eerlang een spoorweg zal gelegd worden en die alzoo eene goede toekomst te gemoet gaat, zoo juist wist uit te kiezen, wiens naam in geheel Holland steeds met eere wordt genoemd - ook den dank van allen, die zich verheugen, dat duizenden van hunne landgenooten aldaar in beteren toestand verkeeren dan op de onvruchtbare heidevelden van Drenthe, de Veluwe,, Staats-Vlaanderen, enz.

Zooals bekend is, wordt de maire en de vrederegter in de meeste staten (waar ik misschien later op terugkom) door de bevolking voor den tijd van twee of vier jaren gekozen, en genoot in Holland sedert geruimen tijd Ds. Ledeboer de eer deze beide betrekkingen te bekleeden. Zonderlinge combinatie!

En nu, wat de gesteldheid van den grond aangaat, moet ik beginnen te verklaren, dat ik geen landbouwer ben en derhalve daarover slechts een zeer oppervlakkig oordeel kan uitspreken. Ligt het dorp of de stad zelve in een zandige omgeving, dit komt daardoor, dat zij op een plateau is aangelegd: zoodra men evenwel daarbuiten komt, bevindt men zich te midden van het bosch of van den ontgonnen boschgrond, waaraan eene zekere humuslaag van verrotte bladeren, enz., eene zekere vruchtbaarheid schenkt. Naar het mij voorkomt is evenwel dit gedeelte van Michigan in geenen deele te vergelijken met de vette gronden van Jowa of de welige prairien van Illinois en Minnesota.

De tarwe en de maïs stonden dit jaar nog al welig en schijnt

men hier, even als in Wisconsin, met voordeel eene zekere meststof te gebruiken, welke van de kalkbergen uit het noorden van Michigan afkomstig is.

Bijna zonder uitzondering was ieder der inwoners, die ik gesproken heb, tevreden over zijn eenmaal ondernomen en volvoerd plan, om zich in de nieuwe wereld neder te zetten; wel heeft men in den eersten tijd met moeijelijkheden van allerlei aard te kampen, vooral ook bij het oprigten van winkelzaken, maar eenmaal goed gevestigd zijnde, is het verwonderlijk, welke vlugt zulke zaken soms kunnen nemen. De firma Doornik en Steketee, Roest en anderen, zijn aanzienlijke kantoren in Holland en Grand-Rapids.

Een schoenmaker, uit Axel afkomstig, vertelde mij, dat hij voor een tiental jaren door allerlei tegenspoed zoo ver gekomen was, dat zijn boeltje voor de belasting zou verkocht worden, en dat hij nog juist genoeg had, om bij tijds met zijn huisgezin naar Amerika te komen. Nu was hij bezitter van een huis en tuin geheel onbezwaard en van eene goede affaire. En zoo zou ik er meer kunnen aanwijzen: ieder, die werken wil, kan in Amerika op de eene of andere wijze zijn brood verdienen, mits men niet te keurig zij in hetgeen men aanpakt. Een boerenknecht, uit Kloosterburen afkomstig, de type van een echten Groninger, had, geloof ik, allerlei ambachten doorloopen, die van New-York tot New-Orleans, en vandaar tot Holland te vinden zijn, en had zooals hij mij verhaalde, nimmer gebrek gekend.

Maar wat vooral de alhier gevestigde Hollanders zoozeer toelacht is, dat in Amerika geen onderscheid van stand bestaat, dat er geene vormen worden in acht genomen. De meesten toch behoorden in het vaderland tot den dienstbaren stand; bijna allen waren in eene ondergeschikte betrekking geplaatst, en nu hier in Amerika, waar de knecht den meester niet met ongedekten hoofde behoeft te naderen, gevoelen zij zich onafhankelijk. Menigmaal hoorde ik uit den mond van onze landgenooten, wanneer ik met hen over Nederland sprak: ‘Is me dat .....een land, waar men voor ieder met den hoed in de hand moet staan; ik wil er nooit meer iets van hooren.’ Welk een verschil met de Nederlanders, die men op veel grooteren afstand, in Oost-Indië ontmoet, en die nog steeds met belangstelling over hun vaderland hooren spreken!

Het leven is hier, de verdiensten in aanmerking genomen,

bepaald goedkoop wat de noodzakelijke levensbehoeften aangaat; de prijs der tarwe (rogge vindt men slechts zeer zelden in Amerika) was dezen zomer ongeveer drie en een halve dollar currency per mud, het rundvleesch twaalf centen (Amerikaansch) het pond, boter enz., naar verhouding. Geen werkman verkeert dan ook in zulke omstandigheden, of hij en zijn gezin kan zoo hij hard werkt (want dit wordt in Amerika algemeen gedaan), iederen dag behoorlijk vleesch en eijeren bekomen. Hoeveel heeft hij ook in dit opzigt voor bij den arbeidsman in Nederland, die zich in den regel gedurende het geheele jaar bijna uitsluitend met plantaardig voedsel moet tevreden stellen! Daarbij komt dat hier overvloed van hout is, zoowel voor brand als voor bouwmateriaal en dat, wanneer men zelf den arbeid verrigt en niet te keurig is in de plaats, voor zeer weinig geld eene tamelijk goede woning kan verkregen worden.

Daar er slechts eenmaal 's weeks en wel des maandags morgens te zeven ure eene diligence naar Grand-Rapids vertrekt, een wagen geheel gelijk aan die, waarmede ik de reis van Grand-haven had gemaakt, besloot ik van deze gelegenheid gebruik te maken. In alle rigtingen werd eerst Holland doorkruist, om te zien of hier of daar nog boodschappen of passagiers waren op te loopen, en ofschoon de koetsier onophoudelijk zijn trompet liet hooren, bepaalde zich het aantal reizigers tot mijn persoon en een oud inwoner uit Zaamslag in Zeeland, die thans alhier aan een der stoomzaagmolens opzigter was.

Grand-Rapids is na Detroit de eerste stad van Michigan, wat handel en bedrijvigheid aangaat; in het westelijk gedeelte van den staat gelegen, is dit dan ook de plaats voor Holland, van waar om zoo te zeggen alles komen moet, wat iets meer dan dagelijksche behoefte is. Uit ieder huis bijna werden dan ook aan den koetsier der diligence pakjes, trommels, hoedendoozen, brieven, mondelinge boodschappen overgebragt, met het herhaald uitdrukkelijk verzoek ‘om het vooral niet te vergeten.’ Aan Westma, vroeger schippersknecht in Mijdrecht, thans de ondernemer en koetsier der diligence van Holland op Grand-Rapids, had men tevens een perfecten conducteur; zijn geheugen scheen bijzonder ingerigt te zijn voor het onthouden van boodschappen; voor alles wist hij de goedkoopste en beste kanalen en met een enkel woord begreep hij de bedoeling. Bovendien droeg hij goede zorg voor zijne paarden, hetgeen te meer noodzakelijk was, daar de weg, ongeveer negen uren gaans

lang, door de hevige regens van den vorigen nacht meer dan slecht was.

Na twee uren rijdens langs den modderigen zandweg (straat of grindwegen zijn in dit gedeelte van Michigan eene onbekende luxe), te midden van digte bosschen, nu en dan door een riviertje, waarover de brug was weggeslagen, kwamen wij aan eene bebouwde vlakte, in welker midden zich de kerk van het dorp Zeeland bevindt. Eenige huizen, waaronder de predikantswoning, een paar winkels en hier en daar enkele verspreide boerenwoningen, maken het geheele dorp uit; de ligging evenwel, te midden van welige tarwevelden, hier en daar omzoomd door bosschen, deed mij aan de Betuwe denken. Friesland en Overijssel, dorpen geheel gelijk aan Zeeland, met hetzelfde eentoonige modèl van kerk, natuurlijk zooals overal wit geschilderd, laten wij ter zijde liggen, daar de weg, zooals Kok, een aldaar gevestigde boer, ons zeide, ten eenemale onbegaanbaar was. Een aanzienlijke omweg was daarvan het gevolg en, wat de koetsier en mijn reiscompagnon nog erger vonden, was, dat men waarschijnlijk de gelegenheid zoude moeten missen om het middagmaal te gebruiken.

Mohr, aldus was de naam van mijn reisgenoot, was, zijne afkomst en opvoeding in aanmerking genomen, toch wat wij in het dagelijksche leven zouden noemen een gewikste vent. Vroeger werkzaam aan de dijk- of havenwerken in Zeeland, had hij zooveel bespaard, dat hij voor een tiental jaren met zijn huisgezin naar Noord-Amerika kon komen en wel om reden, zooals hij zeide, dat zijne kinderen daar wat meer vooruitzigt hadden dan in Europa. Teregt begreep hij, dat een eerste vereischte om vooruit te komen was, de Engelsche taal goed magtig te zijn, waarop hij zich in zijn vrijen tijd met ijver had toegelegd en het ook zoover had gebragt, dat hij gerust voor een volbloed Yankee door kon gaan, ja zelfs les gaf aan onderscheidene nieuw aangekomene Hollanders, die te oud waren om de school te bezoeken. Als knecht begonnen in de stoomhoutzaagmolen, was hij reeds tot opzigter opgeklommen en had hij nu het voornemen zelf en voor eigen rekening een dergelijke zaak te beginnen.

Wederom hadden wij eenige uren door eenzame wouden, hier en daar afgewisseld door eene houthakkerswoning, voortgestapt, toen wij te twee ure de zoogenaamde Ohio-mills bereikten, waar de paarden wat moesten uitrusten en waar ook aan ons

door eene Amerikaansche vrouw de gelegenheid werd aangeboden om wat te kunnen eten. Deze vrouw, eene weduwe van ongeveer vijftig jaren, woonde hier alleen met haren zoon, een stevige kerel van een goede twintig, die arbeider was aan de milis. De kamer, waar wij binnentraden, zag er helder uit; twee easychairs, een tafeltje met een fraai ingebonden bijbel in den eenen hoek, eene kleine naaimachine in den anderen, een kabinetorgeltje, waarop als muziek de psalmen nog opengeslagen stonden, een portret van Washington en een houten Amerikaansche klok, ziedaar het voornaamste meubilair.

Vergelijk hierbij eens eene arbeiderswoning in Europa! Welk een comfort, welk eene beschaving vindt men zelfs bij dien stand van menschen en dan zoo midden in het bosch, zoover van de stad!

Ons middagmaal, bestaande uit brood, koffij en zoutevisch, moest ruimschoots door de passagiers betaald worden, daar de koetsier te gast was.

Michigan is, naar het zuidwestelijke gedeelte te oordeelen, voor zeven achtste bedekt met bosch; zware eiken, trotsche hamlocks, en de in Amerika zoo algemeene mapletrees wisselen elkander af op den met varens en bontgekleurde mosplanten bedekten grond. Vindt men in de flora groote afwisseling en misschien in Europa niet aanwezige houtsoorten, ook dien zelfden indruk gaf mij de fauna: nergens toch zag ik zulk eene verscheidenheid van kapellen en vogels, zoowel in grootte als in kleur. Het was ongeveer vier ure in den namiddag, toen wij een meer bevolkte streek bereikten en eenige voetgangers ontmoetten, waaronder eene familie uit Oldebroek, pas uit Nederland aangekomen, hetgeen daaraan zigtbaar was, dat de vrouwen de Geldersche kleederdragt nog niet hadden afgelegd. Een oogenblik vertoefden wij aan eene herberg, waar best bier te verkrijgen was, en een kwartier later vertoonden zich de witte huizen van Grand-Rapids, voor een gedeelte op een heuvel gebouwd. Deze stad ontleent haren naam aan de Grand-river, die hier vrij aanzienlijke rapids vormt (een woord, dat men in Amerika dikwijls hoort, maar waarvan de beteekenis, ofschoon mij de juiste vertaling in het Hollandsch onbekend is, overeenkomt met *snelle loop*) en alzoo eene aanzienlijke waterkracht voor alle soort van fabrieken oplevert. De stad is bijna geheel nieuw en ruim gebouwd met flinke huizen en twee overdekte houten bruggen, ieder naar mijne berekening ongeveer 150 ellen lang,

over de rivier. Daar het tevens een centraal punt is van twee spoorwegen, de Michigan-southern en Michigan-central-railroad, heerscht hier ongemeen veel vertier. De bevolking bedraagt zeer zeker twintig duizend inwoners, waaronder een vrij groot aantal Hollanders, die hier twee Hollandsche kerken hebben en een weekblad in de Hollandsche taal.

De buitenstad gaf mij vooral een aangenamen indruk; daar ziet men bevallige buitenverblijven, sierlijk aangelegde tuinen en goede wandelwegen en vooral, wanneer het een prachtige zomeravond is, gelijk ik daar trof, tal van equipages en wandelaars.

Van Grand-Rapids vertrok ik den volgenden dag over Kalamasoo naar Chicago terug en hiermede was mijn uitstapje naar Holland geëindigd.

II.
Naar Pella.

Een middag aan de Amsterdamsche beurs, en wel in den effectenhoek, levert voor een buitenman een zonderling schouwspel op, vooral wanneer hij zijne schreden wendt naar de plaats, waar de Amerikaansche spoorwegfondsen verhandeld worden. Hier hoort hij schreeuwen: Pacific, Chicago and Northwestern, Pittsburg fort Wayne! Hij begrijpt er niets van, zoo geheel anders klinken hem deze woorden, dan oude Russen en Rhijnsporen. Hij gaat van daar, maar nu komt hij in den zoogenaamden prullenhoek, waar Erie en Atlantic, Debentures en Galveston met nog veel meer leven gekocht en verkocht worden. Het wordt hem hoe langer hoe duisterder en hij besluit de beurs maar te verlaten, daar hij toch zijn man niet kan vinden om over den aankoop van Hollandsche vieren te spreken. Daar kan geen mensch uit wijs worden, denkt hij; worden op de Amsterdamsche beurs niets anders dan Amerikaansche spoorwegwaarden verhandeld, en zouden al die koopers op de hoogte zijn waar die vreemde spoorwegen gelegen zijn, hoedanig zij zijn ingerigt en of de administratie soliede is? niemand toch zal iets koopen wat hij niet kent, zijn geld steken in iets, wat hij

niet kan beoordeelen. Had maar een ieder zoo gedacht, dan zouden nu niet de directeuren van de Atlantic-and-great-Western, van de Erie en Galveston, en wie weet van welke spoorwegen nog meer, in hun vuistje lagchen over de ligtgeloovigheid der Hollandsche renteniers; over het genoegen, dat zij die vasthoudende Hollanders, die niet gewoon zijn over een nacht ijs te gaan, zoo leelijk hebben beet gehad.

Ik dacht hieraan, toen ik op het einde van Junij j.l., het stoute stuk beging om een ticket van New-York naar Chicago te nemen langs den Erie-spoorweg; ik zeg een stout stuk, want de vele ongelukken, die gedurende dit jaar op deze lijn hadden plaats gevonden, hadden het tot een spreekwoord in New-York gemaakt, dat de regter aan een misdadiger, die ter dood veroordeeld is, de keus laat, hoe hij de doodstraf wil ondergaan, òf door middel van de galg, òf door driemaal met de Erie- of viermaal met de Morris-and-Essex-spoorweg te rijden. Practisch als de Amerikanen zijn, zoo heeft men, even als ook in Engeland het geval is, zorg gedragen, dat, bij het nemen van zijn ticket, tevens de gelegenheid wordt aangeboden, zich tegen eventuele ongelukken te assureeren; de premie was dan ook dit jaar bijzonder hoog.

En wat zal men zeggen van de directie dezer maatschappij? De naam van Fisk is aan de Amsterdamsche beurs even goed bekend als die van Rothschild in omgekeerde rede, en naast hem de waardige Gould, Mc. Henry, enz. Hun onbegrensde ijver, om in het belang der aandeelhouders werkzaam te zijn, blijkt immers daaruit, dat de Erie-spoorwegmaatschappij nog gepasseerden zomer de grootste schouwburg in New-York heeft gekocht en die met de meeste luxe heeft doen inrigten, natuurlijk met eene loge voor Mr. Fisk, die, behalve van alle mogelijke gemakken, ook gedurende de speelavonden van een rijk collation voor hem en zijne vrienden is voorzien; dat diezelfde maatschappij eigenares is geworden van de prachtigste stoomschepen, die misschien in de geheele wereld gevonden worden, nl. die van New-York naar Fall-river en Newport. En toen de president Grant den laatsten zomer het feest van den vrede te Boston ging bijwonen, werd hem het gebruik van een dezer booten afgestaan en werd hij vergezeld door Mr. Fisk in volle admiraalsuniform. Dat noem ik eerst humbug.

Maar heb ik mij tot nu toe slechts dubbelzinnig over de Erie-spoorwegmaatschappij uitgelaten, dit moet gezegd worden

dat zij, de menigte ongelukken daargelaten, veel te koste legt om het comfort van hare passagiers te bevorderen. Zoodra men toch te New-York zich naar Chambrestreet heeft begeven, om van daar naar Hoboken over te steken, waar de Erie-spoorweg zijnen aanvang neemt, valt het u reeds in 't oog, hoe comfort de wachtkamers en de ferry zelve zijn ingerigt; het station aan de overzijde is, het is nog niet eens juré gros, het beste van alle spoorwegen in en nabij New-York, en de passagierswagens, ofschoon geheel volgens het Amerikaansche systeem ingerigt, munten vooral uit door de gemakkelijke zitplaatsen en de geheel gevulde leuningen.

Daar wij toch eenmaal met den Erie-spoorweg bezig zijn, wil ik hier in het kort de herhaaldelijk aan mij gerigte vraag: ‘hoe zijn de spoorwegen in de Vereenigde Staten ingerigt?’ trachten te beantwoorden.

Of het aan de constructie van de wagens of van de rails of aan den weg ligt, weet ik niet, maar op bijna alle spoorwegen ontwaart men, in de wagens gezeten, zelfs bij sneltreinen, weinig of geen beweging, zoodat men al rijdende de courant bijna even rustig als te huis kan zitten lezen. Dit is trouwens eene behoefte, want hetzij men in de street-car, of op de ferry of in den spoortrein zich bevindt, overal ziet men mannen, vrouwen, kinderen, rijken en behoeftigen met aandacht de verschillende nieuwsbladen lezen.

In den regel zijn de wegen, de Erie-, Pensylvania-centralen New-York-central-spoorweg uitgezonderd, slechts voor een track ingerigt; wachters ziet men in het geheel niet, als hier en daar bij een brug, die voor de scheepvaart moet geopend worden, of bij een tunnel, of bij een station; evenmin afsluitingen om het vee te keeren of bij de overwegen, waar men als waarschuwing op een bord ziet staan: ‘rail-road-crossing,’ of: ‘Look out for the engine when the bell rings.’ De Amerikaansche locomotief heeft eenigzins een anderen vorm dan de Europesche; zij rust op twee groote achterwielen en twee kleine voorwielen, met eene soort van houten hekwerk van voren, van ongeveer een el lengte, dat in eene punt uitloopt en slechts eenige duimen boven de rails is geplaatst om de in den weg liggende voorwerpen en vooral om de koeijen, die, niettegenstaande het gefluit, den weg versperren, op eene meer gevoelige wijze van de rails te verwijderen. Boven op de locomotief is een zware koperen bel geplaatst, die in verbinding staat met

het platform, waar machinist en stoker zich bevinden en die geluid moet worden zoo dikwijls de trein een overweg passeert of eene stad doorsnijdt. Dit laatste is niet zeldzaam; verscheidene steden ben ik voorbijgegaan, waar de trein midden doorheen liep; ik noem hier slechts Rochester, Syracuse, Rome, Caïro, enz., en dit heeft zijn oorsprong daaraan, dat dikwijls de weg reeds is aangelegd, voor dat er van eene stad iets te bespeuren is. Alhier in Europa is men gewoon een spoorweg aan te leggen, wanneer het vertier tusschen twee plaatsen zoodanig is, dat men meent met voordeel zulk een weg te kunnen exploiteren; in Amerika evenwel ziet men juist het tegenovergestelde en begint men een spoorweg te bouwen naar eene plaats, die aan de ondernemers, hetzij door den rijkdom van den grond, hetzij door de aanwezige waterkracht, hetzij door de gunstige ligging, geschikt toeschijnt om eenmaal eene stad te kunnen worden.

Natuurlijk vestigen zij, die het eerst langs dezen pas aangelegden weg gaan wonen, zich in de nabijheid van het station; hun voorbeeld wordt door anderen gevolgd en zoo verrijzen de steden rondom den spoorweg. Hebben de spoorwegmaatschappijen eene landschenking van het gouvernement gekregen, dan beginnen zij zelve de stad aan te leggen, nl. den loop der straten te bepalen en den grond te verdeelen in zoogenaamde lots, waarvan de prijs, zooals van zelve spreekt, aanzienlijk hooger is dan die van het omringende land.

Zoo was ik in Minnesota, in Forestville en Greenleave, steden waarvan nog niets van wat op huizen geleek te bekennen was; Breckenridge en Watab verkeerden, naar ik vernam, dezen zomer nog in den zelfden toestand; doch dit kan spoedig veranderen.

Voor de passagiers heeft men in Amerika, met uitzondering van zoogenaamde emigrantenwagens, slechts eene klasse die, dit moet gezegd worden, over het algemeen vrij goed is. De wagens, in de wandeling eenvoudig cars genoemd, zijn veel langer dan onze Europesche; aan het voor- en achtereinde bevindt zich de deur, die op een klein platteform uitkomt, waar de remmachine is gesteld; van binnen is de ruimte door een gang in twee deelen verdeeld, ter wederzijde waarvan de banken met bekleede zittingen zijn geplaatst, ieder voor twee personen ingerigt en waarvan men de leuning naar welgevallen kan stellen om voor- of achteruit te kunnen rijden. In den regel zijn deze

wagens ingerigt voor zestien tot twintig banken aan iedere zijde. Verder is iedere wagen voorzien van twee kagchels, bij elke deur eene, voorts van eene inrigting die vooral op lange trajecten (te meer daar de trein slechts even aan de tusschenstations ophoudt) voor de reizigers tot groot gerief is, en van een vat met ijswater gevuld, met tinnen drinknap aan enne ketting bevestigd.

Om eenigzins te gemoet te komen aan het gebrek, dat men genoodzaakt is met allerlei slag van menschen uren, soms dagen in een rijtuig te vertoeven, is men begonnen wagens uitsluitend ten dienste van dames on van heeren vergezeld van dames, disponibel te stellen, een wagen voor liefhebbers van rooken, en op de groote spoorweglijnen sedert de laatste jaren, de zoogenaamde drawing-room-cars aan elken personentrein toe te voegen. De Amerikanen schijnen zelve gevoeld te hebben, dat het republikeinsche idee om rondweg te verklaren, dat alle menschen dezelfde behoefte hebben en alzoo een ieder te dwingen van dezelfde klasse gebruik te maken, wat te ver gepousseerd is; hieruit toch volgt, dat men den behoeftige meer genot geeft dan hij verlangt, en daarvoor meer laat betalen, en dat men den rijke de gemakken ontzegt, die hij zich zou kunnen verschaffen. Waarom dan ook niet alle hôtels op één voet ingerigt?

De drawing-room-cars, gelijk ik die op den Erie-, New-York-Central- en Northern-Indiana-spoorweg heb aangetroffen, zijn, zou ik zeggen, wagens die aan de reizigers de grootste comfort met de meeste luxe vereenigd aanbieden. In het midden bevindt zich de zoogenaamde receptiesalon, die de breedte heeft van den geheelen wagen en waarin, behalve een paar gemakkelijke banken, een achttal fauteuils zijn geplaatst, die op een spil kunnen draaijen; ter wederzijde van dezen salon bevinden zich kleinere vertrekken voor drie of vier personen ingerigt, die om de een of andere reden van het overig gezelschap afgezonderd willen zijn. En wanneer men daarbij bedenkt, dat de tapijten, waarmede de geheele vloer bedekt is, van de beste qualiteit, de gordijnen van de zwaarste zijde, de banken met het smaakvolste trijp zijn bekleed, aan spiegels, betimmering, beschildering, verlichting, enz., geene kosten zijn gespaard, dat de toiletkamer van alle gemakken is voorzien en dat deze wagen des winters geheel door ijzeren pijpen met stoom verwarmd wordt, dan kan men zich een denkbeeld ma-

ken van hetgeen een Amerikaan onder comfort verstaat. En voor het gebruik van dezen wagen gedurende een geheelen dag wordt slechts een of anderhalve dollar boven den gewonen prijs betaald.

Ik wil hier, om het artikel passagierswagens volledig te behandelen, nog even melding maken van de Pulmans-sleeping-cars, een van de grootste weldaden die ooit aan het reizend publiek zijn bewezen. Wanneer ge een sleeping-car bij dag ziet, is er niets dat u zou doen vermoeden, dat dezelfde wagen bij nacht een slaaphuis is voor een gelijk aantal passagiers als daarin zitplaatsen kunnen hebben, dan de menigte gordijnen. Maar naauwelijks is het donker geworden, of de daarmede belaste persoon, in den regel een neger, gaat aan het werk, opent tal van kistjes en kastjes onder de banken en boven de banken, geen plaatsje in den wagen is ongebruikt gelaten om wat te kunnen bergen, en in een uur tijds kunnen de reizigers de matte leden uitstrekken op een soort van matras, voorzien van kussens en dekens.

Men moet zich evenwel niet voorstellen, dat deze inrigting in allen deele aan de vereischten voldoet, om een rustigen nacht te hebben; hoe goed ook, de beweging van de wielen, het geraas, wanneer de trein een brug overgaat, nu en dan het fluiten van de locomotief, vooral het gekras der remmachine, zijn allerminst geschikt om hem, die daaraan niet gewoon is, den ongestoorden slaap te doen genieten. Het spreekt van zelf dat aan deze cars ook een *washroom* verbonden is.

En zoo kom ik tot het personeel, dat den trein bedient. Behalve machinist en stoker, verdient in de eerste plaats de conducteur genoemd te worden. Hij is in den regel een groot man, die zich alleszins bewust is van de aanzienlijke positie, die hij op een trein bekleedt; zijn uiterlijk en kleeding doen hem voor een echten gentleman doorgaan, te meer daar zijn onderscheidingsteeken alleen bestaat in een zilverenplaatje, dat hij in een knoopsgat zijner net gesneden jas draagt en waarop het woord *conductor* is geschreven of dat aan een riempje rondom zijn hoed bevestigd is. Statig loopt hij de wagens door, beantwoordt alle vragen, die tot hem gerigt worden, met een veelbeteekenend *yes*, en zoo de vraag niet zoodanig is dat er onvermijdelijk dit antwoord op moet volgen, verwaardigt hij zich in het geheel niet een antwoord te geven. Op de plaatsen, waar hij moet overnachten, logeert hij in de

beste hôtels, en aan de stations, waar men met middageten of ontbijt wordt opgewacht, is de beste plaats steeds voor hem gereserveerd. De brakeman of de remmer, die zich minstens bij elke twee wagens bevindt, staat ver beneden den conducteur; tot zijn werkkring behoort het, de namen der stations op de meest onverstaanbare wijze uit te roepen.

En eindelijk is er, behalve den bagagemeester, nog een persoon, die onophoudelijk de wagens doorloopt, iederen dag dezelfde reis maakt en uitsluitend zorg draagt, dat aan de passagiers de weg niet te lang valt. Bij het afrijden begint hij met de nieuwsbladen te koop aan te bieden, daarna geïllustreerde tijdschriften, de nieuwste romans, reisbeschrijvingen, spoorweggidsen; tusschen in zorgt hij, dat liefhebbers van rook en of pruimen, die tabak of cigaren vergeten hebben, ook hun lust kunnen voldoen: maplesugar, candies (de Amerikanen zijn enorme liefhebbers van zoetigheid), chinaasappelen, peren, hazelnoten, ziedaar de voornaamste artikelen, die men zoo al sporende tegen niet al te billijke prijzen zich kan aanschaffen.

Wat vooral tot groot gerief strekt voor de reizigers, is de eenvoudige practische wijze, waarop men de bagage behandelt. Voor elk stuk bagage, dat men aan het goederen-bureau ter verzending afgeeft, ontvangt men een check, een koperen plaatje, waarop de plaats van afzending en die van bestemming is uitgedrukt, voorzien van een nummer; het corresponderende nummer wordt met een riempje aan den koffer of hoedendoos vastgehecht en men heeft niets te betalen wanneer de hoeveelheid bagage niet bovenmatig is, niets te doen, dan de check zorgvuldig te bewaren. Een oogenblik voordat men de plaats zijner bestemming bereikt (indien dit namelijk een hoofdstation is), komt de agent van de express-compagnie in den wagen, die u vraagt of ge in het bezit zijt van checks en waar uwe woonplaats is of in welk hôtel ge voornemens zijt te verblijven. Tegen reçu geeft ge hem de check af, betaalt voor ieder stuk 25 of 50 cent Amerik., en even spoedig bijna, als gij u te huis of in het hôtel bevindt, is de bagage daar ook.

Ten laatste, en om hiermede voor goed van de spoorwegen af te stappen, moet ik nog vermelden, dat men niet genoodzaakt is zijn plaatsbillet aan een klein loketje in het station, te midden van gedrang en geschreeuw te nemen. Iedere maatschappij heeft in de groote steden agentschappen, waar men de tickets tegen denzelfden prijs kan koopen, en is ook dit nog

te lastig, dan is er nog gelegenheid om in den wagen gezeten zijne plaats aan den conducteur te betalen, met eene verhooging van vijf of tien procent. Daar hierdoor alle mogelijke contrôle gemist wordt, spreekt het van zelf, dat de conducteur een man is, die groot vertrouwen geniet. Het schijnt, dat de Amerikaan niet gedwongen wil worden om daar en daar zijn plaatsbillet te nemen; want niettegenstaande deze aanzienlijke verhooging, wordt van deze wijze van plaats nemen toch veel gebruik gemaakt.

Ik was alzoo langs den Erie-spoorweglijn op weg naar Chicago en wel met de express (met regt verdient zij dezen naam), die 's morgens te acht ure New-York verliet.

De eerste belangrijke stad, die wij aandeden is Paterson, op zeventien mijlen afstand van New-York gelegen, waar ik vroeger eenige dagen bij een mijner vrienden had doorgebragt. Behalve door de schilderachtige ligging in de Passaic-vallei en de bekende Passaic-falls, die door de rivier van denzelfden naam gevormd worden, is deze stad vooral belangrijk door de uitgestrekte fabrieken, die zich hier bevinden en die bijna allen door waterkracht gedreven worden. De grootste locomotieffabriek in de Vereenigde Staten vindt men in Paterson; maandelijks worden hier twaalf tot veertien stuks kant en klaar afgeleverd, en juist toen ik die bezocht, had men volop werk aan eene bestelling van tachtig locomotieven, ten behoeve van den Pacific-spoorweg naar Californië. Alles toch geschiedt hier in het groot.

In deze stad, en in het algemeen in den geheelen staat New-Jersey, vindt men nog een groot aantal Hollandsche afstammelingen, die zich voornamelijk op den landbouw toeleggen en die eene taal onder elkander spreken, welke een mengelmoes is van Hollandsch en Engelsch, soms onverstaanbaar. Ik bezocht in gezelschap van den Heer P., die hier woonachtig is, een dier oud-Hollandsche boeren, een zekeren Hopper; zijn eerste vraag was: ‘hoe kom jij aan?’ - ‘Wel, met de tilbury, zoo als ge ziet,’ antwoordde ik; de bedoeling was evenwel te vragen: ‘hoe gaat het?’ maar het onderscheid tusschen komen en gaan was den man niet meer duidelijk. Van mijn gastheer zeide hij, dat hij een net *clever* man was. Een andere boer, Snijder genaamd, dien ik ook bezocht, deed mij in zijn Hollandsch een verhaal van een ongeluk, dat hem met den wagen was overkomen, waarvan de slotsom was, dat hij gevallen

was en ‘dat hij zich zelf toen opraapte’ (I picked myself up).

Ik kan er hier moeijelijk in treden eene beschrijving te geven van de plaatsen aan dezen spoorweg gelegen, of alle schoonheden te vermelden, die de natuur in dat gedeelte van New-York-state en van Pensylvanië oplevert, of alle kunstwerken, waaraan deze weg zoo rijk is. Van deze laatste noem ik hier slechts de brug nabij Port-Jervis over de Delaware-river, achthonderd voeten lang; de talrijke bogten en wendingen die men volgt om de hoogte bij Summit, 1369 voeten boven de zee, te bereiken en de daarbij gelegen Cascadebridge, de Starucca viaduct, die op achttien bogen rust, ter gezamenlijke lengte van twaalfhonderd voet en honderdtien voet hoog, geheel gemetseld: de brug over de Susquehanna-river, enz. En wat het landschap betreft, de afwisseling van bergen en bosschen, weiden en graanvelden, rotsen en rivieren, laat zich niet beter en bondiger uitdrukken dan door het Engelsche: ‘quite bold and romantic.’ Hier is alles onder begrepen.

Binghampton, Owego en vooral Elmira, eene plaats, waarvan de opkomst in de laatste jaren aan het ongelooflijke grenst, en Hornellsville, zijn de voornaamste steden die men tot Salamanca passeert. Op geen spoorweg, misschien de Pensylvania-central uitgezonderd, heb ik zulk een vertier gezien als langs de Erielijn; ik zou haast durven zeggen, dat gedurende de twaalf uren, die ik van New-York af noodig had om Hornells-ville te bereiken, geen vijf minuten zijn voorbijgegaan, zonder dat ons een goederen- of personentrein voorbijreed. En toch, wat treurige uitkomsten levert de maatschappij gedurende de laatste jaren voor de aandeelhouders op!

Naauwelijks heeft men te Salamanca op den Atlantic-and-great-western-spoorweg plaats genomen, of de reukorganen worden onaangenaam aangedaan door de lucht die de petroleum-wagens van zich afgeven; en dat dit natuurlijk des te erger wordt naarmate men deze streken nadert en zich een uitstapje van Corry uit naar de Oil-region permitteert, spreekt van zelf. Het bezoek van Oil-city, Titus-ville, Franklin en Meadville, moge uit een wetenschappelijk oogpunt interessant zijn, ik voor mij verklaar gaarne, nu ik eenmaal in die streken ben geweest, dat ik er nooit weder hoop te komen. Wanneer het eenige dagen geregend heeft, zooals ik het trof, is deze togt letterlijk ondoenbaar: het baggeren door den modder, de onaangename at-

mospheer - het is alsof alles smaakt en riekt naar de petroleum en alles er zwart en olieachtig uitziet - zijn allerminst geschikt zulk een uitstapje aanlokkelijk te maken. Ik was er trouwens te voren voor gewaarschuwd.

Wie zich even als ik heeft voorgesteld de bronnen te aanschouwen, waar de petroleum van zelve even als eene fontein in de hoogte springt, zal zich bedrogen zien, daar dit reeds tot de geschiedenis behoort; overal wordt tegenwoordig de olie kunstmatig uit den grond opgepompt en langs kanalen naar de daartoe ingerigte wagens van den spoorweg gevoerd, welke uit enorme groote kuipen bestaan op wielen gesteld.

Ik kan niet zeggen dat dit gedeelte van Pensylvanie mij een aangenamen indruk gaf: welken kant men ook uitziet, men ontwaart niets dan bosch, verbrande of smeulende bosschen en daartusschen tal van disteleerderijen van de petroleum.

De derde staat, dien men nu betreedt, is Ohio, alwaar men eerst Warren, daarna Solon, vervolgens New-Burgh, deze beide laatste plaatsen met veel industrie, vooral ijzergieterijen en hoogovens, passeert, en eindelijk Cleveland bereikt.

Cleveland, op een afstand gezien, doet u denken aan eene groote Duitsche fabriekstad. Onwillekeurig kwam mij Dortmund voor den geest, toen ik die aaneenschakeling van hoogovens, smelterijen, enz., aanschouwde, en nog meer trof mij deze gelijkenis, toen ik van het station der Atlantic-and-great-Western-spoorweg langs de berooide straten reed naar de ongeveer veertig voeten hooger gelegen bovenstad.

Tot die steden, welke in Amerika met den naam van forest-city of city-of-trees bestempeld worden, als New-haven en Portland, behoort ook Cleveland. En ik moet zeggen, dat aan deze stad met regt deze naam toekomt en in het bijzonder aan het hoogere gedeelte, dat zich langs het meer Erie uitstrekt. Daar vindt men breede, ruime straten en parken, geheel door de Amerikaansche elms met hun sterk ontwikkelden wasdom en van misschien wel honderd jaren oud, beschaduwd; hoe aanlokkelijk doet zich Prospect-street niet voor, met zijne dubbele reijen maple-trees en het open square, waar het standbeeld ter eere van commodore Perry, de held van het meer Erie in 1813, geheel van Italiaansch marmer op een granieten voetstuk is opgerigt, te midden van smaakvol aangelegde bloemperken. De city-hall en de post-office zijn gebouwen, die allezins Cleveland eer aandoen, evenals de particuliere huizen of liever bui-

tenplaatsen, die man in Superior-street en Prospect-street aantreft.

Behalve een aantal kerken en scholen, verdienen onder de publieke gebouwen vooral vermelding het Medical-college, de Cases-hall, waar concertzaal, leesmuseum enz. vereenigd zijn en het Marine-hospital.

Ofschoon de opkomst van Cleveland, thans met eene bevolking van ruim 60,000 zielen, niet te vergelijken is met de reuzenschreden, die Chicago in de laatste jaren heeft gemaakt, zoo behoort deze plaats nogtans tot een der levendigste en, zoowel uit een commercieel als industriëel oogpunt, tot de belangrijkste steden der Unie. Vooral is de handel, die van hier gedreven wordt met de zoogenaamde Lake-country, in het bijzonder met de mijn-distrikten aan Lake-Superior, waarheen wel twintig verschillende stoombootlijnen zijn aangelegd, aanzienlijk, en een niet mindere bron van welvaart levert de timbertrade op, door de gunstige ligging aan het meer Erie en de Cuyahaga-river en door de vele spoorwegen, die van hier uit naar alle rigtingen zijn aangelegd. Na een dag alhier vertoefd te hebben in het uitstekende hôtel Weddellhouse, vertrok ik langs den Michigan-southern en Indiana-Northern-railway naar Chicago. Ik zou nog vergeten melding te maken van het schoone spoorweg-station, de trots van Cleveland, alwaar (wel eene uitzondering in Amerika) een beambte uitsluitend belast is om de reizigers behulpzaam te zijn in het zoeken naar den goeden trein.

Het noordelijk gedeelte van Ohio en Indiana en het zuidelijk gedeelte van Michigan, dat men met den trein doorrijdt, is eene voortdurende afwisseling van bosch, weiden en bouwland: over het geheel een vruchtbare streek met tal van vriendelijke dorpen. De voornaamste plaatsen zijn; Sandusky, Toledo - alwaar in het spoorweg-station, een vereenigingspunt van zes verschillende lijnen en waar natuurlijk eene ontzettende drukte heerscht, een vrij goed diner ons wachtte - Elkhardt, White-Pigeon, South-Bend en Laporte, alwaar men het uitzigt krijgt op het meer Michigan. Te Calumet, een station in eene onafzienbare vlakte gelegen; ongeveer tien mijlen van Chicago, hield de trein ongeveer een kwartier stil en hoorde ik tot mijne verwondering een vijftal werklieden van den spoorweg met elkander in druk gesprek en wel in de Hollandsche taal. Een van hen vertelde mij, dat hier een twintigtal Hollanders gevestigd zijn, bijna

allen vroegere bewoners van het eiland Overflakkee en die zich voornamelijk met de groenteteelt, ten behoeve van de markt te Chicago, bezig houden. Hoe meer men Chicago nadert, hoe meer spoorwegen men ziet: ter linkerzijde, ter regterzijde, iets verder, ginds heel in de verte, van alle kanten komen locomotieven opdagen, die hunne passagiers en vrachten in de tweede stad van Amerika komen afzetten. Ik zeg hier de tweede stad, ofschoon in bevolking Philadelphia het verre en misschien Baltimore het ook nog wint, naar aanleiding van een gesprek, dat ik bij zekere gelegenheid bijwoonde tusschen een koopman van New-York en een van Philadelphia. Tusschen deze beide groote handelssteden heerscht, zooals men meer ziet, ja zelfs in het lakonieke Nederland, een nog grootere naijver, die natuurlijk op de individuën zelven wordt overgeplant. De inwoner van Philadelphia nu deed zijne woonplaats voorkomen als, zoo niet de grootste koopstad van de Unie, dan toch als minstens gelijk staande met New-York, waarop zijn collega antwoordde: ‘Wat spreekt gij van Philadelphia; er zijn om zoo te zeggen slechts drie what you call steden in Amerika, en dat zijn New-York, Chicago en San Francisco. Philadelphia heeft zijn tijd gehad, hoogstens staat het stil; het teert op vroegere glorie, het is de kwakerstad hij uitnemendheid; in Chicago, daar is leven, daar is energie.’

In eene opgepropte omnibus verliet ik het kolossale spoorwegstation om in het. Tremonthouse mijn intrek te nemen.

Chicago, ofschoon thans eene stad met driehonderd duizend inwoners (een Amerikaan vertelde mij vier honderd duizend, maar het is hun zwak, dat zij de bevolking der steden altijd een derde grooter opgeven dan zij werkelijk is) - in 1850 telde men 28,000, in 1860 110,000 zielen, - is toch nog het type van eene stad, die in hare opkomst is. Ontzaggelijk wijd is deze stad uitgebouwd; men heeft straten van meer dan een uur lengte, voor een gedeelte nog gewone zandwegen, voor een ander gedeelte met een prachtig houten plaveisel belegd. De Lake-street, State-street en Randolph-street zijn straten, die, wat breedte, trottoirs en vooral wat de huizen betreft, allezins met Broadway kunnen wedijveren; men vindt daar de Potter-marble-store, een gebouw van zes verdiepingen en zestien ramen in het vierkant, geheel van wit marmer opgetrokken; het Tremonthouse, het Sherman-house, almede de grootste hôtels in de Vereenigde Staten. De City-hall, in een net aangelegd park

gelegen, het Court-house, Opera-house, de Chamber of Commerce en de first Baptist-Church, zijn verder de merkwaardigste gebouwen; de Esplanade, eene kaai langs het meer Michigan, met vele particuliere huizen en sierlijke tuinen, het daarbij gelegen Dearbornpark en het Lincolnpark leveren eene aangename wandeling op. Dit geheele gedeelte van de stad is sedert een jaar of tien, wegens de moerassigheid van den bodem en den slechten afloop van het water, met al zijne gebouwen, parken, straten, enz., van zes tot acht voeten in de hoogte gebragt; een werk, dat men om wel te kunnen begrijpen, moet gezien hebben. Maar de, Amerikanen laten zich niet ligt van een eenmaal voorgenomen plan afschrikken; het verzetten of verrollen van huizen is iets, dat aldaar aan de orde van den dag is en dat ik in Chicago op onderscheidene plaatsen heb gezien. Hoeveel een huis, dat zoodanige kunstbewerking ondergaat, moet lijden en welke kosten daaraan verbonden zijn, spreekt van zelf, en toch heeft een Amerikaan het in zijn hoofd in een ander gedeelte van de stad te gaan wonen, dan neemt hij dikwijls zijn huis mede.

Eén ding heb ik tegen Chicago en dat is, dat de talrijke bruggen over de Chicago-river, die met twee armen door de stad loopt en in het meer Michigan zich uitstort, gedurende meer dan den halven dag voor de scheepvaart geopend zijn. Deze bruggen zijn allen van dezelfde constructie als de Koningsbrug te Rotterdam op eenigzins grootere schaal, maar ik zou haast zeggen, dat voor het openen en sluiten nog minder tijd vereischt wordt. De levendigheid en het vertier op de rivier zijn ook aanzienlijk: stoomschepen, zeilvaartuigen en sleepbooten volgen elkander bijna onafgebroken op, en men kan zich een denkbeeld maken van hetgeen er omgaat, wanneer men bedenkt, dat in 1805, volgens de statistieke opgaven, zestig millioen bushels graan, gelijk staande met twintig millioen mudden, verscheept zijn. Chicago is dan ook de grootste graanmarkt, misschien wel van de geheele wereld, en daarbij natuurlijk de plaats, waar de grootste windhandel gedreven wordt. Om eenigzins de passage over de rivier te bevorderen, heeft men, behalve de talrijke bruggen, ook een tunnel gebouwd, behoorlijk met gaz verlicht, waar men langs eene zachte helling in afdaalt. Een bezoek aan een der grootste graan-elevators en vooral aan de kostbare waterwerken, beloont allezins de moeite.

Onder het groot aantal vreemdelingen, dat hier gevestigd is, bevindt zich ook eene vrij aanzienlijke Hollandsche bevolking, die hier zelfs in het bezit is van twee kerken. Ofschoon in deze stad consuls van alle landen van Europa, zelfs van België, Hessen, Italië gevestigd zijn, zoo was het eenige consulaat van de beschaafde wereld, dat ik miste, het Nederlandsche. Misschien wacht men hiermede tot de geregelde stoomvaart op Amerika een fait accompli is, of verwacht men, dat de beginselen van regt en billijkheid en onderling hulpbetoon spoedig zoo algemeen zijn doorgedrongen, dat consuls zelfs niet meer noodig zijn. Want anders begrijp ik niet waarom in Winona, eene plaats waar misschien geen enkele Nederlander, in St. Louis waar hoogstens drie of vier Nederlanders gevestigd zijn, ons gouvernement vertegenwoordigd is, en niet in Chicago, waar zoo vele honderden (om geen duizendtal te noemen) van onze landgenooten hunne woonplaats hebben. Ik was alzoo te Chicago gelogeerd in het Tremont-honse, een hôtel eerste klasse, eene goede aanleiding om in het kort mijne bevinding omtrent de Amerikaansche hôtels in het algemeen mede te deelen.

Uiterlijk reeds, moet ik zeggen, maken de Amerikaansche hôtels een goed effect; nergens zou ik zeggen, misschien een Grand hôtel en een hôtel du Louvre te Parijs uitgezonderd, heb ik zulke kolossale gebouwen tot dat doeleinde bestemd gezien als in New-York, Chicago, Philadelphia, Boston en St. Louis, enz., en in de steden van den tweeden of derden rang, als: Albany, Cleveland, Utica, Hartford, kunt ge er bijna vast op rekenen dat het grootste huis, dat ge aantreft, het hôtel is. Een hôtel met twee à driehonderd slaapvertrekken is in het minst geene bijzonderheid; maar wat mij wel vreemd voorkwam, is, dat niettegenstaande de groote concurrentie, in welken tijd van het jaar men ook kome, de hôtels op zijn minst altijd voor drievierde gedeelten bezet zijn. Het eerste werk wat men doet, wanneer men met een omnibus (aan alle steden in Amerika vindt men aan de spoorweg-stations omnibussen om de passagiers niet alleen naar een bepaald punt in de stad, maar naar de hôtels zelven te brengen) aan een hôtel is afgestapt, is aan de office zijn naam op te schrijven in het vreemdelingenboek, waarachter dan terstond het nommer van uwe kamer wordt ingeschreven. De office is een voornaam departement in de huishouding van een hôtel; de personen, die daar werkzaam zijn, zijn den geheelen dag en nacht (daar er des

nachts evenveel treinen aankomen als bij dag) overkropt met werkzaamheden, het mikpunt van honderde vragers. Behalve alles wat het hôtel zelf betreft, als rekening, logis-, waschlijst, enz., wendt men zich tot de office om inlichtingen omtrent personen of plaatsen, uren van vertrek van spoorwegen of stoombooten, om brieven te frankeren, om commissiën te verrigten, enz. Nevens de office vindt men gewoonlijk een sigaren-store, waar men tegen hooge prijzen goede sigaren kan verkrijgen; een boekenstore, waar men zich van nieuwsbladen, illustratiën, spoorweg-tickets, plaatsen voor concert of comedie kan voorzien; en de bar-room, een hoofdzaak voor Amerikanen, waar men alle soorten van spirits, cobblers, sodawater, aan de toonbank kan drinken. De vestibule, rondom bezet met fauteuils met leêren zittingen en voor elke plaats een spittingbox, is de gewone verblijfplaats der gasten, wanneer zij geene bepaalde bezigheden hebben te verrigten en waar zij zich onledig houden met tabak pruimen, rooken, couranten lezen, enz. Verder vindt men op deze verdieping de lees- en schrijfsalon, de washroom, eene navolgenswaardige inrigting, waar men spiegels en al het noodige voor het toilet aantreft, de barbershop en de billartkamer. De eetzaal is, wat grootte betreft, geheel in harmonie met het hôtel; honderden kunnen daar plaats vinden, en de zoogenaamde dames-parlour is in den regel met een prachtig tapijt, lichtkroonen, sofa's en piano voorzien. In alle first-class hôtels zijn de gangen en trappen geheel met tapijten en de noodige loopers belegd en vindt men, tegenwoordig ook bij die van den tweeden rang, een elevator om de hoogere verdiepingen op eene gemakkelijke wijze te bereiken. De slaapkamers zijn in den regel klein, maar van al het noodige voorzien, tot in het minitieuse toe, dikwijls ook met een badkamer vereenigd; aan het marmeren waschbekken zijn twee kraantjes bevestigd om naar verkiezing koud of warm water te kunnen gebruiken.

Wat de bediening aangaat, zoo moet ik zeggen, dat, wanneer men niet iets bijzonders verlangt, deze niets te wenschen overlaat. Iets bijzonders b.v. noem ik, wanneer men op zijne kamer een flesch sodawater verlangt; met verwondering staart de waiter u dan aan en kan niet nalaten u opmerkzaam te maken dat er een bar-room is, waar men dat kan gebruiken.

Wat mij overal in de Amerikaansche hôtels zoo best beviel

is, dat men zoo vroeg niet in den morgen kan vertrekken, of het ontbijt en de ontbijtzaal zijn geheel gereed. Geen kellners op sloffen of dienstmeiden die bezig zijn den grond te vegen; vertrekt de spoor om zes ure in den morgen, waarmede gij de stad denkt te verlaten, om half zes of vroeger is alles, ja zelfs uw warme beefsteak of ham and-eggs gereed, daar kunt ge vast op rekenen, en is de omnibus dáár om u naar het station te brengen. De Amerikaansche leefwijze verschilt eenigzins van de Europesche, maar vooral van onze Hollandsche; des morgens bij het ontbijt (men begint over het algemeen den dag zeer vroeg) wordt u een menu ter hand gesteld, waaruit ge de spijzen, die van uwe gading zijn, kunt uitzoeken; dit zelfde herhaalt zich des middags, wanneer de lijst soms een verbazenden omvang heeft gekregen, zoodat ge zelf verlegen zijt waarmede te beginnen; en wordt ge, wanneer het een gedienstige neger is, die u bedient, bestormd met een aantal schoteltjes, die ge niet gevraagd hebt. Nergens heb ik een table d'hôte ontmoet; ieder eet voor zich zelf en maakt zoo spoedig mogelijk gedaan om weder te kunnen vertrekken. Het aantal zoetigheden, dat een Amerikaan kan gebruiken, is ongelooflijk; zooveel soorten van pie, gelei en icecreams kunnen niet op de menu geplaatst zijn, of hij wil van allen gediend wezen; van alles moet hij proeven. Wat nog sterker is, is dat de pruimtabak, die hij gebruikt (eene onaangename maar algemeene gewoonte in Amerika), in den regel met maple-sugar toebereid wordt. Allerminst bevielen mij de dranken, die men bij het diner gebruikt; wijn en bier zijn eene groote uitzondering; thee en ijswater en in de Zuidelijke staten koude karnemelk (buttermilk) zijn de gewone tafeldranken.

Het laatste wat men in een hôtel te verrigten heeft, is het betalen der rekening, en alzoo ook hierover een enkel woord om van dit misschien weinig interessante onderwerp, waarover ik welligt te lang heb uitgeweid, voor goed af te stappen. Zelden heeft men hiermede eenige moeijelijkheid; alles is tarief, en om fooijen wordt men bijna nimmer lastig gevallen, ofschoon zich in dit opzigt ook de Europesche invloed langzamerhand doet gevoelen. In de first-class hôtels in New-York, Philadelphia en Boston, betaalt men vijf à zes dollars, in de hoofdsteden der andere staten vier en op de kleinere plaatsen drie dollars per dag. Hieronder is alles begrepen met uitzondering van wijn en bier, hetzij men van het middagmaal gebruik

maakt of niet. Geen ellenlange rekeningen met posten voor bougies, service, enz.; men weet voor het vertrek hoeveel men schuldig is en zelden is hierover eenig verschil.

Hoe ik van Chicago door een gedeelte van Wisconsin en Minnesota kwam en van daar de Mississippi afvoer tot Rock-Island, om daarna Omaha, om zoo te zeggen het uiteinde der westersche beschaving, te bezoeken, zal ik thans maar niet vermelden en deel ik alleen mede, dat ik in het midden der maand Julij des vorigen jaars, mij des middags van des Moines naar Pella begaf.

Pella is, zooals men weet, eene Hollandsche kolonie, oorspronkelijk gesticht door Ds Scholte en gelegen in een der vruchtbaarste streken van den rijken staat Jowa. Reeds toen ik des avonds aan het station, dat op twintig minuten van de stad of het dorp, zoo als men het noemen wil, gelegen is, aankwam, hoorde ik de verschillende beambten aan het station met elkander Hollandsch spreken; eene aangename gewaarwording wanneer men zoo ver van huis (want Jowa is een heel eindje de Vereenigde Staten in) en in zulk eene geheel andere maatschappij heeft verkeerd. Met de omnibus reed ik langs een modderigen weg naar het eerste hôtel, het American-house, dat niettegenstaande het aan Hollanders, de HH. Post en Bongaers, toebehoort, ik zou haast zeggen het slechtste hôtel is, dat ik in de Vereenigde Staten heb aangetroffen. Alle mogelijke ongemakken, alles wat lastig en op reis zeer onaangenaam is, kan men daar vereenigd vinden; in één woord, het was een Hollandsch hôtel, waaraan de Hollandsche hoedanigheid van zindelijkheid ten eenemale ontbrak. Gretig maakte ik dan ook gebruik van het aanbod van den Heer v.H., om de volgende dagen bij hem op de uitgestrekte farm, op een uur afstands van Pella, te komen logeren.

Over het geheel moet ik zeggen, dat Pella mij een beteren indruk gaf dan Holland in Michigan. Het kwam mij voor, dat hier meer geestelijk leven is, dat de bevolking, die herwaarts is heengetrokken, op meer beschaving aanspraak kan maken. In den burgemeester. Mr. H., in den president der Pella-bank, in den Med. Doct., in den Advocaat, en vooral in mijn vriendelijken gastheer, vond ik menschen van algemeene kennis, die teregt op den naam van *smart*, een woord dat in de Yankeetaal eene eenigzins andere beteekenis, namelijk in beteren zin dan in het het Engelsch heeft, toekomt.

De plaats zelve vind ik meer dan leelijk: verbeeld u een vierkant grasperk, rondom met hooge populieren beplant en daarom henen een zandweg, waarlangs de verschillende huizen, voornamelijk stores gebouwd zijn, allen, met uitzondering van het huis van wijlen Ds. Soholte, onaanzienlijke houten gebouwen. Alle wegen, die op dit plein, de zoogenaamde kom van het dorp, uitloopen, zijn zandwegen met houten trottoirs, die over het geheel veel te wenschen overlaten, zoowel wat waterloozing als onderhoud betreft; in één woord, ik vond dat alles er even slordig uitzag. Op een kleinen afstand van dit plein bevinden zich de Hollandsche kerken, de dutch reformed church en de Methodistenkerk, - kerken in allen deele gelijk aan die, welke ik vroeger beschreven heb. Wat ik dan ook het schoonste van Pella vind, zijn de omstreken, het glooijende vruchtbare land, waar geen stukje letterlijk onbebouwd is; hier en daar geven enkele heuvels van twee tot driehonderd voet, tot aan den top met welige tarwe of corn (mais) bezet, of met boschjes, waartusschen eene boerenwoning u vriendelijk toelacht, eene aangename afwisseling aan het landschap; ginds ziet ge geheele kudden vee langs de stille wegen of op de klaver weiden. Wie een liefhebber is van het stille buitenleven, hij kan in de omstreken van Pella, of liever in het grootste gedeelte van Jowa, zijn hart ophalen; overal vindt hij bijna een dankbaren grond met eene vriendelijke natuur vereenigd, en is hij tevens liefhebber van de jagt, ook hier vindt hij edel en overvloedig wild in de prairie-chicken.

De kolonie is in de laatste jaren ontzaggelijk in bevolking toegenomen, ja zoo zelfs, dat men er op bedacht is geworden eene tweede kolonie in deze staat te stichten, daar het niet meer mogelijk is, dan tegen eene voor deze streek buitensporig hoogen prijs, gronden te bekomen. Ontzettend is de prijs der landerijen gestegen door den aanleg van den in 1868 geopenden spoorweg, dien krachtigen hefboom van ontwikkeling en welvaart. Aan eene commissie werd dan ook in het voorjaar van 1869 de last opgedragen een geschikt terrein op te zoeken, en op honderdzestig mijlen van Pella, in de nabijheid van Sioux-city, is men er in geslaagd, het noodige land van den staat te kunnen krijgen. Eene vergadering, waar de gegadigden zich omtrent de gedane voorstellen konden verklaren, woonde ik alhier bij; zulk eene verzameling van krachtige zonen van Nederland ziet men zelden bijeen: forsche Groningers en Friezen,

bij wie een onverzettelijke wil en rondheid van karakter op het gelaat te lezen staan, flinke Zeeuwen en Hollanders, die nog het oude Bataafsche type behouden hebben, in één woord, het is alsof het krachtigste en gezondste deel van onze natie in Jowa gevestigd is. En niet alleen is dit waar van het mannelijk personeel; bezoek de kerk gedurende de godsdienstoefening, en gij zult daar tal van frissche, stevige boerinnen vinden, met een gezonden rooden blos op het gelaat.

Ook hier zijn de Nederlanders bijna zonder uitzondering ten hoogste ingenomen met het nieuwe land hunner inwoning; velen die voor een twintigtal jaren of korter als arbeiders hierheen gekomen zijn, zijn thans bezitters van flinke boerderijen; handwerkslieden zijn bazen geworden, en ook zij, die in het klein een winkelzaak begonnen, zijn thans eigenaren van niet onaanzienlijke stores. Kan het anders, dan dat het hart van deze Nederlanders warm klopte voor het land dat hun dierbaar is geworden, toen ook hier de hevigste oorlog ontbrandde, die misschien in deze eeuw is gevoerd. Honderden namen dienst zonder den minsten aandrang en waren voor een groot gedeelte geschaard onder de vanen van Sherman, die, zooals ik vernam, hen onder zijne beste soldaten rangschikte.

Een zekere Rijnsburg, Leidenaar van afkomst, deed mij een roerend verhaal, hoe hij een man, destijds van zes en vijftig jaren, met zijne drie zonen van zijne vrouw afscheid nam om als vrijwilligers dienst te nemen. ‘Nooit zal ik dulden,’ zeide hij (als de man over den oorlog begint, is hij een en al vuur), ‘nooit zal ik dulden, dat ze me de republiek aanranden; zoo oud als ik ben, niets, mijne vrouw zelfs niet, zal mij terughouden, wanneer ik denk, dat het ook mijn tijd is.’ Dat is taal, die een van der Werff waardig is. En toch, wat bloedige sporen heeft die oorlog achtergelaten! Nimmer, zou ik haast zeggen, heb ik mij in een spoorwagen of op een stoomboot bevonden, of hier of daar zag ik een der ongelukkige slagtoffers, deze op krukken, gene met één arm, ja, ik geloof zelfs geene onwaarheid te zeggen, wanneer ik u mededeel, dat zevenachtste van de brievenbestellers in New-York, Philadelphia, enz., slechts één arm ter hunner dispositie hebben. Maar wat een vreemdeling tegenwoordig het meest treft, is het aantal soldaten, dat men in de groote steden allerwege aan de hoeken der straten ziet, om door middel van een draaiorgel, of door verkoop van lucifers, de voorbijgangers tot liefdadigheid op te wekken.

Droevig was het om te aanschouwen, die gebruinde gezigten, waarop kommer en ontbering te lezen stonden, dat vermagerde ligchaam in een verschoten uniformjas gedoken, en dat bij velen niet meer in staat was zich van den grond op te heffen, bij anderen gesteund moest worden door een houten been, gedoemd op zulk een treurige wijze hun nog treuriger leven te bestendigen. Is dit de belooning van uw strijden? Hebt ge daarvoor het zwaard aangegord, om op zulk eene ellendige wijze uw leven te eindigen, daarvoor zooveel gevaren getrotseerd en vermoeijenissen doorgestaan?

Maar wenden wij ons van zulk een treurig tooneel af, dat men dagelijks kan ontmoeten, en verplaatsen wij ons nog even in Pella, waar wij de machinale wolspinnerij kunnen bezigtigen van den Heer van Houten, of een bezoek kunnen brengen aan de Pella-bank, waar men u den nieuw gebouwden geldkelder met een zoogenaamde burglar-safe laat zien, en u opmerkzaam maakt, dat de gedeponeerde gelden een interest van twaalf percent dragen, om vervolgens in de restauratie of het koffijhuis van Lenderink, onder het genot van een glas lager-bier, de pas uitgekomen Hollandsche courant, het Pella's weekblad, te lezen. De verkiezingen voor de Tweede Kamer waren in Nederland afgeloopen en ik vlaste er op, in een weekblad in de Hollandsche taal het een en ander omtrent onze binnenlandsche politiek te vernemen. Geen schijn daarvan; het nieuws uit Europa bepaalde zich tot de opsomming van alle mogelijke ongelukken, als: paarden die op hol zijn geweest, boerderijen die zijn afgebrand, vechtpartijen, die hebben plaats gehad, afgewisseld door eene mededeeling, dat in Slikkerveer of te Veendam met goed gevolg is te water gelaten het schoonerschip van dien en dien naam, of dat tot predikant bij de Hervormde Gemeente te Nicolaasga, enz., is beroepen Ds. N.N. Nu komen wij aan de Pella-omnibus, een rubriek, die het nieuws van de plaats zelf inhoudt; hier lezen wij, dat de appelboom bij Dekker tweemalen dit jaar in bloei heeft gestaan, dat de omnibus van Post en Burgers opgeschilderd is, dat de Bruin veroordeeld is tot eene boete van zes dollars, wegens het verkoopen van whiskey (in Pella bestaat eene politie-verordening, waarbij de verkoop van sterken drank ten eenemale in de plaats verboden is, tenzij om redenen van gezondheid, en in dat geval uitsluitend in de apotheek te verkrijgen), enz. en eindigt het geheel met de mededeeling, dat zij, die Amerikaansch burger willen worden en thans in de

termen vallen, uitgenoodigd worden zich bij den burgemeester te vervoegen. Eindelijk volgt een overzigt van de gewassen van landbouw in de verschillende staten, een prijs-courant der granen, marktberigten en daarna de advertentiën, geheel op Amerikaansche leest geschoeid. Om een enkel voorbeeld te noemen: ‘Stewart is geen minister, maar Bousquet en Brinkhoff hebben ontvangen eene verbazende hoeveelheid ellewaren.’ - ‘Grant is verkozen, maar toch verkoopen de Gebroeders van Stigt tegen de laagste prijzen laarzenen schoenen.’ - ‘Hollanders! de nieuwe bakkerij is geopend; er zal voorhanden zijn koek en gebak, nooit in Marion-county en Pella te Zien geweest,’ enz. De courant eindigt met eene opgave van de aankomst en het vertrek der spoortreinen, iets waar ik juist naar zocht.

Drie dagen in Pella zijn lang genoeg om zich een oppervlakkig denkbeeld te vormen van de kolonie, en ik besloot alzoo over Keokuk naar Illinois te reizen, om van daaruit Missouri en eenige Zuidelijke staten te bezoeken.

En nu ik afscheid neem van Pella, doe ik het tevens van u, geachte lezer! Misschien zullen wij elkander spoedig weder ontmoeten.

A.E. CROOCKEWIT.

Aanmerking.

Na het inzenden van dit opstel lees ik in de dagbladen, dat bij K.B. dd. 16 Maart 1870, het Nederlandsch Consulaat, 't welk vroeger te Winona gevestigd was, is overgebragt naar Chicago.

Daniel de Foe.

He lived to write and wrote to live.

I.

Hoe ouder wij worden en hoe meer onze illusiën omtrent personen en zaken wijken voor teleurstellingen, des te weldadiger wordt het voor ons om, in de enkele snipperuren welke ons nu en dan nog gegund worden, ongestoord met onze gedachten te dolen in dien. gelukkigen tijd der jeugd, toen de wereld nog als een heerlijk land van belofte voor ons lag. Wat waren wij toen vol van moed, welk een kracht kenden wij toen ons zelven toe. Wanneer ook wij maar eens tot mannen waren opgegroeid, vrij van schoolsche tucht en vrij van ouderlijke bezorgdheid, sterk naar het lichaam en ontwikkeld naar den geest, hoe snel zouden wij ons dan ontdoen van dat drukkend gareel, waarin wij tot dusver meer waren voortgesleurd dan dat wij er in hadden geloopen. Onze jongensstreken getuigden immers altijd van ons hunkeren naar vrijheid, van onzen haat aan alles wat naar dwang zweemde; want in kras verzet te staan tegen in ons oog onbillijke wetten, dat achtten wij begeerlijk en voor die glorie droegen wij gewillig de toch gevreesde straf. Boos opzet echter was ook al in ons oog een misdaad. Wiet het kwaad lokte ons, maar het trotseren van elk gebod. Door het noemen van het woord overmoed, hadt ge geheel ons karakter geschetst. Een man te zijn, in dat betooverend licht waarin het opgewekt jongensoog den volwassene ziet, dàt was ons ideaal. En wanneer wij in de school hoorden vertellen van die krachtige persoonlijkheden, voor wie een ieder eerbied had en ontzag of, liever nog, vrees en angst, of wel van die verre landen, waar de natuur in vollen luister

prijkte en de lastige ketenen van onze beschaafde samenleving onbekend waren, dan dwaalden onze gedachten maar al te dikwijls ver van meester en les af en hadden wij ons verplaatst aan de zijde dier wakkere helden, of wel ons overgebragt naar die zoo begeerlijke vrijplaatsen.

Pijnlijk is dan later het contrast tusschen al die wenschen en begeerten en droombeelden, en de werkelijkheid. En toch, ongelukkig hij die zulk een tijd niet heeft doorleefd. De jeugd is dan voor hem niet geweest die blijde tijd van onbezorgdheid en van groote voornemens waarin men de vreugde van het oogenblik nog zoo volop geniet, omdat het oog er gelukkig nog niet op geleerd is om telkens achter iederen vrolijken zonnestraal reeds de sombere wolken der toekomst te zien. De zoodanige moge later een braaf burger worden, een nauwgezet man in zijn beroep en een zorgvuldig huisvader, maar iets grooters wachte niemand van hem. Alleen hij die door een opgewekte verbeelding de uitkomsten van zijn voornemens overschat, bezit dien hartstogt welke de kracht verleent tot volharding, en den moed om zijne overtuiging als de waarheid te verkondigen. Men moet jong geweest zijn, niet van jaren maar van geest, als men later een man zal worden, die eenigzins boven het bescheiden peil der meerderheid uitsteekt. Het avontuurlijke dat in den jongen huist, zijn lust tot waaghalzerij, ze zullen later wel genoeg getemperd worden door de werkelijkheid; maar ze zullen hem ook gelukkig al vroeg vrijwaren voor die moedeloosheid en onverschilligheid, welke de jonge hoofden maar oude harten van onze dagen zoo treurig kenmerken.

Maar wij leven tegenwoordig zoo snel en zoo gejaagd, dat wij ons niet mogen verwonderen over de teekenen van vermoeidheid welke het jonge geslacht zoowel op het gelaat als in zijne handelingen vertoont. De kiem van enthousiasme kan niet ontwikkeld worden, als dat behagelijk gevoel van kracht en gezondheid ontbreekt. - IJdele bewering; de ervaring van elken dag weêrlegt haar voldingend. Dat uiterlijk vertoon van onverschilligheid wordt kunstmatig gekweekt; 't is een laffe uiting der mode, waaraan dan ook zij zich niet zullen schuldig maken, in wie werkelijk iets flinks sluimert. De jongens van onze dagen verschillen niet zoo zeer van de knapen onzer en onzer vaderen jeugd, als wij, ouderen van dagen, dat soms wel beweren. En maar al te dikwijls zijn juist zij die

de klagt doen hooren, zelve de oorzaak van de enkele gevallen, op wie zij triomfantelijk als voorbeelden wijzen. Dezelfde behoefte aan uiting van kracht, aan levendigheid en aan woeligheid die wij in der tijd bij onze speelmakkers blijde begroetten, ze leeft nog voort in het opkomend geslacht. En verlangt ge daarvan een bewijs? Dan heb ik u eenvoudig te wijzen op één enkel, maar sterk sprekend feit. Bijna anderhalve eeuw zijn voorbijgegaan sedert in Engeland ‘het leven en de wonderlijke avonturen van Robinson Crusoë’ verscheen en onmiddellijk als verslonden werd door jong en oud, omdat een ieder zich als verjongd gevoelde en herleefde door den bezielenden adem dien dat boek hem scheen in te blazen, Want het toonde den krachtigen man in zijne volle heerschappij over de natuur, en het wekte de begeerte bij de jeugdigen van hoofd en hart om meer van de wereld te zien dan de nu al zoo lang betreden buurt der eigen woonplaats. De zucht tot reizen en trekken in het verre vreemde land, de lust tot lange en gewaagde ontdekkingstogten, ze werd er door geprikkeld, want het leven werd er in voorgesteld op de meest avontuurlijke wijze. Welnu, juist dat avontuurlijke, dat toen het jonger geslacht begeerig de hand deed uitstrekken naar het pas verschenen geschrift, dat is blijkbaar nog het ideaal van onze jeugd, want waar is in ons midden de knaap te vinden die zijn Robinson Crusoë niet gelezen en herlezen heeft? De tijden mogen veranderd zijn, maar elk jeugdig geslacht herleeft gelukkig weêr met denzelfden moed en dezelfde opgewektheid. En moge al menig verschijnsel onzer dagen ons in dat geloof doen wankelen, de blijvende sympathie van geslacht op geslacht voor dat meesterstuk van gedachte en voorstelling, waarin kracht en moed als worden verheerlijkt, overtuigt ons van onze dwaling.

Anderhalve eeuw lang bleef dat boek de lieveling van elke nieuw opkomende jeugd. Waarlijk, wèl krachtig moet het hoofd en wèl warm moet het hart geweest zijn van den man, die zulk een werk ontwierp en uitvoerde. En inderdaad. Daniel de Foe was een man van ongemeene kracht. Wanneer men zijn leven leest en hem in al zijne handelingen en lotwisselingen volgt, dan komt ons onwillekeurig het woord op de lippen dat wij voorzeker maar van zeer weinige tijdgenooten zouden durven uitspreken: die man leefde anderhalve eeuw te vroeg! Immers hij was een volmaakte type van onze dagen.

Altijd vol van plannen, altijd met pen en tong gereed om de publieke zaak te bevorderen, rusteloos werkzaam en nooit uitgeput van middelen om hier iets goeds tot stand te brengen en dáár eene moeielijkheid uit den weg te ruimen, was het gevoel van moedeloosheid hem geheel vreemd. Het hoofd was bij hem te vruchtbaarder aan denkbeelden en voornemens, naarmate dat zelfde hoofd 't meeste gevaar liep in die tijden van politieken strijd en haat. Nauwelijks had hij den staatkundigen tegenstander met zijn pen vernietigd, of met de meeste kalmte schreef hij een betoog over de ingewikkeldste financiële kwestie. Heden koopman en morgen fabrikant om overmorgen in de gijzeling te zijn, welke hij alleen verliet om aan de kaak gesteld te worden voor een oproerig pamflet, den eenen dag arm en door zijne schuldeischers vervolgd, maar den anderen dag welgesteld en door koning en ministers gevleid, zoo was hij toch op acht en vijftigjarigen leeftijd nog krachtig genoeg van hoofd en nog opgewekt genoeg van geest, om dat ideaal van onze kinderjaren te ontwerpen en te schetsen. Men spreekt in onze dagen van kracht van geest en van den moed en de bekwaamheid om voor zijne overtuiging uit te komen; men beweert dat nu die gouden dagen beleefd worden waarin de kennis der velen van vroegere tijden vereenigd huist in het brein van den enkelen; men roemt in snelle opvolging van daad op woord, in ongemeene scherpzinnigheid, in snelheid van opvatting en begrip. Maar hoe hoog schat men dan wel den man die reeds voor anderhalve eeuw aan alle die waarlijk niet geringe eischen van onze dagen voldeed?

Toch is de Foe niet bij zoo velen van ons een bekend man. Men kent hem algemeen wel bij naam, maar meer door het boek, dat hij bijna aan het einde van zijn loopbaan geschreven heeft, dan door het vele dat hij reeds lang vóór dien tijd had geleverd. Hoe weinigen onder ons weten dat hij de man is geweest, die het eerst de zoogenaamde *leading articles* in de dagbladen geschreven heeft, de vader van die hoofdartikelen, zonder welke wij ons in den tegenwoordigen tijd bijna geen dagblad kunnen voorstellen! Die onbekendheid echter met den schrijver van zulk een standaard-werk, pleit niet voor onze erkentelijkheid. Maar ook in Engeland is hij lang niet zulk een bekend persoon, als men regt zou hebben te onderstellen. Trouwens, bij zijne tijdgenooten was hij meer bekend door zijne politieke geschriften, dan door zijne werken van letterkundigen

aard. Wel zijn daar onderscheidene levensbeschrijvingen van hem verschenen, maar eer William Lee een reeks van jaren besteed had om alles te lezen en te herlezen wat onder den naam van de Foe doorging, en hier een werk aanwees dat blijkbaar uit zijn pen gevloeid was maar aan anderen toegeschreven werd, en dáár weêr betwiste regten van hem wettigde, totdat hij ten slotte tweehonderd en vijftig geschriften ijkte als uit zijn brein gesproten te zijn, was deze profeet tot in zijn vaderland toe, een maar half gekende. Ik hoop dan ook mijnen lezers geen ondienst te doen wanneer ik uit dat breed uitgewerkte betoog van de Foe's grootheid een korte schets ontwerp, opdat de vriend onzer kinderjaren als een bekend man voor ons sta. En daarenboven wensch ik aan mijne handeldrijvende landgenooten met enkele trekken het ideaal te toonen dat de zoo veelzijdig ontwikkelde man zich van den volmaakten Engelschen handelaar gevormd had.

Daniel Foe of de Foe, zoo als hij zich later noemde, werd in 1661 te Londen geboren en stierf aldaar in 1731. Zijn leven is dus begonnen en geëindigd in dagen van staatkundigen strijd en maatschappelijke woeling. Onwillekeurig strekt men dan ook bij het zien van die jaartallen de hand uit naar Macaulay's History of England en slaat zijn State of England in 1685 op om nog eens - voor de hoeveelste maal? - onder de betoovering te komen van dien meesterlijken teekenaar met de pen, en zich als tijdgenoot te gevoelen van onzen held. Geboren onder de losbandige regering van Karel II, tot man gevormd onder den dweependen Jacobus II, gerijpt onder het krachtig bestuur van het ideaal der Protestantsche vrijheidsmannen van die dagen, Willem III, ijverig medewerkende om onder koningin Anna de huwelijksplannen tusschen Engeland en Schotland tot stand te brengen, den weg openende voor den Duitschen George I, en stervende onder het bestuur van den langstlevenden der Engelsche koningen, George II, had hij waarlijk aanleiding en gelegenheid genoeg om de reeds vroeg bij hem ontwakende talenten van schrijver voor de groote menigte, ten nutte zijner landgenooten aan te wenden en te volmaken. Daarenboven had hij een opvoeding genoten, die men zelfs in onze dagen als uitnemend zou prijzen. Zich zelven alleen stelde hij dan ook altijd aansprakelijk voor eenig gebrek aan kennis dat hem soms verweten werd, want tot in zijn laatste levensjaar toe roemde hij nog de zorg, die zijn vader voor zijne opvoeding

had gedragen. Maar bij al zijn geleerdheid en de meer dan oppervlakkige kennis van de beide oude en vijf levende talen, bleef hij toch dezelfde levenslustige knaap, waarvoor hij reeds op de school bekend stond. Werd hij aangevallen, oogenblikkelijk was de vuist gereed om den aanrander tot zwijgen te brengen, even als hij later met begeerigheid zelfs de pen opnam om onmiddellijk den politieken tegenstander te doen verstommen. Hoe fel echter de strijd ook zijn mogt, ten allen tijde bleef hij daarin eerlijk man. Nooit zou hij een haarbreed afwijken van dien eersten regel der Engelsche school, den strijd oogenblikkelijk te staken zoodra de tegenpartij gevallen was. En die gulden wet van het terrein der boksers paste hij evenzeer toe op het gebied der staatkundige oneenigheid. Tot aan zijn laatsten levensdag toe, bleef hij aan die lessen der school getrouw. Alleen hij dan ook, die zoo volkomen jong geweest en die zoo lang jong gebleven was, kon nog op gevorderden leeftijd een verhaal ontwerpen en vertellen zoo frisch van inhoud en zoo boeiend van vorm, dat het telkens weêr voor elk nieuw opkomend geslacht gebleven is een ideaal.

Karel II bragt den laatsten zondagavond van zijn leven nog door aan de speeltafel. Terwijl een ware bende van hovelingen met begeerigen blik aasde op de bergen van goud, waarmeê het groene kleed bedekt was, had hij zelf alleen oogen voor de drie maitressen die in weelderigen opschik naast hem gezeten waren, luisterende naar de minneliederen, welke de schoone pagie haar voorzong. Verschrikt deinsden de achtbare mannen, die den vorst op dat oogenblik hunne hulde kwamen brengen, voor zulk een tooneel op den heiligen Sabbathdag terug. Maar nog geen vier en twintig uren later lag de held dier bacchanaliën uitgestrekt op het ziekbed, dat zes dagen later zijn doodsbed werd. Wat baatte 't echter den ijverigen dissenter James Foe, welgesteld slager en eerzaam burger der City van Londen, wanneer de zoo mogelijk nog onverdraagzamer Jacobus II onmiddellijk den troon van zijn broeder beklom? Hij toch was de man van wien de aartsbisschop van Reims, zeker in tegenstelling met de bekende woorden van Hendrik IV, getuigde, dat hij voor één enkele mis drie koningrijken offerde. Nauwelijks was hij dan ook gekroond of openlijk ging hij de R.K. mis bijwonen. Geen wonder dat den dissenters toen de vrees om het harte sloeg voor de vrije oefening van hun geloof. En toen de onechte zoon van Karel II, de ongelukkige

hertog van Monmouth, die zelf Protestant was, al spoedig naar de wapenen greep om zijne beweerde aanspraken op den troon zijns vaders met het zwaard in de vuist te doen gelden, schaarden vele dissenters zich onmiddellijk onder zijne banieren. Ook de vurige Daniel de Foe was onder zijne volgelingen; maar hij had het geluk nog in tijds te ontkomen eer de gewaagde poging mislukte en de lieveling van den overleden koning op Towerhill met zijn hoofd boette voor zijn roekeloos bestaan. Ware de jonkman in de bloedige klauwen van den beruchten Jeffreys gevallen, het nageslacht zou zich niet verkwikt hebben aan onzen Robinson Crusoë.

Juist waren de in Engeland zoo scherp tegen elkander overstaande politieke partijen met de namen gedoopt, die nog tot in onze dagen blijven voortleven en die, zonderling genoeg, beide ontleend zijn aan de zusterrijken. Allen die vijandig waren aan het hof en gestemd voor de inschikkelijkheid jegens de Protestantsche Non-Conformisten, - die weigerden om zich te conformeeren aan de eischen der Staatskerk, - werden Whigs genoemd, de scheldnaam der Schotsche ijveraars onder de Presbyterianen, die in hun godsdienstigen waanzin het land afliepen en al wat niet tot hunne partij behoorde, te vuur en te zwaard verdelgden. Tories daarentegen, naam welken de woeste benden der R.K. vrijbuiters droegen die in de moerassen van Ierland een wijkplaats hadden gezocht, heetten zij, die niet wilden medewerken om de Roomsch Katholieken uit te sluiten van den troon van Engeland.

Tot de partij der Whigs behoorden dus de beide Foe's. Maar de jonge Daniel was al vroeg een veel te onafhankelijk man, dan dat hij zich ooit slaafs zou onderwerpen aan welke politieke partij ook. Toen dan ook Jacobus II, nadat 't hem gebleken was dat hij van de zijde der Staatskerk niets dan tegenwerking van zijne plannen ten voordeele der Roomsch Katholieken te wachten had, heul zocht bij de dissenters, en deze met begeerlijkheid de hun toegereikte koninklijke hand wilden aanvatten, waarschuwde de jonge de Foe zijne geloofsgenooten, in de eerste proeve die hij gaf van zijn schrijverstalent, voor het zoet gefluit van den loozen vogelaar. ‘Wantrouw den man,’ zoo schreef hij in 1687, ‘die zijn krooningseed schond.’ Die woorden namen de zijnen echter zeer euvel op. Begoocheld door de koninklijke toezeggingen, hoopten zij op de vervulling dier beloften; en 't ergerde hen dus, dat uit

hunne eigene gelederen een stem opging om te weigeren wat hun juist zoo begeerlijk toescheen. Aanvankelijk was de jonge man verstoord over zulk een kortzigtigheid van zijn eigen partij. Maar hoewel eerst zes en twintig jaren oud, bleek hij toen reeds een oud hoofd te bezitten bij een jong en vurig hart. Mismoedig trok hij zich terug in de handelszaak waarin zijn vader hem geplaatst had, toen 't al vroeg gebleken was dat hij weinig lust en geschiktheid bezat voor het geestelijk ambt, waarvoor deze hem zulk een uitnemende opvoeding had doen geven. De wollen manufactuurhandel zou hem nu troost geven. Maar deugde hij weinig voor geestelijke, ook voor koopman bleek 't dat hij niet in de wieg gelegd was. In de politiek alleen vond hij behagen. Zoodra dan ook geheel Engeland het juk van Jacobus II moede was, en een kreet van blijdschap in den lande opging toen de heugelijke tijding kwam dat de schoonzoon van den gehaten vorst, onze Willem III, te Torbay geland was om den Engelschen troon te bestijgen, trok de Foe, gewapend en te paard, hem te gemoet en bevond zich onder zijn gevolg bij den intogt in Londen. En toen de nieuwe koning en koningin in plegtstatigen optogt naar het prachtig feestmaal togen dat de Lord Mayor van Londen hun in Guildhall bereidde, en een eerewacht van rijk uitgedoste vrijwilligers, voor het meerendeel dissenters, hen begeleidden, nam de Foe daaronder een eerste plaats in. Tot in zijn laatste levensjaar toe heeft hij, de groote vereerder van den Oranjevorst, den dag der landing van Willem III te Torbay, feestelijk gevierd. De 4de November bleef voor hem een feestdag. Hooren wij hem zelf. ‘Op 4 November werd Willem III geboren, op 4 November trouwde hij de dochter van Engeland, en op 4 November verloste hij de natie van een slavernij drukkender nog dan die van Egypte, want het was een slavernij zoowel van de ziel als van het lichaam, de slavernij van een geslacht dat dorstte naar hoogmoed, gierigheid, wreedheid en bloed.’ Zou de sympathie van den jonkman, die al vroeg inzag dat hij alléén stond, alléén zelfs te midden van zijne geestverwanten, en die ook geheel zijn leven door alléén gebleven is, des te grooter geweest zijn voor den vorst, die evenzeer als hij alléén zijn weg ging en wilde gaan?

De zaken van den jongen koopman breidden zich uit, verder zelfs dan met zijne middelen bestaanbaar was. Maar hij was vol van moed en van ondernemingsgeest. De geregelde gang zijner wijdvertakte betrekkingen maakte zelfs een lang-

durig verblijf in Spanje noodzakelijk, en hij bleef aldaar een zoo geruimen tijd, dat hij de Spaansche taal volkomen magtig werd. Met vertrouwen op zijn toekomst, trad hij in het huwelijk; maar gedurig verleidden de politieke woelingen hem om den tijd, dien hij zoo dringend noodig had voor zijne zaken, gedeeltelijk te besteden tot het bijwonen van vergaderingen en het schrijven van staatkundige geschriften, zoodat zijn hart niet dáár was, waar het voor de belangen der zijnen wezen moest. Daarbij had zijn levendige geest hem met personen in aanraking gebragt, die voorzeker aardig waren en geestig en vol van stoute plannen, maar tegen wier sluwe aanslagen hij niet bestand was. Niet lang duurde 't dan ook of hij moest zijne betalingen staken, en alleen een eerlijke opening van den staat zijns boedels, gevolgd door een schikking met zijn schuldeischers, redde hem van de verschrikkingen der toenmalige gijzeling. Eigen leed heeft hem zijn leven lang doen strijden voor een verbeterde wetgeving op de bankroeten[1]. Maar 't zij tot zijn eer hierbij gevoegd dat hij, hoewel in 1692 zijn accoord volkomen gestand doende, in latere jaren toch al zijne vroegere schuldeischers ten volle afbetaalde, zoodra deze in benarde omstandigheden verkeerden. Reeds in 1705 had hij die onverpligte vorderingen al van zeventien duizend tot vijf duizend pond sterling verminderd. Zoo groot een afkeer schijnt hij toen echter van den handel gekregen te hebben en zooveel lust daarentegen gewonnen voor het staatkundig leven, dat hij in 1694 zeer voordeelige aanbiedingen om zich in Cadix te vestigen van de hand wees, en ijverig aan het werk toog om financiële hervormingen voor het rijk te beramen, tot bestrijding der kosten van den oorlog met Frankrijk.

In latere jaren heeft hij echter blijkbaar berouw gevoeld over de zorgelooze wijze, waarop hij in zijne jeugd de zaken van zijn handelsbedrijf had waargenomen. Hij heeft zijne landgenooten daarom de waarschuwende stem willen laten, hooren van den man van droeve ervaring welke gevaren den koopman dreigen, die zijne eigene zaken verwaarloost voor die van het algemeen. Zijn wèl oud, maar waarlijk nog evenmin als zijn

1 Eerst in dit jaar (1870) is een werkelijke verbetering der wetgeving op de bankroeten in Engeland gekomen, door de invoering, met zeer weinige afwijkingen maar, van onze wet.

Robinson Crusoë verouderd werk, ‘de volmaakte Engelsche koopman’, waarvan ik aan het einde van dit opstel een korte schets hoop te geven, schijnt hem door een zekere gewetenswroeging over eigen verkeerdheden uit de pen gevloeid te zijn. Tot zijn ongeluk toe, heeft dus het nageslacht gediend. Of is 't geen naberouw, als wij daar lezen: ‘De oude zeeman, die zijn schip op de rotsen verloren heeft, is geen slechte loods voor die kust, want hij is de meest bevoegde om anderen op die plek te waarschuwen voor het onheil dat hem aldaar heeft getroffen.’ Maar hij, was ook geen man voor de nauwgezetheid en de sleur van het kantoor. ‘De ware koopman,’ zoo schreef hij, ‘laat zijn ijzer evenmin gloeien als bekoelen; hij drijft zijn zaken, maar stuwt ze niet geweldig voort; hij houdt alles binnen het bereik van zijn oog en in den kring van zijne dagelijksche bewegingen. Een *bel esprit* koopman! Welk een dwaasheid. Grootboek en kasboek smijt hij in een hoek en grijpt begeerig naar zijn Virgilius en Horatius. Zijn Memoriaalposten worden verzen en hij speelt de rol van een drama op de beurs. Maar al is het eerste gedeelte blijspel, de laatste bedrijven zullen onverbiddelijk een treurspel zijn. Zijn laatste verschijning is als bankroetier voor den regter, en hij spreekt zijn slotvers uit in de gijzeling.’

Toch zou zijn rusteloos gemoed hem weldra weer in geldelijke ondernemingen storten, maar nu van fabriekmatigen aard. Te Tilbury, digt bij Londen, bestond een fabriek van aardewerk en hollandsche tegels. Toen zijne eigene zaken mislukten, wist hij daar werk te vinden en er zich al spoedig derwijze te doen gelden, dat hij korten tijd daarna als eigenaar der fabriek optrad. Met ongemeenen ijver dreef hij die zaak, die hem dan ook al dadelijk rijke winsten opleverde. Maar helaas! alweder bragt zijn toomelooze lust tot politiek twistgeschrijf hem ten val. In 1702 schreef hij zijne nòg in Engeland bekende brochure ‘de kortste weg met de Dissenters’, en weldra was de pamflettist-fabrikant in de gevangenis voor een drukpersvervolging, de fabriek gesloten, en meer dan honderd arbeiders waren broodeloos door de heillooze schrijfwoede van den wel degelijk bekwamen en ondernemenden, maar tevens zoo onvoorzigtigen man van zaken. Zijn eigen geldelijk verlies door dit ongeval schatte hij op drie duizend ponden sterling. Wel een bewijs, dat hij ook als industriëel een goed

stuk werk wist te leveren. Het deugdelijke van zijn fabrikaat bleek treffend nog voor weinig jaren, uit het volgende, niet onaardige feit. In 1860 wasde London-Tilbury-Southend spoorweg bijna voltooid, en William Lee begaf zich naar het terrein, om zoo mogelijk nog eenige sporen van de Foe's fabriek te vinden. Zijne verwachting werd door de uitkomst nog overtroffen. Een schat van aarden voorwerpen werd gevonden, waarvan velen geheel onbeschadigd waren en nog levendig van kleur. En toen onze ijverige biograaf die tegels en tabakspijpjes aan de ruwe gasten, die met schop en spade den grond voor hem omwoelden, toonde en hun vertelde dat ze het werk waren van den schrijver van Robinson Crusoë, toen vormde zich onmiddellijk een enge kring om hem heen, en met begeerige oogen en open ooren vingen zij alles op wat hij hun van dien lieveling hunner kinderjaren meêdeelde. Aandoenlijk schouwspel waarlijk, die schaar van eenvoudige polderjongens met eerbied de voorwerpen te zien betasten en als reliquieën bewaren, welke nog anderhalve eeuw later getuigden van de bekwaamheid van den man, wiens naam door zijn eeuwig jeugdig blijvend verhaal ook in hunne harten was blijven voortleven. Het gemoed van jong en oud, van rijk en arm, en dat wel van geslachte op geslachte, heeft hij dus weten te winnen.

Toch mag men den zorgeloozen koopman en ongelukkigen fabrikant niet te hard vallen om zijn schrijfwoede. Want wat hij daardoor leverde, was reeds van 1697 af, meer dan verdienstelijk. Zijn ideaal was en bleef koning Willem III, en diens bestuur verdedigde hij wakker tegen de waarlijk niet malsche aanvallen der tegenstanders. In een oogenblik van ontmoediging zeî de koning eens tegen den ouderen Halifax: ‘Ik zie geen ander onderscheid tusschen Tories en Whigs, dan dat de eersten mij in den morgen den hals zouden willen afsnijden, en de anderen in den avond.’ Beiden toch weigerden de grootere godsdienstige verdraagzaamheid goed te keuren welke hij voorstond, en beiden belemmerden hem in zijne plannen om een staand leger te vormen. Tegen de reeks van vlugschriften, waarin de staande legers gebrandmerkt werden als onbestaanbaar met een vrije regering en verwoestend voor de constitutionele monarchie, sintste de Foe zijn pen, en trachtte het volk te overtuigen dat ‘niet de koning, maar het zwaard van Engeland in de hand des konings, de vrijheid in 't staat-

kundige en in 't godsdienstige waarborgde.' Eerst door de Fransche omwenteling heeft Engeland het noodzakelijke van staande legers leeren erkennen, en in onze dagen, nu dezelfde vraag weder geopperd wordt, verkrijgt de Foe's vlugschrift nieuwe waarde. Daarenboven had hij onmiddellijk na zijn financieel ongeluk te Londen, een werk geschreven, waarin hij, onder den titel van 'Essay on Projects', een geschiedkundig betoog leverde van alle tot dusver in Engeland ontworpen plannen van werken van algemeen nut. Hij woonde toen te Bristol, en had aldaar ruimschoots den tijd tot schrijven; want uit vrees voor zijne schuldeischers durfde hij zich alleen des Zondags - vrije dag voor de schuldenaars, - vertoonen, waarom hij daar nóg onder den naam van 'the Sunday Gentleman' bekend staat. Allerlei nieuwe plannen oppert hij tevens daarin. Hij betoogt het nut eener Nationale Bank met bijbanken in alle provinciën, wijst op het groote voordeel van den aanleg van openbare wegen, raadt de oprigting aan van verzekeringmaatschappijen, hoewel hij, zonderling genoeg, die van het menschelijk leven minder wenschelijk noemt, roemt onderlinge vereenigingen van werklieden om elkander in armoede en ziekte te helpen, wees- en armenhuizen, maar op het gezonde platteland, krankzinnigengestichten, - alle die in onze dagen zoo bekende inrigtingen werden toen reeds door hem aanbevolen. Niemand die deze rijke stof nagaat, zal zich dan ook verwonderen, dat Benjamin Franklin in latere jaren dikwijls getuigde uit dit boek denkbeelden geput te hebben, die van groeten invloed geweest zijn op de voornaamste gebeurtenissen van zijn leven. Maar hij die dit merkwaardig boek weet magtig te worden en het met gezetheid leest, verzuime niet te trachten tevens inzage te verkrijgen van zijn evenzeer opmerkelijk geschrift 'ter bevordering der zedelijkheid van het volk'. Hij bezweert daarin de grooten der aarde en de geestelijkheid, om toch door hun voorbeeld vooral weldadig te werken op hunne minder ontwikkelde tijdgenooten. 'De wetten straffen en wekken vrees alleen,' zoo spreekt hij, 'maar goede voorbeelden overreden zoo zacht en zoo overtuigend; want ze werken als een geheime en onzigtbare, maar tevens als een onweêrstaanbare kracht.'

Vooral echter maakte de Foe groeten opgang door zijn gedicht 'the true-born Englishman'. Toen het volk naijverig werd op de gunsten die Willem III aan zijne landgenooten

toekende, hoe billijk men ook het loon van velen hunner voor trouwe diensten erkennen moest, gaf zekere Tutchin een allerschandelijkst pamflet tegen hem uit, onder den titel ‘the Foreigners’, waarin vooral op het vernederende voor Engeland gewezen werd, geregeerd te worden door een vreemdeling. Onmiddellijk was de Foe met zijn antwoord gereed. ‘Een Engelschman, het product van een mengelmoes van alle mogelijke natiën der wereld, durft het woord vreemdeling als scheldnaam gebruiken?’ zoo roept hij schijnbaar verwonderd uit. Neen:

> A true-born Englishman 's a oontradiction,
> In speech an irony, in fact a fiction.
> A metaphor, invented to express
> A man *akin* to all the Universe.

Maar, zoo gaat hij voort met de volgende woorden, die tot een spreekwoord in den mond des volk geworden zijn:

> Wherever God erects a house of prayer,
> The devil always builds a chapel there.
> And 't will be found, upon examination,
> The latter has the largest congregation.

Daarenboven, en deze verdediging raakt ons Hollanders, mag de Engelschman, die aan den vreemdeling Willem III zijn bevrijding te danken heeft van het juk hem door eigen vorsten opgelegd, niet klagen over de belooning aan die dappere Hollandsche generaals toegekend, door wier bloed Engeland is gered! Laat de zoogenaamd ware Engelschman liever klagen over zijn afgod Karel II, die het edele bloed, dat door de voortdurende burgeroorlogen verloren ging, aanvulde door zes hertogen aan de peerage toe te voegen, wier verleden een geheel ander was dan een zegevierend slagveld tot herwinning der vrijheid. Klaag over dien Karel II, over uw eigen koning, die:

> .....carefully repeopling us again
> Troughout his lazy, long lascivious reign.
> French cooks, Scotch padlars and Italian whores,
> Were all made Lords or Lord's progenitors.
> Beggars and bastards, by his new creation

> Still multiplied the peerage of the nation,
> Who will be all, ere one short age runs o'er,
> As true-born lords, as those we had before;
> Then, with true English pride, they may contemn
> Schaumburg and Portland, new made noblemen!

Ik achtte deze eenigszins breede aanhaling voor ons Hollanders nog al aardig. Met luide toejuiching werd dit flink gedicht in Engeland ontvangen. Het volk zong geheele coupletten er uit, en algemeen gevoelde men zich zoozeer aangetrokken door de kracht en den gloed van het gedicht, dat in korten tijd, behalve de negen uitgaven van den schrijver zelven die een schelling kostten, twaalf nadrukken door anderen gemaakt werden, die voor een en twee en zes stuivers tot een aantal van tachtig duizend toe, langs de straten van Londen gretig koopers vonden. Van den dag der verschijning van dit gedicht aan, stond de Foe in groot aanzien bij Willem III, die dankbaar was dat op die wijze de verdiensten zijner trouwe Hollandsche garde erkend werd. Herhaaldelijk raadpleegde hij voor zijne plannen den zoo echt nationalen man en den toch zoo wakkeren strijder voor de belangen van zijnen vorst. Daarentegen waren de leden van het Parlement hem zeer weinig genegen, vooral toen hij de oneerlijke praktijken, bij de verkiezingen gepleegd, openlijk brandmerkte, en in een kort vlugschrift ‘de zes hoofdvereischten van een Parlementslid’ noemde: loyauteit, godsdienst, gezond verstand, eerlijkheid, zedelijkheid en rijpe leeftijd. Maar vooral werd zijn naam bij hen gehaat zelfs toen hij de loslating der vijf gevangen genomen overbrengers van het Kentsche verzoekschrift eischte, en in persoon, onder de bescherming van zestien mannen van naam, aan het Huis der Gemeenten de petitie overreikte, welke door twintig duizend Engelschen onderteekend was. ‘Onze naam is legioen en wij zijn velen,’ zoo eindigde die volkspetitie, natuurlijk van de hand van de Foe. Men weet het, de eisch werd zonder een enkel woord er over te wisselen, ingewilligd. Zulk een nederlaag echter wekte haat tegen den overwinnaar. En toen hij later de regten van het volk handhaafde tegenover de beweringen van Lord Somers, die de leden van het Hoogerhuis, en van Sir Humphrey Mackworth, die de leden van het Lagerhuis boven de wet trachtten te verheffen, was de Foe bij Lord en Commons beide evenzeer gehaat als gevreesd. Ongelukkig voor

hem daagde de gelegenheid om dat te toonen, maar al te spoedig op.

Willem III stierf. Hoewel reeds lang ziekelijk, maakte toch een val van het paard nog onverwachts een einde aan zijn leven. Onmiddellijk braken de moeielijke dagen voor de Foe aan. Tot welk een groot aanzien zou hij opgeklommen zijn, wanneer zijn weldoener en zijn ideaal langer koning gebleven ware. Nu echter hadden zijne vijanden vrij spel tegen den al zoolang gevreesden en gehaten pamflettist. Maar hij spaarde hen ook niet. Zoodra door de uitgave van het leven van Jacobus II de oude volgelingen van dien vorst weêr moed schepten en de overleden vreemdeling-koning, tot van den kansel toe, door het slijk werd gehaald, droeg de Foe zijne bijtende satyre: ‘the Mock Mourners’, aan koningin Anna op, en verbitterde zijne vijanden op nieuw. Weldra echter zou hij nog geheel andere stof voor zijne pen vinden. Het Whigministerie werd door een Toryregering vervangen, en nu herleefde de staatskerk in volle kracht en onverdraagzaamheid. De befaamde Sacheverell opende den strijd door zijn preek te Oxford, die onmiddellijk door de pers verspreid werd, waarin hij ‘de bloedige vlag en de banier van uitdaging’ wapperen liet voor de oogen van allen die niet behoorden tot de Engelsche staatskerk. De regering droeg een wet voor, waarbij de dissenters van alle openbare ambten werden uitgesloten, maar die, door het Lagerhuis aangenomen, door de Lords verworpen werd. Dat verbitterde het volk, hetwelk nu juist weer gewoon geraakt was om in de staatskerk zijn heil te zien; en terwijl het de dissenters openlijk op de straat bespotte en mishandelde, verwoestte het enkele hunner kerken. Reeds tot tweemalen toe had de Foe, door puntig geschreven blaadjes, de voor zijne geloofsgenooten zoo dreigende beweging tot kalmte trachten te brengen, maar te vergeefs. Toen greep hij op nieuw naar de pen en schreef zijne, reeds als de oorzaak van zijn val vermelde, bittere satyre tegen de heerschende kerk, onder den titel van: ‘de kortste weg met de, dissenters’. Maar het ongeluk vervolgde hem. De ironie werd, helaas! door vriend en vijand beide, voor ernst opgenomen. De Foe had den toon aangenomen van een der ultra-vervolgers van de dissenters, en aangetoond tot welke uitersten deze onvermijdelijk zouden overslaan, wanneer hunne woeste wenschen vervuld werden: ‘Men moet in deze zaak niet langer talmen,’ zoo sprak hij. ‘Nooit zullen wij een

waarlijk eendragtige natie worden, totdat die geheele geest der Whigs en sectarissen in den smeltkroes geworpen is, even als versleten munt. Nu is de gelegenheid daar om aan de kerk vastheid te geven en hare vijanden te vernietigen. Ik raad de oprigting van brandstapels niet aan, maar... delenda est Carthago! Wanneer wij ooit in vrede en in de vreeze des Heeren zullen leven, dan moeten zij uitgeroeid worden uit ons volk. Dat dwaze opleggen van boeten is juist hun glorie en hun voordeel. En wanneer men maar, tot loon van het bezoeken der geheime godsdienstoefeningen, de galg in de plaats stelde van het belastingkantoor, en de galeijen in de plaats van de boeten, dan zouden de slagtoffers wel verminderen. De begeerte om martelaar te zijn, is voorbij.' En zulk een overdrijving werd voor waarheid opgenomen. Welk een sprekend bewijs voor de felheid van den strijd en de verbittering der gemoederen in die dagen. De dissenters kropen weg van vrees, en de mannen der staatskerk hadden geen woorden genoeg om hun bewondering voor zulke prachtige gevoelens te uiten. - Daar kwam echter de ontdekking dat de bekende de Foe de schrijver en het geheele boek een satyre was, en nu barstte de storm van beide zijden over hem los. De angstigen waren schaamrood over hun angst, en de juichenden woedend over hun ijdelen triomfkreet, terwijl de geestelijken, die pas nog van den kansel zijn boek geroemd hadden als een gave des hemels, het nu moesten vervloeken als een uitbraaksel der hel. Die smaad moest gewroken worden. Beulshanden verbrandden het werk openlijk op de straten, drukker en uitgever sleurde men in de gevangenis, en op het hoofd van den schrijver werd een hooge premie gesteld, terwijl zijn signalement aan alle hoeken der stad werd aangeplakt. Wij leeren hem daaruit kennen als een man van veertig jaar, mager, donker van haar, met grijze oogen, een scherpen neus en spitse kin. Maar de Foe was niet gevlugt voor den storm, en vooral was hij er de man niet naar om onschuldigen te laten boeten voor 't geen men hem, hoe onregtvaardig dan ook, tot een misdrijf toerekende. Uit eigen beweging en met opgeheven hoofde trad hij voor de regtbank. 'Een man zonder schaamte, maar hoogst bekwaam,' noemde hem Onslow, de voorzitter van het Lagerhuis. Hij erkende de schrijver te zijn der brochure, maar had de zwakheid van alle verdediging af te zien en het regt tot zijn schrijven uit de woedende aanvallen der mannen van de

Staatskerk te putten, omdat men hem, valschelijk, had weten diets te maken, dat de koningin hem dan vergiffenis zou schenken. Juist het tegenovergestelde gebeurde. De jury sprak zonder aarzeling het ‘schuldig’ over hem uit, en behalve tot de betaling eener geldboete en tot een gevangenschap, waarvan de duur aan het goedvinden der koningin was overgelaten, werd hij nog daarenboven veroordeeld driemaal openlijk te pronk te staan aan de kaak! Met dezelfde kalmte van gemoed waarmede hij het kabinet der koningen binnentrad, overschreed hij den drempel van Newgate. Trouwens, alle mannen van naam en faam en van gezag en invloed leefden in die dagen voortdurend naast den kerker. ‘De nobelste harten hadden daarin geleden,’ zegt Forster zoo juist. ‘De mannen van onafhankelijkheid, van zelfvertrouwen, van krachtig verzet, hadden binnen die muren nieuwen moed opgedaan voor de vervulling hunner moeielijke taak.’ Maar toch had de regering haar invloed overschat en de kracht van de Foe te min geacht. Denzelfden dag waarop hij voor 't eerst te pronk zou staan, werd in de straten van Londen ‘de lofzang aan de kaak’, door hem in de gevangenis gedicht, openlijk gevent, en telkenmale dat hij aan den schandpaal werd gebonden, vormde het volk een oerewacht om hem heen. Was het gewone lot van den ongelukkige op die plaats om met vloeken en scheldwoorden begroet en met het walgelijkste vuil der straten gesmeten te worden, de Foe genoot een geheel ander onthaal. De kaak werd met guirlanden versierd, een regen van bloemen stroomde op hem neder, en dansende om het hout, zong de menigte:

> Tell them, the men that placed him here,
> Are scandals to the times;
> Are at a loss to find his guilt
> *And can 't commit his crimes*.

Vleiende volkshulde voorzeker, maar die Foe duur te staan kwam. Een man, zoo gevaarlijk als hij bleek te zijn, moest zoo lang mogelijk onschadelijk gemaakt worden, beweerden zijne vijanden. Tot in het jaar 1704 toe zuchtte hij in den kerker van Newgate, omringd door misdadigers van beiderlei sekse en van de ergste soort, en gedurig lijdende aan die vreeselijke gevangenhuiskoortsen, waaraan zijn ijzersterk gestel wel weêr-

stand bood, maar waardoor het toch geknakt werd. En tevens toonden zijne vijanden hem weinig te kennen, wanneer zij meenden dat hij onschadelijk voor hen zijn zou door zijn gevangenschap. Juist het tegendeel vond plaats. Woedend over de mishandeling die hij onderging en over zijne opsluiting, waardoor zijne bloeiende fabriek te Tilbury geheel te gronde ging, terwijl zijne vrouw en zes kinderen hun natuurlijken verzorger misten, aasde hij op de gelegenheden om zijne vijanden in vlugschrift en gedicht de meest barre waarheden te doen hooren. Voortdurend waren de godsdienstige belangen der dissenters het onderwerp zijner pamfletten, maar op zulk een zelfstandige wijze, dat hij zijne geloofsgenooten daardoor dikwijls evenzeer ontstemde. Daarenboven behandelde hij de ingewikkeldste politieke vraagstukken, en eindelijk ontwierp hij zelfs in zijne sombere en vunzige cel het plan, ja schreef hij aldaar zelfs de eerste nommers van zijn weekschrift ‘the Review’, dat in Engeland algemeen geroemd wordt als de voorlooper van Steele's en Addison's Spectator en Tatler. Zijn biograaf staat zelfs niet alléén, wanneer hij dit werk het grootste noemt wat de Foe geleverd heeft.

Het ruim twintigtal geschriften dat hij uit de gevangenis tot het publiek rigtte, en waarvan ik hier onmogelijk zelfs de titels kan aanhalen, bleek nog onvoldoende te zijn om alles te bevatten wat hij op het hart had en om geldelijk in de behoeften der zijnen te voorzien. Een blad, dat dikwijls en geregeld verscheen, achtte hij een beter en geschikter voertuig voor zijne gedachten, terwijl het ook een zekerder bron van inkomsten beloofde te zijn. Binnen- en buitenlandsche nieuwstijdingen, staatkundige mededeelingen, berigten over handel en nijverheid moesten het eigenlijk lichaam van het blad vormen, maar teregt begreep hij dat het alleen dàn lezers zou vinden bij het groote publiek, als hij het ook aangenaam en onderhoudend wist te maken. Vandaar zijn toevoeging daaraan van hetgeen hij, zonderling genoeg voor onze ooren, een ‘Scandal club’ noemde. Denkbeeldige correspondenten zouden daarin hunne opmerkingen doen hooren over alles wat in de Engelsche hooge en lage wereld goeds en kwaads voorviel. De deugd zou er in worden geprezen, de ondeugd gelaakt. 't Was dus waarlijk geen beperkt gebied, waarop de schrijver zich zou bewegen. En jaren lang vervulde hij dien reeds materiëel moeielijken arbeid op uitnemende wijze. Natuurlijk liepen de meeste dier opmerkingen geheel over actualiteiten en ze hebben dus

weinig waarde meer voor onzen tijd. Maar vele van die opstellen zijn zoo uitnemend van vorm en gedachte, dat een bloemlezing daaruit als een rijke aanwinst der letterkunde ook van onze dagen, blijde begroet zou worden. ‘Zoo God wil, hoop ik die aanwinst te leveren,’ schrijft Lee. De biograaf heeft door het werk, waaruit ik nu de meeste dezer mededeelingen put, den weg voor dat boek uitnemend bereid.

Van 19 Februari 1604 tot 11 Juni 1613, verscheen de Review eerst een-, toen twee- en eindelijk driemaal elke week. Nooit schreef iemand anders er een enkelen regel in dan hij alléén, en toch kwam elk nommer stipt op den bepaalden dag uit. Wanneer men bedenkt dat dezelfde man in dien tijd nog tachtig andere werken aan de pers leverde, tot een omvang van 4727 bladzijden druks, en hij geen enkel vak van menschelijke kennis in zijn tijdschrift onbesproken liet, dan waarlijk kunnen wij in onzen tijd van veel- en vlugschrijverij aan eenen zoo vruchtbaren penvoerder onze hulde niet onthouden. Nog al aardig past de bijzonderheid in onze dagen, dat de Foe in 1712 de uitgave van zijn weekschrift voorloopig moest staken, omdat de toen ingevoerde zegelwet hem hinderlijk was in de voortzetting van zijnen arbeid. Wij Nederlanders kennen dien knellenden band bij ervaring, zij 't dan nu ook gelukkig nog maar alleen als historische herinnering! Wat echter de voordeelen van de Foe's auteurschap vooral deerlijk smaldeelde, was de schandelijke letterroof van die dagen. Nauwelijks had deze of gene iets geschreven wat het publiek behaagde, of onmiddellijk werd het schaamteloos nagedrukt en tot veel lageren prijs uitgevent dan de oorspronkelijke uitgaaf. Het voordeel van den gelukkigen schrijver, ging daardoor verloren. En de Foe was een gelukkige volksschrijver, getuige dit kleine staaltje. Toen hij het voordeelige van vrijheid van handel ook wilde bewijzen door aan te toonen, dat hooge invoerregten op vreemde goederen veel minder den buitenlander treffen dan wel den burger, die zich daardoor het gebruik der goederen moest ontzeggen, gebruikte hij daarvoor dit niet onaardige voorbeeld uit zijne kinderjaren. ‘Wanneer ik als kleine jongen mijne moeder wilde plagen, dan weigerde ik te eten. Maar zoodra de verstandige vrouw mij eenvoudig liet hongerlijden, ben ik wel wijzer geworden. Zoo ga 't ook met de voorstanders van hooge regten op vreemde goederen, in het belang van Engeland zoogenaamd.’

Eindelijk toch werden de deuren van den kerker voor de Foe geopend. De alvermogende en sluwe minister Harley liet hem mondeling vragen, wat hij voor hem doen kon. En het karakteristieke antwoord dat hij ontving, luidde eenvoudig: ‘Ik ben blind, en ge vraagt mij: wat wilt ge dat ik u doen zal? Wat anders zal ik u antwoorden dan met den blinde: Heere, dat ik ziende mag worden.’ Vier maanden later zond de koningin hem de noodige middelen voor zijn losprijs en zijn boete, en hij was vrij! Maar voor de gevolgen van zijne opsluiting in die bedorven atmosfeer moest hij nog lang boeten. Lichamelijk geknakt en verzwakt, kon alleen de frissche buitenlucht hem de noodige kracht hergeven, om zijn vermoeienden arbeid als publicist voort te zetten. Mogt echter het lichaam geleden hebben door de vunze kerkerlucht, de geest was even gezond en helder gebleven als vóór zijn verblijf in die aardsche hel. Nauwelijks in vrijheid gesteld, schreef hij zijne zoo meesterlijke bestrijding van de toen aanhangige wet tot oprigting van werkhuizen in alle gemeenten, opdat geen enkele arme zonder werk zou behoeven te blijven. ‘Giving alms no charity’, was de wèlgekozen titel, waaruit zijn denkbeeld reeds volkomen bleek. Niet pogingen om armen in openbare gestichten te onderhouden, verdienen ondersteuning, maar de maatregelen om hen juist uit dergelijke inrigtingen te houden. Voor korten tijd werd deze brochure in een onzer dagbladen ter loops genoemd, als mogt de kennis daarvan bij iederen man van beschaving in ons midden ondersteld worden. Of die inderdaad gelukkige verslaggever van Engelsche actualiteiten evenwel soms niet wat al te ver gaat in zijn hoffelijkheid jegens ons publiek, en de bekendheid daarvan met Britsche toestanden overschat, die vraag zou ik hier bijna als bewering durven opperen. Ik twijfel evenzeer aan de algemeene kennis onder ons omtrent de meeste van de Foe's werken, als ik twijfel aan de zòò volkomen kennis van de lezers onzer dagbladen van het Ulsterpachtstelsel, dat het bij de mededeeling van Gladstone's Iersche landwet alleen vermelding en geenszins verklaring noodig had. Laat hij onze kennis te degelijker vermeerderen, door meer op onze onkunde te rekenen. 't Is hem best toevertrouwd om voor die niet eens gewaagde onderstelling den meest hoffelijken vorm te kiezen.

Aardig wist de Foe met de pen te goochelen. Te midden van het schrijven van een tal van brochures over gewigtige

vraagstukken van staatkundigen of wel bij voorkeur van godsdienstigen aard, omdat de belangen der dissenters bij hem altijd den boventoon hielden, gaf hij zijne satire uit op de binnen- en buitenlandsche politiek, op de mannen van kunst en wetenschap en op de dwaasheden der tijden, onder den titel van ‘Consolidator or Transactions in the Moon’. Een reis naar de maan en brieven uit de maan volgden, benevens het verhaal van den kleerenmaker aldaar die een rok maakte, welke aan een menigte van geheel verschillend gebouwde personen toch uitnemend paste. Zijn gedicht ‘Jure Divino’ was reeds in ieders handen. En toen de uitgever van Drelincourt's ‘des Christens wapen tegen de vreeze des doods en verschillende raadgevingen om ons voor te bereiden goed te sterven’, bij de Foe kwam klagen dat hij bijna geen enkel exemplaar daarvan verkocht, wist hij ook daarvoor onmiddellijk raad. In een enkelen dag schreef hij: ‘de verschijning van Mejuffer Veal ná haar dood’, liet dat stukje achter het onverkoopbare boek binden, en nu verscheen tot den elfden druk toe van dat eerst zoo verworpen werk. Toen hij dan ook maar met een vlugtig woord in de Review zijn plan het doorschemeren om dien arbeid op te geven, kreeg hij onmiddellijk van een onbekende een groote som geld voor de armen, met de opwekking aan andere lezers om dat voorbeeld te volgen en de Foe alzoo te toonen hoe verkeerd hij handelen zou, wanneer hij zulk een heilzamen band met het publiek roekeloos verbrak.

Hoevele vijanden maakte hij zich echter door zijn kloekmoedig schrijven! Vele van zijne schuldeischers, opgestookt door zijne politieke tegenstanders, vervolgden hem na zijne verlossing uit den kerker met een woede die hem stellig ten onder zou gebragt hebben, wanneer de koningin hem niet, door milde gaven, had gered. Zijne brieven getuigen, hoe dankbaar hij was voor dien zoo uitreddenden bijstand. En van dien tijd af bleef hij gedurig met het hof en de regering in betrekking en verrigtte allerlei geheime diensten, waardoor hij zich geldelijk zelfs gemakkelijk kon bewegen en een kennis van menschen en zaken verkreeg, welke het dagelijksch bedrijf hem nooit zou hebben verschâft. Zoo was hij dan ook weldra in staat om een plan te bevorderen, dat reeds sedert jaren een geliefkoosd denkbeeld van hem geweest was, de unie tusschen Engeland en Schotland. Hee menigmaal had hij met Willem III over de voordeelen daaraan verbonden, gesproken, en telkens

tot antwoord bekomen: ‘het zal gedaan worden, maar nog niet.’ De voorzigtige en scherpziende staatsman wist wel, dat de tijd daarvoor toen nog niet gekomen was. Toch had onze vurige pamflettist gedurig in allerlei geschriften op het voordeelige en wenschelijke dier unie gewezen, en toen de regering eindelijk meende de zaak tot uitvoering te kunnen brengen, werd de Foe naar Edinburg gezonden, om aldaar de openbare meening voor dat plan te winnen, door woord en door geschrift. Dat zijn vlugge pen daar wonderen verrigtte, begrijpt men, ook zonder de breede lijst na te gaan van geschriften van den meest verschillenden aard, welke niet weinig bevorderlijk waren aan de vereeniging der beide rijken. Hevige twisten moest hij gedurig voeren, waarbij zijn persoonlijke moed hem gedurig uitnemend te stade kwam, maar het einde was een welslagen zijner wenschen en pogingen. En getrouw aan zijne vergoding van Willem III, voorspelde hij dadelijk een langen duur aan den pas gelegden band, toen het Schotsche Parlement zijne goedkeuring daaraan hechtte op dien gezegenden 4^{den} November, geluksdag van zijnen held. In zijne geschiedenis der Unie, die hij kort daarna uitgaf, verheerlijkt hij dien dag dan ook op nieuw.

Maar hoe veelomvattend en vermoeiend zijn werkkring in Schotland ook was, toch mogt zijn troetelkind, the Review, daaronder niet lijden. Al duldde hij nooit of nimmer een enkele letter daarin van een andere hand dan de zijne, wat hij nog uitdrukkelijk in zijn Open brief aan het Publiek verzekert, en al was de afstand tusschen Edinburg en Londen ook zoo groot, dat de verzending van brieven en paketten ettelijke dagen lang duurde, toch verscheen elk nommer stipt op den bepaalden dag. Verbazend mag de ijver en tevens de gemakkelijkheid van werken genoemd worden van den man, die door het smartelijk bewustzijn dat aller ‘hand tegen hem was’, omdat hij zijne onafhankelijkheid hooger schatte dan volksgunst, den zoo weldadigen prikkel miste, dat hel volk voor wiens belangen hij streed, zijne pogingen ook waardeerde. Alléén was en alléén bleef hij, alléén, even als zijn ideaal. Smartelijk gevoelde hij dat, al predikte hij zelf: ‘Hij die voor het welzijn der menschen werken wil wete wèl, dat hij juist daardoor hun ergernis zal oogsten. Van mijne jeugd af, heb ik die ervaring opgedaan. Breng de ondeugden van de grooten der aarde aan het licht, en de ijzeren hand der wet grijpt u aan; ver-

breid daarentegen hunne deugden, en het volk zal u lasteren. De waarheid te zeggen, staat gelijk met de keuze te doen van een dubbel martelaarschap, maar heeft men die keuze eens gedaan, dan ook ga men onverschrokken voort. Ik heb die keuze gedaan. Maar ik heb daardoor juist geleerd dat hij, die het volk helpt, door datzelfde volk vervolgd wordt en belaagd en belasterd en geplunderd, zonder dat hij daarom toch een enkel oogenblik in die hulp vertragen mag.'

't Zou vermoeiend voor den lezer en nuttelooze arbeid voor mij zijn, als ik het tal van vlugschriften naging, die de Foe uitgaf ter verdediging nu eens van de regering en dan weêr van de vrijheden des volks, heden ter bescherming der regten zijner geloofsgenooten en morgen van die der staatskerk, want alleen voor den historiekenner van die aan kerkelijke twisten zoo overrijke dagen hebben ze nog waarde. De Bijbel en de Hervorming noemde hij de fondamenten van zijn godsdienstvrijheid, en de beginselen van de Revolutie de grondslagen van zijne staatkundige overtuiging. Maar wel moet ik toch even de beide werkjes noemen die hij schreef ter aanbeveling van het beleggen van gelden in nationale schuldbrieven, opdat de regering daardoor de middelen zou verkrijgen ter handhaving van den roem des vaderlands. En het crediet van den staat, zoo beweerde hij gedurig, was immers onafscheidelijk van de welvaart der ingezetenen. Maar toen hij in 1711 de oprigting der Zuidzee-Maatschappij evenzeer ter bevordering der nationale welvaart en grootheid krachtig voorstond, heeft hij zeker weinig kunnen denken welk een heillooze rol dat door hem als zoo begeerlijk voorgestelde lichaam weldra spelen zou.

Zijn lot was echter in die dagen verre van benijdenswaardig. Hoe meer invloed hij door zijne geschriften won bij den een, hoe bitterder hij door den anderen vervolgd werd. Verdachtmaking was ook het geliefkoosde werktuig der policie, om vooral de juiste beweringen van den tegenstander krachteloos te maken. Hoewel hij aan bijna alle zijne schuldeischers meer betaald had dan waartoe hij zich bij zijn accoord had verbonden, zoo wisten zijne vijanden hem toch gedurig weêr voor allerlei, dikwijls kunstig gesmede vorderingen te vervolgen, en nu eens zien wij hem in Schotland, soms half vlugtende en soms ook in dienst der regering, dan weêr op andere plaatsen van Engeland, om toch ten minste tijdelijk vrij adem te kunnen halen.

Een gehuurde, een verkochte pen, zoo werd hij gedurig gescholden. En of hij al telkens en telkens weêr ruiterlijk erkende met zijn pen voor de regering te strijden, maar nooit, dan wanneer zijne overtuiging hem daartoe tevens drong, 't baatte niet. Swift vooral, hoewel even als Addison en Steele en Prior en Arbuthnot en Davenant voor het ministerie schrijvende, vervolgde de Foe met zijn onverbiddelijk sarcasme. ‘De domme en ongeletterde man, die aan de kaak te pronk gestaan heeft’, noemde deze hem, voorgevende hem niet anders te kunnen aanwijzen, daar hij zijn naam niet kende! Swift was toen de groote man in het oude Will's Coffeehouse, waar hij met Steele en Addison en andere vernuften van die dagen, zijn Examiner schreef, terwijl hij menige bijdrage leverde voor hun Tatler. Op listige wijze had ook hij het oor weten te winnen van den toen afgetreden minister Harley, en wanneer zijn eigen geest hem geen stof schonk voor de schotschriften, welke hij voor zijn zoo moeielijk gewonnen weldoener opstelde, dan eigende hij zich zonder blikken of blozen geheele bladzijden toe van de Foe's geschriften. Maar deze bleef niet achterlijk om hem openlijk van dien diefstal te beschuldigen, noch schonk hij hem ooit het antwoord op zijne grove beleedigingen. Alleen stelde hij er een eer in hoffelijk te blijven tegenover Swift's grofheden. Werd hem gebrek aan een wetenschappelijke opvoeding verweten, dan erkende hij in zóóverre maar halve wetenschap te bezitten, dat hij de scheldwoorden van de vischmarkt nooit geleerd had, evenmin als de walgelijke taal die boeven en ander gespuis in hunne onderlinge geschillen noodig hebben. Wel had hij een schurk dikwijls moeten bestrijden, nooit echter hem bij zijn waren naam genoemd. 't Heette dat hij schreef om voordeelig geplaatst te worden, maar welke was dan toch de vacature naar welker vervulling hij dong? Zeker die van de somberste cel in geheel Newgate, want daar lag de toekomst van een ieder die, zoo als hij, de waarheid en niets dan de waarheid rond en ruiterlijk sprak ook tot hen, die juist vreesden in hun waar licht te voorschijn te treden.

‘Nationale trots,’ zegt Forster, ‘dwingt mij om te verklaren, dat de man die geen gevaar maar alleen onafhankelijkheid kende, de gelukkigste type is van het karakter van Oud-Engelands burgerij! Hem hebben wij voor een groot deel die vrijheid te danken, welke wij nu bezitten. Met opgeheven

hoofde en met vasten tred ging hij de geschiedenis te gemoet en met ongefronsten blik mogt hij haar in het strenge regtersoog zien.' En met ingenomenheid schrijft hij de volgende karakteristiek na, die de Foe heeft gegeven van den man die in moeielijke politieke tijden de gids mag genoemd worden van zijne landgenooten. 'Die man moet de waarheid tot in hare diepste schuilhoeken hebben opgespoord en haar dan op de openbare straat durven verkondigen; hij moet niemand vreezen en mag niemand vleien, geen slaaf zijn van welke partij ook, geen hunkeraar naar winstbejag.' Ja hij meent dat een ieder volmondig een toestemmend antwoord moet geven op de vraag, waarmede de Foe zijne uitspraak besluit: 'Ik beweer niet dat ik die man ben, maar ik laat dat oordeel over aan het nageslacht.'

Maar soms ook is de verdediging van de Foe in waarheid aandoenlijk te noemen: 'Ik ken de wereld te goed,' zoo spreekt hij, 'dan dat ik van haar iets goeds verwachten zou, en ik heb wel geleerd haar te weinig te schatten, dan dat het kwade mij nog zou verontrusten. Ik heb een leven geleid van wonderen, en ben door tal van Voorzienigheden begenadigd. Wonderlijker dan Elia door de raven, ben ik herhaaldelijk gespijzigd. In waarheid kan van mij gezegd worden:

> No man has tasted differing fortunes more,
> And thirteen times, I have been rich and poor.

In de school van het ongeluk heb ik meer wijsheid opgedaan dan aan de universiteit, en daar meer godsdienst geleerd dan van den kansel. In den kerker heb ik 't ondervonden, dat de vrijheid niet alleen bestaat in open deuren en in vrijheid van beweging. De ruwe zoowel als de zachte zijden der wereld heb ik leeren kennen, en binnen den tijd van één enkel jaar het verschil ondervonden tusschen de binnenkamer van den koning en het kerkerhol van Newgate. Voor mijn vasthouden aan beginselen heb ik zwaar geleden, en alleen zij voor wie ik leed, hebben mij daarvan beschuldigd. De oorzaak van mijn lijden is in deze weinige woorden zaam te vatten: ik werd verraden door hen die ik vertrouwde, en ik weigerde hen te verraden die op mij bouwden. Maar waarheid geeft kracht, en hij die eerlijk wil wezen moet tevens moedig zijn.' Daarin echter roemt hij, dat zijne vrouw en zes kinderen nooit gebrek hebben ge-

leden, al heeft hij dan ook niet alle zijne schuldeischers kunnen voldoen, omdat hij aan velen het dubbele had moeten betalen van 't geen zij van hem te vorderen hadden. ‘Door een vast en geloovig berusten in Gods wil ben ik toch altijd kalm en opgeruimd kunnen blijven, helder van hoofd en zoo tevreden, dat ik mijn werk trouw heb kunnen verrigten.’ Waarlijk, wèl een uitnemend woord tot afscheid aan zijne lezers, bij het eindigen van zijn taak als uitgever der Review! De zegelbelasting op de dagbladen dwong hem om dien zoo geliefkoosden arbeid van verscheidene jaren te staken. En hoewel hij nog eens de poging hervatte en een nieuwe serie begon, zoo eindigde toch reeds het 106de nommer - 11 Juni 1713 - met de woorden: Exit Review.

Nieuwe staatkundige moeielijkheden en de vrees voor den Pretendent, bragten de Foe alweêr voor het publiek en hem zelven helaas, ook weêr voor de regtbank. Maar de regering wist hem te vrijwaren voor een tweede langdurige gevangenschap. Te midden van die onzekerheid omtrent zijne eigen veiligheid was hij toch ijverig in de weêr om vrijheid van handel, met Frankrijk vooral, te verdedigen in den ‘*Mercator*,’ tegenover den ‘British Merchant or Commerce preserved,’ die in beschermenden geest geschreven werd. En hoewel hij voorgenomen had de staatkunde voorloopig te laten rusten, zoo werd hij toch weldra, na den dood van koningin Anna en de troonsbestijging van George I, op nieuw in politieken strijd gewikkeld en door zijne vijanden vervolgd ja, tot van hoogverraad toe, beschuldigd. Toen schreef hij zijn ‘Appeal to honour and justice, tho' it be of his worst enemies’, waarvan echter de uitgave vertraagd werd, omdat de met een ongekende woede vervolgde man door een aanval van beroerte getroffen, onmagtig op het ziekbed uitgestrekt lag. Zijn krachtig gestel stond echter ook dien lichamelijken aanval door, en het nog in alle Engelsche woningen bekende werk ‘the Family Instructor’, waarin de onderlinge regten en verpligtingen van alle leden van een goed geordend gezin, in den vorm van zamenspraken worden behandeld, verscheen, maar..... onder een verdichten naam. Was de zijne niet te gehaat bijna bij zoo velen in den lande, om zijn vrijmoedig oordeel? En alle gezinnen, ook die van zijne staatkundige tegenstanders, moesten voordeel kunnen trekken uit den rijken schat zijner ervaring. Na het jaar 1715 vindt men alleen de initialen van de Foe nog vóór een paar vertalingen en een

nieuwsblad, maar nooit meer vóór een werk van eenig aanbelang. Zóó ver had de landgenoot den eerlijken maar onversaagden schrijver gebragt dat hij, die er eens zijn roem in stelde voor het publiek te verschijnen als de schrijver van den ‘true-born Englishman’ of van ‘the Review’ voortaan alleen dan invloed mogt verwachten van zijne woorden, wanneer de lezer onkundig bleef aan den gehaten de Foe die degelijke taal te danken te hebben. Toch brandmerkte hij de anonymiteit als den dekmantel van den bloodaard die, daarachter schuilende, alle kwaad durft zeggen van hem, dien hij met open vizier allerlei vleitaal zou toevoegen. Ten slotte moest hij echter zelf voor zijn overmoed boeten en denzelfden schuilhoek opzoeken, die voor de vele lafhartigen zulk een heerlijk toevlugtsoord is.

Het jaar 1715 werd tot dusverre algemeen genoemd als het jaar waarin de Foe zijn staatkundige loopbaan als schrijver geëindigd had, maar, - helaas! voor zijne nagedachtenis mag ik wel zeggen, - is 't in 1864 gebleken, dat die onderstelling op een dwaling, hoe vergefelijk dan ook, berustte. Zijn naam, reeds zagen wij 't, was bij velen te gehaat, dan dat zijne staatkundige beschouwingen nog eenigen invloed konden oefenen; en toen men hem niet meer als schrijver vermeld vond, was de meening natuurlijk, dat hij, zij 't dan ook in arren moede, het politieke terrein voor goed verlaten had. Maar blijkbaar was een leven zonder politiek geschrijf voor hem onhoudbaar. Had de eigen partij, de Whigs, reeds toen dezelfde meening opgevat van den onafhankelijken politicus, dien Walpole later uitsprak toen hij beweerde: an independent member of the House is a man on whom nobody can depend,’ welnu, dan zou de uitgestootene door de geestverwanten toch hun leer blijven prediken, maar in de publieke organen der tegenpartij, de Tories. De Mercurius Politicus en Dyer's, later Dormer's Newsletter, evenals Mist's weekly Journal, sleepten als Torybladen een kwijnend bestaan voort, totdat de Foe daarin optrad als anonyme woordvoerder, en dus niet alleen de kritiek der oppositie verlamde, maar zelfs de beginselen der regering bevorderde door ze in de organen der tegenpartij te verkondigen. Lang bleef de tijdgenoot onkundig van die handigheid, om een vergoêlijkend woord te gebruiken, en tot voor weinige jaren toe was zelfs het nageslacht onbekend met deze goochelarij. Hoe verschoonend 't voor de Foe ook moge zijn dat hij, die door zijn eigen partij verstooten

werd omdat ze geen onafhankelijkheid duldde maar een slaafsche volgzaamheid eischte tot van den meest begaafden medestander zelfs, nu bij den vijand de gelegenheid zocht om de in zijn oog goede zaak te bevorderen, toch heeft hij veel van zijn prestige door deze meer dan sluwe praktijk verloren. Dat gevoelde hij echter ook wel degelijk. ‘Thus I bow in the house of Rimmon,’ schrijft hij zelf aan den Secretaris van Staat, Charles de la Fay, door wiens bemiddeling hij de regeringsplannen ontving en bewerkte en tevens die geldelijke belooning, welke het Ministerie gaarne aan zulk een uitnemenden helper uitkeerde. En in 1719 rigtte hij zelf ‘the Daily Post’ op, waarvan het programma door de volgende niet onaardige woorden, bijna als een boetedoening klinkt: ‘'t Is geen aanmatiging wanneer wij beweren, dat de menigte van bladen die reeds verschijnen voor ons geen reden zijn, om ons nieuw blad terug te houden. Het ongeluk toch van die bladen is dat ze wel veel nieuws maar weinig voorlichting geven, dat ze even slecht de waarheid mededeelen als den leugen bedekken of de partijen steunen, dat ze in één woord, de lezers bedriegen. Men deele de feiten mede, in onopgesmukte taal, en blijve even ver verwijderd van het zoeken van vrienden als van het maken van vijanden. Tegenwoordig tracht men elke zaak scheef voor te stellen, en zoo min de vergeten burger als de man van het openbare leven is een oogenblik gevrijwaard voor de schandelijkste aantijgingen en verdachtmaking. Daarom juist willen wij regt doen aan een ieder en aan niemand onregt. Zonder tot een bepaalde partij te behooren, zullen wij ons evenmin met openbare als met particuliere twisten inlaten, ons noch in wereldlijke verschillen mengen noch in godsdienstige. Strikt zullen wij ons bepalen tot het geven van mededeelingen uit het binnen- en buitenland. Niemand zij dus naijverig op ons, maar liever trachte een ieder ons te overtreffen.’ Toch heeft hij reeds in 1725 ook die uitgave moeten staken.

Maar in datzelfde jaar 1719 heeft hij, behalve dat tal van opstellen in allerlei dagbladen en tijdschriften en die menigte van pamfletten over gebeurtenissen van den dag, dat groote werk geschreven, waardoor hij zijn naam heeft vereeuwigd. De ruwe spoorwegarbeiders van Tilbury ontblootten onmiddellijk het hoofd toen zij hoorden, dat de aarden tabakspijpjes, waarop hunne spade gedurig stootte, vervaardigd waren door

den schrijver van Robinson Crusoë. En overal waar de schooljeugd dartelt, onverschillig in welke taal zij hare vrolijkheid lucht geeft, zal de naam van Robinson met blij gejuich begroet worden, als dien van een oud bekende en goed vriend. Zooveel opgewektheid van geest te bezitten na zooveel leeds te hebben verduurd, zooveel frischheid van opvatting en verbeelding te behouden te midden van een rusteloos twistgeding met politieke en sociale en geestelijke vijanden, dat de jeugdigen van geslacht op geslacht zich nog voortdurend vergasten aan de boeiende mededeeling van avonturen, die in het scherpst mogelijk contrast staan met de omgeving van den schrijver, waarlijk, dat mag onze ingenomenheid met de Foe wel doen klimmen en ons vergoêlijkend de oogen doen sluiten voor menige min wenschelijke daad van dien inderdaad grooten man. In datzelfde jaar 1719 schreef hij daarenboven zijn minder bekende ‘Kapitein Avery, de valsche Koning van Madagascar’ en de ‘doofstomme wijsgeer Dickory Cronke, die eerst op zijn acht en vijftigste jaar, kort vóór zijn dood, het gebruik van zijn tong verkreeg,’ in welk laatste boek hij, evenzeer als in den Robinson, zijn auto-biographie vermengde met verdichtselen. Even als Robinson en Dickory, zoo leefde ook de Foe eenzaam en verlaten, en alleen aan het papier vermogt hij die gedachten en opwellingen van hoofd en hart toe te vertrouwen, welke de gewone mensch aan zijn gezin en zijne omgeving mededeelt. Zoo volkomen wist de Foe de pen als voertuig zijner gedachten te bezigen, dat zijne lezers nooit twijfelen of de man, die daar van het gedrukte blad papier tot hen spreekt, verhaalt in waarheid wat hij zelf heeft overdacht en ondervonden. 't Is zoo, Alexander Selkirk's eenzaam verblijf op het eiland Juan Fernandez, van September 1704 tot Februari 1709, toen hij door denzelfden kapitein Rogers verlost werd die in 1712 een verhaal van zijn wedervaren uitgaf, verstrekte het denkbeeld van den Robinson aan de Foe. Ook beweert Steele in het zes en twintigste nommer van zijn blad ‘the Englishman,’ dat de auteur dien zeeman gesproken en uit zijnen mond opgeteekend heeft wat hij daarvan aan zijne lezers mededeelt. Maar wanneer dat feit en het verhaal van de Foe niet hemelsbreed verschild hadden, zou de ongekend groote opgang daarvan, onmiddellijk na de verschijning, niet te verklaren zijn. Reeds zeventien dagen toch na de eerste uitgaaf was de tweede noodig, die vijf en twintig dagen later door de derde en eindelijk, nog

in hetzelfde jaar, door de vierde gevolgd werd. De vroeger geheel onbekende uitgever, William Taylor, werd door dit boek in eens een man van naam en van fortuin; want toen hij vijf jaar later stierf, liet hij het vooral in die dagen niet onaanzienlijk vermogen na van veertig à vijftig duizend pond sterling. Zoodra de groote opgang van dit werk bij het publiek gebleken was, zette de Foe zich onmiddellijk aan den arbeid om het tweede deel te schrijven, dat de verdere avonturen van ‘Robinson Crusoë bij zijn reis rondom drie deelen der aarde’ vertelt, maar minder bekend is dan het eerste. En reeds in het volgende jaar kwam het derde deel van de pers ‘Serious Reflections during the life and adventures of Robinson Crusoë, with his vision of the Angelick World’, van welks bestaan zelfs de groote meerderheid van het publiek onkundig bleef, en waarvan de inhoud dan ook veel te godsdienstig bespiegelend is, om vele lezers te trekken.

Met leede oogen zagen de vijanden van de Foe de groote ingenomenheid van landgenoot zoowel als van vreemdeling met dit boek. Schandelijke pamfletten verschenen, om den roem van den schrijver te verkleinen, maar elke poging van dien aard bleek ijdel werk. In alle landen werd de Robinson vertaald en door oud en jong verslonden, en arm en rijk in het eigen land, sprak met eerbied en liefde den naam uit van den schrijver. Ook de pogingen om aan de Foe het vaderschap van dit zoo algemeen geliefd kind te betwisten, mislukten. Nog in onze dagen is dat beproefd, maar onhandig zelfs. Sir Henry Ellis deelt in zijn ‘Original letters of eminent literary men’ een brief mede van T. Warton, van het jaar 1774, waarin hij tracht te bewijzen dat Lord Oxford, gedurende zijn gevangenschap in den Tower, den Robinson geschreven en het handschrift aan de Foe gegeven heeft. Maar Lord Sunderland, die dat verhaal aan Holloway verteld zou hebben, was de groote vijand van den ongelukkigen gevangene en hij zal diens vertrouwelijke mededeelingen dus wel niet hebben genoten. Daarenboven verliet Lord Oxford reeds in 1717 de gevangenis, en hij was gedurende zijn verblijf aldaar voortdurend zoo zwaar ziek dat telkens en telkens weêr zijn verhoor moest uitgesteld worden, omdat hem de krachten ontbraken tot het stellen zijner verdediging. Zou die staatsman dus niet veeleer een poging beproefd hebben om eene verdediging zijner handelingen te schrijven en zijn leven te redden, dan zijn tijd te besteden aan het opstellen

van een verdicht verhaal? Alleen het eerste deel echter zou van de hand zijn van Lord Oxford, het tweede echter van die van de Foe. Maar de zelfs oppervlakkige lezer zal onmiddellijk bespeuren, dat een en dezelfde schrijver de beide deelen moet geschreven hebben. Toch mag de vermelding van dat betwist vaderschap hier niet gemist worden, al heeft dan ook in Engeland nooit iemand geloof geslagen aan die verhalen.

Zou dezelfde man, die in het jaar 1701 de schandelijke praktijken der beursspeculanten van die dagen openlijk gebrandmerkt had, zwijgend blijven in het dobbeljaar 1719? Onmogelijke onderstelling zelfs. Voor hem, die in arbeid het genoegen van zijn leven zocht en vond, maar die ten spijt van een werkzaamheid welke weinigen zelfs lichamelijk konden evenaren toch nauwelijks zijn bescheiden plaats aan den altoos rijk toebereiden disch des levens vinden kon, moest de rijkdom, zoo gemakkelijk door beursspel verkregen, wel een gruwel zijn. De kansen daarbij toch zijn rijkdom, òf wel het verlies van zijn naam. En hij die den laatsten zoo weinig waardeert dat hij dien tegen geld in de waagschaal stelt wettigt daardoor het oordeel der wereld, dat den man van enkelen rijkdom alleen voor diens aangezigt hulde toebrengt. Beursspel noemde hij: kwaad plegen zonder de geschreven wet te schenden. Onmagtig staat de blinde maar reine geregtigheid, tegenover den loerenden en gewetenloozen speler. In de dagen van de Foe was men bij het hanteren der taal niet bevreesd voor het gebruik van woorden, die men tegenwoordig zoo niet zou bezigen. Een klein voorbeeld strekke daarvan tot bewijs. ‘Beursspel! Wat al streken, wat al bedrog, wat al aanslagen dieper dan de hel en verder reikende dan het verste eind der wereld, schuilen in dat enkele woord. Schaamtelooze opligterij van vaders en moeders en broeders en zusters, heimelijk bedrog van weduwen en weezen, sluw verschalken van de gewoonlijk omzigtigen en stoute plundering van de goedgeloovigen. En ge zegt mij dat ik er wel op moet letten, dat de mannen van regering en gezag mede onder de spelers zijn? Ik zal op hen letten, want wee den staat waarin de man van het Parlement of, erger nog, van het bewind, afdaalt tot den speler aan de beurs. Welk een rampspoedige toekomst voorspellen zulke lichtende planeten aan den staat en aan het volk. Want: where statesmen turn Jobbers, the state will be jobbed.’

Boute taal! Immers de Foe wist zeer goed dat Lord Sun-

derland, aan wiens magtigen invloed hij mede zijne betrekking te danken had, onder de hoofden der spelers genoemd werd. Maar de onafhankelijke man kende alleen waarheid en regt, en hij stelde zijne onafhankelijkheid hoog boven alles wat de wereld hem goeds en liefelijks vermogt aan te bieden. Met geestige pen teekende hij een plan van de beurs en van de voornaamste plaatsen in die buurt, alwaar toen de meeste zaken gedreven werden. Als gids leidde hij daar den vreemdeling rond, en toen hij hem eindelijk weêr dezelfde deur liet uitgaan door welke hij hem had laten binnenkomen, voegde hij hem deze woorden toe: ‘Ge ziet 't, even als bij de meeste dwaasheden in dit leven zijn wij ook hier genoodzaakt juist daar weêr te eindigen, waar wij begonnen zijn.’

P.N. MULLER.

(*Wordt vervolgd.*)

Bibliographisch album.

Commentarius in vaticinium Michae, auctore Tacone Roorda. L.B. 1869, pp. 186.

Het aantal commentaren op boeken van het O.T., in de laatste jaren in ons land uitgekomen, is uiterst gering. Zelfs als men Nederland in verhouding van zijne oppervlakte met Duitschland vergelijkt, staan wij in productiviteit in dit opzicht nog bij onze naburen achter. Het verschijnsel is zeer licht te verklaren. Er is geen gebrek aan werkzaamheid bij de beoefenaars van 't Hebreeuwsch, maar het onderzoek naar de tijdsbepaling van de verschillende deelen der Israëlietische litteratuur neemt bijna al hun tijd in beslag. Sedert tot verschijnen van de Jong's Prediker in 1861, is er, indien ik mij niet vergis, geen zuiver exegetisch werk uitgegeven, dan nu dat van Roorda over de profetiën van Micha, en ook dit behoort, volgens het Theologisch Tijdschrift, 3^{den} jaargang, blz. 658, eigenlijk reeds tot eene vroegere periode, daar het reeds lang geleden geschreven was en nu enkel voor de pers omgewerkt is. - Reeds wegens die zeldzaamheid zou dus deze commentaar eene vermelding verdienen, hoeveel te meer nu die van zulk eene bekwame hand komt. Iedereen weet, welke verdienste de heer Roorda zich ook op het terrein der Hebreeuwsche taal- en letterkunde heeft verworven. Het boek dat voor ons ligt, zou alleen genoeg zijn, om èn van zijne kennis der taal èn van zijne scherpzinnigheid een allergunstigst getuigenis te geven.

De commentarius begint zonder inleiding terstond met de behan-

deling van het opschrift in Hoofdstuk 1 vs. 1. In de aanteekening op dit vers heeft de auteur die punten besproken, die gewoonlijk in de inleiding worden behandeld. Daaronder is een, dat met den commentaar niet rechtstreeks samenhangt. In het in 1840 uitgekomen 1ste deel der Orientalia, edd. Juynboll, Roorda, Weyers, is door den heer Roorda in een stuk over Jesaja 1-9 vs. 6 de stelling verdedigd, dat de vijf eerste hoofdstukken van onzen bundel der godspraken van Jesaja, ten onrechte aan dezen profeet zijn toegekend, en het vermoeden uitgesproken en toegelicht, dat Micha de schrijver daarvan zou zijn. Hij werd hiertoe geleid door de volgende opmerkingen. In Jesaja 2 vs. 2-4 en Micha 4 vs. 1-4 vinden wij bijna gelijkluidende woorden, die in beide plaatsen voorkomen als eene aanhaling van eene oudere godspraak. Als auteur van die godspraak wordt in Jesaja 2 vs. 1 genoemd Jesaja de zoon van Amos. Hieruit volgt, dat het voorgaande en volgende, dus het geheele stuk (H. 1-5), waarin deze aanhaling uit Jesaja voorkomt, niet van Jesaja kan zijn. En dit wordt bevestigd daardoor, dat eerst in het 6de hoofdstuk het begin van Jesaja's werkzaamheid beschreven wordt, terwijl het opschrift in H. 1 vs. 1 van later dagteekening is. Micha wordt voor den schrijver dezer hoofdstukken gehouden, omdat bij hem hetzelfde citaat als in Jesaja 2 vs. 2-4 voorkomt en er tusschen taal en stijl van deze hoofdstukken en de aan hem toegeschreven godspraken groote overeenkomst bestaat.

De heer Kuenen heeft zich in zijn Historisch-Kritisch Onderzoek, II, blz. 58 seqq. tegen deze opvatting verklaard, doch zonder den heer Roorda te overtuigen. De voornaamste leemte in de hypothese is volgens hem de verkeerde opvatting van Jesaja 2 vs. 2-4, die ‘geen gezicht over Juda en Jerusalem, veeleer eene profetie over de toekomst der heidenen behelzen.’ De heer Roorda is met deze wederlegging niet tevreden en ik moet bekennen dat ook mij, hoewel ik de hypothese evenmin kan aannemen, dit argument niet zeer juist voorkomt. Zoowel hier als in Micha 4 vs. 1-4 wordt, zooals de heer Roorda in dezen commentaar, blz. 5 zegt, wel degelijk de heerlijke toekomst van Juda voorspeld. Mijne bezwaren tegen de hypothese zijn deze:

Vooreerst: Roorda gaat uit van de stelling, dat met H. 6 vs. 1

het boek van Jesaja begint[1]. Doch omdat in dit hoofdstuk de roeping van Jesaja beschreven wordt, mag men nog niet zeggen dat alles wat daaraan voorafgaat, niet van zijne hand is. Chronologische orde wordt helaas! al te dikwijls in de verschillende profetiën vermist. Als het opschrift in H. 1 ontbrak en zich bevond aan het hoofd van H. 6, dan zou men grond hebben te denken, dat volgens de oudste traditie het boek met H. 6 begon en dat H. 1-5 er later aan toegevoegd waren, misschien alleen op grond van het voorkomen van den naam van Jesaja in H. 2 vs. 1, maar nu heeft men dat niet. Met weglating toch van H. 1-5, zou men niet eens weten wie in H. 6 als *spreker* optrad.

Ten tweede: Onderstellende dat de auteur van Jesaja 1-5 niet Jesaja, maar een ander profeet is, houdt Roorda H. 2 vs. 1 ook voor woorden van dien profeet[2]. Dit nu kan ik onmogelijk toegeven. Als hij had willen zeggen: 'Doch hoort daarentegen de voorspelling door Jesaja gedaan,' zou hij zich stellig anders hebben uitgedrukt (vgl. b.v. Jerem. 26 vs. 18, Micha 4 vs. 4). Hier hebben we niets dan een zeer prozaïsch opschrift van den verzamelaar, dat 'wellicht daarop wijst, dat H. 2 eenmaal aan het begin eener verzameling van Jesaja's profetiën was geplaatst' (Kuenen, blz. 58). - Op dit laatste punt komt alles aan. Als H. 2 vs. 1 niet de eigen woorden behelst van den auteur van H. 1 en H. 2 vs. 5 seqq., heeft men geenerlei recht, van de traditie af te wijken. Want hierop berust het geheels bezwaar van den heer Roorda tegen de authenticiteit van Jesaja 1-5. Wat de overeenkomst in taal en stijl tusschen deze hoofdstukken en Micha betreft, deze is op zichzelf niet van dien aard, dat men de hoofdstukken aan Jesaja moet ontzeggen om ze aan Micha toe te kennen. Daartegenover staan, zooals Roorda zelf toegeeft, evenveel punten van overeenstemming in taal en stijl tusschen deze hoofdstukken en andere stellig door Jesaja geschreven godspraken.

1 Orientalia, I, p. 81, 'vaticiniorum Jesajae volumini, a capite sexto incipienti.'
2 Orientalia, p. 84, Micha, p. 73.

Onze uitgaven van het O.T. geven ons niet altijd den Masoretischen tekst volkomen zuiver. Eene vergelijking van al de handschriften zou lang geen nutteloos werk zijn. Dit blijkt uit den arbeid van Kennicott en de Rossi, die dit voor een gedeelte verricht hebben. Een voorbeeld hiervan vindt men in het 5de vers van het 1ste hoofdstuk van Micha. Volgens de lezing van onzen tekst worden daar tegenover elkaar gesteld ‘de afval van Jakob’ en ‘de hoogten van Juda.’ Tegen de juistheid van het woord door *hoogten* vertaald, bestaan groote bezwaren. In den tijd, waarin Micha schreef, was de vereering van Jehovah op de hoogten nog geenszins veroordeeld (zie b.v. Kuenen, H. Kr. O., I, blz. 115). Hoe zou hij dus het woord ‘hoogten’ in den zin van ‘zonde’ hebben kunnen bezigen?

Het blijkt bij onderzoek, dat hij dit niet gedaan heeft. Geen van de oude vertalers heeft hier het woord b â m ô t h (hoogten), maar allen k h a t t â t (zonde) gelezen. En wat meer is, wij vinden deze ware lezing zelfs in eenige handschriften. Wij kunnen derhalve gerust zeggen, dat de lezing b â m ô t h oorspronkelijk aan den rand geschreven was, door een Jood van het standpunt van den Kroniekschrijver, die het offeren op de hoogten voor eensluidend met afgoderij hield en aanteekende dat daarin Juda's zonde bestaan had. In de nieuwste Duitsche commentaren vinden wij over dat alles geen woord. Het is dus niet te verwonderen, dat Roorda (blz. 14) in verontwaardiging schrijft: ‘Geen van allen, die na Rosenmüller Micha verklaard hebben, Maurer, Hitzig, Ewald, Umbreit[1], hebben dit verschil van lezing in de handschriften en oude vertalingen vermeld, noch zelfs aangestipt. Men moet weten, dat de critiek der Hebreeuwsche schrijvers in onzen tijd in Duitschland treurig verwaarloosd wordt. Allen volgen met blind geloof de lezing ons door de Joodsche kerk overgeleverd. Waarover ik mij bij Joden niet verwonder, maar wel bij Christenen, die zich Protestanten noemen en het zijn, en dus alle gezag moeten weigeren aan de kerkelijke overlevering, die van historische trouw en historischen zin ontbloot is.’ - Dezelfde tegenstelling van f è s c h a ' en k h a t t â t vindt men in Micha 3 vs. 8.

1 Hij had er Caspari bij kunnen noemen.

Doch in den regel zijn de fouten ouder dan de tijd, waarin de Masoretische tekst is vastgesteld. Dikwijls geven in dit geval de oude vertalingen, de Grieksche, de Syrische, de Chaldeeuwsche en de Latijnsche, licht. Zoo b.v. in Micha 1 vs. 9, waar ik mij met Roorda's verklaring (blz. 16 en 17) niet kan vereenigen. Hij vertaalt: ‘want hare wonden zijn ongeneeslijk: want zij (de wonden) komen tot Judaea. Het reikt tot de poort van mijn volk, tot Jerusalem.’ Tegen zijne gewoonte heeft de schrijver zich hier te angstig gehouden aan de Masor. lezing. Men verandere met de Grieksche en Syrische vertalingen n a g a ' in n a g ^{e} ' a h en de zin is in orde. Het vers luidt dan: ‘want hare wonden zijn ongeneeslijk; zij (Samaria) komt tot Judaea, zij klopt aan de poort mijns volks, aan Jerusalem.’ Er zou nog eene andere verklaring mogelijk zijn. Men mag vertalen: ‘want zij, wier slagen ongeneeslijk zijn (de oorlog), komt tot Judaea, zij klopt aan de poort mijns volks, aan Jerusalem.’ Doch in ieder geval moet de tekst veranderd worden, zooals ik heb voorgeslagen.

Wat de verklaring van de volgende verzen van het 1ste hoofdstuk betreft, kan ik die van Roorda, evenals die zijner voorgangers, slechts voor een gedeelte aannemen. De uitlegging van vs. 10 door Roorda (blz. 20) gegeven, is uitmuntend. Zonder eenige bedenking herstel ik echter met Reland uit de Grieksche vertaling b e 'a k k o (te Akko) voor b a k o (weenende). Het is eene toespeling, zooals zeer juist is opgemerkt, op Davids Klaaglied, 2 Sam. 1 vs. 20, waarin alleen Akko in plaats van Askalon gezet is, omdat men hier niet enkel het oog op de Philistijnen had, maar evenzeer op het meer noordelijke kustland. En de zin van dit vers is: ‘Zegt het niet in Gath, en weent niet in Akko,’ opdat uwe vijanden zich niet in uw ongeluk verheugen. Daarop moet de tegenstelling volgen: ‘maar treurt in uw eigen land.’ De verzen, waarin deze geduchte is uitgedrukt, vs. 10*b*-15, zijn naar mijne meening tot dusverre niet geheel goed verklaard. Verscheidene exegeten hebben uit de plaatsnamen in deze verzen voorkomende den weg willen construeeren, dien het vijandelijk leger volgens de voorstelling van den profeet, zou nemen om, na de verwoesting van Samaria, Jerusalem te veroveren. Dit is te meer te verwonderen, omdat aan geen hunner ontgaan is, hoe elk dezer namen aanleiding geeft tot eene woord-

speling. Zoodra men die meening *geheel* loslaat en toegeeft dat deze namen enkel door den profeet gekozen zijn om hunne beteekenis, worden deze verzen verstaanbaar. Een voorbeeld zal mijne bedoeling duidelijker maken. Op bruiloften bij ons te lande hoort men wel eens een wensch aan het jonge paar brengen, waarin als rustpunten op hun levensweg of als plaatsen die te vermijden zijn, allerlei namen van dorpen of steden worden opgeteld, die eene toepasselijke beteekenis hebben. Lekkerkerk, Schoonhoven, Zoetermeer, Rozendaal en de Kinderdijk behooren ongetwijfeld steeds tot de eerste, Krimpen, Koudekerk, Kruisland en Pijnakker tot de tweede categorie. Aan de ligging van deze plaatsen wordt door niemand gedacht, 't is alleen om de namen te doen, die als symbolen gelden van vreugde en verdriet. Niet anders is het m.i. in deze verzen van Micha. Er is slechts ééne beperking bij, het zijn alle plaatsen binnen de Israëlietische grenzen; maar de ligging van die dorpjes of steden uit te vorschen en te meenen dat in de volgorde, waarin zij opgenoemd worden, de voortgang van het vijandelijk leger beschreven wordt, of ten minste dat deze volgorde de betrekkelijke ligging der plaatsen aanwijst, is even verkeerd als wanneer men uit de namen in den huwelijkswensch de reis der jonggehuwden wilde opmaken. Zelfs behoort het niet tot de onmogelijkheden, dat eenige namen gewijzigd zijn om voor het doel geschikter te worden. De profeet zegt niet anders dan (met toespeling op Davids treurzang): past op dat men uwen nood niet merke in het land uwer naburen, maar geeft u in uw eigen land aan rouw en treurigheid over: ‘wentelt n in 't stof te Stofhuizen (Bêth-lĕ'afrah); loopt van tooi en gewaad ontdaan, gij bewoners van Schoonoord (Schafîr); gaat niet uit, gij bevolking van Uithuizen (Zaänân), de rouw van 't Huis ter Zijde (Bêth-hâ-êzel) beneemt u haren steun (haren herberg). Ja, de bewoners van Bitterbron (Mârôth) hijgen zelfs naar betere dagen; ja, het kwade van Jehovah daalt af (*jarad*) tot de poort van Vredewoning (*Jerus*alem). Span het paard (*rèkesch*) aan den wagen (om te vluchten) voor den bewoner van *Lakisch*, zij is de verleidster van Sion, in haar werden de zonden Israëls gevonden. Gij zult als een huwelijksgift gegeven worden..... (vs. 15) Tot den veroveraar (*jôrêsch*) zal ik u als bruid voeren, bewoners (d.i. bevolking) van *Marêscha;* tot Adullam (Ad Olâm, eeuwigheid

d.i. voor goed) zal de heerlijkheid Israëls inkeeren (ondergaan). - Dus maak uw hoofd kaal en scheer u, uit rouw over de zonen van uw welbehagen, maak uwe kaalheid als die van den aasgier, want zij worden in ballingschap weggevoerd.'

Men ziet, ik heb Roorda's correcties in vs. 10 h i t f a l l a s c h û , vs. 14 t u t t e n î en vs. 15 ad en o b î l ê k aangenomen. Zijn voorstel om Bêth-le'afrah te veranderen in Bethogabra (blz. 22) komt mij geheel onaannemelijk voor, eveneens dat om in vs. 13 voor r e t ô m h a m e r k a b a h te lezen r â t e m a h m e r k a b a h , en eindelijk blijf ik ook in vs. 15 de woorden k a b ô d J i s r a ê l met het voorgaande verbinden, zooals in den Masor. tekst geschiedt. Maar in vs. 11 heb ik mij eene verandering in de vocalen van j â z e a h veroorloofd. Volgens mijne opvatting moet dit werkwoord eene voortzetting van den Imperatief zijn, evenals b.v. Jesaja 33 vs. 20. Nu is het zeer wel mogelijk, dat we hier een voorbeeld van den Energeticus (Cohortativus) van het werkwoord j a z â hebben, zoodat men moet lezen j ê z e a h (Gesenius, § 48, 3 Anm.) en deze vorm is juist op zijne plaats bij bevel of verbod, evenals in 't Arabisch (zie Wright, II, § 19, 2). Roorda heeft ook verklaard (blz. 23) alsof er zoo gelezen werd. - Vs. 14 houd ik voor colossaal bedorven, althans geen enkele verklaring van dit vers gegeven voldoet mij, en of men m o r è s c h e t G a t h als appellativum of als eigennaam moet opvatten, zou ik niet durven beslissen. In ieder geval ben ik het niet eens met Kuenen (blz. 347. ann. 1), dat na Caspari's monographie de vraag over het aan den naam van Micha toegevoegde h a m - M o r a s c h t i uitgemaakt is. Roorda heeft daar niet in berust, en ik vind met hem dat, bij de verklaring van dit nomen relativum, van vs. 14 geen gebruik mag worden gemaakt, vooral niet, zoolang het niet boven allen twijfel verheven is, dat hier m o r è s c h e t G a t h een eigennaam is.

Caspari heeft (blz. 112) wel voor een gedeelte eene juiste opvatting van deze verzen, als hij zegt: 'wat de profeet aan iedere stad in 't bijzonder voorspelt, geldt meer of min het gansche land', - doch vooreerst beperkt hij dit gansche land tot den 'heimathlichen Städtekreis' van den profeet, waarin hij de plaatsen alle zoekt terecht te brengen (zelfs met lezing van Schamîr voor Schafîr, in navolging van Hitzig); en dan heeft hij de woordspelingen niet alle

begrepen. - Integendeel, in deze verzen wordt de rouw en de ellende van het rijk Israël, welke nu ook Juda bedreigt, beschreven. Het *Huis ter Zijde* of *Buren-huis* is waarschijnlijk gekozen om het Israëlietisch rijk zelf aan te duiden, dat de Judaeërs nu niet meer veilig kunnen betreden (vgl. Hitzig, p. 170-171). Zaänân, een klein plaatsje in Judaea, wordt als vertegenwoordigster van dit rijk gekozen, met woordspeling op *jazâ* (uitgaan). - M â r ô t h , waarschijnlijk de naam van een Israëlietisch dorp, beteekent eigenlijk *bitterheden*, en dit wordt hier ongeveer in denzelfden zin gebezigd als in Ruth 1 vs. 20 het enkelvoud M â r a h voor eene die veel bitterheid ondergaat. De profeet wil zeggen: Mârôth, de lijderes, die gewoon is veel te lijden, heeft het nu zoo erg, dat zij het zelfs niet meer kan uithouden, maar hijgend verlangt naar betere dagen. - De woordspeling in vs. 15*b* schijnt tot nog toe de aandacht ontgaan te zijn. Het werkwoord b ô beteekent niet slechts *ingaan, inkeeren*, maar ook *ondergaan* van de zon (b.v. Micha 3 vs. 6), terwijl de naam der stad *Adullam* hier wordt opgevat als bestaande uit de woorden a d o l â m (eeuwigheid).

Nadat de profeet in Hoofdst. 1 de val van Samaria en de rouw daarover heeft beschreven, wendt hij zich tot de opperhoofden van Judaea, die het volk onderdrukken en afpersen. In de vertaling van het 1e vers van dit hoofdstuk, geeft Roorda de woorden k î j e s c h l e ' ê l j a d î terug door ‘nam est pro deo manus eorum.’ Maar de conjunctie k î beteekent hier niet *want*, maar *wanneer, indien*, zooals dikwijls; zie ook Roorda, blz. 166. En hoe men *êl* in deze uitdrukking ook verklare, in Deuter. 28 vs. 32, waar j e s c h door het negatieve ê n vervangen is, moet men zoo klaarblijkelijk vertalen ‘en zij kunnen er niets aan doen’, dat men ook hier niet anders mag verklaren, maar vertalen: ‘wanneer *of* indien zij er toe in staat zijn’. - In vs. 4 wordt door Roorda aan j a m î r een neutrale zin gegeven (blz. 40). Ik beken niet te begrijpen, waarom hij niet even als bij het volgende j a m î s c h het onbepaalde voornaamwoord *men* als subject heeft aangenomen. - De overbrenging van de woorden b i k ' h a l j h v h van vs. 5 naar vs. 6, door Roorda bevolen, vind ik zeer juist, maar minder gelukkig schijnt mij zijne verklaring van vs. 6 toe: ‘“Predikt niet in de vergadering van Jehovah!” Hetzij zij prediken, hetzij zij niet voor hen prediken;

hij zal de schande niet afwenden.' Ik stel voor te vertalen: 'Predikt toch niet in de vergadering van Jehovah, prediken zij; (nu goed) zij zullen tot hen niet prediken - maar (vs. 7) laat er dan ook niet gezegd worden,' enz. De verandering van j i ç ç a g in j a ç ç ê g door Roorda voorgesteld, was door mij reeds lang geleden aan den rand aangeteekend.

Vs. 7 bevat eene groote zwarigheid, waarover Caspari, zooals meermalen, maar heenredeneert, en die ook Hitzig met een paar woorden voorbijloopt, maar die Roorda als gewoonlijk onder de oogen durft zien (blz. 46 seq.). Hij tracht die op te lossen door 'â m in plaats van 'i m te lezen. Ik kan mij evenwel noch met deze lezing, noch met de verklaring vereenigen. Wanneer men voor 'i m de wau van 't voorgaande woord herhaalt, heeft men dezen zin: 'zijn mijne woorden niet goed (vriendelijk), en wandel ik niet met den rechtvaardige?' (vgl. Exod. 33 vs. 16; Deuter. 20 vs. 4; 31 vs. 6). Men moet dan uit het voorgaande d e b a r a i het onderwerp a n î aanvullen, evenals in vs. 11 dit in 't eerste deel moet geschieden uit het werkwoord a t t î f in het tweede deel; vgl. Roorda's Gramm. § 556.

In de aanteekening op vs. 8 botwijfel ik de juistheid der verklaring van w e ' e t m û l ; daarentegen vind ik de verbetering van s a l m a h in s c h ô l e m o h uitmuntend. Maar tegen Roorda's geheele opvatting der plaats pleit, dat hij aan a m m î (mijn volk) een geheel anderen zin geeft, dan het elders b.v. vs. 9 en 3 vs. 3 en 5 heeft. *Mijn volk* wordt met zekere tederheid en liefde gezegd, niet gebezigd van het weerspannige volk. Hitzig heeft dit wel gevoeld en daarom van e t m û l een voorzetsel gemaakt en vertaald 'maar tegen mijn volk staat men als vijand op.' Tegen deze verklaring bestaan echter niet minder bezwaren. Men ontgaat iedere moeilijkheid door aan k ô m ê m zijne eigenlijke transitieve beteekenis te geven en als subject het onbepaalde woord *men* te nemen, in plaats staande van de hoofden des volks, die verder in den 2^{den} persoon worden toegesproken. De vertaling is dan: 'maar daar onlangs weer, heeft men mijn volk tot vijand gemaakt jegens (tegenover = m i n - n è g e d , Obadja vs. 11, 2 Sam. 18 vs. 13) zijne bondgenooten (door n.l. de rustig uit den krijg terugkeerenden te berooven en uit te plunderen).

In vs. 9 heeft mij nimmer gehinderd, wat Roorda (blz. 53 seqq.) zooveel aanstoot geeft. Ik heb bij de laatste woorden: ‘gij ontneemt aan hare kleine kinderen mijne heerlijkheid voor altoos,’ steeds aangevuld ‘door ze als slaven te verkoopen,’ waarbij de adel, die elk Israëliet bezat als lid van Gods volk, verloren ging[1]. Ik blijf deze opvatting nog voor juist houden.

Omtrent vs. 12 en 13 deel ik volkomen de meening van Roorda, dat zij de gefingeerde woorden van een leugenprofeet bevatten. Vs. 11 vertaal ik een weinig anders. Dit vers namelijk is de tegenstelling van vs. 6. Daar hebben de hoofden des volks gezegd: ‘houdt toch op met dat prediken,’ en de profeet antwoordt: ‘nu goed, zij zullen (men zal) niet meer tot hen prediken, den smaad echter zal men niet afwenden. Maar laat er dan ook niet gezegd worden, o huis Jacobs: ‘is God zoo weinig lankmoedig, en zijn dit nu zijne daden?’ - Zijn dan mijne woorden niet steeds vriendelijk, en wandel ik niet met den rechtvaardige? Maar men maakt mijn volk tot vijand jegens zijne bondgenooten; gij plundert de uit den krijg terugkeerenden, die u vreedzaam voorbijgaan. Daardoor wordt gij de oorzaak (vgl. 3 vs. 12 b i g ' l al k e m), dat men de vrouwen mijns volks zal uitdrijven uit hare gezellige huizen, dat men aan hare jonge kinderen mijne heerlijkheid voor altoos ontneemt, door hen in slavernij weg te voeren. Staat op en gaat heen, in dit land is geen rustplaats; het is door en door verontreinigd en bederft nu met een volkomen bederf. - (vs. 11) Ja, was ik een windmaker en leugenaar (zooals er zoovelen zijn), dan zou ik u prediken tot wijn en sterken drank, want de prediker van dit volk zou zeggen: ‘Ik zal Jacob geheel verzamelen,’ enz. - (3 vs. 1) Maar ik zeg: ‘hoort, o hoofden van Jacob,’ enz.

Door mijne vertaling van vs. 11 vervalt het bezwaar van Kuenen (blz. 350) en anderen, tegen de hier gegeven opvatting van vs. 12 en 13. Want het is niet Micha, die in H. 3 vs 1 zijne eigene prediking tegenover die der valsche profeten stelt, maar de tegenstelling bestaat tusschen hetgeen Micha *zou gezegd hebben* als hij een leugenprofeet was geweest, en wat hij *zegt* nu hij dit niet is. De uitdrukking van het voornw. in 3 vs. 1 is dus geheel overbodig.

1 Vooral met het oog op *ἐκτομη*; vgl. Deut. 23 vs. 2.

Bij de vertaling van Roorda, blz. 57, blijft het bezwaar gedeeltelijk bestaan, doch zijne verklaring blz. 64 komt geheel met mijne opvatting overeen.

In het 3de hoofdstuk heb ik de emendatie op vs. 2 terstond opgenomen, en eveneens die in vs. 3, die door Hitzig ten onrechte verworpen is. Bij de Israëlieten was s c h e' ê r alleen maar een meer poëtisch woord dan b a s â r, zooals door Roorda zeer juist is opgemerkt. Hij had er kunnen bijvoegen, dat bij de Phoeniciër s c h e' ê r juist het alledaagsche woord voor *vleesch* was. Eene dergelijke corruptie van hetzelfde woord, door omzetting van letters, heeft men Deuter. 33 vs. 43, waar men m ê r ô s c h in m i s - s c h a' ê r moet veranderen; vgl. Jerem. 51 vs. 35. - Met het werkwoord f a r a s moet men stellig 't Arabische f a r a s a 'confregit ossa *leo*' vergelijken.

Dat het woordje â z (dan), waarmede vs. 4 begint, terugslaat op H. 2 vs. 3 seqq., zooals Roorda terecht met Hitzig aanneemt, bevestigt het vroeger uitgesproken gevoelen omtrent den innigen samenhang van Hoofdstuk 2 en 3.

In vs. 5 komt eene uitdrukking voor, die door Roorda vertaald wordt 'qui non praebet pro ore eorum.' Geheel duidelijk is deze vertaling niet. Rosenmüller, Hitzig en Caspari hebben deze uitdrukking m.i. geheel verkeerd opgevat. De woorden 'a l f î beteekenen *volgens het bevel*, zie eene reeks van voorbeelden bij Gesenius. Thesaurus, blz. 1087*b*, waar echter deze plaats van Micha ook anders wordt verklaard. Ik geloof daarom, omdat n a t a n (geven) hier zonder object gebezigd wordt. Maar men zie Psalm 37 vs. 21 en 26; 112 vs. 5 en 9.

In het 4de hoofdstuk ligt de grootste moeilijkheid in vs. 5. Na het strafgericht, waarmede het vorige hoofdstuk eindigt, bevatten vs. 1-4 van H. 4 eene aanhaling uit eene oudere godspraak, waarin de gouden eeuw van Israël voorspeld wordt. Het is als eene tegenwerping, die de profeet onderstelt dat men hem zal maken. De geruststellende woorden der leugenprofeten zijn door hem leugentaal genoemd, hijzelf verkondigt een vreeselijk strafgericht, - maar wat dan met het bekende orakel, zijn dat misschien geen woorden Gods? Men voelt dat het antwoord van den profeet moet zijn: 'ja, maar als die woorden vervuld zullen worden, dan moet gij eerst een ge-

heel ander volk worden,' en uit het volgende blijkt, dat vs. 5-8 werkelijk dien zin moeten hebben. Zoo verklaren dan ook bijna al de commentatoren en zoo ook Roorda, blz. 78. Maar ziehier nu de vertaling van vs. 5, volgens onzen Hebreeuwschen tekst. 'Want alle volken wandelen in den naam van (d.i. dienen) hunnen God, en wij wandelen in den naam van Jehovah onzen God, tot eeuwigheid en altoos, (vs. 6) Op dien dag, spreekt de Heer, zal ik verzamelen,' enz. Nu tracht men er wel door verklaring in te brengen wat men wil dat deze woorden zullen beteekenen, maar het staat er zoo. Eene zeer kleine verandering is evenwel voldoende om den tekst te herstellen. Voor k o l plaatse men de praepositie van vergelijking k e , waarvan het wegvallen tusschen de partikel k î en het woordje k o l allesbehalve vreemd is, en die hier den zin van *ka'ascher* heeft, zooals b.v. in Jesaja 61 vs. 11. De zin wordt dan: 'Indien, zooals alle volken hunnen God dienen, ook wij Jehovah onzen God dienen (vgl. Jerem. 2 vs. 11), op dien dag, spreekt de Heer, zal ik verzamelen,' enz.

Bij de volgende verzen van dit hoofdstuk zal ik evenmin stilstaan als bij H. 5 en 6. Roorda heeft op verschillende plaatsen uitmuntende verbeteringen voorgesteld en met de opname van deze blijven er bijkans geene zwarigheden in over. Doch wat H. 7 vs. 1 betreft, verschil ik met hem in opvatting. Hij zegt blz. 151: 'Nihil in verbis inest, quod *peractam* messem vindemiamque designat.' Ik vind het wel. 'O l e l ô t beteekent bepaald de *nalezing* in tegenoverstelling van den *oogst* (zie b.v. Richt. 8 vs. 2) en a s a f wordt ook Ruth 2 vs. 7 van het *nalezen* gebruikt. De zin is, dunkt mij, bij deze verklaring ook dichterlijker: 'wee mij! het gaat mij, als bij de napluk van den vijgenoogst en de nalezing van den wijnoogst, en ik geen tros vind (goed) om te eten, geen vijg zooals mijne ziel die begeert; aldus is de vrome verdwenen van de aarde.'

De verklaring van vs. 3 seq. in H. 7, is door Roorda's onderzoek veel gevorderd. Van zijne lezing b i s - s c h i l l u m ê h a g g a d ô l en vooral van zijne verbinding van w a - j e ' a b b e t û h a met het volgende vers springt de juistheid in 't oog. Ik heb evenwel nog bezwaar tegen zijne verklaring van de woorden in vs. 3, l e - h ê t ê b h a s - s a r s c h o ' ê l , waarin het laatste woord

vertaald wordt door ‘geschenken vorderen.’ Ik weet er niets beters op. Da plaats heeft mij al vrij wat tijd gekost. Vroeger had ik k a f f a ï m bepaald opgevat als ‘*twee* handen’ en gedacht aan onze spreekwijzen ‘twee handen op één buik’ en ‘als de eene hand de andere wascht,’ enz., denkende dat hier gedoeld werd op het samenwerken van vorst en rechter (vgl. 3 vs. 11) om het kwade goed, d.i. het kromme recht te maken. Maar deze opvatting zou vorderen, dat men s c h o ' ê l vertaalt door ‘consulteert’ en dat men voor w e - h a g - g a d ô l leest g a d ô l. Zoodoende zou men dezen zin verkrijgen: ‘Om het kwade goed te maken, werken twee handen samen. De vorst vraagt om advies, en de rechter, voor eene groote belooning, beslist naar zijn verlangen.’

In het volgende vers zou ik t ô b en j a s c h â r liever als abstracten ‘het goede’ en ‘het rechtvaardige’ opvatten en vertalen: ‘en zij verwarren door hunne valsche rechtspraak de begrippen van goed en recht.’ Dit komt beter met het volgende overeen. Doch men moet dan na w a - j e ' a b b e t u lezen h a t - t ô b m ê k h e d e k met weglating der *kaph* na *mim* (vgl. Roorda, blz. 8) en de *waw-he* in 't vorige vers van w e - h a g - g a d ô l geschrapt voor j a s c h â r herstellen. Dit onderstelt dat g a d ô l en w e - h a j j a s c h a r beide beginwoorden eener regel geweest zijn in het oude handschrift, waaruit de auteur van deze schrijffout heeft overgeschreven.

In vs 9 heeft Roorda z i d k a t o vertaald door *vindicta ejus* (blz. 166). Ik zou liever hier dezelfde beteekenis aan het woord geven, als Roorda er blz. 114 aan heeft toegekend.

Wat eindelijk de zoo moeilijke verzen 11-13 betreft, heb ik onder de vele verklaringen nooit eene zoo bevredigende gevonden als die van Roorda. Zijne geheel nieuwe opvatting van de woorden w e - a d ê k a j a b ô brengt een verrassend licht in de duisternis. Als men met hem in vs. 12 de grensbeschrijving van het herstelde Israël leest, is vs. 11 volkomen verstaanbaar. Bij de verklaring der vroegere exegeten, dat in vs. 12 de terugkomst der ballingen beschreven wordt, is ditzelfde vers - in weerwil van Caspari's lange en taaie redeneeringen - weinig meer dan onzin. En dan ook eerst is vs. 13 voor een Hollandsch verstand te be-

grijpen. Hoe het mogelijk is, dat de meeste Duitsche geleerden, na de grootsche beloften in vs. 11 en 12, hier vertalen: ‘en het land (Israëls) zal zijn ter verwoesting, wegens de zonden harer bewoners’, is raadselachtig. Hitzig zegt: ‘dat de profeet meent, *vooraf* zal het land eene woestenij worden, blijkt reeds uit vs. 11; en geen lezer kon hem misverstaan.’ Caspari zegt (blz. 367), dat vs. 13 eigenlijk het einde van het boek is en als een Ceterum censeo Carthaginem esse delendum achteraan komt. Maurer's meening, dat er niet van eene verwoesting van het Joodsche land, maar van de gansche aarde, de landen aller volken, met uitsluiting van Kanäan gesproken wordt, noemt hij ‘gewiss irrig’. Roorda houdt deze opvatting voor de eenige redelijke en ik ben het geheel met hem eens.

En zoo ben ik nagenoeg aan het einde van den commentaar gekomen. Zooals hij zonder voorrede begonnen was, eindigt hij zonder epiloog. Ik zal dat voorbeeld volgen en hier mijn opstel afbreken. Ik heb daarin vooral over die punten gesproken, waar mijne opvatting van die des schrijvers verschilt, of waar zijne verklaring zeer ver van de gewone afwijkt. Bij de beoordeeling van een geschrift van een man als Roorda, is eene opsomming van het goede en voortreffelijke waardoor het zich onderscheidt, overbodig. Dat dit er ruimschoots in gevonden wordt, is eene van-zelfspraak.

15 Nov. 1869.

M.J. DE GOEJE.

***Geschiedenis van de Beschaving der Menschheid. Eene algemeene geschiedenis naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd. Naar het Hoogduitsch van G. Fried. Kolb, door S.H. ten Cate, met een voorbericht van Dr. W.J.A. Huberts. Eerste Deel, Eerste Stuk. Zwolle, van Hoogstraten en Gorter*. 1869.**

Gervinus beweert ergens, dat het denkbeeld om eene wereldgeschiedenis te gaan schrijven, slechts in zwakke hoofden kan opkomen. Het krasse en steile in deze sententie voor rekening van Gervinus latende, wijzen wij er slechts op, hoe moeilijk een man van zooveel bekwaamheid het schrijven eener algemeene geschiedenis achtte. Wat zou hij wel gedacht hebben van den lichtvaardigen mensch, die nog een stap verder durfde gaan en eene geschienis der beschaving durfde schrijven? - Ontegenzeggelijk toch is dit nog veel moeilijker. Hij, die zoo iets durft ondernemen, dient niet alleen een grondige kennis der feiten te bezitten en bij 't beoordeelen dier feiten een scherpzinnige kritiek uit te oefenen; hij moet verder ook die feiten en toestanden onderling kunnen vergelijken en uit die vergelijking een juist oordeel over de beschaving der volkeren trekken. Eischt dus de materie reeds een groote mate van kennis en scherpzinnigheid bij den schrijver, niet minder tact en smaak verlangt de vorm. Schrijft hij voor een klein publiek van wetenschappelijke beoefenaars der geschiedenis, mag hij veel bij zijne lezers bekend vooronderstellen, dan zal hij de uitwendige geschiedenis (die aüszare Geschichte), de gewone feiten, bijna geheel ter zijde kunnen laten en des te meer plaats gunnen aan het ontwikkelen en verdedigen van nieuwe inzichten of gezichtspunten; daardoor, weet hij, zal hij het meest de aandacht zijner lezers boeien. - Dubbel moeilijk echter wordt zijne taak, een dubbele mate van tact, smaak, helderheid, voorzichtigheid en trouw dient de schrijver te bezitten, wanneer hij de pen opvat voor het zoogenaamde groote publiek, dat ja met de uitwendige geschiedenis geheel of ten deele bekend is, maar toch, meen ik, meer noodig heeft aan de gewone feiten herinnerd te worden; dat minder gewoon te combineeren en te concludeeren, slechts bij een heldere uiteenzetting en duidelijke vergelijking begrip krijgt van toestanden en vooral door het mede-

deelen van interessante bijzonderheden, door het vertellen van piquante anekdoten à la Scherr, geboeid wordt. Nog iets. Het groote publiek laat zich door combinaties en conclusies van den schrijver, wanneer zij stout, geestig of paradox zijn, niet ongaarne medesleepen en de schrijver dient, als de begaafde redenaar tegenover een minder begaafd publiek, zijne stellingen en beweringen dubbel te wikken en te wegen, wanneer het hem ten minste niet enkel om effektbejag of het bijbrengen van bepaalde denkbeelden met bepaalde bedoelingen te doen is. - Dr. Huberts spreekt in zijn Voorbericht van eene ‘technographische methode’, tegelijk met eene ‘andere richting op geschiedkundig gebied’, in de laatste ‘tientallen’ jaren ontstaan, waaraan dan de Culturgeschichten bij onze duitsche naburen hun oorsprong te danken hebben. Hij beschouwt het verschijnen van dergelijke werken als een gelukkig teeken des tijds en deze methode als een vooruitgang in de historiografie. Wij zijn het in zooverre met hem eens, als deze methode wordt aangewend door iemand, die aan de bovengestelde eischen kan of wil beantwoorden; zoo niet, wij gelooven in gemoede, dat het groote publiek er weinig bij zal winnen en vele Culturgeschichten óf ongelezen zal ter zijde leggen, óf daaruit zooveel oppervlakkige kennis en zoovele onjuiste voorstellingen te meer zal ontleenen en opdoen. Wij weten dan nog niet, wat van deze twee het beste is.

Volgens Dr. Huberts bekleedt verder Kolb's ‘Culturgeschichte der Menschheit’ onder deze geschiedenissen een voorname plaats. Hij deelt mede, dat het werk in Duitschland bij het groote publiek een goede ontvangst genoten heeft en twijfelt er niet aan, of ook bij het nederlandsche publiek zal genoemd werk, in onze moedertaal overgebracht, zijn aftrek vinden. - Het zij mij vergund ter loops op te merken, dat de goede ontvangst van zulk een werk in Duitschland nog niets bewijzen kan voor Nederland. Ik geloof niet, dat bij ons het groote publiek in dergelijke boeken veel smaak vindt. De lectuur daarvan vereischt, zooals de schrijver van het Voorbericht zelf erkent, een geregeld overzicht der wereldgebeurtenissen. Nu mag het waar zijn, dat de vertalingen van Bekker, Schlosser, Streckfusz, de kennis der geschiedkundige feiten bij ons publiek hebben verlevendigd; meer nog, dat dreigende examens sommigen tot de studie dier feiten hebben gedwongen; ook mag

het niet ontkend worden, dat de burgerschool bij onze middelklasse eene ‘allgemeine Bildung’ begint in het leven te roepen, die den duitschen burgerman zoo karakteristiek onderscheidt - van den anderen kant, het meer degelijke onderwijs in de geschiedenis is nog eerst van zoo korte werking[1], en de liefde van den Nederlander voor combineeren en vergelijken, voor de uit den aard der zaak meer of min afgetrokken lectuur eener Culturgeschichte, is niet zoo groot, dat men van die goede ontvangst zoo bizonder zeker zoude kunnen zijn. Voor zoover mij bekend is, zijn weinig zulke werken voor het publiek gebracht, noch oorspronkelijk nederlandsche, noch vertalingen[2]. Het werk van den heer ten Cate is dus een proeve, een eerste poging, om ook deze nieuwe wijze van geschiedschrijven bij ons volk bekend en bemind te maken. Het verdient dus ook in dat opzicht alleszins onze aandacht en 't is, dunkt mij, wel de moeite waard eens nauwkeurig na te gaan, of Kolb's werk, waarmede men de proef heeft genomen, daartoe zoo bijzonder geschikt is, en zoo ja, of dan de vertaling er toe medewerken zal, om dat geschikte werk ook hier te lande bij velen bekend te maken. Zoo noch het een noch het ander het geval mocht zijn, zal men het mislukken van dit werk, als werk en als proeve, dubbel moeten betreuren.

Wat nu het werk zelf aangaat, het heeft ons niet bevredigd. Wij hadden van den kundigen schrijver van het Handboek der vergelijkende Statistiek, der Staten- en Volkenkunde, een solieder en minder eenzijdige behandeling van het onderwerp verwacht. De definitie, welke hij van beschaving der volkeren geeft[3], is zoo zuiver en helder; hij is zoo ten volle overtuigd van de groote moei-

1 Ik heb dit punt nader uiteengezet in een opstel: ‘Het onderwijs in de algemeene geschiedenis op gymnasia en hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus’. Tijdspiegel, Sept. 1864.

2 Wij bedoelen een Culturgeschichte, een werk van eenigszins ander gehalte als v. Hengel's werk of Guizot's ‘Histoire de la civilisation.’

3 ‘Ware beschaving bestaat bij elk volk in die mate, waarnaar (sic) zijn gezamenlijke maatschappelijke instellingen en toestanden de ontwikkeling en vorming van alle aanwezige krachten van lichaam en geest bevorderen en in 't leven roepen, waardoor een duurzame vestiging (!) en verstandig gebruik van de intellectueele en stoffelijke welvaart van allen ontstaat.’

lijkheden, aan zijne taak verbonden (men leze zijn hoofdstuk over ‘geschiedschrijving’, vooral het slot); bij het lezen der eerste inleiding, waarin schrijver uiteenzet, op welk standpunt hij zich ten opzichte van openbaring en godsdienst stelt, zal de ontwikkelde lezer zoo in alles den geestverwant aantreffen, dat men, bij de behandeling der oostersche volken gekomen, niet weinig met den schrijver is ingenomen en zich veel van de lectuur van het boek voorstelt. Langzamerhand echter komt men van die ingenomenheid terug en men eindigt met geheel en al onbevredigd te zijn. Waarom? In de eerste en voornaamste plaats, dewijl schrijver zoo zeer zijne definitie vergeet en de beschaving naar een zoo exclusieven maatstaf beoordeelt, dat men niet zelden moeite heeft bij zooveel eenzijdigheid den glimlach te onderdrukken en het propageeren of liever het opdringen van liberale denkbeelden, hoeveel of hoe weinig men ze zelf moge toegedaan zijn, door middel van een geschiedeniswerk ten zeerste moet afkeuren. - Vindt men het onverstandig, dat de schrijver van 't ‘Discours sur l'histoire universelle’, van 't geschiedverhaal een groote preek maakt, laat men het dan niet minder dwaas noemen, als iemand de geschiedkundige feiten wringt en verwringt, om het despotisme in een hatelijk daglicht te stellen; als iemand de geschiedkundige trouw, de billijkheid in het beoordeelen van personen en toestanden te kort doet, enkel en alleen om de vrij eenvoudige waarheid in het licht te stellen, dat vrijheid de hoofdvoorwaarde is voor volksgeluk. - De lezer moet door de duidelijke uiteenzetting der feiten en toestanden van zelf tot die overtuiging komen; wanneer een boek van eenige honderden bladzijden met de bedoeling schijnt geschreven, om afkeer voor despotisme, aristocratie, staande legers en priesterdwang in te boezemen, mist het vooreerst veel van zijn werking, zoodra men bespeurt, dat het een ‘Tendenzschrift’ is; maar dan verder, men kieze een anderen titel of vinde het zeer verklaarbaar, dat het boek, als geschiedkundig werk, niet langer met vertrouwen geraadpleegd wordt. Wij wijzen met opzet en met zoovele woorden het eerst op dit hoofdgebrek van Kolb's boek. Het heeft zoo ver reikende gevolgen, vooral in een werk voor het groote publiek; het geeft aan het geheel een zoo eenzijdige tint. Het vervreemdt niet alleen de helft der lezers van het geschrift, die schrijvers godsdienstige of staatkundige opinies niet zijn toegedaan, maar maakt ook velen zijner rechtgeaarde geest-

verwanten van hem afkeerig. Berekening had dus reeds den schrijver kunnen aanraden strikt zijne neutraliteit te bewaren, niet zich zelven, maar de feiten te laten spreken: hoeveel te eerder had niet liefde voor de geschiedenis, eerbied voor geschiedkundige trouw hem daartoe verplicht. En dat deze trouw bij de behandeling der oostersche volken, bij 't beoordeelen van Alexander den groote, herhaaldelijk wordt geschonden; dat Kolb's oordeelvellingen eenzijdig en onbillijk worden bij 't bespreken van de beschaving der monarchieën tegenover die der republieken, van de aristocratieën tegenover de democratieën, moet ieder in het oog springen. Bij de Indiërs heerschte een ‘den mensch vernederende schijnbeschaving’, blz. 61. De godsdienst ‘had ten doel een groote priestermacht naast het despotisme te ontwikkelen,’ blz. 55. De maatschappelijke toestanden laten dus natuurlijk alles te wenschen over: kasten, menschenoffers, slavernij, het fakirdom, ‘dienende om de menigte te bedotten en als afleidingsmiddel voor elken uit de lagere klassen zich verheffenden geest’, de ellendige toestand der vrouw, de sobere kennis van wetenschappen, de kunst door den godsdienst geboeid, - 't is alles vrij somber gekleurd. Is het wellicht bij Aegypte wat beter? Niet waarschijnlijk, want schrijver kan (N.B. alleen op grond van hun godsdienstige instellingen, hun kasten en de groote macht hunner priesters) de meening niet van zich afweren, ‘dat er verwantschap tusschen beide volkeren bestaan heeft.’ ‘Voor 't volk was een ruw stoffelijke volksgodsdienst geschapen’, en wat de maatschappelijke toestanden aangaat, om verder van geen kasten, slavernij en veelwijverij te spreken, de vorsten en priestermacht belemmerden den bloei dier toestanden evenzeer als de godsdienstwetten belemmerend op kunsten, wetenschappen en nijverheid drukten.’ In de geneeskunde waren de verdiensten der Aegyptenaren zeer gering: ‘klysteeren, braakmiddels en vasten golden als hoofdmiddelen-, in verband daarmede stond astrologie’; ‘bepaald gering was de geometrische kennis’; ‘tot kunstwerken moesten ze als slaven gezweept worden’; ‘wij weten van geene litteratuur’; ‘de landbouw stond op een lagen trap’; ‘den handwerksstand beschouwde men als vernederend’, enz., enz. Waarom wij ten slotte, na zooveel negatiefs gehoord te hebben, ‘onze bewondering niet aan het volk zullen onthouden’, blz. 72, verklaar ik niet te begrijpen.

Bij de Israëlieten en Assyriërs is het met den godsdienst en de sociale toestanden al even treurig gesteld (blz. 73 seqq).

Het monotheïsme der Joden ‘vertoonde zich in zijn slechtsten vorm’, blz. 74, en ‘voerde tot gruwelijke verdelging van overwonnen andersdenkenden.’ Verder wilde de mozaïsche wetgeving, ‘met uitzondering van den landbouw, geen tak van nijverheid bevorderd hebben’; ‘ruw was het rechtswezen, ruw waren de straffen’; ‘buitengewoon laag was het wetenschappelijke standpunt’; ‘van de hoogere bouwkunst verstond men in 't geheel niets.’ Ten slotte staat het volk toch weder in enkele opzichten aanmerkelijk hooger dan de overige ‘gelijktijdige natiën’ Waarin dan toch? -

Babylonië komt er iets beter af, want daar werd de priestermacht door ‘de handelstoestanden’ een weinig getemperd. Het bereikte eene beschaving, als ‘alleen in een handels-, niet in een oorlogvoerenden staat *kan* bereikt worden.’ Wat ‘la grande nation’ hiervan zou denken?

Perzië, waar zich een ‘onbeperkt-heerschers-despotisme’ (!) ontwikkelde, bleef natuurlijk weer ver achter. ‘Uit macht komt misbruik van macht voort’, luidt tot driemaal toe Kolb's machtspreuk, en gelijk de koning ruw ingreep in de rechten van het volk, zoo grepen de Perzen, als oorlogvoerende staat, op hunne beurt ruw in het lot van talrijke volkeren. ‘Hun invloed was enkel van verwoestenden, niet van scheppenden, ontwikkelenden aard.’ - Bij de Phoeniciërs valt natuurlijk niets af te keuren, want hun burgerlijke instellingen ‘lieten een wezenlijk vrije ontwikkeling toe’. ‘Het volk schijnt vrij en ontwikkeld geweest te zijn’. Wel was hun verstandsontwikkeling gering (en Kolb's definitie van beschaving vordert overigens de ontwikkeling van alle krachten, ook van den geest!); wel hadden zij slechts geringen aanleg voor de ontwikkeling der plastische kunsten (hier dienden zij nu toch den koning niet!), maar..... dat hadden zij met de Semiten gemeen (blz. 101). Hun godsdienst? Zoo terloops wordt even opgemerkt, dat het hun niet aan eeredienst van 't ruwe genot ontbrak[1], maar eigenlijk ‘bezitten wij toch geen nadere kennis aangaande (!) dien godsdienst,’ blz. 109.

1 Duncker komt tot de conclusie, dat de Joden, ‘met hun monotheïsme in zijn slechtsten vorm’ juist door dien cultus der Phoeniciërs, ‘der immer zügelloser und ekelhafter wurde, je höher der Verkehr, die Industrie, die Marine sich hoben, belästigt und angesteckt wurden.’ Gesch. des Altherth., II, 650.

Van geen der oostersche volken, buiten de Phoeniciërs, heeft dus de beschaving volgens Kolb eigenlijk iets te beteekenen. Nergens, tenzij in een enkelen regel, en dan meestal weder niet beperking en restrictie, vindt de lezer eenige ingenomenheid met hunne cultuur. Noch als baanbrekers van de beschaving in 't algemeen, noch om hunne in verschillende opzichten hoog ontwikkelde godsdienstige begrippen en zedeleer, worden zij voldoende gewaardeerd. Moet zulk een op den voorgrond plaatsen van het negatieve (gesteld ook het geschiedt geheel naar waarheid of zonder bedoeling van de zijde des schrijvers, om zekere denkbeelden ingang te doen vinden), niet tot schromelijke eenzijdige voorstellingen bij den lezer leiden? Des te erger wordt het kwaad, zoo de schildering van het negatieve hier en daar niet weinig overdreven is. Toegegeven, dat in Indië despotisme, priestermacht en ascese de beschaving in den weg hebben gestaan, daarom is deze toch nog niet ‘menschvernederend’ te noemen. Zou men tegenover Kolb's sombere voorstelling geen levendige schildering kunnen ophangen van de industrie, den handel en het verkeer der Indiërs, hun rijkdom en welvaart, hun verfijnd, sociaal leven, zooals ons dat in hun zeer ontwikkelde litteratuur wordt geschetst[1]? - Eenzijdig is verder de beoordeeling der aegyptische cultuur. Te spreken van een voor het volk ‘geschapenen’ godsdienst, zal zelden bij den wetenschappelijken man opkomen. Het voorbijzien der groote weldaden, welke de aegyptische priesters meer dan elders aan het volk hebben bewezen door 't invoeren der reinheids- en spijswetten, het matigen van 't despotisme en zijne luimen, het beoefenen van voor het volk zoo hoogst nuttige en praktische wetenschappen, als genees- en sterrekunde, is onbillijk. Bij 't scheppen van den ruw stoffelijken godsdienst, hadden de priesters verstandig zedelijke voorschriften toch niet vergeten. Immers slechts hij vond genade voor Osiris en de 42 doodenrechters, die goden noch menschen beleedigde of bedroog, die den arbeider zijn loon niet onthield, niemand deed weenen of hongerlijden, nimmer traag of vadsig was in zijn werk.

‘De astronomie moest dienen tot astrologische droomerijen en

1 Vgl. b.v. Max Duncker II, 225, over het rijk Magadha, waarin ‘trotz einem solchem Despotismus Industrie, Handel und Verkehr am meisten blühten.’

bedriegerijen.' Dus niet om van het klimmen of dalen van het Nijlwater zeker te zijn. Welk droomer of bedrieger zou wel het zonnejaar op 360, later op 365 dagen gesteld hebben, of, zooals Diodorus vertelt, nauwkeurig de plaats en de bewegingen der sterren, den omloopstijd der planeten waargenomen, zons- en maansverduisteringen berekend, kalenders vervaardigd hebben? - Dat de landbouw op lagen trap stond, is bepaald onwaar. In de in de rotsen uitgehouwene graven van Beni Hassan ziet men den landbouw van Aegypte in zijn geheelen omvang afgebeeld en die afbeeldingen geven ons zoowel de meest verschillende gewassen als eene zorgvuldige bewerking van het land, voldoende werktuigen (5 soorten van ploegen), opzichters en schrijvers te zien, en dat wel reeds ten tijde der Hyksos.

Schromelijk eenzijdig is voorts Kolb's beoordeeling van Perzië, zoo niet het beschaafdste, dan toch vooral in den bloeitijd het krachtigste der oostersche volken. Van hen heet het, dat hun invloed enkel van verwoestenden aard was en dat zij ruw ingrepen in het lot der volkeren. Noch koningen, noch satrapen, meenen wij, hebben er ooit aan gedacht, de onderdanen der veroverde landen in hun handel of industrie te belemmeren of in de westelijke provinciën b.v. Zarathustra's leer te propageeren. Volgens Herodotus (I, 135) is geen volk zoo begeerig vreemde zeden aan te nemen als de Perzen, en de handelwijze van Darius tegenover de Joden en Aegyptenaren bewijst voldoende, hoe zij vreemde godsdiensten ontzagen[1]. Maar de Perzen waren niet enkel verdraagzaam. Zij bevorderden ook het welzijn der onderworpen volken; de akkerbouw werd, reeds uit een godsdienstig principe, beschermd; de satraap, wiens land het best bebouwd en bevolkt was, werd beloond (Xenoph. Oec. c. 4), wat dan trouwens voor den satraap zelven, met het oog op zijne inkomsten en troepen, van het hoogste belang was. Het verkeer werd op verschillende wijzen uitgebreid, o.a. door de wel onderhoudene wegen, voorzien van herbergen[2]

1 Diod., I, 95.

2 Dat deze herbergen (karavanserais) wal degelijk voor het groote publiek waren en dus handel en verkeer bevorderden, blijkt uit Plutarch. Artaxerx. 25. In afgelegene gedeelten van Iran waren ze zelfs met tuinen en boomgaarden omgeven.

en veilige bezettingen; tollen kende men niet, noch hooge rechten op dan in- en uitvoer, zooals bij de Indiërs. Door de Perzen (Darius) kwam de verbinding tot stand tusschen den Nijl en de Roode Zee. Zij voltooiden dat eind van 't kanaal, 't welk Necho onafgedaan had gelaten, tusschen de Bittermeren en de n.w. punt der Roode Zee. Eindelijk bevorderden de Perzen het verkeer ten zeerste door het invoeren van een muntstelsel en ééne munt van den Hellespont tot aan den Indus. - Mag het nu van hen heeten, dat zij 'niets in een edele richting hebben gedaan, nergens een (!) bloei in 't leven hebben geroepen of duurzame werken geschapen, wel landschappen en steden verwoest?' (blz. 93). - Kolb beweert in de inleiding, dat hij de geschiedenis der beschaving der volken zal beschrijven: let hij, tegen die belofte in, niet te veel op koningen en priesters en schrijft hij niet te veel van de misgrepen of misdrijven van dezen op rekening der volkeren? Mij dunkt, vooral bij de Perzen begaat hij deze fout. Men leze de uitvoerige en grondig bewerkte hoofdstukken bij eenen Rawlinson en Duncker over het leven, de zeden en het karakter des perzischen volks[1], om de eenzijdigheid in Kolb's oordeelvelling terstond in te zien. Volgens Rawlinson waren zij 'the foremost asiatic people of their time..... and showed even towards the close of their empire a spirit and an energy, seldom exhibited by any *but a free* people'. Tegen alle theorie in hebben dan ook die despotiek geregeerde Perzen zeer dapper tegen da Grieken gestreden. In uitrusting, wapenen, krijgskunde, misschien in krijgstucht, stonden zij bij de Hellenen achter: overigens gedroegen zij zich zoo moedig en betoonden zich zulk een krachtig volk, dat zij zelfs door hun tegenstanders geprezen woorden[2].

In de beoordeeling van Alexander den Groote en den invloed der macedonisch-grieksche beschaving bereikt Kolb's eenzijdigheid haar

1 Rawlinson, The five great monarchies, IV, Chap. III, en Duncker, II, p. 627 seqq.

2 Herod., IX, 62 en Aesch. Pers., 94, die ze een *ἀλχίφρων λαός* noemt. Door Grote worden ze in dat opzicht zelfs met de Zwitsers vergeleken. Een niet onaardige tegenstelling met deze Perzen maken voorzeker de vrijheidminnende en vaderlandslievende atheensche matrozen, die volgens Kolb (pag. 187) in den pelop. oorlog, toen de Spartanen door porzische subsidie hooger soldij konden geven, 'bij hoopen naar de Spartanen overliepen.'

toppunt. Zij is dan meer amusant en lokt niet meer tot weerlegging uit. 't Is of wij weer teruggegaan zijn tot het standpunt, waarop zich v. Rotteck plaatste, een standpunt, dat zelfs door den steilsten tegenstander van despotisme of monarchie bij den historiograaf zal afgekeurd worden. Alexander heeft de Grieken ‘uit de baan van de ontwikkeling der beschaving geslingerd.’ ‘Niet alleen zijne heerschzucht, maar nog meer de geheel verwarde toestand zijner macht, noodzaakten Alexander niet tevreden te zijn met zijns vaders rijk, maar als een tot het uiterste gebrachte hasardspeler, alles te wagen.’ Meer en meer windt de heer Kolb zich op. Alexander duldt geen tegenstand, ja zelfs geen tegenspraak. De geweldenaar vond smaak in den blinden deemoed der oosterlingen, verlangde goddelijke eerbewijzen van veile priesters, schonk den naam van zijn paard aan een stad en - liet in beschonken overmoed, zoo als men zegt op verlangen van een boeleerster, den burgt te Persepolis in brand steken. Vraagt de sidderende lezer naar bewijzen voor zulk een forsch oordeel, hij ontvangt de verzekering, dat hij, Kolb, ‘tegenover de aanbidding van het gevolg van macht, welke als een roode draad door onze meeste geschiedkundige werken loopt, het noodig rekent er op te wijzen, tot welke daden van matelooze zelfverheffing, wreedheden, ja zelfs waanzin, de onbeperkte macht ook een man verleidde als Alexander, die onbetwistbaar groote geestesgaven bezat.’ En nu de resultaten van de daden des geweldenaars voor de menschheid? ‘Verwoest menschengeluk, gruwelen, ellende. Van de kusten van Hellas tot het verre Indië vloeiden stroomen bloeds, woedden (!) brandfakkels en hongersnood.’ Dat hij de europeesche beschaving naar Perzië en Indië heeft overgebracht, is niets dan eene ‘holle frase’ (welke de heer Kolb zoo zeer verafschuwt!); ‘het vestigen zijner heerschappij op den grondslag van de in 't Oosten heerschende onderworpenheid, dat was, zooals de feiten (welke?) bewijzen, de beweegreden (dus nog vóór hij het Oosten kende?) en het einddoel van zijn streven.’

Bij 't beschrijven der grieksche toestanden wordt de schrijver niet zoo dikwijls door zijn cauchemar, het despotisme, van 't neutrale standpunt des geschiedschrijvers afgebracht. Zijn schildering der grieksche cultuur, vooral van 't maatschappelijke leven (blz. 162 seqq.), is waar en boeiend. Zoowel op de licht- als schaduwzijde

wordt gewezen. Toch komt ook hier, vooral bij 't beoordeelen van het ‘vorstelijk aristocratische Sparta’ tegenover het democratische Athene, schrijvers persoonlijkheid niet zelden duidelijk uit. Sparta speelt in de perzische oorlogen een armzalige rol; Sparta heeft aanleiding gegeven tot den peloponnesischen oorlog; de vreeselijkste wijze van oorlogvoeren ging in dien krijg uit van de anti-democratische partij. De spartaansche geschiedenis wemelt van trekken van zelfzucht, eerzucht, weelde en omkoopbaarheid: in 't algemeen, van grenzenlooze bedorvenheid, enz., enz. Veel hiervan zal niemand den schrijver betwisten; veel ook zou in twijfel getrokken kunnen worden: gelijk bij de oostersche volken, wordt echter de schildering per se overdreven, zoo slechts het negatieve bij de Spartanen, breed uitgemeten, op den voorgrond wordt gesteld. Een geheel andere maatstaf van beoordeeling wordt bij Athene en de Atheners aangewend. De democratie maakte daar de vrije ontwikkeling van alle krachten en vermogens des volks mogelijk, ontwikkelde bloei in het binnenland en kracht naar buiten. Vorderingen in kunst en wetenschap waren wezenlijk een gevolg der democratie (dus zijn bij monarchieën niet mogelijk?). Themistocles, ‘de geniale staatsman, mist reinheid van karakter’; ware hij een Spartaan geweest, met welken naam zou zijn vlucht naar Perzië bestempeld zijn! Zeker was hij dan niet meegerekend onder de reeks waarlijk uitstekende mannen, ‘zooals geen monarchie, zelfs de grootste niet, ze vermag aan te wijzen’. Waagt een geschiedschrijver de opinie te uiten, dat onder Pericles de democratie op weg geraakt om zich zelve over het hoofd te groeien, men heeft volgens Kolb te denken aan ‘streeling der wenschen en bedoelingen van 't absolutisme en het eenhoofdig bestuur, aan een verminkt beeld, door slaafsche vrees geschapen’. Maakt iemand bedenkingen tegen het uitreiken van geld aan het volk voor het zitten als rechter, Kolb antwoordt: ‘Alsof in onze moderne staten de aangestelde rechters hun ambt zonder bezoldiging waarnemen!’ - 't Is dan ook niet de overdrijving der democratie, de ochlocratie, die Athene ten val brengt; neen, de hegemonie, de heerschappij, in de slechte beteekenis van het woord is het, waardoor Athene te gronde ging[1].

1 Wanneer men met dezen uitval tegen de hegemonie vergelijkt, wat op blz. 125 tegen Athene's heerschappij over de hondgenooten wordt gezegd, denkt men onwillekeurig aan een Seitenhieb, Pruisen en den Noordduitschen Bond toegebracht. Geheel in denzelfden geest en erg vijandig liet zich de heer Kolb in de beiersche kamer tegen dien militairen staat en den militairen bond uit. Vgl. ‘Het Vaderland’, 30 October.

Niet onaardig zijn ook nog de volgende beschouwingen van den schrijver. Te Sparta maakte men het de slaven erg lastig; te Athene heerschte een humaner geest. Het was b.v. verboden slaven te slaan - ‘schoon men op 't verbod niet veel acht sloeg!’ Schlosser heeft het rooven van schatten uit den tempel te Delphi kortweg ‘tempelroof’ genoemd; Kolb zegt, ‘dat zulk een aanschouwingswijze alleen in de studeercel van een professor kan opgedaan worden’; bij hem is dat ‘secularisatie dier rijkdommen’. Plato ‘kreeg nooit een helder inzicht in de democratie,’ en wordt steeds op medelijdenden toon besproken. De ‘sophistica’ werd ontwikkeld in de residenties der grieksche tirannen in Italië; door middel van haar kon immers de bijzondere roeping van zulke tyrannen en het geluk der volkeren door hun toedoen bewezen worden. Aan het Achaeisch verbond wordt natuurlijk de hoogste lof toegezwaaid, zooals ook aan Aratus, ‘den patriot’. Als die patriot hulp zoekt bij Macedonie, den buitenlandschen vijand (die hem naderhand door vergif uit den weg deed ruimen), wordt dit door Kolb met het hulp zoeken der duitsche protestanten bij Zweden, door den vertaler met het hulp vragen der Nederlanders bij Engeland en Frankrijk, vergeleken. Welke vergelijking zou wel het minst opgaan? Of waren die mogendheden ook vijanden, die de onafhankelijkheid van Duitschland en Nederland vernietigd hadden? - Cleomenes III beoorloogde het achaeisch verbond alleen, ‘om zich over de binnenlandsche hinderpalen een weg te banen en door soldatengeweld een coup d'état (“staatsstreek”, zegt de vertaler) mogelijk te maken.’

Bij de Romeinen... doch de mij ter beoordeeling gezonden vertaling gaat weinig verder dan het tijdperk der koningen en ik zal dus eindigen. Slechts even wil ik nog doen opmerken, dat Mommsen hier in de plaats van Schlosser treedt en de hardste aanvallen te verduren heeft. Waarom? ‘Niet alleen,’ zegt Kolb, ‘omdat Mommsen's boek in een zuiver historisch opzicht zeer in 't oog vallende gebreken heeft’ (als de beschuldiger voor deze ééne alles afdoende

reden bewijzen had geleverd, zou ieder hem de overige redenen gaarne geschonken hebben), ‘maar - omdat het in 't bijzonder een staatkundig doeleinde beoogt en de leer in de geschiedenis over de vrijzinnige ontwikkeling van de volksrechten stelselmatig te misvormen en het streven naar zulke rechten als nietswaardig te karakteriseeren en zelfs bespottelijk te maken poogt.’ Kolb beoogt geen staatkundig doeleinde. Hij heeft dus liever geput uit Ihne (Römische Geschichte, 1e st., 1868), ‘dat het voortreffelijkste werk belooft te worden en door duidelijkheid en grondigheid uitmunt..... ‘In een staatkundig opzicht is Ihne's standpunt zóó, dat hij het onrecht als zoodanig ronduit schildert. Dat standpunt is *derhalve* vrijzinnig.’

Het bovenstaande is al weder voldoende, om den lezer, die het oorspronkelijke werk niet bezit en op het tweede stuk der vertaling wacht, te doen vermoeden, wat hij te wachten heeft bij de beoordeeling der moeilijke quastiën tusschen patricieërs en plebejers, bij 't beoordeelen van personen als Sulla, Caesar of de romeinsche keizers. Wij hebben nu genoeg gezien, om te weten, dat des schrijvers antipathie tegen monarchie, despotisme en aristocratie als een ‘roode draad door het geheele werk gaat,’ dat men Kolb[1] beter uit zijne geschiedenis dan de geschiedenis uit Kolb kan leeren kennen. Hij vervalt geheel in het zelfde kwaad, wat hij in Mommsen berispt, met dat onderscheid alleen, dat zijn toon wat heftiger is. Overigens geldt volkomen van hem zelven, wat hij bovengenoemden schrijver ten laste legt: ‘Hij poogt door rijkdom van woorden indruk te maken en niet minder door aanmatigende oordeelvellingen; hij bekommert er zich niet om, dat hij dikwijls met zich zelven in tegenspraak is.’

Wanneer wij bij dit hoofdgebrek in Kolb's werk zoo lang stilstonden, was het, dewijl wij door vele en velerlei voorbeelden *moesten* aantoonen, tot hoevele en hoe velerlei verkeerdheden de schrijver vervalt, die van een staatkundig beginsel uitgaande (welk dan ook), alleen daarnaar de feiten en nog meer de beschaving wil beoordeedeelen. Wij moesten daarvoor het geheele boek doorloopen en zijn dus niet meer in de gelegenheid op de overige gebreken anders

1 Den liberalen afgevaardigde in de beiersche kamer, den tegenstander van Pruisen en den noordduitschen Bond.

dan ter loops te wijzen. En er zijn er nog meer. Niet zelden toch mist Kolb's werk wetenschappelijke degelijkheid, zoowel bij 't beoordeelen van op zich zelf staande feiten[1], als bij de kritiek der bronnen en schrijvers, uit welke men de geschiedenis der oostersche volken en Hellenen put. Van tweeën een. Men maakt in een volksboek òf geen melding van de bronnen en bronnenquaestiën (wat ik voor mij verkiezen zoude), òf, zoo men zich ook bij dat onderzoek door den lezer wil laten vergezellen, men geve meer dan nomenclatuur of apodictische beoordeeling. - Een gebrek reken ik het verder, dat de schrijver zoo zelden in vergelijkingen treedt tusschen het eene volk en het andere. Slechts een enkele maal en dan nog slechts in enkele opzichten, wordt een parallel tusschen Grieken en oostersche volken getrokken; ieder volk wordt op zich zelf afgehandeld. Toch heeft men bij die vergelijkingen zulk een goede gelegenheid, een overzicht van het geheel te geven, te resumeeren, wat anders als opmerking tusschen de feiten in zoo licht aan de aandacht des lezers ontgaan is. Een ‘Rückblick’, zooals b.v. bij Duncker gevonden wordt, waarin deze talentvolle schrijver nog eens kort en kernachtig samenvat, wat hij in 1800 bladzijden van zijn degelijk werk heeft uiteengezet, waarin nog eens Aegypte en de semitische volkeren met hunne eigenaardigheden de revue passeeren, om daarna met de Ariërs in Indië en Iran vergeleken te worden, - zulk een overzicht mist men bij Kolb ten zeerste. Ook in dat opzicht heeft schrijver niet gegeven, wat hij beloofde. Herhaaldelijk verklaart hij, dat zijn werk van de gewone algemeene geschiedenissen zal afwijken. Bij slot van rekening is het slechts daarin, dat, wat in de populaire werken van Schlosser, Weber, enz., enz., achteraan staat, bij Kolb wel uitvoeriger dan de politieke geschiedenis, echter niet altijd zooveel grondiger dan in die werken wordt behandeld. Daarom geloof ik nog niet, dat de lezer uit een aandachtige lectuur, vooral van het laatste der hier genoemde werken, een zooveel slechter inzicht in de beschaving der door Kolb behandelde volkeren zal verkrijgen. - Eindelijk nog dit: Kolb waarschuwt den lezer (blz. 30), ‘dat hij elk tijdperk der geschiedenis niet uit zich zelf wil verklaren; dat hij zich bij

1 Dr. Wijnne heeft daarvan tal van voorbeelden aangehaald in zijne aankondiging van het oorspronkelijke werk. Schoolbode, 1869, blz. 41 scqq.

't beoordeelen van toestanden, maatschappelijke instellingen, enz., enz., niet in 't slijk der vooroordeelen van alle tijden wil wentelen.' Alsof verklaren en beoordeelen hetzelfde ware als vergoêlijken of billijken. Moet een schrijver zich dan wentelen in het slijk der gebreken en vooroordeelen van een volk, als hij deze verklaart uit zoovele omstandigheden, welke op den godsdienst en het zedelijk karakter van zulk een volk van buitenaf inwerken? Te weinig, vooral bij de oostersche volken, let Kolb op de geografische gesteldheid der landen. Is het dan misschien beter elke verklaring achterwege te laten, en à priori laag neer te zien op elke monarchie, die den onderdaan geen vrijheid schonk, zooals de 19de eeuw die, met haar zooveel hooger cultuur, moet vragen en kan waardeeren? -

Valt er na al deze op- en aanmerkingen niets ten gunste van Kolb's werk te zeggen? Wij zouden onbillijk zijn, als wij deze vraag kortweg ontkennend beantwoorden. Wel degelijk heeft het boek veel goeds. De inleiding b.v. bevat menige geniale gedachte, menig waar woord. Ook in de eigenlijke geschiedenis komen schoone hoofdstukken en levendige schilderingen voor. Te prijzen is het zeker in den heer Kolb, dat hij ook in een volksboek heeft gemeend te moeten afwijken van de ongelukkige gewoonte, om het groote publiek als onmondige te beschouwen, dat hij zijne eigenlijke opinie niet op de studeerkamer laat, maar aan dat publiek mededeelt. Zonder eenige restrictie in duidelijke, voor ieder verstaanbare termen, geeft hij zijn gevoelen over 't ontstaan van den godsdienst, over den bijbel en de openbaring te kennen en breekt hij met elke theologische en teleologische wereldbeschouwing, waardoor de feiten in een keurslijf gedrongen worden en de wijsheid Gods zoo dikwijls uitkomt of ingrijpt, als de wijsheid des schrijvers zulks noodig oordeelt. De volkeren zijn bij hem geen marionetten, noch handelen zij naar een plan en bedoelingen, waarvan zij niets begrijpen. Des te meer is het te betreuren, dat de schrijver in een ander uiterste is vervallen en daardoor zijne partij evenzeer als de wetenschap, en vooral de geschiedenis, weinig dienst heeft bewezen. Zijn werk zal niet licht tot beoefening der geschiedenis of waardeering der oostersche volken aanleiding geven. Toch meen ik hierbij uitdrukkelijk te mogen doen opmerken, dat van een grondiger kennis dier volken voor onze verlichting op godsdienstig ge-

bied evenveel kan verwacht worden als van die der Grieken op 't staatkundige. Noch door zijn inhoud, noch door zijn vorm is het een algemeene geschiedenis ‘naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd.’

Wat de vertaling aangaat, meer dan middelmatig is zij zeker niet. Dr. Huberts noemt ze ‘aanvankelijk gelukkig geslaagd’. Wij kunnen het niet met hem eens zijn. Over 't geheel (men zal het reeds bij de citaten bespeurd hebben) ligt een duitsche tint, waardoor de klinkende zinnen en zwevende uitdrukkingen van 't oorspronkelijke voor den Nederlander niet duidelijker worden. - Uitdrukkingen als de hier volgenden doen aan slordigheid bij 't vertalen denken: ‘De natuurwetenschappen voeren tot de *aanneming*, dat,’ enz., blz. 2; ‘men verzette zich tegen deze *erkentenis*,’ blz. 5; ‘zwakkere rassen komen met *levenstaaier* stammen in aanraking’, blz. 10. ‘De bestanddeelen van ons lichaam zijn *er van uitgescheiden*’, blz. 12, en eenige regels verder: ‘Het gewicht aan verbruikte stoffen wordt *er van uitgescheiden*’; de stofwisseling ‘gebeurt.’ De sterfgevallen nemen ‘om’ ⅕ toe (13). Men heeft zoowel een ‘vervlogen’ als een ‘toekomstige’ geschiedenis. Op blz. 135 leest men van een ‘gelijktijdige staatkundige strooming’; op blz. 155: ‘nooit gaf er schooner overwinning’. Ook volgende uitdrukkingen leest men liever niet in een welgeslaagde vertaling: ‘Vervolmaking’, blz. 21; ‘verstandelijke kennis’, blz. 23; ‘wijze van geschiedschrijving’, blz. 29; ‘menschelijke verledenheid’, blz. 37; ‘van uit Azië’, blz. 44; ‘glaseeren konden zij niet’, blz. 44; ‘gebrek van timmerhout’; ‘afvallingen van het geloof’; ‘voorhanden afbeeldingen’; ‘in 't geval men levitisch onrein was’, enz., enz. Ook de interpunctie is niet onberispelijk in de volgende zinnen: ‘De vele en gedeeltelijk zeer donkere schaduwzijden, mogen niet over 't hoofd gezien, of te licht geacht worden’, blz. 133. ‘Hier nu, bleek weer de scheppende kracht.’ ‘De macht der Spartanen naar buiten, was gering’. ‘De, inmiddels op den voorgrond tredende, aanspraken’, blz. 142. -

Utrecht.

C.M. KAN.

***Studia Theognidea, scripsit H.W. van der Mey, litt. doct., Gymnasii Leidensis Prorector. Accessit collatio codicis Mutinensis tantum non omnis. Leidae, apud S.C. van Doesburgh*. 1869.**

Dit werkje dankt zijn oorsprong aan de navolgingswaardige gewoonte der HH. docenten van het Leidsche gymnasium, om het school-program telken jare te doen vergezeld gaan door een of ander wetenschappelijk geschrift, dat een hunner heeft opgesteld. In het afgeloopen jaar trof de beurt den Prorector, Dr. H.W. van der Mey, die zijn werkje over Theognis afzonderlijk verkrijgbaar gesteld heeft.

Na een korte uiteenzetting van het reeds door Camerarius opgemerkte, door Welcker breeder ontwikkelde en door niemand tegengesproken feit, dat de onder den naam van Theognis in tal van MSS tot ons gekomene elegische verzen een farrago zijn van excerpten, deels uit het oorspronkelijke werk van den Allegarensischen gnomendichter en deels uit die van andere zoowel gelijktijdige als vroeger en later levende poëten getrokken, verklaart de Schr. zijn plan, om eene bijdrage te leveren tot betere kennis dier verzameling en van haren oorsprong. Daartoe verdeelt hij zijn boekje in zes hoofdstukken. In het *eerste* (p. 4-17) behandelt hij de ontwijfelbaar echte overblijfselen van Theognis, en illustreert met behulp daarvan zoo veel mogelijk de persoonlijkheid en het leven van dien dichter; geeft in het *tweede* (p. 17-28) een overzicht der plaatsen, die sporen bevatten van navolging, en bezwaarlijk alle van dezelfde hand kunnen zijn; behandelt in het *derde* (p. 28-39) de parodiën, waartoe hij de geheele *μοῦσα παιδική* van vs. 1231 tot het einde rekent; verzamelt in het *vierde* (p. 39-43), hoofdzakelijk volgens Bergk's derde uitgave der Grieksche lierdichters, al datgene wat elders door de ouden zelve aan Tyrtaios, Solon, Mimnermos en andere oude dichters wordt toegeschreven; onderzoekt in het *vijfde* (p. 44-47) de vraag naar het ontstaan van de verzameling, en meent te mogen aannemen, dat de vervaardiger daarvan geput heeft uit drie verschillende *chrestomathiën*, waarvan de

eerste ongeveer met vs. 756 eindigde, de tweede omstreeks 769 begon, en de derde strekte van vs. 1231 tot het einde; en deelt eindelijk in het *zesde* (p. 48-52) zijne gissingen mede over de waarschijnlijke lezing van enkele plaatsen, nadat hij reeds in de vorige capita zich hier en daar ter loops met de emendatie van andere heeft bezig gehouden. Een *appendix*, bevattende de collatie van *een groot deel* van den *codex Mutinensis*, het oudste en beste handschrift der Theognidea, hem door een ongenoemden ten gebruike afgestaan, sluit het boekje. *Een groot deel*, zeg ik; want het *tantum non omnis* op den titel bevat eene onwaarheid, daar de collatie van vs. 529-1031, dus veel meer dan ⅓ (het geheel toch heeft er 1394), ontbreekt. Het spijt Ref., die zelf in 1856 genoemd handschrift met de uiterste naauwkeurigheid *geheel* vergeleken heeft, het plan van Dr. van der Mey niet te hebben gekend. Volgaarne toch had hij dien Heer in de gelegenheid gesteld, in dit opzicht geen half werk te leveren.

Over het geheel genomen, beschouwt Ref. het werkje van den Leidschen Prorector als de vrucht van grondige studie, die hij gerust aan de belangstelling de rvaderlandsche philologen durft aanbevelen, al verbiedt hem ook de waarheidsliefde *onvoorwaardelijk* in te stemmen met den lof, die onlangs in de Nederlandsche Spectator van eene *in dezen min bevoegde* zijde daaraan is toegezwaaid.

Enkele bedenkingen en opmerkingen mogen hier hare plaats vinden:

P. 4. ‘Tantum dico me operam dedisse ut suum cuique tribuerem.’ Dit had toch hier en daar iets zorgvuldiger kunnen geschieden. Men vergelijke Cap. III, p. 31 met Welckers betoog, p. 81 en 102; ibidem p. 32 met de interpretatie van Camerarius en Welcker, bij den laatstgen. p. 132 (van den commentaar); ib. p. 37 (midden) met Welcker, p. 83. Zoo zijn de verbeteringen op vs. 662 en 1204 (p. 46) en op vs. 577 (p. 47) reeds te vinden in de derde uitgave van Bergk's lyrici. Eveneens had Ref. gaarne gezien, dat de lezer meer op de hoogte gebragt ware van de uitstekende verdiensten van Welckers onderzoekingen. Aan opzettelijk plagiaat valt natuurlijk niet te denken, doch zelfs den schijn moet men angstvallig vermijden, wil men den in den aanvang van dit boekje geüiten wensch vervuld zien: ‘hinc spes me tenet fore ut meum mihi tribuatur.’

P. 14. ad 129 sq. In deze verzen zie ik geen flaauwheid, maar bittere ironie. Theognis denkt aan de *δειλοί* van vs. 53-58.

P. 23 ad vs. 237 sqq. Met de aesthetische beschouwing dier verzen door Dr. van der Mey kan ik mij in geenen deele vereenigen. Zijn oordeel is m.i. hard en *onverdiend*. Of mag men zoo redeneeren: 'Cyrnus *wordt vergeleken* met een vogel. Maar wat zal men met een dichter beginnen, die in ernst beweert, dat *een vogel* na zijn dood niet *te paard* door het vaste land van Hellas en over de eilanden zal rondtrekken?' Primo toch is het er verre van daan, dat hij die met een vogel vergeleken *wordt* een vogel *is*, en secundo bepaalt zich dat beeld tot de aller-eerste verzen (237 en 238). Want reeds in het derde zegt de dichter: *ge zult bij alle feestmalen tegenwoordig zijn*, iets wat, dunkt mij, geen vogel toekomt. Eerst vs. 249, dus 11 verzen later, komen de bedoelde woorden, die bovendien al hunne aanstootelijkheid verliezen, wanneer men met Bergk het uitvallen van een distichon na vs. 247 aanneemt. M.i. zijn deze verzen, die door zuiverheid van taal en welluidendheid van rythmus uitmunten, van niet geringe schoonheid, en met genoegen bemerk ik, dat ik in dit oordeel overeenstem met den smaakvollen Welcker (p. 32), die terecht begreep dat de beide laatste verzen dezer elegie er niet oorspronkelijk toe behoord hebben. Of die daarom van Theognis is, is eene geheel andere vraag, die ook ik ontkennend moet beantwoorden, niet alleen wegens de door Bernhardy aangevoerde gronden, maar ook wijl ze den eenvoud mist, aan die vroege periode der Grieksche letterkunde eigen.

P. 25 houd ik de dubbele interpretatie van vs. 1030 en 336 voor onjuist.

P. 27 hebben vss. 855, 969 en 1361 niets met elkaâr gemeen, dan dat in alle drie de vergelijking met een schip voorkomt. Die vergelijkingen zijn evenwel alle zoo volkomen ongelijk, dat er van geen navolging sprake zijn kan. Even nutteloos voor het doel van den Schr. is de vergelijking van vs. 867 met drie Homerische plaatsen. De fragmenten van Tyrtaios b.v., aan wier oudheid niemand twijfelt, zijn vol van Homerische wendingen en uitdrukkingen. In het algemeen heeft de elegie zeer veel aan de taal van het epos ontleend.

P. 30-35 wordt, meer dan met goeden smaak en een objective beschouwing der oudheid vereenigbaar is, op rhetorischen toon te velde getrokken tegen den ongelukkigen vervaardiger der *μοῦσα παιδική*. Het onderwerp dier verzen, in verband met de p. 4 besproken plaats van Pseudo-Xenophon, maakt het zeker genoeg, dat ze niet van Theognis zijn: dat ze jonger zijn blijkt, zooals reeds Welcker aantoonde, uit het gebruik dat van den echten Theognis gemaakt is, maar de onzedelijkheid levert op zich zelve niet het geringste bewijs voor een lateren oorsprong. Men vergelijke b.v. Mimnermus fr. 1 en 5, Solon fr. 23 (in de opvatting waarvan ik liever de Grieken zelve - zie Bgk. ed. III - dan den Leidschen philoloog volgen zou) fr. 24 en 25, I bycus fr. 2, Anacreon fr. 18, 24, 45, 46, 66, en eindelijk, *last not least*, den braven Pindaros fr. 100. Maar het zijn de geestelooze wijze van behandeling, de armoede aan gedachten, de slechte taal, de rampzalige vorm, die overtuigend bewijzen, dat er eeuwen tusschen die gedichten en de Theognideïsche *μοῦσα παιδική* inliggen; dat, gelijk gene tot den bloeitijd der literatuur, zoo deze tot eene periode van diep verval behooren. Dit was het, dunkt mij, wat de Schr. liever had moeten aantoonen, dan in die mate met afmattende herhaling de beleediging van zijn zedelijk gevoel aan de klok te hangen: iets wat te minder noodzakelijk was, omdat in onzen tijd dat soort van onzedelijkheid algemeen, zelfs door onzedelijke menschen, verfoeid wordt.

P. 34. De vergelijking tusschen vs. 1327-1330 en 11-14 vind ik zeer gezocht, niet minder die (p. 38) tusschen Solon fr. 12 en vs. 313 vlg., welke alleen op het gemeenschappelijk gebruik van den Superlativus van *δίκαιος* berust. Zoo zou men alle dichters tot letterdieven kunnen maken! En van dien aard vindt men meer vergelijkingen in hoofdstuk III. Vs. 313 vgl. hebben vrij wat grootere overeenkomst met het reeds door Welcker vergelekene gezelschapslied.

Ibidem, ‘quamquam fabula Ganymedis - fastidium movet.’ Dat mag waar zijn, maar de beschouwing is volkomen Grieksch en antiek, zooals ik met vele plaatsen zou kunnen bewijzen.

P. 45. Eene lijst van repetities der zelfde verzen op andere plaatsen in de MSS gaf reeds Ziegler, Addenda p. 64 sq. Hij bepaalde zich tot de drie beste handschriften: iets wat, dunkt mij, volkomen voldoende was. Het begin zijner lijst is juister dan

die van Dr. van der Mey, wiens lijst daarentegen ietwat volledіger is.

Des schrijvers conclusie in Cap. V, p. 47 wil ik hier niet bestrijden; maar met recht kon men verlangen, dat eerst de onhoudbaarheid ware aangetoond der oude, nog door Welcker p. 103 sqq. verdedigde hypothese, dat de collectie minstens voor een deel uit citaten van thans grootendeels verlorene auteurs is zaamgesteld.

Omtrent de voorslagen tot tekst-verbetering kan ik te korter zijn, wijl er een werkje van mij zelven ter perse ligt, waarin de meeste dier gissingen besproken worden. Met enkele, zooals die op vs. 639, 965, 1137 en 1325, vereenig ik mij volgaarne; andere, zooals die op vs. 1369, zijn aardig gevonden en niet onwaarschijnlijk; maar niet weinige kunnen met de stukken bewezen worden valsch te zijn, b.v. die op vs. 1097, waar de dichter zich vergelijkt met een vogel, die den strik, waarin hij geraakt is, verbreekt en den boozen man (den vogelaar) ontvlugt. Een bedorven woord, *λίμνης*, verduistert die plaats. Zijne poging tot verbetering leidt de Schr. in met de volgende vraag: ‘Met welken vogel eischt de zin, dat de dichter zich vergelijke?’ Ik zou hierop antwoorden: met geen bepaalden vogel, maar, zooals de dichters duizendmaal gedaan hebben, doen en zullen doen, met een vogel in het algemeen. ‘Moet hij zich,’ gaat de Schr. voort, ‘niet vergelijken met dien vogel, die alle overige in snelheid overtreft? Die vogel moet dus nader bepaald worden. Die bepaling vind ik in *λίμνης*, dat verschreven is uit *Λιβύης*.’ Dus met een struisvogel, gelijk de Schr. nader tracht aan te toonen. Maar een struisvogel is geenszins de snelste der vogelen: een eenvoudige musch zou het, meen ik, in snelheid ver van hem winnen. Secundo, een struisvogel is voor een Griek geen dagelijksche verschijning. Tertio, een struisvogel vliegt niet, maar gebruikt, gelijk de Grieken reeds wisten, zijne bijzonder kleine wieken alleen bij wijze van zeil, en toch zegt de dichter:

ἤδη καὶ πτερύγεσσιν ἐπαίρομαι.

Dat ook de voorgeslagene omzetting van verzen onhoudbaar is, hoop ik elders aan te toonen. - Hoogst ongelukkig is de Schr. als hij den voortreffelijken Bergk bestrijdt in de noot op p. 30, waaruit

blijkt, dat hij nòch gezien heeft, waar de schoen wringt, nòch iets begrepen heeft van de geestige gissing van dien Duitschen geleerde. Des schrijvers eigene ongelukkige interpretatie van *ἀγνώμων* (als vocativus) toegegeven, zullen de woorden: *maar ge hebt een flinke krans op het hoofd*, zooveel moeten beteekenen als: *maar ge zijt wuft en ligtzinnig van aard;* een zin, die de plaats krijgt door Bergks gissing (*ἀμμωνῶν*), als men maar bedenkt, dat *anemonen windbloemen*) met *ἄνεμος* in verband staan. Even ondoordacht is de bestrijding van Bergks gevoelen (p. 47 in de noot), dat er na vs. 1249 een paar verzen verloren zijn gegaan, en niet gelukkiger de lans-stoot tegen denzelfden op pag. 48 gerigt. Bergk had te veel taalgevoel en taalkennis om niet te zien, dat de Grieken wel *οὔ κε* of *οὔ κεν* zeggen, maar (om een zeer in het oog vallende reden) niet *οὐ κ'* of *οὐ χ'*, zonder tusschenvoeging van een derde woord. Vgl. b.v. vs. 641. Men zou in verzoeking komen om den Schr. de onbeleefde woorden, door hem zelven aan Nietsch in de noot op p. 42 toegevoegd, voor de voeten te werpen. Doch we willen beleefder en tevens billijker zijn, en erkennen dat eenige feilen, als de door ons opgenoemde, een overigens niet onverdienstelijk werkje wel kunnen ontsieren, maar daarom geenszins de waarde van het goede, daarin vervat, kunnen wegnemen. Het wanbegrip, als zoude een meesterachtige toon bij het beoordeelen van geschriften het publiek aan de onfeilbaarheid van den recensent zelven doen gelooven, laten we volgaarne aan anderen.

H. VAN HERWERDEN.

Egypte en het Suez-Kanaal, door Mr. N.J. den Tex, Secretaris der Kamer van Koophandel. Amsterdam, P.N. van Kampen.
De doorgraving der landengte van Suez en hare gevolgen, door C.A. Jeekel, Luitenant ter Zee. Amsterdam, C.F. Stemler.
***De Scheepvaart door het Suez-Kanaal naar Indië, door A.G. Bosch, gewezen gezaghebber van een Mailboot in Indië. Amsterdam, C.F. Stemler*.**

Drie brochures over hetzelfde onderwerp en met hetzelfde doel geschreven, maar even verschillend van inhoud als van verdiensten. Ik rangschik ze naar de innerlijke waarde, zoo als ik hierboven de titels laat volgen. De heeren den Tex en Bosch hebben hunne opstellen eerst voorgelezen, in de besloten kringen van Felix Meritis en van Zeemanshoop. De eerste schrijver deelt mede, wat hij het voorregt had, bij de opening van het Kanaal, met eigen oogen te zien. Maar, als een echt kind van zijn tijd, acht hij zich niet verantwoord voor het publiek, eer hij zijne opmerkingen door den druk tot publiek domein gemaakt heeft, - een gevoelen, waarvoor de lezers hem voorzeker dankbaar zullen zijn, - terwijl de tweede schrijver daarentegen juist voor het uitgeven van zijn stuk, - en dat m.i. ook te regt, - eenigermate verschooning vraagt. Op die vraag echter volgt natuurlijk de wedervraag: waarom hij zich, bij den minsten twijfel aan de waarde van zijn stuk, dan niet liever tevreden stelde met den bijval dien zijne voor*lezing* schijnt genoten te hebben, in plaats van iets aan de pers over te geven, wat hij zelf erkent daarvoor niet bewerkt te hebben? De ‘belangstellende vrienden’ in ons land, die gedurig wat zij hoorden, ook gedrukt willen zien, doen daardoor gewoonlijk noch den schrijver, noch het publiek een dienst. Met onmiskenbaar goede bedoelingen schreef de heer Bosch; maar voor het uitgeven van een werk wordt meer geëischt. Alleen de globale rekening van een reis door het Kanaal naar Indië en terug, met een stoomschip, en de bewering, dat Javanen als ondergeschikte bemanning het bezwaar van verwisseling van equipage in de Roode Zee zouden overwinnen, zijn mede-

deelingen, welke de lezer niet in dat tal van brochures vinden zal, die nu al over deze zaak verschenen zijn.

De derde schrijver heeft de door hem in het maandwerk ‘Onze Tijd’ geleverde beschouwingen over het Kanaal, het dus reeds gedrukte stuk, nu ook ter beschikking gesteld van hen, die dat tijdschrift niet lezen. Ik geloof dat het publiek hem daarvoor, en ook voor de al zeer goed gelukte kaart van het terrein, dankbaar zal zijn. 't Is zoo, alles wat hij mededeelt vindt men reeds in de vele buitenlandsche werken over het Kanaal, en 't is dus niets nieuws. Maar die mededeelingen zijn overal verspreid, en ruiterlijk noemt de heer Jeekel de bronnen waaruit hij geput heeft, en niet ieder Nederlander raadpleegt al die vreemde schrijvers. En juist daarom acht ik dit beknopt overzigt van de geschiedenis en de wijze van uitvoering van dit werk, waarlijk zeer nuttig voor ons groot publiek. Daarenboven heeft hij ook ten slotte zijne eigene beschouwingen over den invloed van het Kanaal op den handel medegedeeld, en wenscht o.a. dat de N. Handel-Maatschappij, bij de eventuele afschaffing van het Consignatiestelsel, haar werkkring overbrenge naar het scheepvaartterrein, en dan eene N. Scheepvaart-Maatschappij worde!

De grondtoon van alle drie brochures is echter dezelfde. In alle wordt een regtstreeksch stoombootverkeer tusschen Nederland en Java, door het Kanaal, onmisbaar genoemd voor ons land. 't Is dan ook daarom dat ik er de aandacht op vestig.

Een enkel woord nog over de brochure van Mr. den Tex, en wel allereerst een betuiging van dank aan de Kamer van Koophandel te Amsterdam dat zij eene zoo uitnemende keuze gedaan heeft, door haren ijverigen Secretaris naar de opening van het Kanaal af te vaardigen. Hij heeft niet alleen, met warmte maar ook met talent, verslag gedaan van zijne zending. Wanneer hij den Nederlandschen koopman den zeer juisten raad geeft, om toch wat meer in het commerciele buitenland met eigen oogen te gaan aanschouwen wat daar al geschiedt tot uitbreiding en verlevendiging van den handel en de scheepvaart, vooral ook opdat de blik ruimer en helderder worde, bewijst hij daarbij zelf door den geheelen vorm en toon van zijn geschrift, hoe opwekkend en ontwikkelend tevens zulk een bezoek aan den vreemde werkt. Want waarlijk, hij heeft hier aan den tot vervelens toe gestelden, maar toch nog maar zoo hoogst zelden ver-

vulden eisch voldaan, het aangename aan het nuttige te verbinden. Met levendige kleuren schetst hij den indruk dien de Oostersche gloed, over het land en de bevolking verspreid, op hem gemaakt heeft. En al zou ik 't bijna om de nagedachtenis der ook innerlijk zoo edele Lady Duff Gordon betreuren, dat hij zeer weinig goeds weet te zeggen van de door haar zoo geliefde bevolking van Egypte, en hem het oude ‘il faut juger les écrits d'après leur date’ willen toeroepen, wanneer hij 't der Staats-Commissie over het Suez-Kanaal van 1859 bijna tot een verwijt schijnt te maken hulpstoomvermogen te hebben aanbevolen en niet het eerst jaren daarna uitgevonden Elder systeem, ik waag 't niet die aanmerkingen meer dan vlugtig aan te stippen, omdat door het vermijden dier zoo kleine klippen, alligt die bijna bonte toon uit zijn geschrift zou verdwijnen, welke er nu zoo aardig in spreekt.

Een Secretaris die zóó aangenaam schrijven kan, belooft veel goeds voor de stukken der Kamer, tot wier penvoerder hij zoo teregt gekozen is.

Moge de zaak, die de drie schrijvers dezer brochures voorstaan, ook door hunne geschriften, nog meer winnen aan algemeene belangstelling. Bij den nieuwen handelswedstrijd die te Suez vooral gehouden zal worden, worde de Nederlander niet door Duitscher en Brit en Franschman en Italiaan overwonnen, alleen omdat zij voor den nieuwen weg ook de nieuwe middelen van vervoer hebben weten te vinden, terwijl wij buiten magte zijn om ons die aan te schaffen. Wij Nederlanders hebben een handelsreputatie te verliezen, óók in de Levant, - of liever, waar niet?

M.

Félix Batel, ou la Hollande à Java, par Jules Babut. II Tomes. La Haye, Bruxelles, Saint-Petersbourg. 1869.

Een historiesch-ekonomiesch-politiesch-indiesch verhaal! Een handvol zeer verouderde gegevens over Java en het nederlandsch Bestuur in de Oost - eene menigte licht-en-dichte fransch-zwitsersche hervormingsplannen en een door-en-door middelmatige roman - ziedaar wat de twee deelen van den Heer Jules Babut in de hoofdzaak opleveren.

Een kort betoog van de waarheid dezer inventaris dient hier echter bijgevoegd - de auteur heeft reeds de meening uitgesproken, dat de nederlandsche dagbladen en tijdschriften een *parti-pris* tegen hem hadden aangenomen, dat men zijne stem wilde overschreeuwen, en dat men het gunstig oordeel der belgische dagbladen had behooren te volgen. (*Het Vaderland*, 28 Augustus, 1869, N° 118.)

Aanstonds dient op den voorgrond te staan, dat de liberale-reformatorische strekking van het boek zeker de nederlandsche liberalen niet zal hinderen en dat er hier waarlijk geene poging zal aangewend worden, om de stem van den Heer Jules Babut tot zwijgen te brengen, waar deze waarheid, licht, vooruitgang voor Java vraagt. Doch de auteur van *Félix Batel* heeft zich al te spoedig eene illuzie gevormd over het licht, 't welk hij voor Europa aangaande Java en het nederlandsch bestuur zou doen opgaan. Hij waant, dat een verblijf onder de Javanen hem het monopolie der waarheid heeft geschonken - daar de Nederlanders steeds in de rapporten der inlandsche hoofden gelooven en niet met eigen oogen zien. De Heer Babut schrijft (t.a. pl.): ‘En général on ne se doute pas en Hollande de la véritable situation de la colonie; bien plus, les fonctionnaires, les controleurs, etc., ne s'en rendent pas compte euxmêmes, car ils la jugent toujours sur les rapports des chefs indigènes. Pour connaître cette situation dans toute sa réalité, il faut avoir vécu avec l'Indigène comme le fit... Félix Batel.’

Men ziet het, de auteur heeft nog geene enkele zijner illuziën verloren - HIJ heeft met den inlander op Java omgegaan - HIJ kent den toestand, welken men in Nederland niet bevroedt. Dat ook Nederlanders, en sints de laatste jaren vele en talentvolle Ne-

derlanders met de Javanen geleefd hebben en nog dagelijks er over spreken in dagbladen, tijdschriften, in afzonderlijke belangrijke werken, is hem onbekend. 't Is waar, bij noemt den *Max Havelaar* - maar wij benijden hem den moed niet een middelmatig boek te schrijven als *Félix Batel*, nadat hij de geniale schepping van Multatuli had leeren kennen. In elk geval zal men thands - nu de *Max Havelaar* in 't Engelsch - en bedrieg ik mij niet - ook in 't Fransch vertolkt is, gemakkelijk kunnen vergelijken.

Dat de Heer Jules Babut het nederlandsche koloniale regeeringsbeleid vóor 1854, dat hij het stelsel Van den Bosch - voor zoover het thands nog op Java wordt toegepast - veroordeelt, Nederlanders, die Javaas lot ter harte gaat, zullen het hem geenszins euvel duiden, mits zijn vonnis niet met oppervlakkigheid geveld, zijne kritiek niet met overijling uitgesproken zij.

Doch zijne beide deelen boezemen geen hoog denkbeeld over zijne kritiek in, als men telkens op allerlei gezochts, oppervlakkigs en onmogelijks stuit. Ik blader daartoe een oogenblik in het eerste deel. Kortheidshalven zal ik niet weêrleggen, wat al te duidelijk misvattingen zijn.

In het I^{ste} deel, blz. 61, belooft kapitein Grinchant aan Félix Batel, die naar Java wil vertrekken als nederlandsch koloniaal soldaat: - ‘Après cinq ans vous aurez le choix entre le grade d'officier et une entreprise industrielle!’ - Zeker in den goeden ouden tijd - en als de kapitein Grinchant het maar voor het zeggen heeft!

Blz. 69. Félix vertrekt met eene afdeeling kolonialen in een *nederlandschen marine-stoomer*, voerende den zonderlingen naam van ‘*le Kasteel*.’

Blz. 72. De matrozen van gezegd stoomschip zijn beschonken van ‘*eau de vie*’ - juist zooals in Brest of Marseille.

Blz. 76. Meergemeld *stoomschip* heeft behalven de kolonialen, verschillende *passagiers eerste klasse* en eene lading van vijfhonderd ton teer - welke door een kwaadwillig matroos in brand gestoken wordt. Félix Batel doet de luiken sluiten en den stoom van de machine in het ruim drijven, waardoor de brand gebluscht wordt. De hollandsche kapitein-kommandant omhelst den koloniaal op het dek - juist zoo als in eene *opéra comique*.

Blz. 81. In Batavia en elders wordt veel jenever gebruikt.

Hoeveel denkt ge? ‘L'on assure que la consommation moyenne de chaque Européen fut d'un demi litre par jour.’ Men denke zich met gepaste huivering den Goeverneur-Generaal, de Raden van Indië en hooge dignitarissen, allen met een halven liter jenever! En dan vraagt men nog waaraan toch het wanbeheer der oost-indische koloniën is toe te schrijven! Wat zullen de fransche, de belgische en zwitsersche lezers van *Félix Batel* een vleyend portret onzer natie gaan schetsen - altemaal *rustres* met plompen tred en schorre keel, altemaal, groot en klein, hoog en laag, edel of onedel, met den onontbeerlijken liter jenever!

Blz. 86. De schrijver ziet niet anders in Batavia dan ‘*les coulis chinois*.’ Dat de meerderheid der koelies door Maleyers gevormd wordt, schijnt hem onbekend.

Blz. 91. Op het Koningsplein te Batavia worden de schoone boomen geroemd en verneemt men, dat ‘*le pohom assem*,’ de tamarinde, in groote menigte voorkomt. De wijze, waarop de Heer Babut de maleische taal spelt is allerzonderlingst. Twisten over: *Touang* voor *Toewan, toukanñ gouda* voor *toekan koedah, toukanñ roumpoute* voor *toekan roempoet, Kitchill Bagous* voor *Kitjiel Bagoes, dute* voor *doeïet*, - zou niet veel baten; men zou zich op de fransche spelling des auteurs beroepen - en volkomen ten onrechte, daar het Maleisch niet van spelling verandert ten behoeve der verschillende natiën. Doch *pohom* voor *poehoen, baê* voor *baai, roñdeñgs* voor *rongging, radja* voor *rahden, bali* voor *baleh-baleh, Modjopayte* voor *Madja-Pahit* zijn niet te verontschuldigen. De oppervlakkigheid en zelfgenoegzaamheid van den auteur gluren op onverkwikkelijke wijze langs deze wanspellingen om den hoek.

Blz. 94. Men treft op Molenvliet ‘des superbes magasins’ aan. Dat moet alzoo iets zeer nieuws zijn. In 1862 waren die magazijnen nog zeer eenvoudig - de prijs der artikelen was alleen buitengewoon. De kleêrmakers bloeyen er het meest, zegt onze auteur: - ‘car en arrivant d'Europe l'on s'empresse de se vêtir à neuf, les vêtements européens étant trop lourds et trop chauds pour Batavia.’ Zoo schijnen derhalven de Zwitsers te handelen - in Nederland is men volkomen op de hoogte eener indische uitrusting.

Blz. 137. Eene afdeeling koloniale soldaten, juist ontscheept uit ‘le Kasteel’, waaronder ook Félix Batel, rukt met slaande trom

langs Molenvliet. Een rijtuig komt van de tegenovergestelde zijde. De paarden worden schichtig voor de trom en springen in de Tji-Liwong - de persoon uit het rijtuig, eene schoone europeesche vrouw, wordt door de soldaten gered, maar overigens op den wal aan haar lot overgelaten. Nu treedt Félix Batel op, die naast haar nederknielt en door dit feit de redder van haar leven wordt. Spoedig komen andere ‘Europeanen’ de dame te hulp en Félix ijlt in galop de kompanjie na. Hierin ligt het brandpunt der verwikkeling en alles wordt in tien regels snel afgemaakt. De kunstenaar betoont zich hier door de verwonderlijke vlugheid, waarmede hij tal van onwaarschijnlijkheden op een stapelt, een waaghals van de ergste soort.

Blz. 155. De geredde dame, eene kreoolsche, met prachtig blond (!) hair, verneemt, dat Félix wegens onaangenaamheden met zijne makkers provooststraf is opgelegd. Zij rijdt des avonds naar de kazerne, spreekt den sergeant van de wacht aan, stopt hem een *gouden Willem* in de hand en wordt door hem naar Félix' gevangenhok begeleid, waar zij door een kijkgat eenige teedere woorden fluistert en den gevangene hare fijne hand reikt, welke deze, als een prins in een tooverballet, met vurige kussen overdekt. Hierbij dient herinnerd, dat Félix in Zwitserland zijne trouw aan zekere schoone jonkvrouw, Cécile Piola, heeft verpand - dat hij door zijne armoede verhinderd werd haar ten huwelijk te vragen en dat hij naar Java vertrok, om zijn fortuin op te bouwen. Dat overigens nederlandsche onderofficieren van bataviaasche dames *gouden Willems* zouden aannemen, en deze dames des nachts in de kazerne zouden rondleiden - zijn feiten, die geheel voor rekening blijven van den Heer Jules Babut.

Blz. 170. De bedienden worden in Java ‘*boys*’ genoemd, ‘par une singulière corruption de la langue anglaise’. Waarschijnlijk wederom eene nieuwigheid, in Nederland nog onbekend.

Aldaar. ‘*Le siri est un mélange de bétel, de chaux vive, de noix d'arek et de tabac*. Ieder woord bijna behelst eene dwaling. Het betelgebruik bij de Javanen is te over bekend. *Betel* is eene vertaling van *sirih* (*Piper-betel*). Het is dus zeer naief te verklaren, dat sirih bestaat uit een mengsel van sirih en nog wat. De Javaan wikkelt een stuk pinangnoot (of noot van den arekapalm) in het betelblad, met een weinig bereide kalk, waarbij

soms nog eene toegift van gambir of eene tabakspruim gevoegd wordt.

Bl. 181. Bij eene min of meer uitvoerige beschrijving van Java, worden de Sindoro en de Soembing als *les plus hautes montagnes de l'île*' vermeld. De Sindoro bereikt volgens Junghuhn 9680 voet, de Soembing 10,350. De Goenoeng Ardjoenå stijgt volgens denzelfden geleerde ook tot 10,350 voet, de Semeroe echter klimt tot 11,480. De Slamat verheft zich 10,630 voeten boven de oppervlakte der zee - zoodat Junghuhn reeds twee vulkanen noemt, die *hooger* zijn en één, die *even hoog* is, als de hoogste bergen van onzen schrijver. Ondanks dit alles verzekert hij den lezer, dat hij de rapporten 'des Sociétés savantes de Java' heeft gevolgd.

Blz. 183. De oude hindoe-beschaving van Java was nitermate ver gevorderd op het gebied der schoone kunsten. '*Mais hélas! les Malais sont venus détruire tout cela!*' Hoe zouden de geloovige Moslems en Hadjies toornen, zoo ze wisten, dat iemand den moed had hen met de verachte Maleyers te verwarren.

Blz. 199. De administratieve verdeeling van het eiland Java bestaat volgens onzen schrijver in 21 rezidentiën. Onder deze telt hij: *Raglan*, waarmeê geenszins een engelsche aristokraat, maar *Bagelèn* bedoeld wordt, terwijl overigens *Madionne* en *Bassourouan* voor *Madioen* en *Passoeroean* moeten erkend worden. De verdeeling in 23 rezidentiën kent de Heer Babut niet. - Hij telt de rezidentiën Probolingo en Banjoewangi niet mede.

Genoeg bizonderheden. Voor belangstellenden houd ik er nog een paar handen vol beschikbaar. In 't algemeen blijkt daarenboven, dat *Félix Batel* een zeer onbelangrijk, zoo niet zeer onnauwkeurig werk is. De wetenschap, die er in wordt geopenbaard is eene tweede - of derdehands wetenschap met zekere kordaatheid voorgedragen, alsof er niets tegen te zeggen was. Zoo worden de aanvallen van den schrijver op het oost-indisch regeeringsbeleid onbelangrijk en boezemen zijne hervormingsplannen, bij monde van Félix Batel voorgedragen, een zwitsersch onder-officier, die wegens muiterij wordt gefuzileerd - geen groot vertrouwen in. De Heer Gramberg heeft het zeer juist uitgedrukt: 'men ontvangt niet gaarne onderwijs in de staathuishoudkunde van een oproerig sergeant!'

De roman, die als lijst dient, ten einde al deze groote plannen te omvatten, is in vele opzichten nog minder genietbaar. Er zijn zekere goed geschreven hoofdstukken in. Al wat van Félix Batel verhaald wordt vóor zijne inscheping naar Java, is met eenvoudigheid en helderheid voorgedragen. Enkele beschrijvingen van Javaas natuurweelde zijn zelfs van levendige kleur, schoon meer oratoriesch dan deskriptief. De beste bladzijde is waarschijnlijk de schildering van den grooten weg tusschen Weltevreden en Buitenzorg - maar daarmede is alles gezegd. De wijze, waarop de nederlandsche maatschappij wordt voorgesteld, is allerpartijdigst. Slechts één gezin wordt vermeld, meneer en mevrouw F., welke laatste naar het model van Eugène Sues koloniale kreoolsche vrouwen of naar het nog minder stichtelijk voorbeeld van Paul de Kocks gemeene deernen is geteekend. De heer F. past bovendien volkomen in het kader dier verdraagzame en walging inboezemende gehuwde mannen, waarvan den franschen zedenroman een brevet van uitvinding toekomt. De Heer Jules Babut noemt de laaghartige, dierlijk-zinnelijke, overspelige mevrouw F. - 'la Reine de Java', 'la personne la plus influente de Batavia.' Boven zoodanige waardeering is de europeesche maatschappij in Java verre verheven, 't Is bekend, dat een fransche roman niet bevallen kan of er moet een of ander gezin door het wangedrag der vrouw in worden te gronde gericht. Eene miskende, niet begrepen jonge vrouw, een smakeloos echtgenoot, liefst financier of landeigenaar, een jong mensch met keurige handschoenen en een gegomden knevelbaard, wat muskusgeur, wat pathos, wat dierlijkheid, wat slaapkamertooneelen en wat veel krimineels - dit weten wij, is de korte inhoud van een franschen *roman de moeurs* onzer dagen.

De nederlandsche roman is - met ééne zeer pijnlijke uitzondering - geen kader voor deze fyziologie van de alkoof. De nederlandsche en de indiesch-nederlandsche roman hebben eene andere maatschappij, andere helden, andere heldinnen, andere zeden, andere beginselen. De helden van den Heer Babut leveren stof tot een krimineel proces. Mevrouw F. is heimelijk in het komplot van Félix Batel opgenomen. En juist deze zijn volgens den auteur de belangrijkste personaadjes van Java. Hoe zou het den franschen schrijver smaken, zoo een Nederlander eene schets van het parijsche leven ontwierp met een anderen Tropmann tot held, als 'la per-

sonne la plus influente de la société parisienne.' Ik vrees zeer, dat mijne overdrijving zeer weinig door den auteur van *Félix Batel* zal worden begrepen; hij had immers verzekerd, dat mevrouw F. geene type was - 'nous ne chercherons nullement à mettre en doute qu'elle ne doive être considérée comme une exception.' Juist - doch de Heer Babut stelt ons geene andere indische dames voor dan deze - en doet ons gelooven, dat geheel Batavia voor haar knielde.

De indische samenleving heeft haar licht en schaduw, als de nederlandsche - zij vordert echter, om getrouw geschilderd te worden, meer studie, minder oppervlakkigheid, meer nederlandsche kennis, minder fransch-zwitsersche vooroordeelen dan duidelijk gebleken zijn uit den *Félix Batel*.

Oktober 1869.

Dr. JAN TEN BRINK.

Republiek en monarchie.

> Roma, tuum nomen terris fatale regendis!
> TIBULLUS.

> Men beschouwt tegenwoordig den keizertijd niet meer enkel als een periode van kwijning en langzame wegsterving der oude republiekeinsche heerlijkheid, maar veeleer als den tijd waarin vele in onze dagen geldende vormen van het huiselijk, maatschappelijk, staatkundig en wetenschappelijk leven ontstaan, beproefd en tot wasdom gekomen zijn.
> DIESTEL.

Bijna ieder die de oude geschiedenis beoefent, moet bijwijlen de ondervinding opdoen dat zijn warmte voor haar studie schouderophalend wordt bejegend; de belangrijkheid dier studie voor de kinderen onzer eeuw wordt dan betwist en men vraagt medelijdend: wat arbeidt gij nog op een veld, waarvan de oogst reeds lang is binnengehaald; de schrijvers, die ge uw bronnen noemt, zijn reeds door zoovelen van alle kanten bezien, dat er voor u weinig of niets nieuws meer te vinden valt! Het ware begrijpelijk en nog al te dragen, zoo men dit alleen hoorde van leeken, maar de ondervinding leert, dat er ook onder hen, die met de oude letteren hoog op hebben, gevonden worden die zoo spreken. De *eerste* bewering, die het belang der oude historie ontkent, wordt bij den dag gelukkig zeldzamer, en alleen nog door hen gebruikt, die zich noch rekenschap hebben gegeven van den ontzagwekkenden invloed, dien de antieke beschaving heeft uitgeoefend en nog uitoefent op de taal, de kunst, het recht, de godsdienst en de staatsinrichting der nieuwe volken, noch zich bewust zijn van de betrekkelijke eenzijdigheid onzer Christelijke maatschappij, waarnaast het leven en denken der ouden zich voordoet als iets geheel eigenaardigs, dat zich bijna zonder invloed van vroegere geslachten, uit eigen aanleg vrij en natuurlijk ontwikkeld beeft, en dus den mensch, naast de natuur het waardigste voorwerp van menschelijk onderzoek, van een geheel bijzondere zijde doet

kennen. Doch ook de *tweede* bewering, dat de nalezing op den akker der oude historie weinig vrucht meer zou opleveren, is volkomen ongegrond. Ik spreek niet van de Oostersche geschiedenis, die op zich zelf een gebied van onderzoek uitmaakt, maar ook bij de behandeling der Grieksche en Romeinsche geschiedenis is een naauwgezette kritiek en een volledige onpartijdige voorstelling, die niet navertelt, maar in de overlevering tot den eersten aanvang van waarheid en dwaling doordringt en de zorgvuldig bewezen feiten met behulp eener zoo juist mogelijke kennis van litteratuur, kunst en religie tot een grootsche levende gestalte tracht te vereenigen, niet om een ijdele bewondering uit te lokken, maar om het strijden en lijden van menschen van gelijke bewegingen als wij, doch optredende onder gansch verschillende omstandigheden, in al den gloed en de frischheid der werkelijkheid terug te geven, ook in de Grieksche en Romeinsche historie, zeide ik, is deze methode eerst van late dagteekening en nog in haar wording. Behalve de andere bronnen, worden de duizende en duizende opschriften op metaal en marmer, die reeds bekend maar nog weinig gebruikt waren, onderzocht en verspreiden telkens nieuw licht over taal en geschiedenis. Daar komt bij dat deze bouwstof bijna dagelijks toeneemt. Elke aflevering der Duitsche en ook Fransche oudheidkundige tijdschriften deelt een of meer nieuwe vondsten mede, die de onwraakbare getuigen zijn van veeltijds hoogst belangrijke, altijd onweêrsprekelijke feiten. Geleerden van beide natiën, door hun regeering of vorst ondersteund, houden zich te Athene, te Rome en elders bezig met het verzamelen dier fragmenten eener vroegere wereld, die in de brandpunten der wetenschap, te Berlin, te Parijs en op andere plaatsen verwerkt worden. Wel verre dus dat er niets te doen zou vallen, is de beoefening van de taal en de geschiedenis der Romeinen, om ons thans tot dezen te bepalen, veel omvangrijker en bezwaarlijker geworden - vooral daar, waar de verdeeling van den arbeid met de ontwikkeling der wetenschap geen gelijken tred heeft gehouden, en waar, zooals ten onzent, aan de Akademiën op oude wijze één al de vakken moet onderwijzen, die elders over drie of meer personen verdeeld zijn, zoodat veel belangrijks in het geheel niet onderwezen kan worden - en is zij een periode van nauwgezetten wederopbouw ingetreden, die schoone resultaten begint op te leveren. Telkenmale als men een oude voorstelling ontmoet, vraagt men zich af: is zij op juiste

waarneming gegrond, plegen in dat groote drama dat men de geschiedenis noemt, de gebeurtenissen dus uit elkaâr voort te vloeien, spruiten hier de gevolgen uit de opgegeven oorzaken voort met die noodwendigheid, die wij in de werkelijkheid overal waarnemen?

Onder de feiten waaromtrent het nog niet overbodig schijnt deze vragen te stellen, neemt, naar mij voorkomt, het ontstaan van het Romeinsche keizerrijk een eerste plaats in. Wat toch is gewoonlijk het geval? Men schetst u de uitbreiding van het Romeinsche gebied, hun glansrijke overwinningen, hun nederlagen, men vertelt u van de droevige partijschappen te Rome, tot men aan Caesar genaderd is; dan schijnt plotseling en onverklaarbaar de ontwikkeling der gebeurtenissen gestuit te worden door één man, die roekeloos aan zijn volk het dierbare pand der vrijheid ontnam, dat hun door Augustus en zijn opvolgers voor goed wordt onthouden. Wel erkent men dat er een verandering moest komen, maar men vindt die van Caesar toch wat al te erg. Wat er dan had moeten gebeuren, wordt u niet gezegd. Waarom niet? Zou men de zaken zoo voorstellen, wanneer al de oorzaken van het feit waren opgespoord? Moet aan dit groote verschijnsel niet een reeks van gebeurtenissen zijn voorafgegaan, die elke andere oplossing onmogelijk maakten? Deze vraag, welke niemand, die zich met deze tijden bezig houdt, met rust laat, drong zich weder bij mij op, toen ik onlangs in een, overigens verdienstelijk, geschrift van Dr. H.G.A. Leignes Bakhoven over ‘de staatkundige partijschappen te Rome’, deze woorden las: ‘Het is zeker, dat Caesar's Dictatuur een oogenblikkelijke rust, een herademing was voor het geheele Romeinsche volk. Dat was een weldaad, die niemand zal ontkennen. Indien de arm der saamgezworenen tegengehouden en een langdurige regeering aan Caesar te beurt gevallen was, dan had hij wellicht door de invoering van een krachtigen en passenden regeeringsvorm zijn weldaad van langen duur kunnen doen zijn. Maar zouden er alsdan, nu eenmaal het keizerschap bevestigd was, toch niet de vreeselijke dagen van Nero, Heliogabalus en anderen gevolgd zijn? Wij zullen ons echter niet in gissingen verdiepen. Laat ons de feiten constateeren. Caesar gaf een oogenblikkelijke rust aan zijn vaderland; hij zag met juisten blik in zijn tijd. Ja, een oplossing moest komen, misschien was die van Caesar de eenig mogelijke!’ Kunnen wij ons hier dan alleen in gissin-

gen verdiepen? Heeft de Muze der historie zich hier onverbiddelijk voor ons omsluierd? Of ligt het aan ons; zouden we, in den onmiddellijk voorafgaanden tijd geen verklaring vindende voor zulk een ommekeer van zaken, ook misschien hooger moeten opklimmen om haar wel te vinden?

Ik verstout mij niet alleen om deze laatste meening te omhelzen, maar ook den goedgunstigen lezer uit te noodigen een korte reis met mij te ondernemen door de bonte dreven van Rome's lotgevallen, niet door de histoire bataille, maar voornamelijk door haar inwendige en administratieve geschiedenis. Wij zullen, hoop ik, op dien tocht bespeuren dat, sinds Rome's heerschappij na den eersten Punischen oorlog buiten Italië had post gevat, alle verschijnselen heenwijzen op een groote verandering; dat het oude Rome, hetwelk tot nog toe niets anders was geweest dan een vrije gemeente, heerschende over de half zelfstandige zustergemeenten van Italië, door haar instellingen en haar verleden niet bij machte was om aan de eischen te voldoen, die het allengs aangroeiende wereldrijk haar stelde; dat de partijschappen, die voor het groeien en gedijen der Republiek noodzakelijk waren geweest, door elke uitbreiding der grenzen haar karakter meer en meer moesten verliezen, totdat zij in twee fractiën ontaardden, armen en rijken, van wier onderlingen strijd niet langer eenig staatkundig beginsel, maar de buit der onderworpenen het voorwerp was; dat eindelijk de bevolking der wingewesten, bijna honderdmaal talrijker dan het Romeinsche burgertal, te vergeefs getracht hebbende het juk af te schudden, smachtend uitzag naar een tijd, waarin zij niet meer de slachtoffers van jaarlijks wederkeerende tirannen zou zijn van wien op geen enkel onpartijdig rechter hooger beroep bestond, maar waarin zij een macht zou vinden evenzeer boven den Romein als boven haar zelve verheven en in staat om gelijk recht te bezorgen aan allen, en een tijdperk van rust te doen geboren worden, waarin de kiemen voor eene latere beschaving uitgestrooid en gekweekt konden worden.

Moge de lezer de onvolkomenheden en gebreken dezer schets, die bij den omvang van het veld onzer beschouwingen niet weinige zullen zijn, mij ten goede houden en, in hetgeen zij geeft, iets vinden, dat zijn belangstelling niet onwaardig is.

Wij beginnen met een kort overzicht van de harmonische en geleidelijke ontwikkeling van de in- en uitwendige kracht der gemeente tot aan de veroveringen buiten Italië.

Nadat het militaire despotisme van den koningstijd den grond had gelegd voor latere krachtsontwikkeling, opende zich met het ontstaan der Republiek tegen 500 voor Chr., bij tamelijke gerustheid van buiten, in den boezem der gemeente zelf de belangwekkende strijd van Patriciërs en Plebeiers, van de oude grondbezitters en regeeringsmannen met de *plebs*, ‘de menigte’ van den krachtigen gansch niet onbemiddelden, meest landbouwenden middenstand, om, naast de reeds bestaande gelijkheid van militaire en geldelijke staatsplichten, ook gelijkheid van rechten te veroveren[1]. Met hoeveel ernst en besef van eigen kracht deze strijd van de zijde der Plebs gevoerd is, blijkt vooral uit de welbekende *uitwijkingen*, die toonden dat men vast besloten was liever een nieuwe gemeente te stichten, dan onwaardige verdrukking te verduren, een verschijnsel soortgelijk aan hetgeen wij om religieuse oorzaken bij de eerste stichtingen der Amerikaansche volkplantingen zien gebeuren. Tegen zooveel volharding was de taaie hardnekkigheid der Patriciërs op den duur niet bestand. Toch duurde de worsteling honderdvijftig jaren eer hun alles ontwrongen was. Eerst kreeg het volk zijn *Tribunen*, die het al spoedig bijeenriepen om over zijn belangen te raadplegen en op die wijze de stichters werden der later alles vermogende wijkvergadering, *comitia tributa*, waarin de Patricische burgers, zoo ze er al werden toegelaten, volkomen door het volk overstemd werden; een tweede gewichtige zege was een voor allen kenbaar wetboek, de XII tafelen, zoodat de Consuls, naar Livius' uitdrukking, niet langer hun ‘libido en licentia’ voor wet konden uitgeven; een derde, de wettigheid van het huwelijk tusschen beide standen; en eindelijk werd het groote doel bereikt en het recht verkregen om één der twee Consuls uit de Plebeiers te kiezen in 366, terwijl in den loop dier eeuw bijna alle overige betrekkingen voor de plebs werden opengesteld en ten laatste zelfs aan de besluiten der wijkvergadering kracht van wet werd toegekend. Zoo was na 200 jaren de politieke gelijkheid der twee standen en het overwicht van het democratisch element gegrondvest[2].

1 Dit en niet de schuldnood schijnt het hoofdmotief van den strijd geweest te zijn.

2 Het is opmerkelijk dat de oudste officieele Inscriptie, het decreet van Aemilius Paulus van 190, onlangs in Spanje opgegraven, niet spreekt van ‘de Senaat en het volk’, zooals in Cicero's tijd, maar omgekeerd *Poplus Senatusque*.

Voorwaar, van een burgerij die zooveel geduld, zooveel opoffering, dikwijls zooveel bloed en tranen aan het verkrijgen harer rechten ten koste gelegd en daardoor het ideaal van de edelste leden beider standen, de vrije Republiek, eindelijk gegrepen had, waren groote dingen te verwachten, als het behoud der *res Romana* zelve in de waagschaal werd gesteld. En die tijden bleven niet uit. Nog was de inwendige strijd niet ten einde, toen in het midden van de 4de eeuw vóór Chr. de kamp begon met het groote, ongetemde bergvolk van midden-Italië, de Samnieten. Zooals gewoonlijk ontwikkelden de Romeinen ook nu in den aanvang maar een matige energie, maar toen na 50 jaren van afwisselend krijgsgeluk alles wat ooit de wapenen tegen de jonge gemeente gedragen had, Latijnen, Toscanen, de Kelten om de Po, zich met de Samnieten vereenigde om den éénen vijand onder hun tallooze scharen te verpletteren, kwam alles boven wat er van nationalen trots, hardnekkigheid, militair genie, onverschrokkenheid in den Romein te vinden was en, gesteund door het religieuse patriotisme dat zijn uiting vond in den Consul Decius, die als eenmaal zijn vader te midden van den slag bij Sentinum zijn hoofd aan het schimmenrijk wijdde tot losprijs voor zijn volk, behaalden zij een overwinning die weldra de onderwerping van geheel Midden-Italië ten gevolge had. En toen bijna gelijktijdig een leger uit de school van Alexander de Groote met een Pyrrhus tot aanvoerder op aanzoek van Tarente naar Italië overstak en de vraag kwam stellen, of de Romein in de Grieksche taktiek dan niet zijn meerdere zou vinden, gaf na twee nederlagen een beslissende overwinning ook hierop neen ten antwoord, en werd straks het geheele schiereiland door den Romein in beslag genomen.

Maar eenmaal dezen weg opgegaan, moest Rome niet alleen veroveren, maar het veroverde ook weten vast te houden; doch wat moest men doen met het groote Italië? Rome was een gemeente met een regeeringsvorm, geschikt voor een beperkt terrein en een beperkt getal burgers; van inlijving kon dus geen sprake zijn? Doch de vraag was reeds beantwoord. Nog gedurende den oorlog had men, zoodra de kans schoon was, in het hart of op de kusten van het vijandelijk grondgebied in nieuwe of reeds bestaande steden wachtposten gevestigd van 300 Romeinen als het een zeekolonie, van 1000 of meer getrouwe Latijnen als het een binnenlandsche was; deze koloniën,

op het eind dezer periode bijna 30 in getal, werden door de welbekende straatwegen zoodra mogelijk aan de hoofdstad verbonden, zoodat zij het veroverde terrein als met een net omspanden. In de tusschenliggende streken werden de oude eedgenootschappen opgeheven; gemeenten, die te eng verbonden schenen, door verbod van handel en verkeer, ja zelfs van aanhuwelijking onderling vervreemd; aan sommigen werden voorrechten gegund, aan bijna allen de verplichting opgelegd om burgerlijsten bij te houden, waaruit Rome in tijd van oorlog de te leveren manschap vaststelde en - verder liet men hen hun eigen weg gaan. Dus geen blijvende inmenging in het bestuur der gemeenten, geen belastingen, dan misschien eenige zeetollen, geen garnizoenen, geen ambtenaren, tenzij een soort van plattelandsrechters, *praefecti*. Het was op deze wijze dat Rome annexeerde, of juister, zich aan het hoofd der Italiaansche steden plaatste, en wanneer men vraagt hoe het kwam dat ruim 50 jaren de glansrijkste overwinningen van Hannibal geen gemeente van Midden-Italië in haar trouw aan de hoofdstad deed wankelen, dan is zeker het ontzag voor Rome's macht, die zij bij ondervinding kenden, een eerste reden; een tweede deze, dat de Romeinen door toepassing van het ‘verdeel en heersch’ een hereeniging der oude stammen bijna onmogelijk hadden gemaakt; maar de voornaamste was ongetwijfeld wel deze, dat men den druk der overheersching haast niet bemerkte, en de autonomie die aan de gemeenten gelaten was, nog zoo aanmerkelijk vond en zoo op prijs stelde, dat, terwijl men later, en terecht, dwong om het Romeinsche burgerrecht, zulks voor hen die 't nu ontvingen, een vermindering werd gerekend.

Zoo was de inrichting van den Italiaanschen staat, of liever stedenbond, even eenvoudig van aanleg als doeltreffend in de toepassing. Gelijk men daarbij het beginsel van zelfstandige gemeenten zooveel doenlijk gehuldigd had, zoo bleef ook Rome zelf getrouw aan haar verleden. Het getal burgers, huisvaders en wie verder zijn eigen meester was, bedroeg in dezen tijd ongeveer 280,000. Zij woonden grootendeels te Rome en in een aantal omliggende stedekens, die bij de hoofdstad waren ingelijfd, de rest in een tiental zeekoloniën; dat het voor de laatsten soms bezwaarlijk moet geweest zijn om de wetgevende en kiezende volksvergaderingen te Rome bij te wonen, laat zich vermoeden en zou tot bewijs kunnen strekken, dat de kleine Republiek reeds uit haar kracht begon te groeien; doch

als we zien dat nog lang na deze periode de in Italië verspreide burgers in massa naar Rome trekken, vooral in den zomer, om de Consuls te kiezen, en dat in 56 v. Chr. Caesar zelfs een geheel legioen van Romeinsche burgers uit Gallië met dat doel naar Rome laat gaan, dan was althans in dezen tijd dat bezwaar nog niet van aanbelang. In het algemeen kan men dus zeggen dat aan het eerste vereischte voor den bloei der Republiek voldaan werd, dat namelijk de drie machten, volk, senaat, magistraten, elkaâr in het oog houden en controleeren konden. Al was de Senaat als uitvoerende macht in tijd van oorlog de sterkste en de Consul in het open veld oppermachtig, toch legde de stem des volks, bijv. bij de belangrijke oorlogsverklaring in 264, het gewicht in de schaal, terwijl de Consul door een burgerleger omgeven was, dat hem na verloop van zijn ambtjaar ter verantwoording kon roepen. Zoo verzamelden zich de draden die het geheel in beweging brachten, op het Romeinsche forum en in een paar aangrenzende gebouwen, waar overheid en volk naast en met elkaâr beraadslaagden; hier ontwikkelde zich de jonge Romein onder het oog zijner medeburgers, voor wie niets in zijn handel en wandel kon verborgen blijven, van welke de minste met kennis van zaken aan het gemeen overleg en aan de verkiezingen kon deelnemen. De gevaren in de laatste oorlogen gemeenschappelijk doorgestaan hadden de harmonie der standen bevorderd en bij allen het bewustzijn gewekt dat, wat met zooveel inspanning verkregen was, alleen door krachtige samenwerking kon behouden worden. Schooner tijd dan dezen heeft de Romeinsche republiek wel nimmer gekend en nog getuigde daarvan de Griek Polybius 100 jaren later, toen de kiemen van bederf reeds waren uitgestrooid, dat geen staat de voordeelen van monarchie, oligarchie en democratie ooit in schooner verhouding had weten te vereenigen. Maar Rome was niet bestemd om alleen van de Grieken in Zuid-Italië de beschaving in zich op te nemen en die, door haar eigen krachten verwerkt, enkel op de Italiaansche stammen over te planten. Grooter veranderingen nog dan de vorige waren op til. Bij de ontbinding van de toenmalige maatschappij in Griekenland en het Oosten, waar negerns een rijk te vinden was, machtig genoeg om het toevluchtsoord van orde en beschaving te zijn, bleek het spoedig dat voor het degelijke volk aan den Tiber die taak was weggelegd.

In 264 v. Chr. kwam te Rome het verzoek van de tijde-

lijke bezitters der stad Messina op Sicilië, door Syracusanen en Karthagers in verlegenheid gebracht, om de citadel dier stad te bezetten. De Senaat, het gewicht van dien stap beseffende, aarzelde en het Romeinsche volk moest zelf een besluit nemen. De hulp werd verleend en voor het eerst verliet een legioen den bodem van Italië. Op Sicilië aangekomen, vond men de stad door de Karthagers bezet en - de eerste Punische oorlog was begonnen.

De ontwikkeling van Rome was steeds een langzame; op elken voorspoed volgde, zou men haast zeggen, een vuurproef, waarin haar krachten gestaald, haar burgerzin gelouterd werden. Zoo ook nu. Het bezit van Sicilië en later van Sardinië, ziedaar de vrucht van den eersten twintigjarigen kamp met Karthago. Daaraan sloot zich in 218 de geniale wraakneming van Hannibal, wiens poging, nadat hij 16 jaren lang het ongeloofelijke gedaan en geleden had om Rome te vernederen, ten slotte, ook door de schuld van 't slappe Karthago zelve, schipbreuk leed op de onbuigzame volharding en de steeds toenemende energie der Romeinsche gemeente. Hoe verbazend snel sinds dat oogenblik het gezag der nieuwe staat zich uitbreidde over het Westen zoowel als over de bestanddeelen van het uiteengespatte rijk van Alexander ten Oosten, blijkt reeds hieruit, dat dezelfde Hannibal, voor wien men zich eenmaal achter Rome's muren nauwelijks veilig waande, wiens naam hun even schrikwekkend in de ooren klonk als onze voorouders die van Alva, op zijn ouden dag in 183 zelfs aan de Zwarte zee slechts door een zelfmoord aan hun handen kon ontkomen. Weldra waren, met uitzondering van AEgypte en Azië, al de kustlanden der Middellandsche zee door hen onderworpen.

Zoo was dan de Italiaansche gemeente met haar vrije en bijna gezellige huishouding, die vijf eeuwen had noodig gehad om zich als de hoofdstad van Italië te doen gelden, sinds haar eerste leger den vaderlandschen bodem verlaten had, als het ware op één langen tocht de beheerscheres geworden van een aantal volkeren die door hun nationaliteit, hun verleden en hun ontwikkeling zoowel onderling als met Rome zelf de meest scherpe tegenstelling vormden. Ieder voelt dat wij hier te doen hebben met een feit van onberekenbare gevolgen ook voor den overwinnaar.

Zou Rome bij machte zijn het veroverde te behouden, en indien dit alras het geval bleek te zijn, zou het van de over-

wonnenen, die een geheele beschaving achter zich hadden, slechts zooveel en datgene overnemen, wat haar baten kon en hun gebreken niet navolgen, maar door haar eigen krachtig leven onderdrukken? Zou de Republiek van haar schoon verleden, waarvan eenzijdig patriotisme de ziel was geweest, zooveel kunnen vergeten, als noodig was om voor de eigenaardige behoeften en wenschen der onderworpenen steeds een onbevangen oog en een geopend oor te hebben, en toch ook weder van haar eenvoud, haar degelijkheid, haar burgerzin, haar nationaal karakter zooveel weten te behouden, dat de schoonste vrucht van vijf eeuwen, haar democratische gelijkheid, onaangetast bleef? Was het te verwachten, dat een aantal burgers, die tot nog toe in betrekkelijk patriarchalen eenvoud geleefd hadden, thans, nu een wereld van rijkdom, weelde, genot, verfijnde beschaving op elk gebied des levens voor hun verbaasde blikken ontsloten en in hun macht gesteld werd, daaruit met blijvende zelfbeheersching alleen naar datgene zouden grijpen, alleen datgene op zich laten inwerken, wat tot hun welzijn kon strekken? Wie zou niet bij voorbaat durven beweren, dat hier, tegelijk met vooruitgang en beschaving op 't gebied van wetenschap en kunst, ook voor tallooze verleidingen de deur werd geopend, waartegen de oude zeden en de daarop gegronde republiekeinsche staatsvorm op den duur niet bestand kon zijn.

Doch wij willen de gebeurtenissen niet vooruitloopen, maar ze zelve laten spreken. Wij onderscheidden reeds de twee groote elementen der heerschende burgerschap, het *volk* en de *aanzienlijken*. Welke was de invloed der laatste groote gebeurtenissen op het *volk?*

Het antwoord, dat we nader zullen bewijzen, kan geen ander zijn dan dit: een hoogst verderfelijke. Terwijl de burgers, die tot nog toe tegen de Patriciërs overstonden, den naam verdienden van *volkspartij*, en de kern der natie bevatte, wier arm de staat in vrede noch oorlog kon missen, vinden we op het eind van de 2de eeuw v. Chr. in plaats daarvan een massa, meerendeels proletariërs, zonder beginsel, zonder leuze, blinde volgelingen van wie hun het meeste voordeel belooft. Deze verandering, ze was alleen te wijten aan de veroveringspolitiek, die haar langs drie wegen had in 't leven geroepen. *Ten eerste* verstikte zij den middenstand door den immer stijgenden toevoer van slaven; *ten tweede* doofde zij bij de plebs de ware belangstelling in de publieke zaak, die allengs haar sfeer te

boven ging; *ten derde* verontzedelijkte zij het volk door het op de beurs der overwonnenen te doen teren.

Dus allereerst de slavernij. Er bestaat geen enkele reden waarom de krachtige bevolking die de Samnietische oorlogen met zooveel volharding had meêgemaakt, meerendeels bestaande uit vrije boeren, voor een deel ook uit handwerkslieden, die we reeds in de oudste tijden in negen gilden verdeeld vinden, goud- en kopersmeden, pottebakkers, timmerlieden, verwers, schoenmakers, volders en fluitblazers bij officieele plechtigheden, zich niet als een krachtige en invloedrijke middenstand had kunnen staande houden, indien de slavernij haar daartoe de pas niet hadde afgesneden. Niet dat de landgoederen der aanzienlijken zoo uitgestrekt waren en den kleinen boer verzwolgen, was het groote euvel, maar dit, dat de eigenaars hun *latifundia* door slavenlegers lieten bebouwen, zooals weleer de Amerikaansche katoenplanters, en ze niet in 't klein aan pachters verhuurden, was de groote bron van ellende. Slaven hebben de Romeinen altijd gehad; maar aanvankelijk slechts weinige, zelfs maar één huisslaaf, zooals zijn naam *Marcipor, Lucipor*, ‘de jongen van Marcus, van Lucius’, reeds te kennen gaf. Had men bij bijzondere gelegenheden meer hulp noodig, dan ging, zooals de blijspelen van Plautus ons leeren, de huisvader zelf naar de markt, om bijv. een kok (natuurlijk ook een slaaf) te huren, die 's avonds met zijn dagloon weer vertrok. Zoo was het oudtijds. Doch na de veroveringen in en nog meer buiten Italië, begon de slavenmassa toe te vloeien en haar invloed uit te oefenen. Tegelijkertijd overstroomde zij de buitengoederen en de stadswoningen der groote heeren; dáár verdrong zij den pachter en den vrijen daglooner; niet het minst om de zeer natuurlijke reden dat in tijd van oorlog deze moest uittrekken, terwijl de slaaf den arbeid ongestoord kon voortzetten; hier, in de woning der aanzienlijken in de stad, maakte het toenemend aantal slaven het hulpbetoon van den burgerhandwerksman allengs overbodig[1]. Wel duurde het nog eenigen tijd voordat een Crassus al zijn bouwerijen door een 500tal eigene slaven, die even zooveel timmerlieden, metselaars en smeden vertegenwoordigden, liet verrichten, maar toch was men reeds op weg naar den toestand waarin de woning der rijksten een mikrokosmos werd, die alle hulp van buiten kon

1 Reeds in 255 zond Regulus 20,000 Libyers als slaven naar Rome.

ontberen, en den nijveren handwerksman noodzaakte zich met mindere klanten en mindere verdiensten tevreden te stellen, en zelfs hier waren de slaven der rijken, die ook buitenshuis hun arbeid ten beste gaven, zijn mededingers en te gevaarlijker, naarmate deze vreemdelingen over meer kennis, beschaving, vaardigheid konden beschikken dan de nog onontwikkelde Romein. En niet alleen het handwerk, maar zelfs meer nog kwamen de hoogere beroepen, elk soort van bureauwerk, het onderwijs, de geneeskunst en alles wat tot de ‘schoone kunsten’ behoorde, geheel of gedeeltelijk in hun handen. Het gevolg was ten eerste, volslagen onmogelijkheid voor den derden stand, om door meerdere welvaart ook meerdere beschaving deelachtig te worden en de politieke beteekenis te bewaren die hij tot nog toe bezeten had; ten tweede, het ontstaan van den stand der vrijgelatenen met geheel of gedeeltelijk burgerrecht, vreemdelingen die, onverschillig voor het schoon verleden der Romeinsche *plebs*, er het meest toe bijdroegen om haar tot het weinig achtingswaardige gepeupel der laatste eeuw v. Chr. te verlagen.

Maar niet alleen door de slavernij, doch ook rechtstreeks oefende de veroveringspolitiek op het volk een verderfelijken invloed uit. Toen Rome alleen nog maar Italië beheerschte, voelde ieder burger zoowel te Rome als in de koloniën zich als het ware op een wachtpost dien hij door kracht en waakzaamheid moest beschermen; dit bevorderde de eendracht en de energie der standen. Thans werd het tegendeel het geval. Het vaderland had geen verdediging meer noodig, geen vijand meer te vreezen; vandaar zorgeloosheid bij de massa, gebrek aan belangstelling in den loop der gebeurtenissen, afkeer van den krijgsdienst. Terwijl tegen Hannibal ook de minste burger met opoffering van alles den oorlog had willen volhouden, juichte het volk, toen in 138 een volkstribuun den Consul, die de gehate lichting van dienstplichtigen voor den Spaanschen krijg met geweld wilde doorzetten, liet gevangen nemen en opsluiten! Wanneer men nog soms met ijver ten strijde toog, dan was het, zooals Livius ons van 't jaar 171 vermeldt, omdat de in vorige jaren behaalde buit ten lokaas strekte, en in zulke burgers had 't krijgsleven en de militaire tucht spoedig den ouden vrijen burgerzin uitgedoofd.

Maar wat nog meer en zekerder dan dit alles het moreele peil der burgerschap deed zinken, waren de schatten die de

veroveringen naar Rome deden toevloeien. Daar men de burgers, wier stemmen sinds het midden van de derde eeuw een overwegenden invloed in de kiesvergadering der ambtenaren verkregen hadden, nog steeds naar de oogen moest zien, begonnen Senaat en overheden hen te streelen door goedkoope koornprijzen en schitterende feesten. In 167 was de toevloed van gelden in 's lands schatkist door de onderwerping van Macedonië zelfs zoo groot, dat de krijgsschatting[1], die tot nog toe in tijd van oorlog geheven was, overbodig werd. Zoo werd aan den Plebeier de noodzakelijkheid en den lust tot arbeid en inspanning ontnomen, en hij er maar al te spoedig aan gewend om te teren op den overvloed door de nijvere onderdanen bijeengegaard.

Maar, zoo hoor ik vragen, had het volk dan geen leuze meer, waarvoor het gelijk vroeger als één man met enthousiasme ten strijde trok tegen Senaat en Adel? Wij hooren toch nog telkens in de 2de eeuw van strijd der partijen, bij de *lex Aelia et Fufia*, bij de *leges tabellariae*, tijdens de Gracchen en zoovele anderen?

Ik erken dat de zaak gewoonlijk zoo wordt voorgesteld alsof de strijd na de Punische oorlogen niets anders was dan een opvatting van den strijd der partijen, waar men die voor honderd jaren gelaten had; maar toch had hij in werkelijkheid daarmede niets dan den naam gemeen[2]. Wij zien het aan de zooeven genoemde kwestiën. Geen hunner bewijst iets voor, veeleer alle tegen het bestaan eener met bewustheid en naar een vast plan handelende volkspartij, zooals we die vroeger hebben waargenomen. Immers terwijl kort vóór 150 het volk zich door zijn eigene tribunen Aelius en Fufius liet overhalen om wetten te maken, waardoor feitelijk zijn recht van vereeniging aan de willekeur der aristocratische magistraten werd prijsgegeven - daar deze voortaan onder het voorwendsel van ongunstige hemelteekenen de vergaderingen konden verdagen - wetten, die Cicero in zijn meest conservatieve periode dan ook het krachtigste bolwerk noemde tegen den ‘euvelmoed’

1 Juister, het gedwongen voorschot, dat na den oorlog zoo mogelijk terugbetaald werd.

2 Ook de namen *Plebeiers* en *Patriciërs* waren onbruikbaar geworden sinds de aristocratie voor 't grootste deel uit Plebeiers bestond, die onder hun voorouders een Consul of Praetor konden aanwijzen en daardoor in de *nobilitas* waren opgenomen. Patricische familiën van den ouden stempel bestonden er geen twintig meer.

der tribunen, trachtte het 20 jaren later zich weder aan den invloed der aristocratie te onttrekken door de geheime stemming in te voeren bij de verkiezingen en de volksrechtspraak. Zoo weinig vastheid was er in het streven dezer volkspartij; en dat het onder de Gracchen niet veel beter was, zullen we straks zien. Maar na al de invloeden die wij zooeven hebben nagegaan, is het ook geen wonder meer dat het volk dezer tijden hemelsbreed verschilde van hen, die nog in 285 naar den Aventijnschen heuvel waren uitgeweken. Zij, die oude Plebeiers, waren ontwikkeld en gehard zoowel door den politieken strijd voor hunne rechten, als door de bloedige oorlogen met de stammen in en langs de Apennijnen, oorlogen waarvan zij de noodzakelijkheid begrepen, en waarvan het resultaat hun het vaste bewustzijn schonk dat zij geroepen waren het hoofd te zijn der Italianen, een bewustzijn dat geen der beproevingen tijdens Hannibal kon vernietigen. Het latere volk daarentegen bestond uit een steeds afnemend aantal onafhankelijke mannen, teruggedrongen van het landbezit en de kleine industrie, wier burgerzin, nu hun rol in de binnenlandsche politiek nagenoeg was uitgespeeld, verkwijnde naarmate de staatkunde meer het werk begon te worden van oorlogsmannen en diplomaten, zonder leuze of beginsel, wier eenig voorrecht, om door de overmacht hunner stemmen de keus der overheden te bepalen, vroeger met zooveel moeite veroverd, de grootste oorzaak werd van hun achteruitgang, daar het in een koopwaar ontaardde voor de mededingende candidaten.

Tot dusverre de invloed der gebeurtenissen op het volk. Gaan we nu over tot de hoogere standen.

De hoogere stand omvatte een twintigtal Patricische, dus oudadellijke *gentes* in meerdere familiën gesplitst, ruim tweemalen zooveel nieuwadellijke geslachten, deels uit de plebs, deels uit de omliggende steden van Latium voortgesproten, wier voorouders een Consulaat of Praeturaat bekleed hadden, en die daarom onder de ‘nobiles’ waren opgenomen, en eindelijk een vrij talrijken stand van bankiers en kooplieden, door 't geheele rijk verspreid, voor wien de politiek bijzaak was. De 300 of 400 senaatszetels en de betrekkingen werden bijna alleen ingenomen door de *Patricii* en de *Nobiles*, en waren voor een minder burger, daar het heel wat kostte ze te veroveren, zoo goed als ontoegankelijk. Even hard nu als het volk maatschappelijk en politiek was achteruitgegaan, waren allen die aan 't staats-

bestuur een werkdadig aandeel konden nemen, dus ook de geldmannen die de bankiers waren van den staat en de pachters zijner belastingen, in rijkdom, macht en beschaving vooruitgegaan.

Was deze vooruitgang een verbetering? Aanvankelijk kon het er den schijn van hebben. Aanvankelijk was het alsof de kennismaking met de beschaafde natiën om de Middellandsche zee, alsof de schatten in geld en kunstwerken, die de legerhoofden met de hen omstuwende *cohors amicorum* allengs naar Rome brachten, alsof de beschaafde Grieken, waarmede zij in alle streken betrekkingen aanknoopten en die zij in hun gevolg naar de hoofdstad lokten - een Andronicus, een Ennius, een Panaetius, een Polybius en honderd anderen - strekken moesten om den blik te verruimen, het leven te veraangenamen en te veredelen, de stad te verfraaien en onder de Romeinen, wier studie zich, met een enkele uitzondering, 500 jaren lang beperkt had tot het recht en den oorlog, wier kunstvaardigheid niet verder reikte dan de burgerlijke bouwkunde en het vervaardigen van dogmatisch religieuse liederen en boersche kluchten bij zaai- en oogstfeesten, nu ook de kunsten des vredes, de poëzie, dramatische en epische, de geschiedenis, de philosophie, de welsprekendheid en de beeldende kunsten, eerst door navolging, dan door zelfstandige beoefening, een harer waardige plaats te doen innemen. En voorwaar, deze periode van intellectueele geboorte behoort tot de gewichtigste en vruchtbaarste van Rome's geschiedenis; maar voor het gehalte van hen, aan wie het nageslacht dat alles verschuldigd was, voor de degelijkheid en den republiekeinschen zin dier groote heeren, kon de invloed dier gebeurtenissen geen andere zijn dan een hoogst ongunstige. Voorzeker er waren er onder hen die de roos zonder de doornen zochten te plukken. Cato de oude, een streng en praktisch Romein door merg en been, even goed veldheer als staatsman en geleerde, nam van het nieuwe slechts zooveel over als hij voor de praktijk dienstbaar achtte, en verwerkte dat voor zijn zoon, en wie 't verder lezen wilde, tot een soort van katechismus, waarin deze over landbouw, krijgskunde, het recht, geneeskunst, welsprekendheid en moraal zooveel kon vinden, dat hij de Grieksche rhetoren, artsen en philosophen missen kon, die zijn vader en diens aanhangers dan ook zooveel zij konden, uit Rome verwijderden. Scipio de jongere daarentegen, de veroveraar van Karthago, en zijn kring, waarin

ieder waar talent vrijen toegang had, vergastten zich zonder terughouding aan de producten van Grieksche wetenschap en kunst, maar bleven als Cato de oud-Romeinsche deugden daarbij aankweeken. Maar noch Cato, noch Scipio behoorden tot de heerschende côterie van ‘nobiles’, die met het goede ook al het verkeerde uit den vreemde overnamen.

Hoe het zij, ook de aristocratie was veranderd en in sommige opzichten vooruitgegaan. Had de achteruitgang der plebeïsche partij het oude staatsorganisme verstoord en een kloof geopend tusschen beide standen, veel meer deed dat nog de vooruitgang der aristocratische. Het kon niet anders of de man, die in de wieg reeds tot Consul of Senator was bestemd geweest, die later in de provinciën, als bijna oppermachtig landvoogd geheerscht en met naburige vorsten als zijn mindere had omgegaan, wiens dochter, zooals Scipio's dochter Cornelia, de moeder der Gracchen, door een Aegyptisch koning een begeerlijke partij werd geacht, die door Grieksche meesters opgevoed, den eenvoud der vaderlijke zeden voor vreemde beschaving had prijsgegeven, die zijn eigen taal met moeite kon gebruiken en de verdienstelijke pogingen van hen die een vrije nationale literatuur wilden scheppen, versmaadde of zelfs tegenwerkte[1], en als hij zelf de pen opvatte om zijn memoires of een stuk historie te schrijven, het deed (met uitzondering van den patriot Cato) in de beschaafde taal der overwonnene Grieken, het kon niet anders of zulk een herboren Romein moest zich oneindig verheven gevoelen ook boven den degelijksten burgerman en misplaatst in een gemeenebest, waar de stem van den geringen burger over zijn val of verheffing moest beslissen.

Op zich zelf genomen zou men vrede kunnen hebben met deze verandering in de positie der Edelen, en men zou de vraag kunnen stellen, of het niet een verblijdend verschijnsel was dat, nu eenmaal de volkspartij zoo was achteruitgegaan dat zij geheel ongeschikt mocht geacht worden om in 't rijksbestuur de

1 Misschien zullen sommige lezers van dit tijdschrift zich nog het stuk van Dr. Naber herinneren over den Latijn Cn. N a e v i u s , die, gedreven door hetzelfde warme patriotisme, waarmede hij den 1sten Punischen oorlog bezong, dien hij als soldaat beleefd had, ook een vaderlandsch tooneel zocht te scheppen, waarin hij de groote mannen zonder ontzag ter sprake bracht, gelijk de Attische komedie gedaan had; hem kwam die poging op gevangenis en ballingschap te staan, terwijl de voorzichtige reeds minder nationale en meer Grieksche E n n i u s bij de groote heeren een wit voetje had.

hand te hebben, er een Senaatspartij gevonden werd, in beschaving voor de meest ontwikkelde der onderworpene natiën niet onderdoende en door haar verleden, haar macht en rijkdom aangewezen om het bestuur der wereld te aanvaarden?

Stellig was dit een verblijdend verschijnsel en het was onder twee voorwaarden mogelijk dat deze partij aan het nieuwe rijk een blijvende en goede regeering gaf. Zij moest hare roeping begrijpen zoowel tegenover de burgers, die tot nog toe naast haar hadden gestaan, als tegenover de onderworpenen. De eersten hadden recht op alle voordeelen die de regeeringsmannen zelf zouden genieten, en kregen zij die, dan zouden zij den Senaat waarschijnlijk rustig zijn gang laten gaan; de tweeden konden alleen door een zacht en verlicht bestuur blijvend tot gewillige onderdanen der machtige stam gemaakt worden. Voldeed de senaatspartij aan deze eischen met terzijdestelling van adeltrots en zelfzucht, dan scheen de toekomst helder, zoo niet - dan was het duidelijk dat binnen- en buitenlandsche onlusten zouden ontstaan en, hetzij een oplossing van het rijk, hetzij een diepingrijpende verandering van bestuur zouden ten gevolge hebben.

De Republiek en de Wingewesten.

Na dus den toestand der partijen geschetst te hebben, dienen wij na te gaan, hoe de heerschende zich van haar taak gekweten heeft. Het is niet noodig dat wij de beide punten, gedrag tegenover het volk en tegenover de onderdanen, afzonderlijk behandelen. Integendeel, sinds de binnen- en buitenlandsche politiek, zooals wij zagen, hand aan hand gingen, zal de uiteenzetting van de gedragslijn jegens de onderdanen voldoende gelegenheid aanbieden om ook de inwendige toestanden te leeren kennen en in 't kort al de oorzaken na te gaan, die de ontbinding der Republiek en de stichting der Monarchie onvermijdelijk maakten.

Terecht noemt de heer Bakhoven in het bovenaangehaald geschrift het bestuur der provinciën een der hoofdredenen van het toenemend overwicht der senaatspartij; minder juist echter voegt hij er bij, dat de Senaat dat bestuur ‘in beslag heeft genomen’. Gelijk de geheele Romeinsche staatsregeling niet op een grondwet steunde, maar zich met den loop der ge-

beurtenissen uit enkele grondbeginselen ontwikkeld had, zoo was het ook hier. De vergadering van het geheele volk, *comitia centuriata*, maakte wetten en verklaarde oorlog of verlangde vrede; de Senaat deed daartoe de voorstellen en voerde de besluiten uit; tot deze uitvoering behoorde ook het maken der vredesvoorwaarden en de zorg voor haar getrouwe naleving. Uit deze bevoegdheid nu ontwikkelde zich allengs het geheele buitenlandsche beheer. Wanneer door een Consul of Praetor (die naast hun burgerlijke ook een militaire macht konden uitoefenen) een oorlog was ten einde gebracht, zond de Senaat hem een commissie toe van tien harer leden, om met hem de vredesvoorwaarden te regelen of, in geval men het veroverde gebied wilde behouden, de *lex provinciae* vast te stellen, waarin de nieuwe districtsverdeeling, de rechtspraak, de belastingen, de privilegiën van sommige, de extra-lasten van andere gemeenten geregeld en beschreven werden.

Hoe ging men in dezen te werk? Dit is een gewichtig punt. Mommsen werpt ergens de kwestie op, of een representatief systeem niet mogelijk ware geweest, en elders, waarom Rome maar niet rechtstreeks geannexeerd heeft. Daargelaten nu, dat een soort van representatief bestuur nog maar op zeer kleine schaal in de Grieksche stedenbonden, het Achaïsche vooral, beproefd was, en dat er van een parlement, waarin de ruwe Spanjaard en Galliër naast den weelderigen Afrikaan, de fijne Griek naast den trotschen Romein zitting had, weinig samenwerking te wachten was, zoo zou een vrij debat der onderworpene natiën voor Rome een zelfmoord geweest zijn en het rijk geen rustig oogenblik meer gekend hebben. Ook rechtstreeksche annexatie en samensmelting tot één geheel met Rome, waartoe het eerste vereischte was eenkrachtig centraal bestuur, dat de wisselende Senaat van 300 leden niet geven, kon, het tweede dat men de grenslijn tusschen Romein en niet-Romein zooveel mogelijk uitwisschten, iets dat zelfs den keizers haast niet mocht gelukken, ook dit was toen nog onmogelijk. De Senaat handelde dus naar den eisch der omstandigheden, toen hij de onderworpene nationaliteiten zooveel doenlijk was liet bestaan en slechts die veranderingen maakte, waardoor een blijvende gehoorzaamheid gewaarborgd werd. Het laatste bereikte men, evenals weleer in Italië, door het *divide et impera:* een nieuwe districtsverdeeling, scheiding der te innig verbondene gemeenten door verbod van handel of huwelijk onderling, begunstiging van sommigen,

schrikwekkende bestraffing van anderen[1], getuige de verwoesting van Corinthe en Karthago. Overigens werd elke natie één of twee afzonderlijke provinciën, met zelfstandige gemeenten en een vooral niet zwaardere belasting aan Rome dan zij vroeger aan hun eigene regeeringen betaald hadden. Sicilië bijvoorbeeld bracht haar tienden en vijfden van veld- en boomvruchten op volgens de wet van wijlen koning Hiero van Syracuse; Macedonië een schatting die de helft was van hetgeen zij haar koningen betaald had en geïnd werd op de oude wijze; in Africa en Spanje, waar een onbruikbaar of in 't geheel geen belastingstelsel bestond, werd een dergelijk *stipendium* geheven, en ook Azië was in den aanvang weinig belast. Ook de tol- en havengelden waren niet nieuw. Eindelijk kwam der provinciën ook dit beginsel nog te stade, dat alleen Romeinen en Italianen de wapenen mochten voeren, terwijl gene betaalden en slechts bij uitzondering hulptroepen of schepen leverden.

Het is dus niet te loochenen dat de staatslieden dezer tijden de heerschappij over zoovele en zoo veelsoortige elementen op even krachtige als wijze en gematigde grondslagen hadden gevestigd. En toch - weldra zuchtten de provinciën onder een tirannie die ten slotte ondragelijk werd. Wat was daarvan de reden? Was er eene fout in de regeling ingeslopen? Volstrekt niet, het was veeleer het onvermijdelijke gevolg van de inrichting der Republiek zelve. Rome en Italië konden onder direct beheer en toezicht staan van Consuls, Senaat en volk; in de provinciën daarentegen was dat onmogelijk; daar moest men een nieuwe macht scheppen, de landvoogden, en al deed men het nu voorkomen alsof hun bestuur daar ginds een voortzetting was van hun Consul- of Praetorschap in de stad onder den naam van *plaatsvervangend* Consul of Praetor, het was een nieuwe macht, die op een verafgelegen terrein ettelijke malen grooter dan Italië zelf, geholpen door de pachters der tienden en tollen, het uitvoerend bewind zou vertegenwoordigen. Zouden de republikeinsche machten, Volk en Senaat, op den duur in staat zijn

1 Zoo waren er op Sicilië 3 zoogenaamde *bondsgemeenten*, die bijna geheel zelfstandig waren, 5 andere hadden alleen vrijdom van tienden en tollen de overige, ongeveer 60, waren tiend- en tolplichtig; van 21, die met geweld onderworpen waren, werd het land als staatsdomein te Rome verpacht; van de anderen op Sicilië; alle misten het *commercium*, behalve Kentoripa, wier burgers over het geheele eiland vaste goederen mochten koopen en verkoopen, waarvan zij trouw gebruik maakten.

hun bestuur te controleeren en ten goede te leiden, of niet? Ziedaar de vraag die wij nu hebben te beantwoorden.

Dat er op de ingetogenheid der buitenlandsche bewindvoerders niet veel te rekenen viel, werd spoedig bewezen. Reeds in 205, nog voor dat Hannibal Italië verlaten had, klaagde Locri, een stad in Zuid-Italië, dat haar bevelhebber alle goddelijke en menschelijke wetten met voeten getreden had. Vier jaren later vond Cato Sardinië ten prooi aan misbruiken van Praetoren en woekeraars, die hem naar het schijnt noopten, de e e r s t e w e t voor te stellen tot bescherming der provinciën[1]. In 171 en 170 ontmoeten we te Rome v i e r gezantschappen uit bevriende streken, om te klagen over de willekeur en roofzucht van zes Romeinsche legerhoofden. Evenzoo eindigt het korte overzicht van Livius' 47ste boek, omstreeks 155, koel weg aldus: ‘een aantal Praetoren zijn door de provinciën wegens hebzucht aangeklaagd en veroordeeld.’

Zoo had men dus nauwelijks den bodem van Italië verlaten, of de nieuwe overheden begonnen misbruik te maken van hun macht. Er moest raad geschaft worden. Voorkomen kon hier niets worden, alleen strenge bestraffing kon hier helpen. Wie waren daartoe bevoegd? Zoo de Senaat als het Volk. Het laatste als opperrechter der *crimina publica*, de Senaat als bestuurder der buitenlandsche zaken, die de klagende gezanten ontving, de schuldigen kon terugroepen, de zaak onderzoeken en vervolgen[2]. Doch nu bleek wat men van het corps *nobiles* te wachten had. In de kwestie der zes legerhoofden, die ons vrij nauwkeurig bekend is, werden de gezanten gul onthaald, hun werden beloften gegeven van strenge bestraffing, verzekeringen voor de toekomst, en wat dies meer zij, en toch zouden alle zes er ongestraft zijn afgekomen en de geheele zaak gesust zijn, indien niet twee volkstribunen den schuldigste, C. Lucretius, voor hun vergadering, de *comitia tributa*, gedaagd, en met algemeene stemmen tot een boete van ruim 10,000 gulden, hadden doen veroordeelen. *Fama erat*, zegt Livius, *prohiberi a patronis nobiles ac potentes compellare:* terwijl men zich dus

1 Nog onlangs heeft Prof. Boot in de kon. Akademie het bestaan dezer wet in twijfel getrokken; toch is de overeenkomst van Cato's daden op Sardinië (naar Livius en Plutarchus) met den inhoud der *lex Porcia*, zooals de bronzen tafel *de Termessibus* dien doet vermoeden, bijzonder groot.

2 Of Rein, Criminalrecht d. Römer, s. 611, terecht beweert, dat de volkstribunen eerst ‘nach vorher eingeholter Erlaubniss des Senats’ aanklagen konden, zou uit Livius 43, 8 betwijfeld kunnen worden.

in den vreemde te goed deed, zorgden de vrienden te Rome dat bij de tehuiskomst elke aanklacht in het vergeetboek was geraakt. Men ziet dat de aristocratie zich aaneengesloten had, niet tot een partij met een staatkundig beginsel, zooals vroeger, maar tot een club, waarin ‘nieuwe menschen’ nauwelijks werden toegelaten - tenzij zij, als een Publius Rupilius, de beschermeling der Scipionen, die van arbeider tot Consul was opgeklommen, zich door ultraconservatisme die eer waardig maakten - en die tot elken prijs de eenmaal verkregen macht en de daaraan verbondene voordeelen zocht te behouden, en tegen wier aaneengesloten phalanx zoowel de Cato's onder de Senatoren, als de meeste volkstribunen te vergeefs hun krachten inspanden[1]. Hoewel het dus gesteld was met de meerderheid der Senatoren, zoo was toch de volksmassa in de *comitia tributa* een te uitgebreide en te wispelturige jury, om de dikwijls ingewikkelde processen der Praetores met goed gevolg te behandelen, om welke reden dan ook een volkstribuun zelf in het jaar 149, toen er weder een landvoogd van Spanje had te recht gestaan en, op 't punt van veroordeeld te worden, door beden en smeekingen en het vertoonen zijner ‘arme’ kinderen, het hart der burgers nog bij tijds vermurwd had, een vaste rechtbank in 't leven riep om de klachten over *het rooven, afpersen, afbedelen en verduisteren van gelden in de wingewesten*, zoo luidde de wet, te hooren, en uit het vermogen des schuldigen het verlorene te vergoeden. - Zoo ontstond de eerste der welbekende *quaestiones perpetuae*, der blijvende rechtscolleges, die een nieuw tijdperk doen aanvangen in het Romeinsche strafrecht. Wij kunnen niet nalaten ook hier, evenals bij de regeling der provinciën, te wijzen op de schoone, harmonische wijze waarop het nieuwe uit het bestaande opgroeide. Eerst moet het nieuwe rijk zich voegen naar het bestaande rechtswezen der oude Republiek, en als dan de ondervinding leert dat het bestaande onvoldoende is, ontwikkelt het zich volgens de aloude beginselen tot een nieuwen en beteren vorm: sinds het volk als souverein wetgever erkend was, was het ook rechter over alle misdrijven die den staat schenen te

1 Men wachtte zich evenwel om hier met Mommsen, I, 790 aan een familieregeering te denken. Moge deze voor de 3^{e} eeuw aanneembaar zijn, bij een onderzoek der Consuls van 200 tot 100 vindt men integendeel niet minder dan 35 plebeïsche en 13 patricische familiën aan het staatsbestuur, al geven wij toe dat een uitgebreid *gens* als de *Cornelia* veel invloed had.

bedreigen - ook moord en brandstichting e.a.d. behoorden hieronder -, het oefende deze macht zelf uit, totdat het, zijn ongeschiktheid erkennende, op voorstel van zijn eigen voorstander, L. Calpurnius Piso de Brave, de uitoefening daarvan met een nauwkeurige omschrevene instructie, de *lex repetundarum*, in handen stelde van hen, die door hun meerdere bekwaamheid zoowel als door hun beheer der buitenlandsche aangelegenheden, de aangewezen personen waren, de Senatoren. Thans zijn strafwetgever en strafrechter gescheiden; de laatste heeft zich te houden aan zijn instructie, en als die uitgebreid moet worden, geschiedt zulks door het volk en zijn tribunen, zooals de volgende *leges repetundarum* getuigen, die alle uitgaan van de *comitia tributa*, totdat Sulla de volkssouvereiniteit vernietigd. Het is in zulk eene als van zelf zich ontwikkelende logische machtsverdeeling, dat wij, zelfs in tijden van diep zedelijk verval, datgene terugvinden, wat men het staat- en rechtskundig genie van het Romeinsche volk pleegt te noemen.

Maar wij keeren tot de provinciën terug. Of deze veel baat vonden bij de verouderde rechtspraak, is moeielijk uit te maken, daar ons uit het zevenentwintigjarig rechterschap der Senatoren maar vijf gevallen[1], en van dezen de meeste onnauwkeurig bekend zijn. Zeker is het, dat weldra het belang der wingewesten voor dat der rechters zelve op den achtergrond trad, en dat de vrijspraak van de twee laatste beschuldigden, door omkooperij verkregen, de gemoederen had bereid gemaakt voor het voorstel van den jongsten Gracchus, waardoor in 122 de Senatoren hunne rechtszetels aan de mannen van den tweeden stand, de Ridders, moesten inruimen. Wie deze Ridders waren, is bekend. Tot de *ordo equester* - die werkelijk de ruiterij had uitgemaakt, voordat deze uit de troepen der bond-

1 Dat van dezen de 2 veroordeelde patricische en de 3 vrijgesprokene plebeïsche edelen waren, bewijst het overwicht dezer laatste ook in de rechtbanken. Merkwaardig voor de oude strengheid die nog in enkele patricische familiën te vinden was, is de veroordeeling van den zoon des hooggeachten T. Manlius Torquatus. Door de Macedoniërs aangeklaagd en voor den Senaat geroepen, stond zijn oude vader op en verzocht het geding te schorsen totdat hij zelf de zaak onderzocht had; dit werd toegestaan, en na drie dagen kreeg de Senaat dit bericht: ‘daar ik bevonden heb dat mijn zoon geld van de bondgenooten heeft aangenomen, oordeel ik hem den staat en mijn huis onwaardig en beveel hem terstond mij niet meer onder de oogen te komen.’ Daar de zoon zich verhing, had de zaak geen verderen voortgang. Ziehier een nagalm uit de tijden, toen men het liefste ten offer bracht als vaderland en plicht het eischten.

genooten werd samengesteld - behoorden thans alle burgers, die bij den *census* een vermogen van 400,000 sestertiën, ongeveer ƒ 50,000, konden opgeven; hij vertegenwoordigde dus den stand der kooplieden en kapitalisten, en stond tusschen het volk en de Senatoren, aan wien wet en gebruik elk soort van handel als krenkend voor hunne waardigheid verboden. Door het gansche Rijk verspreid en geheel ingenomen door hun geld- en handelsondernemingen, hadden zij zich met de politiek weinig ingelaten, totdat het beleid van Caius Gracchus hen door de bovenbedoelde wet als partij dwong op te treden en wel aan de zijde van het volk tegenover de aristocratie. Wat hadden de millioenen 'bondgenooten' van de nieuwe rechters te verwachten?

'Zoolang de Romeinsche Ridders de rechtbanken bezet hielden, is bij geen hunner ook maar de minste zweem van omkooperij waargenomen'; dit getuigenis van Cicero, in het jaar 70 openlijk uitgesproken, wordt door de ons bekende processen bevestigd, maar desniettemin was het lot der provinciales aan niemand slechter toevertrouwd dan aan de Equites. Zij toch waren de staatspachters, de *publicani*, wier *societates* elke vijf jaren de opbrengst der belastingen pachtten, de tienden op Sicilië, in Azië en van de domeinen in Africa Spanje Macedonië, de tol- en havengelden door het geheele rijk; zij waren de *negotiatores*, die overal aan particulieren en gemeenten tegen hooge rente hun schatten hadden uitgeleend. Hun wreede schraapzucht was spreekwoordelijk, en kon alleen door den Praetor der provincie beteugeld worden; maar wee hem, zoo hij voortaan hen durfde dwarsboomen; vroeg of laat zouden zij als zijn rechters hem hun wraak doen gevoelen. Het bewijs hiervoor levert, behalve de geschiedenis van Lucullus, een rechtsgeding, dat de geschiedschrijver Orosius 500 jaren onder de *miseriae orbis terrarum* een plaats waardig keurde. Qu. Mucius Scaevola had namelijk als gouverneur van Klein-Azië in 95 de dáár vooral groote misbruiken der *publicani* krachtig tegengegaan en zelfs eenige hunner 'tollenaars' aan het kruis laten slaan. Dat mocht niet ongewroken blijven[1]. Maar de hooggeplaatste en hooggeachte Scaevola was hun te machtig; zij zullen hem dus treffen in zijn adjudant P. Rutilius Rufus. Maar Rufus stond

1 Hoe reeds in de dagen van Hannibal de geheele pachterstand als één man voor een medeschuldige in de bres sprong, blijkt uit het verhaal bij Livius, 25, 3-5.

bekend als een Stoïcijn in leer en leven, als een der edelste Romeinen, een *homo sanctissimus*. Geen nood! al moet men drie jaren wachten, er wordt een aanklager gevonden, en de man, wiens gedrag in Azië later als model gold voor elken welgezinden Praetor, wordt met verlies zijner bezittingen en verbanning gestraft wegens wanbestuur. Hoewel nu dit geding maar één van de 15 *quaestiones repetundarum* is die voor hun rechterstoel behandeld zijn, en het onbillijk zou wezen de diensten te vergeten die zij in andere *quaestiones*, vooral tijdens den oorlog met Jugurtha, den lande bewezen hebben, zoo is het toch een uitgemaakte zaak, dat hun rechtspraak veeleer een waarborg was voor straffeloosheid van wreede tolpachters en hebzuchtige landvoogden dan voor een mild bestuur der wingewesten, en dat Cicero in zooverre dwaalt, als de omkooping der Ridders wel degelijk plaats had, doch niet uit den zak des beklaagden, maar, wat erger was, uit dien der onderdanen; wie hen deze liet uitzuigen, was zeker in hun collega's te Rome genadige rechters te vinden. Het zag er dus bedenkelijk genoeg uit, en wel mocht men zich afvragen, bij wien de geplaagde onderdanen recht en bescherming moesten zoeken, nu van den adel en de geldmannen slechts onheil en ellende voor hen te wachten was.

De eenige macht die nog een krachtig woord kon meêspreken, waren de 10 *tribuni plebis*, met het kiezersvolk achter zich. Het is ontegenzeggelijk dat deze wachters aan de poorten der democratie zoowel op dit als op elk ander gebied van het staatsbestuur zich groote verdiensten hebben verworven. Zij waren het die het eerst een Praetor gestraft hadden; het was een tribuun die in 149 een bijzondere rechtbank voor de *provinciales* had in 't leven geroepen; het waren weder tribunen die in 123 en 109 de *leges Junia, Acilia*[1] en *Servilia* met steeds scherper bepalingen tegen de verkeerdheden der Praetoren - tegen de *publicani* bestonden geen andere dan de woekerwetten, overigens was de Praetor aansprakelijk voor hun gedrag in de provincie - tot stand brachten; het was de tribuun G. Gracchus, die den adel de rechtspraak ontnam welke zij onwaardig was geworden. En toch, in weerwil van dit

1 Uit de 10 metalen brokstukken der lex Acilia, die wij nog bezitten, leeren wij aardige bijzonderheden. Uit Cicero's Verrinae weten we (I, § 40) dat de stembordjes der omgekochte rechters, om hen te controleeren, heimelijk met een kleur gemerkt werden, die zij natuurlijk bij het inwerpen voor onbescheiden oogen zorgvuldig bedekten; daarop schijnt in de genoemde wet het volgende te doelen: ‘het stembordje van palmhout, 4 duim lang, met was bestreken, waarop de letter A. (absolvo) of C. (condemno), brenge de rechter o p e n , zonder de letter met vingers te bedekken en met ontblooten arm naar de stembus, d a a r t o o n e h i j h e t a a n h e t v o l k e n d e r e c h t e r s en dan werpe hij het in de bus.’ Zie Mommsen, C.I.L. p 55 volg.

alles, zou hij zich vergissen, die meende dat er van de volkspartij voor de onderdanen iets te wachten was. Ook haar had het verblinde egoïsme der hoogere standen aangetast, het goede nog door haar tot stand gekomen sproot voort, zooals Sallustius zegt, uit haat tegen den adel, niet uit bezorgdheid voor 's lands belangen; ook de geniaalste der tribunen handelde alsof er naast de 400,000 burgers geen millioenen vreemden waren, wier lot in Rome's hand berustte, en alsof er thans geen gewichtiger vragen te doen waren dan deze ééne: wat wil de Senaat, de Ridderstand, het volk van Rome; en sinds men in 167 door het afschaffen der krijgsbelasting van de burgers, omdat de provinciën genoeg opbrachten, het beginsel gehuldigd had, dat gene, naar Cicero's uitdrukking, de *praedia*, de landgoederen, waren van de heerschende gemeente, gingen ook de tribunen voort op den ingeslagen weg. Wij noemden reeds de uitnemendste onder hen, de Gracchen. Gewoonlijk van het standpunt der inwendige politiek beoordeeld, worden zij voorgesteld als de edele martelaren der democratie, en terecht. ‘Tot nog toe waren,’ zegt Sallustius ietwat rhetorisch, maar waar, ‘schatkist, wingewesten, ambten, roem, zegepralen in handen van één en dezelfde partij, terwijl het volk onder den druk zuchtte van krijgsdienst en armoede.’ Met het oog nu op de rechten van deze plebs was het zeker niet meer dan plichtmatig voor den volkstribuun, dat hij eenige kruimkens voor haar zocht op te vangen van den welvoorzienen disch der aanzienlijken; maar wie Rome's nieuwe roeping voor oogen houdt, sinds zij de halve wereld beheerschte, en niet vergeet dat die disch bereid was uit het goed en bloed der onderworpen natiën, heeft nog een andere rekening met de volkspartij en haar beroemde aanvoerders te vereffenen, eer hij hun nagedachtenis kan zegenen. En als wij die opmaken, valt zij even ongunstig voor hen uit als voor Senatoren en Ridders. Dat Gajus Gracchus aan de laatsten de rechtspraak gunde, verdient noch om de beweegredenen, die zuiver politiek waren, noch om de gevolgen onze toejuiching; even zoo heeft niets het peil der lagere burgerschap dieper doen zinken, dan dat hij den graanverkoop

van staatswege tot een wettige bedeeling maakte, waarbij elk huisvader maandelijks ongeveer 2½ kop weit uit de staatsmagazijnen kon eischen voor 19 centen, terwijl het den staat zelven gemiddeld 36 centen kostte, welk verschil natuurlijk grootendeels door de opbrengsten der 'bondgenooten' moest gedekt worden, een *largitio* waarmede hij hetzelfde doel beoogde als weleer Pericles met het theater-, rechter- en vergaderingsgeld, en waarvan in beide staten weldra de wrange vruchten werden geplukt. En toen Gracchus eindelijk, ten bate des volks, rechtstreeks ingreep in de administratie der wingewesten, met name door het invoeren van tienden en tollen in Klein-Azië, opende hij voor de bewoners dier streken een bron van ellende, zooals nog nergens aanschouwd was, en zooals we boven gezien hebben dat Scaevola daar aantrof.

Het is verre van mij dat ik op den roem van het edele broederpaar iets zou willen afdingen; ik wil zelfs aannemen dat vele hunner vervulde en onvervulde plannen - de wet *de provinciis ordinandis*, de pogingen om in de wingewesten burgerkoloniën aan te leggen, om aan alle Italianen het burgerrecht te verleenen - tot heil dier natiën konden strekken, maar toch was er in hun streven geen zweem van kosmopolitisme, zagen zij zelve niet veel verder dan het belang der hun toevertrouwde menigte, en, het zij ter hunner verontschuldiging gezegd, al beoogden zij meer, het was de vraag of het volk hen op dien breeden weg zou willen volgen; immers het laatstgenoemde voorstel van Gajus betreffende de Italianen, stuitte niet alleen op de tegenkanting der exclusieve aristocratie, maar ook op de bekrompen zelfzucht der menigte, die zich door de vraag eens bestrijders van het voorstel: 'denkt gij, Quiriten, hier dan nog dezelfde plaats te zullen innemen? Zult gij niet verdrongen worden door de overstelpende massa van nieuwe burgers?' liet weêrhouden om hare gelederen met nieuwe, frissche krachten te versterken (Schol. Cic. bij Orelli I, 224). Zoo liet de plebs hem alleen, wanneer hij ophield haar kortzichtig egoïsme te streelen, en toen de Senaat door een gedienstig volkstribuun aan het volk voorstellen liet doen in schijn winstgevender dan de zijne, liet het zich van zijn grooten leidsman aftroonen, die weldra, als voor 10 jaren zijn broeder, met een kleinen aanhang het slachtoffer werd van de haat der aristocratie.

Zoo bleek dan ook de weleer zoo ferme plebs onbekwaam

en machteloos om voor zich zelve, veel min voor de broeders buiten de gemeente, met volharding te strijden. Wie over de toekomst van het groote vaderland nadacht, kon met angst vervuld worden. E e n j o n k e r p a r t i j , waarvan men met Gracchus openlijk mocht verklaren dat zij uit overtuiging tot niets, uit winstbejag tot alles in staat was, wier omkoopbaarheid den vreemdeling den welbekenden uitroep afperste: ‘O urbem venalem! etc.’, door het befaamde proces tegen de *noblesse* van Jugurthas dagen weldra bevestigd. Een k a p i t a l i s t e n s t a n d van tolpachters en bankiers, van wie reeds in 167 de Senaat getuigde, dat hij ze uit Macedonië wilde weren, ‘omdat daar, waar een *publicanus* is, het recht en de vrijheid der bondgenooten een ijdele klank wordt.’ Liv. 45, 18. Ten slotte een stemhebbende v o l k s m a s s a voor den meestbiedende te koop: d r i e m a c h t e n te samen wedijverende om het grootste aandeel in den roof der welvarende en rijke wingewesten.

Hoelang zouden deze zich dien toestand laten welgevallen? Valerius Maximus verhaalt, dat de veroveraar van Karthago, toen hij in 142 als Censor naar oude gewoonte de goden zou bidden om Rome's macht *beter en grooter* te maken, eenvoudig smeekte *dat zij het verkregene onverminderd mochten bewaren*. Was dat gebed toen reeds gepast, hoeveel meer thans, nu men allerwege in opstand en oorlogen de vruchten van zijn regeeringsbeleid begon in te oogsten. Het was omstreeks 115, toen de stormen van alle kanten kwamen opsteken.

In Africa drijft de even gewetenlooze als talentvolle Jugurtha den spot met legioenen en Praetoren, die hij de een na den ander door zijn goud overwint. Op Sicilië een slavenoorlog, die twee jaren aanhoudt. In 't Noorden de Kimbren en Teutonen, wier komst zeker niet aan Rome was te wijten, maar wier bestrijding de flauwhartigheid der burgers en de zwakheid der regeering in al haar naaktheid aan den dag brengt. Na een korte rust opstand van de Italiaansche bondgenooten, wier trouw Rome in benarde dagen gered had, wier zonen haar legers vulden, maar die, als zij om gelijke rechten vroegen, telkens en telkens weder met beloften waren afgescheept. Nog is met dezen de strijd niet geëindigd, als Mithridates, de groote koning van Pontus, Azië's stadhouder verslaat en doodt, de geplaagde Aziaten overhaalt om een Bartholomeüsnacht aan te richten van alle Romeinen, minstens 80,000 in getal, bezuiden den Hellespont (88 v. Chr.) en naar Europa oversteekt, waar

hij door Athene en andere staten als bevrijder wordt ontvangen. Te midden van dit alles wordt de eeuwige stad zelve, die Hannibal niet had durven aantasten, tweemaal door haar eigen zonen, Sulla en Cinna, bestormd en het tooneel der welbekende *proscriptiones*. Voorwaar indien de goden in hun goedgunstigheid besloten hadden het door hen zoo bevoorrechte volk uit zijn verbijstering te wekken en de schromelijke gevolgen van zijn tekortkomingen voor oogen te stellen, men zou zeggen dat zij geen onfeilbaarder middelen hadden kunnen aanwenden, dan de gebeurtenissen dezer laatste vijf en twintig jaren. En evenwel, toen alle gevaren grootendeels door het genie van twee mannen waren afgewend, van Gajus Marius, den boerenzoon uit Arpinum, die, naar Juvenalis,

> Volscorum in monte solebat
> Poscere mercedes, alieno lassus aratro,

maar later

> et Cimbros et summa pericula rerum
> Excipit, et solus trepidantem protegit urbem,

en van den ijzeren Patriciër L. Cornelius Sulla, toen de laatste van zijn overwinningen had gebruik gemaakt, om drie jaren lang onder den naam van Dictator een koninklijke macht uit te oefenen en, wat merkwaardig is, bijna voor het eerst zijn macht ook tot heil der onderdanen begon aan te wenden, zoodat ieder, die niet blind was voor de teekenen der tijden, een waarschuwing ontving, welk middel, tenzij men zich bekeerde, aan het getwist der partijen en den druk der onderdanen alleen een einde kon maken, - toch bleek het alras dat men door het gebeurde niets geleerd en niets vergeten had.

> ‘Aber sie treiben's toll;
> Ich fürcht', es breche.
> Nicht jeden Wochenschluss
> Macht Gott die Zeche.’

Deze woorden van Goethe schreef Mommsen boven de voorafgaande periode; zij passen nog meer boven deze. Het was waarlijk of men na Sulla het schip van Staat met wilden lach aan de stormen prijs gaf. Al de vroegere fouten vertoonen zich na hem in nog grootere proportiën.

De rechtspraak was door Sulla in 81 teruggegeven aan de Senatoren, wien Gracchus haar ontnomen had. Hoe handelden zij met het herwonnen voorrecht? Hooren we Cicero in een pleidooi dat hij tien jaren later in 't openbaar voor hen heeft uitgesproken (Verr. 1, 12). ‘Ik waarschuw allen,’ zegt hij, ‘die *gewoon zijn* bij processen geld tot omkooping te deponeeren of te bewaren, te beloven of te ontvangen of *sequestres* daarbij te wezen, zich in deze zaak van die praktijken te onthouden. Ik zal niet alleen vermelden, maar ook bewijzen, welke schandalen er sinds de teruggave der rechtspraak aan de Senatoren hebben plaats gehad. Het Romeinsche volk zal vernemen hoe vroeger in de 50 (juister 41) jaren der ridderrechtspraak geen enkel rechter te dezer zake veroordeeld is, en hoe in de laatste 10 jaren een Praetor heeft gezegd dat hij *fatsoenlijk* veroordeeld was, daar het zijn tegenstander 300,000 sestertiën gekost had, hoe de Senatoren Septimus, Herennius, Popillius, Atilius wegens omkoop gevonnisd zijn; hoe er een gevonden is, die in hetzelfde geding van beschuldiger en beklaagde tegelijk geld heeft aangenomen; hoe de stembordjes van omgekochte rechters met kleuren gemerkt waren.’ En verder: ‘nu zal het uitgemaakt worden of het nog mogelijk is dat daar, waar Senatoren rechtspreken, een misdadiger, maar die schatrijk is, worde veroordeeld.’ Dit krasse oordeel is wel pour le besoin de la cause uitgesproken, maar toch van iemand, die zelf reeds in het kamp der Senaatspartij te huis behoorde, terwijl het bovendien door de feiten, vooral door het befaamde Juniaansche proces, volkomen bevestigd wordt. En toen in hetzelfde jaar de Senatoren een deel hunner zetels aan den tweeden stand moesten inruimen, bleef niet alleen omkooperij een geregeld verschijnsel, maar werden de rechtspraak zoowel als de pleidooien der advocaten zoozeer door veeten tusschen personen en partijen beheerscht, dat zelfs een Cicero, die toch meer dan iemand eerlijk man poogde te blijven, waarheid en logen nauwelijks meer onderscheiden kon, en om een persoon of partij te believen, een Cluentius, een Gabinius, zelfs een Catilina heden verdedigde en van alles vrijsprak, om hen morgen als de ergste schelmen ten toon te stellen. Politieke eerlijkheid behoorde tot een overwonnen standpunt.

Het is met opzet dat wij bij dit droevig verval der rechterlijke onpartijdigheid, dit laatste toevluchtsoord der verdrukten in alle tijden, iets langer bleven stilstaan; immers sinds vrij-

spraak voor geld, en geld in de provinciën te krijgen was, kon het niet uitblijven dat deze ellendig werden uitgezogen. Dat men rechters te vreezen had, zeide Cicero terecht, was veeleer een reden om iets meer dan om iets minder bijeen te schrapen: men moest immers niet alleen voor zich zelf, maar ook voor hen vergâren. Allerlei wetten, op den duur van 't bewind, de verloting der provinciën en wat dies meer zij, konden hier geen blijvende verbetering aanbrengen. Buitendien waren de *publicani*, wanneer de stadhouder hen niet aandurfde of hij zelf niet geheel onberispelijk regeerde, aan elk toezicht onttrokken. Hoe ver zij en hun vrienden de *negotiatores* het in 't woekeren gebracht hadden, moge een enkel voorbeeld bewijzen.

Toen Sulla in 83, na den moord der 80,000 Romeinen, de Aziaten weder onderworpen, en tot straf hun de betaling der oorlogskosten benevens 5 jaren achterstallige belasting[1] had opgelegd, was weder een zwerm Equites, niet afgeschrikt door het lot hunner voorgangers, de provincie binnengerukt, deels om die gelden als bankiers voor te schieten, deels om ze als pachters weder te innen. Men denke zich den toestand: stilstand van landbouw en handel door den nog voortdurenden oorlog met Mithridates en door de zeeroovers, wier vloot toen op 1000 schepen geschat werd, waarmede zij zelfs landingen deden en steden veroverden, daarnaast de belasting van het loopende jaar, de oorlogskosten en achterstallige belasting en de zeer hooge rente (tot 50 pCt.) aan de geldschieters. ‘Om hun verplichtingen te voldoen,’ zegt Plutarchus in het leven van Lucullus, ‘moesten de gemeenten hun bezittingen, tempelschatten, schilderijen en beelden verkoopen; evenzoo de privaatpersonen. Sommige verkochten zelfs hunne kinderen, terwijl de armste zelf in slavernij gingen, wat een uitkomst mocht heeten na de uitgestane ellende.’ Krachtiger bewijs nog voor den jammer van Azië en het onverschillig toezien der Romeinen is dit, dat na twaalf jaren de schuld van 60 tot 360 millioen guldens gestegen was, toen de nieuwe stadhouder Lucullus haar door doortastende maatregelen tegen *de publicani* in vier

1 Mommsen, II 306 en 551, neemt aan dat de vijf achterstallige jaren alleen reeds 20,000 talenten bedroegen. Dit kan echter met de woorden van Appianus, Mithr. 62, en Plutarchus, Sulla 25, evenzeer als met de som zelve moeielijk gerijmd worden. Geheel verkeerd schijnt mij Huschkes meening (Ueber Census u. Steuerverf., noot 48) die aanvooruitbetaling van 5 jaren denkt.

jaren wist te doen afbetalen. Natuurlijk waren de *Equites* woedend op Lucullus, en zij droegen er niet weinig toe bij, dat hij zijn rol weldra had uitgespeeld. Zoo bevestigt zijn voorbeeld, gelijk vroeger dat van Rufus, de waarheid van hetgeen Cicero, anders de groote vriend en gunsteling der Ridders, in 60 aan zijn broeder schreef: ‘Het is bijna een bovenmenschelijke taak om de *wenschen der publicani* te voldoen, vooral als zij hoog gepacht hebben, en tegelijk *de socii voor den ondergang* te behoeden,’ en zes jaren later aan Lentulus, proconsul van Cilicië: ‘ik kan de publicani maar niet verzoenen met uw *billijke* regeling, en hoewel ik niet zal ophouden uw besluiten te verdedigen, zoo raad ik u toch aan, u met dien stand zoo mogelijk te verzoenen.’

Waren dus reeds onder een welgezinden Praetor de *provinciales* ter nauwernood voor de *publicani* beveiligd, dan laat het zich begrijpen hoe het daar toeging, waar beiden één lijn trokken. Daar had men niet alleen van hen te lijden, maar bovendien nog van den geheelen stoet van jonge Romeinen, die om het regeeren (!) te leeren, van vrienden, adjudanten, priesters, klerken, boden, slaven van allerlei aard, die onder den naam van *Cohors Praetoris*, met hem het gewest jaarlijks binnentogen. Een enkel staaltje moge tot voorbeeld strekken van wat men zich daar veroorloofde en hoe men er recht sprak.

Dolabella, de praetor van Cilicië in 79 v. Chr., belast zijn ambtenaar Verres met een zending naar Thracië. Op zijn reis derwaarts te Lampsacus aan den Hellespont gekomen, neemt deze zijn intrek bij een aanzienlijk burger, daar ambtenaren en Senatoren gratis verpleegd moesten worden. Hier hoort hij de schoonheid roemen van de dochter van Philodamus, een geacht man te Lampsacus, en beveelt daarop zijn volgeling Rubrius daar zijn intrek te gaan nemen. Philodamus, als gul gastheer, richt een maaltijd aan voor Rubrius, die op 't eind hem voorstelt om de vrouwen te laten binnenkomen. De Aziaat verontschuldigt zich, de andere staat er op en beveelt ten laatste een zijner slaven haar te ontbieden. Er ontstaat een gevecht in en weldra ook voor het huis, waar een lictor van Verres had post gevat om het meisje op te wachten. Het volk is woedend, de lictor wordt gedood en men loopt naar het huis, waar Verres was om het in brand te steken, hetgeen echter door de te Lampsacus wonende Romeinen bij tijds verhinderd wordt. De zaak komt voor den praetor van noordelijk Klein-Azië,

C. Nero. Deze stelt een Jury te samen uit zijn eigen *cohors* en die van zijn ambtgenoot Dolabella, benevens eenige inlandsche kooplieden, die de bescherming des praetors voor hun zaken noodig hadden. De afloop was, dat onder voorzitting van Nero, Philodamus en zijn zoon wegens het vermoorden van een Romeinsch beambte veroordeeld en onthoofd worden! - Zulke dingen vonden natuurlijk ook de Romeinen verkeerd, maar tegen het gestreken vonnis zullen de meesten wel even weinig bezwaar gehad hebben als Nero zelf, die als een *goed en onschuldig man* bekend stond. Naast dit bedrijf van Verres, neemt zijn welbekend driejarig bestuur van Sicilië een waardige plaats in; dáár komt de geheele rij van misdaden, van den laagsten diefstal af, van zilverwerk en kostbaarheden, gepleegd aan een inlandsch gastheer, tot tempelroof, moord en vervalsching van officieele bescheiden ten zijnen laste; en toch, toen hij door gezanten uit die provincie was aangeklaagd, zou al de activiteit, al de schranderheid en welsprekendheid van hun advocaat Cicero bij de rechters niet tegen Verres' geld en invloed hebben opgewogen, zoo deze Senatoren niet in angst hadden gezeten over een voorstel tot verandering der rechtscollegiën, en door Verres' veroordeeling hadden willen toonen, dat er ook bij hen nog plichtbesef te vinden was. En men meene niet dat Verres alleen stond; weinig beter dan hij waren een Dolabella, een Piso, een Gabinius en anderen, als zij de kans schoon zagen. De eerste vraag aan een teruggekeerden Praetor of minderen ambtenaar, was die van Varus aan den dichter Catullus, die tot de *cohors* in Bithynië behoord had (Carm. 10): ‘hoe gaat het met Bithynië? Heeft het u wat opgebracht?’ of van Catullus zelf aan twee andere vrienden (Carm. 28): ‘Hebt ge ook een post “winsten” op uw boek staan (verg. Verr., III, 30), of was uw Praetor even gierig als de mijne?’ In weerwil van dien gierigen Praetor, die den dichter niet eens vergund had een achttal slaven uit Bithynië mede te nemen, om den zetel van zijn meisje door Rome's volle straten naar den tempel van Serapis te dragen, blijkt het toch dat hij een zeebouwend jacht vandaar had meêgebracht, natuurlijk door ‘gedwongen arbeid’ voor hem vervaardigd.

Zoo waren de provincialen ieders slachtoffer, ook zelfs van hen die te Rome bleven. Cicero's brieven aan Atticus vertellen hiervan een droevig voorbeeld. M. Junius Brutus was Senator en mocht zich dus niet met handel inlaten. Toch had

hij door zaakgelastigden een som geleend aan de stad Salamis op Cyprus, en wel tegen viermaal de gewone rente, dus 48 pCt. Toen daardoor de som van 106 op 200 talenten gestegen was en de Salaminiërs die weigerden te betalen, weet een zijner zaakwaarnemers van Ciliciën's Praetor een eskadron ruiters te krijgen, waarmede hij den Senaat der stad in 't raadhuis blokkeert, tot er vijf van honger omkomen. Doch men kan of wil niet toegeven. Cicero, de nieuwe landvoogd, hoort van de zaak en bevindt dat de uitvoering van het contract nog bijzonder is gewaarborgd door een besluit van den Romeinschen Senaat, genomen *ten gevalle van Brutus*, zij het dan ook op zijn partijdige voorstelling der feiten. Cicero's edict als Praetor daarentegen laat geen hooger dan de gewone 12 pCt. toe. Hij staat dus tusschen twee vuren: de stad te gronde richten, zooals hij zelf zegt, of den Senaat en Brutus voor 't hoofd stooten; hij schijnt de zaak daarom onbeslist gelaten te hebben. De Brutus, door en voor wien dit alles geschiedde, heette een braaf man en was de later vergode moordenaar van Caesar[1].

Zoo was men dus in den letterlijken zin aan het verdeelen van den buit begonnen en, gedachtig aan het beginsel: *les loups ne se mangent pas entre eux*, liet men elkander de handen vrij, en hoewel het leeuwendeel vloeide in den zak van Ridders en Edelen, kreeg ook de rest der 450,000 leden van de heerschende gemeente, met name de Romeinsche plebs, er het hare van. Allereerst door vrijdom van belasting, want de 5 pCt. der prijs van een vrijgelaten slaaf trof meest de rijken, en de tollen in Italië meest de buiten Rome wonende Italianen (ad Q. fr. I 1, 33); dan door de maandelijksche koornuitdeeling, die, naar 't schijnt, een tijdlang zelfs om niet plaats had; eindelijk door de feesten, die elk jaar de Aediles den volke aanboden. Wij willen bij dit laatste punt nog even stilstaan. Oorspronkelijk gaf de Staat aan zijn kameraars voor die feesten, die aan de vereering der staatsgoden hun ontstaan dankten, een matige som[2],

1 Ook schijnt Atticus zich in dezen aan Brutus' zijde geschaard te hebben, ad Att. VI, 2. Men zie overigens nog voor de provinciën ad Q. fr. I, 1, waar Cicero zijn broeder prijst, dat hij als Praetor geen *signum*, noch *pictura*, noch *vestis* e.a.m. heeft aangenomen, en ad Att. V, 21.

2 Soms niet onaanzienlijk; na de nederlaag bij Trasimenus bijv. het heilige cijfer van 333,333 sestertiën, 40,000 gulden, ter viering van de *ludi magni*, die het eerst aan Jupiter beloofd waren, toen Tarquinius de stad bedreigde, en den god ter eere gevierd werden, toen het gevaar door zijn bijstand was afgewend. Liv. 22, 9. Cf. 36, 2.

maar weldra voegden deze daar uit eigen vermogen zooveel bij, als zij noodig rekenden om het volk eens buitengewoon te vermaken en zich daardoor bij een aanstaande sollicitatie van zijne stemmen te verzekeren; wat vrienden daar nog wilden bij doen was winst. Zoo was het, in weêrwil van een oud senaatsbesluit (Liv. 40, 44), sinds lang de gewoonte dat bevriende Praetoren de levering van marmer, beelden, lastdieren en wilde beesten op zich namen, steeds op kosten van hun gewest. Hoeveel dit waard was, blijkt daarnit, dat de Aediel, aan wien Cicero's broeder Quintus die leverantie geweigerd had, daardoor ƒ 25,000 tekort kwam. Ook aan onzen redenaar werd in Cilicië, 51 v. Chr., zulk een verzoek gericht en de correspondentie daaromtrent, die wij nog bezitten, legt zijn geheele karakter, waarin de geest wel gewillig maar het vleesch, helaas, zoo zwak was, voor ons open. Zijn jeugdige vriend, de Aediel Caelius, had hem met kalme onbescheidenheid het volgende geschreven: ‘In bijna al mijn brieven heb ik u over de panthers geschreven. Nu Patiscus (een onderbeambte) er aan Curio tien gezonden heeft, zou het schande zijn als gij er mij niet veel meer zondt. Er zijn er overvloedig in Cilicië. Het behoeft u maar een enkel woord, een bevel te kosten. Voor voeding en transport zorgen mijn menschen’ (ad fam. VIII, 9). Men begrijpt hoe Cicero, die zulke leveringen elders een *even onrechtvaardige als drukkende belasting* noemt, in de klem zat. Doen wat hem gevraagd werd? Dat gedoogde zijn reputatie niet van voorbeeldig landvoogd. Dus weigeren? Maar dan werd Caelius boos, en daar kon hij ook niet tegen. Aan Atticus schreef hij stoutweg: ‘aan Caelius antwoordde ik dat er van geld zenden (dus ook geld was hem gevraagd) niet kon inkomen, dat hij, die tegen anderen als aanklager was opgetreden, zelf wat nauwgezetter moest zijn, en dat het evenzeer met mijne reputatie in strijd was, hier op landskosten panthers te laten opjagen.’ Als andere zwakke zielen, had ook Cicero behoefte aan een biechtvader, en Atticus liet zich met veel deftigheid die rol welgevallen. Uit dezen brief echter zou men kunnen opmaken, dat de biechteling niet altijd vertelde wat hij gedaan had, maar meer wat hij in zijn beste oogenblikken

wenschte gedaan te hebben. Althans het antwoord aan Caelius, waarop hij doelt, luidt als volgt (ad fam. II, 11): ‘Ik verlang erg naar de stad, naar de mijnen en naar u. Ik heb mijn bekomst van de provincie; hetzij omdat mijn roem zoo is dat hij moeielijker kan toe- dan afnemen, hetzij omdat ik een gewichtiger taak in de Republiek kan en pleeg te vervullen (!) Van de panthers wordt door hen die dat gewoonlijk doen, op mijn last ijverig werk gemaakt, maar er zijn er wonder weinig, en men zegt dat zij, die er zijn, klagen, dat in mijn provincie aan niemand lagen worden gelegd dan aan hen en dat ze dus besloten hebben naar Carie uit te wijken. Toch maakt vooral Patiscus er ijverig werk van. Alles wat er van komt is voor u; wat het zijn zal weet ik niet. Voorwaar ik stel groot belang in uw Aediliteit.’ Wij zien hier den geheelen Cicero voor ons, ijverzuchtig op den roem van politieke sommiteit, ijdel, uit menschenvrees onoprecht en zijn beginsel verzakende, met een grap zich uit een netelige positie trachtende te redden. Wij veroordeelen hem niet in deze tijden, waarin zelfs een Cato, die niets of niemand ontzag, toch soms zijn beginselen ontrouw werd, maar den ongeschikten staatsman vergetende, blijven wij met sympathie gedenken aan den even geestigen als gemoedelijken, veelzijdigen en talentvollen publicist en redenaar.

En hier moeten wij een oogenblik stilstaan om den blik terug te wenden over het uitgestrekte gebied dat wij met haastigen tred doorloopen hebben.

Wij aanschouwden de Republiek zooals Polybius die bewonderde, een met haar Consuls, Senaat en volksvergadering bijna ideale vermenging van de voordeden der monarchische, aristocratische en democratische regeeringsvormen, *ὥστε μὴ οἷόν τ᾽ εἶναι ταύτης εὑρεῖν ἀμείνω πολιτείας σύστασιν*, die haar gebreken zelf genas en een burgerschap kweekte, in staat om de wereld te veroveren. Haar overvielen de groote gebeurtenissen van de 3de en 2de eeuw, de veroveringen buiten Italië. Wij zagen hoe deze de schoone harmonie verbraken, hoe de oude politieke partijen van Plebeiers en Patriciërs verdwenen en plaats maakten voor de onheilspellende uitersten: armen en rijken; hoe de plebs daalde tot een beginsellooze volksmassa, en hoe de rijken, door plotselinge overmaat van macht en geld, weldra

blind werden voor alles wat buiten den kring van het eigenbelang gelegen was; hoe geen der heerschende partijen of der invloedrijke leiders wilde of kon beantwoorden aan de nieuwe roeping van zijn volk, een roeping die den genialen Griek Polybius klaar voor oogen stond, toen hij nog midden in den strijd Rome begroette als de overwinnares, maar ook, naar hij meende, als de zegenrijke moeder der volken om de Middellandsche zee; hoe de oude machtsverdeeling van de Republiek een hinderpaal werd voor een milde heerschappij, daar zij, die de macht uitoefenden, Senaat, Praetoren, Equites, bij het verval der volkspartij en het gebrek aan een krachtigen middenstand, wier bestaan de duurzaamheid der moderne staten schijnt te waarborgen, gecontroleerd werden door zich zelf, dat is, zonder toezicht waren; hoe daardoor 100 jaren lang millioenen onderworpenen aan een willekeur en tirannie ten prooi waren, die langer niet te dragen scheen[1], zoodat ten slotte alles heenwees op eene verandering waarvan het wel of wee der beschaafde wereld zou afhangen. Ook onder de Romeinen zelven was een afmatting, een gebrek aan bezieling bij de duisterheid der toekomst en daarmede gepaard een zucht naar afleiding aanwezig, die bewees dat de volheid der tijden gekomen was; de literatuur dier dagen verkondigt daaromtrent merkwaardige dingen, die we in het voorbijgaan even willen aanstippen.

Terwijl de heldeneeuw van Hannibal het nationaal-republiekeinsche epos van Naevius en Ennius - dat later door het nationaal-monarchale van Vergilius verduisterd zou worden - en een vaderlandsche tragedie en komedie in het leven had geroepen en nog in de vorige eeuw een L. Attius de vaderlandsche helden ten tooneele had gevoerd, vinden we nu een verwijfd, een spottend en een bespiegelend genre van literatuur, dat de stemming der gemoederen duidelijk wederkaatst. Zoowel de in dezen tijd zoo gezochte vaudevilles van den mimograaf Laberius of Bibaculus, waarin vinnige spot en platte dubbelzinnigheid niet ontbraken, en de skeptische naar rust en zingenot hijgende poëzie van een Catullus, die met bijtenden spot he-

1 Tacitus, Ann. I, 2: ‘Neque provinciae illum rerum statum (de monarchie) abnuebant, suspecto Senatus populique imperio ob certamina potentium et avaratiam magistratuum, invalido legum auxilio, quae vi, ambitu, postremo pecunia turbabantur.’

kelt al wat groot is (bijv. 28 en 29), als daartegenover het ernstige streven van den zwaarmoedigen maar genialen Lucretius, die in zijn leerdicht *over het wezen der dingen*, zijn lezer de veilige hoogten zoekt te doen bereiken, II 8,

> despicere unde queas alios passimque videre
> errare atque viam palantes quaerere vitae,
> certare ingenio, contendere nobilitate,
> noctes atque dies niti praestante labore
> ad summas emergere opes rerumque potiri.
> O miseras hominum mentes! O pectora caeca!
> qualibus in tenebris vitae quantisque periclis
> degitur hoc aevi quodcunquest![1]

en de Satiren van Varro, of de gesprekken van Cicero, waarin hij met zijn vrienden door het bespiegelen over de raadselen des levens en de vraagstukken der wijsbegeerte een afleiding zocht voor teleurstellingen en een vasten grond voor zijn geloof in den adel van het menschdom bij de beginselloosheid dier tijden, het getuigt alles van een geslacht, dat stond aan den avond eener periode, niet wetende welke dingen de morgen zou baren, en dat de bezorgdheid voor een onzekere toekomst zoowel als de onvoldaanheid met het bestaande, hetzij door scherts en zingenot, hetzij door den troost der wijsgeerige bespiegeling zocht te vergeten.

De vestiging der Monarchie.

Zoo was dus alles in barensnood. Waar kon die toestand op uitloopen? Op een uiteenspatting van het Rijk? Niets scheen minder waarschijnlijk. Zoo groot was nog het militaire

1 ‘Vanwaar ge neêr kunt zien op hen die weiflend dwalen
en tastend hier en ginds den weg des levens zoeken,
wedijvren in verstand en dingen naar beroemdheid,
die sloven nacht en dag met weergaloozen ijver
om tot den top van macht of rijkdom op te stijgen.
O zwakheid van 't verstand! O blinde drift der menschen!
In hoeveel raadselen des levens en gevaren
Slijt men dit stukjen tijd, hoe kort het zij!’

overwicht van Rome, dat de bovenvermelde opstanden der *Socii* de uitgangspunten werden voor nieuwe veroveringen, oostelijk tot aan den Euphraat, westelijk tot aan de Rijnmonden. De oplossing moest dus een andere zijn en wel eene, die des te meer aan de behoeften der onderworpenen beantwoordde, naarmate door elke verovering hun aantal dat der overheerschers verder achter zich begon te laten. Het *imperium Romanum* moest blijven, maar van een slechts uitwendig bijeengehouden samenvoegsel van ongelijksoortige bestanddeelen, hervormd worden tot een innerlijk samenhangend geheel, bestuurd door een centrale macht, die evenzeer boven de heerschende gemeente en haar partijschappen, als boven de natiën verheven en daardoor in staat was de aanmatigende eischen van den een, zoowel als de dringende beden van den ander te hooren en naar den maatstaf van gelijk recht voor allen te voldoen of te weigeren. Het springt in het oog dat een dusdanige verandering het alles beheerschende beginsel der oude staten, de kiem van al wat zij edels en schoons hebben tot stand gebracht, gelijk ook van hun schaduwzijden, namelijk nationale trots en uitsluitend patriotisme, moest verloochenen om er het moderne beginsel, gelijke zorg voor het geheele menschengeslacht, allengs voor in de plaats te stellen[1]; dat dus ook te Rome die ommekeer niet kon tot stand komen dan ten koste der republiekeinsche vrijheid, en dat de vertegenwoordigers dier nieuwe oppermacht aan de oogen der patriotten nog eeuwen lang zich niet anders konden voordoen dan als vloekwaardige despoten, terwijl de mannen der Republiek, hoe weinig vlekkeloos ook van nabij bezien, telkens meer de verhoudingen aannamen van helden uit een roemrijk en gelukzalig verleden.

Doch nu eenmaal de Republiek alleen oogen had voor de glorie en de welvaart van het moederland en hare zonen, en daarom plaats moest maken voor een breeder beginsel, was dit de groote vraag: welke Romein zou den toestand als een overgangsperiode erkennen, en tevens de kracht en het scheppend genie bezitten om trots den tegenstand aller partijen den nieuwen staat van zaken te grondvesten.

1 Het was eerst onder de keizers dat een Plutarchus kon schrijven, de mus. I: *τὴν δὲ παιδείαν οὐσίαν εὐδαιμονίας οὖσαν αἰτίαν τ᾽εὐβουλίας οὐ μόνον ἐστὶν ἢ οἴκῳ ἢ πόλει ἢ ἔθει* (1. *ἔθνει*?) *χρησίμην, ἀ λ λ ὰ π ά ν τ ι τ ῷ τ ῶ ν ἀ ν θ ρ ώ π ω ν γ έ ν ε ι*.

Er waren in dezen tijd, zegt Sallustius, nog twee mannen van de oude *virtus*, waardoor Rome was groot geworden. Marcus Cato en Gajus Caesar. Verstaat men hier onder *virtus* wat wij deugd noemen, dan is het beweren onjuist, want Caesar was juist niet wat men deugdzaam pleegt te noemen; maar het is volkomen waar wanneer we door *virtus*, zooals dikwijls, moed en kracht voor mannelijke daden verstaan; zij toch waren de eenige die te midden van weifelende en ongeloovige tijdgenooten, met vasten tred een vast doel van grootschen omvang hebben nagejaagd. Beide wilden een ingrijpende verandering. Maar Cato hield den blik naar achteren gericht, Caesar naar voren. Gene was overtuigd dat de schoone dagen van weleer zouden terugkeeren, zoo elk burger in huisgezin en staat den eenvoud, de eerlijkheid en strengheid der oude zeden weder binnenvoerde; dat zulks mogelijk was, poogde hij in weêrwil van spot en tegenwerking door eigen handel en wandel te bewijzen. Vergetende dat de nieuwe wijn niet meer voegde in de oude vaten, zag hij verlangend terug naar de beste tijden der kleine republiek, en kende geen erger vijanden dan hen, die als Marius of Sulla naar de monarchie schenen te streven. Zoo is hij een edele maar tragische gestalte, die zich zelf gelijk bleef, toen hij, nadat het lot der Republiek scheen beslist te zijn en hij zich te Utica aan den overwinnaar moest overgeven, vrijwillig uit het leven scheidde, nadat hij zijn vrienden, die de zaken minder ernstig opnamen, een veilig heenkomen bezorgd had. Volkomen het tegendeel vinden we bij Caesar. Voor hem had de Republiek met haar oude partijen en afgeleefde formaliteiten alleen waarde voorzoover zij een middel konden zijn om tot het hoogste gezag te geraken. Het volk verblinden door feesten en triomfen, door de gewone omkooperijen zich tot Praetor, Opperpriester, Consul, landvoogd van Gallië te laten benoemen: vandaar de zaken te Rome te leiden, door volgzame volkstribunen zijn tegenstanders ter zijde te schuiven, door huwelijken zijn invloed te vermeerderen, door de in Gallië veroverde schatten (vooral uit den verkoop van gevangenen) de keus van bevriende Consuls te bewerken, door deze zijn macht en bevoegdheid te doen uitbreiden - het was alles middel voor het ééne doel, dat ten slotte door een stouten stap hereikt werd, de alleenheerschappij. Maar toen hij eenmaal zijn tegenstanders in drie werelddeelen overwonnen en

de hoogste macht gegrepen had, bleek hij de man te zijn, dien Rome noodig had, dien het niet te doen was om over zijn vijanden te triomfeeren als Sulla, ook niet om onder een nieuw régime Rome's oude glorie te doen herleven, maar een hervormer, die een rijk wilde stichten waarin de scheidsmuur tusschen Romein, Griek en Barbaar allengs moest wegvallen. Men vertelde elkaêr toen ter tijd dat Caesar er over dacht om in plaats van Rome een ander centrum, men noemde Troje, voor het nieuwe wereldrijk te zoeken; de waarheid die hierin schuilde, was deze, dat Caesar gevoelde hoe moeielijk het was om Rome met haar traditiën van bevoorrechte burgers en standen zich naar de nieuwe eischen te doen voegen, iets dat nimmer volkomen heeft plaats gehad. Hij durfde het onverholen uit te spreken, *nihil esse rempublicam, appellationem sine corpore ac specie*, dat de republiek niets meer was dan een ijdele klank, dat hij zich van het bestaande wilde losmaken, en in de plaats stellen wat de tijden eischten. Al zijn daden dragen den stempel van dit streven. Allereerst moest men zien dat hij niet voor een partij streed, maar een boven allen verheven standpunt innam: vandaar geen vervolgingen, geen verbeurdverklaringen, geen verdeeling van landerijen ten koste van rechtmatige bezitters, zooals voor en na hem geschiedde, maar amnestie en vrije terugkeer voor alle partijen, en zelfs teruggave van den buit die in Spanje op de Pompejanen veroverd was; vandaar ook zijn toenemende ongenaakbaarheid, waar vooral zij over klaagden, die als vroegere partijgenooten op eenige onderscheiding meenden recht te hebben. Verder moest de ineensmelting van standen, en van Romeinen en vreemden zooveel mogelijk bevorderd worden; daaruit sproten voort de uitbreiding van het Patriciaat, de Nobilitas, den Senaat, in wier gewijde kringen nu ook mindergeborenen en zelfs niet-Romeinen werden opgenomen, en van het burgerrecht dat o.a. aan alle Kelten tusschen Po en Alpen en aan alle geneesheeren, geleerden en onderwijzers tegelijk werd verleend - waardoor de maatstaf van de geboorte door die der bekwaamheid vervangen was, terwijl omgekeerd 80,000 arme burgers buiten Italië als kolonisten gevestigd werden. Gelijk deze, zoo kenmerken zich ook zijn overige handelingen en plannen door dezelfde breede opvatting zijner taak; wij noemen hier van de ‘Julische wetten’ alleen die over den schuldnood en de weelde, en de *lex*

Julia municipalis, waarvan drie groote fragmenten op metaal gebeiteld nog voorhanden zijn, bekend als de *tabulae Heracleenses*, en waarin het vervallen inwendig bestuur der Italiaansche gemeenten in zijn vollen omvang herzien en geregeld werd; verder de merkwaardige bepaling dat ieder veehouder minstens één derde vrije mannen onder zijn hoeders moest hebben, een eerste poging om de slavenmassa te verminderen; dan de blijvende regeling van den kalender, tot nog toe jaarlijks door het hoogste staatspriestercollege willekeurig vastgesteld en dienstbaar gemaakt aan politieke bijoogmerken, ‘en daardoor zóó verward,’ zegt Suetonius, ‘dat noch de oogstvacantie met den zomer, noch het wijnfeest met den herfst samenviel’ en de orde door bijvoeging van twee maanden in den *annus confusionis*, 46 v. Chr., hersteld moest worden; wij voegen er verder bij de plannen tot een verbeterde uitmonding van den Tiber dwars door Latium en de verpestende Pomptijnsche moerassen, tot een verbeterde afwatering van de Italiaansche binnenmeren en tot doorgraving van Korinthe's landengte; bovendien het voornemen om gelijk de Republiek was ingeleid door de wetgeving der XII tafelen, zoo ook voor de Monarchie een geregeld corpus van alle geldige wetten en besluiten tot stand te brengen. Terwijl Caesar in de twee jaren die hem gegund waren, de zaken aldus voorloopig zocht te regelen, begreep hij toch dat, om tot een nieuwe orde van zaken en een volkomen billijke gelijkstelling van allen te geraken, een andere weg moest worden ingeslagen en hij vatte het grootsche plan op om het geheele gebied van de Rijnmonden tot den Euphraat, en zelfs het terrein buiten de grenzen zooveel dat mogelijk was, te laten opmeten, daardoor tot een overzicht en een indeeling te geraken van het nieuwe Imperium en daarna - doch eer hij verder kon denken of handelen, was zijn plaats reeds door anderen ingenomen. Gelukkig vatte een Augustus de gedachte van den genialen meester en onder hem kwam ruim 30 jaren later de opmeting tot stand met behulp van 200 landmeters en vier ingenieurs, Grieken, die even als bij de kalenderverbetering zoo ook hier bewezen op het gebied der kennis nog steeds de meerdere te zijn; de opmeting werd in kaart gebracht op de wanden van een portiek te Rome, waar ieder den omvang van het nieuwe keizerrijk kon aanschouwen, terwijl een beschrijving, de *commentarii Agrippae*, waaruit de oude Plinius zijn cijfers putte, voor be-

langstellenden toegankelijk was[1]. Het ware te wenschen geweest dat de Romeinsche geschiedschrijvers zich met denzelfden ijver op de beschrijving van de inrichting en den inwendigen toestand van het Rijk hadden toegelegd, dien zij aan het uitpluizen van hofkabalen besteed hebben, daar wij nu van dat belangrijkste deel der geschiedenis uit toevallige mededeelingen en inschriften slechts een onvolledig beeld kunnen samenstellen. In 't algemeen weten wij dat zich aan de opmeting der voornaamste afstanden en grenzen van rijk en provinciën een Rijks-Census verbond, waarbij het grondbezit en het vermogen van elken onderdaan door middel van inlandsche ambtenaren eerst globaal, dan telkens nauwkeuriger werd opgeteekend, waardoor de oude met de republiekeinsche klassenverdeeling der burgers en de staatsgodsdienst eng samenhangende census, die te Rome nog een tijdlang in zwang bleef, terugtrad voor een schatting aller onderdanen, om ze naar hun vermogen tot de staatsuitgaven te doen bijdragen. Jaren en jaren verloopen, eer dat dit alles naar behooren is ingericht, maar toch vinden wij door het voorloopig belastingsysteem van Augustus en daarna door het geregelde *tributum soli* en *tributum capitis* sinds de Antonynen[1] de kroon opgezet aan het gebouw, welks grondslagen door Caesar gelegd waren en waarvan reeds alleen het plan in hem den grondlegger van den modernen staat doet erkennen. Immers een opmeting en afteekening van het geheele Rijk, een schatting en beschrijving van het roerend en onroerend vermogen zijner inwoners, een regelmatige grond- en hoofdbelasting, provinciale belastingbureaux met een hoofdkantoor te Rome, het zijn inrichtingen wier naam niet alleen[2],

1 Wat er op dusdanige kaarten en beschrijvingen voor militair gebruik ingericht te vinden was, leeren wij uit deze woorden van den compilator Vegetius in de 4de eeuw na Chr.: ‘zij bevatte niet alleen de afstanden der plaatsen, maar ook den toestand der wegen, de bijwegen en hun vertakkingen, de bergen, de stroomen, alles nauwkeurig beschreven, gelijk wij weten dat beleidvolle veldheeren de beschrijvingen der provinciën niet alleen in verhaal maar ook in kaart bezitten, zoodat zij door verstand en oogen den besten weg weten te kiezen.’

1 In Aegypte, waar toen, zooals nu, het geld schaarsch was, bracht men de grondbelasting in graan op, waarvan de hoeveelheid te voren berekend werd naarmate van de meerdere of mindere overstrooming van den Nijl, die door de welbekende putten of Nilometers werd aangewezen. Ook het *tributum capitis* werd naar de behoefte van iedere streek geheven.

2 De provinciale kantoren heeten *ἀρχεια*, archieven, de verdeeling der gronden in *juga* of *capita*, later *capitastrum*, kadaster.

maar ook wier beteekenis, benevens die van vele andere - zooals het *breviarium Augusti*, de eerste rijksbegrooting, de oprichting van een rijksposterij voor het vervoer van personen en brieven, een gerelde armenzorg, voortvloeiende uit de republiekeinsche koornverdeeling, de *alimentatio*, d.i. het uitzetten van kapitalen op hypotheek door vorsten en privaatpersonen, bijv. Plinius, uit wier rente in tallooze gemeenten behoeftige knapen en meisjes hun opvoeding ontvingen, de collateraalbelasting van Augustus, de aangifte der geboorten aan de provinciale ‘archiven’ of *tabularia* door Antoninus Philosophus ingesteld, om het getal vrijen en niet-vrijen te constateeren, om van het meer bekende niet te gewagen - den keizertijd in vele opzichten nader brengt aan den toestand der moderne staten, dan aan dien der oude republieken.

Ik heb bij deze punten iets langer stilgestaan, omdat zij, mijns inziens, kenmerkend zijn voor de richting die het wereldbestuur nam sinds onder de leiding van groote persoonlijkheden de *amor patriae* voor de *cura orbis* werd ter zijde geschoven en niet meer de persoonlijke wenschen van weinigen de wet dicteerden aan allen. De eerste vraag, die nu bij den lezer opkomt, is deze: werd het lot der provinciën door de Monarchie dan zooveel verbeterd? Om deze vraag volledig te beantwoorden, zouden wij de geschiedenis van honderde jaren in bijzonderheden moeten nagaan, wat hier ter plaatse onmogelijk is. Toch antwoord ik: Ongetwijfeld werd het oneindig beter, en zal ik trachten die uitspraak eenigszins te motiveeren. Natuurlijk waren niet alle keizers zich in dezen van hun eigenaardige roeping bewust, en hierin zouden wij voor hun verheerlijking of veroordeeling een maatstaf kunnen vinden, meer overeenkomstig de waardigheid der historie, dan de feiten of verdichtselen van hun intiem leven, meestal beschreven door mannen voor wie de voormalige Republiek de glans van een gouden eeuw had gekregen en hij de beste keizer was, die 't meest op een Brutus of een Cato geleek. Toch brachten bijna allen, en het meest zij die het minst op gene geleken, verbeteringen in 't lot der Socii. Een deel deed reeds Caesar, toen hij het pas veroverde Gallië een vaste bijdrage[1] oplegde, en het daar-

1 Dat deze slechts ongeveer 4 millioen guldens bedroeg, terwijl hetzelfde land onder keizer Julianus naar von Savigny's berekening bij een lage grondbelasting bijna ƒ 60,000,000 opbracht, kan bewijzen, hoe het was vooruitgegaan.

door vrij hield van de *publicani*, toen hij evenzeer Azië van de tiendheffers verloste, door er de vaste bijdrage in te voeren, eindelijk toen hij in Italië, dat bijna niets opbracht, de tollen en havengelden weder herstelde, en daardoor een stap nader deed tot de gelijkstelling der heerschers en beheerschten. Een zeer voornaam deel deed Augustus door tal van maatregelen, waarbij wij even moeten stilstaan. Allereerst voerde hij voor alle rijksambtenaren in de provinciën een vaste bezoldiging in, die zij tot nog toe niet genoten hadden. Dat wij bij de schets der Republiek dit niet als verontschuldiging voor de rooverijen dier ambtenaren hebben aangevoerd, geschiedde om deze eenvoudige reden, dat ook toen de Praetoren tot bestrijding der kosten van bestuur en hofhouding een som medekregen zoo aanzienlijk, dat een eerlijk en nauwgezet man als Cicero daarvan in één jaar bijna twee tonnen gouds voor zich overhield, zoodat men toen een vermomde, sinds Augustus echter een openlijke toelage ontving[1]. Veel gewichtiger echter was zijn verdeeling der provinciën in twee soorten. Van de 22 die er waren, liet hij er tien over aan den Senaat, die er more majorum jaarlijks een door het lot aangewezen oud-Praetor of Consul heenzond, terwijl hij de overige, waarin, een leger noodig was, en al de nieuwe die er bijkwamen, door hem vertegenwoordigende legaten liet beheeren. Een Dio Cassius kon in deze indeeling natuurlijk niets anders zien dan een verkorting der rechten van den eerwaardigen Senaat, maar de Senaat zelf erkende zijn onbevoegdheid en droeg daar, waar ingrijpende verbeteringen noodig waren, uit eigen beweging het bestuur tijdelijk aan den keizer op (Tac. Ann. I, 76). Bovendien leerde de uitkomst dat, waar voortaan nog klachten tegen landvoogden inkwamen, die voor verreweg het grootste gedeelte uit de weinige Senaatsprovinciën werden ingebracht. En niets was natuurlijker; ook hier zat de fout grootendeels in de rechtspleging. Om een Senaatspraetor te beschuldigen, moest als vroeger een gezantschap uit de provincie naar Rome reizen, zich daar bij den Senaat aanmelden en zijn klachten indienen; dan werden aan partijen advocaten toegevoegd, die uren, soms dagen lang tegen elkander stonden te pleiten naar de regelen der toenmaals veel

1 Zie Marquardt, III 2, 82, en Prof. Boot in het bovenaangehaalde geschrift.

beoefende rhetorica, want dit waren toen vooral de zaken, zooals Plinius zegt, *digna ordine illo*; ondertusschen werd er bij de Senatoren gekuipt en geïntrigeerd, totdat eindelijk het vonnis gestreken werd. Men zie Plinius' brieven I, 7, II, 11 en III, 9. In tegenstelling van dezen omslachtigen, kostbaren en onzekeren weg, hadden de keizerlijke provinciën zich slechts schriftelijk tot hem te wenden, waarop hij of alleen langs administratieven weg, of bijgestaan door oud-Consuls, die hij daartoe voor elke provincie benoemd had, hun klachten onderzocht en rechtsprak. Zelfs schijnt Augustus dit recht van petitie te hebben toegestaan aan de *concilia* van priesters uit één diocese (*χοινόν, commune*), die op vaste tijden bijeenkwamen tot regeling van godsdienstige belangen en het beheer der kerkelijke goederen onder voorzitterschap van hun aartspriester, *ἀρχιερεύς*, die eenige gelijkenis vertoont met de latere bisschoppen, en wier vergadering zich in het belang hunner leeken ook in de politiek deed gelden, vooral ook naar aanleiding der feesten, die ter eere van gecanoniseerde keizers door hen gevierd werden; het is vooral op inschriften uit het oosten des rijks, dat wij ze vermeld vinden, hoewel zij later ook in het westen schijnen te zijn doorgedrongen.

Zoo vonden de onderworpene volken reeds onder den eersten keizer den eenigen waarborg tegen tirannie, dien de republiek hen niet had kunnen geven, namelijk een geopend oor voor hun klachten en een rechter, boven hen en hun tegenpartij gelijkelijk verheven. Het zou niet moeielijk vallen bewijzen bij te brengen, hoe ook onder de min gunstig bekende Imperatoren de provinciën in waarheid het voorwerp waren van de voortdurende zorg der regeering[1]. Liever echter wijzen wij op een ander verschijnsel; terwijl namelijk de laatste census onder de republiek nauwelijks 500,000 bevoorrechte burgers telde, was het groote beginsel van gelijkheid met de daaraan verbonden privilegiën onder Claudius reeds zoozeer doorgedrongen, dat hun getal toen tot bijna zes millioen, die met hun gezinnen 4 à 5 maal zooveel zielen vertegenwoordigden, gestegen was, totdat eindelijk Caracalla het aan alle vrijgeborenen verleende. De gemeenten in de provinciën bezaten meerendeels hun eigen

1 Men zie bijv. Tac. Ann. II, 47, IV, 6, 13. Dio Cass. 54, 30. 57, 10. Voor latere tijden Script. Hist. Aug. Hadr., 21, Pius, 7, Philos. 17; 26 enz.

gronden, uit wier opbrengst zij de gemeente-onkosten bestreken; zij hadden hun inlandsche twee- of viermannen, hun senaat der decurionen, ja zelfs hun volksvergadering; in de bevoorrechte steden, waarvan we er, om een enkel voorbeeld te noemen, 55 vinden onder de 175 gemeenten op en bij de zuidkust van Spanje, hadden deze de handen bijna geheel vrij, terwijl sommige van onderhoorige gehuchten zelfs belastingen mochten heffen, zooals op inschriften uit de genoemde streek ons is overgeleverd; dat deze vrijheid geen schijn was, blijkt uit het voorbeeld van een stad in Bithynië, die aan den stadhouder Plinius, op grond harer privilegiën, inzage weigert in haar finantiën, en door den keizer in 't gelijk wordt gesteld. De niet bevoorrechte gemeenten hadden evenzeer hun eigen bezittingen en magistraten, maar deze stonden onder het rechtstreeks oppertoezicht van de stadhouders; dat dit echter zonder inbreuk op de persoonlijke vrijheid en in vele gevallen ten bate van den bloei der gemeenten werd uitgeoefend, daarvan strekt ons de briefwisseling van Plinius met Trajanus ten bewijze, waaruit ik nog even enkele bijzonderheden wensch meê te deelen.

De provincie Bithynië, aan de zuidkust der Zwarte zee, scheen onder het senaatsbestuur zoo verwaarloosd te zijn, dat Trajanus het noodig vond haar in ruil voor Pamphilië van den Senaat over te nemen en door een *legatus* te laten besturen. Onder dezen was Plinius een der eersten; deze had bepaald in last de gemeente-aangelegenheden, en bijzonder het rechtswezen en de finantiën te regelen, en heeft ons onder zijn overige brieven ook het 107tal nagelaten gedurende zijn tweejarig beheer tusschen hem en Trajanus gewisseld. Niets is merkwaardiger, zoowel om het flinke karakter van dezen vorst als om de uitgebreide werkzaamheid eens Romeinschen keizers te leeren kennen, dan deze korte dienstbrieven. Over elk punt dat maar kwestieus kan zijn, wordt de vorst door den haast al te nauwgezetten stadhouder geraadpleegd, en op alles geeft hij in een paar regels het antwoord. Hoe hier het grootste naast het kleinste een plaats vindt, moge uit een enkel voorbeeld blijken. Het scheen in het Oosten gevaarlijk om het bestaan van clubs, *erani* of *hetairiae*, toe te laten, van welken aard ook; zoodra Plinius dus iets daarvan ontdekte, vroeg hij terstond aan zijn meester, wat hem in het gegeven geval te doen stond. Zoo werd aan eenige bewoners van de bevoor-

rechte stad Amitum toegestaan zich tot een *eranos* te vereenigen, die niet het houden van ‘ongeoorloofde bijeenkomsten’, maar het ondersteunen van de stadsarmen ten doel had, Ep. 93; als er daarentegen te Nicomedië een zware brand gewoed heeft en Plinius den keizer schrijft hoe hij nieuwe spuiten, brandhaken en verdere bluschmiddelen heeft aangeschaft, maar tevens uit naam der gemeente vergunning vraagt om een corps van 150 pompiers op te richten, antwoordt hem gene: ‘Gebruik liever de hulp van 't toegestroomde volk, want dergelijke vereenigingen worden in die streken te licht *hetairiën*, die meermalen een bron van onlusten zijn geweest’. Ep. 33. Eigenaardig is het, dat op grond van hetzelfde beginsel ook de Christenen vervolgd worden; zij vormen een secte, die nachtelijke bijeenkomsten houdt, waarbij geen oningewijde wordt toegelaten; ‘zij vertellen mij,’ schrijft Plinius, ‘dat zij die gestaakt hadden sinds ik op uw bevel het bestaan van *hetairiën* verboden had; - verder heb ik niets gevonden dan een verdorven en grenzeloos bijgeloof.’ In het gematigde en toegeefelijke antwoord van Trajanus zijn vooral de laatste woorden opmerkelijk: ‘Aan anonyme aanklachten moet ge noch in deze noch in andere misdrijven gehoor verleenen; dat toch is een zaak van een zeer slecht voorbeeld en niet meer van onzen tijd.’ Ep. 96, 97. Tot dusverre deze briefwisseling. Gelijk met den landvoogd van Bithynië, zoo stond Trajanus, en niet alleen hij, maar alle keizers voor en na hem, in voortdurende correspondentie met de overige stadhouders, procuratoren en mindere ambtenaren in de 40 wingewesten, zoodat hij den een door den ander controleerde en onderdrukking in gewone tijden bijna onmogelijk was. Natuurlijk waren niet allen als Trajanus en Plinius; de opstand der Joden is voor een groot deel aan de tirannie van twee hunner landvoogden te wijten. Verder bestonden er nog eenige *publicani* voor het innen van het collateraal van Romeinsche burgers en van de tollen en slavenbelasting van alle onderdanen, die in weerwil van een streng toezicht door keizerlijke *procuratores*, toch nog reden tot klachten schijnen gegeven te hebben, waarom zelfs Nero voorstelde ook deze nalatenschap der Republiek, de heffingen zoowel als de heffers, af te schaffen, wat hem echter, merkwaardig genoeg, door den ouden Senaat ontraden werd. Maar hoe desniettemin de zekerheid van gehoor en recht te

vinden, het lot der oude ‘bondgenooten’ verbeterd had, blijkt wel het sterkst uit een rede van den onbuigzamen vijand der monarchie, Thrasea Paetus, uitgesproken onder Nero, toen er gehandeld werd over het afschaffen der officieele dankbetuigingen van de wingewesten aan hun aftredende stadhouders. Met een smachtenden blik en een ideale beschrijving van een voormalig misbruik aanvangende, zegt hij: ‘Eertijds, d.i. onder de Republiek, mochten niet alleen Consuls en Praetoren, maar ook ambteloozen op staatskosten de wingewesten bezoeken, om te verhalen wat zij van hun onderdanigheid gezien hadden, en de volken sloofden zich uit om hun een goeden dunk van zich te geven. Maar tegenwoordig eeren en vleien wij de buitenlanders en leenen nog gretiger het oor aan hunne beschuldigingen dan aan hun goedkeuring. Hun blijve de vrijheid om op die wijze hun macht te toonen, maar laat ons onverdiende en gekochte hulde evenzeer tegengaan als de verkeerdheid der stadhouders. Gelijk hun hebzucht gebroken is door de vrees voor uw rechtbanken, zoo zal hun eerbejag beteugeld worden door het verbieden der dankadressen.’ Tac. Ann., 15, 21. Men ziet dat de vurige oud-republiekein als Bileam uitging om te smalen, maar gedwongen werd om te loven; hij wil het kennelijk als een grief doen voorkomen, dat zij, die vroeger den rug kromden voor alles wat Romein heette, hen nu in de oogen durfden zien en juist daardoor wordt zijn rede onwillekeurig een lofspraak op den nieuwen toestand.

Het is er natuurlijk verre vandaan, dat wij de zegeningen der Monarchie zouden willen verheffen ten koste van den goeden naam en de glorie der oude Republiek. Wij eerbiedigen integendeel en begrijpen het gevoel van weemoed en schaamte dat de zonen en naneven dier oude vrije mannen bezielde, als zij hun onmacht en de leegte van hun politiek bestaan vergeleken met de dagen toen het lot van het vaderland niet in één, maar in aller hand berustte, een gevoel dat zich zelfs bij den trouwen imperialist Plinius soms liet gelden, al werd het bij hem ook terstond weder onderdrukt, waarvan ons een zijner brieven aan Maximus (III, 20) een treffend voorbeeld te lezen geeft:

‘Ik heb u,’ schrijft hij, ‘over deze staatszaak geschreven,

ten eerste om iets nieuws te melden en dan ook om soms eens over de *res publica* te schrijven, wat wij te minder verzuimen moeten, naarmate o n s de gelegenheid daartoe zeldzamer wordt aangeboden dan aan de o u d e n . Zullen we dan maar eeuwig vragen: hoe maakt ge het? maakt ge 't goed? Laten onze brieven ook iets bevatten wat minder plat, minder alledaagsch, en buiten den kring van het huiselijk leven gelegen is. Wel is alles onder de vrijmachtige beschikking van één, die voor het algemeen welzijn aller zorgen en moeiten op zich heeft genomen, maar toch loopen er door een heilzame matiging ook tot ons als het ware zekere beekjes uit die zegenrijke bron, waaruit we zelf kunnen putten en aan de vrienden in onze brieven iets kunnen meêdeelen.' In deze woorden, hoewel van een gelukkig man, die zonder vleierij of laagheid een voorspoedige en glansrijke loopbaan achter zich had onder een der beste Imperatoren, wien hij persoonlijk achtte en liefhad, welk een besef schuilt er toch in van de vernedering en de politieke machteloosheid waaronder men schijnbaar vrijwillig gebukt gaat!

Wij hebben sympathie voor deze jammerklacht, maar wanneer wij erkend hebben dat de oude Republieken slechts konden tieren en bloeien door wedijver met even machtige naburen - das friedliche und freundliche Zusammenleben der verschiedenen Nationen, zegt Mommsen zeer juist, wie es das Ziel der neueren Völkerentwickelungen zu sein scheint, ist dem Alterthum fremd: damals galt es Amboss zu sein oder Hammer - en dat, zoodra een der strijdende overvleugeld werd, de overwinnares haar eigen macht en grootheid zocht en, krachtens het uitsluitend patriotisme dat haar deed leven, ook m o e s t zoeken ten koste van de vrijheid en welvaart der overwonnenen, dat ook de Romeinsche Republiek de 150 jaren dat zij het wereldrijk bestuurde, door toepassing van dat beginsel zich zelf en haar onderdanen maatschappelijk en zedelijk stap voor stap te gronde richtte, wanneer wij zien dat het monarchiesch beginsel van zijn eerste optreden af aan het welzijn van het geheel niet meer aan de zelfzucht van een onderdeel ten offer bracht, maar met de daad bewees dat de welvaart van het eene volk niet noodzakelijk met het verval van het andere behoeft gepaard te gaan en dat de keizerheerschappij, voortbouwende op het beginsel

van gelijke rechten en verplichtingen voor allen, voor het wereldrijk een honderdjarige periode in het leven riep, waarvan men met Gibbon zonder overdrijving kan meenen dat zij een der gelukkigste en voorspoedigste geweest is, die het menschengeslacht ooit gekend heeft, dan mogen wij beweren, dat zulke gevolgen met het verlies de republiekeinsche vrijheid van eenige duizenden niet te duur gekocht waren en dat het klaaglied der weinige oud-Romeinen volkomen overstemd wordt door den juichtoon van de meer dan honderd millioen onderworpenen, die in rust en vrede aan een nieuwe beschaving beginnen te arbeiden.

Amsterdam.
H.T. KARSTEN.

Herinneringen aan Italië.

Kenn'st du das Land, wo die Citronen blüh'n,
Im dunkeln Laub' die Gold Orangen glüh'n?
Dahin, dahin! -
GOETHE.

Dov' è la patria dell' Italiano?
Dal regal Tevere ali' Eridano,
Tutto che il doppio mare comprende,
Ove l'accento suonar s'intendc,
Che il mondo barbaro rifece umano,
E lagram patria dell' Italiano.

Dovanque all' ombra dei tre colori,
In fermo accordo, fraterni cori
Stanchi del vile lango servire
Guirâr di vincere o di morire
E al vinto amica stender la mano,
E la gran patria del Italiano.
ANTONIO GAZZOLETTI.

I.

Kent gij dat land? Kent gij het schoone Italië, dat land van het verledene, van heerlijke herinneringen, van vervlogen roem en grootheid? Zoo schreef ik voor vele jaren in deze zelfde bladen[1], en noemde mij gelukkig dat land te hebben bezocht, was het ook slechts voor korte dagen en voor een zeer klein gedeelte. En thans herhaal ik die vraag, naar aanleiding van een veel langer verblijf en van een bezoek, dat mij van den zuidelijken voet der Alpen tot aan de baai van Napels voerde. En wederom noem ik mij gelukkig, wat daar ook - in dat bijna twintigjarig tijdperk - in mij en rondom mij moge veranderd zijn. Groote omkeeringen toch heeft dat schoone schiereiland daarin ondervonden. Hoeveel heeft daar niet eene geheel nieuwe gestalte verkregen; hoe is daar niet een andere staatkundige; ja, een nieuwe maatschappelijke toestand in het leven getreden; hoe is daar niet al het oude als gebroken en alles nieuw geworden! De reiziger, die thans de Alpen overtrekt, gaat niet slechts om een blaauwer hemel, een schitterender sterrenpracht te be-

1 'De Gids', 1851, blz. 597.

wonderen; om wouden en velden in bonter en vreemder tooi gekleed te zien; om het bergachtig landschap in schooner en golvender lijnen, in warmer purpertinten te aanschouwen; hij gaat niet meer uitsluitend om zich in een grootsch verleden te verdiepen en er weemoedig te droomen bij de tallooze overblijfselen eener voorbijgegane wereldheerschappij: zelfs zal de kunst met zijne heerlijke gedenkstukken, met de ideale reinheid en heerlijkheid harer scheppingen, hem niet geheel vermogen af te trekken van het heden. - Over Italië's beemden ruischt toch niet meer het woord van den franschen dichter[1]:

> ‘O, terre du passé, que faire en tes collines!
> Quand on a mesuré tes arcs et tes ruines,
> Et fouillé quelques noms dans l'urne de la mort,
> On se retourne en vain vers les vivants. Tout dort,
> Tout.....’

Neen, daarover ruischt als een morgenwind, nog wel kil, nog wel als duister fluisterend, als weifelend en zoekend in welke rigting hij ten slotte zijne wieken zal uitbreiden; maar een morgenwind, voorlooper en aankondiger van een schooner dageraad. Italië ontwaakt als uit een langen doodslaap; het tracht zich te verheffen tot een nieuw leven. De bezoeker heeft niet meer uitsluitend te doen met een land van het verledene, maar ook met een land van het heden, met een land vol verwachtingen voor de toekomst.

Hij, die in den zomer van 1850, met de zware en vaak slecht ingerigte postkoets, langs een der groote Alpenwegen, in de vlakte van Lombardije afdaalde, vond alom nog de sporen van krijg en wapengeweld. De bijna algemeene poging van het Italiaansche volk in het jaar 1848, om zich, onder de medewerking van Carlo Alberto van Sardinië, te onttrekken aan de heerschappij van den vreemdeling, aan den druk van eigen vorsten, was geheel mislukt; was aan vele oorden, niet het minste in de vlakten van Lombardije, in stroomen bloeds gesmoord. Het juk van den Habsburger drukte zwaarder dan vroeger, en men trof zijne krijgsbenden en legervanen aan ook in de kleinste plaatsen, terwijl zijne achterdochtige politie inboorling en vreemde allerlei moeijelijkheden baarde. Onder zijn

1 Lamartine, ‘Le dernier Chant du pèlerinage d'Harold XIII. Oeuvres complètes,’ Tom. III. Bruxelles, 1836,

invloed waren de Bourbonsche vorsten hersteld en heerschten tal van kleine en groote dwingelanden weder te Parma, te Modena, te Lucca, te Florence en te Napels, die door doodstraf en verbanning van staatkundig veroordeelden, hunne staten poogden *te zuiveren* en hun geschokt gezag voor goed te bevestigen. - Voor Italië scheen toen de zucht, de wensch naar *éénheid* en *vrijheid*, meer dan ooit een schoone droom! - Hij, die thans, nog geen twintig jaar later, van de Alpen daalt, doet zulks van Insprück, in den *comfortable waggon* van den grooten Brenner-Spoorweg, die door en over de Alpen, Italië aan het hart van midden-Duitschland bindt. Slechts te Ala, de eerste plaats op Italiaansch grondgebied, heeft hij een klein oponthoud, om hem, *niet* naar zijn pas te vragen, maar of hij ook eenige aan belasting onderworpen goederen met zich voert. Zijn ontkennend antwoord is voldoende om hem toegang in het koningrijk te verschaffen, dat hij nu verder tot aan de faro van Messina in alle rigtingen kan doorkruisen, zonder eenige belemmering te ondervinden. Militaire magt ziet hij weinig en slechts in grootere steden: politie niet veel meer, slechts aan stations en in drukke straten en pleinen. - Dit is een gevolg van Italië's *eenheid*, want die vóór nog geen twintig jaren onbereikbare droom is eigenlijk eerst sedert een tiental jaren (en slechts met enkele uitzonderingen) volkomen verwezenlijkt. Wij hebben hier inderdaad met hoogst merkwaardige wereldgebeurtenissen te doen: wij hebben hierbij op te merken, hoe tegen eene veldwinnende overtuiging, tegen eene bepaalde geestesrichting eens volks, op den duur geenerlei dwangmiddelen baten. Het streven naar eenheid en vrijheid, ná 1848 gewelddadig onderdrukt, bleef zich ontwikkelen. Toen koning Victor Emanuel den 10^{den} Januarij 1859 de zitting der Sardinische kamers opende en daarbij die merkwaardige woorden sprak: ‘Wij zijn niet ongevoelig voor den jammerkreet, die uit ‘zoo vele Italiaansche landen tot ons oprijst,’ toonde hij eene sympathie voor alle Italianen, die wederkeerig liefde en bewondering voor zijn persoon en voor zijn streven door het geheele schiereiland opwekte en sedert nergens geheel geweken is. Hij, de ridderlijke koning; hij, de telg van een oud en roemvol geslacht; hij, die de eenheid van Italië heeft zien verwezenlijken; hij, die de constitutionele vrijheden heeft erkend en met eerlijkheid handhaaft, moet in de meening van het Italiaansche volk hoog en met bewondering staan aange-

schreven. Maar wat hebben die beide jaren 1859 en '60, waarin het nieuwe koningrijk gevestigd is, weder aan de geschiedrollen te verhalen! - Eerst de val der Oostenrijksche heerschappij, door de zamenwerking van Sardinië en Frankrijk, door den franschen keizer, zoo 't scheen, voor geheel Italië bedoeld, daar Napoleon III immers in zijne proclamatie van 3 Mei 1859, verklaarde: ‘dat Oostenrijk het grondgebied van zijn bondgenoot, den koning van Sardinië, had aangevallen, en het zoover had laten komen, dat één van beiden gebeuren moest; dat het tot aan den voet der Alpen moest heerschen, of Italië vrij zijn tot aan de Adriatische zee;’ later, den 11^{den} Julij, op nog altijd raadselachtige wijze, bij den vrede van Villa Franca, tot Lombardije bepaald. Vervolgens het verjagen der kleine vorsten, het afzweren der regerende stamhuizen, het zich stellen onder de bescherming en het beleid van Sardinië. Het volgen van dit voorbeeld door een groot gedeelte der lang gedrukte Pauselijke Staten, met name de Romagna en Emilia. De Sardinische Grondwet werd dan ook den 7^{den} December 1859 reeds te Milaan voor Lombardije afgekondigd. In den aanvang van 1860 nam Toscane haar aan, terwijl de Sardinische kamer, den 2^{den} April, reeds versterkt door de vertegenwoordigers van Parma, Modena, Toscane en de Legatiën, de aanhechting dier gewesten met 214 van de 215 stemmen bevestigde, niettegenstaande de openlijke verklaring van alle bisschoppen (ook die van ons vaderland) ten behoeve van het wereldlijk gezag des Pausen en tegen Sardinië. In den zomer van dat zelfde jaar 1860 verschijnt de waarlijk klassieke heldengestalte van Garibaldi in Sicilië en in Zuid-Italië, om ook deze gewesten uit het diensthuis der Bourbons te doen uitgaan en aan het ééne Italië toe te voegen. In de zitting der Sardinische Kamer van 2 October 1860 werd dan ook met 290 tegen 6 stemmen tot de aanhechting van Midden- en Zuid-Italië besloten. In dat algemeene eenheidsstreven vernam men in Junij 1860 slechts één wanklank, de afstand aan Frankrijk van Nizza en omgeving en van een gedeelte van Savoye. Waarschijnlijk moet men, bij deze treurige gebeurtenis, de Italiaansche regering minder beschuldigen van verraad aan eigen zaak en beginselen gepleegd, dan wel van machteloosheid, om zich te verzetten tegen de eischen eener baatzuchtige staatkunde van hem, wiens woord reeds gebroken was bij den vrede van Villa Franca! De gebeurtenissen van 1866 deden eindelijk

Venetië, het lang geteisterde, en het Venetiaansche bij volksbesluit van 22 October, mede aan Italië komen. Zoo is dan eigenlijk eerst sedert October 1866 de *éénheid* van Italië voltooid, ofschoon daaraan de aan Frankrijk afgestane deelen, enkele alpendalen en streken van Istrië en vooral Rome met haar grondgebied nog ontbreken. - De wensch tot die vereeniging werd in de verschillende gedeelten openlijk door volksstemming uitgesproken en de merkwaardige uitkomsten daarvan kunt gij met gulden letters in 't marmer gegrift lezen, aan de wanden der parlementszaal, in het vroegere paleis der Medicis te Florence. Daar verneemt gij, hoe Toskane zich met 366,571 van de 387,445 stemmen; Emilia met 426,006 van de 427,512; Napels en Sicilië met bijna algemeene stemmen daarvoor hebben verklaard; terwijl u thans nog te Verona en elders in het Venetiaansche, op de muren van openbare en bijzondere gebouwen, de verklaring treft: ‘Vogliamo l'Italia Una, e Vittorio Emanuele il nostro re costituzionale.’ Maar boven die bewijzen der schoonste eenstemmigheid, toont men u ook in die parlementszaal, door het penseel vereeuwigd, tafereelen uit de vroegere burgeroorlogen van Florence en hare nabuursteden. Waarschuwende stem (zooals eens een der grootste parlementaire redenaars van Italië, Mancini, opmerkte) uit het verledene, die het Italiaansche volk, die zijne vertegenwoordigers in die zaal, voor de toekomst mogen ter harte nemen! - Men ziet hieruit dat Victor Emanuel dan ook niet zonder grond in Maart 1861 den titel kon aannemen van ‘Koning van Italië door Gods genade en den wil des volks,’ en Cavour in zijne bekende circulaire aan de Britsche regering mogt betoogen, nadat het eerste Italiaansche parlement in Februarij van 1861 door den koning was geopend, ‘dat de regering van Italië eene nationale en wèlgevestigde regering was.’ - Spoedig volgde hierop dan ook de wettelijke erkenning van het nieuwe rijk door Engeland, Noord-Amerika en Frankrijk, later ook door de meeste andere Europesche regeringen.

Zoo zijn dan al die vroegere staten thans vereenigd tot één rijk, zeker nevens Groot-Brittannië het beste door natuurlijke ligging en grenzen bepaald. Rondom toch door twee zeeën bespoeld, is het naar 't Noorden door de Alpen van vreemde naburen bijna geheel gescheiden. Het heeft eene uitgestrektheid van 284,463 □ kilometers of mijlen, met eene bevolking van ongeveer 25½ millioen inwoners. De gemiddelde digtheid

der bevolking in het jeugdig koningrijk is dus 85 zielen per vierkante mijl. Maar de verdeeling is ongelijk, daar men zeer uitgebreide, bijna onbewoonde streken aantreft, niet slechts op Sardinië en Sicilië, maar ook in die Maremmen, waardoor de spoorweg van Livorno naar Rome u voert; en niet minder in de vaak bekoorlijke bergstreken, die gij van Rome naar Napels doortrekt. Daarentegen verwondert het u niet in de vruchtbare vlakten der Po, in het rijkgezegende Arno-dal, en in de nijvere Ligurische kuststreken eene bevolking te vinden, zoo digt bewoond bijna als in de meest bevolkte landen van ons werelddeel. Het minst bevolkte gedeelte van het Vereenigd Koningrijk is het eiland Sardinië, 't welk slechts 24 bewoners per vierkante mijl telt. Daarentegen telt geheel Toskane 82, Venetië en Emilia 98, Lombardije 139 en Liguria 145 zielen op diezelfde uitgestrektheid. Volgens de jongste opgaven bevat het Britsche rijk 92, de Nederlanden 100, België 162, Frankrijk daarentegen slechts 70 en Noord-Duitschland 68 bewoners per vierkante mijl[1]. Niet slechts door zijne streng bepaalde natuurlijke grenzen schijnt Italië als tot eenheid geschapen; ook door de merkwaardige bijzonderheid, dat zijne geheele bevolking in den grond één zelfde taal spreekt en één zelfde godsdienst belijdt. Onder die bevolking toch telt men slechts 20,000 personen die de Duitsche, 5 à 6000 die de Engelsche taal spreken, terwijl nog 114,000 zich van de Fransche, Catalaansche of Grieksche tongvallen bedienen. Wat de godsdienst betreft, telt men slechts een 24,000 tal personen, die niet tot de heerschende kerk behooren, waarvan ruim de helft (13,000) zich onder verschillende protestantsche kerkgenootschappen scharen, de kleine wederhelft de israëlietische godsdienst is toegedaan. Deze en vele andere bijzonderheden, die op den loop der bevolking betrekking hebben, worden thans in Italië, even als in de meeste staten, geregeld en naauwkeurig verzameld door den Burgerlijken Stand. Met 1^0 Januarij 1862 werd deze inrigting voor het koningrijk ingevoerd en daarmede het constateren van geboorten, sterfgevallen, huwelijken, enz., uit de handen der kerk in die van het openbaar gezag overgebragt[2].

1 Pietro Maestri, 'l'Italia economica, 1868,' Firenze. Stabilimento di G. Civelli, 1868, p. 99, 100.
2 Maestri, o.l. p. 303.

II.

Langs den prachtigen Brenner-baan, één dier groote en algemeene wegen, die Italië thans direct met Duitschland en het overige Europa verbinden, dalen wij door het Eysackthal af naar Botzen: bekoorlijk in de uitmonding van dit dal in dat van den Etsch gelegen. Voor ruim een jaar hadden wij het welvarende, in menig opzigt niet onbelangrijk plaatsje (het telt ongeveer 9000 inwoners) leeren kennen: reeds toen had zich van het bekoorlijk Sigmundskrone de blik als reikhalzend uitgestrekt langs de blaauwe en purper getinte berghellingen, die het Etschdal in zijne rigting naar het Zuiden bepalen, en reeds toen ‘had onze ziel’, om met de gravin Hahn-Hahn te spreken, ‘onbekende hoogten en verten als tegen geijld.’ Hier dus geen toeven, maar afscheid aan menig vrolijk en aangenaam reisgenoot, die van Botzen naar dat lagchende, weelderige dal van Meran trekt, waar jaarlijks zoo velen, ook gij wel, jeugdige reisgenoote uit het noorden, op wier doorschijnend gelaat dat verraderlijk blosje gloeide, en wier vaak herhaald kuchje met belangstellende zorg door uwe bejaarde vrienden werd afgeluisterd, heengaan, ‘om balsem te vragen voor 't kwijnend leven’:

> ‘Waar de kunst genezing spelt,
> Doch alleen de schoot der aarde,
> Der cypressen stille gaarde,
> Van “genezen kranken” meldt.’

Wij sporen door, naar het zuiden, naar Italië, in gezelschap van een priester en twee Signori, van wier lippen wij de taal van het zuiden in al hare levendigheid opvangen. Die priester was intusschen weinig geschikt om een gunstigen indruk te geven van de geestelijkheid of van de godsdienst. Dat bruine, magere, ascetische gezigt, die zwarte, doordringende oogen, die morsige zwarte soutane en driekante hoed met neêrvallende boorden, dat half luid lezen van sommige plaatsen in een in leder gebonden, maar door tijd en gebruik vuil glimmend gebedenboek, dat telkens toeslaan van het boek en dan met gesloten oogen herprevelen van het gelezene, als werd het van bui-

ten geleerd, het dan weder op eens zich mengen in het wereldlijk gesprek der Signori, over wijnbouw en zijdeteelt, dat alles maakte op ons een zonderlingen indruk. - Ook het landschap, schoon door de heldere stralen der namiddagzon beglansd, bood niet die afwisseling en schoonheid, die het ons van Siegmunds-Krone eens scheen te beloven. Maïsvelden, wijngaarden, moerbeziënplantingen, ooft en ander geboomte overal, maar met die eigenaardige slordigheid of verwarring, die kenmerken van een Italiaansch landschap schijnen, tot welks bekoorlijkheid de natuur zeer veel, de mensch doorgaans zeer weinig doet! Hierbij komen de duidelijke sporen, dat de nu zoo kalm daarheen vlietende Etsch in sommige tijden van het jaar zeer wild en bandeloos kan zijn. De spoorbaan kronkelt zich nu op den linker, dan op den regteroever, is goed gebouwd en voert langs de stations Neumarkt, S. Michele, Trento (Trient), Mattarello, Calliano en Roverdo naar Mori, alzoo langs zeven stations, en daaronder zeer onbeduidende, op een spoortraject van ruim 3 uren, en wel in eene bevolkte en welvarende streek, daar er jaarlijks tusschen Trient en Verona wel 120,000 ponden zijde werden gewonnen[1]. De stations op beide die plaatsen zijn ruim, overdekt en goed ingerigt. Stap echter met ons aan het kleine station Mori af, om een uitstapje naar Riva te maken. Inderdaad, wie zou het zich niet beklagen, dit uitstapje te hebben nagelaten? Te Mori vindt gij een paar omnibussen, ook wel andere rijtuigen, en tal van koetsiers, conducteurs en allerlei lieden, die onder een vervaarlijk geschreeuw en vreemdsoortig gevloek, in 't italiaansch en slecht duitsch, u in een dier vehikelen trachten te doen plaats nemen. De omnibussen zijn vol en vuil en brengen u in een paar uren naar Torbole; een rijtuig is meer aan te bevelen en brengt u in denzelfden tijd een half uur verder naar Riva. Wij kozen het laatste en bevonden er ons goed bij.

1 Men weet, dat de zijdeteelt in de laatste jaren in Italië bijna geheel is te gronde gegaan, door eene onverklaarbare ziekte of ziekelijkheid in de zijdewormen. Vóór 1848 leverde Italië aan de Europesche markt 8 Lbs. ruwe zijde, ter waarde van ongeveer 250 millioen frs. Langzamerhand is dit bijna geheel opgehouden. De laatste jaren is er echter, ten gevolge van het invoeren van nieuwe individu's en de krachtige maatregelen van het gouvernement, verbetering, en hoop dat deze aanzienlijke industrie weder zal herleven. Zie daarover een hoogst belangrijk artikel in de ‘Cornhill Magazine,’ October 1869: The Silkworm Campaign, Italy, 1869.

Reeds vingen de avondschaduwen aan te dalen en hulden zich vallei en rotskloof in een blaauwen nevel, toen wij in snellen draf van Mori vertrokken. De weg is goed, maar klimt langzamerhand en slingert langs het kleine meer Loppio, door hooge bergen omgeven, waarvan de boorden door steile oevers worden bepaald, terwijl vreemde rotsgestalten als uit zijne diepte opduiken. Het licht der volle maan spiegelt zich in het smaragdgroene water, doet de schaduwen der rotsen dieper schijnen, maar verzilvert ook de toppen der olijf- en vijgenboomen, die hier en daar den eenzamen weg bezoomen. Tooverachtig schoon en kalm was dit tooneel, maar het zou spoedig door nog schooner worden overtroffen. Nadat de weg een eenigszins wilde, met ruwe steenblokken als bezaaide berghoogte heeft opgevoerd, bereikt men Nago, een klein dorp, en vervolgens een blokhuis, waarin eenige militairen door hunne kleeding u herinneren, dat gij u nog altijd in de staten van den keizer van Oostenrijk bevindt. Maar nu daalt de weg langs een steilen bergwand naar Torbole af, en van hier ook daalt uw blik op de hooge en steile oevers, die naar het zuiden al meer en meer terugwijken en in een zilveren nevel wegsmelten, terwijl de waterspiegel, schijnbaar zonder grens, zich in de verste verte met den nachthemel vereenigt. Door het reeds slapende stadje brengt de weg u spoedig aan de boorden van 't meer, welks golfjes de keijen en knoestige wortels der vijgenboomen en oleanders kussen. Een zwoele nachtwind voert u als uit onzigtbare hesperidengaarden welriekende geuren toe; in de diepe stilte klinkt weldra, door der bergen echo herhaald, een welluidend vierstemmig lied, ter eere van Riva! - bella Riva! - Wij passeren de zangers, eenige fabriekarbeiders, die van hun werk huiswaarts keeren, en zitten weldra in de Sole, onder de bloeijende oleanders, verzonken in die onbestemde maar zalige gewaarwordingen, die zulk een tooneel in elk peinzend gemoed wekt.

Het Garda-meer, bij de Romeinen Lacus Benācus, is 16 uren lang en van 1 tot 5 breed. Alleen het noordelijkste uiteinde met Riva en Torbole, behoort, sedert den vrede van Zürich, nog aan Oostenrijk. Verder kan het geheel als een binnenlandsch Italiaansch meer worden beschouwd. Zijn waterspiegel is 69 meters boven die der zee en heeft eene oppervlakte van 300 vierkante mijlen, bij eene diepte die tot 584 meters bedraagt. Zeldzaam is zijn waterspiegel volkomen kalm en soms zeer be-

wogen en onrustig, zoodat reeds Virgilius spreken kon van: ‘fluctibus et fremitu assurgens Benace marino.’. De noordelijke oevers zijn hoog en rotsachtig gevormd door de zuidelijke hellingen van de Tiroler Alpen. Zuidwaarts worden de boorden steeds lager tot in den zuid-oostelijken hoek, waar de Mincio zich in het meer stort, na de wallen van het bekende Peschiera te hebben omspoeld[1]. Jammer slechts, dat dit meer, even als andere meeren van Italië, nog zeer weinig wordt bevaren. Men zoude van toenemende bevolking, welvaart en handel meer leven en scheepvaart op deze schoone waterspiegels mogen verwachten. Thans ontmoet ons oog daar slechts het zeil van een enkele visschersbark, of eens of tweemaal daags den zwarten rookwimpel van een stoomboot, die grootendeels voor reizigers bestemd, nog slechts zeer gebrekkig in hunne behoeften voorziet. Wij althans waren hierdoor genoodzaakt het bekoorlijke Riva langs denzelfden weg te verlaten, die er ons gebragt had. Maar wij beklagen ons niet, dat nevens de herinnering aan Riva en het Garda-meer, getooid in 't geheimzinnig kleed van zilverlicht, van sterrenglans en nachtelijke schaduwen, die staat van Riva en het Garda-meer, bestraald door den vollen gloed der zon, aan een wolkeloozen Italiaanschen hemel, waarbij alles u lagchend, vol luister en kleuren tegenstraalt, en zooals de dichter zingt:

> ‘the tints of the earth, and the hues of the sky,
> In colour though varied, in beauty may vie’[2].

III.

Van Mori gaat het nu langs den spoorweg op Ala, de eerste grensplaats in het koningrijk Italië. Regts verheft zich een aanzienlijke bergrug, de Monte Baldo, tot een hoogte van 6 à 7000 voet tusschen het Etschdal en het Garda-meer. De baan volgt den kronkelenden en bruischenden stroom, waar deze zich met moeite door het kalksteengebergte een doortogt heeft ge-

1 Maestri, o.l., p. 55.
2 Byron, ‘The bride of Abydos,’ I.

baand door de Chiusa di Verona, een sterk krijgskundig punt, waar reeds de Venetianen een veste bezaten, waar de Oostenrijksche regering schatten heeft verspild bij den aanleg van drie nieuwe forten: Rivoli, Wratislaw en Molinari, die thans Italiaansche grensverdedigingen zijn. Beroemd zijn deze rotshoogten en heuvelen in de geschiedenis, als het oord, waar in 1155 het Duitsche heir van Frederik Barbarossa stand hield tegen dat van Milaan, terwijl het regts op een hoogte gelegen Rivoli zijn naam gaf aan den vreeselijken kamp in 1796 en '97, tusschen de Fransche en Oostenrijksche legers, waarbij Masséna den hertogtitel verwierf. Bij het station Domegliarà blikt men zuidwaarts in eene vlakte, door een heuvelreeks begrensd, waarachter Custozza en dan eenige uren westwaarts Solferino liggen, plaatsen sedert 1848 en 1859 onvergetelijk in de geschiedrollen van Italië. Bij Parona gaat de baan over de Etsch en vereenigt zich bij S. Lucia met de groote baan van Turijn en Milaan naar Verona. Zij beschrijft nu een aanzienlijke bogt en voert door eene uitgestrekte vlakte, langs en tusschen eene menigte forten naar het station, buiten de Porta Vescovo, van Verona.

De oude stad ligt op een landpunt, door een groote bogt van de Etsch (Adige) gevormd, terwijl zich een ander gedeelte op den linkeroever uitstrekt. De beide oevers zijn door vijf bruggen verbonden, als de Ponte di Castel Vecchio, di Ferro, Pietro, Nuovo en Navi, van welke laatste men een eigenaardig uitzigt op de stad heeft, zooals zich hare minder fraaije buurten en oude huizen aan beide zijden van de Etsch verheffen, wier zeer snelle stroom hier eene menigte molens in de rivier in beweging zet. Verona was een der bolwerken van den beroemden Vestingvierhoek en onnoemelijke schatten zijn door de Oostenrijksche regering ook aan de versterking dezer stad besteed. Wij gewaagden reeds van de talrijke forten, die de vlakte westwaarts van Verona verdedigen en bestrijken. Binnen den spoorweg en meer onmiddellijk rondom de stad, strekken zich grachten en wallen met een twaalftal bastions uit. Al deze verdedigingswerken zien er uitstekend goed onderhouden uit, maar schenen thans toch op vredevoet te verkeeren, even als het garnizoen, waarvan men weinig anders bemerkte dan fraaije officiers-uniformen en rokken, waar heldhaftige harten zeker wel benaauwd onder hebben moeten kloppen, bij den last van zilveren en koperen medailles en penningen, die daarop aan

lange, veelkleurige linten waren bevestigd. Dit verschijnsel, overal op te merken, behoort zeker tot de ijdelheid of coquetterie van het jeugdig koningrijk.

Verona is eene belangrijke, vrolijke en regt Italiaansche plaats. Men ziet er reeds *leven* aan en op straat: hoort het schreeuwend uitventen van allerlei waren; men vindt er onze Amsterdamsche schoenpoetsers op elke piazza en in elke drukke *via*. Deze *vie* of straten zijn goed geplaveid, doorgaans met twee gladsteen en banden, waarover de wielen der rijtuigen loopen, hetgeen minder gedruisch en zachter beweging geeft. Voor den afvoer van water en vuil schijnt goed gezorgd en de openbare verlichting, door middel van gas, was zeer voldoende. Dit alles heeft Verona met de meeste moderne steden gemeen. Maar men ziet er meer. Het Romeinsche tijdperk toont u, op het *praedium*, thans de piazza Bra, de Arena, waarschijnlijk ten tijde van Diocletiaan in 284 gebouwd. Van alle dergelijke overblijfsels is het wel 't best bewaard gebleven. Het amfitheater heeft eene ovale gedaante van 513 voet lengte, bij 410 voet breedte, terwijl de hoogte 100 voet bedraagt. Van den bovensten omgang dalen 45 rijen reusachtige trappen, van 18 v. hoogte en 26 v. breedte, naar beneden, en omgeven in de rondte de eigenlijke Arena, het strijd- en renperk, waarin de vertooningen van dierengevechten en gladiatoren-spelen plaats vonden. In die trappen, grootendeels in de vorige eeuw hersteld, waren de zitplaatsen der toeschouwers, die 25,000 in getal konden zijn. Wij doorwandelden het reusachtige gebouw, waaraan, niettegenstaande vele herstellingen, toch hier en daar de tand des tijds zigtbaar had geknaagd, ofschoon de weelderige groeikracht zijne sporen scheen te willen verbergen onder een kleed van mos, klimop en muurplanten. Wij traden in de duistere, onderaardsche gewelven, waar de wilde dieren vertoefden, eenige dagen honger leden, om zooveel te razender het strijdperk in te vliegen. Wij zagen holen, niet beter dan de vorige, waarin de gladiatoren werden opgesloten. En daarbuiten, boven den hoofdingang, ziet gij het balkon met verheven zitplaatsen, waarop de eerste overheidspersonen plaats namen; daarover eene dergelijke tribune voor de Vestaalsche maagden, rondom op den bovensten omgang de zitplaatsen der Romeinsche vrouwen, die allen de bloedige tooneelen in die open plaats daar beneden aanschouwden! - *O tempora, o mores!* Maar wat donkere tijden! Wat onmenschelijke zeden! Bijna zou

men zich er in verheugen, die reuzengevaarten in het stof te zien zinken, ware het niet dat ze als gedenkteekenen der bouwkunst bewondering verdienen! - In het midden der Arena staat thans een houten schouwburg, een *teatro estivo*, waarin zich heden middag een 4 of 500tal bewoners van het hedendaagsche Verona vereenigen kunnen, om een of andere Vaudeville te zien opvoeren! - Heeft het niet wat van 't sprookje van ‘Klein Duimpje?’

Wat noordelijker, en in die hoofdstraat, die elke Italiaansche stad bezit onder den naam van *Corso*, heeft men eene soort van poort, met twee bogen, die zich, eenigermate als *Temple Bar* in Londen, over hare geheele breedte uitstrekt. Sommigen willen daarin de overblijfselen van een zegeboog of triumfpoort zien, uit den tijd van keizer Gallienus, 265 jaren nà Christus. - Het tijdperk van 't opkomen der Italiaansche burgerijen heeft ook hier zijne zoo eigenaardige indrukken achtergelaten. Begeef u naar de Piazza dei Signori, met marmeren platen bevloerd, door een zestal der prachtigste paleizen omgeven. Wel mogt het 't plein der Heeren heeten! Vooral trekt het raadhuis (Pallazzo del Consiglio) uwe aandacht, als in den aanvang der 16de eeuw, door den bouwmeester der Notre Damebrug te Parijs, Fra Giacondo da Verona, gebouwd. Men waant zich hier inderdaad in de middeneeuwen verplaatst; maar daar treft u op het midden der Piazza het fraaije beeld ter eere van Dante, en het opschrift op het voetstuk roept het tegenwoordige, naar eenheid strevende Italië weder voor uwen geest. De prachtige gedenkteekenen der Scaligers in de niet ver van hier verwijderde kerk van S. Maria Antica, herinneren weder geheel aan den tijd der verdeeldheid en der kleine vorsten. Het geslacht della Scala stond namelijk van 1262 tot 1389 aan het hoofd der republiek Verona. Het bewoonde het Castello Vecchio, tusschen de Corso en de Etsch gelegen, waaruit over den stroom eene hoogst merkwaardige brug voert (Ponte di Castello) op drie bogen van verschillende grootte. Thans dient dit slot tot *tuighuis* en ziet men er groote verscheidenheid van Italiaansche uniformen.

Verona telt vele en daaronder schoone kerken, waarvan sommige, om hare schoone bouworde of kunstwerken wel een bezoek verdienen. Treedt de Cattedrale in en bewonder een prachtigen gothischen tempel uit de 14de eeuw, waarboven het eerste altaar aan de linkerzijde, een van Titiaans meesterstuk-

ken, ‘eene hemelvaart van Maria,’ prijkt. Ook de S. Anastasia, met hare 3 schepen en 12 ronde zuilen, is in gothische stijl gebouwd en toont aan de beide eerste zuilen de wijwaterbekkens, door bedelaars van wit en graauw marmer gedragen. Het zijn schoone en hoogst natuurlijke gestalten, die men aan Gabriel Caliari en Aless. Rossi te danken heeft. De S. Zenone, in een der meer verwijderde buitenwijken gelegen, verdient mede de aandacht. Zij is eene basiliek met drie schepen, in romaansche stijl, uit de 12de en 13de eeuw. Eenige reliefs in marmer, voorstellingen uit de Heilige Schrift, dagteekenen waarschijnlijk uit die eerste tijden; zoo ook een Christus met de twaalf apostelen in het zuidelijk schip, keurig en zorgvuldig gebeiteld.

Van den bovensten omgang van het amfiteater, beter nog, uit de op den linker Etschoever gelegen Giardino Giusti, of van het Castello S. Pietro, heeft men een heerlijk uitzigt op stad en omgeving: de met forten gekroonde hoogten op grooter of kleiner afstand van de stad gelegen, naar de zijden van het noorden, op de prachtige en verheven lijnen der Alpenwereld.

Natuur en geschiedenis hebben hier aanleiding gegeven tot twee dichterlijke voortbrengselen, wel geheel verschillend van aard, maar elk in zijne soort van onmiskenbare verdiensten. In 1757 werd de reeds genoemde Ponte delle navi door eene overstrooming van de Etsch weggerukt en dit voorval gaf Bürger aanleiding tot zijn: ‘Lied vom braven Mann!’ Maar de liefde van Bartelomēo della Scala, een der vorsten uit het geslacht der Scaligers, voor zekere Julia Capulette, wier woonplaats men u nog in een klein huis (thans eene herberg) in de Via S. Sebastiano toont, gaf aanleiding tot die heerlijke schepping ‘Romeo en Juliet,’ die wij aan het genie van den grooten Britschen dichter Shakespeare te danken hebben[1], en die zeker weder op een ander, maar verwant gebied, Bellini geïnspireerd heeft bij de zamenstelling zijner schoone opera van dien naam.

1 Eigenlijk schijnt de geschiedkundige waarheid van dit alles wel zeer twijfelachtig en heeft Shakespeare de naaste aanleiding tot zijn dramatisch gedicht gevonden in een stuk van Arthur Brooke van 1562, die het uit Bandello, een Italiaansch schrijver, had geput. Bandello had het weder uit oudere stukken van Luigi da Porta en Masuccio, van 1470, waarbij de geheele geschiedenis in Siena wordt verplaatst. Men zie F. Kreyszig, ‘Vorlesungen über Shakespeare, seine Zeit und seine Werke.’ Berlin, 1862. Bd. II, S. 184.

IV.

In den vroegen morgenstond voert de omnibus van de Due torri, waar wij het zeer goed hadden, door de nog stille straten naar het ruime station en weldra zijn wij op weg naar Venetië. De baan loopt langs de stations S. Martino, Caldiero, S. Bonifacio, Lonīgo, Montebello en Tavernelle naar Vicenza. Noordwaarts heeft men de laatste hellingen der Alpen, die dezen morgen in een sluijer van nevelen en digten regen gehuld zijn. Zuidwaarts strekt zich een vlak, maar weelderig landschap uit, bedekt met wijngaarden, wier ranken zich in festons van den eenen vruchtboom naar den volgenden slingeren, maïsvelden en moerbeziënboomen. Van Lonīgo tot Vicenza verheffen zich echter de Monti Berici, een vulkanische heuvelketen, met bosch bedekt. Vicenza is eene aanzienlijke plaats (30,000 inw.), de geboortestad van den grooten bouwkundige Palladio. Zij bezit nog vele prachtige en groote paleizen en andere gedenkteekenen van een magtig en weelderig verleden. Het fluiten der locomotief roept ons echter het *avanti* toe. Door een steeds vlakker en wateriger landschap, hier en daar met regt Hollandsche kanalen doorsneden, maar vaak verborgen door de digte accacia-beplantingen langs de spoorbaan, gaat het nu over Pojano naar Padova, waar wij later hopen terug te komen. Over een vrij lange brug passeert men de Brenta en bereikt vervolgens langs Dolo en Marano het groote overdekte station Mestre. Hier heeft men eenig oponthoud, daar er eene baan noordwaarts over Treviso en Udine naar Triëst gaat. Voor ons, reizigers naar Venetië, begon zich nu meer en meer alles in water op te lossen. Door een streek toch van amphibieachtige natuur - want men kan eigenlijk niet wel beslissen of land, dan wel water, hier het hoofdelement is - komt men aan het in 1849 befaamd geworden fort Malgherra en spoort nu de lagunen in, over een reusachtige brug, die 3601 meters bij 28 v. breedte heeft en op 222 bogen, elk van 30 v. spanning rust. - Over een afstand van ongeveer een uur gaans snelt men zoo, met water ter regter- en ter linkerzijde, de onbekende, geheimzinnige Adriatische zee tegemoet.... Maar, daar rijzen uit de nevelachtige zeelucht, vreemde gestalten, spitse,

hoekige, koepelvormige gedaanten,..... zij teekenen zich al scherper, vereenigen zich tot groepen, veranderen weldra in torens, paleizen en koepeldaken.... voor ons liggen:

> The domes of Venice, anchored on the sea,
> Far-off; - an airy city of the Brain![1]

Een oogenblik later en gij stijgt in het groote overdekte station van de koninginne der Adriatische zee uit, maar..... niet om u met uwe bagaadje in een omnibus of droschke naar eenig hotel te doen vervoeren; gij neemt aan de woelige kade achter het station plaats in een dier overoude waterrijtuigen van Venetië, een *gondola*. Hoe praktisch en ontnuchterd gij toch ook hier reeds gestemd moogt zijn, toch komt u zeker het denkbeeld bijna als eene heiligschennis aan uw poëtisch gevoel voor, om van eene *omnibus gondola* gebruik te maken. Neen, wij nemen met onzen Duitschen vriend uit München en diens jeugdige vrouw in eene echte *gondola* met twee roeijers plaats en varen, drijven, neen, *zwemmen*, zooals de eenige Shakespeare het uitdrukt:

> Hast ever swain in a gondola at Venice?

weldra door groote en kleine kanalen naar ons hotel, aan den ingang van het Canal grande.

De keten van tallooze grootere en kleinere eilanden, waarop ook Venetië gebouwd is, schijnt haar ontstaan te danken te hebben aan de slib, die door de Po en andere rivieren en stroomen, welke zich in de Adriatische zee ontlasten, gedurende eeuwen is afgevoerd en zich juist dáár heeft zaamgehoopt, waar de afvoerende strooming dier wateren, door de sterkere stroomingen der zee werd tegengehouden[2]. De lagunen noemt men dat gedeelte der zee, dat zich tusschen deze eilanden en de vaste kust uitstrekt. Hier en daar hebben zij gemeenschap met de zee, terwijl de diepte zeer verschillend is en door tal van palen in het belang der scheepvaart wordt aangewezen. Venetië ligt, veel meer dan Amsterdam, waarmede het slechts

1 'The picture of St. John, by Bayard Taylor.' Boston, 1866. Byron zegt (Preface to Marino Faliero): 'Her aspect is like a dream, and her History is like a romance.'
2 'Histoire de la république de Vénise, par le Comte Daru.' Bruxelles, 1840. Tom. I, p, 7.

in enkele opzigten eenigszins kan worden vergeleken, overal in het water; heeft daarenboven de zee slechts op betrekkelijk korten afstand, maar is toch voor groote schepen even moeijelijk te bereiken. De drie hoofdtoegangen uit de Adriatische zee zijn de Porto di Ledo, Porto di Malamocco en Chioggia. Malamocco en het van daar naar de stad voerende vaarwater of kanaal is eigenlijk voor de groote scheepvaart bestemd. Het gewigt dezer zaak werd door de Italiaansche regering terstond nà de vereeniging van Venetië erkend, en een som van 8,225,000 lires beschikbaar gesteld, zoowel ter verlenging en versterking der twee bij Malamocco aangelegde dijken, als ter uitdieping van het groote kanaal tot op 8 el. Het schijnt, dat de grootere schepen thans te Malamocco moeten geligt worden, hetgeen tot groote kosten aanleiding geeft[1]. Aan hare gunstige ligging voor den handel heeft Venetië overigens niet minder haar ontstaan en magt te danken gehad, als aan de rust en veiligheid, die deze eilanden aan vele bewoners van Lombardije beloofden, bij het woeden van oorlogen, waarvan die vruchtbare streken zoo vaak het slagtoffer werden. Vooral gaven de invallen van Alaric en Atulphus in den aanvang der 5de eeuw (400 en 409 j. na Chr.) hiertoe aanleiding; want, ofschoon de eilanden reeds veel vroeger bewoond werden door Galliërs, inboorlingen van Kl. Azië of vlugtelingen uit Troje, eerst in 427 vindt men op het grootste, dat hooger zandoever had en daarom Rialto (riva alto) genoemd werd, een soort van haven en stapelplaats der burgers van Padova. In dat jaar werd de eerste Christenkerk van St. Giacomo gesticht en besloot de Senaat van Padova, dat op Rialto de bevolking meer verzameld en alzoo een stad zoude gegrond worden[2]. Blijkt hieruit van zekere afhankelijkheid der bewoners, spoedig zien wij pogingen om zich daarvan te ontslaan, die niet minder werden bevorderd door de insulaire ligging van den jeugdigen staat, dan door een behendig gebruik maken van de veten en oorlogen tusschen het Oostersch en Westersch keizerrijk, waarbij Venetië steeds zich aan de zijde van het eerste stelde. In den aanvang had elk eiland zijn eigen bestuur onder één hoofd, dat den naam droeg van Consul of Tribuin. Tegen 700 vereenigden zich de eilanden onder één

1 Maestri, o.l. p. 68.
2 Daru, o.l. I, q. 14 sqq. en de Cenni Storici, voor: Una Settimana a Venezia. Venezia, 1868.

gemeenschappelijk hoofd, Doge genaamd. De eerste Doge was Paoluccio Anafesto di Eraclea, die een verbond sloot met de Longobarden en hechtere grondslagen voor den Venetiaanschen Staat gelegd heeft. Eenmaal nog moest het dogeschap wijken voor dat van tribunen der soldaten, om onder Deodato Ippato te worden hersteld en door 120 opvolgende Doges bekleed, in den laatsten, Lodovico Manin, voor goed te eindigen[1].

Maar welk eene geschiedenis is die dezer republiek, in dat bijna 700 jarig tijdperk! - Herinneren wij ons slechts enkele hoofdmomenten, die uit elk publiek gebouw, uit elke kerk, uit elk paleis tot u spreken zullen. - Onder den Doge Giustiniano werd in 828 het ligchaam van den Evangelist S. Marco uit Alexandrië naar Venetië gebragt, en deze werd de schutspatroon der republiek. In de 11de en 12de eeuw streed de republiek reeds tegen de Turken in Syrië en Anatolie, tegen den Griekschen keizer Commenus in den Peloponnesos, tegen de Hongaren in Dalmatië. Na 997 wordt zij meester van Dalmatië, Croatië en Istrië. In den oorlog tusschen Frederic Barbarossa en paus Alexander III kiest zij krachtig partij voor het Hoofd der Kerk, dat haar daarvoor beheerscheresse der Adriatische zee verklaart (1177); eene heerschappij, die jaarlijks door den Doge aanvaard werd, wanneer hij op Hemelvaartsdag van de vorstelijke galei Bucentaurus, een kostbaren ring, dien hij aan den vinger had, in zee wierp. In 1204 scheen de republiek reeds het toppunt harer magt te gemoet te gaan. Onder den 80jarigen Doge Enrico Dandolo herstelde zij Isak Commenos en zijn zoon Alexander op den Griekschen troon te Constantinopel, maar verdreef den laatste, toen hij zich onwaardig gedroeg, om de kroon aan Boudewijn, Graaf van Vlaanderen, te schenken, terwijl zij voor zich de heerschappij over bijna al de eilanden van den Griekschen Archipel, over den Peloponnesos en Candia verkreeg. In 1297, onder den Doge Pietro Gradenigo, veranderde het staatsbestuur en werd aristocratisch en oligarchisch; van eene volksheerschappij kwam het gezag in handen van de aanzienlijke geslachten en ontaardde in eene regering van weinigen. Dat hieruit weinig goeds voortvloeide mag reeds eenigermate blijken uit de zamenzwering van 1355, aan wier hoofd de grijze Doge Marino Faliero stond en wier tijdige ontdekking hem het leven kostte. De toestand werd nu

1 ‘Cenni Storici,’ p. 1. ‘Daru,’ o.l. IX, Livre 38.

echter nog slechter, omdat thans de Raad der tienmannen en de Staatsinkwisitie volgde. Merkwaardig is het intusschen dat de republiek, die men in den aanvang leert kennen als gesticht door de bewoners der vaste kust en van hare groote steden afhankelijk, in de helft der 14de eeuw de rol verandert en over het Venetiaansche begint te heerschen. Zoo kwamen Padova, Vicenza en Verona omstreeks 1405 onder hare heerschappij; Treviso en Triuli in 1423; Brescia, Bergamo, Crema en Polesine in 1482; een weinig later verkregen zij ook het eiland Cyprus. Zoo had de republiek, aan het einde der 16de eeuw, haar toppunt van luister en bloei bereikt, maar verwekte hierdoor ook veler wangunst. Paus Julius II wist een groot deel van Europa in de *league* van Cambrai tegen haar te vereenigen, maar nog doorstond zij met eere deze worsteling. De val van het Grieksche keizerrijk en de toenemende magt der Turken in het Oosten gaven haar de eerste gevoelige slagen. Zij zag zich in de 16de, 17de en 18de eeuw uit Cyprus, Candia en den Peloponnesos verdreven. Maar vooral werd zij geknakt door het verlies van den Oosterschen handel, die na de ontdekking van de Kaap de Goede Hoop in handen der Portugezen en Spanjaarden geraakte. In de 18de eeuw sluimerde de koninginne der Adriatische zee langzaam in, om door Napoleon I geheel te worden vernietigd. Bij den vrede van Campo Formio, in 1797, werd zij met het geheele Venetiaansche gebied aan Oostenrijk afgestaan. In 1848 poogde zij nogmaals, onder Manin, haren rang als republiek te hernemen, om, na een dapperen strijd, onder het Oostenrijksche gezag terug te keeren. Als gevolg van den Duitschen krijg zagen wij reeds, dat Venetië ten slotte zich aan het jeugdige koningrijk Italië aansloot.

Deze vlugtige herinnering aan de geschiedenis is niet minder noodig, dan een blik op de ligging en plaatselijke gesteldheid van Venetië, om zich eenig denkbeeld van deze stad en van hare schoonste gedenkteekenen te kunnen vormen. Denk slechts aan de 122 eilandjes, waarop zij gebouwd is, die door 367 bruggen zijn vereenigd. Zie die vaak reusachtige gebouwen, die, op ingeheide palen en zware steenblokken gefondeerd, uit den waterspiegel oprijzen, terwijl hunne trotsche toegangen met marmeren trappen in het water uitkomen, waar de hooge palen, dikwerf nog versierd met de wapenschilden der adellijke geslachten, den gondolier gelegenheid geven, zijn vaartuig vast te leggen. Zie die naauwe steegjes, met den Spaanschen naam van

Calle gedoopt, die overal tusschen de hooge huizen slingeren en den voetganger gelegenheid geven om een groot deel der stad door te zwerven, ofschoon wij daarbij Goethe[1] bewonderen, die dit deed zonder aan iemand den weg te vragen. Die steegjes zijn met vlakke steenen geplaveid, de waterafloop is er goed en toch schijnen zij veeltijds vochtig. Geen wonder! daar zij wel als op het water liggen en voor de zonnestralen bijna ontoegankelijk zijn. Uwe reukorganen worden er niet altijd aangenaam aangedaan; uw oog wordt daarentegen overal wonderbaarlijk bezig gehouden. Overal, vooral in de dusgenaamde Merceria, die van de St. Marco naar de Rialto voert, ziet gij winkels en magazijnen met de veelsoortigste en bontste mengeling van koopwaren; ziet ge ook de werkplaatsen, waar men als onder uw oog met groote vlijt arbeidt. Het moge in Venetië wel niet zoo druk zijn als in de dagen van weleer, toch is het in die Calle's, die op de Piazza uitmonden, toch is het aan en op de Rialto een bont en levendig gewoel. Plaats u echter met ons op die Piazza di S. Marco, met de beroemde kerk voor u, aan wier regterzijde zich het Palazzo Ducale, het oude Dogenpaleis verheft, en vraag, of niet een deel van Venetië's heerschappij over het Oosten in levende beelden voor u staat, òf dat tooneelen uit de Arabische nachtvertellingen uwen geest met tooverlijnen en kleuren omstrikken! Gij leert hier en bij uwe verdere omzwervingen Venetië kennen, ‘als een stad van goud en marmer, van koepels, paleizen en campaniles; een stad, warm van toon en hoog van kleur; een stad, door de zee bespoeld; een stad, gloeijende in een zuidelijke zon bij dag, schitterende onder zuidelijke gesternten bij nacht’[2], de ware *fata morgana*, de groote tooveresse der Adriatische zee! - De Piazza di S. Marco - Venetië heeft er slechts ééne, daar hare overige pleinen eenvoudig Campi heeten - is

1 ‘Goethe's Sämmtliche Werke,’ Cotta, 1840. ‘Italiänische Reise,’ Th. XXIII, S. 75. Andersen was ook zeer getroffen door de naauwheid dier Calle, en laat den eenen buurman op de 6de verdieping aan den overbuurman de hand reiken. Hij spreekt van: ‘smalle slipper, mellem de höie Huse; Gjenboe Kunde raekke Gjenboe Haanden fra siette Etage over Gaden.’ Zie ‘Improvisatoren. Original roman, af H.C. Andersen,’ Kjöbenhavn, 1835. Dl. II, S. 189, - een roman, die, even als die van den Amerikaan Nathaniel Hawthorne, ‘Transformation or the romance of Monte Beni’ gelezen en herlezen mag worden door allen, die Italië wenschen te bezoeken.

2 Dixon, ‘Spiritual Wives,’ (Tauchnitz-ed.) I, S. 40.

540 v. lang; aan de westzijde 174, aan de Oostzijde 252 v. breed en geheel met trachiet en marmersteenen bevloerd. Zij is aan drie kanten, ter regter- en linkerzijde en over de Markuskerk, als door een enkel paleis van marmer ingesloten. Deze paleizen werden eens door de hooge beambten (de procuratoren) der republiek bewoond en heeten daarom de *Procurazie vecchie* en *nuove*. De eersten, die aan uwe linkerzijde, werden in de renaisancestijl gebouwd in 1517, door Pietro Lombardo en Guglielmo Bergamasco; de tweede, in 1584 door Scaramozzi aangevangen, dienen thans tot koninklijk paleis. De onderste verdieping, met hare overdekte galerij, wordt geheel ingenomen door prachtige winkels en luisterrijke cafés, die des avonds, even als de Piazza, door honderde gasvlammen schitterend verlicht zijn. Deze winkels, met groote spiegelruiten, die de prachtige voorwerpen honderdvoudig weêrkaatsen, die cafés, waaronder vooral dat van Florian, met eene Oostersche weelde van glas- en schilderwerk versierd, trekken vooral des avonds zoowel stedelingen als vreemden bij duizenden aan. Hier ziet men de schoonste uitstallingen van dat eigenaardige fabrikaat, het Venetiaansche glas. Wat wordt daarvan al niet gemaakt! Kralen en paarlen van allerlei kleuren, vorstelijke hals- en hoofdsieraden; voorwerpen van allerlei aard, waaruit u bloemen, landschappen, gebouwen tegenstralen, als tafreelen, die uit een rein en spiegelglad watervlak opduiken; doosjes en kunstige mandjes, uit de dunne glasvezels, even als uit stroo gevlochten. Op Murano, een eiland ongeveer een half uur van Venetië gelegen, is de fabriek, waar deze kunstwerken worden vervaardigd. Vroeger telde dat eiland 30,000 zielen, thans slechts 5000, die vooral in deze tak van nijverheid hun bestaan vinden. In den jongsten tijd luikt zij weder op, door de ijverige pogingen van twee uitstekende mannen, Lorenzo Radi en Antonio Salviati, die daarom ook door Lessona[1], in zijne galerij van verdienstelijke Italianen, als voorbeelden ter navolging aan zijne landgenooten worden aanbevolen.

Maar het is tijd, dat wij de Markuskerk meer van nabij beschouwen. Het is eene basiliek, in Bizantijnschen stijl uit de 10de eeuw, maar waarvan het front, met gothische versierselen, uit de 14de eeuw dagteekent. Hare vijf koepels en tallooze

1 Michele Lessona, ‘Volere è potere’. 3a edizione. Firenze, 1869, p. 323 sqq.

spitsen en torentjes; hare 500 zuilen van marmer van de meest verschillende kleuren; hare vijf boogsgewijze ingangen met beeldwerken en mozaïke figuren op gouden grond, vormen reeds uitwendig een geheel, dat voor geene beschrijving vatbaar is. Het doet veel minder aan een Christenkerk denken, dan aan eene Turksche moskee of Oosterschen tempel. Inwendig treft u dezelfde geheel bijzondere zamenstelling en versiering. Talrijke mozaïkwerken van de 10de en latere eeuwen, die gezamenlijk een vlakteinhoud van 40,000 □ v. innemen; verguldsel, brons en oostersch marmer vullen elke ruimte aan. Het hoogaltaar staat onder een Baldakyn van Verde Antico, gedragen door 4 zuilen met reliefs, uit de 11de eeuw. Onder dit altaar rust het gebeente van den Heiligen Markus. Achter dit altaar is een tweede, met 4 zuilen van albast, die eens den tempel van Salomo zouden versierd hebben! en die zoo doorzigtig zijn, dat de glans van een daarachter gehouden kaars er doorheen straalt. De kunstminnaar bewondert in deze kerk prachtige werken in erts, van Sansovino en Caliari. De geloovige kan er kostbare reliquiën vereeren, als: in de Doopkapel de steen, waarop Johannes de Dooper zoude onthoofd zijn; het lijk van den Evangelist Markus, onder het Hoogaltaar; in de Schatkamer (*tesoro di San Marco*), een kristallen vaas met bloed van den Heiland; een deel der zuil, waaraan Christus werd gegeeseld, enz. Maar ook de geschiedkundige vindt hier groote herinneringen aan de magt der republiek. De drie groote vlaggenpalen (*pili*) van cederhout vóór de kerk, in prachtige voetstukken gevat, dagteekenen van 1505 en daarvan wapperden eens de banieren van Cyprus, Candia en Morēa, koningrijken, door de republiek overwonnen. Boven het hoofdportaal heeft men een vierspan, van verguld erts, een oud Grieksch kunstwerk, ofschoon sommigen dit betwijfelen en daarin eene romeinsche navolging zien, dat door den Doge Dandolo in 1204 uit Constantinopel naar het Westen werd teruggebragt. In het portaal van den hoofdingang vindt men *drie* roode steenen, om de plek aan te wijzen, waar de verzoening tusschen Frederik Barbarossa en Paus Alexander III plaats had, waarbij de keizer, nederknielende, zoude gezegd hebben: ‘non tibi sed Petro!’ (niet voor u, maar voor Petrus), doch Alexander geantwoord: ‘et mihi et Petro!’ (èn voor mij èn voor Petrus).

Rijker aan geschiedkundige herinneringen is echter nog het zuidwaarts aan deze kerk palende, ten oosten over eene lengte

van 230 v. de Piazzetta, ten zuiden over 220 v. de Molo begrenzende, paleis der Dogen. Het werd reeds in 800 gegrondvest, maar sedert vijfmaal verwoest en het laatst in de 14de eeuw in moorsch-gothischen stijl herbouwd. Het is westen zuidwaarts omgeven door twee galerijen van spitsbogen boven elkander, waarvan de benedenste door 36, de bovenste door 71 zuilen worden gedragen. Naast de S. Marco heeft men een fraai portaal, met marmer van verschillende kleuren versierd, Porta della Carta genaamd, met eene Justitia in den gevel. Hier werden eens de wereldberoemde wetten of verordeningen der republiek aangeplakt. Men komt nu op een ruim binnenplein met twee bornputten, voorzien van fraaije, uit erts gegoten borstweringen. Uit het kleine getraliede venster, hoog aan uwe linkerhand, aan den oostelijken gevel, zag eens uit een ellendige cel een gevangene op een dezer putten neêr: ‘maar zijn kerker was zoo hoog, dat de personen, die hij beneden opmerkte, hem slechts kinderen schenen, en hij hunne woorden slechts kon onderscheiden, wanneer zij schreeuwden.’ Die gevangene was Silvio Pellico[1], die later die cel verwisselde voor de staatsgevangenis Spielberg, te Brün in Moravië (1822-1830). Onze cicerone, die ons hierop opmerkzaam maakte, was een bespraakt en zeer intelligent Italiaan, een zeeman, die na vele omzwervingen, ‘post multa jactatus fata’, het verraderlijke element had vaarwel gezegd, om de taak van gids en *fremdenführer* in zijne vaderstad te aanvaarden. Hij had vele jaren in de keizerlijke Oostenrijksche marine gediend en wist veel goeds van zijn wakkeren en minzamen bevelhebber, Maximiliaan, te verhalen. Het was een zoo ongezochte en daarom te schooner hulde aan den ongelukkigen keizer van Mexico! - Maar wij staan nu voor de prachtige Reuzentrap, de Scala dei Giganti, aldus genoemd naar de beide reusachtige beelden van Mars en Neptunus, door Sansovino in 1554 vervaardigd. Op de bovenste trede werden later de Doges gekroond. Vroeger stond hier een andere trap, waarop den 13den April 1355 de 80 jarige Doge Marino Faliero als staatsverrader werd onthoofd; en in de Sala del Maggior Consiglio zult gij, in de lange reeks portretten van alle de Doges, een zwart gordijn vinden, voor de plaats, waar het zijne had moeten staan. Maar meende de regering der republiek op deze

1 Silvio Pellico, ‘Le Mie prigioni,’ XXIII.

wijze hem voor altijd te hebben gebrandmerkt; de poëzij, niet geheel in overeenstemming met de geschiedenis, heeft hem als martelaar voor de vrijheid des volks willen doen kennen[1]. Op den bovengang heeft men een tal van borstbeelden van beroemde Venetianen, geleerden, kunstenaars en Dogen, waaronder zeer fraai gewerkte. De hoofdtrap is uiterst prachtig en werd de Scala d'Oro genaamd, omdat zij alleen voor die edelen openstond, wier namen in het gouden boek waren opgeteekend. In de bovenste verdieping doorwandelen wij eenige kleine zalen, vroeger verblijf der Doges, thans een soort van oudheidkundig museum vormend. Hoogst merkwaardig is hier eene verzameling oude landkaarten, waaronder de wereldkaart van de Camaldulenser monnik Fra Mauro, van 1457; en de *zes* in hout gesneden tafels, de aardbol voorstellende, door Hadji Mehemet uit Tunis, van het jaar 1559. Hoe allerzonderlingst er deze geographische voorstellingen thans ook uitzien, toch zijn het sprekende bewijzen van den vroeg ontwaakten zin voor deze wetenschap in het land, dat trouwens een der eerste en beroemdste reizigers, Marco Paolo, als burger telde. Wij doorwandelen nu achtereenvolgens de Sala della Bossola, eens de antichambre der drie staatsinkwisiteurs. Aan den ingang was eene opening in de muur, vroeger met een leeuwenkop versierd, in wiens open muil (bocca di Leone) geheime beschuldigingen werden geworpen. Vervolgens heeft men de Sala del Consiglio dei dieci, waar de raad der tienen verzamelde, de Sala delle quattre porte, de Sala del Senato, met de troon van den Doge, de Sala del Collegio en de Sala del Maggior Consiglio, de grootste en prachtigste van allen, daar zij 154 v. lang, 75 v. breed en 45 v. hoog is. Al deze zalen, de vertrekken waarin zich het politiek bestuur, de verschillende regeringsligchamen der republiek bewogen, zijn aan zolderingen en wanden rijk met goud en prachtige schilderijen versierd. Zij hebben meestal betrekking op de geschiedenis der republiek en

1 Byron laat hem in zijn treurspel ‘Marino Faliero’ (Act. V, scene 3) op de beschuldiging van zijn:

.. ..‘unheard of crime,’

zeggen:

‘Unheard of! ay, there is not a history
But shows a thousand crown'd conspirators
Against the people: but to sett them free
One sovereign only died, and one is dying!’

hare groote mannen. Zoo ziet gij in de senaatzaal Venetië op den leeuw optreden tegen Europa op den stier gezeten, eene zinnebeeldige voorstelling van de Ligue de Cambray, waarbij als het ware geheel Europa tegen de republiek werd aangevoerd. In deze zelfde zaal heeft men, als zolderschildering, eene voorstelling van Venetië als koningin der zee, van Tintoretto. In de Sala del Collegio bewondert men vooral de Slag van Lepanto, van Paolo Veronese. Bovenal prachtig is echter de Sala del Gran Consiglio. Hier vergaderde het eerste der staatsligchamen, de in het Gouden Boek ingeschreven edelen. Aan de fries ziet men de beeldtenissen van 76 Dogen, van Angelo Partecipato in 827, tot Ludovico Manin in 1797. Aan de muren prijken 22 groote geschiedkundige stukken tot verheerlijking der republiek in haren strijd tegen keizer Frederik Barbarossa, hoofdzakelijk van Paolo Veronese, Bassano en Tintoretto. Men vindt daar voorstellingen van de verovering van Constantinopel, de krooning van Boudewijn, graaf van Vlaanderen, door den Doge Enrico Dandolo, van paus Alexander III, die aan den Doge Ziani den ring overgeeft, als zinnebeeld van de opperheerschappij over de Adriatische zee; de overwinning over de keizerlijke vloot en het gevangennemen van keizer Otto; en, om te eindigen, de groote zinnebeeldige voorstelling van den roem van Venetië, door Paolo Veronese. Het is eene wezenlijke geschiedenis der Republiek in schilderstukken, even als die van Frankrijk in de zalen van Versailles. En moge in deze laatsten het getal stukken grooter zijn, de tafreelen uit de geschiedenis der republiek zijn voor haren roem niet minder luisterrijk, en de schilderijen bezitten oneindig hooger kunstwaarde. De groote daden van het voorgeslacht zijn hier vereeuwigd door het kunsttalent der nakomelingen. Wij noemden reeds Bassano, Paolo Veronese en Tintoretto, maar vergeten ook niet Andrea Vicentino, Giulio del Moro, Girolamo Gambarato, Federigo Zuccaro, Palma Giovane, Paolo Fiammengo, Carletto Caliari en zoo vele anderen, die hier de bewijzen van hun wonderbaar kunsttalent voor de nakomelingschap hebben bewaard.

Vergeet in deze zaal echter niet u in gindschen koepelvormigen uitbouw of *Erker* te begeven. Daar verrast u een der bekoorlijkste uitzigten, die gij smaken kunt. Over de Molo strekt zich uw blik uit, regts naar het kanaal della Giudecca, links naar dat van S. Marco, langs de Riva degli Sciavoni, de

verwijderde Giardini publici en tot de Punta della Motta. Voor u verheft zich uit de blaauwe wateren der Lagunen het eiland en de kerk van S. Giorgio Maggiore, en daarachter breidt zich de waterspiegel in eindelooze verte uit. Enkele groote stoombooten, een fregat der Italiaansche marine en een Dalmatisch kustvaartuig liggen op den vloed geankerd; gondola's en visschersbarken glijden langs uwe blikken. Alles zweeft of drijft in een ligten zilverachtigen nevel, geboren uit dampen van den Oceaan en zwoele najaarsluchten, waarin de zon zijne warme stralen giet! - Waarlijk, de Nobili, wier namen in het Gouden Boek prijkten, konden hier een tafreel aanschouwen, zoo heerlijk en prachtig, als Gods heerlijke schepping er weinige heeft aan te wijzen.

Maar achter dat toover-paleis, dien tempel van de magt en grootheid der republiek, daarvan slechts door een smal en donker kanaal gescheiden, staat een ander paleis, duister en dreigend van aanzien. Het is met de zoo even door u verlatene zalen door een geheel overdekte brug vereenigd, die ge het best kunt betrachten van de Ponte della Paglia (dusgenoemd omdat hier vroeger de schepen met stroo losten), die de Molo met de Riva dei Schiavoni vereenigt. In dat gebouw waren de staatsgevangenissen, boven, onder de looden daken (*i piombi*), beneden, onder het niveau van het water (*pozzi*). Men toont u de donkere kerkerholen, waarin de markies de Carmagnola, de Doge Faliero en de Foscari's vóór hunne veroordeeling waren opgesloten. De brug, die men daar zoo sierlijk, maar ook zoo dreigend over het donkere kanaal ziet zweven, is inwendig in twee geheel afgezonderde gangen afgescheiden, waarvan een diende om uit de geregtszalen naar de kerkers te worden gevoerd, de andere voor de veroordeelden, om uit den kerker naar de geregtsplaats te gaan. Somber eigenaardig heet dan ook deze brug de Ponte dei Sospiri, of brug der zuchten. Wel komt ons hier Byrons beteekenisvolle regel voor den geest:

> ‘I stood in Venice, on the bridge of sighs:
> A palace, and a prison, on each hand!’

Wel mogten daar ook boven den toegang tot deze brug Dante's woorden staan:

> ‘Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!’

Maar verlaten we thans dat paleis met zijne luisterrijke en jammervolle herinneringen en plaatsen ons op de Piazzetta, een plein noordwaarts als één geheel met de Piazza S. Marco vormende, ten oosten door het Dogen-paleis, ten westen door het gebouw der Bibliotheek bepaald, een der fraaiste gebouwen uit de 16de eeuw, door Sansovino ontworpen en thans een deel uitmakende van het keizerlijk paleis, waaronder zich ook hier de Arcadengang met hare cafés en winkels uitstrekt, die echter veel minder druk bezocht zijn dan op de Markusplaats. Aan de zuidzijde, waar het plein aan de Molo en de Lagunen grenst, ziet men twee granietzuilen, op een van welke zich de gevleugelde leeuw van S. Marco, zinnebeeld van den schutspatroon der republiek, op de andere het beeld van den Heiligen Theodorus, de vroegere beschermer van Venetië, verheffen. Hier is men in de grootste drukte van het *gondelleven*, en van alle zijden omzwerven u de *barcajuoli*, die met vragende blikken u hun *gondola!* per la stazione! per ora! pel giorno! enz., toeroepen. Zet u in een dier vlugge vaartuigen en merk op, met welke behendigheid uw gondelier het door alle andere heen stuurt, het plotseling van richting doet veranderen, het nu in pijlsnellen vaart doet voortgaan, dan weder op eens vertragen, terwijl zijn luid en eentoonig geroep, vooral in hoekige en naauwe kanaaltjes, waarschuwend aan hen in de ooren klinkt, die hem nog niet kunnen zien. Wij steken thans over naar het Isola S. Giorgio en vangen daar de bezichtiging aan van enkele der 90 kerken, die deze stad bezit. S. Giorgio Maggiore werd in 1560 door Palladio begonnen en is eene indrukwekkende koepelkerk. Zij heeft enkele fraaije schilderstukken, als: de Geboorte des Zaligmakers, van Bassano; de krooning der Heilige Maagd, het Heilig Avondmaal en de Mannaregen, van Tintoretto, en merkwaardige werken in erts, van Girolămo Campagna. Ook verdienen de aandacht 48 koorzetels, in de 17de eeuw uit hout gesneden door den Vlaming Alberto de Brule met voorstellingen uit het leven van den H. Benedictus. Wij beklommen den klokketoren, nevens de kerk, langs een zeer gemakkelijke trap. Men heeft van den bovensten omgang een der fraaiste gezigten op en over Venetië, de Adriatische zee, de verre kusten van Lombardije en Triuli, alles noord- en oostwaarts begrensd door de blaauwe tinten, de kantige omtrekken en witte sneeuwlijnen der Alpen. Langs de Dogana di Mare, het Arsenaal, waar in de dagen der republiek wel 16,000

arbeiders werden bezig gehouden, een getal, dat thans tot naauwelijks zoo vele honderden is ingekrompen, en dat weinig merkwaardigs oplevert buiten de 4 oude leeuwen aan den ingang, die in 1687 hier van den Pireus zouden zijn gebragt, bereikt men S. Maria della Salute, een koepelkerk, van 1631-1682 door Loughena gebouwd. De zuilen, die de bogen van het koor dragen, zijn van een Heidenschen tempel te Pola, een stad, die in 1148 reeds door de republiek werd veroverd. De kerk bezit schilderstukken van Luca Giordano, van Titiaan, de uitstorting van den H. Geest en een S. Marcus met 4 Heiligen, van Girolamo da Treviso, van Tintoretto, en de Bruiloft te Cana, van Sassoferrato. In een ander gedeelte der stad, meer naar de zijde der fondamenta nuove, heeft men de prachtige Gothische kerk S. Giovānni e Paŏlo, in 1240 aangevangen en in 1430 voltooid. Zij telt drie schepen en heeft eene lengte van 150 bij eene breedte van 50 schreden. Het is, nà de S. Marco, de belangrijkste kerk, daar zij als het ware een geschiedkundig gedenkteeken vormt. Hier toch liggen de voornaamste Dogen begraven en de lijkmissen moesten hier gehouden worden. Prachtige praalgraven treffen hier het oog, wier versierselen en opschriften evenzeer getuigen van de oudheid en de glansrijke daden van menig edel geslacht, als van de hooge waarde, die de republiek daaraan heeft weten te hechten. Daar staat een Mausoleum voor Pietro Mocenigo, die als admiraal den naam der republiek in de zeeën van Kl. Azië geducht had gemaakt, en tot de hoogste waardigheid verheven, in 1476 stierf. De sarkophaag, door een 15tal standbeelden gesierd, is uit den buit op den vijand veroverd, ‘ex hostium manubiis,’ gelijk het opschrift luidt, gemaakt. Daar ziet men het grafgesteente van Marco Antonio Bragadin, de beroemde verdediger van Famagosta op Cyprus, in 1571; van Nicolo Orsini in 1509; in het koor, dat van Michele Morosini in 1382, Leonardo Loredan in 1521, Andrea Vendramin in 1478 en van Marco Corner in 1368 als hoofden der republiek gestorven. - Bovenal luisterrijk was de Cappella del Rosario, die in 1571 ter gedachtenis aan de zegepraal van Lepanto werd gesticht, en waarin Tintoretto tafreelen uit dien wereldberoemden strijd leverde, maar waarvan niets dan de bouwvallen overig waren, daar zij 15 Augustus 1867 door een onbekend toeval geheel afbrandde, bij welke gelegenheid een der prachtigste stukken van Tiziano, de vermoording van S. Peter den martelaar, verloren ging. Achter den ingang tot deze kapel

ziet men gedenkteekenen voor de echtgenoote en dochter van den Doge Antonio Venier, van 1411, en het ruiterstandbeeld van Leon da Prato, van 1511. In de noordelijke verlenging van het schip der kerk heeft men de graftomben van de Dogen Pasquale Malipiero (1462), Giovanni Mocenigo (1485) en over den hoofdingang van Aloisio I, Mocenigo en Giovanni Bembo (1485). Men lette daarenboven op vele prachtige gedenkteekenen, als van den senator Bonzio (1501), van den Doge Michele Steno (1413), een meer vreemd dan fraai beeld in kleuren; een gedenkteeken ter eere van Aloisio Trevisano (1528) en het ruiterbeeld van den generaal Pompeo Giustinani, van Orazio Baglioni (1617) en van den markies de Chasteler, bekend in den Tiroler oorlog van 1809. - Men bevindt zich hier inderdaad in eene Venetiaansche West-Minster Abtdij en behoort zich door de muze der geschiedenis aan de meeste dier praalgraven en gedenkteekenen te laten rondvoeren. Toch bezit deze prachtige tempel nog andere schatten: heerlijke kunstwerken van Bellini, Pietro Liberi, Bassano, Girolamo da Udine, Paolo Veronese en Aless. Vittoria. Hieronder munten uit de Aanbidding der Herders, vol natuur en verhevenheid van uitdrukking, door Veronese, en de Afneming van het kruis, door Liberi. - Aan de noordzijde van het kleine plein, waaraan zich dit prachtige kerkgebouw verheft, aanschouwt men den prachtigen gevel van de vroegere Scuola di S. Marco, thans het burgerlijk Ziekenhuis (Ospedale Civile). De gevel is van 1485 en onderscheidt zich door eigenaardige reliëfs, voorstellende de daden van S. Markus, twee leeuwen, enz. Op het plein, hier onder de kleine of Campi, niet onder de Piazze of groote pleinen of open plaatsen genoemd, verheft zich op marmeren voetstuk het ruiterstandbeeld van Bartelomeo Colleōni, generaal der republiek, in 1475 gestorven. De ontwerper was Andr. Verrocchio en het werd in erts gegoten door Aless. Leopardo. Het mag onder de fraaije en indrukwekkende gedenkstukken geteld worden.

Tusschen de laatst vermelde kerk en de S. Marco bezoeken wij de S. Maria Formosa, in 1492 gebouwd, ware het slechts om de S. Barbara met vier heiligen en de daarboven zwevende *pietà*, een meesterstuk van Palma Vecchio, te bewonderen. Innige, kalme godsvrucht, stille aanbiddende vroomheid stralen ons van dat bekoorlijke wezen tegen en boeijen aan de plaats, langer dan uw geestelijke leidsman aangenaam schijnt. Men heeft

hier ook nieuwere *fresco* schilderijen van Paoletti (1844), voorstellende de Offerhande van Abraham, het Uitdrijven der Wisselaars uit den tempel, die, ofschoon niet onverdienstelijk, toch als wegzinken bij de stukken der oude meesters. Er heerscht in de kleuren matheid en tevens iets bonts, dat blik en geest niet boeit of verheft.

Nog eene tweede West-Minster abtdij wacht ons. Het is de kerk van S. Maria gloriosa dei frari, aan de orde der Franciscaners toebehoorende. In den vorm van een kruis, met drie schepen, in spitsbogenstijl, werd zij in de helft der 13de eeuw door Nicolo Pisano gebouwd. De prachtige gewelven, door 12 ronde zuilen gedragen; de keur van gesteenten, die hare wanden versieren; het tal van gedenkstukken van beitel en penceel, maken deze kerk tot eene der schoonste van Venetië. Wij wenden ons in de eerste plaats naar het groote gedenkstuk, door keizers aan de nagedachtenis gewijd van den grootsten schilder der republiek: het graf van Tiziano. Dit gedenkstuk werd op last van keizer Ferdinand I opgerigt, maar eerst door Luigi en Pietro Zandomeneghi in 1852 geheel voltooid. Het is van inderdaad kolossale afmetingen. In het midden tusschen 4 zuilen, zit de schilder naast een engel en ontsluijert het beeld van Sais. Aan de zuilen staan 4 figuren, allegorische voorstellingen van bouwkunst, beeldhouwkunst, schilderkunst en godsdienst, en aan den wand, achter de zuilen in relief, heeft men voorstellingen van drie der beroemdste schilderijen van Tiziano, de Hemelvaart van Maria, de vermoording van Petrus, waarvan het origineel helaas! verloren is gegaan, en het martelaarschap van den H. Laurentius, te vinden in de kerk der Gezuiti te Venetië. Boven het gedenkstuk prijkt de leeuw van S. Marco. Wij achten dit huldeblijk aan den grooten schilder meer in overeenstemming met de grootheid en den omvang zijns naams, dan wel met den hoogen trap, waartoe zich zijn kunstgenie verheven had. 't Is kolossaal, maar niet keurig. Verder heeft men ook hier weder gedenkteekenen en grafgesteenten ter herinnering aan beroemde hoofden en krijgslieden der republiek, als van Jacŏpo Marcello, een lijkkist (sarkophaag) door mannelijke figuren gedragen; een ander van Benedetto Pesăro (1503); een ruiterstandbeeld van Paŏlo Savelli (1405); monumenten van de Doges Franc Foscari (1457), Nicolo Tron (1473), en Jac. Pesaro (1547) en een groot mausoleum van den Doge Giov. Pesaro, in 1659 gestorven, rustende op 4 Afrikanen,

wier zwarte leden en trekken aan dit gedenkstuk wel iets geheel bijzonders, maar dan bijzonder smakeloos bijzetten. Hieraan grenzende heeft men het gedenkteeken voor Canova, 'Princeps sculptorum, aetatis suae,' in 1822 gestorven. Wij vonden daarin een vroegeren bekende terug. Het is namelijk bijna hetzelfde monument, dat wij in de Augustinerkerk te Weenen bewonderden. Fabris heeft het naar het ontwerp zijns meesters hier ter zijner nagedachtenis opgesteld, ofschoon Canova het eigenlijk voor Tizian's mausoleum schijnt bestemd te hebben. Ons kwam dit kunststuk, *te* allegorisch, *te* zamengesteld, *te* gekunsteld voor. Het treffende moet meer terstond tot elk gevoelig hart spreken en niet noodig hebben eerst door het verstand met moeite verwerkt en begrepen te worden. Deze kerk bezit daarenboven prachtige schilderijen, zooals eene Madonna met Heiligen, van Bellini; een S. Ambrozius, van Vivarini, en een Madonna met Heiligen en leden van het geslacht Pesaro, van Tiziano. Ons lust het niet onze lezers in nog meer kerken van de eiland-stad in te leiden, ofschoon anders die van Santi Apostoli, der Gesuiti, van Francesco della Vigna, del Redentore, van S. Salvatori, van S. Sebastiano en van S. Zaccāria hiertoe wel zouden opwekken. Allen toch zijn wegens bouw of ornamentiek der aandacht meer of minder waardig, en daarenboven in het bezit van voortreffelijke voortbrengselen der schilderkunst.

Begeven wij ons echter liever naar het groote paleis der kunsten, dat Venetië bezit in hare Acadēmia delle belle arti, in de vroegere Scuola della Carita, een groot gebouw aan het Canal Grande, bij de ijzeren brug gelegen. Dit mag inderdaad een tempel der Venetiaansche kunst heeten. In 20 grootere en kleinere zalen, waarvan sommigen prachtig zijn ingerigt, heeft men eene verzameling van tusschen de 6 en 700 stukken te zamen gebragt, waaronder zich vooral de uitstekendste der Venetiaansche school[1] en van Venetiaansche kunstenaars bevinden. De graaf Contarini schonk in 1843 zijn schilderijen-kabinet aan deze inrigting, even als in 1850 Maria Felicita Bertrand Hellman, weduwe van graaf Bernard Renier, haar kabinet daaraan toevoegde. De Venetiaansche school dagteekent van de 15de eeuw en men kan Giovanni Bellini als haren stichter beschouwen. Natuurlijk, dat er echter reeds vroe-

1 Men zie de 'Catalogo degli oggetti d'arte esposti al pubblico nella R. accademia di belle arti in Venezia.' Venezia, tip. di P. Naratovich, 1868.

ger ook in Venetië bekwame schilders hebben bestaan[1], maar zij werkten meer individueel; er was niet dat streven naar zekere bepaalde rigting en opvatting, die vaak door een enkel genie begrepen en in het leven geroepen, van hem op zijne leerlingen overgaat, ja op het geheele gebied van de kunst zich doet gelden[2]. De Venetiaansche schilderkunst onderscheidt zich door het levendige en schitterende, door den gloed der kleuren. Men mag er een uitvloeisel in zien van hare bekendheid met het Oosten; van hare vroege betrekkingen met de Vlaamsche en Duitsche schilders; van Venetië's geheel eenige ligging en natuurlijke gesteldheid. Zij kenmerkte zich al verder door trouwe opvatting en navolging der natuur, niet slechts in kleuren, maar ook in lijnen en vormen, daar zij zich niet terstond, zooals te Rome en Florence, kon rigten naar vlekkelooze modellen, en daarvoor alles nam, wat zich aanbood[3]. De Venetiaansche kunst had vooral bevalligheid en smaak, zigtbaar tot in vele bijkomende voorstellingen en bijzonderheden in elk kunstwerk. Zij onderscheidde zich hierin zelf wel gunstig van de eerste pogingen der Romeinsche en Florentijnsche scholen, die in den stand der figuren, in hunne, bekleedingen iets stijfs, kouds en onnatuurlijks hadden. Coindet zegt er van: ‘Chez les Vénitiens, l'art ne prend pas un essor élevé, mais il a de la grâce, du naturel; les figures ne sont pas nobles, elles sont vraies; le coloris est de convention, tout autant qu'à Rome et à Florence, mais il séduit; les ciels, les fonds, ont une teinte grisâtre, froide, qui double l'éclat des figures et des vêtements; les peintres Vénitiens égayent leurs compositions par des images gracieuses, en introduisant dans les sujets sacrés de petits anges, gais, riants, légers, occupés les uns à chanter, les autres à jouer de quelque instrument, d'autres à porter des corbeilles de fleurs et de fruits. Les accessoires ne furent pas non plus négligés: l'on voit dans les tableaux de cette époque des trônes ornés avec la plus grande richesse, des paysages, des fragments d'architecture,’ etc.[4]. Onder de oudste

1 Coindet, ‘Histoire de la peinture en Italië.’ Paris, 1857, p. 272, 275, etc.
2 Van hier dat Viardot heeft kunnen zeggen: ‘si l'on ne hésite jamais qu'ant à l'école à laquelle appartiennent les portraits faits par ces artistes, on hésite beaucoup qu'ant aux peintres a qui ils doiventê tre attribués.’ Coindet, p. 324.
3 Coindet, p. 279.
4 Coindet, p. 280.

stukken hier bewaard zijn die van Bartelomeo Vivarini zeer fraai, vooral de Maria met 4 Heiligen, door hem onderteekend als Opus Bartelomei Vivarini de Murano MCCCCLXIII, afkomstig uit de kerk der Certosa. Ook de Heilige Maagd met de 4 Kerkvaders van Giovanni d'Alemagna van 1496, is een heerlijk en goed bewaard kunststuk. In de tweede zaal vindt men eene treffende bijzonderheid: het eerste en laatste kunststuk van den grootsten schilder van Venetië, Tiziano. Hij leefde en werkte van 1477 tot 1576. Te Piève in het Venetiaansche geboren, stierf hij te Venetië, schilderende, want de pest overviel hem, toen hij op 99 jarigen leeftijd aan dat laatste stuk, de Graflegging des Heeren[1], arbeidde, welk stuk dan ook door zijn leerling Palma Giovane werd voleindigd. Zijn eerste stuk heeft tot onderwerp het bezoek van Maria aan Elisabeth en bevond zich in het vroegere klooster van S. Andrea. Hoe schoon zijn laatste werk ook zijn moge, kunstenaars beweren, dat het vooral in de teekening de mindere vastheid van den hoogen leeftijd verraadt. Prachtig daarentegen is hier van zijn penceel de Hemelvaart van Maria, afkomstig uit de kerk dei Frari. Maar ook van Marco Bazaiti, Giovanni Bellini, Palma Vecchio en Tintoretto zijn hier meesterstukken. De laatste heeft hier een groot stuk, voorstellende de wonderdadige bevrijding van een veroordeelden slaaf, door S. Markus, vol leven en uitdrukking, zoo natuurlijk en krachtig, dat zij de bekende schilders uitspraak regtvaardigen, dat men ‘de beweging bij Tintoretto moet leeren[2]. Volgens Viardot[3] ‘zijn alle vereischten vereenigd om van dit schilderij eene der merkwaardigste voortbrengselen der kunst te maken: de grootschheid der uitvoering, de verstandige verdeeling der lichten, de harmonie en fijnheid der toonen, de ongehoorde kracht van de halve tint en de geheele tooverkracht der kleur (coloris) tot hare grootste hoogte opgevoerd.’ Tintoretto's portret van den Doge Mocenigo behoort mede tot zijne schoonste stukken en behoeft in dit *genre* zelfs niet voor de werken van Titiaan onder te doen[4].

1 N°. 33, van den ‘Catalogo.’ Christo deposto, compiuto dal Palma Giovane.
2 Coindet, p. 323.
3 ‘Musées d'Italie.’
4 Coindet, p. 323.

Van Giovanni Bellini, die van 1426 tot 1516 bloeide, zijn hier ook verscheidene opmerkenswaardige stukken, als: de Heilige Jonkvrouw met het Kind en 6 Heiligen en twee zeer schoone Madonna's. Paris Bordone gaf hier eene groote en levendige voorstelling van het wonder, dat een visscher - door tusschenkomst van den Heiligen Markus in het bezit geraakt van den kostbaren ring, door den Doge, bij zijn jaarlijksch huwelijk met de Adriatische zee, van den Bucentaurus in de golven geworpen - die weder aan het hoofd der republiek aanbiedt. Het is eene legende, waarvan waarschijnlijk door den Amerikaanschen romanschrijver Cooper in zijn 'Bravo'[1], op zeer doelmatige wijze is partij getrokken, om deze ouden visscher Antonio beter te doen uitkomen. Het gastmaal van den Rijken man, van Bonifazio, scheen ons niet zonder verdiensten, maar wordt toch verre overtroffen door Jezus in het huis van Levi, van Paolo Veronese. Vermelding verdienen ook de 10 schilderstukken, waarin Vittore Carpaccio de geschiedenis der H. Ursula heeft voorgesteld. Dergelijke geschiedenis in beelden is een oud denkbeeld en zal bij latere groote kunstenaars niet gevonden worden. Deze weten zamengestelde gebeurtenissen tot één geheel te vereenigen; de meer kinderlijke kunstenaar is als een toeschouwer, die, in stede van het geheel te overzien, zich telkens onder de menigte begeeft en daaruit in beelden terugbrengt, wat zijn blik het meeste trof[2]. Carpaccio's arbeid dagteekent dan ook van 1475 tot 1495. - In de IX^{de} zaal heeft men eenige stukken van Hollandsche meesters, als: wild en gevogelte van Hondekoeter; eene legerplaats van ruiterij, door Wouwermans, waarbij natuurlijk het witte paard niet ontbreekt; een paar manshoofden, het eene slapend, van Van Dijk, of, gelijk de Catalogus hem noemt, Wandik. In de vergaderzaal der Akademie is nog eene kostbare verzameling van handteekeningen, waaronder een Schetsboek van Raphaël, alles uiterst belangrijk voor den wetenschappelijken beoefenaar der kunst.

Maar het is meer dan tijd, dat wij de wereld der kunst verlaten om eene vaart door het Canal Grande te maken. Het doorslingert Venetië eenigermate in den vorm van de letter S omgekeerd □, en heeft eene aanzienlijke breedte, en daarin kunnen

1 'The Bravo, a Venetian Story,' London, 1834. (Standard Novels.)
2 Coindet, p. 290.

bij wind of minder kalm weder, de gondola's zeer goed in golvende beweging komen. Ter regter- en linkerzijde verheffen zich de meeste der groote paleizen, die, vroeger door hunne adellijke bezitters bewoond, den luister en den rijkdom van de dogenstad vormden. Van ons hôtel, nabij de Piazza, aanvangende, heeft men ter linkerhand het Palazzo Dorio-Angarini, een thans uitgestorven geslacht, in Lombardischen stijl, uit de 15^{e} eeuw, en Venier, waarvan slechts de eerste verdieping werd voltooid en waarboven zich het welige groen eener tuin verheft. Het Palazzo da Mula, uit de 15^{e} eeuw, is thans eene fabriek van mozaïk en geblazen glas van den vroeger reeds genoemden Sr. Salviati. Het Palazzo Angaran, later Manzoni, in Lombardischen stijl uit de 11e eeuw, is rijk aan marmer en kostbare versierselen; de paleizen Contarini en Scrigni, uit de 16e en 15e eeuw, werden ontworpen door Scamozzi. Het eerste behoorde aan een der oudste geslachten, één der 12 familiën, die het ligchaam der Patricische edelen uitmaakten. Het schonk aan Venetië 8 Doges en tal van procuratoren en senatoren. De rijkdommen van den tak, die hier woonde, deden daaraan den bijnaam van dei Scrigni verwerven. Het paleis Rezzonico uit de 17e eeuw was een vrucht van groote handelswinsten, die mede aan dat geslacht in 1687 den Venetiaanschen adel voor 100,000 dukaten deden erlangen. Paus Clemens XIII sproot uit dit dus geadelde geslacht. Het paleis Giustiniani, uit de 15^{e} eeuw, was het eigendom van een zeer oud geslacht en is rijk aan marmer en sieraden. Tegenwoordig behoort het aan den schilder Felice Schiavoni, die er eene prachtige verzameling schilderijen heeft bijeengebragt. Het paleis Foscari is in spitsbogenstijl in de 15^{e} eeuw opgerigt en behoorde aan de familie Giustiniani, van wie de republiek het reeds in 1428 kocht, om er een geschenk van te maken aan den hertog van Mantua. Later kwam het in 't bezit van den Doge Foscari en diende nu verder bijna altijd voor verblijf van beroemde vreemdelingen, gasten der republiek, zooals in 1574 van Hendrik III, koning van Frankrijk en Polen. Thans behoort het aan de stad Venetië.

Het Palazzo Balbi in volta di Canale is dus genoemd, omdat het aan de groote bogt van het Canal Grande ligt. Men heeft hierdoor uit zijne vertrekken een zeer ruim uitzigt, dat Napoleon I met bewondering zoude genoten hebben, bij gelegenheid, dat ter zijner eer een *regatta* of gondelwedstrijd op

het kanaal werd gehouden. Verder ziet men de paleizen Grimani en Persico, het laatste in Lombardischen stijl gesticht door eene familie, die in 1685 den Venetiaansche adel kocht voor 100,000 dukaten, welke zij in den krijg tegen de Turken daarvoor opofferde. De paleizen Tiepolo en Pisani stammen uit de 15e eeuw. Het laatste behoorde aan het beroemde geslacht Pisani, dat in Vittore Pisani der republiek een zijner eerste helden schonk, die hier echter niet heeft gewoond. Het paleis Barbarigo is daarentegen beroemd als verblijf van Titiaan. Langs de fraaije paleizen Bernardo en Tiepolo Sturmer, thans aan den Pruissischen gezant toebehoorende, bereikt men de Rialto. Maar op deze vaart lagen daar aan onze regterhand geene minder merkwaardige paleizen en herinneringen uit Venetiës bloeitijd. Daar ziet ge het paleis Giustiniani, thans herschapen in het hôtel Europa; Emo Treves; Tiepolo Zucchelli, verblijf van een der 12 oudste geslachten, dat twee Dogen aan de republiek schonk, nu hôtel Barbesi; Firsi, Corner della Ca Grande, dat in 1532 door Jac. Sansovino gebouwd werd en door het geslacht Cornaro bewoond, waartoe de beroemde koningin van Cyprus, Caterina Cornaro, behoorde. Het paleis Cavalli, thans eigendom des hertogs van Bordeaux, werd in de 15e eeuw gesticht en was eigendom van het geslacht Cavalli uit Verona, dat echter door de heldendaden van Giacomo Cavalli tegen de Genuezen in 1380, het Venetiaansche patricaat verkreeg. Het paleis Giustinian Lolin behoorde aan een geslacht, dat zich vermaagschapt beweerde met den Griekschen keizer Justinianus. Het paleis Grassi werd gesticht in 1718, toen de familie van dien naam uit Chioggia zich te Venetië vestigde en er voor de gewone som (100,000 dukaten) het patriciaat verkreeg. Het paleis Contarini Fasan toont een wel bewaarden spitsbogenstijl en is uit de 14e eeuw; dat van Mora-Lin werd in de 17e eeuw door Manzoni gebouwd, Het paleis Mocenigo uit de 17e eeuw herinnert mede aan een der oudste en luisterrijkste geslachten der republiek. Het heeft daarenboven eene vermaardheid van den nieuwen tijd, naardien het in 1818 het verblijf van lord Byron was, die daar verscheidene zijner poëtische scheppingen, ook de eerste zangen van zijn ‘Don Juan’ vervaardigde, en er verder dat zonderlinge leven voerde, dat door zijn geschiedschrijver, Thomas Moore, met zooveel levendigheid werd geschilderd. Langs de paleizen Contarini delle figure, dus naar zijne versierselen ge-

naamd, komt men aan dat van Corner Spinelli, door Pietro Lombardo in renaissancestijl gebouwd en prachtig en rijk versierd, thans het eigendom van de bekende danseresse Taglioni. Het hierop volgende paleis Grimani is een der schoonste werken van Sammicheli, in Lombardischen renaissancestijl uit het midden der 16e eeuw, waarin thans het Koninklijk Postkantoor gevestigd is. Het paleis Farsetti dagteekent uit de 12e eeuw en heeft een meer Oostersche of Bizantijnsche tint. Loredan is uit denzelfden tijd en herinnert ons aan het verblijf van Pietro Lusignan, koning van Cyprus, echtgenoot van Catharino Cornaro. Langs de paleizen Dandolo, eens het verblijf van den veroveraar van Constantinopel; Bembo, uit de 14e eeuw, verblijf van den bekenden kardinaal, en van Manin, in de 16e eeuw, door Sansovino gebouwd, bereiken wij ook hier de Rialto.

Wij staan hier weder aan de kern, aan het oudste gedeelte der stad. Wij staan hier voor een prachtig meesterstuk van bouwkunst. Wij staan voor een gedenkstuk door de dichterlijke scheppingen van den grootsten Bard vereeuwigd, scheppingen, zooveel onvergankelijker dan het hechtste bouwwerk, als de onsterfelijke geest boven den stoffelijken vorm staat. Te regt toch roept Byron het aan Shakespeare toe:

> ‘Ours is a trophy which will not decay
> With the Rialto: Shylock and the Moor
> And Pierre, can not be swept or worn away -
> The keystones of the arch! though all were o'er,
> For us repeopled were the solitary shore.’

Onwillekeurig komen ons hier de tooneelen uit den ‘Merchant of Venice’, uit den ‘Otello, the Moor of Venice,’ uit die meesterstukken van den Britschen Bard voor den geest, die als uit het verre noorden een luister werpen over deze eilandenstad, over het bruggevaarte voor ons!

En inderdaad is het een trotsch werkstuk! Van 1588 tot 1599 werd het onder de leiding van Antonio da Ponte gebouwd en rust op 12,000 palen. De brug is 148 v. lang en 43 v. breed en bestaat uit één boog van 70 v. spanning, die zich in het midden 30 v. boven het water verheft. In het midden heeft men een breeden overweg, ter wederzijde door een rij winkels of kramen bepaald, waarachter ter weêrszijde en tus-

schen de borstweringen nog een voetpad loopt. Er heerscht hier eene verbazende drukte, niet slechts omdat het hier de hoofdovergang is tusschen de beide groote eilanden, waarop Venetië zich verheft, maar ook omdat men op den regteroever de visch-, op de linker de groente- en ooftmarkt heeft. Het zijn beide voor den vreemdeling hoogstbelangrijke plekken, niet slechts om de vreemde maar kostelijke voortbrengselen van zee en land, die men er in achteloozen overvloed ziet uitgestald, maar ook om de eigenaardigheden in kleeding, gebaar en uiting, die het volksleven hier geven op te merken. Zijn marktplaatsen steeds zeer geschikte plaatsen om het volk te leeren kennen, zeker zijn ze het nergens beter dan in Italië, waar zij vaak twee, hier nog meer dan elders, op zich zelf staande deelen der bevolking, die van stad en land, vereenigen.

Van de Rialto noordwaarts onze vaart vervolgende, hebben wij ter linkerhand eerst het Palazzo dei Camerlinghi, in 1525 door Guglielmo Bergamasco gebouwd. Het ontleende zijn naam aan de drie beambten der republiek, die hier als staatspenningmeesters (*camerlinghi del comun*) zitting hadden. Thans is hier het koninklijk hof van appel gevestigd. In het paleis Corner della Regina, in 1724 gebouwd, op de plek waar de beroemde Catharina Cornaro het levenslicht aanschouwde, is thans de Lombard of Bank van Leening gevestigd! - Wij zijn tot het Palazzo Pesaro genaderd. Het is een prachtig gebouw, dat 500,000 dukaten en 31 jaren arbeids heeft gekost. - Hoofd van dit geslacht was Jacŏpo Palmieri, consul van Pesaro. Het vestigde zieh reeds in 1225 te Venetië. Bernardo Pesaro werd er het grootste sieraad van toen hij in 1500 de vervallen zaken der republiek herstelde en Cephalonie, S. Maura en Napoli di Rumania voor haar heroverde, en te midden van die roemrijke daden sneuvelde. Ook inwendig is dit paleis, 't welk nog door een adellijk Venetiaansch geslacht bezeten en soms bewoond wordt, ter bezigtiging overwaardig. Men doorwandelt eene lange reeks zalen, die door kostbare *portières* gescheiden zijn en waarin fraaije schilderstukken, mozaïken, beelden, prachtige meubelen, vale zaken van den ouden tijd, zich nevens vele comforts onzer moderne salons bevinden, naar eene koepelzaal, uitziende op het Canal Grande. Hier, op de met goud en zilverdraad geborduurde kussens der vensterbanken, achter de kostbare gordijnen of geheimzinnige jalousiën, is het een weelderig zitten

en rusten en kan men zich wel in droomen verdiepen over het leven en den luister van den *goeden ouden tijd*. Langs de paleizen Tron en Batagia bereikt men nu het zoogenaamde Fondaco dei Turchi, in Italiaansch-Bizantijnschen stijl, uit de 11e eeuw. Eens heeft hier Torquato Tasso gewoond en gedicht en van hier dat zijne zangen in Venetië meer dan elders inheemsch en onder het volk verspreid waren. De Stanza's zijner beroemde 'Gerusalemme' schijnen zelfs, nevens de zoogenaamde 'Barcarole's', geliefde liederen voor de gondoliers te zijn geweest[1]. Thans mag men wel, als van het geheele gezang der gondoliers, dat wij slechts een enkele maal hoorden, met Byron herhalen:

> 'In Venice Tasso's echos are no more,
> And silent rows the songless gondolier!
> Her palaces are crumbling to the shore,
> And music meets not always now the ear.
> Those day's are gone!'

Dit groote gebouw was even als dat andere, Fondaco dei Tedeschi genaamd, in de eerste eeuwen van Venetië's handel op de Levant, voor het verblijf van Oosterlingen en Duitschers met hunne waren bestemd. Aan de regterzijde heeft men, van de Rialto noordwaarts varende, de paleizen Micheli del Bruzà en Mangilli Valmarana, het eerste door een geslacht bewoond, dat verscheidene Dogen aan Venetië schonk, met name Vitale II, in 1155, die zoo groot aandeel had in de zegepraal van paus Alexander III over Frederic Barbarossa. Langs de paleizen Micheli dalle Colonne en Sagredo, komt men aan de beroemde Casa Doro, door Calendario, met de luchtige kantwerken en arabesken van den Arabischen stijl gesierd, ofschoon het eigenlijk in Gothischen spitsbogenstijl is opgetrokken. Het paleis Vendramin Calergi dagteekent van 1481 en is van Istrischen steen, rijkelijk met veelkleurige marmersoorten versierd, gebouwd, ja, men beweert, dat zich hierin twee schoorsteenkolommen bevinden, die afkomstig zijn zouden van den beroemden tempel van Diana te Efeze. Het paleis behoort

1 Men zie hierover de aanteekeningon op 'Childe Harold's pilgrimage,' in 'the Complete works of Lord Byron,' Paris, 1837, p. 148.

thans aan den hertog de Chambord. Langs het in de 17e eeuw gestichte paleis Labia en de kerk Gli Scalzi, schiet uw vaartuig onder de ijzeren brug door, die hier de beide oevers van het kanaal vercenigt, een hier vreemd, bijna misplaatst werk van den nieuwen tijd, waar *zooveel*, waar *zoo alles* van andere tijden en denkbeelden getuigt! - En toch, het nu weder als uit het water zich opheffende stationsgebouw, prachtig en grootsch ingerigt, de ontzettende drukte van gondola's en vaartuigen, die passagiers en goederen aanvoeren, gewoel en geschreeuw in allerlei talen, de gedienstige drang van onzen *fachino*, ter verkrijging van plaatsen en ter bezorging der *bagaglio*, herinneren ons niet slechts aan den nieuwen tijd maar ook aan ons vertrek. Weldra sleept het stoomros ons weder over de groote Ponte della Laguna naar de moerassige kustvlakten en verder naar het grijze Padŏva, het naaste doel onzer reis.

V.

Padŏva, het Patavum der Romeinen, is zeker eene der oudste steden van Opper-Italië, al voert men haar oorsprong ook niet tot Antēnor, de broeder van Priamus terug! Van den aanvang der 15e eeuw af, begaf zij zich onder de bescherming der republiek Venetië en deelde hare lotgevallen. De stad is beroemd èn door hare Universiteit, in 1238 door keizer Frederik II gesticht; een waar licht in de duisternis der middeneeuwen; een plaats, waar de beroemdste namen van het toenmalig Europa te vinden zijn, èn door haren Heiligen en diens tempel. Wij treden de stad binnen door de Porta di Codalonga en vinden veelal kromme straten met overdekte bogengangen ter weêrszijden, vrij slecht plaveisel, redelijke mate van reinheid, indien men achterbuurten uitzondert, en *poca gente* of doodsche stilte. - Wij haasten ons naar eene kapel, de Annunziata, of meer eigenaardig Madonna del Arena genaamd. Zij staat aan het einde eener tuin, die mede gelegen is in de buitenste omgeving eener Romeinsche *arena* of kampplaats. Het is eene in 1303 gebouwde begrafeniskapel met tongewelven. Maar

het is hier te doen om de beroemde *fresken* van Giotto uit 1304. Aan den noordelijken muur ziet men in 18 tafreelen het leven van Christus, van de geboorte tot de uitstorting van den H. Geest; aan de zuidzijde 16 tafreelen uit het Nieuwe Testament; in het koor 't leven der Heilige Maagd, daarover aan den westelijken muur ééne groote voorstelling van het Laatste Oordeel. Voor den kunstkenner is hier studiestoffe voor dagen! - Giotto (1270-1336) was de leerling van Cimabue, maar overtrof zijn meester daarin vooral, dat hij zich van de zuiver Bizantijnsche manier des eersten losmaakte en eene meer allegorische en individueele opvatting huldigde. Hij gaf aan handen en voeten niet meer de puntig verlengde, maar natuurlijke vormen[1]. Zijn onderwerpen in deze kapel schijnen vooral aan Dante's denkbeelden ontleend en getuigen van denzelfden gedachtengang, dien wij in de schilderijen van het Campo Santo te Pisa zullen aantreffen. Giotto heeft, door naauwer vriendschap met Dante, waarschijnlijk echter ook door het lezen van diens gedicht, aanleiding gehad voor de vorming van zijn kunstgenie. Dante noemt hem als de kunstenaar, die Cimabue verdonkerde wanneer hij zegt:

> ‘Credette Cimabue nella pittura
> Tener lo campö ed ora ha Giotto il grid!’

Wie heeft niet van den Heiligen Antonius van Padua gehoord, bij het volk hier eenvoudig weg als il Santo, de Heilige bij uitnemendheid, bekend. Zijn tempel staat aan de Piazzo del Santo, en is een der prachtigste van Italië. Het is eene kruiskerk met 7 koepels, grooter dan de S. Marco te Venetië, daar zij 280 v. lang, 138 v. breed en in den grooten koepel 116 v. hoog is. Het gevaarte heeft drie schepen en rust op 12 pilaren, terwijl nog 8 zuilen het halfronde koor schragen. In 1231 stierf de Heilige Antonius, en reeds in 1237 werd de Basiliek ter zijner eere aangevangen, maar het hoofdgebouw eerst in 1307 en het geheel in 1424 voleindigd. Onder de schoonste bijzonderheden dezer kerk zijn kunstwerken, die op het leven van den Heilige betrekking hebben, zooals de altaar-reliefs in de kapel del S.S. Sacramento, in erts, van Donatello. Zij

1 Coindet, p. 26.

stellen wonderen voor van den Heilige, als: de geschiedenis van het pasgeboren Kind, 't welk de echtgenoot zijner moeder als zijn vader aanwijst, en daardoor die moeder van de verdenking van ontrouw regtvaardigt. Het gebeurde te Rimini, waar - zelfs nadat de visschen naar de prediking van Antonius waren komen luisteren - toch nog een ongeloovige was overgebleven. Deze, Bonvillo, verklaarde aan het wonder der *transsubstantiatie* niet te zullen gelooven, tenzij zijn ezel de hostie aanbad. Daarop komt nu Antonius met de hostie uit de kerk en de ezel..... knielt daarvoor neder, waarop zijn meester zich onder de overige geloovige Riminezen schaart![1] - Deze tafreelen zijn met de grootste uitvoerigheid en keurigheid bewerkt. De kapel van den Heilige is een der prachtigste van de wereld. Onder het altaar rust zijn gebeente; daarnevens verheffen zich twee prachtige candelabres van zilver op marmeren ondergroepen. Aan de muren heeft men in half verheven beeldwerk weder voorstellingen uit het leven van den Heilige, van Lombardi, Sansovino en andere kunstenaars[2]. In het noordelijk schip bewondert men een prachtig gedenkteeken voor Caterino Cornelio, generale di mare della Veneta republica, in 1674 gestorven; in het middelschip het gedenkteeken van Alessandro Contarini, door 6 slaven gedragen; op het plein voor de kerk het ruiterstandbeeld van Erasmo da Narni, van 1438 tot 1441 bevelhebber der republiek, bewijzen van de naauwe vereeniging dezer stad met Venetië. Het 19^{e} altaar is dat van den H Stanislaus, met een grafkelder daaronder, die vroeger aan het Poolsche volk toebehoorde. In de nabijheid ziet men een relief, ter gedachtenis van de vorstin Jablonowski, van Luigi Ferrari. - In het koor heeft men weder een twaalftal Bijbel-

1 ‘La Basilica di Sant' Antonio di Padova ed i principali monumenti ch'esaa racchiude.’ Padova, coi tipi di A. Bianchi. 1859.

2 Zij stellen onder anderen voor:
De ketter Aleardo, die zich bekeert, op het zien van een glas, dat uit een hoog venster geworpen, niet beschadigd wordt. Het glas is onder andere reliquiën in het Santuario te vinden.

De Heilige zet aan zekeren jongeling, die zijne moeder een schop had gegeven en uit berouw zijn voet had afgehakt, dien voet weder aan.
De Heilige herroept een verdronken jongeling in het leven, op de bede zijns zusters.
De Heilige geeft in Lissabon het leven aan een jongeling terug, opdat hij zijn vader, die ten onregte van moord beschuldigd was, zou kunnen redden.

sche tafreelen in erts, van het einde der 15e eeuw, door Vellano, een leerling van Donatello, bewerkt op eene wijze, die den leerling eere doet. Aan schilderwerken is deze kerk niet zeer rijk, en zij geeft in 't geheel, ook door hare grootsche afmetingen, een indruk van eenvoud en ernst, die de ziel voor het hooge en verhevene stemt. Niet zonder belang voor den kunstvriend is de aan het kerkgebouw palende Scuola del Santo, de plaats waar de broederschap van den H. Antonius vergadert. Hier heeft men *fresken* van Titiaan en zijne leerlingen. In de kapel S. Griorgio, van 1377, heeft men muurschilderijen van Jacopo Avanzi en Altichieri, die onder de merkwaardige overblijfselen van oud-Christelijke kunst mogen gerekend worden.

Behalve deze hoofdkerk is ook die van S. Giustina der bezigtiging overwaardig. Zij werd in 1549 door Andrea Riccio voltooid en verheft zich in grootschen en edelen stijl. Men bewondert er een schoon kunstwerk van Paŏlo Veronese, aan den marteldood der Heilige gewijd. In het oude koor heeft men koorstoelen met Bijbelsche tafreelen in hout gesneden, zeer fijn en keurig van uitvoering. Wij rijden nu de Prato della Valle rond, eene soort van publieke wandelplaats, met tal van standbeelden versierd, die - geenszins door eenige kunstwaarde uitmuntende - toch de namen van vele beroemde mannen in herinnering brengen, die hunne opleiding aan de Akademie alhier ontvingen. Daar ziet ge de namen van Savonarŏla, Steph. Bathŏri, Joh. Sobieski, koning van Polen, die van Tasso, Petrarcha, Galilei en anderen. De plek, waar zij allen de lessen der wijsheid gaarden, de Universiteit, was in een gebouw, over het tegenwoordige Café Pedrocchi gelegen. Daar vindt men op de binnenplaats, onder de door Sansovino in 1552 gebouwde zuilengangen, weder houderde namen en wapens dier vroegere Cives academici. Wij bewonderen thans nog het Palazzo della ragione, of, zooals het opschrift luidt; de Juris Basilica, de tempel van Themis, tusschen de groenteen fruitmarkt, en dus in een der levendigste gedeelten van de stad gelegen. Het gebouw, uit de 14e eeuw, heeft een eigenaardig middeneeuwsch uiterlijk, maar is vooral beroemd om de groote zaal met gewelfde, houten zoldering. Niet minder geven de Palazzi della Podestà, op de groenmarkt, del Capitaneo, met den toren, die er zich uit verheft, op de Palazzo dei Signori, en vooral de Loggia del Consiglio, met hare open galerij

door bogen gedragen, iets bijzonder eigen aardigs aan deze stad, of liever, zij geven dien bijzonderen indruk, die den vreemdeling in zoovele Italiaansche steden treft, daar zij luide getuigt van andere behoeften, andere geschiedkundige herinneringen, andere denkbeelden van kunst en levensgrootheid dan elders, dan vooral in het noorden, bij gedenkstukken uit dezelfde tijden worden waargenomen!

(*Wordt vervolgd.*)

Daniel de Foe.

He lived to write and wrote to live.

II.

Op den 9^{den} Januari van het jaar 1720 werd een onbekend jongman op de beurs van Londen bestormd door een menigte speculanten, die voor de luttele som van een enkelen driegulden bewijzen van voorrang van hem kochten bij de inschrijving van een nieuwe maatschappij, op te rigten - men wist nog niet wanneer, voor een plan, men wist nog niet welk, voorgesteld door, men wist nog niet wie, om te maken, men wist nog niet wat. Hij ontving daarvoor op dien eenen dag, de kolossale som van twee millioen pond sterling.

En met zulke feiten voor oogen, durft ge nog spreken van de moeielijkheden in deze dagen om op eerlijke wijze geld te verdienen? roept de Foe zijnen landgenooten toe. Maar dat is een schandelijke miskenning van de gunsten der fortuin, die altijd opgehoopt worden over het hoofd van den man van moed en vinding. Neen, niet over de omstandigheden klage hij die niet slaagt op het terrein van winst en verlies, maar over zijn eigen gemis aan doorzigt en scherpzinnigheid. En verlangt ge daarvan de bewijzen? Een enkel reeds, dat een ieder als in het aangezigt staart, zij voldoende. Men weet algemeen dat voor de reusachtige Maatschappij, die door den overvloedigen aanvoer van zoutevisch eindelijk voldoen zal aan de al zoo lang gestelde eischen der gezondheidsleer om den arbeider volop dierlijk voedsel te verschaffen, tienmaal meer kapitaal ingeschreven is dan zij gevraagd heeft. Luide hoort men de teleurgestelde inschrijvers over de weigering van hun aanbod klagen, en hopeloos beweren zij buiten magte te zijn om hun kapi-

taal op zekere wijze te beleggen, nu deze zoo uitnemend solide plaatsing van geld hun ontvalt. Maar moet men 't nu toch niet onverklaarbaar noemen, dat ook niet een enkele van al die zoogenaamd handige speculanten nog op de zoo eenvoudige gedachte gekomen is om onmiddellijk, tot lessching van den natuurlijk algemeen onvermijdelijken dorst, een kolossale brouwerij op te rigten die het bier door onderaardsche pijpen in ieders woonhuis brengt, zoodat een ieder het door kranen in zijn kamer kan aftappen. Wie waant het de winsten te schatten van zulk een weldra eigenlijk onontbeerlijke zaak? - Zou de Foe bij het neêrschrijven van die spotternij, wel gedacht hebben aan de latere verwezenlijking van zijn plan? Hem althans ontbrak 't niet aan vindingrijkheid.

Hoe kon hij zich verlustigen in het kastijden van de gewetenlooze plannemakers dier dagen. Met zeker welgevallen bragt hij hun gedurig geeselstriemen toe met de pen, die in zijne hand tot een scherpe roede werd. Telkens en telkens weêr waarschuwde hij zijne tijdgenooten toch geen andere opbrengst te wachten van de groote sommen gelds, die den zwendelaar van beroep door edelman en burger in die dagen als opgedrongen werden, dan de ijdele hoop op fabelachtige winsten. De Foe had het vierregelig versje wel kunnen schrijven, dat tot motto dient van het Groot Tafereel der Dwaasheid, voor weinige jaren nog zoo geestig in dit tijdschrift geteekend:

> Zoo lang den Gier'ge Mensch
> Is voorzien van Geld en Goed,
> Krijgt den Bedrieger tog zijn Wensch,
> Want hem den Gier'ge en Onnoozle altijd voed.

't Is nog al aardig dat op den titel van dat boek, in de plaats van den naam van den uitgever, deze woorden te lezen staan: ‘Gedrukt tot waarschuwing van de Nakomelingen in 't noodlottige jaar voor veel Zotte en Wijze 1720.’ Men schijnt toen dus huiverig geweest te zijn om zich openlijk vijandig te stellen tegenover de aanleggers der grove dwaasheden van die dagen. Intusschen, dat mag ons waarlijk niet bevreemden, die nog voor weinige jaren hetzelfde gebrek aan moed hebben getoond. Ook de anders altijd zoo stout- ja overmoedige de Foe onderteekende zijne scherpe uitvallen tegen de hoofdleiders der noodlottige speelwoede alleen dan, wanneer hij

mannen van invloed en gezag zóó duidelijk bedoelde, dat een ieder hen als met den vinger aanwees. Dan echter kwam hij er ook rond voor uit, wie de aanklager en wie de beschuldigde was. Voor hem, den man van overtuiging en van kennis, moet het een ergerlijk schouwspel geweest zijn, de mannen van kabinet en raadzaal te zien afdalen tot het peil van gewone beursspeculanten. En hoe juist en helder zag hij het einde in van al die goud gekleurde zeepbellen, toen hij dadelijk bij het optreden van Law, zijn Anatomy of Exchange Alley schreef.

Maar het publiek lachte om den onheilspeller. Van een rampzalige toekomst sprak die veelschrijver gedurig! Alsof niet ieder speculant even goed, ja nog beter dan hij, het totaal gebrek van eigenlijke waarde kende der aandeelen waarin gedobbeld werd en ze juist daarom nooit anders kocht, dan om ze onmiddellijk weer met voordeel te verkoopen. En nu lag immers juist hun geheim in de keus van dat enkele oogenblik, dat soms als een bliksemstraal voorbijschoot, en dus ook met de snelheid des bliksems moest aangegrepen worden. Boud te spreken, luid te zwetsen, dat verstonden die lui uitnemend; maar toen eensklaps de daling in de Zuidzeefondsen kwam, en de aandeelen van een menigte van die alchymistische Maatschappijen van een duizelingwekkend hoog cijfer tot de innerlijke waarde teruggebragt werden van scheurpapier, toen was algemeen de moed nog spoediger verdwenen dan een tal van de eerste beursgoden. En toen ook liet dat groote publiek, hetwelk gisteren nog den heer van millioenen in 't aangezigt vleide, - hoe hij hem ook achter zijn rug bespotte, - luidkeels zijn stem hooren tegen die enkelen, aan wie 't werkelijk gelukt was den buit tijdig in veiligheid te brengen. Toen men hier van nog pas vermogende menschen hoorde die eensklaps tot den bedelstaf gebragt waren, en daar weêr van ongelukkige spelers die door laffen zelfmoord hun eens zoo grooten moed toonden, begon het publiek geweten toch wakker te worden, en men eischte wraak van de sluwe aanleggers dier booze praktijken. In dagblad en pamflet werd die beweging niet weinig aangewakkerd, en eindelijk wist de Foe de algemeene verontwaardiging zoo hoog op te zweepen, dat het Parlement wel genoodzaakt was een commissie van onderzoek te benoemen naar de handelingen van vele bestuurders van nog zoo kortelings hooggeroemde vennootschappen. Welke schromelijke ontdekkingen vertelde men toen te maken! Maar 't was niets dan veinzerij.

Eer er nog van eenig onderzoek zelfs sprake kon wezen, wist een ieder wel dat de draden van het fijn gesponnen net, waarin de speelzieke maar onkundige menigte gevangen was, in handen waren van mannen, die hoog aangeschreven stonden in 's konings hofhouding en raadzaal. Twee hunner wees men algemeen aan als de meest schuldigen, en hen te sparen wenschte het Hof wel, maar waagde het toch niet. De secretaris van staat, James Craggs, redde zich echter onmiddellijk door een zelfmoord zoodra hij het gevaar zag naderen, maar zijn medehelper, de kanselier van de schatkist, John Aislabie, meende nog lang dat zijne millioenen hem boven de publieke opinie verhieven. Met drieste onbeschaamdheid verdedigde hij zijn gedrag in het Parlement, en schreef een vlugschrift tot zijne verdediging, dat hij openlijk op de straten liet rondventen. Maar 't baatte hem niet. Onder luid gejuich werd hij van zijn hoogen zetel en uit het Parlement verdreven, en zoodra hij gewoon burger geworden was, sprak de regtbank het vonnis der verbeurtverklaring uit van zijn onmetelijk vermogen, onder het applaus van het volk. Toen de regering daardoor voldaan had aan de eischen van regt en billijkheid en de staatkundige dampkring weêr gezuiverd was, nam de Foe onmiddellijk de pen op om de waardigheid van het Huis der Gemeente te handhaven, en schreef hij zijn pittige ‘Regtvaardiging van de eer van het Parlement tegenover een lasterlijk libel, inhoudende de rede van John A....’ Ridderlijke kampioen, die even moedig de rol aanvaardde van straffende geregtigheid tegenover den misdadiger, als die van beschermer tegenover den edele.

De wakkere strijder voor regt en billijkheid had nu den leeftijd bereikt van vier en zestig jaar. Gedurende dien tijd had hij veel gezien en veel ondervonden. Zelfs als de veelzijdige kennis die hij bezat hem ontbroken had, dan nog zou hij door zijn rijke ervaring een vertrouwd leidsman voor anderen geweest zijn. Tot duren prijs had hij de lessen opgedaan die hij met milde hand onder zijne landgenooten ronddeelde, en welke zij met zulk een gretig oor van hem opvingen. Toen hij gedurig jongelieden in den handel zag optreden, toegerust met het noodige kapitaal en onderwezen in alles wat de koopman noodig heeft, maar evenzeer ontbloot van de in zaken vooral zoo onmisbare ervaring als de behoefte daarvan miskennende, kwam de begeerte bij hem op om uit den schat zijner eigene

ondervinding te putten ten behoeve van hen, die de hachelijke kansen van het handelsbedrijf gelukkig alleen nog maar door de mededeelingen van anderen kenden. Zoo ontstond zijn Complete English Tradesman, een werk waarvan de uitgave jarenlang voor schrijver en drukker beiden een goudmijn was, en waaraan menig groot man van de Engelsche beurs erkende zijn fortuin te danken. Was 't wonder, dat de Foe dikwijls nog meer roem droeg op dat boek dan op zijn Robinson Crusoë? En ik zou meenen onregt te doen aan de nagedachtenis van den wel onvoorzigtigen en overmoedigen maar daarom nog geenszins onbekwamen koopman, wanneer ik ook van dit werk alleen vlugtig den titel noemde. Het verscheen in twee gedeelten, waarvan het eerste als handleiding voor den pas beginnenden, het tweede voor den reeds meer ervaren handelaar bestemd was.

'Ik rigt het woord,' zoo spreekt hij in de voorrede, 'tot de zonen van dat oude Engeland, die ik waarlijk niet zal behoeven te herinneren dat zij in den handel een ruim bestaan kunnen vinden; dat de handel het Engelsche volk heeft verheven van wat het vroeger was tot wat het nu is, en dat diezelfde handel bij magte is hen op te voeren tot een hoogte die zij tot nog toe nooit hebben kunnen bereiken.' Alleen dan echter, zoo beweert hij, is die verheffing mogelijk, wanneer wijsheid gepaard gaat met kennis en voorzigtigheid met moed. Al die vereischten van een goed koopman kan echter alleen de praktijk hem verschaffen. Sport na sport moet de jonge man den ladder opklimmen, want niet dan geleidelijk kan hij de verschillende kundigheden verzamelen die hij noodig heeft, om eens zelfstandig in den handel op te treden. De knaap leere eerst de gewoonten van den handel kennen op het kantoor, dan de waarde der goederen in pakhuis en magazijn, en hij trachte later, als jongeling, die gemakkelijkheid van omgang met menschen te verkrijgen welke hem, voor wien koopen het eerste, maar voor wien verkoopen het laatste en grootste doel wezen moet, zooveel voordeel verschaffen kan. Vervolgens wacht hem de kennis van een goede boekhouding, want ontbreekt hem die, dan is hij gelijk aan een schip op de wijde wateren waaraan het kompas ontbreekt, dat zonder roer en stuur rondzwalkt, en de prooi dreigt te worden van elk onvoorzien gevaar. Even als een repetitiehorloge onmiddellijk het juiste uur aangeeft zoodra men de veer aanraakt, zoo ook moet

een goede boekhouding dadelijk den juisten stand der zaak blootleggen, wanneer men de regte bladzijde opslaat. Van overwegend belang alzoo mag 't voor den jongman gerekend worden, dat hij zijne voorbereiding ontvange onder de leiding van een degelijk en bekwaam handelaar, die met den Prediker erkent: dat de vlijtige hand rijk maakt, en lompen den luiaard zullen kleeden. Alleen hij toch die met lust en liefde zijne zaken drijft, wiens hart warm klopt voor zijn handel, en die door de ingenomenheid met zijn bedrijf den zwaarsten arbeid ligt rekent ja zich daarin vermeidt, kan zeker zijn van wèl te slagen.

Maar voorzigtigheid moet die lust tot het doen van zaken, temperen. ‘Wie alles begeert, alles verliest,’ zegt een oud spreekwoord. Raadpleeg den ervaren koopman en hij zal met mij instemmen, dat in den handel door overmoed meer geld is verloren dan gewonnen, hoe grooten prijs een enkele waaghals ook soms door zijn roekeloos, spel moge getrokken hebben. Groote inkoopen en de daaraan onvermijdelijke groote credieten, hebben al menig werkelijk goed gevestigd huis ten val gebragt. 't Is zoo verleidelijk voor den pas beginnenden koopman, om al dadelijk zijn op omzet wachtend kapitaal te beleggen in, naar zijne meening voordeelige inkoopen. Maar o, juist op die nog naar emplooi zoekende penningen, aast al zoo menig sluw en begeerig verkooper. Hoe verleidelijk weet hij met geslepen tong den onervaren en nog niets kwaads duchtenden jongman allerlei zoogenaamde koopjes aan de hand te doen. Dringende geldnood alleen drijft hem tot dat toch vooral geheim te houden aanbod, zoo heet het dan, want 't is den man volkomen onverschillig tot welke zelfs onteerende bekentenis hij afdaalt, wanneer hij maar zijn onverkoopbaar goed kan slijten. Te laat leert de ongelukkige kooper dan inzien, dat juist een kleine voorraad en een groote verkoop het geheim is van voordeelige zaken. Eerst de ervaring moet hem leeren dat men met baar geld alles kan koopen, maar met pakhuizen vol van goed zelfs de kleinste schuld niet kan voldoen. En wat is het einde van dien onvoorzigtigen inkoop? Dat de houder ten slotte ongeduldig wordt om te verkoopen, en eindelijk met gretigheid zelfs het slechte bod aanneemt van den man dien hij in gewone tijden alle vertrouwen zou ontzegd hebben, maar aan wien hij nu wel een veel te groot crediet moet verleenen, dat door dezen alligt met een schandelijk bankroet wordt beantwoord.

Zoo leidt de eene dwaasheid tot de andere. Door bittere ervaring leert hij dan, dat de verstandige koopman zijne credieten niet enkel regelt naar de credietwaardigheid van den kooper, maar ook wel degelijk naar de som die hij zelf verliezen kan zonder daardoor in ernstige moeielijkheden te komen. Wie dat niet vroeg inziet, hij is op een gevaarlijken weg. En de koopman waardeere toch altijd even hoog zijn eigen crediet als zijn eigen kapitaal. Weinig kapitaal en veel crediet, hebben menigeen in staat gesteld tot ondernemingen die rijke winsten opleverden, en waartoe hij onmagtig was die wel meer kapitaal bezat, maar wien alle crediet ontbrak. - Hoe vreemd zou de Foe opgezien hebben wanneer hij in onze dagen geleefd en het meer en meer veldwinnend stelsel aanschouwd had dat de koopman, die zijne belastingen staakt, eenvoudig beweert zijne firma te liquideren en ongestraft zijne vroegere zaken voortzet!

Is 't noodig er op te wijzen, dat het najagen van allerlei vermaken en het leven op weelderige wijze, voor den koopman noodlottig wezen moet? Niemand kan twee heeren dienen; die waarheid zien wij dagelijks bevestigd. Geen zaak kan gedijen, waarvoor men maar half leeft. De goede koopman moet altijd op zijn post zijn, want hoe ligt komt de zoolang begeerde kooper juist op dat oogenblik, waarin men meende veilig het kantoor voor de plaats van uitspanning te kunnen verlaten, omdat schijnbaar geenerlei arbeid drong. ‘He that makes his pleasure his business, will never make his business a pleasure.’ De handel is niet gelijk aan een gemaskerd bal, alwaar ieder een rol vervult om zich zelven en anderen te vermaken, en waar híj het beste figuur maakt die het moeielijkst is te herkennen. De handel is juist een eenvoudig en open tafereel van het menschelijk leven, waar híj het gelukkigst is, die zich onbevangen vertoont zooals hij in waarheid is. Eenvoud en beleid winnen daar den eersten prijs. 't Gaat daar als in den landbouw; de zwaarste kleigrond kost den meesten arbeid, de nauwlettendste zorg, de krachtigste bemesting, maar werpt ook de rijkste vruchten af.

Zoo gaat de Foe voort, in bladzijde op bladzijde en in hoofdstuk op hoofdstuk. Onvoorzigtige huwelijken, gesloten eer het bedrijf de kosten der huishouding op den duur oplevert of de kas het gemis der daarvoor noodige gelden kan dragen, met ernst waarschuwt hij daartegen. Het gevaar van aan de onder-

hoorigen over te laten wat tot het eigenaardig werk van den patroon behoort acht hij te grooter, omdat de vlugge klerk daardoor weldra heer en meester wordt van de geheele zaak, en het aanvankelijk half overlaten daarvan, al spoedig eindigt in het geheel overdragen der eerst zoo bloeiende nering. Op strikte eerlijkheid bij den koopman dringt hij aan, en veroordeelt strengelijk al die zoogenaamd geoorloofde slechte praktijken welke reeds door eigenbelang moesten gekeerd worden, wanneer men door de gewoonte al doof mogt zijn voor de stem van het geweten. Met onverbiddelijke gestrengheid spreekt hij het vonnis uit over alle wisselruiterij, en met scherpe lijnen schetst hij de gevaren van hen, die door het roekeloos opnemen van gelden, tot welken prijs ook, ondernemingen wagen, waarvan geen andere uitkomst mogelijk is dan armoede of rijkdom. In onze dagen van geldmakerij moeten de schromelijke gevolgen die de Foe als onvermijdelijk noemt van het beleenen en verpanden van waarden en van het disconteren van papier, ons soms een glimlach afpersen. Maar bij een lectuur als deze moeten wij wel in 't oog houden, dat andere tijden ook andere gewoonten te voorschijn roepen. Wat toen, bij een langzame gemeenschap van de volken onderling, moeielijk ja gevaarlijk was, kan nu zelfs raadzaam geworden zijn. Evenwel, zelfs bij datgene wat wij thans als overdrijving mogen verwerpen, treft ons toch gedurig het gezonde van zijn oordeel en het heldere van zijn inzigten. Telkens weêr ontmoeten wij te midden van het verouderde wenk op wenk, die wij gretig aannemen, omdat ze niet gegrond zijn op het wisselvallige van de omstandigheden, maar op het onveranderlijke van het menschelijk hart. Indien uit één werk de degelijke menschenkennis van de Foe blijkt dan is 't wel hier, alwaar hij de ons ingeschapen begeerte tot verkrijgen en de zucht tot behouden niet alleen teekent, maar die ook leiden wil. Ga zijne karakteristiek na van den koopman, die door allerlei ondernemingen spoedig rijk en daardoor overmoedig geworden is, en die nu meent dat hij de gelukkige hand bezit waaraan de roede van het fortuin is toevertrouwd. Hoe glad is de baan waarop hij zich begeeft! Aanmatigend zelfvertrouwen verjaagt bij hem de voorzigtigheid en ‘zoo gewonnen, zoo geronnen,’ zal ook bij hem tot waarheid worden. Is die oude bewering ook een verouderde? Lees wat hij van den beurscresus zegt, die *purseproud* en ongenaakbaar is. Die dwaas vergeet, dat

menigeen gelijk met hem staat ja hem nog overtreft in rijkdom, en dat niet bankbiljetten, maar bekwaamheden achting afdwingen en blijvenden invloed verzekeren. De dood van den man van rijkdom alleen, roept gewoonlijk een blijden glimlach te voorschijn op het gelaat zijner erven, die in hem nooit iets anders hebben gewaardeerd dan den rijkaard wiens deel eens het hunne zou worden, terwijl daarentegen het afsterven van den man van bekwaamheden algemeen leed en rouwe wekt, omdat men zoo noode de trouwe vraagbaak mist. Alleen dan is de rijke man ook de gevierde man, wanneer hij dezelfde bekwaamheden of den eigenaardigen tact die hem zijn groot vermogen hebben verschaft, tevens aanwendt tot het welzijn zijner medeburgers. Hoe zelden echter gaat de zucht naar winstbejag en naar weldoen gepaard.

Onwillekeurig schiet mij daar het overlijden van Sir Robert Peel te binnen. Ik reisde op dien dag juist van Schotland naar Engeland. Op elk station waar de trein maar even stilhield werd onmiddellijk het portier van elken wagen geopend, en den reiziger met een sombere stem het kort maar veelbeteekenend woord: ‘Sir Robert is dead’ toegeroepen. - Treffender bewijs van den algemeenen rouw der natie kon wel niet gegeven worden. En zou toen wel één enkele onder de duizenden en tienduizenden die de treurmare hoorden, er een oogenblik aan gedacht hebben dat Engeland ook een zijner rijkste mannen verloren had, al kende een ieder het onmetelijk fortuin dat hij naliet? Immers niemand. Binnen weinige maanden heeft Peabody zijn naam wereldbekend weten te maken, bekend als dien van een Rothschild. Maar heeft hij die bekendheid gewonnen door het bezit zijner schatten, of door het edel gebruik dat hij daarvan wist te maken? Er zijn echter ook meer Rothschilds op de wereld dan Peabody's!

Alleen een beknopt overzigt van de Foe's Complete English Tradesman wilde ik geven. Deze enkele trekken acht ik daartoe voldoende. Heb ik daardoor bij dezen of genen den lust opgewekt om het boek ter hand te nemen, dan acht ik mijn arbeid dubbel beloond. Daarenboven rest mij nog zoo menige pennevrucht van onzen vruchtbaren schrijver ter vermelding; en ook dan, wanneer ik onhoffelijk genoeg mogt zijn om het geduld mijner lezers niet in aanmerking te nemen dringt mij toch reeds de ruimte, om niet langer bij dit ééne geschrift te verwijlen.

Voor eenigen tijd las ik in een nog al aardigen roman de volgende zoo juiste opmerking, die al zeer goed op de Foe toepasselijk is: ‘Tegenspoed is een geneesmiddel, dat een ieder begeerig is om aan zijn buurman voor te schrijven. Maar, even als dat met vele andere medicijnen het geval is, niet op alle gestellen heeft het denzelfden invloed. Er zijn zenuwen die er door versterkt worden, maar er zijn ook wel degelijk zenuwen die er door verslappen. Bij sommige menschen schitteren de goede hoedanigheden eerst in 't donker, even als het gefonkel van den diamant, maar bij anderen is daarvoor juist het vrolijkste zonlicht noodig, zoo als bij de kleuren van kostbare zijde.’ Van de Foe mag men in waarheid getuigen dat zijne medeburgers hem ruimschoots die medicijn, welke men tegenspoed heet, toedienden, maar tevens, dat zijne beste hoedanigheden daardoor uitnemend ontwikkeld werden. Persoonlijk gehaat bij het publiek, dat zich gedurig stoot aan den hoekigen man van beginselen terwijl het zoo smijdig henenglijdt langs den geslepen bejager van volksgunst, moest hij wel de pen ter hand nemen om te spreken tot zijne landgenooten, die weigerden om zijn gesproken woord aan te hooren. Altijd lettende op wat rondom hem voorviel, en nooit moede om de al duizendmaal vruchteloos uitgesproken raadgevingen toch weêr te herhalen, vroeg hij niet naar de plaats vanwaar hij zijne vermaningen zou uitzenden, maar enkel naar de plaats waar ze doel konden treffen. Of hij koopman was in Londen of fabrikant te Tilbury, in de gijzeling te Bristol of in de gevangenis van Newgate, gevierd in Edinburg of vergeten buiten Newington, overal en altijd schreef hij onvermoeid door, met een hand die geen rust en met een geest die geen breidel kende. Hij had kunnen uitroepen:

> Stone walls do not a prison make,
> Nor iron bars a cage.
> Minds innocent and quiet, take
> That for an hermitage.

Hij moest werken en hij moest nuttig zijn. Zijne jaren mogten klimmen: den last daarvan gevoelde hij niet, maar hij waardeerde integendeel de meerdere ervaring die hij er door gewonnen had. Geen taak achtte hij te zwaar, geen onderwerp te hoog. Met een werkelijk onbegrijpelijke snelheid van op-

vatting en met een benijdenswaardig talent om zijne gedachten weêr te geven, wist hij over alles een gezond woord te zeggen. Toen zijne Memoirs of a Cavalier, militair dagboek van de oorlogen in Engeland en Duitschland van 1632-1648, verscheen, roemde ieder deskundige de groote krijgskundige bekwaamheden van den schrijver, terwijl de leek toch zoozeer geboeid werd door vorm en voordragt, dat hij belang stelde in het voor hem anders zoo vreemde en drooge onderwerp. - Zou onze Knoop die begeerlijke gaaf, om ook de sympathie van nietdeskundigen te winnen voor zijn speciaal vak van studie, van de Foe hebben afgezien? - Cartouche was toen de held van het Parijzer publiek. De nauwelijks acht en twintigjarige booswicht zou eindelijk de straf ondergaan van een reeks der meest afschuwelijke misdaden, en hoewel vroeger geheel Frankrijk sidderde bij de gedachte aan een kennismaking met dien onverlaat, zoo verdrongen nu tot de dames der groote wereld toe elkander in de gevangenis en aan het schavot, om nog een laatsten handdruk van hem te ontvangen. Dadelijk had de Foe zijn leven en zijn dood te boek gesteld, en met levendige kleuren schilderde hij den doodsangst waaraan de ongelukkige des nachts vooral ten prooi was, wanneer bij het minste geritsel dat hij hoorde de vrees voor vervolging hem overviel, of de lijkkleurige aangezigten zijner slagtoffers, huiveringwekkend door de akeligste stuiptrekkingen, hem aangrijnsden. Zou de wetenschap van die angsten niet den lust verminderen bij de menigte, om tot dien prijs de held van den dag te zijn? Toch werd het Engelsche volk wel degelijk tot navolging uitgelokt, vooral door de vergoding van den bekenden Jack Sheppard, die toen ter tijd geheel Londen in rep en roer zette. Ook hij echter zou zijn jeugdig leven al vroeg op het schavot ten offer brengen aan het genot van een al zeer twijfelachtigen roem, en met zijn Franschen evenknie de eer deelen van door denzelfden biograaf vereeuwigd te worden. De jongeren van dagen verlustigden zich in den moed en de behendigheid die de handige huisbreker gedurig ten toon spreidde, en zij roemden hoog de tallooze blijken van goedhartigheid die hij telkens weêr aan de slagtoffers van zijn onbeschaamdheid gaf, wanneer hij hen hulpeloos op den openbaren weg dreigde achter te laten. Daarentegen was de algemeene verontwaardiging gewekt toen de beruchte heler Jonathan Wild, die de ongelukkigen van wier misdaden hij leefde, gewetenloos en zonder

eenig mededoogen aan het geregt overleverde zoodra de op hun hoofd uitgeloofde prijs hooger was dan de winst die hunne moorden en diefstallen hem opleverden, ook Sheppard verraden had. Te hooger roemde men den gevangene, om den verrader des te heviger te vervloeken. Ik zelf herinner mij nog levendig uit mijne jongelingsjaren, hoe ik telkens en telkens weêr die beide helden van zeker wel het allerminste allooi, op de eerste theaters van Londen ten tooneele heb zien verschijnen, en dan het volk den eenen uitbundig heb hooren toejuichen en den anderen met smaad overladen, als wilde het daardoor een bewijs geven van zijn sympathie voor moed en kracht en van zijn minachting voor list en bedrog, 't Kon aan den scherpen blik van de Foe wel niet ontgaan, dat hij moeielijk uitstekender figuren vinden kon tot omhulsel van de lessen van eerlijkheid en goede trouw die hij den tijdgenoot voortdurend tot opdringens toe aanbood, dan dit tweetal. En mogt al het groote publiek zich verwonderen over de zeldzame nauwkeurigheid waarmede hij, die als kluizenaar en alleen in gezelschap van zijn pen zijn leven sleet, die wereld van de gemeenste boosdoeners vermogt weêr te geven, die verwondering zou hebben opgehouden wanneer het geweten had, dat hij den ongelukkige tot aan zijn doodsuur toe voortdurend in de gevangenis bezocht en zelfs brieven van dankbetuiging van hem ontving voor de hartelijkheid, waarmede hij hem tot berouw en bekeering drong. - Nog een ander type van die wereld van ongelukkige misdadigers schetste de Foe, in zijn Colonel Jacque. De arme vondeling moest het bewijs leveren, dat de als een gentleman geborene toch altijd weêr ook als een gentleman zou sterven, welk ook zijn levenslot mogt geweest zijn, wanneer maar de gelegenheid tot herwinning van den ouden rang hem weêr werd aangeboden. Hij stal uit honger, maar waakte zelfs als dief eerlijk over het hem toevertrouwde. Want de overtuiging, een gentleman te zijn van afkomst, stond hem gedurig voor den geest, en redde hem telkens weêr van een onherstelbaren val. - Ook Rob Roy, de vrijbuiter van de Hooglanden, zou tot stof dienen van zijn pen, en algemeen was de toejuiching die hij inoogstte voor zijn meesterlijke verdediging van den vrijen menschelijken wil, aan dien onversaagden Schot in den mond gelegd bij een alleraardigst dispuut met een strengen Protestantschen geestelijke.

Maar ook vrouwelijke typen van misdaad bewezen de zege-

praal die het berouw altijd behaalt over hoe treurig en ergerlijk een leven ook. Moll Flanders en Lady Roxana werden daarvoor door de Foe gekozen. Ongeluk en verleiding bragten de eerste ten val, en hoe reddeloos de lezer haar ook telkens verloren waant, toch redt een tijdige vlugt van slecht gezelschap en van het brandpunt van onzedelijkheid haar zoo volkomen, dat wij haar later als een waardige huismoeder de oogen zien sluiten. Maar juist dat waarachtig berouw had bij haar wonderen gewekt, terwijl daarentegen Lady Roxana, die geen andere begeerte kende dan rijk te zijn, tot welken prijs ook, en die zelfs hare kinderen te vondeling lei opdat zij haar losbandig leven te vrijer zou kunnen voortzetten, wel tot hoogen rang en aanzien klom, maar ook hopeloos tot de schromelijkste ellende verviel, zoodra de wreed verstootene kinderen de ontaarde moeder ontmaskerden en daardoor haar val veroorzaakten. 't Was ter wille eener ongelukkige klasse van wezens, dat de Foe die beide boeken schreef. Hij wilde opwekken tot hulp, aanmoedigen om liefderijk de hand uit te strekken tot haar, die waarlijk niet alleen uit boosheid van hart zoo diep gevallen waren. Maar hoe verdienstelijk die poging ook genoemd mag worden, de vorm waarin hij die opwekking kleedde is zelfs meer dan kwetsend voor onze ooren althans, ja gaf ook in die dagen aanstoot. Toch mag de vermelding van die geschriften alhier niet ontbreken, al durf ik ze niemand ter kennismaking aanbevelen.

Vrij wat beter lectuur leverde hij voor zijne vrouwelijke landgenooten, toen hij zijn Family Instructor weêr opvatte en daarna zijn Religious Courtship schreef, beide werken, waarin groote ernst en een warme godsdienstige overtuiging doorstralen. Geen huiselijk geluk is mogelijk zonder religie, dat is de grondtoon van beiden. En hij veroverde de harten der Engelsche huismoeders, toen hij in zijn ‘Groote Wet der Onderhoorigheid’ op zeer ernstige wijze de dienstbare klasse waarschuwde voor de toenemende zorgeloosheid in het vervullen van verpligtingen, waaraan evenmin de hoog- als de laaggeplaatste, zich straffeloos kan onttrekken.

Voort! voort! was blijkbaar het wachtwoord van de Foe. Wat tal van geschriften van zijne hand hebben wij al nagegaan, en nog noemde ik niet eens zijne vermaarde beschrijving van de pest in Londen, in 't jaar 1668, waardoor hij duizende en nog eens duizende lezers voor en na zijn dood heeft geboeid. Hij

zelf was pas vier jaar oud, toen zijn vaderstad door die vreeselijke ziekte geteisterd werd. Maar toen de engel des doods in 1721 op nieuw in het groote Londen rondwaarde en de sombere kreet: ‘breng ze uit, uwe dooden’, weêr door de straten weêrgalmde, toen wist hij bescheiden genoeg uit die vroegere dagen te verzamelen om dat schrikjaar zoo levendig voor den geest van geheel het Engelsche volk te stellen, dat een ieder als met ontzetting bevangen was en onmiddellijk de pogingen algemeen waren, om den vreeselijken vijand stap voor stap tegen te houden. Zelfs de bekwame hofarts van die dagen was zoo getroffen door de lectuur van de Foe's beschrijving, dat hij de regering wist te bewegen om zonder verwijl de meest krachtige maatregelen van voorzorg te nemen. Wel een nieuw bewijs voor de overtuigende wijze, waarmede hij de pen wist te hanteeren. En wèl mogen de vele jongelieden die jaarlijks onze hoogescholen verlaten zonder nog een bepaalden werkkring gekozen te hebben, en die nu nog als zoekende zielen her- en derwaarts ronddoolen en soms in den blinde rondtasten, uit zijn voorbeeld leeren, welk een onbeperkt en vruchtbaar terrein van arbeid de pers hun aanbiedt, wanneer ook zij maar eerst de gaaf zich weten te verwerven om hunne gedachten met gemakkelijkheid en helderheid en bevalligheid op 't papier weêr te geven. Blijven zij echter volharden in de begoocheling van zoo menigeen onder hen, dat alleen de kennis eener zaak noodig is om die ook met mond of hand aangenaam te kunnen voordragen, dan natuurlijk wacht hun niets dan mislukking. Is het verkrijgen van kennis alleen mogelijk door studie, ook het mededeelen van die kennis aan anderen kan alleen door ijverige en gezette studie verkregen worden. De nieuwste uitgever der werken van Pascal, de heer de Feugères, berigt dat die groote denker, volgens zijne nagelaten handschriften, gewoon was niet minder dan tien telkens verbeterde kopijen van elk zijner geschriften te maken. Wie kent ook niet het getuigenis van Rousseau, dat hij tallooze malen zijn werk overschreef eer hij het aan de pers overgaf, en hoe de bouw van een enkelen zin hem menigen slapeloozen nacht kostte, terwijl onze Mr. Jacob van Lennep mij zelf heeft verklaard nooit zelfs het eenvoudigste briefje te hebben verzonden, dan na het nog eens te hebben omgewerkt. Hij die de moeielijkheid van persarbeid niet erkent verspille zijn tijd liever niet eens aan de poging daartoe, of wel - hij worde wijs in de harde school der teleurstellingen!

Maar, wij zagen 't reeds vroeger, 't was niet meer onder zijn eigen naam, dat de Foe schreef. Wát hij schreef, vond luide en algemeen toejuiching, maar had men geweten wie 't schreef, de indruk zou niet dezelfde geweest zijn. Treurig bewijs van den bekrompen geest die destijds heerschte, zegt ge alligt. Maar vraag u zelven eens af of 't wel beter gesteld is in onze dagen van zooveel meer verlichting!

Een der aardigste boeken die de Foe geschreven heeft, en waaruit wij het Engeland van zijne dagen zóó geheel in gebruiken en gewoonten leeren kennen als stond een andere Samuel Pepys voor ons als teekenaar, mag zijn Reisverhaal door Engeland genoemd worden, dat een paar jaar later gevolgd werd door een toer naar en in Schotland. Op geestige wijze geeft hij daarin het karakter aan van de grootste steden en dorpen en van het leven der bevolking, en beschrijft hij met een waar talent de voornaamste middelen van bestaan in de verschillende districten. De geheele wijze van voorstelling is zoo helder en zoo levendig en schijnbaar toch zoo gemakkelijk op 't papier gebragt, dat den lezer onwillekeurig de lust bekruipt om zich te zetten tot het schrijven van een zelfde reisverhaal door zijn eigen land. Maar zou niet juist in die schijnbare gemakkelijkheid van schrijven, het groote talent van de Foe schuilen? - Alweer een vraag, waarop de jong gepromoveerden onder ons alleen van de ervaring een antwoord kunnen afdwingen. - Daarenboven was 't niet dan na een lang en nauwkeurig onderzoek dat hij zich aan dergelijke schilderingen van landen en steden waagde. Het sprekendst bewijs daarvan had hij voorzeker wel afgelegd, toen hij in 1720 ‘het leven, de avonturen en de vrijbuiterijen van den beroemden kapitein Singleton’ uitgaf. Immers nauwkeurige nasporingen hebben sedert bewezen, dat de beschrijving van de Foe van de binnenlanden van Afrika, later door Livingstone en Baker en Grant geheel bevestigd is, terwijl ook hij reeds spreekt van ‘dat groote meer’ als de oorsprong van den Nijl, waarvan zij als de gelukkige ontdekkers geroemd worden. 't Is zoo, reeds in 1544 had pater do Santo ook al van ‘dat groote meer’ gesproken, en de Foe heeft alzoo van hem die opmerking kunnen overnemen, maar immers reeds die onderstelling zou voldingend het bewijs leveren van de waarheid der bewering waarom ik dit feit aanhaal, dat hij niet dan na een gezet onderzoek zijne oogenschijnlijk zoo vlugtig geschrevene werken aan het publiek overgaf. Hij toonde dat evenzeer in

zijn ‘Reis rondom de Wereld langs een geheel nieuwen weg’, die in 1725 verscheen. Daarin geeft hij een trouw relaas van een togt van vijftig zeelui, dwars door Chili en Patagonië heen naar de Camarones-rivier, dat zoo aardig gezet en zoo levendig is, zoo rijk aan schilderingen van het huiselijk leven der bewoners van die streken en van de prachtige natuurtooneelen van het land, dat men waarlijk moeite heeft om zich den schrijver als een vreemdeling in die verre oorden voor te stellen.

Blijkbaar waardeerde het publiek toch ook de groote gaven van de Foe als schrijver. Immers hoe zou hij anders altijd gretig uitgevers hebben kunnen vinden voor den bijna overstelpenden vloed van geschriften, die wij jaar op jaar van hem opgeteekend vinden in de annalen van den boekhandel. De oorlogen van Karel XII en het Leven van Czaar Peter de Groote werden met even groote belangstelling gelezen, en, getuige de herdrukken, ook herlezen, als later die proeven van geschiedenis, zoo als hij zich eigenaardig uitdrukte, van den meest zonderlingen aard. Een werkelijk curieus zestal daarvan zal ik opnoemen. Het bevat een geschiedenis van den politieken duivel en eene van de Toovenarijen, van werkelijk aanschouwde geestverschijningen en van een lichaam zonder ziel, van de nuttige vindingen sedert het bestaan der wereld en van den handel van Engeland, van de schilderkunst en van het letterschrift. En hoewel alle die werken binnen den korten tijd van een paar jaren de pers verlieten, zoo vond hij toch nog vrijen tijd genoeg om aan zijn geliefden Family Instructor te arbeiden en in week- en dagblad zijn oordeel te zeggen over de actualiteiten van staatkundigen zoowel als van maatschappelijken aard, omdat evenmin iets aan zijn scherpziend oog ontsnapte als een enkele zaak ter wereld voor zijn levendig brein van belang ontbloot was.

Verlangt ge nader kennis te maken met die proeven van geschiedenissen, welke ik zoo even als in één adem opsomde? Het volgend vierregelig versje, dat hij op den titel zette van zijn betoog over den duivel, geeft reeds voldoende het karakter en het doel aan van dat geschrift:

> Bad as he is, the Devil may be abus'd,
> Be falsly charg'd, and causelessly accus'd.
> When men, unwilling to be blam'd alone,
> Shift off those crimes on him, which are their own.

Even als menig schrijver in onze dagen zijn boek begint met de al zoo honderd- en duizendmaal herhaalde klagt over de moeielijkheid om een goed voorberigt te stellen, zoo beweert ook de Foe daarmede bitter verlegen te zijn. ‘Volgens aloud gebruik’, zoo spreekt hij, ‘zou ik dit werk moeten opdragen aan den Heer der Hemelen, Hem hulde toebrengende voor zijne overwinning van den Satan, of wel aan Hem, die op aarde zegevierend zijn driesten aanval afsloeg door de bekende woorden: “Ga achter mij!” Maar ik zou vreezen dan profaan te worden. En van mijn later voornemen, om de opdragt te doen aan den Duivel zelf kwam ik toch ook terug, omdat in het boek waarlijk niets voorkomt wat hem anders dan onaangenaam kan zijn. Juist deze bewijzen echter van de moeielijkheid om een geschikt voorberigt te schrijven, zijn misschien nog het beste voorberigt dat mogelijk is.’ Een tweede uitgaaf was al spoedig noodig. Hij opent die met deze woorden: ‘Mijn werk is vreemd, vreemd van onderwerp en vreemd van behandeling. Maar de wijze wereld is er mij dankbaar voor, de wufte wereld vermaakte er zich mede, de onkundige wereld heeft er door geleerd den Duivel niet te vreezen maar te weerstaan, en alleen de booze wereld gevoelt er zich door beleedigd. Maar wat wonder ook, dat wanneer de Duivel zelf er boos over is, zijne vrienden evenzeer vertoornd zijn?’ Alweer was 't een diepe godsdienstige gedachte die hem de pen deed opvatten tot de behandeling van een vraagstuk, waarover hij evenmin de eerste schrijver geweest is als de laatste blijven zal. De duivel in zijne verhouding tot de menschen, dat was zijn thema, terwijl hij daarentegen in zijne geschiedenis der toovenarijen, de menschen in hunne betrekking tot den duivel teekende. Want roemde hij de zoogenaamde toovenaars der oudheid als de pioniers der wetenschap, en heette hij de Alchymisten bijgeloovige dwazen die eer goed dan kwaad verwekt hebben, met zwarte kleuren schilderde hij daarentegen de kwakzalvers van zijn tijd, die alleen bij hun regten naam genoemd worden wanneer men hen duivelskunstenaars heet. Met onaardig zijn de verschillende anecdoten, die hij tot bewijs zijner stelling aanhaalt, en het verband dat hij weet te vinden tusschen toovenarij en bijgeloof en godsdienstige overdrijving. Hij zelf echter verviel maar al te dikwijls tot dat laatste euvel. Wèl geloofde hij niet aan den tijdelijken terugkeer van afgestorvenen, maar zeer stellig geloofde hij aan een

innige gemeenschap tusschen de be- en onbelichaamde geesten: ‘wonende aan die onbekende kusten alwaar al onze geographische kennis faalt, en verwijlende, ergens en nergens, niemand weet waar, hoewel ze toch wel degelijk een vaste woonplaats hebben, ja alligt digter in onze nabijheid huizen dan wij 't weten. In droomen en in gezigten en in opwellingen geven zij ons den raad om toch bij Hem hulp en bijstand te zoeken, die alleen daartoe bij magte is. Hebt echter geen vrees voor hen. Vreest veeleer dien meest ontzettenden en magtigsten van alle onzigtbare geesten die in uw binnenste woont en wiens naam is: geweten. 't Zij ge slaapt, 't zij ge waakt, altijd herinnert die geest u aan zijne tegenwoordigheid. Hij is de levende getuige van het bestaan eener onzigtbare wereld, die trommelslager daar binnen in u, die telkens en onophoudelijk alarm slaat en wel zóó luide dat zelfs het drukste gedruisch hem niet kan overschreeuwen, evenmin als eenige magt ter wereld, zoomin een vleier als een geweldenaar of een omkooper, hem tot zwijgen kan brengen.’

Dat waren de onderwerpen die de Foe in 't laatst van zijn leven bij voorkeur behandelde. Zoo had men nauwelijks in Engeland hooren spreken van een jongen, dien men in een bosch in Hannover gevonden had, kruipende op handen en voeten als een dier en zich met gras en bladen voedende, terwijl hij geluiden uitstiet die werkelijk huivering wekten en niets met een menschelijke stem gemeen hadden, of de Foe gaf zijn ‘Lichaam zonder Ziel’ uit. 't Bleek later, dat de jongen een krankzinnige was, ontvlugt aan zijn bewakers. Toen hij echter eens aan het schrijven was over de mogelijkheid om geregeld te denken zonder te knnnen spreken, verscheen de laatste serie der geschiedenissen waarvan ik hierboven sprak. Eerst kwam een betoog over den oorsprong van het letterschrift, toen, als een vervolg daarop, een opsomming van al de nuttige uitvindingen, van de vroegste tijden af, en eindelijk zijne proeve over de schilderkunst, alle werken waarin het toenmalig publiek groot belang schijnt gesteld te hebben maar die natuurlijk voor ons geen andere waarde hebben, dan als bewijzen van de veelzijdigheid zijner kennis.

Maar te werken, dat was den man tot een behoefte geworden. De vruchtbare geest scheen nooit uitgeput te zijn en het reeds niet meer jeugdige lichaam, toch zoo zwaar geteisterd door ontbering en kerkerstraf, geen rust noodig te hebben,

Voortdurend zocht de hand naar arbeid en nooit was het brein achterlijk in 't leveren der stof. In dagblad en in tijdschrift, in boek en pamflet liet hij voortdurend zijn stem hooren over alles wat rondom hem voorviel. Hoe de hoeveelheid echter ook hier maar al te dikwijls schade moest doen aan de hoedanigheid, begrijpt een ieder. De breede lijst der onderwerpen die hij al behandeld heeft, is voor ons, kinderen van lateren tijd, dan ook wat al te bont. En zelfs wanneer wij bij ons oordeel over zijn arbeid streng gedachtig zijn aan de dagen waarin hij schreef, toen de velen nog weinig en maar enkelen veel wisten, dan nog perst de zoo hooggestemde bewondering van William Lee over alles wat maar uit de Foe's pen te voorschijn kwam, ons toch onwillekeurig een glimlach af. Een weinig meer tempering in zijn lof zou weldadig geweest zijn voor den lezer en zijn held meer gebaat dan geschaad hebben. Immers niet voor de minder ontwikkelde lezers eener vorige eeuw schreef zijn biograaf, maar voor het meer eischend publiek van onze dagen. En dat regtspreken over schrijvers met het jaartal in de hand, is toch evenzeer van toepassing op Lee als op de Foe.

Daarenboven, indien ergens geen noodzaak bestond voor overdrijving, dan was 't hier. Een enkele Robinson Crusoe reeds had de Foe immers al tot een groot schrijver geijkt. Dat gevoelt Forster dan ook zoo juist. Hoewel hij luid de loftrompet steekt over zijn held, zoo betreurt hij toch eer diens veelschrijverij dan dat hij daarin roemt. Met zijn geoefend kunstenaarsoog merkt hij even snel de deugden op als de gebreken van den grooten schrijver. Raadpleeg hem, wanneer ge over dien zeldzaam vluggen en gelukkigen teekenaar met de pen een kernachtig en billijk oordeel vernemen wilt. Ingenomen met hem, dat was hij, ja niet uitgesproken zelfs in zijn lof over wat hij zoo aardig de Foe's ‘wordpainting’ noemde. Ge begrijpt wat hij bedoelt, dat photographeeren met woorden, zoodat het beeld niet alleen getrouw weergegeven wordt in de scherpe lijnen van het spiegelschrift, maar tevens leven en gloed verkrijgt door het bezielend talent van den penvoerder. Hij roept Robertson op om openlijk bekentenis af te leggen, dat de Foe hem tot model verstrekt heeft van den goeden historischen stijl, en hij haalt Dr. Johnson aan, die een geheelen nacht bleef opzitten om kapitein Carleton's Memoirs tot den einde toe te lezen, geërgerd, eerst zoo laat bekend te worden met wat hij

waande de tot nu toe onbekende pennevrucht van een beroemd Engelsch geschiedkundige te zijn en verrast, ja betooverd door den meesterlijken vorm. Den vader van het doorluchtig geslacht der Britsche novellisten, zoo noemt hij hem gedurig, en hij tart u in de Engelsche letterkunde beter gelukte schetsen aan te wijzen dan de Suzanna in Lady Roxana of de jeugd van kolonel Jack, die nog nooit in een bed geslapen had en zijn leeftijd berekende naar den dag waarop hij voor 't laatst, dank zij de zorg zijner voedster, de weelde van een hemd had genoten. 't Verwondert hem dan ook niet, dat Richardson zich naar den stijl van de Foe gevormd had en daarop roemde, terwijl daarentegen de onbeschaamde Swift gewetenloos zijne beste stukken stal en daarmede schitterde als met de proeven van zijn zeldzaam talent. Geen der latere schrijvers, van Fielding en Sterne en Smollett en Goldsmith af tot Scott en Bulwer en Dickens toe, zoo gaat hij voort, zullen een enkel oogenblik aarzelen om dankbaar het getuigenis af te leggen, dat zij oneindig veel aan hun genialen voorganger te danken hebben. De arbeid van dien ouden schrijver heeft zijne nakomelingen ettelijke schreden verder gebragt. Wat de Foe met groote oorspronkelijkheid begon, dat hebben zij, met nog grooter talent dan het zijne, voortgezet.

'Augusta Triumphans of de weg om van Londen de grootste en bloeiendste stad van geheel de wereld te maken' en dat wel door weg te nemen alle verleiding voor de jeugd en daarentegen hooge scholen en andere inrigtingen tot verspreiding van kennis te openen, was, met zijn middel om de straten der metropolis van roovers te zuiveren en 'the Complete English Gentleman', het laatste wat hij schreef. Ja, niet eens mogt 't hem gelukken het beeld van zijn gentleman te voltooien, zoo als weldra blijken zal uit den afdruk van het handschrift, dat de eigenaar daarvan voornemens is door den druk algemeen bekend te maken.

Want eindelijk weigerden het afgetobde lichaam en de uitgeputte geest hem langer den slavendienst, waartoe hij beiden in waarheid gedoemd had. Een jeugd, doorgebragt in drukke studie, en een jongelingschap, in het volgen der banieren van eerzuchtige vorsten, een mannelijke leeftijd, verdeeld tusschen de hachelijke kansen van het koopmansbedrijf en de gevaren van politieken strijd, rijk geboren en vroeg arm geworden, nu eens vervolgd voor schulden en dan weer op weelderigen voet

zelfs levende, evenmin vreemdeling in kerker en aan schandpaal als in het weelderig vertrek der ministers en het geheim kabinet der vorsten, waarlijk, dat voor hem die dat alles had doorleefd geen gelukkiger ouderdom denkbaar kon zijn dan waarvan zalige rust het eenig en uitsluitend kenmerk was, dat zou wel een ieder onderstellen. Maar neen, ‘rust roest’ heette 't ook bij hem. Hij kende en waardeerde het leven niet anders dan als een voortdurende inspanning. Zoo hij ooit tot rust zou komen, dan moest zijn kracht, onafhankelijk van hem, gebroken worden.

En zijn kracht zou ook gebroken worden, maar helaas door de wreede hand van hem, tot wien hij bij het klimmen zijner jaren juist allereerst om hulp en steun zou hebben omgezien. Zijn eenige zoon, die reeds menigmaal als schrijver tegen hem opgetreden, was en die ook al voor lang, om drukpers-delicten, met de oudvaderlijke kwartieren van Newgate kennis gemaakt had, maar die toch altijd zijn volle vertrouwen was blijven genieten, wondde hem juist op die plek, waar hij 't gevoeligst te treffen was. Te midden van al de moeielijkheden die de Foe doorleefd en doorworsteld had, was hem toch altijd dat ééne lievelingsdoel voor oogen en in 't hart gebleven, te waken over de onbezorgde toekomst van zijn vrouw en dochters. Elke niet hoog noodige uitgaaf werd met piëteit bij het kapitaaltje gevoegd, hetwelk dat lievelingsdenkbeeld van hem verwezenlijken zou. Zoodra echter de jongste zijner drie dochters met den bekwamen journalist Baker gehuwd was en hij dezen een zekere som gelds als erfdeel verzekerd had, haastte hij zich om de helft van zijn vermogen aan zijn zoon toe te vertrouwen, opdat die daarmede voorzien zou in het lot zijner moeder en zusters. Vooral daarom spoedde hij zich met die schikking, omdat zijne vijanden niet alleen op nieuw pogingen aanwendden om hem in de gevangenis te brengen, maar omdat één hunner zelfs een pistoolschot op hem gelost had, in de hoop hem doodelijk te treffen. Gelukte die toeleg later, dan was zijn vermogen en daardoor ook de toekomst der zijnen onzeker. Hoe weinig evenwel toonde Benjamin Norton de Foe dat gevoel van opofferende liefde te kennen waarin het ouderlijk hart zijn zaligheid vindt en dat de zoetste taak mag genoemd worden van het kinderlijk hart. En hoe gering bleek hij, de éénige drager van 's vaders roemruchtigen naam, de verpligtingen te tellen, die daardoor op hem rustten. Gewetenloos verkwistte hij in

een weelderig en losbandig leven de spaarpenningen van den trouwen vader. Aan speeltafel en in drinkgelag werd dat geld verbrast, 'twelk de onvermoeide arbeider met angstvallige zorg en kinderlijke teederheid bespaard had, opdat zij, die hem 't liefst op aarde waren, geen zorg noch kommer zouden kennen, wanneer hij eindelijk de moede oogleden zou gesloten, hebben. Zulk een beproeving, en hem nog wel door die hand opgelegd, was dan ook te zwaar voor den afgetobden grijsaard. Onlijdelijk was hem de gedachte dat al zijn sloven en zwoegen en sparen voor de zijnen ijdel bleek geweest te zijn. Alleen lettende op wat hem zoo wreed ontroofd was en niet meer tellende wat hem nog restte, zag hij in zijn angstige verbeelding nu ook dat laatste van hem weggenomen, ja waande hij zich reeds in de handen zijner vijanden en op nieuw aan den dorpel der gevangenis. Radeloos ontvlood hij aan de zijnen. Dagen, ja weken lang, zwierf hij Engeland door en zocht overal, als een waanzinnige, een wijkplaats tegen zijne denkbeeldige vervolgers. De ongeneeselijke kwalen - jicht en graveel, - die hem al sedert jaren gemarteld en dikwijls weken lang aan het ziekbed gekluisterd hadden, ze teisterden zijn verzwakt lichaam nu nog sterker en met moeite sleepte hij zich van de eene plaats naar de andere voort, daar zijn beangste geest, door koortsachtige vrees gedreven, hem nergens rust gunde. Nu eens ontvingen zijne naastbestaanden berigten van hem uit een ver afgelegen dorp en dan weer waren zij in de pijnlijkste onzekerheid omtrent zijn verblijf, totdat hij eindelijk weer naar dat woelige Londen terugkeerde, buiten welks atmospheer hij toch niet scheen te kunnen leven. Daar blies hij dan ook den adem uit op den 26sten April van het jaar 1731, in den ouderdom van 71 jaren, met vreugde de eeuwige rust begroetende, omdat het leven hem te zwaar geworden was.

Het kerkhof van Bunhill Fields ontving zijn lijk. En een jaar later werd zijn grafkuil weder geopend, om het overschot zijner trouwe echtgenoot te bergen. De weinige maanden van haar weduwschap had zij toch onbezorgd naar de wereld mogen doorbrengen, in 't genot van de nog overgebleven vruchten van den arbeid des mans, wiens beide dochters tot in lengte van dagen den zegen er van mogten blijven waarderen. Daarenboven had hij haar een naam nagelaten, bij het uitspreken waarvan nog heden ten dage heinde en ver een blijde glimlach het gelaat van jong en oud verheldert. Of meldden niet nog

voor korten tijd de Engelsche bladen dat het kommerlijk leven van een afstammeling in de regte lijn van Daniel de Foe, in een achterbuurt van Londen ontdekt, onmiddellijk wijken moest voor een onbezorgde toekomst, indien niet ieder Brit het verwijt van groven nationalen ondank op zich laden wilde?

Alligt meent ge dat de tijdgenoot anders en ongunstiger oordeelde over den man, die door zijn onafhankelijkheid ook niet ééne enkele staatkundige of godsdienstige partij gediend had, maar die zijn naam toch tot dien van een oud bekende had weten te maken bij hoog en laag en bij rijk en arm, bij den hooghartigen prelaat zoowel als bij den sluwen staatsman, bij den man van het hachelijk koopmansbedrijf even goed als bij de zorgende huismoeder. Maar neen, hoe weinig bemind hij ook mogt geweest zijn: geacht was hij algemeen. Hoor het bekwaam geschreven Grubstreet-Journal de openhartige bekentenis afleggen, dat zijne redacteuren onmagtig waren de pen ter hand te nemen toen zij eensklaps den dood van dien koning der journalisten vernamen. Het Daily Journal betreurde voor Engeland het verlies van een man, die doorkneed was in de staatkundige en commerciële belangen van zijn land, en het voegde er deze opmerkelijke woorden bij: ‘Zijn kennis van menschen, uit de hoogere klassen vooral, was te groot, dan dat hij nog sympathie kon blijven gevoelen voor eenige politieke partij. Toch was hij de onwankelbare voorvechter van burgerlijke en godsdienstige vrijheid, 't zij hij de pen voerde in eigen pamflet of zich verschool in de gelederen van den vijand.’ Niet meer dan een enkele van al zijne tegenstanders greep de gelegenheid van zijn dood aan, om den gevallen en nu magteloozen leeuw te bespotten: ‘'t Lukte de Foe nooit eenigen invloed te winnen bij een enkelen Minister, zoodat hij al bitter weinig profijt getrokken heeft van zijn opgestapelde wijsheid.’ Zoo schreef Boyer. Maar de Foe had dien man herhaaldelijk teregt gezet om zijne losbandige taal en gemeene lagen. En over al de bittere uitvallen van dien pygmee had hij nooit anders dan dit korte maar scherpe woord laten hooren: ‘Zijn vonnis is mijn roem.’

Begeerlijk was hem de dood. Met christelijke onderwerping verlangde hij naar het einde van een moeielijk leven. Vroom als hij geleefd had, stierf hij ook. Hoor hem in de laatste dagen van zijn leven getuigen: ‘Eerst dan zullen wij Christenen zijn in den waren zin des woords, als wij de dingen dezer

wereld en de menschen waarmede wij verkeeren met denzelfden kalmen blik aanschouwen, als de eeuwigheid die ons wacht. En wanneer wij in de boot stappen en voor goed van den oever dezer wereld afsteken, dan moeten onze laatste gedachten, losgemaakt van alle hoop en vrees en begeerlijkheid en beheerscht door de hoop op het toekomend leven, helder zijn en vrij, onpartijdig en onbevooroordeeld.'

Maar vooral kenschetsen de weinige regelen die hij kort voor zijn dood aan het hem zoo gemeenzame papier toevertrouwde, den man in al zijn vroomheid en gemoedelijkheid.

'In tenebris verkeer ik. Maar in die duisternis welke over mijn geest uitgespreid ligt breekt toch één blijde lichtstraal door, die het einde van mijn leven verheldert. De reis naar die plaats waar de vermoeiden ruste vinden en waar de boozen hunne verkeerdheden staken moge ruw zijn, en de dag van den overgang stormachtig, toch ga ik getroost dien weg op naar den eindpaal mijns levens, welken God mij aanwijst. En wanneer ik van deze aarde wegga, dan hoop ik daarvan te scheiden met dit woord in het hart en op de lippen:

Te Deum laudamus!'

Zoo leefde en stierf de schrijver van den ons zoo goed bekenden, ja bevrienden Robinson Crusoë.

P.N. MULLER.

William Makepeace Thackeray.

‘Op Kersavond, in de schemering, op dat tijdstip van den dag, wanneer de clubs vol zijn van menschen, die op weg naar huis even zijn ingeloopen om het laatste nieuws te hooren of om aangename scherts en gepaste groeten te wisselen, liep er door Londen een gerucht, dat Thackeray was gestorven. Ik zelf vernam het op de stoep van een club door een vriend, die juist terug was van het telegraafkantoor, waar hij het berigt aan een Iersch dagblad had doen overseinen en die in den beginne, even als ik, aan de echtheid van het berigt twijfelde. De een had hem twee dagen te voren gezien, een ander had slechts twee avonden geleden nog met hem gegeten; en toch was het waar! Thackeray was gestorven, en de auteur die het zuiverste Engelsche proza der negentiende eeuw schreef, de romanschrijver met een uitgestrekter kennis van het menschelijk hart, gelijk het werkelijk is, dan iemand - met uitzondering welligt van Shakespeare en Balzac - ooit had bezeten, was plotseling in ons midden geveld. In ons midden! Zonder lange ziekte, zonder kwijnend wegsterven, zonder langzame vermindering van kracht; bijna met de pen in de hand, gelijk Kempenfelt, was hij neêrgeworpen. Teregt zeide de Examiner: ‘Tot welke kleine veeten het openbare leven van den Heer Thackeray ook aanleiding moge gegeven hebben, niet zwaar drukten zij op de gemoederen van hen, die toevallig met hem waren in strijd geraakt. Zij konden aanstonds worden afgeworpen, bij den eersten schok van het nieuws, dat hij dood was. Het scheen onmogelijk om aan de werkelijkheid van het feit te gelooven. Geen andere beroemdheid, hij moge schrijver zijn, of staatsman, of kunstenaar, of tooneelspeler, scheen zoo door en door een

integrerend deel van Londen te wezen. Dat vriendelijke grijze hoofd, “dat iedereen kende,” was even gemakkelijk te herkennen als dat van den Hertog van Wellington, op wien de uitdrukking plagt te worden toegepast. Bijna geen dag ging voorbij, zonder dat het werd gezien in de buurt van Pall-Mall; de Londenaar, die aan neefjes en nichtjes van het land de wonderen der groote hoofdstad vertoonde, wist het gewoonlijk zoo in te rigten, dat zij er den grooten Engelschen schrijver te zien kregen. De Examiner had gelijk. God weet het! de schok had alles afgeworpen, behalve een gevoel van leedwezen en eene onmogelijkheid om de grootte van het plotselinge verlies te beseffen. Wij spraken over hem en herdachten hoe hij, meer dan eenig ander schrijver, had geschreven over hetgeen dadelijk na iemands dood van hem wordt gezegd; hoe hij van de sterfkamer had geschreven: “Men zal daar binnentreden, de laatste maal voor u, mijn vriend.” Wij lazen die verwonderlijke leerrede, die de prediker op werkdagen uitsprak bij het lijk van John Sedley; en treurig verliep onze Kersavond.’

Hij, die zoo goed uitdrukte wat duizenden in Engeland gevoelden, was zelf eenmaal met den grooten humorist op zeer onaangename wijze in conflict geraakt. De twist tusschen Edmund Yates, den schrijver der bovenstaande regelen, en Thackeray, had indertijd eene verkoeling te weeg gebragt tusschen Thackeray en Dickens. Slechts weinige dagen vóór den noodlottigen Kersavond van 1863 had er tusschen beide schrijvers eene volkomene en hartelijke verzoening plaats gegrepen. In hoeverre de hoofdpersonen, in het geschil betrokken, weder tot elkander waren genaderd, is mij onbekend; maar na den dood, en bij zulk een dood, kon er geen wrok overblijven tegen een man zoo groot, zoo goed, zoo geniaal en zoo zachtzinnig, niettegenstaande de scherpte zijner satire.

Iemand, wiens afsterven in een land als Engeland, in eene stad als Londen, zulk eene leêgte veroorzaakte, moet voorzeker eene buitengewone verschijning zijn geweest in de letterkundige wereld. Wat hij geweest is, wil ik pogen wat breeder uit een te zetten.

I.

Slechts zeer zelden is het mogelijk de werken eens schrijvers te beschouwen, zonder vrij naauwkeurige kennis van zijn levensloop. Tot de uitzonderingen behoort Thackeray in geenen deele. Niet dat zijne uiterlijke omstandigheden juist bijzonder veel invloed op den geest en den toon zijner boeken hebben uitgeoefend. De veranderingen, welke zijne manier heeft ondergaan, hangen slechts in de verte te zamen met de afwisselingen, welke hij gekend heeft van huiselijk geluk en eenzaamheid, van rijkdom en bekrompen omstandigheden, van luchthartigheid en knagende zorg.

Maar toch zijn vele zijner korte opstellen en ook zijne romans vol persoonlijke herinneringen, zoo aan plaatsen als aan personen. Aan zijne geschriften is gemakkelijk te zien, welke soort van studiën hij heeft gemaakt, welke landen hij heeft bezocht en met welke klassen van menschen hij het meest heeft verkeerd. Zeker wordt voor den lezer het genot verhoogd, wanneer hem het verband tusschen het leven en de werken van een schrijver meer duidelijk is geworden, en wel voornamelijk wanneer hij, gelijk hier het geval is, met eene ongemeene persoonlijkheid te doen heeft.

Thackeray werd in 1811 te Calcutta geboren. Het is volstrekt mijn voornemen niet met Taylor, aan wiens boek over Thackeray ik de bijzonderheden omtrent den levensloop van den beroemden humorist ontleen, mij te verdiepen in de geschiedenis van Thackeray's voorvaderen en naastbestaanden; te meer daar de biograaf omtrent genealogische bijzonderheden even mededeelzaam, ja wijdloopig is als de man, wiens levensgeschiedenis hij verhaalt, het was in de mededeeling van de afstamming zijner helden. Genoeg is het dus, op te merken, dat zijn vader, ambtenaar der Oostindische Compagnie, in 1815 stierf. Zijne echtgenoot hertrouwde naderhand met den majoor Carmichael Smyth en had het ongeluk den dood van haar geliefd en naar het schijnt eenig kind, te overleven.

Op zijn zevende jaar werd de jonge William naar Europa gezonden en behield van de reis, zijn geheele leven door, de herinnering dat hij Napoleon op St. Helena had gezien.

Bij zijne komst in Engeland schijnt hij te zijn toevertrouwd

aan de zorg van zijn grootvader, die ook in Indië had gediend en nu van een tamelijk fortuin stilletjes op een dorp leefde.

In zijn twaalfde jaar ongeveer werd hij naar Londen gebragt, ten einde daar zijne eerste opvoeding te ontvangen op de Charterhouse-school, waar hij tot 1828 vertoefde. Zijn verblijf aan die oude inrigting van onderwijs heeft in zijn geest en in zijne werken een diepen indruk achtergelaten. Onder den naam van Grey Friars heeft hij haar bij het lezend publiek der geheele wereld bekend gemaakt in Pendennis, de Newcomes en de adventures of Philip. Toen hij later in de Newcomes zijne heerlijke beschrijving gaf van het feest, dat jaarlijks aan de Charterhouse-school werd gevierd op den gedenkdag van den dood des stichters, dacht hij niet dat hij bij dezelfde plegtigheid voor de laatste maal in het openbaar zou verschijnen. Slechts veertien dagen vóór zijn dood woonde hij dat feest bij, en eenige zijner vrienden herinnerden zich alle bijzonderheden van dien dag met eene droevige belangstelling.

Gedurende Williams schooljaren zetten zijne moeder en stiefvader zich neder te Ottery St. Mary, bij Exeter, en hij bezocht zijne ouders in de vacantiën en later in den korten tijd, tusschen het verlaten der school en zijn vertrek naar de universiteit te Cambridge. Clavering en Chatteries uit den Pendennis zijn in werkelijkheid de bovengenoemde plaatsen. Waar hij in dien roman de letterkundige studiën en de eerste pogingen van zijn held om verzen te maken beschrijft, geeft hij tot in bijzonderheden naauwkeurig zijne eigene liefhebberijen en levenswijze terug. Het eerste wat ooit van hem gedrukt is, was eene satirische ballade, geplaatst in een dagblad, dat te Exeter werd uitgegeven. Dat eerste, niet onaardige vers, had betrekking op eene meeting, in de nabuurschap gehouden, bij gelegenheid van de emancipatie der katholieken, en was even weinig reformistisch als de vroegste ontboezemingen, welke hij aan Arthur toeschreef. Beiden, de romanheld en de schrijver, kwamen naderhand tot andere gevoelens, gelijk genoegzaam bekend is.

De school, waar hij als een vlug, doch niet als een buitengewoon uitstekend leerling schijnt te hebben bekend gestaan, verwisselde hij in 1828 met de universiteit. Hij bleef daar gedurende zeven of acht quartalen, zonder een graad te verwerven, hoewel hij goed studeerde en eene bekendheid met de klas-

sieke schrijvers verkreeg, welke in Engeland zooveel algemeener is dan in de continentale staten.

Te Cambridge sloot Thackeray een duurzame vriendschap met Tennyson, zoo niet de grootste dan toch zeker de meest bekende der levende Engelsche dichters, en rigtte met een vriend een humoristisch weekblad op, dat elf nommers beleefde. Wat hij leverde waren grootendeels gewone studentenaardigheden, gelardeerd met de noodige, allerdwaast aangebragte aanhalingen uit klassieke schrijvers. Maar ook komen hier de eerste zijner opstellen voor in opzettelijk slecht geschreven en slecht gespeld Engelsch, gelijk aan dat, waarin hij zich later met zoo blijkbaar genoegen vermeidde, toen hij de Yellowplush-papers schreef.

Het jaar 1831 bleef naderhand voor hem onvergetelijk, want daarmede begon een hoogst gelukkig tijdperk in zijn leven. Hij begaf zich toen naar Weimar en leefde daar met een twintigtal jeugdige Engelschen. In plaats van zich, gelijk hunne landslieden gewoon zijn, bij elkander en ver van de bewoners des lands te houden, genoten Thackeray en zijne makkers alle vermaken, welke het leven in de kleine residentie aanbood en verkeerden met het grootste genoegen in de fatsoenlijkste kringen. Toen in later jaren de schrijver van Vanity Fair in de volheid van zijn roem Weimar terugzag, trof het hem, hoe in verscheidene familie-albums carricatuurteekeningen waren bewaard, die hij, als een onbekend jong mensch, een kleine twintig jaren vroeger vervaardigd had. Overal, aan het hof, in allerlei gezelschappen, ook bij de familie Goethe, was de vrolijke en goedhartige jonge man een gezochte gast. Hij verhaalde later in de levendigste uitdrukkingen, hoe opgewonden en verslagen te gelijk hij zich gevoeld had, toen hij aan Goethe was voorgesteld. Die voorstelling, eene gebeurtenis voor hem, en zijn geheele verblijf in het Duitsche stadje, maakte een grooten indruk op zijn geest, en het reisje werd de bron van de aangenaamste herinneringen. In Vanity Fair heeft hij het leven in een kleinen Duitschen staat alleraardigst teruggegeven in zijn goedhartige carricatuurschets van Pumpernickel, dat door hem meer beroemd is geworden, dan menige bestaande stad. Wat de teekenaar schetste, is hem uit het leven gevolgd. De dood èn het graf èn Bismarck hebben alles verzwolgen. Thackeray en Pumpernickel zijn schimmen, de een zoowel als de ander.

In 1831 was Thackeray een groot, stevig, gezond en gezellig jong mensch, met een vrij aanzienlijk vermogen, genood-

zaakt noch geneigd om zich voor den broode af te sloven. Niet de letteren, maar de kunsten lokten hem toen het meeste aan. Hij legde zich op de schilderkunst toe, bleef gedurende eenigen tijd na zijn vertrek uit Weimar, te Rome, bragt daarna eenige jaren bijna onafgebroken te Parijs door, en ofschoon hij haar tot zekere hoogte slechts als dilettant beoefende, bestudeerde hij de schilderkunst met groote vlijt en inspanning.

Even als Thackeray in Arthur Pendennis de litterarische zijde van zijn geest heeft verpersoonlijkt, heeft hij in Clive Newcome den artistieken kant er van beligchaamd; zijn talent was ongeveer van dezelfde soort als dat, waarmede hij dit kind zijner verbeelding heeft begiftigd. Zijne pen- en inktschetsen à la Hogarth waren dikwijls uitstekend, maar als schilder in olieverw bragt hij het naauwlijks tot het middelmatige. Daarentegen, mogt de kunst in hoogeren zin voor hem onbereikbaar zijn als schilder, hij wist haar toch volkomen te waardeeren. Zijne kunstkritiek levert bewijzen te over, hoe goed hij het schoone wist te onderscheiden en te gevoelen.

Een groot gedeelte van zijn leven heeft Thackeray te Parijs doorgebragt en in zijne geschiedenis van ‘Philip on his way through the world’ eene menigte bijzonderheden omtrent zijn verblijf aldaar, gedurende zijne jongelingsjaren, ten beste gegeven. Hij leefde toen zeer eenvoudig in het quartier Latin, en bragt zijn meesten tijd door in het gezelschap van jeugdige schilders. Hij besefte geheel, hoeveel geschikter daar de gelegenheid was om zich tot een kunstenaar te vormen en hoeveel beter er voor dezen de vooruitzigten waren dan in Engeland, waar het onderwijs veel duurder was en veel slechter en de kunst noch zoo goed werd gewaardeerd, noch zoo ruim betaald. Onder de Parijsche artisten was hij even goed gezien als te Weimar, en het beviel hem in de Fransche hoofdstad zóó goed, dat hij er herhaaldelijk terugkeerde, en nog in de laatste jaren van zijn leven bragt hij er maanden achtereen door. Toen hij rijk en beroemd was geworden, leefde hij er natuurlijk op een veel grooteren voet dan vroeger, en had hij gelegenheid sommige zijner oude vrienden, wien het minder dan hem was medegeloopen, op eene even kiesche als milde wijze te ondersteunen. Ongelukkig ontbreekt mij de ruimte om bijzonderheden mede te deelen omtrent zijne levenswijze gedurende de gelukkige jaren, toen hij te Parijs de schilderkunst bestudeerde en nu en dan aan sommige tijdschriften, vooral Fraser's Magazine, berigten omtrent de

kunst, de letteren, de politiek en het sociale leven van het ‘moderne Babylon’ inzond. Dien tijd heeft hij steeds met het innigste genoegen herdacht.

Dat hij veel met Franschen van verschillende standen en beroepen heeft omgegaan en de fransche maatschappij zeer goed kende, blijkt uit vele plaatsen zijner geschriften. Het zou der moeite waard zijn, zijne berigten uit Parijs eens bijeen te verzamelen en ze te vergelijken met die, welke Heine nagenoeg ter zelfder tijd openbaar heeft gemaakt. Welk een onderscheid in opvatting zou men vinden tusschen die twee talentvolle mannen van de wereld! Om billijk te zijn, zou men echter in aanmerking moeten nemen, dat Heine elf jaren ouder was dan de jeugdige Engelschman, wiens naam hij toen ter tijde zeker wel nooit heeft vernomen.

Thackeray's gehechtheid aan Parijs was niet verbonden met eenige voorliefde voor fransche zeden of instellingen. Over beide en ook over de fransche litteratuur van den dag spreekt hij met een afkeer, die meer den eerlijken jongen Engelschman dan den nadenkenden wereldburger verraadt. Eenzijdig als zijne schetsen soms zijn, is er echter scherpte van opmerking en gave van satire niet in te miskennen: en hij heeft later te zeer getoond, welk een goed oog hij had voor de edele en voortreffelijke zijden van het fransche volkskarakter, dan dat iemand, die geen echte chauvin is, hem eenige overhaaste meeningen en oordeelvellingen ten kwade zou kunnen duiden.

Op het regeringsstelsel van Louis Philippe was hij bijzonder gebeten en in het staatkundige behoorde hij omstreeks 1835 reeds geheel en al tot de radicaal-liberale partij, welke hij steeds trouw is gebleven.

II.

Wij hebben boven gezien, hoe Thackeray langzamerhand als schrijver begon op te treden, hoewel het nog vrij lang zou duren eer hij het penseel voor goed met de pen zou verwisselen. Teekenaar bleef hij tot aan zijn dood.

In 1834, gedurende een kort verblijf te Londen, aan het huis van zijn stiefvader, kwam hij in kennis met eenige leden

der redactie van het Fraser's Magazine en die kennismaking was voor zijne letterkundige loopbaan van beslissenden invloed.

Fraser's Magazine was toen ter tijde een der beste en meest gelezene tijdschriften van Engeland. De geestige, scherpe, niets ontziende artikelen, die er in voorkwamen, vonden duizenden gretige lezers, wegens den luim en het talent, die er in doorstraalden. De hoofdredacteur, Maginn, was een der laatste vertegenwoordigers van de oude Grubstreet-litteratuur; schitterend genie en diepe geleerdheid waren bij hem vereenigd met eene losbandigheid en zorgeloosheid, van welke men zich in dezen meer bedaarden tijd en in dit bij uitstek deftige land geen denkbeeld kan maken. De hellenist, die altijd in schuld en allerlei moeijelijkheden is gewikkeld, die voor driekwart dronken, een politie-rapport in het Grieksch weet te vertalen, die allerlei dwaasheden zegt en uitvoert, is, gelijk hij op menige bladzijde van Thackeray's geschriften ons wordt geteekend, het portret van den wilden en zorgeloozen hoofdredacteur. Om met Hannay te spreken, ‘zeker is het, dat Thackeray vijfhonderd pond leende, of in duidelijker woorden, weggaf aan den armen ouden Maginn, toen deze in den strijd des levens was overwonnen, en gelijk andere overwonnen soldaten, een gevangene was geworden - in de Fleet!’ Zoo de chef, zoo de onderhebbenden, losse vogels en ligtzinnige snaken! Vele der zonderlinge figuren uit Pendennis, kapitein Shandon, de woeste Bludyer, de flinke oude Tom Sergeant en anderen, zijn aan den staf van Fraser's Magazine ontleend.

Onder de meest populaire schrijvers in dat maandwerk behoorde Mahony, algemeen bekend onder den naam van Father Prout, een bijzonder vriend van Thackeray, en een der weinige Fraserianen, die hem overleefden. Behalve deze wilde medewerkers, waren er ook vele van meer deftige allures. Tot deze eerbiedwaardige kategorie behoorden onder anderen de beroemde Thomas Carlyle, ook een standvastig vriend van Thackeray, Sir David Brewster, Lockhart, Theodore Hook, Southey en Coleridge. Gelijk men ziet, de jonge opkomende schrijver was in goed gezelschap.

In het Januarijnommer van 1835 komt eene plaat voor, waarop al de toenmalige medewerkers zijn afgebeeld, en op die plaat is Thackeray met zijn bril onmiskenbaar vertegenwoordigd. Het blijkt dus, dat hij reeds vroeg in Fraser's Magazine geschreven heeft, maar geen zijner bekende noms

de plume is in de eerste nommers na het bovengenoemde te vinden, noch ook in den jaargang van 1834. Ook moet zijn zoo eigenaardige karakteristieke stijl daar nergens zijn te herkennen. In het November-nommer van 1837 is het anders, en de aanleiding tot het eerste artikel, dat onwedersprekelijk van des schrijvers hand is, mag hier, als zeer kenschetsend, wel worden vermeld.

Een zekere Londensche lakenkooper, Skelton genaamd, had zich in het hoofd gezet, dat hij geroepen was om de menschheid voor te lichten in de groote kunst der étiquette. Op de diners en soirées, welke hij gaf aan het meest fashionable gezelschap, dat hij bij elkander kon krijgen, werd hij om zijne monomanie niet weinig uitgelagchen, maar er hoegenaamd niet van genezen. Toen hij ten gevolge zijner buitensporige verteringen doodarm was geworden, wist hij toch nog in zijne kleeding en met zijne manieren uit den tijd van den Regent, zich in een klein koffijhuis te laten bewonderen en beschouwde zich zelven levenslang, gelijk de verloopen dandy uit Dickens' Bleak-house, als een ‘model of deportment.’ In de dagen van zijn voorspoed was het onder de kennissen van Skelton bekend, dat hij zich bezig hield met het schrijven van een boek, dat aan de nakomelingschap het ware wetboek der étiquette zou ontvouwen, die verzameling van ongeschreven wetten, welke de maatschappij regeerden, ten tijde van den hem dierbaren monarch. In de gedwongen afzondering zijner armoede bragt de ex-lakenkooper zijn plan ten uitvoer, en in 1837 zag een werkje het licht, getiteld: ‘My Book; or the Anatomy of Conduct, by John Henry Skelton.’

Onder Thackeray's handen heeft dit boek eene onsterfelijkheid verworven van een zeer bijzonderen aard en veel aangenamer voor de geabonneerden op Fraser's Magazine dan voor den auteur. Hij begreep, dat, om het werk volkomen regt te doen wedervaren, de recensie het best kon worden vervat in den vorm van een brief, geschreven door een lakkei uit de groote wereld. Zoo verscheen de brief van Charles Yellowplush, Esq. bevattende: Fashionable fax and polite Anny goats. In dit geestige stuk werden de voorschriften en gevoelens van ‘Skeleton’, zooals de recensent volhield hem te noemen, door den Heer Yellowplush uitvoerig ontwikkeld en toegelicht. Het artikel, dat een grooten opgang maakte, was een voorlooper van de bekende Yellowplush papers en de eerste dier volkomen

onvertaalbare reeks van buitensporige kakographiën, waarin de schrijver tot in zijne laatste jaren zulk een genoegen had. Voor een enkelen keer is zulk eene oefening lachverwekkend genoeg, maar Thackeray heeft haar wel wat al te dikwijls herhaald.

Allerlei onderwerpen heeft Thackeray in zijne soms haastige en eenzijdige, maar steeds geestige schetsen voor Fraser's Magazine behandeld. Staatkunde, geschiedenis van den dag, kunst, letteren en de toestand der fransche maatschappij, alles werd aangeroerd zonder eenige reserve, en vooral in de Yellowplush papers werden levende personen onder verdichte namen op eene vaak ruwe wijze tentoongesteld. ‘Ik geloof, dat wij allen beginnen met overhatelijk te zijn,’ schreef Thackeray in 1849; ‘*ik ken iemand die zeer zeker dus begon*.’ Maar de oude hekelzuchtige geest was hem zelfs veel later nog meermalen te magtig. Zoo heeft hij ook in de eerste hoofdstukken van ‘Vanity Fair’, à propos de bottes, eene parodie geleverd op de schrijfwijze van een paar levende en zeer bekende auteurs.

Het jaar 1836 was getuige van eene gebeurtenis op het gebied der letteren, welke niet alleen in Engeland, maar in de geheele beschaafde wereld de aandacht trok. In April namelijk werd het eerste nommer der Pickwick-papers verzonden en spoedig bleek het, dat er een schrijver was opgestaan, die een nieuw genre had geschapen en aan de romanlectuur eene geheel nieuwe rigting gaf. Voor een groot deel hadden de geestige teekeningen, door Seymour vervaardigd, medegewerkt tot de goede ontvangst van Dickens' eerste aaneengeschakelde vertelling. Toen er twee of drie nommers waren verschenen, bragt zich de teekenaar in een vlaag van waanzin om het leven. Thackeray kwam toen bij Dickens, wien hij niet persoonlijk kende, zijne diensten aanbieden en liet eenige schetsen van zijne hand zien, als voorbeelden zijner wijze van werken. Het aanbod werd afgeslagen, maar de bijeenkomst is merkwaardig als de eerste aanraking tusschen twee mannen, waarvan de een voor het eerst zijn naam beroemd en geprezen zag, en de ander, bedeeld met niet minder talent, hoewel van eene geheel andere soort, nog zeer lang slechts bij weinigen zou bekend zijn, tot hij eensklaps na jaren van hoogstverdienstelijken, maar niet algemeen gewaardeerden arbeid, plotseling zelfs hem, tot wien hij gekomen was, in den vollen glans van diens roem zou evenaren. De persoonlijke kennismaking werd nooit geheel afgebro-

ken, schoon de beide groote romanschrijvers meerendeels in verschillende kringen verkeerden. Een geschil tusschen hen, veel later ontstaan, is, gelijk reeds vroeger is opgemerkt, kort vóór Thackeray's afsterven bijgelegd. Zijn geheele leven lang koesterde de laatste voor de werken van zijn mededinger de meeste achting en sprak er altijd over met groote opgewondenheid. Het is zelfs mogelijk, dat zijne bewondering somtijds een weinig overdreven was. Zeker heeft hij in sommige opzigten (niet in stijl of compositie) Dickens nagedaan, gelijk later zal worden aangewezen.

In Fraser's Magazine schreef Thackeray, behalve onder den naam van Yellowplush, ook onder de namen van Michael Angelo Titmarsh, Ikey Solomons en eenige andere minder bekende. Ook de ‘Comic Almanac’, de ‘Times’, de ‘Examiner’, ‘Punch’ de ‘Westminster Review’ en later zelfs Amerikaansche journalen, verheugden zich in bijdragen van zijne geestige en satirieke pen.

Bij gelegenheid van een oponthoud te Londen, in Maart 1836, besprak Thackeray met zijn stiefvader, die een soort van dilettant in de letteren moet geweest zijn, het plan om een nieuw dagblad op te rigten. Het tijdstip scheen beiden uiterst gunstig, omdat de toenmalige regering voornemens was, het zegelregt op de dagbladen te doen vervangen door een pennyzegel, dat regt zou geven op kostelooze verzending per post. Een naamlooze vennootschap werd gevormd, met een kapitaal van 60,000 pond, gesplitst in tienponds aandeelen. De majoor Carmichael Smyth, als voornaamste aandeelhouder, werd tot voorzitter benoemd; Laman Blanchard werd aangesteld tot hoofdredacteur, Douglas Jerrold zou de dramatische kritiek leveren, Thackeray de correspondent uit Parijs worden. Een oud dagblad, dat zich in moeijelijke omstandigheden bevond, werd aangekocht en op 15 September, den eersten dag der verminderde zegelbelasting, zag de ‘Constitutional and Public Ledger’ het licht. Het programma van dat ultra liberale blad behelsde geheele vrijheid van drukpers, uitbreiding van het stemregt en geheime stemming, gelijkheid van burgerlijke regten en godsdienstvrijheid. Een aantal voorname leden der partij van vooruitgang: Grote, Sir William Molesworth, Joseph Hume en colonel Thompson, beloofden hunne medewerking en ondersteuning.

Thackeray's brieven uit Parijs aan het nieuwe blad geschreven, in een geest van hevig liberalisme, waren, naar hetgeen er

door zijn biograaf van gezegd wordt, van weinig belang. De losse en geestige wijze, waarop tegenwoordig de correspondenten van voorname dagbladen zich uitlaten over alle mogelijke onderwerpen en nog het een en ander daarenboven, was toen nog niet uitgevonden en zou ook door het publiek dier dagen niet zijn gewaardeerd.

De Constitutional, onder vrij goede voorteekenen opgezet, kon evenwel niet staande blijven, en het einde van het blad was een schitterend fiasco. Bij gelegenheid van den dood des konings, op 1 Julij 1837, verscheen het met een zwarten rand en hield in dit zijn laatste nommer zijn eigen lijkrede. Onder de oorzaken van zijn val schijnen gebrek aan kapitaal en onbekendheid der bestuurders met de wijze waarop een groot publiek orgaan moet geëxploiteerd worden, wel de voornaamste te zijn geweest. Het einde der zaak was voor Thackeray allernoodlottigst, daar hij en zijn stiefvader, als de voornaamste aandeelhouders, voor alle verbindtenissen werden aangesproken en hun geheel vermogen bij de onderneming inschoten.

Door dit ongeval had er in Thackeray's omstandigheden eene jammerlijke omkeering plaats. Tot dien tijd was zijn leven het aangenaamste geweest, dat men zich verbeelden kan, en slechts uiterst weinig schrijvers van naam waren hun loopbaan onder zulke gunstige vooruitzigten begonnen als hij. Vermogend, jong, gezond en vol levenslust als hij was, door zijn gelukkigen aanleg overal te huis, waar hij zich ook ophield, overal gaarne gezien, had hij zijne oefeningen als kunstenaar en letterkundige slechts behoeven te beschouwen als uitspanningen, als intellectuele genoegens, voor hem evenveel waard als het najagen van vermaken voor anderen. Eensklaps zag hij zich verplaatst in een toestand, die hem noodzaakte in de meest letterlijke beteekenis der uitdrukking voor zijn brood te werken en te leven van den eenen dag op den anderen. Of hij er al of niet toe gestemd was, het deed er nu niet toe. Of zijn vermoeide geest al snakte naar rust, of zijn hoofd kookte en zijn slapen klopten, het deed er niet toe, werken moest hij en rusteloos vloog zijn pen over het papier.

Meermalen heeft hij in zijne romans, maar vooral in ‘the Newcomes’ en dat fraaije, treurige verhaal ‘the great Hoggarthy diamond’, en ook in den ‘Philip’ een tafreel opgehangen van fortuinen, die door roekelooze speculatiën van met geldzaken weinig vertrouwde personen te gronde gaan. Maar

met even mannelijke vastberadenheid als zij wier ongevallen hij schetste, zag Thackeray zijn ongeluk in het gelaat en gevoelde zich in den strijd tegen het noodlot onverwonnen. Zijne jeugd, zijne gezondheid, zijn talent en zijne geschiktheid voor den omgang bleven hem bij en daaraan had hijvoorloopig genoeg. Eene opsomming der bladen en tijdschriften, voor welke hij nu als schrijver, soms ook als teekenaar begon te arbeiden, zou hier misplaatst zijn. Alleen moet worden opgemerkt, dat de Yellowplushpapers eerst goed begonnen, toen hij finantiëel te gronde was gerigt en iemand, die onder dergelijke omstandigheden zulk eene wilde satire op de toestanden in zijn land kan schrijven, mag door zijn ongeluk iets meer bitter zijn geworden, maar kan niet ontmoedigd zijn en heeft zeker over een ontzagchelijk talent volkomen vrije beschikking gehad.

Zoo weinig trouwens was Thackeray neêrgeslagen, dat hij de eerste maanden na de groote geldelijke katastrophe een bij uitnemendheid geschikt tijdperk achtte om een huwelijk aan te gaan. Te Parijs trouwde hij met mejufvrouw Shaw, eene Iersche dame van goede familie. Kort daarna keerde hij naar Londen terug. Hoe hij in de eerste jaren na zijn huwelijk het hoofd boven water hield, is niet in bijzonderheden bekend; genoeg, hij hield het en verklaarde later, dat hij zelf in zijne armoedigste dagen nog altijd middel had gevonden niet alleen om een middagmaal te bekomen, maar ook om het te betalen. Vele beroemde schrijvers hebben omtrent zich zelven die getuigenis niet kunnen afleggen.

Toespelingen op dien armoedigen tijd van zijn leven zijn in Thackeray's werken hier en daar verspreid. Het schijnt evenwel, dat bij toen onder al zijne moeijelijkheden zich niet ongelukkig gevoelde. In een der beste gedichtjes, welke hij ooit heeft geschreven, ‘la bouillabaisse’, komt eene eenvoudige, maar treffende herinnering aan zijne echtgenoote voor. Hij beschrijft daarin hoe hij te Parijs eene restauratie bezocht, waarin hij vroeger vele uren in aangenaam gezelschap onder goed eten en drinken had doorgebragt. Hij treedt binnen en tot zijn genoegen vindt hij de inrigting onveranderd. Hij vraagt naar den eigenaar, dien hij goed gekend had: ‘Monsieur is sedert jaar en dag dood.’ Zijn lievelingsgeregt evenwel kan hij nog bekomen, en ook goeden wijn. Hij gaat in zijn oud hoekje zitten mijmeren. ‘Wel zoo,’ zegt hij bij zich zelven, ‘mijn’ oud plaatsje is er nog, en ook de tafel en ook de stoel, de welbe-

kende, waarin ik nog heb gezeten, toen ik voor het laatst hier presideerde. Vele jaren zijn sedert voorbijgegaan, toen had ik geen baard en nu ben ik een half vergrijsd oud heer. Waar zijn mijn oude makkers? ik zal op hun gezondheid drinken en voor mijn geest zullen zij weder om de tafel verschijnen. Hij herdenkt daarop wat van hen is geworden en besluit, om zijne eigene woorden terug te geven, aldus:

Ah me, how quick the days are flitting!
I mind me of a time that's gone,
When here I'd sit, as now I'm sitting,
In this same place, but not alone.
A fair young form was nestled near me,
A dear, dear face look'd fondly up
And sweetly spoke and smile'd to cheer me.
- There's no one now to share my cup.

I drink it. as the Fates ordain it,
Come, fill it, and have done with rhymes,
Fill up the lonely glass and drain it
In memory of dear old times.
Welcome the wine, whate'er the seal is;
And sit you down and say your grace
With thankful heart, whate'er the meal is.
- There comes the smoking bouillabaisse!

De innigheid en teederheid dezer eenvoudige regelen zal wel niemand miskennen. Het zijn bloemen op het graf van een sedert lang verloren geluk.

Het spreekt wel van zelf dat Thackeray zijn huishouden, op hoe nederigen voet ook ingerigt, niet kon bekostigen zonder den meest ingespannen arbeid. De opgave der stukken, tusschen 1837 en 1840, door hem voor verschillende tijdschriften geleverd, zou den lezer slechts vermoeijen. Maar wèl mag worden vermeld, dat de hoofdpersoon van één zijner opstellen, Catherine, aanleiding heeft gegeven tot een ‘Irish bull’ van de kolossaalste soort. In dit verhaal, een doorgaande bespotting der romans van het Jack-Sheppard-genre, speelt eene beruchte moordenares, Catherine Hayes, in 1726 ter dood gebragt, de alles behalve deugdzame hoofdrol. In eene voorlezing, jaren later gehouden, zinspeelde de schrijver op de schandelijke loop-

baan dier vrouw; dadelijk was een der dagbladen van het ‘Groene Erin’ in de weêr, den schrijver aan te vliegen omdat hij de populaire Iersche zangeres, Catherine Hayes, beleedigd had. Die allerdwaaste beschuldiging deed door een groot deel der Iersche dagbladpers de ronde. In het voorbijgaan kan echter worden aangemerkt, dat er tusschen onzen schrijver en de landgenooten zijner vrouw nooit veel genegenheid is verkwist.

Aan de ‘shabby genteel story’, door Thackeray begonnen, nadat hij in 1839 weder Parijs had bezocht, om verslag te geven omtrent eene tentoonstelling van schilderijen, is een bij uitstek droevig voorval uit zijn eigen leven verbonden. In Fraser's Magazine verscheen een gedeelte er van; maar na het October-nommer bleef het verhaal steken en werd niet weder opgevat.

Want den schrijver trof eene ramp, die hem heviger aandeed dan het verlies van zijn vermogen. Reeds sedert eenige maanden bestond de vrees, dat mevrouw Thackeray nooit zou kunnen deelen in de welvaart en den roem, die haar echtgenoot met zoo rusteloozen ijver zocht te verwerven. Eene verstandsverbijstering, waaraan zij in den laatsten tijd had geleden, sloeg in algeheele krankzinnigheid over, en met Thackeray's echtelijk geluk was het voor altijd gedaan. Eerst vele jaren daarna, toen hij de afgebroken vertelling in zijne mengelwerken deed herdrukken, zinspeelde hij op het ongeluk, dat hem had getroffen. ‘Het verhaal werd afgebroken,’ schreef hij, ‘in een droevig tijdperk van des schrijvers eigen leven.’ Hij had de kleine vertelling willen afmaken; doch ‘de verwen waren sinds lang verdroogd,’ de manier van den kunstenaar was veranderd. ‘Het was het best,’ ging hij voort, ‘om de schets te laten gelijk zij, zeventien jaren geleden, was ontworpen. De herinnering aan het verledene wordt vernieuwd, wanneer hij er de oogen op slaat.’

In 1840 leverde Thackeray aan de ‘Westminster Review’ een merkwaardig en - zonderling voor dat orgaan der droogste, economisch-wijsgeerige school - geïllustreerde bijdrage, waarin hij de werken van den beroemden teekenaar en moralist Cruickshank besprak. De geheele toon van dat artikel is die eener warme, maar uitstekend gemotiveerde lofrede, waarin hij aantoonde, welk een buitengewoon man Engeland in dien vaak miskenden kunstenaar bezat. Het stuk is merkwaardig als voortreffelijke kunstkritiek en doet zoowel het hart als het verstand van den schrijver alle eer aan. Voor de getrouwe

lezers van het Tijdschrift moet het artikel een merkwaardige lafenis zijn geweest.

Het eerste boek van Thackeray, dat het licht zag, was ‘The Paris Sketch Book,’ in den zomer van 1840 zamengesteld uit verschillende artikelen, die vroeger in tijdschriften reeds onder de oogen van het publiek waren geweest. Zeer karakteristiek was de daarin gedrukte opdragt aan zekeren Heer Aretz, een Parijschen kleedermaker. In den eersten tijd na het mislukken van den ‘Constitutional’, toen zijne finantiën zich op laagwaterpeil bevonden, had de humorist van den jassen- en broekenleverancier eene rekening ontvangen, die hij met geene mogelijkheid betalen kon. Toen hij zulks aan zijnen schuldeischer kenbaar maakte, antwoordde deze: ‘laat u dat niet hinderen. Als gij geld noodig hebt, zooals een heer in een vreemd land best kan overkomen, heb ik in mijn huis een banknoot van duizend francs, die geheel tot uw dienst is.’ Het edelmoedige aanbod werd aangenomen. Het geld, zonder eenigen interest voorgeschoten, werd met de rekening in tijds betaald. De schrijver, die, zooals hij zich uitdrukte, gevoelde hoe bekoorlijk het was om deugd te waarderen en te prijzen overal waar hij haar ontmoette, en er op te wijzen, opdat zij door zijne medemenschen zou worden bewonderd en nagevolgd, besloot zijn eerste boek aan den edelmoedigen kleedermaker op te dragen, waarbij hij tevens zijn naam en adres volledig opgaf. Tevens voegde hij er het volgende bij; ‘De geschiedenis en de ondervinding, mijnheer, maken ons bekend met zoo weinig daden, welke met de uwe te vergelijken zijn; eene welwillendheid gelijk de uwe, van een vreemdeling en een kleedermaker, schijnt mij zoo verbazend toe, dat gij het mij moet vergeven, wanneer ik aldus uwe goedheid openbaar maak en der Engelsche natie uwe verdienste en uwen naam doe kennen. Laat mij er bijvoegen, mijnheer, dat gij op de eerste verdieping woont; dat uwe kleederen uitmuntend zijn en uitmuntend passen; uwe prijzen matig en billijk zijn; en, veroorloof mij, als eene nederige schatting mijner bewondering, deze boekdeelen aan uwe voeten neder te leggen.’

‘Uw verpligte, trouwe dienaar:

M.A. Titmarsh.’

Ofschoon het veel goeds bevatte, maakte het werkje slechts weinig opgang. Een paar andere afdrukken van schetsen, vroeger in verschillende maandschriften verspreid en met eenige zorg geïllustreerd, werden beter ontvangen.

Toen Napoleon in het hôtel des Invalides voor de tweedemaal werd begraven, woonde Thackeray die plegtigheid bij en beschreef haar in een klein boekje, waarin ook zijne merkwaardige ‘Chronicle of the Drum’ voorkomt.

De vroeger reeds genoemde ‘History of Samuel Titmarsh, and the Great Hoggarty Diamond’, werd begonnen in het Septembernommer van Fraser's Magazine voor 1841. Ofschoon dat verhaal niet bijzonder populair werd, trok het de aandacht van zeer bevoegde beoordeelaars, onder anderen van John Sterling, die verklaarde dat er in Fielding's of Goldsmith's werken niets beters te vinden was. ‘Thackeray (voegde Carlyle er bij), altijd een intieme vriend van de familie Sterling, zal opmerken, dat dit is gedagteekend 1841 en niet 1851, en zal zijn eigen gedachten over die omstandigheid hebben.’

In 1844 verscheen in Fraser's Magazine ‘The Luck of Barry Lyndon’, door velen geprezen als het meest oorspronkelijke van al zijne geschriften. De opgave van alles wat hij overigens in die jaren van onverpoosden arbeid in het licht gaf, zou den lezer slechts vervelen; alleen de artikelen, welke om een of andere reden merkwaardig zijn, heb ik daarom genoemd. Slechts wil ik nog opgeven, dat hij in 1844 voor het eerst eene voorrede met zijn naam teekende. Het was die van een Kersmisboek, genaamd ‘Notes of a journey from Cornhill to Grand Cairo.’ In het verhaal zelve houdt hij echter de Titmarshfictie nog vol. Het werkje was versierd met aardige illustratiën, maar, welligt voor de grap, in een vrij bekrompen Cockneygeest geschreven.

Het wereldberoemde weekblad ‘Punch’, in 1841 opgerigt, telde Thakeray onder zijne eerste medewerkers. Aan dit blad is hij dan ook verschuldigd geweest, dat hij eindelijk bij het publiek meer bekend werd. ‘Jeames' diary’ veroorzaakte geen gering gelach, en ook in vele kringen niet weinig verlegenheid, want in de lotgevallen van den ex-lakkei, die door speculatiën in spoorwegaandeelen rijk was geworden en plotseling weder tot armoede verviel, herkende iedereen die van den beruchten spoorweg-koning Hudson. De ‘snobpapers’ bragten nog meer er toe bij om den schrijver alom bekend te maken; op die hoogstmerkwaardige schetsen zal later worden teruggekomen. Zoo het mogelijk ware, dat satire den trots van den gemeenen parvenu in toom hield of de maatschappelijke huichelarij tot schaamte noodzaakte, deze bijdragen in ‘Punch’ zouden het uitwerken.

Terwijl hij aldus naam begon te maken, ging hij voort met in zijn geliefd Fraser's Magazine artikelen te leveren, die getuigden hoe zijne gaven zich meer en meer hadden ontwikkeld. Thackeray's laatste bijdrage tot dat maandwerk werd in 1847 geleverd. Zijn schrijven in tijdschriften nam toen een einde, tot hij zelf het ‘Cornhill Magazine’ hielp oprigten.

III.

Eindelijk naderde het tijdstip, waarop de groote humorist in zijne volle waarde zou worden erkend en hij na langen en zuren arbeid een onbetwiste plaats zou verkrijgen onder de meest beroemde schrijvers van zijn eeuw. Reeds in 1846 had hij bij de redactie van het ‘New-Monthly Magazine’ eene reeks van hoofdstukken ingezonden, getiteld: ‘Pencil Sketches of English Society’. De hoofdredacteur echter wilde ze niet opnemen. Thackeray had reeds meermalen voor het maandwerk zeer middelmatige artikelen geleverd en zijne voortbrengselen waren daar niet bijzonder gezocht. Gelukkig gaf de auteur zijn plan niet op. Naar het voorbeeld van Dickens, wiens romans in maandelijksche afleveringen zooveel opgang hadden gemaakt, besloot hij zijn pas begonnen verhaal onder den beter gekozen titel van ‘Vanity Fair’, op deze wijze in het licht te geven, met teekeningen van zijne eigene hand. Het eerste nommer werd uitgegeven op den 1sten Februarij 1847; het laatste op den 1sten Julij van het volgende jaar.

In de ‘Edinburgh Review’ van Januarij 1848 kwam een artikel voor, dat eindelijk ook het groote publiek overtuigde, dat het nog onvoltooide werk een meesterstuk was. De eerste hoofdstukken van Thackeray's roman trokken niet bijzonder de aandacht. Zij schenen eenvoudig het begin eener kluchtige, lachverwekkende geschiedenis. Maar toen langzamerhand en door de meest ongezochte overgangen het kluchtspel tot een treurspel werd verhoogd; toen de karakters, eerst in flaauwe omtrekken aangeduid, zich meer en meer ontwikkelden; toen de edele geest des schrijvers, zijn afkeer Van alle maatschappelijke huichelarij en conventionalisme steeds duidelijker werd en het

bleek hoe de stijl altijd op de voortreffelijkste wijze met den inhoud overeenstemde, toen was het eindelijk voor ieder lezer in Engeland, weldra in geheel Europa, duidelijk, dat men hier te doen had met meer dan een talent; dat er zich een letterkundig genie had geopenbaard, gelijk Engeland sedert het optreden van Dickens er geen had kunnen begroeten. Roem, aanzien en fortuin, alles viel eensklaps den gelukkigen schrijver ten deel. Hij had alles verdiend en genoot zijn voorspoed zonder opgeblazenheid of valsche nederigheid, met een eenvoudig en dankbaar hart.

Juist omdat zij weinig bekend zijn, heb ik een betrekkelijk groote ruimte gewijd aan de opgave van kleine, om eenige reden merkwaardige opstellen uit Thackeray's vroegere periode. Aangezien de groote romans van dien schrijver hier te lande veel meer lezers hebben gevonden en ik dus daaromtrent minder nieuws kan mededeelen, mogen hier te dien opzigte de volgende berigten volstaan. ‘Pendennis’ werd begonnen in 1849, ook in maandelijksche afleveringen, en werd in 1850 ten einde gebragt. ‘Henry Esmond’ verscheen in 1851; ‘The Newcomes’ zagen twee jaren later het licht; ‘The Virginians’, zoo ik mij niet vergis, in 1859.

Hoewel hij geen voornemen had om ooit te pleiten, deed Thackeray zich toch in 1848 als advocaat inschrijven en had zelfs, behalve zijn woonplaats in Kensington, nog in den Temple, waar vele regtsgeleerden hunne kantoren hebben, een pied à terre, bestaande uit een paar kamertjes op de vierde verdieping, een verblijf, door hem in ‘Pendennis’ onsterfelijk gemaakt.

Ofschoon hij veel tijd moest besteden aan de groote werken, die hij nu achtereenvolgens onder handen nam, besloot Thackeray toch in 1851 eene reeks van voorlezingen te houden over de Engelsche humoristen der zeventiende en achttiende eeuw. Hij bragt zijn plan ten uitvoer en bezocht niet alleen de voornaamste steden van Engeland en Schotland, maar ook Noord-Amerika. Nu is eene zoodanige onderneming iets, waarvan wij Hollanders ons geen regt begrip kunnen maken. Wel hebben wij letterkundigen, die op verschillende plaatsen als sprekers optreden. Zelfs hebben wij een veelbewonderd dichter gezien, die met een uitgebreid dichtstuk in zijn zak het land rondreisde om er in elke stad van eenige beteekenis de leden van verschillende letterkundige genootschappen op te vergasten. Dat was zeker vrij kras. Maar stelt u nu iemand voor, die de

moeite neemt, van geheel Groot-Brittannië en een gedeelte van Amerika te doorreizen om overal dezelfde verhandelingen voor te lezen, die hij half van buiten moet hebben gekend, eer zijn togt ten einde was, en overal, nog vermoeid van de reis, dezelfde loftuitingen en banale complimenten aan te hooren. Als men daarbij bedenkt, dat eene kolossale ijdelheid, die anders zoo iets verdragelijk kan maken, hoegenaamd Thackeray's zwak niet was, is het onbegrijpelijk, hoe hij in zulk eene onderneming behagen heeft kunnen scheppen. Zucht tot navolging van Dickens moet hier in het spel zijn geweest. Intusschen moet worden erkend, dat zijne reizen triumftogten waren. Het is trouwens duidelijk, dat het vooruitzigt om een der grootste humoristen van den tegenwoordigen tijd over die van vroegere dagen te hooren spreken, wel in staat was om eene groote menigte belangstellenden naar zijne lezingen te doen stroomen. Overal werd hij met de meeste hartelijkheid ontvangen. De Amerikanen, die eerst eenigzins schuchter waren, na hetgeen zij vroeger van Dickens hadden ondervonden, vierden en vereerden hem spoedig op de uitbundigste wijze. Zij hebben zich niet over hem te beklagen gehad. Hij beloofde geen boek over Amerika te schrijven en hield zijn woord. Maar op vele plaatsen in zijn laatste werken blijkt duidelijk, met welk een helderen blik hij de groote Atlantische republiek beschouwde, en hoe de kolossale gebreken en dwaasheden, die gemakkelijk genoeg in het oog vallen, hem geenszins blind maakten voor het vele goede en grootsche, daar aanwezig, noch voor de schitterende toekomst, die Amerika verzekerd is. De indruk, door den schrijver van ‘Vanity Fair’ gemaakt, was uiterst gunstig. Zijne voordragt moet, ofschoon hij wel eens te zacht sprak, uitmuntend zijn geweest. Zijne voorlezingen waren vol piquante opmerkingen, vol geestige aperçus. Het bleek hoe volkomen hij te huis was in de tijden welke hij schilderde, en bij hem was inderdaad een historisch instinct aanwezig, dat niet alleen in deze voorlezingen, maar ook in ‘Esmond’, in ‘de Virginians’ en in ‘de vier Georges’ den lezer verbaast. Onder de door hem behandelde schrijvers heeft hij Addison, Pope en Goldsmith meesterlijk geschetst. Van Swift heeft hij per slot van rekening iets onmogelijks gemaakt, maar Sterne heeft hij bepaald mishandeld, en hier heeft zijn afkeer van Sterne's gebreken hem tot een eenzijdig en onregtvaardig oordeel verleid. Van ‘Uncle Toby’ heeft hij zelfs met geen enkel woord ge-

rept. Thackeray's persoonlijke hoedanigheden waren van dien aard, dat hij iedereen innam met wien hij in aanraking kwam. Bij alle feesten, ter zijner eere gegeven, en er waren er niet weinige, boeide hij de aanwezigen door zijne buitengewone gaven voor de conversatie. Zonder ooit jagt te maken op geestigheden, toonde hij zich boeijend en onderhoudend. Zijne taal was gepast, verstandig en hartelijk; zijn toon die van een man van de wereld. De geldelijke uitslag zijner voorlezingen was boven alle verwachting en droeg er toe bij om hem tot een zeer welvarend man te maken.

Reeds in Thcakeray's eerste opstellen toonde hij eene bijzondere voorliefde ten opzigte van de schrijvers uit den tijd van koningin Anna en hare eerste opvolgers. In later jaren bestudeerde hij de geschiedenis, de zeden en gewoonten van die dagen met steeds grootere opgewektheid, en de vruchten zijner studiën gaf hij in den ‘Henry Esmond’, dat van de pers kwam juist even voordat hij naar Amerika vertrok. Dat veel besproken boek, hetwelk in zeker opzigt onder zijne werken alleen staat, gaf hij den vorm eener autobiografie van een officier, uit de dagen van Marlborough. Het was geheel geschreven in den stijl van den tijd waarin de held van het verhaal moest geleefd hebben. Thackeray's voorlezingen over de Engelsche humoristen toonden op nieuw, welke grondige studiën hij gemaakt had, om het Engeland der achttiende eeuw te leeren kennen. Een nog meer beslissenden stap in de historische rigting waagde hij met den besten uitslag, toen hij in 1856 op nieuw naar Amerika vertrok tot het houden van voorlezingen over de vier Georges. Hij herhaalde die in Engeland, en ofschoon het onderwerp minder geschikt scheen om de beste zijden van zijn talent te doen uitkomen, gaven zij toch blijk van buitengewonen zin voor de studie der geschiedenis.

Ofschoon Thackaray's staatkundige gevoelens zeer liberaal waren, had hij zich, behalve in den ongelukkigen ‘Constitutional’, nooit regtstreeks met de politiek ingelaten. Fraser's Magazine, waarin hij zoo lang en zoo goed had geschreven, was zelfs een Tory-orgaan, waarvan de redactie evenwel zeer gaarne zijne stukken opnam. Bij de verkiezingen van 1857 echter liet de romanschrijver zich overhalen om zich kandidaat te stellen voor eene plaats in het Lagerhuis, en trad als zoodanig te Oxford op om den ministeriëelen kandidaat een zetel in het parlement te betwisten. Zijne gevoelens vooral omtrent de

geheime stemming, waren vrij radicaal en hij werd na een heeten strijd met eene geringe meerderheid geslagen. Nu geschiedt het zeker vrij dikwijls, dat een romanschrijver eene of andere goede daad, door hem verrigt, met min of meer overdrijving in eene verdichte geschiedenis overbrengt. Niet zoo dikwijls echter volgt de schrijver een goede daad van een zijner romanhelden onder gelijksoortige omstandigheden na, vooral wanneer zij onaangenaam en niet zonder gevaar en door bevoegde personen wordt afgeraden. Toevallig echter aanschouwde de schrijver van de ‘Newcomes’, hoe een aantal zijner luidruchtige en half dronken aanhangers eenige personen van de tegenpartij mishandelden. Ofschoon zes voet lang en niet zwak gebouwd, was Thackeray evenwel door zijn logge zwaarlijvigheid en slecht gezigt voor eene vechtpartij op straat weinig beter geschikt, dan de heer Pickwick. Dit belette niet, dat hij even als zijn held, de brave Colonel, aanstonds het huis uitstoof, ten einde zijne bedreigde vijanden te ontzetten en er duchtig op inranselde ook, hoewel eenige oude verkiezingsmannen om hem heen het volstrekt niet kwaad vonden, dat onder hunne tegenpartij een beetje de schrik werd gebragt, en zij hem met alle geweld zochten tegen te houden.

De groote gebeurtenis van Thackeray's laatste levensjaren was de uitgave van een nieuw maandschrift, het ‘Cornhill Magazine,’ dat slechts een shilling het nommer zou kosten, zijnde minder dan de helft van den prijs der bestaande Magazines. Het eerste nommer, dat van Januarij 1860, verbaasde ieder door den rijken en belangrijken inhoud en had een overgroot succes. Hoewel later, toen het eerste enthousiasme bedaard was, er niet zooveel exemplaren meer werden verkocht als bij de vroegste nommers het geval was geweest, bleek de speculatie toch in alle opzigten volkomen te zijn gelukt, en het maandwerk bezit nog ten huidigen dage een welgevestigden en welverdienden naam. De belangrijkste artikelen, welke de redacteur in dit tijdschrift voor het publiek bragt, waren de ‘Roundabout papers,’ de ‘History of Philip’, beide vol persoonlijke herinneringen en ‘Lovel the widower’, eerst geschreven in den vorm van een blijspel, waarvan hem de vertooning door bevoegde kunstregters was afgeraden.

Hoe goed het nieuwe Tijdschrift en de bijdragen van den redacteur ook door het publiek werden ontvangen, bemerkte deze echter spoedig, dat zijne rozen niet zonder doornen wa-

ren. Als redacteur kon hij weldra geen vinger verroeren, zonder in een wespennest te steken. De klagten van miskende geniën, wier heerlijke artikelen hij niet had willen plaatsen en die hem op allerlei wijzen lastig vielen, onder anderen met laffe complimenten; de aanvallen van lieden, die zich om allerlei mogelijke of onmogelijke redenen in eenig opzigt door het tijdschrift zagen beleedigd en kleine onaangenaamheden meer noodzaakten hem in Maart 1862 zijne betrekking neder te leggen. Het verslag, door hem in het 'Cornhill Magazine' van zijne tribulatiën gegeven, is allerkoddigst. 'Hoe kan ik nu nog met genoegen uitgaan,' vroeg hij aan een vriend. 'Gisteren heb ik gegeten bij X, en aan tafel waren er vier Heeren, wier meesterstukken ik in dank had moeten afwijzen.'

In een finantieel opzigt was de onderneming van het 'Cornhill Magazine' zoo voordeelig, dat Thackeray zich te Kensington een groot en gemakkelijk huis deed bouwen in den stijl, welke iu de mode was gedurende de regering van koningin Anna. Hij zou er niet lang genot van hebben. Sedert 1851, toen hij van eene gevaarlijke ziekte was hersteld, was hij elke maand ongeveer onderhevig geweest aan een soort van maagkramp. In den laatsten tijd van zijn leven was hij van die aanvallen bevrijd gebleven; maar zijn plan was eenig werk, dat hij begonnen had, af te maken en daarna onder de behandeling van een bekwamen medicus van zijne kwaal te worden bevrijd. Een paar dagen vóór zijn dood verscheen hij nog in een club en sprak daar met zekere opgewondenheid over vier afleveringen van een nieuwen roman, dien hij begonnen had, en toonde het handschrift aan een vriend, wiens oordeel hij inriep over eenige passages. Op 23 December 1863 kwam het oude ongemak terug en was hij zeer ziek. Den volgenden morgen ten negen ure werd hij dood in zijn bed gevonden, gestorven aan eene uitstorting op de hersenen.

De begrafenis van den grooten en alom geëerden schrijver had den 30sten December plaats op het kerkhof van Kensal Green. Meer dan 150 personen woonden haar bij en daaronder bevond zich een groot gedeelte van hen, op wie Groot-Brittannië roem droeg. Maar sommigen, geheel onbekend onder de groote mannen der kunst en der litteratuur, wendden, eer zij heengingen, nog een droevigen angstigen blik naar het graf. Zij hadden hunne eigene, voor anderen verborgen redenen van droefheid.

Zoo eindigde het leven van een man, wiens roem als schrijver door geen zijner tijdgenooten is overtroffen. In spijt zijner rampen en der moeijelijkheden, die hij had moeten overwinnen, was zijne loopbaan in het algemeen gelukkig en voorspoedig geweest, gelijk dat van weinig anderen. En als moest er niets aan zijn geluk ontbreken, de meening, vroeger algemeen verspreid, dat de satiricus, die zoo onbarmhartig de dwaasheden en ondeugden van de ‘kermis der ijdelheid’ had ten toon gesteld, een man moest zijn van een hard en koud karakter, had reeds geruimen tijd vóór zijn dood ook onder het publiek voor juister waardering plaats gemaakt. Sedert den grooten slag, die zijn huiselijk geluk had vernietigd, langzamerhand door tijd en redenering was verzacht, kon niets hem zooveel leed meer doen als het denkbeeld, dat zijn hart en zijn karakter, niet door iemand die hem kende, maar door de algemeene volksstem ongunstig werden beoordeeld. Maar de menigte passages uit zijne latere werken, welke blijk geven van zulk een teeder medegevoel met menschelijke zwakheden, waarin de betere zijden der menschelijke natuur in zulke heldere kleuren worden afgeschilderd, hadden reeds vóór zijn dood een omkeer in de gevoelens ten zijnen opzigte te weeg gebragt. Zijne menigvuldige vrienden kenden hem beter en wisten dat hij niet alleen alleraangenaamst was in gezelschap, maar ook een aantal blijken had gegeven, niet van gewone weldadigheid, die tevreden is als zij haar naam zet op eene inteekeningslijst, maar van de meest kiesche en stille hulp aan een groot aantal ongelukkigen.

IV.

Even als andere groote satirici was Thackeray niet bijzonder voldaan, wanneer hij zelf werd aangevallen, en hij, die de fouten en dwaasheden in de boeken van zeer populaire tijdgenooten onbarmhartig had ten toon gesteld, las zelden eene ongunstige beoordeeling van zijne geschriften of zijn karakter, of dadelijk greep hij naar de pen om zijn tegenstander

minstens terug te geven wat hem was toegediend. In de gevallen, die ik heb aangehaald gevonden, is het echter zeker, dat hij gelijk had en zijne tegenstanders meer groote woorden bezigden dan argumenten. Van dien aard was een strijd met den ‘Examiner’ en den ‘Morning Chronicle’ over de waardigheid der letteren als een beroep, en een andere met de ‘Times,’ die een weinig beduidend Kersmisboekje, ‘The kickleburys on the Rhine,’ hevig had gekritiseerd. In de tweede uitgave van dat werkje schreef de humorist eene voorrede: ‘Eene proeve omtrent donder en dun bier.’ Hij vergelijkt daarin den criticus niet bij den vreeswekkenden donderaar en chef, maar bij den donderaarsknecht, Jupiter-Jeames, die trachtte te verblinden en leven te maken, gelijk zijn ontzagwekkende baas. De antikritiek was goed raak en zoo vermakelijk, dat het geheele lezend publiek in Londen er om lachte en de schrijver zich voor goed het magtige journaal tot vijand maakte. Bij zijn afsterven was dat blad dan ook merkwaardig onaangedaan en berigtte alleen, onder alle Londensche nieuwspapieren, zijn dood op eene ijskoude wijze. Een heviger geschil was dat vermeld in het begin van dit opstel, toen in 1858 Edmund Yates in een periodiek geschrift eenige hatelijke aanmerkingen op Thackeray's voorkomen en karakter liet drukken. Onder anderen werd hem daarin verweten, dat hij steeds zijne gevoelens rigtte naar zijne hoorders; in Engeland de aristocratie vergoodde en haar in Amerika op de bitterste wijze aanviel. Het stuk beteekende niet veel, maar de schrijver meer, en Thackeray trachtte hem te doen schrappen van de lijst der leden eener club, waartoe beide behoorden. Dickens bood zijne bemiddeling aan, maar Thackeray verkoos niet naar zijn raad te luisteren, en de beide groote schrijvers werden voor vele jaren van elkander vervreemd. Het schijnt dat des aanklagers plan om zijn medelid de club te doen ontzeggen, op allerlei moeijelijkheden afstiet. Om Thackeray regt te doen, moet worden aangemerkt, dat het artikel in zijn nadeel, natuurlijk met de liefderijkste bedoelingen, zeer algemeen was verspreid en gretig door vele bladen was overgenomen. Het zou mij echter niet verwonderen, wanneer hij later, ook afgezien van zijne oneenigheid met Dickens, berouw heeft gevoeld over zijne heftigheid.

Ook heb ik vermeld gevonden, dat de schrijver der ‘Yellowplushpapers’ in later tijd aan Sir Edward Lytton Bulwer ver-

ontschuldigingen heeft gemaakt wegens de wijze waarop hij hem in die artikelen had gehekeld. Het schijnt dat zulks geschied is, nadat de baronet door zijne schoone Caxtonromans de muzen met zich had verzoend, die hem anders zeker het misbruik van een schoon talent niet zouden hebben vergeven. Toen zij geschreven werd, was zeker de aanval even welverdiend als hevig en kreeg de adellijke schrijver niets meer dan hij verdiende.

Over het karakter der letterkundigen, hunne regten en pligten en hunne verhouding tot het publiek, heeft Thackeray bij herhaling zijne gedachten medegedeeld in journaalartikelen, in aanspraken en ook in zijne romans, vooral en het best in ‘Pendennis’ en in de ‘Newcomes.’

Zijn gevoelen was, dat het beroep van den letterkundige veel boven andere wijzen, waarop iemand zijn brood kon verdienen, voor had. Eene kostbare opleiding was er niet voor noodig; evenmin behoefde iemand veel geld uit te geven voor de materiële behoeften, aan dat beroep verbonden. Met eenige vellen papier, een inktkoker met wat inkt en een dozijn stalen pennen, kan men een heel eind komen. In eene groote stad is gemakkelijk genoeg toegang te krijgen tot de boeken, die een jong schrijver kan noodig hebben. Kosten van representatie worden niet vereischt; een schrijver kan op een zolderkamertje leven en behoeft geenszins naar de nieuwste mode gekleed te gaan. De tijden zijn voorbij, toen met weinige uitzonderingen schrijvers personen waren, die nederig in het stof kropen voor dezen of genen grooten heer, wiens ijdelheid of belang medebragt hen te patroniseren, of arme sukkels, ongeschikt om in fatsoenlijke gezelschappen te verschijnen, die dronken waren als zij jenever konden krijgen en wier versleten jassen waren toegemaakt hier met een knoop en daar met een speld en ginder met een vischgraat. Nu is er tegen een letterkundige geen maatschappelijk vooroordeel meer; hij wordt geacht naar hetgeen hij is en gaat om met hen bij wie hij door zijne opvoeding of connexiën behoort. Het publiek is nu de groote Maecenas, die zijne gunsten wel soms op eenigzins grillige wijze, maar toch in het algemeen naar een regtvaardigen maatstaf uitdeelt. Klagten over miskend genie zijn bespottelijk en bewijzen alleen, dat de klager pedant is en ongeduldig. Als allen die zich beklagen, omdat het publiek hunne verhalen niet wil lezen of hunne tooneelstukken niet

wil aanzien, miskende geniën waren, wel dan zou het genie even algemeen zijn als de domheid, en elke aanspraak op onderscheiding verliezen. Ik mag denken, dat mijn Pegasus het voortreffelijkste dier van de schepping is; maar als een ander hem niet noodig heeft, en wel een mak paardje voor eene dame, of een ploegpaard, of een bedaarde knol voor een dikken bangen ruiter, is het dan niet dwaas van mij als ik hem dat kwalijk neem?

Aanmoediging en bescherming van regeringswege leiden de litteratuur altijd op een verkeerden weg. omdat zij de natuurlijke verhouding tusschen vraag en aanbod verbreken. De regering kan over de waarde van een boek in den regel niet beter, maar wel slechter oordeelen dan een particulier.

Verder is er geen reden, waarom een letterkundige niet dezelfde pligten zou moeten vervullen als een gewoon mensch. Het genie geeft geen regt om zijne schulden onbetaald te laten, of dronken te zijn, of buitensporigheden te begaan, of vrouw en kinderen te mishandelen. Een dichter mag niet, wanneer hij pijn in de zijde heeft van een te goed diner, zijne smarten uitgillen en een keel opzetten, als ware hij Prometheus. Zijt gij daarentegen iemand van hart en van talent, in welke rigting ook, zijt gij niet buitensporig in uw leven of uwe wenschen, dan hebt gij in uw beroep even veel kans als in eenig ander, en zijt veelal minder afhankelijk dan in eene andere loopbaan. Groote prijzen zijn er weinig of niet door de letteren te behalen, geene zooals door dansers en zangers worden gewonnen; maar een middelmatig bestaan kan een schrijver van aanleg vrij gemakkelijk ten deel worden.

Evenwel, de belooning die den schrijver wacht kan niet geheel worden gemeten naar den maatstaf der geldelijke winsten. De een toch brengt een geheel leven van wetenschap en inspanning door met het schrijven van een boek, dat de kosten van drukken niet kan goed maken, en een ander heeft een klein fortuin te danken aan eenige deelen, geschikt om te worden gelezen in een verloren oogenblik. Toch wordt de letterkundige in de maatschappij even hoog geacht als hij, die eenig ander beroep volgt, en de kansen om te slagen zijn voor hem niet grilliger of onzekerder dan voor iemand anders.

In korte woorden is hier teruggegeven wat kan worden beschouwd als Thackeray's gevestigde overtuiging, door hem meermalen in zeer welsprekende vormen verkondigd. Het is eene

gezonde en mannelijke opvatting; wij zijn hier ver van phrasen, zooals ‘le journalisme est un sacerdot’, en dergelijke. Toch is het, wèl bezien, de taal van een man, die geluk heeft gehad, die nooit met volkomen gebrek heeft moeten strijden, wiens waar altijd op de markt zijn prijs vond, al was het dan ook geen hooge, en die nooit onder miskenning, bespotting en vervolging waarheden verkondigde, waarvoor zijne tijdgenooten nog niet rijp waren. Men zou zich echter bedriegen, wanneer men meende, dat er niet hier en daar, soms slechts ten halve uitgesproken, omtrent dezelfde vraagstukken andere denkbeelden in Thackeray's werken voorkomen. In zijn hoofdstuk ‘on literary snobs’, wordt over de sociale stelling der letterkundigen op veel minder optimistischen toon gesproken. Maar veel merkwaardiger is het, dat de schrijver herhaaldelijk en met blijkbare voldoening letterkundigen, vooral journalisten en ook kunstenaars, laat optreden, die in allerlei opzigten beneden het peil van respectabiliteit blijven, dat hij elders heeft vastgesteld. Thackeray's warme ingenomenheid met hetgeen de Fransche la Bohème noemen, is overal merkbaar. Hij zelf heeft daar zijne meest onbezorgde dagen doorgebragt en al zijne helden uit de wereld der kunst of der letteren hebben er in meer of minder mate verkeerd. ‘Ik zou den weg naar Bohemen niet meer kunnen terugvinden’, zegt hij in zijn ‘Philip’, ‘maar ik heb Praag altijd de schilderachtigste stad van Europa gevonden’. Geen wonder, dat een auteur met zulke neigingen en antecedenten omtrent sommige feilen en tekortkomingen in zijn hart niet bijzonder streng kon zijn.

Niemand heeft op edeler en meer hartverheffende wijze over de liefde en het huwelijk geschreven, dan Thackeray. Waar hij de reine en innige liefde schildert van flinke en onbedorven jongelieden; waar hij ons getuigen doet zijn van de lotwisselingen, de hoop, de vrees, de worstelingen van een beminnelijk echtpaar, roert en boeit hij ons meer dan andere, zelfs talentvolle schrijvers met hunne gruwelen en sensatiestukken. Zijn denkbeeld is, dat een voor elkander geschikt jong paar, met gezondheid, levenslust en gelegenheid om te werken, wèl doet zoo spoedig mogelijk te trouwen, en hoe slecht ook met geldelijke middelen gezegend, de toekomst onbezorgd en vol hoop kan te gemoet gaan. Weinig schrijvers daarentegen hebben zoo uitvoerig en plastisch het leven geschilderd van oudere en jongere vrijgezellen; de wereld der clubs, der ateliers, der inns of court. Overal straalt

het door, dat de schrijver van een goede tafel en eene fijne flesch hoegenaamd niet afkeerig was. Die beide zijden van zijn talent vereenigd, geven aan zijne schetsen eene levendigheid en eene realiteit, die ons geheel verplaatsen tusschen de personen, die hij ons voorstelt. Die zamenvoeging van twee schijnbaar ongelijksoortige bestanddeelen is uit zijn eigen leven te verklaren. Hij zelf heeft gedaan, wat hij aanprees. Onder de treurigste finantiële omstandigheden is hij uit liefde gehuwd en zijn hoop op de toekomst is, wat zijn levensonderhoud betreft, niet beschaamd. Ook schijnt er reden te bestaan om te gelooven, dat zijn kort huwelijk inderdaad gelukkig is geweest. Later echter, toen hij als weduwnaar met twee dochters achterbleef, kregen zijn aanleg en geneigdheid tot rooken en ongedwongen conversatie weder de overhand en hij werd wat hij vroeger geweest was, een dinerganger en een clubman, voor zoover ten minste als zijn vlijtig arbeiden hem toeliet om aan zijne liefhebberijen te voldoen.

Uit zijne eigene handelingen en gezegden blijkt, even goed als uit zijne geschriften, dat, al mogt hij onregtvaardige aanvallen met hevigheid en bitterheid weêrstaan, zijn oordeel omtrent zijne eigene voortbrengselen bijzonder gegrond en verstandig was. Hij achtte zijne kleine en losse stukjes voor niet meer dan zij waren en betuigde dat hij vele er van nooit had weêrgezien, sedert hij het laatste proefblad er van had verzonden, toen eensklaps een Amerikaansch uitgever alles wat hij van Thackeray's arbeid bijeen kon brengen, eenvoudig, rijp en groen door elkander, liet drukken. Een groot gedeelte was het herdrukken niet waard, zeide hij. Maar over zijne grootere werken sprak hij geheel anders. ‘Vanity Fair’ achtte hij, wat de zamenstelling van het verhaal betrof, als het beste wat hij had geschreven, en aan een vriend wees hij eens in Russell-square het huis aan, waar zijne verdichte Sedleys hadden gewoond; een bewijs, hoe waar en werkelijk zijne scheppingen voor hem zelven waren. Toen die zelfde vriend hem geluk wenschte wegens de passage in ‘Vanity Fair’, waarin Becky haar echtgenoot bewondert, als hij Lord Steyne de kastijding toedient, die *haar* voor haar leven lang zal ongelukkig maken, antwoordde Thackeray: ‘wel, toen ik den volzin had neêrgeschreven, heb ik met mijn vuist op de tafel geslagen en geroepen: dat is een trek van genie.’ Zonder twijfel bezat Thackeray de gave der kritiek in hooge mate. Ongelukkig zijn bijna

al zijne kritische schetsen in verschillende tijdschriften voor mij ontoegankelijk, zoodat ik de voortreffelijkheid dier opstellen van Thackeray's levensbeschrijver op goed geloof moet aannemen. Anders is het gesteld met die verhalen, welke parodiën zijn van passages uit de geschriften van soms zeer voorname schrijvers. De beste dier parodiën is ‘Codlingsby’, waarin Disraeli's schatrijke, geniale, hoogstverstandige en bijna almagtige Joodsche bankier Sidonia, in eene nog veel excentrieker en zeer belagchelijke figuur, onder den naam van Mendoza, is herschapen. Dat heerschap komt bij voorbeeld des avonds op een prachtig bal in de groote wereld, en eene zeer voorname jonge schoone, op wie hij min of meer is verliefd geworden, vindt hem den volgenden morgen op straat met een zak loopen. Dat had Mendoza gedaan omdat hij toch een wandelingetje wilde doen, en bij het scheppen van een luchtje gemeend had, zeer gevoegelijk plezier en zaken te doen zamengaan, door onderweg een beetje in oude kleêren te schagcheren. Ook de parodie op Eugen Aram, ‘George de Barnwell’ genaamd, is goed en gaat regt op het doel af, maar is de zachtzinnigheid zelve, in vergelijking van de wijze, waarop in de ‘Yellowplush- papers’ over den aristocratischen veelschrijver wordt gesproken. Een enkel woord over dat artikel, waarin kritiek en satire op zoo buitengewone wijze zijn vereenigd. Yellowplush, een livereiknecht en tevens dilettant in de letteren, een onbestaanbaar karakter overigens, is naar den schouwburg geweest en heeft daar Bulwer's ‘Sea Captain’ zien opvoeren. Daar hij slecht bij kas is en iets wil verdienen, schrijft hij in ‘Fraser's Magazine’ den Barnet, zoo als hij hem noemt, een open brief, waarin hij zijne ‘apinie’ omtrent het vertoonde drama uiteenzet. Hij mag Bulwer wel lijden. Welzoo. ‘Iemand’, zegt hij, ‘mag soms iets hebben tegen een groot deel van uw geschrijf, dat onder ons meer onecht gevoel, onechte moralliteit, onechte poasie bevat dan gij wel zoudt willen erkennen; maar in spijt van dat alles is er *fond* in u: gij hebt een trouw en welwillend hart in uw binnenste, Barnet, - misschien een beetje gedebocheerd, - een scherp oog, vooral voor het grappige (wat uw tragedie betreft, die is magtig opgeblazen) en een vlugge, plezierige pen.’ Na dit liefelijke begin wordt hem onder het oog gebragt, dat zijn klagen en jammeren hem allernaarst staat. Gij moogt zweren dat het publiek zot is, dat de kritesi uw vijanden zijn, of dat de wereld uw gedichten moest beoordeelen volgens uwe kritise

regels en niet volgens de hare; gij moogt u op de borst slaan en zweren dat gij een martelaar zijt, en daarmeê zult gij de zaak niet beter maken. Houd u goed, man! gij zijt toch wel beschouwd zoo ongelukkig niet; uw gemoed behoeft niet zoo *bijzonder* neêrgeslagen te zijn; gij wordt zoo *bijzonder* slecht niet betaald. Ik wil wedden, dat gij met deze en gene zaken - tooneelstukken, romans, brochures en kleine karweitjes hier en daar - uwe drieduizend pond 's jaars maakt. Er is menigeen, mijn beste Bullwig, die voor minder werkt en tevreden is.' Verder wordt uiteengezet hoe de 'Barnet' steeds klaagt en kermt over onregt en doet als een kleine jongen op school, die het meeste slaag krijgt, omdat hij er het bangste voor is. Hij moest eigenlijk maar eens een van zijn belagers aangrijpen en afranselen; maar omdat hij voor die soort van vechtpartijen niet geschikt is, wordt hem aanbevolen stil zijn weg te gaan en te doen alsof hij het lagchen en uitjouwen niet hoort. Daarna wordt het voorberigt à faire genomen, waarin Bulwer vier redenen opgeeft, waarom zijn stuk niet deugt en zegt, dat hij het toch heeft ingezonden 'om de zaak van het drama te bevorderen.' Deze vier korte redenen, in lange woorden vervat, worden verder door 'Plush' aldus toegelicht.

Voorts Goede tooneelstukken worden bijna altijd door acteurs geschreven,

Ten tweede Gij zijt een nieuweling in den tooneelstijl.

Ten derde Gij *kunt* u vergissen in het effect, omdat gij van beroep een romanschrijver zijt en geen tooneelschrijver.

Ten vierde Uwe gezondheid is zoo slecht en uw geest zoo gedrukt.

Ten vijfde Gij zijt voor de kritici zoo bang dat zij uw ijver verdooven.

'Schaam u, man, schaam u! Wat voor bekentenissen zijn dat, wat een pijnlijk geblaas en gefluit. Gij zijt geen kind. Ik denk dat gij zoowat zeven- of achtendertig jaar oud zult zijn, in den ochtenstond der jeugd, zooals de filosoof zegt. Laat zulke onzin uw rede niet gevangen nemen. Want gij, een oude knaap onder ons - een oude soldaat van onze souvereine koningin de pers - gij, die de beste betaling hebt gekregen, den hoogsten rang hebt bekleed (ja, en hem verdiend ook - ik geef u verlof u in gezelschap op mij te beroepen en te zeggen "ik *ben* een man van genie", Yellowplush heeft het zelf gezegd) - gij moet den moed verliezen en peccavi roepen en beginnen te hui-

len omdat de kleine jongens u met steenen gooijen. Foei man, schep moed; en daar gij toch die schrikwekkende bloedroode hand bezit, klop er ons meê af als een man, zoo wij u hebben beleedigd, of verdraag uwe nederlaag als een man. Beproef niet om er af te komen met zulke miserable logica als de bovenstaande.

Wat doet gij? Gij geeft ons vier voldoende redenen waarom het stuk slecht is (de tweede is niemendal waard, want gij zijt niet zoo'n nieuweling in het schrijven van tooneelstukken, daar dit het vierde is). Gij toont aan, dat het stuk slecht moet zijn en *dan* begint gij de critici onder handen te nemen, omdat zij het niet goed vinden.

Is er ooit slechter tactiek vertoond? Het stuk *is* slecht, gij hebt gelijk - ik wilde dat ik het nooit had gezien of gelezen. Maar waarom moet *gij* dat zeggen? Als het zoo *heel* slecht was, waarom het dan publiek gemaakt? *Omdat gij wenscht, de zaak van het drama te bevorderen!* O foei, leg toch niet zulke streelende zalf op uwe ziel, gelijk Milton zegt. Gelooft gij, dat deze “zeekapitein” de zaak van het drama kan bevorderen? Is het ooit uw voornemen geweest, dat het stuk iets zou bevorderen, of iemand *anders* van nut zijn? Natuurlijk was dat uw voornemen niet. Gij hebt het geschreven voor geld - geld van den directeur, geld van den boekverkooper - om dezelfde reden waarom ik dezen brief schrijf. Mijnheer, Shakespear schreef om dezelfde redenen, en ik heb nooit gehoord dat hij er op blufte, dat hij de zaak van het drama bevorderde.’

In eene volgende passage worden de voorwendsels en uitvlugten van den dramatischen schrijver tot hunne wezenlijke waarde teruggebragt. Onder anderen had Bulwer zich van het publiek dezer eeuw beroepen op dat van de volgende, waarop ‘Plush’, - hier komt de laatste aanhaling, - hem aldus bedient:

‘En dan, wat de volgende eeuw betreft. Geachte heer, dat is eene andere dillusie; een groote vergissing, of mijn naam is geen Yellowplush. Deze tooneelstukken onsterfelijk? O! parrysampe, zoo als de Franschen zeggen, dat is al te kras - het dunne bier van den “zeekapitein” of een van zijne opvolgers zal zich goed houden van eeuw tot eeuw! Barnet! Barnet! kent gij de natuur van het bier? Zes weken zijn niet verloopen of uw vat is zuur - het publiek wil het zelf nu niet meer drinken; en ik wed, dat tusschen dezen dag (30 November)

en het einde van het jaar het geheele vat zal zijn opgeruimd om nooit, nooit meer terug te komen.'

Wat er na deze preliminaria van het stuk te regt komt, zal ieder ligt begrijpen. Er wordt aangetoond, dat niemand daarin spreekt gelijk iemand ooit heeft gesproken; dat de ontzagchelijkste woorden en de meest zamengestelde volzinnen worden gebezigd om de meest alledaagsche voorwerpen en gedachten uit te drukken; dat alles is aangelegd op kleine lamzalige tooneeleffecten; dat er karakters in voorkomen, die iets hadden kunnen worden en niets geworden zijn; en dat in één woord nooit ellendiger zamenraapsel op eenig tooneel is gebragt. Dat alles laat ik daar en kan ons hier minder interesseeren. Maar wat ons wèl interesseert, is de wijze, waarop Thackeray de zaak aanpakt. Wanneer men zich de welbekende persoonlijkheid van zijn slagtoffer voor den geest brengt, heeft dan Heine ooit iets meer vernietigends tegen Platen of Menzel geschreven? Die lakkei-litterator, die den grooten Sir Edward Lytton Bulwer, in een opstel vol persiflage, toch verlof geeft om zich op hem te beroepen, als zijn genie mogt worden betwijfeld, is zoo gemoedelijk-hatelijk als ooit iemand is geweest. De zaak is, dat de onverdragelijk aristocratische schrijver, met zijne gruwelijke pretensiën, toch evenzeer er op uit was om iets te verdienen als een ander, maar het niet wilde weten. Ik begrijp volkomen den afkeer, dien de eerlijke Thackeray, zelf een gentleman, maar zonder affectatie, hem moest toedragen.

Wil men nu hooren, welk een andere soort van toon Thackeray kan aanslaan, wanneer hij kritiseert, men leze de volgende volzinnen betreffende Dickens' Oliver Twist.

'Niemand heeft dat opmerkelijke verhaal gelezen zonder belang te stellen in de arme Nancy en haar moordenaar, of bijzonder schik te hebben in de grimassen van den olijken Sappermenter en zijne metgezellen. De magt van den schrijver is zoo verbazend, dat de lezer op eens zijn gevangene wordt en volgen moet, waar hij hem heen leidt. En waartoe leidt hij ons? Tot het ademloos acht geven op alle misdaden van Fagin, tot het teederlijk beweenen der dwalingen van Nancy, tot het gevoelen van een soort van medelijden met en bewondering voor Bill Sikes en tot een bepaald genot in het gezelschap van den Sappermenter. Al deze helden stapten uit den roman op het tooneel over; en het geheele Londensche publiek, van de Lords tot de schoorsteenvegers,

stelde belang in een troep gaauwdieven, wier bezigheden bestonden in diefstal, moord en ontucht. Waarlijk, een alleraangenaamste bende schurken, die ook wel hunne deugden hebben, maar voor niemand goed gezelschap zijn. Wij zouden beter doen hen met welvoegelijk stilzwijgen voorbij te gaan; want daar geen schrijver de *geheele* waarheid ten hunnen opzigte kan of mag uitspreken, en getrouwelijk hunne ondeugden uitleggen, is het onnoodig *ex-parte* verklaringen te geven omtrent hunne deugden.'

Nog ééne aanhaling om Thackeray ook als kunstkriticus te doen kennen. Omtrent Turner, den schilder, zegt hij:

'Velen kunnen de schilderijen zelve niet begrijpen, maar staan versuft over deze vlammende wonderen, die bloedroode schaduwen, die dwalende zonnen van guttigom, ontzagwekkende hieroglyphen, die zelfs de Oxfordsche student (Ruskin), Turner's getrouwste priester en aanbidder, niet geheel duidelijk kan maken. Neen, wie weet of de profeet zelf eenig bepaald denkbeeld heeft van de woorden die hij uit, als hij op zijn drievoet zit te stuiptrekken, of van de geesten die er zullen verschijnen als hij zijn tooverstaf zwaait en zijne ontzettende bezweringen voordraagt. Niet allen is het gegeven om te begrijpen; maar van tijd tot tijd hebben wij eene schemering van begrip; en wanneer wij staren op zulke schilderijen als de "Fighting Téméraire" bij voorbeeld, of het schip de "Star", dan bewonderen wij en kunnen ter naauwernood woorden vinden in staat om onze verrukking uit te drukken wegens de verpletterende bekwaamheid en genialiteit van dezen verbazenden meester. Zoo de woorden, welke wij meenen te verstaan, verheven zijn, wat zijn die andere, welke onverstaanbaar blijven? Zijn ook zij verheven of hebben zij dien eerstvolgenden en hoogeren trap bereikt, die door sommigen belagchelijk wordt genoemd? Misschien zijn wij nog niet gekomen tot het regte tijdperk om te oordeelen, en wordt de tijd, volgens het spreekwoord zoo geschikt om twisten te beslechten, ook vereischt om den toon eener schilderij te verzachten.'

V.

Behalve de redenen, door Taine opgegeven, bestaan er nog andere, waarom Groot-Brittannië bij uitnemendheid het land is ook der goede romans; welligt vinden zij nergens elders voor hun ontstaan zulk een vruchtbaren bodem. Daar toch alleen bestaat, bij een geweldig onderscheid in rang en vermogen en bij eene sterk uitgedrukte afscheiding der verschillende klassen, die tusschen klassen onvermijdelijke noodzakelijkheid van onophoudelijke aanraking. Hoe hooger daar iemand staat, hoe minder hij zich kan isoleren. Aanraking, schreef ik; van vermenging is hoogst zelden sprake. In zulk eene zamengestelde maatschappij spelen allerlei behoeften, hartstogten, sympathiën en antipathiën een spel zoo kolossaal, dat men de gegevens voor een roman telken dage voor het grijpen heeft. De verwarde toestand der wetgeving, het gebrek aan een behoorlijken burgerlijken stand, de zonderlinge gemakkelijkheid, waarmede geheime en niet geheime huwelijken kunnen worden gesloten, maken conflicten en verwikkelingen waarschijnlijk, die in de meeste staten van het vaste land geheel onmogelijk zouden zijn.

Wij Nederlanders, die zoo vele Engelsche romans lezen, hebben de beste hedendaagsche schrijvers over die zonderlinge, verwarde en toch beschaafde maatschappij ondervraagd: Dickens, Bulwer, Kingsley, Mej. Evans. Wij nemen Thackeray ter hand. Zal hij ons iets nieuws leeren? Zal hij ons opmerkzaam maken op den strijd der godsdienstige en wijsgeerige meeningen? Hij spreekt er nergens met een enkel woord van. Zal hij ons misbruiken in het bestuur en de wetgeving doen zien en voelen en verfoeijen? Volstrekt niet. Zal hij ons bekend maken met klassen, welke vroeger onze aandacht zijn ontsnapt? Zoek niets van dien aard bij hem. Geheele standen en beroepen worden door hem geïgnoreerd. In geen zijner werken vindt men een con amore geschilderd beeld van een persoon uit de lagere volksklassen.

En toch zijn Thackeray's geschriften voor de kennis der Britsche zamenleving van groot belang. Niemand toch heeft zoo grondig den invloed nagegaan, dien de sociale verhoudingen hebben uitgeoefend en steeds uitoefenen op het karakter der hoogere en middenklassen in de Engelsche maatschappij.

Daar die invloed in vele opzigten hoogst ongunstig werkt, is ook het tafereel, dat in Thackeray's werken van de Engelsche toestanden wordt opgehangen, over het algemeen vrij zwart gekleurd, voor den oppervlakkigen beoordeelaar althans. Doch ook de flinke, krachtige, edele, mannelijke karakters, ons door Thackeray zoo meesterlijk geschetst; ook die vrouwen zoo vol liefde en teederheid, welke wij in zijne geschriften ontmoeten, zijn in hunne Engelsche omgeving geheel en al te huis.

Het beroemde ‘Book of Snobs’ was de eerste volledige uiting van des schrijvers denkbeelden omtrent de maatschappij, waartoe hij behoorde. De benaming ‘ploert’, door den heer Lindo gebezigd, om het woord snob te vertalen, is, alles te zamen genomen, welligt nog de beste, die er in onze taal voor kan worden gevonden; maar hoewel een ploert zeer zeker een snob is, elke snob is geen ploert. Omtrent dat moeijelijke onderwerp zij het mij vergund eenige opmerkingen mede te deelen van J. Hannay, in zijne ‘Studies on Thackeray’, een boekje, dat hier en daar zeer goede opmerkingen bevat, maar overigens niet vrij is van oppervlakkigheid.

Een snob dan is, volgens het gewone spraakgebruik, een persoon, die door ons, toongevers, naar wij ons inbeelden, wordt veracht, als iemand van minderen stand, opvoeding en manieren. Maar de vraag is niet, wien wij verachten, doch wien wij regt hebben te verachten. Kan het minachtende woord niet met meer regt worden toegepast op duizenden van onzen eigenen stand? Wat zijn van zoo iemand wel de meest gewone tekortkomingen? Voornamelijk gedienstigheden jegens gevestigden rang, rijkdom, fatsoen of gewoonte, - met al de laagheid aan de eene en al de aanmatiging aan de andere zijde - al de ingebeeldheid, de opgeblazenheid. de gemeenheid en gekunsteldheid, die zulk eene eeredienst medebrengt. De maatschappelijke slaafschheid, met de bijbehoorende onbeschoftheid jegens ‘minderen’, waardoor die slaafschheid zijn amour propre zoekt te redden, is de grondtoon van hetgeen Thackeray door snobisme bedoelde. Het boek is volstrekt geen aanval op de aristocratie; daartoe wist de schrijver veel te goed, dat eene hooge stelling en eene schitterende levenswijze kunnen zamengaan met volstrekte eenvoudigheid van manieren en ongeveinsde goedhartigheid. Maar de stelling moest in werkelijkheid aanwezig zijn, de glans moest even als de manieren en de goedhartigheid natuurlijk wezen en zonder gemaakt-

heid worden ten toon gespreid. Zijne beschuldiging tegen Lady Sidney Scraper had geen betrekking op haar titel, maar werd geuit omdat zij een leven leidde van vertoon, dat hare middelen te boven ging en daardoor laagheid en karigheid te weeg bragt en een trots aankweekte, die door deze ondeugden werd bevlekt. Evenmin viel hij een hertog aan qua hertog, wanneer hij in zijn hoogen stand evenzeer door en door een fatsoenlijk man was, als een arm gentleman in zijne nederiger sfeer. Maakte hij echter van zijne positie misbruik, dan werd hij een hertogelijke snob. Evenzeer als Thackeray een hertog een snob zou hebben genoemd, omdat hij een commisvoyageur verachtte, zou hij het in den laatsten snobachtig hebben gevonden om hertogen te bespotten, eenvoudig omdat zij hertogen waren.

Schoon zelf van geboorte een man der middenklasse en daaraan gehecht, heeft niemand die klasse erger toegetakeld dan hij, en het is duidelijk genoeg, dat hij zijn eigen stand beals de hoofdzetel van het snobisme.

Maar Thackeray's satire was onpartijdig niet alleen, doch ook merkwaardig fijn en veelzijdig. Hij erkende zonder omwegen dat er een fatsoenlijke snob kan bestaan en hij spreekt van een ‘dapperen en achtenswaardigen snob’; terwijl de gewone satirici zonder onderscheid te maken, een blaam werpen op elke soort van personen, die zij willen ten toon stellen. Het doel van Thackeray was niet om te vernietigen, maar om te verbeteren; hij lachte een revolutionairen snob evenzoo goed uit als een conservativen; hij verlangde slechts, dat de Engelsche maatschappij, gelijk de geschiedenis haar gemaakt heeft, eenvoudiger, edelmoediger, natuurlijker zou zijn; niet dat zij zou worden omvergeworpen. Er is bitterheid genoeg in de wijze, waarop Thackeray de lage en dwaze zijden van het Engelsche leven heeft ten toon gesteld. Zijn invloed heeft zeker goed gedaan. Hij heeft heel wat lakkeijenzin en vertooning, die vóór hem nog al achtenswaardig werd geacht, als snobachtig gebrandmerkt; vele mannen en vrouwen, die zich niet erg gekwetst zouden voelen als zij werden berispt wegens onchristelijken trots en prachtliefde, zijn bang om snobs te worden genoemd. Hij heeft er toe bijgedragen om te laten voelen, dat eenige namen te fraai zijn voor de gebreken in questie; dat die gebreken laag, gemeen en smerig zijn; eer geschikt er om te lagchen dan om er tegen te preken. De Mogyns uit het ‘Book

of Snobs' en zulk soort van lieden voelen zich meer behagelijk dan verstoord, door den aanval van den radicalen redacteur, die hen voor den gek houdt omdat zij er trotsch op zijn van 'Normandische roovers' af te stammen. Geheel anders is het, wanneer een satiricus, die een beter gentleman is dan zij zelve zijn, hun vertelt, dat hun eigenlijke naam Muggins is en dat zij volkomen onschuldig zijn aan eenige deelname aan het bloedbad van Hastings.

Thackeray zelf begreep, dat de taak, door hem ondernomen, grenzenloos was. 'De snobs', zeide hij, 'zijn als sterren; hoe krachtiger verrekijker men gebruikt om hen waar te nemen, hoe meer men er van ziet. Een of andere telescopische wijsgeer, een of andere grooter snobbonoom zal eens opstaan en de wetten opmerken van de groote wetenschap, waar wij nu slechts mede spelen, en bepalen en vaststellen en rangschikken wat nu slechts onduidelijke theorie of eene losse, hoewel geestige bewering is.'

Als een staaltje der bitterheid, hier en daar in het beroemde werk aangetroffen, kan de volgende passage dienen, waarbij Heine, die vijand der Engelschen, zich van plezier de handen zou hebben gewreven. Thackeray spreekt over de Engelsche reizigers op het vaste land.

'Zoo'n brutale, onwetende, knorrige Engelschman vertoont zich in elke stad van Europa. Hij, een der domste schepselen onder het uitspansel, trapt Europa onder den voet, dringt gallerijen en hoofdkerken binnen en baant zich in zijn nankinuniform een weg binnen de paleizen. In kerk of schouwburg, bij galafeesten of in eene schilderijverzameling, vertrekt *hij* geen gezigt. Duizenden heerlijke tafreelen gaan zijn beloopen oogen voorbij zonder hem aan te doen. Ontelbare schitterende tooneelen van zeden en levenswijzen worden hem getoond, maar laten hem ongevoelig. Hij gaat naar eene kerk en noemt de ceremoniën dáár vernederend en bijgeloovig, alsof alleen *zijn* altaar genade kon vinden. Hij gaat naar schilderijverzamelingen en weet minder van kunst dan een Fransche schoenpoetser. Kunst en natuur gaan hem voorbij en daar is geen teeken van bewondering in zijne stompzinnige oogen: niets doet hem aan, behalve wanneer hem een of ander groot heer in den weg komt en dan kan die strenge, trotsche, onverwrikbare Engelsche snob, zoo vol zelfvertrouwen, nederig zijn als een lakkei en zoo buigzaam wezen als een harlequin.'

In het ‘Book of Snobs’ heeft de schrijver zijne opvatting der Engelsche maatschappelijke toestanden in concreten vorm weêrgegeven. Maar in alles wat hij ooit heeft publiek gemaakt, in al zijne geschriften, van de ‘Yellowplushpapers’ af tot ‘Denis Duval’ toe, wordt dezelfde levensbeschouwing teruggevonden. Voor die soort van eentoonigheid moet eene reden zijn. De oorzaak er van kan liggen in een beperkten gezigtskring van des schrijvers geest, of wel in iets anders. De eerste veronderstelling is alleszins geoorloofd; zelfs het meest uitstekende verstand reikt niet buiten zekere sfeer. Maar ook ontbreekt het niet geheel aan gegevens om naar *dat andere* te kunnen gissen.

Naar het schijnt moet tegenwoordig in des schrijvers geboorteland vrij algemeen worden aangenomen, dat de man, die de snobs had ontdekt en er zoo ijverig jagt op maakte, zelf min of meer tot hunne bent behoorde, dat hij zich bij aanzienlijken trachtte in te dringen en hun gezelschap hem bovenal aangenaam was. Voorzeker bestaat er aanleiding om dergelijke losse geruchten en onbepaalde beschuldigingen zeer te mistrouwen. Thackeray hield bijzonder veel van conversatie, was als een zeer aangename en beschaafde gast in vele kringen, ook in de hoogere, zeer gezocht, en er is alle reden om te gelooven, dat de grooten opgang, die hij in gezelschappen maakte, hem geenszins onverschillig liet. Daarbij was hij, gelijk wij hebben gezien, geheel en al een openbaar persoon geworden, van wien elke handeling werd opgemerkt. Geen wonder dus, dat hij nu en dan iets deed of sprak of schreef, - wat met of zonder eene kleine verdraaijing - aan hen, die genoegen vinden in ‘the fears of the brave and the follies of the wise’ aanleiding kon geven om te verkondigen, dat hij eigenlijk niet beter was dan zij zelve en zich schuldig maakte aan hetgeen zij van hem hadden geleerd als verkeerdheden te beschouwen.

Evenwel, nooit is iemand, die veel bij het publiek bekend was, aangevallen wegens feiten, die geheel met zijn karakter in strijd waren; en eene beschuldiging kan gruwelijk overdreven zijn en nogtans eenige waarheid bevatten. En nu komt mij eene anecdote te stade, welke ik jaren geleden heb gelezen.

In een gezelschap bevond zich volgens dit verhaal Thackeray, toen reeds eene celebriteit, naast een persoon, die hem vrij onbeduidend toescheen en van wien hij geen de minste notitie nam, totdat een goede bekende hem in het oor fluisterde, dat

zijn buurman bijzonder rijk, en herinner ik mij de geschiedenis nog goed, ook dat hij een ambtenaar van hoogen rang was. Dadelijk veranderde de houding van den snobograaf, die aanstonds voor den rijken heer een bijzondere belangstelling aan den dag legde, uiterst beleefd en voorkomend werd. Bij het naar huis gaan herinnerde de man, die de omkeering had bewerkt en naderhand het gebeurde wereldkundig maakte, den humorist, dat hij wel een beetje tegen zijne eigene leer had gezondigd. ‘Ik heb mij als een echte snob aangesteld,’ antwoordde Thackeray zeer verdrietig.

Bevat dit verhaal waarheid, dan kan het dienen om ons een diepen blik te doen slaan in het hart van den beroemden schrijver en valt op de verhouding tusschen hem en zijne werken een onverwacht licht.

Zou het inderdaad zoo onmogelijk zijn, dat Thackeray daarom zoo vervuld was van afkeer tegen eene karaktertrek, dien hij aanmerkte als eene hoofdzonde van zijn volk, juist omdat hij met schaamte en verontrusting bemerkte, dat ook hij er door was aangetast?

Mogt deze wijze van beschouwing eenigen grond hebben, dan verkrijgt de uitweiding in ‘Vanity Fair’, over het vleijen van rijke erftantes, eene uitweiding door Taine met regt zoo heel leelijk gevonden, dan verkrijgen meer dergelijke ontboezemingen op andere plaatsen in zijne werken, een eigenaardig belang. Dan worden het smartelijke zelfbekentenissen onder een half schertsenden vorm. Dan geeft de schrijver daar zijn hart lucht, hoewel een kunstenaarszin, veel geringer dan de zijne, hem genoegzaam had kunnen doen inzien, dat dergelijke uitingen onaesthetisch en in het kader van zijn geschrift misplaatst waren.

Ik ga nog verder. In Thackeray's beschouwingen niet alleen, in den geheelen toon zijner meeste werken heerscht eene droefgeestigheid, welke noch uit des schrijvers lotgevallen, noch uit zijn ligchamelijken toestand, noch uit zijne levenswijze te verklaren is. Taine veronderstelt, dat zich de humorist, bij het beschouwen der ondeugden om hem heen, in zijne verontwaardiging en droefheid door reflectie heeft ingewerkt. Maar ‘un homme réfléchi’ is Thackeray zeker wèl geweest, ‘un homme triste’ was hij, naar alles wat wij van hem weten, van nature niet.

Dat er intusschen iets bij hem gehaperd moet hebben, is

duidelijk. Humor is op zich zelf reeds in zekeren zin een ziekelijke aandoening van den geest. Die humor, vaak zoo bitter, wijst, in verband met die hartstogtelijke verontwaardiging, die ons vaak zoo vreemd en misplaatst voorkomt, op eene inwendige Zerrissenheit, om met de Duitschers te spreken, eene eigenschap. die aan den stijl gloed en kleur en leven bijzet, doch maar al te vaak het evenwigt tusschen de verschillende vermogens van den kunstenaar verstoort. In de onderstelling dat de schrijver zich zelven bewust was te lijden aan eene zedelijke kwaal, welke zijn beter ik door lange en diepe overdenking er toe was gekomen ten zeerste te verfoeijen, komt de persoonlijkheid des schrijvers met den toon zijner werken in overeenstemming.

Evenwel, ik voel genoegzaam, dat ik op mijne hypothese eigenlijk reeds verder heb doorgeredeneerd, dan de niet genoeg verzekerde gronden waarop zij steunt, mij veroorlooven. Alleen wil ik er op wijzen, dat volkomen waardeering van Thackeray's karakter en werken slechts dan mogelijk zal zijn, wanneer goed gewaarborgde gegevens zijn verkregen, die ons in staat zullen stellen zijne geheele persoonlijkheid psychologisch te onderzoeken.

Taine heeft niet beproefd dat te doen, en het lag ook niet op zijn weg. De geschriften van Thackeray maakten voor hem slechts een gedeelte uit van een groot geheel, en voor hem was het meer hoofdzaak om aan te wijzen, welke karaktertrekken van den Engelschen geest in Thackeray's geschriften te voorschijn kwamen, dan wel de redenen op te sporen, waarom die schrijver juist zoo en niet anders geschreven heeft. De behoeften, neigingen en vooroordeelen van het Engelsche publiek, de voorbeelden van oudere schrijvers, de algeheele afwezigheid van dien fijnen kunstzin, die een lossen wenk, eene geringe aanduiding verstaat en begrijpt, zijn voor den Franschen criticus voldoende. Gelijk bekend is, verkondigt hij de stelling, dat een auteur geen partij mag trekken voor of tegen de karakters uit zijne romans; dat het naauwkeurig onderscheid maken tusschen deugd en ondeugd, als hoogste maatstaf voor beoordeeling, dat in één woord de zedelijke reflectie wel een satiricus kan vormen, maar geen romanschrijver. Daarom is volgens Taine de ‘Esmond’, waarbij de vorm, waarin het verhaal is gegoten, de inmenging van den schrijver niet toelaat, het eenige maar ook uitmuntende kunstwerk door Thackeray geleverd.

Taine's bewering is niet zonder tegenspraak gebleven en on-

der anderen met warmte bestreden door den Heer C.P. Tiele, in de ‘Letteroefeningen,’ jaarg. 1868. Ik voel mij noch geneigd, noch bevoegd tusschen de meeningen van twee zoo bevoegde beoordeelaars te beslissen. Laat men echter kunsttheoriën een oogenblik ter zijde en vraagt men, of er buiten den ‘Esmond’ nog romans van Thackeray bestaan, waarin iemand van smaak en beschaving genoegen en bevrediging kan vinden, waarin tooneelen en opmerkingen voorkomen, in staat hem te roeren of tot nadenken te stemmen, dan geloof ik dat Taine zelf ja zou antwoorden.

Vele zijner aanmerkingen zijn echter ongetwijfeld juist. Dat onze schrijver veel te dikwijls zich tusschen de personen van zijne verhalen indringt om hunne woorden of daden te commentariéren; dat hij te rijk is aan herhalingen; dat sommige karakters beter effect zouden hebben gemaakt, wanneer zij iets minder zwart waren geteekend; dat alles is onbetwistbaar, en de vlijmende wijze, waarop de Franschman die gebreken heeft doen uitkomen, was zeer geschikt om de overdrevene bewondering, die omstreeks 1860 vrij algemeen was, een weinig te temperen. Maar ongelukkig haalt Taine uit verschillende romans een aantal van de hatelijkste figuren bij elkander, zoekt om ze te karakteriseren, de krachtigste passages bijeen, en vraagt dan triomfantelijk of Thackeray de wereld niet veel te veel in het leelijke schetst en of door zulke portretten niet alle schoonheidsgevoel wordt beleedigd. Waar hij volstrekt niet naar vraagt is juist datgene waarop alles aankomt, namelijk, zijn zulke personen mogelijk in de Engelsche maatschappij en passen zij in het plan van het verhaal; zijn hunne gebreken en slechte handelingen genoegzaam gemotiveerd en hebben die onaangename naturen dan geene enkele goede eigenschap? Ik wil niet beweren dat het antwoord steeds ten gunste van Thackeray zal luiden, maar toch is er blijkbaar eene leemte in de methode van zijn beoordeelaar.

Tot ééne zeer onverdiende beschuldiging heeft Thackeray zelf op betreurenswaardige wijze aanleiding gegeven. Volgens Taine zijn al de personen uit zijne romans, behalve die uit den ‘Esmond’, draadpoppen, slechts gebezigd om de eene of andere zedelijke waarheid aanschouwelijk voor te stellen. Die aanmerking heeft Thackeray zich op den hals gehaald door zijn onaesthetisch voorberigt van ‘Vanity Fair’ en door de cavaliëre wijze waarop hij in het naschrift van ‘de Newcomes’ met zijne

karakters omspringt. Ik voor mij zou wenschen, dat die twee bladzijden nooit waren geschreven. Vooreerst evenwel moet men dergelijke ongepaste aardigheden bij onzen auteur nooit zoo à la lettre opvatten, en ten tweede zou geen roman, waartegen eene dergelijke beschuldiging met grond kon worden ingebragt, langer dan een paar maanden kunnen leven. Taine staat hier tegenover ieder ander, die ooit één van Thackeray's groote romans gelezen heeft, en tegenover alle andere beoordeelaars. Wat men ook tegen hem moge hebben in te brengen, dat al zijne hoofdkarakters vol natuur en leven zijn, is nooit door iemand anders betwist, ten minste voor zoover mij bekend is.

Het zou onmogelijk zijn de verschillende werken van Thackeray een voor een na te gaan en te ontleden. Ik zal mij bepalen tot de korte bespreking van twee werken, die ver uiteenloopende schrijfwijzen vertegenwoordigen, den ‘Esmond’ en ‘de Newcomes’. De laatste plaats ik achteraan, omdat die roman van zelf aanleiding geeft, een enkel woord over andere werken in het midden te brengen.

9 April 1870.
A. SIMONS.

(*Wordt vervolgd.*)

Het koloniaal debat.

Ik zou bijna durven voorspellen dat de leden van het tegenwoordig Kabinet in later tijd, wanneer de staat van ‘minister in ruste’ sinds lang voor hen zal zijn aangebroken en zij die rust gebruiken om in het verleden terug te zien, met zekere voorliefde zullen verwijlen bij de tegenwoordige periode van hun staatkundig leven, als de gelukkigste misschien van hun ministerieël bestaan. De zwarte wolken, welke zich ten vorigen jare aan alle kanten samenpakten, zijn gedeeltelijk in rook opgegaan, gedeeltelijk weggedreven, terwijl de nieuwe gevaren en worstelingen nog ver liggen, - namelijk ver, wanneer men meet met den uiterst beperkten maatstaf, welke alleen voor het korte ministeriëele leven past. Juist het tijdelijke van de rust verhoogt het genot dat zij komt aanbieden: want de verbeelding leeft nog te midden van de stormen, die gingen, en peinst reeds onwillekeurig over de stormen, welke onvermijdelijk komen zullen; maar waardeert juist daarom meer volkomen den liefelijken vrede van het oogenblik. Nergens aan den horizont het spoor of voorteeken van een dier buitengewone gebeurtenissen, welke, hoe eindeloos verscheiden ook, toch dit gemeen hebben, dat zij groote en netelige politieke kwestiën met zich brengen, welke eene sterke regeering schokken en eene zwakke verzwelgen. Ons ministerie is een gelukkig ministerie, en ‘geluk te hebben’ is eene kostbare deugd in regeerders. Niet slechts dat de vele dissonanten, welke bij zijn optreden Europa vervulden, zich tijdelijk in een algemeen accoord schijnen op te lossen, maar ook de binnenlandsche toestand is vrij wat gunstiger dan de meesten twee jaren geleden zouden hebben durven voorspellen: handel en nijverheid herstellen zich langzaam en de finantieële nood van de schatkist is, ik zeg niet in voorspoed ver-

keerd, maar toch, naar het schijnt, voor onbepaalden tijd verdaagd. Zelfs Indië schijnt het laagste peil van zijne finantiëele en industriëele ellende te boven te zijn, zoodat men niet meer als vroeger de aankomst van elke mail als de aankomst van een nieuwen Jobsbode behoeft te vreezen.

De verhouding tusschen Regeering en Parlement kan evenmin stof tot klagen opleveren; tenzij aan hen, die het ideaal van gemeen overleg zoeken in een despotiek ministerie, dat de Kamer beheerscht en haar aan al zijne grillen en luimen kan onderwerpen. Van de genegenheid, welke de meerderheid het tegenwoordig bestuur toedraagt, zouden uit de parlementaire annalen van de laatste maanden heel wat voorbeelden kunnen worden aangevoerd; maar die genegenheid is toch voorwaardelijk genoeg om het ministerie wel te doen beseffen, dat het moet trachten te verdienen wat het geniet en allerminst op de verworven lauweren uit kan rusten. Van den anderen kant is de onderlinge verhouding der partijen in de Kamer eene zoodanige, dat de meerderheid, ofschoon wel bewust van hare kracht, geen oogenblik de eischen der voorzichtigheid uit het oog verliezen kan; het is voor haar allerminst de tijd om groote waagstukken te ondernemen of aan luimen bot te vieren, want de minderheid, die tegenover haar staat, is krachtig genoeg. Wat aan deze hapert is niet getalsterkte maar een politiek, en geen twijfel of zij zou bereid zijn ettelijke van hare leden op te offeren, indien iemand in staat ware haar op dit oogenblik eene bruikbare politieke gedragslijn aan de hand te doen. Een koninkrijk voor een idé!

Zoekt de oppositie in de Kamer tot nog toe vruchteloos naar zulk een idé, daar buiten in de dagbladpers heeft dat zoeken geen beter resultaat opgeleverd. Door sedert het voorgaande jaar hare stem op ongehoorde wijze uit te zetten, heeft de oppositiepers hare natuurlijke stem verloren; door zonder matiging of zelfbeperking al hare grieven, de welgemeende en de gezochte, op de schromelijkste wijze te overdrijven, is overdrijving de wet van haar bestaan geworden, maar ook tevens de oorzaak van haar zeer geschokt krediet, zelfs bij de politieke geloofsgenooten. Zes of acht jaren geleden, waren hare aanvallen vrij wat geduchter dan thans; want zij had toen achter zich eene breede schaar van personen, die haar een onvoorwaarlijk vertrouwen schonken, terwijl er thans van dat ongerepte geloof nog maar zeer weinig is overgebleven. De warme

vrienden mogen nog altijd met onverdeeld genoegen kennis nemen van de hartstochtelijke aanvallen der oppositiepers, en van de slagen door haar links en rechts aan persoonlijke vijanden uitgedeeld; zij mogen gelooven dat er in die aanvallen wel eene zekere waarheid steken zal, zij gelooven toch niet meer, dat het de volle waarheid is. Zich zelve bewust van dien verminderenden invloed, zoekt de oppositiepers steun in altijd grooter overdrijving; maar haar invloed blijft dalen, naarmate zij meer hopelooze pogingen aanwendt om den ouden invloed terug te vinden. Zij gevoelt dat zij zich op een dwaalweg voortbeweegt, maar zoekt te vergeefs naar middelen om op het rechte spoor terug te komen. Het krediet bij de geestverwanten is gebroken en met dat krediet het gevaar voor de liberale partij in het algemeen en het ministerie in het bijzonder. De ondergang van het vaderland en van alles wat den Nederlander lief en heilig is, werd zoo dikwijls als zeer ophanden aangekondigd, dat, nu die heillooze gebeurtenis achterwege blijft, de profeten allengs met hun figuur verlegen raken en die verlegenheid vruchteloos ook voor hunne eenzijdigste en gemoedelijkste lezers trachten te verbergen.

Gelukkig ministerie inderdaad! Maar laten wij voorzichtig zijn en op onze beurt tegen overdrijving waken. Immers het zou weinig moeite kosten ook de schaduwzijde van onzen politieken toestand te teekenen, en die schaduw zou donker genoeg kunnen uitvallen. Schier iedereen gevoelt, dat aan den tegenwoordigen voorspoed het een en ander ontbreekt, dat er iets zwaks ligt in onze kracht, iets dat midden in de weelde van het jonge leven van vroeg sterven spreekt. Bedrieg ik mij niet, dan ligt de bron van dit gevoelen in het besef, dat tot de gunstige resultaten, in den laatsten tijd verkregen, de genade te veel, de goede werken te weinig hebben bijgedragen. Aan de kracht van het liberale beginsel op zich zelf behoeft men waarlijk niet te wanhopen; zij heeft zich in de laatste jaren onder ons duidelijk genoeg geopenbaard, niet het minst door een helder licht te werpen op de machteloosheid van elk ander beginsel, dat men daar nevens wilde stellen. Maar juist naarmate het vertrouwen van de liberale partij in hare eigen krachten toeneemt, naar die mate schijnt zij minder vrede te hebben met de middelen. welke haar ten dienste staan, om die krachten te ontwikkelen. En dat zij geen recht zoude hebben om te klagen, wil ik allerminst beweren. Onze mi-

nisters hebben nu twee jaren geleden, door hun optreden in een moeilijk tijdsgewricht, aan hun vaderland eene wezenlijke dienst bewezen, en tegenover lastige hangende vraagstukken een moed aan den dag gelegd, welke toen algemeen gezocht maar schaars gevonden werd. De goede gevolgen van hunne onder nemingszucht zijn dan ook niet achterwege gebleven: zij hebben door hunne oprechtheid meer uitgewerkt dan anderen door hunne zoogenaamde diepzinnige en sluwe politiek; de rust en vrede van het oogenblik is in de eerste plaats hun werk, en het kiezersvolk heeft dan ook in den vorigen zomer die verdiensten dankbaar erkend. Dit alles worde ook nu niet vergeten, maar kan toch niet beletten, dat de nadeelige gevolgen van de bezwaren en moeilijkheden, welke men bij de samenstelling van het ministerie te bestrijden had, zich nu in toenemende mate doen gevoelen. Onze tegenwoordige Regeering bevat kostbare elementen, maar dat daarin ook andere voorkomen, welke op den duur niet zijn opgewassen voor de wachtende en ongeduldig wachtende taak, kan wel verzwegen maar niet geloochend worden.

Voor het oogenblik blijve echter die kwestie van personen verder onaangeroerd; meer dan de schaduw trekt mij nu de lichtzijde aan. Men heeft in de laatste jaren zooveel kwaad gesproken van het parlementair stelsel, zoo dikwijls gewezen op zijne volstrekte machteloosheid, dat de vruchten, nu laatstelijk verkregen, hoe bescheiden die dan ook zijn mogen, niet stilzwijgend behooren te worden voorbijgegaan. Het ligt er nu eenmaal toe, dat wij niet verkeeren in eene periode geschikt om groote dingen tot stand te brengen, niet omdat het hapert aan eene groote taak, maar aan krachtige hoofden en sterke handen, bekwaam om die taak uit te voeren. Dit telkens te constateeren is goed en noodig, de voorwaarde zelfs van eene betere toekomst; maar het kan niet goed zijn met onvruchtbare voornaamheid op onze armoede neêrziende, het oog te sluiten voor het betrekkelijk goede, dat zij toch nog altijd weet voort te brengen. Ik weet niet of het de invloed is van de vriendelijke lentezon daar buiten; maar mij dunkt, dat er tegenwoordig soms een lichtstraal valt op ons politieke leven, welke van betere dagen spreekt dan wij in de laatste jaren gekend hebben en nog kennen. Zeker, de achterdocht is algemeen, het misverstand groot, de scheiding tusschen menschen en menschen dieper dan immer te voren; maar bij al dat verschil is er toch nog zooveel wat ons

vereenigt en wat in alle oprechtheid met gemeen overleg kan worden tot stand gebracht. Wat daar buiten valt blijve bewaard tot tijden, welke over grooter krachten zullen kunnen beschikken dan ons ten dienste staan. Dit goede mag daarenboven in onzen tijd niet worden voorbijgezien, dat het op politiek gebied besef heeft van eigen zwakheid; en men zegt immers, dat besef van eigen zwakte dikwijls een der eerste voorboden is van naderende beterschap?

Blijken van hetgeen de liberale partij doen kan in onze dagen en dan altijd het best doet wanneer zij volkomen oprecht te werk gaat en hare beginselen zuiver handhaaft, zijn in onze jongste parlementaire geschiedenis genoeg voorhanden. De tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken heeft het reeds meermalen ondervonden, o.a. nog zeer onlangs bij de herziening van de wet op het armbestuur. De zuiverheid van het daarbij door hem ingenomen standpunt is zeker wel de hoofdoorzaak van den wezenlijken triomf, welken die herziening hem verschafte. Het is intusschen nu niet het geschikte oogenblik om bij dit onderwerp stil te staan; want welke beteekenis het op zich zelf ook hebben moge, het gewicht van den laatsten parlementairen veldtocht ligt geheel in het koloniaal debat. Was dan de beteekenis van dat debat inderdaad zoo groot en de beslissing waartoe het eindelijk leidde, werkelijk van zoo veel gewicht, dat deze enkele aangelegenheid alle andere handelingen van onze Kamers dus in de schaduw stellen mag? Zoek het antwoord op deze vraag noch bij de voor- noch bij de tegenstanders van de zoogenaamde agrarische wet, althans niet in hunne door de stenographie opgeteekende adviezen, want gij zoudt vruchteloos zoeken. Beiden wachten zich zorgvuldig te dien aanzien hunne eigenlijke meening uit te spreken en van daar de zonderlinge tegenspraak, waarin zij elk oogenblik vervallen. Nu eens is het wetsontwerp voor de oppositie een doos van Pandora, opgevuld met schatten van ellende, welke zelfs de rijkste verbeelding nauwlijks waagt te peilen; dan weder is het een onding, met minachting en schouderophalen ontvangen; een boom, aan welke de onmisbaarste levensvoorwaarden ontbreken en die geen andere vruchten kan voortbrengen dan de negatieve vruchten der teleurstelling; een doelloos, maar pretentieus gereedschap in den reiskoffer van den nieuwen landvoogd, dien Indië verwacht, en die ook wel

zonder wetten door zijne persoonlijkheid alleen de kolonie redden kan. De voorstanders van hunne zijde zongen nu eens eene liefelijke idylle over de oplossing van die koloniale kwestie, welke sinds jaren loodzwaar op Nederland drukte en eindelijk zou ophouden te bestaan; en dan weder, - wanneer de oppositie met een meer of minder gekunstelden angst op het gelaat, de aandacht vestigde op die idylles en de weifelenden deed luisteren naar de onheilspellende juichtoonen, welke aan de andere zijde van de Kamer oprezen - vernam men eene stem uit het ministeriëele kamp, welke met meer of minder gekunstelde verbazing naar de oorzaak vroeg van zooveel misbaar, en geruststellend wees op het conservatief karakter van het wetsontwerp; een ontwerp, dat de geavanceerde liberale partij op koloniaal gebied als *pis-aller* mocht aannemen, maar dat waarlijk maar zeer weinig bracht van hetgeen die partij jaren-lang gevraagd had. De Heer Duymaer van Twist, die dat laatste thema op zijne beurt in de Eerste Kamer kwam ontwikkelen, meende tot toelichting van zijn gevoelen bij zijne medeleden een man te moeten inleiden, ‘die zijne ooren had digt gestopt voor alles wat in de laatste jaren over de koloniale quaestie in en buiten de vergaderingen der Staten-Generaal is getwist.’ Aan dien man werd het wetsontwerp ter kalme overweging in handen gegeven en hem mededeeling gedaan van elke critiek, welke het had uitgelokt. De conclusie lag voor de hand: de bedoelde vreemdeling moest het fel bestreden voorstel wel zeer onschuldig noemen, en de critiek daartegen aangevoerd..... beneden critiek. En de man had onbetwistbaar gelijk: de overdrijving waaraan voor- en tegenstanders zich beurtelings schuldig maakten, was zoo opvallend, dat men slechts de argumenten, die zij aanvoerden, behoefde te herhalen en het wetsontwerp voor te lezen, om elkeen te overtuigen hoe weinig de eersten bij het laatste pasten. Maar was de zaak daarmede afgedaan? Was het onschuldig karakter van de wetsvoordracht bewezen, zoodra het bleek dat men hier al te weelderig lofwerk aangebracht en ginds al te donkere schaduwen geteekend had? Bestond er aan den anderen kant niet eveneens overdrijving, bij bestrijders zoowel als verdedigers, wanneer zij er op uit waren de geringe beteekenis van het wetsontwerp in het licht te stellen; en sprak die overdrijving niet reeds duidelijk genoeg uit hunne woorden en daden zelven? Inderdaad, de aanval zou vrij wat minder hevig en de

verdediging ook vrij wat minder warm zijn geweest, wanneer men niet van weêrskanten begrepen had, dat de prijs, dien men ging winnen of verliezen, oneindig veel meer beteekende dan van weêrskanten werd toegegeven. De oppositie mocht met een zeer voornaam medelijden uit de hoogte neêrzien op hetgeen zij ‘een mager beestje’ noemde; de ijver, waarmede zij het arme dier bloed trachtte af te tappen, was met die medelijdende uitspraak moeilijk te rijmen. En wat betreft de geruststellende verklaringen van den vreemdeling, door den Heer van Twist binnengeleid, was het niet opmerkelijk, dat men voorzichtigheidshalve dien man doof gemaakt had, doof voor al hetgeen in de laatste jaren hier te lande over de koloniale kwestie gesproken werd? Zeker, het middel was goed gekozen, maar zou de bewuste vreemdeling, juist omdat hij het bedoelde zintuig miste, eigenlijk niet ten eenemale ongeschikt zijn om in deze met gezag oordeel te vellen? Om de wet, welke het hier geldt, goed te waardeeren, moet men ongetwijfeld vóór alles op hare woorden letten; maar zou het niet waar zijn, dat de juiste beteekenis van die woorden eerst dan helder wordt, wanneer men ze beschouwt in het licht van de tijdsomstandigheden, welke er toe leidden om ze in de wet neder te schrijven?

Ik geloof dan ook niet dat het groote publiek, voor zoover het de wederwaardigheden van het koloniale vraagstuk hier te lande met eenige aandacht pleegt te volgen, zich door al die tegenstrijdige betuigingen van den rechten weg heeft laten afbrengen. Niets bewijst dat het in de wet, 't zij dan een parel van onschatbare waarde, 't zij een bron van eindelooze jammeren ziet; maar omgekeerd kan de ongeveinsde belangstelling, waarmede nu onlangs de beslissing van de Eerste Kamer werd te gemoet gezien en eindelijk vernomen, getuigen, dat het publiek zich zeer wel rekenschap geeft van de groote politieke beteekenis, welke aan de wet toekomt. En mij dunkt, het publiek heeft gelijk.

Waarin ligt dan die groote beteekenis? Het antwoord is misschien minder gemakkelijk te geven dan oppervlakkig schijnt, en kan zeker uit den inhoud van de wet alleen niet worden opgemaakt. Er bestaat onbetwistbaar zekere wanverhouding tusschen den kolossalen omvang van den strijd, nu onlangs op koloniaal terrein gestreden, en de vrucht welke die strijd opleverde.

Wie enkel letten wil op de inspanning, die er noodig was om de wet in het leven te roepen en den tijd daaraan besteed, hij zal de eersteling van onzen Minister van Koloniën vermoedelijk met eenige teleurstelling ontvangen hebben. Men behoeft de oppositie nog niet op haar woord te gelooven, waar zij zich uitputte in pogingen ten einde ‘het kleine monster’, zoo als het heette, onder de smadelijkste epitheta te begraven, om met haar in te stemmen, dat de zoogenaamde agrarische wet juist niet voor een model van wetsredactie behoort door te gaan en er dan ook allerminst toe zal bijdragen om de zeer gekneusde reputatie van het legislatief vermogen onzer Staten-Generaal te herstellen. Trouwens het blijkt volstrekt niet, dat de Minister zelf er anders over denkt; hij mocht den inhoud van zijn ontwerp veelal met warmte verdedigen, de grieven tegen den vorm ging hij met een hooghartig stilzwijgen voorbij. Hij liet spotten wie spotten wilde, en had werk genoeg om de gedienstige vrienden terug te houden, die ieder op zijn manier iets tot verfraaiing wilden aanbrengen. 't Was zijn kind, en hij wilde daarom zoo min de teleurstellingen als de weelde van het vaderschap, met wie dan ook ter wereld, deelen.

Tot op zekere hoogte was die onverschilligheid omtrent den vorm vrij vergeeflijk, niet het minst om de inderdaad bespottelijke overdrijving waaraan velen zich in hunne critiek van dien vorm schuldig maakte. De Minister kende de Kamer en de oude tactiek van zijne tegenstanders, om, liever dan het hoofd te stooten tegen de groote beginselen van eenig wetsontwerp, die beginselen te verzwelgen in een zondvloed van bedenkingen, betrekkelijk details en redactie. Van daar het besluit om het terrein van verdediging binnen de engst mogelijke grenzen te beperken, niet alleen door alle details af te snijden, maar ook door bij de keuze van woorden zóó groote soberheid te betrachten, dat de Kamer als het ware naakte beginselen vóór zich kreeg en de oppositie gedwongen werd willens of onwillens aan die beginselen zelven slag te leveren. De vorm werd in zekeren zin opgeofferd aan een politiek doel; de Minister kon zich over dat doel moeilijk verklaren, en behoefde het ook niet te doen, want hij wist dat de Kamer hem volkomen begreep, ook al speelde de oppositie met groote naïveteit de rol van den onkundige, voor wien de zonderlinge vorm en de buitengewone soberheid een ondoorgrondelijk raadsel was. Wat wonder dat de Minister zweeg, en alle kwestiën van redactie ter

zijde latende, geen enkele poging deed om een raadsel te ontwarren, waarvan de oplossing voor de vragers even gemakkelijk was als voor hem zelf. De agrarische wet is gestileerd als een telegram, door iemand die weet dat elk woord tijd en geld kost, nog daargelaten het gevaar dat lange telegrammen eenvoudig blijven liggen. Men zie de annalen van de nederl. Staten-Generaal, jaargangen 1848 tot 1870.

Is er alzoo kennis van onzen eigenaardigen toestand noodig om den vorm der wet te begrijpen en billijk te beoordeelen, hoeveel te meer geldt dan hetzelfde van den inhoud. Oppervlakkig beschouwd moet hier vooral de teleurstelling groot zijn. Men glimlacht onwillekeurig, wanneer men dien weidschen titel van ‘agrarische wet’ ziet toegepast op een product, dat zich door niets zoozeer onderscheidt als door zijne bescheidenheid. Waar vinden wij hier dan toch het bewijs, dat de Staat met zijn ijzeren wil is tusschen beiden gekomen, en in het volle besef van zijne meerderheid en machtsvolkomenheid, storend heeft ingegrepen in het intieme rechtsleven zijner onderdanen, zich vermetende daarvoor nieuwe grondslagen vast te stellen? Waar zijn de sporen van die hand, welke òf redding òf verderf brengen zal over eene geheele maatschappij: redding, als het ten slotte blijken mocht, dat hare tusschenkomst slechts gediend heeft om een doodelijken toestand ter zijde te stellen; verderf, indien latere ervaring zal aantoonen, dat zij niet slechts onnatuurlijke uitwassen maar ook de vitale elementen van de maatschappij heeft weggerukt? Van dat alles niets; maar daarentegen enkel dit: bepaling dat de nog ongemeten woeste vlakten van Indië niet enkel als tot nog toe in huur, maar ook in erfpacht zullen worden uitgegeven; - bepaling dat het recht van den inlander op zijn grond een recht is, met andere woorden, dat het in de toekomst zal worden geëerbiedigd; - bepaling dat de inlander, aan wien een erfelijk en individueel recht op zijn grond toebehoort, desverkiezende voor dat recht een eigendomstitel zal kunnen vragen. Ziedaar de geheele agrarische wet, de groote sociale revolutie, welke in Indië wordt voorbereid. Gij wilt wel toegeven - niet waar? - dat er iets eigenaardig gematigds ligt in de revolutionaire maatregelen, welke van den nederlandschen wetgever uitgaan, en tevens dat de maatschappij, welke van dergelijke kunstmiddelen den dood vreest, ongeneeslijk krank moet zijn.

Laat ons echter niet voorbarig oordeelen, want wie letten wil op de geschiedenis van de koloniale kwestie zoo als zij zich in Nederland ontwikkelde, krijgt van onze schijnbaar eenvoudige wet een veel hooger dunk. Oud is die geschiedenis niet, althans voor het groote publiek, want vijf en twintig jaren geleden droomde het zelfs nog niet van haar bestaan, al was dan ook de kwestie reeds veel vroeger voor en door enkele ingewijden gesteld geworden. Vóór 1840 was het de standvastige politiek geweest van elke nederlandsche Regeering om hetgeen zelfs maar zweemde naar eene inmenging van de Staten-Generaal in koloniale aangelegenheden te weren; en van haar standpunt te recht, want het toen in de koloniën geldende regeeringsstelsel eischte die uitsluiting. De grondwet van 1815 gaf trouwens geen aanleiding om anders te handelen, want niet één enkele bemoeiing, de koloniën rakende, was door haar aan de wetgevende macht in Nederland opgedragen. Het jaar 1840 maakte hierin geen verandering. Wel werd op herhaalden aandrang in het betrekkelijk grondwetsartikel eene wijziging gebracht, naar men meende met het doel om aan de Staten-Generaal een zekeren invloed op de koloniale regeering toe te kennen; maar de verandering was louter woordenspel, of, zoo als de Negenmannen het later noemden, ‘de zonderlingste begoocheling’ die ooit in eene grondwet voorkwam. Geen grooter bewijs dat elk inzicht omtrent de koloniale aangelegenheden toen nog aan Nederland ontbrak, dan het feit, dat de nieuwe bevoegdheid der Staten-Generaal om bij de wet het gebruik te regelen van het koloniaal saldo, voor het moederland beschikbaar, in 1840 als eene wezenlijke concessie konde worden aangemerkt.

De gebeurtenissen van het jaar 1848 vonden Nederland dus allerminst voorbereid op eene koloniale hervorming. De meest elementaire kennis van den toestand en de behoeften der overzeesche bezittingen ontbrak vrij algemeen, en hoe zou men dan de noodzakelijkheid eener hervorming hebben kunnen beseffen? Alleen dit begreep men toen reeds - en kon men trouwens uit het bekende cijfer van de batige saldo's in de latere jaren verkregen, gemakkelijk opmaken - dat het bezit meer bijzonder van Java onschatbare waarde had voor Nederland. Eenerzijds maakte dit begrip den wensch levendig om den invloed der Staten-Generaal op koloniale aangelegenheden uit te breiden; maar anderzijds ook spoorde het aan tot meer dan gewone voorzichtigheid, opdat nieuwe regeeringsbeginselen

niet mochten vernietigen wat onder de heerschappij van een oud en beproefd stelsel verworven was. Dit dubbel maar strijdig verlangen spiegelde zich duidelijk af in de schrifturen tusschen de Regeering en de afdeelingen van de Tweede Kamer gewisseld, betrekkelijk de herziening van art. 59 der grondwet van 1840. Men wilde niet op het oude standpunt blijven staan: en natuurlijk, want op dat standpunt waren er nauwelijks koloniën voor de Staten-Generaal; maar men wilde toch ook vooral niet te veel veranderen. Vandaar ten slotte de transactie in de artikelen 59 en 60 der tegenwoordige grondwet neergelegd: het gebod om sommige bepaald aangewezen onderwerpen bij de wet te regelen, en voorts het overlaten van de wetgevende macht in de koloniën aan den koning alleen, zoo als dit tot nog toe bestaan had. Daar het intusschen zou kunnen gebeuren, dat in den loop der tijden de noodzakelijkheid bleek, om ook andere koloniale onderwerpen dan de speciaal genoemde, met medewerking van de Staten-Generaal te regelen, zoo werd de bevoegdheid om dit te doen in de grondwet uitgedrukt. Wijze transactie inderdaad, omdat zij ten slotte tot niets bond en de gelegenheid openstelde in vervolg van tijd omtrent de wetgevende macht in de koloniën te beslissen zoo als men dan zoude meenen te behooren; maar te gelijk ver reikende transactie waarvan de eigenlijke strekking toen door de minsten begrepen werd. Immers uitgaande van het bekende gevoelen der toenmalige meerderheid in de Tweede Kamer omtrent koloniale aangelegenheden, meen ik veilig te mogen beweren, dat wanneer men in 1848 had kunnen voorzien, hoe twintig jaren later, dank zij het ruime voorbehoud in de grondwet gesteld, de wetgevende macht in de koloniën bijna geheel naar de Staten-Generaal zou worden overgebracht, de redactie van artikel 59 der grondwet geheel anders zou zijn uitgevallen dan nu. Zonderling genoeg kwam men in 1848, grootendeels onwillekeurig, tot een resultaat geheel tegenovergesteld aan dat 'twelk acht jaren vroeger verkregen werd. In 1840 wijzigde men de koloniale paragraaf, met het doel om aan de Staten-Generaal wezenlijken invloed toe te kennen op den gang van zaken in de overzeesche bezittingen, en men verkreeg niets; in 1848 wilde men althans aan de hoofdgedachte van het oude stelsel vasthouden, en men redigeerde zoo, dat niet alleen het oude regeeringsbeginsel op den duur eene onmogelijkheid werd, maar als gevolg daarvan ook het geheele koloniale stelsel met vernieti-

ging werd bedreigd, omdat het slechts met en door dat regeeringsbeginsel bestaanbaar was. Het resultaat was in beide gevallen zeer verschillend, maar de oorzaak dezelfde, namelijk gemis aan juiste kennis - althans bij de meerderheid - van het onderwerp dat de grondwet regelen moest.

Wil men een bewijs hoe weinig in 1848 de strekking werd begrepen van de wijziging in de koloniale paragraaf gebracht, men herleze dan de beraadslagingen over de grondwetsherziening van dat jaar, meer bijzonder die over het tweede hoofdstuk, waarin de bedoelde paragraaf voorkomt, 't Is waar, enkele leden bespreken - hoewel dan ook meestal zeer ter loops - de koloniale aangelegenheden, 'tzij dan om te constateeren dat wijziging van het oude regeeringsbeginsel noodig is, 'tzij om dat beginsel in bescherming te nemen; maar die aangelegenheden waren en bleven in het debat eene bijzaak, welke de meeste sprekers zelfs niet aanroerden. De hoofdvraag van het oogenblik gold een geheel ander onderwerp: het voortbestaan of de vernietiging van den Raad van State: ziedaar de eigenlijke *question brûlante*, welke over het lot van het tweede hoofdstuk der grondwet beslissen moest. De dubbele Tweede Kamer brengt tijdelijk geheel nieuwe elementen in 's lands vergaderzaal en daaronder ook een man, die voor het eerst het groote koloniale vraagstuk in breede trekken komt schetsen, namelijk den Heer Sloet tot Oldhuis. Zijne welsprekende redevoering maakt intusschen, te midden van de ietwat logge discussie over het pro en contra van een Raad van State, den indruk van een *hors d'oeuvre*, van eene aangename verpoozing zeker, maar toch van eene inbreuk op de geregelde orde van beraadslaging. Waren de parlementaire usantiën van onzen tijd reeds eigen geweest aan het jaar 1848, wie weet of de spreker niet zou hebben bloot gestaan aan het gevaar, dat de presidiale hamer hem kwam storen in zijne warme redevoering en herinneren, dat bij eene grondwetsherziening slechts groote kwestiën, als die van den Raad van State, geen bijzaken als het koloniale vraagstuk aan de orde zijn!

Men denke niet dat de directe verkiezingen van 1848 dadelijk eene meer juiste waardeering van de koloniale toestanden als eene natuurlijke vrucht met zich brachten. Het verschil met vroeger was aanvankelijk nauwlijks merkbaar. Er mocht een zeker onbestemd gevoelen heerschen, dat de nieuwe regeeringsbeginselen in Nederland aangenomen, in het vervolg ook hun

invloed zouden doen gelden op indische toestanden, toestanden, welke - dat wist men dan toch wel - zich door menig misbruik kenmerkten, maar dat onbestemd gevoelen had in elk geval niets gemeen met een meer of minder klaar besef van de taak, welke men in de koloniën zou te vervullen hebben. Was er sprake van liberale koloniale politiek - wat niet dikwijls gebeurde - dan dacht men aan dit of dat speciale onderwerp, als de afschaffing van de slavernij; of misschien meer in het algemeen aan eene soort van opgeklaard en liberaal despotisme, maar in elk geval niet aan een geheel nieuw regeeringsstelsel, op andere grondslagen gevestigd dan het bestaande. Beproefde de liberale partij na en dan hare krachten op koloniaal gebied, dan golden die proeven toch bijzaken, het octrooi van de Handelmaatschappij, de assurantie van gouvernementsproducten en dergelijke. Men bleef aan de oppervlakte staan, en vroeg niet of Nederland recht had op al de vruchten, welke Indië leverde, maar enkel of het van die vruchten wel zoovele voordeelen trok als zij brengen konden.

In het eerste ministerie Thorbecke, dat toch vóór alles een zuiver liberaal ministerie wilde zijn, staat de koloniale politiek dan ook nog geheel op den achtergrond. Groote binnenlandsche belangen boeien schier onverdeeld de aandacht van het parlement. Men denkt er aanvankelijk weinig aan te vragen, of de minister van koloniën wel homogeen is met zijne ambtgenooten; nog veel minder of het geheele ministerie op koloniaal terrein wel de ware uitdrukking konde heeten van de wenschen en gevoelens der liberale partij. Geen wonder trouwens, want die wenschen en gevoelens moesten zich nog geheel vestigen: er bestond ter nauwernood een kiem; maar een kiem, welke zich toch reeds in die eerste periode van 1849-1853 vrij voorspoedig ontwikkelde, dank zij het licht dat allengs over Indië opging. Behalve uit tal van grootere en kleinere schrifturen, straalde dat licht den nederlandschen wetgever vóór alles te gemoet uit de adviezen van een man, die in onze parlementaire geschiedenis eene geheel eenige plaats bekleedt. De vertoogen door Baron van Hoevell in de Tweede Kamer uitgesproken zijn even verrassend nieuw van vorm als van inhoud. Aan een aandachtig luisterend publiek, zoo buiten als binnen de Kamer, ontbrak het hem allerminst. En inderdaad men wist niet wat het meest te bewonderen: òf de rijke kennis van Indië welke in die vertoogen doorstraalde, òf het stoute van de eischen die

hij stelde en liet doorschemeren, òf de gloeiende welsprekendheid waarmede die eischen werden geformuleerd. Van een onmiddellijken en rechtstreekschen invloed door den redenaar uitgeoefend, kon intusschen geen sprake zijn; daartoe verschilde het standpunt door hem ingenomen, te veel van het standpunt zijner toehoorders. Hoe gaarne men ook naar Baron van Hoevell luisterde, als het op stemmen aankwam, op stemmen over gewichtige kwestiën althans, wendde men den blik af en luisterde naar den Heer Baud. Het was een schoon programma dat men had hooren ontwikkelen, maar een programma passende voor een tijdvak, dat ook het scherpst ziende oog nog niet in de toekomst konde waarnemen. Intusschen men leerde veel, al geloofde men niet alles en al volgde men traag. Het zondenregister van vroegere gouvernementen werd opengeslagen; de schaduwkant van het cultuurstelsel tegenover de welbekende lichtzijde gesteld, en het karakter ontwikkeld van eene groote koloniale kwestie, welker bestaan, al was het zoo oud als de eeuw waarin zij voorkwam, toch door verreweg de minsten hier te lande werd vermoed.

Met de discussie over het regeeringsreglement in 1854 begint eene nieuwe periode voor het koloniale vraagstuk. Wat vroeger slechts bijzaak was geweest wordt nu hoofdzaak. Zij die over het lot van dat reglement beslissen moeten, kunnen zich niet langer aan de studie van het groote vraagstuk onttrekken; trouwens elk voorwendsel dat daartoe zoude kunnen leiden, ontbreekt, want sedert de indiening van het eerste ontwerp stroomen de inlichtingen van alle kanten toe, en komen al de groote kwestiën, welke het concept-reglement aanroert, aan de orde. De uiteenloopende richtingen beginnen zich beter te teekenen: de Heer van Hoevell staat veel minder eenzaam dan vroeger, waartoe de omstandigheid dat het concept-reglement in dagen van zeer levendigen politieken strijd door een conservatief ministerie moest worden verdedigd, wellicht ook het hare zal hebben bijgedragen. Maar nog veel meer dan de scherpe aanvallen van de uiterste oppositie geven de concessiën van de tegenpartij en de bekentenissen, welke zij aflegde, stof tot ernstig nadenken. Het cultuurstelsel mocht zijne deugden hebben, zijne gebreken waren dan toch niet langer te verhelen. Aangenomen al eens dat het werkelijk bloei en welvaart had gegeven aan Java, het motief dat tot zijne vestiging leidde was

en bleef dan toch een zuiver hollandsch motief. Men moest in geen geval in het cultuurstelsel eene duurzame agrarische regeling zien, welke eenvoudig bevestigd konde worden. Reeds hier en daar brokkelde het weg en had men het, door nood gedrongen, ingekrompen. Het gold hier uit den aard der zaak eene geheel transitoire regeling, welke, aan zich zelve overgelaten, en ook zonder dat vijandige invloed van buiten zich deed gelden, eindelijk noodwendig moest ineenstorten. Voor deze waarheid mocht niemand de oogen sluiten, en daarom moest het regeeringsreglement reeds tot op zekere hoogte dien nieuwen, normalen en gezonden toestand voorbereiden, waartoe ten slotte ook Indië komen zou.

Ziedaar bekentenissen, in 1854 door de behoudende partij zelve afgelegd, welke vrij wat verder reikten dan de meesten vóór en in 1848 hadden durven droomen. Het cultuurstelsel was nu weinig meer dan een *pis-aller*, een stelsel dat ja voor een zekeren toestand paste, maar dan toch voor een ongezonden toestand, welken men moest trachten te boven te komen. Onder den. invloed van die denkbeelden werd het regeeringsreglement vastgesteld. Behartiging van het finantieel belang van Nederland staat daarbij nog zeer sterk op den voorgrond: het is de grondslag van het stelsel, de maatstaf dien men eigenlijk nimmer uit de handen legt; maar daarnaast dan ook zooveel vrijheid voor het europeesche en zooveel recht voor het inlandsch element in de koloniën, als met de eischen van dat finantieel belang maar eenigszins kan worden overeengebracht. Én die vrijheid én dat recht - dus hoopte men althans - zouden eindelijk van zelven een toestand ontwikkelen, welke de vestiging van een geheel nieuw stelsel mogelijk en plichtmatig maakte. Eene groote meerderheid schonk aan het regeeringsreglement hare stem; en geen wonder, want het was de getrouwe uitdrukking van dat halve liberalisme, getrouw tot aan de beurs, dat den toenmaligen wetgever bezielde.

De richting welke in 1854 het regeeringsreglement in het leven riep, is langen tijd de heerschende richting gebleven. Al bestond er aanvankelijk maar zelden aanleiding om over het koloniale vraagstuk eene zuivere beslissing te nemen, toch bleek het zonneklaar, ook uit de adviezen van de woordvoerders der liberale partij, dat elke politiek, welke in hare resultaten neerkwam op een prijsgeven van de finantieele voordeelen welke Nederland aan Indië ontleende, vrij algemeen krachtigen tegen-

stand zoude ontmoeten. En hoe kon het bijna anders? De finantieele behoeften van het moederland waren groot, en juist in die jaren leverde Indië een buit zoo rijk, dat er als het ware handen te kort kwamen om ze in te zamelen. Voor den opmerkzamen toeschouwer bleef het intusschen geen geheim, dat die geest van 1854 langzamerhand verflauwde en dat de meerderheid schier onbewust van het oude standpunt afweek, om eindelijk een geheel ander te gaan innemen. Allerlei omstandigheden werkten daartoe samen: vóór alles de bezwaren welke zich bij de toepassing van het regeeringsreglement opdeden. Dat reglement was ten slotte de vrucht van eene transactie, en eene transactie wordt wel gemakkelijk neergeschreven, maar faalt gewoonlijk bij de toepassing. Men had de verzoening beproefd van elementen, welke - de ervaring leerde het nu meer en meer - geheel onverzoenlijk waren. Liet men het finantieel belang van den Staat bovendrijven, onmiddellijk verhieven zich stemmen, welke over geschonden recht klaagden; nam men dat recht eenigszins krachtdadig in bescherming, dan klaagden anderen over opoffering van het finantieel belang. Daarbij kwam dat de school door van Hoëvell gesticht, zich nu eerst krachtig begon te doen gelden, vóór alles in Indië zelf. Zij schroomde niet met zeer radikale eischen te voorschijn te komen, welke ver over de bedoelingen van 1854 heenreikten; en zij deed het met onbetwistbaar talent. Aan de voorstanders quand même van het batig slot gaf zij te verstaan, dat men zich met eene ijdele hoop vleide, indien men meende dat te volharden bij het bestaande, voldoende zoude zijn om de winsten in de laatste jaren verkregen, duurzaam te genieten, omdat die winsten slechts het gevolg waren van tijdelijk buitensporig hooge marktprijzen, terwijl de gedwongen cultuur, wel verre van zich uit te breiden, meer en meer eene neiging tot achteruitgang openbaarde. En tegenover het groote publiek beriep zij zich met warmte op de eischen van het recht; het recht dat in Indië slechts een naam was en een naam zou wezen, zoolang het oude stelsel gehandhaafd bleef.

Was deze school in Indië zelf al spoedig het orgaan van eene ondubbelzinnige meerderheid, ook op het nederlandsche parlement breidde zich haar invloed langzaam maar gestadig uit; vooral sedert Baud niet meer daar was om met zijn hoog gezag de oorspronkelijke opvatting van het regeeringsreglement en de belangen van de conservatieve koloniale politiek te ver-

dedigen. Zijn afscheid was voor de voorstanders van zijne politiek een verlies dat zij nimmer zijn te boven gekomen en dat zij vermoedelijk nooit zoo sterk zullen hebben gevoeld als juist in deze laatste maanden. 't Is waar, aan de andere zijde verloor men ook van Hoëvell, maar hier stond een plaatsvervanger gereed aan wiens talent, ijver en kennis vriend en vijand hulde plegen te brengen. Dat de geavanceerde koloniale partij zonder Fransen van de Putte niet zou staan waar zij thans staat, is dunkt mij even waarschijnlijk als dit, dat de tegenpartij niet zoo ver zou zijn teruggedreven als thans, indien nog een Baud haar aanvoerde. Aanvankelijk konde er intusschen te nauwernood van eene geavanceerde koloniale partij sprake zijn, want wat men voor zich had was meer een kiem, eene belofte, dan een goed georganiseerd geheel. De meerderheid in de Kamer was de beginselen van die nieuwe fractie zeker niet toegedaan; - hieraan twijfelde niemand in die dagen; - maar hoe groot was dan eigenlijk de kracht waarover die fractie volkomen beschikken konde, en in hoeverre zou het haar ooit mogelijk zijn ook met hen die buiten bleven staan een vergelijk te treffen? Ziedaar vragen waarop het hoe langer hoe moeilijker werd te antwoorden, naarmate het gevoelen van de meerderheid omtrent koloniale zaken onbestemder, nevelachtiger en meer weifelend werd. Slechts deze twee feiten stonden vast: dat de kleine maar bezige fractie in krachten won en dat zes jaren na het oogenblik waarop het regeeringsreglement eene verzoening tusschen de uiteenloopende koloniale richtingen beproefde, de eigenlijke strijd tusschen die richtingen, nu beter en scherper bepaald dan vroeger, eerst een aanvang nam.

De algemeen heerschende onzekerheid omtrent den eindelijken afloop van den grooten strijd kon niet anders dan ongunstig werken op de Regeering in Indië, welke om zich te doen gelden voor alles kracht behoeft en toch reeds sedert de invoering van het Reglement van 1854 - dank zij het tweeslachtig en onbestemd karakter van die zoogenaamde koloniale grondwet - veel van hare oude kracht verloren had. De Heer Rochussen, sedert 1858 Minister van Koloniën, deed meer dan één poging om de toenemende verslapping te keeren door de beginselen, welke Baud in 1854 verdedigd had, weder sterk op den voorgrond te stellen en die krachtig te handhaven. Het

doel was uitmuntend, maar de toeleg mislukte, grootendeels misschien omdat de oppositie tegen die beginselen reeds te sterk was geworden in de Staten-Generaal, maar toch deels ook door gebrek aan beleid. Immers de Minister viel zonder dat duidelijk werd uitgemaakt of de meerderheid van de Tweede Kamer werkelijk eene andere richting in koloniale zaken was toegedaan dan de Heer Rochussen volgde. Het opvolgende Kabinet van Zuylen wilde dit feit voor alles constateeren, en vandaar in zijn programma de fameuse uitdrukking: ‘Liberaal in Nederland, conservatief in Indië.’ Deze uitdrukking, ofschoon eene loutere phrase, was geen geringe *fuilure*, vooreerst omdat zij op het nieuwe hoofd van het departement van Koloniën, den Heer Loudon, een vrij onjuisten stempel drukte, en ten andere omdat de onlogische gedachte, in die uitdrukking opgesloten, aanleiding moest geven tot een strijd, welke in geen geval ten gunste van het nieuwe bewind kon uitvallen. Geen sterveling die loochenen wilde, dat eene liberale politiek in Indië tot geheel andere maatregelen moest leiden dan die, welke Nederland behoeft; maar geen sterveling ook die begreep hoe eene zelfde corporatie tegelijk de vertegenwoordigster konde zijn van twee elkander uitsluitende richtingen, en beweren, dat zij, al naarmate van de plaats waar zij stond, of de eene of de andere zoude toepassen. Trouwens deze ongelukkige phrase had ten slotte geen ander gevolg dan dit, dat toen in 1862 het tweede ministerie Thorbecke volgde, dit door den drang der omstandigheden genoodzaakt werd nu ook op koloniaal terrein partij te kiezen en aan het hoofd van het koloniaal bestuur een man te plaatsen, die eene meer zuivere uitdrukking was van de liberale richting dan de Heer Loudon. De eerste poging viel intusschen niet gelukkig uit: de Heer Uhlenbeck bleek dadelijk volkomen ongeschikt voor de taak welke men hem had toegedacht. De Tweede Kamer duldde hem noode en met blijkbaren tegenzin, maar de Eerste Kamer was minder gematigd, of liever meer zelfstandig, want zij doodde den Minister door een votum, bijna met unanieme stemmen uitgebracht. Maar weinigen die dit votum betreurden, en toch was het eene nieuwe bijdrage tot dien chaos van onzekerheid, welke reeds jaren lang bestond en waaraan elk opvolgend bewind zich vruchteloos trachtte te ontworstelen. Immers bij de vele kwestiën, welke reeds bestonden, kwam zich nu eene nieuwe vraag voegen, namelijk deze: of, al aangenomen dat de Regeering

immer de Tweede Kamer tot hare koloniale staatkunde konde overhalen, de Eerste Kamer wel bereid zou zijn de verzoening door hare toetreding te bezegelen?

Het erkende hoofd van de meer geavanceerde koloniale partij, de Heer Fransen van de Putte, aanvaardde nu die ministeriëele portefeuille, welke de openbare meening hem reeds een jaar vroeger had toegedacht, en met zijn optreden begint eene zeer eigenaardige periode in onze parlementaire geschiedenis. Men kon nu niet meer als in het jaar 1849 louter het toeval laten beslissen, wie Minister van Koloniën zijn zoude. De onderwerpen tot de bemoeiingen van dien Minister behoorende, maakten nu den inhoud uit van de gewichtigste politieke vraagstukken in Nederland aanhangig. De wetten van het parlementaire stelsel brachten derhalve mede, dat zoo eenig, dan althans deze Minister de getrouwe uitdrukking zijn moest van de denkbeelden der meerderheid. Welnu het tegendeel was hier het geval. 't Is waar, men kende de denkbeelden van den nieuwen Minister *nog niet* - en die van de Tweede Kamer *niet meer* volkomen juist: de eerste hadden nog geen tijd genoeg gehad om zich geheel te ontwikkelen, de laatste waren door lang tijdsverloop en voortdurende wrijving verweerd geraakt en half uitgewischt; maar zooveel was toch volkomen zeker, dat wat de Minister wilde, de Kamer het niet zoude willen. De Heer Fransen van de Putte was bij zijn optreden in den waren zin van het woord een Minister van de minderheid, en geen twijfel of dit feit zou op de meest overtuigende wijze gebleken zijn, wanneer het in den aanvang van 1863 mogelijk ware geweest de koloniale kwestie geheel zuiver aan de stemming van de Tweede Kamer te onderwerpen.

Welnu deze Minister van de minderheid is er in geslaagd, zich meer dan drie jaren in zekeren zin als op de punt van een naald staande te houden, niet door vulgaire kunstgrepen, door nu eens ter rechter- dan weder ter linkerzijde over te hellen, maar door zijn uitnemenden parlementairen tact, door den machtigen invloed welken zijne krachtige persoonlijkheid pleegt uit te oefenen, door het vertrouwen op zijne kennis en doorzicht, dat hij wist op te wekken. De plechtige verklaring, reeds dadelijk bij zijn optreden afgelegd, om de groote koloniale geschilpunten niet te beslissen buiten de wetgevende macht om, was voor de groote meerderheid in de beide Kamers reden genoeg om met hem mede te gaan; niet altijd even gemakkelijk,

soms pruttelende en tegenspartelende, maar dan toch mede te gaan. Wel verre dat hij, om zijn doel te bereiken, een masker voor het aangezicht plaatste, of zich als wolf met een schaapsvacht tooide, lag het groote geheim van de aantrekkingskracht die hij uitoefende, in de ronde en ongedwongen houding welke hij wist aan te nemen, in het zich geven zooals hij was, men zou haast kunnen zeggen in zijne onvoorzichtigheid. Niemand die ooit in den Heer Fransen van de Putte ook maar een enkel oogenblik een bekeerling heeft kunnen zien, een van die mannen - zooals zij er zijn en zooals zij er waren - voor wie bij het aanvaarden van eene nieuwe betrekking plotseling het licht van het koloniaal behoud was opgegaan, en die nu als Minister de zonden beweende, door het oude oppositielid bedreven. Integendeel, de Minister maakte vrij wat meer dan de vroegere afgevaardigde uit Rotterdam, den indruk van een radikaal te zijn. De gematigde tegenstanders waren allerminst blind voor dit feit, maar lieten zich daarom niet afbrengen van hun plan om eene afwachtende houding in acht te nemen, opdat eindelijk eens de koloniale kwestie voor goed tusschen Regeering en Kamer zou kunnen worden afgedaan. Het was zeker een edelmoedige politiek, door de beste bedoelingen ingegeven, maar waarlijk geen zeer praktische. Men vergat daarbij toch geheel, dat vooral een man uit één stuk als de Heer van de Putte, niet drie jaren lang aan het hoofd kon staan van het koloniaal bestuur, zonder den stempel van zijne persoonlijkheid op de geheele administratie af te drukken, en dat, ook al hield hij zich zoo nauwgezet mogelijk aan de belofte om buiten de Staten-Generaal om geen diep ingrijpende veranderingen in te voeren, toch elke maatregel dien hij nam, gewichtig of niet gewichtig, en elke benoeming die hij uitlokte, getuigenis moest afleggen van zijne politieke overtuiging, en het terrein verzwakken waarop de overblijfselen van het oude stelsel rustten. Het kon onmogelijk anders zijn, en de eenvoudigste moest dit voorzien hebben: de gemoedelijke afwachters werden eerst medeplichtigen en later, toen hun het besef van die medeplichtigheid volkomen duidelijk werd, voorzichtige, ietwat beschroomde voorstanders van een stelsel, dat zij zes of acht jaren vroeger niet gedacht hadden ooit in bescherming te zullen nemen. Juist hierin ligt het groote resultaat door den Heer Fransen van de Putte verkregen: als orgaan van de minderheid aan de Regeering gekomen, is hij er in geslaagd die

in den tijd van drie jaren tot eene meerderheid te maken; al heeft dan ook een zonderling noodlot gewild, dat hij, aanvankelijk door zijne tegenstanders gesteund, op het beslissende oogenblik door een deel der zijnen werd verlaten, en op die wijze geslagen. Aan de organisatie van de liberale koloniale meerderheid heeft dit feit meer goed dan kwaad gedaan; de fouten bij de behandeling van de cultuurwet gemaakt, zijn vruchtbare fouten geweest; zij hebben aan de liberale partij lessen van voorzichtigheid gegeven, welke - het bleek nog in den laatsten tijd - door deze sedert niet zijn veronachtzaamd. De Heer de Waal dankt de aanneming van zijne agrarische wet aan het leger, dat Fransen van de Putte formeerde en dat zonder hem vermoedelijk nog ver zou te zoeken zijn.

Aanvankelijk intusschen scheen het intrekken van de cultuurwet een onvermengd kwaad en eene bittere teleurstelling. Na jaren lang zoeken had men zich gevleid de oplossing van het moeilijk koloniale vraagstuk eindelijk gevonden te hebben: reeds strekte de hand zich uit om die oplossing te grijpen, en zie, op hetzelfde oogenblik verdween zij in een nevel, wie zou zeggen voor hoe lang? Alles wat naar men meende vaststond, was op nieuw losgemaakt, en minder dan ooit scheen het mogelijk een antwoord te vinden op die vraag, welke - zoude men ooit tot eene bruikbare oplossing komen - vóór alles moest worden uitgemaakt: wat willen dan toch de Staten-Generaal? Wilden zij de beginselen van de cultuurwet? Het was althans niet gebleken; ofschoon vele zaakkundigen, ook nog na het intrekken van de wet, niet aarzelden deze vraag in stellig bevestigenden zin te beantwoorden. Wilden zij vasthouden aan de beginselen in 1854 door de meerderheid verdedigd? Het was meer dan onwaarschijnlijk. Wilden zij een stelsel dat tuschen beiden in lag? Misschien wel. Maar welk stelsel? Niemand die het zeggen kon.

Partij trekkende van dien intellectueelen chaos, van dat absolute onvermogen om te regelen, wat toch naar aller instemming dringend regeling behoefde, trachten allerlei nuances van de conservatieve partij nu twee jaren lang de leiding van zaken op zich te nemen. Vooral op koloniaal gebied zijn zij echter van den aanvang af machteloos door de stellige wetenschap, dat het eerste oogenblik waarop de nuance zich duidelijk zou willen openbaren, ook het laatste oogenblik van haar bestaan zou zijn. Alleen in onzekerheid scheen nog eenige zekerheid

overgebleven, en onbestemdheid de eerste levensvoorwaarde te zijn van elk ministerie. Het erkende hoofd van de conservatieve partij ging vooraf, maar verbaasde tijdens zijn kortstondig bestuur, vriend en tegenstander - voor zoover die niet in de staatsgeheimen waren ingewijd - door het liberaal karakter zijner adviezen en voorstellen, een karakter dat soms vrij scherp afstak bij de beginselen, welke de volksvertegenwoordiger nog kort te voren verdedigde. Zijn opvolger, de Heer Trakranen, meende de voetstappen te moeten drukken van zijn onmiddellijken voorganger, en deed daarom eene poging om het een en ander uit de liberale nalatenschap van den Heer Mijer voor de Kamer pasklaar te maken; maar deze poging verwekte zulk een storm - nog minder bij de tegenstanders dan bij de vrienden, zelfs de zeer intieme vrienden, die van geenerlei concessie aan den nieuwen tijdgeest weten wilden - dat de Heer Trakranen gedwongen werd den pas ingenomen zetel op te offeren. Zijn wetsontwerp op de erfpacht werd begraven onder een vloed van amendementen, van welke het zelfs niet gemakkelijk te zeggen was of zij strekten 't zij dan om het ontwerp vrijgeviger of minder vrijgevig te maken, 't zij om het eenvoudig te verstikken. De beurt was nu aan de veel meer gekleurde conservatieve richting, welker blik tot over het jaar 1854 heen reikte. De Heer Hasselman, haar vertegenwoordiger in het ministerie, begreep zeer terecht, dat er zelfs niet aan te denken viel om voor zijne beginselen genade te vinden bij de Kamer, en van daar het plan, om, gebruik makende van de vrijheid door de grondwet gelaten, buiten de Kamers om, eenvoudig bij koninklijk besluit te regelen wat regeling behoefde, en dus ongestoord den triomf van het conservatieve regeeringsbeginsel te verzekeren. Zonderling middel inderdaad om vrede te stichten, dat ignoreeren van eene der twee oorlogvoerende partijen! Merkwaardige naïveteit, te gelooven, dat na den opgewekten en zeer levendigen strijd der laatste jaren, eene regeling tegen den wil van de Staten-Generaal tot stand gebracht, ooit eenige waarborgen van duurzaam bestaan zou kunnen opleveren! Gelukkig kon de aftreding van het Kabinet het plan nog tijdig verijdelen en het vestigen van een *fait accompli* voorkomen.

En inmiddels hunkerde Indië naar een antwoord dat nooit kwam, naar een grondslag waarop de administratie met eenig goed vertrouwen voort konde bouwen. Men had nu geen andere

basis dan door elk der voorbijgaande ministers naar zijne subjectieve inzichten werd aangewezen, maar dergelijke basis was natuurlijk broos als het ministerieele leven zelf. Nu eens luidde het motto: voorwaarts! en dan weder: achterwaarts!; nu eens moest de administratie zich rechts en dan links wenden; vaak ook standhouden en stilstaan, ja stilstaan vooral! Het nederlandsche gouvernement en de Staten-Generaal waren voor Indië de groote onbekenden, het geheimzinnig raadsel, welks oplossing eene levenskwestie was geworden. Treurig spel der politieke partijen, dat de Regeering aanleiding gaf niet om zoo spoedig mogelijk aan den wetgever eene beslissende uitspraak te vragen, maar om als in zeker kinderspel de Kamer te ontwijken en altijd weêr te ontwijken, wel overtuigd als zij was dat zij zich zelve gevangen zoude geven, zoodra het tot eene ontmoeting kwam. Laat ons intusschen billijk zijn en erkennen dat dit spel reeds van veel vroeger dagteekent; dat het vooral de vrucht is geweest van den vrij onnatuurlijken toestand waarin de Heer Fransen van de Putte als minister optredende, tegenover de Kamer kwam te staan. Vooral sedert dien tijd, en helaas tot op den huidigen dag, hoorde men van de vroeger vrij onbekende hooge parlementaire politiek; van het fijne, handige spel, de kunstige manoeuvres, de wel gewogen, diepzinnig berekende zetten. Dat dit spel voor hen die het opvoeren, iets bijzonder aantrekkelijks heeft, laat zich duidelijk genoeg begrijpen; maar of het wel altijd strooken zou met de wezenlijke belangen van den Staat?

Mijn historisch overzicht, bestemd om de voornaamste phases, welke het koloniale vraagstuk sedert 1848 doorliep, met een enkel woord in herinnering te brengen, heeft zich al schrijvende onwillekeurig uitgebreid. Toch zal ik misschien voor die meerdere uitvoerigheid geen verschooning behoeven te vragen, want bedrieg ik mij niet, dan ligt de groote beteekenis van de nu onlangs aangenomen wet juist in de plaats welke haar in dat historisch overzicht toekomt. De tijd is lang voorbij, toen men de regeling van de koloniale aangelegenheden eenvoudig aan de Regeering kon overlaten. Iets dergelijks was

bestaanbaar toen Indië nog een *terra incognila* was voor Nederland, nu niet meer. Bij het licht dat in de laatste twintig jaren over de koloniale toestanden is opgegaan; bij het zeer diep en zeer levendig besef van den machtigen invloed welken het lot van Indië op Nederland uitoefent - ik zou haast zeggen bij de overdrijving welke te dien aanzien hier te lande vrij algemeen wordt waargenomen; bij het machtig verschil van meening over de vraag, welk stelsel van bestuur het best aan Indië past, is zulk een beginsel van *laisser faire* eene volstrekte onmogelijkheid geworden. Wij zouden volstrekt onvatbaar moeten zijn voor elke politieke ontwikkeling, wanneer wij de regeling van hetgeen naar onze innige overtuiging eene levenskwestie is, eenvoudig aan anderen wilden overlaten. Onze koloniale politiek moet de inzichten uitdrukken niet van een enkel minister, niet van het uitvoerend gezag alleen, maar van de hoogste macht in Nederland, van den Koning aan het hoofd van zijn parlement, van den wetgever in één woord. Had de grondwet anders geboden, de dwang door dergelijk gebod uitgeoefend, zou nu inderdaad ondragelijk en reeds voor jaren een afdoend motief geworden zijn om krachtig op grondwetsherziening aan te dringen. Welnu die uitspraak van het hoogste gezag, sedert 1848 gezocht, bleef twee en twintig jaren lang opgeschort, en van daar, althans voor een goed deel, die paralysis waaronder Indië lijdt en eindelijk zou zijn bezweken. De leidende hand van den meester werd vruchteloos gezocht: wel ontbrak het niet aan impulsiën, zwakke en krachtige, nu in deze dan in gene richting, maar zij waren niet in staat levende krachten op te wekken of ook maar vertrouwen in te boezemen, omdat men wel wist dat slechts het toeval deze en niet elke andere hand aan het roer had geplaatst, en dat ten slotte eene andere hand dan deze over het lot van Indië beslissen zou. De koloniale politiek van de Regeering en die van de Staten-Generaal waven sedert 1848 als twee divergeerende lijnen, welke het kruispunt zoeken, maar vruchteloos zoeken. In 1854 plaatste men ze naast elkaêr, in de meening dat zij in één lijn zouden zamenvloeien, maar die meening bleek al spoedig eene illusie. De twee lijnen scheiden zich dadelijk en volgen elk haar eigen weg: de eene dikwijls scherp en breed geteekend, de ander soms nauwlijks zichtbaar. Nu eens is toenadering duidelijk merkbaar en schijnt het oogenblik aanstaande waarop de twee lijnen in één punt zullen zamenvloeien, maar juist op dat oogenblik zien

wij hoe zij zich plotseling weer scheiden, om elk eene andere richting op te gaan; dan weder is het alsof er toeleg bestaat om elkaar te ontvluchten, en die samenvloeiing, nog zoo even gezocht, tegen elken prijs te voorkomen. Welnu, 1870 is een kruispunt, en dit kruispunt gevonden te hebben, de groote verdienste van de agrarische wet.

Zonderling dat deze zeker dood eenvoudige waarheid zoo vaak miskend wordt tot zelfs door hen, van wie vriend en vijand gaarne getuigen, dat zij eene diepe en gewichtige studie van indische belangen en toestanden hebben beproefd. Of werd zij niet volkomen miskend bijv. door den Heer 's Jacob, toen hij aan het slot zijner rede van 28 Februari aan den Minister van Koloniën toeriep: ‘Geef toch aan die zoo lang geslingerde overzeesche maatschappij vóór alles haar verloren standpunt terug. Herstel het *legaal autoritair gouvernement*, het gezag der overheid en haar dienaren, zonder hetwelk geene hervorming, welke ook, zal slagen, en geene ontwikkeling van particuliere krachten bestaanbaar of mogelijk is.’ De geachte spreker hechtte aan die gedachte blijkbaar oneindig veel, want hij komt er in den loop der langdurige discussiën telkens op terug. Mag ik echter vragen, of de Heer 's Jacob bij het uitspreken van die woorden, bestemd om indruk te maken en welke dien indruk ook vermoedelijk niet zullen hebben gemist, wel getrouw bleef aan de gedachte, door hem in den aanhef van diezelfde rede dus geformuleerd: ‘Wij leven in een tijd waarin de heerschappij van groote woorden, holle stellingen en losse klanken op onrustbarende wijze toeneemt. Tegen dat spooksel wensch ik op ieder gebied met inspanning van alle krachten te kampen.’ Uitnemende bedoeling inderdaad; strijd in onze dagen misschien noodzakelijker dan eenige andere! Vergeten wij daarbij echter nooit dat de eerste kampplaats tegen het bewuste spooksel in ons zelven ligt en dat, zoo ergens, het *prêcher d'exemple* hier tot de gebiedende plichten behoort. Wat beteekenen die monsterachtige woorden: ‘legaal autoritair gouvernement,’ welke om daarop meer in het bijzonder de aandacht te vestigen nog wel gecursiveerd in het Bijblad staan opgeteekend? Immers wie zegt ‘gouvernement’ zegt ‘autoriteit,’ zoodat ‘autoritair gouvernement’ slechts ‘autoritaire autoriteit’ kan beteekenen. In eenvoudig hollandsch vertaald en van al het overtollige ontdaan, komt dus de uitspraak neer op eene uitnoodiging aan den Minister om het wettig gezag te

herstellen. Het blijft intusschen zeer de vraag of de redenaar niet veeleer iets anders bedoelde, en eenvoudig dezen raad wenschte te geven: ‘herstel het door de wet gewild absoluut gezag.’ Ik hecht niet aan de conjectuur, want welke van die twee uitdrukkingen ook het eigenlijk gevoelen van den spreker moge teruggeven, in elk geval kwam hij den Minister verwijten datgene niet te doen wat deze juist bezig was te verrichten. Of weet iemand een ander middel om het door de wet gewilde gezag, 'tzij dan absoluut of minder absoluut, te herstellen, dan voor alles dit: duidelijk te constateeren wat de wet eigenlijk wil? Die wet nu ontbrak, of liever die welke bestond was, 'tzij dan door hare dubbelzinnigheid onuitvoerbaar, 'tzij niet langer de uitdrukking van den wil en de inzichten van het souverein gezag. Het bewustzijn dat dit zoo was bestond algemeen en verlamde noodzakelijk elke regeering. Aan het gezag ontbrak eene ziel, dat wil zeggen een klaar beginsel waarop het steunde en waarvan het de vertegenwoordiger zijn moest. Die onklaarheid moest vóór alles worden weggenomen; er moest licht opgaan nog veel minder over de indische toestanden dan wel over den wil van het souverein gezag in Nederland omtrent Indië. De Minister brengt dat licht, en op hetzelfde oogenblik dat hij dus de eerste bijdrage levert tot dien vasten grondslag, waarop elke regeering steunen moet, zal ze werkelijk autoriteit zijn, komt men hem zeggen: behoud deze wet voor u zelven, maar herstel het wettig gezag. Wie die uitspraak begrijpen moge, ik niet; voor mij is zij eene phrase, en eene gevaarlijke phrase, omdat zij in schijn kracht, maar in waarheid zwakheid aanbeveelt; omdat zij de duizenden en duizenden die zoo volkomen terecht begrijpen dat Indië voor alles behoefte heeft aan een krachtig gouvernement, tracht te winnen voor de zwakste van alle regeeringen, die welke den duidelijk uitgedrukten wil van het souverein gezag niet tot steunpunt heeft. Zend naar Indië de energiekste en krachtigste persoonlijkheid, welke gij onder uwe landgenooten vinden kunt, een politiek hoofd en hart als Auguste Barbier zich die in sommige van zijne jambes voorstelt:

> Un homme tout en fer, sans peur à la tribune,
> Sans peur devant un glaive nu,

en die man zal zwak zijn als een kind, wanneer gij verzuimt

het mandaat dat hij moet uitvoeren, behoorlijk te formuleeren. Beginnen wij met zelven te willen, indien wij op de openbaring van wilskracht in Indië prijs stellen.

Maar vindt men in de agrarische wet wel inderdaad een duidelijk geformuleerden wil van het souverein gezag in Nederland? Velen die het betwijfelen, vooral de tegenstanders; voor hen is de wet, hoe klein zij ook wezen moge, een chaos, een sphinx. Wacht u echter hen op hun woord te gelooven, want de strijd dien zij voerden zou vrij wat minder wanhopig zijn geweest wanneer zij meenden wat zij zeiden. Was het van hun standpunt wel zoo ongewenscht, dat de wet voor het raadsel dat bestond een ander raadsel in de plaats stelde, en dus voor de conservatieven de gelegenheid openliet om in andere dagen, gelukkiger voor hunne partij dan de tegenwoordige, eene beslissende oplossing te geven? Neen, hoe eenvoudig de voorschriften van de wet ook schijnen, toch zijn zij van uitnemend gewicht, omdat zij tot doel hebben regeling van den agrarischen toestand, onafhankelijk van de cultures. In die onafhankelijkheid zie ik de groote eigenaardigheid. Vóór en in 1854 heette het nog met betrekking tot den grond: zooveel vrijheid voor het europeesche element en zooveel recht voor het inlandsche als met de eischen der cultures maar eenigszins zal kunnen worden overeengebracht; en nu zal het omgekeerd heeten: behoud van de cultures slechts in zooverre als de vrijheid van de europeesche en het recht der inlandsche elementen dit zullen gedoogen. Het principale is accessoir, het accessoire principaal geworden. Aan den Europeaan wordt vrijheid gegeven den woesten grond van Java in erfpacht te nemen; al de rechten van den Javaan op dien grond behoudt men daarbij uitdrukkelijk voor, maar ook meer niet. Of door die erfpacht het monopolie der staatscultures verbroken wordt en eene concurrentie geopend, welke ten slotte wel eens onhoudbaar zou kunnen blijken voor den staat, blijft buiten berekening. - Al de rechten van den Javaan op zijnen grond neemt de wet plechtig onder hare hoede, maar vraagt niet of zij zoodoende wellicht aan de staatscultures haar eigenlijk *raison d'être* ontneemt, namelijk de finantieele voordeelen, welke deze tot nog toe opleverden. - De gelegenheid om een eigendomstitel te erlangen wordt ook voor den Javaan opengesteld; niet zonder velerlei beperkingen zeker, maar beperkingen welke

slechts het belang van den eigenaar raken. Of die eigendom misschien ook een nieuw element in Indië brengt, waarmede de staatscultures zich op den duur niet verdragen, is al weder een vraag welke de wetgever van zich schuift als in deze niet afdoende. Gaan de cultures boven het recht of gaat het recht boven de cultures? In deze concrete vraag lag in zekeren zin het koloniale vraagstuk opgesloten. Vóór 1848 en ook nog lang daarna aarzelde men niet deze vraag in eerstgenoemden zin te beslissen; het reglement van 1854 deinsde voor die absolute beslissing terug; beiden zooveel eenigszins doenlijk op één en dezelfde lijn, ziedaar zijne leus. De ervaring, sedert 1854 opgedaan, heeft die leus getoetst en telkens weêr getoetst, maar ze onbruikbaar bevonden. Er moest gekozen worden; welnu de wet van 1870 kiest, want zij zegt: vóór alles en in elk geval het recht. Kan men dan aan die wet verwijten, dat de richting waarin zij zich voortbeweegt eene onbestemde is, dat zij de indische regeering nu als vroeger in de onzekerheid laat omtrent den weg, welken het souverein gezag in Nederland wil dat zij volgen zal? Is die wet voor het ‘legaal autoritair gouvernement’ in Indië dan werkelijk zoo onbeduidend?

‘In elk geval - dus voorspelt de oppositie - zal het blijken, dat de wet niet bij machte is het doel te bereiken, dat hare voorstanders zich voor oogen stellen.’ Wil men daarmede dit zeggen, dat er trots de wet nog tal van jaren zal verloopen, eer de cultuur van Java's woesten bodem merkbare vorderingen maakt, dan is er reden genoeg om te gelooven, dat de toekomst dergelijke voorspellingen werkelijk zal rechtvaardigen. Men vergete daarbij echter niet dit, dat het bevorderen van particuliere cultuur dan toch maar het middellijke doel van de wet verdient te heeten; onmiddellijk wil zij wat anders: breken met het oude stelsel, en eens voor altijd de richting aanwijzen, waarin de indische regeering zich voor het vervolg zal moeten voortbewegen. ‘Toch zal de strijd worden voortgezet, in Indië zoowel als in Nederland,’ - dus vervolgen de tegenstanders. Vrij zeker, maar zoo als de strijd pleegt te worden voortgezet, nadat de eene partij aan de andere eene beslissende nederlaag heeft toegebracht; dat wil zeggen op veel kleiner schaal en allengs zwakker. Het koloniale vraagstuk is eene te veel geruchtmakende kwestie geweest voor Nederland, dan dat iemand zou kunnen gelooven aan het plotseling weg-

sterven van dat gerucht. De vraag is slechts of het niet zal verzwakken en verflauwen, en mij dunkt er bestaat eenige reden om het te gelooven. ‘Men zal blijven twisten over de uitvoering van de wet’ - dus heet het eindelijk. Ik vrees het zeer; maar twist over de uitvoering eener wet heeft dan toch altijd vrij wat bescheidener proportiën dan twist over hare invoering, en moet wel ten slotte worden uitgemaakt, wanneer althans zoo als hier, een zuiver beginsel aan de wet ten grondslag ligt.

Intusschen zijn het niet de tegenstanders alleen, die voor de uitvoering vreezen: ook onder degenen, die het beginsel van de wet hartelijk toejuichen, zijn er niet weinigen, die ten slotte van deze wet zeer weinig goeds verwachten, juist omdat zij slechts enkele beginselen stelt en voorts alles aan het uitvoerend gezag overlaat. De klacht moge niet geheel ongegrond zijn, overdreven is zij toch stellig. Gesteld dat de wet, behalve uit een enkel, uit tal van artikelen bestond; dat zij in velerlei bijzonderheden trad omtrent den aard van woeste gronden, voor uitgifte in erfpacht beschikbaar, omtrent de rechten der inlanders, door de wet gewaarborgd, omtrent de beperkingen aan de toekenning van eigendomtitels verbonden, - zou het gevaar dan zijn buitengesloten, dat die wet in handen van een onwillig Minister of een onwillig Gouverneur-Generaal machteloos bleef? Zouden de middelen om hare werking te verlammen door hem, die er de macht toe had, niet overal voor de hand liggen? Men eischt het onmogelijke met te vorderen, dat de wet zoodanig worde ingericht, dat hare krachtige uitvoering van zelve verzekerd zij, althans waar het eene wet geldt, die in onze overzeesche bezittingen zal moeten worden toegepast.

Dat aandringen op een krachtig uitvoeren van de wet, 't welk dezer dagen zoo algemeen vernomen wordt, is intusschen karakteristiek genoeg. De openbare meening schijnt in dit opzicht niet gerust, en ik zal niet zeggen dat zij geenerlei grond heeft voor die telkens geopenbaarde vrees. Zeker is het althans, dat zonder energie uitgevoerd, het goede doel dat de wet bereiken wil, voor langen tijd kan worden ter zijde gesteld. De wetgever heeft nu zijn plicht gedaan; zal de Regeering den haren doen en van de gelegenheid, haar aangeboden, om krachtig te handelen, partij trekken? Deze vraag erlangt welhaast een zeer actueel belang, daar langzamerhand

het oogenblik nadert, waarop men tot het kiezen van een nieuwen landvoogd voor Indië zal moeten overgaan. Ieder is doordrongen van het groot gewicht, dat die keuze juist tegenwoordig oplevert, maar niet iedereen is gerustgesteld. Naar het oordeel van velen, wacht hier den Minister van Koloniën eene proef, vrij wat zwaarder dan die, welke hij dezer dagen tegenover de beide Kamers van de Staten-Generaal met zoo glansrijk gevolg doorstond. Er ligt in die zich openbarende vrees trouwens niets krenkends voor den Minister, want zij steunt behalve op het besef der ontzaggelijke moeilijkheden, welke vooral bij deze benoeming voorkomen, op eene billijke waardeering van het hollandsch volkskarakter. Het woord ‘kracht’, in verband gebracht met de toepassing van wetten, is voldoende om ons schrik aan te jagen, omdat wij dwaas genoeg meenen, dat het krachtig handelen gematigdheid buitensluit, - en wij dweepen met gematigdheid. Nederland - dus hoort men dikwijls zeggen - is arm niet alleen aan groote mannen, maar zelfs aan sterke krachten en energieke persoonlijkheden. Ik zal mij waarlijk niet vermeten tegen die stelling protest aan te teekenen, maar moet tot verschooning toch dit aanvoeren: Hoe groot onze armoede ook zijn moge, zij is toch minder groot dan oppervlakkig schijnt, en wel om deze eenvoudige reden, dat Nederland uitnemend de kunst verstaat om de weinige exceptioneele krachten, waarover het te beschikken heeft, ongebruikt te laten. Kracht en energie worden ja zeer gezocht, maar vooral in de lagere betrekkingen, bij maréchaussées en veldwachters bijv. Hoe hooger wij de maatschappelijke ladder opklimmen, hoe zwakker in dit opzicht veelal onze eischen worden. Ronduit gezegd, wij zijn bang voor energie: het voordeel dat zij brengen kan, weegt in ons oog altijd minder zwaar dan het nadeel, dat zij onder zekere gegeven omstandigheden zou kunnen opleveren. Eene ‘onschadelijke’ keus is ons ideaal. Wij moeten iets ‘in en uit’, iets buigzaams, en de krachtig georganiseerde persoonlijkheden zijn in den regel te veel uit één stuk, te log, te onhandelbaar. Of overdrijf ik misschien? Indië moge zelf het antwoord geven. Immers dat Nederland bij al zijne armoede krachtige en energieke persoonlijkheden bezat en nog bezit, is zoo ergens op de wereld dan daar gebleken; gebleken in zijne staatslieden, ambtenaren, industriëelen en legerhoofden. Welnu, wie kan onder de hier bedoelde mannen er geen noemen, die nooit geworden zijn en

ook nooit zullen worden datgene, waarop zij in zekeren zin een natuurlijk recht hebben, en zulks eigenlijk om geen andere reden dan deze, dat zij een paar hoofden boven de massa uitsteken en dus buiten de maat vallen. Er zijn er onder die personen, die in zekeren zin met een zwarte kool geteekend werden, juist om hunne meerderheid; omdat zij wisten wat zij wilden en zonder omwegen voor hun gevoelen uitkwamen. Wat ik hier zeg geldt niet slechts voor deze of gene richting op koloniaal gebied, maar voor alle richtingen; dankbaar erkent men de verdiensten van de baanbrekers en groote voorvechters; maar wanneer het beginsel waarvoor zij streden, krachtiger en beter streden dan anderen, zegeviert, dan komt men er slechts zelden toe de toepassing van dat beginsel ook aan hen op te dragen. Zij vallen te zeer in het oog, dragen eene te sterk geteekende kleur en hebben in den pas volbrachten strijd te veel hartstocht en driften opgewekt. Hun naam klinkt als eene nieuwe oorlogsverklaring, en men wenscht verzoenend op te treden. Daarom liever de eigen vlag geborgen en onder een minder in het oog vallende neutrale vlag den tocht beproefd.

De ervaring zal grondiger dan tot nog toe moeten leeren in hoeverre de hier aangeduide nationale karaktertrek ook onzen Minister van Koloniën eigen is. Dit staat echter vast, dat wanneer vroeger onder de heerschappij van een onbestemd tweeslachtig regeeringsstelsel de keuze van eene onbestemde tweeslachtige persoonlijkheid althans een zeker *raison d'être* had, zelfs een dergelijk motief thans niet meer gelden kan, nu de wetgever duidelijk heeft aangewezen in welke richting de koloniale staatkunde zich behoort te ontwikkelen. Geen schadelijker keuze in de tegenwoordige oogenblikken dan eene zoogenaamde ‘onschadelijke.’

Ten slotte nog één opmerking omtrent het jongste koloniaal debat: de groote politieke beteekenis van dat debat lag misschien nog minder in de agrarische wet zelve dan in den aard van de oppositie daartegen. Hoe onbeduidend velen die wet ook noemen mogen, niemand die niet begrijpt dat zij dan toch de zeer duidelijke strekking heeft om aan het oude regeeringsstelsel den rug toe te keeren en een geheel ander in te wijden. Welnu welk lid van de oppositie heeft getoond dat hij die strekking erkende, en daarom op dat enkele punt al het gewicht van zijne argumenten samengestapeld? Welk lid van de oppo-

sitie heeft met diepe minachting voor alle overdrijving, alle sofisterij, alle banale en onbeduidende argumenten, op het hart van de kwestie al zijne pijlen gericht, en stelsel tegenover stelsel plaatsende, het nieuwe bestreden door al de waarde van het oude duidelijk in het licht te stellen? Wie heeft getoond dat die oude gevierde koloniale politiek hem werkelijk inspireerde en getracht de warme overtuiging, welke hem zelven bezielde, in het gemoed van zijne toehoorders over te planten? Niemand, ziedaar het korte antwoord dat op al die vragen past, en zeker niemand in de Tweede Kamer. Het ‘faire flèche de tout bois’ werd zelden sterker in toepassing gebragt dan bij deze gelegenheid. Men had tallooze argumenten en trachtte door de massa goed te maken wat aan het gehalte ontbrak. Geen spijker, geen speld, geen splinter, welke toevallig de aandacht trok, scheen zoo zwak of ze was nog sterk genoeg om er tijdelijk het een of ander bezwaar aan op te hangen. Welk eene overdrijving! Men denke aan het fameuse Roodhuidenargument en aan ‘het verhandelbaar maken van den geheelen bodem van Nederlandsch Indië.’ - Wat al juristery! Men denke aan de sterk aangedrongen bewering, dat het niet past in één zelfde wet publiek en privaatrecht te regelen; eene bewering, welke - daargelaten hare betrekkelijke onbeduidendheid - mij zelfs niet juist voorkomt, daar ik in de wet niet anders kan vinden dan bepaling en toekenning van privaatrecht, door het publiek gezag. Men denke aan die ongeoorloofde delegatie van wetgevende macht, welke sommigen in het ontwerp meenden op te merken, omdat zij de uitwerking van zoo menig beginsel aan het uitvoerend gezag overlaat. Alsof de grondwet niet als regel had gesteld, dat de wetgevende macht in de koloniën bij den Koning berust, zoodat deze waarlijk niet de delegatie van de agrarische wet behoefde, om te kunnen doen wat hier wordt voorgedragen. Men denke aan het kolossale argument, dat de Raad van State niet was gehoord op de wijzigingen, door den Minister in zijn oorspronkelijk ontwerp gebracht. Men denke aan de ondoorgrondelijke bewering, dat de Staat onbevoegd zoude zijn voor het erfelijk individueel gebruiksrecht der Javanen een eigendomstitel uit te geven, omdat hij zelf geen eigenaar is. - Welk eene onoprechtheid eindelijk! Of was het geen onoprechtheid, dat zij, de bewonderaars van de oude suikercultuur en het daarbij aan de Regeering gegeven recht om over de *bebouwde* gronden der Javanen te beschikken,

thans klaagden over roof aan diezelfde Javanen gepleegd, nu de wet de gelegenheid kwam openstellen om de onmetelijke *onbebouwde* vlakten van Java in erfpacht aan Europeanen uit te geven!

Zoo verspilde de oppositie hare krachten in onbeduidende voorposten-gevechten, en toen zij eindelijk afgemat en gedemoraliseerd door tal van kleine nederlagen, de vierde alinea naderde en daar nog eens gelegenheid had den grooten strijd te beginnen, toen ging uit hare eigen gelederen eene stem op die verklaarde: ‘Het debat begint vervelend te worden.’ En inderdaad het werd vervelend, maar zonder dat het tot een hoofdtreffen gekomen was. Men spreekt dikwijls van den overmoed waarmede de radikalen op de oude eerwaardige vesting storm liepen; maar laat dan ook dit geconstateerd worden, dat toen de belegeraars de vesting binnendrongen, zij de verdedigers gevonden hebben, niet palstaande voor den hoofdingang, maar bezig met het vervaardigen van kinderwapenen. Wil dat zeggen dat de oppositie tegen de wet zoo bij uitstek onbekwaam was voor de taak, welke te verrichten had. Allerminst, want in gemoede ik twijfel er aan of anderen zooveel beter zouden hebben kunnen doen dan zij deden. Niet op de verdedigers moet de schaduw vallen, maar op hun zaak. Deze zaak had hare zedelijke kracht verloren vóór nog de strijd begon, en kon die dus ook niet op hare voorstanders overbrengen. Inderdaad een regeeringsstelsel is veroordeeld, onvoorwaardelijk veroordeeld wanneer te zijner verdediging niet meer en beter kan worden aangevoerd dan in den jongsten tiendaagschen veldtocht van onze Tweede Kamer.

Eene al te optimistische beschouwing, zullen misschien velen zeggen; zij vooral die laag op de agrarische wet neerzien en den Minister verwijten dat hij niet meer en beter heeft gegeven. Deze personen hadden, voor hun kachel gezeten, een geheel ander ‘plan de campagne’ gevormd; zij zouden eene volledige wet gemaakt en daarbij alle denkbare en ondenkbare kwestiën geregeld hebben; zij zouden verpletterende redevoeringen uitgesproken en de Kamer door den gloed van hunne welsprekendheid tot het neerleggen van de wapenen gedwongen hebben. Uitmuntend, maar zij hadden ten slotte enkel met hun kachel,

de Heer de Waal met de levende en levendige Kamers te doen. 't Is mogelijk, dat de Minister meer regelende ook geslaagd zou zijn, maar lettende op den verbazenden tegenstand, welken de nu aangenomen wet heeft uitgelokt, bestaat er toch reden genoeg om te twijfelen. Zeker, het indische vraagstuk is nu niet zuiver opgelost, maar in zekeren zin aan stukken geslagen. Zeer treurig inderdaad, maar met welk recht klaagt men, als het blijkt dat dit het eenige middel is om tot een praktisch eindresultaat te komen? Trouwens in de koloniale kwestie is het ten slotte slechts om het kiezen van eene richting te doen, en men kiest evenzeer door een gewichtig onderdeel te regelen, dan door in eene enkele wet het geheele vraagstuk samen te vatten. In elk geval die indische kwestie, welke in de laatste jaren ons politiek leven bedierf, de liberale partij verscheurde en loodzwaar drukte op elken Minister van Koloniën, bestaat nu niet meer zoo als zij vroeger bestond, want nog eens de richting is eens gekozen en blijft bepaald. De eene opvolger van den Heer de Waal zal misschien sneller voorwaarts willen gaan, de ander minder snel, en al naarmate het een of ander voorkomt, zal het geheele vraagstuk spoediger of minder spoedig van het tapijt raken; maar in elk geval geldt het nu nog maar eene kwestie van tijd en niet meer van hoofdbeginselen.

Trouwens te gelijk met de agrarische wet maakte de Heer de Waal zijne suikerwet gereed. Ik waag het niet deze te beoordeelen, maar zeg toch dit, dat de hoofdvraag bij het beoordeelen van die laatste wet niet zijn kan: of de suikercultuur nog tien dan wel nog twintig jaren zal voortduren; de hoofdzaak is dat men nu de opheffing van de cultuur bepale. Mocht de liberale partij de gelegenheid haar nu aangeboden om die bepaling vast te stellen, ongebruikt laten, dan zou zij zich, naar mijne bescheiden meening, aan eene groote politieke fout schuldig maken. Welke waarborg bestaat er, dat het haar zal gegeven zijn dat woord *finis*, waarom het ten slotte toch alleen te doen is, later werkelijk neer te schrijven, wanneer zij verzuimt het thans te doen? Hebben wij dan nog niet genoeg ervaring van het politieke leven opgedaan, om te weten hoe soms het toeval de beste politieke combinatiën komt verstoren?

Leiden, 25 April 1870.
J.T. BUIJS.

Bibliographisch album.

Robert Sabine, De opkomst en ontwikkeling van de Electrische Telegraaf, door W. Koning, Directeur bij den Rijkstelegraaf. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon. 1870. *Prijs ƒ* 1.90.

Sinds eeuwen heeft men getracht in korten tijd teekenen en seinen naar verwijderde plaatsen over te brengen. In de oude geschiedenis wordt reeds vermeld, dat bij de belegering van Troye, in het Persische Rijk en in Griekenland vuren, fakkels, een soort van schermen, die men verlichtte, enz., tot dat doel werden gebezigd. Zoolang de verrekijker niet was uitgevonden, ging het overbrengen dier seinen tot geen grooter afstand, dan het menschelijk oog reikte.

Het eerste stelsel van telegrafie dat in de praktijk te gebruiken was, is uitgevonden door een Franschman, Claude Chappe. Boven op de daartoe bestemde gebouwen rigtte hij een hoogen paal op; op dezen paal was een beweegbare horizontale balk, die aan ieder zijner twee einden een soort van vleugel had. Aan dezen balk en zijne vleugels kon men verschillende standen geven. Van afstand tot afstand waren dergelijke telegraaftoestellen. Iedere stand van de deelen der toestellen had eene vaste beteekenis, zoodat met behulp van een seinboek bijna alles, wat men verlangde, overgeseind kon worden. Dit stelsel is het eerst in 1794 toegepast tusschen Parijs en Rijssel.

Het stelsel van Chappe, hoewel hier en daar eenigzins gewijzigd, is daarna in verschillende landen aangewend. In Nederland zijn tijdens den Belgischen opstand tusschen den Haag en het leger in

Noordbrabant telegraaftoestellen opgerigt, bestaande uit zes borden, twee aan twee en drie rijen onder elkander. Deze borden waren aan horizontale assen bevestigd, en konden horizontaal of vertikaal worden geplaatst.

Dit stelsel van telegrafie had het nadeel, dat de teekens slechts langzaam werden overgebragt en voor iedereen zigtbaar waren; men hing geheel af van den toestand van den atmospheer; gemiddeld werkten de toestellen niet meer dan 6 van de 24 uren.

Een aantal geleerden hebben getracht de electriciteit te gebruiken voor de telegrafie; deze pogingen bleven zonder praktisch gevolg, totdat Oersted, Arago, Ampère, Faraday, Becquerell, Daniell, enz., de voornaamste wetten van het electromagnetismus ontdekten. Ampère gaf het eerst het denkbeeld aan van de naaldtelegrafen.

Gauss en Weber, professoren te Göttingen, spanden in 1833 tusschen het physisch kabinet en de sterrenwacht een koperdraad van 876 meters, die in verbinding was met een magneetnaald. Een dergelijke toestel werd in 1837 door Steinheil opgerigt, tusschen de Koninklijke Akademie te Munchen en het Observatorium te Bogenhausen.

In Engeland hielden Cooke en Wheatstone zich met de naaldtelegrafen bezig en kregen in 1837 een patent voor een toestel met vijf naalden en vijf geleidraden, dat over eene lengte van dertien uren langs den Great-Western-Railway is toegepast.

Het stelsel der naaldtelegrafie is vervolgens zeer vereenvoudigd; men heeft thans òf één naald met één geleidraad, òf twee naalden met twee draden.

Wheatstone vond in 1840 de wijzertelegrafen uit; omstreeks denzelfden tijd werden deze in Duitschland toegepast door Siemens en Halske te Berlijn, Fardely te Manheim, Kramer in Nordhausen, Stöhrer in Leipzig, enz.

In Amerika slaagde Morse er in, een toestel te maken, dat punten en strepen in het papier drukte; deze punten en strepen stelden de letters van het alphabet, de cijfers, enz., voor. In 1844 was een telegraaflijn met de toestellen van Morse voltooid tusschen Baltimore en Washington.

Het stelsel van Morse verdient boven de wijzer- en naaldtelegrafen de voorkeur, niet slechts omdat het sneller werkt, maar vooral

omdat het zigtbare teekenen achterlaat, waardoor het steeds mogelijk is na te gaan, wat geseind is, en wie een fout heeft gemaakt.

In 1848 is het stelsel van Morse het eerst in Europa toegepast tusschen Hamburg en Cuxhaven. Siemens en Halske te Berlijn en Steinheil te Munchen hebben krachtig or toe bijgedragen, om het stelsel van Morse in Europa in toepassing te brengen. Langzamerhand heeft dit stelsel alle andere stelsels verdrongen en wordt voor de rijkstelegraaflijnen vrij algemeen in Europa gebruikt. Bijzondere maatschappijen bezigen nog hier en daar wijzer- en naaldtelegrafen, de laatste vooral in Engeland, maar meer en meer is men overtuigd dat het stelsel van Morse het eenige is, geschikt voor algemeene toepassing.

Reeds sinds vele jaren hebben verschillende deskundigen getracht de berigten door de telegraaftoestellen in gewone letters te doen overbrengen, zoodat het telegram, zonder het over te schrijven, aan den geadresseerde kan overhandigd worden. Professor Hughes uit Louisville in Amerika, is er in geslaagd, een toestel zamen te stellen, dat de telegrammen zeer snel in gewone drukletters weêrgeeft. Doordien bij een toestel van Hughes steeds twee ambtenaren noodig zijn en de toestel zeer zamengesteld is, wordt dit stelsel alleen gebruikt op telegraaflijnen, waar zeer veel berigten moeten verzonden worden.

Sinds een paar jaren is het toestel van Hughes langzamerhand in Europa ingevoerd; in Nederland is het in het voorjaar van 1868 toegepast tusschen Amsterdam en Rotterdam, en na dien tijd op eenige andere lijnen.

De eerste telegraaflijn in Nederland werd ten koste van de Hollandsche IJzeren-Spoorwegmaatschappij aangelegd langs dien spoorweg door den heer E. Wenckebach, toen instrumentmaker te Amsterdam. Deze vervaardigde toestellen, die veel overeenkomst hadden met de wijzertoestellen van Wheatstone. De telegraafdienst is den 25sten Mei 1845 geopend tusschen Amsterdam en Haarlem; naarmate de spoorweg van Amsterdam tot Rotterdam is voltooid, werd de telegraaflijn verlengd.

Daar het voor den handel van Amsterdam van groot belang is, om een snel middel van gemeenschap te bezitten met het Nieuwe-

Diep, vroegen de heeren E. Wenckebach en C.C. van Hall concessie voor den aanleg eener telegraaflijn tusschen Amsterdam en den Helder, welke concessie hun bij Koninklijk Besluit van 19 December 1847 werd verleend.

Deze concessie is overgedragen aan de later opgerigte Nederlandsche Telegraafmaatschappij. De heer Wenckebach heeft genoemde lijn aangelegd, en in zijn werkplaats tevens vervaardigd de toestellen volgens het stelsel van Morse. De telegraafkantoren te Amsterdam en het Nieuwe-Diep zijn den 18^{den} Mei 1851 voor het publiek geopend. De toestellen van Wenckebach bleven uitmuntend werken tot in 1864, toen de lijn der Nederlandsche Telegraafmaatschappij door het Rijk werd aangekocht, waardoor de toestellen buiten dienst geraakten. Opmerkelijk is het, dat Wenckebach reeds destijds bij de vervaardiging der Morse-relais, voor zooveel de constructie der electro-magneten betreft, het beginsel huldigde, dat thans algemeen als het beste wordt erkend.

Den 13^{den} April 1850 werd door den Minister van Binnenlandsche Zaken, Thorbecke, een Commissie benoemd, bestaande uit de heeren L.J.A. van der Kun, inspecteur van den Waterstaat, F.W. Conrad, ingenieur van den Waterstaat, en E. Wenckebach.

Deze Commissie moest onderzoeken, of het belang van den Staat medebragt, telegrafen op rijkskosten aan te leggen. In haar verslag deelde de Commissie mede, dat volgens haar gevoelen de telegraaflijnen op rijkskosten moesten gemaakt worden.

Ten gevolge van dit verslag, werd den 5^{den} December 1851 door de Regering een wetsontwerp aangeboden tot het aanleggen van telegraaflijnen op rijkskosten, welk ontwerp is afgekondigd als de wet van 7 Maart 1852 (Staatsblad N^{0}.48).

De heer E. Wenckebach werd den 17^{den} April 1852 tot ingenieur der Rijkstelegrafen benoemd, en belast met den aanleg der telegraaflijnen. Terwijl in andere landen kostbare stelsels zijn toegepast, die later met opoffering van veel geld door dat van Morse zijn vervangen, had men het aan het doorzigt van den heer Wenckebach te danken, dat hier te lande dadelijk het stelsel van Morse werd ingevoerd op de Rijkstelegrafen.

De eerste Rijkstelegraaflijnen zijn aangelegd van 's Hage over Rotterdam, Dordrecht, Breda naar de Belgische grenzen van

's Hage langs den Hollandschen IJzeren-Spoorweg naar Amsterdam, en van Amsterdam langs den Rijn-Spoorweg naar de Pruissische grenzen.

De eerste telegraafkantoren zijn geopend: 1 December 1852 te 's Hage, Rotterdam, Dordrecht, Breda en Amsterdam, en 1 Julij 1853 te Utrecht en Arnhem.

De Rijkstelegraaflijnen zijn jaarlijks uitgebreid; op 1 Januarij 1870 waren de Rijkstelegraaflijnen lang 2800 kilometers, waaraan 9900 kilometers ijzerdraad waren bevestigd; het aantal Rijkstelegraafkantoren bedroeg 105.

Behalve de Rijkstelegraaf bestaan in Nederland nog verschillende maatschappijen, die zich met het verzenden van telegrammen bezig houden. In de eerste plaats noemen wij de Rotterdamsche Telegraafmaatschappij, wier lijnen loopen van Rotterdam over Oud-Beijerland naar Helvoetsluis, van Helvoetsluis naar Brielle en over Dirksland naar Brouwershaven.

Den heer E. Wenckebach komt de eer toe den stoot te hebben gegeven tot het oprigten dezer laatste Maatschappij, doordien hem in 1847 voor die lijn reeds concessie werd verleend.

De meeste spoorwegmaatschappijen belasten zich met het overbrengen van telegrammen.

Van Zandvoort zijn door de Noordzee telegraafkabels gelegd naar Engeland door de Internationale Telegraafmaatschappij. Deze kabels zijn in Nederland verbonden met het Rijkstelegraafkantoor te Amsterdam, en in Engeland met de Telegraafkantoren te Londen.

Er zijn meer dan 100 telegraafkantoren van bijzondere maatschappijen in Nederland.

Het werkje van Sabine begint met een historisch overzicht van de electrische telegrafie, maar vermeldt niets van de geschiedenis der telegrafie in Nederland, weshalve wij zulks eenigzins uitvoerig hebben behandeld. Hoewel een aantal proefnemingen worden medegedeeld, missen wij er eenige zaken in voor Nederland van aanbelang, b.v. dat reeds sprake is van een soort van naaldtelegraaf in het werk van Johannes Frederikus Helvetius, getiteld: Theatridium Herculis Triumphantis, gedrukt te 's Hage bij J. Tongerloo in 1663. Ook de zoogenaamde physiologische telegraaf, in

1839 door Vorsselman de Heer, te Deventer, uitgevonden, wordt niet vermeld.

Bij de beschrijving der toestellen heeft de vertaler meer op de Nederlandsche toestanden gelet, en een aantal zaken medegedeeld, hier te lande in gebruik. Jammer, dat de teekeningen die overgenomen zijn uit de Beschrijving van de in Nederland gebruikelijke telegraaftoestellen, uitgegeven door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, niet altijd met overleg zijn gekozen, zooals b.v. biijkt uit het polair relais op bl 66; wij vreezen, dat vele lezers de inrigting van dat relais niet zullen begrijpen.

Sabine heeft reeds voor eenige jaren een zeer uitgebreid werk over telegrafie uitgegeven, getiteld: The Electric Telegraph, London, Virtue Brothers and C^{o}., 1867; later verscheen van hem het werkje, dat de heer Koning heeft vertaald, en een soort van volksuitgave is van het eerstgenoemde werk. Het boekje bevat het meeste wat op het vak van telegrafie wetenswaardig is; welligt heeft de duidelijkheid eenigzins geleden door de beknoptheid. Men vindt er een vrij goed historisch overzigt in, en een beschrijving van de voornaamste telegraaftoestellen en inrigting van telegraaflijnen. Het bevat 117 houtsneden. In zijn soort is het werkje van Sabine het beste, dat wij kennen, weshalve wij de vertaling van den heer Koning, die vrij goed is, gerustelijk durven aanbevelen.

X.

***Bladen uit het dagboek eener veertiendaagsche reis naar en in Zwitserland, door Dr. S.K. Thoden van Velzen. Deventer, A. Ter Gunne*. 1869.**

Er zijn knagende, brandende, vlijmende, snijdende, zagende, trekkende, stekende, drukkende, vliegende, enz. pijnen. Er zijn ook onbeduidende, oppervlakkige, onnutte, dwaze, laffe, nare, vervelende, enz. boeken.

De benaming van pijnen geschiedt door den lijder die ze gevoelt; terwijl boeken, onder bovenbedoelde rubrieken sorteerende, niet door hunne makers, maar door de lezers geklassificeerd worden. De aanduiding der soort van pijn kan den geneesmeester bij zijne behandeling van dienst zijn; het is dus voor hem, maar veel meer nog voor den patient van belang, den juisten naam voor de pijn te zeggen. Gelukkig kan er tusschen lijder en helper geen verschil over die benaming ontstaan: de eerste alleen gevoelt die; het medegevoel van den geneesmeester, zoo hij dit al voorwendt, moet natuurlijk in overdrachtelijken zin genomen worden. Men kan iemand, die beweert knagende pijn te gevoelen, niet opdringen dat hij zagende pijn lijdt. Anders is het met de namen, die bestemd zijn om den aard van een boek aan te duiden. Dat lezers die steeds zullen kiezen ter meeste tevredenheid van schrijvers, is vooral niet te verwachten, wanneer het reisbeschrijvingen betreft van personen, die de pen ter hand nemen op gezag van ‘dezulken, die zelf het een en ander van de gewrochten der schepping hebben teruggegeven,’ blz. 4.

Maar is het wel vriendelijk aan boeken leelijke qualificatiën te geven; veroorzaakt men den schrijver niet zielesmarten, moeielijker te verduren dan al de bovengenoemde pijnsoorten? Mogen wij in deze wel de rol van geneesmeester op ons nemen? Zie, dat is een lastige vraag voor iemand, die geen leed wil doen. En toch, wij vreezen al reeds het kwaad te hebben gedaan. Immers, wanneer wij verklaren moeten, hoe wij er (na de lezing van het aan het hoofd dezes genoemde boekje) toe kwamen om soorten van pijnen en soorten van boeken naast elkander te groepeeren, dan..... moeten wij het nog zeggen, of begrijpt men het al?

O! Dr. Thoden van Velzen, vergeef het ons dat wij, die door u misschien zouden gerangschikt worden onder degenen, die ‘gaarne aesthetisch genot tot verheffing en heiliging van hart en gemoed hooren aanwenden,’ blz. 4, beginnen met van dezen zin niets te verstaan en wijders niets aesthetisch in uw boekje vinden. Ja, laten wij het in uwe woorden en uwen stijl bekennen, wij hebben in uwe 80 bladzijden geen spoor van eenig genot, hoe ook genaamd, *hooren aanwenden*.

Het genot voor den lezer moet volgens den Schr. in het aesthetische van zijn boekje liggen, maar waar schuilt dat? Hebben wij het te zoeken in de eigenlijke beschrijving van de reis en van de in der haast voorbijgetrokken natuurtooneelen, of in de..... ontboezemingen (godsdienstig durven wij die niet noemen), welke drie vierde van het boekje vullen en waardoor het meer op een verminkte preek dan op eene reisbeschrijving gelijkt?

Wij geven hieronder eenige staaltjes ten beste van het een en van het ander. Afzonderlijk kunnen wij die niet leveren, want aan eene beschrijving is steeds zulk een ontboezeming gekoppeld.

1^{0}. Smeltende toonen eener welluidende muziek, die uit een door gaslicht verlichten tuin in Heidelberg opwaarts stegen, heffen ons hart opwaarts tot Hem, die dezelfde blijft en rust wil schenken aan zijn vaderhart voor zijne door 's werelds gewoel vermoeide kinderen, blz. 9.

2^{0}. Tamina schlucht, rotsbed, dieper en dieper, angstwekkende majesteit, enz., stemt tot eerbied en aanbidding van dien God, die alles draagt door het woord van Zijne kracht, enz., blz. 20; en toch deed het ons genoegen uit die eeuwigdurende heilige schemering, enz., blz. 21.

3°. Als men, op den Rigi, bedenkt wie in die eeuwige gewrochten de merken zijner onbevlekte heiligheid, enz., blz. 44.

4^{0}. Het water komt uit de Reichenbach, springende als een fontein, als een lichtende vuurstroom, die hare puntige pijlen zachtkens laat nederruischen, doorzichtiger dan de fijnste wol, blz. 48.

5°. Het azuur blauw, smaragd groen, enz., van den tunnel in den Rosenlauigletscher, doet onwillekeurig denken aan de stad Gods in het boek der Openbaring, blz. 52.

6^{0}. De Jungfrau lijkt wel op een kristallen piramidaal marmerblank hemelpaleis, blz. 57.

7º. Gekamde en gemarmerde rotsgevaarten, die als een hemelsheirleger, enz., blz. 69.

Is dat, zooals S. Gorter 't schetst, door het woord, op het doek van des hoorders verbeelding het beeld doen verrijzen, dat de spreker wil? Zijn er menschen, die genot vinden in dergelijk woordenmisbruik? Wij twijfelen er aan, en hopen minstens dat hun getal geen legio zij.

Wat ons van dit boekje bijzonder afkeerig maakt, is Schr's. herhaalde overtreding van het zevende gebod: ‘gij zult den naam des Heeren uws Gods niet ijdelijk gebruiken.’ Wanneer een onbeschaafd, ruw mensch te onpas God en sommige andere woorden zegt, dan wordt dat vloeken genoemd. Maar hoe zal men het noemen, wanneer iemand zich zoo uiterst gemeenzaam met God aanstelt, dat hij 't doet voorkomen als eene onbeleefdheid, wanneer men niet meermalen op een dag een beetje met God converseert, zoo als wij doen met menschen, die wij liefhebben, blz. 17. Bewijst het eerbied of kinderachtige onnoozelheid ten aanzien van God, wanneer de Schr., na herhaald te hebben dat een zijner vrienden verlof kreeg om met hem te reizen, uitroept: ‘Wij dankten God voor deze weldadige beschikking,’ enz., blz. 7.

Getuigt het van eenige wezenlijke vroomheid, dat een reisbeschrijver zijn lezers verveelt met den uitroep: ‘de Algoede liet een onzer lieve reisgenooten heden den dag harer geboorte vieren,’ blz. 55. Het spreekt van zelf dat de lieve reisgenoote haar verjaardag moest vieren, of zij op reis was of niet. Er was slechts een middel om dat te beletten. Zij kon dien dag of te voren gestorven zijn. Misschien zal de Schr. beweren, dat de tijd had kunnen stilstaan en dat men had kunnen voortleven zonder dien datum te bereiken? waarom niet; iemand die de sprookjes van professor Perty te Bern, blz. 75, met zooveel *a plomb* in zijn reisverhaal opneemt, durft meer.

Getuigt het van verstand of getuigt het van verwatenheid, als wij menschen uitleg willen geven van het hoe en het waarom van Gods wil? Waar zoude het ons heenvoeren, wanneer wij vaststelden, dat de zaken die ons aangenaam zijn en ons meêvallen, opzettelijke, speciaal voor ons bedachte Godsgunsten waren? Maar hoe dan als door diezelfde gunsten anderen lijden moeten? Wij

gissen het, welk antwoord Schr. en consorten hier gereed hebben. Men vindt er onder anderen een op blz. 45: ‘O Heer! gij zelf zijt de rots van mijn vertrouwen, gij die waart eer de aarde op hare grondpilaren nederzonk,’ enz. IJdele woorden en onzin meteen; de aarde is niet op heipalen gebouwd en ons zuiver geloof, noch ons wetenschappelijk geloof, noch ons geloovig weten, worden in het minst te kort gedaan, als wij zulke bombast ter zijde laten. Neen, God is groot! en wat Hij doet is wèlgedaan; wij kunnen zijn wezen en werken niet verklaren, als ware het de ordonnancie van een ceremoniemeester of een recept van ‘Aaltje de Keukenmeid.’

Schr. spreekt op blz. 78 van de ‘echte, d.i. de geloovige wetenschap’; maar kan iemand, die in ernst zulke malle geschiedenisjes vertelt, als wij op blz. 12 en 73 aantreffen, kan hij geacht worden wel te onderscheiden tusschen geloovige en andere wetenschap?

Ongaarne houden wij ons langer met het boekje op; als reisbeschrijving heeft het niet de geringste waarde. De beste beschrijvingen, blz. 64, zijn *réchauffés* uit Harting en Vissering (een heel lief, eenvoudig en verstandig boekje). Waar Schr. *centimes* en *francs* moest betalen, had hij niet noodig te vermelden; de locale gidsen vragen daar wel om: maar bovendien verdienen Bädeker of Berlepsch te dier zake meer het publieke vertrouwen dan dilettanten.

Over den stijl van het boekje behoeven wij ons, na de geleverde proeven, niet uit te laten. Dat enkele duitsche woorden niet *cursijf* gedrukt zijn, maakt het lezen van dit..... boekje nog lastig bovendien. Voor iemand, die van groote cijfers houdt, zou het de moeite waard zijn om te tellen, hoe dikwijls het woordje ‘aanblik’ er in voorkomt.

Overigens heeft de Schr. de gekamde en gemarmerde rotsgevaarten en alles wat hij op reis gezien heeft, over die eene kam, uit zijne ter eeuwige, heilige, onbevlekte, hemelsche zaligheid ingerichte reisnecessaire, geschoren, en zoo kaal, dat er niets van overblijft.

De typographische uitvoering is netjes genoeg. De ouderwetsche draadkapitalen van den titel komen heel goed uit op het gele omslag. Wie van het boekje een goeden dunk wil bewaren, die sla het niet open en leze deze regels niet.

D.H.

Notizen zur Orientirung in den durch den Sues-Kanal erschlossenen West-Asiatischen und Ost-Afrikanischen Handelsgebieten, von Gödel-Lannoy. 1869.

De stoomvaart tusschen Nederland en Java mag gelukkig als een besliste zaak genoemd worden. Wij zijn dus voor de nationale schande gevrijwaard, dat voor een betere gemeenschap tusschen het moederland en de kolonie geen kapitaal te vinden zou zijn in het land, dat millioenen naar het buitenland zendt voor den aanleg van werken van openbaar nut en dat den vreemdeling alzoo bevrijdt van de nadeelen eener gebrekkige verbinding van de groote plaatsen onderling, waarvan wij, bij ervaring helaas, al de nadeelen kennen. Moge het welgelukken van dit beroep op de hulp onzer kapitalisten voor een zaak van nationaal belang, een gunstig voorteeken zijn voor verdere vragen van dien aard. Dan is er weêr hoop op herleving van onze wel wat dommelende krachten.

Maar niet in de dividenden mag het groote nut dezer onderneming liggen. Wel hebben de aandeelhouders regt op een ruime rente zelfs van hun geld, maar is de zaak werkelijk nationaal, dan moeten de voordeelen over geheel de natie verspreid worden. Ons verkeer met Indië, thans niet verder reikende dan tot Java, moet zich ook tot andere landen uitstrekken. Even als de spoorwegen in Noord-Amerika, waarvoor wij de kapitalen leveren, de streken waardoor ze loopen tot een groote ontwikkeling opvoeren, zoodat alleen door het verkeer de pas nog onbereikbare en woeste grond die bijna geen waarde had een rijke akker wordt waarvoor tal van koopers zijn, terwijl de nieuwe bevolking allerlei bronnen van bestaan opent, zoo moet ook de nieuwe weg naar Indië de nu nog doodsche kusten der Roode en Arabische zeeën verlevendigen. De oude handelsteden aldaar moeten herleven en nieuwe opkomen, opdat weldra voor den Europeaan de weg *naar* het doel, het doel zelf worde.

De brochure van den heer Lannoy is daarvoor een vingerwijzing. In de weinige bladzijden die hij aan de mogelijkheid der herleving van het verkeer tusschen Europa en Azië en Afrika wijdt,

nu de weg door het Suez-Kanaal een feit geworden is, geeft hij tal van inlichtingen, die voor den Nederlandschen koopman van belang kunnen geacht worden.

Suez, de noordelijke haven van de Roode Zee, Basra, de noordelijke haven van de golf van Perzië, en Zanzibar, de haven aan de oostkust van Afrika, vormen den driehoek dien hij op de kaart teekent en waarbinnen hij voor den handel begeerlijke bronnen van vertier aanwijst. Van Aden gaan reeds Fransche booten naar Réunion en Mauritius, die gevoegelijk en met groot voordeel Zanzibar zouden kunnen aandoen, terwijl Britsche booten Bombay al verbinden met Mascat en de Zuid-Persische havens Bender-Abbas en Bender-Buschir en zich in Basra aan de twee groote rivieren van Mesopotamië sluiten. Een begin van uitvoering is dus reeds aan het grootsche plan gegeven en drie groepen lokken alzoo den ondernemenden handelaar.

Achtereenvolgend gaat de schrijver die drie hoofdgroepen na.

1. De Roode Zee en de Golf van Aden.
2. De Golf van Perzië en die van Oram.
3. De Oostkust van Afrika en de nabij gelegen eilanden,

en hij geeft waarlijk niet onbelangrijke statistieke tabellen van het handels- en scheepvaartverkeer van Dschidde, Aden, Maskat, Basra en Bagdad. Hij wijst op de groote uitbreiding welke de nu reeds levendige handel in de voorhavens van Medina en Mekka, het bekende Jambo en Dschidde, verkrijgen zal wanneer de Roode Zee de gewone loopbaan naar Indië wordt, en op de onmetelijke verbruikskrachten van het als handelsterrein nog maagderijk Nubië en Abyssinië, terwijl de glansrijke toekomst van Aden voor niemand een geheim is. Wanneer daarenboven de plannen van de Engelsche ingenieurs Chesney en Lynch, voor een spoorweg van den Bosphorus (Scutari) over Angora naar Alexandrette en van daar over Aleppo naar Balis aan den Eufraat en verder over Bagdad naar Basra, denzelfden gunstigen uitslag mogten hebben als de projecten van hun landgenoot Waghorn gehad hebben met de overlandroute naar Indië, dan kan het verkeer op den nu reeds tot Bagdad toe druk met stoombooten bevaren Tigris nog tot een ongekende hoogte klimmen. Basra gaat dan een glorierijke toekomst te gemoet, terwijl het kleine maar zich krachtig ontwikkelende Mascat, een uit-

nemend middenpunt belooft te worden van het Europeesch verkeer met landen, die nu alleen door de kooplui van Bombay van die producten voorzien werden, welke wij hun zoo uitnemend regtstreeks zouden kunnen leveren. Daarenboven wordt Mascat met grooten tact bestuurd en zijn Iman zal voor de meesten onzer handelaars geen vreemden titel althans dragen.

Maar men leze het boekske, waarvan het vervolg de Afrikaansche handelsplaatsen behandelen zal. Zulke lectuur is gezonde en degelijke spijs voor den koopman vooral.

M.

Lectuur over Noord-Amerika.

Bancroft, Geschiedenis der Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Naar den een en twintigsten Engelschen druk, door J.W. Straatman. Eerste deel. Groningen, Wolters, 1868.
G.J. Chester, Transatlantic sketches in the West Indies, South America, Canada and the United States. London, 1869.
Rev. Newman Hall, From Liverpool to St. Louis. London and New-York, 1870.

Vooruitgang moge de onmiskenbare karaktertrek zijn der Europeesche maatschappij, te loochenen valt het niet, dat die vooruitgang uiterst langzaam is. Elk oogenblik stuit hij nog op kleingeestige vooroordeelen, die ons uit vroegere toestanden aanhangen; het verledene staat ons in den weg en verlamt de edelste pogingen tot hervorming. Schijnt het soms, dat men drie stappen vooruit is gegaan, alras laat zich de reactie gevoelen, en eer men het weet, is men wederom twee stappen achteruit. En dan, Europa wordt oud! Bezielende overtuiging en geestdrift verflauwen meer en meer; moedeloosheid, onverschilligheid, traagheid treden in hare plaats.

Geheel anders is het aan gene zijde van den Atlantischen Oceaan. Een paar eeuwen geleden was de Noordelijke helft der Nieuwe Wereld nog voor een groot gedeelte eene wildernis. Weken lang kon men de prairiën en wouden doorreizen zonder ergens een menschelijk wezen te ontmoeten. De weinige bewoners, tot stammen vereenigd, verdienden den naam van wilden volkomen. Herders waren zij nooit; het gebruik van melk als voedende drank was hun even onbekend als het ijzer; het bebouwen van den grond, of, om juister te spreken, het telen van Turksche tarwe, het eenige graan dat zij kenden, lieten zij aan de vrouwen over, de slavinnen van den man. Luiheid was

hun in de hoogste mate eigen. Gaarne zaten zij neder met gekruiste armen zonder iets te doen. Alleen in visscherij en jacht schepten zij behagen, maar vooral in den oorlog, en zij voerden dien op eene onmenschelijke wijze. In kleine benden vereenigd, trachtten zij den vijand te overrompelen en in zijn slaap te dooden of te scalpeeren. De gevangenen stonden bloot aan de afschuwelijkste folteringen. Voor ontwikkeling waren de roodhuiden niet vatbaar. Te vergeefs hebben later christelijke zendelingen van allerlei gezindheden getracht, hun aard te wijzigen en hen langzamerhand voor de beschaving te winnen. Onbuigzaam van karakter en door en door gehecht aan hunne oude zeden en gewoonten, kunnen de koperkleurigen alleen leven als wilden in de wildernis.

Maar Europeanen hebben zich van die onmetelijke streken meester gemaakt en de oude woestenij is thans niet meer te herkennen. De wouden en prairiën hebben plaats gemaakt voor vruchtbare akkers, de ellendige wigwams der wilden zijn vervangen door welvarende, prachtige steden, die hare inwoners bij duizenden en honderdduizenden tellen, waar handel en nijverheid en kunsten en wetenschappen bloeien, terwijl tallooze schepen en stoombooten zoowel den Atlantischen Oceaan als de Stille Zuidzee en de groote binnenmeeren bevaren, en honderde spoorwegen het land in alle richtingen doorkruisen. En het volk, hetwelk dat land bewoont, geniet vrijheid en zelfregeering in veel hoogere mate dan eenig ander. Het goede van Europa heeft het zich toegeëigend, het slechte of verouderde verworpen. Dáár vindt men geen wuften, onwetenden adel, die geen ander doel schijnt te kennen dan het goede òf te verijdelen, òf althans zoo lang mogelijk tegen te houden; geen kerk, die, zij moge den naam van staatskerk verloren of behouden hebben, zich steeds als zoodanig gedraagt en andere gezindheden onderdrukt; geen ontzaglijk groote legers, die als een kanker aan de welvaart van den Staat knagen, zijne beste krachten verslinden en een algemeen staatsbankroet voorbereiden. De volkssouvereiniteit is er eene onbetwiste waarheid en het volk gehoorzaamt er gewillig aan degenen, die het zelf heeft gekozen. De adel, een overblijfsel uit de Middeleeuwen, dat in onze nieuwere maatschappij geen reden van bestaan heeft, is er onbekend. De afscheiding van Staat en Kerk is er volledig; de kerkgenootschappen zijn er vrij en worden door den Staat evenmin betaald als vervolgd. Is er in tijden van gevaar een groot leger noodig, dan, voor-

waar, ontbreekt het niet, weinige jaren geleden heeft men er zich van kunnen overtuigen; maar is het gevaar geweken, dan hervat ieder zijne gewone taak, en eene kleine krijgsmacht, uitsluitend langs de kusten en de grenzen geplaatst, wordt voldoende gerekend. De ontzettende sommen, die Europa aan legers en vloten verkwist, worden daar ginder besteed aan het onderwijs. Dàt is in elken staat der Unie de groote post op het budget; de school is in Amerika het troetelkind der bevolking; de uitgaven daarvoor vermeerderen onophoudelijk, maar in plaats van er over te morren, zooals men in Europa met recht doet, als men ziet dat het zuur verworven geld aan soldaten en vestingwerken wordt verknoeid, brengt men gaarne het geld op voor een doel, waarvan een ieder het nut doorziet. En het onderwijs is er zooals het zijn moet: kosteloos en met verbanning van alle dogmatiek. Nergens is dan ook onder het volk meer kennis verspreid dan dáár. De Europeesche reizigers staan verbaasd over de groote mate van ontwikkeling, die men ook onder de laagste klasse der bevolking in de Unie aantreft, en over hare betrekkelijke wellevendheid, zoodat men (de nog niet geamerikaniseerde Ieren in de groote oostelijke steden uitgezonderd) nergens dat gemeene in taal en gedrag aantreft, dat in Europa niet alleen in het volk, maar zelfs in een gedeelte van den burgerstand zoo hinderlijk en walgelijk is.

Die verbazende verandering, in zulk een korten tijd tot stand gebracht, die groote, vrije, democratische Staat, die zijn levenskracht heeft bewezen, daar hij weldra het eeuwfeest van zijn honderdjarig bestaan zal vieren, - het zijn feiten zonder weêrga in de wereldgeschiedenis. En toch is de staatsregeling van Amerika geen uitvloeisel van afgetrokkene denkbeelden; integendeel, zij heeft zich evenzeer op geleidelijken, historischen weg ontwikkeld als die van Engeland; de kiem er van lag reeds in de oudste koloniën, en om te begrijpen hoe Amerika geworden is wat het is, moet men de koloniale geschiedenis en die van den onafhankelijkheidsoorlog bestudeeren. Op het geheele veld der historie zijn er weinig onderwerpen, die zulk eene studie meer beloonen, den geest meer verheffen, een volledíger tafereel aanbieden van snelle ontwikkeling en steeds toenemenden vrijheidszin op het gebied van Staat en Godsdienst.

Zes en dertig jaar geleden is Bancroft, in der tijd (1846-49) gezant van de Vereenigde Staten aan het Engelsche hof, be-

gonnen, die geschiedenis te beschrijven. Geene moeite is aan het werk gespaard. Niet alleen de Amerikaansche bibliotheken, maar ook de archieven van Engeland, Frankrijk, Nederland en Spanje zijn met ijver onderzocht. Daarenboven was Bancroft een diepzinnig denker en een talentvol schrijver. Zijne redeneeringen zijn scherpzinnig; zijn stijl is schitterend en stout; zijne karakters zijn scherp geteekend; waar werkelijk lof verdiend is, is hij er niet karig mede en sleept den lezer mede in zijne geestdrift voor een groot man of eene edele daad, terwijl hij in het tegenovergestelde geval het wapen der bittere ironie meesterlijk weet te hanteeren. Aan levendige, schilderachtige beschrijvingen is zijn boek overrijk. Maar waartoe zou het dienen uit te weiden in de karakteriseering en den lof van een werk, dat sinds lang zijne eervolle plaats in de letterkunde bekleedt en algemeen wordt geroemd als het beste boek, dat over het onderwerp bestaat? Niet het origineel, maar de Nederlandsche vertaling wilden wij eenige oogenblikken bespreken.

De taak, die de Heer Straatman te vervullen had, was gedeeltelijk gemakkelijk, gedeeltelijk niet. Als Bancroft eenvoudig verhaalt, dan kan men ook meestal zijne woorden getrouw en zonder veel moeite in onze taal wedergeven; maar in zijne historische overzichten en in zijne redeneeringen wijkt niet alleen zijn stijl, maar ook zijne wijze van zijne gedachten uit te drukken, ja, ik zou haast zeggen, zijne manier van denken zeer ver van de onze af. Eene getrouwe vertaling van die gedeelten zal dan ook voor ons altijd iets vreemds, iets gedwongens en zelfs iets onnatuurlijks en gemaakts hebben, en als de hoogste lof voor een vertaler deze is, dat zijn arbeid juist met het oorspronkelijke overeenstemt en zich toch lezen laat alsof het werk aan een Nederlander uit de pen gevloeid ware, dan kan men gerust voorspellen, dat geen vertaler van Bancroft, wie hij ook zij, dien lof zal inoogsten. Men zou eigenlijk hetzelfde, maar op zijne wijze, moeten denken wat de schrijver gedacht heeft, en het dan, onbekommerd om de bewoordingen van het oorspronkelijke, vrij moeten teruggeven; maar daar staat tegenover, dat, als het boek op die manier leesbaarder en duidelijker wordt, het tevens ophoudt eene vertaling in den stipten zin des woords te zijn. Wij bedoelen dan ook met deze opmerking geen verwijt, maar veeleer eene verontschuldiging voor het vreemde en stijve, dat ons op menige bladzijde stuit en dat de vertaler, met den besten wil en het meeste talent, niet kon vermijden. An-

ders moeten wij aan den Heer Straatman den lof toekennen, dat hij zich doorgaans zoo goed mogelijk van zijne taak heeft gekweten. Wel hebben wij bij de vergelijking van vele bladzijden enkele kleine misvattingen, het voorbijzien van fijne schakeeringen in de uitdrukking en sommige harde woordvoegingen opgemerkt, maar over 't geheel is het ons voorgekomen, dat de vertaling getrouw is en zich zelfs zeer dikwijls door gelukkige woordenkeus en wendingen kenmerkt.

Eene andere vraag is, of eene Nederlandsche vertaling van Bancroft noodig was. Voor wie is zij bestemd? Zeker niet voor de geletterden, want die lezen het werk veel liever in het oorspronkelijke; zij zijn zelfs genoodzaakt dit te doen, wanneer zij den schrijver willen contrôleeren, want de vertaler heeft al de aanhalingen, die in het Engelsche werk onder aan den voet der bladzijden staan, weggelaten. Ik stel mij dus voor, dat de vertaling voor diegenen onzer landgenooten bestemd is, die niet in staat zijn, een dergelijk werk in het Engelsch met gemak te lezen. Maar heeft die klasse lust, tijd, moed en volharding genoeg, om een zoo omvattend werk, dat in de Nederlandsche vertaling zeven lijvige en compres gedrukte deelen beslaan zal, ieder van ongeveer 500 bladzijden, te lezen; een werk, dat alleen de koloniale geschiedenis tot aan de verklaring van onafhankelijkheid in 1776 behandelt en dus over betrekkelijk oude zaken loopt; een werk daarenboven, dat zich geenszins zoo gemakkelijk laat lezen als eene brochure of een roman, maar voortdurende inspanning, nadenken, nazien der kaart, soms naslaan van andere boeken vereischt; dat aan personen, die niet aan historiestudie gewend zijn, soms wel wat al te zwaar, te hoog, te uitvoerig of te vermoeiend zal voorkomen? Buiten den kring der geletterden heeft ieder het tegenwoordig zoo druk met zijn zaken, dat er weinig tijd voor lectuur overschiet, en dan zoekt men bij voorkeur zoodanige die ontspant. De tijden, toen onze burgerstand de winteravonden doorbracht met Wagenaar van het begin tot het eind door te lezen zijn voorbij, en de romans hebben den smaak voor degelijk voedsel des geestes bedorven. Onder een anderen vorm aangeboden, zou het werk misschien meer belangstelling wekken. De kring van Nederlandsche lezers, waarvoor de vertaling bestemd is, zou, meenen wij, beter gediend zijn geweest met eene vrije en sterk bekorte vertaling. Het is dien kring niet te doen om de waardeering van Bancroft als geschiedschrijver, maar om de

kennis der zaken. Daarenboven, Bancroft schreef in de allereerste plaats voor zijne landgenooten, die natuurlijk, al neemt men b.v. alleen de aardrijkskunde in aanmerking, beter voorbereid waren dan de onzen, en in het onderwerp van zelf meer belang stelden dan een gewoon Europeesch lezer. Voor hen en zelfs voor Engelschen, want het werk handelt immers over Engelsche koloniën, kon hij zeer uitvoerig zijn, zonder te vreezen hen te vermoeien, of erger nog, te vervelen; maar het groote publiek op het vaste land van Europa verkeert in een geheel ander geval; daarvoor, wij zeggen het zonder omwegen, is Bancroft veel te wijdloopig. Onze opmerking geldt niet dit werk alleen, maar menig ander. Hoevele boeken worden er vertaald, vooral schoolboeken, die slechts gedeeltelijk voor ons volk geschikt zijn, en geene letterlijke vertaling, maar eene vrije bewerking volgens onze behoeften vereischen! De vertalers dier werken herinneren ons soms onwillekeurig den schamperen spot van buitenlanders, als zij ons de Chineezen van Europa noemen, want het schijnt alsof zij zich tot taak hebben gesteld, alles precies zoo na te maken als het hun uit den vreemde wordt toegezonden, met alle vlekjes en vuiltjes er bij.

Eene vrije bewerking is zeker niet ieders zaak; zoo iets eischt veel kennis, oordeel, smaak en talent; de groote massa onzer vertalers is er ten eenenmale ongeschikt voor. Maar de Heer Straatman staat ver boven die massa en daarom ware het ons des te liever geweest, als hij een anderen weg dan den gewonen had willen betreden. Wij zouden zoo recht gaarne zien, dat onze landgenooten in 't algemeen eene juistere kennis verkregen van de geschiedenis van Noord-Amerika; maar of dit doel door eene volledige vertaling van Bancroft zal bereikt worden, moeten wij betwijfelen, en wij vreezen, dat het werk, zoo al genoeg koopers, dan toch weinig lezers vinden zal. Niets evenwel zal ons aangenamer zijn dan te bemerken dat onze vrees ijdel was; het zou bewijzen, dat ons volk meer smaak heeft voor degelijke lectuur dan wij ons durven voorstellen.

II.

Aan het hoofd van dit opstel staan ook de titels van een paar nieuwe Engelsche reizen door Noord-Amerika. John Bull is de reiziger par excellence in alle werelddeelen. Onrustig van aard, vermoeid door 't eentonige leven op zijn eiland, overtuigd dat hij elders minder zal verteren dan wanneer hij in zijne dure woonplaats blijft, gaat hij op reis en beschrijft hij gewoonlijk wat hij gezien heeft. En toch is hij meestal ongeschikter dan de meeste andere Europeanen om de plichten van een reiziger te vervullen. Hij is koel en terughoudend omtrent vreemden, wier taal hij gewoonlijk niet of zeer slecht spreekt en zeer onvolkomen verstaat. In de hoogste mate ingenomen met zich zelven en zijn land, ziet hij minachtend op alles neder, wat van de Engelsche gewoonten en gebruiken afwijkt. Daar waar die afwijkingen zóó sterk zijn, dat er zelfs geen punt van vergelijking te vinden is, zooals in Perzië, in Japan of in China, zal hij doorgaans nog het minst onbillijk wezen; daar leeft hij als 't ware in eene andere wereld, op eene andere planeet, en is op alle excentriciteiten voorbereid. Kwam hij op een eiland, waar de wilden op hun hoofd liepen in plaats van op hunne voeten, hij zou er vrede meê hebben. Maar hoe meer het land, dat hij bereist, op het zijne gelijkt, des te onrechtvaardiger zal hij in zijn oordeel zijn, want elk oogenblik zal hij vergelijken en zijne afkeuring zal scherp wezen. ‘Dat doen wij in Engeland beter’ is het altijd terugkeerende refrein. En het ongeluk wil, dat juist Amerika de meeste punten van vergelijking aanbiedt. Daar hoort hij zijne eigene taal, daar vindt hij denzelfden godsdienst, dezelfde letterkunde, denzelfden bouwtrant; maar hij mist de historische herinneringen van zijn eigen land, zijne door ouderdom eerwaardige Gothische kerken, zijne Normandische kasteelen, zijne met rozen en kamperfoelie begroeide buitenhuizen, zijne nette tuinen, zijne aristocratie, waarop hij zoo trotsch is, zijne ‘gelukkige constitutie’, volgens hem de beste staatsvorm, die er bestaat of bestaan kan. En aan bespotting en beschimping komt geen einde!

Zoodanig een reiziger is Chester. Hij heeft veel gezien, Italië, Turkije, Egypte, Algerië, Amerika eindelijk, maar onder weg geen enkel vooroordeel afgelegd. Hij teekent zich zelven,

als hij ergens spreekt van ‘die trotsche verwaandheid, die den Engelschman op het Vaste Land tot zulk een onaangenaam dier maakt.’ In Canada vindt hij 't veel beter dan in de Unie, maar zoo 't schijnt om geene andere reden dan omdat het niet (nog niet, zou misschien juister zijn), zooals de Vereenigde Staten, den band, die het aan Engeland verbindt, heeft verbroken. Dat de Unie dat heeft durven doen, is in zijne oogen eene onvergefelijke zonde. 't Was ergerlijk, dat Engeland in dien oorlog het onderspit moest delven! Maar onze reiziger heeft een troostgrond gevonden. Gij meent misschien, dat hij u zeggen zal, dat niet de Engelschen geslagen zijn, maar de Duitschers, die door hunne goedertieren Landesväter voor zoo veel per hoofd aan George III verkocht waren; maar in dat geval vergist gij u. Neen; de handelende personen, zegt hij, waren allen Engelschen, en als nu de Engelschen op 't eiland de zaken anders inzagen dan die in de kolonie, en zij met elkander slaags raakten, dan deed het er niets toe, wie overwon, want de overwinnaars waren in allen geval Engelschen. En door die fraaie redeneering gesterkt, is nu onze schrijver in staat, ‘de gebeurtenissen van den revolutionnairen oorlog met de volmaaktste bedaardheid gade te slaan.’ Wij wenschen er hem geluk mede, maar merken tevens op, dat hij, zooals zoo vele zijner landgenooten, alles behalve gerust is voor de toekomst en daarvoor niet hetzelfde syllogisme te baat neemt. De onophoudelijk toenemende bloei en macht der Unie vervullen hem blijkbaar met groote bezorgdheid. De Staat is te groot, veel te groot - voor Engeland wel te verstaan, dat niet zoo geheel zeker is, nog lang de eerste zeemogendheid te blijven. Er was kort geleden een tijd, dat daarin eenige verbetering scheen te zullen komen; maar de Geconfedereerden hebben het verloren. Evenwel, al hadden zij het gewonnen en de afscheiding bewerkt, dan nog waren er slechts twee staten geweest in plaats van één en daarmede zou onze schrijver zich nog volstrekt niet tevreden hebben gesteld. Naar zijn oordeel moet de Unie zich minstens - let wel: minstens - in drie staten splitsen: een Zuidzee-staat met San Francisco als hoofdstad, een Oostelijke staat en eindelijk een Westelijk-Zuidelijke staat, met St. Louis als hoofdstad. De teekenen des tijds, meent hij, doen reeds zulk eene splitsing voorzien, want het verschil tusschen de landstreken is groot en hare belangen loopen uiteen. De laatste bewering, die niet bewezen wordt, blijve

voor zijne rekening; maar opmerkelijk is het, dat hij zelf op eene andere plaats zulk een sterk getuigenis aflegt voor de eenheid van het Amerikaansche volk, als hij zegt: ‘Het trof mij overal op mijne reis, dat er onder de Amerikanen veel minder individualiteit is dan onder ons; ik bedoel, dat de eene mensch in karakter en manieren minder van de overige verschilt. Waarschijnlijk wordt die gelijkheid door den regeringsvorm teweeggebracht, en verhindert de nieuwheid van 't geheele land, dat plaatselijke gebruiken zich vormen en stand houden. Een inwoner van Virginië of Missouri verschilt veel minder van een inwoner van Massachusetts of Rhode Island, dan iemand uit Devonshire van iemand uit Yorkshire. Eveneens is het met de taal. Het is niet te veel gezegd, als men beweert, dat het Engelsch in Amerika met veel grooter nauwkeurigheid dan in Engeland wordt gesproken; de uitspraak der Londensche ploerten is er even onbekend als verouderde provincialismen.’ Zou zulk eene groote gelijkvormigheid van karakter, manieren en taal geen gunstig voorteeken zijn van de voortdurende vereeniging, en zou onze reiziger zich niet wat al te schielijk met de hoop hebben gevleid, dat zijn hartewensch verwezenlijkt zal worden?

Dat de oordeelvellingen van een man als Chester dikwijls scheef en onrechtvaardig zijn, zal na het gezegde weinig betoog behoeven. Zeker, er is in de Unie nog veel wat verbetering eischt, en dat de rechterlijke macht, de policie en de stedelijke besturen er veel te wenschen overlaten, zal iedereen volmondig toestemmen. Onze reiziger weidt daarover herhaaldelijk uit; maar nooit schijnt het hem in te vallen, dat in een jeugdigen staat, en nog wel in een zoodanigen, die zich jaarlijks door de regelmatige toeneming zijner bevolking met een millioen zielen en door de ontginning van onmetelijke woeste landstreken verbazend uitbreidt, niet alles op eens volmaakt kan zijn. Had hij zich willen herinneren, hoe ellendig het er in Engeland nog niet lang geleden met datgene uitzag, wat hij in Amerika zoo scherp berispt, zijn oordeel zou misschien wat zachter uitgevallen zijn. Daarenboven is hij lange na niet altijd gelukkig in de keus zijner voorbeelden. Zoo deelt hij ergens een uittreksel mede uit een dagblad van Baltimore, waarin gesproken wordt over het proces aan eene jonge dame aangedaan, omdat zij haren minnaar van 't leven had beroofd. Het uittreksel is ten eenenmale onvoldoende om er iets met

zekerheid uit op te maken en in dit geval een tegenhanger te zien van het Pierre-Bonaparte-schandaal. Waarom en onder welke omstandigheden de moord is gepleegd wordt niet opgegeven; er staat alleen, dat de groote meerderheid der bevolking de levendigste sympathie voor de beschuldigde aan den dag legde, en er vast op rekende, dat zij zou worden vrijgesproken, omdat zij volkomen in haar recht was toen zij deed wat zij gedaan had; dat ook de autoriteiten haar met den meesten eerbied behandelden, en dat de gezworenen, na eene afwezigheid van slechts vijf minuten, het ‘niet schuldig’ uitspraken. Dit is alles, wat in het uittreksel staat, en onze schrijver weet klaarblijkelijk geen letter meer van het geval. Het is dus eene rechtszaak waarover ons geen oordeel vrijstaat. Toch laat onze zoo onvolkomen ingelichte reiziger er dadelijk dezen uitval op volgen, waarvan de lezer zelf de billijkheid moge beoordeelen: ‘Ware die Miss Cairnes eene arme negerin geweest, men had haar zonder genade opgehangen. Met zulk eene schandelijke rechtsverdraaiing voor oogen, behoeven wij niet te wenschen onze gerechtshoven te amerikaniseeren!’

Engeland amerikaniseeren, de politiek en de redevoeringen van John Bright, de geheime stemming zooals in Amerika, 't is alles de nachtmerrie, die onzen reiziger onophoudelijk vervolgt. Zijne woede kent geen palen als hij daaraan denkt en zijne onrechtvaardigheid even min. Zoo blijkt, bij voorbeeld, uit het officiëele rapport, dat bij eene verkiezing te New-York de democraten zich aan een aantal kwade praktijken hebben schuldig gemaakt. Toegegeven; maar wat doet nu onze schrijver, die zeker in Engeland nooit ofte nimmer van omkooping bij de verkiezingen heeft hooren spreken? Hij stelt stoutweg, dat de andere partij, die der republikeinen, eveneens heeft gehandeld, want - ‘'t is lood om oud ijzer.’ Het bewijs, dat men, dunkt ons, recht heeft te vorderen, is in de groote haast in de pen gebleven.

't Is overigens verwonderlijk om te zien, welke bondgenooten Chester al niet te hulp roept, als het er op aankomt, Amerika in een ongunstig daglicht te plaatsen. De dagbladen zijn ijverig geplunderd, en heeft de een of andere broodschrijver iets ten nadeele van zijn land gezegd, dan maakt Chester er zich gretig van meester en roept zegevierend uit: ‘Ziet gij wel, de Amerikanen zelve zeggen het!’ En voor zulk een bereisd man is hij bijzonder onnoozel. Ironie en scherts ver-

staat of vermoedt hij niet. Zoo vindt hij eene advertentie van dezen inhoud:

‘Eene jonge weduwe van 25 jaar, die geen enkelen vriend in de wijde wereld bezit, verlangt in kennis te komen met een gegoed heer, voor wien zij eene onwaardeerbare vriendin wil zijn. De dame heeft donker haar en oogen; 't spijt haar zeer, dat zij geen blondine is, daar die thans het meest in de mode schijnen te zijn; maar als de rechte persoon kennis met haar maakte en hij het bijzonder begeerde, dan zou zij er niet tegen hebben, g e b l e e k t te worden.

N.B. Jongens tusschen de 12 en 16 jaar behoeven zich niet aan te melden.’

En zulk eene koddige advertentie vat John Bull als ernst op en ziet er een bewijs in van de zedeloosheid van Amerika, van de ‘shocking state of morals.’ O sancta simplicitas!

Dat de Amerikaansche kerken in de oogen van Chester geen genade vinden, spreekt van zelve, daar hij een ijverig aanhanger is van de Anglicaansche kerk, dat bastaardkind der Hervorming, dat middelding tusschen oud en nieuw. Het onvermengde Protestantisme - ‘Protestantism, pure and simple’ - is hem een gruwel, en nadat hij aan Nieuw Engeland eene menigte zonden voor de voeten heeft geworpen, waaronder kindermoord zoo wat de geringste is - de andere zullen wij in een tijdschrift, dat voor fatsoenlijke lezers bestemd is, maar niet noemen - roept hij uit: ‘Zoodanig zijn de vruchten van het Puritanisme!’ Men zou nu mogen verwachten, dat hij ook uit de schriften van Calvijn of Knox bewees, dat hunne leer die vruchten noodzakelijk dragen moet; maar men heeft reeds bemerkt, dat hij zich over 't algemeen niet met bewijzen ophoudt.

Chester's boek is eigenlijk merkwaardiger voor Engeland dan voor Amerika. De schrijver is de type van eene Engelsche partij, die wel reeds veel van hare macht en invloed verloren, maar er toch nog veel van heeft overgehouden, en die zich op het gebied van Staat en Kerk, zoowel als op elk ander, door eene groote mate van bekrompenheid, eenzijdigheid en stijfhoofdigheid kenmerkt. Een aangenaam reisgezel is die knorrige man, die op alles vit, zeker niet; maar toch is zijn levendig geschreven reisboek ook voor de kennis van Amerika niet nutteloos, en wanneer een man als hij van tijd tot tijd prijst, dan heeft zijn lof, waarmede hij zoo uiterst karig is, eene dubbele waarde. Voor een gedeelte geldt wel is waar die lof alleen

zaken als de wel dure, maar dan ook uitmuntend ingerichte hôtels, de stoombooten, waarvan het heet, dat Amerika er met recht trotsch op is en dat zij zoo goed zijn als zij bij mogelijkheid zijn kunnen, de gemakkelijk ingerichte slaapwagens op de spoorwegen en vooral de ‘in hunne soort volmaakte’ eetwagens, enz.; maar toch ook zaken van meer belang, zooals de verdraagzaamheid der Amerikanen, die b.v. de processies der Katholieken niet verhinderen, en hunne beschaafdheid. Over de laatste laat hij zich aldus uit: ‘Vele Engelschen, die niet gereisd hebben, verkeeren, vrees ik, in de ongegronde meening, dat de fijne manieren van den waren gentleman in de Vereenigde Staten zeldzaam zijn. Niets is minder waar: beschaafde gentlemen zijn overal in menigte te vinden, en het volk kan zich zoo goed naar de omstandigheden schikken, dat iemand, die bijna plotseling rijk is geworden, eene natuurlijke gemakkelijkheid en waardigen eenvoud van manieren bezit, die rijk geworden Engelschen gewoonlijk eerst in het tweede of derde geslacht verkrijgen. De gemeenheid van den parvenu, als zij ooit in Amerika gevonden wordt, is er althans veel zeldzamer dan in Engeland, en over het geheel moet de middelbare trap van welgemanierdheid bijzonder hoog worden aangeslagen. Gemeenheid van manieren (ik spreek niet van gemeenheid van gewoonten of daden) is zeldzaam onder den arbeidersstand. Het gevoel van staatkundige gelijkheid heeft stellig de uitwerking, het maatschappelijk gedrag der menigte te verheffen, terwijl het de welopgevoeden niet verlaagt. De hoogste graad van welgemanierdheid, die van een Engelschen gentleman, in wien hooge afkomst met talenten en eene op de hoogeschool genotene opvoeding gepaard gaat, ontbreekt wel is waar, maar met deze uitzondering zijn misschien goede manieren in de Unie gewoner dan onder ons. Het lage Engelsche gevoel van nijd op rijkdom of eene hooge waardigheid vindt men er bijna niet.’ Ook de vriendelijkheid, die onze schrijver overal ondervond, en de gulle gastvrijheid der Amerikanen, worden door hem zeer geroemd. ‘Het feit alleen,’ zegt hij, ‘dat iemand een vreemdeling en nog wel een Engelschman was, scheen dadelijk een sleutel te zijn tot het hart van ieder hunner.’ Men ziet, dat Chester, ofschoon dan ook zijn boek weinig geschikt moge zijn om die welwillendheid te versterken, ze desniettemin erkent, en bij al zijne nurkschheid en verdere gebreken, deelt hij ons toch veel wetenswaardigs omtrent Amerika mede. Men volge

hem dus van de zuidelijke en oostelijke staten naar de westelijke, wier ernstige, werkzame en onbevooroordeelde bewoners hem het best hebben bevallen. Aan verscheidenheid is in zijne reisschetsen geen gebrek.

Een geheel ander man dan die zwervende zoon van Oud-Engeland is de brave en vrome Londensche predikant Newman Hall. Hij is door en door een dominé van den ouden stempel. Bij ons worden ze zeldzaam, maar in Engeland vindt men ze nog in menigte. Voor hen, die hunne geestverwanten niet zijn, zijn zij doorgaans niet zeer aantrekkelijk, en toch boezemt deze man, zooals hij zich hier voordoet, wel degelijk eerbied in: hij meent het zoo goed en zoo oprecht; welwillendheid, ware christelijke liefde straalt zoo in alles door wat hij schrijft. Niet alleen weetgierigheid, maar ook een ander edel doel dreef hem naar Amerika. Daarover later; eerst zullen wij trachten den algemeenen indruk weder te geven, dien zijn boek op den lezer maakt.

Die indruk laat zich in deze weinige woorden samenvatten: Amerika gelijkt sterk op Engeland, en waar verschil is, is dit verschil in 't voordeel van Amerika. Te verwonderen is het niet, dat onze reiziger tot die slotsom gekomen is. Voor hem als predikant zijn natuurlijk de kerkelijke aangelegenheden de gewichtigste, en daar hij niet tot de Staatskerk, maar tot de Dissenters behoort, moest Amerika hem wel bijzonder aantrekken; want de zoo hoog geroemde Engelsche vrijheid, die niet altijd beantwoordt aan den roep die van haar uitgaat, valt in niets meer tegen dan juist in het kerkelijke. Ziehier hoe Newman Hall zich daarover uitlaat:

‘Men moge het goed- of afkeuren, zeker is het, dat in Engeland de maatschappij in twee groote klassen verdeeld is: de leden der Staatskerk en de overige Protestanten. In groote steden is de afscheiding wat zwakker, maar in den regel bestaat zij overal, en in de provinciën is zij scherp en duidelijk afgebakend. Vele gegoede en beschaafde familiën zijn van zelve van den omgang met hare gelijken uitgesloten, indien het bekend is, dat zij naar de Ebenezer kapel gaan of eene bank in Bethel hebben. Er zijn eenige uitzonderingen; maar doorgaans moet een gentleman, die ergens landerijen koopt, en die, volgens zijne overtuiging, de godsdienstoefening in de kapel der Dissenters bijwoont, niet verwachten door zijne naburen zoo behandeld te worden, als het geval zou zijn, wanneer hij naar

de groote kerk ging. Willen zijne vrouw en dochters gezellig verkeer hebben, dan moeten zij hem alleen naar zijn bedehuis laten gaan. Als hij in geene kerk hoegenaamd komt, dan neemt hij de hem toekomende plaats onder zijne buren in; als hij geen teeken van belangstelling in godsdienst geeft, dan zal hij geen reden hebben, zich over achteruitzetting te beklagen; maar hoe regelmatiger hij de bijeenkomsten der Dissenters bijwoont, hoe ijveriger hij hunne godsdienstige en liefdadige genootschappen ondersteunt, met des te meer argwaan zal men hem gadeslaan en hem links laten liggen.'

'In den regel (want de uitzonderingen zijn in 't oog loopend zeldzaam) wil de geestelijkheid der Staatskerk niet op gelijken voet omgaan met die der andere kerken. Zelden zal de vicaris of rector een bezoek brengen aan den pas aangekomen predikant der Methodisten of Independenten, of hem in zijn eigen huis ten eten noodigen. De koude beleefdheid eener buiging, als zij elkander op straat voorbijgaan, daargelaten, kunnen de dienaars der Staats- en der andere kerken jaren lang in dezelfde buurt wonen en werken, zonder eenigen omgang met elkander te hebben. Kerkelijke broederschap is er nog minder. Nooit beklimmen Dissenters het spreekgestoelte in de staatskerken, en zelden stellen zich de dienaars der Staatskerk aan de straffen bloot, die hen treffen kunnen als zij zich op den preekstoel van een Dissenter laten zien. Eenige der liberaalsten ontmoeten eens in 't jaar hunne broeders van andere gezindheden in de neutrale vergadering van 't Bijbelgenootschap, maar er zijn er velen, die zelfs dat niet willen doen.'

'Aan den anderen kant zijn de Dissenters, daar zij, alleen om hunne godsdienstige overtuiging, behandeld worden alsof zij op een lageren trap der samenleving staan, er zeer toe geneigd, alles wat de anderen doen, als eene beleediging en onrechtvaardigheid op te vatten. Soms verbeelden zij zich, dat hun onrecht wordt aangedaan, als het zoo niet bedoeld was. Als zij een stap tot toenadering gedaan hebben en misschien teruggestooten zijn, dan geven zij in 't vervolg die bewijzen van welwillendheid niet meer, die zoowel de beleefdheid als de christelijke liefde tot plicht maakt. Gaarne beoordeelen zij allen naar datgene, wat sommigen doen, en zien de eervolle uitzonderingen voorbij, die dagelijks menigvuldiger worden. Om den schijn van vleierij te vermijden, willen zij zich liever als onbeschoft voordoen en wijzen zij eerlijk en hartelijk

gemeende voorkomenheden van de hand. De geschillen over het geloof worden bitter, omdat men niet met elkander omgaat. Oprecht gemeende pogingen tot bevordering van het geestelijk en wereldlijk welzijn van 't menschdom worden van beide kanten in 't werk gesteld, zonder dat de eene partij het minste afweet van 't geen de andere verricht, en vele krachten worden er in wederzijdsche tegenwerking verspild, die niet alleen bespaard, maar door samenwerking tot het bereiken van een gemeenschappelijk doel vermeerderd konden worden.'

Dit tafereel van den treurigen toestand der Dissenters is naar waarheid en zonder overdrijving geschetst; niemand, die met Engeland bekend is, zal het te donker gekleurd noemen. Men kan zich dus de ingenomenheid van onzen predikant met de kerkelijke toestanden in Amerika lichtelijk verklaren. Met geestdrift beschrijft hij het, hoe daar alle gezindheden het eens zijn, Episcopalen en Independenten, Methodisten en Doopsgezinden, Presbyterianen en Kwakers, Roomschen en Protestanten, dat zij geene door de regeering betaalde en gecontrôleerde kerk willen, maar dat iedere kerk in haar geloof, eeredienst en bestuur vrij moet zijn en zelve voor hare uitgaven te zorgen heeft; hoe daar de universiteiten niet, zooals in Engeland, gesloten zijn voor hen, die eenige geloofsartikelen niet kunnen onderteekenen, maar integendeel voor allen zonder onderscheid openstaan, zoodat de aanstaande godsdienstleeraars der verschillende secten naast elkander op dezelfde collegebanken zitten en steeds met elkander omgaan, met dit gevolg, dat, als zij later elkander ontmoeten, zij zich niet wederkeerig afstooten, maar de oude vriendschap hernieuwen; hoe de geestelijken der verschillende gezindheden elkander als gelijken beschouwen; hoe geen leek uit de samenleving wordt geweerd, omdat hij tot eene andere kerk behoort; hoe liefdadige inrichtingen door allen gemeenschappelijk worden ondersteund. Ons Nederlanders zou zeker dat alles zoo zeer niet treffen. Wel zijn hier de kerken niet in dezelfde mate van den Staat gescheiden als in Amerika en zijn wij door het verledene gebonden, maar wij staan in dit opzicht dan toch oneindig ver boven Engeland, en het is stellig niet de eenige zaak, waarin wij veel meer met de Amerikanen overeenstemmen dan met de Engelschen.

Men meene evenwel niet, dat Newman Hall eenzijdig is en zich alleen met kerkelijke zaken bezig houdt. Integendeel, hij

stelt het levendigste belang in alles wat hij ziet en hoort. Hij schijnt niets van het stugge en trotsche te hebben, dat de Engelschen zoo dikwijls kenmerkt. Hij houdt veel van praten, maar vooral van vragen, eene onmisbare eigenschap in een reiziger, en gaat gemeenzaam met iedereen om, ook met den geringsten. In Amerika kan men dat gerust doen, want nooit, zegt Newman Hall, ‘nooit hoorde ik van de arbeiders eenig gezegde, dat eene vrouw niet hooren mogt of waarover zij moest blozen. Als de Amerikaansche arbeiders op reis zijn, gelijken zij in hunne kleeding, en nog meer in hunne manieren, op onze middelklasse.’ In een wagon zit hij met menschen van een zeer ruw uiterlijk, en van wie men, als men hunne gelijken in Engeland ontmoette, geen samenhangend antwoord op eenige vraag, die buiten het alledaagsche ging, zou verwachten. ‘Eenigen lazen; anderen bespraken met groote scherpzinnigheid de binnen- en buitenlandsche politiek; met ruwe, maar bereidwillige beleefdheid beantwoordden zij al mijne vragen, die niet alleen den landbouw, maar ook de fabrieken en den algemeenen toestand van het land betroffen.’

Amerika heeft eene bijzondere soort van poëzij, maar die reizigers als Chester niet zien willen of zien kunnen, daar zij alleen het poëtische in het verledene en bij voorkeur in Middeleeuwsche herinneringen zoeken; in herinneringen uit dien riddertijd, die bij nadere kennismaking zoo bitter tegenvalt. Een Fransch reiziger, die verleden jaar den eersten rid op den Zuidzee-spoorweg meêmaakte, heeft, dunkt mij, het contrast tusschen de indrukken, die eene Amerikaansche en eene Europeesche reis geven, zeer juist aldus geteekend: ‘De Amerikaansche dorpen van 't Verre Westen hebben een geheel ander voorkomen dan de onze. Op eenige uitzonderingen na, wonen op de onze boeren, wier voorouders sinds onheuglijken tijd daar gevestigd waren. De huizen wankelen van ouderdom; de kerk, misschien het overblijfsel eener oude abdij, bestaat sinds vele eeuwen; de straten zijn eng, krom, slecht onderhouden; in de nabijheid bespeurt men de overblijfsels van een oud slot of een plomp burgerlijk gebouw, dat den naam van slot en het wapenschild eener adellijke familie geërfd heeft. Het tegenwoordige dier dorpen is niet schoon, hunne toekomst boezemt geen belang in; alleen het verledene kan de aandacht van den reiziger trekken. Voor de Amerikaansche dorpen daarentegen bestaat het verledene om zoo te zeggen niet; maar het

tegenwoordige woelt en tiert er, en bijna onwillekeurig vraagt men zich af: Wat zal dat dorp zijn over vijftig of honderd jaar? Misschien een San Francisco of een Chicago. Dertig jaar geleden hadden die steden, die thans hare inwoners bij honderdduizenden en hare rijkdommen bij millioenen tellen, niet meer te beteekenen dan dit kleine dorp, dat wij nu voorbij rijden. De geest van den Amerikaanschen dorpeling verschilt ook geheel van dien van onzen boer. De laatste heeft in zijne jeugd geen andere eerzucht dan een goed huwelijk te doen, dat hem in staat stelt, zijn veld te vergrooten; op zijn ouden dag verlangt hij niets anders dan rustig en te midden zijner kinderen in 't voorvaderlijke huis te sterven. De dorpeling der Vereenigde Staten daarentegen, als hij namelijk tot het echte, flinke Amerikaansche ras behoort, meent alles te kunnen bereiken. Het huisje, dat hij gebouwd of gekocht heeft, hij zal het weder verkoopen zoodra hij er bij profiteeren kan, en een grooter bouwen, of wel hij zal elders heengaan, waar hij denkt, dat hij beter op prijs zal worden gesteld. “Die en die,” zegt hij, “een man niet knapper dan ik, was drie jaar geleden arm, nu is hij millionnair; die ander, mijn schoolkameraad, die in 't leeren niet vlugger was dan ik, is thans directeur eener bank, administrateur van een spoorweg, lid van 't congres. Ik wil millionnair worden zooals de een, of een hooggeplaatst man zooals de ander.” Hij is zoo te goeder trouw in zijn snoeven en dit gaat met zoo veel geestkracht, stoutmoedigheid en werkzaamheid gepaard, dat men het hem ten goede houdt en met grond vermoedt, dat die man het zeer ver brengen zal. Het verschil tusschen de Vereenigde Staten en de onze is ook in dit geval: jeugd aan den eenen kant, aan den anderen rijpe leeftijd, zwakheid door ouderdom misschien.’

Is er geen poëzij in die jeugdige kracht, in dat rusteloos voorwaarts streven, en meer poëzij misschien dan in de puinhoopen eener oude burgt of de sombere gangen eener Romaansche of Gothische dorpskerk? Vele Engelsche reizigers zullen het niet toegeven, maar Newman Hall heeft daarentegen eene zeer levendige sympathie voor het karakteristiek Amerikaansche, terwijl hij met de Europeesche Middeleeuwen weinig ingenomen schijnt. En inderdaad, het grootsche, dat in Amerika in verbazend korten tijd tot stand wordt gebracht, is niet alleen in Europa ongehoord, maar wij kunnen het ons nauwelijks voorstellen. De zoo even aangehaalde Fransche reiziger sprak van

Chicago; Newman Hall verhaalt uitvoerig de geschiedenis dier stad, en zij komt hierop neder: in 1818 woonden er slechts twee familiën; in 1831 waren er twaalf, behalve een klein garnizoen; maar in dat jaar viel er iets groots voor: de schooner Marengo kwam uit Detroit het meer Michigan over en wierp het anker uit; dit was het begin van Chicago's handel. De communicatie was evenwel nog uiterst moeielijk. Een post was er niet; slechts eens in de twee weken werd er een Indiaan naar Niles in Michigan gezonden om er al de brieven en dagbladen af te halen, en hij was zes of zeven dagen onderweg. In 1832 werd Chicago bedreigd door eene groote bende Indianen onder hun opperhoofd ‘de Zwarte Valk.’ Die bende verwoestte de omstreken en vermoordde vele blanken. In het volgende jaar hadden twee gewichtige gebeurtenissen plaats: Chicago werd formeel tot stad verheven en er werd met de Pottawotamie Indianen, die 7000 man sterk waren, een verdrag gesloten, waarbij zij aan de Vereenigde Staten al hun grondgebied in Noord-Illinois en Wisconsin, ten bedrage van twintig millioen acres, afstonden. Toch was de stad nog alleen eene legerplaats in de bosschen; beeren en wolven maakten de streek onveilig. Van de laatsten werden er eens op één dag veertig geschoten. Evenwel de bloei der stad nam nu snel toe. In 1835 was het cijfer der bevolking tot 3000 gestegen en er werd een aanvang gemaakt met het graven van het grootsche Illinois- en Michigan-kanaal, dat, door de Illinois-rivier, de wateren van den Mississippi met die van het meer Michigan vereenigt. Dit kanaal, waardoor de grootste zeilschepen de reis van Nieuw-Orleans naar Chicago en van daar naar Buffalo, Quebec en den Atlantischen Oceaan kunnen doen, gaf eene hooge vlucht aan den handel en binnen zes jaren verdrievoudigde de bevolking der stad. De volgende cijfers der bevolking zijn welsprekender dan alles, wat men zou kunnen verhalen: in 1830 een dozijn familiën onder wilden en wolven; in 1840, 4000; in 1846, 14,000; in 1850, 28,000; in 1853, 60,000; tegenwoordig, 300,000. Chicago is thans de stapelplaats van de voortbrengselen van het groote Noordwesten zoowel als van die der onmetelijke, nu bebouwde prairiën van het Verre Westen, en de grootste graanmarkt der wereld. ‘Het karakter zijner inwoners,’ zegt onze reiziger, ‘richt zich naar zijne geschiedenis. “Go-ahead” staat op bijna ieder gelaat te lezen; men ziet het in nagenoeg alles, wat er gedaan

wordt, men hoort het in bijna elk gesprek. Natuurlijk denkt het volk van Chicago, dat het het ware volk is. Het ziet laag neêr op de oudelui van Boston en zelfs van New-York als bij hun tijd ten achter. Reizigers, die niet naar Chicago gaan, hebben Amerika niet gezien. De steden aan de oostkust zijn slechts zijne voorsteden. In plaats dat Chicago in 't Verre Westen ligt, is het het middelpunt der beschaving, de bron van den vooruitgang. Wilt gij het ware karakter van Amerika kennen? Ga naar Chicago! Wilt gij weten, hoe men zaken moet doen? Ga naar Chicago! Wilt gij weten, hoe men 't onmogelijke verrichten kan? Ga naar Chicago! Wilt gij hooren, welken loop de politieke kwestiën zullen nemen? Vraag het aan de inwoners van Chicago! En wanneer gij een voorbeeld verlangt van bereidwilligheid en van godsdienstijver in het bouwen van kerken, in het stichten en betalen van scholen, in het besturen van christelijke jongelingsvereenigingen, ga dan ook naar Chicago!'

En welk eene vurige vaderlandsliefde heerscht er! 'Men toonde ons,' zegt Newman Hall, 'eenige interessante overblijfselen van den laatsten oorlog: eenige aan flarden gescheurde vaandels van het Chicagosche contingent. Een, waarvan weinig meer dan de stok over was, was in één enkelen slag achtereenvolgens door acht mannen gedragen. De eerste, die het droeg, was iemand van zes voet, zeven duim. Reeds het allereerste schot doodde hem; hij was een te goed mikpunt. Een ander ving het vaandel op; ook hij werd neêrgeveld. Een ander en altijd weêr een ander volgde, terwijl het vaandel nooit den grond raakte. De burgers t'huis vergaten hunne makkers, die in 't front stonden, niet. Eens kwam een bode op de Beurs melden, dat het leger gebrek leed. Binnen een uur waren de dollars bij duizenden toegestroomd, en denzelfden avond nog vertrok er een zwaar beladen goederentrein, die allerlei soort van benoodigdheden naar "de dappere jongens in 't front" bracht.'

III.

Newman Hall had, zooals wij reeds te kennen gaven, nog een bijzonder doel met zijne Amerikaansche reis. Het was een politiek doel, en als alle predikanten in de geheele wereld zich in dien zin met politiek bemoeiden als hij het heeft gedaan, dan zou men de wereld er van ganscher harte meê geluk kunnen wenschen, want hij ging naar Amerika als een apostel des vredes.

Het gedrag der Engelsche regeering omtrent de Noordelijken in den laatsten Amerikaanschen burgeroorlog, waarover vroeger dit tijdschrift een drietal even diep doordachte als wel geschrevene artikelen van de hand van den Heer Philipson geleverd heeft[1], is geenszins zoodanig geweest als de wettige regeering aan gene zijde van den Atlantischen Oceaan recht had te verwachten. Het was eene neutraliteit in schijn, niet in waarheid. Het Britsche gouvernement moge de uitrusting van zuidelijke kaperschepen, die door Engelsche onderdanen gebouwd, gewapend, bemand en uitgerust zijn, niet rechtstreeks hebben begunstigd, zij heeft die evenmin door krachtige maatregelen belet, en toen Amerika schadeloosstelling gevraagd heeft voor zijn geschonden recht, heeft Engeland die geweigerd. Men weet hoe groot de verontwaardiging over dat alles in Amerika geweest is; maar nog grooter misschien was de toorn, die de houding van de meerderheid der Engelschen opwekte. De Noordelijken hadden gerekend op de sympathie der Engelschen, want zij ondersteunden de wettige regeering van hun land tegen rebellen en zij streden voor hetzelfde groote beginsel, dat de landgenooten van Wilberforce hadden voorgestaan: de afschaffing der slavernij. Zij stelden op die sympathie hoogen prijs, want zij hadden hunne afkomst niet vergeten, en al bewoonden zij een ander werelddeel, zij hadden toch nog dezelfde taal en dezelfde letterkunde. Wat andere volken of monarchen dachten, kon hun onverschillig zijn. De Fransche keizer is verder gegaan dan Engeland, toen hij aan de laatste mogendheid den voorslag deed, gezamenlijk de onafhankelijkheid van het Zuiden te erkennen; maar wat gaven de Amerikanen om hetgeen de

1 In het tweede deel van den jaargang 1866.

Fransche despoot, de man van den 2^{den} December, geliefde voor te stellen of te doen?[1]. Wat daarentegen een vrij volk, wat de oude broeders dachten en deden, dat was voor hen van belang in dien benarden tijd, toen niet alleen het groote beginsel der emancipatie beslist zou worden, maar ook het bestaan der natie op het spel stond, want hadden de Zuidelijken de afscheiding bewerkt, dan ware het daarbij niet gebleven; de democratische partij, die de macht van iederen afzonderlijken staat wil vermeerderen ten koste der federale regeering, zou ongetwijfeld eene verdere verbrokkeling der Unie hebben doorgezet.

Het is bekend, dat de hoop der Noordelijken bitter is teleurgesteld. De sympathie der Engelschen was veel meer voor het Zuiden dan voor het Noorden. Al de groote dagbladen, al de driemaandelijksche tijdschriften, alleen de Westminster uitgezonderd (een tijdschrift, dat, in 't voorbijgaan gezegd, nog zeer weinig invloed heeft, maar dien verkrijgen zal naarmate Engeland meer met zijn aristocratisch en kerkelijk-orthodox verleden breekt), waren bepaald op de hand der Zuidelijken. Met de kerkelijke couranten, waarvan men in de eerste plaats ondersteuning verwacht had, en met de meeste andere toongevers in de pers en de samenleving was het eveneens gesteld. Het geld, voor de uitrusting van Zuidelijke kaperschepen vereischt, werd grootendeels door Engelschen verschaft.

Eerst wekte dat alles onder de Noordelijken een gevoel van verwondering en verbazing, toen van diepe verontwaardiging, en zonder twijfel zouden zij het met eene oorlogsverklaring hebben beantwoord, indien hun eigen toestand minder hachelijk ware geweest en zij niet begrepen hadden, dat zij, met aan Engeland den oorlog aan te doen, tevens aan het Zuiden de onafhankelijkheid verzekerden. Zij hebben zich tot scherpe, soms dreigende diplomatieke notas bepaald; maar toch, de verhouding tot Engeland is thans niet meer dezelfde als vroeger. Eene diep gevestigde overtuiging van miskend en verongelijkt te zijn juist door degenen, van wie men dit het minst had verwacht, heerscht onder alle standen. De Amerikanen stonden alleen in hun grooten strijd; zij zullen en willen ook in 't ver-

1 ‘Als iemand een Noordelijke vraagt: “Waarom doet gij ons verwijten, zonder ooit iets tegen Frankrijk te zeggen?” dan is het vaste antwoord: “Omdat wij prijs stellen op datgene wat gij ons doet of omtrent ons denkt, en omdat wij om de Franschen geen cent geven,”’ Chester.

volg alleen staan. ‘Er was een tijd,’ zoo spreken zij, ‘toen wij hooge waarde hechtten aan de meening der Engelschen omtrent ons. Die tijd is voorbij. Onze eerste groote oorlog maakte ons onafhankelijk van de Britsche R e g e e r i n g ; deze oorlog heeft ons onafhankelijk gemaakt van de Britsche o p i n i e . Het is thans te laat om den vroegeren stand van zaken te herstellen; wij zullen wetten maken en onze rebellen ophangen, zonder ons te storen aan 't geen men aan gene zijde der zee over ons denkt[1]. En wij zullen het eenmaal aan Engeland betaald zetten. De Alabama-kwestie slaapt, maar zij is niet opgelost. Wij hebben vijf of zes millioenen Ieren in ons midden, die om wraak schreeuwen voor de eeuwenheugende tirannie, waaronder zij hebben gezucht. Wij hebben uitmuntende oorlogschepen; Engeland zal er misschien eens nader kennis meê maken.’

Het gedrag van Engeland is niet edel, niet loyaal geweest, verstandige en onbevooroordeelde Engelschen erkennen het zelf; maar was het dan misschien staatkundig? In der tijd heeft men het zeker wel gedacht. Het verbreken der Unie, de vorming van twee betrekkelijk zwakke staten in plaats van één zeer machtigen, scheen Engelands overmacht ter zee te waarborgen. Het belang van handel en nijverheid scheen mede te brengen, dat men vooral met het katoenproduceerende gedeelte van Noord-Amerika op goeden voet bleef. Het scheen zeer krachtig, het had uitmuntende veldheeren, het kon over groote hulpbronnen beschikken, en dan, het streed, zooals het heette, voor zijn eigendom, terwijl het Noorden alleen voor een principe de wapens had opgevat, en een principe was - zoo dacht een oud over een jeugdig volk - veel zwakker dan eigenbelang; derhalve zou het Zuiden de afscheiding wel verkrijgen. De uitkomst heeft die berekening gelogenstraft; maar heeft dan Engeland, dat door zijne meer dan dubbelzinnige houding de toegenegenheid van 't Noorden verloren heeft, althans die van 't Zuiden gewonnen en kan het, bij een eventueelen oorlog, op ondersteuning van dien kant rekenen? Niets zou dwazer zijn dan zulk eene veronderstelling; Engeland, dat zoo

1 ‘Het strekt den overwinnaars tot roem, dat zij geen enkelen rebel hebben opgehangen wegens rebellie, en dat niemand om die reden gevangen zit. In welken grooten Europeeschen revolutie-oorlog heeft de overwinnende Regeering aldus met de overwonnenen gehandeld?’ Newman Hall.

zelden recht door zee gaat, dat de ware neutraliteit niet heeft weten te bewaren en zich toch ook niet openlijk voor die partij heeft willen verklaren, die het heimelijk begunstigde. Engeland heeft zich, zoo mogelijk, in 't Zuiden nog gehater gemaakt dan in 't Noorden. Heeft het in de oogen van 't laatste te veel gedaan, het deed veel te weinig in de oogen van 't eerste. Het heeft Napoleons voorslag om de onafhankelijkheid van 't Zuiden te erkennen van de hand gewezen, het heeft de blokkade niet willen verbreken, en op die wijze aan de vrijheid van 't Zuiden den kop ingedrukt. Dat is iets, dat de Zuidelijken niet aan Engeland vergeven, en als het aanspraak wil maken op hunne dankbaarheid, dan is dit hun antwoord: ‘Ga weg van ons, Satan! Op 't oogenblik dat wij zouden verdrinken, hieldt gij u alsof gij ons de reddende hand wildet toereiken, maar gij trokt die aanstonds terug toen wij die wilden grijpen en liet ons ondergaan. Ellendige draaier, die steeds den huik naar den wind hangt, die ons eerst op flauwe wijze ondersteundet en later bij monde van uwen Lord Russell, onzen overwinnaar verzekerdet, dat hij steeds uwe warmste sympathie had bezeten - een schandelijke leugen, waarop de gezant onzer overwinnaars u een alles behalve malsch, maar volkomen verdiend antwoord heeft gegeven - wat leutert gij van dankbaarheid? Ja, wij zullen u ze toonen, onze dankbaarheid, op den dag dat onze republikeinsche banier, door de oorlogschepen der Unie gedragen, op uwe stranden wordt geplant, en de dag van dien nieuwen kruistocht, de dag waarop wij uw land te vuur en te zwaard zullen verwoesten, die dag zal tevens de heuglijke dag zijn, waarop het ware, innige verbroederingsfeest tusschen Noord en Zuid wordt gevierd!’

Zoo heeft dan Engeland beide partijen verbitterd. 't Was loon naar werken; maar welke onberekenbare gevolgen zou in den tegenwoordigen tijd een oorlog tusschen Engeland en Amerika na zich sleepen! De Engelsche pers erkent het volmondig: het zou de grootste ramp zijn, die de wereld treffen kan. Zelfs een man als Chester eindigt zijn boek met deze woorden: ‘Engelschen en Amerikanen, die hun vaderland liefhebben, moeten alle krachten inspannen om eene broederlijke eensgezindheid tusschen twee volken te bevorderen, wier belangen even zeer dezelfde moesten zijn als hun oorsprong dezelfde is. Geen misdaad kan afschuwelijker en onnatuurlijker zijn, dan een oorlog tusschen Engeland en de Vereenigde Staten.’

Zeer juist; maar het is de vraag of iedereen, die het hier genoemde doel bereiken wil, ook de rechte middelen daartoe aanwendt: het is de vraag of men door een boek vol hatelijkheden over, of liever tegen Amerika te schrijven, de Amerikanen hunne rechtmatige grieven tegen de Britten kan doen vergeten en de broederlijke eensgezindheid tusschen de twee volken kan bevorderen. De predikant der Dissenters heeft de zaak beter ingezien dan de vurige voorvechter der Staatskerk. Hij ging naar Amerika om in het openbaar en overal waar hij kon, woorden van verzoening en vrede en vriendschap te doen hooren. Hij meende dat te mogen doen, omdat hij, van het begin van den strijd af aan, ijverig partij had getrokken voor de Unie en de emancipatie. Niet altijd en niet overal kon hij zich doen hooren. Op eene groote meeting der democraten te New-York was hij er getuige van, hoe een redenaar tegen de negers uitvoer en hoe hij de grofste onwaarheden, met hevige bedreigingen gepaard, tegen Engeland uitte, terwijl zijne rede met geestdrift werd toegejuicht. Overtuigd dat hij de valsche en dwaze voorstellingen van den spreker zegevierend zou kunnen wederleggen, brandde Newman Hall van ongeduld om het woord op te vatten; maar een vriend uit New-York, die hem vergezelde, trok hem met geweld uit de zaal en verzekerde hem, dat, als hij in zulk eene vergadering een woord tot verdediging van Engeland sprak, hij er met zijn leven voor boeten zou. Ook elders bleek het hem, dat de partij, die door Engeland gedurende den burgeroorlog was begunstigd, onverzoenlijk was en dat met haar niets was uit te richten; maar hij was gelukkiger bij de andere partij, de republikeinsche, die de meerderheid vormt en de meest ontwikkelden, de voornaamste kooplieden en industrieelen, de geletterden, de hoogleeraren der universiteiten en de geestelijkheid der verschillende kerken, onder hare leden telt. Wel vond hij ook onder haar personen, die zich zeer scherp tegen Engeland uitlieten; maar over 't algemeen, zegt hij, spraken hare aanhangers niet als vijanden, maar als diep verongelijkte en gegriefde vrienden. Zij verschaften hem gaarne de gelegenheid, redevoeringen ten gunste van Engeland te houden, en zoo is hij dan in vele grootere en kleinere steden als spreker opgetreden. Wat hij bij die gelegenheden gezegd heeft, laat zich opmaken uit zijn zeer uitvoerig ‘Adres aan het Amerikaansche volk,’ waarmede hij zijn boek besluit. Natuurlijk kan een braaf

en eerlijk man zooals Newman Hall geen advokaat van kwade zaken zijn en dus het gedrag van Groot-Brittanje gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog niet rechtvaardigen. Dat wil hij ook niet; maar om de vriendschap te herstellen, tracht hij de Engelsche regeering te verontschuldigen voor zoover dit mogelijk is, en vooral deze twee punten te bewijzen: 1°. dat de meeste Engelschen, die met het Zuiden sympathiseerden, het niet deden uit vijandschap tegen het Noorden, maar omdat zij de politiek van het Noorden niet begrepen; 2°. dat, al scheen het anders, de groote massa der Engelschen het toch met het Noorden eens was. Voor eene vertaling is dat door klemmende logica merkwaardige betoog te lang, en aan een uittreksel durf ik mij niet wagen, uit vrees van het te bederven; ik kan het dus alleen ter lezing en overweging aanbevelen.

Niet vruchteloos heeft Newman Hall in Amerika gearbeid en meermalen mogt hij de luide toejuichingen van zijn gehoor inoogsten; maar natuurlijk zijn de krachten van een enkelen, en zelfs die van velen, niet toereikend om de rechtmatige verontwaardiging van een geheel volk tot bedaren te brengen, en men mag het als een gelukkig teeken des tijds beschouwen, dat de Amerikanen een ander middel dan de barbaarsche oorlog gevonden hebben om zich op Engeland te wreken. Hunne industrie heeft namelijk in den laatsten tijd eene verbazende vlucht genomen; in plaats van hun katoen naar Engeland te zenden en het van daar verwerkt terug te bekomen, verwerken zij het nu zelf. En daarmede zijn zij nog niet tevreden. ‘Wij zullen’, zeggen zij[1], ‘ook Indië en China van katoenen stoffen voorzien; overal zullen wij Engeland slaan; dat zal o n z e manier van oorlogvoeren zijn, onze weêrwraak voor de rooverijen der Alabama en voor de erkenning der Geconfedereerden als oorlogvoerenden.’ Inderdaad, hoe gevoelig de slag voor Engeland is, getuigen de geheel of gedeeltelijk stil staande fabrieken van Lancashire, de vroeger rijke, nu geruïneerde katoenlords, de onophoudelijke faillieten, de duizende wevers die zonder werk en zonder brood ronddoolen, en wier eenig redmiddel de emigratie naar Amerika is, waar zij zeer welkom zijn. Engeland heeft zijn monopolie verloren, te meer daar het ook de levendige concurrentie van Indië en van het Europeesche vaste land ondervindt. Maar Amerika wreekt zich in allen gevalle

1 Zie de ‘Revue des deux mondes,’ 15 Nov. 1869, p. 353.

op eene geheel eigenaardige wijze en die dan toch stellig boven de gewone de voorkeur verdient. En wanneer hunne handelwijs nu ook dit gevolg heeft, dat de Engelsche fabriekanten en kooplieden eerlijker worden en zij aan de Hindoes niet langer balen verkoopen, die katoenen stoffen heeten te bevatten, maar die in 't midden niets dan een vuil, groenachtig stof vertoonen - dan behoeft Engeland nog niet te wanhopen, dan kan het, wel niet het voor goed verloren monopolie herwinnen, maar toch de loyale concurrentie volhouden en zich er mede geluk wenschen, dat het althans met de Amerikaansche monitors geene nadere kennis heeft gemaakt.

R. DOZY.

Populaire voordrachten over natuurwetenschap.

Lezingen over allerhande onderwerpen behooren bij ons te lande reeds sedert langen tijd tot de dagelijks voorkomende zaken. Zonder veel te dwalen kan men de laatste helft van de achttiende eeuw aanmerken als de periode, waarin zich, nevens de groote Maatschappij tot Nut van het Algemeen, tal van meer of min geleerde genootschappen vormden, die het zich gewoonlijk tot een plicht rekenden eenigermate voor de beschaving der leden te zorgen, door nu en dan door een geachten spreker eene voordracht te doen houden. Bedrieg ik mij niet, dan stelden sommige van deze genootschappen zich niet tevreden met nu den een, dan den ander, tot eene leesbeurt te bewegen, maar benoemden zij eenen redenaar van professie, die ten genoege van de leden eenige malen per jaar de blijken van zijne bekwaamheid moest geven. Misschien dat men in sommige steden van ons vaderland nog steeds zoodanige lezers aantreft. Bejaarde personen beweren intusschen, dat in hunne jeugd de geestdrift voor dergelijke voordrachten grooter was dan tegenwoordig. Op vele plaatsen zijn bepaaldelijk de Nutslezingen het onderwerp geworden van altijd nieuwe aardigheden, en het voorwerp van eene aanhoudende minachting. Physische genootschappen hebben te klagen over gebrek, zoowel aan sprekers, als vooral aan hoorders. Het geslacht, dat ons voorafging, scheen meer belang te stellen in de wonderen van de electriseer-machine en van den galvanischen lichtboog, dan wij kunnen doen - wellicht een der gevolgen van die zucht naar kritiek, die schrandere waarnemers in het jongere Holland mee-

nen te hebben opgemerkt[1]. Zoo dat jongere geslacht het ook niet altijd openlijk durfde uitspreken, in hun hart dachten de

1 Men vergelijke over deze zucht naar kritiek een artikel van Prof. P. Harting in het Mei-nommer 1869 van het Album der Natuur. De schrijver meent, even als zoovele anderen, dat het algemeene peil van ons volk - bepaaldelijk der hoogere en middelklassen - veeleer dalende dan rijzende is. Onder de oorzaken noemt hij het overwegen bij het jongere geslacht van de zucht naar kritiek, de vernielende kracht, over de geestdrift, de scheppende kracht. Als eene der oorzaken van die wanverhouding vermeldt hij ‘de werking van al die invloeden, waaronder een kind tot knaap, een knaap tot jongeling, een jongeling tot man wordt, en die men gezamelijk met den algemeenen naam van tijdgeest bestempelt.’
De goede bedoeling van den schrijver waardeerende, meen ik eehter, dat zijne verhandeling ons zeer weinig helpt ter verbetering van de kwaal. Indien Neêrland's productiviteit op geestelijk gebied verminderd is, zooals de schrijver beweert, dan zal deze vermindering zeker niet in de eerste plaats toe te schrijven zijn aan eene oorzaak, die over geheel het beschaafde Europa ongeveer even krachtig werkt, de toeneming van de kritische richting. En dat die richting het product is ‘van al die invloeden, waaronder een kind tot knaap, een knaap tot jongeling, een jongeling tot man wordt, en die men gezamelijk met den algemeenen naam van tijdgeest bestempelt’, is volkomen zeker. De voorzichtigheid om de werking van al die invloeden nog sleehts als *eene der oorzaken* aan te geven, is waarlijk overbodig Zoolang echter de schrijver in gebreke blijft om ons aan te geven, welke van al die invloeden in het bijzonder de strekking hebben om de geestdrift te dooden en de zucht naar kritiek overmatig te ontwikkelen, kunnen wij het verschijnsel alleen betreuren, maar niet het bestrijden. Volgens hem zijn het de onderwijzers, die verbetering kunnen aanbrengen. ‘Zijn zij bezield met de overtuiging, dat zij hun onderwijs ook moeten dienstbaar maken tot opwekking van die edeler hoedanigheden, waardoor zelfs de waarheid in glans wint en niet enkel verlicht, maar ook verwarmt, dan zal dat onderwijs daarvan den stempel dragen. Declen zij echter in die overtuiging niet, omdat welligt hun eigen gemoed voor warmer indrukken onvatbaar is, dan zijn alle pogingen om hen daartoe op te wekken, nutteloos.’
Deze aansporing aan de onderwijzers kan moeilijk iets van belang te weeg brengen. De onderwijzers van de eerste soort zullen, ook zonder die aansporing, hunne bepaalde methode van onderwijs gevolgd hebben; de onderwijzers van de tweede soort worden door den schrijver zelven als wanhopige gevallen opgegeven. De schrijver doet niets anders dan aanwijzen, in welke richting, volgens zijne meening, de oorzaken liggen, die den heerschenden tijdgeest nog eenigen weêrstand bieden Dat de andere richting hem machtiger toeschijnt, erkent hij, reeds door het schrijven van zijn artikel. Zijn stuk is minder een betoog, dan wel eene opwekkende rede tot degenen, die zijne levensbeschouwing deelen. Zonder iets te willen afdingen op de waarde van het artikel in dit opzicht, zou ik echter meenen, dat de eerste plaats had gewijd moeten zijn aan de behandeling van deze ernstige vraag: Welke van al die invloeden, die men gezamenlijk den naam van tijdgeest geeft, brengen het overwicht van de kritische richting voort? Is eenmaal deze vraag opgelost, dan kan ieder, die het erkende gebrek aan geestdrift wenscht weg te nemen, zijnen aanval richten tegen deze invloeden. Zoolang wij eehter niet weten, welke de schadelijke invloeden zijn, weten wij niet, of wij ze door onzen arbeid bestrijden of in de hand werken, vorkeeren wij in den toestand, uitgedrukt door de woorden van den dichter, zoo volmaakt passende op de gemoedsstemming van een denkend wezen in deze eeuw:

‘Jahre kommen und vergehen -
In dem Webstuhl läuft geschäftig
Schnurrend hin und her die Spule -
Was er webt, das weiss kein Weber.’

Wil ons de hoogleeraar in een nader artikel zijne meening mededeelen over den aard van die invloeden en de middelen ter hunner bestrijding, dan zullen zeker allen, die de zoo dikwijls waargenomene afwezigheid van ‘geestdrift, kracht, energie, geloof’, als een treurig, maar noodzakelijk feit beschouwen, zijne oplossing van het vraagstuk dezer eeuw met meer dan gewone belangstelling onderzoeken en haar vergelijken met die van de vele groote mannen, die hunne kracht aan die oplossing hebben beproefd.

critici, dat de tijd voor dergelijke lezingen voorbij was. Velen waren van meening, dat het nut van dergelijke voordrachten voor een groot deel hierin bestond, dat zij aan heeren van eenen rijperen leeftijd de welkome gelegenheid aanboden, om eenen avond met niet al te veel verveling door te brengen en naar huis te gaan met het trotsche bewustzijn van hunnen avond ten nutte van zich zelven en van de maatschappij te hebben besteed. Werden ook dames toegelaten, dan zagen zij er nog meer nut in; wie weet toch niet, dachten zij op het voetspoor van Engeland's grooten humorist, waarom dames van allerlei rang en leeftijd samenkomen; en wanneer zij maar samenkomen, doet het er dan iets toe, of zulks geschiedt in de kerk, of op een concert, of bij eene natuurkundige lezing?

In het midden latende of de bedillers werden aangedreven door iets anders dan louter zucht tot kritiek, kan de opmerkzame beschouwer van de verschijnselen, die ons vaderland in de laatste twee jaren vertoont, niet nalaten te ontdekken, dat er voor de verachters van de natuurkundige lezingen reden bestaat, om tot zich zelven in te keeren en zich de vraag te stellen: Waren wij wel op de hoogte van dezen tijd, toen wij ons vermaten met zoo kwalijk verborgen minachting neêr te zien op iets, dat, volgens het zeggen van zoovelen, geheel blijkt te liggen in de richting van de negentiende eeuw? Zouden de mannen van het Nut hunnen tijd honderd jaar vooruit zijn geweest? Wij hebben wel gemeend, dat deze lezingen een laatste overblijfsel waren van de achttiende-eeuwsche deftigheid onzer vaderen, maar zou ook hier weder onze onbezonnen kritiek ‘*das Kind mit dem Bade*’ hebben weggeworpen? Was het

alleen maar noodig, dat deze lezingen haar eerwaardig uiterlijk en de lezers hunne witte dassen en zwarte rokken voor een meer modern gewaad verwisselden, om ze in den vorm van volksvoordrachten te doen ingaan tot een nieuw en krachtiger leven?

Men zou er bijna toe komen om het te gelooven. Minder nog om de geestdrift, die de redevoering over volksvoordrachten, door den luitenant A. Muny op het Leuvensch Congres gehouden, volgens de mededeelingen der nieuwsbladen heeft opgewekt. Een spreker, die goed spreekt, is toch zulk een zeldzaam verschijnsel, zeker ook wel op letterkundige congressen, dat hij noodzakelijk moet toegejuicht worden door de ongelukkige hoorders, die reeds zoovele langdradige redevoeringen hebben doorgestaan. En moge een officier, die belang stelt in het onderwijs van het volk, misschien in België niet tot de uitzonderingen behooren, - ik kan noch dit, noch het tegendeel met eenigen schijn van reden beweren - voor de Noord-Nederlandsche leden moet zeker het optreden van een krijgsman op zoodanige wijze eene alleraangenaamste verrassing geweest zijn. Ter geruststelling van het verwijtend geweten van het jonge Nederland willen wij dan ook aannemen, dat de luide toejuichingen meer den persoon van den luitenant Muny en zijne welsprekendheid, wellicht ook de verbroedering van de wapenen met de toga hebben gegolden, minder het onderwerp, dat hij met zooveel geestdrift besproken had.

Maar de waarnemer ontdekt ernstiger verschijnselen aan den vaderlandschen horizon, die schijnen aan te duiden, dat de geringe achting, door sommigen voor lezingen gekoesterd, werkelijk berust op onverstand of op eene te geringe belangstelling in de publieke zaak. Op den 2^{den} September van het jaar 1869 heeft de stad Amsterdam een aantal ernstige mannen binnen haren omtrek verzameld, uit alle oorden saamgestroomd om de zaak der volksvoordrachten te bespreken. Kon men reeds sedert een paar jaren eene toeneming opmerken in het aantal van deze winterbijeenkomsten, in dezen winter was de vooruitgang waarlijk belangrijk. Uit vele steden van ons vaderland, waar de goede zaak reeds sedert jaren hare voorstanders had, verneemt men, dat zich eene vernieuwde belangstelling vertoond heeft. Correspondenten van nieuwsbladen, gevestigd in steden, die niet beroemd zijn wegens de intellectueele ontwikkeling van hare bewoners, wijzen als bedroevend verschijnsel vooral op

gebrek aan belangstelling in de zaak der volksvoordrachten. In afwachting van de regeling van het middelbaar onderwijs voor de jongere meisjes, ziet men in vele plaatsen de dames van iets meer gevorderden leeftijd de leeraars der hoogere burgerschool, de gevierde bezitters van den sleutel, die den tempel der wetenschap opent, gelukkig maken met het verzoek om lezingen over wetenschappelijke onderwerpen. Niet slechts de meer amusante chemie en physica wekt hare belangstelling, maar ook de drogere cosmographie trekt hare aandacht, en zonder eenigen twijfel zal de ijverige courantenlezer nog in dit jaar kunnen vernemen, dat de meest beminnelijke onder haar zich gewijd hebben aan de nog strengere studiën van mathesis of boekhouden.

Kortom, er zijn redenen te over om het schuldig hart van den vertegenwoordiger van het jonge Holland van angst te doen kloppen. Werkelijk zijn de verschijnselen zoo onrustbarend, dat hij vreezen moet te worden veroordeeld, ten aanzien van het geheele publiek, indien hij zoo onvoorzichtig geweest is van in het openbaar over lezingen te oordeelen; voor zijn eigen gevoel ten minste, wanneer hij slechts in vertrouwelijke gesprekken de bewijzen heeft gegeven van zijne geringe achting voor lezingen. De autoriteiten tegen hem worden met den dag talrijker. Kan men niet van iedereen, die gelezen heeft, leest, of lezen zal, zeggen, dat hij, dus doende, hem veroordeelt? En hoeveel waarlijk verdienstelijke mannen lezen niet?

Intusschen zijn mij voorbeelden bekend van lieden, zoo verhard van gemoed, dat zij niet bekeerd zijn, ook niet door deze teekenen. Juist de groote belangstelling in de volksvoordrachten, die zich zoo plotseling openbaart, is voor deze overmoedige twijfelaars aan den adel der menschelijke natuur eene reden om van die voordrachten niet al te veel te verwachten. Zij beweren, dat wanneer eene meening zich zoo snel verbreidt als dezer dagen het geloof aan het nut van volksvoordrachten, de menschenkenner geneigd moet zijn scherper dan ooit toe te zien, of het wel de voortreffelijkheid der zaak zelve is, die haar opgang doet maken. Volgens hen leert de geschiedenis, dat eene nieuwe waarheid gewoonlijk jaren lang paradox blijft, totdat zij langzamerhand door de verstandigen wordt aangenomen en eindelijk door hunne autoriteit wordt opgedrongen aan het publiek, dat steeds geloovig napraat, wat de personen voor waar houden, die eene sport hooger staan op de ladder der ontwikkeling.

Ongaarne zou ik mij aansprakelijk stellen voor de taal en de

gevoelens van dit onbeleefd geslacht. Maar het komt mij toch niet ongepast voor, te onderzoeken, welke bezwaren de kritiek kan maken tegen eene zaak, wier nut zoo duidelijk schijnt, als het populariseeren der natuurwetenschap. De geest der kritiek op zich zelve, dit is ook de meening van Prof. Harting en trouwens van ieder verstandig mensch, kan geen kwaad doen, hoe scherp hij ook moge richten. Eerst wanneer hij optreedt in een individu, dat niets anders vertoont dan eene vleeschwording van dien geest, wordt hij onaangenaam, wellicht ook schadelijk. De schuld ligt echter niet aan de kritiek zelve, maar aan de afwezigheid van andere eigenschappen, die voor den mensch nog meer noodzakelijk zijn dan de gave van een juist oordeel.

Onderzoeken wij dus zoo onbevooroordeeld mogelijk de bedenkingen, die tegen de populaire lezingen worden ingebracht. Trachten wij in de eerste plaats eene juiste voorstelling te verkrijgen van het doel, waarmede de populaire lezingen worden gehouden; dat doel is gewoonlijk niet zoo scherp omschreven, dat het als bekend zou kunnen worden aangenomen. Daarna kunnen wij beoordeelen of zij kunnen medewerken tot het bereiken van dat doel. En zoo ja, zoo zij dus nuttig zijn - want het is gemakkelijk in te zien, dat ten minste het doel, dat men zich voorstelt, eene wenschelijke zaak is - of niet nadeelige werkingen onvermijdelijk zijn, en welke de middelen mogen zijn om in deze zaak het grootst mogelijke voordeel te verkrijgen met het kleinst mogelijke nadeel? Bij dit onderzoek wensch ik mij uitsluitend te bepalen tot de lezingen over onderwerpen aan de natuurwetenschap ontleend. Het verschil tusschen de soort van kennis, die de natuurwetenschap mededeelt, en die, welke door den beoefenaar der geestelijke wetenschappen wordt verkregen, is, naar het mij voorkomt, zoo groot, dat het moeilijk zou zijn twee onderwerpen te vinden, minder geschikt om in één opstel te worden besproken, dan de invloed van natuurkundige en die van letterkundige lezingen.

De natuurkundige kennis wordt verspreid ter bereiking van twee geheel verschillende doeleinden. *Of* men wil kennis verspreiden aan feiten, die den mensch te pas kan komen bij zijnen omgang met de natuur, die hem in staat moet stellen minder van haar afhankelijk te worden en haar meer te beheerschen. Hetzij men nu scheikunde leert aan den blauwverver, ten einde

hem geschikt te maken om zijn ambacht beter en goedkooper uit te oefenen, hetzij men gezonde begrippen over anatomie en physiologie tracht te verspreiden uit het oogpunt van de bevordering der algemeene en bijzondere hygieine, in elk van deze gevallen wenscht men materieele kennis te geven, kennis, waardoor men in staat gesteld wordt iets meer te doen dan vroeger. *Of* men wil de natuurkundige kennis verbreiden als ‘een noodzakelijk element van eene universeele opvoeding’, van ‘algemeene beschaving’. Zoo volkomen bepaald als het eerste programma is, zoo volkomen onbestemd is het tweede. Wat toch verstaat men onder eene universeele opvoeding, wat toch is algemeene beschaving? Welke zijn de heldere begrippen, die oprijzen voor het geestelijk oog van den persoon, die deze algemeene termen gebruikt? In eene vroegere periode kon men meenen, dat men een soort van antwoord op die vraag gaf door eenvoudig te wijzen op de personen, die met vrucht eene klassieke opvoeding hebben genoten, als de waardige dragers van die algemeene beschaving. Tegenwoordig zal echter het aantal dergenen, die nog altijd meenen, dat de studie der oude talen het hoofdbestanddeel behoort te zijn van eene beschaafde opvoeding, hoogstens eene aanzienlijke minderheid vormen. En dan nog, zoo wij al aannemen, dat deze minderheid gelijk heeft in hare opvatting, het is nog geheel iets anders te weten, wie beschaafd zijn, en wat beschaving is. De kennis van het eerste helpt ons weinig, zoolang wij niet weten, door welke bepaalde kenmerken zich de beschaafde van den onbeschaafde onderscheidt. Hoogst zelden vindt men iets anders dan algemeenheden, ter plaatse waar men de opgaaf van deze kenmerken zou wenschen te vinden, algemeenheden, die er den onderzoeklievenden lezer aan doen wanhopen, om de meening van den schrijver te leeren kennen, ja soms doen twijfelen, of de schrijver wel eene meening heeft. De grammaticale kennis van Latijn en Grieksch kan moeilijk onder deze kenmerken worden opgenomen; wel wordt er veel gesproken over de ‘gymnastiek des geestes’, die hare studie zou vorderen; maar zoover mij bekend is, heeft niemand ooit beweerd, dat een geest, die deze gymnastiek met goed gevolg heeft doorgeloopen, om die reden beschaafd is. Verstandsontwikkeling geeft zij zeker, maar men zou een verkeerd gebruik maken van het woord, indien men die verstandsontwikkeling beschaving noemde. Volgens de verklaring van de meerderheid moet dan ook niet zoozeer de studie der oude talen het vor-

mend element zijn, maar de studie der oude letterkunde. Welke invloeden intusschen van die studie uitgaan en de beschavende werking uitoefenen, die zij ongetwijfeld bij sommige personen te weeg brengt, wordt zelden nauwkeurig aangegeven.

Het komt mij voor, dat Stuart Mill in duidelijke woorden gebracht heeft, wat velen onbestemd voor den geest zweefde, toen hij zeide, dat de welopgevoede man zich van den gewonen onderscheidt, doordat hij vrij is van vele onverbrekelijke ideeënassociaties, die dezen geboeid houden in zijn oordeel[1]. Uit deze bepaling laat zich volkomen verklaren, waarom de studie der oude talen onder de middelen ter beschaving eene zoo eervolle plaats inneemt. Vooreerst zal de grondige studie van iedere vreemde taal bewerken, dat de geest tot het bewustzijn komt van de dubbelzinnigheid der woorden, en dat hij dus op weg geraakt om vrij te worden van die ideeënassociaties, die in de woorden der moedertaal liggen opgesloten. Ofschoon de studie van elke vreemde taal deze werking heeft, is zij toch verreweg het krachtigst bij de studie van die talen, die zooveel van de landtaal verschillen als de oude talen van de moderne. Een persoon, die niets anders geleerd heeft dan de drie moderne talen, kan oud worden en sterven, zonder er ooit door zijne taalstudie toe gebracht te zijn, om te bedenken, wat eigenlijk het woord ‘liberaal’ beteekent; hij vindt het gelijkluidende woord met dezelfde vage beteekenis in al deze talen terug. Maar in de oude talen vindt hij geen term voor den ruimen kring van voorwerpen, die het moderne woord moet benoemen. Zoo komt hij tot een onderzoek van dien kring van voorwerpen, en waarschijnlijk zal hij dit onderzoek niet eindigen, zonder dat hij een paar volksvooroordeelen heeft opgeofferd. Behalve deze nuttige werking van alle taalstudie, wier bestaan algemeen erkend wordt, is er echter eene andere, die meer in het bijzonder de studie der oude talen geldt, en wier nut minder algemeen wordt ingezien. Eene nauwkeurige kennis van gansch andere sociale toestanden, de achting en sympathie, die gewekt worden door de studie der litteratuur van volken, zoo hemelsbreed verschillend van de tegenwoordige, moet iedereen genezen van dit eerste criterium van onbeschaafdheid, dat bestaat in de meening, dat onze negentiende eeuw onder de eeuwen is, wat de leeuw is onder de dieren. De negentiende-eeuwsche begrippen, als

1 Mill, A system of Logic, Sec. Ed., Vol. I, p. 314.

het hoogste goed onder de menigte vereerd, verkrijgen door deze studie voor ons niet meer dan de betrekkelijke waarde, die hun voorzeker toekomt. Beginnen wij bijv. geneigd te worden om de denkbeelden ‘beschaving’ en ‘natuurkennis’ voor goed in onzen geest te associeeren, dadelijk zal de beschou wing van de Grieksche toestanden ons van deze overijling terugbrengen. Voorzeker is ook door eene grondige studie van de historie hetzelfde doel te bereiken. Maar ofschoon die weg korter schijnt, is zij in de werkelijkheid veel langer. Eene onvoldoende studie van de historie verergert het kwaad. De leerling, die de Grieken en de Romeinen oppervlakkig heeft leeren kennen, leert daardoor gewoonlijk niet de negentiendeeeuwsche toestanden met een kritisch oog bezien, maar alleen zich daarop verhoovaardigen. Is de leeraar zelf een groot vereerder van onze eeuw, en laat hij dit bij zijn onderwijs ten duidelijkste doorstralen, dan is er wellicht geen beter middel om de beschaving der leerlingen tegen te gaan dan zijn onderwijs in de historie. Bestudeert de leerling daarentegen de oude talen, dan ziet hij de oude maatschappij niet slechts door de oogen van den leeraar, maar door zijne eigene, indien hij daarvoor vatbaar is. Tal van begripsverbindingen, die reeds in hem ontstaan waren, worden losgemaakt, en zijne geschiktheid om een man te worden, die, niet geketend door de vooroordeelen van zijne eeuw, in staat is een onbevangen blik te slaan in het heden en de toekomst, is ongetwijfeld aanmerkelijk toegenomen.

Naast de afwezigheid van vele onverbrekelijke ideeënassociaties, door Mill als een der onderscheidingskenmerken tusschen den welopgevoeden mensch en den gewonen aangegeven, behoort in de tweede plaats vermeld te worden, dat de beschaafde mensch een open oog heeft voor de kunst in hare verschillende vormen, of ten minste in zijn spreken en handelen onwillekeurig dien afschuw van het leelijke aan den dag legt, die gewoonlijk samengaat met een ontwikkeld aesthetisch gevoel. Het is minder noodzakelijk nauwkeurig aan te geven, hoe de studie der oude litteratuur in dit opzicht beschavend werkt. Algemeen toch is het erkend, dat zij om deze reden een uitstekend middel is ter beschaving. Zelfs schijnt men mij dikwijls al te veel gewicht gelegd te hebben op deze werking van de studie der *humaniora*, en vergeten te hebben, dat de verwijdering van vooroordeelen een tweede gevolg is van deze studie, dat ongetwijfeld in de

eerste plaats behoort te worden genoemd. Daarentegen heeft men niet altijd genoeg gelet op de omstandigheid, dat de beoefening der oude litteratuur, uit dit oogpunt bezien, niet alles geeft, wat men zou kunnen wenschen. Aangenomen, dat de studie der oude letteren meer dan iets anders in staat is, om in den mensch den smaak voor het schoone in dichters en prozaschrijvers te verfijnen, dan ligt het toch voor de hand, dat zij niets of zeer weinig kan doen ter bevordering van het aesthetisch gevoel voor de architectuur, de beeldhouwkunst, de schilderkunst en de muziek. De voorstanders van de klassieke studiën uit het oogpunt van de vorming van den smaak, hebben gewoonlijk een treffend blijk van onnadenkendheid gegeven, door niet aan te dringen op het invoeren van de verschillende kunsten als elementen van het onderwijs, dat dienen moet, niet ter verspreiding van materieele kennis, maar ter beschaving van den mensch.

Ik meen hiermede de twee hoofdeigenschappen te hebben aangegeven, die een persoon behoort te hebben om in aanmerking te komen voor den titel van een beschaafd mensch. Wellicht, dat zelfs eene dezer eigenschappen, de laatste namelijk. geheel afwezig kan zijn in enkele personen, die wij toch onder de beschaafden zouden tellen. Maar men zou geheel afwijken van het gewone spraakgebruik, dat bij deze soort van onderzoekingen de toetssteen behoort te zijn, door nog andere eigenschappen, zedelijke bijv., in het begrip op te nemen. Wanneer iemand niet al te onnadenkend spreekt over beschaving, dan hecht hij dus aan dat woord de beteekenis, dat de personen, van wie het wordt gepraediceerd, tot op zekere hoogte vrij zijn van de algemeen voorkomende ideeënassociaties, met andere woorden, van de vooroordeelen van hunne eeuw, en dat zij een geopend oog hebben voor de kunst. Met de aanwijzing van deze twee hoofdbestanddeelen is natuurlijk de analyse van het begrip nog lang niet geëindigd. Men kan toch vragen, welke de onverbrekelijke ideeënassociaties zijn, die in eene bepaalde eeuw de heerschende zijn, en wat het eigenlijk beteekent een open oog te hebben voor de kunst? Gelukkig behoeven wij echter met onze analyse niet te komen tot de laatste bestanddeelen der complexe verschijnselen. Was dat noodig, dan zouden wij nimmer van eenige zaak iets te weten komen, want juist de analyse van de minst samengestelde verschijnselen is het, die de inspanningen van den mensch sedert duizende

jaren tart, en die datgene uitmaakt, wat men bedoelt met die raadselen des levens, die een practisch mensch voorzichtigheidshalve gewoon is met een afgewenden blik voorbij te gaan.

Is het mij in het voorgaande gelukt eene bepaalde beteekenis te vinden voor den vrij onbepaalden term, waarmede men gewoonlijk een der doeleinden van de verspreiding der natuurwetenschap aangeeft, dan kunnen wij nu overgaan tot het onderzoek van de vraag, in hoever het populariseeren van de natuurwetenschap kan bijdragen tot het bevorderen van de twee geheel verschillende bedoelingen, waarmede die populariseering kan geschieden, de verspreiding van materieele kennis en de vorming van een beschaafd volk.

Er is een zeker standpunt van menschelijke ontwikkeling, waarbij ons het stellen van deze vraag voorkomt als eene ongerijmdheid, waarbij het nut van de populariseering der natuurwetenschap ons volkomen evident is. Zal het mededeelen van feiten toch niet noodzakelijk leiden tot de verspreiding van materieele kennis, en is niet de wetenschap der natuur bij uitnemendheid geschikt ter wegneming van onze vooroordeelen, zij, die ons niet zoozeer bekend maakt met de meening van den een of ander over het onderwerp der wetenschap, maar met dat onderwerp zelf? En is zij niet in de derde plaats uitmuntend geschikt ter vorming van ons aesthetisch gevoel? Is de natuur dan niet schoon, en moet niet vooral de voortdurende waarneming van hare treffende doelmatigheid in den geest den onuitwischbaren indruk doen ontstaan van orde en regelmaat, het gevoel van die eenheid, die wij in een kunstwerk ongaarne missen?

Ieder zal zich zonder twijfel lofredenen op de natuurwetenschap naar een van deze drie thema's herinneren, lofredenen, die welsprekend kunnen zijn, wanneer de redenaar zich bewust is van de redelijkheid van zijne overtuiging. En wanneer men ook al niet overtuigd wordt door dergelijke beschouwingen, wanneer men niet, ten gevolge daarvan, zich eerbiedig nederzet aan de voeten der populaire sprekers of schrijvers over de natuurwetenschap, dan is het toch niet aan iedereen mogelijk duidelijk uiteen te zetten, waarom deze redeneeringen niets of zeer weinig bewijzen. Men gevoelt wel, naar de gebruikelijke uitdrukking, dat er ergens iets aan hapert, maar het is niet zoo gemakkelijk voor anderen de redenen aan te geven, waarom deze redeneeringen zoo weinig ter zake afdoen.

Het bezwaar, dat zich hier aan ons voordoet, berust op de onvolmaaktheid van ons vermogen tot innerlijke waarneming. Wisten wij nauwkeurig aan te geven, wat er in ons voorvalt, wanneer wij een nieuw feit leeren kennen, of wanneer wij vrij worden van een oud vooroordeel, of wanneer zich het gevoel van het schoone in ons ontwikkelt, dan zou het ons niet moeilijk zijn, de fout aan te wijzen in de redeneeringen ter gunste van het populariseeren der natuurwetenschap. Doch onze psychologie is uiterst gebrekkig; wellicht nog meer onze kennis van den intellectueelen, dan van den moreelen mensch. Op dit veld zijn de ontdekkingen zeldzaam, en ten aanzien van de eerste rudimenta heerscht nog altijd twijfel en strijd. Bij een van die rudimenta moeten wij noodzakelijk stilstaan, om eene behoorlijke beantwoording van de gestelde vragen te verkrijgen. Zijn wij ten aanzien van het bedoelde beginsel eenmaal tot klaarheid gekomen, dan leveren deze vragen weinig moeilijkheden meer op. Zonder de beschouwing van dit beginsel daarentegen blijft zelfs de juiste beteekenis van de gestelde vragen bij voortduring onhelder.

In Mill's logica komt een hoofdstuk voor, dat mij bijzonder geschikt schijnt te zijn om een duidelijk inzicht te geven in de vraag, die hier beslissen moet. Het is zijn hoofdstuk '*of the functions and the logical value of the syllogism*'. Mill richt hier zijne bestrijding tegen de oudere schrijvers over logica in het algemeen, en in het bijzonder tegen hunnen talentvollen woordvoerder, den aartsbisschop Whately, die beweerd had, dat het syllogisme niet is *eene* kunst van redeneeren, maar *de* kunst van redeneeren (not *an* art, but *the* art of reasoning). Hij wijst op de *petitio principii*, die in elk syllogisme bevat is, daar de particuliere conclusie reeds toegestemd moet zijn door ieder, die met den algemeenen major instemt. Maar toch erkent hij, dat wij gewoonlijk syllogistisch schijnen te redeneeren, en bijv. schijnen te besluiten, dat Napoleon III, in het algemeen ieder thans levend persoon, sterfelijk is, op grond van den algemeenen major, dat alle menschen sterfelijk zijn. In dit geval storen wij ons niet aan de omstandigheid, dat de waarheid der conclusie eigenlijk vereischt wordt voor de gegrondheid van den major. De oplossing van het bezwaar vindt hij in de omstandigheid, dat onze redeneering nooit anders is dan eene inductie van het bijzondere tot het bijzondere, bij welke wij echter, om zeer goede redenen, de zekerheid namelijk van onze redeneering

en het gemakkelijk ontdekken van daarin aanwezige fouten, ons besluit, uit bijzondere verschijnselen getrokken, kleeden in den vorm van eenen algemeenen major, dien wij later gaan toepassen. Zoo berust bijv. onze bewering, dat Napoleon sterven zal, ten slotte geenszins op de algemeene stelling, dat alle menschen sterfelijk zijn, maar op de bijzondere feiten, waardoor ons gebleken is, dat alle menschen, van wie tot nog toe een betrouwbaar bericht tot ons gekomen is, na het bereiken van zekeren leeftijd gestorven zijn. Uit niets anders dan uit deze bijzondere waarnemingen besluiten wij, dat ook Napoleon sterven zal. Maar even goed als wij tot de sterfelijkheid van Napoleon besluiten, kunnen wij tot de sterfelijkheid van alle thans levende menschen besluiten. Voor de zekerheid van onze redeneering is het nu noodzakelijk, of ten minste wenschelijk, dat wij het resultaat van onze vroegere waarnemingen en van onze voorafgaande inductie uitspreken in den vorm van eene stelling, die wij in voorkomende gevallen eenvoudig hebben uit te leggen. De vorming van eene dergelijke algemeene stelling is echter geen onmisbaar vereischte voor het tot stand komen van onze redeneering; wij mogen uit het bijzondere tot het bijzondere redeneeren, en wij doen dat ook. Mill gelooft, dat, zoo dikwijls wij niet redeneeren uit stellingen, die ons door een boek of door de overlevering zijn bekend geworden, wij werkelijk in den regel besluiten uit het bijzondere tot het bijzondere en niet door syllogismen. Vele voorbeelden van dergelijke redeneeringen worden door hem aangehaald. Een oud generaal bijv. zal na een snellen blik op de gesteldheid van het terrein, in staat zijn om de noodige bevelen te geven voor eene passende rangschikking van zijne troepen. En het is mogelijk, dat hij dit doet zonder ooit genoeg theoretische opleiding gehad te hebben, om in staat te zijn eene enkele algemeene stelling aan te geven over de betrekking tusschen de gesteldheid van den grond en de slagorde van het leger. Treffend is zijn voorbeeld van den verver, die beroemd was wegens zijne kunst om zijne verfstoffen in de juiste verhouding met elkander te mengen, maar die geheel ongeschikt bleek te zijn om zijne bekwaamheid aan anderen mede te deelen, daar hij zich de gewoonte had eigen gemaakt uitsluitend zijn gevoel te laten beslissen over de behoorlijke hoeveelheid der te mengen stoffen, en er nooit aan gedacht had ze elk afzonderlijk te wegen. Niet minder treffend is de raad, volgens Mill's verhaal, door Lord Mansfield gegeven aan een

man, van wat men gewoonlijk een practisch gezond verstand noemt, die geroepen werd om rechter te zijn, zonder dat hij veel rechtsgeleerde kennis had verworven. Hij raadde hem zijne beslissing zonder aarzelen te geven, want zij zou bijna altijd goed zijn, maar het nooit te wagen, gronden voor die beslissing aan te voeren, want deze zouden in verreweg de meeste gevallen slecht zijn. In deze en dergelijke gevallen bestaat de redeneering in eene snelle vergelijking van het voorkomende geval met vroeger waargenomene overeenkomstige gevallen, zonder dat de redeneerende persoon tot eene algemeene stelling komt.

Mill besluit uit zijne beschouwingen, dat elke redeneering gaat van het bijzondere tot het bijzondere; dat de major van het syllogisme, waaruit wij schijnen te redeneeren, niets anders is dan een kort memorandum van onze vroegere ervaring in overeenkomstige gevallen; dat de regels van het syllogisme niets anders zijn dan regels ter interpretatie van dat memorandum. Dat dit redeneeren door middel van algemeene stellingen ons vrijwaart voor de mogelijkheid van in het bijzondere iets aan te nemen, wat wij in het algemeen ontkennen. Maar de grond van onze conclusie ligt ten slotte altijd in die vroegere ervaringen, waarop het memorandum steunt.

De verleidelijkheid van de door Mill bestreden dwaling berust ten slotte hierin, dat het ongerijmd schijnt te spreken over iets dergelijks als eene onbewuste redeneering, eene redeneering die onze geest maakt, zonder dat zij tot ons bewustzijn geraakt. Om toch te kunnen beweren, dat de generaal in zijn eerste voorbeeld redeneert uit het bijzondere tot het bijzondere, moet Mill noodzakelijk aannemen, dat in den generaal eene redeneering plaats heeft, van welken aard zij ook zijn moge. Daar het nu volkomen zeker is, dat noch de generaal, noch de verver, noch de rechter iets bemerkt van de redeneering, die volgens Mill in hen plaats heeft, zou het ter bevordering der duidelijkheid beter geweest zijn, indien Mill uitdrukkelijk verklaard had, dat hij het er voor houdt, dat er in den mensch redeneeringen plaats hebben, waarvan hij niets bemerkt, dat hij conclusiën trekt, zonder zich daarvan bewust te zijn. Maar dat verklaart Mill niet, ten minste niet op deze plaats. Echter blijkt ook nergens, dat hij het tegendeel aanneemt, dat hij meenen zou, dat eene redeneering niet kan plaats grijpen in onzen geest, zonder dat wij ons daarvan bewust zijn. Daar nu echter de laatste meening, naar het mij voorkomt, overeenstemt

met het gevoelen van de meeste menschen, is er veel kans op, dat zijne voorbeelden voor hen niet veel zullen bewijzen. Zij zullen eenvoudig niet erkend worden als redeneeringen, maar gerangschikt worden onder de algemeene rubrieken van intuïtie, gelukkige inval, gewoonte of practische bekwaamheid, woorden, die gewoonlijk of zeer slecht of in het geheel niet worden gedefiniëerd. Uit andere plaatsen van Mill's logica laat zich met zekerheid afleiden, dat het bestaan van dergelijke onbewuste redeneeringen voor hem eene uitgemaakte zaak is. Dat men intusschen, ten minste voor eenige jaren, geen vreemdeling behoefde te zijn in de leer van het menschelijk kenvermogen, om het bestaan van zulke onbewuste redeneeringen te ontkennen, kan blijken uit de volgende woorden uit Opzoomer's Weg der Wetenschap:

‘Geen wonder, dat sommigen, uit gehechtheid aan hun lievelingsmeening, haar, al was zij inderdaad gevallen, toch in woorden nog liever behielden, dan haar geheel prijs te geven. De geest, zeiden zij, redeneert tot het bestaan der buitenwereld wel niet met bewustheid, maar toch bewusteloos, en maakt ook wel niet bewust, maar toch bewusteloos, van de wet van oorzaak en gevolg gebruik. Dat bewustelooze doen van hetgeen zonder bewustzijn ondenkbaar is vonnist zich zelf’[1].

Opzoomer meent dus dat redeneeren en gebruik maken van de wet van oorzaak en gevolg, zonder daarvan bewust te zijn, ondenkbaar is. En toen Helmholtz voor eenige jaren in eene van die physiologische verhandelingen, die de grenzen der psychologie overschrijden, sprak over ‘onbewuste conclusiën’, en tallooze voorbeelden van haar bestaan aanhaalde, heeft deze uitdrukking, volgens zijne eigene verklaring, onder de psychologen veel aanstoot en tegenspraak verwekt. Om klemmend te zijn, zou het betoog van Mill de bewijzen moeten bevatten voor het bestaan van zulke onbewuste redeneeringen; het bestaan daarvan is niet zoo algemeen erkend, dat de bewijzen overbodig kunnen genoemd worden; integendeel zal de mogelijkheid van deze redeneeringen door de groote meerderheid der menschen, ook der denkende menschen, op den eersten aanblik voor ‘ondenkbaar’ worden verklaard.

Een ander bezwaar tegen Mill's beschouwing geldt de stelling, die wij woordelijk bij hem aantreffen, dat elke redenee-

1 Tweede druk, blz. 73.

ring gaat van het bijzondere tot het bijzondere. Deze stelling nu is alleen waar in eenen zeer bijzonderen zin. Wanneer toch een onverstandig Christen Carl Vogt uitmaakt voor een onzedelijk mensch, omdat hij een atheïst is, dan is zijne redeneering eene redeneering van het algemeene tot het bijzondere. De major, dien hij in zijne kindsheid geleerd heeft, is, dat alle atheïsten onzedelijke menschen zijn, en uit dien major trekt hij zijne conclusie, niet uit zijne bijzondere ervaring, want hij heeft wellicht nimmer atheïsten ontmoet. Wanneer een liberaal volksvertegenwoordiger zich verklaart voor de afschaffing van hooge invoerrechten op artikelen van buitenlandsche nijverheid, dan heeft hij in den regel geredeneerd uit de algemeene stelling, dat de bevordering van den vrijen handel in het algemeen belang is, eene waarheid, die hij in de meeste gevallen niet uit zijne ervaring, maar uit zijne boeken zal hebben leeren kennen. Evenzoo in honderde andere gevallen, waarbij wij onze conclusiën afleiden uit algemeene stellingen, die wij op de eene of andere wijze van anderen hebben overgenomen. Al moge nu de bewering van Mill, dat deze algemeene stellingen ten slotte nooit eene andere bron hebben dan de ervaring, volkomen waar zijn, dan neemt deze waarheid toch het groote verschil niet weg, dat er bestaat tusschen de werkzaamheid van onzen geest, wanneer hij overgaat van het bijzondere tot het bijzondere, van het vroeger waargenomene tot het thans voorkomende geval, en wanneer hij afdaalt van de algemeene stelling, misschien berustende op de ervaring van Aristoteles of Plato, tot het speciale geval, dat den tegenwoordigen onderzoeker voor de oogen staat. In het dagelijksch leven is waarschijnlijk de eerste soort van redeneering de meest voorkomende; doorzoekt men daarentegen de boeken, dan vindt men in verreweg de meeste gevallen uitsluitend redeneeringen van de tweede soort. Dat in beide gevallen de ervaring het uitgangspunt is, behoeft niet te leiden tot het onderling verwarren van de twee soorten van redeneering; in het eerste geval berust de conclusie gewoonlijk op eigen ervaring, in het tweede geval gewoonlijk op de ervaring van anderen. En dat de zekerheid van de conclusie dezelfde zou zijn in de beide gevallen, zal niemand willen beweren.

Wanneer Mill deze eenvoudige onderscheiding steeds voor oogen had gehouden, zou zijne bewonderenswaardige logica wellicht in sommige hoofdpunten op andere grondslagen zijn gevestigd. Dat hij het verschil volkomen goed heeft ingezien,

bewijzen zijne hoofdstukken over deductie, d.i. de redeneering uit algemeene stellingen tot bijzondere gevallen. Het is echter geen ongewoon verschijnsel, dat een denker, die zeer goed in staat is eene onderscheiding te maken, haar toch niet toepast ter plaatse, waar zij noodig of wenschelijk zou zijn. Ik zou niet durven beweren, dat er, ten gevolge van de afwezigheid van de bedoelde onderscheiding, in dit gedeelte van Mill's logica eene fout gevonden wordt, maar wel, dat, indien deze onderscheiding hem bij zijne behandeling ook hier met de noodige helderheid voor den geest had gestaan, een zoo scherpzinnig verstand als het zijne, hoogstwaarschijnlijk geleid zou zijn tot besluiten, die thans ontbreken. Zoo als zijn boek nu is, moeten wij ons tot eenen anderen schrijver wenden, om tot volkomen klaarheid te komen over de vraag, of er werkelijk onbewuste redeneeringen bestaan en zoo ja, door welke kenmerken zij zich van de bewuste onderscheiden. Nergens vinden wij dit onderwerp met de vereischte duidelijkheid besproken, dan in de eerste werken van Schopenhauer. Wie ook niets anders gelezen heeft dan zijne hoofdstukken over dit verschil, stelt zich vol verwondering de vraag, hoe het mogelijk is, dat een schrijver, die bladzijde op bladzijde de bewijzen geeft van zijne zeldzame gave van opmerking, van zijn verwonderlijk combinatie-vermogen en van zijnen klassieken stijl, gedurende dertig jaren nagenoeg geheel onbekend kan blijven. Ook wanneer men de talrijke paradoxe denkbeelden in aanmerking neemt, die in zijne geschriften worden aangetroffen, en het niet zeer beminnelijk karakter van den schrijver, dat zich intusschen eerst in de werken van eene latere periode openbaart, blijft het verschijnsel van deze totale onbekendheid eene van de meest raadselachtige gebeurtenissen in de geschiedenis van dat allerverwonderlijkste wezen, zooals Fielding den mensch noemt. Ook in Duitschland zijn Schopenhauer's scherpzinnige onderzoekingen over die werkingen van het menschelijk kenvermogen, waarvan de behandeling het grensgebied tusschen physiologie en psychologie uitmaakt, veertig jaren lang geheel geïgnoreerd, en eerst thans begint zich onder den machtigen invloed van Helmholtz eene beschouwing te verspreiden, die in de hoofdzaak volkomen op die van Schopenhauer gelijkt, al wordt zijn naam ook zeer dikwijls door de verspreiders geheel verzwegen. En toch heeft hij zijne denkbeelden reeds in 1813, 1815 en 1818 in zijne drie eerste werken bekend gemaakt

met die doorzichtige, helderheid, die al zijne geschriften kenmerkt.

Hij verdeelt de menschelijke voorstellingen in twee hoofdafdeelingen, de intuïtieve en de abstracte. Intuïtief noemt hij elke voorstelling, die aanschouwelijk is, zij moge nu opgewekt worden door physische veranderingen in ons lichaam, de indrukken in onze zintuigen en de nog onbekende werkingen in zenuwen en hersenen, die de gewaarwording voorafgaan, of wel met de noodige scherpte in ons voortgebracht worden door de terugroepende verbeeldingskracht. De voorstelling bijv., die iemand zich heeft gevormd van een bepaald individu, dat door hem is waargenomen, noemt hij intuïtief; het geheel der intuïtieve voorstellingen is de wereld, voor zoo ver zij door een bepaald persoon is waargenomen. In de wijze, waarop zich de wereld afspiegelt in den geest van de verschillende personen, is een hemelsbreed verschil; terwijl de een van de verschijnselen eene zeer krachtige, blijvende perceptie ontvangt, alle bijzonderheden duidelijk waarneemt, bij een volgend verschijnsel zeer oplettend is op de overeenkomst, die het met het vroegere verschijnsel vertoont, en ook het verschil duidelijk opmerkt, dat tusschen hen bestaat, ziet de ander in hetzelfde verschijnsel de samenstellende bestanddeelen over het hoofd, houdt een volgend, weinig afwijkend, verschijnsel voor volkomen identisch en bemerkt de overeenkomst niet, die er tusschen verschijnselen bestaan kan, die, oppervlakkig waargenomen, een groot verschil toonen. Geene enkele dezer intuïtieve voorstellingen laat zich in woorden met de noodige bepaaldheid beschrijven. Onmogelijk is het, om bijv. van eenen bepaalden persoon eene zoo levendige beschrijving te geven, dat men de zekerheid heeft, voor den geest van den hoorder volkomen hetzelfde beeld te doen oprijzen, dat den spreker voor oogen staat. Zelfs waar ons eene terminologie ten dienste staat, die veel nauwkeuriger is, dan de gewone taal, zooals het geval is bij de beschrijving van eene plant, kan men toch niet verwachten, dat de lezer hetzelfde beeld zal aanschouwen, dat de schrijver in hem heeft willen doen ontstaan. Steeds zal de beschrijving der plant op een tal van individu's passen, op eene soort of eene variëteit, nooit op een enkel voorwerp. Het is de taak van het menschelijk oordeel, om uit de tallooze intuïtieve voorstellingen op te klimmen tot de abstracte voorstellingen of begrippen. Daarbij voegt de menschelijke geest de overeenkomstige voorstellingen bijeen

tot groepen, die hij benoemt. Ongetwijfeld is deze groepeering slechts het gevolg van het ontdekken van gelijke eigenschappen in verschillende voorstellingen en van het benoemen van die voorstellingen met eenen algemeenen naam; de classificatie der voorstellingen is dus een bijkomend gevolg van de functie van het oordeel, niet het onmiddellijk doel van die functie zelf. Een begrip is dus niets anders dan eene onvolkomene voorstelling, waarin het gemeenschappelijke van eene menigte intuïtieve voorstellingen gedacht wordt. Uit de minst abstracte begrippen vormt de geest op dezelfde wijze meer abstracte, om eindelijk te komen tot de meest algemeene. Een begrip bevat dus nooit iets anders dan wat de ervaring daarin gelegd heeft; uit louter begrippen, vooral uit de meest algemeene begrippen, eene wetenschap te willen construeeren, is eene van de zonderlingste dwalingen, waartoe de menschelijke geest is kunnen vervallen. Maar een begrip is daarenboven niet aanschouwelijk. Willen wij het begrip niet alleen denken, maar trachten wij ons het begrip voor te stellen, dan aanschouwen wij in plaats van het begrip eene der aanschouwelijke voorstellingen, die onder het begrip behooren. De menschelijke rede houdt zich uitsluitend bezig met de vergelijking der begrippen; bij die vergelijking volgt zij instinctmatig de regels van het syllogisme, die trouwens alleen gevonden zijn door een nauwkeurig onderzoek naar de wijze, waarop de menschelijke geest komt tot zijne gerechtvaardigde besluiten. In de vatbaarheid voor de toepassing van deze regels bestaat bijna geen verschil tusschen den eenen mensch en den anderen; ieder, ook de meest onnoozele, gevoelt, dat, wanneer eenmaal de major erkend is, die beweert, dat eene zekere klasse eene bepaalde eigenschap heeft, op de erkenning van den minor: zeker voorwerp behoort tot die klasse, de conclusie met noodzakelijkheid volgt. Groote verschillen daarentegen bemerkt men vooreerst in het oordeel, dat de intuïtieve voorstellingen onder bepaalde begrippen brengt, of wel bij het bepaalde begrip de passende intuïtieve voorstelling zoekt, dat dus beslissen moet over de juistheid van den bovengenoemden minor. En ten tweede in het verstand, het vermogen, waardoor de mensch vooreerst gebracht wordt tot zijne intuïtieve voorstellingen, en ten tweede, die intuïtieve voorstellingen, die bij elkander behooren, door den band van oorzaak en gevolg verbindt, het vermogen tot eene jniste inductie, volgens de terminologie der empirische wijsgeeren. Overeenkomstig het ge-

bruik, sedert Aristoteles door de eeuwen gewettigd, noemt nu Schopenhauer alleen die werkzaamheid van den geest redeneering, die de functie is der rede; zij is voor hem het trekken van conclusiën uit de praemissen van het syllogisme. Even als Mill meent hij, dat deze praemissen uit niets anders dan uit de ervaring kunnen ontleend zijn[1]. Maar hij wijst er uitdrukkelijk en herhaaldelijk op, dat de ervaring, die geleid heeft tot de vorming der gangbare begrippen, die wij in de woorden der taal vinden aangegeven, niet door ons zelven gemaakt is, en dat wij dus, zoo spoedig wij over begrippen handelen, dat is, in woorden redeneeren, te doen hebben met onderwerpen, wier beteekenis ons zelven niet volkomen bekend is. Het is de ervaring van het geheel der geslachten, die ons zijn voorafgegaan, die geleid heeft tot de vorming der taal, dat is, der in woorden uitgedrukte begrippen, en niet onze eigene ervaring. Aan de besluiten van het bijzondere tot het bijzondere geeft hij den naam van redeneering niet, omdat die naam ten allen tijde gebruikt is voor de besluiten uit algemeene stellingen afgeleid. Hij noemt ze oordeelen en verstaat daaronder de intuïtieve verbinding van twee voorstellingen, welke verbinding natuurlijk alleen ontstaan kan, omdat zij samen overeenkomen of ten minste schijnen overeen te komen. De geesteswerkzaamheid, waardoor bijv. de bovengenoemde rechter in een gegeven geval eenen persoon schuldig acht, is bij hem eene werking van het oordeel, waarbij hij de voorstelling van dien persoon vergelijkt met de voorstellingen, die schuldige personen in overeenkomstige gevallen bij hem hebben opgewekt. Het besluit, waardoor Lavoisier aannam, dat, daar een metaal bij verhitting aan de lucht zwaarder wordt, het daarbij eenig bestanddeel uit de lucht moet opnemen, is bij hem eene functie van het oordeel, niet van de rede[2]. De verbinding van intuïtieve voorstellingen

1 Trouwens met deze eene belangrijke uitzondering, dat hij meent, dat de stelling, van welker waarheid de gegrondheid van de belangrijkste klasse van redeneeringen afhangt, de meest algemeene major ‘elke verandering heeft eene oorzaak’, niet berust op de ervaring, maar even als tijd en ruimte een denkvorm is van den menschelijken geest.

2 In dit laatste geval zou men wellicht kunnen twijfelen, of niet Lavoisier geredeneerd heeft uit de algemeene stelling: Alle lichamen, die zwaarder geworden zijn, hebben nieuwe bestanddeelen opgenomen. Dit is echter niet waarschijnlijk, want deze bewering strijdt met de algemeene stellingen, in de scheikunde tijdens de onderzoekingen van Lavoisier erkend. Lavoisier heeft dus zelf deze algemeene stelling ontdekt. Indien het nu al waar moeht zijn, dat hij eerst na het ontdekken van die stelling zijn beroemd besluit aangaande de samenstelling der lucht heeft getrokken, dan zou de werkzaamheid van zijn geest bij het trekken van dit besluit eene redeneering moeten heeten, eene redeneering, die echter even goed kon gemaakt worden door den eenvoudigste der eenvoudigen, indien hij de waarheid der algemeene stelling helder had ingezien en de uitkomsten kende der proeven, waardoor de gewichtsvermeerdering der metalen bij verhitting aan de lucht wa gebleken. Ook in dit geval blijft de eer der ontdekking aan het juiste *oordeel* van Lavoisier, waardoor hij de waargenomene verschijnselen op zoo veel meer passende wijze tot eene algemeene stelling verbonden had, dan de scheikundigen, die het bestaan van het phlogiston verdedigden.

tot oordeelen geschiedt altijd oorspronkelijk onbewust, ofschoon zij later tot bewustheid kan gebracht worden, en zelfs moet gebracht worden, om haar aan anderen te kunnen mededeelen. Maar bij den overgang tot bewustheid, gaat de kennis van de intuïtieve tot de abstracte over, en verliest in bepaaldheid, wat zij in mededeelbaarheid wint.

Zijne werken zijn overvloedig in voorbeelden van die onbewuste werkzaamheid des geestes, wier bestaan door Opzoomer voor ondenkbaar wordt verklaard. Een nieuw bewijs, zoo het nog noodig ware, voor de waarheid, dat het maar weinig pleit tegen de mogelijkheid van het bestaan eener zaak, wanneer de een of andere denker haar voor ‘ondenkbaar’ verklaart. Wie meenen mocht, dat dit argument iets beteekent, leze Mill's voortreffelijk vertoog over de waarde, die men aan de beweerde ‘*inconceivableness*’ van eenig verschijnsel heeft te hechten. Door de lezing van Schopenhauer's werken moet ieder komen tot de erkenning, dat onze geest zeer dikwijls werkzaam is, zonder dat wij ons daarvan bewust zijn. In de eerste plaats bewijst hij, en hierin drukt Helmholtz volkomen zijne voetstappen, dat wij tot de zinnelijke waarneming van de natuur niet kunnen gekomen zijn zonder intuïtieve, onbewuste inductie. Ik heb niet genoeg vertrouwen in mijne krachten als populair schrijver over natuurwetenschappelijke onderwerpen, om te durven wagen in weinige bladzijden een overzicht te geven van dit betoog, dat geheel op physiologische waarnemingen steunt, en wil alleen mededeelen, dat men het volkomen duidelijk kan vinden in het werk van Schopenhauer, dat den eenigszins vreemdsoortigen titel voert: *Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde*, § 21. Wellicht stuit de deskundige lezer daar ter plaatse op enkele beweringen, over nevenzaken handelende, die strijdig zijn althans met den tegenwoor-

digen toestand der physiologie. Wie een betoog verkiest, dat niet door deze kleine vlekken ontsierd wordt, maar dat daarentegen veel minder duidelijk is, kan een zoodanig vinden in Helmholtz' *Physiologische Optik*, § 26. Liever dan te trachten een kort en onvolledig uittreksel te geven uit de beschouwingen, over dit moeilijk onderwerp door de twee genoemde groote mannen te boek gesteld, bepaal ik er mij toe eenige voorbeelden van intuïtieve, onbewuste oordeelvellingen uit het dagelijksch leven mede te deelen, waarbij het volkomen duidelijk is, dat onze geest werkt, zonder dat wij ons daarvan bewust zijn, dat hij redeneert uit het bijzondere tot het bijzondere, zonder dat wij daarvan iets bemerken.

In de eerste plaats wil ik herinneren aan de moeilijkheden, die het aanleeren van elk handwerk vordert. Men wenscht bijv. bekwaam te worden in een zoo weinig samengesteld bedrijf, als het slijpen van scheermessen. Zonder eenigen twijfel zou het mogelijk zijn over deze kunst in abstracto te spreken, en des noods een leerboek te schrijven, waarin men bijv. den hellingshoek, dien het mes behoort te hebben, de snelheid, waarmede men het moet bewegen, en de kracht, waarmede men het tegen eene bepaalde onderlaag moet drukken, zoo nauwkeurig mogelijk tracht aan te geven. Zulk een leerboek zou vrij uitvoerig moeten worden, daar natuurlijk de drie genoemde grootheden zoowel met den aard van de gebruikte onderlaag, als met de soort van staal behooren te veranderen, om in ieder geval de meest gunstige uitwerking te verkrijgen. Niemand is tot nog toe zoo onverstandig geweest om zulk een leerboek te schrijven, ofschoon zeker beginnende microscopisten niet nalaten zouden het te koopen. Men gevoelt, dat het er bij deze zaak niet toe doet, of men de handelwijze, die men gevolgd heeft, in woorden kan weêrgeven; men moet de noodige handigheid, den ‘slag’ hebben, naar men zegt. De een krijgt die handigheid veel spoediger dan de ander, niemand onmiddellijk; steeds moet eenige oefening voorafgaan. Nu is er geene andere verklaring te geven van de opvoeding, die de hand des menschen ondergaat, wanneer hij een mes leert slijpen, dan de volgende. Telkens, wanneer hij deze bewerking beproefd heeft, blijft in zijn geest de herinnering terug van de bepaalde gevoelsgewaarwordingen, die in hem ontstaan zijn door het bewegen van het mes onder eene zekere helling met eene bepaalde snelheid. Die herinnering blijft niet *in abstracto*, in woorden,

want de taal heeft geene verschillende termen voor zoo fijne wijzigingen van de gevoelsgewaarwordingen, als tot het bewustzijn geraken. Maar als *intuïtieve* kennis blijft deze herinnering aanwezig en zij blijft verbonden met de eveneens intuïtieve kennis van de scherpte van het scheermes, die bijv. onderzocht kan zijn, door er dunne doorsneden van plantenweefsels mede te vervaardigen. Bij eene tweede poging verandert de slijpende persoon de beweging van het mes en onderzoekt daarna de scherpte, bij deze tweede wijze van beweging verkregen. Langzamerhand komt hij tot de intuïtieve kennis van die tastgewaarwordingen, die vereischt worden om bij de onderlaag, die hij gebruikt, aan het mes de noodige scherpte te geven, en bij eene volgende poging richt hij zijne beweging zoodanig in, dat diezelfde tastgewaarwordingen op nieuw in hem ontstaan. Hij heeft nu de noodige handigheid verkregen, naar men zegt; hij weet welke bepaalde gewaarwordingen door de beweging in zijne hand te weeg gebracht moeten worden, om hem tot het verlangde resultaat te brengen, en richt de beweging zoodanig in, dat die gewaarwordingen ontstaan. Maar hij is geheel buiten staat om zijne kennis in woorden te brengen en in woorden aan anderen mede te deelen; alleen hierdoor kan hij anderen eenigszins op weg helpen, dat hij de vergissingen bij hen kan aanwijzen, die zoo grof zijn, dat zij door zijn gezichtszintuig waarneembaar zijn. Ter verkrijging van groote handigheid is iedereen aan zich zelven overgelaten; of hij die verkrijgen kan of niet, hangt af van de meerdere of mindere duidelijkheid, waarmede hij zijne tastgewaarwordingen percipiëert. Het gedeelte van onze kennis, dat bestaat in de kunst om een mes behoorlijk te slijpen, is dus eene zuiver intuïtieve kennis, die niet in woorden kan worden uitgedrukt. Telkens, wanneer wij die kunst beproeven, vergelijken wij de in ons opgewekte tastgewaarwordingen met vroeger waargenomene en besluiten, zonder ons daarvan bewust te zijn, dat dezelfde gewaarwordingen, even als vroeger, gevolgd zullen worden door de waarneming van een scherp scheermes. Tusschen de werkzaamheid van onzen geest, waardoor wij het ontstaan van de verlangde scherpte verwachten, en de gewone causaal-inductie, waardoor wij besluiten, dat eenig verschijnsel, dat onvoorwaardelijk volgt op een ander verschijnsel, ook in de toekomst altijd na dat verschijnsel zal intreden, tenzij er eene tegenwerkende oorzaak mocht werkzaam zijn, bestaat geen enkel verschil, dan dat de

werkzaamheid in het eerste geval in onzen geest plaats grijpt, zonder dat wij ons daarvan bewust zijn, en dat hare aanwezigheid ons eerst door de nauwkeurige overdenking van onze handelingen kan blijken.

Een tweede voorbeeld. Men wenscht zich de kennis te verschaffen, die noodig is om een redelijk glasblazer te worden, eene soort van kennis, die voor den practischen chemicus van het grootste gewicht is. Ik geloof wel, dat er over dit vak handleidingen bestaan, ofschoon ik het niet met zekerheid kan beweren. Maar zeker zal men uit die handleidingen niet veel leeren. Men moet eenige maanden bij een goed glasblazer of des noods alleen leeren glas blazen. In den aanvang gelukt het niet ook de eenvoudigste vormen te vervaardigen; langzamerhand legt men echter eenen schat van ervaring op, bestaande in de onbewuste herinnering van de veelvuldig gewijzigde gewaarwordingen, die de verschillende inspanning bij het blazen in mond en longen opwekt, in verband met de gezichtsgewaarwordingen, die het te blazen voorwerp doet ontstaan. Ook de volleerde werkman echter, die de waarlijk geniale kunststukken verricht, die voor den gewonen blazer voor eeuwig onbereikbaar blijven, kan van zijne kennis niet dan een zeer onbelangrijk gedeelte in woorden brengen. Maar niemand zal toch betwisten, dat hij bij het blazen van een bepaald voorwerp uit eene bepaalde glassoort door middel van eene bepaalde vlam, de gewaarwordingen, die hij ondervindt, moet vergelijken met die, welke bij het blazen van dergelijke voorwerpen in hem ontstaan zijn, en dat hij rustig en zeker voortgaat met zijn moeilijk werk, omdat hij bij ondervinding weet, dat op die bepaalde gewaarwordingen het tot stand komen van het bedoelde voorwerp volgt. Dit voorbeeld nadert eenigszins tot dat van den verver, dat door Mill wordt aangehaald. Alleen is het nog meer sprekend, omdat het hier eene zeer moeilijke kunst geldt, die alleen kan uitgeoefend worden door personen, die hunne zintuigelijke gewaarwordingen zoo nauwkeurig percipiëeren, dat zij de fijnste nuances daarin bemerken. Behalve deze nauwkeurige perceptie eischt zij echter natuurlijk de vergelijking der verschillende gewaarwordingen en de beoordeeling van den graad van hunne overeenkomst, eene werking, die wij aan niets anders kunnen toeschrijven dan aan het oordeel, en de gewone causaal-inductie, waardoor wij onder sommige omstandigheden na het eene verschijnsel het intreden van het an-

dere verwachten. Bedenken wij nu, dat van de zeer groote hoeveelheid kennis, die deze kunst in hare beoefenaars vordert, niet dan een zeer klein gedeelte in woorden kan gebracht worden, dan zal het bestaan van intuïtieve, onbewuste kennis en de mogelijkheid van intuïtieve inductiën, als bewezen kunnen worden aangenomen.

Dat ook bij den billardspeler dezelfde intuïtieve inductie, de vergelijking van de vroeger waargenomen gevallen met het thans voorkomende, moet worden aangenomen, zal wel geen nader betoog behoeven. Tot nog toe beproeft de mechanica te vergeefs om de redeneeringen, die den kunstvaardigen billardspeler tot zijne minder eenvoudige stooten geleiden, in abstracto met dezelfde nauwkeurigheid te maken. De intuïtieve kennis bestaat hier in de onbewuste herinnering van zekere tastgewaarwordingen, in verband met bepaalde veranderingen der gezichtsgewaarwordingen. De laatste laten zich gedeeltelijk in woorden brengen, de eerste, waarop het evenveel aankomt, in het geheel niet. In het algemeen, bij elk handwerk is datgene, wat men practische bekwaamheid noemt, niets anders dan het vermogen om eene bepaalde reeks van gewaarwordingen in zich op te wekken, van welke de vroegere ondervinding geleerd heeft, dat zij tot het verlangde resultaat voeren. Den naam van kennis kan hij alleen aan die bekwaamheid ontzeggen, die zich nog bevindt op het standpunt, dat de physiologie reeds lang achter zich heeft gelaten, en waarop men meende, dat de gewaarwording uitsluitend eene functie was der zintuigen en niet van de hersenen. Verschillende handwerken leveren nog voorbeelden van intuïtieve kennis, die lang niet voor iedereen is te verkrijgen. Zoo onder anderen de behandeling van het oude spinnewiel, dat thans door de machines wordt verdrongen, en waarbij de goede werkster wellicht een even fijnen gevoels- en gezichtszin behoort te hebben als de glasblazer, en de herinnering van de daardoor opgewekte gewaarwordingen even onverzwakt moet bewaren.

Ook wij echter, die, tot groote schade van ons waarnemingsvermogen, niet tot handwerkslieden zijn opgeleid, maken zeer dikwijls intuïtieve inductiën. Wij vernemen eene bepaalde wijze van schellen aan onze voordeur, en onmiddellijk besluiten wij, dat er de een of andere persoon voor staat, gekenmerkt door het eigenaardig geluid, dat de beweging van onze bel door zijne hand veroorzaakt. Wij vergelijken hierbij de gewaarwording, die zijn tegenwoordig bellen in ons opwekt, met de gewaar-

wordingen, die in ons ontstaan zijn door het vroegere bellen, waarop zijne verschijning in onze kamer gevolgd is. Volgens Mill's terminologie redeneeren wij in dit geval van het bijzondere tot het bijzondere. Niemand zal echter beweren, dat wij ons van die redeneering bewust zijn op het oogenblik, dat wij haar maken. Zij geschiedt niet in woorden; onze taal is veel te arm om woorden te bezitten voor de honderden wijzigingen van het geluid der bel in onzen gang. Ten aanzien van de geschiktheid tot het maken van deze soort van inducties doet zich een groot verschil voor tusschen de verschillende individu's. Een nauwkeurig waarnemer, die zijne zintuigen geoefend heeft, maakt ze met minder fout dan een sukkel, die zijne zintuigen slechts in rudimentairen toestand, of misschien slechts nominaal heeft. Ongelukkig zijn de meeste geleerden, ten gevolge van hunne onnatuurlijke opleiding, dergelijke sukkels, en van daar wellicht het verschijnsel, dat zij zoo weinig oog hebben voor deze soort van inductiën. Ook voor hen echter een voorbeeld. Wij ontmoeten toevallig een persoon, dien wij vroeger nooit hebben gezien, en van wien wij nimmer iets hebben vernomen. Hoe dikwijls dringt zich reeds bij den eersten aanblik onwillekeurig bij ons de meening op, dat wij te doen hebben met iemand van de eene of andere categorie, met een goedhartig mensch, met een Droogstoppel of met een Jan Rap? Hoewel deze eerste indrukken dikwijls geheel verkeerd zijn, hebben zij toch natuurlijk eene oorzaak van hun ontstaan. Intuïtief hebben wij het voorkomen van den onbekenden persoon vergeleken met het voorkomen van andere personen, die wij nauwkeuriger kennen, en die ons gebleken zijn te beantwoorden aan de bepaalde karakteristiek, die wij van het nieuwe individu geven. Wij merken in hem dezelfde trekken op, die blijkens onze ervaring aan de meeste individuën van het genus ‘Droogstoppel’ eigen zijn. Ook hier zijn echter de nuances zoo fijn, dat het onmogelijk is deze trekken in woorden met de noodige nauwkeurigheid terug te geven. Intuïtief echter kennen wij ze, indien onze ontwikkeling ons tot deze soort van waarnemingen geschikt maakt, en onze sympathie of antipathie wordt er voorloopig door bepaald, zelfs tegen onzen wil. Dikwijls is de indruk, dien het uiterlijk van een persoon op ons te weeg brengt, niet zoo scherp omschreven, dat wij een bepaalden term kunnen vinden, om hem te benoemen. Geven wij ons in zulke gevallen de moeite om in een rustig uur den

onbestemden indruk nader te ontleden, en hebben wij genoeg terugroepende verbeeldingskracht, om ons het beeld van den persoon nog eens met de noodige scherpte voor oogen te stellen, dan ontdekken wij, dat de onbepaaldheid van den indruk het gevolg was van het opmerken van overeenkomsten met personen, niet slechts van eene categorie, maar van verschillende categorieën.

De bijzondere werkzaamheid van den geest, die den echten kunstenaar kenmerkt, levert vele en belangrijke voorbeelden van intuïtieve inductie. De hoofdeigenschap van den dichterlijken geest is ongetwijfeld de vatbaarheid voor eene aanschouwelijke voorstelling van de wereld, veel juister en volledіger dan die van den gewonen mensch. Bij Goethe bijv. was die vatbaarheid zoodanig, dat hij, sprekende over eene bepaalde plant, die vroeger door hem was waargenomen, die plant in al hare bijzonderheden voor zich zag. Daarentegen mist hij alle sympathie voor het abstracte begrip, waar hij het ook moge ontmoeten, in de wijsbegeerte of in de leer van het licht. In de laatste bestrijdt hij Newton's leer, ten slotte om geen andere reden, dan omdat zijn dichterlijke geest, die in zich eenen zoo rijken overvloed van aanschouwelijke voorstellingen ronddraagt, het al te onverstandig vindt achter deze schoone wereld nog naar iets te zoeken, zoo dor als het abstracte begrip. Waar de begrippen zich zoo ver van de aanschouwelijke voorstellingen verwijderen als in de physische theorie van het licht, daar wijst hij de vorming van die begrippen terug als eene klaarblijkelijke ongerijmdheid, als het vervangen van iets, dat volkomen duidelijk is, door iets anders, dat althans voor hem, den genialen dichter, veel minder duidelijk is. Hij en zijne bestrijders bevinden zich op geheel verschillende standpunten; zij begrijpen elkander niet. De laatsten toonen zegevierend aan, dat de theorie van Newton volkomen rekenschap geeft van de verschijnselen; dat zij hunne opvolging ten volle verklaart. Maar voor Goethe is deze opvolging in het minst niet belangrijk; of zij al verklaard wordt door Newton's leer, is hem vrij onverschillig; hem is het alleen te doen om de aanschouwelijke voorstelling, en wel zoo lang deze niet ontleed wordt in hare afzonderlijke bestanddeelen, zoo als bij het wetenschappelijk onderzoek der verschijnselen dringend noodzakelijk is. Eerst Helmholtz heeft duidelijk ingezien, dat dit fundamenteel verschil in natuurbeschouwing ten grondslag ligt aan den strijd tusschen Goethe en de gezamenlijke physici.

Wanneer nu een man van dezen stempel zijne Lotte of zijne Ottilia handelend doet optreden, dan kunnen wij er toch wel zeker van zijn, dat hij niet de eene of andere hartstocht of levensbeschouwing aan zijne lezers heeft willen voor oogen stellen; dat het geene abstracte waarheden zijn, die hij wil verkondigen: waarheden, die hij even goed zou hebben kunnen uiteenzetten in eene wijsgeerige verhandeling. In zijn geest heeft zich door de inwerking der uiterlijke omstandigheden eene aanschouwelijke voorstelling gevormd van een wezen, dat hij zelf niet volkomen kent, maar waarvan hij de eigenschappen op volkomen dezelfde wijze leert kennen als die van de personen, met wie hij dagelijks omgaat. Door de levendige beschouwing van de ideale persoonlijkheid, die hem voor den geest zweeft, is hij in staat om te beslissen, hoe die persoon moet handelen in de verschillende omstandigheden, waarin hij hem doet optreden. Tot die beslissing is ongetwijfeld een juist oordeel noodig, de vereeniging van overeenkomstige gevallen en de afscheiding van toevallige omstandigheden, hetzelfde geestvermogen, dat sommige menschen leidt tot eene zoo nauwkeurige kennis van het karakter hunner bekenden, dat zij de handelingen van dezen in gegeven omstandigheden, althans met groote waarschijnlijkheid, weten te voorspellen. Bij deze werkzaamheid komt de geest echter nimmer tot de volkomen algemeene stellingen, waartoe de inductie in de natuurwetenschap kan geleiden. De handelingen der personen van een dichter, die dezen naam verdient, passen daarom nooit voor eene geheele klasse van menschen, maar altijd uitsluitend voor den persoon, dien de dichter ten tooneele voert. Van daar die individueele bijzonderheden, waardoor de personen van den echten dichter ons van zoo nabij bekend worden als onze beste vrienden, of liever nog veel beter, want de dichter doet alles, wat in zijn vermogen is om ons in zijn kunstwerk met onze oogen datgene te doen opmerken, wat hij in de natuur gezien heeft met die geniale en scherpziende opmerkingsgave, die zij alleen aan hem heeft geschonken. Zou het niet eene dwaasheid zijn te beweren, dat Goethe ons in Mignon de type van eene klasse van personen heeft willen schetsen? Hoe wonderlijk haar wezen ook zij, wij gevoelen instinctmatig, dat die ongewone handelingen en spreekwijzen passen aan die afwijkende persoonlijkheid, dat het volkomen natuurlijk is, dat zij zoo en niet anders heeft gesproken en gehandeld. Trachten wij nu van

haar eene beschrijving te geven, dan bemerken wij, dat dit even onmogelijk is als de nauwkeurige beschrijving van een werkelijk bestaand persoon; in beide gevallen kunnen wij niets anders doen dan zekere klassen aangeven, waarin de werkelijke of dichterlijke persoon wegens eenige van zijne eigenschappen zou kunnen geplaatst worden. Ten duidelijkste bemerken wij echter, dat de vermelding zelfs van zeer vele van die klassen, de optelling van zeer vele eigenschappen, van den persoon toch nimmer eene volledige voorstelling geeft. Evenmin als zijne lezers of commentators, zou Goethe zelf in staat geweest zijn eene beschrijving van Mignon te geven. Het eenige middel, waardoor hij ons kon leiden tot de kennis van haren persoon, bestond hierin, dat hij haar handelend liet optreden. In zijnen klaren geest spiegelde zich het beeld van een zeker karakter, een zeker temperament, een zeker uiterlijk voorkomen; in zijn werk schilderde hij, zoo goed als woorden dit toelaten, zelfs wanneer Goethe ze gebruikt, hoe zich dit beeld aan hem voordeed onder verschillende uiterlijke omstandigheden. De werkzaamheid in zijnen geest, waardoor hij er toe geleid werd, juist die bepaalde nuance van het beeld bij deze of gene bepaalde omstandigheid te zien, is met niets anders te vergelijken, dan met de bewuste inductie, waardoor wij bijv. besluiten, dat een persoon met dezen of genen bovendrijvenden hartstocht, onder bepaalde omstandigheden, op bepaalde wijze zal handelen. Maar deze werkzaamheid geschiedt bij den echten dichter voorzeker zonder bewustheid. Geschiedde zij met bewustheid, dan zou het geschetste beeld nimmer individueel kunnen zijn, dan zouden de handelingen van den beschreven persoon altijd moeten passen op al de ontelbare leden van de klasse, over welke hij zijne bewuste conclusiën had getrokken. Bewuste conclusiën toch geschieden in woorden, en woorden benoemen altijd klassen van voorwerpen. Zeer dikwijls worden wij, bij de lezing der producten van de dichters van eenen minderen rang, op onaangename wijze gestoord door de ontdekking van dergelijke bewuste inductiën. Zij toch volgen bij hunne kunstwerken eene zekere theorie, laten zich leiden door abstracte waarheden, wenschen het een of ander volksvooroordeel te bestrijden, of willen het Mozaïsch scheppingsverhaal doen overeenstemmen met de uitkomsten der geologie. Zij zouden beter doen, in plaats van hunne quasi-dichterlijke voortbrengselen, wijsgeerige, economische of stichtelijke verhandelingen te schrijven. Zoodra de dichter

zich schuldig maakt aan bewuste redeneeringen, zoodra hij iets anders doet dan nauwkeurig afbeelden wat hij aanschouwd, dat is, zintuigelijk waargenomen of instinctmatig gevoeld heeft, houdt hij op een kunstenaar te zijn, wordt hij, wat wij met een vreemd woord ‘gemaniëreerd’ noemen. Daarom is de poging, om uit de werken der groote dichters zedelessen te distilleeren, in hem, die het beproeft, het zeker kenmerk van de afwezigheid van waarachtig aesthetisch gevoel. Wie kan toch gelooven, dat Shakespeare bedoeld zou hebben, in elk van zijne drama's de eene of andere zedelijke, abstracte waarheid te verkondigen, zooals zijne Duitsche commentatoren ons met de meeste naïeveteit berichten? De ware dichter gehoorzaamt eenvoudig aan de neiging, die de meeste menschen gevoelen, om datgene wat zij belangrijks hebben aanschouwd, voor de nakomelingschap te bewaren. Het beeld, dat de wereld vormde in den rijken geest, die hem geschonken was, vindt de lezer in zijne werken. En voor ons, armen van geest, is er geen beter middel om tot de kennis der wereld te geraken dan de lezing der werken van de groote dichters; een middel, oneindig beter dan de studie van de meeste werken over de wereldwetenschap, de wijsbegeerte. Want in deze laatste regeert in den regel uitsluitend het abstracte begrip, de onvolledige, gekortwiekte waarheid, en een menschelijke geest, die, volgens de regels van het syllogisme, uit de vergelijking van de abstracte begrippen zijne besluiten afleidt, en wien de intuïtieve kennis van den dichter ontbreekt, die hem zonder twijfel zou doen bemerken, dat zijne onvolledige voorstellingen nergens de rijke werkelijkheid dekken.

Dezelfde beschouwing geldt evenzeer voor den schilder en den beeldhouwer. Wanneer Scheffer ons den Faust teekent, dan heeft hij zich naar de woorden van Goethe eene aanschouwelijke voorstelling ontworpen en brengt die over op het doek. Uit de woorden van Goethe heeft zijn geest geredeneerd tot de voorstelling van eenen bepaalden persoon. Maar de woorden der taal zijn geheel ontoereikend om deze redeneering weêr te geven. Wat het karakteristieke is in ieder individu, verschilt altijd zoo weinig van het karakteristieke in vele andere individuën, dat het niet kan uitgedrukt worden in woorden, die altijd eenen ruimen kring van voorwerpen aangeven, nooit een bepaald individu of eene individueele eigenschap. En de schilder is zich ook volstrekt niet bewust van de werking, die in zijnen geest plaats vindt. Van daar in vroegere tijden het denkbeeld

van den daemon of genius, die vooröndersteld werd hem te drijven; hij zelf is dikwijls verwonderd over zijne scheppingen; niet die mensch heeft ze gemaakt, dien hij eenigermate kent, maar die onbewuste werkingen in zijnen geest, die nooit tot eene heldere bepaling kunnen gebracht worden, omdat wij ons voor anderen en voor ons zelven alleen duidelijk kunnen uitdrukken door middel van de woorden der taal.

Wellicht blijkt de aanwezigheid van onbewuste werkzaamheden des geestes nog duidelijker in de muziek, de meest wonderlijke der kunsten. Wie zal het ontkennen, dat de componist zijne gemoedsstemming, zijn inwendig leven, weet te openbaren in de tonen, die hij doet hooren? Maar deed ooit het waarachtig genie zulks anders dan onbewust? Dacht hij er aan, dat eene bepaalde opvolging van tonen eene treurige stemming moest voortbrengen; eene andere opvolging, eene opgewekte? Of werden de klassieke muzikale compositiën in zijnen geest gevormd, zonder dat de mensch, dien hij kende, daaraan eenig deel had? Zonder eenigen twijfel is het laatste de waarheid. Schatten, aan hem zelven onbekend, liggen in zijnen geest begraven, en wanneer het rechte uur aanbreekt, het rechte uur, waarschijnlijk door vrij materieele veranderingen in het leven geroepen, dan heeft er in hem eene werking plaats, waarover hij zelf niet de minst verwonderde is, en een kunstwerk ontstaat, waarvan hij later moet verklaren, dat hij niet weet, hoe hij het heeft kunnen maken. Dit denkbeeld wil ook Heine ten aanzien van den dichter uitdrukken, waar hij zegt: ‘*dass das Wort nur bei dem Rhetor eine That ist, bei dem wahren Dichter aber ein Ereigniss*’ Maar deze ‘*Ereigniss*’, het voortbrengen van zijn kunstproduct, moet toch in zijnen geest worden voorbereid. Wanneer het nu volkomen zeker is, dat de kunstenaar zelf de werkingen, die daarbij plaats hebben, niet in woorden kan uitdrukken, wanneer het dus geen abstracte rédeneeringen zijn, wat blijft er dan anders ter verklaring van deze werkingen over dan de meening, dat zij het onmiddellijk gevolg der aanschouwelijke voorstellingen zijn, die de kunstenaar niet in woorden kan uitdrukken, omdat de taal niet berekend is voor de eischen van de kunst, maar die in zijnen geest een zelfstandig leven leiden, en die hem eindelijk, wanneer het gunstige oogenblik is gekomen, brengen tot de vorming van zijn kunstproduct, dat hij in aanschouwelijken vorm voorbrengt, als hij schilder, beeldhouwer of componist is, dat

hij met moeite kleedt in den abstracten vorm eener taal, door menigvuldige epitheta zoo aanschouwelijk mogelijk gemaakt, indien zijn genie hem tot een dichter bestemd heeft? Wil men nu aan deze werkingen in den geest van den kunstenaar den naam van onbewuste redeneering ontzeggen, zoo is daartegen niets in te brengen, wanneer men het woord redeneering gebruikt in de beteekenis, door Schopenhauer daaraan gegeven; maar bewustelooze inductiën, besluiten van het bijzondere tot het bijzondere, spelen daarbij de hoofdrol. De dichter bijv. gevoelt instinctmatig, dat die woordverbindingen, waarin hij zijne aanschouwelijke voorstelling zoo goed mogelijk gewrongen heeft, voor den geest van den sympathiseerenden lezer dezelfde aanschouwelijke voorstelling zullen opwekken, die hem voor oogen heeft gestaan. Alleen door dat zij onbewust geschiedt, onderscheidt zich deze geesteswerkzaamheid van de gewone inductie, waardoor wij in bepaalde gevallen verwachten, dat een verschijnsel, dat tot nog toe op een ander verschijnsel gevolgd is, ook in de toekomst op dat andere verschijnsel zal volgen.

Ofschoon erkennende, dat de intuïtieve werkzaamheid van den geest bij de kunst eene hoofdrol speelt, en dat hare krachtige ontwikkeling den kunstenaar als zoodanig kenmerkt, kan ik het toch niet goedkeuren, dat Helmholtz in zijne populaire voordrachten deze onbewuste werkzaamheid van den geest als aesthetische (*künstlerische*) inductie tegenover de gewone of logische inductie stelt. Volgens hem zelven toch komt deze werking niet alleen voor bij de wording van kunstwerken, maar ook bij het ontstaan van onze zintuigelijke gewaarwordingen en bij de meeste der snelle besluiten, die wij in het practische leven maken, en de naam aesthetische inductie doet dus slechts denken aan een zeer beperkt gedeelte van het ruime gebied, dat wordt ingenomen door het begrip, dat de naam moet benoemen. Maar daarenboven schijnt het mij ongepast af te wijken van den naam intuïtie, intuïtieve kennis, gegeven door Schopenhauer, die ongetwijfeld de eerste is geweest, die verder is gekomen dan tot eene onduidelijke voorstelling van deze werkzaamheid in den geest. Om de terminologie te gebruiken, die eerst na zijne onderzoekingen is mogelijk geworden, hij is de eerste geweest, die niet slechts eene intuïtieve kennis van het bestaan dezer werking gehad heeft, maar die ook deze intuïtieve kennis klaar en duidelijk heeft uitgesproken, die haar gebracht heeft in abstracten vorm. Den naam aesthetische inductie ontleent

Helmholtz waarschijnlijk aan Kant. Deze nu is nooit veel verder gekomen dan tot het bewustzijn, dat de werking in den geest van den kunstenaar van eene andere soort is dan die gevonden wordt in den geest van een wetenschappelijk denker, en heeft deze twee werkingen als aesthetisch en logisch onderscheiden. Om dit bewustzijn te hebben behoeft men waarlijk geen Kant te te zijn. Maar nimmer heeft hij aangetoond, hoe groot de rol is, die deze onbewuste inductiën bij alle levenswerkzaamheden spelen, hoe, om zoo te zeggen, het bewuste leven in den mensch slechts een bijzonder geval, eene flauwe weêrkaatsing is van het onbewuste leven zijns geestes. De naam, door Helmholtz gegeven, voegt eene nieuwe miskenning bij de vele, die Schopenhauer ondergaan heeft.

Is het mij in de voorgaande bladzijden gelukt om het groote verschil, aan te wijzen tusschen *intuïtief oordeelen* en *abstract redeneeren*, tusschen *kennen* en *weten*, dan zal het mij niet moeilijk vallen aan te toonen, waarom voordrachten over natuurwetenschap niet zooveel kunnen bijdragen ter verspreiding van materieele kennis, als sommige opgewonden voorstanders van die voordrachten schijnen te verwachten. Bij elke toepassing toch, die wij van de natuurwetenschap maken, komt het niet aan op onze kennis van algemeene stellingen, maar op die van de aanschouwelijke voorwerpen. Bij elk handwerk en bij elke industrie, ja zelfs bij de practische beoefening van de natuurwetenschappen, is het eerste vereischte een scherp oog en eene vaste en gevoelige hand, of beter gezegd, het vermogen om de fijnste wijzigingen van onze zinnelijke gewaarwordingen te percipieeren. Eerst voor hem, die dit vermogen bezit, kan abstracte wetenschap, kennis in woorden uitgedrukt, nuttig zijn. Weet de werkman de resultaten der abstracte wetenschap op behoorlijke wijze in verband te brengen met de intuïtieve kennis, die hij van zijn vak bezit, dan eerst kan er sprake zijn van eene vruchtbare samenwerking tusschen natuurwetenschap en industrie. Evenzoo zal ook de medicus eerst dan de rechte vruchten plukken van zijne physische, chemische en physiologische wetenschap, wanneer hij tevens een grooten schat van intuïtieve kennis heeft verzameld; wanneer zijn geoefend oog en zijne gevoelige hand hem bij de nauwkeurige onderzoeking van den patient leiden tot zekere onderstellingen aangaande den aard van zijne ziekte en de beste methode van zijne genezing,

onderstellingen, die, volgens de terminologie van Helmholtz, in hem ontstaan door aesthetische inductie, door eene vergelijking van dezen toestand met vroeger waargenomen toestanden, waarvan hij zelf niet volkomen bewust is, die hij niet met de noodige ondubbelzinnigheid in woorden kan uitdrukken, niet logisch kan rechtvaardigen. Zijne abstracte wetenschap moge er hem toe leiden, het verband tusschen zijne waarnemingen beter in te zien, meer oplettend te zijn op verschijnselen, die hij anders misschien onopgemerkt zou laten voorbijgaan, geneeswijzen te beproeven, die eerst door den vooruitgang der wetenschap zijn mogelijk geworden; alleen de bijna uitsluitend intuïtieve kennis, aan het ziekbed opgedaan, stempelt hem tot een geneesheer. Voordrachten nu deelen nooit iets anders mede dan abstracte wetenschap, en, indien het geoorloofd is van graden van abstractie te spreken, in den regel zeer abstracte wetenschap. De meeste lezers hebben er toch veel tegen om tot kleine, schijnbaar onbelangrijke bijzonderheden af te dalen; het liefst bepalen zij zich tot een of ander algemeen resultaat, door de natuurwetenschap verkregen Zelden kiezen zij een onderwerp uit de scheikunde, die, zij het dan ook in abstracten vorm, in woorden, handelt over concrete voorwerpen; liever bespreken zij het een of ander gedeelte van de physica, die niet handelt over de lichamen zelven, maar wel over sommige van hunne eigenschappen, of nog meer abstract, over de onderstelde oorzaken van hunne bewegingen. Behandelt de spreker een onderwerp uit de natuurlijke historie, die even weinig abstract is als de scheikunde, dan zal hij zelden eene familie van dieren of planten bespreken, en het oog vestigen op de eigenschappen, die ter onderscheiding van de geslachten en soorten dienen; veeleer zal hij zijne keus laten vallen op een onderwerp, aan de huishouding der dieren ontleend, een onderdeel van de natuurlijke historie, dat wellicht van eenig belang kan zijn uit het oogpunt van de beschaving zijner toehoorders, zooals straks zal blijken, maar zeker zeer weinig bijdraagt ter vermeerdering van hunne materieele, ‘nuttige’ kennis. Instinctmatig gevoelen de sprekers, dat juist die onderwerpen, wier kennis voor de toepassing van het grootste gewicht zou zijn, zoo weinig geschikt zijn om in eene voordracht te worden behandeld, dat de hoorders onder zulk eene voordracht zouden bezwijken. Wat kan toch voor iederen werkman belangrijker zijn dan de nauwkeurige kennis van de physische en chemische eigenschappen

der stoffen, die hij hanteert? Zelden echter is het mogelijk bij eene voordracht iets anders te doen, dan deze eigenschappen eenvoudig op te noemen en enkele daarvan, gewoonlijk op vrij onvolkomen wijze, met de proef te toonen. Weinigen zullen het wagen, eene voordracht te houden over het hout, of over het koper, of over het smeedijzer, en weinig toehoorders zullen een ganschen avond naar die onderwerpen kunnen luisteren, zonder zich zeer te vervelen. Ieder gevoelt het: om het hout te kennen, moet men een timmerman zijn; om het koper te kennen, een kopergieter; om het ijzer te kennen, een smid; en een ganschen avond over deze onderwerpen te hooren spreken, is eenvoudig tijdverlies. Zoo begeeft men zich dan tot meer abstracte onderwerpen, vergetende, dat de kennis van deze abstracte onderwerpen zich tot eene kennis van niets dan woorden bepaalt voor personen, die niet eenigermate op de hoogte zijn van het geheel der wetenschap, waaruit de abstracte begrippen ontleend zijn. Welke heldere denkbeelden zal toch een spreker over het behoud van arbeidsvermogen opwekken in den geest van een publiek, dat nooit de mechanica heeft bestudeerd? Zijn de algemeen verspreide denkbeelden over Darwin's theorie iets anders dan eene kennis aan klanken voor den geest van personen, die nimmer vermoed hebben, wat de zoöloog of de botanicus bedoelt met eene ‘soort’ en een ‘geslacht’? Abstracte wetenschap kan dan alleen nuttig zijn, wanneer zij berust op persoonlijke ervaring, wanneer de persoon, die haar bezit, in staat is om bij elk begrip, dat zij aan hare woorden verbindt, den reëelen grondslag te vinden in de aanschouwelijke voorstellingen. Kan hij dat niet, dan denkt hij over niets anders dan phantasma's. Stellen wij ons een man voor, die uit een boek over scheikunde of door eene voordracht over scheikunde kennis van die wetenschap tracht te verkrijgen. Telkens weder stuit hij op de woorden samenstelling en ontleding. Natuurlijk zal hij aan deze woorden de beteekenis verbinden, die zij in het gewone leven hebben, en zijne geheele studie der scheikunde zal eene enkele mislukking zijn. Men werpe mij niet tegen, dat de spreker, indien hij verstandig is, in het begin van zijne voordracht zal mededeelen, wat men door eene scheikundige verbinding verstaat, en zijne verklaring door eene proef zal trachten te verduidelijken. Ook wanneer de spreker dit doet, behoort er toch veel geloovig vertrouwen toe, om aan te nemen, dat de hoorders na de verklaring van den spre-

ker, opgehelderd door een of twee proeven, eensklaps aan het woord samenstelling eene gansch andere beteekenis zullen gaan verbinden. Bij de besten zal het bewustzijn gewekt worden, dat hier iets nieuws voor hunnen geest te vinden is; bij het meerendeel zullen de woorden hunne gewone beteekenis blijven behouden of binnen eenige minuten hernemen, en wanneer de spreker zeer goed spreekt, is het beste resultaat, dat hij verkrijgen kan, de verspreiding van veel onzuivere, dat is, valsche kennis.

Kan dus het resultaat der lezingen, zooals zij gewoonlijk worden gehouden, en waarbij de eene week door een eersten spreker over dit onderwerp, en de volgende week door een tweeden over een ander wordt gehandeld, hoogstens zijn, dat bij sommigen de behoefte aan eigen studie wordt opgewekt; eenigszins anders behoort het oordeel te luiden over eene reeks van lezingen door een zelfden persoon aan een zelfde onderwerp gewijd. Hier kan men er naar streven, de begrippen te doen voortkomen uit de aanschouwelijke voorstellingen, de abstracte wetenschap te doen rusten op haren grondslag, de intuïtieve kennis. Maar toch zal men niet dan met moeite het gestelde doel kunnen bereiken. Niet in weinige uren verzamelt men, ook onder goede leiding, de hoeveelheid aanschouwelijke voorstellingen, die noodig is om aan het begrip, dat die voorstellingen omvat, de juiste beteekenis te doen toekennen, die de wetenschap daaraan geeft. Moge de verkregen kennis ook al niet valsch zijn, in de meeste gevallen zal zij toch vrij eenzijdig wezen. Voor de practische toepassing nu helpt valsche kennis niet, eenzijdige kennis zeer weinig. De laatste mag in vele gevallen bruikbaar zijn, in vele andere gevallen is zij niet alleen onbruikbaar, maar richt zij schade aan; de eerste hindert bepaaldelijk. Beide passen hare algemeene stellingen toe op het speciale geval, maar daar zij, de eerste in het geheel geen, de tweede slechts onvolledig onderricht geven over den omtrek, binnen welken de algemeene stelling toepasselijk is, richten zij veel schade aan, en wekken de populaire meening, dat de theorie niet veel beters kan doen dan de practijk bederven. Wie op de meest welwillende wijze de onheilen wil zien afgebeeld, veroorzaakt door het populariseeren der wetenschap ter verspreiding van materieele kennis, leze enkele hoofdstukken van Reuter's ‘*Ut mine Stromtid*’. Hij zal in den plastischen schrijftrant van den scherpzinnigen schrijver op de meest le-

vendige wijze zien voorgesteld, welke ongelukkige figuur de abstracte wetenschap in den jeugdigen *Axel* maakt, waar zij, aan hare eigene hulpmiddelen overgelaten, in botsing geraakt met de intuïtieve kennis van den '*ollen Bräsig*'. Waarvan er ook sprake zij, van het bemesten van het land, of van eene verstandige behandeling der daglooners, steeds lijdt de toepassing der algemeene beginselen schipbreuk op enkele kleinigheden, die alleen door de nauwkeurige intuïtieve kennis van het behandelde onderwerp konden worden onderscheiden.

Zijn wellicht de natuurkundige voordrachten beter geschikt ter bereiking van het tweede doel, dat daaraan gesteld wordt, de beschaving van de toehoorders? Zouden zij in staat zijn om ons van de gangbare vooroordeelen te ontdoen, met andere woorden, de ongemotiveerde ideeënassociaties in ons te ontbinden, die de meeste menschen huldigen, en zijn zij in staat om ons gemoed te openen voor de kunst? Onderzoeken wij in de eerste plaats het eerste onderwerp.

Het aantal vooroordeelen, in een bepaalden tijd in omloop, kan gevoeglijk verdeeld worden in twee rubrieken: vooroordeelen ten aanzien van de ons omringende natuur, en vooroordeelen ten aanzien van het menschelijk wezen, zooals het zich vertoont in het individu, in de verschillende betrekkingen van het individu tot zijne medemenschen, in de geschiedenis. Onmogelijk kunnen wij eischen, dat een beschaafd man vrij zou moeten zijn van al deze vooroordeelen; wilden wij dat eischen, dan zoude elke eeuw ons niet eenen beschaafde opleveren. Vragen wij nu, welk soort van vooroordeelen iemand kan koesteren, zonder door de thans bestaande maatschappij voor onbeschaafd te worden verklaard, dan is er geen twijfel aan, dat er een zeker aantal vooroordeelen van de tweede rubriek zijn, vooroordeelen, die op den mensch betrekking hebben, die men niet met het volk kan deelen, zonder voor onbeschaafd door te gaan. Daarentegen zien wij mannen, die door iedereen als hoogst beschaafd worden aangemerkt, zonder eenige aarzeling te kennen geven, dat zij zich nimmer eene heldere voorstelling hebben kunnen maken van de werking van eene locomotief, met andere woorden, dat hunne voorstelling van de werking van deze nuttige machine vol populaire ideeënassociaties, vol vooroordeelen, is. Zij schamen er zich niet eens over om te erkennen, dat zij nimmer iets hebben kunnen begrijpen van de mathesis, die eerbiedwaardige wetenschap, zonder welke een groot

deel der natuurwetenschap voor altijd een gesloten boek blijft. Ook gevoelen zij zich schuldig aan grove onkunde ten aanzien van de materieele werkingen in het menschelijk lichaam, den bloedsomloop, de spijsvertering, enz., zonder daarom te moeten afzien van den titel van een beschaafd man. En ofschoon het zeker wenschelijk zou zijn, dat de genoemde feiten over eenige jaren niet langer als onbetwistbare waarheden konden worden vermeld, zoo is het aan den anderen kant zeer te betwijfelen, of de publieke opinie in deze zaak wel grootendeels op vooroordeel berust. Ongetwijfeld toch heeft Goethe gelijk, wanneer hij zegt: '*Dem Einzelnen bleibe die Freiheit, sich mit dem zu beschäftigen, was ihn anzieht, was ihm Freude macht, was ihm nützlich däucht; aber das eigentliche Studium der Menschheit ist der Mensch*.' De groote wereld in ons is voor ons veel belangrijker dan de groote wereld buiten ons; zijn wij in de eerste vreemdelingen, dan zullen wij nimmer gerekend kunnen worden tot de personen zonder in het oog vallende, hinderlijke vooroordeelen, omdat wij in elke levensbetrekking in meerdere of mindere mate in aanraking moeten komen met die menschen, wier natuur wij zoo slecht kennen; omdat wij hen dus telkens verkeerd zullen verstaan, onbillijk zullen beoordeelen, onwillekeurig door onze handelingen zullen krenken. Voor hem, die wel den mensch kent, maar niet de uitwendige wereld, staat nog altijd de weg open, van zich een beroep te kiezen, waarin hij met die uitwendige wereld weinig te maken heeft; onthoudt hij zich dan van oordeelvellingen over die uitwendige wereld, of is hij steeds geneigd een haastig uitgesproken oordeel terug te nemen, dan is het waarlijk onbillijk, hem om zijne onkunde onbeschaafd te noemen; hoogstens mag hij om die reden onvolmaakt heeten. De doorkundige physicus daarentegen, die van den mensch in zijne verschillende verschijningen niet het minste begrijpt, zal altijd een onbeschaafd mensch genoemd worden. Kon hij met zijne instrumenten leven als een kluizenaar, en kon hij zich met zijne oordeelvellingen bepalen binnen den beperkten kring van zijne wetenschap, dan zou hij aanspraak kunnen maken op hetzelfde praedicaat als de eenzijdige kenner der geestelijke wetenschappen. Maar hij is door zijne geboorte burger van den staat en van de maatschappij; hij kan niet nalaten telkens met menschen en met menschelijke toestanden in aanraking te komen, en, zoo dikwijls dit geschiedt, moet zijn onjuist oordeel hem tot de klasse der on-

beschaafden doen verwijzen. Indien wij nu aannemen, dat een mensch des te meer beschaafd is, naarmate hij meer vrij is van vooroordeelen, en dat het eene onmogelijkheid is vrij te zijn van alle vooroordeelen, zoo zal het ons streven moeten zijn bij een persoon, dien wij wenschen te beschaven, in de eerste plaats die vooroordeelen te verwijderen, die hem beletten met juistheid over de meest belangrijke toestanden te oordeelen, zijne vooroordeelen ten aanzien van de natuur van den mensch als geestelijk wezen. Eerst in de tweede plaats komen de valsche begrippen over den mensch als lichamelijk wezen, waarvan er sommige zoo grooten invloed kunnen hebben op de juistheid der beschouwing van zijne psychische eigenschappen, en daarna de valsche begrippen over de natuur. Het is niet moeilijk ook deze te rangschikken ten aanzien van hunne belangrijkheid voor de beschaving van den mensch. In de eerste plaats zijn nog zuivere natuur-historische begrippen wenschelijk, om de overeenkomst tusschen de overige levende wezens en den mensch, in de tweede plaats chemische en physische, in de laatste plaats mathematische.

Mag dus de natuurwetenschap volstrekt niet in de eerste plaats genoemd worden, wanneer er sprake is van de verwijdering van vooroordeelen, de natuurkundige voordrachten verspreiden, volgens het hierboven besprokene, vrij zelden zuivere natuurwetenschap. In vele gevallen zullen zij in den geest van een toehoorder, die tot nog toe eene *tabula rasa* geweest is op natuurkundig gebied, eene geheele reeks van vooroordeelen doen oprijzen. In plaats van de vooroordeelen, die zijne onbekendheid met de natuurwetenschap hem met de massa van het volk deed deelen, ontvangt dan de toehoorder eene menigte nieuwe, en eene oppervlakkige beschouwing zou kunnen doen denken, dat zijn toestand daarbij ongeveer dezelfde was gebleven en dat hij eenvoudig eenigen tijd had verloren. Maar zoo onschuldig zijn de lezingen niet altijd. In de plaats toch van een zeer bevooroordeeld persoon, die overtuigd is van de beperktheid van zijne kennis, leveren zij dikwijls aan de maatschappij een individu, ongeveer even bevooroordeeld, maar thans volkomen overtuigd van zijne diepe wetenschap en volkomen ongeschikt om ooit weder tot geestelijke gezondheid te geraken. Zij doen dit, althans in zooverre zij of geheel valsche of zeer eenzijdige begrippen doen ontstaan, wat in zeer vele gevallen zal plaats grijpen. Natuurlijk zijn de cursussen ook aan dit euvel

minder onderhevig dan de gewone lezingen. Maar het is waarschijnlijk, dat ook zij, bij een deel der toehoorders ten minste, niets anders bewerken dan eene verandering van vooroordeelen en eene ongerechtvaardigde hooge meening van hunne eigene kennis.

Zijn eindelijk de voordrachten wellicht geschikt om beschavend te werken, doordat zij het gemoed der toehoorders meer toegankelijk maken voor de voortbrengselen der kunst? Hebben hare voorstanders het recht om zich in dezen te beroepen op de schoonheid en de regelmatigheid van de natuur? Dat zij volslagen ongelijk hebben, wanneer zij nog daarbij voegen, dat de natuurwetenschap bij uitnemendheid in staat is om het denkbeeld van de doelmatigheid der natuur in ons te doen ontstaan en ons op die wijze tot ootmoed en eerbiedigheid te stemmen, zal wel geen bewijs behoeven, nu er bijna honderd jaren verloopen zijn, sedert Kant zijne *Kritik* heeft geschreven. Maar de schoonheid en de regelmatigheid vinden niet alleen nog altijd hare vurige bewonderaars, maar velen meenen ook, dat de spreker over dergelijke onderwerpen geroepen is nu en dan ‘een ernstig woord, dat tot het hart gaat,’ te doen hooren. Zij, die zoo spreken, bemerken de diepe kloof niet, die de natuurwetenschap scheidt van de dichterlijke of godsdienstige natuurbeschouwing. Voorzeker, gij bewonderaars van de schoone natuur, is de natuur schoon, mits zij zich afspiegelt in den geest van een gevoelig mensch, maar voorzeker ook verdwijnt hare schoonheid op het eigen oogenblik, waarop het nieuwsgierig verstand aankomt en naar de oorzaken der verschijnselen vraagt. Een zelfde persoon kan vatbaar zijn voor de beide gemoedstoestanden, de aesthetische, waarin hij het geheel van een natuurverschijnsel op zich laat inwerken, en de wetenschappelijke, waarin hij vooral het oog vestigt op de opvolging der afzonderlijke bestanddeelen van het verschijnsel, ten einde zoo mogelijk den band van oorzaak en gevolg te ontdekken, die eenige daarvan aan elkander verbindt. Maar niet tegelijkertijd of onmiddellijk na elkander, zonder schade voor beide. Het ware gevoel voor natuur- en kunstschoon kan zich alleen vertoonen in oogenblikken, waarin het verstand ophoudt te vragen naar de oorzaken der verschijnselen, en de geest zich overgeeft aan eene meer passieve beschouwing. Bij de behandeling van de beschrijvende natuurwetenschap is de wetenschappelijke beschouwing ten minste niet in openbaren strijd met de aesthetische,

maar bij die van de verklarende natuurwetenschap is eene ongewone vatbaarheid voor de eene nadeelig voor de vorming van de andere. Van daar dat nog nimmer een dichterlijk genie tegelijkertijd een talentvol physicus of chemicus geweest is, evenmin als, om eene andere reden, ooit een echt kunstenaar een onmiskenbaren aanleg getoond heeft voor de mathesis. Goethe, die de natuurwetenschap zoo hartstochtelijk beminde, die de grootste ontdekkingen gedaan heeft in de botanie en in de zoölogie, bleek voor de physica niet den minsten aanleg te bezitten. Hoe zou ook hij, de aestheticus, die liefst het verschijnsel ongestoord op zich liet inwerken, er toe hebben kunnen komen, om het nauwkeurig in zijne bestanddeelen te ontleden? Hij duidt het den physici niet weinig euvel, dat zij het ongelukkige licht door zoovele spleten en prisma's '*hindurchquälen*'.

Dat er regelmatigheid bestaat in de natuur en in de menschenwereld, is eene waarheid, die men, ook zonder natuurstudie, ontdekken kan en zelfs ontdekken moet. Intusschen is er geen twijfel aan, of eene grondige studie van de natuurwetenschap doet ons in vele gevallen regelmaat zien, waar de oppervlakkige, dagelijksche beschouwing ons niets vertoont dan willekeur. Altijd zullen er echter, ook voor den meest gevorderden natuurkenner, geheele reeksen van verschijnselen overblijven, waarbij de regelmatigheid wel a priori wordt ondersteld, maar nog niet a posteriori is aangetoond. Wanneer het aantal der inwerkende omstandigheden zoo groot wordt, als bijv. bij elke werking in het levend lichaam, is het onmogelijk de regelmatigheid in de verschijnselen aan te wijzen. Nu verwachten wij echter met onomstootelijke zekerheid, dat ook daar regelmaat te vinden is, dat wij de verschijnselen nauwkeurig zouden kunnen voorspellen, indien slechts al de oorzaken en de wetten van hare werking ons bekend waren. In enkele gevallen leert ons dus de natuurstudie regelmatigheid zien, waar de dagelijksche beschouwing aan willekeur doet denken; maar in de meeste gevallen wordt die regelmatigheid alleen a priori ondersteld. Was dus de duidelijkheid van ons bewustzijn van de regelmatigheid der natuur afhankelijk van de hoeveelheid der ons bekende werkingen, waarin die regelmatigheid wordt waargenomen, vergeleken met de hoeveelheid der ons bekende werkingen, waarin zij nog niet kan worden aangetoond, dan zou de studie der natuur zeer geschikt zijn om ons aan de regelmatigheid der

natuur te doen twijfelen. Want, terwijl zij ons regelmatigheid leert zien in enkele gevallen, bij welke wij vroeger willekeur vermoedden, maakt zij ons daarentegen bekend met vele werkingen, die ons vroeger geheel onbekend waren, en waarin de regelmatigheid wel steeds a priori wordt ondersteld, maar in het geheel niet met zekerheid wordt aangewezen. Ons betoog raakt hier het gebied van de zeer belangrijke vraag, of de wet der causaliteit ons door de ervaring is bekend geworden, of wel beschouwd moet worden als een denkvorm van onzen geest. Het zou meer dan ongerijmd zijn, incidenteel over dit moeilijk vraagstuk te willen beslissen; alleen wil ik er op wijzen, hoe de redeneering, in de voorafgaande beschouwing ontwikkeld, meer pleit voor de eene meening dan voor de andere. Welk gevoelen men echter ook moge toegedaan zijn, zeker is het, dat de duidelijkheid van ons bewustzijn van de onverbreekbaarheid van het causaal verband, van de regelmatigheid der natuur, zeer weinig afhangt van de hoeveelheid der verschijnselen, die door ons zijn waargenomen, zeer veel van de juistheid van ons oordeel over die verschijnselen. En, zelfs in geval de empirische wijsgeeren gelijk hebben, die ons bewustzijn van de regelmatigheid der natuur afleiden uit onze natuurkennis, dan zullen zij toch zeker toestemmen, dat alleen eene grondige studie van de leer van het licht bijv. in staat is die regelmatigheid te doen inzien, die de undulatietheorie in al de lichtsverschijnselen brengt. Hoe dikwijls is men niet genoodzaakt, niet alleen bij populaire voordrachten, maar zelfs in uitvoerige leerboeken over de experimenteele physica, den leerling te verwijzen naar die hoogere wiskunde, die zoo dikwijls vereischt wordt om de regelmatigheid in te zien ook van dagelijks voorkomende verschijnselen. Van lezingen nu is nooit te verwachten, dat zij eene zoo solide kennis zullen verspreiden, als tot de ontdekking der regelmatigheden noodig is, zelfs wanneer wij afzien van diegene, welker recht begrip de studie der hoogere wiskunde vordert.

Mocht, ondanks al deze hinderpalen, toch nog in eenig geniaal toehoorder door eene natuurkundige lezing het bewustzijn van de regelmatigheid der natuur met grootere duidelijkheid worden ontwikkeld, dit bewustzijn heeft niet de allergeringste aesthetische werking. De indruk, dien eenig natuurverschijnsel op ons maakt, verandert niet het minste, wanneer ons de regelmatigheden bekend zijn, door den menschelijken geest in dit verschijnsel ontdekt. En wanneer wij die regel-

matigheid der natuur, op zich zelve beschouwd, *schoon* noemen, dan gebruiken wij dit dubbelzinnige woord in eene geheel andere beteekenis, dan die daaraan oorspronkelijk toekomt, bedoelen wij eene schoonheid, die met de aesthetica even weinig te maken heeft, als de schoonheid of ‘elegantie’ van de oplossing van een mathematisch vraagstuk. Een moreelen invloed kan het innige bewustzijn van die regelmatigheid ongetwijfeld hebben; maar men gaat geheel buiten het gewone spraakgebruik, wanneer men moreele eigenschappen opneemt onder de noodzakelijke attributen van een beschaafd man.

De bewondering eindelijk, die men gewoon is te wijden aan datgene, wat men gewoonlijk het evenwicht of de harmonie in de natuur noemt, is zelden iets anders dan een treffend bewijs van onnadenkendheid. In tallooze boeken vindt men bijv. een ‘ernstig woord’ gewijd aan de betrekking van afhankelijkheid, waarin het dierenrijk tot het plantenrijk staat door middel van den dampkring. Werd de lucht niet van koolzuur ontdaan door de planten, dan zou zij weldra ongeschikt zijn voor de instandhouding van het dierlijk leven; de dieren daarentegen leveren een gedeelte van het koolzuur, dat de planten verbruiken. Tot hoeveel ongerechtvaardigde bewondering heeft niet reeds de gezamenlijke beschouwing van deze twee feiten geleid? Men vergeet daarbij intusschen volkomen, ten eerste, dat nog nimmer is aangetoond, dat werkelijk de samenstelling der lucht volkomen standvastig is, dat dus volstrekt niet is uitgemaakt, dat de lucht, zelfs gedurende de eerste duizende jaren, eene geschikte middelstof zal blijven voor de thans levende soorten; ten tweede, dat, wanneer nu eenmaal de wereld bestaan zal, zooals zij thans bestaat, er ten minste geene werkingen in moeten aangetroffen worden, die haar bestaan binnen een kort tijdsbestek in gevaar zouden brengen, met andere woorden, dat de vraagstukken van doelmatigheid te herleiden zijn tot die over de ‘voorwaarden van het bestaan’, om Comte's uitdrukking te bezigen. Meer nog dan de schrijvers en sprekers over de verklarende natuurwetenschap, hebben de natuurhistorici behoefte aan eene betere betrachting van het ‘*nit admirari*’. Tot voor eenige jaren ten minste, zou een populair schrijver gemeend hebben volkomen te zondigen tegen het vastgestelde gebruik, wanneer hij niet na zijne beschrijving van de samenstelling van het een of ander dier eenige volzinnen het volgen, die zijne bewondering uitdrukten over de doelmatigheid van dien bouw, over de daarin ten toon

gespreide wijsheid. Eene kleine wijziging in de samenstellende deelen van het een of ander organisme zou inderdaad het bestaan van dat organisme onmogelijk maken. Past het nu echter aan een redelijk wezen, om met grooten ophef zijne bewondering te uiten bij de ontdekking, dat een levend organisme inderdaad zoodanig is ingericht, dat het niet noodwendig onmiddellijk moet sterven, dat het waarlijk kan blijven leven, ten minste eenige jaren of maanden of uren, dat het gedurende die jaren, maanden of uren, min of meer kommerlijk en onder onophoudelijken strijd, zijn voedsel kan zoeken en verslinden en zijn geslacht voortplanten? Immers de genoemde levenswerkzaamheden zijn de eenige, die het dierlijk organisme in beweging stellen; de natuurwetenschap, volgens sommigen de onwaardeerbare leidsvrouw tot eene aesthetische wereldbeschouwing, laat ons daarover geen twijfel. Eindelijk, zoo die bewondering wellicht onder sommige omstandigheden aan een redelijk wezen moge passen, voorzeker is zij in dat redelijk wezen misplaatst, wanneer het optreedt als een natuuronderzoeker. Deze toch heeft naar niets anders te vragen dan naar het verband der verschijnselen. Voert hij het denkbeeld van een doel in zijne natuurbeschouwing binnen. dan strekken zijne woorden ongetwijfeld ter bevestiging van het zeer gangbare volksvooroordeel, volgens hetwelk de beschouwing der natuur leidt tot de ontdekking van doelmatigheid, terwijl het toch genoegzaam bekend mag heeten, dat het aannemen van deze doelmatigheid uit de beschouwing der natuur niet anders verkregen kan worden dan door eene geheel ongerijmde redeneering, en ten slotte berust op zekere feiten, die betrekking hebben op den mensch als geestelijk wezen, en die met de behandelde natuurvoorwerpen, wier doelmatigheid bewonderd wordt, niet in het geringste verband staan.

Is dus de verspreiding der natuurwetenschappelijke kennis onvermogend om het aesthetisch gevoel te vormen, men kan zelfs vragen, of niet wellicht die verspreiding den smaak voor natuur- en kunstschoon benadeelt? De bestrijders van deze meening hebben nimmer iets anders gedaan, dan aantoonen, dat in denzelfden mensch nevens de wetenschappelijke richting ook de aesthetische kan worden aangetroffen, dat men, beschikkende over de thans bestaande wetenschap ten aanzien van een of ander natuurvoorwerp, nog altijd gevoel kan hebben voor de opvatting van den dichter, die deze wetenschap niet kent, of haar althans niet in aanmerking neemt. Zij maken zich het vraagstuk op die wijze

al te gemakkelijk, want waarlijk, wat zij beweren, is nimmer door iemand betwijfeld. Stelt men de vraag in de rechte termen, dan behoort zij aldus te luiden: Zal de wetenschappelijke onderzoeking der natuur, die niets anders verlangt te kennen dan het mechanisme, dat de natuur beheerscht, die haar einddoel zou bereikt hebben, als zij de natuur kon voorstellen als eene oneindige keten van verschijnselen, die zich volgens bepaalde wetten uit de voorafgaande verschijnselen laten afleiden - zal die wetenschappelijke onderzoeking der natuur geschikt zijn ter verlevendiging of ter verdooving van den zin voor dichterlijke natuurbeschouwing, waarbij men zich met de oorzaken en de gevolgen niet inlaat, maar, afkeerig van eene al te strenge analyse, de natuurverschijnselen zooveel mogelijk bedeelt met menschelijke eigenschappen? Wordt de vraag aldus gesteld, dan is er geen twijfel aan of het antwoord moet zijn, dat eene eenzijdige beoefening van de natuurwetenschappen (de natuurlijke historie om in het oog vallende redenen uitgezonderd) nadeelig moet zijn voor de ontwikkeling van het aesthetisch gevoel, en dat die beoefening, op welke wijze dan ook, nimmer een gunstigen invloed kan hebben op de aesthetische vorming, al is zij in vele gevallen daarvoor onschadelijk. Dat dit laatste bij de lezingen het geval zal zijn, lijdt geen twijfel; eerst wanneer de geheele richting van den mensch bepaald is door eenzijdig voortgezette natuurstudie, kan er sprake zijn van een nadeeligen invloed op zijn gevoel voor het schoone, dat niet onmiddellijk door die natuurstudie wordt benadeeld, maar alleen ten slotte atrophieert, wanneer de geest, ook bij de beschouwing van het schoonste voorwerp, geneigd wordt de richting van zijne gewone werkzaamheid in te slaan, die van de aesthetische hemelsbreed verschilt. Nu behoeft men voorzeker niet te vreezen, dat de geest, ook van een enkel persoon, door het veelvuldig aanhooren van lezingen, de richting van de wetenschappelijke onderzoeking der natuur zal aannemen. Dat men hierop gerust kan zijn, is in de voorgaande bladzijden genoegzaam met bewijzen gestaafd.

Het vraagstuk van de verhouding van natuurwetenschap en natuurpoëzie is wellicht nimmer op meer voortreffelijke wijze behandeld dan in een opstel van Helmholtz: ‘*Ueber Goethe's naturwissenschaftliche Arbeiten*’. Zonder het bewijs te willen leveren, dat de geschiktheid voor natuurwetenschappelijke redeneering het gevoel voor poëzie niet uitsluit, eene stelling, die waarlijk geen betoog noodig heeft, vestigt Helmholtz de aandacht

op die eigenschappen van den dichter, die hem het inzicht in de verklarende natuurwetenschap bemoeilijken, en toont ons de mogelijkheid van twee soorten van natuurbeschouwing, die geheel onafhankelijk van elkander zijn.

Zullen wij, na al deze beschouwingen, instemmen met het oordeel van die kritische lieden, die aan de voordrachten over natuurwetenschap alle nuttige werking ontzeggen? Reeds heb ik aangegeven, dat zij in sommige gevallen enkele toehoorders kunnen opwekken tot eigen studie; in andere gevallen kunnen zij de oorzaak zijn, dat ontdekkingen van practisch belang onder ons spoediger haren weg vinden, dan anders het geval zou zijn. Vragen wij, of een ontwikkeld persoon, die in staat is tot eigen oefening bezig te zijn, niet beter doet, met het aanhooren der lezingen te vermijden en zijn tijd met eigen studie door te brengen, dan zal het antwoord in verreweg de meeste gevallen bevestigend moeten zijn. Slechts enkele sprekers toch zullen in staat zijn een zoodanig onderwerp te kiezen, en dat onderwerp op zoodanige wijze te behandelen, dat de toehoorder niet alleen abstracte wetenschap verneemt, maar ook ingewijd wordt in de intuïtieve kennis, waarop die abstracte wetenschap berust. De meeste menschen zijn echter of niet in staat, of niet te bewegen om zelven te studeeren; hunne ontwikkeling blijft staan op het standpunt, waarop de school hen gelaten heeft, ten minste in al die zaken, die niet behooren tot de onderwerpen van hunne dagelijksche ervaring. Wel willen zij echter de moeite nemen van zich naar een bepaald locaal te begeven, zich neêr te zetten op een stoel en aan den een of anderen spreker een zoo aandachtig gehoor te verleenen, als de vermoeienissen of de beslommeringen van den dag hun overlaten. Waarschijnlijk brengen zij op deze wijze eene stem in hun binnenste tot zwijgen, die men hun intellectueel geweten zou kunnen noemen, en die hun anders somwijlen zou verwijten, dat zij zoo totaal onbekend zijn met de rijke wereld, waarin zij leven. Te veel moeite moet echter het verkrijgen der wetenschap hun niet kosten, en tegen de invoering der cursussen zijn uit dit oogpunt ernstige bezwaren te maken. De vraag is nu, of het voor deze talrijke klasse van personen, die onze philanthropische eeuw niet alleen voorzien wil van materieele kennis, maar die zij daarenboven nog, zelfs tegen hun verlangen, wil beschaven, niet wenschelijker is, dat er lezingen over de

natuurwetenschap zijn, dan dat zij niet meer werden gehouden. Zij hebben nu eenmaal den avond vrij, en moeten hem op de eene of andere wijze besteden. Waarschijnlijk zullen zij toch nu en dan wel het een en ander vernemen, dat eenig hooger bewustzijn in hunnen geest opwekt. Mocht ook al de een of ander uit deze voordrachten niets anders verkrijgen dan eene ongerechtvaardige hooge meening over zijne eigene kundigheden, dit kwaad is wellicht niet zoo groot, als het nut, dat de voordrachten kunnen stichten.

Wie de lezingen absoluut veroordeelt, gaat uit van eene beschouwing, die kenmerkend is, niet voor de jeugd van de negentiende eeuw in het bijzonder, maar voor de jeugd in het algemeen, een veel te hoog denkbeeld namelijk van het verstand en de waarde van den gewonen mensch. Voor den jongeling, die de wereld nog slechts oppervlakkig kent, moet het zeker een allerverwonderlijkst verschijnsel zijn, wanneer hij ziet, hoe zich honderden verdringen om de voordracht te hooren van een dikwijls niet meer dan middelmatig spreker over een onderwerp, dat zij in goede boeken door de grootste mannen op voortreffelijke wijze vinden behandeld. Dit verschijnsel blijft echter slechts zoolang allerverwonderlijkst, als men nog verkeert in de naïeve meening, dat de mensch in de eerste plaats een verstandig en denkend wezen is, en gelooft, dat de naam *Homo sapiens* op iets andert berust, dan op eene fijne ironie van den grooten Linnaeus, wiens snaaksche invallen bij het kiezen van zijne nomenclatuur aan de botanici genoegzaam bekend zijn. Heeft men echter eenmaal ingezien, dat de meeste menschen nimmer *sapientes* zijn, dan wanneer de nood hen bijzonder dringt, dan vindt men ook eensklaps de verklaring van de populariteit der lezingen en van de toenemende vraag naar lezingen. Hoe volkomen ondergeschikt de rol ook zij, die de intellectueele eigenschappen spelen bij het bepalen van de handelingen van den individueelen mensch, hoe volkomen rede, oordeel en verstand worden beheerscht door de hartstochten, ook door de zwakkere, de geschiedenis van de menschen in hunne vereeniging, de geschiedenis van den materieelen vooruitgang der maatschappij ten minste, wordt in hare hoofdtrekken bepaald door de intellectueele eigenschappen. Want ook de krachtigste hartstocht geeft niet de minste heerschappij over de uitwendige wereld, de krachtigste spieren zeer weinig. Alleen de verstandelijke ontwikkeling maakt den stoffelijken vooruitgang der maatschappij mogelijk. Deze

stelling is altijd eene waarheid geweest, maar slechts in deze eeuw begint de overtuiging van die waarheid door te dringen tot het publiek. Of zij gelijk hebben, die den vooruitgang in het algemeen, niet alleen den materieelen vooruitgang, als uitsluitend afhankelijk beschouwen van de maat der intellectueele ontwikkeling, is eene vraag, die ik thans niet wensch te bespreken. Van de daken wordt het intusschen gepredikt, dat ons volk in het bijzonder, kennis noodig heeft om zijnen vorigen rang te hernemen. Overtuigd van die waarheid, wendt zich het publiek tot de predikers, en dezen bieden aan de hongerige schare populaire voordrachten en populaire geschriften. Kon het publiek zich vermannen tot ernstige studiën, dan zou reeds zijn vragen onverstandig zijn. Maar wanneer het waar is, dat de meesten geheel onvermogend zijn om zich zonder vreemde leiding gedurende vijf minuten te begeven buiten de hun bekende vaarwateren, dan is het, uit hun oogpunt gezien, niet onverstandig, als zij zich toevertrouwen aan een stuurman, die hen dikwijls meer dan een uur lang over de onbekende wateren rondvoert. Of echter de sprekers zelven altijd het rechte bewustzijn hebben van de onvolmaaktheid van het middel ter verspreiding van kennis, dat zij gebruiken, schijnt mij twijfelachtig. Dat zeer velen dit bewustzijn hebben, en alleen uit toegeeflijkheid voor de zwakheid der menschelijke natuur de lezingen ondersteunen, schijnt mij ontwijfelbaar zeker. Maar ik geloof niet te dwalen in de bewering, dat de ongemeen toegenomen belangstelling in volksvoordrachten, die het laatste jaar vertoont, bij sommigen onder de sprekers berust op eene gansch onjuiste schatting van hare waarde. Deelt men toch in de beschouwing over de lezingen, in deze bladzijden medegedeeld, dan kan men des noods besluiten, ook het zijne bij te dragen, om eene zaak in stand te houden, die, binnen de behoorlijke perken begrensd, in den regel meer goed zal doen dan kwaad; maar men verwacht niet zooveel nut daarvan, om aan deze zaak eene ongekende uitbreiding te geven, en men koestert geene sanguinische verwachtingen ten aanzien van het heil, dat deze zaak kan aanbrengen.

De twee lofwaardige doeleinden, die de voorstanders der lezingen voor oogen hebben, de verspreiding van materieele kennis en de beschaving van het volk, kunnen, voor zoover de natuurwetenschap als middel daartoe bruikbaar is, niet bereikt worden door middel van populaire voordrachten en populaire

geschriften, ook niet van de beste. Verbetering van het elementair onderwijs, van datgene, wat toegankelijk is voor al de kinderen van het volk, is daarvoor het eenige middel. Ook dat onderwijs is niet vrij van het groote gebrek, dat bij de lezingen eigendommelijk is, het mededeelen van abstracte wetenschap zonder de intuïtieve kennis, die vooraf moest gaan. Ik kan naar een vroeger artikel verwijzen voor het uitvoerig betoog van de stelling, dat het onderwijs in de kennis der natuur, dat gegeven wordt op onze lagere scholen, volgens de thans gebruikelijke methode weinig vruchten kan dragen. Willen wij het verbeteren, dan is het echter niet voldoende, de methode te kennen, volgens welke dit onderwijs moet worden ingericht. De toepassing van die methode is toch onmogelijk, zonder voldoende hulpmiddelen en zonder een personeel van onderwijzers, geschikt, niet alleen om de leerlingen te laten lezen uit een boek over de kennis der natuur, en des noods ook nog een weinig met hen over die kennis te spreken, maar ook volkomen berekend voor de moeilijke taak, om hen op behoorlijke wijze de verschijnselen te demonstreeren, waarvan de kennis voor hen het meest wenschelijk is. De aanschaffing van voldoende hulpmiddelen voor het onderwijs in de kennis der natuur zal zeker door het meerendeel van onze gemeentebesturen uit een financieel oogpunt als zeer bedenkelijk worden beschouwd, ofschoon die hulpmiddelen voor weinige tientallen van guldens per jaar voor elke school zijn te verkrijgen. Al begint toch de overtuiging door te dringen, dat intellectueele ontwikkeling in het algemeen, en kennis der natuur in het bijzonder, volstrekt noodzakelijk is, om ons volk voor achteruitgang te behoeden, waarschijnlijk zal het nog wel eenige jaren duren, voordat men algemeen zal erkennen, dat natuurkennis, uitsluitend of hoofdzakelijk uit boeken verkregen, van geen de minste waarde is. Waartoe dient toch, zullen de voorzichtige raadsleden zeggen, het vertoonen van deze proeven, wanneer de onderwijzer de dingen even goed kan vertellen en de leerlingen ze even goed kunnen lezen? De aanschaffing van platen voor de natuurlijke historie, die, netjes opgeplakt, jaren lang kunnen dienen, laat zich nog verontschuldigen, maar hoe kan toch de afgevaardigde zich voor zijne kiezers verantwoorden, als hij toestemt in den aankoop van deze chemicaliën, met de bepaalde bedoeling om ze bij de te nemen proeven te vernietigen? Reeds de gelden, op de scholen van middelbaar onderwijs voor de lessen

in chemie en physica bestemd, wekken in vele steden den argwaan van sommige zuinige beheerders der gemeente-financiën; en zoo er al zelden aanmerking gemaakt wordt op deze gelden, de reden daarvan is zonder eenigen twijfel voornamelijk te zoeken in de omstandigheid, dat deze bewakers der schatkist zoo innig overtuigd zijn van hunne onbevoegdheid om over de eischen van het middelbaar onderwijs te oordeelen, dat zij het voorzichtiger achten, er geen woord over te spreken. Maar met het lager onderwijs is de zaak geheel anders. Verreweg de meeste raadsleden hebben lager onderwijs genoten. Zonder het gebruik van al die toestellen en chemicaliën heeft hun onderwijzer hen op zoodanige hoogte gebracht, dat zij eene eervolle betrekking in de maatschappij bekleeden. Volgens hunne eigene meening althans oordeelen zij over de verschijnselen in hunne gemeente met onmiskenbare scherpzinnigheid. En zou het nu noodzakelijk kunnen zijn, al weder nieuwe lasten op de belastingschuldigen te laden ter wille van een onderwijs, dat reeds dergelijke uitstekende resultaten heeft geleverd? Nog menig raadslid zal de belastingschuldigen vergelijken met schapen, geschoren ter wille van het onderwijs, voordat de meerderheid der gemeenteraden zal overgegaan zijn tot het toestaan van gelden voor het onderwijs in de kennis der natuur, een maatregel, waarvan de noodzakelijkheid toch zoo volkomen evident is.

Waarschijnlijk zal het echter nog langer duren, voordat er een personeel van lagere onderwijzers gevonden is, geschikt deze gelden op behoorlijke wijze te gebruiken. Niet door een goeden wil alleen, zelfs niet, wanneer die goede wil gesteund wordt door een helder verstand, een juist oordeel en ijverige studie, zijn de bezwaren te overwinnen. Er kan alleen getracht worden naar eene langzame verbetering, vooral door de aandacht der jonge onderwijzers te vestigen op de voorwaarden, van welker vervulling het welslagen van het onderwijs in de kennis der natuur afhangt. Maar de oplossing van het vraagstuk, de verandering van het leervak ‘kennis der natuur’ van een lastpost in de lagere school in een van de meest nuttige en aangename onderwerpen, vereischt geheel andere maatregelen. In vele kleinere gemeenten van ons vaderland is de bezoldiging van den onderwijzer op de lagere school zoo gering, dat men niet kan verwachten, dat een dergelijk loon iemand zou kunnen aantrekken van zoo grondige studie, als noodig is, zelfs om alleen de kennis der natuur behoorlijk te onderwijzen. Die be-

zoldiging staat beneden het loon van vele handwerkslieden, wier eenige bekwaamheid bestaat in een behoorlijk gebruik maken van hunne handen, en kan op den duur alleen aanlokkelijk zijn voor personen, te zwak of te onhandig om een ambacht te leeren. Ik weet, dat in vele naburige landen de toestand nog veel erger is; ik weet ook, dat in vele gemeenten de toestand veel beter is en in sommige van de grootste bevredigend mag worden genoemd. Het zou meer dan onverstandig zijn, een van deze twee feiten als argument te bezigen tegen de noodzakelijkheid van de verbetering van het lot der onderwijzers op het platteland en in vele kleinere steden. Ons vaderland volgt zoo langzaam in vele zaken, dat het hoogst wenschelijk is, dat het in deze zaak blijve voorgaan. Wie de belangstelling gadeslaat, waarmede in Frankrijk en vooral in Engeland het vraagstuk van het onderwijs dezer dagen wordt behandeld, en de meer voortvarende natuur der bevolking van die twee landen in aanmerking neemt, kan er bijna niet aan twijfelen, of de inrichting van het onderwijs zal in die landen weldra de onze overtreffen. Wil men een onderwijs, dat beter vruchten draagt, dan moet het eerste middel de verbetering zijn van den toestand der onderwijzers. Eene verbetering van dien toestand heeft toch tot noodzakelijk gevolg, dat vele personen zich de moeite en de kosten willen getroosten van eene jarenlange voorbereiding, de noodzakelijke voorwaarde voor de behoorlijke vervulling van het zoo moeilijk ambt van onderwijzer op de lagere school. Vooral de voorstanders van verplicht onderwijs behooren wel te bedenken, of het wenschelijk kan genoemd worden alle kinderen te drijven naar de scholen, zooals zij kunnen zijn bij den tegenwoordigen toestand der onderwijzers in vele kleinere gemeenten. Dat het bezoek van de school zeer dikwijls physisch nadeelig werkt, is een onloochenbaar feit, dat veel te veel over het hoofd gezien of althans veel te weinig geteld wordt. Dat de leiding, aan jeugdige hersenen gegeven door volmaakt ongeschikte personen, psychisch nadeelig werkt, is evenmin te ontkennen. Onderzoekt men nu, ten eerste, welke graad van ontwikkeling, volgens de leer der kansrekening, in den regel het deel zal zijn van een Nederlandsch onderwijzer in de negentiende eeuw, die zich door een tractement van ƒ 400 's jaars laat overhalen tot de waarneming van zijne betrekking, en, ten tweede, of het voordeel, dat de leerlingen kunnen trekken uit het onderwijs, dat gegeven wordt door een persoon van deze

gemiddelde ontwikkeling, van dien aard is, dat het opwegen kan èn tegen het psychisch nadeel, dat zijn invloed wellicht veroorzaakt, èn tegen den physisch nadeeligen invloed van het schoollocaal, dat waarschijnlijk gevonden zal worden in de gemeente, die eene dergelijke som voor den onderwijzer over heeft - dan is de uitkomst de volgende. De voorzichtige onderzoeker zal den wetgever minstens moeten aanraden, zich in deze zaak van elke bemoeiing te onthouden, en er waarschijnlijk toe overhellen, om hem te verzoeken, al zijne krachten in te spannen ten einde aan de leerlingen het bezoek van de bedoelde scholen te beletten.

De lezer gelieve hierbij te bedenken, dat het resultaat van deze berekening, hoe waar ook in het algemeen, op geen enkel bijzonder geval mag toegepast worden, zonder die bijzondere omstandigheden in aanmerking te nemen, die de kansrekening moet verwaarloozen, en dat dus mijne beschouwing voor niemand persoonlijk beleedigend is. Niets zal mij aangenamer zijn, dan te bemerken, dat de uitzonderingen zeer vele en zeer eervolle zijn, indien slechts niet het bestaan van deze uitzonderingen de gemeenteraden terughoudt van de zoo noodige verbetering.

Utrecht, April 1870.

C.B. SPRUIJT.

William Makepeace Thackeray.
(*Vervolg en Slot van blz.* 337.)

VI.

Verlaten en droevig boven alle beschrijving is de toestand van den twaalfjarige knaap, die in de bibliotheek op Castlewood afwacht, wat van nu af aan zijn lot zal zijn. Hij draagt den naam van een adellijk geslacht, maar is bewust dat er een smet kleeft op zijne geboorte.

De eenige vriend, dien hij ooit heeft gehad, was een Jezuiet, die hem had onderwezen, altijd belang in hem had gesteld en hem had geleerd, dat de grootste roem op aarde wordt behaald door te strijden voor de katholieke kerk. Bij de familie die het kasteel plagt te bewonen, had hij allerlei vernederende diensten moeten verrigten. Behalve Pater Holt had ieder hem behandeld als een ondergeschikte. De dorpsjeugd schold hem een bastaard. Van omgang met kinderen van zijne jaren was geen sprake geweest. Zijn gemoed was ligt vatbaar voor indrukken en daardoor had hij al vroeg al het jammerlijke der verhouding tot zijne omgeving leeren beseffen. In zich zelven gekeerd, zonder iemand wien hij zijne gevoelens en gewaarwordingen kon mededeelen dan den pater, was hij nadenkend en oplettend geworden boven zijne jaren.

Maar toch, bij de bewoners van het huis, den dommen en versleten burggraaf Thomas en diens trotsche, ijdele en onverdragelijke gemalin, had hij een onderkomen gevonden en was aan zijn levenswijze gewend geraakt.

Doch de revolutie van 1689 was uitgebarsten en de katholieke bewoners van Castlewood werden dadelijk betrokken in eene der eerste zamenzweringen, door de Jacobiten gesmeed, om

Willem III den troon te ontnemen. Daarop was de burggraaf gevlugt en gesneuveld, zijne vrouw gevangen weggenomen, de Pater verdwenen, de titel met het grondbezit vervallen door erfregt aan Colonel Esmond, een neef der gevlugte familie. En nu staat de knaap daar, zonder vooruitzigt, zonder hoop, zonder naam, zonder iets op de wereld.

De deur wordt geopend en eene twintigjarige vrouw, schoon, bevallig en met liefde en goedheid in de oogen, treedt binnen, strekt de hand naar hem uit, vraagt naar zijn naam en als zij dien hoort en door de huishoudster wordt gewezen op het portret van den gevlugten Lord, wiens gelijkenis met den knaap onbetwistbaar is, bloost zij en verwijdert zich.

Zij komt weldra alleen terug en vindt Henry Esmond nog op dezelfde plaats, geheel vervuld van de liefelijke verschijning. Zij vat zijne hand, legt hare andere hand op zijn schouder, met een blik vol oneindige teederheid en medelijden, en spreekt tot hem met eene stem zoo lieftallig, dat de knaap, die nooit zooveel schoonheid had aanschouwd, knielt, alsof een bovenaardsch wezen hem had neêrgeworpen, en de schoone hand kust, die hem schijnt te beschermen. Nooit zal hij haar vergeten zooals zij daar staat, door de zon met een heiligenschijn omgeven.

De zoo eenvoudig schoone passage is te overbekend dan dat ik haar zou vertalen; maar ik wil slechts vragen of iemand, die voor het eerst het boek opnam, wel ooit er aan heeft getwijfeld, of die ontmoeting zou op het leven van beide personen een beslissenden invloed hebben. Hij vermoedt hier het ontkiemen eener betrekking van geheel bijzonderen aard. Rachel Castlewood's natuurlijk medelijden met den rampzaligen knaap wordt een oogenblik gestuit door eene gedachte aan zijne onwettige geboorte. Henry Esmond gevoelt niet alleen erkentelijkheid voor hare belangstelling en mededoogen; niet alleen bewondering voor hare schoonheid en gratie, maar ook ontzetting als zij in het eerst zijne hand loslaat en zich verwijdert, en later een gevoel alsof hij met het bovenaardsche in aanraking was gekomen.

Hoe meesterlijk is die inleiding, want de kern van het verhaal wordt gevormd door de betrekking tusschen die jonge vrouw en dien knaap.

Het kan mijn doel niet zijn, de geschiedenis van Esmond hier nog eens over te vertellen. Maar de fijne tact van den schrijver in zijne ontwikkeling van hetgeen langzamerhand een

hartstogt wordt, wil ik toch door eenige opmerkingen doen uitkomen.

Lady Castlewood is niettegenstaande haar liefderijk hart, gepaard met grooten verstandelijken aanleg, niet geheel zonder zwakheden, vooral zigtbaar in hare houding tegenover haren echtgenoot. In den beginne aanbidt zij hem en kan zijne gebreken niet inzien. Maar ongelukkig is zij bijna tot in het belagchelijke vol ijver. Hare zorg voor en hare belangstelling in hem zijn zoo overdreven, dat zij hem vermoeijen. Van hare zijde ziet zij allengs in, dat het voorwerp harer vereering een zeer gewoon sterveling is. De liefde tusschen de echtelingen verkoelt en sterft, schoon het nog niet komt tot eene openlijke breuk.

Zoo staan de zaken als Henry uit eene dorpsherberg de pokken op het kasteel overbrengt, en bij die gelegenheid door zijne aangebedene meesteres, voor wie hij gaarne zijn leven zou willen opofferen, op de minst liefderijke wijze wordt behandeld. Zij beschuldigt hem van eene ellendige amourette met een landmeisje en beklaagt zich, dat hij ooit een voet heeft gezet over den drempel van het huis, waarin hij slechts ongeluk brengt. Zij maakt hem zoo rampzalig, dat hij in de ziekte op den dood hoopt om hem te verlossen. De beweegredenen tot die hartstogtelijke uitvallen zijn veelvuldig en haar zelve nog geenszins duidelijk. Zij maakt zich zelve diets, dat zij slechts de partij opneemt der geschondene zedelijkheid en is zelve jaloersch. Zij vreest voor hare kinderen en ook voor zich zelve, want zij beseft dat, mogt zij hare schoonheid verliezen, haar echtgenoot geheel van haar zal worden vervreemd. Wat zij vreest, geschiedt werkelijk. Zij heeft gelukkig in haar gezin geene dooden te betreuren, maar Henry, haar zoon Frank en zij zelve lijden aan de afschuwelijke ziekte. De burggraaf is met de kleine Beatrix het gevaar door de vlugt ontweken. Zij verkeert in zenuwachtigen angst, als zij na haar herstel hem weder zal ontmoeten. Zij blijft niet lang in onzekerheid. Lord Castlewood, die eenige weken in onedele verstrooijingen heeft doorgebragt, is jegens zijne vrouw ijskoud. Al hare illusien zijn verstoord, hare luchtkasteelen ineengevallen; maar hoe zwaar ook gewond, rigt zij zich met zekere fierheid van den slag weder op, brengt al hare genegenheid over op Henry Esmond en hare kinderen en begint, zoo goed het gaan wil, een nieuw leven.

Maar er knaagt een worm aan haar hart. Zij is aan den eenen kant beschaamd over de wijze waarop zij Henry heeft be-

handeld en zoekt bij hem door verdubbelde oplettendheid en vertrouwen goed te maken wat zij tegen hem misdreven heeft; doch aan de andere zijde fluistert het geweten haar toe, dat er in hare betrekking tot hem iets zondigs kan gelegen zijn. Daarom doet zij alles om zijn vertrek naar de universiteit te bespoedigen, hoe zwaar haar de scheiding ook moge vallen.

Na eenige treurige jaren volgt de groote katastrophe, die aan het leven van Lord Castlewood een einde maakt. De groote aanleiding tot zijn tweegevecht met den afgrijselijken Lord Mohun wordt gegeven door de aandoening die Rachel toont, wanneer zij verneemt dat Henry een ongeluk heeft gekregen. Mohun toch wordt in den roman aldus genoemd, schoon zijn ware naam Charles is geweest. Maar zij denkt aan den jongen Esmond en de burggraaf aan den adellijken lichtmis.

En nu verheft zich Francis, Lord Castlewood, tot eene hoogte, die wij niet hadden verwacht hem te zien bereiken. Een meesterlijke greep wordt hier door den schrijver gedaan. De ongelukkige edelman heeft vernomen, dat Henry Esmond de wettige zoon en erfgenaam is van den overleden Lord en dat hij en de zijnen geen regt hebben op de familiegoederen. Hij durft evenwel noch aan zijne vrouw, noch aan zijn neef het onwelkome nieuws mededeelen. Hij is overladen met schulden, hij verdenkt Mohun van bedrog bij het spel, waarmede hij aan dien booswicht groote sommen heeft verloren. Het leven is voor hem eene hel geworden. Maar hij is met dat alles geen gemeene natuur. Hij weet dat Mohun heeft getracht Rachel te verleiden, maar verdenkt haar geen oogenblik. Hij overlegt zijne ontmoeting met den geduchten vijand zoo, dat zij buiten het spel schijnt te blijven. Jegens zijn neef is hij altijd vol hartelijkheid en vertrouwen. Zwaar valt hem eene geheimhouding, die eenigzins wordt verschoond, niet zoozeer door het gebrek aan wettige bewijzen, maar door de omstandigheid dat het geheim als eene bedreiging was gebezigd door Pater Holt, die hem in misdadige aanslagen tegen Willem III had willen wikkelen. Zijne kinderen bemint hij altijd. In zijne laatste levensdagen is hij jegens zijne echtgenoote vol teedere oplettendheid. Hij tracht Henry's poging om hem in het doel bij te staan te verijdelen, maar zorgt dat deze niet, gelijk zijn voornemen was, een afzonderlijken twist met Mohun begint, en gaat ten strijde vol vastberadenheid, schoon hij begrijpt dat hij in het gevecht den dood zal vinden. Ja, hij wenscht dien, want

hij is een wanhopig en verloren man. Eer hij sterft deelt hij zijn geheim aan Henry mede, schoon hij meent daardoor zijne familie tot den bedelstaf te brengen. Zijne laatste beweging is het teekenen eener schriftelijke bekentenis, waarbij hij de waarheid aan het licht brengt.

Maar het wordt tijd, dat wij ons met den tweeden hoofdpersoon in het aandoenlijke drama bezig houden. Het spreekt van zelve, dat hij langen tijd te jong was om zijne eigene gevoelens ten opzigte van Rachel Castlewood te ontwarren. Voorloopig waren dankbaarheid en bewondering en later leed wegens de huiselijke oneenigheid op Castlewood zijne hoofdindrukken. Maar het gevoel van minderheid, vroeger door hem gekoesterd, verdween spoedig, toen hij door aangeboren talenten en aangeleerde kundigheden, door zijn scherp verstand en onkreukbaar eerlijk gemoed, een grooten invloed verkreeg in het ongelukkige huishouden zijner weldoeners. Zijn jeugd deed zijne regten gelden, en hij was op het oogenblik zeer verheugd toen hij het eentoonige kasteel met het woelige Cambridge kon verwisselen. Spoedig echter zag hij weder met verlangen naar zijne oude verblijfplaats uit. Zijn leven was tot nog toe doorgebragt onder omstandigheden en in overdenkingen, die hem ongeschikt maakten voor het onbezorgde studentenleven. Op verlangen zijner meesteres studeerde hij theologie en vond die studie niet naar zijn smaak. Van Castlewood had hij overdreven Torybegrippen medegebragt, die hem in moeijelijkheden wikkelden. Hij verbeeldde zich in den beginne, dat iedereen hem wegens zijne geboorte wilde bespotten of hem uitlachte wegens zijne stroeve manieren. Intusschen spande hij al zijn krachten in om zijne studiën goed te volbrengen en had ze nagenoeg voltooid, als het noodlottige gevecht al zijne plannen onverwerpt en elk denkbeeld aan een kerkelijk ambt onmogelijk maakt.

Algemeen bekend is het pijnlijk-roerende tooneel in de gevangenis, als Esmond, verzwakt door eene smartelijke wond en bestormd door allerlei bittere gedachten, door haar, wie hij had gezworen zijn leven te zullen toewijden, met de bitterste verwijten wordt overstelpt. Van den stervenden Lord heeft hij vernomen, dat hij de wettige zoon is van den gevallen Thomas, burggraaf Castlewood, door Jacobus II tot Markies van Esmond verheven, en dat dus hem en niet den zoon van Francis en Rachel titel en familiegoed behooren. Maar de geschreven bekentenis heeft hij verbrand, hij verlangt zijne weldoenster en

hare familie niet in den weg te staan. En hij heeft in de hevige foltering van zijn gemoed, de geestkracht, te blijven zwijgen onder de onbillijke aanvallen. Wèl mag Taine dat tafereel en die opvatting van Esmond's karakter roemen.

De oorzaak van Lady Castlewood's hartstogtelijkheid blijft den jongeling nog duister. Voor ons is zij dat niet; zij bemint hem en is van hare liefde tot volle bewustheid gekomen, sedert zij zoo ontstelde bij het gerucht van zijn dood op dien noodlottigen dag, toen haar echtgenoot en Mohun doodvijanden waren geworden. Maar zij aeht hare liefde zondig en heeft aan het einde van Lord Castlewood's leven een gunstiger meening van hem opgevat. Zij heeft gezien, dat er in zijn hart iets beters en edelers huisde dan zij had vermoed. Bovendien, zij verfoeit zijn moordenaar, zij, de zachte en christelijke vrouw bij uitnemendheid, is onder den indruk der ontzettende ramp wraakzuchtig en woedend geworden. Onder al deze strijdige hartstogten, die hare borst verscheuren, kan zij onmogelijk het gebeurde in het ware licht beschouwen, en verblind en vertwijfelend breekt zij door hare onregtvaardigheid het hart van hem, die bereid is alles voor haar op te offeren, die haar schier vergoodt en nu voor al zijne opofferingen zulk een loon ontvangt.

Wanhopig en verstoord wegens de ondergane behandeling, verwisselt Henry Esmond den zwarten rok met den rooden. Die wonderlijke dame, de weduwe zijns vaders, helpt hem aan zijne uitrusting en hij dient met eere als vrijwilliger bij de expeditie tegen Cadix. Door zijne verdiensten en de bescherming zijner stiefmoeder, die magtige vrienden bezit, maakt hij spoedig promotie. De verandering van levenswijze heeft op den jongen man de beste uitwerking. Hij begint nu te begrijpen, dat hij pas even twintig jaren oud is, leert op zich zelven te vertrouwen en komt binnen een jaar in Engeland terug, tevredener, bloeijender, krachtiger, dan hij was heengegaan. Maar toch keeren zijne gedachten gedurig tot Rachel weder, langzamerhand vereert hij haar weder als een ideaal van reinheid en liefde. In zijn vaderland teruggekeerd, worden de oude herinneringen hem te magtig; hij wil haar wederzien met wie zijn geheele bestaan jaren lang was zaamgevlochten geweest. Hij vindt haar, en, o vreugde! het wederzien is allerhartelijkst. De strijd in Rachels gemoed is gestreden, zij is weder zich zelve geworden en beschouwt hem nu slechts met een gevoel van moederlijke teederheid.

Doch met hem is het anders. Hij ziet in haar een schat, waarbij vergeleken alle eerzucht ijdelheid is. Hij wil haar huwen, met haar gaan naar Virginië, waar zijne familie landgoederen bezit en in de nieuwe wereld, ver van de ijdelheden en deugden der oude, een ander leven beginnen. Het is haar, zegt zij, evenwel onmogelijk haar vader en hare kinderen te verlaten.

'Ik zou alles verlaten om u te volgen,' zeide Esmond, 'en kunt gij te mijnen behoeve mij niet evenveel opofferen, dierbare vrouw?'

'Stil, jongen', sprak zij, en sprak met de zachte klagende stem en toon eener moeder. 'De wereld begint voor u. Wat mij betreft, ik ben zoo zwak en zoo zondig geweest, dat ik haar verlaten moet en bidden om boete te doen. Hadden wij hier kloosters, zooals er vroeger waren, en vele geestelijken onzer kerk zouden ze terug wenschen, dan denk ik somwijlen, zou ik mij in een er van terugtrekken en mijn leven in boete doorbrengen. Maar ik zou u blijven liefhebben - ja, daar is geen zonde nu in zulk eene liefde als de mijne, en mijn dierbare echtgenoot in den hemel mag mijn hart zien, en kent de tranen, die mijn zonde hebben weggewasschen - en nu - nu is mijn pligt hier, bij mijne kinderen, zoolang zij mij noodig hebben, en bij mijn ouden vader en....'

'En niet bij mij?' zeide Henry.

'Stil!' sprak zij weder, en hief hare hand op tot zijn lippen. 'Ge hebt mij niet kunnen zien, Henry! toen ge aan de pokken laagt en ik naast uw bed kwam zitten. Ach! ik bad om te mogen sterven; maar dat zou in zonde zijn geweest, Henry! O! 't is vreesselijk om op dien tijd terug te zien! Die is nu over en voorbij en is mij vergeven. Als gij mij noodig hebt, zal ik komen, van hoever ook. Als uw hart gewond is, kom dan tot mij, lieve! Wees stil, laat mij alles zeggen. Ge hebt mij nooit bemind, beste Henry! neen, nu weet gij het, en ik dank er den Hemel voor. Ik lette op u en bemerkte aan duizend teekenen dat het zoo was. Herinnert ge u, hoe blijde gij waart over het gaan naar Cambridge? Ik ben het, die er u heb heengezonden. Ik heb dat aan mijn vader verhaald en ook aan Mijnheer Atterbury, toen ik hem in Londen sprak. En beide gaven mij absolutie - beide - en zij zijn Godsmannen, die de magt hebben om te binden en te ontbinden. En zij hebben mij vergeven, zooals mijn dierbare echtgenoot mij vergeven heeft, eer hij ten hemel voer.'

‘Ik geloof dat niet alle engelen in den hemel zijn,’ sprak Henry Esmond. En gelijk een broeder zijne zuster aan zijn hart drukt, en gelijk eene moeder hangt aan de borst van haar zoon, zoo, voor enkele oogenblikken, kwam Esmond's geliefde meesteres tot hem en zegende hem.

Met deze bekentenis sluit de eerste, of, zoo men wil, tweede periode der genegenheid tusschen Rachel Castlewood en Henry Esmond. Zijne vlaag van wereldsche liefde bleek slechts eene opwelling te zijn geweest. Hij beschouwt haar voortaan geheel als iets ideëels, zijne betrekking tot haar heeft iets van die eens zoons tot zijne moeder, maar is toch niet geheel zoo. Van liefde in den gewonen zin van het woord kan, schijnt het, voortaan geene sprake meer zijn.

Die soort van liefde ontwaakt bij hem als hij Beatrix, Rachel's dochter, aanschouwt, in al den glans harer vorstelijke schoonheid, als hij haar vernuft en onbeschrijfelijke bevalligheid leert kennen en waarderen. Zij stoot hem af en trekt hem aan bij afwisseling, grootendeels evenwel geheel onvoorbedacht, want zij vindt hem te ver beneden zich om in ernst op hem te letten. Zij wil rijkdom, grootheid en glans, en niets van dat alles kan Henry haar verschaffen. Om harentwille evenwel, om door haar te worden opgemerkt, spant hij zijne uiterste krachten in. Hij klimt achtereenvolgens door heldenmoed en beleid tot den rang van Colonel op, onderscheidt zich bij elke gelegenheid, niet uit dorst naar oorlogsroem, maar alleen een waardig te zijn door Beatrix te worden bemind.

Gedurende een zijner veldtogten heeft hij het geluk Frank Castlewood te bewaren voor een duel met Mohun, en zelf dien booswicht eene wonde toe te brengen. Rachels bewondering en genegenheid zijn nog grooter geworden dan vroeger, en zelfs Beatrix, een oogenblik door het enthousiasme harer moeder aangestoken, had hem bijna hare hand toegezegd, maar verlooft zich, daar hij niet op het juiste oogenblik zijn aanzoek weet te doen, met een jong en onbeduidend groot heer. Esmond keert zeer neêrgeslagen naar het leger terug. Zijne liefde tot Beatrix is van eene bijzondere soort. Hij ziet zeer goed hare gebreken en denkt eigenlijk bij zich zelven, dat zijn echt met haar nooit gelukkig zou kunnen zijn, maar toch is het eenige doel van zijn leven, Beatrix te huwen. Rachel zelve tracht, niet zonder geheime zielepijn, hare dochter gunstig voor Esmond te stemmen, vooral nadat de verloving van Beatrix is af-

gebroken, ten gevolge harer grillen en harer trotschheid. Niets helpt echter. Bij zijne terugkomst na den veldtogt van Malplaquet, bemerkt Henry dat Rachel met het geheim zijner geboorte bekend is.

Henry verlaat nu de militaire dienst en komt als schrijver en partijman in aanraking met de hoofden der Tories. Terwijl hij ook nu zooveel mogelijk de aandacht zoekt te trekken van Beatrix, wordt hij eensklaps uit het veld geslagen door de mededeeling, dat zij met den Hertog van Hamilton, den eersten onderdaan nagenoeg van het koningrijk, zal huwen. Bij die gelegenheid wordt nu ook Beatrix gewaar welke verpligting de familie aan Henry Esmond heeft, en het scheelt weinig of hare keuze berouwt haar, want ook de Hertog is, met al zijne grootheid en voortreffelijke hoedanigheden, nog geenszins de man naar haar hart.

Dat blijkt te zijn de Pretendent, door toedoen van Colonel Esmond, na het vermoorden van Hamilton heimelijk in Engeland gebragt, in de hoop dat deze, na den dagelijks verwachten dood van Koningin Anna, aanstonds den troon zou kunnen beklimmen. Eigenlijk wantrouwt Esmond den prins uit het huis van Stuart, maar hij is meer door de omstandigheden dan door persoonlijke overtuiging een ijverig lid geworden der Jacobitische partij, welke de geheele familie met dweepzuchtigen ijver aanhing. Hij wil doen wat de verraders en intriganten onder de staatslieden niet durven ondernemen. En het gelukt hem: de prins komt te Londen, huist onder den naam van Frank Castlewood, die jaren lang buitens'lands had gewoond, bij de Esmonds-familie, te Kensington, en wacht den dood der koningin, zijne zuster, af.

Van wat nu volgt kunnen weinige regels geen behoorlijk denkbeeld geven, en de beschouwing zou al te lang worden, wanneer de inhoud der heerlijke laatste bladzijden van den roman moest worden teruggegeven. Genoeg zij het daarom, aan te stippen, dat na het gebeurde op Castlewood, toen de koninklijke losbol eene kroon had verloren door zijne wettelooze liefde jegens Beatrix, aan Esmond eindelijk de schellen van de oogen vallen. Het voorwerp zijner vurige liefde is gebleken hem geheel onwaardig te zijn, en tevens zijne vijandin geworden. Al zijne droomen van grootheid en eer zijn als zeepbellen uitéengespat. Maar één hart is hem trouw gebleven, het hart dier zelfde vrouw, die tot hem was gekomen, toen hij als

ouderlooze en geheel verlaten knaap zonder hoop de toekomst had te gemoet gezien. Nu eerst waardeert hij ten volle die stille, edele en reine liefde, die zich geen oogenblik van hem had afgewend. En wat den laatsten slag scheen te geven aan zijn fortuin en aan al zijne vooruitzigten, moest hem nu voor goed tot haar brengen en aan de overzijde van den oceaan zal hij een gelukkiger loopbaan beginnen.

VII

Verhoudingen gelijk die tusschen Henry Esmond en Rachel Castlewood, hartstogten gelijk deze beiden voor elkander koesteren, zoekt men in de overige werken van Thackeray te vergeefs, en ook bij andere schrijvers worden zij zeldzaam aangetroffen. De betrekking van Rousseau tot Madame de Warens echter, van de ideëele zijde opgevat, levert ons een parallel. De volgende woorden van Rousseau, waarin hij zijn gevoel jegens zijne ‘Maman’ zamenvat, kunnen geheel op de relatie tusschen de beide hoofdpersonen uit den ‘Esmond’ worden toegepast.

‘J'oserai le dire, qui ne sent que l'amour, ne sent pas ec qu'il y a de plus doux dans la vie. Je connais un autre sentiment, moins impétueux peut-être, mais plus délicieux mille fois, qui quelque fois s'est joint à l'amour et qui souvent en est séparé. Ce sentiment n'est pas non plus l'amitié seul, il est plus voluptueux, plus tendre; je n'imagine pas qu'il puisse agir pour quelqu'un du même sexe.’

De vergelijking verder uit te werken is evenwel niet wel mogelijk, bij het hemelsbreed, onderscheid in karakter en uiterlijke omstandigheden der handelende personen.

Zoo min als Rousseau wordt ook Esmond belet, op een ander dan het voorwerp zijner half mystieke vereering verliefd te worden. Liefde en verliefdheid echter zijn zeer verschillende zaken en geen schrijver heeft ze ooit scherper onderscheiden dan Thackeray. Meermalen is de neiging van Henry tot Beatrix, vooral in verband tot zijn later huwelijk met hare moeder, afgekeurd. En inderdaad, slechts door den grootsten tact

en voorzigtigheid kan een schrijver zoodanige situatie regtvaardigen en met zulk een afloop den lezer verzoenen.

Thackeray evenwel heeft gezorgd, dat het slot van zijn roman de logische conclusie van het begin is geworden. Langs natuurlijken weg was de onbestemde, half raadselachtige genegenheid tot eene stille maar innige huwelijksliefde gerijpt. De hartstogt van Esmond voor Beatrix was slechts een incident geweest. Toen zijne schoone nicht voor het eerst een diepen indruk op hem maakte, had hij juist de overtuiging verkregen, dat Lady Castlewood voor hem slechts eene soort van moederlijke teederheid gevoelde. Hoewel reeds oud door ondervinding en bitter nadenken, is Henry van jaren nog jong en juist voor die melancholische, ingetrokken naturen is dergelijke schitterende, behaagzieke schoonheid zoo gevaarlijk. Op zijne diensten aan het geslacht der Esmonds bewezen, schoon Beatrix ze nog niet ten halve kent, grondt hij tegenover haar onwillekeurig eenig regt. Beter dan vele anderen is hij in staat de geestesgaven der algemeen bewonderde hofdame te waarderen; hare ongodsdienstigheid hindert hem op verre na zoo erg niet als hare moeder; is zij trotsch, hij is zich bewust te dien opzigte niet voor haar onder te doen, en acht zich sterk genoeg om haar, des noods, te overheerschen. Heeft hij geen fortuin of roem, den laatsten weet hij te verwerven door dapperheid en inzigt, door groote en volkomen eerlijke diensten, in tijden van hevige spanning, aan eene groote staatspartij bewezen. Behalve den hertog van Hamilton acht hij alle minnaars van Beatrix in talenten en geestkracht met regt verre beneden zich.

Hoe hij zich echter moge vleijen, zijn vurige hartstogt is dwaasheid en zelfbedrog. Beatrix zelve had groot gelijk, toen zij er hem op wees, dat zijn huwelijk met haar beiden ongelukkig zou maken. Zij bemint hem niet. Anderen, die zij evenmin lief had, zou zij hebben kunnen huwen om aanzien, grootheid en fortuin te verkrijgen; maar Henry bezit die in veel te geringe mate. Door Jacobus III in het land te brengen en diens troonsbestijging voor te bereiden, meent Henry Esmond zich te zullen plaatsen op eene hoogte, groot genoeg om zelfs Beatrix te bevredigen.

Naauwelijks echter heeft dat plan een begin van uitvoering gekregen, of Esmond bemerkt dat hij zich heeft ingelaten met een man, geheel ongeschikt om den troon van een groot rijk te beklimmen. Al de illusiën die hem nog omtrent de Stuarts

en hunnen aanhang waren bijgebleven, verdwijnen binnen enkele dagen. De rang en titels, die hij niet voor zich zelven hoopt te verwerven, komen hem eensklaps ijdel en nietig voor. Als Beatrix, die hij voor koningin geschikt achtte, slechts door hem wordt gedwarsboomd in haar voornemen om de maitres van een liederlijken prins te worden, sterft zijne genegenheid oogenblikkelijk.

Beatrix is zoodanig geteekend, dat de lezer tot het einde toe voor haar eene zekere belangstelling behoudt. Bij al hare ijdelheid, coquetterie en heerschzucht ontbreekt het haar nu en dan geenszins aan betere opwellingen. Iets groots en indrukwekkends is in haar niet te miskennen. Zelfs haar misstap kan worden vergoêlijkt, meer zelfs dan de schrijver het schijnt te doen. De gehechtheid aan het verdreven koninklijk huis vormde in de Jacobitische geslachten eene soort van eeredienst, waarin Beatrix door hare moeder, was groot gebragt en die zij, tegen hare gewoonte, van ganscher harte had aangenomen. Zij had steeds uitgezien naar den man, die haar hart zou treffen, en de prins, dien zij bijna als een hooger wezen vereerde, bleek die man te zijn. Hare hartstogt voor hem was misdadig, als men wil, maar ook te veel als door het noodlot zelf geboden om onvergefelijk te zijn.

De overige verdichte personen uit den ‘Esmond’ zijn van onderschikte beteekenis, maar met vaste hand geteekend, vooral de ligtzinnige, verkwistende, later bigotte maar eerlijke en regtschapen Frank Castlewood. Als historische roman staat de ‘Esmond’ zeer hoog, en Taine merkt teregt aan, dat de schrijver de kunst verstaat de historische personen uit zijne geschiedenis in hunne taal te doen spreken en schrijven en te dien opzigte Walter Scott overtreft. Hoewel de schrijver duidelijk genoeg te kennen geeft, dat Esmond, wegens persoonlijke grieven en zijne deelneming aan een hevigen partijstrijd, onmogelijk den Hertog van Marlborough onpartijdig kon beoordeelen, blijkt toch wel degelijk dat hij Macaulay's ongunstig oordeel omtrent den hertog volkomen beaamt. Dat oordeel is echter met kracht, en naar het schijnt ook met grond weêrsproken.

Taine heeft gelijk, als hij zegt, dat in den Esmond het oordeel van den schrijver over personen en zaken zachter voorkomt dan elders. Toch, zoo eenige roman van Thackeray aanleiding geeft tot droevige overdenkingen, is het deze. Laat het gunstige slot ons niet verblinden. Ziehier een man van groote ga-

ven, van een edel gemoed en een onkreukbare trouw, tevens door de natuur zoodanig toegerust, dat hij geene physieke bezwaren behoeft te ontzien. En die man behaalt roem op het slagveld, zonder dat zijn hart er door wordt bevredigd. Hij dient met de grootste zelfopoffering eene partij, hoewel hij zich niet kan ontveinzen dat hare hoofden verraders en schurken zijn en hij bij nadenken er niet mede dweept. Juist als hij meent den prijs van zijn leven te zullen winnen, ontvalt die hem en blijkt erger nog, zonder waarde. En na het spelen eener belangrijke rol vertrekt hij, de beschaafde, geletterde man, naar de wildernissen der nieuwe wereld. Zeker wacht hem daar een groot geluk, maar toch zijn streven is vruchteloos geweest, zijn rol is afgespeeld op zijn vierendertigste jaar. Vanitas vanitatum.

VIII.

Waar Taine spreekt over den Esmond, vooral waar hij de aandacht vestigt op dat welligt ongeëvenaarde tooneel tusschen Esmond, Frank Castlewood en den Pretendent, dien zij op Castlewood aantreffen, behoort hij tot Thackeray's vurigste bewonderaars. Maar zoodra hij zinspeelt op andere werken van onzen schrijver, ziet hij overal meer gebreken dan voortreffelijkheden. Tweemalen vermeldt hij den Colonel Newcome. Eerst heeft hij het oog op hem, wanneer hij zegt: ‘Lors qu'il.... imagine des âmes tendres, il exagère leur sensibilité pour rendre leur oppression plus odieuse: l'égoïsme qui les brise paraît horrible et leur douceur résignée est une mortelle injure contre leurs tyrans; c'est la même haine qui a calculé la bonté des victimes et la dureté des persécuteurs.’

Eenige bladzijden verder voegt hij er bij: ‘On n'aime pas le contraste prolongé du bon colonel Newcome et de ses mauvais parents; le colonel donne de l'argent et des gâteaux à tous les enfants; de l'argent et des cachemires à toutes les cousines, de l'argent et de bonnes paroles à tous les domestiques, et ces gens ne lui répondent que par de la froideur et des grossièretés.’

Deze woorden bezitten de merkwaardige eigenschap, van tot

zekere hoogte volkomen waarheid te bevatten en tevens het karakter van den Colonel in een door en door valsch licht te stellen.

Zijn lot maakt op den lezer zulk een onuitwischbaren indruk, juist omdat hij *niet* de man is, dien de woorden van Taine schijnen aan te duiden. Wel verre van nederig het hoofd te buigen voor zijne onbeminnelijke bloedverwanten, verzet hij zich tegen hen met kracht, met hevigheid zelfs, en maakt zich jegens Ethel aan eene groote onregtvaardigheid schuldig. Als eens zijn geloof aan de betere natuur van anderen is geschokt, veroordeelt hij hen al te sterk en wil van verzachtende omstandigheden niets weten. Zijne ongelukken spruiten grootendeels voort uit zijne eigene verkeerde handelingen. Had hij zich zelven en de wereld om hem heen naauwkeuriger gadegeslagen, hij zou nooit hebben deelgenomen aan het bestuur eener bankinrigting, van welke hij het organisme onmogelijk begrijpen kon. Ware hij niet verblind geweest door toorn, hij zou niet door zijn onverstandige poging om Barnes als vertegenwoordiger van Newcome te verdringen, de breuk met zijne familie onheelbaar hebben gemaakt. Hij heeft zijn zoon lief als zijn oogappel en die vaderlijke liefde is goed besteed, maar bij wil Clive gelukkig maken op zijn eigene wijze en het ongelukkige huwelijk van dien zoon is grootendeels aan den vader te wijten. En toch, welk een door en door eerbiedwaardig, mannelijk karakter! Hij is de waarachtigheid zelve, hij offert zich zijn geheele leven lang voor anderen op, hij gelooft aan de genegenheid zijner broeders langer dan mogelijk schijnt, hij denkt het beste van ieder en oordeelt over zijne eigene daden en verdiensten met de grootste bescheidenheid. Laat zulk een man tevens iemand zijn van een moedig en ondernemend karakter, en hij zal vervallen in dezelfde soort van fouten, die Thackeray zijn held laat begaan. Maar juist daardoor wordt de ondergang van Thomas Newcome zoo tragisch. Zijne onderworpenheid in de laatste dagen zijns levens spruit grootendeels voort uit het knagende besef, dat hij door zijn onwetendheid in zaken, waarin hij zich gemengd heeft, de oorzaak is geweest dat vele familiën al hunne bezittingen hebben verloren. Zoo Mevrouw Mackenzie hem op de ondragelijkste wijze sart, welnu, hij heeft door zijne onzinnige speculatiën haar en hare dochter arm gemaakt en hij begrijpt daarom, dat zij regt heeft om hem te haten. Daardoor is hij weêrloos tegenover haar. Maar

zulk een besef kan onder zulke omstandigheden slechts opkomen in een buitengewoon edel gemoed.

Dat Thackcray in den eersten grooten twist tusschen den Colonel en Barnes, den laatsten, schurk als hij is, niet geheel in het ongelijk stelt, is een dier grepen, welke voor een middelmatig schrijver onmogelijk zijn en waaraan men den meester herkent.

Treffend en aandoenlijk is, den geheelen roman door, de verhouding tusschen vader en zoon. Clive wast in wereldwijsheid zijn vader spoedig boven het hoofd. In zin voor kunst en letteren staat hij oneindig hooger. En toch laat hij zich op zijne meerderheid in sommige opzigten niets voorstaan; hij acht zijn vader door een voortreffelijk hart en uitstekende eigenschappen ver boven hem verheven en volgt diens leiding somtijds tegen eigen beter weten in. Toch komt het tusschen beiden tot eene spanning. Al de plannen, door den Colonel voor het geluk van zijn zoon ontworpen, hebben gefaald. Fortuin heeft hij verworven, maar de zoon bemerkt, en somtijds de vader ook, dat er een soliede grondslag aan ontbreekt. De vader heeft niet gerust, eer hij zijn zoon een huwelijk heeft doen sluiten met een rijke, schoone en in sommige opzigten beminnelijke vrouw, maar die in geestvermogens te ver beneden hem staat en, strikt genomen, geen karakter bezit. Met een allergrievendst gevoel heeft hij bemerkt, dat zonder de voortvarendheid zijns vaders en diens hevige veete met Barnes Newcome, de kans op het verwerven van de geliefde zijns harten niet geheel verloren zou zijn geweest. En nu zijn vader aan Barnes een plaats in het Lagerhuis betwist, worden in de hitte van den verkiezingsstrijd familieschandalen opgehaald, die den goeden naam van Ethel's broeder geheel te gronde rigten.

Met ontzagchelijk talent wordt het ontstaan en het klimmen dier stille veete geschetst, zoo, dat de lezer in angstige spanning verkeert en elk oogenblik vreest, dat het tusschen die beide edele naturen, maar die het leven zoo verschillend opvatten, tot eene botsing zal komen. Want ook de vader is ontevreden. Met de rigting van Clive's studiën (deze was schilder geworden) kan hij zich onmogelijk vereenigen. Te vergeefs tracht hij hem aan zijne bankoperatiën te doen deelnemen of zelfs er belang voor in te boezemen. Hij vindt het leven en streven van zijn zoon doelloos en verwijt hem bovendien in stilte zijn groote onverschilligheid omtrent den uitslag der verkiezing.

Aan die onaangename verhouding komt een einde door dat zoo eenvoudige en zoo meesterlijke gesprek, waartoe wordt aanleiding gegeven door des Colonels opmerking, dat Clive er zoo bleek en vervallen uitziet. En zijn antwoord: ‘ik heb een geest gezien, vader! den geest van mijn jeugd,’ brengt den vrager, die reeds niet over zich zelven tevreden is, tot nadenken, en weinige korte volzinnen van weerskanten zijn voor die twee genoeg om elkander te begrijpen en de verwijdering te doen ophouden. Nu is het ergste geleden. Laat het fortuin verloren gaan, geen van beiden zal dat erg betreuren en zij zullen zonder omhaal of ostentatie hun pligt betrachten tot het uiterste.

De laatste bladzijden van dezen roman wedijveren met het heerlijke slot van den ‘Esmond’. Het sterfbed van den Colonel kan onmogelijk zonder ontroering worden gelezen. Pathetisch is dat tooneel in de hoogste mate, doch hier is eene diepe melancholie, geen hartstogtelijke smart. De vloek, die langen tijd op het huis van Clive had gerust, is opgeheven, de toekomst lacht hem na allerlei beproevingen weder toe, zijn vader, hoe gaarne hij van betere tijden getuigen ware geweest, kan verscheiden, gerust omtrent het lot zijner dierbaarste betrekkingen. En aan zijn bed knielt de vrouw, die hij vroeger met de teederste liefde had bemind, die door het lot van hem gescheiden, hem nooit vergeten had. En daar is Ethel, eens door hem zoo miskend, maar die hij nu heeft geleerd naar waarde te schatten. En daar zijn zijne trouwe vrienden, die hem onder alles hebben bijgestaan en hem hebben verdedigd tegen den smaad en den laster der wereld. En, meest geliefd van allen, zijn zoon, zwaar beproefd, maar echt bevonden onder de meest drukkende rampen. De stervende heeft niet te vergeefs geleefd, hij heeft roem behaald in de dienst van zijn vaderland en tot het laatste toe naam en eer onbevlekt bewaard, al heeft hij zijne schatten moeten verliezen en al heeft de laster hem zijne eer zoeken te ontrooven. Daar is troost voor hem, al sterft hij als een lid der arme broederschap van Grey Friars. En hij meent nog een schoolknaap te wezen in hetzelfde gebouw, waarin hij op zijn leger der smarte ligt uitgestrekt, en zijn laatste woord is dat, door hem als knaap zoo vaak gesproken: Adsum! zegt hij en hij sterft.

Mij dunkt, wèl beschouwd is het slot van dit boek troostrijker dan dat van den Esmond.

In de ‘Newcomes’ komen nog eenige andere karakters voor, die tot de beste scheppingen van den schrijver behooren, maar die hier niet kunnen worden geanalyseerd. Ethel alleen zou eenige bladzijden vorderen. Barnes Newcome is alleen mogelijk, maar ook volkomen te huis, in de negentiende eeuw. Hij vertegenwoordigt de slechte zijde van het industrialisme onzer dagen. Florac is eene verwonderlijke creatie, die bewijst hoe zeer Thackeray met Fransche zeden en toestanden bekend was. Niettegenstaande eenige vreemde eigenaardigheden en gebreken, boezemt hij meer belangstelling in, naarmate het verhaal vordert. Ridley en Bayham, hoewel zij slechts eene geringe rol spelen, zijn sympathieke figuren.

De groote fout van dezen roman is, dat hij min of meer den indruk maakt van opzettelijk te zijn geschreven tegen de gewoonte om te huwen zonder wederzijdsche liefde of genegenheid, alleen wegens nevenberekeningen, rang, fortuin of wat ook. Dat hier eene zedelijke bedoeling sterker doorstraalt dan nuttig is voor de letterkundige waarde van het werk, moet, dunkt mij, Taine wel degelijk worden toegestemd. Het zijn echter bijna uitsluitend de redeneringen die de schrijver in zijn werk vlecht, welke aanstoot geven. Deze komen gedurig terug en worden vermoeijend, al zijn zij niet zoo bij elke gelegenheid aangebragt als in ‘Vanity Fair’. Aan de zamenstelling van het verhaal of de ontwikkeling der karakters heeft echter de zedelijke bedoeling, mogt zij werkelijk hebben bestaan, weinig of niet geschaad. De figuur van Lord Farintosh wordt door Taine sterk gelaakt, en inderdaad schijnt zij ons niet veel beter dan eene onmogelijke karrikatuur. In Engeland evenwel hebben de beoordeelaars er tamelijk wel vrede mede gehad, hetgeen doet veronderstellen, dat het beeld uit het leven gegrepen of ten minste weinig gechargeerd is.

Over het algemeen komt de adel er in Thackeray's werken niet best af. Taine heeft in eene reeks van voorbeelden aangetoond, hoeveel schurkachtige en liederlijke of domme en onbeduidende edelen door Thackeray aan het publiek worden voorgesteld. Evenwel, niemand zal ontkennen, dat Lord Steyne, let wel, een man uit de dagen van den Regent, later George IV, eene soort van demonische grootheid bezit en Groot- Brittannië in het begin dezer eeuw vele edellieden telde, die zich gelukkig zouden hebben gevoeld, zoo zij zich aan hem gelijk hadden kunnen achten. De Heer Tiele heeft er op gewezen, dat die man voor be-

tere aandoeningen niet onvatbaar was, en in het begin van den ‘Pendennis’ komt eene passage voor, welke in dien zin nog sterker spreekt. Sir Francis Clavering is een veel onedeler type, waarschijnlijk zoo ongunstig voorgesteld, omdat de gang van het verhaal zulks vorderde.

Aan den anderen kant behooren de meeste lievelings-figuren van den schrijver, insgelijks met weinige uitzonderingen, tot edele geslachten, of zijn daaraan verwant. Ik behoef slechts Henry Esmond en de Warringtons te noemen. Colonel Newcome heeft zeer bepaaldelijk aristocratische neigingen. Zelfs Pendennis, met zijn zamengesteld karakter, eene figuur meer geschikt om te worden gewaardeerd door Duitschers dan door Engelschen, is niet alleen in de hoogere kringen te huis, maar beroemt er zich op, tot een oud geslacht te behooren, en zijne meest beminnenswaardige eigenschappen kenmerken den man van hoogeren stand. Onder Thackeray's lieftalligste heldinnen zijn Amalia Sedley en Laura Bell de eenige die door geboorte geheel en al tot de middenklasse behooren. Mij dunkt, het is onmogelijk dat de schrijver van den Esmond een stelselmatig vijand der aristocratie kan zijn geweest. De burgerstand kan zich trouwens niet beroemen door den schrijver te zijn gespaard. Onder de geestelijken door hem geteekend, is alleen Dr. Barnard in ‘Denis Duval’ een edel karakter, maar dan ook bijzonder schoon en flink geteekend. Hoewel Thackeray eenzijdige vooringenomenheid met millitairen roem bitter heeft gehekeld, behooren toch Henry Esmond, Thomas Newcome, Dobbin, George en Henry Warrington tot den krijgsmansstand. Het beschouwen dezer overeenkomsten en contrasten leidt tot dergelijke opmerkingen als hierboven omtrent een veronderstelden tweestrijd in Thackeray's gemoed zijn te berde gebragt.

IX.

Het is meermalen opgemerkt, en wel, zoover mij bekend is, door Spielhagen, in zijne voorlezing over Thackeray, het best uiteengezet, dat de kring, waarbinnen die schijver zich beweegt, vrij eng is; dat dezelfde situatiën meermalen terugkomen

en evenzeer dezelfde karakters. De zedelooze groote heer, de trotsche wereldsgezinde groote dame, de losbandige man van de wereld, speler, duëllist en wat niet al, komen in de verschillende romans, tot vervelens toe, terug. In tegenoverstelling evenwel van Taine, wien hij niet noemt, maar met wien hij het blijkbaar in geen enkel opzigt eens is, heeft Spielhagen aan de levendigheid en natuurlijkheid van Thackeray's figuren volkomen regt gedaan. Ik ben echter geneigd op de groote overeenkomst tusschen sommige door hem opgenoemde typen zeer veel af te dingen. Waar de Duitsche criticus Clive Newcome en Philip Firmin als geheel gelijke personen voorstelt, is hij ongetwijfeld in zijn regt. Maar Henry Warrington is een ander soort van man en Arthur Pendennis heeft met de overigen slechts eenige uiterlijkheden gemeen. De rigting van zijn geest is eene geheel verschillende.

Wie daaraan mogt twijfelen sla die uitmuntende bladzijden op, welke de gesprekken bevatten tusschen Arthur en George Warrington. Omtrent de verhouding van den individueelen mensch tot de maatschappij, van den schrijver tot het publiek, zal hij daar een schat vinden van uitmuntende opmerkingen. Wat daar geschreven staat, maakt op elken denkenden lezer een onuitwischbaren indruk, al is het ook dikwijls geen aangenamen.

Inderdaad, die aangename indrukken verlangt, neme de werken van Thackeray niet in handen. De naargeestigste ontgoochelingen ontmoet hij er in menigte. Boven zagen wij, hoe in den ‘Esmond’ Beatrix tot het einde toe onze belangstelling bleef behouden. Maar hoe vindt men haar terug in de ‘Virginians’? Als eene afgeleefde, tandelooze vrouw, valsch en boosaardig, verzot op kaartspelen en kwaadspreken, in oorlog met al wat haar omgeeft. Er is niets edels of grootsch in haar overgebleven. Afschuwelijk! roept men uit.

Afschuwelijk, ja; maar wèl bezien, verontwaardigde lezer, is dat treurige einde niet het logische gevolg van het schitterende begin? Zijn de gebreken van het jonge meisje niet de kiem, waaruit later de ellendige ondeugden der afgeleefde dame zullen voortvloeijen? Lees den ‘Esmond’ maar eens met aandacht over, en gij zult moeten erkennen, dat het werkelijk zoo is. Maar de schrijver zou ons liever zijn geweest en meer kunstgevoel hebben aan den dag gelegd, wanneer hij had kunnen goedvinden door eenige kleine wijzigingen een beter einde mogelijk te maken.

Maar over het geheel zijn in Thackeray's geschriften verschillende perioden wèl te onderscheiden. De ‘Yellowplush-papers’ met eenige andere schetsen, die tot denzelfden cyclus behooren, onderscheiden zich door eene bittere, overmoedige luim. Zij geeselen dezelfde dwaasheden en gebreken als het ‘Book of Snobs’, maar op minder systematische wijze. De karakters zijn reeds met eene scherpe hand geteekend, maar op zich zelve weinig belangwekkend. Daarentegen is er overvloed van dwaze incidenten en van belangwekkende situatiën. In de ‘Catherine’ en andere dergelijke verhalen wordt de toenmaals in Engeland bestaande liefhebberij om belangwekkende misdadigers in romans op te voeren, op onmeêdoogende wijze bespot. Later, in de ‘Hoggarthy Diamond’, vertoonde zich de eerste sporen van dat diepe pathos, dat in den ‘Esmond’ en de ‘Newcomes’ zoo aandoenlijke vormen zal aannemen.

In het ‘Book of Snobs’ krijgt de satyrieke reflectie de overhand. De schrijver is zich nu van zijn talent volkomen bewust geworden. In de romans, die elkander nu met snelheid opvolgen, staat de karakterteekening op den voorgrond, maar de schrijver blijft tevens zedemeester en mengt zijne eigene beschouwingen, te pas of ten onpas, maar al te dikwijls tusschen het verhaal.

Welken weg hij in den ‘Esmond’ betreedt, hebben wij gezien. Dit boek was echter, in zekeren zin, niet zijn eerste historische roman. Als men nu den ‘Barry Lyndon’ leest, is men verwonderd, dat dit werk niet dadelijk den schrijver tot een beroemd man heeft gemaakt. Welk eene ongemeene kennis der geschiedenis en van de maatschappij der achttiende eeuw verraadt dat verwonderlijke boek! Inderdaad, men staat verbaasd over de studiën, die Thackeray moet gemaakt hebben, om zulk een tafreel te kunnen leveren van het soldaten- en hofleven uit den tijd van den zevenjarigen oorlog en de jaren die daarop volgden. De forschheid der teekening, niet het minste merkbaar waar de toestand van Ierland wordt behandeld, toont een zeer buitengewoon talent. Het boek staat overigens in vele opzigten geheel op zich zelf.

Reeds de ‘Catherine’ verraadt eene groote kennis van den tijd, waarin koningin Anna regeerde; maar dat verhaal heeft overigens niet veel waarde. Het blijkt evenwel, dat Thackeray zich reeds ernstig met het onderzoek der geschiedenis had bezig gehouden, eer hij den ‘Esmond’ begon te schrijven. Zijne

voorlezingen over de Engelsche humoristen en over de vier Georges toonen aan, met hoeveel liefde hij alles bestudeerde, wat dienen kon om hem een helder inzigt te geven in de zeden en gewoonten der achttiende eeuw.

Zoozeer verdiepte hij zich in de litteratuur van dien tijd, dat zijne ‘Round about papers’, die behooren tot het laatste wat hij geschreven heeft, onwillekeurig aan de Spectator-artikelen van Addison herinneren. Ook in dat genre had hij vroeger, bij herhaling, proeven geleverd, die evenwel van veel minder gehalte zijn.

Die ‘Round about papers’ bevatten opmerkingen naar aanleiding der gebeurtenissen van den dag of van kleine ongevallen, hem persoonlijk overkomen. De toon er van mist alle hevigheid en bitterheid; maar er heerscht meermalen eene zachte zwaarmoedigheid in. Wanneer men bedenkt dat die artikelen zijn geschreven in den laatsten tijd van des schrijvers eigen leven, heeft die toenemende melancholie iets zeer aandoenlijks. Gedurig moet hij dooden herdenken, en welke dooden! Washington Irving, Lord Macaulay, Lord Clyde! allen hem persoonlijk bekend. En nog andere min bekende namen, trouwe vrienden, vergrooten die droevige lijst. Geen wonder, dat het hem soms bang om het hart wordt. En in edele, treffende bewoordingen herdenkt hij allen; meer dan eens is het, alsof hij zelf het ruischen hoort der vale wieken van den engel des doods.

In de schoonste dezer schetsen, ‘de Finibus’ getiteld, overziet hij in het kort zijne eigene loopbaan en maakt den lezer deelgenoot zijner overdenkingen, bij het einde van een zijner eigen werken. En dan blijkt het, wat wij wel vermoedden, hoe zeer zijne eigene scheppingen voor hem een bestaan hadden gekregen en om hem spookten. En tevens bekent hij, hoe zeer hij met hen tegelijk zoo vertrouwd, ze toch soms verwarde, gelijk hij met levende personen ook deed. In die opmerking geeft hij den sleutel tot het onaangename verschijnsel, dat personen in meer dan één roman optreden onder omstandigheden, die niet altijd wèl met elkander te rijmen zijn. Ook gevoelt hij zeer goed, dat het preêken hem te veel tot eene hebbelijkheid is geworden, en geeft te kennen, dat het schrijven hem soms niet goed wil vlotten, zoodat de ongeregelde gang zijner verhalen zeer bepaaldelijk aan zijne eigene verstandelijke organisatie te wijten is.

Eer ik van de ‘Round about papers’ afstap, moet ik nog

vermelden, dat daarin het verslag voorkomt van een togtje door een gedeelte van ons vaderland. Thackeray heeft toen blijkbaar in eene zeer zachte en gemoedelijke stemming verkeerd, want de banale aardigheden, die zijne landgenooten gewoon zijn ten beste te geven, wanneer zij Holland met een bezoek vereeren, ontbreken in die korte schets geheel. Wat hij omtrent de schilderijen op het Trippenhuis zegt, getuigt van gezonde opvatting en van warme sympathie voor de Nederlandsche kunst.

X.

Niemand kan van Thackeray's geschriften zijne studie hebben gemaakt, zonder de oorspronkelijkheid en veelzijdigheid te waarderen van een talent, dat zich hier en daar tot genie verheft. Humorist, satiricus, geschiedvorscher, criticus, dichter, dat alles is hij geweest. Maar niet alles in dezelfde mate. Zijne meeste verzen zijn middelmatig. Zijne critische proeven, hoe voortreffelijk ook, zijn weinig bekend, en door het groote publiek ten eenenmale vergeten. Dat publiek kent nog slechts den humorist, den romanschrijver en den satiricus. En, volgens de uitstekend juiste opmerking van Spielhagen, doet hij zich als zoodanig onder twee geheel verschillende gedaanten voor. In ‘Barry Lyndon’, het ‘Book of Snobs’ en ‘Vanity Fair’, staat hij als George Warrington buiten het gedrang der wereld, beschouwt het woelen en drijven der schaar met diepe verachting en geeft die onder de meest snijdende vormen lucht. In zijne overige groote werken, gedeeltelijk zelfs in de ‘Newcomes’, wordt hij Arthur Pendennis, die medeweidt met de kudde, schoon hij zich in menig opzigt daarboven verheven acht. Dan vindt hij in zijne sceptische levensbeschouwing onedele beweegredenen voor de meeste deugden en verontschuldigingen voor zeer vele misstappen. Soms wordt hij wanhopig als hij het flaauwe conventionalisme om zich heen en al de gebreken van zijn volk beschouwt, en uit hij in het ‘Book of snobs’ den angstkreet: ‘o Engeland, ware ik een Franschman, hoe zou ik u haten!’

Een andermaal gaat hij bedaard aan zijn lessenaar zitten om

in de ‘Round about papers’ eene gemoedelijke commentarie te schrijven op Byron's bekend gezegde:

> Now, for a good old gentlemanly vice
> I think I will put up with avarice.

‘nagenoeg het eenige ware woord van den dichter,’ voegt hij er bij.

Maar van welk standpunt hij de wereld ook beschouwe, spoedig blijkt het, dat aan de uitingen van dien ongemeenen geest aan alle zijden perken zijn gesteld. Vooreerst door het hoofdonderwerp zelve van zijne beschouwingen. Hij heeft veel te veel uitsluitend het oog gerigt op der menschen streven naar geld en eene maatschappelijke positie. Daardoor komen zijne grondige kennis van de wereld der kunsten en letteren, daardoor geraakt zelfs zijne verbazende studie der geschiedenis niet tot haar volle regt. Kunstenaars, geleerden, staats- en krijgslieden voert hij voor ons in zijne romans op en toovert hen voor onze oogen, niet als schimmen, maar als werkelijke, levende menschen. Maar waartoe? Niet om hen aan ons te vertoonen in den arbeid, die hun naam onsterfelijk heeft gemaakt, maar alleen om te doen zien, hoe zij elkander dringen en stooten en plaatsen betwisten in een of andere plaats van de ‘kermis der ijdelheden.’ Verwondere zich nu nog wie wil over den somberen indruk, dien Thackeray's tafreelen op ons maken.

Boven is reeds gezegd, hoe Thackeray er van bewust was, dat er in zijn eigen gemoed een hoekje bestond, waarin hij het geraamte verborg, zoo vaak door hem vermeld. Dat geraamte was bij hem een spoor van snobisme, dat zich, naarmate hij meer met de ‘respectable’ wereld in aanraking kwam, van zelve moest ontwikkelen. Vandaar eene vrees om aanstoot te geven, nog vermeerderd door de functie, welke hij had op zich genomen, dien van zedepreker-generaal. Een man te schilderen gelijk hij was, hoe kon hij er aan denken dat te ondernemen? De romans worden in Engeland voornamelijk door de dames gelezen en van haar oordeel is de ontvangst, waarop zij kunnen rekenen, grootendeels afhankelijk. Vandaar dat onderwerpen, door Fielding zonder eenige verschooning behandeld, niet eens konden worden aangeduid door iemand, die voor het nuffige femelende Engelsche publiek van den tegenwoordigen tijd

romans wilde schrijven met eene zedelijke strekking. Toen in den ‘Pendennis’ de betrekking tusschen Arthur en Fanny Bolton eene teedere wending scheen te nemen, begonnen de Engelsche huismoeders zich reeds zeer te verontrusten en besloten zij de eerst volgende aflevering met zorg na te zien eer zij die aan hare dochters in handen gaven. Er verhieven zich stemmen, die den schrijver van onzedelijkheid betichtten, en, volgens Spielhagen, haalde de voorzigtige Thackeray aanstonds bakzeil. Het laatste neem ik de vrijheid te betwijfelen, maar doet minder ter zake. Zeker is het echter, dat Thackeray duidelijk genoeg laat doorschemeren, hoe hij in den grond van zijn hart Fanny tegen Arthur's moeder en nicht en Lady Clara Newcome tegen het oordeel der wereld in bescherming had willen nemen; maar de moraal, dames, waar blijft dan de moraal? Als de schrijver zich in de zaken, die hij mag behandelen en in de wijze waarop het hem wordt toegestaan te oordeelen, aldus ziet aan banden gelegd, kan er van diepgaande psychologische studie onmogelijk veel teregt komen. Had Thackeray zich aan die beperkingen willen ontworstelen, hij zou welligt grooter zijn geweest als kunstenaar, doch populariteit zou hij nooit hebben verkregen en hij zou elke kans hebben verspeeld om op de gemoederen van de groote massa der hoogere en middelstanden te werken.

Binnen de grenzen echter, die zijn geest omknelden, bleef voor een uitstekend talent nog eene groote speelruimte. en hij beweegt zich daarin met een gemak en eene zekerheid, die onze bewondering afdwingen. In spijt van alle fouten en tekortkomingen neemt hij onder de schrijvers der negentiende eeuw een zeer hoogen rang in; het gebied, door hem gekozen, beheerscht hij geheel. In menschenkennis en in gave om geschiedenis en fictie tot een harmonisch geheel te verbinden, geloof ik niet dat een hedendaagsch schrijver hem overtreft. Wie moge smalen op de bekrompenheid van Thackeray's levensbeschouwing, gelieve te bedenken, dat dezelfde schrijver, die in het ‘Book of Snobs’ de hevigste satyre op Engelsche maatschappelijke toestanden heeft geschreven, welke sedert Swift het licht heeft gezien, tevens de betrekking tusschen Henry Esmond en Rachel Castlewood heeft geschilderd. Wie zoo uiteenloopende onderwerpen met zulk een meesterschap heeft behandeld, kan tevreden zijn. Hij zal niet worden vergeten.

Ook is het er verre van af, dat Thackeray nooit een blik

zou hebben geslagen buiten den kring van het alledaagsche woelen en drijven der gewone menschen. Daarom is het zoo verkeerd in de romans en satirieke geschriften den geheelen Thackeray te zoeken. Wie zoo als hij hulde kon brengen aan groote schrijvers, staatslieden en kunstenaars, moet van hen een geestverwant zijn geweest. Maar dergelijke ontboezemingen komen niet voor in die werken, welke gewoonlijk worden aangenomen als de maat aan te geven van zijn talent.

En wat hij ook aan zijne lezers wil voorstellen of inprenten, hij moge bulderen van toorn of uitbarsten in den bitteren lach, dien de dwaasheden en ijdelheden der wereld bij den moralist konden opwekken; hij moge ons roeren door de teederste en aandoenlijkste tafreelen, altijd blijft hij meester over taal en stijl. Algemeen wordt erkend, dat niemand zijner tijdgenooten het Engelsch zoo in zijne magt had als hij. Tot de schoonheid van zijnen stijl en de zuiverheid zijner taal heeft zeker de studie van de letterkunde der achttiende eeuw veel bijgedragen; maar zonder buitengewonen aanleg zou hij toch nooit als stylist het tot zulk eene hoogte hebben gebragt. Als eene proeve, hoe zeer hij zijne moedertaal en tevens het Fransch heeft verstaan, moet men de brieven lezen van Madame Florac aan Colonel Newcome. Deze zijn geschreven in goed Engelsch, maar verraden hier en daar, vooral bij passages, waarin het gevoel de overhand krijgt, duidelijk de hand eener Française. Allerwonderlijkst wordt het ons te moede, wanneer wij dienzelfden Thackeray in zijne verzen Fransche woorden, zoowel met betrekking tot de quantiteit der lettergrepen (voor zoover daaraan in het Fransch kan worden gedacht), als ten opzigte der uitspraak, zien radbraken op eene wijze, waartoe wij slechts een vrij geboren Brit van de meest vulgaire soort in staat achtten.

Andere sterke zijden van Thackeray's talent zijn de dialoog en de conversatietoon, beide natuurlijk, ongedwongen en uit het leven gegrepen. Te dien opzigte komt het mij voor, dat de ‘Pendennis’ onder al zijne romans bovenaan staat.

XI.

In een artikel over Cruikshank schrijft Thackeray: ‘Aan het slot zijner geschiedenis van George II, verwaardigt zich Smollet een kort hoofdstuk te geven, waarin hij de letterkunde, de zeden en gewoonten van dien tijd behandelt. Hij bespreekt Glover, Cibber, Masson, Gray, de beide Whiteheads; den gespierden stijl, de uitgebreide geleerdheid en het uitstekend gezond verstand van Cooke; den fijnen smaak, de gekuischte muze en het teedere gevoel van Lyttleton. “King,” zegt hij, “schitterde zonder wedergâ in de Romeinsche welsprekendheid, de vrouwelijke sekse onderscheidde zich door smaak en schepzinnigheid. Mejufvrouw Carter was in geleerdheid en critische bekwaamheid de mededingster der beroemde Dacier; Mevrouw Lennox maakte zich bekend door menige gelukkige inspanning van haar genie, zoowel in dichtkunst als in proza, en Mejufvrouw Reid overtrof de beroemde Rosalba, als schilderes van portretten, zoowel in miniatuur als op groote doeken, in olicverw zoowel als in crayon. Het genie van Cervantes werd overgebragt in de werken van Fielding, die karakters teekende en de dwaasheden van het werkelijke leven belagchelijk maakte met evenveel kracht en luim als kieschheid. Het veld van geschiedenis en biografie werd bewerkt door vele talentvolle schrijvers, onder welke wij onderscheiden den breedvoerigen Guthrie, den omstandigen Ralph, den arbeidzamen Carte, den geleerden en sierlijken Robertson, en boven allen, den vernuftigen, doordringenden en veelomvattenden Hume,” enz. Wij willen niet verder aanhalen. Kan iemand in zijn beste luim, gaan zitten om een scherper satire te schrijven? Wie geeft er iets om de teedere muze van Lyttleton? Wie kent de gelukkige inspanningen van Mevrouw Lennox's genie? Wie heeft de bewonderenswaardige schilderstukken in miniatuur of op groote schaal, in olieverw of crayon, van Jufvrouw Reid ooit gezien? De arbeidzame Carte en den omstandigen Ralph en den breedvoerigen Guthrie; waar zijn zij, of hunne werken, of hun roem? De naam van Mevrouw Lennox is op de lijst der beroemden even goed doorgeschrapt, alsof zij nooit ware geboren; en Mejufvrouw Reid, schoon zij eenmaal werkelijk be-

staand vleesch en bloed is geweest, eene mededingster' in miniatuur en op groote doeken, van de beroemde Rosalba, zij is alsof zij er nooit bestaan had; haar klein cents kaarsje van een ziel en eene vermaardheid is uitgebrand en heeft pit noch vet achtergelaten. Evenzeer achterhaalde de dood den breedvoerigen Guthrie en den omstandigen Ralph. Slechts enkelen weten waar het graf ligt van den arbeidzame Carte, en toch, o! verwonderlijke magt van het genie, Fielding's mannen en vrouwen leven, schoon die der geschiedenis dood zijn. De voorvaderen van den omstandigen Ralph zonden, na vele inspanning en moeite van trouwen, onderwijzen, voeden, kleeden, een werkelijk kind van het mannelijk geslacht in de wereld - een groote tastbare klomp vleesch, beenderen en bloed (wij zeggen niets omtrent den geest), bestemd om door het leven te gaan, zwaarwigtig, geschiedenis schrijvende, en om te sterven met den titel van: omstandige Ralph; en ziet! zonder iets van de moeite, die de ouders van Ralph zich hadden getroost, alleen, in een wachthuis of schuldgevangenis welligt, zeer waarschijnlijk met een roes aan, op de prettigste, makkelijkste en best geluimde wijze ter wereld, maakt Henry Fielding op zooveel vellen papier, een aantal mannen en vrouwen, niet alleen meer vermakelijk dan Ralph of Jufvrouw Reid, maar ook meer als vleesch en bloed en nu meer levend dan deze ooit waren.'

'Bereidt niet Amelia nog het avondmaal voor haar echtgenoot? Voorkomt niet de kuische Jufvrouw Snap nu nog de misdaad van Mijnheer Firebrand? Bevindt Dominé Adams zich niet nog in het midden van zijn huisgezin, en drinkt Mijnheer Wild niet nog zijn laatste kom punch met den gevangenis-prediker? Is niet ieder van hen nu een werkelijke, vleeschelijke, bestaan hebbende persoon? meer werkelijk dan Reid of Ralph? Wat ons betreft, wij willen niet op ons nemen te zeggen, dat zij niet hier of daar elders bestaan; dat de handelingen, hun toegeschreven, niet werkelijk zijn verrigt; zeker zijn wij, dat zij meer geloofwaardig zijn dan Ralph, hij moge al of niet omstandig geweest zijn, al of niet bestaan hebben, een punt niet waardig om te worden betwist. Wat Mejufvrouw Reid betreft, wij willen er een eed op doen, dat zij noch in miniatuur, noch op groote doeken, de beroemde Rosalba heeft overtroffen; en aangaande Mevrouw Lennox, *haar* houden wij voor een bloot verdichtsel, zooals Narcissa, Tabitha Bramble of welken held of hel-

din ook, door den geschiedschrijver van Peregrine Pickle afgemaald.'

Zoo oordeelt Thackeray over Fielding. En over honderd jaren zullen de leemten in den zamenhang zijner werken niet beletten, dat een ander schrijver omtrent hem hetzelfde zegt. De levendige, krachtige gestalten, door hem geschapen, zullen leven als menige beroemdheid uit zijnen en onzen tijd dood is en vergeten en gerangschikt wordt nevens Tabitha Bramble.

9 April 1870.

A. SIMONS.

Is de invoering eener belasting op de tabak in Nederland mogelijk?

Sedert de tabak in Europa een artikel van belangrijke consumtie geworden is, zijn de meeste regeeringen er op uit geweest om van dit verbruik partij te trekken ten einde voor de schatkist inkomsten te heffen, welke in het eene land meer, in het andere minder, maar toch bijna overal in zekere mate voordeelen aanbrengen. En inderdaad schijnt geen artikel ook daarvoor meer geschikt te zijn. De consumtie toch heeft vooral in de latere tijden verbazende proportiën aangenomen en nog schijnt ze eerder toe te nemen dan te verminderen. Eene belasting daarop geheven treft alleen den verbruiker naar mate zijner consumtie. Wil hij van die belasting ontheven zijn, dan heeft hij slechts het gebruik na te laten, en in geen geval kan hij verplicht worden meer te betalen dan hem zelven lief is. De hoeveelheid die hij gebruikt, bepaalt geheel wat hij zal opbrengen, en daar de tabak niet als eene onontbeerlijke levensbehoefte te beschouwen is, zoo kan er in de gedachte om zulk een artikel van weelde te belasten, niets misbillijkt worden. Maar ook wanneer 't bleek dat eene belasting het verbruik deed afnemen, dan nog zou op volkshuishoudkundige gronden eene dergelijke vermindering niet te betreuren zijn. Immers wanneer de sommen die de ambachtsman voor zulk een voorwerp van weelde besteedt, - en voor hem is eene verbruiksbelasting altijd bezwarender dan voor den gegoede, - in zijn dagelijksch budget bespaard werden, zou dit niet anders dan een gunstigen invloed op zijne welvaart uitoefenen.

Allerwege zien wij dan ook, dat van de tabak ten behoeve der Staatskassen belangrijke inkomsten getrokken worden. Frankrijk, Engeland, Oostenrijk, Italië enz., maken daarvan een rijkelijk gebruik. Slechts enkele Staten in Europa, waaronder het Tolverbond en ook Nederland, kunnen zich niet beroemen, dat de belasting op de tabak op hun budget voor eene aanzienlijke som voorkomt, en bij eene oppervlakkige beschouwing verbaast men zich dat, terwijl bijna overal elders deze bron zoo rijkelijk vloeit, zij ten onzent en bij onze naburen bijna geheel gesloten blijft. De vraag heeft zich bij onze Staatslieden dikwijls voorgedaan, of ook voor ons geen partij te trekken zoude zijn van een dergelijk middel. en dat dit tot nog toe het geval niet is geweest, is voorzeker te wijten aan de gewichtige bezwaren die zich juist in landen als Nederland daartegen opdoen en die den wetgever bijna onoverkomelijke hinderpalen in den weg leggen. De taak die ik mij heb voorgesteld, is om dit onderwerp eenigszins toe te lichten en de vraag te beantwoorden of eene belasting op de tabak in Nederland eene wenschelijke en mogelijke zaak is.

Op den voorgrond moet ik stellen, dat de belasting op de tabak in een zeer nauw verband staat tot de productie van het artikel. In landen waar de tabakscultuur bestaat is het van gebiedende noodzakelijkheid, om zoowel de uit den vreemde ingevoerd wordende tabak als de in het land zelf geteelde te belasten, en bij eene eenigszins aanzienlijke heffing eene zekere evenredigheid daarbij in het oog te houden. Immers bij eene aanzienlijke heffing van inkomende rechten op de vreemde tabak zonder dat de inlandsche belast werd, zoude deze laatste eene zoodanige bescherming genieten, dat de productie daarvan eene enorme uitbreiding zoude ondergaan. Het gevolg zoude natuurlijk zijn, dat er minder vreemde tabak voor het verbruik werd ingevoerd, en de schatkist zoude daarvan de nadeelen ondervinden. Bij geringen invoer zoude de belasting haar doel missen en ontaarden in eene bescherming van het inlandsche product.

Men kan daartegen wel aanvoeren, dat de van buiten aangevoerde tabak van eene andere qualiteit is dan de inlandsch geteelde, zoodat alleen door vermeerdering van product nog niet in de behoefte zou voorzien worden. Maar ik acht het waarschijnlijk, dat bij een aanmerkelijk verschil in prijs de inland-

sche tabak, althans bij den geringen man, de vreemde zoude verdringen. Hij gebruikt de eerstgenoemde nu reeds voor een aanzienlijk deel, en het laat zich voorzien dat hij, wanneer hij daardoor aanmerkelijk goedkooper zoude kunnen rooken, geen vreemde tabak meer zoude gebruiken.

Nog ondoelmatiger zoude het zijn het inlandsch product te belasten en het vreemde niet. De tabakscultuur zoude dan weldra te gronde gericht zijn en de schatkist zoude er geen voordeel bij hebben.

Het blijkt dus, dat er eene zekere evenredigheid moet bestaan tusschen de belasting op het inlandsch product en die op den vreemden invoer, wanneer de belasting iets opbrengen zal en geene overwegende bescherming verleenen aan een van beide soorten.

Natuurlijk ligt in het vinden der juiste middelen om dit vraagstuk op te lossen het zwaartepunt der tabaksquaestie, en wij vinden daarvoor in verschillende landen verschillende systemen toegepast, welke ons bij de beoordeeling tot leiddraad kunnen strekken. Eer wij tot het onderzoek overgaan welke deze middelen zijn, is het echter wenschelijk om in korte trekken te schetsen, welken omvang de handel, de productie en het verbruik van tabak in ons vaderland verkregen hebben. Daarvan toch hangt in groote mate af, welk systeem in Nederland de voorkeur verdient.

Een enkel woord over de productie van tabak in ons vaderland. De cultuur bepaalt zich tot de provinciën Gelderland en Utrecht. De enkele proeven die in Noord-Brabant en Overijssel zijn genomen, behoeven wegens den kleinen omvang niet in aanmerking te komen. In 1862 bedroeg in ons geheele land het aantal der met tabak bebouwde bunders 1738, waarvan ⅔ in Gelderland en ⅓ in Utrecht, welke een gemiddeld product opleverden van 2000 kilo per jaar. In sommige streken klimt de productie in goede jaren wel eens tot 4000 kilo, zoodat het geheele cijfer van productie variëert van 3 tot 5 millioen kilo, waarvan ongeveer de helft in ons vaderland wordt verbruikt, terwijl de andere helft naar het buitenland wordt verzonden, ten einde aan de bewoners der oevers van den Donau en elders de grondstof te leveren tot de vervaardiging hunner Havana-sigaren.

In 1868 was de oogst zeer ongunstig en bedroeg slechts 3,100,000 kilo; voor 1869, een zeer gunstig jaar, wordt hij op circa 5,000,000 kilo geraamd.

De prijzen welke de inlandsche tabak opbrengt, loopen nog al uiteen. In den laatsten tijd was de gemiddelde prijs 44 c. per kilogram, zoodat een bunder goed tabaksland van ƒ 800 tot ƒ 1600 bruto opbrengt.

De tabakscultuur is bij voorkeur die van den kleinen man. De daglooner, die een klein stukje grond kan machtig worden, bebouwt het met behulp van zijne vrouw en kinderen. Van den eersten dag tot den laatsten toe, vereischt de plant groote zorg. In broeikasten gezaaid, wordt zij, zoodra zij eene zekere hoogte heeft bereikt, overgeplant op een rijkelijk bemesten bodem, die in bedden is aangelegd. De jeugdige plant wordt dan bij droog weder behoorlijk van water voorzien en de grond inmiddels van alle onkruid gezuiverd. Wordt de plant grooter, dan ontwikkelt zich daaraan een rijkdom van bladeren. De hagelslag bedreigt den verwacht wordenden oogst intusschen voortdurend. Valt er hagel wanneer de plant reeds goed ontwikkeld is, dan kan de geheele opbrengst in een oogwenk vernield worden. De brooze bladeren worden doorboord of afgeslagen, en de blijde hoop van den landman is vernietigd. Wanneer de tijd van den pluk komt, dan worden de verschillende bladeren afgebroken, die naar gelang van hunne plaatsing aan den stengel der plant tot het aardgoed, zandgoed of bestgoed behooren. Daarop volgt het splijten en het droogen van spijlen in de schuren, totdat eindelijk de tijd van verkoop daar is. De teelt eischt dus veel werk, dat echter bij een goeden oogst ruim beloond wordt en aan den daglooner de gelegenheid geeft om van zijn vrijen tijd en van de hulp van zijne vrouw en kinderen gebruik te maken. De mest van zijn vee komt hem daarbij ook uitnemend te stade. In den regel zijn dan ook de streken, waarin de tabak verbouwd wordt, welvarend. 't Zijn de omstreken van Wageningen en Rhenen, Amerongen, de Betuwe, Maas en Waal, Nijkerk en Amersfoort. Over het geheel mag men zeggen, dat de tabak van lage gronden, bij eene goede behandeling, meer waard is dan die van hooge.

De cultuur van tabak is niet nieuw in ons vaderland.

Uit de verschillende adressen tijdens de invoering der regie in 1811 blijkt, dat de productie toen zeer aanzienlijk was. Er wordt daarin somtijds gesproken van 20 millioen ponden (½ kilo), doch ook van 10 a 15 millioen ponden. De prijs van die dagen komt van wel overeen met dien van den tegenwoordigen tijd, namelijk vrij ƒ 22 à ƒ 24 per 100 ponden.

Ook de handel in tabak is hier te lande niet onbelangrijk De volgende cijfers geven daaromtrent nadere toelichting.

De geheele invoer van tabak in rollen of bladen in Nederland bedroeg:

in 1868.	in 1867.	in 1866.
21,900,000 kilo.	27,700,000 kilo.	21,900,000 kilo.

dus gemiddeld 23,800,000 kilo per jaar.

De geheele invoer van sigaren bedroeg:

in 1868.	in 1867.	in 1866.
303,000 kilo.	426,000 kilo.	366,000 kilo.

of gemiddeld 365,000 kilo.

De geheele uitvoer van tabak in rollen en bladen bedroeg:

in 1868.	in 1867.	in 1866.
12;000,000 kilo.	15,800,000 kilo.	11,400,000 kilo.

dus gemiddeld 13,000,000 kilo,

waarbij nog gevoegd moeten worden circa 1,000,000 kilo gefabriceerde tabak en sigaren. De uitvoer van inlandsche tabak was in de laatste 3 jaren gemiddeld ruim 2 millioen kilo.

Wij komen thans tot het verbruik hier te lande en vinden alsdan, dat ingevoerd werden voor consumtie:

van ruwe tabak in rollen of bladen:

in 1868	10,900,000 kilo.
in 1867	11,700,000 kilo.
in 1866	11,200,000 kilo.

gemiddeld 11,300,000 kilo per jaar

en van sigaren:

gemiddeld 50,000 kilo 's jaars.

Onze invoer van tabak en sigaren tot verbruik bedraagt dus circa 11,350,000 kilo per jaar. Voegen wij daarbij eene gemiddelde jaarlijksche consumtie van 1½ à 2,000,000 kilo van inlandsche tabak, dan komen wij tot een totaalcijfer van verbruik van circa 13,000,000 kilo en wel

Amerikaansche	7½ mm.
Java	2½ mm.
Inlandsche	1¾ mm.
overige soorten	ruim 1¼ mm. kilo.

Deze cijfers bewijzen voldoende welk eene aanzienlijke hoogte de handel, de productie en het verbruik van tabak in ons vaderland bereikt hebben. Neemt men

de fabrikage en het debiet daarbij tevens in aanmerking, dan komt men nog tot geheel andere resulten. Welk een enormen omvang toch heeft alleen de vervaardiging van sigaren reeds gekregen! Hoevele menschen hier te lande ver-

dienen hun brood! De volgende opgaven, welke hoogst onvolledig zijn, geven daaromtrent toch eenig licht.

In Amsterdam vinden wij in 1864, volgens het patentregister, 107 tabaks- en 129 sigarenfabrieken, waarvan 5 met meer dan 50 werklieden. In Rotterdam 18 fabrieken, met 561 werklieden, en 3 karotten-fabrieken, met 45 werklieden. In Eindhoven, in 1868, 22 fabrieken met 858 werklieden, Kampen 8 fabrieken, met 813 werklieden. In elke stad van ons land van eenig aanbelang, vinden wij fabrieken van tabak-, snuif of sigaren.

Het aantal tabaks- en sigarenwinkels wordt nergens met juistheid opgegeven, omdat er in de achterbuurten van groote steden en kleine plaatsen veel tabak en sigaren verkocht worden in kommenijs en andere winkels.

Ook het aantal werklieden der fabrieken kan niet met juistheid nagegaan worden, daar vele fabriekanten opgeven dat hunne werklieden te huis arbeiden. Volgens den Hermes van 1827 bedroeg in dat jaar het aantal werklieden dat in Amsterdam en Rotterdam hun brood in de tabak verdienden, 24,000.

Tijdens de invoering der regie in 1811, schatte men het aantal werklieden in de tabak vóór den oorlog in Rusland op 15 à 20,000, en na den oorlog op nog meer dan 10,000. En dat ook nu nog de tabaks-industrie, althans in onze hoofdstad, bloeijende is, blijkt o.a. uit het prachtige gebouw, onlangs op den Dam opgerigt, en uit het feit, dat men alleen in de Kalverstraat 14 sigarenwinkels telt.

Het medegedeelde is genoegzaam om aan te toonen, dat wij hier te doen hebben met een artikel van verbazenden omvang, en waarvan het verbruik in nauw verband staat tot onze volkswelvaart. Daarom behoort eene belasting op de tabak wel overwogen, en de voor- en nadeelen verdienen aandachtig onderzocht te worden, eer men tot de heffing daarvan overgaat. Eene plotselinge stremming toch in den gewonen loop der zaken, hetzij in productie, handel, fabrikage of in debiet, zou velen niet anders dan tot nadeel strekken.

Gaan wij thans na, welke belastingen op de tabak kunnen geheven worden, en tevens, of die ook in ons vaderland van toepassing kunnen zijn. Wij vinden vier verschillende systeemen, namelijk:

1^{0}. Eene regie- of tabaksmonopolie in handen der regeering.

2^{0}. Eene hooge belasting op den invoer tot verbruik.

3^{0}. Eene belasting op de fabrikage en het debiet.

4^{0}. Eene belasting op den invoer, gecombineerd met eene belasting op het product.

Het eerste systeem, *eene regie*, is het in Europa meest verbreide. Frankrijk, Italië, de Kerkelijke Staat, Oostenrijk en Hongarije, Spanje, Polen, welke landen te zamen circa 44 pct. der geheele bevolking van Europa bevatten, hebben eene regie. Het lijdt dan ook geen twijfel, dat uit een financiëel oogpunt dit stelsel verreweg de voorkeur verdient boven de anderen, zoo als de uitkomsten in Frankrijk en Oostenrijk genoegzaam bewezen hebben. In beide landen vinden wij, ondanks het monopolie, eene voortdurende vermeerdering der consumtie en dus van de opbrengst. Frankrijk trok uit de regie:

in 1815	frcs. 32,000,000.
in 1845	frcs. 82,000,000.
in 1854	frcs. 110,000,000.
in 1862	frcs. 160,000,000.

en thans circa 190 millioen francs.

Naar dien maatstaf berekend, zoude eene regie in ons vaderland bij een verbruik van 12,000,000 kilo circaƒ25 millioen kunnen opbrengen. Immers in 1835 bedroeg de winst in Frankrijk 51,700,000 francs, bij een verbruik van 12,800,000 kilo. Maar niet alleen uit een financieel oogpunt, ook als eene voortreffelijke verbruiksbelasting verdient de regie de voorkeur boven de andere wijzen van heffing. De belasting treft inderdaad alleen den verbruiker van het belaste artikel, en alleen in die mate als hij er zich van bedient. Zij wordt daarenboven bijna onmerkbaar geheven in kleine bedragen, die van de vrije beschikking van den verbruiker geheel afhankelijk zijn. Zij treft den rijke en gegoede meer dan den arme. Want in Frankrijk wordt meer winst geheven naarmate de qualiteit der tabak beter en de klasse die haar rookt meer bemiddeld is - zoodat deze heffing zooveel mogelijk in overeenstemming is met het koopvermogen van den consument. Eindelijk mag men na de ondervinding in Hongarije opgedaan, alwaar de productie onder het monopolie stijgend is gebleven, gerust aannemen, dat de tabaksbouw bij eene regie bestaan kan, en terwijl het aan den eenen kant voor de regeering van aanbelang is om bij de steeds toenemende consumtie door goede prijzen de cultuur aan te moedigen, zoo vindt aan den anderen kant de producent een gereeden afnemer voor zijn oogst. Maar ondanks dit alles zou een monopolie in ons

vaderland op bijna onoverkomelijke hinderpalen stuiten. In de eerste plaats mag men als een bezwaar noemen, dat het monopolie uit de kas der consumenten oneindig meer neemt dan de Staat daarvoor ontvangt. In Oostenrijk bedroegen in 1862 de kosten van perceptie 46 pct., in Frankrijk nog 27 pct. van de bruto-opbrengst. Doch afgezien van dit bezwaar, zou in ons land de cultuur van tabak, die zich hoofdzakelijk in handen van den kleinen man bevindt, moeten lijden door de onmogelijkheid om de noodzakelijke voorschriften voor de contrôle getrouw na te leven. De tabaksbouw zoude dan in handen van grootere boeren moeten overgaan, of de regie zoude voor hare eigene rekening moeten planten. Natuurlijk zoude de particuliere tabaks- en sigaren-fabriekage voor den uitvoer moeten verboden worden, en daarmede zoude aan onze nijverheid en handel een gevoelige slag worden toegebracht. Men mag veilig beweren, dat de tabakshandel, bij eene invoering der regie, onmogelijk wordt. Waar slechts één kooper en één fabrikant bestaat en deze de Staat is, daar kan de handel niet bestaan.

Ook de uitvoer van ruwe bladeren van inlandsch geteelde tabak zoude moeten ophouden, ten gevolge van de groote moeijelijkheden die de contrôle van den tabaksbouw en de behoorlijke aflevering aan de regeering zouden opleveren. In Frankrijk bestaan tien sigarenfabrieken; in ons land zoude men dus, om de kosten niet te verhoogen, met minder moeten volstaan. Meer mag men er ook niet hebben, daar anders de qualiteit van het fabrikaat te zeer uiteen zoude loopen. Doch deze centralisatie veroorzaakt natuurlijk eene opeenhooping van arbeiders op de plaats alwaar de fabrieken gevestigd worden, ten nadeele van de bestaande werklieden, die niet allen daarheen zouden kunnen trekken. Een groot bezwaar zoude voorts zijn de schadevergoeding aan belanghebbenden: aan de tabaksfabrieken, aan de sigarenwinkels en aan den tabakshandel in het algemeen. Werd deze schadevergoeding eenigszins billijk gegeven, dan zoude zij vele millioenen beloopen; werd zij niet verleend, dan zoude daarmede aan de volkswelvaart een geduchte slag worden toegebracht. Van grooter belang is nog het bezwaar der maatregelen tegen sluikerij. Zij zouden tot noodzakelijk gevolg hebben de aanstelling van eene schare van ambtenaren, eene naawkeurige bewaking der grenzen, visitatie der zakken, en onderzoek zoo noodig van huis tot huis. Deze soort van contrôle behoort nu gelukkig bij ons tot een lang vergeten tijdvak.

Maar ondanks alle contrôle en zware straffen en boeten, is men in Frankrijk gedwongen geworden om aan de grenzen in 19 departementen tabak te verkoopen tot prijzen, welke tot die in het binnenland in de verhouding staan van 22 tot 72. Hoe dichter bij de grenzen, hoe goedkooper de prijs. Natuurlijk zoude dit bezwaar in ons kleine land, dat betrekkelijk zooveel meer grenzen heeft, en waar eigenlijk geen enkele plaats is die ver van de grenzen ligt, nog veel grooter zijn. Voegen wij hierbij, dat voor zulk een monopolie een aanzienlijk bedrijfskapitaal noodig is, dan mag men gerustelijk aannemen, dat voor landen, waarin de handel en de cultuur en de industrie van het artikel zulk eene uitgebreidheid hebben erlangd als in het onze, de invoering van eene regie eene onmogelijkheid zoude zijn, daargelaten nog dat het zeer zeker tegen onzen volksgeest zoude indruischen om nog in deze eeuw, na jarenlange vrijheid van handel, een monopolie ingevoerd te zien.

Trouwens, ook in Nederland is eenmaal, tijdens het Fransche bewind, de regie ingevoerd, ondanks de groote tegenkanting van den handel, die aan een invoerregt van 25 pet. de voorkeur gaf. De consumtie van tabak werd toen op 6 millioen pond geschat. De bij kooplieden aanwezige voorraden werden tegen taxatie door de regie overgenomen, welke zich uitsluitend met de fabrikage en het debiet belastte. Eer het stelsel echter behoorlijk in werking getreden was, werd het met het einde der Fransche overheersching opgeheven.

Wij komen thans tot het tweede systeem, dat van *eene hooge belasting op den invoer*, zooals in Engeland plaats vindt. Zij bedraagt naar gelang der soorten van ruwe tabak van ƒ 210 tot ƒ 245 voor den Cwt bladeren van 50⅕ kilo, en circa ƒ 350 voor den Cwt sigaren, en berust geheel op het denkbeeld, om uitsluitend door eene invoerbelasting de consumtie van tabak te treffen. Doch, zal men allicht vragen, hoe is het dan met de tabak die in het land zelf geteeld wordt? Het antwoord op deze vraag is zeer eenvoudig. Door eene Parlementsacte van 1652 is in het belang der Amerikaansche koloniën, de cultuur van tabak in Engeland verboden. Door deze zeer eenvoudige bepaling is het mogelijk in Engeland eene belasting te heffen, die aan productiviteit het naaste bij eene regie komt. Doch ook deze wijze van heffing kan in ons vaderland niet worden toegepast, daar men eene productie van 3½ millioen kilo, eene oppervlakte vertegenwoordigende van circa 1700 bunders, niet met een slag mag vernietigen. Bovendien heeft zij dit bezwaar,

dat zij de verschillende qualiteiten van tabak en sigaren even sterk treft, zoodat de mindere man voor zijne inferieure tabak van 50 cts. per kilo en minder, evenveel belasting betalen moet als de gegoede voor de zijne van ƒ 2 en ƒ 3 en hooger. Wij mogen derhalve tot de conclusie komen, dat in ons vaderland de heffing van zulk een recht niet zou kunnen geschieden, zonder verbod van den tabaksbouw. Want om onze cultuur gelijkelijk te belasten, namelijk met een recht van circa ƒ 5 per kilo bij eene waarde van circa 44 cents per kilo, mag tot de onmogelijkheden gerekend worden, al stelt men ook voor het oogenblik het bezwaar ter zijde om de controle in te stellen, die bij deze belasting onvermijdelijk zoude zijn.

Niet minder moeilijkheden biedt *eene belasting op de fabrikage en het debiet aan*. De ondervinding, die men in Frankrijk met eene gecombineerde fabrikage- en debietbelasting opgedaan heeft, bewijst ten duidelijkste, dat geen systeem op den duur zoo slecht te handhaven is als dit. De ervaring van Frankrijk is zooveel te meer waard, omdat de ijzeren hand van Napoleon I, onder wiens regeering de proef genomen werd, ons genoegzaam waarborgt, dat al het mogelijke gedaan is wat de administratie vermag om het doel te bereiken. Nadat in 1791 (na 100 jaren bestaan te hebben) het tabaksmonopolie werd opgeheven, voerde men in 1797 eene fabrikage- en debietsbelasting in met gelijktijdige heffing van inkomende rechten, welke later verhoogd en gewijzigd werd en hoofdzakelijk de volgende bepalingen bevatte. Alle aanplantingen van tabak van meer dan 20 kwadraatvoeten moesten binnen zekeren tijd bij de contrôle aangegeven worden. Jaarlijks werd de nieuw geoogste tabak met de voorraden van vroeger jaren gewogen en opgenomen. Op legale wijze moest de tabak alsdan verantwoord worden onder aftrek van eenige percenten voor mogelijke fermentatie, en voor het ontbrekende moest de drievoudige belasting betaald worden. De planter mocht derhalve alleen met geleibiljet naar de markt vervoeren en enkel aan fabrikanten en groothandelaars afleveren. Ook moest hij een register houden, waarin hij van dag tot dag en zonder eene lijn over te slaan of tusschen de lijn te schrijven, de hoeveelheid, de qualiteit en de soort van de verkochte tabak aanteekende, met de namen en de woonplaatsen der koopers. Bedorven tabak werd alleen dan afgeschreven, wanneer zij in tegenwoordigheid der ambtenaren werd verbrand. Behalve de planters

mocht niemand ruwe tabak bij zich opslaan. Vreemde tabak werd uit de douane of uit het entrepôt slechts afgegeven tegen een declaratoir, waarin de fabriek van bestemming vermeld was. De tabak ging naar de fabrieken met geleibiljet. Hij die eene tabaksfabriek wilde oprichten, moest daarvan aangifte doen en jaarlijks eene licentie aanvragen. In zijn bedrijf was hij aan voortdurende contrôle onderworpen. Gefabriceerde tabak mocht in quantiteiten van meer dan 20 pond, slechts onder geleibiljet vervoerd worden. De tabak moest voorzien zijn van vignetten, die de regeering tegen vergoeding der kosten leverde. Bedroeg het fabrikaat meer dan 5 procent boven de aangevoerde hoeveelheid van tabak, dan moest de fabrieks- en debietsbelasting betaald worden. De tabakshandel moest zich van eene licentie voorzien, welke 10 cent per pond tabak bedroeg, dat vermoedelijk verkocht zoude worden. Wilde de fabriekant in quantiteiten van meer dan 2 pond verkoopen, zoo verviel hij in de licentie. Tabakskoopers mochten geene instrumenten voor de fabrikage hebben. De tabaksbelasting, die betaald moest worden eer de ruwe tabak in de fabriek kwam, bedroeg 40 cent per pond verbruikte tabak en 10 cents voor elk verkocht (niet uitgevoerd) pond. Het inkomend recht bedroeg 396 francs per 100 kilo in Fransche en 440 francs in vreemde schepen. Contrabande door gewapende benden werd met 10 jaren gevangenis gestraft. Bij gebruik van wapenen, werd de doodstraf toegepast. Het onderzoek werd door speciale gerechtshoven gedaan. De ontduiking der fabrieksbelasting werd met verbeurdverklaring van het goeden 1000-3000 francs boete gestraft en bij herhaling met sluiting der fabriek. Werd bovendien nog eene ontduiking van inkomend recht ontdekt, dan werden deze boeten verdubbeld. En ondanks deze sterke contrôle en zware straffen kon de belasting niet meer dan 14½ millioen francs opbrengen. Bedenkt men daarbij, dat het gebruik van sigaren toen nog niet bestond, en dat de contrôle over sigaren veel moeijelijker is dan die over tabak in pakken van een zeker gewicht, dan blijkt het genoegzaam, dat een dergelijk stelsel voor onzen tijd niet meer past.

Even weinig pleit er voor eene uitsluitende debietsbelasting, hetzij men die vinden wil door eene verhooging van patent voor handelaren en fabrikanten of door eene heffing naar de hoeveelheden welke verkocht worden. In Wurtemberg werd in 1821, na de opheffing van het tabaksmonopolie, een inkomend recht

vastgesteld en daarnaast een omslag gemaakt van ƒ 40,000 over de gezamenlijke tabaksfabriekanten en handelaren, welke op hunne eigene opgaven berustte, maar onder voorbehoud, dat de contrôle de juistheid dezer opgaven zoude kunnen onderzoeken. Doch weldra bleek het, dat deze belasting niet aan haar doel beantwoordde. Zij bracht niet meer op dan de helft der raming of circa ƒ 20,000, hoofdzakelijk tengevolge der onjuiste opgaven der fabrikanten. Toen besloot men het op eene andere wijze te beproeven. Eene Commissie, bestaande uit drie ambtenaren en twee handelaren, zoude de verschillende patentplichtigen in klassen aanslaan naarmate van den vermoedelijken omvang hunner zaak. De reclames waren natuurlijk eindeloos, en de opbrengst konde men niet hooger opvoeren dan tot ƒ 28,000. Ook in Nederland heeft het tegenwoordig Ministerie een oogenblik de gedachte gekoesterd om door verhooging van patent het tabaksverbruik te belasten. Maar ook dit zoude slechts de onaanzienlijke som van ƒ 50,000 opgebracht hebben, weshalve men wijselijk tot het besluit gekomen is dezen maatregel achterwege te laten. In Rusland wordt op dit oogenblik, behalve een hoog inkomend recht, eene belasting geheven op de hoeveelheden tabak welke verkocht worden. De tabak, zoowel de van buiten ingevoerde als de in het binnenland vervaardigde, mag alleen verkocht worden in banderollen, dat is in gezegelde omslagen, welke zoo ingericht zijn, dat de tabak niet daaruit genomen kan worden zonder deze omslagen te vernietigen; zij worden door de regeering onder behoorlijke controle verkocht. Natuurlijk staan de tabaksfabrikanten en handelaren onder nauwkeurig toezicht; de tabakscultuur daarentegen is geheel vrij. Intusschen brengt deze belasting zeer weinig op. In 1847 bedroeg zij bij eene bevolking van 53 millioen zielen 1,019,000 zilveren roebels, in 1856, bij eene bevolking van 62 millioen, slechts 2,200,000 zilveren roebels. De geheele opbrengst, met de inkomende rechten er bij, bedroeg in 1847 slechts 1,900,000 zilveren roebels, waaruit men kan opmaken welk een omvang de sluikhandel in Rusland heeft bereikt.

De Pruisische regeering heeft zich voor eenige jaren, toen er sprake van was om hoogere inkomsten van de tabak te heffen, de moeite getroost om in cijfers aan te toonen, hoe onmogelijk de invoering van eene fabrikage- en debietsbelasting in het Tolverbond zoude zijn. Zij heeft berekend hoe ontzaggelijk hoog de belasting zoude moeten zijn, om voor het geheele Tolverbond 10

millioen thaler op te kunnen brengen; welke zware lasten en bijna onmogelijke voorschriften men den tabaksplanter zoude moeten opleggen; hoe verbazend het aantal ambtenaren zoude moeten uitgebreid worden, om maar eene eenigszins doeltreffende contrôle in te stellen en welk een groot gevaar men liep om een bloeienden sluikhandel te doen ontstaan. Doch na de ervaring van Frankrijk, behoeft men daarop te naauwernood te wijzen. Wij mogen gerustelijk aannemen, dat eene fabrikage- en debietbelasting op de moeielijkheid der contrôle schipbreuk lijdt, en dat eene enkele patentbelasting slechts een cijfer kan opbrengen, dat nauwlijks noemenswaard is. Hoogst belangrijk zijn voor de beoordeeling van dit vraagstuk de artikelen in de Duitsche tijdschriften geplaatst, waarin de verschillende plannen onderzocht en aan de elders verkregen ervaringen getoetst zijn. Vele gegevens heb ik daaraan kunnen ontleenen.

Wij komen nu tot de vierde en laatste soort van heffing: *eene verhooging der inkomende rechten en eene gelijktijdige belasting der binnenlandsche productie*. Het invoerrecht op de tabak in ons vaderland bedraagt thans 70 cts. per 100 kilogram tabak en ƒ 40 per 100 kilogram sigaren, hetwelk te zamen circa ƒ 100,000 's jaars opbrengt. De inlandsche productie is daarentegen geheel vrij en aan geenerlei belasting onderhevig. Men zoude derhalve kunnen overwegen om het recht op de vreemde tabak te verhoogen en tevens, wanneer dit eenigszins belangrijk geschiedde, de inlandsche cultuur te belasten. Zoo als reeds in den aanvang gezegd werd, is eene dergelijke gelijktijdige heffing noodzakelijk, ten einde het eene product niet ten koste van het andere te beschermen, en tevens om te zorgen dat het doel, de stijving der schatkist, bereikt worde. Maar men mag daarbij niet uit het oog verliezen, dat terwijl het vreemde product variëert in prijzen van 60 cts. tot ƒ 5 en hooger, het inlandsche eene veel mindere waarde vertegenwoordigt. Het gevolg daarvan is, dat eene gelijke belasting per pond van beide te heffen, zeer ten nadeele zou strekken van laatstgenoemde. Stel bijv. de waarde van vreemde tabak dooreen op ƒ 1 en van de inlandsche op 44 c. per kilogram, dan zoude eene belasting van 15 cents per kilo van de eerste soort slechts 15 pCt., van de tweede ruim 34 pCt bedragen, eene proportie, die zeer stellig voor onzen tabaksbouw nadeelig zou uitkomen. Ook zou zij den minderen man, die de goedkoope tabak rookt, hetzij vreemde, hetzij inlandsche,

oneindig meer bezwaren dan den meer gegoede, die op de fijnere soorten een recht betaalt, dat in verhouding veel lager is. Doch hierover later.

Het denkbeeld, om eene belasting op de inlandsche tabak per kilogram te heffen, ontmoet ook nog andere bezwaren, welke niet minder gewichtig zijn. Het spreekt wel van zelf dat deze alsdan aan eene zeer sterke contrôle onderworpen zou moeten worden, en reeds zien wij voor onzen geest een aantal bepalingen verrijzen, welke ons aan de tijden van Napoleon I in Frankrijk, zoo straks beschreven, herinneren. Aangifte der te bebouwen gronden, opneming van het product, van den aanwezigen voorraad, geleibiljetten van allerlei aard, restitutie bij den uitvoer, eene schaar van ambtenaren, over de produceerende districten verdeeld: dit alles zou onvermijdelijk zijn, wanneer de belasting eene realiteit en geene fictie zou wezen. Niettemin zouden de ontduikingen waarschijnlijk zeer menigvuldig en de reclames oneindig zijn. In tijden van misgewas of van door hagelslag gedeeltelijk bedorven product, zoude men natuurlijk allerwege op vermindering van belasting aandringen, en bij de onmogelijkheid om den geheelen oogst na te gaan, zoude men het slechte met het goede product moeten bezwaren of het een met het ander ontheffen. Van daar dan ook dat men in Pruissen tot het resultaat gekomen is, dat het niet wel doenlijk is om eene belasting van het inlandsche product per gewicht te heffen, maar daar een recht heft van de gronden, die voor die cultuur bebouwd worden. Men verdeelt daar die gronden in klassen naarmate de qualiteit beter of minder is, en heft dan eene belasting per morgen. Tot dusver is deze opbrengst niet zeer hoog, omdat ook de invoerrechten zeer laag zijn, maar bij eene algemeene vorhooging der tabaksbelasting is men meer het denkbeeld toegedaan, om een uniform maar tevens hooger recht, van alle met tabak bebouwde gronden te heffen. Dit schijnt inderdaad de eenige doelmatige wijze te zijn. Want het is licht te contrôleeren of de aangiften der te bebouwen gronden juist zijn en aan fraude is daarbij niet gemakkelijk te denken. De belasting die men thans in Pruisen heft, bedraagt in de 1^{e} klasse 6, in de 2^{e} 5, in de 3^{e} 4, in de 4^{e} klasse 3 thaler per Pruissische morgen. Verreweg de meeste gronden, circa 89 pCt., behooren tot de 2^{e} en 3^{e} klasse en men mag daaruit afleiden, dat er niet veel bezwaar zou bestaan om de klassen-

verdeeling te doen ophouden en eene uniformbelasting te heffen van den te bebouwen grond, hetwelk de zaak zeer vereenvoudigen zoude. Zeer kleine stukken grond worden natuurlijk vrijgesteld. De belasting wordt eerst betaald van December, na den oogst, tot Juli van het volgende jaar, omdat men van den kleinen man niet vergen kan dat hij zijne belasting opbrengt, voordat hij althans een gedeelte der waarde van zijn oogst in geld ontvangen heeft. Bij hagelslag, overstrooming, misgewas, enz., wordt eene billijke ontheffing verleend.

Eene dergelijke belasting op de inlandsche cultuur zoude in ons land ook wel te heffen zijn, doch het laat zich aanzien dat de opbrengst niet aanzienlijk zoude kunnen zijn. Nemen wij aan, dat circa 1700 bunders met tabak bebouwd worden, dan kan zelfs bij eene vrij hooge som per bunder te heffen, geen aanzienlijke bate verwacht worden. Immers behalve de bovengenoemde eventueële ontheffingen mag er natuurlijk geen recht geheven worden voor de tabak, die uitgevoerd wordt. Het is de bedoeling het verbruik te heffen, en derhalve moet men noodzakelijk eene restitutie geven voor de tabak welke wordt uitgevoerd, en dit is ongeveer de helft van onzen geheelen oogst.

Wat de belasting op den invoer van vreemde tabak aangaat, ook daar ontmoeten wij bezwaren. Want het mag werkelijk eene groote onbillijkheid geheeten worden om alle tabak, onverschillig welke qualiteit, met eene gelijke belasting te bezwaren. Nemen wij in aanmerking dat de gegoede klasse tabak gebruikt van ƒ 1 tot ƒ 5 en hooger en de mindere van 40 tot 60 cents per kilo, dan blijkt het duidelijk, dat zij den minderen man in drie- of vierdubbele mate treft. Eene belasting op dien grondslag steunende, mag derhalve wel op billijken tegenstand rekenen. Maar aan eene belasting, gegrond op de verschillende qualiteiten van tabak, kan evenmin gedacht worden. Immers het is van ambtenaren niet te vergen, dat zij de noodige kennis bezitten van een artikel van zoo uiteenloopenden prijs, om dit naar waarde te kunnen taxeeren. Vaste rechten op bepaalde soorten, zijn evenzeer ondoelmatig. Want daargelaten dat in eene soort, naar het land van afkomst gerekend, de meest verschillende kwaliteiten voorkomen, zoo mag men niet vergeten dat het artikel capricieus is, en eene soort, die tijdelijk tot hooge prijzen gezocht is, op een anderen tijd

tot veel lagere prijzen geen aftrek vindt. Men zoude derhalve moeten overgaan tot een ad valorem recht bij den invoer, getaxeerd naar de marktwaarde van het oogenblik. Maar waar zou men de onpartijdige deskundigen vinden, die tevens op de hoogte van den handel en van de marktwaarde zijn?

Wij komen derhalve tot de conclusie, dat voor een inkomend recht, hoe onbillijk ook in beginsel, alleen in aanmerking kan komen een uniform-recht per kilogram tabak en een uniform-recht per kilogram sigaren. En dat wegens de moeielijkheid der contrôle bij eene belasting op de inlandsche tabak alleen aandacht verdient een recht op den te bebouwen grond, en geenszins eene belasting op het product.

Gaat men van deze stelling uit, dan kunnen wij in ruwe cijfers weldra tot de berekening komen, wat eene belasting op de tabak in Nederland zoude kunnen opbrengen. Naar men beweert, bestaat bij onze regeering het voornemen deze in te voeren, en ben ik wel onderricht, dan zoude zij het vreemde product willen belasten met een recht van 15 cents per kilogram. Aannemende dat dit cijfer juist is, dan zoude bij ons tegenwoordig verbruik van tabak de opbrengst bedragen circa ƒ 1,700,000. Rekenen wij hierbij, dat de regeering slaagt in het heffen van een hoog recht op den te bebouwen grond van inlandsche tabak, dat wij echter in geen geval hooger durven stellen dan ƒ 100 per bunder: dan komen wij tot een cijfer van ƒ 85,000 bij eene oppervlakte van 1700 bunders, van welke het halve product weder wordt uitgevoerd. Een bruto bedrag van ƒ 1,785,000 dus. Trekken wij daarvan af voor kosten van perceptie, voor ontduiking door sluikhandel en gebrekkige aangifte, voor vermindering van consumtie door den in vele gevallen aanzienlijk verhoogden prijs, in eens een bedrag van 25 pCt, dan komen wij tot eene netto opbrengst van ƒ 1,340,000, welke nog verminderd moet worden met de ƒ 90 m. of ƒ 100 m., welke de tegenwoordige belasting opbrengt. Er blijft gevolgelijk als bate voor de schatkist circa ƒ 1,250,000 over. Het spreekt van zelf, dat wij hier met zeer ruwe cijfers te doen hebben. Want het is waarschijnlijk, dat de belasting op de ingevoerde sigaren de opbrengst eenigszins zal doen stijgen. Ook is het mogelijk, dat de regeering de belasting op de inlandsche productie hooger raamt dan zulks door mij geschied is. Gelukt het haar om het inlandsch product gelijkelijk te treffen met het uitheemsche, dan zoude de bruto op-

brengst ook ƒ 100,000 à ƒ 150,000 stijgen. Doch uithoofde van de vele bezwaren die daartegen bestaan geloof ik niet, dat zij eene belasting per kilogram over het inlandsen product zal heffen. En eene raming naar het aantal spijlen of rissen in de schuren onzer tabaksboeren, komt mij nog veel bedenkelijker voor, omdat daardoor, wel is waar, het werk vereenvoudigd, maar van den anderen kant de contrôle ook veel gebrekkiger wordt. Immers het gewigt der tabak aan de spijlen loopt zeer uiteen. Naar mij medegedeeld is vindt men spijlen waaraan 2 kilo, en anderen waaraan 10 kilo hangt, welk verschil hoofdzakelijk zijnen oorsprong vindt in de uiteenloopende zwaarte der gewassen. In elk geval is eene heffing op het product in het binnenland veel kostbaarder van perceptie dan die op den bebouwden grond, zoodat tegenover de meerdere opbrengst daarvan ook zooveel meerder uitgaven dienen in rekening gebracht te worden.

Het eindcijfer der bate van ƒ 1,250,000 kan derhalve later blijken iets, maar in geen geval veel te laag te zijn.

Laat ons thans, nagaan, welke bezwaren daartegenover staan.

Vooreerst hebben wij te letten op de reeds genoemde, namelijk:

De uniform-belasting per kilogram op de vreemde tabak is in beginsel onrechtvaardig, omdat zij het goedkoope product in evenredigheid veel meer treft dan het dure en derhalve den geringen man oneindig meer drukt dan den gegoede.

De belasting op de inlandsche tabak, wanneer zij ondoelmatig geheven wordt, brengt den tabaksbouw in ons vaderland in gevaar en kan zijne vernietiging ten gevolge hebben. Wordt zij van het product geheven, dan is eene schaar van ambtenaren en eene lastige contrôle daarbij onvermijdelijk.

Vervolgens behooren in rekening gebracht te worden de groote moeielijkheden, die onze tabakshandel en de geheele industrie en fabrikage daarvan ondervinden zullen. Zoo als bekend is, bestaat er thans ten voordeele der handelaren in tabak een fictief entrepôt, een groot gerief voor deze, terwijl er bij de administratie geen bezwaar tegen is, om het bijna nominale recht hetwelk thans geheven wordt. Het spreekt van zelf dat dit fictief entrepôt, bij eene aanzienlijke verhooging der rechten, onmiddellijk opgeheven moet worden. De tabak kan dus dan niet meer door den tabakshandelaar in zijn magazijn verwerkt worden voor den wederuitvoer: hij zoude dit in entrepôt moeten doen, het-

geen bijna onmogelijk is. Wanneer wij nu bedenken dat onze invoeren van tabak dooreen circa 24 millioen beloopen en onze uitvoeren ruim 13 millioen dooreen, en dat ons voornaamste débouché is het Tolverbond, dan mogen wij wel aannemen dat onze handel door den voorgenomen maatregel een gevoelige slag zal ondervinden. Het Duitsche Tolverbond verbruikt ongeveer ⅖ van het product der geheele wereld, en het kan niet ontkend worden dat met een dergelijk débouché achter ons, de meeste vrijheid in het belang van den handel wenschelijk is. Hamburg en Bremen, die het aandeel van den leeuw hebben in de aanvoeren ten behoeve van het Tolverbond, zijn vrijhavens. Vandaar hunne uitnemende geschiktheid voor den handel in tabak; een voorrecht, dat zeer zeker ten onzen koste nog vermeerderen zoude, wanneer bij ons het fictieve entrepôt werd opgeheven. Het is meer dan waarschijnlijk dat ook de handel in Java-tabak zich derwaarts zoude verplaatsen, die door geene beschermende rechten naar Nederland wordt gelokt. De stoomvaart op Amerika, welker totstandkoming zoo oprecht gewenscht wordt, zoude dan veel van haar raison d'être verliezen. Immers een der hoofdartikelen van aanvoer, de tabak, zoude bij voorkeur naar Bremen en Hamburg blijven gaan, waar geene belemmerende bepalingen den vrijen handel en de vrije bewerking aan banden leggen.

Het lijdt geen twijfel, dat ook de vervaardiging van sigaren in ons land, met het oog op den uitvoer, zeer bemoeilijkt zou worden. Want het vervaardigen in entrepôt zou zeer zeker ondoenlijk zijn. Men zou derhalve moeten komen tot eene restitutie van rechten bij den uitvoer, waarvoor bij het waarschijnlijk verschil van belasting op inlandsche en vreemde tabak niet ligt een billijke maatstaf te vinden zoude zijn. Het laat zich toch denken dat men sigaren wil uitvoeren, hier te lande vervaardigd van vreemde en van inlandsche tabak of van beide soorten gemengd. Hoe zal men contrôleeren, of de aangiften juist zijn?

Wij mogen derhalve verwachten, dat onze tabakshandel en onze tabaksfabrikage zich meer en meer zouden beperken tot hetgeen voor ons eigen verbruik noodig is, en dat ons land de concurrentie, tegen Hamburg en Bremen voor den doorvoer naar, en het vervaardigen van sigaren voor het Tolverbond niet zal kunnen volhouden.

Er staan dus bij de invoering der belasting op de tabak,

groote belangen op het spel. Ons land, dat door zijne natuurlijke ligging zoo uitnemend geschikt is om de voorraadschuur te zijn van het Tolverbond, zou door de invoering van een dergelijken maatregel den handel in een der gewichtigste artikelen in de waagschaal gesteld zien. Onze tabakscultuur zou eveneens bedreigd worden en dit ter wille van eene belasting, die in hare toepassing nimmer rechtvaardig zal kunnen zijn, en die eene bate van ƒ 1,250,000 hoogstens ƒ 1½ millioen kan opbrengen.

Wegen deze voor- en nadeelen tegen elkander op? Naar mijne overtuiging niet. Hoezeer ik het wenschen zoude dat de tabak op eene doelmatige wijze kon worden belast, zoo moet ik toch tot de conclusie komen dat men beter doet om in ons land aan dit artikel den vrijen loop te laten, den handel en de industrie daarin niet te belemmeren, en naar betere en meer afdoende middelen om te zien tot herstel van het evenwicht in onze financiën.

B. HELDRING.

Bibliographisch album.

Bonifacius. Eene kerkhistorische studie, door J.P. Müller, predikant der Doopsgezinden te Zwartsluis. Eerste deel. Amsterdam, Johannes Müller. 1869.

Onmogelijk zou het zijn, op welk gebied ook, in eenigszins breede trekken geschiedenis te schrijven, indien hij, die zoodanige taak onderneemt, genoodzaakt ware bij iederen naam, dien hij noemt, bij ieder punt, ook van ondergeschikt belang, dat hij aanroert, naauwkeurig de bronnen te gaan bestuderen, waaruit voor dien naam of voor dat punt volkomene bekendheid te scheppen valt. De meer algemeene geschiedschrijver ziet zich alzoo vaak verpligt, zonder zijn onderwerp tot in de fijnste bijzonderheden te onderzoeken, zich te houden aan de traditionele opvatting en na te zeggen wat anderen vóór hem gezegd hebben. Staat er daarna iemand op, die zich tot taak stelt datzelfde onderwerp van den grond af na te vorschen en te beschouwen, dan blijkt het zeer dikwerf, dat de overgeleverde voorstelling, die steeds voor waarheid heeft gegolden, bevonden wordt op valschen grondslag te steunen. En waarheid, waarheid alleen, dit moet toch het groote doel zijn van hem, die historie beoefent. Om nu die waarheid te vinden is er geen beter middel dan eene monographie. De monographiën, die zich voorstellen geïsoleerde punten grondig op te vatten en van alle kanten, door het glas der kritiek, te bezien, hebben daarom aan de geschiedenis de uitnemendste diensten bewezen.

Zoodanige monographie hebben wij hier voor ons. Bonifacius, de beroemde Christenprediker in het heidensche Duitschland en onder onze Friesche voorvaderen, de groote aartsbisschop, die zijn leven aan de Evangelieverspreiding had toegewijd, verdiende niet alleen eene monographische beschouwing, maar daaraan bestond ook in waarheid behoefte.

Ten aanzien van menig punt in zijn leven verkeerde men tot hiertoe in groote verwarring of in volslagene duisternis. De bronnen, waaruit zijne geschiedenis moet geput worden, zijn vaak zoo troebel en met elkander in strijd, dat er een scherpziend kritisch oog gevorderd wordt om in dezen bajert licht te ontdekken en orde en eenheid aan te brengen: zij eischen alleszins eene speciale studie.

De man, die zich met moed tot dat werk heeft aangegord, is, onzes inziens, daarin zeer gelukkig geslaagd. Het boek, dat voor ons ligt, draagt de kenmerken van eene consciëntieuse bronnenstudie en een helder oordeel, en doorgaans worden de zaken met een juist inzigt voor 't oog der lezers gebragt. Daarbij is het in een' zeer duidelijken en op vele plaatsen, waar zich het onderwerp er toe eigende, in een' schoonen stijl geschreven. Voorts is het op zeer breede schaal aangelegd.

Wanneer wij zeggen, dat het werk op breede schaal is aangelegd, dan noemen wij daarmeê wat tot zijne deugden moet gerekend, maar tevens wat, in ons oog, onder zijne gebreken moet gerangschikt worden.

Het is eene deugd in deze monographie, dat zij de feiten, die zij ter sprake brengt, naauwkeurig, van alle zijden, van hunne wording af, met een scherp gewapend oog gadeslaat. Bonifacius verschijnt ons hier geheel in het licht van den tijd, waarin hij leefde. Treedt er in zijne biographie een persoon, of een land, of eene inrigting, of eene gebeurtenis op den voorgrond, dan wordt daarvan tegelijkertijd zooveel tot opheldering gezegd, dat het ons weldra, zooveel maar immer mogelijk, klaar en duidelijk voor den geest komt en dat het verband, waarin een en ander staat tot Bonifacius, ons regt helder wordt. In één woord, wij hebben hier vóór ons een volkomen afgewerkt (geacheveerd) geheel, en er is niet ééne duistere quaestie, niet één raadselachtig punt in de levensgeschiedenis van den grooten apostel der Duitschers, dat opzettelijk wordt voorbijgegaan en onaangeroerd gelaten, zoodat er ten laatste niet een enkele vraag meer te doen overblijft.

Maar deze zelfde uitvoerigheid, die een kenmerk van den waren geschiedschrijver en die in hem eene deugd is, is ook voor overdrijving vatbaar en kan alzoo een gebrek, eene ondeugd worden. 't Komt ons voor, dat dit toepasselijk is op het werk, dat wij aan-

kondigen: 't is zijne schaduwzij. Wij willen dat met enkele proeven bewijzen.

Bonifacius treedt op in Engeland. Dat nu de schrijver spreekt van den toestand des Christendoms in Engeland toen de held van zijn boek er het levenslicht aanschouwde, is niet anders dan goed te keuren. Wij kunnen ons van Bonifacius' werkzaamheid geen juist begrip vormen, indien wij niet tevens eene heldere voorstelling hebben van de toestanden, waarin hij leefde, van zijne omgeving in de dagen, waarin hij optrad. Maar was het nu noodig tot regt begrip der zaken de feiten zóó hoog op te halen, dat er begonnen wordt met de historie van de invoering des Christendoms in Engeland; dat er 24 bladzijden besteed werden aan een overzigt van de geschiedenis der Christelijke kerk in dat rijk vóór de geboorte van Bonifacius? Had de schrijver ons met eenige korte, fiksche trekken op de hoogte gebragt van den stand der zaken in de zevende eeuw, ten einde van dat standpunt te kunnen beoordeelen wat van den apostel wordt medegedeeld, dit ware zoo lofwaardig als noodig geweest. Nu heeft hij, in ons oog, een' noodeloozen omslag gemaakt en een tal van zaken te berde gebragt, die met Bonifacius in geen het minste verband staan.

Hetzelfde wat gezegd is van Engeland, geldt ook later van Thuringen en Beijeren. Ook daarover is de auteur veel te uitvoerig en doet ons verdrinken in eene zee van zaken, waarmede wij, hier althans, niets te maken hebben.

Dezelfde breedsprakigheid bemerken wij op menige andere bladzijde. Om slechts iets te noemen, de schrijver besteedt bl. 43 en de helft der volgende aan het schetsen van 't geen in Bonifacius' hart zal zijn omgegaan, toen het besluit in hem rijpte om zijn vaderland te verlaten en zich der vreemdelingschap, het toenmaals zoo krachtig werkend beginsel der ascese, toe te wijden. - Tot die uitweidingen der uitvoerigheid, welligt ontstaan uit de zucht om zoo volledig te zijn als mogelijk is, behooren ook de biographiën (bl. 243, vv.) van den eersten bisschop van Eichstadt, Willibald, en van zijn' broeder Wunnebald. Zij leiden ons noodeloos af van den hoofdpersoon.

Maar vooral heeft ons de onophoudelijke polemiek van den schrijver tegen de borst gestuit. Steeds worden ons de gevoelens der nieuwere levensbeschrijvers van Bonifacius voorgesteld. Steeds wor-

den ze van alle zijden beschouwd. Steeds eindigt de auteur met ze te wederleggen of ze te ondersteunen en ten slotte zijn' eigene meening op te geven. Wij vragen: wat hebben wij te doen met de, soms dwaze, voorstellingen van anderen? Wij zoeken alleen naar waarheid. Deze waarheid, natuurlijk altijd subjectief, had ons hier kort en kernachtig, met bewijzen gestaafd, voor 't oog moeten geplaatst zijn, zonder ons te vermoeijen met daarvan afwijkende zienswijzen, die voor ons toch geen belang hebben, omdat ze op een' valschen grond gebouwd zijn.

Misschien is deze gestadige polemiek toe te schrijven aan 't gevoelen van den schrijver, dat ook de nieuwere biografen van Bonifacius onder de *bronnen*, waaruit zijne geschiedenis is af te leiden, te tellen zijn. Reeds Letzner en Spangenberg, onder *f*, op bl. XXIV, VV., van het voorberigt opgenoemd, behooren hier, onzes inziens, niet. Maar zeker konden Baronius, Mabillon, Seiters, Rettberg, Hahn, Böhringer enz., hier allen onder IV, bl. XXVII, VV., besproken, onvermeld zijn gebleven. Dit zijn niet de *bronnen*, waaruit Bonifacius' levensgeschiedenis moet geschept worden. De *bronnen* zijn Willibald enz. Lateren, die uit deze bronnen geput hebben, staan eenvoudig met den heer Müller gelijk. De geschiedschrijver kan, mag en moet er kennis van nemen, welk gebruik zij van de bronnen gemaakt hebben, maar zelven zijn zij evenmin de bronnen voor Bonifacius' biographie, als men van iemand zou kunnen zeggen, dat hij zich door *bronnen*studie met des apostels leven bekend gemaakt had door het gebruik van het werk van den heer Müller.

Wij kunnen ons natuurlijk niet inlaten met eene naauwkeurige kritiek van de wijze, waarop de schrijver van zijne bronneu heeft gebruik gemaakt: we zouden dan te uitvoerig worden. Doch wij kunnen hem den lof geven, dat hij dit gedaan heeft zoo getrouw, zoo onpartijdig, zoo consciëntieus als maar immer mogelijk is. In dit opzigt is dit werk een voorbeeld voor alle geschiedschrijvers. Gaarne betuigen wij, dat wij ons schier overal met de resultaten van het onderzoek des geleerden schrijvers vereenigen. Waar de bronnen elkaâr tegenspreken - en dit geschiedt dikwerf - daar is 't vaak niet gemakkelijk den weg in dien doolhof te vinden. De schrijver heeft aan die moeijelijke taak zijne krachten beproefd, en met gelukkigen uitslag. Zijn werk is een groote aanwinst voor onze letterkunde en een veilige gids voor hem, die zich ver-

diept in de levensgeschiedenis van den grooten apostel der Duitschers.

Voor den vloeijenden, helderen, gespierden, soms uitnemend schoonen stijl hebben wij geen lofs genoeg. Wij zouden wel lust hebben met den schrijver over de taal een woord te wisselen, doch zien daarvan af in deze dagen, waarin schier ieder op dat gebied iets eigenaardigs heeft. Wij eindigen deze aankondiging met den schrijver welmeenend te danken voor de rijpe vrucht, waarmede hij onze letterkunde verrijkt heeft, en met de uiting van ons vurig verlangen naar 't vervolg van zijn' arbeid, waarin wij Bonifacius nogmaals hopen te ontmoeten op vaderlandschen bodem, om hem aldaar voor de Evangeliezaak te zien sterven.

***Handboekje der Aardrijkskunde van Nederland en zijne bezittingen, benevens een beknopt overzicht onzer staatsregeling. Ten gebruike voor burgerscholen en scholen van meer uitgebreid lager onderwijs. Amsterdam, P.H. Robijns*. 1869.**

‘Bij de toenemende beoefening der aardrijkskunde, bijzonder die van andere landen,’ zegt schrijver in het Voorbericht, ‘mag zeker de kennis van ons eigen vaderland, ““den grond, waar onze wieg op stond,”” niet vergeten worden. Het is daarom, dat wij gemeend hebben met de samenstelling van dit werkje *geen ondienst te doen;* terwijl wij getracht hebben *deze* door verbinding met andere vakken zoo aangenaam mogelijk te maken. Het derde gedeelte - de beknopte beschrijving onzer staatsregeling - moge als inleiding dienen tot de leerboeken in genoemd vak, die *in* het M.O. gebruikt worden.’

't Motief, waardoor de schrijver tot de ‘samenstelling’ van zijn boekje kwam, is, dunkt mij, even vreemd als het werkje zelf. Hij moet al bijzonder weinig notitie hebben genomen van de handboeken, die in den laatsten tijd het licht zagen, om voor ‘'t vergeten

der kennis van ons eigen vaderland' zoo bezorgd te zijn. De soliede werken van de HH. Kuyper en van Heusde, de vrij uitvoerige beschrijvingen van Nederland en zijne Koloniën in de meeste onzer handboeken (Dornseiffen en Kuyper, Rogge, Pütz), die door den docent zooveel en zoo weinig kunnen uitgebreid worden als hij verkiest, de menigte afzonderlijke werkjes, welke reeds over Nederland bestaan, hadden hem dienaangaande kunnen geruststellen. Of zijn werkje dan misschien in iets boven de hier genoemde uitmunt? 't Is mij niet mogen gelukken dat voortreffelijke er in op te merken. Wel bevat het tal van bepalingen en verklaringen, maar deze zijn even naïf als vreemd. Een paar voorbeelden. 'Een zee is een groote verzameling zoutwater', enz., blz. 4. 'Is deze zeer uitgestrekt, (dan) heet de zee oceaan.' - 'Een golf, inham, zeeboezem is ee*n*' bochtige*n* inloop van de zee in het land.' - 'Is er een nauwe doorgang van een zee naar een binnenwater, noemt men *het* zeegat.' - 'Een rivier is een stroomend zoet water, dat meestal van de bergen ontspringt,' enz., blz. 5. - 'Kleine rivieren worden aangeduid met den naam van beek.' - 'Een moeras is een stilstaand modderig water,' blz. 8. Spoorwegen zijn wegen, 'waar de rijtuigen over rails met groote snelheid door stoom voortgedreven worden.' - 'Een koopstad is een stad, waar een groot gedeelte van de inwoners van den handel leven.' - 'De nationale vlag is niet door besluiten ontstaan, maar door een tijdperk van glorierijke overwinningen tot stand gekomen.' - 'Ridderorden (waaraan waagt de schrijver zich niet?) zijn eereteekenen, door den koning aan hen gegeven, die het land of den vorst door belangrijke diensten aan zich verplicht *heeft*.' - 'Men heeft ook nog andere belooningen, b.v. de gouden gesp voor langdurigen diensttijd als onderofficier*en* in het nederlandsche leger, de bronzen en zilveren medaille voor hetzelfde *doeleinde*', enz., enz. - In deze verklaringen en definities zal dus zeker het bijzondere of voortreffelijke van het boekje niet gezocht moeten worden. Overigens is het niets dan een onbekookt, mager uittreksel uit het een of ander grooter werk. Dit geldt vooral van de aardrijkskunde van Nederland en onze buitenlandsche bezittingen. Een menigte van onbelangrijke bijzonderheden worden medegedeeld; belangrijke zaken worden ter loops en met een enkel woord afgehandeld. Bij Nederland bijv. worden de gesteldheid van den grond en het klimaat in 3½ regel beschre-

ven. En wat het 3e gedeelte aangaat, het beknopt overzicht onzer staatsregeling (of het achter dit elementaire werkje op zijn plaats is en niet te veel plaats inneemt, 20 van de 80 bladzijden, laten wij voor 't oogenblik in 't midden) bevat ook weinig meer dan een overzicht, een aaneenschakeling van grondwetsbepalingen. Ongetwijfeld is echter, zelfs voor den meest oningewijde, de grondwet met haar wetstijl duidelijker dan dit uittreksel. Nog erger wordt het, als de schrijver zich, behalve gedachtenloos naschrijven en aaneenrijgen van grondwetsartikelen, ook nog vermeet hier en daar wat uit te leggen. ‘Burgerlijke en burgerschapsrechten (blz. 59) zijn rechten om in gemeenten, in provinciën en in het land (!) te kiezen en gekozen te worden tot de uitoefening van eenig gezag.’ - Tot de directe belastingen (blz. 60) behooren ‘de grondbelasting, het personeel, verder het patentrecht en de *accijnsen*’. - ‘De leden der *beide* kamers (blz. 63) hebben het recht voorstellen aan de regeering te doen,’ enz., enz. Eindelijk worden alle 3 deelen om het zeerst ontsierd door onnauwkeurigheden en bepaalde taalen spelfouten. Van een en ander volgt hier een kleine bloemlezing. ‘Het huis Oranje-Nassau, *wiens* voorvaderen als stadhouders,’ enz. (blz. 1). - ‘Ons land wordt verdeeld in 11 provinciën, *welke van het noorden beginnende*, aldus volgen’, blz. 4. - ‘De Hollandsche IJsel komt bij Vreeswijk uit de Lek voort’, blz. 7. - ‘De Maas heeft een noordelijke richting tot Gelderland, *als wanneer*’, enz., blz. 6. - ‘Belangrijke *bij*rivieren zijn’, enz. - ‘De Ardennen doorsnijden Frankrijk en België’, blz. 9. - ‘Bijna elke voorname plaats heeft *zijn* hout’. - ‘De Nederlanders vinden hun bestaan in handel en scheepvaart, welke zich tot den handel naar onze Oostind. bezittingen, enz., uitstrekt’, blz. 13. - De Nederlandsche leeuw is ‘ter zelfder jare’ als de militaire Willemsorde ingesteld, blz. 14. - Bij de Groningers zijn de voornaamste bezigheden (lees: middelen van bestaan) en bloei, de scheepvaart en in verband veel scheepsbouw’, blz. 15. Zoowel Groningen als Bourtange werden meermalen ‘vergeefsch’ belegerd. ‘Het doofstommen instituut is door “den franschen leeraar Guizot” gesticht’, blz. 16. - ‘Dokkum is bekend door den moord, welke(n) de Friezen pleegden’, blz. 19. - ‘Te Zwolle is het stadhuis bezichtenswaardig’. - ‘Bekend is *het* Deventer bier en koek’, blz. 22. - Deventer is door verraad aan de Spanjaarden ‘geleverd’ en aan den buiten-

muur van het stadhuis hangt *een*' koperen ketel. - ‘De brug te Kampen is 215 lang.’ - Wyhe ‘met de bekende dikke boom’ is even beroemd als Bolsward ‘met een fraaie predikstoel’. - In Gelderland heeft men vele bosschen, daarom is *hij* de boschrijkste provincie. - Te Utrecht liggen de gebouwen der Hoogeschool bij de Veeartsenijschool. Zijn misschien de stallen bedoeld? - Amersfoort ‘heeft een sierlijke toren.’ - Te Amsterdam is het paleis van Bentheimer steen ‘opgehaald’ en er bevinden zich ‘de twee dokken en entrepotdok’. - ‘De grootte der Nederl. O.I. Koloniën is ruim 24500 □ en eene bevolking van 19½ millioen.’ - Onze Oost wordt bewoond door ‘Celebezen, Molukkanen en Papoes,’ blz. 48. De koning heeft ‘het recht van de munt,’ blz. 57. - De koning heeft ‘het recht de Kamers te ontbinden, mitsdien den last (!) tot het verkiezen van nieuwe Kamers’, blz. 58. - ‘Een iedereen, die hier vast verblijft, moet aan de loting deelnemen,’ blz. 68. - ‘In vredestijd dient van de 500 man één', in oorlogstijd kan *dit* vermeerderd worden’. - Van nog minder allooi zijn de volgende fouten: ‘van de volksgeest’, ‘bij de koning’, ‘in de muiderkring’, ‘zout uit zeewater bereidt’, ‘de Rijn verdeeld zich in tweeën’, blz. 5, enz., enz.

Wij moeten ten slotte als onze opinie te kennen geven, dat schrijver door 't samenstellen van zijn boekje zoo geen ‘ondienst’, dan toch zeker geen dienst bewezen heeft, noch aan de aardrijkskunde, noch aan onze moedertaal, noch aan zijn uitgever, noch aan zich zelven. Hij had allicht zijn tijd nuttiger kunnen besteden, dan met het schrijven van boekjes, die te duidelijk bewijzen, dat hij evenmin de stof waarover, als de taal, waarin hij schrijft, machtig is.

K.

Dr. Friedrich Dittes' Schets der opvoed- en onderwijskunde, door W.J. Wendel. Groningen, P. Noordhoff en M. Smit. 1869.

Prijzen is zoeter dan laken. Daarom was het verzoek der redactie, om dit boek aan te kondigen, mij bijzonder welkom. Het werk lag al een paar weken op mijne schrijftafel, en de eerste, vluchtige kennismaking deed zooveel genot van eene gezette lezing verwachten, dat ik met voorliefde aan de mij opgedragen taak ging en de 200 bladzijden des boeks recht op mijn gemak doorlas.

Schets, van 't begin tot het einde schets. De schrijver is een rijk man, die op eene benijdenswaardige wijze met zijne schatten weet huis te houden: geen dubbeltje komt uit zijne vingers, of hij heeft het om- en rondgedraaid en vooraf zich overtuigd, dat het den echten stempel draagt. Hij geeft volgens een vast, scherp afgebakend plan en laat zich nergens door misplaatste mildheid verleiden, om twee of drie gulden uit te reiken, waar zijn plan van slechts één gulden spreekt.

Dittes' Schets der opvoed- en onderwijskunde is geput uit een grooten rijkdom van paedagogische ervaring, van psychologische kennis. Zooals ik reeds aanduidde, bezit de schrijver in hooge mate het talent, uit vele het juiste te kiezen; zijn doel: eene schets te schrijven en geen uitvoerig leerboek, verliest hij nergens uit het oog. Vandaar, dat hij zoo menige verleidelijke gelegenheid, om over 't een of ander belangrijk thema met innerlijk zelfbehagen uit te weiden, kloekmoedig het hoofd biedt. Hij gaat met vasten tred de baan, die hij zich zelven voorteekende, wèl bestand tegen alle verlokkende zijpaden.

Het boek boeit door helderheid en consequentie. Wie zoo goed weet, wat hij zeggen wil, als de Heer Dittes en als de Heer Wendel, die zegt het ook goed. Nergens dommeligheid en nevel, overal scherpheid, klaarheid. Maar wie het boek leest, moet ook ernstig *willen weten*, wat er in gezegd wordt; 't is alleen bevattelijk, ja zeer bevattelijk, voor hem, die het begrijpen w i l ; voor denktragen is het niet geschreven. Jonge onderwijzers, die het in een verloren uurtje eens meenen te moeten inkijken, zullen het heel gauw

weêr dichtslaan; 't is geen kost voor luie monden. Ook wil het van 't begin tot het einde gelezen zijn.

Een der beste boeken, die in onze taal over opvoeding en onderwijs zijn geschreven, is dat van den overleden directeur der Rijks Kweekschool voor onderwijzers te Groningen, B. Brugsma. Deze wakkere, onvermoeide paedagoog, heeft in eiken herdruk van zijn ‘Overzicht van de opvoeding door het onderwijs in de lagere scholen’, steeds meer de vruchten neêrgelegd zijner ervaring gedurende een ruim vijftigjarigen, onafgebroken arbeid in de school. De Heer Wendel nu vertelt ons in het voorbericht zijner schets, dat de man, dien hij met zoo hartelijken eenvoud den v a d e r l i j k e n Brugsma noemt, hem vóór ruim een jaar den ‘Grundrisz’ van Dittes in handen gaf en hem aanspoorde, daarvan een boek voor nederlandsche onderwijzers en opvoeders te maken. ‘Brugsma sprak er zijn alleszins gunstig oordeel over uit; hij meende, dat eene overzetting er van eene aanwinst zou zijn voor onze niet zeer rijke paedagogische litteratuur’, zegt de Heer W., en hij zegt dat ongetwijfeld met eene bepaalde bedoeling.

Er ligt inderdaad eene bijzondere beteekenis in die meening van den helderzienden, sedert ontslapen echten paedagoog. Zij werpt een treffend licht op den eigenaardigen stempel, dien Dittes' ‘Grundrisz’ draagt, een' stempel, waardoor het boek zich onder anderen ook duidelijk onderscheidt van Brugsma's ‘Overzicht’; men zou het misschien eene aanvulling op dit en andere werken kunnen noemen, of wel juister nog: een' sleutel. Ligt niet de sleutel voor alle grondstellingen van opvoeding, voor onderwijs, voor methode, voor tucht in de kennis van den mensch, het voorwerp der opvoeding, en wel bijzonder in de psychische anthropologie? Op dien sleutel wijzen dan ook alle goede werken over opvoeding en onderwijs, maar zij laten het tevens in den regel bij eene meer of minder vluchtige aanduiding blijven en bewegen zich hoofdzakelijk, om gemakkelijk te bevroeden reden, op het gebied van algemeene en bijzondere toepassingen, op het eigenlijk practisch terrein. Dittes bewandelt een geheel anderen weg. Zijne schets is minder een practische leiddraad dan wel een theoretische lichtbaken. Terwijl anderen leervorm, leergang, leertoon, enz., als iets gegevens aannemen en de toepassing daarvan op de verschillende vakken van onderricht uitvoerig ontwikkelen met eene enkele vingerwijzing op het vrij dor

geraamte, dat zij doorgaans in een der eerste hoofdstukken van hun boek onder den titel van: de mensch, het voorwerp der opvoeding, of iets dergelijks hebben gegeven, begint Dittes een zeer breeden, anthropologischen grondslag te leggen (wat het psychisch gedeelte betreft, hoofdzakelijk volgens Beneke), ontwikkelt daaruit eene menigte zielkundige waarheden, die ons door zijne consequente, heldere redeneering het onwrikbaar fundament aller opvoeding blijken, en uit die waarheden ontwikkelen zich op hare beurt - ontpoppen zich, om zoo te spreken - alle grondstellingen van opvoeding en onderwijs, alle regelen voor methode en tucht. Hij neemt de laatsten niet aan als iets gegevens, integendeel, zijn geheele doel is: ze van gevolgtrekking tot gevolgtrekking, langs zuiver logischen weg te vinden. Heeft hij ze eens gevonden, dan laat hij het, wat de toepassing betreft, bij enkele practische wenken blijven. Om het nog eens kort uit te drukken: zijne schets is eene beknopte opvoedingsleer, geheel doortrokken van het anthropologisch element. Ze is hoofdzakelijk geschreven voor jonge onderwijzers, - niet voor dezulken, wier hoogste streven het is, zoogenaamde examenwijsheid op te doen, maar voor hen, die hart hebben en roeping gevoelen voor het opvoedingswerk; die met dankbare blijdschap iedere poging begroeten, om hun meer en helderder licht op hunnen arbeid te werpen. Doch ook ervaren onderwijzers en alle ouders, wien het met eene degelijke opvoeding hunner kinderen ernst is, zullen het boek met belangstelling lezen en weêr lezen.

Eene opvoedkunde als deze te schrijven is zeker geen alledaagsch werk; ze in een net, juist passend, echt nederlandsch kleed te steken, is in menig opzicht nog moeilijker. Wij gelooven den Heer W. gaarne op zijn woord, als hij verklaart: ‘na de lezing van het boek wilde ik veel liever zijn (B.'s) gunstig oordeel onderschrijven dan gevolg geven aan zijn verlangen, om het in een nederlandsch kleed te steken. Wie ooit gekampt heeft met de moeilijkheden, verknocht aan de vertaling van duitsche geschriften over onderwerpen van philosophischen aard, zal zich mijne aarzeling licht kunnen verklaren.’ De Heer W. intusschen kan, dunkt mij, met zelfvoldoening op den zoo wakker voldongen strijd terugblikken. Ieder, die oog heeft voor de tallooze bezwaren, waardoor hij zich heen heeft moeten worstelen, zal hem gaarne den lof geven, dat zijne bewerking uitmuntend is. De man, aan wiens nagedachtenis hij met zoo een-

voudig-aandoenlijke piëteit zijnen arbeid heeft opgedragen, zou, indien hij nog leefde, zeker zelf niet de laatste zijn, om hem de hand te drukken voor de brave wijze, waarop hij zich van zijne taak heeft gekweten.

Mij rest nog, een kort verslag te geven van den inhoud der besproken ‘Schets der opvoed- en onderwijskunde.’

Het werk bestaat uit zeven hoofdafdeelingen. In de eerste wordt de lichamelijke opvoeding behandeld; nadat in eene inleiding dier hoofdafdeeling het gewicht der lichamelijke opvoeding in 't licht is gesteld, worden achtereenvolgens de voeding, de ademhaling en zorg voor de huid, beweging en rust, werking van zenuwen en zintuigen en ziekten besproken. Daar vindt men aangaande de gymnastiek onder anderen:

‘De gymnastiek moet niet om haar zelve worden beoefend, maar met de geheele schoolopvoeding in verband staan, ja, er een wezenlijk bestanddeel van uitmaken. *Meesters; die alleen toeren kunnen verrichten, zijn niet te gebruiken*.’ (N.B. Niet Wendel onderstreept, maar de verslaggever) .....‘Is men maar eerst van de waarheid doordrongen, dat de jeugd tegenwoordig veel te lang op de schoolbanken zit en daarbij geen verstandelijk of zedelijk voordeel, maar wel physiek nadeel heeft, dan zal men ook den vereischten tijd voor gymnastische oefeningen vinden.’ (blz. 25.)

Gaarne onderschrijven wij ook, wat er (blz. 29) omtrent het aantal schooluren of lessen gezegd wordt, waarmeê men onze kinderen in den regel overlaadt:

‘Met betrekking tot het aantal schooluren heerscht tegenwoordig bijna overal eene allerverderfelijkste meening, waartegen een enkel persoon niets vermag, maar die voor beter inzicht bij de geheele bevolking moet wijken. Het tegenwoordige geslacht wordt èn door oen te groot aantal leervakken èn door een te groot aantal lesuren lichamelijk en geestelijk verknoeid, Aan de laagste klassen van de volksschool (dorps- of burgerschool) moest wekelijks 12, op zijn hoogst 16, aan de hoogste niet meer dan 24 uren onderwijs gegeven worden’..... ‘De resultaten zouden dan wel minder verblindend, maar degelijker wezen en niet met nadeelen gepaard gaan’..... ‘Over het geheel heeft het al zeer weinig te beduiden, of een leerling eenige jaartallen, koningen, kevers, woorden, siberische steden’ (die koningen en kevers zijn ondeugend

maar kostelijk!) meer of minder kent; van zeer veel belang is het echter, dat hij een gezond lichaam, gezonde zinnen en gezond menschenverstand heeft en behoudt.'

Leggen wij, nederlandsche ouders, eens de hand op het hart en vragen we ons in gemoede af, of het niet waar is, dat we onze kinderen geregeld wekelijks 35 à 40 uren les laten geven. En waarom veelal? Omdat we zoo vast overtuigd zijn, dat onze knapen en meisjes door dat groote aantal uren des te knapper zullen worden? Of komt onze eigene gemakzucht daarbij in het spel? Vinden we 't voor ons eigen lieve i k niet wel zoo rustig en aangenaam, als de lieve, kleine woelwaters maar stil met boek of lei zitten, terwijl een ander het opzicht houdt, wat wij, onder ons gezegd, wel wat heel lastig vinden? De Heer Wendel had hierbij ook de onderwijzers kunnen gedenken, die evenzeer doorgaans onder een te groote vracht schooluren gebukt gaan. Onder dergelijke omstandigheden m o e t e n ze noodwendig die frischheid en veerkracht des geestes verliezen, welke v o l s t r e k t n o o d i g is, zal het onderwijs, dat zij moeten geven, opwekkend, boeiend en daardoor, ja d a a r d o o r a l l e e n vruchtbaar zijn.

De tweede hoofdafdeeling geeft een algemeen overzicht van het geestelijk leven en wijst in de allereerste plaats het verband aan tusschen de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling. Over het g o d s d i e n s t i g element wordt, naar aanleiding van de vormen en richtingen der geestelijke ontwikkeling, o.a. het volgende gezegd (blz. 43):

'Dewijl het godsdienstig element noch met het verstandelijke, noch met het aesthetische, noch met het moreele vereenzelvigd is, moet men het wel als een afzonderlijken ontwikkelingsvorm beschouwen. Volgens het voorgaande kon het (evenwel) geen vormelijken, afzonderlijken wortel in den geest hebben. En werkelijk zal het blijken, dat de godsdienst, wat zijn genesis of wording en zijn karakter betreft, deels van verstandelijken, deels van aesthetischen, deels van moreelen of practischen aard is, derhalve eene samenvatting en vrucht van de geheele ontwikkeling van den menschelijken geest.'

Op blz. 47 zou het in den zin: 'Bij veel sterkte of vasthoudingskracht der zielsvermogens ontstaan over het geheel niet zoo gemakkelijk aangrijpende (affectieve) stemmingsbeelden *als* zuiver voorwer-

pelijke opvattingen, enz.,' aan de duidelijkheid, dunkt mij, geen schade doen, wanneer achter *als* het woordje *wel* volgde; *als* moet hier immers als comparatief en niet als explanatief voegwoord dienen?

De verstandelijke opvoeding is het onderwerp der derde afdeeling. Zij bevat in de eerste plaats opvoedkundige beschouwingen over de intellectueele vorming, ontwikkelt vervolgens daaruit de algemeene leerwijze en leidt eindelijk weêr uit beiden de algemeene leerwijze voor de volksschool af. Nadat de schrijver (bl. 53: over de waarde en beteekenis der verstandelijke ontwikkeling) aangaande het opnemen, bevatten en zelfstandig verarbeiden der leerstof niet alleen aan de lagere school, maar ook en bovenal den inrichtingen van middelbaar en hooger onderwijs een waarschuwenden spiegel heeft voorgehouden, zegt hij:

'Waar de krachten van den geest bijna geheel verbruikt worden door de opneming van eene groote massa positieve kennis, moet natuurlijk de eigene, de scheppende werkzaamheid van den geest zeer gering zijn, juist omdat daardoor de kracht en met deze de prikkel, de neiging daartoe ontbreekt. Zoowel als door te veel leeren in het algemeen en door leeren uitsluitend volgens het n u t t i g h e i d s b e g r i p de verstandelijke vorming, in de hoogere beteekenis des woords, benadeeld wordt, even zoozeer schaadt de overschatting van het weten de lichamelijke kracht en gezondheid en leidt tot verwaarloozing der vorming van het gemoed en het karakter, van den aesthetischen en godsdienstigen zin.'

Op bl. 55 valt de uitdrukking: het verstand te t e l e n (*zeugen?*) ons wel wat rouw op 't lijf; zou *kweeken* misschien niet beter zijn? Verder staat daar nog eens in korte, krachtige woorden, wat al door vele paedagogen gezegd is, maar nooit genoeg herhaald kan worden:

'Alles, wat een mensch zal leeren, moet hij van gronds af en wel z e l f leeren. Er is geene lijdelijke verstandsontwikkeling, maar alleen eene werkdadige; zij kan niet in ledigheid verkregen, maar moet door zelfwerkzaamheid verworven worden.' En later (blz. 60) nog eens: 'De opvoeder is geen schepper, maar alleen de vroedmeester van het verstand.' Hoe kernachtig en waar!

Verrassend en treffend is, wat de schrijver op blz. 57 en 58 over aanschouwingen en stemmingen zegt. Ziehier:

‘Op het gebied des verstands staat de gehoorzin achter den gezichtszin, terwijl hij in het rijk van het gemoed de eerste plaats inneemt. De waarnemingen’ (het onderscheid tusschen *waarneming* en *gewaarwording* is reeds vroeger duidelijk uitéengezet) ‘van het oog zijn helderder, meer objectief, die van het oor inniger, meer subjectief; in gene spiegelt de waarheid zich getrouwer af, bij deze klinken de snaren der ziel met voller toon. Daarom worden in onze met philosophisch instinct begaafde taal de zielstoestanden, uit g e w a a r w o r d i n g e n geboren, alle “s t e m m i n g e n” genoemd, en dus niet alleen de door het gehoor verkregene. Deze naam wijst duidelijk op het rijk der tonen en den overwegenden invloed van het gehoor op de vorming van het gemoed, even als het woord “a a n s c h o u w i n g e n” op het rijk des lichts en den overwegenden invloed van het gezicht op de vorming des verstands wijst.’

Wat op blz. 71 over 't onderwijs in de mathesis aan inrichtingen voor middelbaar en hooger onderwijs gezegd wordt, verdient volle behartiging. Verder wordt er terecht te velde getrokken tegen zoogenaamde ‘opzettelijke’ geheugenoefeningen.

Blz. 73. ‘Het zoogenaamde g e h e u g e n is geenszins een afzonderlijk vak of een vergaarbak van de ziel, aan welks vergrooting of instandhouding opzettelijk gewerkt kan en moet worden, ook geen bijzonder vermogen, voor welks versterking bepaalde middelen noodig of voorhanden zijn.’ En blz. 75: ‘Deze schijnbare kunst (mnemoniek) loopt enkel op tijdverspillen uit, werkt alleen het oppervlakkig, niet het grondig weten in de hand’..... ‘doodt van meet aan den zin voor wetenschap, den ernst van het streven en belet de vrije vlucht van den geest.’

Naar aanleiding van de leermethode (blz. 90) vinden wij de eischen, die men aan den onderwijzer stellen moet, op de volgende wijze omschreven:

‘In den onderwijzer van eene lagere school moet natuurlijk het methodisch-paedagogisch, in den hoogleeraar het wetenschappelijk element het sterkst zijn. Den leeraar der middelbare school mag het aan geen van beide ontbreken; de juiste verhouding er van bepaalt wel degelijk voor een deel zijne geschiktheid.’

Wilde ik echter zóó voortgaan en alle gezegden, die mij onder de lezing van Dittes-Wendel bijzonder troffen, hier afschrijven, dan zou ik stellig veel meer ruimte noodig hebben dan dit tijdschrift

mij voor eene aankondiging mag toestaan. Daarom zal ik het vervolgens bij eene enkele aanbaling laten blijven.

In de vierde afdeeling wordt de vorming van het gemoed en de aesthetische opvoeding behandeld, in de vijfde de zedelijke opvoeding en wel *a.* het leggen van de grondslagen der zedelijke wereldbeschouwing, *b.* regeling der neigingen, *c.* richting van het willen en handelen. De zesde afdeeling behelst de godsdienstige opvoeding en spreekt, na eene inleiding over de aesthetische, theoretische en practische grondslagen van den godsdienst, over opvoeding tot godsdienst en onderwijs in den godsdienst. De laatste afdeeling eindelijk bevat de beschouwing van de opvoeding als één geheel.

Waar over het schadelijke eener éénzijdige ontwikkeling, en wel over die van het g e m o e d , ten koste van die van verstand en wil, gesproken wordt, geeft de Heer Wendel de volgende opmerking ten beste aan 't adres zijner landgenooten (blz. 113):

‘Ook wij, Nederlanders, met onze vrij groote mate van gemoedelijkheid, verzuimen niet zelden tot onze schade de gewichtigste aangelegenheden, juist omdat het gemoed, het moge rustig en tevreden in het hoekje van den huiselijken haard zitten, of bij volksfeesten en vergaderingen in gloeiende geestdrift losbarsten, niet tot noemenswaardige daden komt. Het g e m o e d heeft geen lust in strijd en kamp, het laat Gods water over Gods akker loopen, zit als toeschouwer voor het wereldtooneel, kijkt lijdelijk toe, doet wat geboden wordt en geeft hoogstens teeken van leven, door het maken van aanmerkingen, door morren of juichen.’

Zeer waar en van het hoogste gewicht voor de zedelijke vorming des kinds vind ik, wat op blz. 147 over den aard der naaste omgeving van den jongen mensch gezegd wordt. Hoe beslissend werkt deze niet op de richting van zijn karakter, en hoe weinig wordt er in den regel op gelet! - Vaders en moeders mogen zich vast in de ziel prenten, wat op blz. 168 over de aankweeking van het w a a r h e i d s gevoel wordt gezegd, en daarbij ernstig de waarschuwing tegen veinzerij en huichelarij - onder welken schijnbaar onschuldigen vorm ook - ter harte nemen. Wat op blz. 165 staat over blinde gehoorzaamheid en de gevallen, waarin die onvoorwaardelijk vereischt wordt, is aan 't adres van hen, die zooveel van de lieve vrijheid (lees: hun eigen, lieve gemak) houden, dat ze hun zoontje of dochtertje tot niets noodzaken, wat het beminnelijke wichtje

minder aangenaam vindt, en zoo hun kind en daardoor zich zelven onvermijdelijk ongelukkig maken.

Ik geloof, dat de Heer W. wèl gedaan heeft, met het werk van Dittes in zijn geheel te geven, en dus ook die afdeeling, welke over het godsdienstonderwijs handelt. Onaangezien de redenen, die hij daarvoor in het voorbericht opgeeft en welke men volkomen moet billijken, dunkt mij, dat hij zich daartoe tegenover den oorspronkelijken schrijver, wiens naam boven op het titelblad staat, en wiens arbeid zulk een schoon afgerond, vast inéénsluitend geheel vormt, wel eenigermate zedelijk gebonden moet gevoeld hebben.

't Is intusschen best mogelijk, waarschijnlijk zelfs, dat de bewuste afdeeling hier en daar bedenkingen ontmoet. Dat schaadt echter niet. Aanstoot of ergernis kan ze in geen geval geven, daartoe legt de schrijver zijne denkbeelden te eerlijk en te rond, te ernstig en consequent bloot - voor d e n k e n d e menschen altijd. Wie niet denken wil, niet denken durft of denken mag - en ik herhaal hier nog eens: voor denktragen is het boek niet geschreven - ja, die kan zich misschien bij de eene of andere gevolgtrekking minder op zijn gemak gevoelen, getuige onder anderen zeker noordbrabantsch krantje, dat voor een paar weken op recht vermakelijke wijze getracht heeft, eenige gezegden van Dittes met een: waarom niet? nog eens waarom niet? een: wij meenen het tegendeel en dergelijke klemmende argumenten te wederleggen. Zulke zotte verdachtmakerijen zullen het denkende publiek met te meer graagte naar het boek doen grijpen. En de Heer W. zal sterk zijn in deze overtuiging:

Dir müssen Feind seyn, die die Wahrheit fürchten!

De uitgevers van het boek verdienen lof voor de goede uitvoering. Bij een eventueelen herdruk, dien wij van harte hun en den schrijver toewenschen, zou het misschien overweging verdienen, of niet ten behoeve der in den regel schraal bezoldigde hulponderwijzers, in wier handen wij het boek zoo gaarne zouden zien, de prijs (ƒ 1.90) lager kon worden gesteld.

Goes, Maart 70.

M. LEOPOLD.

Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der Vaderlandsche kunst uit vroegere tijden. Amsterdam, C.G. van der Post. **1869.**

Getrouw aan hare roeping, heeft de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen ook dit jaar weder een verslag uitgebragt en geeft daarin rekenschap van de wijze, waarop zij gedurende den afgeloopen tijdkring in de haar door de koninklijke instelling toevertrouwde taak werkzaam geweest is. Zij vangt aan met zich de vragen te doen, of zij ijverig was in het opsporen, of zij pal stond in de verdediging tegen de aanvallen van onkunde en wandalisme? of zij getracht heeft de belangstelling te vestigen op - de onverschiligheid te breken omtrent - hetgeen van vaderlandsche kunst en beschaving uit vroegere tijden was overgebleven? en, zoo zij in een en ander niet achterbleef, of zij dan goede uitkomsten verkregen heeft? - Waarlijk, gewigtige vragen, waarop wij, na den inhoud van het Verslag te hebben nagegaan, een bevredigend antwoord hopen te kunnen geven.

Slechts een drietal vergaderingen werden er door de Commissie op het bureau van het lid den Heer Conrad te 's Hage gehouden, terwijl voor het overige, waar zulks vereischt werd, hare leden in schriftelijk overleg met elkander traden, of wel de onderwerpen in behandeling besproken werden, wanneer zamenkomsten voor andere belangen, alsmede de maandelijksche vergaderingen der Akademie-afdeelingen daartoe de gelegenheid aanboden, en meende zij op die wijze, zonder het aantal harer vaste vergaderingen te vermeerderen, aan de behoeften van gemeenschappelijk overleg naar behooren te kunnen voldoen.

Aanzienlijk is het getal berigten, mededeelingen en toezendingen, die de Commissie in dit jaar van vele zijden mogt ontvangen; wij meenen er zelfs uit te mogen opmaken, dat hare onvermoeide pogingen om steeds met vrucht in het belang der wetenschap werkzaam te zijn, niet onbeloond bleven en zij zich over meerdere deelneming en belangstelling in hare moeijelijke taak te verheugen had.

Op het gebied der monumentale kunst vinden wij melding ge-

maakt van de thans gesloopte Kerk te Heesch, in de Meijerij, waarvan in het vorige verslag reeds gesproken werd. De Commissie mogt door de tusschenkomst van den Heer Van den Santheuvel, ingenieur van 's Rijks Waterstaat, in het 1e arrond. 6e distrikt, te 's Hertogenbosch, niet alleen de noodige teekeningen, volgens de getrouwe opmetingen van den Provincialen Opzigter, den Heer W.H. Hamilton te Grave, ontvangen, maar ook eene zeer uitvoerige beschrijving van den vorm en de afmeting van dit kerkgebouw en toren, zoo ook alle wetenswaardige bijzonderheden, die zich bij de slooping hebben voorgedaan en betrekking hebben op de geheele zamenstelling, de daarin opgemerkte sporen van latere wijzigingen, de gebezigde materialen, hunne verbinding, enz., enz. Met deze bescheiden toegerust, hadden wij gaarne van de Commissie vernomen, tot welk tijdperk zij den oorspronkelijken bouw meende te kunnen terugbrengen. Doch zij bepaalt zich slechts tot de mededeeling, dat haar de roem van deze kerk, als voor eene der oudste uit de Meijerij doorgaande, niet volkomen gegrond schijnt, er den wensch bijvoegende, dat geschreven bescheiden omtrent den tijd der stichting van deze thans geheel gesloopte en door eene nieuwe vervangen kerk en toren eenige zekere inlichtingen mogen aanbrengen.

Van den Heer R.A.A. Claarenbeek, Burgemeester te Ravestein, ontving de Commissie eene teekening in kleuren van het kerkje te Dennenburg, gemeente Deurssen. Uit de daarbij gevoegde bescheiden, die vooral belangwekkend schijnen met het oog op de tot de constructie gebezigde materialen, blijkt het, dat het van zeer oude dagteekening is, en zelfs het vermoeden bestaat, dat de bouw van het schip dezer kerk tot een tijdperk kan gebragt worden, naderende aan dat van het verblijf der Romeinen in die streken, zoodat het wenschelijk te achten is, dat hieromtrent een nader onderzoek worde ingesteld.

Nog werd door genoemden Heer Claarenbeek het aanbod gedaan van eene insgelijks door hem zelve vervaardigde teekening van een zeer oud kerkje te Neerlangel, gemeente Dieden, dat onlangs het lot eener slooping ondergaan had. Heeft de Commissie van dit aanbod gebruik gemaakt en heeft men van haar de noodige mededeelingen omtrent dit gebouw te verwachten?.... Wij hopen het bij een volgend verslag te vernemen.

Omtrent de kerk te Stolwijk, waarover reeds in de verslagen van 1867 en '68 het een en ander is medegedeeld, meldt de Commissie, dat het blijkt, dat de moeijelijkheden voor den herbouw tusschen het kerkbestuur en de brandwaarborgmaatschappij ontstaan, tot een vergelijk gekomen zijn. De toren althans werd in het afgeloopen jaar weder geheel hersteld en in den aanvang van het loopende jaar is de slooping van de bouwvallen der oude en de bouw eener geheel nieuwe kerk aanbesteed.

De Commissie wijst hier op eene onjuistheid, in de dagbladberigten voorgekomen, die meldden, dat eene groote menigte potjes van gebakken aardewerk in de kolommen ingemetseld gevonden waren, terwijl men ze in het bovenste gedeelte van den koorwand vond, allen geheel ledig en met de opening naar het inwendige van het gebouw gekeerd, waar zij zigtbaar waren ingemetseld. Dat men hier aan een middel van klankversterking te denken heeft, kunnen wij de Commissie, op grond van de naar waarheid aangehaalde voorbeelden, volkomen toegeven.

Van den Heer F.W. van Eeden, te Haarlem, mogt de Commissie een berigt ontvangen van de om haren ouderdom merkwaardige kerk te Velsen, zoodat het te verwachten is, dat dit oude gebouw hare aandacht voor het vervolg niet zal ontgaan; evenzoo mogen wij verwachten, dat door haren overwegenden invloed de Heer Directeur der gemeentewerken te Dordrecht aangemoedigd zal worden om, vóór de slooping van de nog gedeeltelijk overgebleven oude de kerk of kapel en de overige deelen van het St. Mariënklooster aldaar, naar getrouwe opmetingen de bouwkundige teekeningen te doen vervaardigen.

Van een ander soort gedenkteekenen, n.l. de grafzerken, vinden wij door de Commissie gewag gemaakt; zoo geeft zij een beschrijving van de grafteekenen, die tot de vermaarde Abdij van Bern onder Erpt behoorden en als overblijfselen van het middeneeuwsche en renaissance-tijdperk belangrijk te achten zijn, en verheugen er ons over, dat zij haren invloed gebruiken zal om die aan de verwoestende kracht der natuur en andere vernielende oorzaken te ontrukken.

Van den grafsteen van Van Sternzee en diens vrouw, in de groote kerk te Harlingen, waarvan reeds ten vorige jare door den Heer Roeterink eene voorloopige beschrijving en eene teekening toege-

zonden werd, vinden wij op nieuw melding gemaakt; wij merken daarbij op, dat er een verschil in de lezing van het randschrift bij dat van het vorige jaar bestaat en doen ons de vraag, welk van beide nu het juiste is.

Eindelijk wordt ook nog van de merkwaardige grafzerken in de kerk van het Minnebroedersklooster te Maastricht, waarvan ook ten vorige jare gesproken werd, op nieuw melding gemaakt. De Commissie mogt hieromtrent door de ijverige bemoeijingen van den Heer Jhr. de Stuers eene zeer uitvoerige beschrijving ontvangen. Van de elf voorhanden zijnde zerken, waarvan er vier gebroken waren, geeft hij de afmeting, de daarop gebeitelde voorstellingen en de randschriften op, die, met enkele uitzonderingen, goed leesbaar waren. Verblijdend is het tevens te vernemen, dat het der Commissie gelukt is om met behulp van den Heer Jhr. de Stuers, diens broeder en het Bestuur van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van het Hertogdom Limburg, in den persoon van haren geleerden Voorzitter, den Heer J. Habets, deze merkwaardige gedenkteekenen voor de geschiedenis te doen bewaard blijven, wijl zij door de onvermoeide pogingen der Commissie thans in een der kloostergangen van de St. Servaaskerk overgebragt zijn en alzoo door ieder belangstellende kunnen bezigtigd worden.

Niet even gelukkig was zij met de overbrenging van de zerk van Dirk van Herken, te Windesheim, die wij reeds in den kerkmuur geplaatst dachten. De schuld hiervan ligt echter bij het kerkbestuur, dat, hoewel niet ongezind om aan de vroeger gemaakte afspraak tot verplaatsing te voldoen, eehter gemeend had, dat de zaak zooveel spoed niet vereischte. Eene krachtige houding zal daarom welligt in deze van de Commissie gevorderd worden om het behoud van deze zerk te verzekeren.

Van de muurschilderingen, die door den Heer Jhr. Victor de Stuers in eene kapel ten zuiden van het koor der kerk van het voormalige Minderbroeders klooster te Maastricht, aan het licht gebragt waren, vernemen wij, dat de omstandigheden tot heden niet toegelaten hebben om eene verdere voortzetting van de ontdekkingen in die kapel te doen, maar toch dat genoemde Heer de zekerheid verkreeg, dat ook in beide vakken van den zuidelijken wand eenige schildering onder de witsellaag verscholen lag en dat zich even zoo tegen den oostelijken wand op verschillende plaatsen goed

bewaarde sporen van schilderwerk opdeden. Ook op het vak, oostelijk van dat waarin zich de in het vorige verslag gemelde voorstellingen bevinden, waren sporen zigtbaar, doch alles zoo beschadigd, dat eene herkenning niet mogelijk was. Dat het hier weder op den weg der Commissie lag om voor de vernietiging dezer ontdekte schilderingen te waken, begreep zij teregt en mogt zij zich verheugen, dat door hare aanbeveling, op last van het Departement van. Oorlog, zulke maatregelen genomen zijn, dat de wanden vooreerst onaangeroerd blijven, terwijl de zoo ijverige Heer de Stuers zich bereid verklaarde om persoonlijk de zorg voor de ontblooting, het afteekenen en doortrekken dezer kunstoverblijfselen op zich te nemen, zoo als dit reeds vroeger door hem met den besten uitslag bij de muurschilderingen in de kerk van het voormalige Dominikaner klooster gedaan werd; en gaarne brengen wij eene hulde aan den man, die reeds zulke sprekende bewijzen van zijne liefde voor de wetenschap gegeven heeft en steeds geven blijft.

Ook door den Burgemeester van Stolwijk werd aan de Commissie een berigt gezonden omtrent vroeger ontdekte overblijfselen van muurschildering in de afgebrande kerk aldaar, met toezegging van kennisgeving, wanneer nog nieuwe schilderingen aan het licht mogten komen of met het sloopen en herbouwen van kerk en toren een begin gemaakt zou worden. Evenzoo vestigde de Heer Dr. J. van Dissel, stadsgeneesheer te Samarang, de aandacht der Commissie op oud schilderwerk, tegen het gewelf of plafond van de kerk te Hattem, dat waarschijnlijk thans met eene witsellaag bedekt is. Dergelijke mededeelingen kunnen de Commissie niet dan aangenaam zijn en zal zij te gelegener tijd hiervan zeker gebruik weten te maken.

Van den Heer J.G. Horsthuis, te Zaandam, ontving de Commissie berigten omtrent vensters met ingebrand schilderwerk in de kerken der Hervormde en Luthersche gemeenten aldaar, benevens eene fraaije in kleuren bewerkte teekening met uitvoerige beschrijving van het vensterraam in den oostelijken muur van de Luthersche kerk, dat van het eerste jaar der XVIIIe eeuw dagteekende; tevens gaf genoemde Heer te kennen, dat hij de overige meest belangrijke vensterramen der Gereformeerde kerk zou afteekenen. Wordt door hem aan dit voornemen gevolg gegeven, dan zal de Commissie zich over eene belangrijke aanwinst in deze soort van gedenkteekenen voor haar archief te verheugen hebben.

Hare onderzoekingen in zake der Goudsche glazen zullen, zoo wij hopen, tot het behoud dezer zoo merkwaardige en beroemde schilderwerken medewerken; wij zouden er zelfs den wensch willen bijvoegen, dat die glazen door haren invloed en onder haar toezigt op de eene of andere wijze werden afgeteekend en zij eene gelegenheid mogt weten op te sporen om die in plaat te doen brengen en uitgeven. Eenmaal werd hiervan eene uitgave beproefd, doch slechts van twee vensters zijn ons de lithographische afbeeldingen bekend geworden en het schijnt, dat men er niet mede voortgegaan is; eene dergelijke verzameling van vensters, die ons steeds door het buitenland benijd wordt. ware onzes inziens toch wel de moeite waardig er eens ernstig over te denken.

Op het gebied der burgerlijke bouwkunst uit vroegere tijden, mogt de Commissie van den Heer R.E.J. Roeterink fraaije teekeningen en uitvoerige omschrijvingen ontvangen van een negentien stuks gevelsteenen met wapens, beeldhouwwerken en opschriften, die in gebouwen te Harlingen ingemetseld en allen op het geslacht Sternsee betrekking hebben, als ook nog een en tachtig afbeeldingen van beeldhouwwerk, opschriften, enz., in steen of hout in de gevels Van huizen te Harlingen aanwezig, terwijl genoemde Heer de nog overige door hem in diezelfde stad afgeteekende en in steen of hout gebeitelde beeldhouwwerken en opschriften later zal laten volgen. De Commissie heeft wel gedaan de beschrijving van al die gevelsteenen, met aangifte van de straten, het wijk en nummer mede te deelen.

Van den Heer J. Koning, te 's Gravenhage, werd door de Commissie het aanbod ontvangen om een afgebroken steenen poortje, afkomstig van het onlangs gesloopte Oude-Vrouwen en Kinderhuis te 's Gravenhage, ter harer beschikking te stellen. Na een ingesteld onderzoek bleek het echter, dat dit voortbrengsel der zeventiendeeeuwsche bouwkunst zooveel geleden had, dat men tegen de kosten van het weder opstellen moest opzien en het ook naar het oordeel der Commissie geene bijzondere oudheidkundige waarde had, zoodat zij onder dankbetuiging voor het beleefde aanbod hiervan afzag.

Van den Heer G.N. Itz, oud-gemeente architect te Dordrecht, ontving zij een berigt omtrent gevaar en slooping, waarmede de Spuipoort aldaar bedreigd werd, een gebouw voornamelijk merkwaardig door de daarin gemetselde geschiedkundige opschriften.

Bij den voortgang der werkzaamheden voor de ontmanteling der vestingwerken, zoo te Maastricht als elders, zien wij met genoegen, dat de Commissie zich beijverd heeft om, voor zooveel zij dit vermogt, de verliezen door slooping van poorten, torens en dergelijke bouwwerken te verhoeden, tegen te houden of te verzachten. Dat zij hierin niet geheel naar wensch zou slagen, vreesden wij maar al te zeer; intusschen heeft zij toch zooveel gedaan gekregen, dat op haar voorstel vóór en gedurende de slooping van elk gebouw naauwkeurige opmetingen en bouwkundige teekeningen als platte gronden, opstanden en doorsneden daarvan gemaakt worden, als ook dat er een naauwkeurig toezigt gehouden en gewaakt werd tegen het verloren gaan of onbekend blijven van voorwerpen, die bij de werken mogten gevonden worden.

De bijzonderheden van de vele afgebroken poorten, als: de Brusselsche poort, de St. Maartenspoort te Wijk, de Oude-Lieve-Vrouwenpoort, vroeger den naam van Koningspoort dragende, de Wijkerof Akerpoort, worden door de Commissie medegedeeld en vinden wij daarin vele belangrijke aanwijzigingen voor de geschiedenis van die monumenten door haar aangegeven. De krachtige pogingen evenwel, zoo door de Commissie als door anderen belangstellenden aangewend, om den ouden Vestingtoren. bij de St. Maartenskerk te Wijk, als een merkwaardig en zeldzaam gewrocht der oude vaderlandsche krijgsbouwkunst te behouden, zijn mislukt; en met de Commissie zijn wij het eens, dat de geschiedschrijver der kunst in Nederland eene daad te meer zal te boeken hebben, die eene treurige bladzijde in hare gedenkrollen zal beslaan en als een beschuldigende getuige zal optreden tegenover gebrek aan kunstliefde en piëteitsgevoel bij het tegenwoordige geslacht, met betrekking tot de gewrochten en daden der voorouders. Eene naauwkeurige beschrijving, zegt zij, zal welligt later geleverd worden, wanneer daarmede de zigtbare voorstelling in plans en teekeningen kan gepaard gaan; middelerwijl geeft zij eene opsomming der geschiedkundige herinneringen, die er aan verbonden zijn, en waaruit wij vernemen, dat die toren in den aanvang der dertiende eeuw gebouwd werd.

Dat verder bij de ontmantelingswerken te Maastricht vele voorwerpen van verschillenden aard zouden gevonden worden, was eenigzins te verwachten en werkelijk ook het geval. De Commissie vond ook hier weder in den Heer Jhr. Victor de Stuers een trouwen

bondgenoot, een belangstellenden en krachtigen medewerker; het is aan hem, dat men de opsomming on bekendmaking dier voorwerpen verschuldigd is, die in eene aan het verslag der Commissie toegevoegde bijlaag zijn opgegeven. Hij vermeldt daar een 127tal gevonden voorwerpen en heeft die behoorlijk geklassificeerd.

Over hunne bestemming werd de Commissie door de Regering geraadpleegd, en het gevolg is geweest, dat vele dier voorwerpen, naar gelang van hunnen aard en op aanbeveling der Commissie, aan onderscheidene Museums zijn afgestaan.

Behalve deze verschillende zaken maakt de Commissie ook nog melding van onderscheidene bij haar ingekomen voorwerpen.

Zoo vermeldt zij, dat de Heer J.D. Belmer, leeraar bij de hoogere burgerschool te Sneek, haar twee zilveren denarii ter bezigtiging had toegezonden, de eene een romeinsche van Faustina en Major te Maasbree, in het Hertogdom Limburg gevonden; de andere was in een aarden pot tusschen Swalmen en de Pruisische grenzen op een uur afstands van Roermond gevonden en was van Keizer Lodewijk, te Keulen geslagen. De Commissie mogt er echter niet in slagen om deze beide munten voor het Koninklijk Kabinet van Penningen te 's Hage, te verkrijgen.

Van den Heer M. Berntsen, onderwijzer te Beek, gemeente Bergh, ontving zij het berigt omtrent een zilveren muntje van Kampen, uit de zeventiende eeuw, waarover zij eenige nadere inlichtingen gevraagd heeft, doch geen antwoord ontving. Ook van het lid, den Heer Conrad, ontving zij mededeeling van eenige zilveren Engelsche munten, van de jaren 1602, 1611 en 1620, tegelijkertijd met den na te melden zegelring gevonden.

Van Z.E. den Minister van Binnenlandsche Zaken ontving de Commissie ter kennisneming en om na onderzoek daarover van meening te dienen, een geelkoperen tabaksdoos met fraai drijfwerk, bij de ontgravingen voor spoorwegwerken, bezuiden den noorder IJdijk gevonden en die als een voortbrengsel der achttiende eeuw, door de daarop gedreven voorstellingen, als: het beeld van Frederik II en zijne krijgsverrigtingen in 1756 en '57, eenige waarde voor de geschiedenis heeft, maar ook tevens als eene bijdrage kan geacht worden tot de kennis der zeden en gewoonten van dien tijd in Nederland. Niet alleen de voorstellingen, maar ook het drijfwerk en de daarbij gevoegde kreupelverzen doen de Commissie

vermoeden, dat het een werk van Duitschen oorsprong is, voor het gebruik hier te lande bestemd en ook destijds aftrek vindende. Des makers naam wordt er door de letters I. AK. M. op den bodem en op het deksel door die van IOHAN. AK. aangegeven. Naar de uitvoerige beschrijving, die de Commissie er van geeft, gelooven wij haar gevoelen te kunnen staven, in vergelijking met dergelijke doozen, door ons in enkele museums of verzamelingen, zoowel in ons land als in het buitenland opgemerkt. De Commissie deed wel door aan den Minister het voorstel te doen om tegen eens billijke vergoeding deze doos van den vinder over te nemen, en voor het Rijksmuseum voor Vaderlandsche Geschiedenis, kunst en beschaving te bestemmen, en wij hopen dat dit een gunstig gevolg zal gehad hebben.

De Heer A.J. Bon, Opzigter van het Kapitaal Rijks-kunstlicht, ter westzijde van Schouwen, gaf de Commissie eene naauwkeurige teekening van eenen uit roodkoper gegoten vijzel uit de zestiende eeuw, versierd met allegorische voorstellingen en opschriften in half verheven werk. Het is een voortbrengsel van den verdienstelijken Petrus van der Ghein, wiens naam meermalen bij dergelijke voorwerpen werd opgemerkt, toen er te Utrecht, Amsterdam en Delft tentoonstellingen van oudheidkundige zaken, tot de nijverheid en kunst van vroegere tijden behoorende, gehouden werd.

Dr. J. van Dissel maakte de Commissie opmerkzaam op een ouden steen in de kerk te Twello, op de oudste klok met een opschrift in majuskels te Hattem, en op snijwerk van eenen schoorsteenmantel in het Raadhuis dier stad. De Heer F.W. van Eeden, te Haarlem, vestigde hare aandacht op een naar het schijnt belangrijk beeld, in hoog verheven werk uitgehouwen, boven den ingang van den toren der kerk te Velsen.

Door het Commissie-lid, den Heer Conrad, werd een afdruk medegedeeld van eenen gouden zegelring, op 6 Mei 1868 bij de werken tot verbetering van den waterweg te Rotterdam naar zee gevonden. De Commissie, hiervan eene afbeelding gevende, is van gevoelen, dat, hoewel de ontcijfering van het daarop aangegevene nog in 't duister ligt, deze ring, behalve hare metaalswaarde, toch nog wel eene nuttige bijdrage kon zijn tot de geschiedenis der geslachtswapens en dat zij haar alzoo eene plaats in eene vaderlandsche verzameling waardig keurde. De Heer opzigter van het Koninklijk

kabinet, aan wien de Minister van Binnenlandsche Zaken dezen ring ter beoordeeling en waardeering zond, scheen echter (en hierin begrijpen wij den kundigen man niet) van een ander gevoelen te zijn en niet het minste belang in dezen ring te kunnen vinden om dien voor het Koninklijk Kabinet aan te koopen, of wel voor eene andere verzameling belangrijk te achten, en zoo raakte die in den handel en ten laatste..... in den smeltkroes om voor altijd verloren te zijn.

Dr. J. Wap te 's Hage zond de Commissie een naar het schijnt belangrijk handschrift betrekkelijk het klooster te Uden, in het land van Ravenstein. Hij zond dit niet alleen ter kennisneming maar stond het ook des verlangd aan het Commissie-lid, den Heer Moll, ten gebruike af. Van dit aanbod zou genoemde Heer gaarne gebruik gemaakt hebben, ware het niet dat zijn 2de stuk van het IIde deel zijner Kerkgeschiedenis, waarvoor het dan dienen moest, reeds afgedrukt was, zoodat aan den Heer Wap het H.S. in dank teruggezonden werd.

Het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden zond een exemplaar van ‘de Vrije Fries’, nieuwe reeks, Ve D., 3e St., van het Veertigste Verslag der Handelingen, 1867-1868 en van W. Bisschop's voorlezing, ‘de Slag bij Heiligerlee, 1568’.

De Heer Mr. J. Dirks, Voorzitter van genoemd Genootschap, een afdrukje van zijn opstel, onder den titel van ‘La trouvaille de Pingjum (Frise) en Juin 1868, in de ‘Revue de la numismatique Belge,’ T. 1, 5de Serie, opgenomen.

De Heer Arnold Schaepkens, te Brussel, zond een opstel: ‘l'Ancien hôtel de la Ville de Maestricht’ en ‘Slavantes, le couvent des frères mineurs de Lichtenberg, près de Maestricht’, overgedrukt uit de ‘Messager des Sciences historiques de Belgique’.

De Heer Is. van Reyn een afdruk van zijn ‘Iets over het Slot Honingen en zijne vroegere bezitters,’ overgedrukt uit het Rotterdamsch Weekblad. De Heer H.J. Broers, te Utrecht, een exemplaar van de Nieuwe Utrechtsche Courant, 18 Maart 1869, No. 1221, eene opmerking omtrent den zoogenaamden Musschentoren en het voorkomen van kleine ronde openingen in enkele gevels van kerkgebouwen te Utrecht, welligt op eene gelijke bestemming betrekking hebbende.

Van een onbekende uit Dordrecht ontving de Commissie N^{0}. 22 van de gedrukte Handelingen van den gemeenteraad dier stad, op 28 October 1869, waarin verslag gegeven wordt van de beraadslaging over een voorstel tot slooping van de Spuipoort, waarover ook reeds, zoo als wij dit aanhaalden, door den Heer Itz een dergelijk berigt aan de Commissie gezonden werd; wij vinden hierin een bewijs, dat dit gebouw toch de aandacht van velen trekt en het ook wenschelijk geacht kan worden, dat de Commissie zich in deze van de waarde der poort en de daarin gemetselde opschriften overtuige.

Van een ongenoemden uit Zwolle, een exemplaar van de gedrukte Handelingen van den Gemeenteraad, 1869, II, van de vergadering van 15 Februarij 1869, met het daarin overgelegde Rapport van Dr. W.J.A. Huberts, omtrent den toestand en over de middelen tot betere regeling van het Archief dezer gemeente. In dit rapport geeft hij een beknopt overzigt van den omvang en den aard der stukken van het Archief en voegt daarbij een voorstel tot de behoorlijke plaatsing in een ruim lokaal op het Raadhuis, als ook een ontwerp van indeeling en rangschikking der bescheiden en voor de inrigting van eenen uitvoerigen catalogus, terwijl er bij raming een tijdsverloop van zeven of acht jaren zal noodig zijn om dit Archief geheel volgens de eischen der wetenschap te ordenen en den catalogus gedrukt of wel voor de pers gereed te hebben. Na zulk een voorloopigen arbeid is het hoogst wenschelijk, dat de Zwolsche gemeenteraad hare goedkeuring hieraan moge hechten en zij aan den heer Huberts deze gewigtige taak ten behoeve en in het groote belang der wetenschap opdrage.

Eindelijk ontving de Commissie ook nog berigt omtrent een eikenhouten kinderstoeltje, dat volgens overlevering voor den geleerden Erasmus in zijne eerste levensjaren zou gediend hebben. Sedert lang werd dit stoeltje bewaard in eene boerenhofstede, thans nog met den naam van het ‘Klooster,’ onderscheiden en gelegen in het land van Stein, tegenover Haastrecht. Vroeger zou deze hofstede een gedeelte van het Klooster Emmaus, ook wel Tersteene geheeten, uitgemaakt hebben. De overleveringen echter, aan dit meubel verbonden, geen genoegzaam bewijs voor de waarheid er van opleverende, heeft de Commissie gemeend vooreerst geen reden te vinden om er werk van te maken tot verkrijging voor het Rijk; zij stelt zich evenwel voor om bij de eerste gelegenheid, door een

persoonlijk onderzoek van een harer leden, zich nader in te lichten en zouden wij het als eene belangrijke bijdrage voor de geschiedenis der zeden en gebruiken onzer voorouders achten, indien het de Commissie gelukken mogt degelijke bewijzen voor de echtheid van het beweerde in te winnen.

In zaken van den Toren der groote voormalige Parochiale kerk te Breda, vond de Commissie gelegenheid door haren invloed de herstelling van dit gebouw aan te bevelen; met haar wenschen wij dat zulks naar de plannen van den bekwamen Cuypers moge plaats hebben en dezen toren alzoo voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst moge gespaard blijven.

Ook vond zij gelegenheid om naar aanleiding van den Open Brief, waarin het Lid van de Tweede Kamer, de Heer M. Gratama-Oldhuis, de aandacht van Gedeputeerde Staten van Drenthe op de bekende Hunnebedden vestigde, een schrijven tot den Minister te rigten en op het nemen van zulke maatregelen aan te dringen als tot het behoud van die merkwaardige gedenkteekenen van een oud verleden strekken mogen. Zij stelde daarom voor, die Hunnebedden, voor zoo verre die nog niet aan het Gewestelijk bestuur van Drenthe zijn overgegaan, met den grond waarop zij zich bevinden, tot eenen behoorlijken afstand, om ze tegen beschadiging te vrijwaren, binnen een zoo min mogelijk verwijderd tijdstip ter beschikking en onder het beschermend beheer der Regeering te brengen. Wij juichen dit haar voorstel zeer toe, en het berigt, dezer dagen in de nieuwsbladen opgenomen, n.l. dat het groote Hunnebed bij Borgen voor ƒ 200 aan het Rijk verkocht is, is welligt een gevolg van hare daartoe aangewende pogingen.

Omtrent de Oude Burgt te Oostvoorn, waarvan wij naar het daarover bij een vorig verslag medegedeelde, den goeden afloop meenden te mogen vernemen, meldt thans de Commissie, dat de onderhandelingen die gunstige gevolgen niet gehad hebben, omdat de mede-erven van den grond een ander gevoelen waren toegedaan dan de Ambachtsheer, die bereid was tot de wijziging van de bedoelde bepalingen zijne toestemming te geven, en dat de Regeering dus geene gelden voor de voorgestelde opgravingen beschikbaar kon stellen, zoolang de voorwaarden, waarop zij den eigendom van het perceel verkregen had, niet werd opgeheven of gewijzigd, maar de verplichting bestaan bleef dat ‘alle oudheden, gelden of

andere zaken van waarde, welke bij het afbreken of graven in den heuvel mogten gevonden worden, aan den vorigen eigenaar van den grond verblijven en aan hem moesten worden ter hand gesteld.' Daar nu het vroeger plan, waarvoor men die hoogte had aangekocht, n.l. om er een kustlicht te plaatsen, werd opgeheven en er eenigen tijd geleden gelegenheid was om de hoogte weder te verkoopen, had de toenmalige Minister van Finantiën het denkbeeld geopperd om vooraf de oude overblijfselen van de burgt te doen ontblooten. De Minister van Binnenlandsche Zaken meende thans van het plan tot die ontgravingen te moeten afzien en zijnen ambtgenoot kenbaar te maken, dat tegen den voorgestelden verkoop bij hem geene bezwaren bestonden. Waarlijk alweder een betreurenswaardige afloop der zaak, waardoor weder eene schoone gelegenheid te loor gaat om onder eene goede leiding die gewenschte opdelvingen te doen, die, zooals de Commissie aanmerkt, naar alle waarschijnlijkheid belangrijke bijzonderheden zouden opgeleverd hebben met betrekking tot het leven onzer voorouders en den middeneeuwschen burgtbouw.

Ook ten opzigte van het behoud van den Plompen Toren onder Koudekerke vernemen wij geen betere uitkomsten. Ingevolge een plaatselijk onderzoek, door de Commissie ingesteld, volgt thans eene beschrijving, die geheel de waarde van dit waarschijnlijk uit het laatst der dertiende eeuw dagteekenende gebouw doet uitkomen, en hoewel zijn toestand van dien aard is, dat regen en sneeuw er een onbelemmerden toegang vinden, blijkt het toch, dat de zamenstelling zoodanig is, dat zij in dien staat nog vele jaren aan den knagenden tand des tijds weerstand kan bieden. De Commissie, zich nu bij haar onderzoek hoofdzakelijk tot den bouw- en oudheidkundige waarde bepalende, geeft als haar gevoelen te kennen, dat 1°. eene volledige herstelling van den toren geldelijke offers zou vorderen, te groot, dan dat die in de bouwkunstige of geschiedkundige waarde van het gebouw genoegzaam gewettigd zouden zijn;

2°. dat eene naauwkeurige opneming en opmeting ten stelligste aanbeveling verdienen;

3°. dat, bijaldien daartoe mogt besloten worden, het wenschelijk ware, die gelegenheid tevens waar te nemen tot het aanbrengen van eenige der meest noodige voorzieningen.

Op grond van dit meent de Commissie, overeenkomstig het vroe-

ger reeds door haar geopperde denkbeeld, aan den Minister in overweging te moeten geven, dat het Rijk den toren in eigendom en beheer nemen mogt, en nadat de kosten door eenen deskundige zouden berekend zijn, ondersteld, dat die geen te groot bedrag aanwezen, de noodige gelden beschikbaar te stellen om de opneming en opmeting onder N^{0}. 2 en de voorzieningen onder N°. 3 vermeld, te doen plaats hebben.

Ontmoedigend was het antwoord van den Minister, die wegens gebrek aan de noodige fondsen en de vele behoeften, waarin ook elders voor gebouwen moest voorzien worden, zich verpligt achtte, den Plompen Toren aan zijn lot over te laten.

Het reeds vroeger gedane voorstel der Commissie om het Muiderslot tot tijdelijke verblijfplaats in te rigten voor de thans op verschillende plaatsen verspreide oudheidkundige voorwerpen, kwam, zooals bekend is, den vorigen Minister van Binnenlandsche Zaken niet verwerpelijk voor en had ten gevolge, dat aan de Commissie eene uitnoodiging gedaan werd om tot dit doel een plan met begrooting der kosten te ontwerpen; hieraan werd toen voldaan, doch het vooruitzigt op de mogelijkheid, dat er in Amsterdam eene behoorlijke plaats voor een Museum zou te vinden zijn, maakte, dat men de behandeling van het onderwerp vooreerst liet rusten. Inmiddels raakte de Commissie al meer en meer in de verlegenheid met betrekking tot het aanwijzen van eene behoorlijke berging, vooral van voorwerpen van grooten omvang, die haar voor het Museum, beschikbaar gesteld werden of wel van die, tot welker aanwinst zij zich gelegenheid geopend zag. Zoo ook tegenover de bezitters van dergelijke voorwerpen, die geneigd waren tot eenen afstand aan het Rijk, onder voorwaarde, dat er met het inrigten van een gebouw en het toegankelijk stellen van het verzamelde niet langer zou gedraald worden. Daarom deed de Commissie wèl van op de zaak terug te komen. Zij deed dit in een schrijven aan den Minister, d.d. 6 November 1868, terugwijzende op de aan zijn voorganger ingediende voorstellen en op nieuw de overweging aanbevelende om het Muiderslot voor eene kern van voorwerpen voor het bedoelde Museum bestemd of reeds afgezonderd, althans voor eene voorloopige bewaring en tentoonstelling te willen aanwijzen. Mogt hieraan gevolg gegeven worden, dan toch zou zij met meer vrucht kunnen werkzaam zijn; dan zou zij vele zaken, hetzij in bewa-

ring of als geschenken, of door aankoop kunnen verkrijgen; dan zou het gebrek aan eene behoorlijke bergplaats geen reden meer zijn om zeldzame of belangrijke oudheden verloren te zien gaan of naar den vreemde te zien vervoeren.

Ongunstig luidde hierop al weder het antwoord van den Minister; het Muiderslot kon èn om de kosten voor de tijdelijke inrigting, de in- en uitwendige herstellingen, die het in het volgende jaar zou moeten ondergaan, èn om de bezwaren aan een behoorlijk toezigt verbonden, èn omdat er vooruitzigt bestond, dat het K.K. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam de noodige fondsen voor een Museum zou trachten bijeen te brengen, waarvan de door de Commissie bedoelde voorwerpen in bruikleen en ter bewaring konden gegeven, voor het beoogde doel niet wel gebezigd worden. Intusschen blijft er bij de Commissie, vooral omdat het genoeg bekend is, dat de vereischte fondsen voor dit Museum te Amsterdam, zelfs met den besten wil der leden van het Oudheidkundig Genootschap en de royale aanbiedingen van enkele leden, nog niet voorhanden zijn, eene groote moeijelijkheid bestaan om voorwerpen van eenigen omvang behoorlijk te bergen; er is en blijft voor haar steeds eene behoefte om over een lokaal tot tijdelijke bewaring van die voorwerpen te kunnen beschikken en een ieder, die er prijs op stelt om die zaken ten nutte der studie te bewaren, gevoelt zulks met haar. Zij deed dan ook nog een tweede voorstel aan den Minister, door Z. Exc. op het vroegere voorstel te wijzen, n.l. om een gedeelte van het Binnenhof daarvoor te mogen gebruiken en dit af te sluiten met een weinig kostbaar ijzeren hek; doch ook hierop werd afwijzend beschikt, omdat, volgens het oordeel van den Minister, dit lokaal zelfs voor de tijdelijke plaatsing der bedoelde voorwerpen minder geschikt te achten was.

Behalve dit heeft de Commissie steeds met de moeijelijkheid te kampen, dat, wanneer zich onverwacht gelegenheden voordoen om belangrijke stukken aan te koopen, de daarvoor benoodigde fondsen niet altijd voorhanden zijn; wel heeft de Minister, even als zijn voorganger, de Commissie gemagtigd om voor buitengewone behoeften zich om geldelijke ondersteuning tot de Regering te rigten, en heeft de ondervinding bewezen, dat hieraan vaak een gunstig gehoor werd verleend, maar er ging toch bij dergelijke gelegenheden met voorstel, overleg en toekenning van het gevraagde te veel tijd

verloren. De Commissie verkreeg daarom de bevoegdheid om des noodig op hare aanvraag per telegram het wèlnemen des Ministers in te roepen, en zoo kan het voorzittend lid zich gemagtigd rekenen om daar, waar onmiddellijke beslissing gevorderd wordt, kleine aankoopen te doen, met het uitzigt van het bedrag zijner voorschotten, zoo de uitgaaf later wordt goedgekeurd, terug te ontvangen. Met dit al blijft voor de Commissie, hoewel het laatste bezwaar in zekere mate werd opgeheven, de grootere moeijelijkheid bestaan van het gebrek aan eene tijdelijke bewaarplaats, geschikt voor het tentoonstellen der voorwerpen. Dat zij bij zulken ongunstigen uitslag van al hare pogingen, er toe zal moeten overgaan om den Minister te kennen te geven, dat zij aldus niet langer zal kunnen blijven voortgaan om zich met het verzamelen van voorwerpen voor het bedoelde Museum te bemoeijen, mag men haar dan ook niet ten kwade duiden. Het is en blijft een treurig verschijnsel, dat, bij de algemeene ontwikkeling van onze dagen, de hulp van hooger hand zoo gering blijft, waar het de werkelijke belangen geldt van kunstenaar en industrieel, die beide uit de voorwerpen van een verleden zooveel nut en leering voor het tegenwoordige kunnen putten, vooral nu de kunst en de industrie, in hare veelzijdige vertakkingen zoo naauw met elkander verbonden, daaraan meer en meer behoefte gevoelen.

Ten vorigen jare maakte de Commissie reeds gewag van eenen gedrukten brief, die onder dagteekening van 25 Junij, N^{0}. 850, door hun medelid, den Heer Conrad, aan alle beambten van het korps van 's Rijks Waterstaat toegezonden werd, met een regtstreeksch beroep op hunne medewerking tot het doel der Commissie. Wij vernemen thans, dat, op voorstel van den Ingenieur Jhr. van den Sandheuvel, afdrukken van dien brief aan de Provinciale opzigters gezonden zijn en dat die maatregel in het afgeloopen jaar reeds goede vruchten gedragen heeft. Ook gaf zij gevolg aan het voornemen ter verspreiding van het werkje, waarin door haar de bouwkundige teekeningen van den gesloopten Ouden Toren van Ouddorp bij Alkmaar, bekend gemaakt waren. Zij zond n.l. exemplaren met begeleidende brieven aan de stedelijke gemeente-besturen, met verzoek van mededeeling aan hunne architecten, aan alle beambten bij het korps van 's Rijks Waterstaat en aan de Provinciale Opzigters, met het doel om al die personen bekend te maken met de wijze waarop, volgens het oordeel der Commissie, de opmetingen

en de teekeningen van oude gebouwen, overeenkomstig hare bedoelingen, het best vervaardigd kunnen worden. Of nu die maatregel, dien wij niet kwaad vinden, zulk een gunstigen afloop voor de Commissie gehad heeft als zij er zich van voorstelde, valt moeijelijk te beoordeelen, wijl wij de vrees koesteren, dat zij veeltijds zal stuiten op de weinige voorliefde die, helaas, nog bij een groot getal bouwkundigen voor die oude zaken bestaat. De Commissie ondervindt het, dunkt ons, maar al te zeer, hoe weinig medewerking zij over het algemeen van Gemeente-Besturen erlangt en verklaart het ook nog aan het einde van haar verslag, door er op te wijzen hoe schaarsch de bewijzen van bereidwilligheid in deze zijn. Ook geven wij haar gaarne toe, dat gebrek aan kennis nog steeds een beletsel is om hare taak te verligten, want door onkunde wordt dikwijls een voorwerp van waarde ‘als niets bijzonders’ beschouwd en raakt het daardoor verloren zonder dat er eenig spoor van te vinden is, en de beide door haar op bladzijde 69 van haar verslag aangehaalde voorbeelden bewijzen dit ten duidelijkste. Zulke voorbeelden zijn verre van aanmoedigend, maar er staat gelukkig ook nog de bereidwilligheid van anderen tegenover; er waren toch Gemeente-Besturen en vele particuliere personen, die door hunne medewerking en belangloozen ijver de Commissie in hare moeijelijke taak bijstonden; en daar zij die medewerking niet altijd met eene geldelijke belooning erkennen kon, deed zij zulks op eene heusche wijze, door het aanbieden van geschenken in boekwerken, die door hunnen inhoud eene nuttige strekking kunnen hebben.

De Commissie eindigt haar verslag met er op te wijzen, dat de moeijelijkheden, die haar in den weg liggen, hoofdzakelijk voortspruiten uit de nog voortdurende onverschilligheid van hare landgenooten met betrekking tot hare zaak, in de weinige medewerking die aan hare bemoeijingen ten deel valt en aan de welligt niet op te heffen bezwaren, die, ten gevolge van omstandigheden aan haren oorsprong onafscheidelijk verbonden, haar verhinderen om middelen tot het erlangen van ijverige en over het gansche land verspreide mede-arbeiders in toepassing te brengen. Zij stelt zich voor om over de daarmede in verband staande vragen opzettelijk met het bestuur dor Akademie in ernstig overleg te treden, en van den uitslag dier overwegingen zal zij het afhankelijk stellen, of zij al dan niet de haar toevertrouwde taak zal kunnen blijven waarnemen.

Zij zou die taak gaarne in bekwamer handen zien overgaan en door hare opvolgers rijkere en betere vruchten op den arbeid zien inoogsten, dan die, welke zij tot nog toe mogt verzamelen of aanbrengen. Ook deelt zij mede dat een harer leden, ten gevolge van de moedeloosheid, die zich wel eens ook bij allen op den voorgrond dringt, den wensch te kennen gaf om thans zijnen lastbrief aan de Akademie terug te geven, en dat het hun slechts met groote moeite gelukte hem van dit voornemen terug te brengen en over te halen om nog voor een jaar zijne zoo volstrekt noodige medewerking te blijven verleenen.

Dergelijke handelingen kenmerken de mismoedigheid der Commissie ten zeerste; het valt niet te ontkennen dat hare taak verre van gemakkelijk is, wanneer zij met zoo vele bezwaren van verschillenden aard te kampen heeft; maar zij kan zich ook evenmin ontveinzen dat zij in haren werkkring, gedurende zoo vele jaren met ijver vervuld, werkelijk nut gesticht heeft. Steeds toch getuigen hare verslagen, dat, behalve het onaangename aan haren werkkring verbonden, de medewerking niet geheel uit blijft; vooral dit jaar ondervond zij die van vele zijden en rekenen wij dit als een gevolg van haar voortdurend streven om steeds de aandacht te doen vestigen op al wat tot de vaderlandsche kunst en beschaving betrekking heeft; daarom kunnen ook hare vragen aan het begin van haar verslag gesteld eene gunstige beoordeeling ontvangen en mag zij zich, al ondervond zij in vele opzigten niet de gewenschte medewerking, toch over enkele goede uitkomsten verheugen. Ook de meerdere uitvoerigheid van hare laatste verslagen geven een goeden indruk, vooral door de wijze waarop de onderwerpen behandeld en omschreven zijn. Met kracht en volharding blijve zij daarom op den ingeslagen weg voortgaan, steeds haar best doende om, al is het dan ook langzaam, de voortbrengselen onzer voorgangers te doen begrijpen en daardoor in het ware belang der wetenschap werkzaam te zijn tot bevordering van intellectueele ontwikkeling en beschaving.

Nov. 1869.
E.

***Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis*.**
a. *Blad* 1-5.
b. *Uitgave van oudere Noord-Nederlandsche meesterwerken*.
I. *Jan Pieters Sweelinck, Regina Coeli*.

Bovenstaande uitgaven getuigen, dat de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, gedurende het eerste jaar harer werkzaamheid, met vrucht heeft gearbeid. Getrouw aan haar programma, heeft zij aan hare beschermers en leden eenige vellen druks van *verslagen* en van *vragen* en *mededeelingen* toegezonden, en is de reeks der uitgaven van Noord-Nederlandsche Meesterwerken met het Regina Coeli van Sweelinck geopend. Uit het verslag der werkzaamheden blijkt, dat de nog zoo jeugdige Vereeniging in den lande groote deelneming heeft weten te verwerven; het aantal beschermers en leden toch heeft reeds het cijfer van 760 bereikt en de lijst der geschenken bewijst, dat men op krachtdadige wijze de pogingen van het Hoofdbestuur ondersteunt.

Vraagt men, wat die vijf bladen van vragen en mededeelingen inhouden, dan luidt het antwoord: biographische en bibliographische bijzonderheden, opgaven van muziekuitgevers, lijst van portretten van vroegere en hedendaagsche componisten en toonkunstenaars, berichten omtrent muziekinstrumenten, orgels enz. enz. Het zijn bouwstoffen, geleverd door leden van het Hoofdbestuur en correspondenten, waaruit het gebouw der Nederlandsche muziekgeschiedenis moet verrijzen; het zijn de hulpmiddelen, waarmede het Hoofdbestuur moet trachten het doel der Vereeniging te bereiken. Die losse en korte aanteekeningen zijn niet geschikt om in dit tijdschrift in het bijzonder besproken te worden; wij vertrouwen, dat ze in gelouterden vorm en goed geordend hunne plaats zullen vinden in de werken, die het Hoofdbestuur belooft later te zullen uitgeven en waarvan de voornaamste zijn: 1^0. eene alphabetische lijst onzer toonkunstenaars en schrijvers over toonkunst, 2^0. een historisch schema der Nederlandsche Kunstontwikkeling.

Het belangrijkste resultaat is de uitgave van het Regina Coeli van

Sweelinck. De Heer H. Tiedeman heeft als inleiding tot dit werk eene biographische schets van den componist, eene bibliographie zijner werken en eene zoo volledig mogelijke opgave der bronnen geleverd, terwijl Dr. Heije in een aanhangsel nog eenige bijzonderheden daaraan heeft toegevoegd; dit alles wordt besloten door een korten inhoud van al het voorgaande in de Duitsche taal, door den Heer Emil Mohr.

De arbeid van den Heer Tiedeman onderscheidt zich door eene groote nauwgezetheid in het raadplegen der bronnen. Van eene eigenlijke levensbeschrijving kon geen sprake zijn, daar de daartoe benoodigde gegevens tot heden toe ontbreken. Nieuwe belangrijke bijzonderheden heeft hij ons niet kunnen verschaffen, maar enkele punten heeft hij tot meerdere klaarheid gebracht. Zoo b.v. stelt hij de orthographie van den naam van den componist, dien men in niet minder dan zeven verschillende schrijfwijzen opgegeven vindt, vast. Sweelinck zelf spelde zijn naam in het jaar 1608 met ééne, in 1614 met twee *e's;* aan de laatste schrijfwijze geeft Tiedeman de voorkeur.

Omtrent het jaar van Sweelincks geboorte bestaat groote twijfel; het geldt hier een verschil van niet minder dan 21 jaren. Volgens het meest algemeen aangenomen gevoelen (aan welke bronnen dit is ontleend, heeft schr. verzuimd te vermelden), zou Sweelinck in 1540 geboren zijn. Op grond van een onderschrift van een portret van Sweelinck, in 1624 vervaardigd, waarin vermeld wordt, dat hij in het jaar 1621 op den leeftijd van 60 jaren is overleden, en dientengevolge in 1561 zou geboren zijn, wordt de juistheid van dat gevoelen bestreden. Niettegenstaande schr. de laatste meening met andere niet onbelangrijke gronden staaft, schroomt hij vooralsnog een beslissend oordeel te vellen.

Zooals bekend is zond men den jeugdigen Sweelinck, die reeds vroegtijdig blijken gaf van muziekaal talent, naar Venetië, alwaar hij zich onder de leiding van den beroemden theoreticus Zarlino en den organist en componist Andreas Gabrieli verder ontwikkelde. Het tijdstip van zijn terugkeer in het vaderland en van zijne aanstelling als organist in de Oude Kerk te Amsterdam is onbekend. Omtrent zijn verderen levensloop zijn de berichten zeer schaarsch en onvolledig. Vele uitspraken van tijdgenooten en latere schrijvers, waardoor Sweelinck's roem als organist en componist wordt gestaafd,

worden ons medegedeeld; doch die lofspraken bevatten slechts algemeenheden. Belangrijke tot nu toe onbekende feiten, die den kunstenaar in zijn werkkring, karakter en levenswijze kenschetsen, die een licht verspreiden over de muziekale omgeving, waarin hij zich bewoog en over den invloed, dien hij daarop heeft uitgeoefend, heeft de schrijver niet kunnen opsporen. Dat hij een wijdberoemd leermeester is geweest en zijne school voortreffelijk was, bewijzen de beroemde namen zijner leerlingen Scheidemann, Praetorius en anderen. Doch berichten omtrent zijne methode van onderwijs en technische bijzonderheden over zijn eigen orgelspel ontbreken geheel. - Veel blijft er dus nog tot verdere nasporing overig.

De bibliographie der werken van Sweelinck is zeer nauwkeurig bearbeid. Het grootste deel der opgesomde compositiën is geheel verloren geraakt; sommige werken zijn niet compleet, slechts weinige zijn geheel volledig.

Tengevolge van de bemoeiingen der Vereeniging, heeft men vooral in de buitenlandsche bibliotheken ijverige nasporingen gedaan, die niet zonder resultaten gebleven zijn. Zeer onlangs is een compleet handschrift van een der belangrijkste werken van Sweelinck, namelijk zijne 37 cantiones sacrae, in de Keizerlijke bibliotheek te Parijs opgespoord. Tot heden was daarvan slechts het Regina Coeli, N^0. 33 dezer cantiones, tot ons gekomen. De bibliotheek te Koningsbergen bezit eveneens twee werken, waarvan het eerste slechts bij name bekend, het andere geheel onbekend was. Deze gelukkige uitkomsten doen ons hopen, dat Sweelincks Psalmen (Pseaumes mis en musique, livre 1-3, Pseaumes nouvellement mis en musique, livre 1-4), werken, die eene ongewone populariteit zoowel hier te lande als in het buitenland schijnen te hebben genoten, in een compleet handschrift of volledige uitgave nog ergens in de eene of andere openbare of bijzondere bibliotheek verborgen liggen. Deze bewerking der psalmen, waarvan thans slechts de titels en eenige afzonderlijke stemmen bekend zijn, zou buiten twijfel voor de kennis en waardeering van het geestelijk gezang onzer voorvaderen van het grootste belang zijn.

Aan het Regina Coeli, door den Heer H.A. Viotta in partituur gebracht, ligt de volgende tekst ten grondslag.

Regina Coeli laetare Alleluja (Pars I.).

Qiua quem meruisti portare Alleluja (Pars I.).
Resurrexit sicut dixit Alleluja (Pars III.).
Ora pro nobis Deum Alleluja (Pars IV.).
aldus vertaald door Dr. Heije:
Vorstin des Hemels, U dankend juicht de Aarde.
In genae boven allen zoo hoog gezegend als Moeder.
Ja! verrezen is uw Heiland.
Vraag gij genae voor Zondaars.

Het bestaat uit vier partes, waarvan N^0. 3 voor drie, de overige voor vijf stemmen.

De schrijver van de biographische schets verheft het Regina Coeli tot een meesterstuk; ik betwijfel of allen het hierin met hem eens zullen zijn. Ja zelfs, op het gevaar af van beschuldigd te worden van geringschatting der muziekale kennis mijner landgenooten, durf ik beweren, dat niet weinigen onder hen, die het oordeel van den biograaf aan het werk zelf hebben willen toetsen, na een vluchtig doorspelen der klavierpartij in hunne verwachting zijn teleurgesteld, het stuk ter zijde hebben gelegd en misschien bij zich zelven hebben uitgeroepen: Zoodanige muziek is ons te geleerd, te hoog! Zij klinkt ons te wonderlijk in de ooren.

De oorzaak hiervan is niet ver te zoeken. Het Regina Coeli behoort tot die periode der muziekgeschiedenis, waarvan de werken bij het groote publiek geheel onbekend zijn. Vreemd moge die bewering luiden in Nederland, dat eene Maatschappij bezit, ten doel hebbende de bevordering der toonkunst, die 40 jaren lang is werkzaam geweest, en eene bibliotheek heeft, voorzien van eene belangrijke en uitgebreide verzameling van meesterwerken uit de 15de, 16de en 17de eeuw.

Worden die werken ooit uitgevoerd? Neen! men leze slechts de programma's na van de uitvoeringen der verschillende afdeelingen en men zal vruchteloos zoeken naar de namen van een Orlando Lasso, Willaert, Palaestrina en anderen. Waartoe die bibliotheek, zoo zij niet gebruikt wordt? Waarlijk, het gulden en klassieke boekske van den jurist-musicus, Thibaut's ‘Ueber Reinheit der Tonkunst’, heeft in Nederland nog weinig vruchten gedragen! Zal het met het Regina Coeli gaan, zooals met al die werken, die in de maatschappelijke bibliotheek met stof bedekt begraven liggen?

Wij hopen van harte het tegendeel, want wij beamen het ten volle: Sweelinck's Regina Coeli is een meesterstuk. Wij raden ieder aan zich met dit werk vertrouwd te maken. Daartoe is echter noodig, dat men niet alleen de klavierbegeleiding bespeelt en bestudeert, want, ofschoon zij zich meestal streng aan de stemmen houdt, zal men, zonder den gang van de verschillende stemmen na te gaan, een onvoldoend denkbeeld krijgen van de in het werk verborgen schoonheden. De compositie van Sweelinck is eene canonische en contrapuntische bewerking van de Gregoriaansche Hymne ‘Regina Coeli.’ Alle motieven, in de vier partes voorkomende, zijn daaraan ontleend; in elk pars vindt men ééne strophe van het Gregoriaansche lied terug. Hoewel de componist den cantus firmus niet geheel onveranderd heeft overgenomen, is de melodie van het schoone lied gemakkelijk te herkennen. Heeft men die eenmaal gevat, dan levert de bewerking van Sweelinck geene moeilijkheden of duisterheden meer op. In het vierde pars, volgens mijn oordeel het schoonste, is het de sopraan, die, met het acht maten lange hoofdmotief, den Cantus firmus aanvangt; terstond met de eerste maat valt de alt in met een tweede of begeleidingsmotief, dat, in tegenstelling met den cantus firmus, het contrapunkt wordt genoemd. Met die beide motieven wordt het gansche stuk tot aan het Alleluja opgebouwd. De cantus firmus wordt in de verschillende stemmen achtereenvolgens herhaald, terwijl de overige stemmen zich schijnbaar onafhankelijk van elkander bewegen, maar toch te zamen die harmonién doen ontstaan, die aan het geheel een zoo schoone kleur geven. Na het laatste ‘ora pro nobis’, dat zoo vloeiend, zoo welluidend klinkt, volgt het *alleluja;* het eerste hoofdmotief maakt plaats voor een ander, hetwelk steeds zoo wordt geïmiteerd, dat de zich imiteerende en als 't ware elkander op den voet volgende stemmen zich kruisen. Dit alleluja, met kracht uitgevoerd, zal van de schoonste en meest verheffende werking zijn.

Aangaande de klavierpartij heb ik ééne opmerking te maken: Waarom in de 1ste, 3de 4de en 5de maat van Pars IV noten toegevoegd, die niet in de sopaan- en altstem voorkomen? Wordt dit door de gecijferde bas gerechtvaardigd? Ik betwijfel het; het effect van het schoone begeleidingsfiguur gaat daardoor geheel verloren.

Om de belangstelling in het streven der Vereeniging levendig te houden, kan het Hoofdbestuur geen beter middel aanwenden, dan het populariseeren van de oude Nederlandsche kunstwerken. De eerste poging kan als volkomen geslaagd beschouwd worden; de leden zullen dan ook met gespannen verwachting de uitgave van Hobrechts mis, ‘Fortuna desparata’, te gemoet zien.

April.
v.R.

Edouard G.J. Grégoir:
a. *Schetsen van Nederlandsche. Toonkunstenaars.*
b. *Levensschets van Adriaan Willaert.*
c. *Reflexions sur la régéneration de l'ancienne école de musique Flamande et sur le Théatre Flamand.*

Gaarne vestig ik de aandacht der lezers van dit tijdschrift op bovenstaande werkjes van den Heer Grégoir. Zij, die belangstelen in de geschiedenis der Nederlandsche Toonkunst, zullen in de schetsen van Nederlandsche Toonkunstenaars veel vinden, dat voor hen geheel nieuw is. De schrijver brengt daarin een groot aantal biographische en bibliographische bijzonderheden aan het licht omtrent de personen en werken van kunstenaars en dillettanten, waaronder vele namen tot hiertoe onbekend of in vergetelheid geraakt. De leden van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis kunnen met dit werkje winst doen, en zullen den schrijver dankbaar zijn voor zijn arbeid.

Met minder lof kan ik gewagen over de levenschets van Adriaan Willaert; die biographie beteekent niet veel. De inhoud levert ons niets nieuws en aan vorm en stijl is weinig zorg besteed. Op bladz. 5-12 (het geheele geschrift telt 15 bladzijden) worden ons citaten geleverd van vijftien verschillende schrijvers, die alle, op eenige uitzonderingen na, omtrent Willaert niets meer zeggen, dan hetgeen de schrijver zelf op bladz. 1-5 heeft medegedeeld. Waarom de schr. zich de moeite heeft getroost die verschillende citaten woordelijk over te nemen, verklaar ik niet te kunnen begrijpen.

Het eenige, wat aan de levensschets eenige waarde geeft, is de volledige catalogus van de werken van Willaert.

In het derde werkje bespreekt de Heer Grégoir ‘la question Flamande’, op het gebied der Toon- en Tooneelkunst. Men weet, dat de Vlaamsche beweging niet weinig gevoed en aangewakkerd wordt door de vereenigde pogingen van componisten en dichters, om het Vlaamsche element in de muziek en op het tooneel te doen herleven. De Heer Grégoir toont in bovengenoemde brochure den weg aan, die gevolgd moet worden om dit doel meer en meer te bereiken.

De oud-Vlaamsche of Nederlandsche muziekschool moet herleven in de nieuwe; de hedendaagsche en toekomstige componisten moeten ter schole gaan bij hunne voorgangers; op de conservatoriën en muziekscholen rust de verplichting zangers te vormen, door wier opleiding en ernstige studie goede uitvoeringen dier oude meesterwerken mogelijk gemaakt worden; in die inrichtingen stichte men bibliotheken en verschaffe men daardoor den leerlingen gelegenheid diepere en meer ernstige studiën te maken. De schr. wijst op Duitschland, waar een Orlando Lasso, Josquin des Près, Arcadelt niet alleen bij name beleend zijn.

Waarom moeten Zuid- en Noord-Nederlanders voor hunne Duitsche naburen onderdoen? Het geldt toch immers den roem onzer voorvaderen?

Het heeft wel niet aan ernstige pogingen ontbroken; zelfs de Belgische Regeering heeft in 1861 het initiatief genomen, door aan eenige toonkunstenaars het bijeenverzamelen en uitgeven van oude muziekwerken op te dragen, en door hen daarin met eene subsidie te ondersteunen. Doch veel blijft er nog te doen overig.

Het Vlaamsche tooneel en de Vlaamsche opera verkeeren in een treurigen toestand.

Van concurrentie met het Fransche tooneel, dat in de voornaamste steden van België met subsidiën wordt bevoordeeld, kan geen sprake zijn. Slechts Antwerpen heeft het goede voorbeeld gegeven door in 1869 een stedelijk Vlaamsch tooneel op te richten. Dat de besturen der overige steden dit goede voorbeeld volgen, of althans het onrechtvaardig subsidieerstelsel verlaten!

De opleiding voor het tooneel is zeer gebrekkig; gelukkig komt daarin langzamerhand verbetering. In Antwerpen, Gent en Brussel

is onlangs een cursus voor ‘declamatie’ geopend. Op het tooneelverbond, in het vorige jaar te Leuven opgericht, is thans het oog van velen gevestigd.

De losse gedachten van de Heer Grégoir, waarvan ik hier een vluchtig overzicht heb gegeven, bevatten veel ook voor ons, Noord-Nederlanders, behartigenswaard. Ik beveel ze ter lezing en nadere overweging aan.

April.

v.R.

De Kabbala.

מלא כל הארץ כבודו
Jesaja VI, 3.

Wanneer wij iets willen aanduiden dat zeer verward en duister is, dan noemen wij dit menigmaal: Kabbalistisch. Maar wat beteekent die uitdrukking? Met andere woorden: wat is eigenlijk de Kabbala? Niet velen onder de onzen, die een redelijk antwoord weten te geven op die vraag. Ook de Jood zelf, die de Kabbala als zijn wettig eigendom of dat zijner vaderen mogt doen gelden, zal in den regel het antwoord schuldig blijven. Den Joden in 't algemeen scheen de onder dien naam aangeduide leer wel is waar niets belagchelijks, maar doorgaans dan toch iets zeer geheimzinnigs, en zelfs iets gevaarlijks, waarmede de oningewijde beter deed zich niet te moeijen. - 'Vier mannen, - zoo verhaalt de Talmud, - gingen in den hof. De eerste zag om zich heen, en stierf; de tweede werd krankzinnig; de derde rigtte verwoesting onder de planten aan; één alleen, de vierde, ging in vrede in en in vrede uit.' - Zóó gewaagd dan scheen het, te willen doordringen in deze verborgenheid der verborgenheden! En daarom mogt het geheim ook niet worden medegedeeld dan aan een man, die den ouderdom van veertig jaren bereikt had, en daarenboven beproefd genoeg bleek te zijn, om, zonder gevaar voor de rust zijner ziel en voor die van anderen, het in zich op te nemen en aan verdere neophieten het te verkondigen. Intusschen heeft de niets ontziende drukpers ook dit heilig en tevens zoo schrikkelijk geheim weêr geschonden, en door uitgave zoowel als door verklaring der Kabbalistische schriften een ieder in de gelegenheid gesteld om nader kennis te maken met het systeem, 't welk in die geschriften ligt opgesloten. En, getroosten wij

ons nu eenmaal de, voor 't overige niet geringe, moeite om het bedoelde stelsel nader te onderzoeken, dan blijkt ons, dat het, schoon vermengd met tal van onzinnigheden, en duister wat den uitwendigen vorm betreft, toch wèl bezien en op zich zelf een van de merkwaardigste voortbrengselen is van het menschelijk denken, welke de geschiedenis der godsdiensten en der wijsbegeerte heeft aan te wijzen, en uit dit oogpunt alzoo in geen mindere mate onze belangstellende opmerkzaamheid verdient dan het meer algemeen bekende Mozaïsme of de Islam, of de eerst in later tijden aan 't licht gebragte godsdienstige en wijsgeerige begrippen der voormalige Indiërs en Perzen. Eene nadere beschouwing der Kabbala, d.i. de ontvangene leer, in tegenstelling van de Masora, of de overgeleverde, zal, bedriegen wij ons niet, dat stelsel ons doen kennen als eene niet minder stoute dan, van den anderen kant, weêr voorzigtige poging om, onder bescherming en in naam van de voorvaderlijke en voorgeschreven godsdienst zelve, in tijden van gewetensdwang en intolerantie, een weg te openen aan het vrijere denken, aan eene meer zelfstandige en onafhankelijke philosophie, en alzoo te midden der Kerk zelve een toevlugtsoord te stichten voor dieper doordenkende geesten, die naar ruimer lucht verlangden dan de Wet hun te gunnen scheen.

Dit een en ander in 't licht te stellen, is het hoofddoel van de navolgende studie. Maar ook een ander belang nog spoorde ons aan tot het beproeven van eene verklaring der zoo geheimzinnige Kabbala voor hen, die nog onbekend bleven met dit gewigtig deel der Hebreeuwsche mystiek: het verband namelijk, dat er welligt tusschen de Kabbalistische theoriën en het stelsel van onzen grooten Nederlandschen wijsgeer, van Spinoza, zou kunnen bestaan aan den éénen kant, zoowel als, van den anderen, tusschen die leeringen en de zeer oude en vèr verwijderde stelsels van het voormalig Indië, welke bij vorige gelegenheden door ons werden besproken. Kon zoodanig verband, althans in groote trekken, worden aangewezen, en konden dan ook de leeringen van den beroemden Mosche Ben Maimun (Maimonides), den Joodsch-Arabischen wijsgeer, in gelijken zin als middenterm tusschen de philosophie van het Oosten en die van het Westen worden aangemerkt, dan zou ook een niet onbelangrijke bewijsgrond zijn gevonden tegen eene vroeger door ons verdedigde, maar door een geacht schrijver (trouwens zonder aanwijzing van gronden) betwiste stelling: dat er geen zamenhang tusschen de

wijsgeerige systemen, of, beter gezegd, in het wijsgeerig denken van vroeger en later eeuwen zou bestaan. Met dat al schijnt eene uitkomst van het historisch onderzoek, gelijk ze zooeven bedoeld werd, indien ze al ooit verkregen werd, toch nog zeer vèr af, en zeer voorzigtig behooren wij nog in het maken van gevolgtrekkingen te zijn, eer wij ons volkomen in het bezit der bouwstoffen bevinden, die ons daartoe het regt mogten geven. Beperken wij ons alzoo voorloopig tot het verzamelen van deze, en laat ons dan te dezer gelegenheid zien, wat de veelgenoemde, maar doorgaans weinig of niet begrepen of zelfs slechts bekende Kabbala als zoodanig, overeenkomstig hare echte bronnen geacht mag worden te beteekenen. Vooraf inmiddels, eer wij tot het stelsel zelf trachten door te dringen, een kort woord over zijne uitwendige geschiedenis en litteratuur, alsmede over de allegorische methode waarvan het zich bedient.

In de laatste helft der dertiende eeuw maakte een Spaansche Rabbijn, Mose de Leon (of, volgens zijn eigenlijken titel, Mosche Ben Schem Tob de Leon) aan sommige zijner stamgenooten een boek bekend, 't welk hij Sefer-ha-Sohar, of het Boek van den Glans noemde, en waarvan beweerd werd, dat het in Palestina gevonden was. De wezenlijke oorsprong van dit werk is tot op den huidigen dag niet met zekerheid bekend; maar wat daarvan zijn moge, buiten twijfel staat vast, dat het in verloop van tijd de algemeen geldende Codex der Kabbala is geworden, alsmede dat deze eerst na de bekendmaking van den Sohar een wezenlijk historisch bestaan verkreeg. Niettemin moet zij reeds veel vroeger door enkelen geleeraard en aan sommige ingewijden bekend zijn geweest. Verscheiden uitspraken toch van den Talmud schijnen dit voldoende te bewijzen, terwijl daarenboven nog oudere, in Kabbalistischen vorm geschreven werken, zooals o.a. het duistere Boek der Schepping, Sefer Jezira[(1)], een vroeger bestaan van de bedoelde geheime leer hoogst waarschijnlijk maken. De overlevering stelt dan ook, afgezien van die legenden, die ze tot Mozes en zelfs tot Abraham terugbrengen, hare vroegste verschijning in de eerste eeuw onzer jaartelling, en noemt onder hare stichters de in dien tijd levende Rabbijnen Akiba, Simon Ben Jochaï en Jose van Zip-

poris, namen, dikwerf ook, en met hoogen eerbied, in den Sohar vermeld. Met dat al blijft de regte oorsprong der Kabbala nog altijd, ook na de ijverigste onderzoekingen van vele geleerden, in een zeer geheimzinnig duister, en moeten wij ons voorloopig vergenoegen met ze voor 't naast als een uitvloeisel van de leeringen, 't zij dan der Tanaïm, 't zij der Amoraïm, in elk geval van de Talmudisten van vroeger of later dagen aan te merken.

Beter zijn wij, uit den aard der zaak, met hare latere lotgevallen, na de verspreiding van den Sohar in Europa en elders, bekend. Tal van Joodsche geleerden bemoeiden zich met de nadere uitlegging van dit veelzins duistere boek. Onder hen verdienen voornamelijk, als stichters van bepaalde scholen, Mose Corduero en Isaac Luria vermelding, die beide omstreeks denzelfden tijd, het midden der zestiende eeuw, in Palestina leefden, en waarvan de eerste het zijne heeft bijgedragen om het systeem der Kabbala te verduidelijken, maar de laatste, een ultra-mystieke enthusiast, om het nog veel verwarder en onverstaanbaarder te maken dan het in den aanvang reeds was. Doch ook de Christenen begonnen zich ten laatste met de Kabbala te bemoeijen, nadat hare leeringen zich meer en meer over Europa hadden verbreid. Een eersten stoot gaf de beroemde Raymond Lullus; hem volgden, nadat weêr eene periode van onverschilligheid en minachting was voorbijgegaan, Pico de la Mirandola en Reuchlin; daarop kwamen schrijvers als Postel, Pistorius, Voysin, Kircher, totdat ten laatste door den Baron Knorr von Rosenroth, in 1677 en 1684, de ‘Kabbala denudata’ werd in 't licht gegeven[(2)], het groote werk, dat nog steeds, nevens den Sohar zelven, in weêrwil van zijne verbazende verwardheid en doellooze omslagtigheid, de voorname bron is, waaruit een ieder wel genoopt wordt te putten, die zich een zelfstandig oordeel over de Kabbalistische wijsbegeerte te vormen tracht. Veel intusschen heeft tot het wezenlijk verstand van deze, na de schriften van Wachter, Tholuck en anderen, ook de uiteenzetting van Franck[(3)] bijgedragen, terwijl ook menige duisterheid, vooral op historisch terrein, door den Duitschen vertaler der evengenoemde proeve, den kundigen Jellinek[(4)], werd opgehelderd. En zoo is dan de vroeger zoo uiterst geheimzinnige Kabbala, voormaals uitsluitend eigendom van enkele geleerde Rabbijnen en hun meest vertrouwde jougeren, in den loop des tijds, als nagenoeg alle andere voort-

brengselen van het denken, onder bereik gekomen van allen, die lust en gelegenheid hebben, in hare mysteriën door te dringen, en tevens, ten koste wel is waar van het mysticisme als zoodanig, maar ten bate toch ook van de geschiedenis der wijsbegeerte, de nimbus verstoord, die, ook na hare meer algemeene verspreiding, toch zoo lang nog haar bleef omhullen.

Van den anderen kant mag tegenwoordig de Kabbala nagenoeg geheel gerekend worden tot het voorleden. Als geheime leer is zij ten eenemale overtollig geworden; en, sinds in latere tijden, onder den vorm der zoogenaamde praktische Kabbala, niet weinig bedriegerijen met allerlei, schijnbaar aan de oorspronkelijke theorie ontleende tooverformulieren werden gepleegd, heeft de gansche zaak al meer en meer wantrouwen en zelfs afkeer gewekt, tot zij ten laatste het lot onderging, 't welk in onze dagen het Mesmerisme weêrvoer en ook het zoogenaamd Spiritisme reeds aanstonds ondervonden heeft. Voor een korten tijd maakte nog omstreeks het laatst der vorige eeuw in Polen en Hongarije eene secte van Soharisten of Chasidim[(5)], onder aanvoering van een zich noemenden Baäl-Schem (Heer des Naams), grooten opgang, maar de gansche leer dier secte was eene grof zinnelijke, geene wijsgeerige meer, en ten slotte gingen hare meeste aanhangers tot het Christendom over, nadat ze, wegens hun ruw anthropomorphisme en hunne onzedelijke praktijken, naar 't schijnt niet ten onregte, uit de Synagoge verbannen waren. Ook als middel voor 't overige tot zoogezegde Jodenbekeering, waartoe de Kabbala vroeger nog menigmaal door Christen-ijveraars gebruikt, of misbruikt, werd, heeft zij thans alle beteekenis verloren, en hare tegenwoordige waarde is mitsdien grootendeels geene andere dan die van een bloot historisch verschijnsel.

Wat nu den Sohar zelven, of het grondwerk der Kabbalisten, betreft, 't welk zijn naam ontleent aan de plaats in Daniël: ‘De wijzen zullen schitteren als de glans des Hemels,’ - en geschreven is in het Arameesch met Rabbinistische karakters, - het beleefde, na in 1560 te Mantua voor 't eerst in druk te zijn verschenen, nog vele nieuwere uitgaven, onder welke de meest bekende die van Snlzbach, in één zwaar folio-deel, en de Amsterdamsche, in drie lijvige octavo-deelen, mogen heeten. De laatstgenoemde[(6)] wordt tegenwoordig het meest bij aanhalingen en is ook bij de bewerking dezer proeve gebruikt. Niet weinig intusschen zou men zich bedrie-

gen indien men in den Sohar een, hoe dan ook, geordend leerboek meende te zien. Het gansche kolossale werk toch is niets anders dan een doorloopende commentaar op den Pentateuch, met verscheidene afzonderlijke, hier en daar ingelaschte verhandelingen, onder welke als de meest belangrijke de Raja Mehimna of de Trouwe Herder (hier en daar telkens ingeschoven) de Idra Rabba, Groote Vergadering, de Idra Suta, Kleine Vergadering, en Sifra de Zeniutha, het Boek der Verborgenheid, verdienen genoemd te worden. De leeringen voorts, welke de Sohar verkondigt, en die blijkbaar genoeg van verschillende schrijvers en verschillende tijden afkomstig zijn, vinden wij meerendeels geheel ordeloos dooreengeworpen, naar aanleiding van tekstwoorden, waarmede ze dikwerf zoo goed als niets te maken hebben. Hulpmiddelen ter verklaring overigens ontbreken, behoudens vertalingen van zeer enkele stukken, geheel; en de mingeoefende, ook al verstaat hij voor 't overige redelijk wel Hebreeuwsch, zal deskundige hulp bij het lezen van den Sohar veelal bezwaarlijk kunnen ontberen[(7)].

Over de methode der Kabbalisten, welke wij boven de allegorische noemden, kortelijk thans nog het volgende.

Welbekend is van oudsher de hardnekkige vasthoudenheid aller orthodox-geloovige Joden aan de letter der schrift, met name der Tora of der Wet. Doch naarmate zich ook onder hen het wijsgeerig denken, bij meerdere beschaving begon te ontwikkelen, konden zij al minder en minder vrede hebben met de menigmaal nog kinderlijke en dikwerf zeer onwijsgeerige uitspraken dierzelfde Wet, ten ware deze in een anderen, meer verheven, meer idealistischen zin werden opgevat dan waarin ze oorspronkelijk schenen te boek gesteld. Vandaar eene methode van uitlegging, waardoor èn zin èn letter werden gered en mitsdien de wijsbegeerte tot haar volle regt kon komen zonder afbreuk te doen aan het gezag der traditie. Geen leer nu heeft ruimer en ijveriger gebruik gemaakt van deze methode dan juist de Kabbala. Hare taal is voortdurend allegorisch: zij schijnt alles letterlijk op te vatten, maar bedoelt bijkans altijd iets anders; zij drijft in hare godsdienstvoorstellingen het anthropomorphisme zóór ver dat de terugslag onmogelijk kan uitblijven en reeds het oppervlakkigst inzigt voldoende is om te ontdekken, dat haar beeldspraak geheel andere begrippen verbergt dan de bewoordingen zelve

schijnen aan te duiden. Soms nu schikt zich deze wijze van uitlegging vrij wel zelfs naar de letter des Bijbels; maar meestal wordt eene meer gezochte en meer gewrongen verklaring geeischt; soms ook zou van de gansche uitlegging niets teregt komen, ten ware in buitengewone hulpmiddelen toevlugt werd gezocht. En voor deze laatste deinzen onze Kabbalisten geenszins terug. Gebruik makend van de vrijheid, welke het Hebreeuwsch door zijn gemis aan klankteekens en de onzekerheid der woordscheiding verleent, lezen en deelen zij de woorden van den tekst menigmaal gansch anders dan in het gewone gebruik wordt aangenomen; en, baat ook dit middel niet, dan keeren zij eenvoudig al de letters van het alphabet om, en lezen voor de eerste de laatste, voor de tweede de voorlaatste, en zoo vervolgens; of wel, zij vatten al de letters van één woord als de aanvangletters van weêr andere woorden op, of zetten soms voor een woord een gansch ander, maar waarvan de letters hetzelfde getal uitdrukken als die van het echte, in de plaats; zoodat dan ten slotte iets in den tekst gelezen kan worden wat in hun stelsel past, ook al heeft de oorspronkelijke schrijver nooit aan iets dergelijks gedacht. En zoo verkrijgt men dan onder den schijn van de meest naauwgezette trouw aan de letter der Schrift eene leer, die de meest onbeperkte willekeur zich veroorloven kan, zonder nog in verdenking te komen van deze, eene leer voor 't overige volkomen ingerigt naar de behoeften van den tijd waarin ze ontstond, toen het wezenlijk vrije denken bij de belijders van alle gezindten ten strengste verboden bleef, en toch, gehoorzamend aan eene onweêrstaanbare kracht, zich gedrongen voelde eene uiting te zoeken, zij het dan ook onder de vormen van de schijnbaar meest onzinnige, maar dien ten gevolge ook voor de groote menigte, zelfs van priesters en rabbijnen, onverstaanbare mystiek.

Dit een en ander wèl in het oog te houden, is ons volstrekt noodzakelijk wanneer wij in den regten geest der Kabbala wenschen door te dringen. Zonder inzigt in de noodzakelijkheid, die er in vorige tijden bestond om sommige begrippen, wilden ze nog bij dezen of gene ingang vinden, en niet terstond bij hunne eerste uiting verstoord en verworpen worden, in een geheimzinnig, allegorisch en schijnbaar orthodox gewaad te hullen, en hun daarmede tevens het gezag te verleenen van eene algemeen als heilig erkende leer, zouden wij geneigd zijn, het grootste gedeelte der gansche Kabbala als eene onzinnigheid

zonder wedergade te beschouwen en haar te rangschikken, niet onder de verschijnselen van het denken, maar veeleer onder die van de ergerlijkste menschelijke dwaasheid. Laat ons trachten derhalve, onder de ongetwijfeld ons zonderling schijnende vormen, waarvan zich de Kabbala bedient, de waarlijk zelfstandige en wijsgeerige gedachten op te sporen, die in den tijd van haar bloei hare geestdriftige, maar tevens voorzigtige apostelen moet hebben bezield.

'In den beginne schiep God hemel en aarde.' Zoo vangt, met Genesis, ook de Sohar aan. Doch wat beteekent nu die schepping in den geest der Kabbala? Eene schepping uit het niets, en bewerkstelligd door een persoonlijk, intelligent Wezen? Verre van dien, al mogt ook oppervlakkig de zaak dus schijnen te zijn opgevat. Vóór de schepping, d.i. vóór het ontstaan der waargenomen verschijnselen als zoodanig en vóór de waarneming van deze door den mensch, bestond er eigenlijk niets wezenlijks. Wat was, dat was nog een Niet-iets, het En, iets zonder bepaalden vorm en gestalte, zonder begrip, zonder wezenlijkheid, of wel, de vormelooze oneindigheid, het En-Sof. De wereld was nog 'tohu-bohu'; zij was 'woest en ledig', onvormelijk, ongeordend en zonder eenig wezen, dat hare gedaante, ook al bezat zij er eene, had kunnen waarnemen. Of, zoo er al iets bestond, het was iets onwezenlijks, onbestendigs, op den duur onbestaanbaars, juist omdat nog de waarnemende en ordenende intelligentie ontbrak. Zoo moge er dan eene zoogenaamde vóórwereld geweest zijn, maar zij bezat geene waarde en geene duurzaamheid; zij was het rijk van de Koningen van Edom, die over Israël geregeerd hebben, maar te gronde gingen, en daarom ook met de vonken worden vergeleken, die in de smidse rondspatten en een oogenblik flikkeren om aanstonds weêr te worden uitgedoofd. Het was nog de toestand, waarin de schepping, had ze kunnen spreken, tot haren Schepper zeggen mogt: - 'Wie iets anders ordenen wil, zij eerst geordend in zich zelven!' - En wie en wat was trouwens ook die Schepper? Hij zelf was nog geen werkelijk Iets; hij had althans nog geen vorm en geen gedachte; hij kon niet begrepen worden en hij kon zich zelf niet begrijpen, juist omdat hij geen waarneembaren vorm en geen middel

tot waarneming bezat. Hij was de God ‘Wie?’ (het vragend voornaamwoord: ‘mî?’). Maar daarom blijft hij, als de Schepper, dan ook voor altijd onbegrijpelijk. - ‘Wie is er, - laat hem Jesaja vragen, - met wien gij mij vergelijken kunt?’ - Hij is inderdaad met niemand en met niets te vergelijken, eenvoudig omdat hij zelf een Nog-niet-iets was. Hij blijft, als Schepper, enkel het oorspronkelijke Niet-iets, dat wel is waar bestond, maar zonder bepaalden vorm en zonder gedachte, of, om ons van de Kabbalistische beeldspraak te bedienen, de Oude der Ouden, de Verborgene der Verborgenen, van wien niets anders te zeggen valt, dan dat hij de Oude der Dagen, de Attik-Jomin, d.i. het Oorspronkelijke of de Oorsprong was.

Doch nu, nadat de rijken der Edomitische Koningen, d.i. dan de vóórwerelden, waren voorbijgegaan, ontstond de wezenlijke, de intelligente schepping, en wel door de verschijning van het denkend wezen, het waarnemend subject, den Mensch. Eerst met den Adam neemt de wereld een aanvang, in zoover ze vóór hem op zich zelve wel bestond, maar niet waargenomen werd en alzoo ook geen intelligent bestaan had; of, zooals onze nieuwere wijsgeeren zich uitgedrukt zouden hebben, omdat ze wel op zich zelve, maar niet tevens ook voor zich zelve (wel ‘an sich’, maar niet tevens ‘für sich’) was. De tweede, of juister gezegd, de eigenlijke wereldschepper, is mitsdien in waarheid de Mensch zelf; natuurlijk niet één bijzonder individuum, noch ook al de individuën te zamen, maar de mensch als zoodanig, de Adam Kadmon, als vertegenwoordiger van het denkend, waarnemend en ordenend beginsel. Deze is de gestalte die op den geheimzinnigen wagen van Ezechiël rijdt; en daarom wordt de Kabbala ook menigmaal het geheim van den Wagen, Merkaba, genoemd. - Wel is waar, de bedoelde leer drukt het hier vermelde ook dikwijls in gansch andere bewoordingen uit, bewoordingen die weêr den schijn hebben alsof er werkelijk sprake zou zijn van eene schepping door God als persoonlijk Wezen; doch, gelijk opgemerkt, dergelijke voorstelling is hier niets dan beeldspraak, of, gelijk de Kabbalisten zelven het noemen, de schaal, waarin de kern verborgen ligt. Zoo verhaalt b.v. de Sohar, dat God aanving met een onmerkbaar punt te vormen, 't welk zijn eigen denken was, dat hij daarop een groot vat, de onmetelijke zee, het zinnebeeld van het heelal, maakte, en eindelijk den mensch schiep om in hem, als op een wagen, af te dalen naar de aarde. Elders ook wordt de wereld-

schepping weêr toegeschreven aan de kracht van het goddelijk Woord, den Logos, zich verwezenlijkend en zich openbarend in het heelal. En zoo vervolgens. Maar de kern van al die voorstellingen is, blijkens tal van Sohar-teksten, waarvan de hoofdinhoud zoo aanstonds werd medegedeeld, en die geen twijfel omtrent de ware bedoeling der Kabbala overlaten, steeds de bovenaangeduide, waarbij voor een persoonlijk werldschepper nergens plaats kan zijn. - Men bevroedt intusschen ligt, dat dergelijke theorie in de Joodsche en Christelijke oudheid en middeneeuwen niet ligt straffeloos kon gepredikt worden zonder zich te hullen in een toenmaals voor oningewijden nagenoeg ondoordringbaren nevel van symboliek, terwijl van den anderen kant juist deze een krachtig voermiddel werd ter verspreiding van de Kabbala onder het, vooral in vroeger tijd, met mystiek en allegorie zoozeer ingenomen en tevens voor het vrijer wijsgeerig denken geenszins ontoegankelijk Jodendom.

Dat ook de Sohar, schoon telkens, en schijnbaar op de meest anthropomorphistische wijze, van God, van Jehovah, Elohim, Adonaï, sprekend, toch eigenlijk in 't geheel geen persoonlijken God erkent, mag uit het zooeven medegedeelde reeds vrij voldoende worden opgemaakt. Nog duidelijker evenwel zal ons blijken, dat de Kabbala het Godsbegrip inderdaad met dat van het Al en van het Denken in 't algemeen vereenzelvigt, en mitsdien eene volledige identiteitsleer mag worden genoemd, zoodra wij ons wenden tot hare beschouwingen over het bestaande en in den mensch zich reflecterend heelal.

Het eigenlijk wezen der dingen, - dus leert de Sohar, - kennen wij niet. ‘Ins Innre der Natur dringt kein erschaffner Geist.’ Maar wèl kunnen wij de wereld en de oneindige menigvuldigheid harer vormen en verschijnselen onder zekere, van elkaâr wel niet af te scheiden, maar dan toch zeer goed te onderscheiden gezigtspunten beschouwen, en op die wijze ons een begrip vormen van haren zamenhang. Deze gezigtspunten, - letterlijk: ‘gezigten’, Anfin, - zijn volgens de Kabbala tien in getal, en dragen den naam van Sefiroth of Saphiroth, - een woord, dat naar de eerste schrijfwijze eenvoudig Getallen zou beteekenen, maar ook, naar de andere, in den zin van Lichten of van Edelgesteenten (Safier), of wel, want de regte beteekenis blijft duister, van Sferen kan worden opgevat. Deze tien Sefiroth (de meest gebruikelijke schrijfwijze) dragen tevens de tien mystieke namen van God, en vertegen-

woordigen wat men elders gewoon is zijne attributen te noemen, van welke elk geacht kan worden op oneindige wijze (als in het Spinozisme) de oneindige Godheid of het Al der dingen, schoon dan onder verscheidenheid van vormen, uit te drukken. Op zich zelve hebben alzoo de Sefiroth geene realiteit; zij bestaan geenszins als zelfstandige wezens; ze zijn niets anders dan eene soort van vaten of werktuigen, waarmede wij het absolute trachten te meten. Trok dit absolute zelf, het Alwezen, zich terug, de vaten zouden ledig zijn en droog, en enkel de scherven zouden overblijven. Doch onderzoeken wij thans, wat zij elke voor zich en in haar onderlingen zamenhang te beteekenen hebben.

Als onderscheiden, schoon daarom nog geenszins van elkander afgescheiden, kunnen wij bij de wereldbeschouwing drie groote rijken aannemen: het rijk der ideën, het rijk der realiteit en het rijk van het ideaal; m.a.w.: de wereld der gedachten, die men ook de intelligibele wereld pleegt te noemen, de stoffelijke wereld of de uitgebreidheid, en de wereld der schoonheid en zedelijkheid. En deze is ook de onderscheiding der Kabbala, die tot elk dezer drie rijken drie, onderling weêr eene eenheid vormende Sefiroth rekent, terwijl de laatste van deze het Heelal zelf vertegenwoordigt. Het rijk der Schoonheid of het Ideaal neemt hier intusschen het midden in, omdat de ideën en de realiteit, of het denken en de uitgebreidheid, geacht kunnen worden zich als 't ware te groeperen om het ideaal, 't welk het doel aller verwezenlijking der gedachte in de wereld der verschijnselen is.

Tot het eerste nu der evengenoemde drie rijken of werelden, tot het rijk der reine ideën, behooren de drie bovenaan gestelde Sefiroth, n.l.: de Kether, Chokmah en Binah, d.i.: de Kroon de Wijsheid en de Intelligentie. Schijnbaar alweder zijn deze namen zeer willekeurig en weinig wijsgeerig gekozen; men bedenke evenwel, dat ze ontleend zijn, en even als de overige, waarvan straks nader, wel ontleend moesten worden aan de Heilige Schrift, die voor 't overige natuurlijk van die wijsgeerige terminologie niets weet en de genoemde uitdrukkingen ook weêr in geheel anderen zin bezigt dan waarin de Kabbala ze heeft opgevat. Het belangrijke ligt in dezen dan ook niet in de namen, maar in de beteekenis der Sefiroth als zoodanig.

De eerste Sefirah, de Kether of de Kroon, is het zinnebeeld van dat absolute, nog onvormelijke, nog ledige Zijn, waarvan

wij straks de Kabbala bij hare kosmogonie zagen uitgaan, en 't welk, omdat er nog niets in waar te nemen en te onderscheiden valt, inderdaad gelijk staat met het Niets (het zuiver Hegeliaansch uitgangspunt, 't welk men alligt niet zonder bevreemding hier terugvindt). Daarom heet de Kroon, als vertegenwoordigend de bloot abstracte absolute eenheid, ook het Witte Hoofd, vermits nog alle kleuren en schakeringen, d.i. alle concrete ideën er in vermengd zijn. Het is nog het reine licht, zonder schaduw, en mitsdien even onbepaalbaar als de volstrekte duisternis. Niettemin komt aan de Kroon, als den oorsprong, de eerste plaats in de rij der Sefiroth toe, en beheerscht zij als 't ware het geheel, terwijl haar cirkelvorm zoowel de oneindigheid als de concentratie in de eigene denksubstantie te kennen geeft. De mystische naam der Kroon is: ‘Ehjeh’, - d.i. ‘Ik ben’, - waardoor het absolute Zijn wordt aangeduid, zonder meer, het enkele Zijn, zonder de nadere bepalingen, die eerst geacht kunnen worden uit de definitie der overige Sefiroth voort te vloeijen.

De Chokmah en Binah, de Wijsheid en de Intelligentie, vormen te zamen, onder de Kroon, een paar, waarvan de eerste het mannelijk, de tweede het vrouwelijk beginsel in het rijk der abstracte ideën vertegenwoordigt. De Wijsheid kan alligt het best vergeleken worden met den Griekschen Nous, den Geest, of ook met den Logos, het Woord, terwijl de Intelligentie voegzaamst als de Sophia, d.i. dan de ontvangende wijsheid of het enkel receptieve van den geest, kan worden verklaard. Uit het huwelijk van beide ontstaat de wereld. De Chokmah of de Logos bevrucht de Binah of de Sophia; de vrucht is het waarneembaar heelal. Daarom heet gene ook de Vader, deze de Moeder, - alles overeenkomstig Bijbelplaatsen, schoon deze in geheel anderen zin werden bedoeld. Dit echt Oostersch, en in 't bijzonder ook gnostisch denkbeeld van het mannelijk en vrouwelijk element, de syzygie der Gnostieken, of het hemelsch huwelijk, beheerscht ook de gansche Kabbalistische leer. Het wordt voorgesteld onder het zinnebeeld van de Weegschaal, opgehangen aan een punt dat niet is, n.l. het ons reeds bekende En of Niet-iets, de onbegrijpelijke oorzaak. - Uit de paring van Chokmah en Binah ontstaat inmiddels ook nog iets anders dan het waarneembaar heelal. Beider vereeniging toch doet een zoon geboren worden, die zelf wel niet onder de Sefiroth geteld, maar toch in het stel-

sel van deze opgenomen wordt, namelijk de Da'ath; of de Kennis, - juister misschien, het Bewustzijn. Deze Zoon draagt de trekken van Vader en Moeder, dient beide tot getuigenis, erft van beide, en voert mitsdien ook den naam van den Eerstgeborene, - een beeld, waaraan ongetwijfeld evenmin dichterlijke opvatting als wijsgeerige beteekenis te ontzeggen valt. - De mystische Godsnaam der tweede Sefirah voorts, is: Jah; die der derde: Jehovih; terwijl de naam Jehovah (of, juister en zonder de aan het woord Adonaï ontleende klankteekens, Jhvh), doelende op het gezegde ‘Ik ben die ik ben’, de eenheid der drie Sefiroth, of die der ideën van het ideële en zich realiserende Zijn schijnt aan te duiden, gelijk diezelfde naam dan ook aan de Sefirah der Schoonheid, of het Ideaal, waarvan straks nader, wordt toegekend.

Schoon theoretisch, voor 't overige, gescheiden, zijn niettemin deze drie eerste Sefiroth, even als al de andere, volkomen identisch, en mitsdien slechts drie verschillende gezigtspunten, uit welke het Alwezen, als rein intelligent wezen, beschouwd wordt. Zij vertegenwoordigen alzoo, elk voor zich en alle drie te zamen, dit wezen als zoodanig volkomen, en erlangen nu, als die eenheid, den ongetwijfeld zonderling klinkenden naam van het Lange Gezigt, Arik Anfin, maar die overigens blijkbaar niets anders te kennen geeft dan alleen, dat de drieëenheid der eerste Sefiroth het oneindig wezen in zijne nog niet in de concrete vormen geopenbaarde algemeenheid voorstelt, vermits toch juist het wèl in die vormen zich manifesterend Alwezen, bij wijze van tegenstelling of onderscheiding, den naam van Seir Anfin, of het Korte Gezigt erlangt. Beide zijn voor 't overige weder volmaakt identisch en in 't wezen der zaak niets dan wijsgeerige onderscheidingen. - Met de laatst hier genoemde nu, de realisatie der goddelijke ideën in de wereld der uitgebreidheid als in die der schoonheid, in de materiële als in de ethische wereld, hebben wij thans voor 't naast ons eenige oogenblikken bezig te houden. De verklaring van deze, d.i. van de zeven laatste Sefiroth, die te zamen de kategoriën der vorming geheeten worden, zal ons evenwel gemakkelijker vallen dan die der uit den aard der zaak steeds abstracte, en mitsdien ook alligt wat nevelachtige, welke wij tot dusver bespraken. Omtrent de, overigens onvermijdelijke, aanvoering der vele, menigeen zeker vreemd klinkende, schoon toch mede alle aan de Schrift ontleende namen, oe-

fene de goedwillige lezers inmiddels ook hier nog eenig geduld!

Tot het rijk der schoonheid, der zedelijkheid en der kunst, de ethische wereld in 't algemeen, - gelijk wij opmerkten, het centrum van het stelsel uitmakend, - worden wederom drie Sefiroth gerekend, n.l. de vierde, vijfde en zesde: Chesed, Din en Tifereth[8], d.i.: de Genade, het Gerigt en de Schoonheid. De Genade wordt ook Gedulah, de Uitgebreidheid, en het Gerigt of de Strengheid ook Geburah, de Kracht, genoemd. De beide eerste benamingen schijnen evenwel juister het denkbeeld uit te drukken, 't welk aan de voorstelling ten grondslag ligt. De Genade en de Strengheid n.l. vormen te zamen wederom een paar even als de Wijsheid en de Intelligentie. De eerste is het mannelijk, de tweede het vrouwelijk beginsel. Aan den eenen kant is in de ethische wereld alles strenge, onverzettelijke wet, zedelijke wereldorde; zonder deze geen wezenlijk ethos. Maar, moest de zedewet alsook de wet der schoonheid steeds in hare onverbiddelijke strengheid worden opgevat en toegepast, het zedelijk zoowel als het schoonheidsgevoel zou als versteend worden, de productieve, zelfscheppende kracht zou niet tot uiting kunnen komen, en de goede daad zou even als het kunstwerk onmogelijk zijn. Maar nu verrijst ook, in onafscheidelijke verbinding met de Strengheid, het ordenend en bezielend beginsel der Genade, der Barmhartigheid, of ook het beginsel der expansie, nevens en met de concentratie der gedachte, het handelend, bevruchtend beginsel, terwijl gene het lijdelijke en ontvangende blijft vertegenwoordigen. Uit beider verbindtenis (ook in den Talmud vindt men sporen van deze allegorische voorstellingen) ontstaat nu de Schoonheid, als de uitdrukking van beider eenheid en voortdurende werkzaamheid. De drie Godsnamen zijn hier: El, Elohim en Jehovah. De Tifereth schijnt niet zonder reden dien laatsten naam erlangd te hebben, vermits toch deze zesde Sefirah als het middenpunt van het stelsel beschouwd kan worden, en daarom ook symbolisch wordt voorgesteld als het hart.

Het rijk der werkelijkheid eindelijk, of de wereld der verschijnselen, ziet even als de beide vorige zich door eene eenheid van drie Sefiroth vertegenwoordigd, nl. door de zevende, achtste en negende, Nezach, Hod en Jesod, of de Overwinning, den Roem en de Basis. wier mystische namen Jehovah Zebaoth,

Elohim Zebaoth en El Chaï zijn. De eerste van deze is nu weder het mannelijk of actief beginsel, de tweede het vrouwelijke of passieve, terwijl de derde, de eenheid en de vrucht tevens van beide aanduidend, ook den oorspronkelijken grond of de bron beteekent, van waar alle verschijnselen uitgaan en tot welke ze alle terugkeeren. Ook deze drie Sefiroth vormen te zamen weêr één eenig Gezigt, d.i. die bestaanswijze van het Alzijn, welke de meer wetenschappelijke wijsbegeerte het attribuut der uitgebreidheid of de sfeer der in de uiterlijke verschijnselen verwezenlijkte ideën noemt. Met de drie voorgaande verbonden vertegenwoordigen zij wat men de reële Godheid of het reële Zijn zou kunnen noemen, en deswege ook weder Jehovah heet, terwijl de drie eerste nog slechts betrekking hebben tot de reine ideën, tot het nog Ongenoemde, en mitsdien ook in de ons bekende uitdrukking En, of het Niet-iets begrepen blijven.

En met deze drie laatstelijk verklaarde Sefiroth zou nu het stelsel geacht kunnen worden te zijn afgesloten. Er is echter nog eene tiende aan toegevoegd, die als 't ware dat stelsel zelf als eene afgeslotene eenheid vertegenwoordigt, en het Rijk, Malkuth, met den mystischen naam Adonaï, geheeten wordt. Zij duidt het Heelal of het Wereldrijk, de verwezenlijkte Idee, de in het al der verschijnselen zich openbarende gedachte aan, en wordt naar deze laatste opvatting dan ook de Schekinah of de Immanentie genoemd. Zij is alzoo geenszins een nieuw attribuut, maar veeleer de vorm van de eenheid aller attributen te zamen. Doch tevens treedt zij, gelijk ons zoo aanstouds blijken zal, weêr eenigermate in de plaats van de Basis, en maakt dan in zóóver de ware eenheid van de beide eerste Sefiroth der reële wereld uit. De wezenlijke of althans naaste aanleiding tot de toevoeging dezer tiende Sefirah, die in zeker opzigt als vrij overtollig zou beschouwd kunnen worden, schijnt ons inmiddels hierin gelegen, dat de oudere leer, uit welke die van den Sohar waarschijnlijk is voortgesproten, met name die van het Sefer Jezira, van de tien grondgetallen uitging, alsmede dat de Kabbala zich vooral ook ten doel stelt, de tien traditionele mystische namen van God in wijsgeerigen zin te verklaren. Haar stelsel van de drie drieënheden of van het heilig driemaal drie, ware evenwel bezwaarlijk met de leer dier getallen en namen te rijmen geweest, indien het zich uitsluitend tot de negen eerste Sefiroth had bepaald, en moest dus wel een tiende in zich opnemen, ook al was er, wèl bezien, voor deze eigenlijk geene

plaats en al had het Rijk met beter regt terstond reeds die der Basis bekleed.

Beschouwen wij nu voor 't overige de tien Sefiroth, zooals ze, naar de hier verklaarde rangschikking, boven en nevens elkander zijn geplaatst, n.l. de midden- of eenheidstermen boven elkaâr in het midden, en de mannelijke en vrouwelijke elementen evenzoo ter linker- en ter regterzijde, dan blijkt ons, dat zij onderling drie zuilen of kolommen vormen. En ook deze maken nu weder elk voor zich eene drieëenheid uit. Als de zuil van het midden alzoo verkrijgen wij: de Kroon onder de metaphysische attributen, de Schoonheid onder de ethische en het Rijk (in de plaats tredend voor de Basis) onder de physische, - of wel, in andere meer wijsgeerige termen uitgedrukt: de Substantie als zoodanig, het Ideaal of de Volkomenheid, en de Immanentie, de Schekinah. De zuil der Genade bestaat voorts uit de Wijsheid, de Genade en de Overwinning, die des Gerigts uit de Intelligentie, het Gerigt en den Roem (verg. Fig. 1). Daarmede evenwel zijn wij nog lange niet ten einde met de velerlei telkens weêr anders gestelde combinatiën der Sefiroth. Het systeem der zoogenaamde hoogere Kabbala (verg. Fig. 2) neemt ook weder eene Kroon, eene Wijsheid en eene Intelligentie der Kroon, eene Wijsheid, Intelligentie, Kennis, enz. van het Korte Gezigt aan; en zoo vervolgens. Al deze verschillende zamenstellingen echter hebben alleen in zoover een wezenlijk belang, in zoover ze ons nader inzigt geven in de symbolische methode der Kabbalisten. Tot de nadere kennis van het wijsgeerig systeem als zoodanig dragen ze overigens niet veel bij en kunnen dus verder hier veilig onbesproken blijven. Evenzoo de plastische voorstelling der Sefiroth onder het beeld van de verschillende menschelijke ligchaamsdeelen, en de symboliek, die in verband met de genoemde attributen uit de letters van den Godsnaam, Jhvh, geput wordt, en weder in naauwe betrekking staat tot die letter- en getallen-symboliek in 't algemeen, waarin de Kabbala als 't ware onuitputtelijk is, maar waardoor ze dan ook niet weinig den nevel heeft verdigt, die zoo langen tijd hare wezenlijke theoremen voor het oog der oningewijden verborgen hield. Van meer belang kan daarentegen zijn, hier nog de wijze te vermelden, waarop de drie termen der evengenoemde middenzuil verpersoonlijkt worden. De Kroon blijft: de Oude, het Lange Gezigt, het Nog-niet-iets. De Schoonheid, Tifereth, heet de Koning; en de Schekinah of de Imma-

nentie wordt de Matrone of de Koningin genoemd. Zij is de vrouw van den Koning of den Seir Anfin, het Korte Gezigt. Beider bestemming is de voortdurende schepping en onderhouding van het Al. Hunne wederzijdsche liefde toont zich op tweëerlei wijze: zij komt van den echtgenoot tot de echtgenoote, of van boven naar omlaag, d.i., het ideaal zoekt zich te verwezenlijken in de realiteit; en zij gaat van de echtgenoote tot den echtgenoot, of van omlaag naar boven, d.w.z., de reële wereld streeft naar de verwezenlijking van haar ideaal. Dergelijke, inderdaad juist gedachte en tevens dichterlijke voorstellingen worden meermalen in den Sohar aangetroffen; en, afgezien ook van het uitsluitend historisch belang, verzoenen ze op zich zelve ons reeds eenigermate met het vele willekeurige en smakelooze, wat wij bij de studie der Kabbala hebben door te worstelen en ons anders alligt afkeerig zou maken van hare verdere beoefening.

Die willekeur en dat gemis aan goeden smaak, die inderdaad maar al te dikwijls de Kabbala blijven beheerschen, verraden zich voor 't overige nergens sterker dan in hare Engelen- en Daemonen-leer, die, uit den aard der zaak, in een dergelijk, deels wijsgeerig, maar deels ook overdreven mystisch en theosophisch stelsel van onbetwistbaar Oosterschen oorsprong niet wel ontbreken kon. Zelfs gaat de wansmaak in dezen, aangekweekt door eene even onreine als verhitte fantasie, vooral bij de daemonenleer zóóver, dat er dingen in worden verkondigd, die voor kiesche ooren zich moeilijk laten herhalen. En ook de tooverkunsten, zooals het, nog heden ten dage niet gansch in onbruik geraakte schrijven van amuletten, het bezweren van engelen, enz., waarmede de zoogenaamde praktische Kabbala zich bezig houdt, staan in naauw verband met hare angelo- en daemonologie. Niettemin heeft ook diezelfde leer, behoudens hare vele wanstaltigheden, toch in 't wezen der zaak weêr een ontwijfelbaar wijsgeerigen zin, en maakt dan ook, uit dit oogpunt bezien, een integrerend deel van de Kabbalistische wereldbeschouwing uit. Wat toch zijn werkelijk naar den dieperen zin van deze, die Engelen en Daemonen? De eersten beteekenen niets anders dan de krachten, die in de natuur en in de zedelijke wereld werkzaam zijn. Zoo vinden wij een Engel des Lichts, Uriël, een Engel van het Vuur, Nuriël, den Engel der Reinheil, Tahariël, der Geregtigheid, Zadkiël, der Barmhartigheid, Rachmiël, enz., terwijl aan 't hoofd van allen de Metatron is

geplaatst, die onmiddellijk onder den troon van Jehovah staat, en waarschijnlijk de Natuur zelve vertegenwoordigt. De Daemonen, van hun kant, zijn, wèl bezien, evenmin werkelijk bestaande, zelfstandige wezens als de Engelen. Ze zijn slechts de personificatiën van de laagste trappen van het Zijn, de ruwe, nog onbezielde vormen der materie, waarin de geest zich hult en zich openbaart, en worden mitsdien onder den zeer eigenaardigen naam van Klifoth of Schalen aangeduid, in welke de eigenlijke kern verborgen ligt. Hunne persoonsnamen hebben overigens voor ons hier geen belang, en voldoende zij derhalve, op te merken, dat hun aanvoerder, Samaël, de Engel des Doods of van het Gif (in den Bijbel Satan, de Engel der Verschrikking) wordt geheeten, en gehuwd is met de Vrouw der Ontucht, terwijl dit paar gezamenlijk den naam van Het Dier erlangt. - Beide, Engelen en Daemonen, intusschen staan vèr beneden den Mensch in zijne hoogere beteekenis. In dezen alleen ontstaat het bewustzijn, dat genen faalt; in hem alleen openbaren zich de zelfbewuste Wijsheid, Intelligentie, Schoonheid en Schekinah; kortom, in hem alleen komen de Sefiroth tot hare wezenlijke openbaring, terwijl ze in de evengenoemde lagere vormen niet dan in kiem voorhanden zijn. En zoo handhaaft zich ook hier de Mensch als het wezen, waaraan al het overige ondergeschikt blijft, het middenpunt, waarom zich hemel en hel beweegt, de Mikrokosmos in hoogsten, meest verheven zin, een God, een Engel en een Duivel tegelijk, in wien alles, het schoone als het niet schoone, het goede en het kwade, geest en stof, natuur en denken vertegenwoordigd is en tot zelfbewuste openbaring komt, en die slechts één eenig iets boven zich zelven erkent, nl. de volmaakte Schoonheid, de Tifereth, het nog onverwezenlijkt Ideaal. Wèl verdient dus ook met een woord nog de anthropologie der Kabbalisten te worden besproken, in wier wereldbeschouwing de Adam eene zoo hooge en belangrijke plaats inneemt.

Vóór alles houde men hier, als bij al het voorgaande, naauwlettend het belangrijk onderscheid tusschen den Mensch als zoodanig, en het menschelijk individuum in het oog. Zonder die inderdaad wezenlijke onderscheiding zou ons het gansche systeem der Kabbala niets dan de grofste onzin kunnen schijnen. En wat men dan nu den Mensch als zoodanig, den hoogeren, hemelschen, oorspronkelijken mensch, den Adam Kadmon noemt, is alligt het best te vergelijken met dat Wezen of we-

zenlijk Zelf des menschen, 't welk wij bij vroegere beschouwingen ook bij de Indische wijsgeeren hebben aangetroffen, en door dezen, even als in de Kabbala, met het Wezen der dingen vereenzelvigd wordt. De Sohar drukt dit symbolisch uit door te zeggen: De Mensch is het evenbeeld Gods op aarde; hij is de goddelijke tegenwoordigheid, de Schekinah, in de wereld. Deze, voortgekomen uit het oorspronkelijke Niet-iets, heeft den aardschen Adam geschapen; d.i. de individuele, eindige mensch, is eene beperkte en voorbijgaande verschijning van het Wezen, 't welk in hem, als in de wereld der verschijnselen in 't algemeen, zich openbaart.

Het ware menschelijk Wezen nu bestaat, volgens de Kabbalisten, als Mikrokosmos, geheel uit dezelfde elementen als de Makrokosmos, het Heelal. In hem toch vinden wij al aanstonds de drieëenheden of het systeem der Sefiroth terug, gelijk het boven werd verklaard. Drie beginselen maken zijn wezen uit, en deze stemmen geheel overeen met de drie Sefiroth, welke wij de zuil van het midden zagen vormen. De Mensch nl. is: Geest, Neschamah, het zuiver ideële, overeenstemmend met de Kroon; hij is voorts: Ziel, Ruach, het gevoelend wezen, maar in hoogeren, ethischen zin, en vertegenwoordigt als zoodanig de Schoonheid; hij is eindelijk bezield Ligchaam, Nefesch, het natuurlijk, zinnelijk wezen of de verschijning in de realiteit, d.i. dan de vertegenwoordiger van het Rijk. Eveneens bestaat hij uit een mannelijk of handelend, en een vrouwelijk of lijdend element, en vereenigt mitsdien in zich ook de zes Sefiroth der beide nevenzuilen, die, gelijk wij zagen, te zamen en elk voor zich in hare bijzondere sfeer de voorstelling dier beide onderscheiden, maar niettemin ook weder identische beginselen uitmaken. Deze vergelijkingen evenwel mogen ons niet verleiden tot het denkbeeld, dat nu de wezenlijke Mensch slechts een evenbeeld van God, eene afschaduwing van een ander, zelfstandig buiten hem bestaand Wezen zou zijn. Integendeel, de Adam Kadmon is en blijft niemand anders dan Jehovah zelf: ook hij kan als de Mensch der Indiërs, zeggen: ‘Brahmâ-'smi’. Ik ben God. Want zonder hem geene wereld; althans geen waargenomene en begrepene; zonder hem geen bewustzijn in het Heelal; zonder hem weêr anders niets dan het En-Sof, de onvormelijke, choastische oneindigheid. Hield hij op te bestaan, de wereld zou weêr ‘tohu-bohu’ zijn; al het levende zou weêr terugkeeren tot het En, het Niet-iets;

en van de Sefiroth zou niets overblijven dan de gebroken scherven.

Gansch anders daarentegen vertoont zich de eindige, individuële mensch in het rijk der werkelijkheid, der verschijnselen. Hij is slechts de tijdelijke, voorbijgaande manifestatie van den wezenlijken Adam. Maar daarom staat hij nu wederom geenszins tegenover dezen, en is evenmin zijn bloot uitwendig beeld. Integendeel, de oorspronkelijke Adam leeft in hem; doch, voor zoover de individuële mensch nog aan de zinnen gebonden en in de uitwendige verschijnselen bevangen blijft, weet de Adam Kadmon nog niet in hem tot volle zelfbewustzijn te geraken. En dit zelfbewustzijn te verwerven is nu juist de bestemming des menschen, het doel van zijne komst op aarde, d.i. dan, naar de uitdrukking der Schrift, het doel van den val des menschen of den zoogenaamden zondenval. Dit nederdalen of de overgang uit de sfeer der reine, nog door niets bepaalde intelligentie tot die der realiteit was noodzakelijk, omdat de intelligentie, als bloot vermogen om te begrijpen, maar zonder object dat begrepen wordt, ook zich zelve niet begrijpen kan. De mensch was naakt, d.i. niets dan een intellectueel beginsel; doch hij werd bekleed: hij verscheen in het ligchaam, het Woord werd vleesch. In dat ligchaam, in de vormen der eindigheid blijft hij bevangen tot dat hij in zijne eigene, voorbijgaande verschijning, even als in de verschijnselen der wereld, het ware Wezen, den Adam Kadmon, herkend en volkomen begrepen zal hebben. Zoolang dit niet geschiedt, maakt de dood geen einde aan zijn beperkt, individueel bestaan, maar gaat hij over van vormen tot vormen, 't zij dan hoogere of lagere, al naarmate den graad van de ontwikkeling zijner ware zelfkennis, tot hij ten laatste den hoogsten trap van het zelfbewustzijn heeft bereikt, den trap waarop hij zich volkomen één weet met zijn ware Wezen, met God. In dezen, hoogsten toestand is er geen bloote reflexie meer van uitwendig waargenomen voorwerpen, het enkel uitwendig gezigt, maar het onmiddellijk aanschouwen, het inwendig gezigt of de lichte spiegel, waarin God van aangezigt tot aangezigt wordt gezien. En in dien staat is de godsdienst ook geen godsdienst meer van vrees, maar van liefde alleen; en vandaar dat de hereeniging der menschelijke ziel met hare substantie, of juister gezegd, dat zich bewust worden, ook met eene, aan het Hooglied ontleende, dichterlijke uitdrukking, de goddelijke liefdekus

wordt genoemd, die aan de gelouterde en volmaakte ziel op nieuw de poorten van het verloren Eden ontsluit. En ziedaar dan ook, naar de opvatting der Kabbala, de Verzoening der Schrift en der Christelijke mystiek, en, duidelijkst van alles, de Verlossing of de Môksha der Indische philosophie. Even als naar deze laatste trouwens, kan ook naar de Kabbalistische leer de individuële mensch zelfs gedurende het leven op aarde reeds dien staat der verlossing deelachtig worden, en dezen bereikt hebbende, wordt hij werkelijk Gode gelijk en beheerscht hij zijne medemenschen zoowel als de gansche zinnelijke natuur. Tot dit standpunt evenwel genaderd, begint de Kabbala, met name de nieuwere, even als de Indische Yôga, te verdwalen op het gebied der magie, verliest allen wijsgeerigen, allen rationelen grond, en ontaardt ten slotte tot die tooverkunst, die haar met reden verdacht heeft gemaakt, en niet weinig tot haar eindelijken val heeft bijgedragen.

Verscheidene vraagstukken van anthropologischen, of wil men psychologischen aard, die meer of min uitvoerig door de Kabbalisten behandeld worden, moeten hier, willen wij de redelijke grenzen van dit opstel niet te zeer overschrijden, met stilzwijgen worden voorbijgegaan. Zoo o.a. de leer der praeëxistentie, die der reminiscentie en de nadere ontwikkeling der boven met een woord aangeduide metempsychose. Op één vraagpunt echter behooren we, zij 't ook ter loops, nog opmerkzaam te maken: op de vraag nl. of de Kabbala een vrijen wil in den mensch erkent, dan of zij zich schaart aan de zijde van het determinisme. Bepaald afdoende en ondubbelzinnige uitspraken hebben wij hieromtrent in den Sohar niet aangetroffen. Evenwel meenen sommigen, en o.a. Franck, te mogen aannemen, dat de Kabbalisten inderdaad een vrijen wil aan den mensch hebben toegekend. Die meening intusschen schijnt ons eer een gevolg van het verlangen, om deze, velen nog zoo dierbare voorstelling in de leer der Kabbala terug te vinden, dan een bepaald resultaat van wetenschappelijk onderzoek. Moge ook uit enkele Sohar-teksten met veel moeite het een en ander ten voordeele van de bedoelde stelling te distilleren zijn, tot eenige zekerheid brengen ons die plaatsen geenszins, en, werd eenmaal inderdaad bewezen, dat de Kabbala werkelijk het begrip van den vrijen wil had gehuldigd, dan zou zij voorzeker het verwijt van schromelijke inconsequentie niet kunnen ontgaan, in zoover toch een zoo streng pantheïstisch stelsel als het hare,

voor een wil des menschen in strijd met de wet der causaliteit, bij mogelijkheid geen plaats kan openlaten. Op dergelijke inconsequentiën nu zal men de Kabbalisten, welk voor 't overige ook het oordeel omtrent hunne mystiek op zich zelve, niet ligt in eenig ander opzigt betrappen; en wij vinden dus ook geene reden, ze in dezen te onderstellen, ten ware daarvoor meer afdoende bewijzen worden geleverd dan tot nog toe is geschied.

Trachten wij nu ten slotte het hier in de bijzonderheden beschouwde stelsel in enkele korte en algemeene trekken te resumeren, dan zouden wij meenen, het gezegde, deels naar de opvatting van Franck en Jellinek, deels echter ook weêr hier eenigszins van deze geleerden afwijkend, in de navolgende drie hoofdstellingen te kunnen zamenvatten.

God is het één en het al; buiten hem is niets, en al wat is, is in hem. Hij is het wezen aller dingen, het blijvende en eeuwige in de oneindige menigvuldigheid der wisselende verschijnselen. Maar hij is geen rustend, geen in zich zelven afgesloten, niet verder zich ontwikkelend wezen. Hij is niet enkel het absolute Zijn, maar ook het voortdurend Worden; zijn scheppen is niet dan een onophoudelijk zich ontwikkelen in steeds hoogere vormen, een eindeloos streven naar verwezenlijking van een Ideaal, van eene ideale Schoonheid, die al hooger klimt en al verder zich verwijdert juist naarmate zij in de wereld der verschijnselen al meer en meer zich realiseert.

Die Wereld zelve is de waarneembare en waargenomen openbaring van het goddelijk Wezen. Zij is de totaliteit der oneindige gestalten, in welke dat Wezen of de Substantie, naar de onveranderlijke wetten harer Idee, zich uit en zich ontwikkelt. Hare bestemming is de steeds voortgezette verwezenlijking van haar Ideaal, maar eene verwezenlijking, die nimmer wordt bereikt, of, werd zij het ooit volkomen, ook noodwendig het eind zou zijn van het Al.

De Mensch eindelijk is het, zich zelf in de wereld der verschijnselen bewustwordend, zich en de wereld waarnemend en kennend Wezen. Hij is de zelfbewuste eenheid van de Wereld en God; en in hem komt dat Ideaal tot klaarheid, 't welk deze in gene te verwezenlijken zoekt. De bijzondere, individuële mensch is de zigtbare verschijning van den Mensch als zoodanig in de vormen der eindigheid. Zijne bestemming is, door zijne werkzaamheid in de wereld ter stichting van het Rijk

der ideale Schoonheid zich zelven en zijne medemenschen te verheffen tot het begrip van het ware Wezen der dingen, en langs dien weg op zelfbewuste wijze weder te keeren tot de oneindige bron, waaruit hij sproot, maar waarin hij, bevangen in de eindige vormen, zich zelf, zijn eigen wezen, niet herkent. Is hij nu tot die volmaakte zelfkennis in staat, zoolang hij eindig schepsel blijft? De echte, oorspronkelijke Kabbala antwoordt, even als de nieuwere, zonder aarzelen: ja! Doch alleen in algemeenen, niet in concreten zin. Doordringen in het ‘inwendige der natuur’ of tot de ‘volmaakte kennis van God’ kan geen onzer; wèl echter vermogen wij te begrijpen en door woord en daad te toonen, dat zijne natuur geene andere dan de onze is. Wie dit bereikt, heeft zijn loon weg, en eenmaal zal hij God zien in den lichten spiegel, van aangezigt tot aangezigt.

Als bij voorgaande beschouwingen over wijsgeerige stelsels van vroeger dagen, onthouden wij ook hier ons van nabetrachtingen en eigen oordeel over het systeem der Kabbala. De lezer, die belang mogt stellen in de zaak, is, naar wij gelooven, door het medegedeelde ook hier weder voldoende in de gelegenheid zich zelven daarover een oordeel te vormen. Of nu dit laatste een goed- of afkeurend zij, blijft, van ons standpunt beschouwd, volkomen onverschillig. De vraag was hier niet, of de Kabbalisten goed hebben gedacht, maar uitsluitend, hoe en wat zij hebben gedacht. In hoeverre nu overigens de Kabbala in wezenlijk verband staat tot andere systeemen van vroeger en later tijd, is mede eene vraag, welke wij, als gezegd, slechts willen aanroeren, maar voor 's hands nog niet trachten te beantwoorden. Velerlei pogingen zijn tot die beantwoording reeds in 't werk gesteld, doch, naar 't ons voorkomt, tot heden meerendeels met geen bijzonder gelukkigen uitslag. Men heeft de Kabbala, wat haar oorsprong betreft, in verband zoeken te brengen met de Platonische wijsbegeerte, met de Alexandrynsche school, en het Neo-Platonisme, met de leerlingen van Philo, met het Cristendom, en eindelijk ook met de godsdienststelsels der Chaldeën en Perzen. En ongetwijfeld worden in al die systemen hier en daar beginselen en

leeringen aangetroffen, die groote overeenkomst met die der Kabbala vertoonen, maar leeringen dan toch ook, welke ze voor een groot deel menigmaal weêr onderling gemeen hebben, zonder dat daaruit nog kan worden besloten, dat het een uit het andere is ontstaan, noch ook, dat ze alle uit ééne gemeenschappelijke bron zijn gevloeid. En, wat ongetwijfeld in dezen meest afdoende mag heeten, juist het grondbeginsel der Kabbala, het streng volgehouden begrip der Identiteit, der volkomene eenheid van God en Wereld, van God en Mensch, zien wij in geen der evengenoemde stelsels, althans geenszins in de hier opgemerkte mate erkend. Zoo er nu intusschen ééne godsdienst en wijsbegeerte van vroeger tijden valt aan te wijzen, waarmede het systeem der Kabbala juist hierin op merkwaardige wijze overeenstemt, het zou dan, gelijk ons in den loop onzer beschouwingen reeds meer dan eens gebleken is, de Indische mogen heeten, wier kosmogonische voorstellingen almede eene dikwerf opmerkelijke gelijkenis met de scheppingsleer van den Sohar en ook met die van het Sefer Jezira vertoonen. En in zóóver mag dan ook worden toegegeven, dat de Kabbala zoomin als de Indische philosophie een geïsoleerd verschijnsel in de geschiedenis van het denken is. Of nu daarom evenwel de laatstgenoemde, zij 't dan ook slechts in sommige, schoon ongetwijfeld belangrijke opzigten, de werkelijk historische bron van gene zij? Ziedaar wederom de vraag, voor wier beantwoording wij voor als nog terugdeinzen. Dat de Joodsche grondleggers der Kabbalistische theoriën inderdaad niet onbekend zijn geweest met de leeringen van Chaldeën en Perzen; dat hunne opvolgers ook gebruik hebben gemaakt van philosophemen van Griekschen oorsprong, en dat ook gedurende de Babylonische gevangenschap sommige oud-Indische begrippen tot hen kunnen zijn doorgedrongen, dat alles laat zich historisch gereedelijk verklaren; maar hoe zij ooit zóó goed met de oud-Indische philosophie kunnen bekend zijn geworden, dat ze aan deze de hoofdbeginselen hunner eigene wijsbegeerte konden ontleenen, vermag geen geschiedkundig onderzoek tot heden zelfs nog te bevroeden. Hebben wij ook hier alzoo met eene bloote reproductie van ééne en dezelfde gedachte, zonder zamenhang met eene vroegere verschijning te doen, of bestaat er een feitelijk verband tusschen deze en gene? De wetenschap moet, vooreerst ten minste, het antwoord nog schuldig blijven, schoon ze, streng te werk gaande

en enkel concluderend uit stellige historische gegevens, zich genoopt zou zien, de kwestie in eerst bedoelden zin te beslissen.

Minder bezwaar schijnt in de aanwijzing van eenig historisch verband tusschen de Kabbala en de latere wijsbegeerte, in 't bijzonder die van Spinoza, gelegen. De overeenkomst van beider hoofdstellingen is, gelijk wij mede gelegenheid hadden op te merken, menigmaal treffend, terwijl met vrij veel zekerheid mag worden aangenomen, dat onze Spinoza, opgevoed in de school der Rabbijnen, ook in zijne jeugd onderwijs van Kabbalisten genoten heeft, en in hunne geheimen was ingewijd. Hij zelf, schoon met reden niet dan minachting betoonend voor de ijdele en wansmakige droomerijen der nieuwere Kabbalisten, doelt niettemin ongetwijfeld op hunne meer wijsgeerige voorgangers, waar hij verklaart, dat de Hebreën ‘als door een nevel’ datzelfde schijnen gezien te hebben wat hij, Spinoza, verkondigt, en wat juist almede tot de grondstellingen van zijn systeem behoort. Maar heeft nu Spinoza zijne wijsgeerige gedachte uit herinneringen aan de Kabbala geput, of heeft hij later zijne eigene, zelfstandige en oorspronkelijke gedachte in de herinnering aan gene teruggevonden? Ziedaar alweder, in eenigzins anderen vorm, dezelfde vraag, met welke we zoo aanstonds ons bezig hielden: is het Spinozisme eene op zich zelf staande reproductie van de grondgedachte der Kabbala, of eene nadere ontwikkeling en verklaring van deze? Ook hier schijnt een stellig antwoord voor 't minst zeer gewaagd. Maar hier althans hebben wij het voordeel, een mogelijk, zij 't ook geenszins nog bewezen historisch verband te kunnen ontdekken, 't welk ons bij de straks gestelde vraag nog ten eenemale ontgaat; en, zoo wij al niet geneigd zijn aan te nemen, dat de Kabbala de hoofdbron was, uit welke Spinoza heeft geput, wij mogen toch veilig, met schrijvers van onzen tijd, zooals Auerbach, Schaarschmidt en anderen, onderstellen, dat zij een niet onbelangrijken invloed op zijn wijsgeerig denken heeft uitgeoefend. En in zooverre vermogen wij dan althans eenigermate hare nawerking gade te slaan, terwijl haar oorsprong en hare wording ons een raadsel blijven, waarvan we soms den sleutel meenen gevonden te hebben, om straks weêr tot de erkenning te komen, dat wij ons nog geenszins op die ontdekking mogen beroemen.

Eene laatste vraag, die hier alligt door dezen of gene mogt

worden opgeworpen, behoort nog met een enkel woord te worden aangeroerd, schoon ze ons voor 't overige niet lang behoeft bezig te houden. De vraag nl., in hoeverre ook de Vrijmetselarij het een of ander aan de Kabbala zou ontleend kunnen hebben. De oude constitutiën der Loges huldigen niet weinig het Hebreeuwsch, of wil men oud-testamentarisch element; de symboliek der Vrijmetselarij berust voor een groot deel op Joodsche legenden; ook worden er werkelijk onder hare symbolen enkele aangetroffen, die eene merkwaardige overeenkomst met de allegoriën der Kabbala laten doorschemeren, zooals o.a. de drie Zuilen of Kolommen, de drie Lichten, de Trias: Wijsheid, Kracht, Schoonheid, enz.; de algemeene strekking eindelijk, het vrijere denken onder nog geheimzinnige, voor den profaan, althans in den aanvang, niet ligt toegankelijke vormen, is aan beide rigtingen gemeen. Niettemin mag ook hier alle stellige conclusie zeer voorbarig en onvoorzigtig heeten. De eigenlijke oorsprong der Vrijmetselarij, namelijk in haar ouderen vorm, ligt nog evenzeer in het duister als die der Kabbala; zelfs bij benadering is het nog niet mogelijk uit te maken, waar en wanneer zij ontstond, noch ook wat zij oorspronkelijk beoogde; en het eenige wat wij in dezen zonder groot gevaar van dwaling mogten aannemen, ware, dat Kabbalisten en leden van voormalige, ‘bouwhutten’ elkander niet gansch en al vreemd zijn geweest en dus alligt ook het een en ander van elkaâr hebben overgenomen.

Hoeveel nu inmiddels ook de Kabbala van andere en vroegere stelsels moge ontvangen hebben, en welken invloed zij van hare zijde op latere hebbe gehad, zij vertoont ons ééne eigenaardigheid, die haar als 't ware karakteriseert. Deze namelijk, dat zij, gelijk wij zagen, de Schoonheid in intellectuelen en morelen, zoowel als in physischen zin tot middenpunt van heel het wereldstelsel maakt. Daartoe wordt ten slotte alles teruggebragt, daarheen streeft alles, daarin wordt de eigenlijke beteekenis en het einddoel gevonden van al wat is. Moge nu dit denkbeeld in 't algemeen geenszins uitsluitend eigen zijn aan de Kabbala, en ook elders tot op zekere hoogte, b.v. in de Platonische wijsbegeerte, worden aangetroffen, wèl schijnt dat in 't bijzonder beweerd te mogen worden omtrent de manier, waarop zij het verwerkt, en de bepaalde stelling welke zij aan het evengenoemd beginsel toekent. En juist dit is het wat, naar 't ons voor-

komt, door de schrijvers, die de verklaring der hier besproken leer beproefd hebben, nog niet genoegzaam op den voorgrond is gesteld, en van daar ook, dat eene regte, wèl onderscheidende definitie van het Kabbalisme te vinden, tot dusver nog slecht is gelukt. Nu eens heeft men het een pantheïstisch of ook atheïstisch stelsel genoemd, dan weder eene identiteits- of immanentieleer; maar al deze en dergelijke uitdrukkingen zijn ook op tal van andere systemen toepasselijk, die èn van hier behandelde èn ook van elkander zeer verschillen. Naar aanleiding nu van het zoo aanstonds opgemerkte zouden wij meenen, de Kabbala het best, ter onderscheiding van andere systemen, te kunnen definiëren als: de godsdienst, d.i. dan: religio, der ideale en der reële Schoonheid in meest uitgestrekten zin, als de leer derhalve, wier (voor 't overige volstrekt niet theïstisch of deïstisch opgevatte) grondtekst het welbekende woord van Jesaja mogt heeten, waarmede het tegenwoordig opstel werd ingeleid: - ‘De gansche aarde is vol van Zijne Heerlijkheid’, - of, juister welligt, en zeer zeker meer nog in Kabbalistischen zin: - ‘De volheid der gansche aarde is Zijne Heerlijkheid.’

Wat daarvan trouwens ook zij, in geen geval kan ontkend worden, dat de Schoonheid en het Ideaal eene hooge en veelbeteekenende plaats in het Kabbalistische stelsel innemen; en de opmerking van dit verschijnsel mag juist in den tegenwoordigen tijd niet zonder belang worden geacht, nu van sommige zijden dat begrip van het Schoone en Ideale in 't bijzonder aan den Joodschen geest wordt betwist. Niemand zal, gelooven wij, trachten te ontkennen, dat de Kabbala als zoodanig een echt voortbrengsel van het denken der voormalige Rabbijnen was, en dus alle regt heeft, een voortbrengsel van wezenlijk Joodschen geest te worden genoemd, terwijl ook hare apostelen en volgelingen zich in 't geheel niet buiten de Synagoge stelden, maar integendeel steeds binnen deze zich bleven bewegen en streng aan de, voor 't overige door hen als vergeestelijkte, vormen en gebruiken van het Mozaïsme bleven vasthouden. En werpt dan de opmerking van het bedoelde verschijnsel niet gansch en al de stelling omver, dat de eigenaardigheid van den echten Joodschen geest slechts een koud en bekrompen, een baatzuchtig realisme zonder poëzie en intelligentie zou zijn? Ook al waren er hoegenaamd geene andere bewijzen tegen die stelling aan te voeren, de Kabbala alleen ware voldoende om ze te wederleggen. Wachten wij ons alzoo voor eene steeds onvoor-

zigtige overijling, waar we met enkele trekken den geest eener gansche natie, welke dan ook, trachten te karakteriseren! Hoe ligt duikt er niet soms nog iets op, waaraan we bij onze uitspraak niet gedacht hadden, en 't welk toch, bij nader inzigt, ze volkomen wederlegt!

't Is waar, het echte Kabbalisme, zoo als het vroeger zich vertoonde, leeft niet meer. Doch wat natuurlijker ook dan dit? De Kabbala is immers in onze meer verlichte en tolerante dagen eene volmaakte overtolligheid geworden; wat zij nog onder zeer geheimzinnige formules verkondigde om aan de vervolgzucht te ontkomen, is tegenwoordig, onder andere en veel klaarder vormen, gemeen goed geworden van allen, van Joden als van Christenen, 't welk een ieder naar believen aannemen of verwerpen kan. Maar daarenboven was de Kabbalistische leer, gelijk wij gezien hebben, eene vrucht van het wijsgeerig denken; en het wijsgeerig, d.i. het vrije denken laat zich niet als eene kerkleer in dogmen en formulieren opsluiten en vastschroeven, maar streeft integendeel steeds naar de verbreking der ‘vaten’, zooals de Kabbalist zou zeggen, waarin het vroeger gegoten werd. Moge er dan van die eenmaal kunstig gebeitelde Rabbinistische pronkstukken, als van zooveel andere, niets meer zijn overgebleven dan eenige weinige, door de groote meerderheid zelfs niet eens meer opgemerkte scherven, de hoofdinhoud blijft bestaan, dezen een gruwel, genen een schat, den beoefenaar van de geschiedenis der beschaving een psychologisch, bij den een als bij den ander, bij het eene volk als bij het andere aangetroffen verschijnsel, waarvan hij de waarde noch te hoog, noch te laag heeft te stellen, maar waarvan ook de beteekenis voor de kritiek van het denken hem geenszins behoort te ontgaan.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Fig. I.

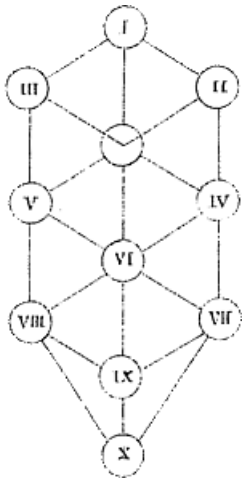
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X

Fig II.

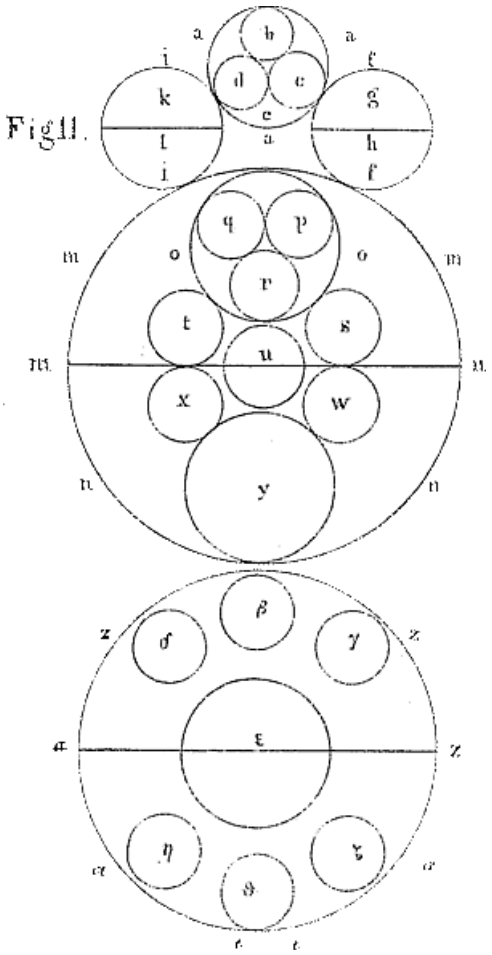
a
b
c
d
e
f
g
h
i
k
l
m
n
o
p
q
r
s
t
u
w
x
y
z
α
β
γ
δ
ε
ζ
η
ϑ

De tien sefiroth en de mystische namen, de drie drieëenheden, de drie zuilen en het systeem der hoogere Kabbala.

Fig. 1.

I.	Kether, כתר de Kroon. - אהיה Ehjeh.
II.	Chokmah, חכמה, de Wijsheid. - יה. Jah.
III.	Binah, בינה, de Intelligentie. - יהוה. Jehovih. Da'ath, דעת, de Kennis.
IV.	Chesed, חסד, de Genade. - אל. El.
V.	Din, דין, het Gerigt. - אלהים. Elohim.
VI.	Tifereth, תפארת, de Schoonheid. - יהוה. Jehovah.
VII.	Nezach, נצח, de Triumf. - יהוה צבאות. Jehovah Zebaoth.
VIII.	Hod, הוד, de Glorie. - אלהים צבאות. Elohim Zebaoth.
IX.	Jesod, יסוד, de Basis. - אל חי. El Chaï.
X.	Malkuth, מלכות, het Rijk. - אדני Adonaï. -

De Drieëenheden: - 1. Kether, Chokmah en Binah. - 2. Chesed, Din en Tifereth. - 3. Nezach, Hod en Jesod. -

De Zuilen. - Zuil v.h. Midden: Kether, Tifereth en Malkuth. - 2. Zuil der Genade: Chokmah, Chesed en Nezach. - 3. Zuil des Gerigts: Binah, Din en Hod. -

Fig. 2.

aaa.	Arik Anfin, אריך אנפין, het Lange Gezigt. - En, אין, het Niet-iets. - En-Sof, אין סוף, de vormelooze, chaötische Oneindigheid. - De Oude van Dagen, enz. - De Kroon. -
b.	De Kroon der Kroonen, het onzigtbare hoofd.
c.	De Chokmah der Kroon, het oneindige hoofd.
d.	De Binah der Kroon, het hoofd met het lange gezigt.
ii.	Binah.
e.	De overige zeven Sefiroth der Kroon.
ff.	Chokmah.
g.	De Vader.
h.	Israël.

k.	De Moeder.
l.	Tebhunah. -
mmmnnn.	Seir Anfin, זעיר אנפין, het Korte Gezigt, de zeven laatste Sefiroth. - De Koning. -
mmmn.	Israël de jongere.
mnnn.	Jacob.
oo.	Het hoofd of de kroon van den Seir Anfin.
p.	De Chokmah v.d.S.A., regter-hersenen.
q.	De Binah v.d.S.A., linker-hersenen.
r.	Da'ath v.d.S.A., midden-hersenen.
s.	Chesed, regterarm v.d.S.A.
t.	Din, linkerarm v.d.S.A.
u.	Tifereth, ligchaam v.d.S.A.
w.	Nezach, regterbeen v.d.S.A.
x.	Hod, linkerbeen v.d.S.A.
y.	Jesod, phallus of lingam v.d.S.A.
zzzaaa.	Malkuth, het Rijk. - De Schekinah, שכינת, de Immanentie. - De Matrone, De Koningin, Vrouw v.d.S.A.
zzza.	Leah, de vrouw van Israël.
zaaa.	Rachel, de vrouw van Jacob.
β.	Het hoofd of de Kroon der Vrouw, bevattende Chokmah, Binah en Da'ath, regter-, linker- en midden-hersenen.
γ.	Chesed, de regterarm der Vrouw.
δ.	Din, de linkerarm der Vrouw.
ε.	Tifereth, het ligchaam der Vrouw.
ζ.	Nezach, regeterbeen der Vrouw.
η.	Hod, linkerbeen der Vrouw.
θ.	Jesod, Yoni der Vrouw.
ιι.	De voeten der Vrouw of van het Rijk, de Klifoth, קליפות, de Schalen of de Daemonen, enz. -

Zie de overige, meer uitvoerige Kabbalistische figuren en tabellen, voorstellende o.a. het beeld van den Adam Kadmon, אדם קדמון, de figuren van den Seir Anfin en den Arik Anfin afzonderlijk, de tien Lichten of de Sefiroth als manifestatiën uit het En-Sof, enz., enz., in het derde deel van de Kabbala Denudata (Apparatus in Librum Sohar Pars quarta).

Eindnoten:

(1) Het Sefer Jezira werd meer dan eens in druk uitgegeven, en laatstelijk door J.F.v. Meijer, onder den titel: Das Buch Jezira, die älteste kabalistische Urkunde der Hebräer. Nebst den zweyunddreiszig Wegen der Weisheit. Hebräisch u. Teutsch, mit Einleitung, etc. Leipzig, 1830. - Den inhoud van dit werk hier nader te bespreken, schijnt min wenschelijk, omdat het wel een met dat van den Sohar verwant, maar toch ook in vele opzigten daarvan afwijkend stelsel bevat, en mitsdien meer geschikt voor eene afzonderlijke studie mag heeten.

(2) Kabbala denudata seu doctrina Hebraeorum transcendentalis, etc. Sulzbach, 1677-1684. 3 vol. 4^0. - Het eerste deel bevat een uitvoerig woordenboek voor de terminologie der Kabbala. De twee andere deelen, ook ‘Liber Sohar restitutus’ genoemd, behelzen eenige fragmenten uit den Sohar, met Latijnsche vertaling, voorts een aantal, mede in 't Latijn vertaalde verhandelingen van latere Kabbalisten en eindelijk verscheidene afbeeldingen van de Kabbalistische figuren. De beide hiernevens gevoegde zijn aan deze ontleend. - Het werk zelf is in den handel niet meer te verkrijgen; een exemplaar werd mij inmiddels welwillend door den Hoogleeraar de Hoop Scheffer uit de Bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam ter leen verstrekt.

(3) Die Kabbala oder die Religionsphilosophie der Hebräer. Von A. Franck. Aus dem Französischen übersetzt, verbessert und vermehrt von Ad. Gelinek (Jellinek). Leipz., 1844.

(4) Moses Ben Schem Tob de Leon und sein Verhältniss zum Sohar. Leipzig, 1851. - Beiträge zur Geschichte der Kabbala. Leipz., 1852. - Eene nadere aanhaling van andere en vroegere, thans meerendeels verouderde werken over de Kabbala, mag hier overtollig heeten. Wij noemen alleen nog: ‘Philosophie der Geschichte oder neber die Tradition in den alten Bunde und ihre Beziehung zur Kirche des neuen Bundes; mit vorzüglicher Rücksicht auf die Kabbalah.’ Frankf. a. Main, 1827. Dit boek nl. bevat verscheidene, voornamelijk taalkundige bijzonderheden, welke men elders niet ligt, althans niet zoo goed bijeenverzameld vindt. Het heeft voor 't overige, gelijk reeds eenigermate uit den titel kan worden opgemaakt, de dwaze strekking om, door middel van de Kabbala, de Joden te christianiseren en de Christenen te bevestigen in hun geloof, eene liefhebberij, die trouwens in vroeger tijd vrij algemeen was.

(5) Het hier uitgesproken afkeurend oordeel geldt geenszins allen, die zich door dezen naam onderscheiden, maar alleen de hier in 't bijzonder bedoelde secte.

(6) Sefer-ha-Sohar ha-Kadosch, etc. Kemo be-Amsterdam. (Breslau, 1866).

(7) Voor den in dezen mij verleenden bijstand ben ik mijn dank verschuldigd aan den Eerw. Heer L.G. Wanefried, Israëlitisch leeraar te 's Gravenhage, wiens uitgebreide taal- en schriftekennis mij van veel nut bij de bewerking dezer proeve is geweest.

(8) Eigenlijk zou dit woord Thifereth gespeld moeten worden. Maar velen hebben de, naar 't schijnen mag, inderdaad goede gewoonte, alleen de laatste *th* in dit en dergelijke woorden, behalve in enkele, als ‘Kether’, aldus aan te duiden, en wel omdat die letter aan 't slot van het woord, maar niet elders, door de meeste Rabbijnen als in 't Engelsch wordt uitgesproken. Zoo schrijft men ook Talmud, Tora, enz. De *h* aan 't slot van een woord, zooals in datzelfde Torah of Thorah, wordt mede veelal weggelaten. Zoo ook in Kabbalah. Elders, als in Sefirah, enz., schijnt echter wenschelijk die letter te behouden, omdat die woorden niet zoo algemeen bekend zijn, en men dus, zonder bijvoeging der bedoelde letter, niet zoo dadelijk ze als femimina zou onderscheiden. Dat overigens de *u* altijd als *oe* wordt uitgesproken, is, meenen wij, genoegzaam aan ieder bekend, en onnoodig mag dus heeten, hierin van de gewone wijze van transcriptie af te wijken, gelijk dit voor hetzelfde geval bij die van het Sanskrit, Javaansch, enz., voorloopig althans, nog nuttig schijnt.

Herinneringen aan Italië.

Vervolg van bladz. 272.
VI.

Wij verlaten Padoˇva zeer voldaan, daar de spoorweg ons nu *direct* zuidwaarts naar Bologna zal voeren. Dit geschiedt met den gewonen trein in ongeveer 3½ uur, op welk traject men 19 stations of halten heeft, waaronder de aanzienlijke van Rovigo en Ferrara. Aan al deze stations heerschte meer of minder drukte ook wat het goederenvervoer betrof. Het land is zeer vruchtbaar en goed bebouwd, maar laag, daar men ter linkerzijde het kanaal Battaglia heeft; regt in de verte en langzamerhand meer nabij de Eugeneische bergen of heuvelen, waarvan het hoogste punt, de Monte Venda, slechts 1776 v. hoog is. Aan het station Abano stijgt men af om de bij de Romeinen reeds bekende modderbronnen de Aquae Patavinae te bezoeken, daar het eigenlijk badplaatsje op eenigen afstand aan de oostelijke helling der genoemde heuvelen ligt. Aan het station Arqua is men nog op eenigen afstand van het vlek op de verwijderde heuvelen gelegen, waar Petrarca leefde en stierf en waarvan Byron zong:

> ‘There is a tomb in Arqua; rear'd in air,
> Pillar'd in their sarcophagus repose
> The bones of Laura's lover.’

De vrij aanzienlijke stad Rovigo ligt mede op eenigen afstand van het station. Bij Polesella bereikt men de Po, die hier eene

zeer aanzienlijke breedte heeft, maar traag hare geel drabbige wateren voortstuwt, langs boorden door dijken beschermd, laag en eentoonig. Nog tot 1860 had men met de diligence een geheelen nacht werk om van Padoˇva aan deze oevers te komen. En hoe zag het daar dan uit? Marc Monnier[1] zegt: ‘dan stond men in de sneeuw of modder, naarmate van het saizoen, totdat een schuit den reiziger opnam. De stroom was in den winter vol ijs, dat de zijden der boot deed kraken. Men kon zich niets treurigers denken dan dergelijke overtogt, aan den kouden Januari-morgen, over een bewogen vloed, wier boorden in de nevelen verborgen waren. Eindelijk zette uw schipper u op den anderen oever, daar moest gij de *facchini* afwachten, die uwe goederen naar het tolkantoor bragten, en hier andere *facchini*, om het op een wagen te laden, die u schrikkelijk hotsend naar Bologna bragt, waar gij niet voor des nachts aankwaamt.’ En in de 16e eeuw beschrijft men dezen overtogt op dezelfde wijze[2]. Thans rolt de trein over de zware houten spoorwegbrug heen, die men spoedig door een ijzeren denkt te vervangen[3], en bereikt weldra het station Ferrara. De stad ligt ter linkerhand op eenigen afstand. Duidelijk ziet gij hare huizen, kerken en het oude met vier torens voorziene stamslot van het bekende geslacht Este. Veel heeft de geschiedenis van dit stamhuis en van dit oord te verhalen. Uit Toscane afkomstig, verkreeg Borso in 1452 den titel van Hertog van Modena en Reggio van keizer Frederik III en van paus Paulus II dien van hertog van Ferrara. Alphonso II, die van 1558 tot 1597 regeerde, was eerst de beschermer van Tasso, en Guarini, zooals trouwens dit geslacht zich steeds als aanmoediger en beschermer van letteren en kunsten deed kenken. Goethe zegt daarom ook in zijn ‘Torquato Tasso,’ waarin hij een beeld wilde geven van het leven en denken aan 't hof van Ferrara omstreeks het einde der 16e eeuw:

> ‘Italien nennt keinen grossen Namen
> Den dieses Haus nicht seinen Gast genannt.’

1 ‘l'Italia all' opera, dal 1869 al 1860 di Marco Monnier.’ Bibliotheca amena. Milano, 1869
2 Zie G. Rosini, in zijn zoo bekenden roman, ‘La Monaca di Monza,’ 24 Ediz. Milano, 1850. Cap. 2. Deze geleerde novellist is namelijk zeer historisch en lokaal naauwkeurig.
3 Marc Monnier, o.l., p. 94.

Het land is nu verder vlak en men ziet er maïs en klaver, terwijl nijvere landlieden het kouter, door zware ossen getrokken, den bodem doen klieven. Het wordt door lange lanen van moerbeziën en peppelen doorsneden, terwijl zich hier en daar groote, vrij goed uitziende boerenhuizen met hunne stallingen vertoonen. De avondlucht is mild en kalm en de wolken en nevelen, die zich op de steeds duidelijker opkomende Apenijnen gelegerd hebben, worden door de ondergaande zon met verwen gekleurd, zoo donker rood, zoo schitterend, zoo magisch, dat men zich daarvan in ons noorden geen denkbeeld kan maken.

Bologna is eene zeer oude stad, daar zij reeds door de Etrusken werd gesticht als Felsina. De Romeinen noemden haar Bononia. Zij ligt tusschen en aan drie kleine stroomen: Reno, Aposa en Savena, aan den voet der Apenijnen, in eene zeer vruchtbare en lagchende vlakte, wier weelderigheid het leven hier goed en goedkoop maakte en der stad den bijnaam van *la grassa* deden verwerven, evenzeer als zij dien van *la dotta* aan hare beroemde universiteit te danken had. Zij is hoofdstad der Romagna, of, zooals men vroeger deze streek noemde, Aemilia. Hoe veel ook deze stad moge geleden hebben, toch levert zij vele blijken van welstand. Hare bevolking is toenemende en telde in 1868 binnen de muren 82,600, met inbegrip van die der buitenwijken 104,000 zielen. Zij bezit verscheidene openbare instellingen, als: eene Universiteit, Liceën, zetels der provinciale administratie, een geregtshof, en is een belangrijk middelpunt voor het spoorwegverkeer, dat zich hier in een uitgestrekt station buiten de Porta Galliera vereenigt. De stad is, als alle oude Italiaansche steden, zeer onregelmatig gebouwd, met naauwe straten, hooge huizen, daar de overspringende verdiepingen een bogengang voor de *rez de chaussée* vormen, die den voetgangers schaduw en droogte biedt, terwijl daaraan de werkplaatsen en winkels uitkomen. De straten zijn soms met eene soort van keijen, soms met vlakke steenen geplaveid, terwijl de laatsten met gleuven zijn behakt, om het glijden en vallen der paarden te voorkomen. Des avonds zijn de hoofdstraten althans zeer voldoende met gas verlicht. Ook schijnt van stadswege voor de reinheid en waterafloop vrij voldoende gezorgd te worden. Ons hôtel Brun, l'Albergo grande Svizzero, was niet verre van het midden der stad, de Piazza Vittorio Emanuele, verwijderd. Het is een groot gebouw, dat een vierkante binnenplaats insluit, waar men zich onder de scha-

duw van oranjeboomen en oleanders, of des daags van een hoog over de geheele plaats uitgespannen zeil kan nederzetten, waaraan de eetzaal en zeer nette leeszaal uitkomen, terwijl gaanderijen, of ook de kamers der hoogere verdiepingen daarop uitzien. Een marmeren plaat met inschrift in de porte cochère, waardoor gij van de straat op deze binnenplaats komt, herinnert u, dat vroeger op deze zelfde plek een tempel van Jupiter Stator stond: tal van portretten van Italiaansche edellieden en edelvrouwen op den bovengang herinneren daarenboven, dat aanzienlijke geslachten geleefd hebben, waar thans de vreemdeling herberg vindt.

Wij begeven ons nu naar de zooeven genoemde Piazza, die vroeger Piazza Maggiore of del Gigante genoemd werd. Het was onder de Romeinen eigenlijk het *forum*, en is nu nog een der merkwaardigste marktpleinen, die men kan aanschouwen. Het wordt aan de zuidzijde begrensd door de S. Petronio, de grootste kerk der stad. De toskaansch-gothische gevel heeft wel iets vreemds, iets minder geacheveerds, maar het oog gewent zich daaraan spoedig. De kerk is naar de ontwerpen van Antonio Vincenzi in 1390 begonnen, maar op verre na niet voleindigd, daar men er sedert 1659 niet verder aan gebouwd heeft. Toch staat daar thans een waarlijk reusachtig middenschip, ter weêrszijden door een zijschip en twee rijen kapellen begrensd en alles door 12 reusachtige pilaren gedragen. Lengte en breedte overtreffen verre die der kerk van S. Antonio, te Padova. Het inwendige biedt veel schoons en merkwaardigs, vooral in de kapellen. De oudste dagteekent reeds uit 1392, toen hier voor de eerstemaal de mis bediend werd. De oude fresken toonen de krooning der Heilige Maagd en daaronder voorstellingen van Paradijs en Hel, in den geest van Dante. Verder verdient uwe aandacht een S. Antonio, van Sansovino, in de kapel aan dezen Heiligen gewijd; de Madonna della Pace, van Hans Terrabeck en een altaarstuk, voorstellende God, de Vader, met engelen, van Giacomo Francia. - Onder een prachtigen troonhemel in het koor heeft paus Clemens VII, den 24sten Februarij 1530, hier Karel V als keizer gekroond. Op de marmeren vloerplaten der kerk vindt men de Meridiaan of middaglijn aangewezen, die in 1653 door den sterrekundige Cassini over Bologna werd getrokken. Schuins over de kerk staat aan dit zelfde plein het Palazzo del Podesta, gewoonlijk del Re Enzio genaamd, omdat deze zoon van keizer Frederik II, door de

Bolognezen den 26sten Mei 1249 in den slag van Fossalta gevangen genomen, hier tot in 1273 werd opgesloten gehouden. Langdurige gevangenschap, die hem echter verzacht werd door de liefde der schoone Lucia Vendagoli; weder eene dier romantische episoden, waaraan de geschiedenis der Italiaansche steden en geslachten zoo rijk is. Het gebouw dagteekent van 1201; de middeneeuwsche gevel, die vooral onze aandacht trekt, van 1485. Ten westen ziet men het Palazzo Publico, thans zooveel als het stadhuis, waar men de groote trap van Bramante bewondert, alsook eenige fresken en beeldhouwwerken van Lombardi en anderen. Onder de Herinneringstafelen, waarmede dit paleis uitwendig is versierd, lette men op dat van 1 Mei 1860, ter gelegenheid van het eerste bezoek van Victor Emanuel aan deze stad. Het luidt: ‘Quando la Maesta di Vittorio Emanuele II, adempiuti i voti de' popoli dell' Emilia allegrava di sé la città, i Bolognesi al fondatore dell' Italica independenza.’ Op het plein is een rijk gewerkte pomp met waterkom van Laureti, waarop zich een bronzen beeld van Neptunus verheft, door Giov. da Bologna vervaardigd. Allermerkwaardigst is echter in den morgenstond de drukte en het volksleven op dit plein. Er is dan niet slechts groente en fruitmarkt, waar de overvloed en veelsoortigheid der waren Bologna's bijnaam van *la grassa* wel schijnen te regtvaardigen; waar gij vooral die heerlijke langronde druiven ziet, zoo zoet van smaak en zoo geschikt voor den wijnbouw; maar markt van allerlei mogelijke zaken. Vele verkoopers zitten in kleine kraampjes, of onder een reusachtig zonnescherm van verkleurd katoen of gevlochten matwerk, wier lange steel in den grond bevestigd, het wankele dak draagt. Andere venten schreeuwend hunne waren uit. Men ziet de bontste, soms niet onbevallige kleederdrachten, vooral der landbewoners, die zich te voet of in karren door paarden, veelal door ossen of ezels getrokken, bewegen. Policinello vertoont zijne kunsten voor een gapend en lagchend publiek; dagbladen, en vooral karikaturen, zeer scherpe tegen Paus, Concilie en Napoleon III, worden overal rondgevent. Maar verlaten wij dit woelige tooneel, en betreden we weder de stille en ernstige plekken aan de edelste aspiratiën der menschheid gewijd. De hoofdkerk S. Pietro, die een bezoek verdient om het laatste werk van Lud. Caracci, dien stichter der Bolognesche school, eene aankondiging aan Maria, vol verhevenheid. Rijker in bouw- en kunstwerken is de S. Domenico, met drie sche-

pen en rondbogen. De heilige Dominicus, in 1170 in Kastilië geboren, zou hier geleefd hebben en gestorven zijn. De kapel aan hem gewijd, bevat tafreelen uit zijn leven in *reliefs*, door leerlingen van Nicolo Pisano bewerkt. De opneming van den Heilige in den Hemel is in den koepel door het kunstpenceel van Guido Reni gemaald. In de beroemde Rozenkrans-kapel heeft men fraaije *fresken* van dezen zelfden meester, die hier echter ook zijn laatste rustplaats vond. Naast het koor ziet men het grafgesteente van koning Enzio en van Tadeo Pepoli. Van de 130 kerken, die men beweert dat zich binnen deze stad bevinden, willen wij u nog slechts een drietal binnenvoeren. In de eerste plaats de S. Giacoˇmo Maggiore, die in 1267 werd gesticht en die men inderdaad eene prachtige schilderijgalerij zoude mogen noemen. Gij ziet hier de beroemde Vergine della Cintura, van Fr. Francia, die, even als zijne Madonna in de kapel der Bentivogli, hem den lof schijnen waardig te maken, dat hij graveerkunstenaar scheen op het gebied der schilderkunst en schilder op dat van het graveerstift. Er is eene fijnheid en keurigheid van teekening en behandeling in zijne stukken, die ze bijna tot een voorwerp van studie moeten maken, om er al de fijne en als verborgene schoonheden van te doen opmerken. Jammer, dat de Vergine daarvoor te hoog en wat donker geplaatst is. Verder verdient hier de aandacht eene Verloving van de H. Catharina van Innocenza da Imola: Christus in de Olijven-Hof van E. Procaccini; eene Madonna met Heiligen, van Bartelomeo Cesi; eene S. Ursola met volgelingen, in tegenwoordigheid der H. Maagd, een verdienstelijk werk, blijkbaar echter voortgebragt onder den invloed van Rafael's S. Cecilia. Deze schutspatrone der toonkunst heeft een aan haar meer uitsluitend gewijd Heiligdom S. Cicilia, door Giovanni Bentivoglio, in 1481 gesticht, maar thans verlaten, althans buiten gebruik gesteld. Men vindt er echter fraaije kunstwerken van Fr. Francia en zijne leerlingen, meest voorstellingen uit het leven der Heilige en van S. Valeriano, als beider verloving (*sposalizio*). Hoogst merkwaardig is de kerk S. Stefano. Eigenlijk heeft men hier zeven kerken te zamen vereenigd. De eerste of grootste is van 1637, aan den Gekruisten geheiligd, met schilderstukken van Franceschini, Milanese en Gessi. Hierop volgt, nadat men eenige trappen is afgedaald, de kerk van het Heilige graf, in ronden vorm en met kolommen van kostbaar marmer. Hier worden de beenderen van den schutspatroon der

stad, den heiligen bisschop Petronio, bewaard. De derde kerk is toegewijd aan de HH. Petrus en Paulus en verrijkt met een gekruisigden Christus van Simone da Bologna en andere stukken van Sabattini en Caccianemici van minder waarde. De onderaardsche kerk is vooral rijk aan kolommen van allerlei vorm en grondstof. De zevende is aan de heilige Drieënheid gewijd, met een daartoe betrekkelijk altaarstuk van Orazio Sammacchini. De beide overige kerken zijn eigenlijk meer kapellen en verdienen minder de aandacht.

Wij gewaagden van 130 kerken en voegen er nog 40 kloosters aan toe. Van die kerken waren er 10 aan de H. Maagd, onder verschillende attributen, toegewijd, iets, wat men trouwens in elke stad van Italië vinden zal, en dat bijna de uitspraak van een Catholiek geestelijke regtvaardigt, die ons zeide, dat er in de tegenwoordige kerk bijna geen Meester (Christus), maar slechts *eene Meesteresse* (Maria) gediend werd! - De kerken zijn intusschen blijven bestaan en worden goed onderhouden. De kloosters echter zijn verdwenen. Bij het zien van een zeer groot gebouw, uit welks bovenramen een deel van den allernoodwendigsten inboedel van den schamele aan den invloed van zon en lucht werd blootgesteld, kregen wij, op de vraag, welk gebouw dit was? ten antwoord: ‘het was vroeger een klooster, maar het is verkocht en nu aan arbeidersgezinnen verhuurd.’ Zonderlinge overgang, de verblijven der luiheid veranderd in die van den arbeid, of, wilt ge het anders, de woningen van uitsluitend geestelijk dweependen, bewoond door de mannen, die zich het beheerschen en veroveren der stoffelijke wereld tot taak hebben gesteld. Het is een overgang der 19^{e} eeuw, en het jonge Italië waardig. Dáár moet gewerkt en veel gewerkt worden, en de hoogere kracht en den hoogeren zegen kan het daarbij hier wel in de 130 kerkgebouwen vinden. Dit alles is het uitvloeisel der wet van 7 Juli 1866, bij wier ontstaan en strekking wij wel een oogenblik mogen stilstaan. Bijna eeuwen oud mogen wij den strijd achten, die ook in Italië door de wereldlijke magt tegen de uitbreiding van de magt en de bezittingen der kerk en der tallooze geestelijke corporatiën is gevoerd, maar steeds zonder gevolg. De gebeurtenissen van 1848 deden daarop vooral in Piëmont terugkomen. Na veel verzet kwam dáár in 1855 eene wet tot stand, strekkende om een deel der geestelijke corporatiën en kerkelijke instellingen op te heffen en eenige voorzieningen te treffen om den toestand

der meest behoeftige parochiën te verbeteren. Piëmont telde toen 490 geestelijke korporatiën; in het koningrijk Sardinië waren meer dan 22,000 geestelijken, die een kerkelijk inkomen van 16 millioen franken bij een kapitaalbezit van minstens 400 millioen fr. bezaten. Dat inkomen was zoo ongelijk verdeeld, dat vele geestelijken ten platten lande, bij overlading van werkzaamheden, naauwelijks dagloonersverdiensten genoten, terwijl de hooge geestelijkheid, buiten hare paleizen en villa's, tienen honderdduizenden te verteren had. De wet van 1855 hief nu de geestelijke orden op, met uitzondering dergenen, die zich aan prediking, onderwijs en ziekenverpleging wijdden. Zij ontnam aan vele kapittels regtspersoonlijkheid. De hierdoor vrijvallende inkomsten werden onder een bijzonder beheer gesteld, als *Kas der Geestelijkheid*, die geheel afgescheiden van het beheer der staatsfinantiën bleef. Daaruit werden vaste lijfrenten betaald aan de leden der gesuprimeerde collegiën en verder eene verhooging der traktementen van alle geestelijken, die minder dan 1000 frs. 's jaars genoten. De Staat trok uit dezen maatregel geen ander *direkt* voordeel, dan dat hij geen toelagen meer uit de Staatskas aan arme geestelijken verleende, welke toelagen echter geen millioen fr. 's jaars beliepen. Maar het zedelijk gewigt van dezen maatregel was onberekenbaar, daar hij de kracht der korporatiën brak en daarmede het bezit van goederen *in de doode hand*. Na de gebeurtenissen van 1859, en de bezetting der meeste deelen van Italië door de Sardinische legers, kreeg de wet van 1855 grooter beteekenis. Bij Dekreet van 1 December 1860 werden door Pepoli, commissaris der Sard. regering in Umbrie, alle geestelijke korporatiën afgeschaft, met uitzondering van twee, en de wet van 1855 derhalve nog met eenige uitbreiding toegepast; al de inkomsten werden in de *kas der geestelijkheid* gestort. Valerio deed hetzelfde in de Marken, bij Dekreet van 3 Januari 1861. In Napels werden deze maatregelen ingevoerd bij Dekreet van Mancini, van 17 Febr. 1861. Maar de zaak eischte voor het geheele geconstitueerde koningrijk eenheid en regeling van nog menig punt. Dit was het doel der wet van 7 Juli 1866, die eerst in September door het Italiaansche parlement te Florence werd behandeld en aangenomen. Hare voornaamste beginselen zijn: dat de staat de monnikorden en geestelijke korporatiën, zoowel reguliere als wereldlijke andere vereenigingen, die dezelfde kenmerken hebben, huizen en stichtingen aan zulke vereenigin-

gen behoorende, niet meer erkent. Alle goederen van deze vereenigingen en instellingen gingen onmiddellijk aan het domein over, onder den last, om ten behoeve van het *Kerkfonds* eene rente van 5 pct. in te schrijven, evenredig aan het bedrag der inkomsten van die goederen. Eene latere wet zou de wijze van vervreemding dier nieuwe domeingoederen bepalen. De gebouwen der afgeschafte Orden konden aan de gemeenten worden afgestaan voor scholen, hospitalen en andere inrigtingen van openbaar nut. Door het inschrijven der rente als eene staatsschuld verviel de noodzakelijkheid van een afzonderlijk beheer van het *Kerkfonds*, dat dan ook werd opgeheven. Zoo werd door deze wet de groote strijd van eeuwen beslist en werd verkregen: eenheid van regt voor geheel Italië (met uitzondering van Rome); afschaffing van alle voorregten der korporatiën; de vervreemding van hare bezittingen, die alzoo uit *de doode hand* in die van het publiek zouden overgaan. Het laatste bedrijf van dezen grooten maatregel kenmerkte zich nog door een merkwaardig incident, eene uiterste poging, om weder op de geheele zaak terug te komen. Het denkbeeld daartoe werd door zekeren pater Prullet uit Rome gebragt. Door den minister Minghetti aanbevolen, werd het ten slotte door Ricasoli in een wetsontwerp den 16^{den} Januarij 1867 der Kamer aangeboden. Hierbij werd de volkomen vrijheid der kerk, naar hare tegenwoordige regeling, uitgesproken en aan den Staat elke inmenging in hare belangen ontzegd; verder zouden alle kerkelijke goederen aan de bisschoppen worden teruggegeven, die voor den verkoop zouden zorgen, die zelven konden inkoopen, mits aan den Staat eene som van 600 millioen francs zou worden uitgekeerd. Geen wonder, dat het parlement hierin niets zag als een terugkomen op alles wat geschied was, en weigerde in een gedetailleerd onderzoek van dit ontwerp te treden. De Kamer werd hierop wel ontbonden, maar werd bijna in haar geheel herkozen. Het kabinet Ricasoli trad hierop af en werd vervangen door dat van Ferrara. Deze bragt een nieuw ontwerp in, dat mede geen bijval vond. Ferrara werd hierop door Ratazzi vervangen en aan deze gelukte het ten slotte om in den loop van 1867, in overleg met de vertegenwoordiging, de zaak der vervreemding van de nieuwe domeingoederen te regelen, met volkomen eerbiediging der wet van 7 Juli 1866, en van hare groote beginselen. Nu schijnt men met den verkoop dier goederen krachtig te

zijn voortgegaan, waartoe de geldelijke moeijelijkheden, waarin het jeugdig koningrijk zich bevindt, dringend hebben medegewerkt. Op de vraag aan onzen geleider, wat het publiek over dezen maatregel zeide, kregen wij het ontwijkend antwoord: ‘dat velen hem goedkeurden, maar sommigen klaagden.’ Dat hij nog niet het doel heeft bereikt, dat velen er van wachten, eene grootere verdeeling van het grondbezit en het daardoor openen van gelegenheden voor den kleineren landbouwer, om eigen erf te erlangen, werd ons verzekerd. Het schijnt toch, dat de klasse der kleine kapitalisten nog niet groot genoeg is, om landbezit te kunnen verkrijgen en dat dus die goederen meest nog overgaan in de handen van vereenigingen, van enkele zeer rijke partikulieren en dikwerf ook van Israëlieten. Hoe dit echter zijn moge, de maatregel zelf is zeker een der meest geschikte om eene geheel andere toekomst voor te bereiden.

VII.

Keeren wij naar Bologna terug en wel naar het Palazzo delle Mercanzia, een fraai gebouw, in gothischen stijl, uit het laatst der 13^{e} eeuw, maar in 1439 door de zorgen der Bentivogli's zeer hersteld en verfraaid. Hier hielden opvolgende regterlijke collegiën hunne zittingen, en men vindt er dan ook de wapens van alle regtsgeleerden, die daarin zitting hebben gehad, van 1441 tot 1800. - In de nabijheid heeft men de *beide* scheeve torens van Bologna, de torre Asinelli en de torre Garisenda. De eerste dagteekent van 1109, is 256 v. hoog en hangt 3 v. 4 d. over. De tweede werd in 1110 gebouwd, is slechts 130 v. hoog en hangt 8 v. over. Of opzet of toeval deze schuinsche stand heeft te weeg gebragt schijnt onzeker, ofschoon het laatste waarschijnlijk is, indien het beweren waarheid behelst, dat eene meting der Garisenda in 1792 eene meerdere verzakking zoude hebben aangewezen. In dit geval mogen echter de Bolognezen, die in den omtrek der kerk van S. Bartolomeo di Porta Ravegnana wonen, voorzigtig zijn. - Wij bezoeken thans de Universiteit in de Via S. Donato, een zeer uitgestrekt gebouw, dat eene fraaije binnenplaats omgeeft. Deze Universiteit is, na die van Salerno, de oudste van Italië en dagteekent van 1119. Zij is, vooral voor de regtsstudiën, eene der beroemdste en

meest bezochte geweest. Er waren dagen, dat zij bijna 10,000 leerlingen of studenten telde[1]; dat er onder hare hoogleeraren uitstekende vrouwen optraden, zooals Novella d'Andrea, die in de 14e eeuw een leerstoel der regtsgeleerdheid vervulde; zoo als veel later Laura Bassi, in de natuurkunde; Madonna Mangolina in de anatomie, en in den aanvang dezer eeuw Mathilda Tambroni in het Grieksch deden. Thans is de Akademie, waaraan 43 hoogleeraren in de 5 faculteiten verbonden zijn, door niet meer dan een 400tal studenten bezocht. Men ziet in dit gebouw, buiten de akademische leer- en gehoorzalen, verschillende kabinetten voor natuurkunde, anatomie, pathologie, obstetrie, enz. Boven heeft men in eene lange reeks zeer goed verlichte zalen eene uitgestrekte en rijke boekerij, naar men zegt van 200,000 banden en 6000 handschriften, waaronder een Lactantius van de 5e eeuw; tal van brieven van Metastasio, enz. - De in 1776 te Bologna geboren hoogleeraar Giuseppe Mezzofanti, wiens standbeeld in een der zalen prijkt, was hier Bibliothecaris. Hij is beroemd wegens den omvang zijner taalstudiën, daar men zegt, dat hij op zijn 36e jaar zich in 18 talen vloeijend uitdrukte en er ten slotte 42 verstond. Van dezen zetel der wetenschappen begeven wij ons naar den tempel der kunst, de Acadēmia delle belle Arti, in het voormalig Jezuiten-Collegie, waar de schilderij-galerij of Pinakotheek onze geheele aandacht inneemt. Op de meest voortreffelijke wijze heeft men hier, naar de verschillende tijdperken van ontwikkeling der kunst, in 8 zalen, de werken vooral der Bolognesche meesters ten toon gesteld. Bologna toch heeft, evenals Venetië, Florence en Rome, zijne kunstenaars, eindelijk ook eene eigenaardige kunstschool gehad. Onder de voorloopers hebben wij reeds meermalen genoemd Francia, gestorven in 1535, van wiens Madonna's zelfs een Rafaël getuigde: ‘dat hij niets schooners in uitdrukking, kleur en teekening kende’[2]. Tegen het einde der 16e eeuw, toen al de Italiaansche scholen zich als in een algemeen verval der kunst gingen oplossen, trad eensklaps die van Bologna in het leven of brak haren schoonsten bloeitijd aan. Het waren de Caraccio's, die als de eigenlijke grondleggers dezer school zijn te vermelden. Ludovico Caraccio leefde en werkte van 1555 tot 1619

1 Guida, ‘per la città di Bologna e suoi dintorni.’ Bologna, Presso Guetano Romagnoli, 1868, p. 1. Zie ook Adolph Stahr, ‘Ein Winter in Rom.’ Berlin, 1869, p. 20 sq.

2 Coindet, p. 403.

en met en nevens hem Agostino en Annibale. Zij vestigden eene academia of schilderschool, waarin zij weldra tal van leerlingen bijeenbragten, waarvan velen later onder de uitstekendste kunstenaars geteld werden, zooals Domenichino, Guido Reni, Albano, Lanfranc, Guercino, de beide Molla's en anderen. Het denkbeeld eener dergelijke opleiding van zulk een kunstakademie kon het best uitgaan van hen, die de individueele inspiratie, de originaliteit eenigzins op den achtergrond stelden en de kunst meer deden bestaan in een *eklektisme*, dat het goede of voortreffelijke van elke school wilde doen overnemen en tot een nieuw geheel verwerken. Deze opvatting der Caracci spreekt duidelijk uit de voorschriften van Agostino om een goed schilder te vormen; daartoe moest men hebben ‘de teekening van Rome (d.i. der oudheid), de beweging en halve tint van Venetië, de kleur van Lombardije, de ontzettende kracht van Michel Angelo, de waarheid van Titiaan, de manier van Corregio, de harmonieuse zamenstelling van Rafaël, de versieringen van Tibaldi, de vindingrijke geest van Primaticcio en een weinig van de gratie van Parmigianino’[1]. Waarlijk, de strenge toepassing van zulk een recept zoude slechts tot eene stijve en bonte lappendeken voeren kunnen. De Caracci waren als kunstenaars zeer verre boven hunne leer verheven. Vele hunner volgelingen niet minder, omdat bij elk wezenlijk kunstenaar de individualiteit zijne eischen onwillekeurig doet gelden. Toch blijft het kenmerk van de Bolognesche school en van hare leerlingen, dat van navolging en overneming van anderen.

Van Bolognesche kunstenaars of uit de Bolognesche school, treffen we hier stukken aan van Francia: het lijk van den Zaligmaker tusschen twee engelen; eene Madonna met S. Augustinus en andere heiligen; een Christus in de kribbe, stukken van hooge waarde: van Innocenzo da Imola, eene Heilige familie; van Tihaldi Pellegrino eene verloving van de H. Catherina. Van Lodovico Caracci bezit deze galerij 13 stukken, die allen onder de voortreffelijke kunstwerken kunnen worden gerangschikt. Hieronder munt vooral uit de H. Jonkvrouw in heerlijkheid (la vierge dans la gloire); teekening, kleur, compositie, alles is voortreffelijk, maar de Madonna is meer eene wereldsche dan hemelsche schoone[2]. Agostino heeft hier

1 Coindet, p. 403.
2 Coindet, p. 410.

twee stukken, de Communie van den H. Hieronimus en eene Hemelvaart van Maria, beide zeer schoon. Van Annibale's hand bezit de galerij zes stukken, waaronder eene Madonna met den H. Lodewijk en andere heiligen. Onder hunne volgelingen heeft geen hier meer geleverd dan Guido Reni. Men dankt aan zijn kunstpenseel inderdaad zeer fraaije stukken, als: de Madonna della Pieta, eene Kruisiging, de dusgenaamde Cristo del Cappucini, omdat het schilderstuk boven het hoofdaltaar in de kerk der Capucijners geplaatst was; de Kindermoord te Betlehem; een Ecce Homo en andere. Volgens Lanzi zijn dit echter nog niet zijne beste stukken en kenmerken zij zich, evenals al zijne werken, meer door de voortreffelijkheid van vorm en kleur dan wel door diepte van opvatting of kracht van uitdrukking[1]. Van Dominichino heeft men drie prachtige stukken: de dood van den H. Petrus van Verona, eenigermate als eene fraaije kopie van het beroemde stuk van Titiaan te beschouwen; de Madonna del Rosario en de marteldood van de H. Agnis. Het laatste vooral is, naar het gevoelen van deskundigen, een zijner schoonste werken. Gestalte en gelaat der Heilige zijn als verheerlijkt door eene uitdrukking van hemelsche verrukking en goddelijke onderworpenheid. De schrik en verbazing op het gelaat der omstanders is hiermede in scherpe, maar goed geordende tegenstelling. Maar haasten wij ons naar de beroemde parel dezer galerij, de H. Cicilia, van Rafaël. De Heilige staat in het midden, met den blik hemelwaarts, in vervoering bij het hooren der hemelsche harmoniën, voortgebragt door een koor musicerende engelen in de glansrijke wolk boven haar. Nevens haar staan, ter linkerzijde des beschouwers, S. Paulus en Johannes, ter regterzijde S. Augustinus en Maria Magdalena. Wonderbaar is de uitdrukking op het gelaat, ja, in de geheele houding van elk dier personen: de diepe, peinzende ernst van den Apostel der Heidenen en de eenigzins tot wereldsche blijdschap gestemde blik van Magdalena, alles schijnt even voortreffelijk, alles is in de schoonste overeenstemming. Het is inderdaad of eene der heerlijke toonscheppingen van Mozart hier door eene verwante kunst in vormen en kleuren wordt weêrgegeven.

Wij willen nu ook nog iets van de onmiddellijke omgeving der stad zien en gaan over de Piazza d'armi naar de Montagnola. Het is eigenlijk een verhoogd plein, nog binnen de

1 Coindet, p. 420.

stadsmuren, oostwaarts van de Porta Galiera gelegen, met geboomte beplant, waartusschen zich rij- en voetwegen slingeren, en vanwaar men een landelijk uitzigt heeft op de welbebouwde vlakte, terwijl het station van den spoorweg als onder ons ligt en wij er juist den trein van Ancona zien aankomen. Geen wonder, dat dit eene veelbezochte wandelplaats is, waar ook wel volksspelen, vooral het *giuoco di pallone*, worden gehouden. Den 8sten Augustus 1848 werden hier de Oostenrijkers door het volk aangegrepen en verdreven, welke gebeurtenis vereeuwigd is in een marmeren tafel ingemetseld in een der huizen, die op de Montagnola uitzien. Juist aan de andere zijde der stad, zuidwaarts, voert de landweg uit de Porta Castiglione heuvelopwaarts naar eene der schoonste plekken van Bologna's omgeving: het koninklijk lusthuis van S. Michele in Bosco. Sedert het tijdstip dat S. Basilio, in de 4de eeuw onzer jaartelling, hier den eersten steen voor een Christenbedehuis legde, heeft deze plek gedeeld in al de donkere en blijde gebeurtenissen, die over het schiereiland zijn heengegaan. Het was beurtelings een klooster, een verblijf voor krijgslieden, een strafplaats voor boosdoeners, een lusthuis voor grooten en vorsten[1]. In dezen laatsten toestand hebben wij het gelukkig aangetroffen. In de kerk en sacristy heeft men tal van opmerkenswaardige kunststukken: fresken van Bagnacavallo en schilderwerken van Dominico Canuti. Onbegrijpelijk bedriegelijk zijn de geschilderde open deur met de daarachter zigtbare trap en de in ruime plooijen aan den muur hangende gordijnen, daar men de eerste tot op een schrede nadert en zich dan nog bezwaarlijk kan overtuigen, dat men voor een vlakken muur staat, en bij de laatste steeds wil, dat het gordijn worde weggeschoven. Wij doorwandelen de lange bovengalerij, waar men op den grond de vergelijkende lengte van de torens der verschillende kerken in Bologna vindt aangegevén; waar men de portretten van vele Pausen ziet; waar men ook vele beeldwerken en vooral eene keurige verzameling van Terra cotta-beeldjes aantreft, die uitmunten door zuivere en fijne bewerking. In de vertrekken voor het verblijf des konings bestemd, die *comfortable*, meer dan schitterend en rijk zijn ingerigt, heeft men enkele beeldhouwerken van Bertalozzi, een hedendaagsch Bologneesch kunstenaar, een der beste leerlingen van Canova, die zijn atelier in de Strada Maggiore heeft. Ons

1 Guida, etc., p. III, 112.

bekoorden, in de ontbijtzaal des konings, een visscher en eene Eva, gereed om den appel te plukken: alleen schijnt het meermalen en ook hier uitgedrukt denkbeeld, om aan den verleider het hoofdje eener schoone vrouw te geven, gezocht en daardoor minder schoon. Zeker niet het minst bekoorlijke der Villa Reale, is het prachtige, tegen de heuvelen zich uitstrekkende park, in de weelderige tinten van veelsoortigen bladerdos gekleed, terwijl het uitzigt boven uit het hooge boogvenster der galerij, of vooral beneden van het voetpad langs de kerk, de heerlijkste blikken op stad en omgeving doet werpen, tot in de blaauwe verte, waar men de Adriatische zee heden niet zien, maar als het ware vermoeden kon.

En nu uit deze gaarde van licht en schoonheid, uit dit verblijf van vorstelijke weelde, naar ‘der cipressen donkere gaarde,’ naar de plek, waar de heer en zijn dienaar één zijn. Een bezoek aan de Certosa of de Campo Santo van Bologna mag niet verzuimd worden. Zij ligt op eenigen afstand van de stad, buiten de Porta S. Felice. Zij heeft haar ontstaan te danken aan de maatregelen door Napoleon I ook in Italië voor het begraven en de begraafplaatsen genomen. Den 14^{den} April 1801 werd deze inrigting voor het publiek geopend en hield het begraven in de kerken en op de bijzondere begrafplaatsen van gestichten, enz., op. Prachtige zuilengangen (*chiostri*) omgeven de verschillende begrafenisakkers, waar het ligtere groen der zoden en het donkere der cipres eene liefelijke en ernstige afwisseling geven aan al dat marmer en aan al het metsel- en beeldhouwwerk van den mensch. Op de Italiaansche Campi Santi leert men, dat de cipres de boom der herinnering, der rouwe, der dooden is. Daar verstaat men eerst regt ten Kate's heerlijke beschrijving:

> ‘Droefgeestige cipresse,
> Schudt d'avonddaauw als tranen af,
> Gij zijt de profetesse,
> Van 't algemeene graf.’

Vele oude gedenkteekenen, vroeger in de kerken verspreid, zijn thans hier overgebragt, en zijn in tijdrekenkundige orde in de Chiostri geplaatst. Verre de meeste monumenten behooren echter aan gestorvenen in deze eeuw. Men ziet er daaronder zeer fraaije, zooals dat van de familie Murat, met het standbeeld van den gewezen koning van Napels, in zijn schilderachtig en rid-

derlijk ruiterkostuum. Evenzoo munt door sierlijke en grootsche inrichting uit de grafkapel, bestemd voor de hoogleeraren, die aan de akademie van Bologna werkzaam zijn. En wat al beroemde namen zijn hier in die bogengangen niet te vinden, van Gaspar Garatoni, den bekenden philoloog; van Mathilda Tambroni; van de hoogleeraren Faucelli, Busatti, Manfredini en Palagi; van zoo vele anderen, wier namen minder algemeen bekend, welligt zelfs in Bologna reeds bijna vergeten zijn. Toch is het of de ontboezemingen, de korte grafschriften en spreuken ook van die ons geheel onbekenden, voor het gemoed iets aantrekkelijks hebben. Zij getuigden ook hier meestal van ingenomenheid, vereering, liefde van diep bedroefde betrekkingen voor de ontslapenen; van een stil berusten of van een hope op de toekomst; maar dat alles, met zeldzame uitzonderingen, droeg hier geen bepaald kerkelijk-godsdienstig, vooral geen katholiek karakter. De op elke katholieke begraafplaats aanwezige kapel, waarin de lijkdienst plaats heeft, heeft hier, in overeenstemming met het geheel, den omvang eener kerk gekregen, die inwendig schoone kunstwerken bevat; schilderijen van Ceri en Andrea Sirani, de Maaltijd bij Simon de farizeër en eene Magdalena aan de voeten van Jezus; van Elisabetta Sirani, de Doop van Jezus in de Jordaan, door haar op 20 jarigen leeftijd vervaardigd. Wij verlaten dit Campo Santo, met den indruk, dien wij later volkomen bevestigd zien, dat het de grootste, de schoonste, de best aangelegde begraafplaats van geheel Italië mag heeten.

VIII.

Maar het is tijd om de reis naar Florence te aanvaarden; vroeger eene moeijelijke, die zeker twee dagen vorderde. Thans zal de gewone trein ons in ongeveer 6 uren daarheen brengen, langs eene der stoutste en tevens schoonste spoorbanen, die men ergens kan vinden. De baan loopt van het station te Bologna door een vruchtbaar en heuvelachtig landschap om weldra het dal van de Reno in te treden. Zij slingert langs dezen kleinen, bogtigen stroom, die des zomers bijna uitgedroogd, des winters door regens gezwollen, vaak eene alles medeslepende en vernielende kracht bezit, nu eens op den regter- dan op den linker-

oever, maar altijd klimmende, tot zij in de tunnel van Pracchia, den top der Apenijnen doorborende, haar hoogste punt, 617 meters boven de zee, bereikt, en vandaar langzaam naar Pistoja en het Arnodal afdaalt. Deze baan telt 46 tunnels, wier gezamenlijke lengte 18,527 meters bedraagt, zijnde 19 pct. of bijna *een vijfde* van de geheele lengte. De grootste tunnels zijn die del Appenino of van S. Mommeo, welke 2725 meters; van Casale, die 2621 meters; van Signorino, die 1064, en van Piteccio, die 1753 meters lang zijn. Buiten de tunnels telt deze baan nog eenige bruggen over de Reno en groote muurwerken tegen het woeden van dien stroom, waaraan nu nog honderde werklieden bezig waren; zoo ook op de westelijke helling der Apenijnen verscheidene grootsche viadukten, op dubbele bogenrijen. Van Bologna tot Pistoja telt men 9 stations, meest kleine, maar goed ingerigte gebouwen. Wij willen, naar aanleiding van dezen spoorweg, een blik werpen op het geheele spoorwegstelsel in het jeugdig koningrijk. Dit toch heeft de vroeger hier en daar aangevangen werken moeten opnemen, tot een stelselmatig geheel zamenvatten, daaraan verbonden uitbreiding geven. De spoorwegen van het koningrijk zijn thans verdeeld onder vijf groote maatschappijen. De eerste bezit de spoorbanen van Lombardije, Venetië, Piëmont en Emilia; het is de Società dell' alta Italia. De tweede omvat die van Liguriën, Toskane, de Campagna di Roma en de Terra di Lavoro en heet de Società delle strade ferrate romane. De derde heeft die langs de kusten der Adriatische zee, van Bologna naar Ancona en Brindisi, en is de Società delle strade ferrate meridional. Die vierde omvat de banen in Calabrië, zuidelijk van Napels en met de Vittorio Emanuele die op Sicilië, en heet de Società delle ferrovie Calabro-Sicule; terwijl de vijfde Società delle strade ferrate sarde genoemd wordt; daarenboven zijn er nog enkele kleinere maatschappijen voor bijzondere lijnen. Op het einde van 1868 waren in het geheele koningrijk 5556 kilometers spoorweg in exploitatie, 1303 in aanbouw en 1478 geprojecteerde. Deze waren over de genoemde maatschappijen aldus verdeeld:

	Expl.	**Const.**	**Proj.**
Alta Italia	2256	6	42.
Romane	1706	539	12.
Meridionali	1427	46	320.
Vittorio Emanuele	149	377	746.
Sarde	-	150	236.
Diverse	58	390	122.

Onder de cijfers der Vie Romane komen die voor den Pausselijken Staat voor met 319 in exploitatie, 5 in constructie en geene verdere in project. De snelle ontwikkeling van het Italiaansche spoorwegnet kan uit de volgende cijfers blijken. In het 14jarig tijdperk van 1840, waarin de eerste 26 kilometers werden gelegd, tot en met 1853, was het cijfer der voor de exploitatie geopende kilometers tot 779 geklommen. In de 15 volgende jaren tot 1868, steeg het op 5556, en was dus *verzevenvoudigd*. Vooral is de toeneming sedert 1860 zeer aanzienlijk. Eene vergelijking der bruto-opbrengsten voor de verschillende lijnen over de jaren 1866 en '67 is ongunstig voor het laatste jaar, als gevende eene gezamenlijke mindere opbrengst van ruim 3½ millioen Lire. Dit is echter een natuurlijk gevolg van de buitengewone opbrengsten, die in 1866, een oorlogsjaar, van het transport der militairen werden verkregen. Dat cijfer bedroeg toen over de 11 millioen, tegen slechts ruim 3 mill, in 1867, zoodat ten slotte de opbrengsten van het gewoon verkeer in 1867 nog met 6 pct. vermeerderd waren. Een kilometer wegs gaf in het laatste jaar gemiddeld 15,408 Lire, zijnde nog maar *een derde* van wat die in Frankrijk opleverde. Deze verhouding is zeker nog hoogst ongunstig, maar aan verschillende omstandigheden te wijten en zeker voor verbetering vatbaar. Men lette slechts op de dikwerf nog gebrekkige aansluitingen in het spoorwegnet en op het zeer groote verschil in opbrengst bij de verschillende lijnen, waarbij de noordelijke alle andere overtreffen. De omvang van het vervoer, in zijne verschillende bestanddeelen, en het aandeel, dat elk der groote maatschappijen daarin over 1867 had, blijkt uit de volgende opgaven:

	Get. reizig.	**Bagaadje. centen.**	**Koopgoederen in cent. kl. snelhd.**	**gr. snelh.**	**Rijtuigen.**	**Dieren.**
Alta Italia	7,372,717	210,219	21,578,779	600,571	6,895	373,983.
Romane	3,946,468	80,907	4,736,105	161,121	967	63,557.
Meridionali	2,642,801	58,910	2,383,854	168,608	404	78,952.
Calabro Sicule	471,444	11,039	189,707	15,761	28	431.
	14,433,430	361,105	28,888,345	946,061	8,294	516,923

Wij achten deze cijfers van groot belang, daar die verplaatsing van ruim 14 millioen reizigers bewijst, hoe ook hier het verkeer en de onderlinge aanraking van alle deelen der bevolking

door de spoorwegen wordt bevorderd. Vroeger werd er uit noodzakelijkheid of genoegen weinig gereisd in Italië; thans ziet men, vooral in het noorden, de treinen veelal wel bezet. Alle standen, ook vrouwen en kinderen, nemen daaraan deel. Wij reisden met ingezetenen van Rome, die uit het noorden kwamen; met bewoners van Milaan, die voor hun genoegen Napels hadden bezocht. De spoorwegmaatschappijen trachten dit aan te moedigen, door het uitgeven van retourbiljetten, van biljetten voor feestdagen, van biljetten voor reistogtjes over bepaalde plaatsen, tegen met 5 pct. verminderde prijzen (*viaggi circolari a prezzi ridotti*), door de gelegenheden om zich te *abonneren*[1]. Zij doen het niet minder door te zorgen voor goed materiëel en personeel; door orde en stiptheid op de bureaux, bij het goederenvervoer, enz. Over het algemeen is dit alles in Italië even goed als op de meeste Duitsche banen en stations. De rijtuigen zijn zeer goed en in Noord-Italië zijn de 2^{e} klassen niet minder dan de 1^{e} in Frankrijk of op onzen Rijnspoorweg. De wachtkamers zijn dikwerf, als in Frankrijk, deelen eener zelfde zaal, die door houten beschotten van ruim een mans hoogte voor de verschillende klassen zijn gescheiden. Op de grootere stations, als te Turijn, Milaan, Venetië, heerscht in de stationsgebouwen en hunne inrigting grootschheid en weelde in verscheidenheid van steensoorten, marmer en architectonische versieringen; ja, fresco-schilderingen aan wanden en zolderingen zijn daar zeer algemeen. Wij beschouwen het toenemend spoorwegverkeer als een der levensvragen voor het jeugdig koningrijk. Wat kan sterker medewerken, om de Italianen tot één volk te vereenigen? Wat kan aan de beschaving en ontginning van de binnenste deelen des lands sterker prikkels geven? Wat kan den afvoer van eigen voortbrengselen naar zijne zeehavens, wat den doorvoer van personen en kleiner goederen, ook naar het buitenland beter verzekeren? Onkunde en barbaarschhcid zijn op den duur tegen spoorwegen en telegrafen niet bestand. De roovers wijken er voor, want wij passeren met den spoortrein, zelfs des nachts, in volkomen veiligheid, streken, die men voor een tiental jaren over dag naauwelijks durfde doortrekken. - De reeds verkregen uitkomsten, de nog te verwachten voordeelen noopten de Italiaansche regering, naar onze

1 Guida, ‘Orario ufficiale di tutti le strade ferrate d'Italia.’ Milano, Edoardo Sonzogno. De Italiaansche: Hendschel's Telegraaph of de Britsche Bradshaw.

overtuiging te regt, tot het brengen van zeer groote geldelijke offers. Zij verzekerde aan de maatschappijen een minimum van opbrengst per kilometer, en gaf daaraan steeds grooter sommen ten beste. In 1859 kostte deze wijze van subsidiëren aan de schatkist bijna 700,000 Lire; in 1863 reeds 7½ millioen; maar in 1868 over de 55 millioen 's jaars. In dit tienjarig tijdperk had het spoorwegnet aan de schatkist meer dan 216 millioen Lire gekost[1].

Maar wij keeren tot onzen spoorweg over de Apenijnen terug. Het bergachtig landschap is fraai, somtijds stout en wild, ofschoon volstrekt geene alpennatuur. Soms ziet men in lagchende dalen, met meer zuidelijken plantengroei, vooral tamme kastanje, olijf- en vijgenboom; soms echter zijn de berghellingen zeer dor en verbrand. De streek is eenzaam en weinig bevolkt. Geheel anders is dit bij de westelijke helling naar Pistoja. Deze vrij belangrijke en in de geschiedenis vermaarde plaats is schilderachtig gelegen aan de Ombrone, een stroom, die zich in de Arno ontlast. Van hier gaat een spoorbaan westwaarts direkt over Lucca naar Pisa en Livorno. Onze baan wendt zich weder oostwaarts en loopt door het prachtige en vruchtbare dal, langs de westelijke hellingen der Apenijnen, over Prato naar Florence. Prato is eene stad van veel nijverheid en vroeger bekend wegens zijne aanzienlijke boekdrukkerijen, daar vele oudere Italiaansche werken hier het licht zagen, omdat men hier goedkooper konde arbeiden dan in het nabijgelegen Florence.

IX.

Firenza, vroeger Fiorenza van het Latijnsche Florentia, is eene benaming, die terstond doet denken aan bloemen, bloeijen en ontluiken, aan al de schoonheid en behoorlijkheid, die wij daarmede als vereenzelvigd beschouwen. Toch heeft de Italiaan er nog den bijnaam van *la bella*, de schoone bij uitnemendheid, aan toegevoegd. En dat alles is volkomen juist, ofschoon een zeer vlugtige blik terstond de overtuiging schenkt, dat die dich-

1 Over al deze bijzonderheden en vele andere, Maestri, 'l'Italia economica,' p. 116-121 en p. 127 sqq.

terlijke uitdrukkingen niet op de stad zelve, maar eigenlijk op hare ligging, hare omgeving, op het geheel van stad en omtrek, op een geheel zoo wonderbaar rijk aan schoone lijnen en heerlijke kleuren, betrekking heeft. Bij uwe aankomst per spoortrein bespeurt ge van een en ander weinig. Maar wij voeren u in de tuinen van Boboli en naar de kerk S. Miniato, of in het paviljoen van Bello Sguardo, zoovele meer verheven punten aan de zuidzijde der stad, op den linker Arno-oever, om dat alles regt op te merken. Begeef u in den namiddag, wanneer de zon ter kimme neigt, op dien godsakker van S. Miniato en aanschouw daar beneden aan weêrszijden van den nu traag vlietenden stroom, die opeenhoping van donkere en groote gebouwen, die schilderachtige torenspitsen, die talrijke koepels, waaronder de reusachtige van de Duomo, alles als ingesloten en omgeven door het weelderige groen van beemden en bosschen, die zich tot op de heuvelen uitstrekken, waarachter in blaauwe en purperen tinten, in golvende en zwellende lijnen de Apenijnen zich verheffen. Overal ziet ge tusschen het doffe groen der olijfbosschen, het glinsterende der kastanjes en altijd groene eiken, de torentjes der kerken of de schitterend witte muren der tallooze villa's en lusthuizen, waarin een deel der meer gegoede bewoners van de stad de warme zomermaanden doorbrengen. Dat alles is wonderbaar schoon verlicht, want de dalende zon spreidt een purperen mantel over de verre bergen, tooit een enkelen top, zooals de bijna 3000 v. hooge Monte Morillo, met goud; schittert nog op de hooge torenspitsen, de Campanile en den koepel van Bruneleschi, terwijl de straten en pleinen der stad, de lagere deelen der vallei reeds in den blaauwachtigen nevelsluijer van den avond gehuld worden en die daarin voor uw blik verbergen. Zulk een blik overtuigt u van de wonderbaar schoone ligging, van den bloeijenden rijkdom van Florence en het Arno-dal. De stad is niet zeer oud, daar zij waarschijnlijk onder Sulla, in de eerste eeuw onzer jaartelling, werd gesticht. Maar eerst nadat in 1010 de Florentijnen het oude Fiesole hadden ten onder gebragt en zich met de burgers van Pisa hadden verbonden tegen die van Lucca en Genua, nam de stad in aanzien en welvaart toe en werd nu langzamerhand een der magtigste middeleeuwsche steden en staten van het schiereiland. Dit sloot niet uit, ja, bragt veeleer mede krachtige deelneming aan de groote partijschappen, aan de daaruit voortvloeijende inwendige verdeeldheden en burgertwisten, die tot

zulke tragische tooneelen aanleiding gaven, als waarvan de geschiedrollen der Italiaansche republieken hebben te gewagen. In den strijd tusschen Guelfen en Ghibellinen was Florence meestal op de zijde der eersten, van den paus tegen den keizer. De magtigste geslachten der stad waren Guelfen, die somwijlen door de andere partij verdrongen en verjaagd werden, om spoedig met wapenmagt en onder het uitoefenen van strenge wraak terug te keeren. Na 1280 kreeg, onder de heerschappij der Guelfen, het volk of de burgerij meer invloed. De 12 gilden, kenmerken van den toenemenden bloei van handel en fabriekwezen, zagen hunne leidslieden of *Priori*, met uitsluiting van den adel, aan het hoofd der zaken komen, 't geen echter tot nieuwen burgerkrijg aanleiding gaf, waarbij de groote Dante zijne vaderstad moest ontvlieden. In het troebele water dier partijschappen wist echter eene rijke hoofdmansfamilie gelukkig te visschen. Het beroemde geslacht der Medici had toch aan den handel zijn opgang te danken. De eigenlijke stichter daarvan was Giovanni de' Medici, die in 1428 stierf. Maar zijn zoon Cosmo, ofschoon eerst door de Albizzi verjaagd, keerde in 1434 uit zijne ballingschap als bevrijder en vader des vaderlands terug, om dien eersten en vorstelijken rang in te nemen, waaronder Florence beroemd geworden is en waaraan het op 't gebied van kunst en letterkunde nu nog zijn roem ontleent. Hem volgde toen in 1464 zijn zoon Pietro, dezen in 1469 diens zoon Lorenzo op. De laatste verwierf zich door zijne buitengewone gaven als staatsman, geleerde en beschermer van kunsten en wetenschappen, den bijnaam van il Magnifico. In 1478 viel zijn broeder Giuliano als slagtoffer van de zamenzwering der Pazzi. Onder zijn zoon Pietro II verloor dit geslacht, door diens onbekwaamheid, gezag en invloed. Karel VIII van Frankrijk bezette de schoone stad, waar weelde en zedenbederf intusschen hadden voortgewoekerd en aanleiding gaven tot het optreden van den boetprediker Savonarola, die in 1498 het slagtoffer van zijn' ijver werd. In 1512 werden de beide broeders van Pietro II, Giovanni en Giuliano de' Medici, uit hunne ballingschap teruggeroepen. De eerste verkreeg echter de pauselijke waardigheid, de tweede weigerde aan het bewind te komen. Toch scheen de naam van dit geslacht te zeer met de grootheid van Florence vereenzelvigd om het geheel uit te sluiten. Lorenzo, een natuurlijke zoon van Pietro II, kwam aan het hoofd der zaken, maar werd in 1527 op nieuw verdreven. Nu trok zich keizer Karel V de

zaak aan in het belang zijner dochter Margaretha, die met Alessandro Medici gehuwd was. Na eene belegering van 11 maanden, waarin Michel Angelo de meeste dier schoone verdedigingswerken liet oprigten, waarvan gij de laatste gedeelten, de kolossale muren der Fortezza da Basso, ter zijde van den spoorbaan, thans ziet sloopen, werd de stad ingenomen en Alessandro haar erfelijk hoofd. Zijn opvolgers werden nu Granduca, en daaronder waren bekwame mannen, als Cosmo I, die van 1537 tot 1564 die waardigheid bezat. Met Giovanni Gaston stierf in 1737 het geslacht uit, waarop keizer Karel VI het groot-hertogdom aan Franz Stephan van Lotharingen, den gemaal van zijne dochter Maria Theresia, schonk. Zoo geraakte Toskane onder vorsten uit het geslacht der Bourbons, die er veel goeds hebben gesticht, maar ten slotte, door hun hechten aan verouderde regeringsbeginsels, de liefde hunner onderzaten verloren, en onbestand bleken tegen de magtige zucht naar *eenheid*, die zich ook hier meer en meer openbaarde, en, na de verdrijving van Leopold II, in 1859 tot het reeds vermelde *Volksbesluit* van 15 Maart 1860 voerde, waarmede de aansluiting aan het jeugdig koningrijk werd beslist. - De Conventie den 15^{den} September 1864 tusschen Italië en Frankrijk aangegaan, heeft het schoone Florence daarenboven *tijdelijk* tot de hoofdstad van het geheele koningrijk verheven. *Tijdelijk*, want het parlement had immers in 1861 uitdrukkelijk verklaard, dat Rome de hoofdstad van Italië zal zijn? Wij hopen dat *dit* een onwankelbaar vertrouwen van het Italiaansche volk zal blijven; laat het dit vertrouwen varen, zoo vreezen wij voor de éénheid. Dat nu die Conventie en het verplaatsen van den zetel der regering uit Turijn naar Florence den Piëmontezen zwaar viel, dat zij er oproerig boos over werden, laat zich goed begrijpen; maar niet minder goed, dat toch eigenlijk die verplaatsing noodzakelijk was. Uit een krijgskundig en administratief oogpunt moest de zetel des rijks niet in den noordelijksten hoek, en als aan de grenzen van een magtigen nabuur gelegen zijn; in het midden des lands was de regte plaats. Uit een politiek oogpunt laat zich de verandering niet minder goed verdedigen, daar de koning van Italië eenigermate moet vergeten en doen vergeten, dat hij meer bijzonder aan Sardinië gehecht is. - De zaak schijnt door eenigzins verlicht denkende mannen in Italië ook wel zoo te worden opgevat. Alle ministeriën en hooge staatscollegiën zijn dan nu ook in Florence gevestigd, meestal in de

groote paleizen van vroegere aanzienlijke geslachten. Zoo vindt men in den aanvang der Via Cavour het Palazzo Riccardi thans als Ministero del Interno terug; dat van Marine ziet men in het vroegere Convent van S. Jacopo, aan de linkerzijde der Arno, bij de Ponte S. Trinita; andere ministeriën in andere hoofdgebouwen. Het Palazzo della Comunità of het Stadhuis is een groot gebouw aan de Via Tornabuoni, nabij dezelfde brug en goed te kennen aan de daar geafficheerde Huwelijksaf kondigingen en mededeelingen van Raadsbesluiten, Kennisgevingen, Oproepingen van lotelingen en aanbiedingen van te verkoopen stedelijke bouwterreinen, met daarbijgevoegde situatie-teekeningen.

De Arno loopt door de stad, of liever, deelt haar in een noordelijk en zuidelijk gedeelte, waarvan het eerste echter verre het aanzienlijkste is. Vijf bruggen voeren over den stroom, die naauwelijks den naam van rivier verdient, daar hij des zomers en tijdens ons bezoek slechts weinig water bevat, hoeveel moeite men zich ook geeft om dit weinige door steenen schutdammen in het bed der rivier, voor de stad zooveel mogelijk op te houden. Aan het benedeneinde der stad en bij de publieke wandeling was de bedding zoo droog, dat wij werklieden met karren en paarden in het midden daarvan bezig zagen. Des winters of bij zware regens in het gebergte zwelt de stroom dikwerf snel aan, treedt buiten zijne oevers en heeft soms groote schade veroorzaakt. Voor scheepvaart of handelsverkeer is hij dus geheel ongeschikt. Dalen wij hem af, zoo is de eerste brug de Ponte alle Grazie, de oudste, reeds in 1237 door Lapo gebouwd, onder de leiding van Messer Rubaconte, die toen de waardigheid van Podesta bekleedde. Deze brug werd zeer beschadigd door den grooten vloed van 1557. De hierop volgende Ponte Vecchio werd waarschijnlijk reeds in 1080 gebouwd, maar in 1167 door den stroom geheel vernield, hetwelk in 1333 op nieuw plaats had. In 1362 werd zij weder herbouwd door Taddeo Gaddi. De brug, die op drie bogen rust, heeft in zoover iets van de Rialto, dat men er een straat op heeft, gevormd door allerlei kleine winkels van goudsmeden, metaalwerkers en dergelijke. Boven over deze winkels loopt eene galerij, die direct uit het Paleis Pitti op den linker-, naar de Uffizii en het Palazzo Vecchio op den regteroever der Arno voert. Het gezigt op deze brug is echter meer vreemd dan schilderachtig. De derde brug is de Ponte di S. Trinita, die vroeger dikwerf

door den vloed vernield, in hare tegenwoordige gestalte in 1569 werd voleindigd. Haar bouwmeester is B. Ammanati en zijn werk verdient uit een bouwkundig en aesthetisch oogpunt bewondering en lof. Zij heeft drie bogen, waarvan de middelste 95 v., 9 d., elk der zijbogen 86 v., 2 d. spanning heeft. Die bogen zijn buitengewoon vlak, zijnde de verheffing daarvan slechts een zevende van de spanning. Om het hieruit voortspruitende gevaar te keeren, zijn de bogen eenigszins spits. Elke boog is zamengesteld uit twee vierden van een ovaal, en elk vierde of elke halve boog wordt beschreven uit drie middenpunten. Deze bogen ontmoeten elkaâr in een zeer stompen hoek in den top der boog, waar het ontmoetingspunt aan den buitenkant door marmeren schilden, als sieraad, wordt bedekt[1]. Op de vier hoeken staan beelden, de vier jaargetijden voorstellende, die zonder groote kunstwaarde, toch een aangenamen indruk aan het geheel geven. De vierde brug is de Ponte alla Carraja, die in 1218 van hout werd gebouwd, maar door het water vernield. Eene tweede editie bezweek in 1304, bij gelegenheid van daar gegeven volksfeesten. Steenen bruggen bleken hier ook meermalen te zwak voor het geweld van den stroom, totdat eindelijk de tegenwoordige, in 1559, op bevel van Cosmo I, tot stand kwam. Eindelijk heeft men nog twee ijzeren hangbruggen, een stroomopwaarts, boven de Ponte alle Grazie, de andere bij de Nuova Barriera, ver beneden de Carraja. Aan deze ijzeren bruggen wordt een klein bruggeld geheven. Van de Ponte Vecchio strekt zich langs de noordzijde tot aan de genoemde Barrièra, aan de zuidzijde tot aan de Gas-fabriek, nabij de Porta Frediano, eene prachtige kade met borstwering uit, Lungo Arno, Lungarno Nuovo en Lungarno Soderini genaamd. Hier heeft men prachtige huizen, vele groote hôtels en tal van woningen en gemeubelde apartementen te huur. De ligging is zeker open en luchtig, vergeleken met het wonen in de naauwe straten der stad; maar de zon brandt hier ook den geheelen dag, en men wil, dat aan den rivieroever de mosquito's, eene ware Egyptische plaag, het talrijkste zijn.

Ofschoon de uitbreiding der stad langzamerhand geschiedde en voor den oudheidkundige de aanduidingen niet ontbreken van de tijdperken waarin die hoofdzakelijk plaats hadden[2], kan

1 ‘Murray's Handbook of Florence and its environs.’ London, 1868, p. 6.
2 ‘Murray's Florence,’ p. 4.

men thans echter zeer bepaald van een oud en geheel nieuw gedeelte der stad spreken. Hier toch doet zich, even als in alle zich ontwikkelende steden, de behoefte naar uitbreiding en aanbouw sterk gevoelen. Tot het nieuwe, het moderne Florence behooren de wijken, van de Ponte alla Carraja af naar de publieke wandeling of Cascine; van het Spoorweg-station en benoorden de kerk van S. Lorenzo, naar die van Annunziata en dan zuidwaarts naar die van Santa Croce en de Arno. - De nieuwe gedeelten kent men aan de regtlijnigheid en breedte der straten, aan de betere trottoirs, aan de meerdere gelijkheid der gebouwen, Europesche typen; maar toch ook nog aan een zeer lofwaardige Italiaansche eigenaardigheid, de benamingen. Zij herinneren gestadig aan de groote gebeurtenissen en de groote mannen van den laatsten tijd. Hier hebt ge een Piazza Manin en dell' Independenza; hier hebt ge eene Via Nazionale, Cavour, Ricasoli, Vittorio Emannele, Montebello, Solferino en dergelijken. Het oudste gedeelte der stad, zeker dat op den noordelijken oever tusschen de Ponte alle Grazie en alla Carraja en noordwaarts tot de Duomo, heeft slechts zeer onregelmatige naauwe straten of stegen, zeer hooge huizen, de oudere van een bijzonder kolossaal en hecht uiterlijk, daar de onderste of grondverdieping doorgaans uit ontzagchelijke groote, langwerpig vierkante steenblokken is opgetrokken. Dit is eene eigenaardigheid van den Toskaanschen bouwtrant, die tot in de 17^{e} eeuw heerschte en toen voor een meer algemeen Italiaanschen plaats maakte. Daar deze zware muren, door grondstof en tijd meestal donkergraauw van kleur, daarenboven met veel ijzerwerk en ijzeren traliën voor de weinige vensters en balcons voorzien zijn, geven zij een somber aanzien aan de oude deelen der stad en herinnert daar alles nog aan de dagen, toen mindere openbare veiligheid en gevaarlijke veten tusschen burgers en burgers, elk huis en elk paleis tot eene kleine vesting deden vormen. De meeste straten in de oude en ook in vele deelen der nieuwere stad, zijn met vlakke steenen geplaveid, behakt voor het uitglijden der paarden. Dit soort van plaveisel is het eerste ingevoerd door den Podestà Rubaconte, in de 13e eeuw. Thans gaat men ook hier en daar, in vreemde tegenstelling met dat oude, tot keijen en macadamisering over. Nog vreemder zijn de groote spiegelruiten der fraaije winkels en café's in de Via Tornabuoni, Ceretani en Calzajoli, die de Piazza della Signoria met de Piazza del Duomo verbindt, en

waar het gewoel en gerij het drukste is, en die duizende gasvlammen, die des avonds de straten zeer goed verlichten.

Ofschoon wij in het laatste van September de heerlijkste dagen in Florence doorbragten en de hemel zich elken dag in wolkelooze helderheid aan ons vertoonde, is toch het klimaat in 't algemeen niet zoo gunstig. Men heeft hier zeer groote en snelle afwisselingen van warmte en koelte. Ofschoon de koude zelfs in den winter zeer gering is, gemiddeld 41° F. in Januarij, moet de zomerhitte in Julij en Augustus meestal bijna ondragelijk zijn, en begeven de meeste gegoeden zich dan naar de hoogere oorden van het gebergte of naar de zeekust, nabij Livorno. De beide laatste dagen van September hadden wij eene warmte van 82° en 92° F. Hier, zoowel als te Rome, is de warmte op den middag en in de zon in groote tegenstelling met de temperatuur op beschaduwde plaatsen, vooral in de naauwe als diepliggende straten, waar u vaak plotseling een kelderachtig gevoel treft, of des avonds bij zonsondergang. Gevoelige gestellen mogen zich vooral des avonds wel steeds van eenig overkleed voorzien. Wat de gemiddelde hoeveelheid regen betreft, die jaarlijks valt, zoo behoort Florence tot de vochtige plaatsen van Italië. Toch is het klimaat in 't algemeen gezond en de gemiddelde levensduur gunstig in vergelijking met vele andere steden van 't schiereiland[1].

X.

Verplaatsen we ons thans op de Piazza della Signoria; want welk vreemdeling zal daarheen en naar die der Duomo niet de eerste schreden rigten? Aan de oostzijde hebt gij het Palazzo Vecchio, ten zuiden de Loggia dei Lanzi. De laatste, een model van bouwkunde, is een open Halle op drie bogen rustende, waarin men langs een aantal treden opstijgt. Andrea di Cione, meer bekend als Orcagna, bouwde in 1375 deze prachtige galerij. Er is wel geen sterker bewijs voor de schoonheid van dit kunstwerk, dan de raad van Michael Angelo aan Cosmo I, om haar rondom de geheele *piazza* voort te zetten, als het beste

1 ‘Murray's Florence,’ p. 2. Maestri, o l. p. 50.

middel om dit plein tot het allerschoonste te maken. De naam ontleende het aan de Zwitsersche of Duitsche lijfwacht, de landsknechten van Cosmo I. Men weet, dat dit meesterstuk van ordonnantie en bouwkunst te München is nagebootst in de dusgenaamde Feld-Hern Halle. Onder de bogen beschouwt men eenige prachtige kunststukken: een roof der Sabijnsche Maagden, en een Hercules, die den Centaur Nessus verslaat, van Giovanni da Bologna, van 1583; een Perseus met het Medusahoofd, in erts van den beroemden Benvenuto Cellini, wiens meesterschap boven Donatello's Judith met het hoofd van Holofernes, ons niet twijfelachtig schijnt; een krijgsman met een doode in den arm, waarschijnlijk navolging van een Grieksch origineel, maar niettemin bewonderenswaardig door natuurlijkheid van uitdrukking en virtuositeit van uitvoering; zes groote vrouwenbeelden, die men meent dat Sabijnsche priesteressen voorstellen. In de Loggia staan in marmeren tafels twee herinneringen aan de geschiedenis der jongste tijden, eene ter eere der Milanezen, die in 1848 hier medewerkten tot verdrijving der Oostenrijkers, de andere van de Venetianen, omdat zij zich in 1866 aan het koningrijk aansloten[1]. Op de Piazza bewondert men ook het ruiterstandbeeld van Cosmo, door Giov. da Bologna in 1594 vervaardigd, en de groote bron of fontein met het wel wat kolossale Neptunusbeeld, hetgeen men echter vergeet bij de schoonheid der paarden voor zijn kar, wier vuur en kracht meesterlijk zijn weêrgegeven. Wij keeren ons tot het Palazzo Vecchio, dat in 1298 opgerigt, eerst het verblijf was van den Gonfaloniero en de Priori, de voornaamste regeringspersonen. In 1540 vestigde Cosmo I er zich in voor een tiental jaren, daar hij in 1550 zijn verblijf verplaatste naar het Palazzo Pitti, op den zuidelijken Arno-oever. Het is een groot en indrukwekkend gebouw, met een hoogen toren, die daaruit in den gevel oprijst. Langs zijn kroonlijst ziet men de wapens der Toskaansche steden en daaronder, weder op een marmeren plaat, de vermelding der volkstemming van 15 Maart 1860. Aan

1 De eerste luidt: ‘Stemma della Città di Milano, qui posto dal Commune di Firenze ad onore dei Milanesi Chi nel Marzo del 1848, dopo cinque giorni di battaglia, cacciati gli austriaci, diedero il segno della prima guerra d'independenza, 22 Marzo 1865, 4°. del regno d'Italia.’ De tweede zegt: ‘Memoria ai posteri che il 27 Ottobre 1866 i Veneti per unanime voto nei primi giorni della libertà sociandoci al regno d'Italia n'assicnrarono l'independenza.’

den ingang verheft zich links de David van Michel Angelo en regts de Herkules en Cacus van zijn mededinger Baccio Bandinelli. Een eerste blik zal wel elk overtuigen, dat het eerste kunststuk de zegepraal behaalt. Die eerste blik baarde ons echter eenige teleurstelling, daar dit meesterstuk op ons niet den indruk maakte, dien wij verwacht hadden. Herhaalde bezigtiging voert hier, als bij vele kunstwerken, tot betere waardering. Toch wordt dit werk niet onder de allerschoonste van den grooten meester gerekend. Over de plaatsing van dit kunststuk werd van den aanvang af veel getwist en reeds toen het denkbeeld geopperd om het niet onder den blooten hemel, welligt in de Loggia te plaatsen, een denkbeeld voor het kunststuk van overwegend belang, maar waartegen zich zelfs nu in Florence de publieke opinie schijnt te verklaren[1]. Door de deur van het paleis komt men op een binnenhof, door zware kolommen gedragen, geheel met arabesken en bloemranken overdekt, zoo keurig en natuurlijk in den steen gehouwen, dat het oog zich daaraan niet verzadigen kan. In het midden is eene kleine fontein, met een metalen beeldje, voorstellende een knaapje met een visch in de hand, een juweeltje van kunst, door Verocchio gearbeid. Wij stijgen nu langs eene zeer fraaije en gemakkelijke trap naar boven en bezigtigen, onder de leiding van den Usciero principale della Camera dei Deputati, den eersten kamerbewaarder van het Huis der Afgevaardigden, aan wien de Heer Mancini ons een aanbevelingsschrijven had gegeven, de voornaamste bijzonderheden van dit paleis. In de eerste plaats betreden we de Salone dei Cinquecento, 170 v. lang en 85 v. breed, indrukwekkend door massieve versierselen en verguldsel. Muren en zoldering zijn door Vasari versierd met tafreelen uit de overwinningen van Cosmo I over Pisa en Siena, waarop kleedingen en wapenrustingen zeer getrouw den tijd wedergeven, waaraan de wapenfeiten ontleend zijn. Merkwaardig is het, dat de zaal werd gebouwd op voorstel van Savonarola, die haar bestemde voor den volksraad (Consiglio popolare). Thans is zij ingericht voor de zittingen der Tweede Kamer van het Italiaansche Parlement. In halven cirkel verheffen zich amphitheatersgewijze de met rood trijp bekleede zitplaatsen; daarvoor heeft men het verheven bureau van den Voorzitter en

1 Zie H. Grimm, ‘Leben Michel Angelo's.’ Hannover, 1868, Bd. I, S. 209.

daaronder de lessenaars der snelschrijvers. Rondom langs de wanden der zaal heeft men verschillende, afgezonderde tribunes, voor het Corps diplomatique, voor de Leden der Eerste Kamer, voor dames, voor militairen, enz. Aan de plaats van elk afgevaardigde bevindt zich de knop eener elektrische schel, waarmede men zonder gedruisch de boden tot zich kan roepen. Men heeft de verdere zalen van dit vroeger vorstelijk verblijf ingerigt voor een leeszaal van de kamerleden, waar men de Italiaansche en zeer vele buitenlandsche dagbladen vindt, echter geen enkel Hollandsch; voor hare zeer uitgestrekte bibliotheek, rijk aan oude, maar ook aan nieuwe kaarten, onmisbaar voor de kennis van Italië's water- en landwegen en verdere communicatie-middelen. In de vertrekken waar vroeger Leo X zijn verblijf hield, waar u nog vele portretten van vroeger groote mannen en allerlei prachtige sieraden tegenblinken, heeft men nu de kamers voor den president en vice-president. Het achterste of oostelijk gedeelte van dit paleis, tegen de Piazza di S. Firenze, wordt thans ingenomen door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken.

Onmiddellijk achter de Loggia heeft men, in het vroegere Muntgebouw (Zecca), het Postkantoor, waar groote kaarten, tarieven, teregtwijzingen van allerlei aard, en niet het minst groote beleefdheid der beambten, de zaken voor allen, maar vooral voor vreemdelingen gemakkelijk maken. Van hier strekt zich nu een straat naar de Arno uit, ter wederzijde begrensd door eene overdekte galerij, het is de Portico degli Uffizii van 1560-1574, door Vasari gebouwd, versierd met 22 marmeren borstbeelden van beroemde Toskaners. Van de Piazza komende gaat men ter linkerhand eene groote trap op en vindt op de tweede verdieping de Galleria degli Uffizi. Men kan deze zalen doorwandelen en steeds voortgaande uit de eene galerij in de andere, over de reeds genoemde overdekte brug (Ponte Vecchio) in die van het Pitti Paleis komen. Het is eene kunstwereld, die in verscheidenheid en schoonheid naauwelijks voor die van het Vatikaan behoeft onder te doen, en in uitgestrektheid en omvang alleen door deze en door het Museo Nazionale te Napels wordt overtroffen. Alle beeldhouw- en schilderwerken, die het kunstlievende geslacht der Medicis in den loop der jaren in verschillende paleizen en verzamelingen had zamengebragt, zijn sedert Francesco I langzamerhand in de Uffizi vereenigd. Zelfs in 1853 heeft men er nog een Etruskiesch

Museum en eene rijke verzameling handteekeningen van de eerste meesters aan toegevoegd. Boven aan de trap komt men door twee voorzalen in de oostelijke gaanderij, die 500 v. lang is. Het plafond is met tafreelen uit de fabelleer versierd, schilderwerk van Bernardino Pocetti, terwijl langs den bovenkant der zaal eene rij van 534 portretten van vorsten en groote mannen is aangebragt. In deze galerij heeft men antieke beeldhouwwerken, sarcophagen, enz. en daarenboven schilderijen. Alles is hier ruim en veelal in een zeer goed licht geëxposeerd, maar wie zoude in staat zijn daarvan eenig denkbeeld te geven[1]. Treffend schoon en natuurlijk zijn de twee honden in de tweede voorzaal, waardige wachters voor dit kunstpaleis. Bekoorlijk is de Vestale, die in de eene hand een beker houdt, de andere naar het heilige vuur uitstrekt. In gelaat en gestalte heerscht de edelste zedigheid. Vol rustige kracht is ook de vierde der hier voorkomende athleten, eene schoone gestalte. Ook de sarkophagen munten vaak uit door beeldwerk, dat in de levendigste en schoonste vormen allerlei tafreelen uit het huiselijk leven, of uit dat der goden- en heroënwereld wedergeeft. Ons trof bijzonder eene (N°. 110), waarop de zegetogt van Bacchus werd voorgesteld, met de gewone zinnebeelden van *amors, faunen* en *ménaden*, en de kar van Ariadne getrokken door twee tijgers. Men heeft hier ook zeer kostbare schilderijen van de eerste tijden der herlevende kunst, vooral in Florence en Toscane. Wij waren getroffen door eene H. Cicilia, van Cimabue; een Christus in den Olijvenhof, van Giotto; eene H. Maagd met het kind Jezus, omgeven door 12 kleine engelen, met S. Markus en S. Johannes op de buitenzijde, van S. Markus en S. Petrus op de binnenzijde der deuren van den tabernakel. Het is een keurig afgewerkt stuk van Fra Giovanni Angelico, die het voor de Vereeniging der linnenkoopers maakte en daarvoor slechts 190 gouden florijnen ontving. Bekoorlijk en roerend eenvoudig is de H. Maagd, die het kind Jezus aanbidt, terwijl ter zijde een engel knielt, van Lorenzo di Credi, in 1459 te Florence geboren. De geboorte van Venus, van Alessandro Bot-

1 Men raadplege ‘Catalogue de la R. Galerie de Florence,’ 1^{e} et 2^{e} partie. Florence, Imprimerie delle Murati. 1869. Zij geeft niet slechts een historisch overzigt van het ontstaan der galerij, enz., maar een korte beschrijving van elk Nr. met aanwijzing vanwaar het gekomen is en bij welke schrijvers over de kunst het vermeld wordt.

ticelli, wordt mede zeer hoog geschat. De godin staat op een schelp in het midden der zee; ter linkerzijde ziet men twee zwevende gestalten, de winden voorstellende, die haar oeverwaarts doen drijven; eene jeugdige vrouw ter regterzijde, stelt de Lente voor. Ons scheen de compositie wel wat gekunsteld, maar de Venus uitstekend schoon, vol uitdrukking van onbevangenheid en kieschheid. - In den zuidelijken verbindingsgang aanschouwt men eenige prachtige beeldhouwwerken, als de Jongeling met de doorn. Hij zit op een steen en heeft het linkerbeen op de regterknie gelegd, terwijl hij met voorovergebogen ligchaam den gewonden linkervoet onderzoekt. Wij begrijpen niet regt waarom men hem voor een overwinnaar in de Olympische spelen moet houden. Maar men begrijpt en gevoelt terstond de sprekende natuurlijkheid van houding en gebaar; men bewondert de volkomen juistheid in de werking van elk ligchaamsdeel, van elke spier. Ook de Venus Anadyomene, de uit het water verrijzende, wedijvert in steen met het penseelwerk van Botticelli, ofschoon aan deze antike, helaas! vele nieuwe stukken zijn gezet.

De 3^{e} of westelijke corridor, even lang als de oostelijke, geeft ons een werk uit de jeugd van Michel Angelo. Het is een meer dan levensgroote beschonken Bacchus. Hij staat en houdt in de regterhand een drinkschaal, in de linker een druiventros, die een achter hem gluipende sater tracht op te snoepen. De uitdrukking van goedige dronkenschap, die zich zelven nog wel niet geheel onbewust, blijkbaar toch in een zeer nevelachtigen toestand doet verkeeren; de schalksche loosheid in de trekken van den druivendief; de achtelooze losheid in de houding van beiden; alles maakt dit werk van den 21 jarigen jongeling tot een meesterstuk. Ook de Johannes de Dooper, van Donatello, is een fraai werk, dat echter overtroffen wordt door zijn David, meer dan levensgroot, met het hoofd van Goliath aan zijne voeten. Het is niet de jeugdige heldenmoed en 't besef van kracht, dat u in den David van Michel Angelo vooral treft; maar het is majesteit en strengheid, die over dit gelaat zijn uitgestort. Aan de oostzijde der 1^{e} corridor heeft men eene vijfhoekige zaal met koepellicht, de dusgenaamde Tribuna, door Bernardo Buontalenti gebouwd en door B. Poccetti versierd. Wel mag dit het heiligste heiligdom in dezen tempel der kunst heeten. Hier staat ge voor de wereldberoemde Venus de Medicis, in de 16e eeuw in de Villa van Hadrianus bij Tivoli gevonden en door Cosmo III in 1680 naar

Florence gebragt; voor den Jongen Apollo of Apollino, die volgens Mengs, het beeld van gratie en schoonheid is, terwijl de Apollo van Belvedère het groote en verhevene uitdrukt; voor den Slijper, een naakt man, bijna nedergehurkt met voorovergebogen ligchaam, rustende op de hand die een mes houdt; voor de groep der Worstelaars; voor den Sater, die dansende de cimbaal slaat. - Het zijn allen meesterstukken uit den bloeitijd van de Grieksche kunst. De Venus zoude, volgens een Grieksch opschrift, het werk zijn van Kleomenes, zoon van Apollodorus van Athene. De Apollino wordt, om de groote overeenkomst in stijl, aan denzelfden kunstenaar toegeschreven. Den *Faun* of Sater houdt men eigenlijk om zijne groote schoonheid voor een arbeid van Praxiteles, terwijl men den Slijper en de Worstelaars almede tot de oude Grieksche kunst terugbrengt, om den adel der vormen en de voortreffelijkheid van het geheel. Eens voor al mag hier herinnerd worden, dat - zoo dikwerf er in de beeldende kunst sprake is van antiek, van werk der oude Grieksche meesters, ook waar zelfs hunne namen genoemd worden - de opmerking van den kundigen Ampère niet mag vergeten worden, dat het meestal navolgingen van een eerste type zijn, door een in de hooge oudheid genoemd kunstenaar vervaardigd. De meerdere of mindere getrouwheid aan het oorspronkelijke zal de kunstkenner opmaken uit de meerder of mindere reinheid en ideale schoonheid van het latere werk. Zoo zijn er vele dansende Faunen, blijkbaar schooner en minder schoone navolgingen van eene hoogst voortreffelijke en geniale grondtype; en ofschoon wij nu niet weten van welken meester, of uit welken tijd de Faun der Tribuna afstamt, wij weten wel, dat hij een voortreffelijkheid bezit, die hem moet doen terugbrengen tot het schoonste tijdperk der Grieksche kunst. Toch valt hier nog eene merkwaardige bijzonderheid op te merken. Het hoofd en de armen van den Faun waren beschadigd en het is mogelijk wel het grootste meesterwerk van Michel Angelo, dat hij deze breuken zoo goed heeft hersteld, dat het beeld weder daar staat als door één hand vervaardigd. Wanneer men de vaak duidelijk te herkennen, de keurige, maar niet bij het oorspronkelijke passende herstellingen ziet, dan waardeert men in eene herstelling als deze die magt van het genie, die eenheid van geest en aspiratie, die de ware kunstenaars in alle tijden kenmerkt. - Maar staan wij hier in diepe en eerbiedige

bewondering bij die als levende scheppingen uit den dooden steen, die gevoelens zullen niet verzwakken, wanneer wij de oogen naar de wanden der zaal opheffen. Het penceel der uitstekendste kunstenaars heeft hier op het doek getooverd, de schilderkunst heeft hier als het ware een edelen wedstrijd geleverd met de haar zoo na verwante en toch van haar zoo geheel verscheiden beeldhouwkunst. Rafaël alleen gaf hier 6 meesterstukken. Het portret eener jonge vrouw in Florentijnsch kostuum, uit des schilders eersten tijd, is van uitstekende schoonheid; zoo ook een portret van de Fornarina van 1512. De H. Maagd van de put stelt Maria voor met het kindeke in de armen, dat haar omhelst; de kleine Johannes staat ter regterhand en toont hem een papyrus met het opschrift *Ecce agnus Dei* etc.; de achtergrond wordt gevormd door een bekoorlijk landschap, waarin men de bouwvallen van een kasteel ontwaart en eene put, waarom verscheiden personen staan. - Een niet minder schoon stuk van dezen eersten meester is de dusgenaamde Vierge au Chardonneret. De jonkvrouw is gezeten in een bekoorlijk landschap met het kind Jezus tusschen de knieën; in de linkerhand houdt zij een geopend boek, met de regter trekt zij de kleine Johannes tot zich, die aan het Christuskind een goudvink aanbiedt. Het geheel is onbeschrijfelijk bevallig en vriendelijk gedacht en in des schilders eerste of jeugdige manier uitgevoerd. Er zijn ook twee beroemde stukken van Titiaan, beiden, met eenige minder belangrijke wijzigingen in bijzaken, hetzelfde onderwerp voorstellende: Venus op eene rustbank uitgestrekt. Op het eene wordt zij door een kleinen Amor gestreeld, terwijl een hondje het rustbed tracht te bestijgen; op het andere is het hondje aan hare voeten ingeslapen. Op het eene wordt het verschiet gevormd door een landschap, waarin men een patrijs opmerkt, op het andere ziet men in eene zaal, waarin zich twee kleine vrouwenfiguren bevinden, waarvan een geknield bezig is kleederen uit een koffer te zoeken. De toestand, waarin zich de godin aan den beschouwer voordoet, schijnt dit laatste bedrijf niet overbodig te maken. Bekoorlijk schoon is de Heilige familie van Michel Angelo, waar de bijna geknielde Maria het Christuskind omhoog heft, om het in de armen van den H. Jozef te leggen. De verschillende Italiaansche scholen, evenzeer als andere landen zijn in dit heiligdom door een of meer meesterstukken als vertegenwoordigd. Men ziet er werken van A.

Caracci, eene Bacchante; van Correggio, eene voortreffelijke Madonna; van Guercino, de Sibille van Samia; verder stukken van Guido Reni, van Lanfranchi en Spagnoletto; naast die van Alb. Dürer, den grooten Nürnberger, eene aanbidding der Wijzen; van Cranach, een Adam en eene Eva; van Van Dijck, een portret van Jean Montfort en een ruiterbeeld van Karel V, boven wiens hoofd een arend zweeft met een laauwerkroon; van Rubens, Hercules tusschen de ondeugd en de deugd, voorgesteld onder de beelden van Venus, die hem omhelst en Minerva, die hem bij de hand grijpt en wapenen en krijgsros toont; eindelijk een Christus met de doornenkroon van Lukas van Leyden of Luco d'Olanda. - Noordwaarts komt men uit de Tribuna in drie zalen, waarvan de twee eerste uitsluitend door stukken der Toscaansche school zijn ingenomen, de derde door die van oude meesters. Zuidwaarts gaat men uit de Tribuna in eene reeks van 5 zalen, waarvan de eerste aan Italiaansche, de tweede aan Hollandsche, de derde en vierde aan Duitsche en Vlaamsche, de vijfde aan Fransche kunst is toegewijd. Maar hoe zal men ook hier eenig denkbeeld geven van den rijkdom der te zamen gevoegde kunstschatten. De dorre opsomming van meer of minder beroemde namen is hiertoe even onvoldoende als eene beschrijving der stukken. Die eindelooze verscheidenheid van onderwerpen, waarvan velen ons zóó vreemd, zóó verbazingwekkend, ook wel eens stuitend voorkomen; die rijkdom van vormen en kleuren; de inspanning om onzen geest nu in de geschiedenis, dan in de fabelleer, dan weder in de legenden der martelaren en van de kerk te verplaatsen, ten einde eenigermate althans, in de gedachten en voorstellingen van den kunstenaar te treden, zonder 't welk men zijn werk onmogelijk kan waarderen, maken het bezigtigen eener dergelijke verzameling tot den meest inspannenden arbeid. Maar even als men in een prachtig landschap toch hier en daar een punt vindt, dat bijzonder het oog trekt, een groep of een uitzigt, dat dieper in de ziel dringt, zoo gaat het ook wel elken bezoeker van dergelijke verzamelingen. In de Toskaansche zalen denken wij aan de H. Lucia, met dien hemelwaarts gekeerden blik, waarin reeds zooveel hemelschgezindheid te lezen is, van Carlo Dolci; aan dat in elk opzigt hiermede verschillende Hoofd van Medusa, door Leonardo da Vinci, dat u met afgrijzen en schrik vervult, uit welks geopenden mond een

pestwalm schijnt op te stijgen, die de vreeselijke slangenlokken als in een geheimzinnig halfdonker verbergt. Wij zeggen echter met Beckford: ‘dat wij zeldzaam meer getroffen zijn geweest dan door *dergelijke* voorstellingen van dezen kunstenaar’[1]. Het schijnt een werk van zijn eerste kunsttijdperk, ofschoon geenszins uit zijn jeugd[2]. Wij willen hier de vraag niet behandelen, of het leelijke en afschuwelijke *kan* en *mag* geïdealiseerd worden en alzoo tot kunstwerk verheven. Hoe men haar beantwoorde, wij betreuren elk oogenblik, dat door een kunstenaar als da Vinci aan het reine en hemelsche onttrokken wordt, om aan dergelijke, zoo wij meenen verderfelijke rigting te worden opgeofferd[3]. In de zaal der oude meesters vindt men vooral stukken van Botticelli, Lorenzo di Credi en van Fra Angelico, de krooning der H. Jonkvrouw, dat voor een zijner beste stukken gehouden wordt; verder van Luca Signorelli, die van 1441 tot 1524 leefde; van Jacopo da Casentino; van Giovanni da Milano, een zeer zeldzaam altaarstuk, van 1405; van Bigordi Domenico, eene aanbidding der Wijzen, en van Domenico Veneziano, uit den aanvang der 15^{e} eeuw. - Doorwandelt men nu de vijf zalen aan de Venetiaansche, Hollandsche, Vlaamsche en Fransche kunst gewijd, zoo wordt men, ofschoon met andere indrukken, toch weder als overstelpt door den rijkdom en de verscheidenheid. Enkele namen zijn reeds genoeg om aan schoonheden van de eerste soort te doen denken. Of wie verwacht niet iets voortreffelijks van 't penceel eens P. Veronese, Albano, Guido Reni, Titiaan, Salvator Rosa, Correggio en Palma Vecchio? S. Rosa gaf hier landschappen, waarin de wilde natuur in al hare grootsche en indrukwekkende bekoorlijkheid tot ons spreekt; waarin enkele figuren slechts geplaatst schijnen, om de eenzaamheid van het woud te sterker te doen uitkomen; om het kleine van den mensch tegenover het grootsche der schepping te scherper te kenmerken. Het doet den Nederlander goed, zoo vele bekenden hier aan te treffen, de roemrijke werken zijner voorvaderen hier in den vreemde zoo hoog te zien geschat. Die namen van Rembrandt,

1 ‘Murray's Florence,’ p. 73. Vasari en Mellini, noch ook Coindet betwijfelen de echtheid van dit stuk.
2 Zie Coindet, p. 59.
3 Bayard Taylor's gedicht ‘the Picture of S. John,’ behandelt deze vraag.

Dow, F. Mieris, Terburg, Jan Steen, van Ostade, Ruysdael en Slingeland zijn namen, die ons hier in dezen kunsttempel met eere vertegenwoordigen. Hun penceel was niet aan kerk of godsdienst gewijd, maar veeleer aan het dagelijksche leven. Zoo ziet ge hier de appelkoopvrouw, de naaister, een drinker en zelfs eene drinkende dame van Terburg; een kaartspeler en een vioolspeler; een kwalzalver en kinderen, die zeepbellen blazen, weinig verheven onderwerpen, maar aantrekkelijk door de volkomen natuurlijkheid, waarmede zij werden opgevat, door de keurigheid van uitvoering, zoowel in teekening als kleuren. - De Duitsche en Vlaamsche school behoeft zich hier mede niet te schamen. Uit den ouden tijd staan daar kunststukken van Cranach, Holbein, Dürer, Memling en Johan Schäuffelen uit Nürnberg. Onder de lateren lette men op Rubens, Claude Lorrain, Van Dijck en Teniers. Van Dürer heeft men hier een grijsaard met een rozenkrans, van 1490, hetgeen men wil dat het portret zijns vaders zoude zijn; ook de apostelen Philippus en Jakobus. De Venus en Adonis van Rubens is zeker een fraai werk, met die weelderigheid in omtrekken en voorstelling, die bij dit onderwerp te regtvaardigen zijn, en aan het kunsttalent van den schilder eigen schijnen. Men lette vooral ook op dat zeegezigt bij ondergaande zon, een der grootste meesterstukken van Claude Lorrain. Het is 't oogenblik, dat de zon op 't punt is om in het spiegelgladde vlak des oceaans neder te zinken. In 't verschiet, te midden van den purperblaauwen avondnevel, verheft zich een gekreneleerde toren en verder een vuurtoren met schepen in de nabijheid. Meer op den voorgrond, ter regterzijde, ziet men een paleis, dat der Villa Medici te Rome, terwijl de hierbij aangebragte wapens en de vlaggen van sommige schepen aantoonen, dat dit stuk voor dit doorluchtig geslacht was vervaardigd. De zuidelijkste zaal, tegen de Lungarno aan, toont weder geheel andere kunstschatten, die der Gemmen of kostbare steenen. Vier zuilen van Oostersch albast en vier van Verde antico, versieren dit vertrek, waarin 400 edele gesteenten in kasten bewaard worden, eens eigendommen der Medici. Kostbare stukken van Lapis Lazuli, van onyx, van bergkristal, enz., worden u hier gewezen, maar de wezenlijke waarde is dikwerf meer gelegen in het kunstwerk van een Giovanni da Bologna, Benvenuto Cellini of Valerio Belli, dan wel in de zeldzaamheid der grondstof.

XI.

Aan de westzijde der westelijke galerij of corridor heeft men eerst twee vertrekken alleen aan de Venetiaansche kunst gewijd. Bijna al de zich hier bevindende stukken behoorden tot de verzameling van Paul del Sera, een rijk Florentijnsch koopman, die te Venetië gevestigd was, en wiens verzameling door den kardinaal Leopold de Medicis in 1654 werd aangekocht. Meer bijzonder trokken onze aandacht eene H. Catharina, geknield nevens de werktuigen harer marteling, van Paolo Veronese, beeld van verheven, kalme rust in het aangezigt van het vreeselijkst lijden. Een ander stuk van denzelfden meester, ‘de Aankondiging aan Maria’, is merkwaardig door den architectonischen achtergrond, een tempel met kolommen, enz.; maar de uitdrukking der H. Maagd is minder verheven. Een doode Christus, door zijne Apostelen gesteund en gedragen, van Giovanni Bellini, is uitstekend schoon en natuurlijk, vooral die volkomen rust op het gelaat van den gestorvene, in tegenstelling met de diepe rouw en smart, in de trekken der jongeren zigtbaar. Ook Titiaan wordt hier vertegenwoordigd door eene H. Maagd met het kind en de kleine Johannes, maar vooral door een zijner best bewaarde meesterstukken, het portret van de Hertogin van Urbino, echtgenoote van Francesco della Rovere. Zij is voorgesteld, zittende aan een venster, waardoor men in een prachtig landschap ziet, terwijl een hondje aan hare voeten ligt. Merkwaardig is ook de H. Maagd, die met de regterhand het kind Jezus vasthoudt, eigenlijk slechts een schets, waarvan men de werkelijkheid zoude aanschouwen in de H. Maagd, op het beroemde schilderij der familie Pesaro, in de kerk dei Frari, te Venetië. Deze schets is vooral belangrijk voor kunstoefenaars, omdat ze ons de manier doet kennen, waarop Titiaan zijne schilderijen als voorbereidde. Bekoorlijk en aanvallig is ook het vrouwenportret met bloemen in de regterhand, bekend onder den naam van la Flora. Wij gewagen van geene verdere stukken van Paris Bordone, Andrea Schiavone, Bassano, Tintoretto, Jacopo Palma, Pordenone en zoo vele andere, waardige vertegenwoordigers der kleurenrijke

Venetiaansche school. Ter zijde van deze zalen heeft men een corridor, waarin zich eenige nieuwere beeldhouwwerken van de Toskaansche school bevinden. Vijf marmeren basreliefs stellen gebeurtenissen voor uit het leven van den Heiligen Giovanni Gualberto, uit het klooster S. Salvi, nabij Florence, door Benedetto da Rovezzano. Tien basreliefs stellen zingende koorknapen voor, oorspronkelijk voor versieringen aan het orgel van den Duomo bestemd en door Luca della Robbia gebeiteld. Het zijn onbegrijpelijk fraai gewerkte stukjes van de grootste natuurlijkheid en bevalligheid, die men met moeite verlaat om weder andere zalen binnen te treden. Deze zijn die der schilders. De kardinaal Leopold de Medicis maakte een begin met het verzamelen van de portretten van oude en nieuwere schilders, door hen zelven vervaardigd. Hij verkreeg er vele uit de Academia di S. Luca, te Rome, waaraan later de verzameling van den abt Pazzi werd toegevoegd. De portretten zijn - wat zeer te bejammeren is - noch naar tijdrekenkundige orde, noch naar scholen gerangschikt. Men heeft eene vrij willekeurige verdeeling aangenomen, door zekere uitgestrektheid der wanden in te ruimen voor beeldtenissen van schilders van Beneden-Italië; eene andere voor die van Boven-Italië; weder eene andere voor vreemdelingen, en in de tweede zaal voor Italianen en vreemdelingen te zamen. Het gebrek en ongerief voor den beschouwer hieruit voortspruitende, wordt niet verholpen door het plaatsen der namen en der jaren van geboorte en overlijden, onder elk portret. Men aanschouwt hier dus de beeldtenissen van meer dan 400 kunstenaars van alle tijden en volken, die door eigen hand hunne trekken op verschillenden leeftijd voor het nageslacht hebben bewaard. 't Is werkelijk eene hoogst merkwaardige verzameling, en men kan er zich niet lang in bevinden, of het wordt u te moede, alsof die oude kunstenaars weder beginnen te leven, en nog op andere wijze dan door de werken van hun geest en hand zich aan u zullen kenbaar maken. Welk een leven en natuur, welk een kracht en genialiteit, welk een ernst of zachtmoedigheid, wat dweepend gevoel of verheven aandrift schitteren u uit die oogen tegen; vertoonen zich in die gelaatstrekken! Wat bekende namen leest gij niet, die uwen geest weder op arendsvleugelen medevoeren naar kunstwerken hier en elders, voor weinige dagen en in lang vervlogen jaren aanschouwd en bewonderd.

Durero, en met dien naam staat de grijze stad en het oude, donkere huis bij het Thiergärtenthor weder voor ons. Gerard Honthorst, hier bekend als Gherardo delle Notte en Anton Moor, voeren ons naar eigen woonplaats, de grijze Bisschopstad. Karel Moor en Lukas van Leijden herinneren aan Leijden; Pieter Molyn of Muller en Van der Helst, aan Haarlem; Michiel Muscher en Van der Werf aan Rotterdam; Godfried Schalken aan Dordrecht. Maar ook Duitschland, België, Frankrijk, Engeland, Schotland, Spanje, zelfs Zweden heeft hier zijne vertegenwoordigers. Italië staat natuurlijk bovenaan en zijne grootste steden en kleinste gehuchten kunnen zich beroemen als oorden, waar uitstekende kunstenaars het eerste levenslicht aanschouwden. Wij noemen hier slechts dat van den eenigen Rafaël, wiens portret, door hem zelven in 1506 op 23 jarigen leeftijd geschilderd, hier gevonden wordt[1]. Uit deze geschiedkundige beeldengalerij zal het u goed zijn over te gaan in eene zaal der oude beeldhouwwerken en wel in die, waar eenige der beroemdste overblijfsels van de oude kunst zijn opgesteld. Het is de prachtige zaal, die Pietro Leopoldo in 1775 deed bouwen, als waardige schuilplaats voor de verschillende beelden der groep van Niobe, die hij daarin uit de Villa Medici liet overbrengen. Het is bekend, dat men het nog steeds oneens is over het getal beelden, waaruit deze beroemde groep bestaan heeft. Homerus, de oudste autoriteit, en die men daarom ligt meenen zoude dat het toch 't beste kon weten, spreekt van 12, maar latere schrijvers willen 10, anderen 14, ja tot 20 daaraan toekennen. In deze zaal telt men er 14, waarvan er 2 waarschijnlijk niet toe behooren en 2 slechts dubbelden zijn. De geschiedenis is ons uit Ovidius bekend. Niobe, echtgenoote van Amphion en dochter van Tantalus, zag in haren moederlijken trots op het aantal en de schoonheid harer kinderen, niet slechts met minachting neder op hare zuster Latone, maar beleedigde haar. Deze wist Apollo en Diana tot de werktuigen harer wraak te maken, daar zij Niobe in een rots veranderden en hare kinderen doodden. Zeer moeijelijk is het uit te maken, hoe de verschillende beelden geplaatst zijn geweest, hoe zij als het ware één geheel, eene groep hebben gevormd, een

1 Eene staalgravure van dit portret versiert het werk van Ernst Forster, ‘Raphaël.’ Leipzig, 1867. 2 dl.

geheel, waarop de schrijvers, meer nog de houding en uitdrukking der verschillende beelden, duidelijk schijnen heen te wijzen. Het waarschijnlijkste schijnt de gissing van den bekwamen Britschen architect Charles Robert Cockerell, die vele jaren in Griekenland de Grieksche kunst bestudeerde, dat de beelden voor de *fronton*, het schuine gevelveld eens tempels bestemd waren. Bij zijn terugkeer uit Griekenland te Florence, maakte hij hiervan eene teekening, die thans ook in de zaal te vinden is en de aandacht verdient. De trapsgewijze vermindering van grootte, de houdingen en uitdrukking, zoowel der beelden onderling, als door zekere algemeene rigting naar één middelpunt, dit alles schijnt voor de juistheid van Cockerell's opvatting te pleiten. Hierbij komt nu het getuigenis van Plinius, die verklaart, dat er te Rome een Niobe-groep bestond, die afkomstig was van een tempel van Apollo Sosias, een arbeid van Phidias en Praxiteles. De waarheid van dit laatste in het midden latende, is het zeker, dat men hier met een der heerlijkste kunstwerken van Griekenland's bloeitijd te doen heeft. - De beroemde Winckelmann zegt daarvan: ‘de dochters van Niobe, tegen welke Diana hare doodelijke pijlen heeft gezonden, zijn voorgesteld in den onbeschrijfelijken angst, in die verbijstering van zinnen, waarin een dadelijk dreigende onvermijdelijke dood den geest zelfs het vermogen om te denken ontneemt. Niobe en hare kinderen zullen steeds de toonbeelden van *het ware schoone* blijven.’ - De groep bestaat dan uit *de kolossale figuur der moeder* met haar jongste kind, dat zij als geheel onder haar golvend Grieksch gewaad verbergt en tracht te beschermen, terwijl zij zich met houding en gelaat tot de goden wendt en om redding voor dien jongste smeekt. Er is eene moederlijke teederheid, maar ook eene vrouwelijke waardigheid, eene angstige bezorgdheid, maar ook een hoogere adel en ernst in deze gestalte, die het gemoed des beschouwers wonderbaar aangrijpt. De tweede figuur is die eener jonge vrouw, eene dochter, die met edele, maar zachte uitdrukking, den nevens haar stervenden broeder aanstaart. De derde is eene andere jonge vrouw, geheel gekleed. De vierde is een stervend kind, geheel ontbloot op een mantel uitgestrekt, waarin ons die algeheele ontspanning van het ligchaam, vooral ook die laatste stervenstrekken op het jeugdig gelaat, met diepen weemoed vervullen. De vijfde is een bijna naakt jongman, geknield, met

de linkerhand op den rug; de zesde een jong meisje, die met de uitdrukking van verbazing en smart vlugt, en zich wil verdedigen door een gedeelte van haar kleed met de regterhand op te heffen. Deze gestalte is volkomen natuurlijk en schoon en de plooijen van het gewaad worden door het snel klieven der lucht als golvend bewogen. De zevende figuur is een grijsaard, naar men meent, een der *paedagogen* bij deze ongelukkige familie. De achtste is een jongeling, die met zijn mantel (*chlamys*) zich het hoofd tracht te bedekken: de negende een jong meisje, die de kenners beweren dat eigenlijk niet tot deze groep behoort, die dan ook 15 beelden tellen zoude; de tiende weder een jongman, die in schrik wegvliegt; de elfde is een naakt jongeling, die in de zijde gewond is en daaruit met de regterhand een pijl poogt te rukken; het opgeheven hoofd toont smart en verontwaardiging. Het is een beeld vol uitdrukking en daarbij een der bijna volkomen onbeschadigde. Alle beelden toch dezer groep hebben meer of minder aanzienlijke herstellingen ondervonden. De Niobe zelve kreeg een nieuwe regterhand en hare jongste dochter een linkervoet; aan het laatstgenoemde beeld heeft alleen de neus eenige herstelling noodig gehad. Eene wedergade, slechts in enkele bijzonderheden verschillende, vindt men in de twaalfde figuur. De dertiende en veertiende zijn weder jongelingsgestalten en de vijftiende eene geheel bekleede meisjesfiguur van groote schoonheid, in houding en gewaads-drapering een wezenlijk evenbeeld der moeder, wier verheven gestalte, onder al die verscheidenheid van schoone vormen en uitdrukkingen, telkens en telkens weder de blikken trekt en uw hart met haar lijden doet instemmen. - In een klein kabinet nevens deze zaal wacht u een ander kunstwerk der oudheid van geheel anderen aard. Het is de Hermaphrodiet, uitgestrekt op een leeuwenhuid, die, ofschoon de onderste gedeelten zeer fraai hersteld zijn, over het geheel kan beschouwd worden als een meesterstuk der Grieksche beeldhouwkunst, zij het ook van eene latere kunstperiode. Polycles schijnt de grondtype van den liggenden Hermaphrodiet in brons te hebben geleverd, waarvan de drie beroemde navolgingen die te Parijs (Louvre), te Rome (Villa Borghese) en te Florence zijn[1]. Het is eene hoogst

1 Ampère, 'l'Histoire Romaine a Rome.' Paris, 1866. Vol. III, p. 379. 'La Grèce à Rome dans l'art.'

bevallige of wel weelderige gestalte, waarbij het dualistische karakter in gelaat en vormen wonderbaar schoon is in acht genomen. Er zijn hier nog andere meesterstukken, zooals de Ganimedes, waarvan eigenlijk slechts de *torso* of romp antiek is, maar die weder tot een geheel is gemaakt door Benvenuto Cellini, wiens opvatting en arbeid met die der grijze oudheid schijnen te mogen wedijveren. Ook de kolossale *torso* van een jeugdigen *faun* of Herkules (?) verdient bewonderd te worden, daar het een der schoonste stukken van de oudheid is, weinig minder dan de beroemde Torso van het Belvedère te Rome, en in manier zeer herinnerende aan den Laocoön. Uit deze beeldenwereld, waar zich onwillekeurig die eigenaardige kalmte en rust aan den geest des beschouwers mededeelt, die de aard der onderwerpen, de vastheid der grondstof, de eenvormigheid van toon en kleur aan de scheppingen der beeldhouwkunst verleenen, begeven wij ons weder naar een ander tooneel, naar de verzameling van oude *bronzen voorwerpen* en naar het Etrurisch Museum. Het is niet alleen de oudheid van vele der zich hier bevindende voorwerpen, de belangrijke bijdragen, die men hier voor de geschiedenis vindt, maar ook de schoonheid van menig kunststuk, die de aandacht boeit. De verzameling der *oude bronzen*, is eene der schoonste, na die van Napels, vooral wat de Etrurische voorwerpen betreft. De kleinere figuren van godheden, het huisraad, gereedschappen, vazen, enz., zijn stelselmatig gerangschikt. Zoo heeft men de hoofdgodheden vereenigd; eene menigte beeldjes van Venus, in verschillende houdingen en naar hare verschillende hoedanigheden, door onderscheidene benamingen aangeduid. Men had toch eene Venus adyomene, Victrix, Zoteria en andere, even als men nu nog verschillende Madonna's, als della Salute, della Pace, enz. heeft.

Onder de merkwaardigste kunststukken telt men hier het Idolino of kleine afgodsbeeld, voorstellende een naakt jongeling, in 1530 te Pesaro gevonden en dat voor een der schoonste werkstukken in brons van de oude meesters gehouden wordt. Niet minder fraai is het beeld van den redenaar, Orator, een bedaagd man, die met indrukwekkende waardigheid spreekt. Het werd te Sanguinetto bij het bekende meer van Trasimene gevonden. Ook de paardenkop, in 1585 te Civita Vecchia opgegraven, is een prachtig exemplaar van oud Grieksch beeld-

houwwerk. Merkwaardig zijn ook de overblijfselen van Etruskischen oorsprong, van dat oude volk, 't welk reeds lang vóór de Romeinen een zoo belangrijke rol speelde en tot een hoogte van beschaving en van kunstzin schijnt te zijn opgeklommen, waarvan de overblijfselen hier en te Rome de overtuigendste blijken opleveren.

Mr. W.R. BOER.

(*Wordt vervolgd*.)

Saint-Simon en de Saint-Simonisten.

Dr. Lorenz Stein, Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich, von 1789 bis auf unsere Tage, III Th. Leipzig, 1855.

Overal en ten allen tijde hebben de denkbeelden over het staatsbestuur en over de maatschappelijke verhouding der in den staat levende menschen een zeer krachtigen invloed op elkander uitgeoefend. Uit de verheffing van een of andere klasse der ingezetenen ontstaat gewoonlijk, na korten of langeren tijd, een staatsomwenteling met meer zekerheid, dan er na een warmen, zwoelen lentedag des avonds een onweder losbarst. En omgekeerd zal de vestiging van een nieuwen regeeringsvorm op den langen duur de verheffing of althans den vooruitgang van die klasse van ingezetenen, die ten gevolge van den ommekeer van zaken, meer staatkundige rechten verworven heeft, na zich slepen, zoo goed als de sneeuwmassa's, die in den winter de kruinen der bergen sieren, in het voorjaar de beekjes doen zwellen en eindelijk tot zelfs in ver verwijderde landen geweldige overstroomingen veroorzaken. Die wederkeerig werkende invloed, die wisselwerking - want onwillekeurig vloeit ons dit Barbarisme uit de pen - is een onomstootelijke waarheid, die echter in sommige tijdperken der wereldgeschiedenis oneindig duidelijker merkbaar is dan in andere. Niet altijd toch stroomt het bloed door de aderen der menschelijke maatschappij met dezelfde snelheid. Zijn er tijdperken, waarin de pols nauwelijks hoorbaar klopt, er komen ook andere, waarin het bloed met koortsachtig vuur schijnt op te bruisen, de gemoederen opwindt en zelfs de massa tot daden aanspoort, die een volkomen gedaanteverwisseling in den toestand van volk en regeering te weeg brengen. Die gebeurtenissen teekent de menschheid bij het naspeuren van haar ontwikkelingsgang met

onuitwischbaren inkt in haar historiebladen; ter herinnering daaraan behoeft zij slechts op de gewijzigde toestanden opmerkzaam te zijn, om alle andere gedenkteekenen te kunnen ontberen.

In geen geval echter is de invloed van een verandering in het regeeringsstelsel op de maatschappelijke begrippen beslissender, dan wanneer die verandering in democratischen geest plaats gegrepen heeft. Zelve reeds het gevolg van de zucht der talrijke volksmassa om zich te doen gelden, om te heerschen in den staat waarin zij tot dusver zoo weinig beteekende en waarin zij, was 't maar om haar getalsterkte alleen, zeer veel, zoo niet alles, meent te moeten gelden, heeft de politieke omwenteling natuurlijk de strekking, om ook ten aanzien der maatschappelijke verhoudingen de opkomst dier volksklassen te bevorderen, van wie de nieuw ingestelde regeering moet geacht worden het uitvloeisel en de vertegenwoordiging te zijn, en wier belangen zij dus in de eerste plaats mag geroepen heeten te behartigen.

Maar is het dan denkbaar, dat het volk - en wij nemen hier dit woord in zijn bepaalde, meer beperkte beteekenis - dat het volk zich op staatkundig gebied doet gelden vóor dat het op maatschappelijk terrein in welvaart, in nijverheid en handel, zich volkomen heeft ontwikkeld en de vroeger hoogergeplaatste, meer begunstigde standen, zoo al niet aan zich gelijk gemaakt heeft, dan toch zeer nabij gekomen is? Het antwoord moet toestemmend luiden, en de reden is niet moeilijk te vatten.

Altijd dit vooropgesteld, dat het volk eenige, al zijn het ook bescheidene, schreden voorwaarts is gegaan op de baan der maatschappelijke welvaart, zien wij niet zelden de staatkundige uitwerking der volksaspiratiën aan de voltooiing der verlangde maatschappelijke hervorming voorafgaan. Zou het geheel verkeerd zijn, dit verschijnsel vooral aan deze twee oorzaken toe te schrijven, die wij hier laten volgen?

Vooreerst dan hechten de menschen veel gewicht aan en stellen grooten prijs op aandeel in de regeering. Men overdrijft gewoonlijk den actieven invloed, dien de regeeringsvorm op de volkswelvaart hebben kan, omdat de stoornis, die hij in den weg placht te leggen, helaas! maar al te zeer gevoeld werd, en zoo haast zich het volk, om maar in de eerste plaats, vóor alles, de teugels van het bewind in handen te krijgen. Hun, die hiervan meester geworden zijn - zoo meent men - zal al het andere wel toegeworpen worden.

Ten andere vindt de volksmenigte voor dat politieke streven

bondgenooten in eerzuchtige personen uit alle mogelijke standen, die in dit hartstochtelijk spel volgaarne de aanvoerders van het koor zijn, dat zij, na de bereiking van 't geen hun begeerlijk voorkomt, terstond weêr het stilzwijgen denken op leggen. IJdele dwaling! Die stilte, zoo zij al volgt, is niet dan schijnbaar en tijdelijk. Want het tooverwoord, waarmeê de opgewekte geesten gebannen konden worden, *moet* den heksenmeester wel ontsnappen, omdat zij door hem ook niet bezworen waren, maar uit eigen beweging opgedoemd zijn.

Wie in de plaats van deze algemeene beschouwingen liever feiten wenscht te raadplegen, sla een blik op de geschiedenis van Frankrijk sedert den aanvang van het groote revolutionaire tijdperk, op de gebeurtenissen na 1789.

Toen de *Derde Stand* een niet onaanzienlijk grondbezit verkregen had een zoowel in stoffelijke als in intellectueele ontwikkeling eenigszins gevorderd was, toen de Adel allen invloed op het staatsbestuur ten behoeve der koninklijke almacht had verloren en in zooverre tot het niveau van den derden stand teruggebracht was, barstte de staatkundige omwenteling van '89 uit. Haar hoofddoel openbaarde zich in den beginne niet anders dan in de poging, om de volksmacht in de Regeering te vestigen. Zelfs het uitstrekken van den belastingsplicht tot den adel vertoont zich meer als de wegruiming van een overblijfsel der vroegere politieke voorrechten dan als een middel, om den materieëlen toestand des volks te verbeteren. In den Staat, in de Regeering wil de Derde Stand zijn stem boven de andere verheffen. Zoo zien wij achtervolgens een Nationale Vergadering ontstaan, die eerst een beperkt Koningschap, vervolgens een Republiek, en eindelijk zelfs een volslagen volksheerschappij tot stand brengt.

Zoolang nu bij het heerschen van algemeene onrust, bij het dreigen van den buitenlandschen vijand, bij het gedurig wankelen der verschillende regeeringswijzen, geen bezit standvastig scheen, zoolang alle vermogensaangelegenheden flauw en kleurloos afstaken bij den glans, die van de gezagsoefening afstraalde, zoolang bleef de Revolutie zich in haar enkel staatkundig karakter voordoen.

Na den val van het Schrikbewind vertoonden zich echter reeds haar andere, haar maatschappelijke trekken. De politieke heerschappij op zich zelf was gebleken een gevaarlijke, aan vele wisselvalligheden onderhevige bezitting te zijn. De

hoop, om haar te verkrijgen, of te behouden, was voorloopig niet meer in staat de geestdrift der volksmassa te ontsteken. De Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, die op staatkundig gebied heerschte, bleek geen voldoening te geven aan de wenschen, die in het hart des volks, al was het dan ook nog in onbestemden vorm, geboren waren. Iets degelijkers moest er bestaan, om daaraan te voldoen. En was het dan ook niet bespottelijk, dat het souvereine volk voor het grootste gedeelte in lompen gehuld was? De ware vaderlandsliefde - zoo had de Revolutie verkondigd - wordt uitsluitend op de zolderkamertjes gevonden. Groote eer voor de rampzaligen, die daar huisden! Maar op den duur zag men niet in, waarom die vaderlandsliefde niet een *bel-étage* tot belooning mocht verlangen. De ruwe, stoïcynsche deugd van een Robespierre mocht alle schatten verachten, niet alle machthebbers koesterden die bescheiden denkbeelden. Zou het volk in massa ook niet voor zich zelf een aandeel in den rijkdom mogen begeeren? Vooral nu het bezit wederom zeker en veilig en dus de moeite der verwerving wel waard geworden was? Reeds te voren had men in de *Quatre cris d'un patriote*, kunnen hooren: ‘Que servira une constitution sage à un peuple de squelettes, qu'aura décharnés la faim?’

Inderdaad werd aan deze denkbeelden een bepaalde vorm gegeven door Baboeuf, die zich met den eerenaam van Caius Gracchus tooide en in het jaar 1796 een communistischen staat wilde stichten. In 1796, dus maar anderhalf jaar na den val van het Schrikbewind! De samenzwering van Baboeuf mislukte en hij zelf onderging den dood onder het bekende revolutionaire executiemiddel. Maar de Guillotine is een machtelooze dam tegen den stroom der gedachten: het eens opgevatte denkbeeld, om de staatkundige gelijkheid door een maatschappelijke gelijkheid te bevestigen, stierf niet. Integendeel. Met nieuwe en krachtige levenssappen versterkt, leefde het voort, en heeft het op onderscheidene tijdstippen der XIXe eeuw beproefd zich in woord en in daad te doen gelden.

Aan voorbeelden van lotwisseling op maatschappelijk terrein, aan gevallen van plotseling of spoedig rijk worden, had het na de groote Revolutie niet ontbroken.

De geconfiskeerde goederen van adel en geestelijkheid, in tijden van troebelen voor een appel en een ei - zooals het heet - verkocht, vormden den grondslag van groote fortuinen

voor hen, die het gewaagd hadden een kleine hoeveelheid geld te besteden voor landerijen, waarvan het rustig bezit in het eerst nog zeer twijfelachtig scheen, maar weldra boven iederen aanval verheven kon geacht worden.

De talrijke en langdurige leverantiën aan de republikeinsche en de keizerlijke legers hadden wederom een andere klasse van fortuinzoekende waaghalzen verrijkt, die, ook uit de volksmassa opgekomen, de begeerte om rijk te worden bij lieden van denzelfden geboorterang deden ontwaken.

En eindelijk - doch eerst wat later - de reusachtige ontwikkeling der fabrieksnijverheid, die velen verrijkte. Doch vooral de hieruit ontstane voorspoed wierp een breede schaduw: naast de ophooping van kapitalen, stond ook de ophooping van loontrekkende arbeiders in de groote fabrieksplaatsen. Beliepen de winsten der ondernemers duizenden, het karige loon der werklieden bereikte nauwlijks de grenzen van het allernoodzakelijkste. Terwijl de woning van den ondernemer voor geen vorstelijk paleis behoeft onder te doen, kwijnt de werkman in een ongezond, armzalig krot. De dicht op elkander pakkende rookkolommen die uit den schoorsteen ten hemel stijgen, konden voor den ondernemer gelden als het beeld van de steeds aangroeiende schatten, de werkman kon er niets anders in lezen dan de treurige voorstelling zijner altijd donkere vooruitzichten. En naast die groote industrie verbleekte de nijverheid van den kleinen werkman, die voor eigen rekening arbeidde. Moeilijk werd het voor hem, in vele vakken, de mededinging met de groote kapitalisten vol te houden. En wat hij nog inderdaad won, scheen gering en nietig bij de reusachtige geldmassa's, die de groote industrieelen verwierven.

't Is waar, de wetten die de geringe volksklasse het verwerven van eigendommen en het uitoefenen van beroepen verboden, bestonden niet meer. Maar wat geoorloofd was, voor hoe weinigen was dat bereikbaar! De gelijkheid stond op het papier, in theorie, maar in de werkelijkheid trof de ongelijkheid des te meer. Gelijk waren allen, voor het gerecht. Ook in de politiek, in het staatsbestuur, werd menigmaal ‘de arme van den mesthoop verheven, om met vorsten te zetelen’. Doch dit alles deed het contrast nog schriller uitkomen. Niet de werkelijke bevoegdheid om zich te verheffen, niet de moreele mogelijkheid om zich iedere loopbaan en elk middel van bestaan vrijelijk uit te kiezen, was meer voldoende. Er stonden Profeten op, die de gelijkheid van vermogen waarheid wilden doen wor-

den, of althans de vruchen van den arbeid op een schijnbaar billijker wijze tusschen alle nijvere ingezetenen verdeelen wilden.

Deze predikers van hervorming op maatschappelijk gebied worden gewoonlijk in twee groepen onderscheiden: in *Communisten* en *Socialisten*. Bij beiden moge in ontevredenheid met het bestaande de zucht tot verandering wortelen, het beginsel waarop bij elk van beiden de voorgestelde hervormingen steunen, is nog al verschillend.

De *communist* stelt zich voor, dat hij niet alleen de maatschappelijke verhoudingen, maar ook de menschen zelven en hun karakter veranderen kan. Naar een gelijke verdeeling van goederen noemt hij zijn stelsel; deze is echter een onmogelijkheid, zoolang de menschen blijven wat zij tot dusverre geweest zijn. Om een algemeene gelijkheid in bezittingen te hebben en te houden, moet de mensch zijn zucht tot verheffing verloochenen, niet meer gesteld zijn op uiterlijken tooi en praal, geen onderscheidingen of eerbewijzingen meer op prijs stellen, in geestontwikkeling zijn individueelen smaak opheffen en zijn familie beschouwen als een hem toegewezen aantal individuen, met wie hij gezamenlijk het aandeel mag genieten, dat hem in de gemeenschappelijke weide te beurt valt. Hoe uit de bestaande maatschappij zulk een nieuwe toestand te kneden zou zijn, hoe de menschen zich zoo geheel en al zouden laten vervormen, dat hebben de communisten nimmer gepoogd aan te toonen. Neen. Zij bepalen zich tot het schilderen van *utopieën*, waarin zij de volgens hun wenschen gewijzigde menschen als houten soldaatjes behandelen, die de kinderlijke phantasie naar willekeur opstelt en naar haar grillen laat manoeuvreeren.

Geheel anders redeneert de *socialist*. Hij *redeneert* inderdaad en maakt een plan voor de menschelijke samenleving, waarin het onontbeerlijke bestanddeel, de menschelijke natuur, niet weggecijferd wordt. Het socialisme houdt rekening van alle menschelijke neigingen en hartstochten, loochent haar kracht niet, maar wil ze door een veredeling op *zijn* manier aan het doel, dat hij beoogt, dienstbaar maken. Met de menschen, zooals zij deels zijn, deels worden kunnen, wil het socialisme de maatschappij hervormen, en gaat hierbij hoofdzakelijk uit van deze redeneering: de ellendige toestand, waarin zich zooveel menschen bevinden, hun gebrek aan de middelen om zich de genoegens des levens te verschaffen, komt daarvan, dat anderen te veel hebben. Dit *te veel* is oorspronkelijk verkregen

door winstgevenden arbeid, en stelt de bezitters in staat, thans minder of in 't geheel niet te arbeiden, terwijl anderen zullen moeten arbeiden, zonder dat zij daarmeê ooit te veel of zelfs genoeg zullen verkrijgen. Alles komt er dus nu maar op aan, de maatschappij zóo in te richten, dat er *steeds* harmonie blijve bestaan tusschen het genot en den arbeid. Wie arbeidt, moet genieten; wie wil genieten, ook arbeiden. Dat die maatschappelijke harmonie ingesteld en gehandhaafd worde, daarvoor moet de Regeering zorgen. Hoe gunstig dit stelsel ook bij het plompe *communisme* afsteekt, een oplossing van het groote vraagstuk der maatschappelijke verhoudingen geeft het geenszins. Vooreerst toch mag men vragen: bij welke regeering, bij welk mensch berust de goddelijke gave om de vruchten van den arbeid naar verdiensten toe te deelen? De Regeering kan de macht hebben, maar bezit daarom nog niet de hoogste wijsheid: het socialisme overdrijft de werking van het staatsbestuur en voedt daardoor de populaire dwaling van de staatsalmacht. Ten andere zal het toch wel onbillijk zijn, iemand den dwang op te leggen van te genieten in evenredigheid tot zijn arbeid, en hem te verbieden, dit genot uit te stellen tot een tijd, waarop hij plan heeft niet meer te arbeiden.

Wie de denkbeelden en de pogingen der maatschappelijke hervormers in Frankrijk, hun betrekking tot den volksgeest en hun invloed op de staatkundige gebeurtenissen der laatste halve eeuw door en door wil leeren kennen, hij wage zich aan de lectuur van de *Geschichte der socialen Bewegung*, beschreven door Dr. L. Stein, professor in de staathuishoudkunde te Weenen. Jaren van studie heeft de schrijver aan het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de sociale denkbeelden en bewegingen in Frankrijk gewijd, waaraan hij - en dit is bij een Duitscher zeer merkwaardig - voor de maatschappelijke toestanden in geheel Europa bijzonder groot gewicht hecht. De *Beitrage zur Zeitgeschichte*, die hij reeds in 1842 over het Socialisme en het Communisme in het hedendaagsche Frankrijk uitgaf, en die hij na de gebeurtenissen van '48 met een aanhangsel verrijkte, heeft hij later omgewerkt en in een veelomvattende studie over de maatschappelijke beweging onzer eeuw herschapen. Op de grondigheid en de diepte van zijn onderzoek schroomt de schrijver niet te pralen, daar hij als motto zijner *Geschichte* Rousseau's woorden aanhaalt: ‘Je ne sais pas l'art d'être clair pour qui ne veut pas être attentif.’ Dat wij dus

een werk van echt Duitsche *tüchtigkeit* voor ons hebben, daaraan behoeven wij niet te twijfelen; doch wie het daarom reeds bij voorbaat ook als *ungeniessbar* ter zijde legt, begaat waarlijk een onrecht. Zijt gij niet geheel verlekkerd of bedorven door de gepolijste oppervlakkigheid van Louis Reybaud, den begaafden schrijver der *Réformateurs modernes*, dan kunt gij Stein's *Geschichte* gerust entameeren, en u al spoedig met den vorm verzoenen, die bij lange na niet zoo onhebbelijk is als het motto doet vermoeden.

Doch zelfs buitengewone moeite mag men zich getroosten, om de inderdaad diepzinnige gedachten over, en juiste uiteenzetting van de sociale kwestie bij Stein te volgen en te vatten. In zijn geheel is dit vraagstuk nog door niemand zoo grondig en zoo uitvoerig behandeld. Dat de schrijver Frankrijk beschouwt als den eigenlijken bodem waarop die hedendaagsche maatschappelijke moeilijkheden ontsproten, althans het eerst bemerkt zijn, zal niemand gispen, die ook maar oppervlakkig de geschiedenis der Europeesche staten gedurende de laatste driekwart-eeuw heeft nagegaan. Zelfs de gebeurtenissen van'66 hebben in dat opzicht het zwaartepunt niet naar Duitschland verplaatst.

Wij meenen echter ons niet langer met algemeene beschouwingen te mogen ophouden, en beter te doen, met voor ditmaal, uit de geschiedenis van de geheele sociale beweging, één episode los te maken, en naar aanleiding van, deels ook, doch ook maar gedeeltelijk, op het voetspoor van den Duitschen schrijver, het leven, den wasdom en den invloed na te gaan van den man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel geplaatst is.

I.

De hertog de Saint-Simon, geboren in de laatste tijden van het *Ancien Régime*, in 1760, deelde in zijn jeugd de sympathiën van den toenmaligen Franschen adel voor America, nam deel aan den vrijheidsoorlog, en toonde bij die gelegenheid meermalen een ruimeren blik op de algemeene belangen te hebben dan de meeste zijner tijd- en standgenooten. Dit blijkt o.a. uit zijn aanbod aan den Spaanschen onderkoning van Mexico gedaan, om een kanaal aan te leggen ter verbinding van den

Atlantischen en den Stillen Oceaan, een werk, dat voor die dagen de rol van den hedendaagschen *Pacific Railway* vervuld zou hebben. Dit bleek ook later uit zijn houding tegenover de revolutie. Hij emigreerde niet, maar speelde ook niet den republikein. Wel begrijpende dat er een nieuwe orde van zaken stond aan te breken, wachtte hij af en trachtte hij het vermogen, dat de revolutie hem door de afschaffing van rechten en voorrechten ontnomen had, door middel van andere instellingen der omwenteling te herwinnen: hij ontzag zich nl. niet, om zich te scharen bij de *roturiers*, die de verbeurdverklaarde goederen van adel en geestelijkheid tegen een spotprijs aankochten, om ze later met groote winsten weêr van de hand te doen. Op dien weg liet hem echter zijn naar kennis dorstende geest niet voortgaan; niet als *money maker* zou de leerling van d'Alembert zijn dagen slijten. In 1797 vatte hij het plan op, zich geheel aan de studie te wijden, een studie nog wel, die den mensch en de maatschappij als geheel omvatte, een soort van *Science Générale*. Meer bepaaldelijk behoorde daartoe de beoefening der natuurwetenschappen en der physiologie, die de betrekking tusschen den mensch en de hem omringende natuur zou openbaren en daardoor den noodzakelijken toestand der maatschappij kon aanwijzen. Uit dien hoofde noemde St. Simon zelf zijn studiën *physico-politische*. Om te weten, hoever men het elders in die nieuwe algemeene wetenschap reeds gebracht had, bereisde hij Engeland en Duitschland; en om na te gaan welken invloed de wetenschappen op haar beoefenaars uitoefenen - trad hij in het huwelijk. Als gevestigd man nl. kon hij die proef gaan nemen, waartoe hij in 1801 zijn salons opende, die spoedig al wat de Fransche hoofdstad in geleerdheid en geest bezat, binnen hunne gastvrije muren zagen verschijnen. Hij zelf wisselde die conversatie af met het bezoek van alle publieke plaatsen van vermaak, waar hij zich op de hoogte stelde of liever tot de diepte afdaalde van alle uitspattingen van de menschelijke hartstochten, en dit alles om ‘de baan der ondeugd af te loopen in een richting, die tot deugd voert.’

Spoedig intusschen had hem die proefondervindelijke zielkunde zijn niet zeer groot vermogen kost, en hem niet alleen genoodzaakt om zijn *hôtel* te verlaten en zijn kostbare levenswijze vaarwel te zeggen, maar zelfs bijna aan gebrek blootgesteld. Een drukke betrekking aan de Parijzer bank van leening bracht den hertog de St. Simon niet meer dan 1000 frcs. 's jaars in

en zou bovendien al spoedig zijn gezondheid ondermijnd hebben, zoo niet zekere Diard, die in den tijd der landspeculaties als klerk bij hem gewerkt had, zich nu het lot van zijn ouden patroon had aangetrokken. Diard heeft gedurende zijn leven op onbekrompen wijze den eens aanvaarden last volgehouden. Na diens dood bewaarden niet al te ruime ondersteuningen van onderscheidene vrienden en bekenden St. Simon voor gebrek - maar ook niets meer.

Welke belooning hadden intusschen de aanhoudende, onder de ellendigste ontberingen voortgezette studiën aan den denker opgeleverd? Was hij inderdaad op de baan der kennis niet gevorderd? Had hij het wezen der maatschappij niet dieper doorgrond? Loochenen laat zich dat geenszins. Reeds toen toch stond hem helder voor den geest dit denkbeeld, dat door gevierde schrijvers en door bekwame staatslieden niet genoeg was begrepen, dat staatsbestuur en maatschappelijke toestand met elkander in harmonie moeten zijn. De staathuishoudkundigen toch beschouwden uitsluitend het streven der menschen naar *welvaart;* de beoefenaars van het staatsrecht dachten genoeg gedaan te hebben, als zij een regeeringsstelsel ontwierpen, waarin de *rechten* van allen gewaarborgd werden. St. Simon vatte het verband tusschen de welvaart en de rechten. Om nu te openbaren en te verspreiden wat die studiën en onderzoekingen, die gedurende het keizerrijk voortgezet waren, hadden opgeleverd, daartoe gaf de restauratie ruime gelegenheid door het politieke leven, dat toen op nieuw ontwaakte.

Bekend is het, dat zich na 1815 in Frankrijk een worsteling openbaarde tusschen de twee richtingen, die elkander na dien tijd ook elders vaak bekampten, tusschen de liberalen en de reactionnairen. De voorstanders van laatstgenoemde richting wenschten op staatkundig gebied teruggang tot achter de omwenteling van '89; de liberalen vorderden stipte handhaving van de grondwettige rechten der natie. Al de kracht der liberale partij kantte zich tegen de uitbreiding der koninklijke macht, tegen den invloed van de *Chambre des Pairs*, maar één fout in de staatsinrichting, die in strijd was met de maatschappelijke toestanden, lieten schrijvers en redenaars geheel onopgemerkt. Wie hunner bekommerde zich toen reeds om de hoogte van den census? En toch, een belastingsom van 1000 fr. jaarlijks als vereischte voor de verkiesbaarheid, en van 300 fr. voor het kiesrecht opende de *Chambre des Députés* alleen voor

de kapitalisten, en deed alleen de namen van rijke lieden in de kiezerslijsten prijken. Eerst lang na 1830, onder de Juliregeering, liet zich vrij algemeen de klacht hooren over de heerschappij der bevoorrechte kiezers, over de aristocratie van het *Pays-légal*. Maar reeds in 1815 doorzag St. Simon het verkeerde van dat beperkende beginsel, en wees hij op duidelijke wijze de tegenspraak tusschen de maatschappelijke toestanden en het kiesstelsel aan. Wat hij verlangde, blijkt reeds uit den titel van het geschrift, waarin hij zijn denkbeelden meêdeelde. *L'Industriel* was de naam van dit geschrift, en ten behoeve van de nijverheid, als hoofdbestanddeel der hedendaagsche maatschappij, vatte St. Simon het woord op. De industrie - zegt hij - verkeert onder den druk van twee machten, die verhinderen dat zij tot de heerschappij geraakt, die haar toekomt, nl. van het kapitaal en van den ambtenaarstand. Het kapitaal toch legt uitsluitend ten eigen behoeve beslag op de winsten der nijverheid; en de ambtenaarskaste - of zooals St. Simon ze noemt - de *légistes*, die zich liberalen noemen en die hoofdzakelijk uit advocaten, rechters en ambtenaren bestaan, maken zich meester van de volksvertegenwoordiging, waarin zij alleen daarom het liberalisme huldigen, omdat zij er door tot macht geraken. Een onleschbare dorst naar macht karakteriseert vooral dien ambtenaarstand. Zoolang nu die twee bestanddeelen in den staat heerschen, heeft de nijverheid niets te zeggen. Op die gronden verklaart St. Simon zich tegen het liberalisme en verlangt hij een politieken toestand, dien hij *industrialisme* noemt en waarin als regel geldt: ‘Tout *par* l'industrie, tout *pour* elle.’

Wat in die redeneering nu ook overdrevens schuile, St. Simon bewees er mede, te begrijpen, dat de omwenteling niet alleen in het staatswezen, maar ook in de maatschappij gewerkt had. Nadat het voorrecht van het adellijke en het kerkelijke grondbezit had opgehouden, nadat die millioenen bunders in millioenen andere handen waren overgegaan, nadat de gilden opgeheven waren en ieder vrij mocht arbeiden en de vruchten van zijn arbeid mocht genieten zonder verschil van rang of geboorte - was de nijverheid de grondslag der maatschappij geworden. Maar even als de zonde in het bijbelsche orakel, rust voor de deur van iedere maatschappij de zucht tot privilegie, de begeerte van één stand om zich boven de andere te verheffen. Bezitters van kapitaal en bezitters van wetskennis

hadden zich meester gemaakt van de teugels, waarmeê het maatschappelijke voertuig bestuurd werd. Wilde de volksregeering dus een waarheid worden, dan moest zij zóo ingericht worden, dat de geheele industrieele klasse op de staatszaken een genoegzaam werkenden invloed verkreeg.

Men meene daarom niet dat St. Simon een regeering der volksmassa wilde, een soort van Atheensche ochlocratie. Verre van dien. Hij verlangde alleen dat de pyramide op haar basis zou rusten. Wat toch is de hoofdgedachte van een geschrift, dat reeds eenige jaren vóor de *Industriel* door hem was uitgegeven, de *Lettres d'un habitant de Genève?* Hij stelt daarin voor, dat alle belangstellenden deel zouden nemen aan een inschrijving tot onderhoud van de geleerdste tijdgenooten. Ieder zou bij zijn inschrijvingssom de namen voegen van 3 wiskundigen, 3 natuurkundigen, 3 scheikundigen, 3 physiologen, 3 letterkundigen, 3 schilders en 3 toonkunstenaars. ‘Zoo zullen de mannen van genie een waardige belooning ontvangen, en gij zult *aanvoerders* verschaffen aan allen die op de baan der kennis voorwaarts willen.’ Aan dit plan sluit zich eindelijk de volgende algemeene uitspraak aan: ‘De intellectueele macht in handen der wijzen, de stoffelijke macht in handen der vermogenden, de macht om hen te benoemen, die als leiders der menschheid zullen optreden, in handen van allen. Den regenten tot belooning de algemeene achting.’

Denzelfden eerbied voor geestesontwikkeling en voor wetenschap legt St. Simon - op eigenaardige wijze wel is waar - aan den dag in een tijdens de restauratie uitgegeven pamphlet, getiteld: *Parabole*. Daarin noemt hij het een onherstelbaar verlies, zoo aan Frankrijk plotseling zijn drie duizend voornaamste geleerden, artisten en industrieelen ontvallen zouden. ‘Daar deze menschen in den volsten zin des woords voortbrengers zijn, en nog wel de belangrijkste voortbrengselen leveren, zijn zij de bloem der Fransche maatschappij. Daar zij 's lands beschaving en voorspoed bevorderen, zijn zij het die Frankrijks waren roem vestigen. Tot het herstellen van zulk een ramp zou een gansch menschengeslacht niet voldoende zijn. Onderstellen wij daarentegen - zoo gaat hij voort - dat Frankrijk die geniale menschen behoudt, maar het ongeluk heeft op één dag Monsieur, 's konings broeder, den due d'Angoulême, in één woord, alle prinsen van den bloede te verliezen. Stellen wij verder dat op dien dag aan den lande ontvielen alle groot-

officieren der kroon, alle ministers, alle maarschalken, alle kardinalen, aartsbisschoppen, bisschoppen, groot-vicarissen, alle prefecten en onder-prefecten, alle ambtenaren der ministerieele bureaux, alle leden der rechterlijke macht, en daarbij nog de 10,000 rijkste grondbezitters, die als groote heeren leven, - dan zou men natuurlijk leed gevoelen over het afsterven van zoovele natuurgenooten. Maar dat leed zou alleen uit menschelijk gevoel voortspruiten, niet uit het bewustzijn dat maatschappij of staat door dat verlies zouden lijden. Zeer gemakkelijk zou het immers zijn, de opengevallen plaatsen aan te vullen. Vele Franschen zijn in staat de functiën van prins van den bloede even goed waar te nemen als Angoulême of Berry; het leger telt zeker officieren genoeg, die onze maarschalken kunnen vervangen. Hoevele commiezen zijn ruim zoo knap als de ministers! Hoevele advocaten even goede juristen als rechters! enz. Wat de 10,000 grondbezitters betreft, hun erfgenamen zouden, evenmin als de gestorvenen, veel opleiding behoeven, om de eer hunner salons op te houden.'

Dat men over 't algemeen de strekking der brochure niet vatte, en er een soort van belastering der aristocratie in meende te zien, kan men wel begrijpen; minder goed echter, dat bepaaldelijk de prinsen van den bloede zich beleedigd gevoelden omdat hun leven beneden dat van een geleerde of van een industrieel gesteld werd! Ja, zij waren kleingeestig genoeg, een vervolging tegen den schrijver te doen instellen, waarvan de afloop, nl. de vrijspaak van den beklaagde, het bespottelijke nog sterker deed uitkomen.

Dat kleine pamphlet had opzien gebaard, omdat het van prinsen en van hooge staatsambtenaren gesproken had; de *Industriel* daarentegen bleef zoo goed als onopgemerkt te midden van den politieken strijd der restauratie. De practische staatslieden niet alleen, ook de wetenschappelijke beoefenaars van het staatsrecht, waren niet tot het besef gekomen van de kracht, die de moderne maatschappij in beweging gezet had. Zelve omhuld door de lichtstralen, konden zij het punt niet ontdekken, waaruit deze voortkwamen. Van een regeering, waarop het volk meer invloed zou uitoefenen, wilden zelfs de liberaalste bestrijders van het gouvernement niets weten. Des noods *tout pour l'industrie*, nooit *tout par elle*. Kapitalisten en wetgeleerden wenschten hun overwicht te behouden.

Dat ondertusschen St. Simon verder en juister zag, heeft de

geschiedenis van later dagen bewezen. Het koningschap van Louis Philippe is inderdaad gevallen, omdat de regeering haar eenigen steun vond in de geldmannen en in het geld. De geldmannen gaven den toon aan in het *Pays Légal;* het geld kocht de stemmen bij de kiezers en in de kamer. Voor uitbreiding deinsde de regeering terug; *zij* viel en het algemeene stemrecht verrees, om niet meer te verdwijnen uit de staatsinstellingen van Frankrijk, in welken vorm die zich ook in het vervolg mogen voordoen.

En wat is aan de andere zijde van het Kauaal de kracht geweest, die de twee hervormingen van het kiesstelsel, maar vooral de laatste der twee *reforms* heeft doorgedreven? Geen andere voorwaar dan die der industrie in den ruimsten zin: ook de arbeid wilde vertegenwoordigd worden.

Het door St. Simon eenmaal vast opgevatte denkbeeld was nu de kern geworden, waaruit zijn stellingen in alle richtingen ontsproten, of om een ander beeld te gebruiken, de as, waarom zich zijn geheel maatschappelijk stelsel wentelde.

Wanneer wij ons herinneren, welke methode St. Simon bij het ontginnen van het veld zijner onderzoekingen gevolgd heeft, dan kunnen wij van zelf begrijpen, dat hij niet door algemeene aprioristische redeneeringen tot zijn besluiten geraakte. De physico-politische wetenschap, de wetenschap die zoowel den mensch in en met de natuur, als den mensch in de maatschappij tot voorwerp had, omvatte natuurlijk die wetenschap die men meer bijzonder gewoon is *de Geschiedenis* te noemen. Met de geschiedenis verspreidt St. Simon licht over zijn meeningen en stellingen in een werk, dat in 1824 verscheen, in het *Système Industriel*.

Van de kruistochten af - zoo heet het dáar, - nadat de gemeenten waren opgekomen, tot aan de groote omwenteling van 1789, was de feodale maatschappij in een voortdurend verval: de uitbarsting van '89 was het geraas, veroorzaakt door het instorten der laatst overgebleven pijlers. Gedurende die eeuwenlange opruiming is ook de macht van het militaire leenstelsel en die der kerk ondermijnd. Maar inmiddels kwamen, in de plaats der steeds achteruitgaande machten van zwaard en staf, de rechtsgeleerden en de geletterden in het bezit der heerschappij. Dat was goed, zoolang deze twee soorten van menschen als verdedigers der volksrechten optraden, die het volk zelf niet handhaven *kon*, dus als overgangsmaatregel. Thans echter, nu

de industrieelen krachtig genoeg zijn, moeten zij de macht laten varen, waarmeê zij de verdere ontwikkeling der industrie hinderen. Zoolang zij niet van de staatszaken verwijderd zijn, mist de nieuwe maatschappelijke orde, die zich langzamerhand gevormd heeft, nog steeds haar afspiegeling in het staatsbestuur. Elke regeering, die nalaat daartoe meê te werken, moet vallen, en daarom bestaat er voor het koningschap maar één reddingsanker, een verbond met de industrie. Geen regeering zal levensvatbaar zijn, die niet het belang van landbouw, nijverheid en handel vóor alles behartigt. Hiertoe echter kan maar één weg voeren: de koning moet het bestuur toevertrouwen aan, moet bij het regeeren den raad volgen van de bekwaamste landbouwers, fabrikanten en kooplieden.

Het is niet geheel van belang ontbloot in hoofdtrekken het samenstel te vermelden, dat St. Simon voor zijn staatsbestuur in harmonie met de maatschappij uitgedacht had. Daar in den tegenwoordigen stand der beschaving (zoo redeneert hij) als eerste politieke bekwaamheid administratief talent gelden moet, is ook van alle ministeriën dat van finantiën het voornaamste, en die regeering, die het beste budget levert, zal wel de meest gewilde zijn. Daar nu industrieelen de meeste kennis van administratie bezitten, moet de minister van finantiën uit hen genomen en het budget aan de beoordeeling der verlichtste personen dierzelfde klasse onderworpen worden. De daartoe bestemde vergadering van 25 leden wordt aldus samengesteld: de 4 grootste landbouwers, de 2 fabrikanten, die de meeste werklieden in dienst hebben, de 2 grootste handelaren, en de 4 bankiers, die het grootste crediet genieten - deze 12 voegen zich toe 6 landbouwers, 2 fabrikanten, 2 kooplieden en 2 bankiers, voor wier verkiesbaarheid geen vereischten gesteld worden.

Deze kamer der industrieelen kiest ook den raad van binnenlandsche zaken, bestaande uit 7 landbouwers, 3 kooplieden, 3 fabrikanten, 2 geneeskundigen, 3 scheikundigen en 3 physiologen; welke raad gepresideerd wordt door den minister van binnenlandsche zaken, die wederom zelf een industrieel zijn moet.

Volgens dezelfde gedachte moet de minister van marine iemand zijn, die 20 jaren in een zeestad gewoond en 10 jaren aan het hoofd van een reederij gestaan heeft. De met hem delibereerende raad wordt benoemd door en uit de reeders en de zeehandelaars in de groote handelsplaatsen.

Om dit regeeringsstelsel, dat geheel door en voor de industrie

bestaat, te voltooien, moet er een volksonderwijs gegeven worden, dat alle arbeiders bekwaam maakt tot de goede uitvoering der hun toevertrouwde werken en dus hoofdzakelijk bevat de eerste gronden van meetkunde, natuurkennis, scheikunde en gezondheidsleer. Tot de organisatie van dit openbaar onderwijs worden de in genoeinde vakken meest ervaren geleerden aangezocht. Aan dit onderwijs - zegt St. Simon - heeft de talrijke volksklasse, die geen ander bestaansmiddel dan haar handen bezit, dringende behoefte. En hoe hebben tot nog toe de regeeringen dit in aantal sterkste gedeelte der bevolking behandeld? Zij hebben het beschouwd als een troep die men moest trachten in rust te houden en waarvan men nog zooveel mogelijk moest zien te halen, als bij uitstek *gouvernable et imposable*, en aan dien toestand moet een einde komen.

Eerst op deze wijze zal de koning aan het hoofd eener rustige, nijvere en bloeiende bevolking staan, want koning en volk beiden hebben belang bij de opheffing van de heerschappij der thans oppermachtige klassen. Vandaar, dat St. Simon de door hem verkondigde stellingen ook karakteriseert als *Considérations sur les mesures à prendre pour terminer la révolution*.

Ook deze plannen trokken niet bijzonder de aandacht van het publiek. De liberale partij toch meende, dat zij in de hoofdzaak hetzelfde doel beoogde, terwijl zij de voordeelen der *grands intérêts* behartigde, en wees dus met schouderophalen den steun terug van een onpractisch den ker, die zijn leeringen in wijsgeerige betoogen hulde. Of zoo zij eens niet hetzelfde beoogde? Ziet - dat was een vraag, die wellicht St. Simon op dat oogenblik niet met juistheid had kunnen beantwoorden. Hij gewaagde van DE INDUSTRIE in het algemeen, alsof alle degenen, die van landbouw, nijverheid en handel leefden, één klasse, één geheel vormden. Alsof niet ook dáar verschillende lagen op elkander rustten en de meer vermogende als van zelf de minder vermogende beheerschte. Vanwaar b.v. *de bekwame industrieelen* van St. Simon te halen: uit de loonverstrekkende ondernemers alleen, of ook uit de loontrekkende arbeiders? Was het ook zoo zeker, dat die groote landbouwers, handelaren en fabrikanten, die zulk een voorname rol in het beleid der finantiën en der binnenlandsche zaken zouden spelen, de belangen ook der ondergeschikte arbeiders naar behooren zouden waarnemen? Hiervan had St. Simon in zijn verhandeling geen rekenschap gegeven. En niettegenstaande dat in die dagen wellicht

niemand die zwakke zijde van het *système* in de juiste termen kon aanwijzen, was die leemte toch de oorzaak, waarom hij. die van de liberale staatslieden sympathie noch verlangde, noch verwierf, ook geen erkentelijkheid bij de volksmassa ondervond. Hij meende genoeg gedaan te hebben met aan de nijverheid, aan den arbeid in het algemeen zijn rechtmatig aandeel in de staatsaangelegenheden toe te kennen, en was met zijn denkbeeld nog te zeer vervuld, te zeer ingenomen, om de elementen van verdeeldheid, die ook in den schoot daarvan verborgen waren, zich helder voor den geest te brengen.

Van den anderen kant had nu eenmaal alleen en uitsluitend de politiek vat op de Fransche natie, of juister uitgedrukt schiep zij behagen in de louter staatkundige partijschappen, die zij een tijdlang als aanschouwster toejuichte of uitfloot, om, eensklaps van de galerij op het tooneel te springen, en meêgesleept door de tooverkracht der om haar heen ruischende toonen, deel te nemen aan de slot-scène van woelen, dringen, schreeuwen en dooden. En dat waartoe? Om na eenige oogenblikken weêr rustig haar plaats in te nemen en - de hoofdrollen in de handen van de behendigste spelers te laten. De groote massa kende nog geen ander politiek leven. Op den duur *inertie politique* - zooals St. Simon dit noemt - en plotseling van tijd tot tijd een geheel doellooze bemoeiing. Maar die gewoonte verandert maar niet zoo in eens ten gevolge eener kalm geschrevene bewijsvoering. Was bovendien al wat de revolutie gesloopt en gesticht had het volk nog niet te levendig voor den geest, om het met vrucht toe te roepen: houdt in allen geval de Bourbons! ‘Le premier acte politique des industriels,’ zoo toch laat St. Simon zich uit, ‘doit être une déclaration solemnelle et énergique qu'ils veulent formellement le maintien des Bourbons.’ De Bourbons toch kunnen onmogelijk het voortduren der misbruiken verlangen, zooals de Bonapartisten beweren, want klaarblijkelijk hebben zij meer belang bij een rustig genot hunner macht, hun door de bescherming der industrieelen gewaarborgd, dan bij een uitbreiding dier macht buiten de grenzen van 't geen in den tegenwoordigen toestand der maatschappij noodig is. Wie zal het ontkennen? Maar nimmer zou een regeering gevallen zijn, die zoo geredeneerd had. In allen geval het Fransche volk was niet optimistisch genoeg, om aan zijn vorstenhuis zooveel logica toe te schrijven. En de Bourbons zelve? ‘Ils n'étaient point de ce siècle’ - er-

kende één hunner met zoovele woorden, die waarlijk van allen golden. Dat niemand dus op St. Simons raad acht gaf, valt niet moeilijk te begrijpen.

En bij die miskenning, bij die grief van den geest, voegden zich de kwellingen der armoede. De hertog van Saint-Simon, geboren grande van Spanje, afstammeling van één der oudste Fransche geslachten, van Karel den Groote, zooals het zelfs heette, was ten prooi aan de diepste ellende! Dat hij in zulk een kommervollen toestand tot de wanhopigste besluiten kwam, laat zich eenigszins verontschuldigen. Een poging tot zelfmoord had echter niet het ergste ten gevolge: zij beroofde den armen denker intusschen van één zijner oogen.

Zoodra St. Simon hersteld was, zette hij zich weêr aan het werk en voltooide hij in twee jaren - de laatste van zijn leven - twee belangrijke geschriften, waarin deels de reeds vroeger verkondigde stellingen nader uitgewerkt, deels nieuwe denkbeelden nedergelegd werden.

Het eerste der twee werken, die St. Simon nu in een kort tijdsverloop openbaar maakte, *le Catéchisme des Industriels*, bevat een verduidelijking en aanvulling van alle door hem vroeger gedane uitspraken. Meer nog dan vroeger wendde hij zijn kennis der geschiedenis aan tot de juiste waardeering der tegenwoordige maatschappelijke toestanden. Even als de schrijvers, die in de vorige eeuw over de politieke rechten der natie gehandeld hadden - even als Mably en Dubois - klom hij in zijn beschouwingen tot den tijd der Merovingen op. Na de volksverhuizing, zegt hij, werden de Frankische veroveraars rijke grondbezitters, terwijl de onderworpen bevolking, die van gemengd Gallische en Romeinsche afkomst was, door arbeid in haar onderhoud voorzien moest. Na de kruistochten begon de worsteling tegen de feodale heerschappij, waarin koning en volk elkander ondersteunden, totdat onder Lodewijk XI de klasse der kooplieden en der nijverheidsondernemers reeds vele rijke lieden kon aanwijzen: de feodale grondeigenaar was niet meer de eenige, die iets *bezat*. Maar in de XVIIe eeuw begint zich onder de industrieelen zelve een belangrijke tweespalt te openbaren. De uitbreiding toch van den handel, het gebruik van den wissel en het crediet hadden den stand der bankiers in het leven geroepen, die door hun macht over het algemeene ruilmiddel alle industrieelen van zich afhankelijk maakten, terwijl zij, ten gevolge der aangroeiende staatsuitgaven, die door

de altoosdurende oorlogen veroorzaakt werden, ook den staat tot hun schuldenaar maakten, en van die meerderheid partij trokken, om op den gang der regeeringsaangelegenheden een machtigen invloed uit te oefenen. Wat nu nog van den feodalen adel was overgebleven, deelde zijn macht met de nieuw opgekomen geldaristocratie.

Naast deze beide standen verhief zich inmiddels een eigenaardige klasse, die der *Légistes*, de ambtenaarsstand, zij die zich om hun wetskennis tot de regeering geroepen achtten. Zij deelden de macht met de feodale edelen, in wie zij hun vijanden, als voorstanders eener militaire oligarchie, moesten zien, en met de geldmannen, aan wie zij bondgenooten hadden, omdat beiden gelukkige parvenus waren, uit het vroeger onderdrukte volksbestanddeel voortgesproten. Vereenigd hebben zij daarom ook in de XVIIIe eeuw de laatste muren van het feodale gebouw omvergehaald en vereenigd kanten zij zich ook thans tegen de mogelijke herleving van het ancien régime. Daarom noemen zij zich de liberale partij. Onder hen staat echter geheel machteloos de zeker verreweg grootste meerderheid der bevolking, die evenzeer en eigenlijk nog meer tot de industrieelen behoort. Wie toch - zoo vraagt de *Catéchisme* - zijn de industrieelen? En het antwoord leert ons, dat St. Simon de denkbeelden van zijn industrieel parlement nu wel wat achter zich had gelaten. Allen - zegt hij - die *werken*, om de voorwerpen van 's menschen behoefte of genot voort te brengen. En als een tweede Sièyes vraagt hij nu: welke plaats bekleeden deze industrieelen in de maatschappij? De laatste. Welke moesten zij innemen? De eerste, omdat zij de belangrijkste klasse van menschen vormen. Aan die klasse, de toekomst der natie, den steun van het koningschap, moet voortaan de wetenschap de haar waardige plaats toekennen. De arbeiders toch zijn de nuttigste leden der maatschappij en moeten door den staat als zoodanig erkend worden. Vraagt men zich intusschen af, of de revolutie en de pogingen der door haar heerschend geworden partij daartoe strekken, dan moet men ontkennend antwoorden. Met al hun politieke manoeuvres beoogen de vijanden der Bourbons niets dan het *ôte-toi de là que je m'y mette* - een beeldspraak, door St. Simon bij die gelegenheid voor het eerst gebezigd en later zoo vaak herhaald. Wel heet die worsteling tegen koning, adel en geestelijkheid een strijd voor de *vrijheid*, maar inderdaad is het een streven naar eigen macht en heerschappij. Doch

de geldmannen en de légistes bedriegen zich als zij, na den val der oude machten, van het terrein denken meester te zijn, en als *bourgeoisie* - met deze naam bestempelt hij nu de twee bedoelde klassen - zich op den duur tot een bevoorrechten stand te verheffen. Want is de vrijheid eens gevestigd, dan kan de gelijkheid niet uitblijven, en hiermeê is tevens de macht geproclameerd van het volk, van de industrieelen, van alle arbeidenden, waartoe 25 millioen van Frankrijk's ingezetenen gerekend moeten worden. In den tegenwoordigen staatkundigen toestand wordt dus altijd nog de afspiegeling der maatschappelijke ontwikkeling gemist. Een nieuwe organisatie moet komen, waarin zoowel de geldmannen en de légistes als de feodale adel aan de industrie onderworpen zal zijn. ‘Wij stellen het ons tot taak’ - besluit de schrijver - ‘de industrieelen tot den hoogsten top van eer en macht op te voeren. Dan zal der menschheid de grootst mogelijke hoeveelheid van algemeene en persoonlijke vrijheid verzekerd zijn; volmaakte gelijkheid zal heerschen, alle voorrecht van geboorte en van stand zal ophouden; alleen de zedelijke meerderheid zal heerschappij voeren.’

Wij zien het, hier is St. Simon niet meer, als vroeger, tevreden met de budgettenregeling door de *grootste* landbouwers, fabrikanten, bankiers en handelaren, onder wier opperste leiding het volk maar te arbeiden heeft. Thans heeten die groote industrieelen niet meer *véritables chefs du peuple*. Want gelijkheid moet er heerschen, althans een zoodanige, waarin ieder beloond wordt in evenredigheid tot hetgeen hij voorbrengt, naar gelang van zijn *mise sociale*, d.i. van alles wat de voortbrenger aan het werk ten koste legt, dus van arbeid en van kapitaal. Zoo hebben wij dus in den *Catechisme* de eerste wetenschappelijke verkondiging van het *socialisme*.

Op geheel ander terrein schijnt ons het tweede der bovenbedoelde geschriften *le Nouveau Christianisme* te voeren, dat, gelijk de titel reeds te kennen geeft, van theologischen aard is. Zoo geheel vreemd behoeft dit echter niet schijnen. In den man, die zich op 40jarigen leeftijd uit een winstgevende zaak terugtrok, om geheel voor de wetenschap te leven, die de vorming der maatschappij in haar diepste schuilhoeken ging opsporen, die een nieuwe harmonische inrichting van maatschappij en staat bleef verkondigen te midden van vijandige en onverschillige tijdgenooten - in dien man was wel iets aanwezig van de goddelijke vonk, die in de stichters van nieuwe religies

gloeien moet. Reeds in zijn allereerste geschrift, in de *Lettres d'un habitant de Genève*, treedt hij op als een profeet, wien in een visioen de toekomstige ideaaltoestand der maatschappij onthuld wordt. Geen wonder dus, dat de maatschappelijke hervormer, na de verkondiging van zijn socialen catechismus, ook de goddelijke leer te hulp riep, en aan zijn zorg voor de stoffelijke belangen der menschheid ook de goddelijke sanctie wilde geven.

Ondertusschen is het wachtwoord, het *schibboleth* der nieuwe openbaring, niets oorspronkelijks; het is niets dan de algemeen erkende grondslag van den godsdienst, de liefde: de menschen moeten elkander als broeders liefhebben. Zoodra de menschheid dit beginsel met der daad toepast, is de maatschappelijke en politieke organisatie, die St.-Simon verlangt, volgens hem van zelf geboren. Wel geeft hij toe, dat het Christendom op hetzelfde beginsel rust, maar de kerk - zegt hij - heeft zich op een ander terrein verplaatst. Zoodra de godsdienst tot zijn waren grondslag is teruggebracht, heeft ook het nieuwe Christendom gezegepraald.

Hoe dat bereikt? Vóordat hij hierover spreekt, geeft St. Simon een scherpe kritiek van de twee groote afdeelingen der Christelijke kerk, die hierop neêrkomt:

In het katholicisme heeft de geestelijkheid de natuur van het Christendom veranderd, en na Leo X hebben de pausen uit de kerk meer een soort van staatkundige dan godsdienstige eenheid gemaakt. Paus en kerk slingert St.-Simon verder vier hoofdbeschuldigingen van ketterij naar het hoofd:

1°. onbekommerd om het beginsel der liefde, leeren zij den geloovigen onvruchtbare dogma's;
2°. paus en geestelijkheid zijn niet op de hoogte hunner roeping, en hebben er dus belang bij dat de leeken niet al te ontwikkeld worden;
3°. de paus handhaaft in den kerkelijken staat een régime, dat de zedelijke en de stoffelijke belangen der volksklasse geheel verwaarloost, en bewijst daardoor, niet aan het hoofd der Christenheid te kunnen staan;
4°. de instelling van Inquisitie en Jesuïtisme.

Iets beter misschien komt er Luther af, doch ook *zijn* leer is alles behalve onberispelijk: ‘Il a bien critiqué mais pauvrement doctriné.’ Valsch is het, wat Luther aanneemt, dat het Christendom reeds in zijn aanvang volmaakt en dus niet voor

voortgaande ontwikkeling vatbaar was. Ook is de moraal van het protestantisme niet op de hoogte der moderne beschaving, voornamelijk omdat het niet genoeg de belangen der lagere volksklasse behartigt. Niet vergeten wordt het verwijt, hoe koel en prozaïsch de hervormde eeredienst is, die de kunst uit de kerk bant, terwijl de kunst den geest verheft en den zintuigen een hooger leven openbaart. Ten slotte houdt hij het voor een bekrompen denkbeeld, alleen den Bijbel als godsdienstig openbaringsboek te beschouwen. Vooreerst toch levert het lezen van den Bijbel even groote nadeelen als voordeelen op, en verder staat de uitsluitende aanbeveling van den Bijbel gelijk met het voorschrift aan een wiskundige te geven, om niet verder dan de allereerste gronden te gaan.

Veel minder duidelijk dan deze kritiek is den schepping zelve van het nieuwe Christendom. Uitgaande van het meermalen vermelde beginsel, de liefde, moet de maatschappij het zich tot taak stellen, het lot der armste volksklasse zoo spoedig mogelijk te verbeteren. Ook het Christendom ging uit van de liefde, maar had ten gevolge eener verkeerde opvatting van Christus' uitspraak: ‘mijn rijk is niet van deze wereld’, de stoffelijke belangen steeds geminacht. Daaruit was een voor de menschheid nadeelige kamp tusschen stof en geest, tusschen lichaam en ziel ontstaan, terwijl juist de godsdienst beide moest verzoenen. Uit die verwaarloozing der stoffelijke belangen was ook juist het omgekeerde voortgesproten van 't geen de maatschappij vordert. Zij kan en moet toch wenschen, dat aan allen, dus ook aan de minsten, de som der genoegens zoo ruim mogelijk worde toegemeten. Het tegenwoordige Christendom preekt allen onthouding en houdt dus het opwaarts streven der armen tegen; het nieuwe Christendom zal anders handelen. Zijn priesters moeten ook alleen zoowel bekwame als deugdzame menschen zijn.

Terwijl St.-Simon zijn *Nouveau Christianisme* bewerkte, ging hij met den dag in gezondheid achteruit. Desniettegenstaande en hoewel hij van geleende en geschonken penningen een kommervol leven leidde, bleef hij werkzaam, opgewekt, zelfs opgeruimd. Maar eindelijk weigerde het veel geteisterde lichaam zijn diensten aan den krachtigen geest. Den 19^{den} Mei 1825 stierf Henri Saint-Simon (gelijk hij zich zelf steeds noemde) op 65jarigen leeftijd.

Had zijn leven beantwoord aan de groote verwachtingen, die

hij reeds in zijn jeugd van zich zelf koesterde? Of was het zelfbedrog geweest, dat hij zich op 17jarigen leeftijd vroeg uit de nachtrust wekken liet met de woorden: ‘Sta op, gij hebt groote dingen te verrichten’?

Bij het antwoord op deze vraag moeten wij in de eerste plaats onderscheiden tusschen St. Simon's werkzaamheid en de resultaten daarvan. En dan moeten wij van zijn ijver en zijn studiën ongetwijfeld de gunstigste getuigenis afleggen: oorspronkelijke denkbeelden heeft hij opgevat en met groote opoffering heeft hij de verkondiging er van volgehouden. De wereld en haar genietingen vaarwel te zeggen voor arbeid en ontbering, de rust te ruilen voor miskenning en bespotting, is reeds op zich zelf niet het werk van een kleinen geest. Hoeveel schooner nog is het, als die taak ondernomen wordt belangloos, tot heil der maatschappij en in 't bijzonder tot welzijn eener klasse van menschen, waar men zelf door geboorte en opvoeding verre van verwijderd is. Om zich zulk een levenstaak te stellen, moet men de geestdrift bezitten, die volgens St. Simon's juiste opmerking, bij zijn verscheiden gemaakt, onmisbaar is tot het verrichten van iets groots. Dat de studiën van St. Simon niet onvruchtbaar bleven, hebben wij reeds overvloedig kunnen bemerken. Was hij niet de eerste, die het eigenaardige karakter der moderne maatschappij begrepen heeft? de eerste die den arbeid, in den ruimsten zin des woords, de eereplaats toegewezen heeft, die men hem hoe langer hoe meer toekent? Zoowel zijn geschiedkundige beschouwing als zijn ontleding van de tegenwoordige bestanddeelen der maatschappij, zijn de niet te versmaden resultaten dier onvermoeide onderzoekingen.

Maar wat zullen wij van zijn reorganisatieplannen zeggen?

Reeds terstond treft ons het onbepaalde in zijn schildering van de maatschappij der toekomst, ten gevolge waarvan ook een afdoende en geheel billijke kritiek niet wel te geven is. St.-Simon's voorstellen zijn schetsen, waarnaar wellicht honderd artisten, elk een andere teekening zouden kunnen uitvoeren. Toen er ook werkelijk uitvoering aan de plannen gegeven is, toen geschiedde dit inderdaad op zulk een eigenaardige wijze, dat ongetwijfeld de draad, die de uitvoerders aan den ontwerper bond, wel eens even onzichtbaar was als het geheimzinnige paardenharen draadje, waarmeê de goochelaar zich door schoppen-vrouw doet volgen. Doch hierover straks.

De ontwerper zelf verlangt onderlinge liefde als grondslag

voor de maatschappij. Goed, maar hoe hiervan ieder te overtuigen, en welke is de practische toepassing?

Hij verlangt een billijke, evenredige verdeeling van alle door de voortbrenging verkregen winsten tusschen allen, die er aan deelnemen, hij wil - gelijk hij zich beroemt - de industrieelen tot den hoogsten trap van macht en eer verheffen. Maar hoe stelt hij zich die gelijkheid voor? Dat in iedere maatschappij rijkdom en kennis niet slechts naar de oppermacht zullen streven, maar haar in meerdere of mindere mate ook zullen verwerven, dat kon den onderzoeker toch niet ontgaan zijn. Zullen er nu in de nieuwe industrieele maatschappij al of niet menschen zijn, die een dergelijk overwicht zullen uitoefenen? Zullen er ook hoogere en lagere klassen aangetroffen worden? Men gevoelt het, dit is een punt van belang, dat met het vraagstuk van den eigendom nauw samenhangt. En ten aanzien van deze instelling, van dit recht, zijn St. Simon's denkbeelden meer onbepaald dan rechtzinnig. Wel noemt hij den eigendom: *incontestablement la seule base, qu'il soit possible de donner à une société politique*, maar reeds in deze uitspraak wordt de eigendom als een verschijnsel in een staat, in een staatsverband, voorgesteld. Zoo beschouwd is hij vergankelijk als alle staatsvormen. Dat ontveinst de hervormer ook niet: *Dans tout pays la loi fondamentale est celle qui établit la propriété*. Dus *de wet*, la loi; en werkelijk zegt hij: *cette loi peut-être modifiée*. Onderworpen aan de natuurgrondwet van vooruitgang, is ook het eigendomsrecht geenszins het laatste woord der maatschappij ten opzichte van 's menschen deel aan den maatschappelijken rijkdom. *Le droit individuel de propriété* - zoo lezen wij verder - *ne peut-être fondé que sur l'utilité commune et générale de l'exercice de ce droit*, UTILITÉ QUI PEUT VARIER SELON LES TEMPS.

En als nu inderdaad voor het maatschappelijk en staatkundig stelsel van St.-Simon de individueele eigendom eens niet meer paste? - ja, dan laat hij ons in den steek. Zelf heeft hij nimmer ter bereiking zijner plannen de opheffing van dat eigendomsrecht gevorderd, maar tegelijkertijd dus ook niet opgehelderd, hoe de geldmacht voortdurend geneutraliseerd kan worden tegenover de kracht der industrie. Wel komt het de gedwongen onteigening nabij, als één van de artikelen van zijn ontwerp tot stuiting der omwenteling de bepaling inhoudt, om jaarlijks op het budget te brengen *les dépenses pour assu-*

rer l'existence des prolétaires en procurant du travail aux valides et du secours aux invalides. Een uitspraak voorwaar, waarin het recht op werk en het recht op ondersteuning erkend worden en dus een greep in het eigendom der bezittenden toegestaan wordt.

Wat te midden der algemeene menschenliefde en bij dien wankelenden toestand van den eigendom de engere familieband zijn zal, daarvan rept St.-Simon met geen enkel woord.

Maar zonder ons verder om de détails te bekommeren, moeten wij als hoofdfout van St.-Simon aanvoeren den misslag, waaraan de maatschappelijke hervormers nooit ontsnappen, het plan nl. om door de inrichting van een voorgeschreven staatsvorm zijn doel, een verbeterde maatschappij, te bereiken, een middel waarvoor hij bovendien nog het ter zijde stellen van begrippen vorderde, die bij de natie ingeworteld en haar dierbaar geworden waren. Geen regeering toch zou in staat zijn, aan de maatschappij een karakter te verleenen, dat zich niet reeds in haar zelve volkomen ontwikkeld had. Geen regeering kan uit de hoogte beslissen, welke de billijke verdeeling der door de voortbrenging verworven winsten zijn zal, als zij de kennis daarvan niet ontleent aan de algemeene volksovertuiging. En omgekeerd, van het volk te vergen, alles te verwachten van het Bourbonsche koningschap, dat was ten eenenmale buiten den waard gerekend. Er lag ongetwijfeld een profetische waarheid in deze waarschuwing aan het Fransche volk: *vous pourriez prendre successivement à l'essai toutes les dynasties existantes et possibles sans avoir fait un seul pas essentiel vers l'établissement du régime, qui est l'objet de tous vos voeux;* maar stelt de schrijver daarbij niet *zijn* wenschen in de plaats van die des volks? 't Is waar, hij wilde het volk nopens zijn ware belangen inlichten, maar reeds vóordat het daarvan overtuigd en doordrongen was opofferingen te verlangen en het inslaan van een aangewezen weg te eischen; zich te verbeelden, dat ook de koning een stevige regeering met een geringe *liste civile* zou verkiezen boven ruime inkomsten op een waggelenden troon; - aan dergelijke verwachtingen erkennen wij de haast van den hervormer, die een gebouw wil optrekken, terwijl hij zich vergenoegen moest met te leeren en te overtuigen.

II.

Zóo zal ieder kalm beoordeelaar over St.-Simon's plannen denken, vooral na de ondervinding, die de laatste 30 jaren op het gebied van socialistische plannenmakerij geleverd hebben. Anders dachten er de vrienden en leerlingen over, die gedurende het leven van den meester door zijn machtigen persoonlijken invloed geboeid, na zijn dood in het bewonderen van zijn leeringen niet achteruitgingen. Op zijn doodbed zou hij hun voorspeld hebben: ‘de vrucht is rijp, gij zult haar plukken.’

Wie zich dat in de eerste plaats aantrok, was Bazard, vroeger het hoofd der Fransche Carbonari, een partij die zonder positieve plannen, zelfs zonder éenheid van beginselen, alleen in haat tegen de Bourbons een reden van bestaan had, en die bij het ontdekken van haar geheime samenspanning zonder veel moeite uiteengedreven werd. Aan de blikken der naspeurende politie ontsnapt, verliet Bazard het staatkundig tooneel, waarop na het mislukken zijner pogingen, natuurlijk ook alle moeite hem ijdel en vergeefsch voorkwam, en zoo was hij van zelf tot de leeringen van St.-Simon bekeerd, die hij besloot meer wereldkundig te maken. Die leeringen dienden als tekst voor de prediking die Bazard in 1828 hield, voor de *conférences de la rue Taranne*. Hier hooren wij de nadere uitwerking van St. Simon's stellingen. Ook hier als grondslag de geschiedkundige ontwikkeling, maar scherper geteekend. De lijfeigene der middeleeuwen - zoo luidt het - is de werkman der XIXe eeuw geworden. In beide tijdperken ziet de spreker *l'exploitation de l'homme*. Vol weemoed klaagt hij: ‘*chacun pour soi et Dieu pour personne!*’

Nadere uitwerking, zeiden wij. Een voorbeeld daarvan. St. Simon had steeds aangedrongen op een regeering door en voor de arbeiders, maar hij had - wij zagen het reeds - nagelaten te verklaren, hoe het aan te leggen, dat die alleen van arbeid leefden, niet door de kapitalisten overvleugeld zouden worden. Als voorname taak van het staatkundige streven had hij genoemd: *l'amélioration constante de la classe la plus nombreuse et la plus pauvre*, maar den sleutel op dit raadsel had hij in het graf meêgenomen. Bazard gaf een oplossing, die misschien wel in den geest was van St.-Simon's leeringen. Was niet door den meester de eigendom voorgesteld als één dier maatschappelijke verschijnselen, die van de voor wijziging vat-

bare staatswet afhankelijk waren? Hier lag dus de bron, waaruit de stroom kon ontspringen, wiens aangezwollen wateren de maatschappij konden bedekken, om later een grond van een gansch andere gedaante bloot te leggen. Den eigendom zelf laat de spreker van de *rue Taranne* ongedeerd; hij heft alleen één wijze van eigendomsovergang, het erfrecht der bloedverwanten en de bevoegdheid om bij uitersten wil over zijn goederen te beschikken, op: na den dood der eigenaars wordt de staat erfgenaam. Het erfrecht - zoo redeneert hij - als het laatste privilegie van geboorte, dat nog bestaat, ook dát moet vallen, wil er werkelijke gelijkheid heerschen. Want zoolang het erfrecht duurt, ontwaren wij steeds het verschijnsel, dat naarmate iemand meer goederen geërfd heeft, hij te minder arbeidt, terwijl hij in geërfden eigendom juist het middel bezit, om den arbeid te beheerschen. Dat is een schreeuwende onbillijkheid, een voortdurend beletsel voor den vooruitgang der mindere volksklasse. Volgens het nieuwe recht daarentegen moet de staat het door overlijden beschikbaar geworden kapitaal onder die arbeiders verdeelen, - dus alweer en altijd de staat! - aan die voortbrengers overlaten, die bekwaam genoeg zijn om met kapitaal toegerust vooruit te komen. *Le seul droit* - zegt hij - *à la richesse, c. à. d. à la disposition des instrumens du travail* - alsof rijkdom niet ook (!) nagestreefd wordt, om te genieten - *sera la capacité de les mettre en oeuvre*. En zoo wordt nu het wachtwoord der St.-Simonisten: '*à chacun selon sa capacité, à chacun selon ses oeuvres*.'

Deze stellingen werden nog meer verbreid door het openbaar maken van deze voorlezingen in de *Exposition des doctrines de Saint-Simon* en door het uitgeven van het periodieke geschrift: *l'Organisateur*. En toen de Juli-revolie zegepraalde, kwamen Bazard en zijne volgelingen aan La Fayette den voorslag doen, om de maatschappelijke hervormingen, die in de *rue Taranne* verkondigd waren, in het nieuwe regeeringsstelsel op te nemen. De grijze held van twee werelden en van twee omwentelingen vond ze echter niet onontbeerlijk voor de beste der republieken. Integendeel. De overwinnende partij, de revolutionnairen der politiek, waren weinig ingenomen met de plannen door de revolutionnairen der maatschappij gekoesterd. In een zitting van de *Chambre des Députés* van October '30 werden den St.-Simonisten de beschuldigingen voorgeworpen, dat zij gemeenschap van goederen en van vrouwen verkondigden en met democra-

tische vereenigingen heulden. De laatstgenoemde beschuldiging lag voor de hand tegenover een partij, die verheffing van het volk wenschte, en dat de eerste geput was uit de eigenaardige denkbeelden aangaande het wankelbare van den eigendom, is duidelijk. Hoe kwam men echter aan de gemeenschap van vrouwen? Waarschijnlijk alleen omdat de St. Simonisten de emancipatie der vrouwen voorstonden en zich daartoe beriepen op één plaats in de geschriften van hun meester, waarin hij nl. ook de vrouwen had opgeroepen om in te schrijven tot onderhoud der groote talenten en daarbij te kennen had gegeven, dat tot die uitverkoren geleerden ook vrouwen konden behooren.

De aanklacht, die deels onbepaald, deels ongegrond was, werd bestreden in een merkwaardig adres door de aanhangers van Bazard aan de kamer toegezonden. Het is waar - zoo zeggen zij - dat de Saint-Simonisten ten aanzien van vele gewichtige kwestiën, die de Europeesche maatschappij beroeren, hun eigene denkbeelden hebben, maar die zijn daarom nog geenszins gelijk aan het hun ten laste gelegde. De *Communisten* mogen een *gelijke* verdeeling zoo van de grondstoffen als van het voortgebrachte tusschen alle menschen verlangen, zulk een verdeeling zou nog onrechtvaardiger worden dan de ongelijke verdeeling, die nu heerscht, als gevolg van oorlog en verovering. Daar toch reeds van nature de menschen elkander niet gelijken, is de ongelijkheid in bezittingen de onvermijdelijke grondslag der maatschappelijke orde. Gelijke verdeeling van alles onder allen is de grofste schending van die zedewet, voor wier erkenning de St.-Simonisten ijveren: *Ieder naar zijn bekwaamheid, ieder naar zijn werken*. Ten behoeve nu van die wet vorderen zij de opheffing van alle voorrechten der geboorte zonder uitzondering, dus ook van het erfrecht. Dit thans alleen nog overig gebleven geboortevoorrecht levert de rijkdommen, door louter toeval, in de handen van weinigen, en veroordeelt de talrijkste volksklasse tot eeuwigdurende ellende, onwetendheid en zedelijken achteruitgang. Zij vorderen daarom dat alle hulpmiddelen der voortbrenging, grond en kapitaal, die tegenwoordig verbrokkeld eigendom van vele individuen zijn, tot een groot fonds vereenigd worden, dat onder goed geordend staatstoezicht, als algemeen maatschappelijk kapitaal, zóo worde geëxploiteerd en ter beschikking der voortbrengers gesteld, dat ieders beroep naar zijn bekwaamheden, en ieders verdiensten naar zijn werken geregeld worden. De eigendom heeft dus in

de Saint-Simonisten alleen in zooverre vijanden, als hij aan den éenen kant den lediggang en aan den anderen de ellende bevordert.

Van gemeenschap van vrouwen willen zij evenmin iets weten. Den echt wenschen zij gehandhaafd te zien als een onverbreekbaren band, maar de vrouw moet in het maatschappelijke leven met den man gelijk staan. Dan zal er een einde komen aan dien schandelijken handel, aan die wettelijke prostitutie, die onder den naam van huwelijk tegenwoordig zoo dikwijls de monsterachtige samenkoppeling van opoffering met baatzucht, van verstand met domheid, van jeugd met afgeleefdheid huldigt!

Zooveel uit het adres, om het standpunt te kennen, dat het Saint-Simonisme in '30 ingenomen had.

Maar wat moet men oordeelen over het voorgestelde panacee, dat - gelijk in het slot van het adres met ophef verklaard werd - overal liefde, vrede en orde zou scheppen?

Bij eenig nadenken ziet men, dat het Erfrecht als noodzakelijk en onmisbaar bestanddeel met den eigendom samenhangt. Voor wie werkt de huisvader? Voor wie onthoudt hij zich van groote uitgaven? Voor wie getroost hij zich moeite- of gevaarvolle ondernemingen? Zoo men de hebzuchtigen en de waaghalzen - altijd een onbeduidende minderheid - uitzondert, alleen voor zijn kinderen, of voor andere nauwe betrekkingen, in wier toekomstige welvaart hij belang stelt. Verbiedt de wet hem te hunnen behoeve te werken, dan oefent zij een gelijken dwang uit, alsof zij hem verbood te genieten. Dat dus een dergelijke wetsbepaling de zucht tot kapitaalvorming onderdrukken en derhalve de middelen tot voortbrenging, niet alleen als een belooning voor *la peine de naître* aan de kinderen der rijken, maar aan de geheele maatschappij onthouden zou - is onloochenbaar. Op de algemeene, zoo geheel ruim en vaag gestelde menschenliefde valt waarlijk niet zoozeer te rekenen: tot nog toe althans is zij maar bij zeer enkelen prikkel tot arbeiden onthouding geweest.

En dan dat alvermogende - maar ook alwetende? - staatstoezicht, dat moet dus maar aan ieder zeggen: ‘gij zijt tot dit of dat vak geschikt, daar hebt gij zooveel kapitaal voor noodig, ziedaar!’ Wat moet daarbij niet onderzocht worden: de kennis en de eerlijkheid der arbeiders, de behoeften der markt, de grenzen der mededinging enz. enz.? En dan natuurlijk onbepaald vertrouwen gesteld in de wetenschap en de rechtschapenheid der ambtenaren!

De kamer *passa à l'ordre du jour*, en de Saint-Simonisten gingen voort het publiek met hun denkbeelden bekend te ma-

ken in het dagblad LE GLOBE, *journal de la Doctrine de Saint-Simon*, zooals nu de strekking er van omschreven werd. Met de bekende motto's der secte aan het hoofd prijkende, sprak het blad tot het hart der arbeidende klasse, die bij de verandering van dynastie niets gewonnen, veeleer de gevolgen der revolutie, den stilstand der industrie, en het terugtrekken der kapitalen tot haar bitter nadeel ondervonden had. Dat in de artikelen dien ten gevolge vaak een sterke wind woei dat de altijd wat onbepaalde uitdrukkingen van St.-Simon een scherp geteekenden vorm aannamen, is dus niet te verwonderen. De kapitaalbezitters heeten nu lediggangers en exploiteeren de arbeiders. ‘Le bourgeois’ - zegt een artikel - ‘est un homme qui ne faisant rien a peur de ceux qui font; il vit du travail d'autrui; par conséquent il doit toujours trembler que celui qui le nourrit ne diminue sa pitance.’ En elders: ‘La bourgeoisie ne peut se maintenir qu'à force de bayonnettes.’

Als voorbereiding tot de groote hervorming, door Bazard gepredikt, werd in de *Globe* door een ander leider der partij, door Enfantin, de afschaffing voorgesteld van het erfrecht in de zijdlinie. Verwijderde, den overledene niet zelden onbekende bloedverwanten, mochten toch wel achtergesteld worden bij het belang van allen. Daarmeê kon dan tevens een hoog successierecht op de erfenissen in de rechte linie gepaard gaan. Met de opbrengst dezer beide middelen zou de schatkist den accijns op het zout, de loterijen en alle indirecte belastingen kunnen ontberen. Of zoo de staat deze niet wilde missen, kon hij de nieuwe tot de bekostiging van het openbaar onderwijs, tot den aanleg of de verbetering der verkeersmiddelen, tot de verfraaiing der steden, tot de aanmoediging van verbeterden landbouw enz. enz., besteden.

Maar ook afgezien van deze oorspronkelijke plannen, gaf de *Globe* belangrijke, practische wenken over onderscheidene aangelegenheden van nijverheid en finantiën, zoo dikwijls de wetgeving geroepen werd daarover te beslissen. Mannen, die later zoowel op het gebied der practijk als op dat der theorie voor bekwame staathuishoudkundigen golden, werkten mede aan het Saint-Simonistische dagblad: Stephane Mony en Emile Péreire, die Frankrijk zijn eersten spoorweg zouden schenken, Michel Chevalier, die als een autoriteit in het leerstuk der geldleer wordt aangemerkt, die door het tractaat tusschen Frankrijk en Engeland den vrijen handel zoozeer bevorderde, en die thans

als *Sénateur* uitrust van een werkzaam en afwisselend leven; om vele anderen niet te noemen.

Saint-Simon zelf schijnt in der tijd een machtigen invloed op veelbelovende, jeugdige gemoederen te hebben uitgeoefend. De beroemde geschiedschrijver Augustin Thierry en de philosoof Auguste Comte behoorden een tijd lang tot zijn warme vereerders en weinige vrienden. Waarom hadden zij zich van hem losgemaakt? Geheel klaar is dat niet. Het schijnt echter, dat Thierry, met zijn zucht tot navorschingen in het verledene, op den duur afkeerig werd van de plannenmakerij voor de toekomst, en dat Comte de rol van maatschappelijk hervormer zich zelven toedacht en met geen ander wilde deelen. Hen treffen wij dus niet aan onder de Saint-Simonisten van 1830/31. Maar de namen van Sainte-Beuve, den later zoo beroemden criticus, en van den dichter-componist Félicien David, bewijzen, met de reeds genoemde, dat het de secte niet aan talenten ontbrak.

De secte - want werkelijk had de vereeniging tevens een godsdienstig karakter aangenomen, overeenkomstig St.-Simon's eigen denkbeeld, om zijn maatschappelijke plannen door de heiliging van den godsdienst te bekrachtigen, waartoe het *Nouveau Christianisme* moest leiden. Dezen kant der Saint-Simonistische leeringen had zich Enfantin aangetrokken, die evenwel de opinie van zijn meester vermengde met de voorstellingen, door Fourrier over de toekomstige onwikkeling der menschheid en haar roeping, reeds in 1808 medegedeeld.

Charles Fourrier, die ten gevolge der revolutie en de daaruit ontstane oorlogen zijn klein vermogen verloren had, en sinds 1796 te Marseille als bediende in een kruidenierswinkel werkzaam was, had in die betrekking overvloedige gelegenheid om de armoede der lagere volksklasse van nabij te leeren kennen. Vol medelijden met die ellende, achtte hij het onmogelijk, dat menschen, met dezelfde begeerte als de rijken geschapen, op den duur zoo misdeeld zouden moeten blijven. Zal de beschaving in overeenstemming komen met de natuur, dan moet de mensch op aarde alle middelen vinden, om zijn wenschen te vervullen en aan de eeuwige rekbaarheid der begeerten te kunnen voldoen. Deze *harmonie van het genot* had Fourrier verkondigd in een boek, dat den zonderlingen titel draagt van *Théorie des quatre mouvemens;* en daar dat boek zeer weinig lezers gevonden had, kon Enfantin er gerust uit putten, zonder den schijn te hebben van zich met vreemde veêren te tooien.

Om nu de stelling van Fourrier in de leer van St.-Simon te brengen, gaat Enfantin uit van den strijd, dien laatstgenoemde gevoerd had tegen de algemeene opvatting van deze uitspraak van Christus: mijn rijk is niet van deze wereld. Doch hij gaat verder; hij komt tegen de uitspraak zelve in verzet, evenzeer als tegen de kalme berusting in den regeeringsvorm, die Christus bedoelde toen hij zeide: ‘Geef den keizer wat des keizers is.’

Thans moet men verder gaan, zegt Enfantin, en het dualisme tusschen God en wereld, kerk en staat opheffen: de maatschappij moet worden vervormd tot een industrieele theocratie of theocratische associatie. In die nieuwe maatschappij niet meer een vorst voor de stoffelijke en een paus voor de geestelijke belangen, maar één *vader*. Niet meer het beginsel: ‘tuchtigt het vleesch en onthoudt u,’ maar een ander veel natuurlijker beginsel: ‘heiligt u door arbeid en genot!’

Niettegenstaande de Chalif aldus verder ging dan de Profeet, nam de Saint-Simonistische propaganda allerwege toe. De aanhangers der algemeene hervorming steunden het werk met woord en daad, met arbeid en geld. Op vier plaatsen van Parijs werden voorlezingen gehouden, soms ten aanhoore van 1500 personen. Ook te Toulouse, te Montpellier, te Lyon, te Metz en te Dyon verrezen kerken voor den Saint-Simonistischen godsdienst. Die naam dringt zich onwillekeurig aan ons op, zoodra wij letten op het karakter, dat de leeringen van Enfantin kenmerkt: een gansch veranderde wereldbeschouwing moet gepredikt en in overeenstemming daarmeê moesten de maatschappelijke verhoudingen gewijzigd worden. En om het niet bij voorschriften te laten, maar een voorbeeld te geven, vereenigden zich te Parijs een aantal aanhangers der nieuwe leer tot een *familie*, die, in een huis van de *Rue Monsigny* gevestigd, de kern zou worden van een vernieuwd menschengeslacht, waarin - want ook dit denkbeeld trad nu sterker op den voorgrond - man en vrouw gelijkelijk opgeroepen zouden zijn, om Gods wil hier op aarde te volvoeren, man en vrouw, *couple-prêtre*, gelijk Enfantin die vereeniging noemt.

Uit deze profetenschool steeg de roepstem van Jules le Chevalier, die ons eenig nader denkbeeld geven kan van den invloed, dien de nieuwe leer op de verhouding der menschen onderling zou moeten uitoefenen.

‘En nu tot u,’ - zoo heft de ziener aan, - ‘Franschen van het jaar 1830, tot u spreekt St.-Simon, want gij zijt de

vertegenwoordigers der menschheid. Hoort dan, de roepstem des profeten is kort en zaakrijk.

Menschheid, gij zijt met uw godsdienst, uw wet en uw leven nog onbekend. Want uw godsdienst is liefde, uw wet is vereeniging, uw leven is welvaart. Tot dusver kendet gij slechts de smarten der kindschheid en de stormen der jeugd; thans wordt gij man. Gij zult de krachtige en bedaarde liefde van den man gevoelen en echtgenooten vinden, die den huwelijksband waardig zijn; want de vrouw zal haar slavernij verlaten.

Nieuwe menschheid, heilig paar, ziehier uw godsdienst!

Gij zult God liefhebben en zult menschheid en wereld beminnen, want de menschheid en de wereld zijn in God.

Gij zult er genoegen in vinden, de wet der menschheid en der wereld te gevoelen en uit te drukken - zoo zult gij kunstenaars zijn; die wet te begrijpen en te verklaren, - zoo zult gij geleerden zijn; gij zult er voorts behagen in scheppen om te handelen en het uiterlijke van menschheid en wereld te wijzigen - zoo zult gij nijvere menschen geworden zijn.

Dan zal gevestigd zijn de menschelijke familie, de algemeene en eindelijke vereeniging aller menschen tot de zedelijke, verstandelijke en stoffelijke verbetering der talrijkste en armste klasse. Dan zullen er niet meer zijn bevoorrechte en voorname geslachten, vrienden en vijanden, vreemden en landgenooten; maar bloedverwanten van verschillenden graad in de menschelijke familie..... Allen zonder onderscheid zal opvoeding, arbeid en rust ten deel vallen. Er zal geen plicht meer zonder recht of recht zonder plicht, geen exploitatie, geen geweld, geen geboorterecht meer zijn, maar een rangorde, die op bekwaamheid gegrond is..... En dan zal er niet meer zijn een door het vleesch geloochende geest, of een door den geest gedood vleesch, geen rijk der aarde, gescheiden van het rijk der hemelen, geen smart van het tijdelijke tegenover de vreugde der eeuwigheid, maar een heilige harmonie van alle menschelijk streven.

Geen sprake zal er meer zijn van hel en paradijs, niet meer van de eeuwige rust en van de eeuwige verdoemenis des Christendoms, maar ook niet van den volstrekten dood, dien het materialisme leert, maar er zal zijn een vooruitgaande ontwikkeling van de menschen tot de menschheid, en van de menschheid tot God.’

Dat het Saint-Simonisme aldus, aan de laatste gedachte van den stichter getrouw, niet maar alleen de stoffelijke belangen der menschheid behartigde, pleit ontegenzeggelijk voor de edelaardigheid der jeugdige enthousiasten, die innig overtuigd waren, dat de mensch niet van brood alleen leeft. Maar was het ook tevens niet gemakkelijker, in onbepaalde, bijna mystische bewoordingen de grondwet der menschheid te verkondigen, dan eenig, zelfs het geringste practische middel aan de hand te doen tot de verbetering dier klasse, wier lot men zich zoo aantrok? Maar daarom was ook de invloed der broederschap op het volk onbeduidend. Aan een nieuwen godsdienst had de menigte geen behoefte, en evenmin zag zij het verband tusschen de nieuwe leer en haar toekomstige welvaart in. En toch hield Enfantin vol, te prediken om zijn godsdienst, waartoe nu ook de emancipatie der vrouw behoorde, ingevoerd te zien. Daardoor ontstond ook binnen de muren ernstige tweespalt; want Bazard wilde van die godsdienst-tooneelen niets weten, en zich alleen bepalen tot de uiteenzetting op sociale gronden van de noodzakelijkheid der hervormingen. Zooals het meermalen in een dergelijken strijd gaat, bleef de overwinning aan den kant der ijdelheid en der heerschzucht. Bazard trok zich van alle bemoeiingen met de school der Saint-Simonisten terug. Te vroeg misschien. Want toen de nu nog stouter geworden Enfantin in een algemeene vergadering zijnen volgelingen de emancipatie der vrouw op een minst gezegd zonderlinge wijze ontvouwde, ontlokte hij aan vele aanwezigen een kreet van verontwaardiging. Na de uiteenzetting der onschuldige stelling: ‘l'homme et la femme voilà l'individu social’, geraakte hij in zijn improvisatie tot deze even onduidelijke als onkiesche phrase: ‘Qu'elle sera belle la mission du prêtre-social, homme et femme! Qu'elle sera féconde! Tantôt il calmera les ardeurs inconsidérées de l'intelligence ou modéréra les appetits déréglés des sens; tantôt au contraire il réveillera l'intelligence apathique ou réchauffera les sens engourdis; car il devra reconnaître tout le charme de la décence et de la pudeur, mais aussi toute la grâce de l'abandon et de la volupté....’ Van alle kanten klonk het nu: ‘Gij verkondigt een leer, die onze vereeniging eenparig verworpen heeft.’ Enfantin bleef onverstoord. Wederom ontvielen hem eenige aanhangers. Doch des te zekerder was zijn triomf. In een volgende vergadering althans liet Enfantin zich tot den zedelijksten man van zijn tijd uitroepen

door den goed geloovigen Olinde Rodriguez, die op zijn beurt door Enfantin verklaard werd voor den vader der industrie en het opperhoofd van den Saint-Simonistischen godsdienst.

Aldus gelouterd begon de familie der *Rue Monsigny* met ijver te zoeken naar de vrouwen die den geheel vrijen, den mannen gelijken toestand verlangden, dien Enfantin hun toedacht. Het middel daartoe was niet onaardig gekozen. In den winter van '31 op '32 werd een reeks van feesten en bals gegeven, die niet konden nalaten, in Parijs vele schoone en elegante jonge dames aan te lokken. Daarbij bleef het echter; de dames dansten en verwijderden zich; de Saint-Simonistische vrouw liet zich niet vinden.

Intusschen verkeerde Stephane Mony in minder hooge sfeeren. Met een door aanhangers en begunstigers bijeengebracht kapitaaltje had hij een vereeniging van wel 4000 arbeiders tot stand gebracht, die voor gemeenschappelijke rekening werken zouden. Maar er werd traag gearbeid, omdat de werklieden zich door hun toetreden reeds genoegzaam verzorgd achtten; en slecht gearbeid, omdat de tusschen alle leden verplichte gelijkheid toezicht en gehoorzaamheid geheel uitsloot. Zoo raakte spoedig het kapitaal op zonder resultaten te hebben geleverd. Toen ontwierp Rodriguez een leening ten behoeve der vereeniging, op vrij voordeelige voorwaarden: de deelnemers behoefden maar 25 pCt. op het aandeel te storten, en kregen aanspraak op een vast dividend van 5 pCt. van het nominaal. En niettegenstaande die schitterende beloften gewaarborgd werden - gelijk Rodriguez zelf in zijn plan verkondigde - door de toekomst der vereeniging, begrepen maar zeer weinig kapitalisten hun belang en dat der maatschappij.

Maar nauwelijks nog kon het leeningsontwerp als mislukt beschouwd worden, toen Rodriguez, die even als Bazard met Enfantins mystische richting en zonderlinge denkbeelden over de roeping der vrouw alles behalve ingenomen bleef, de broederschap verliet met vele gelijkgezinden. Slag op slag volgden nu de onheilen elkander op. De *Globe* moest ophouden te verschijnen, de werkplaatsen werden verlaten en de familie der *rue Monsigny* scheidde.

Nog wanhoopten echter eenigen der geloovigen niet. Tot de voortplanting eener groote waarheid is ook een klein getal ingewijden voldoende. Ja dit kleine aantal kon bij het woeden der cholera nog wel ergens goed voor zijn, wanneer wij althans

Heine gelooven moeten. ‘Die Saint-Simonisten’, zegt hij, ‘rechnen zu den Vorzügen ihrer Religion, dass kein Saint-Simonist an der herrschenden Krankheit sterben könne; denn da der Fortschritt ein Naturgesetz sei, und der Sociale Fortschritt im Saint-Simonismus liege, so dürfe, so lange die Zahl seiner Apostel noch unzureichend ist, keiner von denselben sterben.’ Om dit kleine aantal ingewijden te bewaren en de leer later voort te planten, vereenigde Enfantin op een hem toebehoorend buitentje te Ménilmontant, niet ver van Parijs, de hem trouw gebleven uitverkorenen. In een voorgeschreven uniform gekleed, verrichtte het dertigtal alle mogelijke werkzaamheden, niet alleen die tot den tuinbouw, maar ook die tot de huishouding behooren. Geschiedde dit, om aan de wereld het voorbeeld te geven, dat iedereen zonder onderscheid moest werken en genieten, de aandacht werd nog door allerlei kinderachtige vertooningen gelokt. Ten aanhoore van nieuwsgierige omstanders werden in den tuin godsdienstige liederen gezongen, waarvan het medelid, Félicien David, de melodieën componeerde.

Hiermeê hielden zich de mannen, die volgelingen van Saint-Simon heeten te zijn, bezig in de dagen, toen Parijs door ziekte en volksonrust bewogen werd; in de dagen, waarin o.a. het bloedige oproer plaats greep, dat ter gelegenheid van de begrafenis van generaal Lamarque was uitgebarsten.

Het ernstigste, dat de gasten van Ménilmontant wellicht nog hebben tot stand gebracht, is het opstellen van *le Livre Nouveau*, een nieuwe godsdienstopenbaring, waarin eenige goede wijsgeerige denkbeelden onder een hoop van luidklinkende en mystieke phrasen bedolven liggen, en dat natuurlijk met een phantastisch scheppingsverhaal aanvangt.

Alras echter werden de Saint-Simonisten in hun beuzelachtige rust gestoord, om voor het weinige dat zij gedaan hadden te boeten. Hun voornaamste medeleden, Michel Chevalier, Rodriguez, Barrault, Duveyrier, Enfantin zelf, werden vervolgd wegens twee misdrijven: 1°. het houden van bijeenkomsten en vereenigingen van meer dan 20 personen, zonder verlof der politie; 2°. het verspreiden van onzedelijke leeringen.

Het eerste feit was onloochenbaar en een directe overtreding der wet. Het andere - ja, de Saint-Simonisten hadden devrijheid der vrouw gepredikt, zich tegen het huwelijk, zooals het bestond verklaard, maar hieruit volgde nog niet, dat zij zedeloosheid en losbandigheid wenschten in te voeren en te bevorderen. Hun denkbeel-

den met betrekking tot de verhouding tusschen man en vrouw waren eigenaardig, ongetwijfeld in strijd met de algemeen geldende meening, maar dat al die omhaal gemaakt zou zijn, om te Parijs voor Enfantin, of voor wien ook, een maitresse te zoeken - dat is ondenkbaar. Deze aantijging werd ook ter terechtzitting door de beklaagden met talent bestreden. Zoovaak het Openbaar Ministerie op een zoo het heette onzedelijke stelling der Saint-Simonisten wees, wezen zij op de veel sterker zedeloosheid, die in dat opzicht de Fransche maatschappij beheerschte. ‘Wij willen de vrouw emancipeeren, haar gelijke rechten met den man toekennen; nu ja, wij verklaren ronduit: Het huwelijk is de gevangenis, waarin de jalousie van den man de vrouw opsluit. Dat verklaren wij ronduit, en gij erkent het stilzwijgend, met uw eigen huiselijk leven, of met uw *bonnes fortunes*. Moet uw huwelijk tot ontrouw voeren, dan verbreken wij liever de banden van den echt, en stellen er een menschelijke, zedelijke vereeniging voor in de plaats.’

Dat dit stelsel van verdediging geen genade vond in de oogen der gezworenen, zal men begrijpen; evenmin als Enfantin's trotsch zegevierende blik, bij het bespeuren van drift op hun gelaatstrekken; en evenmin als de mathematische, aesthetische en historische bewijsgronden, die de andere beklaagden te hunnen gunste aanvoerden.

Het baatte ook weinig, dat eenige elegante, in de blauwe kleur der secte gekleede dames, op de wijze der *advocati* bij de Romeinen, naast de beschuldigden plaats genomen hadden. Enfantin, Michel Chevalier en Duveyrier wierden tot een jaar gevangenisstraf, Rodriguez en Barrault tot een geldboete veroordeeld. Hiermeê was de Saint-Simonistische broederschap ontbonden. Haar leden verspreidden zich, en beploegden het veld van theorie of practijk al naar hun aanleg. Zeer velen er van - wij zagen het reeds - hebben hun vaderland en der maatschappij groote diensten bewezen, en hiermeê getoond, dat het niet alleen jeugdige lichtzinnigheid was, die hen naar verbetering der menschelijke toestanden deed zoeken. Het bestaan der secte zelf werd alras beschouwd als een gebeurtenis, die tot de geschiedenis behoorde.

En waarvan zich de gevolgen later niet zullen doen gevoelen? Wie zal daarop antwoorden! Maar in allen geval een onderscheiding gemaakt tusschen de pogingen van hen, die zich volgelingen van Saint-Simon noemden, en het streven van den meester zelven.

De Saint-Simonisten hadden zich voorgesteld, dat de eigenaardige levenswijze van een klein hoopje uitverkorenen aantrekkingskracht zou uitoefenen op de maatschappij, die zij in beginsel ophieven door het familieleven weg te cijferen, en de godsdienst-leus, waarom zij wenschten dat de volken zich zouden verzamelen, beroofden zij van haar aureool door kinderachtige vertooningen, die in de plaats van eerbied lachlust opwekten.

Iets anders is het met Saint-Simon zelven. Dat hij de zwakheden der moderne maatschappij juist nagespeurd heeft, wie zal het op den huidigen dag durven ontkennen? Met het ouder worden der eeuw zijn St.-Simon's beschouwingen, in de hoofdzaak althans, hoe langer zoo meer door de ervaring bevestigd. ‘De XIX^{de} eeuw’ - zoo sprak de Engelsche Minister eenige jaren geleden, de Engelsche Minister Gladstone de werklieden te Glasgow aan - ‘is ongetwijfeld in een nieuwen en bijzonderen zin de eeuw van den werkman.’ Waarlijk het is, alsof onze denker het gras hoorde groeien. Want in het tijdperk, waarin hij schreef, was in Frankrijk de groote fabriek-industrie, die de tegenstelling tusschen hen die alleen van arbeid leven en de groote kapitalisten eerst recht duidelijk doet uitkomen, was die reusachtige nijverheid nog maar aan het ontluiken. Ja zelfs tot aan de februari-omwenteling bestonden er nog tal van kleinere werkplaatsen, waarin het verschil tusschen ondernemer en werkman niet zoo stuitend uitkwam. Geen wonder dus, dat St.-Simon ons vaak voorkomt zich te algemeen en te onbepaald uit te drukken, wanneer hij van de belangen der industrieelen spreekt, zonder dan tegelijkertijd even juist op te geven, hoe de verhouding der industrieelen onderling geregeld zal zijn. En geen wonder ook, dat het volk zich niet kon verheffen tot de hoogte, waaruit de zelfstandige denker de maatschappelijke toestanden beoordeelde. Kon het Fransche volk bovendien sympathie gevoelen voor den koelen berekenaar, die zich met walging van het staatkundig worstelperk afwendende, uit practisch, uit stoffelijk belang het vaderland aan de Bourbons wilde overlaten? Kon het toen reeds aan de waarheid gelooven van de

leer, die hij verkondigde, dat de Fransche arbeider beter bondgenooten had in de Duitsche en Engelsche industrieelen, dan in hun Bonapartitische landgenooten, die omwenteling en oorlog broeiden? Wij mogen in die vermaning een profetie begroeten van de groote internationale tentoonstellingen, bij het toenmalige volk van Frankrijk gold zulk een meening als bij uitstek antinationaal. Onverklaarbare verblinding, als Saint-Simon niettegenstaande dit alles aan de verwezenlijking zijner plannen geloofde.

Ja, gaan wij gerust verder: door theorieën en bespiegelingen zal men nimmer de maatschappij wijzigen. Jupiter moge met zijn machtig hoofdschudden de bouwvallige hut van Philemon in een sierlijken tempel herscheppen, de krachtigste woorden van den diepsten denker laten de maatschappelijke orde onaangetast bestaan, omdat - even als bij elk levend organisme - in haar zelve de kiem van ontwikkeling en vervorming gelegen is. Voor hoeveel stervelingen gelijkt de maatschappij, waarin zij leven, niet naar een ondoordringbaar woud, waarvan zij in- noch uitgang, weg noch steg kennen. Hij die meer weet, die bemerkt, welke stammen hun levenssappen verloren hebben, en welke bodem in het vervolg den weelderigsten groei opleveren zal, - bezit geen alledaagsche wetenschap. Het is edel, die kennis aan zijn medemenschen te willen meêdeelen. Maar meer vermag zelfs die gelukkige niet. Wij gelooven Saint-Simon, als hij klaagt: ‘Ni les gouvernans ni les gouvernés ne sont dans la disposition d'esprit convenable pour terminer la révolution.’ Die omstandigheid mag hem er toe nopen, ‘de fixer leur attention sur les principes qui doivent guider leur conduite politique.’ Maar als hij nu die zending wil vervullen ‘en commencant l'organisation d'un régime social solide,’ dan vergeet hij dat men de geesten niet beheerschen kan.

Misgetast heeft St. Simon dus, gelijk vele anderen, waar hij direct op de maatschappij invloed wilde uitoefenen, maar de resultaten van zijn onderzoek zijn daarom niet verloren. Als wij van hem geleerd hebben, dat de hedendaagsche maatschappij gekarakteriseerd wordt door de macht der Industrie, dan zullen wij ons wel wachten den stroom des tijds te willen keeren. Dat is reeds veel; dat is genoeg. Waaruit zijn de heftigste omwentelingen geboren? Uit blinden weêrstand tegen den vooruitstrevenden geest der maatschappij. Ruim de hinderpalen op en elke oorzaak van uitspatting is weggenomen. Welnu,

Saint-Simon is wellicht de eerste geweest, die ons op de sociale beweging dezer eeuw opmerkzaam heeft gemaakt, hij verkondigt den vooruitgang der zoogenoemde arbeidende klassen als een onloochenbare noodzakelijkheid, - wie zal hem tegenspreken? Hij houdt het ons als plicht voor - en heeft ook daarin niet veel voorgangers - zorg te dragen vooral voor de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling der talrijkste, arbeidzaamste en minstbedeelde klassen onzer natuurgenooten; - trachten wij niet allen op 't oogenblik, naar gelang onzer krachten, tot dat doel meê te werken? Voor alle, dus zelfs voor de laagste klassen onzer maatschappij, vordert hij een minimum van openbaar onderwijs, dat vooral practisch zijn moet; - wie zal dit wraken? Maar waar wordt tot nog toe de Gezondheidsleer op de volksschool onderwezen, zooals Saint-Simon verlangde? Zoover staan wij nog van de billijkste eischen af, die een halve eeuw geleden uitgesproken zijn! Doch genoeg. Niemand, die met belangstelling en bewondering de vorming der nieuwe, der toekomstige maatschappij gadeslaat, kan onverschillig zijn omtrent die denkers, die vóór anderen zich hebben afgevraagd: ‘Wachter! wat is er van den nacht?’

L. DE HARTOG.

Amerikaansche schetsen.

III.
Langs de Hudson.

Een uitstapje langs de Hudson, eene rivier waarvan een Engelsch tourist in volle opgetogenheid zegt: ‘het romantische van den Rijn, het grootsche van den Donau en het liefelijke van de Elbe ziet men aldaar vereenigd,’ heeft voorzeker veel aantrekkelijks. Mogten enkele bladen uit mijn reisjournaal aan de lezers van dit tijdschrift welkom zijn en aan hem, die nimmer deze streken heeft bezocht een klein denkbeeld geven van de schoonheden, die deze rivier aanbiedt.

Vooraf eene geographische herinnering omtrent den loop dezer rivier. De Hudson ontstaat uit de vereeniging van twee riviertjes, die in het onherbergzame Adirondackgebergte, in het noordwesten van de staat New-York gelegen, hunnen oorsprong hebben en welker zamenvoleijing ongeveer 140 mijlen (wanneer ik spreek van mijlen, zijn dit Engelsche van drie in een uur gaans) boven Albany plaats heeft. Van deze stad of liever van Troy, zestien mijlen hooger gelegen, neemt de Hudson eene zuidelijke rigting aan tot New-York toe, een afstand van 160 mijlen, vanwaar zij in vereeniging met de East-river bij Sandyhook in zee vloeit.

Wat kan men zich schooner, aangenamer, ja verrassender denken, dan op een prachtigen meimorgen, na een tien of twaalfdaagsche zeereis, de baai van New-York binnen te stoomen? Is de avond te voren, wanneer de loods de leiding van het trotsche zeeschip op zich heeft genomen en het anker voorbij Sandyhook heeft laten vallen, reeds uwe verwachting gespannen, wanneer ge, aan welke zijde ge het oog ook wendt, tal van lichten en schepen waarneemt, ginds min of meer eene bergachtige kust kunt onderscheiden, hoe zeer wordt die ver-

wachting overtroffen, wanneer de morgen aanbreekt en ge onder een helderen Amerikaanschen hemel, langzaam voortstoomende, dit panorama kunt overzien.

Naauwelijks zijn wij Sandyhook gepasseerd, of het bergachtige Staten-Island, met zijne talrijke villa's en boschrijke heuvelen, treedt te voorschijn; daartegenover ligt het min verhevene Long-Island, gescheiden door de zoogenaamde Narrows, eene betrekkelijk smalle doorvaart, die door de aangelegde forten Hamilton en Lafayette aan de eene zijde en Tompkins en Richmond aan de overzijde, te eenenmale bestreken kan worden.

Halverwege tusschen Staten-Island en Manhattan-Island bevindt zich Governor's-island, met zijne sterkten en kazernen en iets verder wijst men u de batterij en het bekende Castle-garden, de tijdelijke verblijfplaats der landverhuizers (zegge steerage-passengers), tevens het uiteinde van New-York. Op den achtergrond verheft zich, half in nevelen gehuld, Brooklyn, de stad der kerken bijgenaamd, terwijl wij aan de regterzijde Manhattan-Island, geheel door de wereldstad ingenomen, en ter linkerzijde Jerseycity met zijne werven en dokken ontwaren. Een kwartier later hebben wij Hoboken bereikt en het anker is gevallen aan een der meest ongezellige steigers, die men zich denken kan en welke tevens tot customhouse ingerigt is.

Welk een leven, welk eene bedrijvigheid heerscht hier op het water! Niet alleen dat men zeilschepen ziet in alle mogelijke nuances, van het fregat tot de visscherspink, maar waar vindt men zulk een tal van stoombooten van Noord en Zuid, van Oost en West te zamen gekomen? Hier zijn het de solide zwarte stoomschepen, die, of onlangs de trans-atlantische reis hebben afgelegd, of op het punt staan van te vertrekken; daar de witte Amerikaansche zeegevaarten van twee en drie verdiepingen met den zwaren ijzeren balans, die weder daarboven uitsteekt; onophoudelijk ziet men tusschen deze vloot de vlugge ferry-booten, opgepropt met passagiers en wagens, op zes of acht plaatsen te gelijk de rivier oversteken, en moet men telkens en onwillekeurig de vaardigheid der Amerikanen bewonderen in het sturen van hunne schepen.

Van hier af kan men zeggen, dat de Hudson eerst haar aanvang neemt of liever eindigt, daar dit gedeelte, van de zee tot aan Hoboken, gewoonlijk de baai van New-York wordt genoemd.

Reeds eenmaal, en wel in de tweede helft der meimaand van

het vorige jaar, was ik de Hudson langs gevaren en toch kon ik, na mijne terugkomst uit het westen en zuiden der Vereenigde Staten, de verleiding niet weêrstaan vóór mijn vertrek naar Europa, deze zelfde rivier nog eens te bezoeken. Te meer lokte mij het jaargetijde daartoe uit, daar het reeds de 26ste Augustus was, en dan om zoo te zeggen de verkieslijkste tijd tot reizen in de Vereenigde Staten aanvangt.

Op eene der zoogenaamde dagbooten naar Albany, de Daniël Drew, had ik plaats genomen, en verliet ik des morgens te acht ure New-York, in gezelschap van naar mijne berekening een zeshonderdtal reizigers. Over de inrigting der Amerikaansche stoombooten, waarbij men luxe, comfort en snelheid vereenigd ziet, zal ik hier niet uitweiden, daar zich misschien later daartoe de gelegenheid aanbiedt.

Naauwelijks heeft men den steiger verlaten, of ter linkerzijde ziet men het straks vermelde Hoboken, de landingsplaats der meeste Europesche stoomschepen en het verblijf van een groot aantal New-Yorksche kooplieden. De stad, voor het grootste gedeelte geheel nieuw, met breede regte straten, heeft, wat ligging en omstreken aangaat, veel voor bij de andere, zoogenaamde suburbs van New-York, als Brooklyn, Jersey-city of Williamsburg. Een rotsachtige grond, beschaduwde wegen, begroeide heuvels van honderd tot driehonderd voeten, die bekoorlijke wandelingen aanbieden, inzonderheid de zoogenaamde Elyseesche velden en de ligging aan de rivier, vanwaar men steeds het uitzigt heeft op de bedrijvige stad, maken deze plaats vooral in de laatste jaren tot een geliefkoosd oord. Wie voor een oogenblik de woelige stad wil ontvlieden en zich in de eenzaamheid begeven, te midden van rotsen en bosschen, hij kan aldaar in een half uur tijds plaatsen vinden, waar men meenen zou ver van de bewoonde wereld verwijderd te zijn. Dit is evenwel niet het geval op Zondag; op dien dag trekt de Duitsche bevolking van New-York (zooals men weet, is New-York in zielental de derde Duitsche stad), naar het bijna geheel Duitsche Hoboken en wel omdat aldaar (Hoboken ligt in de staat New-Jersey) in tegenoverstelling van New-York, alle herbergen en *beer-saloons* geopend zijn, waar men op regt Duitsche wijze zich aan lagerbier en *butterbrodt, schinken* en *leberwurst*, tegen billijke prijzen te goed kan doen. Allerwege ontmoet men dan wandelaars, picnics en rijtuigen, alle ferries, alle streetcars (eigenlijk tramwaycars) zijn dan meer dan bezet.

Een enkel woord over deze beide echt Amerikaansche middelen van vervoer, die dit met elkander gemeen hebben, dat zij beiden goedkoop en, hoe opgepropt ook, nimmer vol zijn.

De ferry is wat bij ons eene veerpont is, maar èn door het gebruik van stoom èn door de inrigting, zoowel van de boot als van den steiger, meen ik, dat het om zoo te zeggen veeren zijn, die tot de grootste perfectie zijn gebragt. Zoodra men toch de ferrygate binnenkomst, wijst de weg u van zelf langs het loket, waar men in het voorbijgaan zijne twee cents betaalt, naar de wachtkamer, een ruim en hoog vertrek, rondom met glad eikenhouten banken betimmerd en des winters door stoompijpen en een grooten kagchel verwarmd; in het midden bevindt zich een fonteintje met frisch drinkwater en daarnevens eene uitstalling van couranten, tijdschriften, enz.; verder vindt men een *barroom*, waar sodawater en bier te verkrijgen zijn en een afzonderlijk vertrek voor liefhebbers van rooken. Wanneer de tijd van afvaart daar is, wordt de breede deur of liever het luik onzigtbaar in de hoogte geheschen en honderden stormen te gelijk op de boot, waar men evenzoo net betimmerde vertrekken met zitplaatsen aan de kanten aantreft, des winters behoorlijk verwarmd en des avonds met gas verlicht en die zich zoowel aan stuurboords- als aan bakboordszijde over de geheele lengte der boot uitstrekken, terwijl het middengedeelte uitsluitend voor voertuigen bestemd is. Het spreekt van zelf, dat niet alle ferries even net en kostbaar zijn ingerigt; maar allen, waar ik ze ook in de Vereenigde Staten heb aangetroffen, zijn op dezelfde leest geschoeid.

Goedkooper vervoermiddel als de *streetcar* bestaat er geloof ik niet; voor zes centen rijdt men twee uren gaans, en van City-hall naar Haarlem, ruim twee en een half uur gaans, betaalt men slechts zeven centen. New-York en in het algemeen alle steden in de Vereenigde Staten, zelfs diegenen, die eene bevolking van vijf duizend inwoners hebben, zijn door tramways doorsneden of staan door tramways in verbinding met de naburige plaatsen, ja een Amerikaan kan zich geene beschaafde stad voorstellen, waar geene tramways worden gevonden. En dat er een druk gebruik van dit vervoermiddel wordt gemaakt, blijkt daaruit, dat sommige plaatsen in Philadelphia, New-York, enz. (ik noem hier slechts Astorhouse, waar misschien twintig rails nevens elkander liggen), op groote spoorwegstations gelijken, dat het aantal cars in New-York meer dan drie duizend

bedraagt en dat, zoo als ik zeide, de streetcar nimmer vol is. Ofschoon de wagen slechts voor achttien zitplaatsen is ingerigt, zoo kan men menigmaal veertig tot vijftig passagiers op één wagen tellen. Alle ruimten, tot zelfs de treden toe, zijn dan ingenomen, ja aan den conducteur of aan den koetsier wordt naauwelijks eene plaats gegund om te kunnen staan.

Maar wij keeren tot de Hudson terug, slaan even een blik op de buitenplaats aan den heer Stevens, een van het viertal Croesussen in New-York - nl. de HH. Astor, van der Bildt, Stevens en Stewart, die ieder naar men zegt, meer dan vijftig millioen dollars bezitten - toebehoorende, zoo schilderachtig op een heuvel vlak aan de rivier gelegen, en die alleen aan bouwgrond, door het omringende park, eene ongeloofelijke waarde vertegenwoordigt (bouwterrein wordt hier niet bij de vierkante el, maar bij den vierkanten voet uitgemeten) en bereiken langzamerhand Weehawken, sedert de laatste jaren de verblijfplaats van een aantal Duitschers, die zich hier door de nabijheid van de kolossale Beijerschbier-brouwerij geheel in hun element bevinden.

Een van de merkwaardigste partijen aan de Hudson, de zoogenaamde Palissades, een muur van rotsen, die zich bijna loodregt tot eene hoogte van ruim vijfhonderd voet boven den waterspiegel verheft, en waarvan de kruin geheel met bosschen is begroeid, neemt hier een aanvang en strekt zich over eene lengte van nagenoeg twintig mijlen vlak langs de rivier uit. Eindelijk zijn wij de opeenvolging van werven en straten, op Manhattan-Island, zoo ik mij niet bedrieg de 190ste straat, voorbij, en hebben wij Bloomingdale, met het in Gothischen stijl gebouwde weeshuis en het krankzinnigengesticht, in het gezicht.

Aan geschiedkundige herinneringen is dit gedeelte der Hudson rijk; ginds wijst men u fort Lee, in den Amerikaanschen vrijheidsoorlog bekend, waar de terugtrekkende Amerikanen door de Hessische troepen (zooals men weet bestond het Engelsche leger voor een groot gedeelte uit soldaten, die het Engelsche gouvernement van den keurvorst van Hessen had gekocht) te eenenmale verslagen werden; iets verder de ruïnen van for Washington, dat na een hevigen tegenstand, den 16^{den} Nov. 1776 door de Engelschen veroverd werd, en eindelijk ter linkerzijde Spuitenduivel. Deze laatste plaats, met haren regt Hollandschen naam, voert ons in onze verbeelding een paar eeuwen terug en

wel tot den tijd van den bekenden Peter Stuivesant[1], van wien kolonel Nicholls, in naam der Engelsche kroon, de stad Nieuw-Amsterdam en het daarom heen gelegen land kwam opeischen. Stuyvesant, niet van zins zonder slag of stoot hiertoe over te gaan, zond (zooals het verhaal luidt) zijn getrouwen trompetter Antonie van Corlaer uit, om de Hollanders van de verschillende nederzettingen bij elkander te roepen en tot verdediging aan te sporen. Het was een donkere, stormachtige nacht, toen van Corlaer zich op weg begaf om de verschillende dorpen te bezoeken en de Harlem-river, de scheiding van Manhattan-Island en den vasten wal, bereikte. Er was geene schuit, veel minder een veerman te ontdekken, en toch zijne zending willende volbrengen, nam hij het stoute besluit de rivier over te zwemmen en wel zooals hij zeide: '*spijt den duivel*.' Eerst nam hij eene goede teug uit zijne veldflesch en sprong in de rivier; maar naauwelijks ter halverwege gekomen ontzonken hem zijne krachten, en zijn einde voelende naderen, had hij het besef zijne trompet nog even aan den mond te brengen en een melancholischen toon te doen hooren, waarop hij in de diepte verdween.

Yonkers is eene oude nederzetting, maar overigens een plaatsje, dat voornamelijk zijne opkomst te danken heeft aan de Hudsonriver-railroad, die van hier af tot Albany bijna voortdurend den loop der rivier volgt. Evenals Hastings en Dobbs-ferry is dit een van de geliefde zomerkwartieren van de beau-monde van New-York; de eene buitenplaats volgt op de andere in deze streek vol verscheidenheid. Hier ontwaart men geheel begroeide heuvels, daar vruchtbare valleijen, ginds weder verheffen zich steile rotsen langs de rivier, waarop voortdurende beweging heerscht van zeilschepen, stoombooten, houtvlotten, enz.

Zoo langzamerhand zijn wij Sing-Sing genaderd op 33 mijlen afstand van New-York, waar de Hudson eene breedte erlangt van een uur gaans. De naam Sing-Sing is alleen haast genoeg om huivering te verwekken; hier toch bevinden zich de groote, door de gevangenen zelve geheel en al gebouwde strafgevangenissen van den staat New-York, zoowel voor mannelijke als vrouwelijke misdadigers. In het hoofdgebouw, dat eene lengte heeft van 484 voet, bij eene breedte van 44 voet, en dat vijf verdiepingen hoog is, kunnen, met inbegrip der beide vleu-

1 'May he rest in peace!' zegt Washington Irving van hem.

gels, vijftienhonderd gevangenen cellulair verpleegd worden. Zooals men weet, wordt hier het Auburnsche gevangenisstelsel toegepast, afzondering bij nacht en gezamenlijke arbeid bij dag. Gaarne had ik deze inrigtingen bezocht, maar de hevige opstand, die aldaar in de eerste dagen van Augustus l.l. had plaats gehad, waarbij verscheidene soldaten, bewaarders en gevangenen waren gesneuveld, was de oorzaak dat, gedurende den eersten tijd, de toegang aan vreemdelingen niet werd verleend. Vreemd genoeg en om het contrast tusschen eene strafgevangenis en eene prachtige natuur nog grooter te maken, is ook deze plaats omringd met talrijke buitenverblijven. In de onmiddellijke nabijheid van Sing-Sing bevindt zich het bassin van de groote Croton-waterleiding, die New-York van drinkwater voorziet, een van de reusachtigste werken die in Amerika tot stand zijn gebragt en waarvan de kosten veertien millioen dollars hebben bedragen.

Aan de overzijde van Sing-Sing ontmoet men weder een Hollandsche naam, en wel Verdrietiges-hoek, merkwaardig door de nabijheid van het Rockland-lake, een meertje dat 250 voeten boven de Hudson gelegen is en vanwaar het beste en zuiverste ijs verkregen wordt. In New-York en in het algemeen in de Vereenigde Staten, is het verbruik van ijs ongelooflijk groot; het wordt als eene der eerste levenbehoeften beschouwd, en geen huisgezin verkeert haast in zulke armoedige omstandigheden, of men vindt er toch nog de ijsbox. Reeds vroeg in den morgen worden de steden doorkruist door ijswagens, in den regel voertuigen met een paard bespannen en opgevuld met vierkante blokken ijs; achter aan den wagen hangen de tangen om het ijs aan te vatten en een unster om het ijs te wegen; de koetsier houdt bij zijne verschillende kalanten even op, hakt met een bijl een stuk ijs af, dat gewogen wordt en op de stoep voor de deur wordt nedergelegd, waarna hij zijn weg weder vervolgt. In alles wordt ijs gebruikt, in water, bier, thee, de verschillende soorten van cobblers, ja zelfs bij vruchten.

Dat de aanvoer van ijs een belangrijke tak van industrie is, bewijzen de zoogenaamde ijshuizen, groote houten schuren op vlotten, die men langs de geheele rivier aantreft.

Verplancks-Point, een stadje met 2000 inwoners, heeft ook zijne geschiedenis. Hier was het, dat Hendrik Hudson met zijn schip ‘de halve maan’ in dienst der Oost-Indische compagnie, nadat hij den mond der rivier verlaten had, het eerst zijn

anker liet vallen en de nieuwsgierige Indianen het eerst kennis maakten met de hollandsche wapenen; hier was het, dat Washington in het merkwaardige jaar 1782 zijn hoofdkwartier had gevestigd.

Naauwelijks zijn wij Verplancks-Point voorbijgestoomd, of de natuur wordt grootscher, de bergen bereiken eene hoogte van 1000 tot 1600 voet en wij bevinden ons te midden der zoogenaamde Highlands, die mij in menig opzigt aan de Loreley deden denken. Ter linkerzijde verheffen zich de Dunderbergmountains en daar beneden bevindt zich Caldwell's landing; ter regter zijde ziet men Peeks-kill, eene stad met 3000 inwoners, gesticht door Jan Peek een der eerste Hollandsche settlers aan de Hudson.

En zoo zijn wij West-Point genaderd. Met welk regt, vraagt Trollope, heeft men het bekoorlijkste punt aan de Hudson, de schoonste plaats op het vaste land, een van de heerlijkste plekjes die de natuur met weelderige hand ons geschonken heeft, ingerigt tot een school voor den oorlog? Alles is hier, in het weinig militaire Amerika, op militairen voet ingerigt; niemand kan zich hier eene woning verschaffen, tenzij hij in de eene of andere betrekking tot het instituut staat; geene wegen vindt men hier naar naburige steden of dorpen, ter naauwernood eene ferry naar de overzijde der rivier. Alles wat maar eenigzins de attentie der kweekelingen kan afleiden, moet hier vermeden worden; wel zijn hier een paar hôtels, en goede ook, maar alles, de geheele omgeving doet gevoelen, dat men hier als gast slechts toegelaten of liever getolereerd wordt. Tot groot ongerief der reizigers, is de verkoop van wijn, bier en spiritualia in West-Point en zelfs in de hôtels, te eenenmale verboden en naar ik vernam heerscht hier in dit opzigt zulk eene strenge discipline op de school, dat, bij de minste overtreding in het gebruik van deze dranken, de cadet van de school verwijderd wordt. Dat hier veel gewerkt moet worden, en dat in de Vereenigde Staten veel van den toekomstigen officier gevergd wordt, blijkt daaruit, dat het getal werkuren op de academie veertien per dag bedraagt en dat in den regel slechts een derde gedeelte van hen, die eenmaal op de school zijn toegelaten, tot officier bij het leger worden gepromoveerd. Vooral gedurende den laatsten oorlog is het gebleken, welke groote diensten de school van West-Point aan het leger heeft bewezen.

Zij, die op de academie van West-Point hunne opleiding had-

den gehad, als Meade, Grant, Sherman, hebben een einde aan den oorlog gemaakt, terwijl de zoogenaamde civiele generaals, als Pope, Burnside, de oorzaak zijn geweest van enorme verliezen voor de Noordelijke staten.

Behalve de academie en de kazernen vindt men hier een laberatorium, een observatorium, eene kerk, een gebouw voor militaire exercitiën en een park, ongeveer 250 acres groot, vanwaar men aan alle zijden de heerlijkste uitzigten op de rivier geniet, naar mijn idee eenigszins ontsierd door de aanwezigheid van batterijen, schanskorven, kanonnen, enz. Een geheel beschaduwde weg brengt ons aan het marmeren gedenkteeken van Kosciusko, door niets merkwaardig dan door de ligging.

Vooral bekleedt West-Point eene belangrijke plaats in de geschiedenis van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog. Eene enkele episode, die misschien niet algemeen bekend is wil ik hier mededeelen. Washington had zijn hoofdkwartier in de nabijheid van West-Point gevestigd, toen hij op zekeren dag een toer te paard maakte en aan eene woning afstapte om wat uit te rusten. De eigenaar ontving hem uiterst vriendelijk en gedurende zijn verblijf aan de Hudson maakte de generaal meermalen gebruik van de uitnoodiging om het middagmaal aldaar te nemen. Op eens wordt Washington gewaarschuwd door een zijner officieren, dat die persoon aangeboden had hem voor eene zekere som aan de Engelschen uit te leveren en begon hij zelf argwaan te krijgen, toen hij eene herhaalde uitnoodiging ontving om op dien en dien dag des middags precies te drie ure te komen. Washington begeeft zich evenwel geheel alleen te een ure naar zijn quasi vriendelijken gastheer, en daar het te vroeg was voor het middagmaal, noodigt hij hem uit vooraf eene wandeling te doen. Dezen tijd maakte Washington zich ten nutte om zijnen gastheer over den oorlog te onderhouden, over het schandelijk verraad, dat eenigen tijd vroeger een zijner kolonels (Arnold) had gepleegd; over de mislukte poging van André en het flinke gedrag van John Paulding, en kon hij toen reeds de zenuwachtige stemming opmerken, waarin de gastheer zich bevond. Het was ongeveer twee uur, toen de beide wandelaars op eens een piket cavallerie hooren aankomen. Washington deed zich voor hevig ontsteld te zijn, en op de vraag ‘welke cavallerie het was?’ ontving hij ten antwoord: ‘de Engelsche om mijn eigendom te beschermen.’ ‘Engelsche soldaten!’ roept

Washington uit, ‘terwijl ik uw gast ben; wat moet dat?’ Intusschen is het piket in het rood gekleede dragonders genaderd, en nu zegt de verrader aan Washington: ‘Generaal, gij zijt mijn gevangene.’ - ‘Nog niet,’ zegt Washington, en meteen gelast hij den bevelvoerenden officier zijn lagen gastheer gevangen te nemen. Het bleek nu, dat Washington zelf aan eenige zijner ruiters bevolen had zich in Engelsche uniformen te kleeden en een uur vóór den bestemden tijd te komen, ten einde de goede trouw van zijnen gastheer zelf op de proef te kunnen stellen.

De eerste voorname plaats na West-Point is Newburgh, eene van de belangrijkste steden aan de Hudson, met eene bevolking van ruim 20,000 inwoners, verschillende fabrieken en een station van den Erie-spoorweg. De stad is gedeeltelijk op een heuvel gebouwd en gelijkt inwendig op alle Amerikaansche steden van die grootte. Het eerste, wat men den vreemdeling alhier aanwijst, is het hoofdkwartier van Washington, een onaanzienlijk gebouw, maar met verschillende historische herinneringen. Het ameublement is nog hetzelfde, dat door Washington werd gebezigd; hier ziet men eenige handschriften, den rok en den degen; ginds enkele veroverde kanonnen en vaandels.

Vlak tegenover Newburgh ligt Fishkill, een plaatsje, bijzonder gezocht door de schoone omgeving. Daarna volgt New-Hamburgh en een half uur later hebben wij Poughkeepsie, de voornaamste stad tusschen New-York en Albany, bereikt, alwaar ik de eerste maal, dat ik de Hudson bezocht in het vrij goede logement, vlak aan de landingsplaats gelegen, overnachtte. De stad met eene bevolking van 22,000 inwoners ziet er welvarend en bedrijvig uit, met breede, levendige straten, een twintigtal kerken, verschillende fabrieken, banken, enz. Dat Poughkeepsie ook oorspronkelijk eene Hollandsche nederzetting is, bleek mij ook daaruit, dat, toen ik in den morgen de stad doorwandelde, ik op onderscheidene huizen, en voornamelijk op de winkels, Hollandsche namen geschreven vond, als van Valkenburg, van Kleek, Schrijver, enz. Zoo als ik reeds vroeger heb medegedeeld, willen deze volbloed Yankees met Hollandsche namen, weinig meer van hunnen Hollandschen oorsprong weten; ja, zelfs zijn er velen, naar ik vernam, die zich schamen van Low-Dutch af te stammen. Wanneer een Hollander zich in Amerika komt vestigen en kinderen medebrengt, dan kan men in den regel zeggen, dat deze Hollanders blijven. Er is echter

een hemelsbreed verschil tusschen deze kinderen en degenen, die aldaar geboren worden. Mij werd verteld, ik sta niet voor de waarheid in, dat een Hollander zijn zoon, die in Amerika geboren was, om de eene of andere reden bestraft had, waarop de zoon met verontwaardiging uitriep: ‘that I am whipped I don't care, but that I am whipped by such a damned Dutchman I cannot forget.’

Het meest trotsche gedeelte van de Hudson is men hier gepasseerd, en toch, welk eene afwisseling van vruchtbare weidelanden en weelderige korenvelden aan deze zijde, kale rotsen en bosschen aan gene zijde biedt de rivier, gestoffeerd door tal van vaartuigen en met kleine eilandjes met boschrijke heuvels bezet, niet aan, terwijl ter regterzijde ieder oogenblik spoortreinen langs de Hudson-riverrailroad ons voorbijsnorren, op een aanzienlijken afstand door den rotsachtigen bodem reeds hoorbaar. En ginds op den achtergrond verheffen de Catskillmountains hunne fiere kruin en zien als het ware met minachting op de omringende bergen neder. Rondout, aan de kreek van dienzelfden naam gelegen, waarvan de ingang door een lichthuis, dat in de rivier is geplaatst, wordt aangewezen, is een levendig stadje, op vijftien mijlen van Poughkeepsie. Scheepstimmerwerven, cementfabrieken en kolenhandel zijn hier de voornaamste middelen van bestaan, en dat hier veel bedrijvigheid heerscht, bleek mij daaruit, dat ik, behalve de zeilschepen, kolenligters, enz., elf stoombooten groot en klein in de haven telde. Het viel mij in 't oog, dat overal in de Amerikaansche steden van dezelfde grootte als de Hollandsche (ik spreek hier niet van zeehavens of middenpunten van industrie) zooveel meer vertier en bedrijvigheid heerscht; het is of hier overal groote kantoren gevestigd zijn, of het iederen dag om zoo te zeggen marktdag is. Daarbij komt, dat, zooals ik reeds zeide, iedere plaats van eenige beteekenis door tramways doorsneden is en door tramways in verbinding staat met de naburige dorpen, en zoo vond ik ook hier zulk een middel van vervoer naar Kingston, een stadje, vier mijlen binnenwaarts gelegen, oorspronkelijk ook eene Hollandsche nederzetting. Even talrijk als in Alkmaar de familie de Lange vertegenwoordigd is, zoo was het hier de familie Schoonmaker. Alle autoriteiten, als notaris, advocaat, judge of peace en schrijver, schijnen hier tot die familie te behooren; ja, ik zeg geene onwaarheid, wanneer ik verklaar, dien naam meer dan twaalf malen op verschillende plaatsen gelezen te hebben.

De omstreken van Kingston zijn aan alle zijden even aantrekkelijk en deden mij aan een Geldersch landschap denken. De steengroeven, die hier in de nabijheid gevonden worden, leveren een voornaam middel van bestaan op.

Maar wij zouden van de Hudson afdwalen en keeren daarom terug naar Rondout, vanwaar wij met de ferry overvaren naar Rhinebeck, een station aan den spoorweg, en ter loops een kijkje nemen in Saugerties en Tivoli, vriendelijke plaatsjes, ter wederzijde van de rivier gelegen. Vooral is het eerste vrij belangrijk door de ligging aan de Aesopus-creek, die hier in de Hudson vloeit en eene aanzienlijke waterkracht aan de verschillende fabrieken verschaft.

De Catskill-mountains zijn wij thans genaderd; de nevelen, waarin ze gehuld waren, zijn opgetrokken en op een afstand van twaalf mijlen wijst men u op een der toppen het Mountainhouse, met het bloote oog slechts als eene witte stip zigtbaar.

'Vergeet toch vooral niet de Catskill-mountains[1] te bezoeken, wanneer ge van New-York naar Albany gaat,' had mij een Amerikaan op mijne reis van Europa naar de nieuwe wereld reeds gezegd, en daar an gedachtig, stapte ik aan de landing af, waar de diligences voor het Mountain-house gereed stonden.

Reeds op de boot had ik onwillekeurig mijne oogen gerigt naar de stapels koffers, die voor elk station bij elkander waren geplaatst, en viel het mij toen reeds op, dat de grootste verzameling voor Catskill bestemd was. Naauwelijks was dan ook de plank gelegd, of het stroomde passagiers; een ieder haastte zich plaats te nemen in de gemakkelijke diligences, wier aantal slechts twee bedroeg, elk met vier stevige paarden bespannen, om niet genoodzaakt te zijn in een open wagentje de reis te maken, te minder aangenaam, daar het regende dat het goot. Ik zorg maar altijd op reis, en vooral in Amerika, om niet de laatste te zijn, en zoo had ik dan ook eene goede plaats bekomen op de gemakkelijke achterbank van de diligence, die het eerst vertrok.

Deze diligences, zooals men ze meer in de oostelijke staten aantreft, zijn om zoo te zeggen enorme kasten op zwanenveeren, met breede lederen banken van binnen en voor negen

1 Zie over de Catskill: 'Spanish papers and other Miscellanies, by Washington Irving, arranged by Pierce M. Irving. New-York, 1866, in two volumes, 2 vol., p. 480 en The Pioneers, by Cooper, vol. 1, p. 105 sqq.

personen ingerigt, die trouwens zeer ruim kunnen zitten, van boven eene imperiale en van achteren een bak om koffers op te plaatsen; in een woord zware gevaarten, allerminst geschikt om eene reis van vijf uren gaans, onafgebroken stijgende, mede af te leggen. Mijne reisgenooten waren allen inwoners uit Philadelphia, een paar oude dames, die elkander onophoudelijk de snuifdoos presenteerden, twee echte Amerikaansche kooplieden, die voortdurend onder het genot van een pruim tabak over den goudkoers en de timber redeneerden en eenige voetreizigers, geheel geëquipeerd met reistasschen, slobkousen, kaplaarzen, regenjassen, enz., die voornemens waren van uit de Catskill-mountains het Adirondackgebergte te bezoeken.

Ten gevolge van den hevigen regen was de weg ook slecht en moesten wij bijna voortdurend stapvoets in eene schommelende beweging de betrekkelijk lange reis afleggen. Wij waren het onaanzienlijke dorp en de brug over de kreek gepasseerd, toen het stijgen begon, eerst te midden van niet zeer vruchtbare weidelanden, afgewisseld door boomgaarden, en eindelijk voortdurend door het bosch.

De Catskill-mountains zijn een zijtak van het groote Aallachische gebergte; zij strekken zich over eene lengte van 30 mijlen, op een afstand van 12 mijlen langs de rivier uit.

Het aantal legenden aan deze streken verbonden, vooral met betrekking op de Hollanders, die zich het eerst alhier gevestigd hadden, betreffende hunne ontmoeting met de Indianen, is zeer talrijk. Een enkel feit om ons op historisch terrein te bewegen.

Niew-Amsterdam (New-York) was een oogenblik in rep en roer, ten gevolge van het gerucht, dat in het Catskill-gebergte goud was gevonden (nimmer toch heeft een Nederlander zijne natuur verloochend).

Wilhelmus Kieft, de toenmalige gouverneur, had eene zamenkomst met enkele hoofden der Mohawk-Indianen, om over een verdrag van vrede te onderhandelen, bij welke gelegenheid mijnheer Adriaan van der Donk, zooals het verhaal luidt, een doctor in de regten, hem vergezelde. De hoofden der Indianen waren natuurlijk in groot gala verschenen, beschilderd en opgeschikt, terwijl een van hen om den hals iets droeg, dat glinsterde en op een zeker metaal geleek. Dit ontging geenszins de aandacht der beide bovengenoemde Heeren; zij trachtten een stukje van dit metaal magtig te worden en gaven het ten on-

derzoek aan een medicinae doctor, Johannes de la Montagne, die verklaarde, dat het goud was. Terstond werden door den gouverneur verdere onderzoekingen in het gebergte gedaan en het gelukte eene zekere hoeveelheid van het kostbare metaal bijeen te verzamelen, waarmede hij een zijner vertrouwden, Arend Corsen, naar Holland zond. Dit schip bereikte evenwel nimmer zijne bestemming en onderging hetzelfde lot als dat. waarmede eenige jaren later Willem Kieft naar Rotterdam zou stevenen, eveneens toegerust met eene aanzienlijke hoeveelheid goud. Nog werd eenigen tijd later eene poging aangewend om goud te graven door zekeren Brandt van Slechtenhorst, doch door de politieke omstandigheden bleven ook zijne ontdekkingen zonder eenig resultaat.

Zoo waren wij langzamerhand de eerste pleisterplaats voorbijgereden: de weg werd hoe langer hoe steiler en de koetsier vroeg beleefd aan de Heeren, of zij, daar het niet meer regende, de paarden wilden te hulp komen, door het rijtuig te voet te volgen. Gewillig werd hieraan voldaan, te meer daar aan het Rip van Winklehouse, eene herberg midden in het bosch gelegen, op vijf mijlen afstand van het Mountain-house, een half uur vertoefd zou worden.

Rip van Winkle[1] is een naam, die in dit gebergte algemeen bekend is; wat in een zeker opzigt Tijl Uilenspiegel voor Holland is geweest, is Rip van Winkle, de man, die twintig jaren aaneen sliep en zich verbeeldde slechts een nacht geslapen te hebben, voor de Catskill geweest. Voor deze herberg was dan ook een uithangbord geplaatst, waarop Rip van Winkle was afgebeeld, daar dit gehouden werd voor de plaats, waar hij dien gedenkwaardigen nacht had doorgebragt.

Ook de familie Schermerhorn, Pieter van Oosterhout en anderen zijn meermalen het onderwerp geweest van interessante historische verhalen, die allen op het Catskill-gebergte betrekking hebben.

Na nog gedurende anderhalf uur midden door de bosschen en voortdurend stijgende, gereden te hebben, bereikten wij des avonds te zeven ure het Mountain-house, alwaar de vermoeide reizigers met een knetterend kolenvuur, dat in den haard in de leeszaal aangelegd was, werden opgewacht. Zeven en twintig honderd

1 Zie The sketchbook of Washington Irving: Rip van Winkle, a posthumous writing of Diedrich Knickerbocker.

voeten boven de zee, in eene bijna geheel onbewoonde streek, vond ik hier een hôtel van alle gemakken voorzien, met muziek- en spreekzaal, rook- en leeszaal, en naar mijne berekening met wel driehonderd gasten.

Den volgenden morgen was ik vroegtijdig bij de hand, om het merkwaardigste van het verblijf, namelijk het uitzigt van den berg te genieten, maar evenals op de Rigi of Pilatus, schijnt het ook hier tot de uitzonderingen te behooren, een helderen zonsopgang bij te wonen. Nevel aan alle kanten wat men zag.

De frissche berglucht, die mij tegenwoei, lokte mij uit eene wandeling te doen naar de lakes, twee meertjes boven op den berg gelegen en die, omringd door sparren en pijnboomen, zoo juist het karakter van een noordsch landschap wedergeven. Regt aangenaam gezelschap had ik aan een koopman uit Baltimore, die zijne beide zoons, jongens van naar mijne gissing negen en elf jaren, met zich medenam.

Veel goeds heb ik in Amerika gevonden, maar ook veel, waarmede ik mij allerminst zou kunnen vereenigen, en hiertoe behoort in de eerste plaats het weinige respect, dat kinderen aan hunne ouders betoonen. Ik had gelegenheid er hier een sprekend voorbeeld van te zien in de beide zoons van mijn reisgenoot. Wij waren aan den oever van het meer gezeten, terwijl de beide jongens, met een roeibootje, dat aldaar lag, hun tijd zochten door te brengen; het grootste genot, zooals ik mij herinner, dat jongens op dien leeftijd kunnen hebben. Toen de vader mij voorstelde te vertrekken, wilden zijne zoons, die zich midden op het meer bevonden en die hij niet alleen vertrouwde, aan zijn geroep maar geen gehoor verleenen, en gelukte het eerst na een halfuur bidden en smeeken hen te bewegen aan wal te komen. Niettegenstaande het strenge verbod zouden zij des middags, zooals zij zeiden, terugkomen, en toen de vader, om dit te verijdelen, de boot door een duw midden in het meer liet afdrijven, ontlastte zich de toorn van die kwâ-jongens, zouden wij zeggen, in vloeken en razen. De man hoorde alles rustig aan, en toen ik hem vertelde wat in Europa de vaders gewoon zijn dan te doen, antwoordde hij mij doodkalm: ‘Ik ben evenzoo geweest; dat zijn de gevolgen, wanneer men kinderen heeft.’ Reeds vroeger had het mij getroffen, dat ik kinderen van vijf en zes jaren hunnen vader steeds met Sir en hunne moeder met M^{rs} hoorde aanspreken, hetgeen naar mijn

idee een totaal gemis van vertrouwelijkheid verraadt. Aan den anderen kant moet men erkennen, dat aan den jeugdigen Amerikaan eene zekere onafhankelijkheid eigen is, die moeielijk met onze denkbeelden omtrent het familieleven is overeen te brengen. Om slechts iets te noemen. Een Amerikaan, al is hij nog zoo rijk, vindt er niets in, dat zijn zoon, des noods als gewoon werkman, in de eene of andere fabriek dienst neemt, om practisch een tak van nijverheid te beoefenen. Het gevolg hiervan is, dat zij op zestienjarigen leeftijd reeds om zoo te zeggen de wereld ingaan, dikwijls geheel tegen den wil van hunne ouders, die, zooals meermalen gebeurt, niets meer van hunnen zoon vernemen.

Tot het aangaan van een huwelijk wordt ook volstrekt de toestemming der ouders niet vereischt. Is de jongman achttien jaren en de jonge dochter veertien jaren, dan gaan zij eenvoudig naar een predikant, die in tegenwoordigheid van een of twee getuigen (welke natuurlijk gemakkelijk daartoe te bewegen zijn), zonder de minste navraag of zij reeds gehuwd zijn en of hun voornemen de goedkeuring der wederzijdsche ouders wegdraagt, verklaart, dat zij door het huwelijk zijn verbonden. Mij werd gezegd dat het meermalen gebeurt, dat kinderen, die nog de school bezoeken, des middags hunne ouders verrassen met de tijding, dat zij in het huwelijk zijn getreden[1].

Aan het Mountain-house omstreeks elf ure teruggekomen, had ik de voldoening het heerlijke uitzigt in al zijne uitgestrektheid te kunnen genieten, daar de nevelen geheel waren opgetrokken. En daar lag uu, van de Table-Rock af gezien, de vallei der Hudson voor mij; welk eene afwisseling van bosschen en bouwlanden, van rotsen en bergen, van afgronden en glooijingen! en het geheel omzoomd door een zilveren lint, waarop de rivier, door de zon beschenen en van zulk een afstand gezien,

1 Zie Well's complete guide in all matters of law and business negotiations. New-York, 1869, p. 78. ‘The mariage is complete on the declaration of the parties in the presence of one or more witnesses, that they take each other to be man and wife, or words to that effect, and consequent cohabitation. No particular ceremony is requisite, nor is it required that the mariage should be performed by any particular person. It is however most usually performed by a clergyman or magistrate, and in some of the states it *must* be performed by them. The age of consent is in Ohio 18 for males and 14 for females in Masachusetts 17 for males and 14 for females and in all the rest 14 for males and 12 for females. Persons allready married and not legally divorced are incompetent to form a valid marriage.

geleek, en dat men, het schijnt ongeloofelijk, zestig mijlen ver met het bloote oog kan volgen. Hoe rijk is dit geheel bovendien gestoffeerd door dorpen en steden, en op den voorgrond door kudden, eenzame woningen en graanschuren[1]. Liever, zegt een Amerikaansch tourist, had ik de prairien en de Missisippi, ja, zelfs de Niagara gemist, dan dit uitzigt. Ik voor mij had er de Niagara buiten gelaten. En toch, hier vlak naast mij, in deze grootsche omgeving, ziet men een tafeltje met vier dames daaromheen gezeten, in het kaartspel verdiept. Welk eene passie moet dat geworden zijn!

Niemand vergete, wanneer hij het Mountain-house bezoekt, ook eene wandeling te doen naar de Catskill-falls, op ongeveer twee mijlen van daar gelegen, en aan het bekoorlijk gelegen Laurel-house af te stappen.

De waterval is alleen merkwaardig door zijne hoogte en omringende woeste natuur, niet door de massa water, daar deze in den zomer soms zeer luttel is. En toch, hoe kan men zich bedriegen! Wanneer ge beneden staat, schijnen u de drie vallen (de waterval is als het ware in drie verdiepingen verdeeld) ter naauwernood toe eene hoogte van tachtig voeten te bereiken, en met verwondering staart gij den gids aan, wanneer hij u mededeelt dat deze vierhonderd voeten bedraagt. Wanneer men evenwel de aangelegde trappen opgaat om ook den val van boven te zien, ontwaart men al te goed, vooral wanneer het een warme zomerdag is, dat de man waarheid heeft gesproken.

Te drie ure verliet ik het Laurel-house om langs den eenzamen maar aangenamen weg mijn logement weder op te zoeken. Naauwelijks was ik opgewandeld, of een koetsier, die reizigers naar de falls had gebragt, passeerde mij met een ledigen wagen en noodigde mij uit naast hem plaats te nemen, hetgeen ik gretig aannam, daar de middag warm was. Ik kon mij hier nog eens overtuigen wat een Amerikaan al niet doet om geld te verdienen, want de koetsier kon, ofschoon hij mij zelf uitgenoodigd had, toch bij het naderen van mijne bestemming niet nalaten te zeggen, ‘dat hij tevreden was met alles, wat ik hem gaf, maar dat hij gaarne eenig geld wilde zien’. Hij ver-

1 Willis Clark zegt in zijne Sketches over het uitzigt van the table-rock:
‘Good reader, expect me not to describe the indescribable. It was a vast and changeful, a majestic, an interminable landscape: a fairy, grand and delicately-colored scene, with rivers for its lines of reflections; with highlands and the vales of *states* for its shadowings, and far-offmountains for its frame.

ontschuldigde zich wel met te zeggen, dat ik het misschien vreemd zou vinden, dat hij zulks vroeg, maar, zeide hij: ‘een Yankee moet altijd geld verdienen, al is het nog zoo weinig’. Dit doet mij denken aan den raad, dien in den regel, zooals bekend is, de vader in Amerika aan zijn zoon medegeeft, wanneer hij de wereld intreedt: ‘my son, make money, if you can honestly, but make money.’

Den tweeden dag verliet ik het bekoorlijk gelegen Mountain-house: ventre à terre ging het met de diligence hier en daar den berg af, en in twee uren hadden wij den weg afgelegd, waarop wij in het heengaan vijf uren hadden zoek gebragt.

Naauwelijks was ik aan de landingsplaats te Catskill aangekomen, of de gelegenheid bood zich aan met de stoomboot van Newburgh op Albany, de rivier op te varen tot Hudson, eene stad met ongeveer 16,000 inwoners, vooral bekend door de in de nabijheid gelegen Lebanon-Springs en het Shakervillage. Wij waren spoedig te Hudson, eene stad met ruime straten, verscheidene mooije kerken en een Courthouse, geheel van wit marmer opgetrokken. Na een uur oponthoud begaf ik mij met de Hudson and Boston-railroad naar Canaän, een klein station, en vandaar per diligence naar Lebanon-Springs, met het voornemen den volgenden dag naar Hudson terug te keeren.

De badplaats, moet ik zeggen, was in eene bekoorlijke streek gelegen, maar overigens, wat luxe en aanleg aangaat, in geenen deele te vergelijken met de Duitsche badplaatsen of Saratoga, Newport, enz. Vooral is het Shaker-village op twee mijlen afstand merkwaardig. Had ik misschien vroeger sympathie gevoeld voor eene godsdienstige sekte als de shakers, die zoo in eendragt en waren broederzin te zamen wonen, na mijn bezoek was al mijne illusie verdwenen en heb ik eene zekere antipathie gekregen tegen die kerels met lange haren tot over de schouders, die een gelofte gedaan hebben zich ten eenenmale van het huwelijk en intimen omgang met het vrouwelijk geslacht te onthouden. Zij toch geven zich voor het volk te zijn waarvan in den bijbel geschreven staat: ‘Gij zult niet huwelijken noch ten huwelijk gegeven worden, maar gij zult zijn als de engelen Gods in den hemel’. Zonde en jammer vond ik het, dat deze nederzetting gelegen is in eene vallei waar de natuur hare schoonste gaven met zoo kwistige hand heeft uitgedeeld. De Vereeniging, de oudste en grootste van deze orde in de Vereenigde Staten, telt ongeveer vijf-

honderd leden, die in groote vierkante houten huizen van drie verdiepingen, aan beide zijden aan den breeden weg gelegen, gehuisvest zijn. De vertrekken der broeders en zusters zijn aan de tegenovergestelde zijden van ieder huis door een gang gescheiden en voor twee tot zes personen ingerigt, en alhoewel de mannen en vrouwen onder hetzelfde dak slapen, hebben zij geene andere gemeenschap met elkander dan voor zoo verre de uitoefening der godsdienst en hunne zaken zulks medebrengen. Elke vereeniging van Shakers is uit verschillende afzonderlijke huisgezinnen zamengesteld, die zich zelven onderhouden en met betrekking tot wereldlijke en geestelijke zaken geregelde opperhoofden hebben, onder den titel van ouderling of diaken. Meestal bewoont elk van deze familiën een afzonderlijk huis, waarin eene groote zaal voor gemeenschappelijke zamenkomsten is ingerigt.

Evenals in het broederhuis te Zeist, vindt men ook hier winkels van allerlei aard, waar men tegen hooge prijzen zich van alle mogelijke artikelen, voornamelijk kramerijen, kan voorzien. Op de zes duizend acres, die tot de nederzetting behooren, wordt ook de landbouw en boomkweekerij uitgeoefend, bijna uitsluitend tot eigen verbruik. Daar mijn verblijf slechts tot een paar uren bepaald was, ontbrak mij de gelegenheid de godsdienstoefening bij te wonen, waarbij nog, zooals mij gezegd werd, de zoogenaamde Shakerdans wordt uitgevoerd. Den volgenden dag teruggekeerd in Hudson, zette ik mijne reis per boot naar Albany voort. De eenige plaatsen van eenig aanbelang, die men nog voorbijvaart, zijn Kinderhook, de geboorteplaats van Martin van Buren, Coeymans, met een aanzienlijke handel in geperst hooi, en New-Baltimore. Iets verder wijst men u een steenen glooijing midden in de rivier aangelegd, om het vaarwater, dat door de zamenvloeijing der Mohawkriver alhier menigmaal aan verzanding onderhevig was, in stand te houden.

Van hier af verliest de Hudson-rivier geheel haar grootsch karakter; de oevers zijn over het geheel vlak; rotsen of bergen zijn bijna niet meer te bespeuren, en niettegenstaande de aanzienlijke breedte, doet het groote aantal lage eilandjes veel van den trotschen aanblik verloren gaan.

Eindelijk lag het uitgestrekte Albany, de hoofdstad van den staat New-York, met eene bevolking van ongeveer 80,000 inwoners, in een halven cirkel op een laag plateau voor ons uitgestrekt. De naam, dien Albany vroeger had, namelijk Beverwijk, doet wel haar

oorsprong vermoeden; vervolgens werd het Willemsstad gedoopt en eindelijk ontving het den tegenwoordigen naam ter eere van Jacobus II, hertog van York en Albany. Door de bijzonder gunstige ligging en goede verbindingen, zoowel te water als te land, met New-York langs de Hudson en de Hudsonriver-railroad, met Boston, Hartford, Springfield en andere groote steden van Nieuw-Engeland, langs verschillende spoorwegen, met Buffalo en het Eriemeer langs de New-York-central-railroad en het Eriekanaal (364 mijlen lang, het grootste kanaal in de Vereenigde Staten), met Canada door het Champlain-kanaal naar het meer van dien naam, heerscht hier een buitengewoon vertier en eene groote bedrijvigheid. Tal van industriële inrigtingen als ijzergieterijen, fabrieken van landbouwwerktuigen en uitgestrekte houtwerven (Albany heeft misschien de grootste houtmarkt van Amerika) trof ik daar aan. Overigens heeft de stad volmaakt het Amerikaansche type; breede straten, gedeeltelijk met hout geplaveid, tal van kerken, een brug over de rivier, een Statehouse en een Courthouse, gebouwen die door niets merkwaardig zijn dan door de omringende parken, verschillende banken en buiten de stad onderscheidene buitenverblijven en eenige liefdadige inrigtingen, ziedaar het voornaamste wat men in Albany ontwaart. De universiteit te Albany, in 1852 opgerigt, heeft eene goede reputatie, vooral door de daaraan verbonden onlangs gebouwde sterrewacht en het mineralogisch kabinet; wie Albany mogt willen bezoeken, hij neme zijn intrek in het Delavan-house, een van de beste hôtels, die ik in Amerika heb aangetroffen.

En hier nam ik afscheid van de Hudson.

A.E. CROOCKEWIT.

Hooger onderwijs in de beeldende kunsten.

Eene gunstige reactie ten opzichte der kunst heeft zich sedert eenige jaren in Nederland geopenbaard. De vroegere onverschilligheid heeft plaats gemaakt voor eenige meerdere belangstelling. Er komt leven op dit gebied. De overtuiging begint zich te vestigen, dat kunst een gewichtig element in de opvoeding en ontwikkeling des volks vormt; dat opwekking en oefening van schoonheidszin niet alleen intellectuële, maar tevens stoffelijke voordeelen oplevert, en dat het belang der industrie in al hare uitingen vordert, dat de zuurdeessem der aesthetiek haar doordringe.

De schoonheid te leeren gevoelen en begrijpen is het noodzakelijk complement van het kennen der waarheid om te geraken tot die harmonische ontwikkeling van al onze faculteiten, welke, hoe vaak de uitdrukking misbruikt en door de zoogenaamde vrouwelijke emancipatie-beweging geparodiëerd moge zijn, het doel van iedere opvoeding behoort te wezen.

Tot dusver werd, niet alleen in ons land, de kunst beschouwd als eene broeikas-plant, waarvan de weelde slechts genoten kon worden door die rijk-gezegenden, die zich de liefhebberij van het kweeken van fijne en zeldzame bloemen konden veroorloven. Haar over te planten op den kouden grond, haar te doen bloeien en geuren voor de menigte, scheen te gewaagd en te kostbaar, wellicht ook dwaas en overtollig. Wij hebben thans hoop, dat het anders zal worden. Wij mogen ons vleien, dat zij zal doordringen tot het dagelijksch leven en een deel zal gaan uitmaken van ons bestaan, dat zij onze huisgenoot zal worden, zonder

haar aetherisch karakter bij die aanraking te verliezen. Ongelijk aan die eerediensten, waarvan de gloed en de intensiteit verminderen naarmate het geheimzinnige waas optrekt, waarachter het voorwerp der vereering is verscholen, zullen wij de Kunst meer leeren bewonderen, liefhebben en dienen, wanneer wij haar beter begrijpen en op den voet van dagelijksch verkeer met haar omgaan. *Il n'y pas de héros pour son valet-de-chambre* werd niet van de kunst geschreven; de Venus was zeker voor hare intiemste staatsiejuffers de grootste heldin, en de Apollo voor zijn kamerdienaar de grootste held der Schoonheid.

Een nijver en welvarend volk moet de kunst in zich opnemen en in al de openbaringen zijns levens het karakter drukken zijner schoonheidsopvatting. De aanleg zijner steden, de architectuur zijner monumenten en woningen, de inrichting en versiering zijner vertrekken, de vorm van zijn huisraad, alles moet den stempel dragen van zijn gevoel voor het schoone, van zijne kunstbeoefening, zoo als deze zich vormt naar den eisch van bodem en klimaat, van landaard en godsdienst.

Tot die opvoeding moeten verschillende middelen samenwerken. De gemeenten moeten zorgen voor goed-ingerichte, op artistischen basis rustende en algemeen-toegankelijke teekenscholen, waarin de aanstaande handwerksman en industriëel zich kunnen vormen. Het rijk behoort de gelegenheid te openen voor de hoogere opleiding van kunstenaars, voor het hooger onderwijs in de beeldende kunsten en de aesthetica, en beiden moeten toonen doordrongen te zijn van de waarde der kunstvoorwerpen, welke zij bezitten, en van hunne verplichting om ze dienstbaar te maken ten algemeene nutte. Naast leering moet aanschouwing staan. Niet werkt krachtiger dan de dagelijksche aanraking met de meesterstukken der kunst of met de reproducties van deze. Verzamelingen en musea zijn zoowel voor den kunstenaar als voor het geheele volk van onschatbare beteekenis. Zij oefenen en scherpen den blik, zij wekken den smaak voor het schoone op, zij prikkelen de verbeelding en sporen aan tot vergelijking en juiste waardeering; zij zijn de ware oefenschool voor leek en kunstenaar.

Ons land is in het laatste opzicht gelukkig bedeeld. Wij bezitten eene schilder- en graveerschool, waarop wij met recht roem mogen dragen; wij bezitten - niet musea - maar meesterstukken, die geheel Europa ons benijdt en die 't beste vertegenwoordigen, dat de hollandsche schilderschool in verscheidene

genres heeft geleverd. Wij hebben prentenkabinetten van zeldzame schoonheid en waarde; wij kunnen in menig raadhuis of stichtinghuis en in menige deftige woning door het gansche land de schoonste exemplaren ontmoeten van zilveren en gouden vaatwerk, van glazen en porseleinen, van meubelen en wapenen, van kleedingstukken en versierselen, van tapijten en kanten. Saamgebracht en geordend zouden zij de rijkste musea kunnen evenaren en hadden wij aan Parijs zijn *Hôtel Cluny* niet meer te benijden.

Waar zulke goede elementen voorhanden zijn, is het dubbel plicht ze te ontwikkelen en tot wasdom te brengen, en al moge men ook hier niet eischen, dat alles tegelijk worde aangevat, men heeft althans recht te verwachten, dat zeer spoedig naast het hooger onderwijs in de beeldende kunsten, die andere groote oefenschool verrijze: een goed, waardig en ruim Museüm voor de meesterstukken der oud-hollandsche schilderschool, waar een doeltreffende verlichting den bezoeker in staat stelt ze te genieten en te bestudeeren, en waarin die kostbare doeken op veilige wijze zijn geherbergd.

Ofschoon nog onvoldaan, zijn wij echter dankbaar voor den eersten goeden stap door de regeering op het gebied der kunst gezet en wenschen wij den minister en der natie geluk met de aanneming der wet tot regeling van het kunstonderwijs, waarvan wij de uitvoering binnen weinige maanden, zoo mogelijk toch met het begin van den wintercursus in September, mogen verwachten. Wij erkennen den gunstigen omkeer in de openbare meening en de teekenen van belangstelling door de regeering en de leden van de beide Kamers der Staten-Generaal gegeven, en wij hebben goeden moed op de verdere werking van het ontwaakte kunstgevoel.

Van wanneer dagteekent die weldadige en zeer gezegende reactie? Het komt ons voor, dat haar oorsprong moet worden gezocht in de zeer verkeerd verstane uitdrukking van den Heer Thorbecke: ‘Kunst is geene regecringszaak.’ Men heeft die woorden eindeloos gecommentariëerd en met meer of minder goede trouw daaraan de beteekenis gehecht, dat die staatsman ten behoeve van het kunstonderwijs niets wenschte te doen en alle aanraking met de kunst afsneed, als liggende buiten het gouvernementeel gebied. Zijn echter die droefheid en verontwaardiging gegrond geweest? Zouden zij ooit zijn opgekomen, wanneer men zich de moeite gegeven had de uitdrukking in

haar verband en met de eigen toelichting van hem, die haar uitsprak, te beschouwen?

Wij herinneren aan de woorden, door den Heer Thorbecke in de zitting van de Tweede Kamer op 25 November 1862 gesproken, waarin hij zijne ingenomenheid betuigde met de stichting van een Museüm, en daaraan zijne medewerking beloofde; aan zijne denkbeelden omtrent de reorganisatie van het kunstonderwijs aan de toenmalige academie van Beeldende Kunsten, waarbij hij het teekenonderricht aan de gemeente wenschte over te dragen, terwijl het rijk zich uitsluitend met de hoogere opleiding van kunstenaars zou belasten, een beginsel, dat ook aan de thans aangenomen wet tot grondslag ligt en bij de uitbreiding van het middelbaar onderwijs, naar onze meening, als het juiste moet worden beschouwd. Ook bij latere discussiën heeft de Heer Thorbecke steeds dezelfde denkbeelden ontwikkeld. Wij zullen de geschiedenis dezer zaak wel niet breedvoerig behoeven te vermelden; zij is van te recenten datum om niet bekend te zijn bij allen, die belangstellen in het onderwerp.

Men weet, dat het aanvankelijke denkbeeld van den Heer Fock, om de hoogere opleiding in de kunst in de ateliers van sommige daartoe aangewezen kunstenaars te doen plaats hebben, weinig bijval bij de Tweede Kamer vond, en deze aandrong op volledige regeling van het onderwijs, onder betuiging harer hooge belangstelling. De tegenwoordige minister van Binnenlandsche Zaken heeft met veel takt en voortvarendheid de hand gelegd op die betuiging, en de belangstelling der vertegenwoordiging al aanstonds op de proef gesteld door de aanbieding van zijn ontwerp van eene Rijks-academie. De Staten-Generaal hebben die proef glansrijk doorgestaan; het ontwerp werd in de Tweede Kamer met 52 tegen 12 stemmen en in de Eerste Kamer met 29 stemmen tegen 1 aangenomen, en zelfs wenschte menig lid nog verder te gaan en aan het onderwijs nog grootere uitbreiding te geven, zonder terug te deinzen voor de meerdere kosten, die daarvan het gevolg moesten zijn.

De Heeren Jonckbloet, Haffmans, Lenting, Storm van 's Gravesande, van Loon, Saaymans Vader, de Bruijn Kops in de Tweede Kamer en de Heer Messchert van Vollenhoven in de Eerste hebben met veel warmte en ingenomenheid voor het kunstonderwijs gesproken. Bij verschil van meening omtrent den omvang van het onderwijs en de inrichting der academie, werd echter slechts over ééne kwestie strijd gevoerd; de opne-

ming der bouwkunst onder de leervakken. Het was vooral de Heer Haffmans die de bouwkunst wenschte opgenomen te zien in den kring der kunstacademie, en daarin door den Heer van Loon werd ondersteund. Zijn amendement zwichtte echter onder de bestrijding van den minister en van de Heeren Storm en Jonckbloet en werd ten slotte met 48 tegen 17 stemmen verworpen.

Zoo zal dus de architectuur-zelve niet worden onderwezen, maar wel de aesthetica, ook in betrekking tot die kunst.

Zonder de juistheid te miskennen der opmerking, dat bij het onderwijs in de bouwkunst het constructieve en technische gedeelte en de mathematische en natuurwetenschappen een hoofdelement vormen, betreur ik echter de gevallen beslissing. - In het belang van al de beeldende kunsten ware het wenschelijk geweest den band te behouden, die ze met de architectuur verbindt en aan de laatste de zoo hoogst noodzakelijke wijding der aesthetiek te geven. Eene theoretische cursus over de aesthetiek is daartoe onvoldoende, en zoo men, bij het bestaan der Polytechnische school te Delft, zwarigheid vindt ook elders de gelegenheid tot vorming van bouwkundigen te openen, dan voege men althans bij die school de aesthetiek aan de overige leervakken toe.

Bij groote eenstemmigheid omtrent het nut van hooger onderwijs in de kunst, constateer ik met oprechte blijdschap eene even groote gelijkheid van meening ten opzichte van de wenschelijkheid en noodzakelijkheid van een Kunstmuseüm. Ook hierbij ontmoeten wij als vurige strijders voor het Museüm de Heeren Messchert van Vollenhoven en Haffmans. Ik behoud mij voor op beider redevoeringen en het antwoord van den Minister straks terug te komen.

Alvorens echter van de discussiën af te stappen, mag ik niet nalaten mijn leedwezen te betuigen, dat de Tweede Kamer heeft afgestemd het inderdaad edelmoedige en door liefde voor de kunst geïnspireerde amendement van den Heer J. Heemskerk Azn., waarbij aan den minister van Binnenlandsche Zaken de bevoegdheid werd gegeven, om aan onvermogende jongelieden, met bijzonderen aanleg begaafd, vrijstelling van de betaling der schoolgelden te verleenen, na daarover de Commissie van Toezicht te hebben gehoord. Ik zie niet in, tot welke moeielijkheden deze milde bepaling, omringd door de waarborgen, die de voorsteller er aan verbonden had, zou kunnen aanleiding geven. Ik on-

derschrijf daarentegen gaarne zijne woorden: ‘dat wij moeten *toonen* de groote diensten te erkennen, die kunstenaars aan de maatschappij kunnen bewijzen, ook dán, wanneer een groote aanleg gepaard gaat met een totaal gebrek aan tijdelijke middelen. Het zijn zeer dikwijls de armsten en onaanzienlijksten geweest, die door geniale denkbeelden en voortbrengselen de grootste diensten aan de maatschappij bewezen hebben.’

De minister meende, dat het verleenen van zulk eene gunst gevoegelijk aan de regeering kon worden overgelaten, maar ware het niet beter, dat hare bevoegdheid daartoe door de wet boven allen twijfel verheven ware?

Al laat het zich verwachten, dat de meeste der ‘toekomstige Rembrandts’ wel beschermers zullen vinden, die de kosten hunner opleiding zullen willen op zich nemen, toch blijft de bepaling wenschelijk, indien slechts éen toekomstig genie bij gebreke van ondersteuning de kunstenaarsloopbaan voor zich gesloten zag.

Zoo als de wet uit den smeltkroes der discussies is te voorschijn gekomen, bepaalt zij, dat er zal zijn eene Rijks-academie van beeldende kunsten, waaraan onderwijs zal worden gegeven in het teekenen naar het menschenbeeld, antiek en levend model; in de beeldhouw-, schilder- en graveerkunst; in de wetenschap van het schoon, vooral in betrekking tot de genoemde kunsten en de bouwkunst, in de kunstgeschiedenis, in de ontleedkunde, vooral die van den mensch in betrekking tot de kunst, en eindelijk in de doorzichtkunde.

Tot het bijwonen der lessen wordt vereischt, dat men bij een af te leggen examen voldoende blijken geve van bedrevenheid in het teekenen. Voor het volgen van al de lessen wordt eene betaling van ƒ 100 gevorderd. Het onderwijs wordt opgedragen aan hoogleeraren, waarvan éen onder den titel van Directeur met het bestuur der academie is belast. Zij zijn rijks-ambtenaren. Het toezicht op de academie wordt uitgeoefend door eene commissie van vijf leden, door den Koning te benoemen, aan welke de zorg voor de stipte naleving van de bepalingen der wet, het uitbrengen van een jaarlijksch beredeneerd verslag, het doen van voorstellen in het belang van het onderwijs, de bijwoning der examina en het, casu quo, indienen van eene gemotiveerde aanbeveling voor het jaargeld van ƒ 1200, gedurende vier jaren te verleenen aan hen, die den gouden eereprijs zijn waardig gekeurd en blijken geven van groot talent en buitengewonen aanleg.

Jaarlijks kunnen examens worden afgelegd in de vier laatstgenoemde leervakken; aesthetiek, kunstgeschiedenis, anatomie en perspectief. Die dit examen met goeden uitslag heeft ondergaan, wordt toegelaten tot een wedstrijd in beeldhouw-, schilder- en graveerkunst. Ook in de schoone bouwkunst zal een wedstrijd worden geopend voor hen, die examen hebben afgelegd in aesthetiek, perspectief en kunstgeschiedenis en het bewijs leveren van voldoende bekwaamheid in de bouwkunst. Aan die wedstrijden worden als eerste prijs en accessit, een gouden en een zilveren medaille verbonden, en eindelijk aan den met goud-bekroonde het uitzicht geopend op het reeds vermelde vierjarige jaargeld van ƒ 1200, *le grand prix de Rome*, die - zoo ik in 't belang der nederlandsche schilderschool hoop - nooit te Rome zal worden verteerd.

De vastgestelde wet wijkt slechts in zeer geringe mate van het ontwerp van den minister af, maar in één opzicht is zij, naar mijne meening, niet verbeterd. Ik bedoel de verlaging van de eischen bij het admissie-examen. Aanvankelijk werd tot voorwaarde van toelating gesteld: voldoende bekwaamheid in het teekenen naar het menschenbeeld. Op voorstel van den Heer van Loon wordt nu bedrevenheid in het teekenen in het algemeen genoegzaam geacht. Met allen eerbied voor dien afgevaardigde, schaar ik mij in dezen aan de zijde van zijnen antagonist, den Heer Jonckbloet. Het komt mij voor, dat die verlaging van het peil een inbreuk maakt op het karakter van *Hooger* onderwijs, dat de academie behoort te dragen, en dat het ten eenenmale strijdt met juiste begrippen van kunstopvoeding, om de stelling te verkondigen, dat aanstaande landschap-, dieren- en bloemschilders geen correcte teekening van het menschbeeld behoeven. Ieder genre eischt vastheid en correctheid van teekenen, en deze kunnen door geene studie beter, zekerder en volkomener verkregen worden dan door die van het menschbeeld.

Ik wensch dan ook zeer, dat zij, die bij het in werking treden der wet met het admissie-examen zullen worden belast, hunne eischen eenigszins strenger zullen stellen dan wellicht in de bedoeling ligt van den geachten afgevaardigde van Amersfoort.

Ofschoon noch bij de aanbieding, noch bij de behandeling der wet, officiëel de naam werd uitgesproken van de gemeente, waar de rijks-instelling voor hooger onderwijs in de beeldende kunsten zoude worden gevestigd, zoo hebben klaarblijkelijk de

minister en de vertegenwoordiging daarbij aan geene andere plaats dan de hoofdstad gedacht. En met recht. Amsterdam bezit de grootste kunstschatten van rijk en gemeente in het Trippenhuis, in het Museüm van der Hoop en het Museüm Fodor; daarenboven zijn vele kostbare schilderijenkabinetten de eigendom onzer vermogende stadgenooten. Men vergete daarbij niet al de hier reeds voorhanden materialen voor het onderwijs in het Oudenmannenhuis, het locaal der vroegere academie van Beeldende Kunsten, en den grooten vormenden invloed, dien de Maatschappij Arti et Amicitiae op de aanstaande kunstenaars kan uitoefenen.

Afgescheiden dus van hare rechten als hoofdstad en als middenpunt van het land, is deze gemeente ook uit een zuiver artistisch oogpunt aangewezen als de zetel der academie en bestaat dan ook, zoo ik geloof, bij niemand eenigen twijfel, dat zij hier zal worden gevestigd. Reeds is bij den gemeenteraad het voorstel aanhangig tot den bouw der vereischte localen, die aan het rijk voor de vestiging der kunstschool zullen worden aangeboden.

Ik had het voorrecht met de ontworpen plannen kennis te maken en ik zal mij verheugen zoo zij worden uitgevoerd. Wij zullen dan een eenvoudig, maar een flink en ruim gebouw met goed noorder- en zuiderlicht en behoorlijk gedistribuëerde zalen zien verrijzen, dat geheel aan het onderwijs zal voldoen. Door het kosteloos gebruik van dat gebouw, waarvan de kosten van oprichting zoo ik meen op ƒ 80 à ƒ 90/m zijn geraamd, is aan de voorwaarde van het gouvernement tot het verkrijgen eener gemeentelijke subsidie van ƒ 5000 in den besten vorm voldaan.

Wij hebben dus allen grond te verwachten, dat voor het stoffelijk omhulsel der kweekschool zal worden gezorgd. Zoolang het nieuwe gebouw niet gereed is, zal zij in de oude localen van de oude academie in het Oudemannenhuis kunnen worden gelogeerd. Moge al dat oude aan de nieuw-verrezene instelling bij hare geboorte geen kwaad doen; behoorlijke zuivering der atmospheer kan al de wellicht nog hier en daar hangende dampen der vroegere academie verwijderen. De vroegere academie! Wij willen bij haar graf niets kwaads meer van haar zeggen; zij neemt onzen titel van ‘leden der academie’ met zich mede, maar wij zullen daarin met gelatenheid berusten, indien wij slechts nooit meer aan haar geest en hare organisatie worden herinnerd, en in de nieuwe Hoogeschool de dageraad

mogen begroeten van een frisch en krachtig herleven der nederlandsche kunst en van een ontwaakt gevoel van nederlandschen kunstzin. Daartoe is echter meer noodig dan een geschikt locaal. De Heer de Bruijn Kops heeft bij de discussies een waar woord gesproken toen hij zeide: ‘Het welgelukken toch van elke zoodanige onderneming hangt niet alleen af van het uitgebreider of beperkter programma van onderwijs, maar voornamelijk van den man, *die aan het hoofd der geheele inrichting zal staan*. Indien die met ware kunstliefde is bezield, daarbij de genoegzame kennis bezit en vooral den tact, niet alleen om zijn eigen vak goed te doceeren, maar om den groep docenten, die onder zijne leiding zal werkzaam zijn, goed te kiezen en nuttig te doen samenwerken, dan, maar ook dan alleen, kan deze inrichting zeer veel goeds stichten. En heeft men dat hoofdvereischte *niet*, dan zou de wet, ook met de beste organisatie en de grootste kosten bij de tenuitvoerlegging, toch een doode letter blijven.’

Op den man, die aan het hoofd der inrichting zal staan, komt het ook, naar mijn inzien, het meest aan. - Eene goede keuze zal hier alles beslissen, en ik wensch den minister toe, dat hij daarbij gelukkig geïnspireerd zij. Het welslagen der instelling, haar bloei en luister, hare vruchtbaarheid en nuttigheid hangen geheel van die keuze af. Men zal wel algemeen overtuigd zijn, dat aan het hoofd der hoogeschool een schilder behoort te worden geplaatst, al is de werkkring van den beeldhouwer en den graveur op kunstgebied niet minder belangrijk dan de zijne. Om het verband tot het teekenonderwijs, dat de basis van iedere opleiding moet vormen, om de veelzijdigheid van de studie der schilderkunst zelve, met hare eischen van kennis van vorm, van kleur, van toon, van licht en donker, en om de groote beteekenis en den grooten omvang der schilderkunst in ons land, in verhouding tot de beide andere kunsten, schijnt het vast te mogen staan, dat de *directeur* der academie onder de rijen onzer schilders moet worden gezocht.

Onder deze zal de opmerkzaamheid wel het eerst vallen op hen, die als de meest volkomen vertegenwoordigers onzer echtnederlandsche school worden erkend en gehuldigd, en wier met roem bekende naam al aanstonds een, vooral bij den aanvang, onmisbaar *prestige* geeft aan de kweekschool, aan wier hoofd zij zijn geplaatst. Een kunstenaar, voor wiens talent en mees-

terschap men zich gaarne buigt, liefst een figuurschilder, die de oude traditie onzer virtuositeit voor kleur en toon handhaaft, die weet te tooveren met licht en bruin en met dat zonnige stofgewemel, dat de figuren van Rembrandt omzweeft; een kunstenaar met een beschaafd verstand en een warm gemoed, met liefde en geestdrift voor het schoone, die bezield en bezielend, opgewekt en opwekkend, de taak aanvaardt der leiding onzer toekomstige school; ziedaar de man, dien de Minister van Binnenlandsche Zaken op dezen oogenblik ongetwijfeld ernstig zoekt, indien hij hem wellicht niet reeds gevonden heeft.

Het voegt niet hier namen te noemen. Ik weet niet, in hoeverre de dagbladen, die van sommige onderhandelingen gewaagden, juist waren ingelicht. Ik wacht met bescheidenheid, maar niet zonder spanning, deze gewichtige benoeming van *the right man on the right place* af. Personen zijn mij onverschillig; dankbaar zal ik iederen naam aanvaarden, die aan mijn ideaal nabijkomt en die de zuivere uitdrukking is der karakteristieke richting onzer oude schilderschool.

Naast dien hoogleeraar-directeur zoude, naar mijne meening, een tweede leeraar in de schilderkunst moeten staan, deels om de taak van den eersten te verlichten, deels om alle gevaar voor manier of conventie weg te nemen. Men heeft toch van sommige zijden de vrees geopperd, dat het academisch onderwijs aan al de leerlingen denzelfden stempel zou indrukken, vooral indien een beroemd man, een machtig, meêsleepend talent aan het hoofd stond. Welnu, ook de schijn van dat bezwaar is te vermijden, wanneer men een tweeden leeraar in de schilderkunst, evenzeer een bekwaam en geacht kunstenaar, naast hem plaatst. Ook voor het teekenonderricht zullen, bij eenige uitbreiding der school, twee hoogleeraren worden vereischt, waarvoor de keuze zeker ruimer en gemakkelijker zal zijn dan die voor den directeur. In den Haag, in Haarlem en in deze stad zijn daarvoor uitmuntende elementen aanwezig. Voor de graveerkunst en de perspectief schijnen mij de candidaten bijna aangewezen, maar voor de beeldhouwkunst zal de minister een zeer beperkt veld van opsporing vinden, indien hij zich tot nederlandsche kunstenaars wil bepalen en niet bij onze duitsche naburen wil gaan leenen.

Het onderwijs in de aesthetiek, de kunstgeschiedenis en de anatomie, waaraan slechts eenige weinige uren in de week zullen behoeven gewijd te zijn en een minder aantal leerlingen

zullen deelnemen, zal minder bezwaar ontmoeten. Ik stel mij voor, dat er allicht bekwame, wetenschappelijke en litteraire mannen zullen gevonden worden, die zich met dat deel der opvoeding onzer jeugdige kunstenaars zullen willen belasten. Het is zelfs niet noodig, dat deze hoogleeraren hier gevestigd zijn, wanneer men meent betere specialiteiten elders te ontdekken. Menige naam zal zich hier als van zelven opdringen in de gedachte van hen, die gewoon zijn belang te stellen in de kunst en in hare litteratuur.

De wet-zelve bevat geene bepalingen of voorschriften omtrent de hulpmiddelen voor het onderwijs. Huishoudelijke reglementen zullen daarin moeten voorzien. Tot die hulpmiddelen behoort niet alleen eene volledige pleisterverzameling en eene goede bibliotheck met kunst- en plaatwerken, maar ook photographische reproducties van de schoonste kunstvoorwerpen op ieder gebied, in de eerste plaats van onze eigene meesterstukken der oude school en van onze eigene monumenten en gebouwen, en daarnevens zooveel mogelijk oorspronkelijke afdrukken onzer beste gravures en etsen der verschillende meesters en tijdvakken. Ik vlei mij, dat in de pleisterverzameling niet alleen de antieken, maar ook Michel Angelo, Thorwaldsen, Canova, Schwanthaler, Rauch, Hähnel, Rietschel en andere moderne meesters in hunne beste werken zullen worden vertegenwoordigd; zelfs voor de minder classieke zette men gerust de deur open; ik ben niet bang voor Pigale of Bernini en hunne geestverwanten. Zij zullen geen kwaad doen.

Even als de inrichting der hulpmiddelen, zijn ook nog twee andere zaken aan nader te ontwerpen bepalingen, of aan de prudentie der regeering overgelaten. De eerste zaak betreft de samenstelling der commissie van toezicht. Op de vraag van den Heer van Loon, uit welke elementen die commissie zou bestaan, heeft de minister zich de vrije verkiezing voorbehouden. Zij zal dus òf uit kunstenaars, òf uit kunstkenners, òf uit kunstliefhebbers kunnen worden gevormd. Bij nadere overweging zal de regeering vermoedelijk tot de overtuiging komen, dat het eerste element niet overwegend behoort te zijn, ten einde aanleiding tot botsing of strijd te voorkomen en de éenheid van methode bij het onderwijs te bewaren. Ik zou vreezen, zoo de meerderheid der commissie uit kunstenaars bestond, dat moeielijkheden tusschen deze en de hoogleeraren op den duur niet zouden kunnen worden ontgaan, of - een ander ge-

vaar! - de invloed der niet-kunstenaars ten eenenmale illusoir zou worden gemaakt.

Ook het tweede punt, betreffende de examens, werd door den Heer van Loon ter sprake gebracht. Wie zullen examinatoren zijn? De leeraren der academie zelven, of andere bevoegde personen? De vrijheid, die de Heer Fock zich in dezen voorbehield, acht ik volkomen billijk. De kring van hen, die de geschiktheid hebben zulk een examen af te nemen, is voor als nog in ons land zeer klein, en zoo men de hoogleeraren der instelling volstrekt wilde uitsluiten, zoude men inderdaad verlegen kunnen zijn met het vinden van examinatoren. Meer positief is de derde vraag van den Heer van Loon beantwoord. De Commissie zal, volgens het gevoelen der regeering, over den uitslag der examens uitspraak doen naar de ontvangen opgaven der examinatoren.

Een der belangrijkste incidenten, die zich bij het geboorteproces dezer wet in de Tweede Kamer hebben voorgedaan, bestond in den strijd tusschen twee afgevaardigden uit het Noorden over de artikelen 12-15, waarbij men haast geneigd zoude zijn uit te roepen: ‘Je ne décide point entre Carthage et Rome.’

Met groote welsprekendheid verdedigde de Heer van Houten de stelling, dat het toekennen van medailles en jaargelden een schadelijke prikkel voor de kunst is. ‘Bij dit artikel,’ zeide hij, ‘verlaten wij het solide terrein van het onderwijs om te komen op het glibberige pad der beoordeeling van kunstenaars. Dien ijk als kunstenaar wil ik niet, vooral niet aan het slot van een cursus aan deze academie. Het is met het karakter der inrichting in strijd aan de jongelieden tengevolge van wedstrijden in de vakken b-d medailles en jaargelden te geven en het cachet van kunstenaar op hen te drukken. Ik acht de uitgaven, waartoe art. 12 en 15 aanleiding geven, nadeelig; ik acht ze schadelijk voor de ontwikkeling van de kunst. Naar welken maatstaf zal geoordeeld worden? Het geldt niet meer een oordeel over meer of min gelukkigen aanleg, maar over gemaakte vorderingen. In wetenschappelijke vakken is het reeds moeilijk vorderingen te beoordeelen, maar in de kunst is het eene totale onmogelijkheid. In den regel zal degeen, die het meest in den smaak en volgens de richting van zijn leermeester werkt, de meeste kans op de medaille hebben, doch het is volstrekt niet zeker, dat degeen, die volgens zijn leermeester niet de beste is, niet inderdaad den bes-

ten aanleg bezit.’ Ook uit een psychologisch oogpunt verklaarde hij zich tegen die onderscheidingen; daarbij pleitte de ervaring ook niet voor het medaille- en jaargeldenstelsel. Jongelieden behoefden niet dezen bijzonderen prikkel om de kunstenaars-loopbaan te kiezen; het aanbod overtrof op dat gebied verre de vraag. Beter ware het die gelden te besteden tot het oprichten van een leerstoel in de aesthetiek aan onze hoogescholen. Men kan geene medailles of jaargelden toekennen, zonder anderen voorbij te gaan en te krenken.

Ik geloof hiermede de redeneering van den Heer van Houten getrouw te hebben weêrgegeven en ik voeg er bij, dat in die redeneering veel waars ligt, al acht ik het geene totale onmogelijkheid om de vorderingen in de techniek der kunst te beoordeelen. En toch heeft, naar mijne meening, de Heer Jonckbloet, die de medailles verdedigde, de practijk aan zijne zijde. Kunstenaars zijn niet bloot verstandsmenschen: in hun organisme speelt het gevoel eene groote rol. Zij hebben behoefte aan hulde en vereering en aan de uiterlijke teekenen dier vereering. Onderscheidingen zijn voor hen een hooggewaardeerde prikkel. Men moge ze eene zaak van ijdelheid noemen, in de wereld der kunst worden zij op prijs gesteld. En wat de jaargelden betreft, hun nut bestaat in mijn oog vooral daarin, dat zij den begunstigden de gelegenheid geven om zich vier jaar lang geheel en onverdeeld aan ernstige studie te wijden, zonder daarvan afgetrokken te worden door de eischen van het materiëele bestaan. Aan kunstreizen, vooral aan een verblijf te Rome, onmiddellijk na het verlaten der academie, hecht ik met den Heer van Houten zeer weinig. Eerst later, na voortgezette studie en onafgebroken werkzaamheid, kunnen van een bezoek aan de brandpunten der kunst, aan de beroemde musea van Europa en het classieke land der schilderkunst rijke vruchten worden verwacht; maar zoolang de kunstenaar nog rondtast en niet volkomen weet wat hij wil en in welke richting zijn aanleg en zijn kracht schuilen, zijn zulke reizen voor zijne ontwikkeling eer schadelijk dan heilzaam en loopt hij gevaar zijne zelfstandigheid en zijn talent op te offeren aan de oppervlakkige bewondering voor eene vreemde school of eene celebriteit van den dag.

Ofschoon ik niet diep-bedroefd zou zijn geweest, zoo de medailles waren vervallen, geloof ik, dat het in 't belang onzer toekomstige kunstenaars, die toch reeds niet door te veel prikkels of aanmoedigingen verwend zullen worden, beter is, dat zij voorloopig zijn behouden.

Wij mogen dus nu verwachten dat door de uitvoering dezer wet weldra zal zijn voldaan aan de eerste voorwaarde tot aesthetische ontwikkeling van ons volk, en de nederlandsche schilderschool haar ouden rang zal hernemen te midden harer zusters. Maar, naast leering moet aanschouwing staan; naast de academie het Museüm. De tweede voorwaarde roept thans dringender dan ooit om vervulling. Wie in ernst niet alleen kunstenaars wil vormen, maar den kunstzin der natie wil aankweeken, behoort in een doeltreffend gebouw de kunstschatten van het land te verzamelen, ze toegankelijk te maken voor studie en genieting, ze op waardige wijze te plaatsen en ten toon te stellen en ze, als kostbare schatten, in een veilig, hecht en brandvrij gebouw voor alle gevaar van beschadiging of vernietiging te vrijwaren. Wij zouden toonen onze meesterstukken niet waard te zijn, indien wij ze langer bleven herbergen in donkere pakhuizen gelijk ons Amsterdamsche Trippenhuis, omringd door allerlei schadelijke of gevaarlijke invloeden, en door gemis aan licht en ruimte ongenietbaar voor het publiek.

Herhaaldelijk is aan de regeering het verzoek gericht, om in de hoofdstad een Museüm te stichten. De geschiedenis dier zaak is lang, te lang voor de eer van ons land. De minister, die ons de wet op het hooger onderwijs in de beeldende kunsten schonk en de schilderijen der stad Haarlem aan de algemeene bewondering heeft geopenbaard door eene doeltreffende plaatsing, kent die geschiedenis van nabij. Het is niet voor de eerste of de tweede maal, dat ik in dit tijdschrift en in mijne betrekking tot de Commissie voor het Museüm Koning Willem I, de belangen van den museümbouw heb aangedrongen.

Zoo ooit, dan is nu het oogenblik gekomen, om voldoening te geven aan een wensch, die - ik schrijf het met vreugde - allengs een volkswensch en tot eene dringend gevoelde behoefte is geworden. Het tijdstip is gunstig; de stemming is in ons voordeel; de kweekschool roept als noodzakelijk complement het Museüm. Geene overwegingen van zuinigheid zullen onze vertegenwoordigers thans terughouden om aan de Kunst het gebouw te geven, dat zij vraagt en behoeft. Wie zulke kostbaarheden bezit als wij, mag wel zorg dragen voor haar behoud en moet toonen ze te waardeeren.

De jongste discussiën in de Eerste en Tweede Kamer rechtvaardigen de verwachting, dat geene financiëele bezwaren de Staten-Generaal zullen weêrhouden om den minister toe te staan,

wat hij vraagt. Zoowel de warme pleidooien voor den bouw van het Museüm, als het feit, dat niemand opstond om ze te weêrleggen, wijzen op den wel-voorbereiden akker, waarin de wetsvoordracht als een vruchtbaar zaad zou nedervallen. De regeering grijpe die gelegenheid aan; zij verzekere zich de eer, door de vervulling der beide voorwaarden, de aesthetische opvoeding van ons volk te hebben gevestigd. Zij zal bondgenoten vinden ter rechter- en ter linker-zijde; zij heeft die reeds gevonden in de Heeren Messchert van Vollenhoven, van Houten en Haffmans, en, buiten de Kamers, in eene menigte van artikelen en brochures over dit onderwerp verschenen.

Waarlijk, wij zouden de bespotting van den vreemdeling, zoo niet erger, verdienen, wanneer wij niet eindelijk de hand aan het werk sloegen om aan onzen Nachtwacht en onzen Schuttersmaaltijd een voegzaam verblijf te verzekeren; wij zouden ons eigen voordeel miskennen, wanneer wij langer draalden met de oprichting van een gebouw, dat van alle zijden legaten en schenkingen van kunstvoorwerpen zou doen toestroomen, wier waarde spoedig meer zal bedragen dan de kosten van den bouw.

Hooren wij, met welke warmte de Heer Haffmans voor het Museüm pleit:

‘Wiens hart klopt niet bij de gedachte aan dat nationaal museüm, waarnaar wij zoolang gewacht hebben. Ja, een prachtig gebouw, waarin de schilderstukken van de hollandsche school behoorlijk konden worden ten toon gesteld, het zou een parel zijn aan de kroon van Nederland! De Heer Klinkhamer heeft volkomen gelijk; een zoodanig Museüm zou van zelf schatten verwerven door de geschenken, die uit het geheele land zouden toevloeien. Thans reeds zien wij, dat er vele dergelijke legaten gemaakt worden, ofschoon deze liberaliteit weinig aangemoedigd wordt. Het is toch wel eens gebeurd, dat eene stad aarzelde een museüm, dat gelegateerd was, te aanvaarden, omdat zij de plaats er niet voor had en er tegen opzag de successierechten te betalen. Een schenker heeft dus in ons land weinig eer van zijn geschenk. Anders zou het zijn, indien er een groot gebouw, een Pantheon bestond, waar elk geschonken kunstgewrocht eene waardige plaats kon vinden. Onlangs nog heeft de Heer Dupper van Dordrecht eene prachtige verzameling van oud-hollandsche meesters aan het Museüm van Amsterdam vermaakt, en wanneer wij zoo iets zien, dan geloof ik dat, wanneer er een behoorlijk gebouw bestond, er

meer kunstschatten zouden toevloeien. En met die schatten ook vreemdelingen.'

Die laatste beschouwing komt ook mij van groot gewicht voor. Wij bezitten éénige kunststukken; wat kunnen wij beter doen dan het drukke bezoek van vreemdelingen te lokken door ze op voegzame wijs te exposeeren? Dagelijks vermeerdert de eerbied en belangstelling in onze school, dagelijks wordt het bezoek van ons land door versnelde middelen van verkeer gemakkelijker gemaakt. Welnu, laat ons met fierheid aan Europa het schoonste en beste toonen, dat wij bezitten: onze kunst, onze regenten- en doelenstukken. Maar daartoe behoort een gebouw, waar zij werkelijk *getoond* en *gezien* kunnen worden.

De Heer van Houten, die te goed economist is om verdacht te kunnen worden van de neiging tot verteeringen van weelde; die zelfs bij de productie van kunstenaars aan de wetten van vraag en aanbod herinnerde, de Heer van Houten verklaarde, dat naar zijn oordeel door den staat op *doelmatige wijze niet licht te veel voor de kunst kon gedaan worden*, en dat, zoo de minister de *betere plaatsing van onze kunstschatten voor rekening van den Staat wil nemen*, hij bij hem geen tegenspraak zou vinden.

Laat mij een derden en krachtigen getuige mogen oproepen in den persoon van den oud-burgemeester van Amsterdam, den Heer Messchert van Vollenhoven, die als honorair-voorzitter der Commissie voor het Museüm Koning Willem I al ons lief en leed, ons strijden en hopen, onze teleurstellingen en peripetiën in deze zaak kent.

Nadat reeds in het verslag der Commissie van rapporteurs van de Eerste Kamer melding was gemaakt van den aandrang van sommige leden tot het oprichten van een nationaal museüm van rijkswege, waardig de kunstschatten, die het rijk bezit, omdat vooral het Rijksmuseüm te Amsterdam *noch aan de eischen van kunst, noch aan die der veiligheid* voldoet, en de wijze, waarop Nederland zijne kunstschatten meer opstapelt dan ten toon stelt, meermalen den spotlust in het buitenland opwekt, nam de Heer Messchert van Vollenhoven bij de behandeling der wet het woord om zijne goedkeurende stem te motiveeren, en hij voegde er bij:

'Over één punt wensch ik nog een woord te spreken. Bij eene andere gelegenheid is de vraag behandeld of eene haven is het complement van een spoorweg; daarover kan verschil bestaan, maar als ik beweer dat een nationaal museüm is een

complement van een academie van beeldende kunsten, dan vrees ik geen tegenspraak. Wil men bij het volk kunstzin, kunstliefde en gevoel voor het schoone opwekken en verhoogen, dan moet niet alleen een altijd meer of minder droog onderwijs in die kunsten worden gegeven, maar moeten de meesterstukken in die kunsten ook aanschouwelijk worden voorgesteld en voor ieder toegankelijk zijn. Wanneer ik nu naga hoe rijk ons land aan kunstschatten in alle vakken is en hoe ellendig die voor het meerendeel zijn geëmmagasineerd, dan is het ook eene regeeringszaak om te zorgen voor eene betere huisvesting van die schatten, die voor een groot deel staatseigendom zijn. Die behoefte is ook levendig bij het volk. Het is bekend dat door vrijwillige giften eene zeer aanzienlijke som is bijeengebracht om tot het gewenschte doel te geraken, dat vroegere regeeringen de vestiging van een nationaal museüm bevorderd, althans die zaak behartigd hebben, maar dat men in de laatste jaren in dat opzicht tot rust gekomen is; ik althans heb er niets meer van vernomen. En nu wensch ik dezen minister, die zooveel voorliefde toont voor het onderwijs, op het hart te drukken, zich ook deze zaak als een complement van het kunstonderwijs aan te trekken. Ik geloof dat de toestand van het Rijksmuseüm veel te wenschen overlaat en dat de veiligheid der kunstschatten aldaar niet boven alle bedenking is.’

De Heer Vollenhoven had zich omtrent het laatste punt nog veel krachtiger kunnen uitlaten. De toestand van het Trippenhuis is inderdaad zeer slecht; er is geen licht en geen ruimte; de localen zijn klein, onregelmatig en hokkerig, gelijk een ouderwetsch amsterdamsch woonhuis ze pleegt te bezitten; de trappen en corridors zijn bekrompen; de verdiepingen ongelijk; de omgeving der drukbevolkte nauwe straten en stegen en de nabijheid van petroleüm-bewaarplaatsen en van allerlei pakhuizen allergevaarlijkst en verderfelijk.

Wij hebben nu onlangs het kostbare legaat van den Heer Dupper ontvangen, bestaande uit juweeltjes van het eerste water van de oude hollandsche meesters; wij zitten nog verlegen met de mooie doeken van Troost, afkomstig van het voormalig Chirurgijns-gilde; het Museüm van der Hoop is, ja, *geborgen*, maar ook niet meer. Die toestand is niet houdbaar. Sticht een waardig Museüm, en de kunstschatten zullen toestroomen, zoo ten geschenke als in bruikleen, en wij zullen aan Europa

niet alleen een kostbare en zeldzame, maar eene *unieke* verzameling van schilderstukken kunnen doen bewonderen!

Ook op het gebied der archaeologie bezitten wij onschatbare kunstwerken, en ook aan deze behoort eene doeltreffende woning te worden bereid, die ze ons kan doen waardeeren en bestudeeren. De ijverige pogingen van ons oudheidkundig genootschap hebben aanspraak, dat aan zijn billijken wensch recht worde gedaan.

Wanneer wij pleiten voor den bouw van een nationaal Museüm, dan nemen wij niet alleen de belangen der schilderschool ter harte, maar nemen tevens die der archaeologie daarbij op. Aan de laatste moeten ruime en doeltreffende localen in den rez-de-chaussée en op de binnenplaatsen worden aangewezen; alles, wat niet tot het prentenkabinet en den administratieven dienst volstrekt wordt vereischt, moet dienstbaar worden gemaakt aan dien belangrijken tak van kunst- en geschiedenisbeoefening. Zoo eerst zal het Museüm aan zijn naam beantwoorden, en den geheelen omvang van den nationalen kunstrijkdom omvatten.

Wanneer ik nu de woorden vergelijk door den Heer Fock gesproken, in antwoord op de wenschen van den Heer Vollenhoven, met de plannen van den tegenwoordigen burgemeester van Amsterdam ter verbouwing van de localen van het Oudemannenhuis tot een museüm van schilderijen en oudheden, dan meen ik zonder onhescheidenheid, in beide een familietrek te ontmoeten: de wensch namelijk om voor de hoofdstad hetzelfde te doen, wat de vroegere burgemeester van Haarlem voor die gemeente en voor hare uitstekende verzameling van Frans Hals heeft gedaan.

Is dat echter wenschelijk en mogelijk, en wordt daardoor aan den volkswensch en de behoefte der kunst voldaan?

Hoezeer ik gevoel, dat ik, ter bereiking van mijn oogmerk den minister van binnenlandsche zaken en den burgemeester van Amsterdam te vriend moet houden, meen ik echter met bescheidenheid daaraan te mogen twijfelen. Wat een ideaal was voor de hoofdplaats der provincie Noord-holland en voor hare fraaie, maar toch meer beperkte verzameling, kan niet worden toegepast op de uitgebreide reeks van schilderijen van Rijk en gemeente, die hier zijn vergaderd, zooveel te minder nog, wanneer de wenschelijke verbinding met de archaeologie daarbij in 't oog wordt gehouden.

Alleen een flink besluit en een flink gebouw kunnen ons

helpen! Laat ons samen eendrachtiglijk het ijzer smeden terwijl het heet is! Hier staan wij, met onze bijdrage door de burgerij bijeengebracht; hier staan wij met circa één ton gouds. Dáár staat de gemeente Amsterdam met hare medewerking en hare ondersteuning, die ik onder geen cijfer wil brengen, maar die ongetwijfeld edelmoedig en mild zullen zijn. Wie komt daar tot ons met een glans van vreugde op het gelaat, en het noodzakelijk complement in de hand? Het is de minister van binnenlandsche zaken, die ons het half millioen aanbiedt, dat ons ontbreekt om het nationale Museüm te doen verrijzen, binnen welks wanden millioenen en nogmaals millioenen aan kunstschatten zullen worden geborgen, tentoongesteld, bewonderd en gehuldigd, en die aldus op grootsche schaal voor de hoofdstad - neen, voor het gansche rijk - verwezenlijkt, wat hij vroeger in voortreffelijke maar bescheidener vormen en proporties voor Haarlem heeft verricht.

Dat zij zoo!

JOH. C. ZIMMERMAN.

Bibliographisch album.

Die Verträge zu Gunsten Dritter, von Dr. J. Unger. Jena, Mauke's Verlag. **1869.**

Volgens het eigenlijke Romeinsche regt moest elke regtshandeling door den belanghebbenden in persoon worden verrigt. Hetzij hij eene zaak van den vorigen eigenaar heeft over te nemen, of wel zich bij stipulatie jegens iemand wil verbinden; hetzij hij een testament wil opmaken, of wel een regtsgeding aanvangen; altijd moest hij zelf zijnen wil op onmiskenbare wijze verklaren, en kon die wilsverklaring alleen voor hem en zijne erven bindende gevolgen hebben. Zelfs bij het sluiten van overeenkomsten, die meer volgens de regelen der billijkheid en goede trouw dan naar streng regt werden uitgelegd, gold hetzelfde beginsel. Wel kon hij in vele gevallen zich door eenen slaaf of anderen ondergeschikten persoon doen vertegenwoordigen; hierin toch zagen de Romeinen geene eigenlijke plaatsvervanging, daar dergelijke personen zelf geen vermogen bezaten, en, wat zij verwierven, dus noodzakelijk aan het vermogen van hunnen heer verviel. Maar een vrije kan nooit regtsgeldig voor eenen ander optreden; wat hij als zoodanig verrigt, zou hem zelven geenerlei voordeel kunnen aanbrengen, daar hij niets voor zich heeft willen verkrijgen, en het kan den ander niet baten, daar deze zelf zijn wil op meer directe wijze persoonlijk had moeten openbaren. Nec paciscendo, nec legem dicendo, nec stipulando quisquam alteri cavere potest.

Uit dit hoofdbeginsel vloeijen twee gevolgtrekkingen voort, die wel naauw met elkander verwant zijn, en dikwijls verward worden, maar die toch, vooral om de uiteenloopende ontwikkeling, welke zij gehad hebben, goed moeten worden onderscheiden. In de eerste plaats toch werd daaruit afgeleid, dat niemand bij het aangaan eener handeling kan optreden als lasthebber van eenen derden; althans

niet in dien zin dat hij eene directe regtsbetrekking tusschen zijnen medecontractant en den lastgever zou mogen vestigen. Maar in de tweede plaats kan, ook zonder dat eenige plaatsvervulling bedoeld wordt, niemand eene handeling voor een ander sluiten, op zoodanige wijze, dat de uitvoering ten behoeve van dezen zou worden bedongen. Om beide gevallen met een voorbeeld op te helderen, kan men stellen, dat het onmogelijk is, dat ik voor A. een paard zou koopen; zoowel wanneer ik in zijnen naam optreed, en aan den verkooper mededeel, dat de koop in waarheid met hem en niet met mij gesloten is, als ook wanneer ik zelf de koopovereenkomst sluit, maar alleen beding, dat de levering aan A. zal moeten geschieden. In beide gevallen had A., om tegen den verkooper in regten te kunnen optreden, zelf den koop moeten sluiten, en dat niet aan mij overlaten.

Het levendiger verkeer van latere tijden maakte menige wijziging in deze oorspronkelijke gestrengheid noodzakelijk. Wat het eerste punt aangaat, kwam de praetor langzamerhand zoo ver, dat hij den lastgever althans eene actio utilis toekende, en heeft men, ook nadat de ontwikkeling van het eigenlijke Romeinsche regt was gesloten, denzelfden liberalen weg meer en meer gevolgd. Tegenwoordig zijn in Duitschland de regtsgeleerden ten minste hieromtrent eenstemmig, dat zij naar het zoogenaamde hedendaagsche Romeinsche regt eene werkelijke regtsbetrekking aannemen tusschen den lastgever en den derden, met wien de lasthebber gehandeld heeft. Zoo dit onderwerp nog tot verschil van gevoelen aanleiding geeft, is het alleen wat betreft de juridieke constructie; daar enkelen aan den lastgever tegen den derden eene directe actie toekennen, terwijl anderen meenen, dat hij alleen de hem gecedeerde regten van zijnen lasthebber zou kunnen uitoefenen. De practische gevolgen, die uit dit verschil van opvatting voortvloeijen, zijn weinig. Voor ons heeft overigens deze geheele vraag veel van haar belang verloren, daar art. 1836 B.W. uitdrukkelijk leert, dat de lastgever dengenen, met wien de zaakgelastigde in die betrekking gehandeld heeft, onmiddellijk in regten betrekken kan om de voldoening der overeenkomst te vorderen.

In het tweede door ons bedoelde geval was het veel moeijelijker, tot eene beperking of opheffing van het verbod te geraken; en geen wonder. Terwijl men toch bij het bestaan eener lastgeving twee

contracten heeft, tusschen welke een onmiskenbaar verband bestaat, en die men slechts behoeft te combineren om tot eene werkelijke regtsbetrekking tusschen de drie betrokken personen te geraken, heeft men hier te doen met iemand, die aan het contract geheel vreemd gebleven is, die zijnen wil om daaraan deel te nemen op geenerlei wijze heeft geopenbaard, en aan wien men dus bezwaarlijk eenige regten, daaruit voortvloeijende, kan toekennen. Toch hebben de Romeinen zich ook in deze rigting enkele schreden van hun uitgangspunt verwijderd. Zoo kon hij, die voor zijne dochter of kleindochter eene huwelijksgift schonk, bedingen, dat deze, in geval van ontbinding des huwelijks, ten bate van haar of hare kinderen zou komen. Zoo kon men in het algemeen aan eene schenking de voorwaarde verbinden, dat de begiftigde het ontvangene later aan eenen derden moest uitkeeren. Zoo kon eindelijk de schuldeischer, die eene in pand gekregen zaak verkocht, zich ten behoeve van den eigenaar het regt van wederinkoop voorbehouden. Al deze voorbeelden, die welligt nog met enkele vermeerderd kunnen worden[1], hebben echter dit eigenaardige, dat zij afzonderlijke op zich zelf staande gevallen betreffen, door de benigna interpretatio des wetgevers aangenomen, maar ongeschikt om onder een algemeen beginsel begrepen te worden. Het blijven altijd uitzonderingen, die wel verre van den regel, dat derden geenerlei regten aan contracten kunnen ontleenen, omver te werpen, veeleer strekken om dien nog sterker te bevestigen.

Toch dringt de voortgaande ontwikkeling ook hier naar meerdere vrijheid; en alleszins merkwaardig is dan ook het schouwspel, hetwelk de regtsgeschiedenis ovor dit onderwerp in den laatsten tijd heeft opgeleverd, wanneer men de geleerden, met echt historischen zin het werk opvattende, waar de Romeinen het hebben achtergelaten, langzamerhand ziet voortgaan op den weg, waarop dezen nog

1 Prof. Unger brengt hiertoe nog de door Justinianus veroorloofde bedingen ten gunste van erfgenamen. Daarentegen ziet hij in het geval, dat iemand eene hem niet toekomende zaak in bewaring of ter leen gaf, onder voorwaarde dat zij aan den eigenaar zal worden teruggegeven, geen contract in favorem tertii: daar men zoodanige voorwaarde bepaalt in zijn eigen belang, om zich van zijne verantwoordelijkheid jegens dien eigenaar te ontslaan. Het zoude ons hier natuurlijk te ver afleiden, indien wij dergelijke bijkomende vragen in alle bijzonderheden wilden nagaan.

slechts weinige onzamenhangende schreden gezet hebben. Het is waar, ten onzent is van eene dergelijke beweging weinig of niets te bespeuren; men vergenoegt zich met art. 1353 B.W., dat nog geheel het Romeinsche standpunt weêrgeeft, of liever eene reactie tegen de ontwikkeling van het latere Romeinsche regt bevat, daar het de uitzonderingen, die toen reeds aangenomen werden, terugbrengt tot twee. ‘Men kan ten behoeve van eenen derde iets bedingen, wanneer een beding, hetwelk men voor zich zelven maakt, of eene gift, die men aan een ander doet, zulk eene voorwaarde bevat.’ De reden hiervan zal wel zijn, dat het geval van een contract in favorem tertii zich op zuiver civielregtelijk gebied hoogst zelden voordoet, en bij het handelsregt ruimere beginselen te dezen aanzien gelden. Zoo maakt onze wetgever geen bezwaar, aan den geconsigneerden of geadresseerden directe regten toe te kennen tegenover den schipper of vervoerder; aan hem, ten wiens behoeve een leven verzekerd is, tegenover den verzekeraar, enz. De overblijvende gevallen zijn dan zeldzaam; en vandaar waarschijnlijk, dat art. 1353 niet behoort onder die artikelen, met welke onze regtsgeleerden zich bij voorkeur bezig houden.

In Duitschland daarentegen, waar de hier behandelde vraag meer practisch belang schijnt te bezitten, en bovendien de geleerden altijd meer behoefte gevoelen om de voorschriften der positive wet tot algemeene beginselen te herleiden, kan men eene zeer bepaalde rigting opmerken, die de strengheid der Romeinen tegenover de contracten in favorem tertii tracht te matigen. Aanvankelijk beproefde men dit zoo, dat de erkende uitzonderingen zooveel mogelijk werden uitgebreid, en b.v. uit het in de eerste plaats door ons vermelde voorschrift van l. 7 C. de pact. conv. (5.. 14) de regel werd afgeleid, dat alle contracten ten gunste van descendenten gesloten als geldig erkend konden worden. Hen, die geen moed tot dergelijke exegetische vraagstukken bezaten, poogde men dan tot zwijgen te brengen door een beroep op het gewoonteregt, hetwelk zich in dien zin zou hebben uitgesproken. Op den duur was eene zoodanige voorstelling echter niet wel te handhaven, en moest, althans op wetenschappelijk gebied, de overwinning verblijven aan hen, die zich beijverden om de ware bedoeling der Romeinsche regtsbronnen in al hare zuiverheid te herstellen. Daarentegen is de jurisprudentie aan haar zoogenaamd gewoonteregt meerendeels ge-

trouw gebleven; wel een bewijs, dat het regtsbewustzijn van onze dagen mildere beginsels verlangt dan die, welke de historische wetenschap als de echte Romeinsche had leeren kennen.

Aan die behoefte te voldoen, door voor de contracten in favorem tertii een regtsgrond te vinden, sterk genoeg om hunne geldigheid ook op wetenschappelijke wijze te verdedigen, ziedaar de taak, welke de regtsgeleerden zich in de laatste jaren met betrekking tot ons onderwerp hebben voorgesteld. Eene geheel nieuwe en wegens hare oorspronkelijkheid merkwaardige oplossing is beproefd door den bekenden Weener hoogleeraar Unger in het ons ter aankondiging gezonden werkje, welks titel aan het hoofd van dit opstel afgedrukt is. Ik ga thans over tot de korte ontwikkeling van het standpunt, waarop hij zich daarbij geplaatst heeft.

De voornaamste zwarigheid tegen het aannemen der contracten in favorem tertii, maar tegelijk ook de voornaamste fout in de redenering der vroegere regtsgeleerden, bestaat naar zijne opvatting hierin, dat men de overeenkomsten aanmerkt als uit haren aard beperkt tot hen, die als partijen hebben medegewerkt tot het aangaan daarvan. Is dat waar, dan is het onmogelijk, ooit eene juridiek zuivere constructie te vinden, waardoor men aan derden eenige aanspraken daaruit zou kunnen verleenen; hoe men die ook inkleede, altijd moet dan op deze of gene wijze aan het werkelijk karakter der overeenkomsten geweld worden aangedaan. Maar dat zoogenaamde beginsel is niet zoo absoluut waar als de regtsgeleerden het willen doen voorkomen; het was alleen waar in het Romeinsche regt, omdat het een uitvloeisel was van het Romeinsche volkskarakter, dat in eene trotsche zelfgenoegzaamheid een zijner voornaamste kenmerken bezat.

Daartegenover staat het Germaansche karakter, dat in plaats van den ‘disciplinirten Egoismus’ der Romeinen, ‘im Verhältnisz von Person zu Person mehr die sittliche Einigung derselben als deren rechtliche Sonderung anstrebt.’ Uit dit nieuwe beginsel nu vloeit voor het onderwerp, dat ons thans bezig houdt, juist het tegenovergestelde voort van den Romeinschen regtsregel. Is het onze eerste pligt, ten behoeve van anderen werkzaam te zijn, dan spreekt het wel van zelf, dat het regt, als ‘Ausdruck und Wächter der Ethik’, de vervulling van dien pligt niet mag belemmeren. Contracten, ten gunste van derden aangegaan, al is het zonder hunne voorken-

nis of medewerking, moeten derhalve thans als ‘prinzipiell’ bestaanbaar worden aangemerkt: hunne uitsluiting door de Romeinen was niet ‘eine Consequenz der juristischen Logik, sondern ein Produkt der nationalen Ethik.’

In het uitspreken van deze twee tegen elkander overgestelde beginselen ligt het eigenaardige van het door ons aangekondigd geschrift. De nadere ontwikkeling is eenvoudig. In eene eerste paragraaf wordt het Romeinsche beginsel met het oog op het Romeinsche volkskarakter en in verband met andere daarmede verwante beginselen ontwikkeld, en worden de uitzonderingen, welke het latere Romeinsche regt genoodzaakt was aan te nemen, en die reeds vroeger door ons vermeld zijn, aan een naauwkeurig onderzoek onderworpen. In § 2 wordt het nieuwe beginsel verdedigd en de contracten in favorem tertii omschreven als ‘Verträge, durch welche nach der Absicht der Paciscenten einem Dritten in seinem Interesse unmittelbar ein Forderungsrecht bestellt oder eine Schuldbefreiung erwirkt wird.’ § 3 bevat de wederlegging van hen, die getracht hebben de geldigheid dezer contracten op minder radicale wijze te handhaven; terwijl eindelijk § 4 enkele der meest voorkomende gevallen van dergelijke bedingen bespreekt. Het zou ons hier natuurlijk te lang ophouden, indien wij den S. bij de uiteenzetting van al die punten op den voet wilden volgen: liever verwijzen wij den lezer, die kennis met zijne theorie verlangt te maken, naar zijn eigen werk. Alleenlijk vermelden wij hier nog, dat practisch de theorie van prof. Unger vooral daarin van zijne voorgangers afwijkt, dat hij den derden, ten wiens behoeve het contract wordt gesloten, terstond een onherroepelijk regt op de prestatie toekent; eene latere ontbinding der overeenkomst zoude, ook al was hij nog niet met haar bestaan bekend geworden, zijn eenmaal verkregen regt niet meer kunnen schaden[1]. Daarentegen wordt in den regel

1 Dat deze gevolgtrekking noodzakelijk uit des schrijvers theorie volgt, spreekt van zelf; evenzeer als dat zij, die eene nadere toetreding van den derden vorderen, eene tegenovergestelde opvatting omtrent dit punt moeten volgen. De S. beroept zich bovendien nog als positief bewijs voor zijne meening op l. 62 D. de pact. (2. 14); m.i. ten onregte. Vooreerst toch kan, waar men in beginsel afwijkt van het Romeinsche regt, een beroep op de Romeinsche regtsbronnen bij eene enkele, zij het ook gewigtige vraag, slechts gering gewigt in de schaal leggen. Maar bovendien geldt het in de aangegehaalde wet niet een gewoon contract in favorem tertii, maar een pactum de non petendo, gesloten door den hoofdschuldenaar, en alzoo middellijk terugwerkende op den borg. Daar de aansprakelijkheid van dezen alleen subsidiair is en geheel afhangt van de hoofdschuld, spreekt het van zelf, dat hij bij de opheffing der schuld terstond ontslagen wordt, zonder dat hieruit voor de contracten in favorem tertii eenig direct gevolg kan worden afgeleid.

geëischt, dat de derde door eene uitdrukkelijke aanneming tot het contract moet zijn toegetreden, vóor dat hij geacht kan worden eenige regten daaruit te ontleenen: uit welke opvatting dan natuurlijk weder voortvloeit, dat (zooals ook ons art. 1353 bepaalt) hij, die een beding in favorem tertii gemaakt heeft, het herroepen kan, zoolang de derde nog niet verklaard heeft, gebruik daarvan te willen maken.

Wat mij in het aangekondigde boek vooral heeft aangetrokken, is de methode, welke daarin gevolgd wordt, en die naar mijne meening vooral voor de Nederlandsche beoefenaars van het Romeinsche regt als de meest vruchtbare verdient te worden aangeprezen. Zoolang het Romeinsche regt in ons vaderland nog als geldend regt werd toegepast, gelijk ook in die landen, waar zulks nog heden geschiedt, was het de eerste pligt van eenen regtsgeleerde, zich eene zoo naauwkeurig mogelijke kennis van zijne voorschriften eigen te maken. De voorschriften der Romeinen tot in de minste bijzonderheden te leeren kennen, die in verband te brengen met latere wijzigingen, en die allen zoo te ordenen, dat zij een behoorlijk zamenhangend geheel vormden, ziedaar het doel, dat de beoefenaar van het Romeinsche regt zich voorstelde. Thans is dit veranderd. Practisch belang heeft de kennis van het Romeinsche regt niet meer; zelfs voor de uitlegging onzer wetboeken zal men niet dan hoogst zelden zoover behoeven op te klimmen; voor de groote meerderheid onzer juristen kan het dus weinig nut meer opleveren, indien zij zich in al de bijzonderheden van de wetgeving der Romeinsche keizers verdiepen. Waar het ons daarentegen vooral om te doen moet zijn, is het voorbeeld der Romeinsche regtsgeleerden; met hunne methode moeten wij meer en meer vertrouwd worden; zij moeten ons leeren ons regt, dat op zich zelf beschouwd eene even goede stof aanbiedt als het hunne, zoo te bewerken als zij eenmaal het hunne bearbeid hebben, toen zij het tot het modelregt voor alle volgende eeuwen hebben verheven.

Om dit echter met vrucht te kunnen doen, moet men zich natuurlijk bij de beoefening van het Romeinsche regt zooveel mogelijk van hedendaagsche invloeden vrij houden, en zich met de Romeinsche juristen op een zuiver Romeinsch standpunt plaatsen. Alleen op die wijze is men in staat, de beginselen, van welke zij uitgaan, goed te begrijpen, en de resultaten, welke zij daaruit afleiden, ten einde toe te volgen; en kan men daarna met volkomen onafhankelijkheid die zelfde methode ook op onze hedendaagsche regtsbeginselen toepassen. Vandaar dat voor den wetenschappelijken bewerker van het Romeinsche regt juist die gedeelten, welke alle practisch belang verloren hebben, dikwijls zooveel aantrekkelijks hebben; en b.v. weinige onderwerpen ons leerzamer voorkomen dan het onderzoek naar de toepassing, welke de Romeinen aan hunne beginselen omtrent de slavernij of de vaderlijke magt gegeven hebben. Het is omdat wij dan in staat zijn, hen geheel onbevangen in hunne redeneringen te volgen, zonder ons door bedenkingen, aan onze hedendaagsche opvattingen ontleend, van den weg te laten afbrengen. Vandaar ook, dat men bij die onderwerpen, waar het Romeinsche regt nader aan het onze verwant is, zich dat regt liefst zooveel mogelijk moet voorstellen als een historisch afgesloten geheel, als de uiting van eenen bepaalden ‘Geist des Römischen Rechts.’ Heeft men zich daarvan eene behoorlijke voorstelling gemaakt, dan kan men in de tweede plaats vragen, welke de geest is van het nieuwe regt; en dan zal men, hetzij er gelijkheid of wel onderscheid van beginselen besta, in dat onderzoek de aanleiding vinden om ook aan het nieuwe regt eene even zelfstandige behandeling te verzekeren.

De rigting, die wij hier beschreven, is die, welke na het afsterven van de groote meesters der historische school ontstaan is uit de behoefte om de talrijke gegevens, welke zij met zooveel talent en ijver hadden bijeengebragt, op eene voor onzen tijd vruchtbare wijze te verwerken. Aan die rigting sluit het geschrift van prof. Unger zich met de meeste getrouwheid aan; en ik zoude dan ook niet aarzelen om deze degelijke en belangrijke monographie als eene type van de door mij bedoelde jongere historische school aan te bevelen, ware het niet, dat er tegen de resultaten van des schrijvers onderzoek nog al eenige bedenkingen bij mij bestonden. Zoo ergens toch, dan, dunkt mij, geldt het hier een onderwerp, waarin tusschen den

geest van het Romeinsche en dien van het nieuwere regt eene zoo scherpe onderscheiding niet behoeft gemaakt te worden als de S. het wil doen voorkomen. Naar mijne meening, die ik met alle bescheidenheid tegenover die van den geleerden prof. Unger meen te mogen handhaven, dwaalt hij, door de vraag, die ons bezig houdt, alleen op ethische gronden te willen beslissen, en kan zij niet worden losgemaakt van het juridieke begrip van ‘overeenkomst,’ dat (om eene uitdrukking te gebruiken, aan onze koloniale debatten ontleend), ‘onder alle hemelstreken’ hetzelfde blijft.

Een contract is duorum (vel plurium) in unum placitum consensus; twee partijen verklaren hunnen wil, die in zooverre blijkt overeen te stemmen, dat beiden bereid zijn hunne van nature onbeperkte vrijheid van handelen op een zeker punt te beperken, met het oog op eene contraprestatie des anderen; dat die overeenstemmende wil voor beiden verbindend wordt, spreekt evenzeer van zelf, als dat een derde, die aan die wilsverklaring geen deel had, ook geenerlei resultaten daaraan ontleenen kan. Daarin iets zuiver Romeinsch, iets egoïstisch te zien, is mij volstrekt onmogelijk; het ligt in den aard van het contract, en geene Germaansche of moderne regtsbeschouwingen kunnen daaraan iets veranderen. Dat uit een koopcontract geen huur voortkomt, dat eene lastgeving geen borgtogt daarstelt, is niet eene willekeurige beperking, die voor eene liberalere opvatting zou kunnen wijken, het is onvermijdelijk en onveranderlijk, omdat het koopcontract en de lastgeving een bepaald karakter vertoonen, en het slechts verwarring van begrippen kan veroorzaken, indien men hunne gevolgen dooreenmengt. Zoo is ook de regel, dat ieder contract zich bepaalt tot de partijen, niet iets willekeurigs; het is het karakter van het contract zelf, dat het is eene priva lex, waaraan bepaalde personen zich onderwerpen, tot wie derhalve hare werking bepaald blijft.

Bewijzen voor eene andere opvatting worden door den S. dan ook eigenlijk niet aangevoerd; tenzij men dien naam wil geven aan het betoog, met een herhaald beroep op Ihering's Geist des römischen Rechts geleverd, dat het Romeinsche volkskarakter eene groote mate van egoïsme bevatte, die zich in hun regt weêrspiegelde. Men kan dit toegeven, zonder daarom in elken regtsregel een resultaat van dien karaktertrek te moeten zien. Een betoog, dat het Germaansche karakter zich in dit opzigt gunstig van het Romeinsche

onderscheidt, en het Germaansche regt dientengevolge mildere beginselen huldigt dan het Romeinsche, ontbreekt ten eenenmale; ofschoon ook deze punten wel eenige toelichting hadden noodig gehad, alvorens de S. het door hem aangenomen verschil tusschen beide volken tot grondslag zijner geheele theorie mogt leggen.

Terwijl de theorie van onzen S. dus aan den eenen kant elk positief bewijs mist, blijkt hare onjuistheid naar mijne meening nog ten allen overvloede, indien men het geval stelt, dat het pactum voor den derden gemaakt niet is een beding ten zijnen gunste, maar een, waarbij hem eene verpligting wordt opgelegd. Zoude hij dan ook zonder eene eigen wilsverklaring verbonden zijn? Het spreekt wel van zelf, dat die vraag door prof. Unger ontkennend beantwoord zou worden, daar hij zelfs zijn geheele onderzoek bepaalt tot de verdragen die *ten gunste* van derden worden gesloten, en zwijgt van die, welke ten hunnen laste zijn aangegaan; maar eene werkelijk afdoende reden voor die onderscheiding zoude hij met dat al moeijelijk kunnen geven. Indien het denkbeeld, dat men, om aan een contract deel te hebben, zijn wil daartoe moet hebben te kennen gegeven, als verouderd en egoïstisch wordt verworpen, dan kan de inhoud van het contract toch wel geen invloed hebben op de vraag, wie daardoor al dan niet verbonden is. Dat de derde in het eene geval waarschijnlijk wel, en in het andere waarschijnlijk niet zal gediend zijn van het buiten zijne medewerking gesloten contract, is niets dan een argument van convenientie, dat de S. te minder mag doen gelden, omdat hij zich dan in plaats van op de uitdrukkelijke toetreding zou beroepen op eene veronderstelde, waartoe zeker volstrekt geene aanleiding is. Bovendien zou die veronderstelling ook wel eens kunnen falen, en zou de derde zeer geldige redenen kunnen hebben, om van een contract, al heette het ten zijnen gunste aangegaan, geen gebruik te willen maken.

Uit het vorenstaande blijkt genoegzaam, dat ik voor mij nog geene aanleiding zie, om ter wille van de regtsgeldigheid der contracten in favorem tertii omver te werpen de beginselen, die altijd den grondslag van de leer der contracten hebben uitgemaakt. Te minder zie ik daartoe aanleiding, daar hetzelfde resultaat op veel meer eenvoudige wijze te bereiken is, en ook reeds vroegere regtsgeleerden zich voldoende in dien zin uitgelaten hebben. Ik bedoel daar-

mede niet hen, die aan den derden de regten willen gecedeerd hebben, die oorspronkelijk aan den contractant toekwamen, noch ook hen, die eene negotiorum gestio tusschen beiden aannemen: teregt toont prof. Unger aan, dat beide voorstellingen met het begrip der contracten in favorem tertii strijden. Maar wat ik op het oog heb, is het denkbeeld, door Windscheid (Pandekten, II, § 316) in de tweede plaats ontwikkeld.

Ofschoon men vasthoudt aan het beginsel, dat een contract is de bepaald uitgesproken overeenkomst tusschen twee personen, behoeft daaruit nog niet te volgen, dat deze altijd terzelfder tijd hunnen wil om zich te verbinden zouden moeten verklaren. Zoodra slechts één van hen zijne bedoeling daaromtrent heeft kenbaar gemaakt, en aan den ander de gelegenheid gegeven om ook van zijnen kant daarbij toe te treden, erkent men algemeen, niet alleen dat de overeenkomst zelve volkomen bestaanbaar is, maar ook dat de eerste aan zijne offerte gebonden is, indien de ander die binnen een behoorlijken tijd aanneemt. Hetzelfde is hier het geval, met die geringe wijziging, dat de eenzijdige offerte wordt vervangen door de wilsverklaring van twee personen, die aan eenen derde de gelegenheid geven om als ‘dritter im Bunde’ zich bij hen te voegen. Zoodra deze dit gedaan heeft, is het contract volledig; indien hij zulks weigert, of wel de twee eersten tempore utili hunne overeenkomst ontbinden vóór dat ook de derde toegetreden is, vervalt de geheele zaak. Naar het mij voorkomt, is deze oplossing zoo eenvoudig, eerbiedigt zij zoozeer de algemeene regtsbeginselen, en sluit zij zich, waar zij zich van het Romeinsche regt verwijdert, zoozeer aan bij de rigting, welke de ontwikkeling van het nieuwere regt ook in andere opzigten volgt, dat er aan een anderen regtsgrond voor de contracten in favorem tertii geenerlei behoefte schijnt te zijn.

Toch moet ik nog met een enkel woord de bezwaren van prof. Unger tegen deze theorie vermelden. In de eerste plaats zou de derde dan steeds zijn regt ontleenen uit zijn eigen pactum, en niet ex pacto alieno, wat juist de eigenaardigdheid der hier bedoelde contracten uitmaakt. Voor zoover daarmede gezegd wordt, dat niemand direct eenig regt ex pacto alieno kan ontleenen, komt mij dit voor juist eene deugd der besproken theorie te zijn; indirect daarentegen blijft zeker het pactum alienum altijd de grond, waar-

uit de aanspraken ook van den derden worden afgeleid, en alleen in dien zin kan het waar zijn, dat het begrip der contracten in favorem tertii eene zoodanige afleiding zou vereischen. In de tweede plaats betwijfelt hij, of de geldigheid der offerte wel in het algemeen kan worden aangenomen. Hieromtrent zouden wij hem voor het in Duitschland geldende regt naar de §§ 317 vgg. Hgb. kunnen verwijzen, maar liever stellen wij ons op een meer algemeen standpunt, en dan antwoorden wij, dat in beide gevallen sprake is van verbeteringen, die door het regtsbewustzijn onzer dagen worden verlangd, en door de wetenschap behooren geconstrueerd te worden. Het moge dus waar zijn, dat men zich, om de bestaanbaarheid van beide gevallen te betoogen, niet wederkeerig van het een op het ander kan beroepen, omdat daartoe beiden nog niet genoeg algemeen erkend en vast geregeld zijn; maar toch kan de verwantschap, die onmiskenbaar tusschen beiden bestaat, den regtsgeleerde er toe leiden, om beiden onder één algemeen beginsel zamen te vatten, en aldus het eene toe te lichten uit het ander.

P.R. FEITH.

Over het Adelsregt in de Nederlanden, door Mr. R. Baron van Breugel Douglas. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1867.

‘De Koning verleent adeldom,’ zegt art. 63 der Grondwet. Dit artikel, dat vroeger zóo gesteld was, dat den Koning de magt gegeven werd om ‘in den adelstand te verheffen,’ is het eenige in onze staatswetten, waarin van den adel sprake is. Als gevolg van deze aan den Koning verleende bevoegdheid zijn onderscheidene koninklijke besluiten verschenen, waarin zoowel de erkenning van bestaanden adel en de inlijving van vreemden adel worden geregeld, als ook de wijze voorgeschreven, waarop aan niet-adellijken adellijke titels worden verleend. Hierdoor ontstaat de navolgende vraag: berusten die besluiten op het aangehaalde artikel, en hebben dus de bestaande adellijke geslachten, de oud-Nederlandsche zoowel als de vreemde, onder onze wetgeving eene nieuwe koninklijke verheffing noodig; of wel beteekent het aangehaalde artikel der Grondwet

alleenlijk, dat de Koning het regt heeft nieuwe adellijke titels te verleenen aan hen, die ze te voren niet bezaten?

Aan de verdediging van laatstgemelde theorie is het grootste gedeelte der aangekondigde brochure gewijd. Om daartoe te geraken, volgt de schrijver, die zijn onderwerp blijkbaar met zorg en voorliefde heeft behandeld, de volgende bewijsvoering. Vóór de omwenteling van 1795 bestond in ons vaderland een adel, met bijzondere voorregten, die, zoo al niet in de wetgeving, dan toch door een onbetwist gewoonteregt voldoende geregeld waren. In de Zuidelijke Nederlanden waren die gewoonten gecodificeerd in ordonnantiën, waarvan twee op 23 September 1595 door koning Philips II, en eene op 14 December 1616 door de aartshertogen Albert en Isabella waren uitgevaardigd. In de noordelijke gewesten golden deze ordonnantiën natuurlijk niet als werkelijk regt; maar toch mogen de regels, die daarin voorgeschreven worden, ook als op ons vaderland toepasselijk worden aangenomen. Immers het staat vast, vooreerst dat hare bedoeling alleen was het vroeger bestaande regt te bevestigen, en geen nieuw in te voeren, en in de tweede plaats, dat vóór de vestiging der republiek, onder de Bourgondische en Oostenrijksche hertogen, hetzelfde regt in al de verschillende Nederlandsche gewesten gegolden had[1].

In dien toestand is, wat ons vaderland betreft, door de omwenteling geenerlei verandering gemaakt. Wel worden in de vele grondwetten van dien tijd gewoonlijk aan alle burgers, zonder onderscheid van stand, dezelfde regten toegekend; maar nimmer is de adel uitdrukkelijk afgeschaft. Integendeel mag men uit de vermelding van

1 Is deze voorstelling wel volkomen juist? Of was niet de feitelijke toestand onder de republiek deze, dat, afgescheiden van de ridderschappen, die politieke ligchamen vormden, er omtrent den regtstoestand des adels de meeste verwarring en onzekerheid heerschte; hoofdzakelijk onder den invloed van het patriciaat, dat zich langzamerhand naast en boven den adel verheven had? De meeste heerlijkheden althans gingen over in de handen van aanzienlijke burgers, waarvan velen niet ongeneigd waren om met de regten ook de titels der vorige eigenaars over te nemen. Wapens werden algemeen gevoerd, niet alleen door welgeboren mannen en patriciërs, maar ten slotte door iedereen: en of op dergelijke inbreuken ten onzent, waar de ordonnantiën van 1595 en 1616 niet waren ingevoerd, eenig toezigt werd gehouden, betwijfel ik. Mogt deze voorstelling overeenkomstig de ware toedragt der zaak zijn, dan spreekt het van zelf, dat eene nieuwe organisatie onder Willem I te meer noodig was.

een onderscheid van stand afleiden, dat de wetgever het bestaan van dergelijke onderscheidingen aannam, maar zonder daaraan regtsgevolgen te verbinden.

Daarop kwam de restauratie van 1813. De ontwerpers der nieuwe grondwet, in wier bedoeling het lag aan de ridderschappen een nieuw leven te verzekeren, en die daartoe den adel door eene betere regeling zijner privilegiën en door uitbreiding van het getal zijner leden wilden hervormen, kunnen zeker niet verdacht worden van eenig streven om de reeds bestaande regten van den adel te willen krenken of vernietigen. Zoo dus de grondwet voorschreef, dat de Koning in den adelstand verhief, dan kan dit niets anders beteekenen, dan dat men den adel als een wettig bestaanden en behoorlijk geconstitueerden stand erkende, en wel den Koning het regt verleende nieuwe personen daaraan toe te voegen, maar het overigens onnoodig achtte van den bestaanden toestand eene nadere melding te maken. De hooge raad van adel, die reeds in 1814 door den Souvereinen Vorst was opgerigt, heeft dan ook terstond dit standpunt ingenomen, doordien hij onderscheid maakte tusschen de erkenning of inlijving van bestaanden adel, en de verheffing van nieuwe geslachten. De bestaande adel heeft geene nieuwe verheffing, d.i. nobilitatie noodig; de Koning moet dien desgevraagd erkennen, en pleegt onregt, wanneer hij die erkenning zonder voldoenden grond weigert. Van een koninklijk gunstbewijs kan in dergelijke gevallen nimmer sprake zijn.

Naar het mij voorkomt, zal men des schrijvers voorstelling aannemen of bestrijden, al naarmate van het standpunt, waarop men zich plaatst. Bij deze geheele zaak toch is tweëerlei wijze van beschouwing mogelijk. Zonder twijfel bestaat er omtrent den adel een bepaald gewoonteregt, dat zich in den loop der eeuwen allengs heeft gevormd, en dat, ofschoon in geene wetgeving beschreven, echter in het algemeen genomen, met voldoende zekerheid de regelen aangeeft, waaraan over geheel Europa de adel zich gebouden rekent. Stelt men zich op het standpunt van dit regt, hetwelk ik kortheidshalve het heraldieke zou willen noemen, dan zijn de beschouwingen van onzen schrijver ongetwijfeld juist. De adel, het regt om een titel of wapen te voeren, is dan een geheel persoonlijk regt, dat bij de geboorte verkregen wordt, en eerst met den dood ophoudt; geene revolutie kan het ontnemen, daar niemand

het feit der geboorte uit adellijke ouders ongedaan kan maken; geene verandering van woonplaats kan het doen verliezen, daar het een statutum personale is, dat den persoon overal volgt. Naar die opvatting blijft er ook altijd verschil tusschen ouden en nieuwen adel, daar geene koninklijke verheffing het feit kan wegnemen, dat iemands voorouders lang of kort of in het geheel niet onder den adel gerekend zijn; terwijl het meerder of minder aanzien, dat men daaraan wil hechten, enkel het gevolg zijn van particuliere beschouwingen, en dus wederom door geene regering kunnen worden ter zijde gesteld.

Maar men kan dezelfde zaak uit een ander, meer prozaïsch oogpunt beschouwen, dat ik, in tegenoverstelling van het voorgaande, het juridieke zou willen noemen. Doet men dit, dan ontwaart men, dat de wetgeving van de verschillende tijden en volken zich niet altijd streng aan dat adellijk gewoonteregt aansluit. Daaronder rekenen wij in de eerste plaats, dat zij in vele gevallen den adel eigene voorregten verleend heeft, hetzij een bijzonderen invloed op de regering, of vrijdom van lasten, of jagtregt, of dergelijke, en dat zij, ook wat de zoogenaamde honorifieke voorregten betreft, dezen eene bijzondere sanctie verleend heeft, door het onregtmatig aannemen daarvan strafbaar te stellen. Daartegenover staat echter, dat andere wetgevingen van dergelijke voorregten niets willen weten, en òf den adel geheel hebben afgeschaft, òf wel aan de bescherming, die zij den adel verleend hebben, bepaalde grenzen hebben gesteld. Stemmen dezen niet altijd overeen met het heraldieke gewoonteregt, dan mag dit voor den adel zelf eene bron van meer of minder gegrond beklag opleveren; van een juridisch standpunt kan men geen ander adelsregt aannemen, dan wat uit de positive wetgeving van elk land voortvloeit.

Wat nu het regt van onzen tijd en ons land aangaat, zoo ligt de wettelijke sanctie, aan den adel verleend, hoofdzakelijk in het verbod van art. 259 C.P., hetwelk tot mijne bevreemding door den S. in het geheel niet vermeld wordt: ‘al wie openlijk zich titels aangematigd zal hebben, waarover de Keizer (Koning) beschikt, die hem niet wettig toegekend (fr. légalement conférés) zijn, zal gestraft worden met gevangenzetting van zes maanden tot twee jaren.’ Uit deze woorden volgt: 1^0. dat alleen het onwettig voeren van titels bij ons verboden is; het onwettig voeren van een wa-

pen, dat trouwens in de laatste eeuwen ten onzent algemeen in zwang is geraakt, wordt door geenerlei strafbepalingen gewraakt; 2^0. dat ieder voeren van eenen titel, die niet is ‘légalement conféré,’ verboden is: voor oude edellieden wordt geenerlei uitzondering gemaakt, en de meest wettige edelman, zou, al kon hij zijne aanspraken naar alle oude herkomsten bewijzen, straf baar worden, indien hem het regt op het dragen van zijn titel niet van Koningswege verleend was.

Keeren wij thans terug tot de woorden der Grondwet, die geschreven zijn na den Code Pénal, en met het oog op het althans voorloopig voortbestaan van dit wetboek, dan dunkt mij dat de woorden van art. 63 Gw. geene andere beteekenis kunnen hebben dan deze, dat aan den Koning het regt wordt gegeven om te beslissen, wie in het vervolg adellijke titels zouden mogen voeren, of m.a.w. het regt daartoe te verleenen. Ook de oud-adellijke geslachten hadden noodig, dat hun dit regt op nieuw werd verzekerd, en stonden dus naar het Nederlandsche staatsregt gelijk met hen, aan wie de Koning nieuwe titels verleende; waaruit natuurlijk niet behoeft te volgen, dat dezen naar het heraldiek gewoonteregt op hetzelfde aanzien als genen genieten, aanspraak kunnen maken.

Dat de door ons aangenomen uitlegging van art. 63 Gw. juridiek de eenig mogelijke is, blijkt ook daaruit, dat, zoo men des schrijvers voorstelling omtrent het voortbestaan van de oude regten des adels aanneemt, de geheele bemoeijing van den Koning met deze regten als onwettig behoort verworpen te worden. Ten deele wordt dit door den S. gevoeld, daar de willekeurige magt, die de Koning tot nu toe in dit opzigt heeft uitgeoefend, sterk door hem bestreden wordt, en hij aan de belanghebbenden het regt wil verleenen om hunne aanspraken, als een gewoon administratief geschil, voor den Raad van State te verdedigen en toe te lichten, zoodat den Koning alleen eene soort van regterlijke beslissing daaromtrent overbleef. Maar volgens zijne premissen behoorde hij veel verder te gaan. Bestond er vóór 1813 een wettig geconstitueerde adelstand, en is die door onze Grondwetten onbepaald geëerbiedigd, dan is er hoegenaamd geen grond om aan iemand, zij het ook den Koning, de beslissing op te dragen, wie daartoe al dan niet behoort. Alle koninklijke besluiten, voor zoover zij op de bestaande adelsregten betrekking hebben, zijn dan ongrondwettig.

Onze S. gaat zoover niet, en doet zelfs enkele pogingen om ook van

zijn standpunt de grondwettigheid der bedoelde besluiten te redden: zij komen mij echter voor vrij zwak te zijn. Zoo zou volgens hem de erkenning van bestaanden adel zijn het mindere, waartegen de verheffing als het meerdere overstaat; daar nu het meerdere het mindere in zich sluit, zoo kan 's Konings regt van erkenning zeer wel uit art. 63 Gw. worden afgeleid. Mij dunkt, hier is van geen meerder of minder de rede, maar van twee geheel afgescheiden zaken: de regterlijke beslissing over bestaande regten, en de administrative toekenning van die regten. Bovendien is het de vraag, of de verhouding, welke de S. tusschen beiden aanneemt, de juiste is, en of niet menigeen de uitspraak, waardoor eene familie al of niet wordt erkend tot den ouden adel te behooren, gewigtiger zal achten dan het geheel willekeurig verleenen van eenen titel aan dezen of genen persoon.

In de tweede plaats voert de S. aan, dat de adellijke regten altijd onderworpen zijn geweest aan eene erkenning van den souverein; dat dit o.a. in de aangehaalde ordonnantiën van 1595 en 1616 nog was voorgeschreven; en dat die beperking dus van zelf behoort tot den adelstand, zooals die in 1813 door Willem I werd gevonden. Om aan dit argument eene juridieke waarde toe te kenken, zoude niet alleen moeten blijken, dat aan Willem I eene dergelijke souvereine magt over den adel is opgedragen als vroeger door de Oostenrijksche vorsten bezeten werd; maar bovenal, dat die beperking, zij moge dan in die ordonnantie bestaan, en in andere monarchiën worden weêrgevonden, ook onder onze republiek is toegepast, en dus tot den regtstoestand van onzen Nederlandschen adel behoord heeft. Dit bewijs zou, vrees ik, moeijelijk te leveren zijn.

Uit het vorenstaande volgt naar mijn inzien duidelijk, dat men, voor zooveel het Nederlandsche staatsregt aangaat, alleen de keuze heeft tusschen dit dilemma: het voeren van oude adellijke titels vindt zijnen grond òf in de bevoegdheid, daartoe door den Koning verleend, òf wel in het heraldieke gewoonteregt. In het eerste geval hebben alle oud-adellijke familiën, naar het spraakgebruik van de Grondwet en den Code Pénal, eene koninklijke verheffing noodig gehad; in het andere geval is elke koninklijke inmenging onwettig geweest, en is het regt, waarop de adel aanspraak maakt, niets anders dan een jus imperfectum, dat iedere wettelijke bescherming

mist. Daar deze laatste stelling door niemand, ook niet door onzen S. wordt verdedigd, kunnen wij ons ontslagen rekenen van de verdere uiteenzetting der gevolgen, die hare aanneming zou met zich voeren; maar dan meenen wij ook te mogen aannemen, dat de eerste stelling alleen als mogelijk overblijft.

Vatten wij thans onze resultaten zamen, dan komen zij daarop neder, dat, wat er ook moge zijn van het heraldieke gewoonteregt des adels, naar ons positive staatsregt de Koning volkomen vrij is om het regt tot het voeren van adellijke titels naar goedvinden te verleenen of te weigeren. Dat dit ook voortdurend aldus is begrepen, blijkt niet alleen uit de omstandigheid, dat de oud-adellijke geslachten zich allen aan de formaliteit der nieuwe erkenning hebben onderworpen, maar bovenal daaruit, dat de Koning zich wel door deskundigen laat voorlichten, maar de beslissing steeds geheel vrij aan zich gehouden heeft. Gold het hier eene regterlijke uitspraak omtrent bestaande en onaantastbare regten, dan had men zeker van den aanvang af meerdere waarborgen voor een grondig onderzoek en een regtmatig oordeel noodig geacht. Dat men dit niet gedaan heeft, kan alleen zijne regtvaardiging vinden in den wensch, om aan de erkenning het karakter eener geheel vrije koninklijke verheffing, hetwelk zij volgens de Grondwet bezat, te laten.

Nu spreekt het echter wel van zelf, dat de Koning van de hem aldus verleende magt grovelijk misbruik zoude maken, indien hij zich bij het verleenen of weigeren eener erkenning alleen door zijn willekeur liet leiden. In regtskundigen zin kan hij zeker ook aan hem, wiens adeldom onbetwistbaar is, de erkenning weigeren; maar daarnaast geldt het ‘non omne honestum quod licitum.’ Deed hij zulks zonder werkelijk afdoende redenen, dan zoude hij niet alleen jegens dien aanvrager eene ernstige onbillijkheid plegen, maar zoude hij bovendien aan zijne beslissingen dien morelen invloed benemen, die bovenal gezocht moet worden bij een onderwerp als het onderhavige, waarbij oude zeden en gewoonten altijd meer invloed zullen uitoefenen dan eenige geschreven wetgeving. Het is hiermede evenals met het regt van gratie, dat ook in theorie geheel onbeperkt aan den Koning is toegekend, maar welks uitvoering toch van bepaalde voorwaarden afhangt, die wel in buitengewone gevallen kunnen worden ter zijde gesteld, maar die in den regel toch geëerbiedigd worden, en daardoor elk denkbeeld van willekeur buitensluiten.

Vandaar ook, dat wij het zeer toejuichen, dat men het eenvoudige begrip van verheffing of verleening, zooals het in de Grondwet voorkomt, bij de uitvoering heeft gesplitst in erkenning, inlijving of verheffing. Juridiek verandert de zaak niet, welke woorden men ook gebruikt; en heraldiek wordt op die wijze eene onderscheiding in het oog gehouden, wier bestaan niet kan worden geloochend, en wier miskenning ons adelsregt in noodeloozen strijd met het algemeene gewoonteregt zou brengen.

Vandaar eindelijk, dat wij er met den S. op aandringen, dat de Koning bij de door hem te geven beslissingen zoo naauwkeurig mogelijk de regelen van het heraldiek gewoonteregt volge. Eene verbindende kracht aan die regelen toe te kennen, is ons met het oog op ons hedendaagsche staatsregt onmogelijk; maar als gids en leiddraad bij 's Konings beslissingen nemen wij het gaarne aan, en in zooverre vereenigen wij ons met den wensch, dat daarvan zoo min mogelijk op willekeurige wijze worde afgeweken. In allen gevalle behooren de motieven, die eens tot toewijzing of verwerping eener aanvraag geleid hebben, later bij andere soortgelijke aanvragen tot dezelfde beslissing te voeren.

Bestaat er aanleiding om in dit opzigt te klagen? De S. beweert, dat wel eens bewijsmiddelen verworpen zijn, die naar adelsregt en in hun onderling verband voldoende moesten geacht worden om den status nobilitatis te vestigen; dat door vreemde souvereinen verleende adeldom en titels gelijk ook door Napoleon verleende titels nu eens bevestigd of erkend, dan weder niet erkend werden; dat vreemde adel van het eene rijk niet en van andere rijken wel is ingelijfd[1]. In

1 Een groot deel van schrijvers brochure is gewijd aan het betoog der onbillijkheid, dat Engelsche ongetitelde edellieden (gentlemen a coat armour) ten onzent niet in den adel plegen ingelijfd te worden; het onderscheidende van den edelman ligt toch niet in den titel, maar in het regt om een wapen te voeren Zonder dit laatste te willen tegenspreken moet ik toch opmerken, dat ook ten onzent altijd eene klasse van welgeboren lieden (ten platten lande) en patriciërs (in de steden) bestaan heeft, die mede op geenerlei titel aanspraak hebben en in zoo verre met deze gentlemen volkomen gelijk staan. Daar nu ten onzent echter het kenmerkende van den adel wel in den titel bestaat, en dus eene inlijving voor hen het regt zou medebrengen om eenen titel te voeren, zoo zouden zij, indien des schrijvers meening juist was, ten onzent meer verkrijgen dan zij in hun eigen land hadden, en hetgeen Nederlanders van denzelfden stand bij ons bezitten; hetgeen blijkbaar onbillijk is. Bovendien zal het met dergelijke ongetitelde edellieden in Engeland wel zijn even als hier, dat zij met de voornaamste burgers van minder aanzienlijke geboorte langzamerhand zamensmelten, zonder dat er een scherpe grenslijn te trekken is.

hoeverre deze klagten gegrond zijn, kunnen wij natuurlijk niet beslissen, daar, zooals de S. zelf zegt, eene juiste beoordeeling niet mogelijk zou zijn dan na onderzoek der stukken, waardoor de reclames werden gestaafd, maar die niet worden openbaar gemaakt. Is echter het feit juist, hetwelk wij gaarne op schrijvers verzekering aannemen, dan dunkt ons dat eene dergelijke handelwijze, zij moge naar streng regt wettig zijn, niet wenschelijk is te noemen; terwijl veeleer de billijkheid medebrengt, dat bij de uitvoering, door den Koning aan art. 63 Gw. te geven, zooveel mogelijk gelijkheid en onpartijdigheid worden in acht genomen.

P.R. FEITH.

De Taal- en Letterbode, onder redactie van Dr. E. Verwijs en Dr. P.J. Cosijn, met medewerking van de Heeren Mr. A. Bogaers, Dr. J. ten Brink, Dr. A. de Jager, Prof. H. Kern, Prof. J. van Vloten, Prof. M. de Vries en andere Taal- en Letterkundigen. Haarlem, Erven F. Bohn. 1869. Afl. 1-3.

Met groote ingenomenheid introduceer ik *de Taal- en Letterbode* bij het publiek. Dat hij in eene niet alleen in de verbeelding van HH. Redacteuren, maar werkelijk bestaande behoefte voorziet, zal niemand betwijfelen, die weet, welke uitnemende diensten zijn voorganger *De Taalgids* heeft bewezen aan allen, die, om welke reden dan ook, arbeiden op het gebied der Nederlandsche taal. Veel gelezen en alom gewaardeerd was immers dat Tijdschrift? ‘Heeft hij na Te Winkel's dood nog reden van bestaan?’ vroeg de Hr. Van Dijk in zijne ‘eenvoudige hulde’ aan de nagedachtenis van zijn mederedacteur: ‘ik geloof van ja,’ luidde’ het antwoord; zeer zeker en gewis, meen ik, en slechts noode zouden we een dergelijk Tijdschrift missen, het kome dan tot ons als *Gids* of als *Bode*. Daarom was het eene goede gedachte..... doch neen, ik zou in officieele recensentenstijl vervallen.

Over het doel van den *Bode* geef ik der Redactie zelve het woord. ‘Wat aangaat den aard der taalkundige stukken, die wij wenschen op te nemen, zoo gelooven wij te kunnen volstaan met te verwijzen naar den Taalgids, waarin zich de beide oprichters, Dr. De Jager en Dr. Te Winkel, deels 't opbouwen der wetenschap zelve, deels 't bevattelijk verklaren harer beproefde uitkomsten ten doel stelden. Voorzeker ware het verkieslijker beide richtingen streng te scheiden en niet in één en 't zelfde tijdschrift te vertegenwoordigen, maar in een klein land als 't onze behoort zulks wel tot de onmogelijkheden. Wij moeten nu eenmaal roeien met de riemen, die wij hebben, en zoowel aan de eischen van den geleerde als aan die van den beschaafden man, welke van taalstudie juist geen hoofdvak maakt, trachten te voldoen. Vooral wenschen wij werkzaam te zijn tot degelijke vorming van onderwijzers, die uit den aard hunner werkzaamheid geroepen zijn tot 't verbreiden der taalwetenschap.

Wat onze tweede rubriek aangaat, wij stellen die open voor de bijdragen van hen, die zich aan de beoefening van 't historisch gedeelte onzer letterkunde wijden. In 't besef van 't nauwe verband, dat er tusschen taal en letterkunde bestaat, meenden wij de waarde van ons tijdschrift te verhoogen, door beiden hunnen eisch te geven en zoodoende alle eenzijdigheid te weren. Of de oogst echter ruim zal zijn? Zeker niet, indien die evenredig zal wezen aan 't getal arbeiders. Ook vooral daarom niet ruimer, omdat wij alle uitsluitend aesthetische beschouwingen, alsmede beoordeelingen van hedendaagsche dichtstukken en andere voortbrengselen der zoogenaamde fraaie letterkunde, voor alle andere tijdschriften geschikter achten dan voor 't onze.’

Voor de wijze, waarop in onze taal- en letterkundige nooden zal worden voorzien, zijn de namen van de medewerkers reeds een best voorteeken, en de lezing der drie eerste Afleveringen zal elk overtuigen van de waarheid mijner bewering, dat we recht en reden hebben de redactie voorloopig te feliciteeren. Vooral met het oog op de rubriek *Taalkunde:* want de letterkundige oogst is nog schraal, heel schraal. En ik vrees, dat het daarmede vooreerst niet beter zal worden. Waarom ook aesthetische beschouwingen en critiek der littérature contemporaine geweerd? Gelooven de HH. Redacteuren niet aan het goed recht der Aesthetiek? De schrijver der *Inleiding* op *de* X *goede boerden* toch zeker wel? Bovendien, beschouwingen

b.v. in den trant van Bakhuizen's *Vondel met Roskam en Rommelpot*, zouden die niet nuttiger, niet duizendmaal nuttiger zijn dan allerlei biographische bijzonderheden als b.v. de kwestie ‘hoe Ridder Constantijn Huyghens Heer van Zeelhem werd’? ‘Die Lebensgeschichten der Dichter können in der Dichtungsgeschichte nur dann von Interesse sein, wenn sie einen deutlichen Einflusz auf ihre Werke verrathen’, zegt Gervinus, en daar heeft hij wel gelijk aan: al het overige is bruikbare materie voor *Den Navorscher*. Bedrieg ik me niet, dan houden de HH. niet van aesthetische soep: nu, ik evenmin; maar de tijden van ‘welluidend’ en ‘zoetvloeiend’ zijn voorbij, de Van Kampen- en Jeronimo de Vries-critiek heeft uitgediend, en de oude school zal nimmermeer opstaan uit den doode, want het Jonge Holland heeft hare pruiken verbrand.

Belangrijk is de andere rubriek. A propos van een lapsus calami (verbeeld u, de HH. Verwijs en Cosijn hadden laten drukken, ja, laten drukken: ‘de Redactie DER *Taal-* en *Letterbode!*), der redactie hoog aangerekend door eene Vlaamsche specialiteit in..... de geslachten, schrijft de Hr. Verwijs een aardig stukje over het geslacht van *Bode*. Het doet denken aan *le pâté d'encre* van Paul Louis: ‘car il y a en toute histoire moralité, tout est matière d'instruction à qui veut refléchir.’

Bij uitstek belangrijk is de heftige maar met open vizier en eerlijke wapenen gevoerde strijd tusschen de HH. Bogaers en De Jager over oorsprong en beheersching van het werkwoord *herinneren*.

Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu, althans leerzaam. Na al hetgeen - en dat is veel - er reeds over te berde is gebracht, aarzel ik de vraag te doen: hoe komt het werkwoord *herinneren*, blijkens het voorvoegsel *her* en het achtervoegsel *er*, aan zijn dubbel frequentatieven of iteratieven vorm? Indien uit eenig Middelnederlandsch *herinnen* of eenig Mnl. *inneren* alle denkbeeld van herhaling en during op den achtergrond ware geraakt, ja zelfs spoorloos verdwenen, dan zou het licht verklaarbaar wezen, dat de spraakmakende gemeente, de schepper en onderhouder der taal, had gedaan wat ze wel meer doet, namelijk op het woord een nieuwen stempel gedrukt: maar nu *herinnen* en *inneren* in het Mnl. totaal onbekend schijnen, nu eerst in de zeventiende eeuw het woord *herinneren* plotseling, kant en klaar, te voorschijn treedt, is iets dergelijks niet aannemelijk en verraadt die dubbel frequentatieve vorm

m.i. vreemden oorsprong of onhollandsche namaak. En is die onderstelling houdbaar, dan kan, meen ik, bij *herinneren* geen sprake zijn van echt-nederlandsch: noch van een Mnl. *innen*, noch van een Mnl. *inne* of *in inne* mag het worden *afgeleid*. Al zal niemand het bestaan betwisten van *innen* en *inne*, noch de verwantschap van die beide met *herinneren*, van wege de relatie van Nederlandsch en Duitsch: aan rechtstreeksche afleiding valt evenmin te denken als bij *daarstellen* aan ons *daar* en ons *stellen* en bij *daadzaak* aan ons *daad* en ons *zaak*. Daarom zou ik bij de vraag, of we *aan iemand iets* dan wel *iets aan iemand herinneren* moeten, liever dan te schermen met *innen* of *inne*, eenvoudig de analogie raadplegen, en het uitheemsche *herinneren* met dezelfde maat meten als het nitheemsche *rappeleeren*, waarvan de beheersching, de constructie, aan geen twijfel onderhevig is. De Hr. Bogaers verwijt zijn tegenstander, dat hij goochelarij pleegt: leert de vergelijking van bl. 14 en bl. 227 niet, dat hij zelf behendig van batterij weet te veranderen? En van goochelen gesproken, moeten we maar niet denken aan de exegese der plaats uit Boendale's *Teestye*.

Leerzame bijdragen van taalkundigen aard gaven de Hr. Cosijn, die de meervoudvormen *sieradiën* en *kleinoodiën* (van welk laatste woord het tweede lid door den Hr. Kern wordt toegelicht) en het woord *ochtend* verklaart; de Hr. Kern in zijne 'Geschiedenis eener letter'; de Hr. Van Vloten, die handelde over *ombrengen, omkomen* en derg., enz. enz. Ik merk alleen op, dat het laatstgenoemde stuk niet uitmunt door bewijskracht: ik zou den Hr. Van Vloten op zijn standpunt wel eens uitdrukkingen als 'om neering, welvaart en vrijheid komen', waar van geen Kreislauf sprake kan zijn, willen hooren expliceeren. Dan ziet de schrijver van *Ploerten-Critiek* (sit venia verbo) toevallig het *om sinen danc* en de historische beschouwing, die als 'andere omstandigheid' is aangevoerd, geheel voorbij, bijzonderheden, die anders de aandacht wel verdienden. Ook kan ik niet nalaten te wijzen op het scheeve van de voorstelling, als zouden de HH. De Vries en Verwijs het eene *Om* en het andere *Om* met elkaâr verward hebben: 'niet tevreden - zegt de Hr. Van Vloten - met het *par droit de naissance* verkregen erfdeel eigent het (*Om*) zich *par droit de conquête* nog een tweede toe, waarop het geenerlei recht heeft en.....' enz. Wie bl. 159 van het Woordenboek ook maar even inziet, bemerkt terstond dat dergelijke dwaasheden niet in het

brein der Redacteuren zijn opgekomen, evenmin als ze ooit zullen beweren, dat de klankverbinding *leer* par droit de naissance eigenlijk *cuir* beteekent, edoch par droit de conquête ook *ladder* kan te kennen geven! Indien de Hr. Van Vloten even als de Hr. Busken Huet het als zijne roeping beschouwt - en blijkens *Den Levensbode* doet hij dat - om van ons Nederlanders *gentlemen* (sic!) te maken, dient hij zelf voor te gaan met overal en altijd *fair play* te spelen.

De proeven van woordafleiding - ik wijs op *Vuurboeten* en *Gemelijk* van den Hr. Verwijs; op *Veemgericht* en *Feodum* van den Hr. Kern; op *Afmatten* en *Uitmergelen* (waarover insgelijks de Hr. De Jager) en *Oom Kool* van den Hr. De Vries; op *Aamborstig* van den Hr. Beckering Vinckers; op *Ooghalen* van den Hr. Swaving - zijn keurig. En al blijkt het te eeniger tijd, dat de wetenschap haar laatste woord niet heeft gesproken en eenige etymologie aan twijfel onderhevig is en debat uitlokt: wat het twistgeschrijf over dergelijke onderwerpen zoo vruchtbaar maakt, is, het resultaat daargelaten, de methode van onderzoek, waardoor wij in staat worden gesteld ook bij eigen nasporing schijn van wezen te onderscheiden.

Wat aangaat de etymologie van *feodum* (oorspronkelijk zooveel als *gebruik*), ze wint niet weinig in waarschijnlijkheid door de wetenschap, dat het woord *feodum* in de dertiende eeuw allengs het leenrechtelijke *beneficium* komt vervangen, hetwelk evenzeer primitief geen streng begrensd rechtsbegrip heeft uitgedrukt evenmin als *feodum*, maar in de achtste eeuw eerst rechtsterm geworden en in den beperkten zin van *leen* gebezigd is. Roth, de schrijver van de *Geschichte des Beneficialwesens* en van *Feudalität und Unterthanenverband*, de beroemde antagonist van Waitz, stelt dat in het helderst licht. Ik neem de vrijheid uit het laatstgenoemde werk een volzin af te schrijven (bl. 128/9): ‘Beneficium ist wie Vassus, mit dem es sich später als technischer Ausdruck verbindet, in der früheren Zeit in seiner Bedeutung schwankend. Man findet es für Pertinenz, Wohlthat oder Gefälligkeit überhaupt, Darlehen, und gleichbedeutend mit Ususfructus (B.W. 232, 130 - 135). Im Mittelalter bis in das 13 Jahrhundert, ehe das Wort Feudum gewöhnlich wird, ist Beneficium die ausschliesliche Bedeutung für Mannlehen, Ritterlehen, also ein nach den Grundsätzen des Lehenrechts verliehenes Gut, von dem Lehendienst zu leisten ist (Homeyer, Lehenr., 274).’ Desgelijks

zal *feodum*, oorspronkelijk van uitgebreider strekking, usu enger opgevat en eindelijk technische term geworden zijn.

Nog rest mij een enkel woord te spreken van de texteritiek. Wie beweert, dat eene emendatie doodeenvoudig eene emendatie en eene conjectuur niets dan eene conjectuur is, vergist zich niet onaardig. Alles hangt hier af van den modus quo. Een paar bladzijden met ‘legas’ en ‘emendes’ en ‘corrigas’ zijn even dor en droog en ongenietbaar als integendeel de *Variae* en *Novae Lectiones* van den Hr. Cobet en de *Proeve* van den Hr. De Vries amusant en smakelijk zijn. En er is meer. Hun textcritiek is textcritiek - met nog iets er bij. Ik bedoel de memorie van toelichting: ‘hier echter wil ik mij bepalen tot zoodanige verbeteringen van bedorven lezingen, die eenige nadere opheldering behoeven of die gelegenheid geven om tevens iets bij te dragen tot de kennis onzer oude taal, waarin nog zoo veel is aan te vullen en te verklaren,’ schrijft de Heer De Vries. Men zie en oordeele, of hij in den Bode zijn woord niet uitnemend heeft gestand gedaan. In de conjecturensmederij is het woord ‘evident’ een geijkte term: welnu, tot evidentie heeft hij zijne gissingen en verbeteringen gebracht door bondige en duchtige bewijzen. En het geeft zeer zeker niet weinig vertrouwen, als men ervaart, dat zijne varia lectio vaak op het luisterrijkst wordt gestaafd door de codices zelven, gelijk b.v. die van vs. 450 van het Tooneelspel *Winter ende Somer* (*Hor. Belg.* VI, bl. 139 of mijne *Bibliotheek van Mnl. Letterkunde*, Aflev. III, bl. 234), voor ettelijke jaren door hem geproponeerd. De zaak is deze. Van Winter en Zomer, die in het stuk als twee kampioenen (‘kemphanen’, schreef ik bijna) worden voorgesteld, zegt de dichter volgens de lezing van Hoffmann:

> Dese twe heren en sijn niet *Helene*.

‘Verrassend nieuws!’ roept de Hr. De Vries uit. ‘De beide heeren, Zomer en Winter, zijn niet Helena! Natuurlijk schreef de dichter:

> Dese twee heren en sijn niet *clene*.’

Zoo heeft inderdaad het Hulthemsche Handschrift, gelijk ik met eigen oogen heb gezien.

Onbetaalbaar is verder de verbetering van den Hr. Verwijs, die in

vs. 2370 van *Fergnet* ‘ors’ (paard) in ‘ers’ (Hinderst, bil) metamorphoseert. Over de andere conjecturen van hem en over die van de HH. Van Vloten en Cosijn uit te weiden, gedoogt mijn bestek niet: niet alle mogen zich op het eerste gezicht aanbevelen, het spreekt van zelf, dat daarin nog geen bewijs van onwaarde is gelegen. Alleen zou ik der Redactie in bedenking willen geven, of zij bij het opnemen van text-critiek het utiliteitsprincipe niet als leidend beginsel zou aannemen.

Groningen, 20 Mei 1870.
Mr. H.E. MOLTZER.

***Beetwortel-suikerfabrieken, met en zonder Diffusiestelsel, den loop der werkzaamheden en de bewerking der sappen, voornamelijk ingerigt voor surnumerairs, commiesen, verificateurs, aspirant-verificateurs en verdere belanghebbenden der rijksbelastingen. Verzameld door eenige ambtenaren dier middelen. Krommenie, J. de Haan.* 1870.**

Wij, bedrijvige menschen, letten nauwelijks op *die* kleine krachten in de groote huishouding der natuur, die ontegenzeggelijk de grootste verschijningen te weeg brengen. Onze knapste werklieden zijn niet in staat, die duizende teêre buisjes te maken, welke wij in het dierlijk lichaam en in de plant kunnen gadeslaan. Door deze buisjes toch ontvangt het bloed de levenwekkende zuurstof der longen, door hen stijgt de stroom der voedende sappen in de plant.

In dit natuurlijk stroomen en bewegen treedt ons echter eene der zeldzaamste verschijnselen te gemoet, die aan het oog van den zoekenden mensch meer dan 18 eeuwen ontgaan is.

Trek eene plant uit den grond, wapen uw oog met de beste waarnemings-werktuigen en beschouw haar naauwkeurig! Noch in de wortelvezels, noch in de bladeren ontdekt uw oog openingen. De plant is zoowel een gesloten geheel als het dierlijk lichaam.

Hierdoor is echter nog niet bewezen, dat er geene openingen aanwezig zijn, maar wel dat zij zoo fijn zijn gevormd, dat het menschelijk oog met al zijn hulpmiddelen ze niet ontdekken kan. En toch zijn zij aanwezig! Zie de bloem op uw tafel, wanneer gij vergat haar water te geven; slap hangen haar bladeren en bloemen.

Doch als verjongd heft zij zich op, wanneer uw hand haar het versche water geeft. Dit is niet het eenige geheim der verschijning.

Vult men eene dierlijke blaas met rooden wijn of eene donkere suikeroplossing, en hangt men haar in een glas water, dan zou men kunnen verwachten, dat, indien er openingen in de blaas waren, de wijn- of suikeroplossing zich volkomen en spoedig met het water vereenigen moest. Gedeeltelijk gebeurt dit ook, doch er is meer. Het omringende water wordt wel gekleurd, maar de blaas is zoodanig opgezwollen alsof zij zal bersten. Er moet dus meer water in de blaas gedrongen zijn, dan er wijn- of suikeroplossing is uitgestroomd. De blaas, die de oorzaak is geworden van eene groote verandering in de vermenging der vloeistoffen, heeft eene sterke strooming van de eene naar de andere vloeistof en omgekeerd doen plaats vinden.

De celwanden der planten bezitten ook deze merkwaardige eigenschap, waaraan de natuurkundigen den naam *Osmose* hebben gegeven, om vochten van verschillende dichtheid in twee richtingen door te laten en Robert, suikerfabriekant te Seelowitz in Moravië, paste deze eigenschap toe op de verkrijging van suiker uit de beetwortels. Hij noemde zijne toepassing Diffusie. Ondanks de vele tegenkantingen, breidde deze nieuwe wijze van suikerfabrikatie zich hoe langer zoo meer uit, en wordt in ons land sedert een paar jaren met gunstig gevolg in twee fabrieken toegepast.

Robert zegt onder meer ook het volgende van zijn stelsel: ‘Ihre Operationen sind den Uneingeweihten grösstentheils unverständlich und nur ein höherer Grad von Bildung kann sich solche vergegenwartigen.’

Toen wij dus het bovenstaande werkje ter hand namen, hoopten wij daarin eene duidelijke verklaring te vinden van het diffusie-stelsel, te meer omdat de *vijf* zamenstellers in hun voorbericht zeggen ‘zij, die niet met het diffusie-stelsel bekend zijn, zullen zich door dit boekje een *duidelijk* (*?*) denkbeeld van deze manier van bewerking kunnen geven.’ - Het boekje moet verder ‘allen die belang bij de werkzaamheden in de beetwortel-suikerfabrieken hebben tot *gids* verstrekken.’ -.

En wat vindt men dan in de 32 blz. druks? Eene zeer gebrekkige en oppervlakkige beschrijving van de beetwortel-suikerfabriek, op den huize Zwanenburg, te Houtrijk en Polanen.

En het diffusie-stelsel dan? Wij geven hier de beschrijving der bewerkers: de lezer zal kunnen oordeelen over de rest.

‘Het diffusie-stelsel bestaat uit een drukbak, 12 diffusie-ketels en 2 voorwarmketels. De diffusie-ketels zijn van cilindrischen vorm, hebben eene grootte van 40,64 hectoliters en twee aan twee tegen over elkander geplaatst.

De voorwarmers zijn mede cilinders, inhoudende 33,33 hectoliters. In deze circuleert eene slang, die eene ruimte inneemt van 1,88 hectoliter, waardoor de stoom wordt gedreven, die het sap de vereischte temperatuur aanbrengt.

Met genoemde diffusie-ketels en den drukbak, vormen deze ketels een geheel en maken het betrekkelijk stelsel uit.’

Zie daar het diffusie-stelsel *duidelijk* verklaard! De lezing van het boekje moet den suikerfabriekanten telkens den man in het geheugen roepen, die, na eenige malen de maan door een telescoop gezien te hebben, eene reisbeschrijving à la Baedeker van de maan in het licht gaf.

Behalve tal van onnauwkeurigheden op technisch gebied en volkomen gemis aan kennis van de belangrijke wetenschappelijke processen, die bij de beetwortelsuikerfabrikatie plaats grijpen, lezen wij op blz. 8 ‘dat de kalksteen, van *de* ga*z* ontdaan is’, blz. 9 van een ko*l*lossale ka*g*chel en van beetwortelen die van zelf vallen; blz. 22 van ‘kalkvl*a*kken die zich door verzadiging hebben gevormd,’ blz. 23, dat het sap nogmaals door *de koolzure gaz* ge*s*uiverd op blz. 24 en *vedampt* wordt. Verder op blz. 24 en 25 *pct.*, lees graden Beaumé, en op blz. 27 van eene *vebazende* warmte (deze warmte bedraagt echter nog geen 90° Celsius, Ref.). Blz. 29 staat ‘in deze trommels (Centrifugen, Ref.) wordt de gekristallizeerde, na met eene kleine hoeveelheid stroop te zijn aangemengd, gestort;’ het woord suiker, dat vergeten is, maakt dezen zin ten eenenmale onleesbaar.

Blz. 31 staat ‘*zwavel*-zuur,’ moet zijn zoutzuur.

De Gids raadt een elk, die belangstelt in de beetwortelsuikerfabrikatie en al de genoemden op den titel, zich van betere leidsmannen op dit gebied te voorzien; de schrijvers hebben in ééne zaak gelijk: van *zoodanigen* aard is nog nimmer eene uitgave verschenen.

Papier en druk zijn overigens vrij goed.

N., Junij 1870.

L.

Mr. L.E. Lenting, Schets van het Nederlandsch Staatsbestuur en dat der Overzeesche bezittingen. Tweede vermeerderde uitgaaf. Amsterdam, G.L. Funke. 1870.

Met genoegen kondigen wij deze nieuwe uitgaaf van het werk van den Heer Lenting aan. Het boek verdient gelezen en gebruikt te worden. Aan zijne bestemming, een *populair* (in goeden zin) handboek te zijn, voldoet het zeer wel. Het is eenvoudig, duidelijk, nauwkeurig en voor zijn oogmerk volledig.

Deze tweede uitgaaf is met zorg tot op het tegenwoordige tijdstip om- en bijgewerkt. Vreemd genoeg echter heeft het allerlaatste onderwerp, dat de schrijver behandelt, ons gebied ter Kuste van Guinee, deze *secundae curae* moeten ontberen. Op de nieuwe regeling van dit gebied, krachtens het tractaat met Engeland, sedert de verschijning van de eerste editie volbracht, heeft de auteur geen acht geslagen. De zaak heeft toch geruchts genoeg gemaakt!

Een uitvoerig alfabetisch register maakt het gebruik van het werk in zijne nieuwe verschijning gemakkelijk.

L.
V.

Duitsche geschiedzangen.

Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13 bis 16 Jahrhundert. Gesammelt und erlaütert von R. von Liliencron. 4 vol.

De beoefening der geschiedenis heeft in onze eeuw aanmerkelijke vorderingen gemaakt. Men verlangt tegenwoordig van den geschiedschrijver meer dan een verhaal, boeiend, wegsleepend misschien van stijl, maar gebaseerd op onvolledige en oppervlakkige studie der bronnen. De overgeleverde berichten moeten met diplomatieke nauwkeurigheid geschift en gerangschikt, de getuigen met wantrouwende kritiek ondervraagd, en hunne uitspraken tot haar juiste waarde teruggebracht worden. Is hiermede een vaste bodem gewonnen, dan verlangt men verder dat het geschiedverhaal, in teekening en koloriet, het eigenaardige karakter van het tijdperk, dat afgebeeld wordt, met getrouwheid teruggeve. Wat er op deze wijs van de geschiedenis worden kan, toonen werken als Augustin Thierry's geschiedenis van Engelands verovering door de Noormannen, en zijne verhalen uit den Merovingischen tijd. Hier ziet men in een treffend voorbeeld hoe uit dorre kronijken, klooster-verhalen en volksliederen, sedert lang verwaarloosd en vergeten, stof te putten is voor een historische schilderij, vol van gloed en leven. Zijn nu ook geschiedwerken als de pas genoemde vooralsnog zeldzaam, zooveel te overvloediger is de bouwstof, die van alle kanten opgedolven, verzameld en voor het gebruik van den geschiedschrijver gereed gemaakt wordt. Op dit terrein handhaaft de duitsche geleerdheid haren roem van kolossale vlijt en arbeidskracht. Men denke slechts aan de op zoo ruime schaal aangelegde verzameling van duitsche geschiedbronnen, de Monumenta Germaniae historica; of aan den bewonderingswaardigen arbeid van Friedrich Böhmer, die in zijn

Regesta Imperii de regeerings-oorkonden van de Karolingers en Staufen, door hoogst zorgvuldig en nauwkeurig vervaardigde uittreksels, in een paar matige kwartijnen heeft samengeperst. Dezelfde geleerde schonk ons in zijne drie deelen: Fontes rerum Germanicarum, een kleine maar uitgelezen verzameling van middeneeuwsche geschiedbronnen, die den liefhebber in staat stellen om van eenige interessante partijen der duitsche geschiedenis uit de eerste hand kennis te nemen. Zijn voorbeeld wordt gevolgd door von Liliencron met de aan het hoofd van dit opstel genoemde verzameling van duitsche geschiedzangen. De verzameling bevat 623 liederen, waarvan het eerste behoort tot het jaar 1243, het laatste tot 1554.

Eene verzameling als deze biedt meer dan een belangwekkende zijde aan. Taal en literatuur zoowel als geschiedenis kunnen met de bijeengebrachte stof haar voordeel doen. Voor de kennis der dialecten vooral zijn uit deze verzameling bijdragen te putten. De verzameling strekt zich uit over al de landen, waar duitsch, of een met het duitsch nauw verwante taal gesproken werd; zoodat ook de zwitsersche kantons, en de vlaamsche en brabantsche provinciën hun contingent van liederen leveren. Voor de laatstgenoemde heeft de verzamelaar gebruik gemaakt van de nederlandsche geschiedzangen, voor eenige jaren hier ter stede in het licht gegeven. Daar volksliederen gezongen worden in het dialect van de streek waar zij ontstaan, treft men in deze liederen gedurig zekere lokale uitdrukkingen aan; een stof die de liefhebbers zullen weten op te delven en bruikbaar te maken voor de kennis van het middeleeuwsche duitsch. Misschien vinden zij daarbij gelegenheid om den tekst van deze liederen op sommige plaatsen te verbeteren. Immers de verzamelaar (wiens taak trouwens buitendien omvangrijk genoeg was) heeft de philologische zijde van zijn arbeid niet tot hoofdzaak gemaakt. Hij stelde zich ten doel om een tekst te leveren, die, met behulp van enkele aanteekeningen, algemeen verstaanbaar zou zijn. Om die reden heeft hij met de spelling eenige vrijheid genomen, zich beroepende op de willekeur die in dit opzicht in de oude drukken en handschriften heerscht. Eindeloos inderdaad zou zijn arbeid geweest zijn, indien hij bij elk lied de oorspronkelijke schrijfwijze had willen reconstrueeren, of wanneer hij bij elke twijfelachtige lezing tot een opzettelijk en grondig onderzoek naar de ware zich verledigd had. Hij vergenoegt zich dus met aan

het slot van elk lied de voornaamste lezingen op te geven, en volgt overigens bij de vaststelling van tekst en schrijfwijze de regels, waarvan Uhland in zijn ‘Volkslieder der Deutschen’, met goed gevolg en vrij algemeene goedkeuring gebruik heeft gemaakt. Tekst-verbeteringen naar conjectuur worden aan den voet van de pagina aangeteekend; emendatie's die voor den auteur evidentie bezitten, worden in den tekst zelven opgenomen. ‘De tekst-authenticiteit van een volkslied’, zegt hij in de voorrede, ‘is niet te zoeken in de verwaarloosde spelling die het lied allengskens onder de handen van overschrijvers en uitgevers heeft aangenomen. De angstvallige nauwkeurigheid, die bij den tekst-afdruk van oorkonden en dergelijke stukken vereischt wordt, zou bij een verzameling van volksliederen misplaatst zijn. Hier kan als algemeene grondregel slechts het volgende worden aangenomen: eensdeels om elk lied zijn eigenaardige schrijfwijze te laten behouden, en uit het stuk zelf den regel der spelling te ontleenen; anderdeels, om de onregelmatigheden en fouten te verwijderen, die enkel aan onachtzaamheid en slordigheid der overschrijvers te wijten zijn, en zoodoende, zonder inbreuk te maken op den inhoud, het verwaarloosd uiterlijk van den tekst met voorzichtige hand in orde te brengen.’

Beschouwt men deze verzameling uit een literair-aesthetisch oogpunt, dan vindt men trouwens al spoedig dat deze geschiedzangen in dichterlijk gehalte op verre na niet gelijk staan met andere volksliederen, waarvan de stof onmiddellijk uit eigen hart en leven is geput. Reeds de verhalende en beschrijvende inhoud sluit dien innigen toon buiten, waarmeê het lyrische volkslied de aandoeningen der ziel in liefde en haat, bij leed en vreugd, bij afscheid en wederzien weet uit te drukken. Die naieve trekken, waarmeê volksliederen van een ander genre het eigenaardige van een toestand of voorval met een paar woorden menigmaal zoo treffend afbeelden, zal men hier ook niet al te dikwijls aantreffen. Terecht wordt door Grube (Aesthetische Vorträge, II, S. 67) opgemerkt: dat historische volksliederen in den regel zwakke produkten zijn, omdat hun auteurs zelden de kunst verstaan om enkele trekken van het gebeurde scherp op te vatten en in een helder licht te stellen, maar meestal, wanneer zij het feitelijke willen schilderen, zich verliezen in een wijdloopigen en droogen verhaaltrant. Niet overal evenwel is deze opmerking toe te passen. Het lied n°. 2, b.v., betreffende den veldslag tusschen Rudolf van Oos-

tenrijk en Ottokar van Bohemen, 26 Aug. 1278, begint met de volgende fiksche schildering:

> Die schar und dei baneiren
> begunden sich rutteiren,
> tamburen slach, basunen schal,
> dat her sich wegede over al
> des us zoigens ane wane.
> Den leisen man zu velde sane
> ‘in gotis namen varen wir.’
> Hei weinde manger, geloufdes mir,
> sine sunden unde sinen lijf,
> sine kint und ouch sin schone wijf.
> Avoi ouch wechte der viande her.
> Wie geint die segil in dat mer,
> also geingen die baneren zu.

Maar in zeer veel gevallen zal men bij het doorbladeren van deze verzameling de opmerking van Grube gestaafd vinden. Ook is de verzamelaar zelf het daar soms meê eens, daar hij b.v. in de inleiding tot een gedicht over het concilie van Constanz (n°. 50) niet schroomt om dit stuk voor een ‘unbeholfenes und leider herzlich trockenes Werk’ te verklaren. Het meerendeel dezer liederen heeft inderdaad van poëzij weinig meer dan de maat en het rijm. Van inspiratie die tot zingen drong is meestal niet veel te bespeuren. De vervaardigers van deze gedichten schijnen grootendeels lieden geweest te zijn, die de rijmkunst als handwerk uitoefenden. Zij liepen met hun liedjes het land af, zongen ze langs de deuren of op markten en kermissen, om ten slotte eenige penningen van de toehoorders in te zamelen. Gewoonlijk maakt de vervaardiger zich in het slotkoeplet met naam en toenaam bekend; b.v. in het lied (n°. 143) op den slag bij Murten, tusschen de zwitsersche kantons en Karel den Stoute:

> Dis liedli hat gesungen
> Hans Viel usz friem můt,
> vom pund ist es erklungen
> von den eidgnoszen gůt;
> wo man ir hört gedenken
> ir lob wirt offenbar.

Das liedli wil ich üch schenken
in ein gůt sälig jar.

Het schijnt dus dat dit een nieuwjaars-lied was, waarmeê de vervaardiger op het patriotisme en de beurs van zijn toehoorders spekuleerde. Soms wordt ook in het slotkoeplet de bede om bijdragen ingevlochten, b.v. in n°. 139.

Der uns dis liedlin nüwe sang,
des tůt vil manchen irren gang,
gůt leben ist im türe!
in siner teschen ist er swach,
er claget ser sin ungemach,
dasz ir im koment zů stüre!

(Die ons dit nieuwe liedjen zong, doet daarmeê menigen vergeefschen gang; goed leven is voor hem een zeldzaamheid. In zijnen buidel is hij zwak; hij beklaagt zeer zijn ongemak, opdat gij hem ondersteunt met bijdragen.) Niet zelden eindigt ook het gedicht met stichtelijke wenschen; waarop dan de naam van den auteur het zegel drukt; b.v. in n°. 93.

Nun pit (bitten) wir aller himel konig
dasz er sein gnad mitteil den allen,
die in dem krieg sein tot peliben,
dasz sie nicht in dem lebendigen puch
werden abgetilgt und auszgeschriben;
Got kleid an sie seinr gnaden tuch.
Darumb so pit wir got den hern
dasz er uns leib und sel behüt
und mit seim frid woll zu uns kern!
Amen! spricht Snepper Hans Rosenplüt.

Sommige auteurs verzuimen zelfs niet om hun stuk naauwkeurig te dateren, b.v. de vervaardiger van n°. 89.

Das lied hat dichtt Uolrich Wiest fürwar,
do man zalt nach Cristi burt offenbar
tausent vierhundert neun und vierzig jar.
An aller selen tag hat mans gehört,
zů Augspurg auf der Singschůl mans bewärt,
Got sei gelobt und allzeit hochgeert!

Maar ofschoon deze gedichten naar de regels der strenge aesthetiek voor een groot gedeelte als slechte rijmelarij moeten bestempeld worden, zou men toch ten onrechte beweren, dat zij geheel verstoken zijn van geest. Die geest openbaart zich echter hoofdzakelijk als satire en sarkasme. Het valt niet te ontkennen, vele van deze geschiedzangen zijn ruw en verwaarloosd van vorm, plat en breedsprakig van stijl; zinledige stopwoorden worden te baat genomen om het rijm af te ronden en den regel te vullen. Maar gemeenlijk ontbreekt het de auteurs niet aan dien ‘derben Volkswitz’, die zich ter behoorlijker plaatse in krasse zetten weet lucht te geven. Vele van deze stukken zijn blijkbaar het werk van hartstochtelijke partijmannen. Nu moge al partijdrift de bron niet zijn waaruit de echte dichtkunst haar inspiratie put; in deze geschiedzangen verleent zij menigmaal geest en leven aan het overigens doore gerijmel. Hooren wij b.v. den dichter van het laatst aangehaalde stuk, die den preciesen datum van zijn stuk zoo aardig, met behulp van eenige stopwoorden, op rijm wist te brengen. Onze auteur, Uolrich Wiest, is een Augsburger. In de vete tusschen de rijkssteden en de landsheeren (waaronder ook verscheiden hooge geestelijken), die in 1449 een algemeenen oorlog deed uitbarsten, hield hij het met de burgerlijke partij. Bij het uitbreken van den oorlog vervaardigde hij zijn lied, waarin hij de hoofdschuld van den oorlog aan den bisschop van Mainz en andere geestelijke heeren wijt:

Die haüpter, die cristenhait regiern
und den hailgen glauben solten ziern,
die sicht (sieht) man in dem krieg den raien fürn:
bischof von Menz der fürt den raien vor,
ich lobt es basz sung er dohaim im kor
und lůgte dasz es gieng das recht gespor.

Der bischof von Babenberg (Bamberg) tanzt im nach,
bischof von Aistet (Eichstädt) springt den raien auch,
dem almůsen ist zkriegen worden gach;

(de geestelijkheid is vlug geworden om oorlog te voeren)

vil hailger väter haben den glauben gmert
und haben grosz volk zum cristenglauben kert:
der glaub durch si wirt widerumb zerstört.

Den gaistlichen ist almůsen nit gegeben
dasz si der cristenhait söln widerstreben;
si fůren unordenlichen ir leben:
das almůsen durnieret unde sticht,
das almůsen das hadert unde ficht,
das almůsen treibt alle ungeschict.

Das almůsen das lůdert unde spilt,
das almůsen das raubet unde stilt,
das almůsen kainer büberei bevilt,

(geen boeverij dunkt der geestelijkheid te veel)

das almůsen das danzet unde springt,
das almůsen hovieret unde singt,
das almůsen alle unrecht verbringt.

Das almůsen die beste pferte reitt,
das almůsen die lindste bette leit,
es hat den grösten wollust in der zeit,
das almůsen das tregt die besten wat,
das almůsen die beste klainet (kleinode) hat,
ich kan nit vinden wa es gschriben stat.

Onmiskenbaar zit er eenige satirieke kracht in die gedurige herhaling van de woorden ‘das almůsen’ (de geestelijkheid, die van aalmoesen leven moet), een subject, dat door den poëet als een schietschijf wordt opgericht om er, als zooveel schimpschoten, zijn predikaten op te lossen. Het schijnt dan ook, dat het stuk van onzen Augsburger eenige sensatie heeft gemaakt; althans zijn lied werd gewichtig genoeg geacht om beantwoord te worden door iemand van de vorstenpartij, die in het volgende nommer op zijn beurt de steden en de poorters (de ‘boeren’ zooals hij ze noemt) aan hun plaats tracht te zetten. Hij klaagt over den overmoed der poorters, die hij toeschrijft aan het recht, hun door keizer Sigismund verleend, om trom en pijp te mogen voeren; een privilegie, dat vroeger enkel aan vorsten behoorde:

Küng Sigmund was der sinn beraubt,
do er trummet und pfeifen erlaubt
- den steten so gemaine;
das hat in pracht grosz übermůt,
es ghört nach rechter gwonhait gůt
- den fürsten zů allaine.

Al dragen de poorters nu ook al mantels van bunsingvel, daarom behoeven zij nog niet te denken, dat het geheele land hun toebehoort; 't was inderdaad veel beter in den ouden tijd, toen vossevel nog hun beste dracht was:

> Ob si nun tragen medrin gwand,
> darumb ist nicht ir alles land
> als si sich land (laszen) bedunken;
> es stund vil basz vor alter zeit,
> do füchsin war ir pestes klaid
> und in die stifel stunken.

De steden maken zich schuldig aan kerk- en kloosterschennis; het is niet meer dan de heilige plicht van bisschoppen en vorsten om dien gruwel tegen te gaan:

> Bischof von Menz, ain gaistlich herr,
> den zwingt darzů sein trew und er,
> dasz er beistand dem glauben;
> Babenberg, Aistett desglaichen tůt
> und sparen weder leib noch gůt
> wider si die gots dienst rauben.

De steden hebben dan ook reeds voor hun wandaden moeten boeten; markgraaf Albrecht van Brandenburg heeft de Neurenburgers getuchtigd en hun den broodkorf hooger gehangen; hun weelderig leven heeft thans een eind:

> Etwenn was ir gemains geschrai:
> ‘wolauf mit mir zum malvensei!’
> nun lernens waszer lappen.
>
> - Es ist uit: ‘Sebolt, richt den tisch
> und trag herzů wiltprat und visch,
> das rephůn pring am ersten!’
> der marggraf ist ain arzat weis,
> verpeut in alle kostlieh speis
> und erlaubt in můs und gersten.

(Vroeger was hun gewone geschreeuw: ‘ga met mij meê malvezij drinken’; maar nu leeren zij water zuipen. 't Is nu niet meer: ‘Siebolt, maak de tafel klaar, breng het wildbraad en den visch;

en breng ten eerste de patrijzen.' De markgraaf is een verstandig geneesheer; hij verbiedt hun alle kostelijke spijze, en veroorlooft hun enkel moeskruid en gerstebrij.)

Deze weinige proeven zullen den lezer waarschijnlijk overtuigd hebben, dat wij het literair gehalte van deze stukken niet al te gering hebben te schatten; wanneer wij ten minste, zoo als billijk is, het genre nemen, zooals het ons feitelijk gegeven is, met zijn gebreken en deugden, zonder het te meten naar den maatstaf van willekeurig vastgestelde schoonheidsregels. De voornaamste waarde van deze gedichten ligt overigens minder in hetgeen zij bijdragen tot vermeerdering van den poëtischen schat des menschdoms. Kostbaarder zijn zij als bijdragen tot de geschiedenis. In de vorige eeuw, toen de muze der historie nog een deftige matrone was, met de manieren van een hertogin, en bevreesd om zich te compromitteeren wanneer zij de oogen wendde naar hetgeen in lager kringen omging, kon men volksliederen als deze over het hoofd zien en ze voor geheel onwaardig houden om als geschiedbronnen in aanmerking te komen. Die muze is echter wat vrijer en losser in hare bewegingen geworden. Ook op het veld der geschiedenis zijn de grenzen uitgezet. Er was een tijd dat de geschiedenis uitsluitend of hoofdzakelijk politieke geschiedenis was, en dat naauwelijks iets anders als geschiedkundig feit werd aangemerkt dan wat er gebeurde in het kabinet, in de raadzaal en op het slagveld. Thans wil men ook weten, wat er bij het volk, in stad en dorp, op straat en in huis, voorviel en omging; hoe men ging en stond, at en dronk, woonde en zich kleedde; waarmeê men zich amuseerde, waarover men al zoo dacht en sprak. Men wil geen politieke geschiedenis alleen, maar intieme, populaire, anekdotische, scandaleuze zelfs. De geheele archeologie wordt bij de geschiedenis getrokken. Men wil den geest des tijds in al zijne uitingen opgevat en teruggegeven hebben. Misschien ligt er in die richting een zeker gevaar; misschien kan dat streven naar veelzijdigheid tot even groote fouten leiden als de voormalige bekrompenheid. De grenzen worden zoo ruim genomen, dat er in 't eind in het geheel geen grenzen overblijven. Maar dat gevaar te ontkomen is ten slotte de taak en het geheim der historische kunst. De geschiedschrijver van den tegenwoordigen tijd heeft toe te zien hoe hij de tallooze bijzonderheden harmonisch vereenige in een teekening, even rijk van inhoud, als vast en scherp van omtrek.

Voor die ruimere opvatting nu, die tegenwoordig in de geschiedenis heerscht, leveren von Liliencron's geschiedzangen nieuwe stof. Zij staan tot de officiëele, politieke en diplomatische geschiedenis in een dergelijke verhouding als b.v. de blijspelen van Aristophanes tot het werk van Thucydides. De laatste geeft ons een getrouw beeld van den peloponnesischen oorlog naar zijn hooge en ernstige zijde; met voorbijgaan van al het accidenteele legt hij den aard en het karakter bloot van de beide oorlogvoerende staten en stammen, ontwikkelt de motieven die tot elke handeling geleid hebben, en laat zoodoende de reeks van gebeurtenissen, zooals zij elkander met noodzakelijkheid opvolgen, voor onzen geest voorbijgaan. Bij Aristophanes treedt diezelfde gebeurtenis van een lagere en meer gemeenzame zijde ons voor oogen. In zijne tooneelstukken leeren wij diezelfde dingen kennen van het standpunt van den eerzamen en vreedzamen burger, die van spijt en ergernis wil barsten, omdat zijn landgoedje door den vijand wordt verwoest en hij zijne olijven en vijgen niet kan inoogsten; die, verstoken van staatkundigen blik, tot iederen prijs vrede zou willen sluiten, en op den Olympiër schimpt, die met zijn bliksemen en donderen van de tribune op de Pnyx, Griekenland in rep en roer brengt. Wij aanschouwen de rivaliteit der Atheensche veldheeren en staatslieden van hare komieke zijde; wij hooren Nicias en Demosthenes jammeren, omdat de koek, door hen gebakken, door Cleon uit den oven wordt gehaald, en als eigen baksel aan den Soeverein, Heer Demos, wordt opgedischt. Zonder nu in het minst de duitsche geschiedzangen uit een aesthetisch oogpunt te willen vergelijken met de grieksche blijspelen, mag men toch beweren, dat zij een dergelijke plaats bekleeden voor de geschiedenis van het tijdperk waarover zij loopen. Zij voeren ons in de lagere levenskringen, en doen ons zien welk aandeel het volk, hetzij handelend, hetzij met zijn spreken en meenen, op de gebeurtenissen heeft gehad. Voor het volk is het eerste en naaste lokaal-belang de hoofdzaak. Vandaar dat een aantal dezer zangen betrekking heeft tot gebeurtenissen, die in de algemeene geschiedenis niet plegen vermeld te worden, omdat zij op den loop der zaken in het groot van weinig invloed zijn geweest. Wie derhalve de wereldsche dingen uit het luchtballon-perspectief pleegt te beschouwen, zal in deze zangen weinig aanlokkelijks vinden. Maar wie een oog heeft voor het kleine en bijzondere; wie de

gebeurtenissen wat minder uit de hoogte en wat meer van nabij wenscht gade te slaan, die zal genoeg vinden, dat hem boeit. Hij zal gaarne een poos verwijlen bij sommige weinig beduidende feiten, en het zich glimlachend laten welgevallen, wanneer zij door het patriotisme van onze volksdichters als de meest gewichtige wereldgebeurtenissen worden behandeld. Wanneer hij voorts in deze verzameling de welbekende en voorname gebeurtenissen ontmoet, dan zal hij ze in den spiegel van het volkslied van een meer intieme en gemeenzame zijde leeren kennen. De hartstochten van het oogenblik spiegelen zich in deze zangen af; zij juichen of jammeren bij nederlaag of overwinning, roemen en verheffen de vrienden, honen en bespotten de vijanden. Voor deze zijde der geschiedenis levert von Liliencron's verzameling een materiaal, dat in zijn soort even gewichtig is als voor een ander deel der geschiedenis officieele bescheiden en politieke oorkonden. De auteur heeft daarbij zijn werk met groote bekwaamheid voor dadelijk en gemakkelijk gebruik ingericht. De inleiding vóór ieder lied vat helder en bondig alles te zamen, wat tot historisch verstand van het stuk in zijn geheel vereischt vordt. Verdere toelichting, zoo noodig, wordt in korte aanteekeningen bij den regel gegeven. Bij stukken van grooteren omvang wordt door aangifte van de dispositie, aanstonds een helder overzicht verschaft. Kortom, al wat vlijt, talent en geleerdheid vermogen is aangewend om het werk aanbevelenswaardig te maken, zoodat den auteur de dank niet kan ontgaan van allen, die in deze studiën belangstellen.

Om echter een meer bepaald denkbeeld te geven van den arbeid, aan dit werk ten koste gelegd en van de rijke schatten die in deze vier deelen vervat zijn, kunnen wij niet beter doen dan een enkele proeve uit het werk zelf mede te deelen. Kiezen wij daartoe eene der schoonste bladzijden uit de zwitsersche geschiedenis: den slag bij Sempach, waar, op den 9^{den} Julij 1386, de burgerij van Lucern, Schwyz, Uri en Unterwalden een schitterende overwinning behaalde op de ridders en heeren, onder aanvoering van Leopold van Oostenrijk. In dezen slag offerde, zooals de overlevering verhaalt, Arnold von Winkelried zich voor zijne medeburgers op, door zich in de dicht gesloten sperenrij der vijanden te werpen, en met zijn lijf den weg ter overwinning voor de eedgenooten te banen. Van dezen slag verhalen de drie liederen, n°. 32, 33 en 34, vol. I, pag.

109-145. In de inleiding brengt von Liliencron ons op de hoogte om het feit in zijn historisch verband te verstaan.

‘Sedert het midden der veertiende eeuw werd het meer en meer duidelijk, dat het eerlang in Boven-Zwitserland tot een beslissende botsing zou moeten komen tusschen het Oostenrijksche vorstenhuis en de dagelijks toenemende macht der eedgenooten. In 1351 sloot Zürich zich bij den Waldstädter-bond aan; in 1352 Zug, dat onder Oostenrijksche heerschappij stond, en Glarus, dat Oostenrijk in leen had van Säckingen; in 1353 eindelijk ook de vrije rijksstad Bern. Wel is waar sloten Zug en Glarus zich aan, met voorbehoud van de rechten van het heerschende vorstenhuis; maar bij den loop dien de zaken namen, was deze clausule niet meer dan een ijdel woord, en een brug tot volledige losscheuring. Van dergelijken aard was de verhouding tusschen Oostenrijk en Lucern; hier echter zooveel te gevaarlijker, daar Lucern vrij wat meer te beteekenen had dan Zug en Glarus.

Lucern had namelijk oorspronkelijk behoord tot Sticht Murbach in den Elsas, maar werd in 1291 door Rudolf van Habsburg door aankoop aan het Oostenrijksche huis gebracht, en sedert dien tijd geregeerd door Oostenrijksche voogden, die hun gewone residentie hadden op de Rotenburg, tusschen Lucern en het Sempacher meer. Desniettemin trad Lucern in 1332, ook al onder voorbehoud van de Oostenrijksche voogdijrechten, tot den bond der eedgenooten toe. Het streven der burgerij om zich een ruimer aandeel in de gemeente-regeering te verschaffen, nam natuurlijkerwijs een meer en meer anti-oostenrijksche richting, daar men immers den invloed van de voogdij op de gemeentezaken zooveel mogelijk zocht te beperken, ja, tot nul te reduceeren. Een geliefkoosd maar gevaarlijk middel tot uitbreiding van de stedelijke magt bestond in deze tijden in de verleening van het stedelijk burgerrecht aan vreemdelingen, te huis behoorende in de omliggende streken, onderworpen aan de heerschappij van het oostenrijksche vorstenhuis of den oostenrijkschen adel. Wanneer landbewoners zich het stedelijk burgerecht lieten verleenen, was dit meestal om zich aan hunne vasallen-plichten te onttrekken, en dus feitelijk een afval van den heer, onder wiens bescherming en heerschappij zij gestaan hadden. Door de opname van enkele personen als buiten-burgers (paal-burgers werden zij genaamd) verkreeg de stad eenigen

invloed in de streek waar deze lieden gevestigd waren, en vond van tijd tot tijd gelegenheid tot inmenging, of tot het aanknoopen van twisten, waaruit voordeel te trekken viel. Soms echter werden niet slechts enkele personen, maar de bewoners in massa van een geheel district, als paal-burgers opgenomen, en ging zoodoende die geheele streek, indien ook al niet rechtens, dan toch feitelijk in het bezit der stad over. Alle klachten van degenen, die daardoor in hun rechten verkort werden, bleven op den duur en over 't geheel vruchteloos.

De Oostenrijksche hertogen miskenden geenszins het gevaar, dat in deze burgerlijke bewegingen lag, die immers, als het niet gelukte ze meester te worden of althans te beperken, daarop moesten uitloopen, dat de Oostenrijksche heerschappij geheel verdrongen werd. Maar evenmin miskenden zij de energie van de burgerijen, waartegen zij te strijden hadden. Men moet toestemmen, dat aan de eedgenooten van den kant der hertogen langen tijd een gematigde, ja toegeefelijke behandeling is te beurt gevallen. Van termijn tot termijn werd de zoogenaamde vrede van Torberg vernieuwd, waarvan al de bepalingen tot minnelijke schikking strekten. De aansluiting van oostenrijksche plaatsen aan den bond der eedgenooten wordt in beginsel toegestaan, terwijl van de heerschappelijke rechten, zooveel als naar de omstandigheden mogelijk schijnt, wordt voorbehouden. Omgekeerd wordt het paal-burgerschap in beginsel veroordeeld, ofschoon het feitelijk niet meer onderdrukt, maar hoogstens in zijn al te vrije uitbreiding beperkt wordt. Voor de gedurige twisten tusschen burgerij en ridderschap, die bij dezen staat van zaken in het geheel niet te vermijden waren, wordt rechterlijke beslissing vastgesteld. Door deze bepaling zocht men de onophoudelijke kleine oorlogen, met hun nasleep van verwoesting en ellende, te voorkomen, ten minste voor zoover dit nog mogelijk was bij den onrustigen en woeligen geest van de in macht toenemende steden, en bij de stemming van den adel, die zijne rechten verkort, zijn macht bedreigd zag, en dien ten gevolge van bitteren haat tegen de burgerijen vervuld was. De eerste de beste van die kleine oorlogen tusschen een der Heeren, b.v. van Aargouw of Opper-Bourgondië en Lucern, Zürich of Bern, kon onvoorziens gewichtiger en meer algemeen worden, wanneer elk der beide partijen door zijn natuurlijke bondgenooten ondersteund werd, of wanneer de eedgenooten onverwachte voordeelen behaalden, waardoor zij zich

verder dan in den aanvang hun plan was, lieten voortsleepen. Zoo kon de oostenrijksche hertog tegen wil en dank genoodzaakt worden om zich met den oorlog te bemoeijen; en de eerste de beste kleine veete kon zoodoende leiden tot een gevaarvollen en beslissenden strijd. Aan die kans zocht hertog Rudolf IV voorzigtig te ontsnappen. Zijn staatkunde was om, in hoop op betere tijden, ruim toe te geven op enkele punten, liever dan ontijdig, met twijfelachtigen uitslag, het geheel op het spel te zetten. Na zijn vroegtijdigen dood werden de oostenrijksche erflanden eerst gemeenschappelijk geregeerd door zijne broeders Albertus III en Leopold III; daarna tusschen beide verdeeld, waarbij de westelijke landen aan Leopold kwamen. Leopold was een ridderlijk karakter en met schitterende hoedanigheden begaafd. Evenaarde hij zijn overleden broeder ook niet in kalmte en koel berekenende terughouding, zoo stond hij toch met hem gelijk in talentvolle leiding der staatszaken, in hooge opvatting van zijn vorstelijke taak en in stoute vlucht van ver vooruitziende plannen. Indien de hernieuwing van de oostenrijksche macht in Zwaben in het geheel nog mogelijk was, dan was hij er de man naar om ze tot stand te brengen. Ongetwijfeld beschouwde hij dit als zijn voornaamste taak, en hij schreed krachtig voorwaarts op den weg, die tot hare volbrenging moest leiden. De invloed en het aanzien, dat hij allengskens bij steden en heeren won, de toegenegenheid voor zijn persoon, die hij de ridders wist in te boezemen, verkregen nog bovendien een ambtelijke versterking, toen hem de rijksvoogdij in Opper- en Beneden-Zwaben werd opgedragen. Alhoewel nu de jonge vorst bij menige gelegenheid toonde dat hij er van hield om krachtig door te tasten, en aan een stout krijgsbedrijf, ook als de uitslag zeer twijfelachtig was, de voorkeur gaf boven elke andere beslissing, behield echter zijn staatkunde tegenover de eedgenooten nog jaren lang een even verzoenlijk en bemiddelend karakter als die van Rudolf. Zelfs nam de verhouding een bijzonder vriendschappelijk karakter aan in 1375, door den gemeenschappelijken strijd tegen een buitenlandsch vijand, Ingelram de Coucy, die in het genoemde jaar een inval deed in Aargouw. In het volgende jaar kwam de regeering van de Oostenrijksch-Zwitsersche landen in handen van Leopold alleen, en een van zijn eerste regeeringsdaden was de vernieuwing van den Torbergschen vrede voor een termijn van tien jaar (1377-1387) - het zou voor de laatste keer zijn.

Zelfs toen de gebeurtenissen, die zoo aanstonds verhaald zullen worden, reeds een aanmerkelijke stoornis in de vriendschappelijke verhouding hadden te weeg gebracht, en ter naauwernood een half jaar voor dat zich van beide zijden de overtuiging had gevestigd, dat de beslissende botsing niet langer te vermijden was, werd Leopold bij zijn laatste bezoek in Zürich met vriendelijken eerbied, en, naar het schijnt, niet zonder oprechte toegenegenheid van den kant der eedgenooten ontvangen. Maar wat vermag de goede wil en de schrandere berekening van enkelen, wanneer een historisch vraagstuk rijp geworden is voor zijn oplossing?

In het jaar 1382 begon de zaak een beslissende wending te nemen door een veete tusschen graaf Rudolf van Kyburg en de stad Solothurn. De stad werd door Rudolf en eenige met hem verbondene heeren overvallen. Solothurn werd op zijn beurt bijgestaan door zijn bondgenoot, de stad Bern, die aanstonds met den meesten ijver de gelegenheid aangreep om een sedert jaren gekoesterde vijandschap tegen de Kyburgers lucht te geven. Na een bloedigen oorlog en de verwoesting van verscheidene hunner hurchten, zagen de Kyburgers zich genoodzaakt om Thun, Burgdorf en andere bezittingen, waar Bern sedert lang een begeerig oog op geslagen had, tegen een geldelijke schadevergoeding aan deze stad af te staan. Bovendien werden zij gedwongen om in Laupen, dat met Bern verbonden was, het burgerschap aan te nemen, zoodat zij middelijkerwijs Berner burgers werden. Hierdoor werd de Oostenrijksche adel in een van zijn oudste en magtigste huizen getroffen en vernederd; en het duurde dan ook niet lang of de heeren en steden begonnen zich allerwege ten oorlog toe te rusten. Het vernederde grafelijke huis was verwant met Habsburg; en een duidelijk bewijs voor den schroom, dien Leopold gevoelde bij het uitbreken der vlammen tot een algemeenen brand, ligt in de omstandigheid, dat hij zelfs bij de vrede-sluiting tusschen Bern en Kyburg nog werkeloos bleef, schoon toen juist in Aargouw aanwezig. De stedelijke partij daarentegen drong onstuimig voorwaarts. De eerstvolgende stoot kwam van Lucern. Tegen het einde van 1385 werd Rotenburg, waar de Oostenrijksche landvoogd over Lucern zijn zetel had, door een schaar van Lucerners zonder oorlogsverklaring overvallen en verwoest. Eenige dagen later werd het geheele Oostenrijksche stadje Sempach door Lucern in zijn burgerschap opgenomen; altoos nog

onder voorbehoud van de heerschappelijke voogdijrechten; een clausule, die bij den tegenwoordigen staat van zaken bijna als spotternij klonk.

In korten tijd was thans de kleine oorlog met branden en plunderen allerwege uitgebroken; Zürich, Uri, Schwytz, Unterwalden, Zug en Glarus waren te velde getrokken; Bern alleen hield zich terug, waarschijnlijk uit naijver tegen Lucern. Om den Torbergschen vrede bekommerde zich niemand meer; immers sedert lang reeds was het niet zoozeer dat verdrag, dat een betrekkelijke rust verschaft had, als wel de omstandigheid dat partijen het vooralsnog geraden hadden gevonden om zich achter die bepalingen stil te houden en hun tijd af te wachten. Zelfs thans gelukte het nog aan de bemiddelende tusschenkomst der rijkssteden om tot den 22sten Junij een wapenstilstand tot stand te brengen. Tot vredesluiting leidde die stilstand echter niet. In massa ontvingen de eedgenooten oorlogsverklaringen van den adel der omliggende landen. Hertog Leopold kwam in April met een aanzienlijk gevolg van ridders uit Tyrol opdagen. Te Baden en Brugg verzamelde zich onder zijne banieren een aanzienlijke schaar van heeren uit Aargouw, Breisgouw, Zwaben en Elsas, en tevens de hulptroepen uit de steden die hij nog onder zich had.

Om de eedgenooten te verdeelen, zond de hertog een legerafdeeling tegen Zürich, terwijl hij zelf optrok tot den hoofdaanval tegen Lucern. Den 7^{den} Julij legerde hij te Zofingen. Waarschijnlijk op den volgenden dag marscheerde hij van hier naar Willisau, op eenigen afstand ten zuidwesten van het Sempacher meer gelegen. Het is moeijelijk te beslissen of zijn oorspronkelijk plan was om van hier rechtstreeks op Lucern af te gaan, dan wel, of hij zich van dit gewichtige punt slechts verzekeren wilde, om vervolgens, zooals hij werkelijk gedaan heeft, zich rugwaarts te wenden naar den noordelijken oever van het Sempacher meer. Het laatste is waarschijnlijker, aangezien er hem veel aan gelegen moest liggen om Rotenburg en Sempach in zijn geweld te hebben, in geval het blijken mocht dat Lucern zich langeren tijd tegen hem staande kon houden.

Willisau met zijn kasteel, de Hasenburg, behoorde destijds in pand aan Maha, gravin van Neuenburg en Valendys. De gravin, die te Bern burgerrecht had, zou zich gaarne neutraal gehouden hebben. Leopold noodzaakte haar echter, door

een peremptorischen eisch, om hem Willisau in handen te geven, dat hij noodig had als uitgangspunt voor zijn oorlog. Hij verplichtte zich evenwel den 7^{den} Julij te Zofingen, tegenover de gezanten der gravin, die de overgave kwamen bewerkstelligen, dat de inwoners geen schade zouden lijden aan lijf en goed, zelfs in geval dat de hertog genoodzaakt zou worden om het stadje met geweld in te nemen. Uit deze bepaling kan men opmaken dat de partij der eedgenooten te Willisau, waar Lucern eerst kort geleden een aantal inwoners in zijn burgerschap had opgenomen, sterk genoeg was om den hertog weêrstand te bieden, zoodat hij ook niet volstaan kon met in het kasteel een kleine bezetting achter te laten, om de burgerij in bedwang te houden. Hoe het zij, de hertog heeft het gegeven woord niet gehouden. Aan Willisau werd niet alleen een brandschatting opgelegd, terwijl een aantal inwoners deels gedood, deels gevankelijk meêgevoerd werden; maar bij den aftocht werd stad en kasteel in brand gestoken. Nog aan den avond van dezen dag, of in de vroegte van den volgenden, den noodlottigen 9^{den} Julij, trokken de Oostenrijkschen naar Sursee, gelegen aan het noordwestelijk einde van het Sempacher meer, en van daar langs den noordelijken oever naar Sempach.

Ondertusschen hadden de eedgenooten te Zürich kennis gekregen van 's hertogs tocht. Aanstonds waren de mannen van Lucern, Schwytz, Uri en Unterwalden opgebroken, zoodat hun banieren zich tegenover den hertog vertoonden, nadat deze bij Sempach was aangekomen. Waarschijnlijk was de ontmoeting op dit punt voor beide partijen onverwacht, daar de hertog anders voor den veldslag wel een gunstiger terrein gekozen zou hebben. Immers het kleine driehoekige veld, van achteren begrensd door een kreupelbosch en ter zijde ingesloten door holle wegen en watertjes, dat daar ter plaatse de eenige effene vlakte vormt aan de berghelling tegenover het meer, bood geen ruimte genoeg voor een krachtigen aanval van de ruiterij.

Op maandag (Sant Cirillen-tag), den 9^{den} van hooimaand (zoo luiden de overeenstemmende berichten der bronnen), vertoonde zich de hertog voor Sempach. Naar de gewoonte dier tijden liet hij onder het aanrukken de velden verwoesten en het graan afmaaijen. Volgens een Züricher kronijk van 1438 schreeuwden de Oostenrijkschen spottenderwijs naar de stad toe, ‘dat men de maaijers hun ontbijt brengen moest, en bedreigden

zij de Sempachers, dat ze allen voor de poort opgehangen zouden worden.'

De daareven genoemde bijzonderheden maken den hoofdinhoud uit van een liedje, dat in de eerste jaren na den slag (volgens von Liliencron reeds vóór 1389) vervaardigd werd. Uit dit oude liedje ziet men, hoe de fantasie met de feiten omspringt. Wat volgens de kronijk een ruwe spotternij en bedreiging van het krijgsvolk was, wordt een formeel discours tusschen hertog Leopold zelven en den schout van Sempach:

Ein elder fürst für Sempach reit,
Selb vierzechendist reit er für das tor,

(hij zelf met dertien anderen rijdt voor de poort)

er zeiget inen die helsig (stricke) vor;
'von Sempach, das sig (sei) üch geschenkt,
noch hüt so werdent ir all erhenkt
für das tor recht also schon.
Bringent den medern ze morgen und den lon:'

(brengt den maaijers te ontbijten en het loon.)

Hinwider do der Schulthesz sprach:
'Lieber her, hand (habt) üwer gemach!
es ist keines Schwitzers recht,
dasz er lone sinem knecht,
er dasz er im den tagwan tût.

(voor dat hij zijn dagwerk heeft volbracht.)

Die von Lucern sind uf der hůt:
mit der paner (banner) plau und wisz
si züchen dahar mit ganzem flisz.
Schwitzer paner die ist rot,
si hilft uns hüt usz aller not.
Das Uri, das hat spitze horn,
es ward kein man nie so hoch erborn,
es stoszet in nider uf den grund.
Den von Unterwalden ist kunt,
mit der paner wisz und rot,
wie man schlacht die herschaft ze tot!'

Hinwider do der Herzog sprach:
'hörest du, Schulthesz von Sempach!
dine rede ist gar hert,

der tüfel ist din gevert (gefährte)
dem hast du gedienet also schon,
er git (giebt) dir zitlich den lon!'

Uit die bedreiging van de Sempachers te zullen ophangen, is waarschijnlijk het bericht af te leiden van een latere kronijk, dat er na den slag onder den buit twee wagens met strikken gevonden zijn, *die bestemd waren om de eedgenooten op te hangen*. Von Liliencron merkt op, dat er in dien tijd bij elken krijgstocht een paar wagens met touwwerk tot allerlei doeleinden meê werden gevoerd. Zoo worden de feiten allengskens misvormd door willekeurige verklaring en onderschuiving van bedoelingen.

'Thans vertoonden zich' (dus vervolgt von Liliencron) 'de vier banieren van Lucern, Schwytz, Uri en Unterwalden. Volgens Zwitsersche bronnen was hun getalsterkte 1300 of 1500 man, en waren de Oostenrijkschen nagenoeg eens zoo talrijk. Volgens Oostenrijksche bronnen daarentegen wonnen het de eedgenooten in getalsterkte, weshalve ook een deel der ridders zich geneigd betoonde om den slag te ontwijken. De meer strijdlustigen echter drongen tot den strijd, en hun gevoelen behield de overhand, daar niemand voor den ander zich laf wilde toonen. Hierop steeg een deel der ridders van de paarden, en liet zich de lange punten van de laarzen afsnijden, om voor den strijd te voet geschikter te zijn. Er is reeds opgemerkt, dat het slagveld voor een aanval der ruiterij geen goede kansen aanbood; maar ook buiten dat is het in de veldslagen van de 14de en 15de eeuw geen ongewoon verschijnsel, dat de ruiterij afstijgt om te voet te vechten. Een dappere schaar voetknechten was voor de ruiters een gevaarlijke tegenpartij, doordien de paarden, gedood of gewond door speerstooten, de ruiters in hun val of vlucht meêsleepten. Er zijn derhalve geen bijzondere motieven noodig om in den Sempacher slag deze omstandigheid te verklaren. De paarden werden door de knechten achter de slagorde in gereedheid gehouden. Een ander deel der ridders bleef te paard, zonder aan den slag deel te nemen. Volgens andere bronnen bleef het Oostenrijksche voetvolk buiten gevecht, omdat de ridders den roem van den dag voor zich alleen wilden behouden.

De ridders te voet openden dan den strijd, en grepen van de hoogte af de eedgenooten aan, onstuimig en niet in de beste

orde. Maar aanvankelijk was hun de kans gunstig; de eedgenooten weken met aanmerkelijk verlies. Toen kwam er een keer; de eedgenooten “gewannen den Druck.” De oude kronijken geven daarvan de volgende verklaring: van de ridders, die achter de slagorde te paard stand hielden, reden er eenigen weg, waardoor een geschreeuw ontstond, dat de Oostenrijkschen op de vlucht sloegen. Toen nu de ridders te voet om hun paarden riepen, werden de paarden schuw en ontstond er grooter wanorde in de Oostenrijksche rijen. De zonnehitte veroorzaakte bij de zwaargepantserde ridders zulk een afmatting, dat er velen stikten. De slag eindigde met volslagen nederlaag van de Oostenrijkschen; hertog Leopold en een menigte graven en heeren lagen dood op het slagveld.’

Behalve het bovenaangehaalde lied, dat het gesprek behelst van Leopold met den schout van Sempach, bestaan er over den Sempacherslag nog twee liederen, n°. 33 en 34. In het laatste van deze liederen, een uitgebreid stuk van 67 koepletten, komen ook de 15 koepletten van het eerste voor, maar uit hun verband gerukt en met eenigszins veranderde lezing. Het eerste lied, in den tekst en de volgorde waarin het door von Liliencron in n°. 33 wordt gegeven, is ontleend aan de Lucerner-kronijk van Rusz, geschreven omstreeks 1482. De kronijkschrijver voegt bij de mededeeling van dit lied de volgende verklaring: ‘disz ist das lied, so nach der Sempacher schlacht gesungen ward;’ een verklaring waaruit von Liliencron, zoo als wij straks zien zullen, een gevolgtrekking afleidt, die van eenig gewicht is voor de kwestie omtrent de oudheid en echtheid van het volgende meer uitgebreide dichtstuk. Dit kortere lied van Rusz moet echter, volgens von Liliencron, beschouwd worden als zamengesteld uit twee verschillende stukken. Het eene schilderde den slag onder het beeld van een biecht. De Oostenrijksche heeren komen in de Zwitsersche-Bovenlanden om te biechten. Een pastoor uit Schwytz neemt hun de biecht af, legt hun een zware boete op, en geeft hun den zegen ‘mit scharpfen hallenbarten,’ zoodat zij uitroepen:

Das ist eine scharpfe bůsze
här pie domine,
die wir nun tragen můszen,
das tůt uns iemer we!

Het andere stuk daarentegen schilderde den slag onder het beeld van een strijd tusschen stier en leeuw. (Uri voert een stier in zijn wapen, en Leopold draagt den leeuw in zijn naam, en was bovendien ridder van de leeuwenorde.) In de vierde strofe van het lied van Rusz zijn deze beide hetoregene stukken aaneengevoegd, maar op zulk een onhandige wijs, dat zoowel de strofenbouw als de zinsverbinding verminkt is. Von Liliencron onderstelt, dat het stuk van de biecht afkomstig is van een Schwytzer, en dat van den stier en leeuw van een Urner. Hij voltrekt derhalve de scheiding van de oorspronkelijk verschillende bestanddeelen, en stelt in de vierde strofe van Rusz een kleine verandering voor, waarmeê zoowel de strofenbouw als de zin hersteld wordt. Nemen wij die verandering over, dan krijgen wij het Urner-lied in de volgende gestalte:

Es gieng uf siner weide
ein stier, als im gezam,
ze Sempach vor dem walde,
da im ein lewe bekam.
Der stier was hochgemeit (hoog van moed);
‘her lewe, wilt du fechten,
das si dir unverseit!’

Der lewe begönd ruszen (knarsen)
und schmucken sinen wadel (staart),
do sprach der stier zům lewe:
‘wöll wirs versůchen aber,
so trit herzůher basz (meer hier naar toe)
dasz dise grüne heide
von blůt werde nasz!’

Si begonden zůsamen treten,
si grifends frölich an,
bisz dasz derselbe lewe
gar schier die fluchte nam;
er floch hin bisz an den berg:
‘wo wiltu, richer lewe?
du bist nit eren wert!’

‘Wiltu mir hier entwichen
uf diser heide breit!

es stat dir lasterlichen
wo man es von dir seit:
es stat dir übel an,
du hast mir hie verloszen
gar mengen stolzen man.'

'Dinen harnesch gůten
hastu mir hie verlan,
darzu zechen houptpanner,
si steckent uf disem plan.
es ist dir gar ein schand;
ich han dirs angewunnen
mit ritterlicher hand.'

Nůn sprach der stier zům lewe:
'nůn bin ich hie gewesen,
du hast mir dick getrewet (oft gedroht),
ich bin vor dir genesen.
nůn ker du widerumb heim
zů diner schönen frauen,
din er sind warlich klein!'

Dit aardige liedje heeft langen tijd verscholen gezeten in de kronijk van Rusz en in het meer uitgebreide gedicht n°. 34. Dit gedicht heeft sedert Tschudi, den zwitserschen geschiedschrijver uit de zestiende eeuw, die het in zijn kronijk opnam, tot op onze tijden gegolden als authentieke en gelijktijdige bron voor het bij Sempach voorgevallene. In het slotkoeplet staat namelijk, dat een zekere Halbsuter, een Lucerner, dit lied gemaakt heeft toen hij van den slag terug was gekomen:

Halbsuter unvergeszen
also ist er genant,
zů Lucern ist er geseszen,
und was gar wol erkant,
he was ein biderman;
dis lid hat er gemachet
als er ab der slacht is kan.

Hij is er dus zelf bij geweest en vertelt wat hij gezien heeft; wat wil men meer? Intusschen toont von Liliencron (op voorgang van O. Lorenz in zijn werkje: Leopold III und die

Schweizer Bünde) dat dit lied, dat voor het werk van een der medestrijders wordt uitgegeven, onmogelijk zooals het daar ligt van zeer ouden oorsprong, veel minder het werk van een der strijders zelven wezen kan. Het bestaat uit zeer verschillende bestanddeelen, waaronder er trouwens kunnen zijn van hoogen ouderdom, maar waarvan andere duidelijk een lateren oorsprong verraden. Deze bestanddeelen zijn door hier en daar ingevoegde koepletten zoo goed als het gaan wou, aan elkander verbonden. Het lied komt eerst voor in kronijken van de zestiende eeuw. Von Liliencron geeft twee teksten, den gewonen en dien van Tschudi, en gelooft dat de vervaardiging moet gesteld worden in de laatste helft der vijftiende eeuw. Hij houdt het er voor dat Rusz, toen hij in zijn kronijk (1482) het liedje n°. 33 mededeelde, en daarbij aanmerkte: ‘disz ist das lied, so nach der Sempacher schlacht gesungen ward’, het lied van Halbsuter, dat destijds verspreid begon te worden, op het oog heeft gehad, en met zijn aanmerking heeft willen te kennen geven, dat het lied van Halbsuter ten onrechte voor het oude en echte uitgegeven en aangenomen werd.

Zoo keert dan bij een onnoozel volksliedje de kwestie terug, die bij werken van vrij wat meer beteekenis in de literatuur al zoo veel hoofdbrekens heeft gekost. De liefhebber kan de volledige uiteenzetting van deze zaak bij von Liliencron nalezen en vindt daar tevens de voornaamste geschriften aangewezen, waarin sedert Lorenz de authenticiteit en historische geloofwaardigheid van het lied verdedigd of bestreden is. Laten wij die kwestie rusten om eenige der belangrijkste gedeelten van het lied zelf in oogenschouw te nemen. In de eerste plaats komen in aanmerking een paar koepletten, waarin op den brand van Willisau gedoeld wordt. Zoo als wij uit von Liliencron's historische inleiding zagen, is Willisau door Leopold's benden bij den aftocht van dit stadje naar Sursee, in brand gestoken. Deze zaak wordt echter door Tschudi en al de volgende zwitsersche geschiedschrijvers anders voorgesteld. Volgens hen is Willisau door de Berners verbrand, toen zij oorlog voerden tegen gravin Maha van Neuenburg, een oorlog die eerst na den Sempacher slag is uitgebroken. Eerst in 1862 werd dit punt opgehelderd door von Stürler. Een voorname bijdrage tot die opheldering leverden een paar strofen van het lied van Halbsuter, en een verschil van lezing dat hier gevonden wordt tusschen den gewonen tekst en dien van Tschudi. Deze beide

strofen worden dan ook door von Liliencron voor zeer oud gehouden, niet alleen omdat hun inhoud met de oudste berigten omtrent den brand van Willisau overeenstemt, maar ook om den echten volkstoon, die uit deze strofen klinkt.

Es kam ein herr gezogen
von Wilisouw usz der stat;
da kam ein imb (bienenschwarm) geflogen,
in dlinden er gnistet hat;
der im ann wagen flog,
als do der selbig herre
wol für die linden zog.

Das dütet fremde geste,
so redt der gmeine man.
Da sach man wie die veste
dahinden zWilisouw brann.
Si redtend usz übermůt:
'di Schwizer wend wir töten,
das jung und alte blůt!'

Het is aardig om te zien hoe een geschiedschrijver soms met zijn bronnen omspringt, als hij iets vindt, dat met zijn vroeger opgevatte en reeds vast gewortelde voorstelling niet overeenkomt. Tschudi verkeerde in de vaste meening dat Willisau door de Berners was verbrand. Bij die meening nam hij natuurlijk aanstoot aan de beide eerste der aangehaalde regels:

- Es kam ein *herr* gezogen
von Wilisouw *usz* der stat.

Maar Tschudi weet zich te helpen door de volgende kleine wijziging in den tekst te brengen:

- Es kam ein *bär* (een beer, d.i. Bern) gezogen
gen Wilisouw *in* die stat.

Het belangrijkste gedeelte van Halbsuters lied zijn de strofen, waarin de heldendaad van Winkelried verhaald wordt. Immers deze strofen zijn de eigenlijke bron, waaruit dat verhaal geput is door Tschudi, die door de latere zwitsersche geschiedschrijvers eenvoudig gevolgd wordt. Om deze strofen is het te

doen, als er juist over dit Sempacher-lied en zijn authenticiteit met zooveel warmte geschreven en gestreden wordt. De oude kronijken weten niets van Winkelried, en spreken over de wending ten gunste van de eedgenooten, die op een gegeven tijdstip in den slag plaats greep, in algemeene bewoordingen; b.v. ‘zehant gab got den eidgenoszen glück’, of ‘da halff der almechtig got unsern getrüwen eidgenoszen.’ Slechts een enkel meer gedetailleerd bericht komt voor in een kronijk, die volgens von Liliencron omsteeks 1432 vervaardigd werd. Dit bericht luidt als volgt: ‘des half uns ein getrüwer man under den eidgenoszen. Do der sach dasz es so übel gieng und die herren mit iren glänen (speren) und spieszen allwegen die vordersten niederstauchent, ee das man si alda erlangen möchte mit den hallenbarten, do trang der erber from (eerbare vrome) man hin für und erwuste so vil spiesze, waz er ergriffen mochte, und trukt si nider, daz die eidgenoszen die spiez alle abschlugen mit den hallenbarten und do zu inen kamen, und trost si und gab inen fröuwd und rüfft und sprach: si fluchint (fliehen) all da hinden.’

Plaatsen wij naast dit bericht der kronijk aanstonds het verhaal van een beroemd zwitsersch schrijver uit de vorige eeuw, Zschokke: ‘Gen Sempach gekommen fand Leopold die Banner der Eidgenossen schon in der obern Gegend versammelt. Alsbald ohne sein Fussvolk zu erwarten, hiess er die tausende seiner Ritter von den Rossen steigen, weil er deren Verwirrung im Berggefecht fürchtete, und befahl, Mann an Mann gedrängt, gleich einer eisernen Mauer mit vorgesenkten Speeren in die Eidgenossen einzudringen. Es war zur Erndtezeit. Die Sonne stand hoch und brannte heiss. Die Schweizer fielen auf ihre Kniee und beteten. Dann erhoben sie sich und stürmten wüthend gegen die Eisenschaar an. Vergeblich; die durchbrach keiner. Mann um Mann sank. Sechzig Leichname der Eidgenossen bluteten am Boden. Alle wankten. “Ich will der Freiheit eine Gasse machen!” schrie jählings donnernd eine Stimme: “Treue, liebe Eidgenossen, traget Sorge für mein Weib und Kind!” Das sprach Arnold Struthan von Winkelried, der ritterliche Unterwaldner, umfasste alsbald mit beiden Armen von den Feindesspeeren, so viel er deren konnte, und begrub sie in seinen Leib und sank. Und über seine Leiche strömten die Eidgenossen durch die Lücke der eisernen Mauer stürmisch, zermalmend ein. Entzetsen flog über die Schaaren der Ritter.’

Met opzet voegde ik deze beide berichten bijeen om het opmerkelijk verschil in toon en voorstelling te doen gevoelen. Zschokke is declamatorisch en theatraal, waar de kronijk naief en natuurlijk is. Bij Zschokke is het: ‘Arnold Struthan von Winkelried, der ritterliche Unterwaldner;’ in de kronijk: ‘ein getrüwer man unter den eidgenoszen,’ en ‘ein erber from man.’ Bij Zschokke roept hij met donderende stem: ‘Ich will der Freiheit eine Gasse machen;’ de kronijk laat hem vrij wat naiever zeggen: ‘sie fliehen alle da hinden’ (zij gaan daar achter allemaal aan 't loopen). Bij Zschokke begraaft hij de speren in zijn lijf en zinkt neer, waarop de eedgenooten over zijn lijk voorwaarts stormen; in de kronijk pakt hij zooveel speren als hij kan, en drukt ze naar den grond, zoodat zijn strijdmakkers met hun hellebaarden de speren kunnen stuk slaan. Dat de ‘eerbare, vrome, getrouwe man onder de eedgenooten’ Winkelried heeft geheeten, en dat hij de inbraak in de sperenrij met vrijwillige en opzettelijke opoffering van zijn leven heeft gedaan, daarvan weet het kronijkbericht nog niets. Deze voorstelling van de zaak wordt eerst aangetroffen in de strofen van het lied van Halbsuter, die hier volgen:

Des Adels her was feste,
ir ordnung dick und breit,
verdrosz die fromen geste.
Ein Winkelriet, der seit:
‘wend irs genieszen lan
min arme kind und frouwen,
so wil ich ein frefel bestan.’

‘Trüwen, lieben Eidgnoszen,
mein leben verlür ich mit:
si hand ir ordnung bschloszen,
wir mögends inn brechen nit;
ich wil ein inbruch han,
des wellind ir min geschlechte
in ewikeit genieszen lan!’

Hiemit da tet er faszen
ein arm vol spieszen bhend,
den sinen macht er gaszen;
sin leben hat ein end.

- Er hat eins löuwen můt,
sin dapfer manlich sterben
was den vier waldsteten gůt.

Also begunde brechen
des adels ordnung bald
mit houwen und mit stechen;
Got siner selen walt!
Wo er das nit het gtan,
müszt menger frome eidgnosze
sin leben verloren han.

Wij kunnen thans het Winkelried-verhaal in zijn verschillende gestalten nagaan. In de kronijk is het een trouw en eerbaar man onder de eedgenooten, die een aantal speren pakt en naar beneden drukt, zoodat zijn strijdmakkers ze kunnen stuk slaan; in het lied van Halbsuter krijgt bij den geslachtsnaam Winkelried, en ‘bestat ein frefel’, bedrijft een stout stuk, waardoor hij, met opoffering van zijn leven voor de eedgenooten een weg baant door de sperenrij; bij Tschudi ontvangt hij vervolgens den persoonsnaam Arnold en bij Zschokke valt Arnold Struthan von Winkelried als een tooneelheld, na met donderende stem zijn voornemen te hebben aangekondigd om te sterven voor de vrijheid. Door het kritisch onderzoek van Lorenz en von Liliencron is thans voorloopig aan de schrijvers der zwitsersche geschiedenis de gelegenheid afgesneden om aan Zschokke's tafereel nog meer versierselen toe te voegen.

Voor het gevoel, en bepaaldelijk voor het zwitsersch nationaal gevoel, is het zeker minder aangenaam, wanneer het verhaal van Winkelried's heldendaad, dat reeds eenige eeuwen lang als ontwijfelbaar historisch had gegolden, tot het voorwerp gemaakt wordt van een kritisch onderzoek, en wanneer zulk een onderzoek tot het resultaat leidt, dat genoemd verhaal enkel op den naam van eene schoone sage aanspraak kan maken. De verdedigers van het lied van Halbsuter hebben dan ook ongetwijfeld gemeend met de authenticiteit van dat lied tevens de nationale eer en de eer van hunner Winkelried te handhaven. Zelfs von Liliencron meent zijn kritiek met een soort van vergoêlijking, half en half een redding van het historisch gehalte der sage, te moeten besluiten. ‘Het zou onkritisch wezen,’ zegt hij, ‘om de daad van Winkelried door hetgeen

tot dusver daarover is bekend geworden, te beschouwen als uit de bronnen bewezen; maar zeer zeker zou het even weinig te rechtvaardigen zijn om ze deswege te verwerpen als historisch onwaar. Want ook de sage heeft een onbetwisbaar recht op “geschichtliche Beachtung”, zoolang als er zich geen innerlijke bezwaren opdoen tegen haren inhoud. Wat zij echter in ons geval van Winkelried verhaalt, wordt zeer wel gemotiveerd door hetgeen omtrent het beloop van den slag bekend is; ja men zou bijkans kunnen zeggen: het heeft zoo moeten gebeuren, indien de eedgenooten met een “spits” zooals de bronnen zeggen, d.i. in wigvormige slagorde in de sperenrij der ridders hebben willen inbreken.’

Misschien mag men vragen of in deze redenering het gebied der historie wel streng genoeg van dat der sage gescheiden wordt gehouden. In de voorrede voor de ‘Deutsche Sagen’ van Jacob en Wilhelm Grimm, vinden wij de volgende opmerking, die op dit punt zeer te behartigen is. ‘Men kan de meeste geschiedschrijvers twee dingen verwijten, die schijnbaar met elkander in strijd zijn: dat zij namelijk te veel en te weinig gewicht aan de sagen hechten. Terwijl sommige dingen, die louter tot het gebied der sage behooren, in de rij der historische feiten worden opgenomen, worden anderen van geheel denzelfden aard, als ijdele verzinsels en hersenschimmen, snood ter zijde geschoven. Hiermeê miskent men den aard der sage, en geeft haar eensdeels een reële waarheid, die zij niet bezit, terwijl men anderdeels de ideale waarheid, die haar toekomt, verloochent.’ Is eenmaal het verhaal omtrent Arnold Winkelried als sage erkend, omdat het gebleken is niet te steunen op eenig historisch getuigenis, gelijktijdig met het feit, dan dient het ook niet wederom behandeld te worden als historisch bericht. Moest aan de sagen het recht worden toegekend op ‘geschichtliche Beachtung’, zoolang als er zich geen innerlijke bezwaren opdoen tegen haren inhoud, dan zou men in alle sagen geschiedenis kunnen vinden, daar immers de sage, even als elk verdichtsel, haar stof aan de werkelijkheid moet ontleenen. In haren inhoud zal dus altoos iets gevonden worden, waartegen zich volstrekt geen innerlijke bezwaren opdoen. Overigens wordt aan het heroïsme der eedgenooten, in den slag bij Sempach betoond, in het geheel geen afbreuk gedaan, wanneer men het Winkelried-verhaal als loutere fictie beschouwt. Zij hebben zich allen als mannen gedragen, en niet slechts

één, maar velen hebben op dat slagveld hun leven gelaten in de heldhaftige verdediging der gemeene zaak. Aan deze werkelijkheid ontleent de Winkelried-sage haar stof, maar naar den aard der sage stelt zij het heroïsme van velen aanschouwelijk voor in één enkel gefingeerd persoon.

Wij kunnen aan het lied van Halbsuter nog eenige strofen ontleenen, die een soort van komisch naspel vormen op het tragische tooneel van Winkelried's val. Dat de inhoud van die strofen tot het gebied der sage behoort, is reeds daaruit op te maken, dat hetgeen daarin verhaald wordt, als voorgevallen tusschen een hertog van Cleef en den visscher Hans Rot van Lucern, ook wordt verteld als in 1350 te Zürich gebeurd met een heer van Toggenburg en den visscher Bachs. Het verhaal van Halbsuter kom hierop neêr. Onder de ridders van Leopold was een hertog von Clee, d.i. von Cleve; (Tschudi, die historische bezwaren had tegen de aanwezigheid van een hertog van Cleef in Leopold's leger bij Sempach, maakt van den Clevenaar met weinig moeite een Bourgondiër, door von Clee te veranderen in von Gree, dat een Bourgondisch geslacht is.) Deze hertog von Clee ontsnapt aan de slachting en komt met zijn knecht aan den oever van het Sempacher meer. Hier haalt hij den visscher Hans Rot met beloften en goede woorden over om hem naar den anderen oever over te zetten. Dit geschiedt; maar als zij aan den overkant naar Nottwyl komen, geeft de ridder aan zijn knecht een wenk om den visscher dood te steken. Hans Rot echter, die den wenk bemerkt heeft, stoot de schuit omver, en werpt hen beide in het meer. Hij zelf begeeft zich naar zijn lieve heeren, d.i. naar de raadsheeren van Lucern, en vertelt hun dat hij twee kapitale visschen heeft gevangen, die zij cadeau kunnen krijgen, als hij de schubben mag houden. Ziehier het liedje:

Ein herr der was entrunnen,
der was ein herzog von Clee
der kam zůr selben stunde
gen Sempach an den see,
er kam zů Hansen von Rot;
‘nůn tůs durch got und gelte,
für uns usz aller not!’

‘Fast gern,’ sprach Hans von Rot:
des lons was er auch fro,
dasz er in solt verdienen;
fürt sie über se also.
da er gen Nottwil kam,
da winkt der herr dem knechte
er solt den fůrman erstochen han.

Das wolt der kuecht verbringen
am schifman an der stat.
Hans Rot merkt an den dingen,
gar bald er das schif umtrat.
er warf sie beid in se:
‘nůn trinkend, lieben herren!
ir stechend kein schifman me!’

Hans Rot tet sich bald keren;
seit (sagt) wie es gangen was
zů sinen lieben herren:
‘Nůn merkend dester basz:
zwen fisch ich hüt gefangen hau,
ich bitt üch umb die schüppen
die fisch wil ich üch lan.’

Si schiktend mit im dare,
man zog sie usz dem se,
der bulgen (tasschen) namends ware
und anders noch vil me.
si gabends im halben teil;
da lopt er got von himel
und meint es wer wolfeil.

Im wetschger (tasch) waren zwo schalen,
von silber warends gůt,
die wurdend Hansen Roten:
des was er wolgemůt;
er hat si nit vertan
zu Lucern bi sinen herren
sind si bhalten schon.

De slotstrofe van dit liedje bewijst, zoo als von Liliencron opmerkt, den lateren oorsprong; men ziet er uit dat dit verhaal zich vastknoopte aan de omstandigheid, dat er op het raadhuis te Lucern een paar zilveren schalen, overblijfsel van den buit bij Sempach gemaakt, bewaard werden. Het behoort dus tot die soort van vertelsels, die men, in elk museum van oudheden, omtrent het een of ander bijzonder merkwaardig voorwerp, van den gids kan te hooren krijgen. Overigens leveren deze strofen een aardig voorbeeld op van de manier van verhalen, die aan het volkslied eigen is. Men moet er niet te veel samenhang of naauwkeurigheid in zoeken; men zal b.v. uit dit verhaal te vergeefs zoeken op te maken, hoe de schipper zelf, nadat hij zijn schuit omver had geworpen, aan wal gekomen is. Het ligt in den aard van het volkslied, dat het zich om zulke kleinigheden niet bekommert en volstrekt onverschillig is voor alle bedenkingen, die uit het standpunt van logische consequentie tegen het verhaal ingebracht kunnen worden. Het volkslied gaat bij de behandeling zijner stoffen, hetzij die tot het gebied der sprook of der geschiedenis behooren, geheel anders te werk dan de strenge historie; deze immers is zooveel te echter en beter, naarmate zij met meer juistheid het noodzakelijk verband tusschen de gebeurtenissen weet aan te wijzen.

Lorenz en von Liliencron hebben met hun analyse aan de authenticiteit en historische geloofwaardigheid van Halbsuter's lied een, naar ik vrees, ongeneeslijke wonde toegebracht. Misschien hebben wij daarmeê echter meer gewonnen dan verloren. Het feitelijke van den Sempacher slag staat buitendien vast, en de geschiedschrijver behoeft zich thans niet langer door verdichte verhalen op dwaalwegen te laten voeren, maar kan al zijn zorg daaraan besteden, om het feit zelf in zijn historischen samenhang met de grootst mogelijke nauwkeurigheid en volledigheid voor te stellen. Gewonnen hebben wij door die analyse eenige volksliedjes, die wel is waar nauwelijks meer tot het genre der eigenlijke geschiedzangen gerekend kunnen worden, maar die er zooveel te aardiger en poëtischer om zijn. Zoo wordt er beantwoord aan den eisch van Grimm: historie en sage blijven gescheiden; maar er wordt aan beide recht gedaan.

De lezer zal zich thans een voorstelling kunnen vormen van von Liliencron's arbeid, wanneer hij in aanmerking neemt, dat door hem ruim zeshonderd liederen met dezelfde nauwkeurigheid en volledigheid als de Sempacher liedjes behandeld en toe-

gelicht zijn. Vooral de reformatie-periode van 1517-1554 heeft een ruimen oogst van gedichten opgeleverd. Of nu echter zijn werk door het publiek, waarvoor het met zooveel zorgvuldigheid ingericht is, vlijtig zal worden gelezen, daar valt nog zoo vast niet op te rekenen. De tegenwoordige tijd levert zoo veel en zoo velerlei, waardoor de aandacht verdeeld en verstrooid wordt, dat men vreezen kan, dat de meesten tegen den omvang van het werk met eerbiedigen schroom zullen opzien, en dat slechts weinigen moed en volharding zullen vinden, hetzij tot een gezette studie, of tot een meer vluchtige lezing van deze boekdeelen. Wanneer wij de massa van stof in aanmerking nemen, die tegenwoordig voor de geschiedenis wordt opgestapeld, dan komt onwillekeurig de bedenking bij ons op, die reeds door Kant, bijna honderd jaren geleden, werd geopperd (in de verhandeling: Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, 1784): hoe wij, en hoe eerst de nakomelingen over een paar eeuwen, het moeten aanleggen om die dagelijks aangroeijende stof te bemachtigen. Kant stelde voor, dat men de wetten zou trachten op te sporen, waardoor de menschelijke samenleving beheerscht wordt; wetten, die volgens hem, even zeker en bestendig zijn als die van het zonnestelsel: zoodat ook de geschiedenis vroeger of later haren Kepler zou kunnen vinden. Intusschen zal niet iedereen aan de streng wijsgeerige behandeling der geschiedenis de empirische en aanschouwelijke geheel opgeofferd willen zien. Zal nu de geschiedenis voortdurend ook nog op de laatste wijs behandeld worden, dan zal de kunst met de wetenschap samen moeten werken. In de eerste plaats zal er uit de massa van stof gekozen moeten worden. Het bijeengebrachte dient onderworpen aan schifting en scheiding. Die arbeid zal ook met deze verzameling van geschiedzangen verricht moeten worden. Niet al het materiaal dat hier voor ons ligt is van dezelfde waarde, en met dorre rijmelarij, die noch tot de kennis der feiten iets nieuws toevoegt, noch uit taalkundig en literair oogpunt veel belangstelling verdient, kan ten slotte evenmin de historicus van professie, als de liefhebber gediend zijn. De auteur heeft door zijn moeitevollen en zorgvuldigen arbeid die schifting gemakkelijk gemaakt; thans rest de meer dankbare taak om uit zijn arbeid de netto winst te trekken.

D.E.W. WOLFF.

Herinneringen aan Italië.

Vervolg van bladz. 76.
XII.

Wij gaan thans echter deze kunstwereld, voor zoover zij zich in de doorwandelde lokaliteiten der Uffizi op den noordelijken Arno-oever bevindt, verlaten, om ons door de ruime Corridors of gangen over den Lungarno en Ponte-Vecchio, naar het Pitti Paleis op den zuidelijken oever te begeven. Deze Corridors werden in 1866 voor het publiek opengesteld. Maar de vereeniging dezer beide paleizen Pitti en Palazzo della Signoria of Vecchio, waarvan wij zagen dat de Uffizi een deel vormen, geschiedde reeds in 1564 door den bouwmeester Georgio Vasari, op last van Cosmo I en ter gelegenheid van het huwelijk van Francesco de Medicis met Johanna van Oostenrijk. Hier toch wacht ons eene nieuwe, eene andere afdeeling dezer kunstwereld. En waan niet, dat deze wandeling uwe kunstbeschouwing, uw kunstgenot zal afbreken. Neen! in deze Corridors vindt gij achtereenvolgens eene rijke verzameling van teekeningen en schetsen der eerste meesters; van prachtige en zeldzame gravures, en eene beroemde collectie tapijtwerken (gobelyns), naar teekeningen (cartons) of schilderijen der genoemde meesters. Wat de teekeningen en gravures betreft, valt op te merken, dat hier slechts het uitstekendste, een klein gedeelte van zeer groote kunstschatten ter bezigtiging is voorgesteld. De galerij te Florence bezat namelijk eene verzameling van ongeveer 20,000 stuks teekeningen van oude meesters, toen in 1866 Emilio Santarelli, Hoogleeraar in de beeldhouwkunde, haar zijne eigene

verzameling ten geschenke gaf, die 12,704 stuks van oude en nieuwere meesters telde. De eerste verzameling is hoofdzakelijk afkomstig van G. Vasari, den grooten geschiedschrijver der Italiaansche kunst. Tijdens hij zijn bekend werk schreef, ‘Vita dei Maestri del disegno’, schijnt hij in het bezit van een door hem te zamen gebragte collectie te zijn geweest, van een werk met teekeningen van alle Italiaansche kunstenaars. Hij deelt mede, dat ook Vincenzio Borghini een dergelijk werk had zamengebragt. Men weet nu niet wat van dit laatste geworden is, maar dat van Vasari schijnt grootendeels in handen van den kardinaal Leopold de Medicis te zijn gekomen. Later werden hieraan de studiën van Gaddi, Michelozzi en Hugford toegevoegd. Al deze teekeningen waren in kartons zamengebragt, maar zonder eenige rangschikking naar scholen of tijdsorde. Het was in waarheid eene *rudis indigestaque moles*. In 1825 heeft de Directie de geheele verzameling, onder medewerking van deskundigen, naar nummers van orde gerangschikt, naar tijden en verschillende scholen geregeld. Uit die allen werd in 1866 eene keuze van het beste gedaan en ter beschouwing van het publiek gesteld, voor welks gemak op elke teekening de naam der kunstenaars vermeld is. Over den zeldzamen rijkdom dezer verzameling kan men eenigermate oordeelen uit de bijzonderheid, dat zich hier 27 teekeningen van Leonardo da Vinci, 37 van Rafaël, 21 van Michel Angelo bevinden. Voorts de schetsteekeningen van Domenico di Ghirlandajo voor de frescos in het koor van S. Maria Novella; die van Filippino Lippi, voor de kapel der Strozzi, in die zelfde kerk; van P. Perugino, de Afneming van het kruis in drie bladen, zijnde de schetsteekening van de schilderij in de Pittigalerij, en verschillende teekeningen van Rafaël, die men in de Loggiën van het Vatikaan wedervindt. Met de pen en met rood- en zwartkrijt heeft men nog teekeningen van Francia, Giulio Romano, Sodoma, Bellini, del Vaga, Giorgione en vooral prachtige schetsen van landschappen van Titiaan. Maar ook vreemdelingen hebben dit zeldzame kabinet helpen verrijken, want men vindt er landschapstudiën van Claude Lorrain, prachtige schetsen in waterverw, met de pen en in krijt, van Murillo, Rubens, Poussin, Albert Durer en anderen.

Vervolgens komt men in de galerij der tapijtwerken of Gobelyns (*Arazzi*). Cosmo I liet namelijk in 1545 Vlaamsche,

later ook nog Parijsche werklieden naar Florence komen om deze soort van weefsels te vervaardigen, terwijl verscheidene der eerste meesters, als Rafaël, M. Angelo, Bronzino, Pontormo, Salviati en Stradano, met het vervaardigen der teekeningen daarvoor belast werden. De hier ter bezigting gestelde weefsels zijn maar enkele der 600 stuks groote verzameling. Wij gewagen daaronder van de Afneming van het kruis, naar een Carton van Michel Angelo, in 1665 gearbeid; de roeping van S. Peter, naar de teekening van Cigoli; de jeugdige tuiniers, vriendelijke kindergestalten, die bloemen en planten verzorgen, enz. Verwonderlijke keurigheid van bewerking, rijkheid en natuurlijkheid van kleuren, vooral de volkomen smeltende overgangen daarvan, doen vaak veel meer aan schilderwerk, dan aan weefsels denken en verbaasd staan bij de trap van volkomenheid, waartoe ook deze kunst in de 17de eeuw gekomen was. Wij althans zouden deze kunstwerken oneindig hooger stellen dan het schoonste wat wij èn in de fabriek der Gobelins te Parijs èn op de Wereldtentoonstelling daarvan aanschouwden.

Zoo zijn wij aan den zuidelijken Arno-oever en in het Pittipaleis gekomen. Het werd door Luca Pitti, den grooten tegenstander der Medicis, naar de plannen van Brunelleschi gebouwd, of liever aangevangen, daar het eerst door B. Ammanati werd voltooid. Achter het kolossale gebouw, thans het verblijf van Koning Victor Emanuel, klimmen de tuinen van Boboli, met hare olijven- en oleanderlanen, heuvelwaarts op. De schilderij-galerij, die meer dan 500 voortreffelijke kunstwerken bevat, is grootendeels zamengebragt door den kardinaal Leopold en Carlo de Medicis en door den Groot-Hertog Ferdinand II. De schilderijen zijn zeer goed geëxponeerd in een zestal groote en eenige kleinere zalen, die, naar de allegorische fresco-schilderwerken aan de zolderingen, elk een eigen naam dragen. Zoo heeft men 1 de Zaal van den Ilias, 2 van Saturnus, 3 van Jupiter, 4 van Mars, 5 van Apollo, 6 van Venus, 7 die der opvoeding van Jupiter, 8 der Stuffa, 9 van Ulysses, 10 van Prometheus, 11 de Galerij Poccetti, 12 de zaal der Regtvaardigheid, 13 van Flora en 14 der Kinderen (*de Putti*). Wij kunnen hier slechts aan enkele beroemde namen herinneren, wier werken als de edelste paarlen in deze prachtige verzameling schitteren. Rafael bekleedt eene eerste plaats. Zijne portretten van Paus Julius II, van kardinaal

Bibbiena, van Tommaso F. Inghirani, van Leo X met twee kardinalen, doen zijn talent in dit genre als buitengewoon kennen. En toch is zijn eigenlijk genie eerst zigtbaar in de meer ideale en bovenzinnelijke wereld, waaraan hij, althans in zijn latere kunstperiode, steeds alle aardsche en zinnelijke schoonheidsvormen tracht dienstbaar te maken. Men heeft hier zijne Madonna del Baldachino, de H. Maagd met het kind en de vier Evangelisten; zijne Madonna del Gran Duca, de H. Maagd en het Kind, een bekoorlijk tafreel[1]; zijne Madonna del Impannata, eene heilige familie, wel eenigermate beschadigd; zijne Madonna della Seggiola, eene der beroemdste en zeker bekoorlijkste door natuur en eenvoud. En toch is daar nog eene Madonna, een Moeder met het Kind, in deze galerij, die wij minstens nevens de schoonste der genoemden zouden willen stellen, die van Murillo. Het is een wonderbaar fraai stuk! - Niet minder mag men dit zeggen van Michel Angelo's drie Schik-Godinnen, oude vrouwen met ernstige[2], diep gerimpelde gelaatstrekken, waarin been en spier zich als onder het vel vertoonen. Zulke voorstellingen waren aan den grooten ontleder van het menschelijk ligchaam uitmuntend toevertrouwd. Wie zoude daarin zooveel natuur hebben kunnen weêrgeven, zonder daarom in het minste tot het onedele of leelijke af te dalen, ja met behoud van het schoone en liefelijke, dat soms de grijsheid als een kroone siert! - Onder de vorstelijke personen, die hier hunne beeldtenissen door de kunst vereeuwigd zagen, behooren Philips II van Spanje en Karel I van Engeland, de laatste met zijne gemalin. De eerste is van het penceel van Tiziano, de beide laatste van v. Dijk, maar allen ware meesterstukken. Ook Leonardo da Vinci heeft hier verschillende fraaije stukken geleverd, waaronder vooral de zoogenaamde Monaca di Leonardo, een keurig vrouwenportret met een boek in de hand. Andrea del Sarto, uit de Florentijnsche school, medeleerling van Raphael te Florence, wiens stijl hem niet geheel vreemd is, ofschoon hij in verhevenheid beneden

1 Raphael, von Ernst Förster. Leipzig, 1867, Th. I, p. 228. ‘Süsser Frieden im innern und nach aussen, beseligende Ruhe bilden den Grundton des Bildes.’

2 ‘Tre donne d'una robusta vecchiezza,’ zegt zeer juist de uitmuntende Guida della R. Galleria del Palazzo Pitti, dell' Ispettore Egisto Chiavacci. Firenza, 1867.

hem[1] blijft, heeft hier het Dispuut over de Drieëenheid voorgesteld door de prachtige gestalten van de HII. Benedictus, Laurentius, Dominicus en Franciscus, en twee voorstellingen van de Hemelvaart van Maria gegeven, op een van welke hij zijn eigen portret heeft gemaald. Men vindt hier ook vele stukken van Salvator Rosa, schoone landschappen, waar boom en struik, heuvel en waterval, zee en strand, woudduisternis en zonneglans, als uit het leven zijn gegrepen. Maar dat hij zich ook op ander gebied in de geheimen van het menschelijk hart te huis gevoelde, toont ons zijne meesterlijke voorstelling van de Valschheid, onder het beeld van een man met een masker, een inderdaad, ook uit een zielkundig oogpunt, merkwaardig stuk.

XIII.

Florence is eerst sedert de overeenkomst van 15 Sept. 1864 met Frankrijk, de hoofdstad van het koningrijk Italië. De stad telt nu ruim 115,000 inwoners en is de zetel, gelijk wij reeds zagen, van den Koning van de Wetgevende magt en van het Staatsbestuur. Het rijk is verdeeld in 68 provinciën, waarvan de minst bevolkte meer dan 100,000, en een zevental boven de 600,000 zielen tellen. Hieronder is het rijk weder verdeeld in 8526 gemeenten, waaronder er 2763 zijn die geen 1000, en 9 die tot aan 100,000 zielen tellen. Evenzeer als de wetgevende magt voor het Rijk wordt uitgeoefend door het Parlement, gescheiden in Kamer der Gedeputeerden en Senaat, wordt zij uitgeoefend in de provinciën en in de gemeenten door vergaderingen, wier leden *direct* door het volk gekozen worden. Kiezers zijn alle burgers, die 21 jaren tellen, in het bezit zijn hunner burgerlijke regten, en die jaarlijks in de gemeente van 5 tot 25 *lire* belasting betalen, wordende de schaal gevormd naar het cijfer der bevolking van 3000 tot 60,000 zielen. De gemeenteraden kiezen een uitvoerende magt (*Giunta municipale*), aan wier hoofd een *Sindaco* staat, die door den Koning uit de Raadsleden wordt gekozen. De Provinciale raden benoemen eene *Deputazione Provinciale* en hebben aan

1 Coindet, o.l. p. 207, 208.

het hoofd der Provincie een door den Koning gekozen Prefect. De provinciale- en gemeente-wetten, die dit een en ander regelden, hebben daarenboven aan Provinciale Besturen de zorg opgedragen voor het technisch- en middelbaar onderwijs en voor het krankzinnigen-wezen; aan de gemeenten die voor het lageronderwijs, voor de schutterijen (*guardia nazionale*) en voor de geneeskundige armenzorg. Daarenboven is aan het Provinciaal gezag toevertrouwd het toezigt op de gemeenten, op de instellingen van Weldadigheid en Godshuizen, in alle gevallen, waarin de wet goedkeuring op de besluiten dier verschillende corporatiën eischt. Maar buiten de regeling van deze eerste grondslagen der administratie en de vaststelling dezer organieke wetten, is er nog oneindig meer geschied. In 1865 had het Parlement reeds *éénheid* gebragt in al de verschillende wetten en wetgevingen der Italiaansche staten, door de aanneming der wetboeken voor burgerlijk regt, burgerlijke regtsvordering, koophandel en handels-zeeregt, en criminele regtsvordering. Wij kunnen natuurlijk in geene bijzonderheden over deze takken van wetgeving treden, maar vermelden alleen, dat zij in den geest der Fransche *Codes* zijn, met zoodanige wijzigingen als aard van land en volk vereischten. Men heeft daarenboven nog eene wetgeving op den Letterkundigen- en Kunsteigendom, en op de onteigening ten algemeene nutte in het leven geroepen. Daarenboven zijn bij de Wet alle, vroeger zoo talrijke speciale geregtshoven, 't zij voor administrative regtskwestiën (het Contentieux administratif), 't zij voor burgerlijke of strafzaken afgeschaft, en alles tot de competentie van den gewonen regter teruggebragt. Om de regten der burgers te beschermen tegen de willekeur der uitvoerende magt, werd bepaald, dat de regterlijke bij hare vonnissen de administrative handelingen en voorschriften aan de wetten heeft te toetsen. Verder kwam er *éénheid* in alles, wat de verordeningen en regten van handel en scheepvaart voor de verschillende havens van het koningrijk betreft. De wet van 6 Juli 1864 heeft het stelsel der Kamers van Koophandel en Fabrieken voor het geheele rijk toegepast en verbeterd. Den 1sten Januari 1868 telde men 69 dergelijke ligchamen. Tal van Koninklijke Besluiten en Wetten hebben onderwerpen in het belang van de zeevaart geregeld, als: de dienst der Consuls; die der havenbeambten; der gezondheid op schepen; der bepaling van scheepsinhoud, enz. Men bedenke verder, dat in

deze jaren *éénheid* van munt en van maat de vroegere verscheidenheid heeft vervangen; dat reeds in 1861 een Grootboek voor het Koningrijk Italië is aangelegd en achtereenvolgens al de schulden der verschillende staten tot eene algemeene nationale schuld zijn zamengesmolten. Waarlijk, er schijnt genoeg aangestipt om de overtuiging te geven, dat er in een tiental jaren ontzettend veel is tot stand gekomen, en dat het eene zeer onredelijke en ongegronde beschuldiging is, als zoude het Italiaansche parlement zijn besten tijd slechts wijden aan partijstrijd en nietswaardige kabalen. Zij mogen daar niet ontbreken; zij mogen vooral in den laatsten tijd een minder edel en meer bedenkelijk aanzien hebben gekregen, de lof moet gegeven worden, dat de Italiaansche regeering, dat het parlement *veel*, ontzettend veel heeft verrigt voor eene geheele staatkundige en sociale hervorming van het schiereiland.

En dat dit niet slechts van het algemeen bestuur, maar ook van dat der provinciën en gemeenten kan gezegd worden, blijkt uit den ijver, waarmede vele gewesten en plaatsen aan de op hen gelegde verpligtingen hebben trachten gevolg te geven. Zoo bijv. wat het punt van openbare werken betreft, door het uitleggen en verfraaijen van steden, het verbeteren van straten en wegen, het meer toegankelijk maken van openbare instellingen. Wij bepalen hier echter de aandacht tot één onderwerp: het in onzen tijd overal alles beheerschend, maar in Italië meer dan ergens als *de groote levensvraag* te beschouwen: *het onderwijs*. Italië staat hierin zeer laag, ten opzigte van het volksonderwijs het laagste van alle beschaafde natiën[1]. In 1866 konden gemiddeld op 1000 zielen 178 lezen en schrijven, 41 alleen lezen; 781 waren geheel onbekend met beide zaken (*analfabeti*). Niets strekt vroegere besturen, niets der geestelijkheid, met haren invloed en gezag, meer tot schande, beschuldigt haar luider en verpletterender voor de regtbank van beschaving en ontwikkeling, dan deze treurige cijfers. Het volksonderwijs bijna uitsluitend in handen der geestelijkheid[2]

1 Het is een Italiaan, en nog wel de statisticus Maestri, die het erkent: ‘noi siamo, sotto il rispetto dell' istruzione popolare, l'ultimo fra i popoli civili.’ - ‘l'Italia economica,’ nel. 1868, p. 137.

2 Een koninklijk Decreet had voor Napels dit uitdrukkelijk bepaald. Marco Monnier, ‘l'Italia all' Opera,’ p. 44,56. - En het was waarlijk heel wat minder ongerijmd dan het Konink. Besl. van 15 Maart 1848, luidende: ‘Op voorstel van onzen Minister van Binnenl. Zaken, de Raad van Ministers gehoord, hebben wij goedgevonden en verstaan als volgt:

Art. 1.	De nationale garde van onze zeer getrouwe stad Napels wordt onder de bijzondere bescherming gesteld van de Zeer H. Maagd van den Carmel.
Art. 2.	Onze Secretaris van Staat, Minister van Binnenl. Zaken, is belast met de uitvoering van het tegenwoordig Besluit.

(Zie Félix Bungener, ‘Pape et Concile an 19e Siécle.’ Paris, 1870, p. 388.

Eerbied voor *zulke* wetten is wel alleen bij een volk te wachten, dat door eene geestelijkheid als de Napolitaansche wordt onderwezen.

en kerkelijke corporatiën, jaren, eeuwen lang..... en zulke uitkomsten! Het waren wel blinde leidslieden der blinden! Of sluwe leidslieden, die in de onkunde de beste bondgenoot voor handhaving van eigen gezag zagen. Ongelukkig Italië, waar zulk een staatkunde en zooveel onverschilligheid, naar Alfieri's woord:

> ‘Fan d'ignoranza un denso velo agli uni
> Superstizion tien gli altri; *a tutti è notte.*’

Het jeugdig Koningrijk had ook de roeping hierin eene geheelve verandering te brengen. Maar ook hier moest alles geschapen worden: een onderwijzend personeel buiten de geestelijkheid, scholen, hulpmiddelen van allerlei aard; het moest vooral belangstelling voor het onderwijs der jeugd opwekken en dit alles onder hevige tegenwerking van de zijde der geestelijkheid[1]. Men is dan ook met ijver aan het werk gegaan, en wanneer men alleen naar de meerdere uitgaven zoude oordeelen, kon men tot de meest bevredigende uitkomsten besluiten. Al de vroegere Italiaansche regeringen te zamen gaven voor het onderwijs nog geen 8 mill. *lire* 's jaars uit: het koningrijk legt daaraan reeds 15 mill ten koste. Daarenboven bedragen *de gewone* gemeentelijke uitgaven voor dit onderwerp reeds meer dan 21½ mill. *lire*, zonder te letten op 't geen geheel vrijwillig in de grootere steden nog gedaan wordt. De provinciën dragen daarenboven ook nog voor ruim 3 millioen hierin bij[2]. De tijd is echter, vooral bij dit onderwerp, veel te kort, om

1 Staaltjes uit velen zijn, dat bij het onderzoek der Regering in het Seminarie te Ravenna, in 1859, een der leerlingen, over de geographie van Italië ondervraagd, al de oude staten opnoemde en het nieuwe koningrijk ignoreerde Op eene meisjesschool te Benevento werd, op de vraag: wie koning van Italië was, geantwoord: ‘Jezus Christus.’

2 Maestri, o.l., p. 139.

over de vruchten dier inspanningen te kunnen oordeelen. Vooruitgang heerscht er zeker, vooral in de grootere steden. Toen Victor Emanuel te Napels kwam, bezat die stad op 500,000 zielen slechts 42 scholen, met 3000 scholieren, en gaf zij daarvoor geen 50,000 frs. 's jaars uit. Thans zijn er 111 scholen met 17,000 kinderen, en 16 bewaarscholen met 2000 kinderen, en is het onderwijsbudget op 600,000 frs. geklommen[1]. In Turijn werden in 1847 voor het schoolwezen 40,000 *lire* uitgegeven; in 1865 was het schoolbudget 500,000 *lire*[2]. In het jaar 1863/4 waren er in het koningrijk 31,675 inrigtingen voor lager-onderwijs geopend, waarin de eerste beginselen van kennis werden medegedeeld aan 1,681,296 leerlingen, door een personeel van 49,246 leeraars. De kleinkinder- en bewaarscholen telden 1,427,063 kinderen. De ouderdom der kinderen, die op deze twee soorten van scholen worden vermeld, is van 2 tot 12 jaren. Tot opleiding en vorming van een onderwijzend personeel heeft men thans 135 normaalscholen en dergelijke inrigtingen, waarvan 64 voor jongelieden en 71 voor vrouwen. Zij werden bezocht door 2718 jongelieden en 4365 vrouwen[3]. In 't algemeen schijnt men in Italië, even als in Noord-Amerika, veel van de vrouw voor het onderwijs te wachten. Maar hare opleiding en ontwikkeling zal hiertoe dan toch veel algemeener en hooger moeten worden dan die thans nog is. Ook voor het middelbaar en industriëel onderwijs wordt veel gedaan, en men tracht daaraan een zooveel mogelijk praktische rigting te geven, door de mathematische- en natuurwetenschappen daarbij meer op den voorgrond te stellen. Liever dan ons hierbij met de hoogst onvolledige cijfers van Maestri - die daarenboven door generlei vergelijkingen met vroegere toestanden tot eenig resultaat kunnen leiden - bezig te houden, wijzen wij op sommige blijken van belangstelling in het onderwijs door het publiek, en op die van toenemend geestelijk leven, ten gevolge der volkomen vrijheid van drukpers en gedachteuiting. In verscheidene plaatsen, Napels, Milaan, Genua, enz., worden de school-examens in het openbaar gehouden in een der theaters of op andere plaatsen en belooningen uitgedeeld aan de beste leerlingen, bestaande

1 Lessona, Volere ê potere.' Napoli, p. 88.
2 Marco Monnier, 'l'Italia all' opera,' p. 67.
3 Maestri, o.l., p. 139-140.

in Spaarbankboekjes van 5 tot 100 lire. In Milaan geeft de jeugd eenige gymnastische oefeningen in de Arena, terwijl ouders en belangstellenden van de oude zitplaatsen toezien[1]. Op deze wijze zoude die Arena nog eene waardige schouwplaats voor de 19de eeuw kunnen worden. Van dergelijke schoolfeesten wordt meermalen in de Italiaansche dagbladen met zekeren ophef gewag gemaakt. Wij merkten op, hoe weinigen in Italië *lezen* kunnen, en daarbij is het groot aantal dagbladen te vreemder. Elke stad heeft bijna een of meer dagbladen, die rusteloos langs straten en pleinen worden rondgevent. Maar de inhoud dier bladen is dikwerf zeer onbevredigend. De redacteurs staan niet zeer hoog en keeren daarom steeds tot *politiek* en tot *polemiek* terug[2]. Toch behoorde de dagbladpers in Italië, welligt ook elders, de uitspraak van Silvio Pellico meer ter harte te nemen: 'lasciamo la politicà, e parliamo d'altro.' Een deel der pers schijnt dit ook te begrijpen en meer nog vele uitstekende mannen in Italië, die al het mogelijke doen om beginselen van kennis en algemeene beschaving meer voor allen verkrijgbaar te doen worden. In de groote steden troffen ons dan ook welvoorziene boekwinkels, waar men de nieuwste verschijnselen op het gebied van wetenschap en romantiek rijkelijk zag uitgestald. Vooral echter treft men hier Fransch en Engelsch aan, minder algemeen Duitsch. Vele werken worden uit de eerstgenoemde talen spoedig in het Italiaansch overgezet, en het zijn dikwerf, helaas! zeer weinig aanbevelenswaardige. Men vindt daaronder echter ook gunstige verschijnselen. Zoo zagen wij eene geheel nieuwe vertaling in volksuitgave van de werken van Walter Scot; van Bulwer's, Last Day's of Pompeji en Rienzi; van Smile's 'Self help'; van Longfellow en Macé[3] en andere *degelijke* Engelsche en Fransche geschriften. Turijn, Milaan, Venetië, Bologne en Florence zijn de plaatsen, waar grootere uitgevers, vooral in het belang der volksliteratuur, werkzaam zijn. Zoo verscheen bij Barbèra te Florence: 'Volére è potere', van Michele Lessona, een werk, dat - ofschoon in dit Tijdschrift reeds uitvoerig en eenigszins minder gunstig besproken - ons in den tegen-

1 Mare Monnier, o.l., p. 50, 51.
2 Lessona, 'Volere è potere,' p. 18.
3 'Chisi ajnta Dio l'ainta, di Samuele Smiles.' 4a cdizione. Lire due. (ƒ 1). 'la Storia d'un boccone di pane,' per Giovanni Macè. 2 Lire. 'I servitori dello Stomaco.' di G. Macè.

woordigen toestand van Italië toch inderdaad als een gunstig teeken des tijds voorkomt. Het is eene poging, om de Italianen, door voorbeelden, onder hunne landgenooten gekozen, tot werkzaamheid en volharding op te wekken, en het uitvloeisel van eene oproeping der Associazione per l'educazione del popolo te Florence. Geheel zonder vrucht bleef het niet, daar wij reeds eene 3de editie er van voor ons hebben. Zoo verschijnt ook te Florence, onder den titel van 'la Scienza del popolo', eene serie van volksvoorlezingen, in verschillende steden van Italië, door de bekwaamste mannen over allerlei onderwerpen, vooral van natuurkundigen of socialen aard gehouden. Het zijn stukjes van 50 à 60 bladzijden druks, die voor 25 *centesimi* (12½ cent) verkrijgbaar zijn[1], en eene reeds zeer talrijke collectie vormen. Onder de natuurkundige geschriften heeft men er velen, die aan het volk de voornaamste verschijnselen op dit uitgebreide gebied eenigermate trachten duidelijk te maken, ingewortelde vooroordeelen weg te nemen, of ook wel de onmisbaarheid dier kennis op elk gebied van nijverheid aan te toonen. Ook aan pogingen, om betere begrippen over staat en maatschappij, over regten en pligten der burgers onderling, over andere verhoudingen ten opzigte van kerk en godsdienst te verspreiden, ontbreekt het in deze geschriften niet, maar het zijn nog niets anders dan teekenen van een ander, van een ontwakend leven. Moge het Italiaansche volk er slechts gebruik van maken; moge het daartoe gebruik maken van zijn verbeterd volksonderwijs en dit meer en meer schatten!

XIV.

Maar het wordt tijd om ook eens kennis te maken met enkele der beroemdste van die 87 kerken, die Florence binnen hare muren telt. Wenden wij ons van de Piazza dei Signori

1 Wij noemen er hier enkelen, als: 'Il Banchetto della vita,' per Prof. Antonio Ponsiglioni; 'dell' Insegnamento professionale,' del Prof. de Stefanès; 'l'Igiene delle case,' del Dott. T. Chiavacci; 'le Nostre Scuole' del Prof. Ferdinando Bosio; 'Il pane e la tassa sul Macinato,' per Prof. Carlo Levi. Luigi Rameri, 'Il popolo Italiano educato alla vita morale e civile.' 2^{a} ediz. Milano, 1869.

door de drukke via Calzajoli met hare schitterende café's en konditoreïen, naar de Piazza del Duomo. Daar verheft zich in le Cattedrale di S. Maria del fiore een tempel, die nevens de S. Pieters-Kerk te Rome, onder de verhevenste en heerlijkste scheppingen der bouwkunst mag genoemd worden. Daaraan is vele jaren gearbeid (van 1298 tot 1474) en de uitstekendste mannen hebben daaraan hunne krachten gewijd, als Arnolfo di Cambio, Giotto, Taddeo Gaddi, Andrea Orcagna, Lorenzo di Filippo en vooral Filippo Brunelleschi, die daaraan van 1421 tot 1436 de beroemde Koepel tot aan de lantaarn toevoegde. Aan de zuidzijde der kerk, geheel op zich zelve, staat de klokketoren (Campanile), door Giotto in 1334 aangevangen en na zijn dood door Taddeo Gaddi voltooid. Het is een der sierlijkste bouwwerken van Italië, aan welks voet gij nog den steen aanschouwt, waarop eens Dante gewoon was zich neder te zetten, wanneer zijn geest peinsde over de tafreelen van Inferno en Purgatorio. Wij beklimmen echter de 275 v. hooge tinne om van hier een prachtig uitzigt te smaken over de stad en op de groene en lagchende heuvelen en bergen, die haar overal omgeven. Toch achten wij van dit uitzigt 't belangrijkste den blik op en over het ontzettende tempelgevaarte nevens en onder ons met zijn reusachtigen koepel! Het is een berg van wit en geel marmer, als met groenachtig koper in koepelvorm gedekt. Nog indrukwekkender is de blik in de kerk en onder den koepel. Er heerscht aan die met marmer bekleede wanden een eenvoud; er is door de smalheid der ramen en de kleuren der ruiten een spaarzaamheid van licht; er is in dien reusachtigen koepel, die door niets zigtbaars geschraagd of gedragen wordt, en die zich boven u in eindelooze hoogte schijnt te welven, iets zóó plegtigs, zóó indrukwekkends[1], dat zich onwillekeurig de geest van stil gebed over u uitstort. Geen kerk heeft op mij zulk een indruk gemaakt, scheen mij een heerlijker plek voor aanbidding van den Allerhoogste. Deze koepel van Brunelleschi is dan ook voor Michel Angelo het model geweest voor die van S. Pieter te Rome, die bij haar echter in hoogte terugbleef[2]. Maar, hoe gaarne

1 Murray, ‘Florence,’ zegt te regt: ‘the whole is characterised by grandeur and simplicity,’ p. 10.
2 Michel Angelo's bewondering voor dit meesterstuk was zóó groot, dat hij met een oog op den te vervaardigen Pieterskoepel, er van zeide: ‘Come te non voglio, meglio di te non posso.’

men hier ook zich overgeeft aan den indruk van het geheel, aan het gevoel van oneindigheid dat u overmeestert, toch moogt gij bijzonderheden en sieraden niet onopgemerkt laten. Zie, bij het binnentreden, regts het grafgesteente van Filippo Brunelleschi, zijn borstbeeld met marmeren tafel daaronder. Zoo slaapt de groote bouwmeester in den tempel, die aan hem zijn grootste schoonheid dankt. Jammer slechts, dat hij niet rust onder zijn eigen koepel! Wat verder rust ook Giotto. Aan de pilaren, die den koepel dragen, heeft men het standbeeld van S. Mattheus door Rossi, en van S. Jacobus door Sansovino. Het hoog altaar bevindt zich vlak onder den koepel. Daarachter, boven de deur der sakristie, heeft men een heerlijk werkstuk van Lucca della Robbia, de Hemelvaart van Christus. Ook bewondert men hier een niet voleindigd werk van Michel Angelo, de Graflegging van Christus voorstellende. De schilderwerken in den koepel werden in 1572 door Vasari begonnen en door Zuccheri voortgezet, maar zijn te hoog en verliezen zich in den afstand.

Prachtig zijn ook de geschilderde vensters in de kapellen, die even als die in de kerk in 1434 te Lubeck door een Florentijn, Dominico Livi da Gambassi, zouden vervaardigd zijn. Het veelkleurige getemperde licht, dat hierdoor in de kerk stroomt, heeft iets bijzonder bekoorlijks. In deze kerk werd in 1478 Juliaan de Medicis vermoord door het verraad der Pazzi, terwijl Lorenzo zich in de sakristie redde. Nevens de zijdeur is merkwaardig eene afbeelding van Dante, met een gezigt op Florence en eene voorstelling uit de Divina Commedia, in 1465 door Dominico di Michelino krachtens last der Republiek op hout geschilderd. Vreemd mag het schijnen, dat dit prachtige kerkgebouw eigenlijk geene façade heeft, althans slechts eene voorloopige, van baksteen opgetrokken. Arnolfo en Giotto hebben daaraan gearbeid; andere kunstenaars maakten nieuwe plannen; in April 1860 legde Victor Emanuel den eersten steen voor een nieuwen gevel, maar tot heden schijnt er nog geen eigenlijk plan te zijn aangenomen.

Voor dien gevel der Duomo, op de Piazza S. Giovanni, verheft zich een der oudste gebouwen van de stad, de kerk van Johannes de Dooper, il Battesterio. Waarschijnlijk dagteekent zij uit de 6de eeuw en staat op de grondslagen eens tempels van Mars. Tot 1128 was zij hoofdkerk, later werd zij doopkerk en is dit nog in den vollen zin des woords, daar alle

kinderen, die in Florence het levenslicht aanschouwen, hier gedoopt worden. De kerk is achthoekig en heeft in den koepel en de kleine kooren merkwaardige oude mozaiken. Ook de vloer is van oudmozaïk met eene voorstelling van den Dierenriem. De wezenlijke en geheel eenige beteekenis dezer kerk bestaat echter in hare bronzen deuren, die tot de best geacheveerde en voortreffelijkste kunstwerken der middeleeuwen behooren. Men telt *drie* dezer deuren. De zuidelijke, die zich tegenover een oud en merkwaardig gebouw, het Bigallo, een vroeger Oratorium op den hoek der Piazza en Via Calzajoli, bevindt, is een werkstuk van Andrea Pisano, uit 1330. Het zijn voorstellingen uit het leven van den H. Johannes. De noordelijke deur en die oostwaarts tegenover de Duomo, zijn beide het werk van Lorenzo Ghiberti. Aan de bewerking der eerste wijdde hij zijn leven van 1403 tot 1427; aan de oostelijke van 1428 tot 1442. Het zijn reusachtige, in het midden openslaande, dus dubbele deuren, waardige toegangen tot een groot Heiligdom, als het ware verdeeld in eene menigte paneelen, waarvan elk door een uitvoerigen arbeid in erts (*alto relievo*), eene gravure of schilderij in half verheven beeldwerk, wordt ingenomen. De noordelijke bevat alzoo in 28 afdeelingen de geschiedenis van Jezus, de Apostelen en Kerkvaders tot op S. Augustinus. De oostelijke, het meesterstuk der meesterstukken, bevat in 10 afdeelingen bijbelsche tafreelen als: 1. de Schepping, 2. de verdrijving uit het Paradijs, 3. Noach nà den zondvloed, 4. de offerhande van Abraham, 5. Esau en Jacob, 6. Jozef en zijne broeders, 7. de wetgeving op Sinaï, 8. de muren van Jericho, 9. de Slag tegen de Ammoniten, 10. de Koningin van Scheba. Bijna 40 jaren van het leven eens kunstenaars zijn aan deze beide deuren besteed! En wie, die ze gezien, die ze eenigermate bestudeerd heeft, zal zeggen welk een tijd! Elk beeldje, elk deel daarvan, elk nog zoo klein ornament daarbij, getuigt van een keurigheid, een uitvoerigheid, een zorg, die met onbegrensde verbazing vervult. Daarbij straalt u overal het kunsttalent, het genie tegen, in de opvatting der onderwerpen, in de keurigheid der teekening, in de zuiverheid van omtrek en uitdrukking. Wij hebben het reeds bij de oude Duitsche kunstenaars in Neurenberg eens mogen opmerken, maar moeten het herhalen bij dergelijke gewrochten der oude Italiaansche meesters, welk een schat van geduld, welk een zin van opofferende toewijding die mannen moet bezield hebben. Onze bewogen,

gejaagde tijd kan zich zoo iets naauwelijks meer voorstellen;... maar hare beste kunstenaars zullen ook nooit meer deuren leveren, waarvan een Michel Angelo getuigde: ‘dat zij waardig waren den toegang tot het Paradijs te tooijen!’ De vervaardiging en de voltooijing van zulke meesterstukken telde men onder de gewigtigste gebeurtenissen en zij werpen tevens een eigenaardig en schilderachtig licht op de geschiedenis der Italiaansche republieken en steden. De broederschap, het gilde der kooplieden te Florence, opent een *concours* voor de uitvoering van één dier bronzen deuren: binnen een jaar moet als proeve ‘het offer van Abraham’ worden geleverd; kunstenaars uit alle oorden van Italië, de beroemdste namen, dingen mede; 34 deskundigen zullen uitspraak doen, voor het publiek gemotiveerd, bij de aanschouwing van het kunstwerk. Een drietal overtreft reeds terstond allen: Brunelleschi, Donatello, Ghiberti. Maar de twee oudere meesters erkennen zelven de ontegensprekelijke meerderheid van hun jeugdigen mededinger en verklaren zich overtroffen[1]. Welk een adel van gemoed bij zooveel adel der kunst, of zoude er hier niet meer dan eene toevallige zamenstemming zijn; veeleer een natuurlijk verband tusschen grootheid en verhevenheid van ziel, die bij de kunstenaars wel voeren moet tot de zuiverste en heerlijkste scheppingen. Men denke zich bij dit alles het inhangen dier deuren als een waar nationaal feest, waaraan niet slechts de geheele bevolking, maar de regering, de vertegenwoordigers van buitenlandsche staten, met de grootste plegtigheid deelnemen, en de kosten van dergelijke werken, die voor de deuren van Ghiberti, op ongeveer *een half millioen francs*[2] geschat, alleen door de kooplieden werden betaald, en men krijgt eenig begrip van de kunstliefde en den rijkdom van dien ouden tijd.

Aan de Via Calzajoli verheft zich nog de kerk van Or San Michele, in den zeer ongewonen vierhoekigen vorm, die zij echter aan hare oorspronkelijke bestemming te danken heeft, als bewaarplaats voor de grondstof van 's menschen materieel brood, waaruit zij in eene bewaarplaats van geestelijk brood werd veranderd. Het was namelijk eerst een korenmagazijn, waaruit Taddeo Gaddi in 1337 en Andrea Orcagna in 1343, op kosten van het Wollenweversgilde, dat, gelijk de naam Calzajoli

1 Coindet, o.l., p. 182.
2 Coindet, o.l, p. 182. Murray, p. 15.

aanduidt, in deze straat woonde, de nu bestaande kerk vormde. De kerk verdient dan ook bezigtiging wegens verscheidene fraaije kunststukken, die aan den gildetijd herinneren en door die Corporatiën daargesteld werden. In fraaije en nog onlangs in goeden smaak herstelde nissen, ziet gij hier een S. Lukas door G. di Bologna, gave der advocaten en notarissen; een S. Thomas, door Verrocchio, van de kooplieden. Karakteristiek is bijv. een relief, voorstellende eene hofsmidse, paarden die beslagen worden, en eene beeldhouwerswerkplaats beiden van Nanni di Banco. Een der grootste deskundigen, Michel Angelo, heeft enkele dier beeldhouwwerken, als met het zegel zij ner goedkeuring voor altijd geadeld. Zoo den S. Markus van Donatello door die vraag: 'Markus, waarom spreekt gij niet?' (*Marco, perchè non parli?*), den in rustende houding toevenden St. George, van dien zelfden meester, door het bevel 'Ga voort'. Inwendig verdient het meest de aandacht het Hoofdaltaar, door Andrea Orcagna vervaardigd, schitterend van marmer en edelegesteenten, met talrijke relief-voorstellingen uit de heilige geschiedenis, en bestemd om de wonderwerkende beeldtenis der H. Maagd van Ugolino da Siena te bewaren. De kosten van dit prachtig werkstuk werden gevonden uit de gaven der geloovigen, bij gelegenheid van het heerschen der groote pest te Florence.

Eene der fraaiste en ruimste pleinen is de Piazza S. Croce, dus genoemd naar de kerk van dien naam, die zich aan de zuid-oostzijde verheft. Zij is eene fraaije basiliek, in den vorm van een kruis, en werd in 1294 naar de ontwerpen van Arnolfo di Cambio aangevangen. Alleen het front bleef onvoltooid, tot het in 1857 naar de oude plannen van Cronaca weder werd opgevat en onder de leiding van den architect Niccolo Matas voltooid, en in Mei 1863 ingewijd. De façade is dan ook in den geest van het geheel, maar ziet er door de vele versierselen en door de nieuwheid en luister van het marmer, vooral bij een schitterenden zonnegloed, zeer glansrijk en prachtig uit. Zij is ook inwendig zeer merkwaardig, daar zij de graven en praalgraven van een aantal groote en beroemde mannen en geslachten bevat, door de eerste meesters uitgevoerd. Hier rusten Michel Angelo, Alfieri, Lanzi, Gallileo, Vittorio, Fossombroni, en vele anderen. Maar wee ons! groote inwendige reparatiën hadden de deuren van dit paradijs van herinnering en kunst tijdelijk doen sluiten, en noch goud, noch En-

gelsch vermogten ons toegang te verschaffen. Wij zagen dus ook niet het grafmonument van Dante, wiens stoffelijk overschot te Ravenna begraven ligt, maar bewonderden, op het midden der Piazza, zijn standbeeld. Het is een kolossaal, 18 v. hoog beeld, op een voetstuk van 22 voet hoogte, door Pazzi ontworpen. De dichter heeft een deel der Divina Comedia in de hand; aan zijn voet staat een arend, het zinnebeeld der staatkundige partij (de Ghibelinen), waartoe hij behoorde; rondom het voetstuk heeft men de wapenschilden van verschillende steden van Italië, en aan de 4 hoeken de leeuwen van Florence met schilden, waarop de namen van sommige zijner hoofdwerken staan gebeiteld. Het beeld werd den 14^{den} Mei 1865, het 600jarig jubileum van 's dichters geboorte, met zeer groote plegtigheid onthuld en ingewijd. Dit gedenkstuk heeft echter, nog sterker dan dat te Verona, eene groote politieke beteekenis in die korte woorden, op het voetstuk uitgedrukt: '*A Dante Alighieri l'Italia*.' Er is slechts één vaderland van den onsterfelijken dichter, en het geheele Italiaansche volk huldigt hem met bewondering en eerbied als den zijne. Zijn vaderstad had echter nog eene bijzondere roeping te vervullen ter gedachtenisvereering van haren grootsten burger. Zij kocht het huis, waar hij in 1265 geboren werd. Gij ziet het in de naauwe en onaanzienlijke Via di S. Martino, N°. 2. Het is eene kleine woning met smalle deur en vensters, door ijzeren traliën beschermd. Ook dit gebouw zal, even als menig ander, dat aan een groot man herinnert, door de stad wel met een marmeren tafel voorzien worden ter herinnering aan het hier gebeurde, en later welligt als een soort van museum, of liever als eene bedevaartsplaats voor landgenoot en vreemdeling worden opengesteld. Zulke herinneringstafels toch wijzen u, bij de kerk van S. Giovanni di Dio, in de Borgo Ognisanti, de woning van Amerigo Vespucci; in de Via dei Guicciardini N°. 16, dat van den grooten staatsman Machiavelli, in de Via della Costa N°. 13, dat van den beroemden Gallileo aan. Al hebben zulke woningen niets bijzonders of merkwaardigs, toch is het een goed denkbeeld ze in stand te houden, ze als het ware voor het publiek te stempelen, en de straten der stad zoo tot eene levende en luid sprekende geschiedenis te maken.

XV.

Een ander fraai plein is de Piazza della S.S. Annunziata. Het wordt ter regterzijde begrensd door een prachtig gebouw, het Vondelingenhuis (*Spedale degl' Innocenti*), dat, volgens de plannen van Brunelleschi, in 1421 door diens leerling Francisca della Luna werd gebouwd. Op het plein heeft men twee fraaije fonteinen van Pietro Pacca en het ruiterstandbeeld van den Groot-Hertog Ferdinand I, het laatste werk van den toen bijna tachtigjarigen Giovanni da Bologna. Aan het oostelijk einde van de Piazza verheft zich de kerk S.S. Annunziata. Zeven florentijnsche edellieden hadden zich in 1233 aan een bespiegelend leven op den berg Senario nabij Florence toegewijd, en de orde gesticht der Servi di Maria, ter gedachtenis van het Heilige Weduwschap der gezegende Jonkvrouw. Aan haar wijdden zij daarop deze kerk, die in 1250 werd gegrondvest, maar later menigmaal vergroot en verfraaid. Voor de kerk heeft men een prachtige Voorhal, waaronder drie deuren naar de binnenste deelen voeren, als de westelijkste in het klooster, de middelste in de kerk, de oostelijke in de kapel der Pucci, beroemd door de schilderij S. Sebastiano, van Pollajuolo. Bij het intreden heeft men in een soort van vestibule of voorhof zeer bezienswaardige fresken van Andrea del Sarto, als de geboorte van Maria, de aanbidding der drie Koningen en verscheidene tafreelen uit het leven van S. Filippo Benizzi. Het kerkgebouw bestaat uit een schip met kruisvleugels, koepel, en twee rijen kapellen. Onder het vele schoone en merkwaardige, wat hier te bewonderen is, noemen wij het graf van Baccio Bandinelli, gestorven in 1559 en door hem zelven vervaardigd. Het stelt eene Pietà voor, Nicodemus, het portret van den kunstenaar, die het ligchaam des Heeren ondersteunt. Het schilderwerk in den koepel is van Volterrano en zijn leerling Ulivelli. In de Capella della Vergine del Soccorso heeft men het graf van den zoo vaak door ons genoemden kunstenaar Giovanni da Bologna, met een fraai gewerkten Christus aan het kruis. Eene Madonna met Heiligen, van Pietro Perugino, in den zevenden koepel is een zeer fraai en indrukwekkend kunststuk, even als zijne Hemelvaart van Maria. De kapel der Annunziata, de eerste ter linkerhand bij het binnen-

komen, werd in 1448 naar de teekeningen van Michelozzo gesticht. Zij is zeer rijk, daar altaar en versierselen van zilver zijn, alles ter eere van het wonderwerkende Mariabeeld, dat, volgens Vasari, in de tweede helft der 14e eeuw door Pietro Cavallini, maar volgens het volksgeloof door Engelen zoude geschilderd zijn. Naar het gevoelen van deskundigen zouden vooral de laatsten weinig eer met hun werk inleggen, daar deze Aankondiging aan Maria volstrekt geen kunstwaarde bezit. Boven de deur, die uit de kerk in het aangrenzende klooster voert, is een fresco, bekend als de Madonna del Sacco, het beroemdste stuk van Andrea del Sarto. Het stelt voor Joseph, Maria en het Kind, rustende op de vlugt naar Egypte. Joseph leest een der godspraken betreffende het lijden van den Christus. Het Kind keert zich met levendigheid om, in houding en gebaar uitdrukkende: 'ik zal die schrift vervullen!' Maria schijnt in weemoedig nadenken verzonken over het treurig lot, dat haren lieveling wacht. De zak met graan, teerkost op de reis, waarop Joseph leunt, heeft aan het stuk zijn naam gegeven[1]. Deze drie figuren, in even eenvoudige als bevallige houdingen, vormen eene der bewonderingwaardigste tafreelen, die men aan het kunstpenseel van dezen medeleerling van Raphael te danken heeft. Vooral is de uitdrukking van Maria edel en meer verheven, dan men anders bij del Sarto wel gewoon is. Nog eene bijzonderheid verdient hier de aandacht. de Capella di S. Luca of dei Pittori, die in het klooster uitkomt. Het gild van S. Lukas of der Schilders vergaderde hier sedert 1561. Het altaarstuk stelt den Schutspatroon S. Lukas voor, bezig aan de beeldtenis der H. Maagd.

Tot de merkwaardigste kerken behoort zeker die van San Lorenzo, die reeds in 393 door Ambrosius werd ingewijd. In 1423 ging zij echter door brand geheel te gronde en werd er door de zorgen van Giovanni Cosmo de Medicis, volgens de plannen van Brunelleschi, eene geheel nieuwe kerk gebouwd. Deze herbouw geschiedde in nieuw Romeinschen stijl; maar de bouwmeester bragt dit werk niet ten einde, ja het front toont nog slechts eene massa van ruw steenwerk. Donatello en Mi-

1 Coindet o.l., p. 209. Anderen willen dien naam afleiden van de omstandigheid, dat del Sarto voor dit meesterstuk door de karige monniken slechts met een zak graan beloond werd. Eene zeer onwaarschijnlijke geschiedenis, maar die welligt haren grond heeft in de armoedige en treurige levensomstandigheden van dezen kunstenaar.

chel Angelo hebben veel tot voltooijing en verfraaijing van dit kerkgebouw bijgedragen. De eerste leverde de plannen voor de twee prachtige preekstoelen, die door zijn leerling Bertoldo werden bewerkt. De bronzen basreliefs, voorstellingen uit het lijden en de opstanding van den Heer, zijn zeer fraai. De groote fresco, voorstellende den marteldood van den H. Laurentius, door Aug. Bronzino, is zeker niet zonder verdienste, maar toch geenszins als een Capo lavoro te beschouwen. Wij spoeden ons naar de beide sakristijen. De Sagrestia Vecchia bevat de 4 Evangelisten, van Donatello, die ook de werkmeester was van den Sarkophaag in het midden, waarin Giovanni di Averardo de Medicis, gestorven in 1428, en zijne echtgenoote Picarda, rusten, de ouders van Cosmo den oude en de grondleggers van de grootheid van dit geslacht. Nabij de deur is een prachtig monument van Verocchio, in 1472 door Lorenzo en Giuliano de Medicis opgerigt, ter eere van hun vader en oom Pietro en Giovanni. De beide stichters werden daarin echter in 1559 mede bijgezet. De Sagrestia Nuova is geheel door Michel Angelo ontworpen om daarin grootsche herinneringsteekenen goed te plaatsen, terwijl die monumenten weder geheel passend zijn voor de kapel. Tusschen beiden heerscht hier de schoonste eenheid en harmonie. De kapel is vierhoekig en laat in schoone opvolging vier verschillende bouwstijlen uitkomen, de Toskaansche, Egyptische, Florentijnsche en latere gemengde. Maar wenden wij ons tot de kolossale praalgraven van Giuliano en Lorenzo di Medici, die beide tot de heerlijkste scheppingen van Michel Angelo's kunsttalent behooren. Giuliano was de derde zoon van Lorenzo il Magnifico en jongere broeder van Leo X. Hij werd door Frans I tot Hertog van Nemours verheven, en stierf in 1516 op zijn 37ste jaar. Hij zit in eene nis in volle wapenrusting, met opgeheven hoofd, en den bevelhebberstaf over de knie. Lorenzo, de kleinzoon van il Magnifico, was Hertog van Urbino. In 1518 huwde hij Madeleine de Boulogne, waaruit eene eenige dochter sproot, Catherina di Medici, later echtgenoote van Hendrik II. Hij overleefde de geboorte van dit kind slechts weinige dagen en stierf in 1519. Hij zit, met het gelaat op de hand geleund, die mond en kin gedeeltelijk bedekt; hij is in gedachten verzonken; ja, dat beeld is in zijne geheele houding en uitdrukking als het ware de verzinnelijking van het begrip *peinzen* en *denken*, en de Italiaan kenmerkt het daarom als ‘*il pensiero*.’

Onder die zwijgende gestalten, die daar zitten, als waakten zij de eeuwen door over hunne eigene graven, ziet ge de Sarkophagen, en op elk rusten twee reusachtige gestalten. Het zijn symbolische voorstellingen van den tijd, de morgen en avond, de dag en nacht. ‘Twee aan twee genomen,’ zegt Grimm, ‘zooals zij op de Sarkophagen gegroepeerd zijn, wint elk paar aan beteekenis. Want even als de beide gestalten aan de voeten van Lorenzo de voleindigde tegenstelling tusschen leven en dood voorstellen..... zoo toonen avondschemering en morgengraauwen aan de voeten van Giuliano den overgang der ziel uit den eenen in den anderen toestand’[1]. Wij treden in geene dorre beschrijving dezer beelden, en zeggen met Grimm, ‘dat het vergeefsche moeite zoude wezen’ zulke ligchaamsschoonheid in woorden te willen teruggeven. De bekende Vasari beweert, dat door dit werk, en hij spreekt vooral van de Aurora, alles verdonkerd is, wat zelfs door de antieke kunst is geschapen. Wij zien daarin, met den kundigen duitschen levensbeschrijver van Michel Angelo, eene te sterk gekleurde ingenomenheid met den beroemden landgenoot, maar erkennen tevens, dat deze beelden zeker onder de heerlijkste gewrochten van de nieuwere kunst mogen geteld worden, de bewondering van tijdgenoot en nakomeling overwaardig. Hoe de eerste er over dacht, blijkt onder anderen uit die schoone regels van Giovanni Battista Strozzi:

‘La notte che tu vedi in si dolci atti.
Dormire, fu da un Angelo scolpita
In questo sasso, e perchè dorme, ha vita:
Destala, se nòl credi, e parleratti.’

Michel Angelo liet hierop het beeld zelf in niet minder keurige regels antwoorden:

‘Grato m'è'l sonno, e piu l'esser di sasso,
Mentre che'l danno é la vergogna dura;
Non veder, non sentir m'è gran ventura;
Però non mi destar, deh! parla basso’[2].

1 H. Grimm, ‘Leben Michel Angelos.’ Hannover, 1868. Th. III, p. 6, II, 168 sqq.

2 Grimm, o.l., p. 24 verklaart: ‘es war nicht möglich ein Deutsches Gedicht daraus zu bilden. So oft ich es versuchte, litt der groszartig einfache Zug der Worte und Gedanken darunter.’ - Ten Kate dacht hierover anders en gaf de volgende vertaling:

‘De nacht, die gij zoo lieflijk sluimren ziet,
Is door eens Engels hand uit steen geboren.
Zij leeft, omdat zij slaapt. Gelooft gij 't niet,
Zoo wek haar, en - gij zult haar spreken hooren’

En hiertegen:

O, heil mij, 'k slaap! en heil mij, 'k ben van steen!
't Is zegen, zich gevoelloos uit te strekken,
In dezen tijd van schande en tegenheên.
'k Bid u, spreek zacht en poog mij niet te wekken!

Waar dus Strozzi u uitnoodigt, om dien nacht, dien ge zoo bekoorlijk ziet sluimeren, die door een Engel (zinspeling op den naam des kunstenaars) uit marmer gehouwen was, en die, omdat hij slaapt, leeft, te wekken, zoo gij dit niet gelooft daar hij dan tot u spreken zal; antwoordt het beeld, met een gevoel van verontwaardiging over de onderdrukking der vrijheid, waaronder Florence toen gebukt was: ‘zoet is mij de slaap, en meer nog dat ik steen ben, want zoolang hier de smaad en schande duren, is het mij een groot geluk niet te zien, niet te gevoelen: wek mij daarom niet, bid ik u, en spreek zacht!’[1].

De zoogenaamde vorstelijke kapel, waaronder de leden van het geslacht der Medici zouden worden bijgezet, schittert van veelkleurig marmer en steenmozaïk. Men ziet er de wapens der Toskaansche steden en der verschillende Groot-Hertogen. De koepel is bedekt met fresko-schilderijen van Pietro Benvenuto, voorstellingen uit het Oude- en Nieuwe Testament. Onder de praalgraven, die deze kapel versieren, heeft men er van verwonderlijken rijkdom en pracht, hoedanigheden die hier meer spreken, dan kunst en schoonheid. De kosten van bouw en versiering dezer kapel worden dan ook op 22 millioen *lire* berekend, die uit het bijzonder vermogen der Medici vloeiden. Enkele fraaije kunstwerken ontbreken echter ook niet. Zoo prijkt het praalgraf van Cosmo II, die in 1620 stierf, met diens standbeeld in verguld erts, door Giovanni da Bologna, een fraai stuk van dezen meester. Maar wij begeven ons uit

1 ‘Italië,’ Reisherinneringen van J.I.L. ten Kate, p. 350.

deze praalgraven der eens magtige hoofden van deze stad, naar het nederige huis des mans, wiens werken zooveel hebben bijgedragen, om hun bestuur op te luisteren. Het huis van Michel Angelo ligt aan de Via Ghibellina N°. 64, en niet ver van de Piazza S. Croce. In de 17de eeuw heeft een zijner nakomelingen eene verzameling van schilderijen, oudheden, voorwerpen van den kunstenaar, aangelegd, die, tevens met een geheel archief van brieven en familie-bescheiden, bij het overlijden van den laatsten Buonarotti, in 1860 aan de stad Florence werd vermaakt. In het midden latende, of werkelijk Beatrice, zuster van keizer Hendrik II, als stammoeder van het geslacht te beschouwen is en er dus keizerlijk bloed in de aderen des grooten kunstenaars heeft gevloten, zoo is het zeker, dat de Buonarotti Simoni tot de oudste en aanzienlijkste geslachten van Florence hebben behoord, daar Michel Angelo in 1456 reeds in de Signoria zitting had. Onze kunstenaar is echter niet in dit huis geboren, maar te Chiuri, den 6^{den} Maart 1475[1], ofschoon hij een deel zijner jeugd hier heeft doorgebragt. Inwendig bevat het eene doorloopende reeks grootere en kleinere vertrekken. Het eerste toont eenige Etrurische aschurnen en oud beeldhouwwerk, in M. Angelo's studie- of werkplaats gevonden. In het volgende heeft men een portret van den kunstenaar, door Venusti, en een ander op jeugdigen leeftijd door Bugiardini; ook heeft men er zijn standbeeld door Antonio Novelli. Verder ziet men hier een vijftal groote, een in chiaroscuro, en eenige kleinere schilderijen, met voorstellingen van belangrijke gebeurtenissen uit het leven van den kunstenaar. In het vierde vertrek heeft men schilderijen, die betrekking hebben op de familie Buonarotti, en verschillende stukken van het penseel van M. Angelo zelf. Van hier treedt men in een klein kabinet, waar ge bijzonderheden van het persoonlijk en huiselijk leven en gebruik des kunstenaars aanschouwt: daar ziet ge het zwaard, dat op wandelingen en omzwervingen aan zijne zijde hing; zijne wandelstokken, 3½ v. lang, met een kruk als handvatsel en een stevigen ijzeren punt, om de wankelende schreden des grijsaards op de gladde steenen der straten te steunen; de tafel, waaraan hij gewoon was te schrijven en in de laden zijne pantoffels; het kleine bankje, waarop hij aan die schrijftafel of lessenaar zat; eenige handschriften van hem, zeer

1 Grimm, ‘Michel Angelo's Leben,’ I, p. 74.

duidelijk en netjes; daarboven aan den wand het reeds eenigzins verbleekt portret eener niet meer jeugdige vrouw, in het kostuum van dien tijd. Men noemt den naam Vittorio Colonna, als van haar tot wie zich des kunstenaars hart met meer dan gewone gevoelens van bewondering en genegenheid getrokken voelde. Maar, ofschoon gelijkgezind, en door magtige sympathiën vereenigd, leerden zij elkander reeds op te ver gevorderde jaren kennen, en zetelde in haar hart te hoog het bewustzijn van vorstelijke afkomst. Haar kunnen de gloeijende dichterlijke ontboezemingen van den kunstenaar niet hebben gegolden, die ook uit jeugdiger tijdperk dagteekenen[1]. Maar wie gelden ze,... eene werkelijkheid, of slechts een ideaal? Het schijnt niet uit te maken, ofschoon het laatste ons wel het aannemelijkst voorkomt. Dat alles en zooveel meer uit het tachtigjarig kunstenaarsleven, uit den veel bewogen en bont gekleurden tijd, waarin hij streed en leed en arbeidde, trekt daar in raadselachtige mengeling langs uw zielsoog heen, terwijl gij op datzelfde bankje zit, aan dienzelfden lessenaar, met datzelfde handschrift voor u, dat hem hier eens bezig hield!

Het vijfde vertrek, de kapel genaamd, bevat weder eenige ontwerpen van de hand des meesters, als de schets voor de façade der kerk van S. Lorenzo, eene Afneming van het Kruis, enz. In een zesde vertrek ziet gij in groote kasten eenige zijner manuscripten, teeken- en schildermaterialen, een klein model in was van David's standbeeld, en eene verzameling portretten van beroemde Toskaners, terwijl in een zevende kabinet eene menigte teekeningen van zijne hand bewaard worden, zooals die van Madonna en het Kind, de Cleopatra, een schets voor het Laatste oordeel in de Sixtijnsche kapel en andere. Er moge aan zulke plaatsen veel worden zamengebragt, dat gedeeltelijk kan gemist worden; er moge bij schikking en voorstelling wel wat veel op dat soort van nieuwsgierigheid en belangstelling worden gespeculeerd, dat elk eenigermate gevoelt, om als het ware in het intiemste leven van een groot man uit het verledene door

1 Michel Angelo toch was niet slechts beeldhouwer, schilder, vestingbouwkundige en bouwkundige, maar heeft (gelijk wij reeds boven zagen) bewijzen van onmiskenbaar dichterlijk talent gegeven. Men zie slechts Grimm, maar ook Dr. W. Lang, ‘Michel Angelo Buonarotti als Dichter.’ Stuttgart, 1861. Hij had deze veelzijdigheid gemeen met verscheidene zijner groote nevenstanders, als Leonardo da Vinci, Rafael en anderen.

zinnelijke waarneming en tastbare bewijzen in te dringen; toch is er te veel eigenaardigs, te veel aandoenlijks in, om zulke plekken niet gaarne te zoeken, en met een gevoel van vereering en piëteit te verlaten, ook al weet men dat de geest hier niet wordt teruggevonden en beter gezocht kan worden in de schriftkarakters, waarin hij zijne diepste gewaarwordingen heeft neêrgelegd; in de onvergankelijke werken der kunst, waarin hij zijne hoogste en heiligste aspiratiën heeft pogen uit te drukken.

XVI.

De kerk van S. Maria Novella verheft zich in de nabijheid van het Centraal Spoorweg-Station, aan het plein van dienzelfden naam. Zij werd in 1278 aangevangen en in 1357 voltooid, met uitzondering van het *front*, 't welk naar teekeningen van Leo Battista Alberti eerst in 1470 geheel werd afgebouwd. Het gebouw heeft drie schepen in spitsbogenstijl, waaraan later kapellen en altaren zijn toegevoegd. De laatste toonen vele fraaije kunststukken. In het koor bewondert men de fresken van Domenico Ghirlandajo, die van 1451 tot 1495 leefde, voorstellende de geschiedenis van Johannes de Dooper en van de H. Maagd, elk in 7 afdeelingen. De voorstelling van Zacharias in den Tempel is hierdoor merkwaardig, dat de schilder onder het volk de portretten van verscheidene zijner tijdgenooten heeft geplaatst, als: Angelo Poliziano, Christoforo Landino en anderen. In de kapel ter linkerzijde van het koor bevindt zich het beroemde Kruisbeeld in hout van Brunelesco, waarmede hij den zegepalm wegdroeg in een wedstrijd met Donatello. Ook vergete men hier niet de opwekking van het dochterke van Jaïrus, door Bronzino. In de kapel Strozzi, in het linker kruisschip, heeft men merkwaardige oude fresken, voorstellende het Laatste oordeel en het Paradijs, van Andrea Orcagna, weder geheel in den smaak van Dante's beroemd gedicht[1]. In de sakristy heeft men werken van Fra Angelico, eene Geboorte van Christus en Krooning van Maria. Verder ziet men in de kapel dei Rucellai eene groote

1 Coindet, o.l., p. 31.

Madonna, van Cimabue, dien eersten naam in de jaarboeken der Christelijke kunst en der Renaissance, dien kweekeling der Grieksche kunstenaars, dien de Florentijnsche senaat had doen overkomen om de schilderschool hunner stad te leiden[1]. Er is hier ook een graf te vinden van Josephus, den patriarch van Constantinopel, die hier in 1440 stierf, bij gelegenheid van het groote Concilie, dat in 1438 te Ferrara zamenkwam om eene vereeniging der Oostersche en Westersche kerken te bewerken. Ter regterzijde is een oude kruisgang, il Chiostro Vecchio of Verde genaamd, met fresken van Paolo Uccello, meest voorstellingen uit het Oude Testament, als: de Ark en de Zondvloed, waar men vele menschen, met onze nieuwerwetsche reddingstoestellen voorzien, aanschouwt. Wat verder heeft men de Capella degli Spagnoli, van 1320, met fresken van meesters uit de school van Giotto, voorstellingen uit het lijden van Christus, Opstanding en Hemelvaart. Aan de oostzijde dezer kloosters is eene zonderlinge voorstelling van de strijdende en zegepralende kerk: Paus en keizer op den troon en omgeven door hunne raadslieden en eene schare van uitstekende mannen en vrouwen, als: Petrarca met Laura, Boccacio, Cimabue en anderen. De ketters worden voorgesteld als een troep wolven, die door zwart- en witgevlekte honden (het zijn de kleuren der Dominikanen *Domini-canes*, de honden des Heeren) van de schapen worden weggedreven. Aan de tegenovergestelde of westzijde is een arbeid van Taddeo Gaddi, voorstellende de zegepraal van Thomas Aquinas. Hij zit op een troon, met Mozes, Paulus en Johannes nevens zich, terwijl hij de hoofden der ketters in de personen van Arius, Sabellius en Averrhoës aan zijne voeten heeft. Maar reeds genoeg van deze zonderlinge, fantastieke voorstellingen, die aan onzen tijd en aan onzen geest zoo vreemd zijn, en daarin zulk een gevoel van medelijdend schouderophalen, of van onwillekeurige spotzucht opwekken, dat wij moeite hebben daarin den levensernst en de levensvragen van die vervlogen jaren eenigzins te waarderen, of zelfs de hier voorkomende kunstschoonheden naar volle waarde te schatten.

Ons wacht een nieuwe pelgrimstogt naar de Piazza di S. Marco. Daar verheft zich de kerk en het nevensliggende Dominikaner-klooster van dien naam. Michelozzi leverde de ontwerpen en teekeningen voor beiden. Er werd later zeer van

1 Coindet, o.l., p. 25.

afgeweken en het front werd eerst in 1777 geheel voltooid. In de kerk heeft men, boven de middelste deur, een Christus op gouden grond, van Giotto, het stuk, waardoor hij in Florence de algemeene bewondering verwierf, en het eerst den roem van Cimabue verduisterde. Het stuk heeft al de eigenaardigheden der eerste renaissance-stijl. Aan het 3de altaar, regts, bewondert men eene H. Maagd met vier heiligen, van Fra Bartolomeo. Merkwaardig is de bouw van de kapel van den H. Antonius, die eens monnik in het klooster was, en wiens standbeeld, van Giovanni da Bologna, de aandacht verdient. Fresken van Passignani stellen zijne begrafenis-plechtigheid voor, die inderdaad luisterrijk moet geweest zijn, daar men de Processie-Hemel of 't Baldakijn door leden van het geslacht der Medici ziet dragen en S. Philippus en Johannes, Aquinas, S. Eberhard en Dominicus in het gevolg aanschouwt. De beide beroemde geleerden Giovanni Pico de Mirandola, die in 1494 stierf, en Angelus Politianus, gestorven in 1494, liggen hier begraven. Uit de sakristie komt men in een kruisgang, waar men weder zeer fraaije fresken van Fra Angelico vindt, voorstellende S. Petrus den Martelaar, Jezus met S. Dominicus, de Kruisiging van Christus, terwijl men in de Kapittelzaal van denzelfden kunstenaar een zeer groot stuk, voorstellende den gekruisten Christus tusschen de twee boosdoeners en daaronder een groep van 20 levensgroote heiligenbeelden aanschouwt. Maar, hoe veel de eerste christelijke kunst hier ook te bewonderen en te denken geeft, wij spoeden ons naar het naastgelegen klooster, nog rijker aan groote herinneringen. Geen wonder, dat ons onwillekeurig de regels van de Bull's gedicht[1] voor den geest komen:

O, bid den prior, dat hij kome!
Een kranke reikhalst naar den vrome,
Zij vraagt van hem een troostrijk woord!
En aan *San Markus kloosterpoort*
Was naauwlijks dat verzoek gehoord,
Of hij, wien 't geldt, reeds toegetreden,
Om, zonder vraag ‘naar wie, waarheen?’
Haar, die 't zoo dringend had gebeden,
Terstond te volgen op haar schreên!

1 ‘De Profeet van Florence,’ in de Verspreide Gedichten van A.J. de Bull. 's Gravenhage, 1853.

Toch bleef hij in 't gepeins verloren,
Dat ze onverhoeds gestoord had. Zij
Dacht aan het lot één mensch beschoren,
Aan 't lot van land en volk dacht *hij*.

En, waar wij nu aan die kloosterpoort aankloppen en door haar die groote area met zuilenhallen omgeven intreden, is het ons, alsof de geest van dien Prior, van Savonarola, de Profeet van Florence, ons omzweeft. Dit klooster toch verdient in twee opzigten de aandacht. Ten eerste, uit het oogpunt der Christelijke kunst, waarvan een der eerste en gelukkigste beoefenaars, Fra Angelico da Fiesole, hier geleefd en nog vele schoone stukken achtergelaten heeft. Ten tweede, om de geschiedenis van Savonarola en zijne pogingen ter hervorming van godsdienst en zeden, eindigende in zijn sterven als martelaar voor die groote zaak. Wij doorwandelen vele en ruime gangen en bezoeken vele wel verlichte, zindelijke cellen, thans in dit gedeelte onbewoond; ten slotte ook een drietal vertrekjes, die het verblijf van den Prior, eens dat van Savonarola, waren. Broeder (Fra) Angelico heette eigenlijk Giovanni da Fiesole, maar verkreeg wegens zijne groote vroomheid later den titel van Beato Angelico. Hij leefde van 1387 tot 1455, en was in den vollen zin des woords een geestdrijver, maar een eenvoudige en beminnelijke. Toen hij hier in 't klooster woonde, verscheen hij eens niet beneden in de groote zaal, waar de monniken gezamenlijk aten (het *Refectorium*). Men gaat hem zoeken in zijn cel, die gesloten is, en met geweld moet geopend worden. Men vindt hem snikkende met het aangezigt ter aarde liggen. Hij had een Christus aan het kruis begonnen te schilderen, maar het onderwerp had hem zoo aangegrepen, dat hij in een soort van zinsverrukking of geestvervoering voor dat beeld van Christus was neêrgestort. Het kunsttalent van zulk een man moet wel een eigenaardig type hebben. Zijne beelden zijn als door eene Goddelijke aanvalligheid overgoten; zekere als bovenzinnelijke overspanning (*extase*) is daaraan niet vreemd: het zijn meestal engelen of heiligen, in vrome aandacht of aanbidding verzonken. Zijn schilderen was een wegzinken in voorstellingen van het bovenzinnelijke. Hij versmaadde daarvoor wereldsche schatten en eer, want hij weigerde elke belooning voor zijn werk, en hij bedankte voor den aartsbisschopszetel van Florence; voldaan met zijn stille cel,

zijn kunstpenceel, en dien kalmen, onaangevochten zielsvrede, die hem hier den naam van *beato* deden verwerven, en die hem zeker hebben doen rijpen voor eene hoogere zaligheid.

Hoe verschillend van hem in aanleg en werk, is die andere broeder uit ditzelfde klooster, Savonarola! Hij was geboortig uit Ferrara en kwam eerst op zijn 37ste jaar voor goed in Florence. Zijn geleerdheid en welsprekendheid, en niet minder de invloed van Lorenzo dei Medici, die toen aan het hoofd der zaken was, deden hem tot Prior van S. Marco kiezen. Hij had een hooggeplaatst en niet minder hooggevierd man kunnen zijn. Maar hij had zich van der jeugd af eene roeping, een levenstaak voorgesteld, die daarmede op den duur onvereenigbaar bleek. Met een oog op de schromelijke godsdienstige en zedelijke verbastering en verwildering, die de geheele maatschappij had doortrokken, die van het hof der Pausen, van een Alexander VI Borgia, in de walgelijkste grofheid uitgaande, aan het meer verfijnde geslacht der Medici niet vreemd bleef, en die algemeen doordrong in geestelijkheid en burgerstanden, rekende hij het zijne levenstaak, straf, boete en bekeering te prediken: het rijk van Christus, het ware godsrijk in hart, geest en verbeelding zijner tijdgenooten te herstellen. En hij heeft gepredikt met onbegrijpelijke kracht en wegslepende overtuiging. En hij heeft uitkomsten gezien, die aan het wonderbare grensden: oud en jong, die aan zijne lippen hingen, die hunne liefste afgoden, ijdele versierselen, zedelooze geschriften, weelderige en wulpsche kunststukken, vrijwillig ten offer bragten, en de vlam daarvan op de Piazza del Duomo met heilige vreugd ten hemel zagen stijgen. Hij ijverde op het gebied der kunst tegen alle heidensche, bloot zinnelijke kunstbeoefening en vereering, en was zoo een geestverwant van dien vroegeren broeder, wiens vlekkeloos reine Heiligen ook met een goedkeurenden lach hebben kunnen zien op dit welligt te vurig streven van ‘den man der krachten’[1]. Maar Paus en hooge geestelijkheid waren de natuurlijke - de doodvijanden van dezen Hervormer, zoo als zij het van een Huss en Luther waren. Het wufte volk was weldra op hunne hand en over den als leidsman en profeet vereerde weêrgalmde spoedig het ‘weg met hem!’ Op Palmzondag 1498 werd het klooster door eene opgeruide menigte bestormd en ingenomen. Savona-

1 De Bull's Gedicht.

rola met twee zijner getrouwste medestanders, Dominico en Silvestro, werden in de gevangenis van het Palazzo Vecchio opgesloten, als ketters veroordeeld en van hune kerkelijke waardigheid ontzet. Bij die gelegenheid voegde de priester, met het volvoeren dier plegtigheid belast, aan Savonarola toe: ‘Ik scheide u van de strijdende kerk;’ maar kreeg daarop dat heerlijk antwoord: ‘maar gij kunt mij niet scheiden van de zegepralende kerk!’ Op de Piazza dei Signori, voor het paleis der Medici, heeft men hem verbrand en zijn asch is in de Arno gestrooid. Maar hij staat in de geschiedenis onder de groote geloofshelden en hervormers; onder de voorbereiders van eene andere en betere toekomst; onder hen, die men den marteldood kan aandoen en wier asch men kan verstrooijen, doch wier beginselen niet vernietigd kunnen worden, maar onder Gods leidingen zullen strekken om nog ná jaren en eeuwen vruchten te dragen[1].

Van Fra Angelico ziet men in het klooster nog enkele zeer fraaije stukken, zooals S. Peter den martelaar, met den vinger op den mond; Christus aan het kruis, met S. Dominikus aan den voet daarvan; eene Madonna met het kind, op een troon gezeten met 4 heiligen ter wederzijde; eene krooning der H. Maagd met 6 heiligen; de 3 Maria's aan het graf; en vele andere stukken, alle in denzelfden geest van stille en verheven vroomheid, helder en als doorschijnend van kleur, maar niet altijd onberispelijk in teekening. In de eel van Savonarola ziet men zijn portret, zijn gebedenboek, een bijbel in 't Italiaansch gedrukt en in zeer fijn schrift met kantteekeningen voorzien; een lessenaar en daarop eenige manuscripten van zijne preêken; enkele kleedingstukken; voorwerpen van weemoedige belangstelling voor elk, die sympathie gevoelt voor een leven, streven en sterven als dat van dezen Prior van S. Marco.

1 Het oordeel van Fr. von Raumer, ‘Geschichte Europa's seit dem Ende des 15^{en} Jahrhunderts,’ I, p. 38, schijnt ons gematigd en juist: ‘Savonarola ist keins Verbrechens überführt worden; denn, was er unter Martern gestand, hat kein gewicht. Gewisz bezweckte er das Wohl seines Vaterlandes, so wie eine ächte Besserung der Kirche, und manche seiner Gegner (ins besondere der Papst) unterliegen einer ohne Vergleich schwerere Rechnung. Allein von Irrthum, Missgriffen, und Schwärmerei, kann er nicht oder doch weniger frei gesprochen werden, als Viele von Denen, welche später die Erneuung des Christenthums zum Hauptziele ihres Lebens machten.’

XVII.

Maar wij nemen plaats in eene *cittadine*, een elegant open huurrijtuig met één paard, zooals die hier in menigte op alle pleinen en hoofdstraten te vinden zijn, en begeven ons naar Porta S. Gallo, met een deel van den muur nog uit den ouden tijd overgebleven, maar bestemd om spoedig geheel voor den hier krachtig *raserenden* nieuwen tijd en zijn bouwlust te verdwijnen. Vóór de poort staat een triumfboog, in 1738 opgerigt, ter eere van den intogt van den Groot-Hertog Frans II, maar zonder veel kunstwaarde. Onze weg voert nu langs den bijna uitgedroogden bergstroom Mugnone, tusschen hooge, graauw gekalkte muren, waarover somtijds vijgenboomen en bloeijende rozenstruiken hunne twijgen uitstrekken, berg op. Ter linkerzijde laat gij de Villa Palmièri, waar Boccacio de verhalende personen zijner Decamerone gedurende de pest van 1348 laat vertoeven en optreden. Langs den weg heeft men nog verscheidene villa's, tot men langs stoute bogten het boven op den berg gelegen Fiesole bereikt. Deze stad, bij de Romeinen bekend als Faerulae, is van oud Etruscischen oorsprong. Wij dalen een binnenweg achter de hoofdkerk of dom af, die weldra het uitzigt in eene met olijfbosschen bedekte vallei opent, en ons aan den voet van den stadsmuur brengt. Het is een waar cyclopenwerk! Reusachtige steenen, die zonder cement op elkander zijn gestapeld en zamengevoegd, maar zoo hecht, dat de loop van honderde eeuwen daarin geene breuke heeft kunnen maken. Er is onmiskenbare verwantschap tusschen de constructie dezer muren en die van de oudste gebouwen in Florence. Volgens de oudheidkundigen is echter dit bouwwerk niet te verwarren met dat der oude Pelasgers, zigtbaar in de muren van Mycene in Griekenland. In een boomgaard toont men u verder overblijfselen van een Romeinsch amfiteater en daalt men nog af in de gewelven, waarin de wilde dieren werden opgesloten. Zoo zijn hier oudheden op oudheden, en eeuwen op eeuwen gestapeld! Op het groote marktplein zien wij de hoofdkerk, eene basiliek, van 1028, na de inneming van het oude Fiesole door de Florentijnen in 1010 aangevangen. De krypt heeft zeer oude zuilen; het koor een grafgesteente van den bisschop Salutati, in 1465 gestor-

ven. Gij ziet hier verder een seminarium, een oud en duister gebouw, het dusgenaamde Palazzo del Pretoria, uit de 13de eeuw, nog eene oude kerk van S. Maria Primerana, uit de 10de eeuw, eenige onbeduidende armoedige woningen; tal van lieden, die u gedienstig den weg willen wijzen; nog veel grooter aantal vrouwen en meisjes, die u allerlei stroovlechtwerk als hoofdsieraden, cigarenkokers, vogels, enz., ter verkoop opdringen, en dit alles zijn de eenige overblijfselen eener stad, die in luister, bevolking en drukte verre dat Florence overtrof;... dat gij daar diep beneden u uit het dal zijne koepels en campaniles ziet verheffen! Wij begeven ons echter naar het plein voor het Franciskanerklooster, dat op de hoogte is gebouwd, waar de Akropolis van het oude Faesulae gebouwd was, om van hier een der prachtigste uitzigten te genieten, die de schoone omgeving van Florence te genieten geeft. Daar ligt het onder u, het schoone dal van Florence, in den zuidelijken achtergrond, bepaald door met groen bedekte hoogten, oostwaarts door de bergruggen van de Cassentino, westwaarts door die van de Monte Albana, waarachter zich de bergen van Carrara met hare bekende marmergroeven verheffen. In de diepte kronkelt de Arno, die zich telkens achter olijf- en kastanjebosschen verbergt: voor u verheffen zich de grijze daken, de tallooze koepels der stad: stroomafwaarts strekken zich de vriendelijke wandelingen en boomgroepen der Cascine uit: alles is in den achtermiddag met de heerlijkste purpertinten overgoten en de beschouwer gevoelt iets van 't geen de Amerikaansche dichter heeft gepoogd uit te drukken:

‘Till, on the brink of ancient Fiésole,
Mute, breathless, hanging over the dazzling deeps
Of broad val d'Arno, which the sinking day
Drowned in an airy bath of rosy ray, -
An atmosphere more dream imbued than sleeps, -
My feet were stayed: -’

‘Ah, lovely Florence! never city wore
So shining robes as I on thee bestowed:
For all the rapture of my beeing flowed
Around thy beauty, filling, flooding o'er
The banks of Arno and the circling hills

With light no wind of sunset ever spills
From out its saffron seas! Once, and no more,
Life's voyage touches the enchanted shore!'[1].

En zoo nemen ook wij afscheid van Florence, als van iets betooverends en liefelijks, dat wel nooit uit de ziele zal wijken van hem, die het eenmaal mogt aanschouwen, en waarvan de herinnering altijd zal gepaard gaan met het vurige verlangen, met de stille hoop, om dat alles nog eens weder te zien.

Mr. W.R. BOER.

1 Bayard Taylor, 'the Picture of St. John,' Stanze 54 en 57.

Mirabeau's verraad.

Wat ook het lot zij van het streven van Ollivier, toen hij ondernam in Frankrijk de begrippen van gezag en van vrijheid te verzoenen en te doen samengaan - en 't vooruitzicht is zeer zeker wanhopend - de aanloop tot die poging, tot dien sprong, zal altijd gewaardeerd blijven. Het geschrift: ‘le 19 Janvier’, waarin hij ten vorige jare zijn programma ontwikkelde, zal zekere aantrekkelijkheid behouden. ‘Illusie, fantasie,’ riepen velen. De persoonlijkheid van Ollivier staat het werk in den weg, voegden zij er bij. Wij moeten instemmen dat zij geen ongelijk hadden, die wantrouwend zich uitlieten, doch constateeren dat het vraagstuk voor Frankrijk hetzelfde blijft. Daargelaten wat Ollivier doet of deed, de taak verandert niet. In den aanloop, in de voorbereiding tot het werk, kan en moet hij dus nagecijferd worden. De taak, kan afgescheiden worden van den persoon. Het is mogelijk dat het vraagstuk reeds bij den aanvang slecht berekend is. Een der gegevens nu die Ollivier telkens gebruikt is dit, dat zijn arbeid zich vastknoopt aan de poging van Mirabeau in het jaar 1790. Op twee plaatsen van zijn boek (pag. 140 en 269) wijst hij uitdrukkelijk dat verband aan. Dat werk nu van Mirabeau is hetzelfde, dat in de straten van Parijs, toen het eenigzins bekend werd, werd begroet met den naam van verraad. La grande trahison du comte de Mirabeau - aldus was de titel van 't pamflet, dat overal werd verspreid en verkocht: die kreet van verraad weêrgalmde in dezelfde straten, die nog zoo even den roep hadden weêrkaatst van het gewone refrein: de groote redevoering, de schoone redevoering, de patriotieke redevoering van den graaf de Mirabeau! Er is dus hier, waar de één van grootsche poging, de ander van verraad spreekt, stoffe te over voor analyse en ontleding,

voor een anatomische les. De fransche revolutie vormt den tooverachtig somberen achtergrond, en voor ons ligt het plan van Mirabeau in 1790. Zij het mij gegeven, het volle licht daarop te doen stroomen! Uit allerlei oogpunt is het onderwerp het waard; niet het minst, omdat door het samenstel van onze studie zich gegevens moeten slingeren tot oplossing der vraag: of het recht van bestaan kan erkend worden eener politiek, die evenals Machiavelli's opvatting aan de hoogste kunst verwant is, maar nu uitsluitend volgens regels, aan het kunstgebied ontleend, wil beoordeeld worden.

I.

Een terugblik op het leven van Mirabeau vóór het uitbreken der fransche revolutie in 1789, is noodzakelijk. Het is schijnbaar een lange dwaalweg en omweg, maar het latere plan en de persoon zijn zoozeer te-samen gegroeid, dat eerst het vroegere leven alles in het juiste licht plaatst.

Niets is ons bekend wat midden in de 18de eeuw zóó sterk aan de feodaliteit doet denken als de omgeving van den jongen Mirabeau. Het gothische slot in het zuiden van Frankrijk, in Provence, boven op de steile rots, aan wier voet de Durance vloeit, was een arendsnest, waarop de gewone wetten van samenleving of verkeer afstuitten. De knaap groeide daar op, oudste van vijf kinderen (hij was geboren in 1749), aan de knieën van zijn vader en van zijn oom, den bailli der Malthezer-orde. Doch stelt u geen vriendelijke, teedere verhouding tusschen ouderen en jongeren op dit slot voor. Neen, de vader is wel de markies de Mirabeau, l'ami des hommes, zoo als hij zich noemde: is wel de beroemde economist, wiens boezem heet te kloppen voor het welzijn van een ieder; de bekende humanitaire schrijver, wiens tafel te Parijs open stond voor encyclopaedisten en wijsgeeren; maar wee dengenen, die een oogenblik dorst te twijfelen aan zijn adel de vieille souche. Enfin vous êtes gothique et le serai toujours, schrijft hem zijn vriendin, Madame de Rochefort: en dat woord moet zijn huisgezin in alle gestrengheid ondervinden. Weten, dat hij alléén de ‘heer’ is. De markiezin heeft

al spoedig een rivale in het eigen huis zien vestigen, Madame du Pailly: en de kinderen..... zeer zeker leefde in hen de woeste wilde aard der Mirabeau's; maar de wijze waarop zij door den vader werden behandeld, heeft slechts een wedergade in de opleiding die Frederik de Groote had te verduren. De oudste zoon vooral was het voorwerp van die wreede teederheid. Hij zou het hoofd van het geslacht moeten zijn, als de oude markies den adem uitblies; hij zou al die kasteelen en bezittingen - het markiezaat Mirabeau, 't kasteel Bignon te Nemours, het landgoed Bussière, dat zijn bezitter den titel gaf van premier Baron du Limousin, het graafschap Saint Matthieu, het graafschap Beaumont, het graafschap Negreaux, het hertogdom Roquelanre - moeten besturen en den rang der familie ophouden: en ziedaar (bitter spel van 't noodlot!) welk een zoon! Op zijn derde jaar door de kinderziekte in heftigen graad aangevallen, werd de jongen door de aanwending van allerlei middelen zoo geschonden, dat hij een waar monster geleek. Ton neven est laid comme celui de Satan, schreef de vader aan zijn broeder den bailli; doch 't figuur zou misschien nog wel te-recht komen, want daar schitterden reeds oogen in het hoofd met vuur als aan 't zonlicht ontleend, zoo slechts de inborst minder chaötisch was. Want de vader meende in den zoon te zien opkomen de kiemen van allerlei extravagantien ten goede en vooral ten kwade. Hoort dien ouden leeuw brullen en grommen over dien zoon, in de brieven aan den bailli. De staart slingert over den grond, de neusgaten sperren zich open. Cela ne fait que naître et l'extravasement est déja marqué. C'est un esprit de travers, fantasque, fougueux, incommode, penchant vers le mal avant de le connoître et d'en être capable. Dan heldert zich een oogenblik de blik op. C'est un coeur haut - heet het dan - sous la jaquette d'un banbin; cela a un étrange instinct d'orgueil, noble pourtant; c'est un embryon de matamore ébouriffé, qui veut avaler tout le monde avant d'avoir douze ans. Doch het wordt weder somber. C'est un type profondément inoui de bassesse, platitude absolue, et la qualité de chenille raboteuse et crottée, qui ne se déchenillera pas. Kortom, men hoort in al die brieven bijna hardop de wilde smart en de verbijsterde verbazing van den vader over dien zoon nog vóór hij twaalf jaren oud is; een zoon, wiens geestesgaven buitengewoon zijn. C'est une intelligence - zegt de vader - une mémoire, une capacité

qui saisissent, ébahissent, épouvantent. Maar een zoon, die (en dat is het kwaad!) voor niets ter wereld meer eerbied heeft. Wat maakte, volgens den vader, de roem van den ouden adel uit? Wat anders dan het gevoel van waardigheid en van strenge ingetogenheid, van terugtreden voor wat achtbaar was: een gevoel, dat hem zelven tegenover zijn eigen vader had bezield. Je n'ai jamais en l'honneur (schrijft hij) de toucher la chair de cet homme respectable, de ce père essentiellement bon, mais dont la dignité contenait la bonté. Zóó moet het zijn: dacht de markies: en ziedaar, zijn zoon was het omgekeerde van dat ideaal. De zoon bezat juist het omgekeerde: hij had CE TERRIBLE DON DE LA FAMILIARITÉ!

Doch de vader zou het keeren! Zelden is een opvoeding strenger te werk gegaan. Hard tegen hard. Je vois le naturel de la bête, schrijft de vader aan den oom, en hij begon het dier te temmen. Doch de vader kon de wereld misschien gelukkig maken, hij, l'ami des hommes, maar zijn zoon kon hij niet ten onder brengen, en hem naar zijn model vervormen. Die zoon had een eigen aard en eigen karakter. Toen zond hij hem op zijn vijftiende jaar naar een soort van militaire vóórschool te Parijs; een school, staande onder den abt Choquard, die bekend was om zijn uiterste gestrengheid. En op die school moest de jonge graaf afstand doen van zijn titel: hij was niet waard een Mirabeau te zijn Je n'ai pas voulu qu'un nom habillé de quelque lustre fut trainé sur les banes d'une école de correction - schrijft de vader; j'ai fait inscrire sous le nom de Pierre Bussière ce monsieur qui a recalcitré, pleuré, ratiociné, et je lui ai dit de gagner mon nom que je ne lui rendrai à bon escient. Drie jaren bleef hij op die school, waarop hem alle briefwisseling met zijn familie verboden was. Hij deed intusschen alle mogelijke kundigheden dáár op. Hij begint alles te weten. De vader krijgt een glimlach van genoegen als hij de berichten over den zoon leest. Avec énormement de chemin à faire encore, j'ai quelque espérance de sauver mon ainé qui d'ailleurs, s'il peut cesser d'être fou, sera un drôle qui saura se tirer d'affaire.

En nu, 18 jaar oud, nog altijd den naam van Bussière voerend, moest hij in het leger. De vader koos het allerstrengste regiment voor hem uit: hij zou dienen onder den harden markies de Lambert: een vertrouwde knecht van zijn vader, Grévin, werd hem als spion medegegeven. Doch de wilde,

onstuimige aard van den jongeling brak door alles heen: de straffen, telkens opgelegd, tergden des te meer: spelen, schulden-maken, duelleren waren bij hem aan de orde van den dag: hij verleidde, gaf trouwbeloften, ontvluchtte zijn regiment, en de vader, ten einde raad, wist een lettre de cachet van zijn vriend, den minister Choiseul, te verkrijgen, en liet hem gevangen zetten op het fort van het eiland Rhé. J'ai senti l'ame de mon père me reprocher, d'avoir espéré quelque chose de ce misérable, schrijft de vader. En de oom de bailli deelt dit keer geheel in de verontwaardiging. Want de vader denkt er aan zijn zoon maar naar Hollandsch Suriname te zenden; en de bailli herneemt: L'envoi aux colonies hollandaises est, comme tu dis, le meilleur remède; on a la sureté de ne voir jamais reparaitre à l'horizon ce malheureux né pour faire le chagrin de ses parents et la honte de sa race. En wat nu het zetten in de gevangenis betreft, de vader heeft daaromtrent slechts gedaan wat zijn geweten hem gebood. Crois-moi, schrijft hij aan zijn broeder, il n'y eut jamais que les pères méprisables qui pardonnèrent le mépris de la paternité, et, puisque le tribunal de famille n'existe plus, il faut avoir recours pour châtier des enfants criminels au despotisme barbare des lettres de cachet, plutôt q'aux lentes formalités d'une aveugle et pedantesque justice. Qu'importe qu'ils essaient de me déchirer dans ma cuirasse d'honneur, désormais trop dure et trop cicatrisée pour que de pareils coups y puissent pénétrer! Le public n'est point mon juge, je foule aux pieds ses jugements ignorants, je ne crains que ma propre conscience, et tant que force et volonté me dureront, je serai Rhadamante, puisque Dieu m'y a condamné. De zoon zit nu een half jaar gevangen, toen een tocht naar Corsica in gereedheid wordt gebracht. De vader doet hem ontslaan uit zijn hechtenis en zendt hem, altijd onder den naam van Bussière, in het expeditie-corps. Onderweg duelleert hij weder te Rochelle, en de vader wanhoopt geheel aan hem. Doch eens in de campagne weet hij op alle wijze zijn uitstekende begaafdheden te toonen. Behalve zijn krijgsdienst werkte hij acht uren per dag. C'est une tête forte, schrijft de vader: - il est peut-être unique - mais Dieu sait quelle tête nous verrons. De vader weet dan ook verlof voor hem te verkrijgen, en hij mag nu zijn oom den bailli op het voorvaderlijk slot van Mirabeau gaan bezoeken.

Daar gekomen, hij is nu 20 jaar, weet hij van dien oom ge-

heel en al het hart te stelen. De bailli doet trouwens denken aan den Uncle Toby uit de Tristram Shandy, en de jonge Mirabeau, met zijn terrible don de la familiarité, blijkt in de omgeving onweêrstaanbaar. De oom ten minste is geheel met hem verzoend. Je l'ai trouvé - zegt de oom - tres répentant de ses fautes passées. Pour de l'esprit, le diable n'en a pas tant: c'est le plus adroit et le plus habile persifleur de l'univers, ou ce sera le plus grand sujet de l'Europe pour être général de terre ou de mer, ou ministre, ou chancelier, ou pape, tout ce qu'il voudra. Cet enfant m'ouvre la poitrine. Waarop de vader meer wantrouwend herneemt: Je ne te remercie pas de l'accueil que tu as fait à mon fils, puisque la main droite ne remercie pas la main gauche. Tu penses bien que tout ce que tu m'en dis m'a fait bien grand plaisir, son esprit vorace s'est trouvé à l'aise avec toi: mais défie toi, tiens toi en garde contre la dorure de son bec: c'est ou ce fut la vanité et la présomption de Satan, sa tête est un moulin à vent et à feu.

Met dat al wilde de vader hem thans ook wederzien. De vader had hem allerlei economische boeken en memoires toegezonden, en de zoon had wel geen passie voor al die staathuishoudkundige theoriën, maar werkte ze toch uit. En de vader al dat werk ziende was verbaasd en verteederd. Hij gaf hem nu voor het eerst weder zijn naam terug; hij mocht weder heeten le comte de Mirabeau, gelijk zijn vader markies de Mirabeau was en zijn jongere broeder de vicomte de Mirabeau werd genoemd. De zoon waardeerde die rehabilitatie: want was de vader een middeleeuwsch ridder, de zoon was in zijn gevoel een aristocraat zoo als geen ander. En de zoon werkt op het voorvaderlijk kasteel steeds voort. De vader schrijft brief op brief aan den oom. Ne manque pas de lui faire lire les Economiques et les Ephémerides (de eigen werken van den vader), je lui marque combien il est indispensable pour lui s'il veut porter mon nom qu'il sache ma science. - Dus moet hij al die physiocratische formules lezen, die het heil aan de menschheid zullen aanbrengen, die het paradijs zullen herstellen; al die phrases moet hij weten! De oom waarschuwt wel: ‘La matière est bien froide pour sa tête bouillante.’ Maar het helpt niet. De zoon *zal* het leeren, zegt de vader. Het onweder zet weêr op, de donder begint reeds te rollen, totdat in een geweldige bliksem-straal de vader weder zijn zoon in het ware licht ziet. Daar is, dunkt mij, geen dieper woord over Mirabeau gesproken dan 't gezegde, dat thans de vader in zijn woede ontvalt:

Ik heb alles gedaan wat ik kon om mijn beginselen en wijsheid in mijn zoon over te gieten: le bourrer de principes: maar mijn zoon - het is alles vergeefs, IL A HUMÉ TOUTES LES FORMULES.

Ja de zoon - zoo te-recht door zijn oom mon neveu l'ouragan genoemd - heeft later als met een geweldige bezem al die drek der oude formules opgeruid en de spinnewebben en de stof doen stuiven en vliegen, opdat het gebouw der menschelijke samenleving weder voor een ieder - niet alleen voor gepriviligieerden - bewoonbaar zou blijken!

Doch dit zou later geschieden. Voor het oogenblik waren het ook reeds stormachtige dagen met den vader. De vader was bezig te woeden tegen een ieder. Tegen zijn vrouw, die hij een geweldig proces aandeed en in een klooster wilde doen plaatsen; tegen een zijner dochters, de voluptuense markiezin de Cabris, die hij evenzoo in een klooster als straf wilde kerkeren; en dan deze oudste zoon, die nooit wilde wat l'ami des hommes gebood! Het waren harde tijden: - toch werd ditmaal de losbarsting tegen den zoon afgewend en in Februarij 1771 kreeg de zoon zelfs verlof in Parijs te komen. Hij werd aan het hof te Versailles voorgesteld, en bij al de hooge familiën had hij zijn entrée: en de indruk dien hij overal maakte was verblindend. De vader begint nu eerst goed te begrijpen, dat de zoon van een ander maaksel is dan hij zelf. Hoort hem zijn biecht doen in deze merkwaardige woorden: Ton neveu, schrijft hij aan den bailli, est trois jours par semaine à Versailles: il n'usurpe rien et atteint tout: il attrape les entrées partout. Il étonne ceux-là mêmes qui ont roti le balai à Versailles. Je n'ai pas du tout l'intention qu'il y vive et qu'il fasse comme les autres le métier d'arracher ou de dérober sa substance au roi, de patrouiller dans les fanges de l'intrigue, de patiner sur les glaces de la faveur; mais il faut pour mon but même qu'il voie de quoi il s'agit; et quand on me demande pourquoi, moi qui n'ai jamais voulu m'enversailler, je l'y laisse aller si jeune, je réponds *qu'il est bâti d'une autre argile que moi, oiseau hugard dont le nid fut entre quatre tourelles;* que tant que je l'ai vu à gauche je l'ai caché: sitôt que je le trouve à droite, il a son droit; qu'au reste, comme depuis cinq cents ans on a souffert des Mirabeau *qui n'ont jamais été faits comme les autres*, on souffrira encore celui-ci, qui, je le promets, ne descendra pas le nom.

Na zulke woorden zou men meenen dat de verzoening duurzaam was; doch neen! de ware strijd begint eerst goed. De zoon is man geworden, en de twee tegenstrijdige machten, bestemd om te-samen te leven, stooten elkander op ieder oogenblik het hoofd. Nu eens neemt de jonge graaf (o gruwel) de partij op van zijn moeder; dan weder zijn het groote schulden, die ergernis geven. De zoon moest op het einde van 1771 Parijs weder verlaten, en op bevel van zijn vader de administratie der goederen in Provence voeren. De vader drong voorts tot een huwelijk. En dat huwelijk werd dan ook in Provence met de dochter van den markies de Marignane gesloten. Het huishouden werd te Aix opgezet. De door de wederzijdsche vaders (want ook de markies de Marignane was van zijn vrouw gescheiden) verleende toelage was niet groot. En Mirabeau was daarentegen geneigd op grooten weidschen voet te leven. Weldra moest het meer wereldsch leven te Aix worden vaarwel gezegd, en betrok het jonge paar het oude sombere kasteel Mirabeau - vèr van de bewoonde wereld. De graaf deed het kasteel wat opknappen, wilde het eenigzins voor zijn levenslustige vrouw opvrolijken; - doch midden onder dien arbeid (terwijl natuurlijk al die verbeteringen weder nieuw geld kostten) achterhaalt hem een lettre de cachet. De verkwistende zoon werd door dat vonnis naar Manosque, een stadje aan de grenzen, verbannen, terwijl hij in Mei 1774 geheel onder curateele werd geplaatst. Daar in Manosque nu begon Mirabeau te schrijven. Het werk dat hij schreef was bijna een kreet van het hart; het was een Essai sur le despotisme. Vol declamatiën, maar tevens vol bitteren ernst en vuur. - Het bevel was geweest, dat de graaf van Mirabeau nooit Manosque mocht verlaten; eens echter, het was een zomeravond, hij was nog slechts eenige maanden te Manosque, rijdt hij over de hem gestelde grens. Hij ontmoet op weg den baron de Villeneuve Moans en zijn bloed begint te koken. Die baron heeft zijn zuster, de markiezin de Cabris, midden op de promenade te Marseille geïnsulteerd. Hemel en Hel! Hij grijpt naar de karwats en de baron de Moans weet met wien hij te doen heeft. Een proces is het gevolg, een proces, waaruit van zelf blijkt, dat Mirabeau zijn kerker heeft overschreden.... hij wordt op bevel van zijn vader door een nieuwe lettre de cachet weggevoerd en ver van zijn vrouw en kind overgebracht naar het kasteel If, op een rots, aan den ingang der haven van Marseille.

Zijn vrouw en zijn kind heeft hij nooit wedergezien! Doch daar was zoo wilde moed in de borst van dezen jongen man; zoo veel vuur gloeide daar door zijn aderen; zoo wijd was nog de levenshorizont, dat er geen oogenblik van melancholie zelfs denkbaar was. Trouwens, de jonge vrouw verveelde hem bijna reeds. Binnen zoo engen kring, als een mariage de raison, kon hij zijn liefde niet samendringen. Een amourette met de dochter van den cantine-houder Mouret was spoedig op het kasteel If zelf vastgeknoopt. Hij was daarbij voor een ieder de vriendelijkheid zelve, le terrible don de la familiarité deed zijn uitwerking gelden. De vader hoort hoe zijn zoon zich schikte in het leven. Spoedig verwierf hij een nieuwe lettre de cachet, en werd de zoon, na een verblijf van tien maanden te If, overgeplaatst (25 Mei 1775) naar het kasteel van Joux bij Pontarlier, op de grenzen van Zwitserland en het Juragebergte.

Dáár op het afgelegen kasteel van de Jura, begint nu het tweede bedrijf van het drama van zijn leven. Tot nu toe hebben wij hem alleen in aanraking gezien met zijn vader. Wij hebben niet geschroomd eenigzins breed de brieven van zijn vader over hem te plunderen: twee zulke rijke naturen komen tegelijkertijd en te-samen daardoor aan het licht: en daarenboven die brieven (onze lezers zullen het opgemerkt hebben) zijn geschreven in een fransch dat niet te vertalen is; het is het feodale fransch, zoo als het ook schittert in de Mémoires van den hertog de Saint Simon. Een fransch dat onze jonge graaf ook kan schrijven als hij wil; maar dat hij spoedig toch laat varen, omdat hij, als hij schrijft, begrepen wil worden door de massa. Hij daalt van de bergrots af. Hij heeft le don de la familiarité. Doch wij laten nu die al te verleidelijke brieven daar. Van nu af aan - al blijft de vervolging van den vader steeds voortduren - is het niet meer de vader, die in de eerste plaats in zijn leven vooraan staat; neen, van nu af aan is het de vrouw. Niet één vrouw, niet één liefde; neen, al wat het vrouwelijk geslacht als schatten van teederheid, van overgave, van zelfverloochening, van samensmelting van geest en ziel, te bewaren heeft, wil hij met één slag veroveren; al wat de liefde aan zinnelijkheid, aan hartstocht, aan verheffing, aan dronkenschap, aan ontroering, aan zaligheid kan schenken, wil hij genieten. Waarom niet? Zijn verschijning beduidt kracht. Hij heeft gebroken met alle formules van het leven. Zijn

vader had phrases genoeg over het geluk geschreven; hij wilde HET LEVEN ééns bij 't woord nemen.

Onder al die vrouwen, die hem in den wilden roes van het leven alzoo gevolgd of begeleid hebben, zijn er drie figuren, die achtereenvolgens op hem invloed hebben uitgeoefend en in wier brieven of mededeelingen wij zijn eigen leven moeten zoeken. De eerste van die vrouwen was de markiezin de Monnier, de bekende Sophie. Zij woonde te Pontarlier met haar man, den rijken, gierigen markies de Monnier, heer van Courvière, Marmarols, enz., enz. De markies nu was zeer oud, 75 jaar; de markiezin zeer jong, 22 jaar; de markies was jaloersch, de markiezin verveelde zich. Daar wordt door den gouverneur van het kasteel van Joux, den graaf de Saint Mauris, de 26-jarige Mirabeau aan den markies en zijn gemalin voorgesteld, en het nieuwe en zeer oude avontuur der liefde begint. De oude markies zag hem gaarne aankomen; hij vond hem te leelijk om zijne vrouw te bekoren. Maar de markies zag alleen naar het oppervlakkig uiterlijk, naar het masker; die iets scherper beschouwde, zag op het gelaat van Mirabeau een physionomie, die het leelijke had overwonnen. Achter die groeven der pokken, achter die opgezwollen wangen, kon men de primitieve fijne, nobele, strenge lijnen en trekken van zijn familie zien, zij het ook dat breede vormen, van de moeder overgeërfd, aan alles een grof zinnelijken plooi en wending gaven. Hij had de schoonste hand. Dan troffen dadelijk die groote oogen, zoo brutaal en zoo stout bijwijlen opziende, en toch soms zoo zacht, en voorts de welige rijkdom van het zwarte haar, dat hij als zijn manen kon schudden. Voeg daarbij, dat hij niet al te groot, doch breedgeschouderd en sterk was, en gij kunt het figuur u voorstellen. De eerste indruk dien men kreeg was schrik en verbazing; bij de tweede was men, als hij aan 't spreken was, reeds overwonnen. Sophie bukte dadelijk. Zij zelve was geëxalteerd, zoo als de vrouwen op het einde der 18e eeuw zich volgens de lessen van Jean Jacques Rousseau vormden; zij was aangetast door de extrême sensibilité dier dagen; zij was schoon en groot, een Juno-gestalte, met donker haar en eenigzins opgewipte neus; zij wilde ook de passie kennen; haar vurig karakter haakte naar het romaneske, en zij vond dat alles bij Mirabeau. Het was eerst een spelen met vuur, dan een wilde droom. Een ontvluchting volgde. Eerst naar Zwitserland, dan naar Holland, naar Amsterdam. O mon

amie, d'un bout à l'autre, ils sont bien uniques nos amours! schreef haar later Mirabeau. En zeer zeker, de kleermaker le Quesne in de Kalverstraat (hij woonde in het tegenwoordige Keizershof) wist niet wat geheel éénig paar hij den 7den October 1776 in zijn huis opnam, toen hij aan Monsieur en Madame de Saint Mathieu, zoo als zij zich naar een bezitting der Mirabeau's noemden, kamers verhuurde. Zij hadden bijna geen geld toen zij daar kwamen en Mirabeau moest als een broodschrijver werken om den kost te verdienen. In de kamer van de Kalverstraat kraste de pen altijd door over het papier. Hij keek niet van zijn boek op, dan om te zien in de oogen der schoone markiezin. Hoe arm ook, hij was zoo rijk! Hij was in een stemming om neêr te zien op al die Mijnheeren en Mevrouwen, die daar in de naauwe straat drentelden en liepen, kochten en handelden en politiseerden. Hij was nu volkomen vrij. Hij had zijn pen en zijn degen! Hij droeg gewillig de lasten van de lusten. Hij vertaalde altijd door, meest Engelsche werken voor den bekenden boekverkooper Michel Rey (ce fripon de libraire), en verdiende zoo twaalf gulden per dag. Het was een leven in de soldij der heeren uitgevers. Une vie disetteuse et heureuse, zoo als hij het later noemde, de gelukkigste tijd dien hij ooit heeft gekend. Er later aan denkende, rekende hij van al die negen maanden, die hij daar in de Kalverstraat bleef, slechts acht dagen als verloren dagen; het was een week die hij gegeven had aan de wetenschap en aan vrienden; hij was toen te Rotterdam op een wetenschappelijke bijeenkomst geweest.

Maar van de twee oude markiezen de Monnier en de Mirabeau zou het natuurlijk te veel gevergd geweest zijn, zoo zij dat geluk aan onze beide geliefden ongestoord lieten genieten. De heer Engelbregt heeft in een alleraardigste studie aangetoond, hoe de Hollandsche overheid aan die oude markiezen de hand leende. De jonge graaf de Mirabeau had Holland als een veilig toevluchtsoord beschouwd en den 14den Mei 1777 werden zij beiden aan huis van Le Quesne gearresteerd. Zij werden nu beiden als gevangenen naar Frankrijk gevoerd. Sophie werd weldra naar het klooster de Sainte-Claire, te Gien, een stadje dicht bij Orleans, gevoerd; en voor Mirabeau zelven openden zich door een nieuwe lettre de cachet den 7den Junij de poorten der gevangenis van Vincennes. Daar in dien kerker bleef hij 42 maanden; denkt u bijna vier jaar, in de beste kracht

van zijn leven. Zijn hoofd kookte van plannen, het bloed bruischte hem door de aderen; hij wilde handelen en kon werken als geen ander - en hij zat gevangen. Toch is weder geen enkel ziekelijk melancholiek denkbeeld bij hem waar te nemen. Neen, wordt hij opgesloten, welnu, hij zal werken. Want als het leven zich weder voor hem opent, moet hij dubbeld zijn tijd inhalen. En zoo sterk was die organisatie van zijn lichaam, zoo onstuimig zijn levenskracht, dat hij na 42 maanden vertoevens in den kerker, niet alleen breeder maar grooter was geworden. Zijn physieke natuur was niet te temmen. Hij werkte van alles, schreef altijd door. Meest vertalingen, uittreksels om zich te onderrichten, mémoires en boeken en dan altijd door die brieven aan Sophie, die naderhand gevonden en verzameld, het pendant zijn geworden der Nouvelle Heloïse van Jean Jacques Rousseau. Het zijn wilde kreten, die in de brieven vernomen worden; de orkaan is niet tot rust. Wilde kreten van hartstochtelijke liefde gericht tot Sophie. Woorden van vuur, zingende vlammen, die vrij wat beter voor altijd verborgen hadden moeten zijn. Doch de brieven waren slechts de verpoozing van het harde werk. De pen werd niet uit de hand genomen. Niettegenstaande hij slechts één uur per dag in een klein tuintje mocht loopen en dus den ganschen langen tijd vóór zich had in zijn kerker, sliep hij slechts 3 uur. Allerlei werk is dan ook gevonden: een vertaling van de Agricola van Tacitus, een tractaat over de inenting, een verkorte fransche grammaire, een opstel over de verdraagzaamheid, alles door elkander; maar het meerendeel houdt zich bezig met de begrippen van absolute vrijheid. De tijden der tyrannie en der gepriviligeerde standen moeten ophouden. De begrippen van wederzijdsche burgerlijke verdraagzaamheid moeten in het leven treden in Frankrijk. ‘Ziet naar Holland, die school en dat tooneel der verdraagzaamheid.’ ‘In de plaats waar alles mij toeroept: “gij zijt niet vrij,” druf ik zeggen: “ik ben vrij geboren.”’ En door alles heen klinkt de wilde declamatietoon, die zeker is, dat het niet gedaan met hem is, dat een toekomst hem nog wacht, waarin hij nuttig zal zijn voor zijn land. Hij is nu begraven, doch hij zal opstaan! Over den vader sprekende, blijft zijn toon waardig; hij eerbiedigt diens handelingen, zoo als de ééne vijandelijke macht de andere eerbiedigt. Il a commencé par vouloir m'asservir, et ne pouvant y reussir, il a mieux anné me briser que de me laisser croître auprès de lui,

de peur que je n'élévasse ma tête tandis que les années baissent la sienne. Doch soms wordt het hem toch te bang. Zijn krachtige organisatie is niet meer bestand tegen het ecuwig stilzitten, tegen de eeuwige stilte; hij wil het leven en het zonlicht zien, en hij barst los in die klacht, die men niet goed zonder ontroering kan lezen: Cet état contre nature - zoo schrijft hij aan den vader - auquel je suis asservi, mine les restes de mon être. Des maux internes me font une guerre cruelle. Tantôt des hemorragies abondantes m'épuisent et indiquent la révolution que fait sur moi la vie renfermée. Tantôt des coliques néphrétiques, auxquelles vous savez que j'ai toujours été sujet, me déchirent; la privation d'exercice les multiplie et les aggrave. Mes yeux, échauffés par l'absence continuelle du sommeil, succombent sous l'application d'un travail sans fin, pour lequel je n'ai presque aucunes ressources, et dont rien ne me distrait. Le droit est débilité jusqu'à me refuser service. Ma poitrine, oppressée par le sang, couve un poison lent qui me ronge. En un mot, mon être moral et physique croule sous le poids de mes fers. Mais certes je ne m'exposerai point à voir arriver à pas lents la stupidité, le désespoir, et peut-être la démence. - Je ne puis soutenir un tel genre de vie: *mon père, je ne le puis. Souffrez que je voie la soleil, que je respire plus au large, que j'envisage des humains*, que j'aie des ressources litteraires, depuis si longtemps unique soulagement à mes maux, que je sache si mon fils respire et ce qu'il fait.... Voorwaar, de omstandigheid, dat de vader, dit alles weigerende aan den gevangen zoon, zich toch l'ami des hommes durfde blijven noemen, gevoegd bij het feit, dat de zoon bij zijn sterven toch naast dien vader alléén wilde rusten; dat te-samen genomen, bewijst wel dat die twee rotsachtige naturen verbonden waren door een liefde zóó sterk, dat zij voortdurend met den haat moest worstelen!

Hij was 30 jaar (het was in December 1780) toen hij uit het kasteel van Vincennes werd ontslagen. Intusschen was zijn kind, dat hij had moeten verlaten, toen hij naar het fort van If werd gesleurd, gestorven toen het 5 jaar oud was geworden. Dat sterfgeval was dan ook de aanleiding dat de vader allengs de gevangenisstraf deed opheffen. De vader wilde nakomelingen hebben voor zijn geslacht. Doch al liet hij hem vrij: hij wilde hem in het eerst niet zien of ontvangen. Zie hier de eerste ontmoeting. Vader en zoon hadden elkander in geen negen

jaren gezien. Het is beschreven in een brief van den vader aan den bailli. Tu me demandes si je le vois? Non sans doute. Je ne réponds même que sous dictée et par Garcon (dit was de secretaris van den markies). Je ne lui permettrai pas de sitôt. Je me suis, à la vérité, trouvé face à face vis à vis de lui, sortant de chez Desjobert (zijn advocaat); je lui trouvai l'oeil percant, l'air fort et sain; il baissa la tête, il s'écarta le plus qu'il put et je passai mon chemin. Zoo moet het zijn; geen weekelijkheid; de zoon moet het hoofd buigen, moet ter zijde zich stellen, en ik, de markies, ik ga, door niets gestoord, mijn weg. - Eerst in Mei van het jaar 1781 mocht de zoon voor het eerst in het huis van zijn vader komen. Hij wierp zich op de kniëen, en de vader nam den verloren zoon op. Je dis à Honoré, schrijft hij aan den bailli, en lui tendant la main, que j'avais dès longtemps pardonné à l'ennemi, que je la tendais à l'ami, et que j'espérais pouvoir un jour bénir le fils.

Doch hij moet nu gaan volvoeren wat de vader wilde: zich verzoenen met zijn vrouw. Een zee van moeijelijkheden stond hem echter in den weg. Vooreerst het vonnis wegens het ontvoeren van de markiezin de Monnier, dat geenszins te-niet was gedaan door de lettre de cachet, die hem te Vincennes had gekluisterd. Dat vonnis van de rechtbank te Pontarlier moest worden vernietigd, wilde hij niet telkens als voortvluchtige opgejaagd worden. Daarbij kwam nog iets anders: met de markiezin de Monnier had hij sinds de verzoening met zijn vader gebroken; hij wilde haar door een herziening van het vonnis nu ook in haar rechten herstellen. Hij stelde zich dus den 12^{den} Februarij 1782 vrijwillig gevangen bij den cipier te Pontarlier, en begon nu revisie van het vonnis te eischen, op grond dat het juridiek bewijs van het overspel ontbrak. Alleen door onbeschaamde stoutheid kon hij dit proces winnen; en die onbeschaamdheid was hem toevertrouwd. Drie memories leverde hij in, wier toon alle gevoel van betamelijkheid kwetste, daar ze opgevuld waren met schandalen van allerlei aard; doch hij bereikte zijn doel. Den 14^{den} Augustus, dus na weder een half jaar gevangenis, werd hij vrijgesteld en het vonnis, voor zoover hem betrof, te uiet gedaan. In de verdediging had hij echter noodzakelijk het gedrag van zijn vader omtrent hem weder ter sprake moeten brengen; de opsluiting te Vincennes was op heftige wijze door hem besproken. De vader was dus

weder in onmin met hem geraakt. Doch Mirabeau ging nu, zonder zich daarom te veel bekommeren, recht-af op het doel, dat hij wilde verkrijgen, de hereeniging met zijn wettige vrouw.

Het was een geweldig proces, dat hij ondernam tegen de familie de Marignane. Die familie eischte daarentegen echtscheiding, en de rechtbank te Aix moest de zaak beslissen. De Marignanes namen, om hun zaak te verdedigen, den besten advocaat uit Parijs, den bekenden Portalis; en Mirabeau besloot zelf zijn eigen zaak te bepleiten. Want daar was wakker in hem geworden de gave der welsprekendheid. Zijn geheele voorkomen leende zich daarvoor. Hij kon bevelen met de oogen en met een geste de tegenpartij vernietigen. De abrupte toon, erfgoed van het feodale geslacht, wisselde af met den stroom der wildste inspiratie, en zijn toehoorders gevoelden zich verpletterd. Tegen de waarheid echter kon hij met al de kracht van zijn genie niets bewerken. De bewijzen waren er te over, dat de echtscheiding waarlijk niet zonder reden werd aangevraagd; den 5^{den} Julij 1783 besliste dan ook de rechtbank tegen hem het vonnis. Doch de indruk dien Mirabeau door zijn redevoeringen gemaakt had, was verpletterend. Wil men goed begrijpen met wat geweld hij optrad en sprak, men kan het nog hooren in de eigenaardige woorden van den vader, die weder woedend van toorn tegen den zoon was, omdat in dat proces natuurlijk al de oude wonden waren opengereten; - die bovendien razend was, dat een telg der ridderlijke Mirabeaus als een gewoon advocaat optrad. De vader schrijft aldus aan den bailli: Figurez vous le triomphe de ce saltimbanque; le jour des grandes marionettes, malgré la garde triplée, porte, barrières, fenêtres, tout a été envahi par la foule hébêtée; il y en avait jusque sur les toits pour le voir, sinon l'entendre; et c'est dommage que tous ne l'entendissent pas, car il a tant parlé, tant hurlé, tant rugi, que la crinière du lion était blanche d'écume et ruisselait de sueur.

Het was een booze tijd, die nu voor hem aanbrak. De vader wilde niets van hem weten. Hulpmiddelen van geldelijken aard had hij niet. Schulden slechts te veel. Hij moest schrijven en uitgeven om het leven te leiden, een leven, bezoedeld door allerlei buitensporigheden. Liaisons met actrices - wij noemen alleen de infame verhouding, waarin hij stond tot madame Saint-Huberti - volgden elkander op; obscene boeken werden geschreven; al het slechte in dien chaös van goed en kwaad

kwam boven: de arm, als hij niet den degen in het duel voerde, omknelde slechts het weelderig genot; het wilde haar schoot welig om de slapen, toen midden onder die onreinheid er weder een heroiek en nobel gevoel in hem geboren werd, de liefde tot Henriette de Nehra.

Het is de tweede vrouw die inderdaad invloed op zijn leven heeft uitgeoefend. Haar beminnelijke verschijning en het half mysterieuse waas, dat over haar lot is verspreid, oefent zelfs nu een zekere betoovering uit. Die haar geschiedenis volgen langs stoffige archieven en muffe papieren, ze worden nú bijkans haar ridderlijke volgers; wat moet wel de indruk geweest zijn, toen Mirabeau haar in persoon leerde kennen? Zij was een natuurlijke dochter van Onno Zwier van Haren. Toen de vader stierf was zij veertien jaar oud. Een kleine lijfrente was haar deel en hiermede werd zij naar Frankrijk gezonden en als ‘pensionnaire libre’ in een klooster geplaatst. Daar zij den naam van haar vader niet kon voeren, moest de anagram van dien naam (Nehra) toch herinneren aan haar afkomst. Negentien jaar oud, leerde zij Mirabeau kennen. Haar frischheid en schoonheid schenen verrukkelijk. Maar wat slechts te meer aantrok, was haar zachtheid. Veroordeel haar niet, zoo zij zich aan Mirabeau verbond! Als de smet der geboorte u doet verschuilen, als de familie-omgeving u verstoot, als uw bestaan zelf reeds een verbreking der maatschappelijke orde is; als gij, dochter van een protestantsch edelman, toch in een katholiek klooster wordt weggeborgen; als naar godsdienst niet gevraagd wordt; als gij in den atmosfeer der sceptische 18^{e} eeuw leeft; wat blijft er over dan de liefde? En Mirabeau is haar eenige gehechtheid gebleven. Zij heeft hem vrijwillig verlaten na vijf jaren met hem geleefd te hebben, en geen andere genegenheid heeft zij meer gekoesterd. Haar zachte invloed, waar hartstocht bijna was uitgesloten (want de verhouding was in niets te vergelijken met de stormachtige liefde van de markiezin de Monnier) was weldadig voor Mirabeau. Hij schrijft er zelf over aan Champfort. J'ai une compagne de mon sort, une compagne aimable, douce, bonne..... Vous verrez sa physionomie angélique, sa pénétrante douceur, la séduction magique qui l'entoure..... Je vous jure, mon ami, je vous jure dans toute sincerité de mon âme, que je ne la vaux pas, et que cette âme est d'un ordre supérieur par la tendresse, la délicatesse et la bonté. - Wij kunnen over het ontstaan en den

aard der betrekking tusschen hem en haar thans niet uitweiden. Ook zij moest den eersten indruk overwinnen. L'après-diner du même jour, je le vis pour le première fois. La figure me deplut à un point inconcevable: je reculai d'effroi.... j'ai remarqué depuis je ne suis pas la seule qui, après avoir reçu cette impression défavorable, se soit non seulement accoutumé à son visage, mais ait fini par trouver que ses traits convenaient à la tournure de son esprit. Wat haar vooral bewoog, was zijn ongeluk. Vader, vrienden, fortuin, alles had hem verlaten; zij bleef hem alleen, en wilde voor hem in de plaats treden van dat alles. Zij leerde hem in het begin van 1784 kennen. Hij raakte een gevoelige snaar bij haar aan, door haar te spreken van Onno Zwier van Haren, dien hij tijdens zijn vroeger verblijf in Holland gekend had, en zij volgde hem naar België, en naar Maastricht, waar hij een memorie over het proces met zijn vrouw liet drukken, keerde met hem naar Parijs terug en werd zijn gezellin. Wij zien dadelijk de hollandsche vrouw doorschemeren, de huishoudster, die voor het linnen zorgt, de uitgaven beperkt en regelt en de cadeaux naar de winkels terugbrengt. Mirabeau kwam aan het werk en schreef tot etenstijd alle dagen door. Zoo leefden zij twee en een halve maand te Parijs. Toen hoorde hij, dat wegens het drukken der memorie over het proces, de minister van Justitie een nieuwe lettre de cachet tegen hem had verkregen. Het was dus zaak te vluchten. In 24 uren braken zij op en gingen zij te samen naar Engeland.

Het verblijf in Engeland is vooral in de laatste jaren eerst in détails bekend geworden, sinds de verschijning der mémoires van Sir Hugh Elliott, den broeder van Lord Minto. Mirabeau was met die twee broeders op de school van l'Abbé Choquart geweest, en vond ze nu hier in Londen terug. Hij had zich reeds in Augustus 1783 uit Aix tot hen gewend, met het verzoek, of zij ook gelegenheid voor hem zagen in Londen geld te verdienen. Nu kwam hij bij hen. Lady Elliott, de stijve vrouw van Sir Gilbert, was door dien zonderlingen gast geheel buiten haar zelve. Doch Mirabeau had geen plan de hooge societeit te ontmoeten; hij zag in Engeland slechts enkele mannen van naam; vooral Vaughan, Romilly, Lord Shelburne, Price en Burke; de staatslieden, in wier kring hij de begrippen van vrijheid, van verwerping van het absolute gezag, van burgerrechten, en van eerbiediging van persoonlijke

zelfstandigheid kon hooren bespreken. Een staat van zaken, die dáár in Engeland hand aan hand ging met eerbiediging van het koninklijk gezag, of liever, die steunde op een vereeniging en samensmelting tot één doel van vorst en volk en aristocratie. Mirabeau werd niet moede die harmonische werking van verschillende staatskrachten na te gaan. Voorts schreef hij. Opmerkingen over de Schelde-questie; aanmerkingen op het compte rendu van Necker: een historie van Genève; allerlei onderwerpen werden ter hand genomen, Toen ging na eenigen tijd Henriëtte de Nehra naar Frankrijk om van den minister baron de Breteuil het verlof tot vrije overkomst in Frankrijk voor Mirabeau te vragen. Het gelukte haar en hij kwam terug in Parijs. Sinds die terugkomst uit Engeland, werd vooral het ernstige studie-werk met kracht voortgezet. Een kennismaking met Clavière gaf de richting tot financieele studiën. Allerlei zulke boeken verschenen van zijn hand: la caisse d'escompte, la banque de Saint-Charles, enz. Hij leerde toen in die dagen Talleyrand kennen en Lauzun. Henriëtte de Nehra behield nog altijd haar stillen en vasten invloed op hem, zij het ook dat hij haar niet altijd getrouw bleef. - Maar de cijfers en de berekeningen begonnen hem te vervelen, hij begeerde te handelen, hij wilde zich met politiek bemoeijen en vreemde hoven zien.

Dit was de aanleiding tot zijn reis naar Pruissen en zijn verblijf te Berlijn. Talleyrand - toen nog abbé de Périgord - maakte hem de reis mogelijk. Mirabeau zelf was in moeijelijke omstandigheden, meestal zonder geld. De abbé Périgord nu sprak over hem met den minister Calonne en ried aan hem naar Pruissen te zenden, niet als geaccrediteerd agent, maar als ‘voyageur observateur’. Het was duidelijk dat Frederik de Groote niet lang meer zou leven, en zijn dood zou natuurlijk een groote verandering in de politiek van Europa uitoefenen; van belang was het de mogelijke gevolgen van dat feit, de complicatiën die daaruit konden ontstaan, door een scherp oog te doen nagaan. Calonne was niet tegen dat denkbeeld. Hij sprak er over met Vergennes, den minister van Buitenlandsche Zaken, en deze toonde zich er ook gunstig voor en verkreeg de toestemming van den koning. Het zou echter een volstrekt geheime missie blijven; zoo geheim, dat de brieven van Mirabeau niet langs den gewonen weg zouden gaan. Mirabeau zou zijn in cijfers gestelde brieven zenden aan

den abbé de Perigord; deze zou ze ontcijferen en ze ter hand stellen aan Vergennes, terwijl hij tevens belast zou blijven de instructiën, die men aan Mirabeau zou geven, hem mede te deelen. Zoo was Mirabeau dus weldra - na een voorloopige reis - te Berlijn gevestigd, altijd met Henriëtte de Nehra en een kind, in naam een zoon van den beeldhouwer Lucas de Montigny, doch aangenomen door Mirabeau. - In Potsdam stond nog - toen hij er aankwam - met het bovenlijf leuende over zijn stok, de scherpe figuur van Frederik de Groote: een oude leeuw op de wacht. Onder den breeden driekanten hoed schitterden nog oogen, machtig, doordringend, bliksemstralen schietend. Hij had zijn dagwerk reeds volbracht. Slechts enkele korte zinnen mompelde hij tusschen de tanden; zinnen, die niet getuigden van eerbied voor het streven van het jong opgekomen geslacht. Mein lieber Professor - zoo had het ééns uit dien mond tot Solger geklonken, na een preekwaarin het leerstuk der erfzonde door dezen was bestreden - er kennt die infame Rasse noch nicht. En aan Lafayette, den held van den Americaanschen oorlog, die eenigzins luidruchtig aan het Pruissische hof (bij een bezoek) gesproken had over beginselen van Americaansche vrijheid en gelijkheid, had de oude koning met zijn saccadeerende stem het volgende toegevoegd: ‘Mijnheer, ik heb een jong mensch gekend, die na zulke streken van vrijheid en gelijkheid bezocht te hebben, zich in zijn hoofd haalde om dat alles in zijn eigen land over te brengen. Weet gij wat er met hem gebeurd is? - Neen, Sire! - Ik heb hem doen ophangen.’ Welnu, Mirabeau kreeg gelegenheid dien ‘laatsten der koningen’ nog voor het scheiden van zijn arbeid te zien, en had tijd genoeg het werk van dien vorst: ‘den staat’ in oogenschouw te nemen. Want voor de mannen van de 18^{e} eeuw, die den zevenjarigen oorlog nog niet zoo lang achter zich hadden, was het feit des te sprekender, dat de gansche Pruissische staat alleen en uitsluitend het werk was der Pruissische koningen. Een waar KUNSTSTUK. Een probleem door Frederik de Groote met vaste gegevens en volgens een bepaald afgebakend plan uitgewerkt. Hier was niet vertrouwd op den kloeken zin der burgerij zoo als in Holland; hier was geen resultaat verkregen door evenwicht van krachten en partijen in een volk zoo als in Engeland; neen, alles was hier uitgegaan van een organiseerend hoofd van een vorst, van een koninklijken wil. Frederik de Groote wilde het - daarom was de Pruissische monarchie

krachtig. Hij wilde het - daarom was er geloofsvrijheid in zijn land: in mein Land kann jeder nach sein Façon selig werden. Hij wilde het - daarom bloeide de landbouw en de industrie. Hij wilde het - daarom was er een leger, waarvoor ieder terugdeinsde. De Pruissische staat was een constructie uit het hoofd: een machine, door een vaste hand uit allerlei gegevens te samengebracht; en zóó te samengebracht, dat zelfs die hand zich nu kon terugtrekken; toch bleef alles vast inéén. Mirabeau kon zich geen rekenschap genoeg geven, terwijl hij daar in Pruissen was, van het bloeijend bestaan van dien staat. Zoo was verwerkelijkt het woord: gelukkig een land waar de koning een wijsgeer en de wijsgeer een koning is. Het idee, besloten in het brein, ‘dans ce petit espace, là, sous le front, entre les deux sourcils’, beteekende toch ook iets. Als dat idee vormend werkte op een ruwe chaotische stof, dan kon toch ook een blijvende organisatie geschapen worden. Met de elementen, die in een staat zich lieten analyseeren, kon onder zekere omstandigheden een experiment gewaagd worden. En als een koning drager was van zulk een vormend idee, dan was het een heerlijke zaak. Het constueeren van een staat op aarde was toch een verheven werk! Een kracht, die van boven uitging en ten goede wilde werken, was in de politiek zeer zeker op gelijke lijn te stellen met den drang naar vrijheid, die van beneden opkwam. Wat slechts absoluut verwerpelijk mocht heeten, dat waren de privileges en voorrechten der gepriviligieerde standen, die daar tusschen het volk en den monarch stonden. Al die ideeën woelden in zijn brein. De correspondentie met den minister Vergennes en den abbé de Perigord was bijna geen hoofdzaak meer; hoofdzaak was het goed waarnemen der toestanden van den Pruissischen staat. Hij stelde zich in betrekking met een pruissisch majoor, den majoor von Mauvillon te Brunswijk, en begon materialen voor een groote studie over dien staat te verzamelen.

In dien zelfden tijd had hij zich mede verbonden met allerlei Duitschers, die tot de gezelschappen der zoogenaamde illuminés behoorden. Dat was ook een denkbeeld, dat hem zeer bezig hield. Het was een methode om een doel te verwerkelijken. Een SAMENZWEERING, ten einde het goede te vestigen. Engelands gezonde atmosfeer kende slechts het publieke leven; uitingen en middelen in het openbaar verkondigd en bewerkstelligd; maar er kon toch in landen, waar het staats-

bestuur despotiek alle werking van vrijheid en in de open lucht verbood, soms plaats zijn voor mijnen en wegen onder de aarde, voor organisatie in stilte, voor verbindingen en bondgenootschappen in het geheim, voor maskers en verkleedingen, voor het spelen van tweeërlei rol, waarbij het uitwendige vertoonde karakter niet altijd de ware gedachte uitdrukte... opdat, na een gegeven teeken, maskers en verkleedingen werden weggeworpen, uit de soeterreinen van alle kanten de helpers kwamen opdagen, en de ware tot nu toe verborgen persoon in het licht te voorschijn kon treden.

Ondertusschen ging echter het woelige leven - bij Mirabeau zijn we altijd als in den atmosfeer van een onweder - zijn gang. Terwijl hij in Berlijn opmerkte en schreef, met Nehra en het kind speelde en zich amuseerde, gebeurden er geweldige dingen in Frankrijk. Calonne had de notabelen bijeengeroepen, ten einde hun raad te vragen wat gedaan moest worden om het deficit der fransche financiën te dekken. Mirabeau doorzag wat geweldige consequentiën deze stap zou hebben en wilde moeite doen om secretaris van die vergadering van notabelen te worden. Daarbij kwam, dat zijn particuliere zaken een slechte wending begonnen te krijgen, daar de vader bij het scheiden van zijn erfdeel hem al de kosten der verschillende gevangenisstraffen wilde doen dragen. Dertigduizend franken waren hem door den markies afgerekend, die Mirabeau zou moeten betalen, omdat de vader veel kosten had gehad om hem telkens te doen vatten en in de kerkers te Joux, te Vincennes, enz., te plaatsen.

Deze wijze van cijferen was niet die van den zoon. Hij vloog den 20sten Januarij 1787 naar Parijs en liet Nehra met het kind te Berlijn achter. Hij kwam in Parijs. Het secretariaat der notabelen ontging hem. De gebeurtenissen holden intusschen steeds sneller voort. De lichtzinnige Calonne viel, om opgevolgd te worden door den verbijsterden Brienne. Mirabeau zelf had zich sinds lang verdacht gemaakt, door in Parijs en Frankrijk overal (reeds in 1785 was hij daarmede begonnen) de leerstellingen der geheime genootschappen der duitsche illuminés te verbreiden en zulke genootschappen aldaar te organiseeren; nu echter viel de aandacht weder ten volle op hem, omdat hij de dwaze maatregelen van Brienne ging aantasten. Vooral de ‘denonciation de l'agiotage’ werkte. Een zeventiende lettre de cachet werd nu tegen hem uitgevaardigd, en in allerijl moest hij Parijs ontvluchten.

Hij liet zijn vlucht aan Henriette de Nehra weten, en deze, met zoo lieve trouw, als zij altijd voor hem over had, reisde dag en nacht door en vond hem eindelijk te Luik. Zij was bitter bezorgd over al de gevaren, die hij had doorstaan, ook over het proces, dat hij tegen zijn vader wegens de financieele omstandigheden had moeten voeren. Zij vroeg hem dus dadelijk over dit proces. - Maar het was of hij van haar berichten daarover wilde inwinnen; hij had er niet meer aan gedacht: - 'Wat', zoo hernam zij, 'die reis was toch ook gedeeltelijk ondernomen, om de zaak tot een einde te brengen. Gij hebt toch de advocaten gezien.' - 'Neen, waarlijk niet,' was Mirabeau's antwoord. 'Ik had wel aan andere zaken te denken, dan aan al die bagatellen. Weet gij wel in welk een crisis wij zijn? Weet gij dat het schandelijk agiotage zijn hoogsten toppunt heeft bereikt? Weet gij dat wij in een tijdstip ons bevinden, waarin er misschien geen stuiver in de staatskas is?' - 'Ik mocht glimlachen,' zegt Henriette de Nehra in haar verhaal, 'over deze samenkomst, dat de man, wiens eigen beurs zoo schraal was voorzien, hieraan zoo weinig dacht, en dat hij zich zoo zeer bekommerde over de armoede van den staat.'

Bij oogluiking werd zijn terugkomst in Frankrijk, vooral wegens de bemoeijing van Henriette, weldra weder geduld. Trouwens Mirabeau hield zich meer dan met iets anders (in dat jaar 1787) bezig met zijn groot werk over Pruissen. De bemoeijenis in de geheime genootschappen der Illuminaten verslapte eenigzins, hoewel het altijd opmerkelijk blijft, hoe zeer zijn geest zich daarmede bezig hield; maar op den voorgrond stond het boek over Pruissen. Hij vertoefde zelfs drie maanden achtereen in Brunswijk, bij den majoor van Mauvillon, en in Augustus 1788 kwam bij den boekhandelaar Le Jay het werk uit: de la Monarchie Prusienne sous Fréderic le Grand, par le comte de Mirabeau. Het werk bestond uit vier deelen en een atlas, en was een allermerkwaardigste analyse van het kunstwerk door Frederik de Groote gewrocht. In het derde deel, pag. 671, wijst hij, naar mijn inzien, openlijk het motief aan, waaruit het werk moet worden beschouwd. La monarchie prusienne est digne par elle-même d'interesser tout homme qui pense; c'est une grande et belle machine, à laquelle des artistes supérieurs ont travaillé. Het is de kunst van regeeren, die hier moet gewaardeerd worden; l'art de gouverner. Het regeeren uit het oogpunt van den koning-staatsman. Lors-

que le sort - zoo vervolgt hij pag. 681 - a mis un souverain méchant sur le trône d'une grande monarchie, point de salut; malheur à tous et surtout aux honnêtes gens! Eh! qu'entends-je ici par un méchant souverain?..... un Néron, un Caligula, un de ces monstres qui, de loin en loin, desolent l'humanité? Hélas! non. Un homme bon mais faible et facile sera plus aisément qu'aucun autre ce mechant souverain. Zulk een goed en zacht vorst moge onder gunstige omstandigheden na zijn dood door de onderdanen beweend worden - want Mirabeau wist zeer goed, dat bij den dood van Frederik de Groote een ieder koel bleef, zie I, pag. 165 - hij heeft voor den staat niets gedaan. Goedheid helpt niet. Voor de staatszaken is een leider noodig, die een weg kan toonen en een werk tot stand brengen. La bonté scule ne fera jamais rien de vraiment utile à une nation. Pour la restaurer, pour l'agrandir, pour l'élever, et même pour la rendre heureuse, il importe plus d'en être obêi que d'en être aimé! L'homme hait l'oppression sans doute, MAIS IL VEUT ÊTRE DOMINÉ.

Is het niet opmerkelijk dat Mirabeau dit werk, dat zijn hoofdwerk is, en waarin hij deze laatste gewichtige stelling uitspreekt, opdroeg aan zijn vader? Daar is iets aandoenlijks in dien toespraak tot den vader, bij de opdracht. Hij heeft den vader geen verlof gevraagd, dit werk hem toe te wijden; want al had de vader het geweigerd, hij had het toch gedaan. Het werk drukte toch den geest van den vader uit. En daarbij de zoon had behoefte om te vergoeden in zijn rijperen leeftijd, les peines qu' a pu lui causer sa jeunesse orageuse.

Helaas, het was niet alleen de jeugd, die stormachtig was. De tijd der hartstochten was nog lange niet voorbij. Het leven zelf was weder aan allerlei invloeden prijs gegeven. De zachte en beminnelijke Henriette de Nehra trok zich ter zijde, toen de wilde, zinnelijke passies weder geheel de overhand hadden bekomen. Straks verliet zij hem voor altijd. Het was in het jaar 1788. In het begin van dat jaar, in de maand Januarij, had zij hem nog dag en nacht in eene zware ziekte, de voorbode der latere krankheid, waaraan hij bezweken is, trouw en liefderijk verzorgd; - in Mei van dat jaar had zij hem nog steeds bijgestaan met herinneringen en mededeelingen, toen hij zijn pamflet over het Stadhouderschap, ter wille der Hollandsche patriotten schreef; - doch weldra werd het haar geheel duidelijk, dat een andere vrouw een machtigen en heftigen

invloed op hem kreeg. Zij eischte dat Mirabeau brak met die vrouw. En toen Mirabeau dat niet scheen te kunnen doen, nam zij in Augustus 1788 (de maand der opdracht van zijn groot werk aan zijn vader) voor altijd van hem en van zijn aangenomen kind afscheid. Je ne partis point de sangfroid (zegt zij); je fus trois fois au lit de l'enfant qui dormait. Pauvre petit! je prévoyais le désespoir qu'il fit éclater lorsqu'à son réveil il ne me trouva plus... Weldra ging zij het land uit, weder naar Holland, naar Amsterdam. Met lessen te geven verdiende zij het brood en bijna ongemerkt is zij in 1818 te Amsterdam, in het Hofje van Deutz, gestorven. Zij heeft geen andere liefde gekend. Zij bleef zich voeden met de herinneringen aan Mirabeau en diens lotgevallen en diens liefde. Mij dunkt haar hart moet wel geklopt hebben, als zij door de Kalverstraat ging, langs het Keizershof, waar Mirabeau ééns gelukkig was geweest... niet met haar!

De vrouw die nu haar invloed op hem deed gelden, was van een geheel ander allooi. Het was de vrouw van den boekverkooper, bij wien zijn groot werk was verschenen, Madame Le Jay; femme adroite et decidée. Hier in deze betrekking is geen schijn zelfs meer van poësie. Het is alles teruggebracht tot de evenredigheden van een liaison, uit wilden hartstocht ontstaan en nu voortaan loodzwaar den man knellend. Zij wist al zijn geheimen en al zijn zwakke punten. Hij kon tegenover haar geen hoogen toon aannemen; want zij was gevaarlijk. Elle était trop dangereuse - zegt Etienne Dumont in zijn souvenirs - et trop méchante pour qu'il osât se brouiller avec elle, quoiqu'il en fut bien rassasié, et que dans la haute sphère ou il était alors il sentit souvent que cette association l'avilissait. Mirabeau had een onbeschaamde meesteres gevonden. In alle opzichten verlaagde hem die betrekking. Madame Le Jay had voortdurend geld noodig. Mirabeau moest altijd nieuwe fondsen verschaffen. Hij had ze niet. Hij was zorgeloos met het weinige dat hij soms bezat. Daar viel haar oog op de minuten der geheime correspondentie, die door hem in 1786 en '87 uit Berlijn met de fransche regeering was gehouden. Hij had die geheimen vroeger heilig geacht. Zij liet ze drukken en bij haar man uitgeven, onder den titel van: Histoire secrète de la cour de Berlin. Het boek maakte een ontzettende sensatie, daar al de hofschandalen van Berlijn er in voorkwamen, en juist op dit oogenblik prins Hendrik van

Pruissen, de broeder van Frederik den Groote, in Parijs was. De regeering moest het libel wel vervolgen, en de vrienden van Mirabeau, vooral Talleyrand, braken geheel en al met hem.

Het waren voor Mirabeau wilde dagen. Hij was - verbeelden wij ons - op zijn veertigjarigen leeftijd tot een helling gekomen, waarlangs hij noodzakelijk moest ondergaan te midden van allerlei laagheden en onedele bemoeijenissen: zoo niet het lot hem nog ééns een vast punt aanbood, waarop hij den voet zou kunnen zetten, nog ééns een mogelijkheid hem gaf uit den poel van chaotische elementen zijn titans-gestalte op te heffen. Het lot was hem gunstig. De politieke toestanden van Frankrijk vielen inéén. De fransche revolutie naderde. En die revolutie werd zijn steunpunt.

Toen de verkiezingen van de Staten-Generaal waren uitgeschreven, vloog hij naar het voorouderlijke slot in Provence, en daar in het Zuiden werd hij door Marseille en Aix als de kampioen der vrijheid van het volk verkozen. De adel had hem uit zijn midden gestooten; de tiers-Etat nam hem op en dacht in dezen stormachtigen man met dat sprekend figuur, met dien hoogmoedigen oogopslag, met dat wilde haar en die bevelende bewegingen, - den fiersten volkstribuun naar Versailles te zenden.

En die volksmeening was gegrond. Hij was de held der vrijheid. Al zijn vorige lotgevallen, zijn langdurige gevangenschap, het had hem tot een hartstochtelijken vijand van despotisme en dwinglandij gemaakt. Maar vooral tot een vijand van alle privilegiën, voorrechten waardoor de adel zich onttrok aan het gewone recht, en met lettres de cachet en andere dwangmiddelen zich buiten het bereik der wet stelde. De slagen van zijn knods, de vulcanische uitdrukkingen zijner welsprekendheid, waren dus in de allereerste plaats gekeerd tegen die geprivilegieerde standen. Hij was gevlogen uit het arendsnest en zou der wereld leeren hoe het in die bevoorrechte holen toeging. Zijn optreden beduidde dat het voor altijd met het despotisme dier standen gedaan was. Hij stuwde den wagen der Revolutie, die verpletterend over die instellingen van het oude Frankrijk zijn grove raderen wentelde, voort. Hij wist van die wachtwoorden te geven, die in-ééns de massa electriseerden: en nu optredende tegen de kamer van den adel en de geestelijkheid in Provence, die hem, terwijl de tiers hem daar koos, tot een vijand der publieke orde verklaarden, gaf hij

in zijn antwoord, met een terugblik op zijn vorig leven, het doel aan van zijn streven en tevens het programma der vrijheid. Zijn schitterende woorden luidden aldus: Dans tous les âges, les aristocrates ont inplacablement poursuivi les amis du peuple: et si, par je ne sais quelle combinaison de la fortune, il s'en est élevé quelqu'un dans leur sein, c'est celui là surtout qu'ils ont frappé, avides qu'ils étaient d'inspirer la terreur par la choix de la victime. Ainsi périt le dernier des Gracques de la main des patriciens; mais, atteint du coup mortel, il lança de la poussière vers le ciel, en attestant les dieux vengeurs, et de cette poussière naquit Marius: Marius moins grand pour avoir exterminé les Cimbres que pour avoir abattu dans Rome l'aristocratie de la noblesse..... J'ai été, je suis, je serai jusqu'au tombeau l'homme de la liberté publique. Malheur aux ordres priviligiés, si c'est là plutôt être l'homme du peuple que celui des nobles; car les privilèges finiront, mais le peuple est éternel.

Zoo was hij de vijand van het oude Frankrijk, de man der absolute vrijheid.

Maar hij was nog meer. In hem was tevens wakker het denkbeeld dat uit de oude orde van zaken een nieuwe moest voortkomen. Dat een nieuwe staat moest worden gevormd. Hij had verder gezien dan alleen in Frankrijk. Ook in Holland, in Engeland, in Pruissen had hij de toestanden waargenomen. Hij was in dien zin een compleete man, dat hij zeer goed begreep dat uit negatieve elementen slechts anarchie kon voortspruiten. Hij liet zich door geen formules begoochelen. Hij was bovendien een organiseerend hoofd; hij was op zijn terrein een kunstenaar. Terwijl hij dus met de ééne hand wilde wegvagen al het oude, het belemmerende, de geïsoleerde krachten der feodale tirannie: wilde hij met de andere hand de nu vrij geworden materie ordenen, schikken en naar een doel leiden, en wel door middel van de koninklijke macht. Nevens de vrijheid in den absoluten zin van het begrip wilde hij behouden de energie van de koninklijke autoriteit: nevens vrijheid orde. Daarhéén moest alles geleid worden. Om dat doel te bereiken waren bijna alle middelen geoorloofd. Zelfs een conspiratie voor het goede doel moest niet worden afgekeurd. En om dat doel, het samen-gaan van orde en vrijheid, te bewerkstelligen, daarom moest de koninklijke macht dadelijk met een vast plan optreden. Hij gevoelde dat hij zelf,

Mirabeau, die het volk par le terrible ton de la familiarité tot verblinding aan zich kon verbinden, tevens de man was in staat om aan den koning zulk een vast plan aan te bieden. Te midden van de voorbereiding van al die verkiezingen, schreef hij dan ook den 28sten December 1788 zijn beroemden brief aan den minister graaf de Montmorin. Monsieur, vous aimez le roi, et vous lui devez comme homme et comme ministre. Moi comme citoyen, je tremble pour l'autorité royale, plus que jamais nécessaire au moment ou elle est sur le penchant de sa ruine..... A-t-on un plan fixe et solide que les représentants de la nation n'aient plus qu'à sanctionner? Eh bien! ce plan, je l'ai, monsieur le comte. Il est lié à celui d'une constitution qui nous sauverait des complots de l'aristocratie, des excès de la démocratie, et de l'anarchie profonde où l'autorité, par avoir voulu être absolue, est plongée avec nous. Si l'on peut disputer sur les conseils qui se trouvent dans ce plan, il est au moins impossible de ne pas estimer les principes qui en sont la base. En desirez vous la communication? Voulez vous le montrer au roi? Aurez vous le courage de mettre une fois à son poste de citoyen un sujet fidèle, un homme courageux, un intrépide defenseur de la justice et de la verité?.....

Zoo was hij de man der orde, der autoriteit.

Dit laatste nu zal leiden tot de poging, in 1790 in de straten van Parijs gevonnisd door den kreet van la grande trahison du comte de Mirabeau: Mirabeau's verraad.

H.P.G. QUACK.

(*Wordt vervolgd.*)

Rembrandt Harmensz. van Rijn.
door
Mr. C. Vosmaer.

In de laatste twintig jaren heeft men hier te lande een belangrijke beweging op het gebied der geschiedenis kunnen waarnemen. Onze historieboeken, die steeds van de oudere slechts in stijl, drukletter en papier verschilden, zijn tegenwoordig ook wat hun inhoud betreft, van de zoogenaamde klassieken wel te onderscheiden. Er heeft als het ware een algemeene herziening plaats, en van alle kanten wordt een verbeterde uitgave onzer annalen voorbereid. In stede van onze oude classici slaafs over te schrijven, heeft men hun beweringen met aandacht onderzocht; men is tot de bronnen teruggekeerd, men heeft er nieuwe zoowel hier te lande als elders ontdekt en geraadpleegd, men heeft getracht van een onbevooroordeeld standpunt de feiten te beschouwen, en ook al kan nog niet beweerd worden, dat de ware voorstelling onzer geschiedenis gevonden is, zeker is het, dat men zich op het rechte spoor bevindt.

De gelukkige wending die onze geschiedkundige litteratuur genomen heeft, wordt ook opgemerkt bij de beoefening van de historie onzer beeldende kunsten, een verschijnsel te meer verblijdend, omdat onze landaard medebrengt dat koffij, thee, suiker, boter en kaas bij elke omstandigheid den voorrang hebben, en dat aan schilderijen, standbeelden en monumenten slechts gedacht wordt, voor zooverre meer materiëele en winstgevende beslommeringen zulks toelaten.

Ware die materialistische neiging onzer natie niet in een betere richting te leiden door het initiatief der regeering? Nimmer is het beproefd; en bedroevend is dan ook op het gebied der kunst de toestand ten onzent, in vergelijking met die van andere landen.

Er is in Europa geen staat, die niet met naijver het oog gericht houdt op de belangen der schoone kunsten: zelfs in rijken, waar moeilijkheden van allerlei aard de regeering steeds overstelpen, weet deze nog tijd en geld te vinden om de kunst aan te moedigen en op deze wijze, naast materieele verbeteringen, moreele beschaving te bevorderen.

Bij ons daarentegen ontbreekt niet het vermogen, maar de wil en de belangstelling. Worden soms gebouwen en monumenten opgericht, dan bekommert zich niemand er over, of daarbij kunstzin aan den dag gelegd is. Over het algemeen bepaalt men zich tot het hoog noodige onderhoud van het bestaande: de musen worden elken Maandag geregeld van staatswege schoongeveegd en 's winters getroost men zich zelfs de uitgave van een scheepslading turf, om de bewakers tegen bevriezing te beschermen; maar veel meer wordt er niet gedaan, en men kan veilig beweren, dat indien het Maurits- en het Trippenhuis niet van vroeger tijd bestonden, nooit tot het vormen van een schilderijenverzameling zou worden overgegaan[1].

Gelukkig worden er nog enkele individuën gevonden, die zich door de algemeene apathie hunner landgenooten niet laten afschrikken, en die, overtuigd van de dankbaarheid althans der vreemdelingen en, naar zij hopen, van een volgend meer kunstminnend geslacht hier te lande, hun beste krachten besteden aan de belangen der Nederlandsche kunst.

Zij hebben het zich tot taak gesteld onze oude glorie ook op dit gebied beter te doen waardeeren; zij doen voor de historie der kunst wat voor die der politieke en krijgskundige gebeurtenissen beproefd wordt. Ook zij hebben een zwaren arbeid ondernomen, wijl in de vroegere werken over de Hollandsche kunst de meest ergerlijke onjuistheden te herstellen en belangrijke leemten aan te vullen zijn. Geen jaartal, geen naam, geen feit mag langer als juist worden aangenomen dan na een hernieuwd nauwgezet onderzoek. Aan de biografie van

1 Gedurende jaren kon men op de begrooting een post uitgetrokken vinden van ƒ 810 voor ‘kosten van onderhoud, huishoudelijke uitgaven, reis- en verblijfkosten en AANKOOPEN voor het kabinet van schilderijen te 's Gravenhage’; in de laatste jaren echter is deze post verminderd tot een som van ƒ 800 met weglating van het woord *aankoopen!*
De National-Gallery te Londen kan jaarlijks voor aankoopen over een som van ongeveer ƒ 140,000 beschikken.

elk kunstenaar moeten op menige plaats voorheen onbekende en toch wetenswaardige bijzonderheden worden toegevoegd; er zijn zelfs zeer verdienstelijke mannen, waarvan wij in de oude geschiedboeken nauwelijks meer dan den naam vermeld vinden!

Dat er van een algemeene geschiedenis der Nederlandsche kunst nog geen sprake kon zijn, is duidelijk. Eerst wanneer na tijdroovenden en dikwijls ondankbaren arbeid een geschiedenis der groote meesters voltooid zal zijn, zal de hand gelegd kunnen worden aan een studie van de ontwikkeling van dien kunstgeest, welke eenmaal den roem van den Hollandschen naam door geheel de wereld verspreidde. De dag, waarop zulk een werk het licht zal zien, is zeker nog ver verwijderd, en geen van de thans levenden zal dien aanschouwen, iets waaromtrent de groote meerderheid hier te lande overigens geheel onverschillig is.

Het bearbeiden van de woeste gronden onzer kunst-historie is ook daarom zoo moeilijk, omdat de meest onmisbare hulpmiddelen bijna geheel ontbreken. Terwijl in naburige plaatsen (Brussel, Keulen, Mainz, Parijs) verzamelingen aangelegd worden, waarin uit elk tijdvak de kunstvoorwerpen, door landgenooten vervaardigd, worden bijeengebracht, gaan telken jare uit Nederland de laatste producten onzer meesters van vroeger tijd ongehinderd naar vreemde markten[1]; zoodat iemand die ze wilde bestudeeren, genoodzaakt zou zijn, een tocht door Europa te ondernemen, waartoe het gouvernement hem stellig niet eens reis- en verblijfkosten zou verleenen.

Niettegenstaande al deze moeilijkheden en trots de geringe belangstelling die van onze landgenooten te verwachten was, heeft een uitstekend kunst-criticus het ondernomen, de geschiedenis van Neêrlands grootsten schilder, van Rembrandt, op een geheel eigenaardige wijze te schrijven. Het werk van den Heer

1 Onze openbare verzamelingen bezitten nog slechts 9 schilderijen van Rembrandt (2 in het Trippenhuis, 1 in het museum van der Hoop, 5 in het Mauritshuis, 1 in het museum Boymans.) Het musée der Louvre alleen bezit er 19; het Kabinet te Kassel 29; de National-Gallery (in 1859) 12.
Men zou deze bedroevende vergelijking gemakkelijk kunnen voortzetten: van P. Wouwermans b.v. heeft het Trippenhuis 9 schilderijen, het museum van der Hoop 3, het Mauritshuis 9, het museum Boymans 2, te zamen 23. Het museum te Dresden daarentegen telt'er 63 en de Ermitage 49!
De Nederlandsche Spectator verhaalde nog onlangs (in het Nr. van 16 Juli 1870) hoe het Hofje van Heijthuijsen te Haarlem het portret van zijn stichter, door Frans Hals geschilderd, aan den vreemdeling verkocht heeft.

Mr. C. Vosmaer, in de fransche taal geschreven[1], is in het buitenland gretig gelezen en algemeen bewonderd geworden, en behoort voorzeker in de eerste plaats door Nederland te worden gewaardeerd.

Sedert verscheiden jaren is Rembrandt zoowel hier te lande als in Frankrijk het voorwerp van de meest nauwgezette studiën geweest. In onze archieven en bibliotheken werden de authentieke stukken, die over Rembrandts geschiedenis eenig licht kunnen verspreiden, nagespoord; in de musea en verzamelingen onderzocht men met zorg zijn schilderstukken, teekeningen en etsen, ten einde ze te rangschikken en te beschrijven. De bouwstoffen tot het ontwerpen eener monografie waren voor een goed deel voorhanden, doch verspreid en nauwelijks bewerkt. De beroemde fransche schrijver Thoré (Burger) had wel het voornemen bekend gemaakt een volledige biografie samen te stellen, doch dit plan is nooit verwezenlijkt, en het was voor een landgenoot van Rembrandt weggelegd, diens leven te beschrijven.

De Heer Vosmaer heeft dit ondernomen met behulp van de ontdekkingen die de geschiedenis reeds hadden verrijkt, en van een schat van andere, de vrucht van eigen nasporingen; en hij heeft dit gedaan op eene wijze die, zoo al niet de gemakkelijkste, zeker de zuiverste en nuttigste heeten mag: hij heeft namelijk de loopbaan van den schilder geheel chronologisch gevolgd.

Het nut van een dergelijke methode van behandeling springt in het oog: daardoor worden een aantal anders min verklaarbare werken begrijpelijk; de geheele ontwikkeling van Rembrandts genie, aldus in verband gebracht met de gebeurtenissen die hem en zijn voorgangers of tijdgenooten betroffen, is slechts op deze wijze met zekerheid na te gaan en te verklaren.

Daarom heeft de Heer Vosmaer met de meeste zorg de dagteekening van elk voortbrengsel van den grooten schilder opgespoord; de rangschikking, waartoe dit onderzoek moest leiden, bepaalt niet alleen de wijzigingen en de ontwikkeling van het

1 Rembrandt Harmens van Rijn. Ses précurseurs et ses années d'apprentissage. Le Haye. Martinus Nijhoff. 1863. -
Rembrandt Harmensz. van Rijn. Sa vie et ses oeuvres. La Haye, Martinus Nijhoff. 1869.

talent van den schilder, maar geeft tevens een middel aan de hand om den juisten ouderdom van een aantal andere werken waarop een datum gemist wordt, terug te vinden: en hierin vooral heeft de schrijver de blijken van een buitengewone scherpzinnigheid gegeven. De chronologische catalogus van Rembrandts werken, die tot nog toe nooit beproefd was, en die door den Heer Vosmaer aan zijn biografie is toegevoegd, is een uitstekend voorbeeld van hetgeen geduldige studie en beproefde wetenschap vermogen tot stand te brengen.

Met onvermoeiden ijver heeft de schrijver de meeste publieke en bijzondere kabinetten van Europa bezocht, en al de doeumenten, die eenig licht over Rembrandt konden verspreiden verzameld; verschillende belangrijke stukken, waaronder eenige nog onuitgegevene, heeft hij als bijlagen opgenomen. Alle tot nog toe duistere punten zijn door hem, zoo niet geheel opgelost, dan toch zeer duidelijk toegelicht, en het geheele werk is aldus samengesteld, dat een nieuwe ontdekking terstond op een als het ware aangewezen plaats van het boek zou opgenomen kunnen worden.

Wij gelooven het hier uitgesproken oordeel niet beter te kunnen wettigen dan door een kort overzicht te geven van het werk zelf.

Wanneer men de ontwikkeling wil nagaan van een krachtige individualiteit zooals Rembrandt was, dan kan men niet volstaan met een bloote beschouwing van den persoon zelf. Deze toch heeft zich niet alléén gevormd tot hetgeen hij geworden is; hij is voor een gedeelte, althans wat betreft het punt van uitgang, de vrucht, het voortbrengsel van zijn tijd. Ook dan wanneer zich de individualiteit reeds geheel zelfstandig voordoet, is het bestaan van den algemeenen geest buiten haar vaak duidelijk merkbaar, zoo niet door zijn medesleependen invloed, dan door de teekenen van den strijd, die tusschen het individu en den geest van zijn tijd gevoerd wordt.

Even onverstandig als het zou zijn den gang der geschiedenis voor te stellen eenvoudig als het gevolg van feiten en denkbeelden, zonder rekenschap te houden van het eigenaardig karakter der personen die een belangrijke rol gespeeld hebben,

even dwaas zou het zijn den levensloop van het individu uitsluitend door het individu zelf te willen verklaren. ‘Les hommes les plus originaux et les plus sublimes, zeide Burger, ne se forment pas seulement par la vertu de leur propre inspiration; il sont préparés par une série d'efforts antérieurs et favorisés par des conditions ambiantes; même sans le savoir, ils s'assimilent certains éléments de la tradition et ils sont in fluencés par leur entourage.’

Ook Rembrandt, hoe zelfstandig zijne persoonlijkheid zich ook aan ons voordoet, heeft noodwendig iets van zijn tijd moeten overnemen; hij heeft zijn deel zoowel van de gebreken als van de deugden zijner voorgangers en tijdgenooten. Hetgeen hem boven allen doet uitblinken, is die eigenaardige stempel, welken zijn individualiteit, zijn hem aangeboren genie op al zijn voortbrengsels weet te drukken. Waar anderen angstig beproefden, waar zij aarzelden, heeft hij zegevierend opgelost.

Het onderzoek naar de juiste bepaling van dien invloed van anderen, waaraan ook Rembrandt bloot stond, kan in geenen deele de bewondering verminderen, die ons de groote schilder inboezemt. Integendeel, de geschiedenis van de genesis van dit kolossaal genie maakt onze bewondering tot een beredeneerde en doet ons beter den afstand waardeeren, die bestaat tusschen Rembrandt en de groep kunstenaars waaruit hij te voorschijn trad.

Van deze meening was ook de Heer Vosmaer toen hij het eerste gedeelte van zijn werk bijna geheel wijdde aan Rembrandt's voorgangers en meesters.

Het boek vangt aan met een zeer nauwgezet onderzoek naar den tijd en de plaats van Rembrandt's geboorte, waaromtrent tot nog toe onzekerheid bestond.

Op zeer aannemelijke gronden acht de Heer Vosmaer het waarschijnlijk dat de groote schilder in 1607 het eerste levenslicht aanschouwde. Geheel beslist is dit punt nog niet; Orlers geeft 1606 op; Rembrandt zelf verklaart echter in zijn huwelijksakte van 10 Juni 1634, dat hij toen 26 jaren oud was, en hieruit leidde de Heer Scheltema, die dit stuk ontdekte, af, dat Rembrandt in 1608 geboren was. Te recht evenwel merkt de Heer Vosmaer op, dat Rembrandt wel 26 jaren oud was op het oogenblik dat hij huwde, maar dat hij, op den 15^{den} Juli geboren, één maand na zijn huwelijk den ouderdom van 27 jaren bereikt, zoodat men van 1634 27 moet aftrekken om het juiste

geboortejaar 1607 te verkrijgen. Met deze berekening laat zich een opschrift op een van Rembrandts etsen (Rt. f. 1631. Act. 24) zeer goed overeenbrengen. Burger intusschen verklaart zich voor het jaar 1606, zooals Orlers opgeeft, en deinst dus niet terug voor de onderstelling dat Rembrandt zelf zich, bij gelegenheid van zijn huwelijk, zijn juisten ouderdom niet wel herinnerde.

Wat de geboorteplaats betreft is men gerechtigd het als een uitgemaakte zaak te beschouwen, dat Leiden de bakermat is geweest ook van dezen grooten schilder. Een losse traditie, nog niet zeer lang geleden versterkt door een aanmatigend opschrift, deed vroeger zekeren molen onder Koudekerk door alle kunstminnaars met eerbied aanschouwen, als de plek waar Rembrandt het levenslicht zag. Thans na het uitvoerig betoog, waarin de Heer Vosmaer alle stukken van het proces beoordeelt en met elkaâr vergelijkt en in verband brengt, is het voor goed beslist, dat Rembrandt ter wereld kwam in een huis dat zijn ouders in de Weddesteeg binnen Leiden's vesten bezaten. Op een kaart van P. Bastius (a^0 1600), die achter het werk gevoegd is, komt dat hier voor als het derde te rekenen van den Rijnwal.

Met een waarlijk bewonderenswaardig talent voert ons de schrijver binnen de muren van het Leiden der XVIIe eeuw rond. Onder zijn pen herrijzen de straten en de huizen van die dagen; wij treden met hem de woning van Rembrandt's ouders binnen, en volgen hen in hun huiselijk leven. Hij maakt ons nauwkeurig bekend met de geheele genealogie, met de maatschappelijke en financieele positie van Rembrandt's familie; geen bijzonderheid, hoe onbeduidend oogenschijnlijk ook, is verwaarloosd; in één woord wij wonen als het ware de geboorte van den grooten man bij.

Men zou meenen dat de zekerheid, die wij thans reeds sedert verscheiden jaren omtrent Rembrandt's geboorteplaats bezitten, de eigenliefde van Leiden's burgerij op een aangename wijze had moeten streelen, en hij die weet, hoe gaarne de hedendaagsche Leidenaar zijn geld uitgeeft om op stads-singels miniatuur-beekjes en bruggetjes, fazanten,- eenden,- zwanen- en kippen-kooien aan te leggen, zal zeker veronderstellen dat de grijze academiestad geen rust gehad heeft, vóór dat zij - even als Amsterdam - het standbeeld van haar meest geniaal kind op een harer pleinen kon doen prijken.

Maar neen: te vergeefs zou hij binnen Leiden's vesten iets zoeken dat aan Rembrandt herinnert, al ware het slechts een opschrift of den naam eener straat. Trouwens men vergete niet, dat wij niet vlug zijn in het vereeren van die groote mannen, wier arbeid ons geen direkt materieel voordeel heeft aangebracht; - het beeld van den haringkaker Willem Beukelsz is sinds eeuwen in de kerkramen van Biervliet geplaatst.

Na de behandeling der vraagstukken betreffende Rembrandt's geboorte, treedt de Heer Vosmaer in beschouwingen over de ontwikkeling der schilderkunst hier te lande vóór de XVIIe eeuw.

Tusschen de beeldende kunsten en den geest, die de maatschappij bezielt, bestaat steeds een onmiskenbaar verband. In de middeneeuwen stond de schilderkunst, gelijk alles, onder den invloed der kerk, en zij vertoonde een bijna zuiver religieus karakter. Zij was essentieel monumentaal, symbolisch en aan zekere vaste regelen gebonden. Haar doel, de keuze harer onderwerpen, en de wijze waarop zij die weêrgeeft, alles bewijst dat zij door en voor de kerk bestaat en met deze innig verbonden is.

Van de XVIIe eeuw af begint dit verband zich op te lossen. De schilderkunst vangt aan zich aan den invloed der kerk te onttrekken en langzamerhand vertoont zij zich geheel onafhankelijk. Van dat oogenblik is zij vrij, individualistisch; zij legt zich toe op de uitdrukking van het individu, van den mensch, van zuiver menschelijke toestanden. Daardoor ook wordt zij meer natuurlijk, meer intiem, maar verliest zij vaak iets van haar vroegere grootschheid.

Die neiging tot het meer menschelijke, meer intieme in de kunst heeft in Nederland vroeger en misschien sterker bestaan dan elders. Reeds gedurende de middeneeuwen kan men er de kiem van gadeslaan[1], en het is dan ook niet te verwon-

1 Het komt ons voor, dat de Heer Vosmaer onbillijk is, wanneer hij zegt: ‘que l'art hollandais au moyen-âge n'a jamais excellé dans la statuaire ni dans l'architecture’ (bl. 58). Hoe zou deze veroordeeling gewraakt worden, indien wij mannen hadden, die, zooals Viollet-le-Duc in Frankrijk, de verdiensten onzer middeneeuwsche bouwmeesters wisten te doen waardeeren. Dat bij ons de beeldhouwkunst minder beoefend werd, is slechts te wijten aan het gemis van de matière première; en nog zijn er genoeg overblijfsels van middeneeuwsche beeldhouwkunst bewaard gebleven, die bewijzen hoe ver wij het ook hierin gebracht hadden.

deren, dat Nederland de eerste plaats innam, zoodra de banden neêrgelegd waren, die de kunst tot een kerkelijke gemaakt hadden.

Maar die overgang in onze kunstgeschiedenis heeft niet plotseling plaats gevonden. Tusschen Lucas van Leijden, den uitstekenden vertegenwoordiger onzer middeneeuwsche schilderkunst, en Rembrandt, die den bloeitijd der moderne periode deed aanbreken, staat een schaar van mannen, die, onder wezen in oude traditie, in hun eigen individualiteit krachten vonden om zich daaraan langzamerhand te onttrekken en de opkomst van een Rembrandt mogelijk te maken.

De nieuwe beweging op het gebied der schilderkunst ging het eerst van Italië uit. Daar was het dat de Hollanders der XVIe eeuw de nieuwe beginselen bestudeerden om ze verder te ontwikkelen. Zoo deden Scorel, Moro, M. van Heemskerk; doch hunne kunst was reeds niet meer de zuivere uitdrukking van het individueel gevoel; wat zij voortbrachten was niet meer de vrucht van de onmiddellijke studie der natuur. Het was een navolging hunner Italiaansche meesters, het gaf de natuur als het ware slechts uit de tweede hand terug.

Alleen Lucas van Leijden bewaarde volkomen zijn originaliteit; in stede van de natuur te bestudeeren door de oogen van vreemde meesters, wier ideeën men als wetten moest aannemen, erkende hij geen anderen meester dan de natuur zelve, die hij volgens zijn individueele opvatting zocht weêr te geven.

De strijd tusschen de Italiaansche richting en de zuiver Hollandsche vult de bladzijden onzer kunstgeschiedenis van het begin der XVIe eeuw af. Hij is duidelijk merkbaar in de werken der mannen, die in de eerste jaren van het onafhankelijk bestaan der Republiek, niettegenstaande de beroering der tijden, de Hollandsche schilderkunst deden bloeien. Ontegenzeggelijk heeft deze veel te danken gehad aan den invloed van hen, die hun studiën in Italië hadden voltooid. Maar het artistieke gevoel, dat meer de getrouwe, intieme uitdrukking der natuur dan een conventioneele grootschheid zoekt te verkrijgen, behoefde niet aan den vreemde ontleend te worden.

Ook de praktijk ontwikkelde zich sterk in deze periode: de betere kennis van het koloriet, het doelmatig aanbrengen van licht en schaduw, de behandeling van het ‘clair-obscur’ droegen bij om de uitdrukking van het leven in al zijn kracht mogelijk te maken. Het waren nu niet meer alleen de lijnen en

omtrekken die de poësie van den schilder moesten vertolken: hij had nu ook het effect der tinten, van licht en donker tot zijn dienst.

Steeds had de aanleg der Hollandsche meesters hen gedreven het schilderachtige vooral in de kleur, in het ‘clair-obscur’ te zoeken. Zij kwamen er langzamerhand toe zich die bruine manier van schilderen eigen te maken, waardoor het contrast bevorderd werd van enkele sterk verlichte punten en donkere massa's en het spelen met zachte tusschentoonen, die de bijzaken van een tafereel in het half donker laten. Zij daarentegen, die de poësie meer zochten in de zuiverheid der vormen en lijnen, verkozen eer een helder en gelijk licht, waardoor niets in hunne schilderijen voor het oog van den toeschouwer verloren kon gaan.

Deze twee richtingen karakteriseert de Heer Vosmaer in weinige woorden aldus: de laatste ‘présente ordinairement un caractère plus raisonné et touche plus à la réflexion:’ de andere ‘d'un caractère plus passionné s'adresse plus à l'imagination: celui-ci est dans son essence plus musical, l'autre plus sculptural.’

Voor de kennis van Rembrandt is vooral de geschiedenis van die schilders van belang, die in de uitdrukking het natuurlijke, in de vormen het reëele en het karakteristieke zochten, en die het schilderachtige in hunne tafereelen door middel hunner lichteffecten verkregen. De Heer Vosmaer wijdt aan elk hunner vele bladzijden van zijn werk; wij vinden daar een menigte wetenswaardige bijzonderheden en juiste oordeelvellingen over een aantal uitstekende schilders: Mierevelt, G. Honthorst, Jan Pinas, aan wien de schrijver den titel van meester van Rembrandt ontzegt, P. de Grebber; verder de schilders der Doelenen Regentenstukken (een Hollandsch genie) Th. de Keijzer, van Schooten, - ook deze mag niet onder Rembrandt's meesters geteld worden - van Ravesteijn, Frans Hals, die alle anderen verre overtreft, en eindelijk Jacob Gerritsz. Cuijp.

De voortdurende studie van de natuur, van den mensch in zijn dagelijksch leven, lokte meer en meer de aandacht onzer kunstenaars. Het schilderen van ‘genre’- en van landschapstukken vond steeds meer beoefenaars. Vooral muntten daarin uit Adriaan van de Venne, van Goijen, Esajas van de Velde, Roghman, P. Molijn en Salomon Ruijsdael. Met bijzondere zorg houdt zich de Heer Vosmaer bezig met verscheiden schilders,

die tot nog toe maar te dikwijls met een soort van stilzwijgende minachting voorbijgegaan werden, en die desniettemin in de geschiedenis onzer kunst een welverdiende plaats innemen en als het ware de schakels vormen onzer artistieke historie. Wij bedoelen Leonard Bramer, dien de schrijver van een leerling van Rembrandt tot een zijner voorgangers verheft; M. van Uijtenbrouck en Elsheimer, wiens werken ongetwijfeld een grooten invloed op de artistieke opvatting van Rembrandt hebben uitgeoefend.

Het is toch vooral Elsheimer, die er mede begon, de bijbelsche en mythologische tafereelen, - welke later aan Rembrandt zoo talrijke onderwerpen voor stift en penseel leverden, - op een wijze voor te stellen, die geheel afweek van de tot nog toe aangenomene. Terwijl men die vroeger steeds weêrgaf in denkbeeldige en geheel conventioneele figuren, die zich met ideale kleeding in een fantastisch landschap bewogen, beproefde hij ze nader tot de werkelijkheid terug te brengen; hij schilderde mannen van zijn tijd, te midden van de landschappen, die hij voor zich had: hun bewegingen, hun gewaarwordingen drukte hij uit alsof het die van zijn medemenschen waren. Vandaar dat zijn kunstgewrochten treffender tot den toeschouwer spraken, omdat deze terstond met het voorgestelde gemeenzaam werd, omdat hij geen inspanning behoefde om het tafereel te begrijpen.

Dit realistische kenmerk nu is ook een der hoofdtrekken van Rembrandt's karakter: het brengt een eenvoudigheid en een naieveteit voort, die in de menschelijke natuur ongetwijfeld sympathie moeten opwekken, doch die het gevaar doen loopen, dat men te uitsluitend de bloote uitdrukking der natuur zoekt te verkrijgen, en zoo doende soms tot trivialiteit kan vervallen; aan dit gevaar is, gelooven wij, ook Rembrandt niet altijd geheel ontko nen.

Eindelijk staat de Heer Vosmaer langdurig stil bij Lastman, Rembrandt's tweeden leermeester, die deze belangstelling meer verschuldigd is aan zijn analogie met zijn discipel, dan aan zijn verdiensten als schilder.

Een résumé van de vorderingen, die Rembrandt's voorgangers aan de Hollandsche schilderkunst deden maken, besluit deze verschillende monografieën. Het groote resultaat dat zij verkregen hebben, is hetgeen de schrijver kernachtig aldus uitdrukt: de volkomen secularisatie der kunst, de onafnankelijk-

heid der schilderkunst, de emancipatie van het onderwerp. Vóór hen hing de waarde van een kunstprodukt af van het onderwerp dat voorgesteld werd, en alleen de zoodanige die godsdienstige of heroïsch-historische waren, werden geacht. Rembrandt's voorgangers nu hebben voor de natuur in al haar uitingen, voor den mensch in al zijn toestanden, zelfs in de meest nederige, het recht gevindiceerd om stof te leveren voor schilderachtige inspiratie, voor poëzie. Zoo breidde zich het veld uit, dat door den schilder bearbeid werd, en weldra werd geen onderwerp meer te onbeduidend gerekend om door het penseel weergegeven te worden; landschappen, vruchten, bloemen, dieren en bovenal de mensch, hetzij in deftige portretten en Regentenstukken, hetzij in de ontelbare tafereelen van het huiselijke leven, in één woord de natuur in al haar omvang, in al haar verscheidenheid, in al haar waarheid.

Die voortdurende bestudeering der natuur leidde tot het besef, dat het ideale schoon niet buiten haar in conventioneele stelregelen, maar in haar zelve gelegen was. Ieder had slechts het eigenaardige van zijn karakter, de poësie van zijn eigen gevoel, kortom, zijn eigen indrukken weder te geven in het kunstgewrocht, waarin hij de natuur zocht uit te drukken. Daardoor herkreeg het individualisme zijn rechten ook op het gebied der kunst, en het begrip van schoonheid werd niet meer afhankelijk geacht van willekeurig afgebakende beginselen.

Verder droegen de technische verbeteringen, die de aanwending van de olieverf ten gevolge had, het hunne bij om deze nieuwe richting te bevorderen. Want daardoor werd het den kunstenaar mogelijk dat ‘pittoresque’ te verkrijgen, dat een vroeger ongekend dichterlijk element leverde.

Maar bovenal moet men rekenschap houden van ons land en van onze maatschappij in die dagen. De natuur, die onze schilders omringde, bood minder door de verscheidenheid of door de schoonheid der vormen en der lijnen, dan door de telkens afwisselende schakeeringen van licht en van kleur indrukwekkende tafereelen. Vandaar dat de Hollandsche school steeds meer in het koloriet en in het ‘clair obscur’ het ideaal en de poëzie zocht en vond.

Dan de triumf van het individualisme was alleen mogelijk bij een volk, dat met een aangeboren energie gewoon was zich te verzetten tegen elken dwang; dat steeds bereid was voor de vrijheid op elk gebied te strijden; geen eischen van hooger

hand, geen druk door vermogende beschermers uitgeoefend' geen opgedrongen vreemde smaak belemmerden de Hollandsche schilders in de uitdrukking hunner individualiteit; zij konden hun onafhankelijkheid ook op het gebied der kunst volkomen bewaren. ‘Dans de telles conditions et dans un semblable pays,’ zoo besluit de Heer Vosmaer, ‘devoit se former un art, vigoureux comme les chefs des gardes civiques, les hardis navigateurs et les régents moitié soldats, moitié hommes d'Etât; un art, simple comme les plaines unies, mais parfois d'une poésie hardie comme celle de la mer; d'une couleur profonde et pleine de sève comme les pâturages et les bois, ou fine et argentine comme l'air des automnes. Un art fortement accentué comme la vie même de cette nation, jouant avec la lumière et les ombres comme le soleil et les nuages de son ciel, se faisant enfin l'expression des grands principes de vérité et de liberté dont ce peuple était alors le représentant par excellence.’

De eeuw, waarin Rembrandt geleefd heeft, is ongetwijfeld de schitterendste onzer geschiedenis. De Republiek der Vereenigde Nederlanden spreidde een veerkracht ten toon, die haar in de langdurige worsteling tegen de Spaansche Kroon de zege zou doen wegdragen. Die energie was op elk gebied merkbaar, en niet het minst op dat der kunsten en wetenschappen. Een nieuw en frisch leven doordrong de Nederlandsche letterkunde, die door Hooft, Vondel, Cats en vele anderen tot een vroeger ongekende ontwikkeling gebracht werd. Evenwel mocht zij niet altijd echt nationaal genoemd worden; want de invloed der klassieke studiën stremde vaak de vrije uiting ook van krachtige individualiteiten en won het ten slotte over deze. Op het gebied der beeldende kunsten en bij name der schilderkunst was, gelijk wij zagen, de uitslag verschillend: en in den strijd schittert Rembrandt boven allen uit: geheel vrij van pseudoklassieke invloeden, is hij het type van de onafhankelijkheid en een levend protest tegen elke conventie.

Tot Rembrandt terugkeerende, onderzoekt de Heer Vosmaer diens jongelingsjaren, waaromtrent ons weinig bekend is. Alleen weten wij, dat zijne ouders hem op de Latijnsche school plaatsten, ten einde hem voor de academische studiën te bekwamen. Doch zijn aanleg dreef hem een anderen weg op, en beter geinspireerd dan veeltijds ouders zouden zijn, besloot Harmen Gerritsz. van Rijn, Rembrandt's vader, in stede van

de wenschen zijns zoons tegen te werken, hem een artistieke opleiding te verschaffen, door hem aan den Leidschen schilder van Swanenburch toe te vertrouwen.

De schrijver, die een geheel hoofdstuk voor Rembrandt's eersten meester inruimt, heeft alle gegevens verzameld, die op hem en op zijn familie eenig licht kunnen verspreiden; aan deze zorgvuldige studie hebben wij een monografie te danken van een geslacht, dat verscheiden kunstenaars opleverde, terwijl zij bovendien leidt tot oplossing van de vraag, waarom Harmen van Rijn tot meester voor zijn zoon, eer een schilder van middelmatig talent, zooals van Swanenburch, dan een van de vele beroemde artisten, toen te Leiden werkzaam, verkoos. De Swanenburchs namelijk waren aan de van Rijns vermaagschapt en niets lag dus meer voor de hand, dan den jongen Rembrandt onder de leiding van Jacob Isaacsz. van Swanenburch te stellen.

Drie jaren later, toen Rembrandt reeds blijken had gegeven van een meer dan gewoon talent, vertrok hij naar Amsterdam om bij den schilder Lastman te werken.

Had van Swanenburch hem waarschijnlijk niet veel meer dan in het technische gedeelte der schilderkunst kunnen opleiden, Lastman schijnt meer invloed op het karakter van Rembrandt's talent uitgeoefend te hebben. Althans bij de beschouwing van Lastman's schilderstukken, teekeningen en etsen staat men verbaasd over de treffende overeenkomst die tusschen zijn werken en die van zijn leerling bestaat. Zoowel in de keuze en opvatting der onderwerpen, als in de kleeding en houding hunner figuren, en vooral in de manier waarop beiden het licht in hunne tafereelen aanbrengen, is een groote gelijkenis niet te miskennen.

Maar tevens loopt de groote afstand, die beide scheidt, sterk in het oog. Terwijl Lastman middelmatig blijft, verheft zich zijn leerling tot een verbazende volmaaktheid. Zoo is de warme, bruine, goudgele gloed, waarin Rembrandt niet te overtreffen is, het laatste woord van die poëzie, welke Lastman door een zwakke navolging van den Italiaan Caravaggio te vergeefs zocht.

Slechts korten tijd vertoefde Rembrandt in Lastman's atelier. Men mag dan ook niet te sterk gewagen van een onmiddellijken invloed, dien Lastman zou uitgeoefend hebben. Veeleer was bij hem slechts de kiem aanwezig van de meer individualistische richting, welke in den aanvang der XVIIe eeuw zegevierde en

waarin zijne jongere tijdgenooten zich met beter gevolg hebben voortbewogen.

Het was waarschijnlijk in 1623, dat Rembrandt naar Leiden terugkeerde en zich in het ouderlijke huis vestigde; hem trokken de Italiaansche scholen, waarvan de glansrijkste dagen reeds voorbij waren, niet aan. In de natuur, die hij rondom zich zag, vond hij overvloedige stof tot studie, en zijn dichterlijke geest wist de eenvoudigste voorwerpen door heerlijke lichtstralen te verlevendigen. In zijn eigen woning leverden hem de leden zijner familie, en vooral zijne moeder en zelfs zijn eigen persoon, modellen, die hij op velerlei wijze bezigde om de beelden, welke hem voor den geest waren, poëtisch uit te drukken.

Het blijft een vraag, of Rembrandt na zijn terugkomst te Leiden geen meesters meer gehad heeft. De Heer Vosmaer verwerpt als zoodanig Jan Pinas en van Schooten, die door sommigen genoemd werden. Toch is het - gelooven wij - gewaagd om, op grond van het stilzwijgen der geschiedschrijvers, aan te nemen, dat Rembrandt, een jongeling van 16 jaren, zonder andere voorbereiding zou gebleven zijn, dan de lessen van een mediocriteit, zooals van Swanenburch, en de zes maanden in het atelier van Lastman doorgebracht. Wij zijn eer geneigd aan te nemen, dat er hier in de historie een betreurenswaardige leemte is, dan ons tevreden te stellen met een niet genoeg gemotiveerde bespiegeling, welke haar niet vermag aan te vullen.

De Heer Vosmaer gaat met zorg de weinige voortbrengselen na, die met zekerheid tot Rembrandt's eerste periode (1623-1630) kunnen gebracht worden. Het zijn meest etsen en teekeningen benevens eenige prenten naar zijne schilderijen. Eerst van 1627 bezitten wij de schilderstukken zelven, en onmiddellijk vertoonen zij ons dien stempel, welke ons met bewondering vervult. In het portret van den grijsaard, uit de verzameling te Kassel (1630) vinden wij reeds de eigenschappen, welke Rembrandt boven allen onderscheiden en bij name zijn eigenaardig warm koloriet en de onovertreffelijke wijze, waarop hij het licht weet te concentreeren, zoodat de hoofdzaak vol glans uitkomt, zonder te schaden aan de harmonie en aan de eenheid van het geheel.

Hiermede zijn wij aan het einde van het eerste gedeelte van het boek, dat namelijk, waarin Rembrandt's oefeningsjaren worden beschreven. In een aantal belangrijke bijlagen vinden wij verschillende authentieke stukken, die betrekking hebben op

Rembrandt's familie en die bijgedragen hebben tot het opstellen van een daaraan toegevoegde genealogie.

Van niet minder gewicht zijn de talrijke aanteekeningen betreffende Rembrandt's voorgangers, welke zeer nuttige bijdragen leveren voor de kennis onzer kunstgeschiedenis. De Grebber, de Keijzer, van Schooten, van Ravesteijn, Frans Hals, J.Gz. Cuyp, E. van de Velde, P. Molijn, Roghman, S. Ruijsendael, Moyaert, Bramer, van Uytenbrouck, Elsheimer, Lastman, ziedaar zoo vele merkwaardige schilders, waaromtrent men tot nog toe meestal slechts weinig bijzonderheden wist; van sommigen toch kon niet meer dan de naam en een of ander kunstvoorbrengsel genoemd worden. Niet genoeg kunnen de zorg en het geduld gewaardeerd worden, waarmede de Heer Vosmaer aanteekening heeft gehouden van al de historische bouwstoffen, die hij door een nauwkeurig onderzoek van de publieke en bijzondere verzamelingen en van de catalogussen van verscheiden verkoopingen heeft verzameld. Daaruit heeft hij de opgave geput van vele kunstvoorbrengselen, waarvan de dagteekening voor de biografie van den kunstenaar zelven van groot nut zijn.

Ook blijkt hieruit de overeenkomst, tusschen Rembrandt en zijne voorgangers in de opvatting van verschillende onderwerpen. De lijst der werken van Bramer, Moyaert, Uytenbrouck, Lastman, Elsheimer, noemt een aantal mythologische en bijbelsche voorstellingen, die ook door Rembrandt's penceel of stift behandeld zijn. Opmerkelijk is daarbij de voorliefde van al deze kunstenaars voor die tafereelen uit den Bijbel, die minder door hun grootschheid of door het bovennatuurlijke, dan wel door hun moreele strekking een diepen indruk te weeg brengen: ‘au lieu de la partie visionnaire, prophétique de la bible, c'est la partie historique et patriarcale qui attira ces peintres. Aux scènes d'horreur on préfera les scènes attendrissantes; au côté dogmatique le côté moral. L'art évidemment s'était rapproché de la vie, du sentiment humain.’

VICTOR DE STEURS.

(*Wordt vervolgd.*)

Bibliographisch album.

De Wetgeving op de Registratie toegelicht en van aanteekeningen voorzien, door J.B. Vroom, Ontvanger der Registratie en Domeinen te Lochem. Zwolle, bij W.E.J. Tjeenk Willink.

De aanleiding tot de uitgave van dit werk is als die van zoo vele andere: ‘de hoop om in eene erkende behoefte te voorzien.’ Er schijnt voor die hoop wel grond te bestaan. Nagenoeg ter zelfder tijd verscheen toch bij Gebrs. Belinfante de eerste aflevering van een dergelijk werk, geschreven door den heer Bartstra, Inspectour der Registratie en Domeinen aan het Departement van Financiën. Gelukkig het publiek, zou men zeggen, in wiens behoeften met zooveel ijver wordt voorzien! En toch - het bestaan van de hier bedoelde behoefte blijft een treurig feit. Reeds zijn er weder bijna zeven jaren verloopen, sedert Nederland jubelde op het halve eeuwfeest van zijne bevrijding en stofte op ‘de glorierijke afschudding van het juk der vreemde dwingelandij’, en nog schijnen we niet te beseffen de ellendige grootspraak, waaraan we ons schuldig maken, gebukt als we nog altijd gaan onder het juk van door den overheerscher opgelegde wetten, het juk van fransche strafwetten vooral en belastingwetten. Want wat is de wetgeving op de registratie in hoofdzaak anders dan de bij de inlijving in Frankrijk hier executoir verklaarde wet van 22 Frimaire VII, later wel veranderd door derogeerende, abrogeerende en amplieerende wetten, maar zóó, dat de verandering meerendeels slechts verminking mag heeten en 't beste deel der wetgeving nog altijd de oorspronkelijke fransche wet is.

Treuriger nog dan het feit van het bestaan der behoefte, is voorzeker dit, dat van het bestaan der fransche belastingwet zelve

geen einde te zien of te denken is. Niet eens heeft men hierbij te hechten aan het vermoeden, hoe sterk ook, ontleend aan de bearbeiding van een commentaar, door een inspecteur der registratie bij het hoofdbestuur, nog overtuigender aanwijzingen zijn voorhanden. Eene codificatie van de afzonderlijke wetten op de registratie, in verband gebracht met de reeds sedert 1 October 1838 veranderde burgerlijke wetgeving, waarop de registratie-belasting hoofdzakelijk is gegrond, is nauwelijks meer te verwachten. De voor enkele jaren daarvan genomen proeve is niet veel verder dan eene proeve gekomen. De Minister van Bosse, die toen de proeve nam, schijnt niet voornemens die te herhalen; en terwijl hij de eenige was, die de zaak durfde aanvatten, maar toch niet durfde volhouden, is 't niet denkelijk, dat licht een ander daartoe bereid gevonden zal worden. Het ligt bovendien in den juridieken grondslag dezer belasting, dat zij voor de meeste Ministers van Financiën niet de uitlokkendste is om bij voorkeur ter hand te nemen. Maar wat nog meer afdoet is zeker dit, dat de bezwaren tegen de registratie-belasting èn op zich zelve èn in verband met andere belastingen zoo groot zijn geworden, dat geen voorstel bij de Staten-Generaal in behandeling zou kunnen komen, zonder dat de grondslagen der belasting zelve in discussie werden gebracht. Ik geloof, dat men nog lang zal wachten op een Minister, gereed die discussie te aanvaarden; dit zal 't voortdurend bestaan der registratie verzekeren en daarmede haar voortdurend bestaan in denzelfden hoogst afkeuringswaardigen vorm van wetgeving. Alzoo dan ook behoefte aan toelichting van die wetgeving.

Van welken aard zal die toelichting moeten zijn? De registratie heeft als belasting een groot bezwaar, dat bij hen, die tot hare toepassing geroepen zijn, 't minst geteld pleegt te worden, omdat het, ik spreek uit vroegere ondervinding, voor hen de aantrekkelijke zijde is, dat voor 't recht verstand dier wetten veel kennis en studie vereischt wordt. Een belastingschuldige, ook die een helder begrip en een goed verstand heeft, is nauwlijks in de gelegenheid de heffingen van den fiscus te contrôleeren. De notarissen en griffiers, in vele gevallen de tusschenpersonen tusschen de belastingschuldigen en de schatkist - om van de deurwaarders niet te spreken - kunnen meerendeels niet anders dan de studie en kennis der belastingwetten als bijzaak behandelen. Bij conflict met de schatkist

hebben zij niet altijd belang hare eischen te weêrstaan, of komt hun het belang der contribuabelen niet altijd voor op te wegen tegen de mogelijkheid eener procedure met de ook daarin bevoorrechte *Régie*. Zoo is 't natuurlijk overwicht ten aanzien van de toepassing der wet bij den fiscus en het overwicht van het belang van de schatkist daarvan een moeilijk te vermijden gevolg. In Frankrijk gaf de eenzijdige richting, in de decisiën der fransche administratie doorstralende, tot zelfstandig onderzoek aanleiding en in het grondige en onschatbare Traité des droits d'Enregistrement werd door Championnière en Rigaud de strenge methode van het wetenschappelijke onderzoek op de registratie-wetgeving toegepast, hare eigene beginselen uit de wetgeving zelve en verwante instellingen van vroegeren tijd opgespoord en ontwikkeld en het recht verstand harer bepalingen met eene grondige kennis van het burgerlijk recht in onmiddellijk verband gebracht. Het werk van deze rechtsgeleerden heeft ook bij ons zijn invloed op de studie en de toepassing der registratie-wetgeving uitgeoefend. Doch eene bewerking der wetgeving naar hunne methode volgde bij ons niet volkomen. Eene navolging van een gedeelte van hun werk werd wel door de Gelder gegeven in een *Woordenboek voor de registratie, bevattende eene uitgewerkte inleiding* naar Championnière en Rigaud, doch ik geloof in de Nieuwe Bijdragen tot Rechtsgeleerdheid van 1861, bl. 403, voldoende te hebben aangetoond, dat de schrijver geen recht had aan zijn arbeid de namen van Ch. en R. te verbinden. Ook de *Ophelderingen de wetgeving der registratie betreffende*, van A. van Hoytema, in 1857 verschenen, wijzen wel op de raadpleging van Ch. en R., maar hunne methode bleek door den Schr. niet gevat. Niettemin had dit werk de verdienste, dat het eene handleiding tot de kennis der wet kon genoemd worden als handleiding tot hare zelfstandige toepassing, omdat daarbij niet de aan de wet gegeven toepassing op den voorgrond gesteld werd, als ware 't in de eerste plaats noodig te weten, hoe de administratieve of rechterlijke jurisprudentie de wet opvat. Toch schijnt daaraan nog steeds de meeste behoefte te bestaan; althans naar de opvatting van den heer Vroom, den schrijver van het door mij aangekondigde werk. Het werk van van Hoytema was uitverkocht. Een leiddraad of handboek voor hen, die de wetgeving op de registratie bestudeeren of daarmede gedurig in aanraking komen, scheen te recht eene behoefte.

Eene nieuwe uitgave van de *Ophelderingen* kwam niet wenschelijk voor, liever een geheel nieuw handboek naar eigen inzicht bewerkt. Goed gezien, want ook in den vorm was aan de *Ophelderingen* wel 't een en ander te verbeteren. Maar nu komt het mij voor, dat vooral voor hen, die de wetgeving willen bestudeeren, eene toelichting, bestaande in ‘Aanteekeningen op de artikelen aan de belangrijkste beslissingen van het bestuur en van de rechterlijke collegiën ontleend,’ weinig hulp geeft, te minder wanneer daarbij van de veronderstelling uitgegaan wordt dat, waar de belastingwet de eene of andere overeenkomst belast, de lezer weet welke de aard en de rechtsgevolgen dier overeenkomst volgens de burgerlijke wet zijn. Immers juist dat verband met de burgerlijke wet, het herkennen van de kenmerken van de eene of andere rechtshandeling in de daarvan opgemaakte acte; de juridieke appreciatie der handelingen, zooals zij in de acten worden geconstateerd, maakt een goed deel van de moeilijkheden uit, die men bij de toepassing der registratiewet ontmoet. Nu kan ik mij wel voorstellen, dat de meesten van hen, die met de registratiewet *in aanraking komen*, het eerst vragen naar de toepassing, daaraan door de administratie en de rechterlijke macht gegeven; daarbij te blijven staan of daarop in de eerste plaats te letten, mag geene *studie* der registratie-wetgeving heeten; de kennis van de jurisprudentie gemakkelijk te maken kan eene behoefte vervullen en velen aangenaam zijn, maar de uitgave van zoodanig werk wijst niet op vooruitgang in de wetenschappelijke beoefening van het vak. Dit neemt niet weg, dat als toelichting uit de administratieve en rechterlijke jurisprudentie, het werk van den heer Vroom de verdienste heeft van duidelijkheid aan nauwkeurigheid te paren. Ook bevat het werk hier en daar wel meer dan eene opgave der beslissingen; soms ontwikkelt de Schr. ook 't beginsel, waarop eene bepaling steunt; maar dergelijke ontwikkelingen staan te veel op zich zelve om 't karakter van het werk te bepalen. In de mededeeling der beslissingen had o.i. dikwijls de mededeeling der gronden beknopter kunnen zijn. De overwegingen der rechterlijke uitspraken zijn toch in extenso elders te vinden. Sedert November 1868 verschenen van dit werk acht afleveringen, van vier vellen elk, welke naar de oorspronkelijke raming door nog twee zullen gevolgd worden.

L., Juni 1870.

V.B.F.

I. ***Beginselen der beschrijvende meelkunde met hare voornaamste toepassingen, ten dienste van het middelbaar onderwijs, door Dr. G.J. Hofs en E.F.M. van Gorkum. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon*****. 1870.**
II. ***Gronden der beschrijvende meetkunde, bewerkt met het oog op het onderwijs in dat vak op de hoogere burgerscholen, door Dr. H. Onnen. Amsterdam, D.B. Centen*****. 1870.**
III. ***Leerboek der beschrijvende meetkunde, door A.J. van Pesch*****. 1ste** ***Deel met Atlas. Deventer, Jac. van der Meer*****. 1870.**

Onder de verschillende takken der wiskunde neemt de beschrijvende meetkunde eene eigenaardige plaats in. Voor de praktijk is zij het belangrijkste deel, als gevende in hare toepassingen het meeste nut aan de maatschappij, doch uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt staat zij in omvang en methode beneden de andere voorname afdeelingen der wiskunde. Tevens is zij onder hare zusteren de jongste, - want sedert hare opname in de rij der wetenschappen is nog geene eeuw voorbijgegaan, - en de eenvoudigste, - want hare geschiedenis is arm aan merkwaardige gebeurtenissen. De andere takken der wiskunde zijn langzamerhand ontstaan, zoo zelfs dat van de meeste het tijdstip der wording moeilijk is aan te geven. Wel werd de analytische meetkunde gevestigd door Descartes, de theoretische mechanica door Galilei, de hoogere algebraische analyse door Newton en Leibnitz, doch telkens was zooveel voorafgegaan en werd zulk eene groote uitbreiding aan die wetenschappen gegeven, dat in hare geschiedenis naast en achter de namen der ontwerpers, die van eene lange rij der beroemdste wiskundigen staan geschreven. Niet zoo met de beschrijvende meetkunde; hare geschiedenis vermeldt als grondlegger en bouwmeester slechts één naam, zijnde die van Monge, den vriend van Napoleon I, den stichter der wereldberoemde Polytechnische school te Parijs.

In zijne levensbeschrijving door Arago gegeven, vindt men zeer curieuse bijzonderheden ook aangaande het ontstaan der beschrijvende meetkunde. Monge was destijds (1780) repetitor aan de militaire

school te Mézières en had daar tot taak om de leerlingen te oefenen in het rechtlijnig teekenen en bekend te maken met de verschillende methoden, langs welke vestingwerken, gebouwen, enz. op een plat vlak konden afgeteekend en voorgesteld worden. Die methoden waren zoo weinig wetenschappelijk, dat in hare handleidingen weddingschappen werden aangegaan over de juistheid der daarin voorkomende handelwijzen. Ook het bewind kwam nu en dan tusschen beiden en verbood o.a. aan een leeraar bij de koninklijke schilderschool om de methode van Désargues te gebruiken, hoezeer deze later allezins proefhoudend werd bevonden. Elk vraagstuk stond destijds afzonderlijk en werd op zich zelf uit de beginselen der meetkunde afgeleid. Monge was de eerste die hierin eenheid en wetenschappelijke methode legde, door alles terug te brengen tot enkele meetkundige grondbeginselen, voornamelijk tot de leer der projectiën.

De school te Mézières zag al het nut, dat uit zulk eene methode van onderzoek was te trekken, en wilde dat voordeel geheel voor zich behouden, Aan Monge werd geboden niets buiten zijn onderricht woordelijk of schriftelijk van zijn uitvindingen meê te deelen. Men moest, zeiden de bestuurders, de vreemdelingen niet helpen om bekend te worden met de leer der constructiën; de onvolledige en duistere methoden brengen de ingenieurs in de war, zij zijn genoodzaakt dikwijls hunne werken af te breken en gewoonlijk lijdt daaronder de soliditeit. Spoedig, met minder onkosten en steviger saam te stellen zijn voordeelen, waarvan de fransche bouwmeester en vooral de militaire ingenieur zooveel mogelijk het privilegie moet houden.

Vijftien jaren moest Monge dat stilzwijgen over zijne meest belangrijke ontdekkingen bewaren. Eerst in 1794 werd het hem vergund zijne wetenschap in het openbaar aan de Normaalschool te Parijs te onderwijzen. Het gevolg was dat in dien tijd zijne denkbeelden waren gerijpt en zijne methode uitgebreid, zoodat zij de geheele wetenschap omvatte, van af de projectie van een punt tot die van de kromtelijnen der gebogen oppervlakken.

Zijn boek over de beschrijvende meetkunde, dat vele uitgaven beleefde (hoewel geen van allen door hem zelven bezorgd) is classiek en zou nog zeer goed als leerboek gebruikt kunnen worden; in later tijd mag de leerstof wat zijn aangevuld en uitgebreid, de me-

thode hier en daar gepolijst, doch ingrijpende veranderingen of groote verbeteringen hebben niet plaats gehad. Wel is naar gewoonte Monge's leerboek in onbruik geraakt en achtereenvolgens vervangen door de werken van zijne leerlingen en navolgers, doch deze hebben zich meestal bepaald tot het overbrengen van Monge's methode meer of minder gewijzigd. Het laatste belangrijke werk over de beschrijvende meetkunde is dat van Jules de la Gournerie (Paris, Gauthier-Villars 1860-64); het omvat de wetenschap in haren ganschen omvang benevens hare voornaamste toepassingen.

Het is hier de plaats niet over het nut der beschrijvende meetkunde vooral in hare toepassing op perspectief en schaduwleer uit te weiden. Over hare verhouding tot de beeldende kunsten, het overdrijven van haar nut door de geleerden en hare miskerning door vele kunstenaars is reeds meermalen ook in dit tijdschrift gesproken.

In ons land was tot voor eenige jaren het onderwijs in de beschrijvende meetkunde voornamelijk beperkt tot de verschillende inrichtingen van hooger burgerlijk en militair onderwijs. De wet op het middelbaar onderwijs heeft dit vak geschreven in het programma voor den cursus en het eindexamen der hoogere burgerscholen. Zoo als te verwachten was, en met elke onder dezelfde omstandigheden verkeerende tak van onderwijs plaats heeft, lieten de nieuwere leerboeken zich niet lang wachten. Te voren hadden we de werken van Strootman en Badon Ghyben, die in vele opzichten, zooals alle werken van dezelfde schrijvers, voortreffelijk zijn en door de nieuwe handleidingen in het geheel niet in de schaduw worden gesteld. Verleden jaar verschenen ongeveer gelijktijdig de drie leerboeken, waarvan de titels aan het hoofd dezer aankondiging staan geschreven en die nu in het kort zullen besproken worden.

Binnen de nauwe grenzen, die het te behandelen onderwerp insluiten, zijn deze drie werken zooveel mogelijk verschillend. Reeds over het doel der beschrijvende meetkunde zijn de schrijvers het onderling niet eens. Hooren we slechts achtereenvolgens de bepalingen die door hen worden vooropgesteld.

I. ‘De beschrijvende meetkunde leert ons (§ 4) 1^0. eene teekening maken op een plat vlak, waarop de gevraagde grootheden (?) in hare ware afmetingen voorkomen; 2^0. stelt zij ons in staat om op eene gemakkelijke wijze op het vlak onzer teekening

constructies uit te voeren, welke aan eigenaardige bezwaren onderhevig zijn, bijaldien zij op de lichamen zelve moesten volbracht worden; 3^0. om bekende eigenschappen op eenvoudige wijze aan te toonen en om nieuwe eigenschappen te ontdekken, welke betrekking hebben op lichamen of vlakken.'

II. (Inleiding.) 'Het doel der beschrijvende meetkunde is de ontwikkeling der methoden, volgens welke men stereometrische figuren door eene teekening in een plat vlak kan voorstellen, zoodanig dat de geometrische eigenschappen der figuur uit de teekening blijken en dus de teekening zelve op eene meetkundige constructie berust.'

III. (§ 1.) 'De beschrijvende meetkunst is het geordend samenstel en de toepassing op de meetkunst van de hulpmiddelen om den onderlingen stand van punten in de ruimte aan te wijzen en wel in het bijzonder om dit te doen met behulp van teekeningen in platte vlakken.'

Niet alleen zondigt de definitie van N°. 1 door hare lengte, maar zij faalt daarenboven, sub 1^0, sub 2^0 en sub 3^0. In het vlak van teekening komen de grootheden, nl. lijnen en hoeken, meestal niet voor in hare ware afmetingen, want het kost eenigen arbeid ze uit de gegeven projectiën af te leiden. Niemand heeft er ooit aan gedacht constructiën op de lichamen zelven te volbrengen, zoodat de beschrijvende meetkunde de eigenaardige bezwaren daaraan verbonden, niet behoeft op te lossen. Eindelijk leert zij geen nieuwe eigenschappen van de lichamen en figuren in de ruimte; het opsporen daarvan behoort tot de gewone of tot de analytische meetkunde. Wel ontmoet men in de beschrijvende meetkunde eigenschappen, die in de gewone meetkunde niet werden opgemerkt, doch alleen omdat zij daar van geen belang waren en nu op den voorgrond treden. De afleiding dezer eigenschappen behoort, al wordt zij dikwijls bij de beschrijvende meetkunde gegeven, niet tot haar gebied. En klimt men op tot de hoogere deelen der wetenschap, dan treedt dit nog sterker in het licht, want dan ontleent de beschrijvende meetkunde eenvoudig de uitkomsten, die uit analytische berekening zijn verkregen, om ze op haar gebied te bewerken. In den strijd tusschen Chasles en de la Gournerie over het doel en den omvang der beschrijvende meetkunde is de overwinning ongetwijfeld aan den eersten gebleven en diens stelling: 'de beschrijvende

meetkunde voert uit, maar schept niet' voldoende bevestigd. De bepalingen onder II en III zijn beter en komen ook onderling vrij goed overeen. Doch zou de oorspronkelijke[1] niet door duidelijkheid, juistheid en beknoptheid den voorkeur verdienen? 'De beschrijvende meetkunde heeft tot doel om op een plat vlak, hebbende twee afmetingen, de lichamen en figuren voor te stellen, die er drie bezitten; of in andere woorden, om in eene vlakke figuur al de noodige elementen te vereenigen, die den vorm en stand van eene figuur met drie afmetingen in de ruimte bepalen.'

Ook op andere punten loopen de drie leerboeken uiteen, zoo zelfs dat hier en daar in het een wordt veroordeeld, wat in het ander met voorliefde wordt behandeld. Zoo verwerpt N°. II in zijn voorwoord het gebruik van het derde projectie-vlak, als misplaatst bij de eerste beschouwingen en aanleiding gevende tot dwaling. N°. I en III beginnen daarentegen terstond met de drie projectie-vlakken als vormende een geheel. Ongetwijfeld is de laatste opvatting ruimer en de meening van N°. II onverklaarbaar, wanneer men in zijn eigen werk ziet, hoeveel moeite het kost het onnoodige van een derde projectie-vlak onder alle omstandigheden vol te houden; zoo zelfs, dat hij bij de behandeling der vlakken het geval van uitzondering, dat een vlak gaat door de as, ter zijde laat en niet aarzelt reeds in fig. 9 van dat derde projectie-vlak, al is het onder een anderen naam, gebruik te maken.

Een ander voorbeeld geeft N°. I, waar hij zegt (§ 81), dat de werkstukken, die betrekking hebben op den drievlakkigen hoek, zoowel wat de gegevens als wat de oplossing betreft, van anderen aard zijn dan de voorafgaande. N°. III toont aan, dat deze vraagstukken met eenige vereenvoudiging in de projectie-vlakken geheel op hetzelfde neêrkomen en evenzoo opgelost worden als te voren. Hij volgt daarbij een weg, die door N°. 1 (§ 89) wordt verworpen, als vallende buiten het bereik van hen, die alleen het verhandelde kennen, en leidende tot omslachtige eonstructiën, - en hij doet dat in zijn Zesde Hoofdstuk voor alle gevallen, ook die, welke N°. I voorbijgaat, zoo geleidelijk en eenvoudig, dat wel niemand zal aarzelen hem op dien weg te volgen.

1 Monge, Géometrie descriptive; Chasles, Géometrie superieure.

Ook over de meest geschikte plaatsing der figuren schijnen de schrijvers het niet eens te zijn. N^{o}. I geeft ouder gewoonte eene menigte vrij goed geteekende figuren in uitslaande platen achter den tekst; N°. II zet ze gedeeltelijk in, gedeeltelijk achter den tekst. Zoo fraai de laatsgenoemde zijn (die de vergelijking met de beste in haar soort kunnen doorstaan), zoo onbehagelijk en onduidelijk zijn de andere; daarenboven is het lastig, dat de platen niet buiten het boek uitslaan en de figuren in den tekst niet aan de keerzijde herhaald worden, waar de tekst het gebiedend vordert. N°. III geeft de figuren in een afzonderlijken atlas even als de grootere Fransche en Duitsche leerboeken.

De meest duidelijke en gemakkelijk te volgen tekst wordt geleverd door N^{o}. I; jammer is het, dat hier en daar de degelijkheid aan den eenvoud wordt opgeofferd. Zoo behoort zijne inleiding meer tot de analytische dan tot de beschrijvende meetkunde, want de positieve en negatieve toestand der grootheden komt bij de laatste niet in aanmerking. Daar wordt eene lijn niet gegeven door getallen, noch een hoek door graden, maar beide meetkundig in werkelijke verhouding. Oppervlakkig zijn de hoofdstukken over den drievlakkigen hoek en de veelvlakkige lichamen; vooral het eerste; daarin wordt o.a. beweerd (§ 81), dat de bepaling van den drievlakkigen hoek verschillend is van die der andere figuren, welke door de snijding van lijnen en vlakken ontstaan; dat de gegevens eene nieuwe beteekenis hebben (§ 82), afwijkende van de voorgaande; dat eene nieuwe bepaling moet gegeven worden voor het oplossen van een werkstuk, zoodat de lange definitie aan het begin nog niet voldoende is. Die beide hoofdstukken zijn ook zeer onvolledig; niets over de belangrijke constructie der hoeken, die de ribben met de overstaande vlakken maken, over de onmiddellijke oplossing van den drievlakkigen hoek uit een vlakken hoek en de aangelegen standhoeken of uit drie standhoeken, een vraagstuk dat alleen door N°. III wordt opgelost; evenmin eenige aanwijzing over de gewichtige projectiën der vijf regelmatige lichamen. In geen opzicht kunnen deze hoofdstukken den toets met de overeenkomstige in de beide andere werken doorstaan.

N°. II is veel uitvoeriger dan N°. 1, maar niet even gemakkelijk overal te volgen. Door den schrijver worden eene menigte vraagstukken opgelost, die bij de andere schrijvers slechts worden aan-

geduid of onder de oefeningen opgegeven. Dat het derde projectievlak bijna altijd aan de linkerzijde van de teekening wordt aangebracht (blz. 48), is eene kleine dwaling, waarin de schrijver niet zou vervallen zijn, wanneer hij de meest bekende Fransche en Duitsche leerboeken had nageslagen. Daar vindt men dat vlak nu eens boven links, dan weêr boven rechts (zooals N°. III) en ook wel beneden rechts. Het rechts omslaan heeft eenig voordeel, omdat in den regel daar gemakkelijker dan links kan geconstrueerd worden.

Hetgeen verder door den schrijver wordt medegedeeld over het projecteren van veelvlakkige hoeken en lichamen, over de verandering der projectie-vlakken door verschuiving en wenteling, zoo ook over de schaduwleer, de perspectief in het algemeen en de axonometrische in het bijzonder, is vrij volledig en zeer belangrijk. Men vergelijke het slechts met hetgeen over die zelfde onderwerpen in N^{o}. I voorkomt.

N°. III verklaart in zijn voorbericht zich niet te zullen houden aan de vroeger gevolgde methode. Wel zijn zijne bezwaren daartegen niet bijzonder gewichtig, doch zijne afwijking van het gewone is ook zoo groot niet als men allicht uit het voorbericht zou opmaken. In plaats van namelijk, zooals gebruikelijk is, eerst het punt en de lijn door projectiën, daarna het vlak door zijne doorgangen te bepalen, begint hij met het laatste, beschouwt dan de lijn als doorsnede van twee, en het punt als snijpunt van drie vlakken. Waar de schrijver op bescheiden wijze het oordeel van bevoegden vraagt over deze nieuwe beschouwingswijze, zullen deze hem waarschijnlijk antwoorden, dat ieder onderwijzer niet in de eerste plaats moet vragen: hoe wordt dit onderwerp door een ander behandeld? maar den weg moet volgen, die hem zelven het meest behaagt en langs welken hij denkt den leerlingen op de beste wijze zijne kennis meê te deelen. Want eenvormigheid, zich openbarende in officieele leerboeken, leercursussen en examen-programma's, is de vloek ook van het onderwijs. Dat de schrijver is geslaagd, blijkt voldoende uit zijn arbeid, zoodat hij alle recht heeft den nieuwen weg in te slaan, en gaarne zijne verzekering zal worden aangenomen, dat de nieuwe beschouwingswijze voor den leerling niet moeilijker is dan de gewone. Om haar bij anderen ingang te doen vinden, had hij wel wat minder karig mogen zijn met ophelderingen, verklaringen en ook met figuren. Van deze

laatste geeft hij 35, waar over hetzelfde gedeelte N°. II 44 en N°. III 79 figuren gebruikt. Doch niet ten onrechte kan hierbij worden opgemerkt, dat de leerling meer nut zal trekken uit ééne figuur, die hij zelf construeert, dan uit tien figuren, die hij in het boek nagaat.

Op den vorm van N°. III is wel wat aan te merken. De schrijver doet onder, wat zuiveren stijl betreft, voor N°. I, en in duidelijkheid voor N°. II. Met een onpartijdigheid, die overal anders loffelijk zou zijn, vindt men nu eens *projectiën* dan weêr *projecties*, soms beide vormen broederlijk te samen in één zin. In het boek staat overal *meetkunst*, op den titel alleen, zoo als behoort, *meetkunde*. In het hoofdstuk over den drievlakkigen hoek, wordt deze gaandeweg herdoopt in drichoek, zoodat het merkwaardig vraagstuk wordt opgelost om een driehoek uit zijne drie hoeken te construeeren, en in § 20 zelfs een drievoudige rechthoekige driehoek te voorschijn treedt. Wat de franschen quadrilatère *gauche*, surface *gauche* noemen, bij ons door *scheve* vierhoek, *scheef* oppervlak aan te duiden, kan er door, omdat het veel gebruik is geworden, hoewel de eigenlijke beteekenis meêbrengt *schele* vierhoek en *scheel* oppervlak. Doch tegenover *vlakke* kromme lijnen, *scheve* kromme lijnen te stellen (§ 25), gaat in het geheel niet, al zijn sommige franschen ons voorgegaan door te spreken van courbes *gauches*. Tegenover *scheef* staat *recht* en tegenover *vlak* (bij kromme lijnen) *niet vlak* of *dubbel gebogen*. Eindelijk vormt de druk van den text een leelijk contrast met de goede uitvoering der figuren. Het exemplaar, dat mij gewerd, is op bladz. 70 en 71 bijna onleesbaar door den indruk van de keerzijden.

Ten slotte mijn oordeel over de drie genoemde werken samentrekkende en daartoe gebruik makende van de bekende gelijkenis tusschen een leerboek en de gids op een moeilijken tocht, staat op den voorgrond, dat de drie genoemde gidsen alle berekend zijn voor hunne taak. De keuze zal afhangen van bijkomende omstandigheden.

Hij, die gaarne de gewone route volgt, op de gemakkelijkste wijze tot zijn doel komt, en niet houdt van bijwegen, hekklimmen, bergstijgen en gevaarlijke uitstappen, daarbij aan zijn gids ook geen te hooge eischen stelt, zal gewis in N°. I zijn maat vinden.

Hij, die op zijn tocht alles wil zien en onderzoeken, wat merk-

waardig is, en zich daarvan niet laat afschrikken door hooge bergen en diepe kloven, - die zijn gids steeds bij zich wil hebben om hem alles te toonen en uit te leggen wat belangrijk is, moet zich wenden tot N°. II.

Doch N°. III zal verkozen worden door hem, die gaarne op weg gaat met een gids, - welke met jeugdig vuur en ietwat onbezonnenheid telkens afwijkt van den gebruikelijken weg om een korter maar moeilijker bijpad in te slaan, - die zijn reiziger in eene kloof brengt en hem dan plotseling verlaat om hem wat verder weêr op te wachten, zoodat deze zelf maar moet zien hoe zich daaruit te redden; - die hem leert alleen de bergen te beklimmen en de diepten te doorgronden, - die niet veel meer doet dan wegwijzen en opmerkzaam maken, - kortom, die zijne reizigers wil gewennen op eigen krachten te steunen, en voorbereiden tot moeilijker tochten. Wijselijk gebruikt deze gids in zijne brieven het woord middelbaar onderwijs niet, want in werkelijkheid baant hij den weg tot zelfstandige beoefening der wetenschap.

Leiden, Juni 1870.
P. VAN GEER.

Leerboek der Meetkunde, door Dr. P. van Geer, Buitengewoon Hoogleeraar aan de Leische Hoogeschool. Te Leiden, bij A.W. Sijthoff.

Het aantal leerboeken der meetkunde, ten minste der elementaire meetkunde, dat jaarlijks in ons land en in den vreemde verschijnt, is legio. Het moet daarom als een stoute daad beschouwd worden, zich tot het schrijven van een nieuw leerboek over dit vak neder te zetten. Van den schrijver van een werk, waarin geen nieuwe feiten te vermelden zijn, mag men toch aannemen, dat hij voor zich zelven de hoop koestert, iets te zullen leveren, hetgeen het bestaande zoo niet in alle dan toch in sommige opzichten overtreft. Maar juist omdat men weet, dat men iets zeer goeds moet leveren, wil de bestede arbeid eenige vruchten afwerpen, behoort er een zekere hoeveelheid moed en zelfvertrouwen toe, zulk een arbeid op zich te nemen. De heer Dr. P. van Geer, buitengewoon hoog-

leeraar te Leiden, heeft zich door zoodanige overwegingen niet laten afschrikken. Hij heeft zich aan den arbeid gezet, en het bovengenoemde leerboek der meetkunde is daarvan de vrucht geweest, waarvan het eerste deel in 1868 verscheen, terwijl het tweede deel in het begin van dit jaar gevolgd is. Naar mij voorkomt zal dit tweede deel wel als het laatste moeten worden aangezien; tenzij de schrijver het plan mocht hebben het leerboek, hetgeen nu slechts de lagere of gewone meetkunde behandelt, later ook tot de hoogere of analytische meetkunde uit te breiden. Dat dit spoedig zal plaats hebben komt mij echter hierom onwaarschijnlijk voor, omdat van denzelfden schrijver een nederlandsche bewerking bestaat van het duitsche leerboek der analytische meetkunde van O. Fort en O. Schlömilch. Hoe dit zij, daar hetgeen verschenen is, een goed afgerond geheel vormt, is het mogelijk daarover een oordeel te verkrijgen. Ik heb getracht mij dit te verschaffen door het werk met aandacht te lezen, en ik meen den schrijver met het goede slagen van zijn arbeid te kunnen geluk wenschen. Zoowel de wijze van uiteenzetting als de duidelijkheid des schrijvers zijn mijns inziens zeer te roemen.

De methoden van behandeling, die gewoonlijk in de leerboeken der meetkunde gevolgd worden, zijn tweëerlei. Volgens de eerste dezer methoden, worden de voornaamste te bewijzen eigenschappen telkens als stellingen vooropgesteld, terwijl dan van elke eigenschap een afzonderlijk bewijs gegeven wordt. Het geheele werk bestaat dan eigenlijk uit zoo vele op zich zelf staande onderdeelen als er voorname eigenschappen te bewijzen zijn. Bij de tweede methode, en deze is hoofdzakelijk door den schrijver gevolgd, tracht men daarentegen het werk zooveel mogelijk een doorloopend geheel te doen zijn, terwijl dan de eigenschappen niet als zoovele afzonderlijke nog te bewijzen stellingen, maar als ongedwongen uitvloeisels der voorafgaande redeneeringen worden vermeld. Terwijl men deze laatste methode vroeger gewoonlijk slechts bij de hoogere meetkunde volgde, is zij langzamerhand ook bij de elementaire meetkunde meer in gebruik gekomen, en is daardoor de eerste meer op den achtergrond geraakt. Er is dan ook veel te harer gunste aan te voeren. De gang van de redeneering is veel geleidelijker; men kan dikwijls uit een zelfde redeneering een groot aantal eigenschappen afleiden, waardoor het geheel bekort wordt; de lezing van een leerboek volgens

deze methode is veel aangenamer, omdat de redeneeringen doorloopen en minder afgebroken zijn. Doch ook de andere methode had hare eigenaardige voordeelen. De lezer weet bij deze vooraf wat zal worden bewezen, waardoor hij den hierbij gevolgden gedachtengang gemakkelijker en nauwkeuriger kan nagaan; hij wordt er voorts meer opmerkzaam op gemaakt, welke eigenschappen de belangrijkste en meest algemeene zijn, daar de minder algemeene gewoonlijk slechts als gevolgen van de eerste worden opgegeven. De meetkunde volgens deze methode behandeld is verder, misschien wat meer dan volgens de andere methode, een middel om den leerling bekend te maken met eenige beginselen der logica. Hij wordt bijv. door deze methode beter dan door de andere bekend met hetgeen behoort tot een bewijs en ook met de verschillende vormen, die een bewijs kan aannemen. En deze gelijktijdige oefening in de eerste beginselen der logica mag niet worden gering geacht. Desniettegenstaande is de nieuwere methode misschien hierom voor de meest verkieslijke te houden, omdat zij voor den lezer de aangenaamste is, en daarom misschien in staat is den leerling wat meer lust in te boezemen tot de studie van deze in het algemeen wel hooggeschatte maar niet zeer beminde wetenschap. Wil zij dan echter goed voldoen, dan moeten de gevonden eigenschappen altijd duidelijk en scherp geformuleerd worden, zoodat zij niet verdwijnen onder de redeneeringen. In het algemeen is dit door den schrijver zeer goed in acht genomen. Zijn werk vormt een goed geheel, waarin de gedachtengang zeer geleidelijk is, en waarin de hoofdeigenschappen toch goed uitkomen. Het geeft ons het bewijs, dat ook de stof van een leerboek der elementaire meetkunde wel in een aangenamen vorm kan worden ingekleed.

Na een korte inleiding, waarin de grondbegrippen der meetkunde behandeld worden, en waarop wij straks nog terugkomen, splitst de schrijver zijn werk in twee deelen, de planimetrie en de stereometrie.

De planimetrie, waaraan het eerste deel gewijd is, bestaat uit vijf hoofdstukken, waarin de volgende onderwerpen behandeld worden. Het eerste hoofdstuk behandelt de volstrekte bepaling van rechtlijnige figuren; het tweede haar vorm en dus de gelijkvormigheid en de daaruit voortvloeiende stellingen; in het derde hoofdstuk vindt men de voornaamste eigenschappen van den cirkel; in het vierde die van

de regelmatige figuren, terwijl het vijfde handelt over de inhoudsmeting. De keuze der in deze hoofdstukken behandelde onderwerpen is hoogst gelukkig te noemen. Er zijn zeker enkele weinige stellingen, die ik er in gemist heb, zooals bijv., om er slechts één te noemen, de bekende stelling omtrent den transversaal in een driehoek, die naar mij voorkomt zoo belangrijk is, dat zij zelfs in een elementair leerboek niet mag ontbreken; maar over het al of niet wenschelijke van het opnemen van sommige stellingen zullen de gevoelens waarschijnlijk wel altijd verschillen. De behandeling der verschillende onderdeelen laat in het algemeen niets te wenschen over. Aan alle is een ongeveer evenredig gedeelte der ruimte van dit eerste deel gewijd. Alleen moet ik opmerken, dat de schrijver niet overal evenveel oplettendheid van den lezer vordert. Terwijl in sommige gedeelten, vooral in die waar van meer algebraïsche berekeningen wordt gebruik gemaakt (zie bijv. bl. 62-79 en 177-179), niets aan den lezer wordt overgelaten, en geen enkele schakel in de reeks van vervormingen der vergelijkingen ontbreekt, is de schrijver op andere plaatsen weder zoo kort, dat een leerling moeite zal hebben, om de redeneering te volgen. Als voorbeelden van te groote kortheid haal ik slechts aan de op blz. 25 en 27 vermelde vereenvoudiging bij het trekken van evenwijdige lijnen en loodlijnen, door zich te beidenen van houten driehoeken, zonder dat dit ook maar eenigszins wordt opgehelderd; en ten tweede het op bl. 2 uit de bepaling van het platte vlak afgeleide gevolg, dat wanneer van een rechte lijn twee punten in een plat vlak gelegen zijn, zij geheel in dat vlak valt; aan de afleiding van deze zoo uiterst belangrijke, door den schrijver slechts ter loops genoemde eigenschap, had voorzeker wel wat meer plaats mogen worden ingeruimd.

Het tweede deel is gewijd aan de stereometrie en is verdeeld in vier hoofdstukken, waarvan het eerste den onderlingen stand van lijnen en vlakken in de ruimte beschouwt, het tweede en derde respectievelijk handelen over de veelvlakkige lichamen en gebogen oppervlakken, terwijl het vierde gewijd is aan het meten van inhouden en oppervlakken. Deze hoofdstukken worden gevolgd door een aanhangsel, waarin door berekening gevonden worden de voornaamste elementen van de regelmatige lichamen; hiertoe maakt de schrijver gebruik van rechtlijnige en bolvormige driehoeksmeting, en

juist hierom vind ik dit aanhangsel in dit leerboek wel eenigszins misplaatst, en dit des te meer, omdat van geen andere lichamen dan van de regelmatige de voornaamste elementen worden berekend. Tot verdediging van het opnemen van dit gedeelte zou men misschien kunnen aanvoeren, dat de leerboeken der bolvormige driehoeksmeting gewoonlijk over de regelmatige lichamen geheel en al het stilzwijgen bewaren. Van dit tweede deel geldt hetzelfde als van het eerste; de keuze der stoffen en de wijze van behandeling zijn uitmuntend. Vergelijkt men echter de beide deelen met elkander, dan treft voorzeker de beknoptheid, met welke de schrijver de stereometrie behandeld heeft. Terwijl schrijver in de planimetrie een zeer groot aantal stellingen bewijst, bepaalt hij zich in de stereometrie tot de allerbelangrijkste en eenvoudigste. Sommige stellingen worden slechts ter loops genoemd, maar zonder bewijs, zooals bijv. bl. 30 de stelling, dat de drie vlakken, die de drie vlakke hoeken eens drievlakkigen hoeks rechthoekig midden door deelen, elkander altijd volgens één rechte lijn snijden, een stelling, waarvan voorzeker het bewijs zeer gemakkelijk is, maar wier analogon in de planimetrie toch uitvoerig wordt bewezen. Als verdere voorbeelden van de kortheid in het tweede deel haal ik nog slechts de volgende aan. Bl. 38 wordt gezegd: ‘Het is duidelijk, dat het aantal zijvlakken altijd grooter is dan het grootste aantal zijden van eenzelfde zijvlak, en evenzoo dat het aantal hoekpunten steeds kleiner zal zijn dan het dubbel van het aantal zijvlakken,’ zonder eenige nadere verklaring. Vooral van het laatste gedeelte van het hier vermelde betwijfel ik, of dit voor den beginner wel zoo geheel evident is. Hetzelfde meen ik te mogen beweren van het zeggen des schrijvers (bl. 39), dat zes hooken eens viervlaks nimmer onderling onathankelijk zijn. Bl. 47 wordt vermeld, dat de vier hoofddiagonalen van een parallelopipedum elkander binnen het lichaam in een enkel punt snijden. Ook deze stelling had wel bewezen mogen worden; terwijl ook het bewijs (bl. 78), dat in en om elk regelmatig lichaam een bol kan beschreven worden, duidelijker zou zijn, indien het wat minder kort was. Van het viervlak, waarvan zoo vele fraaie eigenschappen bestaan, worden door den schrijver bijna geene genoemd. De ruimte aan de stereometrie toegestaan komt mij daarom niet geëvenredigd voor met die aan de planimetrie gegund, ofschoon men, om hierover een juist oordeel te kunnen

vellen, eigenlijk bekend moest zijn met het doel, dat de schrijver zich met dit leerboek heeft voorgesteld. Hierover verkrijgen wij nu geen opheldering, want een voorrede is aan het werk niet toegevoegd.

Het zwakste gedeelte van het werk is naar mijn oordeel de inleiding, en ook de bepalingen, die de schrijver geeft van de grootheden, van welke de meetkunde zich bedient, bevallen mij niet altijd.

De schrijver begint zijn inleiding met de volgende woorden: ‘De meetkunde is de wetenschap, die zich bezig houdt met de vormen der figuren en lichamen, die in de ruimte voorkomen of kunnen gedacht worden. Als zoodanig is zij een onderdeel en zelfs een hoofdbestanddeel der wiskundige wetenschappen in het algemeen, want zij heeft tot kenmerk de volkomen juistheid harer uitkomsten. Zij berust toch op de kracht van het voorstellingsvermogen van den mensch en wordt ontwikkeld door de logische opvolging zijner denkbeelden, onathankelijk van het onzekere en bedriegelijke der waaruemingen zijner zintuigen. Door deze eigenschappen is zij scherp afgescheiden van de natuurwetenschappen, die allen op de ervaring berusten, maar hierdoor ook zoo dikwijls hare uitkomsten zien weêrsproken of omvergeworpen.’

De door den schrijver hier ontwikkelde denkbeelden zijn gedeeltelijk lijnrecht in strijd met de mijne. Doch ook al was ik denzelfden denkbeelden toegedaan als de schrijver, ook dan nog zou ik dit begin om den vorm, welken de schrijver daaraan gegeven heeft, onmogelijk kunnen goedkeuren. Omtrent de wijze, waarop de mensch de grondslagen der meetkunde heeft leeren kennen, bestaan, zooals algemeen bekend is, hootdzakelijk twee tegenovergestelde meeningen. Sommigen zijn van oordeel, dat deze grondslagen, evenals onze andere kennis, ontleend zijn aan de waarneming, terwijl anderen, waartoe de schrijver behoort, van de ervaring als grondslag der meetkunde niet willen weten. Elk dezer zoo uiteenloopende meeningen telt zeer bekwame mannen onder hare voorstanders. Het is daarom niet, omdat de schrijver die meening is toegedaan, welke niet de mijne is, dat ik het begin zijner inleiding niet kan goedkeuren; maar dit geschiedt, omdat de schrijver zoo stoutweg zijn meening als de ware voorstelt, zonder in het minst te laten vermoeden, dat er een afwijkende meening bestaat. Het zou zeker in een elementair leerboek der meetkunde misplaatst geweest

zijn, indien schrijver het voor en het tegen der beide tegenovergestelde meeningen uitvoerig had behandeld, doch dit behoefde ook niet. De schrijver had toch ook de andere meening eenvoudig kunnen vermelden, of indien dit hem verkeerd voorkwam, had hij liever over de wijze, waarop wij de grondslagen der meetkunde hebben leeren kennen, geheel het stilzwijgen moeten bewaren.

Met het volgende geringe aantal regels heeft de schrijver getracht zijn gevoelen te staven: ‘In de meetkunde gaan wij uit van slechts één denkbeeld, de *ruimte*, en maken gebruik van slechts één begrip, dat van *gelijkheid*, en noch het een, noch het ander ontleenen wij aan de waarneming; beiden bestaan in ons denkvermogen zuiver en helder, zonder immer aan de ervaring getoetst to zijn; - volkomen gelijkheid, oneindige ruimte toch, zijn in de natuur niet waar te nemen.’

Mij komt deze verdediging uiterst zwak voor. Vooreerst betwijfel ik, of wel ieder zal willen toestemmen, dat het denkbeeld van oneindige ruimte *zuiver* en *helder* in ons denkvermogen bestaat. Maar dit nu nog eens toegegeven, is het als een bewijs te beschouwen voor de meening, dat de grondslagen der meetkunde niet aan de waarneming ontleend zijn, wanneer schrijver beweert, dat volkomen gelijkheid, oneindige ruimte, niet in de natuur zijn waar te nemen. Volkomen gelijkheid nemen wij waarschijnlijk nooit waar in de natuur, doch daarom kan het begrip van gelijkheid nog wel aan de ervaring ontleend zijn. Er bestaan toch voorwerpen, waarvan de onderlinge verschillen zoo klein zijn, dat deze aan het oog van den waarnemer ontsnappen. Den waarnemer moeten twee zulke voorwerpen gelijk toeschijnen, en hij zal ze ook voor volkomen gelijk houden, zoolang hij niet om andere redenen genoodzaakt is, ze toch nog als eenigszins verschillend te beschouwen. Op deze wijze kan het begrip van volkomen gelijkheid wel degelijk uit de waarneming ontstaan zijn. Doch dit is niet de eenige wijze, waarop het zou *kunnen* ontstaan zijn. Door de verschillende indrukken, die de mensch ontvangt, moet zich noodzakelijk in hem het begrip van verschil gevormd hebben. Maar hiervan is het begrip van gelijkheid, als bijzonder geval van het algemeene begrip van verschil, dan het natuurlijk gevolg. Gelijkheid is toch niet anders dan het geval, waarin het verschil gelijk nul is; wanneer de mensch nu waarneemt, dat de verschillen allerlei en de meest uiteenloopende

waarden kunnen hebben, moet hij wel tot de mogelijkheid van alle waarden voor die verschillen besluiten en daarom ook tot die van het verschil nul of de gelijkheid. Zoowel tot het begrip van gelijkheid zelf als tot de mogelijkheid der gelijkheid kan hij door de waarneming gekomen zijn. Ik houd het voor het waarschijnlijkst, dat het begrip van gelijkheid door directe waarneming verkregen is; maar ik heb deze laatste mijns inziens mogelijke wijze van ontstaan van dat begrip daarom vermeld, om duidelijk te maken, dat het zeer wel mogelijk is een begrip van iets te hebben, hetgeen nooit is waargenomen, zonder dat het daarom ophoudt door de waarneming verkregen te zijn. Telkens wanneer wij met een bijzonder geval van een algemeen begrip te doen hebben, kan dit plaats hebben. Om zich alle bijzondere gevallen van een zelfde zaak te kunnen voorstellen, is het zeker noodig een groot aantal bijzondere gevallen te hebben waargenomen, maar men behoeft ze nog niet alle te hebben waargenomen. - Zoo zou zich het ontstaan van het begrip van gelijkheid kunnen laten verklaren, zoo is bijna zeker ontstaan het denkbeeld der oneindige ruimte. Het algemeene denkbeeld van ruimte, van uitgebreidheid hebben wij aan de waarneming ontleend, want het is eenvoudig een waargenomen algemeene eigenschap der voorwerpen in de natuur, die wij met dezen naam aanduiden. Het denkbeeld van oneindige ruimte, ook al hebben wij deze nooit waargenomen, hebben wij ons nu kunnen vormen, omdat het slechts een bijzonder geval is van het algemeene door ervaring verkregen denkbeeld der ruimte.

Met dit ééne denkbeeld, de ruimte, en dit ééne begrip, dat van gelijkheid, meent schrijver te kunnen volstaan; maar het is niet moeilijk aan te toonen, dat dit niet het geval is. Dit blijkt terstond, wanneer de schrijver bl. 3 zegt nog het axioma te behoeven: gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen. Het blijkt ook, wanneer hij bl. 2 zegt, dat de rechte lijn tusschen twee punten korter is, dan elke andere lijn, die men tusschen deze punten denken kan, *omdat eene uitwijking van de oorspronkelijke richting, waartoe men altijd moet terugkeeren, toch niet anders dan eene verlenging van den weg kan veroorzaken*. Dit zal toch ook wel als een axioma moeten worden aangemerkt. En zoo zouden er nog enkele axiomata meer kunnen genoemd worden, waarvan de schrijver onbewust gebruik maakt, zooals bijv. bij de evenwijdige lijnen, wanneer hij zegt, dat een rechte

lijn door haar richting en een punt bepaald is. Ik geloof, dat het hier aangevoerde genoegzaam zal zijn, om te doen zien, dat de schrijver niet uit het ééne denkbeeld, de ruimte, en het ééne begrip, dat van gelijkheid, de geheele meetkunde kan opbouwen, maar dat hij daartoe ook nog eenige axiomata behoeft, m.a.w., dat hij toch ook de ervaring te hulp moet roepen.

Ook de bepaling of omschrijving van de grootheden, waarmede in de meektunde gewerkt wordt, laat, zooals ik reeds opmerkte, hier en daar wel iets te wenschen over. Of is het juist (zie bl. 1) om *richting* te definieeren als de *plaats* van een punt ten opzichte van een ander punt? Ik dacht, dat deze plaats niet door de richting alleen, maar door deze en den onderlingen afstand van de beide punten bepaald werd. Richting en plaats kan dan onmogelijk hetzelfde beteekenen. Het zijn ook twee verschillende begrippen. Van richting laat zich naar mijne meening geen goede omschrijving geven; het is iets, waarvan een ieder weet, wat het is, en hetgeen dus ook geen omschrijving behoeft. Het gevolg, dat de schrijver uit zijn definitie van richting trekt, dat een rechte lijn door twee punten volkomen bepaald is, moet daarom ook als een axioma beschouwd worden, hetwelk men met J. Herschell het axioma van *de éénheid van richting* zou kunnen noemen (ofschoon deze naam misschien nog beter zou passen bij het reeds genoemde axioma, dat een lijn door hare richting en een punt bepaald is), en hetgeen uitdrukt het aan de ervaring ontleende feit, dat men op slechts ééne wijze direct, d.i. zonder van richting te veranderen, van een punt tot een tweede kan komen.

Ook de definitie van *hoek* bevalt mij maar half. Schrijver zegt omtrent den hoek bl. 5 en 6: ‘Ontmoeten nu twee lijnen van verschillende richting elkander in een punt, dan ontstaat in dit punt een *hoek*. De grootte van den hoek is het verschil in richting tusschen de beide lijnen.’ Het zou mij verwonderen, indien een beginner zich terstond een duidelijk begrip vormde van de grootte van een hoek als het verschil in richting tusschen twee lijnen. Ware het hier niet duidelijker geweest, indien schrijver, om tot het denkbeeld van een hoek te komen, gebruik had gemaakt van de beweging van een lijn in een vlak om een punt der lijn zelve? vooral daar de schrijver zich op andere plaatsen zeer dikwijls van het begrip van beweging bedient. Eveneens had beter moeten wor-

den aangeduid, wat men onder den hoek van twee kruisende lijnen te verstaan heeft. Wat de schrijver Deel II, bl. 3 zegt, dat de hoek van twee kruisende lijnen het verschil in richting der beide lijnen is, kan toch niet als een duidelijke bepaling van zulk een hoek worden aangemerkt.

Bij de definitie van een vlakken n-hoek (bl. 29) mocht wel gezegd zijn, dat de zijden van den n-hoek *in een bepaalde volgorde* moeten genomen worden, en dat de snijpunten der *opvolgende* zijden de hoekpunten zijn. Dit moet er noodzakelijk bijgevoegd worden, wanneer men den n-hoek in de beperkte beteekenis opvat, waarin dit in de meeste elementaire leerboeken, en zoo ook hier door den schrijver geschiedt.

Ten slotte zou ik hier nog enkele misstellingen kunnen aanwijzen, maar zij zijn van te weinig beteekenis, of springen zelve te veel in het oog, als dat dit noodig zou zijn.

Uit het voorgaande zal, naar ik hoop, gebleken zijn, dat ik, ofschoon ik in eenige punten des schrijvers opvatting niet heb kunnen deelen, het geheele leerboek als een zeer goed geslaagd werk beschouw; de punten van verschil tusschen den schrijver en mij, vormen toch slechts een uiterst gering gedeelte van het geheele werk. Ik zou de kennismaking met dit leerboek daarom met overtuiging aan allen kunnen aanbevelen, die zich met de meetkunde bezig houden, indien ik er niet van overtuigd was, dat het werk ook zonder aanbeveling zijn weg wel zal vinden. Zoowel op burgerscholen als ook aan de studenten onzer hoogescholen zal het zeer goede diensten kunnen bewijzen.

G.
R.A.M.

De laatste Hollandsche Minnezanger. Een Roman door Bato van de Maas. Amsterdam, A. Frijlink, 1869.

Er zijn indertijd wel eens boeken verschenen, waarvan bijna iedere bladzijde met uitvoerige noten voorzien was, die ruim zoo belangrijk waren als het werk zelf, de eigenlijke tekst. Voorzeker, eene vreemde wijze van boeken schrijven. Voorzeker, eene vreemdsoortige verrassing voor den lezer, als hij aan het einde van het boekdeel tot de overtuiging komt, dat hij het gerust bij de lezing van de noten had kunnen laten en hij dus, zonder iets verloren te hebben, het werk zelf ongelezen had kunnen ter zijde leggen. Jammer dat zulk eene ervaring eerst aan het einde van den proeftocht wordt opgedaan, en men er dus niet veel mede gebaat is.

Eene dergelijke verrassing heeft Bato van de Maas zijn lezers bereid. Hij belooft ons op het titelblad ‘een roman’, zonder bijvoeging van het raadselachtige: ‘Met nog iets’, en hij verrast ons met een extra hoofdstuk van vijftig bladzijden, bij wijze van toegift, welk hoofdstuk niets met zijn eigenlijken roman te maken heeft en dat toch ruim zoozeer de belangstelling zijner lezers verdient. In dat hoofdstuk tracht hij een overzicht te geven van de geschiedenis des romans en eene verklaring van het verschijnsel, dat dit letterkundig voortbrengsel tegenwoordig aan de orde van den dag is en het overvloedige aanbod geheel geëvenredigd is aan de vraag naar het zeer gewilde artikel. Uit de geschiedenis van den roman wil hij doen zien, welke roeping de roman te vervullen heeft en in hoeverre hij daaraan is blijven beantwoorden. Het resultaat is, dat, ‘de roman- of novelleschrijver van onzen tijd zich veelal verlaagt tot een knutselaar. Hij knutselt in verwikkelingen. Vóór hij meester is van zijn doel, is hij reeds meester van den vorm, waarin hij een roman of verhaal zal schrijven - n.l. hij heeft een intrige geknutseld’. Zoo komt Bato met een kleinen sprong op Lidewyde, en hij deelt ons een brief mede, aan een ‘waarden vriend’ gericht, waarin hij ons te lezen geeft, wat hij in zijne eerste opwelling schreef na de kennismaking met dit voortbrengsel van zijn meester, gelijk hij Busken Huet noemt.

In deze aankondiging kunnen wij Bato niet volgen op het spoor

zijner bespiegelingen en wijsgeerige beschouwingen. Genoeg zij het zoo wij opmerken, dat zijne uitspraken beurtelings van vernuft en scherpzinnigheid, van geestdrift en verontwaardiging, van verrassende wendingen en hier en daar van eenigszins excentrieke in- en uitvallen blijk geven, en er over het geheel eene oorspronkelijkheid uit spreekt, die dit extra hoofdstuk werkelijk lezenswaard maakt. In dat hoofdstuk schuilt iets, wat Bato recht geeft op het veld der kritiek te verschijnen, daar hij getoond heeft, bij zijne niet gewone belezenheid, hier en daar een blik op het gebied der letterkundige geschiedenis te slaan, die van meer dan alledaagsche beschouwing getuigt. Wat wij daarbij zouden wenschen is eene grootere mate van zelfbeheersching, een nauwkeuriger onderzoek naar de waarheid en het gehalte zijner uitspraken, wat minder opgewondenheid. Zoo wij iets zouden moeten aanhalen, waaruit des schrijvers vernuftige uitvallen zouden moeten blijken, we zouden in de eerste plaats wijzen op de regelen in zijn brief over ‘Lidewyde’, waarin hij ons mededeelt, wat naar zijne meening het eenige middel is, om zich te verklaren, dat Busken Huet ons dit boek bij zijn vertrek kon nalaten. Wie de woorden leest, die hij op blz. 225 den schrijver van genoemden roman in den mond legt, roept onwillekeurig uit: ‘aardig gevonden’. Doch diezelfde uitroep bewijst, dat Bato zijn doel gemist heeft, dat hij niemand van de waarheid zijner eigenaardige zienswijze overtuigd heeft, dat niemand gelooven zal, dat het hem ernst is met zijne verklaring. Trouwens Bato-zelf heeft een achterdeurtje opengehouden. Hij zegt namelijk, dat hij die woorden zoude geschreven hebben, zoo hij zich kon voorstellen, dat wij nog onder de oude bedeeling leefden, en het ‘oog om oog’ en ‘tand om tand’ nog de geldende wet was. Zoo over dien brief sprekende, kunnen wij ons nauwelijks weêrhouden nog terloops te wijzen op Bato's grieve tegen Busken Huet, wiens roman, en wel erger dan ooit, van zijne worsteling getuigt ‘met zijn heidendom in het eeuwig vrouwelijke in de schepping’. Begrijpe dit wie het kan. En hoe dit te rijmen is met de verklaring, waarop wij wezen, is mede vrij moeielijk in te zien. Doch Bato is niet karig met verrassende uitspraken. Somtijds gaat het diepzinnige daarvan gepaard met iets buitengewoon naïefs. Wat moet de lezer denken bij eene verheven waarheid als deze: ‘Zoo houd ik 't er het liefst voor, dat de zucht naar romanlectuur de uitdrukking is eener

behoefte van gansch het volk'. Het geldt hier de verklaring van het verschijnsel, waaraan dit laatste hoofdstuk voor een groot deel gewijd is. Die behoefte zelve wordt daaruit verklaard, dat 'men der nederlandsche natie te gewelddadig, te plotseling haar zoet supranaturalisme, - haar beminde traditiën, in den onbedachtzamen strijd op Godgeleerd gebied' ontnomen heeft. Op onverbiddelijke wijze heeft de radikaal de liefelijke beelden der legende weggenomen en op onverbiddelijken toon, die daad bezegeld met de woorden:

'"Mijn beeldenstorm is de storm der tempelreiniging! Weg met dat kinderspel!"'

En ter vergoeding wees hij den landgenoot naar de tempels der nijverheid en de werken der wetenschap. Het gezond verstand der natie heeft, die vingerwijzing volgende, in 't eerst vrede gehad met de verwoesting; in de beeldengalerij zijner dierbare kindschheid aangerigt.

Maar 't gezond verstand bleef dit niet, als 't altijd ingespannen en voor heden en voor morgen zich-zelf genoegzaam moest zijn. Schamele vergoeding derhalve is op den duur die vingerwijzing naar de werken des verstands vooral na zulken pinksterstorm. Pas ontloken bloemen gerukt van den stengel! Oud geworden eikenboomen ontworteld of ontkroond! Welriekende heesters over het veld der verwoesting geslingerd, daar hun fleur en geur is vergaan in den kouden adem der vernieling! Zelfs vergeetmijnietjes geknakt, verdwenen onder een hagel van steenen en pannen van kerkdaken! Viooltjes in 't slijk gedrukt door zware, logge beukenstammen!

En gij houdt daarna een lezing over de vaste wetten der natuur!.....

Maar waar onze bloemen, onze heesters, onze eiken? Geef ons die keurbenden weder uit de liefelijke spelen onzer jeugd.

Zoo is 't gegaan in den grooten strijd.

'Was de verbeeldingskracht (zoo vraagt Bato verder), dat eigen wonderkind van het godsdienstig gevoel' - wederom eene verrassende uitspraak van den auteur, - 'niet in haar regt als zij haar moeder zocht? En deze niet vindende, een stiefmoeder dan..... maar toch eene moeder - het evenwigt moest toch hersteld worden.... of worden dan gesprongen asteroiden ook niet, door Gods groot vermogen, volle starren?'

De behoefte wordt dus door Bato verklaard uit ‘de beleediging het verbeeldingsvermogen aangedaan in den strijd van den dag’. Men zoekt ‘heul en heil in die kunstgewrochten, die de beleedigde verbeelding vergoeding geven’.

Het aangehaalde is tevens eene kleine proeve van Bato's stijl. Slechts eene enkele vraag nog moge Bato ons ten goede houden. Hoe nu te verklaren dat de ridderroman in de Middeleeuwen zulk een ‘gewild artikel’ was; dat in Italië de novelle al zeer vroeg gebloeid heeft? Het ‘zoet supranaturalisme’ had toen nog geen gewelddadigen stoot gekregen; de ‘beminde traditiën’ waren toen in vollen bloei, en het eigenlijke volk nam weinig deel ‘in den onbedachtzamen strijd op Godgeleerd gebied’. Hier was geene beleedigde verbeelding te verzoenen; integendeel veel rampen uit die tijden waren aan eene overspannen en onbeteugelde verbeelding aan ziekelijke toestanden op religieus gebied, dat rede en wetenschap uitsloot, tenzij onder eigenaardige voorwarden, te wijten. Nog eene enkele schrede verder en Bato staat gereed om mede zijne stem te laten hooren in het koor der Ultramontanen, die hij zoo ernstig meent te bestrijden, en om mede het anathema uit te spreken over de ‘vingerwijzing naar de werken der wetenschap en des verstands’, na den algemeenen beeldenstorm in de ‘galerij onzer dierbare kindschheid aangericht’. Zoo maken de verrassende opmerkingen evenzeer den schrijver van het laatste hoofdstuk tot een raadselachtig personage als de roman het Bato gemaakt heeft.

Het is onze schuld niet, dat wij ons zoolang bij dit laatste hoofdstuk hebben opgehouden. Men denke aan hetgeen wij opmerkten over sommige boeken met belangwekkende noten. Bato brengt zijn lezer in verzoeking om den romanschrijver te vergeten in den verhandelaar of *essayist*. Zou die lezer hem onrecht aandoen? De hand op het hart, Bato! en doe dan zelf uitspraak tusschen den lezer en u. Het zonderlinge boek, dat Bato ons als ‘roman’ in de handen stopt, wordt evenwel nog niet gered door dit laatste hoofdstuk - hoe lezenswaard het ook moge zijn bij den roman-zelf vergeleken - het wordt er te meer door veroordeeld. Als Bato na eenigen tijd zijn werk herleest, kunnen wij ons voorstellen, dat zijn oordeel in de hoogste mate afkeurend zal zijn. Het is zeker hard aan des schrijvers eigen woorden de wapenen te ontleenen, waarmede men hem treffen kan. In den brief over ‘Lidewyde’

staat: Daar zit iets *pijnlijks*, iets *moeilijks*, iets *onbekwaams* in en veel *leugenachtigs*. Ieder adjectief is hier van volle toepassing op den ‘Minnezanger’. Inderdaad het is *pijnlijk* te zien, hoe de schrijver een roman met eene bepaalde strekking wil samenstellen, en door het geheele boek zijn onvermogen verraadt, zoodat, indien al die strekking duidelijk wordt, hij door zijn gebrekkigen arbeid niemand voor zijne overtuiging gewonnen, geen enkel verstandig mensch voor zijn denkbeeld het hart heeft warm gemaakt. Inderdaad, *moeilijk* is de strijd tusschen willen en kunnen, maar wel mag men van *iets onbekwaams* spreken, zoo ieder hoofdstuk niet anders doet, dan die overtuiging in ons versterken, zoo aan het einde de uitslag *niet kunnen* blijkt te zijn. Het doel van Bato is toch zeker niet geweest, bloot een bewijs te geven van het moeielijke van dien strijd. En *leugenachtig* is het boek, omdat zoowel de gebeurtenissen als de karakters voor verreweg het grootste deel het kenmerk der waarheid missen. Bedriegen wij ons niet, dan is ook de uitval van den schrijver, dat de romandichter van onzen tijd zich veelal verlaagt tot een knutselaar in verwikkelingen, hem ontsnapt in het gevoel van onvermogen. Het schijnt onwillekeurig een aanval op datgene, waarin hij zich-zelf het zwakste gevoelt. Intrigues samenknutselen moge terecht zijn afkeurend oordeel rechtvaardigen, men kan er volstrekt niet tegenover stellen het totaal gemis aan alle verwikkeling. Erkende meesterstukken hebben hunne verwikkelingen. Een schilder die uitmunt door een krachtig koloriet moge zijn kunstbroeder aanvallen, die in keurige teekening alles zoekt, of omgekeerd, hij die in geen van beiden iets beteekent, heeft het recht niet om over een der twee eigenaardigheden den staf te breken.

Wat is de strekking van Bato's roman? Hij wil blijkbaar aantoonen, dat het vaderland zijn verderf te gemoet gaat, zoo de invloed der Ultramontanen toeneemt, zoo eene ziekelijke verdraagzaamheid of liever toegevendheid hunne stoute eischen voordurend, den een na den anderen, inwilligt. Zijn orgaan is een jongeling, de zoon van een welgestelden landman, iemand die ten gevolge van eene voorloopig teleurgestelde liefde zijne ouders en alles verlaat om als speelman rond te zwerven en aldus zijne roeping te vervullen. Die roeping is, boerenluî en stedelingen tegen het drijven der Ultramontaansche partij te waarschuwen en op het nade-

rend gevaar te wijzen. Dit klinkt reeds dadelijk verdacht. Eene roeping die haar grond in eene teleurstelling van een verliefd jongmensch heeft, kan zoo ernstig niet gemeend zijn, eene roeping nog wel, waaraan het wel of wee van het geheele land afhangt. Wat er dan ook werkelijk van die roeping aan is, blijkt uit een onbedacht woord, dat Bato zijn held in den mond legt. Nog eenmaal spreken, zegt hij ergens, en dan TROUWEN! De jonge Roel is hier nog minder dan een Don Quichot. De schrijver parodieert een man van roeping, ofschoon - en daar zit de fout - het zijne bedoeling niet is. Hoor hoe de speelman spreekt. ‘Vergeefs’, zegt hij tot zijne tegenstanders, ‘vergeefs verbergt gij uw streven voor mijn oogen. Ik heb 't doorvorscht; ik heb 't reeds lang met den dichter voorgevoeld. Welnu, ik zal een der hardnekkigen zijn: ik zal pal staan voor mijn vaderland. Gelijk de zwaanridder ben ik geboren om de Nederlandsche maagd te beschermen; mijn arm en mijn zwaard heb ik ter harer beschikking gesteld’. Daar zijne geliefde Julia de zijne niet kan worden, omdat de geestelijkheid haar vader beduid heeft, dat haar hemelsche aanleg haar voor het reine kloosterleven bestemd heeft, zoo heeft Roel het vooral op de nonnenkloosters gemunt. Voor dat zijner woonplaats verschijnt hij dan ook herhaaldelijk in het schemeruur, om zich aan te melden als den redder van degenen, die er opgesloten zijn. Dit geschiedt onder der anderen in de volgende fraaie rijmen:

- ‘Wees mij gegroet, gij keur van vrouwen!
En mogt uw keus u ooit berouwen -
Ik stel mij tot uw hulp bereid!...
Ik zal mij iedren nacht hier wagen;
Wil dan maar naar den speelman vragen -
En gij zijt vrij - - tot Gods tevredenheid!’...

In het voorbijgaan merken wij hier nog op, dat al de poëzie, waarop de speelman ons vergast, van hetzelfde gehalte is, uit dezelfde gebrekkige rijmelarij bestaat. Er bestaat een grens voor het motiveeren van de uitspraken der kritiek. Aanhalingen zouden slechts onnoodig papier vermorsen zijn. Den belangstellenden lezer kunnen wij verwijzen naar het boek zelf om bij den eersten oppervlakkigen blik van het onbeduidende en gebrekkige der rijmelarij van den speelman overtuigd te worden.

Keeren wij tot zijne roeping terug. Door zijne ouders, die hem eenige jaren zelfs als den speelman ontvangen hebben, zonder hem te herkennen, wordt hij ten laatste als de zoon dien zij verloren waanden, met blijdschap ontvangen. Hunne uitnoodiging om zijne rol van speelman te laten varen, beantwoordt hij aldus:

‘Ik wenschte nog een poos hun zegsman, hun minstreel te mogen blijven om te zeggen en te zingen van het vaderland, voor de kinderen, voor de moeders, voor de ouden van dagen. Sommigen hebben wel een onbestemd vermoeden van het toekomstig lot des lands, maar ik wil hun de zekerheid geven en hun leeren, wat er valt te doen om eene noodlottige ontknooping te voorkomen..... Misleiding - en tranen: - maar ik zal niet weenen: de krizis ook niet meer ontloopen - maar ieder die Nederland liefheeft, voorlichten omtrent den waren gang van zaken. Zoomin een boom kan groeien en bloeien, die een worm draagt in het merg, zoomin kan het vaderland blijven bestaan op dezen voet. Laat mij dus nog een kleinen tijd voortgaan op de oude wijze, moedertje! ik zal niet rusten, voor ik’....

‘Voor ik’ - wat meent de lezer wel, dat het einde zal zijn van zooveel zelfopoffering, van zooveel geestdrift voor de redding van geheel Nederland, van zooveel onzinnige opgewondenheid, gepaard met den krachtigen arm des jongelings en ‘de gave des lieds’, van zulke trotsche voornemens om volk en *dynastie* (bij Bato *den Oranjeboom*) van den rand des afgronds te rukken? ‘Voor ik’, zoo gaat Roel voort, ‘u in plaats van een, twee kinderen in de armen kan voeren - gij houdt toch nog veel van Julia?’

Nog eenmaal dus gesproken en gezongen. Nog eenmaal den minstreel gespeeld. Hoor, daar klinkt het.

> ‘Wat hopen? God onttroond -
> De booze mensch gekroond -
> Een onmagt heerscht er voor d'Almagtige.
> De leugen heeft het woord; de meineed fluistert raad
> En wordt betaald -
> Door de eigen hand, die 't roer houdt van den staat’.

Nog eenmaal dus het zwaard geslingerd; ‘nog eenmaal *zeggen* wat mij hier *kookt*’. ‘Ha! ik dank God voor de gave der woorden en der toonen!’... Nog eenmaal losgestormd op de vijanden van

God en Nederland, ze verpletterd en dan is mijn doel bereikt, dan - trouwen met Julia! Ziedaar, lezer, wat er van de roeping komt.

En Julia is recht tevreden daarmede. Zij is wonderwel in haar schik - niet zoozeer over die redding van Nederland, daar vraagt zij niet eens naar - maar met haar wedergevonden minnaar. Dat is ook een meisje, dat blijkt geen aanleg voor het kloosterleven te hebben, zoo kwalijk niet te nemen.

Men verge niet meer van ons dan het medegedeelde omtrent de strekking van Bato's roman en zijn held. Om den schrijver ook maar de minste grieve te besparen, alsof wij voor het goede in zijn boek geen oog hebben gehad, merken wij alleen nog op, dat de teekening van een karakter als dat van den vicaris Vendayo het best gelukt is. Die onderdrukking van een mannelijke inborst, die sluwheid waarvan zulke personages het slachtoffer en vervolgens zelf het beeld worden, is het eenigste wat, zoo niet aantrekkelijk is in het boek, toch belangstelling wekt. En hieraan knoopen wij de opmerking vast, dat Bato de goede zaak, die hij meent voor te staan, werkelijk kwaad heeft gedaan. Hij heeft een spotachtigen glimlach uitgelokt bij zijne poging om op een gevaarlijk verschijnsel in onze tegenwoordige maatschappij en in ons vaderland te wijzen. Zijne tegenpartij heeft van zulk eene poging niets te vreezen. Zoo hij dat meent, kent hij die tegenpartij niet. Zij die onder den invloed van die partij staan, zijn door den speelman niet zoo makkelijk te bekeeren als Donalda, die slechts zoolang aan haar ziekelijke neiging toegeeft tot de rechte jonkheer komt met wien zij huwt, of als Marianne, die aan eene romantische liefde voor een gewaanden minnezanger behoefte heeft. Maar ook op de sympathie van hen, die het bedenkelijk verschijnsel kennen en van nabij hebben gadegeslagen, kan Bato niet rekenen. Die het in deze zaak wèl meenen met het vaderland en de maatschappij eischen iets meer dan het ijdel gesnap van dezen minnezanger. Dit toch kan niets anders dan een medelijdend schouderophalen te weeg brengen. Wat wil die minnezanger eigenlijk? Dat is een raadsel even als een tijd lang hij zelf voor de goede luidjes van Houtlust was. Hij schermt tegen ‘de geneefsche en kapitoolsche duisterlingen; hij beweert dat de hoop des vaderlands niet doordrongen wordt van den geest van kunst en wetenschap’, en tegelijk trekt hij te velde tegen den mo-

dernen geest, die ons, de ‘zoete legenden’ ontrooft; het ‘oranjeboven’ heeft geen genade in zijn oog, omdat er te weinig bij gedacht wordt, en aan het einde zijner voordracht laat hij allen naar hartelust een ‘leve de Koning!’ schreeuwen; hij vindt het bespottelijk, en dit geldt den liberalen, dat een jongen van zeventien jaar tegenwoordig van alles weet, behalve van het onverbreekbaar verband tusschen koning en volk, dat die knaap brutaal volhoudt dat een koningschap voor zulk een klein land groote gekheid is, en hij smeekt tegelijk God te verhoeden, dat Oranje ooit een dwingeland worde; hij verwijt de behoudspartij dat zij dit huis helpen omver werpen.

In waarheid, het boek van Bato is een zonderling, een raadselachtig boek. Zoo Bato Noord-Brabant en Limburg kent; zoo hij, meer dan gewoonlijk in vele provinciën van ons land het geval is, het woelen, het opzweepen van de Ultramontaansche partij heeft gadegeslagen, wier stoutheid en gewetenlooze handelwijze de bevolking in hare richting voortdrijft, dan kunnen wij ons begrijpen, dat zijn hart warm werd en hij zijne talenten wenschte dierbaar te maken aan de goede daad, ons volk met nadruk op het feit te wijzen, dat die partij noodlottig voor ons land kan worden, zoo zij ooit van overwegenden invloed werd. Slechts had hij zich eerst ernstig moeten afvragen, of hij berekend was voor de taak, dit in den vorm te doen, die door hem gekozen is.

A.Z.

***Beatrys. Eine Legende aus dem* 14 *Jahrhundert. Hochdeutsche, metrische Uebersetzung von Wilhelm Berg. Haag. Verlag von Martinus Nijhoff*. 1870.**

Eene non, rein en vroom, bemint een jongeling met vurige liefde: na langen strijd bezwijkt zij voor de verzoeking, verbreekt hare gelofte en ontvlucht uit het klooster. Haar minnaar, trouw zoolang zij in goeden doen zijn, verlaat haar en hare twee kinderen, wanneer de booze tijden aanbreken. In hare wanhoop ziet de ongelukkige geen ander middel om in den nood der kleinen te voorzien dan door zich voor geld aan ontucht over te geven. Zij verzuimt intusschen niet dagelijks de Moeder Gods, wier dienst zij verlaten heeft, met diepen ootmoed aan te roepen. Eindelijk schudt walging en berouw haar uit haar schandelijke levenswijze wakker; met hare kinderen keert zij naar de landstreek terug waar zij vroeger een deugdzaam en godvruchtig leven geleid heeft. Daar verneemt zij, dat zij gedurende al dien tijd niet vermist is: de Heilige Maagd, die zij dag aan dag de verschuldigde eer bewezen heeft, heeft zich over de zondares ontfermd en gedurende hare afwezigheid alle werkzaamheden vervuld die haar waren opgedragen. Op bevel van Maria keert de non in 't klooster terug, doet boete en hervat zonder eenig opzien te baren haar heilig kloosterleven.

Ziedaar de dorre schets van eene legende, die door middeneeuwsche en latere chroniekschrijvers en dichters menigmaal is bewerkt, en waarvan onze middelnederlandsche letterkunde ongetwijfeld de beste bewerking oplevert. Uit de in aesthetischen zin magere gegevens der Beatrys-legende heeft de middelnederlandsche dichter ‘een boeiend tafereel, tintelend van leven’ gemaakt. ‘Het mirakel is voor den dichter niet meer dan de aanleiding tot een levendig verhaal, waarin even plastische als kiesche schildering aan elken eisch der kunst voldoet, terwijl het teekenen van aktueele toestanden en de analyze van het gemoedsleven der heldin vrij wat meer plaats beslaat dan het wonder zelt’[1].

Van dit gedicht is onlangs een hoogduitsche vertaling verschenen

1 Dr. W.J.A. Jonckbloet, Geschiedenis der Nederl. Letterkunde, Dl. I. blz. 225.

door Wilhelm Berg, een pseudoniem, waaronder zich een welbekende schrijfster verbergt, in Nederland gevestigd, die haar groot talent met goeden uitslag aanwendt om onze letterkunde ook in wijderen kring bekend te maken en te doen waardeeren. Dat deze taak bij haar aan goede handen is toevertrouwd, blijkt uit het mij door de Redactie toegezonden boekje op nieuw. Wilhelm Berg vereenigt de vereischten zonder welke een goede metrische vertaling van een werk onmogelijk is: hij heeft een volstrekte meesterschap over zijn eigen taal, - en hij bezit een gehoor, dat de muziek der woorden vat en geen wanklank daaronder duldt. In één woord, de ‘metrische Uebersetzung’ van de Beatrys is meer dan eene vertaling, - 't is een hoogduitsch gedicht, dat ook voor de letterkunde van Duitschland eene aanwinst mag heeten.

Toen ik het boekje voor het eerst in handen kreeg, troffen mij die voortreffelijke eigenschappen terstond. Toch bleef er iets over, dat mij niet voldeed. Ik las het nog eens door en het beviel mij alweêr niet: - ik moest erkennen, dat bijna alles welluidend, ongewrongen, natuurlijk was, - maar soms kon ik toch niet nalaten te glimlachen om die platte moraal, dat onbegrijpelijke ‘Köhlerglauben’, dat aan de wonderdadige kracht gelooft van een zeker aantal gebeden - en het verhaal kwam mij voor den geest van den vogel, die ‘ave Maria’ had leeren zeggen, en daarom uit de klauwen van den havik werd gered! - Ik las daarna het origineel[1], en ofschoon mij dat veel meer moeite kostte, - ofschoon het veel minder welluidend was, - ofschoon daarin verzen voorkwamen, die de regelen der prosodie brutaal negeerden, - begreep ik het gedicht beter, vond ik de voorstelling dichterlijker, het bijgeloof minder stuitend dan in de hoogduitsche vertaling.

Hoe kwam dat?

Ziehier wat ik er op vond: 't is een theorie, die ik uit weinige feiten deduceer, - en die ik daarom slechts vragenderwijs durf opperen.

Zoude er niet een noodzakelijk verband bestaan tusschen sommige onderwerpen en den litterarischen vorm waarin die stoffen bewerkt kunnen worden? Ik bedoel hiermede natuurlijk niet de banaliteit, dat het niet onverschillig is of men een onderwerp dramatisch, episch,

1 Beatrys en Carel ende Elegast, uitg. door Dr. Jonckbloet.

of anders behandelt. Mijne meening is dat ook de taal, waarin een verhaal gedaan wordt, of om nog juister te spreken, de trap van ontwikkeling, die de taal op zeker tijdstip bereikt heeft, haar min of meer geschikt maakt om ter bewerking van een gegeven stof te kunnen dienen. Een kindersprookje, b.v. Asschepoetster of Klein Duimpje, in de taal der Aanteekeningen op de Grondwet geschreven, zou niet fraai klinken, - terwijl het omgekeerd een geluk is, dat Thorbecke voor zijne Aanteekeningen niet de ongekunstelde spreekwijze gekozen heeft, waarmede eene jonge moeder hare kinderen weet te boeien. Geldt dit van de taal van elk individu, - het is niet minder waar van de taal des volks. De taal immers is ‘gansch het volk’ en nergens vindt men zulk een onbedriegelijken maatstaf van den trap van geestbeschaving, waarop een volk staat, - dan in de vormen die dat volk, of wat op 't zelfde neêrkomt, zijne lievelingsschrijvers gebruiken om hunne gedachten mede te deelen. A priori redeneerende, moet men dan ook verwachten, dat de beschrijving van gebeurtenissen en gemoedstoestanden, die zich slechts bij een minder hooge nationale ontwikkeling kunnen voordoen, alleen in de taal van datzelfde tijdvak op waarlijk voldoende wijze kan gedaan worden. Een aesthetisch volmaakte beschrijving van een bovennatuurlijke gebeurtenis kan dus alleen gegeven worden in een tijd, wanneer iedereen of nagenoeg iedereen nog aan dergelijke feiten geloof hecht. Van daar dat heiligenlegenden van nieuwere dagteekening dikwijls een komisch effect maken, ook al zijn zij in nog zoo vrome taal geschreven. De toorn van Achilles, - de strijd om het lijk van Patroclus, de gastvrijheid van Nausicaa's vader, - 't zijn altegader onderwerpen, die, in een moderne taal weêrgegeven, onbegrijpelijk, belachelijk of althans vervelend worden. Onze taal - ik behoef hier wel niet te doen opmerken, dat ik in 't algemeen de moderne talen op 't oog heb, - onze spreekwijzen zijn niet meer naief genoeg om zulke onderwerpen te behandelen.

Aan die zelfde oorzaak meen ik het te moeten toeschrijven, dat de anders zoo uitstekende vertolking van de Beatrys mij minder bevalt dan het oorspronkelijke. - De taal, waarin de mned. dichter schrijft, ontrukt den lezer reeds aan zijn moderne omgeving; het is eene taal die weinig weet van fijne schakeeringen in de beteekenis der woorden; - eene taal, die er zich niet aan ergert zoo hetzelfde

onderwerp tweemaal met dezelfde woorden wordt omschreven. De dichter is ook in 't minst niet *prude* of gezocht, - hij noemt alles bij zijn naam. - Wilhelm Berg daarentegen hanteert het moderne hoogduitsch met te veel virtuositeit om b.v. de volgende regelen onveranderd te laten (vers 334):

‘Daer stonden *scone* bloemkine
Op dat groene velt ontploken
Die scone waren, ende suete roken.’

De herhaling in de omschrijving der bloempjes is ontegenzeggelijk smakeloos. Wilhelm Berg vertaalt dus:

‘Und Blumen standen rings im Kreise
Erblüht im warmen Sonnenstrahle
Im Duft der eignen Opferschale,’

doch brengt daardoor in zijn gedicht eene wending, die niet vrij is van gezochtheid, en die den lezer althans moet treffen als weinig overeenstemmende met den eenvoud, waarmede het onderwerp overigens behandeld wordt. Soortgelijke herhalingen zoekt Wilhelm Berg overal te vermijden; maar behalve dat hij daardoor een eigenaardigen geur van naïveteit aan het gedicht ontneemt, loopt hij soms gevaar van wat te ver van den oorspronkelijken tekst af te wijken. Zoo wanneer Beatrys uit het klooster ontvlucht, haar nonnenkostuum verwisselt tegen de kleederen, die haar minnaar heeft meêgebracht (v. 276):

‘*Twee* cousen toech si ane
Ende *twee scoen* cordewane[1]
Die hare vele bat[2] stonden
Dan *scoen* die waren ghebonden.’

In de hgd. vertaling lezen wij:

‘Drauf kleidet schamhaft sich die Süsze
Mit Schuh'n und Strümpfen sich die Füsze.
Sie hat sich selbst in diesen Stunden
So schön wie nimmermehr gefunden.’

1 Cordovaansch (lederen).
2 Beter.

In de plaats van de eenvoudige opmerking van den mned. dichter, dat het nieuwe schoeisel haar beter stond dan het vroegere, wordt Beatrys hier voorgesteld als iemand, die zich zelve in haar nieuwe kleederen bizonder mooi vindt; men zou daardoor bijna aan coquetterie gaan denken, terwijl toch het gedicht haar overigens als een door hartstochtelijke liefde overweldigde vrouw schildert. - Grooter nog is de, ditmaal gedeeltelijk opzettelijke afwijking van den oorspronkelijken tekst in de voorstelling van de eerste *amantium irae* der beide vluchtenden. De minnaar wordt ongeduldig (v. 342):

‘Hi seide: Lief, waert u ghevoech,
Wi souden beten[1] ende bloemen lesen:
Het dinct mi hier schone wesen;
Laet ons spelen der minnen spel,’

't geen onze vertaler zeer delicaat en fijn, maar ook zeer allegorisch aldus weêrgeeft:

‘Lasz uns zum Kranz die Blumen winden,
Gar manche sind hier wohl zu finden
Wohl auch ein Blümlein Minnesold!’

Daarop antwoordt Beatrys in 't oorspronkelijke:

‘Wat segdi,’ sprac si, ‘dorper fel,
Soude ik beten op dat velt
Ghelyc enen wive die wint ghelt
Dorperlic met haren lichame,
Seker soe haddic cleine scame!
Dit en ware u niet ghesciet
Waerdie van dorpers aerde niet.’

In de hoogduitsche vertaling daarentegen:

‘Sie aber sprach verschämt und hold:
Nicht also sei's, behüte Gott,
Dasz Du mich bring'st in Schand' und Spott;
Muszt mich mit schlechtem Masz nicht messen,
Hab' noch nicht alle Zucht vergessen.

1 Afstijgen.

Du hegest solchen niedern Sinn
Weil ich Dir gab mein' Ehre hin.'

Het onderscheid springt hier in 't oog. 't Is trouwens niet te verwonderen, dat de vertaler, die zijn werk aan onze geëerbiedigde Koningin opdraagt, gemeend heeft dat het weinig met hoofsche gebruiken zou strooken *d'appeler un chat un chat*. Maar wat den samenhang betreft, die is beter in 't origineel dan in de vertaling; in het eerste komt Beatrys alleen op tegen een voor haar *stand* onbetamelijke wijze van handelen: tegen de handeling zelve heeft zij geen bezwaar, nu zij eenmaal het klooster verlaten en haar gelofte verbroken heeft. In de vertaling is er tegenstrijdigheid tusschen de eerste woorden van Beatrys en hetgeen zij daarop laat volgen. Zij heet 'verschämt und hold' te zijn, - beroept zich nog op hare 'Zucht', - en toch geeft zij terstond zoo duidelijk mogelijk te kennen, dat zij den wensch van haren minnaar gaarne zal vervullen, zoodra zij het doel hunner reis bereikt hebben.

Doch genoeg voorbeelden - zij zijn gemakkelijk met andere te vermeerderen - om te bewijzen, dat Wilhelm Berg bij de vertaling van de Beatrys door de hedendaagsche kieschheid er toe gebracht is om den vorm van het oorspronkelijke te moderniseeren. Dit gevoegd bij de gladde taal en de gemakkelijke versificatie, doet eene onevenredigheid ontstaan tusschen vorm en inhoud der vertaling, die vooral te voorschijn treedt waar sprake is van zielstoestanden, van opvattingen, die in eene eeuw van kinderlijk geloof bestaan hebben, maar waaraan wij ontwassen zijn. Als de mued. dichter zijn werk besluit met de woorden:

Nu bidden wil alle, cleine ende groet,
Die dese miracle horen lesen
Dat Maria moete wesen
Ons voorsprake int soete dal
Daar God die werelt doemen sal!

dan hebben wij die vrome bede niet meer noodig om overtuigd te zijn, dat het wonder, hetwelk hij beschreven heeft, voor hem aan geen twijfel onderhevig is, en dat het bidden van een zeker aantal Ave Maria's in zijne oogen een wonderdadige uitwerking moet hebben. Maar als Wilhelm Berg in de taal, die Lessing en

Goethe gevormd hebben, dat zelfde verhaal komt doen, dan kunnen wij de woordenkeus en de versificatie bewonderen - maar tevens blijven wij onder den indruk, dat de schrijver geen woord gelooft van hetgeen hij geschreven heeft. En wie zal ontkennen, dat zulk een sceptische stemming den lezer allerongeschiktst maakt tot waardeering van het gelezene?

Amsterdam, 21 Juni 1870.
J.A.S.

***Photogrammen. Schetsen en Verhalen van B. ter Haar Bzn. Nijmegen, Adolf Blomhert; Arnhem, J. Heuvelink*. 1870.**

Het bundeltje, aan het hoofd van deze aankondiging vermeld, zal ongetwijfeld zijne lezers vinden en zelfs moeten er lezeressen zijn, die er zeer mede ingenomen zullen wezen.

Sedert de eigenlijke stichtelijke lectuur in ons land eenigermate in discrediet is geraakt, hebben velen, die zich de opbouwing der goede gemeente tot roeping hebben voorgesteld, gemeend de in hun oog noodige dosis stichting in den vorm van een roman of eene novelle te moeten wikkelen. Aan die poging dankt men tegenwoordig, vooral in Engeland, dat aantal geschriften - litterarische voortbrengselen kan men ze bezwaarlijk noemen - die een godsdienstigen tint, eene bepaald zedelijke, in den zin van stichtelijke strekking hebben. Aan de eischen die men een letterkundig product stelt; aan de vraag of de krachten ver genoeg reiken om iets te leveren wat smaak en oordeel bevredigt, wat in zich-zelf als voortbrengsel van werkelijke kunst datgene met zich draagt wat verheft, bezielt en het meer ontwikkelde deel der natie naar hoofd en hart goed doet - daaraan is weinig of niet gedacht. Louter stichting is het doel; iets zoogenaamd nuttigs voor het algemeen te leveren is het eenige, waar men het oog op heeft. Het bovengenoemde bundeltje behoort onder de rubriek van geschriften als de bedoelde gebracht te worden. Dat dient men in het oog te houden bij eene beoordeeling van dergelijke geschriften, daar ze anders wellicht niet de moeite verdienen er een paar bladzijden druks aan toe te wijden. De vraag is nu maar in hoeverre de poging van den schrij-

ver gelukt is, of hij in ‘het genre waarin hij doet’, boven het middelmatige, eenigszins buiten den gewonen sleur is gegaan, of hij bijgevolg aan de conventioneele begrippen van stichting, vroomheid en godsdienstzin ontwassen is en daardoor zich gewacht heeft voor het leveren van vulgaire typen, die evenzeer daarin voorkomen en van die begrippen het gevolg zijn. Valt nu het antwoord op deze vragen minder gunstig voor den schrijver uit, dan ligt van zijn kant de beschuldiging voor de hand, dat de beoordeelaar met vroomheid en godsdienstzin zeker niet veel opheeft of er zelfs mede spot. En toch behoeft dit werkelijk niet het geval te zijn. Het bekoorlijke dat er in de aanschouwing van het beeld eener echte vroomheid gelegen is, kan geheel het hart van iemand innemen. Maar zoolang er een meesterhand noodig is om ook dit beeld te teekenen, heeft men de vrijheid zich af te wenden, waar die teekening mislukt is of er iets voor gegeven wordt, dat van oppervlakkigen blik en verkeerde voorstelling getuigt.

De gewone gegevens (en dit is eene eerste opmerking), de gedurig terugkeerende beelden uit middelmatige novellen en romans ontbreken ook hier niet. Het is niet onaardig er rekening van te bouden, hoe dikwijls men verrast wordt, of liever vervolgd, want de verrassing is er af, met ‘rijzige gestalten’, als er van mannen gesproken wordt - bij onzen schrijver zijn er minstens *drie* -; hoe er toevallig in ieder gezin, al was er ook slechts een eenige zoon bij, ‘een aardige krullebol’ is - alsof de schrijvers daar eene bijzondere ingenomenheid mede hebben, en alle andere jongens, ook die van Hildebrand, minder de aandacht van die heeren waardig zijn. Verder lette men eens op, hoe dikwijls het middel gebezigd wordt om de noodige verscheidenheid in beschrijvingen te weeg te brengen door naast ‘eene slanke brunette’ een ‘bleek gelaat met blonde lokken’ op te nemen. Ook bij den schrijver van de ‘Photogrammen’ moest het vast staan dat, waar van twee meisjes sprake is, de eene bruin, de andere blond moet zijn. En waar men de getrouwe teekening naar de natuur al niet in zoekt! Een voerman of besteller legt men tegenwoordig gewoonlijk ‘een pruim tabak’ - wij citeeren hier slechts - in den mond. De schrijver zou hier welligt op kunnen antwoorden, dat de Photograaf zulke onoogelijke dingen niet ontloopen kan.

Doch vestigen wij de aandacht op de schetsen zelven. Drie van

het vijftal hebben meer bepaald de strekking die boven is aangegeven. Van de beide anderen bevat het eerste eenige nuttige wenken voor Mevrouwen die dienstboden houden. De slotsom is bevat in het woord van een ouden heer, die de reisgezel van den schrijver is. ‘De vrouw des huizes,’ zegt hij, ‘moet in den toon van hare woorden, in den inhoud harer gesprekken, in geheel den omgang met hare dienstbaren, niet den schijn van vriendelijkheid aannemen, maar haren ernstigen toeleg openbaren om het dezen in haar huis aangenaam te maken en haar het gemis der ouderlijke woning zooveel mogelijk te vergoeden. Zij moet, door de waarachtige liefde, welke zij in woord en daad ten toon spreidt, en die wel alle bitsheid en hatelijkheid, maar volstrekt geene ernstige berisping en waarschuwing uitsluit, die onmondigen en onontwikkelden opvoeden. Dikwijls, het is zoo, zal zij hare pogingen zien mislukken, ook ten gevolge van de schadelijke invloeden, waaraan hare onderhoorigen buiten haar huis blootstaan; maar toch is dit de eenige weg, dien zij bewandelen moet, want ik neem de vrijheid het woord van den grooten Baco eenigszins te wijzigen en zeg op mijne beurt: ‘liefde alleen is macht.’

Deze wenken zijn zeer nuttig. Nog geeft het gesprek in de wachtkamer en op den spoortrein aanleiding tot eenige opmerkingen omtrent de opvoeding van jongedochters, een onderwerp nu eenmaal aan de orde van den dag en voor ouders, die met jougedochters gezegend zijn, behartigenswaard.

Het laatste verhaal, ‘Anna’ getiteld, is in ons oog het best gelukt. Die tegenstelling van een losbandig jongmensch, dat er op uitgeleerd is om bij meisjes en in gezelschappen opgang te maken, maar werkelijk de onbeduidendheid en karakterloosheid zelve is, - die tegenstelling van het in den grond nietswaardige met een ander karakter, dat bij minder vertoon, zich door degelijkheid en wakkeren zin onderscheidt, verdient ten minste belangstelling. Een goed geheel kan men het verhaal echter moeielijk noemen. Sophie en Alers worden weggegoocheld, in weêrwil dat de belangstelling voor hen eerst is opgewekt. De aanleg doet ook werkelijk veel meer verwachten dan gegeven wordt. Voor alles moet de novelleschrijver zich wachten voor den schijn, alsof hij met zijne personen verlegen is en vergeefs een goed heenkomen voor hen gezocht heeft. Eindelijk nog achten wij de voorstelling van Anna weinig gemoti-

veerd. Anna is een lief meisje als er honderden zijn; den naam van een DEGELIJK karakter, gelijk de schrijver het herhaaldelijk doet voorkomen, verdient zij echter niet. Daaronder verstaan wij heel wat anders.

De goedhartige kritiek zou van dit verhaal zeggen, dat het ‘eene nuttige strekking’ heeft voor jonge meisjes, gelijk de eerste schets: ‘in de Wachtkamer,’ dat heeft voor gehuwde vrouwen en moeders.

Wat in het algemeen ons oordeel is over de drie andere schetsen in dit bundeltje voorkomende, het kan reeds opgemaakt worden uit hetgeen in den aanvang gezegd is. Wij kunnen, op gevaar af van door den schrijver veroordeeld te worden, er niet hoog mede wegloopen. De schrijver speculeert op den zoogenaamden vromen zin onzer natie, waaraan de ingenomenheid met dergelijke lectuur van eene stichtelijke of godsdienstige strekking te danken is. De voorstelling van burgerlijke vroomheid, om het zachtste woord te bezigen, kan evenwel niet vergoeden, wat zijn werk aan degelijkheid en gehalte mist. Er zal altijd publiek gevonden worden voor dergelijke schetsen, maar zou het oordeel onrechtvaardig zijn, hetwelk beweerde, dat dit publiek tot dat deel van ons volk behoort, hetwelk zich niet kan opheffen tot iets hoogers, tot iets wat frisscher, wat meer ongewoon en daardoor van veel meer invloed op hoofd en hart is? Wij gaan nog verder. Dat deel van het publiek, hetwelk bij uitsluiting van alle andere lectuur gewoonlijk in schetsen als de drie bedoelde behagen schept, is op het nauwste verwant met het deel der bevolking, dat zijn vertegenwoordiger in Jan Salie vindt. Dat doorloopend verheerlijken van eene louter lijdelijke vroomheid moet op den duur noodlottig werken op onze natie. Aan die verheerlijking heeft de schrijver dier drie verhalen de hand geleend. De ingenomenheid met dergelijke lectuur geeft bewijs van eene bovenmatige armoede van geest in ongunstige beteekenis. Dit leidt van zelf tot het verhaal: ‘Licht uit duisternis’ getiteld. Het beeld van de vrouw ons daarin voorgesteld en tegenover haar echtgenoot geplaatst, kan slechts de ingenomenheid verwerven van zulke lezeressen, die even als zij te flauwhartig, te armoedig naar den geest zijn om een weldadigen invloed uit te oefenen. Die vrouw was niet in staat de steunende en troostende echtgenoot te zijn voor baas Jansen, die met al zijne ambitie toch een ferm en wakker man was. Wat baat die eenvoudige en lijdelijke vroomheid, wanneer zij,

nog wel gesteund door de vrouwelijke liefde, zoo weinig vermag, dat zij den man, die zulke bittere teleurstellingen heeft ondervonden, wien het dierbaarste ontnomen was, niet eenigszins kan opheffen? Onwillekeurig zal dan ook bij ieder verstandig lezer de donkere zijde op Betje vallen en baar man het medelijden verwerven, dat hij ten volle waardig was. En juist dit is onze grieve tegen den schrijver, dat hij die lijdelijke, die in den grond onnoozel vrome Betje in het schoonste licht plaatst, haar aan onze vrouwen als een ideaal voorstelt, terwijl zij in werkelijkheid haar man noch kende, noch begreep, noch in staat was iets voor hem te zijn, toen de bedroefde vader haar steun zoo zeer behoefde. De schrijver heeft dus voor den verstandigen lezer juist te weeg gebracht, wat hij wilde voorkomen. Hij heeft de lijdelijke vroomheid in al haar onmacht tentoongesteld. Er had naast dien bedroefden vader eene vrouw van karakter moeten staan, die met haar echtgenoot kon gevoelen, die zijne zwakke zijde kende en door hare kennis van de wonde, die op de zwakke plaats was aangebracht, ten minste op weg was die wonde te lenigen en te verzachten. Dan alleen had zij onze sympathie, dan alleen kon men haar tot voorbeeld stellen. Dat zij niet in staat was te voldoen aan hetgeen er geëischt werd, kon Betje waarschijnlijk niet helpen; maar de schrijver begaat onrecht jegens karakters als dat van baas Jansen, door die lijdelijke en werkelijk zwakke vrouw als een toonbeeld van voortreffelijkheid voor te stellen.

Maar de strekking van dergelijke verhalen in het midden latende, moeten wij nog op de groote onjuistheden opmerkzaam maken, die er in dit verhaal, waartoe wij ons bepalen, voorkomen. Van een verstandig en welgestelden timmerman als baas Jansen kan men tegenwoordig niet anders verwachten, dan dat hij zijn zoon wat meer wilde laten leeren, dan hij zelf geleerd had. Het zou dwaas zijn, als hij dat nagelaten had. Jansen toonde juist dat hij goed inzag wat hem zelven ontbrak. Aan zulke werklieden heeft ons land juist behoefte. Om dit te veroordeelen door het aan te ver gaande ambitie toe te schrijven, is wel wat erg. Wat in het verhaal als gevolg daarvan wordt voorgesteld, grenst aan het ongerijmde. De zoon van Jansen gaat den verkeerden weg op, zoodat hij eindigt met als soldaat naar de Oost-Indië te vertrekken. Wat nu de huiselijke opvoeding ook voor gebrekkigs moge gehad hebben - iets waarvan

wij evenwel het tegendeel hooren en waaraan in ieder geval Betje, de vrome moeder, evenzeer schuldig zou geweest zijn - dat die ongelukkige afloop in het minst eenig gevolg was van 's vaders maatregelen, in verband stond met de opleiding, die Jansen zijn zoon wenschte te geven, verklaren wij niet te begrijpen. Die ongelukkige afloop was aan bijkomende omstandigheden te wijten, geheel buiten de plannen en bedoelingen van Jansen omgaande. De schrijver mag er dus den vader geen verwijt van maken. Wie er overigens geleden heeft toen ook het tweede jongske aan het ouderhart ontrukt werd - de wijze waarop dit wordt voorgesteld toont, dat de schrijver niet alle talent voor de schildering van zulke tooneelen mist, - wie alle medelijden waardig is bij de diepe smart, die een gebroken vaderhart treffen kan, dat was baas Jansen. Voor zulk eene smart was Betje geheel onvatbaar. Ook naar de mate der smart bij waarlijk bitter leed kan men een uitstekend gemoed, eene meer dan alledaagsche ziel afmeten. Daarom komt ons die bedroefde vader oneindig meer belangrijk voor dan de moeder. En daarom ook is het onrecht jegens een karakter als dat van Jansen gepleegd, de zeer ordinaire en lijdelijk vrome Betje, in het gunstigste daglicht te plaatsen ten koste van haar echtgenoot. De type, ons in den lijdenden vader voorgehouden, is werkelijk belangwekkend en dichterlijk, doch door het gewone en conventioneele begrip van braafheid misleid, gevoelt de schrijver zulks in het geheel niet. De lijdende meuschelijke natuur - ook al zijn daarvan de gebreken niet af te scheiden, die er noodzakelijk aan verbonden zijn - is belangwekkender voor de meesterhand en het dichterlijk gemoed dan de incarnatie van vrome onbeduidendheid of onbeduidende vroomheid. En zoo hard, zoo onmeêdoogend en onrechtvaardig maakt die verheerlijking van dergelijke braafheid, dat den schrijver het wreede vonnis van de lippen komt, dat de bedroefde vader zelfs de liefdeblijken zijner dochters niet verdiende.

Wij hebben met opzet bij dit verhaal in het bijzonder stil gestaan, omdat het ons van het bedoelde drietal nog als het meest belangrijke voorkomt. Uit het aangevoerde daarover zal dan ook wel blijken, dat het niet noodig is over de beide anderen uit te weiden.

Wij hebben hier dus op nieuw een bewijs voor de bewering, dat het schrijven van novellen, uitsluitend met het doel om stich-

telijk te zijn, tot een zeer onbevredigenden uitslag leidt. De gebrekkige schildering van karakters, het onrechtvaardige en werkelijk onmenschelijke in de beoordeeling van handelingen, toestanden en medemenschen, dat alles geboren uit de conventioneele begrippen van braafheid, is oorzaak dat men zulken geschriften weinig waarde kan toekennen. De vroomheid en braafheid, die men ons als ideaal voorhoudt, vindt in werkelijkheid in niets anders zijn grond, dan in de zwakheden der menschelijke natuur en in de feilen van het karakter. Dat de schrijvers van zulke schetsen zich dan ook niet verwonderen, zoo er naast het tal van lezers, dat hunne novellen ‘lief’ en ‘mooi’ vindt, ook een groot getal is, dat zeker gevoel van afkeer niet overwinnen kan.

De schrijver van ‘Anna’, het laatste verhaal uit de ‘Photogrammen’, zal wellicht zelf na eenigen tijd inzien, dat er krachtiger voedsel voor den geest noodig is, zoo men werkelijk het volk wil stichten in den zin van opheffen.

A.Z.

Aan Holland's vrijwilligers.

't Is not the grapes of Canaän that repay,
But the high faith that failed not by the way.

Wie kent niet dat land, waar in luwte der duinen
De duinroos zoet geurt, wijl de woeste Oceaan
De kusten bedreigt, doch der heuvelen kruinen
Steeds d' aanval der woedende baren weêrstaan?
Wie kent niet dat land, waar een volk, kloek van zeden,
Die duinen bewoont en die golven gebiedt,
Dat land met zoo heerlijk en grootsch een verleden,
Dat land met wellicht nog zoo schoon een verschiet?
Waar heilige hartstocht voor vrijheid den reuzen
Des voortijds het zwaard in de vingeren drong,
Wijl zeebries of landwind het vaandel der Geuzen
Deed wapperen, en ieder het vrijheidslied zong?

O! Holland, lief Holland, in 't boek der historie
Komt wein'gen een plaats toe aan d' uwe gelijk,
De geurende duinrozen zijn u tot glorie,
Zij bloeiden, beschermd door uw duin en uw dijk.
Gij toondet alle eeuwen 't geen burgers vermogen,
Door strijd en gevaren gekweekt en gevormd,
Die roest op geen zwaarden of spaden gedoogen,
Met branding vertrouwd zijn eer 't Noord-Westen stormt.
Gij hebt, toen de Spanjaards uw ondergang zochten,
Toen Britten en Franschen bedreigden uw kroost,
In honderde tochten de zege bevochten,
De vrijheid beschermd en veroverd uw Oost.

Dit voorbeeld der vaderen zij sterkend en prikkelend;
Nooit roeste de spade en het zwaard aan den wand,
Maar waakzaam en fier al zijn krachten ontwikk'lend,
Bescherm' men de kust en ontginn' men het land;
De zee wint dan niet, hoe de stormen ook tergen,
Geen vijand die dan ooit zijn hand tot u heft,
Mijn land, kind der stroomen, dat achter uw bergen
Van zand, op een volk roemt, dat voelt en beseft,
Wat vrijheid hem gaf, en dat eerbied zal vergen
Voor de erfenis der vaderen, als oorlog hen treft.

o Vrijheid! gij heilige, wie voelt niet door d'aâren
Een huivring van geestdrift, wanneer men u noemt!
Zijt ge ons geen godiu, die op honderde altaren
Door 't volk wordt bewierookt, vereerd en geroemd?
Neen! honderdmaal neen! Geen godin is de schoone,
Zij, de aardsche, de frissche, blijgeestige bruid,
Die men niet geknield moet zijn eerbied betoonen,
Daar helden en krijgers ze in de armen slechts sluit;
Die slechts met haar lachende, lustige lippen
Den bruidegom kust, die, met fonkelend oog,
En 't zwaard op de heup, 't hoofd omhoog, hare slippen
Niet draagt, doch haar kleur aan zijn lans heft omhoog,
De heerlijke bruid, voor een druk van wier vingeren
Men strijdt en zich opoffert, alles verzaakt,
Wier glimlach ons reuzen in d' afgrond doet slingeren,
Wier kus ons tot heiligen en martelaars maakt!

Mijn volk! toen voor vrijheid van land en geweten
Gij streedt, welke natie was toen u gelijk?
Een volk van bezielden, van helden, athleten,
Dat Neêrland's banier stak op duin en op dijk,
Dat duinrozen vlocht door uw bruid's blonde haren,
Als Spanje's geharnasten beten in 't stof,
En gij door uw Geuzen, dien schrik van de baren,
Den Spanjaard in 't Oosten, in hartader trof.
Dus vrijden de Zeeleeuwen Holland's hun bruidje,
Dat was courtoisie! En dat bruidje?..... zij stak
Vertrouwend haar hand toe, hoe wrak ook het schuitje
Soms was, waar die Zeeleeuw zijn bezem op stak.

Dus vrijden de burgers van Holland hun Schoone,
Die koopluî van d' Amstel, die zeelui der Maas;
Beziele dat voorbeeld dier edelen hun zonen!
Mijn volk, toon uw hoffelijkheid weêr; want helaas!
Sinds gij zijt gehuwd, wilt ge langer niet hooren
Naar 't haangekraai, doch trekt met slaperigen kreet,
Als d' uchtendzon schijnt, u de slaapmuts om de ooren,
En droomt van de bruid, voor wie vroeger gij streedt.
Mijn volk! kan het zijn, dat het lied uwer helden
Tot slaapzang u dient voor het kroost uit uw' echt?
Dat gij, niet door vrijheid bezield, nieuwe velden
Ontgint, en hun vrucht in haar schatkamer legt?
Dat te onrecht de bloesems der bruidkrans voorspelden
Een zegenrijk' oogst van verlichting en recht?

Wat baat u 't aanbidden van 't schoone verleden?
Hoe meer ge brengt lichten om 't heiligenbeeld,
Hoe meer ook hun walm de zoo vleek'looze leden
Der schoone besmet en haar trekken verheelt.
Niet dweepen, maar werken! niet droomen, maar strijden!
De moed, die de bruid won, bescherme de vrouw,
Want liefde toont steeds, al verandren de tijden,
In vrede als in oorlog door daden haar trouw.
Geen liefde is zoo nobel, zoo waar en vol leven,
Als 's echtgenoots min voor de vrouw van zijn hart;
De vlam, her- en derwaarts door tochtwind gedreven,
Wordt krachtige gloed die de stormwinden tart.
De liefde onzer jonkheid, met strijden en waken
Verdiend, wordt aanbidd'lijke moeder en vrouw;
Haar wijden we, wijl we haar teeder bewaken,
Heel 't leven een liefde zoo innig als trouw.
Door strijden gewonnen, door liefde behouden,
Door werken des vredes vereerd aan den haard,
Weet de edele vrijheid hier nooit van verouden,
Steeds noemt Jan Cordaat haar de schoonste van de aard.

Jan won haar tot bruid, door haar fier te verklaren
Tot schoonste der schepping. Hij streed voor haar naam
In duizend gevechten; zijn jongelingsjaren
Zijn jaren geweest van doorluchtige faam.

Kampioen voor de vrijheid van staat en geweten,
Was nooit voor de zucht van verdrukten hij doof,
En ‘d' ijzeren mannen’ van 't schiereiland weten
Wat hij heeft gedaan voor ons heilig geloof.
Door zeldzamen bond tusschen gaven en krachten
In reuzenstrijd Spanje verneêdrend in 't stof,
Bevrijdt hij geweten, geloof en gedachten
Voor 't kroost dat in vrijheidsmin elk overtrof.

De vurige moed van 's lands jeugdige helden
Wordt niet meer gevraagd voor dit heilige doel.
't Geweten is vrij, en de krijgsgod dreigt zelden
Ons land met zijn legers en oorlogsgewoel.
Doch zijn we ook niet langer in moeilijke tijden
Aan 't angstig Europa tot leidsman en baak,
En werd door den tijd onze rol meer bescheiden,
Toch hebben wij nog eene heerlijke taak,
Men kenne de vrijheid vooral uit haar vruchten,
Verlichting, beschaving, ontwikk'ling, geluk;
Ons Neêrland, dat eens zijn tirannen deed vluchten,
Blijv' vrij van onwetendheids schandelijk juk.
Ons volk toon', door kunsten en werken van vrede,
Den heerlijken moed eens in oorlog getoond,
Dan wapper van 't mastbosch op menige reede
De vlag door oud Holland met lauwren gekroond.

Jong Holland, der bruid der doorluchtige vaderen
Zijt ge alles verschuldigd. Gij dankt aan haar gunst
Uw godsdienst, uw voorspoed, het bloed uit uw aderen,
Uw mann'lijke taal en uw heerlijke kunst.
Jong Holland, komt, heft haar ter eer uw banieren,
Grijpt spade, grijpt pen, grijpt penseel en geweer,
Gunt de edele moeder weêr feest eens te vieren,
Als 't hart van haar kroost klopt voor 's vaderlands eer.
Hoort, hoort naar uw dicht'ren! hoort naar uw profeten!
Da Costa's lier trilt van bezielende taal,
En Potgieter's zang zal zijn volk nooit vergeten,
Zijn woord en zijn lied waren prikklen van staal.
Van Lennep en Beets doen het hart in ons beven
Van trillende geestdrift voor 't heerlijk weleer,

O toont u die dichteren waard, wijdt uw leven,
Vrijwill'gers, aan 't land, aan zijn roem en zijn eer.
Grijpt allen het hout, buigt het rond, de een hecht snaren
Aan de einden, en 't speeltuig schenkt taal aan 't gemoed;
De lier zucht haar zoete muziek en vult scharen
Met trillenden weemoed of juichenden moed.
Doch de ander, de werker, heeft 't strijdperk verkoren,
Hij kromt d' esch tot boog met zijn' ijzeren vuist,
Hij schiet, en de pees trilt, de pijl snort naar voren,....
o Strijder, o kunstnaar, uw keuze was juist.
Elk woeker met eigen talenten en gaven,
Vrijwill'gers, elk buige het hout naar zijn macht,
Dan bloeien de kunsten, dan wemelt de haven,
Dan rijzen gebouwen vol adel en pracht,
Dan zullen de dichters den roem blijven staven
Der taal door hun werk vol oorspronklijke kracht.

Vrijwill'gers, nog steeds spreidt de zee zoute geuren
Bezielend en frisch. Of de lust u bekroop,
Niet langer den roemrijken naam te verbeuren
Van Schippers en Koopluî te zijn van Euroop.
Het tij is verloopen, verzet nu het baken,
Weêrstaat niet het rusteloos drijven der eeuw,
Laat vallen de zeilen; vuurspuwende draken
Verdreven de sneeuwwitte zwevende meeuw.
Alom hoort men 't plassen der schuimende raderen,
Alom ploegt het stoomschip oud-Holland's terrein;
De kapen der stormen, gevreesd door de vaderen,
Vermijdend, doorsnijdt men de dorre woestijn;
De spichtige torens der witte moskeën,
De hemel Egypte's, wier blauw ons verblindt,
Weêrspieglen zich thans in 't kanaal, dat twee zeeën
En 't Oosten aan 't nijvere Westen verbindt.
Wij tellen bij maanden en niet meer bij jaren,
Want 't leven is kort, kostbaar iedere dag.
Vrijwill'gers, toont 't Oosten, wiens schippers we eens waren,
Een wimpel van rook onder Nederlands vlag;
Dan roemt men alom op de wentlende baren
De oud-Hollandsche trouw weer met liefde en ontzag.

De handelsvorstin der Vereenigde Staten,
Vrijwill'gers, geeft and'ren haar glimlach en hand;
Wat staat gij van verre gedrukt en verlaten?
De stoom maakt een brug die de zee overspant.
Komt, nadert de schoone, zij vraagt naar uw zonen,
Zij roept om vrijwill'gers en mint uwen naam,
Als de Evertsens, Stuivezands, moet gij haar toonen,
Wat Holland vermag; u verplicht de oude faam.
Verbindt toch uw land aan die machtige steden,
Verbindt toch vol geestkracht en burgerendeugd
Den reus van 't verleden aan 't krachtige heden,
Oud Holland putt' kracht uit die heerlijke jeugd!

Vrijwill'gers, 't land eischt dat zijn krachtige zonen
Met levende muren 't omringen, dat zij
In vreê reeds hun liefde door daden betoonen,
Want veerkracht dwingt achting, want geestdrift maakt vrij.
Vrijwill'gers, snelt toe, u behoort toch het heden,
De dijken versterkt en de duinen beplant;
De kust is nooit veilig; u leert het verleden,
Dat eendracht de veiligheid maakt van ons land.
Brengt standen tot een, laat als broeder naast broeder
De werkman en de edele zich wijden aan de eer
Der vrijheid, hun jeugdige aanbiddlijke moeder,
Haar minnen met liefde zoo innig als teêr.
Leert 't wit met het snorrende lood te doorboren,
't Symbolische spel oefene oogen en kracht,
Vol moed ziet gij dan, wat u 't lot houdt beschoren,
Want waardige rust geeft bewustzijn van macht.
Dus voert gij een zwaard, dat ontzag weet te vragen,
Geen volk gaat te niet, dan door eigene schuld,
Maar geestkracht en moed zijn als pijlers; zij schragen
De vrijheid met reuzenkracht, heldengeduld!

God lof! ziet, een jeugd is in Holland verrezen,
Die d' eeuwgeest begrijpt, 't jonge hart hoog voelt slaan,
't Volk wapenen wil, om zelf fier, zonder vreezen,
Vol geestdrift in 't eerste gelid te gaan staan.
Die Neêrland's vlag heffend, Europa wil toonen,
Dat vrijheid nog troont tusschen duin en moeras,

Dat heldenmoed schuilt bij der Zeeleeuwen zonen,
Nog 't ridderhart klopt van 't oud Hollandsche ras.

Leidt, mannen van Holland, gij wijzen en ouderen,
Die geestdrift der jeugd tot het heilige doel,
Doch zegt niet met spotachtig' ophaal der schouderen;
Wat waagt ge u, o kleine, in het oorlogsgewoel!
Wilt ge ook met Europa den reuzenstrijd wagen!
Is de aarden pot sterker dan de ijzeren misschien?
Knipt stil uw couponnen, en slijt uwe dagen
'In vrede, doch mijdt al wat aanstoot kan biên!'

o! Mannen, die taal is noch wijs, noch rechtvaardig!
Wij willen geen oorlog en wenschen geen strijd,
Doch 't volk is zijn heerlijksten schat niet meer waardig,
Als 't zorgeloos zich onverschillig belijdt.
Door krachtige ontwikk'ling toon' 't duidlijk zijn waarde;
Schoon Holland zijn zwaard niet meer werpt in de schaal,
En vreê kiest of oorlog, en wet schrijft aan de aarde,
Toch mint het met geestdrift zijn vrijheid en taal.
Op 't schild der vrijwill'gers prijkt de egel[1]. Zij wetten
Geen leeuwenklauw, heet op den aanval, doch ziet
Hoe borstlig en steeklig een bosch bajonnetten
Beschermend vooruitspringt, als de aanval geschiedt.
Niet klaar zijn ten strijd is een vrij volk onwaardig;
Wie kiest niet den dood boven schandlijken vreê?
Dreigt d' oorlog, dan wordt d' oude heldengeest vaardig,
Dan springen de zwaarden uit iedere scheê,
Dan blijft geen musket aan den kamerwand hangen,
En d' echo kaatst juublend van blinkert tot dijk
't Wilhelmus der vaderen, de goddelijke zangen,
Die 't vrijheidslied zongen van 't Nederlandsch rijk;
Dan staat heel het volk, hart aan hart, onverwonnen,
Besloten, onwrikbaar, en schiet men haar neêr,
Die borstweer van burgers, geen duizend kanonnen
Plettren onze veêrkrachtige vrijheid lang neêr:

1 Het was de heer J. Bosscha, oud-minister, die in zijn gedenkwaardige brochure: 'Pruissen en Nederland,' aan de Nederlandsche vrijwilligers dit sprekend wapenschild gaf.

Zijn polders en stroomen niet aan onze zijde?
   En strijdt niet het water voor 't drassige land,
Wier fiere gemeent' van geen vijand zal lijden,
   Dat hij aan één bies van 't moeras slaat zijn hand?
Geduld, doch geen overmoed wekt dit. Wij vulden
   De kruidhoornen slechts éér de nood daartoe dwong,
En 't volk toont, daar 't veerkracht bezit lang te dulden,
   d' Ontembaren moed straks in vurigen sprong.

Vrijwill'gers, 't land roept u! o Nederlands zonen,
   Uw land dankt aan geestdrift al wat het vermocht,
Want 't zijn niet de druiven van Kanaän die loonen,
   Doch 't heilig geloof dat niet faalt op den tocht.
Mocht Heemskerk niet 't Oosten door 't Noorden bereiken,
   Hij wint, '*dwers door 't ijs*', de volharding en kracht,
Die Spanje de vlag bij Gibraltar deed strijken,
   Als stout hij het vuur der galjoenen veracht,
Den Spaansch' Admiraal '*dwers door 't ijzer*' durft naderen
   En Neêrlands vlag hijscht op den St. Augustijn.
Dus oefenden zich 's lands doorluchtige vaderen
   In vrede, om in strijd onverwinlijk te zijn.
Een hoop winkeliers zag men ridders verdrijven,
   Een handelaarsnatie won d' Oost en de West;
En winzucht, geadeld door kloeke bedrijven,
   Vlocht bloesems van kunst door het degengevest.

Veredeld door geestdrift, gehard door het strijden,
   Bezield door de vrijheid, gekweekt door 't gevaar,
Brengt juichend die natie, ontwikkeld door lijden,
   Haar gaven ten offer op 't heilig altaar.
Vol geestkracht verdedigt die groote gemeente
   Van krachtige burgers haar nederig strand -
Treedt aan, jeugd van Holland, en zweert bij 't gebeente
   Der vaderen, thans trouw aan ons dierbare land.
Leert 't roemrijk verleden dien eerbied betoonen,
   Die krachtig door mann'lijke daden bewijst,
Dat heldenmoed schuilt bij der Zeeleeuwen zonen
   En roemrijk oud Hollands banier nog verrijst.

Amsterdam, Juli 1870.
CHARLES BOISSEVAIN.

Een economische blik op Oud-Athene.

Het is opmerkelijk, hoe zeer de negentiende eeuw zich voelt aangetrokken tot het oude Hellas. Sedert lang hebben de Helleensche studiën niet zoo gebloeid als in onzen tijd. De Grieksche taal wordt meer dan ooit beoefend, ten koste, zoo klagen velen, van het Latijn. De wetenschappelijke werken over Grieksche oudheidkunde, wijsbegeerte, kunst of geschiedenis beleven uitgaaf op uitgaaf, en ook aan populaire geschriften daarover is geen gebrek. De leek, die thans op eenigerlei gebied der oude Grieksche wereld zijn kennis wil uitbreiden, vindt terstond een tal van boeken, even degelijk van inhoud als schoon van vorm, die hem geven wat hij zoekt. In ons vaderland worden de Grieksche studiën evenmin verwaarloosd. Peerlkamp schreef reeds in 1841 aan Martinus des Amorie van der Hoeven: ‘Litterae Graecae olim in patria nostra fere jacebant. Homines, ad id studium revocati, in eo unice elaboraverunt. Hodie omnia sunt Graeca. Regnat in his rebus quoque mos quidam’[1].

‘*Mos quidam*’. Is die verklaring wel voldoende? Zulk een vrij algemeen verschijnsel moet toch een diepere oorzaak hebben, en bedrieg ik mij niet, dan ligt die in den geest en de karaktertrekken van onzen tijd. Wij zijn sceptisch geworden ten opzichte van een aantal geloofstellingen van vroeger dagen, en met die geloofstellingen verloor ons leven een groot deel van zijn poëzie. Het geloof is een vriendelijke zon, die aan het landschap om ons heen kleuren en tinten, licht en warmte

1 Quack, Martinus des Amorie van der Hoeven. Gids, 1869, III, blz 186.

geeft. Donkere wolken hebben thans die zon voor veler oog beneveld. De rozen bloeien nog wel; nog ruischt wel de zomerwind door de bladeren van het eikenbosch; nog spreiden wel de akkers hun vruchten ten toon - maar hoe is alles anders geworden dan vroeger! Een sombere tint is over de gansche natuur verspreid; er is geen afwisseling van licht en schaduw meer, geen poëzie, in één woord.

Maar zonder poëzie kan de mensch niet leven; hij zoekt zich elders schadeloos te stellen voor hetgeen hij verloren heeft. En welke wereld zou hem nu meer aantrekken dan die Grieksche wereld, waar de dienst van het schoone zulke edele vormen aanneemt, waar de zuiverste poëzie, het meest ontwikkeld aesthetisch gevoel worden gevonden? Die taal, zoo doorschijnend als kristal, zoo welluidend als muziek[1]; die letterkunde, zoo rijk en zoo beschaafd; die beeldhouwwerken en die architectuur, waarvan reeds de gebrekkige copijen ons met bewondering vervullen; alles ademt hier één geest. Ja zelfs de philosophie wordt ons hier aangeboden in een kunstvorm; roemt men niet de dialogen van Plato als meesterstukken in hun soort? En bij die schoonheid - als oorzaak en tevens als gevolg - welk een eenvoud! Ons geheele leven - Taine heeft het onlangs zoo goed gezegd in zijn ‘Philosophie de l'art en Grèce’ - ons geheele leven is thans gecompliceerd, omslachtig, tot overladens toe opgevuld. Sedert Griekenlands bloeitijd verliepen twee en twintig eeuwen, en welk een kennis is in dien tijd niet bijeengebracht, welke ondervindingen zijn niet gemaakt op elk gebied van ons denken, gevoelen en handelen. Een echte zoon der negentiende eeuw staat tegenover een Griek der oudheid, als een volwassen man tegenover een kind. Maar even als die volwassene vaak zijn kindsheid terugwenscht, toen hij nog naief en eenvoudig was en verstand noch hart behoefte hadden aan prikkels, die zij thans niet ontberen kunnen, zoo ondervindt ook de zoon der negentiende eeuw vaak een heimwee naar die tijden, toen Socrates nog rondwandelde door de straten van Athene, omringd van den stoet zijner leerlingen, toen Phidias zijn Pallas schiep en Aristophanes zijn blijspelen dichtte, en, in verbeelding verplaatst

1 Taine, Philosophie de l'art en Grèce, p. 99-103 en 131-132. Roscher, Thucydides, p. 67 en 68.

naar de ruïnen van het Parthenon; stamelt hij den ‘Dichter’ in Goethe's Faust de woorden na:

> So gieb mir auch die Zeiten wieder.
> Da ich noch selbst im Werden war.

Maar niet alleen zulke poëtische gevoelens drijven de negentiende eeuw tot de studie der Grieksche oudheid; de overtuiging, die alom veld wint, dat men het heden niet kan begrijpen, zonder het verleden, waarin het heden wortelt, te kennen, drijft mede daartoe. Wanneer wij spreken van de oude en de nieuwe beschaving, gebruiken wij, wel beschouwd, slechts gebrekkige woorden: men kan de geschiedenis der menschheid niet willekeurig in twee of drie stukken verdeelen en het eene stuk zoodanig tegenover het ander plaatsen, alsof tusschen die beiden een kloof bestond. Onze beschaving is het product van al hetgeen haar vooraf is gegaan; en hoewel zij de duidelijke sporen draagt van de nieuwe bestanddeelen, aan de Grieksche en Romeinsche oudheid vreemd, die zij in zich opgenomen heeft, zoo heeft toch die zelfde oudheid mede een stempel op haar gedrukt, die nog niet is uitgewischt. Denk u Athene en Rome weg: kunt gij u thans den nieuwen tijd nog voorstellen zooals hij is? Niet te vergeefs heeft de Grieksche wereld ons een tal van hare gebruiken en instellingen vermaakt; niet te vergeefs heeft hare letterkunde bijna onafgebroken, ja in toenemende mate, onder ons geleefd; niet te vergeefs gelden hare kunstproducten nog heden als de modellen, waarop wij onzen smaak moeten vormen; dat alles te zamen - en hoeveel nog daarenboven - heeft een zeer bepaalden en waarneembaren invloed uitgeoefend op de geheele maatschappij waarin wij leven, en die maatschappij blijft dus ten deele onverklaard, wanneer wij hiervoor de oogen sluiten.

En dan - de negentiende eenw is weetgierig: zij wil haar nieuwe wereldbeschouwing op de proef stellen, hare nieuwe methode van onderzoek gebruiken. Wijs haar een gebied aan, waar die methode nog weinig is toegepast: dit is genoeg om haar tot werkzaamheid op dat gebied aan te sporen. Ziet eens hoe Sainte-Beuve - bij uitnemendheid een type van onzen tijd - overal zijn blikken heenricht, en hoe gaarne men hem volgt. De nieuwere methode begint met waarneming op ruime schaal; nog nooit zijn zooveel feiten verzameld als in onze eeuw. De

natuurkundige neemt proeven, de economist verzamelt statistiek, de geschiedkenner zoekt naar documenten en inscripties: zoo werkt ieder in zijn kring aan dat groote gebouw der wetenschap, naar zijn bijzonderen aanleg en vermogens. Maar terwijl de een opspoort, de ander verzamelt, een derde schift of groepeert, staat allen één hoofddoel voor oogen: de wetten te vinden, die de natuur, die het menschelijk leven in zijn tallooze vormen, beheerschen. De negentiende eeuw heeft een passie voor dat onderzoek; moest bij zulk een stemming de Grieksche oudheid haar niet aantrekken? De wording van een plant, het ontstaan en verdwijnen van een diersoort, het verloop van een chemisch proces, zal ons met levendige belangstelling vervullen, en wij zouden onverschillig blijven tegenover dat veel grooter en indrukwekkender proces: het ontstaan, de bloei en de ondergang van een volk, dat door zooveel uitnemende gaven heeft geschitterd, dat nog duizende jaren na zijn bestaan van zich doet spreken, ja, waarvan men kan voorspellen, dat het zoolang zal leven in de gedachtenis der menschheid, als de menschheid iets gevoelen zal voor wetenschap en aesthetiek?

Op die vermeerderde belangstelling in de Grieksche oudheid kom ik thans een beroep doen. Ik wil trachten een vluchtigen blik te werpen op dat gedeelte van het Grieksche, meer bepaald van het Atheensche leven, waarop de economist bij voorkeur de aandacht vestigt. Er bestaat over de economische toestanden in het oude Griekenland een litteratuur. Reeds voor vele jaren heeft Boeckh[1] (naar men algemeen verzekert, met groote geleerdheid) de economische *politiek* van Athene beschreven; een ander, Büchsenschütz[2], leverde onlangs een uitvoerig werk, waarin hij de resultaten van Boeckh aanvult en ons de economische *toestanden* in Oud-Griekenland doet kennen. Hüllmann[3], Lange[4], Wallon[5] en vele anderen met hen, hielden zich meer met onderdeelen bezig; de beide eersten beschreven de handelsgeschiedenis, de laatste de geschiedenis der slavernij. De meer algemeene werken van Her-

1 ‘Staathaushaltung der Athener’.
2 ‘Besitz und Erwerb im Griechischen Altherthume’.
3 ‘Handelsgeschichte der Griechen.’
4 ‘Darstellung des Athenischen Handels vom Ende der Perserkriege bis zur Unterjochung Griechenlands durch die Römer.’
5 ‘Histoire de l'esclavage dans l'antiquité’.

mann[1], Schoemann[2] en Grote[3] werpen nu eens op dit, dan weder op dat gedeelte van ons onderwerp een verrassend licht: de economische beschouwingen van Grote, bij voorbeeld, ofschoon niet talrijk, zijn bijzonder scherpzinnig. Vult men dit alles aan met de meer populare geschriften van Laurent[4] en Göll[5] en de historische studiën van Roscher[6] en Scherer[7], dan verkrijgt men reeds een rijke verzameling, waaruit de leek, die niet tot de bronnen zelve kan opklimmen, veel belangrijks putten kan. Men begrijpt dat ik mij hier op geen ander standpunt dan dat van den leek kon plaatsen: wilde de economist het werk doen van den archeoloog, dan zou het menschelijk leven, nu reeds zoo kort, niet toereikend zijn om de economie wetenschappelijk te beoefenen. Ik ga dus uit van de onderstelling, dat de resultaten van Boeckh en andere schrijvers, die ik raadpleegde, juist zijn; ik vermijd zooveel mogelijk de punten, waarover nog gestreden wordt, en houd mij aan hetgeen geacht wordt vast te staan. Op den dus verkregen grondslag voortbouwende, vraag ik mij af, welke bijzonderheden den lezer het meest belang kunnen inboezemen.

Op deze laatste vraag zal wel een verschillend antwoord volgen, naar gelang dit antwoord gegeven wordt door iemand, die meer algemeen in de geschiedenis der Grieksche beschaving, of door iemand die meer bijzonder in economie belang stelt. Voor genen zijn de economische toestanden en instellingen slechts deelen van dat groote geheel, dat hij het Grieksche volksleven noemt. Hij wil in de eerste plaats weten of de bestaande opvattingen van den geest en de karaktertrekken der Grieksche natie bevestigd worden, als wij die zijde van haar bestaan leeren kennen, die ons hier zal bezig houden. Om aan zijn eischen te voldoen, moeten wij verder onderzoeken, welke economische oorzaken eerst tot den bloei, later tot den val van Griekenland, hebben bijgedragen. Hij wil dus het verband tusschen het economische leven der Grieken en hun volksleven

1 ‘Lehrbuch der griechischen Antiquitäten.’
2 ‘Griechische Alterthümer.’
3 ‘History of Greece.’
4 ‘Etudes sur l'histoire de l'humanité.’
5 ‘Kulturbilder aus Hellas und Rom’.
6 Zie b.v. de eerste afdeeling zijner ‘Kolonien, kolonial Politik und Auswanderung’, en het eerste stukje van zijn ‘Ansichten der Volkswirthschaft.’
7 ‘Geschichte des Welthandels.’

in het algemeen, tusschen hunne economische ideën en hunne ideën op elk ander gebied, streng in het oog zien gehouden. - De economist vraagt ook dit, maar hij vraagt nog iets meer. Voor hem zijn de economische toestanden reeds op zich zelve belangrijk; hij wil ze in bijzonderheden beschreven zien, ten einde ze met die van andere volken te kunnen vergelijken. Hij verlangt te weten, welke belastingen in Griekenland geheven werden, welke staatkunde men er volgde ten opzichte van handel, scheepvaart, nijverheid en armwezen, welke soort van slavernij er heerschte en welken invloed de slavernij er op de volkswelvaart heeft uitgeoefend, welken graad van ontwikkeling het geldverkeer en het bankwezen er hadden bereikt, hoedanig de welvaart was bij de lagere standen; kortom, hij wil ingewijd worden in al datgene, wat noodig is om zich een juist en helder beeld te vormen van het maatschappelijk leven der Grieken. - Al die eischen te bevredigen, zal geen lichte taak zijn, zelfs dan niet, wanneer ik mij, zooals reeds gezegd is, tot Athene blijf bepalen. Om ze echter zooveel mogelijk allen in het oog te houden, meen ik mijn uitgangspunt te moeten zoeken buiten de economische wereld, en wel in het karakter, de gevoelens en de zeden van het Atheensche volk, zooals ons die van elders bekend zijn. Dusdoende zal, naar ik wensch, èn het algemeene, èn het bijzondere tot zijn recht komen.

I.

Met welk een volk hebben wij hier te doen: met een dier ‘money-making nations’, zooals de Pheniciërs en Carthagers in de oudheid, zooals de Venetianen en Genuezen in de middeneeuwen, of zooals de Engelschen en Amerikanen in den tegenwoordigen tijd? Met een volk, dat, tuk op winst, zijne geheele politiek ondergeschikt maakte aan zijn handelsbelangen? Met een industrieel volk, dat zich vermaardheid heeft verworven door tal van uitvindingen en verbeteringen op het gebied der handwerks-nijverheid en door een bij uitstek praktische richting van den geest? - Neen; het volk, waarop thans onze aandacht is gevestigd en dat zulk een grooten naam in de geschiedenis heeft achtergelaten, heeft dien naam niet te danken aan zijn

handel, ofschoon die uitgebreid is geweest, noch aan zijn industrie, hoewel die een aanzienlijke hoogte had bereikt, noch in het algemeen aan de practische richting van zijn geest, hoewel het ons door vele zijner instellingen nog heden ten dage tot voorbeeld kan dienen. De Atheners der oudheid waren geen ‘money-makers,’ naar de beteekenis die wij thans aan dit woord hechten; reeds een blik op de particuliere fortuinen, die zelfs de rijkste onder hen bezeten hebben, bewijst ons dit. Iemand, die 16 à 17,000[1] gulden bezat, gold voor bemiddeld; een vermogen van 28 à 30,000 gulden heette reeds aanzienlijk. De bankier Pasion had den naam van zeer rijk te zijn; maar het blijkt niet, dat hij meer dan ƒ 170,000 heeft bezeten, en hij was bovendien geen Atheensch burger. Kallias de tweede, die tijdens de Perzische oorlogen leefde, werd om zijn groot vermogen de rijkste der Atheners genoemd: men schatte echter zijn fortuin op weinig meer dan een half millioen. Ongetwijfeld beteekenen die cijfers meer dan tegenwoordig: naar de dagloonen te oordeelen, mag men ze gemiddeld gelijk stellen met vier of vijfmaal dezelfde bedragen in onzen tijd. Maar ook dan nog komen zij niet in vergelijking met de fortuinen, die thans bestaan: iemand die twee en een half maal millionair is, heet toch niet de rijkste zijner landgenooten, evenmin als een fortuin van 100 à 150,000 gulden *zeer* aanzienlijk wordt genoemd.

En waarvoor zou men in Athene ook zooveel geld verzameld hebben? Het leven was er veel beter koop dan bij ons, dank zij het milde klimaat en den betrekkelijken eenvoud der zeden. Men kocht er een huis voor 6 à 900 gulden - dat van Pasion was ƒ 4400 waard - en indien zulk een woning al niet uitmuntte door sierlijkheid of gemak, wat nood? men leefde op straat en op de marktplaats; men ging de gymnastische oefeningen der jongelieden zien, of luisteren naar een tooneelspel, of deelnemen aan de debatten in de volksvergaderingen. Wat viel er te besteden aan kleeding in een land, waar men de koude der noordelijke streken zoo weinig kent, in een omgeving, waar geen afwisseling van mode werd gevonden? Een kleeding-

1 Bij de reductie van het Attische geld in Nederlandsch Courant, volg ik de berekening van Boeckh (I, p. 25), die het talent op 1500 pruissische Thalers aanneemt Dit geeft voor het *talent* ongeveer ƒ 2600, voor de *mine* ƒ 43,33, voor het *drachme* 43 eents, voor den *obolos* ruim 7 eents.

stuk van negen gulden werd bijzonder duur genoemd; de meeste kostten op verre na zooveel niet; en daar er geen vrouw was in Athene, hoe hoog ook geplaatst, die niet gewoon was te spinnen en te weven, zoo mag men vermoeden, dat de lange en schrikverwekkende modistenrekeningen onzer dames er wel onbekend zijn gebleven. Voor huisraad besteedde men weinig geld[1]: een mobilair, dat ƒ 450 waard was, heette iets zeer bijzonders. De voeding was ook niet duur. Over het graan spreek ik niet; want als wij vernemen, dat de tarwe in Solon's tijd voor 25 à 30 gulden, op het einde der vierde eeuw daarentegen voor ƒ 80 het last werd verkocht, dan dienen die opgaven ons juist om de waarde van het geld op die beide tijdstippen met de tegenwoordige te vergelijken. Maar zelfs dan wanneer wij het geld hooger schatten dan nu, kunnen wij niet aannemen dat het vleesch duur geweest is, als Boeckh ons mededeelt[2], dat men in Solon's tijd een os kon koopen voor ƒ 2 en een schaap voor één vijfde van dien prijs. Houdt men nu in het oog, dat in Athene's bloeitijd drievierden der burgers een behoorlijk stuk land bezaten, en dat men, dank zij den hoogen rentestand - waarover later meer bijzonderheden zullen volgen - zijn grond gemakkelijk voor ruim acht percent kon verpachten, dan kunnen wij ons volmaakt goed voorstellen, dat de behoefte om geld te verdienen zich in Attica niet zoo levendig heeft doen gevoelen als bij volken, die onder andere omstandigheden hebben geleefd.

Doch er was eene andere reden, van veel meer beteekenis: een Atheensch burger had voor handel en industrie eene diepe verachting. Hoe democratisch de instellingen van zijn land ook waren, in dat opzicht bezat hij den trots der aristocratie, en die trots nam zelfs toe, hoe meer de democratische instellingen zich ontwikkelden. In de eerste tijden waren de Atheensche ouders verplicht geweest hunne kinderen een bedrijf te leeren; hadden zij dit verzuimd, dan behoefden hunne kinderen hen op later leeftijd niet te onderhouden. Landloopers werden toen niet geduld; men mocht zelfs geen slaven bezitten, die niets deden. De wetgeving van Draco bestrafte alle burgers, die hunne dagen in werkeloosheid doorbrachten, met eerloosverkla-

1 Zie over het Grieksche mobilair, Guhl en Koner, ‘Das Leben der Griechen und Römer, nach antiken Bildwerken dargestellt,’ p. 141 en vv.

2 T.a.p., pag. 104.

ring en verlies van burgerlijke rechten. Maar wat vermogen op den duur bij een vrij volk de wetten tegen de volksovertuiging? Hoe langer hoe meer won de meening veld, dat een burger slechts voor den staat moet leven en dat, naar het aan Socrates toegeschreven woord, de werkeloosheid de zuster der vrijheid is. Xenophon verklaarde het ronduit: de handwerken bederven het lichaam, want zij dwingen hem, die ze uitoefenen, om in een vaste houding te zitten, binnenshuis te leven, ja misschien den geheelen dag aan het vuur door te brengen; en wordt het lichaam verzwakt, dan verzwakt ook de geest. Volgens Plato wordt de mensch door het uitoefenen van een handwerk plat en slaafsch. Een ander schrijver waagt zelfs de verzekering, dat niemand, hoezeer hij ook de kunstgewrochten van een Phidias of Polykleitos moge bewonderen, een van die beide mannen zou wenschen te zijn, daar zij toch met al hun genie niets meer dan handwerkslieden waren. En hoewel het te Athene niet zoo erg was als in Thebe, waar niemand tot het bekleeden van een staatsambt werd toegelaten, die zich niet ten minste tien jaren achtereen van alle handel en industrie had onthouden, zoo is ook daar het moderne denkbeeld, dat arbeid adelt, nooit een volksovertuiging geworden. Een hedendaagsch schrijver, Schoemann[1], tracht dien afkeer voor het practische leven aldus te verklaren dat er voor een Atheensch burger, die deel wilde nemen aan de publieke zaken, geen tijd overbleef voor nijverheid of handel. Maar is die verklaring wel toereikend, en lag de oorzaak niet veel meer in den geest en het karakter der natie? De gildemeesters der middeneeuwen wisten de uitoefening van hun bedrijf wel te vereenigen met de deelneming aan het stadsbestuur; en de Amerikanen van onzen tijd, hoe democratisch hunne instellingen ook zijn, doen waarlijk voor niemand onder in werkzaamheid op elk gebied.

Van stonden aan moest op dezen karaktertrek der Grieken, die door het klimaat, waarin zij leefden, en door hunne zeden en gebruiken zoozeer bevorderd werd, de aandacht worden gevestigd. Men lette er wel op dat de Grieken geen *indolent* volk waren, zooals de Javanen of de negers. Hun afkeer van handel en industrie sproot minder voort uit luiheid of gemakzucht, dan uit een bepaalde opvatting van de roeping des burgers en zijn plichten tegenover den staat. Maar, uit welke

1 T.a.p., I, 108.

oorzaak ook ontsproten, de beteekenis van het verschijnsel zelf is moeilijk te overschatten. Wijzig in uw verbeelding de eigenaardige levensbeschouwing der Grieken en ga eens na tot welke gevolgtrekkingen gij nu gedwongen zijt. Hun economische toestand ondergaat een geheele verandering, hun maatschappelijk leven neemt vormen aan, die hun in de werkelijkheid onbekend zijn gebleven en verliest daarentegen zekere trekken, waardoor het zich thans onderscheiden heeft. Niet alleen toch wordt dan hun handel- en nijverheidspolitiek gewijzigd; ook de grondslagen, waarop hun samenleving, economisch gesproken, rustte, worden door andere vervangen. Dit nader aan te toonen is in de eerste plaats mijne taak.

Zonder arbeid kan geen volk leven; werkt het zelf niet, dan moet het andere voor zich laten werken. Sparta had zijne Heloten, Thessalie zijn Penesten, Argos zijn Gymneten - allen verschillende soorten van lijfeigenen. In Attica bestond na Solon's tijd geen lijfeigenschap, maar daarentegen was de *slavernij* er in vollen bloei. En naast de slaven stond een andere klasse van lieden, in de Atheensche maatschappij even onmisbaar, *metoiken* genoemd. De *numerieke* beteekenis van die beide klassen wordt ons duidelijk, als Boeckh[1] en Schoemann[2] ons verzekeren, dat in Attica's bloeitijd zijn bevolking uit 500,000 zielen bestond, en dat 365,000 daarvan slaven, 45,000 metoiken, slechts 90,000 burgers waren[3]. Hare *sociale* beteekenis en positie moeten wij thans onderzoeken. Beginnen wij met over de *slaven* te spreken: de slavernij was de grondslag der Atheensche maatschappij.

Zij was zeer oud in Griekenland, daar zij reeds ten tijde van Homerus bestond. Oorlog en rooverij zijn de bronnen, waaruit zij oorspronkelijk is ontstaan, en die bronnen hielden niet op mildelijk te vloeien. Handelaars volgden de legers op hunne tochten, om de krijgsgevangenen te koopen. Expeditiën naar de kusten der Middellandsche Zee, tot zeeroof en menschenroof, hadden dikwerf plaats. De meeste slaven waren niet geboren in de woonplaats hunner meesters, maar van elders aangevoerd;

1 I, 54 en 55.
2 I, 324.
3 Wallon (Histoire de l'Esclavage dans l'Antiquité, I, 254, 255) durft niet meer dan 201,000 slaven, 40,000 metoiken en 67,000 burgers aannemen. Hij tracht te bewijzen dat de berekening van Boeckh een te hooge uitkomst geeft.

want er werden veel meer mannen dan vrouwen onder hen gevonden[1] en zonder gestadigen aanvoer zou dus het aantal spoedig verminderd zijn. Athene bezat een levendige slavenmarkt en het was een bonte verzameling, die daar op den eersten van elke maand, als wanneer, naar men vermoedt, geregeld te Athene slavenveiling werd gehouden, te koop aangeboden werd. Uit het Westen kwamen er weinige; des te meer uit het Noorden, het Zuiden en het Oosten. Deze beide laatsten - uit Lydië, Phrygië, Syrië, Paphlagonië, uit de havens der Zwarte Zee, uit Egypte en Ethiopië zelfs, afkomstig - waren het meest gezocht; want de mannen uit het Noorden stonden als fier en onbuigzaam bekend en zij beminden de vrijheid hartstochtelijk. Demosthenes verweet aan Philippus, den vader van Alexander, dat Macedonië geen enkelen goeden slaaf kon leveren. Men gebruikte deze lieden dus bij voorkeur voor die werken, waarbij men hun tegenstand beteugelen, maar tegelijk van hun kloekheid partij trekken kon. Wat moet echter Athene met die verscheidenheid van volken en van rassen, een vreemd aanzien gehad hebben, ja, welk een verscheidenheid moet er geheerscht hebben in het huis van elk bijzonder persoon, want het heette verstandig om zijn slaven niet uit één nationaliteit te kiezen: zij konden zich anders lichter met elkaâr verstaan. Er waren ook Grieken onder die bonte menigte, schoon geen Atheners, sedert Solon een einde had gemaakt aan de slavernij wegens schuld. Dat was een gewichtige maatregel geweest, welks heilzame gevolgen nog na eeuwen zichtbaar zijn gebleven. Het was destijds met de lagere klassen, bepaaldelijk met de landbouwers, treurig gesteld. Met schulden overladen, die niet enkel op hun vermogen, maar tevens op hun persoon drukten, zonder uitzicht om ooit van dien druk verlost te worden, verkeerden zij metterdaad in een staat van lijfeigenschap. Solon begreep dat alleen een krachtig, des noods een revolutionair, besluit in dien stand van zaken verbetering kon brengen, want de rust des lands liep gevaar; een strijd tusschen armen en rijken, die voor beiden even noodlottig dreigde te worden, stond voor de deur. Alle schuldcontracten, waarbij persoon of grond verpand waren, verbrak hij: geen schuldeischer zou voortaan zijn debiteur tot slaaf mogen maken, en alle bestaande hypotheken werden vernietigd. Ten einde de aflossing van andere

1 Wallon, t.a.p., I, 158.

schulden, die niet vernietigd waren, te verlichten, werd de waarde van het geld op eens met 27 pCt. verminderd. Dit alles was ongetwijfeld even despotisch als ingrijpend, onrechtvaardig zelfs; maar Solon heeft zijn doel volkomen bereikt, en het is de vraag of hij het langs een anderen weg had kunnen bereiken. Zijn maatregel had een ‘emancipatie van den vierden stand’ ten gevolge, en die emancipatie was destijds om economische en politieke redenen noodig. Ook is het opmerkelijk, hoe afdoend de hervorming is geweest: nooit heeft de Atheensche staat weder moeten ingrijpen in de rechtsbetrekkingen tusschen debiteuren en crediteuren[1], en dit belangrijk voordeel was bovendien verkregen, dat het lijfeigenschap en de slavernij onder de burgers van Attica hadden opgehouden te bestaan. De slaven die Athene bezat, waren van nu af aan uitsluitend vreemdelingen, geen eigen landslieden.

Men had slaven voor allerlei doeleinden in Attica. Iedereen, tot het armste huisgezin, bezat er een of meer, en hoewel in Griekenland niet zooveel slaven in het bezit van enkele personen waren als later in Rome, zoo had toch een gegoed persoon te Athene vrij wat meer slaven in zijn huis, dan een gegoed man in onzen tijd vrije dienstboden heeft. Een gezin van zes personen dat er zeven had, ging voor zeer eenvoudig door. Men had gewoonlijk een afzonderlijken slaaf voor elke werkzaamheid van eenig belang, die in het huis te verrichten viel. Ging men op straat, dan was het stijl zich door een paar slaven te laten vergezellen. Ook als gouverneurs voor de kinderen werden slaven gebezigd; er waren zeker velen onder hen, wien het daarvoor noch aan kennis, noch aan geschiktheid ontbrak.

Maar niet enkel voor huiselijke zaken gebruikte men gedwongen arbeid; men bezat ook slaven, en stellig hiervoor wel het meest, om uit de vruchten van hun arbeid een inkomen te verwerven. De vader van Demosthenes bezat een messenfabriek, waarin dertig slaven werkten, en dergelijke voorbeelden kan men in grooten getale aanvoeren. De gemakkelijkheid waarmede men door zulke fabrieken geld kon verdienen, zoolang de afzet van het product vlot ging, bewoog vele welgestelde lieden om er hun geld in te beleggen. Is dit niet in strijd met hetgeen wij zoo even aangaande het volkskarakter

1 Grote, History of Greece. Ed. New-York, 1867, III, 105, 116.

der Atheners, hun afkeer van industrie, hun opvatting van de roeping der staatsburgers, hebben herinnerd? Integendeel, want juist nu wordt ons duidelijk, hoe zeer de slavernij ten gevolge van die bijzondere levensopvatting een economische noodzakelijkheid was geworden. In de fabrieken toch, waarvan nu spraak is, werkte de eigenaar niet zelfstandig mede, om de zaken technisch te besturen; neen, hij had voor alles zijn slaven, ook voor de technische leiding, zoodat hem niets anders overbleef, dan het kapitaal bijeen te brengen, zich flinke werklieden en een knappen directeur aan te schaffen en voor inkoop van grondstof en afzet van product te zorgen. In vele gevallen kan men zeker wel de fabriek in goed ingerichten toestand, met werkvolk en directeur, gekocht hebben, en voor het commercieel gedeelte zijn stellig ook wel slaven te vinden geweest. Wij lezen ten minste van slaven, die gebruikt werden om handelsondernemingen te besturen, ja zelfs van een, die zooveel vertrouwen genoot, dat zijn heer hem als supercarga op zijn schip liet dienst doen. De doctoren gingen nog ver der: zij stelden niet enkel hun geld, maar ook hun reputatie en het leven hunner patiënten - hunner *armste* patiënten wel te verstaan - in de waagschaal. Even als later Gil Blas Doctor Sangrado bijstond, zoo hielpen ook de slaven der Atheensche geneesheeren hunne meesters bij de uitoefening der medische practijk.

Maar er bestonden nog eenvoudiger middelen om geld te trekken uit het bezit van zijne slaven: men verpachtte zijn fabriek met slaven en al; of wel zijn slaven alleen; of eindelijk, men liet zijn slaven een hoofdgeld betalen, waartegen zij voor hun eigen onderhoud moesten zorgen. Deze middelen werden dikwerf aangegrepen, ja het schijnt zelfs niet ongebruikelijk geweest te zijn om aan zijn slaven een stuk land te verpachten. Er zou over dit onderwerp nog veel meer te zeggen vallen. Dat bijvoorbeeld gewetenlooze lieden het bezit van schoone slavinnen tot hun geldelijk voordeel wisten te gebruiken, blijkt telkens uit de komediën van Plautus en Terentius, welker Griekschen oorsprong men kent. Op deze en dergelijke wijzen kon men, in het bezit zijnde van een matig vermogen, zonder veel moeite een voldoend inkomen verwerven. Want de slaven waren, dank zij het groote ‘aanbod’, niet zeer duur. Voor de minste soort, die voor mijnen of ander grof werk geschikt waren, betaalde men in den tijd tusschen den Pelo-

ponesischen oorlog en Alexander den Groote 85 à 110 gulden; voor handwerkslieden 130 à 170 gulden, voor meesterknechts, geschikt om aan het hoofd van fabrieken te staan, 215 à 260 gulden. Natuurlijk moest men voor slaven die buitengewone talenten bezaten, ook buitengewone prijzen besteden; het schijnt echter dat men voor ƒ 430 à ƒ 650 reeds veel bijzonders koopen kon. Al houdt men bij deze prijsopgaven in het oog, dat de waarde van het geld destijds viermaal grooter was, dan komen zij nog niet in vergelijking met de prijzen, die men kort geleden in de Zuidelijke Staten van Noord-Amerika betaalde. Ik heb te New-Orleans een flinken veldarbeider, 19 jaar oud, voor bijna 1400 gouden dollars zien verkoopen, en toen bij diezelfde gelegenheid een jongen van 15 jaar niet meer dan 490 dollars opbracht, staakte men de veiling, omdat men zulke 'spotprijzen' niet wilde aannemen!

Onwillekeurig staan wij hier een oogenblik stil: wij vragen ons af, hoedanig de toestand geweest moest zijn van die lieden, die, van hun geboortegrond weggescheurd en tot een voorwerp van koophandel verlaagd waren; op wier lijf men een assurantie tegen ontvluchting, op wier personen men een beleening kon sluiten; wier arbeid men kon verhuren, wier eer men kon prijsgeven, en wier leven tot niets anders dienen moest dan om aan anderen genot en voordeel te verschaffen. Hun *rechts*-toestand was natuurlijk geheel afhankelijk van de goede gezindheid der maatschappij waarin zij leefden, en de Atheners hadden den naam van nog al humaan te zijn. Een wet verbood slaven te dooden. Bij slechte behandeling mocht een slaaf eischen, aan een ander verkocht te worden; ook was het hem vergund tegen moordenaars in rechten getuigenis af te leggen, hoewel zijn getuigenis alleen dan als bewijsmiddel gold, wanneer het op de pijnbank was afgenomen. Een volkomen wettig huwelijk kon hij niet sluiten, hoewel toch dikwerf een soort van huwelijksverbintenis tusschen slaven werd toegelaten[1]. Eigendom in wettelijken zin kon natuurlijk evenmin zijn deel zijn; maar de Atheners begrepen te goed de werking van het eigenbelang, om niet hun slaven in de gelegenheid te stellen, eenigen rijkdom te verzamelen. Vooral diegenen onder hen, die slechts een hoofdgeld betaalden, konden allicht door ijver en spaarzaamheid een klein vermogen bijeenbrengen; maar ook zij,

1 Zie Wallon, t.a.p., I, 292.

die voor rekening van hun patroon werkten, ontvingen dikwerf een zeker aandeel in de voordeelen der onderneming. Vermoedelijk is de toestand der slaven, die aan den staat behoorden, wel het minst ongunstig geweest. Deze slaven genoten veel vertrouwen, hetzij ze gebruikt werden als schrijvers in de lagere kringen der administratie, of als policieagenten - de policie in Athene werd door 1200, slaven uitgeoefend! - of als betaalmeesters bij het leger. Voor de contrôle der financiën bezigde men ze gaarne, omdat men ze des noods op de pijnbank kon brengen, hetgeen met een burger bezwaarlijk kon geschieden. Alles wel beschouwd, schijnen de slaven in de stad een veel beter lot gehad te hebben dan de slaven op het land of in de mijnen, zoodat dan ook te Athene zelden of nooit van opstand onder hen sprake is geweest. Er zijn zelfs veel voorbeelden van een hartelijke en innige betrekking tusschen heeren en slaven in Oud-Griekenland; meer dan eens stelde de heer na den dood van zijn slaaf een gedenkteeken op diens graf, met een opschrift dat van zijn smart en liefde getuigde. Maar niet alle meesters waren even goed gezind, en het laat zich denken, dat naast die voorbeelden van goede verstandhouding, ook menig voorbeeld van een minder aangename betrekking zal te vinden zijn geweest. Vooral in hun ouderdom was de toestand der slaven zeer treurig[1]. Het eigenbelang van den meester had dan opgehouden in hun voordeel te werken; zij waren lastposten geworden, waarvan men hoe eer hoe beter bevrijd wenschte te worden.

De demoraliseerende invloed, dien de slavernij bijna altijd uitoefent op hen, die onder haar druk leven, heeft zich ook in Griekenland krachtig doen gevoelen. Om ons de gevolgen van dien invloed op eens duidelijk voor den geest te brengen, herinnert ons Wallon[2], dat Molière de meeste typen van dienstboden, die in zijn komediestukken voorkomen, aan Plautus en Terentius heeft ontleend en dat de werken dezer schrijvers op hun beurt den toestand der Grieksche maatschappij veel meer dan die der Romeinsche afspiegelen. Dientengevolge zou bijvoorbeeld Scapin niet zoozeer een beeld van den *valet* uit den tijd van Lodewijk XIV, als wel van den slaaf uit den tijd van Pericles zijn. Deze herinnering bespaart ons een

1 Büchsenschütz, t.a.p., 163.
2 I, 308.

lange beschrijving, want op eens zien wij ze voor ons, die intriganten, altijd samenspannende met de kinderen tegen den vader, en onder den schijn van de eersten te helpen, den tweeden bestelende; lieden zonder hart, zonder conscientie, gedemoraliseerd tot in het diepst van hun ziel. Dat is de laatste vrucht der slavernij; op onrecht steunt zij, onrecht kweekt zij. Haar wezen is immoreel; zij brengt immoraliteit voort. Ontneem den mensch zijn persoonlijke vrijheid: gij maakt hem een veinzaard. Ontneem hem het recht om eigendom te verwerven: gij maakt hem een dief. Ontneem hem het familieleven: alle begrip van zedelijkheid gaat bij hem verloren. Overal heeft men de werking van die psychologische wet kunnen waarnemen; hetgeen ons van de toestanden in Oud-Griekenland bekend is geworden, bewijst op nieuw haar bestaan.

En hoedanig moet de invloed der slavernij op de vrije bevolking geweest zijn? Hoedanig moet hij geweest zijn in dat Oud-Athene, waar de arbeid reeds in minachting was en waar dus veel meer behoefte bestond aan iets dat die minachting temperde, dan aan iets dat haar zoozeer versterkte, als met de slavernij het geval is! De duitsche wijsgeer Schopenhauer drijft ergens den spot met hetgeen zijn landgenooten *Wechselwirkung* noemen: een zaak, beweert hij, kan niet terzelfder tijd oorzaak en gevolg zijn van iets anders. Maar de juistheid zijner kritiek komt ons verdacht voor, als wij zien hoe de slavernij in Athene, na eenmaal onder den invloed van een eenzijdige levensbeschouwing te zijn ontstaan, toen zij tot vollen wasdom gekomen was, die levensbeschouwing in haar eenzijdigheid bevorderd heeft. Geen beter middel om den arbeider te berooven van al wat hem aantrekkelijk maakt, dan het begrip arbeid onafscheidelijk te verbinden aan de begrippen van dwang en slavernij. Een vrije burger van Athene moest diep gezonken zijn, eer hij zou afdalen in de rangen der slaven om naast dezen het werk te verrichten, waartoe zij met stokslagen werden aangezet. En daarbij kwam nog dit. Juist omdat de slaven zooveel voordeel afwierpen aan hun rijke meesters, waren zij geduchte concurrenten voor de lagere klassen der vrije bevolking, en die concurrentie, gevoegd bij den zedelijken invloed, waarvan wij straks gewaagden, verklaart ons die toenemende ongelijkheid tusschen rijken en armen in Athene, die men, toen de slavernij er nog bestond, ook

in Noord-Amerika zoo duidelijk kon waarnemen. Deze ongelijkheid, schrijft Boeckh[1], bedierf èn den staat, èn de zeden. Politiek hadden rijken en armen dezelfde rechten: wat was dan natuurlijker dan dat rijke volksmenners door giften en ander gunstbetoon de welwillendheid der lagere klassen zochten te koopen, en dat zoodoende een corruptie werd aangekweekt, die op den duur den geheelen staat in gevaar moest brengen. En waren die giften nog maar altijd uit eigen middelen betaald; maar daarvoor was het vermogen der meesten niet toereikend. Men sprak dus de schatkist aan, en diegene, die daarin den grootsten moed betoonde, werd de meest beminde staatsman. Later, als wij spreken over de economische politiek van Athene, zullen wij zien, onder welke onderscheiden vormen dit kon geschieden en welke schromelijke gevolgen uit dit alles zijn voortgevloeid. De slavernij is op zich zelve reeds een groot kwaad; maar de slavernij in een land, dat democratisch wordt geregeerd, is de ellende ten top gevoerd; want terwijl dan eenerzijds de opperste macht bij de lagere klassen, die de meerderheid vormen, berust, ontstaat anderzijds een oorzaak van demoralisatie dezer klassen en van toenemende ongelijkheid tusschen rijken en armen, die noodlottig werken moet. Men ondermijnt zoodoende den bodem zelf, waarop men staat.

Ik sprak van *toenemende* ongelijkheid, en een oogenblik nadenken is voldoende om tot de overtuiging te komen, dat bij een volk, waar slavernij bestaat, de kloof tusschen kapitalisten en niet-kapitalisten steeds dieper moet worden. ‘Immers, waar vrije arbeid bestaat[2], komt iedere vermeerdering van welvaart, die door vermeerdering van productie plaats vindt, slechts voor een deel ten bate van het kapitaal; een groot deel komt ten voordeele van den arbeid, daar alle vermeerdering van productie de dubbele strekking heeft om de prijzen der voorwerpen te doen dalen en de arbeidsloonen te doen stijgen. Waar echter slavenarbeid bestaat, komt iedere vermeerdering van welvaart, die het gevolg is van vermeerderde productie, nagenoeg uitsluitend ten voordeele van het kapitaal. Heeft, bij vermeerdering van de vraag naar arbeid, ginds een stijgen der loonen plaats, hier stijgen de slavenprijzen. Het stijgen der loonen

1 I, 163.
2 Ik herhaal hier eenige woorden, die ik reeds vroeger in dit tijdschrift heb geplaatst. Zie Gids, 1861. II, 409.

nu heeft de strekking om de kapitaalvorming in de hand te werken van hen, die nog geen kapitaal bezitten; het stijgen der slavenprijzen heeft juist een tegenovergestelde strekking; want, hoe duurder de slaven, hoe grooter de moeilijkheid voor dengenen, die ze niet bezit, om ze te verkrijgen. Dezelfde oorzaak: vermeerdering van productie, werkt dus in een maatschappij, waar vrije arbeid, en in een maatschappij, waar slavenarbeid heerscht, juist het tegenovergestelde uit: ginds bevordert zij een geleidelijke verdeeling van kapitaal over de geheele bevolking, hier een scherpe afscheiding tusschen rijkdom en armoede.' Het feit dat in onze hedendaagsche maatschappij, ondanks haar vrijen arbeid, die geleidelijke verdeeling van kapitaal nog niet bestaat, bewijst natuurlijk niets tegen de bovenstaande redeneering; dit feit is het gevolg van tegenwerkende oorzaken, welker invloed machtiger zijn dan die van den vrijen arbeid. Diezelfde oorzaken zouden ook bestaan, indien in onze maatschappij slavernij heerschte, maar zij zouden dan onverdeeld en dus nog krachtiger werken.

II.

De eenzijdige levensbeschouwing der Atheners, hun minachting voor handel en industrie, hun eigenaardige opvatting van de roeping en de plichten der staatsburgers, ziedaar het uitgangspunt vanwaar wij ons waagden aan een beschrijving der Atheensche slavernij. Reeds nu is het ten deele verklaard hoe Athene, ondanks zijn minachting voor het practische leven, nogtans in het bezit is geweest van een bloeiende industrie. Thans, nu wij gaan spreken over de metoiken, moet hetgeen onverklaard bleef, aangevuld worden. Wij moeten dan tevens ophelderen, hoe de Atheensche handel, ondanks dezelfde tegenwerkende oorzaak, zulk een aanzienlijken omvang heeft kunnen bereiken. Na op een zeer donkere zijde van het volksleven de aandacht gevestigd te hebben, is het een verpoozing thans op een lichtzijde te kunnen wijzen.

De klasse der *metoiken* omvatte al diegenen, die met der woon te Athene gevestigd waren, en noch tot de slavenbevolking, noch tot de burgers behoorden. De meeste

hunner waren vreemdelingen of kinderen van vreemdelingen, grootendeels, doch op verre na niet uitsluitend, afkomstig uit andere Grieksche staten. Xenophon noemt Lydiërs, Phrygiërs, Syriërs en Pheniciërs onder hen en, naar het schijnt, mogen ook de vrijgemaakte slaven onder hen gerekend worden[1], want de rechten en verplichtingen van dezen stemden met die der metoiken overeen. Die rechten en verplichtingen waren aldus geregeld. De metoiken mochten geen vaste goederen bezitten; zij konden daarop dus ook geen geld schieten. Hunne dochters mochten niet huwen met Atheensche burgers: ieder die een vreemd meisje, onder voorwendsel dat zij een Atheensche was, aan een burger had uitgehuwelijkt, werd met verbeurdverklaring zijner goederen gestraft[2]. Aan den krijgsdienst waren zij wel onderworpen, maar niet in dezelfde mate als de burgers, en in de ruiterij werden zij niet opgenomen; daarentegen werden zij op de vloot vaak als matrozen gebezigd[3]. Van sommige verplichte diensten, die wij later beschrijven zullen (trierarchie en gymnasiarchie), waren zij zoo goed als vrijgesteld; maar van den anderen kant moesten zij een hoofdgeld betalen, dat voor elken volwassen man ruim ƒ 5, voor elke vrouw, wier zonen nog minderjarig waren, ruim ƒ 2.50 's jaars bedroeg. Eindelijk was elk hunner verplicht een patroon of beschermheer te kiezen, die als een soort van bemiddelaar tusschen hen en den staat optrad, en zonder wiens medewerking zij geen proces bij de rechtbanken van Athene aanhangig konden maken. Wie geen patroon bezat, werd tot slavernij gedoemd, en dezelfde straf trof dengene, die nalatig bleef in het betalen van het hoofdgeld. Aan deze bepalingen werd streng de hand gehouden, voor zoover niet om bijzondere redenen aan dezen of genen vrijstelling van een last, opheffing van een verbod, was verleend.

De toestand der metoiken was dus zeer dragelijk. Het hoofdgeld was niet van belang, en alles wel beschouwd, drukten op de vreemdelingen geen zwaarder lasten dan op de burgers. Met opzet was dit aldus geregeld. De Atheners begrepen zeer wel het voordeel van een bloeienden handel; zij wisten even goed als wij dat een beschaafd volk niet leven kan zonder

1 Büchsenschütz, l.c. 180; Wallon, l.c., I, 345; Boeckh, I, 447.
2 Boeckh, I, 519.
3 Schoemann, I, 103 en 366; Grote, V, 251.

kramers, kooplieden en bankiers. Plato noemt den koopman een weldoener der maatschappij; Xenophon spreekt in denzelfden geest, en Aristoteles erkent uitdrukkelijk, dat het voor alle staten noodig is het een te koopen, het ander te verkoopen, om het overtollige te kunnen verruilen tegen datgene waaraan men behoefte heeft. Maar juist omdat men dit alles zoo goed begreep en toch zelf zoo min mogelijk aan groot- en kleinhandel wilde deelnemen, gevoelde men de noodzakelijkheid van de vreemdelingen naar Athene te lokken. Daar vele hunner gedurende de Perzische oorlogen de stad hadden verlaten, stelde Themistocles, toen de vrede was hersteld, voor, hen voor goed van het hoofdgeld te ontheffen; en werkelijk heeft die ontheffing voor eenigen tijd plaats gevonden; maar de voornaamste drijfveer om terug te keeren, moet voor hen gelegen hebben in de welwillendheid, waarmede zij werden ontvangen, en in de bescherming die Athene hun door zijn versterkte haven en zijn zeemacht kon verleenen. De metoiken hebben ten allen tijde een krachtig en zeer belangrijk bestanddeel uitgemaakt van de Atheensche maatschappij. Tot hen behoorden in de eerste plaats en bijna zonder uitzondering de handwerkslieden en kraamhandelaars; in de tweede plaats de voornaamste kooplieden en bankiers. Juist de onmogelijkheid, waarin zij verkeerden, om buiten bijzondere vergunning, vast eigendom te verkrijgen, bracht te weeg, dat zij hun kapitalen in handel, bankierszaken en nijverheid moesten beleggen, en dit deden zij ook met ijver. Diegenen onder hen, die geen kapitalen bezaten, werkten voor loon, en het aantal van dezen schijnt evenmin gering te zijn geweest. Men ziet hieruit dat de metoiken een groote leemte in de Atheensche maatschappij aanvulden, ja dat zonder hen die maatschappij, om te kunnen bestaan, op geheel andere grondslagen had moeten rusten.

Het is hier de plaats om over den Griekschen handel een woord te spreken; dat hij uitgebreid was, hebben wij reeds gezegd. Men had ten eerste den binnenlandschen kraamhandel, die vooral bij gelegenheid der feesten een grooten omvang verkreeg. Er werden dan jaarmarkten gehouden, waarop zeer veel werd omgezet. Ook in oorlogstijd hadden de kramers de handen vol, want de soldaat moest in den regel zich zelf van al het noodige voorzien, en vele kooplieden volgden dus het leger. Voor Athene zelf was het marktwezen goed geregeld. Een afgezouderde plaats in den Piraeus (het Deigma) diende den vreem-

delingen om de monsters hunner goederen uit te stallen; er was daar verder een overdekte hal, door Pericles gebouwd, voor den verkoop van meel, en voor een goede marktpolitie werd behoorlijk gezorgd. Tien ambtenaren, waarvan vijf voor de stad, vijf voor den Piraeus, agoranomen geheeten, waren belast met het innen der marktgelden, het nazien der goederen, het beslechten van geschillen tusschen koopers en verkoopers, terwijl nog bovendien een tiental *metronomen* of ijkers de maten en gewichten moesten controleeren[1].

De geldhandel, die, zooals wij gezien hebben, mede bijna uitsluitend door de metoiken werd gedreven, was even aanzienlijk. De kapitalisten van onze dagen zullen watertanden als zij vernemen, welken interest men destijds betaalde. Reeds vroeger noemden wij acht percent als de rente, die men door het verpachten van land kon bedingen, maar het land bracht toen, evenmin als nu, de hoogste rente op, en voor gewone geldleeningen was de interest veel meer dan acht percent. 12 à 18 percent heette een gewone rente[2]. Men vindt zelfs veel hoogere cijfers aangegeven, doch die kunnen ons niet allen tot maatstaf dienen, daar zij dikwijls behalve den interest nog iets anders insluiten. Men kon namelijk in Athene op zeilende goederen geld leenen, met dien verstande, dat noch de rente betaald, noch de geleende som teruggegeven behoefde te worden, indien door zeeroof, storm of andere rampen het onderpand verloren ging. Zulk een leening was tegelijk een assurantie, en bij de gevaren, die toenmaals aan de scheepvaart waren verbonden, is het zeer begrijpelijk, dat men voor de assurantie een vrij hooge premie verlangde. Voor een reis van Athene naar de Zwarte Zee en terug vinden wij in Demosthenes' tijd 22½ pCt. aangegeven; welk cijfer tot 30 pCt. moest klimmen, indien het vertrek uit de Zwarte Zee na het begin van den herfst plaats vond. Uit deze enkele opgave blijkt reeds, hoe hoog men den risico stelde: 7½ pCt. meer voor een vertrek in den herfst!

Het is mij nergens gebleken, welke rente voor het geldschieten op hypotheek werd betaald; men schijnt dit niet met juistheid te kunnen aanwijzen. Dit is te betreuren, want thans wordt het moeilijk een stellig antwoord te geven op de vraag

1 Schoemann, I, 431, Bocekh, I, 83-85, Büchsenschütz, 472.
2 Boeckh, I, 182.

of de hooge rentestand, die in Athene heerschte, aan gemis van vertrouwen dan wel aan andere oorzaken moet worden toegeschreven. Mag men echter aannemen, dat de hypotheekrente niet veel verschild heeft van hetgeen men door het verpachten van land kon bedingen, dan moeten wij tot de slotsom komen, dat inderdaad gebrek aan crediet als de hoofdreden moet beschouwd worden, waarom te Athene beneden de 12 à 18 pCt. gewoonlijk geen geld te krijgen was. Die gissing is trouwens even weinig onaannemelijk als de conclusie die er uit volgt. De rechtszekerheid was in Athene op verre na zoo groot niet als bij ons; daar de brandassurantie, zoo ver wij weten, er niet bestond, kan ook een zakelijk onderpand van goederen er niet die waarborgen hebben opgeleverd, die het thans aanbiedt. Bovendien was Athene herhaaldelijk in oorlog met naburige staten, en hoe zeer de oorlog het vertrouwen vermindert, ondervinden wij op dit oogenblik. Een lage rentevoet is alleen mogelijk in rustige tijden en bij een goed ingericht assurantiewezen. Daar de eerste voorwaarde zeer dikwijls, de tweede aanhoudend, in Griekenland ontbrak, behoeft het ons niet te verbazen dat de rente er hoog was. Zij was trouwens niet hooger dan in Europa gedurende de middeneeuwen. In 1311 bepaalde Philips IV van Frankrijk den wettelijken interest op 15 à 20 pCt. In 1430 riepen de Florentijnen, wegens den hoogen rentevoet, Joodsche bankiers naar hun stad en deze beloofden niet meer dan 20 pCt. te zullen eischen[1]. Welk een hoogen interest moet men zelfs tegenwoordig nog vaak in Amerika betalen! Een disconto van 15 pCt. is er in de Zuidelijke Staten niet zeldzaam.

De voornaamste geldschieters te Athene waren natuurlijk de bankiers of wisselaars, die er veel vertrouwen genoeten. Hun werkzaamheid schijnt veel overeenkomst gehad te hebben met die der Engelsche banken, ofschoon zij natuurlijk ook in vele opzichten daarvan verschilde, daar de wisselhandel in Athene niet bestond. Zij ontvingen tegen een matige rente geld à deposito[2] en lieten daarover bij quittantie beschikken, welke quittanties, even als ons kassierspapier, vaak als betaalmiddelen gebruikt werden[3]. Zij maakten gewoonlijk goede zaken: de

1 Roscher, Nationaloekonomie, I, 373.
2 Boeckh, I, 177.
3 Büchsenschütz, 502; Hüllman, Handelsgesch der Griechen, 187.

bank van Pasion b.v., schijnt jaarlijks ƒ 4300 zuivere winst te hebben afgeworpen - een aanzienlijke som voor dien tijd en bij de toenmalige waarde van het geld. Een Staatsbank bestond te Athene niet. Maar de heiligdommen namen dikwijls gelden in deposito en leenden het ook tegen onderpand uit. Vermoedelijk zullen de meeste hypotheken wel bij hen gesloten zijn, daar vaste goederen toen de grootste zekerheid gaven. Hypotheekregisters bestonden wel in andere staten van Griekenland, doch, zoover men weet, niet te Athene. Gewoonlijk werd op de verpande grondstukken een steenen tafel geplaatst, waarop de schuldvordering was vermeld. Vele van die tafels zijn nu nog voorhanden.

Naast den binnenlandschen en den geldhandel bloeide de buitenlandsche handel van Athene. Zijn geschiedenis kan hier natuurlijk niet beschreven worden; daarvoor moeten wij verwijzen naar de boeken, die in het begin van dit opstel zijn genoemd; slechts met een paar trekken kunnen wij zijn omvang en beteekenis aanduiden. De buitenlandsche handel was voor verre het grootste deel o v e r z e e s c h e handel; de landhandel en riviervaart waren, in vergelijking hiermede, gering. En de zeehandel, al bleef men ook veiligheidshalve steeds de kusten volgen, strekte zich ver uit. In het Westen, zoodra men Italië voorbij was, vonden de Grieken geduchte mededingers in de Karthagers, zoodat hun handel met Spanje nooit zeer belangrijk is geweest; maar in de andere deelen der Middellandsche Zee en, nog oostelijker, in de Zwarte Zee, was hun overwicht in hun bloeitijd nagenoeg onbetwist. Het had lang geduurd eer Athene in de rijen der zeevarende natiën had plaats genomen; zelfs in Solon's tijd was zijn handel nog onbeduidend. Corinthe was het geruimen tijd vóór geweest, even als het naburige eiland Aegina, welks concurrentie eerst ophield voor Athene gevaarlijk te zijn na een zeeoorlog, die, hoewel hij door den inval der Perzen werd gestoord, nogtans de Aegineten zeer verzwakte. Men weet, hoe Athene, door Themistocles daartoe gedrongen, tijdens en na de Perzische oorlogen zijn vloot uitgebreid en zijn haven verbeterd heeft: van dien tijd dagteekent ook zijn handelsbloei. Athene gebruikte zijn vloot om de heerschappij ter zee te verkrijgen en uit te breiden en het ontzag daarvoor geen middelen. Aegina werd in 456 overwonnen en cijnsplichtig gemaakt; Euboea in 445, Samos in 440 onderworpen. Bij het begin van den pelopone-

sischen oorlog bezaten buiten Athene alleen nog maar Corinthe en Corcyra (het tegenwoordige Corfu) een noemenswaardige zeemacht, en Athene's overwicht was groot. Het beheerschte de kusten van Thracië en Macedonië, de steden aan den Hellespont en den Propontis, benevens Chalcedon en Byzantium, zoodat het den handel op de Zwarte Zee geheel in zijn macht had. In het jaar 411, toen de kosten van den langdurigen oorlog nieuwe financieele hulpmiddelen noodig maakten, kon het zelfs een tol van 10 pCt. invoeren, te betalen over alle goederen die den Bosphorus doortrokken. De vijfde eeuw vóór Christus is dus de beste tijd van Athene's zeehandel geweest.

Die handel bestond zoowel in het vervoeren van goederen van de eene vreemde plaats naar de andere, als in eigen uiten invoer; aan den eerstgenoemden namen zelfs de burgers, niet alleen de metoiken, hetzij als reeders, hetzij als kooplieden, deel[1]. Onder de invoerartikelen bekleedden levensmiddelen een voorname plaats, en wel hoofdzakelijk gezouten visch en graan; men betrok dit laatste artikel meest uit de Krim, uit Egypte en uit Sicilië; vervolgens hout, metalen en andere grondstoffen of hulpmiddelen voor de nijverheid; weeldeartikelen van allerlei soort, en, zooals wij reeds gezien hebben, ook slaven. Producten van eigen grond voerde Athene slechts weinig uit; men noemt bijna alleen honig, vijgen en olie. Daarentegen was de uitvoer van industrie-artikelen aanzienlijker. Het Atheensche aardewerk b.v. was wijd en zijd zeer beroemd - geen wonder, als wij de afbeeldingen zien van die rijk versierde vazen en schotels -; en ook van boeken (Athene bezat een niet onbelangrijke boekenmarkt), weefgoederen en metaalwaren werd vermoedelijk veel naar het buitenland gezonden. Er bestaat echter reden om te gelooven, dat Athene's invoer in den regel zijn uitvoer overtroffen heeft, zoodat het jaarlijks een zeker saldo aan goud en zilver naar het buitenland heeft moeten remitteeren. De tributen der bondgenooten, waarover wij later spreken zullen, leverden hiertoe de middelen.

De wijze van handeldrijven was destijds nog al vrij primitief - of vrij geavanceerd, naar gelang men het noemen wil; want ook op het gebied van den handel is een cirkelbeweging waar te nemen, die de menschheid na vele wisselingen ongeveer op hetzelfde punt terugvoert, van waar zij is uitgegaan. Alle

1 Schoemann, I, 545, 546.

volken beginnen met ruilhandel. Naderhand, wanneer de beschaving vordert, verdwijnt de ruihandel en leert men koopen en verkoopen tegen geld. Maar na verloop van tijd komt de wissel in zwang en de promesse en het bankbillet en het kassierspapier; het geld, overbodig gemaakt door het Clearing House, verdwijnt weder geheel uit het groote handelsverkeer en wordt verzameld in de kelders van een centraalbank, die het in den regel slechts verlaat om naar de kelders van een andere centraalbank te worden overgebracht. Zoo is men ongemerkt teruggekeerd tot den ouden ruilhandel, hoewel in een nieuwen vorm, en die terugkeer wordt geprezen als het toppunt van vooruitgang. Het koopen en verkoopen tegen geld is slechts een tusschentoestand geweest, waardoor men van het oude tot het nieuwe is gekomen. - Een soortgelijke tusschentoestand is de commissiehandel. Raadpleeg onze kooplieden: zij zullen u zeggen, hoe zij in vroegere tijden gewoon waren orders te ontvangen uit verschillende plaatsen in Europa, en die orders onder berekening van een commissieloon uit te voeren. Maar thans is dit alles veranderd: de nieuwe tijden brachten nieuwe zeden; men ontvangt nu geen orders meer, maar moet bij voorbaat koopen hetgeen men denkt te kunnen ‘plaatsen’; van commissionnair is men koopman voor eigen rekening geworden. Zelfs de fabriekanten, die voor Indië werken, kunnen thans niet meer geheel op bestellingen wachten en zijn door de concurrentie wel genoodzaakt om een deel hunner producten naar Indië te consigneeren. Maar dat alles is weder niets anders dan een terugkeer tot het punt van uitgang, want de commissiehandel is een vrucht van het toenemen der beschaving; hij ontstaat eerst als het verkeer een zekeren trap van ontwikkeling heeft bereikt. In de oudste tijden moest de koopman, even als nu, zijn schip vullen met de producten, waarvan hij elders een goeden afzet verwachtte; hij zond dit schip naar de plaats der bestemming, en genoot de winst of droeg het verlies, waarmede de onderneming sloot. Van bestellingen was geen sprake; men moest, wilde men zaken doen, voor eigen rekening handelen. Dus geschiedde het ook in de dagen van Oud-Athene en het eenig belangrijk verschil tusschen toen en nu bestond hierin, dat de koopman destijds veelal met zijn schip medereisde, schoon niet altijd. Dit was zeker een bezwaar; doch er stond een tweeledig voordeel tegenover; men kon persoonlijk voor zijn belangen waken en - men verkocht

altijd voor gereed geld. - Stippen wij volledigheidshalve ten slotte nog aan, dat makelaars en andere tusschenpersonen in Athene niet onbekend zijn gebleven; dat in alle Grieksche handelsplaatsen zoogenaamde Proxenen gevestigd waren, die ongeveer dezelfde diensten bewezen als de consuls van onzen tijd, en eindelijk dat onder de vele vereenigingen of maatschappijen, die Athene bezat, ook sommige tot het drijven van handel bestaan hebben.

Deze weinige trekken mogen volstaan om eenig denkbeeld te geven van den Atheenschen handel, zijn omvang, zijn beteekenis en de wijze waarop hij gedreven werd. Beschermd door de vloot en de haven, gevoed door de industrie, gesteund door de talrijke koloniën, die Grieksche burgers gesticht hadden, steeg die handel weldra tot een aanzienlijke hoogte. Maar ondanks alles wat daaraan bevorderlijk was, zou die hoogte toch nimmer zijn bereikt, zoo niet een nijvere bevolking van vreemdelingen binnen Athene's muren geleefd had. Haar aanwezigheid maakte den handelsbloei van Athene mogelijk; even als de slavernij den bloei der Atheensche nijverheid begunstigde. Zonder zijn metoiken en zijn slaven zou Athene nooit geworden zijn wat het nu is geweest; tenzij een andere levensbeschouwing en een minder eenzijdige opvatting van de plichten en de roeping des staatsburgers de heerschende gevoelens hadden verdrongen. Maar zelfs die verandering kunnen wij ons niet voorstellen, of het Oud-Athene ondergaat in onze verbeelding een gedaantewisseling, waardoor het al zijn eigenaardigste karaktertrekken verliest.

III.

Zou dit verlies, indien het in werkelijkheid had plaats gegrepen, een voordeel zijn geweest voor de menschheid? Zou Athene evenzeer gebloeid hebben op het gebied van kunst, litteratuur en wijsbegeerte, zou het de wereld verrijkt hebben met dezelfde monumenten van klassieke schoonheid en verheven gedachte, indien het ook economisch zijn kracht in zich zelf had gezocht en zijn industrie op vrijen arbeid gegrondvest, zijn handel door eigen inspanning uitgebreid had? Men zal ons wijzen op het Italië der middeneeuwen, evenzeer be-

roemd door zijn bloeienden handel en nijverheid als door zijn scholen van beeldhouwers en schilders en door zijn rijke litteratuur. Men zal ons herinneren aan het Holland der 17de eeuw; aan de dagen toen de Oost-Indische Compagnie over alle zeeën onze vlag deed wapperen en Vondel tegelijk zijn lierzangen dichtte, toen aan gindsche zijde van den Oceaan een Nieuw-Nederland verrees en Rembrandt nog veel beter en duurzamer Holland's naam vereeuwigde. Die voorbeelden bewijzen, zonder tegenspraak, dat handel en nijverheid den bloei der kunst niet onmogelijk maken; maar dat is niet alles wat hier bewezen moest worden. Athene heeft niet alleen *gebloeid* door kunst, het is een *wetgever* geworden op het gebied der kunst. Het heeft de regels vastgesteld, die wij nog thans als regels van allen goeden smaak erkennen. Zijn kunstvormen dienen ons tot maatstaf voor het vlekkelooze, voor het ideale schoon. En ditzelfde geldt evenzeer van de wijsbegeerte; in de philosophie van Plato en die van Aristoteles heeft Athene de twee polen vastgesteld, waartusschen het denken van alle volgende geslachten zich zou bewegen. Om zulke groote dingen tot stand te kunnen brengen - en vergeten wij niet, dat Attica slechts 90,000 burgers telde - moest het Atheensche volk door eigenschappen uitblinken, die geen handelsvolk bezit. Een kunstenaar en een wijsgeer gevoelen zich te midden van een handelswereld altijd eenigszins misplaatst. Al weten zij, dat men hen hoog waardeert, de kring van denkbeelden, waarin zij zich gestadig bewegen, is niet die van de maatschappij die hen omringt. Zij zoeken het ideaal, de anderen de werkelijkheid. Zij trachten naar schoonheid en waarheid, de anderen naar stoffelijk voordeel. En als zij van studeervertrek of atelier afdalen in het maatschappelijk leven, dan maakt zich dikwijls een gevoel van hen meester, als hadden zij op arendswieken het luchtruim doorkruist, om op eens door eene fatale kracht naar beneden te worden geslingerd. De wereld, die zij dan ontmoeten, is *hun* wereld niet. Zij zijn daar gasten en vreemdelingen, gelijk de metoiken in de Atheensche republiek - indien zij al, door materieele zorgen gedrongen, geen slaven zijn geworden van den wansmaak der groote menigte. Zou Athene zulke wetgevers op het gebied van wijsbegeerte en aesthetiek voortbrengen als het gedaan heeft, dan moest de denker, de kunstenaar zich burger gevoelen binnen zijn muren, dan moest de geheele omgeving bevorderlijk zijn aan datgene,

wat den wijsgeer prikkelt, den dichter bezielt, den beeldhouwer en den schilder van liefde voor het schoone doet ontgloeien. In één woord, de Atheensche maatschappij moest, wat haar kern betreft, een kunstenaarswereld zijn.

En dat was zij ook in werkelijkheid: de kunst smolt er met opvoeding, godsdienst en staatsleven ineen, zoodanig ineen, dat wij haar, zelfs in onze verbeelding, van geen van deze drie meer scheiden kunnen; en al die karaktertrekken, die een kunstenaarswereld eigen zijn, vinden wij ook in de Atheensche maatschappij terug. Wij zouden ons te ver buiten den kring van ons onderwerp begeven door dit uitvoerig aan te toonen; het is bovendien door Taine, in zijn meesterstukje, *Philosophie de l'art en Grèce*, reeds onovertreffelijk gedaan. Maar op een paar bijzonderheden moet ik wijzen, daar zij ook voor den economist van onmiddellijk belang zijn. Ik bedoel in de eerste plaats de instelling van het *Theorikon-fonds*. Niets is meer geschikt om ons den eigenaardigen geest van het Atheensche volk te doen kennen, dan deze instelling.

Het Theorikon-fonds, dat ontstaan is in de eeuw van Pericles, moest oorspronkelijk alleen dienen om aan het volk uitdeelingen van geld te doen voor het bijwonen van de voorstellingen in den schouwburg. Vroeger was de toegang tot die voorstellingen voor alle burgers geheel vrij geweest, maar dit had tot zooveel misbruiken, ja tot wanorde en vechtpartijen, aanleiding gegeven, dat men omstreeks de 70e Olympiade schijnt besloten te hebben om voortaan een entréegeld te heffen van 2 obolen, of ongeveer drie stuivers. Daardoor echter werd het voor de armoedige bevolking bezwarend om in den schouwburg te komen, en dien ten gevolge besloot men om van staatswege een fonds te vormen, het Theorikon-fonds, waaruit men de entréegelden zou betalen. Doch allengs werd aan dit fonds een veel ruimere bestemming gegeven; niet alleen voor het bijwonen der voorstellingen in den schouwburg, ook bij gelegenheid van alle publieke feesten werd aan het volk geld uitgedeeld, opdat iedereen op zulke dagen door een goeden maaltijd feest zou kunnen vieren en deelnemen aan de algemeene vreugde. De instelling werd zeer populair; wilde een staatsman invloed winnen, dan zorgde hij in de eerste plaats daarvoor, dat het Theorikon-fonds rijkelijk bedacht en nooit voor andere doeleinden gebruikt werd. In den ergsten financieelen nood durfde men het dan ook niet aanraken. Philippus van Mace-

donië dreigde reeds om Griekenland in te lijven, de slag van Chaeronea stond reeds op het punt om voor goed een einde te maken aan Athene's vrijheid, toen het volk voor het eerst gedoogde om de gelden van dit fonds tot bestrijding der oorlogskosten aan te wenden. Het waren heilige gelden[1]. Door de voorstellingen in den schouwburg werd het kunstgevoel van het volk gestreeld, en waar zou het heen moeten, als men dit gevoel zou prijsgeven? De feesten, die men vierde, waren godsdienstige feesten, want de goden wilden gediend worden met een opgeruimd gelaat en een blij gemoed, met dansen en processies, met muziek en feestgeschal. Was het niet een snoodaard, een vijand van den staat, een vijand van de godsdienst, die aan het volk de middelen zou willen onthouden om aldus zijn goden te eeren en den drang zijns harten te bevredigen? In den Olynthischen oorlog, weinige jaren slechts vóór Griekenlands ondergang, had Apollodorus gewaagd dit voor te stellen; om het voorstel alleen werd hij met een boete gestraft. De kosten, die de instandhouding van het Theorikon-fonds jaarlijks veroorzaakt heeft, zijn niet met juistheid te bepalen[2], maar zij moeten alleraanzienlijkst zijn geweest. In 410 v.C., dus te midden van den Peloponesischen oorlog, werd er alleen in vijf maanden tijds een som van bijna ƒ 44,000 aan besteed[3].

En de uitgaven voor het Theorikon waren nog op verre na niet de eenige die hetzij voor het tooneel, hetzij voor de feesten van staatswege geschiedden. Een deel dier kosten, wel is waar, werd direct door de gegoede burgers gedragen, in den vorm van bijzondere diensten, die hun waren opgelegd, maar zij drukten daarom toch niet minder zwaar op de gemeente, waarvan de burgers een deel uitmaakten. Deze diensten, die met den naam van liturgiën werden aangeduid, bestonden voornamelijk uit de volgende: choregie, gymnasiarchie en hestasie. Ieder burger, die ten minste ƒ 8000 bezat, werd er op zijn beurt mede belast; meende iemand, dat billijkerwijs een ander in zijn plaats had moeten dienen, dan stond het hem vrij, als deze laatste de bewering tegensprak, zijn vermogen met dat van dien ander te verruilen. Door deze bepaling achtte men een rechtvaardige verdeeling gewaarborgd.

1 Grote, History of Greece, XI, 353 en verv.
2 Grote, t.a.p., XI, 355.
3 Schoemann, t.a.p., I, 454.

De *choregie* bestond in de verplichting om te zorgen voor de koren in den schouwburg, voor de lyrische koren van mannen en knapen, voor de fluitspelers, en diergelijken meer. Men moest de acteurs en koristen betalen, voeden en van sierlijke kleedingen voorzien, den meester bekostigen die hunne oefeningen leidde, enz. Dit alles kon zeer duur worden, vooral indien men, door wedijver gedreven, zijn verplichtingen ruim opvatte; men noemt zelfs choregiën die ƒ 1300 gekost hebben. De *gymnasiarchie* bestond in het voeden en bezoldigen van hen, die zich oefenden voor de wedloopen bij de feesten; in het leveren der flambouwen bij het fakkelloopen; in de versieringen van de strijdperken, en wat daar verder toe behoorde. Ook dit kostte veel geld, hoewel niet zooveel als de choregie; men noemt daarvoor een som van ƒ 500. - De *hestasie* eindelijk was de verplichting om bij gelegenheid van vriendschappelijke of godsdienstige bijeenkomsten van den stam, waartoe men behoorde, een algemeenen maaltijd aan te richten. Men moet deze maaltijden niet verwarren met de groote *volks*-maaltijden, die uit het Theorikon-fonds betaald werden; aan degenen, waarvan wij nu spreken, namen alleen de leden van denzelfden stam deel. Toch kon het aantal gasten allicht tot 2000 klimmen, en de maaltijd behoefde niet prachtig te zijn, als men hiervoor reeds een som van ƒ 300 besteedde.

Men ziet dus dat de schouwspelen en feesten aan de burgerij niet weinig geld kostten; maar aan de schatkist kostten zij niet minder; want de feesten der Atheners - wij spreken eerst later van hetgeen aan publieke gebouwen en gedenkteekens werd besteed - waren talrijk, talrijker dan die van alle andere Grieken, en zij moesten altijd uitmunten door buitengewone pracht. Bij zulke gelegenheden hadden ook groote offeranden plaats en stroomde het bloed van honderden geiten en stieren. Zoo werden bij het zegefeest van den slag van Marathon niet minder dan 500 jonge geiten geslacht, en in zeven maanden tijds brachten eens de huiden der geslachte dieren alleen de som van ƒ 2200 op. De betrekking van ossenkooper voor de publieke feesten en volksmaaltijden was een der aanzienlijkste waardigheden in den Atheenschen staat. Op een trjdstip, toen men de muren en landswerven moest laten vervallen, toen de staat te arm was om een bedrag van ƒ 8000 aan de Boeotiërs te betalen, ten einde hen te bewegen zich van vijandelijkheden te onthouden, werd een driemaal grooter som aangewezen

voor de publieke feesten! - Zoo waren de Atheners; altijd lichtzinnig, altijd verzot op feesten en schouwspelen, om de genietingen van het oogenblik de hoogste belangen van den staat vergetende. ‘O gij Grieken - zoo sprak eens een Egyptisch priester tot Sophocles - gij zijt kinderen! - En inderdaad, zij hebben met alles gespeeld: met het leven en met al de ernstige dingen van het leven, met de godsdienst en met de goden, met de politiek en met den staat, met de philosophie en met de waarheid. - En juist daardoor zijn zij de grootste kunstenaars der wereld geworden’[1].

Maar dezelfde oorzaak, waaraan Athene te danken heeft dat zijn naam vereeuwigd is voor alle geslachten, moest ook de oorzaak worden van zijn verval. Een kunstenaarswereld *in* een maatschappij kan, wat de economische zijde van haar bestaan betreft, door die maatschappij gedragen worden; maar een maatschappij, die zelve een kunstenaarswereld is geworden, vindt in eigen boezem geen materieel rustpunt meer en is dus wel gedwongen, dit rustpunt elders te zoeken. Athene is voor die gevolgtrekking niet teruggedeinsd. Waar zachte middelen voldoende waren, heeft het die gebruikt; dit zagen wij reeds aan de gedragslijn, die ten opzichte der metoiken werd gevolgd. Doch vaak waren zachte middelen niet voldoende en dan werd het middel van ruw geweld aangegrepen. Welk een tragische zijde is hierin te ontdekken: de meest ideale opvatting van het leven in strijd met de platte werkelijkheid, en ten slotte door die werkelijkheid zoodanig overmeesterd, dat bijna alle trekken van het ideaal verloren gaan. ‘Die Griechische Geschichte’ - zeide een Duitsch schrijver vóór eenige jaren, aan het slot van een treffende beschouwing over de kunstgeschiedenis van Hellas: ‘die Griechische Geschichte scheint wie eine grosse Tragödie. Wie Achilles muss Hellas nach göttergleichen Thaten in seiner Jugendblüthe sterben, wie Oedip und Orest muss es die Orakelsprüche erfüllen, den Göttern gehorchend die heilige Gesetze der Welt verletzen, und so unschuldig schuldig fallen’[2]. Athene vooral heeft de heiligste wetten der wereldorde geschonden, de wetten der rechtvaardigheid en der menschelijkheid. Het heeft andere volken willen dienstbaar maken aan de vervulling van zijn

1 Taine, Philosophie de l'art en Grèce, pag. 63, 64.
2 Schnaase, Geschichte der bildenden Künste bei den Alten, II. 353, 354.

eigen bestemming en daardoor het grootste onrecht gepleegd, tot dat het eindelijk door allen bestreden werd en zijn hegemonie verloren ging. Wel gebruikte het niet uitsluitend gewelddadige middelen; wel paarde het meestal aan een willekeur, die ons met weêrzin vervult, een schranderheid en een liberaliteit, die onze bewondering opwekken; maar het geweld werd nooit ontzien en het was maar al te dikwijls de grondslag, waarop de geheele politiek rustte. Dit alles zal nog duidelijker worden, als wij de staatkunde der Atheners ten opzichte van de *nijverheid*, den *handel*, de *financiën* en het *armwezen* meer in bijzonderheden gadeslaan. Bijna overal zullen wij dezelfde mengeling ontmoeten van despotisme en vrijgevigheid, van onrecht en billijkheid. Vrijgevigheid en billijkheid alléén vinden wij uitsluitend in de nijverheidspolitiek.

Hiervoor bestonden evenwel bijzondere redenen. Men kan de nijverheid door gilden aan banden leggen en door beschermende tarieven kunstmatig aankweeken, en noch voor het een, noch voor het ander bestond in Athene een voldoende reden of aanleiding. Raadplegen wij de geschiedenis; slechts daar hebben de gilden het meest gebloeid, slechts daar hebben zij de grootste voorrechten bezeten, waar hun aandeel in het gemeentebestuur het ruimst was en het ‘Zunftregiment’ elken tegenstand kon overwinnen. In Athene nu waren bijna alle handwerkslieden vreemdelingen. Hun oordeel over de inrichting van het landsbestuur, over wetgeving en politie, werd te nauwernood gevraagd. Men lokte hen, men beschermde hen, men stelde hun aanwezigheid op hoogen prijs; maar tegelijk hield men ze streng afgezonderd van de klasse der burgers, in wier politieke rechten zij niet mochten deelen, wier gronden zij niet mochten koopen, aan wier zonen zij hun dochters niet ten huwelijk mochten geven en wier tusschenkomst zij noodig hadden om rechtsgedingen aanhangig te maken. Dit alles, gevoegd bij de afzonderlijke belasting die op hen rustte en die, hoe licht ook, van een zoodanige soort was, als geen Atheensch burger ooit zou hebben willen betalen, moest dienen om hen steeds te herinneren, dat zij geen Atheners waren en zich bijgevolg met het huishoudelijk bestuur van den staat, waarin zij leefden, niet mochten bemoeien. Geen wonder, dat zij niet beproefd hebben het te doen: men zou hun spoedig den lust verleerd hebben om de proef te herhalen.

Dezelfde oorzaak verklaart mede voor een deel het gemis

aan beschermende tarieven. Wel is waar was de groote industrie op verre na niet *uitsluitend* in handen der metoiken, misschien wel niet eens hoofdzakelijk, maar de metoiken vertegenwoordigden toch bij uitstek de nijverheidsbelangen in Athene, welks burgers van oudsher nog veel meer een landbouwend dan een industrieel volk waren geweest. De landbouw was te Athene steeds geëerd en werd er dus in een geheel ander licht beschouwd dan de handel en de nijverheid. In den bloeitijd was er te nauwernood een gegoede burger, die niet een stuk gronds bezat. Eerst na den peloponnesischen oorlog kwam hierin verandering en verloor Athene's bevolking veel van haar oude liefde voor den landbouw; maar toen was ook reeds de tijd van verval aangebroken. Vóór dien tijd moeten de inkomsten van de meeste gegoede Atheners ruim zooveel uit grondbezit als uit andere bronnen zijn ontsproten. Onder die omstandigheden en bij de minachting, die destijds voor handel en industrie heerschte, was natuurlijk de economische politiek van Athene veel meer gericht op de begunstiging van den landbouw dan op die der nijverheid. Ieder volk heeft zekere overleveringen; te Athene luidde de overlevering aldus: zorg voor den landbouw is regeeringsplicht. Over de nijverheid zweeg zij geheel. - Ook mag men ten slotte wel vragen of de industrie van Athene wel ooit aan bescherming door een hoog tarief behoefte heeft gevoeld. De voortreffelijkheid zijner nijverheidsproducten, vooral van zijn aardewerk[1] en zijn wapens, was toch, naar het schijnt, algemeen erkend.

Wij moesten wel naar dergelijke oorzaken ter verklaring van Athene's vrijgevige nijverheidspolitiek zoeken, want het is niet mogelijk, die vrijgevigheid aan verlichte economische denkbeelden toe te schrijven. Om dit laatste te kunnen doen, zouden wij toch wel in de eerste plaats bij de Atheners een nauwkeurige kennis van het verband tusschen vraag en aanbod en prijs moeten onderstellen; maar nauwelijks werpen wij een blik op hun politiek ten opzichte van den graanhandel, of het blijkt terstond, hoe zeer juist die kennis hun ontbrak. Een meer bekrompen politiek is zelfs in de middeneeuwen niet

1 Zie Guhl en Koner, Das Leben des Griechen und Römer, nach antiken Bildwerken dargestellt, waar gezegd wordt dat Athene ‘durch die treffliche Thonerde vom Vorgebirge Kolias ein Hauptfabrikort für Thongeschirr wurde.’ S. 153.

gevolgd. De graanuitvoer was ten allen tijde streng verboden, ja zelfs van het vreemde graan, dat in Attica was binnengebracht, moest ten minste twee-derde gedeelte daar blijven. Geen koopman mocht koren ontbieden uit een vreemde haven om het naar een plaats buiten Attica te verzenden, geen bankier geld schieten op graan, vanwaar ook afkomstig, dat bestemd was voor het buitenland[1]. De kleinhandel in koren lag evenzeer aan banden. Of er te Athene een broodzetting bestond, durf ik niet beslissen[2], maar dat de opkoopers van graan er op allerlei wijze werden tegengewerkt, staat vast. Op niet meer of minder dan de doodstraf was het verboden om zich tegelijkertijd een grootere hoeveelheid dan van ongeveer 2000 kilogram koren aan te schaffen. De kooplieden mochten het graan niet duurder van de hand zetten dan voor een obolus per medimne, of ongeveer ƒ 4.30 per last, hooger dan zij zelve betaald hadden; in Demosthenes' tijd, toen de tarwe ƒ 80 het last gold, maakte dit een winst van slechts vijf percent. Er waren bovendien publieke graanmagazijnen, die voor staatsrekening werden gevuld, en waar men in tijden van schaarschte voor lage prijzen het noodige koopen kon. Somtijds, hoewel niet zoo vaak als later in Rome geschiedde, werd ook wel koren aan het volk uitgedeeld, doch deze maatregel behoorde natuurlijk tot de armenzorg. Wij zien intusschen uit de staatkunde, die te Athene ten opzichte van den graanhandel gevolgd werd, zeer duidelijk, welke beginselen er ten aanzien van de nijverheid zouden zijn toegepast, indien daarvoor op eenigerlei wijze aanleiding had bestaan.

Veel minder vrijgevig dan de nijverheidspolitiek was de handelspolitiek. Sommigen willen ons wel doen gelooven dat ook zij op liberale grondslagen rustte, maar Boeckh toont aan, hoe onjuist die meening is. In de staatkunde van Athene bekleedt het monopoliseeren van den handel geen ondergeschikte plaats, en hoewel Athene's handelspolitiek zijn algemeene politiek geenszins beheerschte, maar integendeel door deze beheerscht werd, zoo blijkt toch uit alles dat Athene zeer wel begrepen heeft, hoe zeer het aan macht en invloed zou winnen door het

1 Ik volg hier Schoemann, I, 543, die eenigszins afwijkt van Boeckh, t.a.p., I, 81, 82.

2 Boeckh, die zegt: Beim Getreide finden wir eine grosse Freiheit des Handels (I, 83) en Schoemann, die van ‘festgesetzten Taxe’ spreekt (1, 432), zijn hier niet met elkander overeen te brengen.

middenpunt te worden van de geheele handelsbeweging in den Griekschen archipel. Wij hebben reeds eenige voorbeelden gezien van de middelen, die het gewoon was aan te wenden, ten einde dat doel te bereiken: de oorlog tegen de Aegineten, de onderwerping van Euboea, Samos en zoovele andere plaatsen stonden hiermede in verband; maar het ergste is nog verzwegen. Toen Napoleon in het begin dezer eeuw zijn continentaal stelsel toepaste om Engeland te gronde te richten, deed hij slechts op veel ruimer schaal, wat Athene reeds vóór twee en twintig eeuwen meer dan eens had beproefd. Zoo ontzegde Pericles aan de inwoners van Megara, om deze te benadeelen, alle verkeer met Attica, en bij een andere gelegenheid geschiedde hetzelfde ten opzichte van Boeotië. In het vijftiende jaar van den Peloponnesischen oorlog verklaarden de Atheners Macedonië in staat van blokkade, en gedurende denzelfden oorlog stelden zij zelfs bijzondere ambtenaren aan tot bewaking van den Hellespont, opdat zonder hun toestemming geen koren uit de Zwarte Zee of uit Byzantium naar welke plaats ook verzonden zou worden. Veroorloofden deze ambtenaren dan den uitvoer naar een of ander land, zoo werd tevens bepaald, hoeveel die uitvoer jaarlijks bedragen mocht, en in elk geval moest aan Athene een tol worden betaald, die, zooals wij reeds gezien hebhen, 10 pCt. bedroeg. Dat in oorlogstijden de uitvoer van wapens en van alle materialen, die voor het bouwen en uitrusten der vloot benoodigd waren, ten strengste verboden was, behoeft niet eens gezegd te worden; maar als men met eenigen nadruk zou willen herinneren, dat zulke verbodsbepalingen toch altijd tot de uitzonderingen behoorden en dus in vredestijd niet golden, dan zouden wij aan den anderen kant de vraag moeten herhalen, die Boeckh[1] ons in het voorbijgaan doet: ‘Wie oft genoss denn Hellas die Segnungen des Friedens?’ De verbittering, die Athene door zijn egoïstische en despotische handelspolitiek opwekte, was groot en algemeen. De zoo even vermelde maatregel tegen Megara bekleedt zelfs een plaats onder de oorzaken van den Peloponnesischen krijg.

Het moet intusschen erkend worden dat in vredestijd, zoo lang of zoo kort als die dan duren mocht, de Atheensche handel een groote vrijheid genoot. Staatsmonopoliën waren er wel niet

1 t.a.p., I, 76.

zeldzaam, maar zij werden alleen in tijden van geldverlegenheid ingevoerd en zij hielden nooit lang stand. De in- en uitgaande rechten waren er laag, daar zij zoowel voor invoer als voor uitvoer ter zee slechts 2 pCt. bedroegen; hierbij kwam dan nog een havengeld van 1 pCt. Van rechten bij uit- of invoer overland is niets hoegenaamd bekend. Wat verder den handel in vaste goederen binnen Attica betreft, daarin kan Athene ons tot voorbeeld dienen; de overgangsrechten bedroegen er niet meer dan 1 pCt. - Het geldverkeer eindelijk was geheel onbelemmerd: niet alleen bestond er geen verbod van gelduitvoer, maar zelfs geen woekerwet. Aan de mededeeling van dit laatste, zeer opmerkelijke feit, knoopt Grote in zijn *History of Greece*[1] een historische herinnering vast, die zeer de aandacht verdient van alle economisten, daar zij dikwijls uit het oog wordt verloren. Hij toont aan, dat de woekerwetten bijna overal ontstaan zijn onder een orde van zaken, die geheel van de tegenwoordige verschilt. In een primitieven toestand der maatschappij toch neemt men geen geld op om er handel mede te drijven of om er een industrie mede uit te oefenen, maar enkel en alleen, omdat men in nood verkeert. Van dien nood misbruik te maken ten einde iemand een hooge rente af te persen, schijnt dan natuurlijk uit een zedelijk oogpunt ten hoogste afkeurenswaard, en het behoeft ons niet te bevreemden dat er wetten gemaakt worden om dit misbruik tegen te gaan, al treffen zulke wetten dan ook geen doel. In Athene nu was het geldverkeer zeer bloeiend; men leende er niet alleen geld om zich uit den nood te redden, maar ook om *kapitaal* te verkrijgen. Bijgevolg kleefde er aan het eischen van een hoogen interest niet die smet, die er destijds, ja geruimen tijd daarna, elders nog aan kleefde. De weerzin tegen de personen die geld uitleenden bleef onder de wijsgeeren lang bestaan, maar niet onder het volk, welks practisch gezond verstand de zaak wel van den rechten kant wist te beschouwen. - Het geldverkeer in Athene werd bovendien zeer gebaat door het gemis aan een euvel dat in alle andere landen der wereld onnoemelijk veel kwaad heeft gesticht; ik bedoel: wettelijke vermindering van het gewicht of gehalte der muntstukken. Na Solon heeft zoo iets nooit of bijna nooit plaats gegrepen[2], en het is zeer

1 III, 108 en verv.

2 Volgens Grote nooit. Boeckh (t.a.p., I, 769) meent dat in 408 v.C. de goudstukken zijn gedeprecieerd. Maar Grote tracht te bewijzen, dat die meening onjuist is (History of Greece, III, 115, noot 2). Schoemann (I, 471) gelooft ook aan een ‘Münzverschlechterung gegen das Ende des pelop. Krieges’, maar hij wederlegt Grote niet.

opmerkelijk, dat, hoezeer de bewondering voor Solon te Athene algemeen was, juist deze van de door hem genomen maatregelen ten allen tijde strenge afkeuring heeft gevonden[1]. De nauwgezetheid, waarmede Athene bij het vervaardigen der muntstukken te werk ging, verdient allen lof. Nimmer trachtte de Staat zich door depreciatie van het geld te verrijken en op vervalschen der munten was de doodstraf gesteld. Het Attische geld had dan ook overal een goeden naam.

Is het niet zoo als wij gezegd hebben? Zijn niet licht en bruin op de sterkste wijze dooreengemengd in de handelspolitiek van Athene? Plaats de vrijheid, die aan het geldverkeer werd gegund, naast de bekrompenheid waarmede de graanhandel geregeld was; plaats het milde, vrijgevige tarief van uit- en invoer naast het grove egoïsme, de brutale willekeur, waarmede men den zeehandel zocht te monopoliseeren; welk een verschil tusschen het een en het ander! Maar de tegenstelling zal nog toenemen naarmate wij vorderen. Vooral in de financieele politiek en in die aangaande het armwezen is zij treffend. Over deze beiden willen wij thans spreken.

IV.

Het zou niet moeilijk vallen een zeer gunstig beeld van Athene's financiewezen te ontwerpen. Men zou kunnen wijzen op de zorg, waarmede de geldzaken werden bestuurd en op een tal van verstandige bepalingen, waaraan het financieel beheer onderworpen was. De rekenplichtigheid, bijvoorbeeld, strekte zich zeer ver uit en daalde tot in de kleinste bijzonderheden af. Dertig dagen na het nederleggen van zijn ambt, moest ieder, die op eenigerlei wijze de beschikking had gehad over de gelden van den staat, rekening en verantwoording doen van al zijn ontvangsten en uitgaven. Tien ambtenaren, *lo-*

1 Grote, t.a.p., III, 114.

gisten geheeten, waren belast met het nazien dier rekeningen, die daarenboven, nadat zij in orde waren bevonden, in steen gegrift en openlijk tentoongesteld werden. Verder bestond de gewoonte om alle inkomsten uit domeinen te verpachten, zoodat van eigen beheer door den staat nooit sprake was; ja zelfs de gewone inkomsten werden op dezelfde wijze behandeld, hetgeen zeker in strijd is met onze denkbeelden van financieel beheer, maar in Athene, waar de belastingen nauwkeurig omschreven waren, minder zwarigheden opleverde. Op al die verpachtingen werd bovendien nog toezicht uitgeoefend door tien ambtenaren (poleten), die met de pachters onderhandelden, de door hen verschuldigde gelden in ontvangst namen, en deze weder aan een tiental schatmeesters (apodecten) overgaven. Ten slotte werd dat deel der inkomsten dat op last der volksvergadering aan den rijksschat moest worden toegevoegd, door de apodecten naar het Parthenon gebracht, waar het (hoe dringt toch zelfs tot in het financiewezen de godsdienst door!) beschouwd werd als aan de godin Athena te zijn toegewijd. Dit was natuurlijk een bloote fictie: de godin moest het geld weder teruggeven, zoodra men het noodig had; maar zoodoende bleef het onder bewaking van haar schatmeesters, die het alleen na een nieuw besluit der volksvergadering mochten uitbetalen[1]. Eindelijk - men begrijpt dat ik vele ondergeschikte punten voorbijga - stond bijkans het geheele financieele beheer onder de leiding van één man, die elke vier jaren door het volk benoemd werd, en wiens werkkring, hoewel men niet meer in staat is dien nauwkeurig te beschrijven, toch zeer uitgebreid en hoogst belangrijk moet geweest zijn. Hij was de algemeene ontvanger en betaalmeester; al de inkomsten, met uitzondering van vermogensbelastingen en langen tijd achtereen ook van de tributen, gingen door zijn handen; op al de uitgaven, de oorlogskas en het Theorikon niet medegerekend, hield hij toezicht. Zijn macht was natuurlijk door de wetten en door de volksbesluiten beperkt; ook berustte het opperbestuur over de financiën bij den Raad van vijf honderd, die in alle dingen de verantwoordelijke uitvoerder van den volkswil bleef. Maar zijn invloed was niettemin groot, daar hij eeusdeels door het volk zelf verkozen, anderdeels door zijn betrekking beter dan iemand in staat was om het geheel der financiën te overzien. - In

1 Zie Boeckh, t.a.p. Boek II, 5, en Boek III, 20.

deze regeling is niets dat afkeuring verdient, niets dat een verstandig financieel beheer onmogelijk maakt. Het gemis van een budget kan toch bezwaarlijk voor *dien* tijd als een zonde worden aangemerkt.

Er zijn nog meer lichtpunten op te merken. De invordering der belastingen ontmoette in Attica nooit eenige zwarigheid: het volk had ze aan zich zelf opgelegd en betaalde ze derhalve ook zonder tegenspraak. De jaarlijksche uitgaven werden bijna allen door de jaarlijksche inkomsten gedekt; slechts zelden maakte men schulden; ontstond nogtans een tijdelijke geldverlegenheid, dan nam men bij de bankiers of de heiligdommen gelden op, die dan met groote nauwgezetheid werden terugbetaald, of wel, men liet zich door de rijkste burgers een voorschot doen op de belastingen. Maar het meest gebruikelijke en stellig ook het meest afdoende middel in zulke omstandigheden was de heffing van een buitengewone directe belasting, die het eerst door Solon is ingevoerd, later wijzigingen heeft ondergaan, en die, naar de scherpzinnige, zoozeer geroemde verklaring van Boeckh[1], in haar laatsten vorm op de volgende grondslagen rustte.

Al de belastingschuldigen - en daaronder schijnen ook de metoiken behoord te hebben - werden verdeeld in vier klassen, naar hun vermogen. Niet het geheele vermogen was echter belastbaar, slechts een deel daarvan, en wel een *grooter* deel naarmate men rijker was. De eerste klasse bijvoorbeeld omvatte allen die 12 talenten en meer bezaten: 20 pCt. hiervan was belastbaar. De tweede klasse omvatte hen, die van 6 tot 12 talenten bezaten: zij betaalden slechts over 16 pCt. van hun vermogen. De derde klasse strekte zich uit over degenen die 2 tot 6, de vierde over hen die 5/12 tot 2 talenten rijk waren: gene werden over 12, deze over 8 pCt. van hun vermogen belast. Was nu eenmaal door deze reducties naar een verminderende schaal het belastbaar vermogen van een ieder berekend, dan waren verder de percenten, die elkeen

1 'The excellent explanation of the Solonian property-schedule and graduated qualification, first given by Boeckh in his Staathaushaltung der Athener, has elucidated a subject which was, before him, nothing but darkness and mystery.' Grote, III, 119, Verg. X, 114-116. Grote verschilt weder op enkele punten van Boeckh, doch wij kunnen die verschilpunten terzijde laten. Schoemann volgt Boeckh (I, 471-474).

over zijn belastbaar vermogen betalen moest, dezelfde. Kiezen wij uit iedere klasse een voorbeeld tot opheldering.

> Iemand uit de 1e klasse bezat 100 talenten, belastbaar à 20 pCt. = 20 talenten; hiervan verschuldigd stel 5 pCt. = 1 talent.
>
> Iemand uit de 2e klasse bezat 10 talenten, belastbaar à 16 pCt. = 1.6 talenten; hiervan verschuldigd stel 5 pCt. = 0.08 talent.
>
> Iemand uit de 3e klasse bezat 4 talenten, belastbaar à 12 pCt. = 0.48 talenten; hiervan verschuldigd stel 5 pCt. = 0.024 talent.
>
> Iemand uit de 4e klasse bezat 1 talent, belastbaar à 8 pCt. = 0.08 talenten; hiervan verschuldigd stel 5 pCt. = 0.004 talent.

Men gaf zelf het vermogen aan, dat men bezat, en het schijnt dat deze opgaven, vooral in de eerste tijden, nog al betrouwbaar zijn geweest; later evenwel, na den peloponesischen oorlog, toen de vermogensbelasting veelvuldiger geheven moest worden en niet meer, zooals vroeger, slechts bij uitzondering, werd men te dien aanzien minder nauwgezet. Men schijnt toen ook (378 v.C.) de inwoners verdeeld te hebben in zoogenaamde *Symmoriën* of vereenigingen van belastingschuldigen, waarschijnlijk twintig in getal, die voor een bedrag in ééns werden aangeslagen, voor het inkomen van de belastingen harer leden moesten zorgen, en de sommen, die niet te rechter tijd waren ingekomen, den staat voorschieten; maar deze instelling bracht groote misbruiken teweeg, daar zij aan de rijken te veel macht gaf over de armen[1]. Toch schijnt zij nog vrij lang bestaan te hebben.

De vermogensbelasting was een buitengewone heffing, tot stijving der oorlogskas. Onder de liturgiën - waarvan vroeger reeds gesproken is en die óók onder de directe lasten te brengen zijn, al werden zij in natura gepresteerd - kwam er ééne voor, die insgelijks een buitengewoon karakter droeg, daar zij mede in verband stond met den oorlog. Ik bedoel de zoogenaamde *trierarchie*. Zij bestond in de uitrusting en verzorging van oorlogschepen voor de landsvloot. De staat gaf het schip, dat wil zeggen, den romp en de mast, maar de trierarch moest het in een bruikbaren toestand brengen, en al het toebehooren leveren, de bemanning bijeenbrengen de soldij, die hem door den vlootvoogd werd ter hand gesteld, uitbetalen, en dus òf het schip zelf op de reis vergezellen, òf iemand anders in zijn plaats laten optreden. Zoodra een vloot moest uitgerust wor-

1 Grote, t.a.p., X, 118, 119.

den, werd een even groot aantal trierarchen benoemd als er schepen waren (indien dit ten minste niet reeds bij voorbaat was geschied) en hij, die het eerst gereed was, werd bekroond. De trierarch behoefde niet langer dan een jaar te dienen; had hij langer gediend, dan kon hij de extra kosten die daaruit voortvloeiden, aan zijn opvolger in rekening brengen. Gedurende zijn diensttijd was hij van alle andere liturgiën, zooals choregie en gymnasiarchie, vrij. Men begrijpt dat de uitgaven, aan dezen last verbonden, nog al tot een hoog bedrag konden klimmen; vandaar dat men later toestond om een trierarchie door twee personen tegelijk te laten vervullen; ja ten slotte werden ook hiervoor, even als voor de vermogensbelasting, symmoriën of vereenigingen gevormd, ten einde den druk, door hem over een groot aantal personen te verdeelen, lichter te maken. Deze symmoriën beantwoordden echter even weinig aan haar doel als de andere, en op voorstel van Demosthenes werden zij weder afgeschaft. De trierarchie werd nu geregeld naar het vermogen, met dien verstande, dat de gegoeden voor elke tien talenten (ƒ 26,000) die zij bezaten, gedurende één jaar de zorg voor één schip op zich moesten nemen, terwijl de minder gegoeden zich op zoodanigen voet met elkander moesten vereenigen, dat altijd op tien talenten vermogen één trierarchie viel. Wie in het eene jaar gediend had, was in het volgende vrij.

Deze beiden nu, de vermogensbelasting en de verschillende soorten van liturgiën, waren, zoo ik mij niet bedrieg, de éénig directe lasten, die aan de Atheensche burgers waren opgelegd. Grondlasten, tiendgelden, bedrijfsbelastingen, zij bleven allen - behalve bij de metoiken, die een hoofdgeld moesten betalen - als gewoon middel van inkomsten onbekend. De fiere geest des volks duldde ze niet, want men beschouwde het als een aanranding der vrijheid, indien òf het eigendom, òf het bedrijf, òf de persoon des burgers aan een geregelde betaling werd onderworpen. Domeinen en indirecte belastingen moesten de gewone bronnen zijn van het inkomen des lands. Maar wat nu, als die bronnen niet ruim genoeg vloeiden, en het daaruit verkregen inkomen de uitgaven niet kon dekken? Zou men dan de uitgaven moeten inkrimpen of de toevlucht nemen tot die middelen, die ja onder buitengewone omstandigheden geduld, maar toch altijd verafschuwd werden? Op die vraag gaf Athene een practisch antwoord; een antwoord, soort-

gelijk aan hetgeen in de negentiende eeuw na Christus gegeven is door een ander volk - tusschen Oost-Frieland en de Schelde - toen zijn financiën in wanorde waren en het des ondanks in een even kostbare als onverstandige politiek wilde volharden, toen zijn belastingen niet toereikend waren voor de uitgaven en het nogtans zijn schuld verminderen, zijn land met spoorwegen bedekken wilde. De moraal fronst over dit antwoord het voorhoofd; de wetenschap houdt vol dat vroeg of laat zekere nadeelige gevolgen daarvan niet zullen uitblijven; maar de practische wijsheid van den dag spot met de strenge eischen der moraal en de zwaarmoedige voorspellingen der wetenschap; zij geniet het heden.

Het beeld, dat wij poogden te schetsen van Athene's financieele politiek, begint, naar men bespeurt, reeds een donkere zijde te vertoonen; maar in waarheid, ook de lichtzijde werd daareven te helder gekleurd. Men prijst het strenge toezicht op alle inkomsten en uitgaven der schatkist, dat te Athene gehouden werd; maar hoe dikwijls waren de *logisten* omgekocht, zoodat metterdaad de rekenplichtigheid niets te beteekenen had! De omkooperij moet in Attica een ongekende hoogte bereikt hebben. De kiezers werden omgekocht door de candidaten, de rechters door belanghebbende partijen, de staatsambtenaren door hen die hun gunst noodig hadden, hetzij landgenoot of vijand. Zelfs de priesteres van het delphische orakel liet zich meer dan eens door geld bewegen om een gewenschte uitspraak te doen. Demosthenes klaagt er telkens over, dat zij, aan wier handen het landbestuur is toevertrouwd, van bedelaars rijke lieden zijn geworden, die in prachtige huizen wonen, en Thucydides acht het in zijn karakterschets van Pericles noodig, uitdrukkelijk te verzekeren, dat deze staatsman zich nooit heeft laten omkoopen; wel een bewijs, hoe zeer de omkooperij regel was geworden. - Zonderlinge tegenstrijdigheid al weder! De Atheners verachten handel en industrie; een ‘moneymaking people’ zijn zij niet; en in hun midden heerscht een corruptie, die men in onze dagen te vergeefs zou zoeken.

Maar de zwartste plek in de Atheensche financiën is die, waarop ik straks met een woord doelde; het evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven werd alleen gehandhaafd door de bijdragen of tributen, die men den bondgenooten afdwong. Reeds onder Sparta's hegemonie waren van tijd tot tijd gel-

den geheven voor gemeenschappelijke oorlogen; maar nauwelijks had Athene het overwicht in handen, of die heffingen namen toe. In den beginne geschiedde de betaling ongedwongen; tot handhaving hunner onafhankelijkheid stelden de kleine staten zich gaarne onder Athene's bescherming en droegen zij gewillig jaarlijks een zekere som aan de oorlogskas bij. Maar allengs veranderde dit alles. De bescherming werd overheersching, de vrijwillige bijdrage verplichte cijns. Onder voorwendsel dat zij er veiliger zou zijn, werd de algemeene kas van Delos, waar zij tot dusver was bewaard gebleven, naar Athene overgebracht, en in den tijd van Pericles beschouwde Athene de tributen als eigen inkomsten, waarover het naar willekeur kon beschikken. Het getal der cijnsplichtige steden was nu tot ongeveer duizend geklommen. Gewoonlijk bedroegen de tributen 600 talenten 's jaars, doch er zijn jaren geweest dat zij tot 1200 ja 1300 talenten werden opgevoerd. Stellen wij ons recht duidelijk voor, welke sommen die cijfers vertegenwoordigen: 600 talenten zijn ƒ 1,560,000, 1300 talenten bijkans ƒ 3,400,000, en Attica's geheele bevolking, met inbegrip der slaven en metoiken, was niet meer dan een zevende van de tegenwoordige bevolking van Nederland. Al rekenen wij nu de toenmalige waarde van het geld slechts op het drievoud van hetgeen zij thans bedraagt, dan staat een som van 600 talenten voor Attica reeds gelijk met een bedrag van ruim ƒ 32 millioen voor ons land in onzen tijd, een som van 1300 talenten met ruim ƒ 71 millioen! Nu eerst wordt het ons duidelijk, hoe Athene die belangrijke sommen heeft kunnen besteden aan zijn feesten, zijn Theorikon-fonds, en aan de versterking en versiering der stad. Alleen de propylaeën der Acropolis, die onder Pericles in vijf jaren tijds gebouwd zijn, hebben ƒ 3,230,000 gekost. Nu eerst is het ons geen raadsel meer, dat Athene in zijn bloeitijd een leger van bijna 32,000 man en een vloot van 3 à 400 galeien, bemand met 60,000 koppen, heeft kunnen onderhouden. Maar ook nu eerst kunnen wij verklaren, hoe de Atheensche Staat zooveel heeft kunnen doen voor armverzorging en voor alles wat, zonder dien naam te dragen, toch in werkelijkheid niet anders mag genoemd worden.

Het is alweder een bont tafreel, wat ons in de Atheensche armverzorging te aanschouwen wordt gegeven; aan den eenen kant veel dat onbepaalden lof verdient, aan den anderen kant

nog meer dat de diepste wonden der Atheensche maatschappij voor ons bloot legt. Aan de burgers, die door lichaamsgebreken of door zwakte buiten staat waren om in hun onderhoud te voorzien, werd een voldoende ondersteuning gegeven, hetgeen ons te meer treft, omdat barmhartigheid de hoofddeugd der Grieken niet was. Evenzoo onderhield Athene de kinderen van alle in zijn dienst gesneuvelde soldaten tot hun meerderjarigheid, en ook de krijgslieden, die verminkt uit den strijd terugkeerden, werden niet vergeten. Had de armenzorg zich hiertoe bepaald, dan zou zij ons tot voorbeeld kunnen dienen; maar zij strekte zich veel verder uit. Reeds hebben wij gezien, hoe in tijden van duurte uit de publieke korenmagazijnen tot lage prijzen, ja zelfs om niet, graan aan het volk werd uitgedeeld, en men begrijpt, welke belangrijke geldsommen dit kan verslonden hebben; doch dit was niet het ergste. Of was het geen vermomde bedeeling, wanneer dat zelfde Atheensche volk, dat in de vervulling zijner staatsburgerlijke plichten zijn hoogste roeping zag en ter wille daarvan handwerk en industrie verachtte, zich voor de uitoefening dier plichten een dagloon liet betalen, dat bijna met het dagloon van een werkman gelijk stond? Alle schrijvers stemmen hierin overeen, dat de bezoldiging voor het bijwoneu der volksvergaderingen, die in de dagen van Pericles werd ingevoerd en sedert behouden bleef, inderdaad geen ander karakter droeg[1]; maar allen zijn evenzeer eenstemmig in het aanwijzen der nadeelige gevolgen, die uit deze practijk zijn voortgevloeid. Vele burgers vonden in het loon, dat zij dusdoende genoten, een groot deel van hun middelen van bestaan, en de werkeloosheid, het leven ten koste van den staat, werd hierdoor niet weinig aangemoedigd. Hoe meer men het volk gaf, hoe meer zijn begeerlijkheid werd opgewekt en hoe meer het dus eischte. De tributen moesten, om zooveel eischen te bevredigen, al hooger en hooger klimmen - tot dat eindelijk de maat vol was. De ongunstige uitslag van den Peloponnesischen oorlog deed de tributen in de handen van Sparta overgaan en toen was het gedaan met Athene's financieelen bloei. Daar stond het, met een ledige schatkist, met een vernietigd leger, zonder vloot, zonder hulpmiddelen, maar, wat het ergste van alles was, met een gedemoraliseerde burgerij,

1 Boeckh, I, 305; Schoemann, I, 456; Grote, V, 406, 407,; Büchsenschütz, 280 en verv.

die den arbeid was ontwend en die, wat de economische zijde van haar bestaan betreft, nooit op eigen krachten had leeren steunen.

Onder de gewelddadige middelen, die Athene heeft moeten gebruiken, deels om zijn politiek overwicht te handhaven, maar ook hoofdzakelijk om de armoede in den staat te temperen, was er een dat alle grenzen te buiten ging: ik denk aan de zoogenaamde *kleruchiën*. Van de vroegste tijden af was het als een recht van den overwinnaar beschouwd om het land, dat men veroverd had, aan de inwoners te ontnemen en onder de burgers van den eigen staat te verdeelen. Op die wijze hadden de Grieken vele streken bevolkt, die vroeger door barbaren waren bewoond; slechts zelden was dit veroveringsrecht door Hellenen ten opzichte van andere Hellenen toegepast. De Atheensche politiek deinsde echter ook hiervoor niet terug. Vooreerst scheen het niet onverstandig om de bondgenooten door vrees voor die harde straf van afval te weêrhouden, en vervolgens zag men in de toeëigening en verdeeling van den grond der overwonnen staten - anders gezegd: in de vestiging van *kleruchiën* - een voortreffelijk middel om zich van een deel der armoedige bevolking binnen Attica's grenzen te ontdoen. Wanneer tot dezen maatregel was overgegaan, werd het land in gelijke stukken verdeeld; elk Athener, die wilde, kon zich aanmelden om zulk een stuk te ontvangen, maar, hoewel het lot heette te beslissen, zoo werden toch bij voorkeur arme lieden met gronden begiftigd. De staat gaf hun nog wapens en reisgeld op den koop toe. Vooral onder het bestuur van Pericles werden vele kleruchiën gesticht. In 431 werd Aegina onderworpen: de inwoners moesten met vrouwen en kinderen het eiland verlaten, dat aan Attische burgers werd toegewezen. Vier jaren later onderging Mytilene hetzelfde lot; het land werd in 3000 stukken verdeeld, waarvan 300 aan de tempels, 2700 aan burgers van Athene geschonken werden. Reeds vroeger waren andere staten op soortgelijke wijze behandeld. Soms werden de mannen vermoord, de vrouwen en kinderen tot slaven gemaakt! - Door de burgerij van Athene gedrongen, moest Pericles steeds op denzelfden weg voortgaan. Naar de Chersonesos werden 1000, maar Naxos 500, naar Andros 250 mannen gezonden, en hoeveel meer nog naar andere plaatsen. Na het eindigen van den Peloponnesischen oorlog kon men natuurlijk dezelfde politiek niet meer blijven volgen; maar zoo spoedig

men kon, keerde men er weder toe terug. Nog in 352 vóór Christus werd te Samos een kleruchie van 2000 personen gevestigd. - De kleruchen bleven Atheensche burgers, en als zoodanig in oorlogstijd dienstplichtig; zij werden door Atheensche landvoogden bestuurd en waren dus geheel van het moederland afhankelijk. Niet altijd bebouwden zij zelve den hun toebedeelden grond; zij verpachtten dien soms aan oorspronkelijke bewoners en zullen zich dan ook in dat geval wel dikwijls weder te Athene met der woon gevestigd hebben, waar zij dan rustig de inkomsten konden genieten, die zij zoo gemakkelijk hadden verkregen.

Aldus zorgde Athene voor zijn armoedige bevolking; aldus vond het de middelen om, ondanks den nadeeligen invloed der slavernij, ondanks den afkeer voor handel en industrie, die zijne burgers vervulde, het pauperisme in eigen boezem tegen te gaan. Zijn economische politiek was uit één stuk: een gestadige slavenaanvoer, een egoïstische handelspolitiek, altijd klimmende eischen aan de bondgenooten, onrecht en geweld tegenover ieder volk, welks land de begeerlijkheid der natie had opgewekt, ziedaar in korte trekken haar beeld geschetst. Waren dit nu de gevolgen, waartoe een idealistische opvatting van het leven, een diep gevoel voor kunst, een zucht om zich te verheffen boven de platte werkelijkheid, ten slotte hadden gevoerd? Moest Athene's economische geschiedenis, andermaal het bewijs leveren, dat een eenzijdige ontwikkeling, in welke richting zij ook plaats vindt, altijd een gebrekkige ontwikkeling is en dat geen natie kan stand houden, die niet àl hare krachten en vermogens aankweekt? Moest het volk, dat de hoogste harmonie zocht te verwezenlijken, wanklanken voortbrengen, zoo scherp, zoo treffend, als men ze nergens verneemt? Wij behoeven het antwoord niet uit te spreken. De waarheid laat zich niet verbergen, en terwijl wij ons verlustigen in de kunstvormen, die Athene ons heeft nagelaten, kunnen wij het oog niet sluiten voor al de ellende, die het veroorzaakt heeft en voor de verkrachting van de wetten der natuur, waaraan het zich heeft bezondigd.

Houden wij steeds die beide kanten in het oog; het een was

telkens de prijs van het ander. Waren de Atheners een volk geweest als de Phenicièrs en Karthagers, had hun ster niet geschenen in den donkeren nacht der oudheid, wat zou er van de menschheid geworden zijn? Sainte-Beuve heeft beter dan iemand een antwoord gegeven op die vraag, in zijn welsprekende voordracht: *de la Tradition en littérature*. 'J'entends il est vrai' - zoo zegt hij - 'j'entends se grossir et se former les nations du Nord avec leurs chants de guerre ou de festin, leur mythologie, leurs légendes. Je ne nie pas la faculté poétique, jusqu'à un certain point universelle, de l'humanité. Toutes les nations qui se sont détachées successivement du point central, du coeur de l'Asie, sont reconnues aujourd'hui pour des frères et soeurs de la même famille, et d'une famille empreinte au front d'un air de noblesse; mais, dans cette famille nombreuse, il y en a un front choisi entre tous, une vierge de prédilection sur laquelle la grâce incomparable a été versée, qui avait reçu, des le berceau, le don du chant, de l'harmonie, de la mesure, de la perfection (Nausicaa, Hélène, Antigone, Electre, Iphigénie, toutes les nobles Vénus); et cette charmante enfant de génie, cette Muse de la noble maison, si on la suppose retranchée et immolée avant l'âge, n'est-il pas vrai? l'humanité elle-même tout entière aurait pu dire comme une famille, quand elle a perdu celle qui faisait sa joie et son honneur: '*La couronne de notre tête est tombée!*'

Ja, de menschheid zou haar kroon missen, als zij Hellas niet bezat; wij erkennen den glans van die kroon; maar wij vergeten evenmin, wat het aan de wereld gekost heeft om haar te veroveren.

Tot in bijzonderheden zelfs kan men aanwijzen, hoe zeer de weldaden, die Griekenland ons heeft aangebracht, telkens verkregen zijn door zijn eigen of anderer leed. Zoo is het, als men let op de oorzaken, die in den regel landverhuizing en kolonisatie te weeg brengen, geen gewaagde gissing, om aan te nemen, dat Griekenland nooit zulk een menigte koloniën zou gesticht hebben, indien in het moederland meer welvaart had geheerscht[1], en die koloniën zelve verrezen in den regel niet zonder onderwerping of verdrijving van de oorspronkelijke bewoners[2]. Maar hoe krachtig hebben zij bijgedragen tot den

1 Verg. Hermann, Lehrbuch der gr. Antiq., 4e Druk, p. 215, noot 5.

2 Die Colonien hatten nicht selten an den Einwohnern des Binnenlandes hartnäckige Feinde; überwanden sie dieselben, so trat gewöhnlich ein Periödenverthältniss ein. Hermann, t.a.p., 205.

bloei der Grieksche letteren en wetenschap! De meerderheid der Zeven Wijzen stamde uit de koloniën van Klein-Azië; Thales, Pythagoras, Heraclitus, Democritus en Anaxagoras, de philosophen; Herodotus en Ktesias, de geschiedschrijvers; Hippocrates de arts; Archytos en Archimedes, de meetkundigen - zij allen en een tal van anderen waren in de koloniën geboren[1]. Maar niet alleen hebben de koloniën den bloei der Grieksche wetenschap bevorderd, zij hebben ook de Grieksche beschaving heinde en ver verspreid. Het moederland stootte zijn kinderen uit; maar het was zoo als een breedgetakte boom links en rechts zijn zaden heenstrooit: het zaad valt neêr en ontkiemt, nieuwe boomen schieten op, en na verloop van tijd is een bosch verrezen, dat nog eeuwen lang voortleven zal, ook wanneer die oude boom, waaruit het ontstaan is, nedergeveld ter aarde ligt.

Onze blik op Oud-Athene wordt dus donkerder of lichter, naarmate wij letten op de weldaden, die het ons geschonken heeft, of op den prijs, dien deze weldaden gekost hebben. Zijn economische verzwakking en eenzijdige ontwikkeling zijn onze kracht, de bron van onzen rijkdom geworden; en terwijl wij, bij het licht van een betere moraal dan Athene ooit gekend heeft, de middelen blijven afkeuren, waardoor het zijn hooge roeping heeft kunnen vervullen, onthouden wij het niet de dankbare hulde, die het door zijn grootheid op het gebied van kunst en wetenschap in zoo ruime mate heeft verdiend.

N.G. PIERSON.

1 Roscher, ‘Kolonien,’ p. 76.

De staatsregeling van den Noord-Duitschen bond.

> So much is each individual state but a member of one great international commonwealth, and so close is the relationship between the whole human family, that it is impossible for a nation, even while struggling for itself, not to acquire something for all mankind.
> MOTLEY, *The rise of the Dutch republic*. Preface.

Inleiding.

Het zou mij niet bevreemden, dat de bezoeker, dien ik bij mijne lezers wensch in te leiden, door velen onder hen, die zich aan den invloed van een eersten indruk welligt niet kunnen onttrekken, met weinig ingenomenheid, ja zelfs met eenigen weerzin werd begroet. Zeker is het, dat zijn naam onaangename gedachten opwekken, pijnlijke herinneringen verlevendigen moet. - De staatsregeling van den Noord-Duitschen Bond! - Wie is er onder ons, die zich bij het hooren van die klanken niet al de zorgen te binnen brengt, waaronder, naast de overige kleine staten van Europa, ons vaderland in de laatste jaren is gebukt gegaan? Wie, die daaraan niet al onzen kommer van het heden, al ons vreezen voor de toekomst gereedelijk verbindt? Hoe wij ook denken over den jammerlijken strijd, die zoo even, der beschaving ten spot en der menschheid tot ergernis, aan de boorden van de Saar is losgebarsten, hetzij onze, in elk geval kwalijk verklaarbare, voorliefde naar den kant van Frankrijk, of wel naar dien van Pruissen overhelt, wij zullen de ernstige dagen, die wij beleven, niet kun-

nen losmaken van de gewigtige gebeurtenissen, die nog zoo kort geleden in Duitschland den staat van zaken veranderd, de tractaten van 1815 vernietigd en den Noord-Duitschen Bond in het leven geroepen hebben. Aan welken kant het gevaar, zoo het bestaat, ook in werkelijkheid voor ons dreigen moge, menigeen zal de gedachte bezwaarlijk kunnen onderdrukken, dat door de jongste Duitsche beweging een einde is gemaakt aan dien toestand van onbezorgdheid, waarin wij ons op het terrein der Buitenlandsche Staatkunde gedurende meer dan het vierde eener eeuw zoo ongestoord hebben mogen verheugen, en dat van hetzelfde tijdstip het ontstaan dier vrees voor de vernietiging onzer onafhankelijkheid dagteekent, die sommige onzer landgenooten op Frankrijk, andere op Duitschland de oogen vol wantrouwen gevestigd houden doet.

Het schijnt dan ook inderdaad alsof sinds dien tijd aan de kleine staten van Europa geen oogenblik rust gegund mag worden. Ter naauwernood zijn zij door de eene gebeurtenis op hunne vergankelijkheid opmerkzaam gemaakt, of er dagen nieuwe verwikkelingen op, die stof tot bezorgdheid geven en hun op nieuw den schrik om het hart doen slaan.

Met de Duitsch-Deensche kwestie over Sleeswijk-Holstein, die hen plotseling uit hunne rust deed opschrikken, zou de rij der beproevingen voor hen geopend worden. De oorlog, die aan dat vraagstuk zijne oplossing gaf, was echter niet meer dan het voorspel tot het groote drama, dat weldra in Duitschland opgevoerd zou worden. Nog lag het ongelukkig lot, dat Denemarken treffen moest, een ieder versch in het geheugen, toen door de nederlagen van Nachod en Sadowa, de kleine Duitsche Staten deels met den ondergang bedreigd, deels bij de Pruissische monarchie ingelijfd of met haar tot den Noord-Duitschen Bond vereenigd werden. En niet zoodra was de vrede van Praag gesloten, of daar gleed in zoetvloeijende taal de veder van den diplomaat over haar lijdzaam veld, als ware het om ten aanhoore van geheel Europa het stomme lied onder woorden te brengen, dat daar zoo even door het onmeêdoogend naaldgeweer gezongen was. Niet onduidelijk immers scheen het, naar veler opvatting, terneêrgeschreven in de bekende circulaire van den Franschen Minister la Valette, dat de tijd der kleine staten was voorbijgegaan en hun waarachtig heil in aansluiting bij eene groote mogendheid gezocht moest worden. ‘Une puissance irrésistible,’ zoo luidde zijne uitspraak, ‘faut

il le regretter, pousse les peuples à se réunir en grandes agglomérations, en faisant disparaître les états secondaires. Cette tendance naît du désir d'assurer aux intérêts généraux des garanties plus efficaces. Peut-être est elle inspirée par une sorte de prévision providentielle des destinées du monde'[1].

Vreemd is het zeker niet, dat, waar het resultaat der Duitsche wapenfeiten op zulke wijze door de taal der Fransche diplomatie verheerlijkt scheen te worden, de indruk verpletterend is geweest. De gevolgen hebben dan ook niet op zich laten wachten. Het is werkelijk alsof men de geschiedrollen der toekomst opgeslagen en daar het noodlottig woord gelezen heeft, dat van de onherroepelijke vernietiging der kleine staten getuigenis geeft en hen tot eeuwigdurende dienstbaarheid doemt. Alsof hun val als eene besliste zaak beschouwd moet worden, schijnt er alleen sprake te zijn van den tijd, waarop het over hen gevelde vonnis moet voltrokken worden, en slechts onzekerheid te heerschen omtrent de vraag wie de veroveraar wezen zal. En zoover gaat de verbijstering, dat er geen hagchelijk tijdsgewricht aanbreken, geene ingrijpende gebeurtenis plaats vinden kan, zonder dat het in hun midden met kwalijk verholen angst gefluisterd wordt, dat zij is aangebroken de rampzalige stonde, die hen uit de rij der natiën zal zien verdwijnen. Niet zoodra wordt door een' magtigen nabuur het zwaard uit de scheede getrokken, een hooge toon aangeslagen, ja zelfs een duister, schijnbaar onheilspellend woord gesproken, of reeds wanen zij te midden van het gebulder van het oppermagtige kanon, dien voorbeeldigen regter, die immer uitspraak doet zonder aanzien des persoons, helaas! ook zonder aanzien van de zaak, de doffe slagen te vernemen, waarmede het verstrijken dier laatste ure aangekondigd wordt.

Zoowel in 1867, toen het Luxemburgsche vraagstuk de Europesche mogendheden in beweging bragt, als nu onlangs, bij het begin der uitbarsting van het Fransch-Pruissische conflict, hebben wij het ruimschoots in ons vaderland ondervonden. Of al eerst door het veelbesproken tractaat van Londen, daarna door de krachtige maatregelen onzer regering en de ondubbelzinnige verklaringen der oorlogvoerende partijen ten gunste

1 La Valette aan de Fransche Vertegenwoordigers in het Buitenland, 16 September 1866. Aegidi und Klanhold, Das Staats-Archiv, März-Heft 1867, N°. 2609.

onzer onzijdigheid de ongerustheid aanvankelijk eenigermate tot bedaren is gebragt, het heeft niet mogen baten; - het dezer dagen bekend geworden ontwerp-tractaat en de daarmede in verband staande zoo Pruissische als Fransche diplomatieke stukken hebben der vrees nieuw voedsel gegeven en den vorigen schrik in al zijne kracht doen herleven. -

Het komt mij voor, dat de ongerustheid, waaraan men zich ten onzent zoo toomeloos overgeeft, door de oorzaken, die daaraan ten grondslag liggen, hoe ernstig die ook mogen wezen, niet genoegzaam wordt geregtvaardigd. Zal er waarlijk grond tot groote bezorgdheid wezen, dan moet zij minder in de feiten dan wel in de oorzaken der feiten hare verklaring vinden. Bij ons heeft juist het omgekeerde plaats. Een groot, om niet te zeggen, het voorname deel van onze vrees is daaraan toe te schrijven, dat men de feiten te weinig ontleedt, te weinig tot hunne oorzaken opklimt. Wij vreezen in te sterke mate, omdat het gebleken is, dat anderen, die grond tot vreezen hadden, te weinig bezorgdheid aan den dag gelegd hebben. Of voor onze vrees gelijke grond bestaat, dat wordt ten onzent veel te weinig onderzocht.

Wordt dus aan de eene zijde door ons de fout begaan, dat wij onzen toestand te veel in vergelijking brengen met dien van andere kleine staten, waarvan hij hemelsbreed verschilt, aan den anderen kant maken wij ons in onze redenering aan eene niet minder groote onjuistheid schuldig.

Bij de beoordeeling van handelingen der vreemde mogendheden, die ten onzent veelal van heerschzuchtige plannen verdacht worden gehouden, zijn wij te veel gewoon ons op het Nederlandsche, te weinig op het standpunt der handelende partij te plaatsen. Het is veelal alsof wij ons voorstellen, dat even als bij ons het behoud der onafhankelijkheid het hoofddoel van ons streven, het voorwerp onzer aanhoudende zorgen en bekommeringen is, zoo ook elders alle andere belangen ondergeschikt geoordeeld worden aan het eenige en groote doel, dat men steeds geacht wordt voor oogen te hebben, de verovering van het ons zoo dierbaar vaderland. Geene dwaling kan meer in in het oog vallend zijn dan deze. Zeker, het valt niet te ontkennen, het bezit van Nederland en zijne koloniën zou zoowel voor Pruissen als voor Frankrijk een buit zijn, in menig opzigt te begeerlijk, dan dat het zoo gereedelijk zou mogen worden aangenomen, dat beide mogendheden, wanneer zij nu eenmaal

voor de stem des regts hunne ooren gesloten mogten willen houden, onder alle omstandigheden ongenegen zouden worden bevonden voor het behalen daarvan eens een' slag te wagen. Maar vergeten wij het niet, beide mogendheden hebben een streven, waarvan de verwezenlijking haar oneindig sterker aan het harte gaat. De bevestiging van den Noord-Duitschen Bond, de volmaking der Duitsche eenheid, ziedaar het eerste en voorname streven der Pruissische; het behoud der kroon in handen der Napoleontische dynastie, ziedaar het groote doel der tegenwoordige Fransche regering. Zoolang het bestaan of de belangen van ons vaderland met de bereiking van beide doeleinden niet in botsing komen, zoolang bovendien de inwendige aangelegenheden van beide landen nog zooveel te wenschen en te regelen overlaten, als thans nog het geval is, zoolang eindelijk naast een en ander geen bepaalde duidelijk sprekende handelingen het bestaan van eenig boos voornemen ten onzen nadeele aantoonen, zoolang kan het bezit van Nederland bezwaarlijk het middenpunt wezen, waarom zij hare diplomaten draaijen of hare troepen manoevreren laten.

Houden wij dit een en ander in het oog, dan kunnen de jongste gebeurtenissen in Duitschland ons kwalijk ernstigen grond tot ongerustheid geven.

Het Duitsch-Deensche vraagstuk was een oud vraagstuk, geboren op een tijdstip, toen nog niemand in Europa zich het ontstaan eener Pruissische suprematie als waarschijnlijk en op handen denken kon. Het werd verlevendigd op een oogenblik, waarop het moeijelijk te beslissen viel, of bij een eventueel conflict tusschen beide magten, Oostenrijk of Pruissen aan de spits van Duitschland zou geraken. De bonds-executie tegen Denemarken, zij moge voor een groot deel aan Pruissischen invloed haar ontstaan te danken hebben, kan niet voor de vrucht eener veroverings-taktiek gehouden worden. Het Pruissen van die dagen moest nog eerst zijne sporen verdienen, moest nog eerst tot het zelfbewustzijn zijner krachten ontwaken, alvorens het er aan denken kon de rol van veroveraar op zich te nemen, en aan den ouden Duitschen Bond, zooals die toen was zamengesteld, zal toch wel niemand ooit eerzuchtige bedoelingen hebben toegeschreven. De kwestie over Sleeswijk-Holstein eindelijk hing op het naauwste zamen met dat streven naar de verwezenlijking van die groote en grootsche idee der eenheid, waarvoor Duitschland veel tijd, veel geduld

en vele woorden, maar laten wij billijk zijn, ook het bloed van de edelste zijner zonen heeft veil gehad.

Volgen de gebeurtenissen van 1866. - Toen voorzeker was de toestand geheel van aard veranderd. De oude Duitsche Bond was vernietigd en Pruissen, als met een tooverslag oppermagtig geworden, schreef aan het gezamenlijke Duitsche vaderland de wetten voor. Onder den invloed van die magt kwamen de inlijvingen tot stand. Inlijvingen, maar vergeten wij het niet, inlijvingen van Duitsche landen, te voren ook, zij het dan door minder hechte banden in het gemeenschappelijk belang tot een vereenigd ligchaam verbonden. Inlijvingen, die het gevolg waren van oneenigheden in den boezem van dat ligchaam ontstaan, en de strekking hadden om een denkbeeld te verwezenlijken, dat, mogt dan ook al de wijze van uitvoering, door Pruissen gekozen, velen tegen de borst stuiten, in den grond der zaak door al zijn leden toegejuicht werd. Inlijvingen eindelijk, die, van het Pruissische standpunt beschouwd, niet alleen noodig, maar ook voldoende waren, om aan Pruissen de magt en den invloed te verzekeren, die het in den nieuwen bond zich wenschte toegekend te zien.

Hebben wij, met het oog daarop, het regt von Bismarck op ééne lijn te stellen met Caesar, Alexander of Napoleon? Hoe steekt bij de enkele zamenkoppeling der namen de naam des staatsmans reeds bij die der krijgers af! Voorzeker, wij mogen, en niet zonder reden, het er voor houden, dat Pruissen er naar streeft om in de vergaderzalen van Europa's souvereinen zijn gezag in hooge mate te doen gelden, de omstandigheid, dat de man, die het Pruissen onzer dagen schiep en het als het ware verpersoonlijkt, een man is niet van het zwaard, maar van de pen en van het woord, moet reeds een krachtige grond zijn om ons de overtuiging te geven, dat men van daaruit voor eene poging tot het vestigen eener wereldheerschappij niet ernstig behoeft beducht te zijn.

Maar er is meer dan het verschil van toestand tusschen ons vaderland en de kleine Duitsche staten, meer dan de hoedanigheid van Duitschland's eersten staatsman, dat ons tot kalmte brengen moet. De houding van Pruissen zelve in en sedert 1866 moet daartoe op het krachtigst medewerken. Zoo het inderdaad den toeleg had om zich door verovering van vreemd gebied, bepaaldelijk ook ten onzen koste, uit te breiden, hoe is dan zijne volslagen werkeloosheid in die rigting van 1866

tot 1870 te verklaren? Welke veroveraar heeft het ooit van zich kunnen verkrijgen, na het behalen der eerste lauweren vier geheele jaren lang te rusten? Pruissen heeft het gedaan. Wanneer het werkelijk een begeerig oog op ons gevestigd had, wanneer het eene schendige hand naar onze vrijheid wilde uitstrekken, wanneer ware de gelegenheid daartoe gunstiger geweest dan juist in 1866? Duitschland toch lag magteloos aan zijne voeten, en onvoorbereid als wij waren kon er van ernstigen tegenweer destijds bij ons geen sprake zijn. Een enkel gemakkelijk te vinden voorwendsel, eene eenige schrede van zijn zegevierend leger, en even als na Sadowa zou Europa gestaan hebben voor een fait accompli.

Men zal welligt op het gevaar eener tusschenkomst van Engeland en Frankrijk wijzen, waardoor in dat geval de vrucht der pas behaalde overwinning aan den zegevierenden Pruis zou hebben kunnen ontnomen worden. Maar of men op die tusschenkomst zoo vast zou hebben mogen rekenen? Zijn er niet reeds thans door mannen van gezag klagten over de lijdzaamheid van beide mogendheden bij de gebeurtenissen van 1866 aangeheven en is het niet met klem van redenen betoogd voor zoo veel Engeland aangaat in de bezielde taal van onzen Vreede[1] en met betrekking tot Frankrijk door het magtige woord van Thiers, dat de politiek van beide landen in 1866 eene tusschenkomst dringend gevorderd had? Zou het zoo uitgemaakt zeker zijn geweest, dat Frankrijk, nadat het zich eenmaal van deelname aan den strijd onthouden had, het er op gewaagd zou hebben zijne toen geenszins slagvaardige krijgsbenden met de Pruissische legerscharen, wier togt één zegetogt geweest was, te meten? En zou Engeland even gewis de ijdele kracht der krasse nota's, die het in de Deensche kwestie ten beste gaf, ten onzen behoeve, door het indrukwekkend gezag zijner magtige eskaders hebben versterkt? Niemand die daarop volmondig een bevestigend antwoord zal durven geven.

Maar, aangenomen, dat eene tusschenkomst der beide mogendheden waarschijnlijk genoeg geacht kon worden om Pruissen destijds van eenige onderneming tegen onze vrijheid te weerhouden, lag het dan, zoo het werkelijk eenig vijandig plan tegen ons koesterde, niet op zijnen weg om althans de brandstof

1 G.G. Vreede, l'Angleterre et la liberté du Continent. Utrecht 1866.

op te stapelen, waarmede in vervolg van tijd een strijd gemakkelijk zou kunnen aangestoken worden? Het middel daartoe lag ongetwijfeld voor de hand. Ons verhand met Limburg en Luxemburg had ons steeds in onmiddellijke aanraking gebragt met de inwendige verwikkelingen van den ouden Duitschen Bond. Dat was zoo sterk, dat wij, zooals graaf von Bismarck volkomen teregt opmerkte, in 1866, omdat Limburg toen niet op het voetspoor van Pruissen uit den Bond getreden was, voor zooveel dat gewest betrof, theoretisch met Pruissen in staat van oorlog verkeerden. Geen geschikter aanleiding om op elk gegeven oogenblik met ons in twist te komen, dan die, welke zich door de toetreding van beide staten tot den Noord-Duitschen Bond aanbood; eene toetreding, die men zich, zoo zij niet vrijwillig gevolgd ware, door het uitoefenen van dwang of pressie gemakkelijk zou hebben kunnen verzekeren. In plaats daarvan werd noch Limburg, noch Luxemburg door Pruissen tot deelname aan den nieuwen Bond uitgenoodigd, en verklaarde Graaf von Bismarck zelfs bij meer dan eene gelegenheid, dat hij de toetreding dier staten niet wenschelijk achtte, omdat het zwaartepunt hunner belangen buiten den Bond gelegen en een conflict van deze met de Bondsbelangen dus zeer ligt denkbaar was[1]. De ondervinding der gevolgen van zoodanige zamenkoppeling in den ouden Bond opgedaan, was, volgens 's Graven eigen woorden, leerzaam genoeg geweest om elke poging, om dien toestand in den nieuwen Bond te laten voortduren, ernstig te doen ontraden.

Op de meest ondubbelzinnige wijze werd voorts de overigens juridiek onbetwistbare stelling, dat door de vernietiging van den Bond beide staten hun onbeperkt souvereiniteitsregt hadden herkregen en bijgevolg naar eigen goeddunken zich al of niet bij den Noord-Duitschen Bond aansluiten konden, toegegeven, en zelfs ten allen overvloede in art. 6 van het tractaat van Londen opgenomen. Pruissen heeft er dus in 1866 en 1867 zelf met welgevallen toe medegewerkt om eene bestendige aanleiding tot moeijelijkheden met onze regering uit den weg te ruimen, geenszins, het spreekt van zelf, met het loffelijk doel, om zich dit meest gereede middel tot verovering van ons

1 Vergelijk het verslag der zittingen van den Rijksdag van 18 Maart en 1 April 1867. Staats-Courant van 21 Maart en 3 April 1867.

gebied te doen ontvallen, maar omdat het eene hoogere idee dan die der annexatie, de idee der zuivere Duitsche eenheid voor oogen had. Sedert is Pruissen met zijne Noord-Duitsche bondgenooten van het ingeslagen pad niet afgeweken, en heeft het geene enkele handeling verrigt, waaruit men met grond zou kunnen afleiden, dat het met eenig plan, voor het behoud der vrijheid en onafhankelijkheid van ons vaderland gevaarlijk, zwanger gaat.

Zouden wij dan welligt van Fransche zijde meer te duchten hebben? Mij dunkt. de geschiedenis van het tweede keizerrlijk, van haren aanvang af tot op den dag van heden toe, moest aan elke vrees van dien kant geheel den bodem inslaan. Gedurende het 18jarig tijdperk der regering van Napoleon III is er geen enkel oogenblik geweest, waarop wij voor eerzuchtige plannen van Frankrijk ten onzen nadeele eenige bezorgdheid behoefden aan den dag te leggen, is er geen enkel feit aan te wijzen, dat daartoe eenige gegronde aanleiding kon geven. Zelfs is moeijelijk het beweren vol te houden, dat Frankrijk in dat tijdperk ooit naar vergrooting van zijn grondgebied heeft gestreefd. Noch de Krim-oorlog, noch de krijg met Oostenrijk zijn met dat doel ondernomen, en zeker, wanneer men bedenkt dat in al dien tijd het Fransche grondgebied alleen vermeerderd is met Nizza en Savoije en dat nog wel door vrijwilligen afstand en blootelijk om redenen van defensief strategischen aard, ten einde Frankrijk te bevrijden van de kluisters, waarin de Europesche mogendheden het in 1815 geklonken hadden, dan kan men niet in ernst betoogen, dat Frankrijk het op de vrijheid zijner naburen heeft toegelegd. En volkomen onaannemelijk is het denkbeeld, dat de man, die het Fransche keizerrijk verpersoonlijkt, dat Napoleon III, op zijn tegenwoordigen leeftijd en terwijl de inwendige toestand van zijn rijk dagelijks dringender zijne aandacht schijnt te vorderen, plotseling met veroveringsplannen zou worden bezield, die hem op krachtiger leeftijd en in gunstiger omstandigheden ten eenenmale hebben ontbroken.

Of zal ons de circulaire van den Minister la Valette, waarvan ik zoo even de bedenkelijke zinsneden wedergaf, welligt tot eene andere meening brengen? Het komt mij voor, dat op die vraag moeijelijk een bevestigend antwoord gegeven worden kan. Wanneer dat stuk werkelijk eene voor de rust der kleine staten gevaarlijke strekking had, het zou met de politiek der Fransche

regering in vergelijking gebragt, de meest tastbare protestatio actui contraria opleveren. Maar die strekking moet daaraan, dunkt mij, ten eenenmale worden ontzegd.

Het staatsstuk van den Minister la Valette is niets anders dan een gelegenheidsstuk na de Pruissische overwinningen door de Fransche diplomatie tot streeling van het Fransche volk voor de oogen van geheel Europa opgevoerd. Zou ik het nader moeten definiëren, ik zou het tevens een verlegenheidsstuk kunnen noemen. Tot dusver had, zoolang het tweede keizerrijk bestond, Frankrijk bij alle gewigtige gebeurtenissen in Europa den toon aangegeven. Voornamelijk door de kracht der Fransche wapenen was de gunstige uitslag van twee groote oorlogen bevochten. Het vredes-tractaat, dat aan den eersten een einde maakte, was te Parijs; dat, waarmede de tweede werd besloten, in de Fransche legerplaats geteekend. In het zuiden van Europa was een nieuw koningrijk verrezen, dat aan Frankrijk zijn ontstaan te danken had. De groote Noordsche en de groote Duitsche magt hadden beide van Frankrijk eene les ontvangen die haar niet ligt uit het geheugen zoude gaan. Door dat alles had Frankrijk een overwigt gekregen, waarvan het gevolg was, dat geen vraagstuk van eenig belang zonder zijne medewerking werd geregeld. Daar komt het jaar 1866 tusschen beide, dat in dezen toestand plotseling verandering brengt. Met eene snelheid, die de dagen van den eersten Napoleon in het geheugen riep, hadden de Pruissische legers over al hunne vijanden gezegevierd, en dat wel op zoo beslissende wijze, dat er aan ernstigen tegenstand niet meer te denken viel. In weerwil van dien even snellen als onverwachten voorspoed was de Fransche diplomatie nog behendig genoeg geweest om tijdig tusschen beide te komen, ten einde de overwinnaars, voor wie thans de weg naar Weenen openstond, staande te houden, en had zij, door als bemiddelaresse op te treden, nog een schijn van het vorige prestige weten te bewaren. Maar dat nam niet weg, dat de Pruissische triumphen haar zwaar genoeg op het hart lagen. Er was daar plotseling een kern van Duitsche eenheid tot stand gekomen, gerugsteund door een leger, waarvan de organisatie niets te wenschen overliet en dat zelfs tegen het Fransche leger opgewassen scheen. In de onmiddellijke nabijheid der Fransche grenzen was eene magtige militaire mogendheid verrezen, op voortreffelijke wijze bestuurd, met een staatsman aan het hoofd, die de aandacht van geheel

Europa op zich gevestigd had, en wiens naam reeds naast, ja welligt boven dien van Frankrijk's heerscher scheen genoemd te worden. Er had daar eensklaps een nieuw belangrijk feit plaats gegrepen, het gewigtigste, waarvan de laatste 18 jaren getuigen waren geweest, een feit, dat den toestand van geheel Europa op het kennelijkst scheen te zullen veranderen en dat niet alleen zonder Frankrijk's medewerking, maar oogenschijnlijk tegen zijne verwachting, en wat erger was, tegen zijnen wil. Wat zou het Fransche volk wel van dat alles zeggen? Lag de gedachte niet voor de hand, dat Frankrijk zijne groote rol had afgespeeld en dat de toekomst van Europa voortaan in von Bismarck's handen lag? En werd, als die gedachte wortel schoot, de Napoleontische dynastie niet ernstig in gevaar gebragt? Al het mogelijke moest beproefd worden om dat te verhoeden, om het vertrouwen op Frankrijk's magt weder bij het Fransche volk te verlevendigen. Slechts één middel was er om dat doel volkomen te bereiken. Een onmiddellijke oorlog met Pruissen, waarin de meerderheid der Fransche wapenen op het voldingendst aangetoond werd. Maar het was een zeer gevaarlijk middel, dat zich wel eens tegen hem, die het aanwendde, keeren kon; dat het vroeg of laat beproef moest worden, scheen aan geen twijfel onderhevig, maar niet eer moest men daartoe zijne toevlugt nemen, dan wanneer de nood dit gebiedend vorderde of met meer vertrouwen op een gunstigen uitslag kon gerekend worden. Voor het oogenblik moest naar iets anders worden uitgezien. Kon het volk al niet met daden, het kon welligt met woorden verblind worden. Gelukkig was door Frankrijk's tusschenkomst de schijn reeds voor een deel gered. De circulaire van den Minister la Valette was bestemd om het overige te doen.

Mij dunkt, bij aandachtige lezing dier circulaire, kan deze opvatting van hare strekking niet ligtelijk worden miskend. Door tal van gronden, met groote bekwaamheid aaneengeschakeld, tracht zij het bewijs te leveren, dat de verandering in Europa plaats gegrepen, voor Frankrijk zeer gewenscht en met zijne beginselen in de volmaaktste overeenstemming is, dat Pruissen's zege Frankrijk noch aanstoot geven, noch reden tot bezorgdheid wekken, zijn invloed niet verzwakken en zijne magt niet verlammen kan, om daaruit de gevolgtrekking af te leiden dat een oorlog met Pruissen eene kennelijke ongerijmdheid zoude zijn.

De keizerlijke regering, zoo vangt het staatsstuk aan, kan, omtrent de gebeurtenissen, die zich in Duitschland voordoen, niet langer het stilzwijgen bewaren. Zij voelt zich veeleer gedrongen voor hare diplomatieke agenten de drijfveren, waardoor hare politiek geleid wordt, bloot te leggen. Met de gewigtige veranderingen, die er hebben plaats gegrepen, voor oogen, vragen de staten zich af, welke de beteekenis is van den jongst gesloten vrede en welke invloed daardoor op den Europeschen staat van zaken en op den internationalen toestand van elke mogendheid zal uitgeoefend worden. De publieke opinie in Frankrijk is geschokt; zij weet niet uit welk oogpunt zij den toestand moet beschouwen. Aan de eene zijde is zij verheugd over de vernietiging der tractaten van 1815; aan den anderen kant gevoelt zij vrees, dat de magt van Pruissen in te sterke mate toenemen zal. Zij weifelt tusschen de begeerte om den vrede te handhaven en de hoop om door den oorlog eene vergrooting van grondgebied te erlangen. Zoo zijn de gemoederen door onrust bevangen geworden en is het gerucht daarvan zelfs tot in den vreemde doorgedrongen. In dien stand van zaken gevoelt de regering zich verpligt hare zienswijze onbewimpeld uit te spreken. Frankrijk's politiek moet van alle dubbelzinnigheid vrijgehouden worden. Wordt het in zijne belangen en zijne magt door den gewigtigen ommekeer in Duitschland getroffen, dan moet het dat ook gul bekennen en de noodige maatregelen nemen om voor zijne veiligheid te waken; wordt het echter daardoor niet benadeeld, dan moet het eveneens rond voor zijn gevoelen uitkomen en weêrstand bieden aan die overdreven vrees en ligtgeraaktheid, waardoor de naijver tusschen de volken opgewekt en de regeringen geprikkeld worden om zich te laten medeslepen en den weg, dien zij te volgen hebben, te verlaten. Om aan alle onzekerheid een einde te maken en eene algemeene overtuiging te vestigen, is het noodig om den toestand van het verleden in vergelijking te brengen met dien, welke zich in de toekomst voordoet.

De Minister treedt vervolgens in eene ontwikkeling van den neteligen toestand waarin Frankrijk na 1815 verkeerde. Hij wijst op het verbond der heilige alliantie, op de magt, die den Duitschen Bond met zijne 80,000,000 inwoners ten dienste stond, op de zoo vindingrijk gekozen middelen om Frankrijk's strategische positie te bemoeijelijken, op de onmogelijkheid ein-

delijk, waarin het verkeerde, om op Europa's vaste land schier met eenige mogendheid een verbond te sluiten. Italië immers was verbrokkeld en magteloos. Pruissen was niet aaneengesloten en onafhankelijk genoeg om zich van zijne traditiën los te maken. Oostenrijk moest te noodig zijne zorgen aan het behoud zijner bezittingen in Italië wijden om er aan te kunnen denken een bondgenootschap aan te gaan. ‘Il n'est pas contestable’ zoo eindigt hij die beschouwing, ‘que pendant près de 40 années, la France à rencontré debout et contre elle la coalition des trois cours du Nord, unies par le souvenir de défaites et de victoires communes, par des principes analogues de gouvernement, par des traités solennels et des sentiments de défiance envers notre action libérale et civilisatrice.’

Hoe geheel anders daarentegen deed zich de toekomst voor. Het verbond der drie Noordsche hoven is verbroken. Europa wordt voortaan door een nieuw beginsel, het beginsel van de vrijheid der bondgenootschappen, beheerscht. Alle groote mogendheden verheugen zich thans in de volheid harer onafhankelijkheid en kunnen zich aan de geregelde ontwikkeling van hare bestemming wijden.

Tot dusver was de taak des Ministers zeker gemakkelijk. De donkere kleuren van het verleden, de lichtzijden van het heden te doen uitkomen, dat was een werk, waartegen eene geoefende pen niet erg behoefde op te zien. Maar het heden had, naar het scheen, ook eene schaduwzijde, waarop geheel Frankrijk zich sedert eenige weken schier de oogen blind staarde. Het ging niet aan, met eene enkele algemeene phrase daar losweg over heen te glijden. Het teêre punt moest noodwendig aangeroerd en het betoog geleverd worden dat men zich van den toestand eene verkeerde voorstelling maakte. Regtstreeks ging de Minister daarom ook tot dat bezwaarlijke gedeelte zijner taak over. Onder de groote mogendheden, waarvan hij zoo even gesproken had, was het in de eerste plaats Pruissen, dat de aandacht tot zich trok. Waar hij in bijzonderheden trad, moest hij dus noodwendig ook met de beschouwing van dat rijk een aanvang maken. ‘La Prusse’, zoo luiden zijne woorden, ‘agrandie, libre désormais de toute solidarité, assure l'indépendance de l'Allemagne. La France n'en doit prendre aucun ombrage. Fière de son admirable unité, de sa nationalité indestructible, elle ne saurait combattre ou regretter l'oeuvre d'assimilation qui vient de s'accomplir et

subordonner à des sentiments jaloux les principes de nationalité qu'elle représente et professe à l'égard des peuples. Le sentiment national de l'Allemagne satisfait, ses inquiétudes se dissipent, ses inimitiés s'éteignent. En imitant la France elle fait un pas, qui la rapproche et non qui l'éloigne de nous.'

Het is waarlijk alsof de Minister niet een volk, maar verwende kinderen of ijdele vrouwen tot kalmte zoekt te brengen. Gij beklaagt u, omdat uwe Duitsche kameraadjes zulk een mooije eenheid gekregen hebben? Hoe kan u dat toch zoo verstoren? Hebben zij dan iets gekregen, dat gij mist? Gij hebt immers ook eene eenheid; het is waar, die van uwe vriendjes ziet er nog zoo mooi uit, de gloed harer nieuwheid steekt u misschien een weinig in de oogen; maar bedenkt het toch wel, in die nieuwheid is niet de minste waarde gelegen, het is maar de vraag, of zij sterk en duurzaam is, en dat zal de tijd moeten leeren; de uwe voldoet stellig aan dat vereischte, want, wat heeft ze al niet veel moeten doorstaan, en is er wel ooit een splintertje afgevlogen? Neen! als iemand met zijne eenheid pronken mag, dan moogt gij het doen, want gij hebt waarlijk eene '*unité admirable*' eene '*nationalité indestructible*'*;* laat dus niet langer uwe lippen hangen, want tot ontevredenheid hebt gij werkelijk niet den minsten grond.

Gij vindt, dat het nieuwe eenheidsgewaad uwe Duitsche zusteren zoo uitnemend goed kleedt? Maar ziet u zelve toch eens in den spiegel, en gij zult u overtuigen, dat gij volstrekt niet voor haar onderdoet. Het is nu eenmaal de mode zulk een kleed te dragen. Maar die mode, bedenkt het wel, zij is als naar gewoonte door u aangegeven, en daar ginder heeft men uwe sierlijkheid en uwen goeden smaak zoozeer bewonderd, dat men het sinds lang er op heeft toegelegd u na te volgen. Nooit echter is men daarin naar wensch kunnen slagen, en steeds is men daarom jaloersch op u geweest. Eerst thans heeft men, naar het schijnt, zijn doel bereikt. Zult gij nu op uwe beurt de neusjes optrekken en stof tot ergernis geven? Reikt haar liever vriendelijk de hand; wanneer gij naast elkander voortwandelt, zal men toch altijd zeggen, dat gij het keurige model verstrekt hebt, dat door haar slechts kunstig nagebootst is.

Voortreffelijke redenering inderdaad! Maar hoe daarmede het bewijs geleverd wordt, dat het vereenigd Frankrijk aan het vereenigd Duitschland even goed het hoofd kan bieden als

aan Pruissen of Oostenrijk elk afzonderlijk, ziedaar wat moeijelijk te vatten schijnt.

Maar de Minister zal ons weldra aantoonen, dat door de meerdere sterkte van Duitschland Europa's evenwigt in geenen deele is verbroken, en dat Frankrijk's magt nog steeds het meest geducht moest worden. Na ook op de vestiging van het koningrijk Italië gewezen te hebben, laat hij zich een weinig verder aldus hooren: ‘Une Europe plus fortement constituée, rendue plus homogène par des divisions territoriales plus précises, est une garantie pour la paix du continent et n'est ni un péril ni un dommage pour notre nation. Celle-ci avec l'Algérie comptera bientôt plus de 40 millions d'habitants; l'Allemagne 37 millions[1], dont 29 dans la confédération

1 Of de juistheid dezer cijfers volkomen toegegeven kan worden, schijnt wel aan eenige bedenking onderhevig. Althans wanneer men de opgaven van eenen bekenden Franschen statisticus, van Maurice Block, voorkomende in zijn in 1869 verschenen werk ‘l'Europe politique et sociale’ raadpleegt, komt men tot een voor Frankrijk minder gunstig resultaat. Ik vind daar immers op blz. 30 de volgende cijfers uitgetrokken:

	Jaar.	**Bevolking.**
Frankrijk.	1866	38,067,094
Noord-Duitsche Bond.	1867	29,974,779 } Zamen 38,016,551, waarbij dan nog, om tot een volledig cijfer te geraken, de bevolking van het zuidelijk gedeelte van Hessen-Darmstadt gevoegd moet worden.
Beijeren.	1867	4,824,421 } Zamen 38,016,551, waarbij dan nog, om tot een volledig cijfer te geraken, de bevolking van het zuidelijk gedeelte van Hessen-Darmstadt gevoegd moet worden.
Wurtemberg.	1867	1,778,479 } Zamen 38,016,551, waarbij dan nog, om tot een volledig cijfer te geraken, de bevolking van het zuidelijk gedeelte van Hessen-Darmstadt gevoegd moet worden.
Baden.	1867	1,438,872 } Zamen 38,016,551, waarbij dan nog, om tot een volledig cijfer te geraken, de bevolking van het zuidelijk gedeelte

du Nord et 8 dans la confédération du Sud[2], l'Autriche 35, l'Italie 26, l'Espagne 18. Qu'y a-t-il dans cette distribution des forces Européennes, qui puisse nous inquiéter?' En

van
Hessen-Darmstadt
gevoegd moet
worden.

Het mag hierbij evenwel niet uit het oog verloren worden, dat de Fransche Minister, die in September 1866 zijne nota schreef, voor Duitschland van eene vroegere opgave gebruik gemaakt moet hebben, waardoor eenig verschil van cijfers verklaarbaar wordt.
Bij eene vergelijking van de getalsterkte der wederzijdsche strijdkrachten, waarop het natuurlijk vooral aankomt, doch waartoe de Minister even natuurlijk in een diplomatiek stuk als het zijne, moeijelijk konde overgaan, wordt de verhouding voor Frankrijk echter vrij wat gunstiger. Volgens de opgaven van denzelfden schrijver toch (blz. 73) bedraagt het Fransche leger op voet van oorlog in ronde cijfers 1,200,000 man, dat van den Noord-Duitschen Bond 900,000, van Beijeren 160,000, Wurtemberg 26,000, Baden 18,000 man; zoodat de Duitsche strijdkrachten te zamen 1,104,000 man beloopen zouden.

2 Vreemd is het, dat hier reeds van een Zuid-Duitschen Bond gewaagd wordt, welks vestiging nog immer en welligt te vergeefs wordt te gemoet gezien. Naar het schijnt liep de wensch van den minister de feiten hier wat al te sterk vooruit.

dan volgt de tirade zoo straks reeds aangehaald, waarin wij kennis maken met die fraaije leer der ‘grandes agglomérations’, die oogenschijnlijk de kleine staten plotseling van het wereldtooneel verdwijnen laat.

Ik kan in die tirade geen grond tot ongerustheid vinden.

Mogen al de bewoordingen, waarin zij vervat is, op zich zelve tot zoodanige opvatting eenige aanleiding geven, in het verband, waarin zij voorkomt, moet haar het karakter eener bedreiging ten eenenmale worden ontzegd. Er was immers juist gewezen op het feit, dat er zich in den laatsten tijd zoowel in Duitschland als in Italië zulke groote vereenigingen gevormd hadden, waarin onderscheidene kleine staten waren opgegaan. Van dat feit moest, voor zooveel Duitschland aanging, eene verklaring gegeven worden; de regering moest het ophelderen, waarom zij dat zoo ongehinderd had laten geschieden, waarom zij het zoo rustig was blijven aanzien. Geen betere verontschuldiging meende zij te kunnen vinden dan door er op te wijzen, dat het gebeurde zeer natuurlijk was en geheel met 's werelds bestemming overeenkwam. Het was vermoedelijk daarom dat ook op het voorbeeld van Italië gewezen werd.

Wat maakt gij u toch noodeloos bekommerd over de Pruissische annexatiën en de vestiging van den Noord-Duitschen Bond? De tijd brengt het tegenwoordig mede dat groote staten verrijzen en kleine verdwijnen. Dat is een verschijnsel, dat nu toch geen opzien baren moest. Gij hebt het immers gezien dat in Italië hetzelfde is geschied en toen hebben wij er immers zelve op het krachtdadigst toe medegewerkt. Het is ook werkelijk zoo kwaad niet. Belangen van algemeenen aard moeten beter gewaarborgd worden; dat begrijpen de volken tegenwoordig en daaruit ontstaat die begeerte tot aansluiting die gij thans in volle werking ziet. Zoo heilzaam moet dat geacht worden, dat het wel schijnt alsof de Voorzienigheid zelve die begeerte bij de volken heeft doen ontwaken. Vooral voor Midden-Europa is hare vervulling van het uiterste gewigt, want letten wij eens op de gevaren, die van de zijde van Rusland en Amerika dreigen. ‘Tandis que les anciennes populations du continent dans leurs territoires restreints ne s'accroissent qu'avec une certaine lenteur, la Russie et la république des États-Unis d'Amérique peuvent avant un siècle compter chacune 100 millions d'hommes..... il est de l'intérêt prévoyant des nations du centre européen de ne point rester

morcelées en tant d'États divers sans force et sans esprit public.'

Groote woorden, onbeteekenende troostgronden, ijdele geruststellingen, wie zal het ontkennen? Vooral dat beroep op die Voorzienigheid, die na eeuwen lang, waar en zoo dikwerf men goedvond zich op haar te beroepen, voor het behoud van elken staat in het bijzonder angstvallig gemaakt te hebben, nu plotseling vernietigend tusschen beide treedt, mag merkwaardig geheeten worden. Zoodanige variatie op het oude afgezongen thema is wezenlijk niet zonder verdienste, en de steller der circulaire heeft daarvoor wel een ridderkruis verdiend. Ook dat gewagen van die '*puissance irrésistible*', waar geen andere magt dan die der wapenen de vereeniging had doen tot stand komen, mag niet onopgemerkt worden voorbijgegaan. Maar zullen wij bij dat alles nu nog niet van den eersten schrik bekomen, en inzien dat al ons vreezen noodeloos was? Is het eene aanvallende politiek tegen kleine staten die in de circulaire wordt gehuldigd, of is het veeleer haar streven de lijdelijke houding der Fransche regering te verdedigen? Het laatste kan niet twijfelachtig zijn. Welnu bij eene dergelijke strekking van het geheele stuk, kan ook, tenzij men haar uit haar verband rukke, aan eene enkele daarin voorkomende zinsnede geene andere daarmede strijdige beteekenis gegeven worden. Wanneer men het oogenblik niet gunstig acht om naar de wapenen te grijpen, maar toch met heerschzuchtige plannen zwanger gaat, dan zou het zeker strijdig zijn met de eerste beginselen der politiek, en niet het minst met die der Napoleontische politiek, welke gewoon is sterk met verrassingen te werken, om die plannen reeds vooraf te onthullen, en daardoor reeds dadelijk tot tegenwerking gelegenheid, welligt tot hunne verijdeling aanleiding te geven. Neen! in het jaar 1870 zou eene uitlating als deze van Frankrijk's zijde misschien bedenkelijk mogen heeten, in 1866 na Sadowa is zij van alle gewigt ontbloot.

Wil men een grond te meer om zich van de ware strekking der circulaire te vergewissen en zich te overtuigen dat zij geenszins over de kleine staten het doodvonnis uitspreekt, men leze slechts de in den tegenwoordigen tijd dubbel merkwaardige woorden, die zij weldra volgen laat:..... 'l'empereur a eu raison d'accepter ce rôle de médiateur qui n'a pas été sans gloire, d'arrêter d'inutiles et douloureuses effusions de sang, de modérer le vainqueur par son interven-

tion amicale, d'atténuer les conséquences des revers, de poursuivre, à travers tant d'obstacles, le rétablissement de la paix. Il aurait au contraire méconnu sa haute responsabilité si, violant la neutralité promise et proclamée, il s'était jeté à l'improviste dans les hasards d'une grande guerre, d'une de ces guerres qui réveillent les haines de races et dans lesquelles s'entrechoquent des nations entières. Quel eût été, en effet, le but de cette lutte engagée spontanément contre la Prusse, nécessairement contre l'Italie? Une conquête, un agrandissement territorial.....! Mais le gouvernement impérial a depuis longtemps appliqué ses principes en matière d'extension de territoire. Il comprend, il a compris les annexions commandées par une nécessité absolue, *réunissant à la patrie des populations ayant les mêmes moeurs, le même esprit national que nous*, et il a demandé au libre consentement de la Savoie et du comté de Nice le rétablissement de nos frontières naturelles. *La France ne peut désirer que les agrandissements territoriaux qui n'altéreraient pas sa puissante cohésion;* mais elle doit toujours travailler à son agrandissement moral ou politique, en faisant servir son influence aux grands intérêts de la civilisation.'

Wie kan in onze dagen, na deze schoone woorden gelezen te hebben, nog een oogenblik omtrent de beteekenis der circulaire in onzekerheid verkeeren? Wij hebben het immers gezien hoe angstvallig zij door Frankrijk vermeden worden die groote oorlogen, die de haat van rassen doen ontwaken, en wij weten dus wat wij te verstaan hebben onder die ontsluijering der politieke drijfveren, welke omtrent Frankrijk's bedoelingen alle dubbelzinnigheid moest wegnemen. Het Fransche volk wilde in 1866 den oorlog, maar Frankrijk's Keizer achtte het, hoe goed hij ook begreep dat van de inwilliging van dien wensch misschien het behoud van zijne dynastie zou afhangen, ongeraden daaraan op dat oogenblik gehoor te geven. Het volk moest dus in afwachting van gunstiger tijden tot bedaren gebragt worden. Het doellooze, het bezwaarlijke, het nuttelooze van zoodanigen oorlog moest daarom met nadruk worden aangetoond. Toch was reeds toen voor een geoefend oog duidelijk merkbaar, dat het der Fransche regering alleen om uitstel van dien krijg te doen was. Dat schemerde reeds door in die vergelijking tusschen de Pruissische en Fransche annexatiën, in dat zinspelen op het vragen dier vrije toestemming van Savoye en

Nizza, waaromtrent men zich in Pruissen niet bekommerd had, doch die, gelijk de circulaire het verluiden liet, zelfs in geval van oorlog voor Frankrijk het leidend beginsel bij vergrooting van grondgebied zijn moest. Maar dat kwam in het laatste gedeelte van het stuk daghelder uit, toen de minister zijn vredelievend betoog aldus besloot:

'Toutefois, il y a dans les émotions, qui se sont emparées du pays, un sentiment légitime, qu'il faut reconnaître et préciser. Les résultats de la dernière guerre contiennent un enseignement grave et qui n'a rien coûté à l'honneur de nos armes, ils nous indiquent la nécessité pour la défense de notre territoire, *de perfectionner sans délai notre organisation militaire*. La nation ne manquera pas à ce devoir, qui ne saurait être une menace pour personne; elle a le juste orgueil de la valeur de ses armées; ses susceptibilités, éveillées par le souvenir de ses fastes militaires, par le nom et les actes du Souverain qui la gouverne, *ne sont que l'expression de sa volonté énergique* de maintenir hors de toute atteinte son rang et son influence dans le monde.'

Leggen wij naast deze zinsneden de met het oog op deze circulaire, wel wat al te openhartige toespraak door den gewezen minister Rouher, bij gelegenheid der jongste oorlogsverklaring namens den Senaat tot den Keizer gerigt, waarin het met zoovele woorden wordt erkend, dat Frankrijk zich *vier jaren lang* voor dezen oorlog heeft gewapend[1] en wij hebben de proef op de som, ter vergewissing van wier juistheid eene proefneming overigens gevoegelijk gemist kon worden.

Het is dus bepaaldelijk de oorlog met Pruissen, die in het schijnbaar vredelievend stuk van den Minister la Valette gepredikt wordt; - maar een oorlog niet nu, maar later, als de tijdsomstandigheden gunstiger zouden zijn. - De leer der '*grandes agglomérations*' en van het verdwijnen der kleine staten is niet meer dan een der middelen waarvan de minister gebruik maakt om de '*susceptibilités*' der Fransche natie voor het oogenblik een weinig tot bedaren te brengen. Zij is bloot

1 'Les écarts d'une ambition surexcitée par un jour de grande fortune, *devaient tôt ou tard se produire*. Se refusant à des impatiences hâtives, animé de cette calme persévérance, qui est la vraie force, *l'Empereur a su attendre, mais depuis quatre années il a porté à sa plus haute perfection l'armement de nos soldats, élevé à toute sa puissance l'organisation de nos forces militaires*.' (Indépendance 18 Juillet 1870.)

eene gelegenheidsleer, die uitgediend had toen het doel, dat met hare verkondiging beoogd werd, was bereikt. Behoeven dus in het algemeen de kleine staten zich de circulaire geenszins aan te trekken, in het bijzonder mag dit van ons vaderland gelden, want ook al zou men regt hebben, om aan hare woorden te blijven hangen en daarin eene voor de rust der kleine staten gevaarlijke strekking te zien, dan zou men ook de woorden in hun geheel moeten nemen en zich niet tot een deel daarvan bepalen mogen, dan zou men niet mogen voorbijzien, dat de circulaire de vergrooting van Frankrijk's grondgebied in geen geval verder wil uitstrekken dan tot ‘des populations *ayant les mêmes moeurs, le même esprit national que nous*.’ Niemand zal beweren, dat hiermede in de verste verte op Nederland gedoeld kan zijn.

Maar wat dan van het ontwerp-tractaat te denken, dat dezer dagen is bekend geworden, en dat, hoezeer door beide oorlogvoerende magten verloochend, toch tusschen beide sinds jaren een voorwerp van onderhandeling schijnt uitgemaakt te hebben? Wordt daardoor dan althans niet het bewijs geleverd dat Frankrijk het ernstig met zijne leer gemeend, en zelfs getracht heeft haar tot uitvoering te brengen? - Zoolang de ter beoordeeling onmisbare gegevens nog ontbreken, zoolang bepaaldelijk het vaderschap van dat ontwerp nog in het onzekere blijft, is het natuurlijk moeijelijk die vraag naar eisch te beantwoorden. Voorshands echter schijnt daarin geen genoegzame grond gelegen te zijn om aan te nemen, dat Frankrijk in de laatste jaren plotseling ten koste van kleine staten tot eene inlijvingspolitiek heeft willen overgaan.

Afgaande op hetgeen tot heden daaromtrent is bekend geworden, zou het mij niet onwaarschijnlijk voorkomen, dat het voorstel aanvankelijk van Pruissen is uitgegaan, en later door Frankrijk is hernieuwd, doch dat het beurtelings door beide mogendheden is verworpen. Immers het is uit de jongste circulaire van graaf von Bismarck gebleken, dat de onderhandelingen over dat tractaat reeds voor 1866 aangevangen zijn. Is dat het geval, dan schijnt de gissing niet gewaagd, dat het voorstel aanvankelijk ten doel had om bij de uitbarsting van het conflict met Oostenrijk aan Pruissen de hulp van Frankrijk te verzekeren, of wel den tegenstand dier mogendheid af te wenden, en het bondgenootschap van Pruissen met Italië, dat toch soortgelijke strekking had, zou dan in Frankrijk's weigering gereedelijk

zijne oplossing kunnen vinden. Dan zou het verder evenmin bevreemdend wezen, dat na afloop van den voor Pruissen zoo gelukkigen oorlog het voorstel door Frankrijk weder is te berde gebragt, geenszins met het doel om door het geweld der wapenen eene vergrooting van grondgebied deelachtig te worden, (daartoe zou het voorstel, op dat oogenblik gedaan, moeijelijk ernstig gemeend hebben kunnen zijn), maar met het oogmerk om door de bedreiging met aanspraken ook van zijnen kant, Pruissen van zijne verdere plannen tot uitbreiding der Duitsche eenheid af te houden. Dat toch na de overwinning van Sadowa Pruissen werkelijk genegen zou bevonden worden om zijne toestemming te geven tot een tractaat, waarbij het eigenlijk niets anders zou verkrijgen dan het in het wezen der zaak reeds had, terwijl Frankrijk daardoor belangrijke uitbreiding zou erlangen, dat schijnt in waarheid eene meening, waarvan de ongerijmdheid te duidelijk in het oog springt, dan dat de Fransche diplomatie zich een oogenblik gevleid kan hebben het voorstel daartoe bij graaf von Bismarck ingang te zullen doen vinden.

Hoe het zij, er schijnt nog geene voldoende aanleiding om met terzijdestelling van de geheele vroegere geschiedenis van het tweede keizerrijk, uit feiten nog slechts ten halve bekend, tot het bestaan van bedoelingen te besluiten, die werkelijk aan de kleine staten stof tot bekommering zouden moeten geven. Zal men zich voor een ligtvaardig oordeel hoeden, dan behoort men af te wachten, wat er verder omtrent het ontwerp-tractaat en hetgeen daarmede in verband staat, aan het licht zal komen. Zooveel echter is zeker, dat, welke opvatting ook de juiste moge zijn, in elk geval de verwerping van het voorstel, de publiciteit daaraan gegeven, en de verontwaardiging daardoor in geheel Europa opgewekt, een' waarborg voor de toekomst opleveren, waarvan het gewigt niet mag worden uit het oog verloren.

Mogen wij eindelijk ook hier weder onze beschouwingen voor een oogenblik tot den engeren nationalen kring beperken, dan mag het zeker voor ons bemoedigend heeten, dat bij die onderhandelingen ten nadeele van ons vaderland met geen enkel woord zelfs schijnt gerept te zijn. Vooral in vergelijking met de andere geruststellende verschijnselen, waarop ik de aandacht vestigen mogt, mag aan die omstandigheid hare onschatbare waarde niet worden ontzegd. Waar het ons ge-

bleken is, dat in de handelingen der betrokken vreemde mogendheden, van den aanvang af voor openbaarheid bestemd, voor ons geen aanstoot kan gelegen zijn, daar mogen wij, nu het ons vergund is geworden, een' blik achter de schermen te werpen, het een hoogst verblijdend teeken achten, dat hare geheime handelingen daarmede niet in tegenspraak zijn. Het resultaat dier vergelijking kan niet anders dan er ons toe leiden om de toekomst met vertrouwen te gemoet te gaan.

Intusschen de schrik is er nu eenmaal bij ons ingevaren en, naar het zich laat aanzien, zal er zich in den eerstvolgenden tijd nog menige gelegenheid opdoen, waarbij hij zich weder in al zijne kracht zal laten gelden. Wij vinden het nu eenmaal zoo natuurlijk, dat een magtige staat zich ten koste van zijn zwakken nabuur uit te breiden wenscht, dat wij de gedachte niet verdrijven kunnen, dat zoodra de kansen daartoe gunstig schijnen, eene poging tot die uitbreiding beproefd zal worden. En zeker die gedachte kortweg ongerijmd te heeten, zou even verwaten zijn, als het toegeven aan overdreven vrees onberedeneerd en met onze nationale waardigheid weinig overeen te brengen wezen zoude. Waar de geheime bedoelingen der groote mogendheden niet zelden even moeijelijk te doorgronden zijn, als het onmogelijk is, den sluijer op te heffen, waarachter de toekomst voor ons verborgen ligt, waar bovendien nu en dan in Duitschland stemmen worden vernomen, die eene voor ons volksbestaan ongunstige stemming der publieke opinie schijnen te verraden, zal zeker niemand, die op het behoud der onafhankelijkheid van het vaderland prijs stelt, het aanwenden der veiligheidsmaatregelen laken of ontraden, die met evenveel voortvarendheid als geestdrift door regering en volk zijn beraamd en uitgevoerd, en aan Europa het bewijs leveren, dat wij nog niet zijn afgedaald tot dat lage peil van zelfvertrouwen en zelfbewustzijn, waardoor de straf der slavernij over een volk wordt uitgesproken, ook al hebben nog geene vijandelijke troepen het grondgebied bezet; - dat wij veeleer voornemens en bij magte zijn om eerlijk en getrouw onze onzijdigheid met klem te handhaven; - dat wij, zoo het wezen moet, ons nog beijveren zullen om ons de waardige nazaten te betoonen van het heldhaftig geslacht, dat aan Nederland zijne geschiedenis gegeven heeft. -

Maar daarmede heeft in geen geval de wetenschap van het

volkenregt zich in te laten. Zij ijlt niet naar de grenzen, alsof de rigtigheid harer uitspraken aan het behoud van Neêrlands grondgebied verbonden ware. Zij heeft geene voorliefde voor Frankrijk, voor Nederland of Duitschland; voor haar zijn de natiën burgers eener zelfde maatschappij, gelijkelijk aan dezelfde wetten onderworpen; geen ander vaderland wordt door haar erkend, dan dat, hetwelk binnen de ruime grenzen van geheel de beschaafde wereld is besloten. Kalm en onbevangen door nationale indrukken onderzoekt zij de gebeurtenissen van het verleden en het heden en handhaaft zij zich op haar onafhankelijk standpunt, ten einde die aan hare waarheden te toetsen onder het licht van gegevens, wier juistheid boven allen twijfel verheven is. Wat er gemompeld wordt in de straten, wat er verkondigd wordt in de bladen, wat er gefluisterd wordt in de kabinetten der diplomaten, ligt buiten haar bereik en is aan hare kennisneming niet onderworpen. Zij verwaardigt zich niet daarover een goed- of afkeurend oordeel uit te spreken.

Zoo neemt dan de studie van het volkenregt een waarlijk verheven stelling in. Onttrokken aan den invloed der nationaliteit, staat zij aan het hoofd der beweging, die in spijt van alle tijdelijke hinderpalen, de menschheid tot eenheid en verbroedering leidt. Met den stralenkrans eener vlekkelooze onpartijdigheid omgeven, stelt zij zich aan de spits der volken, wijst zij hun den weg der zamenwerking tot elkanders streven, waarschuwt zij hen tegen het pad der miskenning van wederzijdsche bedoelingen, dat onder den invloed van heerschzucht en intrigue maar al te gereedelijk ingeslagen wordt. Door geene mislukte pogingen afgeschrikt blijft zij het met onuitputtelijk geduld leeren en herhalen, dat zonder waardering van wederzijdsche belangen, zonder uitroeijing van dien nationalen haat, dat erbarmelijk erfstuk van lang vervlogen tijden, zonder verplaatsing op, en eerbiediging van het standpunt eener zustermogendheid, alle beoordeeling van hare handelingen eenzijdig en gevaarlijk is.

Tot betrachting dezer leer wordt door haar reeds dadelijk een krachtig hulpmiddel als met den vinger aangewezen. Zal men zich naar eisch op het standpunt van een vreemden staat verplaatsen, zal men zijne wenschen en behoeften doorgronden, zijn streven begrijpen kunnen, dan mag de rigtige kennis van zijn wezen, van zijne wetten, van zijne toestanden voorzeker

niet ontbreken. Daar toch ligt de sleutel van het cijferschrift der diplomaten, waarvan ons, ook al kunnen wij de woorden lezen, de ware zin veelal verborgen blijft. De kennis van de staatsinrigtingen der volken is een uitstekende gids door den doolhof van politieke handelingen en berekeningen, die men anders slechts gebrekkig volgen, en waarvan men de juiste beteekenis niet zelden eerst volkomen vatten kan, wanneer het een of ander gewigtig feit het aanbreken van een nieuwen tijdkring in de wereldgeschiedenis aankondigt.

Niet het minst mag aan de kleine staten ook van hun nationaal standpunt de leiding van dien gids op het nadrukkelijkst aanbevolen worden. Waar de physieke krachten te kort schieten, moet met verdubbelden ijver van de ontwikkeling der intellectuele krachten werk gemaakt worden. Die krachten moeten zij dienstbaar maken aan de studie der gevaren, waarmede hunne onafhankelijkheid kan worden bedreigd. Zullen die gevaren kunnen worden afgewend, dan is het zeker een hoofdvereischte, dat zij tijdig worden gekend. Om tot die kennis te geraken is het noodig, dat zij eene kern van staatslieden vormen, wier beminnelijke omgang en voortreffelijke hoedanigheden, wier diepe geleerdheid en rijke ervaring, wier helder oordeel en ruime blik hen in staat stellen, om niet alleen de handelingen der groote mogendheden, de tallooze wisselingen harer politiek en de vermoedelijke drijfveren, die daaraan ten grondslag liggen, met vrucht te onderzoeken, maar ook vooral om de toestanden der vreemde volken, hun eigenaardig karakter, hunnen nationalen zin en weêrzin, hunne vervulde wenschen en onbevredigde behoeften, in één woord, al die krachten, waardoor de golvende zee der openbare meening, die geheime leidsvrouw van zoo menige regering, wordt in beweging gebragt, op het zorgvuldigst te bestuderen. Bij dat onderzoek, bij die studie kunnen zij den gids, waarop ik wees, zeker niet ontberen.

Het is geenszins het doel van deze bladzijden de vraag te berde te brengen, door aanwending van welke middelen men zich in ons vaderland in vervolg van tijd het bezit eener zoodanige kern van diplomaten verzekeren kan. Voor het oogenblik zij het voldoende op de wenschelijkheid gewezen te hebben om in eene behoefte te voorzien, wier vervulling aan het voortdurend behoud onzer nationaliteit in hooge mate bevorderlijk moet zijn.

Dat overigens ook vermeerdering der algemeene belangstelling in het inwendig politiek leven van vreemde staten daarop niet anders dan weldadig werken kan, zal wel reeds voorshands zonder onderzoek en zonder afzonderlijk betoog, als ontwijfelbaar mogen aangenomen worden. Elke poging om die belangstelling op te wekken of gaande te houden, komt mij daarom wenschelijk en nuttig voor; en ik acht het bijgevolg niet ondienstig de aandacht van het publiek te vragen voor eenige artikelen over de nog zeer recente staatsregeling van een der beide magtige volken, die de bezorgdheid der kleine staten van Europa in zoo hooge mate hebben opgewekt, en op dit oogenblik hunne reuzenkrachten verspillen in een strijd, hunnen edelen wedijver ten eenenmale onwaardig.

Zoowel uit een staats- als uit een volkenregtelijk oogpunt verdient de staatsregeling van den Noord-Duitschen Bond die aandacht ten volle. Zij verdient die vooral in ons vaderland, dat ook in eigen boezem dat reikhalzend streven naar eenheid heeft gekend, en nu voor ongeveer drie vierde gedeelte eener eeuw den wensch heeft zien bevredigen, die thans in Duitschland nog slechts ten deele is vervuld.

Ik durf mij vleijen hiermede genoeg gezegd te hebben, om op eene gunstige ontvangst van onzen vreemden gast te mogen rekenen. Dat hij nooit meer dan een gast worde, wie onzer, die het niet steeds op het vurigst zal verlangen? - Maar wie ook, die met grond betoogen kan, dat hij ooit meer dan dat beoogt te worden? Wij zouden dus verkeerd doen hem met zwarte oogen aan te zien, om der wille van vermoedens en bekommeringen, tot wier ontstaan hij, voor zoo ver wij kunnen nagaan, alleen ondanks zich zelven aanleiding heeft gegeven. Maar ook al zou hij het wantrouwen, dat tegen hem is opgewekt, ten volle verdienen, laat mij er dan niet te vergeefs op gewezen hebben, dat zijne kennismaking voor ons zeer leerrijk zijn kan; dat zij er toe kan bijdragen, om aan het behoud der zegeningen van ons nationaal bestaan krachtiger waarborgen te geven en om de ontwikkeling van dat groote en schoone denkbeeld, de verbroedering der volken, te

bevorderen, welks verwezenlijking bestemd is om de internationale regtszekerheid van de draagkracht van achterladers en mitrailleuses onafhankelijk te maken en het algemeen welzijn op duurzame grondslagen te vestigen.

I. De leer der statenverbindingen.

Zij dagteekent niet van heden of gisteren, die beduchtheid, waarmede de kleine staten naar de groote en magtige plegen op te zien. Hoe ver wij ook onzen blik in de wereldgeschiedenis laten teruggaan, overal waar wij het staatsbegrip verschillende volkenregtelijke personen zien vormen, daar treffen wij ook immer hetzelfde verschijnsel aan. En de oorzaak daarvan is zeker niet ver te zoeken. In niets anders is zij gelegen dan in de bekende zwakke zijde van het volkenregt, wier versterking nog immer het probleem der toekomst is. Wèl gaat het volkenregt even als het staats- en het privaatregt van den regel uit, dat al zijne burgers voor de wet gelijk zijn; wèl kent het evenmin als deze grootere regtsbevoegdheid toe aan hem, die anderen in ligchaamssterkte overtreft, maar, wanneer de regel wordt geschonden, wanneer de magtige zich meerder regt wil aanmatigen en met zijn gespierden arm het tengere ligchaam van zijn zwakken medeburger treft, dan is het genoodzaakt de regtsschennis lijdelijk te aanschouwen, dan kan het, ja! door zijne organen een ernstig, een heftig verwijt tot den geweldenaar rigten, maar werkdadige hulp te verleenen om hem tot zijnen pligt te brengen, daartoe is het niet bij magte.

De zwakke staten, alzoo aan hun lot overgelaten, hebben dus van oudsher naar een middel moeten uitzien om zich zelve te redden, en dat middel hebben zij gereedelijk gevonden. De kracht was doof voor de stem des regts; maar er was eene andere stem, waarvoor zij dan toch moeijelijk de ooren kon gesloten houden; eene stem, die de taal sprak, waarin zij zelve zich zoo goed wist uit te drukken, alleen wat luider en met meerder klem; zoo zij dan al niet met het zwaard der geregtigheid te treffen was, met hare eigene wapenen zou zij welligt met beteren uitslag bestreden kunnen

worden; zoo kracht al niet boog voor regt, zij zou dan toch moeten zwichten voor meerdere kracht.

Op krachtsuitbreiding moest dus het streven der kleine staten gerigt wezen, en om daartoe te geraken werd reeds door de natuur der zaak aansluiting bij andere staten als een zeer geschikt middel aangewezen; die aansluiting vond menigwerf plaats, en zoo werd de heerschzucht der groote staten de eerste en voorname oorzaak tot staten-verbindingen. De aard, de duur, de omvang dier verbindingen kon natuurlijk telkens op het aanmerkelijkst verschillen.

Deze oorzaak, hoezeer de meest gewone, was evenwel geenszins de eenige, die tot staten-verbindingen aanleiding gaf. Het regt om verbindtenissen te sluiten kwam aan elken staat in de ruimste mate toe; uit den aard der zaak kon dus zoodanige verbinding ook door elke andere oorzaak, die aan de partijen gewigtig genoeg toescheen, in het leven geroepen worden. Zelfs kent het volkenregt verbindingen, tot stand gekomen zonder eenige verbindtenis der betrokken staten, waaruit dan, het behoeft naauwelijks gezegd, ook geenerlei volkenregtelijke verpligtingen voor deze kunnen ontstaan.

Die laatste zoo eenvoudige waarheid, wier onmiddellijke gevolgen nogtans in de praktijk zoo menigmaal minder naauwgezet in het oog gehouden worden, kunnen wij Nederlanders zeker niet dikwerf genoeg herhalen. Wij hebben immers het weinig benijdenswaardig voorregt in zoodanige verbinding met het Groothertogdom Luxemburg te staan, en wij herinneren het ons maar al te zeer, hoevele moeijelijkheden daaruit, nu drie jaren geleden, voor ons zijn voortgevloeid. Die verbinding, waarbij de wederzijdsche staten niets anders met elkander gemeen hebben dan den persoon van den vorst, is in het volkenregt bekend onder den naam van personeel verband (*Unio personalis, Personal-Union*).

Wijd verschillend van deze is het zoogenaamd zakelijk verband (*Unio realis, Real-Union*), hoezeer ook daarbij de staten veelal den persoon des vorsten zullen gemeen hebben. Is de personele unie van zoo lossen aard, dat zij slechts zeer oneigenlijk als een band kan aangemerkt worden, bij de reële unie is de verhouding der verbonden staten veel hechter en inniger. Moet bij de eerste de oorzaak der verbinding in den vorst, bij de laatste moet zij in de staten zelve gelegen zijn. Kan dus bij gene het geval zich voordoen, dat in de betrokken

staten verschillende vorsten tot de regering geroepen worden en deze omstandigheid voldoende zijn om de gansche Unie te verbreken, bij deze is niet zoo zeer de kans als wel die invloed eener dynastie-verandering volstrekt ondenkbaar en moet de band meer duurzaam wezen. Van daar dat de eerste ook wel tijdelijke Unie (Vorübergehende Union), de laatste daarentegen eeuwige Unie (Unio perpetualis) wordt genoemd.

Een merkwaardig voorbeeld eener zoodanige reële Unie wordt ons in de verbinding tusschen Oostenrijk en Hongarije aangewezen. Van beide is het gebied gescheiden, de staatsregeling verschillend, maar niettemin zijn zij voortdurend aan elkander verbonden onder denzelfden souverein.

Men weet hoe die verbinding aan de pragmatieke sanctie van 1723 haar ontstaan te danken heeft. Werd bij deze grondwet aan de eene zijde het regt van erfopvolging der vrouwelijke lijn van het Huis Habsburg vastgesteld, aan den anderen kant werd daarnevens het beginsel uitgesproken, dat de landen en provinciën, welke overeenkomstig deze regeling van het erfregt onder een' gemeenschappelijken heerscher zouden staan, voortaan een ondeelbaar geheel zouden uitmaken. De verdediging en instandhouding der gemeenschappelijke zekerheid met gemeenschappelijke krachten moest dus eene wederkeerige verpligting uitmaken, welke op alle toegetreden landen gelijkelijk rusten zou. Maar inniger kon de band tusschen Hongarije en de overige landen toen niet wezen. Dáár toch heerschte de Oostenrijksche vorst als absoluut souverein; aan Hongarije daarentegen kwam administratieve zelfstandigheid, kwamen constitutionnele regten toe, en ook het bezit van deze moest volgens de pragmatieke sanctie aan dit koningrijk gewaarborgd blijven. Wat buiten den kring der gemeenschappelijke verdediging viel, moest dus zorgvuldig uit elkander gehouden worden. Tot groote moeijelijkheden kon die scheiding dan ook geene aanleiding geven. De verpligtingen tot wier vervulling Hongarije kon geroepen worden, moesten in gemeen overleg tusschen den Hongaarschen Rijksdag en den Hongaarschen Koning worden vastgesteld; en als absoluut souverein over zijne overige landen, besliste de laatste vervolgens hoe door deze tot het gemeenschappelijk belang moest worden medegewerkt. Aan een conflict viel niet te denken, zoo lang de Koning en de Rijksdag slechts eenstemmig waren en een verschil tusschen deze laatste kon alleen in de staatsinrigting

van Hongarije zelf, geenszins in de vereeniging met andere landen, zijnen waarachtigen oorsprong vinden.

In dezen toestand is evenwel in 1867 verandering gekomen. Evenmin als voorheen de nederlaag van Jena voor Pruissen, was die van Sadowa voor Oostenrijk eene vergeefsche les gebleven. De toekenning van constitutionnele regten ook aan de overige Oostenrijksche staten was daarvan eene eerste vrucht. Maar daardoor werd dan ook de verhouding tot Hongarije ten eenenmale veranderd; nu aan beide zijden het volk zijne stem mogt laten hooren, was een conflict zeer goed denkbaar en eene wettelijke regeling der gemeenschappelijke aangelegenheden eene noodzakelijkheid geworden. Door de Hongaarsche wet van 28 Julij 1867 en de Oostenrijksche van 21 December 1867 is die regeling tot stand gekomen. Met handhaving van het beginsel der pragmatieke sanctie, zijn bij die wetten alleen de Buitenlandsche Zaken en die betreffende het Krijgs- en Financiewezen tot op zekere hoogte als aangelegenheden van gemeenschappelijk belang beschouwd[1], en is de vaststelling daarvan naast den Koning-Keizer aan gemeenschappelijke ministeriën en gemengde commissiën uit den Hongaarschen Rijksdag en den Oostenrijkschen rijksraad (aan zoogenaamde *Delegationen*) opgedragen. Bovendien werden nog enkele andere onderwerpen aangewezen, die, hoezeer niet als gemeenschappelijke aangelegenheden beschouwd, toch naar gemeenschappelijke van weêrszijden goed te keuren grondslagen zouden geregeld worden[2].

1 § 1 der wet van 21 December 1867. Nachfolgende Angelegenheiten werden als den im Reichsrathe vertretenen Konigreichen und Ländern, und den Ländern der ungarischen Krone gemeinsame erklärt:
a. Die auswärtigen Angelegenheiten mit Einschlusz der diplomatischen und commercielen Vertretung dem Auslande gegenüber, sowie die in Betreff der internationalen Verträge etwa nothwen digen Verfügungen, wobei jedoch die Genehmigung der internationalen Verträge in soweit eine solche verfassungsmäszig nothwendig ist den Vertretungskörpern der beiden Reichshälften (dem Reichsrathe und dem ungarischen Reichstage) vorbehalten bleibt.
b. das Kriegswesen mit Inbegriff der Kriegsmarine, jedoch mit Ausschlusz der Recrutenbewilligung und der Gesetzegebung über die Art und Weise der Erfüllung der Wehrpflicht, der Verfügungen hinsichtlich der Dislocirung und Verpflegung des Heeres ferner der Regelung der bürgerlichen Verhältnisse und der sich nicht auf den Militärdienst beziehende Rechte und Verpflichtungen der Mitglieder des Heeres.
c. des Finanzwesen, rücksichtlich der gemeinschaftlich zu bestreitenden Auslagen insbesondere die Festsetzung des diesfälligen Budgets und die Prüfung der darauf bezüglichen Rechnungen.

2 1. Die commerciellen Angelegenheiten, speciell die Zollgesetzgebung;
2. Die Gesetzgebung über die mit der industriellen Production in enger Verbindung stehenden indirecten Abgaben;
3. Die Feststellung des Münzwesens und des Geldfuszes;
4. Verfügungen bezüglich jener Eisenbahnlinien, welche das Interesse beider Reichshälften berühren;
5. die Feststellung des Wehrsystems (Vgl. § 2 derzelfde wet).

Met uitname evenwel van deze zaken is het bestuur van beide deelen der monarchie volkomen gescheiden gehouden. Zij zijn het dus in waarheid, die het reëel verband tusschen de betrokken staten daarstellen[1].

Het behoeft naauwelijks opgemerkt te worden, dat dit reëel verband al naar gelang van de meerdere of mindere uitbreiding aan de gemeenschappelijke zaken te geven, van meer of minder gewigt worden en de betrekkingen tusschen de staten, die daardoor vereenigd worden, versterken of wel verzwakken kan. Maar in hoe sterke mate het aantal of de belangrijkheid dier zaken ook moge toenemen, hoe zeer het object der unie daardoor in omvang winnen en de reëele verbinding in hare beteekenis boven de personele verheven worden moge, zij heeft niettemin met deze ook een gewigtig punt van overeenstemming, dat beide van andere statenverbindingen kenmerkend onderscheidt.

Even als de personele is ook de reële unie geenszins op eene verbindtenis tusschen de betrokken staten gegrond, en kunnen dus uit haar ook geene volkenregtelijke verpligtingen ontstaan. Het reëel verband is bloot van staatsregtelijken aard en gegrond op de inwendige wetgeving der betrokken staten, in wier grondwetten het beginsel der vereeniging in den regel opgenomen zijn zal. Een tractaat tusschen die staten ligt daaraan niet ten grondslag en geen der staten heeft dus regt van klagen wanneer langs den weg der wetgeving in een der medestaten de band, die hen verbindt, verbroken wordt.

Naast deze statenverbindingen komt nu eene andere meer gewigtige soort in aanmerking. Verbindingen, die niet op staats-, maar op volkenregtelijken grondslag zijn gevestigd, en dus ook niet door de wetgeving der bijzondere staten kunnen vernietigd worden. Tot deze soort behooren *het eenvoudig verbond, de Staten-Bond* en *de Bonds-staat*.

1 Men vergelijke daarbij voorts de drie wetten van 24 December 1867 betreffende de quota in de kosten voor de gemeenschappelijke aangelegenheden, de quota in den schuldenlast en het tol en handelsverbond.

Van het *eenvoudig verbond* is het wezen natuurlijk met weinig woorden vast te stellen. Het gewigt, dat daaraan toegekend moet worden, is uit den aard der zaak geheel afhankelijk van zijnen inhoud, en zal dus menigmaal ook zeer verschillend wezen. Maar hoe die inhoud luiden moge, het souvereiniteitsregt der verbonden staten, zoo lang zij waarlijk op den naam van staten aanspraak maken mogen, kan daardoor niet getroffen worden. Gewis moet de verbindtenis door de partijen nagekomen worden; maar buiten haar om ontstaat er geenerlei verband, elke staat blijft binnen den kring van zijn gebied zelfstandig heerschen, een regt van inmenging blijft aan de wederpartij ten eenenmale ontzegd. Zeker, het geval is denkbaar, dat een tractaat bepalingen bevat, met het souvereiniteitsregt van eene der partijen in kennelijken strijd; maar waar dat geschiedt, daar moet het staatsbegrip verflaauwen of verdwijnen, en rijst het beeld der annexatie, zij het ook nog nevelachtig, voor ons op. Hoogstens zou daar aan een' zoogenaamden *halfsouvereinen* staat te denken vallen, een abnormaal wezen, dat den naam van staat niet meer verdient, en bij de leer der statenverbindingen veilig buiten aanmerking kan blijven[1].

In hooge mate daarentegen moeten de andere verbindingen, die wij noemden, de *Staten-bond* en niet het minst de Bondsstaat onze aandacht tot zich trekken.

Hoe deze in gewigt, in duurzaamheid en omvang boven het gewoon verbond verheven zijn, valt reeds onmiddellijk in het oog. Maar waarin mag het onderscheid tusschen de beide laatste soorten wel gelegen zijn? Ziedaar eene vraag, die zich aan den ingang van het veld der studie van het Duitsche

1 Even over de grens, die de souvereine van de halfsouvereine staten scheidt, doch reeds op het gebied der laatstgenoemde, behooren de onder waarborg van vreemde mogendheden neutraal verklaarde staten te huis. Moge die neutraal-verklaring voor staten, die gelijk België, even te voren een zelfstandig volksbestaan deelachtig zijn geworden, welligt een' overgangstoestand tot volledige onafhankelijkheid daarstellen, voor vrije staten kan zij als de eerste schrede op den weg der annexatie worden aangezien. Zij ontneemt immers den staat zijne nationale waardigheid, stelt hem aan voortdurende inmenging van vreemden bloot en doet hem voor het twijfelachtig uitzigt op hulp in tijd van nood, het heerlijk voorregt eener voortdurende onmondigheid te beurt vallen. In ons vaderland moge, zoo nu als later, de ware beteekenis van dien gelukstoestand niet verkeerd begrepen worden!

staatsregt aan ons voordoet, en wier beantwoording tot regt vertand, niet alleen van de tegenwoordige staatsregeling van den Noord-Duitschen Bond, maar ook van de geschiedenis van Duitschland gedurende een tijdperk van meer dan vijftig jaren, dat aan hare vestiging voorafging, in het bijzonder ook van den strijd, die haar in het leven riep, een noodwendig vereischte is. Het is waar, na de gebeurtenissen van 1866 begint men met deze onderscheiding, ook in Duitschland zelf, wel eens den spot te drijven. In een nog voor weinige weken verschenen geschrift b.v., breekt een bekend Duitsch schrijver, Constantin Frantz, in dier voege den staf over die schoolgeleerdheid, die zoo als hij het noemt, door hare theorie van Statenbond en Bondsstaat het Duitsche vraagstuk in eene katheder-kwestie heeft doen ontaarden: ‘Das ganze Gerede von Staatenbund und Bundesstaat ist also leeres Geschnatter gewesen, und wohl uns, wäre es ohne Wirkung geblieben! Es hat aber allerdings die Köpfe verwirrt und dadurch sehr wesentlich dazu beigetragen die deutsche Entwicklung zu verderben. Hätte man ein wenig von politischer Physiologie verstanden, d.h. aanstatt mit Schulbegriffen zu operiren sich an die Analyse der thatsächlichen Verhältnisse und deren geschichtlicher Grundlage gehalten, zo war die wirkliche Aufgabe wohl zu finden, und damit auch der Weg zur Lösung.’[1]

Intusschen men moge die leerstellige rigting veroordeelen of hekelen, het kan niet geloochend worden dat zij bestaan en op de ontwikkeling van het Duitsche vraagstuk een grooten invloed uitgeoefend heeft. Zij is eene gewigtige figuur in de geschiedenis van het ontstaan der nieuwe Duitsche Staatsregeling en mag bij de beschouwing van dat staatsstuk niet straffeloos verwaarloosd worden. Door de ondervinding geleerd, zullen wij ons nogtans voor de verwarring, waarover de schrijver, en waarlijk niet zonder reden, zijne klagte hooren laat, welligt te hoeden weten. Zeker zal het tot dat einde raadzaam zijn den strijd der Duitsche publicisten over de mindere of meerdere juistheid hunner onderscheidingen en definitiën in deze materie te laten liggen en blootelijk die wezenlijke verschilpunten aan te geven, omtrent welker bestaan zij geacht

1 Constantin Frantz, Die Naturlehre des Staates als Grundlage aller Staatswissenschaft. Leipzig und Heidelberg 1870, bl. 430-432.

kunnen worden eenstemmig te zijn en wier aanwijzing voor ons doel voldoende is.

Van het *eenvoudig verbond* tot sterkere staten-verbindingen opklimmende, ontmoeten wij dan op onzen weg in de eerste plaats den *Statenbond*. Even als bij het eerste, zoo blijven ook bij dezen bond de afzonderlijke staten hun regt van souvereiniteit behouden, ook hier blijft de stelling, dat geen der andere staten daarop inbreuk maken, of zich eenige inmenging in de aangelegenheden van den nevenstaat veroorloven mag, in hare volle kracht, maar - alleen als regel, een regel, waarop nogtans bij het verbond, waarop de vereeniging der staten steunt, niet ten laste van slechts een of meer der bondgenooten, maar van alle zonder onderscheid en ten gunste van het doel des bonds, enkele uitzonderingen kunnen worden toegelaten. Die uitzonderingen evenwel, het mag niet worden voorbijgezien, zijn, juist omdat zij uitzonderingen zijn, van strikte toepassing; in al hetgeen daarbuiten ligt is aan de staten de meest mogelijke onafhankelijkheid verbleven. Aan den staten-bond ligt het denkbeeld ten grondslag dat de staten, die tot dat ligchaam toegetreden zijn, bij den aanvang hunner vereeniging derwijze tot elkander gesproken hebben: wij achten het alle in ons belang, hetzij om onze vrijheid en onafhankelijkheid te verzekeren, hetzij om onzen inwendigen bloei te bevorderen, om ons uitwendig aanzien te vermeerderen, of om welke andere reden ook, dat wij in onderscheidene belangrijke aangelegenheden ééne lijn trekken, daartoe is het noodig dat wij ons bij elkander aansluiten en bepalen op hoedanige wijze tot dat einde door ons gemeenschappelijk moet gehandeld worden. Zal ons doel echter naar onzen wensch bereikt worden, dan zullen wij misschien van de regten, die ons thans toekomen, het een of ander ten algemeenen nutte moeten opofferen; die opoffering willen wij ons des noods getroosten, maar toch, wij willen niet meer missen, dan voor dat doel volstrekt noodzakelijk is. Wij zullen dus een verdrag sluiten, waarin wij overeenkomstig het doel dat wij voor oogen hebben, de voorwaarden, die ons aannemelijk voorkomen opnemen, en zoo noodig ons aller souvereiniteitsregt in sommige opzigten beperken zullen, hetzij door bepalingen vast te stellen, waaromtrent wij het thans volkomen eens zijn en waaraan wij ons alle zonder onderscheid onderwerpen zullen, hetzij door regelen te treffen, volgens welke in sommige aangelegenheden, waarbij in vervolg van tijd blijvend

verschil van meening, het doel, waarvoor wij ons vereenigen, in den weg zou staan, de wil der minderheid aan dien der meerderheid gebonden wordt. Op die wijze zullen wij gezamenlijk geen nieuwen staat, maar toch een ligchaam vormen, dat in zijne betrekkingen zoowel met ons zelve als met vreemde mogendheden, van zekere regten voorzien, en tot bepaalde verpligtingen gehouden is. Maar verder wenschen wij in geen geval te gaan; onze bijzondere persoonlijkheid verkiezen wij daarvoor niet op te offeren; met onze wederzijdsche inwendige aangelegenheden bemoeijen wij ons daarom niet, althans niet verder, dan voor het algemeen belang van onzen bond noodzakelijk is, en ook tegenover vreemde mogendheden blijven wij nevens ons gemeenschappelijk, ons afzonderlijk volksbestaan behouden. Wij willen ook in onzen Bond geene collective magt scheppen, die zich naast en boven onze individuële magt in onze staten zou doen gelden, neen! uit krachte van haar souvereiniteitsregt zal elke regering binnen haar gebied voor de naleving der verpligtingen, die zij op zich genomen heeft, of tot wier vervulling zij door het besluit der meerderheid gehouden zijn zal, zorg dragen, en hare onderdanen zullen van geen ander gezag dan van het hare, wetten te verwachten of bevelen op te volgen hebben.

Zoo is dan de *Statenbond* een volkenregtelijk ligchaam van souvereine staten, die zich tot zekere doeleinden hebben aaneengesloten, en onder behoud van hun souvereiniteitsregt, dat echter ten algemeenen nutte eenigzins beperkt kan worden, in dat ligchaam leven en naast dat ligchaam voortbestaan.

Zien wij dus uit dezen bond het souvereiniteitsregt der afzonderlijke staten geheel of bijkans ongedeerd te voorschijn treden, in den *Bondsstaat* daarentegen moet het nagenoeg geheel verloren gaan. Bij dit verbond, de naam toont het reeds aan, wordt door de verbonden magten aan een nieuwen volkenregtelijken persoon het aanzijn gegeven; hare aaneensluiting beoogt de vorming van een staat.

Maar een staat kan zonder souvereiniteit niet leven; het verbonden ligchaam moet dus verrijkt worden met dat orgaan van welks bezit zijne levensvatbaarheid zal afhangen, en dat orgaan kan het niet anders deelachtig worden, dan wanneer de afzonderlijke staten elk voor een groot gedeelte van het hunne afstand doen. Wat niet wordt afgestaan moet dan natuurlijk voor hen behouden blijven.

Zelfs moet ook hier behoud des regts als regel en regtsgemis als afwijking beschouwd worden; het souvereiniteitsregt toch berust oorspronkelijk bij hen, en blijft hun dus ook toebehooren, tenzij en voorzoover het blijkt, dat zij dit regt verloren hebben. Maar met dat al, is hier anders dan bij den Staten-bond het gebied, waarop de regel heerscht, met dat der uitzonderingen vergeleken, van zeer geringen omvang. Hier is het den staten niet voldoende voorgekomen zich ten behoeve van hun doel hoogstens eene enkele opoffering te getroosten, het is hun veeleer noodig toegeschenen voor het gemeenschappelijk heil van vele en hooggewaardeerde regten afstand te doen. Hier hebben zich de staten bij het sluiten van den bond in dier voege doen hooren: Zullen wij krachtig aaneengesloten wezen, dan moeten er voor onze voortdurende eensgezindheid ook hechte waarborgen zijn. Moeten wij alle ons souvereiniteitsregt in zijne wezenlijk voorname bestanddeelen behouden, dan kunnen wij ligtelijk, ook in aangelegenheden van groot gewigt, de meest uiteenloopende meeningen hebben, die welligt door niemand onzer ten gevalle van zijn bondgenoot zullen opgegeven worden, en wier verschil, zoo het al ten slotte opgelost mogt worden, toch groot ongerief en belangrijk tijdverlies kan met zich slepen. Neen! willen wij waarlijk krachtig zijn, dan kunnen wij niet den onnatuurlijken eisch stellen, dat wij immer alle te gelijk onzen zin moeten hebben, maar dan moeten wij ons onderwerpen aan de meerderheid en die meerderheid moet niet alleen van het papier en in de raadsvergaderingen spreken, zij moet ook de magt hebben, zich door de uitvoering van haren wil te doen gevoelen. Er moet dus een gezag zijn, dat boven het onze is verheven, dat op ons eigen gebied ons eigen gezag, waar het daarmede in botsing komt, verdringen kan. - Daartoe moet ons de staatsvorm dienen. - Een groote en goed georganiseerde staat kan zonder eenige tegenspraak der afzonderlijke deelen zich over zijn gansch gebied doen gelden. Spiegelen wij ons aan dat voorbeeld, vereenigen wij ons tot een ligchaam, welks magt, voor zoover het doel van ons verbond dit wenschelijk doet zijn, de staatsmagt evenaart, roepen wij een persoon in het leven, die onze bijzondere volkenregtelijke persoonlijkheid in zich opneemt en vestigen wij een nieuw gezag, dat zich boven het onze oppermagtig verheft. Tegenover vreemde mogendheden worde ons afzonderlijk volksbestaan vernietigd, om voor onze gemeenschappelijke natio naliteit plaats te

maken, en binnen ons wederzijdsch gebied worde aan onze onderdanen de verpligting opgelegd om binnen den kring, dien wij gemeenschappelijk aan zijne heerschappij wenschen toe te kennen, het nieuwe- gezag boven het onze te gehoorzamen.

Zoo is dan de *Bondstaat* een souverein ligchaam, zamengesteld uit verschillende deelen, die ter verzekering eener naauwe verbinding, aangegaan tot bevordering van een gemeenschappelijk doel, van het hun toekomende souvereiniteitsregt het gewigtigste deel op dat ligchaam overgedragen en alleen een ondergeschikt gedeelte voor zich zelven behouden hebben.

Het onderscheid tusschen Statenbond en Bondsstaat is hiermede voldoende aangewezen. De eerste handhaaft het gezag der individuële staten, de laatste doet daarenboven een centraal gezag verrijzen; - de eerste kan geen wetten geven, en laat door zijne *Bondsbesluiten* de kracht der landswet ongedeerd, de laatste doet de landswet wijken en heft haar door de *bondswet* op; - de eerste laat ons op het gebied van het volkenregt verwijlen, de laatste voert ons meer op dat van het staatsregt rond. -

Aan deze beide laatste verbindingen wordt nu door sommige Duitsche regtsdoctoren nog een derde daarmede verwante vorm toegevoegd, die echter door anderen van den Bondsstaat niet wordt onderscheiden. Die vorm pleegt dan *Staten-staat* of *Statenrijk* genoemd te worden. Ook bij dezen wordt aan centraal- of rijks- en aan individueel- of landsgezag een eigen werkkring toegekend; hier evenwel is het niet het geheel, dat aan de deelen, maar zijn het de deelen, die aan het geheel hunne magt ontleenen. Vandaar het noodwendig gevolg, dat bij dezen vorm anders dan bij den Bondsstaat, het centraal-gezag regel, het landsgezag uitzondering is.

Zoo kunnen er, wanneer men voortgaat punten van verschil te zoeken, nog vele soorten onderscheiden worden. Strekt men nogtans dat onderzoek aanmerkelijk uit, dan zal er menigmaal een sterk waarnemingsvermogen noodig zijn, om de verschillende soorten uit. elkander te houden. Van den eenen vorm tot den anderen zijn er gewis talrijke overgangstoestanden denkbaar, die wij in het immer wisselende verkeer der volkeren zien verrijzen, en wier ontstaan zich aan geene theoretische beschouwingen binden laat. Toch zullen zij zich daaraan ook niet gansch onttrekken kunnen. In alle zal met meer of minder klaarheid het beeld van een der hier beschreven vor-

men kenbaar zijn. Zonder nut aan te brengen zou spitsvindige onderscheiding dus alleen verwarring stichten kunnen.

Bij de beschouwing der vormen, tot wier onderzoek wij ons bepalen konden, hebben wij achtereenvolgens den band der aaneengesloten staten enger en krachtiger zien worden. Meer en meer werd, hoe verder wij voortgingen, het particularisme der staten besnoeid, tot dat daaraan zoo veel ontnomen was dat uit de verloren fragmenten een centraal gezag kon worden opgetrokken. Wordt die verzwakking van het eerste, die versterking van het laatste immer doorgevoerd, dan hebben wij een cirkel doorgewandeld en komen wij ten slotte op ons uitgangspunt terug. Lost de individualiteit der staten zich geheel in de gemeenschap op, dan is het verbonden ligchaam in niets meer onderscheiden van den staat, die zich op zijne beurt zoo noodig weêr verbinden en dan den afgelegden weg op nieuw doorloopen kan. Een staat, op zulke wijze uit eene statenverbinding te voorschijn getreden, is in het Duitsche regt, dat van de leer der verbindingen bijzonder veel werk gemaakt heeft, onder den naam van *Eenheidsstaat* bekend. Het groote verschil, dat dezen van den Bondsstaat scheidt, mag bij ons onderzoek vooral niet uit het oog verloren worden.

Het komt er thans op aan, de vraag te stellen, onder welke der behandelde verbindingen de Noord-Duitsche Bond gerangschikt worden kan, of zoo hij tot geen van deze mogt behooren, bij welke hij het naast zich aan te sluiten schijnt.

Moet die vraag in den inhoud van de Noord-Duitsche Staatsregeling voornamelijk hare oplossing vinden, bij het zoeken van het antwoord kunnen wij zoowel van het vergelijkend regt van andere bondsvereenigingen, als van de geschiedenis van het Duitsche Staatsregt vóór 1867, talrijke wenken ontvangen, wier steun ons niet weinig behulpzaam wezen kan om ons de beteekenis van dat antwoord naar eisch te leeren waarderen.

Die wenken zullen wij ons zeker gaarne ten nutte maken.

Zwolle, Aug. 1870.

R.G. PHILIPSON.

(*Wordt vervolgd.*)

Eene overwinning van den Germaanschen geest.

Robert Hamerling, Der König von Sion. Epische Dichtung in zehn Gesängen. 1869.

Na den vreeselijken kamp op het bloedige slagveld - zegt de oude Sage - strijden de geesten der gevallenen rusteloos voort in het luchtruim.

Reeds weken lang - helaas! - knettert het naaldgeweer der duitsche scherpschutters, ratelt het pelotonsvuur der fransche chassepots. Tienduizenden, waaronder de edelsten en besten, zijn gevallen - wanneer zal het einde zijn?

Wij weten het niet - al mogen wij noode onze hoop onderdrukken voor de zege dier strijders, wier bloed aan het onze door gelijkheid van stam is verwant.

Maar ook na dezen moordenden, reusachtigen oorlog, zal de strijd der geesten worden voortgezet. Als de ontknooping zal gekomen zijn, als stroomen van bittere tranen ten hemel zullen schreyen over verlies van stil, huiselijk geluk bij duizenden en honderdduizenden, als de zonen der overwonnenen zullen betalen voor de nederlaag hunner vaderen - dan duurt nog de strijd der geesten.

In het edelste luchtruim voor geest en gemoed is reeds sints eeuwen gekampt door gallische en germaansche geesten. 't Is nog immer de oude strijd van Hamlet en Laertes.

Aan de eene zijde diepe bespiegeling, maar onmacht in daad en praktijk, aan de andere zijde vluchtige opvatting der eene of andere overtuiging, maar rijkdom van praktische proefnemingen. Aan de eene zijde fijne ontwikkeling van verstand en

gemoed tot verachtens toe der waereld van glorie en gouden speciën, aan de andere zijde de eeredienst van vorm, oppervlakte, kleur en toon, met aanbidding van generaalslaarzen en generaalsdekoratiën.

Aan de eene zijde germaansche weemoed, aan de andere gallische lichtzinnigheid - hier de verheven opgave, die telkens blijft steken, om Europa te herscheppen naar het beeld der germaansche idealen, daar de steeds opgeloste quaestie van het hoogste welzijn des volks, die na iedere voltooide oplossing aanstonds in 't niet zinkt voor eene nieuwe.

Wittenberg aan de eene zijde en Parijs aan de andere - Parijs met Bastille, met roode mutsen, met guillotine, roodwit-en-blauw, bourbonsche leliën en napoleontische adelaren, met de Godin der Rede en den dichter der ‘Odeurs de Paris. Germanië langzaam, zeer langzaam ontwakend tot bewustheid van grootsche roeping en mannelijke kracht, ondanks kromme ruggen voor jonkers en genadigheden, spijt hans-michielachtigen eerbied voor witte-dassen en witte choorhemden, trots inwendigen tweespalt over de voortreffelijkheid van berlijnsch zilver, weener effekten en beyersch bier - Germanië statig zich verheffend onder de heilige banier, schitterend met de langgewenschte kleuren: rood-goud-en-zwart van de tinnen der Stefanuskerk tot de vlakten aan de Spree.

Gallië daarentegen, ongeacht de helderheid van oordeel en de fijnheid des vernufts, niettegenstaande de ridderlijke onverschrokkenheid zijner zonen, ondanks de zeldzame bedrevenheid van hand en de fluweelachtige zachtheid van tong - Gallië, steeds dieper dalend naar de afgronden van het caesarisme, van het realisme, van het zedelijk skepticisme en nihilisme, van de ras gewonnen en schielijk verkwiste fortuinen, van beursspekulatiën en zelfmoord, van muskus en veile deernen.

Men vergelijke, zonder vooringenomenheid, wat alleen de Letteren in het laatste kwart dezer eeuw hebben voortgebracht bij beide stammen. Namen noemen leidt tot weelderige uitvoerigheid - laat mij maar zuinigheidshalven vragen, welke waardige kunstgewrochten de fransche muze in dat tijdvak schiep? Een krachtige geest - niemand twijfelt er aan - verloochende een voorleden niet, dat met de Odes et Balladeș, met de Nôtre Dame de Paris aanving, maar mocht soms al de grilligheid zijner fantazie een oogenblik doen twijfelen aan de zuiverheid van zijnen smaak, hij was nooit een onderdaan van

het tweede keizerrijk. Alfred de Musset, Gerard de Nerval, Henry Murger, alle zonen van het orleanistische tijdvak, spreidden liefelijke bloesemknoppen van ontwakend genie ten toon, maar kwijnden weg, daar de worm der beginselloosheid en wanhoop die teedere eerstelingen verwoestte.

Maar geen namen - zelfs niet de schitterende Paradol, die aan de andere zijde van den Atlantischen Oceaan een graf vond, noch de uitnemende vertegenwoordigers van het imperialistische tijdvak: de lieveling der cocotterie, Arsène Houssaye, en de aartsréalist, Gustave Faubert - men vrage in het algemeen, wat de fransche Letteren in Epos, Lied en Drama hebben geleverd in 't bedoelde tijdvak. Vergelijk de epiesch-romantische school, waarin alleen George Sand, eene republikeinsche van voor 1848, alleen Octave Feuillet, eene enkele reputatie, die na den staatsgreep van 1851 begon te bloeyen, nog iets rededelijks hebben gewrocht, met de duitsche romandichting, waarin mannen als Gustav Freitag, Berthold Auerbach, Friedrich Spielhagen schitteren - mannen, echte zonen hunner eeuw, die een open oog hebben voor de nooden en behoeften huns tijds, die staatkundige en maatschappelijke krankheden van hun volk hebben gepeild, voor wie geen enkel der grootsche denkbeelden van het oogenblik verborgen bleef.

Vergelijk de wakkere duitsche gestalten door hunne fantazie in 't leven geroepen, die mannen vol levensmoed en vurigen vrijheidszin, rein van hart en wandel, met een verheven ideaal in hun gemoed - vergelijk ze met die parijsche meneeren, welriekend van reukwater en pomade, met portefeuilles vol banknoten bij wedrennen gewonnen, lustig de champanje ontkurkeud in het Café Anglais aan de zijde van eene getatoeëerde lichtekooi. Bij de duitsche romandichters staat het idee op den voorgrond, bij de fransche de stof en de trillingen van de stof, de hartstochten. De duitsche kunstenaar vraagt naar de oplossing van de moeilijkste waereldraadselen, hij hervormt de maatschappij zijner fantazie naar het ideaal in zijn hart, hij houdt zijn tijd een spiegelbeeld voor, waarin ook de zwartste zonden van het heden zich weerkaatsen, maar waarin eene dichterlijke verbeeldingskracht de aesthetische en ethische dissonanten op 't heerlijkst weet op te lossen.

De fransche roman is langzamerhand een lazareth voor interessante gevallen overspeelsters geworden; het is zeer moeilijk er een dozijn van bijeen te brengen, waarin geen lompe echt-

genoot, geene miskende gemalin, geen straatslijper met fraaye handschoenen en gedraaide knevelspitsen, geene geheime bijeenkomsten en geene walgelijke ontucht beschreven wordt. En wat van den roman geldt, mag rechtstreeks worden toegepast op het Lied en het Drama. De kritiek beklaagt zich elken dag, dat er geene dichters meer gevonden worden. De eenige dichter van aanleg, dien het tweede Keizerrijk bezat, was Charles Baudelaire, en deze heeft de armoede zijns geestes aan levenwekkende denkbeelden, de volkomen afwezigheid van idealen op weemoedige wijze geboet in krankzinnigheid en dood. Théophile Gautier behoort tot een vroeger tijdvak en zwijgt - zijne vurige liefde voor schoonheid van lijn en kleur heeft zijne Muze echter niet behoed tegen de verlokkingen eener schitterende zinlijkheid.

En op ditzelfde oogenblik is Duitschland rijk aan gelauwerde dichterhoofden - bloeit Epos, Lied en Drama, schoon dit laatste het minst. Voor tien jaren verstomde de zang van den grijzen Ernst Moritz Arndt, die in 1813 voor het eerst de heilige kleuren rood, goud en zwart in gloeyende liederen verheerlijkte en Duitschlands zonen deed opstaan tegen de slavernij. Nog leeft Anastasius Grün - Graaf Anton Alexander von Auersperg - de deken der oostenrijksche lyriek, de warmste kampioen voor de konstitutioneele vrijheid tegen Metternich en zijn gevolg. Nog leven Karl Friedrich Gützkow en Heinrich Laube, de twee woeligste leden van het jonge Duitschland, dat in 1830 opstond - beide met uitmuntende talenten voor het drama begaafd, beide als waarachtige ‘Ritter vom Geist’ aan de uiterste linkerzijde van de demokraten in den kerker soms boetend voor eene geestdrift, die eer aan den kluchtigen ernst van een Don Quichotte, dan aan de fiere rustigheid van een Bayard herinnert. Nog leven Paul Heyse en Emanuel Geibel, beide gunstelingen van het hof te München, beide, schoon op verschillende wijze werkzaam aan den bloei van de letteren dezer eeuw, de een als schitterend, vast al te schitterend novellenschrijver, de ander als lyriesch dichter en vurig dweper voor Germanjes eenheid. Nog klopt het kinderlijk-goedhartige maar fiere, maar duitsche hart van dien vriend der Nederlanders, August Heinrich Hoffmann von Fallersleben! En ja - nog klopt niet minder fier het noordduitsche hart van Fritz Reuter, die zeven jaren van zijn jongelingsleven in den kerker sleet, omdat hij op klaarlichten dag met een pet van rood-goud-zwart geloopen

had, en de genadige heeren van den pruissischen gerechte door Gods genade innig verbitterd waren op de Burschenschaften van 1833.

Doch ik had mij voorgenomen geene namen te noemen en nog heb ik een, welken ik niet vergeten mag: Robert Hamerling.

I.

Robert Hamerling is een verschijnsel, een letterkundig verschijnsel, waarop Zuid-Duitschland, inzonderheid Oostenrijk, met groote ingenomenheid wijst.

Voor zoover mij bekend is, werd in Nederland zijn naam, op eene uitzondering na[1], nimmer openlijk vermeld. Wellicht is het daarom zijnen zwijgenden vrienden niet onwelkom, als eens opzettelijk melding gemaakt wordt omtrent het talent en de werken van Robert Hamerling.

Dat hij het waardig is - laat mij beproeven het in de volgende bladzijden te bewijzen.

Zijn leven gleed tot nog toe kalm, arbeidzaam, ernstig voorbij. Hij is jong, even achtendertig jaren oud. Hij is de zoon van arme, eenvoudige dorpelingen, die een heerlijk oord van Neder-Oostenrijk bewonen. De natuur leerde in Kirchberg am Walde den aanstaanden dichter wat schoonheid was. De kleine knaap van acht jaren neuriede reeds de zwakke klanken van een eerste lied.

Zoo won hij zich vrienden. Op het oude slot der baronessen von Egelstein ontvangen, werd er voor zijne opvoeding gezorgd en plaatste men hem op de banken van een cisterciënser kloosterschool. Daar won zijne jonge poëzie wederom de aandacht van nieuwe beschermers - de verjaagde Bourbons, de bloedverwanten van Karel X bewoonden een schilderachtig kasteel te Kirchberg en trokken zich het lot van den twaalfjarigen Hamerling aan. De toekomstige Hertogin van Parma, Princes Louise, wilde, dat hij voor eene akademie zou worden opgeleid en deed hem met zijne ouders naar Weenen vertrekken, waar hij op een gymnasium geplaatst werd.

1 Het nieuwe amsterdamsche Handelsblad: Het Noorden.

Hij ontwikkelde zich allergunstigst. Zijn dichterlijke aanleg deed zich voortdurend gelden, zoodat hij op zestienjarigen leeftijd gedichten schreef, die later als volkomen geslaagd in zijn bundel ‘Sinnen und Minnen’ werden opgenomen. Aan de universiteit te Weenen verbroederde hij aanstonds met de naar vrijheid strevende Burschenschaften - daar kenden alle hoofden en harten maar éénen vijand - Metternich. In 1848 streed hij in Maart en Oktober mede tot hervorming van den oostenrijkschen Staat. Nadat het bloed van Robert Blum gevloeid en Weenen zich onder de tuchtroede van Windischgrätz had gekromd, wendde Hamerling zich tot de wetenschap. Filologie en Plato vormden eerst zijne lievelingsstudiën; later voegde hij er medicijnen en natuurwetenschappen bij.

Toen Hamerlings akademietijd eindigde, sloeg voor hem het kwartiertjen van Rabelais. Hij moest een loongevend ambt gaan bekleeden. Zijne beschermers lieten nu zijn lot en dat zijner ouders in zijne hand. Hij ving aan met lessen en zag weldra den tijd voor letterkundige oefeningen al meer en meer inkrimpen. Daarna werd hij leeraar aan het gymnasium te Triëst in 1855. In zijne eerste vakantie bezocht hij Venetië en vond er inspiratie voor zijne eerste uitvoerige poëtische schepping: ‘Venus im Exil’.

De eenvoudige, verheven gedachte - de zware strijd van de priesters der schoonheid tegen de talrijke scharen, die niets aanbidden dan den gulden glans der gereede schijven - was al te zeer in mystiesch-allegorische sluyers verborgen, om de groote menigte te behagen. Maar aanstonds werd ieder gewonnen door den heerlijken vorm van het gedicht. Hamerlings moderne dithyramben, zeide men, kwamen die van Goethe in gratie en schoonheid nabij. De jonge dichter kondigde met dit gedicht aan, dat er nieuwe, uitgelezen krachten in zijn geest sluimerden, die eene heerlijke toekomst beloofden.

Hamerling is tien jaren aan het gymnasium te Triëst werkzaam geweest. Zijne betrekking vorderde veel inspanning, veel tijd, veel zorg. Hij vervulde haar met ijver; zijn stoffelijk bestaan was er meê gemoeid. Maar te midden zijner lessen drong zich de gedachte gestaâg aan hem op, dat, zoo hij als leeraar mocht uitmunten, de dichter in hem zou ten onder gaan. Er kwam tweespalt in zijn gemoed. Hij zag den vinger der Muze hem wenken, maar de dagelijksche taak voerde hem naar het schoollokaal. Hij gevoelde, dat de fijnheid zijns vernufts, de

veerkracht zijner fantazie, de rijkdom zijner dichterlijke gedachten schenen af te nemen door de onophoudelijke herhaling van de eerste gronden der klassieke spraakleer.

Misschien lag er iets ziekelijks in deze gewaarwording. Doch men oordeele niet al te streng. Zoo duizenden gingen reeds gebukt onder dienzelfden strijd tusschen aanleg en plicht, tusschen de eentonigheid van het alledaagsche en het heimwee naar het ideale, tusschen de geheime stem van het gemoed en de onverbiddelijke bevelen van den stoffelijken nood. Arme zangers des vrijen wouds, vergaten zij achter hunne traliën de heerlijke melodiën, die hunne eerste jonkheid had gekweeld.

Hamerling, hoewel daarenboven gekweld door gedurig lichaamslijden, toonde zich bestand in dien bangen strijd en gaf ten jare 1860 zijn bundel ‘Sinnen und Minnen’, twee jaren later zijn ‘Schwanenlied der Romantik’ in 't licht.

Het laatste gedicht was in de fraaiste nevelingen-strofen geschreven, die ooit in modern Duitsch zijn opgesteld. Weemoed en dichterlijke verontwaardiging tintelden in iederen regel. 't Was de oude klacht tegen den geest der eeuw, tegen het verflauwen van alle geestdrift voor het schoone, tegen de zege van het materialisme op het idealisme, tegen de uitvoerige redeneeringen en betoogen der praktische nuttigheidspredikers, wie Théophile Gautier reeds andwoordde:

> ‘Vos discours sont très beaux, mais j'aime mieux des roses!’

Hamerlings uitgangspunt voor het Zwanenlied der Romantiek is wederom Venetië. De prachtige architektuur van de oude dogenstad stemt zijn geest tot bittere neêrslachtigheid. Vervlogen eeuwen hebben de verbannen Godin der Schoonheid vereerd; thands rooken hare altaren niet meer. Die ruïnen zien met trotsche minachting neêr op het levend geslacht van schaggerende en zinnelijke lazzaroni, 't zij hen een lompenpak, 't zij hen fluweel of zijde dekt.

De schitterende sterrenhemel, die zich boven het Dogenpaleis en den Leeuw van San Marco welft, stemt den dichter tot rust en berusting. Hij herinnert zich de grootheid van vervlogen eeuwen, hoe meer dan Venetië in den nacht der tijden is ondergegaan - de wonderen van bouwkunst der Hindoes, de reusachtige steenhoopen aan den Nijl, de paleizen van Thebe en Luxor. Zelfs het Parthenon is een puinhoop geworden en de vroolijke godendisch van den Olymp is omvergestort. Het le-

venslustig lied der muzen is door het somber choraal der gothische christenen vervangen; nog staan de steenmassaas der gothische architektuur, maar de genius der eeuw zoekt andere oorden voor zijnen dienst.

De eerste morgenschemering wekt met den jubelenden slag van het vogelenlied den dichter tot besef van de praktische werkelijkheid. De frissche bries, die over de Lagunenstad opsteekt, zingt hem een hymne van het heden. De bruisende nektar der goden is weggevloeid, en Venus' rozenkrans ligt vertreden, maar tevens is het kinderschoeisel smadelijk weggeworpen, waarmeê de menschheid onder priestertucht om de oude altaren huppelde. De menschengeest werd wakker en vroeg aan de natuur oplossing van hare verhevene raadselen.

De dwepende gevoelsvereering van het schoone moest wijken voor den strengen dienst der wetenschap. Uit het weten sproot macht; de tegenwoordige eeuw wist met die macht te woekeren en schiep wonderen, waarbij de reuzenwerken van Hindostan en Egypte in 't niet terugzinken. De dichter stelt nu een lofzang in op de trotsche gewrochten der negentiende eeuw: een lied van de telegraaf, van den stoomhamer, van het ijzeren reuzennet, 't welk de nieuwe en oude waereld overdekt.

Doch nu keert hij zich met het oude heimwee tegen den genius des tijds, die door zijn ratelend stoomgesis en gierend gefluit van lokomotieven het liefelijk gekweel van de nachtegalen deed verstommen. Het gevaar, 't welk de eeuw bedreigt, is de zelfzuchtige aanbidding van stof en kracht. De edelste aspiratiën van den geest worden onderdrukt door den vuigen dorst naar goud en zilver. Maar de genius van het oogenblik zal niet zegevieren; in de diepten van het gemaansch gemoed rusten de kostelijke parelen van deugd en schoonheidszin; het germaansche gemoed blaakt nog van liefde voor het ideaal. Zoo roept hij ten slotte zijn volk toe:

‘Neen! daar zij u vertrouwd werd,
de banier van het Ideaal,
Zoo draag haar hoog in den glans
van den eeuwigen Zonnestraal!
Draagt haar fier te midden der volken! - - -
- - - - - - - -

Wel maakte dit gedicht een diepen indruk in geheel Duitschland, maar Hamerling had nog te wachten op de voltooying

van zijne eerste epische proeve, voordat zijn naam voor goed gevestigd was. In 1865 verscheen de ‘Ahasverus in Rom’, een epos in zes gezangen.

II.

‘O pikant zijn wil ik,
Als uw liev'lingsdichter aan de Seine!’

Zoo ving de dichter zijn heldenzang aan. Op den gevleugelden voet van den jambus wil hij een epos voltooyen; men vreeze niet voor kopergepantserde, langdradige helden; hij zal er een kiezen, zoo ironiesch en geblazeerd als de tijd vereischt. Niemand zij beducht voor de nare deftigheid van de klassieke epopee; hij zal de ernstige Calliope met lichten voet een epischen cancan doen dansen.

Dan brengt hij zijn lezer naar Rome, tijdens Nero. In het gewoel van het forum toont hij ons een viertal mannen, den vermomden Caesar, Seneca, Burrus en Tigellinus. De verschijning van een zeer zonderlingen grijsaard met spookachtig glinsterende oogen en fladderenden, witten baard trekt Neroos aandacht. Men volgt hem tot na het vallen der duisternis in de morsige hoeken der voorsteden; men treedt met hem binnen in eene gemeene taveerne, Locustaas taveerne. Gladiatoren, egyptische slangenbezweerders en grieksche verloopen rhetoren drinken en zingen daar met woest geweld. Al spoedig mengt Caesar zich in hunne twisten. Seneca noemt den naam zijns meesters. Allen deinzen verschrikt af; men biedt Nero als verzoening het voorwerp van den twist, eene schoone, vijftienjarige spaansche danseres, Actaea.

Naar oud romeinsch gebruik laat Nero zich in den echt verbinden met deze, terwijl het drinkersgezelschap en 's keizers vrienden als priesters en speelnooten optreden. Zoodra Nero in zijn thalamus verdwenen is, doet zich de menigte aan den door hem geschonken wijn te goed. Woeste tafereelen volgen; alleen de grijsaard met fonkelende oogen zit zwijgend alles aan te staren. De zwelgers roepen een schaar van wilde danseressen in de taveerne; onophoudelijk stijgt de dolle vermetelheid

der gasten. Bij het aanbreken van den dag verschijnt Nero uit zijnen thalamus; hij noodigt al de aanwezigen, inzonderheid den zwijgenden grijsaard, om den volgenden nacht een feest in zijn paleis bij te wonen.

Geheel Rome vloeit te zaâm, om in de tuinen des keizers aan het Tiberstrand een reusachtig bacchanaal te vieren. Nero treedt in eene voorstelling ter eere zijner gasten op als Nero-Dionysos, en verjaagt de oude goden van den Olymp. Geheimzinnig gekruide wijnen winden de hartstochten op; cimbaalklank, vuurwerk en uitgelatenheid vullen de lucht. Eene nieuwe gast wordt den Caesar aangekondigd. 't Is eene buitengemeen schoone vrouw, majestueus als Juno, gehuld in het kostuum van Roma, met de gouden stedekroon op de lokken van git, doch gemaskerd. Nero ontvangt haar met opgetogenheid en voert haar naar een keizerlijk paviljoen, waar hij nieuwsgierig der onverwachte gast haren naam vraagt. Doch Roma weigert en wikkelt hem in een schertsend onderhoud over vrouwenliefde. Langzaam stijgt de hartstocht den keizer naar 't hoofd, en daar de gemaskerde Roma blijft volharden, rukt hij haar de mom van 't aangezicht. Nero deinst terug - zijne moeder, de gebannen Agrippina, staat voor hem. Oogenblikkelijk is zij verdwenen; de razende Caesar zet door de bosschen haar na. Als hij eindelijk na langen tijd dwalens door het voorhangsel eener grot naar binnen gluurt, bespeurt hij Agrippina met haar gunsteling, den danser Paris; hij hoort haar plannen smeden tegen zijne kroon en ter verheffing van Brittannicus. Aanstonds geeft hij Tigellinus last eene vreeselijke wraak tegen dit drietal te beramen.

Bij het aanlichten van den morgen keert Caesar naar zijn paleis terug. Op de trappen zit de huiveringwekkende oude man uit Locustaas taveerne; hij beklaagt zich, dat zijne stramme leden bevriezen. De roode stralen van de ochtendzon verlichten de tinnen van de stad, maar baten den eeuwenouden grijsaard niet. Nero belooft hem vuur en gloed. De schitterende morgenzon bracht hem op een nieuw denkbeeld; hij roept den stoet zijner Bacchusdienaars te zaâm en beveelt hen tegen den avond de stad in brand te steken.

Des namiddags keert Agrippina in een wonderfraai vaartuig, dat als een gouden zwaan fonkelt op de tyrrheensche zee, naar Bajae terug. Tigellinus is aan boord. Slavinnen bereiden des keizers moeder in het purperen binnenvertrek een geurig bad,

en kleeden haar in fonkelende witte zijde. Met de purperen p a l l a over de schouders verschijnt zij bij ondergaande zon aan het dek en verbaast de ruwe schepelingen met hare vorstelijke schoonheid. Reeds nadert men de kust; eensklaps beweegt Tigellinus een touw: de prachtgondel stort ineen en verdwijnt in de golven. Tigellinus en de roeyers zwemmen naar het strand.

Daar verheft zich een van Neroos villaas. Een prachtig avondmaal wordt aan den keizer en zijnen gunstelingen voorgezet. Edele romeinsche vrouwen vlijen zich naast vrijgelatenen om den disch. Aan Neroos zijde bevindt zich zijn begunstigde slaaf Sporus. De feestvreugde is reeds hoog gestegen, de Caesar alleen is somber. Stil sluipt Tigellinus het t r i c l i n i u m binnen en fluistert Nero den uitslag van zijn tocht in 't oor. Plotseling werpt deze zich nu in de wilde vreugde van het feest en laat bij bacchiesch woeste tonen de onbeschaamdste danseressen wiegelen. Verschrikte dienaars storten binnen en berichten, dat de zee een lijk heeft aangespoeld. Het luide rumoer zwijgt, ontsteld rijst de drom der gasten op: de keizer vindt in 't a t r i u m Agrippinaas lijk.

Eene vlammenzee heeft zich inmiddels over Rome uitgebreid. Neroos korybanten met den somberen grijsaard Ahasverus hebben brandende fakkels op de daken geworpen. Van het Forum tot den aventijnschen berg staat alles in gloed. Geheel Rome is een oceaan van vuur, de Tiber kookt, de vogels vallen verzengd uit de lucht. Nero is spoedig op komen dagen, om de vertooning bij te wonen. Van een hoog terras buiten de stad neemt hij het schouwspel waar, te midden van zijne Bacchanten, een Vlammen-Dionysos. Hij grijpt in de gouden lier en zingt een lied ter eere des vuurs. Tigellinus voert gevangene Christenen aan, om hun oordeel uit Neroos mond te vernemen. De Caesar laat ze naar den cirkus brengen, waaraan de vlammen reeds lekken, om ze een dubbelen dood te doen sterven.

Terwijl een afschuwelijke wedstrijd tusschen wilde dieren en vlammen aanvangt, wie van beide de machtelooze martelaren het eerst zal verslinden, onderscheidt Nero eene heerlijk schoone jonkvrouw, die in zielsangst op de knieën zinkt. Hij gelast Burrus haar uit de brandende a r e n a weg te grijpen. Met onverschrokken moed gehoorzaamt de dienaar zijnen meester. De Caesar beveelt de in zwijm gevallen maagd als Bacchuspriesteresse te kleeden, met wijngaardloover in 't jonkvrouwelijk

hair. Men brengt haar terug als lijk. De bange vrees voor haar lot heeft haar gedood. Tigellinus grijpt het lichaam en slingert het in den vlammenpoel naar beneden. Intusschen kruipt nog een menschelijk wezen tusschen de vlammen - men biedt hulp; de grijsaard met fladderenden baard en hairen, Ahasverus, verschijnt voor Nero.

Hij kondigt hem na den val van Rome zijn eigen ondergang aan. Hij maakt zich bekend als de ‘geest der menschheid’, die onsterfelijk al het onrecht wreekt en elke enveldaad straft. Tigellinus wil hem in de gloeyende a r e n a werpen, maar Ahasverus andwoordt koel, dat de marmeren leeuw van het terras eer 's keizers beul en gunsteling zal verscheuren, eer hem het vuur of panters zullen deeren. Tigellinus steekt spottend zijn hand in den marmeren muil van den leeuw, maar deinst heftig gillend terug; een giftige adder, daar verscholen, slingert zich om zijn arm. Stervend zinkt hij aan Neroos voeten. Deze zit versteend en ijskoud het drama aan te staren en verzekert Ahasverus, dat hij hem het leven laat, omdat hij hem nog eens weder ontmoeten wil.

Rome wordt snel weder herbouwd. Nero laat zich een wonderpaleis stichten, 't welk al de schatten der waereld zal omvatten. Doch hij is somber gestemd, een vreeslijk spooksel is dat gulden huis binnengeslopen: de verveling. Te vergeefs doorkruist hij de kristallen zalen, te vergeefs zet hij zich aan den disch te midden van zijn serail, geene schoonheid van slavinnen, geen fonkelende wijn brengt hem afleiding. Zijne schatkameren vol goud en jaspis en parelen bezoekt hij zonder genot, hij dwaalt gedachteloos door zijne bloementuinen en menageriën, hij klimt op de tinnen van zijn paleis en raadpleegt de astrologen. Deze verkondigen hem bij monde van den oudsten, dat zijn dood één dag na dien van den spreker, den grijzen sterrenwichelaar, zal plaats grijpen. Uit woede en spot doet hij den vermetelen astroloog van de tinnen des paleis werpen. Nogmaals onderzoekt hij de schatten van zijn gulden huis, doet de prachtige marmeren statuën der Grieken in stukken slaan, de boekrollen der Oudheid verbranden en ontbiedt daarna zijn filozoof Seneca, om aan Caesar de oorzaak zijner verveling uit te leggen. Seneca bewijst hem, dat zijne neêrslachtigheid wortelt in onmatige begeerte naar voortdurend genot, daar de mensch een begrensd wezen is en nooit grenzeloos kan genieten. Nero vraagt hem eene artsenij voor die kwaal; Seneca

noodigt hem uit wijs en deugdzaam te worden als Numa of Brutus. De Caesar bespot den wijsgeer en verwijt hem, dat zijn eigen weelderig leven tegen de strengheid van zijne leer zondigt; hij gebiedt hem nimmer terug te keeren, maar zich naar den trant dier dagen de aderen te openen.

In sombere overpeinzingen verdiept treft slechts eene gedachte hem: Agrippina. Hij heeft vernomen, dat nekromantenkunst de schimmen uit den Hades kan oproepen, hij doet zijne slaven Ahasverus roepen. Deze verklaart, dat in Rome een thaumaturg uit Egypte, Apollonius van Tyana, de schimmen uit de onderwaereld oproept. Beide komen bij den toovenaar. Apollonius zal de schim van Agrippina doen opdagen. Met geheimzinnige en afschuwwekkende plechtigheden begint hij een tooverkring te vormen. De zonderlinge verschijnselen en geluiden boezemen den Caesar een begin van schrik in. Uit een rozenrood licht rijst de gestalte van de bleeke Agrippina. Nero grijpt naar het nevelbeeld, dat verdwijnt. De fantazie van den moedermoordenaar schildert hem thands haar lijk, zooals het in zijn a t r i u m was aangespoeld gelijk eene geknakte lelie.

Een gansche stoet van schimmen volgt Agrippina, Brittanicus, Actaea, de christen-jonkvrouw uit den Cirkus, Tigellinus en duizenden vermoorden. De indruk van afschuw wordt den tyran te machtig, hij zinkt neder in zwijm. Ahasverus buigt zich over hem en verheugt zich triumfeerend, dat de natuur eindelijk een zegepraal op den vermetelen woesteling heeft behaald.

Als Nero des morgens in zijn gouden paleis ontwaakt, meldt hem Burrus, dat het legerhoofd Vindex in Gallië een opstand heeft beproefd, dat hij 's keizers legioenen heeft verslagen en naar Rome optrekt, dat hij Galba als keizer wil kroonen, en Nero bespot als h i s t r i o en citherspeler. Geheel Rome kiest Vindex' zijde. In woede beveelt de Caesar, dat men hem den Senaat ontbiede. De kruipende p a t r e s sidderen allen nog voor Nero. Glimlachend treedt hij in hun midden en zegt, dat hij geenszins over politiek zal spreken, maar dat hij dien nacht in zijne slapeloosheid het vraagstuk van de samenstelling eens waterorgels heeft opgelost. Hij verbiedt daarbij den verbluften Senatoren op doodstraf een woord van Vindex te reppen.

Weldra bevindt Nero zich alleen in zijn paleis. Alle slaven vluchten. Alleen Burrus komt hem melden, dat de legioenen van Vindex voor Rome staan en dat de Senaat zich heeft onderworpen. Ook Burrus vlucht, de Caesar gebiedt hem toornig

te blijven - en werpt hem een dolk na, die hem in den rug treft. Het p l e b s huilt reeds voor de poorten van het gouden huis. Van alle dienaren is één hem slechts getrouw, een germaansch lijfwacht. Vermomd vlucht Nero door geheime gangen onder den Aventijn tot buiten Rome. Een hevig onweder, duisternis en regen verschrikken de vluchtelingen - zij schuilen achter een vervallen muur.

Daar vraagt de keizer aan zijn germaanschen gezel, wat hem bewoog zoo trouw te volgen. De soldaat andwoordt, dat trouw de plicht is van elk bezoldigd krijgsman. Nero merkt glimlachend op, dat ‘trouw’ en ‘plicht’ te Rome germanismen zijn. Een bliksemstraal stort den muur omver waar zij staan, het licht ontdekt Nero, dat Ahasverus hem volgt. De Germaan vindt nu een verborgen ingang tot eene grot - men dringt verder door en valt te midden eener vergadering van knielende Christenen. Nero verzoekt, dat men hem, den grooten vijand der Christenen, doode. Maar deze spreken van liefde en verzoening en wijzen op het beeld van den gekruisten Christus. De Keizer voorspelt der schaar, dat zij met haar stervenden God-mensch, lijdend als Prometheus, met hare moeder-maagd en andere hartveroverende symbolen vele eeuwen over de waereld zal heerschen. Hij versmaadt den bijstand van zijne vijanden, grijpt den kelk van 't altaar en plengt den wijn voor den O r k u s . Daarna rukt hij het zwaard van den Germaan uit de schede en stort er zich in aan de voeten des priesters. Ahasverus buigt zich over den stervenden en vangt zijne laatste woorden op, eene erkenning van de Nemesis.

III.

Dit is de dorre omtrek van het grootsche heldengedicht. De gedachtengang van Hamerling is alleen vluchtig nageschetst. Daarbij valt de onnavolgbare frischheid en de schitterende kleurenpracht van den dichter geheel weg.

Eene opmerking sluit zich hierbij aan. Door den geheelen ‘A h a s v e r u s i n R o m ’ spreekt duidelijk het aesthetiesch plan van den denkenden kunstenaar. De Ahasverus-sage heeft eene nieuwe, hoogere beteekenis verkregen. Ahasverus is niet

de wandelende Jood - maar de geest der eeuwige menschheid. Ahasverus is Kaïn, die het eerst den dood in de waereld bracht en tot straf niet sterven mag. Ahasverus vertegenwoordigt het denkbeeld van eindeloos verlangen naar rust en sterven, de eeuwige menschheid, die onsterfelijk het streven en lijden der sterfelijken aanschouwt. Ahasverus eindelijk veracht en trotseert den Messias, omdat hij boven alle wisselingen der historie eeuwig dezelfde blijft; zoo als een ander dichter gezegd heeft:

> 'Götter kommen und verschwinden - ewig wandert Ahasver.'

Ahasverus is alzoo eene mythische figuur geworden, die aan het epos een verheven historiesch perspektief verleent.

Tegenover dezen staat Nero. Ahasverus wil voortdurend sterven, Nero eeuwig genieten en leven. Nero is de zuiverste type van zelfzucht, die met titanische woede alle menschelijkheid uitschudt. Naar de historische stof van Suetonius heeft Hamerling deze gestalte met uitmuntend meesterschap bewerkt. De psychologische diepten van het onmenschelijke gemoed zijn gepeild, in de plastische voorstelling tot eenheid gebracht. Te verzwijgen is het niet, dat de vermenging van historische en allegorische personen altijd iets disharmoniesch aan het kunstwerk opdringt, 'twelk ook bij de geniaalste behandeling der stof, bij het schitterendste talent in de detailschildering, aanhoudend blijft hinderen.

Intusschen was thands de dichterlijke naam van Robert Hamerling gemaakt. Zijn heldendicht genoot hooge eer in geheel Duitschland - eenige beoordeelaren vielen hem aan, even als zij het vroeger den W e r t h e r van Goethe gedaan hadden, over zijne al te weelderige schildering van vrouwenschoonheid, vooral in de persoon van Agrippina. Dit verhinderde noch Goethe, noch Hamerling, om een der lievelingen van de groote duitsche natie te worden. Zelfs oefende zijn epos een onmiddellijken invloed op zijn maatschappelijk leven - een verschijnsel bij Duitschers en Franschen beide niet ongewoon, ten onzent zeldzaam als eene bloeyende aloë.

De wankelende gezondheid van den dichter noodzaakte hem in 1865 zijn ontslag aan het gymnasium te Triëst te vragen. Zijn epos was toen in aller handen. Keizer Frans Jozef bepaalde, dat het gewone wachtgeld van den eervol ontslagen leeraar zou verdubbeld worden, opdat hij zich onbekommerd aan de ontwikkeling van zijn dichterlijken aanleg zou kunnen wij-

den. Een buitengewoon geluk viel hem nog daarenboven ten deel, toen eene hem persoonlijk onbekende oude dame te Weenen uit haar aanzienlijk vermogen den bewonderden Hamerling een jaarlijksch inkomen verzekerde, 'twelk hem ver boven alle bezorgdheid voor zijn stoffelijk bestaan verhief[1].

Men ziet het, fijne planten worden behoorlijk verpleegd in Duitschland. Van den aanvang af met voorkomende zorg beschut, is althands deze tegen de ruwheid des weders in bescherming genomen. Fijne planten als deze zijn zeldzaam, maar, zou het miskenning zijn van den nederlandschen botanischen zin, als er hier het vermoeden geuit wordt, dat in een guur klimaat als het onze dergelijke teedere bloesems bij geringere zorg lichter zouden verkwijnen?

Robert Hamerling wijdt zich nu geheel aan den lievelingsarbeid zijns geestes, de Poëzij. In den winter van 1868 gaf hij eene eerste geurige vrucht van zijne nieuwe werkzaamheid, het heldendicht, waarvan de titel aan het hoofd van dit opstel is afgeschreven.

'Der König von Sion' mag zonder aarzelen het uitmuntendste deel van zijn poëtischen arbeid geacht worden - een drietal herdrukken in 1869 staven den bijval, welken dit epos in Duitschland won. In tegenstelling met den Ahasverus en zijne gloeyende zuidelijke kleuren, ademt deze tragoedie van de munstersche Wederdoopers en hun Koning Jan van Leiden sombere noordsche grootheid, germaansche kernachtigheid en ruwheid. Maar de schilderingen van natuur, menschen en hartstochten zijn nog krachtiger van tint, prachtiger aan verwenrijkdom, machtiger door stoute duidingen op de behoeften van het oogenblik.

Ernstige studie van de munstersche gebeurtenissen, van den tijd, de zeden, de menschen ligt aan het geheele gedicht ten grondslag. De Chronijk van Kerssenbroick, het hoofdwerk van den hoogleeraar C.A. Cornelius, de schetsen van Hase, zijn de voornaamste bronnen. Daarbij komt eene uitvoerige beoefening van alles wat over het Hervormingstijdvak geschreven is, een doordringen in de fijnste bizonderheden, eene lokale kennis der stad Munster, eene oplettende waarneming van de

1 Vergelijk voor Hamerlings leven: Heinrich Kurz, *Geschichte der deutschen Literatur*.... IV Band (Leipzig 1868), pag. 315 - en Dr. Otto Lange, *Literaturgeschichtliche Lebensbilder* (Berlin 1870), pag. 95, 96.

westfaalsche natuur en zeden, en hiermeê was het historiesch materiaal voorhanden, waaruit de dichter het bewonderenswaardige gebouw van zijn heldendicht kon optrekken.

Ditmaal geene mythiesch-allegorische figuur voor het perspektief der waereldgeschiedenis. Alle personen zijn aan de werkelijkheid der historie of aan de fantazie van den dichter, met uitmuntende realiteit in de voorstelling, ontleend. Het Anabaptisten-oproer treedt te voorschijn met de eigen kleuren, bewegingen, geluiden, kreten en geestdrift van 1535. De hoofdpersonen verschijnen in een geheel nieuw licht - de sombere prediker Jan Matthijszoon schittert als bezield profeet, de munstersche koopman Knipperdolling wordt de echte westfaalsche demagoog, de goed gemutste habitué van den Raadhuiskelder; de Koning Jan van Leiden ontwikkelt zich tot een genialen, dichterlijken dweper, die zijn standvastig geloof aan het Edele en Reine alleen met het leven verliest.

Ten einde zooveel mogelijk een denkbeeld te geven van Hamerlings meesterwerk, beproeven wij het althands den omtrek in vluchtige lijnen na te schetsen.

IV.

De eerste zang voert naar het Davertwoud in Westfalen. Onder de schaduw van dennen en eiken heeft zich eene bende reizende tooneelspelers uit Holland neêrgevlijd. Bij een groot vuur wordt een lam aan 't spit gebraden, de lustige gezellen van den spele vestigen er hunne vroolijke aandacht op. Met hinkende schreden treedt een man naderbij, wiens buitengewoon dorre gestalte en komiesch knippende oogen hem tot den nar van 't gezelschap hebben bevorderd. Hij is de eigentlijke aanvoerder der bende, Lips van Straeten - een onverbeterlijk babbelaar met de kermis-eloqentie van markten en pleinen. Luide roept hij een der gezellen.

Uit het dennenwoud verschijnt nu een jongeling van zeldzaam voorkomen. Zijne slanke gestalte is gedekt met een purperen mantel, op zijne donkere lokken prijkt een koningskroon van klatergoud. Er straalt uit zijne oogen een eigenaardig vuur, mannelijk fier en tevens weemoedig, de glimlach om zijne

lippen is vrouwelijk week, maar vol levenslust. Sterkte en zachtheid schijnen zich in zijne trekken te vermengen, eene groote geestkracht doet zijn gelaat ouder schijnen, dan het is. Het is Jan van Leiden, de jongeling, die de koningsrollen speelt en zijn kostuum niet heeft afgelegd. Hij dwaalt liever eenzaam rond, dan met de gezellen het avondmaal te nuttigen.

Diep in het spookachtig dennenwoud, te midden van reusachtige rotsblokken, schrijdt hij langzaam voort. Bij zijne nadering wijken eekhoorn en raaf, zelfs de boschadder vlucht voor hem. Aan den rand van een donkeren poel verschuilt zich een wilde zwaan, die door het gerucht zijner schreden ontwaakt en met de vleugels als ten aanval hem tegenklept. Nog hooger in de eenzame wildernis doorgedrongen, treft plotseling eene zoete melodie zijn oor. 't Was of de wilde zwaan een lied begon aan te heffen.

IJlings streeft hij hooger naar de plek, van waar het geluid zich doet hooren. Daar ontdekt hij te midden van rotsblokken, op een tapijt van mos en heidekruid, eene vrouw, die de theorbe doet klinken. Bruingeel is haar gelaat, de lange zwarte hairen hangen over de theorbe als slangen, het zwarte oog schittert met een angstwekkend vuur. Zoodra hij te voorschijn treedt, lacht de zonderlinge verschijning hem wonderliefelijk toe. Zij vraagt hem naar zijn gevolg, daar hij een koning schijnt. Hij andwoordt, dat zijn koninkrijk morgen in Munster zal worden vertoond door reizende tooneelisten, maar verlangt te weten, wie de vreemde virtuoze is, die in het midden der wildernis zoo heerlijke tonen doet trillen.

Ook zij komt uit Holland met haar echtgenoot, die thands voor haar vruchten in 't woud zoekt. Doch hij toeft te lang - zij versmacht. Plotseling ontdekt de jongeling roode boschbeziën en plukt ze. Beide verzamelen eene goede hoeveelheid, leggen ze op eikenbladeren en zetten zich, om ze te nuttigen. De bruingele vreemdelinge giet uit een fleschjen, dat zij aan haren boezem verbergt, eenige droppels over deze vruchten. Een zonderlinge, brandende smaak verhoogt de geur der beziën - den koning der reizende gezellen echter bekruipt een gevoel van onlust bij dit maal. Daar de duisternis invalt, stelt hij de citherspeelster voor, haar naar de zijnen te brengen, om haren verdwaalden echtgenoot te zoeken.

Na veel moeite ontdekken zij eindelijk het vuur der tooneelspelers, maar een reusachtig man met grijzen baard staat

in hun midden en predikt. De bruine vrouw treedt op dezen toe en verwijt hem zijn wegblijven. De prediker noemt haar Divara, zijne getrouwe gemalin, en beveelt haar naar zijne woorden te luisteren. Daarna valt het oog van den prediker op Jan van Leiden en vraagt hij naar den naam des jongelings. Lips van Straeten verhaalt met vele woorden de wonderlijke bekwaamheid van zijn kunstbroeder in het vertoonen van Koning Davids leven. - ‘Geen koning uit een tooneelspel, maar een geweldigen koning heeft Munster van noode, die de woorden des nieuwen levens spreekt!’ - andwoordt de profeet.

Daarop houden de tooneelspelers hun avondmaal met het gebraden lam en leggen zich ter ruste. Een troep ruiters stoort hun eersten slaap. Het zijn de ruiters van den Bisschop van Munster, die rondzwervende ketters vervolgen. De prediker wil aanstonds met bijbelsche imprekatiën tegen de Bisschopsdienaars te velde trekken, maar Lips van Straeten snoert hem den mond en verklaart dat hij kindsch is. Hij bewijst den ruiters, dat zij eerlijke komedianten en goochelaars zijn, hij biedt hun te drinken. Hieruit volgt een gesprek, waarbij blijkt, dat de Bisschop reeds lang Munster verlaten en een leger aangeworven heeft. Binnen de stad hebben niet alleen de Lutherschen, maar ook de gruwelijke Anabaptisten de overmacht in handen - de Bisschop wil den volgenden dag een ultimatum naar Munster zenden en bij weigering van zijne eischen de stad rondom insluiten en dood laten hongeren. Na een laatsten dronk verlaten de soldaten in vriendschap het woud.

Allen sluimeren weder. Alleen Jan van Leiden en de rondreizende prediker waken. Zij dwalen in den zilveren maneschijn langs de dennenstammen. Somber klinken de woorden van den profeet: ‘Groot is de tijd en verheven, maar wee ons, als onze harten niet rein zijn - hoe zullen wij bestand zijn in den reuzenstrijd?’ De ‘minnaars der oude lichtekooi van Babel wentelen zich slaaploos op het zachte dons - een alpenzwaar gewicht drukt op de dragers van kronen en mijters. Profeten staan op aan alle zijden, maar zij twisten om woorden! De tijd van daden is gekomen! Alle onrecht en dwaasheid moet gestraft - de band der gestelde machten aan flarden gescheurd worden! Waarom kan de zondige mensch dien teugel ontbeeren? Omdat er een wonder geschiedt - een stem klinkt in het menschelijk gemoed, die als een roes, eene koorts plotseling naar

het hoofd stijgt! Het is de stem der innerlijke openbaring, die aan elk schepsel den geest verleent, niet als weleer alleen aan de geschoren kruinen. Ieder wordt zijn eigen Priester, Verlosser en Middelaar! Men heeft ons dwepers gescholden! Goed, wij zullen dwepers zijn, te lang heerschte het nuchtere woord en de letter! De Bijbel is Babel - God behoeft niet door oude perkamenten tot ons te spreken, hij spreke tot ons persoonlijk als tot Abraham en Izaäk. Luther heeft ons uit Egyptenland verlost, maar hij laat ons in de woestijn en kan ons niet naar het beloofde land brengen. Luther kan zijn monniken-latijn niet opgeven, hij hangt aan de Letter. Hij wil den duivel verbannen - laat hij dezen duivel, de Letter, eerst afzweren. Sints hij op den Wartburg is, verneemt men niets meer van hem, noch van zijn geleerden makker Melanchthon - als twee voermanspaarden die voor de kar bij de deur van een herberg stilstaan, en met de staarten elkander de wespen van den rug slaan, zoo blijven Martijn en Filip voor de krakende kar der kerkhervorming stilstaan en helpen elkaar de lastige wespen verdrijven. Geen schriftgeleerden kunnen baten, de bezielde sprekers alleen - en zij staan op uit het volk. De profeten van Zwickau hebben gesproken - en al is Münzer ondergegaan - zijne jongeren volgen. De wedergeborenen en wedergedoopten scharen zich om de banier van Sion - de kleinmoedige geesten van Wittenberg sidderen reeds, want de tijd der daden is gekomen!'

Jan van Leiden heeft met angstige aandacht geluisterd. Hij andwoordt: - 'Uw woord, o grijsaard! ontsteekt een vlammend vuur in mijne ziel! Mij blaakt sinds langen tijd de begeerte naar reinheid en rechtvaardigheid, tegelijk met een verlangen naar geluk en levensvreugd. Geen grove zinnenlust, die de ziel niet ontvonkt; het gemeene vervult mij met afschuw. Zoo heb ik mijn leven lang gestreefd naar geluk en deugd, heb ik eenzaam rein en trotsch mijn leven doorgebracht. Van mijne jeugd af was ik een droomer, ik dacht aan zwaarden en kronen en purperen mantels, mijne makkers schuwden mij, omdat ik wilde heerschen. In een eng kamertjen opgesloten, om een handwerk te leeren, zag ik nog steeds daarbuiten de straten en pleinen, de hooge torens der kerken, hoorde ik het statige zwellen der orgeltonen en verzonk ik in diep gemijmer. De wondergeschiedenissen van goud-

zoekers en avontuurlijke reizigers vervulden mijn geest, heimelijk ontsnapte ik uit mijn kamertjen en ik kwam op een schip. Vlaanderen, Engeland en Portugal heb ik gezien. Arm als een bedelaar doortrok ik de waereld, maar genoot als een koning. Doch het grootsche, het reine, zooals mijn ziel het droomde, vond ik nergens. Ten slotte troonde Lips van Straeten mij naar Duitschland, en ik schiep behagen in deze gewaande koningsgrootheid, welke ik met mijne eigene verzen poogde te verhoogen.....'

- 'Wat gij zoekt, jongeling!' - spreekt de profeet - 'moet gij uzelven met noesten arbeid veroveren. Eene nieuwe waereld is in aantocht. De teekenen des tijds voorspellen het, 't knallende kruit, de gevleugelde drukletter, de val der oude kerk, alles kondigt de verjonging der waereld aan. Ik kom niet alleen hier, vele duizenden volgen mij morgen naar Munster!'

Jan van Leiden verzoekt met schitterende oogen onder de jongeren van den profeet te worden opgenomen, In het rijk, waar Recht en Schoonheid, Reinheid en Genot niet in voortdurenden tweespalt leven, daar wil hij leerling zijn. Op een vooruitspringenden rotsblok aan den rand van den afgrond knielt Jan van Leiden neêr en ontvangt den doop als strijder voor het nieuwe Sion. Zijne kroon van klatergoud werpt hij in de diepte, een zacht koraalgezang klinkt uit den omtrek.

Bij het terugkeeren in het woud ziet de jongeling in een rotskloof een reus, die een schitterend zwaard slijpt - doch ijlings verdwijnt dit gezicht. Afdalend vinden zij in het dal Divara, die zich het hoofd met bloemen en met de weggeworpen kroon heeft gecierd. Immers stil zittende in het dal bij den helderen maneschijn viel plotseling die kroon haar in den schoot. Verwonderd zien de mannen elkander aan. Het drietal treedt verder. Jan van Leiden vraagt fluisterend den profeet, hoe hij deze echtgenoot heeft gewonnen. De grijsaard verhaalt, hoe er twintig jaren geleden te Haarlem op de markt een wild zwartlokkig kind gevonden werd, dat bij een stam van Zigeuners behoorde, hoe hij zich dat meisjen had aangetrokken, wijl het ieders hart won, hoe de geest hem aangespoord had, haar te huwen en hoe zonderling hunne vereeniging is, daar zij meestal verdwijnt uit zijne nabijheid en weken wegblijft. Hij berust in de wonderlijke beschikkingen des Eeuwigen.

De morgen breekt aan. In het nachtleger der tooneelspelers komt beweging. Zachtkens trilt een choraal door het woud, gelijk de profeet en de jonkman des nachts hebben vernomen. Het gezang komt nader, eene lange rij bleeke, fantastische figuren verschijnt aan den zoom van het woud. Na het eindigen van hun lied, luisteren zij. Eene verwijderde echo klinkt van verre. Zij heffen weêr aan, van alle zijden stijgt het gezang in het woud. Mannen, vrouwen, kinderen naderen elkaar met de spreuk der Anabaptisten: ‘Het woord is vleesch geworden en woont in ons.’ Zij ontdekken den profeet en roepen: ‘Heil u, Matthijszoon, Meester van Haarlem! Leid ons nu naar de stad des geluks!’ Paarden worden gebracht, als een nieuwe broeder wordt Jan van Leiden begroet. Naast den profeet en Divara trekt hij op een wit ros voort, terwijl de goochelaars met Lips van Straeten de menigte op goed geluk volgen naar het nieuwe Sion.

V.

‘Onder de Arkaden’ is de titel van den tweeden zang. Munster met zijne trotsche marktplaats is het tooneel der handeling. Het prachtige Raadhuis, de paleizen met vele gevels, die de markt omringen, rondom van zuilengangen voorzien, waaronder de volksmassa woelt in de bonte kostumen der zestiende eeuw - alles getuigt, hoe ook onder den kouden, noordelijken hemel een levenslustig, kleuren en weelde vereerend geslacht woont. Op dit oogenblik, nu de schaar der Wederdooperen in aantocht is tegen de stad, heerscht drokke beweging op het marktplein. De burgers, die haastig voortspoeden met neêrgeslagen oogen, zijn de Papisten, de anderen, die moediger voortschrijden, zijn de volgers van Luther, en gindsche scharen, die met fanatische blikken in 't ronde zien, zijn de jongeren der Anabaptisten.

't Gewoel wordt drokker op de markt. Ginds treden de vertegenwoordigers des volks naar het Raadhuis, 't zijn de hoofden der munstersche gilden. Op de trappen van dit fraaye gebouw zit een stokoud moedertjen te bedelen. Altijd heeft zij daar gezeten. Reeds de ouden van dagen zagen haar in

hunne jeugd, terwijl zij zacht murmelt: ‘Leid ons niet in verzoeking,’ en: ‘Uw koninkrijk kome!’ Naast haar zit thands de krankzinnige bedelaar Dusentschur, die geen geluid kan laten hooren, maar naar de meening des volks eenmaal zijne stem terug zal bekomen, om groote dingen te verkondigen. Sedert drie dagen is hij bezig kransen van bloemen te vlechten, laat zich door niets afleiden en glimlacht geheimzinnig.

In den Raadhuiskelder zitten de burgers te drinken. Het verschil der meeningen scheidt ze scherp van elkander, de eene tafel is katholijk, de andere luthersch, de derde anabaptistiesch. Twee monniken in grauwe pijen drinken en klagen over den slechten tijd. Verschillende voorteekenen spellen, dat men eerlang de stad met bezemen zal keeren. Een lutheraan legt hem het zwijgen op, na luid krakeel worden de monniken uit den kelder geworpen. Juist vertoont zich een breedgeschouderd man op den drempel, die aanstonds luiden bijval te kennen geeft, maar opmerkt, dat de twistzoekende lutheranen evenzoo moeten uitgeleid worden. Na eenige scherpe woorden, waarbij de nieuweling ‘dweper’ en ‘wederdooper’ wordt gescholden, werpt deze met krachtigen arm den lutheraan uit den kelder.

Op de markt verzamelt zich het volk. Allen kennen de reuzenfiguur van Bernt Knipperdolling, den echt munsterschen koopman, met zijn breeden rug, zijn forsch hoofd, zijn kort afgeschoren blond hair en goedig knikkende blauwe oogen. Hij bezit een huis aan het marktplein, want hij huwde eene rijke gade, maar zijn handel in lijnwaad gaat niet vooruit, zoodat telkens de rijke schoonmoeder moet bijspringen. Knipperdolling zit te veel in den Raadhuiskelder van priesters en heeren te spreken, hij leest alle vlugschriften der Wederdoopers en beschermt de leer openlijk in Munster.

Hij verhaalt nu het volk, waarom hij den lutheraan uit den kelder joeg, en vangt daarop eene rede aan tot de hem omringende menigte:

- ‘Burgers! waarom gaapt gij mij aan? Moet Knipperdolling alleen alles in Munster verrichten? Weet gij wat men thands in het Raadhuis overlegt? Of men onzen tuchtheer, die voor de poorten staat met soldaten, zal binnenlaten. Gij weet het wel, onze genadige meester, die jaren met ons omsprong als het varken met den meelzak, en evangelische

mannen schandelijk heeft onthoofd. Moeten wij hem hier weder zien naast al de vetgemeste Domheeren, die ons burgers verachten, met vossen, honden en vrouwen lustig den tijd verdrijven, daar zij adellijk zijn van geboorte? Toen God, de Vader, de waereld met adellijke geslachten wilde verheugen, zond hij een Engel met vollen buidel over de aarde, om ze gelijk te verdeelen, maar bij de munstersche landen stortte plotseling de gantsche buidel leeg en Westfalen kreeg den vollen adellijken zegen. Neen, wij moeten eindelijk bekomen, wat Luther beloofde, maar niet gaf, christelijke v r i j h e i d en christelijke g e l i j k h e i d ! Zoo leert hier Rottmann, de prediker der Wederdoopers - volgen wij hem!'

Met luid gejuich begroet de schaar Knipperdollings rede. Anderen keuren ze af. Het gewoel en geraas op het marktplein groeit aan. Van het balkon ten Raadhuize roept een lid van den magistraat, dat men zwijge en wachte - maar Knipperdolling bespot hem. Talrijke vreemdelingen en boeren uit den omtrek verzamelen zich rondom den rustigen Knipperdolling. Voor ieder heeft heeft hij een aanmoedigend woord. Tot de boeren zegt hij:

- 'Helpt ons de papen en heeren uit het land verdrijven. 't Is uwe eigene zaak. Gij leeft armoedig en sober, betaalt pacht aan heeren en priesters, ieder treedt u met voeten; uw koren wordt vertrapt door den jachtstoet van den burchtheer, in uwe keuken nestelt zich de monnik en haalt eyeren, haalt vleesch voor het klooster, bederft uwe vrouwen en dochters! Daarbij komt nog de lansknecht en steelt uw gevogelte - zoo wordt de huid u over de ooren getrokken. En wie kampt voor uwe rechten? De Ridders: zoo beveelt men de lammeren den wolf aan. Waren het nog ridders als Sickingen en Hutten - maar gij weet het, nog schreit het bloed van twintigduizend geslachte boeren ten hemel, omdat Luther de vorsten heeft aangemoedigd. Wij hebben twee antichristen, wij Wederdoopers, den Paus en Luther, maar de laatste is de ergste van de twee.'

Op nieuw barst een vreeselijk krakeel los en reeds wil Knipperdolling met vuisten het recht der Anabaptisten bewijzen, toen plotseling aller oogen gevestigd werden op een dichten drom van zeldzame vreemdelingen. Sombere gestalten te paard of te voet, met fanatische, bleeke gelaatstrekken, vertoonen zich. Eenigen prijken in bonte kostumen, met helmen en pant-

sers - 't is de schaar van Matthijszoon en Lips van Straeten. Deze schrijdt als heraut vooraan, de profeet en Jan van Leiden op witte rossen volgen, de eerste duister in zich zelven gekeerd, de andere met het helder schitterende voorhoofd, de trotsche blikken en het schoone gelaat, naast beide de bruine Divara met belladonnabloemen in 't hair en de gulden kroon van klatergoud op 't hoofd.

Op het midden van de markt gekomen, belet de menigte verder voort te dringen. Daar springt de krankzinnige bedelaar Dusentschur te voorschijn en zal onder wilde gebaren een bloemenkrans aan den profeet schenken, toen hij eensklaps den jongeling gewaar wordt, voor hem nederbuigt en met vreemde klanken hem de krans overhandigt. Terwijl luide kreten van verbazing gehoord worden, klinken er stemmen, die Matthijszoon, den profeet, den bezielden meester van Haarlem, welkom heeten. Knipperdolling beveelt, dat alle Wederdoopers den profeet naar 't kerkhof van Sint-Lambert zullen volgen, waar deze spreken zal, als vroeger Rottmann, toen men dezen den kansel verbood. Hij grijpt het ros van Matthijszoon bij den teugel en duizenden dringen voort naar 't kerkhof van Sint-Lambert, waar de profeet op een heuvel bij 't knekelhuis stand houdt en dus aanvangt te spreken:

- ‘Broeders van Munster! Ik verkondig u tusschen de graven der dooden een nieuw leven! In deze graven rusten sinds eeuwen uwe vaderen, hier voor u verrijst de Sint-Lamberts-kerk, waar zij den Heer hebben gediend. Weet gij wat zij verstonden onder het dienen des Heeren en vroom zijn? Dat was litaniën en psalmen te zingen bij klokkengelui en wierookdamp, dat was kaarsen en palmgroen en vaandels en heiligenbeelden te schenken, beêvaarten te doen en handen te vouwen, reliquiën te kussen, fraaye kleeren der moeder Gods te vereeren, als ware zij ijdel, en gulden wapens aan Heiligen te geven, als zouden zij strijden tegen de Turken; dat was feest- en vastdag te houden, en zielen loskoopen uit het vagevuur, aflaat verwerven en kloosters te bouwen, en eindelijk der kerk alle goederen te laten, dat noemden zij vroom zijn! Maar, daar zij het oprecht meenden, heeft het hun de rust des gewetens verschaft - nu echter is hun geloof ijdel en ledig geworden. De priesters bespotten hunne eigene mysteriën en huichlen een geloof, dat zij niet bezitten. Want het geloof is een wonder, een gave des He-

mels, niet aan een iegelijk geschonken. Maar in de Heilige Schriften is voorspeld, dat alle tempels uit Sion zullen wijken, dat één geest, één licht al de volken der aarde zal bezielen, dan zal er nimmermeer nacht zijn. Die tijd is nabij - ik heb het beleefd, dat, als ik sprak tot de menschen, plotseling die geest over hen zich uitstortte. Zoo komt hij over allen, dan viert de menschheid een pinksterfeest - dan is er éene gemeente, éene ziel, één wil, dan behoeven wij geen priesters noch wet, geen dwang, geen eigendom, geen huwelijksgelofte! Beproeft u zelven, of gij rijp zijt voor deze gemeente - maar weet het, alleen den reinen van hart kan de geest zich openbaren. Bezit gij de reinheid des harten niet, laat mij wegtrekken, dan is de tijd van het nieuwe Sion nog verre. Bezit gij ze, laat u dan wijden tot burgers van het nieuwe rijk door den doop der volwassenen. Maar in Sion moet ieder ding hernieuwd worden! Luthers leer heeft de waereld niet geheel vernieuwd, zij liet het volk in ellende en vleide de vorsten der aarde! De vorsten moeten verdwijnen van hunne gouden thronen! De vogelen des hemels zullen het vleesch van de potentaten der aarde verteren, heeft de profeet gezegd. Ik zie den tijd naderen, waarin de werkelooze vorsten, die wanen, dat de waereld tot hun privaat genoegen is geschapen, voor zoover zij niet door gieren worden verslonden, op hunne wankelende thronen als bleeke, gekroonde schimmen blijven toeven, onbekwaam tot goed of kwaad, om eindelijk als onnutte poppen aan kant te worden gezet, en in 't stof te vermolmen. Ik predik u geenen zoeten Christus, maar een strengen Verlosser, die een vurig zwaard voert tegen de groote boeleerster Babel, de moeder der ontucht! Laat ons het wankelende Babel omver storten en moedig opbouwen het heerlijke Sion!'

Terwijl de menigte luide jubelt, komt het bericht, dat Lutherschen en Papisten zich vereenigen tot een aanval. De profeet roept in geestdrift, dat men zich wapenen zal met doodsbeenderen uit het knekelhuis. Maar de schaar bezit nog andere wapenen, onder de wambuizen verborgen, en in opgewonden stemming trekken zij den vijand op het marktplein te gemoet. Met woest geraas vallen zij aan, terstond drijven zij hunne tegenstanders van de markt en blijven er meester. De profeet

maant de zijnen tot dapperheid - men vreest uit de straten te worden beschoten, doch de vurige Knipperdolling ijlt met een hoop ruiters naar de Ludgeripoort, waar het tuighuis zich bevindt. Niemand heeft er aan gedacht, zoodat hij den vijand voor is en vier reusachtige kartouwen, de luye Griet, den Burlebans, den Umpenplump en den Satan, onder gillend getier, naar het marktplein doet rollen.

De Lutherschen en Papisten zijn ook in 't geweer op het Domkerkhof, daar flikkeren speren en dreigen kanonnen. De avond valt. De Wederdoopers ontsteken een groot vuur voor het Raadhuis, 't welk door den magistraat verlaten in hunne macht is gevallen. De straten worden met ketenen afgesloten. Onder de arkaden weergalmt de kolf van het ijzeren handroer. In de woningen aan de markt slaat benauwde angst om het hart der patriciërs, doch Matthijszoon zorgt, dat geene enkele ongeregeldheid gepleegd wordt. Het choraalgezang der Anabaptisten stijgt plechtig omhoog. Bij het wachtvuur zitten de profeet, de prediker Rottmann, Jan van Leiden, de bruine Divara allen ten krijg toegerust. Het hooge Raadhuis schittert met zijne slanke torenspitsen in den gloed van het vuur. Ook Knipperdolling verschijnt thands, vergezeld van een reus met één oog, als een cykloop. 't Was een wonderlijk wezen, een dierenhuid om de leden, een oude, verroeste helm op 't hoofd en in de hand de doornenknuppel. Men kende den reus te Munster en in de omstreken. Zijn naam was Tylan, zijn leven een stroopersleven, bij de boeren gevreesd, maar geduld, omdat hij ijlhoofdig en sterk was. Wat hij in zijne droomen op 't opene veld had aanschouwd, hield hij voor werkelijkheid. Hij had de stem der reuzen vernomen onder de oude grafheuvels der germaansche helden - zoo sprak hij - en derhalven had hij reeds het zwaard geslepen, om het te brengen ten juisten stonde, als de Koning zou opstaan.

Niemand begreep den boschreus, doch Jan van Leiden alleen herinnerde zich het nachtelijke vizioen uit het Davertwoud, toen hij een zwaard had zien wetten in de rotskloof bij maanlicht.

Een bode van de Lutheranen bracht nu vredesvoorstellen aan de Anabaptisten. Rottmann, Matthijszoon, de stoutmoedige Knipperdolling volgden hen. 't Werd stil om 't wachtvuur. Jan van Leiden en Divara bleven er met enkelen achter. De vrouw van den profeet had zich over een mantel uitgestrekt en sliep. Toen de jongeling de oogen sloot, scheen hij weder verplaatst

in 't woud, hoorde hij Divaraas melodiën, strijdend met het choraal der scharen, en scheen het of hij haar met bloemen getooid zag zitten, terwijl naast haar een roodhairige Kobold met krommen rug stond. Ontwakend vond hij Divara met het hoofd op zijn mantel. Opmerkzaam staarde hij naar hare door het vuur rood verlichte trekken. 't Scheen of zij lokkend glimlachte en wulpsche woorden fluisterde. Een diepe afschuw van de daemonische bekoorlijkheid der Zigeunerin maakte zich van hem meester, terwijl hij niet ver van haar een dwergachtigen bultenaar zag rusten, juist zoo als hij in den droom vernomen had.

De gedachte aan den doop in het woud, aan het groote Sionsrijk van vrijheid en reinheid, aan de bloemenkrans, door den stommen bedelaar hem geschonken - dit alles deed hem plotseling opstaan, terwijl hij met den voet Divara verachtelijk ter zijde schoof.

De dag breekt aan. De sprekers der Wederdoopers keeren terug van de onderhandeling. Alles wordt toegestemd, de Bisschop wordt niet in de stad ontvangen, de Anabaptisten zullen vrij in Munster mogen prediken. De menigte trekt nu jubelend naar hare woningen en onthaalt de vreemde gasten. Knipperdolling ontvangt den profeet en zijne gemalin met Jan van Leiden in zijne statige woning. Hij brengt hen bij vrouw en schoonmoeder en toont hun zijn aardig knaapjen in de wieg, 'twelk hij teeder in de armen neemt, terwijl hij zachtkens voor 't jongsken een liedjen neuriet. De profeet en de jonkman van Leiden zien het kind vriendelijk aan, alleen Divara wendt het hoofd minachtend af. En sints dat oogenblik haatte Knipperdolling de bruine heidinne.

VI.

De derde zang draagt tot opschrift d e N a r .

Matthijszoon, de bakker van Haarlem, sticht nu het rijk der Wederdoopers te Munster. Dweepzieke bezieling maakt zich van de menigte meester, de koorts der geestdrift voor het rijk der gerechtigheid en reinheid des harten wint langzaam de gemoederen. De aanzienlijkste burgers der stad sluiten zich bij hen aan. Vele vreemdelingen uit Holland of Noord-Duitschland vermeerderen de rijen der doopers. Vele zonen

tevens van den reizenden stam der Zigeuners hadden de vrouw des profeten naar Munster gevolgd. Op aandrang van den kleinen bultenaar met rood hair, die men Krechting noemde, had Matthijszoon geboden, dat ieder, die niet binnen drie dagen zich tot de nieuwe gemeente van Sion had bekeerd, de stad moest verlaten, om plaats te maken voor de nieuwe leden van het Godsrijk. Daarna wederom vraagt Krechting: hoe men de scharen der vreemde broeders denkt te onderhouden. De profeet andwoordt met vurige geestdrift:

- ‘Sedert eeuwen heerscht, gruwelijker dan de oorlog, vreeselijker dan de slavernij, het bleeke gebrek, de holoogige honger. En toch heeft ieder levend wezen recht op zijn evenmatig deel! Hoe dit raadsel op te lossen? Alleen door de zelfzucht te dooden, door bezielde liefde, die willig offert, wat zij gaarne ontbeert. Komt, broeders en zusters, als die liefde u beweegt, laat ons alle goederen bijeenbrengen en alles te zamen bezitten, opdat niet de een honger lijde en de ander in overvloed zwelge. Laat ons dagelijks, als broeders, ons aan denzelfden disch vereenigen!’

Nog lang sprak hij, om de gemeenschap der goederen aan te prijzen, en zoo overtuigend was zijne rede, dat allen zich verbroederden en uit hunne huizen hunne kostbaarste bezittingen, zilver en goud, parelen en koralen aan de voeten van den Profeet nederlegden. In de verlaten woningen van hen, die den doop hadden veracht, vestigden zich nu de nieuwe bewoners van Munster. Velen vluchtten nog steeds, nu ook om hunne have te behouden, daar de Profeet Krechting aan het hoofd der diakenen had gesteld, ten einde al de bezittingen der gemeente in het Raadhuis te verzamelen. Karren vol kostbare goederen, lijftocht, als boter en kaas, runderen en graan, haring en stokvisch, werden dagelijks aangebracht.

Knipperdolling herinnert nu aan de goederen der kerken en kloosters. Eene koorts grijpt de Wederdoopers aan. Zij ijlen naar het Domkerkhof, nu stil en verlaten, waar de woningen van Bisschop en Domheeren onder de schaduw der hooge linden in een statigen vierhoek zich verheffen. Knipperdolling opent met krachtige vuist de deuren der kerk. De menigte stroomt binnen onder de trotsche gewelven, waar twintig altaren met kostbare beelden prijken, waar de Madonna zoo ernstig en zacht door Franko van Zutfen op een gouden grond was afgeschilderd. Te vergeefs dreigde de cherub met zijn vlammend

zwaard op 't hoogaltaar. Matthijszoon heeft het oog gevestigd op de vier marmeren beelden der Evangelisten, die voor het hoogaltaar de wacht schijnen te houden. De hand opheffend, roept hij met fonkelenden blik:

- ‘Zie hoe de doode steenen met versteende blikken ons tarten, hoe ze met steenen vingeren wijzen op versteende bladen; hoe op de steenen lippen nog trilt de versteende boodschap! Andere evangelisten eischt onze tijd en een nieuw evangelie! Het woord, waarop de steenen vingeren wijzen, is geen levend woord meer, eene steenen letter, die verschrikt en verwart! Vreeselijk bezoekt soms het lot den levenden mensch - zal de doode steen dan gespaard blijven?

De Profeet bestijgt de trappen van 't altaar en zich opheffend schijnt zijne gestalte reusachtig groot.

- ‘Ik verpletter den steen, om den geest te verlossen!’ - roept hij en werpt met vlammende oogen en krachtige hand de vier marmeren beelden omver, die met donderend geraas nederstorten en sombre echoos langs gewelven en zuilen doen dreunen. De Anabaptisten zwijgen ontsteld, de Profeet alleen staat rustig midden in 't puin, als een Titan, die den hemel bestormde.

Knipperdolling waarschuwt, de zilveren apostelen niet te vernielen, maar ze te smelten, om er blinkende schijven van te slaan, die als ware apostelen de wijde waereld kunnen rondtrekken. Alles wat waarde heeft wordt bijeengebracht, monstrans en gouden kelk, zilveren kandelaren en met goud gestikte kasuifels, zilveren kistjens met reliquien, met paarlen omzette beenderen van heiligen, in goud beslagen nagels en vingers - alles wordt op een hoop naar het Raadhuis gedragen. Daarna dringen de Zigeuners de kerk in, Krechting te paard vooraan, en vernielen wat gespaard bleef: het kostelijk snijwerk der choorstoelen, de geschilderde glazen, het orgel.

Uit den Dom verzamelt zich de menigte bij de verlaten woningen der geestelijkheid. Voor het prachtigste paleis blijft men staan. Daar woonde de Domcellarius Melchior van Buren. Juichend treedt de drom in de kostelijke vertrekken met prachtige tapijten bedekt, waar kunstenaars aan den wand de avonturen van Bacchus en Venus met wulpsch penceel hadden geschilderd. Cithers en harpen liggen in 't stof, allerlei blijken van de tegenwoordigheid eener of meer aanzienlijke vrouwen verraden de geheimen van den Domcellarius. In de fraaye tui-

nen vonden zij daarenboven een schoon paviljoen, met purperen gordijnen voor de vensters en daarbinnen allerlei kostbaarheden van vrouwengewaad, gouden armbanden en snoeren, en pantoffels van rood damast met parelen gestikt. Eindelijk ontdekten zij onder zijden prachtgordijnen een weelderig leger. Knipperdolling weet te verhalen, dat hier de bijzit van den Domcellarius, de lelieblanke Gabrielle von Ottwitz, plag te wonen, en dat Melchior van Buren zoo slaafs voor haar kroop, dat hij als een Pool uit den schoen der geliefde dronk.

Zoo spoedig de schaar dit huis had verlaten, stiet men op een drom van Anabaptisten, die twee gevangen monniken met zich voerden. In het verlaten klooster aan den Aastroom had men ze ontdekt, de een in den kelder op het vat met rijnschen wijn gezeten, terwijl hij glimlachend en beschonken den beker met fonkelend druivenbloed aan de vreemde bezoekers wilde wijden; de ander in zijne cel, drok bezig aan een traktaat, waarin hij bewees, dat het beter is eene heks te verbranden of te verdrinken, dan twintigduizend christenen in lijfsgevaar te redden. Een andere hoop van munstersche mannen had in het Nitzingklooster, door al de nonnekens verlaten, eene zwangere non gevonden, die niet meê kon vluchten, daar zij al te zeer gezegend was.

De spot en het gejuich klimt nu ten top, terwijl Krechting voorstelt een vastenavond te vieren en den dikbuikigen, beschonken monnik voor Nar te gebruiken. Knipperdolling verhaalt aan de vreemdelingen, hoe men jaarlijks te Munster een stroopop als Nar door de straten voert bij het karnaval, en die aan het einde der vroolijke dagen plechtig verbrandt. Hij is geen vriend van het voortdurend duister dwepen, hij is van oud westfaalsch bloed en zegt met Krechting: ‘Nu wij den Nar hebben, laat ons vroolijk zijn. Laat ons eene rechtbank benoemen, om den korpulenten drinker te oordeelen en laat mij aanklager zijn!’ IJlings werd zijn bevel gehoorzaamd. Op eene kar met ezelen bespannen pakte men de monniken en de non, en onder dolle muziek van fluiten en trommels ging het voorwaarts. Driemaal trok men het marktplein om, toen hield men stand voor de trappen van 't Raadhuis. Daar waren reeds de rechters verzameld, daar trad Knipperdolling als aanklager op.

Zijne rede was lang en vol bitteren schimp. Hij vroeg den Nar, hoe veel vaten wijn hij in zijne eenzaamheid had verzwolgen. - ‘In Bern dronken drie broeders twee vaten in zeven

dagen - en dan loopen ze leeg' - ging hij voor - 'de vromen, die kuischheid gezworen hebben, en dringen zich in bij gegoede burgers. Daarom juist hebben onlangs de wakere burgers van Neurenberg geweigerd te velde te trekken, wijl zij te huis hunne vrouwen met de monniken niet wilden achterlaten. Een schoon schouwspel zoo'n beschonken priester; hij die zelf de kudde moest leiden, is niets dan een schurftig schaap! Hun geestelijken plicht kennen zij niet meer, zij prevelen de mis haastig af, zoodat de Heer God in den Hemel er evenmin wat van begrijpt, als ik. Zij hebben hun Latijn vergeten - en dan verwondert men zich, dat men zoo weinig eerbied bewijst aan zulke geschoren kruinen! Nu, wat hebt gij te zeggen tot uwe verdediging?'

Maar de dikke monnik was in slaap gevallen met het hoofd op den schouder der non. Daarom wendde Knipperdolling zich tot den andere, die als een van Faraoos magere koeyen naast zijn welgemesten lotgenoot zat. - 'Ik ken u wel' - ging Knipperdolling voort - 'gij zijt van het hout, waaruit men geen papen met koperen neuzen, maar beulen snijdt en heksenverdelgers. Daar de liefde u verboden is, haat gij des te grondiger! Gij weet zeer juist, hoeveel engelen er op de punt eener naald kunnen plaatsnemen en wie het niet met u bezweert, dien dreigt gij met pijnbank en houtmijt, de schandzuil van het monnikenwezen....'

Luide bravoos vallen hem in de rede. Krechting en de bruine Heidens hebben een hoogen brandstapel opgericht, waaruit reeds rook en vlammen slaan. De voorzitter van het volksgerechtshof, Lips van Straeten, sprak daarna het vonnis uit. Wanneer de beschuldigden zich verootmoedigden, en eerst hunne monnikspijen in 't vuur wierpen, zoude men genadige straffen opleggen. De half ontnuchterde drinkebroer voldoet aanstonds aan dezen eisch, de magere monnik zag vol verachting op zijn broeder. Lips van Straeten schenkt dezen daarop vergiffenis en wijst hem de gezegende jonkvrouw-non als gade toe. Wat den andere aangaat - 'naar het vuur met hem!' roepen de Heidens en Krechting.

Plotseling verscheen nu de Profeet Matthijszoon en vermaande tot rede en orde. Hij beval den monnik naar het leger des Bisschops te zenden - en Lips van Straeten deed hem op den rug van een ezel binden en zond hem aldus ter poort uit. Zijn geleerd traktaat werd echter in de vlammen geworpen. Maar

nu ontwaakt de lust tot verbranden - en ijlings wordt op bevel van den Profeet de gantsche voorraad der kloosterbibliotheken en de boekenschat van den Dom aangedragen. Krechting voegt er de archieven van het Raadhuis, de registers der stedelijke privilegiën en der bezittingen van de burgerij bij.

Donkere rookwolken dwarrelen over het plein, als de zware folianten in het vuur worden geslingerd. De brandstapel breidt zich uit tot de trappen van het Raadhuis, waar de Profeet staat, gereed boek voor boek in den vuurgloed te werpen. Hij leest de titels. Een daarvan luidt: 'Theofrastus: Van het wezen der dingen, over de verborgen krachten van steenen, planten en dieren.'

- 'De beste magische krachten liggen in ons zelven' - spreekt de profeet - 'in 't vuur met u, Theofrastus!'

Een ander boek voerde den titel: 'Van de daden des grooten Konings Alexander, hoe ver hij voortdrong in Perzië en Indië,' Ook dit werd niet gespaard door den Profeet. Verder las hij luid: - 'Commentarius.... Kleingeestigheden, weg, in het vuur er meê! Quintessentia rerum' .... denkt de schrijver de wijsheid alleen te 'hebben?.... Petri Fels, Grondvesten van het heilige Pausdom en hier Lutheri Spiegel der Eer .... woordenstrijd anders niet, in den gloed, bekrompen kibbelaars!'

Nu reikt Krechting den Profeet een bijbel aan. - 'Bijbel is Babel!' - begint de profeet en reeds heft hij de hand op, toen de bleeke Rottmann sprak: - 'Is er dan geene waarheid in den Bijbel?'

- 'Broeder!' - andwoordt Matthijszoon. - '"Wat is waarheid?" heeft reeds Pilatus gevraagd. De waarheid gelijkt den arabischen vogel Foenix, schoon velen beweren, dat zij liever moest zijn als de Uil, lichtschuw in de donkerste kloven verborgen, of als de Ibis, die traag zich laat voeden door priesters in tempels. Maar de waarheid wil niet onder een stolp verborgen, zij wil als de Foenix steeds zich zelve doen herboren worden uit eigene assche. Zij offert het sterfelijke om onsterflijk te zijn!'

Zoo sprak de Profeet en slingerde het heilige boek in de vlammen, gelijk hij de marmeren Evangelisten had omvergestort.

Wederom grijpt Krechting een boek en geeft het Matthijszoon. Hij leest: 'Ovidius Naso, Gedaanteverwisse-

lingen in cierlijke rijmen verduitscht.' Kostlijk was het boek en van fraaye platen voorzien.

- 'Fabels en logens!' - roept de profeet en heft het boek op. Daar treedt Jan van Leiden te voorschijn en houdt den arm hem tegen.

- 'Laat ons de dichters, o vriend!' - zoo spreekt hij - 'laat ons de liefelijke fabels en schoone beelden der dichters in Sion! De waarheid verandert op aarde, maar eeuwig waar blijft op de lippen des zangers de fabel! Laat ons de werken der pas herboren Oudheid, zij hebben in dit duistere tijdvak van monnikenheerschappij den lieflijk verheven naam der Schoonheid over de Alpen gebracht. Daar gij, o Matthijszoon, den Foenix der waarheid erkent, zoo huldig ook den Foenix der schoonheid, die zoo even uit zijn graf verjongd is opgestaan. Gelijk gij de Evangelisten hebt ter neergeworpen en den bijbel verbrand, zoo werden eens de goden van den Olymp in het vuur gestort! Alleen het sterfelijke deel verteerden de vlammen - als goden zijn zij verdwenen, maar als stralende beelden der schoonheid stijgen zij weer uit hun graf! Laat ons de zangers, o vriend! laat ons de lieflijke sprookjens, de lieflijke beelden der dichters!'

Maar de profeet ontsteekt in toorn en verwijt den jonkman, dat hij zijne goochelaars- en tooneelisten-natuur niet verloochent - dat hij het babelsche Rome vergeet, waar de ontzenuwende scheppingen der kunst worden gehuldigd.

Jan van Leiden echter andwoordt: - 'Alsgij, tracht ik naar rein en goddelijk leven, maar moest ik den dienst der hartverkwikkende schoonheid verlaten, ik zou op aarde niet willen leven, zelfs niet met heiligen. Kunt gij den ernst der deugd niet vereenigen met gezondelevensvreugd, zeg dan niet, dat gij de waereld verlost hebt en het nieuwe Sion gesticht! Gij zijt nimmer uit den nauwen kring der bespiegeling te voorschijn gekomen - ik heb met vroolijken moed in mijne jonkheid de warme zuidelijke landen met hun eeuwigen blauwen hemel bezocht - zoo werd mij de gantsche wereld van gemoed en verstand begrijpelijk en ik trachtte naar de vereeniging van wat zelden zich te zaâm bevindt: Genot en Deugd. Het Sionsrijk is naar mijne opvatting een ander dan het uwe! Tot dusver gingen wij te zaâm, o Leeraar van Haarlem! Hier scheiden onze wegen, hier ontrollen wij verschillende banieren in eerlijken strijd!'

Deze woorden maken een buitengemeen diepen indruk. De profeet wil in heftige opgewondenheid spreken, maar een nieuw bericht vordert aller aandacht. De Bisschop van Munster is met hulptroepen van Telgte op marsch en nadert de stad. Matthijszoon betoont zich bitter gekrenkt door den tegenstand van den jonkman, naar wien reeds vele Sionsburgers met welgevallen opzien. Hij zal zich in de eenzaamheid terugtrekken en luisteren wat de geest hem zegt. Dan zal er met de burgers raad gehouden worden om middelen van tegenweer te beramen.

VII.

De vierde zang voert eene nieuwe persoon in het Epos, de N o n Hilla. De stad stelt zich in staat van geduchte verdediging. De profeet heeft zich te paard aan het hoofd geplaatst van een dollen hoop, hij is door de Kruispoort bij het vallen van den avond buiten de stad den Bisschop te gemoet getrokken. Niemand heeft opgemerkt, dat teleurstelling en spijt den grijsaard krankzinnig hebben gemaakt en dat hij in dwazen overmoed den dood tegenijlt.

Jan van Leiden staat als aanvoerder der wacht bij de Servatiuspoort. Na alles te hebben geregeld, dwaalt hij peinzend door de hallen van het nabijgelegen, eenzame Nitzingklooster. In de donkere gangen schijnen de geesten der verstorven nonnengeslachten onzichtbaar rond te zweven - alles is doodsch en verlaten. Aan 't eind van den gang echter schemert een flauwe lichtstraal. Nieuwsgierig treedt hij nader en verneemt een angstigen zucht. Hij stoot eene deur open en staat aan den ingang eener nonnencel, waar hij bij het flikkerend licht van een klein lampjen eene vrouw in wit gewaad en losgewonden hairen voor een met rozen omwonden Christushoofd ziet knielen.

In vurig gebed verzonken bemerkt zij den indringer niet, maar eindelijk verheft zij zich van den grond en ziet den jonkman met toornige verbazing aan. Hare gestalte is heerlijk schoon, de blos des gebeds is van hare wangen geweken en mat is de straal van haar kwijnend oog. Zij schijnt eene boetvaardige en toch omzweeft haar een waas van maagdelijke onschuld.

Jan van Leiden vraagt haar, waarom zij alleen in het klooster achterbleef en verneemt, dat zij niet wijken wil in den algemeenen nood, zoo lang zij water en brood in het klooster kan vinden. Het hart van den jonkman ontsluit zich van zoo zoete verrukking, als klopt in de borst van hem, die in eene duistere spelonk eene prachtige bloem heeft ontdekt. De taal der bewondering vloeit weldra van zijne lippen. Maar de non wijst hem gebiedend terug. Als hij haar echter met even trotschen blik heeft gemeten, wendt zij het hoofd af en siddert. Daarna vraagt hij haar zachtkens, waarom zij de waereld ontwijkt.

- ‘Omdat ik de waereld haat!’ - spreekt de non - ‘Omdat zij een poel is van zonden, omdat eene daemonische hand naar alles grijpt wat rein is op aarde, zoo als raven pikken naar fonkelende oogen van kinderen.....’

De jonkman verhaalt haar, dat het nieuwe rijk van Sion, het rijk van deugd en reinheid, zal gesticht worden in Munster. Hij wil hare hand vatten, maar zij wijkt angstig terug en huivert. De jonkman vraagt, waarom zij huivert, en zij andwoordt: - ‘Ik huiver voor uw blik, vreemdeling - want zoo glimlachte de man, die mij het eerst deed sidderen, voor wien ik hier toevlucht vond in het klooster.’

Medelijden grijpt Jan van Leiden aan, hij vraagt de kloosterlinge naar hare geschiedenis. Zij weigert te spreken. Hij verzekert haar, dat zij bescherming noodig heeft, nu nonnen en monniken uit Munster verjaagd worden en de Graaf van Waldeck, de vroegere bisschop, de poorten nadert.

Doch op het hooren van Waldecks naam is de jonkvrouw als gebroken van leed in haar bidstoel gezonken. Zij bedekt het gelaat met de handen en verhaalt eindelijk, hoe zij als adellijke jonkvrouw door een aanzienlijken ridder tot bruid begeerd, dezen bemind had - hoe de geliefde met wilden hartstocht haar vervolgd, haar naar een slot gebracht en door een verraderlijken slaapdrank haar bedwelmd en van hare eer beroofd had. Die ridder was de latere Bisschop van Munster, Graaf Waldeck. Zij zelve had voortdurend boete gedaan in 't klooster en had in 's Heilands beeld haren trooster en bruigom gevonden.

Jan van Leiden bezweert haar den schat harer liefde niet ijdel te verspillen in gebeden en berouw. Hij schildert haar het verlangend streven van zijn hart naar reine liefde, hoe hij tot nog toe uit trots tegenover de alledaagsche menschheid zich aan

niemand had kunnen hechten, hoe eene Zigeunerin als Divara hem te vergeefs had pogen te boeyen - hoe hij in de kloosterlinge het heerlijkste en reinste had vereenigd gevonden: eene heldin en eene heilige. Hilla, de non, zwijgt. Eene stille betoovering maakt zich van haar meester, schoon zij weerstand poogt te bieden, terwijl Jan van Leiden haar naar buiten wijst in den kloostertuin, waar de nachtegaal zachtkens klaagt. Zij wendt het hoofd naar het Christusbeeld - het kleine lampjen echter gaat knetterend uit en door het venster valt de volle, heldere maneschijn op de fiere gestalte van den jonkman; het beeld van den Heiland blijft in 't donker verborgen.

De jongeling opent het venster der cel. Eene geurige lucht van bloemen stroomt naar binnen. Beide staren zwijgend naar het zilveren maanlicht en den schitterenden sterrenhemel. Jan van Leiden fluistert: - ‘Hoe schoon is het buiten, hoe eng deze cel, kom mede, kom mede!’ Zijne hand strekt zich naar haar uit, maar bevend treedt zij achterwaart en zwijgt. Daarop wil hij teleurgesteld vertrekken, het is zijne schuld, zoo Hilla hem niet kan liefhebben als hij haar. Haar dunkt de liefde eene zonde, de kus des mans eene vlam der hel - dus vermag zij niet te minnen, zij zal nimmer begrijpen, wat waarachtige liefde is, daar zij niet als een schuldeloos kind aan de borst des geliefden kan rusten zonder zelfverwijt.

Hij vertrekt, maar Hilla stort met een kreet ineen. Aanstonds heft hij haar op en bedekt hare hand met vurige kussen. Hilla ontwaakt en zacht glimlachend vlijt zij het hoofd aan zijn schouder. Nu vangt de Anabaptist aan te spreken over het Sionsrijk en Hilla luistert met schittcrende blikken. Zij vat de grootsche gedachte van de stichters en plotseling opstaande verklaart zij nu dubbel recht te hebben op wraak tegen hem, die haar leven had vergiftigd. Zij verzoekt Jan van Leiden nog eenige dagen uitstel, voor zij in waarheid eene dochter van Sion, in waarheid zijne bruid zal zijn.

Een dreunend kanonschot kondigt den jonkman het begin van den strijd aan. De leeuw van Sion is brullend opgestaan - met onuitputtelijken, frisschen moed wil Jan van Leiden den kamp wagen, want hij heeft liefde gevonden en voelt zich sterk. Voor zijn vertrek schenkt Hilla hem een half ontloken rozenknop uit den krans van witte rozen, die het beeld van den Heiland versierden.

Het kanon des vijands begint kogels te braken tegen de stad.

De munstersche krijgers verzamelen zich op het marktplein, terwijl hunne kanonnen van den wal andwoorden. Matthijszoon, de profeet, is des nachts door den vijand omgebracht, toen hij zich ijlhoofdig buiten de stad waagde. Besluiteloos ziet men naar leiding om. Een wit paard zonder ruiter komt over de markt rennen - het is het dwalende strijdros van den Profeet. IJlings vat Jan van Leiden het bij den teugel, en zich vlug in den zadel werpend, grijpt hij de gewijde banier van Sion: den stralenden gouden waereldbol doorstoken met twee zwaarden op een rooden grond vertoonend. Met schitterende oogen en vurige woorden moedigt hij de burgers aan een uitval te doen bij de Ludgeripoort.

Reeds waagden de bisschoppelijke soldaten een aanval op de muren, toen Jan van Leiden, de banier hoog in de lucht, met de keur der Sioniten aan de poort verscheen. Vreeselijk blaffen de honden van den gruwzamen veldslag: de kartouwen. Knipperdolling voert een deel der dwepende burgers tegen de kanonnen en vermeestert ze. Nu vallen ze de geregelde troepen aan, de haakbusschieters en speerknechten, de muskettieren en arquebussieren. Eene dolle woede bezielt de Anabaptisten tot daemonische kracht - de bisschoppelijken wijken. Knipperdolling velt den mageren en valschen Ridder von Gütersloh, de reusachtige Tylan zwaait een strijdhamer en slaat de stalen helmen met de hersenpan zijns vijands te splinter.

Te paard strijdt Divara aan het hoofd van den bruinen stam, maar steeds aan de zijde van Jan van Leiden. Zij gelijkt eene germaansche krijgsgodin, bovenmenschelijke moed straalt uit hare vlammende oogen. Soms springt zij op den rug van het paard en slingert met doodlijk gevolg de werpspies. Zoo, als de Walkyren van het slagveld, als eene zuster der Furiën, streed zij naast den banierdrager, naast Jan van Leiden, Waar deze zich vertoont met het fonkelend gelaat vol geestdrift, volgt de viktorie. In dapper tweegevecht met den veldoverste des Bisschops, met Wilcke van Stedinck, werpt hij dezen van zijn ros. Daarop geraken de vijanden in verwarring en alles slaat op de vlucht naar Telgte.

Doch thands schalt uit tienduizend monden de juichkreet der overwinning. Allen zinken op de knieën en onder de schitterende banier heffen de sionitische Wederdoopers het ernstig choraal aan, 't welk voor het eerst had geklonken over de boschrijke heuvelen van het Davertwoud.

Met psalingezang en cimbalen trekt de triumfeerende stoet Munster binnen. Grijsaards, vrouwen en kinderen ijlen hem te gemoet, de bezielde jonkvrouwen van Sion werpen met bloemen - 't meest echter kroonen zij den schoonen jongeling, die met het zwaard in de rechter en de banier in de linker hand aan de spits der helden op zijn melkwit ros voortschrijdt. Eensklaps treedt de grijze, krankzinnige bedelaar Dusentschur te voorschijn en roept luide:

‘Leve de Koning, de schitterende Koning van Sion!’

De stomme had'gesproken, als voorspeld was, en uit duizenden kelen stijgt voor Jan van Leiden het hosannah door de straten.

VIII.

Een luisterrijke optocht wordt beschreven bij den aanhef des vijfden zangs: de Koning getiteld. 't Is Jan van Leiden in koningsgewaad, de witte mantel met purperen randen over de schouders, omstuwd door de burgers van het nieuwe Sion in feestkleedij. Op de trappen van het Raadhuis, onder een purperen baldakijn richt hij de vraag tot de Sioniten: of men hem waarlijk wil tot Koning. Met donderend gejubel stemmen zij toe en kroont de ernstige Rottmann den jongeling, na hem als David te hebben gezalfd.

Daarna spreekt de Koning bezielende woorden tot het volk. - ‘Het nieuwe Sionsrijk wil ik grondvesten gelijk ik het mij heb gedroomd met blakende geestdrift. Een rijk wil ik stichten voor al wat schoon en edel is op aarde - een Eden voor ziel en voor zinnen. Ik zal de wijzen der waereld in mijn rijk verzamelen, kunstenaars en dichters zal ik roepen, opdat zij onze harten tot vreugde stemmen. Maar reeds nu wil ik schitterend regeeren, opdat geen vijand mij schimpe een armzaligen tooneelspelerskoning. Als kinderen des lichts zullen wij glans en gloed liefhebben, want de edelste levensvreugde zal ons verheffen, de aether der vrijheid zal ons omvloeyen als de berglucht den adelaar en ons reinigen van al wat ruw en laag is. Zoo zullen Deugd en Genot in vrede op aarde leven - want, als wij voltooyen wat wij aanvangen,

zullen naburige volkeren onze vriendschap vragen en de leer van Sion zal zich verbreiden door de waereld.'

Met eindelooze viktorie voerde men den Vorst door Munsters straten naar zijn paleis op het Domkerkhof. Mannen en vrouwen kusten den zoom van zijn mantel, den toom van zijn paard. Eene schoone jonkvrouw reikt den Koning een krans van witte rozen en laurieren - 't is Hilla, die hij tot nog toe te vergeefs had gezocht. Divara werpt een blik scherp als een pijl naar de vreemdelinge, die spoorloos onder de menigte verdwijnt.

't Is feest in Sion. Wijn wordt den volke geboden, de goochelaars uit Holland vertoonen een sinnespel in de Domkerk. In zijn paleis verdeelt de Koning de eerambten van Sion. Knipperdolling ontvangt het zwaard des gewelds, Tylan zal lijfwacht des Konings zijn in een zilveren pantser, Krechting wordt heraut en bode, Kerkering en Gerlach von Wuelen zullen aan 't hoofd des legers staan, Rottmann zal verkondiger der sionitische leer zijn en zendelingen naar verre streken afvaardigen.

Vijf burgers zullen het eerst gaan prediken: Friese, Brentrup, Vinnius, Strahl en Schlachtschap. De Koning geeft hun handen vol gouden munt met zijn beeld, opdat zij bewijzen, door wien zij gezonden zijn.

Daarna blijft Jan van Leiden alleen. In diepe mijmering en zielsverrukking overdenkt hij zijn plan, en wat de toekomst van zijn streven zal oordeelen. In stilte fluistert hij:

'Edele denkbeelden van droomers en dwepers, gij kinderen der fierste hoofden, die in de lucht hebt gezworven zonder rustplaats, versmaad van 't koelzinnige volk en bekampt door de machten der aarde, o komt, zet u neder als duiven op de tinnen van Munster, ik zal u plaats bereiden!'

Zijne mijmeringen brengen hem het beeld der geliefde Hilla voor oogen en den krans opnemend, leest hij op een verborgen blad: 'Wacht nog weinigen tijd, dan zult gij van Hilla vernemen!'

Geheimzinnig brengt de reus Tylan hem nu het zwaard, 'twelk hij den Koning beloofde. Het is fonkelend scherp geslepen, als het zwaard, 'twelk Jan van Leiden des nachts in het woud had gezien. Anderen verzoeken de gunst des Konings, de toovenaar Agrippa en Lips van Straeten verschijnen voor zijn aangezicht. Hij maakt den laatsten tot zijn hofnar en vergunt den eersten goud voor hem te smeden.

Knipperdolling en Krechting berichten, dat de Bisschop gezanten had afgevaardigd naar het volk van Munster, maar dat men hen naar den Koning had verwezen. Deze beveelt ze in het voorportaal der troonzaal waardig te ontvangen. Aanzienlijke mannen zond de Bisschop: den Graaf Von der Recke, twee patriciërs uit de voormalige munstersche vroedschap en als spreker den somberen priester Odo von Drensteinfurt. In den aanvang houden zij Lips van Straeten voor den Koning; hunne ernstige woorden worden door dezen spottend beandwoord. Maar plotseling wordt een gordijn weggetrokken en ziet men den Koning Jan van Leiden in volle ornaat, omringd van zijne trawanten.

De priester Odo biedt genade aan in naam van den Bisschop, den heer des lands. De Koning andwoordt, dat het recht der menschheid, om zich te volmaken en beteren staatsvorm te kiezen, ouder is, dan het recht van den Bisschop. Moge ook de geestelijke vorst in lateren tijd triumfeeren, reeds nu is de overwinning aan Jan van Leiden, ook als hij valt. Want zijne g e d a c h t e behelst waarheid en die g e d a c h t e zal zegevieren, zij het ook op eene a n d e r e p l a a t s en in l a t e r t i j d. Als de monnik hem daarop een goochelaar scheldt, een schijnkoning, andwoordt hij, oprijzende:

‘Neen, een Koning in w a a r h e i d! Waarachtig heerscher is niet de vorst, omdat hij uit den schoot zijner moeder in purperen windselen viel - neen, Koning is hij alleen, die Koning werd als David! Waarachtig Koning is niet degeen, die macht heeft, omdat hij Koning is, maar die Koning werd, omdat hij er de macht toe bezat. Verkondig dit aan uwen van priesters gezalfden, door de gratie des Hemels begenadigden Bisschop. Koning ben ik, omdat e e n k o n i n k l i j k e w i l in mij leeft! Denkt gij, dat ik Koning ben, door schepter en troon en trawanten? Weg gij allen en laat mij alleen!’

Daarop ontdoet hij zich van kroon en mantel, werpt den schepter weg en daalt van den troon. Slechts één ornaat bleef hem - de koninklijke wil. En met dezen gewapend, gebiedend wenkend, gelast hij de dienaren des Bisschops zonder tegenspraak te vertrekken. De gezanten deinzen af voor den blik des jonkmans, te vergeefs poogt de monnik iets te stamelen - langzaam deinzen zij af en vertrekken.

De woelige drokte in h e t L e g e r des Bisschops schildert

de zesde zang. Te midden van de krakeelende soldaten wordt een jong overlooper uit Munster gebracht, die den Bisschop verlangt te spreken en veel uit de belegerde stad kan verhalen. Terwijl hij wacht, drijven de soldaten op ruwe wijze den spot met den kleêrmaker van Leiden, doch de jonkman uit Munster verdedigt hem met vuur.

Inmiddels zit de Bisschop met Domheeren en Oversten aan een kostelijk maal in eene prachtige tent. Hij zelf, de Graaf van Waldeck, een trotsche, statige figuur met mannelijk schoon gelaat, hoewel vervallen van trekken en dof van oog, bevindt zich aan 't hoofd der tafel naast Graaf Wirich van Daun, den opperbevelhebber, een klein manneken met een golvenden baard, wit als eene lawine van sneeuw. Ook vrouwen en jonkvrouwen, door Bisschop of Domheer uit Munster geleid, vertoonen zich aan den disch. Op de tafel prijkt de Sint-Lambertstoren in suikergebak. De kok van den Bisschop, die elken middag geestige ironiën op den nieuwen Koning van Munster in suiker bakt, heeft hem thands met Knipperdolling en Krechting in een gouden kooi uit Sint-Lambertstoren-venster opgehangen. Een geestig oud soldaat, Conrad Hesse, merkt op, dat de edele nicht van den Domcellarius Melchior van Buren, Gabriële van Ottwitz, iederen middag den gesuikerden Koning van Munster buit maakt.

Maar de tijd is gekomen tot ernstiger beraadslaging - de vrouwen vertrekken. De Bisschop beklaagt zich over den geringen steun der duitsche rijksvorsten, die den gruwel der wederdooperij met hem zouden verdelgen. Hij schildert met bittere woorden al de ellende van het duitsche Bondsrijk, waar door voortdurende besluiteloosheid niets tot stand kan komen. Allen wijzen er op, dat zij voor eigene landen zooveel moeten bijdragen, dat zij den Bisschop naar vermogen hebben bijgestaan, dat het beter is na rijp beraad in de volgende maand weer bijeen te komen. Hiermeê zou de beraadslaging zijn afgeloopen, zoo niet de grijze bevelhebber Wilcke von Stedinck in toorn oprijzend met de vuist op de tafel geslagen en zijne afkeuring krachtig had te kennen gegeven:

- ‘Genadige Heer Bisschop!’ - zoo sprak hij - ‘ik vrees voor het heilige duitsch-roomsche Rijk, want daar is zoo weinig kracht in het bestuur als bij den Rattenkoning, wiens staart is saâmgegroeid met tallooze andere ratten, die elk

naar eene andere richting streven. In naam van dat heilige Rijk zitten wij hier sinds maanden voor Munster en al wat wij verrichten zijn bijeenkomsten, waarin bepaald wordt wanneer wij een volgenden keer zullen bijeenkomen. Neen, mij boezemt het heilige roomsche Rijk medelijkden in. Machteloos zijn Keizer en Keurvorsten en machteloos blijft immer het volk ook. Waarom moeten juist de Duitschers zoo ellendig verdeeld zijn - zal de duitsche domkop dan nimmer leeren? Steeds spreken en redetwisten, 't mogelijke versmaden, 't onmogelijke wenschen, handen noch voeten bewegen, in de hoop, dat ons vleugelen groeyen, dat is ons leven, zoo zijn wij Duitschers. Zoo blijft het edele teutonische volk zwak naar buiten en inwendig! Kwame er toch orde in dezen bajert, greep eenmaal toch eene forsche hand hier de teugels, al waar het de duivel, bij God! ik kuste hem hoeven en hoornen!'

De Bisschop en edele heeren zijn merkelijk ontsticht en raden Wilcke van Stedinck uit te rusten van zijn roes. De gasten verspreiden zich. Den Bisschop wordt bericht, dat er een overlooper uit Munster in 't leger is, die hem verlangt te spreken. In zijn eigen vertrek ontvangt de Graaf van Waldeck den jonkman. Zoo ras deze voor hem staat, rijst hij uit de kussens van zijn armstoel op. Hij herkent dit gelaat. De jonkman werpt het wambuis weg, plotseling valt een vrouwengewaad hem over de voeten.

't Is Hilla. De Bisschop schenkt haar verheugd een glas kostelijken wijn. Hij rijst op, om de zware damasten gordijnen van den ingang vast te haken; snel giet Hilla hem een slaapdrank in den wijn - gelijk eenmaal de Graaf van Waldeck ook haar bedrogen had. De Bisschop drinkt ijlings en spreekt gedurig tot Hilla van de schoone abdesse Ida te Minden, die hem vijf kinderen geschonken had en die hij als Madonna deed schilderen door den voortreffelijken meester Lüdger vom Ring. Langzaam echter wordt zijn hoofd zwaar, en, terwijl hij Hillaas hand wil grijpen, zinkt hij in diepen slaap.

Hilla staart in 't ronde. Aan een wapenrek bespeurt zij een dolk, dien ze ras uit de kostelijke schede trekt. Haar stoot moet krachtig zijn - anders zou de kreet des gewonden het leger in opstand brengen en haar den terugtocht afsnijden. Zij treedt op den slapenden toe. Gelijk de dood en de slaap het kind tot een engel maken, zoo vervormen zij den zondaar tot

kind. Hilla staart op het gelaat van den Graaf van Waldeck, dien zij eens als jonkvrouw had liefgehad, voordat hij haar leven verwoestte. Het staal siddert in hare vingeren.....

De gedachte aan hare verloren eer, hoe zij thands onwaardig is geworden den edelen jonkman lief te hebben, die in Munster haar verbeidt, hoe de heiligdommen uit den tempel des harten haar zijn weggeroofd, voordat de God verscheen, om in dien tempel te throonen, doet haar sidderen, de dolk valt kletterend neder. Het gerucht wekt den Bisschop, hij doorziet Hillaas plan, maar glimlacht en tuimelt op haar toe. Doch zoodra hij haar aanroert, grijpt ze den dolk en stoot dien met den naam des munsterschen Konings op de lippen in eigen boezem.

IX.

De zevende zang draagt tot titel: d e b o o z e G e e s t . Rampspoedige dagen breken aan voor Sion. Boden berichten, dat de hollandsche Wederdoopers te vergeefs naar Munster poogden op te trekken. Een schaar was bij Vollenhoven in de zee vergaan, twintigduizend hadden bij Zwol een klooster veroverd, maar door 's Keizers Stadhouder waren zij overwonnen en aan galgen ter dood gebracht. Een andere bode verkondigt, dat de zendelingen des Konings overal onder vreeselijke straffen zijn omgekomen. Een derde bode verhaalt, dat er uit het bisschoppelijk leger een geschenk voor den Koning wordt aangedragen.

Het is eene kist met Hillaas lijk. In radelooze smart stort Jan van Leiden zich op de knieën. De knechten des Bisschops melden, dat zij zelve zich 't leven benam. Een vermoeden, dat zij den Graaf van Waldeck misschien nog lief had en daarom hare wraak niet kon volvoeren, onderdrukt hij met edelen eerbied voor de doode! De Sioniten zien daarop eene-plechtige ter-aarde-bestelling uit het paleis des Konings naar de Domkerk trekken - de Koning wil haar graf in zijne nabijheid houden.

Tusschen de kerk en het paleis vereenigt de gemeenschappelijke disch de burgers van Sion. Naar het voorschrift van Matthijszoon zijn de tafels der mannen van die der vrouwen en kinderen gescheiden. Vele vreemdelingen hebben naast de munstersche burgers plaats genomen. Gezouten vleesch, spek

en bier zijn er nog ruim voorhanden. Maar dikwijls rijzen, zoo als heden, krakeelen tusschen de mannen. De vreemdelingen laten zich scherpe woorden over Munster ontvallen en aanstonds andwoordt Knipperdolling. Maar de ernstige burgers herstellen den vrede.

Krechting stookt echter den halfbeschonken drager van het zwaard des gewelds op tegen den Koning, die een vreemdeling is en hem, een oud burger der stad, niet anders gaf dan de weinig eervolle bediening van scherprechter. Juist treedt Jan van Leiden uit zijn paleis, om de oorzaak van het krakeel te vernemen. In zijn roes verheft zich Knipperdolling tegen den Koning en doet hem naar de inblazingen van Krechting allerlei verwijtingen. De koninklijke trawanten voeren den beschonkene weg - Jan van Leiden bedreigt de aanstokers dezer onlusten met strenge straffen.

Daarop treedt Krechting voor de menigte op, als de Koning verdwenen is. Hij vermaant den burgers niet stil te staan op den weg der ontwikkeling - de Koning heeft gezworen al de wenschen der burgers te hooren, den wil des volks te doen. Er valt nog veel te wenschen en te willen. Zoo heeft onlangs een burger hem een zonderlingen droom verhaald, waaruit eene les voor Sion valt te trekken. Deze droomde twee velden te zien, op ieder stond een man, gereed te zaayen. De een strooide al het zaad op eene enkele plaats van den akker, de ander wierp het overal in de voren. Aanstonds kwamen enkele airen op voor den eerste, de tweede echter oogstte honderdvoudig. En duidelijk blijkt het uit dezen droom, dat Sion het voorbeeld van den wijzen landman moet volgen, en als de aartsvaders deden, behooren de burgers van het nieuwe rijk in plaats van eene, vele vrouwen te huwen, opdat het getal der verdedigers van Sion zich oneindig vermenigvuldige.

Krechting heeft reeds grooten invloed bij de burgers. Men kiest hem als boodschapper aan den Koning. Als de bultenaar met vele sionitische burgers het nieuwe plan oppert, spreekt Jan van Leiden: - ‘Vrienden, de waereld is geene inrichting voor menschenteelt! Mocht er ook een schijn van waarheid in uwe bewering zijn, gemoed en hart veroordeelen ze beide. Zoodra de liefde verdreven en de vrouw ontheiligd wordt, loont het de moeite niet, de waereld honderdvoudig te bevolken!’

Maar Krechting herinnert den Koning zijn eed. Vele bur-

gers van Sion deelen den uitgesproken wensch. De Koning verbleekt, en verzekert, dat in het Sionsrijk nimmer de wil van een enkelen man de wet zal geven, de stem des volks zal gehoord worden en beslissen. De uitslag van het plebescit is niet twijfelachtig - de veelwijverij wordt aangenomen. Teleurgesteld bedenkt de Koning, hoe de grootsche denkbeelden van geniale mannen in de harten der alledaagsche stumpers slechts vuige en lage tochten kweeken, gelijk de zonnekus uit het moeras de pest doet opstijgen.

In diepe neêrslachtigheid verbergt de Koning zich in zijn paleis - als Mozes, die de tafelen der wet verbrijzelde, toen Israël het gouden kalf aanbad, trekt hij zich terug in Sion. Eens bij het schemeren van den avond vertoont zich een zonderlinge bode in het paleis. Hij vraagt den Koning hem te volgen, als deze den laatsten wil des Profeets wil vernemen, opdat het jonge Israël eindelijk zijne bestemming bereike. Vermomd besluit de vorst den boodschapper met het donkerbruin gelaat te volgen.

Zoo komen zij aan de noordelijke Kruispoort, waarbij de Aa stroomt langs een vervallen, spookachtigen toren. In eene zaal met hooge gewelven, slechts spaarzaam verlicht, voert men den Koning. Alles is afschrikwekkend en somber. Langzaam onderscheidt hij de voorwerpen, eindelijk ontwaart hij Divara op eene rustbank met de theorbe en het losgewonden hair, zoo als hij haar voor 't eerst in 't woud gezien had. Vriendelijk dankt zij den jonkman voor zijne komst. Met smeekende woorden bezweert zij hem de zwaarmoedigheid te laten varen. Kort is het geluk en kort de jeugd, kort wellicht zal zijn koninkrijk bestaan! Zij zal hem leeren te leven, zij zal hem leeren wat liefde is. Zijne trotsche en koude minachting zal smelten als sneeuw voor den gloed van Divaraas lippen. Zij zal hem eene waardige gezellin zijn, zij heeft het gezworen en ook de Profeet had het zoo beschikt.

Maar de Koning glimlacht smadelijk en toont haar den verwelkten rozenknop van Hilla, die hem tegen elke betoovering behoedt. Divara ontsteekt in toorn en vraagt of hij haar versmaadt, omdat zij de weduwe van den haarlemschen bakker is? Het edelst bloed vloeit in hare aderen, zij stamt af van den Koning Horkan der Zigeuners, die voor zeventig jaren te Borken in het land van Munster is onthoofd. Zij roept een sidderenden grijsaard op, die diep voor haar buigt en hare woorden

bevestigt. Zij is de kleindochter van dezen laatsten Koning, alle de zonen van den zwervenden stam vereeren haar als Koningin. Om den tooneelspeler van Leiden te overtuigen, verzoekt zij hem thands de gast der zigeuner-koningin te zijn.

Op een teeken straalt eensklaps het helderste licht in de torenzaal. Divaraas rustbank gelijkt een throonzetel van purper, eene kroon bedwingt hare fladderende lokken. Cimbalen en tamboerijnen klinken, bloeyende jonkvrouwen verschijnen en dansen. Zij gieten den Koning van Munster goudkleurigen wijn in een gulden bokaal, het geraas der muziek ontneemt hem bijna zijne bezinning. Eene der danseressen ontrooft hem schielijk Hillaas rozenknop. Zij werpt dezen ijlings in den schoot der bruine Koningin. Jan van Leiden smeekt Divara hem den bloemknop terug te geven. Maar zij eischt in ruil eene plaats op den throon van Munster, daar zij van koninklijken bloede is, daar de Profeet het gewild heeft en zij de moedigste dochter van Sion was in den strijd. De Koning aarzelt niet. Alles is klein en ijdel geworden in Sion. Divara althands wil het grootsche, verhevene. Hij zal haar tot Koningin verheffen - maar zij hope nimmer iets meer te zijn, dan medebezitster der kroon. Zijn hart is voor haar verloren.

De achtste zang beschrijft h e t n i e u w e L e v e n van Munster, sinds de veelwijverij is ingevoerd. Twist en tweedracht nemen toe onder de burgers. Steeds houdt de Bisschop de stad ingesloten, om allen toevoer af te snijden. De oudere vrouwen voeren oorlog tegen de jongere, de mannen krakeelen, om het bezit der bloeyende dochters van Sion. Knipperdolling, door den daemonischen Krechting aangehitst, heeft eene tweede vrouw genomen, doch is door zijne schoonmoeder uit het huis op de markt geworpen. Krechting doet deze laatste met Knipperdollings gade in den kerker sluiten en viert in zijn huis met vrouwen en jongelingen der Zigeuners een helsch bacchanaal.

Te midden van den nacht hoort men luide slagen op de deur, de gasten verbleeken. Een aantal burgers van Sion hadden zich verbonden, om onder aanvoering van den smid Mollhecke een eind te maken aan de woeste zedeloosheid. Zij dringen Knipperdollings woning binnen en nemen hem met den bultenaar gevangen. Daarop vervoegen zij zich bij den Koning, om zijne medewerking te winnen. Jan van Leiden verzekert hen, dat een eed hem bindt den wil des volks te eerbiedigen. Als zij

zich daarop tegen hem keeren, werpt hij eene speer in den vloer en dreigt ieder, die een stap verder waagt dan de speer, met zijn dolk te dooden. Nu ook verschijnt de bruine Koningin Divara, die voor tooveresse geldt, en beschaamd druipen allen af.

Een bloedige strijd ontbrandt in de straten. De kleine menigte van ernstige burgers wordt overwonnen; Knipperdolling en Krechting van boeyen bevrijd. De woedende bultenaar zet het volk tegen den Koning op, en wil, dat men hem afzwere. Doch een bliksemstraal slaat op de markt voor den spreker in den grond, zoodat het volk uitroept, dat hij den Koning gelasterd en den Hemel vertoornd heeft. Krechting loopt razend naar het reuzenkanon op de markt, richt den loop naar den donkeren hemel en lost een schot tegen het onweer.

De Koning zondert zich steeds in zijn paleis af. Te vergeefs poogt zijn nar, Lips van Straeten, hem te verstrooyen met zonderlinge verhalen. Daarbij komt Divara hem verwijtingen doen - zij is Koningin, maar de Koning veracht haar. Hij heeft wel haar edel bloed erkend, door haar te kroonen, maar hij versmaadt de vrouw, die slechts in naam zijne gade is. Hij vraagt haar in welke sterrenbeelden zij gelezen heeft, dat hij haar zijn hart moet schenken.

‘In welke sterren?’ - andwoordt Divara. - ‘In dezelfde, die uwen doop hebben beschenen, toen gij gezworen hebt een rijk van vrijheid en deugd te grondvesten - zie, toen ook heeft Divara in de duistere grot een ander verbond gesloten met machtiger geesten....’

Maar aanstonds laat zij haren dreigenden toon varen, zij nadert den Koning vleyend en rust schertsend aan zijne borst. Als Divara nu van liefde spreekt, vraagt de Koning haar hem op te helderen, wat liefde is; hij heeft er de helft der schatten van Sion voor veil. Zoo zij dit niet vermag, zij neme de theorbe en verbanne zijne zwaarmoedige stemming.... Maar Divara lacht en wegsnellend zegt zij, als een slang, die verdwijnt na gestoken te hebben: - ‘Herinner u, o Koning, den nacht aan 't wachtvuur op de markt, toen gij het hoofd der sluimerende vrouw verachtelijk met den voet hebt weggestooten!’

Den Koning beklemt het vermoeden, dat hij in Divara eene vertegenwoordigster ziet van den boozen geest, die Munster heeft bemachtigd. Doch hij vreest haar niet en zal den strijd tegen haar volhouden door spot tegenover hare eischen te stellen. Eene deputatie munstersche vrouwen verzoekt tot den

Koning te worden toegelaten. Divara verschijnt weder. Eene welbespraakte matrone vat het woord op en vraagt den Koning in naam van de munstersche vrouwen, de veelwijverij weder af te schaffen, daar al haar vroeger geluk is verwoest. Men spreekt van vrijheid, van vermeerdering der bevolking, maar niemand let op het lot der vrouwen, die hare stem niet kunnen uitbrengen in de volksvergadering. De Koning andwoordt met vroolijken spot en vraagt, of dan de munstersche vrouwen bij herstel van den vorigen toestand, wel zoo trouw en liefdevol zullen blijken te zijn, als zij thands verlangen dat hare mannen zullen worden. Juist het vaste bezit van een enkelen man doet het spoedigst hare liefde verkoelen, terwijl zij nu uit wedijver zullen streven, wie het meest zich van zijne liefde zal verzekeren. Voor het overige heeft hij minder invloed op de volksvergadering dan Krechting, en behoort men zich in de wet te schikken.

Eene schoone jonkvrouw vraagt onder schuchter blozen, dat men ten minste de ongehuwde vrouwen niet verplichte tegen haar zin te huwen. Zij is naar Sion gekomen, dewijl zij stille liefde koestert, om van tijd tot tijd den uitverkorene te zien. Als de Koning haar beveelt te zeggen, wie zij is en op wien hare keuze gevestigd is, andwoordt zij, dat zij uit het leger des Bisschops wegliep, dat zij, Gabriële van Ottwitz, hem zelven heeft liefgehad, nog voor zij hem zag. Een luimige inval doet den Koning glimlachen. Om Divara te vernederen, wil hij nog meerdere vrouwen op de wijze van Sion tot koninginnen verheffen. Hij reikt de hand aan Gabriële en verklaart nog eenige andere dochteren van Munster op den throon te zullen plaatsen. Hem is toch alles ijdelheid geworden, ook deze zullen schijn-koninginnen zijn, als ze slechts Divara in bedwang houden, die zijn gemoed wil beheerschen.

De Koning kiest naast Gabriële nog een schoon zusterpaar, eene voormalige non en eene bruid, die haar huwelijk vergeet, om koningin te heeten. Divara is bleek van toorn. Zij vertrouwt op de geheime tooverkracht, die Jan van Leiden omstrikt, sints hij in het woud met haar de roode boschbeziën heeft genuttigd.

X.

Donkere dagen breken voor den Koning van Sion aan. In den negenden zang die tot opschrift voert: D e s m i d d e r n a c h t s i n d e n D o m, wordt eerst eene reeks van rechtspraken des vorsten vermeld, over allen, die inbreuk maken op de wet der goederengemeenschap en der veelwijverij. De jongste gemalin des Konings, Lisabeth Wandtscheerer, zij, die haar bruidegom verried, om koningin te worden, heeft hare trouw gebroken en in 's Konings paleis den verstooten bruîgom ontvangen. Jan van Leiden veroordeelt haar ter dood, niet wijl zij hem bedrogen, maar omdat zij haren eersten minnaar valschelijk eeuwige trouw en liefde gezworen had.

Des avonds bezoekt de Koning de wallen met zijn gevolg. De wachters klagen, dat zij van honger vermageren, dat zij hunne kanonnen niet meer met kogels, maar met steenen moeten laden. Aan de noordelijke kruispoort hoort men buksen knallen, men verhaalt Jan van Leiden dat de Koningin Divara met talrijke vrouwen te paard zich buiten de poort gewaagd had; in vliegenden rit ijlen zij terug, vervolgd van de bisschoppelijke ruiters. Eene gesneuvelde wordt te paard meêgevoerd - Gabriële van Ottwitz. Toen zij door de geopende poort naar binnen reden, schitterde Divaraas oog van heimelijke vreugde.

In pijnlijk gemijmer voltooit Jan van Leiden de ronde. Te vergeefs schertst Lips, de nar. Al wat de Koning bij zijn tocht op de wallen gezien heeft, verbittert hem ten hoogste. Eindelijk moet er een einde komen aan de ellende in Sion. Divara ontvangt hem met den betooverendsten lach en poogt hem lokkend van zijne zwaarmoedigheid te bevrijden. Zij reikt hem wijn. Het overvolle gemoed van den jonkman ontlast zich: ‘Ik veracht de menschen,’ sprak hij, ‘ik veracht dit snoode geslacht! Wat helpt het mij, zoo ik de banden hunner slavernij verbrak, daar zij verdorven zijn tot op het merg hunner beenderen! G r o o t i s d e t i j d e n v e r h e v e n, m a a r w e e o n s, a l s o n z e h a r t e n n i e t r e i n z i j n, - h o e z u l l e n w i j b e s t a n d z i j n i n d e n r e u z e n s t r i j d? Zoo sprak de Profeet, en zij waren niet rein, zij bezwijken in den strijd. Ik heb mij gemaakt tot een knecht der vrijheid in Sion, omdat ik mij hield aan 't eerlijk gegeven woord. Wat is een koningseed? Waarom was ik geen tyran, om met vaste hand de ijzeren teugels te voeren? Ik kan het nog zijn...’

Divara juicht hem toe, doet hem drinken en scherpt zijne voornemens met daemonische voldoening. Het verlies van alle droomen en alle illuziën doet hem spotten met zijne vroegere plannen. Het rijk van Sion zal niet ineenstorten, voordat hij met koninklijken wil er zijn eigen stempel op gedrukt heeft. Divara trekt hem aan hare zijde. Zij eischt, dat hij niet alleen van schijnkoning waarachtig vorst, maar ook van schijnechtgenoot waarachtig gemaal worde. Jan van Leiden bekent haar, dat hij haar niet lief heeft, maar tevens zijn geloof in den duur der eeuwige liefde heeft verloren. Divara vlijt zich aan zijne borst en omhelst hem met brandende lippen.....

Des middernachts ontwaakt de Koning uit zijnen roes. Rusteloos dwaalt hij rond. Aan 't opene venster ziet hij de Domkerk, waarin Hilla begraven werd. Hij tuimelt in 't middernachtelijk uur naar de kerk, opent de deur en dwaalt onder de verwoeste gewelven. Schrikbeelden rijzen voor zijne fantazie. Het graf der geliefde schijnt zich te openen, eene lichtspreidende gedaante nadert hem.

Eerst den volgenden dag vindt men den Koning bewusteloos in brandende koorts op den marmeren vloer der kerk.

De laatste zang schildert de vreeselijke ontknooping en B o e t e . De Koning, langzaam herstellend, opent de oogen voor zijne eigen schuld. De daemon, die Sion ten val bracht, heeft ook hem beheerscht. Doch slechts voor een oogenblik. Zijn trots heeft hem doen vallen; hij is bereid boete te doen. Hij weet dat het einde van den strijd, van zijn koninkrijk nabij is. Zijn edele droom is voorbijgegaan. De waereld zal Luther dienen; de bezielde Profeet van Haarlem kwam te vroeg. De oude banden zullen weêr knellen, gekroonde dwaasheid zal regeeren, de misdaad zwelgen op zijden kussens, de deugd verkwijnen op vochtig stroo.

Nijpende hongersnood teistert Munster. De bleeke Anabaptisten sluipen wanhopend door de straten. Gras en bladeren van boomen zijn hun voedsel. Een kogel uit het bisschoppelijk kamp geschoten, brengt een brief, waarin voor 't laatst genade wordt aangeboden. Jan van Leiden leest het bericht voor het volk. Hij vermaant vrijelijk te besluiten, al dreigt de Bisschop hem persoonlijk met vreeselijken dood. Divara bezweert de menigte tot volharding, daar weldra ontzet uit Holland zal komen. Eindelijk verschijnt Knipperdolling met eene

rij van karren, allen volgeladen met brood, pekelvleesch, gezouten visch en spek. In woeste verrukking omringt hem het hongerende volk. 't Is geen gave des Bisschops; 't is louter wat looze burgers stil hadden verborgen in geheime bergplaatsen. Doch Knipperdolling, bemerkend dat duizenden wegteerden van honger, terwijl anderen er even welgedaan bleven uitzien, had in hunne huizen gezocht en aanzienlijken voorraad bemachtigd.

De Anabaptisten dulden nu niet, dat men den voorraad wegberge; spoedig zal er ontzet komen. Zij hebben lang genoeg gevast en gehongerd. Als wolven vallen zij op de karren aan. Niemand kan hen tegenhouden. De sterksten vermeesteren de beste stukken, maar nog blijft iets voor de zwakken. Wild geschreeuw, woedende twist en geweld heerschen heel den dag. Aan vier hoeken der markt worden vaten met wijn geopend. Een onmetelijk drinkgelag duurt den gantschen nacht bij fakkellicht, terwijl bruine heidinnen zich wringen en zwenken, steeds wilder zich keerend in schaamteloos wulpschen dans.

In 's Konings paleis heeft Divara een groot feestmaal bereid voor de rijksgrooten. De eetzaal is met tooverachtigen luister getooid. De gantsche schat van goud en zilver, van kleinooden uit kerk, klooster en raadhuis, is uitgestald op de tafel en langs de wanden. Alles schittert meest van goud. Wijn is er in overvloed, de spijzen zijn eenvoudig, maar nog in genoegzamen voorraad uit de laatste resten bijeengebracht. De Koning is opgeruimd en hoffelijk voor al zijne gemalinnen. Hij weet, dat het einde nadert en vreest niet. Vroolijk gedruisch van muziek vervult de zaal. De bleeke en vermagerde trekken der mannen worden door den wijn met hoogroode tinten bedekt. De kelken, eens bij het hoogaltaar gebruikt, worden telkens met fonkelende stroomen gevuld.

Knipperdolling en Krechting wedijveren wie het meest kan drinken. De bultenaar schijnt hier overwinnaar. Met hoonende woorden richt hij zich tot de gasten en verklaart, dat hij op dit oogenblik de nieuwste leer voor Sion heeft uitgedacht. Eerst de leeraar van Haarlem, toen de jongeling van Leiden en nu Krechting. Men heeft goederengemeenschap verkregen, veelwijverij, nu predike men nog gemeenschap der vrouwen. Te vergeefs ontsteekt de leeraar Rottmann in hevigen toorn. De Koning beveelt kroon en schepter te brengen, en bekleedt onder stille ironie Krechting met het volle ornaat der konink-

lijke waardigheid. In hem toch vertegenwoordigt zich het best de geest van het nieuwste Sion.

Krechting wordt op den koningszetel geplaatst. Hij kan niet veel meer dan stamelen. De koninginnen trekken zich gillend terug, als hij hare hand wil aanraken. Lips van Straeten wordt tot zijn kanselier benoemd en vangt aan de landen, die men denkt te veroveren, onder de gasten te verdeelen. Ieder krijgt zijn deel; een munstersch slager ontvangt Keur-Hessen, een kleêrmaker uit Ulm Hongarije, de trouwe wachter Tylan Bohemen en Knipperdolling Portugal. Maar sommigen zijn niet tevreden, en reeds vangt de munstersche vleeschhouwer een vuistgevecht met Knipperdolling aan. Nauw is dit gestild, of de nieuwe Koning Krechting wil de koninginnen verdeelen, en wijst aan Knipperdolling Divara toe. De Koningin ziet den reusachtigen dronkaard naderen, maar stoot hem toornig ter aarde.

Zij richt zich nu tot de gasten en vermaant hen niet te twisten. Zij zal voor nieuwe feestvreugde zorgen. Witte, schuimende wijn wordt op haar bevel geschonken. Een knaap treedt nu met een reusachtigen luchter binnen, die tal van rozenroode vlammen uitzendt. Eene reeks van fraai gedoste jonkvrouwen zweeft binnen en danst cierlijk door de zaal bij zacht ruischend snarenspel. Daarna vallen cimbalen en trommen in; de dans wordt wilder. Alles is bij het rozenrood licht in luisterrijke schittering en jeugdige frischheid getooid. Jan van Leiden glimlacht weemoedig en overweegt in stilte, waarom vreugde, de vroolijke jubel der zinnen, op aarde zich knoopt aan laagheid, gemeenheid en snoodheid? Steeds had hij schoonheid en genot pogen te vereenigen met een streven naar deugd, verhevenheid en edelmoedigheid. Was die harmonie niet te vinden?

De tuimelende dans was steeds wilder geworden, de gasten van Divara hadden uit den krans der danseressen reeds menige bloem weggerukt, toen plotseling Lips van Straeten het magische licht omverstiet. Verschrikt ziet ieder om zich heen. De fraai gedoste jonkvrouwen werden bruine, verdorde heidinnen met terugstootend gelaat. Ontsteltenis verspreidt eene akelige stilte. Koning Krechting is met kroon en schepter omvergetuimeld. De bedelaar Dusentschur, die aan de tafel des Konings at, had met den vurigen wijn aan den wand geschreven. Lips, de nar, hield er eene vlam bij, en eensklaps brandt in blauw dwalmende letters het ‘M e n e t e k e l u p h a r s i m’ van Belsazar aan den wand.

Donderend klinkt een kanonschot van de markt. Buksengeknal en angstgeschrei mengt zich er onder. Een bode stort gewond binnen. Munster is verraden, men heeft de soldaten van Wilcke van Stedinck door de Kruispoort binnengelaten; de Heidens deden het. De gasten in het paleis ijlen naar de vensters, maar deinzen sidderend terug. Bij fakkellicht zien zij speren en zwaarden flikkeren. Alles is omcingeld. De lafaards vluchten en pogen in veilige schuilhoeken zich te verbergen.

Jan van Leiden staat fier met de hand aan het zwaard, terwijl twee trouwe honden rondom hem springen. Lips van Straeten treedt naar buiten en fluistert hem toe: - ‘Geduld, Jan! het dwaze stuk loopt ten eind, het gordijn valt, de lichten worden uitgebluscht. Ga ter ruste! Gij hebt u wakker gekweten, zoo als ik verwachtte, met talent de Davidsrol gespeeld, met meer talent dan geluk! Ga ter ruste, vriend Jan! De oude goochelaar Lips van Straeten zal zorgen voor een krachtig slottooneel! Slaap zoet, jonge held - en droom van betere dingen, dan van deze wonderlijke waereld en het treurige kluchtspel des levens!’

De nar grijpt den reus Tylan, die met een fakkel radeloos rondloopt, bij den arm, en daalt met hem naar den kelder van 't paleis. Wapens en pantsers waren daar opeengehoopt naast kogels en een duchtig vat. De nar opent het vat. Tylan nadert zwaayend met den fakkel; een vreeselijke knal slingert het gantsche paleis met al de soldaten des Bisschops en al zijne bewoners in de lucht.

Maar de Koning Jan van Leiden bleef gespaard tusschen vallende muren. In bezwijming gezonken, ontwaakt hij in stikdonkeren nacht, gevoelt hij door eene brandende hand zich meêsleuren langs eindloos kronkelende gangen in eene doffe lucht. Eindelijk streelt eene frissche bries zijne slapen; men bindt hem een blinddoek voor de oogen, knevelt de handen te zaâm en tilt hem op een stampend paard. Voorwaart gaat het over bruggen en door bosschen, den gantschen nacht. Daarna uit den zadel gelicht, wordt hij met geweld vooruitgeschoven over rotsbrokken, eindelijk valt de blinddoek. In een prachtig verlichte zaal, te midden der rotsen uitgehouwen, staat Jan van Leiden duizelend stil. En weder treedt de bruine Koningin Divara hem lachend te gemoet.

De jonkman deinst verschrikt terug en eischt te weten waar

hij is. Divara voert hem naar buiten en brengt hem op de rotsblokken, in het Davertwoud, waar hij eens door den Profeet gedoopt was tot deelgenoot in het rijk van reinheid en vrijheid. Divara verhaalt, hoe hare getrouwen sints maanden een gang hadden gegraven uit het woud naar het paleis, om veilig te ontkomen. De meeste schatten waren gered - zij had zelfs de kroon voor den koning behouden.

Maar de jonkman stoot haar terug. Heeft zij in zijn leven hem eenmaal overwonnen met helsche toovermacht, in den dood wil Jan van Leiden triumfeeren. Nog eenmaal vat Divara zijne hand, hare wilde oogen fonkelen nog eenmaal vol diabolische schoonheid.... In toorn wijst hij haar af en verwijt haar, dat zij de blijde hoop van het Sionsrijk heeft verwoest, dat haar lachen hem als satansgrijns in de ooren klinkt. Divara grijpt hem woedend vast. Eene vreeselijke worsteling volgt aan den rand van den afgrond. De heidin valt hem aan als met daemonische kracht toegerust, doch hij kampt wanhopig, als een cherub, die de machten der duisternis overwint. Eindelijk heft hij haar op van den bodem en slingert haar naar den afgrond.

Nu trekt hij het zwaard, door den reus voor hem geslepen, en ontbloot zich de borst. De verwelkte rozenknop van Hilla valt voor zijn voet. Eene troostrijke, roerende gedachte verzoet zijn dood - de morgenzon bestraalt het lijk van den munsterschen koning.

Vreeselijk woedt de Bisschop in Munster. De Aastroom is bloedrood van lijken. Een maand duurt het moorden. Eindelijk wordt het stil in de stad. Het vroegere leven van elken dag keert terug. De vergetene bedelaresse zit weder op de trappen van het Raadhuis en murmelt: ‘Uw koninkrijk kome!’ en ‘Leid ons niet in verzoeking!’ En later leest men de gruwzame geschiedenis der vaderen, nauwelijks begrijpend, dat zij mogelijk was.

Het Epos eindigt aldus:

> ‘Aber die Zeit, sie kommt, wo Verschollenes wieder bedeutsam
> Wird - und sobald sie gekommen, die sinnige Muse bedenkt es.
> Und so hebt aus des Zeitstroms Flut, der ja ewiger Sterne
> Spiegel und Grab, dies Bild sie: verständlich dem neuen Geschlechte,
> Schreckend und spornend zugleich, auf schwebendem Kahne der Dichtung
> Ueber den Brandungen rage der leuchtende König von Sion.’

XI.

Is mijne schets van Hamerlings Epos niet te uitvoerig geworden, zoo schenkt ze mij tevens overvloedig stof, een gunstig oordeel over dit voortreffelijk werk te staven!

Grondige wetenschap van het munstersche oproer, van de tijden en menschen, legde de bazis tot deze schepping. Met zeldzame eenheid en harmonie van gedachte is het hoofddenkbeeld ontwikkeld. De ernstige germaansche zin van den dichter ontdekte in de geschiedenis der Wederdoopers eene tragische stoffe, waarin tallooze aansluitingspunten voor ieder, die de groote vragen van den tijd met ernst beoefent. De Koning van Sion levert eene voortdurende echo van het negentiendeeeuwsche dichtergemoed, eene profetische vertroosting voor de toekomst. Daarenboven de denkbeelden van vooruitgang en verlichting onzer eeuw zijn niet opgedrongen aan de epische verdichting, zij zijn er aan ontleend.

Hamerling restaureert niet alleen poëtiesch, maar ook historiesch de stoute figuur van Jan van Leiden. Zijne duitsche dichtersnatuur voegt er bij, wat tot de grootschheid der psychologische opvatting, tot veredeling van den epischen indruk allernoodzakelijkst is. Zoo wijkt hij af van de gewone voorstelling aangaande Jan van Leidens straf en dood, na eene smaakvolle toespeling op de bekende feiten gedurende den maaltijd in des Bisschops tent. Zijn epischen en verheven held mocht hij niet doen eindigen in een ijzeren kooi. Robert Zimmerman - een bevoegd rechter, zoo er vraag ontstaat naar bevoegdheid - oordeelde: ‘So frei Hamerling, Gebrauch machend von dem dichterischen Vorrecht, den geschichtlichen Stoff in unwesentlichen Dingen sich nach Bedürfniss zurecht zulegen, mit den Lebensumständen und Todesarten der Hauptpersonen gewaltet hat, so treu hält er sich an den Lokalton der Zeit, der Landschaft und der Volksstämme, die seine Dichtung uns neu belebt.’[1]

Zoo ooit dan was zijne epische hoofdgedachte van de verhevenste en indrukwekkendste gehalte. Aanstonds is het Matthijszoon, die haar verkondigt in de regelen:

Gross ist die Zeit und gewaltig; doch wehe, wenn unzere Herzen Rein nicht sind:
wie sollen im riesigen Kampf wir bestehen?

1 Wiener Zeitung, 30 December 1868.

De groote strijd der menschheid, z i n n e l i j k h e i d t e g e n z e d e l i j k h e i d, wordt door Jan van Leiden en Divara gestreden. In den Profeet openbaart zich de zuivere mystiek, de stem der inwendige openbaring beslist. Met aangrijpende kracht treedt deze bij den beeldenstorm en het auto-da-fe der kloosterbibliotheken op.

Jan van Leiden echter is de meer harmonische mensch, naar de natuur en den geest een volkomen schoon ontwikkeld man. Zijn ideaal Vrijheid en Reinheid naast Schoonheid en Genot schijnt een oogenblik nabij, als hij de banier van Sion heeft gegrepen en de liefde van Hilla wint. Maar de booze geest van Munster de zigeunerkoninginne, verwoest heimelijk het goede werk uit lust tot het booze.

De satanische woestheid van Divara en van haren zwervenden stam is met onverpoosd meesterschap geschilderd, als achtergrond voor de stoute dwepersscheppingen van den Profeet en den Koning van Sion. De zedelijke val des Konings, slechts voor een oogenblik door magische kunstgrepen verkregen, maar wortelende in een kiem van trots, die door booze dagen zich ontvouwt, wel verre van den epischen held te knakken, was poëtiesch gepraedestineerd. Jan van Leiden is mensch gebleken, ook in zijne zwakheid. Hij heeft zelfs zijn val overleefd bij de laatste orgie in het koninklijk paleis, die in gloed en kleurenrijkdom, alles overtreft wat Robert Hamerling ooit heeft geleverd. Jan van Leiden kan rustig spotten over den verbrijzelden schepter van Sion, de illuziën zijns geestes zijn verstorven, de hoop van welslagen stuitte op zinnelijkheid, boosheid, verdorvenheid van het menschengeslacht, waarvoor hij zoo veel groots gedroomd had.

De ethische ader, die in heel dit Epos klopt, verheft het tot eene gezonde, mannelijke, fiere, maar tevens b e z i e l e n d e schepping. Maar wat dit kunstwerk vooral veler harten zal doen winnen, is de uitstekende fijnheid der dichterlijke gedachten, de bloemenregen van poëtische beelden, die elke bladzijde heeft gewaarmerkt als eene schepping van Hamerlings genie. Daar heerscht een verheven Idealisme in het hart van dezen Duitscher, zoo als onze tijd maar al te zeer behoeft. Geen Idealisme der godsdienstige zwaarmoedigheid, 't welk zich in de zwevende sferen van het bovenzinnelijke eene heerlijke uitkomst droomt - geen Idealisme der gekwetste persoonlijkheid, die in gewaande miskenning van de menigte zich een pro-

gramma van grieven voor de toekomst formuleert - geen Idealisme der sentimenteele oppervlakkigheid, die tegen sommige ruwe uitingen van den tijdgeest zich wapent met tranen en bijvoegelijke naamwoorden - maar het Idealisme van den reinen, aesthetischen en zedelijken zin, 't welk zich in den bangen strijd des levens stort met de banier: Vooruitgang, Verlichting, Volmaking, dat niet vertraagt, omdat het gelooft aan de Menschheid en hare verheven bestemming.

En stellen wij ook het ongerijmde, dat de banderolle van dit keurlegioen zou moeten bezwijken in den grooten strijd der geesten - dan nog, met het brandmerk der gescholden dweperij op het voorhoofd, stellen wij ons onder de bevelen van een ridderlijk aanvoerder als Robert Hamerling, en fluisteren met den Koning van Munster:

‘Träumer- und Schwärmergedanken, ihr Kinder der edelsten Häupter,

Die ihr bisher, leiblos, unstät, in den Lüften geschwebt nur,
Heimathlos, von den Kalten verschmäht, und gehasst und befehdet
Von den Gebietern der Erde - o kommt, lasst nieder wie Tauben
Euch auf den Zinnen von Münster: ich wille euch die Stätte bereiten.’

Augustus 1870.
JAN TEN BRINK.

Notulen. Vergadering van directeur en leeraren der Hoogere Burgerschool te ....., .. mei 1870.

De President vraagt of iemand nog iets van oogenblikkelijk belang heeft voor te stellen. Daar niemand het woord verlangt, zegt hij: ‘Dan gaan wij over tot hetgeen in het Reglement voor onze vergaderingen de Tweede Afdeeling genoemd wordt en als inleiding daartoe zal ik wijn laten aanrukken.’ Hij schelt.

Terwijl de cigaren worden opgestoken, treedt de knecht binnen en zet, op bevel van den President, flesschen en glazen op tafel. Ingeschonken, leeggedronken.

De algemeene beraadslaging schijnt te zullen overgaan in afzonderlijke gesprekken, maar de President schenkt zich een tweede glas wijn in, wat hij liever doet dan met den hamer op de tafel slaan, en zegt: ‘Meneeren, Ik verzoek U, mijn voorbeeld te volgen!’

Niemand heeft er iets tegen in te brengen. Het voorbeeld van den President wordt gevolgd.

Deze zet zijn leeg glas ook weder het eerst op tafel en neemt dit oogenblik, nu het stil is, daar niemand tegelijk drinken en praten kan, waar om te zeggen: ‘Meneeren, wij zijn gevorderd tot die beraadslagingen, die gewoonlijk het tweede gedeelte van onze vergaderingen innemen. Wie van

de Heeren heeft aangaande het Middelbaar Onderwijs iets in het midden te brengen?'

De Leeraar in het Fransch, een Parijzenaar, die sedert eenige jaren in Holland is gevestigd en zeer goed Hollandsch spreekt: Uit dankbaarheid jegens het land, waar hij een tweede vaderland vond, heeft hij zich verplicht gerekend om Hollandsch te leeren; en hij is daartoe nog bovendien aangespoord door zijn juist inzicht in den aard van het van hem gevorderde onderwijs; hij heeft begrepen, dat het zonder die kennis onmogelijk goed kon zijn. Hij zegt: 'Meneer de President, ik wensch in deze vergadering te vragen, of niet de taalstudie bij het Middelbaar Onderwijs verwaarloosd, althans te veel op den achtergrond geschoven wordt?'

Terstond doen zich eenige stemmen hooren: 'Ja, zeker!' Andere: 'Volstrekt niet!'

President Chemicus: 'De vraag, die gedaan is, schijnt mij toe wel overweging te verdienen. Ik stel haar in beraadslaging!'

De tweede Leeraar in de Wiskunde, die zich door meer dan ééne eigenschap den bijnaam van A + B verworven heeft: 'Ik geloof, dat van verwaarloozen geene sprake kan zijn; dat moet men mij niet kwalijk nemen. Aan de meeste scholen, althans aan die met een vijfjarigen cursus, zijn, voor de vier talen, voor het Hollandsch, voor het Fransch, voor het Engelsch, voor het Hoogduitsch, docenten geplaatst, voor iedere taal bijzonder een. Wat wil men nog meer?'

De Franschman: 'Misschien heb ik niet goed gezegd wat ik meen. Ik bedoel niet verwaarloozen in dien zin, dat aan de Wet op het M.O. niet voldaan wordt, maar iets anders. Mag ik niet zeggen, dat de taalstudie verwaarloosd wordt; ik mag toch wel zeggen, dat zij achterstaat!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica; iemand, die zeven zonen heeft; twee bij de Exploitatie-maatschappij; twee bij de Telegraphie; één te Willemsoord; één die juist voor de eerste maal het handboek van Delaunay heeft doorgewerkt: 'Natuurlijk, onze school is niet voor aanstaande taalgeleerden!'

De Duitscher; een gemoedelijke, goedhartige pruttelaar: 'Toch evenmin voor geleerden in andere wetenschappen.'

President Chemicus: 'Wij allen weten zeer goed, waar onze school voor dient; namelijk om juist aan jongelui, die niet voor den zoogenaamden geleerden stand worden opgeleid, dat

onderwijs te geven, dat bij eene beschaafde opvoeding behoort.'

De Franschman: 'Dat onderwijs moet dus zijn ingericht op de harmonische ontwikkeling van alle geestvermogens. Ik geloof, dat tegen dezen paedagogischen regel niets is in te brengen.'

De Hollander: ''t Is althans deftig gezegd!'

De Franschman: 'Dat komt er van, als men Hollandsch leert. Ik bedoel, niet het een ten koste van het ander. Maar ik wil ook onbeslist laten of de talen voor andere vakken moeten achterstaan; ik wil niet vragen, welke vakken het kunnen zijn. Ik zeg alleen, dat er te weinig aan taalstudie gedaan wordt!'

President Chemicus: 'Ook ik waag mij aan geene beslissing. Het komt mij echter voor, dat bij het M.O. de praktijk altijd het voornaamste is. Een opstel te kunnen schrijven, correspondentie te kunnen voeren, zonder in het een of ander hinderlijke fouten te maken, dat is de hoofdzaak, dunkt mij; dat moeten onze jongens leeren!'

De Franschman: 'Als ik daarmede instem, dan moet ik immers juist op nauwkeurige taalstudie aandringen. Ik begrijp niet, hoe men dat zonder grammatica leeren zal!'

De Leeraar in de Statistiek: 'Wordt niet in onze koopsteden de buitenlandsche zoowel als de binnenlandsche correspondentie gevoerd, en uitmuntend gevoerd door menschen, die van etymologie en syntaxis zelfs geen flauw begrip hebben? Wat hebben onze aanstaande kooplui en industrieelen met grammatica te doen?'

President Chemicus: 'Verstaat gij onder buitenlandsche correspondentie routinewerk? Dan is er zeker weinig taalkennis toe noodig. Naar een model, dat men hier of daar heeft opgedaan, een factuur of iets dergelijks te schrijven, dat leeren in betrekkelijk korten tijd zelfs menschen met zeer beperkte geestvermogens.'

De Leeraar in de Statistiek: 'Neen, ik bedoel ook nog iets anders, bijv. inlichtingen vragen en geven over personen en goederen.'

De Franschman: 'Gij begrijpt toch, dat daarvoor de studie van grammatica noodzakelijk is. Ik weet wel, dat er, om iets van dien aard te noemen, in onze havensteden zeer goed Engelsch gesproken wordt door menschen, die er nooit bijzonder

onderwijs in gehad hebben, die niet eens de lagere school hebben bezocht. Zij hebben het door hun omgang met Engelschen, of door hun verblijf in Engeland geleerd. Maar wat zou er van terecht komen, als zij eens Engelsch schrijven moesten! En ik meen ook, dat er op de kantoren van onze koopluî en industrieelen aan de buitenlandsche correspondentie zitten, en dat zij niet het minst voor hun taak berekend zijn, die in Engeland of Duitschland zelfs met de Latijnsche grammatica hebben kennis gemaakt.'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Latijnsche grammatica! Waarom niet? Alsof dat niet wezen zou, iets leeren, waarvan men zeker is, dat men het weer vergeet!'

De Franschman: 'Mag er nooit eene mathematische stelling, een bewijs of zoo iets vergeten worden?'

De tweede Leeraar in de Wiskunde: 'Onze wetenschap is als een keten, waaraan geen enkele schakel ontbreken kan.'

De eerste Leeraar in de Wiskunde: 'Ik zeg dat laatste ook. Maar ik moet toch toestemmen, dat iemand een vraagstuk van sphaerische trigonometrie bijv. zeer goed kan oplossen, zonder dat het hem mogelijk is, om alle stellingen, welke hij van hoeken en bogen en zoo voorts bewerkt heeft, nog nauwkeurig te bewijzen.'

De Franschman: 'Het kan dus gebeuren, dat iemand mathematische stellingen zoo gemakkelijk leert toepassen, dat hij ze eigenlijk bijna vergeet, ze althans niet meer nauwkeurig zeggen of bewijzen zou!'

De eerste Leeraar in de Wiskunde: 'Zeker, dat kan gebeuren!'

De Franschman: 'Nu, zoo kan het ook met grammatica gaan. Vergeet van uw leerboek later zooveel gij wilt; als gij maar eerst geleerd hebt om de taalregels juist toe te passen. Want zonder grammatica leert men geene taal goed schrijven. 't Is dan ook volstrekt niet af te keuren, dat men bij de examina naar grammatica vraagt.'

President Chemicus: 'Dat zou ik toch nog al willen beperken.'

De Franschman: 'Natuurlijk moet de Examinator met verstand en overleg te werk gaan en de grenzen van het M.O. mag hij niet voorbijzien; maar wat is er dan tegen? Vooral zou ik allereerst de Hollandsche grammatica goed willen doorgewerkt hebben. Dat zou in menig opzicht voor ons, die de andere talen onderwijzen, gemakkelijk zijn.'

De Hollander: ‘Dus dat ik wat meer werk, om het voor de Heeren gemakkelijk te maken? Neen, Amice! ieder zijn eigen pak!’

De Franschman: ‘Alsof ge mij niet beter begrijpt! Maar in de vier talen, die hier onderwezen worden, zijn sommige zaken volkomen gelijk, en die kunnen zeker door Hollandsche jongens het best in het Hollandsch geleerd en begrepen worden. De studie van de Hollandsche Grammatica moet ons als voorbereiding en inleiding kunnen dienen.’

De Hollander: ‘Daar kan ik mij mede vereenigen, als gij dan denzelfden regel van prioriteit ook voor de lectuur der jongeluî en voor hunne studie der literatuur wilt toepassen.’

De Duitscher: ‘Ach ja! De nationaliteit!’

De Hollander: ‘Pas op! Wij hebben ten minste een Vaderland, zonder dat wij altijd zingen en schreeuwen en huilen: Muss grösser sein!’

President Chemicus tot den Hollander, die Secretaris is: ‘Pas zelf maar op de notulen, asjeblieft, Secretaris!’

De Leeraar in de Physica en Mechanica: ‘Taalstudie! Ik weet niet wat de jongens er aan hebben. Sciences exactes, daarmeê kunnen zij later hun brood verdienen!’

De Franschman: ‘Zij hebben toch taalkennis ook noodig en moeten zich van de talen leeren bedienen.’

De Leeraar in de Physica en Mechanica: ‘Gekheid! Tweemaal twee is vier, overal! Onze taal verstaat men heel Europa door en ook aan den overkant!’

De Engelschman: ‘Vreemd, dat gij met uwe mathematische taal, die overal verstaan wordt, toch meest allen hier blijft, hoewel gij elkander in den weg zit, en terwijl gij het moet aanzien, gij mannen van de sciences exactes, dat bovendien nog vele vreemdelingen met de beste baantjes gaan strijken.’

De Hollander: ‘Zeg dat zoo niet, mijn waarde! Onze jongeluî gaan wel weg, naar de Oost, weet ge, als ambtenaren, zoo vroeg mogelijk, en komen dan in 't best van hun leven weer naar huis om te luieren. Och, 't is soms inderdaad alsof wij op zijn! Weet ge welk geslacht wij helpen opvoeden, Meneeren? Machines van vleesch en bloed, die tusschen machines van ijzer en staal leven; als de’....

President Chemicus: ‘Secretaris, notuleer dat!’

De Hollander: ‘Ik zal het doen, President! en ook dit er nog bij: als de werktijd om is, staan die van ijzer en staal

stil; zij hebben slechts noodig om gepoetst en gesmeerd te worden, en nu en dan wat reparatie! Maar die andere van vleesch en bloed! Zij hebben gevoel, maar het is niet ontwikkeld, niet veredeld. Zij weten van geene kunst.....'

De Leeraar in het Handteekenen: 'Dat gaat te ver!'

De Hollander: 'Niets te ver! Of meent gij dat één uur in de week Dupuisteekenen, en één uur copieeren van Julienkoppen een jong mensch aesthetisch ontwikkelt? Zij weten van geene kunst, zeg ik, van geene poezie, van geene literatuur. Wat zullen zij doen, als zij vrijen tijd hebben? Grog drinken en kaartspelen. Weest nog blijde, als zij dat maar, als zij geen kwaad, als zij niet veel ergers doen!'

De Duitscher: 'Juist en dan, geen karakter, geene overtuiging, geen geestdrift!'

De Hollander: 'Wel neen! Weerhanen in de politiek! Huichelaars met den godsdienst! Voor de meestbiedenden te koop!'

Algemeen gelach; luide toejuiching en herhaald geroep van: 'Doorslaan! Doorslaan!'

De President grijpt zijn hamer weder op, maar wordt lachend in het applaudissement medegesleept.

De eerste Leeraar in de Wiskunde: 'President! Zou U voor den Secretaris nog niet eens inschenken? Zulke woorden moeten iemand dorstig maken.'

De President schenkt in; tegelijk worden alle ledige, en dat wil zeggen alle glazen gevuld.

De Leeraar in de Physica en Mechanica, die hartelijk medegelachen heeft en een lijntje getrokken met den Hollander en den Duitscher: 'Heb ik ooit zoôn paar opgewonden standjes meer gezien? Met die grammatica en die poezie! Wat hebben wij toch aan die dingen? Eigenlijk komen zij mij voor als een noodzakelijk kwaad voor onze jongens! Hoe minder zij er zich mede bezig houden, des te beter. Met de sciences exactes weten zij wat zij hebben. Voor een jongen, die er goed in onderwezen is, staat de geheele wereld open. Met dat andere, dat van U, kunnen zij droomen en dweepen! Met het onze kunnen zij geld, veel geld verdienen. Welvaart, rijkdom, zij zijn te verkrijgen voor hen, die zich aan de werkelijk bestaande dingen houden! Feiten, Meneeren, feiten!'

De Leeraar in de Historie en Geographie: 'Daar houd ik mij ook aan. Ik heb mij nog niet in het gesprek willen mengen, maar ik zeg ook: feiten! feiten! Weet wat er gebeurd is met

jaar en dag er bij, en gij zijt historicus! Weet de lengte en breedte van de plaatsen, de uren afstands, de hoogte boven of de diepte beneden de oppervlakte der zee en gij zijt geograaf.'

De Hollander: 'Ik zou van de studie van Historie en Geographie nog wat meer wenschen.'

De tweede Leeraar in de Wiskunde: 'Ik wilde daarop ook wat zeggen!'

De Leeraar in de Historie en Geographie: 'Wat dan?'

De tweede Leeraar in de Wiskunde: 'Met de Geographie zou ik Kosmographie willen vereenigen. Ik zeg ook: feiten! Maar U moet mij niet kwalijk nemen, historiestudie vind ik dwaasheid. Wat gaat ons dat alles aan, wat zij in oude dagen gedaan hebben? Daar hebben wij niets meer mede te maken!'

De Franschman: 'Niets, gij hebt gelijk, namelijk als de feiten ons tot geene gevolgtrekking aanleiding mogen geven; als zij ons oordeel over menschelijke inrichtingen en toestanden niet scherpen mogen; als wij er geene menschenkennis door opdoen!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Menschenkennis? Dat behoort bij de Zoölogie!'

De Engelschman: 'Uitnemend gezegd! Maar, Meneer de President! Ik vraag verlof tot het bijbrengen van een citaat. Ik heb daar in onze bibliotheek juist iets gevonden, dat hierbij te pas komt. In het boek van Dickens, dat in de Hollandsche vertaling, "Slechte Tijden" heet, laat hij iemand, die aan het hoofd van eene school staat, niet als onderwijzer, maar ik zou kunnen zeggen als lid van eene commissie van toezicht, aldus redeneeren: "Al wat ik vraag, zijn feiten. Leer die jongens en meisjes niet anders dan feiten. Dit is alles wat men in de wereld noodig heeft. Plant niet anders en roei alle andere dingen uit. Door feiten kunt gij den geest van met rede begaafde dieren ontwikkelen; niets anders zal hun ooit van eenig nut wezen. Dit is de stelregel, waarnaar ik mijne eigene kinderen groot breng, en het is ook de stelregel, waarnaar ik deze kinderen opvoed. Houd U aan feiten en blijf daarbij, Mijnheer!"'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Drommels goed gezegd! Ik wist niet dat Dickens zoôn knappe vent was!'

De Engelschman: 'Nooit iets van hem gelezen?'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Neen! maar ik zal er nu tijd voor zien te vinden!'

De Engelschman: ‘Lees hem dan in het Engelsch!’

De Leeraar in de Physica en Mechanica: ‘Dat zal wel gaan. Ik gebruik voor Technologie en dergelijke vakken ook wel Engelsche boeken.’

De Hollander: ‘De lectuur van Dickens is toch nog iets anders, dunkt mij!’

De Engelschman: ‘Hij kan het beproeven, als hij wil. Maar ik denk straks nog een citaat bij te brengen!’

President Chemicus: ‘Meneeren! Wij dwalen af. Of (tegen den Franschman) geeft gij den strijd op?’

De Franschman: ‘Volstrekt niet! Ik heb nog niets gezegd van hetgeen ik vooral zeggen wilde!’

Meerdere stemmen tegelijk: ‘Goed zoo! Voor den dag er meê!’

De Franschman: ‘Ik beweer, dat voor de verstandsontwikkeling der jongelui meer aan taalstudie bij het M.O. moet gedaan worden.’

De eerste Leeraar in de Wiskunde: ‘Niet noodig! om goed te leeren denken is Wiskunde voldoende!’

De Franschman: ‘Denken dan alle mathematici zoo juist?’

De tweede Leeraar in de Wiskunde: ‘Waarom niet?’

De Franschman: ‘Wel, ik ken er, die, als het geen bogen of hoeken geldt, zoo onhandig als dom schijnen te zijn. 't Is verbazend, hoe zij soms in hun oordeel over menschen en zaken mistasten!’

President Chemicus: ‘Heb ik nooit gehoord van literatoren, die in Griekenland en Rome beter den weg wisten dan in hun eigen land en in hun eigen huis?’

De Hollander: ‘Als wij nu nog bekende personen gaan noemen, raken wij geheel van de wijs. De vraag is of taalstudie naast, misschien boven de studie der sciences exactes het verstand ontwikkelen kan?’

De eerste Leeraar in de Wiskunde: ‘Daarvoor is Wiskunde bovenal aan te bevelen. Overal en altijd van alles wat men aanneemt bewijs gevraagd. Nooit mag men zich met eene veronderstelling tevreden stellen; nooit een half bewijs voldoende noemen. Geen stap doen wij vooruit, zonder dat wij weten waar wij staan. Wiskunde is de wetenschap der onbetwijfelbare zekerheid!’

De Duitscher: ‘Ik zou nu ook graag bravissimo! roepen. Als wij nu maar wisten wat dan onbetwijfelbaar zeker is!’

De eerste Leeraar in de Wiskunde: ‘Wel, onze stellingen!’

De Duitscher: ‘Wat hebben de jongens aan die stellingen? Van de gewichtigste vraagstukken, die later in het leven voor hen oprijzen, is er geen enkel opgelost; voor geen enkel is hun eenig licht gegeven! 't Is alles abstractie, vormleer, zonder inhoud!’

President Chemicus: ‘Ik zie aankomen, dat wordt een onbillijk oordeel over de sciences exactes. Zij zijn juist door de methode der wiskunde te volgen, zoo rijk van inhoud geworden en wij zien dagelijks, daar de geheele natuur voor dat onderzoek openligt, dien inhoud toenemen.’

De Hollander: ‘Toegestemd, maar als een jongen een boek leert lezen en verstaan met eene goede grammaticale explicatie, dan heeft hij voor zijne verstandsontwikkeling hetzelfde wat de wiskunde hem geven kan en hij heeft bovendien nog iets meer.’

De Franschman: ‘Zoo bedoelde ik het juist ook!’

De eerste Leeraar in de Wiskunde: ‘Kom, kom! Hoe meent gij dat?’

De Franschman: ‘Wel, het toepassen van regel en bewijs, het juist gebruik maken van de verworven kennis vergen beiden, Wiskunde en Grammatica, en gelijk soms voor eene mathematische stelling meer dan één bewijs gelden kan, zoo doen zich ook bij de toepassing van denzelfden grammaticalen regel soms meerdere gevallen voor. Maar nu ga ik verder. De jongens moeten dezelfde gedachte leeren uitdrukken in het Fransch, in het Engelsch, in het Hoogduitsch even goed als in het Hollandsch.’

De Hollander: ‘Mag ik helpen, Amice? Zij denken niet, Duitschers namelijk, Engelschen, Franschen, Hollanders, zij denken niet volkomen juist hetzelfde; zij volgen een anderen, ieder zijn eigen gedachtengang.’

De Franschman: ‘Zoo iets meende ik. Misschien zal ik nu beter kunnen zeggen wat ik bedoel. Ik wil bijv. het bewijs hebben, dat de som der quadraten op de rechthoekzijde gelijk is aan het quadraat op de hypothenuse. Best! Parijs, Londen, Berlijn, Amsterdam, zij geven allen hetzelfde antwoord. Maar ik wil bijv. ook, dat men naar iemands welstand vraagt. Weet nu een jongen, die ons taalonderwijs volgt, genoeg, als hij de Hollandsche uitdrukking kent? Als hij weet welk bijwoord, welk onzijdig werkwoord en welken persoon van dat werkwoord

hij gebruiken moet? In dat geval zou het met een mathematisch bewijs gelijk staan. Maar nu is de uitdrukking, welke hij in het Fransch noodig heeft, een andere; ook weer eene andere in het Engelsch, en nog weer eene andere in het Duitsch. Telkens verschilt de gang der gedachten; de leerling wordt tot meer verstandsoefening gedwongen, dan bij eene mathematische stelling. Als hij zal begrijpen wat hij schrijft bij de vertaling van dien eenvoudigen volzin: hoe vaart gij? dan heeft hij verschillende regels toe te passen en een anderen gedachtengang te volgen, niet eens, maar viermaal.'

De tweede Leeraar in de Wiskunde: 'Nu cijfert U toch eindelijk ook weer!'

De Hollander: 'Waarom niet? Wij verachten die wetenschap niet; wij stellen haar op hoogen prijs. Wij willen maar niet dat de taalstudie ten onrechte achterstaat. Het zoeken naar de constructie bij het lezen en het schrijven van goede volzinnen achten wij voor verstandsontwikkeling van evenveel, eigenlijk van meer waarde dan het bewijzen van mathematische stellingen. En ik weet nog wel meer, dat tot aanbeveling van taalstudie verstrekken kan.'

De Franschman: 'Met verlof! Dat is mijne zaak. Ik heb nog niet gedaan. Ik kom nog eens weer op den inhoud, op de onderwerpen, welke de jongelui bij hunne taaloefeningen behandeld vinden.'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: ''t Wordt al te gek! Moeten wij verzen gaan van buiten leeren? Nu zullen zij zeker ook nog zeggen, dat wij de jongens met de dwaasheden der dichters moeten bezig houden en dat het zelfs noodzakelijk is om flinke mannen te vormen.'

De Engelschman: 'Ik vraag weer verlof voor een citaat.'

De Franschman: 'Gij weet nog niet, wat ik zeggen wil.'

De Engelschman: 'Ik kan het raden, denk ik. Maar ik wensch ook niet te citeeren, wat U helpen kan. Mis, man! Denk aan het citaat, dat ik reeds gaf! Luistert, Meneeren! Wat laat Dickens een vriend van dien Heer, wiens woorden ik straks heb medegedeeld, tot eenige jongelui zeggen? Dit: "Men moet zich in alle opzichten door feiten laten leiden en besturen. Gij moet U nooit iets verbeelden. Wij hopen dat de regeering zich eerlang de zaak zal aantrekken en commissarissen benoemen, die het volk zullen dwingen om zich uitsluitend aan het feitelijke te houden. Men moet het woord

verbeelding geheel afschaffen. Niemand heeft daarmede iets te maken!"'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Dat's waarachtig weer goed gezegd! Geef mij dat boek eens!'

De Engelschman: 'Nog niet! Ik heb er nog niet mede gedaan. Maar 't is opmerkelijk dat gij dit boek niet kent.'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Ik lees geen romans. 't Zijn prullen; anders niet! Maar dit is goed gezegd!'

De Franschman: 'Ook voor den smaak der jongeluî, om dien te leiden, te vormen, te veredelen, dring ik op meer taalstudie aan.'

De Leeraar in de Statistiek; 'Smaak? Wacht even! Smaak is eene aandoening van de tong en het verhemelte. Op uw welzijn, Heeren!'

De glazen worden op voorgang van den Statisticus geledigd.

De Duitscher: 'Eene flauwiteit!'

De Leeraar in de Statistiek: 'Nog al! En erg slim, om dat op te merken!'

De Duitscher: 'Kreuzdonnerwetter!'

President Chemicus: 'Leve de vrijmoedigheid, Heeren! Maar nu, ga weer voort, Franschman!'

De Hollander: 'Zóó noemde hij het stellig niet!'

President Chemicus: 'Hoe dan?'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Och, dat is te begrijpen! Hij meent dat andere, waarover niets te beslissen valt, over mooi en leelijk namelijk; aesthetica noemen zij het, geloof ik. Maar, de gustibus non est disputandum!'

De Franschman: 'Dat zeg ik nog niet!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Wat is dan mooi en wat is leelijk?'

De Hollander: 'Rien n'est beau que....'

De Franschman: 'Houd op! Maar ik laat mij met geene definitie in!'

President Chemicus: 'Dat's wel het gemakkelijkst, maar dan komt gij er niet!'

De Franschman: 'Ik kom er wel. Al kan ik van mooi en leelijk geene definitie geven, ik mag toch wel volhouden, dat de muziek van Beethoven mooier is dan die van Offenbach, en dat ik liever eene teekening zie van Schotel, dan een blad met die gekladde en gestreepte figuren, waarmede sommige

onzer leerlingen bewijzen, dat de natuur hen alle kunstgave onthouden heeft.'

De Leeraar in de Wiskunde: 'Wij houden anders nog al van goede definities. Misschien komt het bij taalstudie daar minder op aan en noemt men daarbij eene goede definitie voor verstandsontwikkeling en om geregeld te leeren denken van minder belang.'

De Hollander: 'Napleiten, Amice! Maar gij komt ons met uwe opmerking juist te hulp!'

De Franschman: 'Dat geloof ik ook, maar ik bedoel allereerst, dat de jongelui moeten leeren om voor de uitdrukking hunner gedachten de rechte woorden en volzinnen te kiezen.'

President Chemicus: 'Zij behoeven toch geene definities te kunnen opstellen, niet waar? Wie zou het hen leeren?'

De Franschman: 'Dat is ook niet noodig, zelfs niet al schreven zij een leerboek voor wiskunde.'

De tweede Leeraar in de Wiskunde: 'Dan zou ik dat toch noodzakelijk noemen.'

De Franschman: 'Volstrekt niet! Schrijf maar een ander na, en 't is klaar. Dat is bij het opstellen van leer- en handboeken eene oude gewoonte.'

De Engelschman: 'Als ik het ook niet beter zeggen kan...'

President Chemicus: 'Wij dwalen af, Heeren! Franschman! Houd streek!'

De Franschman: 'Is het niet schandelijk, dat onze jongelui soms stotteren en dikwijls met ondragelijken nonsens voor den dag komen, als zij van de eenvoudigste zaken eenige verklaring zullen geven?'

De Hollander: 'Hoe slecht zij hunne meeningen kunnen uitspreken, blijkt ook vooral hieruit, dat zij dikwijls, eens en nog eens en al weder, zeggen wat de zaak niet is, in plaats van met flinke woorden terstond te zeggen wat zij wel is.'

President Chemicus: 'Het kan noodig zijn, eerst vast te stellen, zoover dat gaat namelijk, wat iets niet is.'

De Hollander: 'Ja, als ik naar iets onbekends zoek! Maar bij dagelijks voorkomende, algemeen bekende zaken!'

De Franschman: 'Ik geloof, dat het gebrek, waarover daar gesproken wordt, ook nog aan iets anders is toe te schrijven. Maar ik bedoel nu vooral, dat door verwaarloozing van taalstudie wezenlijk vele rapporten, zoowel van de regeering als van bijzondere personen, niet te lezen zijn; de vorm, waarin

plannen en ondernemingen van allerlei aard worden voorgedragen, is dikwijls meer afstoontend dan aantrekkend en innemend, en mist niet de briefstijl van de meeste menschen alle eigenaardigheid en oorspronkelijkheid? Onhandigheid in het gebruik der taal, in het schrijven en spreken, doet menige goede onderneming mislukken. Zelfs onze mechanicus zal niet ontkennen, dat een industrieel of een koopman, die smakelijk weet voor te stellen hetgeen hij wenscht, altijd een kans meer heeft dan een ander, die deze gave mist. En denk dan eens aan al die andere levensomstandigheden, waarin een goed gekozen woord, een keurige volzin de heilzaamste en gelukkigste uitwerking doen kan!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Mechanica in verzen?'

De Hollander: 'Neen, maar in goed proza, èn de sciences exactes, èn het verhaal van eene gebeurtenis, èn de voordracht van het een of ander gevoelen.'

De Leeraar in de Historie en Geographie: 'Dat zou mij te pas komen.'

De Statisticus: 'Mij niet minder.'

De Duitscher: 'Ach! de composities van de meeste jongeluî zijn zonder kracht en heerlijkheid! Wat kunnen wij er aan doen?'

De Franschman: 'Ze meer kennis laten maken met die werken, waarin kracht en heerlijkheid in overvloed zijn, en ze vlijtiger zich laten oefenen. Zij moeten meer letters eten!'

De Leeraar in de Wiskunde: 'Dus minder cijfers?'

De Hollander: 'Dat zeggen wij niet; maar meer letters stellig, zoowel van dichters als van prozaschrijvers.'

De Franschman: 'Zij lezen stellig te weinig.'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Wat hebben zij er ook aan?'

De Franschman: 'Wat zij er aan hebben? Niets, niet waar? Het kan niet gewogen, niet afgeteld worden! Zeker niet! Er kan geen boterham van gemaakt, geen biefstuk van gesneden, geen rok uit geknipt, geen huis van gebouwd, geen kamer mede gemeubeld worden! Neen! Maar de mensch kan ook alleen bij brood niet leven!'

De Hollander: 'Bravo! Daar komt het!'

De Franschman: 'Dat kan de mensch niet, zeg ik. Let er vooreerst op, dat wij zoo iets hebben, dat wij verbeelding noemen. Geeft haar goed voedsel, en zij wordt edel. Geeft haar slecht voedsel, en zij wordt gemeen!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: ‘Geef haar geen voedsel! Feiten, feiten!’

De Engelschman: ‘Juist zoo! Dat zegt uw vriend, dien Dickens laat spreken, ook. “Giet de kruiken, de jongens en meisjes namelijk, vol met feiten, en smoort er de verbeelding onder dood,” als gij kunt, wel te verstaan.’

De Franschman: ‘Ja, maar dat kunt gij niet. Chassez le naturel, il revient au galop. Als onze jongens niet gewoon raken aan den welluidenden woordenklank, aan den schitterenden gedachtengang, aan de treffende beeldspraak van hen, die als dichters, als prozaschrijvers en redenaars uitmunten, dan zullen zij daarom nog niet alle gevoel voor poëzie, voor een verhaal, voor het levende woord verliezen; maar zij worden dan de prooi van die anderen, wier vorm ellendig, wier inhoud of onbeduidend of schadelijk is.’

De Leeraar in de Physica en Mechanica: ‘Ik lees nooit van die dingen.’

De Duitscher: ‘Zooveel te erger!’

De Franschman: ‘Dat's een persoonlijk feit, waar wij hier niet mede te maken hebben. Maar het is toch beter dat onze jongeluî leeren om in hun vrijen tijd met een goed boek te zitten, dan dat zij, bij gebrek daaraan, of daarmede onbekend, in zinledige en zieldoodende vermaken ontspanning zoeken. 't Is waarlijk dringend noodig dat zij smaak krijgen in goede lectuur en kennis maken met die schrijvers, wier werken door klassieke schoonheid uitmunten.’

President Chemicus: ‘Gij kunt dat toch niet gelijk stellen met de behoefte aan die andere kundigheden, die hen tot een bron van verdiensten, tot eene broodwinning moeten dienen?’

De Franschman: ‘Bijna stel ik het er mede gelijk. Het verschilt niet veel. Want wat baat geldbezit, wat beteekent bijzondere of algemeene rijkdom, als men er slechts zinnelijk genot, misschien zelfs alleen ruw zinnelijk genot voor te koopen weet?’

De eerste Leeraar in de Wiskunde: ‘Ruw zinnelijk genot! Daarvan zult gij ons toch wel niet beschuldigen, al zijn wij voor literatuur tamelijk onverschillig?’

De Duitscher: ‘Wij beschuldigen niemand. En de eigenlijke mathematici zijn ook gewoonlijk veel te flegmatiek!’

President Chemicus: ‘Zündnadel, pas op!’

De Hollander: ‘Laat ons elkander wel verstaan! Wij moe-

ten toestemmen, en wij doen het gaarne, dat iemand, die op den naam van een beschaafd man aanspraak zal kunnen maken, met de wiskunde niet geheel onbekend, in de natuurwetenschap niet geheel vreemdeling wezen mag; maar wij eischen ook uwe toestemming, als wij zeggen, dat zonder literarische ontwikkeling evenmin aan waarachtige beschaving te denken is. Als ik het zoo noemen mag, gij kunt zonder dat de jongens wel wat vernissen, zoodat zij er als beschaafde luî uitzien en er de uiterlijke kenteekenen van vertoonen! Met behulp van een kleermaker en een dansmeester is dat een heel eind ver te brengen! En daar onze Hollandsche jongens bovendien, naar onzen volksaard, brutaal zijn, kunt gij er een hoogen toon gemakkelijk in krijgen!'

De Franschman: 'Juist; maar die hooge toon verraadt hen toch ook weer. Gij noemt dat vernissen; goed! maar let op, Franschen worden gemakkelijker vernist dan Hollanders; het vernis trekt er bij hen dieper in, het gaat er meer gelijkelijk over. Maar zulke Hollandertjes, van een twintig jaar of zoo, de hoofden vol sciences exactes, zonder eenige literarische ontwikkeling, en dan in Parijsche pakken gestoken, wat zijn het soms vermakelijke ploerten!'

President Chemicus: 'Ik moet erkennen, dat het dikwijls niet aan te hooren is, als zij redeneeren!'

De Hollander: 'Als zij nog maar redeneeren! Slaan zij nonsens uit, gij kunt ze tegenspreken; als zij praten willen, al bedoelen zij slechts hunne eigene wijsheid uit te kramen, zij kunnen terecht gewezen worden. Maar ik wensch meer! Geestdrift voor iets anders dan voor fijne cigaren, en gedachten, die nog wat hooger gaan dan om in den mogelijk kortsten, tijd, het mogelijk meeste geld te verdienen!'

De Franschman: 'Juist, wij moeten aan de jongens ook trachten te geven, wat er aan bijdraagt om hen tot mannen, tot nobele mannen te maken. Prent hen liefde in voor het ouderlijk huis, voor hun vaderland! Wekt hen op tot gloeiende geestdrift voor waarheid en recht! Leert hen hunne uitspanning te vinden in de kunst, al hebben zij noch tijd, noch aanleg om er zich met ernst aan toe te wijden!'

President Chemicus: 'Dat zult gij toch niet alleen door taalstudie en literatuur bereiken!'

De Franschman: 'Zeker niet. Ik stem toe dat jaren, gewijd aan de studie der humaniora, sommige menschen toch niet hu-

maan hebben gemaakt, en het schijnt zonder vrucht te kunnen blijven, dat men door lectuur dagelijks met de edelste geesten omgaat. Maar al kan dan de invloed van goede lectuur verhinderd, zelfs geheel en al vernietigd worden, toch zal zij in de meeste gevallen voor waarachtige beschaving eene gewichtige, ik zou bijna durven zeggen de gewichtigste bijdrage zijn!'

President Chemicus: 'Goede lectuur! Maar slechte dan?'

De Franschman: 'Slechte moet natuurlijk door den Docent ontraden worden. Hij kiest goede en veroordeelt daardoor van zelf andere.'

De Leeraar in de Statistiek: 'Ik ben bang voor slechte lectuur!'

De Franschman: 'Ik ook: maar voor waarachtige beschaving, voor karaktervorming, zou ik zelfs de stelling durven verdedigen: beter dan geen lectuur, is slechte lectuur.'

President Chemicus: 'Alweer doorslaan!'

De Hollander: 'Ik geef hem toch gelijk. Hij rekent er op, dat jongeluî, gewoon te lezen en zich met literatuur te bemoeien, meestal goede lectuur, als het ware bij instinct, zullen vinden. Gelooft gij, dat Heine en Musset, om een paar schrijvers te noemen, wier werken voor jongeluî door sommige vreesachtigen zeer schadelijk genoemd worden, gelooft gij dat zij zooveel kwaad hebben gedaan, als men hen weleens verwijt? Ik niet. Den geest te verstompen is het ergste wat men doen kan. Wekt hem op! Prikkelt hem! Hij moge zich op allerlei dwaalwegen laten vervoeren; hij vindt den rechten weg, het gebied dat hem toekomt, toch eindelijk weder. Bovendien niemand wordt door slechte lectuur alleen bedorven!'

De Leeraar in de Statistiek: 'Hoe meent gij dat?'

De Hollander: 'Ik bedoel, dat jongeluî, die overigens eene goede opvoeding genieten, daarin tegen slechte lectuur een voldoend tegenwicht hebben. Evenmin als goede lectuur een zekere waarborg is voor het vormen van edele karakters, evenmin mag men zeggen, dat slechte lectuur stellig de karakters bederft. Allerlei oorzaken komen daarbij te pas; huiselijke opvoeding, aanleg, omgang!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Daarom zou ik zeggen dat wij ons er niet over te bekommeren hebben!'

De Franschman: 'Dat meent gij niet!'

President Chemicus: 'Gij hebt gelijk, Franschman! Daar kennen wij hem te goed voor. Wien onzer zou het onverschillig zijn tot welke mannen wij onze jongens helpen opvoe-

den? Ons doel is niet om hen voor het een of ander baantje af te richten; wij wenschen mede te werken om hen in ieder opzicht voor het leven bekwaam te maken!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Ik herhaal nog eens: karaktervorming gaat ons niet aan. Dat ligt buiten ons bestek. Dat komt alleen aan de ouders toe!'

De Hollander: 'Wij mogen er ons niet geheel en al van ontslagen rekenen, dunkt mij. Vergeet niet, dat wij bijna elken dag met de jongens een uur of zes persoonlijk omgaan en dat wij verder meestal nog een paar uur minstens over hunne gedachten beschikken!'

De Leeraar in de Statistiek: 'Ik constateer ook, dat onderwijzen wel niet is opvoeden, maar dat het er toch een belangrijk deel van uitmaakt!'

De Duitscher: 'Daar komt bij, dat vele ouders èn het talent èn den tijd missen om dat te doen wat voor de goede vorming van de karakters hunner kinderen noodzakelijk is.'

President Chemicus: 'Ik geloof niet, dat het geheel en al aan hen kan overgelaten worden; zij zouden dan ook aan hunne kinderen onderwijs moeten geven.'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Ik blijf toch bij mijn gevoelen. Maar als ik het moest opgeven, dan zou ik weer zeggen: sciences exactes, feiten, Meneeren! Zij vormen het karakter!'

De Engelschman: 'Dat geloof ik! En welke karakters! Zoo sterk, zoo gelukkig en zoo achtenswaardig! Nog een citaat!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Weer van Dickens? Ga dan maar aan den gang!'

De Franschman: 'Prenez garde! Toujours le perfide Albion.'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Hoezoo?'

De Engelschman: 'Die Mijnheer, wiens grondbeginselen van opvoeding en onderwijs wij vernomen hebben, heeft zijne dochter uitgehuwelijkt aan een vriend, die hetzelfde stelsel is toegedaan. Hij heeft het haar als eene goede zaak voorgerekend, en zij heeft de rangschikking der feiten slechts kunnen volgen. Haar gevoel is er niet bij in aanmerking genomen, maar wat zegt zij, eenigen tijd na haar huwelijk, als haar hart heeft gesproken en zij ter nauwernood voor eenen droevigen misstap is teruggedeinsd? -" Vader, gij hebt mij opgebracht en onderwezen. Ik vloek het uur, waarin ik tot zulk eene bestemming geboren werd. Hoe waart gij in staat mij het leven te geven, en mij

te berooven van al die onschatbare gaven, die het leven boven een toestand van zelfbewusten dood verheffen? Waar is al het edele mijner ziel? Waar is het gevoel van mijn hart? Wat hebt gij gedaan, vader, wat hebt gij gedaan met den tuin, die eens in deze groote woestijn hier had moeten bloeien?" Zij sloeg zichzelve met beide handen op de borst. - Verder verklaart zij, dat zij is gekweld "door een vurig verlangen naar een of ander gewest, waar regels, cijfers en definities geene volstrekte heerschappij voeren." En als zij eindelijk hare eervolle schuldbekentenis heeft afgelegd, dan eindigt zij met tot haar vader te zeggen: "Al wat ik weet is, dat uwe geleerdheid en uwe lessen mij niet zullen redden," en hij moet den trots van zijn hart en den triomf van zijn stelsel als een bewusteloozen hoop stof voor zijne voeten zien nederzinken.'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Nu ja, een meisje! Maar wij hebben het over jongens!'

De Engelschman: 'Juist! Maar ziet dan dezen jongen eens, die ook naar hetzelfde stelsel is opgevoed. Hij kan zijn weldoener, die hem wel dwaas, maar volkomen ter goeder trouw alzoo heeft opgevoed, bij zekere gelegenheid eene smartelijke beproeving sparen, maar dan moet hij zijn eigenbelang ter zijde stellen....'

De Leeraar in de Statistiek: 'Dat is toch moeielijk van iemand te vergen!'

De Engelschman: 'Laat ik dan zeggen, zijn brutaal egoïsme!'

De Leeraar in de Statistiek: 'Dat is wat anders!'

De Engelschman: 'Welnu! Zijn weldoener vraagt hem: "Hebt gij een hart?" En zijn antwoord is: "De bloedsomloop zou zonder hart niet kunnen voortgaan, Mijnheer! Niemand, die bekend is met de feiten aangaande den omloop van het bloed, welke Harvey heeft ontdekt, kan twijfelen of ik een hart heb." Gij begrijpt dat hij het verzoek, dan hem zou gedaan worden, reeds heeft afgeslagen, nog éér het is uitgesproken. Wie wil het boek van Dickens te lezen hebben?'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Ik. Stellig, ik! Wat denkt gij wel? Ik ben nog niet bang voor hem!'

De Hollander: 'Toch wel eenigszins bedrogen!'

De Leeraar in de Physica en Mechanica: 'Ik begrijp niet, hoe ik straks zoo dwaas kon wezen, om in zulk een man der verbeelding vertrouwen te stellen!'

De eerste Leeraar in de Wiskunde: 'Maar ik maak de slotsom der redeneering op. Die is dan nu, niet waar, Meneeren?

Weg met de wiskunde, weg met de sciences exactes! Leve de taalstudie en de literatuur!'

De Duitscher: 'Mis, man! Zoowel sciences exactes als taalstudie. Niet het een òf het ander moeten wij bedoelen, zoodat gij en wij tegenover elkander staan, maar het een èn het ander!'

De Franschman: 'Ik geef mijn woord, dat ik even krachtig voor de sciences exactes zou gesproken hebben, indien ik meende dat zij bij het M.O. moesten aanbevolen worden.'

President Chemicus: 'Of gij even krachtig zoudt gesproken hebben, betwijfel ik. Maar gij kondt het even goed hebben bedoeld!'

De Hollander: 'Denkt gij, dat wij ooit vergeten, wat wij aan de methode der sciences exactes verschuldigd zijn?'

President Chemicus: 'Ik hoop, neen! Maar Meneeren, 't is intusschen twaalf uur geworden. Mag ik U verzoeken nog eens uwe glazen te vullen. - Meneeren! Leve het M.O. telkens verbeterd, steeds meer volmaakt, tot heil van onze jongens en van het lieve Vaderland!'

Al de aanwezigen staan op en ledigen hunne glazen.

President Chemicus: 'Meneeren van de sciences exactes en Meneeren van de humaniora, morgen ochtend wacht ik U hier, en dan weten wij allen weer het wachtwoord, zooals Nelson zeide: - Engeland hoopt, dat ieder zijn plicht zal doen! - Ik sluit de vergadering!'

Bij de mededeeling van bovenstaande notulen gevoelt de ondergeteekende zich verplicht, om een tweetal vragen, die waarschijnlijk bij de lezers zullen oprijzen, terstond te beantwoorden. Men wil misschien weten: hoe het mogelijk is zulke nauwkeurige notulen te schrijven? En, waar zulk eene vergadering van het onderwijzend personeel aan eene Hoogere Burgerschool kan gehouden zijn?

Voor de eerste vraag verzoekt hij, als antwoord, te bedenken, dat licht mogelijk een der aanwezigen een stenograaf kan geweest zijn, bijv. de Leeraar in het Schoonschrijven.

Voor de tweede vraag heeft hij niet zulk eene bevredigende oplossing. Hoewel de notulen hem ter mededeeling zijn toevertrouwd, hij kan zelfs niet gissen, waar de vergadering zou gehouden zijn. Hij meent zelfs dat er geene enkele personaliteit in te vinden is, die bij dat onderzoek helpen kan.

Leiden, 10 Augustus 1870.

W.P. WOLTERS.

Rembrandt Harmensz. van Rijn.
door
Mr. C. Vosmaer.

II.

Het tweede deel van het werk van den heer Vosmaer bevat de beschrijving ven Rembrandt's leven en werken. Deze twee onderwerpen worden niet afzonderlijk behandeld, maar dooreengemengd. De schrijver leidt ons beurtelings Rembrandt's atelier en huiskamer binnen, bij zijn echtgenoot, leerlingen, vrienden en beschermers, en zoo wordt het ons duidelijk, hoe omstandigheden van bijzonderen aard op zijn arbeid invloed hebben.

De kunstprodukten des meesters worden in chronologische orde nagegaan; zijn schilderijen, etsen en teekeningen niet in verschillende rubrieken, maar in hun onderling verband ter sprake gebracht; bij elk schilderstuk worden de etsen en teekeningen medegedeeld, die daarvoor als studiën gediend hebben. Aan dezen vergelijkenden arbeid zijn vaak belangrijke ontdekkingen en pikante beschouwingen te danken. Wij kunnen den schrijver in deze behandeling niet op den voet volgen, maar alleen hier en daar het een en ander aanstippen, om te doen zien hoe veelzijdig en merkwaardig de studie is, die hij aan den grooten schilder besteed heeft.

In 1630, toen Rembrandt zich te Amsterdam op de Bloemgracht vestigde, was de hoofdstad een brandpunt van beschaving en telde zij een groot aantal kunstenaars onder haar burgers. Lastman, de Keyzer, Danckerts, Pieter Potter, Aert Pieters, Torrentius, E. de Witt, de Camphuysens, S. de Vlieger, N. Moydert, S. de Koninck, J.G. van Vliet, S. Savry,

R. Roghmman vormden een uitstekende groep, waarin Rembrandt weldra vrienden en bewonderaars vond. Van de eerste jaren van zijn verblijf te Amsterdam dagteekenen zijn meesterstukken: *Simeon in den tempel, Susanna, de Anatomie-les van Dr. Tulp* (allen in het Mauritshuis). Geen wonder dat zijn talent aanstonds zoo gewaardeerd werd, dat sommige zijner werken gekopieerd werden, door van Vliet en Savry bij voorbeeld, en dat hij zijn atelier moest inrichten ten behoeve van talrijk toestroomende leerlingen.

Onder deze treffen wij zoowel schilders aan, die een grooten naam verworven hebben, als mannen van wie nog slechts weinig bekend is, doch voor wier geschiedenis de onvermoeide nasporingen van den Heer Vosmaer reeds belangrijke bouwstoffen leveren. Wij vinden er F. Bol, J. Backer, G. Flinck, J. de Weth, W. de Poorter, in wier eerste werken duidelijk de invloed van den meester te herkennen is uit de onderwerpen, die zij behandelen, uit de keuze van typen, kostumen en kleuren, uit hun manier van teekenen en uit de geheele samenstelling der tafereelen.

Men weet hoe zijn eigen beeld Rembrandt ontelbare malen tot model en voor allerlei studiën van drapeering en van verlichting gestrekt heeft. Maar weldra stond den schilder een andere liefelijke figuur ten dienste. In 1634 huwde hij Saske van Ulenburgh, en van dit oogenblik af ontmoeten wij in zijn werken het beminnelijk beeld dezer vrouw, hetzij als afzonderlijk portret, hetzij met haren echtgenoot op hetzelfde paneel, hetzij in deze of gene groote historische of bijbelsche compositie, liefst in het prachtige tooisel, zooals Rembrandt alleen dit met zijn rijke fantasie wist uit te denken. Aan haar familie, aan de relatiën, die waarschijnlijk tot haar huwelijk met Rembrandt aanleiding gaven, en aan de plaats die Saske in zijn werken inneemt, heeft de Heer Vosmaer menige onderhoudende bladzijde gewijd.

Het aantal portretten van Rembrandt's hand is zeer aanzienlijk en daaronder komen meesterstukken voor, zooals dat van Martin Day (uit de verzameling van Loon), van Ellison, van den dichter Krul. Nimmer gaf hij aan zijn verbeeldingskracht zoo veel vrijheid, aan zijn artistieke ingeving zoo veel expressie, als wanneer hij zijn eigen beeld maalde; want dan behoefde hij niet, als bij bestelde portretten, te vreezen, dat de kleuren te krachtig en te warm gevonden werden; dit verschil is steeds

duidelijk merkbaar. In zijn portretten vóór 1634 is het licht gelijkmatig en in zilverachtige tinten verspreid; na dien tijd worden de tonen warmer, het clair-obscur wordt op allerlei wijze aangewend en talrijke stoute proeven van licht-effect leiden tot verbazende resultaten. Zoo ontmoeten wij reeds in 1635 een portret van een grijsaard (Coll. Auguiot), zoo krachtig, zoo onstuimig geschilderd, dat men onwillekeurig aan de *Staalmeesters* van 1661 herinnerd wordt. In deze eerste periode zijn ook de bronsachtig-groene tinten opmerkelijk, die vaak als grondtoon gebezigd worden, en zich harmonisch met andere kleuren vereenigen. Niets is intusschen moeilijker dan de kleuren in Rembrandts schilderijen te preciseeren; hij vermengt ze op zoo veelvuldige wijze, hij doet ze zoo kunstig ineenvloeien en in duizende schakeeringen afwisselen, dat men niet meer vermag te onderscheiden en dat men alleen het magische effect bewonderen kan, dat uit die kleurenharmonie geboren wordt.

Voor bijbelsche tafereelen leverden de geschiedenis van Tobias en die van Samson aan Rembrandt ruime stof; wij vermelden slechts *Samson en zijn schoonvader* (vroeger ten onrechte getiteld *Adolf van Gelder*), *Samson en de Filistijnen, Samson's feestmaaltijd* (vroeger verkeerdelijk *het feest van Assuerus* genoemd). Eerst in den aanvang der XVIIe eeuw werd Tobias door de schilders tot onderwerp gekozen: wij merkten reeds vroeger op dat, terwijl men gedurende de middeneeuwen uit den Bijbel de bovennatuurlijke en schrikverwekkende tafereelen opzocht, en in de XVe en XVIe eeuw de Lijdensgeschiedenis en de Heiligenlegenden voorstelde, men later meer door de zuiver moreele en menschelijke verhalen geboeid werd.

Ook Rembrandt's teekeningen worden door den Heer Vosmaer telkens vermeld. Zij moeten niet, gelijk de tegenwoordige, tot een nagenoeg afzonderlijke afdeeling der beeldende kunst gebracht, maar alleen beschouwd worden als studiën en als eerste uiting van de indrukken der kunstenaars. Daardoor juist zijn zij van zoo groot belang, omdat zij ons Rembrandt's ideeën in hun eersten vorm, in al hun naïeveteit doen kennen.

Daarbij komen de veelvuldige etsen, waarvan sommigen slechts losse en vluchtige schetsen zijn, om enkele figuren op te teekenen, die het oog van den schilder getroffen hadden. Andere daarentegen zijn uitgewerkt en vertoonen de prachtigste compositiën en een bewonderenswaardig effect. Zoo *de Bood-*

schap aan de herders, de Ecce Homo, het Sterfbed van Maria.

Zeer ingenieus is de verklaring, die de Heer Vosmaer van een tot nog toe niet te ontcijferen opschrift op drie van Rembrandt's etsen geeft; men had er vroeger o.a. *Venetiis* uit gelezen en daaruit vrij onbesuisd afgeleid, dat de schilder Italië bezocht had. De ware lezing zal wel zijn: *geretuckierdt*, en dan moet men aannemen, dat de drie etsen oorspronkelijk van een andere hand (misschien van Lievens), en door Rembrandt slechts opgewerkt zijn.

In het voorbijgaan vermelden wij nog de scherpzinnige uitlegging, die de schrijver geeft van een ets, welke bekend is onder den naam van *het scheepje van fortuin*, en waarvan verschillende verklaringen bestonden. Het is eenvoudig een vereeniging van meerdere tafereelen uit de reis van St. Paulus naar Rome, waarbij Rembrandt niet alleen het gedicht van Herckmans, ‘de lof der scheepvaart’, maar ook den tekst zelf van den Bijbel voor oogen gehad heeft.

Voor dat de Heer Vosmaer van deze periode afstapt, bespreekt hij wederom eenige van Rembrandt's leerlingen: J. Victor, G. van den Eeckhout, P. Koninck, die wel is waar den stempel van hun meester dragen, doch niettemin blijken hebben gegeven, dat zij hun zelfstandige opvatting, hun originaliteit niet prijs gaven.

Daarna houdt hij zich bezig met Rembrandt's huiselijk leven, met de geboorte zijner kinderen, met de moeilijkheden, die hij van de zijde van sommige leden der familie van Saske ondervond, eindelijk met den dood zijner moeder en de daarop gevolgde broederverdeeling, eindelijk met zijn betrekking tot C. Huygens, den secretaris van prins Frederik Hendrik. Het was Huygens, die voor den prins eenige stukken van Rembrandt moest aankoopen. Verschillende brieven van den schilder hierop betrekking hebbende waren reeds bekend. Aan den Heer Vosmaer danken wij de uitgave van drie nog onuitgegevene: met groot kritisch talent heeft hij ze in verband gebracht en naar tijdsorde gerangschikt, iets dat nog niet beproefd was, en veel meer bezwaren heeft, dan men zich wel zou voorstellen.

Van 1640 tot 1642 dagteekenen wederom talrijke meesterstukken: ‘*le doreur*’, *de vrouw met den waaijer*, verschillende *portretten van Saske, de Heilige familie, Susanna, de Offerhande van Manoë*, eindelijk de beroemde zoogenaamde *Nacht-*

wacht, beter betiteld *het optrekkend Korporaalschap van den kapitein Frans Banning Cock*. Vooral deze laatste schilderij levert den schrijver stof tot juiste en diepzinnige opmerkingen.

Aangaande de meeste leerlingen in dit tijdperk zijn slechts weinig bijzonderheden bekend. J. La Vecq, J. Ovens, C. Paudiss, A.G. Verdoel, H. Heerschop, Drost, van wien wij wel de uitstekende schilderijen, maar niet eens met zekerheid den naam kennen; C. Fabritius, die geheel vergeten was, tot dat Burger de aandacht op dien merkwaardigen schilder vestigde; S. van Hoogstraten, wiens ‘Inleiding tot de Hooge school der Schilderkonst’ vervuld is met artistieke beschouwingen, voor een goed deel van Rembrandt afkomstig. Tot dus ver had niemand op dit boek de aandacht gevestigd; de Heer Vosmaer put er zeer belangrijke aanwijzingen uit, die ons doen zien hoe onjuist het is, wanneer men Rembrandt voorstelt als gekant tegen allen regel en tegen elke artistieke theorie.

Allerboeiendst is het hoofdstuk, waarin de schrijver, met behulp van den Inventaris in 1656 vervaardigd, ons een kijkje laat nemen in de woning, die Rembrandt in de Jodenbreedstraat had gekocht. Hij voert ons letterlijk van kamer tot kamer door het huis, en beschrijft het ameublement en al de kunstverzamelingen van den schilder zoo nauwkeurig, dat wij ons als het ware onder leiding van Rembrandt zelf zouden achten.

Het gelukkig interieur, dat ons hier geschetst wordt, werd hevig beproefd, toen Saske van Ulenburgh in 1632 den schilder door den dood ontviel, hem een eenigen zoon, Titus, nalatende. Die slag verlamde Rembrandts ijver voor de kunst niet, maar was niet zonder invloed op zijn voortbrengselen, die van dezen tijd af de sombere stemming zijner ziel duidelijk verraden; in zijn eigen portretten zijn in het vroeger zoo opgeruimde gelaat ernstiger trekken zichtbaar. De meesterstukken intusschen nemen in grooten getale toe; wij noemen slechts *de Bathseba* (1643, verzameling Steengracht); het *portret van mevrouw Day; de Overspelige vrouw* (1644); het portret in de verzameling Pereire, vroeger bekend onder den naam van *Justus-Lipsius*, maar door den Heer Vosmaer te recht herdacht als *Sylvius* (een neef van Saske).

Volgens den door hem aangenomen regel breekt hier de schrijver weder zijn beschouwingen over Rembrandt's werken af, om een hoofdstuk te wijden aan de verhouding tusschen den schilder en den kunstlievenden burgemeester Jan Six, die

elkaâr waarschijnlijk voor het eerst in 1641 ontmoetten, toen Rembrandt arbeidde aan het portret der moeder van Six. Na een verhandeling over de werken van 1647 tot 1651, waaronder men de bekende *Honderdguldensprent* (*Jezus de zieken genezende*) moet rangschikken, vermeldt hij de discipelen, die van 1650 tot 1654 Rembrandt's atelier bezochten. Vooreerst N. Maes, die misschien meer dan eenig ander zijn meester tot eer strekte, en van wien de schrijver vermoedt, dat hij soms met P. de Hooch heeft saâmgewerkt; dan C. Renesse, die zeer weinig bekend is, en omtrent wien wij hier interessante bijzonderheden vernemen; H. Dullaert, de Duitschers M. Willemans, J.U. Mayr en F. Wulfhagen, eindelijk Gerard Ulenburgh, die tevens kunstkooper was en de verzamelingen van zijn meester waarschijnlijk met menig zeldzaam voorwerp verrijkt heeft.

Waar Rembrandt als landschapschilder bestudeerd moest worden, was het ondoenlijk chronologisch te werk te gaan, omdat men op verreweg de meeste zijner landschappen elke dagteekening mist. Het hoofdstuk, dat hierover handelt, bevat zeer lezenswaardige opmerkingen over die landschapschilders, van wie het belangrijk is de opvatting met die van Rembrandt te vergelijken, omdat hun werken blijkbaar zijn aandacht geboeid hebben (Roghman, Koninck, H. Seghers). Wij zien hem zijn inspiraties in en om Amsterdam en vooral in het Gooiland, maar ook op meer verwijderde plaatsen, zoo als Dordrecht en Kleef, zoeken. Ook op dit gebied is hij een uitstekend kunstenaar; even als in zijn andere schilderijen, weet hij ook hier de realiteit met zijn krachtige fantasie te bezielen. Hij behandelt meestal de boomen als groote massa's, waarin het licht speelt, en weet op die wijze de prachtigste effecten te voorschijn te brengen, zoodat zijn landschappen altijd iets grootsch, iets ideaals hebben. ‘Il traduit la nature, zegt de heer Vosmaer, au moyen de son sentiment poétique et pittoresque. Il procède non en historien, mais en poète; il prend dans la réalité une partie de la nature, la retrempe et la revivifie dans son impression du moment et la traduit ainsi en poésie.’ Te recht laat de schrijver de opmerking volgen: ‘Tel est à vrai dire ce que le maître faisait de tout ce qu'il touchait.’

Van de mannen die in dezen tak der schilderkuust de manier van Rembrandt aannamen, heeft de Heer Vosmaer er verschillende aan een onverdiende vergetelheid ontrukt: A. Farnerius,

wiens teekeningen vaak met die van zijn meester verward worden, J. Leupenius, A. Erkelens, J. Esselens, A. van Boresum, J. Domer, J. van de Cappelle.

Een beschrijving van de werken tusschen 1652 en 1654 voltooid, - waaronder vooral uitmunt de *Bathseba* uit de verzameling Lacaze (thans in het Louvre), welke aan het koloriet van Titiaan en Giorgione doet denken, - wordt gevolgd door een uitweiding over het Schilderfeest van St. Lucas en van Appollo, in 1653 door de Amsterdamsche letterkundigen en artisten gevierd. Dit feest geeft den schrijver aanleiding tot een schets van de kunstwereld der hoofdstad op dat oogenblik. Of Rembrandt bij dat feest tegenwoordig was, is twijfelachtig; zijn afwezigheid zou ons niet moeten bevreemden, want het is maar al te zeker, dat hij in het lot van verschillende groote mannen gedeeld heeft en door vele zijner tijdgenooten - die toch aanspraak maakten op fijnen smaak en helder oordeel - niet of slechts ten halve begrepen werd.

Weemoedig wordt de stemming van den lezer bij het doorloopen van de bladzijden gewijd aan de jaren 1654-1656, waarin ons feiten medegedeeld worden, die soms misbruikt zijn, om het karakter van den grooten schilder te bekladden. Wij bedoelen vooreerst den ongeoorloofden omgang van Rembrandt met zijn dienstmeid Hendrickie Jaghers, waarvan het gevolg was, dat haar de toegang tot het avondmaal ontzegd moest worden (1654), en vervolgens Rembrandts insolvent-verklaring, die met de verkooping van zijn boedel door de Desolate Boedelkamer eindigde (1654).

Men kan niet anders dan den ijver billijken, waarmede de schrijver deze twee gebeurtenissen tot haar ware proporties terugbrengt. Dat de intrigue van den schilder met Hendrikie naar streng moreele begrippen is af te keuren, wordt niet betwist; maar Rembrandt's levensgeschiedenis geeft geen recht om uit zulk een geïsoleerd feit af te leiden, dat hij liederlijk van aard was. Te meer zal men geneigd zijn tot een verschoonend oordeel, wanneer er op gelet wordt, hoe gaarne men in andere groote mannen dergelijke verkeerdheden vergoelijkt en zelfs met poëtische kleuren tracht aantrekkelijk te maken; geef aan Hendrickie den naam van la Fornarina en iedereen zal die onwettige liefdesbetrekking zoeken te idealiseeren.

Evenmin mag de verwarring in zijn financiën een reden zijn om Rembrandt als een verkwister of een zwendelaar voor te

stellen. Veeleer moeten de bijzonderheden, omtrent zijn levenswijze bekend, hem doen beschouwen als iemand, die de waarde van het geld slecht kende en zich te vrijgevig betoonde tegenover zijn bloedverwanten, die dikwijls in moeielijke omstandigheden verkeerden, en te licht geneigd om te voldoen aan zijn liefde voor allerlei voorwerpen van kunst, welke hij gedurig 'met groote curieusheyt' verzamelde. Wel mag men zich er over verwonderen en bedroeven, dat geen zijner welgestelde vrienden hem ter hulp kwam om de grievende verkooping zijner collecties te voorkomen; Rembrandt ondervond het: 'Tempora si fuerint nubila, solus eris.' Toch ziet men, dat zijn relaties met onderscheiden zijner vrienden (Menasseh, Lutma, Six, Coppenol, Roghman, Eeckhout, e.a.) bleven voortduren en men mag onderstellen, dat zij althans tot zijn opbeuring zullen bijgedragen hebben.

Omtrent een tweede en een derde huwelijk, dat Rembrandt zou gesloten hebben, heerscht nog steeds eenige twijfel. Wel heeft Rembrandt in 1654 een dochtertje van Hendrickie Jaghers erkend, maar het is onzeker of hij ooit de moeder gehuwd heeft; althans het blijkt, dat dit voor 1665 niet geschied is. Het blijft daarom twijfelachtig of Catharina van Wijck, die zich in 1674 de weduwe van Rembrandt noemt, diens tweede of diens derde echtgenoot geweest is.

In de nieuwe woning, welke de schilder na de verkooping, waarin hem zijn talrijke kunstschatten ontrukt werden, op de Rozegracht betrok, zette hij zich wederom met onverdroten ijver aan den arbeid en bracht hij nieuwe meesterstukken voort[1]. Wij vermelden uit vele een *Anatomie-les van Dr. Joan Deyman*, een schilderij waarvan na 1781 het spoor verloren geraakt is; alleen een teekening van Dilhoff in het bezit van den schrijver is nog daar om de beschrijving, die Reyolds er van gaf, te verduidelijken. Voorts *het sterfbed van Jacob*, de *predicatie van S. Johannes den Dooper*, het dusgenoemd *Joodsche bruidje* (uit het Museum van der Hoop), waarvoor nog niet met zekerheid een betere benaming gevonden werd, terwijl de tot nog toe aangenomene zonder twijfel onjuist is; verder *Rembrandt en zijn familie* (Museum te Brunswijk), een stuk waarop denkelijk dezelfde personen voorkomen als op het vorige. Te

1) In een bijvoegsel vinden wij de beschrijving van dit huis, waar thans het atelier van den Heer Stracké gevestigd is.

recht brengt de schrijver beide deze schilderijen tot deze periode, waarvan de beroemde *Staalmeesters* in het Trippenhuis (1661) het schitterende type zijn.

In dit tijdperk is een zeer bijzondere manier van schilderen bij Rembrandt waar te nemen: een grauwe grondtoon, afgewisseld met daaraan grenzende tinten en met bruine, gele en grijsachtige kleuren, waarmede een dof rood zich harmonisch verbindt. Dit mysterische koloriet vormt den overgang tusschen de goudgele tint der *Nachtwacht* (1640-1650) en den krachtigen, vurigen gloed van het *Joodsche bruidje* en van de *Staalmeesters*.

Zoo bleef Rembrandt tot op zijn laatste levensuur, dat den 8sten October 1669 aanbrak, onvermoeid werkzaam. De schrijver schildert hem ons te midden zijner oude leerlingen en vrienden, en vermeldt nog twee discipelen, die in dezen tijd Rembrandt's onderricht kwamen ontvangen: G. Keller en A. de Gelder.

Is de nauwkeurige en grondige studie, die de Heer Vosmaer van de afzonderlijke schilderijen, teekeningen en etsen leverde, hoogst boeiend en belangrijk, van niet minder waarde zijn de hoofdstukken, welke het boek besluiten, waarin het oordeel zoowel van Rembrandt's tijdgenooten, als van den schrijver zelf over den grooten schilder wordt medegedeeld. Men miste tot dusver een overzicht van de opinie der mannen van de XVII^{de} eeuw; hier wordt ons dit op een waarlijk uitstekende wijze gegeven.

Sommigen gevoelden slechts bewondering voor den meester, anderen daarentegen, te klein om den kolos te overzien, oefenden een scherpe kritiek uit, die door het nageslacht gelukkig op haar juiste waarde geschat is.

Bijzonder merkwaardig is het oordeel van Sandrart, die intusschen geen kennis droeg van Rembrandt's werken na 1640. Hij was te zeer aan theoriën gehecht, om de onafhankelijkheid van den meester te kunnen goedkeuren; hij betreurt het dan ook, dat Rembrandt Italië niet bezocht heeft, waar hij de antieken en de theorie der kunst zou hebben leeren kennen; alsof Rembrandt niet, gelijk uit den inventaris van zijn verzamelingen blijkt, een aantal specimens van de antieke en van de Italiaansche kunst vergaderd had; alsof ook Rembrandt niet zijn theoriën had, ons uit Hoogstraten's mededeelingen bekend, zoodat wij moeten aannemen dat, waar hij het oude

spoor niet bewandelde, hij wel wist wat hij deed. Nog verwijt hem Sandrart, dat hij enkel Hollandsch verstond, zeer weinig historische kennis uit de boeken kon putten, een verwijt reeds door P. Angel wederlegd; dat hij luttel hechtte aan de leer der perspectief en aan de zuiverheid der omtrekken. Men staat verbaasd over deze eenzijdige beschouwing; wie heeft ooit beter de wijking in zijn tafereelen weten weder te geven, dan Rembrandt met zijn onnavolgbare lichteffecten, zijn tegenoverstelling van licht en donker, zijn verbazend clair-obscur; daaraan juist, daaraan alleen offerde hij soms de scherpte der omtrekken met voordacht op; het was geenszins te doen om de bezwaren aan een juiste teekening verbonden te ontgaan; want dat hij als teekenaar voortreffelijk was, bewijzen, behalve zijn schilderijen, vooral ook de talrijke etsen, die in scherpheid, in juistheid van opvatting en van teekening door niemand geëvenaard zijn.

Sandrart heeft evenwel op andere punten aan Rembrandt volkomen recht doen wedervaren. Hij prijst in zijn stukken de algemeene harmonie, het koloriet, de licht-effecten en het clair-obscur, het relief, de wijze waarop hij de eenvoudigheid der natuur wedergeeft; dan zijn opmerkzamen geest, die hem overal pikante bijzonderheden doet waarnemen; eindelijk zijn onvermoeiden ijver, zijn waren kunstzin.

S. van Hoogstraten, die het groote nut van de onmiddellijke studie der natuur inzag, was minder dogmatisch. Schoon ook hij verlangd had, dat Rembrandt beter de theoretische regelen der kunst had gekend en nageleefd, waardeert hij vrij wel de verdiensten van den schilder, maar hij heeft in de verte het geniale karakter van Rembrandt's talent niet begrepen.

De dichters, die gelijktijdig met den meester leefden, en die zoo gaarne hun Muze aan de verheerlijking der Nederlandsche kunst wijdden, schijnen Rembrandt niet bijzonder opgemerkt te hebben. Slechts enkele malen komt zijn naam in de gedichten van Jan Vos voor, en wanneer Vondel onder een of ander zijner schilderijen eenige dichtregelen plaatst, doelen zij niet zoozeer op den schilder, als op het voorgestelde. Trouwens men mag veilig aannemen, dat Vondel van beeldende kunst niet het minste begrip had; dit is misschien de reden dat tusschen hem en Rembrandt niet die intieme omgang bestaan heeft, welken men had mogen verwachten.

In zijn kritiek van Mr. Vosmaers werk heeft de Heer Wil-

lems[1)], die Rembrandt zeer hard valt wegens hetgeen hij noemt ‘le côté trivial et vulgaire de Rembrandt’, trachten te betoogen, dat Vondel, ‘de teedere en mystieke schrijver van Lucifer’, vrij natuurlijk een afkeer moest gevoelen voor den kunstenaar, die *le Lit à la Française* durfde teekenen. Deze verklaring komt ons geheel onjuist voor. Twee of drie min zedelijke etsen geven niet het recht Rembrandt te beschrijven als ‘très-sensuel et vulgaire’, of men zou er niet voor moeten terugdeinzen, dezelfde epitheta toe te voegen aan vrij wat schilders, zoowel oude als moderne; het is namelijk niet moeilijk ook van Rafaël, ‘le divin’, van Michel Angelo, van Titiaan, van Veronese, van Rubens, en, om een modernen te noemen, van Kaulbach, voortbrengselen te noemen, die met evenveel recht ‘sensuel et vulgaire’ mogen heeten. Men zou verkeerd doen hierbij geen rekenschap te houden van den geest des tijds, die vroeger voorstellingen en beschrijvingen duldde, welke tegenwoordig niet zonder sluijer gedoogd worden. In geen geval kunnen Rembrandt's enkele vrije stukken hem in het oog van Vondel, die zelf niet altijd zeer kieschkeurig was, benadeeld hebben. Maar ook wanneer men aanneemt, dat de dichter de opvattingen van den schilder over 't algemeen triviaal en gemeen vond, zou dit alleen bewijzen, dat hij het humanitaire karakter van Rembrandt's genie niet heeft gevat en dat ook hij, wat kunstgevoel betreft, of exclusief of incompetent was. Bedenkt men intusschen, dat Vondel in voortdurende betrekking stond met andere kunstenaars, wier opvatting geheel met die van Rembrandt overeenkwam, dan is er geen grond om in het karakter van Rembrandt's talent de reden te zoeken, die de sympathie tusschen de twee groote mannen bemoeilijkte; en men doet verstandiger dit punt onverklaard te laten, totdat men goede gegevens gevonden heeft, indien men zich althans niet wil neêrleggen bij de o.i. zeer juiste beschouwingen van den Heer Vosmaer omtrent Vondel en den Muiderkring.

Rembrandt was te onafhankelijk voor de meeste zijner tijdgenooten, die alleen voor het klassicisme oog en oor hadden en vaak van zekere gemaaktheid niet vrij wisten te blijven. Even scherp als onverdiend waren dan ook soms de verwijten, welke hem naar het hoofd geslingerd werden. Als een staaltje daar-

1) Independance belge du 26 Juin 1869.

van deelt ons de schrijver eenige dichtregelen mede van Andries Pels, een armzalig poëet, wiens kritiek thans slechts met een schouderophalen beantwoord zou worden. Daartegenover kan gelukkig gewezen worden op de beter geïnspireerde taal van Jeremias de Decker, die den schilder naar waarde weet te schatten.

Groot was de invloed dien Rembrandt op zijn leerlingen en zelfs op andere schilders uitoefende; de werken van talrijke meesters dragen er de duidelijke blijken van. Velen evenwel volgden wederom de Italiaansche scholen en zochten naar klassicisme en naar hetgeen men stijl noemde; en daar het hun aan een krachtigen scheppingsgeest ontbrak, gingen zelfstandigheid en individualiteit in de Hollandsche kunst te loor.

Rembrandt bleef zich zelven gelijk, maar werd eerst later volkomen begrepen. Bijzonder treffend zijn de woorden van den Heer Vosmaer, wanneer hij den strijd van den grooten meester tegen den opkomenden stroom schetst: ‘Rembrandt était un homme taillé d'un seul bloc; il avait les aspérités du génie. C'était un esprit original et indépendant; il n'avait pas visité l'Italie, il avait sa théorie, sa longue pratique à lui. Mais on le comprenait mal. On pensait qu'il était l'opposition incarnée des nouvelles idées. Cela n'était vrai qu'à moitié. Il n'était pas contre ces idées, il en était au dessus. Chaudement applaudi, aussi longtemps qu'il resta dans certaines limites, il vit l'admiration diminuer non pas en profondeur mais en étendue, à mesure que son vol monta plus haut et devint plus audacieux. Bientôt à côté d'elle surgit la désapprobation et la méconnaissance. Mais ce ne sont que les forts qui engendrent une telle opposition.’

In de twee laatste hoofdstukken van het boek vinden wij een inderdaad uitstekende schets van Rembrandt als mensch en als kunstenaar. De schrijver heeft er zich op toegelegd, hem vrij te pleiten van die lichtzinnig opgeworpen beschuldigingen, waaraan een onzer beroemde schilders heeft bloot gestaan van de zijde van sommige biografen, die den lezer liever boeien met dwaze anecdoten dan met gezonde oordeelvellingen.

Rembrandt was geen man van literarische studie, maar had een zeer opmerkzamen geest, een diep denkvermogen. Zijn omgang met deftige lieden, zooals Tulp, Huygens, Uyttenboogaerd, Six, de betrekkingen door zijn huwelijk met de familien van Ulenburgh en Sylvius ontstaan, zijn relaties met Anslo,

Menasseh, de Decker, Heyblock bewijzen dat zijn persoonlijkheid geen gewone en alledaagsche was. Hem werd niet gelijk aan zoovele andere verweten, dat hij een brasser of een drinkebroer was; integendeel, hij werd om zijn soberheid geroemd. Uit zijn correspondentie met Huygens, uit zijn geheele levenswijze ziet men duidelijk, dat alle hoogmoed, alle zelfoverschatting verre van hem was. Tegenover zijn leerlingen en tegenover andere schilders was hij steeds welwillend en voorkomend en hij bleef niet in gebreke waar hij kon hun een dienst te bewijzen.

Een gevoel van verwondering kan niet onderdrukt worden, wanneer men hem van inhaligheid hoort beschuldigen, die zoo menig portret om niet schilderde, die aan prins Frederik-Hendrik 2000 gulden voor twee schilderijen vroeg en er bijvoegde, dat ‘soo Syn Hoocheyt dunckt dat syt niet en meeryteeren, sal naer syn eygen believen minder geeven, my verlaetende op Syn Hoocheyts kennis en discreesy.’ Ook zijn edel gedrag bij de verdeeling van de nalatenschap zijner moeder bewijst het tegendeel. Veeleer was hij te mild en liet hij zich door zijn passie voor kunstvoorwerpen en zeldzaamheden verder leiden, dan zijn fortuin gedoogde.

Het Salonleven was voor een man van het onafhankelijk, rond en openhartig karakter van Rembrandt niet aantrekkelijk. Wij hooren hem zelf zeggen: ‘als ik mijn geest uitspanninge wil geven, dan is het niet eer die ik zoek, maar vrijheid.’ Vandaar dat Sandrart van hem getuigt, dat hij ‘seinen Stand gar nicht hat wissen zu beobachten und sich jederzeit nur zu niedrigen Leuten gesellet hat.’ Dat men hieronder lieden uit den burgerstand, in tegenoverstelling van mannen uit de regeeringsfamiliën, moet verstaan, is duidelijk, en het is ons onverklaarbaar, hoe de Heer Willems uit deze zinsnede heeft kunnen afleiden, dat Rembrandt bij voorkeur leefde ‘dans ce monde équivoque de gens sans aveu, de toute race et de toute condition, qui sont la lie des grandes villes!’ Houbraken immers zegt uitdrukkelijk dat hij ‘geen man was, die veel in de kroeg of gezelschappen verteerde, en noch min binnenshuis, daar hij maar borgerlijk leefde, en als hij aan zijn werk was, dikwijls met een stuk kaas en brood of met een pekelharing zijn maaltijd deed;’ en Sandrart laat zijn woorden voorafgaan door de verklaring, dat hij ‘kein Verschender’ geweest is.

Rembrandt was een krachtige, scherp geteekende persoon-

lijkheid, met levendigen geest en een ijzeren wil. Tot op zijn laatsten levensdag bleef hij, niettegenstaande den last der jaren en de slagen van het lot, de volle kracht zijner buitengewone natuur bewaren, en geen vermoeidheid, geen afmatting is in zijn werken merkbaar. Zijn bewonderenswaardig penseel blijft tot het einde toe gereed, om de steeds jeugdige poësie van zijn genialen geest te vertolken.

Als kunstenaar is Rembrandt het hoofd der Hollandsche school. Zijn werken dragen in zooverre het nationaal karakter, als men daarin het streven zijner voorgangers terugvindt; maar daarvan kan, zoo immer, gezegd worden, dat zij een eigen subjectieven stempel vertoonen, die het gevolg is van een eigenaardige opvatting, van het zoeken naar bijzondere middelen om het schilderachtige en het poëtische uit te drukken. Langzamerhand intusschen ontwikkelt en wijzigt zich Rembrandt's talent en winnen zijn voortbrengselen in eenvoud en in objectiviteit; en reeds de *Anatomie-les*, zoowel als vele andere stukken van later tijd, behooren niet tot de kunst van een bijzonder land, van een bepaalden tijd, maar zijn universeel en van alle eeuwen.

Hoe gaarne wij het ook zouden willen, wij moeten er van afzien dit hoofdstuk te resumeeren; het verdient in zijn geheel gelezen en doordacht te worden, zoo rijk is het aan fijne beschouwingen, aan juiste denkbeelden, aan verhevene gedachten: het is een ware cursus van aesthetiek. In deze uitmuntende bijdragen heeft de schrijver Rembrandt als kunstenaar zegevierend tegen de aanvallen verdedigd, welke somtijds door bevooroordeelde theoretici waren ingebracht; bij name tegen de beschuldiging van vulgariteit, die men, vooral op grond van zijn opvatting der bijbelsche geschiedenissen, meende te mogen opwerpen. Rembrandt voelde zich minder aangetrokken door het bovennatuurlijke, het symbolieke in den Bijbel, dan door de menschelijke zijde. Hij bracht de tafereelen uit de Heilige Schrift tot menschelijke proportiën terug en op die wijze gaf hij daaraan een treffende actualiteit. Daarom stelde hij de Apostelen als eenvoudige lieden, Josef als een timmerman en niet als een grieksch wijsgeer voor. Dat hij in zijn kostumen van de historische waarheid zou afgeweken zijn, is een opmerking, die weinig waarde behoudt, wanneer men bedenkt, dat op dit punt de archeologische juistheid eerst sedert een halve eeuw tot een vereischte gemaakt is, en dat de schilderachtige

dos, dien hij ontleende aan de Amsterdamsche joden en aan de Levantsche kooplieden, welke zich in de hoofdstad bevonden, licht aan de waarheid even nabij komen, als de pseudo-romeinsche kleederen, door de Italianen gefantaseerd. Rembrandt minachtte trouwens den eerbied geenszins, dien de geschiedenis verdient. Steeds geeft hij bewijzen, dat hij zich nauwkeurig op de hoogte gesteld heeft van den text, dien hij wilde illustreeren, en meermalen ziet men, dat hij de gewoonten van vroegeren tijd kende en in het oog hield[1], schoon hij evenmin als de andere schilders van zijn tijd, jacht maakte op die nauwgezette oudheidkundige juistheid, die tegenwoordig maar al te dikwijls in de plaats treedt van de ware poëtische uitdrukking en menig modern schilderij doet gelijken op een proefstuk van archaeologie.

Gaat het derhalve niet aan, Rembrandt's opvatting van historische en van bijbelsche tafereelen met den naam van triviaal te bestempelen, en moet men veeleer het denkvermogen bewonderen dat den schilder deed afwijken van de conventioneele middeneeuwsche interpretatie, om nader bij de menschelijke te komen, toch is het, gelooven wij, niet te ontkennen, dat hij somtijds die humanitaire opvatting wel wat vrijer heeft uitgedrukt, dan overeenkomt met het gezonde begrip van schoonheid, hoe ruim men dit ook neme. Zoo heeft hij b.v. in den *roof van Ganymedes* de angst, die den knaap gedurende zijn reis door de lucht moest bevangen, ontegenzeggelijk naar volle waarheid uitgedrukt. Men mag intusschen vragen, of hier het bovennatuurlijke van het voorgestelde feit den schilder niet voldoende wettigde, om zoodanige bijzonderheden te verbloemen, die, hoe natuurlijk ook, in geen geval iets kunnen bijdragen tot den indruk dien de schilder moet trachten te verkrijgen. Wat men in een ets als caricatuur zou kunnen verschoonen, wordt in een schilderij te recht ernstiger beoordeeld, en wij gelooven dat de *Ganymedes*, hoe voortreffelijk ook geschilderd, van wansmaak niet is vrij te pleiten. Dit schijnt ook het gevoelen van den Heer Vosmaer te zijn, want zijn beschouwingen bevatten geen verdediging, maar slechts een

1 Zoo heeft hij in den *Feestmaaltijd van Samson* (te Dresden) de dischgenooten niet op zetels, maar op rustbedden geplaatst, een bijzonderheid waarvoor S. Angel hem reeds prijst en die geheel ten onrechte door den Heer Willems betwist wordt.

verklaring van de zonderlinge opvatting, die Rembrandt zich veroorloofd heeft.

Bij het bespreken der *S. Jans predicatie* waagt zich echter de schrijver verder en tracht hij zekere détails, die wat al te conscientieus naar het leven geteekend zijn, te vergoelijken, op grond dat daardoor krachtige contrasten verkregen worden, die de aandacht van den toeschouwer opwekken, en dat juist door den humor van sommige bijzonderheden het ernstige gedeelte van het tafereel beter uitkomt. Maar mag dan tot het verkrijgen van treffende tegenstellingen elk middel worden aangewend, en loopt de kunstenaar geen gevaar den verheven indruk, dien hij meent te weeg te brengen, geheel te missen, wanneer hij den toeschouwer met triviale tooneelen verrast?

Men geve intusschen aan deze aanmerkingen geen te wijde strekking; de grootste genieën hebben hunne oogenblikken van zwakheid gehad, die het onrechtvaardig zou zijn hun als misdaad aan te rekenen. Dat Rembrandt een zeer enkele maal zich door de studie der natuur wat ver heeft laten meesleepen, is een gevolg van de buitengewone ‘fougue’ en de krachtige onafhankelijkheid van zijn karakter.

Het verwijt, dat Rembrandt alleen als kolorist, niet als teekenaar uitmuntte, is reeds vroeger wederlegd. Het is evenwel te begrijpen, dat het groote publiek soms iets onaangenaams in de teekening van Rembrandt vindt, en hier hebben wij vooral zijn naakte vrouwenfiguren op het oog. Daarvan schreef reeds Andries Pels, de dichter van wiens venijnige kritiek hierboven melding is gemaakt:

> ‘Als hij een naakte vrou, gelijk zomtijts gebeurde,
> Zou schild'ren, tot model geen Griekse Venus keurde,
> Maar eer een' Waster, of Turftreedster uit een schuur;
> Zijn dwaling noemende navolging van natuur,
> Al 't ander ijdele verziering. Slappe borsten,
> Verwrongen handen, ja de nepen van de worsten
> Des rijgslijfs in den buik, des kousebands om 't been,
> 't Moest al gevolgt zijn, of natuur was niet te vreên...’

Bij groote overdrijving ligt in deze aanmerking wel eenige waarheid; de vormen zijner naakte vrouwenbeelden wijken inderdaad veel af van die der gevierde Grieksche en Itatiaansche schoonen. Het was echter niet de kennis van de conventio-

neele zuivere vormen der Grieksche godinnen, die Rembrandt ontbrak; maar wanneer hij een misschien wat plompe, doch gezonde, frissche deerne als model voor zich zag staan, was hij de man niet om zich te laten binden door de regelen van een of ander canon en zijn penseel te plooien naar de eischen van het klassicisme, zooals die kunstenaars deden, welke er ten laatste toe geraakten vrouwenbeelden te scheppen, geheel in strijd met anatomie en natuur; Rembrandt's vrouwen, al zijn het geen grieksche of italiaansche, zijn in allen gevalle figuren tintelende van leven.

Wij moeten ons bepalen tot deze aanstipping van sommige punten, waarop Rembrandt van tijd tot tijd is aangevallen, met verwijzing overigens naar Mr. Vosmaer's uitgewerkte beoordeeling van Hollands grootsten schilder, steeds onpartijdig, scherpzinnig en, waar het te pas komt, met een gewettigd enthousiasme geschreven; ongetwijfeld zullen deze bladzijden bij ieder weerklank vinden.

Aan zijn werk heeft de schrijver een aanhangsel toegevoegd, waarin wij vooreerst eenige rectificatiën van en toevoegsels aan het eerste deel, en sommige nadere bijzonderheden omtrent verschillende personen vinden; verder den Inventaris van Rembrandt's boedel in 1656 en eenige stukken betreffende zijn zoon Titus; eindelijk, ‘last not least,’ een uitmuntenden Catalogus van Rembrandt's werken (schilderijen, teekeningen en etsen) chronologisch gerangschikt. De samenstelling van een zoodanige lijst, waaraan zich tot dusver niemand gewaagd had, is een ware reuzenarbeid. Niet alleen de werken, waarop een dagteekening voorkomt, worden er in vermeld, maar ook die, welke om deze of gene reden onder een of ander jaarta gerangschikt kunnen worden. In de beslissing hieromtrent, die met talrijke moeilijkheden gepaard ging, is de schrijver door zijn uitgebreide kennis en zijn helder oordeel uitmuntend gediend geworden, en slechts zeer enkele malen zal hij een betwister te vreezen hebben. Intusschen ontbreekt, zooals de Heer Vosmaer zelf erkent, de vermelding van sommige kunstvoortbrengselen, in Engeland en elders verspreid, welke het den schrijver niet gegeven was met eigen oogen te aanschouwen en te beoordeelen. Wij wenschen van harte dat eenige nadere buitenlandsche reizen hem weldra in staat mogen stellen deze leemte aan te vullen, en daardoor den belangrijken chronologischen Catalogus in volledigheid te doen winnen.

In een andere lijst heeft de schrijver de meeste bekende teekeningen verzameld, en volgens haar onderwerp ingedeeld; tot nog toe bestond zulk een arbeid niet, zoodat hier in een wezenlijke behoefte voorzien is.

Een tabel met fac-simile's van handteekeningen en een geestig etsje van J. Weissenbruch naar een teekening van Israels, Rembrandt's woning in de Jodenbreedstraat voorstellende, versieren het boek.

Wij hopen in deze aankondiging door de vermelding van het een en ander uit het werk van den Heer Vosmaer, vooral van datgene, hetwelk geheel nieuwe gezichtspunten opent, of tot dusver onbekende bijzonderheden betreft, een denkbeeld te hebben gegeven van de verscheidenheid der behandelde stof en van het groote talent, waarmede de schrijver zijn moeilijke en veelomvattende taak heeft vervuld.

VICTOR DE STUERS.

Bibliographisch album.

Dr. J. Hooykaas, God in de Geschiedenis. Schiedam, Van Dijk & Comp.

‘Eenzijdigheid is het noodlot van den menschelijken geest.’ Die opmerking moge niet nieuw zijn, zij is toch nog niet verouderd. Wel is waar, haar onbepaald te onderschrijven zou al wederom eenzijdig zijn. Gold zij in volstrekten zin, moed en lust tot onderzoek en nadenken zouden ons ontzinken. Haar betrekkelijke waarheid daarentegen brengt ons een heilzame waarschuwing tegen al wat ons, bij het zien op het ééne dat ons boeit en waarvoor wij opkomen, het vele waarmeê het samenhangt zou doen voorbijzien.

Mij dunkt, de steller van de hierboven genoemde Voorlezing heeft die waarschuwing niet behoorlijk ter harte genomen. Dit zeggende bedoel ik geenszins den ook door mij hooggeschatten auteur iets krenkends te zeggen. Integendeel, het zijn niet de minst edele geesten, die zich het eerst door sterke indrukken tot eenzijdige beschouwing en daardoor zwakke redeneering laten verleiden. En dit schijnt mij hier het geval te zijn.

Voor wie niet of minder bekend zijn met hetgeen ten onzent op theologisch gebied voorvalt, zal het niet overtollig zijn mede te deelen, dat Dr. Hooykaas onder de voorstanders van de Nieuwe Richting, die hij overigens van harte is toegedaan, eene hem eigene plaats inneemt, door de oppositie die hij voert tegen het, volgens hem, ver de meeste modernen aanklevend i n t e l l e c t u a l i s m e ; een krankheid, die slechts te ontkomen zou zijn op het door hem aangeprezen en als e t h i s c h gekenschetste standpunt. Wat mij betreft, ik geloof dat het bedoelde ziekteverschijnsel inderdaad voorhanden en te vreezen is, mits het anders en juister omschreven worde dan door Dr. H. geschiedt; en ik meen tevens dat de genezing moet komen van de zijde waarop door hem wordt gewezen, mits men zich wel wachte nu met hem een onthouding te prediken, die erger ware dan de kwaal en onwillekeurig doet denken

aan een die zich de oogen uitsteekt om toch vooral niet dubbel te zien.

Wat Dr. H. in deze voordracht bedoelt, is: het godsdienstig geloof, uit het door hem alleen houdbaar gerekende standpunt, te handhaven tegenover al wat, met name in het lot en leven der menschheid, tot twijfel of zelfs tot ontkenning van het godsbestuur schijnt te nopen. Indien de godsdienstige overtuiging wel gegrond is, dan moet zij, wel verre van door het historisch onderzoek weêrsproken te worden, er alleszins meê te vereenigen zijn; wat meer is, dan moet worden erkend, dat eerst een godsdienstige historiebeschouwing aan alle eischen voldoet, dat eerst deze den gang der dingen ziet in het rechte licht en waardeert naar den rechten maatstaf. Maar welke en hoedanig is de godsdienstige overtuiging, die eensdeels aan het wetenschappelijk onderzoek leiding en wijding geeft, zonder er toch in het minst den wettigen gang van te belemmeren, en die anderdeels door de resultaten van dat onderzoek zoo weinig geschokt kan worden, dat zij er veeleer steun en voedsel in vindt? Ziedaar de vraag, waarop de heer H. hier het antwoord zoekt te geven.

Drieërlei standpunt, waarop men zich in naam van het geloof ten aanzien van (natuur en) geschiedenis heeft geplaatst, wordt besproken en veroordeeld. Allereerst het s u p r a n a t u r a l i s t i s c h e . Dat ik met de veroordeeling hiervan vollen vrede heb, behoeft niet gezegd te worden. Ook wensch ik de daartoe leidende motieven thans niet ter sprake te brengen. Anders zou ik tegen een en ander, hier door den schrijver aangevoerd, wel bedenking hebben. Zoo is vooral het hier uitgesproken oordeel bevreemdend, ‘dat de supranaturalistische geschiedbeschouwing, hoe kleingeestig vaak toegepast, toch op zich zelve voor den onbekrompen denker de weg kan zijn om tot de hoogere eenheid [zegge: eenheid] aller verschijnselen op te klimmen, tot de macht van welke alles afhangt, de wet aan welke alles gehoorzaamt,’ enz. Ik meende, dat het supranaturalisme voor denker en geloovige beiden onbevredigend was, juist dewijl het van dualistische onderstellingen uitgaat, die de bedoelde eenheid buitensluiten. Opmerkelijk is, dat de schrijver voor dit dualisme geen oog heeft, er althans geen aanstoot aan neemt. Trouwens het blijkt dat hij ook op zijn standpunt eenerlei dualisme toegedaan blijft.

Om dat door hem ingenomen standpunt te doen kennen en te rechtvaardigen, wijst hij, behalve het supranaturalistische, tevens af, zoowel wat hij het m o n i s t i s c h e , als wat hij het e m p i r i s t i s c h e noemt. Met het laatste wordt de zienswijze bedoeld, die, slechts zeker achtende wat door waarneming is vast te stellen, aan het geloof een louter subjectieve beteekenis en waarde toekent en het daarom ook van de wetenschap niet alleen onderscheiden, maar ten eenenmale afscheiden wil, zoodat de geloovige de uitkomsten der wetenschap en de man van wetenschap de uitspraken des geloofs geheel buiten rekening heeft te laten. Een godsdienstige wereld- en geschiedbeschouwing kan dan nog wel haar recht hebben, maar geen ander dan het recht van elke feitelijk voorkomende gevoelsaandoening of gemoedsstemming, waaruit intusschen geenerlei besluit getrokken zal mogen worden ten opzichte van het werkelijk bestand der dingen.[1] Wij zijn het met den heer H. volkomen eens, dat zulk een gewelddadige scheiding van geloof en wetenschap slechts in de theorie bestaanbaar, maar in de practijk onuitvoerlijk is. Geen wetenschappelijke, en eveneens geen godsdienstige overtuiging, die waarlijk o v e r t u i g i n g is, laat zich voor een wijle ter zijde stellen. Wat meer is, een geloof, waarvan men als man van wetenschap zelf moest erkennen dat men er geenerlei wettige verzekerdheid in bezit aangaande het wezenlijk wereldverband, zulk een geloof zou van nul en geener waarde zijn. Maar al moet dit gereedelijk worden toegestemd, het o n d e r s c h e i d tusschen geloof en wetenschap mag daarom niet uit het oog worden verloren. Dit geschiedt door den schrijver, als hij geenerlei zekerheid en dus ook geen wettige geloofsverzekerdheid erkent, tenzij deze, gelijkerwijs de wetenschappelijke, uitsluitend door waarneming en ervaring verkregen en dus ook zelve wetenschap zij. Zoo wordt hij in het kenmerkend grondbeginsel met de door hem bestreden empiristen eenstemmig. Is dit heulen met een beginsel, waarvan hij de consequentiën bestrijdt, bij den eersten oogopslag hoogst bevreemdend, het vindt zijn verklaring, vooreerst in het dubbelzinnig gebruik door den schrijver (met velen) van het woord ‘ervaring’ gemaakt, ten anderen en

1 De ervaring waarvan de zoogenaamde ervaringswetenschap uitgaat, wordt op den klank af gelijk gesteld met de gemoedservaring waarvan het geloof uitgaat; ofschoon de eerste niet anders dan waarneming en verbinding van waarnemingen zijn wil, terwijl de laatste voor het grooter deel waardering, en als zoodanig in eindeloos hoogere mate van de verschillende gesteldheid van het subject afhankelijk is en daarenboven tot geheel andersoortige gevolgtrekkingen leidt.

vooral in de hem vervullende vrees voor den weg die uitloopt op hetgeen hij als m o n i s m e kenschetst en boven alles bedenkelijk schijnt te achten. Dit monistische standpunt intusschen is (immers volgens een tweede en alleen billijke beschrijving door den auteur zelven er van gegeven) niet anders dan de denkwijze, die overal en in alles Gods kracht en werkzaamheid erkent, God aanmerkt als de in de wereld inwonende oorzaak èn van het geheel der bestaande dingen, èn van deze afzonderlijk, die in alles tegenwoordig is, altijd voor alles zorgt en werkt, alles en allen bezielt.' En waarom acht de heer H. deze overtuiging zoo bedenkelijk? Het is, dewijl hij er niet anders in kan zien dan de vrucht van intellectualisme en als zoodanig begrippenspel, een bloot aprioristische onderstelling, die het godsdienstig gemoed niet bevredigt, die door het geloof wordt afgewezen, die indruischt tegen de onfeilbare uitspraken van het zedelijk gevoel. Geen geringe grieven, voorwaar! Doch letten wij, eer wij ze toetsen, op hetgeen de schrijver, als het betere en alleen rechte, voor het alzoo veroordeelde in de plaats wil stellen.

Nu dan, het standpunt door Dr. H. met allen nadruk aanbevolen, is het e t h i s c h e . De zedelijke ervaring moet de grondslag zijn van het godsdienstig geloof; zij en zij alléén moet ons leeren wat wij als goddelijk, wat wij als Gods werk in het lot en het leven der menschheid hebben te erkennen.

Laat mij in de eerste plaats met ingenomenheid vermelden, dat zich dus ook hier weder een stem komt voegen tot de vele, die in den jongsten tijd op het innig verband tusschen godsdienst en zedelijkheid hebben gewezen en in de levenskracht der zedelijke beginselen de onmisbare voorwaarde willen erkend hebben van de vastheid en vruchtbaarheid der godsdienstige overtuiging. Wat mij betreft, ik meen dat de stemmen, die ons h i e r o p opmerkzaam maken, niet genoeg kunnen behartigd worden en dat dus ook de heer H., met hetgeen hij in d e z e n zin verkondigt en voorstaat, een zeer verdienstelijk werk doet.

Inderdaad, het goddelijke kan niet erkend worden, tenzij het recht en de macht van het goede, het heilige, worde gehuldigd. En wederom ligt in ieder ernstig erkennen van het laatste het

godsdienstig geloof reeds besloten, zóó dat de nadenkende het er niet van losmaken kan en de meesten van zelf en instinctmatig van het eene tot het andere geleid worden. Waar zij dit voorbijziet of loochent is de zoogenaamde *morale indépendante* gewis in het ongelijk. Wil zij met het volste recht het zedelijke leven vrij verklaren van al wat ons, in naam van den godsdienst, slechts door overlevering en uitwendig gezag is opgelegd, zij mag niet vergeten, dat de zedelijke beginselen zelve nooit vertrouwend en onvoorwaardelijk kunnen worden geëerbiedigd, tenzij men er de werking, de eischen en beloften in erkenne van dat volmaakte en allesbezielende Leven, van die hoogste en allesbeheerschende Macht, die wij God noemen.

Intusschen heb ik daar laatstelijk reeds uitdrukkingen gebezigd, die door den heer H. gewraakt zouden worden. Immers, ééne allesbeheerschende, alleswerkende Macht meent hij niet te kunnen erkennen, aangezien zijne zedelijke ervaring hem van deze geen getuigenis geeft. En zoo kom ik op de groote grieve, die ik tegen zijn vertoog heb in te brengen. Dat hij in het zedelijk bewustzijn het hechte steunpunt erkent van het godsdienstig geloof, is zijne kracht. Maar die kracht wordt ten eenenmale gebroken, wordt tot zwakheid, door de eenzijdigheid, waarmede hij in dit ééne: de zedelijke ervaring, nu ook het eenige meent te zien waarop wij kunnen afgaan, en wel zoozeer en in dezen zin het eenige, dat hij in die zedelijke ervaring ieder element van redeneering, van denkenswerkzaamheid loochent en ter zijde werpt, opdat zij toch vooral zou blijken een onmiddelijk ervaren en waarnemen van God te zijn, daar het heet dat dit alleen ons zekerheid kan schenken.

Opmerkelijk toch en zonderling, hoe de invloed van het scepticisme in onze dagen allerlei gemoederen heeft aangetast! Geheel de voordracht die wij bespreken, geeft ons een inderdaad merkwaardige proeve te zien van den strijd tusschen de beide hoofdmachten, die elkander thans op geestelijk gebied bekampen: de macht van het geloof, dat in de zedelijke beginselen zijn gewis ter overwinning voerende sterkte zoekt, en die van den twijfel, die, waar hij die beginselen zelve niet overmag, er althans de draagkracht, hetgeen zij onderstellen en eischen, zooveel mogelijk van tracht te beperken. Wel is waar, den diepsten grond van het scepticisme is onze schrijver blijkbaar te boven; immers deze is geen andere dan het vertwijfelen aan de zedelijke roeping zelve,

Maar toch is het een onmiskenbare nawerking van het scepticisme, die hem al wat naar redeneering zweemt, bedenkelijk en bedrieglijk doet achten, als ware het verstand ons slechts gegeven om ons te verschalken. IJdel pogen intusschen, zonder redeneering tot eenigerlei inzicht of overtuiging te willen komen; in een geloof te willen roemen waaraan het denken geen deel zou hebben. Hoe ijdel dit pogen is, toont het voorbeeld van den schrijver zelven, als hij ons - hij vergeve ons een door hem gewraakte, doch hier niet te vermijden uitdrukking - als hij ons z i j n godsbegrip ontvouwt en den weg waarlangs hij er toe komt.

Wij nemen, heet het, wij nemen in onszelven een zedelijken invloed waar, die onzen wil neigt en onze ontwikkeling leidt; eene macht, die met onmiskenbaar en onveranderlijk gezag ons ten goede drijft. En nadat deze macht en hare werking in eenige bijzonderheden beschreven is, wordt de gevolgtrekking gemaakt: ‘geestelijk, alvermogend, eeuwig, licht en liefde: deze Macht is God.’ Ik heb niets tegen deze slotsom; maar ik heb zooveel te meer tegen de inderdaad ongerijmde bewering, dat zij zouder redeneering, door onmiddellijke waarneming verkregen zou zijn. Ziedaar een zelfbedrog, waarvan zeker wie niet denken of redeneeren wil, niet te verlossen is, maar dat bij eenig nadenken onmogelijk standhouden kan. Neen! wat wij onmiddellijk in onszelven waarnemen, is alleen een drang tot dus of anders handelen. Zoodra wij dien, in onderscheiding en tegenoverstelling van hetgeen er zich tegen stelt, als een drang ten goede qualificeeren, en nog veel meer zoodra wij daaruit besluiten tot eene, niet slechts in ons, maar in allen werkzame, zelfstandige, eeuwige Macht, Macht die ons de eenheid geeft te zien in de veelheid der verschijnselen, een hoogere orde, een zedelijk doel, een goddelijk plan, dat allengs en geleidelijk verwezenlijkt wordt door de medewerking, des bewust of onbewust, willens of onwillens, van ieder die optreedt, van alles wat voorvalt op het wereldtooneel,.... hoe verwonderlijk het klinke, 't is de schrijver zelf die, in strijd met hetgeen hij anders ontkent of althans voor onbekend verklaart, dit alles uitspreekt; nu dan, wanneer wij deze dingen stellen en vaststellen, dan heeft daarin het denken, het redeneeren, zoo rijkelijk en zoo onmiskenbaar deel gehad, dat dit waarlijk geen aanwijzing behoeft. Nog eens, ik voor mij heb tegen het goed recht dezer redewerkzaamheid geen bezwaar. Wel

is er een denkwijze, die ook ik als intellectualisme meen te moeten wraken, en wel niet alleen een zoodanige, die, uitgaande van een afgetrokken begrip, door louter verstandelijke redeneering tot de oplossing meent te kunnen komen van het wereldprobleem; maar ook is men, naar ik meen, de intellectualistische eenzijdigheid nog niet ontkomen, waar men de wording van het godsdienstig geloof, indien al niet uitsluitend, toch in de eerste plaats wil afleiden uit een denkende beschouwing van de wereld der verschijnselen en hun waar te nemen samenhang. Ik stem toe dat zoodanig een beschouwing er altijd in meerdere of mindere mate toe medewerkt; ook reeds hierom was er nooit een geheel van godsdienstige overtuigingen, dat niet tevens kosmologische voorstellingen bevatte; maar zij is toch altijd het bijkomstige: anders zou de geloofskracht evenredig moeten zijn aan de denkkracht, hetgeen wel niemand beweren zal. Neen, het uitgangspunt en de kracht van het godsdienstig geloof is wel zeker die zedelijke verzekerdheid, die de ons te machtig geworden zedelijke eischen vertrouwend aanvaardt en voor hun onbepaald en onschendbaar gezag zich buigt. Maar is nu hierbij het denken uitgesloten? In geenen deele. Wij kunnen toch de bedoelde eischen niet alzoo aanvaarden, zonder ze tevens en terstond denkende te objectiveeren, te onderscheiden en te verbinden, en zoowel hun grond als hun betrekking tot al het overige, ons te vertegenwoordigen. Ja, ook kan het niet anders of wij komen mede en niet het minst langs dezen weg tot de erkenning van dat Absolute, waarvan de heer H. durft beweren, dat wij het nergens zouden ontmoeten. Nergens? Maar wat is dan: het goede onvoorwaardelijk te eerbiedigen, indien het niet is: het volstrekte recht er van te erkennen? En wederom, hoe zou het goede onvoorwaardelijk recht kunnen hebben, indien het niet de volstrekte macht had? macht, die, al wordt zij voor ons nog menigmaal door de schaduw der zonde bedekt, toch de allesomvattende en allesordenende moet zijn, - of geheel ons godsdienstig geloof zinkt ineen.

Ons godsdienstig geloof, dit, ditzelf eischt en stelt, niet slechts eene macht, die in een onverklaarbaren strijd tegen andere machten een langzame overwinning schijnt te behalen; - wat waarborgde ons in dat geval, dat zij toch niet te eeniger tijd zwichten zou? Neen! het erkent en huldigt in de macht die onze conscientiën bindt en onze roeping ons voorhoudt, de levende en heilige

Almacht, de eeuwige, allesdragende Goedheid en Trouw, waarop wij te midden van onzen strijd veilig kunnen hopen, nademaal voor haar al het duistere licht is, nademaal zij zelve het is die, door al het wordende en worstelende heen, aan het daarvoor vatbaar geworden zielsoog hare heerlijkheid ontdekt. Niets verwondert mij meer dan het wezen en den omvang van het godsdienstig geloof zelf zoozeer door den schrijver miskend te zien. Is het niet mogelijk de zedelijke roeping vertrouwend te aanvaarden, zonder de verzekerdheid (ook door den heer H. bij herhaling gevorderd), dat alles, alles aan dat ons gestelde doel zal worden dienstbaar gemaakt; welnu, indien werkelijk alles daaraan wordt dienstbaar gemaakt, dan moet ook alles daartoe geordend en dus uit het oogpunt van Dien die het daartoe ordende, zoowel als van het Diens welbehagen erkennende geloof, goed zijn. Schijnt het velen en ook nog den schrijver aanstootelijk, dat dus ook de zonde onder het door God geordende begrepen zou zijn, wij vernemen daartegen hier niets anders dan de reeds al te dikwijls gehoorde declamatiën, waarbij voor de honderdste maal voorbij wordt gezien, dat hetgeen voor ons zonde is en als zoodanig bestreden moet worden, tegelijk in zijn door God geordend en eerst voor het overwinnend geloof erkenbaar verband, goed kan zijn. De heer Hooykaas heeft, naar hij zegt, een paar kleine zekerheden: de zekerheid niet slechts, dat al wat God doet, volstrekt goed is, maar ook dat niets, hetwelk zijn geweten als volstrekt kwaad veroordeelt, door God gewild of gewerkt of veroorzaakt kan zijn. Nu, mits aan het woord ‘volstrekt’ ook in de tweede zinsnede, zijn volle beteekenis gelaten worde, wil ik hem die dubbele zekerheid niet betwisten. Slechts vraag ik dan: welk werkelijk kwaad heeft de schrijver ooit in zichzelven of anderen ontmoet, dat hij als v o l s t r e k t kwaad veroordeelen moest en dus als onverwinnelijk en onvergefelijk beschouwen? Wil men niet van begrippen a priori, maar van de zedelijke ervaring uitgaan, het is wel! mits het een denkend uitgaan en voortgaan zij. Doch dan zegge men ons toch, wat het beteekent aan de vergeving der zonden te gelooven, indien het niet dit beteekent: dat door het overwinnend geloof ook het gepleegde, maar beleden en bestreden kwaad, erkend wordt als een moment in onze zedelijke ontwikkeling, waarvan de schade week en de zegen blijft, omdat èn weg èn uitkomst door Gods getrouwe liefde gewild en bepaald werden.

Waarlijk, van welke zijde wij het door den heer H. ingenomen standpunt ook bezien, schier in ieder opzicht schijnt er ons op toepasselijk, wat hij van het door hem bestreden monisme beweert, dat het beide, geloof en denken, onbevredigd laat, ja beleedigt. Volgens hem zal alleen in hetgeen wij als goed en heilig erkennen, de hand, het werk door ons erkend kunnen worden van de Macht, die wij God, of, zooals de heer H. liever schijnt te zeggen, den Heiligen Geest noemen. Of die macht de Almacht, d.w.z. of zij volgens het anders algemeene denk- en spraakgebruik, God zij, dit weten wij niet. Wie of wat dat oneindig vele beschikt en teweegbrengt, dat buiten het zedelijk gebied ligt, is ons onbekend. Zeker is, dat wij in al het zondige, als het ongoddelijke en tegengoddelijke, onmogelijk en op geenerlei wijs Gods hand kunnen erkennen. Waarlijk! een even troostelooze als redelooze levens- en wereldbeschouwing, Een enkele lichtstraal in de duisternis, maar die, welverre van ons, althans bijwijlen, dat eeuwig klare licht te doen aanschouwen waarin alles licht wordt, al het duistere even duister laat. Neen! het geloof is geen godsdienstig geloof, is geen onbepaald vertrouwen, indien het niet de verzekerdheid is van een volstrekte almachtige Goedheid. Ook heb ik nimmer, zoomin bij eenvoudigen als geleerden, krachtige vroomheid ontmoet, die zich in hare helderste oogenblikken met minder tevreden kon stellen. En nu ten anderen: men zal de z e d e l i j k e orde erkennen; en ofschoon het gebied waarop deze heerscht, op ieder punt onmiskenbaar en onlosmakelijk samenhangt met de verschijnselen, de wetten en krachten des zinnelijken levens en der stoffelijke wereld, toch zou men in 't onzekere moeten laten of de macht, die zich in die erkende orde openbaart, wel dezelfde zij die al het overige beheerscht? Neen, een orde, met een andere, haar vreemde en bestrijdende orde verbonden, zou geen orde maar wanorde zijn. De wereld is één geheel, of zij is een chaos. Dat zij het laatste niet is, niet zijn kan, is de gewisheid waarvan geheel ons menschelijk leven uitgaat. En reeds dit gemeenschappelijk uitgangspunt van al ons zoeken en onderzoeken maakt het onmogelijk, dat wij, hetzij geloovende, hetzij denkende, in iets anders zouden kunnen eindigen dan in datzelfde monisme, dat hier op zoo onverklaarbare wijze miskend en veroordeeld wordt.

Intusschen betreur ik zeer, dat de wijze waarop de schrijver z i j n e

ethische richting beschrijft en verdedigt, zeer geschikt is om ook het mijns inziens alleszins wettige streven, dat, tegenover velerlei intellectualistische neigingen, niet ten onrechte als het ethische gekenschetst wordt, van nieuws in discrediet te brengen. Reeds deed ik hier en daar uitkomen, welke opvatting van den aard en den grond des geloofs ik daaronder versta en wat haar in mijne schatting aanbeveelt. Het is vooral dit, dat zij het godsdienstig geloof, in onderscheiding van alle, hetzij empirische, hetzij wijsgeerige wetenschap, erkend wil hebben als een zedelijke verzekerdheid, die, veelmeer op waardeering dan op waarneming gegrond, in de eerste plaats afhankelijk is van ieders zedelijken wasdom en daarom ook onder het bereik valt van den verstandelijk minder ontwikkelde. Wat de waarnemende wetenschap nimmer en de bespiegelende wijsbegeerte slechts door ingespannen denken en dan nog nooit zonder het geloof bereikt, grijpt het geloof als bij intuïtie: de eenheid, die de veelheid der verschijnselen, het oneindige, dat al het eindige verbindt, bezielt, beheerscht; en dat wel in en met de overtuiging, dat het heilige ook het hoogste, de reden en het doel aller dingen, dat de Macht die het eischt en het werkt, de Almacht moet zijn. Maar onderneem dan nu ook niet op die Almacht iets af te dingen, of gij beleedigt het geloof en knot het de vleugelen. Dat toont ook de heer H. zijns ondanks te gevoelen, als hij telkens in naam des geloofs allerlei uitspreekt, dat, in strijd met zijne beweringen, het monisme ten goede komt. Het doet ons vertrouwen dat, zoodra zijn geloof meer van het denken en zijn denken meer van het geloof doordrongen zal zijn, het dualistische der hier voorgedragen levens- en wereldbeschouwing hemzelven ondraaglijk zal worden.

Ik wil niet eindigen zonder nog met een woord te wijzen op de Aanteekeningen aan deze Voorlezing toegevoegd, met name op die, waarin het eigenaardige der Nieuwe Richting wordt beschreven. Het daar gezegde komt mij voor, in de hoofdtrekken, zeer juist te zijn en alle behartiging te verdienen. Moge in de eerste plaats de Auteur zelf het zijne doen om hetgeen aldaar is aangegeven, uit de nevelen in het licht te brengen.

PH. R. HUGENHOLTZ.

Abu Telfan, of de man van het Maangebergte De Regenboog. Zevental novellen, beiden naar het hoogduitsch van Wilh. Raabe (Jac. Corvinus) en uitgegeven bij G.B. van Goor en Zonen, te Gouda.

Een novellendichter met eene goede dosis gevoel, geest en verbeelding (imaginatie), daarbij belezenheid, eene geoefende pen en gave van opmerking, zou men geneigd zijn eene plaats te gunnen onder de Corifeën. Evenwel, ofschoon Raabe deze eigenschappen bezit, verdient hij, mijns inziens, deze eereplaats, althans voor als nog, niet. Dit is echter gemakkelijker te gevoelen, dan aan te toonen.

Raabe kiest zijne onderwerpen niet zelden uit de geschiedenis. Waar hij uit het dagelijksch leven grijpt, weet hij meestal door het exceptionnele van den toestand of door het aanbrengen van een sterk lokale tint, het effekt te verhoogen en phantastisch te kleuren. Van daar dat, hetzij hij ons in het hart wil grijpen of onzen lever wil doen schudden, de onderwerpen zelven meestal belangwekkend zijn. Wij zien dan de akteurs voor ons bewegen, wij hooren hen praten en ook de decoratiën verraden niet zelden de meesterhand. Bij dit alles gelijken toch die akteurs - dikwijls althans - leden te zijn van ééne famielje. Waaraan ligt dat? Louter aan den conversatietoon. Ze doorspekken hunne gesprekken met kleinere en grootere tusschenzinnen, die - en dat kan zeer vervelend worden - alleen dienen kunnen om aan te toonen hoe geestig, satyriek, ja sarcastisch de auteur zelf wezen kan! Het is, dunkt mij, eene aanmerking van gewicht, dat de individualiteit van den auteur meestal met eene zekere indiscretie naar voren treedt. Niet overal springt dat even sterk in het oog; waar de handeling op de lachspieren werken moet, wel het sterkst. Ik wil, om mijn gevoelen te verduidelijken, eene der zeven novellen uit ‘*den Regenboog*’, genaamd ‘*de Ganzen van Bützow*’, nader beschouwen.

Wij kunnen beginnen bij het begin, waar ‘de auteur zich aan de nakomelingschap voorstelt,’ zooals Raabe (die, zooals blijken zal, met dien auteur niet zich zelven bedoelt) in het opschrift boven het eerste hoofdstuk aangeeft.

‘Een ander moge den toorn van den goddelijken held Achilles

of de zwerftogten van den kloeken lijder Odysseus, een ander het lief en het leed van den dapperen AEneas, van den ouden of den nieuwen Amadis, het lijden van den jongen Werther of de verlossing van zondige menschen bezingen; ik, J.W. Eyring, die een welverdiende rust geniet, na lange jaren in verdriet, stof en ergernis den lande als onderwijzer te hebben gediend, - ik bezing op hoogen, hoogeren, ja op den hoogsten toon mijzelven, en de groote revolutie te Bützow, zooals zij murmelend begon, met pauken en bazuinen voortgezet en gelukkig ten einde gebragt werd. Ik bezing het geschreeuw van de ganzen en van het volk, den toorn, de verdrukking, wraak en verzoening van mademoiselle Hornborstel, het ontzettend lot van Grävedünkel, den moed en de jakobijnsche toespraken van den woesten aanvoerder, het gejuich en de tribulatiën van dokter Wübcke, de oud-Romeinsche dapperheid van een achtbaren senaat en regerenden burgemeester, het genadig edikt van de hertogelijke kanselarij van justitie en van Zijne Hoogheid mijnen doorluchtigen vorst en heer, het voortreffelijk rapport van de hoogwijze, merkwaardige regtspraak van de juridische faculteit te Halle, *lectori benevolenti*, tot nut en vermaak van den lezer, my *pro laurea*, tot niemands nadeel, als een ervaren, bescheiden onderdaan, patriot en emeritus.'

Het mag, dunkt mij, gevraagd worden, of deze gezwollenheid van aardigheden voegt in den mond van den eenvoudigen leeraar J.W. Eyring? 'Hoe,' zou Raabe waarschijnlijk repliceren, 'neemt gij dat dan alles voor ernst op? Begrijpt gij dan niet, dat alles charge is op onze Duitsche *Kleinstädterey?* Deze "aardigheden" zijn immers veelmeer de mijne dan van Eyring, en sinds wanneer neemt men die dingen in eene charge zoo naauw?' Volkomen waar, zou ik antwoorden, maar daarmede is mij nog niet duidelijk, waarom gij, eenmaal tot vorm gekozen hebbende een verhalenden magister, die dan ook niet laat spreken als een magister, toch zeker niet omdat het daardoor minder aardig zou geworden zijn. Uw geheele verhaal is gericht tegen de Kleinstädterey, doch dat behoeft ons juist niet in de allereerste regels reeds, als het ware, opgedrongen te worden.

En stond deze volzin nog maar geheel op zich zelven, als een minder gelukkig aanloopje. Het tegendeel is echter waar. Elke figuur in deze novelle wordt dienstbaar gemaakt aan 's schrijvers

zucht tot geestigheden uitkramen, en verliezen daardoor veel van hare individualiteit. Men ziet bij elken marionet de draad, dien de man in de poppenkast tusschen de vingers houdt. Het is waar, eene dusdanige vertooning wekt, zelfs van volwassenen, een enkele maal den lachlust op, en heeft Raabe niet anders gewild, wij kunnen er niets op antwoorden dan: hoe jammer! hier was zulk een aardige stof voor eene komedie (revolutie in een landstadje - storm in een glas water) en men heeft ons niets dan eene *posse* geschonken. Karikaturen in plaats van menschen!

Hoe jammer dat is, zal blijken uit de fabel, die ik in korte trekken zal wedergeven.

In het stadje Bützow heeft men ook al conservatieven en liberalen, magistraten en volksopruijers, en ook daar speelt de vrouw, de ongeëmancipeerde vrouw, hare hoofdrol tusschen al die politieke personen. De rechten der burgerij zijn verkort! Er is eene resolutie uitgevaardigd, waarbij..... niet de burgers, maar de ganzen van Butzow worden gecaserneerd! Nu komen alle hartstochten in beweging, en weet de juist niet zeer jeugdige, maar nog vrij bevallige ‘mademoiselle Hornborstel’ (ze wordt steeds in het fransch betiteld, doch het is niet duidelijk waarom) zich te wreken op den pausigen - doch niet onfeilbaren burgemeester, niet alleen door een' hevigen advokaat tegen hem op te zetten, maar vooral het hart van den sjofelen en doodbedaarden magister Albus zoodanig te ontvonken, dat de laatste, tot verbazing der gansche stad, eensklaps optreedt als hoofd der oppositie. De burgemeester wordt steeds meer in het naauw gebragt. Te midden der woeste tooneelen, worden de medeminnaars, de magister en de advokaat (hoofden der revolutie) handgemeen over madem. Hornborstel, die met twee harten heeft gespeeld. Albus wordt bont en blaauw geslagen. De burgemeester, die middelerwijl om hulp heeft gezonden, wordt ontzet door Luitenant von Schlappup uit Schwerin, die met een handjevol volk de stad binnenrukt en een einde maakt aan de gansche komedie, door..... te huwen met jufvrouw Hornborstel, bij wie hij inkwartiering had.

Nu het kader getrokken is, wil ik eenige aanhalingen doen volgen, opdat een ieder oordeele, of dergelijke taal in de monden der ten tooneele gevoerde personen past.

Aangevangen dan bij N. 1, de man die zich zelf, in zijne acht-

baarheid, als zoodanig beschouwt - bij den burgemeester. Hoort hem het volk toespreken.

‘Silencium! zwijgt! Brult en redeneert niet! Respecteert uwe door God ingestelde overheid, houdt de ongewasschen monden dicht en begeeft u naar huis, een iegelijk naar zijne eigene vrouw, om zich door haar naar verdienste den rug en de ooren te laten smeren.’

Heeft men niet Diogenes' lantaarn noodig, om zulk een' burgemeester te vinden*?* Vooral zijn laatste uitval is een sprong, waarmede hij van de aarde in het rijk der zwevende verbeelding nederkomt. De geheele zaak is dat Raabe iets aan de vrouwen heeft geadresseerd, wat hij *en passant* door den burgemeester laat bezorgen.

Maar luistert, de pastoor primarius verheft zijne stem in den raad.

‘Christelijke broed..., ik wil zeggen, mijne waarde heeren, daar zitten wij weder in vriendschappelijke gemeenschap, om ons na den arbeid van den dag, na den last van het ambt neêrgelegd te hebben, op bescheiden Duitsche wijze van iedere inspanning te herstellen, en den afgematten geest de noodige rust te gunnen. Mijne ziel verheugt zich daarover - uw welzijn, heer Burgemeester! - Niemand is er, hoop ik, onder ons, die den ander niet met hartelijke welwillendheid te gemoet komt. Aandachtige gemeente, - ik wil zeggen, mijne hooggeëerde heeren en medeburgers, wie is er onder ons, die zijnen buurman, zijnen vriend, zijnen collega, zijnen broeder het minste kwaad zou toewenschen? Niemand, kan ik met een dankbaar gestemd hart uitroepen, - niemand, niemand! Mijne heeren en goede patriotten, wij staan te zamen vast in deze woeste, goddelooze, pligtvergeten tijden; wij hebben het bewezen, toen wij dien ongelukkige, dien verleide en verleider, den heer advokaat Wübcke, met bloedend hart en weenend oog uit ons midden stieten; toen wij onzen pligt deden gelijk Abraham, als hij heenging om zijnen zoon Izaäk op den berg Moria te offeren. Mijne hooggeëerde heeren, zouden wij in onze christelijke bereidvaardigheid tot offeren niet te ver zijn gegaan? Zouden wij.....’ doch genoeg, het gaat zoo nog eene geheele bladzijde door. Hebben wij hier een dorps-leeraar voor ons? Ja, hij gelijkt er iets op; als de karikatuur op het origineel.

Nog een voorbeeld. Magister Albus is aan het woord.

'Heer! o wanneer gij wist, hoezeer ik mijn loon reeds weg heb!' schreeuwde de magister woest opspringend. 'Mijnheer, ik zal u alles, naar alle regelen der syntaxis verhalen, geen letter, geen woord, geen zin, geen komma of geen punt zal er aan ontbreken; maar laat mij nog eenige oogenblikken met rust om tot adem te komen; de milt steekt mij nog zoo vervloekt, en ik zou u wel eens zoo willen zien loopen, als ik daar pas geloopen heb. Ach, Zeus moge u de schoonste der gratiën tot vrouw geven, en u onder de sterrebeelden een plaats schenken voor dit glas punch!' Magister Albus late ons met rust als de milt hem *niet* steekt! Zijn gerammel zal niet uit te houden zijn!

Maar genoeg, welligt overgenoeg! Intusschen maakt diezelfde fout, dat oppropppen met aardigheden, niet alleen *de Ganzen van Butzow* bepaald ongenietbaar, maar zij is ook de schaduwzijde van dezen auteur. Het valt niet te ontkennen, dat Raabe geest heeft, maar hij doet mij denken aan zoo velen die, van der jeugd af aan door famielje en vrienden om heele en halve *bons mots* toegejuicht zijnde, ons onbarmhartig vervolgen, ja overstelpen met hunne snakerijen.

Hiermede is Raabe's grootste fout aangegeven. Men gevoelt, door die uitstalling van kwinkslagen en proeven van belezenheid, dat men met iemand te doen heeft, die gaarne toont hoe geestig en bekwaam hij is, en dat doet schade aan de behandeling van zijn onderwerp. Hij doet in dat, en in menig opzigt denken aan een geniaal schrijver van onzen bodem, die, door zijne oorspronkelijke denkbeelden, door zijne veelzijdige kennis, door poëzij en geest, door de krachtige wapenen, waarmede hij den zwakke tegen het egoïsme van den sterke beschermt, voorzeker op de gansche natie, die zijn edel streven oogenblikkelijk met sympathie heeft begroet, een veel grooteren invloed uitoefenen zou, als niet de zelfverheffing zijn talent ieder oogenblik in den weg stond.

Waarlijk, ook Corvinus houdt er van om het vooroordeel, met al zijne onregtvaardigheden, krachtig te bestrijden. Alle pijlen zijner welgevulde koker wendt hij daartoe aan. Hebben wij reeds een blik geslagen over het veld der Kleinstädterey, hier heeft hij nog maar alleen de belachlijke zijde aangeraakt. Hetzelfde geldt, echter met meer succes, de novelle: *Keltische beenderen*, een zonderling

verhaal, waarin de prikkelbaarheid en geestdrijverij der geleerden niet onaardig wordt tentoongesteld, en gedeeltelijk ook in *Gedelocke*, de phantastische voorstelling van het stelen en ontvoeren van het lijk van een' zoogenaamd *ongeloovigen* geleerde, ten einde hem eene fatsoenlijke begrafenis te bezorgen. Wij hebben echter nog andere proeven van 's mans werkelijk veelzijdig talent. Zoo vinden wij in *St. Thomas* een pleidooi tegen de rampen des oorlogs, weinig minder welsprekend dan de romans van Erckman Chatrian; alleen geldt het hier het krijgvoeren ter zee. Overwonnenen en overwinnaars, allen worden even ellendig, terwijl toch nergens de voorstelling onnatuurlijk is. Die gruwelen van den oorlog komen ook voor in: *de Kinderen van Hameln*. In dit verhaal tracht de schrijver eene legende, door aanvulling en opheldering, tot geschiedenis te verheffen. De gruwelijke mishandelingen en de wraakoefening van een' Wende, paria in die maatschappij, is het onderwerp. In *Elsje van den Denneboom* wordt een aandoenlijk tafereel geleverd van het volksvooroordeel, zooals het zich in zijne bekrompenheid uitsprak in vorige eeuwen, door haat tegen tooverij, zoo dikwijls ontaard in haat tegen de wetenschap.

De laatste novelle van den Regenboog geeft ons onder den nederigen titel van: *eene vertelling van Grootmoeder*, een aandoenlijk verhaal van een jeugdig leven, vastgeklemd aan dat van eene krankzinnige zuster. Ik zou geneigd zijn dit Raabe's juweeltje te noemen. Hier niets van dat coquetteren met geestigheden, - hier werkelijk de taal van eene eenvoudige, nadenkende, oude vrouw, die veel beleefd, veel opgemerkt, veel onthouden heeft, die ons - of wilt ge haar kleindochter - verplaatst in lang vervlogen, belangwekkende en zeer bewogen tijden en die met gevoel en verstand een woordije medespreekt in het belang onzer rampzalige natuurgenooten, de krankzinnigen. Ook hier is de arme krankzinnige een slagtoffer van den oorlog. Raabe verafschuwt den krijg en verdient in dat opzigt onze volle sympathie.

En nu nog de roman in twee deelen: *Abu Telfan, of de man van het Maangebergte*. Onze taak is vrij gemakkelijk geworden. Dezelfde deugden en gebreken, die bij de novelles in het oog springen, vindt men hier. Toch gelijkt de roman meer op de *Vertelling van de grootmoeder* dan op *de Ganzen van Butzow*. Over het algemeen genomen is het een interessant werk.

Wie of wat is Abu Telfan? Eene streek in het land Tumurkie, koningrijk Darfur, gelegen in het midden van Afrika. Wie is de man van het Maangebergte? Leonhard Hagebucher, zoon van een duitsch Kleinstädter, die echter in zijn jeugd van het nest der ouden is opgevlogen om zuidelijker streken te bezoeken, na eenige wederwaardigheden aangeland is aan het Suez-Kanaal, dat hij heeft helpen graven, doch, door toevallige omstandigheden, slaaf in Tumurkieland (waarin het Maangebergte ligt) geworden is, eindelijk, na tien jaren aldaar te hebben doorgebragt, wordt bevrijd om nu in zijn stadje Bumsdorf weder te keeren.

Men stelle zich zulk een paria voor in dat bekrompen maatschappijtje! Was hij niet reeds, door het verdwijnen met de noorderzon, op den Bumsdorfschen index geplaatst? Het stadje is - geen wonder - in die tien jaren weinig veranderd. Wat moet er niet omgaan in de ziel van dezen halven wilde? Wat is Europa hem vreemd geworden en hoe vele andere toestanden heeft hij gezien! Alweder een weinig bedorven door overdrijving, maar toch zeer karakteristiek, zijn de beraadslagingen der familje Hagebucher, waar het geldt om aan dat wilde beest uit Tumurkieland althans eenige - zij het slechts onschadelijke - werkzaamheid te verschaffen. Men komt tot het besluit om van hem eene schrijfmachine aan de stadssecretarie te willen maken. Dit is echter den anders zoo geduldien man uit het Maangebergte wat al te kras!

Hoe misplaatst in deze maatschappij, weet hij, die in waarachtige waarde alle Hagebuchers - ja alle Bumsdorfers, verre overtreft, zich toch eindelijk een weg te banen door frisch talent, zoodra slechts zijne energie is opgewekt. Hij wordt een bruikbaar lid der maatschappij, een weldoener voor velen, een man geacht door een ieder, die hem begrijpen kan; maar, wat hij, bij al zijne gaven, niet bereiken kan is zijn eigen geluk, zoodat hij eindigt met deze droefgeestige ontboezeming: ‘wanneer gij wist wat ik weet, dan zoudt gij veel weenen en weinig lachen.’ Er ligt een diep-melankolische tint over de werken van Raabe, en dat is niet de minst belangwekkende zijde van zijn talent.

En nu zou ik menig aandoenlijk of geestig - somtijds beiden te gelijk - fragment uit Abu Telfan kunnen aanhalen. Stellig zou dan de keuze vallen op het tooneel, waar de Afrikaan, meenende reden te hebben aan succes niet te twijfelen, echter een allernaïfst

blaauwtje loopt, terwijl zijn zonderlinge, maar fijn geteekende bediende, zeker van 's meesters overwinning, zijne kamer met bloemen opsiert, welke humoristische handeling aanleiding geeft tot mijmeringen en opmerkingen van den hoofdpersoon, tintelende van natuurlijkheid en humaniteit. Waartoe echter, door meerdere bijdragen, aan het boek zijne verrassingen te ontnemen? Schrijver noch lezer zijn daarmede gediend. Niettegenstaande vrij wat overdrijving hier en daar - alleen wat de dialoog betreft - en niettegenstaande, door de zucht om sterk te typiseren, somtijds de herhalingen wat vermoeijend worden, is er veel goeds, veel waars, veel geniaals in dezen roman.

De vertaling is vrij gelukkig, doch herinnert nu en dan wat sterk aan de oorspronkelijke taal. Zoo heeft het woord *dumm* niet altijd bij onze oostelijke naburen dezelfde beteekenis als ons *dom*. Zij drukken niet zelden daarmede uit iets naïfs of eenvoudigs, waar wij dat niet zouden doen. Ook mag het wat chinees-achtig navolgend genoemd worden, dat wel de fransche aanhalingen, door middel van noten, worden vertaald, maar de latijnsche (en er zijn zoo vele in deze boeken vol geleerde types) allen in het oorspronkelijke voorkomen. In Duitschland mag het behooren tot eene goede opvoeding latijn te verstaan - hier geldt immers hetzelfde van de fransche taal.

N.D.

Preventieve gevangenis.

> L'exacte justice défend des mesures contre des accusés qui peuvent être innocens, à moins qu'elles ne soient absolument nécessaires.
> J.D. Meyer, Institutions judiciaires, VI, p. 320. Het wordt inderdaad tijd dat een einde kome aan de ingeslopen gewoonte om in het belang der justitie de hand te leggen op personen, op wie eenige verdenking van schuld rust, om deze vervolgens na erkende onschuld weder in vrijheid te stellen. Velen zijn de slachtoffers geworden van de overdreven zucht om misdrijvers op te sporen en aan de verdiende straf te onderwerpen.
>
> Nota van den Heer J.K. van Goltstein. Bijlagen tot de Staats-Courant 1865-1866, p. 899.

Er is een misdaad gepleegd. Nog is de dader onbekend. De justitie stelt onmiddellijk met den meesten ijver een onderzoek in. Niets wordt verzuimd wat ter ontdekking der waarheid kan leiden. Eindelijk meent zij op het spoor te zijn. Gewichtige vermoedens rijzen tegen een zeker persoon op. Die persoon is werkman, gehuwd en vader van een talrijk gezin. Weinig of geen aanmerkingen waren tot heden op zijn gedrag te maken. Maar toch schijnt het nu bijna zeker dat hij zich aan een zwaar vergrijp heeft schuldig gemaakt. Hij is ongeveer ten tijde dat de misdaad gepleegd is, op of nabij de plaats van het feit geweest. Verwarde gesprekken kort daarop door hem gevoerd, schijnen aan te toonen dat hij meer van de zaak weet en angstig tracht de waarheid te verbergen. Ook zijn in zijn bezit voorwerpen gevonden, die dit vermoeden nog versterken. Het zoogenaamd openbaar gerucht wijst hem als den dader aan; de publieke opinie vroeger gunstig jegens hem gezind, is thans tegen hem gekeerd. De justitie, verheugd dat zij er in geslaagd is den schuldige op het spoor te komen, neemt terstond hare maatregelen. Een bevel van gevangenneming wordt tegen den verdachte uitgevaardigd, en op ze-

keren middag wordt hij tehuis zijnde, door twee gerechtsdienaren in naam des Konings uitgenoodigd hem naar de gevangenis te vergezellen. Men acht het noodig hem te boeien; immers men kan niet weten wat er anders gebeurt? De buren hebben er de lucht van gekregen en staan in groepen voor het huis geschaard. Zij zeggen nu dat zij 't altijd wel gedacht hebben dat het met dien man niet pluis was. De straatjongens hebben een pret alsof er een vuurwerk werd afgestoken. Daar treedt de gevangene zijn woning uit. Hij is bleek en ontdaan, want vrouw en kinderen hebben hem het afscheid zeer zwaar gemaakt. Doch wat doet er dat toe in de oogen van het gepeupel? Die man is immers schuldig, anders zouden de dienders hem niet komen ophalen. Daarom geen misplaatst medelijden! Naar de gevangenis met den misdadiger! En weldra sluiten zich achter hem de met grendels en bouten voorziene deuren van een somber gebouw, waarboven het opschrift van Dante's hellepoort niet ongepast zou zijn: ‘Gij, die hier binnentreedt, laat alle hoop daarbuiten!’

Maar is dan alle hoop op bevrijding en herstel van eer vervlogen? Luistert hoe het verder gaat. Wat tot nog toe geschied is, was slechts het voorspel. Het eigenlijk gerechtelijk onderzoek vangt eerst thans aan. De justitie heeft nu den verdachte in hare macht en gaat met ijver voort de draden van het ingewikkelde en nog niet tot klaarheid gebrachte drama te ontwarren. Doch waarom dien man in de gewone gevangenis opgesloten en hem nagenoeg geheel als een veroordeeld gevangene behandeld? Zijn vonnis is immers nog niet geveld? Neen, dat is zoo; het is zelfs mogelijk dat hij wordt vrijgesproken, maar zooals de zaak zich aanvankelijk laat aanzien, is dat toch niet zeer waarschijnlijk. En moet men dan zooveel oplettendheid hebben voor een persoon die vermoedelijk weldra de bevolking van het tuchthuis zal vermeerderen? Immers neen? Daarom mag hij het niet te goed hebben. En wat de plaats betreft, waar men hem heeft opgesloten, ja 't is waar dat het een gewone gevangenis is. Maar ik bid u, waar zal men hem anders laten? Wij hebben al geen geld genoeg om onze rechterlijke ambtenaren met meer dan een kruiersloon te bezoldigen, en zou men dan het budget nog bezwaren door afzonderlijke gebouwen voor de afzondering van preventief-gevangenen in te richten? Zulk een sentimenteele zorg voor misdadigers kan toch waarlijk niet van den staat gevergd worden. Daarom slechts

weinig of geen onderscheid gemaakt tusschen *werkelijk* schuldigen en *mogelijk* schuldigen! Het gaat er mede als in de beschrijving die Heinrich Heine in eene ondeugende bui van de hel heeft gegeven, waar hij onder vele heidenen ook Socrates in een gloeienden ketel zag zitten. De goede man protesteerde hevig en beriep zich op zijne reputatie. Maar de lompe duivel die het vuur stookte, liet zich daardoor niet afschrikken en bromde: 'Ei was! alle Heiden müssen brennen, und wegen eines einzigen Menschen dürfen wir keine Ausnahme machen.'

Doch keeren wij tot onzen gevangene terug. De instructie is begonnen en wordt met ijver voortgezet. De beklaagde is reeds verhoord en andermaal verhoord en met eenige getuigen geconfronteerd. Hardnekkig blijft hij zijne schuld ontkennen, hoe ook de rechter hem tot bekentenis moge aansporen. Toch zijn de vermoedens tegen hem niet verminderd. Zeer bezwarende getuigen zijn gehoord, en het is den beklaagde niet mogen gelukken hun getuigenis te ontzenuwen, al heeft ook niemand kunnen verklaren dat hij hem de daad heeft zien plegen. Hoe gaarne zou de beklaagde den raad van een rechtsgeleerde inwinnen! Want zelf weinig ontwikkeld, is hij volstrekt niet in staat alle de tegen hem ingebrachte bezwaren te overzien en hare beteekenis te vatten. Ook is hij niet eens bekend met alles hetgeen de getuigen tegen hem verklaard hebben; hij weet zelfs niet de namen van alle getuigen die verhoord zijn. Alleen voor zoover de rechter het raadzaam acht hem dit meê te deelen, of hem met getuigen te confronteeren, verneemt hij iets daarvan. Alles gaat buiten hem om, en terwijl der beschuldiging alle middelen ten dienste staan, moet hij geheel alleen zonder eenige hulp of raad het hoofd bieden aan aanvallen, wier strekking hij niet eens altijd begrijpt. En een raadsman wordt hem niet toegestaan. Hoe gevaarlijk zou dat ook zijn! Men kan immers die advokaten niet vertrouwen! Hoe dikwijls zouden zij hem niet raden te blijven ontkennen. En het komt immers thans nog, even als in vroeger tijden, voornamelijk op de bekentenis aan.

De beklaagde bekent intusschen niet, en daar hij zelf niet in staat is alles behoorlijk te wederleggen, eindigt hij met weinig of niets meer te antwoorden op de vragen die tot hem gericht worden. De onverschilligheid der wanhoop begint zich van hem meester te maken. Maar wanneer hij aan zijne ongelukkige vrouw en kinderen denkt, krimpt zijn hart ineen en

slaakt hij wilde kreten tegen de maatschappij, die hem (den kostwinner van 't gezin) aan zijn dagelijkschen arbeid heeft ontrukt. Was het dan volkomen onmogelijk hem gedurende het onderzoek der zaak op vrije voeten te laten? Hij zou er niet aan gedacht hebben te ontvluchten, en de politie kon daar immers ook tegen waken. Hij maakt zich zelfs sterk, dat dezen en genen die hem goed kennen, voor hem bij de justitie zouden willen instaan. Doch al die klachten zijn vergeefsch. Hij is en blijft gevangen. Een paar malen heeft hij zijne vrouw onder behoorlijk toezicht mogen spreken. Maar wat hij van haar vernomen heeft, was weinig geschikt hem op te beuren. De weinige zuur verdiende spaarpenningen zijn reeds bijna verteerd. Reeds is zijne vrouw genoodzaakt geweest om, wat nog nooit is geschied, de hulp van menschenvrienden in te roepen. Zoo houdt zij zich nog met moeite staande, maar toch lang zal het niet meer duren of zij moet zich tot diaconie of armbestuur wenden. Want zij en de kinderen moeten toch leven, en ook met den besten wil zijn zij niet bij machte zooveel te verdienen als noodig is om voor gebrek gevrijwaard te worden.

Zoo verloopen verscheiden maanden. Van tijd tot tijd worden hem schriftelijke stukken meêgedeeld, waarvan hij niets begrijpt. De cipier heeft hem echter gezegd, dat zoowel de rechtbank als het hof het waarschijnlijk achten dat hij schuldig is. In een dier stukken, dat, zooals hij verneemt, eene acte van beschuldiging genaamd wordt, wordt zelfs, zooals hij verneemt, haarfijn aangetoond, dat niemand anders dan hij de misdaad kan gepleegd hebben.

Inmiddels wordt hij naar een andere gevangenis overgebracht, alwaar hij, volgens de wet, een bezoek zal ontvangen van den president van het hof. Thans mag hij een raadsman[1] kiezen, die zich op de hoogte zal kunnen stellen van de bezwaren tegen zijn cliënt ingebracht. Daar hij echter onvermo-

1 Wel is waar wordt den beklaagde reeds terstond na het vonnis van verwijzing der Rechtbank toegestaan zich met een advokaat te beraden tot het inleveren eener memorie aan het Hof (art. 124 Wetb. van Strafv.). Daar echter eerst na het arrest van terechtstelling de raadsman van den beklaagde inzage van de stukken mag nemen (art. 162), is die vroegere raadpleging met zijn advokaat voor den beklaagde geheel illusoir. Waartoe toch zal eene memorie kunnen dienen, die zonder volledige bekendheid met de zaak moet worden opgemaakt?

gend is een advokaat te salarieeren, wordt hem daardoor van zelf de keuze benomen. Evenwel de wet laat hem niet zonder hulp. De president wijst hem een advokaat aan. Als dat nu maar een bekwaam man is! Want, zooals hij gehoord heeft, worden daarvoor in den regel jonge en onervaren, soms ook onbekwame rechtsgeleerden aangewezen. Het lot is hem echter gunstig. Hij krijgt een verdediger, die als ijverig en kundig rechtsgeleerde bekend staat en met hart en ziel zich op zijne zaak toelegt. Had hij dien slechts van den aanvang af mogen raadplegen! Wie weet of het dan wel zoo ver zou gekomen zijn.

Eindelijk nadert de dag der openbare terechtstelling. Het drama, waarvan de eerste bedrijven geheel in het duister waren opgevoerd, zal nu ten aanhoore van het geheele volk worden afgespeeld.

Zij, die nog eenig belang in hem stellen, achten zijne zaak verloren. Een grondig en langdurig onderzoek is immers voorafgegaan. En zou men hem zoolang in de gevangenis hebben laten zuchten, als men niet zeker was dat zijne schuld voldoende zou kunnen bewezen worden?

De gevangene heeft dan ook weinig hoop. Wel heeft zijn raadsman, aan wien hij getracht heeft zijne onschuld zoo duidelijk mogelijk voor te stellen, hem verzekerd dat de zaak nog niet zoo slecht staat en dat hij nog andere getuigen heeft opgeroepen, wier verklaringen van het hoogste gewicht zullen zijn, - maar toch, de langdurige gevangenis heeft hem zoo ter neêr gedrukt, dat hij weinig geloof slaat aan een gunstigen afloop.

De gewichtige dag breekt aan. De ambtenaar van het openbaar ministerie beijvert zich de schuld van den gevangene andermaal aan te toonen. Eene menigte getuigen worden gehoord, daaronder echter ook die niet gedurende de instructie zijn gehoord. De zaak begint waarlijk een ander aanzien te krijgen. Thans eerst is men in staat het geheele drama in al zijne omstandigheden te overzien en te beoordeelen. Niet meer op geschreven verklaringen, maar op den indruk van het mondelijk woord en op den onmiddellijken samenhang der op elkaâr volgende verklaringen, komt het nu aan. En het is niet te ontkennen, de beschuldigde verschijnt in een beter licht. Omstandigheden waaraan tijdens de instructie een groot gewicht werd gehecht, verliezen nu bij het openbaar debat veel van

hare beteekenis. Andere daarentegen, die vroeger weinig indruk gemaakt hebben, blijken nu in verband met de verklaringen der getuigen à décharge, zeer ten voordeele van den beschuldigde te pleiten. Het wordt thans waarschijnlijk, zoo niet zeker, dat slechts de schijn tegen hem was. Het blijkt nu, dat hij niet op de plaats van 't misdrijf heeft kunnen zijn, dat voor de wijze waarop hij zich heeft uitgelaten, natuurlijke verklaring is te geven en dat de bij hem gevonden voorwerpen op rechtmatige wijze in zijn bezit kunnen gekomen zijn. Het openbaar ministerie meent echter de beschuldiging te moeten handhaven en eischt de toepassing der strafwet. De verdediger bestrijdt hem in een uitvoerige rede. De debatten worden gesloten; de uitspraak heeft eenige dagen later plaats. Het hof spreekt den beschuldigde vrij en gelast dat hij terstond uit de gevangenis zal worden ontslagen.

De gevangene keert tot de zijnen terug. Maar hoe is alles gedurende de maanden die hij in den kerker heeft doorgebracht, veranderd! Zijn huisgezin is tot armoede vervallen, zijne vrouw door overspanning en verdriet wellicht voor altijd in hare gezondheid geknakt. En wat het ergste is, het valt hem zeer moeielijk weder werk te bekomen. Dezelfde maatschappij die hem van zijne vrijheid heeft beroofd, om daarna te erkennen dat zij zich vergist heeft, weigert hem thans brood. Zijn vroegere meester, hoewel hem persoonlijk niet ongenegen, durft hem geen werk meer geven, omdat de overige knechts, op wier gedrag misschien vrij wat meer is aan te merken dan vroeger op den beschuldigde, verklaard hebben dat zij in dat geval hun dienst zullen verlaten. Want hij heeft immers *gezeten* en hij is immers maar bij gebrek aan bewijs vrijgesproken! Onbesproken lieden als zij, die nog nooit met de justitie in aanraking zijn gekomen en geen kerkbeurt verzuimen, zouden zich immers compromitteeren zoo zij een gewezen gevangene als hun kameraad moesten beschouwen. Gelukkig is niet ieder zoo onbarmhartig. Eenige menschenvrienden trekken zich zijner aan; zij houden eene collecte voor hem en brengen zooveel bijeen om hem in staat te stellen de plaats zijner inwoning te verlaten en elders werk en brood te zoeken. Zal hij het vinden? Wij weten het niet. Men hoort sedert niets meer van hem. Maar het is mogelijk, zoo niet waarschijnlijk, dat hij een paria blijft, dat hij overal het hoofd zal stooten en ten slotte, door wanhoop vervoerd, tot misdaad zijne toevlucht zal nemen. Dan

zal hij misschien terecht veroordeeld worden; dan zullen gemoedelijke toespraken tot hem worden gericht, maar dan zal hij ook het recht hebben tot de maatschappij te zeggen: ‘Zie, ik was werkzaam en braaf, en dat ik een misdadiger ben geworden, is *uwe* schuld. Spaar mij uwe belangtelling en maak het kort met mij, gij die mij reddeloos hebt verdorven.’

O naamlooze ellende der preventieve gevangenis! God alleen kent de onpeilbare diepte van physieke en moreele ellende die gij over velen onzer natuurgenooten hebt uitgestort!

Hebben wij ons bij deze schildering schuldig gemaakt aan dramatische overdrijving? Wij durven het met de meeste gerustheid ontkennen, al weten wij zeer goed dat dergelijke gevallen niet dagelijks voorkomen. Maar niemand zal beweren dat de voorbeelden er van niet bestaan. Zij zijn inderdaad niet zeldzaam. En al ware het slechts *één enkel*, dan nog zou daarin reden genoeg gelegen zijn om het vraagstuk der preventieve gevangenis aan een grondig onderzoek te onderwerpen.

Wij weten wel dat men ons zal tegenwerpen: ‘gij schept u illusiën. Zoo erg als gij het voorstelt, is het niet in de praktijk. Meestal wordt niemand preventief gevangen genomen die het niet verdient. Wel is waar worden velen voorloopig aangehouden en later weder in vrijheid gesteld. Maar vergeet niet dat de meesten van hen alleen bij gebrek aan voldoend bewijs worden vrijgelaten, geenszins omdat de rechter van hunne onschuld overtuigd is, terwijl anderen van rechtsvervolging worden ontslagen, zoodat ten hunnen opzichte alleen wordt uitgemaakt dat hunne daad, hoe laakbaar ook, niet onder de termen der strafwet valt. Deze laatsten hebben het dus zich zelven te wijten dat zij door eene in allen gevalle onbehoorlijke daad te plegen, zich aan de vervolging der justitie hebben blootgesteld. Dan blijven er misschien nog enkele gevallen over, waarin blijkt dat de preventief gevangene werkelijk onschuldig was. En dit is zeer zeker te betreuren, maar het is een noodzakelijk gevolg der menschelijke feilbaarheid. Bij de preventieve gevangenis staat, even als bij het geheele strafproces, een hooger belang dan dat van het individu op spel: het belang der maatschappij. En de zelden voorkomende omstandigheid dat onschuldigen het

slachtoffer daarvan worden, is geen motief, overwegend genoeg om der maatschappij het wapen dat zij gebiedend noodig heeft, uit de hand te nemen. Dus geen misplaatst medelijden met hen, die in den regel schelmen en boeven zijn!'

Dergelijke bedenkingen, schijnbaar juist, hebben echter bij nadere overweging weinig of geen gewicht. Zij leveren slechts een bewijs van het verkeerde standpunt, waarop de routinegeest zich misschien onwillekeurig geplaatst heeft. Dat standpunt is: 'ieder verdachte is schuldig zoolang zijne onschuld niet bewezen is.' Toch behoort juist het omgekeerde van dien regel te gelden, indien men eenige gevallen van *onbetwistbare* ontdekking op heeter daad uitzondert. Niet de beklaagde behoeft zijne *onschuld*, maar de justitie moet zijne *schuld* bewijzen. En schiet zij in dat bewijs te kort, spreekt de rechter vrij en wordt dus uitgemaakt dat na onderzoek der zaak het bewijs der schuld niet is kunnen geleverd worden, dan mag althans de justitie geen voedsel geven aan het vooroordeel dat de beklaagde, omdat er vermoedens tegen hem bestaan hebben, toch wel schuldig zal zijn, en dan is, hoe men het ook moge tegenspreken, de preventieve gevangenis, door den nu vrijgesprokene ondergaan, een onrecht jegens hem gepleegd. Daarom is het o.i. ook zeer af te keuren als de rechter in zijne beslissing laat doorschemeren dat hij eigenlijk wel zou willen veroordeelen, maar niet durft, omdat hij bevreesd is dat zijn vonnis den toets van een onpartijdig onderzoek niet zou kunnen doorstaan. Zulke vrijspraken zijn in strijd met de waardigheid der rechterlijke macht, en alleen geschikt om twijfel aangaande hare onpartijdigheid op te wekken. Het dilemma is: *vrijgesproken* of *veroordeeld*, en die vrijgesproken is na preventieve gevangenis, heeft, al is hij moreel nog zoo slecht, een onrecht geleden, dat door geen sophismen is goed te maken.

Hetzelfde moet van een ontslag van rechtsvervolging gezegd worden. Al is het gepleegde en bewezen feit nog zoo laakbaar, zoodra het niet door de wet gestraft wordt, is elke aanhouding onrechtvaardig en ten hoogste gevaarlijk, omdat de wet geene *arbitraire correctie* voor *laakbare daden*, maar alleen *straf* voor *misdrijven* kent. Daarom verdient o.i. de redeneering die in zulke gevallen wel eens gehoord wordt, 'dat het er weinig op aankomt of de beklaagde eenigen tijd gezeten heeft, daar hij toch, al komt hij ten slotte vrij, wel wat heeft verdiend', de strengste afkeuring. Zij opent de deur voor de gevaarlijkste

misbruiken en verzwakt het gevoel van 's rechters verantwoordelijkheid.

Het geldt hier eene zaak, zegt men verder, waarin het belang der maatschappij de overhand moet houden boven dat van het individu. Maar is dan niet de individueele vrijheid ook een maatschappelijk belang? Wordt niet de maatschappij zelve beleedigd, wanneer aan het individu onrecht geschiedt? Waarom anders straft de maatschappij de rechtskrenking tegen individuen gepleegd? Is het niet alleen omdat zij daarin een inbreuk ziet op de maatschappelijke orde? En mag zij dan zelve het onrecht begaan, dat zij in hare leden afkeurt? Men beroept zich eindelijk op de menschelijke feilbaarheid. Maar moet niet juist het bewustzijn daarvan ons aansporen om in zulke teedere aangelegenheden met de meeste behoedzaamheid te werk te gaan, en niet dan bij volkomen bewezen nooddwang tot een zoo verschrikkelijk wapen als de preventieve gevangenis is, onze toevlucht te nemen?

Zal men dan uit vrees voor mogelijk onrecht de preventieve gevangenis geheel prijs geven? Geenszins. Ook wij beschouwen haar als een te betreuren, maar tevens onvermijdelijken maatregel van voorzorg, die de maatschappij dikwijls verplicht is aan te wenden. Haar belang *kan* gebiedend vorderen dat iemand tegen wien gewichtige vermoedens bestaan van zich aan een belangrijk misdrijf te hebben schuldig gemaakt, voorloopig, en totdat zijne zaak geheel onderzocht is, in verzekerde bewaring worde genomen, zoowel als maatregel van zekerheid dat de verdachte (vooral wanneer hij en flagrant délit gegrepen is) niet verder de maatschappelijke orde zal verstoren, als ook en vooral om te voorkomen dat hij zich niet door de vlucht aan het onderzoek of aan de executie van het mogelijk tegen hem te vellen vonnis zal onttrekken. Soms kan de aanhouding ook in het belang van den verdachte zelven geschieden, om hem aan den zoo licht opgewekten volkshaat te onttrekken. Maar tegenover dit belang der maatschappij om de orde te beveiligen en te handhaven, staat het niet minder groot belang waarop wij reeds wezen, dat namelijk niemand zonder rechterlijk vonnis van zijne vrijheid mag beroofd en dus zonder dat het nog zeker is of hij het verdient, mag gestraft worden. Want eene *straf* is en blijft de preventieve gevangenis, al geven wij 't ook volkomen toe dat zij in juridischen zin slechts maatregel van zekerheid en geen straf kan genoemd worden. Doch wat

heeft de aangehoudene aan die onderscheiding? Zij herinnert ons onwillekeurig aan de vraag die de kok aan den kalkoen deed, met welke saus hij wilde gebraden worden. Waarop natuurlijk het antwoord volgde dat hij liever in 't geheel niet gebraden wenschte te worden.

Twee groote maatschappelijke belangen zijn dus hier met elkander in strijd: beveiliging der maatschappij tegen misdadigers en bescherming der individueele vrijheid. Hoe zijn zij te vereenigen? Ziedaar het probleem der preventieve gevangenis.

Streng redeneerende, zou men den strijd alleen dán als geheel opgelost kunnen beschouwen, wanneer nimmer eene preventieve aanhouding plaats had zonder dat men de zekerheid bezat dat de aangehoudene werkelijk het misdrijf, waarvan hij verdacht wordt, gepleegd had. Doch juist om die zekerheid te verkrijgen dient het gerechtelijk onderzoek, en om te voorkomen dat de verdachte zich aan dat onderzoek onttrekken zal, is soms de preventieve gevangenis noodzakelijk, zoodat, ging de vermelde onderstelling op, *elke* preventieve aanhouding ongeoorloofd zou zijn. Ook hier stuiten wij helaas! op de onvolmaaktheid der maatschappelijke toestanden, die ons buiten staat stelt idealen te verwezenlijken. Ook hier kan het de vraag niet zijn: ‘hoe zullen wij *alle* nadeel vermijden?’ maar ‘hoe zullen wij het grootste maatschappelijk voordeel met het minst mogelijke nadeel vereenigen?’ De preventieve gevangenis *geheel* opofferen gaat niet aan, omdat het strafproces dan in vele gevallen zijne werking zou missen. Maar tevens moeten wij nimmer vergeten dat de verdachte, al is hij waarschijnlijk schuldig, toch inderdaad onschuldig kan zijn. Daarom verdient hier althans de middenweg aanbeveling. En deze bestaat naar onze meening hierin, dat niet dan op *zeer gewichtige* gronden en met de meeste nauwgezetheid van dit vreeselijk wapen gebruik worde gemaakt; dat zijne aanwending zooveel mogelijk beperkt worde en dat *geen enkel middel* worde verzuimd waardoor die aanwending kan vermeden of hare mogelijke onrechtvaardigheid kan bekort of verzacht worden.

Werden deze beginselen in de praktijk steeds gehandhaafd, dan zouden, naar onze overtuiging, de klachten over lichtvaardige toepassing der preventieve gevangenis zeer verminderen, zoo niet geheel verdwijnen. Ook dan nog zouden er gevallen voorkomen waarin de justitie bleek gedwaald of met te veel overhaasting gehandeld te hebben. Maar die gevallen

zouden zoo uiterst zeldzaam worden, dat ze tegenover het aantal anderen waarin de rechterlijke uitspraak de gegrondheid der voorafgegane aanhouding rechtvaardigde, in het niet zouden verzinken of althans niet gelijk nu slechts al te dikwijls plaats heeft, den eerbied voor de justitie bij het volk zouden ondermijnen. En ook dit laatste te voorkomen is van het hoogste belang. Het ontzag voor rechterlijke uitspraken *moet* geschokt worden, wanneer het volk herhaaldelijk ziet dat iemand, na maanden lang in den kerker te hebben doorgebracht, ten slotte ontslagen wordt, omdat de rechter geene schuld in hem kan ontdekken. Dit nu is een zeer bedenkelijk verschijnsel. Want de rechterlijke macht is de grondzuil der maatschappelijke orde, en zij kan dat karakter alleen dan behouden wanneer het volk een volkomen vertrouwen in hare nauwgezetheid en onpartijdigheid stelt. Wordt dat vertrouwen vernietigd, dan zijn de gevolgen niet te overzien. De verdedigers eener ruime toepassing der preventieve gevangenis mogen daarom wel bedenken dat zij, behalve ieders recht op vrijheid, nog een ander groot maatschappelijk belang in de waagschaal stellen: den eerbied voor de magistratuur.

Worden nu de genoemde o.i. juiste beginselen bij de toepassing der preventieve gevangenis in Nederland opgevolgd? De cijfers der statistiek schijnen ter beoordeeling dezer zaak niet volkomen betrouwbaar en behooren met de meeste voorzichtigheid geraadpleegd te worden. Maar zooveel kunnen wij er toch met zekerheid uit opmaken dat in ons land een groot aantal personen preventieve gevangenis ondergaat, om later weder in vrijheid gesteld te worden. Volgens eene matige berekening bedraagt het getal der definitief of zonder veroordeeling ontslagenen jaarlijks gemiddeld ongeveer *twee* op de *elf* aangehoudenen of bijna 18 pCt. van het geheel[1]. Voorzeker zijn deze cijfers (ook al wilde men aannemen dat wij in dit opzicht niet bij Frankrijk en Engeland ten achter staan, met welke vergelijking men echter zeer voorzichtig moet zijn), aan-

1 Volgens de berekening van Mr. S.J. Hingst in zijn opstel: ‘Iets over de preventieve gevangenis’, Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving, 1867, blz. 220 vlg. Het aantal aangehoudenen wordt door hem jaarlijks gemiddeld op 3950 gesteld; 18 pCt. daarvan maakt 711.
Zie ook de hierboven in het motto aangehaalde nota van den Heer van Goltstein, waarin volgens den door de regeering meêgedeelden staat wordt aangetoond dat in 1860 880 personen bij de rechtbanken en 61 bij de hoven preventieve gevangenis ondergingen, waarop hunne in-vrijheid-stelling volgde.

zienlijk genoeg om wantrouwen in de toepassing van de preventieve aanhouding op te wekken. Doch al laten wij de geheele statistiek ter zijde, dan zijn wij niettemin overtuigd dat ieder die eenigszins nabij met de praktijk bekend is, uit zijne ervaring voorbeelden genoeg kan aanhalen dat de preventieve gevangenis in Nederland dikwijls onnoodig en zonder de vereischte nauwgezetheid wordt toegepast en gerekt. Telkens doen zich gevallen voor van zeer langdurige gevangenis die met eene vrijlating eindigen en onwillekeurig vraagt het volk zich af, of dan daarbij de preventieve aanhouding zoo absoluut noodig zou geweest zijn. Voeg hierbij den onnoodig langen duur van onze crimineele procedure en het volkomen gemis van alle recht op verdediging gedurende de instructie. Meer en meer begint, gelijk het in een vrij land betaamt, de publieke opinie hare stem tegen mogelijk of waarschijnlijk misbruik te verheffen. En daarom is het meer dan ooit tijd om de redenen der kwaal na te sporen en te onderzoeken of bij ons te lande wel alles gedaan wordt om haar binnen de nauwste grenzen te beperken.

Wij zullen in dit tijdschrift dat ook voor niet-rechtsgeleerde lezers bestemd is, niet in te veel bijzonderheden treden. Genoeg zal het zijn, slechts in algemeene trekken onze bezwaren meê te deelen. Het geldt hier algemeene beginselen en belangen, ook voor het begrip van den oningewijde in de rechtswetenschap volkomen bereikbaar en waardeerbaar. Vegeten wij nooit dat ook de pijnbank niet *door*, maar *in weêrwil* van de juristen gevallen is.

Het Nederlandsche strafproces (grootendeels op de leest van het Fransche geschoeid, waarin echter ter onzer beschaming in de laatste jaren zeer belangrijke verbeteringen zijn aangebracht), berust nog te zeer op het oude inquisitoriale stelsel, dat een te overwegend gewicht hechte aan de eene zijde van het vraagstuk: ‘beveiliging der maatschappij tegen misdadige aanvallen’, maar de andere zijde: ‘eerbied voor de individueele vrijheid’ nagenoeg geheel uit het oog verloor. Dat iemand, op wien gewichtige vermoedens kleven van een misdrijf gepleegd te hebben, onschuldig kan zijn; dat hij voor 't minst het recht moet hebben zich behoorlijk te verdedigen en niet dan bij strikt bewezen noodzakelijkheid zonder veroordeelend vonnis van zijn vrijheid mag beroofd worden - dit alles waren zaken wier juistheid in vroeger tijden weinig of niet werd ingezien. Ge-

woonlijk begon men met den vermoedelijken misdadiger achter slot en grendels te plaatsen, om daarna op zijn gemak de zaak te onderzoeken. De beklaagde werd beschouwd als een *cadaver* waarop de justitie hare proefnemingen deed. Op zijne bekentenis kwam het in de eerste plaats aan, en om die te verkrijgen, werd voor geene middelen, hoe wreed ook, teruggedeinsd. Gelegenheid om zich te verdedigen en zich op de hoogte te stellen van al de bezwaren die tegen hem waren ingebracht, werd hem niet gegeven. Alle voordeelen waren aan de zijde van den aanvaller, alle nadeelen aan die van den aangevallene. Van *fair play* tegenover een beklaagde, wiens onschuld toch mogelijk bleef, van eene eerbiediging der rechten, die ook hij als mensch en burger kon doen gelden, was geen sprake. Moest men hem niettemin vrij laten, men deed het slechts zeer ter noode, en de rechterlijke willekeur ging dikwijls zoover, dat men, hoewel erkennende dat de schuld niet bewezen was, echter op grond van vermoedens (en wat ging daar al niet voor door!) veroordeelde.

Er is in dien toestand veel verbeterd. Maar wij hebben toch slechts schoorvoetende den ouden weg verlaten. De tradities der oude school spoken onmiskenbaar nog in onze wetboeken en in de vergaderzalen onzer rechterlijke colleges rond. De pijnbank en andere gruwelen van het vroegere strafproces zijn verdwenen, maar nog altijd miskent de wet in de verhouding tusschen maatschappij en beschuldigde den eerbied dien zij aan de individueele vrijheid verschuldigd is; nog altijd acht men het gemakkelijker zich voorloopig van een mogelijk schuldige meester te maken, dan al die maatregelen te nemen, welke vooral in onzen tijd, nu het staatsgezag zooveel krachtiger is dan vroeger, zijne aanhouding òf onnoodig zouden gemaakt hebben, òf slechts tot zeer korten tijd zouden hebben beperkt.

Kan het anders, of deze tradities, waarvan onze wetboeken nog zoo duidelijke sporen dragen, moeten allengs ook op den meest gemoedelijken en nauwgezetten rechter een verderfelijken invloed uitoefenen? Wanneer de geest die eene wetgeving doortrokken heeft, blijkbaar de strekking heeft om een onevenredig groote kracht aan de bekentenis van den vermoedelijk schuldige te hechten, en om juist in den aanvang, als verdediging het meest noodig is, hem alle bevoegdheid daartoe te ontnemen, in plaats van, gelijk zoo te recht in Engeland geschiedt, een zooveel mogelijk zelfstandig bewijs tegen den beklaagde te voeren, dan ligt het

voor de hand dat al zeer spoedig de magistratuur, in dien geest opgevoed, tot eene gevangenneming zal overgaan, waardoor men (hoewel ten onrechte) meent het beste middel ter ontdekking der waarheid gevonden te hebben, en dat op die wijze langzaam en bijna onmerkbaar het groote beginsel van eerbiediging der vrijheid, in de oogen der zoogenaamde practici een hersenschim wordt, die alleen in het rijk der valsche theoriën tehuis behoort.

Zoo wordt de toepassing der preventieve gevangenis in vele gevallen niets anders dan eene gewoonte, zonder dat men zich vooraf nauwgezet rekenschap geeft of zij bepaald noodig is. Uit dit oogpunt beschouwd, zouden wij het reeds eene verbetering achten indien bij elke gevangenneming of gevangenhouding de wet den rechter gelastte in zijn bevel nauwkeurig en uitdrukkelijk de gronden te omschrijven, die hem daartoe leidden. Wij zijn er toch vast van overtuigd dat verscheiden gevangennemingen niet zouden hebben plaats gehad, indien de wet zelve er telkens op wees dat vrijheid regel, gevangenis ook tegenover verdachten uitzondering behoort te blijven. Ook behoorden de gronden zelven, waarop in 't algemeen preventieve aanhouding kan geschieden, in de wet duidelijk vermeld te zijn, met bijvoeging dat in geval van twijfel, de uitlegging altijd ten voordeele van den verdachte zou zijn.

Gaan wij thans de gronden na, die ten onzent voor de toepassing der preventieve gevangenis als voldoende worden aangemerkt, dan vinden wij in de eerste plaats als zoodanig vermeld de vrees voor ontvluchting van den verdachte. Reeds hierboven is gebleken, dat ook wij dit motief als het voornaamste dat voor het behoud der preventieve gevangenis kan worden aangevoerd, erkennen. Het is de plicht van ieder burger, tegen wien eene gerechtelijke vervolging is ingesteld, zich niet daaraan te onttrekken en zich ter beschikking der justitie te stellen, zoodra deze dit noodig acht. Eveneens eischt de handhaving der maatschappelijke orde, dat niemand, die bij rechterlijk vonnis is veroordeeld, de verdiende straf zal ontgaan. Zoo er dus gegronde vrees bestaat dat de verdachte door de vlucht den arm der justitie machteloos zal maken, en geen genoegzame waarborgen van het tegendeel tegen die vrees opwegen, is zekerlijk de voorloopige aanhouding gerechtvaardigd. Maar wanneer moet men nu aannemen dat gegronde vrees voor vlucht aanwezig is? In de praktijk stelt men zich doorgaans die zaak veel te overdreven voor, en ver-

wart men dikwijls de bloote mogelijkheid der vlucht met hare waarschijnlijkheid. Vooral hierbij is een nauwkeurige overweging van de verschillende omstandigheden welke voor den verdachte de vlucht wenschelijk en uitvoerbaar maken, onmisbaar. Wij betwijfelen echter zeer of die overweging wel altijd naar behooren plaats heeft. Niet alleen op de zwaarte van het misdrijf, maar ook op de maatschappelijke positie van den verdachte, zijn doorgaand gedrag, zijn huiselijk leven en tallooze omstandigheden van dien aard moet daarbij acht worden geslagen. Ook doet men verkeerd zich eene ontvluchting als een zoo bijzonder lichte zaak voor te stellen. De tijden mogen voorbij zijn, waarin het verlaten van het vaderland eene straf werd geacht erger dan de dood, het blijft niettemin waar dat vrijwillige ballingschap zonder uitzicht om ooit of niet dan na verloop van vele jaren in het vaderland terug te keeren, althans voor hen die nog door eenige banden aan hun geboortegrond zijn verbonden, geen maatregel is waartoe men zoo licht overgaat. Daarenboven is ontvluchting met voldoend resultaat, d.i. zonder kans om weder achterhaald te worden, in den tegenwoordigen tijd van spoorwegen en telegraafliniën bijna eene onmogelijkheid, indien slechts (en daarop komt alles aan) *de politie haar plicht doet*. Daarom moest naar onze meening, de groote waarschijnlijkheid, zoo niet zekerheid van achterhaling, den rechter bewegen om niet zoo spoedig als gewoonlijk geschiedt, de vrees voor ontvluchting aan te nemen. Alles hangt ook hierbij af van het standpunt waarop men zich plaatst. Hecht men weinig waarde aan de individueele vrijheid en beschouwt men de preventieve gevangenis als een eenvoudig afdoend middel om de justitie tegen alle eventualiteiten te waarborgen, ja dan heeft men het recht te zeggen: ‘de verdachte zal waarschijnlijk ontvluchten; benemen wij hem daarom terstond de gelegenheid daartoe.’ Meent men daarentegen dat ieder als onschuldig moet worden aangemerkt, zoolang zijne schuld niet bewezen is, en dat daarom in het belang der maatschappij zelve de preventieve gevangenis steeds eene uitzondering moet blijven, dan zal ook de vrees voor ontvluchting wel is waar een factor blijven waarmede men moet rekenen, maar toch slechts in betrekkelijk weinige gevallen, bij zeer zware misdrijven, of wanneer het verdachten geldt, die op de daad betrapt zijn, niets te verspelen hebben of een vagabondeerend leven leiden, het motief kunnen wezen om iemand van zijne vrijheid te berooven. De politie is dan

de aangewezen macht om een verdachte nauwkeurig in het oog te houden en hem eerst dan te arresteeren, wanneer hij slechts de geringste poging in het werk stelt om zich te verwijderen[1]. Gelukt hem niettemin de ontvluchting, dan zal dit meestal het bewijs zijn dat de politie niet ijverig en bekwaam genoeg is. In allen gevalle zal echter het aantal ontvluchtingen zeer gering zijn. En gesteld eens dat in weêrwil van alle maatregelen, een enkele misdadiger er in slaagt den vaderlandschen bodem te verlaten. Is dat kwaad dan zóo erg, dat aan die bloote mogelijkheid onschuldigen moeten worden opgeofferd? Zijn er niet met de meeste naburige staten tractaten van uitlevering gesloten, zoodat hij ook dan nog achterhaald kan worden? Maar hij kan de wijk nemen naar Engeland of Noord-Amerika. Voorzeker bestaat die mogelijkheid als uwe politie niet oppast. Maar zelfs in dat geval beweren wij dat de maatschappij er weinig bij verliest dat een enkele schuldige zich zelven door ballingschap straft, en dat de ontneming der vrijheid aan onschuldigen, die het noodzakelijk gevolg van veelvuldige preventieve aanhouding is, een veel grooter gevaar voor de maatschappij oplevert.

Wij zijn daarom van meening dat de preventieve gevangenis, ook dan als zij dienen moet om ontvluchting te voorkomen, op te ruime schaal wordt toegepast en dikwijls niets anders is dan een onnoodig middel van kwelling, dat door verhoogde waakzaamheid der politie overbodig kan worden gemaakt.

Er is nog een ander motief, dat ook in Nederland voor de preventieve gevangenis wordt aangevoerd, en dat naar wij gelooven, bij de meeste rechterlijke colleges nog wel zooveel invloed heeft als de vrees voor ontvluchting. Men beweert namelijk dat zij dikwijls in het belang der instructie vereischt wordt om de verduistering der sporen van het misdrijf te voorkomen. Deze redeneering is des te gevaarlijker, omdat er bijna geen geval is, waarin men haar niet kan inroepen. Bijna bij elk misdrijf van eenige beteekenis kan men beweren, dat het voor de justitie gemakkelijker is een verdachte terstond van alle ge-

1 Wenschelijk zou het misschien zijn indien bij eene herziening van ons wetboek van strafvordering ook de bepaling van het Saksische wetboek werd opgenomen, volgens welke de rechter de bevoegdheid heeft om een verdachte te ontslaan onder belofte dat hij zich niet uit een aangewezen plaats of distrikt zal verwijderen, en bij overtreding hem tot eene gevangenis van zes weken of 180 thaler boete kan veroordeelen.

meenschap met de buitenwereld af te sluiten. Immers wie weet of hij geene medeplichtigen heeft, en of hij, op vrije voeten blijvende, niet afspraken met hen zal maken, die de justitie van het juiste spoor afbrengen? En het blijft daarenboven altijd mogelijk dat hij getuigen overhaalt om de waarheid te verzwijgen of te vervalschen. Heeft men hem echter eenmaal opgesloten, dan kan hij niets meer uitrichten; hij is dan zelfs buiten de mogelijkheid te vernemen wat de getuigen verklaard hebben, voor zoover althans de rechter het niet noodig acht hem daarvan meêdeeling te doen, en hij kan dus geene middelen bedenken om die verklaringen te ontzenuwen. In de eenzaamheid eener lange gevangenis gaan daarenboven zijne physieke en moreele kracht te niet; zijn overmoed wordt gebroken, en het is waarschijnlijk dat hij eindelijk zich gedrongen zal gevoelen zijn misdrijf te bekennen. Derhalve is de preventieve aanhouding gunstig voor de ontdekking der waarheid.'

Het verdient opmerking dat zij die zoo redeneeren, noodzakelijk de preventieve gevangenis voor onschuldigen in de hand werken. Wanneer toch de misdadiger op heeter daad[1] is betrapt en de justitie dus reeds van den aanvang af de voornaamste bewijzen tegen hem in handen heeft, behoeft men voor verduistering der sporen van het misdrijf niet bevreesd te zijn. Zoo men hem dan gevangen neemt, geschiedt dit òf omdat er gegronde vrees voor vlucht bestaat, òf omdat het misdrijf bijna wiskunstig zeker door hem gepleegd is, zoodat het verder gerechtelijk onderzoek dan ook minder de strekking heeft om het bestaan van het misdrijf en den persoon des daders tot klaarheid te brengen, dan wel om alle omstandigheden waaronder het misdrijf gepleegd is en den meerderen of minderen graad van schuld in het licht te stellen. Niemand zal in zulke gevallen, vooral wanneer het zware misdrijven betreft, de preventieve gevangenis afkeuren. Maar als geen zweem van heeter daad bestaat, als men wel vermoedens maar volstrekt geen zekerheid van den persoon des daders heeft - eerst dan kan men op het crimineele standpunt zeggen: 'wij moeten den ver-

1 Wij bedoelen daarmede een *werkelijke betrapping* op het oogenblik van, of onmiddellijk na het plegen der misdaad. In de praktijk wordt echter dikwijls op losse praatjes heeter daad aangenomen, waartoe de ongelukkige redactie van art. 38 Wetb. van Strafvord. wel eenige aanleiding geeft. De woorden *openbaar gerucht* schijnen in de oogen van sommigen identiek met *commerages*.

dachte, of hij schuld heeft of niet, aanhouden, want is hij werkelijk schuldig, dan is zijne aanhouding een uitstekend middel om hem te beletten de sporen van het misdrijf te verduisteren.'

Deze wijze van beschouwing is maar al te zeer niet alleen in Nederland, maar ook in Frankrijk en Duitschland gangbaar. Toch moet zij, zoo algemeen opgevat, naar onze overtuiging volgens de beginselen die het strafproces van den tegenwoordigen tijd behooren te beheerschen, verworpen worden. In Engeland heeft zij dan ook nimmer het burgerrecht kunnen verkrijgen, en ook in Duitschland heeft deze zoogenaamde *Collusionshaft* onder de uitstekendste criminalisten, met name in Mittermaier, hevige bestrijders gevonden. En geen wonder. Zij maakt de waarborgen der vrijheid, die in een vrij land voor ieder burger moeten bestaan, geheel illusoir, en is inderdaad niets anders dan eene reminiscenz van het oude proces, waarvan de pijnbank het noodzakelijk complement uitmaakte. Zij verloochent het beginsel dat niemand schuldig mag geacht worden vóórdat zijne schuld behoorlijk bewezen is, en dat men het recht niet heeft om iemand, wiens schuld nog niet gebleken is, zijne vrijheid van verdediging te ontnemen. Zij brengt den last die op de schouders der justitie moest drukken, op een persoon over, die ten koste zijner vrijheid, der justitie hare taak gemakkelijk moet maken. Wat wij vroeger ten opzichte van het overdreven gevaar voor ontvluchting opmerkten, geldt ook hier. Meestal is de justitie bij machte, om wanneer de politie haar plicht doet, de sporen van het misdrijf te vervolgen en hare verduistering te beletten. Is het misdrijf reeds lang geleden, dan zal de misdadiger toch wel gezorgd hebben dat er weinig of geen sporen zijn overgebleven; is het nog zeer recent, dan is de justitie door hare uitgestrekte macht bijna altijd in staat de sporen, voor zoover ze nog bestaan, te ontdekken. Medeplichtigen, zoo die er zijn, hebben daarenboven bijna altijd reeds hunne afspraken gemaakt. En wat de vrees voor omkooping der getuigen betreft, zij bewijst inderdaad te veel. Waartoe dient toch de geheele langdurige instructie en de behandeling ter openbare terechtzitting, indien men reeds vooruit de getuigen wantrouwt? Waarom wordt dan van hen een eed gevorderd dat zij de waarheid zullen verklaren, en wordt hunne verklaring, zoo die valsch blijkt te zijn, met zware straffen bedreigd? Het is juist de plicht der justitie om gedurende het geheele strafproces te onderzoeken of de getuigen de

waarheid spreken. De wet kent ten dien opzichte bloot repressieve maatregelen, geene preventieve waardoor onschuldigen alleen wegens de bloote mogelijkheid van een toekomstig misdrijf zouden kunnen worden opgeofferd. En verder waarom moet men alleen die getuigen wantrouwen, welke ten voordeele van den verdachte verklaren? Het is eveneens mogelijk dat zij die hem door hun getuigenis bezwaren, door onedele motieven geleid worden. Wil men alleen uit vrees voor collusie een mogelijk-onschuldige in hechtenis nemen, men kan op denzelfden grond ook de vrienden en nabestaanden van den verdachte gevangen zetten. Want de mogelijkheid bestaat dat ook zij de getuigen trachten te bewerken. Zoo gevaarlijk is ook hier de eerste schrede op het terrein van een verkeerd beginsel, waarbij de verdachte als een bloot middel wordt beschouwd om de waarheid aan het licht te brengen.

Maar wat meer is, de ontdekking der waarheid wordt niet eens op die wijze bevorderd, integendeel dikwijls benadeeld. Want de taak der justitie is niet om altijd de schuld duidelijk te maken, maar ook om, zoo de beklaagde onschuldig mocht zijn, dit helder aan te toonen. En nu kan het voor den onschuldige van het hoogste belang zijn dat hij zijne vrijheid blijft behouden, omdat hij juist dan het best in staat zal zijn het ongegronde der aanklacht te bewijzen. Gelijk de justitie van hare zijde in den regel niets verzuimt om zich vooraf te vergewissen welke personen van het misdrijf iets kunnen weten en hunne verklaringen dikwijls door politie-agenten laat afnemen, om daarna te beslissen of zij die personen in de instructie zal hooren - zoo heeft ook de verdachte er groot belang bij van zijne zijde alles in het werk te stellen waaruit zijne onschuld kan blijken of zijne schuld in een minder nadeelig daglicht zal verschijnen. Er is daarom op zich zelf niets ongeoorloofds gelegen in het onderhoud van een verdachte met een persoon, die naar zijne meening met omstandigheden bekend is, welke in zijn voordeel pleiten. Juist zulk een onderhoud kan op schijnbaar geringe zaken, wier beteekenis de getuige minder goed inziet dan de verdachte, de aandacht van den getuige vestigen. Ontneemt men dus den verdachte terstond zijne vrijheid, dan wordt daardoor het bewijs der onschuld zeer belemmerd.

Maar wij voegen er bij: ook het bewijs der schuld. Juist toch wanneer de misdadiger op vrije voeten blijft, verraadt hij

dikwijls zich zelven. De ervaring van ieder rechterlijk ambtenaar leert dat de meeste misdrijven ontdekt worden ten gevolge van onvoorzichtige, dikwijls onbegrijpelijk domme handelingen des misdadigers. Ook hier geldt: ‘quem Jupiter perdere vult, prius dementat.’ Vooral wanneer het gerechtelijk onderzoek reeds ingesteld is, zal de schuldige juist *omdat* hij op zijne hoede is en de ontdekking tracht te voorkomen, door zijne houding en daden veeleer in den val loopen, dan wanneer men hem onmiddellijk opsluit. Eene nauwlettende niet in het oogvallende observatie door de politie zal in zulke gevallen veel meer licht over zijne schuld verspreiden dan de gedwongen afzondering in den kerker. Doch ook hier onderstellen wij dat de politie waakzaam is en haar plicht betracht. Het kan in ons oog niet genoeg herhaald worden: ‘eene goede inrichting der gerechtelijke politie maakt in vele gevallen, waarin de preventieve gevangenis nu nog wordt toegepast, haar niet alleen overbodig, maar zelfs nadeelig ter ontdekking der waarheid.’

Kan het dan nimmer noodzakelijk zijn om ook dan, wanneer het gevaar van ontvluchting niet aanwezig is, den verdachte tijdelijk van elke gemeenschap met de buitenwereld af te zonderen? Wij willen dit niet absoluut ontkennen en hebben dan ook slechts tegen de in ons oog te algemeene opvatting geijverd, welke bijna iedere preventieve gevangenis met een beroep op het belang der instructie tracht te verontschuldigen De regel ook in het belang van de ontdekking der waarheid zelve, behoort te zijn *vrijheid*, niet *gevangenis*. Doch daar tot nog toe niet, gelijk in Engeland, bij ons de politie zulk eene ruime macht heeft om terstond alle noodige maatregelen ter ontdekking te nemen (op welk punt bij eene eventueele politiewet o.i. zeer de aandacht moet gevestigd worden), kan het bij enkele gewichtige misdrijven noodig zijn den verdachte tijdelijk zijne vrijheid te benemen, om der justitie gelegenheid te geven onmiddellijk tot huiszoeking, plaatsopneming of andere maatregelen buiten hem over te gaan, en om te voorkomen dat hij vermoedelijke medeplichtigen waarschuwt en hen in staat stelt de wijk te nemen. Zulke gevallen moeten echter o.i. steeds groote uitzonderingen blijven en niet dan bij evident gebleken noodzakelijkheid (in het bevel van gevangenneming te constateeren) worden aangenomen. Daarenboven behoeft (en hierin ligt het groote verschil met de gewone opvatting) de preventieve aanhouding welke *op dien grond* plaats heeft, nim-

mer lang te duren. Heeft de justitie de noodige maatregelen genomen en vreest zij niet dat de beklaagde zal ontvluchten, dan stelle zij hem onmiddellijk weder in vrijheid. In Nederland schijnt het echter regel te zijn dat de preventief-gevangene, onverschillig het motief dat tot de aanhouding deed besluiten, gedurende het geheele lang gerekte strafproces in de gevangenis blijft vertoeven. Het ware daarom o.i. zeer wenschelijk dat de wet een korten termijn van eenige dagen bepaalde, na afloop waarvan dergelijke gevangenen van rechtswege vrij zouden zijn, tenzij de rechter het noodzakelijk achtte met opgave van redenen den termijn nog eenmaal bij een nieuwe beschikking te verlengen[1].

En wat zullen wij nu nog zeggen van de aanwending der preventieve gevangenis als middel om den beklaagde door moreele foltering tot eene bekentenis te brengen? In een vrij land is het genoeg dit middel te noemen om het tevens te doen veroordeelen. Openlijke verdedigers vindt het dan ook niet, en daarin ligt reeds zekere vooruitgang. Maar in de routine die zich helaas! van ons strafproces heeft meester gemaakt, wordt het dikwijls anders begrepen. Welk eene overwinning voor den instrueerenden ambtenaar, als het hem eindelijk gelukt eene bekentenis te ontlokken! Het middel is afschuwelijk, slechts één graad afschuwelijker dan de pijnbank, en alle gronden die tegen de laatste pleiten, kunnen ook daartegen volkomen logisch worden aangevoerd. Niettemin is de gissing niet gewaagd, dat men nog dikwijls in de praktijk

1 In weêrwil van den inquisitorialen geest van ons wetboek schijnt toch de wetgever niet geheel vreemd te zijn gebleven aan het denkbeeld dat gegronde vrees voor vlucht de voornaamste reden der preventieve gevangenis behoort te zijn. Men zie art. 77 Wetb. van Strafv., waarbij aan den rechter-commissaris de bevoegdheid wordt gegeven om in de gevallen waarin preventieve aanhouding geoorloofd is, op requisitoir van het openbaar ministerie tot de aanhouding over te gaan *indien er gegronde vrees voor de vlucht van dan beklaagde bestaat*. Derhalve is die ambtenaar daartoe niet bevoegd bij vrees voor verduistering der sporen van het misdrijf. Toch zou juist in dat stadium der zaak (den aanvang der procedure), als de sporen nog versch zijn, een aanhouding op dien grond juist door den rechter-commissaris, die het meest met de zaak bekend is, gerechtvaardigd kunnen zijn.
Zoo ook schijnt het *buiten toegang houden* van den beklaagde gedurende *zes dagen*, waarvan in art. 420 sprake is, voornamelijk betrekking te hebben op het geval dat men voor collusie bevreesd is; in dien tijd is eene vigilante justitie zeer goed in staat hare maatregelen te nemen. De wet vergat er echter bij te voegen dat eene langere gevangenis *zonder die beperking* alleen uit vrees voor vlucht, en niet wegens mogelijke collusie behoorde te worden toegestaan.

er anders over denkt. Dat het - ook afgezien van zijne immoreele zijde - de ontdekking der waarheid niet bevordert, is echter reeds zóo dikwijls gebleken, dat wij het niet meer uitvoerig behoeven te betoogen. De gevallen zijn niet zeldzaam, dat een gevangene, vooral wanneer hij geringe verstandelijke ontwikkeling bezit, gedurende de instructie feiten bekent of toegeeft, wier onjuistheid later blijkt. Afgemat door de herhaalde verhooren en confrontatiën, van alle middelen van verdediging verstoken, ziet hij in eene bekentenis somtijds het eenige middel om zijn toestand te verbeteren. Ook vergissingen en verkeerde voorstellingen van den gevangene worden door de wijze waarop ons strafproces gevoerd wordt, zeer bevorderd. Ieder rechter van instructie kan uit zijne praktijk voorbeelden bijbrengen, dat schijnbaar tegenstrijdige antwoorden door den gevangene gegeven, later bleken uitnemend met elkaâr overeen te stemmen, en alleen daaraan waren toe te schrijven, dat de gevangene niet op de hoogte was van al de tegen hem ingebrachte bezwaren, of van die, welke hem waren meêgedeeld, niet volkomen de beteekenis begreep. Men moest het toch eindelijk inzien dat belemmering van verdediging niet het middel is om de waarheid aan den dag te brengen, maar wel een uitstekend middel om wantrouwen tegen de justitie in te boezemen. Voorzeker zouden de voorbeelden dat iemand na langdurige gevangenis ten slotte vrijgesproken wordt, veel zeldzamer zijn, indien de beklaagde van den aanvang af ruimere vrijheid van verdediging bezeten had, en niet terstond, als ware hij reeds bij voorbaat veroordeeld, in den kerker ware geworpen. Zoo heeft het te groote gewicht dat nog heden aan de bekentenis gehecht wordt, ten nadeele der individueele vrijheid en van de ontdekking der waarheid eene wijze van onderzoek ingevoerd, die maar al te zeer aan het oude pijnbank-stelsel herinnert en waarin voor vrijheid van verdediging geene plaats is[1].

1 Zeer juist zijn de woorden die Laboulaye in zijn ‘Paris en Amérique’ (p. 274) een Amerikaansch rechter in den mond legt: ‘Pourquoi voulez vous que j'ôte à cet homme le moyen de se défendre? Est-ce afin qu'il comparaisse en cour d'assises, comme une victime et que l'intérêt s'attache, non pas au volé mais au voleur? Il faudra des vérifications, des expertises, des enquêtes: est-ce que tout cela peut se faire à l'aveugle en l'absence du prévenu? Est-ce que l'accusé n'a pas le droit de diseuter et de critiquer toutes les charges amoncelées contre lui? L'instruction criminelle n'est pas une peine, c'est la recherche de la verité.’

Resumeerende komen wij tot dit resultaat: de preventieve gevangenis behoort als *regel* slechts in geval van gegronde vrees voor vlucht of bij werkelijke betrapping op heeter daad, vooral wanneer herhaling van misdaad te duchten is, te worden toegepast; daarentegen slechts bij wijze van *uitzondering* ter voorkoming van verduistering der sporen van het misdrijf en ook dan nog slechts voor een zeer korten tijd; terwijl zij *nimmer* als middel mag worden aangewend om den beklaagde eene bekentenis te ontlokken.

De wetgever drage voorts zorg dat de preventieve gevangenis nimmer eene straf worde zwaarder dan de straf die tegen het misdrijf bedreigd is. Daarom is zij van zelve uitgesloten in al de gevallen waarin het misdrijf met enkele geldboete of geringe gevangenis wordt gestraft. Onze tegenwoordige wet voldoet aan dit vereischte door de preventieve gevangenis alleen toe te laten bij vervolging wegens crimineele feiten en tevens wegens diefstal, oplichting, misbruik van vertrouwen, bedelarij, landlooperij en die misdaden, welke bij de wet van 1854 correctionneel strafbaar zijn geworden. Er bestaat echter geene reden om ze ook niet bij andere misdrijven dan de genoemde toe te laten, waartegen dezelfde of hooger gevangenisstraf is bedreigd. Ter voorkoming van willekeur is dan echter o.i. bij misdrijven van betrekkelijk weinig belang, de bepaling van een termijn noodzakelijk. Uitnemend komt ons daarom de bepaling der Fransche wet van 14 Juli 1865 voor, dat de aangehoudenen wegens een misdrijf waartegen minder dan twee jaren gevangenis is bedreigd, niet langer dan vijf dagen na hun verhoor mogen worden gevangen gehouden, na verloop van welken tijd zij van rechtswege vrij zijn, met uitzondering van die beklaagden, welke geen vaste woonplaats hebben of reeds vroeger wegens misdaad, of tot een gevangenisstraf van meer dan één jaar veroordeeld zijn geweest. (Art. 113 van den gewijzigden Côde d'instruction criminelle). Zeer aanbevelenswaardig schijnt ook de Fransche wet van 20 Mei 1863, volgens welke bij betrapping op heeter daad van een correctionneel misdrijf de beklaagde onmiddellijk voor de rechtbank *kan* worden gebracht, terwijl wanneer die voorbrenging niet binnen drie dagen is geschied, hij uit de preventieve gevangenis moet worden ontslagen. Bij werkelijke betrapping op heeter daad toch kan vooral als het geen zware misdrijven betreft, het gerechtelijk onderzoek en vonnis terstond volgen, en zou een lange preventieve opsluiting ten gevolge

kunnen hebben dat zij zwaarder straf werd dan de gevangene wegens het misdrijf heeft verdiend. Verder behoort de rechter de bevoegdheid te hebben om ten allen tijde den beklaagde uit de preventieve gevangenis te ontslaan, ook dan als de instructie nog niet is afgeloopen. Eindelijk moet ook tijdens de instructie de beklaagde een veel ruimer recht van verdediging hebben dan hem thans is toegestaan[1].

Zal het echter den wetgever ernst zijn om de preventieve gevangenis zooveel mogelijk te beperken, dan mag hij ook geen enkel middel verzuimen, waardoor de noodzakelijkheid harer toepassing zou kunnen voorkomen worden. En daarom is het zeer te betreuren dat een bij nagenoeg alle natiën erkende waarborg der individueele vrijheid noch in ons tegenwoordig wetboek van strafvordering, noch in één van de talrijke ontwerpen die ter herziening daarvan zijn voorgedragen, wordt aangetroffen. Wij bedoelen de *voorloopige in-vrijheid-stelling onder borgtocht*.

Bij de beraadslagingen over het thans geldend wetboek heeft het niet aan stemmen ontbroken welke op de invoering van het bewuste middel hebben aangedrongen. Doch te vergeefs. De regeering bestreed het door er op te wijzen dat volgens het voorgestelde ontwerp de preventieve aanhouding zelfs in cas

1 Het laatste ontwerp van een wetboek van strafvordering (ingekomen ter zitting van de Tweede Kamer van 12 Februari 1867) komt ons in weêrwil van vele verbeteringen voor het belang der individueele vrijheid nog te veel aan den inquisitorialen geest te hebben opgeofferd. (Zie tit. II, art. 29, in verband met tit. IV, art. 53 en tit. VI, art. 3). De beperkte ruimte laat ons echter niet toe in veel bijzonderheden te treden. Wij willen daarom alleen opmerken dat het ontwerp, hoewel te recht de beperking van het tegenwoordig artikel 88 afschaffende, in het tegenovergestelde uiterste vervalt door de preventieve gevangenis niet alleen zonder eenige bepaling van termijn, ook bij minder belangrijke misdrijven toe te laten, maar tevens van hare toepassing alleen die misdrijven uit te sluiten, waarvan de kantonrechter kennis neemt. Volgens art. 53 nu der wet op de nieuwe rechterlijke inrichting, is de kantonrechter alleen competent bij misdrijven op welke geen zwaardere straf is gesteld dan gevangenis van zeven dagen of geldboete van ƒ 75, te samen of afzonderlijk. Misdrijven tegen welke dus geene andere straf is bedreigd dan geldboete hooger dan ƒ 75 vallen buiten zijne competentie. Indien dit ontwerp wet werd, zouden wij bij gevolg het schouwspel kunnen beleven, dat b.v. wegens het misdrijf van hoon (art. 375 Strafrecht) of van nadruk (art. 4 der wet van 25 Januari 1817) die met enkele geldboete worden gestraft, iemand weken of maanden lang preventief werd gevangen gehouden!
Wij zwijgen nu nog van de onvoldoende waarborgen voor de vrijheid van verdediging welke dit ontwerp even als de vroegere aanbiedt en waarover men zie het uitnemend opstel van Mr. J.P.R. Tak, ‘het verhoor van den beklaagde in het strafgeding’, in *Themis*, 1864, p. 9 vlg.

crimineel niet noodwendig was[1]. Doch men vergat dat het hier niet de vraag was te kiezen tusschen verplichte in-hechtenis-neming of vrijstelling onder cautie, maar alleen of men, zonder de maatschappelijke orde in gevaar te brengen, niet het voornaamste motief voor de toepassing der preventieve gevangenis: ‘vrees voor ontvluchting’ door de toelating van het cautiestelsel, in vele gevallen zijne kracht zou kunnen benemen. Men verloor uit het oog dat de rechter, al ware hij er niet toe verplicht, toch uit den aard der zaak veel strenger zou wezen wanneer de wet geen enkelen waarborg tegen de vrees voor ontvluchting toeliet. Juist door dit verzuim verloor de vrijgevige bepaling der wet voor een groot deel hare waarde, en had dan ook, gelijk later de ervaring bewezen heeft, in de praktijk weinig of geen effect. Wellicht vindt de houding der toenmalige regeering hare verklaring in eene reactie tegen de Fransche instellingen en ook in de omstandigheid dat volgens het toen nog geldend Fransche recht de in-vrijheid-stelling onder cautie betrekkelijk zeldzaam voorkwam, daar de wet haar alleen tot correctionneele zaken beperkte en tevens als minimum der cautie eene som van 500 francs stelde. Maar in allen gevalle leveren de discussiën een treurig bewijs van de oppervlakkigheid waarmede toen een zoo belangrijk onderwerp in Nederland werd behandeld. Van een onderzoek hoe het stelsel in Engeland gewerkt heeft, was geen sprake; evenmin schijnt eenige acht te zijn geslagen op de scherpzinnige en juiste opmerkingen over dit onderwerp van onzen beroemden landgenoot J.D. Meijer, in zijne ‘Institutions judiciaires’. Dat de eenige jurist van Europeesche vermaardheid, welken wij bezaten, hoegenaamd geen invloed heeft gehad op de samenstelling onzer wetboeken, pleit zeker niet voor het doorzicht en de onbekrompenheid der toenmalige regeering.

Een ander argument der regeering was dit, dat niemand de bevoegdheid moet hebben zich door geldelijke opoffering aan de straf te onttrekken. Wij komen op dit argument, dat ook nog heden niet heeft uitgediend, nader terug, en merken alleen op dat ook daaraan geen onderzoek schijnt te beurt te zijn gevallen.

Hoe dit zij - de voorloopige in-vrijheid-stelling onder cautie werd uit het wetboek gebannen, en ook de volgende regeeringen schijnen in dit opzicht den tegenzin harer voorgangsters te

1 Voorduin, Geschiedenis en beginselen der Nederl. Wetboeken, VI, p. 436.

hebben overgenomen. In de memorie van toelichting bij het eerste dier ontwerpen gevoegd (ingediend 8 November 1863), wordt het middel bestreden[1], en het is voorzeker der moeite waard de gronden na te gaan waarop de zoo bekwame en scherpzinnige samensteller dier memorie zich tegen het cautie-stelsel meende te moeten verklaren.

Reeds dadelijk verdient het de aandacht, dat de regeering, die in hare memorie van toelichting zich zoo dikwijls op vreemde wetgevingen beroept, bij een zoo gewichtig onderwerp als de in-vrijheid-stelling onder borgtocht slechts de gewone en reeds lang wederlegde bezwaren aanvoert, zonder dat er eenige acht blijkt geslagen te zijn op de wijze waarop deze instelling bij de naburige volken werkt. Reeds in 1863 was er toch geene of bijna geene beschaafde natie in wier wetgeving het cautiestelsel niet voorkwam. Vooral bij dit onderwerp mocht een voorafgaand grondig historisch en vergelijkend onderzoek niet ontbroken hebben. Het gold hier geen onbekookte nieuwigheid, geen uitvloeisel van eene ultra-radicale theorie, maar integendeel eene instelling waarvan wij reeds in de oudste wetgevingen de sporen ontdekken, die in vroeger tijd ook hier te lande geenszins onbekend was, die niet alleen in Frankrijk en Duitschland reeds sedert geruimen tijd bestond, maar die daarenboven bij de natie die steeds het best van allen vrijheid en orde weet te vereenigen, in Engeland sedert eeuwen proefhoudend was bevonden. Onwillekeurig vraagt men zich af, waarom, indien werkelijk zulke overwegende bezwaren tegen de in-vrijheid-stelling onder borgtocht bestonden, alle andere volken ze als om strijd zouden hebben ingevoerd en ze niet meer willen missen. Zou dan hetgeen overal elders een hoogst wenschelijke waarborg der vrijheid geacht wordt, in Nederland overbodig zijn? Of was de instelling in strijd met onzen volksaard, en zou de Nederlandsche burger misschien minder op het behoud zijner vrijheid gesteld zijn dan de Franschman of Duitscher? Het blijkt niet dat deze vragen bij den steller der memorie van toelichting zijn opgerezen.

‘De grond, waarop het beginsel pleegt te worden verdedigd,’ zoo redeneerde de regeering, ‘bestaat hierin, dat de borgtocht voor den beklaagde een band oplevert om zich niet door de vlucht aan de straf te onttrekken, en dat alzoo de rechter van

1 Zie Bijl. van Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer 1863/64, p.721.

zijne bevoegdheid tot in-vrijheid-stelling een ruimer gebruik zal maken, wanneer hij aan het daartoe strekkend bevel dat tot het stellen van borgtocht kan vereenigen.' 'Maar,' zoo gaat de regeering voort, 'het is al aanstonds duidelijk dat die grond uitsluitend kan gelden voor het enkele geval, dat de rechter van het bevelen der in-vrijheid-stelling door vrees voor ontvluchting van den beklaagde zou worden tegengehouden, en dat die grond in alle andere gevallen vervalt, bepaaldelijk in het geval dat de in-hechtenis-stelling met het oog op het misdrijf in het belang der openbare orde noodig wordt geacht, of dat zij noodzakelijk wordt geoordeeld in het belang van het onderzoek.'

In de eerste plaats zouden wij hiertegen willen aanvoeren, dat, gelijk wij hebben trachten aan te toonen, vrees voor ontvluchting het *voornaamste* motief voor de preventieve in-hechtenis-stelling behoort te zijn en dat de gevangenneming in het belang van het onderzoek meestal een schromelijk misbruik is. De regeering stelde zich echter in dit opzicht op het standpunt der oude school. Maar zelfs al wilde men dat standpunt als juist erkennen, dan verraadt het nog een zekere minachting der vrijheid, wanneer men een overigens nuttigen maatregel zou willen afkeuren, alleen omdat hij slechts in enkele gevallen kan werken. Gesteld, de bevoegdheid om cautie te stellen, liet jaarlijks slechts één onschuldige in het bezit zijner vrijheid, die hij anders zou verloren hebben. Zou men meenen dat zij dan niet behoefde verleend te worden, omdat het der moeite niet waard was? In Frankrijk en Duitschland denkt men er anders over. Daar wordt ook gebruik gemaakt van de preventieve gevangenis in het belang der instructie. Niemand heeft er echter aan gedacht zich op dien grond tegen het cautie-stelsel te verklaren. En te recht. Want er blijven nog altijd vele gevallen over, waarin de cautie haar doel: 'waarborg tegen ontvluchting', bereikt. In Frankrijk is men daarvan zelfs zoo overtuigd, dat men bij de laatste wet van 1865 de bevoegdheid om cautie te stellen, aanmerkelijk heeft uitgebreid[1] en gemakkelijker gemaakt.

Ook met die beperking echter (tot het geval namelijk van vrees voor vlucht) meende de regeering zich tegen het beginsel te moeten verklaren. Het kwam haar onraadzaam voor dat den beklaagde het middel werd gegeven om door opoffering van

1 Volgens die wet kan thans ook bij *crimes* cautie gesteld worden, vroeger alleen bij correctionneele misdrijven.

eene hoogere of lagere som gelds, de tegen hem gerichte vervolging doelloos te maken. ‘Immers,’ zoo redeneerde zij, ‘dat doel zal wel niet geacht kunnen worden bereikt te zijn, waar de beklaagde zich door de vlucht aan de straf heeft onttrokken, al moge dan ook de gestelde borgtocht den staat een geldelijk voordeel opleveren.’ ‘Daarbij,’ zoo ging de regeering voort, ‘mag het bezwaar niet worden voorbijgezien, gelegen in het gewichtig voordeel dat het hier bestreden stelsel den vermogende boven den onvermogende aanbiedt. Wel heeft men dat beginsel soms trachten op te lossen door de opmerking, dat de ongelijkheid in toestand tusschen den vermogende en onvermogende door de wet niet kan worden weggenomen, alsmede door het denkbeeld te opperen om naast den reëelen ook personeelen borgtocht toe te laten, maar die oplossing schijnt niet bestand tegen de bedenking dat, al moge de wet de bedoelde ongelijkheid niet kunnen *opheffen*, zij niet, zooals bij aanneming van het stelsel het geval is, ongelijkheid in toestand moet *scheppen*, en dat, wat betreft het denkbeeld om ook personeelen borgtocht toe te laten, met grond mag worden betwijfeld, of de onvermogende, die ter zake van het misdrijf in hechtenis is, lichtelijk iemand zal vinden, bereid en tevens voldoende gegoed om voor hem als borg op te treden.’

Ook deze bezwaren der regeering schijnen ons bij onderzoek geen stand te kunnen houden. Wat in de eerste plaats de vrees betreft dat den beklaagde door borgtocht het middel zou gegeven worden om zich tegen geldelijke opofferingen aan de tegen hem gerichte vervolging te onttrekken, de regeering vergat ook hier blijkbaar de ervaring van andere landen te raadplegen. Overal waar het cautie-stelsel is ingevoerd, heeft men geen reden gehad zich te beklagen dat daardoor ontvluchting werd aangemoedigd. Men bedenke ook dat de vrijlating onder borgtocht naar elk bijzonder geval moet beoordeeld worden en nimmer verplichtend is. De rechter zal dus verschillende omstandigheden moeten overwegen. Zoo zal bij misdrijven, waartegen de doodstraf is bedreigd, de cautie bijna nimmer worden toegestaan, omdat de straf in dat geval zoo zwaar is, dat de beklaagde geacht moet worden niets te zullen ontzien om er zich aan te onttrekken. Ook in Engeland wordt in den regel bij de zwaarste misdrijven de verdachte niet tot het stellen van cautie toegelaten. Maar waarom men het stelsel dien ten gevolge geheel zou moeten laten varen, is moeielijk in te zien.

Daarenboven behoort, al is de verdachte vrijgelaten, de waakzaamheid der politie geenszins te verslappen. Neemt men dit alles in aanmerking, dan wordt het zeer begrijpelijk waarom in de landen, waar het stelsel is ingevoerd, niet meer ontvluchtingen plaats hebben dan in Nederland. En zou de wetgever, die zooveel vertrouwen in de Nederlandsche magistratuur stelde dat hij haar geheele vrijheid gaf om de preventieve gevangenis al of niet toe te passen, meenen dat de vraag, wanneer een beklaagde tot het stellen van borgtocht kan worden toegelaten, ook niet door haar zou kunnen beantwoord worden?

In de memorie van toelichting wordt tevens een te uitsluitend gewicht gehecht aan de *geldelijke* zijde van het vraagstuk en de *moreele* zijde geheel uit het oog verloren. In vele gevallen zal alleen de vrees dat hij anders eene belangrijke geldsom zal moeten verliezen, den beklaagde terughouden om de vlucht te nemen. Maar tevens weet hij dat schennis van zijn gegeven woord om zich ten allen tijde ter beschikking van den rechter te stellen, het in hem gestelde vertrouwen geheel zal wegnemen en zijne belangen zal benadeelen. Vooral bij hen die te recht of te onrechte meenen dat het onderzoek met hunne vrijspraak zal eindigen, voegt zich bij de vrees voor geldelijk verlies, ook de angst dat zij door pogingen tot ontvluchting nieuwe vermoedens van schuld zullen opwekken en alle vertrouwen bij hunne medeburgers zullen verbeuren. Nog veel grooter is echter de moreele waarborg tegen ontvluchting als men, gelijk o.a. in Engeland en ook in Frankrijk geschiedt, niet alleen reëelen borgtocht maar ook personeelen door derden toestaat. Dan vooral ligt de waarde van den borgtocht minder in de som gelds dan in de verklaring van onbesproken medeburgers, dat zij den beklaagde tot ontvluchting buiten staat achten, en daarvoor zelfs met een gedeelte van hun vermogen willen instaan. Niemand heeft dit beter uitgedrukt dan J.D. Meijer[1], wiens woorden ook nu nog niets van hunne waarde verloren hebben. ‘Une caution donnée par des citoyens’ (zoo zegt hij) ‘qu'un prévenu ne se soustraira pas à la condamnation, à peine de forfaire une certaine somme, est non seulement une garantie pour le montant désigné, mais elle est de plus une preuve de la confiance dont le prévenu jouit auprès de ceux qui s'engagent pour le maintien de la parôle qu'il a

1 Institutions Judiciaires, VI, p. 322.

donnée, et doit sous ce rapport être préférée au cautionnement en argent ou en immeubles: la caution réelle offre plus de sûreté pour la somme stipulée; elle ne présente pas la garantie morale, qui résulte de la confiance qu'inspirent les sentiments connus de l'accusé.'

Doch ook dan wanneer personeele borgtocht werd toegelaten, meent de regeering dat het cautie-stelsel verwerpelijk is omdat de wetgever daardoor een toestand van ongelijkheid ten nadeele van den onvermogende schept. Dit argument is door zijne schijnbare juistheid zeer geschikt indruk te maken op hen die oppervlakkig of nog in het geheel niet over het onderwerp hebben nagedacht, doch blijkt bij nadere overweging te berusten op een begripsverwarring, terwijl het tevens even als het vorige in de ervaring geen steun vindt. Dat hier eene begripsverwarring heerscht is duidelijk, omdat de stelling berust op het denkbeeld dat gelijkheid van recht of toekenning van gelijke bevoegdheid in ongeoorloofde ongelijkheid verandert, als niet allen bij machte zijn er gebruik van te maken. Waar zou het heen, als deze leer algemeen werd toegepast? Een groot aantal zeer noodige en nuttige inrichtingen ware dan reeds à priori veroordeeld. Men denke slechts aan de staatszorg voor het lager onderwijs. Zonder twijfel hebben de meervermogenden daarvan grooter genot dan de onvermogenden, omdat zelfs bij toelating van kosteloos onderwijs vele ouders uit den minderen stand door de omstandigheden verhinderd worden hunne kinderen geregeld de school te laten bezoeken. Het aanleggen van spoorwegen zou dan ook ongelijkheid scheppen. Want onvermogenden zijn meestal buiten staat zelfs de kosten eener derde klasse te dragen. Ongelijkheid van vermogen heeft nu eenmaal groot verschil van toestand ten gevolge, een verschil dat dikwijls te betreuren is, maar nog schadelijker voor de maatschappij zou zijn, indien het oorzaak werd dat zaken die door het algemeen belang gevorderd worden, niet tot stand konden komen[1]. Of zal men de misdaad niet straffen omdat armoede en onkunde het krachtigst de bevolking onzer gevangenissen vermeerderen en de onvermogende meer in de gerechtszaal ver-

1 Te recht werd, bij het onderzoek van het 3de ontwerp, in de afdeelingen door eenige leden er opgewezen dat de wet van 22 April 1864, volgens welke bij wanbetaling de opgelegde boete in gevangenisstraf veranderd wordt, dan ook eene ongelijkheid van toestand ten nadeele van onvermogenden zou scheppen. Bijlagen 1865/1866, blz. 888.

schijnt dan de vermogende? Niemand zal het durven beweren. Want het belang der maatschappij vordert de vervolging en bestraffing der misdaden. Maar hetzelfde belang eischt niet minder dat geen middel verzuimd worde om te voorkomen dat een onschuldige van zijne vrijheid wordt beroofd. En nu is de in-vrijheid-stelling onder borgtocht door alle beschaafde volken als een krachtig middel van dien aard aangemerkt. Het gaat dus niet aan te beweren dat, omdat misschien onvermogenden geen borg zullen kunnen vinden, daarom ook den meervermogende een te vermijden onrecht moet worden aangedaan. Zelfs dan als slechts weinigen die met tijdelijke middelen gezegend zijn, door het cautie-stelsel tegen eene grievende belemmering hunner vrijheid gewaarborgd werden, - zou alleen daarom de toelating van het middel als een zegen voor de maatschappij moeten worden aangemerkt. Is men toch buiten machte een onrecht *geheel* te keeren, dit kan ons stilzitten niet verontschuldigen, wanneer wij in de gelegenheid zijn het *althans gedeeltelijk* te voorkomen.

De stelling der regeering was dus onhoudbaar. Maar er is meer. Het is onjuist dat de minvermogende door de in-vrijheid-stelling onder borgtocht in zulk een nadeelige verhouding tot den meervermogende geraakt, als de regeering meende. Ook hier is de theorie met de van elders gebleken feiten in tegenspraak. Wanneer het bedrag van den borgtocht voor alle personen hetzelfde ware, of het minimum te hoog gesteld ware, zou voorzeker de minvermogende niet of slechts zelden zekerheid kunnen geven. Maar als dat bedrag naar het vermogen bepaald wordt, kan het stellen van borgtocht ook onder het bereik van den minvermogende gebracht worden. Zoo gaat het in Frankrijk, waar sedert 1848 het tot dien tijd toe voorgeschreven minimum van 500 francs is opgeheven en de rechter de ruimste bevoegdheid bezit om de bepaling der som van de omstandigheden te laten afhangen. Zoo wisselt ook in Engeland de som van 10 tot 1200 £. Mocht echter de beklaagde buiten staat zijn om uit eigen vermogen ook het geringste als waarborg aan te bieden, dan blijft het toch altijd zeer mogelijk dat andere personen voor hem willen instaan. Ten onrechte meende de regeering dat een onvermogende niet licht iemand zou vinden, bereid en voldoende genoeg om voor hem als borg op te treden. Ook hier had de ervaring vooral van Engeland en Noord-Amerika haar het tegendeel kunnen leeren. Ontel-

bare malen ziet men in die landen door onvermogende personen soliede borgen stellen. En het is vooral in die gevallen dat de moreele zijde van het cautie-stelsel het sterkst uitkomt. Wanneer, gelijk herhaaldelijk geschiedt, de meester borg blijft voor zijn bediende, de fabriekant voor zijn werkman, boezemt dan zulk eene borgstelling niet een groot vertrouwen in dat de beklaagde niet op de vlucht zal gaan of zich niet zal verbergen? En is het dan zoo ondenkbaar, gelijk de regeering schijnt te onderstellen, dat personen die zich tot nog toe eerlijk en ijverig hebben gedragen (en ook zulken zijn er onder onze preventief-gevangenen), iemand vinden die op grond van zijne bekendheid met hen, verklaart hunne ontvluchting zóo onaannemelijk te achten, dat hij eene som gelds er voor wil wagen? Zoo ja, het zou niet voor onze natie pleiten. Doch vooralsnog zien wij niet in, waarom Nederland ook in dit opzicht bij andere volken zou ten achter staan. Voorwaar het denkbeeld dat wij in alles een bijzonder volk zijn en van vreemde natiën zelfs het goede niet mogen overnemen, heeft reeds meer kwaad gesticht dan men wel denkt[1].

Doch genoeg om aan te toonen dat de mindere stand in ons vaderland niets wint bij de zorg der regeering om geene zoogenaamde ongelijkheid te scheppen. Wij durven zelfs be-

1 Daartegen waarschuwde reeds in 1849 Mittermaier zijne landgenooten, toen hij zeide (Archiv des Criminalrechts, 1849, S. 333): ‘Durch die Gestattung der Bürgschaft is dem nicht wohlhabenden Manne, der einen guten Ruf hat, es leicht Bürger, die eine gute Meinung von ihm haben und ihm trauen zu finden. England's und Nord-Amerika's Erfahrungen sollten von den deutschen Juristen nicht gering geachtet werden.’
Merkwaardig is ook de verklaring van een Engelsch rechter, Sir G.A. Lewis, in het Eight report of the commissioners on criminal Law, in 1845 aan het Parlement aangeboden: ‘There are very few cases in which (in my opinion) a party may not with propriety be admitted to bail. The great majority of persons who are charged with offences are from the humbler classes. Those persons seldom have the means of absconding or migrating from home and generally leave traces behind them which enable the police to follow them. Again it is found in practice that in most cases they appear to answer to their bail. I was 20 years and upwards at the West Riding Sessions, and in all that time I don't remember half a dozen cases of default.’
Mr. G. de Bosch Kemper, die in zijn uitnemend proefschrift ‘De strafvordering in hare hoofdtrekken beschouwd’, blz. 93, ook deze woorden aanhaalt, voegt er bij: ‘Het gunstig oordeel omtrent het ontslag onder borgtocht was (in Engeland) zoo algemeen, dat in 1859 het recht daartoe zelfs verleend is aan den *coroner*, die alleen in geval van onnatuurlijken dood optreedt. Zelfs de *police inspector* kan bij vele misdrijven onder borgtocht ontslaan.’
‘Maar,’ voegt hij er, op Nederland doelende, te recht bij: ‘ook hier blijkt de waarheid van het “onbekend maakt onbemind.”’

weren, dat als er van privilegie sprake is, juist nu de minvermogenden er slecht afkomen. Want daar zij veel minder te verliezen hebben dan de vermogende klasse, worden zij uit den aard der zaak door de justitie met een ongunstig oog aangezien. Het is onze vaste overtuiging, op ervaring gegrond, dat in vele gevallen waarin thans op onvermogenden de preventieve gevangenis wordt toegepast, deze had kunnen vermeden worden, wanneer zij, in plaats van gelijk nu geschiedt, attesten van goed gedrag over te leggen, hun patroon of anderen bij wie zij gunstig bekend staan, tot borg hadden mogen stellen.

Nu blijft het zeker altijd mogelijk, dat ook van het cautiestelsel misbruik gemaakt wordt en dat misschien (al zal dit ook zelden gebeuren) een enkel beklaagde er in slaagt te vluchten. Op het standpunt der oude school, waarbij de onschuldigen aan de schuldigen werden opgeofferd en weinig waarde aan 's menschen vrijheid werd gehecht, is zulk eene onderstelling voldoende om het middel met een onverbiddelijk veto te begroeten. Doch zij, die meenen dat niemand als schuldig mag worden aangemerkt, vóordat zijne schuld bewezen is, denken er niet zoo licht over. Zij zien in de borgstelling een door de ervaring als goed erkend middel om de preventieve gevangenis binnen den kring der volstrekte noodzakelijkheid te verbannen. En zij gelooven nog altijd dat de vrijheid van vele onschuldigen wel tegen de ontsnapping van één enkel schuldige die het land verlaat, kan opwegen.

Wij hopen daarom dat nimmer in Nederland een nieuw Wetboek van Strafvordering zal tot stand komen, waarin niet benevens eene ruimere bevoegdheid tot verdediging, ook de voorloopige in-vrijheid-stelling onder borgtocht is opgenomen en de preventieve gevangenis zooveel mogelijk beperkt wordt. En wij wenschen tevens dat aan dit gewichtig onderwerp een grondiger onderzoek voorafga dan tot nu toe heeft plaats gehad. Het advies van den Raad van State toch over het eerste ontwerp van een nieuw Wetboek van Strafvordering nam zonder meer de grieven der regeering tegen het cautie-stelsel over. En ook in de afdeelingen der Kamer werd, hoewel het ontslag onder borgtocht eenige ondersteuning vond, blijkbaar niet genoeg gewicht aan deze voor de vrijheid zoo belangrijke zaak gehecht. Wat ons betreft wij zouden liever het tegenwoordig Wetboek met al zijne gebreken behouden dan een nieuw verkrijgen, waarin de bevoegdheid tot preventieve aan-

houding, zelfs tot misdrijven van gering belang, wordt uitgebreid, zonder bijvoeging van noodzakelijke en bij andere volken reeds lang bestaande waarborgen, dat de vrijheid van het individu zoo weinig mogelijk zal beperkt worden.

'Maar,' zal men ons misschien toevoegen, 'gij vergeet dat volgens het laatst ingediende ontwerp (even als in de twee vorige) de rechter bevoegd is om den preventief-gevangene, wiens in-vrijheid-stelling bij eindvonnis is bevolen, op zijn verzoek schadevergoeding toe te kennen. Daardoor kan dan toch het onrecht, door de preventieve gevangenis veroorzaakt, geheel of gedeeltelijk hersteld worden'[1].

Deze herinnering vinden wij echter verre van bemoedigend. Oppervlakkig schijnt het denkbeeld zeer schoon om aan dergelijke slachtoffers schadevergoeding toe te kennen, maar bij nadere overweging blijkt het met groote bezwaren gepaard te gaan. Wij gelooven dan ook dat die leden van de Tweede Kamer gelijk hadden, welke bij het onderzoek in de afdeelingen beweerden dat de regeering deze nieuwigheid had voorgesteld zonder zich in allen deele rekenschap te geven van de gevolgen die er uit zullen voortvloeien. Het grootste bezwaar schijnt ons daarin te bestaan, dat deze bevoegdheid des rechters de deur open kan zetten voor de toeneming van lichtvaardige aanhoudingen. Of is de gissing gewaagd dat rechterlijke ambtenaren, vooral wanneer zij toch reeds groote voorstanders der preventieve gevangenis mochten zijn en de crimineele bril hebben opgezet, er minder bezwaar in zullen zien een verdachte gevangen te doen nemen, wanneer zij weten dat de gevangene, mocht hij onverhoopt onschuldig blijken, schadeloos kan worden gesteld? Het is een gevaarlijk beginsel om de verantwoordelijkheid die de rechter behoort te dragen, als 't ware ongemerkt op die wijze op den staat over te brengen. Maar in de tweede plaats, hoe zal die schadevergoeding te bepalen zijn? Zal men alleen de zuiver materieele schade berekenen, of ook het verlies van vrijheid, eer en gezondheid? Wil men alleen 't eerste, dan is de bepaling in veel gevallen van weinig belang, in andere hoogst moeielijk uit te voeren; wil men 't tweede, dan is hare juiste toepassing onmogelijk. Meestal zal die zoogenaamde

1 Titel VII, art. 81 in verband met tit. IV, art. 51 en 52. Vreemd schijnt het dat de schadevergoeding alleen dan wordt toegestaan wanneer de beklaagde bij eindvonnis ontslagen wordt, maar niet wanneer de in-vrijheid-stelling reeds vroeger bij beslissing der Raadkamer is gelast, volgens tit. VI, art. 35 en 36.

schadevergoeding (over wier bedrag volgens het ontwerp tevens nog door den Staat bij den Hoogen Raad kan geprocedeerd worden) een bespotting zijn voor den in-vrijheid-gestelde. Verder schijnt, daar de rechter haar wel *kan* maar niet *behoeft* te verleenen, willekeur bijna onvermijdelijk. Eenmaal het beginsel aangenomen hebbende, had men ook geen uitzonderingen mogen toelaten. Maar eindelijk als men de preventieve gevangenis opvat als een noodzakelijken maatregel van voorzorg, dan kan ook niemand een recht op schadevergoeding doen gelden, vooral dan niet als de Staat ('t geen hij echter bij ons nog niet doet) zorgt dat geen enkel middel worde verzuimd om lichtvaardige aanhouding van mogelijk onschuldigen te voorkomen. Geschiedt dit, dan is daarmede ook de taak van den Staat afgeloopen, en ligt het niet in zijn roeping om aan ontslagen preventief-gevangenen onder den naam van schadeloosstelling een aalmoes uit te reiken. Deze nieuwigheid, die zoover wij weten, in geen andere wetgeving gevonden wordt, schijnt ons derhalve weinig aanbeveling te verdienen. Wil men echter iets van dien aard invoeren, dan zouden wij liever een matig tarief (naar gelang van den tijd der gevangenis) zien vastgesteld en aan ieder vrijgelatene zonder onderscheid de bevoegdheid zien toegekend om volgens dat tarief eene vergoeding te vorderen. Die vergoeding zou dan weldra in de praktijk eene bloote tegemoetkoming worden voor onvermogenden, die thans na hunne vrijlating dikwijls niet eens in staat zijn de reiskosten naar hunne woonplaats te betalen en tevens niet altijd terstond weder werk kunnen bekomen. Doch verder ga de wet niet. Zij trachte niet in geld te vergoeden, wat voor geen waardeering vatbaar is. Zij voere tevens geen onderscheidingen in, waardoor hij, aan wien de schadevergoeding werd geweigerd, in weêrwil van zijne in-vrijheid-stelling, in de oogen van het publiek steeds als schuldig zou gebrandmerkt zijn.

In geen geval echter kan het verleenen van schadevergoeding als een equivalent voor de in-vrijheid-stelling onder borgtocht beschouwd worden. Bij het laatste tracht men onrecht te *voorkomen*, bij het eerste poogt men het reeds gepleegde onrecht te *herstellen*. Beide middelen *kunnen* samengaan; wij meenen echter dat de bevoegdheid om schadevergoeding toe te kennen, de preventieve gevangennemingen zal begunstigen, en daardoor den waarborg die in het cautie-stelsel gelegen is, voor een groot deel illusoir zal maken.

Wij eindigen met den herhaalden wensch dat geen nieuw wetboek van strafvordering in Nederland zal worden ingevoerd, zonder dat vooraf het zoo teedere vraagstuk der preventieve gevangenis en van het recht van verdediging nogmaals aan een nauwkeurig onderzoek worde onderworpen. Ook ten dezen opzichte zal de Juristen-Vereeniging gewichtige diensten kunnen bewijzen. Doch ook daarbuiten verdient het onderwerp de aandacht van allen te trekken, die de hoogste en edelste belangen der maatschappij op prijs stellen. Waar het zaken betreft die in zoo nauw verband staan met de vrijheid en de eer van ieder staatsburger, past althans het ontwikkelde deel der natie geen onverschilligheid. Zoo ergens, dan doe de openbare meening hierbij hare krachtige stem hooren. De regeling van het strafproces levert den zekersten maatstaf voor de waarde die ieder volk aan de individueele vrijheid hecht. Eene krachtige natie, die gewoon is zich zelve te besturen, ziet elke niet onvermijdelijke beperking der vrijheid met ongunstige blikken aan. Zij gevoelt zich sterk genoeg om alle inbreuk op de maatschappelijke orde streng te weren, zonder daarom hare toevlucht te nemen tot middelen waardoor onschuldigen met schuldigen op éene lijn worden gesteld. En waar de menschelijke feilbaarheid het somtijds noodzakelijk maakt een burger zijne vrijheid te ontnemen vóordat nog zijne schuld is bewezen, daar doet zij dit niet zonder schroomvallige huivering en na zich overtuigd te hebben dat alle overige middelen zijn uitgeput. Ook in den vermoedelijk schuldige blijft zij den medeburger zien die recht heeft zich te verdedigen tegen de aanklacht waarmede hij is bezwaard. Want zij is er van overtuigd: de justitie kan in kracht en aanzien er slechts bij winnen, wanneer zij in den strijd met open vizier en eerlijke wapenen de overwinning behaalt. Zij wenscht geen misplaatst medelijden, maar strenge straf voor den misdadiger, doch zij acht tevens de ontsnapping van een enkelen schuldige minder gevaarlijk voor de maatschappij dan de ontneming van vrijheid en eer aan een onschuldige.

Zal Nederland toonen zulk eene natie te zijn? Een toekomstig wetboek van strafvordering, dat onze kinderen misschien nog zullen beleven, zal het antwoord op die vraag geven.

Augustus 1870.

D.J. MOM VISCH.

Florence van 1200 tot 1345.

Een handelsstudie.

Ferdinand de Lesseps is te Londen aangekomen, zoo meldden de dagbladen. En op dat eenvoudig berigt stoof geheel Engeland als met een tooverslag op om blijde den man te begroeten dien het nu vereerde als den schepper van een werk, waarvan diezelfde Engelschen, nog voor zoo korten tijd, niet alleen de mogelijkheid, maar zelfs de wenschelijkheid der uitvoering stoutweg ontkenden. Een der edelste van Engelands edelen was de eerste, die hem hulde bewees. 't Scheen als gevoelde een Sutherland de verpligting die op den Engelschen adel rustte om het onregt te vergoeden de Lesseps vroeger aangedaan door den meest hooghartig adellijken en misschien juist daarom ook meest populairen minister van Engeland. Wat een Palmerston niet meer vermogt te herstellen dat zou hij doen, toen hij in de zalen van Staffordshouse de eerste mannen des lands op het gebied van staatkunde en wetenschap en kunst en literatuur aan den disch vereenigde, waarvan zijn vroegere Egyptische gastheer de hoofdpersoon was. Dat voorbeeld vond navolging. De Lord-Mayor van Londen haastte zich om de Lesseps officieel en luisterrijk te ontvangen, en zelfs in het Crystal-Palace werd een feest voor hem aangelegd en een banket gehouden en een vuurwerk ontstoken, waaruit hem het woord *Welcome* van alle zijden met schitterende letteren tegenblonk. Ja, de City van Londen belegde een plegtige vergadering om aan den stichter van het Suezkanaal het burgerregt der stad toe te kennen en hem het diploma, de reden dier on-

derscheiding vermeldende en besloten in een gouden koffertje, uit te reiken.

Engeland deed boete. Al had eens zijn Premier de doorgraving der landengte van Suez trachten te beletten; al waren zijne ingenieurs vroeger bijna eenstemmig van oordeel, dat het plan mislukken zou; al duchtten zijne reeders er groote verliezen door te zullen lijden; al verwachtten zijne kooplieden er geenerlei nut van en al weigerden zijne kapitalisten elke geldelijke deelneming, toch zou datzelfde Engeland hooge eer toebrengen aan den vader van het werk nu het die voltooiing bereikt had, welke de Brit evenmin verwacht als gehoopt of gesteund had. Dat was eerlijk. Engeland erkent nu, zij 't dan ook laat, dat het gedwaald heeft. Het heeft nu ingezien, dat die nieuwe weg naar Indië van onberekenbaar voordeel zal zijn voor zijn handel en voor zijn nijverheid. En 't is onder de toejuiching van geheel de natie dat het aanstaande koningspaar van Engeland de plegtige opening van het kanaal bijgewoond, en daaraan door zijne tegenwoordigheid nieuwen luister bijgezet heeft.

Zoo handelde Engeland. En Italië, was ook daar de vreugde groot en algemeen, dat de heirbaan voor het verkeer tusschen Europa en Indië weer langs zijne kusten gelegd werd? Heerschte ook daar, of juister nog, heerschte daar vooral een vurige begeerte om den held van dat werk hulde toe te brengen en hem dank te zeggen, dat hij voor de oude Italiaansche havens althans de gelegenheid weer geopend heeft om hun ouden rang in de rij der groote handelsmarkten te hernemen? Maar hoe hoog men ook het gewigt van dit feit stellen moge vóór Italië, vàn Italië wachte niemand daarvan een waardering zoo als Engeland heeft doen blijken. Al te lang heeft dat land onder de tirannij en het wanbeheer van vorsten en vreemdelingen moeten bukken, dan dat men zelfs regt zou hebben tot den eisch, om in den Italiaan van onze dagen den krachtigen en onafhankelijken man van vroeger eeuwen te zien verrijzen. Die voortdurende staatkundige worstelingen hebben er maar al te velen doen afdalen tot het peil van den politieken tinnegieter, die wel op plaatsen van uitspanning den Staat kan regeren met den mond, maar die ook juist dan vooral zoo droevig afsteekt bij den grooten voorvader, wiens beleid op markt of veld zoowel als in de raadzaal het land of de stad groot en geëerd en geducht en den medeburger rijk maakte. Want Italië kan in traditiën

van grootheid, van handelsgrootheid vooral, met ons wedijveren bijna. Maar ook daar zoeke men die herinneringen in de dagen toen het volk, dat den Staat uitmaakt, dien Staat ook bestuurde. 't Scheen als wies de kracht van den burger, in verhouding met de grooter eischen die aan hem gesteld werden. Italië was groot onder de kleine republieken en klein onder de groote koningrijken. Eerst toen rijkdom tot weelde en overdaad geleid en de oude kracht verzwakt had; toen de voorspoed van den nabuur dwaselijk afgunst wekte in plaats van bewondering, en magt en uitgestrekte bezittingen begeerlijker geacht werden dan wakkerheid en een klein maar welvarend gebied, eerst toen werd dat eens zoo vrije volk de speelbal van vorsten en vreemdelingen,

In onze dagen, nu de doorgraving der landengte van Suez het groote commerciële feit is dat een ieder verbaasd aanstaart, maar waarvan niemand nog de gevolgen weet te raden of de omwenteling te voorspellen die het in den handel zal te weeg brengen, rijst dat oude Italië met zijne wakkere kooplui en magtige steden en staten en grootsche traditiën natuurlijk weer voor ons aller geest. Onwillekeurig vraagt men 't zich af, of dezelfde Middellandsche Zee waarin de handel met het Oosten eens als begrensd was, weer het middelpunt zal worden van het verkeer met Indië. Zullen de Engelsche en Hollandsche en Duitsche havens haar Indischen handel voortaan alleen kunnen drijven over die wateren en de Italiaansche havens dus het eens genoten voorregt der ligging herwinnen? En dan denkt men vooral terug aan de tijden toen Venetië zich zoo magtig gevoelde, dat het er ernstig aan dacht om Egypte te veroveren en, door het openen van de gemeenschap van den Nijl met de Roode Zee, den sleutel van den handel met Arabië en Perzië en Indië in handen te krijgen. 't Is zoo, Venetië stond toen juist op het toppunt van zijn magt, en eigenlijk streelde den trotschen Venetiaan de bewustheid tot zoo stout een bestaan bij magte te zijn veel meer, dan dat de begecrte tot de volvoering van dat groote plan hem ook de noodige kracht daarvoor schonk, maar het denkbeeld getuigt toch wat die enkele stad eens was. De bekwaamsten onder de bekwamen had zij van heinde en verre naar hare paleizen weten te lokken, en altijd lag het gouden boek geopend om er de namen in te schrijven van hen die niet alleen in den oorlog, maar ook in handel en kunsten en wetenschappen roem hadden

verworven. Toen echter sloeg voor haar het uur van verval, want trotschheid verblindde voor gevaar. En toen de zoo lang betoomde nabuur eindelijk de vermetele hand uitstrekte naar menigen tak van welvaart, welke tot nu toe alleen in de lagunen scheen te gedijen, toen bleek 't eensklaps dat de oude kracht ontbrak om zich ook te handhaven in het met zoo zwaren strijd verkregen bezit. Sluwe intrigues werden toen aangewend, maar vruchteloos. Alleen dezelfde kracht en ondernemingsgeest die de aloude handel en welvaart gewonnen hadden konden ook behouden, wat door verslapping en zwakheid verloren was. Weelde en overmoed hadden die kracht echter verstikt. Ja, ten slotte bood de eens zoo oppermagtige stad het treurig schouwspel aan van eene weleer wakkere maar nu door overdaad zoo verdwaasde aristocratie, dat zij heul en troost zocht bij een Marco Bragadino en haren redder begroette in dien alchymist.

Dergelijke herinneringen, wat dat eens zoo oppermagtig Italië al gedaan en gedacht maar ook ondervonden heeft, kunnen alligt wenschelijk zijn, nu het misschien weer als onzen grooten commerciëelen mededinger voor ons zal staan. In de geschiedenis te zien dat een Venetië eens zoo groot was, dat het zich te hoog rekende om de door anderen geopende nieuwe handelswegen in te slaan, maar daardoor ook al zeer spoedig een vreemdeling werd in de bedrijvige wereld die zij eens beheerschte, 't kan zijn nut hebben. En wanneer men ontwaart dat weldra niemand meer geloofde aan die groote kracht, waarvan een stout beweren de ledige plaats der bewijzen had ingenomen: dat een verstijfde oligarchie de kracht van den burger eerst onderdrukt, toen verlamd en eindelijk gedood had; dat rijke koloniën als wingewesten behandeld werden, maar uit wraak dat moederland verzwakten en ontzenuwden door het te overladen met een kwistigen overvloed van vruchten; ja dat eindelijk de vroeger nauw getelde naburen zich flink ontwikkelden en in den ouden mededinger alleen nog een afschrikwekkend voorbeeld, geenszins echter meer den gevaarlijken tegenstander zagen, dan kan de oprakeling van zulke feiten ook voor ons niet zoo van alle belang ontbloot geacht worden, nu Italië weer onze aandacht trekt.

Ging 't andere Italiaansche steden echter beter dan Venetië? Immers neen. En de oorzaken van haren val hebben een treurige gelijkvormigheid. Weelde en overdaad, twisten in plaats van een weldadig verkeer met den nabuur, overmoed die in onmagt

verstikte, 't is hetzelfde schouwspel dat alle die eens zoo magtige steden bieden. Pisa was groot en rijk en magtig, totdat Genua zijne rijkste koloniën overmeesterde en de eens zoo welvarende stad bijna verdelgde; en evenzeer meende Genua dat zijn magt geene perken had, totdat de wangunstige Venetiaan hem zijne trekken in Konstantinopel teruggaf door zijne bezittingen in de Zwarte Zee weg te nemen, en elk tractaat dat hij met de Turken wist te sluiten, door sluwe intrigues verijdelde. Maar datzelfde Genua, 'twelk nog altijd gevleid is met zijn ouden eeretitel van la Superba, had toch wel het voldingend bewijs gegeven van zijn diepen val, toen het voor het uitreddend denkbeeld van zijn genialen zoon om de verloren gewesten te herwinnen in dat verre Westen, hetwelk hij wist dat bestond al kon hij het bewijs er niet van leveren, geen ander woord over had, dan 't een dwazen droom te schelden! Het geminachte Spanje rijk te maken door 'tgeen zij versmaadden, dat was het werk van de zonen der zoo wakkere vaderen.

Vingerwijzing en waarschuwing tevens, levert ons de geschiedenis der Italiaansche steden. Wat was 't goed gezien om den adel magteloos te maken als overheerscher en krachtig daarentegen als helper, toen men in Italië de begeerlijkheid van die mannen van het ruw geweld wist te wekken voor de vruchten van den handel. Zoodra de landadel zag dat de koopman rijk werd, hunkerde hij er naar om in die winsten te deelen. Dat voorregt gunde Genua's overheid hem ook gereedelijk, door hem voor een zekere som gelds het privilegie toe te kennen om handel te drijven; maar vooral trok het partij van den smaak voor het woest krijgsbedrijf, die toen den adel - niet juist gunstig, - onderscheidde, en reedde galeien voor hem, waarmeê hij dan op overwinningen uitging en den buit later met zijn slimmen meester deelde. De nieuwe handelswegen van die dagen waren bijna geheel de vrucht van die togten; en nooit zou Genua zoo groot geworden zijn als de adel niet die rijke koloniën voor den handelaar had vermeesterd, van wier opbrengst geheel de stad in weelde leefde. 't Is aan Karel V te danken of te wijten - men kieze de uitdrukking die men goedvindt - dat de adel eindelijk tot de erkenning gekomen is van het onteerende voor hem, om te deelen in het zoo laag koopmansbedrijf. Sedert hij den adel van dien diepen val heeft gered, zijn dan ook de vertegenwoordigers van de oudste geslachten niet meer als weleer onder de grootste kooplui van Genua te vinden, ja komt het ons nu zelfs

ongeloofelijk voor dat een Medici nog handel dreef, toen hij Florence reeds beheerschte.

Vooral de kruistogten hebben aan den handel en de scheepvaart van Italië een groote vlugt bijgezet. Geheele legers van kruisvaarders stroomden naar de Italiaansche havens om zich aldaar voor hun togt naar het heilige land in te schepen, en zoo ontstond aldaar in weinig tijd een groote vloot en vermeerderden er de zeelui, in aantal en in wakkerheid en ervaring. Nauwelijks was de Christenvaan in deze of gene stad der ongeloovigen geplant, of de Italiaan wist er zich onmiddellijk te nestelen om een ruil aan te gaan met de inwoners, en om de schepen, die de ridders hadden aangebragt, terug te beladen met de kostbaarste producten van het land. Was de ridder begeerig om, alvorens hij de gevaren van den strijd bestond, regel te brengen in zijne zaken, of wel, huiswaarts keerende, den gemaakten buit in gereed goud om te zetten, dan was alweer de Italiaansche geldwisselaar terstond bereid om hem te dienen, en zoo kreeg de geldhandel in de groote steden van het schiereiland een uitbreiding die veel aanzienlijker was, dan het verkeer in producten dien ooit had kunnen geven. Maar die geldhandel was wisselvallig. Wel verhieven de rijke bankiers de plaats waar zij gevestigd waren tot een hoogen trap van bloei en van ontwikkeling; wèl hadden zij hun schatten veil voor kunst en wetenschap en lokten zij door hun weelderige wijze van leven den landgenoot en den vreemdeling om zich in hun naasten kring te vestigen, maar die voorspoed der steden bleek al spoedig van even voorbijgaanden aard te zijn als de bloei van het bedrijf, waaraan al die glans te danken was. Florence bovenal zou dat ondervinden.

Die stad, eens het ideaal zoowel van beschaving en welvaart als van een krachtig volksbestuur, is voor eeuwen reeds alleen daardoor van hare benijdenswaardige hoogte gevallen, omdat een tweetal Europesche vorsten trouweloos genoeg was hun aan Florentijner bankiers plegtig gegeven woord te verbreken. Millioenen hadden deze aan die beide vorsten ter leen verstrekt, en zie, als kaf voor den wind zagen zij hunne schatten verstuiven toen 't eensklaps bleek, dat de door hen tegen wigtig goud ingewisselde koninklijke beloften geene andere waarde hadden dan die der les, voortaan minder goed geloof te hechten aan het woord van den hoe hoog ook gezeten naaste. In een oogwenk waren de rijkste bankiers van Florence tot den bedelstaf ge-

bragt, ja, erger nog, de schuldenaars geworden van bijna iederen burger der stad, wier onderlinge geldelijke verbindtenissen door hen geregeld werden. De schuldeischer van gisteren was heden de onmagtige schuldenaar. De geheele keten, die in een handelstad het lot van den een aan dat van den ander verbindt, was verbroken; en de val der bankiers bragt eerst de nijvere burgers en toen de gansche stad ten ondergang. Strenge wetten hadden in het commerciële Florence altijd gewaakt voor de trouwe vervulling der onderlinge verpligtingen, en welhaast waren de kerkers dan ook opgevuld met de aanzienlijksten der stad, met hen wier rijkdom en beschaving en weelde nog pas den trots uitmaakten van den landgenoot en de bewondering wekten van den vreemdeling. Vielen Venetië en Genua en Pisa door overmoed en verslapping van zeden, Florence viel, omdat het te roekeloos vertrouwd had op der prinsen woord.

Maar was 't dan te vergeefs geweest dat de Psalmist al voor eeuwen zijn waarschuwende stem daartegen heeft doen hooren? zoo vraagt alligt menigeen, zeker niet evenwel de Nederlander van onze dagen. Juist daarom echter is 't misschien voor hem bovenal van groote waarde op dat groote voorbeeld van Florence gewezen te worden, tenzij dat hij elke vergelijking tusschen 1339 en 1870 te ongerijmd achte om zelfs een schijn van aandacht waard te zijn. Hoe ganschelijk verschillend toch zijn de toestanden der nijvere bevolking van die vroegere tijden en de onze, en hoeveel ruimer en veelzijdiger zijn thans de hulpbronnen van den handelaar dan toen, zal hij beweren. Toegegeven, maar klinkt het dan in onze hedendaagsche ooren zoo vreemd, dat voor een vijftal eeuwen een bloeiende handelsstad zulk een aanzienlijk deel van haar kapitaal aan vorsten ter leen verstrekte dat, toen deze hun verbindtenis schonden, de geheele burgerij in armoede gedompeld werd? Mij dunkt, dat deblijkbaar reeds toen bestaande gewoonte om van zijn geld voordeel te trekken, niet door eigen arbeid, maar door het aan regeringen te leenen, ook thans nog wel eens door sommigen gevolgd wordt. 't Is de keus tusschen een gemakkelijk maar gevaarlijk en een werkzaam maar zeker bestaan, welke immers ook voor onze tijdgenooten nog open blijft. Nu moge 't al tegenwoordig niet waarschijnlijk zijn, dat een geheele stad ten val gebragt zou worden zoodra het eensklaps bleek, dat de aldaar berustende schuldbekentenissen van regeringen geene andere waarde hadden dan die van scheurpapier, maar toch, zelfs het levend geslacht

weet bij ervaring hoe zwaar de welvaart der burgerij reeds dan geknakt wordt, wanneer ook nog maar de vrees voor zulk een schending der goede trouw, zij 't ook van enkele der schuldenaars, gewekt wordt. En wat zou dan wel het gevolg zijn, wanneer die vrees gegrond bleek te wezen?

Maar, niet dergelijke sombere gedachten en schrikbeelden mogen voor ons oprijzen, wanneer een zoo verblijdend feit als de doorgraving der landengte van Suez onze aandacht trekt naar dat heerlijk Italië, hetwelk om zijn bekoorlijkheid alleen reeds een toekomst verdient, zoo glansrijk schoon als zijn verleden is. Noem mij één land ter wereld, dat zich beroemen kan de bakermat te zijn geweest niet alleen van al wat de kunst schoons en liefelijks weet te tooveren op het doek of te beitelen in 't marmer, maar tevens van die prozaïsche en sluwe maar ook flinke kooplui, wier ondernemingen den burger rijk en de steden tot staten maakten. Nog altijd blijven zijne dichters onze idealen en slepen zijne prozaïsten ons weg door hun verleidelijken verhaaltrant, terwijl wij telkens op nieuw onder de betoovering komen van zijne melodiën, maar wakker hanteerde toch ook dezelfde Italiaan het zwaard en stevig klemde hij in de ijzeren vuist het roer vast, wanneer hij geheele gewesten wist toe te voegen aan de reeds zoo groote uitgestrektheid van zijn gebied. Het Italië van weleer, groot op elk gebied, wettigt groote verwachtingen voor de toekomst, nu de omstandigheden weêr als vroeger den stroom van den handel en de scheepvaart langs zijne kusten leiden. Want de rijkdom, die de moeder was der beschaving en ontwikkeling van dat land, was de vrucht van den handel, en de handelaar was daar de wetgever en de krijgsman en de man van kunst en wetenschap tevens.

Waarlijk, voor den koopman vooral mag elke aanleiding tot meerdere kennismaking met de handelsgeschiedenis der groote Italiaansche handelssteden van weleer, uiterst welkom genoemd worden. Er spreekt een kracht uit die bladen, die weldadig zijn kan. Een lid van een der oudste en aanzienlijkste handelsgeslachten van Florence stelt mij in de gelegenheid, daarvan een bewijs te leveren. Voor korten tijd heeft de Commodore Peruzzi een geschiedenis geschreven van de Florentijner handelsmagnaten in de dertiende en veertiende eeuw. Hij heeft dat gedaan met een uitvoerigheid en een trouw, welke voor ons, vreemdelingen, soms wel wat al te groot mag genoemd worden, maar daarbij met een warmte en een ijver,

die van zijn kinderlijke ingenomenheid met het onderwerp getuigen. Gaan wij de hoofdlijnen daarvan na, en ik hou mij overtuigd dat zij die mij wel hebben willen volgen, met mij de wenschelijkheid zullen uitspreken, dat ook van andere steden dan van Florence alléén, zulke gezette en trouwe studiën mogen verschijnen. Dan toch zal onze aanstaande mededinger in den handel niet enkel voor ons staan als de bekende van naam alleen, maar als de zoon van vaderen wier grootheid wij te meer waarderen, omdat die ons telkens herinnert aan de schoonste tijden van ons voorgeslacht.

'Florence van 1200 tot 1345', zoo lezen wij op den titel van het werk van Peruzzi. Met een warm woord draagt hij zijne historische onderzoekingen op aan het volk van Florence. De stadgenoot, wiens geslachtnaam sedert eeuwen bij elke gebeurtenis van eenig aanbelang voor zijn stad genoemd wordt, wil aan zijne medeingezetenen verhalen, wat hij al wetenswaardigs gevonden heeft in de papieren der oude familiën, die gelukkig in Florence een uitnemende en volledige kronijk bevatten van de eens zoo magtige republiek. Green stad, zoo beweert hij, evenaart Florence aan rijkdom van documenten van dien aard. En hij acht de openbaarmaking van de oude dagboeken en aanteekeningen der voorvaderen niet alleen een daad van geoorloofden trots, maar vooral een weldadigen prikkel om het nieuwe Florence weêr te maken tot wat het oude Florence eens was. Maar dat waren dagen waarin de arbeid nog in eere stond! De koopmansgeest bezielde toen patriciër en magistraat. Koopman was de overheid, koopman de geletterde, koopman de krijgvoerder. De republiek leefde van en bloeide door den handel, en welke eischen de geregelde loop der zaken ook stelde aan hem die er de zorg voor had aanvaard, de koopman vervulde ze. Burger te zijn in den vollen zin des woords, dat was het ideaal van den Florentijner van die dagen. Hij maakte de stad rijk en groot door zijn arbeid, geacht door zijn beheer, geducht door zijn moed. Alles wat den roem zijner woonplaats kon verhoogen, werd door hem aangewend. En dezelfde kennis en ijver en kracht en voortvarendheid die den koopman rijk maakten, bezielden ook de overheid en het leger van Florence.

Voor ons Nederlanders, is dat tafereel zoo vreemd niet. Ook wij hebben de dagen gekend, of juister, ook wij kunnen in onze geschiedenis van de dagen lezen, toen ook in ons land

de degelijkste magistraat en de dapperste hopman, tevens de eerste koopman was. Eerst later heeft de aristocratische leer van Karel V ook bij ons den koopman ettelijke sporten doen dalen op den socialen ladder, en hem als tot een vreemdeling gemaakt voor de hoog gezetenen in den lande. Zoek dan ook thans aan onze markten en beurzen evenmin oude familienamen meer, en verwonder er u niet over, wanneer ge daar in de toongevers bijna alleen vreemdelingen herkent. Enkel op grond van herinneringen alzoo zouden dus ook wij met Peruzzi's uitspraak over Italië kunnen instemmen, dat de geschiedenis een krachtigen handelsstand geijkt heeft als den waarborg voor een krachtige natie, Maar toch eischt de billijkheid er onmiddellijk de betuiging van vreugde bij te voegen, dat in onzen tijd eischen van kennis aan iederen burger gesteld worden die zóó groot zijn, dat gelukkig in deze negentiende eeuw de vereeniging van degelijke magistrale èn militaire èn commerciële bekwaamheden in één hoofd even ondenkbaar genoemd wordt als de bewering daarvan wenschelijk. Dankbaar erkennen wij dat voor elke betrekking in den lande thans alleen van die mannen deugdelijke diensten verwacht worden, wier speciale opleiding daarvoor een waarborg is.

Zal nu nog eerst het waarschuwend woord uit mijne pen moeten vloeien aan hen, die in deze schets toch nog iets meer hopen te vinden dan alleen de nuchtere commerciële feiten die Peruzzi van zijn oudvaderlijk Florence opgeteekend heeft, dat ik mij waarlijk niet vermeten zal zelfs om ook maar flauwelijk te gewagen van de herinneringen van zooveel liefelijker aard, welke reeds door het uitspreken van den naam dier stad in overstelpenden vloed bij ons worden opgewekt? Immers op den daartoe bevoegden alleen rust die taak, alzoo is ze de mijne niet. Wat daartoe al vereischt wordt, dat leeren ons de waarlijk niet overbodige Toelichtingen, waarmede de welbekende dichter zijn ‘Florence, 14 Mei 1265-1865’, verrijkt heeft, en die een volkomen betrouwbaren leiddraad opleveren voor een ieder die de studie van Dante uitstelt, totdat hij in het land en de vaderstad van den ongelukkigen balling burger genoeg geworden is, om alle diens raadselen te kunnen ontraadselen. Maar al had ik zelfs hier en daar den overmoedigen stap willen zetten op dat - zooveel meer dan het commerciële aantrekkelijke - gebied, dan zouden juist diezelfde Toelichtingen mij daarvan toch wel in tijds teruggehouden hebben. Daarin toch worden eischen gesteld

aan hem die 't waagt Dante ook maar aan te halen zelfs, waarvoor ik mij eerbiedig buig. Welke uitnemende bouwstoffen echter zijn daar verzameld voor hem, die het oude kunstenaars-Florence teekenen wil! Liefde voor die taak bezit onze dichter, dat getuigt de zorg waarmede hij het oordeel van oude en nieuwe schrijvers telkens zóó schikt en regelt, dat het volle licht juist daar valt, waar hij niets dan zonneschijn dulden wil. En al doet het u pijnlijk aan wanneer hij in den beginne eigene grieven, die hij zelf, en teregt, met den twijfelachtigen naam van ‘naar ge wilt, vermeende of gegronde’ bestempelt, wel niet der vermelding waard acht tegenover de grove miskenning die Dante ondervinden moest, maar ze, in strijd met die aanvankelijk zoo volkomen gezonde opvatting, toch aanhaalt, ge vergeet die niet te loochenen vlek om den werkelijk poëtischen geest, dien u uit de bij anderen altijd zoo dorre toelichtingen, tegemoet komt. Potgieter werke in proza uit, wat hij enkel tot verduidelijking van zijn dicht schreef; en, met zeer velen in den lande, zal ik hem *ook* daarvoor dankbaar zijn. Hij, die den Dante-arbeid van onzen ijverigen A.S. Kok waardeert, en die het Dr. Hacke van Mijnden nauwelijks vergeven kan dat deze, enkel uit begeerte om aan een uitgebreiden kring van vrienden een waarlijk zeldzaam bewijs van welwillendheid te geven, aan het publiek een werk onthoudt dat evenzeer getuigt van groote onbekrompenheid als van warmen ijver voor de studie en waarop dat publiek ongetwijfeld hoogen prijs zou stellen, hij zelf verhooge de waardering van den dichter hier te lande door eerst de kennis van dat geliefd Florence onder ons, te vermeerderen.

Enkele historische bijzonderheden moeten echter vermeld worden, tot regt begrip van den toestand van Florence in die dagen. Peruzzi roemt als de kroon van het democratisch bestuur, waaronder en waardoor Florence groot en magtig geworden is, het zeventigjarig bewind der Guelfen, dat in 1266 opende en in vier tijdvakken te verdeelen is. Moge de stad al later de glorierijke tijden der Medicis gekend hebben, nog glansrijker glinstert in zijne oogen dat tijdperk waarin de taal gevormd en de letterkunde geboren is; dat de kunst zegevierend zag optreden, en hetwelk den Florentijner even schrander zag in de raadzaal als wakker op het oorlogsveld en niet minder ondernemend op de markt dan vernuftig in de werkplaats.

De gouden eeuw der Guelfen noemt hij de dagen welke door een Dante en Petrarca en een Boccaccio, door een Cimabue en Giotto onsterfelijk zijn geworden.

Maar het land, dat door zijn bekoorlijke natuur en gunstige ligging, bovenal echter door zijn begaafde en schrandere bevolking, als voorbeschikt scheen om het grootste en magtigste en bloeijendste van geheel Europa te worden, dat land werd ongelukkig verdeeld gehouden en verscheurd door onderlinge twisten. Of de Paus dan wel de Duitsche keizer meester van Toscane wezen zou, was een vraag, over welker beslissing Italië jaren lang en bloedig gestreden heeft. De Guelf, die den Paus aanhing, wilde den vreemdeling niet dulden op den vaderlandschen bodem; want hij, het type van den volksman, zocht alleen bij het volk kracht, terwijl daarentegen de adellijke Gibellijn alleen van den vreemdeling de bestendiging kon verwachten dier voorregten, welke zijn éénig goed waren gebleven. Al naarmate de Paus of de keizer zegevierde, triomfeerde de Guelfsche of de Gibellijnsche partij in geheel Italië, en wisselde daardoor, tot groote schade van alle ingezetenen, gedurig het bestuur van die tallooze republieken, waarin het land toen verdeeld was. Wel vormden die kleine staten onderling een verbond om elkanders onafhankelijkheid tegen vijandelijke aanvallen te vrijwaren, en was Florence vooral daarvan de ziel, maar oneenigheid en onmagt verijdelden maar al te dikwijls elke poging om het te doen werken. Daarenboven had Florence al zijn magt en kracht noodig om in eigen boezem vrede te houden, want het was niet dan met groote inspanning dat het zich kon vrijmaken van het loodzwaar drukkend juk dat de adel op de schouderen der burgerij trachtte te leggen. Na den dood van keizer Frederik II had zijn zoon Manfred de Gibellijnsche partij zóó krachtig gesteund, dat deze tot overmoed verviel en het hoofd zoo hoog opstak, dat Paus Clemens IV de hulp inriep van Karel van Anjou, den broeder van Lodewijk XI van Frankrijk, en hem koning maakte van Napels. Bij Benevento voerden de beide vorsten krijg en werd de Duitscher niet alleen verslagen, maar Manfred gedood, welk lot ook zijn neef Conradijn onderging, toen deze bij den slag van Taggliacozzo zijne regten op den troon van Sicilië trachtte te herwinnen. En toen Karel van Anjou daarop te Napels de teugels van het bewind in handen nam, beval de Paus hem de belangen der Guelfen van Florence vooral zoo warm aan, dat van dien tijd af hun magt in die stad dagteekende.

De burgerij was de gedurig afwisselende besturen echter moede. De aristocratische Podestà, die bijna aan een souverein gelijk was, had evenmin als de latere Kapitein van het volk en de daarop volgende keizerlijke Vicaris, regt en eendragt in de stad weten te vestigen. Toch gevoelde ieder burger daaraan groote behoefte, omdat hij door ijver en kennis de nieuw geopende bronnen van welvaart rijker wilde doen vloeien. Met ongemeene wakkerheid hadden zijne vaderen de landelijke bevolking weten te overreden om zich gezamenlijk vrij te maken van de aanmatiging van den adel, die rondom Florence in burgten en kasteelen woonde en tollen hief van alle personen en goederen die in of uit de stad kwamen, en uitnemend was die poging gelukt, omdat zij den goed gezinde een zeker verblijf en het behoud zijner eigendommen verzekerd en daarentegen het slot van den kwaad gezinde tot den grond toe verwoest hadden, maar... nu mogt diezelfde adel hen ook niet weêr binnen de eigene muren onderdrukken. De stad was al rijk door haar handel en haar nijverheid en door het tal van bankiershuizen, die in den wereldvermaarden gouden gulden een krachtigen steun vonden voor hun wisselbedrijf, en nu moest ook het volk, dat dien rijkdom had gewonnen, dien behouden ja vermeerderen, door zelf de regering te aanvaarden. Daartoe traden de gilden op, de zeven grootste en de veertien mindere, de arti *maggiori* en *minori* genoemd, die elk een Consul hadden en een kapitein en een banier, terwijl ieder burger die daartoe behoorde, regt had tot het overheidsambt, maar ook verpligt was om voor de algemeene veiligheid de wapenen op te vatten. Raden van goede mannen en een raad van toezigt, die weêr met een volksraad in overleg moesten treden, terwijl de hoogere en mindere gilden elk ook weêr met een honderd- en een drie honderdtal van hunne broeders hadden te raadplegen, vormden een volksbestuur, dat in een oogwenk het algemeen vertrouwen wist te winnen en rust aan de stad verzekerde. De nog pas zoo hoog loopende partijtwisten werden allengs gestild; familiën die jaren lang gescheiden geweest waren door staatkundige verschillen, vergaven en vergaten hare veeten door onderlinge huwelijken. En ofschoon de adel uitgesloten was van de regering, en er natuurlijk menigmaal oneenigheden tusschen hem en het bewind ontstonden, zoo werden ook die spoedig vereffend omdat het volk de partij trok van hen, die hem werk en volop brood verschaften. Waarlijk, wanneer men zich die in alles

wat regeringszaken betreft geheel vreemde en ongeoefende koolui voorstelt als wetgevers en toch deze resultaten van hun overleg aanschouwt, dan zal een ieder gereedelijk den hoogen graad van ontwikkeling erkennen, waartoe zij zich blijkbaar hadden weten te verheffen. Van hen verwondert ons dan ook het voorschrift zeker niet dat alleen hij deel van de regering mogt uitmaken, die koopman of industrieel was, omdat volgens hun oordeel handel en nijverheid de eenige grondslagen waren waarop de algemeene welvaart gebouwd is. Er ontstonden dus drie klassen van ingezetenen in de stad: de edellui, die Gibellijnen waren, en de kooplui en het volk, welke tot de Guelfen behoorden. Maar de adel erkende al spoedig de verstandelijke meerderheid van die eenvoudige en burgerlijke kooplui, en hij schatte de voordeelen waarlijk niet gering die deze door hun handel wisten te verkrijgen, terwijl hij hen om hunne weelderige wijze van leven benijdde. En toen de regering, zeer wijselijk en prijselijk, den adel groote voordeelen in dien handel of in de scheepvaart wist voor te spiegelen, waren velen der edellui niet bestand tegen dat lokaas en stapten zij gereedelijk over in de gelederen van hen die zij nog voor korten tijd zoo laag stelden, omdat arbeid hun doel en hun lust en leven tevens was. Alweer bleek 't dus, dat de politieke wijsheid van dat koopsmansvolk geenszins zoo laag stond. Wanneer men daarenboven leest dat toen de koning van Napels, in het jaar na zijne troonsbestijging, Florence bezocht, en de burgerij, die hem met ongemeenen luister ontving, den vorst geen grooter genot meende te kunnen verschaffen dan door hem naar de werkplaats van Cimabue te voeren, dan waarlijk staat dat volk van verstandige werklieden ook niet voor ons als een volk van onbeschaafden! En toen die begaafde kunstenaar zijn beroemde Madonna had voltooid, begeleidde het geheele volk de schilderij in feestelijken optogt naar de kerk S. Maria Novella. Dat feit alleen reeds karakteriseert den kunstlievenden Florentijner.

Inbreuk te maken op de alleenheerschappij der Guelfen, bleek echter gevaarlijk te zijn. Toen Paus Gregorius X in 1273 Florence met keizer Boudewijn van Konstantinopel en denzelfden koning van Napels bezocht en de regering wist te overreden om de gebannen Gibellijnen terug te roepen, waren oneenigheden het gevolg van die onvoorzigtige handeling. En toen zijn opvolger, den te grooten invloed van Anjou wantrouwende, nog verder ging, en den raad der twaalf goede mannen wist te

doen veranderen in een raad van veertien, zes waarvan Gibellijnen waren, steeg de oude twist weêr zoo hoog in de stad, dat die nieuwe regeling onmiddellijk moest worden afgeschaft en de democratische volkspriors opstonden, gekozen uit de voorzittende gilden. Dat bewind genoot volkomen de sympathie van het volk. In vereeniging met den Kapitein van het volk het uitvoerend bewind uitmakende, besliste het krachtig en waardig de ernstigste geschillen des volks. Veel heeft de stad daaraan te danken. Het was dit bestuur hetwelk besloot tot het bouwen van den derden muurring, die nog om de stad te zien is, en tot het plaveien der straten, wel een bewijs van de toenemende welvaart en uitbreiding van Florence.

Nog steviger echter zou het bestuur der Guelfen in Florence bevestigd worden, en al weder door de onhandigheid der vijanden. Toen de pauselijke zetel ledig was door den dood van Honorius IV, meenden de Gibellijnen een uitnemend man te hebben om de tegenpartij voor goed te verslaan in den krijgsman-geestelijke, den strijdlustigen bisschop Ubertino de' Pazzi van Arezzo, die hun geheel toegedaan was. Maar èn Lucca èn Pistoja èn Volterra en andere steden vereenigden hare krijgsbenden met die van Florence, en de Guelfen behaalden bij Campaldino een volkomen overwinning over hunne vijanden. De geestelijke strijder sneuvelde, en wel een eeuw lang hingen zijn helm en zwaard in de kerk van St. Jan te Florence, als een trofee of spotternij!

't Was bij Campaldino, dat Dante in de rijen zijner stadgenooten stond en het zwaard voerde ter verdediging der partij die hij later verliet, toen hij de ongeregtigheden aanschouwde die straffeloos te Rome gepleegd werden. ‘Voorlooper en wegbaner der hervorming, in zoo verre hij strijd voert tegen de ontaarding der kerk,’ noemt hem dan ook zijn geachte vertaler, wiens naam bescheidenheid mij verbiedt te vermelden. Toch was Florence niet blind noch zwak voor de verkeerdheden der geestelijkheid. Immers in 1258 had het den kardinaal Beccaria, als verdacht van Gibellijn te zijn, op de pijnbank gebragt en later onthoofd, hoewel die prelaat de afgezant was van Paus Alexander IV. En in 1290 werd door de verschillende raden der stad een wet bekrachtigd tot beteugeling der aanmatigingen van de geestelijken in wereldsche zaken. Maar Dante was gebannen uit de stad zijner vaderen en zijner liefde op eene wijze die evenzeer onregtvaardig mogt heeten,

als men de voorwaarde, waarop hem later de terugkeer aangeboden werd, onmogelijk mag noemen voor een man van eer. In den vreemde doolde hij rond en vond daar zijn graf. En al moge zijn beeld nu prijken in datzelfde Florence waar zijne ziel hem altijd heenvoerde, de boete van het nageslacht kan de zonde der vaderen nooit uitwisschen. Zal zijn' medeballing Giano della Bella, eens dezelfde eer weervaren?

Toch is 't aan Dante vooral dat Italië die taal te danken heeft welke nog altijd den trots uitmaakt van den landgenoot, en die telkens op nieuw de bewondering van iederen vreemdeling wekt wien 't vergund wordt, haar in de werken der uitnemende letterkundigen van het schiereiland te leeren kennen. Het halve patois, waartoe het Latijn allengs verbasterd was, kreeg door het proza van Malespini en Dino Compagni, maar vooral door de poëzy van Dante die vastheid en die regelen, welke wij nu zoozeer in het Italiaansch waarderen. En zóó spoedig had de nieuwe taal wortel geschoten bij het volk, dat ze reeds in 1354 verpligtend gesteld werd voor den handelaar. Maar al in 1335 had Pegolotti een handboek voor kooplui geschreven in 't Italiaansch, dat door zijn volledigheid en juistheid een waarlijk nog te waarderen werk mag genoemd worden[1]. En hoe wondervol een Petrarca en een Boccaccio, kort na Dante, met die taal hebben weten te woekeren, behoeft waarlijk niet door mij vermeld te worden. Immers den verhaaltrant van den Decamerone te evenaren, dat zal wel altijd een onmagtig pogen blijven bij de penvoerders van alle volken! Maar die dagen van het tweede Guelfische tijdperk, dat na de overwinning van Campaldino begint, waren rijk in groote mannen voor Flo-

1 Niet onaardig is de volgende schildering die Pegolotti van den echten koopman geeft:

Dirittura sempre usando gli conviene,
Lunga prevedenza gli sta bene:
E cio che promette non venga mancante.
E sia, se può, di bella contenenza:
Secondo che mestieri o ragione intenda
E scarso comperare e larga venda
Fuori di rampogna, con bella accoglienza.
La Chiesa usare e per Dio donare
Cresce in pregio a vendere a un motto
Usara e gioco di zara vietare,
E torre via al tutto
Scrivere bene la ragion e non errare. Amen.

rence. Zonder nog te gewagen van Dante's leermeester Brunetto Latini en van zijn medescholier Barberino, hebben wij immers alleen maar op een Arnalfo di Cambio en een Giotto te wijzen, of op den bouw van den Dom met zijn wereldberoemden toren, van het Paleis della Signoria en van zoo vele andere meesterstukken der kunst, die de stad nog versieren. Zoo hoog echter stond de republiek toen ook in de schatting van geheel Italië, dat het Florence uitnoodigde twaalf afgezanten uit zijn midden te benoemen, om uit naam van alle staten Paus Bonifacius VIII geluk te wenschen met zijne verheffing. Uit zulk een opdragt spreekt waardering.

Niet zoo gemakkelijk echter gaf de adel het der burgerij toe, dat al zijn invloed verloren was en vruchteloos zijn pogen blijven zou om het bestuur weer in handen te krijgen. Van daar telkens nieuwe aanslagen tegen de regering die wel gedurig verijdeld werden, maar die toch ook heimelijk de sympathie levendig hielden van degenen onder het volk die alleen in schijn Guelfen en in hun hart Gibellijnen waren. De reeds genoemde Giano della Bella erkende dat gevaar, en ofschoon hij in 1293 zelf een der gilden-Priors was, overreedde hij toch zijne mederegenten om boven hen een nog magtiger hoofd te verkiezen, ten einde het gezag te versterken. Toen traden de bekende Gonfalonieri op - gonfalone of volksbanier, - die eerst voor de Medici plaats gemaakt hebben, als de eerste magistraten der republiek, en onder hun bestuur werden die krasse wetten uitgevaardigd ter beteugeling van de aanmatigingen van den adel over het volk, welke nog dikwijls de Florentijnsche Magna Charta genoemd worden. En onverbiddelijk werden van de hooge magistratuur dat drie en dertigtal geslachten uitgesloten, die nog de *grandi* heetten.

Zulk een zalige rust heerschte toen in Florence, dat zelfs des nachts de poorten niet gesloten werden, omdat men zich van geen vijand bewust was. Ja de regering besloot zelfs den tweeden ringmuur en de terreinen waarop die stond te verkoopen en daar paleizen te zetten, tot wier bouw de afbraak der muren dienen kon. Wat Florence nog prachtigs roemt in zijne gebouwen, en waarlijk dat is veel, 't was de vrucht van de rust dier dagen, want de ijverige hand was de winnende en de milde tevens.

Maar alweêr scheen die rust te lang geduurd te hebben. Op nieuw zouden Guelfen en Gibellijnen elkander onder de partijnamen van Witten en Zwarten, de een aangevoerd door den

held van Campaldino, denzelfden Vieri de' Cerchi, die toen zich zelven en zijn zoon en zijn neef als de eersten noemde van de twaalven welke den vijand moesten aanvallen, en de anderen door den hooghartigen Donati, aan wiens leeuwenmoed in dien slag het behoud te danken was van de zegekar, de banier van die dagen. Hoog liepen die twisten, en toen de Zwarten door Paus Bonifacius VIII de hulp verkregen van dien Karel van Valois wiens naam maar al te bekend was in die dagen, verloren zij wel schatten aan den geldgierigen bemiddelaar, maar wonnen door hem geen rust. Niet onaardig is het woord hetwelk Bonifacius in den mond gelegd wordt, toen die met rijkdommen beladen onverlaat hem bij zijn terugkeer toch nog dorst klagen niets verdiend te hebben bij zijn zending: ‘Des te erger voor u, dat ge niet eens uw dorst hebt weten te lesschen, hoewel ik u naar de bron van het goud heb gezonden.’ Een vreeselijke brand in 1304, aangestoken door den verachtelijken Neri Abati, waardoor ruim 1700 huizen en poorten vernield werden, lokte een aanval der ballingen tegen Florence uit, maar de Zwarten en de Gibellijnen werden op nieuw de stad uitgedreven. En nog strenger wetten tegen adellijke en opstandeling waren het gevolg dier alweêr mislukte poging van de vijanden der volksregering.

Daar zou eindelijk de Duitsche keizer Hendrik VII rust en vrede en eendragt brengen aan het jammerlijk verdeeld Italië, en onder zijn scepter zouden Guelf en Gibellijn vreedzaam naast elkander wonen. Maar verre van gewillig om gehoor te verleenen aan zijne zoete beloften, hoe welgemeend misschien ook, vond hij Florence. Alleen een krachtig hoofd der Gibellijnen zag de stad in dien schijnbaren bode des vredes, die met het zwaard in de hand tot haar kwam; en wakker weêrstonden hare benden den keizerlijken belegeraar, die, ontmoedigd over den onverwachten tegenstand dien hij vond, al in 1313 overleed. Zijn dood, het einde van het tweede Guelfische tijdvak, deed echter nieuwe Gibellijnsche hoofden opstaan, die alweêr Florence trachtten te overweldigen, maar in waarheid nieuwe lauweren hechtten aan de burgerkroon dier stad.

Krachtig bleef de Guelf waken voor zijn vrijheid. Toen Pisa aan den Genuees Uguccione della Faggiola het opperbestuur toevertrouwde en die aartsvijand der Gibellijnen op alle mogelijke wijze Florence afbreuk trachtte te doen, kwam de koning van Napels de stad wel weêr te hulp, maar te vergeefs. De

vijand zegevierde in 1315 bij Montecatini, en 's konings broeder en neef verloren in dien slag het leven. Maar erger vijand nog wachtte Florence, toen Uguccione in het volgend jaar uit Pisa verdreven werd en de geweldige Castruccio Castracani, die het bewind over Lucca voerde, zijn haat en strijdlust tegen de Gibellijnen overnam. Hij wierp de brandende oorlogsfakkel in geheel noordelijk Italië, en Guelf en Gibellijn stonden tegen elkander over met eene tot dusver nog niet gekende woede. In een verbond met Lodewijk van Beijeren zocht hij nieuwe kracht en droomde zelfs van de opperheerschappij over geheel Italië, wanneer dat democratische Florence maar eerst door hem ten onder gebragt was. Van 1316 tot 1325 werd de strijd met onverzwakte woede en met zeer afwisselend geluk voortgezet, totdat de Florentijnen eindelijk bij den slag van Altopascio het onderspit delfden en de zonen der eerste geslachten van de stad als weggemaaid werden door het vijandelijk zwaard. Had de overwinnaar toen zijn dorst naar eer en roem weten te bedwingen en, in plaats van naar Lucca terug te keeren en zich aldaar te laten huldigen als ware hij een Romeinsch keizer geweest, den vijand tot het uiterste vervolgd, alligt ware Florence in zijn magt gevallen. Maar de verblinding en de hoogmoed van den vreeselijksten tegenstander dien de stad ooit gekend had, redden haar. En eer hij in 1328 nieuwe legerbenden tegen de republiek kon uitrusten, had deze niet alleen hulp ontvangen van zijne bondgenooten, maar stierf Castruccio in den nog krachtigen leeftijd van 47 jaar. Met zijn dood eindigde het derde tijdperk der Guelfen.

Lodewijk van Beijeren, te Rome tot keizer gekroond, zou nu toonen dat hij zijne hulp niet belangeloos aan Castruccio had toegezegd. Zoodra zijn oude bondgenoot niet meer te duchten was, overmeesterde hij Lucca en verjoeg den magteloozen zoon van zijns vaders troon. Weêr kon Florence dus herademen, en onmiddellijk was het er op bedacht om de volksregering op nieuwe en hechtere grondslagen te vestigen. Het oude bestuur werd herschapen in een raad van 250 *maggiori*, voorgezeten door een Podestà, en een volksraad van 300 mannen, welke een Kapitein tot hoofd hadden. Ten einde de candidaten aan te wijzen voor het Prioraat, vereenigden zich alle overheidsleden ten getale van 98, om met een meerderheid van 68 hen te kiezen die zij daarvoor geschikt achtten en wier leeftijd ten minste 30 jaar wezen moest. Dat beperkter aantal

regeringsleden bleek echter een nadeeligen invloed te oefenen op de algemeene ontwikkeling der burgerij. Vroeger waren bijna allen geregtigd en geroepen om deel te nemen in het bestuur, zoodat de belangstelling van een ieder gewekt en een ieders kennis van de algemeene zaken vermeerderd en voortdurend gevoed werd. Waar alle burgers goed ontwikkeld zijn en de publieke zaak volgen, daar zegeviert de vrijheid, maar waar enkelen voor allen beslissen, daar is onkunde de regel en heerschzucht en onderdrukking worden er bevorderd. Toen later de vreemdeling en de eenling magt wilden verkrijgen in Florence, vonden zij daar dan ook niet langer den tegenstand welke vele jaren vroeger, in de dagen van het volledig volksbestuur, hunne pogingen verijdeld zou hebben. Maar liefde voor de stad bleef de Florentijnen toch altijd beheerschen. En toen in 1331 en 1332 de vreeselijke hongersnood uitbrak, die Italië met een geheele ontvolking bedreigde, en uit verschillende steden de armen meêdoogenloos weggejaagd werden, verzorgde Florence niet alleen zijne eigene behoeftigen, maar nam zelfs liefderijk de vlugtelingen van elders op. Hoe duur het graan ook wezen mogt dat het van alle zijden liet toevoeren, toch verkocht de regering het altijd door voor den ouden prijs, en offerde daarvoor gewillig een som op van meer dan een millioen guldens van ons geld. Waarlijk, wel een daad van schaars geëvenaarde publieke milddadigheid.

Eindelijk braken de dagen van tegenspoed aan. De woordbreuk van den Engelschen koning vooral, bragt de rijke kooplieden tot den bedelstaf; en toen men, ontmoedigd door allerlei twisten tusschen adel en volk in 1343 eerst de hulp van den hertog van Athene inriep, maar dien verrader van hen die hem blijde als den bevrijder roemden weldra verbande, werd de republiek een prooi van partijgangers. De adel verhief zich en wreekte de jaren lang nauwelijks gedulde onderdrukking. Magteloos bleek de oude volksregering en ledig was daarenboven de schatkist, zoodat dan ook bij den tweeden hongersnood, die in 1347 Italië teisterde en bij de daarop volgende pestilentie, ons door Boccaccio geschilderd, de vroeger zoo milde en helpende hand slap en magteloos ter nederhing. Schaamtelooze mannen, te gewetenloos zelfs dan dat zij tot een enkele partij behooren konden, hadden het bestuur weldra overweldigd. En zoo geheel gebroken was de oude geest der Florentijnen, dat in 't jaar 1354 met een som van één millioen van onze guldens de gevreesde

aanval afgekocht werd van den hoofdman eener bende vrijbuiters door dezelfde stad, die in 1312 den keizerlijken belegeraar Hendrik VII zegevierend weêrstaan had, maar die ook in 1354 den neef van dien Duitschen vorst acht millioen ned. guldens uitkeerde, ten einde willekeurige aanspraken van hem te bevredigen en allen strijd met hem te vermijden. Met den ondergang der welvaart van Florence's kooplui, was de volksregering verlamd. De vijf republieken die Italië nog telde - Venetië, Pisa, Florence, Siena en Perugia, - misten den krachtigen steun van den eens zoo magtigen Florentijner, en van toen aan was het gezag een gemakkelijk te verwinnen buit voor den schaamteloozen gelukzoeker. Het zedebederf van de grooten verpestte het volk. Wie geld had om het woeste gemeen om te koopen, kon zeker zijn van diens hulp, maar ook niet langer dan totdat dien ruwen hoop een nog hooger bod gedaan werd voor zijnen steun door een nog rijkeren onverlaat. De dolk en het vergif waren de middelen waardoor geregeerd werd, en tot den laaghartigen bravo daalde de Florentijner burger af, die eens door zijn fier beleid de republiek groot en magtig en geducht gemaakt had.

Toen brak de tijd der Medicis aan.

Misschien heb ik mij te lang laten verlokken door den rijkdom der stof. Maar het was moeielijk om de lijst der beroepen mede te deelen die de zeven arti *maggiori* en de veertien *minori* uitmaakten, wanneer niet uit een althans beknopt overzigt van den staatkundigen toestand van Florence bleek, waartoe die keus der gilden plaats vond. Of moest ik onderstellen dat deze geheele schets een ieder daghelder voor oogen stond!

Allereerst kwamen de heeren *maggiori*, in wier gelederen, eershalve, de regtsgeleerden en notarissen de vooraanzitting genoten. Dan volgden de kooplui, de bankiers, de fabrikanten, eerst van laken en dan van zijde, de geneesheeren en apothekers en eindelijk de bontwerkers. Bij de 14 minori was de volgorde: eerst de slagters, dan de schoenmakers, vervolgens de smeden, de looiers, de metselaars, de tappers, de bakkers, de oliekoopers, de varkensslagters, de slotenmakers, de zwaardvegers, de zadelmakers, de timmerlui en eindelijk de herbergiers. Elk gild had zijn hoofd en zijn banier en oefende regtspraak over alle geschillen die tusschen de leden onderling ontstonden,

terwijl alleen zij die zich wettig hadden laten inschrijven, ook de bevoegdheid verkregen om hunne stem in de overheid te laten hooren. Een hoogere regtbank echter besliste in de oneenigheden die oprezen tusschen de verschillende gilden en over de faillissementen, en de voorzitter daarvan zetelde in het paleis, uitsluitend voor die corporatie opgerigt. Nog heden ten dage kan men in den gevel van dat gebouw de wapens en de insignieën dier gilden zien; maar de schilderij van Taddeo Gaddi ‘de zes regters en verschillende deugden’ voorstellende, is al sedert jaren verweerd en eindelijk vergaan.

Al hadden echter de mannen van het regt de vooraanzitting bij de maggiori, toch achtte een ieder het begeerlijk tot het lakengild te behooren. Dat waren de aristocraten van de burgers. Niet weinig trotsch waren zij dan ook op hun rang, en ook niet een hunner die het verzuimde om de lange stokken, waarop de garens droogden, aan zijne vensterbank te spijkeren, opdat de voorbijganger toch weten zou dat hij aan den drempel eener deftige huizing stond. Nog heden ten dage kunt ge van menig paleis te Florence de ijzeren stangen zien uitsteken waarop die stokken rustten. Maar dat weven van wol is dan ook een der oudste bedrijven waarvan de kronijken melding maken. Immers reeds op den 10^{den} Mei van het jaar 846 werd aan de abdis van het klooster St. Pieter te Lucca de belofte gedaan van een jaarlijksche gift van een lakensch kleed met zijde bewerkt. Geen wonder ook, want het voorzien in de behoefte aan kleeding moest wel een der eerste beroepen zijn waaraan men zich wijdde. Toen de geestelijke secte der gehumiliëerden, bestaande uit Lombarden, die door den Duitschen keizer gevangen genomen waren en van den arbeid hunner handen leefden, te Florence de lakenfabrikage kwamen oefenen, ontving de regering hen met open armen en ruimde gereedelijk een kloostergebouw voor hen in, dat weldra omgeven werd door geheele straten waarin alleen personen woonden welke aan die nijverheid verbonden waren. En toen de Florentijnen al spoedig den meester evenaarden in bekwaamheid, werd het vak natuurlijk, naar de eischen van die dagen, aan strenge voorschriften gebonden, opdat het product toch niet verminderen mogt in hoedanigheid. Den arbeider werd daarbij het geheim opgelegd van zijnen arbeid en ten strikste verboden om zonder toestemming van zijnen consul, van bedrijf te veranderen. Ja zoozeer nam de regering dit vak in bescherming, dat een ieder die tusschen het luiden der avond- en

morgenklokken eenig rumoer maakte in het kwartier alwaar de lakenfabrikanten woonden, met een zware boete gestraft werd, opdat deze toch niet in de hun zoo onontbeerlijke nachtrust gestoord zouden worden. Wee daarenboven den eigenaar van het huis, die een lid van het lakengild de huur dorst opzeggen, zonder daarvoor al zeer geldige redenen te kunnen aanvoeren!

Maar niet de voor ons werkelijk belachelijke voorschriften der gilden mogen ons bezig houden. Immers wilden wij de werkelijk aardige kronijk daarvan openen, dan zouden wij ons vooral naar Duitschland moeten wenden, alwaar de instelling eigenlijk nog niet overtollig, veelmin verkeerd genoemd wordt, en waar men 't in curieuse reglementen oneindig verder heeft weten te brengen dan in eenig land der wereld. Wanneer wij echter lezen, dat al in 1336 jaarlijks voor een waarde van 6 millioen Ned. guldens aan onbereide lakens in Florence, van Frankrijk vooral, werden aangevoerd ter verwerking, en dat de fabrikanten zelf 's jaars tachtig duizend stuks of voor eene waarde van vier en twintig millioen guldens voortbragten, dan waarlijk verdwijnt de glimlach wel van onze lippen en denken wij, uit bewondering voor zulk een kracht en kennis, niet meer aan bepalingen, hoe dwaas wij die nu ook noemen mogen, welke dan toch maar een uitnemende productie toelieten.

Ook in 't buitenland werden de belangen der lakenfabrikanten en wolhandelaars zorgvuldig bewaakt. Vertrouwde en bekwame mannen werden te Parijs aangesteld, die onder eede verpligt waren voor de Florentijnsche nijveren alles te doen wat hun voordeel bevorderen kon en die de bevoegdheid hadden om regt te spreken in hunne geschillen. Koeriers reisden voortdurend heen en weêr om de prijzen en de betalingen te regelen, en herbergiers werden benoemd die de kooplui moesten huisvesten en voorthelpen en hunne goederen bewaren. Over geheel Engeland en Schotland waren agenten verspreid, om met meer dan 200 kloosters contracten te maken voor de levering der wol niet alleen van de eerste scheer, maar ook voor die van volgende jaren. IJverig, ja angstvallig was dus de zorg van de regering, om voor Florence de voordeelen dezer industrie te bestendigen; en niet dan toen Vlaanderen het middelpunt van den handel in dat artikel werd en het geheim der fabrikage al lang opgehouden had een geheim te zijn, zag de stad

haar monopolie allengs verdwijnen. Maar de boom had rijke vruchten gedragen voor den Florentijner.

Datzelfde kan men ook getuigen van de zijdefabrikage. Reeds in 1203 werden de hoofdmannen van dat gild in zekere oorkonde genoemd, een bewijs dus, dat ook deze tak van nijverheid reeds vroeg in Florence gebloeid heeft. En wanneer men als een feit gewaarmerkt vindt, dat de figuren van den marmeren vloer van de kerk S. Giovanni aanvankelijk de patronen leverden aan dezelfde wevers, wier producten later op alle markten van Europa en van de Levant tot kolossale prijzen gezocht waren, omdat de fijne schakering van kleuren en de juiste en keurige teekening de bewondering en de begeerte van een ieder wekten, dan blijkt ook daaruit weder, dat in die oude Florentijners waarachtige kunstenaars woonden. Ook voor dezen tak van nijverheid waakte de regering met angstige zorg, en vooral werden de belangen der wevers met grooten ijver bevorderd. Strenge straffen beliep hij, die slechte verwen gebruikte, of die zonder toestemming der oversten de kleurstof verzwakte. Pijnbank en de minachting van geheel het volk wachtten hem, die 't waagde inbreuk te maken op de streng getrokken voorschriften. Maar als verwers hadden de Florentijners dan ook eene wereldvermaardheid verkregen. In een der bibliotheken van Florence berust nog een uiterst zeldzaam boekje, waarvan de schrijver onbekend is en dat tot titel draagt: ‘Handleiding of voorschriften, zoo theoretisch als practisch, voor de zijdefabrikanten.’ De geheele bewerking der zijde, van het ruwe product af tot het keurigste weefsel toe, wordt daarin niet alleen beschreven, maar ook voorgesteld door keurig gekleurde platen, waarop ieder werkman, in de eigenaardige kleeding dier dagen, aan den arbeid is. Vooral het verwen wordt daarin tot in de minste bijzonderheden toe nagegaan, en Peruzzi heeft de toenmalige voorschriften aangaande het rood en zwart verwen woordelijk weêrgegeven. Of echter dergelijke mededeelingen nog waarde hebben voor onze dagen, daaraan waag ik te twijfelen, maar alleraardigst zijn de enkele platen die hij, als een proeve, in zijn boek heeft opgenomen.

Een ander magtig gild was dat der bankiers, die door hunne wijdvertakte betrekkingen in eigen land en in den vreemde, vorsten en grooten zoowel als kooplui en nijveren, cijnsbaar gemaakt hadden. Daargelaten nu of die geldhandel ontstaan is door de verdreven Joden, zoo als de een beweert, of wel

door de verbannen edelen, wat weêr een ander verzekert, dit staat vast, dat de bankiers te Florence 't eerst opgetreden en later groot geworden zijn door de welwillendheid der Pausen. Toen Rome door de kruistogten en de oprigting der kloosters groot en rijk geworden was, trachtte het overal de leer ingang te doen vinden die Paus Adriaan IV in 1170 al aan Hendrik II van Engeland verkondigd had, dat daar, waar het Christendom heerschte, alles regtens toebehoorde aan den opvolger van den heiligen Petrus. Sluwe volgelingen van Rome hadden van die leer partij weten te trekken en, blinde gehoorzaamheid betuigende aan de kerk, wisten zij de menschen overal op te wekken tot godsvrucht en tot het doen van groote giften, waaruit zij dan hun voordeel trachtten te putten. Dat bemerkten de Florentijnen, en onmiddellijk gelukte 't hun zich als de bankiers van den heiligen Stoel op te werpen, en vooral door in den vreemde de penningen der geloovigen voor Rome op te garen, schatten te winnen. Eens rijk geworden zijnde, keerden zij naar Florence terug, en verhieven daar de praktijken, welke zij in het buitenland geleerd hadden, weldra tot een bepaald bedrijf. Zoo vinden wij dan ook al in 1194 een markies d'Este, die geld van hen opnam tegen onderpand van zijne goederen; in 1228 lezen wij van Florentijnsche bankiers te Londen, die geld leenden aan Koning Hendrik III, en van 1233 al dagteekent een pauselijke kwijting aan hen, voor kerkelijke opbrengsten van Frankrijk en Engeland. 't Is dus niet vreemd, dat de Florentijnen al vroeg de kunst verstonden om door middel van een enkelen pennestreek groote sommen gelds naar ver verwijderde landen over te brengen. In 1204 was het bankiersgild al in aanzien te Florence, zoo als blijkt uit het verbond tusschen die republiek en Siena, en het vak dan ook in hetzelfde nauwe keurslijf gedrongen, waarvan geen gildemeester een enkel bedrijf vrij zou laten. Niet dan na voldoende proeven van bekwaamheid afgelegd te hebben mogt de bankier zijne tafel, bedekt met het groene kleed waarop de gevulde beurs en het kasboek lagen, aan de open straat neêrzetten en zich onder ‘de gezellen van de tafel’ rangschikken. En streng waren de wetten, waaronder zij hun beroep oefenden. Een commissie van vijf leden van de *maggiori*” had eene soort van wetboek van koophandel zaamgesteld, waarvan altijd één afschrift ter inzage lag van het groote publiek. Dat wetboek dagteekent van 1280 en telde 28 artikelen, die reeds tot 73

waren aangegroeid toen het - eerst nog in 1307, - in 1334 herzien werd. Voor schuldenaars, waren die wetten verre van toegefelijk. Bij wanbetaling werden tot de goederen der minderjarige kinderen toe aansprakelijk gesteld, en wanneer de vrouw of de broeders hetzelfde beroep oefenden, dan werden deze eenvoudig gevangen gezet totdat de geheele schuld voldaan was. Geen adellijke mogt den drempel van den curator overschrijden, en deze laatste was volkomen geregtigd om bij elk verhoor pijnigingswerktuigen gereed te houden en ze onmiddellijk te gebruiken, zoodra hij kans zag daardoor achter wetenswaardige geheimen te komen. Maar evenzeer wachtte hem een zware straf wanneer hij 't waagde de wet te overtreden, of die verkeerd toepaste. Boeten en nog eens boeten, dat was de Florentijner leer van die dagen, en 't schijnt dat ze uitnemend werkten; althans bij elke verandering werden ze telkens op nieuw bevestigd. Dat echter de ‘gezellen van de tafel’ weinig of geene belemmering van al die strenge bepalingen en voorschriften ondervonden, bewijst de kolossale uitbreiding die hunne zaken verkregen en de groote winsten die zij wisten te verkrijgen.

Maar Florence toonde dien uitgebreiden geldhandel waard te zijn, toen het den fraaien gouden gulden invoerde, die al spoedig zulk een opgang in Italië en elders maakte, dat de Florentijner munt daarvan jaarlijks meer dan 400 duizend stuks moest slaan. Voor dien muntslag werd groote zorg gedragen. Twee hoofdmannen uit de gilden der kooplui en bankiers hadden er zich toezigt over, en een bekwaam goudsmid, in die dagen van prachtig werken in goud en edelgesteenten gemeenlijk een waar kunstenaar, en wiens keuze altijd streng geheim gehouden werd tot op het oogenblik dat hij onverwachts ontboden werd, moest dan het gehalte en het gewigt der stukken onderzoeken, één stuk als standaard in een zakje waarmerkende met zijn zegel. Die verbetering van de munt was hoog noodig tot regeling van de tallooze geldelijke vereffeningen, welke in een zoo drukke handels- en fabrieksstad dagelijks voorkwamen en die door het gebruik van allerlei vreemde en soms denkbeeldige geldsoorten, dikwijls in groote verwarring geraakten. Dat Italië daarenboven niet verwend was in het muntwezen, moge het verhaal bewijzen van Koning Willem I van Napels. Omstreeks 1160 liet deze vorst al de gouden munt die in zijn rijk in omloop was, inwisselen tegen geld van leder, dat hij daartoe

had laten maken. Ten einde echter de zekerheid te hebben dat ook niet een enkel van die goudstukken teruggehouden was, liet hij door een zijner vertrouwden een prachtig paard te koop aanbieden, maar tegen onmiddellijke betaling van een gouden scudo. Lang aarzelde een adellijk jonkman eer hij den koop dorst te sluiten, maar eindelijk zwichtte hij toch voor de verzoeking. Oogenblikkelijk werd hij gevat; en toen bleek het dat de begeerlijkheid van den armen knaap naar dat heerlijk dier hem verleid had het lijk van zijn vader op te graven om het goudstuk magtig te worden, hetwelk zijne moeder den ontslapene bij diens sterven tusschen de tanden had gestoken! Sterker bewijs, dat zijn bevel geëerbiedigd was, zal de vorst wel niet verlangd hebben.

Wanneer in het voor mij liggend boek niet Peruzzi zijn geliefd Florence, maar een Hollandsch patriciër een glorierijk tijdvak uit de geschiedenis zijner oudvaderlijke stad behandeld had, dan zou de opsomming der namen van de groote kooplieden en van hunne agenten in de aanzienlijkste steden van Frankrijk en Engeland ons zeker evenveel belang ingeboezemd hebben, als ze nu voor ons een nutteloos werk mag heeten. Wat toch baat het ons of wij al lezen, dat - de A c c i a i o l i het vermogen waarmede zij hun later zoo aanzienlijken bankiershandel begonnen, te danken hadden aan de ongeoorloofde betrekking welke tusschen een hunner voorvaderen bestond en de zuster van Koning Robert van Napels, die smoorlijk verliefd werd op den fraai gebouwden koopman; dat - de Alberti in Frankrijk het adellijke geslacht der Luynes gevestigd hebben, nadat zij uit Florence verdreven en aldaar vogelvrij verklaard waren, en ieder die met hen in bloedverwantschap stond of, binnen een aanzienlijken afstand van de stad, handel met hen dreef, voor dat vergrijp een zware boete betalen moest; dat - de Bardi in Engeland met het burgerregt werden begiftigd, ter belooning van de groote diensten die zij aan het koninklijk huis bewezen door telkens hernieuwde leeningen; dat - de Frescobaldi niet even gelukkig waren in hunne toch zóó groote financiële betrekkingen met de Britsche vorsten, dat soms zelfs de opbrengst van de tollen van geheel Engeland aan hen afgestaan was; immers de Paus moest hen eindelijk in bescherming nemen[1], terwijl zij ook gedurig met Florence

1 De groote bankier van het Engelsche hof heeft het volgend versje nagelaten, dat van 1311 dagteekent, waarin hij aan zijne weinige ingenomenheid met Engeland lucht geeft.

Ricordo per chi passa in Inghilterra
Vestir basso color, esser umile.
Grosso in aspetto ed in fatti sottile:
Male sia a l'inglese se l'atterra.

Fuggi le cure e chi pur ti fa guerra:
Spendi con cuor e non ti mostrar vile:
Pagar al giorno, a riscuoter gentile,
Mostrando che bisogna ti sotterra.

Non far pùi inchiesta ch'abbi fondamento;
Compera a tempo se ti metta bene,
Né t'impacciar con nomini di corte.

Osserva di chi può 'l comandamento
Con tua nazione unirti t'appartiene
E far per tempo ben serrar le porte.

in strijd waren en aldaar nu eens hoog in aanzien stonden en dan weêr verbannen werden; dat - de Pegolotti nog altijd voortleven door de uitnemende handleiding, die hun voorvader geschreven heeft voor jonge kooplui en door de werkelijk nog belangrijke dictionnaire van alle vreemde handelsplaatsen waarmede Florence toen in betrekking stond, met nauwkeurige opgave van de goederen en gebruiken en munten en maten en gewigten; dat - de Peruzzi, die 10 gonfalonieri en 54 priori onder hunne voorvaderen tellen, alle vorstelijke personen herbergden die Florence bezochten, en een reeks van paleizen bouwden uit de gesloopte stadsmuren, maar eindelijk door de Medici verdreven en zich in 1438 te Avignon vestigden, uit welken tak de laatste gouverneur van Vincennes stamde; dat - de Sassetti aan het stedelijk archief nog een oud koopmansboek hebben nagelaten van het jaar 1260, hetwelk niet alleen belangrijk is om zijn stevigen houten en lederen band met kolossale koppen van spijkers versierd, maar vooral om den inhoud, die ons, behalve de namen van een aantal kooplui, bekend maakt met de wijze van boekhouden en berekenen dier dagen, en dat - de Scali en Amieri en Petri en Villani Stoldi tot in de namen van paleizen en straten en pleinen toe, maar vooral door hunne oorkonden, de bewijzen hebben achtergelaten van de grootheid van Florence in die tijden. Alleen het laatste feit te kennen is voor ons van belang, en tevens de zekerheid, dat al die oorkonden geschreven zijn in zuiver Italiaansch,

vooral die van Sassetti, hoewel ze dagteekenen van het jaar 1260, dus 5 jaar vroeger dan Dante geboren werd. Maar men vergete niet, dat Koning Frederik II van Sicilie, te Rome tot Keizer gekroond, een zoo groot bevorderaar was van de letteren, dat hij, naar de uitdrukking van een later schrijver, de wetenschap scheen te willen italianiseren. Alwederom blijkt het dus dat Dante niet de eerste was die het Italiaansch als schrijftaal gebruikte, maar wel de gelukkigste.

Florence miste het voorregt een zeehaven te zijn en was daardoor buiten magte om van de kruistogten het voordeel te trekken, dat de andere Italiaansche koopsteden daarvan genoten. De schepen van Venetië en Genua en Pisa hadden al sedert jaren kruisvaarders van Engeland overgevoerd naar het heilige land en een levendigen handel met dat land aangeknoopt, eer Florence deel kon nemen in dat vertier. Als pauselijke bankiers, wij zagen 't reeds, traden de kooplui van die stad het eerst te Londen op, en juist die titel gaf hun groot aanzien in de dagen toen de kerk aldaar voortdurend in magt won en de kloosters er sterk vermeerderden; daarenboven droeg de al rijker en rijker wordende geestelijkheid zorg, dat de bijdragen voor den St. Pieterspenning groote sommen bedroegen. Gedurig zonden Paus en Koning elkander toen afgezanten, en dan waren 't de pauselijke bankiers, die door hunne crcdietbrieven voor de gelden dier langdurige en kostbare reizen zorgden. Toen later Paus Innocentius IV en Hendrik II de kroon van Sicilië voor den Engelschen prins wilden veroveren en de adel elke bijdrage voor den - wel voorgenomen maar niet ondernomen - togt weigerde, deed de Paus, ten behoeve van zijn bondgenoot, afstand van al zijne inkomsten in Engeland, en alweer waren de pauselijke bankiers de bemiddelaars. Gedurig ook werden zij als politieke agenten gebruikt, om moeielijke geschillen tusschen regeringen op te lossen, maar bovenal roemde menig vorst hen als reddende engelen in den nood, zoodra zij hunner altijd gevulde kassen ter hunner beschikking stelden. Talloos waren de leeningen die zij met vorsten en edelen sloten, en 't scheen de gewoonte te zijn om dan vooraf geenerlei bepaling van rentevergoeding te maken. Daarvoor was de vorst zeker meestal te arm en de bankier te sluw. Beide partijen waren natuurlijk veel beter gediend met een afstand van de tollen en andere heffingen van markten en havens en geheele landstreken zelfs, totdat de schuld afbetaald was. Alleen aan

het enkele huis Frescobaldi werden van 1293 tot 1308 alle regten afgestaan die te Hull, Boston, Londen, Newcastle, Sandwich, Winchelsea, Ipswich, Yarmouth, Southampton en Exeter gedurende die jaren geheven zouden worden, en daarenboven nog enkele schulden van de Iersche schatkist en cijnsen van tinmijnen, gezamenlijk tot een bedrag van ruim 100 duizend pond sterling. Dan waren er andere privilegiën die verleend werden, waardoor de betaling in klinkende munt, voorzeker de barste eisch die den vorst gesteld kon worden, vermeden werd. Soms echter werd een zekere som gelds als boete betaald, wanneer de schuldenaar op den vervaldag nalatig bleef in zijne verpligtingen. En zoo bevreesd waren die koningen en groote heeren om het vertrouwen der Florentijner bankiers te verliezen, dat zij bij de minste aanleiding tot eenig geschil onmiddellijk aan de vrouwen dier geldmannen kostbare geschenken zonden, opdat deze hunne echtgenooten toch in eene gunstige stemming voor hen zouden houden. Ten leste echter begon dat gehansel tusschen die vreemdelingen en hunne gekroonde klanten het volk toch te ergeren en maar al te dikwijls was de straat der Lombarden, die nog tot op den huidigen dag het geldkwartier van Londen gebleven is, dan het tooneel van oproer en geweld en plundering, getuige het jaar 1326, toen al de eigendommen der Bardi verwoest en verbrand werden. Toen trokken ook vele der Florentijnen langzamerhand naar Italië terug; want hoe aanzienlijk ook de betalingen waren die zij voor de leveringen van wol te doen hadden, zoo konden de voordeelen die deze 25 à 30 duizend pond sterling afwierpen geenszins volstaan om het bijna zeventigtal bankiershuizen te onderhouden, die in den goeden tijd in Engeland gevestigd waren. En dat het toch beter voor Florence geweest ware wanneer het alle betrekking met gekroonde hoofden afgebroken en alleen in den nijveren handelaar vertrouwen gesteld had, dat zouden al spoedig de daarop volgende jaren maar al te sprekend bewijzen.

Ook in Frankrijk waren Florentijner bankiers gevestigd en kooplui, die den lakenhandel dreven. Even als Engeland in de twaalfde eeuw zijn geheelen handel eigenlijk in de drie jaarmarkten van Bristol, Winchester en Boston zamentrok, zoo werden in Frankrijk de zaken bijna uitsluitend gedreven op de drie markten die te Troyes en op de ééne markt die te Lagny en te Bar-sur-Aube jaarlijks gehouden werden. De Fransche ruwe lakens werden daar voor de fabrikanten te Florence ge-

kocht, die ze verder bereidden en opmaakten, en de kooplui welke zich daarmede bezig hielden waren de groote mannen der stad, tot de arti di Calimala behoorende. Aanzienlijke sommen waren voor die zaken noodig, en talloos de voorschriften die ze regelden. Lang bleef dan ook het verkeer van bankier en handelsman tusschen Florence en Frankrijk zeer druk, maar allengs kwamen ook daar dezelfde tooneelen van vervolging voor, die den Italiaan uit Engeland verdreven hadden. Nu eens heette het dat de woeker uit Frankrijk geweerd moest worden, en gebannen werden dan alle Florentijnsche bankiers, wanneer zij ten minste niet een aanzienlijke som gelds als vrijkoop offerden; dan weer werd hun een oorlogsschatting opgelegd, zoodra de noodige gelden ontbraken om het leger te betalen. En toen eindelijk koning Filips van Valois aan het verzoek van den uit Florence verdreven hertog van Athene gevolg gaf en hem het regt verleende om zoolang beslag te leggen op lijf en goed van elken in Frankrijk wonenden Florentijner totdat hem de geheele vordering betaald was, welke hij beweerde op hunne vaderstad te kunnen doen gelden, verlieten die bankiers de staten van een vorst, wiens eigenbelang niet weinig geschaad werd door zulk een tyrannieken maatregel.

Daarenboven, in Florence zelf was ruimschoots gelegenheid voor die geldmannen, om groote winsten te behalen met hun tennis en hun kapitaal. De opbrengst van verschillende belastingen beliep aldaar bijna vijf millioen Nederl. guldens, terwijl de uitgaven tot weinig meer dan een derde van die som klommen, zoodat er altijd een ruim bedrag overbleef dat belegd moest worden. Maar later, toen de stad zich uitbreidde en in politiek aanzien naar buiten toenam, begonnen die overschotten al spoedig in te korten en dat vooral, toen zij hare bondgenooten in oorlogstijden meer met geld dan met troepen bijstond. Toen braken voor de bankiers de gouden dagen der leeningen aan, meest gesloten met de opbrengst der belastingen tot waarborg. Gewoonlijk werden dan enkele groote bankiers aangeschreven om de geheele som die noodig was, te leveren en kende men hun het regt toe, het gedeelte dat zij niet konden plaatsen, over de burgerij om te slaan, elk schattende naar zijn vermogen. In een grootboek werden dan de namen van iederen schuldeischer geschreven, ten einde bij de afbetaling den regtmatigen eigenaar te kennen. Van die

boeken berusten er nog verscheidene in het archief. Toen na 1348 de stad echter in verval geraakte en nieuwe schulden moesten worden aangegaan in plaats van de oude af te betalen, opende de regering het ons helaas! maar al te wel bekende Grootboek, waarin men jaarlijks vijf ten honderd voor ieders vordering boekte. Die vorderingen mogten verpand en verkocht worden en waren weldra de gewilde huwelijksgiften van die dagen. De burgerij vond die omslagen van bijdragen tot de rentegevende schuld vrij wat gemakkelijker te dragen dan de belastingen, die nu eens onder den naam van *arbitrio*, - doch deze maar voor uiterst korten tijd, - en dan weêr onder dien van *decima* of tiendepenning, van ieders zuiver inkomen geheven werden. Tot grondslag had men ook toen een kadasterboek aangelegd, waarin de namen en de eigendommen van alle burgers opgeteekend waren. En toen eindelijk de bange dagen van 1359 aanbraken, kwam de zoogenaamde *drie voor één* leening maar al te dikwijls voor, die aan de stad niet alleen 15 pCt. rente jaarlijks kostte, maar daarenboven moest afgelost worden met 300 pCt.!!!

Eene wettelijke vaststelling van den rentevoet schijnt in Florence onbekend te zijn gebleven. De oude bepaling van keizer Justinianus werd gevolgd, als regel 4 pCt. te heffen van vorsten, 6 pCt. van particulieren, 8 pCt. van kooplui en 11 pCt. van handelaars in granen en andere levensbehoeften. Braken echter moeielijke jaren aan zoo als 1359, dan werd zelfs 20 pCt. volstrekt geen ongehoord cijfer genoemd, ja nog altijd wijst men op de rente van 36 pCt. welke in 1427 betaald werd voor de verpanding van een destijds zeer bekend fonds. Streng ijverde de geestelijkheid altoos tegen dat nemen van woeker, zooals de term toen luidde. En dermate had zij den burger van het zondige van het nemen van interest voor geleend geld overtuigd, dat deze op dien grond huiverig was de regering in het pestilentiejaar 1348 de noodige gelden voor te schieten, welke tot leniging van den algemeenen nood dringend vereischt werden, omdat ze geheven werden door een algemeenen leeningsomslag tegen 5 pCt. rente. 't Viel den geestelijken lang niet gemakkelijk om den burger, die toen door den druk der tijden zeker nog gemoedelijker was dan gewoonlijk, te overtuigen, dat hij ditmaal de rente gereedelijk mogt aannemen zonder schade te doen aan zijn ziel!

Eerst in 1495 werd in Florence een bank van leening op-

gerigt, aanvankelijk met een kapitaal door aalmoezen en giften en rentelooze voorschotten bijeengebragt, maar dat later eene aanzienlijke vermeerdering verkreeg door een gedeelte der verbeurd verklaarde goederen van rebellen uit Pisa. De gewone bepalingen van een voldoend en losbaar onderpand tegen betaling eener matige rente, en het regt der bank om zich door verkoop der verbleven panden te dekken voor de daarop geschoten penningen, golden reeds toen. De inrigting werkte goed, want de werkelijke woeker werd er door gekeerd. Het publiek roemde de bank dan ook zeer, en de regering bleef in dien lof niet achter, omdat die steeds ruim gevulde kas maar al te dikwijls een heerlijk redmiddel voor haar was in de dagen van geldelijke verlegenheid, welke voor de toenmalige gouvernementen evenmin vreemd waren, als ze dat wel ooit voor latere besturen worden zullen.

Maar ten spijt van al die gunstige kansen welke in Florence voor de bankiers bestonden om een stuk geld met voordeel om te zetten, kwamen vele hunner toch gedurig in moeielijkheden. 't Zal ons dan ook wel niet bevreemden te lezen dat de prelaten, die zeker goed op de hoogte van hun tijd waren, de kapitalen die zij tijdelijk bij de bankiers deponeerden, nooit aan één hunner maar altijd aan een vier- of vijftal onderling toevertrouwden, en dan nog wel onder uitdrukkelijk beding van ieders hoofdelijke aansprakelijkheid voor het geheele bedrag.

Waarlijk, wij mannen van de negentiende eeuw zullen bij het lezen dier herinneringen van een vijftal eeuwen geleden wel onwillekeurig uitroepen: er is toch niets nieuws onder de zon!

Hoe hoog evenwel de naam van Florence ook moge staan in de annalen van den handel, nooit heeft die stad zich kunnen meten met een Venetië, een Genua, een Pisa zelfs, wat het verkeer in goederen betreft. Het gemis van eene zeehaven belette haar gelijken tred daarin te houden met die door hunne ligging aan zee zoozeer bevoorregte plaatsen. Maar veel grooter daarentegen was haar geldhandel en veel kunstiger hare nijverheid. Florence kocht de grondstoffen en verkocht de daaruit vervaardigde stoffen weêr tot prijzen, die rijke winsten overlieten aan hare fabrikanten. Later, toen Genua aan haar de haven van Livorno afstond, werd ook zij een zeevarende stad, maar vóór dien tijd, in de jaren welke binnen de grenzen van

ons bestek liggen, moest Florence zich voor den handel dien zij met den vreemde drijven wilde, van de schepen harer naburen bedienen. Zoolang die nabuur de vriend tevens was, kon daartegen geen bezwaar zijn, maar de mededinging in den handel, die toen reeds vrij scherp genoemd mogt worden, veroorzaakte maar al te dikwijls moeielijkheden tusschen de Italiaansche kooplui onderling, en dan was 't hachelijk voor den Florentijner handelaar om aan den half vijandelijken gezagvoerder een kostbare lading toe te vertrouwen. In de groote koopsteden van de Zwarte Zee en van Europa had men bij-kantoren opgerigt, die door vertrouwde mannen bestuurd werden; immers alleen het huis Peruzzi telde zestien van die succursalen, over verschillende havens verdeeld, behalve nog een staf van meer dan 150 personen die de zaken in de eigen stad waarnamen, maar op vreemde markten moest de leiding der ondernemingen aan agenten toevertrouwd worden, wier eerlijkheid niet altijd boven alle verdenking verheven was. Zij hadden het wapen der firma die zij vertegenwoordigden, altijd bij zich, om zich overal als gevolmagtigden te doen gelden, maar juist het groot vertrouwen hun daardoor toegekend, was te gevaarlijker.

Dat was één bezwaar, hetwelk de koopman van het niet scheepvarend Florence in de uitbreiding van zijn handel ondervond. Een ander bezwaar, maar waarin evenzeer de kooplui van andere plaatsen deelden, waren de moeielijke en dikwijls gevaarlijke togten die de handelsreizigers moesten maken. Op een reis naar Parijs, die toen 21, of naar Brugge, die 25 dagen duurde, kon menige looze overval den dikwijls rijkbeladen agent treffen, en behalve de zekerheid van altijd paarden te zullen vinden op de verschillende stations, was ook een gewapend geleide maar al te dikwijls onmisbaar. Maar vooral waren allerlei maatregelen noodig, toen Italië zijne handelsboden tot naar China zond. Enkele daarvan zal ik even aanstippen, als karakteristiek voor die dagen. De hoofdzaak was, dat de reiziger die zich daarheen begaf, een langen baard had laten groeien. Dan kon hij onmogelijk een Turk als gids ontberen, al moest hij ook nog zulk een hoogen prijs voor hem betalen, en daarenboven twee geleiders hebben, die de taal van het land vlug spraken. Een groot voordeel zou 't voor hem zijn zoo hij een vrouw bij zich had als reisgenoot, want daardoor zou hij overal met veel meer onderscheiding behandeld worden. En kon hij iemand vinden die hem

vergezellen wilde en zich voordeed als zijn broeder, dan was hij zeker dat al zijn geld en goed bewaard bleef ingeval hij op weg overleed, terwijl anders zijn geheele nalatenschap aan den soeverein van het land verviel. Erger ongeval echter dan de dood van den soeverein zelf terwijl hij in diens land reisde, was nauwelijks denkbaar. De onderstelling van zulk een ongeluk was bijna te groot, dan dat men zich daarin dorst te verdiepen. Dat de reiziger in de bakermat van het papieren geld onmiddellijk al zijn goudstukken tegen dat brooze betaalmiddel des lands moest inwisselen, begrijpt een ieder; maar wat nood, daar het een gedwongen koers had en dus uitstekend zijn dienst deed. Daarenboven, niemand trok voor zijn genoegen naar dat verre land. Een togt, nu eens op kameelen of te paard en dan weêr te water of in ossenwagens, zonder mogelijkheid om onder weg eenig ander voedsel op te doen dan vleesch, zoodat de proviand aan meel en zoutevisch voor een maand tijd moest worden medegenomen, had waarlijk niets aanlokkelijks. Maar de prikkel van winst was reeds in die dagen even scherp en doeltreffend als hij dat thans nog is.

In de Levant was het verkeer met Florence zeer druk. De kruistogten hadden den Italiaan gemeenzamer gemaakt met de inwoners en de havens en de voortbrengselen en de behoeften dier streken. Men had elkander leeren kennen, en waardeeren wat de een noodig en de ander in overvloed had. Vooral de Zwarte Zee was eene rijke bron van voordeelen voor de toenmalige handelaars, en Trebizonde de groote markt alwaar van heinde en ver koopers en verkoopers zamenstroomden, begeerig om de specerijen van het Oosten te ruilen tegen de fabrikaten en het glaswerk en de Venetiaansche parelen van het Westen. Arabië en Perzië leerden den Italiaan de weelde en de gemakken kennen, welke de man, die wel fijne stoffen maakte maar die in een eenvoudig gewaad gekleed was, spoedig en gretig overnam. En van Erzerum uit gingen de togten al verder en verder, om telkens weêr nieuwe kanalen van vertier voor den ondernemenden Italiaan te openen. De naijver van Venetiaan en Florentijner en Genuees op elkander, was echter schadelijk voor allen. Nauw gunde de een den ander zijn wettig en eerlijk deel. Vandaar dan ook dat in Konstantinopel aan de inwoners van elke Italiaansche stad een afzonderlijke wijk tot woonplaats aangewezen was. En dat die maatregel geen overbodige mogt heeten bewezen de hevige twisten, die toch nog gedurig tusschen hen ontston-

den. De hooge regten welke overal van den handel dier vreemdelingen geheven werden, gaven daartoe veelszins aanleiding. Want 't was een strijd op leven en dood bijna tusschen de Italianen onderling om een matiger regt van den vorst te verwerven dan de nabuur betaalde. Venetië vooral was meester in de taktiek om anderen daarin de loef af te steken, en telkens weêr wist die sluwe koopman voorregten en gunsten te verkrijgen, waar de ander zelfs niet naar durfde staan. Soms echter maakten de vorsten zelve misbruik van die heffingen. Toen Alexandrië al meer en meer het verkeer in zware goederen over zijne haven zag toenemen, dreef het de regten op tot een derde van de waarde dier zendingen. Toch betaalde de Italiaan dien tol gewillig, dat wel een bewijs is van de kolossale winsten die hij bij den verkoop maakte, welke nog voordeelig bleef ook na de betaling van zulk een heffing. Maar toen begeerigheid ook dat derde nog hooger opvoerde, werd de geheele handel onmiddellijk verlegd, en verlaten was eensklaps de haven die nog pas zoo druk en levendig en zulk een rijke bron van winsten voor den Egyptenaar was.

Ook westwaarts dreef Florence een levendigen handel. De kust van Barbarije bood een uitnemende gelegenheid tot voordeelige ruilingen aan en zoo ook Spanje, Portugal, Frankrijk, tot Engeland en het rijke Vlaanderen toe. Langzaam en voorzigtig kropen de Italiaansche schepen de kusten langs, noordwaarts op, en eer zij het toen reeds koopgrage Londen binnenzeilden, hadden zij in de veilige haven van Southampton, toen nog Antona genoemd, een uitnemende rustplaats gevonden. De zoo gezegende instelling der Consuls, het onmiddellijk gevolg van de door Venetië, in navolging van Catalonië, ingevoerde scheepvaartwetten, verzekerden den gezagvoerder en koopman overal waar hij in den vreemde kwam terstond hulp en voorlichting. Niet dankbaar genoeg kan de handelaar Italië zijn voor de vaststelling van die hoofdbeginselen van handelsregt, waardoor al vroeg veel leed en ongerief voorkomen is en die den eerlijken man hebben gevrijwaard voor de lagen van den gewetenloozen mededinger. En waarlijk, de Italiaan van die dagen was in slimheid en schranderheid andere natiën volkomen meester. Dagelijks nog gebruiken wij tal van woorden en termen in den handel, welke wij aan Italië te danken hebben, maar die regtspraak in handels en scheepvaartbelangen is wel de uitnemendste erfenis, welke de oude kooplui van die

dagen ons hebben nagelaten. Italië moge er trotsch op zijn dat een Genuees de Nieuwe Wereld ontdekte en een Florentijn er zijn naam aan gaf, terwijl een Venetiaan - Marco Polo - de eilanden van Indië 't eerst bezocht en met de nog bestaande namen begiftigd heeft, maar meer nog roeme het op den invloed dien het geoefend heeft op geheel de wereld door zijne kennis en ontwikkeling en beschaving en - waarlijk niet 't laatst te noemen, - zijn kunstbegrip en kunstgevoel.

Dat niet het vermogen van den enkelen koopman voldoende was om die grootsche en langdurige ondernemingen naar allerlei ver verwijderde oorden goed te maken, is natuurlijk. En dat de scherpzinnige Italiaan dus al zeer spoedig op de gedachte kwam om vennootschappen van handel te vormen, zal niemand bevreemden. Aanvankelijk waren 't de leden van ééne familie die onderling de kapitalen bijeenbragten welke de koopman noodig had, maar allengs trad een ieder toe die er deel in begeerde. Verscheidene van die contracten zijn in 't archief van Florence te vinden. Eigenlijk behelzen ze weinig opmerkelijks dan misschien alleen deze zeer gezonde bepaling, dat de bestuurders eener handelsonderneming geen aandeel mogten hebben in eenige andere vennootschap en dat de uittredende deelhebber nog twee jaren daarna aansprakelijk bleef voor de dan geledene verliezen. Het kapitaal was soms zeer aanzienlijk. Ik lees daar van eene Compagnie Peruzzi, die over drie en een half millioen francs beschikken kon, bijeengebragt door 1300 deelhebbers. Het beheer werd met groote nauwkeurigheid gehouden. De lijvige boeken waren keurig geschreven en begonnen meest met een vrome opdragt. ‘In den naam van onzen Heer Jezus Christus en de heilige Moeder Gods en alle heiligen,’ smeekte de koopman niet alleen zegen af op zijne ondernemingen, maar bad hij ook dat hij zijn geweten volkomen zuiver mogt houden, opdat hij met gerustheid zijn einde kon zien naderen. Uit enkele overgebleven boeken blijkt dat men al zeer vroeg de dubbele boekhouding, toen de Venetiaansche genoemd, in Florence gebruikte. 't Eerst vinden wij daarvan melding gemaakt bij zekeren Falco Paliano, in 1382, die zijn grootboek opende met deze woorden: ‘ik zal mijne boeken houden naar Venetiaansche wijze, mijne crediteuren en debiteuren opschrijvende op de eene bladzijde onder *geven* en op de daartegenoverstaande onder *hebben*.’ Maar de wet schreef geene vaste regelen van boekhouding voor.

Een groot kantoor van die dagen leverde nog al een aardig schouwspel op, vooral wanneer de koopman het zoogenaamde regt van *loggia* of beurs had. Den ganschen dag was het vertrek of de ingang naar het kantoor vol met menschen van allerlei slag en natie, belanghebbenden die het nieuws van den dag kwamen hooren of berigten van ondernemingen inwinnen, en agenten die op het punt stonden om de lange reis te aanvaarden of die pas uit den vreemde terugkwamen en allerlei te verhalen hadden van 't geen hun daar buiten al was wedervaren. Leeningen van vreemde Souvereinen en de kansen van winst en verlies en zekerheid die ze aanboden, werden er besproken met een' warmte en een scherpzinnigheid, als wilde men toen reeds toonen wat later de groote koopmansbeurzen eenmaal worden zouden. Men wilde onderling van gedachten wisselen omtrent de belangen van handel en nijverheid en scheepvaart, en begeerig was de een om de belangrijke tijding op te vangen, welke de ander alligt uit den vreemde ontvangen had. Het hoofd der vennootschap mengde zich echter maar zeer zelden in al die gesprekken. Hij had niet meer tijd over voor zijn kantoor dan juist noodig was, om zijne zaken behoorlijk te regelen. Dan riepen hem de bemoeiingen van den staat, want de echte Guelf van die dagen, die er een eer in stelde dat de groote koopman de bekwame magistraat tevens was, wijdde zijn tijd eerst aan den staat, dan aan zijn bedrijf en alleen de hem overblijvende uren aan zijn gezin.

Overdrijving, beweert ge. Maar pas toch den maatstaf van onze dagen niet toe op de mannen van die tijden. Wij Nederlanders, die van de vertegenwoordiging des volks eene gesalariëerde betrekking gemaakt hebben en toch in de groote steden, bij elke nieuwe keuze, weêr te vergeefs uitzien naar burgers willig om die te aanvaarden, wij moeten eerbied gevoelen voor de mannen die hun eigenbelang aan het vaderland ten offer bragten. De Florentijner burger stelde er zijn roem in den staat te mogen dienen. Toen de adel hem wilde overleveren aan vreemde vorsten wist hij niet alleen zijn nationaal bestuur te handhaven, maar zelf nam hij er deel in en gaf den tijd, voor het winstgevend bedrijf zoo onmisbaar, toch met liefde voor den staat ten beste. Hij was er trotsch op den adel òf onschadelijk gemaakt òf tot den arbeid gedreven te hebben, omdat hij zijne rust en zijne welvaart ja, zijn leven en dat van allen die hem dierbaar waren, niet langer bloot wilde stellen

aan de willekeur der groote heeren. Breng u het Florence van die dagen voor den geest, met zijne versterkte burgten en kasteelen waarin de adel woonde, en voor welker poorten hij gedurig op de open straat strijd voerde met zijne tegenstanders, zoodra hij goed mogt vinden ook maar te onderstellen dat iemand hem beleedigd of te ligt geteld had. Dan werden er menigmaal op klaarlichten dag en in verschillende gedeelten der stad tien en twaalf gevechten tegelijkertijd geleverd, zonder dat de overheid bij magte was de twistende partijen te scheiden. Schandelijk werd de rust en de veiligheid der ijverig werkende burgerij daardoor gestoord. Toch moest er rust heerschen, zou de stad welvarend zijn. En toen de koopman de regering aanvaard had moest hij dus wel meer tijd daaraan ten offer brengen, dan in gewone omstandigheden van den burger daarvoor zou kunnen geëischt worden.

Voor hen die de handelsgebruiken van die dagen en de berekeningen van hoeveelheid en waarde, toen in zwang, nader willen leeren kennen, levert het werk van Peruzzi een schat van mededeelingen. Ik zal uit die bron evenwel niet meer putten dan ik reeds gedaan heb, omdat ik niet gaarne àl te mercantieel zou worden, indien ik niet al reeds op die klip gestooten ben. Liever ga ik nog even na wat de vruchtbare kronijkschrijver ons vertelt van de huiselijke gewoonten dier tijden, ofschoon ik daarbij zeer kort zal zijn. Want nog altijd rest mij het verhaal van den ondergang der democratische regering van Florence, ten gevolge van vorstelijke ontrouw.

Weelderig was in de vroegere tijden het leven der Florentijnen niet. Reeds het wettelijk verbod op de weelde der vrouwen vooral, verbood dat. Eenvoud kenmerkte de kleeding en het dagelijksch maal. Wanneer een rijk ingezetene een aanzienlijken vreemdeling bij zich ontvangen wilde op een wijze overeenkomstig met den rang van zijn gast, dan moest hij eerst verlof vragen om van zijn soberen disch af te wijken en daarvoor een boete betalen van twee honderd gulden van ons geld. Het tafelgereedschap voor dagelijksch gebruik was van koper, en alleen zeer weinigen hadden een enkel stuk van zilver, hetwelk zij dan bij zulke plegtige gelegenheden aan den buurman-gastheer ter leen verstrekten. In huis was enkel gemeen metaal te vinden, maar in de geldkist niets dan goud. Waskaarsen waren streng verboden, in den winter vooral, als eene verregaande weelde verradende, maar daarentegen stroomde de wijn vrijelijk en rijkelijk

in de huizen van arm en rijk. Talrijk waren ook de gezellige zamenkomsten, en hoe angstvallig de bruiloftsfeesten ook beperkt waren wat het aantal gasten en het toilet der vrouwen vooral betrof, zoo waren die partijen toch dikwijls zeer luisterrijk zelfs. Maar een maximum van vier honderd gasten voor een bruidsfeest zullen wij ook nog al ruim gesteld noemen, en 't viel ligter die grenzen niet te overschrijden dan altijd te zorgen dat de gehuwde vrouw nooit kostbaarder geschenk van juweelen en paarlen ontving dan voor een waarde van zestien honderd van onze guldens, of zoo over de ongehuwde te waken, dat zij ook niet voor een enkelen penning daarvan aannam. Toch was de huishouding van de groote kooplui dier dagen niet zoo bijster goedkoop. Peruzzi geeft ons een huishoudboek van drie zijner voorvaderen, waaruit blijkt, dat ieder van hen jaarlijks ongeveer dertig duizend van onze guldens verteerde. - Er zijn enkelen in deze dagen van meer weelde, die 't met minder moeten trachten te doen, zonder daarom nog dadelijk tot de parias der maatschappij gerekend te worden! - Maar de winnende hand was ook mild. Zoo lezen wij van een Bologneser geneesheer, die van een koopman twaalf honderd gulden ontving voor het genezen van een ongemak in de keel. De groote Taddeo kwam niet van Bologna naar Florence wanneer een rijk koopman hem wenschte te raadplegen, dan tegen twee duizend gulden per dag, en de Paus betaalde hem tien duizend ducaten voor een welgelukte kuur. Zulke feiten geven nog geen aanleiding tot een beklag over het knellende der bepalingen van de weeldewetten voor den rijken Florentijner. Toch hinderden hem die wetten, dat bewijst de overdaad waartoe hij verviel zoodra geenerlei verbod hem bond. De kostbare begrafenissen in die dagen, en de prachtige grafgesteenten die wij nog met bewondering in de paleizen te Florence aanstaren, mogen 't getuigen. En dat tal van stichtingen om weduwen en weezen en nakomelingen te vrijwaren voor kommer en gebrek waaraan Florence nog zoo rijk is, getuigt op sprekende wijze van de kolossale fortuinen die de Florentijner koopman moet gehad hebben, eer dat ongeluksjaar 1339 aanbrak. Het verhaal van dien rampspoedigen tijd volge nu.

Engeland II van Engeland, de held van Crécy en Poitiers, die met het zwaard tegen Frankrijk en Schotland optrad en, met niet minder kracht maar met nog meer bekwaamheid, de

steeds klimmende en ten leste onduldbare eischen van Rome bestreed, had schatten van geld noodig om zijne grootsche plannen ten uitvoer te kunnen brengen. De inkomsten van het rijk waren daarvoor echter onvoldoende, en alzoo moesten de vreemde bankiers die te Londen woonden en waaronder de Florentijners nog altijd de voornaamste waren, weer hulp verleenen. Groote sommen, ja millioenen werden dan ook door het Parlement en die bankiers aan de schatkist verstrekt, maar toch bleef de Koning in geldverlegenheid. Lord John Strafford, de primaat van Engeland en Aartsbisschop van Canterbury, stond toen aan het hoofd der financiën. Wanneer de Koning hem echter om de noodige middelen voor den oorlog vroeg weigerde hij ze hem eenvoudig, en ontweek zijnen eisch tot verantwoording met de in die dagen nog gevreesde bedreiging van den banvloek te zullen uitspreken over hem, die een dignitaris der kerk dorst aan te randen! De geestelijkheid was toen nog te magtig, dan dat zelfs koningen 't waagden met hare eischen te spotten. Engeland telde in die dagen een zeshonderdtal kloosters en wel twee duizend kerkelijke inrichtingen van verschillenden aard, die over geheel het land verspreid waren en dus overal invloed oefenden op het volk. De meeste, ja twee derde van alle hooge betrekkingen in den lande waren in handen van geestelijken, en terwijl in het Parlement de goedkeuring van de drie standen vereenigd, - geestelijkheid, adel en burgerij - voor de vaststelling van alle wetten noodig was, zoo besliste de geestelijkheid alleen over de zaken die uitsluitend de kerk betroffen. De St. Pieterspenning en andere soortgelijke heffingen bragten vijfmaal meer op dan de inkomsten der kroon bedroegen, en alleen de Aartsbisschop van York had in 1215 een jaarlijksch inkomen dat toen op vijftig duizend pond sterling geschat werd. 't Verwondert dan ook niemand dat Paus Johannes XXII, die in 1333 te Avignon stierf, duizend millioen van onze guldens naliet, omdat hij zes jaar lang de inkomsten van alle vacaturen der kerk aan zich gehouden had. Wie twijfelt dan ook nog aan de magt der kerk in zulke tijden.

Maar Eduard was er de man niet naar om zich door overmoedige geestelijken of ontrouwe ambtenaren te laten dwarsboomen in zijne grootsche plannen. De wel jeugdige maar toch reeds zoo magtige souverein, die tegelijkertijd twee regerende vorsten te Londen gevangen hield - de koningen van Schotland en van Frankrijk, - de man die de staatkundige vrij-

heid van Engeland grondvestte, die het Engelsch tot de taal des lands verhief en wiens ridderlijk gevoel bleek uit de instelling van de orde van den Kousenband, de oorlogsheld voor wien geheel het Vasteland beefde en die zelfs den Paus ontzag wist in te boezemen, hij zou weten te zegevieren over dien hoe ook magtigen tegenstand. Het geld voor zijne ontwerpen zou beleid hem verschaffen. En inderdaad gelukte 't hem telkens en telkens weer wanneer hij aanzienlijke sommen noodig had, om de Bardi en de Peruzzi, de beide grootsten der Florentijner bankiers die hunne bijkantoren te Londen hadden, te overreden, hem de middelen voor zijnen oorlog tegen Frankrijk voor te schieten. Allengs klommen die voorschotten op tot het aanzienlijk cijfer van achttien millioen van ons geld voor den een en van twaalf millioen voor den ander. Maar zoo warm was telkens de dank dien zij van den inderdaad grooten koning ontvingen en zoo plegtig tevens de beloften van stipte voldoening hunner vorderingen zoodra de oorlogkans hem gunstig was, dat zelfs die zoo sluwe en looze geldmannen geen oogenblik twijfelden aan de zekerheid van hunne uitgezette kapitalen en geenerlei gevaar duchtten, al hadden zij ook meer dan hun geheel vermogen op deze ééne kaart gezet. Daarenboven, groot waren de voordeelen die zulke kolossale voorschotten beloofden, en konden groote winsten wel ooit het deel zijn van den kleinmoedige? Op het woord van zulk een Koning als Eduard III van Engeland konden zij hun toekomst bouwen, en aan de hand van zulk een vorst nog wankelmoedig te zijn, zou zwakheid verraden.

Dwaze verblinding! Ook dit Prinsenwoord bleek al spoedig een ijdel woord te zijn. Nauwelijks waren nieuwe gelden noodig om den oorlog tegen Frankrijk krachtdadig door te zetten en bleek het dat de schatkist ledig was en de bankiers buiten magte waren en ongenegen daarenboven om nieuwe voorschotten te geven, of het besluit van den zesden Mei van het jaar 1339, dat Florence als een donderslag in de ooren klonk, verklaarde: Engeland staakt van heden af elke betaling aan zijne schuldeischers! Onmogelijk, zoo beweerden de Bardi en de Peruzzi. Nooit kon dat besluit ook op hen, de trouwste vrienden der kroon, van toepassing zijn. Maar neen, uitdrukkelijk betuigde de Koning zijn leedwezen dat ook zij wel degelijk door dezen maatregel getroffen werden. Juist dat, zoo luidde 't goedhartig koninklijk woord, deed den maatregel

zoo loodzwaar op zijn gemoed drukken. Onmiddellijk snelde het hoofd der Peruzzi van Florence naar Londen om den Koning te bezweren dien vloek van vernietiging toch niet uit te spreken over hen, die immers altijd zijne reddende engelen geweest waren in elken nood, maar - vruchteloos. Een oogenblik vleide men zich nog met de intrekking van het besluit, toen Engeland eene volkomen zegepraal behaalde aan de Schelde, en de Koning zelf eensklaps te Londen verscheen om persoonlijk aan de ambtenaren der Kroon rekenschap te vragen van het beheer van 's lands penningen. Maar ook die hoop vervloog in rook. Wel werden al de groote mannen die aan 't hoofd der financiën stonden, de bisschop van Lichfield en van Chichester, Lord Stonore en Sir John Paul, de Lord Mayor van Londen en een tal van Sheriffs met nog andere hooge personaadjes in hechtenis genomen en van ontrouw beschuldigd, maar alweer zou de hoofdschuldige, de aartsbisschop van Canterbury, al die koninklijke pogingen om den eerlijke zijn deel te geven door aan den oneerlijke zijn onwettig deel te ontnemen, verijdelen. Onmiddellijke vrijlating van de bisschoppen of.... de banvloek, zoo luidde zijn eisch en bedreiging. De Koning moest toegeven en trachtte toen nog wel bij den Paus regt te krijgen, maar evenzeer te vergeefs. Toen begreep de Florentijner wel dat hem geen andere uitkomst wachtte dan die van een totalen ondergang.

Maar de maat van onheilen, die den grooten bankier van Florence op eenmaal zou toegemeten worden, bleek nog niet vol te zijn. Ook een andere vorst zou het in hem gestelde vertrouwen beschamen. Koning Robert van Napels had ook herhaaldelijk dagen van geldnood doorleefd, en de oude banden van vriendschap tusschen zijn huis en dat palladium der Guelfen, zoo als Florence mogt genoemd worden, golden dan veel bij de geldmannnen dier stad. Gereedelijk hadden de Bardi en de Peruzzi ook hem voorschotten gedaan, die allengs voor ieder van hen tot een bedrag van twee millioen van ons geld geklommen waren. Zoodra de Koning evenwel de gemakkelijke wijze van kwijting van dergelijke verbindtenissen van den Engelschen vorst vernam, lachte dat voorbeeld hem te zeer toe, dan dat hij aan de verleiding tot navolging weerstand kon bieden. De staatkundige toestand van Florence bood hem daartoe een uitmuntende gelegenheid aan. 't Kon niet anders of de Guelfen moesten het onderspit delven wanneer de Gi-

bellijnen eenvoudig partij wisten te trekken van den ondergang der steunpilaren van de beurs van Florence, die tevens de geheele magistratuur in handen hadden. Florence telde een 25,000tal mannen die de wapenen konden voeren, maar 1500 edelen, allen Gibellijnen, waren bij dat leger in dienst. Niet weinig sterk maakte dat die partij. De hertog van Athene, dien de Guelfen als reddende uitkomst, onder den titel van vicaris van Koning Robert, het bewind der stad in handen gegeven hadden, was door hen verjaagd, na aller vertrouwen te hebben beschaamd. Toen aasden de Gibellijnen op het beheer van den Duitschen Keizer en op den hertog van Teccio tot keizerlijken vicaris. Was dat niet een volkomen geldende reden voor Koning Robert, om alle gemeenschap met Florence af te breken, om geenerlei waarde meer te hechten aan vroegere verbindtenissen met de bevolking gesloten, en om ronduit het woord van wantrouwen uit te spreken over de ook inderdaad benarde republiek? Dat woord kwam dan ook inderdaad al zeer spoedig over zijne lippen, en nauwelijks had het in zijne Staten weêrklonken, of ijlings haastte zich geheel de geestelijkheid en de adel en de burgerij in zijn gebied om dadelijk van de Florentijnsche bankiers tot den laatsten penning toe op te eischen van de gelden, die zij jaren lang verheugd geweest waren zoo zeker en zoo vruchtdragend aan hen toe te vertrouwen. Die tweede slag was dan ook beslissend voor Florence.

Toch zou de handige geldman van Florence zich niet eer onmagtig verklaren om aan zijne verbindtenissen gestand te doen, dan nadat tot de laatste poging toe tot uitredding geheel mislukt was. Huizen en landerijen, sieraden en meubelen, groote voorraden van wol en zijde en kostbare fabrikaten moesten terstond te gelde gemaakt worden, welke ook de opbrengst wezen mogt. Schulden werden aangegaan met een ieder die hun nog vertrouwen schenken wilde, onverschillig welke eischen men stelde. Een Marco Strozza aarzelde dan ook niet aan de Peruzzi een som van 28,000 van onze guldens ter leen te verstrekken, tegen eene schuldbekentenis van het dubbele bedrag. Luca da Pangano daarentegen had alle vertrouwen verloren in de geldwaardigheid van die nog pas zoo groote mannen, maar even zeker bleef hij overtuigd van de herleving van een zoo aanzienlijk geslacht in de toekomst. Hij schoot hun dus 40,000 gulden voor, maar eerst over honderd jaar met de rente, door de afstammelingen der Peruzzi te betalen aan zijne

erven of regtverkrijgenden. Al die pogingen echter baatten natuurlijk niets. Tegenover het wantrouwen dat van alle zijden opkwam, was elke poging tot redding niets anders dan het gespartel van den onmagtige, die zich daardoor nog verder verwart in de strikken waarin hij ter kwader ure geraakt is. De lage deuren der kerkers van Florence openden zich dan ook weldra voor hen die gisteren nog rijk heetten en heden als bankroetiers van de genade hunner schuldeischers afhingen. Geheele scharen van vrouwen en kinderen stonden den ganschen dag weenend en klagend voor de tralievensters der gevangenis, terwijl de kerken, toen nog de geregtszalen van Florence, opgevuld waren met de mannen, begeerig om te vernemen wat hun nog restte van die aanzienlijke sommen, welke zij kort te voren nog zekerder waanden in de handen dier groote bankiers dan in hun eigen bezit. Onverschillig zij het voor ons welke de regeling dier boedels was; want de een zal het cijfer van 27 pCt., waarvoor de hoofdmannen een volledige kwijting van hunne verbindtenissen kregen, hoog en de andere zal dat laag noemen; maar het groote feit dat de geheele zaak beheerscht, was de val van hen die de magt en de kracht van Florence uitmaakten, de val dus ook van die uitmuntende volksregering welke de republiek verheven had tot de hoogte waarop zij stond. Nooit zou, welk keizerlijk of koninklijk of hoogadellijk bewind ook, die meer dan honderd duizend inwoners binnen de muren verzameld, noch ook die tachtig duizend zielen gelokt hebben naar de naaste omgeving, wanneer er niet altijd volop loon voor deugdelijken arbeid ware verstrekt. Niet een twee honderdtal lakenfabrikanten en meer dan tachtig bankiers zouden er rijk geworden zijn en welvaart en beschaving en ontwikkeling rondom zich verspreid hebben, indien de regering niet zelve de eischen van den arbeider had kunnen en willen beoordeelen en bevorderen. Geen vreemde vorst zou ooit dat ontzag voor de stad betoond hebben als hij niet overtuigd geweest was, dat elke aanranding van de regten en bezittingen der republiek dadelijk gestraft zou worden door een keur van legerbenden, omdat Florence op geen goud zag wanneer het krachtige armen wilde wapenen voor de verdediging van hare regten.

Ongelukkig noemde ik die gevallen mannen. Villani, de groote kronijkschrijver van die dagen, noemt hen misdadig. Wel erkent hij dat de republiek al in 1339 teekenen annbood

die bewezen, dat een nieuwe worsteling tusschen de staatkundige partijen de rust en de welvaart der burgerij bedreigden, maar nooit zou de stad zoo reddeloos gevallen zijn, zoo niet de hebzucht van hen, die het volk moesten vóórgaan in wijsheid en beleid, alle grenzen had overschreden. ‘O dwaze en verblinde stadgenooten, die uit begeerlijkheid uw eigen goed en dat van uwe medeburgers aan overmagtige vorsten overlaat’, zoo roept hij uit. ‘Vervloekten en schandelijken lust noem ik die zonde der gierigheid, welke in de harten van die dwazen en kortzigtigen woelt en kookt.’ Dat zijn krasse woorden, die een weêrklank hebben gevonden, toen Capefigue uitriep voor onze tijden: ‘Ce qu'il faut flétrir et railler, c'est l'absorption de toutes les puissances de l'âme et du coeur dans l'argent, c'est l'abêtissement des facultés intellectuelles, du goût des arts, des plus nobles instincts au profit des chiffes stériles; c'est cette vie de travail forcé entre un grand-livre et un coffre fort, entre une sacoche et un cours à terme et au comptant.’ Deze laatste woorden echter zijn vijf eeuwen later uitgesproken. Al weêr echter vraag ik, of de Nederlander van onze dagen wel met zulk een uitspraak zal instemmen?

Eene zaak echter bemoedigt ons. Florence is gevallen, maar is later ook weer opgestaan. Wel is de oude volksregering voor goed gebroken en heeft zich nooit weêr kunnen herstellen, maar toen de burgerij jaren lang had geleden onder het wanbeheer van mannen van allerlei rang en stand, heeft het niet eer fier het hoofd kunnen opheffen, dan toen op nieuw een handelsgeslacht het bewind in handen nam. De vrijheid mogt verdwenen zijn, het vroeger oppermagtige volk mogt niet meer bestaan, maar de oude glorie was toch weêr herwonnen zoodra de Medicis over de oude handelsstad heerschten. Ook in het nieuwe tijdperk van luister dus, bleef de handel de schutspatroon van Florence. Zeldzaam voorbeeld waarlijk van burgerkracht en burgervoorspoed! De les is overtuigend.

Verder volg ik Peruzzi niet. Wie op breede schaal wil nagaan wat ik hierboven niet dan met enkele trekken geschetst heb, hij neme het oorspronkelijke werk ter hand. Nog één woord echter eer ik besluit. 't Is een bekentenis die mij van het hart moet. Niet volkomen eerlijk zou ik handelen, indien

ik beweerde, dat alleen belangstelling in de geschiedenis van een van Italië's eerste koopsteden en de sympathie, hoe groot ook inderdaad, voor een krachtige en weldadige volksregering, mij tot de aankondiging van dit boek hadden overgehaald. Ruiterlijk beken ik, dat nog een andere reden mij daartoe geleid heeft. En die reden is de hoop die ik koester, dat het voorbeeld van den Florentijnschen patriciër toch eindelijk ook eens navolging zal vinden bij de allengs zoo deerlijk in aantal verminderende afstammelingen dier oude geslachten van ons land, wier namen onafscheidelijk verbonden zijn aan de glorierijkste dagen van onze handelsteden. Over gebrek aan bronnen kunnen zij vooral natuurlijk niet klagen, en bij hen althans mag men voor zulk een arbeid de sympathie verwachten, die bij anderen blijkbaar niet levendig is. Laten zij een wakkeren voorvader - en alleen de keuze van den persoon kan hun door den overgrooten rijkdom alligt moeielijk zijn, - met flinke trekken voor ons teekenen. De man trede op in de tijden, waarin hij zich het krachtigst heeft getoond. Trouw zij het beeld der omstandigheden waarin hij geleefd en waarover hij geheerscht heeft, opdat onze gemeenzaamheid met het voorgeslacht toeneme door de betere kennis die wij erlangen van de tijden van weleer. Als echt historische figuur moet hij een onafscheidelijk deel uitmaken van zijn tijd.

Maar al zoo dikwijls heb ik dien wensch uitgesproken en steeds vruchteloos. Het leed daarover zou echter bijna tot schaamte dreigen over te slaan, wanneer dat verlangen telkens weêr opgewekt wordt door de keurige schetsen welke buitenlanders ons van hunne voorvaderen geven. En toch, welk land zou meer en kostbaarder monographiën van dien aard *kunnen* geven, dan juist Nederland!

Zal mijn wensch, ook ditmaal opgewekt door het werk van een vreemdeling, alweêr blijken een ijdele te zijn?...

P.N. MULLER.

Mirabeau's verraad.

II.

Den 5^{den} Mei 1789 werden te Versailles de Staten-Generaal van Frankrijk geopend en den 10^{den} Mei 1790 gaat Mirabeau aan het werk om een plan uit te voeren, waardoor Frankrijks staatswezen geheel zal worden vervormd.

Tusschen die twee dagteekeningen ligt een jaar. Het jaar van het uitbreken en het eerste voortgaan der Fransche Revolutie. Jaar van edelen hartstocht, van wilden droom, van woesten omkeer, van grootsche verblinding, van wraak en edelmoedigheid, van huiverend bewustzijn dat de loopkring der eeuwen tot een keerpunt was gekomen! Een nieuwe orde van zaken begon. En de Staten-Generaal waren door geheel Frankrijk belast met de taak om die nieuwe orde te vestigen. Zij moesten de vrijheid vestigen in Frankrijk: de vrijheid, die onder het despotisme van het ancien régime geen ruimte had kunnen vinden. De 18de eeuw had door het werk van een Rousseau, van een Montesquieu, van een Voltaire, van een Buffon, de grondslagen voor den nieuwen staat en maatschappij gevestigd: op die grondslagen nu moest het gebouw worden opgetrokken. Een eenvoudig statig gebouw, niet te schetsen of na te volgen naar de gecompliceerde staatsgebouwen van Holland of Engeland, modellen vol kronkelende gangen, stout gewentelde trappen en in den muur gehouwen vertrekken; neen, zij het ook waar, dat bij het bestaan van oude fondamenten Holland weleer en Engeland later een vrijheidsgebouw had moeten oprichten, waarbij rekening werd gehouden met het bestaande, - hier in Frankrijk had men het voordeel, dat men niets van het oude meer behoefde te behouden; men kon als op een geraseerden grond gaan bouwen. Iedere gemeente gaf aan zijn vertegenwoordiger

in de Staten-Generaal slechts in een *cahier* de wenschen mede die bij dat bouwen in aanmerking moesten worden genomen. En elke wensch was niets anders dan een geformuleerde gedachte. Een zonderling gevoel maakt zich zelfs nu nog van ons meester, als wij die cahiers doorbladeren. Zij vragen allen absolute vrijheid en gelijkheid. Adel, geestelijkheid en tiers-état wedijveren, op weinige uitzonderingen na, om alle egoïsme ter zijde te stellen. En bij allen is merkbaar de ideale tint. Het is niet de adel, neen, het is de derde stand van Toul (zoo even nog de gens taillables et corvéables à merci), die deze woorden in zijn cahier plaatst en aan de Staten-Generaal - als het woord der revolutie - in opdracht geeft: Il est une monnaie idéale mais puissante, bien précieuse et bien chère dans un royaume comme la France: c'est LE TRÉSOR DE L'HONNEUR, trésor inépuisable, si l'on y sait puiser avec sagesse. Les Etats Généraux rendront au peuple et à la postérité un service signalé, s'ils trouvent moyen de refrapper cette monnaie nationale.

De Staten-Generaal deden hun best deze nationale munt te slaan. De tiers-parti had gezorgd, dat de Volksvertegenwoordiging geen vertegenwoordiging van standen, maar van geheel het volk zou zijn; nog meer, dat er een werkelijke, geen schijn-vertegenwoordiging was. De ministers hadden blijkbaar de Staten-Generaal slechts opgeroepen, omdat van de geprivilegieerde standen (Calonnes onderhandelingen met de notabelen hadden het bewezen) inderdaad geen geld was te verkrijgen. Het dwaze bekrompen verslag, dat Necker aan de Staten-Generaal voordroeg, was geheel berekend om dat kleine doel te verwerkelijken: en zelfs zóó opgevat bleef dit rapport beneden ieders verwachting, terwijl het toch zoo gemakkelijk was geweest uit een financieel oogpunt een goed plan te ontwerpen. Doch de Staten-Generaal lieten dat plan voor wat het was, en begrepen hun taak grootscher te moeten opvatten. Niet enkel een zuivere finantieele toestand, neen, een nieuw Frankrijk moest geschapen worden. Bankierstactiek hielp niet: beleid om staat en maatschappij te hervormen stond op den voorgrond. En zelfs als de Staten-Generaal een oogenblik hadden willen terugdeinzen voor dat groote werk, dan riep de stem van het volk hen spoedig tot hun plicht terug en noodzaakte hen den stroom der beweging te volgen. Tweemalen stond in den loop van 1789 het volk van Parijs aldus op. Het waren de twee

eerste groote ‘dagen’ der Revolutie. De eerste keer (het was den 14^{den} Julij) wilde blijkbaar de heftige stad aan de Vergadering te Versailles een wenk geven om wat doortastender voort te gaan, om nu ook het oude staatsgebouw voor goed te sloopen. Als zoodanig vernielde Parijs op dien dag het symbool der oude willekeur, de Bastille. En merkt wel op, dat het volk hier niet iets verwoestte waarvan het zelf veel te lijden had gehad; neen, het eigenlijke volk werd zelf nooit in de bastille gezet; het waren alleen de hoofden op elk gebied, vooral de hoofden der intelligentie, de auteurs, die daarin werden gekerkerd. En ook om te toonen dat men meer dan een gevangenis alleen had verwoest, zond La Fayette de sleutels aan Washington. Het was echter slechts een negatief feit, waarop de Vergadering te Versailles zou moeten antwoorden met een positieve daad. En de Vergadering begreep zulks: de nacht van den 4^{den} Augustus, - waarop onder opwindend enthousiasme door de Staten-Generaal alle voorrechten van adel en geestelijkheid werden afgeschaft, en de grondslagen werden gelegd voor de déclaration des droits de l'homme; die nacht, waarop zonder barensweëen het rijk der gelijkheid (naar het scheen) werd geboren - was slechts de weêrslag op den volksdag van 14 Julij. - Nog echter was Parijs niet tevreden. Wat beteekende het (zoo redeneerde het volk) dat de Koning en de Volksvergadering altijd te Versailles bleven zetelen? Een residentie-stad, waar de koning staatslichamen en staatscollegies op de plaats doet vertoeven waar hij voor zijn genoegen woont, is niet de geschikte en voegzame zetel, waaruit een volk moet worden geleid. Neen, de koning als hij regeert, en de volksvertegenwoordiging als zij de wetten stelt, moeten zetelen midden in het brandpunt van het volk; op de plaats, waar alle slagaderen van een volk als het ware samenstroomen; midden onder het volk in zijn hoogste streven van arbeid en denken, in de hoofdstad des rijks. Dan zouden de intrigues van een hofcôterie wel eindigen. Dan zou vooral de invloed der koningin, die maar niet scheen te begrijpen dat een nieuwe staat moest gevormd worden in tegenstelling van het ancien régime, gebroken zijn. De koning zou zien wat het volk wilde. En aan het verlangen van het volk zou hij de grillen van de hovelingen niet langer durven tegenstellen. De koning aarzelde om zich in Parijs te vestigen; toen gaf het volk voor de tweede keer zijn wil te kennen; het toog uit

Parijs den 5^{den} October, en op den 6^{den} sleepte het den koning langs den langen lijdensweg naar Parijs. Met den koning kwam nu ook de Vergadering der Staten-Generaal in de hoofdstad. Van nu af aan zou de revolutie slechts in kracht winnen. De stroom trad geheel uit haar bedding. De wateren, door den stormwind bewogen, begonnen klaterend te ruischen ver over de oevers.

In dit alles, in den loop dien nu de Revolutie van 5 Mei tot 6 October had genomen, in den invloed door de twee volksmanifestatiën op de Staten-Generaal uitgeoefend, was telkens merkbaar geweest het beleid van één man, van La Fayette. Zijn invloed had in alles gezegevierd. De vraag rijst nu voor ons op: welke was de houding van Mirabeau bij dit alles geweest; hoe was zijn betrekking tot dien La Fayette?

Van het oogenblik af dat de Staten-Generaal bijeengeroepen waren, had bij Mirabeau op den voorgrond gestaan het denkbeeld, dat het met het ancien régime gedaan was, dat alle privileges moesten zijn opgeruimd; maar tegelijkertijd stond het bij hem vast, dat de nieuwe elementen tot een nieuwen staat positief moesten worden gevormd en geleid. De koninklijke macht, ontdaan van haar feodale attributen, was de kracht die dat ruime organisatiewerk op zich kon nemen. De koning moest bekwame ministers nemen, die zich een partij in de vergadering (met haar 1200 vertegenwoordigers) konden vormen. Al zijn uitingen in en buiten de vergadering wezen naar dat doel, vroeger door den vader in een brief aan den bailli (van 22 Januari 1789) aldus omschreven: mon fils dit hautement qu'il ne souffrira pas qu'on *démonarchise* la France, et en même temps il est l'ami des coryphées du Tiers. Aan den éénen kant was hij de man, die op de beslissende oogenblikken het woord wist uit te spreken, waarbij de vergadering der Staten-Generaal haar zelfgevoel, haar eigenwaarde, haar hoogste roeping vindiceerde, - men herinnere zich zijn woord aan den opperhofmaarschalk de Dreux Brézé: Allez dire à votre maitre que nous sommes ici par la volonté du peuple; et que nous n'en sortirons que par la puissance des baionettes; men denke ook aan zijn adres om de troepen weg te zenden: - maar aan den anderen kant gaf hij dadelijk te kennen, dat een monarchaal gouvernement een noodzakelijkheid bleef. Het was dan ook opmerkelijk hoe zeer hij zich daar in Versailles verzette tegen al die quasi-vrijheidlievende besluiten, die zich alléén deden kennen door de

sterke negatieve strekking. De krachten die het nieuwe staatswezen moesten leiden en in evenwicht houden, behoorden naar zijn meening ook wezenlijk krachten te zijn. Zoo krachtig wilde hij de positie van den koning houden, dat hij zich op de sterkste wijze verklaarde om aan den koning de absolute bevoegdheid te laten door zijn veto alle wetten, enz., te schorsen. Het was Necker, die bij die gelegenheid de zaak van zijn koning verried, door als minister met het 'veto suspensif' genoegen te nemen. En nog sterker kwam dit uit, toen hij zich luide uitliet tegen de decreten, genomen in de nachtzitting van den 4^{den} Augustus, welke zitting hij een orgie noemde, omdat men als in een electrieken dwarrelwind alles afschafte, zonder iets positiefs op te bouwen. En denzelfden tegenzin bleef hij behouden tegen de op die zitting van 4 Augustus volgende debatten over la declaration des droits de l'homme. Hij was te veel staatsman om niet in te zien, dat op dergelijke abstracte wijze geen blijvende wetten worden gemaakt. In de vergadering zeide hij ronduit: 'dat de vrijheid nooit de vrucht was van een abstracte leer en van wijsgeerige deductiën'; en in dezelfde redevoering sprak hij, na een verdediging van zijn eigen leven gehouden te hebben, en verklaard te hebben, dat zijn beginselen standvastig dezelfde waren gebleven, deze gedenkwaardige woorden: Vous ne ferez jamais la constitution française, ou vous aurez trouvé un moyen de rendre quelque force au pouvoir exécutif et à l'opinion.

Mirabeau gevoelde zeer goed, dat hij zelf bijna de éénige man was, in staat om bij den koning de taak te vervullen van tegelijkertijd voor het gezag en voor de vrijheid te werken. De brief aan de Montmorin, in ons vorig artikel medegedeeld, zegt dit met zooveel woorden. Ongelukkig was er voorloopig geen het minste uitzicht dat de koning Mirabeau bij zich zou roepen. De koning zag vooreerst het naderend gevaar niet in, en de reputatie van Mirabeau maakte dat de hofpartij voor hem een afschrik had. Daar was een oogenblik geweest, waarop er een zekere kans had bestaan, dat hij den koning had kunnen naderen: en wanneer die kans zich had verwezenlijkt, dan zou misschien het lot der monarchie gansch anders zijn geweest. Den dag toch na de slechting der Bastille had de stad Parijs twee der invloedrijkste leden der Vergadering tot de hoogste waardigheid geroepen. La Fayette was gekozen tot generaal der nationale garde en Bailly was benoemd

tot maire van Parijs. Dit zouden dus de twee personen wezen, die telkens met den koning en de ministers in aanraking zouden zijn. Welnu, de best ingelichte personen hebben later verklaard, en Mirabeau heeft het herhaald, dat alleen het niet verschijnen onder het volk van Mirabeau op dien dag verhinderd heeft dat hij tot maire van Parijs werd benoemd. De reden van dit niet verschijnen was deze, dat zijn vader, de markies, l'ami des hommes, juist op den dag van de inname der Bastille stierf. Hij ging van de aarde nu er geen lettres de cachet meer te geven waren. Daar is iets aandoenlijks in dat sterven juist op dien dag. Het is een dag van gewicht voor den zoon; een dag van ongeluk, zoo de weg hem nu wordt versperd, en het is alsof de vader door het noodlot gedreven wordt zijn zoon nog bij dien allerlaatsten snik van het leven al dat ongeluk te bezorgen, dat hij hem kon aandoen.

De man echter, die nu als van zelf het vereenigingspunt werd tusschen den koning en de vergadering, was La Fayette. Aan het hoofd der nationale garde geplaatst, was hij de leider der bourgeoisie. En La Fayette was juist de man, die alleen een negatieve politiek wist in te leiden. Onder het geroep van vrijheid, wist hij wel alles af te breken, maar niets op te bouwen. Vooral de koninklijke macht, de autoriteit, werd door hem geheel en al van haar wezenlijke kracht beroofd. Hij wilde een republikeinsch koningschap, geen eigenlijke monarchie. Hij droomde zich een Americaanschen toestand in een betrekkelijk ouden staat; hij wilde den koning behouden, maar hem zoo weinig macht geven, dat hij hem als het ware tot bedrog en list verwees, indien hij iets wilde beduiden. Hij was een vriend van de revolutie om de revolutie. Aan het hoofd van een revolutie geplaatst, gevoelde hij zich, zoolang die omwenteling zekere vage en goede omgevingen van 't hart volgde, geheel op zijn plaats; hij schreed dan voorwaarts als volgde hij zijn ster. Iets zeer naiefs was er bij dezen man. Hij meende werkelijk door zijn streven een idee, het idee der vrijheid, te zullen verwerkelijken. En toch, hoe rechtschapen en onbaatzuchtig, hij werkte inderdaad in de hand een zeer onwaar en valsch staatswezen; een gouvernement, dat noch monarchie, noch republiek was. Hij had van den beginne af aan, sinds hij in 1775 op negentienjarigen leeftijd in de wereld optrad, dat zelfde karakter van halfheid gehad. Hij was zeer rijk (een inkomen van 60,000 gulden bezat hij);

hij behoorde tot de allereerste geslachten van Frankrijk; zijn vrouw was een dochter van den hertog d'Ayen; de aan het hof alvermogende Noailles waren zijn naaste bloedverwanten; hij wilde dus aan het hof zijn rang innemen; maar altijd haperde er iets. Hij was linksch in zijn manieren. Zijn groote gestalte had iets onhandigs. Men lachte hem uit, en dan drong juist dat gevoel van miskenning hem weder tot nieuwen lust om zich te signaleeren. Hij volgde die impulsies, die hem te ver leidden, en de versten vooruit, meende hij in zijn element te zijn, terwijl hij toch voortdurend door den wind van buiten bewogen werd. Wat stak zijn eenigzins weeke, zachtgetinte en schrale figuur af bij den zoo ruw en sterk gebouwden Mirabeau, gestalte geheel van vleesch en been, vol kleur en gloed!

Daar was voor Mirabeau iets wanhopends in het denkbeeld, dat die La Fayette een plaats innam, waarin hij zoo uitstekend had kunnen werken. Zijn bloed kookte als hij er aan dacht, dat die La Fayette zoo gemakkelijk werd voortgestuwd tot in de plaats waar hij alles vermocht om den Franschen staat op nieuw te organiseeren; terwijl hij, Mirabeau, voor het oogenblik slechts kon spreken, slechts kon getuigen, niets kon doen.

De verplaatsing van den koning en de Vergadering van Versailles naar Parijs, in de beruchte dagen van 5 en 6 October bewerkstelligd, was nu weder geheel het werk van La Fayette: maar het was slechts een schrede verder op den negatieven weg van het desorganiseeren van de koninklijke macht. Wat zou de koninklijke macht verder in Frankrijk beteekenen als zij geheel ten speelbal aan het verhitte Parijs werd overgeleverd? In Parijs vooral was de volksmassa in haar eischen zoo overdreven, dat geen zweem overbleef van geordend bestuur. Neen, beide waren noodig, zoowel vrijheid als autoriteit; maar juist daarom moest de autoriteit niet verlaagd worden.

Hij had toen een Memorie opgesteld dadelijk na die gebeurtenissen van 5 en 6 October, en had daarin uitéengezet wat de koning moest doen. Het is in alle opzichten een merkwaardig staatsstuk, dat wij zullen trachten te analyseeren. In de memorie staat op den voorgrond het denkbeeld dat de koning volmaakt vrij moet zijn. Een vrije koning met een vrij volk. De toestand is echter zoo ver gekomen, dat alles op losse schroeven staat. De koning is niet vrij meer in Parijs. Hij kan Parijs niet verlaten, wanneer hij het goedvindt. Hij is er zelfs niet

geheel veilig. Daarbij heeft hij ministers zonder eenige beteekenis. Een daarvan (Necker) heeft een zekere populariteit, maar is inderdaad een leêg-hoofd (sa tête veritablement vide n'a osé entreprendre, que d'étayer quelques parties d'un édifice qui s'écroule de toutes parts). Daarbij begint de nationale Vergadering zelve in aanzien te verminderen. Zij was in het begin slecht samengesteld uit allerlei met moeite samengebrachte heterogene bestanddeelen: hare decreten en wetten hebben haar haar eigen beginselen telkens doen overschrijden: de publieke opinie begint in te zien, dat deze vergadering het groote vertrouwen niet verdient. - Men moet dus een andere richting aan de publieke zaak geven. Maar hoe? Verschillende middelen bieden zich als van zelven aan. Mirabeau gaat ze één voor één ontleden. Allereerst komt het denkbeeld, dat de koning zich terug zou trekken naar Metz of naar een andere grens, en zich dus zou vereenigen met degenen, die reeds naar de grenzen geëmigreerd waren. Mirabeau veroordeelt dit denkbeeld ten sterkste. Zoo de koning dit besluit neemt, doet hij afstand van zijn troon. Een koning vlucht nooit voor zijn volk. Hij neemt het tot rechter van zijn gedrag en van zijn beginselen. Het volk zou in zulk een geval tot exaltatie toe weêrstand bieden. - Een tweede denkbeeld is, dat de koning zich binnen in het land terugtrekt en den adel als den natuurlijksten steun van den koning bijéénroept. Dit middel acht Mirabeau even gevaarlijk als het vorige. Het volk beschouwt den adel te-recht of ten-onrechte als zijn grootsten vijand. De afschaffing van het feodale stelsel was een boetedoening verschuldigd aan tien eeuwen van waanzin. Dit vonnis is onherroepelijk. Zich te vereenigen met den adel zou beteekenen, dat men koos tusschen een groot volk en eenige individuën. Burgeroorlog zou dadelijk het gevolg zijn. - Een derde middel zou zijn, dat de koning zich ergens terugtrok om zijn vrijheid te bekomen en dadelijk openlijk de Vergadering aanklaagde: dit zou minder gewelddadig zijn als de twee voorgaande middelen, maar even gevaarlijk. Het volk zou meenen, dat al de resultaten der omwenteling op 't spel werden gezet. En men vergete niet, dat er een groote revolutie noodig is om het koningrijk te redden, en dat de natie rechten heeft, die zij op weg is allen te herwinnen, en die men niet alleen moet herstellen maar consolideeren. - Wat moet men dus doen? Men moet zich als doel blijven voorstellen de nauwste vereeni-

ging van vorst en volk. Daartoe is een stap noodig, dien men in het diepste geheim moet voorbereiden. Want hetzelfde mysterie dat de vijanden gebruiken om kwaad aan te richten, moet men nu aanwenden om goed te doen. Het geheim is noodig om gemoederen voor te bereiden, en het juiste oogenblik te bepalen, waarop de stap gedaan moet worden. Is alles gereed, zoodat de tocht van den koning veilig kan geschieden, dan moet de koning *in het volle daglicht* de Tuileriën verlaten en naar Rouen gaan. De keus van Rouen beduidt, dat men geen vlucht wil, dat men zich slechts met de provinciën in betrekking wil stellen. Men kiest Rouen uit als hoofdstad van Normandië, omdat men Normandië gemakkelijk kan verbinden met Bretagne en Anjou en die drie provinciën een stevige basis van operatie vormen. Vóór het vertrek zou men een proclamatie gereed houden aan al de provinciën, waarbij de koning zou moeten zeggen, dat men hem te Versailles geweld had aangedaan, dat hij in Parijs niet vrij was, dat hij zich dus in de armen van zijn volk wierp; dat hij de eerste koning van zijn huis was die het besluit had genomen aan de natie al haar rechten te geven, en dat hij in dit besluit bleef volharden, ten spijt van zijn ministers. Hij zou dan moeten verklaren, dat hij enkele decreten der Nationale Vergadering aannam, en voor anderen, die aan het volk niet ten voordeel waren, een nieuwe uitspraak verlangde. Daarom zou hij de Vergadering bij zich roepen om haar werk voort te zetten, doch weldra zou hij een nieuwe Conventie bijeenroepen, om te beoordeelen, te bevestigen of te wijzigen het werk der eerste vergadering. - De koning zou voorts moeten verklaren, dat de staatsschuld heilig was, dat hij zelf voortaan als een eenvoudig particulier zou wenschen te leven, met niet meer dan een millioen franken als civiele lijst; dat de vroegere parlementen voor altijd afgeschaft waren, enz. Op die wijze nu zou men een nieuw Frankrijk kunnen organiseeren, en beiden, de autoriteit en de vrijheid, waarborgen.

Dit was in groote trekken het plan van Mirabeau in October 1789. Een plan, waardoor de onzekere toekomst binnen vaste grenzen zou worden afgebakend: waardoor halt zou worden bevolen aan de steeds verder en verder ingrijpende negatieve desorganisatie-woede. En zeker, het beteekende iets zulk een vast plan gereed te hebben. Het schip van staat begon te slingeren op de open zee. De orkanen en stormen begonnen

te loeien. Daar binnen in het schip was de kostbaarste lading, sinds eeuwen bij elkander gebracht. Zij zou vergaan, zoo niet een kloek man wist te sturen. En ziet, in de regeeringskringen was er niemand in staat om dat te doen en het schip een vasten koers te geven.

Mirabeau was ongetwijfeld de man om dit te doen. Maar wie zou hem dien post toevertrouwen? Het hof vertrouwde hem niet; La Fayette stootte hem af; met Orleans zich te verbinden, ging niet aan. Wat dus te doen, zoo hij het oogmerk wilde bereiken en in de fransche politiek handelend wilde optreden? Er bleef maar één weg open. En die weg was, dat hij door de Nationale Vergadering, wier stemmingen hij beheerschte, werd aangewezen als de minister, wien de koning in zijn raad moest roepen. Dan - maar ook dan ten volle - zou hij kunnen toonen of hij een waarachtig staatsman was.

Na de dagen van 5 en 6 October zag men hem dan ook daarheen al zijn pogingen aanwenden. Dat was het groote doel van zijn leven. Met de oogen steeds op dit verschiet gevestigd, begon hij reeds nu naar verbindingen met het hof en La Fayette uit te zien, opdat hij, wanneer het groote oogenblik zou gekomen zijn, geheel den toestand zou kunnen beheerschen. Die verbindingen moesten dan tevens het verwerven van zijn doel gemakkelijk maken.

Hier treedt nu op den voorgrond een tusschenpersoon, die al die verbindingen met het Hof zou leiden, en wiens papieren, in 1851 uitgegeven[1], het volle licht op Mirabeau's plannen werpen. Wij bedoelen den graaf de la Marck.

De graaf de la Marck is - hij voerde later den titel van hertog van Arenberg - in het jaar 1833 te Brussel overleden. Hij was een type grand seigneur: een telg van den feodalen adel, maar vooral een aristocraat van de 17^{e} of 18^{e} eeuw. Hij behoorde tot dien ouden Belgischen adel, die in de Oostenrijksche staats- en militaire dienst zich beijverde uit te blinken. Zijn vader, de hertog van Arenberg, generaal in de veldtochten tegen Frederik den Groote, kwam na het eindigen van den zevenjarigen oorlog voor goed in Brussel terug, om daar verder zijn rang en stand op te houden. Zijn huis was een verzamelplaats van staatslieden en hooge militairen, die er voortdurend de gevoerde campagnes tegen Pruissen bespraken. De

1 Door den in 1865 gestorven franschen diplomaat de Bacourt.

zonen van den hertog, de jonge prinsen van Arenberg, werden natuurlijk allen opgeleid voor de krijgsdienst. Zij traden al zeer vroeg in het regiment van hertog Karel van Lotharingen, den gouverneur-generaal der Oostenrijksche Nederlanden. Doch toen de tweede zoon, prins August, vijftien jaar was (het was in het jaar 1768) gaf men aan zijn leven een andere richting. - Zijn grootvader van moederszijde, graaf Louis de la Marck, had in dienst van Frankrijk een eigen regiment duitsche infanterie in bezit, dat een zijner voorvaderen geheel op zijn kosten geformeerd en in Frankrijk had gebracht. De graaf Louis, die geen zonen had, stelde aan diens schoonzoon, den hertog van Arenberg voor, om een van zijn zonen in dienst van Frankrijk te doen treden; hij zou hem dan dat regiment geven. De hertog nam het aanbod voor zijn tweeden zoon, prins August, aan, die dus bestemd werd voor Fransche dienst en na den dood van zijn grootvader den titel van graaf de la Marck zou voeren. - De Arenbergs waren een soeverein geslacht en hadden dan geen verlof van iemand ter wereld voor dezen stap noodig; maar daar zij in den laatsten tijd altijd in Oostenrijksche dienst waren geweest, werd het voegzaam geacht de goedkeuring van Maria Theresia te vragen. Juist was er een goede gelegenheid. De dochter van de keizerin, Marie Antoinette, huwde met den dauphyn van Frankrijk. Maria Theresia keurde toen den overgang in Fransche dienst niet alleen goed, maar verbond den toekomstigen graaf de la Marck meer bepaald aan de dienst van Marie Antoinette. - En de ridderlijke dienaar van Marie Antoinette is hij dan ook in alle opzichten gebleven. Hij werd nu aan dat schitterende fransche Hof onder de beste edellieden geteld. In dien sfeer van fijne vormen, waar men liep als over een spiegelglad parket, bewoog hij zich met de lichtste gemakkelijkheid. Zijn correcte persoonlijkheid, zijn juist oordeel, zijn eergevoel, maakten hem gezien. Hij deed een campagne met zijn regiment naar Indië, had zijn duels, ging naar Marly met Lodewijk XV, later naar Trianon met Marie Antoinette, was de beste vriend van den Oostenrijkschen gezant, den graaf de Mercy Argenteau, en de protégé der Noailles; kortom, hij had zijn eigen plaats aan het Hof. Hij was in het leger tot hooge waardigheid opgeklommen, inspecteerde twintig fransche regimenten en was vice-president der commissie om de manoeuvres der infanterie te bepalen. Hij behoorde geheel en al tot de côterie van het ancien ré-

gime, toen het jaar 1789 naderde. Daar werden de Staten-Generaal bijéengeroepen. Alle edellieden wilden uit een soort van ijdelheid er lid van worden. Het behoorde tot den goeden toon. La Marck was wel is waar Oostenrijker, maar men behoefde niet genaturaliseerd te zijn om in de Vergadering onder den stand der edelen op te komen. Het eenige vereischte was, dat men een leen in het koningrijk bezat. Zijn echtgenoote nu had in het bailliage du Quesnoy de heerlijkheid de Raismes, en uit die streek wist hij zich met den hertog de Croy tot vertegenwoordiger van den adel te doen verkiezen.

Wij zien het reeds uit dit voorbeeld: de adel dier dagen, waarvan de graaf de la Marck een der meest behoudende en uitstekende figuren was, had, zonder gereed te zijn een plaats in de nieuwe gebeurtenissen te nemen, er een soort van nieuwsgierig voorgevoel van dat er iets vreemds zou geschieden. Er zweefden geheimzinnige lichten door de lucht. De gordijnen van het tooneel der toekomst ritselden telkens. Zij wilden de nieuwe acteurs, die het drama zoo geheel anders zouden opvoeren, wel eens zien; en een graaf de la Marck zocht dan ook in 1788 reeds een gelegenheid om Mirabeau te ontmoeten.

Daar is iets zeer eigenaardigs in die eerste ontmoeting. Mirabeau was een stoute heroïsche figuur, een gestalte, door een Michel Angelo uit marmerblokken te houwen: het was alsof de trekken en spieren van dezen man meer voor den dag kwamen dan bij anderen; hij moest dan ook als uit de verte worden gezien. Op een groot tooneel, dan scheen alles, licht en afstand, bij te dragen om zijn figuur in juiste evenredigheid te doen uitkomen: dan werd het bulderen zijner stem enkel kracht, het schudden van zijn manen een teeken van verontwaardiging, zijn verachtend handgebaar een verplettering van den vijand. Uit den chaotischen toestand van goed en kwaad naar voren getreden, zag men niet meer de bezoedeling der onreine omgeving. Maar plaats nu dienzelfden man uit de verte, dat beeld van Michel Angelo, midden in uw kleinen salon tusschen bustes van fijn ontwikkelde modellen, en gij krijgt een indruk, alsof iets onevenredigs, iets overdrevens u stoot. Den graaf de la Marck treft dan ook bij den aanvang slechts het buitensporige. Er was (zoo zegt hij) bij Mirabeau in alles overdrijving. Hij had niet meer de vormen of de taal der hooge kringen, waartoe zijn geboorte hem evenwel toegang

gaf. Toch kwam zijn buitengewoon genie dadelijk uit in de gesprekken aan tafel (het was een diner bij den prins de Poix); daar ontschoten hem van die woorden, die in eens teekenden. Den prins de Poix weet hij te ontzetten door zijn woord over Necker: c'est un grand joueur de gobelets: en een ieder was opgetogen. De graaf de la Marck zag Mirabeau sinds dien dag zeer veel. Hij verzocht hem dikwijls ten eten, zorgde dan dat het beste van den adel tegenwoordig was, onder anderen ook de hertog van Orléans.

Toen nu de Staten-Generaal vergaderd waren, zagen Mirabeau en La Marck elkander in het eerst niet. Mirabeau was de volkstribuun, en La Marck de aristocraat, de man van het hof. Toen echter de tiers had gezegevierd en de standen zich tot één lichaam vereenigd hadden, stootte Mirabeau de la Marck aan en vroeg hem: 'Kent gij uw oude vrienden niet meer?' Zij spraken af eenige dagen later samen te eten. Er hadden weder heftige tooneelen in de Vergadering plaats. Op den bepaalden dag trad Mirabeau in het vertrek van de la Marck. 'Gij zijt ontevreden over mij?' - 'Over u en veel anderen.' 'Indien dit zoo is, dan moet gij beginnen ontevreden te zijn over hen die het paleis bewonen. HET SCHIP VAN STAAT WORDT GESLINGERD DOOR DEN HEFTIGSTEN STORM, EN ER IS NIEMAND AAN HET ROER.'

Mij dunkt dat woord teekent. Dat gesprek, zoo kortaf, zoo beslist, zoo stout van toon, is het waardige begin van het drama van Mirabeau's bestaan dat zich nu ontrolt. Er is iets theatraals in dat begin. De woorden treden buiten het kader van een gewoon gesprek. Maar het zijn dan ook geen dagelijksche dingen die besproken worden. Weldra, op het einde van September (dus altijd nog voor de Octoberdagen), moet La Marck uit Mirabeau's mond de woorden hooren: 'Waaraan denken toch die lieden van het hof? Zien zij den afgrond niet onder hun voeten? - Ja, alles is verloren. De koning en de koningin zullen vergaan, en gij zult het zien, het gepeupel zal hun lijken ternederslaan.' Zeer zeker, dit alles klinkt als van een hoogte gesproken. Doch het leven van de helden der fransche revolutie wordt een leven op het tooneel. Men doet bijna niets meer alléén voor zich; men heeft altijd het publiek vóór zich.

En er gebeuren dan ook dingen achter de schermen die het licht niet geheel verdragen kunnen. Wij naderen hier tot een zeer moeijelijke zaak die wij met de woorden van La Marck

zullen verhalen. Wij bedoelen de geldquaestie die weldra als omkooping zal worden voorgesteld.

Eens, het was in de maand September 1789, kwam Mirabeau zeer vroegtijdig bij La Marck, en zeide hem met een bezorgd gelaat: ‘mijn vriend, gij kunt mij een groote dienst doen.’ - ‘Spreek,’ is 't antwoord. - ‘Ik weet niet waar mijn hoofd te bergen: ik heb geen dukaat meer; leen mij iets.’ De graaf de la Marck nam een rol van 50 louis, en gaf het hem. Mirabeau bedankte hem, doch voegde er bij: ‘Ik weet niet wanneer ik het u terug kan geven, ik heb nog niet naar de nalatenschap van mijn vader kunnen zien, en reeds doen mijn bloedverwanten mij een proces aan.’ - Sinds dien dag leende La Marck hem verschillende keeren geld, en kreeg hij dus onwillekeurig vaste betrekkingen met hem. De zaak was deze, dat Mirabeau in voortdurend geldgebrek verkeerde, en toch geen den minsten regel op zijn zaken stelde. Hij wist niet wat orde in zijn eigen financiën was. Terwijl hij zich bekommerde om het lot der staatsfinanciën; terwijl hij brochure op brochure schreef om het agiotage tegen te gaan, liet hij het beheer zijner eigen geldmiddelen in den steek. Zijn stormachtig leven verslond telkens het vermogen wat hij had. Zijn vader had hem bovendien nooit iets gegeven. Dat zou nu echter veranderen bij den dood van dien vader. Zijn vader liet hem een inkomen van 50,000 livres, opbrengsten van landgoederen, na; maar de groote moeijelijkheid zat in de scheiding dier nalatenschap tusschen zijn broeders en zusters. Intusschen de 50,000 livres waren een werkelijk inkomen, zij het dan ook dat hij het niet dadelijk kon krijgen, en Mirabeau had dus altijd het vooruitzicht om het geleende geld terug te geven. Dat hij onvatbaar was om omgekocht te worden, dit hadden de agioteurs kunnen bemerken, die hem telkens geld boden, zoo hij slechts zijn finantieele brochures niet uitgaf; hij wees ze altijd terug. Hij wilde zijn stilzwijgen niet verkoopen. Daar is ook geen zweem van opofferen van zijn begrippen om geld in zijn vroeger leven te bespeuren. Neen, het eenige was, dat hij steeds veel geld noodig had, het niet had, het nu leende in de hoop het later terug te geven, en dat hij dus in een verhouding kwam, bij welke hij gevaar liep zijn onafhankelijkheid te verliezen. La Marck, dit moet echter erkend worden, maakte waarlijk geen misbruik van die verhouding.

Hij wilde niet anders zijn dan de tusschenpersoon tusschen het hof, - en onder het hof verstond hij vooral de koningin

tot wier ridderlijken verdediger zijn vader en Maria Theresia hem hadden verklaard, - en de volkspartij die door Mirabeau werd vertegenwoordigd.

En Mirabeau had na de gebeurtenissen van 5 en 6 October juist uitgezien naar steunpunten om de revolutie een andere meer positieve richting te geven. De negatieve politiek van La Fayette zou (dus meende hij), zonder dat die staatsman er iets van begreep, tot de anarchie voeren. Hij had dus het stoute plan voor den koning ontworpen, dat wij boven hebben geanalyseerd, dat plan als richtsnoer voor het hof aan La Marck gegeven, en voor zich zelven het voornemen opgevat om door de Vergadering als minister des konings te worden aangewezen. Dan zou hij die omwenteling wel weten te organiseeren, en aan den franschen staat een nieuwen goeden vorm geven.

Hij zocht dus hier en daar reeds alliantiën met de verschillende elementen en personen die invloed hadden op den gang der zaken. Niet echter met den hertog van Orleans, zooals men later zoo dikwijls heeft beweerd. Reeds vóór de revolutie had Mirabeau den hertog van Orleans ontmoet bij La Marck. Mirabeau had echter aan zijn vriend niet verheeld dat de hertog hem weinig behaagde (ce prince ne lui inspirait ni goût, ni confiance). De zwakheden van dien hertog waren dan ook voor zoo scherp een blik als dien van Mirabeau geen geheim. Hij had een zeer zwak en lichtzinnig karakter. Onvatbaar voor eenige geregelde gezette oplettendheid, wanneer het ernstige zaken gold, zij het voor een kwartier, - had hij slechts geest om een phrase te maken, een vroolijk woord of een aardigen zet. Hij was traag, loom en van een groote zorgeloosheid. Doch hij haatte den koning en vooral de koningin. Hij wilde gaarne een rol spelen. En daar hij nu zijn timiditeit wilde verschuilen achter heftige besluiten en voornemens, was hij tot alles te krijgen. Zoo was er reeds in Parijs sprake geweest hem het regentschap van Frankrijk te geven, en dus den koning feitelijk door hem te doen vervangen, wanneer de koning standvastig had blijven weigeren naar Parijs te gaan. Daarom ziet men den hertog van Orleans in den nacht van 5 en 6 October overal geheimzinnig te voorschijn treden. Als La Fayette toen het plan van Orleans had gesteund, dan zou zeker de koning voor veel zorgen zijn gespaard. Doch La Fayette wilde vooralsnog den koning liever behouden, mits hij in Parijs resideerde. Hij ging dus op 't beslissend oogenblik,

toen het volk 's nachts het kasteel van Versailles omlegerde, slapen - Général Morphée heeft Rivarol hem sinds dien dag geestig gedoopt - en het volk, niet meer in bedwang gehouden, stormde tegen en in het kasteel, en bracht met geweld tot stand wat de koning uit vrijen wil niet scheen te doen. Orleans mocht nog een oogenblik meenen, dat het volk voor zijn zaak de trappen opstoof, doch weldra zag hij dat ten minste op dien dag voor hem de kans verkeerd was. Lodewijk XVI bleef koning. Het hof poogde nu wel wraak te nemen op Orleans, doch wilde te gelijker tijd Mirabeau in dat proces betrekken. Latere onderzoekingen hebben aangetoond dat Mirabeau waarlijk in de plannen van Orleans niet verwikkeld was. En zijn oordeel over Orleans verborg hij niet. Toen La Fayette gebood dat Orleans naar Engeland als verbannen zou gaan, uitte Mirabeau zich in dien zin, dat Orleans waarlijk dan een lafheid zou begaan. En toen men hem kwam zeggen dat Orleans werkelijk was afgereisd, klonk het uit zijn mond: ‘men beweert dat ik hem tot meester heb; welnu, ik zou hem niet tot lakei willen hebben.’

Daar was een ander uit de koninklijke familie met wien hij wel een verbintenis wilde aangaan. En wij komen hier tot een punt dat zich vastknoopt aan de plannen van Mirabeau om minister te worden. Die andere persoon was de oudste broeder des konings, de graaf de Provence, de latere Lodewijk XVIII. Er waren ideeën in omloop, een vaag plan ontworpen, dat deze Provence aan het hoofd van een ministerie zou worden geplaatst, in welk ministerie Talleyrand en Mirabeau zitting zouden kunnen nemen. En dat idee scheen kans van slagen te hebben en Mirabeau werkte daarop in. En La Marck meende ook in dien geest ten voordeele van het hof werkzaam te moeten zijn. Monsieur (zooals Provence genoemd werd) was een bedaard, gematigd en verstandig man. Een man met wien te spreken viel. Toen dan ook Mirabeau aan La Marck de ons bekende memorie had gegeven, die het programma moest wezen voor de koninklijke regeering, begreep La Marck dat hij niet beter kon doen dan aan Provence een samenkomst te vragen en hem de memorie te overhandigen, met verzoek het stuk aan den koning voor te leggen. De graaf van Provence woonde op het Luxembourg, en daar ontving hij La Marck zoo geheim mogelijk, 's nachts tusschen 12 en 1 ure. La Marck ontvouwde al de redenen die hij had om Mirabeau

geheel en al te vertrouwen; hij bewees dat het onwaarheid was dat Mirabeau zou betrokken zijn geweest in de gruwelen van den 5den en 6den October; hij betoogde dat het gouvernement zich met Mirabeau geheel moest verstaan, en hij overhandigde eindelijk Mirabeau's memorie, waarbij den koning werd aangewezen op welke wijze hij Parijs moest verlaten. - Provence las het stuk hard-op, keurde het geheel goed, maakte opmerkingen over détails, doch eindigde met te zeggen dat de koning zulk een plan niet zou aannemen. Op energie (zoo eindigde Provence) moest men bij den koning niet rekenen. De raad der koningin zou vooreerst ook niet baten. ‘De besluiteloosheid en zwakheid van den koning - ging hij voort - gaan alles te boven wat men zich zou kunnen voorstellen. Om u een denkbeeld van zijn karakter te geven, weet ik geen beter beeld dan geoliede ivoren ballen, die gij vruchteloos zoudt willen te-samenhouden.’ La Marck verliet den graaf in zeer droeve stemming. En Mirabeau begreep dat, onder welke omstandigheden ook, Provence zich niet zou willen leenen aan het hoofd van een ministerie met hem te staan.

Het was bovendien een feit dat op dit oogenblik - October 1789 - de koning en de koningin beiden evenzeer nog ingenomen waren tegen Mirabeau. Elke poging om het hof tot Mirabeau te brengen, zou dus reeds van zelve schipbreuk hebben geleden. Op het einde van September, toen de koningin iets begon te bemerken van de betrekking tusschen Mirabeau en La Marck, moest deze laatste zich zelfs verontschuldigen; hij wees er toen op dat hij twee doeleinden beoogde: Mirabeau zooveel mogelijk te temperen in zijn revolutionnaire driften, en ten tweede hem voor te bereiden om den koning nuttig te zijn, in het geval dat de ministers zich genoodzaakt zouden zien met hem zich te verstaan, hetgeen volgens La Marck ongetwijfeld het geval zou zijn. Doch de trotsche koningin had toen zelve het antwoord aan La Marck gezegd, en dus tot hem gesproken: ‘Nooit heb ik aan uw gevoelens getwijfeld. Maar gij zult op Mirabeau niets vermogen en wat gij als “noodzakelijkheid voor de ministers” voorstelt, dat geloof ik geenszins. Wij zullen - denk ik - nooit zóó ongelukkig zijn, dat wij tot het bittere uiterste worden gebracht van een Mirabeau noodig te hebben.’

Mirabeau wist natuurlijk van dit onthaal niets. En hij ging dus na de Octoberdagen voort met te werken aan zijn plannen.

De koning moest energie toonen. Hij zelf (Mirabeau) moest zijn minister worden. Zonderling was het hem immer te moede, wanneer hij aan La Fayette dacht. Hoe! hier was iemand in een positie, waarin hij alles zou kunnen vermogen, waarin hij in waarheid een nieuwen franschen staat zou kunnen opbouwen; hier was iemand, die een onbevlekte loopbaan achter zich had; die nooit in geldelijke of andere ongelegenheden was gewikkeld; die alles zou kunnen uitrichten; die Frankrijk waarachtig ten zegen zou kunnen zijn; en ziedaar, hij deed niets dan kwaad; hij desorganiseerde door zijn negatieve impulsie (zoo mogelijk) het staatswezen steeds meer en meer! Het denkbeeld kwam dan ook telkens bij Mirabeau op, of het niet het verstandigst zou wezen - nu hij de positie van La Fayette toch niet kon verkrijgen - zich met hem te verstaan en met hem een politieke alliantie te beproeven. In de papieren van La Marck vinden wij dan ook, de gansche maand October 1789 door, allerlei brieven van Mirabeau, van La Fayette en van anderen, die betrekking hebben op zulk een alliantie van die twee hoofden der revolutie; de intriganten Talon en Semonville zijn telkens in dat plan gewikkeld; het voorstel aan La Fayette is altijd allereerst de ministers, met Necker aan het hoofd, weg te zenden en een nieuw ministerie te vormen, waarin dan natuurlijk Mirabeau zitting zou hebben. Doch wij zien uit al die brieven dat La Fayette op dit alles toch inderdaad niet inging. Daarbij was de positie van die onderhandelingen moeijelijk. Mirabeau had voortdurend geldgebrek en La Fayette wist slechts te goed wat Mirabeau noodig had. Hij biedt hem dus rijke ambassades aan, bijv. naar Constantinopel. Behoeven wij te zeggen dat Mirabeau het dadelijk afsloeg (zie zijn brief van 22 October 1789). Een ander maal wilde hij Mirabeau 50,000 francs geven, enz. Maar het ééne wat Mirabeau bedoelde: de eigenlijke alliantie, het ministerie, dat gaf La Fayette hem niet. La Fayette scheen hem te versmaden. Hij wilde wel van hem berichten hebben, mededeelingen ontvangen, anecdoten hooren, doch goeden raad aannemen: dit niet.

Toch kwam te midden van al zijn ongelegenheden des te sterker de eerzucht van den staatsman bij Mirabeau op. Hij gevoelde zich bekwaam dat Frankrijk te leiden en uit den negatieven dwarrelpoel op te werken tot een modernen staat. De koning moest een waarachtige macht wezen, hij moest l'exécuteur suprème zijn: het leger moest in zijn hand zich bevinden; en ging

La Fayette's plan door, dan was ook die macht weder aan den koning ontnomen. Mirabeau verdubbelde dus nu zijn arbeid. Meer en meer kreeg zijn plan voor hem een vaste vorm en gestalte. Hij wilde minister zijn, en dan op engelsche wijze de Nationale Vergadering leiden. Het beeld van een Lord Chatham woelde hem door het hoofd. De pogingen om dat te verkrijgen door politieke alliantiën, waren niet gelukt. Welnu, hij zou beproeven of zijn vurige welsprekendheid in de Vergadering zelve den prijs kon behalen.

Dan, als hij die stelling had verkregen, zou hij den koning wel tot energie weten te dwingen, en volgens het ontwikkelde plan, hem aan het hoofd van een nieuw Frankrijk plaatsen, waarin het rijk der vrijheid het gebied der privileges zou vervangen. En hij maakte zich gereed die positie als het ware stormenderhand in te nemen. Op den 6^{den} November 1789 zou hij het ministerie in de Vergadering openlijk aanvallen.

Doch hij had niet bemerkt dat een gansche partij in de Vergadering en La Fayette zelf zijn plan doorzien had. En die partij wilde Mirabeau niet als minister hebben. Men was bang voor Mirabeau, in wien men meende zich een nieuwen tiran te scheppen; La Fayette maakte vrij handig van al die vrees, van al die bedenkingen gebruik, en het resultaat van alles was, dat Mirabeau een gansch andere vergadering den 6^{den} November voor zich zag, dan hij gemeend had te vinden.

Den 6^{den} November nu deed Mirabeau, na den vorigen dag reeds op de ministers een kleine overwinning behaald te hebben, zijn fameuse motie. Zij was verdeeld in drie punten, waarvan de twee eersten direct de onbekwaamheid van Necker aantastten, terwijl het derde punt de quaestie der ministers in het algemeen behandelde. De drie punten toch waarop de aandacht der Staten-Generaal werden gevestigd, waren de volgende: 1^{0}. het gebrek aan muntspecie; 2^{0}. de staatsschuld en het oprichten eener nationale kas, en 3^{0}. de toelating der ministers in de Vergadering. Het laatste punt was aldus geformuleerd: Que les ministres de la Majesté seraient invités à prendre dans l'Assemblée voix consultative, jusqu'à ce que la constitution eut fixé les règles qui seraient suivies à leur égard. Mirabeau ontwikkelde dit alles in één zijner doorwrochtste redevoeringen. Hij hield zich vooral bezig met het uitéénzetten der twee eerste punten. De geldelijke ongelegenheden van Frankrijk en de ongeschiktheid van het ministerie om daarin te voorzien, werden

door hem met geweldige kracht behandeld. En de conclusie van dit alles was, dat er een meer innige band tusschen de ministers en de Vergadering moest zijn. Hij knoopte dus zijn eigenlijke motie vast aan een betrekkelijk daaraan vreemd onderwerp, om de zaak zelve als het ware minder geruchtmakend te doen zijn. - De Vergadering scheen dan ook eerst de tactiek van Mirabeau niet te bemerken. Verschillende uitnemende leden ondersteunden de motie; slechts enkelen, als de Vicomte de Noailles, spraken er dadelijk tegen. Doch de oppositie hield zich slechts stil en wist het sluiten der debatten over de motie tot den volgenden dag te verdagen. - Toen eerst bleek dat er gewerkt was van wege het ministerie en van wege La Fayette, want al zeer spoedig stonden Lanjuinais en Blin op met een contra-motie: Qu'aucune membre de l'Assemblée ne pût entrer au ministère. Die motie was direct gericht tegen Mirabeau. Werd zij aangenomen, dan viel het gansche plan van Mirabeau in duigen. En als om te doen zien dat de oppositie tegen Mirabeau open kaart ging spelen, gebruikte Lanjuinais in zijn redevoering deze veelbeteekenende woorden: ‘Een welsprekend genie sleept u mede en weet u aan zich te onderwerpen. Wat zou hij niet doen als hij minister was!’ - Toen stoof Mirabeau als een woedende stier op, en al de hulpmiddelen van zijn vlammende welsprekendheid werden door hem ter verdediging genomen. Beurtelings bulderend en snijdend liet hij zien, dat hij werkelijk getroffen was. Hij bezwoer de Vergadering om toch niet op den weg van Lanjuinais en Blin voort te gaan, en als om goed te doen uitdrukken dat in het plan der Heeren voorstellers niet anders lag dan een uitsluiting van hem, Mirabeau, stelde hij met meesterlijke ironie op het voorstel van Lanjuinais en Blin een amendement voor van dezen inhoud: te weten om de uitsluiting, door Lanjuinais en Blin bedoeld, alleen toe te passen op Monsieur de Mirabeau, deputé des communes de la sénéchaussée d'Aix. ‘Ik zal - zoo ging hij voort - al te gelukkig zijn, wanneer ik tot den prijs van mijn uitsluiting, aan de Vergadering de hoop zal kunnen doen behouden, om verschillende leden, die al mijn vertrouwen en eerbied waardig zijn, te ontmoeten als vertrouwde raadslieden van de natie en van den koning, van beiden, want zij zijn ondeelbaar.’

Doch noch gebulder, noch ironie hielpen. De partij was van te voren reeds afgespeeld. Het amendement van Mirabeau werd verworpen, en tegen alle regelen van constitutioneele

politiek in, nam de Vergadering het voorstel van Lanjuinais en Blin aan.

En hiermede was een goed deel van het streven van Mirabeau gebroken. De negatieve politiek had weder geheel en al de zegepraal behaald.

Een bittere moedeloosheid en onverschilligheid beving Mirabeau. Hij liet de armen slap langs het lichaam vallen. Waartoe zich verder moeite te geven? Juist het steunpunt, dat hij zich bij al zijn politiek streven als onwrikbaar had gedacht, de macht, die hij meende te bezitten in de Vergadering, dat steunpunt had hem begeven. De Staten-Generaal zelven hadden zich tegen hem gekeerd. Het eenige wat nu bij hem overbleef, was een bittere minachting voor die Vergadering, die geen oog had voor waarachtige politieke organisatie. Daarbij kwam de aanhoudende geldverlegenheid en de behoefte om de beurs van La Marck steeds te gebruiken: hij gevoelde zich voor het eerst min of meer gebroken.

Daar moet dan ook een diepe schok in zijn gemoed hebben plaats gehad, toen dat decreet van den 7^{den} November werkelijk hem vooreerst den politieken werkkring onmogelijk scheen te maken. Eerst zeer langzaam wist hij den indruk, door die gebeurtenis op hem gemaakt, te boven te komen. Er is een allermerkwaardigst stuk uit die dagen van hem gevonden. Het toont tegelijkertijd aan de omkeering, die er door dat alles in zijn gemoed moet hebben plaats gehad, en tevens het diepe inzicht van Mirabeau zelven in zijn eigen politiek werk. Het is namelijk een brief aan zijn vrouw. Hij had die vrouw nooit teruggezien, sinds zijn opsluiting op het kasteel If, en de laatste betrekking waarin hij tot haar had gestaan, was het proces tegen de Marignanes, dat besloten werd met het arrest van echtscheiding, uitgesproken den 5^{den} Julij 1783. Nu in zijn ongeluk dacht hij weder aan haar. Haar vermogen zou hem vooreerst zijn rang hebben teruggegeven, waardoor hij niet langer zou behoeven te zwoegen onder allerlei finantieele rampen, en haar samen-zijn met hem zou in allen gevalle de wereld bewijzen, dat zijn orageus leven van vroeger geheel tot het verleden behoorde. Hij zou dus niet altijd meer zijn zonden van de jeugd zich hooren tegenwerpen. Ah! que l'immoralité de ma jeunesse fait maintenant de tort à la chose publique! hoorde men hem nu dikwijls uitroepen. Hoe het zij: hij poogde zich weder met zijn vrouw te verstaan. Hij had een zeer geliefde zuster, de

markiezin de Saillant, en zij was min of meer bemiddelaarster van dezen stap. Mirabeau schreef een brief die onder de oogen van de gravin de Mirabeau kon worden gebracht. Wij zullen enkele zinsneden van dien brief overnemen. ‘Mijn vrouw gelooft dat ik eerzuchtig ben; zij bedriegt zich, ik ben het ten minste niet in de gewone beteekenis van het woord. Ik heb nooit de eerzucht naar hooge betrekkingen, ridderorden of waardigheden gekend. Ik heb slechts willen voorbereiden, bespoedigen en een vaste richting geven misschien, aan een groote Revolutie in de menschelijke zaken, ten voordeele der menschheid..... De nationale vrijheid had drie vijanden, de geestelijkheid, den adel en de parlementen. De eerste is niet meer van deze eeuw...: de adel is van alle eeuwen en men moet dus met haar rekenen. Men kan niet met haar rekenen, dan door haar binnen perken te houden. Men kan haar niet binnen perken houden, dan door het volk met het koninklijke gezag te verbinden..... De parlementen als overblijfsels van het ancien régime, moeten verdwijnen. Wat blijft er dan over te doen? - RAVIVEZ LE POUVOIR EXÉCUTIF: REGÉNÉRER L'AUTORITÉ ROYALE ET LA CONCILIER AVEC LA LIBERTÉ NATIONALE.’ Mirabeau zet verder uiteen aan zijn vrouw, dat het decreet van 7 November hem in alles heeft gedwarsboomd en belet dat de revolutie zich consolideert. Men moet er dus op terugkomen. Vooral daar het decreet de vrucht van een kabaal was. ‘Le decret (zoo gaat hij voort) m'a plus faché pour la chose, que pour moi, car il y a longtemps que j'ai dit: malheur aux peuples reconnaissants! Mais il n'a pas autant changé ma position qu'on pourrait le croire de loin. En général, je ne puis et ne veux arriver que par la nécessité des choses; si la nécessité n'y est pas, il est tout simple que je n'arrive pas. Quand elle y sera, il faut que tout obéisse à la nécessité. Aussi n'ai je pas voulu composer, et ne composerai-je-pas. Au reste j'approche du soir de la vie, je ne suis pas découragé, mais *je suis las*.’

‘Ik ben moede’: moede van alles, van politiek en doorgebrachte jeugd, van het wentelen van het rad van Ixion. terwijl de zware steen telkens slechts op hem terugviel; moede van grillige volksgunst, die nooit goed te grijpen was; hij zag zijn vrouw weder aan als symbool van rust en van orde en van kalme vastheid..... doch zij begreep niet tot hem te kunnen komen. Zij heeft later een tweede huwelijk aangegaan,

en toen den naam gekregen van Madame de Rocca. Toen ook haar tweede man stierf, heeft zij weder den naam van Mirabeau aangenomen, die zij droeg tot haar dood. Zij stierf den 6den Maart 1800 in de kamer en in het bed van Mirabeau, met de oogen altijd gevestigd op zijn beeldtenis. Haar laatste gedachten waren vervuld met hem, die zij zich verweet miskend te hebben[1]. Doch wat ook de toekomst haar moge leeren, voor het oogenblik liet zij hem alleen.

En ook de graaf de la Marck, wiens omgang hem dagelijks in alle opzichten nuttig was, verliet hem nu. De toestand in Frankrijk boezemde den Belgischen edelman hoegenaamd geen vertrouwen meer in. Daarenboven begonnen de woelingen in België zelf. Hij verliet den 15den December 1789 Parijs en de Nationale Vergadering en ging naar België.

Wat Mirabeau zelven betrof: hij was moede doch niet geheel gebroken. Allengs kwam de oude Mirabeau geheel en al boven. Dan bulderde weder die stem en schoten die oogen weder vuur. Al was zijn eigen plan mislukt, al was er voorloopig geen vaste richting in zijn gang, hij bleef nog even hard zich kanten tegen de negatieve politiek van La Fayette. Een brief van 1 December van Mirabeau aan La Fayette is in dit opzicht opmerkelijk. Eh - zegt hij daarin - dans quel temps ne vous ai je pas dit que l'étourdissement de votre position et la fatalité de votre indécision personelle vous aveuglaient sur l'impossibilité de rendre permanent un état de choses que le succès seul peut absoudre? Dans quel temps, en rendant hommage à vos qualités, ne vous ai-je pas declaré que votre gout pour les hommes médiocres et votre faiblesse pour vos gouts feraient avorter la plus belle destinée et compromettraient, en vous perdant, la chose publique? - En in denzelfden brief komt hij terug op het argument, dat men altijd tegen hem keert, dat hij zooveel schulden heeft, en schrijft hij deze schitterende woorden neer: J'ai beaucoup de dettes, qu'en masse ne font pas une somme énorme. J'ai beaucoup de dettes, et c'est la meilleure réponse que les événements puissent faire aux confabulations des calomniateurs. Mais il n'est par une action dans ma vie, et même parmi mes torts, que je ne puisse établir de maniere à faire murir de honte mes ennemis, s'ils savaient rougir. Croyez moi, monsieur le marquis, si ce n'est

1 Zie o.a. ook Memoires de Malouet, 1868, II, p. 470.

ainsi qu'on veut m'arrêter, ma course n'est pas finie, car je suis ennuyé plutôt que las, et las plutôt que découragé ou blessé; et si l'on continue à me nier le mouvement, pour toute résponse je marcherai.

Je marcherai. Trouwens, het was zijn aard niet om stil te blijven, te mijmeren en te peinzen. In de lange gevangenis, - die hij in zijn jeugd had ondergaan - had hij 't ondervonden wat het zegt: uren en dagen gedwongen te moeten stil zitten en niet te kunnen handelen. En al zijn levensorganen riepen hem juist tot handeling. Hij moest zich bewegen; zijn stormachtige natuur joeg hem voorwaarts. Zelfs na het mislukken van het groote plan, dat hem zoo ternedersloeg, zien wij hem weldra telkens hier en daar aanknoopingspunten zoeken. Het oude idee om door Provences bemiddeling met Provence in het ministerie te komen, hield hem weder bezig. En ijverig is hij dan ook in de weêr om werkelijk de lieden van het hof het ernstige van de gansche revolutie te doen begrijpen. Hij ontziet waarlijk geen pogingen en geen moeite, totdat het hem werkelijk duidelijk wordt, dat er met dat hof op die wijze niets te beginnen valt en hij (27 Januarij 1790) losbarst in die weêklacht: Du coté de la cour oh! quelles balles de coton! quels tâtonneurs; quelle pusillanimité! quelle insouciance! quelle assemblage grotesque de vieilles idées et de nouveaux projets, de petites repugnances et de désirs d'enfants, de volontés et de *nolontés*, d'amours et de haines avortés! - Ce qui est au dessous de tout, c'est Monsieur... Hij begint het te begrijpen. Zij willen daar aan het hof telkens des êtres amphibies qui avec le talent d'un homme, eussent l'âme d'un laquais. Hij zelf, Mirabeau, wordt door hen altijd gebruikt om raad te geven, nooit om te handelen. En toch hij voelt het: hij is staatsman, dat is ook man van uitvoering. Hij begint dan ook hen allen daar aan het hof den rug toe te keeren. Want zij moeten niet vergeten, dat hij toch eigenlijk is de man der Revolutie.

Hoe langer hoe meer ziet men hem dan ook in het begin van 1790 de Revolutie zelve steunen, de beginselen der Revolutie luide verkondigen. ‘Beschuldig de revolutie niet - zoo riep hij uit de verte de la Marck toe - beschuldig alleen de menschen, die deze groote partij zoo slecht voor het gouvernement spelen.’ En terwijl hij zoo sprak en verweet, ging hij met harde stappen voorwaarts, zonder behoedzaam rondom zich te zien.

En met hem ging de Revolutie zelve met reuzenschreden op haar baan voort. Een jaar was nu bijna verloopen, sinds voor het eerst te Versailles de Staten-Generaal bijéénkwamen, en wat was niet al gedaan en beleefd! Zeker, Necker was nog altijd minister; maar wie dacht meer aan Necker of aan zijn kleine finantieele hervormingen? De geheele oude staat en maatschappij werden afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe orde van zaken. De revolutie had reeds het begrip vernietigd, waarop geheel de vroegere toestand berustte, namelijk, dat de maatschappij een hierarchie is. Het ancien regime had het duurzaam bestaan van sommige goede zaken willen waarborgen door vaste instellingen, door vaste kringen, en ziet, al die kringen werden geopend en tot omtrek gemaakt van één middelpunt. Dat de beschaving zich verspreiden en ontwikkelen moet door bevestigde aristocratiën, dat juist werd door de Revolutie ontkend. Het oude, naar vaste trappen ingedeelde gebouw, werd alzoo stuk geslagen. Al die instellingen, wier archieven tot op de middeleeuwen reikten, die voor weinige jaren nog als eeuwig werden voorgesteld, werden als weggeblazen. Allereerst de rechterlijke organisatie. Parlementen, presidiale machten, bailliages, sénéchaussées, justice royale, justice seigneuriale, enz., alles werd opgeheven en onder leiding van een Adrien Duport, een Thouret en Tronchet een nieuwe eenvoudige rechtspleging ingevoerd, met jury en appèl. - En voorts verdween de met die oude hierarchie verbonden splitsing van Frankrijk in historische provinciën, die elk haar eigenaardig recht hadden. Men ging met passer en maatstok over Frankrijk loopen en verdeelde Frankrijk in 83 departementen. Die snelle administratieve verdeeling in ééns ingevoerd, zonder veel op reclames te letten, scheen een wonder. Zij was slechts het teeken, dat het oude Frankrijk voorbij was. Daar kwam allengs gelijkheid van belasting, toegang voor een ieder voor alle ambten, politieke bevoegdheid der keuze van het volk, vrijheid van geweten... En nog altijd bruischte de zee voort, in zijn volle vaart vernietigend wat er van het oude Frankrijk overbleef. Slechts één instelling mocht als zoodanig overblijven: de monarchie. - Nog altijd was er bij al dat werken om de nieuwe vrijheid te vestigen, harmonie tusschen de Nationale Vergadering en het volk. Wel was de ideeële tint bij dat volk reeds geheel verloren. Als de Vergadering de rechten van den adel afschafte, antwoordde het volk van Parijs reeds met een: les aristocrates à la lanterne

Maar de Vergadering had toch nog altijd voor het volk de leiding van alles. En onder al die leiders in de Vergadering zelve was er geen, op wien de aandacht van het volk zoo ten volle viel als op den fieren volkstribuun, Mirabeau. Zijn wilde welsprekendheid blonk des te vuriger uit, naarmate hij nu meer den stroom volgde die het oude Frankrijk vernietigde. Op de straten en pleinen verkocht men bij duizenden zijn laatste, altijd zijn gloeiendste redevoering. Zijn grandioose figuur, die hij zorg droeg altijd ook uiterlijk te doen uitkomen - il avait le faste des habits en un siècle de mode dépenaillée, zeide reeds de vader - kreeg soms satanische evenredigheden, wanneer de vlammen, waarin de kasteelen van den adel opgingen, daaraan een licht-effect gaven. Hij scheen een Hercules, die met zijn knods het oude te pletter sloeg. - Maar van het doel dat hij najoeg, daarvan wist het volk niets. Enkele leden der Vergadering, mannen van het centrum, zooals Malouet, mochten reeds uit zijn mond een wenk hebben gekregen, dat hij waarlijk geen zwakke monarchie wilde: het volk wist niets van zijn combinatiën, niets van zijn plan, niets van zijn ‘verraad’.

Zoo ging het eerste jaar der revolutie voorbij.

III.

Aldus ging de revolutie voort, op haar eigen weg, vol drift en hartstocht, niet lettend op de eischen van een monarchalen regeeringsvorm, toen van wege het Hof een opmerkelijke poging plaats had.

Dezelfde koning en koningin, die in September 1789, bij monde van Marie Antoinette, nog gezegd hadden, dat zij niet dachten ooit zoo ongelukkig te zullen worden om tot Mirabeau de toevlucht te moeten nemen, begrepen dat zij juist Mirabeau noodig hadden, en stelden pogingen in 't werk met hem in betrekking te komen.

Wat Mirabeau gewenscht en gehoopt had, zou nu van zelf geschieden. De Fortuin kaatste hem een worp toe.

De gezant van Oostenrijk te Parijs, de graaf de Mercy-Argenteau, die nu reeds 24 jaren, op even statige als beleidvolle

wijze, dien hoogen post vervulde, en die naar de opdracht van Maria Theresia haast de natuurlijke raadsman van de fransche koningin was, kreeg het eerst (in Maart 1790) de mededeeling van dit voornemen van den koning en de koningin. Hij scheef aan La Marck te Brussel en verzocht hem onmiddellijk te Parijs over te komen. Den 16^{den} Maart was La Marck te Parijs. De graaf de Mercy sprak hem nu dadelijk over zijn verhouding tot Mirabeau, vroeg hem wat deze over den gang van zaken dacht, en gaf hem kennis van het denkbeeld van den koning. - La Marck kon antwoorden dat reeds voor vijf maanden Mirabeau van zijn gezindheid jegens den koning had doen blijken in een memorie, die hij aan den graaf van Provence had gegeven, doch welke de graaf de Provence niet aan den koning had overhandigd. - Welnu, sprak de graaf de Mercy, het is deze zaak die dan weder opgevat moet worden. Het essentieele is, dat de ministers, en vooral Necker, buiten die onderhandeling gehouden worden, en dat gij, La Marck, de tusschenpersoon zult zijn. - La Marck zeide dat hij hierin toestemde, mits dat de graaf de Mercy in alles betrokken was.

Meer dan veertien dagen verliepen, toen de graaf de Mercy, die eerst buiten de zaak had willen blijven, daar hij misschien zijn positie als gezant van Oostenrijk op die wijze niet zuiver hield, aan La Marck liet weten, dat hij in diens eisch berustte en dat een eerste samenkomst van hem met Mirabeau noodzakelijk was. Er werd bepaald dat alles in het grootste geheim zou worden behandeld, en dat de eerste samenkomst ten huize van La Marck zou plaats hebben. La Marck bewoonde een hotel in den faubourg Saint Honoré, welk hotel achter zich een tuin had die in de Champs-Elysées uitkwam. In de eerste dagen van April 1790 had men kunnen zien dat het rijtuig van den Oostenrijkschen gezant stil hield voor de woning van den graaf de la Marck, terwijl terzelfder tijd Mirabeau de poort van den tuin van de Champs-Elysées opende en daar binnen ging. Dat onderhoud tusschen Mercy en Mirabeau bevredigde beiden. Mirabeau kwam terug op zijn plan om den koning buiten Parijs te doen gaan, en de Mercy toonde zich hoogelijk ingenomen met de plannen van Mirabeau. - La Marck ging nu de koningin van dit alles waarschuwen. Hij moest bij Marie Antoinette nog wegnemen het denkbeeld alsof Mirabeau ooit betrokken was geweest in de dagen van 5 en 6 October. La Marck stelde haar op dat punt gerust; en terwijl

hij bezig was haar te overtuigen, kwam ook de koning binnen, en op zijn gewone brusque wijze deelde Lodewijk XVI hem mede dat hij Mirabeau wenschte te gebruiken. La Marck gaf nu te kennen dat men te laat reeds tot dat middel zijn toevlucht nam, dat de ministers, en vooral Necker reeds lang te voren den steun van Mirabeau had moeten zoeken. ‘Oh - riep de koning uit - er is in dit opzicht niets te hopen van den heer Necker. Het is dan ook volstrekt noodig dat alles wat door Mirabeau zal gedaan worden, een diep geheim voor mijn ministers blijve, en ik reken daarvoor op u.’ Voorts werd door den koning bepaald dat Mirabeau zijn ideeën en inzichten op schrift zoude zetten, en dat La Marck de schriftelijke mededeeling aan de koningin zou brengen.

Toen dit alzoo besloten was en La Marck rustig thuis dat alles overwoog, was er een punt dat hem dadelijk trof. Het was waar: Mirabeau zou nu de gelegenheid hebben, waarnaar hij zoolang had gehaakt. Hij zou in zekeren zin het vertrouwen hebben van het Hof. Hij zou den koning raad kunnen geven, en door den koning aan de revolutie een gansch andere wending geven: haar organiseeren. Hij zou zoodoende voor de verzoening der beide beginselen: vrijheid en autoriteit, kunnen werken. Maar moest dit alles toegegeven worden, zoo was het echter tevens maar al te zeker dat deze geheele zaak door den koning en de koningin opgevat werd als een *intrigue*. Het was geen vertrouwen dat hen gebracht had tot den volkstribuun; neen, het was alleen de vrees. Als Mirabeau niet openlijk met de ministers kon handelen, wat beteekende dan al zijn raadgevingen? Men kon ze opvolgen of niet opvolgen; - maar er werd geen machtige dijk gevestigd, waartusschen de breede stroom der revolutie zou kunnen bruischen.

La Marck deelde zijn bedenkingen niet mede aan Mirabeau. En deze zag slechts in het aanbod van den koning de misschien éenige gelegenheid om van boven af de revolutie te leiden, om al de anarchische elementen in den franschen staat tot een vast doel te leiden. Het zou hem dus gegeven zijn te toonen dat hij een waarachtig organiseerend hoofd bezat. Hij zou het stoutste stuk van een staatsman kunnen bestaan, te weten een experiment te wagen met de voorhanden gegevens. Een nieuw kunststuk, een nieuwe fransche staat zou alsdan kunnen worden geconstrueerd. De vereeniging der begrippen van vrijheid en orde kon worden beproefd. En hij zou toonen dat

zijn geest en zijn energie groot genoeg waren om dat werk te volvoeren. Zijn arm zou even gespierd blijken om de rotsblokken tot een constructie te voegen, als zijn stem machtig zou klinken voor het bevel. Het was waar: voor het oogenblik zou hij nog niet in het volle daglicht dat grootsche werk kunnen doen; maar zijn vroegere denkbeelden, zijn omgang met de illuminaten, hadden hem doen zien, dat onder zekere omstandigheden een samenzweering ten goede kon worden toegelaten. Hetzelfde mysterie, dat door het kwade werd gebezigd, kon soms door het goede worden aangewend. Het zou een op groote schaal uitgevoerde samenzweering zijn, om de publieke opinie van Frankrijk te doen veranderen. De publieke opinie van Frankrijk, die alles bedorven had, zou alles moeten herstellen. Een pressie op de publieke opinie moest dus worden uitgeoefend. Het waas van intrigue dat de koning aan alles gaf, schrikte hem niet af. Mits de koning en de koningin op hem vertrouwden! En voor dat laatste rekende hij op zich zelven. Hij wist dat het blijken zou dat hij de eenige man was in staat den nieuwen toestand te leiden en te vormen.

Zag Mirabeau nog iets anders in het aangrijpen van deze gelegenheid? Voorzeker; en ziehier de smet die aan al deze plannen kleeft. Hij zag daarin tevens een middel om vooreerst ontslagen te worden van al die finantieele zorgen die hem zoozeer folterden en drukten. Het is maar al te waar, de geldzorgen wogen loodzwaar op hem. In een brief van 24 October 1789 aan La Marck, had hij het ééns voor altijd gezegd: J'avoue, de vous à moi, que voila le point critique de mon affaire. Le passage est cruel, je suis étouffé d'embarras subalternes qui dans leur masse font une assez grande résistance: et, le plus indépendant des mortels, une fois mes affaires apurées, je ne voudrai être que l'homme de la nature, résolution que toutes les minutes je prendrais avec joie. En dezelfde klachten komen dagelijks terug. In een brief van 28 April 1789 noemt hij die schulden, ces vers rongeurs qui répandent un si cruel poison sur ma vie, qui me rendent le moindre succès, la moindre faveur populaire, une fois plus difficile à obtenir qu'à tout autre.' - Wanneer hij dus moest werkzaam zijn in een positie waarin men veel van hem vergde, dan moest hij verlost worden van al die dagelijksche kleine martelingen. De koning en de koningin hadden het ook zoo begrepen. Men

zou zijn schulden betalen. Voorts stond de koning toe hem 6000 francs per maand te geven. Eindelijk gaf de koning aan La Marck vier billetten, elk van 250,000 francs, welke som aan Mirabeau bij de sluiting der Nationale Vergadering moest uitbetaald worden, wanneer Mirabeau de belangen van den koning goed had voorgestaan. Dat millioen heeft Mirabeau nooit gezien, daar zijn dood zooveel vroeger voorviel. De 6000 franken maandelijks zijn hem echter betaald, en voorts zijn schulden afgedaan. De schulden bedroegen met de 400 livres die hij van La Marck had geleend, 208,000 francs. Voor iemand, die 50,000 francs rente moest hebben, als de nalatenschap van zijn vader was geordend, was de som nog niet zoo ontzettend. Daar La Marck zich niet met de uitbetaling dezer gelden tot het voldoen der schulden wilde belasten, werd die taak door de koningin opgedragen aan haar vroegeren aalmoezenier, den aartsbisschop van Toulouse, den heer de Fontanges. En van nu af aan was dan ook Mirabeau in zekeren zin vrij man. De nakomelingschap heeft echter met dat alles geen genoegen genomen, en heeft het woord omkooping gemompeld. Hij zelf heeft het niet anders beschouwd dan dat hij voor zijn raadgevingen werd betaald. La Marck heeft met warmte ditzelfde herhaald. ‘Nooit - zegt hij, - offerde Mirabeau zijn beginselen aan zijn financieele belangen op.’ ‘Il ne se fait payer que pour être de son avis,’ noemde hij het elders. En wat veel afdoet. La Fayette - die geen vriend van Mirabeau was, en die bovendien op het punt van deugd, of wat deugd werd genoemd, zeer nauwgezet was - drukte het in zijn memoires aldus uit: Mirabeau n'était pas inaccessible à l'argent, mais pour aucune somme il n'aurait soutenu une opinion qui eut détruit la liberté et deshonoré son esprit. Wij voor ons kunnen het woord omkooping evenmin aannemen. Trouwens wat hij gaat zeggen is zoozeer in overeenstemming met zijn ons bekende beginselen, dat van verandering of wijziging ter wille van het ontvangen goud geen spoor overblijft. De adviezen echter die hij gaf, zouden - dat erkennen wij gaarne - ons nog meer waard zijn, indien het niet betaalde adviezen waren.

Hoe het zij, hij kon nu aan het werk gaan. Hij verborg zijn groote blijdschap aan La Marck niet. In zijn hooggewelfd breed voorhoofd had hij ideeën, hij gevoelde het, en hij zou die ideeën gaan toepassen. In dien zin schreef hij den 10^{den} Mei 1790 den brief aan den koning, die de basis was van de toenade-

ring van het hof tot Mirabeau. In dien brief deed hij uitkomen dat het zijn streven zou zijn om in de Constitutie aan de uitvoerende macht haar ware plaats terug te geven, want hij was gelijkelijk èn tegen een contra-revolutie, èn tegen elk project dat aan Frankrijk niet gaf een hoofd, bekleed met macht om de wet te doen eerbiedigen. Hij beloofde dus daarin den koning hulp. Men moest echter zijn streven beoordeelen *naar het geheel* van zijn werken; niet naar één feit of één rede. Want zijn plan is een geheel. Il me faut deux mois pour rassembler, ou même, si je puis parler ainsi, pour me faire mes moyens, préparer les esprits et conquérir à la raison les citoyens sages, nécessaires au service du roi. J'aurai dans chaque departement une correspondance influente, et j'en donnerai les résultats. Ma marche sera insensible, mais chaque jour je ferai un pas. Un empirique promet une guérison soudaine et tue: un vrai médecin observe, agit surtout par le régime, dose et mesure et guérit quelquefois. Het was dus een werken *op de publieke opinie*, en wel op groote schaal, dat Mirabeau bedoelde. Men ziet tevens in die woorden den politicus, die de politiek als een kunst beschouwt; die de elementen van den staat wil ordenen en schikken; die een kunstwerk wil volvoeren volgens een vooraf beraamd plan.

En omdat het hem ernst was met dat kunstwerk, wilde hij nog ééns beproeven of hij zich zou kunnen verstaan met dien anderen man, die de politiek van Frankrijk zoo negatief opvatte, die zich liet medesleepen in plaats van te leiden, doch die op dit oogenblik in een positie was waarin hij toch inderdaad het meest kon uitrichten, wij bedoelen La Fayette. Twee schitterende brieven richtte hij aan hem in die dagen. In den eersten van 28 April 1790 sloeg hij aan hem voor een bondgenootschap om te-samen de anarchie in den staat te doen ophouden. In den tweeden van 10 Junij 1790 poogde hij nog ééns aan La Fayette uiteen te zetten waarom deze hem juist tot bondgenoot moest hebben. Hij toonde hem aan hoe hij onder al zijn vrienden werkelijk niemand had die hem een politiek systeem aan de hand kon doen. Hij alleen, Mirabeau, kon hem dat geven. La Fayette moest daarom hem alleen vertrouwen; hij zou dan op den tweeden rang blijven. ‘Gebruik mij voor alles, laat mij de vriend zijn aan wien gij u toevertrouwt, votre ami abandonné, le dictateur enfin, permettez moi l'expression du dictateur. Car, je devrais l'être, avec cette différence que celui là doit toujours être tenu de developper et de démontrer, tan-

dis que celu-ici n'est plus rien s'il permet au gouvernement la discussion, l'examen. Oh! M. de la Fayette! Richelieu fût Richelieu contre la nation pour la cour, et quoique Richelieu ait fait beaucoup de mal à la liberté publique, il fit une assez grande masse de bien à la monarchie. Soyez Richelieu sur la cour pour la nation, et *vous referez la monarchie, en agrandissant et consolidant la liberté publique*. Mais Richelieu avait son capucin Joseph; ayez donc aussi votre éminence grise, ou vous vous perdrez, en ne sauvant pas. Vos grandes qualités ont besoin de mon impulsion, mon impulsion a besoin de vos grandes qualités; et vous en croyez de petits hommes qui, pour de petites considérations, par de petites manoeuvres, et dans de petites vues, veulent nous rendre inutiles l'un à autre, et vous ne voyez pas qu'il faut que vous m'épousiez, et me croyiez, en raison de ce que vos stupides partisans m'ont plus décrié, m'ont plus écarté! - Ah! vous forfaites à votre destinée! - Het is een bewonderingswaardig beroep op La Fayette. De gloed van die vlammende zinnen treft zelfs nu nog. Toch wist Mirabeau bijna zeker dat La Fayette aan dat beroep geen gehoor zou geven. En La Fayette deed het dan ook niet. Een ieder had nu eenmaal zijn eigen kring van denkbeelden, en die van La Fayette waren van een anderen aard als die van Mirabeau. Sinds dien tijd begint nu Mirabeau op elke wijze La Fayette, die hem van zich heeft afgestooten, te vervolgen. Daar hij hem niet als bondgenoot erkende, werd hij uit den aard der zaak zijn vijand. En hij zal met dien vijand - den man der negatieve politiek - blijven worstelen!

Want de reeks der schriftelijke nota's, die La Marck aan de koningin moest overhandigen, begint nu. De eerste draagt juist de dagteekening van 1^0. Junij 1790, de laatste is van 3 Februarij 1791. Zij zijn vijftig in getal. De allergewichtigste nota, en die als het ware de knoop van alles vormt, is de 47e; zij is 23 December 1790 ingeleverd, en draagt den titel van: ‘Aperçu de la situation de la France, et des moyens de concilier la liberté publique avec l'autorité royale. Zij is zeer uitgebreid en beslaat negentig octavo-bladzijden. De overige nota's zijn veel korter en behelzen meer bepaalde wenken in bepaalde gevallen. Wij zullen trachten van den gang dier nota's en van de min of meer belangrijke punten, die daarin behandeld worden, een denkbeeld te geven. Wij zullen dan meer uitvoerig stilstaan bij die 47^e nota.

De eerste nota dan (die van 1^0 Junij, dezelfde datum, waarop hij het laatste beroep op La Fayette deed, aan welks uitwerking hij toch niet meer gelooft) is geheel en al gewijd aan La Fayette, en aan het belang dat de koning heeft om de macht van La Fayette te vernietigen. De koninklijke macht beteekent niets, zoo deze dictatuur blijft bestaan. Er moeten ministers tegenover hem opgeroepen worden, ministers, die iets meer beduiden dan de bekrompen Necker. Voor het oogenblik schijnt de macht van La Fayette wel zeer groot, maar men moet voor hem niet bang wezen. Hij beteekent alleen iets, omdat hij de opiniën van de menigte te Parijs schijnt te deelen. Hij heeft zijn macht verkregen en se mettant au ton de Paris, en hij is dus wel gedwongen dien stroom te volgen en dat volk te vleien. Men moet dus zoeken Parijs terug te brengen tot goede beginselen door middel van de provinciën (*ramener Paris par le royaume*). Op de publieke opinie van Frankrijk moet men werken, dan valt La Fayette's macht. Had men slechts goede ministers, die op de meerderheid van de Nationale Vergadering steunden, le prétendu héros zou in het niet zinken. Men zou hem desnoods bij het leger een mededinger kunnen tegenstellen, bijv. Bouillé. Doch het essentieele is nieuwe goede ministers, met opheffing van het decreet van 7 November, dat verbiedt hen uit de Vergadering te nemen.

Men ziet dat de oorlog tegen La Fayette begint: hij gaat hem zooveel doenlijk vermoorden: l'homme aux indécisions, zoo als hij hem weldra minachtend noemt (zie brief van 4 Junij). Terzelfder tijd gaat hij met La Marck het middel na om den koning uit Parijs te doen vertrekken. Maar nooit moet dat naar zijn inzien een evasie, een vlucht zijn. Souvenez vous, qu'il ne faut en aucun cas et sous aucun prétexte, être ni confident, ni complice d'une évasion, et *qu'un roi ne s'en va qu'en plein jour, quand c'est pour être roi*. Weldra neemt hij het geheele politieke probleem, zooals zich dat op het oogenblik aan hem voordeed, nog eens in al zijn omvang op, en stelt hij in een tweede nota, die van 20 Junij 1790, aan het Hof eischen op, opdat het hem mogelijk zij, zijn plan uit te werken.

Hij schildert daarin hoe hij aan het werk is. In enkele provinciën zendt hij reeds agenten, of gaat hij ze zenden; hij heeft overal reeds correspondenten. Hij heeft geld noodig om dat alles door te zetten. En hij zal invloed in de provinciën krijgen, want zij zijn waarlijk niet op de temperatuur van Parijs.

Er is hoop, dat de koorts daar ophoudt. Maar hij heeft meer noodig. Hij heeft noodig een vertrouwd man bij de ministers, opdat hij wete wat die ministers doen; hij heeft noodig een vertrouwd man (in ondergeschikte betrekking, bijv. als bibliothecaris) bij den koning, om dien altijd zijn inzichten te kunnen aan de hand geven: hij heeft noodig, hoe bitter hij ook La Fayette verachtte, dien man aux courtes dimensions de tête, dien man zonder plan en zonder vast karakter, maar met veel pudibonderie naturelle (II, p. 125), in zijn macht te hebben, want die man beteekent op het oogenblik een zekere feitelijke macht, vooral nu, nu allengs het groote feest der federatie, het feest van den eersten verjaardag der vernieling van de Bastille, nadert. - Wie zal Mirabeau aan dat alles helpen? Misschien de koning, - neen, Mirabeau spreekt over hem niet, hij weet hoe zwak hij is. - Le roi n'a qu'un homme, s'est sa femme. Mirabeau doet hier het groote beroep op de koningin, dat zij hem helpe. Le moment viendra, et bientot, où il lui faudra essayer *ce que peuvent une femme et un enfant à cheval;* c'est pour elle une methode de famille: mais en attendant, il faut se mettre en mesure, et ne pas croire pouvoir, soit à l'aide du hasard, soit à l'aide des combinaisons, sortir d'une crise extraordinaire par des hommes et des moyens ordinaires. - Il faut que la reine parle à La Fayette.....

Ondertusschen, terwijl hij alzoo op groote schaal Frankrijk wil veroveren; terwijl hij alleen een publieke opinie door middel van agentschappen en correspondentiën wil vervormen, vormen en leiden, vergeet hij niet al de enkele gevallen, die zich in de politiek van Frankrijk voordoen. Op dat oogenblik begint de oorlog te dreigen. Over de questie van Nootka-Sund dreigde een oorlog te ontstaan tusschen Engeland en Spanje, en ten gevolge van het zoogenaamde pacte de famille was Frankrijk verplicht Spanje bij te staan. Over deze questie, - waarbij de Staten-Generaal reeds begonnen te mompelen in hoeverre de natie als zoodanig gebonden was de bedingen der vroegere koningen na te komen, - geeft hij in twee nota's (die van 23 Junij en van 26 Junij) zijn advies. Dan volgen opiniën over den intrigant Talon (28 Junij), wien men een hooge betrekking toedacht, dan verder (1 Julij) wijst hij op allerlei maatregelen, die de revolutie neemt en die men moet contramineeren, en toont hij (1 Julij) de volstrekte noodzakelijkheid voor het hof aan, om den hertog van Orleans, die terugkomt, goed

te behandelen. La seule précaution qu'il faut prendre est de ne pas lui donner des forces qu'il n'a pas. Le servir c'est l'affaiblir: le ménager, c'est le tuer lui et son parti - Kortom, Mirabeau heeft het oog op alles, zoowel op het geheel als op de détails: altijd door volgt en toetst hij de handelingen der Vergadering; hij wil aan alles een andere richting geven. Slechts heeft hij noodig onbepaald vertrouwen bij den koning en de koningin, la confiance du désespoir; en ziedaar - het begint hem soms te schijnen alsof men hem aanhoort maar niet volgt. Het zijn slechts vermoedens, die hij reeds den 27sten Junij in een brief aan La Marck uit. Hoort deze toornachtige aanspraak. De oogen flikkeren. Plusieurs combinaisons très fugitives me font penser que l'on navigue sans un vent fait, que l'on prend des conseils cà et là, sans vraie détermination. Je ne suis pas du tout propre ni à être une doublure, ni à servir qui ne se fie pas. Mettez bien cela dans ces têtes princières et sous-princières.

Hij wenscht dus dat men van den kant van het Hof een stap doe die hem meer waarborgen van vertrouwen geeft. Hij verlangt zelf een bepaalde samenkomst met de koningin. Die entre-vue zou dan ook naar den wensch van Mirabeau plaats hebben. Het is een aandoenlijk oogenblik in de wereldgeschiedenis. Aangrijpend om de twee persoonlijkheden, die elkander daar moesten ontmoeten. Want zij, die Mirabeau daar moest ontmoeten, was in elk opzicht een even sprekende figuur als hij zelf. Zij vervulde niet de rol van een vorstin, neen, zij was koningin. Naast den goedig zwakken Lodewijk XVI geplaatst, droeg zij onder al de prinsen van den bloede, het hoogste het idee van het koningschap. De slanke en bevallige jonge vrouw had gemeend, toen zij van het hof van haar moeder Maria Theresia naar dat van Lodewijk XV was overgebracht, dat zij daar in Frankrijk als het ware heilig en volkomen veilig was in de sfeer van den koninklijken glans. Helaas, zij had moeten bemerken dat in het spottend vaderland van Voltaire geen enkele onvoorzichtigheid ongemerkt voorbijging. Iets lichtzinnigs, iets zorgeloos had haar gekenmerkt in de dagen van het geluk. Nu in de dagen van het ongeluk had zij ook nog soms vroolijke herinneringen aan zonnige dagen van weleer; maar de ernst had zich bij haar toch weder meester gemaakt van het gemoed. Zij alleen had - hoe weinig zij zich met eenige gezetheid op politiek had toegelegd - ingezien, dat men

toch een besluit moest nemen, toch met bondgenooten zich moest omringen en daarom zou zij Mirabeau ontmoeten.

Die samenkomst zou in het diepste geheim plaats vinden. Niemand mocht weten dat deze twee personen, met wie juist Frankrijk zich het meest van allen, elk in zijn kring, bezig hield, met elkander een onderhoud hadden. De ontmoeting zou dan ook geschieden in de tuinen van Saint Cloud, den 3^{den} Julij 1790, des morgens vroeg ten acht ure. Dien ochtend kon men een kabriolet met twee paarden uit Auteuil (waar Mirabeau in het huis van zijn nicht mevrouw d'Aragon had overnacht) zien rijden, tot voor een der ingangen van het park. De koetsier, die het rijtuig reed, was de eigen neef van Mirabeau, de zoon van zijn meest geliefde zuster. Hij, de jonge markies du Saillant, had dikwijls met zijn oom gestreden over de politiek, want hij was even als de broeder van Mirabeau een heftige royalist. Eens in de maand Junij riep Mirabeau hem en vroeg hem: ‘Welnu, zijt gij nog altijd zulk een royalist?’ - ‘Ja.’ - ‘Dan kan ik u een gelegenheid geven om den koning te dienen.’ En de afspraak om zich als postillon te verkleeden, werd gemaakt. Hij mende het rijtuig naar het paleis en Mirabeau stond voor de koningin. - De koningin heeft later erkend, dat zij het eerste oogenblik toen zij hem zag een zekere beweging van afschrik niet kon overwinnen. Daar stond die demonische man, wien zij de meeste gruwelen der revolutie, ook de Octoberdagen, toeschreef. De indruk was zoo sterk, dat zij er daarna een lichte ongesteldheid door kreeg. Zij verhaalde later (aan mevrouw de Campan), dat zij hem aldus had toegesproken: ‘Tegenover een gewonen vijand, iemand die den val der monarchie had besloten zonder het nut te waardeeren dat die monarchie aan een groot volk kan brengen, zou ik op dit oogenblik den meest misplaatsten stap doen; maar wanneer men spreekt tot Mirabeau..... Hij zelf was in één enthousiasme over de koningin. Haar waardigheid en bevalligheid betooverden hem. Hij putte uit die samenkomst nieuwe kracht om zijn werk voort te zetten. Hij verliet haar met den uitroep: ‘De monarchie is gered!’

Het is de éénige samenkomst, die hij met de koningin heeft gehad. Het is echter in de geschiedenis meer een treffend, dan wel een vruchtdragend oogenblik geweest. Want of de samenkomst groote gevolgen heeft gehad, dit betwijfelen wij zeer.

De koning was vooral tevreden, dat Mirabeau vooreerst niet zoo sterke oppositie meer in de Nationale Vergadering maakte, en achtte tot dien prijs al het overige gering. Om het groote plan van Mirabeau, daarvoor scheen de koning zich niet bijster in de bres te stellen. Ziedaar dus de eerste blijvende moeilijkheid, die Mirabeau ondervond.

En de tweede moeilijkheid, die niet minder knelde, was de scheeve verhouding, waarin Mirabeau door de mysterieuse en in het duister schuilende rol, die hem toebedeeld was, geraakte als lid der Staten-Generaal. Hij had juist daarom de taak om de monarchie te redden durven op zich nemen, omdat hij zijn groote populariteit kende in de Nationale Vergadering. Een populariteit, die slechts overtroffen werd door de toejuichingen van het volk op straat. En nu was het reeds geschied, dat het volk en de Vergadering een enkele maal vreemd hadden opgezien. Bij gelegenheid toch van de discussiën over de alliantie volgens het pacte de famille met Spanje, had men het recht, den koning bij de constitutie toe te kennen om over vrede of oorlog te beslissen, nauwkeuriger behandeld. Het was nog op het einde van Mei 1790. Mirabeau had toen zich geheel afgescheiden van de linkerzijde en had openlijk bepleit dat het koningschap een groot overwicht moet hebben bij het verklaren van een oorlog. De twee gebroeders Lameth en Barnave hadden hem op hartstochtelijke wijze bestreden. Zij hadden het woord ‘verraad’ gemompeld. En des avonds was een pamflet langs de straten verkocht met den veelbeteekenenden titel van: La grande trahison de comte de Mirabeau. Mirabeau had den volgenden dag op dien aanval geantwoord. Hij had gewaarschuwd tegen de verschrikkelijke partijschappen en het wantrouwen van den een tegen den ander. Zelden had zijn welsprekendheid zoo door de Vergadering gestormd als toen hij deze woorden uitsprak: Et moi aussi on voulait, il y a peu de jours, me porter en triomphe, et maintenant l'on crie dans les rues: *la grand trahison du comte de Mirabeau*..... Je n'avais pas besoin de cette leçon pour savoir qu'il est peu de distance entre le Capitole et la Roche Tarpéiennc. Hij had zijn pleit daarop gewonnen. Maar met de linkerzijde in de Vergadering was een breuk overgebleven. De Vergadering had den 19^{den} Junij 1790 den adel afgeschaft en Mirabeau had dit niet eens ernstig opgevat. En het wantrouwen bleef dus daar bestaan. Ook bij het volk. Want Mirabeau was,

toen hij uit de finantieele zorgen was gekomen, ook gaan wonen op een voet, zoo als hij dat verstond. Hij omgaf zich van lakeien en bedienden. Hij hield van al dat geraas en gedruisch van het leven van een grand seigneur. Hij was en bleef de graaf Mirabeau, die zijn titel zich niet liet ontnemen. De graaf, die liefst met eenigen zwier en luister optrad en van verre moest worden herkend. Hij joeg daarbij onder al het werk het genot weder eens zoo sterk na - lui qui était de grande et de forte vie, zooals de vader zeide - en het volk vroeg zich af: vanwaar Mirabeau al dat geld had gekregen?

Van die twee moeielijkheden, de eene met den koning, die hem hoorde maar niet volgde, en de andere als volksvertegenwoordiger, die moest waken dat zijn populariteit niet verloren ging, telde Mirabeau voorloopig alleen de eerste.

Want het groote plan om het koningrijk te organiseeren woog op het oogenblik het meest. De tijden schenen hem niet ongunstig. Het feest van de federatie op den 14^{den} Julij 1790 had plaats en was tevens het hoogtepunt van La Fayettes macht. Mirabeau had juist gezien dat die macht nu allengs verminderde. La Fayette was de man der bourgeoisie. En sinds dien dag scheidden zich reeds eenigszins volk en burgerij. De publieke opinie was dus niet meer uitsluitend voor hem. Weldra zullen wij zien, dat de spot over La Fayette bij Mirabeau de overhand neemt. Hij noemde hem sinds die dagen bijna niet anders dan bij den naam, dien de hertog de Choiseul hem gegeven had na zijn terugkomst uit America. De enthousiaste dames uit de hooge kringen van Parijs dachten in die dagen dat hij vooral den Amerikaanschen oorlog had doen gelukken, en vergeleken hem bij alle groote helden. De hertog zag nu echter alleen zijn linkschheid en onhandigheid, en zinspelende op den naam van een franschen Jocrisse, zeide hij: Pour moi, mes dames, je ne vois dans La Fayette que Gilles-César.

Mirabeau ging nu vooruit. Hij zelf achtte het een kostelijk werk dat hij volvoerde. Het zou later zijn roem in de geschiedenis wezen. Mocht hij spoedig sterven, dan zouden - zoo hoopte hij - de verschillende nota's aan het. Hof voor hem zijn de nobles éléments d'apologie. Hij begon dus, wat ook de moeijelijkheden en bezwaren waren, met nieuwen lust het werk. De groote zaak was thans voor hem een herziening der Constitutie. Er was nu allengs door allerlei forsche maatregelen der Staten-Generaal een nieuwe constitutie voor

Frankrijk bijna opgetrokken; een constitutie, die nog altijd meer voltooid en meer bewerkt werd, en welke constitutie, als zij gereed was, aan den koning ter aanneming en bloc zou worden aangeboden. Dan, als dat werk der constitutie gereed was, zou de tegenwoordige Vergadering - die den naam van Constituante had aangenomen - zich ontbinden om plaats te maken voor eene nieuwe Vergadering. Het oogmerk van Mirabeau was nu vooreerst daarop gericht, reeds thans in enkele partijen van die constitutie zekere veranderingen te brengen, en des noods de tweede Vergadering zooveel te eerder te doen bijeenroepen, naarmate de eerste minder gereed was om werkelijk haar eigen werk te verbeteren en te herzien. Daarvoor was echter ook noodig den koning te overtuigen, dat hij zich gerust kon stellen op de grondslagen van den nieuwen staat van zaken door de constitutie in het algemeen bedoeld. De nieuwe toestand was waarlijk voor den koning niet slechter dan de oude. Wij zien hem dan ook in de 8ste nota, die van 3 Julij 1790 (een datum des te belangrijker, omdat het de dag der samenkomst met Marie Antoinette is), den toestand vóór en na de Revolutie met elkander vergelijken en toetsen, uit het oogpunt van het koninklijk gezag. Een gedeelte van de verrichtingen in de Nationale Vergadering was bepaald voordeelig voor het monarchaal bestuur. N'est ce rien - zoo zegt hij - que d'être sans parlements, sans pays d'Etats, sans corps de clergé, de privilegiés, de noblesse? - *L'idée de ne former qu'une seule classe de citoyens aurait plu à Richelieu*. Si cette surface égale convient à la liberté, elle facilite l'exercise du pouvoir. Plusieurs règnes d'un gouvernement absolu n'auraient pas fait autant qu'une seule armée de liberté pour l'autorité royale. De koning is dus geïnteresseerd in de constitutie. Hij moet zich aan haar houden. Die constitutie geeft hem bovendien 25 millioen franken jaarlijks. Er zijn echter ook groote verkeerdheden in den nieuwen toestand; het grootste gebrek is dat de koning niet meer alleen administreert. Men moet dat uitvoerend bewind volstrekt ontnemen aan de Vergadering. De fout zit in die complicatie van administratieve lichamen, die slechts verwarren. Maar om die schifting en hervorming in de constitutie te verkrijgen, moet men werken op de publieke opinie. Allerlei middelen zijn daarvoor te gebruiken. Geschikte personen en geld. Het moet een bepaalde pressie worden op de publieke opinie; geen corrup-

tie, alhoewel in Engeland die omkooping werkelijk een regeeringsmiddel is. Kwam het tot groote moeielijkheden, ja tot een burgeroorlog, dan moet de koning de zaak nog niet opgeven. De koning moet zich dan toevertrouwen aan de provinciën en daar een kern van nieuwe macht vormen, waarmede hij het overige gedeelte tot orde dwingt. - Mirabeau is hier tegenover het Hof nog altijd op het standpunt van raadgever; het zijn algemeene maatregelen op politiek gebied, die hij aanwijst. Straks komen weder meer incidenteele punten (zie de 9e en 11e nota, die van 7 en van 9 Julij), waarin hij aantoont dat de oppositie min of meer kennis heeft gekregen van zijn samenkomst met de koningin, dat dus het Hof op alle wijze bespionneerd wordt, en dat men in zekeren zin dit voorbeeld moet volgen, vechten met het wapen van zijn vijand en op zijn beurt waarnemen, uitzien en spionneeren. Dan maakt hij (zie de 12e en 13e nota, van 17 en 26 Julij) een plan tot in de minste bijzonderheden op, waarbij de koning wordt aangeraden als koning naar Fontainebleau te trekken, in het volle daglicht en met kennisgeving aan de Vergadering, om te toonen dat men geen gevangene is, hij, le chef de l'ensemble social. Dan (14e nota, van 29 Julij) volgen opmerkingen over de wijze waarop het feest der federatie had moeten gevoerd zijn uit het oogpunt van den koning. Voorts (15e nota, van 30 Julij) biedt hij aan een opmerkelijk overzicht over de buitenlandsche politiek, vooral met het oog op de houding van Engeland en die van de Duitsche mogendheden bij het Congres Reichenbach, of toont hij in een 16e en 17 nota, die van 13 en 14 Augustus, de noodzakelijkheid aan om een keurbende van Zwitsers als bepaald aan den koning gehechte troepen, met een eigen inspecteur-generaal, te vormen. In één woord, hij is geheel aan het werk om zijn staatsmanstalent te ontvouwen. De koning is een werkelijk koning, een leider, wanneer hij slechts Mirabeau's raad opvolgt.

Doch ziehier weder de bittere quaestie. Mirabeau is niet overtuigd dat men naar hem luistert. Zelden zijn daarover harder waarheden door een staatsdienaar aan zijn koning gezegd, dan hier in die nota's van Mirabeau. Reeds in de 10e nota, van 9 Julij, beklaagt hij zich daarover, dat men hem sommige zaken verbergt. Hij begint den koning en de koningin er op te wijzen, dat als zij zijn plan niet volledig aannemen, zij steeds arme gevangenen zullen blijven, verplicht om zich

te schikken naar hun cipier: in de 14e en 18e nota, van 13 en 17 Augustus, komt hij daarop terug; en in de 16e nota, die, waarin hij over de te vormen keurbende der Zwitsers spreekt, richt hij tot hen de verpletterende woorden dat zij geheel en al verloren zijn, wanneer zij geen vast plan aannemen, en dat hij zelf, Mirabeau, zich van hen afwendt, zoo zij het niet doen. Mais encore une fois - zoo klinken zijn woorden - c'est la conception d'un grand plan qu'il faut arrêter, et pour cela il faut avoir un but déterminé. Les développements seront faciles, les occasions fréquentes, la prestesse et l'habileté ne manqueront pas dans le conseil secret; des chefs même, on en trouvera; *ce que je ne vois pas encore, c'est une volonté*, et je repête que je demande à aller la déterminer, c'est à dire démontrer que, hors de là, aujourd'hui même, il n'y a pas de salut, et si, je ne sais par quelle fatalité, on n'en convient pas, je suis réduit à déclarer loyalement que la société étant pour moi arrivée an terrible *sauve qui peut*, il faut que je pense à des combinaisons particulières, au moment où l'on rendra inutile le devouement que je suis prêt à manifester hautement et tout entier.

Ja, dat was alles, er moest een wil zijn: een donderslag moest de léthargie bij den koning breken; maar zoo de geweldige gebeurtenissen om hem heên dit niet vermochten, hoe zou Mirabeau het kunnen doen? Het was hier de gelegenheid voor Mirabeau om zich zijn eigen woorden te herinneren uit zijn boek over Pruissen: ‘Wat versta ik door een slechten vorst? Het allereerst een goeden maar zwakken koning.’

Toch geeft Mirabeau den moed nog niet geheel op, en begint hij juist op dezen tijd zijn beste denkbeelden aan den koning en de koningin mede te deelen. Zijn 20e en 21e nota, van 24 Augustus en 1 September, zijn in alle opzichten meesterstukken van politiek beleid, en treffen tevens door haar stouten toon. In de eerste (hij had reeds in zijn 19e nota aangedrongen op de benoeming van een uitstekenden procureur du roi te Marseille, waartoe hij zijn secretaris Pellenc aanbeval) besprak hij het punt dat de koning zorgen moest een stel nieuwe zeer geschikte ambtenaren te benoemen. Ambtenaren die op de publieke opinie moesten werken. Duizend schildwachten te plaatsen ter verdediging der goede beginselen. De ministers zullen administratieve werktuigen willen benoemen; de koning moet verder zien, hij moet leiders der openbare meening, man-

nen, geen ministerieele bedienden, aanstellen. Les ministres croiront avoir fait un bon choix lorsqu'ils proposeront un homme bien vif, bien souple, bien intrigant, tandis qu'il faudrait choisir, s'il était possible, les hommes de la nation les plus forts en lumières, en éloquence, en principes, en caractère. - En in de volgende nota neemt hij voor den koning het gansche finantieele beleid van Frankrijk in oogenschouw en brengt hij doortastende maatregelen te berde. De latere geschiedschrijvers hebben hulde gebracht aan de stoutheid van conceptie, waarvan die finantieele plannen getuigden, en zij hebben gewaardeerd dat in allen gevalle Mirabeau toonde een staatsman te zijn, die het geheele probleem van Frankrijk toen doorzag. Die plannen kwamen hierop neder, dat het idee van Talleyrand, om de goederen van de kerk ook te doen strekken tot leniging van de behoeften van den staat, zou worden uitgebreid: dat dus de staat bepaald de hand op die goederen zou slaan, en dan billetten zou uitgeven (assignatiën), wier waarde door die goederen gedekt zou wezen. Die maatregel zou dus een dubbel doel hebben: een circulatie-middel aan Frankrijk brengen, en tevens den staat de opbrengsten doen genieten van de kerkelijke goederen. De geestelijkheid zou natuurlijk voor bezoldiging enz. schadeloos worden gesteld. - Mirabeau ging nog verder, hij wilde de geestelijkheid geheel hervormen: wilde dat de Vergadering het celibaat van de priesters zou afschaffen, en ze zóó tot burgers maken. Maar voor het oogenblik was het alleen de financieele operatie die hem bezig hield, waarvoor hij Clavière aanwees als den meest geschikten man om die ten uitvoer te brengen. Op die wijze zou dan volgens hem het staatsbankroet afgewend kunnen worden. - In het betoog hiervoor wil hij den koning goed doen gevoelen dat de koning zich niet moet vleien dat ooit de oude toestand terug kan komen. Or le despotisme est pour jamais fini en France. La revolution pourra avorter, la constitution pourra être subvertie, le royaume déchiré en lambeaux par l'anarchie, mais on ne retrogradera jamais vers le despotisme.

Deze diep ingrijpende voorstellen en gedachten werden dan weder opgevolgd en begeleid door kleinere wenken. Nu eens betoogt hij dat La Fayette (zie de 22e nota, van 3 September) toch vooral niet gezonden moet worden naar Nancy, om daar den militairen opstand te dempen: dit zou hem te veel macht geven. Dán bepleit hij (zie de 23e nota, van 7 September)

het denkbeeld aan den koning om een dagblad te hebben dat zijn nieuwe politiek zou verdedigen en uiteenzetten. Het blad moet vooral bewijzen qu'il ne peut y avoir de liberté sans obéissance à la loi, de loi sans force publique. Het moet trachten op te bouwen in een tijd, waarin ieder weet omver te stooten. Hier spoort hij den koning aan (24e nota, van 10 September) partij te trekken van alle volksopstanden te Parijs, welke volksbewegingen Parijs slechts moeten doen dalen in de achting der provinciën, en voorts La Fayette, die ze niet kan beteugelen, moeten doen vallen. Op satanische wijze toont hij aan hoe men La Fayette's macht zoo kan breken. Daar toont hij aan (25e nota, van 10 September), dat de partij van La Fayette wellicht reeds vermindert, daar Talon en Sémonville zich van hem afwenden; totdat hij 12 September (in een 26e nota) den koning aanspoort om werkelijk nu het decreet van 7 Nov. aan te tasten, waarbij de betrekking van volksvertegenwoordiger en minister onvereenigbaar werden gemaakt, en pogingen aan te wenden om een goed ministerie te vormen, dat steun heeft in de Vergadering.

Allengs krijgen de raadgevingen een meer tastbaren en doortastenden vorm. De volgende nota's houden zich allen bezig met drie onderwerpen: de constitutie moet hervormd worden, een nieuw ministerie moet optreden en de Vergadering moet plaats maken voor een nieuwe Vergadering. - En terwijl hij die denkbeelden uitwerkt, vergeet hij waarlijk den strijd niet tegen de vroeger door hem aangewezen vijanden. Vooral tegen La Fayette ontbrandt ieder keer zijn toorn. Eindelijk eerst (3 October) laat hij hem los. In een brief aan La Marck van dien datum lezen wij deze trotsche woorden: Je pouvais imprimer hier à M. de la Fayette une tache ineffaçable que, jusqu'ici, je ne lui destine que dans l'histoire. Je ne l'ai pas fait; j'ai montré le sabre, et je n'ai pas frappé. Le temps le frappera assez pour moi. Maar die twist met La Fayette is slechts een intermezzo; de taak die gewichtiger is, is thans den koning uiteen te zetten op welke wijze de constitutie thans hervormd moet worden. De 28e, 29e en 30e nota, van 28 Sept. en 6 en 14 October, houden zich bijna uitsluitend met die quaestie bezig. Het doel bij hem is om de beginselen van het vertegenwoordigend stelsel samen te doen gaan met de beginselen van het monarchaal gouvernement, en uit de constitutie al de republikeinsche ideeën te verwijderen, welke haar tot een

wetboek van anarchie, burgerlijke tweedracht en strijd der autoriteiten maken. Hij had dat doel eerst door de Vergadering zelve willen laten uitvoeren; een revisie van alle constitutioneele wetten, door die Vergadering willen laten besluiten en een commissie doen benoemen om dat werk voor te bereiden. Hij had zich van den steun van La Fayette voor dat alles verzekerd. Het plan gelukt aanvankelijk. Doch bij het benoemen der commissie breekt La Fayette zijn woord, en weet hij te bewerken dat Mirabeau niet in de commissie gekozen wordt. Hij moet dus weder op andere wijze het doel zien te bereiken, want de commissie onder leiding van La Fayette gekozen, zal zeer zeker het werk niet in den geest van Mirabeau volvoeren.

En hij toont in zijn 29e nota aan dat het doel nu moet wezen om vooral de publieke opinie zich te doen aankanten tegen al die slechte regelen en die buitensporige eischen die door de nieuwe constitutie waren gesteld. De publieke opinie moet bewerkt worden om een legale en ordelijke hervorming en revisie der constitutie te eischen. Men moet daarvoor pressie op het land uitoefenen, overal vertrouwde agenten zenden, en de draden van al die zendingen goed in de hand houden. Men moet dat echter met groote behoedzaamheid doen, want de grondslagen van hetgeen gewonnen is moeten behouden blijven. Terugkeer tot het oude is onmogelijk. De vraag rijst dus dadelijk op: welke zijn de grondslagen der constitutie die behouden moeten blijven en die het fundament van het Fransche staatswezen moeten zijn? Die vraag beantwoordt Mirabeau categorisch in de dertigste nota, en dit eenvoudig antwoord is zeker een der gewichtigste stellingen ooit door Mirabeau uitgesproken. Volgens hem dan moeten de grondslagen der constitutie de volgende zijn: ‘Erfelijk koningschap in de dynastie der Bourbons; wetgevend lichaam periodiek gekozen en permanent zittend, wat zijn bevoegdheden betreft uitsluitend belast met het maken van wetten; eenheid en zeer groote speelruimte van het opperste uitvoerend bewind voor alles wat betreft de administratie van het koningrijk, de uitvoering der wetten, en de richting en leiding der openbare macht; uitsluitende toekenning van het recht om belasting te heffen aan het wetgevend lichaam; nieuwe indeeling van het koningrijk; rechtspraak voor niet; vrijheid van de drukpers; ministerieele verantwoordelijkheid; verkoop der goederen van het domein en van de geestelijkheid; vestiging eener civiele lijst; geen onderscheidingen van rangen;

geen privileges of geldelijke vrijstellingen; geen feodaliteit noch parlement en geen lichamen van adel en geestelijkheid; geen pays d'Etat of onafhankelijke provinciën.' Ziedaar volgens Mirabeau de grondslagen van de constitutie, die de koninklijke macht gerust kon behouden; zoo zou volgens hem de vrijheid gewaarborgd blijven onder het gezag. - Om dit alles nu goed te bevestigen en om de staatsmachine altijd goed te doen werken, ried hij bovenal aan zoo spoedig mogelijk nieuwe ministers te nemen. Het decreet van 7 November moest dan afgeschaft worden, en het liefst moesten dan de ministers genomen worden uit de meest bepaalde linkerzijde, de Jacobijnen (welke echter toen nog niet hun schrikwekkende reputatie hadden). En daar hij voorziet dat het Hof misschien hiervoor zal schrikken, voegt hij er dadelijk bij zijn bekende gezegde: Des Jacobins ministres ne seraient pas des ministres Jacobins. En hij vervolgt aldus: Placé au timon des affaires, le démagogue le plus enragé, voyant de plus près les maux du royaume, reconnaîtrait l'insuffisance du pouvoir royal.

Men ziet het: Mirabeau blijft ten halve staan: de verzoening van de begrippen van vrijheid en orde wordt met de meeste kracht door hem voorbereid; het programma is ruim genoeg; voor sommige liberalen van onzen tijd zelfs veel te radicaal; het is een breede bouw waarvan de grondslagen hier gevestigd worden; een weefsel van stevige koorden; en de arendsblik van den staatsman dringt tot alle détails van het werk door. Kennelijk - de bewoordingen der laatste nota's doen dit vermoeden - heeft Mirabeau een zekeren glans van genoegen, nu hij dat kunstwerk in zijn hoofd bearbeidt; zijn kunstenaarsnatuur leeft op bij het organiseeren van zoo groot een schepping. Er schalt een zekere triumfkreet door zijn uitingen heên. Hij gevoelt het dat hij wat beteekent. Hij werkt wel is waar dat werk nu nog slechts in het geheim, doch hij zal te eeniger tijd het masker kunnen afwerpen; en de kreet van 'verraad' zal op de straten verstommen; men zal hem weder naar het kapitool brengen!

Welk een verheffende voorstelling! En welk een val! Want op hetzelfde oogenblik dat hij aldus het beste van zijn ziel stort in die raadgevingen aan het Hof, moet hem een geschrift onder de oogen komen, waaruit blijkt dat het Hof hem telt als een van de velen die een goeden raad kan geven; wat meer zegt, dat op het oogenblik het Hof meer bepaald zich laat

leiden door Bergasse! Bergasse de Mesmerist, de politieke onbeduidendheid zelve! ‘Wat was er dan te doen met dat koninklijk vee (le royal betail)! Groote God, welke hoofden!’

Mirabeau doet nog zijn best de onder zijn oogen gekomen nota van Bergasse over de nieuwe ministers te weêrleggen; - maar de toorn is hem te machtig; de verontwaardiging te heftig; het moet ontploffen; wilde dat Hof met hem spelen, dan zou men zien met welk een man men te doen had. De wraak lag voor de hand. Zijn positie in de Vergadering gaf hem dadelijk de scherpste wapenen.

Hoe de degen in Mirabeau's hand dan ook een oogenblik tegen het Hof gaat flikkeren! Juist was op den 19^{den} October (één dag na zijn ontdekking van Bergasse's invloed) de Constituante het tooneel eener stormachtige discussie. Er had een opstand plaats gehad aan boord van het escader dat uit de koloniën te Brest was aangekomen. Naar aanleiding van dien opstand had de commissie uit de Staten-Generaal voorgesteld: 1^{0}. in de zeedienst voortaan de witte vlag te doen vervangen door de nationale kleuren, en 2^{0} de zaak te renvoyeeren naar de ministers. Het eerste punt was een directe aanval op het Hof, het tweede punt bedoelde wantrouwen in de tegenwoordige ministers en dus een eisch tot verandering van ministerie. Beide punten kwamen nu in discussie. Het tweede punt van het voorstel der commissie werd na lange discussie verworpen met 440 tegen 403 stemmen. De discussie was echter zeer vijandig tegen de ministers geweest, en zoo personeel, dat een afzonderlijk amendement was voorgesteld, om ten minste den minister van buitenlandsche zaken, den graaf de Montmorin, van de andere ministers af te scheiden. Mirabeau had zich in dit debat niet gemengd. Hij was te veel door zijn adviezen hier gebonden, en begreep dat die ministers nu wel van zelven zouden vallen. - Maar bij het tweede punt wilde hij in allen geval het Hof laten zien dat men hem niet moest minachten. Het was een zaak die niet direct het staatswezen betrof, dus kon hij vrij aan zijn drift den teugel vieren. Na een rede van een lid der rechterzijde, de Foucault, die voordroeg om de witte vlag, ter wille van de glorierijke herinneringen die daaraan verbonden waren, te behouden, steeg hij op de tribune, en in hartstochtelijke taal waarschuwde hij voor alle contra-revolutionnaire neigingen. ‘Omdat gij door een frauduleuse tactiek een voordeel hebt behaald, en de verzending van de zaak aan

de ministers hebt tegengehouden, denkt gij alles te vermogen. Neemt u in acht.' En om een bepaalde conclusie aan alles te geven, stelde hij voor, niet alleen de vlag ter zee te veranderen, maar den kreet der matrozen: 'leve de koning!' te veranderen in den kreet: 'leve de natie, de wet en de koning.' Zijn gloeijende welsprekendheid wist dit voorstel door te sleepen, en het Hof was gewaarschuwd. Aan La Marck, die hem om rekenschap vroeg, antwoordde hij kortaf: Je suis l'homme du rétablissement de l'ordre, et non d'un rétablissement de l'ancien ordre.... Quoi! Ces stupides coquins énivrés d'un succès de pur hasard vous offrent tout platement la contre-révolution, et l'on croit que je ne tonnerai pas!

Het onweder was bij Mirabeau zelfs zoo spoedig niet bedaard; van tijd tot tijd doorschoot de bliksem van zijn welsprekendheid den politieken atmosfeer. En daar het scheen dat het Hof zich altijd slechts wendde naar den adel en de rechterzijde, werden nu door Mirabeau tegen die rechterzijde vuurvlammen geslingerd. Wel is waar waren de oude nota's weder begonnen. De meesten spraken (nota 34 tot 40) over het nieuw te vormen ministerie, een enkele houdt zich bezig met buitenlandsche politiek, en allen zijn besprenkeld met fijne wenken over l'art de gouverner. In de 40^{e} en 41^{e} nota, van 11 en 12 November, wordt het Hof gewezen op het gevaar dat tegen de koningin in aantocht is door de intrigues van de in Parijs weder verschenen beruchte Madame Lamotte, gebrandmerkt in het proces over de diamanten collier. Het slot vooral van de 41^{e} nota is aangrijpend schoon. Hij wil dat Hof, op het keerpunt waarop het schijnt gekomen te zijn, aantoonen hoe ontzettend het gevaar voor Frankrijk is, dat allengs zoo onverbiddelijk nadert. Door de inertie en besluiteloosheid van den koning is alle macht in handen gespeeld van de Vergadering, en de Vergadering zelve is evenzeer door een koorts aangetast, zoodat er niet op te bouwen is. In hollende vaart schijnt alles, natie, vergadering en koning, naar den afgrond te vliegen. Ziehier deze woorden: J'ai prévu les seuls dangers qu'elle (l'affaire de Mad. Lamotte) pourrait cacher, lorsque j'ai soulevé avec horreur le voile d'un horrible avenir; mais je n'ai pas remonté à la véritable source de mes craintes, et, dans une occasion aussi importante, je ne dois rien dissimuler. On doit savoir aujourd'hui que la fausse conduite de la cour, sa faiblesse lorsqu'il fallait résister, sa

résistance lorsqu'il fallait céder, son inertie lorsqu'il fallait agir, ont fait toute la force de cette Assemblée, qui était venue pour capituler et non pour vaincre, et qui ne soupçonnait même pas sa destinée. Voila la première cause de nos maux. Si je porte maintenant mes regards sur l'Assemblée nationale et sur tout le royaume, j'y vois l'anxieté, la défiance, la résistance ouverte à l'autorité, et partout un système offensif, qui prenant sa source dans le coeur des législateurs, altère la loi dans ses premiers organes, et porte, entraîne avec elle, dans le sein des provinces, tous les ravages de l'anarchie. On a tout conquis, et l'on ne cesse d'attaquer; on a tout renversé, et l'on cherche encore a se fortifier par d'impénétrables barrières. Qu'elle est la cause qui excite tant de craintes? Quel gouffre entretient ce vent destructeur, ce souffle empesté, qui peut détruire à chaque instant, et le roi, et l'assemblée elle même, et la nation tout entière? Quel levain secret de fermentation donne, perpétue et nourrit cette fièvre dévorante qui agite toute la masse de l'empire, et y corrompt toutes les vertus? Dussé-je déplaire, je dois le dire pour le temps, je dois le dire pour le salut même de la cour. Ce levain redoutable est dans ellemême; il est dans toute sa conduite, dans son inaction, dans sa marche, ou trop lente ou rétrograde; dans le rôle de simple spectatrice qu'elle affecte de jouer; dans la perpétuité du plus détestable ministère; dans le système passif et la politique le plus malhabile; enfin dans cet ensemble de circonstances qui, persuadant aux esprits faibles que la cour a des projets sécrets, font multiplier aux esprits ardents les mesures de la résistance.

Cependant la foudre est dans ce nuage. Les malheurs publics n'ont qu'à irriter les esprits; une perfide étincelle n'a qu'à, briller; sur quoi frappera le premier coup de tonnerre?.....

En dat oogenblik nu zou het Hof uitkiezen om misschien met de rechterzijde zich te verbinden, of zou de rechterzijde willen aangrijpen om zich te versterken, ten einde een contra-revolutie in het leven te roepen! Zoo men meende dat Mirabeau hierin zou berusten, dan vergiste men zich zeer. Terwijl hij bezig was om het schoonste plan van staatsvervorming te bewerken; terwijl hij aan het allermoeilijkste werk van staats-constructie arbeidde; terwijl reeds eenigermate soms lijnen van een statig stevig gebouw hier en daar begonnen door te sche-

meren, zou het Hof door zijn onbezonnenheid, de rechterzijde door domheid alles gaan bederven. De herinnering aan Bergasses invloed kookte dan bij hem. Er had weder een heftige discussie plaats in de Vergadering. De hertog de Castries van de uiterste rechterzijde, had den markies Charles de Lameth van de uiterste linkerzijde tot een duël uitgedaagd en bijna gedood. Het volk in de straten van Parijs was woedend geworden en had het hôtel van de Castries geplunderd. Een volksdeputatie was voorts op den 13^{den} November in de Vergadering gekomen om ook de straf van de wet op het hoofd van Castries te eischen. In de vergadering was daarop een stormachtig debat gevolgd. Eenige leden hadden het verzoek der deputatie met goedkeurend handgeklap begroet, en de Heer Roye, afgevaardigde uit Angoulème, had toen uitgeroepen: ‘Het zijn slechts schurken, die dit kunnen toejuichen.’ Een groot gemor was ontstaan, en het voorstel gedaan om den Heer Roye met gevangenis te straffen. De drift van het debat was toen nog geklommen. Eenigen verdedigden den eisch der deputatie, o.o. Barnave; anderen van de rechterzijde, en het heftigst van allen de Foucault, vielen die deputatie aan en verdedigden op hun beurt den Heer Roye. Malouet, die een der hoofden van het centrum was, stond op om de deputatie te bestrijden. Achter hem stond Mirabeau, en hij wilde ook de discussie tot kalmer evenredigheden terugbrengen en mede de deputatie in het ongelijk stellen[1]. Hij vroeg Malouet of hij in zijn plaats mocht spreken. ‘Ik heb meer invloed dan gij, sta mij uwe beurt af,’ en Malouet deed het, na vooraf van hem gehoord te hebben, dat hij in zijn geest zou spreken. - Doch eens op de tribune, viel de rechterzijde en de Foucault hem op de heftigste wijze aan. De kreet weêrklonk: ‘A bas! à bas le scélérat..... En Mirabeau vergat zijne belofte aan Malouet, vergat alles; dacht slechts aan zijn drift, en aan de domme driestheid van hen, die een contra-revolutie wilden in het leven roepen, en viel niet de deputatie, maar de rechterzijde aan. Zijn rede was een verheerlijking van het volk, tegenover de intrigues van den adel.

Ditmaal scheen werkelijk een breuk met het Hof op handen. Het Hof begreep blijkbaar niets van zijn algemeen plan van reconstructie. Het meende slechts een tegenstander gekocht

1 Zie Malouet, Memoires, II, p. 4 en 5 seq.

te hebben. Het bleef zich vereenzelvigen met de zaak van het ancien régime.

Toch liet men hem niet los. En Mirabeau liet ook de gelegenheid niet varen om door den koning een richting te geven aan de Revolutie; zij het dan ook dat het telkens en telkens moeilijker werd die gelegenheid goed te grijpen. Telkens als hij haar meende vast te houden, ontsnapte zij hem weder. Dikwijls maakte zich dan ook moedeloosheid van hem meester; hij kwam in verzoeking (zooals hij het uitdrukt in een nota van 4 December) om zijn hoofd in een mantel te wikkelen, ten einde het tooneel van al die ongelukken voor zich te verbergen. Het Hof begreep bovendien niets van zijn tactiek om met de Vergadering om te gaan. Hij had natuurlijk, om zijn groot werk te volbrengen, twee hefboomen noodig, Het vertrouwen van den koning en de populariteit bij het volk. En die populariteit moest hij niet verliezen. Alleen door die populariteit kon hij later iets uitrichten, kon hij een goeden raad aan het volk geven. Hij was dan dikwijls genoodzaakt, zoo als hij het uitdrukt, de prendre d'abord le diapason de ceux que je veux forcer graduellement à se mettre au mien. Hij moest het volk gewennen om zijn stem aan te hooren zonder wantrouwen. Wat deed het er ook toe of de rede heftig klonk, indien het decreet, waartoe de redevoering leidde, in het voordeel van de groote zaak was? De vorm was voorbijgaand; de inhoud bleef. De vorm was tactiek; het besluit was de overwinning. Het Hof had gelegenheid nogmaals die anomalie bij Mirabeau tusschen vorm en inhoud te zien, bij gelegenheid van de behandeling der constitute van de geestelijkheid. Dit was het moeilijkste deel van geheel het werk der Vergadering en Mirabeau zocht een min of meer gematigd project door de Vergadering te sleepen, door middel van een heftige rede.

Hij zag echter in het aannemen van die wetten op de geestelijkheid nog een ander doel. - En wij komen zoo langzamerhand tot het slot van al zijn werken. Meer en meer rijpte bij hem het denkbeeld, dat de samenzweering om het plan van reconstructie van den staat te doen gelukken, nog wat doortastender moest worden doorgezet. Alles was zoo gedesorganiseerd, dat een grooter poging nog moest worden aangewend; een geweldig experiment met het volk moest nog worden beproefd. Gelukte de proef niet, dan kon men rekenen dat de staat

overvleugeld was, dat alles uit het oude verloren was, dat men verder slechts den stroom had te volgen om naar den Oceaan der verwoesting en der verblinding gestuwd te worden. De wateren zouden van alle kanten dan opkomen. De zondvloed, waarvan Lodewijk XV en Mad. Dubarry hadden geschertst, was er dan. - Die groote samenzweering, dat groote plan, was niet anders dan een meer consequent doortrekken van alle reeds gespannen koorden: de lijnen van het gebouw, die slechts hier en daar door de nevelen heên doorschemerden, moesten niet meer dwarlend, maar vast voor de oogen van den koning staan.

Het werd nu een oogenblik van groote beteekenis voor Mirabeau. En als wilde hem de fortuin weder een bal toekaatsen, zoo had te gelijkertijd in zijn verhouding met La Marck en het Hof een verandering plaats, waardoor het hem veel gemakkelijker zou vallen op het staatsbeleid onmiddellijk in te werken. Wat toch was het geval? Men zal zich herinneren, dat bij de eerste afspraak van den koning met La Marck op den voorgrond was gesteld, dat de ministers van geheel die verhouding en samenwerking met Mirabeau niets zouden weten. La Marck was zeer bezorgd geweest, dat op die wijze de verhouding inderdaad een soort van intrigue zou worden; maar Mirabeau had toch het werk aangevangen, overtuigd, dat als hij slechts ééns het roer in handen had, de zaken wel een andere wending zouden krijgen. Toch had hij er op blijven aandringen iemand bij de ministers te hebben, op wien hij volkomen vertrouwen zou kunnen stellen, en door wien hij langzamerhand de ministers zou kunnen beheerschen. Want - en werkelijk was dit de noodzakelijke consequentie van den ingeslagen weg - òf Mirabeau moest eerste minister zijn, òf er moest een ministerie wezen, dat in het geheim Mirabeau's plannen uitvoerde. Geen van beiden had plaats en de meeste der adviezen van Mirabeau werden, daar zij niet tot de ministers kwamen, eenvoudig nedergelegd bij de adviezen van zoo vele anderen, die ook door den koning en de koningin geraadpleegd werden. Er was ja nog een vertrouwde in den omgang van Mirabeau met het Hof: de graaf Mercy-Argenteau; maar deze kon als Oostenrijksch gezant natuurlijk Mirabeau niet helpen aan invloed op de ministers. Zoo verliepen de beste plannen. De bron van helder water borrelde weg in het zand. Doch ziedaar: er zou nu verandering in dat alles komen. In de eerste dagen van October ging de Mercy uit

Parijs weg. Het congres van Reichenbach had zich ook bezig gehouden met de verhouding der Belgisch-Oostenrijksche provinciën, en ten einde die stipulatiën in orde te brengen, werd de graaf de Mercy, de beste gezant dien Oostenrijk bezat, uit Parijs naar den Haag verplaatst, om daar de noodige schikkingen voor België met de gelastigden van Engeland, Pruissen en Holland te treffen. Weldra werd Mercy eenigermate met het beheer der Belgisch-Oostenrijksche provinciën belast. In Parijs kwam hij niet meer terug. Welnu, La Marck stelde er prijs op dat Mercy, in zijn rol als vertrouwde der samenwerking van Mirabeau en het Hof, door een ander zou worden vervangen, en na veel zoekens bepaalde men, dat die rol van vertrouwde aan een der ministers zou gegeven worden. De minister die daarvoor in aanmerking kwam, was de graaf de Montmorin, de minister van buitenlandsche zaken. Uit het kabinet van Necker was hij degeen, die ook aan de Vergadering het meeste vertrouwen had ingeboezemd. Hij bleef dan ook minister, nu al de anderen allengs wegvielen. Daarbij voegde hij de grootste gehechtheid en zelfopofferende trouw voor Lodewijk XVI, met wien hij als kind was opgegroeid. Hij was een man van een gezond oordeel, doch van groote zachtheid, die tot zwakheid oversloeg. Hij miste energie, en die zich van hem meester wist te maken, kon hem als een kind leiden.

En Mirabeau gevoelde zich wel in staat die overmacht op hem te verkrijgen. Men zal zich herinneren dat hij nog vóór het begin der Revolutie, den 28sten December 1788, zich juist tot Montmorin gewend had. Twee jaren waren nu verloopen, die zeer zeker een gansch andere wending zouden hebben genomen, wanneer toen het aanbod van Mirabeau door Montmorin was aangenomen; maar toch, Mirabeau wanhoopte nog niet. Nog was het dag; nog was dus tijd om te werken.

De positie van Mirabeau werd derhalve geheel anders, nadat hij zich verstaan had met den minister van buitenlandsche zaken. Hij kon invloed hebben op de uitvoering der besluiten. Doch ook nu weder was de invloed, dien Mirabeau aldus zou kunnen hebben, weder veel minder dan hij zich had voorgesteld. Want al de overige nieuwe ministers, die nu omstreeks 15 November optraden, vervangende Necker's trawanten, waren creaturen van La Fayette. Een van diens beste vrienden (Duportail) was minister van oorlog geworden. Iets negatiefs,

iets halfslachtigs was dus weder in het leven geroepen, ten spijt van Mirabeau, die bij de benoeming van ministers had aangedrongen op compleete mannen, des noods uit de party der Jacobijnen.

Hoe het zij, de verbinding met Montmorin kon zelfs onder deze omstandigheden nog vruchtbaar zijn, indien slechts nu het Hof met energie zoude handelen. En wat Mirabeau betreft, hem ontbrak het niet aan wilskracht of stoutheid. Hij wilde nu ook handelen, ook doen. Met Montmorin had hij zich volkomen verstaan. Hij zou nu, versterkt door de middelen die aan den minister ten dienste stonden, een geweldige pressie op de publieke opinie gaan uitoefenen.

Natuurlijk echter alleen volgens een vast plan. En dat plan was hoe langer hoe meer bij hem gerijpt. Niet alleen het doel stond nu vast, maar ook de weg om dat doel te bereiken. Niet alleen stond het gebouw, dat oprijzen moest, hem helder en klaar voor den geest: maar ook de fondamenten, die dat gebouw moesten schragen, waren nu allengs volkomen door hem berekend. Zoowel het gebouw boven, als de constructie onder den grond. En een van die fondamenten was dit, dat men de Assemblée Nationale, zoo als zij thans vergaderde, in de publieke opinie moest zoeken te verderven. Desinfluencer l'assemblée: dat was het middel, dat men moest aanwenden. Die Vergadering toch had zonder vastheid of kracht gewerkt. Zij had de negatieve impulsies van een La Fayette gevolgd. Door decreeten als van 7 November 1789, had zij alle beleid van regeering verstoord. De ééne helft van het werk, het vernietigen van den ouden toestand, met zijn privileges en onvrijheden, had zij verstaan; en dat was een voortreffelijk en duurzaam werk, waarop nimmermeer zou kunnen worden teruggekomen; maar in het andere deel van den arbeid, het opbouwen van den nieuwen staat, was zij geheel te kort gekomen. De groote zaak moest nu wezen het volk dat goed te doen inzien, opdat het volk zich zou afwenden van de Vergadering.

Het is nu, alsof bij het bewerken van die denkbeelden al het demonische van den geest van Mirabeau wakker wordt. Het gebouw dat oprijzen moet, staat hem altijd voor de verbeelding, als met lichtglans overtrokken; vergelijk het, als gij een min of meer tastbaar beeld wilt hebben, met het ‘Paradijs’ van Dante: - maar tegelijkertijd wroet zijn geest in de donkerste holen en gangen der aarde, om de fondamenten te vinden en

te graven, waarop het nieuwe gebouw zal kunnen opgetrokken worden. En het is alsof die donkere gangen, die mijnen, die souterreinen een magische tooverkracht op hem hebben; hij herinnert zich de vroeger betreden geheimzinnige wegen der illuminaten; hij worstelt zich dus door die zwarte duisternis heen; een zonderling licht begeleidt hem; geen schuilhoek onder de aarde blijft verborgen; hij stelt al dieper en dieper de wentelende gangen naar beneden; de fondamenten moeten zóó sterk zijn, dat vooreerst geen schok het gebouw kan doen beven; hij bouwt - om het straks gekozen beeld te vervolgen - zijn trechtervormige 'hel' onder de aarde.

Doch wat poog ik te beschrijven, wanneer ik moest voorstellen? Slaan wij een blik in het werk. Analyseeren wij die 47^{e} nota, die den titel draagt van: overzicht van den toestand van Frankrijk en de middelen om de openbare vrijheid met de koninklijke autoriteit te verzoenen. Deze nota, die het groote plan van Mirabeau bevat, werd in zijn geheel den 23sten December 1790 aan het Hof aangeboden, nadat sommige deelen daarvan reeds vroeger door hem waren ingeleverd.

'Om het gezag van den koning te herstellen en de publieke zaak te redden, is noodig een systematisch plan; een groote samenloop van middelen is noodig om zoo geweldig een machine in beweging te zetten. Om nu echter een systematisch plan te vormen, moet men 1^{0}. de wezenlijke beletselen kennen, die men moet te boven komen; 2^{0}. op juiste wijze bepalen het doel waartoe men wenscht te geraken; 3^{0}. de zekerste middelen aanwijzen om er te komen, en 4^{0}. zich van de grootste nauwkeurigheid in de uitvoering verzekeren.' De memorie verdeelt zich dus als van zelve in vier deelen. De twee eerste deelen houden zich als het ware bezig met het gebouw, dat boven den grond moet oprijzen. Het puin moet worden weggeruimd. Het gebouw moet den architect voor oogen staan. De beletselen zijn op het oogenblik twaalf in getal. Mirabeau gaat ze allen één voor één na, en stelt ze met een bliksemstraal van zijn genie in het volle licht. Wij kunnen hier slechts aanstippen. Hij noemt als zoodanig de besluiteloosheid van den koning, die overwonnen moet worden, want anders zou die besluiteloosheid op het gouvernement en op alles overgaan: en de preventiën tegen de koningin, die deze vorstin moet weten te beteugelen door haar openbaar gedrag; het volk moet zeker van haar wezen; veinzerij zou der vorstin niet helpen. - De twee volgende be-

zwaren of beletselen zijn de demagogie van Parijs en het bestaan van de nationale garde in de hoofdstad. Het eerste bezwaar zal wel niet overwonnen kunnen worden; Parijs is een brandpunt van alle uiterste elementen, men moet zich daarvan bedienen om de provinciën van Parijs los te maken; de provinciën moeten er zich aan gewennen te begrijpen, dat het wetgevend lichaam niet meer te Parijs kan zetelen. Wat nu de nationale garde betreft, men moet haar òf een anderen bevelhebber geven, of haar verdeelen; maar vooral tegenover haar stellen een militair huis des konings, op populaire wijze samengesteld, bijv. door al de departementen daartoe een contingent te laten leveren. - Zoo komt Mirabeau tot de vier volgende beletselen, die in de Vergadering zelve gelegen zijn. Eerst de prikkelbaarheid (irritabilité) der Vergadering, waardoor zij van tijd tot tijd door weêrstand tot vlagen van demagogie werd gedreven. Men moet hier altijd (zegt de scherpziende staatsman) goed onderscheiden de nuance van prikkelbaarheid, welke partij haar veroorzaakt. En in allen geval kan die prikkelbaarheid der Vergadering juist wapenen tegen haar aanbieden, zoo zij systematisch wordt opgezet. Sous ce rapport un ministère habile pourrait lui faire une guerre très cruelle. Hierbij sluit zich dan aan het beletsel van de onmogelijkheid om op stelselmatige wijze een Vergadering van zoo groot getal leden goed te sturen. Ook hierin zou echter een middel gelegen zijn om de Vergadering te verzwakken. Men moest haar maar laten begaan, of haar tot impopulaire maatregelen verleiden. En dat laatste is altijd zeer gemakkelijk op finantieel gebied; want het volk denkt, dat een revolutie hierin bestaat, dat het niets behoeft te betalen. - Een zevende beletsel, waartegen men niet veel kan doen, is het betreurenswaardig discrediet, waarin een groot deel van de Vergadering, namelijk het ledental uit den adel en de geestelijkheid, is vervallen. Wanneer men dus nog op de Vergadering wil werken, dan moet men werken op één deel daarvan. Het achtste bezwaar komt hierbij, namelijk dat het comité, dat uit de Vergadering is benoemd om de constitutie tot een geheel te verzamelen en te herzien, is samengesteld in den geest van La Fayette, en niets dan palliatieven voortbrengen zal; men moet zich tegen al die palliatieven kanten.

Mirabeau komt nu tot twee bezwaren, die iets breeder de quaestie doen opvatten. Allereerst wijst hij op de onmogelijkheid om zich van een groot deel der onvergenoegden tegen

den gang der revolutie te bedienen. Slechts die onvergenoegden kunnen gebruikt worden, die èn de vrijheid èn het monarchaal gezag willen. Zij die de vrijheid niet willen, de mannen van de geestelijkheid, van de parlementen, van de feodaliteit, zijn bijna even gevaarlijk voor een wijze en gematigde contraconstitutie, als de meest uiterste demagogen. Het Hof moet wel oppassen dat het niet laat denken alsof het van die laatste klasse van onvergenoegden zich zou willen bedienen. - Een tweede bezwaar is voorts de richting die onwillekeurig de publieke opinie neemt om zich in partijen te splitsen. Men is van deze of gene partij, en elke discussie is onmogelijk. Dat moet op alle manieren worden tegengegaan. - Mirabeau sluit de reeks van opgenoemde bezwaren met de beide volgende: vooreerst heeft men altijd te doen met de vrees, dat als men al te geweldige middelen van hervorming neemt, men alles in lichtelaaijen gloed zet. Gaat men dus strijden met de Vergadering, dan moet men dat eer doen met veinzerij en gestreel, dan door een open oorlog. Want men zou zoo spoedig een gansch ander resultaat verkrijgen, dan men bedoelde. Les grandes masses d'hommes sont des leviers difficiles à mouvoir, mais dont la force trompe presque toujours la main qui s'en sert. Eindelijk komt hij zóó tot het twaalfde beletsel, te weten: dat er reeds door de Vergadering een staat van zaken in het leven is geroepen. Er is een constitutie vol gebreken. Zij is een verward mengsel van aristocratie, van democratie en van monarchie. Van de aristocratie heeft men het slechtste genomen, den invloed van rijkdom; van de democratie het gevaarlijkste, de overmacht van de steden op het platteland; van de monarchie heeft men bijna niets overgelaten. Er is bijna geen uitvoerende macht. Men moet dus de constitutie verbeteren.

De vraag rijst alleen: hoe?

Om dit te bepalen, richt Mirabeau het gebouw op dat hij wil vestigen; met andere woorden: hij begint aan het tweede deel van zijn betoog, namelijk om het doel na te gaan dat men wil bereiken. Dat doel kan geen ander zijn dan een *nieuwe constitutie* te maken. Een nieuwe constitutie gebouwd op de twee begrippen: permanentie van een wetgevend lichaam, en een erfelijk koningschap. In dat systeem is de koninklijke autoriteit het domein van het volk, en een van de onoverwinlijkste bolwerken die het volk tegen anarchie moeten behoeden. Voor het volk alleen geeft men die antoriteit kracht;

het volk wondt men als men die autoriteit omverwerpt. En men zij niet bang dat men door zoo te handelen de vrijheid, die het volk reeds verkregen heeft, in gevaar stelt. Neen, je regarde tous les effets de la révolution comme des conquêtes tellement irrévocables, qu'aucun bouleversement, à moins que l'empire ne fut démembré, ne pourrait plus les détruire. Je n'excepte pas même une contra-revolution armée; le royaume serait reconquis, qu'il faudrait encore que le vainqueur composât avec l'opinion publique.

Daarom, omdat al die overwinningen zoo vast staan, kan men de Vergadering gerust aanvallen.

En zij moet aangevallen worden. Mirabeau komt zoo tot het derde deel van zijn betoog: de middelen om het doel te verwerkelijken. Hij begint twee stellingen daar te ontwikkelen. De eerste is deze: dat de constitutie noodzakelijk slechts door middel van een Nationale Vergadering kan verbeterd worden. De koning alleen door een eenvoudige proclamatie of door een een daad van het uitvoerend bewind mag niets van dit alles doen. Geen coup d'Etat. Je me suis convaincu jusqu'à l'évidence, que même au milieu d'une insurrection générale contre l'Assemblée actuelle, tout acte de législation émané du roi, à moins qu'il ne fût question d'un objet entièrement provisoire, aliénerait sans retour l'esprit des peuples, ferait perdre en un seul jour les avantages qu'on aurait lentement préparés et serait un signal irrévocable de guerre civile; rien n'est à faire, rien n'est à tenter, si l'on n'est pas convaincu de cette vérité. Dus een vergadering, door het volk gekozen, moet zelve de constitutie verbeteren. Maar - en ziehier de tweede stelling die hij gaat ontwikkelen - het moet eene nieuwe vergadering wezen; de oude (de tegenwoordige) is niet meer geschikt dien arbeid te doen; zij is te veel betrokken in haar eigen werk; zij is te veel slavin van een uit het goede spoor gebrachte menigte. Er moet dus een nieuwe vergadering komen. Doch twee gevolgen vloeien daaruit al dadelijk voort. Namelijk dat men de komst van de nieuwe Vergadering, waarvan zooveel afhangt, op alle manieren moet voorbereiden, pressie moet uitoefenen op de publieke opinie, om goede keuzen en goede instructiën te verkrijgen; pressie bijv. om door de publieke opinie te doen eischen dat de nieuwe Vergadering niet te Parijs zetele; - en ten tweede dat men (als eenmaal vastgesteld is dat eene nieuwe Vergadering noodig is) de oude Vergade-

ring op elke wijze bestrijde. Une fois, qu'il sera décidé qu'on ne peut pas se servir de l'Assemblée actuelle, il faudra nécessairement le regarder comme le plus dangereux des obstacles. En wat het voornaamste is, het volk moet begrijpen dat de tegenwoordige Vergadering tot niets nut is. Men moet dus al dadelijk beginnen het crediet dier Vergadering te ondermijnen, en haar door valstrikken op wegen te voeren, waarop zij noodzakelijk zich zelve te gronde richt.

De voorbereiding langs allerlei wegen en kanalen van de nieuwe Vergadering moest dus hand aan hand gaan met de ondermijning van de oude.

Het moet. Men dient dus niet daartegen op te zien. En Mirabeau aarzelt niet. Hij daalt de lange ladder onder de aarde af, om er zijn mijnen, die te eeniger tijd moeten springen, te toonen. Die mijnen en hinderlagen, welke aan die oude Vergadering worden gelegd, zijn geweldige middelen. Hij wijst er allereerst op dat men aan die Vergadering nog eerst eenige decreeten moet ontrukken, die voor het in het leven treden der nieuwe Vergadering nuttig kunnen zijn. Men moet bijv. een decreet provoceeren, dat geen lid der oude Vergadering herkozen kan worden. Il faut que les maux du royaume soient portés à leur dernier terme, pour que j'indique moi-même de tels moyens; mais que m'importe la gloire, si l'Etat doit périr. Want men moet voor alles zorgen dat niet de geest der oude Vergadering zich in de nieuwe perpetueert; men moet bovendien de oude afgevaardigden geen prikkel meer geven om in iets uit te munten, wat zij stellig zouden doen om herkozen te worden. Of is deze maatregel te sterk, dan late men een decreet nemen dat de leden der nieuwe Vergadering niet buiten het departement mogen gekozen worden waar hun domicilie is. Men kan daarvoor allerlei schoonschijnende redenen aangeven, bijv. dat men den geest van het volk juist wil kennen enz.; tout cela pourtant ne serait que du plâtrage: car le vrai motif, le voici: si l'on ne prend pas la précaution que j'indique, il n'est pas un démagogue de Paris, pas un folliculaire, pas un factieux qui ne puisse espérer d'être nommé dans quelque endroit du royaume. On verra les Desmoulins, les Marat, les Linguet, les Danton l'emporter sur les plus honnêtes citoyens. - Heeft men nu enkele dergelijke decreeten aan de oude Vergadering ontrukt, dan moet men bovendien zien enkele hoofden en leiders der Vergadering telkens van beginselen

te doen draaijen. Dat is moeijelijk; maar in tijden van gisting wel te doen, vooral indien men ministerieele portefeuilles voor de oogen laat schitteren. - En eindelijk doe men ook die Vergadering zelve vallen.

Nogmaals, zij moet vallen. Il n'y a point à balancer; si cette Assemblée sort triomphante de sa carrière, le thermomètre de l'opinion publique ne laisse plus aucun espoir.

En Mirabeau gaat met ijskoude bedaardheid alle middelen na die den val kunnen bewerken of verhaasten. En let wel, het zijn bijna allen satanische middelen; middelen waardoor de Vergadering zich zelve den dolk in het hart stoot. Mirabeau noemt elf van die middelen op. - Men moet de Vergadering decreeten laten nemen, die het getal onvergenoegden kunnen doen vergrooten. - Men moet haar op den weg drijven om telkens uitzonderingen voor de hoofdstad vast te stellen. Als Parijs het dan verkregen heeft, zullen de andere groote steden wel komen om hetzelfde te vragen, en de verwarring zal beginnen; terwijl de haat tegen Parijs zal klimmen. - Men moet de Vergadering weten te overtuigen de municipaliteiten op het platteland te ontbinden en de organisatie der steden te veranderen. Een groote agitatie zal daardoor ontstaan en de anarchie klimmen. Het platteland is bovendien gehecht aan zijn sinds eeuwen bestaande municipaliteit, en een uitbarsting zal daar niet achterblijven. - Evenzeer moet men de Vergadering om hetzelfde motief er toe dringen de administratie der departementen te wijzigen. - Men moet voorts aan de Vergadering petities doen richten over punten die men weet dat niet tot haar beginselen behooren. Men zij echter bepaald zeker juist zulke punten te doen vragen die zij moet weigeren; de Vergadering zal dan gehaat worden. - Men stoote de Vergadering op den weg die haar leidt tot het zich meester maken van alle macht. Hierdoor wordt de anarchie grooter, doch de crisis verhaast, daar men alles aan de Vergadering zal wijten. De beste wijze om de Vergadering tot zulke stappen te verleiden, is, haar telkens te doen aanvallen door de ministers; zij wordt dan driftig en gaat verder dan zij moet. - Men doe vooral zijn best zwaarwichtige discussiën in de Vergadering te doen houden over onnutte quaestiën. Zoo zal zij zich geminacht zien door het publiek, en zij zelve zal in slaap vallen. - Even goed is het middel om de meest populaire en bij het volk in den smaak vallende quaesties te laten voorstellen en behandelen door de impopulairste leden der Vergadering. Dan

zal de Vergadering ze verwerpen, en het volk zal tegen de Vergadering wrevel gevoelen. - Men zoeke vooral den duur der Vergadering te verlengen totdat al de gebreken van de nieuwe rechterlijke organisatie, en al de ongemakken van den nieuwen omslag der belastingen goed gebleken zijn. De natie zal al de lasten aan de Vergadering wijten. - Elken dag moet voorts door de ministers de Vergadering oplettend worden gemaakt op die moeilijkheid om de door haar gemaakte wetten uit te voeren; de Vergadering moet op die wijze uitgenoodigd worden haar wetten zelve uit te leggen. Men moet dit alles doen op den gematigdsten toon, maar geen enkele leemte, zelfs de kleinste niet, vergeten, en haar zoo begraven onder contradicties, duisterheden, dwalingen, onvolmaaktheden; onder een onmetelijk requisitoir. - Eindelijk bekroone men dit alles door tegelijkertijd den koning en de koningin te populariseeren. Deze moeten zich dikwijls aan het publiek toonen en trachten luister te verspreiden. - Zoo zal dan de oude Vergadering in de schatting van het Fransche volk voor goed gezonken zijn. Zij valle! En tegelijkertijd moet oprijzen een veel betere Vergadering. Maar die tweede, die goedgezinde, die de constitutie moet verbeteren, die behouden moet het goede wat in het begin der Revolutie is verkregen, doch die de anarchie tot orde moet roepen, door naast de vrijheid in absoluten zin te plaatsen de autoriteit van een koningschap; - hoe zal zij zoo eensklaps in het leven treden?

Mirabeau weet zeer goed dat zij niet in ééns als in een donderslag geboren wordt. Noodig is de ontzachelijke pressie op het volk. Een voorbereiding der maatregelen, een bewerking der publieke opinie, een politieke kunst-arbeid: een mechanisme in het groot.

Daarvoor is tijd noodig. Reeds zorge men dat tusschen het vergaan van de oude Vergadering en het optreden van de nieuwe eene zekere tusschenruimte zij. Een tusschenruimte die men zou kunnen in het leven roepen, bijv. door te bepalen dat eerst de oude afgevaardigden rekenschap moesten afleggen voor hun kiescollegiën van wat zij gedaan hadden. Die tusschenruimte moet dan door koninklijke proclamatiën goed gebruikt worden.

Maar het eigenlijke werk der pressie moet in het donker worden gedaan.

Er moest invloed worden uitgeoefend op de Nationale Vergadering, op Parijs en op de provinciën. Voor de Vergade-

ring moest men zich met twaalf afgevaardigden verbinden, van alle partijen, zoowel uit de uiterste rechterzijde als uit de linkerzijde (Cazales en Barnave); die twaalf moesten geen van allen iets van elkander weten, doch allen met Montmorin samenspannen. Montmorin zou als tusschenpersoon Duquesnoy gebruiken, en aan de twaalf vertegenwoordigers instructiën geven, om de oude Vergadering op den door Mirabeau bedoelden weg te leiden en te verleiden. Niemand van die twaalf mocht echter het geheele plan kennen. Elk slechts een deel. - Om Parijs te bewerken, daarvoor was noodig een ontzaggelijk werk, de arbeid van een atelier van policie, waarvan Talon en Semonville de hoofden zouden zijn. Zij zouden op groote schaal spionnen en agenten moeten hebben om geheel Parijs goed te kennen en tot bepaalde doeleinden te dwingen. Die agenten en spionnen zouden ook al weder niets van elkander weten. Het geheim was weder de spil. Een ieder had slechts in zijn hand een schakel van de groote keten. Zelfs Talon en Semonville mochten niet alles weten. Zij mochten slechts een algemeenen blik hebben, een vaag doel kennen. - Om op de provinciën te werken, zou men daarheen 40 reizigers zenden, voor elke twee departementen één reiziger, die onder een of ander publiek voorwendsel gezonden, inlichtingen moesten inwinnen over de publieke opinie; ook deze mochten niets van elkander weten; zelfs niet eens weten waarvoor zij gebruikt werden, maar slechts opdrachten volvoeren. Hadden zij hun inlichtingen gegeven en hier en daar door hun berichten aanknoopingspunten aangewezen, dan zouden 4 of 5 reizigers van een hoogere orde uitgezonden worden, en deze zouden weder - zonder iets van elkander te weten, en zonder het geheele plan te kennen - volgens vaste instructiën die aanknoopingspunten vereenigen. Slechts Mirabeau en Montmorin zouden al de draden in handen hebben. Om nu echter al die reizigers goed te doen werken, had men noodig een atelier de correspondance, - en een atelier d'ouvrages. In dit laatste bureau, gesteld onder Clermont-Tonnerre, moesten alle brochures, alle programma's, alle geschriften, alle circulaires, alle bladen vervaardigd worden; het kon tevens dienen voor hetgeen Talon en Semonville in Parijs wilden verspreiden, en voor het maken van redevoeringen voor leden van de Vergadering, die meer goeden wil dan juist verstand bezaten.

Al de personen die daar als een zwerm over Frankrijk werden

losgelaten, om Frankrijk op groote schaal eerst te bespionneeren, dan te bewerken en te leiden, zouden allen nu werken als in de geheimste samenzweering. De arbeid was geheim voor zooveel geen enkel der spionnen iets van den ander wist; doch in dien zin toch vol gedruisch, dat Frankrijk op mysterieuse wijze overstroomd werd met bladen en brochures en redevoeringen, waarin de goede denkbeelden op alle wijze werden verkondigd en langs duizend echoos werden weêrkaatst.

De twee ateliers: het atelier van policie en het atelier d'ouvrages, - dat niet anders was dan een atelier van drukpersen ten dienste der regeering, - waren als het ware twee groote molensteenen, waaronder men geheel Frankrijk zou pogen te schroeven. Al de slechte elementen zouden worden vermorzeld en verbrijzeld, opdat het goede meel overvloedig daaruit zou stroomen.

Welk een plan! want wij kunnen slechts lijnen trekken, en elke vorm van dit plan is op zich zelve weder een nieuwe kiem van weder andere listen en bedoelingen. Die ‘reizigers’ die spionneeren en voorbereiden moeten, hebben bijv. ook de taak om, als het beter voor het doel blijkt, te desorganiseeren, alles tot het uiterste te drijven, de anarchie te verbreiden, Parijs gehaat te maken, tot burgeroorlog aan te zetten; en zoo heeft alles als het ware twee kanten in dit plan. Het is een plan dat Mirabeau zelf in een brief aan Talon van 27 December 1790 aldus omschrijft: C'est un plan qui amalgame les affaires extérieures et l'intérieur du palais, les combinaisons de l'homme d'Etat et les ressources de l'intrigue, le courage des grands citoyens et l'audace des scélérats. Il nous faut *une sorte de pharmacie politique* où le chef seul, également muni de simples salutaires et de plantes vénéreuses, dose ses compositions sous la direction de son génie et sous les auspices d'une confiance abandonnée de la part du malade. - En aan het slot van zijn groote memorie gekomen, toont hij goed aan dat volgens hem dit verbazende middel ook het allerlaatste is. Wil men het niet aanwenden, men zal vergaan, doch hij zelf zal van zich kunnen getuigen: je m'exposai à me perdre, pour les sauver tous; ils le voulurent pas.

Het is een droevige gedachte waarmede hij zijn memorie sluit. Doch ook ons bekruipt een sombere gewaarwording, wanneer wij er aan denken hoe donker een plan na al die grootsche gedachten van weleer zich nu bij hem heeft gevestigd. Welk een

tegenstelling! wanneer men den brief aan Montmorin, in December 1788 geschreven, vergelijkt met het plan dat aan denzelfden Montmorin in December 1790 werd aangeboden. Toen was volgens Mirabeau noodig un plan fixe et solide que les réprésentants de la nation n'aient plus qu'à sanctionner; thans niet veel anders dan een conspiratie om de publieke opinie tot andere gedachten te drijven, List, intrigue, omkooping en bederf waren nu bepaalde middelen. Voorzeker, Mirabeau kon er op wijzen, dat de toestanden in die twee jaren geheel veranderd waren, dat door de schuld van het Hof overal de bandeloosheid losbrak. Hij kon er op wijzen, dat het regeeren toch eigenlijk een kunst was, en dat men in zijn plan de groote kunst moest waardeeren, waarmede hij al de elementen tot een vast oogmerk wilde leiden. Hij kon er op wijzen, dat het vaste doel toch altijd bleef: verzoening van vrijheid en gezag. Maar wie zou ten prijs van zulk een middel dit laatste doel meer willen hebben? Men vergat het ideaal wanneer men in zijn plan indrong. In plaats van het schoone gebouw dat op de aarde moest verrijzen, viel de aandacht bijna uitsluitend nu op den somber gewentelden afgrond naar beneden.

En ondertusschen bruischte de zee der revolutie voort. Mirabau meende nu door de hulp van Montmorin stevig aan het roer van het schip van staat te staan; maar de golven rezen zoo hoog, de winden sloegen zoo fel, dat het schip soms deinzend begon te slingeren, zonder eenige drukking van stuurmanskunst te gevoelen. Toch de moed niet opgegeven. De gelegenheid, de kans om te redden is nog te schoon. Den 26sten Januarij 1791 is het plan volkomen gemonteerd, en zal men beginnen te werken. Doch het Frankrijk, waarop het plan moet worden toegepast, is alweder veranderd. De koning die alles goedgevonden heeft, doet, als men hem nu over de zaken spreekt, alsof het aangelegenheden van China zijn. Altijd komen belemmeringen, en wederom belemmeringen. La Marck schrijft den 6^{den} Februarij dat men niets vordert. Hij laat zich uit alsof het een plan is voor andere tijden en voor andere menschen en mompelt den naam van den kardinaal de Retz. Het is veel te gecompliceerd, meent hij. En werkelijk schijnt dan ook door dit plan de anarchie slechts des te grooter. Mirabeau zelf blijft ondertusschen boven op de bres staan. Hij kent geen vrees. Hij kent het woord ‘onmogelijk’ niet. Hij geniet, ja zwelgt in den grootschen arbeid; het kolossale werk. Rust om zich

te verkwikken kent hij niet; wel zinnelijk genot om den arbeid af te wisselen. Hij heeft nu den 30sten Januarij eindelijk een wensch weder voldaan gezien. Hij had lang al voorzitter der Nationale Vergadering willen zijn; thans was hij het geworden. Onmiskenbaar was het dat zijn invloed in diezelfde Vergadering - die hij juist wilde vernietigen - hoc langer hoe grooter werd. Ging het plan nog niet vooruit, des te stouter hief hij in de Vergadering de ware beginselen van vrijheid en autoriteit omhoog. Bij een discussie (den 28sten Februarij) over een ontwerp-wet tegen de emigranten, rees zijn redenaarskracht tot het hoogste toppunt. ‘Ik zweer zulk een wet niet te gehoorzamen,’ deze woorden brachten de Vergadering tot stilstand; en aan de oppositie der linkerzijde, de Lameths en de hunnen, werd door het enkele woord: silence aux trente voix, het zwijgen opgelegd. 's Nachts wist hij de Lameths in hun eigen club, die der Jacobijnen, zegevierend te bestrijden. Doch met dat al, het plan ging niet vooruit. Mirabeau begint waarlijk smart te hebben: ‘Ik ben - zoo schrijft hij 4 Maart - werkelijk zeer ontmoedigd, zeer verlegen dat ik alléén zoo hard ben voorwaarts gegaan, omdat al de slagen van den storm nu op één man zullen nederkomen.’ Daarbij begonnen ziekten en kwalen het lichaam, waarvan zooveel gevergd was, te teisteren. Te midden van die stormen daarbuiten, spoedde de maand Maart 1791 ten einde. De Nationale Vergadering had nimmer zich zoo onderworpen aan Mirabeau gevoeld. In een zware discussie over het regentschap stemde hij ook op dit punt voor het monarchale beginsel, dat een erfelijk, geen gekozen regentschap verlangde. Toen kwamen de debatten over de mijnen, met de twistvraag of de mijnen behoorden aan den staat of aan de eigenaars van den grond. Mirabeau verdedigde de meening dat zij aan den staat moesten worden toegewezen, doch met dit voorbehoud, dat de exploitatie daarvan aan de vroegere eigenaars, indien zij zulks wilden, moest worden afgestaan. Met veel vuur behandelde hij deze quaestie, en stond hij deze meening voor, omdat hij op die wijze tevens zijn vriend La Marck een dienst deed, wiens fortuin betrokken was in de mijnen. Het was den 27sten Maart, dat het groote debat zou plaats hebben. Mirabeau was reeds eenige dagen ziek. Hij ging echter uit om zijn groote rede te houden. Hij kwam tegen drie uur 's middags bij La Marck terug. Hij wierp zich op een rustbank neder en zeide: ‘Uw zaak is gewonnen, maar ik ben dood.’

En zoo was het werkelijk. De ziekte nam in ééns geweldige proportiën. Hij stierf den 2^{den} April 1791. In de drie of vier dagen vóór zijn dood zat La Marck altijd bij hem. Mirabeau vertrouwde hem toen toe al die geschriften en nota's aan het Hof. ‘Het zou misschien voorzichtiger wezen,’ - zoo zeide hij tot hem, - ‘al die papieren te vernietigen, maar ik beken het, ik kan er niet toe besluiten; in die geschriften zal de nakomelingschap, hoop ik, de beste rechtvaardiging van mijn gedrag in deze laatste tijden vinden. C'est là qu'exite l'honneur de ma mémoire.’ - La Marck nam den bundel papieren en bracht ze weg. Toen teruggekomen en droevig naast den schoorsteen zittend van de kamer waar Mirabeau lag, hoorde hij den zieke hem roepen, en bij hem gekomen nam deze zijn hand en zinspelende op een vroeger gesprek over een schoonen dood, waarbij La Marck alléén den dood op het slagveld waarlijk schoon had genoemd - zag Mirabeau hem nu in de oogen en vroeg hij hem: Mon cher connaisseur en belles morts, êtes vous content?

Hij nam met zich mede de laatste hoop der monarchie. Want daarbuiten rolde de Revolutie ontzettend voort. Hij had het zelf reeds kunnen voorzien, dat zijn poging tot verzoening van orde en vrijheid mislukt was. Zijn plan bestond alleen als plan. Frankrijk ontsnapte aan de drukking die zoo knellend moest wezen, of liever, voelde ze niet eens. Al zijn werk in de laatste maanden aan dat plan was geweest een schermen in het luchtledige. Reusachtige molen, had hij zijn wieken naar alle streken geslagen; hij had niets opgevangen dan enkel wind. Juist de provincies, op wie hij had willen werken, door wie hij Parijs wilde herwinnen; juist die provincies waren haast nog geëxalteerder dan de hoofdstad zelve, en toonden het weldra in de keuze der Girondijnen, de eerste stelselmatige republikeinen. Zoo ging het Fransche leven buiten dat plan van Mirabeau om. Slechts schrikt men naderhand van tijd tot tijd op voor eene ontploffing. Men hoort van een vlucht van den koning. De burgers weten dan niet hoe dat kruid in ééns springt. Het zijn niet anders dan lagen en kruidmijnen, ééns gelegd door een stouten geest, die Mirabeau heette; die lagen en mijnen moesten volgens een bepaald plan op een gegeven tijd te-samen hun werk doen; ach! het plan was lang vernield; slechts enkele gangen bestaan nog, en uit zijn verband gerukt, knalt daar machteloos een dier mijnen los zonder resultaat, zonder vrucht, als een bedorven en vergeten vuurwerk!

IV.

Wij noemden onze studie Mirabeau's verraad. Wij behoeven de beteekenis van dat opschrift nu niet meer te verduidelijken. Toen het volk dat woord van verraad gebruikte, volgde het een instinct, dat scherper zag dan men oppervlakkig zou meenen. Want is het moeijelijk de gansche betrekking met het Hof zoo losweg als met een pennestreek te veroordeelen; het waarachtige verraad, dat Mirabeau tegen zijn volk heeft gepleegd, ligt in het gevoel van verachting, dat Mirabeau allengs voor het fransche volk over had. Hoe langer hoe sterker werd in de papieren van Mirabeau die toon van verachting. De maanden snellen voorbij en dit gevoel wordt slechts heftiger. Daar klinken van die bittere woorden, die een afgrond in het gemoed van Mirabeau doen zien. In een nota van 6 October 1790 treffen plotseling deze woorden: ‘Wanneer men den diepsten kern der zaken wil grijpen, dan komt men tot deze waarheid, dat het volk de Revolutie slechts zal beoordeelen naar dat ééne feit: of men het meer of minder geld uit zijn zak zal nemen? Of het meer op zijn gemak zal leven? Of het meer werk zal hebben? En of dat werk beter betaald zal worden?’ - Voorzeker, een enkele blik in de cahiers van 1789 geeft gansch andere wenschen en verlangens aan, dan alleen naar geld; maar het gezegde bewijst dunkt mij ten volle, dat Mirabeau niet langer aan het fransche volk geloofde. - Hoort nu zijn beschrijving van Parijs in de memorie van 23 December 1790: Cent folliculaires dont la seule ressource est le désordre: une multitude d'étrangers indépendants qui soufflent la discorde dans tous les lieux publics: tous les ennemis de l'ancienne cour; une immense populace, accoutumée depuis une année à des succès et à des crimes; une foule de grands propriétaires qui n'osent pas se montrer, parcequ'ils ont trop à perdre: la réunion de tous les auteurs de la révolution et de ses principaux agents: dans les basses classes, la lie de la nation: dans les classes plus élevées, ce qu'elle a de plus corrompu, voilà ce qu'est Paris. Is het mogelijk verachtelijker den voet te zetten op Frankrijks hoofdstad dan hier door Mirabeau geschiedt? - Na zulk een beschouwing is het niet te verwonderen dat Mirabeau ten lange leste tot het wreedste,

meest snijdende plan komt om Frankrijk te redden. Het is bijna een chirurgische operatie. Plaats Frankrijk, het verdorven, rottende Frankrijk, tusschen de twee hydraulische persen, mijn policie-atelier en mijn drukpers-atelier, en wij zullen zien! - Maar zag dan Mirabeau niet, dat het nieuwe Frankrijk, dat hij onder zijn kunstbewerking zou willen verkrijgen, onmogelijk het vrije Frankrijk kon zijn! Kon langs den weg der verdorvenheid de emancipatie worden bereikt? Kon door verdrukking van elke vrije uiting waarachtige onafhankelijkheid worden verkregen? Stel dat het plan gelukt was, in al zijn onderdeelen gelukt, dan had men een Frankrijk verkregen dat niet meer veerkrachtig genoeg was tot eenig werk, laat staan tot het werk der verzoening van vrijheid en autoriteit. - Mirabeau lette bijna niet op al zulke bedenkingen. Frankrijk was zoo diep gezonken, dat het helsche middel, dat hij voorstelde, dat middel, samengeweven uit veinzerij, oneerlijkheid en intrigue, volgens hem het laatste hulpmiddel was. En daarin - dat hij Frankrijk zoo verachtelijk vond, dat hij dat alles zelf erkende, dat hij durfde schrijven in zijn nota van 23 December: s'il ne s'agissait pas ici d'une dernière ressource d'un grand peuple, mon caractère me ferait rejeter tous ces moyens d'une intrigue obscure et d'une artificieuse dissimulation dont je suis forcée de donner le conseil - daarin ligt Mirabeau's verraad aan zijn land.

Men vervloekt niet straffeloos zijn eigen volk: te meer, wanneer dat volk Frankrijk is. Toch zal dat plan van Mirabeau altijd groote waarde blijven behouden. Naast de uitgewerkte plannen van Macchiavelli, van Retz, van Burke, van de Maîstre en van von Gentz, zal op het staatsplan van Mirabeau een helder licht blijven vallen.

In Frankrijk is door hem het groote probleem der verzoening van orde en vrijheid gesteld. Hij zelf stond er niet voor in, dat hij het werk kon volvoeren, - on ne peut répondre de rien dans un royaume comme la France, zeide hij in een nota van 1 September 1790 - maar hij heeft dat probleem als een echt kunstenaar van alle kanten bezien en bewerkt; toen met verrassende stoutheid en met al de kracht die in hem was in vorm en beeld gebracht, en aan de waardeering van dat kunstwerk door volk en koning al zijn gaven toegewijd. Nog klinkt ons die donderende stem toe: wij treden met ontzag terug voor die heftige gebaren; nog schitteren die oogen in de geschie-

denis ons toe. Hij was EEN MAN in staat om zulk een probleem te stellen.

Wie zal ontkennen, dat het probleem zulk een compleete persoonlijkheid vereischt? Een Ollivier moge in onze dagen, een oogenblik voor velen van ons (en ik zonder mij zelven wezenlijk niet uit) bijna groot zijn geschenen, toen hij het probleem uit den mond van Mirabeau, weleer vernomen, nastamelde: welhaast moet hij de wereld overtuigen, dat tot zulk een mannenwerk weeke phantastische hoedanigheden niet passen. De granietblokken, die hij een oogenblik heeft opgedolven - en zelfs Ollivier moet gewaardeerd worden toen hij het werk aanving - verpletteren hem, terwijl hij ze poogt opéén te stapelen. Arm land, dat steeds blijft worstelen met een probleem!

O Frankrijk! wat al bewerkingen hebt gij in onze eeuw moeren ondergaan; wat al ontploffingen zijn op uw terrein gehoord! Zijt gij waarlijk bestemd om onder al die bewerkingen onder te gaan? Hebt gij, zooals eenigen meenen, uw recht van bestaan als groote politieke natie verloren, sinds gij uw taak hebt afgewerkt en het idee der vrijheid en gelijkheid in uw groote Revolutie aan de wereld hebt getoond; gelijk de Israëlieten werden verspreid, toen zij het idee der godsdienst hadden gered; de Grieken ten onder gingen, toen zij het begrip van kunst hadden verwerkelijkt; de Romeinen vervielen, toen zij het idee van 't recht hadden bereikt? Zult gij over eenigen tijd worden het Athene der nieuwe geschiedenis, land zonder politieke kracht, maar brandpunt van goede vormen en van goeden smaak; zetel van een maatschappij, waar fijnheid van opvatting zich huwt aan doorzichtige klaarheid van gedachten; waar bevallige éénvoud door gemakkelijkheid van beweging zich toont? Wij gelooven het niet; want al dreunen nu de vreemde krijgsdrommen over uw provinciën, tegen uw Parijs; al heeft de hand van een speler, aan wien gij uw lot had toevertrouwd, uw laatste worp verspild; gij zijt toch het land, dat elk nieuw idee het eerst met hartstocht hebt liefgehad, en die liefde zal - al hebt gij door wuftheid en lichtzinnigheid zwaar misdreven - u redden. Men moge u straffen: het zij zoo: maar als men u gaat verachten, dan heft gij uw hoofd fier op; of zoudt gij niet meer de energie hebben dit tegenover de vreemde vijanden te doen, gij die uw eigen Mirabeau daarom verstiet?

H.P.G. QUACK.

Een boek met raadselen.

Lothair, by the right hon. B. Disraeli. In two volumes.

Stel u eens voor, mijn lezer, dat een onzer ministers of ex-ministers, nu hoofd der oppositie in de Tweede Kamer - b.v. de Heer van Bosse of de Heer Heemskerk Az. - het Nederlandsche publiek onverwacht vergastte op eenen roman! Wat verrassing, wat verbazing, wat opspraak, wat schandaal zou dat geven! Heeft de man niets beters te doen? Is dat nu voegzaam? Worden zóó de groote belangen des vaderlands behartigd? Laat hij dat aan schrijvers van beroep of aan liefhebbers die niets omhanden hebben, overlaten! Deze zouden waarschijnlijk de kreten zijn, waarmede het boek ontvangen wierd. De meest welwillende kritiek zou vragen: Is het wel voorzichtig, zich dus bloot te geven en daarmede zich zelven en zijne partij bij de eerstvolgende verkiezingen in gevaar te brengen?

Het schijnt, dat het Engelsche publiek zulk dingen lichter opneemt. Het schijnt ook, dat de Engelsche staatslieden van een ander maaksel zijn dan de Nederlandsche. In Engeland wordt het niet alleen niet vreemd gevonden, maar is het ook niet vreemd, dat de aanzienlijkste en meest invloedrijke leden van de regeering en het parlement hun politiek bedrijf met letteroefeningen afwisselen en onder de zorgen en beslommeringen van het publieke leven nog tijd en lust vinden om essays, historiewerken en zelfs works of fiction, ja vooral deze, te schrijven. Elk beroemd staatsman in Engeland is bijkans zonder uitzondering ook als auteur vermaard. Toch zal men niet kunnen zeggen, dat de Britsche staatsman minder zorgen en beslommeringen heeft dan de Nederlandsche, of dat hij zijne taak als staatsman met minder kennis of talent, met minder

ernst en toewijding vervult. De Engelsche staatslieden gelden nog altijd als modellen voor het levendig en grondig parlementair debat en hunne bluebooks zijn opmerkelijk door met beleid en takt gestelde staatsstukken. De Engelsche staatsman heeft niet minder te doen met groote en gevaarlijke kwestiën van binnenlandsche en koloniale politiek dan de Nederlandsche. En hij heeft bovendien te doen met de kwestiën van geheel Europa, van de geheele wereld! Hij heeft vooral niet minder tijd op te offeren aan de eischen van het gezellige leven, aan gastmalen, bals, feesten, jachtpartijen, aan bezoeken van aanzienlijke vreemdelingen, aan reizen naar Italië en het Heilige Land, aan lectuur en eindelijk aan zijne eigene huiselijke zaken, de opvoeding zijner kinderen en de administratie zijner goederen. Hij heeft tijd en kracht van lichaam en geest voor dat alles en bovendien nog voor het schrijven van dikke boeken, wier verschijning eene gebeurtenis is.

Waar ligt het aan? Aan natuurlijken aanleg? Aan opvoeding en vorming? Aan de levenswijze? Aan goede tijdsverdeeling? Aan gewoonte? Leefden wij nog in den tijd der prijsvragen, de beantwoording van deze vragen zou een' eerepenning waard zijn.

The right honorable Benjamin Disraeli is in dit opzicht een der merkwaardigste stalen van den Engelschen staatsman. Sedert de dagen van Sir Robert Peel's ‘afval’ - en dat is nu al vijf en twintig jaren geleden - leider der conservatieve partij in het Lagerhuis, was hij haar minister als zij aan het bewind trad, haar hoofd en orgaan als zij oppositie voerde. Altijd eene zware taak, zoowel in 't eene als in het andere geval; eene taak die ongemeen talent en de grootste inspanning van krachten vordert voor nooit rustenden strijd, niet alleen met de tegenpartij, maar ook met de oneenigheden en jaloerschheden van eigen partijgenooten; eene taak die niet alleen talent en vernuft, maar ook ernstige studie oplegt, omdat de leider ondersteld wordt in elke kwestie te huis te zijn en elken toestand te beheerschen. Wij hebben ons nu niet met Disraeli's politiek en haren invloed in Engeland in te laten; wij hebben er alleen op te wijzen, dat hij geen gewoon man zijn kan, die thans haast vijf en twintig jaren op dien moeielijken post heeft

kunnen standhouden, die jong door de ouderen met ontzag werd bejegend en ouder wordend nog voor geen jongeren behoeft te wijken, en die onder en door alles heen zijne populariteit heeft behouden. Want populair is hij; blijft hij bij tegenstanders en medestanders beide. Voor hunnen Ben, hunnen Dizzy hebben alle Engelschen een hoekje in hun hart open, of zij zijne politiek bestrijden dan ondersteunen.

Deze populariteit heeft hij echter voor een groot deel te danken aan zijne originaliteit. Er vloeit Oostersch bloed door zijne aderen, even als bij wijlen onzen Da Costa. Hij heeft dit nooit verloochend, hij was er zelfs in vroegere dagen niet weinig grootsch op. Maar al had hij het willen verbergen, het ware hem onmogelijk geweest. Dat warme, driftig stroomende bloed dringt aan het licht in zijn geheele wezen en bestaan, in zeggen en doen, in scherpen, al zij het niet altijd juisten, politieken blik, in onvergelijkelijke gevatheid, in tintelend vernuft en schrijnenden spot, in vlagen van genialiteit, maar ook in luchtigheid van zin, gemis aan ernst en ongelijkmatigheid van humeur.

Deze zelfde eigenschappen hebben Disraeli ook gemaakt tot hetgeen hij als auteur geworden is en den stempel op zijne werken gedrukt. Zoo heeft hij door originaliteit meer dan door eenige andere gave ook als novellist zijne populariteit in en buiten Engeland verworven. Geen eenheid van plan en geleidelijke ontwikkeling, geen diep doordringen in al de plooien van een karakter, geen haarfijne teekening van het volksleven, geene grondige studie van zeden of historie, geen innig mededoogen met het lijden der beproefden, geen geestdrift voor groote, edele daden, geen sympathie met het lief en leed in den kleinen huiselijken kring trekken u hier bij voorkeur aan. Veeleer iets pikants in vorm en stijl, een gewaagde greep, een schitterende gedachte, eene verrassende combinatie, boven al een niemand en niets sparend sarcasme. Hier is eenige verwantschap met Heine zichtbaar. Het verhaal gaat meestal met horten en stooten en *salti mortali;* waar het op uit zal loopen schijnt de geringste zorg van den auteur te zijn; hij weet, dat een kat, hoe zij ook valt, altijd op haar pooten terecht komt. Het krioelt van personen op zijn tooneel. Zij treden op als hij ze noodig heeft, zij verdwijnen als zij hun woord gezegd of hun pas gemaakt hebben; hij ziet verder niet naar hen om. Hij houdt er van, zijnen held te leiden *into a scrape*.

Hoe hij hem er weer uitbrengt is van later zorg. De ontknooping eindelijk is doorgaans de meest onmogelijke dramas der Porte St. Martin waard. Coningsby heeft de dwaasheid zijnen rijken en machtigen grootvader te vertoornen, die hem onterft en zijn vermogen vermaakt aan de danseres Flora. Gelukkig heeft Flora de tering al onder de leden en daarbij eene teedere gehechtheid aan Coningsby. De aristocratische Egremont heeft de dwaasheid verliefd te worden op Sybil, een meisje uit het volk, de dochter van een meesterknecht. Gelukkig rooft een medeminnaar van Egremont bij een oproer een kistje met papieren, die bewijzen, dat Sybil recht heeft op groote goederen, die sedert eeuwen aan haar geslacht ontfutseld waren, en sterft terwijl hij den roof pleegt. *All's well that ends well!* - Desniettemin leest gij Disraeli's romans: want er is leven, beweging, drukte in; hij verstaat de groote kunst, u bezig te houden. En wat niet zijne minste verdienste is: hier en daar geeft hij u te denken. Gij zult niet licht den geheelen roman voor de tweede maal doorlezen; maar gij zult enkele bladzijden, wanneer het boek u eens weder in de handen komt, met hetzelfde genot als de eerste reis op nieuw openslaan.

Deze zijn ook de gebreken en deugden van LOTHAIR, de nieuwe roman van Benjamin Disraeli, die, na betrekkelijk lange ruste zijner pen, eenige maanden geleden verschenen is, die met spanning te gemoet gezien, met haastige hand gegrepen werd - zoo als bij zulke *nouveauté* past. Maar het is te vreezen, dat menig lezer het boek met weinig voldoening - althans met een gevoel van teleurstelling - uit de handen gelegd heeft. Want de gebreken zijn hier meer dan de deugden. De eerste zijn zoo in het oog vallend, de laatste zoo verscholen, dat men, zoo het boek naamloos verschenen was, het alleen aan de eigen manier van den schrijver voor een werk van den geestigen staatsman herkend zou hebben, en dat de uitgever groote kans zou loopen slechte zaken te maken, indien ‘Lothair,’ in plaats van het nieuwste werk van een gevierd auteur, de eerste proeve eens onbekenden beginners was.

Lothair is een jongman van hoogen en ouden adel en onmetelijken rijkdom. Hij treedt in de wereld en voor ons op even voor het tijdstip waarop hij meerderjarig worden zal. Hij is sedert zijn geboorte wees en onder momboorschap van twee voogden, door zijnen vader bij testament benoemd, de een een

voormalig Anglikaansch geestelijke, die echter na zijne benoeming tot de Roomsche kerk overgegaan en spoedig tot de hooge waardigheid van kardinaal opgeklommen is, de ander een Schotsch edelman, oom van den pupil, bij wien hij zijn eerste opvoeding ontvangen heeft. Daarna is hij eerst naar Edinburg, vervolgens naar Oxford ter hoogeschool gegaan, maar schijnt van de studie niet veel werk gemaakt te hebben. Althans wij vernemen, dat hij in de nabijheid der laatstgenoemde stad eene keurige stoeterij bezit, en het eenige bezoek, dat wij hem aan Oxford zien brengen, dient om door zijn persoonlijke tusschenkomst orde te stellen op zijne stallen, waar door zijne afwezigheid onregelmatigheden en misbruiken zijn ingeslopen. Voor 't overige brengt hij den laatsten tijd voor zijne studiën bestemd, liever op de landgoederen zijner adellijke vrienden en in Londen door.

Men zou zich echter vergissen, indien men hieruit opmaakte, dat Lothair een doorbrenger of paardentuischer was. Integendeel, hij heeft een afkeer van *the turf*. Hij wordt bij ons ingeleid als een lieve jongen, knap van uiterlijk, in de hoogste mate fatsoenlijk en welgemanierd, doch nog wat schuw en onhandig. Het blijkt, dat hij zeer verstandig en ook goed onderwezen is, maar hij komt weinig uit en is veel in zich zelven gekeerd. Hij is noch driftig, noch vinnig, noch heerschzuchtig, veeleer zachtmoedig en gaarne zich overgevende aan de leiding van anderen.

Een der vele raadselen, waarvan de auteur de oplossing aan zijnen lezer overlaat, is, hoe het karakter van Lothair zich in deze richting heeft kunnen ontwikkelen onder eene opvoeding in de Schotsche Hooglanden, in de vrije natuur en in de woning van een' wel liefhebbenden maar strengen voogd (‘harsh education’ noemt hij het zelf); want de Schotsche edelman met zijne steile presbyteriaansche begrippen was er in geslaagd den roomschen geestelijke van allen persoonlijken invloed op hunnen gemeenschappelijken pupil te borooven. Zelfs had kardinaal Grandison hem door een proces moeten dwingen om althans dit te verkrijgen, dat Lothair, in plaats van te Edinburg, overeenkomstig het testament zijns vaders, te Oxford zou gaan studeeren. Men zou verwacht hebben, dat zulk eene opvoeding van den jongman allerminst zou hebben gemaakt wat hij werkelijk blijkt te ziju: een droomer.

Lothair gaat de vacantie doorbrengen bij de familie van een

medestudent, Bertram, met wien hij innige vriendschap gesloten heeft. Het is een zeer gelukkig gezin. De Hertog en de Hertogin (hun naam wordt in den roman in het geheel niet genoemd en zij komen niet anders dan met dit praedicaat voor) zijn even beminnelijk als rijk. Een zwerm van dochters omgeeft hen. Vier van deze zijn reeds gehuwd met aanzienlijke en vermogende edellieden; alle zijn even schoon als lieftallig. Terwijl hare echtgenooten in Noorwegen op de jacht zijn of met hunne jachten op zee zwerven, houden zij mama gezelschap op het vorstelijk Brentham, een der vele kasteelen en paleizen die den hertog toebehooren. Zij verdrijven den tijd met tapisseriewerk, croquet en muziek. Eene jongere dochter, Lady Corisande, een ontluikende bloem van zeventien jaren, schooner nog dan al hare zusters, zal in de volgende *season* hare intrede in de wereld doen. Zij zingt heerlijk, en volgens eene opmerking, die door verscheidene personen gemaakt wordt, overtreft de uitdrukking in haren zang nog de schoonheid van hare stem. Iets, dat bij een meisje van zeventien jaren zeker zeer opmerkelijk is. Natuurlijk voelt Lothair zich tot dit bekoorlijke meisje aangetrokken, en niet vele dagen na zijne komst weet hij de Hertogin van eene croquetpartij, waarmede de familie zich vermaakt, weg te troonen, om haar op eene eenzame wandeling Lady Corisande's hand te vragen. Het tooneeltje is aardig genoeg en kan dienen om ons inzicht te geven in Lothairs karakter en ontwikkeling; het is tevens een staaltje van den eigenaardigen toon van conversatie, die door het geheele boek heen loopt.

De Hertogin had met haren gast een kort bezoek aan de boerderij gebracht. Zij zeide:

‘Mrs. Woods (de boerin) en hare melkmeisjes zien er uit als een Hollandsche schilderij. Zijt gij al in Holland geweest?’

‘Ik ben nog nergens geweest,’ zeide Lothair.

‘Gij moest reizen,’ zeide de Hertogin.

‘Ik heb er geen lust in,’ zeide Lothair.

‘De Hertog heeft mij eenige Koreesche hoenders geschonken,’ zeide de Hertogin tegen Mrs. Woods, toen zij hun bezoek hadden ten einde gebracht; ‘zoudt gij ze voor mij willen oppassen?’

‘Wel Mevrouw, ik zou er alle zorg voor willen dragen; maar zij zijn nog al lastig en ik was niet gelukkig met de Cochinkippen. Als het u hetzelfde was had ik liever, dat zij naar de volière gebracht werden.’

‘Ik zou de volière wel eens willen zien,’ zeide Lothair.

‘Goed, wij zullen er heen gaan.’

Dit verlengde hunne wandeling vrij wat, en bracht hen nog verder af van de speelplaats.

‘Ik wenschte wel dat Uwe Genade mij een groote gunst wilde bewijzen,’ zeide Lothair, plotseling een vrij lang stilzwijgen afbrekende.

‘En wat is dat?’ zeide de Hertogin.

‘Het is een zeer groote gunst,’ herhaalde Lothair.

‘Als het in mijne macht is, haar toe te staan, dan is de grootheid der gunst eene voldoening te meer voor mij.’

‘Nu dan,’ zeide Lothair sterk blozende en zeer ontdaan sprekende, ‘ik zou uwe vergunning willen vragen om uwe dochter mijne hand aan te bieden.’

De Hertogin zag verbaasd op. ‘Corisande!’ riep zij uit.

‘Ja, Lady Corisande.’

‘Corisande,’ antwoordde de Hertogin na eene pause, ‘heeft nog hare intrede in de wereld niet gedaan. Corisande is een kind; en gij, - gij, mijn lieve vriend - ik hoop gij zult het mij vergeven dat ik het zeg - zijt niet veel ouder dan Corisande.’

‘Ik begeer niet in de wereld te verschijnen,’ zeide Lothair op zeer beslisten toon.

‘Ik heb niets tegen jong trouwen,’ zeide de Hertogin. ‘Ik ben zelf jong getrouwd en mijne kinderen ook; en ik ben zeer gelukkig en hoop dat zij het ook zijn. Maar een weinig ervaring van het leven in de maatschappij vóór wij ons vestigen is zeer wenschelijk, en, naar ik geloof, een der voorwaarden van het geluk dat wij allen zoeken.’

‘Ik haat de maatschappij,’ zeide Lothair. ‘Ik zou mij nooit buiten mijn huiselijken kring begeven als het die kring was, dien ik mij voorstel.’

‘Lieve jonge vriend,’ zeide de Hertogin, ‘gij kunt bezwaarlijk genoeg van de maatschappij gezien hebben om er zoo stellig over te spreken.’

‘Ik heb er ruim genoeg van gezien,’ zeide Lothair. ‘Verleden winter bezocht ik eene soirée - ik was er expres voor overgekomen - en zoo iemand mij ooit weder op eene tweede betrapt, mag hij mij straffen naar goedvinden.’

‘Ik vermoed, dat dat een vervelende partij was,’ zeide de Hertogin glimlachende en beproevende aan het gesprek een minder ernstigen toon te geven.

‘Neen, het was een groote partij en juist niet vervelend. Dat was het niet; maar al wat ik zag en hoorde stuitte mij. Ik vond er niets dan affectatie, valschheid en kwaadwilligheid.’

‘O hoe akelig!’ zeide de Hertogin. ‘Maar toen ik van de maatschappij sprak, meende ik juist niet het gaan op partijen. Ik bedoelde kennis van de wereld en die ervaring, die ons in staat stelt juiste denkbeelden over de dingen van het leven te vormen.’

‘O, wat dat betreft,’ zeide Lothair; ‘mijne denkbeelden zijn reeds gevormd omtrent elk onderwerp, dat is te zeggen, omtrent elk onderwerp van gewicht; en, wat meer zegt, zij zijn onwrikbaar.’

‘Dit zou ik van Corisande niet durven zeggen,’ zeide de Hertogin.

‘Ik onderstel, dat wij op alle groote punten eenstemmig zijn,’ zeide Lothair, een oogenblik nadenkende. ‘Hare ingenomenheid met de Staatskerk moge iets sterker zijn dan de mijne, doch hiervan voorzie ik geen blijvende moeielijkheid. Ofschoon mijn oom mij dwong de presbyteriaansche godsdienstoefening te volgen, had ik er toch altijd een afkeer van en bleef mij als lid der Engelsche kerk beschouwen. En wat nu kerken aangaat, zij is er voor, die te bouwen; en scholen, ik wil er zoo veel stichten als men maar noemen kan. Ik ben van oordeel, dat men het volk niet te veel opvoeding geven kan, mits zij op een godsdienstigen grond gevestigd zij. Ik zou liever mijn gansche vermogen prijs geven dan onkerkelijk onderwijs toestaan.’

‘Ook ik zou niet gaarne eene andere opvoeding zien dan de godsdienstige,’ zeide de Hertogin.

‘Nu dan,’ zeide Lothair, ‘ziedaar ons leven, althans een groot deel er van. Voor het overige is er nog iets, waaraan ik mij geheel wil wijden en waarbij ik gevoel, dat Lady Corisande met mij zal instemmen - de uitroeiing van het pauperisme.’

‘Dat is een zaak van omvang,’ zeide de Hertogin.

‘Het is de schrik van Europa en de schande van Groot-Britannië,’ zeide Lothair; ‘en ik ben besloten er de handen aan te slaan. Mijns inziens is het pauperisme niet zoo zeer een kwestie van loonen als van woning. Als de werkende klassen met hunne tegenwoordige inkomsten goed gehuisvest waren, zouden zij rijker zijn. Zij zouden tevens gezonder en gelukkiger zijn. Ik ben hiervan zoo overtuigd, dat ik, zoodra

ik mijn eigen meester ben, 2000 woningen op mijne goederen bouwen zal. Ik heb de teekeningen al klaar.'

'Ik ben zeer voor betere huisvesting van de armen,' zeide de Hertogin, 'maar pas op, dat uwe woningen huisjes worden en geen villa's, zoo als die van mijn neef, den Hertog van Luton.'

'In die fout zal ik niet vervallen,' antwoordde Lothair. 'Mijne gedachten zijn er steeds mede bezig. Het verveelt mij van mijn groot vermogen te hooren spreken, en ik ben mij bewust, dat het mij nooit eenig geluk heeft aangebracht. Ik heb veel alleen geleefd en veel over al deze dingen nagedacht, maar ik voel nu, dat ik onmachtig zal zijn om te handelen wanneer ik geen steun vind in een gelukkig eigen huis.'

'En gij zult het op uwen tijd hebben,' zeide de Hertogin; 'met die goede en verhevene gedachten verdient gij het. Maar neem den raad aan van iemand, die uwe moeder lief had en voor u dezelfde genegenheid wil koesteren als voor hare eigene kinderen. Zie wat meer van de wereld vóór gij een stap doet die niet ongedaan worden kan.'

Lothair schudde het hoofd. 'Neen,' zeide hij, na een oogenblik zwijgens, 'mijn ideaal is, gehuwd te zijn zoo als ik wensch, bezoeken op Brentham te brengen, en als de bezoeken op Brentham afgeloopen zijn, bezoeken van u en den Hertog te ontvangen.'

'Dat zou inderdaad een idyllisch leven zijn,' zeide de Hertogin.

Een poosje wandelden zij zwijgend voort.

Eensklaps zag Lothair de Hertogin aan en zeide: 'Heeft Uwe Genade er iets tegen dat ik met uwe dochter spreek?'

'Ja, liefste vriend. Wat gij Corisande zoudt te zeggen hebben zou haar maar in verwarring brengen. Haar karakter is nog niet gevormd, en wat er van worden zal, is nog niet duidelijk, althans voor mij. Zij heeft niet de eenvoudige natuur van hare zusters. Haar geest is dieper en moeielijker te vatten; met teedere zorg bespied ik zijne ontwikkeling.' Daarna ging zij op luchtiger toon voort: 'Gij kent ons nog maar weinig. Tracht meer van ons te weten. Iedereen in onzen kring schat u hoog; gij zijt de broederlijke vriend van onzen oudsten zoon. Waar wij zijn, zult gij een te huis vinden; maar roer dit onderwerp niet weer aan, althans vooreerst niet; want het maakt mij verlegen.' Toen nam zij zijn arm en drukte dien. En zij waren bij de croquet-partij teruggekeerd.

Ziedaar Lothair: twintig jaar; schatrijk; een onbedorven natuur; met edele denkbeelden en groote plannen en -verliefd. Zoo moet hij de wereld in. De Hertogin heeft het hem gezegd. Wat zal de wereld van hem maken?

Wie nu meent, dat Lothair zal worden blootgesteld aan de gewone verleidingen, welke een schatrijk en onervaren jongman in de groote wereld belagen, vergist zich zeer. Zij heeft andere beproevingen voor hem in voorraad.

Wij hebben reeds gezien, dat zijn oom, de Schotsche edelman, er in geslaagd was, den medevoogd, kardinaal Grandison, buiten alle persoonlijke aanraking met den jongeling te houden. Alleen bij het beheer der goederen van dezen jeugdigen Croesus wordt de geestelijke heer gekend, en dit geschiedt door tusschenkomst van den zaakwaarnemer, of laat ons zeggen notaris (sollicitor) Mr. Giles, van het kantoor Roundells, Giles and Roundell. Bij gelegenheid van de afrekening wegens een houtkap, die zich over zeven graafschappen uitstrekte en £, 38,000 inbracht, verneemt de kardinaal, dat Lothair denzelfden dag bij den notaris zal dineeren, en neemt eene uitnoodiging aan voor de soiree, die op het diner volgen zal. Van het gesprek tusschen Lothair en zijn voogd vernemen wij niets dan het volgende:

‘Deze had niet onze eerste ontmoeting moeten zijn,’ zeide de kardinaal; ‘maar ik voel mij zoo gelukkig, dat ik het verledene, hoe ik het ook betreur, kan vergeten.’

‘Ik ben u niettemin dankbaar voor vele diensten mij door u bewezen, en heb meer dan eens er over gedacht om de vrijheid te nemen van Uwe Eminentie persoonlijk van mijne erkentelijkheid te verzekeren.’

Doch de kennismaking is aangeknoopt en het zal des kardinaals schuld niet zijn zoo zij weder wordt afgebroken. Zij ontmoetten elkander telkens weder en spraken over alles, kunst, wetenschap, zeden, politiek, over alles, behalve religie. Op zekeren tijd bracht de kardinaal zijn jongen vriend in het huis van eene aanzienlijke Roomschkatholieke familie, Lord en Lady St. Jerome en een nichtje, Clara, schoon als eene madonna. ‘En de gloeiende welsprekendheid van Lady St. Jerome deed het zaad ontkiemen, dat de kardinaal argeloos gestrooid had.’

Maar op de soirée van Mrs. Giles had Lothair nog eene andere ontmoeting gehad. Hij had er gezien en uit de verte bewonderd, maar met gesproken, eene vrouw van statige gestalte en zuiveren edelen Griekschen gelaatsvorm, wier geheele

voorkomen, wier blik, een oogwenk op hem gevestigd, diepen indruk op hem had achtergelaten. Een gedienstige geest, ‘een parasiet’ die alles wist en allen kende, had hem medegedeeld, dat zij Theodora heette, uit Italië geboortig, met een Engelschman gehuwd was en een nieuwen godsdienst predikte. Weinig tijds later ontmoette hij Theodora op nieuw, toen hij op weg was naar zijne stallen nabij Oxford. Hij mocht haar een kleinen dienst bewijzen en twee dagen met haar en haren echtgenoot, kolonel Campian, die blijkt een Amerikaan te zijn, doorbrengen en kreeg verlof haar een bezoek te brengen op een buiten, Belmont, dat zij in de nabijheid van Londen bewoonde.

En nu beginnen de beproevingen van Lothair. Drie machten voeren met elkander strijd om hem onder hare heerschappij te brengen; drie machten, verpersoonlijkt in drie schoone vrouwen: de fiere Lady Corisande, de engelachtige Clara Arundel, en Mrs. Campian, de goddelijke Theodora. De kamp wordt gevoerd om de heerschappij over zijn edel, ontvankelijk gemoed, over zijn invloed als Engelsch edelman van hoogen rang en - over zijn onmetelijken rijkdom. Niet, dat deze drie vrouwen op deze laatstvermelde winst het oog hebben. Zij zijn allen edele naturen. De aristocratische Corisande kan niet dulden, dat de jonge edelman ontrouw zou worden aan zijn geslacht, aan zijn vaderland, aan zijn kerk, de kerk van Engeland. De dweepende Clara wil zich ten offer geven voor het heil zijner ziel, die alleen door terugkeer tot de Heilige Moederkerk gered kan worden; Theodora gloeit van liefde voor de vrijheid, voor de vrijheid van Italië in de eerste plaats, en stort dien gloed in zijne borst over. Maar achter haar schuilen en werken geheimzinnige krachten, van welke deze drie vrouwen de onbewuste werktuigen zijn; en deze hebben het zeer praktisch zoowel op zijn onmetelijk vermogen als op zijn persoon gemunt.

Lothair geeft zich geheel over aan den invloed, dien de macht der schoonheid over hem uitoefent. Corisande, wie hij in de opwelling der eerste verliefdheid hart en hand had willen aanbieden, treedt meer op den achtergrond. Wel ziet hij haar nog dikwijls, wel is zij hem met hare ouders een lieve gast als hij op zijn kasteel Muriël Towers zijne meerderjarigheid viert, wel wordt daar de vertrouwelijke omgang, op Brentham begonnen, voortgezet. Maar niet voor haar is hij vervuld met die gloeiende bewondering, die hem bezielt wanneer hij weken lang met Clara te zamen is op het landgoed der St. Jerome's, Vauxe, en die hij bij

wijlen uitstort in bewoordingen, welke zij slechts in ernst had op te nemen, om hem voor altijd aan haar te verbinden. Nog dieper is het gevoel, dat hem onweerstaanbaar naar Theodora trekt. Corisande vond hij lief, Clara bewonderde hij, Theodora aanbidt hij; bij haar vindt hij zijn geluk, zonder haar kan hij niet leven, voor haar legt hij zijn hart open. ‘De tijd dien hij in haar gezelschap doorbracht, was de gelukkigste van zijn leven. Meer dan dit. Hij kon zich geen grooter geluk denken, en al wat hij verlangde was, dat het nooit zou eindigen. Sedert hunne eerste ontmoeting waren nauwelijks vier en twintig uren verloopen waarin hij haar niet ten minste eenmaal gezien had; en nu (het geldt hier het oogenblik, waarop hij zich alleen in zijn kasteel bevindt, de gasten afwachtende, die er met hem feest zullen vieren) ‘en nu, niettegenstaande al het nieuwe dat hij om zich heen zag, en al de groote belangen waarvan het tot hem sprak, voelde hij een leegte, die alleen haar tegenwoordigheid of het uitzicht op haar tegenwoordigheid kon aanvullen. Hare stem weerklonk in zijn oor; zijn oogen staarden op een beeld, onzichtbaar voor elk ander; hij zag of deed niets zonder er onwillekeurig haar oordeel en goedkeuring aan te verbinden.’ En op eene andere plaats, iets later: ‘Zoo ver was het gekomen, dat hij zich het leven niet meer kon denken zonder hare voortdurende tegenwoordigheid, en dat met hare voortdurende tegenwoordigheid het leven zaligheid zijn zou. Al zijn denken, al zijne diepe onderzoekingen en stoute voornemens, al zijne verhevene overpeinzingen over God en de menschheid, over leven en onsterfelijkheid, over den oorsprong der dingen en godsdienstige waarheden liepen uit op een overspannen gevoel, dat in dit beeld en in geen ander werkelijkheid kon vinden. Wat zou zijne toekomst zijn? Donker en jammervol. Haar voortdurend aanwezen zijn eenig geluk, haar voortdurend aanwezen eene onmogelijkheid. Hij voelde zich op den rand van een afgrond.’ Hier staan wij voor een nieuw raadsel, waarvan de auteur ons de oplossing schuldig blijft. Hoe kon de twintigjarige jongeling aldus onder de heerschappij geraken van eene vrouw van bijna veertig jaren? Want dien leeftijd moet Theodora in 1868 bereikt hebben, die als model gediend heeft voor het beeld der République Française op de munten van 1848. Het is waar, het verschijnsel is niet zeldzaam, dat de eerste uitbarsting van den hartstocht van volwassen knapen eene vrouw van rijpen

leeftijd tot haar voorwerp kiest. Maar dit verschijnsel heeft veeleer een physiologischen dan een psychologischen grond. En hoeveel zinnelijks er zich ook onmiskenbaar mengt in Lothairs overgave aan deze schoone vrouw, de betrekking tusschen hen blijft, ook bij den meest vertrouwelijken omgang, volkomen rein.

Onder dit alles en onder de vele afleidingen van het leven in Londen, van gezellig verkeer in de aristocratische kringen, van bals en soirées, waarin hij meer en meer smaak krijgt, van de schitterende feesten op Muriel Towers tot viering zijner meerderjarigheid, blijft Lothair peinzen en mijmeren. Hij is bij buien afgetrokken en somber. Hij verdiept zich in philosophische stelsels, hij vorscht naar den oorsprong der dingen, hij poogt de raadselen van het leven te peilen; bovenal, hij zoekt naar den eenigen waren en zuiveren godsdienst. Daarbij laat hij zich geheel door zijne toevallige omgeving beheerschen. Heden staat hij op het punt zich gewonnen te geven aan de fijngesponnen redeneeringen der roomsche geestelijken, die om hem heen zwermen; morgen laat hij zich vangen in de transcendentale beschouwingen van een modernen philosooph. Een eigen meening heeft hij nooit; hij twijfelt, hij vraagt, hij stemt toe en zucht. Of wel, en dit komt niet zeldzaam voor, juist op het punt als het ernstig gesprek tot eene conclusie moet komen, begint hij een praatje over zeer alledaagsche dingen.

Het meeste en het dringendste gevaar dreigt echter van de zijde der Roomsche geestelijkheid. Met kennelijke voorliefde heeft Disraeli haar stelsel van intrigues, hare geheime overleggingen en slim verzonnen plannen geteekend. Met kennelijke voorliefde, maar tevens met kennelijk leedvermaak over de herhaalde mislukking van deze plannen. Hier zou de vermakelijke zijde van den roman zijn, indien de teekening niet al te dikwijls in caricatuur ontaardde. Het is wel eene machtige bende, die hier alle krachten inspant om Lothair en zijne millioenen in haar net te omstrikken. Daar is de omzichtige en liefdevolle kardinaal Grandison; daar zijn de Monsignores Berwick en Catesby; de eerste een groot politicus, die tusschen Rome en Londen heen en weer trekt, onder weg bezoeken bij Keizer Napoleon aflegt, geheime conferentiën met vreemde gezanten

houdt, en in 't eind de oorzaak is, dat de voorgenomen ontruiming van den Kerkelijken Staat door de fransche bezetting niet geschiedt en dat de chassepots van de Failly bij Mentana wonderen doen; de ander een intrigant *en sous-ordre*, die de fijne zetten uitdenkt en uitvoert en de dagbladen voor de verspreiding van verdachte insinuatiën en leugenachtige vertelsels bezigt. Daar is voorts nog een ander prelaat, Monsignore Chidioch, van wien wij evenwel weinig vernemen, alsmede de zoetsappige, geleerde pater Coleman, wien de bijzondere taak is opgedragen Lothair nooit uit het oog te verliezen; daar is de schatrijke romeinsche prinses Tarpeja-Cinque Cento, met een stoet van Engelsche en Italiaansche geloovigen; eindelijk, op het beslissend oogenblik daagt het geheele college van kardinalen als een nuttige hulptroep op, en verschijnt zelfs de Paus in schemerachtig licht op den achtergrond. De hoofdrollen echter bij deze pogingen tot bekeering van Lothair blijven toegewezen aan de levenslustige Lady St. Jerome, en aan die engel van schoonheid en heiligheid, Clara Arundel, die hem bijkans, tusschen eene quadrille en een wals bij gelegenheid van het groote feest op Muriel Towers, gewonnen had.

Dit alles nu is niet zeer nieuw en doet ons al te veel denken aan de honderd romans - voor en na Sue's Juïf Errant - waarin de kunstgrepen der roomsche proselietenmakerij schering en inslag zijn. Maar nieuw is wel de verrassende wijze, waarop Lothair telkens gered wordt op het oogenblik zelf, waarop hij in de fuik zal loopen. Reeds in den aanvang is hij er zachtkens en onmerkbaar toe gebracht om in eene kapel te Londen eene mis bij te wonen. De dagbladen hebben, dank den ijver van Monsignore Catesby, het publiek al op aanstaande groote gebeurtenissen opmerkzaam gemaakt. Zijn laatste aarzeling is overwonnen en Catesby zelf heeft op zijn verzoek reeds zijn rijtuig tegen half negen besteld. Het rijtuig komt voor: ‘Hij was in diep gepeins verzonken toen het hem werd aangezegd. Hij schrikte op als uit een droom, drukte zijn handen voor de oogen en bleef zoo eenige oogenblikken staan; toen, met den uitroep “Jacta est alea” ging hij de trappen af.’

‘Waarheen Mylord?’ vroeg de knecht, het portier openende.

‘Lothair scheen zich te bedenken en zeide toen: ‘Naar Belmont.’

Hier was het zijn eigen besluiteloosheid, die hem redde.

Maar de groote strijd wordt gevoerd op Muriel Towers, waar alle vrienden en genooten van Lothair samen stroomen om den

grooten feestdag met hem te vieren. De kardinaal verschijnt er met zijn gevolg; de anglikaansche Bisschop der nabijgelegene stad Grandcester komt er met zijn staf. Alleraardigst is de teekening der beide strijdvoerende mogendheden tegenover elkander, hunne diplomatische wendingen, hunne kleine uitvallen, hunne voorzichtige verkenningen van het terrein. De kardinaal spreekt op den gemoedelijksten toon met zijn geliefden pupil. De Bisschop weet een geheim onderhoud met hem te verkrijgen. Lady Corisande is bedrijvig, Clara lieftallig en ernstig, Theodora fronst de junonische wenkbrauwen. Het is de strijd om het lijk van Patroclus. De groote vraag, die alle gasten in spanning houdt en waarop wederom een fijn gestileerd dagbladartikel van Monsignore Catesby bij voorraad het antwoord weet te geven, is: zal Lothair den dag zijner meerderjarigheid eene mis bijwonen, die de kardinaal te Grandcester zal vieren, of zal hij in de kapel van zijn kasteel, omringd van zijne vrienden en vasallen, de communie ontvangen van den Engelschen Bisschop? Tot het laatste oogenblik weifelt de evenaar. Maar Lothair (men weet niet onder welken geheimzinnigen invloed) laat den kardinaal alleen met den bestelden extra-trein naar Grandcester aftrekken. Voor de tweede maal is hij behouden. Lady Corisande jubelt.

Doch zij heeft te vroeg gejubeld. Terwijl Monsignore Berwick intrigeert met de roomsche curie, met Napoleon en met de diplomaten, heeft Theodora hare geheime overleggingen met democraten en republikeinen, met den bekenden grooten bond, de M a r i a n n e , die over geheel Frankrijk zijne vertakkingen heeft en waarvan zij het geheimzinnige hoofd is, en door dezen ook op hare beurt met Napoleon, wien de bond van tijd tot tijd zijne voorwaarden stelt. De tijd schijnt rijp voor eene groote onderneming; want Napoleon heeft zich door de Marianne laten dwingen zijne troepen uit Rome terug te roepen. Alleen ontbreekt het aan geld om wapenen te koopen en soldaten aan te werven. Dat geld stelt Lothair beschikbaar, die als batig slot van de administratie zijner voogdij eene som van £ 200,000 in handen gekregen heeft. Eerst had hij deze willen besteden tot het bouwen van scholen en arbeiderswoningen, zoo als wij hem aan de Hertogin hebben hooren verklaren; kort daarna, onder den invloed van Clara Arundel geraakt, bestemde hij dit geld voor het bouwen eener kathedraal, zoo als Europa er nog geene bezit, waarvan hij haar de teekeningen in rood ma-

rokijnen band aanbood. Nu zal het dienen om Rome van de pauselijke heerschappij te bevrijden. Hem zelven vinden wij weinige maanden later in Italië, bij den staf van het kleine bevrijdingsleger, met kolonel Campian en Theodora en een geheimzinnigen generaal (het wemelt in dit boek van mysterieuse personen), die niet Garibaldi is, maar weinig minder dan Garibaldi. Wij vergezellen hem op zijne zwerftochten door de woeste bergpassen der Appenijnen. Alles belooft een voorspoedigen gang van den aanslag. Daar komen plotseling de Fransche troepen op Italië's bodem terug. Berwick's intrigues hadden getriomfeerd. Theodora wordt in een gevecht doodelijk getroffen en geeft in Lothair's armen den geest. Hij zelf is weinige dagen later getuige en deelgenoot van de volkomen nederlaag der republikeinsche benden bij Mentana.

Zwaar gewond en bewusteloos wordt Lothair van het slagveld opgeraapt en naar een klooster te Rome overgebracht, waar hij verpleegd wordt door Clara Arundel, die als liefdezuster de hospitalen rondgaat. Zijne genezing gaat zeer langzaam, maar in de lange dagen van ziekte en zwakte geniet hij de liefdevolle toewijding van zijne oude vrienden, Monsignore Catesby en pater Coleman. Zij verhalen hem fluisterend, dat er groote dingen met hem gebeurd zijn. Vrienden en vreemden, in wier kringen hij allengs wordt binnengeleid naarmate hij in krachten wint, groeten en eeren hem als een uitverkorene. Hij begrijpt niets van de hulde, waarvan hij het voorwerp is, overal waar hij verschijnt. Clara wil uit dankbaarheid voor zijne redding in eene der kerken van Rome een plechtig dankoffer aan de Heilige Maagd brengen. Men overreedt hem, dat erkentelijkheid en beleefdheid eischen dat hij daarbij tegenwoordig zij. Hij laat zich leiden in de kerk, die met prelaten en kardinalen en den hoogsten adel van Rome en van het katholieke Engeland gevuld is. Men wijst hem eene eereplaats, in de volte voor hem opengehouden, men geeft hem een brandende kaars in de hand en doet hem Clara volgen in eene statige processie door het ruime gebouw. Men vertoont hem aan het opgetogen publiek. Daar vindt hij te huis komende een dagblad (de vruchtbare pen van Catesby is weder aan het werk geweest), waarin met alle bijzonderheden verhaald wordt: hoe Lothair gevallen is in den strijd v o o r de kerk t e g e n de revolutie; hoe hij gered is door de Heilige Maagd; hoe deze in al hare liefelijkheid aan Clara verschenen is en haar geleid heeft naar de

plek waar hij vergeten lag te verbloeden; hoe dit het grootste wonder was der eeuw en van alle eeuwen, want dat de Heilige Maagd wel dikmaals reeds was verschenen aan eenvoudige lieden en boeren, even als Jezus zelf zijne prediking was begonnen onder de eenvoudigen, maar dat nu voor het eerst Rome zelf en het edelste wat Rome bevatte de genade van zulke verschijning had genoten; hoe alzoo een der aanzienlijkste zonen van het machtige Engeland een zoon der Kerk was geworden en hoe nu het onderpand was verkregen, dat geheel Engeland eerlang tot de Kerk terugkeeren zou. - Lothair is verpletterd. Hij is verloren. Als hij het waagt eenige bedenkingen te opperen tegen de juistheid van dit verhaal, wordt hem niet onduidelijk te kennen gegeven, dat men hem wel eens krankzinnig kon verklaren, wanneer hij een feit tegensprak, dat door afdoende getuigenissen bewezen was en door iedereen geloofd werd.

Het verdere verhaal is meer vreemd dan boeiend. Lothair, gesterkt door den geest van Theodora, die hem bij een eenzaam nachtelijk bezoek aan de ruïnen van het amphitheater verschijnt, en een weinig geholpen door Lord St. Jerome, die, hoezeer goed katholiek, toch te veel Engelsch edelman is, om niet af te keuren, dat er zoo ergerlijk spel met den jongeling gedreven wordt, ontsnapt aan de teedere omhelzingen zijner geestelijke vrienden. Tot herstel van gezondheid verlaat hij Rome en reist, begeleid door pater Coleman, naar Sicilië. Daar weet hij het nauwlettend toezicht van den vromen pater te verschalken en uit de halve gevangenschap, waarin men hem bewaart, te ontsnappen. Met een speronare, een open vaartuigje, waagt hij den niet ongevaarlijken tocht naar Malta. Hier is hij onder bescherming der Engelsche vlag. Hier vindt hij, wat meer is, een ouden vriend weder, Mr. Phoebus, den geniaalsten en beroemdsten en rijksten schilder van Engeland, die met zijne vrouw en schoonzuster, de schoonste vrouwen ter wereld, een pleiziertochtje op zijn stoomjacht door de Middellandsche Zee doet. Met hen reist hij verder naar een eiland op de Ionische kust, dat Mr. Phoebus van zijn schoonvader, een Griekschen prins, in pacht heeft, en waar Oostersche en Westersche weelde vereenigd het toppunt van genot bereiken. Hier vergeet

Lothair zijn leed, zijne angstvalligheden, ook zijne grondelooze mijmeringen en grootsche ideeën. Hij leeft nu om het leven te genieten. - Maar Mr. Phoebus ontvangt van den Keizer aller Russen eene zeer vereerende bestelling, waarvoor hij de noodige studiën in loco te Jeruzalem maken moet. Zoo vertrekt dan Lothair met zijn vroolijken en gastvrijen gastheer naar het Heilige Land. Deze Mr. Phoebus is eene figuur wel waard, dat wij nog een oogenblik bij hem stilstaan. Hij is een schoon, welgebouwd man, die in zijn voorkomen en manieren zijn afkomst uit Gasconje niet verloochent. Hij is schatrijk en mild tot verkwisting. Hij was een huisvriend van Theodora, die als Italiaansche met kunst dweepte, en hun vertrouwelijke omgang wekte aanvankelijk Lothair's ijverzucht op, tot dat hem bleek, dat de schilder gehuwd was. Wat Mr. Phoebus onderscheidt, meer nog dan zijn onvergelijkelijk talent, meer dan de schatten, die hij met zijn penseel wint en koninklijk verkwist, meer dan zijne goedmoedige zelfbewondering en arrogantie, zijn zijne ideeën over de wereldgeschiedenis. Hij heeft ontdekt, dat deze geheel beheerscht wordt door den kamp tusschen het Arische en het Semitische ras. Het laatste heeft sedert tweeduizend jaren getriomfeerd door den Godsdienst, den Joodschen, den Christelijken en den Mohammedaanschen. Dit is eene ramp voor de menschheid, want ware beschaving en veredeling van het menschelijke geslacht zijn daardoor onderdrukt. Alleen door terugkeer tot de zeden en denkbeelden van het oude Hellas is redding mogelijk. De godsvereering van het schoone, van Venus en Apollo, is het ideaal, dat hij tracht te verwezenlijken en op zijn eiland werkelijk in praktijk brengt.

Op zijne omzwervingen door Palestina ontmoet Lothair zijnen ouden schoolvriend Bertram, die met een zijner zwagers een tocht naar de bronnen van den Nijl en het Kanaal van Suez gemaakt heeft, en verneemt door hem, dat Lady Corisande nog altijd zijner gedachtig is. Maar hij heeft nog eene andere ontmoeting, die van een Syrischen vorst, een Christen van ouder tot ouder, wiens geslacht sedert den val van Jeruzalem een kasteel in de nabijheid van het meer van Gallilea bewoont. Zijne vaderen hebben met Johannes den dooper en Jezus van Nazareth verkeerd. De naam van dezen mysterieusen vreemdeling is PARACLEET. Met hem voert Lothair gesprekken, die bestemd schijnen, zijne bewogen ziel tot rust te brengen, en hem de raadselen der wereldorde te verklaren.

Lothair keert met zijn vriend Bertram naar Engeland terug, een weinig bezwaard over de ontvangst, die hem daar wacht. Maar tot zijne - en ook tot onze - groote verrassing is het, of er niets gebeurd is. Niettegenstaande het gerucht, dat de dagbladen van zijne voorgewende bekeering gemaakt hebben, weten zijne vrienden en bekenden er niets van. De meesten weten niet eens, dat hij een tijdlang van huis geweest is. Elk heeft zich met zijne eigene zaken en genoegens bezig gehouden; niemand heeft zich om hem bekommerd. Ook in andere opzichten is het, of er niets gebeurd is; hij brengt weder bezoeken aan de St. Jeromes op Vauxe, aan de familie van Lady Corisande op Brentham. Over het verledene wordt weinig of niet gesproken. De volijverige Lady St. Jerome beproeft wel, hem over te halen om nog eens naar Rome te gaan tot bijwoning van het concilie, maar Lothair ontwijkt een stellig ja of neen. Van haar verneemt hij met schrik, dat Clara in een klooster wil gaan. ‘Dan,’ roept hij wanhopig uit, ‘blijft mij niet één vriend in de wereld over.’ Ook de kardinaal zelfs houdt zich alsof er niets gebeurd is. In een ernstig gesprek, dat hij met hem voert, wijdt de kardinaal na eene lichte toespeling op het verledene alleen uit over de grootste gebeurtenis der eeuw, het concilie en de onfeilbaarheid van den Paus. ‘Wij sleten te zamen eenige gelukkige uren te Rome,’ zoo besluit hij dit gesprek. ‘Mochten wij ze spoedig op nieuw smaken. Gij waart toen niet wel. Den volgenden keer zult gij Rome in volle gezondheid zien en waardeeren.’ Op Brentham houdt eene groote en moeielijke kwestie de gemoederen in spanning. Bertram heeft liefde opgevat voor en de liefde gewonnen van Euphrosyne, de beminnelijke schoonzuster van Mr. Phoebus. Maar de vervulling zijner wenschen stuit af op de vooroordeelen van zijnen vader, den Hertog. Eindelijk worden deze overwonnen, niet het minst door de overweging, dat het meisje van zeer oude en fatsoenlijke familie is en dat haar vader, prins Catacuzene, haar eene ruime huwelijksgift zal medegeven. Betreffende Lady Corisande heeft Lothair vernomen dat zij aan een van hare aanbidders, den ruwen, maar schatrijken Hertog van Brecon, verloofd is. Het gerucht blijkt valsch, want schoon Brecon de toestemming van hare ouders verkregen had, zij zelve had hem, tot hun groot verdriet, afgewezen. Wat nu volgt, is gemakkelijk te voorzien. Op eene wandeling in den tuin van Corisande, vraagt Lothair haar of zij hem

helpen wil den tuin van Muriel Towers even smaakvol aan te leggen. Doch wij willen hier den auteur zelven nog eens het woord geven.

‘Ik wenschte dat ik zulk een tuin op Muriel had,’ zeide Lothair.

‘Gij kunt hem laten aanleggen.’

‘Wilt gij mij helpen?’

‘Ik heb u mijn plan verklaard,’ zeide Lady Corisande.

‘Ja, maar ik dacht aan iets anders.’

‘Dat is geen compliment.’

‘Ik maak geen complimenten,’ zeide Lothair, ‘als zij minder zeggen dan zij meenen. Ik dacht niet aan uwen tuin, maar aan u.’

‘Waar zijn de anderen gebleven?’ sprak Lady Corisande, rondziende. ‘Wij moeten hen opzoeken.’

‘En dezen tuin verlaten,’ vroeg Lothair. ‘Zonder bloem? Ik alleen zonder bloem? Ik vrees dat dit een voorspelling is van mijn lot.’

‘Kies dan een roos,’ zeide Lady Corisande.

‘Neen, wat mij bekoort is, dat gij haar kiest.’ Dat kiezen kostte echter tijd, en toen Corisande en Lothair den uitgang van den tuin bereikten, waren er geen vrienden te zien.

‘Ik geloof dáár voetstappen te hooren,’ zeide Lothair, en hij voerde zijn gezellin nog verder van huis.

‘Ik zie niemand,’ sprak Corisande verlegen.

‘Wij zullen ze wel vinden,’ zeide Lothair. ‘Bovendien, ik moet u spreken over den tuin van Muriel. Ik wilde u overhalen, daarheen te gaan en mij bij den aanleg te helpen. Ja,’ voegde hij er na eenige aarzeling bij, ‘op dezen plek, dezen eigen plek vroeg ik twee jaren geleden uwe moeder vergunning, om u mijne liefde te verklaren. Zij hield mij voor een jongen en behandelde mij als een jongen. Zij zeide, dat ik niets van de wereld wist en dat ons beider karakters nog niet gevormd waren. Nu ken ik de wereld. Ik heb vele misgrepen, menige dwaasheid gedaan, ik heb veel meeningen gevormd en vele gewijzigd, maar in één opzicht ben ik onveranderd gebleven - en dat is mijne liefde voor u.’

Zij verbleekte; zij stond stil. Toen vatte zij zachtkens zijnen arm en verborg haar gelaat aan zijne borst.

Wat wil Disraeli met zijnen held zonder karakter?

Een roman moet, als elk kunstwerk, niet eene idee prediken, maar eene idee uitdrukken. Waar is de idee van dit kunstwerk?

Valt het licht op den hoofdpersoon en heeft de auteur ons misschien een modernen Hamlet willen teekenen?

Of wil hij ons vooral doen letten op de groote strijdvragen van den dag op kerkelijk en politiek gebied, die in den roman tegen elkander aandruischen?

Of hebben wij zijn boek alleen te nemen als eene van de tallooze schilderingen van *high life and fashion*, die de Engelsche pers ons levert, hier met eigenaardige en schrille tinten gekleurd?

Of heeft hij zich vermaakt met de oorzaken en den gang van eene dier opspraakbarende bekeeringen, die men in den jongsten tijd in Engeland heeft zien voorkomen, in plastischen vorm te vertellen?

Of schuilt er nog wat anders achter?

Men zegt, dat er een sleutel op ‘Lothair’ bestaat. Dat is een slecht teeken; want dan zou men tot het besluit moeten komen, dat het kunstwerk niet uit zich zelf verklaard kan worden.

Onze eerste onderstelling blijft de meest waarschijnlijke. Welke ook de fouten van Disraeli als auteur zijn, zooveel gebrek aan goeden smaak kunnen wij hem niet toeschrijven, dat hij in staat zou zijn, een gebeurd feit uit den kring zijner omgeving tot een onderwerp voor zijn dicht te maken. Ook als getrouwe teekening van de zeden, denkbeelden en leefwijze der Engelsche aristocratie in de tweede helft der negentiende eeuw mogen wij dezen roman niet aannemen, zonder ons tevens met den schrijver aan eene beleediging van die aristocratie niet alleen, maar ook van het gezond verstand en van de waarheid schuldig te maken. De vrienden en kennissen van Lothair, de schoonzoons van den Hertog, de Hertog zelf, Brecon, Carisbrooke, Hugo Bohun, Brancepeth, e tutti quanti, zij zijn allen zeer aanzienlijk en zeer rijk, maar zij zijn allen evenzeer onbeduidend, flauw, smakeloos, zonder eenige groote ondeugd (behalve dat zij veel sigaren rooken, zelfs des morgens na het ontbijt), zonder eenige deugd, zonder geest, zonder denkbeelbeelden, vervelend en zich vervelende. Niet één, bij wien ook maar een kiem van iets degelijks, iets groots gevonden wordt. Niet één, wiens karakter als standaard genomen zou kunnen worden. Niet één, wiens zeggen of doen iets beteekent. De

‘polished and venerable nobleman who presides over the destinies of art in Great Britain’ had eene figuur kunnen wezen; hij is een caricatuur. En zoo zijn de meesten. De eenige personen van beteekenis en invloed, die wij ontmoeten, zijn vreemdelingen of - priesters. Al die Engelschen van naam en geld staan buiten den kring der gebeurtenissen. Zij dienen slechts voor stoffeering.

Evenmin kunnen wij aannemen, dat het oogmerk des schrijvers zou geweest zijn, ons het beeld te geven van den machtigen strijd der geesten, die onzen tijd beroert. De proportiën der schilderij zijn te nietig voor het onderwerp. Het zou zijn, alsof een schilder ons den slag van Leipzig wilde voorstellen in een genrestukje. De strijd, dien wij hier aanschouwen, is meer intrigue dan worsteling. De uitkomst is niet de triomf van een beginsel, maar het terugbrengen van den dobberenden Lothair in de veilige haven van de Anglikaansche kerk en het huwelijk met eene vrouw, die wel zal zorgen dat hij niet weder op stroom afdrijft. Geen der groote kwestiën, waar het om te doen is, wordt in den grond behandeld. In den conversatietoon van het salon wordt er over gepraat, maar het onderwerp wordt niet langer besproken dan de goede toon gedoogt. Bovenal, voor geene oplossing toont de auteur bijzonder hart te hebben. En al betwisten wij niet, dat objectiviteit bij den kunstenaar eene bewonderenswaardige deugd is, juist waar het zulke verhevene vraagstukken geldt, als vrijheid, waarheid, godsdienst, hebben wij recht te verwachten, dat de dichter niet na zal laten, zijn vol gemoed voor ons uit te storten. Allerminst zouden wij het hem kunnen vergeven, dat hij zelf zich voorzichtig in dat onpartijdig scepticisme verschanst, dat hij in zijn hoofdpersoon ten toon stelt.

Er blijft dus niet anders over, dan dat met ‘Lothair’ karakterteekening bedoeld is, en wel de voorstelling, gegeven tot waarschuwing en afschrikkend voorbeeld, van een jong mensch, bedeeld met alle mogelijke goede gaven, jeugd, levenskracht, gezondheid, opvoeding, kennis, smaak, edele gevoelens, vromen zin, eene aanzienlijke geboorte en onmetelijken rijkdom, maar verstoken van zelfstandigheid. Dit vermoeden wordt bevestigd door het motto uit Terentius, aan het hoofd des boeks gesteld, dat toch zeker zijn beteekenis heeft: ‘Nosse omnia haec salus est adolescentulis.’ Doch is dit vermoeden gegrond, dan moet het vonnis der kritiek zijn, dat de jongste roman van Disraeli een

misslag is, een werk even scheef van opvatting als onhandig van bewerking. Lothair is geen karakter, dat eenige sympathie bij ons kan opwekken, dat ons zelfs eenig medelijden kan in boezemen. De steenen, waarover hij struikelt, liggen zóó in het gezicht, dat wij zijne struikelingen belachelijk vinden. Lothair is wat allerminst een held, ook de held van den roman, zijn mag: l a f . Zoo Hamlet hier in de verte tot model gediend heeft, wij hebben hier niet eens een schaduwbeeld, wij hebben slechts eene travestie van Hamlet voor oogen. Zijne beproevingen maken hem niet wijzer, niet beter, niet sterker. Hij is aan het slot van het verhaal even ver als aan het begin. Hij gaat niet te gronde onder het noodlottig gewicht zijner dwalingen; evenmin viert hij zegepraal over de verzoekingen, die hem omringen, of over eigen zwakheid. Zijne rampen loopen uit op een pleizierreisje in het Oosten; en als hij daar genoeg van heeft, keert hij naar huis, om een eerzaam huwelijk te sluiten met het meisje, dat hij voor twee jaren gevraagd heeft, en met haar bloemtuintjes aan te leggen - comme si de rien n'était.

Er blijft nog éene gissing over, de meest gewaagde, maar wellicht de meest waarschijnlijke; deze, dat ‘Lothair’ niet anders is dan eene mystificatie in twee deelen, of, beter gezegd, eene bloedige satire, de uitval van een ontstemden, bitter teleurgestelden geest. Er is hierboven gesproken over den toon van sarcasme, die in het boek heerscht; een sarcasme, dat allen en alles treft, dat alle illusiën doodt. Helaas, ook de illusiën van den schrijver zelven. Daar was een tijd, dat Benjamin Disraeli met grootsche ideeën dweepte. Het was in de dagen van *Sybil* en *Coningsby*, toen een ‘new generation’ zou opstaan, vertegenwoordigd door de edelste zonen der aristocratie, om de Venetiaansche constitutie omver te werpen en een nieuw tijdperk van kracht en roem voor Engeland te openen; toen Sidonia de glorie verkondigde van de zonen van Semitisch ras, die in wetenschap, kunst, vermogen, staatsmanswijsheid de wereld beheerschten; toen voor het v o l k , in Sybil gesymboliseerd, eene schoone toekomst werd geopend. Die dagen behooren tot het lang verleden. Disraeli is ouder geworden en.... wijzer. Hij heeft veel gezien, veel beleefd, veel ondervonden, veel gedaan.... misschien veel geleden. De opgewonden jongelingen, die Engeland zouden regenereeren, zijn mannen geworden. Wat hebben zij uitgericht? Zij zijn eerzame huisvaders en praktische

staatslieden geworden. De zonen van Israël hebben zaken gedaan, en geld verdiend, en na Mendelsohn en Meijerbeer hunnen Offenbach genoten. Ziedaar wat Disraeli beleefd heeft. En de slotsom zijner ervaring, die hij Engeland's jongelingschap voorhoudt, is: Wat vermoeit gij u met te streven naar het onbereikbare? Wat verdiept gij u in de raadselen des levens en de ondoorgrondelijke geheimenissen, waarvan wijsgeeren en godgeleerden beuzelen? Wat voordeel brengt het u aan, voor eene schoone zaak geld en bloed te wagen? Het beste deel, dat een fatsoenlijk jonkman kiezen kan, is: schatrijk te zijn, goede paarden te hebben, een vorstelijk landgoed te bewonen, en te zijner tijd een mooi meisje van goede familie te huwen. - Zou dit ook de droevige beteekenis van het geheimzinnige motto: ‘nosse haec omnia salus est adulescentulis’ kunnen wezen?

Maar ik hoor den zelfgenoegzamen Mr. Phoebus op sarcastischen toon zeggen: ‘To morrow the critics will commence. You know who the critics are? The men who have failed in literature, and art.’ Als een pijl van den boog van den vluchtenden Parth treft het vinnige woord den onvoorzichtige, die het argeloos waagt, een oordeel over ‘LOTHAIR’ uit te spreken.

Rosendaal, September 1870.
S. VISSERING.

Bibliographisch album.

***Archief voor Nederlandsche Oudheden, Geschiedenis en Letterkunde. Uitgegeven door D. Buddingh, Lid van onderscheidene binnen- en buitenlandsche Genootschappen en Academiën, Oud-Leeraar en Bibliothecaris, enz. Eerste Stuk. De Dietscher Jacob van Maerlant en zijne zoogenoemde Vlamingschap. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon. Brussel, C. Muquardt*. 1869.**

De Heer Buddingh heeft sedert een dertigtal jaren een stokpaardje, dat hij nu en dan, soms met vrij lange tusschenpoozen, eens berijdt. 't Laatst dat hij het van stal heeft laten loopen, was in den jare ons Heeren 1859: tien jaren later tuigt hij het beestje weder op, laat het weer eens ronddraven en zijn oude kunstjes doen. 't Stokpaardje is in de oogen van den berijder een fier strijdros, waarmede deze onvermoeide paladijn telkens weer in 't krijt verschijnt om eene lans te breken voor zijnen held, den Zaaier aan alle wateren, den Nederlandschen Wickleff, den middelnederlandschen dichter Jacob van Maerlant, - ik meen, den D i e t s c h e r Jacob van Maerlant.

Volgens de telkens op nieuw herhaalde bewering van den Heer B. is Maerlant geen *Vlaming*, maar een *Dietscher* - het woord en de beteekenis die hij er aan hecht zijn van den schrijver. Dit is de *hobby* van den Heer B., of liever een zijner *hobbies*, want hij heeft er meer, o.a. dat der *loo*-en (= water) in plaatsnamen, waarvoor het hem maar niet gelukken wil partijgangers te vinden.

't Is in dit tijdschrift minder de geschikte plaats om de Maerlantsquaestie aan de orde te stellen, het arsenaal van bewijsplaatsen te plunderen, de waarde er van te onderzoeken en te keuren, en de zaak voor goed tot een einde te brengen. De Heer Leendertz heeft reeds in den *Navorscher* (N.S., II, 510 vlgg.) overtuigend de onjuistheid der beweringen van den Heer B. aangetoond, en daarheen verwijzen wij volgaarne dengene onzer lezers, die het geheele geschilpunt wil leeren kennen.

Ook ik stel mij voor, niettegenstaande het uitstekende betoog van den Heer Leendertz, elders op de zaak terug te komen, en de Maerlants-quaestie nog eens aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Of het mogelijk zal zijn den Heer B. van de onhoudbaarheid zijner stellingen te overtuigen, betwijfelen wij. Deze toch is zoozeer monomaan geworden op het punt: ‘Maerlant een Dietscher’; hij is zoozeer saamgegroeid met zijne eenmaal opgevatte meeningen, dat hij wel als de laatste der kampioenen zal ten grave dalen, wier strijdleus is: ‘Maerlant een D i e t s c h e r .’

‘Maerlant een Dietscher,’ dit is de hoofdstelling van den Heer B., ‘geen Vlaming.’ ‘Dietscher’ beteekent volgens hem een Nederlander aan deze zijde van den Moerdijk; ‘het *Dietsch*... behoorde reeds ten zijnen tijde (van Maerlant) hoofdzakelijk aan deze zijde van *Moerdijk* en *Schelde* te huis’; ‘*onse Dietsche tale*’ was de Hollandsche volkstaal, bepaaldelijk in tegenstelling tot het Vlaamsch, ‘*de misselike tonghe*’, het samenraapsel van allerlei bestanddeelen, waarover de Heer B. zich niet weinig vroolijk maakt.

De Heer B., die zich herhaaldelijk ergert over de onbekookte fantasiën, waartoe, de Maerlants-quaestie aanleiding heeft gegeven, gaat hier uit van eene fantasie zoo onbekookt en ongerijmd als er maar eene zijn kan. Met den naam *Dietscher*, een expresselijk daartoe vervaardigd woord van den Heer B., zullen wij hem niet lastig vallen; doch tegen zijne bewering, dat Dietsch hoofdzakelijk aan deze zijde van Moerdijk en Schelde te huis behoorde, moeten wij met alle kracht opkomen. Dietsch is N e d e r l a n d s c h , de taal die door Vlaming en Noord-Hollander, Brabander en Zeeuw, Limburger en Zuid-Hollander werd gesproken. Die dit durft loochenen is òf een volslagen vreemdeling in onze Mnl. letterkunde en onbevoegd er een oordeel over uit te spreken, òf hij *wil* de feiten niet zien, die maar voor 't grijpen zijn. De Heer Leendertz toonde reeds aan hoe een Vlaming, een Brabander en een Limburger van ‘Dietsch’ spreken als de taal, waarin zij hunne werken schrijven, en het behoeft niet aan meer bewijzen voor die stelling te ontbreken. Diederik van Assenede, een Vlaming, vertaalt zijn Floris en Bancefloer ‘uten Walsche in *Dietsche’;* Broeder Geraert van Sint Truien bewerkt het leven van Sinte Christina ‘uten Latine in *Dietscher* spraken’; Jan van Heelu schenkt zijn verhaal van den slag van Woeronc aan ‘Vrouwe Margriete van Inghelant’, omdat zij

'*Dietsce* tale niet en kende', en zij daaruit *Dietsch* zou mogen leeren; Hein van Aken, een Brusselaar, 'ontbindt die Rose in *Dietsche*', enz., enz. Waar te beginnen, en waar te eindigen?

De stelling van den Heer B.: 'Maerlant een Dietscher, geen Vlaming', is dus niet meer en niet minder dan onzin. Een Dietscher, zoo wij voor een oogenblik dien vorm aannemen, kan toch niets anders zijn dan een *Nederlander*: Vlamingen zoowel als Hollanders, Limburgers zoowel als Zeeuwen, Brabanders zoowel als Stichtenaars zijn Dietschers; niet alleen de Cis-Moerdijkers, zooals des 'Zaaiers' paladijn meent.

In het leven van *Sinte Franc.* noemt zich intusschen Maerlant zelf een Vlaminc. Dat dit werk door onzen Jacob gedicht is, blijkt uit de Prologhe, waarin hij zegt:

> Jacop van Merlant wille hier af
> Dichten dor der ghere bede,
> Dies hem tUtrecht in de stede
> Harde vriendelike baden.

Aan het einde der Inleiding zegt de dichter:

> Ende om datic *Vlaminc* ben,
> Met goeder herte biddic hen,
> Die dit *Dietsche* sullen lesen,
> Dat si mijns genadich wesen;
> Ende lesen sire in somich woort,
> Dat in haer lant es ongehoort,
> Men moet om de rime souken
> Misselike tonghe in bouken:
> Duuts, dietsch, brabants, vlaemsch, zeeus,
> Walsch, latijn, griex ende hebreeus.

Is het verzoek aan de Utrechtsche vrienden ongerijmd? De dichter verzoekt verschooning, zoo hij soms in h u n land 'ongehoorde' woorden heeft gebruikt, d.i. Vlaamsche provincialismen, die in Holland en Utrecht minder bekend waren. In den voorlaatsten regel is zeker één woord te veel, daar anders het vers te lang is. Volgens het gevoelen onzer letterkundigen is *Duuisc* een inlapsel van een of anderen afschrijver. Doch dan zou men *Dietsc* wel moeten beschouwen als bepaald Hollandsch 'aan deze zijde van Moerdijk

en Schelde,' tenzij men er onder versta, dat M. eerst de algemeene schrijftaal, daarna eenige dialecten opnoemt.

De Heer B. wil intusschen dat de *Franc.* niet alleen door Maerlant, maar nog door een anderen dichter met onzen Jacob is geschreven. In het Hs. staat vs. 85 *dichters*, door den uitgever, naar het gevoelen aller deskundigen, te recht in *dichter* veranderd. De plaats luidt aldus:

> Bidt onsen Here,
> Dat hise (*dese rijm*) ter baten kere
> Den *dichters* enten lesers mede.

Die *dichters* komen den Heer B. in zijne kraam uitstekend te pas. Want nu is de V l a m i n g gevonden, die niemand anders is dan zekere 'JanNE'[1]. Dezen 'JanNE' vinden wij aan het einde terug. Daar heet het:

> Ghi, daer ic dit dicht toe sende,
> - In dere van Sinte Fransoisen name
> Waest gedicht; eist hem became,
> Sone blivet ongeloont niet lichte, -
> Bidt vor Jacoppe, diet dichte,
> Ende over *Janne*, diet screef mede,
> Dat God si in hare ghelede.

Die JanNE is nu een *medeschrijver* volgens den Heer B., en we zijn van het lastige 'omdat ic Vlaminc ben' verlost. Doch een ieder, die maar eenigszins met onze Mnl. letterkunde bekend is, zal in deze twee regels niets anders zien dan een aanlapsel van een zekeren Jan, die het boek *afschreef*. Maerlants laatste regel was ongetwijfeld:

> Bidt vor Jacoppe, diet dichte!

Nu kwam de afschrijver, die ook zijn deel aan de zegeningen van het gebed wilde hebben, en voegde er bij:

> Ende over Janne, diet screef, mede,
> Dat God si in hare ghelede.

1 Zoo noemt de Heer B. den medewerker steeds in den verbogen naamval, oven als of men zeide: *Chris*TO is de Zaligmaker; *Paul*UM is de eerste heidenapostel; *mij* ben ziek; *hem* is niet sterk in de naamvallen; maar dat is *hij* niet kwalijk te nemen.

Het plaatsen eener komma achter *screef* snijdt onmeedoogend den levensdraad af van dien *mede*schrijver JanNE.

Om ons betoog niet al te zeer te rekken, laten we de bewijsplaatsen uit de Naturen Bloeme achterwege, die, wel verre van het Vlamingschap te verzwakken, er een krachtigen steun aan geven.

Slechts op twee plaatsen willen wij de aandacht vestigen, waar van den z e e h a a s wordt gesproken.

Dr. Jonckbloet deelde van de tweede plaats slechts de drie laatste verzen mede, doch nu de Heer B. zich aan dit citaat vastklampt, en, wat wel 't makkelijkst is, eenvoudig zegt: ‘Die plaats bewijst niet’, dienen hier beide plaatsen medegedeeld te worden, die aldus luiden:

C a p i t o n i u s , als ic can lesen,
Dinct mi die selve visch wesen,
Dien wi *hier* z e e h a s e nomen,
Ende wane hem mach de name comen
Dinct mi bedi sijn, dies ghelovet,
Om dat ghelijc eens hasen hovet,
Dat ghevleghen es sonder waen,
Sijn hovet ghemaect es ende ghedaen.

Robaert heetmen in somen stede.

Lezen wij nu in verband met deze plaats de beschrijving van den *Lepus Marinus*.

L e p u s m a r i n u s es min no mee
Dan die h a s e v a n d e r z e e ,

Ende es so seere ghevenijnt,
Dat aergher engheen visch en schijnt;
Mer a n d e r *zehasen* men vint
In Europen, dats bekint,
Naden lanthase gelijc van hare,
Maer harder esset openbare.
Maer dat *hier in Vlaenderlant*
Die hase heet, als ic vant,
Dats een visch sonder venijn.

Gelijk men ziet zijn deze twee plaatsen volkomen gezond, en staat de lezing van *hier* vast als een paal boven water. Niet zoo volgens den Heer B. Die woorden *hier in Vlaenderlant* zijn niets anders dan een zoogenoemd bewijs. Maken de Heeren Versnaeyen en Serrure 'een gretig gebruik' er van, en zien zij er in 'dat Maerlant de Naturen-Bloeme "*hier in Vlaenderlant*" schreef,' wij nemen daar niets van aan, zegt de Heer B. Och of men maar hadde gelezen wat h i j er op had in te brengen, gelijk uit zijne 'bedenkingen en aanmerkingen op Jonckbloet's tekst en beweeren blijkt (*Archief*, 1859, bl. 116).'

En nu volgt het werkelijk verpletterend argument van den man, die het a l l e e n weet, in wiens oogen alle anderen niets zijn dan een hoop kwâjongens, die op den koop toe zich ook nog met knoeierijen ophouden.

'Geen hunner schijnt zich de moeite gegeven te hebben, die bedenkingen te lezen of te weerleggen; want dan zouden zij gezien hebben, dat hier veeleer eene *licentia poetica* onderloopt[1], en denkelijk gelezen moet worden:

> "Maer dat *hi* (nl. het dier) in Vlaenderlant
> Die hase hiet", enz.

hetgeen alzoo *niets* bewijst'. (Wel, wel, Menheer B.!)

'Doch gesteld er stond: '*hier in Vlaenderlant*', waaraan men zoo veel gewigt hecht, dan geldt de vraag: 'Is dit dan *oorspronkelijke* tekst? Of slechts *Vlaemsch* afschrift?'

De Heer B. kan er gerust op zijn, dat het de oorspronkelijke tekst is. De beide Hss., die ik heb kunnen raadplegen, het Haagsche en Leidsche, hebben *hier*, en de vergelijking met de eerste plaats toont ten duidelijkste aan, dat er niets anders k a n gestaan hebben. Hetgeen de Heer B. laat volgen is kinderlijk naief en hoogstvermakelijk.

'Jammer intusschen dat Jonckbloet die regels citerende, ook niet het *dier* noemde, waarbij zij te pas komen, dan had men kunnen vergelijken wat er *werkelijk* staat of staan moest. Versnaeyen en Serrure hebben er vermoedelijk niet aan getwijfeld, daar zij zoo klakkeloos naschrijven.'

1 Verstaat de Heer B. onder *licentia poetica* een corrupte lezing? Anders is 't mij niet recht duidelijk.

Waarachtig, dit staat te lezen op bl. 88 van het werk van het ‘Lid van onderscheidene binnen- en buitenlandsche Genootschappen en Academiën.’

Wij veroorloven ons eene bescheidene aanmerking.

Jammer is het, toen de Heer B. die regels bij Dr. Jonckbloet vond en niet wist van welk *dier* sprake was of in welk verband die verzen voorkwamen, dat hij ter wille van zijn stokpaardje de moeite niet heeft gedaan om te weten te komen ‘wat er *werkelijk* staat of staan moest.’ Was het wat onvoorzichtig van de HH. Versnaeyen en Serrure zonder den geheelen zin te kennen zoo klakkeloos na te schrijven, het mag krankzinnig genoemd worden, dat iemand, zonder dien zelfden samenhang te kennen aan 't emendeeren gaat, zooals hij 't noemt, en met eene *licentia prosaica* teksten gaat verdraaien, waarvan hij *niets*, hoegenaamd *niets* kent. En 't mag wel de onbeschaamdheid der onwetendheid genoemd worden, wanneer zoo iemand op een hoogen toon spreekt over de fantasiën van anderen, waar hij zelf zulke naieve stommiteiten te berde brengt.

De Heer B. heeft nog een pijltje te verschieten. Hij vindt in de woorden ‘*als ic vant*’ ‘veeleer het bewijs, dat Maerlant *de Vlaemsche benaming* van dat onbekende dier, niet aangeboren, niet eigen, niet zijne moedertaal was, maar dat hij dien *gevonden* had.’

Wel zeker, Mr. B., misschien wel bij Kiliaen of in 't Groot Nederlandsch Woordenboek, dat toen al aan de Z was, maar waarvan de Hss. sedert zijn verloren gegaan. Waarlijk, tegen zulke ongerijmdheden is niet te redeneeren: men kan er alleen de woorden van den Braga op toepassen

> Jou borrelpraat
> Houdt zoo perfect de maat,
> Dat je er een punt
> Aan zuigen kunt!

Doch wij zullen eenige andere punten nagaan, welke de Heer B. in zijn betoog bespreekt.

De schrijver is fel gebeten op ‘de speelpop’ der Vlamingen, ‘de romantische *Gotile* of *Gothile* met hare “schoone oogen”’, en hij weet haast geen woorden genoeg te vinden om de fiolen van zijn gramschap uit te gieten, en duchtig met deze fantasie den draak te steken. Wat is er nu van deze zaak? Maerlant heeft zijn Alexan-

der gedicht voor eene vrouwe ‘edel ende bequame’, voor ‘eene scone, di mi pensen doet,’ zooals het elders heet. Den naam dier vrouw noemt hij niet, doch

> Die wille weten eren name,
> Ic segge eem waer hise mach soken:
> Die ierste littere van VI boken
> Seggen eren name, min noch mee,
> Beginnet hi ter ierster G.

Die eerste letters nu der 10 boeken, waaruit men mag kiezen, mits met de G. van het eerste boek beginnende, zijn: G.H.T.I.L.E.H.I.D.A. Dr. Jonckbloet vermoedt dat er aan het tweede boek eenige regels van het begin ontbreken, en het misschien met eene O. is aangevangen.

Zoo krijgen we dan den naam *Gotile*. Dr. Snellaert - ook in het tweede boek als beginletter eene *O* aannemende - komt tot de vormen *Ghodel, Godile* en *Godila*, ‘welke alle ons op *Goedele*, den naam eener bekende Brabantsche *heilige* brengen,’ een naam die zeker vooral in Vlaanderen en Brabant zeer algemeen was. Dit maakt den Heer B. bepaald nurksch, en in arren moede roept hij uit: ‘Fraai, Maerlant op eene naamgenoot eener heilige verliefd, die hij op eene zijner reizen heeft opgedaan: waarom niet op de heilige zelf, *S. Gudule* in Brussel; doch de bedoelde *schoone* behoort wel in het Brugsche vrije te huis.’

De Heer Serrure moet het nog meer misgelden. Hij zegt: ‘*Ghtile* is misschien hetzelfde als het meer gebruikte *Gheile*’ = Godildis.

De Heer B. vaart hierop uit:

‘Wij zien het, welke moeiten die voorstanders van Maerlant's Vlaming- en Griffierschap zich geven, om die gefingeerde “*beminde*”, met hare “schoone”, “verleidende oogen”, die de Vlaminc op zijne reizen “gevaen had” als eene *heilige* te strelen, of haar als eene *Gheile* uit het “*Brugsche Vrije*” te begroeten.’

De Heer B. is blijkbaar ingenomen met deze argumentatie en met de vrij onkiesche straatui over *geile*. Van iemand, die aldus den spot drijft met de gissingen zijner tegenstanders, en zelfs in toorn uitroept: ‘Wat geeft die mannen regt, om *willekeurig* een *h* of *t* in *o* te veranderen?’, van zoo iemand mogen wij òf verwachten, dat hij zegt:

‘Waartoe gezocht naar een naam onder die tien letters? Al kunt

gij er een uit vinden, wie zal beslissen of het de ware is? Verdiept u dus maar niet langer in gissingen, die waar, maar ook valsch kunnen zijn.'

Of, de Heer B. had een betoog moeten leveren, zoo klemmend, zoo bondig, dat er geen speldje tusschen ware te steken.

Laat ons nu zien met welke argumenten het lid van al die binnen- en buitenlandsche Academiën voor den dag komt. Onder de initialen

G.h.T.I.L.E.h.i.d.A.[1]

neme men de kapitale, en met omzetting der letters krijgt men: G.A.L.E.I.D. 'Maar *Galeid* is toch geen naam', vraagt misschien een mijner lezers.

'Niet te voorbarig, alsje belieft: men moet niet lezen *Galeid*, maar *G. Aleid*, d.i.G.(ravin) *Aleid* of *Aleit*, ook *Leida*[2].

't Moge wat apodictisch klinken, wanneer ik zonder bewijsgronden durf beweren, dat dergelijke verkortingen in de Middeleeuwen *niet* voorkwamen; doch 't had ook aan den Heer B. gestaan te bewijzen dat dit wel geschiedde. Dergelijke naamraadsels zijn niet ongewoon, en al voert de schrijver maar een enkel aan, waar de beginletter van den naam niet tot den naam zelf behoort, maar den titel van den persoon aanduidt, dan ben ik volgaarne bereid den G. Aleid-kemel van den Heer B. met huid en haar in te zwelgen, en met hem den juichtoon aan te heffen: Maerlant een Dietscher, Maerlant een Dietscher!!

Nog één bezwaar, dat ik tegen de *G. Leida* heb.

1 In plaats der T. kan men ook de D. nemen.

2 Zou die vorm *Leida* den Heer B. waarlijk ernstig gemeend zijn? Zoo hij in staat is dien vorm uit Middelnederlandsche geschriften voor ons op te diepen, zullen wij gaarne al wat hij van Maerlant ons vertelt geloovig aannemen, zelfs dat de Wrake is opgedragen aan dezelfde Gravin, die ook wel *Liete* werd genoemd, een stelling, die de Heer B. ook al heeft verkondigd naar aanleiding van de eerste verzen der *Wrake:*

> *Liete* mi mijn lieve vrient,
> Dies dicwile heeft verdient,
> So ward mi wel rustens tijd.

Een gewoon sterveling ziet in dit *liete* den 3den pers. verl. tijd van den subj.; de Heer B., zeker door hooger licht bestraald, den eigennaam *Aleida, Laete, Liete!!*

Was het niet veeleer de gewoonte om te spreken van ‘Vrouwe’ Aleit, ‘Vrouwe’ Jacob, dan van ‘Gravinne’ Aleit, en zoude die vorstin ook wel er mee gediend geweest zijn dat een eenvoudig dichter van haar sprak als eene ‘scone die mi pensen doet?’ Dergelijke familiariteit kon er zelfs bij den ‘Zaaier aan alle wateren’ *en herbe* niet door.

De Heer B., die met zoo'n edele verontwaardiging de vraag doet: ‘Wat geeft die mannen regt, om *onwillekeurig* een *h* of *t* in *o* te veranderen?’ schroomt intusschen niet ter wille van zijn systeem, in de opdracht van de *Heim. d. Heim.*, niet minder *willekeurig* ‘lieve *neve*’ te veranderen in ‘lieve *greve*’, evenals hij reeds met *hier* en *hi* had gedaan. Die ‘lieve *greve*’ is dan niemand anders dan Graaf Florens V, te wiens behoeve het boek zou zijn opgesteld. Daargelaten nog dat bij Maerlant de vorm *greve* voor *grave* ongewoon is, dat de dichter den jongen vorst met *ghi* en niet met *du* zou hebben aangesproken, gelijk door den Heer Leendertz reeds is aangemerkt, waartoe moet die verandering den Heer B. dienen? Maerlant zou, na zijn kostersambt te hebben laten varen, ‘leermeester en Mentor’ van den jongen Graaf Floris geweest zijn, en later ‘na volbragte opvoedingstaak eene soortgelijke betrekking, als *Scriver* = dichter of lezer (*lector*) aan het gravenhof... hebben blijven bekleeden, gelijk Vincent de Beauvais aan dat van Lodewijk den heilige, met wiens *Speculum historiale* of *Majus*, hij zich op last van den Graaf bezig hield.’[1]

Maerlant eerst de onderwijzer van Graaf Floris en later aan diens hof verbonden als *Scriver* - het zijn gissingen, niet dan losse gissingen, fantasiën, die bij anderen geen genade vinden in de oogen van onzen Cis-Moerdijkschen paladijn. Niemand zal zeker den Heer B. het recht betwisten zich met zulke gissingen te vermaken, waarvan een ieder mag gelooven zooveel hem lust. Maar dan mag men ook van den Heer B. met hetzelfde recht een weinig meer eerbied voor het gevoelen van anderen verlangen. Door het geheele boekje worden die gevoelens evenwel met een minachtend schouderophalen behandeld, terwijl de Heer B. spreekt met een hooghartig zelfvertrouwen, dat te vermakelijker is, wanneer ons de schrijver op zulke keurige proefjes van tekstverklaring vergast, als die waar hij in een vorig geschrift een 3^{den} persoon van den conjunctief als eene Gravin

1 ‘Geschied- en Letterk. Archief,’ 2de St., 44.

Leite, Liete, Laete, = Leida, G. Leida, G. Aleid aan den lezer voorstelt.

Misschien is het gevoel van gekwetste majesteit, dat men van zijne beweringen niet genoeg kennis heeft genomen, de oorzaak van den toorn des Heeren B. Zijn betoog toch heeft men ‘onder de bank geschoven’; men heeft ‘*onbekendheid* met de stukken’ willen ‘voorwenden’; vele der onderzoekers van de Maerlants-quaestie zijn ‘*onbevoegd* grondig te oordeelen’, omdat zij ‘de gegronde bedenkingen tegen die zoogenoemde Vlamingschap’ niet gekend hebben, enz. enz.

Men heeft den Heer B. genegeerd, altijd natuurlijk uit vrees, als een gevaarlijk vijand, dien men niet onder de oogen durfde zien. Wij willen nog eens aannemen, dat dit bij de Trans-Moerdijkers, de niet-Dietschers het geval konde zijn; dat zij de zaak door de gekleurde bril hunner nationaliteit verkeerd zagen; doch wij kunnen zoodanige beweegredenen bij onze Noord-Nederlandsche beoefenaars der Mnl. letterkunde niet aannemen. Welken anderen grond kunnen zij dan hebben om thans zich bij het Vlamingschap van Maerlant neder te leggen? Is de zaak niet genoeg onderzocht en hun instemmen derhalve aan een schromelijke oppervlakkigheid toe te schrijven? Is het ‘hoffelijkheid’ tegenover de Vlamingen? Die hoffelijkheid zoude niets anders zijn dan luiheid en gemakzucht of vermomde oneerlijkheid. Ware de zaak omgekeerd, dan zoude er voor zulk eene oneerlijkheid een reden aan te wijzen zijn, en hoe onedel ook het beginsel ware, zou het psychologisch verklaarbaar zijn, dat een te ver gedrevene nationale ijdelheid de verdedigers deed vervallen tot allerlei drogredenen, die niet den toets eener echt wetenschappelijke kritiek konden doorstaan.

Dr. Jonckbloet, die in zijne Gesch. der Mnl. Dichtkunst met veel scherpzinnigheid het betoog had zoeken te leveren, dat Maerlant een Noord-Nederlander zou zijn, heeft de dwalingen zijns weegs ingezien en herroepen. Ware hij daarentegen bevooroordeeld geweest, ware de nationale ijdelheid grooter bij hem geweest dan zijne wetenschappelijke overtuiging, hij zou ze bij kris en kras hebben volgehouden. Zoodanige lamzalige kleingeestigheid bezitten gelukkig de beste beoefenaars onzer Mnl. letterkunde niet. De Heer B. schijnt hen intusschen met zijne eigen maat te meten.

Als Nederlanders - Cis- zoowel als Trans-Moerdijkers - mogen

we fier zijn op een man als Maerlant, wiens werkzaamheid heilrijk is geweest voor Noord en Zuid; die, Vlaming van geboorte, door vaste banden aan ons e n g e r e vaderland verbonden, evenwel gemeen eigendom is van Vlaming en Hollander; - maar ik bid u, zou het niet meer dan kinderachtig zijn, nog langer te willen kibbelen over eene zaak, als men werkelijk overtuigd is van de onjuistheid van een vroeger beweren? Maerlant was Nederlander; hij hoort aan den Dietschen stam, en elk onbevooroordeelde zal het zeker vrij onverschillig zijn of hij ergens in 't Brugsche Vrije dan wel op een der Zuid-Hollandsche eilanden is geboren. Den beoefenaar der Mnl. letterkunde boezemt dit punt belangstelling in, als eene historische quaestie, niet als eene zaak waarmede een laffe nationale ijdelheid is gemoeid.

De Heer B., die zich intusschen zoo verbolgen toont, dat van zijne onbekookte stellingen en beweringen niet genoeg kennis is genomen, heeft in zijne blinde vooringenomenheid met zijn eigen systeem o.a. evenzeer verzuimd de bedenkingen van den Heer Leendertz te beantwoorden, die reeds in den Navorscher van 1859 waren geplaatst[1]. De Heer Leendertz had anders meermalen de blijken gegeven den Heer B. niet te 'ignoreeren.' Doch die bescheiden bedenkingen waren misschien de aandacht van den Heer B. niet waardig, die te veel als 'Apostel DER *Waarheid*' optreedt, als de man die het alleen weet, en voor zijne tegenstanders niet veel meer dan groote woorden overheeft.

Ten slotte nog één bewijs, hoe de Heer B. argumenteert.

Ik geloof met de meeste gerustheid te kunnen verzekeren, dat de Heer B., althans onder de beoefenaars van het vak, onder bevoegde deskundigen, g e h e e l a l l e e n staat met zijn gevoelen, dat in het facsimilé van den Alexander *Bru*R-*ambacht* staat, niet *Bru*X-*ambacht*, zooals de vergelijking met andere *x*-en en *r*'s ten duidelijkste uitwijst, zelfs zonder behulp van een vergrootglas. Dr. Jonckbloet, die wel eens een Hs. onder de oogen heeft gehad - daarvan kan de Heer B. zeker zijn -, verklaarde op het Congres te Brugge:

'Snellaert heeft in zijne uitgave van den *Alexander* een facsimile gegeven van de eerste bladzijde van het gedicht en van de plaats waarin *Brur-ambacht* voorkomt. Vergelijkt men die facsimile's naauw-

1 IXe Jaarg., blz. 343 vlgg.

keurig, dan zal men zien, dat er in het tweede niet staat *Brur-ambacht* maar *Brux-ambacht*. Die *x* is volmaakt gelijk aan al de woorden, waarin *die letter komt in het eerste facsimile*[1].

Nu is het ons onbekend of de Heer B. wel eens een Hs. heeft gezien; maar 't is dan toch vreemd, dat Dr. De Vries, die ook geen vreemdeling in onze Mnl. Hss. is, evenzeer eene *x* leest, niet eene *r*. De Heer B. vindt dat dit 'bevreemding, zoo geene verbazing wekt, dat de Hoogl. M. de Vries, - ondanks Schmeller en Snellaert in 1860 - in dit geval door de *oogen* van zijn vriend Jonckbloet ziet,' en elders dat deze 'zoo maar klakkeloos naschreef' wat Dr. J. 'thans gelieft te lezen.' Ei zoo, wel, wel, Mijnheer B.!

't Is dan toch vreemd, dat ook de Heer Leendertz, mede niet onbekend met oude Hss., evenzeer eene *x* leest; dat Dr. Van Vloten in den *Taal- en Letterb.*, I, 84, den Heer B. als den *eenigen* twijfelaar noemt (gelooft hij), 'wien zelfs Snellaerts *facsimile* in den Alexander niet van zijn averechtsche meening heeft kunnen bekeeren.'

Met welken naam wordt nu de bewering van Dr. J. gequalificeerd, dat er eene *x*, geene *r* in het woord staat?

De Heer B. noemt ze 'eene zoo *krasse* verklaring, die t e g e n a l l e w a a r h e i d i n d r u i s c h t (wij spatiëeren), dat zij verbaast, en de vraag doet rijzen: Wat moet men van zulke *kunstenarijen* denken?

Want de Heer B. heeft 'ook die facsimilé's naauwkeurig en scherp vergeleken, en daarbij de scherpe bril opgezet', en zich 'alzoo overtuigd en goed gezien, dat in het tweede duidelijk en werkelijk staat *Brurambacht*.' Doch 'ook anderen' heeft hij 'laten lezen en vergelijken, en allen, niet één uitgezonderd, lazen, even als Schmeller en Snellaert, *Brurambacht*, en vonden dat woord *duidelijk*, gelijk de laatste in 1860.'

1 De Heer B. wordt bij het aanhalen dezer plaats op zijne wijze geestig. Boven aan blz. 100 had hij reeds gezegd: 'Door Jonckbloet's *Broek, Bruc* in *Brux* te veranderen heeft men eene *brugge* gevonden om Maerlant, hier als oude *Vlaminc*, binnen te leiden. Is er slechts een over de brugge dan volgt de rest en ook de verliefde Griffier naar het *Vrien*'. (men lette op de woordspeling!) De Heer B. is blijkbaar zoo voldaan over die aardigheid, dat hij onder aan d e z e l f d e blz. 100 in eene aanteekening ze nog eens herhaalt.
Hou op, Mijnheer B., of ik zal mij ziek lachen!

Quaeritur: Hebben ‘die anderen’ wel eens een Hs. onder de oogen gehad, zoodat hun gezag eenig gewicht in de schaal kan leggen tegen dat van beoefenaars van het vak, die tal van Hss. hebben gebruikt?

De Heer B. vindt het onderscheid van resultaat in ‘de methode van vergelijking,’ en vraagt ten slotte:

‘Wat mag dan toch dat vreemde resultaat van vergelijking, en die krasse verzekering, die onze verbazing wekt, hebben te weeg gebragt? Wij kunnen hier slechts gissen: zou misschien het turen op die haarfijne *streepjes* der zeven duidelijke *xx* en de zucht om Snellaert's onbekende *x* te vinden, bij groote hulpvaardigheid om hem over de *brugge* te helpen, dit hebben te weeg gebragt, dat hij zulk een haarfijn streepje in het *oog* had, toen hij voor “*Brux*” zijn eigen *Bruc* (Broek) opofferde? Wij beslissen niet; maar niemand zal het ontkennen, dat een gepremediteerde wensch (wij spatiëeren) om een bepaald *iets* te lezen, of om in Brugge spijkers met koppen te slaan, ook aan een ex-Prof^{r}. kwade parten kan spelen.’

De Heer B. geeft hier niet alleen toe aan zijne Oude-mannen-en-vrouwen-hofjes-geestigheid, die hem dezelfde ui telkens weder doet opdisschen, - eene geestigheid die we den man gaarne zouden gunnen, - doch hij bezigt hier onwaardige insinuaties, die zijne stelling niet zullen redden, en het gerevel van des Zaaiers paladijn zeker nog geene wetenschappelijke waarde zullen bijzetten.

Het is waar, tegen de bewering van mannen als Jonckbloet, De Vries, Leendertz, enz., om van de misschien in dezen bevooroordeelde Vlamingen te zwijgen, dat er ontegenzeggelijk eene *x* in het Hs. staat en geen *r*, staat die van den Heer B. over. Het is eene quaestie van *zien*, en de Heer B. kan beweren evenveel recht te hebben op *goed* te zien, als zijne tegenstanders er voor zich aanspraak op maken.

Doch de ongerijmdheden, waarvan het geheele boekje wemelt: de *G. Aleid*, de onbekookte stelling dat Maerlant de leermeester van Floris V zoude geweest zijn, het willekeurig geknoei met de *Heim.*, met den *Franc.*, met de *Nat. Bloeme*, de nieuwuitgevonden *Jan*NE, en een menigte andere dwaasheden, te veel om te noemen, maken eigenlijk eene ernstige bestrijding van den Heer B. tot eene onmogelijkheid.

Wat toch te zeggen tegen ongerijmdheden als deze:

‘Maerlant [was] tevens de banierdrager onzer *Dietsche* taal, die hij als oud-Hollandsche volkstaal, tot het voertuig, de draagster maakte van het voornaamste, wat *clergie*, d.i. geestelijke wetenschap, wat ook Natuur en Historie, destijds in de taal der geleerden, het *Latijn*, bevatte, dat juist in die mis-taal ontoegankelijk was voor het *volk*[1]. Door die verrijking en die lijvige folianten, welke hij, aan deze zijde van den *Moerdijk* en *Schelde*, in die Dietsche of volkstaal schreef, vooral door zijn veelgelezen *Rijmbijbel*, verhief hij de nog weinig beschaafde volkstaal van Holland, die zich naauwelijks van het Duutse (d.i. Hoogduitsch) begon af te scheiden, tot eene eigene *zelfstandige boekentaal*, welke elk ander dialect, bijv. “die *misselijke tonghe* van den *Vlaminc*”, benevens Brabands en Zeeuwsch verre achter zich liet.’ (Wij spatiëeren.)

De Heer B. schijnt met één pennestreek de letterkunde vóór Maerlant te willen vernietigen, en 't zou een strijd zijn als van Don Quixotte tegen de windmolens, zoo wij in ernst hier tot eene wederlegging overgingen.

Ten slotte deelen wij *pour la bonne bouche* een der vermakelijkste staaltjes van etymologischen onzin aan onze lezers mede. Op blz. 16 zegt de Heer B.: ‘Beide deze standen (geestelijkheid en adel), leefden in weelde en overvloed en genoten het vet der aarde; terwijl het arme volk, de groote menschen-massa, die men geleerd had voor stomme beelden aan den weg te knielen, zoowel naar geest als ligchaam, in diepe slavernij verzonken, bij de geestelijkheid den naam van LIJK, *leek* (*laicus*), bij den adel dien van slaaf, *serf* (*servus*) droeg.’

‘Ernst of kortswijl?’ vragen wij ons af. 'k Zet er een andere even prachtige etymologie tegenover van Johannes de Janua, die ik aan den Heer Buddingh adresseer: ‘*Laicus, a Laos* (*λᾶς, λᾶος*) lapis. Inde *Laicus*, i.e. *Lapideus;* quia durus et extraneus a scientia literarum.’

Een Leek kan dus ook zijn, om met onze voorouders te spreken: ‘*Iemand dien de kei leutert*.’

Leiden.

EELCO VERWIJS.

1 *Le style c'est l'homme!*

***Verspreide en Nagelatene Gedichten van J.M. Dautzenberg. Brussel, Frans de Cort*. 1869.**

‘Ge maakt een heel lief vaers; ge schrijft een lieven brief;
Ge zingt, ge speelt de fluit en 't orgel, beide, lief.
Ge weet heel lief (zegt elk) te dammen en te schaken,
En met een lief gesprek de vrouwen te vermaken;
Ge kleedt en kapt u lief; ge doet een lief pleidooi.
Lief doet ge wat ge ook doet, maar niemand noemt het mooi:
't Wordt geen van alle schoon, maar altijd lief gerekend.
Doch weet ge wat dit lief in ieders mond beteekent?
Schoon noemt men, fraai of mooi, hetgeen behaagt of treft:
Lief, 't geen de inschiklijkheid uit goeder hart verheft.’

Zoo is er uit dien Bilderdijk nog heel wat aan te halen dat steek houdt. Indien ooit de bedoeling van dit gedichtje hare toepassing kon vinden, dan is het zeker bij de beoordeeling van een groot deel der Vlaamsche letteren. ‘Lief’ is het epitheton dat algemeen aan een groot deel van hetgeen de Vlaamsche dichters leveren wordt toegekend. Welke waarde aan die uitspraak te hechten is, heeft Bilderdijk recht goed in den laatsten regel uitgedrukt. Er is werkelijk bij de beoordeeling van vele Vlaamsche verzen eene zekere inschikkelijkheid, die ons Noord-Nederlanders gunstig stemt jegens het een en ander, wat men nauwelijks het recht zou toekennen in het licht te verschijnen. De oorzaak is niet ver te zoeken. Wij allen in Noord-Nederland hebben hart voor onze Zuid-Nederlandsche broeders en ontvangen met zekere goedwilligheid, wat de laatsten op het gebied van taal en letteren te voorschijn brengen. Met belangstelling slaan wij den strijd gade, dien zij hebben te voeren met een indringend vreemd element; wij kunnen niet onverschillig zijn tegenover eene beweging, die zich ten doel stelt het behoud van den geheelen Dietschen stam, waar ongunstige omstandigheden en een zonderlinge staatkundige toestand vernielend dreigen te worden voor het leven van dien nog altijd krachtigen stam op losgescheur-

den bodem. Ook al ware er geen verwantschap, het moet voor allen een indrukwekkend schouwspel zijn een volk te zien strijden voor zijne taal en letteren, voor zijne nationaliteit bijgevolg. Hoeveel te meer dan, waar die strijd zich openbaart bij broeders, wier taal de onze is, wier letterkundige roem die van alle Nederlandsche gewesten is. Bovendien nemen wij in Noord-Nederland wel bepaald in aanmerking dat, waar eene bevolking opstaat met het doel om te bewijzen, dat zijne taal en letterkunde recht van bestaan hebben en zich niet willen laten verdringen, onwillekeurig de vruchtbaarheid moet toenemen en er ook voor het meest bescheiden talent een prikkel bestaat om mede te werken aan de bereiking van het beoogde doel, Bij gevolg zal men het met de gehalte van veel wat er geleverd wordt, zoo nauw niet nemen. Ieder boekdeeltje toch, iedere uiting van gedachte in de vaderlandsche taal moet meer als argument voor de waarheid dienen die men bewijzen wil, dan wel als proeve van de hooge ontwikkeling, die taal en letteren of eenig talent bereikt hebben.

De bundel die voor ons ligt, levert veel, waarop het aangevoerde van toepassing is. De herdruk van verreweg het grootste gedeelte dezer gedichten had zonder schade voor den roem van de Nederlandsche letteren kunnen wegblijven, zoo zij niet van den wakkeren Dautzenberg waren, wiens naam jaren lang verbonden was aan het belangwekkende verschijnsel, dat wij de Vlaamsche beweging noemen. Met hart en ziel de herleving der Vlaamsche letteren toegedaan, trachtte hij naar de mate van het talent, dat hem eigen was, die herleving te bevorderen. Dat talent was echter van betrekkelijk zeer beperkten omvang. Het is een doorloopend kenmerk van de tegenwoordige Vlaamsche dichters, dat zij zich bijzonder onderscheiden door afwisseling en rijkdom van versbouw, door eene zekere gemakkelijkheid in den vorm, door zoetvloeiendheid en zangerigen rythmus. Maar dit is ook bij velen de hoogste lof, die hun kan toegekend worden. Het is alsof zij zich uitsluitend ten doel stelden aan te toonen, hoe smedig hunne taal, hoe liefelijk hunne versregels zijn, hoe gemakkelijk hunne taal zich tot alle vormen leent. Maar waar dit het hoogste doel blijkt te zijn, is de waarde hunner voortbrengselen natuurlijk betrekkelijk zeer gering. ‘Lief’, ziedaar wat het algemeen oordeel zal zijn. Maar vandaar ook het voorbijgaande van dergelijke voortbrengselen, de

betrekkelijk onbeduidende plaats hun in de toekomst verzekerd. Zij maken den indruk van eene kunst uit liefhebberij beoefend, van knutsel- en speelwerk, zouden wij bijna zeggen, zoo die woorden hier niet wellicht wat ongunstig klonken. Ook op Dautzenberg is het aangevoerde van toepassing, In weêrwil van zijne gebrekkige taal hier en daar[1], onderscheiden zich de meeste zijner voortbrengselen door een ongemeenen rijkdom van versificatie, hier en daar zeer kunstig zelfs, door eene buitengewoon zangerige en zoetvloeiende maat en makkelijk woordenspel. Proeven van vreemde versmaten en vormen ontbreken mede niet. Slechts met eene enkele uitzondering - waarop wij straks zullen wijzen - blijft hij voortdurend in het *lieve* en *liefelijke* genre; en degenen die ook maar iets verwachten van hetgeen den hoogeren dichterrang aanduidt, zien zich teleurgesteld. De keuze om het een en ander toe te lichten is niet moeielijk. Wij geven een staaltje in het gedichtje, getiteld:

1 Slechts enkele voorbeelden van ongewonen en gebrekkigen vorm worden hier aangehaald. ‘Angstig beeft hij bij 't zien witvlokkender wol aan den hemel’; ‘Of geene kiemend ruwere kin zich ergens kon versteken’; ‘Wat zoetgekruide kermisreuken ontdampen heden zijner keuken’; ‘Ons behing geen verduisterend wolkfloers ooit dien vriendschapshemel, die zonder verpoozen ons lieflacht’; ‘Goochlende beelden der zaligste jeugd’; ‘Kent gij iemand op aarde, die nooit zijn Tempe *gedoodverfd*, nooit in zijner verbeelding een *luchtig kasteeltjen* gebouwd heeft’; ‘Eer ons de avondklok nog de *Engelsche groetenis* luidde’; ‘Ginds ligt de molen liefgetal’; ‘Waar ons de klok der kerk *ter aandacht* vaak vergadert’; ‘Keurig is 't veld alomme besteld’; ‘Nu rust het dorpsche zwoegen’. Zonderlinge samenkoppelingen, als *landnatuur,heilgejoel*, treft men niet zelden aan. Of de Vlamingen zelf het refrein van bejaarde lieden bij het oogstfeest mooi vinden, betwijfel ik.

> ‘Nu de jongens hunne meiden
> Tot den wals en dans verleiden,
> En zich wentelen los en vlot,
> Blijven wij bedaard gescheiden,
> En al drinkend hen verbeiden
> Bij der kanne, bij den pot.’

Zulke dichterlijke staaltjes vindt men mede niet zeldzaam in dezen bundel.

De spin.

Zij heeft een net geweven zoo fijn.
Dicht voor den lachenden wingert,
Een schoon doorzichtig kristallijn,
Dat blij in der zonne slingert.
Vrouw Spinne houdt er de middellijn,
En ziet er en spiedt er en vingert -
Van verre naakt met schuchteren tred
Een zuchtende minner ten lokkenden net.

Hij ziet èn boven èn beneden
Een muggen- een vliegenvel,
Geraamten, vleugels en andere leden
Van keverken, spin en kapel;
Nu durft de minner niet nader treden
Uit vrees voor hetzelfde spel,
Doch 't Spinneken schijnt te wenken, te groeten,
En 't manneken laat niet te spinnevoeten.

Ja, de minner rent in het opene net,
Denkt enkel aan lust en genuchten;
Maar minnen is juist niet des lievekens pret,
De waaghals moet het verzuchten....
Hij wordt in des wijfjens armen verplet,
De dood is niet te ontvluchten!
En telkens, wanneer ik denk aan de min,
Dan schiet mij te binnen 't exempel der spin.

Wil men een uit de vele bewijzen van Dautzenbergs vaardigheid, zoo kiezen wij het gedichtje dat tot opschrift draagt:

Koffiliedjen.

Arabia,
Batavia,
Gij wieg en woon
Gij hof en troon
Der koffiboon,
Gij broedt den gloed,
Die goed ons doet;
Gij voedt ons bloed
Met vroeden moed!
Gegroet, gegroet
Gij wieg en woon,
Gij hof en troon
Der koffiboon,
Arabia,
Batavia!

Daar rommelt de trom
Al over het vier,
Daar schommelt zij om
Met geurenden zwier;
Den draaienden kolk
Ontwaaiet de wolk -
Gebrand is de boon,
Zoo bruin en zoo schoon!
Wen schettrend zich rept
De vroolike kok,
En knetterend klept
De koperen klok,
Wan 't zwengelken zwaait
En 't moleken draait,
Dan zijgt in de lâ
Het gemalene dra.

'ne rookende locht
Vol geur ons omringt,
Wen 't kokende vocht
Den koffi doordringt.
Wat kittlend gejeuk
Veur smaak en veur reuk!
Komt, vrienden, te gaar,
De koffi is klaar!
Hem klinke de dank,
Die 't boontjen ons gaf!
Wij drinken den drank
Wel tot aan ons graf.
Nu, 't kopjen maar vol....
Geen kop is op hol!
Een man is een man,
Al leegt hij de kan!

Arabia,
Batavia, enz.

Als men intusschen die lange rij van gedichtjes inziet, mag men met recht vragen, of er iets is wat ons omtrent de individualiteit van den dichter inlicht. Geen ongelukkiger verschijnsel voor den naam van den dichter in de toekomst, dan wanneer men twijfelend vragen moet, of zijne voortbrengselen wel eene bepaalde plaats in de geschiedenis der letteren zullen innemen. De eigenschappen omtrent taal, stijl en versbouw waar wij het oog op hebben, mogen na een tijdperk van ruweren en ongekuischten vorm eenige beteekenis hebben, zij zullen op zich zelven den dichterrang niet waarborgen, wanneer het niet meer is dan eene zekere vaardigheid, gelijk er bij velen te vinden is, als taal en letteren reeds een tijdperk van ontwikkeling achter zich hebben gelijk bij ons. Lieflijkheid van vorm en keurigheid van taal zijn dan eene voorwaarde, buiten welke de fraaie letteren bijna niet denkbaar zijn. Bij Dautzenberg nu is de oogst van hetgeen iets anders, iets meer doet verwachten, uiterst gering. Hij doet zich in zijne gedichten kennen als een man die het goed meent; die ingenomen is met ‘het

teedere kindergeloof' en tegelijk verdraagzaamheid predikt; die de vrome volksgebruiken en den eenvoud der volgzame menigte eerbiedigt en er zich zeer goed in t'huis gevoelt; die bijgevolg met 'de verlichting' niet hoog wegloopt, daar zij wel eens wat ondeugend kan zijn; die het met de volkomen scheiding van Kerk en Staat niet al te best vinden kan; die overigens niet zoo heel streng wil zijn, maar van vroolijke scherts en een hartelijken dronk houdt.

'Ik ben geen boetepreeker,
Ik neem den vreugdebeker
Erkentelik ter hand,
Ik leeg hem, moet ik sterven,
En schenk hem mijnen erven
Als kostlikst liefdepand' -

zoo zegt hij ergens. Eene enkele maal schijnt hij zich zelven wel een beetje voorbij te praten. Zoo bijv. in dat aandoenlijk gedichtje, getiteld:

Weduwe en kind.

De volle maan verlicht een needrig daksaletjen,
Bestraalt een kwijnend wicht en zijn onvroolik bedjen.

En schaduwen met grauw gemengd, met bruin en geluw,
Omgeven eene vrouw, die bidt bij 's kindes peluw:

'Gij hebt, o goede God, mij mijnen man genomen,
Ach, laat geen wreeder lot mij moeder overkomen!

Van mijner schoone jeugd is mij één troost gebleven,
Dit wichtjen, mijne vreugd, mijn bloed, mijn hart en leven!

Moet weêr een offer zijn, dan zij 't de dorre stengel,
En niet mijn kindekijn, die blanke leeljen-engel!'

De moeder bidt en schreit, de maan blijft weiflend gloren,
Doch maan noch sterre zeit of God ze zal verhooren.

Alles beweegt zich bij Dautzenberg dus in een zeer gewonen en beperkten kring. Zijne gevoelens en meeningen zijn die van het gros der menschen, die in weêrwil van hun ‘teeder kindergeloof’ toch nog zoo kwaad niet zijn en bovenal niet onverschillig zijn jegens den ‘vreugdebeker.’ Verzen als de zijnen kunnen in alle tijden geschreven worden. Eene afspiegeling van den tijd, waarin zij ontstonden, zoekt men er te vergeefs in. Noch de zegeningen, noch de worstelingen, het lijden en strijden dezer eeuw, vinden bij hem een weêrklank. Geestdrift voor eenig grootsch beginsel of verheven denkbeeld, noch verontwaardiging bij de aanschouwing van hetgeen de man van onzen tijd den oorlog verklaard heeft, wordt men bij hem gewaar. Invloed op het volk uit te oefenen door de brenger te zijn van aangrijpende gedachten, door het te bezielen voor dingen die boven het gewone en alledaagsche staan, is voor dergelijke dichters niet weggelegd. Vandaar het voorbijgaande hunner verschijning op letterkundig gebied; vandaar de betrekkelijke waarde hunner voortbrengselen. Zijn daarom de uitgaven van dergelijke bundels geheel overtollig? Dit ligt volstrekt niet in de uitgesproken bewering opgesloten. Het eenige wat hier te doen was bestond daarin, aan te toonen hoedanig Dautzenberg zich aan ons oog voordoet. Wij voegen er zelfs bij, dat wij niet twijfelen of de aangehaalde proeven zullen menigeen uitlokken met hem kennis te maken.

En thans nog een enkel woord naar aanleiding van de uitzondering, waarvan boven gesproken is. De voorstelling van Dautzenberg zou onvolkomen zijn, zoo men den dichter van die verzameling voorbijging, welke in den bundel tot opschrift draagt: VLAAMSCHE TAALSTRIJD. Te midden van zooveel liefs en zoetsappigs, doen de verzen onder dien titel bijeengebracht ons goed. Zij brengen ons de toonen in herinnering, door zoo vele Vlamingen aangeslagen in den gloed der verontwaardiging bij de miskenning hunner rechten. Aan die toonen denken wij schier het eerst, waar wij onze Vlaamsche broeders ontmoeten. Daardoor wekken zij onze innigste sympathie op. Als wij op onze taalcongressen hen zien optreden, krijgen wij den indruk van mannen te zien vol moed en volharding, gereed een lans te breken in de verdediging van hetgeen allen Nederlanders dierbaar is. Dautzenberg bewijst mede, als hij in dat

karakter optreedt, dat hij werkelijk iets te zeggen heeft. Ziehier eene proeve.

Laat rusten uwe braven.

Laat zachtjes rusten alle braven,
Die in Vlaanderen liggen begraven.

Laat slapen de Coninc, van Artevelde,
En zweert niet bij Breidel, dien forschen helde.

Zij hebben eens wakker veur 't land gestreden,
Gij heult met den vijand en 's vijands zeden.

Zij konden vlaamsch maar bidden en zingen,
Gij kunt op zijn fransch luid pochen en springen.

Zij zwaaiden den goedendag als wapen,
Gij zijt huns vijands zotten en apen.

Met recht mag de Gauler u apen noemen,
En, dwazen, gij moogt op uwe ouderen roemen!

Der vaderen adel dunket u schande,
Gij bloost om 't vlaamsch in den vlaamschen lande.

En loflik schijnt u die snoode wrevel,
Zoo hult u de waan in mist en nevel!

Laat af, gij dwergen en schimmen van Belgen,
Te pochen als grooter mannen telgen.

Laat vreedzaam rusten alle braven,
Die in Vlaanderen liggen begraven!

Hiermede nemen wij afscheid van dezen bundel. Zoo onze Vlaamsche broeders deze regelen lezen, zullen zij ons zekerlijk wel niet

hard vallen, als hadden wij eenigszins streng geoordeeld. Wij gelooven dat een weinig meer gestrengheid van hun kant jegens degenen die onder hen optreden, geen kwaad kan; dat een weinig meer ernst bij de vraag naar het gehalte van hetgeen onder hen verschijnt, hunne letteren eer voordeel dan nadeel kan doen. Vooral - in het voorbijgaan gezegd - jegens dat wat op dramatisch gebied geleverd wordt, waarin de Vlamingen zeker het minst gelukkig geweest zijn, waarbij zij zich zelfs aan te groote toegevendheid hebben schuldig gemaakt. Van het ‘lieve genre’ hebben wij voorshands genoeg en de tijd moet voorbij zijn, dat eene in den grond vernederende inschikkelijkheid het verschijnen van Vlaamsche bundels minder met ingenomenheid begroet dan wel goedwillig aanziet.

Roermonde, Aug. 1870.
A.S. KOK.

Ferdinand Christian Baur.

W. Scheffer, Dr. in de godgeleerdheid en predikant te Leiden, Ferdinand Christian Baur, volledig en critisch overzicht van zijn werkzaamheid op theologisch gebied.
S.P. Heringa, Dr. in de godgeleerdheid en predikant te Zuidscharwoude, F.C. Baur, volledig en critisch overzicht, enz. (als boven).
Ook onder den titel:
Verhandelingen, rakende de natuurlijke en geopenbaarde godsdienst, uitgegeven door Teylers godgeleerd genootschap. Nieuwe reeks. Eerste Deel. Eerste en tweede Stuk. Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1868.

Terwijl ik mij neêrzet om aan mijne lezers meê te deelen wat ik op het hart heb ten aanzien van den man, wiens beteekenis voor de theologie door het Haarlemsche genootschap belangrijk genoeg werd geacht om daarover bij herhaling eene prijsvraag uit te schrijven en ten slotte twee lijvige prijsverhandelingen te bekroonen en het licht te doen zien, komt mij te binnen wat onlangs is geschied door een ander geleerd genootschap in dat zelfde Haarlem zetelende.

Er was sprake van een onderscheiding - de Huygens-medaille - toe te kennen aan dien geleerde, die, naar het oordeel der prijsrechters, gedurende de laatste vijf en twintig (of twintig?) jaren den grootsten dienst aan de physische wetenschap had bewezen. De jury, bestaande uit erkende deskundigen hier te lande, heeft het eermetaal toegewezen aan Prof. Clausius, iemand aan wien men in den aanvang nauwelijks scheen te denken, iemand, wiens naam, naar ik durf wedden, aan de meesten mijner lezers tot heden toe volkomen onbekend was.

Inderdaad hier is stof tot nadenken. Zoo was het dan mogelijk, dat een geleerde in onze dagen, en niet ver van ons levende, op het gebied der heden ten dage zoo hoog gevierde natuurwetenschap het uitnemendste leverde, zonder dat de roem zijner verdiensten alom werd verbreid! Zoo kon in deze dagen

van openbaarheid de hooge waarde van dezen geleerde gedurende het vierde eener eeuw der wereld verborgen blijven! En wie staat er voor in, dat het oordeel, door onze geleerde landgenooten geveld over hun medearbeider in den vreemde, dezen grooten onbekende in korten tijd tot een gevierde grootheid zal maken? Wie weet, of de verdiensten van dezen dienaar der wetenschap wel van dien aard zijn, dat ze in de eerstvolgende vijf en twintig jaren door het groote publiek op den rechten prijs zullen kunnen worden geschat!

De toepassing van dit alles op hetgeen met Ferdinand Christian Baur is gebeurd ligt voor de hand. Voor mij persoonlijk was die toepassing dubbel treffend.

Het is nu juist vijf en twintig jaren geleden, dat ik, vol geestdrift voor het in Tübingen ontstoken licht, derwaarts opging om de mannen, van wie, naar mijn vaste overtuiging, voor de theologische wetenschap het beste te verwachten was, nader te leeren kennen. Tot Baur met name voelde ik mij krachtig aangetrokken. Reeds meer dan vijf en twintig jaren waren er toen verloopen sinds hij zijn eersteling, twintig sedert hij zijn eersten belangrijken arbeid op theologisch gebied had uitgegeven, en hoeveel was er van zijne hand in die laatste twintig jaren niet in het licht verschenen? Toch dagteekende mijn enthusiasme voor den Tübingschen meester eerst van het vorige jaar (1844), toen hij zijne beschouwing over het Johannes-evangelie wereldkundig maakte. Hoe weinigen in mijne omgeving mijn warme bewondering ook deelden, mijn geloof stond onwrikbaar vast, dat hier eene ontdekking was gedaan zoo heugelijk, zoo belangrijk, dat ze alles zou in de schaduw stellen wat sinds Lessing op historisch-theologisch gebied was voor den dag gekomen. Ik had voor dat geloof geen andere gronden dan de mijns bedunkens afdoende betoogen van Baur zelf. 't Mocht mij onaangenaam aandoen, dat velen, wier rijke geleerdheid ik bewonderde, slechts van Tübingsche hyperkritiek wisten te spreken; het besef van het gebrekkige mijner zelfstandige studiën mocht mij weêrhouden openlijk partij te trekken voor de theologische school, waarin ik de historische bij uitnemendheid meende te mogen begroeten, mijne overtuiging moge zich destijds nog slechts in den vorm van een stellig voorgevoel in mij hebben geopenbaard, die Ahnung, dat gevoel van zekerheid kenmerkte zich voor mij als een volkomen gezonde kracht, waaraan ik de emancipate van vroeger gekoes-

terde dwalingen en vooroordeelen te danken had. 't Ging mij in zekeren zin als den genezene in het schoone verhaal Joh. 9, die, al kon hij ook ten aanzien van den persoon en de rechtstitels desgenen die hem de oogen had geopend, geen der vragen beantwoorden, hem door de wijzen der school, de bewakers der rechtzinnigheid in Israël gesteld, toch wist, met onbedriegelijke zekerheid wist, dat hij blind was geweest en nu zien kon. Ja, zoo was het mij te moede. Gevoelde ik mij ook vooralsnog niet in staat, door wetenschappelijke analyse de zuiverheid van het Tübingsche bronwater aan te toonen, ik proefde daarom niet minder duidelijk het verfrisschende en verkwikkende van dien dronk en ik was er te meer meê ingenomen, naarmate zulk genot bij mijn theologische studiën mij zeldzamer was te beurt gevallen. Soms, 't is waar, overviel mij zekere angst bij de gedachte: is het niet gevaarlijk mij te houden aan deze kleine schare, die haar eigen weg gaat, na de overlevering van vele eeuwen verlaten te hebben? Waarom niet als koning Radboud, met den grooten hoop gevaren, van wien ik nu mij moet afwenden, wiens geloof ik moet veroordeelen? Maar ik voelde tegelijkertijd, als door een onmiddellijk instinct geleid, dat die angst, die twijfel, van buiten tot mij komende, geen voet bij mij mocht krijgen, geen vat mocht hebben op mijn oordeel, wilde ik inwendig vrij blijven en mijn waarheidszin geen geweld aandoen. En zeker, ik heb er tot op den huidigen oogenblik geen berouw van, weêrstand te hebben geboden aan de stemmen van het kerkelijk conservatisme, die, veelal uit den mond mijner liefste vrienden, tot mij kwamen, om mij afkeerig te maken van de Tübingsche kritiek, als ware zij door den duivel van den hoogmoed ingegeven en alleen geschikt om den vrede te verstoren, dien de ziel aan het geloof te danken heeft. - Toch zal ik niet ligt vergeten hoeveel strijds die weêrstand kostte. Ja, het waren moeilijke tijden, die ik tegemoet ging, en al heeft de strijd tusschen de moderne kritiek en het overgeleverde geloof in de laatste vijf en twintig jaren allerlei phases doorgeloopen, al hebben de zich tegen de echt-historische opvatting verzettende kerkelijke partijen in den loop van dien tijd zich van lieverlede leeren gewennen aan menige haar eerst ondragelijke ketterij, we zijn den kamp nog niet te boven. En als thans een jury van theologen Ferdinand Christian Baur den palm ging toekennen, bestemd voor hem, aan wien de godgeleerde wetenschap in de laatste vijf en twintig

jaren het meest te danken had, die uitspraak zou zeker niet minder bevreemding en stellig veel meer verontwaardiging wekken dan die onzer vaderlandsche geleerden, welke op een ander gebied Prof. Clausius de grootste onderscheiding hebben waardig gekeurd. Ik voor mij zou gemakkelijk in die uitspraak kunnen berusten. Ja, ik verberg het niet: wat mij thans de pen in de hand geeft is niet zoozeer het verlangen om de verdiensten in het licht te stellen van de schrijvers der beide prijsverhandelingen aan het hoofd dezes vermeld, maar veeleer om bij het beschaafde Nederlandsche publiek de overtuiging te helpen vestigen, dat den bescheiden Duitschen geleerde een eereplaats toekomt onder de vrienden en weldoeners van ons geslacht en dat allen, die den vooruitgang willen van kennis en beschaving, hem den tol hunner dankbaarheid niet mogen onthouden.

Of zijn het illusies, waaraan ik mij overgeef, als ik, over Baur sprekende, mij voorstel een onderwerp te behandelen, de belangstelling waardig van het grooter deel der Gids-lezers? Is het niet tamelijk onnoozel, te gaan onderstellen, dat zij zouden kunnen deelen in de bewondering, die de theoloog voor den theoloog koestert? Zou het in onze dagen nog wel mogelijk zijn bij het beschaafde publiek geestdrift te wekken voor hem, die dan toch ten slotte niet meer was dan een allesbehalve populair geleerde, en dan nog wel een godgeleerde?

Het is mijn plan niet thans te gaan onderzoeken, of het uitloven en verstrekken van eereblijken als de Huygens-medaiile, in het wezenlijk belang is van de wetenschap zelve en degenen die ze beoefenen. Dit alleen wilde ik doen uitkomen, dat de persoon, die, volgens het oordeel van deskundigen, de meeste aanspraak op zulke onderscheiding kan maken, allicht onder diegenen moet gezocht worden, wier verdiensten aan het oog der wereld ten eenenmale onttrokken zijn.

Clausius had zijn naam niet verbonden aan een van die schitterende uitvindingen, waarvan het nut dagelijks door duizenden wordt gevoeld en genoten. Arbeid, noesten arbeid, al was het dan ook maar met de hersenen, had hij ten koste gelegd om problemen op te lossen, die, zoolang het problemen waren, onder de natuuronderzoekers zeker malaise hadden veroorzaakt, en den gewenschten vooruitgang in de wetenschap onmogelijk maakten. Door onverpoosd en methodisch voortgezette berekeningen was het hem gelukt, de schijnbare tegenspraak tus-

schen twee reeds vroeger wereldkundig gemaakte ontdekkingen weg te nemen en de vroegere theoriën in een hoogere wet te doen opgaan. Maar de resultaten van zijn onderzoeken lagen, even als de inspanning die daaraan was voorafgegaan, boven de waardeering van de oningewijden.

Zoo is het op elk gebied van kunst en wetenschap. Er zijn grootheden van den eersten rang, die daarom zich onttrekken aan de algemeene bewondering, omdat de vruchten van hun geest en talent zich niet aanstonds als smakelijk en voedzaam voordoen aan de groote menigte, die toch ten slotte er door gebaat wordt.

Baur nu behoort, volgens mijne overtuiging, tot het getal van die eminente geleerden, wier tijdelijke onbekendheid en impopulariteit begrijpelijk is, wier roem niet dan langzaam kan worden uitgebreid, daar zij een licht ontstaken, dat niet aanstonds door een ieder kan worden verdragen. Maar die onbekendheid behoeft niet, behoort niet te blijven voortduren. Op allen, die zich bewust zijn aan zulke mannen veel verplicht te zijn, op allen, die zich in het door hen ontstoken licht verblijden en gelukkig gevoelen, rust de taak om naar vermogen er toe bij te dragen, dat aan hunne verdiensten recht wedervare. Wat mij betreft, het besef mijner geringheid heeft mij lang weêrhouden te doen wat mijne ingenomenheid met den grooten Tübinger mij ingaf. Dat ik eindelijk mijne aarzeling heb overwonnen, is grootendeels toe te schrijven aan het verschijnen der twee verhandelingen, die, om zoo te zeggen, het onderwerp bij ons hebben aan de orde gesteld en ingeleid. Na dezen hoogstverdienstelijken arbeid onzer landgenooten, is de taak van Baur's vrienden en bewonderaars, om zijne verdiensten in het licht te stellen, aanmerkelijk vereenvoudigd, ik zou zelfs zeggen, overbodig gemaakt, ware het niet, dat de groote omvang en het deftig uiterlijk van deze monografieën grond gaven voor de vrees, dat zij in het lot zullen deelen van de meeste werken door geleerde genootschappen bekroond en uitgegeven, namelijk van door weinigen slechts gelezen te worden.

De biografie van Baur is in weinige woorden samen te vatten. Ja, wanneer men de uiterlijke omstandigheden alleen wilde vermelden, waardoor het zich kenmerkte, dan zou dit leven de moeite niet waard zijn om beschreven te worden. Geen schitterende daden, geen treffende lotwisselingen, geen belangrijke incidenten of dramatische ontknoopingen vallen hier te verhalen. Vervelend als van een gelukkig volk is de geschiedenis van dezen gelukkigen man. Alles ademt hier rust en kalmte. Stille vrede is het, die u tegenkomt bij zijn wieg, in de Wurtembergsche dorpspastorie - die u bijblijft, als gij hem naar de kloosterlijke scholen in Blaubeuren, Maulbronn en Tübingen vergezelt - die u niet verlaat, als gij hem volgt in het openbare leven, te midden zelfs van den soms heeten strijd, waaraan hij persoonlijk deel nam.

Maar laat ons ten minste enkele bijzonderheden van dit aan de studie geheel toegewijde leven vermelden. Dat de knaap en jongeling zijn leertijd niet ongebruikt liet, behoeven wij niet met attesten en testimonia aan te toonen. Indien de elkander in korten tijd opvolgende aanstellingen aan onderscheiden geleerde inrichtingen te Schönthal, Tübingen en Blaubeuren het niet bewezen, hoe gunstige gedachten men van den jongen man koesterde, op schitterende wijze zou het aan den dag komen, toen in de theologische faculteit te Tübingen door den dood van Bengel eene vacature was ontstaan. In spijt van de orthodoxe tradities dezer hoogeschool, in strijd met de wenschen van de kerkmannen, werd Baur, destijds (1826) 34 jaren oud, gekozen. Was ook zijne rechtzinnigheid van een zeer verdacht karakter, daartegenover stond, dat hij, gedurende zijn negenjarig professoraat te Blaubeuren, zoowel door zijn degelijk boek over Symboliek en Mythologie, als door het uitmuntend gehalte van zijn mondeling onderwijs, zich èn als geleerde èn als docent van den eersten rang had doen kennen, zoodat dan ook de publieke opinie met beslissende kracht hem proclameerde als den aangewezen kandidaat, en aan zijne benoeming den doorslag gaf.

Ware den nieuwbenoemde een strijdlustige aard eigen geweest, hij zou gelegenheid in overvloed hebben gehad aan die zucht bot te vieren, nu hij zich geplaatst zag naast ambtgenooten, die alle krachten hadden in te spannen om onder den versleten mantel van het oude supranaturalisme, hunne wetenschappelijke

onbeduidendheid eenigermate te verbergen. Hoeveel interessanter zou zijn levensloop zijn geworden, als hij zich van stonden aan had in postuur gezet tegen de hem vijandige elementen en met de geduchte wapenen, waarover hij toen reeds te beschikken had, deze Filistijnen ware te lijf gegaan. Waarom hij het niet deed? Ware het beter geweest anders te handelen? Wij laten die vragen vooralsnog onbeantwoord, om voorloopig slechts te constateeren, dat hij het niet deed, dat hij berustte in de schikking, volgens welke hem geenerlei dogmatische lessen, maar alleen vakken van historischen aard werden opgedragen. Zoo leefde hij in goede verstandhouding met zijne omgeving voort, en kon ongemoeid en ongedeerd zijn onderwijs voortzetten, terwijl zijne discipelen, Strauss en Vischer, nauwelijks hunne openbare werkzaamheid hadden aangevangen, of zij werden daarin, van wege het bedenkelijke der door hen voorgedragen stellingen, door het bevoegde gezag gestuit.

Inderdaad: zóó kalm vloeit het leven van dezen geleerde voort, dat het den biograaf haast wanhopig zou maken, en den oppervlakkigen beschouwer de vraag op de lippen brengt: zou dat wel een groot man kunnen wezen? Is het niet, alsof hij stelselmatig elke aanleiding heeft ontweken, welke het lot hem bood om een schitterende rol op het wereldtooneel te spelen? Is het niet alsof hij de roem schuwde als een kwaad en de markt van het openbare verkeer vermeed, als ware hij alleen binnen de wanden zijner studeercel veilig? Wat baatte het zijn koninklijken beschermer hem tot den adelstand te verheffen en hem het ridderkruis als lokaas voor te houden, ten einde hem uit zijn verborgen kluis te voorschijn te doen komen? Hij versmaadde zelfs, onverbeterlijk plebeier die hij was, het voor alle Duitschers zoo begeerlijke *von* vóór zijn burgerlijken naam![1]

Willen wij alleen hetgeen waarlijk belangwekkend is mededeelen en ons niet bezighouden met de bijzonderheden van zijn huisselijk leven, met voor- en tegenspoed hem in zijn gezin

1 Ik vond het v o n B a u r tijdens zijn leven alleen op de lijst der medewerkers van Zeller's tijdschrift, en nog wel op den ephemeren Schmutztitel der afzonderlijke Hefte, zeker niet door hem zelf, maar door den hem genegen redacteur daarop geplaatst. Dat die adellijke naam voorkomt op den titel der gedenkreden onmiddellijk na zijn dood te Tübingen verschenen, is m.i. een bewijs, dat zijne lofredenaars den vereerden meester niet in al zijne eigenaardigheden hebben weten te waardeeren.

overkomen, dan moeten wij hier deze biografische schets besluiten met de opmerking, dat Baur van 1826 tot aan zijn dood, op 2 December 1860, dus gedurende een tijdruimte van 34 jaren, d.i. juist de helft van zijn gansche leven, in zijn hoogleeraarsambt te Tübingen is werkzaam geweest, zonder dat er iets noemenswaardigs voorviel, waardoor zijn persoon op den voorgrond trad.

Want hij leefde geheel en al in, geheel en al voor de wetenschap. Ziedaar, als gij wilt, zijne eenzijdigheid; ziedaar ook zijne kracht. Ik wil niet zeggen, dat het hem bijzondere inspanning heeft gekost, om geen werkdadig aandeel te nemen in het kerkelijk gekrakeel en het politiek gewoel van zijn tijd en zijne omgeving. Integendeel, hij zou zijner natuur hebben moeten geweld aandoen, ware hij gedwongen geworden op dat tooneel eene rol van eenige beteekenis te spelen. Toch is het maar een halve verklaring van Baur's eigenaardigheid, als men alleen gaat wijzen op de aan menschenvrees grenzende schuchterheid, welke hem onmiskenbaar als aangeboren eigen was, en die hij nooit geheel en al is te boven gekomen. Een halve verklaring, ook al wilde men er tot nadere toelichting bijvoegen, dat zonder twijfel dit teruggetrokkene, dit zich op den achtergrond houden in Baur's wijze van doen, samenhangt met zijn gemis aan oratorische gaven, gelijk dit misschien wederom op een gebrek in zijn aesthetischen aanleg en vorming terugwijst. Inderdaad, de Pygmaeen onder de inheemsche en buitenlandsche theologen zouden recht hebben zich over Baur met zekere minachting uit te laten; het zou nauwelijks de moeite waard zijn met dezen Duitschen professor zich ernstig bezig te houden, indien dit de hoogste lof ware, die hem toekwam: van nature schaamachtig en bedeesd, en misdeeld van de gaven, die den redenaar onmisbaar zijn, heeft hij zich laten vergenoegen met de bescheiden rol, hem door de stiefmoederlijke natuur aangewezen, en heeft hij de schaduw voor lief genomen, die voor zijne onbeduidendheid pastte.

Baur onbeduidend! De muze der historie vergeve het mij, dat ik ook maar een oogenblik heb willen luisteren, of anderen doen luisteren naar die onzinnigste van alle onderstellingen. Waarlijk, mijne waarde heeren kanselredenaars! u die gewoon zijt aan de hulde der schare en de volgzaamheid uwer toehoorders in de kerk, u is het niet ten kwade te duiden, zoo gij de beteekenis van dezen bescheiden geleerde niet hoog aanslaat.

Indien gij niet bij uw leven toegejuicht en gevierd wordt, dan ziet het er treurig genoeg voor u uit. Van de tijdgenooten moet gij het hebben. Op onmiddellijk succes komt het bij u aan. En zeker, een bij uitnemendheid schoon en weldadig gebruik kunt gij maken van uwe gaven om uwe hoorders te boeien en te bewegen. Wel besteed brengen uwe talenten een belangrijke rente op voor den misschien zeer wijden kring, waarin gij u beweegt en werkt. Indien gij echter - natuurlijk zoolang gij, zooals het heet, populair zijt, zoolang gij in den smaak valt van het publiek - indien gij, als de lievelingen van de u waardeerende gemeente, er niet tegen hebt door haar gemeten te worden, en haar in zekeren zin als rechter over u erkent, daaruit volgt toch waarlijk nog niet, dat over de verdiensten van een man als Baur op dezelfde wijs en door dezelfde rechtbank uitspraak moet worden gedaan.

Baur onbeduidend! Menig onbevoegde heeft zich tot zulk een oordeel gerechtigd geacht, zonder het noodig te rekenen in een onderzoek te treden naar den omvang en het gehalte van den door hem geleverden arbeid: een onderzoek trouwens waartoe niet een ieder in staat is! Men redeneerde aldus. Deze criticus heeft een geheel menschenleven gewijd aan de omverwerping van de eeuwenoude beschouwing aangaande Schrift en Evangelie, Christus en Christendom. Men heeft hem in de gelegenheid gesteld ex cathedra tot de bloem der jongelingschap het woord te voeren; men heeft hem niet verhinderd zijne meeningen van de daken te verkondigen. Men heeft hem niet vervolgd, niet gekweld: men heeft hem..... laten spreken! Een tijd lang trok de nieuwheid zijner stellingen, het stoute zijner beweringen de aandacht. Thans gaat de wereld, gaat de kerk haar gang, alsof er geen Tübingsche school had bestaan. De bruisende stroom, na vrij wat verwoesting te hebben aangericht, is uitgedroogd en in het zand gesmoord, zonder ook maar eenig vruchtbaar slib achter te laten! Immers het geloof der gemeente, waarop de aanval gericht was, bleef ongedeerd; de kerk liet zich den eeuwenouden schat niet ontrooven; zij strafte den overmoed der laatdunkende wetenschap door de ooren te stoppen voor hare apostelen. Hoeveel geleerdheid dus ook deze Tübinger moge vergaderd hebben, de invloed door zijne veeljarige werkzaamheid geoefend is inderdaad onbeduidend; van eene school door hem gesticht, durfde hij zelf niet spreken; het getal zijner vereerders en navolgers

slonk reeds bij zijn leven op jammerlijke wijs en nu leeft en bloeit het positief Christelijke geloof der protestanten in Duitschland en daarbuiten, alsof er geen Baur hadde bestaan!

Waarlijk, indien wij de waarde van Baur moeten afmeten naar het oordeel, dat de meest gevierde theologen onder zijne tijdgenooten over hem uitbrachten, dan kunnen wij wel de moeite besparen om voor dit onderwerp van de aandacht onzer lezers nog meer te vergen. Indien het niet geoorloofd was aan de mogelijkheid te gelooven, dat mannen als de Wette, Gieseler, Hase, Bleek, Reuss, Bunsen - hoe open en ruim anders ook van blik - allen te samen door hetzelfde machtige vooroordeel beneveld waren, toen zij meenden, dat het optreden van Baur geen blijvenden indruk zou achterlaten en dat de protestantsche kerk en theologie, na zijne interpellate, eenvoudig zouden overgaan tot de orde van den dag, ik zou òf dit onderwerp niet hebben moeten behandelen, òf aan het hoofd van dit opstel de woorden van Montaigne moeten plaatsen: lecteur, ce n'est pas raison que tu employes ton loisir en un subject si frivole et si vain; adieu donc! Is het niet aandoenlijk, den bescheiden geleerde, na een lang leven van onverpoosde werkzaamheid, te horen uitroepen: Spreek toch niet van een Tübingsche school! Waar is ze? Waar zijn hare adepten? Heb ik niet mijn beste en trouwste leerlingen mij en de theologische loopbaan zien verlaten? Schwegler ging over tot de philologie; Zeller tot de filosofie; Planck werd leeraar aan een gymnasium: Köstlin zocht een leerstoel voor Aesthetica; Ritschl ging mij bestrijden; Hilgenfeld deed al zijn best om tegenover mij zijn onafhankelijk standpunt te handhaven! ‘De Duitschers, tot wier kring hij (Baur) behoort,’ zoo laat Scheffer zich in zijne verhandeling (bl. 394 vlg.) hierover uit, ‘toonen zich meerendeels met den geest en de richting zijner studiën niet ingenomen. Hierbij denk ik aan de stemming, die nog heden ten dage onder de Duitsche theologen jegens Baur heerscht. Deze stemming draagt enkele kenmerken, waaruit ik althans den indruk ontvang van persoonlijken onwil, van bepaalden weêrzin tegen zijne geheele werkzaamheid. Om hier niets van E w a l d te zeggen, die met de woede van een Middeleeuwschen P e t e r, de Zwaben tot een kruistocht tegen B a u r aanzette, zij slechts herinnerd, hoe U h l h o r n met zeker welbehagen het kwijnen der (Tübingsche) school beschreef en hare ontbinding aankondigde.

Ja, als “der billig denkende” R e u s s , met zekere welwillendheid over de Baursche critiek spreekt, geeft hij intusschen blijkbaar te kennen, dat zij hem om hare richting inwendig tegenstaat. Ook vormde zich in den loop des tijds tegen den Tübingschen meester een soort van officieele, of, gelijk hij het noemt, “obligate” polemiek, naar den aard dezer soort, gezalfd met een keur van aandoenlijke en nietaandoenlijke hartstochtelijkheden. En hoe ging het hem in zijn eigen vaderland? Al bewees de orde der Wurtembergsche kroon op zijne borst, dat de Hooge Regeering eenmaal een gunstige meening omtrent hem koesterde, later bleek het, dat hij bij haar meer en meer met een zwarte kool stond aangeschreven. Hij werd persoonlijk slechts geduld, zijn wetenschappelijk recht van bestaan niet erkend. Dit ondervonden zijne leerlingen, die het waagden aan zijne zijde als de herauten zijner wetenschappelijke grondstellingen op te treden: zij werden verwijderd of in betrekkingen overgeplaatst, die hen dwongen den meester alleen te laten staan. Bovendien is er tijdens zijn professoraat ernstig gedacht aan de opheffing van het Tübingsche Seminarie, omdat de speculatieve en kritische richting, die aldaar onder de studenten begon te heerschen, in strijd kwam met hun kerkelijke roeping. Hoe kon Uhlhorn zich met een goed gemoed verkwikken in het schouwspel der aanvankelijk verloopende school, zonder zich te ergeren aan het gebruik van menigen onverkwikkelijken maatregel om haar uiteen te drijven!’

Wie zou, dit alles overwegende, nog durven aandringen op het toekennen van de hoogste onderscheiding op theologisch gebied aan een geleerde van zoo droevige figuur! Kom mij, o Clausius! uit uw verborgenheid te hulp, gewapend met de Huygens medaille, opdat ik de eer van uw broeder in de wetenschap naar behooren verdedige.

Ik wil trachten aan te toonen, dat, indien Baur juist het minst in zijn waarde is erkend door de mannen der kerk, in wier dienst hij gearbeid heeft, zijne wetenschappelijke verdienste daarom niet te minder moet worden op prijs gesteld.

Maar hoe? Baur zou in dienst der kerk hebben gearbeid? Welk een vermetele bewering! Alsof niet de mannen der kerk door een juist instinct geleid werden, toen ze in den Tübinger meester hun meest te duchten tegenslander zagen. Alsof de kalme toon van zijn betoog, de schijnbaar argelooze wijze waarop

hij de historische vraagstukken behandelde, het volstrekt vermijden van alle polemiek tegen bestaande kerkelijke toestanden en religieuse volksbegrippen, hem minder gevaarlijk maakte! 't Is waar! aan rechtstreeksche aanvallen op gevierde personen maakte hij maar bij uitzondering zich schuldig. Het geloof der gemeente liet hij ongemoeid. Nooit mengde hij zich in questies van den dag. Zijne evangeliepredikking wekte, zoolang hij daarmede zich bezig hield, geenerlei ergernis, en, toen hij ze staakte, geschiedde het niet onder protest, niet met iets, wat naar een demonstratie zweemde of de zucht om ophef te maken verried. En toch - de mannen der kerk wisten het wel - hij was de eigenlijke ziel der antikerkelijke beweging. Hij was de v. Moltke, die, zonder zelf in het vuur te komen, aan een Strauss, een Zeller, een Schwegler, een Vischer, een Bruno Bauer en aan zooveel andere dappere generaals de middelen in handen gaf om zegepralen op het oude geloof, op de bestaande kerk te behalen. En hij zou gearbeid hebben in dienst der kerk! Credat Judaeus Apella!

Ik wil mij niet in ijdelen woordenstrijd gaan begeven, door willekeurig aan het woord k e r k eene beteekenis te hechten, die wel is waar in mijn betoog zou voegen, maar dan ook de zoo even uitgesproken stelling tot eene door niemand betwiste gemeenplaats maken zou. Het is mijne bedoeling niet het axioma te gaan verdedigen, dat Baur's wetenschap ten goede kwam aan het rijk der waarheid, en dat ook de kerk - natuurlijk dat woord in den edelsten zin genomen - daarbij niet anders dan voordeel kon hebben. Niemand mijner lezers, denk ik, zal verlangend zijn eene pleitrede voor zoodanige zaak aan te hooren.

Neen, wat mij recht geeft om van Baur te zeggen, dat hij in dienst der kerk werkzaam was, is dit, dat hij tot den einde toe, zonder zijne overtuiging te verzaken, zijne officieele betrekking tot de kerk heeft gehandhaafd, terwijl hij de vruchten zijner geleerde nasporingen openbaar maakte. Hij onthield zich van polemiek tegen de kerk, niet uit karakterloosheid, maar juist uit zuiver wetenschappelijken zin. Terwijl anderen, die zijne overtuiging deelden, gedwongen werden, openlijk met de kerk te breken, kon hij zijn standplaats blijven innemen, niet alleen omdat zijne wetenschappelijke degelijkheid boven allen twijfel verheven was, maar ook dewijl algemeen erkend werd, dat persoonlijke ijdelheid hem ten eenenmale vreemd was ge-

bleven. Was hem het talent onthouden om door zijn woord zijne lezers en hoorders in geestdrift te ontvlammen, en hen tot daden van hervorming of omwenteling te drijven, niets geeft ons het recht tot de onderstelling, alsof hij deswegens zich zou beklaagd hebben. Een andere was zijne begaafdheid, een andere ook zijne eerzucht. Een zuivere, maar dan ook onbedwingbare dorst naar kennis was hem eigen. Nooit en nergens was het hem te doen om door zijne mededeelingen ophef te maken. Vandaar dat hij alles vermeed om ergernis te geven. Hij begreep te recht, dat niets gemakkelijker is, dan door eenige sterk gekruide volzinnen levendige opgewondenheid in de gemoederen te zaaien, groote beweging van schrik zoowel als van overmoed bij de schare te veroorzaken. Gewapend als hij was met eene even zeldzame geleerdheid als scherpzinnigheid, kon het hem niet moeilijk zijn geweest tal van dwalingen en vooroordeelen, door de overlevering voortgeplant en door het geloof der gemeente gekoesterd, ten toon te stellen. Dat Baur zich boven die taak verheven achtte, dat hij, even als Jezus bij zoo menige gelegenheid, de schare ontweek, hebben wij zeker niet toe te schrijven aan zekere aristocratische minachting voor het volk, voor de schare, voor de gemeente, maar veeleer aan het klaar en diep besef, dat ambt en roeping gansch andere dingen van hem eischten.

In één woord, Baur arbeidde in de dienst der kerk, omdat zijne wetenschap door en door p o s i t i e f was.

Het is hier de plaats eene even onware als algemeen verspreide meening ten opzichte van den Tübingschen meester te bespreken. Negatief, zoo heeft de oppervlakkigheid geoordeeld, negatief was zijne kritiek in strekking en resultaat. Hoe weinig hebben zij, die zoo spreken, Baur begrepen! Negatief zou men tot zekere hoogte de vroegere werkzaamheid van Strausz kunnen noemen[1]. Diens beide hoofdwerken toch, zijn *Leben Jesu* van 1835 en zijne z.g. *Christelijke dogmatiek*, - waarvan ik overigens de uitnemende waarde in het minst niet wil in twijfel trekken - wat behelzen zij in den grond anders dan een reeks

1 Baur zelf heeft dit oordeel over Strausz uitgebracht, - trouwens eerst twaalf jaar na het eerste verschijnen van het Leben Jesu. Zie de inleiding op zijne kritische Untersuchungen über die kanonischen Evangelien, Tübingen, 1847, waar hij, blz. 40 en vlg., de beschouwing van Strausz karakteriseert als ‘die negativ kritische oder dialectische Auffassung’.

van pogingen om de onhoudbaarheid aan te toonen van het bestaande geloof in de Evangelische verhalen van Jezus' leven en de goddelijkheid der christelijke leer? Heeft Strausz zich in die beide werken ook zorgvuldig onthouden van alles wat het wetenschappelijk debat onwaardig mag heeten, het negatieve, aggressieve karakter daaraan eigen, dit, dat ten slotte alles uitliep op een ‘Auflösungsprocess’, bleef niemand verborgen en veroorzaakte een storm in de christelijke wereld, welke anders uit zulke strikt geleerde verhandelingen niet plegen voort te komen.

Om het eigenaardige van Baur, het positieve in zijn ganschen aard te leeren kennen, is niets leerzamer dan de houding gade te slaan door hem ten opzichte van zijn rijk begaafden leerling Strausz en diens veel besproken Leben Jesu aangenomen. Terwijl het jonge Duitschland met moeite zijne opgetogenheid over den geduchten aanval tegen de kerk bedwong; terwijl alles binnen de veste zich te weer stelde om dezen vijand te verslaan, en schier niemand een oogenblik aarzelde in het uitbrengen van zijn oordeel over het boek van den Tübingschen doctor, liet de meester zelf zich niet dan hoogst voorzichtig uit over den arbeid zijns leerlings. Hij achtte zich zelf nog niet bevoegd om de waarde dezer kritische beschouwingen te bepalen, zoolang hij niet verder was gevorderd in zijn onderzoek naar den oorsprong en den eigenlijken aard der literarische oorkonden, waaruit onze kennis van Jezus' leven moet geput worden. Toen het orgaan der Berlijnsche orthodoxie, de inquisitoriale Kirchenzeitung, hem aansprakelijk stelde voor al de ketterijen van zijnen discipel, en hem bij wijze van insinuatie de vraag deed: niet waar - ook gij verwerpt het Evangelie van Johannes, dat ware, zarte Hauptevangelium; ook gij wilt niets weten van zijne echtheid? toen gaf hij dood kalm ten antwoord: gij bedriegt u; zoover ben ik nog niet gekomen; ik durf hierover nog niet oordeelen; ik heb de historische waarde van dit evangelie nog niet zóó grondig onderzocht, dat ik mij het recht zou mogen aanmatigen over de questie van echt of onecht een afdoend oordeel uit te brengen. En als hij, ruim vijf en twintig jaar later, terugzag op dezen tijd en de houding destijds door hem ten opzichte van Strausz aangenomen, luidde het wederom met dezelfde bescheidenheid en eenvoud: ‘toen het “Leben Jesu” in het licht kwam en zooveel te doen gaf, mengde ik mij

niet in den strijd, maar bleef een bedaard toeschouwer. De zaak had mij niet verrast zoo als anderen; ik had het werk in mijne onmiddellijke nabijheid zien ontstaan en overvloedige gelegenheid gehad daarover met den auteur van gedachten te wisselen. Maar bovendien zou het mij destijds nog niet mogelijk zijn geweest voor of tegen dit werk op te treden, daar ik het onderwerp nog niet met de vereischte zorg had bestudeerd.'

Zoo sprak, zoo handelde hij, die zeker reeds destijds beter dan iemand in staat was over questiën als de bedoelde te oordeelen. Terwijl allerlei onwetende en onbevoegde getuigen de loftrompet staken of den staf braken over Strausz en zijn boek, zweeg hij, die de schriften des N.T., gelijk niemand vóór hem met het door de historische kritiek gewapend oog had gelezen en hare betrekkelijke waarde als documenten uit de christelijke oudheid beter dan eenig ander theoloog had leeren schatten!

Wij behoeven er geen oogenblik aan te twijfelen, aan welke zijde Baur's sympathie zal geweest zijn. Toch heeft hij het niet geraden geoordeeld, het gewicht zijner volledige goedkeuring te hechten aan dit boek, welks verschijning zooveel bekommering wekte in alle niet anti-kerkelijke kringen en den schrijver voor altijd zijne academische betrekking deed verliezen. Zouden wij hier moeten denken aan onmannelijke halfheid, die liever den vriend verloochent, dan in het openbaar te breken met het kerkelijk geloof, dat men intusschen voor zichzelf reeds heeft prijs gegeven? Is dit misschien de verdienste, die Baur heeft ten aanzien van de kerk, dat hij voor haar zijne overtuiging heeft verkracht en zijn vriend verraden? Neen, waarlijk. Daarvan kan geen sprake zijn. Waardig en moedig heeft Baur gestreden voor zijn leerling en vriend, toen men hem met andere dan wetenschappelijke wapenen kwam aanranden. Maar voor het overige was het toch zeker niet alleen uit een streng wetenschappelijken zin, maar ook uit een soort, natuurlijk een zeer edel soort van kerkelijk conservatisme, dat hij zich onthield van al te luide teekenen van goedkeuring op den arbeid van Strausz. Veel te degelijk om belust te kunnen zijn op een deel van de glorie, aan zijn leerling door de mannen van den vooruitgang toegebracht; veel te argeloos om hem te benijden van wege den inderdaad verbazenden indruk dien zijn 'Leben Jesu' maakte, waren het

geen andere dan zuivere motieven, die hem afhielden van al te luiden bijval. Met den ernst van den Duitscher, met de gemoedelijkheid van den Zwaab, heeft hij de groote beweging in de kerkelijke wereld gadegeslagen, en evenzeer door zijne gereserveerde houding in den aanvang, als door den ijver waarmede hij zich van dat oogenblik tot de studie der evangeliën als bronnen voor de geschiedenis van Jezus' leer en leven begaf, er toe bijgedragen, om de protestantsche christenheid het ware voordeel te doen genieten van de toepassing der vrije wetenschap op den inhoud van het kerkelijk geloof. Hoe ver hij verwijderd was van een slaafsch heulen met den bekrompen geest, die aan de kritiek het zwijgen wilde opleggen, bewijst niet alleen de trouw, waarmede hij voor zijn verketterden vriend in de bres sprong, maar ook de zwijgende, ofschoon ondubbelzinnige tegenstand dien hij in zijn academische werkzaamheid van de zijde der gestelde machten ondervond. Maar zijn verzet, kalm en waardig, zooals het den ernstigen dienaar der wetenschap paste, kwam ook der kerk ten goede. Lettende op de repressieve maatregelen der ontstelde Sionswachters en de vijandige houding die de meeste vrienden van Strausz tegenover de kerk gingen innemen, komt Baur ons voor als de ware vriend van vrijheid en orde, zooals de protestantsche kerkgenootschappen ze behoeven[1]. Allerminst verdient hij den naam van een onstuimig afbreker, van een altijd ontkennenden geest; allerminst kan men geacht worden zijne beteekenis voor de wetenschap en de kerk met juistheid te hebben gekenschetst als men de historische kritiek door hem aangewend n e g a t i e f noemt. Integendeel heeft en Kerk en Theologie juist aan hem te danken de aanwijzing der positieve basis, waarop zij in onze dagen moeten rusten. Terwijl de meeste geavanceerde liberalen in Strausz hun man zagen, op wien zij meenden zich te mogen beroepen, als zij zich van de onbeminnelijke kerk, onder het aanheffen van schimp en smaadliederen, afwendden; terwijl de leiders der orthodoxe partij, uit louter liefde tot de kerk, alle frissche lucht daaruit verbanden en haar zelf stinkende, en een

1 Zij, die niets beter weten te doen dan zich te ergeren aan de traagheid waarmede ook in den boezem der protestantsche kerk de zuivere begrippen doordringen, mogen bedenken dat het niet alleen van de geloovigen, maar ook van de ware vrienden der wetenschap mag heeten: zij haasten zich niet.

langer blijven in haar onmogelijk maakten voor de kinderen dezer eeuw, bleef Baur, zonder zich in het gewoel van den strijd te mengen, onverpoosd werkzaam aan eene inrichting tot zuivering van den dampkring, waardoor het ook in het vervolg van tijd voor gezonde menschen geoorloofd zou zijn in de kerk te blijven ademen. Hij deed het met al de bescheidenheid en zelfverloochening van een waarlijk groot man, zóó, dat zelfs zij, die het meest aan hem te danken hadden, in goeden gemoede hem bleven bestrijden, niet vermoedende, dat, wat zij vroeger met vuur hadden omhelsd, was prijs gegeven en voor Tübingsche denkbeelden was verruild.

En wanneer wij thans meer van naderbij met die Tübingsche denkbeelden willen gaan kennis maken, dan acht ik het in het belang eener geregelde behandeling, dat wij in Baur's werkzaamheid de hoofdzaak en het bijkomstige, het principale en het accessorium, de eigenlijke slotsom en het voorbereidende, het blijvende en het voorbijgaande onderscheiden, en ons met het ondergeschikte slechts bezig houden in het belang van de hoofdzaak, om ons in staat te stellen de plaats te bepalen, die een man als hij in de geschiedenis der beschaving inneemt.

Zooals van zelf spreekt, laten wij aan de hoofdzaak het minder belangrijke voorafgaan, als zijnde het laatste het voorbereidende in Baur's ontwikkeling. Even begrijpelijk is het ook, dat wij ons bij eene gelegenheid als deze tot het allergewichtigste bepalen en allerminst kunnen treden in de details door de beide prijsverhandelaars te samen gebracht en geordend. Maar het zijn juist die twee lijvige verhandelingen, beide met groote zorg en uitnemende klaarheid geschreven, waarheen ik alle belangstellenden kan verwijzen, als zij in bijzonderheden wenschen bekend te worden met de verschillende phases in Baur's theologisch-philosophische ontwikkeling, met de gansche uitgestrektheid van het veld van zijn geleerd onderzoek, met al de voortbrengselen van zijne verbazend vruchtbare pen. 't Zij mij hier vergund als in parenthese te vermelden, hoe de beide bekroonde auteurs hun taak hebben opgevat en wat men bij elk hunner bij voorkeur te zoeken heeft. De inrichting der prijsvraag zelve gaf aanleiding, dat wij van hunne hand meer het accessoire dan het principale aangaande Baur ontvingen. Een ‘volledig en kritisch overzicht van Baur's werkzaamheid op theologisch gebied’ werd verlangd. Van deze

vraag zegt mijn vriend en ambtgenoot Rauwenhoff, bij gelegenheid eener beoordeeling van Scheffer's prijsverhandeling (Theol. Tijdschrift, 1869, blz. 187) het navolgende:

‘Dit kan aldus worden verstaan: daar liggen voor u de geschriften van Baur (volgens Scheffer's lijst, groot en klein dooreen gerekend, meer dan honderd). Geef ons een overzicht van hun inhoud, maar zoo, dat gij het gelijksoortige onder rubrieken brengt, en steeds den samenhang in het oog houdt tusschen den tijd van oorsprong en de eigenaardige opvatting der verschillende boeken, enz. - Maar het kan ook op deze wijze worden opgevat: Daar staat in de nieuwere kerkgeschiedenis de indrukwekkende gestalte van Ferdinand Christian Baur, door velen bewonderd, door weêr anderen miskend, door niemand mogelijk nog naar verdiensten gewaardeerd. Laat ons hem beter kennen! Tracht door zijne geschriften door te dringen tot zijn wijsgeerig en theologisch bewustzijn. Beschrijf en verklaar ons dat in verband met de tijdstroomingen waarin hij heeft geleefd. Zooals gij, bij uwe eigene studie, door zijne geschriften zijt doorgedrongen tot dat bewustzijn, neem zoo bij uwe beschrijving daarin uw uitgangspunt om ons zijn werkzaamheid op theologisch gebied te teekenen, niet slechts in al haar omvang, maar vooral in hare organische eenheid. Onwillekeurig zult gij dan ook de plaats bepalen, die aan Baur toekomt in den ontwikkelingsgang der godgeleerdheid en de beteekenis aanwijzen, die zijn arbeid voor de toekomst behoudt.’

Welnu, van die twee opvattingen komt mij de eerste voor de meest natuurlijke, meest in overeenstemming met de uitdrukking ‘overzicht’ in de prijsvraag, ofschoon ik gaarne met Rauwenhoff erken - en wie zou hierin van ons kunnen verschillen? - dat mij een boek van de tweede opvatting uitgegaan meer belangstelling zou inboezemen. Zeker zijn wij allen ook hierin het eens, dat de verhandeling van den heer Scheffer, indien zij overigens aan de eischen voldeed. niet onvoldoende mocht worden gerekend, omdat de schrijver niet uit het tweede oogpunt zijn onderwerp had bezien. En al wederom mocht het evenmin de bekrooning van den heer Heringa in den weg staan, dat hij bij de opvatting zijner taak meer tot de tweede zienswijze naderde. Eindelijk moeten wij de onbekrompenheid der heeren directeuren van Teylers godgeleerd genootschap prijzen, dat zij konden besluiten om beide prijsverhandelingen, die

elkander in menig opzicht zoo gelukkig aanvullen, te bekroonen en in het licht te geven.

Een vluchtige blik op den inhoud der beide verhandelingen zal voldoende zijn het gezegde toe te lichten.

Na een zeer korte inleiding, waarin het onthaal wordt geschetst, dat Baur's optreden in de theologische wereld vond en het belang van de uitgeschreven prijsvraag wordt aangetoond, wijdt de schrijver der eerst verschenen verhandeling, W. Scheffer, twee hoofdstukken van zeer ongelijken omvang aan zijn eigenlijk onderwerp. In het eerste, dat het opschrift draagt: Baur en de theologische beweging van zijnen tijd, verkrijgt de lezer eenige mededeelingen omtrent de oude Tübingsche school, den invloed dien Schleiermacher op de beoefening der theologie te Tubingen had, het optreden van Baur als hoogleeraar aldaar en zijne verhouding tot Hegel. Dit alles wordt in weinige bladzijden afgedaan en is klaarblijkelijk alleen bestemd om tot nadere inleiding te dienen voor het eigenlijke onderwerp, dat in het tweede deel wordt behandeld: Baur's werkzaamheid op theologisch gebied. Hier worden we achtereenvolgens bezig gehouden, 1^0. met de eerstelingen van Baur's theologische werkzaamheid; - hier komt vooral zijne Symbolik und Mythologie van 1824, een voor dien tijd merkwaardige proeve van vergelijkende godsdienststudie, ter sprake; - 2^0. met het punt van uitgang voor Baur's nieuwe theologische studiën; - bedoeld wordt geenszins, gelijk men ligt zou vermoeden, het philosophisch standpunt door Baur ingenomen, of wel de opvatting van godsdienst en christendom in het algemeen, neen: eenvoudig zijne eerste detailonderzoekingen en monografieën over het oorspronkelijke christendom, met name de hoofdrichtingen en partijen - Petriners en Pauliners, Joden- en Heidenchristenen - welke in de aloude gemeente zich voordeden; - 3^0. met Baur's onderzoekingen over de oudste literatuur des Christendoms; - een overzicht van 't geen Baur als resultaat over den oorsprong en het karakter der verschillende Christelijke geschriften, zoowel in als buiten den kanon des N.T. heeft meêgedeeld; - 4^0. met zijne denkbeelden over de inleiding in het N.T. als wetenschap; - het vraagstuk over de inleiding wordt hier van de methodologisch encyclopaedische zijde beschouwd: - 5^0. met hetgeen Baur over kerkgeschiede-

nis als wetenschap heeft geleverd; - begrip, indeeling en periodes der kerkgeschiedenis bij Baur, het eigenaardige zijner pragmatisch-filosofische behandeling, zijn idealisme tegenover het realisme van Taine; - 6^0. met zijne kerkhistorische studiën; - het licht dat Baur over bijzondere deelen dezer geschiedenis heeft doen opgaan met aanwijzing van zijne monografieën en grootere werken. 7^0., 8^0. en 9^0, hetzelfde ten aanzien der dogmengeschiedenis en exegese.

Een kort woord tot besluit dient om in breede trekken de werkzaamheid van Baur te schetsen, naar hare uitnemende verdiensten, en naar de waardeering die zij deels geniet, deels te wachten heeft. Een lange lijst van Baur's geschriften, zooals ze van 1818 tot 1867 in het licht kwamen, vormt met het naamregister een voor het gebruik van dit boek hoogst nuttig aanhangsel.

Het is niet te ontkennen, dat de heer Scheffer niet alleen kostelijke materialen heeft bijeengebracht voor allen die Baur in zijne beteekenis voor de wetenschap wenschen te leeren kennen, maar ook die stof behoorlijk heeft geordend, daarbij tevens voldoende aan den dubbelen eisch der prijsvraag, die wilde dat het overzicht zou zijn volledig en kritisch. Gelijk reeds uit de meêgedeelde inrichting van zijn boek kon blijken, heeft hij zich vooral beijverd Baur's werkzaamheid naar haar vollen omvang, in al haar breedte te schetsen. En daarbij bepaalde hij zich niet tot de opsomming van de door den Tübingschen geleerde behandelde onderwerpen; neen, ook wat daarover werd geleverd, welke de denkbeelden waren aangaande de meest gewichtige theologische vraagstukken door Baur gedurende zijn langdurige wetenschappelijke loopbaan geopperd en verdedigd, wordt ons door den prijsverhandelaar met lofwaardige naauwkeurigheid meêgedeeld. Zijn boek is dan ook bij uitnemendheid geschikt om den lezer eenig denkbeeld te geven van Baur's kolossale geleerdheid niet alleen, maar ook van het eigenaardige der door hem bepleite stellingen.

Zonder nu juist te willen beweren, dat de heer Scheffer ons door de veelheid van details verward en niet veroorloofd heeft een zeer bepaalde voorstelling ons te verwerven van de Tübingsche school naar de richting die haar stichter haar gaf, mag ik toch niet verzwijgen, dat zijn mededinger en medebekroonde, de heer S.P. Heringa, door geheel den aanleg en de bewerking van zijn prijsantwoord, het zijnen lezers

gemakkelijker heeft gemaakt een bepaald en sprekend beeld zich te vormen van dezen grooten geleerde en zijne beteekenis voor de wetenschap door hem beoefend. Niet alleen is de heer Heringa dieper ingegaan in de geschiedenis der theologie, ten einde de lijst te geven, waarin Baur's portret moet worden gevat; niet alleen, dat hij meer opzettelijk, zij het dan ook niet uitvoeriger dan in dit bijzonder geval noodig was, hoofdmomenten van het leven van den Tübingschen meester in een soort van biografische schets heeft bijeengebracht, drieërlei waardoor zich de heer Heringa van den heer Scheffer in de geheele opvatting zijner taak onderscheidt, verdient hier nog opzettelijk te worden vermeld. In de eerste plaats dit, dat hij niet heeft geschroomd de werkzaamheid van Baur op theologisch gebied, voor zoover hij die te beschrijven had, van stonden aan als eene h i s t o r i s c h - k r i t i s c h e te definieëren. Daarmede is aan de geheele Tübingsche school het karakter toegekend, waarin haar kracht en roem gelegen is; daarmede heeft de auteur bij de geheele verdere analyse van Baur's werken zich voor noodelooze en verwarrende uitvoerigheid behoed; daar nu de stof van het geheele tweede of hoofddeel van zijn boek even gepast als eenvoudig onder deze drie rubrieken kan worden gebracht: historisch-kritische werkzaamheid op het gebied der inleiding in het N.T., der Dogmengeschiedenis en der Kerkgeschiedenis.

Het tweede kenmerk, waardoor de arbeid van Heringa zich gunstig onderscheidt, is hierin gelegen, dat hij, logisch juister, niet tot een der beide hoofddeelen brengt wat in de inleiding te huis behoort[1] en, terwijl hij beide die hoofddeelen, naar den eisch der prijsvraag, aan de beschouwing van Baur's theologische werkzaamheid wijdt, in het eerste niets anders opneemt dan hetgeen in die werkzaamheid van ondergeschikt en praeparatorisch karakter schijnt te zijn.

Tot deze rubriek wordt b.v. terecht gebracht Baur's eerste omvangrijke werk, dat, zooals wij reeds vroeger zagen, op het gebied der vergelijkende godsdienstwetenschap zich beweegt en, hoe belangrijk ook, als aanduiding van de richting die zijn

[1] De Inleiding bij Heringa staat, wat den inhoud betreft, tamelijk wel gelijk met het 1^{e} deel bij Scheffer, en bevat deze drie paragrafen: 1°. de theologie in Duitschland vóór het optreden van Baur. 2°. Leven en lotgevallen van Baur. 3°. Verdeeling.

studiën zouden uitgaan, hoe eervol getuigenis ook bevattend voor de geleerdheid en diepzinnigheid des auteurs, toch in zekeren zin op zichzelf staat en geen significant Tübingsch cachet draagt. Ook de eerste kritische operaties in recensies en kortere tijdschriftartikels te vinden, worden zeer gepast als van voorbereidenden aard in dit eerste hoofddeel ter sprake gebracht. Wel vertoonen zich hier als in kiemstaat reeds eenige beschouwingen over het aloude Christendom, die later zullen blijken tot hoogst gewichtige en - in het oog van velen - uiterst bedenkelijke resultaten te leiden, doch vooralsnog niets van dien aard doen verwachten.

Eindelijk, en dit is het derde punt waarop ik doelde, heeft de heer Heringa niet geschroomd, waar hij het noodig achtte, aan te wijzen in hoever de theologie van Baur, naar zijne overtuiging, het voldoende antwoord niet meer geeft op de vragen van onzen tijd, terwijl de heer Scheffer òf van alle oordeelvelling zich onthoudt, òf tot de taak van apologeet zich beperkt. Al ware het ook, dat Heringa's oordeel niet volkomen juist mocht genoemd worden, reeds dit, dat hij het probleem heeft gesteld, in hoever Baur kan geacht worden een voldoend antwoord te hebben gegeven op de vragen, die heden ten dage op het gebied van theologie aan de orde zijn, bewijst, dat hij zijne taak om een ‘critisch’ overzicht te geven van Baur's arbeid, eenigszins hooger en dieper heeft opgevat dan zijn mededinger. Daarentegen mist zijne verhandeling, behalve de volledige lijst van Baur's werken, ook het naamregister, dat Scheffer's boek in bruikbaarheid zooveel doet winnen. Summa summarum, om deze parenthese te sluiten: bij vergelijking der beide verhandelingen blijkt, dat de auteur der eerste meer voldaan heeft aan de prijsvraag, in zoover zij een volledig, die van de tweede, in zoover zij een kritisch overzicht eischt van Baur's werkzaamheid.

Aan het meer kritisch karakter zijner methode is het dan ook toe te schrijven, dat Heringa's verhandeling, al werd daarin niet zooveel ruimte voor de opsomming van 's mans geschriften afgestaan, nog veel omvangrijker is geworden dan die van Scheffer. Voor zoover nu dat kritisch element ook bestaat in het opzettelijk toetsen en staven van vele der door Baur's onderzoek verkregen uitkomsten, schijnt mij die buitengewone uitvoerigheid (Heringa's boek bevat met de aanteekeningen niet minder dan 571 bladzijden) niet in het belang

van de door Teylers genootschap begeerde zaak: een *overzicht* van Baur's werkzaamheid. Zulke tot in de kleinste details tredende nacijferingen, over zeer speciale onderwerpen, hoe belangrijk en goed ook op zich zelf, zijn hier, waar het om het overzicht over het geheel te doen is, minder gelukkig geplaatst[1].

Doch ik zou gaan vergeten, dat het mijn vaste voornemen was, mij ten aanzien van de beide bekroonde verhandelingen neêr te leggen bij het oordeel door de prijsrechters daarover uitgebracht, en, dat het alleen bij wijze van parenthetisch verslag zou zijn, als ik in eenige bijzonderheden trad ten aanzien van haren inhoud! Wij zullen ons over deze uitweiding niet hebben te beklagen, als de minder ingewijde onder mijne lezers daardoor in staat wordt gesteld zich te orienteeren op het gebied, waar wij de eigenaardig Tübingsche meeningen en beginselen hebben te gaan zoeken, en ook de ingewijden thans voor zich zelven kunnen uitmaken, of zij nader willen kennis maken met de monografieën over Baur, over wier inhoud en inrichting zooveel goeds te zeggen viel.

Ook dit hebben wij gezien: de in eminenten zin Tübingsche denkbeelden zijn niet van dogmatische, maar van historische natuur. De schikking, niet met een vriendelijke bedoeling, bij de aanvaarding van zijn professoraat te Tübingen getroffen, volgens welke den nieuw gekozene de behandeling der dogmatiek, als een heiligdom alleen door reiner voeten dan de zijne te betreden, verboden werd, bleek ten slotte evenzeer in overeenstemming met zijne gaven als in het belang te zijn geweest van den ruimen kring zijner leerlingen aan en buiten de academie. In allen gevalle kon die maatregel, door de kleinmoedige orthodoxie genomen, niet dienen om Baur's geleerdheid voor haar minder gevaarlijk te maken. *Door middel toch van zijne historisch-kritische operaties heeft hij aan de orthodoxie een steun ontnomen, die geen wijsgeerig betoog haar had kunnen doen verliezen.* Aan den akker, tot dusver maar door weinigen en niet met groote zorgvuldigheid bearbeid, bleken, nu de vlijt

1 Dat beide Verhandelaars van tijd tot tijd gebruik hebben gemaakt van de voortreffelijke karakteristiek door Zeller van zijn schoonvader gegeven, zal niemand vreemd of ongepast vinden. Minder prijselijk acht ik het, dat Heringa soms Zeller's woorden gebruikt zonder aanhalingsteekens.

en volharding van een man als Baur daarop zich hadden geworpen, vruchten te kunnen worden ontlokt, waarvan niemand had gedroomd. Die akker was de zoogenaamde inleidingswetenschap; z o o g e n a a m d : want inderdaad van wetenschappelijke éénheid en methode was hier weinig te bespeuren. Ook vond ze in het academische onderwijs slechts bij uitzondering een plaats, en dan werd haar nog maar een donkere hoek, een schamel terrein ingeruimd. Immers: eigenlijk werd alles wat een rechtschapen theoloog, lees: protestantsch leeraar! van die inleidingswetenschap noodig had, behoorlijk afgedaan in de prolegomena tot de dogmatiek, meer bepaaldelijk in het hoofdstuk dat over de heilige Schrift handelde. Hier toch werd alles geleerd wat een christenmensch van den bijbel noodig had te weten, - wel te verstaan voor zoover die bijbel als menschenwerk kon geacht worden een oorsprong en eene geschiedenis te hebben gehad; want al wat onmiddellijk samenhing met den goddelijken inhoud, met het Godswoord, de inspiratie des bijbels, enz., werd in Baur's tijd reeds lang buiten de grenzen der Inleidings-wetenschap gehouden. - Hier vond men ten gerieve van een iegelijk op de beknoptste wijze de argumenten voor de echtheid en de intregiteit der heilige boeken ontwikkeld en gerangschikt. Trouwens de bedenkingen van het ongeloof waren zóó ongerijmd, zóó onzinnig, dat een handvol citaten uit..... de Schrift zelf natuurlijk in de eerste plaats en vervolgens uit eenige goedhartige kerkvaders, die alles zeiden wat men maar verkoos, meer dan genoeg was om gansche benden dier ‘twijfelaars’ den mond te stoppen. Zoo ging het jaar en dag. En of ook soms uit het land der filologen en filosofen een wind van kritiek opstak, die over het gebied der theologie zijn zuiverenden adem scheen te zullen doen gaan, steeds bleef de uitkomst uiterst gering. De dichte bosschen, rondom het heilige erf geplant, beletten aan den luchtstroom den vrijen doortocht. Het kritiekste, d.w.z. datgene waarin de theoloog het palladium zijner wetenschap gelegen achtte, bleef zorgvuldig voor de aanraking der kritiek afgesloten. Wel was dit verboden terrein van lieverlede kleiner geworden. Na eerst vrij wat concessies gedaan te hebben ten aanzien van de letterlijke inspiratie, in verband met den nog al moeilijk te constateeren juisten, echten oorspronkelijken text der goddelijke schriften, werd men gaandeweg al vrijgeviger op het stuk van het Oude Testament. In het N.T.

kon des noods de onechtheid worden toegegeven van een enkel boek als de Openbaring van Johannes, waarmede men toch niet veel wist uit te voeren, den brief van Judas of den 2^{den} van Petrus, waaraan men evenmin veel stichting kon ontleenen. Maar dat waren dan ook niet meer dan concessies. Als het er op aankwam, zoo dachten de meesten, zou men ook dezen wel kunnen handhaven. Men gaf de mogelijke onechtheid toe, omdat men van den last van het betoog, waarmede toch niet veel gewonnen kon worden, wilde ontslagen zijn. Stonden er hoogere belangen op het spel, dan was men onwrikbaar. Gold het de feiten uit het leven van Jezus, de bewijzen zijner goddelijkheid, zijne zondeloosheid, zijn wonderen, zijn kennis van de toekomst, zijn opstanding, hiervan mocht niets worden prijs gegeven. Immers hier had men te doen met bestanddeelen voor het christengeloof onmisbaar. De echtheid der evangelische verhalen te betwijfelen, het zou hebben gelijk gestaan met een vergrijp tegen het goddelijke. Trouwens - hoe kon het ook in iemand opkomen, aan zulk dwaze gedachte toe te geven! Verbeeld u! In een tijd als die der apostelen, toen het kwaadspreken van Christus noodig was om ongehinderd door de wereld te komen, zullen er lieden zijn geweest, die er genoegen in vonden om goede en goddelijke dingen van Jezus te gaan *verdichten!* En dan: wat geniale verdichters moeten dat geweest zijn, die obscure personen, wier namen zelfs ons onbekend zijn gebleven! Hoe zouden ze ook geloof hebben gevonden, in een tijd, dat een ieder hun verhalen kon verifieeren? Neen, neen. Alleen als men den veiligen weg des geloofs verlaat, en aan de leiding der wereldsche kritiek zich overgeeft, vervalt men tot het aannemen van al die ongerijmdheden. De ware wetenschap, de bescheiden kritiek, die zich niet aanmatigt te beoordeelen wat buiten hare bevoegdheid ligt, maar binnen de haar gestelde grenzen haar plicht doet, zal aan het geloof nooit afbreuk doen.

Om het met een enkel woord te zeggen: d e o u d e t h e o l o g i e l e e f d e v a n e x c e p t i e s . Van het oogenblik dat gij het beroemd of berucht geworden ‘kritiekste’ binnen het gebied der wetenschappelijke contrôle plaatst, sterft zij, en alle hoop op herleving is afgesneden. Geen wonder dat, toen de moderne school hare batterijen gedemaskeerd had, en het bleek dat zij hare stukken - en juist niet die van het minste ka-

liber - op dit Heilige der Heiligen had gericht, de leus der partij werd: den aanval afslaan tot elken prijs!

En Baur, de man, die geroepen was, dien doodelijken slag aan de traditioneele Theologie toe te brengen, waarvan zij niet meer zou opkomen, was een theoloog met hart en ziel! Trouwens evenmin als andere groote hervormers wist hij wat hij deed, toen hij gehoor gaf aan den drang van zijn naar waarheid dorstenden geest. Echt wetenschappelijk tot in merg en been, boeide hem het onderzoek, waaraan hij zich had gewijd, zóó onverdeeld, dat hij zich niet kon bekommeren over de gevolgen, die zijne ontdekkingen zouden hebben voor de kerk met haar geloof en haar wetenschap. Zonderlinge loop van zaken! Even als voor Luther, openbaart zich voor Baur het nieuwe licht door de matte ruiten van een kloosterraam! Want inderdaad de scholen waarin de jeugdige Zwaab gevormd werd en later anderen zou vormen, waren, niet alleen in naam en oorsprong, maar ook naar inrichting k l o o s t e r s ; trouwens geen kloosters van Ignorantijnen! Gelijk Luther daar zijn bijbel vond en zijn Augustinus had, zoo beschikte Baur over eene bibliotheek, waarin Duitschlands groote critici en filosofen behoorlijk waren vertegenwoordigd. Niet te vergeefs hadden vóór hem een Semler, der grossartige Wühler, zooals Baur hem noemde, een Reimarus, sprekende nadat hij gestorven was, en de uitgever zijner fragmenten, Lessing, om de voornaamsten te noemen, met koene hand de grondslagen aangetast, waarop de traditioneele beschouwing van het primitieve Christendom rustte. Niet te vergeefs hadden Kant, Fichte, Schelling en Hegel beproefd met hun denken de diepten te peilen van den grooten en kleinen kosmos en door hun grootsche stelsels nieuwe blikken geopend op de menschenwereld en hare geschiedenis. Wat in beginsel bij al die fijne vernuften en edele geesten als uitgemaakt vaststond, dat nl. de wereld te breken had met haar geloof aan het absoluut- en exceptioneel goddelijke of supranatureele karakter van Christus en Christendom, dat moest in bijzonderheden en als met de proef op de som bewezen en tot aller bewustzijn gebracht worden. In de plaats van het tooverland, waarheen de dichtende sage ons verplaatst, als wij de bronnen van het Christendom wilden bezoeken, moest de muze der historie ons den weg wijzen naar het waarachtige vaderland van Jezus en de wezenlijke bakermat zijner godsdienst. Had de kritiek tot nu toe het onbestaanbare en onhoudbare

der algemeen heerschende opvatting slechts op enkele punten der evangelische geschiedenis aangetoond, was daardoor eigenlijk niet meer gewekt dan het besef, dat er leemten, hetzij dan ook belangrijke leemten, waren in onze kennis van het oorspronkelijk Christendom, men was nog nauwelijks aangevangen met het onderzoek: wat dan toch ten slotte aan al die onhistorische verhalen ten grond lag, en welke de feitelijke omstandigheden waren, te midden waarvan die vegetatie van sagen en mythen zoo weelderig zich kon ontwikkelen.

Onder de vlijtige werklieden, de onverdroten onderzoekers, die het zich tot taak stelden om den bodem des Christendoms zóó te doorwoelen, dat zijne historische grondslagen volkomen te voorschijn moesten komen, staat Baur bovenaan. Door een leven onverdeeld aan de studie gewijd, door de strenge methode en de ijzeren volharding in zijne studiën, gelukte het hem eindelijk vasten voet te krijgen op dit gebied, dat tot nu toe in den regel door de mannen der wetenschap niet werd bezocht, omdat het scheen dat daar voor hen geen eer was te behalen.

Inderdaad, het was een reuzenarbeid, waaraan Baur zich ging wijden, toen hij het ondernam, het volle licht der historie te doen schijnen over het oorspronkelijke Christendom. Dat hij terstond zich volkomen bewust zal zijn geweest van den omvang zijner taak, is niet aan te nemen. Zooals het gaat bij elke waarlijk nieuwe onderneming, het doel van zijn streven zal hem niet van stonden aan in vaste en duidelijke omtrekken voor den geest hebben gestaan. Trouwens we zien het in zijne eerste historisch-kritische verhandelingen, hoeveel van de destijds bestaande illusiën ten aanzien van de historische waarde der evangelische voorstellingen nog door hem gedeeld worden. Was het toeval, was het een duister voorgevoel, was het welbewuste keuze, die hem er toe bracht, om in zijn historisch onderzoek naar de oud-christelijke toestanden uit te gaan niet van de Evangeliën, maar van de paulinische brieven? Ik zal het niet beslissen. Zeker is het, dat dit begin een hoogst gelukkige grondslag werd voor zijn verderen arbeid, en hem heeft veroorloofd, in zijne historische onderzoekingen op geregelde wijze van ontdekking tot ontdekking, van resultaat tot resultaat voort te schrijden.

Ik handel zeker in Baur's geest, als ik, bij de beschouwing van dezen gelukkigen gang in zijne geleerde onderzoekingen,

mij niet bepaal tot de bewondering van de geheimzinnige werking des genies, noch meen te kunnen volstaan met te wijzen op den profetisch-divinatorischen blik, waarmede de Voorzienigheid de groote geesten pleegt uit te rusten. De zaak is, dunkt mij, in het gegeven geval nog wel een weinig duidelijker te maken, dan door een opmerking, die, hoe vroom en goed ook op zich zelf, zoo vaag en algemeen is van strekking, dat ze op alle gevallen van toepassing is, maar daarom ook op het bijzondere geval, dat ons bezig houdt, niet veel licht werpt. Een man als Baur zoo gezond van hart en hoofd, met zoo uitnemende studiegaven, zoo zuiveren waarheidszin toegerust, al kan hij onmogelijk, evenmin als iemand anders, bij den aanvang zijner wetenschappelijke nasporingen, den geheelen gang, het gansche plan zijner verdere werkzaamheid overzien, om daardoor zich te laten leiden bij de keuze van zijne onderwerpen; een man als Baur, zeg ik, moet zijne virtuositeit toonen ook door den juisten takt, waarmede hij de onderwerpen zijner navorsching rangschikt en, van het zekere uitgaande, rondom dat lichtgevende punt den kring, waarheen het zijn stralen kan uitschieten, steeds wijder en wijder maakt.

Zulk een lichtend punt voor Baur was de strijd, dien Paulus tegen de Christenen uit de Joden had te voeren; een strijd, die, wel is waar, lang van te voren door anderen was opgemerkt, maar die eerst door Baur in al zijn beteekenis voor de kennis van de geheele Christelijke oudheid werd begrepen. Bij dit licht bezien, kwam er leven, menschelijk leven in de gemeenten door de apostelen gesticht. Het fantasme van eene christelijke schare, even voorbeeldig in haar eendracht als in de energie harer overtuiging, even heilig van wandel als onbekrompen van levensbeschouwing, evenzeer doordrongen van het voorrecht harer zedelijk godsdienstige vrijheid als verdraagzaam jegens anderen - dat fantasme moest wijken voor het beeld eener werkelijkheid, die zonder twijfel minder liefelijk er uitzag, maar toch ten slotte ons - vrienden der werkelijkheid die wij zijn - vrij wat krachtiger aantrekt en boeit. Wat vroeger enkel licht scheen, licht van goddelijke reinheid en waarheid, bleek nu te zijn een glinsterende nevel, die al wat daarachter lag verborgen hield. Wie onzer zou zich niet verheugen, toen dat eentoonig witte licht der verheerlijking, door het prisma der kritiek ontleed, de werkelijke waarheid met al hare kleurschakeeringen ons te aanschouwen

gaf. Ja, nu eerst kwam er teekening in die primitieve christenwereld, nu wij op dat tooneel menschen zagen optreden van gelijke beweging als wij; nu wij de motieven leerden kennen, die hen deden handelen, de verschilpunten die hen met elkaâr in botsing brachten. Hoe belangrijk werd de geschiedenis der aloude Christelijke gemeente, sedert wij haar inwendig leven, den strijd tusschen de partijen in haar boezem te zien kregen en de worsteling konden gadeslaan, die aan de vorming der oud-katholieke kerk voorafging! Nu bleek het, dat voor de welgezinde Joden te Jeruzalem de overgang tot de oud-apostolische gemeente niet zoo groot en daarom ook niet zoo moeilijk te verklaren was als men gewoonlijk aannam. Maar nu trad ook de gestalte van een man als Paulus, met zijne radicale beginselen en zijne doortastende hervormingsdaden in het volle licht. Nu de oude voorstelling van het gedurig ingrijpen eener bovennatuurlijke macht in de lotgevallen der menschen voor den historicus had uitgediend en het hem niet langer veroorloofd was allerlei onwaarschijnlijkheden, onmogelijkheden zelfs in de ‘heilige’ geschiedenis toe te laten, nu moest de biografie van den grooten heidenapostel aan een algeheele revisie worden onderworpen. Baur was de man, voor deze taak berekend. Hier, zoo ergens, begreep hij, was het voor elken vriend der waarheid begeerlijke vaste punt, de onwrikbare basis voor alle verdere operaties. De brieven van Paulus, als de ontwijfelbaar oudste oorkonden van den christelijken geest, moesten een zoo door en door positieven geleerde als Baur wel allermeest aantrekken, wanneer hij op het gebied zijns onderzoeks, als Archimedes op dat zijner proefnemingen, zocht naar de plek waar hij ‘staan’ kon, waar hij grond onder de voeten voelde. Een stuk menschenleven, de onmiddellijke uitingen van persoonlijke ervaring uit de eerste dagen van het Christendom, had hij in die paulinische brieven gevonden en daarom had hij ze lief; daarom wierp hij zich daarop met al de warmte zijner belangstelling, met al de scherpte van zijn geest. Maar ziet, wat hij zocht vond hij maar ten deele, vond hij niet overal in gelijke mate. Den polsslag van het werkelijke leven voelde hij niet in alle paulinische brieven. Straks werd het hem klaar en duidelijk, dat er een echte, een levende Paulus was en een nagemaakte schijn-Paulus. Dit nu hebben ook anderen vóór Baur wel gevoeld. Het verschil in karakter tusschen de brie-

ven aan de Romeinen, Corinthiërs en Galaters ter eene, en al de overigen ter andere zijde, is dan ook zoo groot, dat sinds lang velerhande pogingen waren gedaan tot verklaring van dit verschijnsel, soms met opoffering van enkele dier brieven als niet van Paulus zelf afkomstig. Baur was het die de kritiek in een nieuw stadium deed treden, door haar het karakter van eenzijdige negatie en subjectief scepticisme te ontnemen. Niet alleen wees hij aan, dat de vier hoofdbrieven zich van de overigen onderscheiden door een eigen theorie over het christendom, waarmede die der ondergeschoven brieven niet wel te vereenigen was, ook dit bracht hij tot evidentie, - wel te verstaan voor de onbevoordeelden - dat alleen de eersten aan de actualiteit, aan een toestand zooals die in Paulus' dagen denkbaar was, konden ontleend zijn. Maar hiermede niet tevreden, zocht hij te bepalen waar de onechte brieven behoorden geplaatst te worden om hun inhoud uit den toestand der gemeente te kunnen verstaan. Zoo sloeg juist door zijn toedoen deze negatieve kritiek in eene positieve om en moest zijn, zoo het heette, afbrekende arbeid dienen om een allerbelangrijkste leemte in onze kennis van den ontwikkelingsgang der christelijke denkbeelden aan te vullen.

Nadat langs dezen weg het meest gewenschte licht over den persoon, den tijd en den invloed van Paulus was opgegaan, werd door Baur een nog veel zwaarder taak aangevat, een arbeid, waarvoor al het andere slechts de voorbereiding was geweest, het leggen eener wetenschappelijke basis voor de kennis van Jezus en zijn godsdienst. In de hoofdlijn, waarlangs Baur zijne kritische onderzoekingen voortzette, zijn wij thans aan het derde gewichtige punt gekomen. Het eerste was: Paulus tegenover zijne joodsch-christelijke tegenstanders; het tweede: de echte brieven van Paulus tegenover de ondergeschovene; het derde..... men zou misschien denken, dat het zou heeten: de Jezus der historie tegenover die der sage en mythe; zoo was het niet. Baur, die, gelijk wij zagen, bij het verschijnen van het geruchtmakende ‘Leben Jesu’ van Strausz, zich onbevoegd had verklaard, vooralsnog een afdoend oordeel daarover uit te brengen, voelde zonder twijfel de verplichting om in dit allerbelangrijkste vraagstuk, dat met recht een levensquestie mocht heeten, zijn deel tot de oplossing aan te brengen. Intusschen hij was de man niet, om zich door aandrang van buiten te laten vervoeren tot onberaden of licht-

zinnige stappen. Uit eigen oogen wilde hij zien, op eigen beenen staan, zijn eigen bedaarden gang volgen. Met de zekerheid van blik hem eigen, ten gevolge van de degelijke wijze waarop hij de wetenschap beoefende, had hij de hoofdfout ontdekt, die het overigens zoo voortreffelijke werk van Strausz ontsierde. Dat gebrek bestond in de wankele grondslagen, waarop het gebouw was opgetrokken. De auteur had de voor zulk een werk onmisbare voorstudie niet ten einde gebracht. Hij had zich gezet tot eene kritische beschouwing der evangelische verhalen, vóór dat hij omtrent den oorsprong en de geschiedenis der evangeliën zelve zich een heldere en welgegronde voorstelling had gevormd. Met name was hij ten opzichte van de echtheid en de historische waarde van het vierde evangelie ten eenenmale in het onzekere gebleven. Baur begreep terstond, dat van geen wezenlijken vooruitgang op dit gebied sprake kon zijn, zoolang dit Johannesprobleem niet voor goed was uitgemaakt.

Toch zouden er nog bijna tien jaren verloopen, vóór de oplossing door hem beproefd aan het publiek werd meêgedeeld. In dien tusschentijd zag wel menig geschrift van zijne hand, en daaronder de van verbazende vlijt en bronnenstudie getuigende historische beschouwing van het dogma der triniteit en der menschwording Gods, in drie lijvige deelen, het licht, toch kunnen wij er zeker van zijn, dat hem de Johannesquestie daarbij voortdurend bezig hield. Hij wilde echter hier vooral, in eene zaak, die zoo onmiddellijk ingreep in het algemeene geloof der Christenen, zoo nauw samenhing met hetgeen aan milioenen het allerdierbaarst was, niets met overijling doen. Het *nonum prematur in annum* werd hier in letterlijken zin toegepast. Negen jaar na de verschijning van Strausz' ‘Leben Jesu’ plaatste hij zijne klassieke verhandeling über die Composition und den Charakter des johanneischen Evangeliums in de theologische jaarboeken en maakte daarmede, wat de hoofdzaak betreft, aan de questie van echtheid of onechtheid voor goed een eind.

Ziedaar dan het derde gewichtige resultaat op den weg van het onderzoek naar den werkelijken toestand van het oorspronkelijke Christendom verkregen! Voor hem, die ooren had om te hooren en oogen om te zien, was het thans duidelijk, dat wij evenmin bij den vierden evangelist moeten gaan om den Jezus der werkelijkheid, als bij de latere paulinische brieven

en de Handelingen der Apostelen om den wezenlijken Paulus van Tarsen te leeren kennen. Wat al halsbrekende kunsten waren er in het werk gesteld om harmonie te brengen tusschen de uitspraken van dezen gewaanden apostel en die der andere evangelisten! In hoe pijnlijke bochten hadden de uitleggers, had zelfs nog een Strausz zich moeten wringen om het suum cuique bij de waardeering der vier evangelische berichtgevers toe te passen! Was niet elke nieuwe commentaar op Johannes een nieuwe aanval op ons natuurlijk gevoel voor waarheid, een nieuw geweld gepleegd aan ons gezond oordeel, een nieuw bewijs voor het onvermogen der theologie om met de profane wetenschap gelijken tred te houden? Inderdaad het werd tijd, dat een criticus van het gehalte van Baur aan al die erbarmelijkheden der harmonistiek een eind kwam maken. Want zoo het geslacht der theologen nog langer had moeten teren op deze door en door bedorven spijzen, voor de besten hunner zou de lust in de beoefening der bijbelverklaring, bij de groote vorderingen op elk ander gebied van historische kritiek, welhaast voor goed zijn gedood en daarmede de hoop hun zijn benomen, om ooit te komen tot een voor hun wetenschappelijk geweten te rechtvaardigen voorstelling van dengene wiens beeld in de evangeliën wordt geteekend.

Waaraan is het toch toe te schrijven, dat de protestantsche theologie zóólang heeft geleden aan volslagen blindheid ten aanzien van het Johannes-evangelie, zijn oorsprong en eigenlijk karakter? Hoe was het mogelijk, dat een Brettschneider en anderen, nadat zij door hun onderzoek de waarheid in deze om zoo te zeggen binnen hun bereik hadden gebracht, haar weêr zich lieten ontglippen en als van ouds mede gingen zingen in het groote koor: wie de echtheid van dit Evangelie betwist, anathema sit? Zal men alles toeschrijven aan het kerkgeloof, aan welks bedwelmenden invloed geen theoloog ten eenenmale ontsnapte? Zal men beweren, dat in eene gemeenschap van Christenen het onverdeeld luisteren naar de stem der waarheid, het prijsgeven van ingewortelde vooroordeelen, met zelfmoord zou gelijk staan? Ach, ik weet het wel, er is maar al te veel grond voor deze beschuldigingen. Doch wachten wij ons voor overdrijving! Ik wil mij niet gaan vermoeien met de ondankbare taak om de overdrijving, waaraan zich zoo vaak de strenge censoren van geloof en kerk schuldig maken, in het licht te stellen, ofschoon de verzoeking mij bijna te sterk is, om eens

te gaan onderzoeken of dan bijgeloof en vooroordeelen op elk ander gebied minder hardnekkig zijn, of de gezonde begrippen in de politiek, de staathuishoudkunde, de hygiene, zooveel gereeder ingang vinden. Wat ik voor 't oogenblik slechts wilde herinneren is dit, dat Baur bij zijn strijd tegen de heerschende meening aangaande het Johannes-evangelie een buitengewone macht tegen zich over had, in den waan aan de ernstig denkende Christenen van allerlei ontwikkeling gemeen, als zou door het prijsgeven van het geloof aan de echtheid van dit evangelie de gevoeligste slag worden toegebracht aan den eerbied voor het Christendom zelf.

Aan dien waan kon langs geen anderen weg een eind worden gemaakt dan door de verspreiding van juiste voorstellingen aangaande de wezenlijke betrekking die er bestaat tusschen het Christendom van Jezus zelf en den inhoud van het Johannes-evangelie. En dien koninklijken, maar tegelijk langen en moeilijken weg heeft Baur ingeslagen. Ja, wel was hij lang en bezwaarlijk die weg! Zoo diep geworteld was het geloof aan de echtheid van het ‘rechte, zarte Hauptevangelium,’ zooals Luther het vierde onzer evangelieën noemde, dat men zich maar niet los kon maken van de overtuiging, dat het beeld van Jezus, zooals het door den lievelingsdiscipel was geteekend, geen ander was dan dat van den Jezus der historie. Die gronddwaling moest worden uitgeroeid. Het bewijs moest geleverd worden, dat de meest betrouwbare berichten aangaande Jezus het aannemen van Johannes als historische bron ten eenenmale verboden. Dat bewijs leverde Baur vooreerst door de meerdere geloofwaardigheid der oudere evangelieën, Mattheus, Marcus en Lucas, gewoonlijk de Synoptici genoemd, tegenover Johannes te doen uitkomen; vervolgens door aan te wijzen, hoe de eigenaardige beschouwingen van het vierde evangelie ons in een tijd verplaatsen van de apostolische eeuw ver verwijderd; eindelijk, door de volkomen onwaarde te bewijzen van de kerkelijke overlevering, die een onmiddellijk Apostel van Jezus als auteur van dit evangelie aanwijst.

Was nu uit de voorafgaande zorgvuldige analyse van den inhoud des evangelies gebleken, dat het den schrijver te doen was, niet om biografische bijzonderheden uit het leven van den leeraar van Nazareth voor de vergetelheid te bewaren, maar alleen om in een destijds in zwang zijnden vorm, door mid-

del van een voor onschuldig gehouden bedrog, zijne theosophische ideeën als de echt christelijke aan te bevelen, dan mocht de onpartijdige lezer tevreden zijn met deze kritiek, waaraan, wat betreft de hoofdzaak waarom het te doen was, inderdaad niets ontbrak.

Maar niet veel lezers, die zoo oordeelden, vond Baur's verhandeling in den aanvang. Met den besten wil konden de meesten maar niet inzien, dat het 4de evangelie in historisch gehalte zoover beneden zijne drie voorgangers stond. Hoe! dacht men; als Johannes met de Synoptici verschilt, zal men hem ongelijk geven, terwijl toch deze drie berichtgevers het onderling voortdurend oneens zijn! Strausz heeft ons het geloof aan de evangelisten, ook de drie eersten willen ontnemen, op grond dat het getuigenis van den een gedurig dat van den ander omverwerpt; waarom nu het vonnis in al zijn strengheid alleen op Johannes toegepast? Waarom dan maar niet liever met één slag die allen getroffen en erkend: historische zekerheid ten aanzien van het leven van Jezus is uit deze vier elkander geduriglijk weêrsprekende evangelieën niet te verkrijgen?

Baur heeft zonder twijfel de betrekkelijke waarde van deze tegenwerping wel gevoeld. Had hij ook zich beroepen op het bijzonder karakter van de synoptische traditie tegenover de johanneïsche voorstelling, op de bewijzen dat de laatste van een jongere formatie moet zijn geweest, op de groote en sterksprekende trekken, die de Synoptici met elkander gemeen hadden, op het karakter van grooter waarschijnlijkheid aan hunne verhalen eigen, het gewicht van de zaak vorderde, dat hij niet bleef staan bij die meer algemeene waardeering der oudere evangeliën. Op de waarschijnlijkheid hunner mededeelingen viel toch ook wel het een en ander af te dingen. Bij alle familie-gelijkenis tusschen deze drie, droeg toch elk een eigen, zeer sprekende physiognomie, die den kritischen beschouwer noodzaakte zich in te laten met het ernstig onderzoek, wie hunner de oudste, de eerste, de meest betrouwbare berichten bevatte; wat tot de oorspronkelijke, wat tot de afgeleide bronnen behoorde; hoe te denken van de onderlinge overeenkomst zoowel als de onderlinge tegenspraak tusschen deze drie.

Zoo bracht zijn arbeid over Johannes hem geleidelijk tot bestudeering der synoptische questie. Daarop echter wensch ik thans niet nader in te gaan. Ook is het niet op dit veld, dat

Baur zijne grootste lauweren heeft geplukt. Dat ik dit punt hier ter loops ter sprake bracht, geschiedde alleen om op eene eigenaardigheid in den gang van Baur's studiën te wijzen. Hilgenfeld, een geleerde wiens vlijt en scherpzinnigheid ver boven mijn lof verheven zijn, heeft, bij alle waardeering van Baur's verdiensten, bij alle hulde aan diens kritische beginselen toegebracht, toch in één opzicht althans gemeend zijn eigen weg te moeten gaan en van den grooten meester onafhankelijk te moeten blijven, en dit was juist in den weg, langs welken de oplossing van het groote evangelie probleem moet worden beproefd. Baur is met den 4^{den} of jongsten begonnen; Hilgenfeld achtte het verkieselijk met den eersten, den oudsten aan te vangen. Nu schijnt de weg door Hilgenfeld gekozen wel zoo eenvoudig en rationeel. Immers Baur's methode brengt dit gewichtig inconvenient mede, dat zijne evangelie-kritiek niet hand aan hand gaat met eene genetische beschouwing van het historische Christendom zelf, ja, eigenlijk in geheel tegenovergestelde richting zich beweegt. En toch meen ik, dat, voor zoover het hier, gelijk Hilgenfeld schijnt te willen, om een questie van methode en beginsel te doen is, ook hier de leerling[1] niet boven den meester, maar omgekeerd de meester boven den leerling moet gesteld worden, en is het juist aan Baur's buitengewoon gelukkig ontwikkelden historisch-kritischen tact toe te schrijven, dat hij het evangelie-probleem niet van de synoptische-, maar van de Johannes-zijde aanvatte. Hier toch was het spoedigst en het gemakkelijkst de volstrekt noodige basis voor alle verdere kritische operaties te vinden; hier was het, dat de werkzaamheden moesten plaats hebben, welke aan het beleg van de hoofdsterkte noodzakelijk moesten voorafgaan. Zoolang het Johannes-evangelie, wat zijn historisch-biografisch karakter betreft, nog op ééne lijn werd gesteld met de synoptische evangeliën, was er aan wezenlijken vooruitgang in onze kennis van den Jezus der werkelijkheid niet te denken. Door dit Evangelie te verwijderen uit de rij der documenten van den eersten rang, werd dus het probleem der problemen: wie was en wat wilde Jezus van Nazareth? op de allerbelangrijkste wijze vereenvoudigd, ja, langs den anderen weg zou hetzelfde resultaat nimmer te verkrijgen zijn geweest.

1 Niet in den gewonen zin was Hilgenfeld Baur's leerling, maar in zoover het geheele jongere geslacht van theologen, die wat goeds wilden leeren, hem als meester moesten erkennen.

Ziedaar dan het drieledig resultaat van Baur's onvermoeid onderzoek op dit gebied van historische kritiek: 1^0. de alles-beheerschende strijd tusschen Paulinisten en Joden-christenen bij de eerste organisatie der kerk; 2^0. de onechtheid van alle brieven op Paulus' naam staande, met uitzondering van de vier eersten in ons N.T. en de onzuiverheid van de Handelingen der Apostelen als historische bron; 3^0. de onechtheid van het Johannes-evangelie en zijne onbruikbaarheid voor de biografie van Jezus.

't Is zeer wel mogelijk, dat velen mijner lezers die uitkomst niet geëvenredigd achten aan de hulde, die ik meen van alle vrienden der beschaving voor Baur te mogen eischen. Ik wil daarom de gronden, waarop mijn verlangen steunt, nog eenigszins nader uiteenzetten.

Wat Niebuhr was voor Rome's oudste geschiedenis, dat was Baur voor die van het Christendom. Reeds uit een bloot wetenschappelijk oogpunt heeft daarom de arbeid van Baur recht op onze groote bewondering. Hij is het, die met de grootste volharding en trouw, maar dan ook met den schoonsten uitslag, de beginselen der ware historische kritiek op de oud-christelijke documenten heeft toegepast. De methode door hem gevolgd, de nauwgezetheid waarmede hij te werk ging, maken zijne verhandelingen tot modellen voor den geschiedvorscher.

Ik weet wel, dat velen, die over Baur meenen te kunnen oordeelen, dit gunstig getuigenis niet zouden willen onderteekenen. Het vonnis van hyperkritiek, van partijdige historieconstructie, in den aanvang bijna algemeen over dezen geleerde uitgebracht, is nog niet door allen herroepen. Als wij Baur's fanatieke tegenstanders, die hem van duivelschen haat tegen het Christendom, of althans van zondig ongeloof betichten, buiten rekening laten, dan blijft er nog een ander soort van antagonisten over, die zich van hem meenen te kunnen afmaken, door de opmerking, dat dezen criticus niets minder ontbrak dan ‘historische onpartijdigheid!’ Zij stellen zich den man voor als een slachtoffer zijner filosofische vooroordeelen. Die ongelukkige, meenen zij, had zich nu eenmaal aan het Hegelianisme verkocht, en nu kon hij geen andere realiteit in de historie meer erkennen dan die, welke in het aprioristische stelsel dezer idealistische school paste. Zoo weinig zin had hij voor het feitelijk-concrete en individueele, dat hij op onmeêdogende wijs met de historische bescheiden handelde, en de

data en facta tot Hegelsche begrippen verwrong, of ze althans met een Hegelsche saus overdekte, die ze wansmakelijk maakte voor allen, wier gehemelte nog in normalen toestand verkeerde.

Ik geloof niet, dat het overtollig is nu nog te herhalen wat Baur reeds tegen deze beschuldigingen in het midden bracht. Het scheen wel, dat die heeren realisten zich de moeite niet hadden gegeven, om zijne schriften en die van Hegel behoorlijk te lezen. Begrepen hadden zij zeker noch het een, noch het ander. Zou men, als men hen hoorde, niet meenen, dat Hegel met minachting over de empirische grondslagen onzer kennis had gesproken en dat Baur op ijle bespiegelingen zijne beschouwing van het Christendom had gebouwd? Met Zeller moge men het eenigermate betreuren, dat Baur zijne methode de spekulatieve noemde, de bedoeling met de keuze van dien naam heeft hij zelf door nadere omschrijving, en, wat meer zegt, door de bewijzen zijner inderdaad reusachtige bronnenstudie, zoo duidelijk in het licht gesteld, dat hier misverstand nauwlijks meer verschoonbaar is. Het eigenaardige zijner z.g. speculatieve methode bestaat, volgens zijne eigen verklaring, in het streven om de dingen, na eerst hun objectieven aard zoo zuiver mogelijk te hebben leeren kennen, naar hun innerlijken samenhang te begrijpen, of, zooals Zeller het uitdrukt, ‘Baur bedoelt daarmede in den grond niets anders, dan dat wat wij zouden noemen: de zuiver historische methode om den grond der verschijnselen op te sporen. Niet, alsof wij stellingen aan de filosofie ontleend zouden hebben in de plaats te zetten van historische getuigenissen; neen, wij moeten door middel van ons denken de overgeleverde berichten zoodanig verwerken, dat wij de feiten der geschiedenis naar hun objectieven aard leeren verstaan. Op de beschuldiging: gij construeert de geschiedenis, in plaats van te onderzoeken wat de historie aangeeft, antwoordt Baur zelf in de voorrede zijner dogmengeschiedenis: is het dan zoo eenvoudig te weten, wat de historie werkelijk inhoudt? Moet men niet op het standpunt van het grofste empirisme staan om te kunnen meenen, dat men de feiten der historie maar zoo voor het nemen en grijpen heeft? Sinds er ook zoo iets is wat men kritiek van het kenvermogen noemt, dient een ieder, die zich niet zonder filosofische vorming en voorbereiding tot de studie der historie begeeft, toch wel te weten, dat er een onderscheid bestaat tusschen de dingen zooals zij op zich zelf zijn, en

zooals ze ons voorkomen; dat wij tot de dingen zelve niet komen kunnen dan door het medium van ons bewustzijn. De kritische school denkt er niet aan om het subjectieve de plaats van het objectieve te doen innemen; integendeel, zij zorgt er wel deugdelijk voor het een met het andere nooit te verwarren, daar het haar alleen te doen is om met gescherpten blik de zaak naar haar wezen te doorgronden. Op zulke eenvoudige beginselen berust de kritische of, als men wil, de speculatieve methode, waarbij intusschen alles aankomt op de wijze waarop zij op de historische stof wordt toegepast'[1]. Terecht voegt Zeller aan deze zelfverdediging van Baur deze opmerking toe: 'in Baur's historische werken zal men dan ook te vergeefs naar een enkel voorbeeld zoeken ten bewijze dat hij ongetrouw is geweest aan den hier beschreven grondregel; overal gaat zijne beschouwing van nauwkeurige en zelfstandige bronnenstudie uit. Zelfs waar hij - bij het karakteriseeren b.v. van perioden in haar geheel, bij het schetsen van het gansche verloop harer ontwikkeling - zich meer in algemeene begrippen had te bewegen, zijn deze begrippen toch altijd getrokken uit bepaalde historische gegevens, zij het dan ook niet op zichzelf staande feiten, maar veeleer op grootere groepen van gebeurtenissen.'

En wat de andere grief betreft, als zou Baur het individueele in de geschiedenis te veel uit het oog hebben verloren, daarop antwoordt Zeller wederom met de eigen woorden van zijn hoogvereerden leermeester en schoonvader: 'men moet niet gelooven dat men door de beschouwing van het algemeene aan de individuën geen recht kan laten wedervaren: er blijft voor hen altijd nog plaatsruimte genoeg over, waarop zij met hunne subjectieve belangen en motieven zich kunnen bewegen; nog genoeg voor het eindige en beperkte, toevallige en willekeurige dat zich tegen eene redelijke beschouwing ver-

1 Aan Hase, die hem had verweten in het onderzoek naar de herkomst en den auteur van het vierde evangelie, met partijdigheid alles wat ten nadeele van de authentie kon strekken, op den voorgrond te hebben gesteld, schreef hij: Sie (die historische Kritik) soll den ursprünglichen Thatbestand herstellen, der Sache wie sie ist, auf den Grund ihres Daseins sehen, und sieh durch nichts abhalten lassen so viel möglich alles hinwegzuräumen, was uns hindert sie in ihren reinen Objectivität aufzufassen. Um darüber ins Reine zu kommen, muss man das, was Gegenstand der Untersuchung ist, mit allen, was damit zusammenhängt und in einer näheren oder entfernteren Beziehung zu denselben steht, zusammenhalten und vergleichen, um sowohl die Verwandtschaft als den Unterschied so genau als möglich zu erkennen.

zet..... Het individueele is niets zonder het algemeene. Alle historische personen zijn voor ons niets meer dan namen, tenzij, wat ieder hunner gedacht en gedaan heeft, worde teruggebracht tot het wezen des geestes, waarin het zijn grond heeft.' En al moet zijn vurigste bewonderaar nu ook toegeven, dat Baur de persoonlijke momenten in de geschiedenis wel wat veel op den achtergrond hield, wij hebben, - het is nog altijd Zeller, die hier spreekt - hier niet aan een toevallige eenzijdigheid in zijne wetenschap te denken, daar deze eigenaardigheid op het nauwst samenhangt met de moreele degelijkheid van zijn eigen natuur, en de onmiddellijke uitdrukking was van die zelfverloochening, waarmede hij gewoon was zich aan de zaken te wijden, en die meêbracht, dat hij 's menschen persoonlijke waardigheid beoordeelde naar den blijvenden inhoud, de wezenlijke gedachten en aspiraties hem eigen. Daarbij vergete men niet, dat het in de meeste gevallen voor ons ondoenbaar is, de zienswijze der menschen uit hunne individualiteit en bijzonderen levensloop te verklaren, terwijl eindelijk ook Baur's determinisme, als met den drang der noodwendigheid, hem tot zijne meer abstracte behandeling leidde.

En wat was, wel beschouwd, het nadeel van die z.g. abstracte behandeling der historische onderwerpen? Heeft zij Baur belet, van de zaken klare en duidelijke voorstellingen zich te vormen? 't Is waar: Baur's talent moeten wij niet bij voorkeur gaan zoeken in het descriptieve genre. Dit wil echter niet zeggen, dat het hem ontbrak aan zin voor de détails, of aan tact om zich met zijne verbeelding te verplaatsen in de feitelijke toestanden door anderen beschreven. Waarin b.v. wortelt de zekerheid zijner kritiek ter zake van de Paulinische brieven? Waaruit is die geheele schifting van echt en onecht op dat gebied voortgevloeid? Indien Baur niet een zeer fijnen zin had bezeten voor het onderscheiden van werkelijkheid en verdichting; een bijzonder ontwikkeld gevoel waar het aankwam op het constateeren van het echt menschelijke leven, hij zou immers, gelijk alle critici vóór hem, aan de onechte brieven zijn voorbijgegaan, even als de minder ervaren arts aan lijders, die hun kwalen maskeeren, en wier uitzicht en polsslag alleen aan de opmerkzaamheid van scherpziende medici verdacht voorkomen. Want inderdaad, - wij gaven het reeds hierboven met een woord te kennen - het was aan het al of niet aanwezig zijn van de kenmerken des gezonden menschelijken levens, dat

Baur de echtheid en onechtheid der Paulinische schriften erkende. En men zal beseffen, dat hier waarlijk een buitengewone zin voor het concrete en individueele noodig was, als men nagaat, wat de kracht vermag eener gewoonte van vele eeuwen, die ook in de ondergeschoven brieven den levenden Apostel hadden begroet. Aan Baur nu komt de eer toe, dat hij die macht gebroken heeft door deze ontdekking: in de brieven aan de Romeinen, de Korinthiërs, en Galaten klopt een waarachtig menschenleven; in de anderen is het de schijngestalte van een gefingeerden partijheld, die de vertooning maakt van in werkelijkheid te bestaan.

't Is hier de plaats om met een enkel woord Baur's z.g. Tendenz-Kritik te bespreken. Dat aan elk schrijver, ook waar hij als verslaggever optreedt, een bepaald doel voor oogen staat waarnaar hij streeft, een oogpunt, waaruit hij zijn onderwerp beziet, is eene stelling, die men Baur gaaf zou hebben toegestaan, zoo hij ze maar niet had aangewend tegen de volkomen geloofwaardigheid van de verhalen des N. Testaments, Men vond het een hatelijk, ja, een onverdragelijk denkbeeld. dat apostelen en evangelisten zich door iets anders dan door de reinste waarheidszucht bij het voorstellen der feiten zouden hebben laten leiden. Men kon de schrijvers onzer argelooze en eenvoudige evangeliën bezwaarlijk voor zulke laaghartige wezens houden, die partijbelang boven waarheid stelden. Dat het afwijken van de waarheid, ten gevolge eener bepaalde tendentie, eene doodonschuldige, ligt verschoonbare zaak zijn kan, daarvan had men geen vermoeden. Hoe dikwijls ook ingelicht, altijd kwam men weder terug op redeneeringen als deze: het is even ongerijmd om aan te nemen, dat de auteurs dezer onopgesmukte verhalen leugenaars en bedriegers zouden zijn geweest, als dat de wereld achttien eeuwen lang door hen zich zou hebben laten om den tuin leiden. Wat had Baur gedaan? Niets anders, dan eindelijk eens in alle, neen, niet eens in alle strengheid, de z.g. historische boeken des N.T. te onderwerpen aan de eischen der historische kritiek! Zoo diep geworteld was de meening, als moest in het N.T. alles, tot de inwendige tegenspraak toe, met heiligen eerbied begroet worden, dat men zich doodelijk ergerde aan hem, die met al den ernst die den wetenschappelijken man voegt, van de onloochenbare verschijnselen in de evangelische berichten aanwezig, de minst aanstootelijke verklaring gaf! Waarop toch komt

in hoofdzaak de befaamde tendentie-verklaring neêr? Immers op de navolgende stellingen.

1^{0}. Geen der evangelisten was getuige van de dingen die hij verhaalt.

2°. Geen hunner was in staat de tradities en beschouwingen, die ten aanzien van Jezus en den apostolischen tijd in omloop waren, aan een objectieve historische kritiek te onderwerpen.

3^{0}. De z.g. historische boeken des N.T. zijn ontstaan in tijden van krisis en spanning tusschen de verschillende partijen, welke al vroeg in den boezem der kerk elkander hebben bestreden, in tijden dus, waarin allerminst de zaken met kalmte konden worden onderzocht.

En toch in weêrwil van dit alles zou men, wat het oorspronkelijke Christendom betreft, kunnen toegeven, dat Baur de geschiedenis heeft geconstrueerd. Immers hij heeft den grond gelegd, waarop die geschiedenis kon worden geconstrueerd. Aan hem voornamelijk hebben wij het te danken, dat ook over dit gebied het volle daglicht kan opgaan; aan hem meer dan aan anderen, als het der historische wetenschap gelukt dit land van mythen, sagen en legenden volkomen te annexeeren; aan hem in de eerste plaats, als de kinderen dezer eeuw zich weêr zullen kunnen verkwikken in den aanblik van den waarachtigen mensch Jezus, die zoovele eeuwen lang achter de wierookdampen der verheerlijking verborgen bleef.

Zou men van dit alles met minachting mogen spreken? Neen, dat zou onbillijk zijn, ook al mocht het onderwerp dezer nasporing, op zich zelf beschouwd, weinig belangstelling verdienen. De kritische inspanning door Baur aangewend, het model van wetenschappelijk onderzoek door hem ons nagelaten, zou zijn naam doen voortleven in de geheugenis van alle ernstige dienaren der historische wetenschap. Maar nu het geldt den oorsprong van een verschijnsel zóó gewichtig als het Christendom, nu het te doen is om raadselen te ontwarren, waarop de kloekste denkers zich te vergeefs hebben moê gepeinsd; nu het er op aankomt de protestantsche christenheid, d.i. het meest intellectueele deel des menschdoms, tot volkomen bewustzijn te brengen van hetgeen zij in Jezus en zijn godsdienst heeft ontvangen, m.a.w. welke de wezenlijke en waarachtige bronnen zijn der christelijke beschaving, en in hoeverre het godsdienstige leven van dezen tijd zich kan verjongen en verfrisschen door de aanraking met hem, in wien de mensch-

heid in hare meest ontwikkelde leden, gedurende vijftig opeenvolgende geslachten, haren goeden genius heeft begroet, - nu kan onverschilligheid voor de verdienste van een man als Baur in geen beschaafd mensch worden verschoond.

Maar hoe zal het tegendeel van die onverschilligheid, hoe zal de dankbaarheid jegens den Tübingschen meester zich toonen? Natuurlijk, hoor ik zeggen, door kennis te maken met hetgeen hij ons nagelaten heeft. Maar, helaas! dat zijn theologische boeken, en wel van zoo zware soort, dat zelfs vele mannen van het vak er geen digestievermogen voor hebben! Wat staat den armen leek te wachten, als hij op deze spijzen onthaald wordt?

Nu, ik zal niet beweren, dat Baur veel gedaan heeft om zijne boeken tot een algemeen geliefkoosde lectuur te maken; over het algemeen vorderen zij te veel inspanning van den lezer en onderstellen kundigheden, die in den regel alleen bij beoefenaars der theologie worden gevonden. Wel is menig hoofdstuk van zijn ‘Paulus, der Apostel Jesu Christi,’ veel ook van zijne kerkgeschiedenis, met name van het laatste gedeelte, ‘die Kirchengeschichte des neunzehnten Jahrhunderts,’ met vrucht en genoegen door niet-theologen te lezen: behoudens enkele uitzonderingen, kan men van Baur's werken naar waarheid zeggen, dat ze voor het groote publiek van beschaafde lezers ontoegankelijk zijn. Intusschen wat door Baur in beperkter kring werd begonnen en voor een betrekkelijk klein getal van toehoorders werd uitgesproken, is door vele anderen voortgezet en, in meer populairen vorm gegoten, ter kennis gebracht van duizenden belangstellenden. En ik zou meenen, dat niet alleen zij, die aan 's meesters voeten hebben gezeten, hem dank zijn verschuldigd voor zijne lessen, maar dat hem die hulde ook moet worden toegebracht door allen, die op minder onmiddellijke wijze de vruchten van zijn arbeid hebben genoten. Het zou zeker allerminst zijn gehandeld in den geest van den grooten en bescheiden geleerde, bij het groote publiek aan te dringen op een soort van verheerlijking van Baur's nagedachtenis, als ware het met lof vermelden van dien naam - die uit den aard der zaak voor de meesten ook niets meer zou zijn dan een naam - van eenige beteekenis voor de zaak, waaraan hij een lang leven van onverpoosden arbeid had toegewijd. Er bestaat een beter, een minder gekunsteld, een krachtiger werkend middel, om hem de hulde te brengen, die hem toekomt: het is, hem na te volgen in de deugden, die wij in

hem konden bewonderen; het is, in wijder kringen te verspreiden wat wij van hem mochten leeren.

De verdiensten van Baur zullen waarschijnlijk nog vooreerst niet algemeen worden op den rechten prijs geschat. Hij behoorde tot die geleerden, die, hoe uitmuntend ook, niet door schitterende gaven zich onderscheiden. Hij vond zijn loon in den arbeid en de langzame maar zekere overwinning, die hij in de stilte aan de zaak der wetenschap bereidde. Sterk door zijn geloof in de macht der waarheid, versmaadde hij de kunstgrepen, waardoor kleiner geesten hunne ontdekkingen trachten te doen bewonderen door de groote menigte. Zou het ons dan verwonderen, dat hij meer nagevolgd dan geprezen is, meer nut verspreid dan lof heeft ingeoogst? In alles wat hij deed trad zijn eigen persoon zoo op den achtergrond, dat het ons bij het lezen zijner boeken is, alsof de zaak door hem behandeld, zich uit eigen inwendige kracht ontwikkelt. Van daar dan ook, dat de invloed zijner werkzaamheid even onweêrstaanbaar is als stil en verborgen. Nu reeds wordt een groot deel van het door hem op de dwaling veroverde gebied bewoond door hen, die hem in naam bestrijden, of althans van zijn verdiensten nauwelijks willen hooren. En zelfs zij, die uitdrukkelijk zich verklaren tegen de waarheid der slotsommen, waartoe zijne kritiek hem voerde, zelfs zij zijn genoodzaakt, willen zij voor denkende en beschaafde menschen hun standpunt rechtvaardigen, de overgeleverde beschouwing aan een behoorlijke herziening te onderwerpen en haar van Tübingsche grondslagen te voorzien.

En daarom, al mocht in de toekomst ook blijken, dat een groot deel der onderwerpen, door Baur's geest doorvorscht, gaandeweg voor de kinderen dezer eeuw zijn belangrijkheid gaat verliezen, Baur's arbeid zou daarom nog niet verloren zijn. Dit ééne, het gewichtigste door hem gezocht en verkregen, zal blijven, namelijk: het bewijs, dat wetenschap en Christendom van elkander niets te vreezen hebben; de zekerheid, dat de rechtgeaarde mensch niets verliest, maar veel wint, als hij over het Evangelie van Galilea en over hem, in wiens hart het zijn weldadige stem het eerst deed hooren, het volle licht der historie doet opgaan.

Niet lang geleden werd de kerkelijke wereld verrast door het bericht, dat een inboorling van Engelsch Indië, een aanhanger van het aldaar inheemsche Brahmaïsme, in openlijke bijeenkomsten te Londen zich liet hooren over den waren godsdienst.

Uit de meer uitvoerige mededeelingen, die al spoedig volgden[1], bleek, dat men hier met een inderdaad allerbelangrijkst feit te doen had. De nieuwe prediker of profeet bleek een man te zijn van diepen ernst, veelomvattende studie en helder doorzicht. Zoowel met het Brahmaïsme in zijn oorspronkelijke en reine gestalte, als met het Christendom innig vertrouwd, had hij de hoogere éénheid, die aan beide godsdienstvormen ten grondslag ligt, wel erkend en dien ten gevolge de roeping gevoeld om aan zijne landgenooten, door mededeeling van de door hem erkende waarheden, een reiner godsdienst aan te bevelen, waarin het geloof der vaderen in zijn edelsten vorm zich zou huwen aan de ook voor den Brahmaan te erkennen voortreffelijke beginselen en voorschriften des Evangelies.

Geen ernstig denkend mensch kan eene beweging als deze op het gebied van het religieuse leven met onverschilligheid aan zich laten voorbijgaan. Is daarin niet met ingenomenheid te begroeten de openbaring eener gedachte, die, trots alle barbaarschheden van den oorlog te midden waarvan wij leven, meer en meer zich meester maakt van de geheele beschaafde wereld, de gedachte, dat er een heiligdom is, voor allen eerbiedwaardig; dat de godsdienst, onder wat vorm of gedaante ook optredende, de uiting is van den menschelijken geest zelf, en dat de beste godsdienst die is, waarin het ideaal van het menschelijke, op de reinste en verhevenste wijze opgevat, als het doel wordt gesteld, waarnaar al wat mensch heet kan en moet streven. Eerst dan kan aan de verwezenlijking van het ware universalisme, zooals het zonder twijfel reeds - zij het dan ook niet als wèlbewust en stelselmatig toegepast streven - in Jezus' ziel lag, eerst dan kan aan de propagatie van den wereldgodsdienst, in verband met en in het belang van het ware humanisme gedacht worden, wanneer in het religieuse even als in het politieke, alle willekeurige privilegiën en praerogatieven, op adelbrieven als anderszins gegrond, worden ingetrokken; wanneer de priester en de profeet wordt geacht niet meer dan de tollenaar en visscher recht te hebben op Gods geest; wanneer de daglooner evenzeer voelt te zijn wat hij is bij de gratie Gods als de

1 Te Londen verscheen onlangs een eerste en tweede reeks van voordrachten, door den bedoelden Keshub Chunder Sen, bij verschillende gelegenheden gehouden, onder den titel van: The Brahmo Somaj. Edited by Sophia Dobson Collet.

machtigste koning; wanneer de pretensie op bijzondere openbaring en miraculeuse tusschenkomst niet langer wordt volgehouden ten behoeve van een bepaalden godsdienstvorm, dien men wenscht voort te planten.

Eene waarlijk historische behandeling van het Christendom, verdraagt zich niet met de excepties, welke bekrompen ingenomenheid opwerpt tegen de toepassing van de algemeen aangenomen wetten van wording en ontwikkeling. De wetenschap sluit alle supranaturalistisch particularisme buiten. Daarom ook is de gezonde wetenschap de eenige trouwe bondgenoot van het universalisme in den godsdienst, gelijk dit wederom de eenige natuurlijke vorm is waaronder de godsdienst met het humanisme hand aan hand gaat. Niet door abstracte bespiegeling zoozeer - ofschoon hij ook daarvan niet afkeerig was - maar veel meer door zijne onverpoosde en ernstige beoefening der historie, met name die van het Christendom en zijn oorsprong, heeft Baur gearbeid aan het humanisme en daardoor aanspraak gemaakt op hulde en dank bij allen, die niet onverschillig zijn voor het welzijn en den vooruitgang van hun geslacht.

Amsterdam, September 1870.

A.D. LOMAN.

Een blik op de spaarbanken in Groot-Brittannië en Nederland.

Wie herinnert zich niet met genoegen het geestige slot van één der krachtigste redevoeringen, die in het Britsche Parlement bij de debatten over de graanwetten uitgesproken zijn? Een wakker en welsprekend voorstander van de *repeal* deed in het Lagerhuis de onmogelijkheid uitkomen, om - zooals het heette en ook nu nog wel eens heet - van den vreemde onafhankelijk te zijn, door op de tallooze behoeften te wijzen, tot wier vervulling andere landen ons hun producten toezenden. Niet alleen in stoffelijke behoeften, ook in die van den geest. ‘Wil die man, die zoo gaarne onafhankelijk is,’ - zoo ongeveer besloot W.J. Fox zijn rede, - ‘wil die man zich ontspannen, dan gaat hij Italiaansche zangers hooren, die Duitsche compositiën uitvoeren en wier tonen door een Fransch ballet afgewisseld worden. Zijn geest is geheel en al een mengsel van vreemde bestanddeelen: zijn wijsbegeerte en zijn poëzie stammen uit Griekenland en Rome, zijn meetkunde uit Alexandrië, zijn stelkunde uit Arabië en zijn godsdienst uit Palestina. Hoe kan men van den vreemde onafhankelijk willen zijn?’

Gerust mogen wij ons dus tot Engeland wenden, wanneer wij omtrent de krachten en de behoeften van den werkman wenschen ingelicht te zijn, en verlangen te weten, wat er degelijks en blijvends ten behoeve van den loontrekkenden arbeider gedaan kan worden. Vinden wij dan aan de overzijde der Noordzee bruikbare grondstoffen, of zelfs geheel afgewerkte fabricaten, laten wij ze dan onbelast invoeren en er onze nationale naaktheid meê dekken, als nu eenmaal het vreemde kleedingstuk onontbeerlijke diensten bewijzen kan, waarbij geen ander in staat is, het te vervangen.

Geen oogenblik ook zal Nederland aarzelen, om het Britsche post-spaarbank-stelsel in te voeren, zoodra maar gebleken is, dat geen andere weg tot het door ieder gewenschte doel voort. Door ieder gewenscht, dat is hier geen hyperbool, geen letter te veel gezegd. Matigheid toch en arbeidzaamheid onder alle standen te verbreiden, en vooral ook bij de zoogenoemde arbeiders dat kostbare gevoel van persoonlijken moed, van onafhankelijkheid te vestigen, de eenige bezitting, die in de maatschappij gelijkelijk aan allen toebedeeld kan zijn, maar die toch enkel het eigendom is van hem, die middelen in voorraad heeft, dat moet de ernstige begeerte zijn niet alleen van de zoogenoemde philanthropen, maar van ieder, die de ontwikkeling der maatschappij geleidelijk, zonder geweldige schokken, verlangt te zien plaats grijpen. Alleen de werkman, die overgespaarde middelen bezit, kan zich met goed gevolg tegen onrechtvaardige behandeling, b.v. te karige bezoldiging van zijn werkverschaffer verzetten, maar hij zal zich ook tweemaal bedenken, eer hij den strijd aanvangt en zijn door langdurige onthouding verzamelden schat niet licht voor een onwis voordeel zich laten ontvallen. Werklieden mogen een onredelijke *strike* volhouden tot op het uiterste, zoolang zij uit een gemeenschappelijk fonds of zelfs uit bijdragen van vreemde, maar belangstellende lotgenooten onderhouden worden; ieder, die over zijn eigen spaarpenningen meester is, denkt er verstandiger over.

Nog meer. Het bezit van overgespaarde gelden maakt den werkman tot kapitalist. Hij is aan den gang, op weg, om verder te komen. Zóo zijn allen begonnen, die zelve of wier kinderen thans reusachtige fortuinen bezitten. Ziet! die gelijkheid, waarnaar zoovelen als een utopie zoeken, zij *is* voorhanden in de menschelijke maatschappij. Gij beklaagt u, dat gij hard moet werken, terwijl anderen van de renten leven hunner kapitalen, (die, 't zij ter loops opgemerkt, voor uw arbeid onmisbaar zijn), - welnu: voor ieder staat de gelegenheid open, om kapitaal te verkrijgen. Daarmeê kan hij zijn eigen arbeid ondersteunen en is hij dus ontslagen van de verplichting, om anderen - waar zoo vaak over geklaagd wordt - het voordeel van hun kapitaalbezit hem als voor den neus te laten wegnemen. Zoodra dit verwerven van kapitaal inderdaad ieder mogelijk is, heerscht er dan geen gelijkheid?

Zoo dus al wat den geest van spaarzaamheid bevordert en de spaarpenningen werkelijk doet toenemen, onvoorwaardelijk aan-

moediging verdient, dan mogen wij wel eens de aandacht schenken aan de sinds 10 jaar in Groot-Brittannië bestaande instelling, die dáar te lande de kroon aan het spaarwezen moet hebben opgezet. Voor het oogenblik zij het voldoende, om de inrichting van het post-spaarbank-stelsel met een enkel woord aan te stippen, of liever in het geheugen terug te roepen. Iedereen weet, dat men aan elk postkantoor van het Vereenigde Koninkrijk een geldsom kan aanbieden, waarvan het bedrag, op een spaarboekje ingevuld, een rentegevende schuldvordering ten laste van den Britschen staat wordt, die men door latere aanbiedingen aan hetzelfde of aan een ander postkantoor vergrooten kan, en die men geheel of gedeeltelijk aan elk postkantoor, door geheel Groot-Brittannië en Ierland, weêr kan opvorderen na een betrekkelijk korten opzeggingstijd.

Die inrichting is in zekere mate onverschillig. Zij moge volmaakt of voor vele verbeteringen vatbaar zijn. Wat ons van meer belang voorkomt, is de omstandigheid, dat wij de staats-bemoeiing met het spaarwezen krachtig zien werken in het land, waar *self-government* heerscht en waar *self-help* spreekwoordelijk geworden is.

Dat in Frankrijk zich al de *caisses d'épargne* in handen der Regeering bevinden, dat de Staat alle ingebrachte gelden opslorpt, een vrij hooge rente uitkeert, willekeurige en vaak varieerende bepalingen omtrent het maximum van inleg uitvaardigt - dit verwondert ons niet en laat ons koud. Maar Engeland, dat is geheel iets anders. Hoe de Brit er toe gekomen is, het volkspaarwezen aan de staatsadministratie toe te vertrouwen, dat is wel de moeite waard na te gaan. Terwijl in Frankrijk reeds 10 jaren na het eerste stichten van een spaarbank te Parijs, de Regeering zich de zaak zóozeer aantrok, dat de spaarkas niets meer bleef dan ‘un bureau de perception tout spécial, un lieu commode, où l'état faisait recevoir les économies du pauvre, pour les jeter dans le torrent de la dette flottante,’ waren er in Groot-Brittannië zestig jaren noodig, eer daar het zooveel besproken post-spaarbank-stelsel ingevoerd werd.

Zestig jaren. Want eerst de XIXe eeuw mag zich beroemen, den weg te hebben gebaand, die ook de loontrekkende arbeiders tot spaarzaamheid en tot kapitaalbezit leiden kan.

Het was dus in den aanvang dezer eeuw. Engeland's handel was gedrukt door het continentale stelsel; de langdurige oorlog

eischte voortdurend offers van de natie, en de armenwetten drukten loodzwaar op de plattelandsbevolking, toen zich de eerste stemmen ten voordeele van spaarkassen lieten hooren. Malthus klaagde er in zijn beroemde *Essay on Population* over, dat de arbeiders de overtollige verdiensten van het oogenblik niet in veiligheid konden brengen, en het parlementslid Whitebread diende in 1807 een wetsvoorstel bij het Lagerhuis in, strekkende om van staatswege de gelegenheid tot belegging van spaarpenningen te openen. Wel ging dit voorstel niet door, maar de zaak had toch hier en daar belangstelling gewekt en bleek inderdaad aan de orde te zijn.

Reeds eenige jaren vroeger toch hadden, op eenige plaatsen, personen die zich het lot der lagere volksklassen aantrokken, de ambachtslieden en fabrieksarbeiders uitgenoodigd, om hun het beetje geld, dat zij over konden garen, toe te vertrouwen, onder de belofte, om die sommetjes in tijden van behoefte terug te betalen, vermeerderd met een niet onaanzienlijk toevoegsel, als belooning voor de betoonde spaarzaamheid. Maar dat bleef liefdadigheidswerk; en juist daaraan moesten de mindere standen onttrokken worden. Een ware spaarbank zou eerst de zoodanige zijn, die wel voor de werklieden de taak van het bewaren overnam, maar hun als premie niet meer uitkeerde dan het evenredig deel van die rente, die de bijeengevoegde kapitaaltjes werkelijk opgeleverd hadden, en na aftrek van de onkosten.

Het eerste voorbeeld daarvan gaf het in praktische denkbeelden zoo vaak vooruitstrevende Schotland, toen de geestelijke Dr. Henry Duncan te Ruthwell (Dumfrieshire) in 1810 zijn spaarbank opende. In 1813 werd te Edinburgh dat voorbeeld, door niet onbelangrijke verbeteringen gewijzigd, nagevolgd. Van dien tijd af begonnen de spaarbanken in het Vereenigde Koninkrijk tot de meest populaire en algemeen verspreide instellingen te behooren. Haar aantal beliep in 1818 meer dan 450.

Nauwelijks zeven jaren had de bank te Ruthwell bestaan, of de Staat begon zich het belang van de spaarkassen aan te trekken. Overtuigd van de goede werking, die het sparen op den toestand der lagere volksklassen krijgen moest, en van het voordeel, dat daaruit voor de geheele maatschappij ontstaan zou, voerde in 1817 de wetgevende macht eenige maatregelen in, die hoofdzakelijk de zekerheid der aan de spaarbanken toevertrouwde gelden op het oog hadden. De statuten der banken moesten ter griffie van den vrederechter in elk district inge-

schreven worden; en de ingebrachte sommen konden, als dit voordeelig geoordeeld werd, bij de bank van Engeland of die van Ierland[1] gedeponeerd worden, ter beschikking van de commissie voor de Nationale Schuld, een maatregel te vergelijken bij wat wij zouden noemen: Inschrijving op het Grootboek. Genoemde commissie moest de aldus verkregen sommen bij de bank tegen 3 pCt. 's jaars beleggen. Tevens bevatte de wet van '17 een bepaling, die wel wat overijld gemaakt werd. Wie bij een spaarkas te goed had, kon op geen bedeeling aanspraak maken. Daar echter, hoe groot dat te goed zijn moest, niet aangegeven werd en dus de kleinste som, bij de spaarbank ingebracht, iedere bedeeling uitsloot, was die bepaling inderdaad een belemmering voor het sparen.

Gunstiger kunnen wij oordeelen over een ander voorschrift van de wet, dat sinds dien tijd in de spaarbank-wetgeving inheemsch gebleven is. De spaarbank moest blijven een instelling om het sparen aan de minvermogende standen mogelijk te maken, niet een nieuwe soort van geldbelegging voor de welgestelden. Daarom werd voor iederen spaarder een maximum van jaarlijkschen inleg vastgesteld, en wel van £ 100 voor het jaar, waarin hij met inleg begon, en vervolgens elk jaar een maximum van £ 50.

Inderdaad was de verleiding, om zijn geld bij een spaarbank te beleggen, of liever gezegd door middel van een spaarbank van den Staat rente te trekken, niet gering. Terwijl men toch door de gewone belegging in *consols* niet veel meer dan 3 pCt. maakt, keerde de commissie voor de Nationale Schuld voor de spaarbankfondsen ruim 4½ pCt. 's jaars uit.

Van dáar, dat de wetgeving in 1824 het maximum wederom verlaagde, op £ 50 voor het eerste spaarjaar en op £ 30 voor de volgende jaren bracht, met de bepaling, dat niemand voor meer dan £ 200 bij de spaarbank gedeponeerd mocht hebben. Om alle ontduiking te voorkomen, werd tevens verboden bij onderscheidene spaarbanken te deponeeren.

Verhinderden deze wettelijke bepalingen nu ook al het misbruik, dat kapitalisten van de voor hen niet bestemde spaarbanken maken konden, niet weggenomen was de onbillijkheid zelve, dat de Staat meer dan 1½ pCt toelegde op de door hem

1 De spaarbanken in Schotland bleven tot in 1855 buiten alle wettelijke regeling.

aan de spaarders uit te keeren interessen. En volstrekt niet altijd strekte dat verschil ten behoeve der spaarders, want de besturen der verschillende spaarbanken waren geheel vrij in het bepalen der interessen die zij uitbetaalden, en konden dus uit het surplus òf de kosten goedmaken òf een reservefonds stichten, tot welke doeleinden de Staat zeker niet genoopt was bij te dragen.

Geen wonder dus, dat in 1828 een wet nieuwe beperkingen invoerde. Het maximum werd nu zonder nadere onderscheiding op £ 30 's jaars en op een totaal van £ 150 gebracht, met de bijvoeging, dat, zoodra de som aan kapitaal en oploopende interessen tot £ 200 gestegen mocht zijn, er geen rente daarvan meer zou worden uitbetaald. Alleen voor instellingen van weldadigheid, voor zieken- en begrafenisfondsen, de zoogenaamde *Friendly Societies*, werd het maximum hooger gesteld.

Bij dezelfde wet werd de aanleiding tot groote geldbeleggingen bij de spaarbanken weggenomen, door dat de regeering den rentekoers, ten behoeve der spaarkassen ingevoerd, aanmerkelijk verlaagde en op 3⅗ pCt. bracht, zonder nogtans de besturen der spaarbanken iets voor te schrijven omtrent de door deze aan de spaarders toe te kennen rente. Dit geschiedde ook niet, toen een latere wet van 1844 de rente wederom belangrijk verminderde en op circa 31/20 pCt. vaststelde.

Een punt, verreweg gewichtiger dan de stand van den interest, was intusschen bij de onderscheidene wetgevingen verschillend, en naar de meening van velen, door de ondervinding gestaafd, nog altijd onvoldoende geregeld: de aansprakelijkheid namelijk van hen, die over de spaarbanken toezicht uitoefenden, de commissarissen (trustees). Was het aan den éénen kant billijk, ja noodzakelijk, gewaarborgd te zijn door de soliditeit en de eerlijkheid van hen, die de spaarpenningen der arbeiders in bewaring namen, aan den anderen kant moest men niet uit het oog verliezen, dat men een uit menschenliefde en belangstelling verrichten dienst niet al te zeer bezwaren mocht, wilde men de meesten, die er zich mede hadden opgehouden, er niet van afschrikken. De wet van 1824 meende deze bezwaren op te heffen door het storten der ingelegde gelden bij de commissie voor de Nationale Schuld verplichtend te maken en tevens de aansprakelijkheid der commissarissen te beperken tot een maximum van £ 50. Bij elke spaarbank moesten ook 12 commissarissen zijn, en het storten der gelden in handen van de commissie voor de Nationale Schuld was toch een

onloochenbare veiligheidsmaatregel. Wel breidde de reeds vroeger genoemde wet van 1828 die gehoudenheid schijnbaar uit, door dat zij namelijk de maximum-som, waarvoor elk bestuurder aansprakelijk was (tegelijk met het verplichte 12-tal), ophief, maar inderdaad was het een gewichtige vermindering der zekerheid. De commissarissen zouden immers voortaan - zoo luidde de bepaling - alleen gehouden zijn voor eigen schuld of nalatigheid. Daar nu het gevaar van verduistering of niet behoorlijke inboeking in de meeste gevallen wel bij de klerken of andere ondergeschikte beambten lag, zoo was met deze wetsbepaling eigenlijk alle zekerheid voor de spaarders verloren.

Intusschen schijnt de rechtspraak er nu en dan anders over te hebben geoordeeld, ‘overwegende dat de spaarders niet in de schrijvers maar in de bestuurders vertrouwen stelden.’ Tevens achtten zich die bestuurders zelve niet altijd zedelijk gerechtigd, om zich op een wet te beroepen, die ten gevolge der woorden *schuld of nalatigheid* verre van duidelijk te noemen was. Toen dus eenige niet onaanzienlijke gevallen van fraude veel schrik verspreid hadden, zoowel onder hen, die hun spaarpenningen aan spaarbanken toevertrouwd hadden, als onder vele respectabele en vermogende bestuurders, werd het vraagstuk wederom door den wetgever ter hand genomen. Een geheel nieuw stelsel van aansprakelijkheid was hiervan het gevolg. Geen bestuurder - zoo luidde de wet van 1844 - zou voor een tekort in de kas der spaarbank meer gehouden zijn, tenzij hij in handen van de commissie voor de Nationale Schuld een schriftelijke verklaring afgelegd had, waarbij hij zich daarvoor aansprakelijk gesteld had. Bij die verklaring kon een maximum voor de som vastgesteld worden; maar geen onderscheid werd daarin meer gemaakt tusschen hetgeen de bestuurders zelve of hun klerken bedreven hadden.

Dat maar zeer weinige besturen een verklaring als de boven omschrevene aflegden, laat zich begrijpen. Toen nu weer spoedig een nieuw onheil met een spaarbank voorviel, wenschte de regeering de vroeger bestaande werkelijke aansprakelijkheid van de bestuurders wederom ingevoerd te zien. Met hevige oppositie had dit ontwerp te kampen. En het gelukte den voorstellers ook maar alleen voor Ierland - waar de laatste groote fraude gepleegd was - bepaald te krijgen, dat ieder bestuurder tot een som van 100 £ voor tekorten in de spaarbank gehouden zoude zijn. Deze som, meende men, was nog altijd groot

genoeg, om welgestelde personen van het bestuur eener spaarbank af te schrikken. Met deze wet was ongetwijfeld het belang van het arme Ierland, welks bevolking zoo gemakkelijk van de gewoonte om te sparen af te brengen was, op den voorgrond gesteld. Voor dat gedeelte des rijks moest er iets gedaan worden na de vele teleurstellingen, waaraan voorzichtige daglooners blootgesteld geweest waren. In Groot-Brittannië bleef de toestand onveranderd. Ook dáar, in Engeland en in Schotland, bleef het intusschen niet aan onheilen met spaarbanken ontbreken, te minder, omdat de meerdere uitbreiding van het spaarbankwezen en de daaruit voortgesproten omslachtiger administratie er de niet verantwoordelijke bestuurders toe gebracht had, om het beheer der inrichtingen meer en meer aan bezoldigde beambten over te laten. Wie zich het lot der minvermogende klasse aantrok, moest het ernstig beklagen, dat instellingen, die zoo gunstig hadden kunnen werken, zulke treurige verliezen berokkenden aan hen, die nog altijd het bezit van spaarpenningen niet genoegzaam waardeerden. Die ongelukkigen! Zij werden nu menigmaal de slachtoffers van hun onthouding en van hun voorzorg. Ook van hun gerustheid, want een grove, maar toch eenigermate begrijpelijke dwaling had in het brein der Britsche arbeidersstanden post gevat. Daar de Staat de spaarbanken gereglementeerd had, daar hij het storten der gelden bij de commissie voor de Nationale Schuld voorschreef, zoo was ook de Staat voor alle tekorten verantwoordelijk.

Wat meer is, personen die zich geroepen achtten het volk door daad of woord voor te lichten, waren van geen andere meening. Een parlementslid verklaarde nog in 1848, dat hij tallooze malen zijn eigen bedienden en die van anderen geraden had, hun geld aan spaarbanken te vertrouwen, in de meening, dat de regeering de gedeponeerde sommen waarborgde. Om geen andere schrijvers te noemen, de bekende econoom M'Culloch verspreidt hetzelfde denkbeeld in zijn *Commercial Dictionnary*. Aanleiding tot dit dwaalbegrip gaf ongetwijfeld de considerans der eerste wet, die de spaarbanken regelde: ‘Daar het dienstig is - zoo luidde zij - aan de instellingen, die ten doel hebben de spaarpenningen der werkende klassen te bewaren, en aan de daarin geplaatste sommen bescherming te verleenen.’ Waar mannen van oordeel en kennis zóo interpreteerden, kon daar het volk anders redeneeren?

Met hoe groote sprongen ook van de premissen hier tot de conclusie werd overgestapt, de volksovertuiging was eenmaal niet anders; en telkens bevond zich de rechter tegenover de pijnlijke taak, om de beroofde spaarders op hun dwaling opmerkzaam te maken.

Wat toch baatte het, dat de wet van 1828 aan de besturen der spaarbanken voorschreef, jaarlijks een balans met een verslag van den toestand hunner inrichting over te leggen? Er was immers niet genoegzaam gezorgd, dat aan dien balans openbaarheid gegeven werd; zelfs de belangstellenden konden alleen op uitdrukkelijke aanvrage een copie er van bekomen. En nu zal ieder wel begrijpen, hoe zelden men bij den stand, waartoe de spaarders gewoonlijk behoorden, een dergelijke aanvrage kon verwachten. Een middel eindelijk, om de juistheid van den balans te controleeren, ontbrak ten eenenmale. Een gevolg van dat gebrekkig toezicht was b.v. dat een Dublinsche spaarbank, die reeds in 1833 met een tekort van meer dan £ 4000 worstelde, nog vijftien jaren lang, ná het ontdekken van de bedriegelijke handelingen van den secretaris-penningmeester, onder een nieuw bestuur, voortdurend kon voortgaan met aan de aangewezen commissie haar treurige balansen over te leggen. Zoolang ze maar ingezonden werden, was aan de wet voldaan. Met de beste bedoelingen poogden de bestuurders het lek boven water te houden, terwijl inmiddels de verduistering van steeds aanzienlijker sommen aan het licht kwamen. De crisis van '48 maakte een einde aan dien ziekelijken toestand.

Het passief bleek toen te bedragen £ 56,000, tegenover een actief van £ 90, waarmeê 1900 spaarders, voor negen tienden tot de arme volksklasse behoorende, moesten worden afgespijsd! Zooveel ellende bewoog de regeering en het parlement tot een uitzonderingsmaatregel: er werden £ 30,000 toegestaan, om de bedrogenen althans voor de helft schadeloos te stellen.

Het tekort van deze Iersche spaarbank is alleen overtroffen door die van Rochdale, alsof deze plaats, tegenover zoovele lofwaardige gedenkteekenen van de eigen vlijt en volharding der arbeidende klassen, ook een schreeuwend voorbeeld moest geven van het misbruik, dat er van het vertrouwen der nijvere bevolking gemaakt kon worden.

Gedurende meer dan 25 jaren bedroog de secretaris van die bank alle ingezetenen door een schijn van soliditeit en vroomheid, waarmeê hij allen twijfel aan den goeden toestand der in-

richting wist te verwijderen. Zijn handigheid bestond voornamelijk in de wijze waarop hij met het toezicht wist om te springen. Tot de zittingen noodigde hij gewoonlijk bejaarde of onkundige commissarissen uit; werden personen tot medecommissarissen benoemd, wier doorzicht hij vreesde, dan hield hij hen van die benoeming onkundig; behoefde hij de goedkeuring van een commissaris, dan wist hij de handteekening te verkrijgen van een of ander, die geheel vreemd was aan de spaarbank, maar wien hij diets maakte, dat hij immers reeds lang tot bestuurder of tot commissaris benoemd was. Toen eens iemand, in een dergelijk geval bleef twijfelen en aarzelen, vertoonde hij hem tot geruststelling een wets-*ontwerp*, waarbij alle verantwoordelijkheid op de regeering was geladen. Met zulke draaierijen - men veroorlove ons dit woord - hield de ellendeling het zijn geheele leven vol. Eerst na zijn dood bleek het, dat er tegenover een passief van ruim £ 100,000, nauwelijks £ 29,000 actief voorhanden was! Uit vrijen wil brachten de commissarissen £ 17,000 bijeen, die, gevoegd bij een gelijke som, waarvoor de bezittingen van den overleden secretaris verkocht waren, met het voorhanden actief, nog 65 pCt. aan de spaarders opleverden.

Slaagde te Rochdale de bedrieger door zijn volhardende onbeschaamdheid, te Tralee in Ierland gebruikte de secretaris interessante kunstmiddeltjes. Om een enkel te noemen. Als hij van eenige spaarders 12, 17, 16 £ ontving, dan boekte hij in het kasboek 2, 7 en 6 £ als ontvangst, liet het zittingsverbaal door één der bestuurders teekenen, en schreef later de schrapjes, die de tientallen voorstellen moesten, er weer bij!

Doch waartoe voorbeelden aangehaald? De hebzucht en de nood zijn vruchtbaar in sluipwegen en listen. Genoeg zij het, nog dit aan te merken. In de 13 jaren tusschen 1844 en 1857 maakten 28 spaarbanken in het Vereenigde Koninkrijk bankroet.

Al deze onheilen hadden, behalve de directe, stoffelijke schade, die zij den spaarders berokkenden, nog het moreele nadeel, dat zij het volk tegen de gewoonte van sparen innamen, en dat zij de regeering verantwoordelijk stelden voor de bedriegerijen, die zij ten gevolge der gebrekkige wetgeving toch niet kon voorkomen. Het werd dus hoog tijd, hierin te voorzien. Een enquête werd door het Lagerhuis ingesteld in 1858; voorstellen tot wetsherziening werden ingediend en bediscussieerd, doch eerst in '63 kwam een geheel nieuwe wetgeving op het

stuk der spaarbanken tot stand, waarvan wij de voornaamste bepalingen, die op de veiligheid der gelden betrekking hebben, hier laten volgen. Zoo als reeds bij vorige wetten verordend was, moesten de statuten van iedere spaarbank door de commissie voor de Nationale Schuld goedgekeurd worden; maar uitdrukkelijk werden nu bij de wet voorgeschreven de wijze van boekhouding en de wijze waarop de commissarissen het toezicht uitoefenen moesten. Iedere week moeten de commissarissen een verslag toezenden aan de commissie voor de Nationale Schuld, waarin alle transacties van de laatste week vermeld worden en waaruit het kas-saldo duidelijk blijkt. Secretarissen, penningmeesters of kassiers, mitsgaders alle bezoldigde ambtenaren bij de spaarbank, moeten bij den controleur-generaal der Nationale Schuld voldoende zekerheid stellen; terwijl ook bovendien de vorderingen van de spaarbank tegen deze personen op hun goederen of boedels boven alle schulden gepriviligieerd zijn. De commissarissen zijn verplicht op de vroeger reeds voorgeschreven wijze bij de banken van Engeland of van Ierland te deponeeren alle sommen die hun worden toevertrouwd, met uitzondering slechts van zooveel geld, als voor de uitbetalingen noodig is. Commissarissen en bestuurders zijn verantwoordelijk: 1) zoo zij verzuimen de sommen in de bank te deponeeren; 2) zoo zij van de wettelijke contrôle over penningmeester en secretaris afwijken; en 3) zoo zij niet zorg dragen, dat de bij de wet bevolen zekerheden gesteld worden. Nog zij vermeld, dat de door den Staat uit te keeren rente bij diezelfde wet op 3¼ pCt. is vastgesteld, terwijl de bank aan de spaarders niet meer mag toekennen dan 31/24 pCt., zoodat dus 5/24 pCt. overblijft tot dekking van de kosten.

Onder deze wetgeving leven de Britsche spaarbanken tot op heden voort, wel te verstaan de particuliere, want inmiddels was reeds tot stand gekomen de inrichting van de postkantoren tot Staats-spaarbanken, waarvan in het begin van dit opstel sprake was.

Voordat wij de wording dezer *post-office-savingsbanks* nagaan, moeten wij ons echter deze vraag stellen: Is de Staat geroepen om voor de veiligheid der aan de spaarbanken toevertrouwde gelden zorg te dragen? Niet in de algemeene vraag, hoe ver de bevoegdheid of de roeping van de staatszorg over de maatschappelijke belangen zich uitstrekt, zullen wij ons verdiepen; het is geen onderwerp om incidenteel te behandelen.

Alleen met betrekking tot de spaarbanken moeten wij de verplichting van den Staat aanroeren.

Plaatsen wij ons vooreerst op het standpunt van het reeds bestaande, van het positieve recht gelijk het heet, dan ontmoeten wij èn in Groot-Brittannië èn elders, ook hier te lande, wettelijke regeling voor maatschappijen met aandeelen, voor circulatiebanken, voor loterijen, enz. Hiermee stemt het dus geheel overeen, als de Staat voorschriften geeft, die ten doel hebben, de spaarbanken zoo te organiseeren, dat er voor de spaarders geen gevaar ontsta, dat zij hun geld verliezen. Maar, voert men hiertegen aan, het ontbreekt niet aan gewichtige autoriteiten, die de meening voorstaan, dat voor de bovenvermelde en andere overeenkomstige aangelegenheden vrijheid de eenige atmospheer is, waarin zij zich natuurlijk, d.i. gunstig ontwikkelen zullen, en dat men nu verkeerd zou handelen met de onjuiste begrippen te versterken door de toepassing uit te breiden. In allen gevalle echter zal ook niet de krachtigste voorstander van vrijheid op dat gebied zich verklaren tegen de noodzakelijkheid van openbaarheid. Het belanghebbende publiek moet ten allen tijde den finantieelen toestand van de maatschappijen en de banken voor oogen kunnen hebben. Dát voorschrift zal dan toch minst genomen door de wet wel gegeven moeten worden, zoolang niet alle spaarbanken vrijwillig die openbaarheid verstrekken. En zoodra de eigen beweging hieraan voldoet, is de wet nog niet steeds overtollig, wel altijd onschadelijk.

Nu doet zich echter een andere vraag op. Bestaat er een genoegzame analogie, om wat men voor naamlooze vennootschapschappen en circulatiebanken wenschelijk acht, de vrijheid, ook op spaarbanken toe te passen. Men zou het inderdaad kunnen betwijfelen. Het publiek, dat zijn geld in aandeelen van ondernemingen belegt, zelfs dat gewoonlijk bankbiljetten van niet te kleine *coupure* aanneemt en een tijd lang in handen houdt, is een geheel ander, dan dat zijn overschietende verdiensten aan de spaarbank toevertrouwt. De loontrekkende arbeider, die zich voorgenomen heeft te sparen, brengt zijn penningen op de spaarbank en is al heel weinig in de gelegenheid, om zich uit de uitwendige verschijnselen een denkbeeld van de soliditeit of de insoliditeit der inrichting te vormen. Keus heeft hij op de meeste plaatsen - enkele groote steden uitgezonderd - gewis niet: er bestaat één spaarbank; daaraan moet hij zijn spaarpenningen toevertrouwen

of - in 't geheel niet sparen. Maar vooral dat laatste, de onmogelijkheid om te kunnen sparen, die moet in onzen tijd niet aanwezig zijn. Zoo de gelegenheid tot sparen niet bestond, moest er alles gedaan worden om ze te scheppen. Door voorzorgsmaatregelen nu het doel te bereiken, dat de arbeider, de minvermogende, wèl tot sparen bewogen wordt en gerust sparen kan, dat is waarlijk niet in strijd te achten met de roeping van den staat, die de belangen mag behartigen van hen, die niet ten volle in staat zijn voor zich zelve te waken.

Het herhaalde plegen van fijngesponnen bedriegerijen ten koste der vlijtigste en braafste arbeiders, in Groot-Brittannië gelijk wij zagen, geen zeldzaamheid, doet ons pijnlijk aan en schreit om voorziening. Bij ons behooren opzettelijke benadeelingen in deze instellingen gelukkig tot de onwaarschijnlijkheden, want zij zijn nog nimmer voorgekomen. Maar wie waarborgt er steeds en overal voor, als het spaarwezen zich overeenkomstig den wensch van allen, die het met de maatschappij wel meenen, uitgebreid zal hebben? En dan mogen al opzettelijk veroorzaakte nadeelen in de geschiedenis der spaarbanken ten onzent onbekend zijn, niet zoo verliezen uit de wijze van beheer in kritieke tijdsomstandigheden voortgesproten. ‘De jaren 1830 en 1848’ - zoo lezen wij in het bekende werkje van den heer Fokker - ‘waren voor vele onzer spaarbanken noodlottig, ten gevolge der plotselinge en aanzienlijke daling der effecten, waarin de gelden, aan de spaarbanken toevertrouwd, bijna uitsluitend belegd waren.... Onderscheidene spaarbanken, bij welke de belegde kapitalen met aanzienlijke verliezen werden te gelde gemaakt (om nl. de opvorderingen te beantwoorden), liquideerden en de deelnemers kregen slechts een gedeelte van het door hen ingelegde geld terug’[1]. Vele spaarbanken zijn zoowel in '30 als in '48 opgeheven, en voor een groot gedeelte later wel weer hersteld. ‘Dit te niet gaan van velen,’ voegt Mr. Fokker er echter bij - ‘gepaard gaande met verlies voor de deelhebbers, en de korting die deze, bij sommige anderen, op hun teruggevraagden inleg ondergingen, heeft de ontwikkeling van het spaarbankwezen hier te lande zeer belemmerd en tegengehouden.’ Terecht. Voor kapitalisten, die voortdurend naar de meest winstgevende plaatsing hunner gelden uitzien, mogen de verliezen, door betaling-

1 Het Spaarbankwezen in Europa beschouwd door Mr. G.A. Fokker, blz. 41.

stakingen van maatschappijen of bankiers veroorzaakt, een omstandigheid zijn, waaraan zij zich gewennen moeten, een onheil, dat zij in de kansberekening van den rentekoers als bestanddeel moeten opnemen, niet zoo de spaarzame arbeider, die zijn door zuinigheid overgelegde penningen aan anderen te bewaren geeft, hoofdzakelijk omdat hij zich zelf het bezit der sommetjes niet toevertrouwt, en niet omdat hij winst verlangt. Gerust passen wij ook op de toevallige, onschuldige benadeelingen de woorden toe, die de *Times* eens ten gevolge der herhaaldelijk gepleegde fraudes liet hooren. ‘Zoo ooit een fonds heilig is, is het dat der spaarbanken; zoo ooit een klasse of een fonds de bescherming van wijze wetten en strenge verantwoordelijkheid vereischte, dan zijn het zeker wel die klasse en dat fonds. Voert men hiertegen aan, dat overal onregelmatigheden [en verliezen] ontstaan kunnen, dan zeggen wij: Het volk kan dat maar niet als een natuurlijk verschijnsel opnemen. Al gaat het 99-maal van de honderd goed, toch zouden wij den minvermogenden aanraden, geen duit te vertrouwen aan inrichtingen, waar zulke dingen mogelijk zijn.’ Met zulke dingen bedoelt de *Times* fraudes. Doch wie zal ontkennen, dat ook andere verliezen niet voor moeten komen, en dat bij ons toch fraudes niet *onmogelijk* zijn.

De zoo gevaarlijk gebleken belegging in effecten is toch ook nog ná '48 in veel spaarbanken bijgehouden, geheel of gedeeltelijk althans. Kan er voorts uit het oogpunt van zekerheid niets gezegd worden tegen het beleenen van effecten, het disconteeren van wissels en het verstrekken van rentelooze voorschotten aan gepensionneerden[1]? Welke waarborg bestaat er voor de soliditeit van al die manieren, om het geld productief te maken of aan anderen toe te vertrouwen? Men neme toch vooral in aanmerking, dat de spaarbanken inrichtingen zijn, door de meer bevoorrechte klassen der maatschappij geopend, ten dienste der minvermogenden, welke laatsten, willen zij sparen, wel gedwongen zijn, hun zuur verdiende en met volharding overgehoudene penningen aan de bestuurders toe te vertrouwen.

Wanneer men al die consideratiën in aanmerking neemt, kan het niet ongerijmd heeten, staatstoezicht te verlangen, opdat het bijna onvermijdelijke vertrouwen, zoo al niet geschonden, dan toch niet teleurgesteld worde. Zoo de staat kon zorgen

1 Zie Fokker, blz. 56 volgg.

dat het vertrouwen nimmer beschaamd wordt, hij zou geroepen, men zou haast niet schromen te zeggen, verplicht zijn, de noodige maatregelen daarvoor te treffen. Doch nu doet zich één enkel, maar een gewichtig bezwaar voor. De staat *is* niet bij machte, zijn zorg zóo ver uit te strekken, dat er geen gevaar meer bestaat voor de spaarpenningen. Niet genoeg is het namelijk, voorschriften uit te vaardigen, men moet ze ook weten te handhaven; niet genoeg de statuten aan een koninklijke goedkeuring te onderwerpen, men moet de hand aan de naleving er van houden. Hoe vele en hoe nauwkeurige inspecties!

Haast zou ik vreezen dat de meeste personen en vereenigingen, die uit menschlievendheid jegens de minvermogenden, of uit behartiging van het algemeen maatschappelijk welzijn, de niet altijd benijdbare taak van het besturen eener spaarbank op zich genomen hebben, zich zeer ongaarne aan een contrôle van overheidswege onderwerpen zouden. En men zou inderdaad nog verder van honk zijn, indien er wel een uitstekend geregeld toezicht op de spaarkassen bestond, maar de spaarkassen zelve hoe langer te schaarscher werden. Is voorts dat toezicht, hoe uitstekend ook, ooit voldoende?

Al deinst men nu niet terug voor het tal van de tot die contrôle noodige ambtenaren en beambten - *a staf of inspectors*, zooals een Engelsch deskundige zich bij het Comité van '58 uitdrukte - niet terug voor de daardoor veroorzaakte onkosten, die van de winsten der in de spaarbanken gelegde gelden afgetrokken moesten worden, dan mag men minstens twijfelen aan de efficaciteit van al die maatregelen.

Alsdan echter wordt er een toestand geboren, die veel nadeeliger blijkt te zijn dan de afwezigheid van alle contrôle; als namelijk, niettegenstaande de wettelijke toezichtsvoorschriften, nog verliezen ondervonden worden. Den staat mocht men toch wel vertrouwen; hem treffen dus alle verwijten, en te middden van die verwijten bevindt hij niettemin machteloos. Engeland's voorbeeld heeft ons het onaangename van zulk een verhouding genoegzaam leeren kennen. Zes en veertig jaren lang heeft de wetgevende macht rondgetast, gewaagd en beproefd; en de voor de bestuurders van spaarbanken zeer lastige regeling van '63 is nog alles behalve volmaakt.

Nopens de werking dezer laatste wet is natuurlijk niet veel bekend, eensdeels uithoofde van het korte tijdsverloop sinds haar invoering verstreken, ten andere om de belangrijke rol,

die reeds onmiddelijk na haar vestiging in '61 de post-spaarbanken begonnen te vervullen. Toch is er nog in '65 te Canterbury een spaarbank te niet gegaan ten gevolge van bedriegelijke handelingen van den secretaris. De voornaamste manoeuvre, waardoor deze misdadiger zich de gelden toeëigende, bestond daarin, dat hij opvorderingen fingeerde, vooral van den kant van zulke inleggers, die hij wist dat gewoonlijk niet opvorderden. Om deze kunstgrepen te doen gelukken, had hij voor zich zelve doublures van een aantal spaarboekjes, waarin de inlegsommen naar waarheid opgenomen werden, maar waarin tevens de uitbetalingen genoteerd werden, die niet plaats hadden. Voor het op deze wijze veroorzaakte, eindelijk ontdekte tekort van £ 9300 was natuurlijk de gestelde zekerheid niet toereikend; en daar de officieele boekjes de contrôle van bestuurders en commissarissen op het dwaalspoor gebracht hadden, waren zij volstrekt niet verantwoordelijk. Onverplicht brachten zij onderling £ 3000 bij elkander. Maar moest het voorval niet wederom spaarders zoowel als belangstellenden afschrikken?

Mag men dus na de vermelde feiten en de daarop gegronde beschouwingen de onmacht van den Staat aannemen, om op voldoende wijze de spaarpenningen te bewaken en te waarborgen, dan is het ongetwijfeld veel beter, dat hij zich geheel onthoude. Dan wiegt hij de spaarders niet in een ongepasten slaap en laat hij de zedelijke verantwoordelijkheid der particuliere bestuurders en opzieners ongesmaldeeld voortbestaan. Voegen wij hierbij nu de omstandigheid, dat bij ons te lande bedriegelijke handelingen tot nog toe niet blijken gepleegd te zijn, dan moeten wij wel tot het besluit komen, dat een wettelijke regeling der spaarbanken voor Nederland niet te wenschen is.

Dat men er in Groot-Brittannië eigenlijk eveneens over denkt, blijkt uit de invoering der Staats-spaarinrichting naast de wettelijk gecontroleerde particuliere of vrije spaarbanken. Wie nu terstond meent, dat zeker deze post-spaarbanken bij ons niet te pas komen, omdat zij aan de andere zijde der Noordzee ingevoerd zijn als tegenwerking der herhaaldelijk voorgekomen fraudes, oordeelt voorbarig. Niet alleen om bedriegelijke handelingen te beletten, maar ook om velerlei geriefelijkheden, ja bijna onontbeerlijke diensten aan de spaarzame arbeiders te bewijzen, heeft de regeering in Groot-Brittannië het postwezen voor die nieuwe taak opengesteld. Om

de bedoelde, van het particuliere spaarbankwezen zoo goed als onafscheidelijke leemten, te leeren kennen en de noodzakelijkheid van haar verwijdering in te zien, is het voldoende, een snellen blik te werpen op de geschiedenis van het ontstaan der *Post-office-savings-banks*.

Met stilzwijgen gaan wij verschillende plannen voorbij, die reeds vóor de ontwikkeling of zelfs vóor de vestiging van het particuliere spaarbankwezen gedaan zijn, met de strekking, om de spaarzaamheid der min gegoede klassen door directe staatsbemoeiing te bevorderen. Bepalen wij ons liever tot die voorstellen, die geopperd zijn, toen de gebreken van dat spaarbankwezen aan het licht getreden waren, en toen wettelijke toezichtsmaatregelen van allerlei aard reeds waren beproefd. In dit opzicht mag de in 1856 door den advocaat John Bullar opgestelde korte nota merkwaardig heeten, een schets met wier uitwerking hij zich tengevolge zijner drukke practijk niet kon inlaten. De belangrijkste stellingen van dit opstel zijn de volgende:

‘Tot de gebreken van het tegenwoordige stelsel behooren: gemis van volkomen zekerheid voor de spaarders; gevaar van verlies voor de commissarissen ten gevolge van de fraudes der beambten, en gemis aan gelegenheid voor de arbeidende klassen, om gelden in te brengen, *zoodra* zij iets over hebben.

Vele van de tegenwoordige spaarbanken zijn maar gedurende twee of drie uren, eens per week open; zoodat zij, die er gelden in willen brengen, de rest van de week hun eigen bankiers moeten zijn, en dus blootgesteld zijn aan de voortdurende verleiding, om wat zij in den zak hebben te verteren, een verzoeking, waarvoor hen de spaarbanken juist bewaren moesten.

Opdat nu de spaarbanken de grootst mogelijke weldaad aan de arbeidende klassen bewijzen, moeten zij alle werkdagen den ganschen dag geopend zijn.

Daar de vestiging van spaarbanken voor den ganschen arbeiderstand een algemeen volksbelang is, moeten zij nationale, niet louter weldadigheids-instellingen zijn.

Het beginsel, dat de regeering als bankier voor het volk optreedt, wordt reeds gehuldigd in het stelsel van postwissels. De post neemt van iedereen geld aan, behoudt dat korten of langen tijd onder zich en betaalt het uit aan den daartoe gerechtigde.

Het zou dus maar een kwestie van detail zijn, als de post meer geld van meer menschen aannam, de sommen langer onder zich hield en ze met wat rente er bij weer uitbetaalde.

Daarom worde die nieuwe werkzaamheid aan het postwezen opgedragen.

De post-administratie kan de gedeponeerde geldsommen in staatsschuld beleggen, en de kosten van vermeerderd personeel goed maken, òf door slechts over sommen van één pond en hooger rente te betalen, òf door een lagere rente uit te keeren dan zij zelve genoot.'

In dit uittreksel der korte memorie zien wij de hoofdgebreken der bestaande spaarbanken aangegeven, met hetgeen er in de plaats verlangd wordt: Er moet *overal* en *ten allen tijde* gelegenheid zijn tot *inleg*, en *overal* en *ten allen tijde* gelegenheid tot *terugname*. Niet als een liefdedienst, maar als een maatschappelijke verplichting moet de bevordering der spaarzaamheid worden beschouwd en de gelegenheid daartoe worden georganiseerd.

Krachtiger nog werden omstreeks denzelfden tijd gelijksoortige beginselen voorgedragen door iemand, die zich sinds lang het welzijn der arbeidende klassen had aangetrokken en vooral in het spaarwezen den sterken hefboom tot bevordering dier welvaart zag, door den heer Sikes van Huddersfield.

Toen de door het parlement in '58 benoemde commissie van enquête onder anderen ook hem ondervroeg over de geriefelijkheid, die het bestaande stelsel van spaarbanken aanbood, aarzelde hij niet te verklaren, dat het 'niet geëvenredigd was aan de behoeften en de wenschen van de arbeidende klassen in het land.' Bij de meeste spaarbanken waren bepaalde dagen voor inleg, andere voor uitbetaling, en nog wel na een vrij lang tijdsverloop van opzegging, vastgesteld, en voor een en ander toch maar enkele uren per week bestemd.

In dien geest was door velen behalve Sikes voor het comité gesproken. Hoe een beteren toestand teweeg te brengen, schijnt hem toen nog niet te zijn ingevallen. Maar altijd door bezig met het geliefkoosde denkbeeld, 'om' - zooals hij 't zelf uitdrukt - 'een spaarbank binnen een half uur's afstand van de woning van ieder werkman te brengen,' trof hem in eens de organisatie van het postwezen, en van dat oogenblik af begreep hij dit aan zijn plannen dienstbaar te kunnen maken. In een openbaren brief aan den kanselier der schatkist ontvouwde hij zijn denkbeelden en toonde hij met overvloedige bewijzen, dat er meer gerief aan de spaarlustigen verstrekt moest worden en dat tengevolge van vermeerderd gerief het sparen sterk zou toene-

men. In vele landstreken bevonden zich geen spaarbanken; de bestaande waren rijk aan belemmerende bepalingen en waren om onderscheidene redenen bezwaarlijk van dien sleur af te brengen.

Deze brief was aan een goed adres gericht, want het ministerie van financiën bevond zich toen in handen van Gladstone, die reeds, toen hij zes jaren vroeger dezelfde aanzienlijke betrekking bekleedde, de staatszorg voor de spaarbanken had trachten uit te breiden en te verzekeren. Nu, in '59, luisterde hij naar de voorstellen van Sikes met graagte en was hij vast besloten, om op de in bovenvermelden brief aangegeven grondslagen een plan uit te voeren, dat met zijn belangstelling in het lot der arbeidende klassen strookte. Aan zijn spoed en ijver mocht het gelukken, den gewenschten maatregel onder zijn bestuur tot stand te zien komen; en aan hem, als aan een staatsman, wiens naam voor altijd met de instelling der post-spaarbanken verbonden is, heeft William Lewins het boek opgedragen, waaruit wij de bijzonderheden omtrent de Britsche spaarbanken geput hebben[1].

Terstond dan, wij zeiden het reeds, betoonde Gladstone zijn ingenomenheid met de denkbeelden van Sikes. Hoewel hij in het plan van uitvoering, door dien heer voorgesteld, vele moeilijkheden meende te ontdekken, gelijk hij hem schreef, voegde hij er toch ook dit bij: ‘Tegelijker tijd ligt er reeds oppervlakkigs zóoveel in het plan dat mij toelacht, dat ik het zonder een nauwgezet onderzoek niet verwerpen zal.’ Inderdaad schijnt het plan van Sikes aan den éenen kant bezwaren van uitvoering te hebben aangeboden, en aan den anderen onvoldoende te zijn geweest, om alles te bereiken wat verlangd werd. Wel werden er uit de grootste steden des rijks, uit Liverpool, Leeds en York, en van de vereeniging voor statistiek te Dublin aan den kanselier petities gericht tot ondersteuning van het voorstel, maar Gladstone zag daarin slechts aansporingen, niet om blindelings den voorgeschreven weg te volgen, maar om den best mogelijken aan te wijzen. De minister vergde dus geduld, maar zat niet stil. Een hoofdkwestie was het, de uitvoerbaarheid van een aan het postwezen verbonden spaarbankenstelsel beaamd te zien door de administratie der posterijen. Vele bezwaren waren

1 A History of Banks for Savings in Great-Britain and Ireland etc. London, 1866, 445 pag. 4^0.

van dien kant, en niet ten onrechte, geopperd, totdat gelukkig een der hoofdambtenaren van het toezicht op de postwisselverzending, de heer Chetwynd, de aangelegenheid ter hand nam en tot een oplossing geraakte. Daar zijne voorstellen, wat de hoofdzaken betreft, in de wet overgegaan zijn, is het wel der moeite waard, er een kort uittreksel van te leveren.

1. Ieder postkantoor, dat postwissels uitgeven of uitbetalen mag, zal optreden als de agent van een centrale spaarbank en zal gelden kunnen aannemen tot een bedrag bij de wet vast te stellen.
2. De directeur zal iederen inleg boeken in een genommerd spaarboekje, dat bij den inlegger verblijft, en in een kas-notitie, die dagelijks met de rekening over de postwissels naar Londen opgezonden wordt. Bij den eersten inleg teekent de spaarder zijn naam in het spaarboekje.
3. De notitie wordt met de geheele rekening door den inspecteur der postwisselrekening geverifiëerd, en daarna afzonderlijk toegezonden aan de centrale spaarbank.
4. Deze centrale spaarbank zendt onmiddellijk een reçu per post aan den inlegger na elken inleg.
5. Een spaarder, die geld terug wenscht te krijgen, richt zich schriftelijk tot de centrale spaarbank, ontvangt vandaar een mandaat tot het verlangde bedrag, betaalbaar aan het naastbijgelegen kantoor.
6. Met dit mandaat vertoont de spaarder ook zijn spaarboekje.
7. De directeur van het kantoor, waar wordt uitbetaald, geeft dezelfde mededeelingen als bij den inleg.
8. Jaarlijks worden de spaarboekjes naar Londen opgezonden, om vergeleken te worden met de boeken in de centrale spaarbank, ook met het doel, dat de interest er in worde aangeteekend.

Aan deze hoofdpunten voegde de Ontvanger-Generaal eenige bepalingen toe, die het inleggen en het opvorderen nog vergemakkelijkten, en op de aldus vastgestelde grondslagen bouwde Gladstone het wetsontwerp, dat hij in Februari '61 voor het Lagerhuis bracht. Zekerheid en gemakkelijkheid stonden in dit wetsvoorstel op den voorgrond; daaraan mocht gerust de verwachting van groote winst opgeofferd worden: de interest werd daarom bepaald op 2½ pCt., en alleen berekend van sommen ter grootte van minstens één pd., en over een tijdstip dat aanvangt met den eersten der maand, volgende op die, waarin de inleg gedaan is. Op deze wijze dreigde er ook geen gevaar, dat de staat op het beheer geld zou toeleggen. Particuliere

spaarbanken werden volstrekt niet opgeheven; de beide stelsels moesten met elkander concurreeren, en de proef zou bewijzen, wat het volk beter toescheen, hoogere rente met minder zekerheid, of wel de grootste zekerheid met minder rente, zoo als de kanselier bij de discussiën meer dan eens uitdrukkelijk verklaarde. Bij deze discussiën werd, zoowel in het Hooger- als in het Lagerhuis, hoofdzakelijk oppositie gevoerd op de volgende gronden. De instelling zou te veel omslag aan de postadministratie veroorzaken, die misschien tegen die buitengewone taak niet opgewassen was; de betrekking tusschen de meer gegoeden en de minvermogenden, die in het particuliere spaarbankwezen wortelde, werd verbroken; het was gevaarlijk, aan de schatkist het beheer over de spaarpenningen der arbeidende klassen over te laten. Zegevierend bestreden Gladstone in het Huis der Gemeente en de Postmeester-Generaal Lord Stanley in dat der Lords al deze tegenwerpingen; het wetsvoorstel werd aangenomen en werd den 17^{den} Mei '61 door H.M. gesanctionneerd.

Na het uitvaardigen der wet haastte zich de regeering de ter uitvoering noodige maatregelen te nemen. Daar in dit opzicht de schets van Chetwynd tot leiddraad diende, behoeven wij niet alle détails weder op te nemen. In boven meegedeelde schets zagen wij genoegzaam gezorgd voor de richtige boeking der ingelegde gelden en de overmaking er van aan het centraalbureau te Londen, waarvan de inlegger franco per post een reçu ontvangt. Om geen onbillijke concurrentie met de particuliere spaarbanken te openen, werd nog bepaald, dat bij den eersten inleg de spaarder schriftelijk moet verklaren, dat hij bij geen andere bank spaart, en is ook bij de postspaarbanken voor de spaarders een jaarlijksch maximum van £ 32 en een totaal maximum van £ 150 vastgesteld, dat met de oploopende renten tot £ 200 klimmen mag. Deze laatste bepalingen, alsmede de rentekoers van 2½ pCt., zal elk denkbeeld van winstgevende geldbelegging voor kapitalisten uitsluiten. Wenscht de spaarder geld terug te hebben, dan kan hij zich aanmelden bij elk postkantoor in het rijk en om het noodige gedrukte formulier vragen. Dit vult hij in met het nommer van zijn spaarboekje, den naam van het kantoor, waar hij voor het eerst gedeponeerd heeft, de som die hij verlangt en de plaats waar hij ze uitbetaald wenscht te hebben, met bijvoeging van zijn adres en beroep, en zendt dit aldus behoorlijk ingevuld aan den Post-

meester-Generaal op. Voor het gemak is het adres van dien ambtenaar er op gedrukt, voorzien van een postzegel, waarvoor de spaarder niets betaalt. Aan het centraal-bureau wordt de onderteekening vergeleken met die der bij den eersten inleg afgelegde verklaring. Stemmen deze overeen, dan wordt een mandaat tot het verlangde bedrag, dat ook terstond ingeboekt wordt, aan den spaarder toegezonden. Dit mandaat is een bevel tot betaling aan den Postdirecteur der aangewezen plaats; en nu ontvangt ook deze Postdirecteur tegelijkertijd nog een fac-simile van het uitgegeven mandaat. Copie en origineel van het mandaat moet de directeur vóor de uitbetaling vergelijken, alsmede de handteekening, die de spaarder tot kwijting op het origineele mandaat stelt, met die, welke hij op het eerste blad van zijn spaarboekje heeft moeten invullen. Dit spaarboekje moet n.l. bij elk aanzoek tot inleg of terugbetaling aan het postkantoor vertoond worden. Tegelijk met het opzenden van den dagstaat van ontvangsten en uitgaven, doet de Postdirecteur tevens het gequitteerde mandaat aan het centraal-bureau toekomen en, indien het geheele tegoed door den spaarder opgevorderd is, ook het spaarboekje.

De hier meêgedeelde formaliteiten zijn zeker voldoende, om te toonen, hoe eenvoudig en hoe secuur alles geregeld is. Overal, in alle steden en in alle dorpen van eenig belang, kan de voorzichtige werkman nu zijn spaarpenningen, zelfs ten bedrage van één enkelen shilling, in veilige bewaring geven, want in '66 waren er reeds 3369 postkantoren voor het spaarwezen ingericht, waarvan 452 door Londen verspreid; overal kan hij zijn geld geheel of gedeeltelijk opvorderen, en hij behoeft na de aanvrage niet langer dan 2 of 3 dagen er op te wachten. Niet te verwaarloozen is ook de bepaling, die den minvermogende bijzonder aangenaam is, van stipte geheimhouding: niemand behoeft te weten, of de zorgzame huisvader of de verstandige moeder een appeltje voor den dorst a part gelegd heeft. Het kan voor den werkman soms gevaarlijk zijn, dat verwanten of vrienden van zijn schat kennis dragen; bij de wet zelve is geheimhouding aan de administratie opgelegd.

Op welken prijs de arbeidende klassen al deze geriefelijkheden en de verantwoordelijkheid van den staat schatten, heeft de uitkomst al spoedig bewezen. In weinig meer dan vier jaren - verder strekken onze opgaven niet - zijn er aan de postspaarkassen 12 millioen pd. sterling gedeponeerd, en dat niet-

tegenstaande de particuliere spaarbanken een hoogeren interest uitkeeren. En deze aanzienlijke som schijnt hoofdzakelijk afkomstig te zijn van personen, die te voren geen spaarbank in hun woonplaats aantroffen, of in de particuliere inrichtingen geen vertrouwen stelden, of wellicht er niet eens mee bekend waren. Want van die gansche som zijn maar 1½ millioen afkomstig uit hetgeen te voren bij andere banken ingelegd was. Aanzienlijk mag het bedrag van dien inleg, waarvan niet meer dan 5 millioen opgevorderd werd, heeten, als wij er op letten, dat de particuliere spaarbanken in een tijdsverloop van 48 jaren - van 1817 tot November '65 - aan inleg ontvingen ruim 90 millioen pd., waarvan in die jaren ruim 51 millioen wederom werd opgevorderd. Het sparen nam toe, het opvorderen werd zeldzamer onder het stelsel van de post-spaarbanken. Verwonderen kan ons die toevloed niet, als wij bedenken, dat het getal spaarbanken in '61 het cijfer van 638 bedroeg, en de staat weldra de gelegenheid tot sparen verzesvoudigde. Hoe zeer verder de nieuwe openbare spaarbanken in den geest des volks vielen, bewijst de omstandigheid, dat er na de wet van Mei '61 geen enkele particuliere spaarbank opgericht is, en in '66 reeds 95 van de bestaande geliquideerd en haar deposito's in handen van de post-spaarbanken overgedragen hadden. Aan die slooping had de lastiger gemaakte contrôle, bij de reeds vroeger besproken wet van '63 ingevoerd, een ruim aandeel: zulk een nauwkeurig toezicht achtten de bestuurders al te bezwarend.

De voortreffelijke uitvoering van het openbare spaarbankwezen in Groot-Brittannië hangt natuurlijk samen met de uitmuntende inrichting der post-administratie, aan wier hoofd Sir Rowland Hill een Europeesche vermaardheid had verworven door de organisatie van de penny-post. Wijselijk werd het oppertoezicht over de inrichting van het spaarwezen aan den man toevertrouwd, die het aangenomen plan ontworpen had, aan den reeds genoemden Chetwynd. Niet plotseling overlaadde hij het postwezen met een al te uitgebreiden werkkring. Over het geheele land heen werden vooreerst niet meer dan ruim 300 kantoren voor het spaarwezen geopend, alle verspreid over de belangrijkste en dichtst bevolkte streken van het rijk, zoodat geen uitgestrekte afstand zonder openbare spaarinrichting bleef. Langzamerhand werd het getal vermeerderd, al naarmate het publiek meer verlangend scheen en de postadministratie beter op de hoogte kwam. En zoo had het aantal kantoren in '66

het door ons vermelde cijfer van 3369 bereikt. De hoofdadministratie, het centraalbureau, te Londen, wier eerste controleur de heer Chetwynd mocht zijn, bestaat, behalve dien controleur en zijn adjunct, uit een groot getal ambtenaren van hoogeren en lageren rang. Zij is gesplitst in vier afdeelingen: die voor den inleg, die voor de opvordering, de verificatie en de correspondentie. Niettegenstaande dit nauwkeurig en wijdvertakt beheer, hebben de postspaarbanken den staat nooit iets gekost; de lage rentekoers, die, gelijk wij zagen, de spaarders niet afschrikt, draagt hiertoe voornamelijk bij.

Vleiend voor het Britsche volk en voor de Britsche postadministratie is het dus, dat de Postmeester-Generaal, Lord Stanley, in zijn rapport aan het parlement over '65 zeggen kon: ‘Het is blijkbaar, dat de groote vorderingen, die het postspaarbankwezen tot dusver gemaakt heeft, nog ver zullen worden overtroffen. Mij is het aangenaam te kunnen verzekeren, dat het plan, dat in theorie ontworpen was, vóor nog een enkele dergelijke inrichting bestond, practisch goed bevonden is in zijn geheel en in elk der onderdeelen, en dat het op alle mogelijke uitzetting van werkzaamheden berekend is.’

Zoo gaat het in Groot-Brittannië.

Maar ook hier te lande is onlangs een poging beproefd, om het stelsel der post-spaarbanken in te voeren. Ter gelegenheid van de debatten over de laatste postwet, waarbij het algemeene stuiversporto aangenomen werd, heeft het toenmalige lid der Tweede Kamer, Mr. G. Fokker, een man, die reeds herhaaldelijk getoond had, het groote gewicht van een spaarfonds voor de arbeidende klassen te beseffen, het volgende amendement op de in behandeling zijnde wet ingediend. ‘Wij behouden ons voor’ - zoo luidde het nieuw ontworpen artikel - ‘postkantoren te belasten met het in bewaring nemen en de terugbetaling van spaarpenningen der minvermogenden naar de regelen, door Ons bij maatregel van algemeen bestuur te stellen. Deze spaarpenningen worden door Onzen Minister van Finantiën of van zijnentwege beheerd en in inschrijvingen op het grootboek der nationale schuld belegd.’ Het mocht den menschlievenden volksvertegenwoordiger niet gelukken, zijn eervolle parlementaire loopbaan

met de vestiging van deze hier te lande geheel nieuwe instelling te besluiten: in de zitting van 14 Juni '70 werd het amendement met 46 tegen 23 stemmen verworpen. Deze uitslag kan ons niet bevreemden, wèl dat er zich nog 23 leden der Tweede Kamer vóór verklaarden, om zulk een belangrijke nieuwigheid incidenteel aan te nemen en haar aan de geheel onvoorbereide regeering, als 't ware, op te dringen. Uit die vrij aanzienlijke minderheid, die zich nog onder zulke omstandigheden met den voorsteller vereenigde, moet immers volgen, dat de maatregel op zich zelf hier vele voorstanders telt. Was het ook geen opmerkenswaardig verschijnsel, dat de kundige en ijverige vertegenwoordiger, die zich in zijn '*Spaarbankwezen*,' nu 17 jaar geleden door hem uitgegeven, tegen het staats*toezicht* verklaard had[1], - op andere gronden dan de door ons hierboven ontvouwde, - dat diezelfde staathuishoudkundige nu het stelsel der *Post-Office-Savings-Banks* hier wenschte over te planten? Ongetwijfeld is het de moeite waard, eens kortelijk na te gaan, of er voor Nederland behoefte en mogelijkheid bestaat, om die uitheemsche plant te acclimateeren.

Dat er in ons vaderland spaarbanken genoeg voorhanden zijn, zal niemand beweren, die het vijfjarig overzicht, door den heer Fokker zelven geleverd over de spaarbanken, 1860-1865, even heeft ingezien[2]. 'Van de 1130 gemeenten,' zoo lezen wij daar, 'wordt in 930 geen gelegenheid aangetroffen, om gelden in een spaarbank te brengen. Ruim *twee millioen* Nederlanders, d.i. 4/7 van de bevolking, zijn alzoo van de gelegenheid verstoken, om hunne spaarpenningen, zonder veel moeite of tijdverlies, d.i. in de plaats hunner inwoning, in eene spaarbank te brengen!' Sinds den tijd, met dit *vijfjarig overzicht* gesloten, moge het getal spaarbanken eenigszins zijn toegenomen, belangrijk zal die vermeerdering niet zijn. Immers de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, van wie ⅝ der in '65 bestaande spaarbanken uitgingen, telde in dat jaar 148, en op het einde van '69 niet meer dan 153 spaarbanken. Het aantal van de spaarbanken der M.t.N.v. 't A., met vijf in die jaren vermeerderd, doet voor de overige geen sterker aanwas vermoeden. Bestaat er nu gegronde hoop, dat die toestand weldra veranderen, dat het aantal spaarbanken toenemen zal? Niets

1 Zie Mr. G. Fokker, het Spaarbankenwezen enz., p. 67 vlgg.
2 Staatk. en Staathuishk. Jaarbockje voor 1869, p. 342 vlgg.

machtigt ons deze hoop te voeden. Integendeel. Bedenken wij, dat ⅚ der spaarbanken door de afdeelingen van de M.t.N.v. t' A. opgericht zijn, dan moeten wij onze verwachtingen grootendeels vastknoopen aan de kans, die deze maatschappij heeft, om zich uit te breiden. En is die aannemelijk, nu de maatschappij bijna een eeuw bestaan heeft, en nu belangrijke deelen van haar loffelijke taak, onderwijs, volksvoorlezingen en volksbibliotheken, ook buiten haar om gemakkelijk tot stand te brengen zijn en inderdaad tot stand komen?

Vergeten wij ook niet, dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, wel geenszins uitgaat van, of zich wendt tot een bepaald kerkgenootschap, maar toch, niettegenstaande haar steeds toenemende en meer uitkomende vrijzinnige beginselen, haar loffelijk en onschatbaar werken hoofdzakelijk door de leden der onderscheidene protestantsche gezindten bevorderd ziet, 't geen ons met het oog op den oorsprong der maatschappij niet zoo sterk bevreemden kan. Hoe wenschelijk nu ook over 't algemeen het verdwijnen dezer eenzijdige beschouwing bij onze landgenooten zijn moge, zij bestaat en zal zoo spoedig niet verdwijnen. Ook van den kant der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is dus voor het spaarwezen volstrekt niet alles te verwachten.

En waar nu nog spaarbanken gevestigd zijn, in 181 gemeenten van de 1131, zijn dáar de deuren voor de spaarzaamheid wijd genoeg opengesteld? Jammer, dat het vijfjarig overzicht ons daaromtrent de nauwkeurige gegevens onthoudt, die het op andere punten zoo kwistig schenkt. Maar wat hiervan bekend is, levert weinig vertroostends op. Bijna overal bestaat niet meer dan eens in de week gelegenheid tot inbreng en tot uitbetaling, vaak niet meer dan één uur voor beide werkzaamheden tegelijk. Niet aan den onwil der bestuurders, maar aan de noodzakelijkheid is dat gebrek toe te schrijven: aan de belangen der liefdadigheid *kunnen* door de meeste menschen maar weinige uren gewijd worden. Vandaar slechts enkele uitzonderingen in de weinige groote steden des rijks. Doch ook in die bevoorrechte plaatsen is de tijd nog uiterst karig toegemeten, omdat het spaarbankwezen ook dáar liefdadigheidswerk blijft. Te Utrecht b.v. houdt de zeer gunstig bekende spaarbank der Maatschappij t.N.v. 't A. wekelijks 2 zittingen tot inleg, maar telkens niet langer dan anderhalf uur. De rest van de week - ik herhaal hier een reeds boven meêgedeelde uitspraak - moet de werkman ook dáar zijn eigen bankier zijn.

Dat ons volk niet spaarzaam is, werd nooit beweerd, en het te-

gendeel wordt overal, waar spaarbanken gevestigd zijn, klaarblijkelijk bewezen. ‘De feiten bewijzen’ - wij laten wederom den heer Fokker spreken - ‘dat de mingegoeden hier te lande wel degelijk tot sparen geneigd zijn, wanneer hun de gelegenheid daartoe wordt aangeboden; maar het doet tegelijkertijd het betreurenswaardige uitkomen, dat zoovelen van die gelegenheid verstoken zijn. Daaraan, niet aan gebrek aan spaarzaamheid, is het te wijten, dat het Nederlandsche spaarbankwezen zóo verre achterstaat bij dat van Engeland, van Frankrijk, van Zwitserland en van Saksen’[1]. Even karig als de tijd tot inleg, is die tot terugbetaling toegemeten, nog kariger wellicht. Aan de hierboven reeds met lof vermelde spaarbank der Utrechtsche afdeeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn dezelfde anderhalf uur, die voor één der tot inleg bestemde zittingen aangewezen zijn, ook voor uitbetaling opengesteld. Nog iets anders, dat niet van gewicht ontbloot is. Sommen boven de ƒ 25 moeten minstens, n.l. als zij niet de ƒ100 te boven gaan, acht dagen te voren zijn opgevorderd; sommen boven de ƒ100 nog langer te voren. Zeer juist van den kant der bank. Maar met welk gevolg voor de spaarders! Ieder toch begrijpt licht, van hoeveel waarde het voor den werkman zijn kan, spoedig in het bezit te geraken van eenige gereede penningen. ‘Als een arme £ 4 noodig heeft,’ zegt een Engelsche autoriteit, ‘zou hij er wel 25 pCt. voor willen beloven.’ En zal hij tot zoo iets moeten komen, als hij eigen middelen heeft? Ja, wanneer de inrichting, waaraan hij die middelen toevertrouwd heeft, niet terstond uitbetalen kán.

Van een verhouding tusschen de onderscheidene spaarbanken, die den spaarders de terugbetaling op andere plaatsen, dan waar ingelegd is, toezegt, is geen sprake. Zij is moeilijk tot stand te brengen, vereischt altijd correspondentie, een omslachtige comptabiliteit en een wederzijdsch vertrouwen, dat particuliere instellingen, die elkander niet juist kennen, elkander ook niet schenken kunnen. Hoe nuttig die mogelijkheid ook zijn moge, om den werklieden het reizen en trekken en het elders vertoeven gemakkelijk te maken, nog niets is beproefd, om haar in te voeren. En toch, hoe nuttig, hoe noodig zou het voor den werkman zijn, dat ook hij het zijne altijd bij zich draagt. Verplaatst hij zich, hij is nu genoopt, zijn spaarpenningen op te vorderen, wil hij niet

1 Staatk. en Staathuishoudk. Jaarboekje, p. 346.

later gedwongen zijn, een reis te ondernemen, zoodra hij ze inderdaad behoeft. Maar na die opvordering is hij ook aan de niet altijd onredelijke verleiding blootgesteld, van bij de verhuizing wat meer uit te geven dan strikt noodzakelijk is, of aan minder lofwaardige verteringen 't een en ander te besteden. Vestigt de vroegere spaarder zich nu in een plaats, waar geen spaarbank aangetroffen wordt - bij ons, gelijk wij zagen, gansch geen onmogelijkheid - dan is het natuurlijk nog erger. Maar ook bij tijdelijke verplaatsing, met het doel om elders een tijd lang te werken of werk te zoeken, kan de werkman, die alsdan niet opgevorderd heeft, plotseling behoefte krijgen aan gereed geld. Wat dan! Zóo lang te voren moet opgezegd worden, dan een reis ondernomen, want eigenhandig - en te recht - moet de kwijting worden onderteekend. En die reis? Den eenigen dag, waarop hij reizen kan, den Zondag, is de spaarbank van zelf gesloten. Dus een dag zijn werk verlaten, met of zonder verlof, maar zeker niet zonder geldelijk nadeel, en reiskosten uitgeven, ziedáar de prijs waarmeê de spaarder zijn penningen terugkoopt, zoo hij althans heeft kunnen wachten.

Wij geven het gaarne toe, al die gebreken zijn van het particuliere spaarbankenstelsel bijna zoo goed als onafscheidelijk; niet aan onwil, maar aan onmogelijkheid zijn de leemten toe te schrijven; het gevolg is evenwel altijd: de werkman, de minvermogende mist de gelegenheid, om gemakkelijk en voor het geval van buitengewoon opkomende behoeften te sparen.

Die gelegenheid nu hier aan te schaffen, kan aan de minvermogenden zelve niet worden overgelaten: zij missen daartoe tijd en beleid, en kunnen elkander onderling kwalijk het onontbeerlijke vertrouwen schenken. Door de gegoede particulieren wordt niet genoeg gedaan. Wat blijft dan over, dan dat de staat de zorg voor een algemeen belang in handen neme? Een algemeen belang zal het toch wel mogen heeten, de welvaart, het gevoel van eigenwaarde en de tevredenheid der loontrekkende klassen en daardoor dus zoowel hun meerdere gehechtheid aan de gevestigde maatschappelijke toestanden te bevorderen, als ook het gehalte van hun arbeid te verbeteren. Waar toch de arbeid zekerheid voor de toekomst geeft, wordt met meer lust gewerkt en heeft de verkwisting geen gelegenheid om lichaam en geest te bederven. Waar zekerheid voor de toekomst ook den loontrekkenden werkman toelacht, verrijst

minder nijd tegen de kapitaalbezittende ingezetenen. De tijd, waarin wij leven, leert overvloedige gronden kennen, waarom wij dergelijke voordeelen niet te laag moeten aanslaan.

Of is men integendeel van gevoelen, gelijk in het Huis der Lords bij de discussiën over de wet van '61 aangevoerd werd, dat de verhouding tusschen de mingegoeden en de vermogenden bevorderd wordt, door dat de bemiddelden persoonlijk en belangeloos de arbeidende klassen tot sparen uitnoodigen? Dan zou er tegenover deze bewering wel een andere aangevoerd kunnen worden. Niet als liefdadigheid, niet als een van boven afdalende gunst, maar als een algemeen belang moet de zaak van het sparen behandeld worden. De gelegenheid tot dat sparen, dat den werkman minder afhankelijk maken, hem meer zelfvertrouwen inboezemen moet, die zelve moet hem niet als een aalmoes toegereikt worden. Haasten moet de spaarder zich, om van het bepaalde uurtje gebruik te maken, en dán op de aangewezen plaats wachten of dringen, tot zijn beurt gekomen is. Of het sparen onder zulke omstandigheid wel zedelijk verheft, mag betwijfeld worden. Maar bovendien, al ware die verhouding tusschen de gegoede menschenvrienden en hun minder bemiddelde natuurgenooten nu nog zoo heilzaam, bij ons, in ons vaderland, vertoont zij zich nu eenmaal niet zeer krachtig: in 950 gemeenten van de 1131 heeft zij zich tot dusver niet geopenbaard.

Daarmeê niemand een verwijt toegeworpen. Want moeielijkheden van allerlei aard staan ook de menschlievendste pogingen in den weg: tegenzin of onbekendheid moeten bekampt, met zeer beperkte middelen groote resultaten bereikt worden. Bij de spaarbanken niet in den geringsten graad. Dat particuliere instellingen geen volkomen zekerheid kunnen schenken, of, dit daargelaten, de gelegenheid tot sparen niet zoo ruim kunnen openen, als de behoeften eischen, dat kan ieder zich voorstellen, en dat heeft de ondervinding hier en elders afdoende bewezen. Maar dan mag men wel het besluit wagen, dat, waar de bijzondere krachten falen, een zaak van algemeen belang op staatshulp aanspraak mag maken.

De regeering, die deze taak opneemt, zal zeker wel doen met naar een goed geslaagd model te arbeiden, en behoeft niet te vreezen, dat, wat in Engeland voor de postadministratie doenlijk was en is, hier onuitvoerbaar zijn en blijven moet. Reeds uit de weinige details, die hier vermeld zijn, zal wel

blijken, dat aan de uitvoering van het stelsel, dat in Groot-Brittannië voor de openbare volksspaarbanken aangenomen is, niet veel gewijzigd kan, maar ook niet behoeft te worden. Voor de meer nauwkeurige bijzonderheden ontbreekt het niet aan een literatuur, die de noodige inlichtingen verstrekt[1].

Tot dusver hebben wij bij de beschouwing der post-spaarbanken de daaraan verbonden geriefelijkheden op den voorgrond gesteld. Wat echter te denken van de zekerheid? De staat waarborgt de bij de spaarbanken gedeponeerde fondsen, maar wie waarborgt altijd voor den staat?

'Wel moeten regeering en volk' - wij bezigen hier een volzin uit een bekend economisch werk - 'beide een krachtige overtuiging hebben, dat het crediet van den staat op stevige grondslagen gevestigd is, waar men niet aarzelt, hem zulke verbindtenissen op te leggen'[2]. Ongetwijfeld. Maakt het volk gretig gebruik van de nieuwe staatsinstelling, dan bewijst het èn de behoefte, die zich deed gevoelen, èn het vertrouwen in de door den staat verstrekte zekerheid. Intusschen kan men niet wachten met te water te gaan totdat men de zwemkunst geleerd heeft. De regeering moet de proef nemen, als zij van de wenschelijkheid, van de noodzakelijkheid der openbare instelling overtuigd is. Ook in dat opzicht kan Groot-Brittannië's voorbeeld leerrijk zijn. Niet op eens en niet overal gelijktijdig werden postkantoren tot het opnemen van spaarpenningen opengesteld. De administratie begon in September '61 met aan 301 kantoren, over verschillende deelen van Engeland en Wales, gelijkmatig verspreid naar gelang van de dichtheid der bevolking, de bestemming van spaarbank te geven. En wat gebeurde? Uit alle oorden des rijks gingen stemmen op ter aanmoediging, aanvragen om denzelfden dienst aan andere gemeenten te bewijzen. Daaraan moest gehoor gegeven worden. En vóor dat het jaar ten einde was, werd het sparen mogelijk bij 1300 postkantoren van het rijk. Zoo werd

1 Lewins citeert o.a.: Handy Book on Post Office Savings Banks. London, 1861.

2 Mr. S. Vissering, Handboek der praktische staathuishoudk., n°. 1096.

ook hier de uitgestrektheid van het aanbod door de kracht van de vraag beheerscht.

Doch nu is hiermeê nog altijd de twijfel aan de algemeene deugdelijkheid van het stelsel niet opgeheven. Is het inderdaad veilig, zoovele gelden de overgeschoten penningen van den werkman, die tot millioenen oploopen kunnen en zullen, aan de schatkist toe te vertrouwen, meer bepaaldelijk ook met het oog op Nederland? Voor een groot deel kan waarlijk deze twijfel zegevierend bestreden worden, nog minder door den gunstigen stand van onze finantiën, dan wel door de openbaarheid, die in het beheer er van heerscht. De nauwkeurige jaarlijksche begrooting van de uitgaven en van de middelen, de stipte comptabiliteit, en de verplichting der wetgevende magt tot onderzoek van de rekening en verantwoording, gevoegd bij het jaarverslag over den staat der geldmiddelen, laten bij ons geen cijfertje in het duister. Vermenging van diensten is geheel onmogelijk, zoodat de spaargelden een afzonderlijk fonds, een op zich zelf staande groep cijfers vormen kunnen, even zelfstandig en even afgescheiden van de staatsfinantiën, als op het oogenblik reeds het pensioenfonds der burgerlijke ambtenaren, welks bestaan wel om principieele redenen afgekeurd, maar welks veiligheid in handen der regeering nooit betwijfeld wordt.

Een afzonderlijk fonds worde er gevormd uit de ingebrachte spaarpenningen, een fonds met eigen administratie, dat zelf renten oplevert, waaruit aan de spaarders de rente uitbetaald worden kan, waarvoor echter altijd de staatskas in haar geheel borg is. Inschrijving op het grootboek zou uit dien hoofde minder geschikt zijn. Daardoor toch kreeg de regeering de onbeperkte beschikking over de ingelegde gelden en werd tevens de schuld van den staat voortdurend vermeerderd met een bedrag van vlottende cijfers, terwijl de gelegenheid, om het aldus verkregen kapitaal rentedragend te doen zijn, altijd gezocht moet worden. Bestaat er in dit opzicht bezwaar tegen de postspaarbanken, zooals de heer Fokker ze ter sprake gebracht heeft, wellicht is een wijziging bij machte, *die* zwarigheid op te lossen; een wijziging in toepassing, niet in beginsel. De wet kon dan den Minister van Finantiën voorschrijven, om voor de ingebrachte gelden wekelijks of maandelijks te doen aankoopen certificaten N.W.S., die vervolgens bij de Nederlandsche Bank in bewaring worden gegeven. Van de aldus gedeponeerde effecten worden geene afgegeven en te gelde ge-

maakt, dan wanneer aan de directie der bank blijkt, dat de opvorderingen der spaarders dit noodzakelijk maken. Om hiervan werkelijk ingelicht te zijn, maakt één van de Directeuren der Bank de wekelijksche balans der spaargelden met den hoofdinspecteur der inrichting op. Veel bezwaar kan deze regeling niet opleveren, daar de hoofdadministratie van het fonds, even goed als die van het grootboek, te Amsterdam zijn zal, terwijl de Bank zich niet zal willen onttrekken aan een werkzaamheid, waartoe zij als agent van 's rijks schatkist wel niet direct verplicht is, maar die er dan toch nauw mede verwant is, en die, wat ook wel wat gewicht in de schaal mag leggen, de openbare spaarbanken *zoo goed als de bank* zou doen worden.

Daling der aangekochte en gedeponeerde fondsen, - wie kan het ontkennen? - is ook op deze wijze geenszins buiten mogelijkheid gesteld. Toch lette men op twee omstandigheden, die het gevaar nog al temperen. Voor spaarders van die soort, wier belang de staat zich aantrekken moet, wie het om opgaring en veilige bewaring hunner weinige onverteerde verdiensten te doen is, moet een lage rente voldoende zijn. De Britsche schatkist kent hun 2½ pCt. toe, de onze behoefde niet meer te verstrekken en maakt zelve 4 pCt. Daar er nu wel geen 1½ pCt. met de kosten heengaan, zoo kon er uit het overschot een reservefonds aangelegd worden[1]. Hieruit zijn zeker de verliezen te dekken, die uit een gedwongen verkoop bij lagen koers ontstaan mochten. Doch men bedenke, dat de gewone opvorderingen wel altijd uit een deel der nog niet belegde gelden te bestrijden zijn, en dat bij het vertrouwen, dat in het deugdelijk beheer der staatsfinantiën gesteld wordt en dat nog door een getrouwe openbaarmaking der balans, alsmede door de contrôle der bank versterkt wordt, plotselinge opvorderingen een groote zeldzaamheid zouden zijn. Zoolang toch de staat zelf geen gevaar loopt, behoeft geen spaarder bevreesd te zijn. De gedeponeerde fondsen mogen oogenblikkelijk minder waard zijn, de staat zelf blijft toch altijd de geheele ingebrachte som waarborgen. Daarom behoeft ook het gevaar, dat de schatkist zelve boven het hoofd hangt, de last van den borgtocht, niet te zeer gevreesd te worden.

1 Volgens de balans, door de Britsche post-administratie over 't dienstjaar 1865 openbaar gemaakt, was er op 6½ millioen pd. passief een reserve van 60,000 pd, dus bijna 1 pCt. surplus. Zie Lewins, p. 426 vlgg.

Onwillekeurig bijna zijn in dit opstel de grenzen van het eenvoudig relaas, zelfs misschien van een beoordeelende beschouwing, eenigermate overschreden. Maar voorbeelden trekken. De blik op de Britsche Post-Office Savings Banks werkt verleidend op ieder, die tegelijkertijd het gebrekkige, dat de particuliere instellingen noodwendig aankleeft, heeft gadegeslagen. Hier te lande heeft het amendement-Fokker, al werd het ook wat ontijdig te midden der briefportregeling geslingerd, de zaak der openbare spaarbanken aan de orde gesteld. Intusschen hebben zich donkere wolken over Europa samengepakt; de vruchten van een reeks vreedzame, ijverig besteede jaren zijn elders door de verwoestingen van den krijg verloren gegaan, en ook in ons vaderland nam de militaire kwestie, de zaak der nationale verdediging, het geheele gebied der algemeene belangstelling in. Maar aan die vernieling zal toch gelukkig weldra een einde komen, en de vrees om in het krijgsgewoel meêgesleept te worden, is althans bij ons geweken. Nu het hart niet meer onstuimig klopt uit bezorgdheid voor de onafhankelijkheid van den geboortegrond, herleeft de liefde voor de algemeene welvaart.

Die Leidenschaft flieht,
Die Liebe muss bleiben.

Als de oorlogsfakkel uitgedoofd is, als de vrede zijn heerschappij hernomen heeft, treden met verdubbelde kracht de maatschappelijke vraagstukken weder op den voorgrond. Met op een enkele daarvan de aandacht te vestigen, en enkele denkbeelden op te geven, die wel verre van een andere opvatting uit te sluiten, integendeel belangstelling en overweging wenschen uit te lokken, is - hopen wij - een niet geheel nuttelooze arbeid verricht.

Utrecht, September 1870.
L. DE HARTOG.

Stil leven.

Maanden lang hebben wij ons bijna blind getuurd op hetgeen er buiten onze grenzen voorviel, en al onze aandacht verpand aan dien indrukwekkenden strijd om de oppermacht in Europa, zoo lang gevreesd, zoo dikwijls als na op handen aangekondigd en eindelijk losgebroken toen de pas gerustgestelde wereld ze althans voor langen tijd verschoven waande. Zoodra het vaststond dat die strijd Neêrland's grondgebied zou eerbiedigen, verdween het binnenlandsche politieke leven bijna geheel om zich op te lossen in de groote politiek van Europa. Maar die dagen van sterke overprikkeling zijn nu voorbij: het drama, al is het nog niet uitgespeeld - op verre na nog niet misschien - heeft zijne groote aantrekkelijkheid verloren sedert althans de naaste ontknooping van den strijd nauwelijks plaats voor nieuwe verrassing overlaat. Zelfs de grootste gebeurtenissen, wanneer zij zich in betrekkelijk lange termijnen ontwikkelen, verstompen de algemeene belangstelling, zoodat men in de laatste weken bijna niet weet waarover zich meer te verwonderen òf over de ongehoorde rampen welke Frankrijk treffen òf over de betrekkelijke kalmte waarmede Europa toeziet. Hoe machtig de wereldgebeurtenissen ook zijn mogen, de stroom van het dagelijksch leven schijnt nog machtiger. Slechts een oogenblik beroerd, heeft hij reeds lang, schijnbaar onverschillig, zijn gewonen loop hernomen, als woog in de groote wereldorde het leven van Frankrijk weinig zwaarder dan het leven van elk onzer.

Te midden van die althans tijdelijk herwonnen kalmte kan men zonder vrees van onvoorwaardelijk te worden afgewezen, ook weder voor het binnenlandsche politieke leven een enkel oogenblik eenige aandacht vragen; of laat ik liever dit zeggen:

juist de groote gebeurtenissen daarbuiten voeren ons onwillekeurig naar eigen huishouding terug, zoo dikwijls er tijd voor nabetrachting gegund wordt. Immers wat de denkende in deze dagen vóór alles met gespannen aandacht te gemoet ziet, is niet zoozeer de uitkomst van den strijd - eene uitkomst bijna voorgeteekend in de gebeurtenissen die reeds achter ons liggen - als wel de naaste gevolgen van den aanstaanden vrede. Hij weet dat die vrede in elk geval aan Europa een ander aanzien geven zal en tot de laatste sporen uitwisschen van die staten-organisatie, in 1815 met zooveel moeite tot stand gebracht. Maar ook meer weet hij niet; hij gevoelt dat er een geheimzinnige sluier ook over de naaste toekomst van Europa ligt uitgespreid en dat die toekomst afhankelijk is van omstandigheden, nog ongeboren of nauwelijks geboren, maar nu in elk geval voor geen waardeering vatbaar.

Is het wonder dat te midden van zooveel raadselen de openbare meening angstig vraagt of in die nieuwe toekomst ook voor Nederland eene eigen zelfstandige plaats is weggelegd, en zoo ja, welke? De antwoorden ontbreken niet; van alle kanten vloeien zij ons toe, maar hun inhoud is zoo onbestemd of hunne onderlinge tegenspraak zoo groot, dat zij ten slotte slechts bewijzen hoe het ten aanzien van deze levenskwestie aan eene wezenlijke volksovertuiging mangelt. Ziehier tal van optimisten; het is als of het lot der wapenen hun een zware steen van het hart gewenteld heeft; voor het eerst sedert jaren durven zij weder vrij adem halen. Elk wezenlijk gevaar - dus meenen zij - kwam van de zijde van Frankrijk. Met de vernedering van dat rijk en den val van het Bonapartisme is de zwarte wolk, welke Nederland zoo lang reeds bedreigde, voor goed weggevaagd. In de schaduw van het groote duitsche Rijk en steunende op een volk, dat slechts voor huis en altaren pleegt te strijden, kunnen wij nu onbevreesd de toekomst te gemoet gaan. Vreemd genoeg dat onder deze optimisten, voor wie de bron van alle gevaren enkel in Frankrijk lag, in de eerste plaats ook zij behooren, die er nu op uit zijn om stoutweg aan Frankrijk alle eigen levenskracht te ontzeggen.

Misschien is echter het getal van de pessimisten nog wel zoo groot, want bij hen die met den Heer de Roo in onze Tweede Kamer luide klagen over de hollandsche hebbelijkheid om dan eerst gevaren te achten, wanneer de kans om ze te keeren reeds verstreken is, komen - wie zal zeggen hoevelen -

die volgens de pikante uitdrukking van den Minister van buitenlandsche zaken - mij dunkt het geestigste woord dat bij de jongste discussiën over het adres van antwoord gesproken werd - gevaren kunnen zien naderen en toch zwijgen. Volgens de eersten, en wellicht ook volgens de laatsten, is onze toestand in de laatste maanden vrij wat bedenkelijker geworden dan vroeger. De waarborg, welken men tot nog toe meende te vinden in den onderlingen naijver van twee groote continentale mogendheden, naar het scheen volkomen tegen elkander opgewassen, bestaat niet meer, en wordt, al was ze zwak, zeker niet vergoed door het vertrouwen dat men stellen mag in de vredelievende neigingen van de mogendheid, welke met eene beslissende overmacht in Europa uit den strijd terugkeert. Nog daargelaten dat de jongste gebeurtenissen allerminst strekken om dat vertrouwen te bevestigen, zoo zou men dan eerst op de vredelievende gezindheid van het duitsche volk kunnen steunen, wanneer het bleek dat Pruisen in Duitschland opging, terwijl voor langen tijd misschien juist het tegendeel te vreezen is. Daarbij komt dan nog dat het verloop van den oorlog heel wat illusiën heeft doen verbleeken; de illusie om met goed gevolg stand te houden tegen eene verpletterende overmacht als de duitsche; de illusie vooral dat de mogendheden zeker haar lot aan dat van Nederland zouden willen vastknoopen en het gewicht van haar zwaard in de weegschaal werpen als immer onze onafhankelijkheid mocht worden bedreigd.

Ik zal die pessimistische beschouwingen waarlijk niet geheel voor mijne rekening nemen, maar de optimistische evenmin. Het is zeker waar dat er op dit oogenblik heel wat gronden tot geruststelling van de natie kunnen worden aangevoerd, zoo vele zelfs, dat al die sombere voorstellingen van dreigende gevaren moeilijk te begrijpen zijn. Is het denkbaar dat Duitschland, niet dan zeer uitgeput uit de groote worsteling van deze dagen teruggekeerd, zich spoedig wagen zal in een nieuwen strijd, op het gevaar af van daardoor eene coalitie tusschen Frankrijk en andere mogendheden uit te lokken? Is het werk van binnenlandsche organisatie, dat nog pas voor Duitschland begint, niet zwaar en moeilijk genoeg om jaren lang de inspanning van al zijne krachten te eischen; en zal het juist dan als het al de bezwaren ondervindt, welke aan het assimileeren van nieuwe vijandig gestemde provinciën verbonden zijn, behoefte gevoelen om buiten noodzaak het aantal van de dus

gestemde provinciën nog aanmerkelijk te gaan vergrooten? Bestaat er geen volslagen wanverhouding tusschen de kracht welke Nederland aan Duitschland zou toevoegen, en de inwendige verzwakking welke die toevoeging te gelijkertijd met zich zoude brengen? Neen, zoover de gezichteinder reikt - en daarbuiten voorspellingen te willen wagen zou dwaasheid wezen - kan Nederland gerust zijn, want zijn bezit is allerminst begeerlijk voor Duitschland. Deze argumenten, welke trouwens geheel voor de hand liggen, wegen zwaar, dunkt mij, en toch is het alsof zij zelven verwijzen naar een gevaar dat overblijft. Immers geruststelling zoekende en zekerheid, vragen wij vóór alles naar zedelijke beginselen, die morgen blijven wat zij heden zijn, terwijl men ons niet anders weet aan te bieden dan gronden van politiek overleg, dan redenen van opportuniteit, die aan allerlei wisselingen blootgesteld, zoo licht hare kracht verliezen. Zeker het bezit van Nederland is blijkbaar nu niet begeerlijk voor onze naburen en aan die wetenschap hebben wij voorloopig genoeg. Maar als de omstandigheden eens veranderden; als dat bezit vroeger of later eens wel begeerlijk mocht worden? Op deze vraag wordt het geven van een positief antwoord vrij wat moeilijker; ieder voelt het instinctmatig, en van daar dat men ook de beste motieven, die voor onze veiligheid worden aangevoerd, nog zoo weinig waardeert, en dat zij machteloos schijnen tegenover de ongerustheid van velen.

Dit staat echter vast, dat hoe sterker onze eigen nationaliteit zich openbaart, hoe grooter ook de waarborg is van die te zullen behouden; niet omdat men in de toekomst op eerbiediging van vreemde nationaliteit veilig zou kunnen bouwen, niet dus om redenen aan de moraal ontleend, maar juist op gronden van zuivere utiliteit, omdat het voordeel dat de annexatie van een vreemd volk kan opleveren, in omgekeerde verhouding staat tot de eigen kracht welke dit volk weet te ontwikkelen. In het wel gegronde recht om te blijven leven is ten slotte nog de beste waarborg voor levensbehoud opgesloten. De pessimisten hebben echter voor dergelijke verklaring, dikwijls genoeg herhaald, slechts een ongeloovig hoofdschudden over; het beroep op geheel onstoffelijke krachten tegenover groote physieke overmacht, is in hun oog louter phraseologie. Daarom wil ik liefst verwijzen naar een man, die zich misschien minder dan een onzer aan phraseologie pleegt te bezondigen, en naar een boek dat voor afgetrokken bespiegelingen geen plaats over had. ‘Onze legers,

onze vestingen, onze rivieren' - dus schreef Thorbecke in het voorbericht van zijne *Aanteekening op de Grondwet* - 'zullen een algemeen gevaar, en dat als 't ware de lucht vervult, niet van ons afwenden. Maar ons zedelijk, ons constitutioneel te versterken, ja onverwinnelijk te maken, dit hangt van ons af. In onzen tijd beslist physische overmagt op den duur niet meer, doch heeft een klein volk met een zwak politisch gestel en karakter alles te duchten.'

Is het wonder, dat zij die aan het gevoelen, in deze woorden uitgedrukt, althans eene betrekkelijke waarde toekennen, in de dagen die wij beleven ook nog naar iets anders plegen te vragen dan naar den staat onzer verdedigingsmiddelen alleen? Meer dan over de booze geruchten, welke hier en daar omtrent die verdedigingsmiddelen rondloopen, kunnen zij zich soms verontrusten over het feit, dat waar de hand wordt uitgestoken om naar den polsslag van het nationale leven te voelen, het vaak zoo veel inspanning kost dat levensteeken waar te nemen. Nu meer dan ooit gevoelt men eene zekere behoefte om overal de openbaring van rijke, weelderige nationale krachten te ontmoeten, en minder dan ooit misschien vindt men die behoefte bevredigd. Er ligt in de stilte alom heerschende, iets verontrustends, omdat men instinctmatig gevoelt, dat zij niet de vrucht kan zijn van algemeene bevrediging en van rustig zelfvertrouwen, maar veeleer van eene zekere machteloosheid, een erkend onvermogen om te verwezenlijken wat allen noodig en wenschelijk keuren. Bewijzen voor deze stelling zijn bijna overbodig, want zoowel op materieel als op intellectueel gebied zijn de sporen van afmatting en machteloosheid in zulk eene menigte voorhanden, dat zij ook reeds bij een zeer oppervlakkig onderzoek dadelijk in het oog vallen. En dan het politiek terrein. Zou het stil leven, dat daar wordt waargenomen, zooveel gezonder zijn? De vraag is gewichtig genoeg om aan hare beantwoording eenige bladzijden te mogen toewijden.

Men lette slechts op de troonrede, waarmede de legislatieve arbeid van onze Volksvertegenwoordiging onlangs werd ingewijd. Welk eene armoede! Een juichtoon voor den zegen aan Nederland geschonken, dat het ook nu weder mocht ontsnappen

aan de gevaren waarmede een kommervolle zomer dreigde; een danktoon voor allen die van hunne bereidwilligheid om den vaderlandschen grond te verdedigen blijk gaven, maar daarnaast niets. Niets dat naar eene vingerwijzing in de toekomst zweemt, naar het plan van eenig nieuw leven op welk gebied dan ook, een plan te midden van de groote gebeurtenissen gerijpt en door deze ingegeven, zoo al niet geboden. Wij willen intusschen aan dit verschijnsel niet al te veel waarde hechten, omdat onder normale omstandigheden armoede in zekeren zin tot de eigenaardigheden van eene troonrede behoort. Immers de vaste onveranderlijke regel om werkzaamheden van de Volksvertegenwoordiging jaarlijks met eene koninklijke redevoering te openen, is slechts daar volkomen gemotiveerd, waar het persoonlijk gouvernement zich meer of minder zuiver handhaaft, omdat men alleen daar in die redevoering ook de uitdrukking van koninklijke gedachten veronderstellen mag. Wat onder dergelijke omstandigheden de troonrede ook behelze: óf een nieuw regeeringsprogramma, óf ook maar eene ontwikkeling van de gedachten des sprekers omtrent politieke of maatschappelijke verschijnselen, welke in den laatsten tijd de aandacht trokken, óf eindelijk een woord van vrede en verzoening de politieke partijen toegesproken, door iemand die werkelijk boven deze partijen staat, altijd zal zij met gespannen nieuwsgierigheid afgewacht en met onverdeelde belangstelling aangehoord, gelezen en overwogen worden. Napoleon III, wien men dezer dagen liefst alle mogelijke verdiensten betwist, verstond althans bij uitnemendheid de kunst om van die redevoeringen op te stellen, welke telkens niet enkel door Frankrijk maar door geheel Europa als wezenlijke gebeurtenissen werden aangemerkt.

Maar wat is in onze streng constitutioneele monarchiën de troonrede anders dan een nieuw bewijs van de kracht der traditie in het staatsrecht? Ik wil eene uitzondering maken voor die landen, welke eene groote rol spelen in de buitenwereld of waar de plechtige opening van het parlement gelegenheid geeft om, ten genoege van de menigte, al de indrukwekkende pracht van het koningschap te ontwikkelen: doch bij ons, waar noch het een noch het ander motief kan gelden, zou men het gewicht van de plechtige opening alleen bij den inhoud van de troonrede moeten zoeken, en juist dat gewicht ontbreekt er aan en moet, altijd onder gewone omstandigheden, er noodza-

kelijk aan ontbreken. Algemeenheid en onpersoonlijkheid zijn als het ware de onmisbare eischen welke aan dit staatsstuk worden gesteld. Het kan de persoonlijke denkbeelden des sprekers in het geheel niet en die van zijne regeering slechts zeer onbestemd uitdrukken, juist omdat de verantwoordelijke Minister niet zelf het woord voert, maar zich hier van het orgaan des Konings bedient. Wat het ministerie eigenlijk bedoelt, wat het precies wil en hoe het den toestand van het land in waarheid beschouwt, zal eerst later blijken als de Minister van Finantiën de staatsbegrooting komt overleggen. Voeg hierbij dat geen staatsstuk misschien aan zulk een meedoogenlooze critiek wordt blootgesteld als juist de troonrede, en het laat zich duidelijk genoeg verklaren waarom de opstellers van deze redevoering zich zoo zorgvuldig mogelijk onthouden van elke uitdrukking, welke hier of daar den minsten aanstoot zou kunnen geven. Wat er puntigs in het oorspronkelijk opstel mocht voorkomen, wordt gevijld en gepolijst tot het opgehouden heeft te bestaan. Zelfs het genot dat het overluid lezen van eene goed gestileerde, zij het ook aan inhoud arme bladzijde soms kan opleveren, wordt hier den koninklijken spreker niet gegund. Het opstel is dor als een statistisch verslag, zonder daarom te zijn helder en precies als dergelijk verslag wezen kan. Hoe beknopt het stuk ook zijn moge, het is duidelijk dat allerlei pennen, niet alle even fijn versneden, tot de samenstelling hebben bijgedragen. Ieder departement van bestuur heeft zijne algemeene phrase bijgedragen, en deze worden elk jaar ongeveer in dezelfde volgorde aaneengeregen, zonder bijna ooit met eenige kunst samen te vloeien: buitenlandsche zaken, leger en marine, binnenlandsch bestuur, koloniën, finantiën en justitie, wanneer er namelijk ook bij justitie voor eene algemeene phrase plaats is. Dit vrij onoogelijk stuk met zijne stereotiepe inleiding en althans niet minder stereotiepe slotphrase dus bijeen te brengen, is zeker geen opwekkende arbeid, maar het voor te lezen aan eene zeer aanzienlijke, eerbiedig luisterende vergadering, behoort, dunkt mij, tot de minst benijdenswaardige praerogatieven van het constitutioneele koningschap. Waarom dan niet liever die plechtigheid in eere gehouden door ze te bewaren voor die tijden, wanneer de Regeering aan de Vertegenwoordiging iets te zeggen heeft, gewichtig genoeg om door den Koning zelven te worden medegedeeld?

Het beste argument, dat ten voordeele der oude traditie kan

worden aangevoerd, is misschien dit, dat het jaarlijks de beide Kamers in de gelegenheid stelt om, zonder tot buitengewone opzienwekkende maatregelen over te gaan, in een adres van antwoord van hare denkbeelden en van de wenschen der natie te doen blijken. Meer dan eens heeft dan ook vooral de Tweede Kamer getoond, dat zij dit voordeel waardeerde en van de haar aangeboden gelegenheid gretig gebruik gemaakt. Meer dan eens.. maar toch niet dikwijls. In den regel staat het adres van antwoord slecht aangeschreven: het is eene formaliteit, aan welke men zich niet kan onttrekken, maar welke dan het best vervuld wordt wanneer men daaraan zoo min mogelijk tijd ten koste legt. Zelden werd deze gedachte zoo duidelijk en zoo onverholen uitgesproken als juist deze keer door meer dan één redenaar. Of ik die redenaars in het ongelijk zou willen stellen? Allerminst. Wanneer eene Kamer niets belangrijks aan de Kroon te zeggen heeft, is al de tijd, aan het adres van antwoord besteed, verloren tijd; maar het opmerkelijke was misschien dit, dat de Kamer ook deze keer, ook tegenover het zwijgen der Regeering, niets belangrijks, aan haren eigen zelfstandigen gedachten-gang ontleend, had mede te deelen. Natuurlijk dat ik hier met ‘iets belangrijks’ aan geheel iets anders denk dan aan het nacijferen van de algemeenheden in de troonrede voorkomende, dan aan het onderzoek van de vraag, of de toestand der finantiën wel ‘betrekkelijk goed’ en de staat van de koloniën wel ‘redelijk gunstig’ mocht heeten, in één woord aan geheel andere zaken dan die kwestiën, welke later vrij wat degelijker en duidelijker bij de behandeling van het budget kunnen worden besproken en beslist. Neen, ik denk aan eene enkele opmerking wellicht over den algemeenen gang van het staatsbestuur, aan eene verklaring als deze bijv.: ‘Wij zijn, lettende op de gewichtige tijdsomstandigheden, niet volkomen gerustgesteld omtrent onzen eigen binnenlandschen toestand. Wij vermeenen, dat Nederland én om zijne beschaving én om zijne welvaart én om den ongestoorden binnen- en buitenlandschen vrede, waarin het zich tal van jaren heeft mogen verheugen, alles bezit wat noodig is om aan Europa het voorbeeld te geven van een modernen Staat, welke aan zijne roeping in alle opzichten beantwoordt. En toch gevoelen wij, dat het niet zoo is; toch weten wij, dat er onder naburige staten meerdere te noemen zijn, welke, ofschoon in vrij wat ongunstiger omstandigheden verkeerende dan wij, toch eene macht en kracht ten

goede ontwikkelden, welke de onze verre overtreffen. Wij vinden in één woord hier te lande eene reusachtige wanverhouding tusschen de intellectueele kracht, aan legislatieven arbeid besteed, en de resultaten, welke die arbeid oplevert, tusschen willen en kunnen, tusschen plannen en besluiten; en mogen ten slotte niet doof blijven voor de klachten, welke die betrekkelijke machteloosheid opwekt. Wij erkennen nederig, dat de schuld van dien ongezonden toestand, welke in menig opzicht onze nationale veerkracht belemmert, voor een goed deel bij ons zelven rust, maar terwijl wij dit erkennen en plechtig getuigen van ons ernstig voornemen om die schuld te verzoenen, willen wij tevens den wensch uitspreken, dat de Regeering niet enkel die vlijt, maar ook die zedelijke kracht en dat overwicht uitoefene, zonder welke op de vruchten van ons streven niet te rekenen valt.’

Deze of dergelijke verklaring, naar de eischen van een adres van antwoord ingericht, zoude zeker hij een goed deel van de natie bijval gevonden en uitgedrukt hebben wat er in haar hoofd omgaat. Wijdloopige discussiën zouden bij zulk eene verklaring zeker niet gepast hebben, want het gold hier niet eene van die uitspraken waarin deze of gene staatkundige partij hare geloofsbelijdenis neerlegt en die juist daarom door de politieke tegenstanders tot het laatste oogenblik krachtig worden bestreden; het gold een zeer eenvoudig woord uit de wakker geschudde volksconscientie opgeweld, een woord dat de Kamer als het ware onwillekeurig op de lippen nam en als de uitdrukking van eene algemeene overtuiging liefst stilzwijgend in haar adres nederlegde. De verwezenlijking van dergelijk plan - ik weet het - was zelfs niet denkbaar, en zeer natuurlijk dus dat niemand eene poging waagde in die richting; maar dat het werkelijk ondenkbaar was, ziedaar juist eene dier eigenaardigheden van ons politiek stil leven, welke ik hier wilde constateeren.

De Kamer had niets oorspronkelijks, niets actueels aan de Regeering mede te deelen, en daarom moest men zich bepalen tot het eenvoudig teruggeven van de woorden eener troonrede, welke op hare beurt alle oorspronkelijkheid miste. Zoo oordeelde de commissie met de samenstelling van het ontwerp-adres belast, en de ervaring leerde dat zij goed had gezien, want de overgroote meerderheid viel haar onvoorwaardelijk bij. Eenmaal de algemeene strekking goedgekeurd, had de aanneming van het

adres spoediger kunnen volgen dan werkelijk het geval was; maar ettelijke leden wilden toch de gelegenheid niet laten voorbijgaan, om bij en zoo mogelijk in het adres zaken te bespreken, welke, al raakten zij de algemeene regeeringsbeginselen niet, toch aan het staatsstuk, dat men bezig was te ontwerpen, eene meerdere beteekenis zouden hebben gegeven. De commissie van redactie was onverbiddelijk, en inderdaad zij had schoon spel sedert de algemeene strekking van het adres bepaald was vastgesteld. Immers tegenover de meeste amendementen had zij genoeg aan dit zeker hoogst eenvoudig syllogisme: de Kamer wil dat het adres van antwoord niets zegge, het amendement zegt iets, ergo is het amendement volstrekt onaannemelijk. Er lag iets komisch in de wijze waarop sommigen, om aan de conclusiën van deze strenge logica te ontsnappen, voor de onschuld van hunne amendementen pleitten, vooral bij de behandeling van de zinsnede aan het buitenlandsch regeeringsbeleid toegewijd. Een der leden meende namelijk bij die gelegenheid te moeten beproeven, of hij niet langs een zijweg tot zijn doel zou kunnen geraken. Hij stelde namelijk eene nieuwe lezing voor op het werk der commissie, maar eene lezing schijnbaar even algemeen en onschuldig als die van de ontwerpers zelven. Toch was het verschil groot, want - dus hoopte men althans - hij die eenigszins de kunst verstond om tusschen de regels door te lezen, zou al spoedig achter de onschuldige woorden een diepen en belangrijken zin ontdekken. Welken? Dit bleek niet duidelijk, want de discussie over het amendement had en behield iets geheimzinnigs, omdat de voorsteller herhaaldelijk weigerde den bedoelden zin duidelijk aan te wijzen. Moest ik een conjectuur wagen, dan zou ik zeggen dat de geheime strekking hierop nederkwam, om in de veel besproken kwestie over het recht van oorlogsverklaring partij te kiezen voor hen, die dat recht van den Koning naar den wetgever willen overbrengen. De meerdere of mindere juistheid van deze conjectuur is trouwens volkomen onverschillig, want de voorgestelde wijziging vond noch bij de commissie noch bij de Kamer steun. Zeker als louter phrase verdiende het amendement alle aanbeveling, maar eene phrase met verborgen zin kon onmogelijk passen in het ontworpen antwoord, omdat dit louter weerklank wilde zijn van eene troonrede, waarin niet alleen niets lag opgesloten, maar waarachter tot nog toe ook niemand iets gevonden had.

Wat te zeggen van de verdere discussiën waartoe het adres aanleiding gaf, van die over de schoolkwestie vooral? Had men ze slechts achterwege gelaten, de zaak, welke de voorstanders van schoolwetherziening verdedigen, zou er zeker bij gewonnen hebben. De Heer Groen van Prinsterer heeft in de laatste maanden meer dan eens te kennen gegeven, dat er voor de door hem gewenschte herziening van de tegenwoordige Kamer niets te hopen is, en zeker zal hij, na kennis te hebben genomen van het jongste debat, allerminst bereid zijn op die verklaring terug te komen. Inderdaad wij gelooven niet dat de groote kwestie in onze Vertegenwoordiging ooit op zoo jammerlijke wijze besproken werd als deze keer. Eerst eene echte *querelle d'Allemand* over eene uitdrukking van de troonrede, welke men niet licht zou hebben vermoed dat ooit tot verschil van meening konde aanleiding geven; en dan een amendement, bestemd om tegen het openbaar onderwijs te waarschuwen, maar een amendement in zulk onmogelijk hollandsch opgesteld, dat ook de vrienden verplicht waren den voorsteller bij de stemming geheel alleen aan eigen lot over te laten. Hoe men ook denke over de onderwijszaak, zij is in elk geval eene te groote kwestie in Nederland en te dikwijls *magnis animis* en met uitstekend talent besproken, om haar een graf te kunnen toewenschen als nu de vrienden zelven bezig zijn te bereiden. Acht men den tijd voor een serieus debat niet gekomen en toch spreken plichtmatig, waarom niet telkens met een eenvoudig maar ernstig protest genoegen genomen en het vaandel met rust gelaten, dat eenmaal opgeheven door een krachtiger hand verdedigd behoort te worden dan nu beschikbaar scheen te zijn.

Het gewicht van de adres-debatten lag dus allerminst in de schoolwetkwestie; eigenlijk lag het nergens en kon het ook nergens liggen. Een oogenblik scheen er eenig leven te zullen komen in het debat, toen namelijk de Heer van Houten in zeer hoffelijke vormen maar zeer duidelijk aan den Minister van Justitie zijn steun opzegde, daar de spreker dezen Minister niet opgewassen achtte voor de groote taak, welke juist hij in deze dagen te vervullen heeft. Maar noch Kamer noch Regeering scheen geneigd den Heer van Houten op dat moeilijk terrein te volgen; het amendement, dat tot toelichting van de oorlogsverklaring dienen moest, werd ingetrokken, en het adres bleef wat het naar den wensch van de commissie vóór alles zijn moest: ‘van vreemde smetten vrij.’ Het zeide niets.

Met die rustige rust in de Vertegenwoordiging, dat geduldig wachten op de dingen die daar komen zullen, is de stemming van de periodieke pers vrij algemeen en behoudens eenige uitzonderingen, waarop ik aanstonds terugkom, in volkomen overeenstemming. Vooral daar wordt de binnenlandsche staatkunde door het gewicht der buitenlandsche aangelegenheden schier geheel beheerscht. De organen van de conservatieve partij in hare veelsoortige schakeeringen mogen de vuurtjes gaande houden, toch geschiedt dit met zekeren schroom, als gevoelde men instinctmatig, dat, gezien bij het licht van dezen tijd, onze kleine nietige partijtwisten toch een te pover en te schamel voorkomen hebben om aandacht te trekken, ja zelfs bloot staan aan het gevaar, dat zij bij den ernstig gestemde, van welke politieke kleur dan ook, een zeker gevoel van antipathie zullen gaande maken. Inderdaad het staatsleven is voor wat grooters en beters bestemd dan datgeen waartoe wij het in de laatste jaren veelal bezigden. Wel meenden sommige bladen nu in de laatste weken van de betrekkelijke kalmte gebruik te kunnen maken, om langzaam tot het oude wel beproefde voedsel terug te keeren, maar toch geschiedt dit nog altijd met zekere matiging.

Hoe machtig de invloed is, welken de buitenlandsche aangelegenheden ook hier uitoefenen, kan misschien niet duidelijker blijken dan uit de houding van den Heer Groen van Prinsterer. De onderwijskwestie heeft voor hem natuurlijk niets van haar gewicht noch zelfs van hare actualiteit verloren, en toch heeft de geachte staatsman die kwestie op dit oogenblik geheel ter zijde gesteld, om aan het europeesche vraagstuk al zijne aandacht te wijden. Voor hem is het nu allerminst tijd van zwijgen; zijne vliegende blaadjes, ofschoon hunne aanstaande schorsing telkens wordt aangekondigd, volgen elkander sneller op dan ooit, en verdedigen met warmte: eerst het recht van Duitschland in zijn strijd tegen Frankrijk, nu het recht van Frankrijk in zijne wanhopige oppositie tegen de eischen van den overwinnaar. Men moge niet met elke bladzijde van dit pleidooi instemmen, toch gevoelt men dat het in waarheid ‘Nederlandsche Gedachten’ zijn, die hier ontwikkeld worden, denkbeelden van recht en van vrijheid, welke niet aan deze of gene kerk, maar aan de menschheid toebehooren. Met niet gering welbehagen volgen velen met mij die allengs warmer oppositie tegen de aanmatigingen van Pruisen, en gevoelen zich gelukkig wanneer zij te midden van zoovele sporen van ouderdom de

jonge geestdrift van den eerbiedwaardigen grijsaard mogen waarnemen.

Volkomen rust, diepe stilte in eigen huishouding, te midden van de onrust en het gedruisch daarbuiten. Ziedaar alzoo een van de meest karakteristieke eigenaardigheden van ons politieke leven in den laatsten tijd. De groote kwestiën van binnenlandsche staatkunde, welke nog kort geleden met zooveel warmte besproken werden, zijn óf opgelost óf althans tijdelijk ter zijde geschoven; en inmiddels blijkt niets van nieuwe vraagstukken die oprijzen en hartstochten in beweging brengen. Bepaald geformuleerde groote nationale wenschen, behalve die welke op ons zelfstandig volksbestaan betrekking hebben, hoort men bijna niet uitspreken, zoodat er ook voor groote nationale teleurstelling geene plaats schijnt over te blijven.

Er ligt iets aantrekkelijks in die vredige stemming, en toch wie met onze binnenlandsche toestanden vertrouwd is, zal, ook al erkent hij het feit, vermoedelijk weinig geneigd zijn dit als een gunstig teeken aan te merken. Veeleer zal hij u zeggen, dat de heerschende kalmte meer van zwakheid dan van jeugdig zelfvertrouwen getuigt, meer van onvermogen dan van kracht, meer van gelatenheid dan van bevrediging. Het is de stilte van den ouden dag, welke men meent waar te nemen, en juist daarin schuilt het gevaar. Dat de staatkundige partijen, welke nu de minderheid vormen, in afwachting van betere dagen, veelal slechts op negatieve wijze teekenen van leven geven, is natuurlijk genoeg en haar allerminst te misduiden; maar ook de groote liberale partij, welke het bestuur in handen heeft, en steunende op eene onbetwiste meerderheid, slechts heeft te willen om hare wenschen bevredigd te zien, ook zij heeft naar het schijnt zoo weinig te willen en te vragen, zoo weinig behalve het voortdurend rustig genot van de moeilijk verworven heerschappij.

Toch is ook in haar midden de heerschende stemming zeer onderscheiden. Enkelen van haar zijn gemakkelijk te bevredigen: de nieuwe eischen van het maatschappelijk leven, hoe dringend deze zich ook openbaren, kennen zij niet, omdat het geheele staatsleven voor hen ligt opgesloten binnen de nauwe grenzen van het kleine parlement. Zoo zij zich maar in dat parlement kunnen handhaven en de meerderheid aan hunne zijde houden, meenen zij dan staat te hebben gegeven wat deze recht heeft te eischen, en achten zij alle billijke wenschen bevredigd.

Anderen, die niet in die bekrompenheid deelen, begrijpen dat er meer en beter te doen is; maar al hunne aandacht, al hunne belangstelling is aan een enkel doel verpand, waaraan zij uitsluitend hunne krachten wijden en dat zij met rusteloozen ijver najagen. Gelukt het hun voor dat doel eene meerderheid te vinden en met hare hulp het begeerde resultaat te verwerven, dan zijn zij tevreden en begrijpen nauwelijks dat anderen het niet zijn. Aan wat daar buiten ligt kunnen zij slechts eene zeer verdeelde aandacht schenken; zij steunen gaarne alles wat met hunne beginselen strookt, maar het is hun duidelijk aan te zien, dat zij dit alles meer voor bijzaak houden.

Beide deze groepen te zamen kunnen misschien onder zekere omstandigheden de werkelijk bevredigde liberalen heeten, maar beide te zamen vormen nog maar eene kleine minderheid. Verreweg de meesten oordeelen anders: hun geloof aan de voortreffelijkheid van het constitutioneele stelsel bleef ongeschokt en met wezenlijk jeugdig vuur zoudt gij hen zien strijden tegen alles wat ook maar van verre dat stelsel bedreigt. Maar met dat alles zijn zij ouder geworden en de invloed van de jaren is ook bij hen onmiskenbaar. De oorspronkelijke kleur van hunne idealen is heel wat verbleekt. Ervaring leerde hen wel is waar al de voortreffelijkheid kennen van het regeeringsstelsel, dat zij lief hebben, maar tevens de ongeschiktheid van dat stelsel om sommige van de groote resultaten te verwezenlijken, welke zij zich vroeger hadden voorgespiegeld. Zij betreuren die uitkomst, maar schikken zich in het onvermijdelijke. Te streven naar hetgeen toch niet bereikt kan worden, noemen zij onpraktisch en gevaarlijk tevens, omdat het, zonder ons een stap verder te brengen, ook nog het vele goede bedreigt dat werkelijk verkregen is. Zij vragen niet meer, niet omdat hun niets meer te vragen overblijft, maar omdat zij bij voorbaat weten, dat het antwoord op dergelijke vragen slechts onbevredigend zou kunnen luiden.

Omvatten nu de hier aangewezen groepen de geheele liberale partij? Allerminst. Er zijn jongere elementen overal in den lande verspreid, natuurlijk vóór alles onder de jongeren, maar toch niet uitsluitend in hun midden, elementen, met den dag in krachten wassende, welke geen vrede hebben met die uitspraken van het praktische verstand. Zij gevoelen instinctmatig, dat er iets doodelijks ligt in de heerschende rust. Zij althans kunnen nog de oorsponkelijke kleur van hunne idealen terug-

vinden, en dus wel verre van te meenen, dat ons staatswezen reeds zou geschonken hebben alles wat het bij mogelijkheid geven kan, achten zij den arbeid nauwelijks begonnen. Vorder echter niet van hen - althans niet van de groote menigte - dat zij u zeggen hoe de taak te voltooien, want wie hunne oppositie met eenige oplettendheid volgt, moet ervaren, dat het hun voor alles aan een duidelijk en goed geformuleerd programma hapert. Hoe zij nog zoeken naar de bron van het kwaad, blijkt uit het wispelturige van den strijd dien zij voeren: nu eens schijnen zij heil te vinden in betrekkelijk onbeduidende veranderingen en dan weder hebben zij het op de grondslagen van ons staatswezen zelf gemunt; heden wordt aan louter vormen, morgen aan hoofdbeginselen en overmorgen aan personen de oorlog verklaard. Maar hoe grillig ook soms in de keuze van hunne vijanden, het motief dat tot den strijd aanleiding geeft, blijft onveranderd, en dat motief is ongeduld en ontevredenheid. Hunne stem moge nog weinig weerklank vinden, nauwelijks kracht genoeg bezitten om de heerschende stilte te verbreken, zij gaan rustig voorwaarts en rekenen op eene onbestemde toekomst.

Is het al te hard geoordeeld, wanneer ik ten slotte zeker algemeen besef van machteloosheid eene der kenmerkende eigenaardigheden noem van onzen tegenwoordigen politieken toestand?

Er bestaat trouwens eene bijzondere aanleiding tot het stellen van deze vraag. Wat zij wil uitdrukken wordt, ik zeg niet uitgedrukt maar althans toegelicht, in een klein maar opmerkelijk geschrift van den Heer Thorbecke; ik bedoel de *Narede*, welke deze staatsman aan het laatste deel van zijne parlementaire redevoeringen toevoegde en nu tegelijk met dit deel in het licht gaf. Inderdaad dit geschrift - hoe beknopt het ook zijn moge - is wel geschikt, om in zeer bijzondere mate de algemeene aandacht te trekken. De Heer Thorbecke heeft ons publiek allerminst gewend aan eene regelmatige gedachtenwisseling over de groote aangelegenheden van den dag, althans niet aan eene gedachtenwisseling in openbare geschriften. Zelfs de redevoeringen door hem of als Minister of als lid van de Kamer uitgesproken, hoe vele ook in getal, geven betrekkelijk maar weinig gelegenheid met die gedachten bekend te worden. Immers niemand meer dan hij is gewoon zich zelven al sprekende streng afgebakende grenzen te stellen: het onderwerp in behandeling, dat de redevoering uitlokt, wordt van alle kanten beschouwd,

maar ook niets anders dan dat onderwerp. Voor de ontwikkeling en toelichting van meer algemeene stellingen, naar aanleiding van deze of gene discussie, is bij hem maar zeer zelden plaats. Nu echter wijkt hij schrijvende van dezen regel af. Al wordt ook de hier bedoelde *Narede* aan de uitgegeven parlementaire redevoeringen vastgebonden, zij staat toch geheel op zich zelve en behandelt althans ten deele onderwerpen, waarover het publiek maar zelden, zoo ooit, de denkbeelden van den Heer Thorbecke heeft kunnen vernemen. 't Is waar, wat nu wordt medegedeeld beslaat slechts één vel druks, maar toch aan rijkdom en verscheidenheid van stof is allerminst gebrek. Immers in deze weinige bladzijden vindt gij, natuurlijk meer aangestipt dan ontwikkeld: eene schets van den staatsman, zoo als de schrijver zich dien voorstelt, meer bijzonder in zijne verhouding tot de Volksvertegenwoordiging, - eene aanwijzing van het programma dat de liberale partij hier te lande in 1849 tot grondslag van regeering maakte en dat zij na velerlei wederwaardigheden in 1862 nog eens als zoodanig opnam - eene vingerwijzing althans naar de gevaren, welke van buiten dreigen, nevens het betoog hoe recht en vrijheid beter gediend worden door de handhaving ook van kleine staten dan door hunne samensmelting tot één groot geheel - en eindelijk een pleidooi ten voordeele van de constitutioneele monarchie tegenover de republiek. Dit laatste is blijkbaar de hoofdzaak; het beslaat in de korte *Narede* de ruimste plaats en vormt misschien wel het eigenlijk motief, dat den schrijver tot ontwikkeling van zijne denkbeelden aanzette.

Ging het anderen als mij, dan zal de lezing van dit korte maar belangrijke opstel hen verrast hebben. Niet om de denkbeelden welke daarin ontwikkeld worden, want deze zijn geen andere dan men bij den schrijver mocht veronderstellen; ook niet om de wijze van behandeling, want daarin vindt men den Heer Thorbecke geheel terug, zijne soberheid en klaarheid en die groote gave om met veronachtzaming van al het ondergeschikte, juist de beslissende hoofdargumenten in het licht te stellen. Maar in de onderwerpen zelven, welke hier behandeld worden, allermeest in dat laatstgenoemde pleidooi ten voordeele van de constitutioneele monarchie, ligt, dunkt mij, iets verrassends. Onwillekeurig dachten wij bij de lezing van dit pleidooi aan de ‘Aanteekening op de Grondwet.’ Hoe, terwijl de man van het studeervertrek, de hoogleeraar, dertig jaren ge-

leden als vrucht van zijne studiën een werk in het licht gaf, dat, zoo als het ook in de voorrede heette, van geen afgetrokken bespiegelingen weten wilde, maar zich onmiddellijk richtte op de praktijk, een werk dat misschien nog meer als daad dan als boek werd toegejuicht, komt thans de praktische staatsman, na zich meer dan twintig jaren in het leven van zijn volk verdiept en op dat leven een beslissenden invloed te hebben uitgeoefend, in het openbaar controversen bespreken, welke men zoude kunnen meenen dat alleen op de school te huis behooren. En dit als narede op een werk, dat de gedenkzuil zijn moet van zijne veeljarige praktische werkzaamheid! Inderdaad tenzij men mocht willen aannemen, wat geheel onaannemelijk is, dat alleen het toeval de pen des schrijvers bestuurde, moet men wel tot de conclusie komen, dat de dertig jaren sedert het schrijven van de ‘Aanteekening op de Grondwet’ verloopen, hoeveel zij ook vestigden, toch naar het oordeel van den Heer Thorbecke ook vrij wat hebben losgemaakt van hetgeen vroeger onbetwistbaar vaststond. Indien eene discussie gelijk de hier bedoelde, welke in Augustus 1839 als geheel doelloos vermeden werd, in Augustus 1869 werkelijk praktisch gewicht verkregen heeft, dan moet de openbare denkwijze menige verandering hebben ondergaan. En dat die verandering juist geen harmonische ontwikkeling is geweest, althans niet zulk eene als de schrijver van de ‘Aanteekening’ had gewenscht en misschien ook verwacht, kan ten overvloede blijken uit de ietwat weemoedige tint, welke over de hier besproken *Narede* ligt uitgespreid. Dat woord ‘machteloosheid’, hier zoo even nedergeschreven, moge in de *Narede* worden gemist, misschien ben ik toch de eenige niet die gemeend heeft het hier en daar tusschen de regels te zien doorschemeren.

Maar liever dan tusschen de regels door te zien wensch ik die regelen zelven te raadplegen. Zij bevatten zooveel en zoo kostelijk materiaal voor elkeen die eene poging doet om onzen binnenlandschen toestand met eenige juistheid te waardeeren. Ook mij is dit gebleken. Hoe toch het verschijnsel te verklaren dat ik in de voorgaande bladzijden trachtte te constateeren? Vanwaar bij onze groote liberale partij aan de eene zijde die luchthartigheid, die soms weinig gemotiveerde zelfbevrediging, die gelatenheid althans; en aan den anderen kant, dat wassende ongeduld, die ontevredenheid, nu nog wel binnen enge grenzen beperkt, maar toch onmiskenbaar voortwoelende

en zich allengs verder uitbreidende? Er moet tusschen de dragers van hetzelfde beginsel, tusschen jong en oud, tusschen de liberale school van 1840 en die van 1870 zoo al niet een misverstand bestaan, dan toch een groot verschil in de waardeering van dezelfde verschijnselen, wil men zulk eene uiteenloopende gemoedsstemming als nu bestaat verklaren. Verschil van leeftijd doet ongetwijfeld veel af, en het zegt zeker heel wat anders de praktische bezwaren, welke tusschen het willen en het kunnen gelegen zijn, uit eigen ervaring te kennen of ze louter te gissen en dus veel te licht te achten. Maar dat verschil kan toch niet alles verklaren; immers het bestond altijd en heeft toch niet altijd tot zulke uiteenloopende resultaten geleid als velen nu meenen op te merken. Er moet meer zijn; er moet zeker onderscheid bestaan in het doel dat oud en jong voor oogen hebben, om op afdoende wijze rekenschap te kunnen geven van de bij beiden heerschende stemming; en bedrieg ik mij niet, dan behoeft men slechts de aspiratiën van onzen tijd te kennen en de *Narede* van den Heer Thorbecke te lezen, om duidelijk te begrijpen waar het zeer wezenlijk onderscheid eigenlijk gelegen is.

Welk is het kenmerk ‘van een liberalen Staat en een liberaal Gouvernement?’ Ziehier eene bladzijde uit het geschrift van den Heer Thorbecke, waarin het antwoord op die vraag duidelijk omschreven wordt. ‘Het kenmerk van een liberalen Staat en een liberaal Gouvernement (is), dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevorderen; zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereeniging en individu. Bevorderen, dat heet, de algemeene voorwaarden scheppen, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt. Wil dat zeggen dat de Staat voor alles te zorgen, alle kwalen en gebreken der maatschappij te genezen hebbe? Willen wij op een omweg terugkeeren tot den toestand, waarin ieder gezellig werk leven, wijding en zegel van de regering des Staats scheen te moeten ontleenen? Integendeel. Eene eerste wet is onthouding; onthouding van hetgeen zijne roeping als regtsvereeniging te buiten gaat. Het zijn in wezen, bestemming en middelen andere levensmagten dan de Staatsmagt, welke de kerk, het onderwijs, wetenschap, kunst, maatschappelijk te vormen en te besturen hebben; magten in wier sfeer burgerlijk overheidsgebod of dwang niet te pas komt. Met deze

en zoovele andere sociale belangen, regeling van stoffelijken arbeid en goederenverkeer, in aanraking, van alle kanten gedrongen door vragers, niet zoozeer om vrijheid, die den wil om zich zelven te helpen onderstelt, als om bijstand van het gezag, ondervindt de Staat, dat onthouding soms grooter kunst dan handelen is. Ook zou hij, op eenmaal zich binnen zijne grenzen terugtrekkende, leemten in de zamenleving doen ontstaan, die een algemeenen stilstand of achteruitgang zouden veroorzaken. Intusschen is het een eisch van liberale regering, dat de Staat hetgeen niet tot het gebied van het regt behoort meer en meer aan anderen overlate; en dien eisch hebben wij zooveel mogelijk betracht. Het was de toeleg, aan de beweging van nijverheid en handel de meest vrije baan te openen, en haar enkel op eigen energie te laten vertrouwen; voor werken van algemeen nut den arbeid en de kapitalen van particulieren op te roepen; aan de kerkgenootschappen een stand te verzekeren, waarbij hun de volle onafhankelijkheid van privaatregtelijke vereenigingen gewaarborgd, en alzoo hetgeen men scheiding van Kerk en Staat noemt in zijn ware beteekenis, zuiverder en ronder dan tot dusver in eenig europeesch Land, voldongen wordt: de zorg voor onderwijs, boven alle het middel om zelfstandig leven te wekken, hoofdzakelijk te bepalen tot het vermeerderen der gelegenheden om het op lager en hooger trap te erlangen; geen voogdij over de leer, noch schooldwang; bij vrijheid voor ieder om, nevens de openbare, anders geregelde instellingen te vestigen, met onderwijzers, wier bekwaamheid volgens het gemeene recht bewezen zij; een waarborg, eveneens voor de uitoefening van andere gewigtige beroepen of diensten gevorderd; wetenschap en kunst van de officiële bescherming te verlossen; en over het algemeen aan de maatschappelijke werkzaamheïd wat hare taak is toekennende, vermenigvuldiging van scheppend vermogen te bevorderen.’

Ik waag mij aan geen beoordeeling van deze schets. Veel tegenspraak zal hare algemeene strekking vermoedelijk niet ontmoeten, omdat zij in groote trekken de werkzaamheid van den Staat zoo omschrijft als de meesten zich die denken. Maar twee personen kunnen ongeveer dezelfde schets leveren, en toch, de een door op deze de ander door op gene eigenaardigheid schier allen nadruk te leggen, eene geheel verschillende voorstelling bij den lezer opwekken. En mij dunkt zoo is het ook hier. In de

beschrijving door den Heer Thorbecke geleverd moet ons in de eerste plaats treffen haar negatief karakter; wat de schrijver vóór alles vreest en wat hij dus wil dat de liberale partij vóór alles helpe voorkomen, is dat de Staat ingrijpe in de vrije werkzaamheid van de maatschappij; wat hij den zijnen als het ideaal van den staatsman voorteekent, is de rechtstaat in al zijne zuiverheid, ontdaan van alle vreemde bestanddeelen, smetteloos rein. En geen wonder, want het liberaal programma hier geschetst, was, toen het werd opgesteld, voor alles bestemd om te reageeren tegen een systeem, dat juist van het tegenovergestelde standpunt uitging, tegen het alles omvattend en alles verzwelgend vaderlijk bestuur. De eigenaardigheden van dit bestuur kende men aan zijne vruchten: het had alom in de maatschappij een legio broeikasplanten gezaaid, aan de volksnijverheid eene onnatuurlijke richting gegeven en erger dan dit alles individueele energie en ondernemingszucht gedood. Deze gebreken te herstellen en voor het vervolg tegen soortgelijke zonden te waken, werd het parool van de liberale partij. Daarenhoven het programma kwam in een tijd toen overal in Europa èn de staatkundige èn vooral de economische wetenschappen aan de gouvernementen dezelfde leer predikte: onthouding; men scheen het kwaad dat de Staat kan uitwerken nog wel zooveel te duchten als men voordeel te gemoet zag van al het goede dat hij verrichten kan; men was meer op *laten* dan op *doen* gesteld, en niet ongeneigd dien gevaarlijken Staat binnen een ijzeren ringmuur op te sluiten, ten einde hem te beletten daar buiten te gaan.

Onze liberale partij, het zij ter harer eere gezegd, heeft - daargelaten eene enkele uitzondering, al ware het slechts voor onze Bankwet - het gestelde programma met onveranderlijke trouw nageleefd en het stelsel van *laissez faire* - altijd aan deze zijde van ‘de Linie’ - gehuldigd met eene overtuiging, eene orthodoxie, als misschien geen andere Volksvertegenwoordiging in Europa. En aan zegenrijke vruchten op haren arbeid heeft het niet ontbroken: de slapende krachten zijn wakker geschud; nog niet volkomen misschien, - want de sluimering was diep - maar toch genoeg om op een eindelijk volledig ontwaken hoop te geven; aan handel en nijverheid zijn door het slaken van allerlei banden onschatbare diensten bewezen: aan de kerk is een standpunt verzekerd, zuiverder misschien dan men ergens in ons werelddeel aantreft; tusschen de

werkzaamheid van den Staat en die van provinciën en gemeenten werd een grenslijn getrokken, zoo duidelijk en zoo bepaald als de aard van de omstandigheden dit slechts eenigszins gedoogde. Voortreffelijke resultaten altemaal, maar het moet toch in het oog vallen dat alle te zamen neerkwamen op een retraite, zij het ook een meesterlijke retraite uit positiën vroeger ten onrechte ingenomen. Slechts op één terrein werd sterk ingegrepen in het maatschappelijk leven, namelijk op het terrein van het onderwijs. Intusschen dit geschiedde - men vergete het niet - veel minder uit vrije beweging dan ingevolge het gebod van de grondwet, een gebod dat historisch is voortgevloeid niet uit het diep besef dat de Staat zelf voor algemeen onderwijs behoort te zorgen, maar uit vrees voor schadelijke gevolgen, indien althans deze werkzaamheid achterwege bleef. Trouwens die werkzaamheid is op zich zelve allerminst vreemd aan het liberaal programma, en de Heer Thorbecke neemt haar daarin dan ook uitdrukkelijk op. Zorg voor onderwijs is - zegt hij - het scheppen van voorwaarden van ontwikkeling, en juist hierin ligt de taak, welke voor den Staat is weggelegd. Ongetwijfeld, maar met alle bescheidenheid zou ik willen vragen: of dan bijv. het ontwikkelen van kunstzin, het vestigen van die kostbare middelen van gemeenschap zonder welke er in onzen tijd aan geen welvaart van handel en nijverheid te denken valt, niet als geheel soortgelijke voorwaarden van ontwikkeling aangemerkt en dus insgelijks binnen de grenzen van de staatswerkzaamheid getrokken moeten worden? Toch oordeelde men anders, althans aanvankelijk. De vrees om te veel te doen en dus op nieuw te vervallen in zonden, met zooveel moeite afgelegd, behield de overhand. En toen men eindelijk, na vele jaren lang vruchteloos te hebben gewacht op de krachtsinspanning van particulieren, ten einde deze de bewuste taak zouden op zich nemen, voor een sterken aandrang van buiten bezweek, deed men dit noode en allerliefst bij transactie, opdat de tusschenkomst van den Staat in de bevordering van deze materieele belangen zich althans tot een minimum mocht bepalen. De vruchten van deze transactiën hebben wij thans onder de oogen. Slechts zeer weinigen, geloof ik, die ze geheel bevredigend willen noemen.

En dat men zoo handelende vrije overtuiging volgde, dat men de onthouding om de onthouding zelve lief had en niet uit armoede bijv. daartoe gedrongen werd, bewijst de staat van de

schatkist in diezelfde jaren. Het was de periode van de kolossale batige saldo's, van den weergaloozen overvloed. Ik weet niet waar men een tweede voorbeeld moet zoeken van Ministers van finantiën als de onze, zoo streng mogelijk vasthoudende aan den regel om al dien overvloed tot delging van staatsschuld aan te wenden. Het stond bij hen als een axioma vast, dat de Staat met het geld nooit meer winst konde doen dan de som beliep van de rente, welke men door schuldaflossing uitspaarde. De regel op zich zelf is zeker voortreffelijk, maar de vraag blijft, of men geleid door de zucht om de staatswerkzaamheid zooveel mogelijk te beperken, zijne toepassing soms niet al te ver dreef?

Het antwoord op deze vraag kan thans in het midden worden gelaten: immers mijn doel is niet critiek te leveren, maar te zoeken naar de eigenaardigheid van de oude liberale partij, zoo als die uit haar eigen programma blijkt. Ligt nu die eigenaardigheid inderdaad in hetgeen hierboven werd aangewezen, dan is het gevoel van bevrediging over den tegenwoordigen gang van zaken, aan zoovele liberalen eigen, reeds genoegzaam verklaard. Inderdaad in hetgeen voor hen hoofdzaak is, heeft de liberale partij op uitnemende wijze aan de eischen van haar programma voldaan: de Staat is op zijn eigen terrein teruggedrongen; provincie, gemeente, kerk, maatschappij, individu genieten die vrijheid van beweging, welke zij om tot ontwikkeling te komen vóór alles behoeven; ziedaar de hoofdzaak, en waar deze verkregen is betaamt het niet het gewicht van kleine tekortkomingen zwaar te tillen. En nu spotte men niet met die opvatting, en zegge evenmin, dat de oude liberale partij zich hare taak al zeer gemakkelijk maakte en al te licht bevredigd werd. Wat zij de hoofdzaak noemde, is inderdaad de hoofdzaak; immers wat haar stelsel - een stelsel zoo verbazend moeilijk in te voeren - ons ten slotte heeft gebracht, is niets minder dan de volkomen vrijheid, eene vrijheid, welke Nederland met al zijne zwakheid voor ons tot het liefste land van de wereld maakt.

Maar ook het ongeduld van de jongere school heeft ter zijner verklaring misschien reeds aan de boven medegedeelde karakteristiek genoeg. Het verschil van zienswijze tusschen ouderen en jongeren ligt, als ik mij niet bedrieg, juist in de appreciate van hetgeen hoofdzaak is. De nadeelen van een staatsalver-

mogen, dat het vrije leven storend in den weg treedt, nadeelen aan ouderen van dagen uit eigen ervaring grondig bekend, kennen de jongeren slechts uit de historie, dat wil zeggen, kennen zij slecht. Daarbij zijn zij opgevoed in theoriën van staatsrecht en staathuishoudkunde, welke van de vroegere vrij wat verschillen; minder orthodoxe theoriën zou ik zeggen, welke rondom den Staat geen muren bouwen, maar hem zeggen: ‘doe wat uwe handen goeds te doen vinden’, en die voorts verlangen dat de behoeften van het oogenblik telkens beslissen zullen wat al of niet onder dat goede gebracht moet worden. Wel komen ook zij bij dergelijk onderzoek tot de conclusie, dat den Staat matiging betaamt, omdat velerlei arbeid oneindig beter door bijzondere personen dan door hem kan worden verricht; maar zij hebben opgehouden juist op die conclusie den grootsten nadruk te leggen. En wat hare theoriën leeren, heeft de jongere school tevens elders in de praktijk waargenomen; zij heeft rondom zich Staten gezien, minder bescheiden in het begrenzen van hunne taak dan de onze, maar die juist daarom groote resultaten verwierven en machtige instellingen in het leven konden roepen, welke vooral op een afstand gezien, diepen indruk moeten maken. Zij hebben al die resultaten vergeleken met hetgeen hier tot stand kwam, en de uitkomst van het onderzoek is geweest, dat zij onzen Staat arm en zwak vonden. Voeg hier eindelijk bij, dat ettelijke zuiver maatschappelijke verschijnselen in de laatste jaren in hooge mate de algemeene aandacht trekken, verschijnselen van ziekten en gebreken, welke men wanhoopt langs den weg der vrijheid alleen te genezen, zoo als dit vroeger mogelijk werd geacht. Is het wonder dat de jongeren naar den Staat omzien? Vraag hun niet wat? en hoe? Want in het vinden van iets dat naar een geneesmiddel zweemt zijn zij allerminst geslaagd. Maar zij willen, zoekende naar het geneesmiddel, hunne vrijheid behouden en niet door een strenge theorie van staatsbeperking zich vooraf de handen binden en dus de gelegenheid afsnijden om later misschien dat vurig begeerde middel aan den Staat zelven te komen vragen. Ziedaar waarom zij het vele goede dat de liberale partij tot stand bracht te weinig waardeeren en waarom zij allengs meer ongeduldig tot handelen aanzetten.

Hierbij komt hunnerzijds één grief, welker volstrekte gegrondheid onmogelijk kan worden tegengesproken. Het is de oude liberale partij te doen om den zuiveren rechtstaat; welnu, in

hoever is zij geslaagd in hare pogingen om dien rechtstaat te verwezenlijken? Trek de grenzen zoo eng gij wilt, altijd zullen voor hem deze twee positieve verplichtingen overblijven: landsverdediging en rechtspraak, en daarnevens, niet als doel maar als middel, een finantiewezen zoo ingericht, dat de lasten van den rechtstaat zoo gelijkmatig als het zijn kan op alle schouderen rusten. Wat is er in de laatste twintig jaren van die positieve verplichtingen geworden? Over het beste stelsel van landsverdediging twisten de deskundigen, maar de onhoudbaarheid van het bestaande schijnt voor allen eene uitgemaakte zaak. Het belastingstelsel onderging menige verandering; maar al waren die veranderingen, wat velen betwijfelen, werkelijk verbeteringen, dan nog is het waar, dat wat overbleef voor de eischen ook van eene zeer gematigde critiek geen oogenblik kan blijven bestaan. En ons rechtswezen? De behoefte aan vernieuwing en verbetering, reeds lang vóór 1848 gevoeld, heeft zich sedert geopenbaard met eene kracht, waaraan vroeger zelfs niet werd gedacht; en toch ons rechtswezen is en blijft wat het in 1848 was. 't Is waar, aan velerlei arbeid heeft het niet ontbroken ook op dit gebied, en jaar aan jaar worden nieuw ontworpen wetboeken als vruchten van dien arbeid, der Vertegenwoordiging voorgelegd. Maar die ontwerpen, wat waren zij tot nog toe anders dan eene soort van *pièce de milieu*, louter bestemd om den parlementairen disch te versieren. Alleen een boerenjongen kan nog meenen dat ook deze stukken zullen worden aangesneden. En zelfs het weinige dat tot stand kwam strekte slechts om wel te constateeren, dat het meest noodige niet tot stand kon komen, en wierp op die wijze des te sterker licht op de heerschende onmacht. Of is bijv. de wet tot afschaffing van de doodstraf niet vóór alles een bewijs van armoede en onvermogen? Ik heb die wet op zich zelve van harte toegejuicht, maar klinkt het toch niet zonderling, dat terwijl de praktijk hunkert naar verandering, men hare dringende wenschen onverhoord laat en de prioriteit toekent aan eene verandering, welke de praktijk buiten de wet om sinds lang feitelijk had ingevoerd? Eene zuiver theoretische verbetering wordt aan elke praktische voorgetrokken. Waarom? Omdat de theoretische verbetering zoo gemakkelijk, de praktische daarentegen zoo moeilijk is.

Ziedaar bewijzen van onvermogen, welke geen sterveling loochenen kan. En niet alleen dat dit onvermogen bestaat, maar het wordt, wat nog wel zoo bedenkelijk is, in zekeren zin tot

een stelsel verheven. Men gelooft zelfs niet meer aan de mogelijkheid om het ontbrekende aan te vullen. Alleen de eigenmachtige tusschenkomst van een geniaal despoot - dus hoort men wel eens fluisteren - zou aan Nederland een goed belastingstelsel en goede wetboeken kunnen geven. Hoe nu? Het parlementaire stelsel onvermogend om de eerste en stelligste eischen van den rechtstaat te bevredigen? Maar weet gij dan wel, dat zulke woorden op eene worsteling vrijzen, waarin, bestond zij inderdaad, óf de rechtstaat óf het parlementaire stelsel ten slotte zou moeten ondergaan?

Drukken wij echter niet te veel op de schaduwzijden, welke hier vooral zoo duidelijk voor de hand liggen. Indien de bestaande ontevredenheid aan de eene zijde de heerschende onzekerheid verhoogt en zelfs hier en daar verlamming uitwerkt, zoo is zij op zich zelve toch zoo kwaad niet, maar veeleer de openbaring van iets goeds, en wel van iets dat wij ook aan de oude liberale school verschuldigd zijn. De Heer Thorbecke gewaagt zelf van de ‘toenemende verschijnselen van zwakheid of dyskrasie,’ maar voegt er onmiddellijk bij, dat hij geneigd is die verschijnselen ‘eer aan ontwikkelingsziekte dan aan ontbinding toe te schrijven.’ En inderdaad: het liefste streven van de oude liberale partij is geweest het wakker schudden van slapenden en het opwekken van individueele veerkracht. Welnu, dit doel is bereikt, en de ontevredenheid, welke zich zoo dikwijls openbaart, ook dan wanneer het eigenlijk zeer onbeduidende grieven geldt, het ongeduldig dringen naar meer en beter, zij kunnen ten slotte ook getuigenis afleggen van het welslagen dezer pogingen. Voor de politieke ongevoeligheid van vroeger is teergevoeligheid in de plaats gekomen. Er is een jong geslacht opgestaan met zijne eigen politieke idealen, een geslacht dat mort en knort omdat het de maatschappij niet geheel overeenkomstig zijne wenschen vindt ingericht. De nieuwe idealen zijn wellicht weinig verheven, misschien zelfs hoogst gebrekkig - ik wil de eerste zijn om het aan te nemen - toch is het beter een gebrekkig dan geen ideaal. De tijden zijn lang voorbij toen de schrijver van de *Narede* in een open brief aan een lid der provinciale staten van Gelderland zich bitter beklaagde over de gedweeheid van staats- en raadsleden, die zoo vaak uit heuschheid of bescheidenheid te-

genover een machtigen gouverneur of invloedrijken burgemeester de politieke rechten prijs gaven, welke zij verplicht waren te handhaven. Onze hedendaagsche burgemeesters weten van die verandering mede te spreken en herdenken misschien niet zelden met zekere afgunst hunne zooveel gelukkiger voorgangers. Wij hebben de heuschheid met geweld teruggedrongen binnen de grenzen door het besef van mannelijke waardigheid aangewezen, en met spartaansche onverschilligheid de bescheidenheid over boord geworpen, zelfs zonder te laten blijken dat de opoffering ons moeite kostte. Zeker in die algemeene vrijmoedigheid, welke wij tegenwoordig in ons politieke leven waarnemen, ligt veel waaraan het aesthetisch gevoel zich ergeren kan, en onder de vruchten welke zij afwerpt, moeten de rotte niet het minst onze aandacht trekken; maar dit mag geen reden zijn om het oog te sluiten voor de goede hoedanigheden der jongere liberalen, hunne standvastigheid, hun zin voor het goede, hunne oprechtheid vooral.

Laten wij ons bij die troostvolle gedachte nederleggen. Hoofdzaak is dat zich eene toekomst openbare: brengt deze hare gebreken, zelfs groote gebreken mede, de tijd en het gezond verstand zullen het hunne doen. Maar in elk geval behoort de oudere school de jongere niet te veroordeelen, omdat zij in meerdere of mindere mate afwijkt van het spoor, eenmaal door haar zelve als het veiligste en beste voorgeteekend. Zoodoende toch zou zij de wet van haar eigen bestaan verloochenen, het gebod van haar zelve uitgegaan, om namelijk overal een zelfstandig individueel leven op te wekken. Immers zonder vrijheid om zich een eigen doel, een eigen ideaal te kiezen, bestaat dat zelfstandig leven niet.

Hoe ernstiger de jonge school naar dat eigen doel streeft en hoe strenger zij zich rekenschap zal willen geven van zijne ware beteekenis, hoe beter het zijn zal. Er zijn in haar midden mannen genoeg die dit weten en gevoelen, maar naast hen staan anderen, bij voorkeur banierdragers van eene uiterste richting, die door hun optreden niet zelden de vraag wettigen: of zij wel inderdaad weten welk doel de jongere school eigenlijk te bereiken heeft? Het te licht tellen van eigen taak en als gevolg daarvan eene ongemotiveerde tevredenheid over eigen werken, is misschien een van de grootste gevaren welke nu ook die jongere school bedreigt. Tot heden - en het lag eenigszins in den aard der zaken - was zij zuiver negatief, ter-

wijl toch hare bestemming is bij uitstek positief te worden. Immers hare voornaamste en beste grief tegen de oudere school ligt juist in het negatief karakter van deze. Aan eene oorlogzuchtige stemming ontbreekt het bij de banierdragers waarlijk niet, maar, naar mijne opvatting althans, werd tot nog toe wel wat al te groote waarde aan de krijgsmuziek toegekend. Men heeft zich veel meer laten gelegen liggen aan trommel en trompet, dan aan eene degelijke wapenrusting, en toch daarop komt het aan. Misschien staat dit euvel juist in verband met die onbestemdheid van eigen streven, waarop ik zoo even wees. Van waar anders die bonte verscheidenheid, welke men in de oppositie van de jonge liberale school, schrijvende en sprekende, zoo dikwijls kan opmerken? Allerlei wordt omgehaald, en niet zelden hoort men met evenveel vuur strijden voor de grootste beginselen van staatsrecht als voor de onbeduidendste veranderingen, veranderingen welke een politiek hoofd geen tien minuten moesten bezighouden. Dergelijke oppositie herinnert vaak aan menschen, die tijdens een brand het hoofd verliezen, en zich in de vlammen werpende om het kostbaarste te redden, met het onbeduidendste komen aandragen. En zelfs de grootste beginselen voor welke nu *con amore* en bij voorkeur gestreden wordt, beginselen aan welker wezenlijke beteekenis niemand twijfelen zal, zijn het wel altijd die, welke nu juist bij ons op den voorgrond behoorden te staan? Geldt die opmerking zelfs niet tot op zekere hoogte van den warmen strijd voor groote en algemeene uitbreiding van het kiesrecht? Ik laat het wenschelijke of niet wenschelijke van dergelijke uitbreiding nu geheel in het midden, en onderzoek niet of althans bij velen het ongeduldig ijveren niet voortspruit uit die vulgaire opvatting van het wezen der staatsrechten, waartegen Thorbecke zijn leven lang en ook nu weder in zijne *Narede* met kracht en klem gestreden heeft. Maar ook aangenomen het hoogst wenschelijke van den aangeprezen maatregel, wat kan hij bijdragen tot het wegnemen der kwalen waaronder wij gebukt gaan? Wat ons kwelt is het besef van zeker onvermogen, der regeerende partijen eigen, om juist datgene tot stand te brengen waaraan onze maatschappij het dringendst behoefte gevoelt. Wordt dit onvermogen, ik zeg niet genezen, doch ook maar eenigszins getemperd door eene uitbreiding van het kiezerspersoneel? Dat men in dagen van rijkdom en weelde, bij het innig besef van eigen kracht, expansief wordt en gaarne bij anderen en minderen

een vermogen onderstelt, dat men weet zelf volkomen te bezitten, niets is natuurlijker. Maar onze kwaal is eene geheel andere: wij lijden aan bloedarmoede en twijfelen aan ons eigen politiek vermogen. Kan dat oogenblik nu bij uitstek geschikt heeten om eene taak, ons zelve te zwaar, over te dragen aan handen, toch zeker niet sterker dan de onze? Nog eens de maatregel mag voortreffelijk zijn, maar het geneesmiddel, dat wij vóór alles zoeken, is ze niet.

Mag ik ten slotte, nu toch dit onderwerp is aangeroerd, op een ander verschijnsel wijzen, dat ik bij de uiterste richting der jonge liberale school meen op te merken, en dat mij althans niet minder bedenkelijk voorkomt dan die onbestemdheid, waarop zoo even werd gedoeld? Mij dunkt dat zij gedreven wordt door eene zucht naar valsche oorspronkelijkheid; zij wil - en dat is haar goed recht - zich zelve zijn, maar meent dit te wezen door iets gemaniëreerds, door zekere affectatie, al is het dan ook maar affectatie van ruwheid. Van verre gezien - want wie de Heeren van aangezicht tot aangezicht kent weet beter - denken wij onwillekeurig aan een club, aan menschen van één formaat, die, zoo zij al geen uniform dragen, dan toch zeker met paletots en hoeden van een zelfde snede zijn toegerust. 's Is alsof men een parodie wil leveren van het bekende woord: ‘in isolement ligt mijne kracht.’ De Heer Groen van Prinsterer heeft, dus sprekende, volkomen gelijk, omdat hij inderdaad een geheel bijzonder beginsel vertegenwoordigt; maar wij liberalen verkeeren in geheel andere omstandigheden. Het liberalisme is niet van gisteren of van eenige jaren geleden, en zoo min de nieuwe school als de oude kan het zich dus als een monopolie toeëigenen.

Het *Noorden* heeft onlangs in drie artikelen, met groot talent geschreven, eene critiek geleverd van dezelfde *Narede*, welke mij hier in de laatste plaats bezig hield, eene critiek, welke strekken moest om ten slotte aan te wijzen: dat er tusschen de eischen van de liberale partij en het Thorbeckianisme eene kloof ligt. Ik laat die conclusie voor hetgeen zij is, maar wil alleen dit opmerken, dat wanneer eenmaal de naam van den Heer Thorbecke aan dien van de liberale partij verbonden werd, dit een natuurlijk gevolg is geweest van het universeel karakter, dien staatsman eigen. De Heer Thorbecke heeft op een gegeven oogenblik als het ware de aspiratiën van de liberale partij in al hare schakeeringen in zijn persoon

vereenigd en zich als haar levend orgaan opgeworpen. In de algemeene behoefte die hij kwam bevredigen, lag de oorzaak van de algemeene ondersteuning die hij vond, en in die ondersteuning zijne kracht. Is het nu anders geworden, en heeft de tijd gescheiden wat vroeger vereenigd was? Volgens uwe uitspraak ja! 't Zij zoo; maar dan staat, dunkt mij, dit vast, dat de liberale partij op dit oogenblik een waarachtig orgaan mist. Wilt gij het worden? Voortreffelijk, maar weet dan dat om het te zijn vereeniging en niet scheiding de leus moet wezen; dat nu als vroeger alle liberale aspiratiën in den lande levende, zich in u moeten terugvinden. Zware taak, zoo diep in het volksleven door te dringen als noodig is, om alle nooden en behoeften van het liberalisme te leeren kennen; en dubbel zware taak om ze te bevredigen. Inderdaad. Maar hij die gelooven mocht, dat de taak, voor welke zoolang reeds naar den geschikten werkman wordt uitgezien, eene niet zware is; wie gelooven mocht dat men hier met zeker *savoir faire* volstaan kan; wie niet overtuigd mocht zijn, dat men alleen door kolossalen arbeid en groote intellectueele inspanning in waarheid rijp kan worden voor hetgeen thans van het regeeringsorgaan der liberale partij gevorderd wordt, hij heeft nooit het minste begrip gehad van de kwalen waaraan ons Nederland in de laatste jaren lijdt.

De duitsche schoolmeester heeft den Franschman geslagen. Dit woord is niet alleen een spreekwoord geworden, maar de diepe zin daarin opgesloten, eene soort van volksovertuiging in Europa. Als das intellectueele kracht zelfs de physieke overmacht van een volk bepaalt, dan zal zij ook wel het vermogen of onvermogen van het staatsgezag bepalen. In zwakheid van intellectueele krachten ligt onze ziekte; alleen uit versterking van die krachten kan het geneesmiddel voortkomen.

Leiden, October 1870.

J.T. BUYS.

Palembangsche schetsen.

I.
De heilige berg.

> Mein Herz ist im Hochland, mein Herz ist nicht hier;
> Mein Herz ist im Hochland und jaget das Thier,
> Und jaget das Wildthier und folget dem Reh,
> Mein Herz ist im Hochland, wohin ich auch geh'!

Helder branden onze fakkels. Op het gebladerte rondom ons werpen zij een rooden, fantastischen gloed. Maar buiten den kring van hun licht is het woud gehuld in duisternis; nauw wordt zij hier en daar door het maanlicht, waar het door het bladgewelf heensluipt, of door den phosphorglans der kleine, rossige zwammen, of omgevallen en vermolmde stronken, verdrongen. Behoedzaam gaan wij voort, en van de nachtelijke schimmen, die talloos voorbijglijden, wenden wij telkens naar de richting het oog, vanwaar een ongewone klank door het insectenchoor heenbreekt. - Is die schelle gil van een tijger? - Neen, tweemaal hoorden wij gillen, kort na elkander; het was dus een hert. - Waar hoort gij die doordringend klagende stem? Een steile helling doet het antwoord verstommen. Ons vastklemmend aan struweelen en struiken, glijden wij af in een diep ravijn. Hier, in de diepte, valt het volle maanlicht op een schuimenden bergstroom, welke - de fiere, met ernstig gebaar zich vooroverbuigende stammen trotseerend - als razend over de rotsblokken heenstort. In de schaduw der overhangende takken schieten, over het schuimend water, blauwe, soms purperkleurige vonken: des nachts tooit het phosphorisch licht der insecten den bergstroom als met fonkelend gesteente. Bewonderend blijven wij staan. - Maar wat gejuich uit de verte!

Het moet onze voorhoede zijn: zij heeft Apoor bereikt, het eind van den tocht is nabij! Fluks klauteren wij den oeverkant op en snellen op goed geluk voort. Slechts weinige schreden, en achter ons ligt het duistere, onherbergzame woud - vóór ons, in het schijnsel der maan, eene opene en bewoonde vlakte, van welke als de welkomstgroet oprijst: slamat! Wat drukte! Bij de knetterende bamboevuren, die, hier en ginds ontstoken, soms als een pistoolschot knallen, zien wij ons eensklaps te midden van lachende troniën overgeplaatst. Van alle kanten snellen lieden toe, die met luid misbaar hun fakkels zwaaien. Het luid geroep van half ontbloote mannen, het gejank der steiloorige jakhalzen, de schrille kreten der gerimpelde best, het geschrei van moedernaakte kinderen, die, zich achter den sarong van hun vader verschuilend, met de vingers in den wijdgeopenden mond, vol verbazing naar de vreemde gasten staren, en niet het minst het verwoed gekraai van de kemphanen, die aan den voet der kalappa-boomen, of, te halver hoogte der woning, aan een der hoekstijlen, op een kruk zijn vastgebonden - die elkander kruisende stemmen doen ons hooren en zien schier vergaan. Doch welhaast keert de kalmte terug, die in Indië zoo zelden verstoord wordt; er komt orde in het bonte gewoel, en uit de groep om ons heen nadert ons de oude Tjermin, de nestor van Apoor. Steunende op een langen, met koperen knop versierden rotan-staf, strompelt hij met moeite voort. Het dorre lichaam is trouwens schier in tweeën geknakt en levenszat schijnt zich het grijze hoofd ter ruste te neigen. Maar de frischroode kleur, die, terwijl hij zich opricht, het gerimpeld gelaat hier en daar nog vertoont; de vonk van levenslust, die in het half gesloten oog nog gloort, en vooral die kalme en gelukkige stemming, waarvan zijne trekken getuigen - zij wijzen op een nog krachtige grijsheid, waarmede een welbesteed leven gekroond wordt.

Wij volgen den ouden Tjermin naar het midden van den kring, welke door het meerendeel der eenvoudige huisjes gevormd wordt. Hier, op een bamboezen rustbank, door een dak op stijlen beschut, zijn, als een kleine huldegift, de vruchten van de talang uitgestald. Rondom de groote, koperen schaal, welke met pas ontbolsterde rijst is gevuld, liggen, behalve de gewone specerijen en vruchten, pisangtrossen en doekoe's, eenige pakjes van het kostbaarst product dezer streken, dat in geur en smaak maar weinig behoeft onder te doen voor den

wijdbekenden tabak van de Ranou. Onuitputtelijk is onze leidsman in den lof van het door hem en de zijnen geteelde gewas, en zonder ophouden lachend en snappend, trekt hij ons als van dit plekje voort naar het verleidelijk vlammende vuur, op eenige schreden van daar. Wat genot, na de vermoeiende reis zich uit te strekken bij het gezellige wachtvuur! wanneer van al de doorgestane kleine ellende slechts een gevoel van voldoening is overgebleven, - wanneer de warmte van het bloed zich allengs aan uwe stemming mededeelt, en gij, den teugel schietend aan uwe verbeelding - die, snaak als zij is, welhaast met alle herinneringen, zelfs de heiligste, solt - onmerkbaar van uwe omgeving wordt overgevoerd naar tooneelen van het verleden of die u morgen en later nog wachten; - wanneer voor altoos verdwenen gestalten als uit de dooden verrijzen, wier stemmen gij, starend op hunne dierbare trekken, weêr hoort; met welke gij, beurtelings lachend en schreiend, weder spreekt als te voren, tot een oogenblik van bezinning u de verbazing uwer omgeving doet opmerken en gij, half beschaamd, het vroeger gesprek weder opvat.

- En die gekleurde meren? vraag ik den ouden Tjermin, nadat ik mijn oog had doen gaan van de bamboezen, op palen rustende huisjes - welke de heldervlammende bamboe met Bengaalsch vuur overgoot - op de hier en ginds verspreide groepen van vruchtboomen, en van deze op het watervlak van de Apoor (naar welke het gehuchtje genoemd is), den duisteren zoom van het woud en den stralenden hemel daarboven; - nadat het gezicht der nog jonge kalappa's, binnen den kring van het dorp, mij te binnen gebracht had, dat slechts acht jaar geleden die huisjes gebouwd en, ouder gewoonte, te gelijk die palmen geplant waren; dat weleer het dorp, dat toen, even als nu, den naam van Apoor droeg, op gindschen steilen oeverkant verrees, en toen een grooter aantal houten huizen telde, dan men er heden schamele hutten vindt; - maar dat op een dier onzalige dagen, waaraan de geschiedenis dezer oorden zoo rijk is, een condottiere van het Indische leger, bij gelegenheid van eenen dier strooptochten, waartoe de Palembangsche bevolking keer op keer een voorwendsel geeft, het dorp met al zijne rijstschuren in den asch leggen deed en, als ware die straf niet genoeg, zelfs geen vruchtboom liet staan - en dat alles, wijl de oude Tjermin, die, bevreesd als hij was, voor onze soldaten de vlucht had genomen, niet aanstonds

op het bevel van den held (gesproten uit den mest der ka serne!) voor dezen verschenen en naar zijne woonplaats teruggekeerd was; om kort te gaan, nadat ik mij met den genius van dit plekje weder vertrouwd had gemaakt, hervatte ik vragend het gesprek met Tjermin. Den gekromden rug naar het vuurtje gekeerd, waar hij zich op zijne hurken had nedergezet, en terwijl hij behagelijk de vingerknokkels deed kraken, liet de oude het nauw hoorbaar geprevel, waarmede hij, terwijl ik mijne oogen den kost had gegeven, genoegelijk, als een spinnende kat, en onophoudelijk voortgegaan was, voor een oogenbik varen.

- Laat mij eerst, zeide hij, uwe vorige vragen beantwoorden. Al die lieden om ons heen, bijkans heel de bevolking van Apoor, zijn mijne kinderen, klein- en achterkleinkinderen. Van de eersten leven er nog zestien: de dooden tel ik niet. Genoeg, drie mijner zonen zijn door tijgers verscheurd....

Hier zweeg de oude; maar nadat hij een wijl op de talrijke groep om ons wachtvuur gestaard had - een groep van bijkans naakte en gebronsde gestalten, welke, neêrgehurkt op den grond of half op een omgekapten boomstam liggend, aan jonge loten gelijk, malkander als omstrengeld hielden (een zeer gewone houding, zelfs van volwassen knapen) - vervolgde hij, schalks lachend:

- Die afgeleefde grijsaard dáár, is de jongste mijner negen broeders. Zijn haar is wit en het merg is in zijne beenen opgedroogd - en toch is het de jongste!

- Ja, lispelt deze, met nauw verstaanbare stem; maar Tjermin heeft ook geen zout gegeten - zoo lang hij leeft, heeft hij geen zout gegeten, van daar dat hij zoo jeugdig is. (En al de omstanders knikken toestemmend.) Toen ik voor een jaar of vier weder trouwde.....

- Wat, versta ik u wel, toen gij voor een jaar of vier weder trouwdet? En met verbazing staar ik op het diepgeplooide vel (veel anders is van den grijsaard niet overgebleven), dat als neêrhangt bij den langen staf, waaraan de lange en vermagerde vingers zich vastklemmen. - Toen gij voor een jaar of vier trouwdet! En lachend bedenk ik, dat die zelfde oude mij onlangs met deernis vervuld heeft, toen hij den lieven, langen dag, zonder een lid te verroeren, in de schrale lommer van een klapperboom zat, met de roode, ingezonken oogen strak

voor zich heen starend, als hijgde hij naar de rust van 't graf... - Toen gij dezer dagen trouwdet!

Maar niemand schijnt mijne verbazing te vatten. En op een wenk van Tjermin, roept een der knapen de gelukkige gade en..... moeder! De jonge, frissche vrouw leidt aan de hand een op het oog gezonden knaap.

- Ziedaar mijn jongste zoon, zegt de jongste broeder van Tjermin, en de ingevallen mond plooit zich tot een schier behaagziek lachje.

Wat ons bij den eersten aanblik kwetst, is blijkbaar een gewoon verschijnsel in de Palembangsche samenleving. Terwijl de inlander met het ééne been reeds in 't graf staat, is hij, als met religieusen zin, nog bedacht op het voorschrift: Vermeerdert u! - En wel beschouwd, waarom ook niet? - Il en a les moyens! De welvoegelijkheid verbiedt mij alles te zeggen. Genoeg, de grijsheid verbindt hier, tot ongerief van de jeugd, de kennis met het vermogen. De frissche en gezonde berglucht, de sobere levenswijs, het kalme, onbewogen leven, de rust van hoofd en hart... maar ge schenkt mij een beschouwing, die zoo voor de hand ligt. Aan de idylle van het leven te Apoor hapert echter iets. Onder Tjermin's veelbelovend kroost is een jonge man, die, zooals de oude het hoofd schuddend meêdeelt, geen meisje kan krijgen, wijl hij voor eenige dagen bijna al wat hij had, vijftien honderd gulden of daaromtrent, bij het hanenvechten heeft verdobbeld. Maar het jonge mensch schijnt niet bijster bezorgd: de schouders ophalend, laat hij den oude maar voortpraten.

Na ons de leden van zijn stam, één voor één, te hebben voorgesteld, laat Tjermin een aantal steentjes en wat rotan halen, om, op de gewone wijze der inlanders, den berg dien wij morgen zullen beklimmen, bevattelijk voor te stellen. Ons plan is geen ander, dan een der merkwaardigste en hevigst werkende vulkanen in de Palembangsche Bovenlanden, den Heiligen Berg Kaaba, zooals de inlander zegt, van nabij te beschouwen. In plaats der mededeeling van Tjermin, moge hier voorloopig een korte opmerking volgen.

Gelijk het grootste gedeelte van het Palembangsche gebied, is de Kaaba slechts bij name bekend. Tot nog toe is hij naar mijn beste weten door geen Europeaan bestegen. Hetgeen men in geschriften over dezen berg opgeteekend vindt, is dan ook zoo luttel, dat het hier veilig kan worden medegedeeld, zonder te

veel van het geduld van den lezer te vergen. Junghuhn, die het zuidelijk gedeelte van Sumatra nooit betrad, maar het kustgebergte van dit eiland, op een reis naar Padang, op het schip de Boabab in 't voorbijvaren opnam, vermeldt den Kaaba met een enkel woord. Denkelijk althans bedoelt hij dezen berg, waar hij, in zijn overzicht der topographie van Sumatra, de inleiding op het werk ‘die Battaländer’, het navolgende zegt:

‘Der nächste Pik, der sich seit dem Dempo wieder erhebt, etwa in der Breite von Benkulen, oder doch nur wenige Minuten nördlicher (3^0 38′ südl. Br.) ist ein sehr stumpfer, äusserst sanft geneigter, oben abgestutzter Kegel, der tief im Innern zu liegen scheint, und dessen Namen ich nicht erfahren konnte.’

Ook de Heer de Sturler noemt in zijne ‘Bijdrage tot de kennis van het Palembangsche gebied’ den Kaaba slechts in 't voorbijgaan, en in het ‘Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch Indië’ leest men deze woorden:

‘*Kaba*, vuurspuwende berg op Sumatra, residentie Palembang, gelegen in de districten Klingi en Bliti, 50 palen van Palembang en grenzende aan Redjang. Hij is 1,800 voet hoog. In November 1834 heeft hij, bij een vreeselijke uitbarsting, groote schade veroorzaakt.’

Te nauwernood zijn dus de ligging en de hoogte van den Kaaba bekend, en deze slechts zeer onnauwkeurig. Want stelt men met Junghuhn de hoogte van het Redjangsche gebergte op 3,000 voet of daaromtrent, dan kan de vulkaan Kaaba, die er ver boven uitsteekt, naar gissing niet veel lager dan 4000 of 5000 voet zijn. Waarop overigens de opgave rust, dat hij op 50 paal afstands van Palembang zou liggen, wordt niet medegedeeld. Ontwijfelbaar, zoo komt het mij voor, is de afstand veel grooter. Langs den grooten weg, van de hoofdplaats tot aan het slechts een dagreis van den Kaaba verwijderde Kepahiang, is de afstand het dubbel. En van Keboer, waar de controleur der Moesi Oeloe, sedert eenige jaren geleden het établissement te Moeara Bliti bij een opstand in den brand is gestoken, tijdelijk met der woon is gevestigd - van Keboer legt men tot Apoor, aan den oostelijken voet van den berg, omstreeks 25 palen af. Ten slotte merk ik in 't voorbijgaan, in het overigens met zooveel zorg bewerkte Statistisch Woordenboek nog een feil op, deze namelijk: dat er geene districten Klingi en Bliti bestaan; maar de gebergten, waarop de riviertjes Klingi en Bliti ont-

springen, de Oeloe Klingi en de Oeloe Bliti, behooren tot het district Moesi Oeloe. Deze bergruggen vormen een dal, dat aan het westelijk uiteinde, waar zij elkander als 't ware de hand reiken, door den Kaaba afgesloten wordt. Als een sombere wachter verrijst deze aan den ingang der vallei, gelijk de Merapi aan het einde der Singkaravlakte, en de Dempo waar het plateau der Pasemah ophoudt. Dit, voor zoover de ligging betreft.

De geschiedenis van den Kaaba ligt geheel in het duister. Behalve de door het Statistisch Woordenboek vermelde verwoesting, vindt men geene feiten opgeteekend, en daar het geheugen van den inlander kort is, loopt men gevaar dat zij met een sluier bedekt blijft, totdat de natuuronderzoeker, die te eeniger tijd... maar wie zal ons zeggen wanneer eindelijk de schijn, dat ons koloniaal territoir voor ons landje te groot is, door het feit zal worden vervangen, dat de publieke belangstelling, zich niet meer uitsluitend tot Java bepalend, ook op de exploitatie van zuidelijk Sumatra zal aandringen? - Ten dienste van een later geologisch onderzoek, moge een en ander hier volgen, dat mij, rondom den Kaaba, door de bevolking verhaald is. Die berichten zijn schraal, en op de volkomen juistheid der jaartallen kan men geen staat maken. De inlander, het is bekend genoeg, telt niet bij jaren, en alleen door een aantal personen, kort vóór of na eene katastrophe geboren, vergelijkend bij elkander te plaatsen, en uit hunnen leeftijd, voor zoover zich die bij gissing liet opmaken, tot den datum der gebeurtenis zelve te besluiten, is het mij wellicht gelukt grove feilen in de tijdsbepaling te vermijden.

Omstreeks vijf en twintig jaar geleden is de landstreek, ten Oosten van den Kaaba gelegen, het tooneel geweest eener omkeering, zóó vreesselijk in hare gevolgen, dat zij de heugenis van alle voorafgegane rampen bij de bevolking uitgewischt heeft.

Vóór drie jaren reeds was een der op den Kaaba ontspringende beken of stroomen, de Ajer Lang, zonder dat zich dit had laten voorspellen, plotseling opgedroogd. Eene aardbeving, die hier den bodem verschoof, ginds weder een rotsgevaarte deed instorten, had niet ver van haren oorsprong een ondoordringbaren dam over hare bedding geworpen; het water, als door een hoogen muur in zijnen loop gestremd, kon dientengevolge geen uitweg meer vinden, en deed van lieverlede in het na-

bijgelegen dal een meer ontstaan. De schade, welke in de dorpen aan de oevers van de Lang het gemis van den gewonen toevoer van water te weeg had gebracht, was hersteld en vergeten, en bij de kinderlijk onbezorgde lieden, die deze oorden bewonen, zelfs de vrees voor een onheil geweken - toen hun eensklaps de schrik om het hart sloeg. Ditmaal was het in den hollen nacht. Opgeschrikt uit den slaap, door de hevige schokken van den dreunenden bodem, die, als het steigerend ros, door het gespierde been van den ruiter gekneld, onder hen trilde en beefde, vlogen zij ijlings naar buiten. Van den steilen, bijkans loodrechten wand, die bij het gehucht Kapala Tjoeroek eene hoogte van een- of tweehonderd voet heeft, en aan welken de bamboezen hutten als vogelnesten zich vastklemden, blikten zij neder in de duistere en ijzingwekkende diepte, door welke weleer de Lang haren loop nam; maar wie beschrijft hun ontzetting, toen zij, bij het felle licht van den bliksem, dáár in de diepte, die slechts weinige uren te voren een drogen, rotsigen bodem vertoonde, brullend en schuimend eene zee zagen koken, die, als wilde zij de bergen verzwelgen, in ijlende vaart uit den afgrond verrees. - Het meer was heengebroken door den muur en stortte, als met éénen sprong, zich in het bekken van Kapala Tjoeroek uit! - De ongelukkigen! nauw konden zij hunne oogen gelooven. Als in een vreeselijken droom, geslingerd tusschen twijfel en vrees, bleven zij strak voor zich heen staren, en ofschoon het gevaar met elk oogenblik klom, waren de meesten zelfs niet op redding bedacht. Geen hunner zou trouwens ontkomen. Zelfs de weinigen niet, welke, door den schrik niet verlamd, de berghelling opvlogen. De sneller en sneller stijgende vloed achterhaalde ze allen. - Meer dan honderdtwintig menschen kwamen bij die ramp om het leven. Ook de vrouw van Tjermin schoot er het leven bij in. Een aantal dorpen werden geheel of ten deele vernield. Behalve het genoemde Kapala Tjoeroek aan de Lang, de volgende plaatsen aan de Klingi (waarin de Lang zich ontlast): Oedjan Panas, Loeboe Talang, Ajer Apo, Loeboe Tandjoeng, Tabah, Njambikei en Goeroeng Agoeng. Na twee etmalen daalde de Lang tot het peil dat zij tegenwoordig in den regel bereikt. Als een bijzonderheid wordt eindelijk nog meêgedeeld, dat drie olifanten door den stroom werden medegesleept, en - wat de onderlinge verhouding der ingezetenen van naburige dorpen kenschetst - dat de jonge

meisjes, wier lijken, nog weinig of in 't geheel niet ontbonden, kort daarop aanspoelden, van de zware zilveren armbanden, waarmede de hadat ze vergunt zich te tooien zoolang zij nog maagd zijn, beroofd en vervolgens, den krokodillen ter prooi, meêdoogenloos aan den stroom werden overgelaten.

Wanneer ge, na de vermoeiende dagreis, op het plaatsje dat zoo even genoemd is, Kapala Tjoeroek, aan den aandrang gehoor geeft, om u in den stroom te verfrisschen, dan stuwen de golfjes u voort tot waar zij, bruischend en springend, u als voor een naderend gevaar willen waarschuwen. Terwijl gij u aan den oever vastklemt, valt uw oog op een Gothische poort, welker gewelven - als waren zij in den rotsmuur gebeiteld - door karyatiden worden gedragen. Voortgestuwd door de engte, die wellicht een vaâm of twee lang is, dringt de anders zoo rustige Lang er zich onstuimig doorheen, en stort, aan den uitgang gekomen, met donderend geraas in de diepte, ondanks zich-zelve u haar onstuimig verleden en de verwoesting die zij weleer aangericht heeft, weêr voor den geest brengend.

- Ruim een jaar geleden moet de Kaaba op nieuw teekenen van leven hebben gegeven. De beken, die in de Klingi uitwateren, droogden toen op en vulden zich met asch. Vóór zes maanden heeft zich dat verschijnsel herhaald; alle visch was toen in de Klingi, wellicht door zwavelzouten, vergeven. Sedert acht maanden of daaromtrent echter is de uit de Kaaba opstijgende rookwolk, die men van verre kan zien, niet meer zoo zwaar en zoo duister als die, welke in de drie voorafgaande jaren voortdurend opsteeg.

Ziedaar het weinige dat de inlander, vóór mijne komst te Apoor, mij had medegedeeld. En zelfs de oude Tjermin, aan wien mij ieder, voor alles wat den Kaaba betrof, had verwezen, voegde er slechts weinig aan toe. De enkele malen uitgezonderd, dat hij naar het graf, de kramat, zijner ouders gegaan was om dit te bestrooien met bloemen, of dat hij, wanneer ongedierte zijne velden vernielde, wat zwavel uit den krater gehaald had, om het gewas daarmeê te berooken, had hij den vuurberg slechts zelden beklommen. En denkelijk dan alleen, wanneer een geweldige ramp hem in het hart had gegrepen (zooals de daareven vermelde, waarbij zijne vrouw het leven verloor), hadden zijne gedachten zich bezig gehouden met hetgeen er toch in die onzalige werkplaats daarboven mocht omgaan. De Kaaba is voor deze eenvoudige lieden de verheven

zetel der Déwa's: heilige grond, dien men het best doet niet te betreden - laat staan nieuwsgierig op te nemen - zoolang het ongeluk u nog een andere uitkomst heeft overgelaten, dan op de kruin van den vuurberg de hulp van den berggeest af te smeeken. Het was mij, verhaalde een dorpshoofd, toen na den dood mijner ouders het ongeluk van alle zijden mij knelde, alsof ik, ‘meer droomend dan wakend’, door een onzichtbare macht naar den Kaaba geleid werd. En nadat ik aan den rand van den krater mijn offer aan den berggeest gebracht en hem mijn verleden en mijn tegenwoordigen toestand opengelegd had, vielen vermoeid van het klagen mijne oogen dicht. Hoelang dit geduurd hebben mag, weet ik niet, maar ik sluimerde nog toen een dwerg mij een spiegel ter hand stelde en ik, hoog boven mijn hoofd, een zwarten arend in snelle vlucht en wijde kringen zag rondzweven. Dit was het teeken, zooals de oude lieden te Apoor mij zeiden, dat de berggeest mijn bede verhoord had. - Om kort te gaan, want over het volksgeloof zal elders worden gesproken, de bergen zijn voor den inlander een plaats des gebeds; hij vereert ze met een vereering die van verre staat; onderzoek en analyse zijn aan zijn beschavingstoestand vreemd.

Geen wonder dat Tjermin, den teugel mijner vragen welhaast moede, zijn verbeelding liet voorthollen. Wat zonderling brouwsel van hetgeen hem door den een of anderen hadji was medegedeeld, en de traditiën van zijn stam! - Langs de oevers der gekleurde meren, der telaga's, dolend (zoo besloot hij zijn visioen), zult gij, waar de kokende vloeistof luide borrelt en sist, het klaaggeschrei hooren dergenen, die, met hunne slechte daden beladen, op den overtocht naar het volgende leven, gezonken zijn in de kokende diepte, waar zij tot het einde der dagen zullen worden gefolterd. - ‘Maar’, viel ik hem in de rede, ‘zeg mij eens, hebt gij de Déwa's gezien, welke gij, naar uwe voorstelling van zoo even te oordeelen, vrij intiem schijnt te kennen?’ (en voor hem, die er eenig belang in mocht stellen, mogen hunne namen hier volgen; Pangéran of Radhen Mas, P. Boenang, P. Sapoe Djeegat, P. Tjili, P. Kali Sapoe, P. Kali Djeegat; voorts: Toean Malim Beegoes, T. Sama Galoeng, T. Sama Boekei, T. Ramboet Pandjang, T. Boeroeng Djaoe en T. Mi Sakti). - ‘Hebt gij deze walia's met eigen oogen aanschouwd?’ - ‘Ja,’ fluisterde hij, met geheimzinnig gebaar het hoofd naar mij toewendend, alsof de eenvoudige zie-

len, die, rondom ons in eerbiedige houding op hunne hurken gezeten, bij het lange gesprek allengs de oogen hadden gesloten, voor die openbaring niet rijp waren - ‘ja, zij heugen mij nog van den tijd, toen ik vóór mijn komst op deze aarde, als huns gelijke met hen leefde.’

Bij dien Platonischen inval wenschte ik den oude wel te rusten. Doch mijne schreden naar een rijstschuurtje richtend, dat, nabij het water gelegen, om zijne frissche ligging en netheid, tot nachtverblijf voor mij was bestemd, bespeurde ik dat te Apoor: c'est l'homme qui propose, mais Tjermin qui dispose! Het scheen zijne meening te zijn, dat ik alleen in zijne woning, de grootste van het gehuchtje, mijn intrek mocht nemen, zoodat hij-zelf bij een ander ingetrokken was, en er mijn reisgoed had doen overbrengen. De hadat en vooral het late uur dwongen mij wel, met die schikking genoegen te nemen. De goede ziel had trouwens geen moeite gespaard, om mijn nachtverblijf zoo luisterrijk mogelijk in te richten. Rondom het niet zeer ruime slaapvertrek hingen bonte kleeden - herinner ik mij wel, groote lichtblauwe bloemen op een helrooden grond - en boven mijn veldbed was, bij wijze van een baldaquin, een met goud doorweven kleedje gespannen. Dus, volgens Maleische begrippen, geen gebrek aan luister en praal; maar ongelukkigerwijze werd er ééne eigenschap, waarop wij Hollanders, althans in ons huisraad, zeer hoogen prijs stellen, ten eenenmale gemist: men bleef die fraaiigheden onwillekeurig *op grooten afstand* bewonderen en schuwde voor alles er mede in aanraking te komen. IJdele voorzorg trouwens! want, in mijn veldbed stappend, zag ik mij te midden van een gezelschap verplaatst, dat - hoe belangwekkend ook voor den entomoloog - bij ons leeken in 't geheel geen goede reputatie geniet. Was dit het eenige slechts, wat den reiziger in Sumatra's binnenland kwelt! maar te nauwer nood lag ik, of het luide blazen en snuiven van buffels, die onder de woning gestald waren, schrikte mij op. Men weet, dat de ruimte onder de huizen, die een voet of vier boven den grond op palen gebouwd zijn, hier en elders op Sumatra als stalling gebruikt wordt. Men leeft, ten minste men slaapt er boven een mestvaalt, en is het waar, wat de begaafde schilder en schrijver Eugène Tromentin in zijn ‘Une année dans le Sahel’ of le Sahara zegt: dat elk land niet alleen zijne kleuren, maar ook zijne eigen geuren heeft, waaraan men het, jaren daarna, zich weder herinnert, dan moet

een rookende gierput den oud-Sumatraan, die in het vaderland teruggekeerd is, weder in het gebalsemd Eden van Insulinde verplaatsen!

Het zij mij vergund nog een enkel woord over het reizen op Sumatra te zeggen. Volgt men den grooten weg, of wat in het Palembangsche dien naam draagt, te weten een pad waarop geen rijtuig gebruikt worden kan, en dat een twaalf voet breed is, dan treft men in den regel na elke étappe een passantenhuis aan. Zulk een armzalig bamboezen krot, waarin men te nauwer nood tegen den regen beschut is, schijnt geen andere bestemming te hebben, dan den ongelukkige, die er zijn nachtverblijf zoekt, droefgeestig te stemmen. Van het noodigste huisraad geen spoor; gewoonlijk vindt men er niets hoegenaamd, zoodat de reiziger, wanneer hij na het lange traject soms uitgeput aankomt, zelfs geen stoel heeft, om zich op neder te zetten. Er blijft hem geen andere keus dan, in een hoek van het kale vertrek, zich op den vloer neder te werpen en in het opwekkend gezelschap van zijne manden en koffers, of, in de meeste gevallen, ter prooi aan Egypte's zevende plaag, in den stille zijn lot te beschreien. - Wat verschil met de pasanggrahans op Java!

Nauw verguldde het zonlicht de hoogste kruinen des wouds, of na een verfrisschend bad in de Apoor, die, in de schaduw van een met de zwarte nesten van bijen behangen en hoogen beneekat, hier zoo klaar als kristal uit de rots welt, verlieten wij de gastvrije talang. De vulkaan, die, voor het oog verborgen, westelijk van dit plaatsje ligt, is van deze zijde niet te beklimmen. Ten einde den, vermoedelijk ten gevolge eener aardstorting ontstanen, bijkans loodrechten wand aan dezen kant te vermijden, moesten wij eerst in zuidelijke richting door de wildernis heendringen, om na een langen, weinig klimmenden omweg, van den zuidwestelijken voet met den eigenlijken bergtocht een aanvang te maken. Weldra hadden wij de sombergrijze arengboomen, de doerians en pisangs, en welke vruchtboomen Tjermin nog meer in den omtrek van zijne woonplaats geplant heeft, en den weidegrond daaromheen, op welken de karbouwen reeds graasden, weder achter den rug en bevonden wij ons aan den zoom van het woud. Onwillekeurig keerden wij ons om. Eer wij ons in de duisternis waagden, moesten wij voor 't laatst op het vriendelijk dal een afscheidsblik werpen. Reeds schitterde het goud van den dag tusschen het don-

ker gebladerte, waarin de vallei Apoor als in een wieg besloten ligt; tallooze waterplanten drongen als in dichte groepen uit het omringende woud, om hare fluweelen en hartvormige bladeren te spiegelen in het doorzichtige water, en door een zuchtje heen en weder gedreven, kringelde hier en daar uit een woning de rook naar den blauwen hemel omhoog; - maar ginds spoedt zwemmend zich een slang over het watervlak voort, en wat beduidt het somber gebaar, waarmede die door den bliksem getroffen en alleen staande boomstam, als met tragisch pathos, zijn zwart-verkoolde bladerlooze takken naar den vuurberg richt? - Dreigt ons daarboven een onheil? - Lachend over die opwelling van vrees, zijn wij nauw gereed onzen weg te vervolgen, of daar komt met haastigen tred de oude Tjermin op ons af. - In het belang van den tocht, dien wij voorhebben, wilde hij, met zijne dorpsgenooten vereenigd, dien avond een offermaal houden; maar ernstig drong hij er met bezorgde blikken op aan, dat wij, althans aan het einde onzer eerste étappe, toch onze geweren mochten achterlaten, en, daar hij zag dat ik hiertoe niet kon besluiten, dat er althans in den krater geen geweerschot zou vallen. Gerustgesteld keert de oude terug naar zijne gezellige woning; maar wij treden met gespannen verwachting de wildernis binnen.

> Heraus in eure Schatten, rege Wipfel
> Des alten, heil'gen, dichtbelaubten Haines,
> Wie in der Göttin stilles Heiligthum,
> Tret' ich noch jetzt mit schauderndem Gefühl,
> Als wenn ich sie zum erstenmal beträte,
> Und es gewöhnt sich nicht mein Geist hierher.
> (‘Iphigenie auf Tauris’.)

Bij onze komst in het bosch, barst het gejoel der siamangs als van alle zijden los. Een bas of nu en dan een fijne diskant-stem gaat telkens praeludeerend voor, en, steeds crescendo, groeit zij welhaast tot een schetterend galmen aan, dat door het volle choor als met een luid refrein wordt voortgezet. Een angstig klagen, als van een mensch in nood, of van een luid gejammer, wisselt het eentonig gejoel, of, wanneer dit tegen tien of elf ure des morgens verstomd is, de plechtige stilte der wildernis af. Bij het hooren van dit onverklaarbaar geluid, grijpt u onwillekeurig een huivering aan. Geen wonder, dat

de bevolking deze wouden door geesten bewoond acht. Ook den inlander, voor wien zij, meer dan voor ons, ‘ein stilles Heiligthum’ zijn, vervullen zij met eerbiedige vrees.

Moet hij op eene terechtzitting, met den Koran boven het hoofd, den gebruikelijken eed doen, dan zal hij, met een lachend gezicht, woord voor woord den priester het formulier nazeggen. Blijkbaar heeft dit gebruik, zooals de Islam het voorschrijft, voor hem geene waarde. Maar is het u om waarheid te doen, breng hem dan, zooals de hadat het voorschrijft, naar een heilige plek in het woud; en roept hij hier als zijn getuigen de geesten des wouds of de schimmen zijner voorouders aan, dan lijdt zijn oprechtheid geen twijfel.

De zware slag van een boomstam, welke door ouderdom viel en een aantal kleinere stammen en heesters ter neêr wierp, en nu en dan het geluid van een specht, dat aan het geklop van een hamer doet denken: andere klanken, behalve de vroeger genoemde, vernamen wij niet. Het gillen of, bij het bespringen der prooi, het brullen der tijgers, het blazen en *balken* (want dit is het meest gewone geluid) dat de olifanten doen hooren, of de als een mokerslag klinkende stooten van den rhinoceros, dien men, schuw als hij is, slechts zelden in 't oog krijgt - men hoort ze zoowel overdag als des nachts, doch slechts zelden. Welluidende stemmen ontbreken in deze wouden geheel. Behalve den neushoornvogel, welks doordringend gekrijsch als door de lucht heenscheurt, een kirrende duif of een krijtende argusfazant, schijnen vogels deze oorden te schuwen. Hun gemis is trouwens niet groot. Want al zijn er lieden, die wel eens beweren, in Indië het slaan van den kwartel of het welluidend snikken van den nachtegaal te hebben gehoord - zoo schitterend als de tropische vogels uitgedost zijn, zoo kwellend zijn de meesten voor het gehoor. Inderdaad (en men verschoone de charge, die zich hier aan mij opdringt) wekt hun piepen en knorren, hun fluiten, dreunen en krassen, de gedachte aan een groote fabriek, waar men verzuimd heeft de machines te smeren. Ten eenenmaal ongelijk had hij niet, de Portugeesche vorst, die zich ernstig beklaagde, dat hij geen kleine correctie aan de schepping kon aanbrengen.

Bescheidener in onze wenschen, zouden wij op onzen tocht door het woud ons voorloopig tevreden gesteld hebben met een verbetering der paden, welke, door olifanten en rhinocerossen gebaand, ons op sommige plaatsen geheel in den

steek laten. Waar overigens de eerstgenoemde dieren, die in kudden en gewoonlijk twee of drie naast elkander door de wildernis heendringen, een opene ruimte hebben gebaand, is de zoo gevormde weg vrij wel begaanbaar en breed. Smal en diep daarentegen zijn de gangen, door rhinocerossen gegraven; langzaam, de een achter den ander, als voortschuivend, wroeten deze den grond voor zich op. Met dat al leveren ook de rhinocerospaden geen onoverkomelijke hinderpaal op, en wist men niet beter, dan zou men die elkander kruisende gangen op sommige plaatsen door menschen aangelegd wanen.

Den slanken Itool - een kleinzoon van den ouden Tjermin, dien deze ons als gids heeft medegegeven - tred voor tred volgend, treffen wij, op nog geen paal afstand van Apoor, een verlaten kleine ontginning of aanplanting (wat de inlander een ladang noemt) aan. De kleine, wel een twintig voet boven den grond op bamboezen rustende hutten of kooien, met hare grijsbruine omwanding van boomschors en de gele platte bedekking van bamboe, hebben nog weinig geleden. Zelfs heeft het den schijn, dat men ze kortelings opgericht heeft. Hier in deze streken, en in 't algemeen in Palembang, waar men, bij een uiterst schrale bevolking, goede gronden in overvloed vindt, worden de ladangs na een of twee jaren in den regel aan zich zelven overgelaten. Liever dan den grond nog langer te bebouwen, ontgint men weder maagdelijk terrein. Dit kan in streken, waar de bevolking zich opgehoopt heeft - en, zoowel op Sumatra als Java, was dit *eertijds* vooral op hooge plateau's het geval - na verloop van tijd niet anders dan geheele ontwouding veroorzaken. Vandaar dat men in de Pasemahvlakte, het hoogland van Singkarah (op het gebergte, dat het meer en de vlakte omsluit), het golvende, maar weinig geaccidenteerde terrein ten Oosten van den Kaaba gelegen, en zoo menig ander plateau op Sumatra, 't welk, begunstigd door de natuur, reeds in den vroegsten tijd tot eene nederzetting uitgelokt heeft, tegenwoordig slechts barre ilalang-savannahs, wanneer hier dit woord niet misplaatst is, en hier en daar een schrale acacia vindt. Is die kultuur hier thans ook tot stilstand gekomen, 't zij dat de bodem uitgeput is, 't zij dat epidemieën of oorlogen de bevolking naar elders verplaatst hebben, de beschreven steenen en beelden, de in puin verkeerde waterwerken, tempels en gangen, die bij voorkeur op deze vlakten worden gevonden en *slechts ten deele* uit den Hindoe-tijd afstammen (het groote aantal beelden

in de Pasemah, zoo komt het mij voor, dragen geen kenmerk van eene andere beschaving dan die der autochthonen-zelven), - die welsprekende getuigen van volksvlijt, en in zekere mate van kunst, laten te nauwernood twijfel meer over, dat op deze barre en boomlooze vlakten de kultuur dezer volken hare grootste hoogte bereikt heeft. Inderdaad, zoolang de bodem nog met dichte bosschen bedekt is, verheft de bevolking zich niet uit haren natuurstaat. Eerst dan, wanneer door ontwouding de aandrang tot den aanleg van sawahs en hierdoor de behoefte aan samenwerking ontstaat, maakt het zwervende en ongeregelde leven, hetwelk slechts voor de familie ruimte laat, voor den grondslag der beschaving: de gemeente, plaats. En waren, onder de velerlei oorzaken, die tot volksverval bijdragen, uit vroegere minder ontwikkelde toestanden geen gebruiken en inzettingen overgebleven, die, ‘als ziekten zich voortsleepend’, de samenleving doen kwijnen, wellicht zou de volkskultuur in den Archipel thans, in vergelijking der vroegere, niet als verkindscht schijnen. Nogtans blijft de gemeente, het dorp - welke gebreken ook aan dit oorspronkelijk maatschappelijk verband mogen kleven - de voorwaarde van allen vooruitgang. Wat dus bij den eersten aanblik een kwaad schijnt, de gedurige verwisseling van ladangs, is veeleer een zegen. Want door die ontwouding baant zich een groot gedeelte der Sumatrasche bevolking, welke, te nauwer nood aan het nomadenleven ontwassen en aan vroegere zeden en neiging getrouw, gedurig in kleine groepen verhuist, als door de omstandigheden gedwongen, den weg tot den eersten trap der samenleving, op welken veiligheid en orde, de eerste voorwaarden van alle beschaving, worden gewaarborgd.

Op de ladangs die wij voorbijgingen, had hier en daar het ilalang en, op sommige plekken, een hoog en weelderig gras den vroegeren bouwgrond in bezit genomen. Welhaast, na één of twee jaren, zullen heesters en struiken het gras op hunne beurt verdrongen hebben, en na weinig tijds zal het geoefend oog alleen aan de schraalheid der stammen of de open plekken met ilalang begroeid, de plaats waar vroeger de ladang geweest is, herkennen. Na eenige zwarte, halfverkoolde stammen te zijn overgeklauterd, die, bij de ontginning omgekapt, als zoovele lijken op een slagveld waren blijven liggen, bereikten wij weder het woud. Het uitzicht op den helderen hemel, waarin wij ons een oogenblik hadden verlustigd, werd ons hier

weder ontnomen. En nauw vergunde het ondoordringbare vlechtwerk van lianen, takken en bladeren een blik op de grootsche en hemeldragende stammen, in wier schaduw wij na een paar uren loopens, de eerste halt houdend, ons neêrvlijden.

Fluks wcrden de manden ontpakt, het ontbijt in gereedheid gebracht en met de gewone vaardigheid van den inlander eenige takken tot een tafeltje samengebonden. Vroeg in den ochtend en na een flinken tocht, diep in het bosch of hoog op de bergen, een maal, al is het ook sober, te doen, blijft altijd een sybaritisch genot. In het rustig besef, dat mij hier, voor hoe weinige dagen ook, geen zwaard van Damocles in den vorm van officiëele missives boven het hoofd hing, gaf ik mij over aan de vroolijke stemming, die zich blijkbaar van mijne reisgenooten had meester gemaakt. En al bloosden zij niet - want de blos schijnt afkeerig van die bleeke, gele en bruine gezichten - er lag toch op die naïve, kalme en goedhartige troniën een glans van genoegen. Trouwens, het bergvolk is veel opgeruimder dan de lieden der vlakte. Is het de frissche bergluckt alleen, die ze gelukkiger stemt, of soms, voor een klein gedeelte althans, het besef dat de prentah, hoe lang hare armen en.... hare vingers ook zijn, hoog op de bergen geen voet heeft? - Hoe het zij, allen, oud en jong, al behielden zij hunne Indische kalmte, legden een spraakzaamheid aan den dag, welke Maleiers in het bijzijn van vreemden - Europeanen bedoel ik - in den regel verbergen. Alle tongen kwamen los en, ongedwongen als zij waren, scheen ieder zich met zijne woorden te teekenen. - Eene gemeenplaats moge het zijn, het is er toch verre van af in ons aller bewustzijn te leven, dat de menschen, zij mogen ten Noorden of ten Zuiden der linie het licht zien, zij mogen behooren tot het Kaukasische of tot het Polynesische ras, overal en te allen tijde elkander gelijk zijn, of, zooals de vergelijkende studie van de laatst verloopene jaren ten opzichte der godsdiensten aangetoond heeft, dat ook in begrippen en inzichten, in gebruiken en inzettingen, onder alle volken en rassen het verschil gradueel en niet essentiëel is. Niet alleen dat wij, zooals de spreuk der ouden zegt, door de zeeën over te steken niet van aard en inborst veranderen; maar aan welke stranden de hooge zeeën van het leven ons werpen, wij vinden dezelfde menschen en typen terug. En gelijk de natuuronderzoeker, die, in het Noorden geboren, voor het eerst den Indischen bodem betreedt - met een verrassing

zijn stoutste verwachting beschamend - omhoog staart naar de reuzengestalten van het tropische woud; maar welhaast, hunne bloesems ontledend, in sommige vormen met blijdschap dezelfde typen begroet die in het Vaderland bloeien - zoo ook zal ieder, die uit beschaafdere oorden aan deze kusten den voet zet - met een smart aan die van den balling gelijk - zich eenzaam en verlaten gevoelen te midden eener bevolking, die ten eenenmale, zooals het hem voorkomt, van hem en zijns gelijken verschilt; maar eerlang, wanneer hij met warme belangstelling de woorden, die vooral uit het jeugdig en onbevangen gemoed zoo frisch als het bijbelwoord opwellen, in zijn hart overweegt, zich, tot loon zijner liefde, door menschen van gelijke beweging als die onder welke hij vroeger verkeerde, omringd zien.

Daar hebt gij (laten wij bij het ontbijt ons gezelschap eens opnemen), daar hebt ge onzen waardigen Tamat, feitelijk het dorpshoofd van Apoor, maar er de lusten van latend aan den ouden Tjermin. Één oogopslag slechts, en hij is gedetermineerd. Hij behoort zonder twijfel tot de onwaardeerbare klasse der ‘grandes utilités’. Is er een Hollandsch woord, dat hem beter doet kennen, dan deze aan het tooneel ontleende benaming? Men dringt hem, bij gemis van een ander, alle baantjes, alle rollen op, en hoe verdienstelijk hij ook alle vervult, toejuiching of slechts juiste waardeering valt hem zelden ten deel. Met zijn eenvoudig en nuchter, maar goedaardig gezicht, met het heen en weder bengelend kropgezwel, 't welk het verhitte hoofd als in een stropdas knelt, en aan de gehecle figuur een gedwongen vertoon van deftigheid geeft, kan men niet anders dan lachen. - Ja, Tamat, ge lijkt een echten philister; maar uw onvermoeide vlijt (nauw zaten wij of hij stond weder op om wat poear-laka te zoeken), de ernst waarmede gij alles behartigt, uwe als ingeschapene en spontane onbaatzuchtigheid, die uit al uw woorden, daden en gebaren blijkt, uwe soms wat lastige zucht om alles te redderen, alle geschillen in der minne te slechten, - kortom, uwe door allen meer instinctmatig, dan met bewustzijn erkende waarde als mensch, doet ons - maak u niet boos dat wij lachen - u achten en liefhebben. Had het toeval gewild, dat gij ettelijke graden ten Noorden der linie het licht hadt gezien, ongetwijfeld zoudt ge door uwe blanke en beschaafde medeburgers, zooals het thans door uwe gebronsde gedaan wordt, zonder schroom

hoegenaamd geëxploiteerd zijn geworden. Troost u over het ongelukkig gesternte, dat u juist binnen die graden ter wereld deed komen, waar volgens het oordeel van Christenen slechts koeli's of slaven het levenslicht zien. Dáár, in het Westen, zou men met grooter gevatheid dan hier, de vruchten uwer werkzaamheid plukken en - dat is het loon van alle waardige Tamats! - u lachend de rottende schillen in het aangezicht werpen.

Wat contrast met dien altoos snappenden Pitas! Wat sierlijk lange nagels, die met granaatsap rood zijn gekleurd! wat een bevallig om het hoofd gevouwen doek, die het met welriekende olie gladgestreken en glanzige haar des te beter doet uitkomen! wat fraai gebatikte sarong van Bogor, en hoe fraai bovenal dat karmozijnroode buisje, dat met een dubbele rij van vergulde knoopjes bezet is! - Straks, toen wij u riepen bij dien moeilijken doorgang, waart ge nergens te vinden. - Ja, uw voet was verstuikt, en om dien te heelen, zit gij thans op het beste en gezelligste plaatsje. En om uw leed te verzetten, overbluft gij met uwe niet onaardige zetten.....(de Palembanger heeft een zekere mate van esprit, althans op de hoofdplaats, en wie er aan twijfelt moet - die kerkgang is overigens, ik moet het erkennen, niet zeer gelegen - moet, *om een voorbeeld te noemen*, des nachts hare achterbuurten eens door dwalen en de kostelijke mimiek zien, waarmede, bij het dansen eener quadrille door inlanders, de cavalier, met een hoogen cylinderhoed op en als Europeaan met zwarten rok en pantalon aan, de goedkoope lions van een Indischen buitenpost parodieert), met uwe, voor zoover ik ze nu en dan eens begrijp, niet onaardige kwinkslagen, den waardigen Tamat en brengt gij hem op het oogenblik weder geheel van zijn stuk. Nauw kan ik de verzoeking weêrstaan om, bij wijze van een practical joke, op onzen verderen tocht u den last van Kròtjòk eens op de schouders te leggen - van den stevigen Kròtjòk die, als naar gewoonte, zoodra hij zijn vrachtje heeft nedergelegd, weder snorkt. ‘Allah’, beweert gij (en ik haal uw eigen woorden aan), ‘Allah heeft Kròtjòk het lichaam van den buffel gegeven; wat bewijs wilt gij meer, dat die vierkante rekel voor buffelwerk (haast had ik gezegd) in de wieg is gelegd?’

Maar à Gascon Gascon et demi; Pitas mag zich nog zoo te weêr stellen, hij eindigt er onveranderlijk mede, den staart tusschen de beenen te knijpen (men verschoone die meer en

meer gebruikelijke uitdrukking), zoodra de stemmige Aloon, een kundig en rechtschapen man (in zijne soort een groote snob), hem op hoogen toon het stilzwijgen oplegt.

De deftige Aloon noemt zich ‘het kind der Compagnie’, en werkelijk is hij zoo nauw aan deze geketend geweest, als het kind aan de borst zijner moeder; want toen ik, nieuwsgierig geworden, hem vroeg, welke betrekking hij eigenlijk bekleed had, antwoordde hij waardig en wichtig:

- Dwangarbeider. Vijf jaren lang heb ik trouw de Compagnie naar Padang en elders gevolgd.

- In den ketting? vroeg ik verder; ik erken het, met een weinig verbazing,

En ‘in den ketting’ hernam hij, zich met waardigheid oprichtend.

Zijn we vooral niet voorbarig! Aloon is niet voor een misdaad veroordeeld geweest; maar, zooals mij bij nader onderzoek bleek, omdat hij zich tot het laatst tegen onze overheersching gekant heeft. De incidenten van zijn leven zijn talrijk, en wellicht deel ik ze een andermaal mede. Voor ditmaal genoeg, dat hij getoond heeft kloek en energiek te zijn. Daaraan paart hij, de proportiën in 't oog gehouden, een ongemeene mate van scherpzinnigheid, en, wat het merkwaardigst is, ketting en rotan hebben een onuitwischbaren indruk bij hem achtergelaten, in zooverre zij het middel geweest zijn om hem met ons bestuur te verzoenen. Werkelijk is hij tegenwoordig de schakel tusschen ons gezag en zijne dorpsgenooten. Spreek ik schertsend over hetgeen een menschenvriend de tranen in de oogen zal lokken, het is wijl de deftige Aloon, die als een Maleische Odysseus ‘vele steden der menschen gezien en der volken karakter doorgrond heeft’, met den glimlach eens wijzen zijn eigen verleden herdenkt.

Wilt ge Aloon geheel leeren kennen, volg hem dan naar eene dorpsvergadering. De man heeft zijne goede en zijne kwade eigenschappen: beide ziet gij hier in vollen bloei. Vermakelijk is het te zien, hoe hij, wanneer allen het woord gevoerd hebben en hij onderwijl zijn bestek heeft gemaakt, statig zich opricht en als ware het balsem, dien hij druppel voor druppel in de wonden zijner arme negorij laat vallen, met fluisterende stem een hoogst beknopte, scherpgepunte toespraak tot zijn medeleden richt. Het lange, dorre lichaam, dat aan eene overeindgezette mummie doet denken, buigt zich nooit, uit vrees wellicht dat

het aan zijne hoogheid zou schaden, en steekt hij, sprekend, een enkele maal zijne hand uit, dan is blijkbaar de uitwerking van dat gewichtig gebaar te voren berekend. Wat hij zegt is pittig en juist; 't is trouwens in zijne spheer een man van groote ervaring en kunde; maar straalt uit een enkel woord of gebaar een zweem van twijfel aan zijne allesomvattende kennis en meerderheid door, aanstonds teekent zijn overdreven zelfgevoel zich in een akelige en droefgeestige grijns. Zijne ijdelheid wordt trouwens menigmaal gekwetst door zijne Lilliputtiaansche omgeving, die (ook in den rapat vindt men oppositie) niet al zijne woorden als orakeltaal aanneemt. Maar laat ik mij bekorten en, om billijk te zijn, met de opmerking besluiten, dat Aloon groote diensten aan zijne onnoozele dorpsgenooten bewijst; om alles in één woord te zeggen: Aloon is een groot man in eene kleine negorij.

Houd mij, geachte lezer, ten goede, dat ik wellicht al te omslachtig eenige inlanders aan u voorgesteld heb. Och, die eer valt hun zoo zelden te beurt! Van uw geduld zal trouwens niet langer misbruik gemaakt worden: ons bivouac wordt opgebroken; ieder snoert zich weêr den buikband om; - vatten ook wij den Alpenstok op en verfrisschen wij ons van den aanblik der menschen aan de eeuwig schoone, eeuwig grootsche natuur!

A.W.P. VERKERK PISTORIUS.

(*Wordt vervolgd*.)

Bibliographisch album.

R. Westphal, Methodische grammatik der Griechischen Sprache. Erster Theil. Erste Abtheilung. Jena, Manke's Verlag. 1870.
Dr. H. van den Es, Grieksche Spraakkunst. Groningen, J.B. Wolters. 1870.

Met het doel, dat men zich voorstelt te bereiken, verandert de wijze, waarop de beoefening der spraakkunst eener vreemde taal wordt aangevat. Sommigen kunnen tevreden zijn met de blootelijk op de practijk berekende vaardigheid: zij beperken zich tot eene oppervlakkige kennis van de meest voorkomende verschijnselen, maar hebben vooral behoefte aan een tamelijk uitgebreiden woordenschat. Vroeger kon het soms voorkomen, dat men met dit oogmerk het Latijn aanleerde: thans hebben de oude talen uit dit oogpunt alle beteekenis verloren. Anderen beschouwen de taalkennis als den sleutel tot de literatuur en beoefenen de spraakkunst ter wille van de voortreffelijkheid der voorhanden boeken: te onzent is dit het voorname oogpunt, waaruit de studie der moderne talen wordt beschouwd en ook voor de oude talen geldt deze beweegreden bij verreweg de meesten als de beste aanbeveling. Volgens eene derde beschouwingswijs ziet men in de taalstudie vooral op het paedagogisch element: men meent, dat de nauwkeurige beschouwing der grammaticale vormen der taal, eene beschouwing, waartoe het scherp geteekend individualisme der klassieke talen de beste en ruimste aanleiding geeft, vooral dienstbaar kan worden gemaakt aan de ontwikkeling van den jeugdigen mensch. Men beschouwt daarbij de voortreffelijkheid der oude literatuur als eene zeer welkome toegift,

maar men maakt de noodzakelijkheid dier studie van die voortreffelijkheid niet afhankelijk. Deze beschouwingswijs wint, naar het schijnt, meer en meer veld, wanneer men handelt over de organisatie van ons voorbereidend hooger onderwijs.

Tegenover deze drie standpunten, welke onderling dit gemeen hebben, dat men de taal beoefent ter wille van een daarbuiten gelegen doel, staat het vierde, waarop Dr. Westphal zich plaatst. Scdert de laatste halve eeuw is het bewustzijn levendig geworden, dat de taal op zich zelf en om zich zelf een waardig voorwerp van kennisneming is. Er heeft zich gaandeweg eene wetenschap gevormd, welke de talen niet behandelt als elk op zich zelf staande en van een bepaald en onveranderlijk karakter voorzien. Men heeft leeren inzien, dat de talen - in de eerste plaats, degene, die tot dezelfde familie behooren: dus in ons geval, de Indo-Germaansche taalstam -, in den loop der tijden zijn geworden wat zij zijn, en dat wel volgens vaste wetten, welke, in laatster instantie op physiologischen grondslag opgetrokken, ons vergunnen van stap tot stap den eeuwenlangen loop te volgen, welken de woorden en vormen doorleefd hebben, totdat men aan de periode is aangekomen, die het eigenlijk doel van het ingesteld onderzoek is.

Niet aan taalkundigen in den engeren zin, voor wie dit alles oude waarheden zijn, maar aan hen, die buiten deze studie staan, mag dit vreemd voorkomen. Menigeen herinnert zich van het taalonderwijs allermeest dit, dat de regels gemaakt schenen ter wille der uitzonderingen, en zal vragen, hoe er van vaste wetten spraak kan zijn, waar de leerling niets waarneemt, dan een geestdoodend samenstel van toevalligheden.

Ware inderdaad de spraakkunst niets dan dit, dan zou men zijn tijd moeilijk nutteloozer kunnen besteden, dan met het aanleeren van vreemde talen en mij althans zou geene literatuur ter wereld, hoe uitnemend ook, kunnen bewegen om mij verder bezig te houden op een gebied, dat aan het verstand zoo weinig bevrediging kon aanbieden: eerst dan zou de tijd aanbreken, om zich met eene vreemde taal op te houden, wanneer men de literatuur zijner moedertaal had uitgeput. Er dient evenwel opgemerkt te worden, dat, als men door tal van waarnemingen, de onwankelbare overtuiging verkregen heeft, dat overal in de natuur orde en regelmaat heerscht,

wij die orde en regelmaat ook daar onderstellen, waar wij voor het oogenblik de wetten, welke de verschijnsels beheerschen, nog niet ontdekt hebben. Geheel a priori gesproken moet er ook voor de taal, in welk verschijnsel wij toch insgelijks eene openbaring der natuur erkennen, voor ieder gevolg eene oorzaak zijn, welke op hare beurt wederom als een gevolg kan worden beschouwd, dat met andere verschijnsels onder meer algemeenen vorm kan gebracht worden, totdat ten slotte een zeker aantal feiten overblijft, welke nog nict onderling in verband gebracht en dus volgens onze gewone wijze van spreken nog onverklaard, den laatsten grond zullen uitmaken van die oogenschijnlijke toevalligheden, welke den leerling ontmoedigen, die niet bij gepaste gelegenheden opmerkzaam wordt gemaakt op den onderlingen band, die de deelen vereenigd houdt. Even als de natuur, zoo de taal: zij verbergt haar regelmaat achter tallooze verschijnselen, welke eerst door het ordenend menschelijk verstand onder groepen en rubrieken worden gerangschikt. Aldus beschouwd, zal er niets kunnen gezegd worden ter aanprijzing van de studie der natuurwetenschappen, hetwelk ook niet aan de taalstudie ten goede komt en omgekeerd. Afgezien van het practisch nut, waarmede wij voor het oogenblik niet hebben te maken, ligt het geestverheffende der studie daarin, dat de mensch zich bezig houdt met de ernstige beschouwing van een dier ontzagwekkende raadselen, in wier toovercirkel hij door zijne geboorte verplaatst is. En dat men daarbij niet te doen heeft met een in alle richtingen doorkruist gebied, maar met eene wetenschap, waarin de gezette beoefenaar ieder oogenblik gelegenheid vindt de tot nog toe verkregen kennis te bevestigen, te zuiveren of uit te breiden, kan verder tot aanbeveling strekken voor al wie deze aanbeveling behoeft.

Als ik mij duidelijk genoeg heb uitgedrukt, zullen deze algemeene beschouwingen niet zooveel tegenspraak ondervinden. Men zal wel moeten toegeven, dat ook de taal zich niet vervormt naar de luimen van het toeval, maar dat zij vaste analogiën volgt, die, gelijk ik reeds opmerkte, haren laatsten grond ten slotte vinden in onze spraakwerktuigen; maar men zal twijfelen, of een zoo samenhangend verschijnsel zich voldoende en met zekerheid laat ontleden. Reikt onze analysis zoo hoog? zal men vragen. Gaat het soms met de spraakkunst, als volgens enkele vaderlandsche geleerden met de me-

teorologie? De verschijnsels, welke deze wetenschap bestudeert, zijn, wij zijn er van overtuigd, aan vaste regels gebonden, die, zoo zij ons slechts bekend waren, ons in staat moesten stellen, even goed als wij de verduisteringen voorspellen, ook jaren lang vooruit de winddrukking of den warmtegraad te berekenen. Wat is evenwel het geval? Allerlei oorzaken, die op het gevraagde gevolg van invloed zijn, werken in allerlei richtingen op elkander in, somtijds elkander versterkende, dan weder elkander vernietigende, zoodat het gering bedrag der onvolledig waargenomen storingen ons niet in staat stelt, de wetten te ontraadselen, die, om de uitdrukking der wiskunstenaars te gebruiken, soms eerst uit ‘tweede verschillen’ kunnen worden afgeleid. In veel hoogere mate, zal men meenen, moet dit alles gelden voor het vluchtige woord, hetwelk van ieders individualiteit afhankelijk schijnt, en wel zoozeer afhankelijk, dat men, om den mensch te leeren kennen, voldoende gegevens meent te bezitten in zijn taal en stijl. Ik merk hiertegen op, dat er al zooveel aan het licht is gekomen, vooral door de studie der sociale wetenschappen in de laatste tientallen van jaren, hetwelk men meende, dat van ieders willekeur afhing en toch is gebleken met regelmatige orde weder te keeren. Maar bovendien is bij de taal aan de individueele willekeur een band aangelegd door de verplichting zich steeds verstaanbaar uit te drukken, zoodat zelfs voor den dichter, die zegt de taal te beheerschen, het recht tot het scheppen van levensvatbare nieuwe spreekvormen beperkt wordt binnen de enge grenzen, welke hem door den goeden smaak gesteld worden. Leerzaam is het daartoe ook op te merken, hoe het kleine kind, dat pas begint te spreken, zich inspant om de analogiën te ontdekken, welke in de taal heerschen. Alle betoog a priori is evenwel overbodig: men heeft de werken der moderne taalgeleerden slechts te bestudeeren, om te zien, dat het vraagstuk werkelijk door hen wordt opgelost, dat zij de oogenschijnlijk grillige verschijnsels, welke de taal aanbiedt, weten te verklaren door ze te vereenigen tot groepen en te verbinden aan een zeker aantal feiten, d.w.z. tot nog toe onverklaarde beginselen, die den toets der waarheid vinden in de duizend en duizend malen, dat men ze door de gesproken taal bevestigd vindt.

Betrekkelijk is de taalwetenschap nog jong: zij dagteekent van

1784, het jaar der oprichting van de Asiatic Society. Eerst sedert de oude taal van Indië in Europa de aandacht getrokken had, is men de talen gaan vergelijken en schikken en heeft ze tot familiën herleid van denzelfden bouw en oorsprong. Zoo is de taalvergelijking eene wetenschap geworden, welker eerste resultaat bestond in het vaststellen van de grenzen der Indo-Germaansche talen, den naam door Schlegel gekozen, om ze daarmede in de eerste plaats van de Semitische te ouderscheiden.

Men moet hier voor eene veel voorkomende vergissing waarschuwen. Van de Indo-Germaansche talen is het Sanscrit de oudstbekende tak, doch niet in dien zin, dat Grieksch, Latijn of Duitsch, of welke Europeesche taal ook daarvan zouden zijn afgeleid. De algemeene moeder der Indo-Germaansche talen in Europa, aan wie men den naam van west-Arische taal geeft, welke naast de oost-Arische of de taal der Hindoes bestaan heeft, is verloren; maar het oorspronkelijker karakter der vormen in het Sanscrit heeft eerst de oogen geopend voor den gemeenschappelijken oorsprong der west-Arische talen, eene bruikbare methode aan de hand gedaan en de eerste schreden op dit gebied geleid. Thans weten wij wel, dat niet alle taalvormen in het Latijn en Grieksch uit het Sanscrit kunnen verklaard worden; weten zelfs, dat in sommige opzichten met name het Latijn oorspronkelijker vormen bewaard heeft dan het chronologisch gedeeltelijk jongere zoogenaamd klassieke Sanscrit; maar de stoot is gegeven en daarin bestaat m.i. de hoofdzaak, niet zoozeer, in mijn oog althans, in de positieve resultaten, welke juist alleen door het Sanscrit en anders niet hadden kunnen verkregen worden.

Vooral voor het Grieksch zijn in de laatste jaren de hulpmiddelen bij het onderwijs aanzienlijk verbeterd en heeft men met nadruk getracht den leerling het bewustzijn bij te brengen, hoe uit enkele vrij eenvoudige gegevens de grammaticale vormen zijn opgebouwd. Met de moderne talen gaat dit bezwaarlijker, dewijl men aldaar in kort begrip eene geschiedenis heeft mede te deelen, die eenige eeuwen langer is, ten gevolge waarvan de vormen, hoe identiek ook op zich zelven, zich langzamerhand in allerlei ranken hebben gesplitst. Maar bij het Grieksch, en eenigermate ook bij het Latijn, is dit alles op gepaste wijze in toepassing gebracht en, naar het mij voorkomt, met uitnemend gevolg voor het vruchtbaar onderwijs.

Er vallen hier derhalve twee zaken te onderscheiden: de wetenschap op en om zich zelve en de wetenschap in de school. Het eerste der boven aangehaalde boeken behoort tot de eerste, het tweede tot de andere rubriek.

De Hoogduitsche schrijver is wel bekend: 't is dezelfde Rudolf Westphal, wiens uitvoerig boek over de muzijk bij de Grieken voor weinige jaren zoozeer de aandacht der geleerde wereld getrokken heeft en die eerst onlangs eene ‘philosophisch-historische Grammatik der Deutschen Sprache’ in het licht zond. Zijn veelzijdig en rijk talent, zijne gave van combineeren, zijn onverdroten werkzaamheid hebben hem in weinige jaren eene aanzienlijke plaats onder de Duitsche philologen verworven, terwijl het hier voor mij liggend werk vrij is gebleven van dat eigenaardig waas, bestaande in het overmatig gebruik van wijsgeerige kunsttermen en noodeloos diepzinnige beschouwingen, dat, naar het hier te lande voorkomt, een boek stempelt als van onmiskenbaar Duitschen oorsprong, doch tevens zoo hinderlijk en onaangenaam werkt op onzen veeleer practischen zin, gelijk ons daarvan het bewijs wordt geleverd door de receusie dier Grammatica in dit tijdschrift, in welke Prof. Kern duidelijk genoeg te kennen geeft, hoe weinig die nevelachtige theoriën hem aanstaan. Ditmaal vervalt Westphal uiterst zeldzaam tot de oude fout: een voorbeeld vindt men bl. 313, doch met vroeger vergeleken is de feil onbeteekenend.

Wij ontvangen hier een werk van 450 bladzijden over de Grieksche verbuigingen, als eerste gedeelte eener vormleer, welke echter in haar geheel meer als inleiding moet dienen, want hoofdzaak voor Westphal is eigenlijk de Syntaxis. Blijkens den omvang heeft hij alzoo naar volledigheid gestreefd en is daarin m.i. geslaagd, zonder dat het overzicht over het rijke wijduitgestrekte gebied bemoeilijkt is. Dit is bereikt door dat de schrijver, die bovenal aan zijne methode hecht, bij alle uitvoerigheid zich vooraf een bestek heeft gemaakt van hetgeen hij wilde mededeelen en hetgeen hij wilde verzwijgen. Hij geeft eene Grieksche Spraakkunst, volstrekt geene vergelijkende taalstudie. Ofschoon natuurlijkerwijze zich steunende op de resultaten der moderne wetenschap, biedt hij weêrstand aan de verleiding, om zijne verklaringen der vormen met die van de verwante talen te verbinden en te vergelijken: het woord Sanscrit

komt in het geheele boek nauwelijks voor; enkele malen wordt op de overeenkomende verschijnsels in het Latijn gewezen, maar over het geheel heeft de schrijver aan het Grieksch voor zijn doel genoeg.

Ongetwijfeld valt deze spaarzaamheid te prijzen en vinden wij hier een der goede eigenschappen van dit degelijke werk. Er is slechts een klein bezwaar, dat lichtelijk had kunnen vermeden worden. Die met de verbuigingen in het Sanscrit bekend is, zal den schrijver op menig punt onmiddellijk gelijkgeven: bijv. waar het de verhouding geldt van dativus en locativus: die met het Oud-Indisch volstrekt niet vertrouwd is, zal allicht zich stooten aan oogenschijnlijk onbewezen beweringen en zeer ten onrechte blijven twijfelen aan geheel zekere door de moderne wetenschap verkregen resultaten. Hier en daar zouden enkele opmerkingen, des noods in een noot, voldoende zijn geweest, om aan dit bezwaar te gemoet te komen.

Gaarne het vele voortreffelijke erkennende, dat ons hier wordt aangeboden, heb ik echter een ander bezwaar, dat met des schrijvers manier ten nauwste samenhangt en moeilijker kan worden verholpen. Hij wil eene ‘methodische’ spraakkunst geven en het is hem bij uitnemendheid gelukt het bewijs te leveren, dat er inderdaad in de spraakkunst eene methode is. Alles ontwikkelt zich bij hem met de meeste regelmaat u*i*t enkele zeer eenvoudige gegevens. Men ziet de declinaties, bijna zou ik zeggen groeien en opwassen. Het is werkelijk zeer veel, wanneer een schrijver het geheim heeft gevonden een lijvig boek te vervaardigen, uitsluitend over verbuigingen, zonder dat hij van de aandacht des belangstellenden lezers te veel vergt of hem ten slotte meer verward dan opgeklaard naar huis laat gaan. Dit is werkelijk zeer merkwaardig, maar in zijn ijver om toch vooral geen duimbreed af te wijken van de wetenschappelijke methode, gaat de schrijver geheel zijn eigen weg, zonder zich te bekommeren om bestaande terminologiën of beschouwingswijzen. De Grammatica der oude talen is evenwel geene *tabula rasa*. Er zijn honderde korte practische algemeen begrepen formulen en termen, die geen aanspraak maken op wetenschappelijke scherpte van uitdrukking, maar welke ieder verstaat en nu door niemand meer straffeloos kunnen geweerd worden. Wie ook be-

proeft ze te vervangen, hij verkrijgt voor zijne nieuwe formulen nooit het voor de oude termen bestaande recht van praescriptie. Zijn opvolger kiest weder andere of gelijksoortige, en om verstaanbaar te wezen, moet men telkens de nieuwe wetenschappelijke namen, die men wil invoeren, door de van ouds bekende vertolken. Zoo gaat het, als men in zijn blinden ijver voor de taal, de taal zelve wil gaan dwingen. Bij Westphal is het evenwel meer dan een bloot verschil van uitdrukking. Ook de volgorde der declinaties is veranderd: de beide eerste vallen te zamen tot eene met vocaaluitgang, waarin de tot dusver zoogenaamde tweede als onderafdeeling evenwel den voorrang heeft boven de eerste, terwijl de derde de consonantische of tweede declinatie genoemd wordt. Dergelijke nieuwigheden zijn lastig. Men geve naar zijn beste weten de juiste indeeling; maar in het onverschillige, ik meen in de terminologie, behoort men op verstandige wijze conservatief te wezen. Het is nu eenmaal niet weg te cijferen, dat al die veroordeelde uitdrukkingen allerwege in boeken gevonden worden, die men toch in geen hoek kan werpen. In den omgang zal Westphal zelf ze waarschijnlijk ieder oogenblik gebruiken; ja het is karakteristiek, dat hij ze somwijlen ter verduidelijking tusschen haakjes herhaalt: zoo is de natuur sterker dan de leer. Hij is op eene klip gestooten, die hij licht had kunnen vermijden, want Buttmann, voor wien hij als ‘Altvater’ zoo groote vereering heeft, heeft er meer dan eens op gewezen, bijv. Ausf. Gramm., I, p. 129. Hij had dien raad moeten opvolgen; dan zou hij bijv. door zijne liefde voor de methode niet verleid zijn geworden tot de kinderachtigheid, om zelfs het Grieksche alphabet in de gewone, d.w.z. toevallige en dus onwetenschappelijke volgorde niet te willen mededeelen, waardoor hij tot de onwetenschappelijkheid vervalt, dat uit de lectuur van zijn boek niet blijkt, hoe de letters hare bepaalde waarden als cijfers bekomen hebben. Dit hangt samen met schrijvers persoonlijkheid. Hij werkt met onmiskenbare vlugheid, maar het is duidelijk genoeg, dat hij somwijlen, bijv. aan het einde van dit deel, wat al te vluchtig gewerkt heeft. Men gevoelt onder het lezen, dat hij naar het einde verlangde, en dit maakt mij eenigszins ongerust, wanneer ik let op den langen weg, welken hij nog voor zich heeft. Ook is het aantal zinstorende drukfouten wat groot.

Naast zijne gave van combineeren, beschikt Westphal over bij uitstek rijke collectaneën. Zelfs zij, die zijne theorie niet deelen, vinden in zijn boek ontzaggelijk veel stof tot verwerking. Zoo is zijne woordvorming uiterst leerzaam en keurig bewerkt, terwijl de lange woordenlijsten van allerlei aard, ieder in de gelegenheid stellen het beweerde te toetsen. Nooit kon de rijkdom der Grieksche taal beter aan het licht komen dan op deze wijze. Men mist evenwel zeer de opgaven der belangrijkste plaatsen uit de grammatici van vroeger en later tijd, gelijk Buttmann met spaarzaamheid, doch voldoende hierin voorzien heeft. Ruimte ware licht te vinden geweest: volstrekt onnoodig zijn de vertalingen der aangehaalde Grieksche woorden, waardoor voor de lezers van dit boek veel plaats, geheel zonder doel wordt ingenomen. Voor enkele bijzonder vreemde woorden had men altijd des noodig eene uitzondering kunnen maken.

De vlugheid, waarmede Westphal blijkbaar werkt, geeft aan zijn boek wel een bijzonder karakter van eenheid: wel hebben de détails hem niet belet het geheel tot eene samenhangende massa te verwerken, welks deelen uit één beginsel zijn voortgevloeid en op denzelfden stam geënt zijn: maar tevens heeft die vlugheid eene zekere hoeveelheid misvattingen ten gevolge gehad, welke men met smart naast zooveel goeds ziet staan.

Enkele voorbeelden komen mij niet overtollig voor. O*ἴδαμεν* wordt bl. 106 en elders behandeld, alsof dit geene latere, naar eene valsche analogie gevormde uitdrukking ware. Ter verklaring der reduplicatie wordt blz. 107 opgeklommen tot een volstrekt ongehoorden en ook door de taalvergelijking niet onderstelden vorm *λίπλειπται*. Hetgeen bl. 17 over *ἄγμα* wordt gezegd, is herhaald uit bl. 12. Bl. 22 brengt de lange redeneering ons nog geen stap verder ter verklaring van *τεθάφθαι* naast *ἐτάφην*. Bl. 27 zou men zeggen, dat het Dorische *ἦνθον* een oorspronkelijker vorm is dan *ἦλθον*. Bl. 37 is *Δήμητραν* voor Westphal niet een zeer jonge vorm, maar integendeel een, die den oorspronkelijken uitgang van den Accusativus bij groote uitzondering bewaard heeft. Natuurlijk ging de Accusativus der derde declinatie oorspronkelijk op *v* uit en is *Δήμητραν* alzoo een zeer oude vorm; maar Westphal schijnt niet in te zien, dat wij in dit geval en in vele andere soortgelijke ge-

vallen met eene zeer late verschijning te doen hebben, waarbij men geheel onbewust en door eene valsche analogie geleid tot den oorspronkelijken uitgang was teruggekeerd. Moeilijk kan ik gelooven, bl. 47, dat in de dialecten nog sporen zouden voorhanden zijn van de a als augment. Het spreekt dat de *ε* ook hier oorspronkelijk *α* is geweest, maar de duistere glossen uit Hesychius, wier ware lezing volstrekt niet boven allen twijfel is uitgemaakt, behooren zonder nadere critiek niet te worden opgenomen. Overigens behoort hiertoe ook de vorm *ἄβαλεν*, Anecd. Bk., p. 321, 11. De behandeling der reduplicatie, bl. 107, is wat al te oppervlakkig, doch denkelijk wil W. later op dit verschijnsel in de taal met meerder uitvoerigheid terugkomen bij de verklaring van het perfectum. De afleiding der casus gaat bij Westphal een bijzonderen weg: met de resultaten der vergelijkende taalkunde, gelijk zij bepaaldelijk door Curtius geformuleerd zijn, kan hij zich slechts onder groote restricties vereenigen. Hiermede is evenwel niet gezegd, dat hij voor het bekende steeds iets beters in de plaats geeft. Bl. 144 bijv. behandelt hij de oorspronkelijke vormen van den Genitivus, zonder dat hij licht iemand zal overtuigen, dat de zoo eenvoudige verklaring van Curtius onjuist zou zijn. In § 22 wordt de oorsprong der comparativi op *ίων* eenigszins anders behandeld en verklaard als § 177: ook over den vorm *χαριέστερος* zijn gedurende den loop van het werk Westphals denkbeelden gewijzigd.

Twee bedenkingen komen mij hier voor den geest, welke gewichtiger zijn dan bovenstaande kleinigheden. Westphal moot overeenkomstig zijn plan naast het Attisch, hetwelk bij hem ten grondslag ligt, ook de andere dialecten behandelen, maar het schijnt hem te ontgaan, dat onze kennis in dit opzicht grootendeels zeer fragmentarisch is en zich tot bijzonderheden bepaalt, zonder dat wij in staat worden gesteld algemeen geldende regels en analogiën te ontdekken. Hoe dikwijls kennen wij eenig verschijnsel van het Dorisch dialect slechts uit een enkel voorbeeld! Westphal, die met gelijke verzekerdheid hypothesen en feiten mededeelt, is geen al te betrouwbare leidsman voor al wie niet genoegzaam gevorderd is, om zijne opgaven te kunnen controleeren. Hem ontbreekt daarbij iets anders en dit is mijne tweede bedenking. Aan zijne studie ligt het Attisch ten grondslag: dit is goed en natuurlijk. Maar Attisch

is voor hem Attisch en de verschillende perioden der taal worden door hem zeldzaam behoorlijk uit elkander gehouden, en met name wordt de soms met vreemde elementen vermengde kunsttaal der tragische dichters op geheel gelijke lijn gesteld met de uitdrukkingen des dagelijkschen levens. Onder meer andere plaatsen gaf bl. 242 mij aanleiding tot deze opmerking.

Zeer weinig bevredigend zijn de resultaten, waartoe Westphal geraakt, bl. 337, in zijn onderzoek naar den oorspronkelijken vorm van het suffix der woorden op *μα*. Nog veel minder kan ik mij echter vereenigen met zijne theorie over de door hem dusgenoemde zwakke declinatie der woorden op *ις*, d.w.z. van de woorden, wier stam gewoonlijk gezegd wordt op *τ, γ* of *θ* uit te gaan, doch welke letter door Westphal als ‘trennungskonsonant’ wordt beschouwd, ten einde de moeilijkheid te vermijden, welke de verklaring van vormen als *χἀριν* anders noodwendig na zich sleept. Bij de declinatie mag Westphal's theorie wellicht aan geene groote bezwaren onderhevig zijn; maar hoe hij composita wil verklaren als *ὀρνιθοθήρας* en dgl., blijft mij vreemd, daar volgens zijne beschouwing het woord moest luiden *ὀρνιθήρας*. Wil men die samenstellingen verklaren gelijk bl. 357 met *μελιτόεις* geschiedt, dan is de mogelijkheid daartoe wel niet geheel afgesneden, maar komt de geheele theorie eindelijk op niet veel meer dan op een woordenspel neêr. De beschouwing over dit vraagstuk op bl. 265 vlgg., komt mij niet overtuigend voor, ofschoon Westphal hierin blijkbaar een der meest karakteristieke gedeelten van zijn boek wil gezien hebben.

De korte opnoeming der voornaamste punten, waarin ik mij met Westphal's theoriën niet kan vereenigen, hebben allerminst ten doel den deskundigen van de lectuur van dit boek af te schrikken. Integendeel. Een schoolboek heeft Westphal niet geleverd; ja zelfs, zou ik zijn werk liever niet in handen zien van hem, die niet door eenige bekendheid met de resultaten der taalwetenschap voldoende in staat is zich een zelfstandig oordeel te vormen over het hier geleverde; maar voor den lezer, gelijk Westphal hem blijkbaar onderstelt, is zijn arbeid bij uitstek leerzaam. Hij maakt opmerkzaam op de leemten in onze kennis; hij geeft ruime aanleiding tot eigen studie en versterkt de overtuiging, dat de spraakkunst een organisch

geheel is, geen ‘Kunstwerk’, volgens Buttmann's uitdrukking, maar een ‘Naturproduct’. Belangstellend zie ik naar het vervolg van dit werk uit, hetwelk op groote schaal aangelegd, waarschijnlijk voor zijne voltooing verscheidene deelen zal vereischen, doch dan ook een merkwaardig monument zal zijn van duitsche grondigheid. Wij willen hopen, dat Westphal zal ontsnappen aan het gevaar dat hem dreigt van zijne studiën over te grooten omvang te verstrooien. Het zou jammer zijn, als een zoo talentvol schrijver de opgenomen taak halverwege liet steken. Toch ben ik bevreesd, dat het zal blijken, dat hij voor de Syntaxis geen voldoend materiaal gereed heeft. De moeilijkheden worden gaandeweg grooter, want de wetenschappelijke Etymologie heeft in de laatste jaren grooter schreden voorwaarts gedaan dan de Syntaxis, en het is de vraag, of Westphal juist in de Attische schrijvers het best te huis is. Zoowel zijne vroegere studiën als sommige kleine fouten en foutjes in het gedeelte, dat wij behandelden, doen mij tot mijn leedwezen hieraan soms twijfelen. Ik hoop evenwel, dat het zal blijken, dat ik mij hierin bedrogen heb.

Van geheel ander gehalte is het tweede boek, waarover wij moeten spreken. Het is bekend, dat, vooral sedert de eerste verschijning van Curtius Grammatica in 1852, men steeds luider en luider den eisch heeft laten hooren, om de resultaten der vergelijkende taalstudie voor de school bruikbaar te maken. Onze meestverspreide Grammatica, die van Prof. Pluygers, houdt zich daarbuiten en is tevreden met aan de leerlingen de vormen duidelijk voor te dragen, zonder te treden in de historische ontwikkeling, hoe het bestaande zich ontwikkeld heeft uit vormen en uitgangen, die vroeger bestaan hebben. In de derde uitgave heeft Dr. Mehler door sommige bijvoegingen het karakter van het boek eenigermate miskend. Dr. van den Es wil intusschen veel meer. In zijne Etymologie, waar hij in sommige voorname opzichten het voetspoor van Curtius volgt, geeft hij met redelijke uitvoerigheid de oorspronkelijke vormen op, waaruit het gewone Grieksch is afgeleid, en brengt er dusdoende veel toe bij, om de gebruikelijke declinaties en conjugaties in haar samenhang te doen begrijpen. Ik ben het met Dr. van den Es geheel eens, dat in den tegenwoordigen tijd de leeraar met een en ander behoort bekend te wezen. Ook ben ik

van oordeel, dat even als bij de studie van het Nederlandsch en juist om dezelfde reden, in de wet op het Hooger Onderwijs de aanstaande philoloog eene aanleiding moet vinden om zich met de eerste beginselen van het Sanscrit en de vergelijkende taalstudie bekend te maken, en het verwondert mij zeer, dat men voor het Nederlandsch de noodzakelijkheid dier studie zooveel hooger pleegt aan te slaan dan voor het Latijn en Grieksch. Ook dit geef ik toe, dat, naarmate de leerlingen vorderen, de leeraar de gelegenheid moet aangrijpen, om hetgeen zij half machinaal geleerd hebben, behoorlijk te verklaren, en ik weet bij ondervinding, dat dergelijke verklaringen met belangstelling worden aangehoord: ja zelfs zouden mijne beste leerlingen uit den laatsten tijd, bij van den Es zeer veel vinden, wat zij zich konden herinneren reeds vroeger op soortgelijke wijze te hebben hooren voordragen. Maar hoewel ik hiermede zou schijnen, mij geheel bij Dr. van den Es aan te sluiten, volgt uit het medegedeelde allerminst, dat ik bij het onderwijs daartoe een hulpmiddel verlang, als hetgeen ons nu wordt aangeboden. Ik voor mij, zonder mijne meening aan anderen te willen opdringen en gaarne erkennende, dat een ander goede redenen kan hebben een anderen weg te volgen, blijf bij dergelijke mededeelingen van hetgeen niet streng behoort tot hetgeen ieder leerling moet weten, liefst volkomen vrij in den tijd waarop, de volgorde waarin en de uitgebreidheid waarmede ik deze punten behandel. Men behoort daarbij te rade te gaan met de individualiteit der toehoorders en hunne ontvankelijkheid: de zwakke leerling mag toevallig aanhooren, maar mijnentwege even snel weder vergeten, wat den beter begaafden bijblijft; maar allen moeten weten, dat er een groot onderscheid bestaat tusschen het volstrekt onontbeerlijke, dat in het schoolboek staat, en de uitbreiding, welke door het mondeling onderwijs wordt gegeven. Mogt men hiertegen inbrengen, dat alleen de leeraar, wien de nieuwere taalwetenschap niet geheel vreemd is, dergelijke uitbreiding aan zijn onderwijs kan geven, dan stel ik daartegen over, dat ik het boek van Dr. van den Es volstrekt onbruikbaar acht voor al wie daarmede volkomen onbekend is. De zoodanige zal bij de verklaring eener dergelijke grammatica noodwendig te kort schieten en bovendien de slaaf van zijn boek zijn, daar hij het medegedeelde niet kan beoordeelen en schiften.

Ik spreek niet van de ongerijmdheid, als een onbekwaam docent den geheelen inhoud wilde laten van buiten leeren.

Tusschen eene spraakkunst voor de school en eene wetenschappelijke behandeling der taal bestaat het onderscheid niet alleen of zelfs voornamelijk daarin, dat een schoolboek bescheidener omvang heeft dan een eigenlijk dusgenaamd geleerd werk. Het oogpunt, waaruit beoordeeld wordt of deze of gene bijzonderheid belangrijk is, is zeer verschillend. In het schoolboek is van het hoogste belang wat overal voorkomt en telkens wederkeert: dat moet de leerling inzonderheid weten. In het wetenschappelijk werk zal het herhaaldelijk voorkomen, dat alle aandacht gewijd wordt aan een alleenstaand woord, een uiterst zeldzaam voorkomenden vorm, eene glosse uit Hesychius, welke als eenig overgebleven ruïne van een vroeger gebouw ons den weg moet wijzen, om den onderlingen samenhang en afhankelijkheid der vormen te doorgronden. Er bestaat eenig gevaar, dat de beoefenaar der vergelijkende taalkunde dit onderscheid niet te allen tijde in het oog zal houden, en het is de vraag, of Dr. van den Es niet wel eens tot deze opmerking aanleiding geeft.

Maar er is meer. Eene wetenschappelijke Grammatica moet in haar plan en aanleg een vast systeem volgen. Zoo hecht Westphal te recht zeer veel aan het methodische van zijn plan en men moet erkennen, dat hij in dit opzicht iets voortreffelijks gegeven heeft. Aan den pasbeginnenden moeten de bijzonderheden der grammatica worden medegedeeld in eene volgorde, welke wordt aangewezen door de eischen der practijk. Maar die volgorde, waarin men den leerling eene eerste voorloopige kennismaking bezorgt met het uitgestrekte gebied, is voor een boek niet bruikbaar. Een mijner vrienden verviel eenige jaren geleden op de ongelnkkige gedachte eene beknopte Grieksche Spraakkunst te schrijven, welke de leerling letterlijk achtereenvolgens van buiten kon leeren: wat hij het eerst behoefde te weten, stond ook in zijn boekje voorop. Het scheen dus bijzonder geschikt voor eigen onbijgestane oefening, maar was volstrekt onbruikbaar, want alles stond op de wonderlijkste wijze door elkander, en er was geen draad om den leerling den weg te wijzen, zoodat het naslaan van het vroeger geleerde bijna onmogelijk werd.

Volgt dus een schoolboek noch de systematische volgorde van een wetenschappelijk werk, noch den willekeurigen gang van het mondeling onderwijs der eerste beginselen, dan dient de vraag beantwoord, welke leidende gedachte men heeft te kiezen. Mij dunkt deze: het overzicht over het geleerde moet gemakkelijk zijn. De leerling moet het eenmaal behandelde zonder inspanning kunnen terugvinden, en dit is vooral noodig bij die voorname gedeelten, welke hij onmogelijk op eenmaal vast in zijn geheugen kan opnemen, maar waartoe hij bij zijne lectuur telkens moet wederkeeren. Op zich zelf ware het wel mogelijk, dat de wetenschappelijke en systematische volgorde met het gemakkelijk overzicht van het schoolboek samenviel, maar zeker zal dit niet altijd het geval zijn. Zoo zal bijv. het schoolboek wel niet licht het artikel tegelijk met het pronomen behandelen: hoogstens zal het bij de behandeling der pronomina mededeelen, dat ook het vroeger behandelde artikel in den grond der zaak hiertoe behoort.

Dat gemakkelijk en geleidelijk overzicht is wel het moeilijkst te bereiken bij de behandeling van het werkwoord en men mag beweren, dat in dat opzicht Curtius niet geslaagd is. Van den Es gaat tamelijk wel denzelfden weg, en de alphabetische lijst der werkwoorden is reeds voldoende om het boven beweerde te staven. Daar zal men zien, dat om de conjugatie van eenig werkwoord te leeren kennen, men telkens drie, vier, vijf plaatsen heeft op te slaan, en de aanprijzing van het nut dier lijst in de voorrede bewijst al genoegzaam, dat de schrijver zelf eigenlijk wel gevoeld heeft, dat hier de zwakke zijde van zijn boek gevonden werd. Voor het practisch gebruik staat Prof. Pluygers boek oneindig hooger.

Het zou zeker het best zijn, als men de wetenschappelijke volgorde dus wist te kiezen, dat zij tevens bruikbaar ware voor een schoolboek. Tot nog toe is dit niemand gelukt, maar Westphal wil volgens zijn voorbericht naar den prijs dingen, en het is niet onmogelijk, dat hij hem zal behalen. Ook hij, ofschoon hem het principieel onderscheid tusschen een schoolboek en een wetenschappelijk werk niet volkomen duidelijk schijnt, klaagt over het gemis aan methodischen samenhang bij Curtius. Alle aandacht verdient nu reeds, wat Westphal belooft te leveren, en ofschoon het door de uitvoering eerst zal kunnen blijken of zijn denkbeeld voor een

schoolboek bruikbaar is, komt het mij toch waarschijnlijk voor, dat hij het rechte spoor heeft gevonden.

Zijne grondgedachte is het onderscheid tusschen de Special- en Universaltempora, gelijk die terminologie - hoewel niet zeer gelukkig - door Bopp in de Sanscrit-Grammatica is ingevoerd. Specialtempora zijn in het Grieksch Praesens en Imperfectum, en deze moeten eerst geheel worden afgehandeld, om daarna tot de Universaltempora te komen: juist als in het Sanscrit gebruikelijk is. Bij het Praesens en Imperfectum heeft men vooreerst op te merken het onderscheid der werkwoorden op *ω* en op *μι*. De eerste vervallen, juist als in het Latijn in vier soorten: *γράφειν, τιμᾶν, φιλεῖν, μισθοῦν*, waarvan de drie eerste achtereenvolgens overeenstemmen met *legere* (3), *amare* (1), *docere* (2), terwijl tusschen *μισθοῦν* en *audire* (4) verder geene overeenkomst plaats grijpt. Op dezelfde wijze heeft men in de tweede hoofdafdeeling en in dezelfde volgorde *δείκνυμι, ἵστημι, τίθημι* met *ἵημι* en *δίδωμι*, waarbij dan de zoogenaamde kleine verba op - *μι* komen, welke men voor de practijk onregelmatig mag noemen, ofschoon bij dieper studie ook die schijnbare anomaliën verdwijnen. Eerst als dit alles is afgehandeld, volgt de beschouwing van de veranderingen, welke de wortels in de Specialtempora ondergaan hebben, om daarna over te gaan tot de overige tijden, waarin het onderscheid tusschen de vervoegingen op -*ω* en op -*μι*, òf vervalt òf althans niet in die uitgebreidheid voorkomt. De verdeeling wordt van zelf gegeven door de kenletter van den stam, of, zoo men wil, door de verschillende vormingen van het futurum, waaraan de overige tijden zich van zelf aansluiten. Ik verbeeld mij, dat deze door Westphal beloofde indeeling de voordeelen eener wetenschappelijke behandeling met het gemakkelijk overzicht, dat voor een schoolboek noodig is, zal blijken te vereenigen.

Wil men aan de leerlingen eenige resultaten der taalvergelijking mededeelen, en ik ben zeer geneigd dit op redelijk uitgebreide schaal te doen, dan geloof ik toch, dat men zich op de school moet bepalen tot het ontwijtelbaar zekere en den leerling ver verwijderd moet houden van at wat nog voor uiteenloopende beschouwingen vatbaar schijnt. In het algemeen moet men scherpe grenzen weten te trekken tusschen hetgeen geweten en niet geweten kan worden, of althans niet meer met zekerheid kan worden uitgemaakt. Dit

is m.i. door van den Es niet genoegzaam in het oog gehouden. Hij geeft zeer veel wat aan ernstige bedenking onderhevig is. Zoo zal bijv. menigeen bezwaar hebben tegen de wijze, waarop hij § 31 den oorsprong der persoonsuitgangen bespreekt en wellicht ook vragen, of deze noodwendigerwijze hypothetische voorstelling zoo bijzonder nuttig is voor den jeugdigen leerling, die slechts bij zeldzame uitzondering op dit gebied verder werkzaam zal zijn. Dat men, voor zoover de juistheid door de eenvoudigheid en regelmaat onmiddellijk in het oog springt, in het algemeen wijst op *M., S.* en *T.* als de letters, waardoor de personen worden aangeduid, valt goed te keuren: menig verschijnsel in de latijnsche en grieksche conjugaties kan daarmede reeds onmiddellijk worden opgehelderd; maar men moet zich verzetten tegen de verleiding, om dit veelzins aanlokkend onderwerp in de klasse verder te behandelen. Gaan wij onpartijdig na, of werkelijk in de laatste tientallen van jaren met onze zooveel voortreffelijker schoolboeken zooveel schitterender resultaten verkregen zijn, dan worden wij wel tot voorzichtigheid genoopt en zullen den kring van het onderwijs, waarvoor men ons nauwelijks den volstrekt noodigen tijd wil afzonderen, niet buiten noodzaak uitbreiden. Dr. van den Es gaat mij wat al te ver, ook blijkens zijne vertaling van Leo Meyer's boek in 1863, hetwelk met zijne vele onbewezen of niet bewijsbare stellingen en door de geleerden zeker nog niet algemeen aangenomen resultaten toch voor ‘gevorderde leerlingen’ bestemd wordt. Wel vrees ik dus, dat de handwuif tot afscheid, waarvan in het voorbericht spraak is, ook voor mij bestemd wordt; maar ik heb toch nog hoop, dat de schrijver door voortgezette studie iets zal laten varen van de verklaarbare ingenomenheid, waarmede men iedere nieuwe ontdekking zoo gaarne begroet. Mocht ik hem een raad geven, het zon zijn zich ernstig te blijven toeleggen op de studie der Sanscrit-Grammatica zelve; waarschijnlijk zou hij op die wijze een geopender oog krijgen voor de leemten in onze kennis.

Naast het onbewijsbare is er bij van den Es ook betrekkelijk veel, dat bepaald onjuist of onvolledig is. Ik stel te veel belang in den ijver voor de wetenschap, dien de schrijver aan den dag legt, om niet te wenschen, dat hij moge terugkeeren tot hetgeen ik voor den goeden weg hond en zal mij dus gaarne de moeite

getroosten eenige voorbeelden op te noemen, waar hij bij de behandeling te kort schiet. Ik bepaal mij tot enkele grepen.

Op bl. 1 had ik gewenscht, dat in eene grammatica als deze, waar de vormen der verwante talen zoo dikwijls ter vergelijking worden aangehaald, een woord ware ingelascht over de verhouding van het Grieksch tot de overige Indo-Germaansche talen: zonder deze te kennen is een groot deel der etymologie eigenlijk onverstaanbaar. De voorstelling op bl. 6 brengt den leerling in den waan, dat de Ionische *ἦτα* oorspronkelijker is dan de Attische *ἄλφα* natuurlijk tegen de bedoeling des schrijvers. In het algemeen kan men zeggen, dat deze noot wel wat warrig is gesteld, en ik kan mij bezwaarlijk voorstellen, dat zelfs gevorderde leerlingen in dit tal van ongeordende bijzonderheden den weg zullen vinden. Bij de verklaring van het verschijnsel der samentrekking had, dunkt mij, voor het Episch met voordeel kunnen gebruik gemaakt zijn van de door Krüger ingevoerde uitdrukking van *distractie*, waardoor de verklaring der bedoelde woordvormen, zooal niet wetenschappelijk juist, toch voor den leerling bijzonder vereenvoudigd wordt. Bl. 13 diende wel met name gezegd te worden, dat men schrijft *γράφηθι* en dgl., en niet *γράφητι*, waartoe de oplettende leerling allicht geneigd is. Het is mij duister, waarom bl. 14 *J.* en *W.* sisklanken genoemd worden: het zijn zeer bepaald liquidae en het is bij de vorming der tijden van belang dat in het oog te houden. Bl. 53 blijkt niet dat men moet schrijven *μεγάλοι* en niet *μέγαλοι* terwijl in het algemeen de opmerking niet overtollig is, dat den eerstbeginnenden het overzicht gemakkelijker moest gemaakt worden door een grooter aantal uitgeschreven paradigmata. Daarentegen had veel ingekrompen moeten worden, wat geheel buiten den gezichteinder van de school valt. Bijv. bl. 59: ‘De gen. sing. heeft den volgenden ontwikkelingsgang: (*ἐμο*) *ἐμε, ἐμέ-σ*jo, *ἐμέ-*jo, *ἐμεῖο, ἐμέο, ἐμοῦ*; (*τFo, σFo, τFε*) *σFε, σFέ-σ*jo, *σέ-σ*jo, *σε-*jo, *σεῖο, σέο, σοῦ*; (*σFo, Fo, ὁ*), *ἑ, ἕ-σ*jo, *ἕ-*jo, *εἷο, ἕο, οὗ*.’ Aan zeer enkelen kan zoo iets, waarvan ik overigens de juistheid niet betwist, met vrucht worden medegedeeld, maar de meerderheid heeft aan iets anders behoefte. Wij moeten oppassen, dat de interpretatie der teksten, waarin juist de beste ontwikkeling van den geest gelegen is, niet op den achtergrond trede voor iets anders, hetwelk, hoe

interessant ook, door den leerling slechts kan worden nagepraat. Hoevele leeraren bezitten wij, die de grammaticale vormen op deze wijze hebben leeren beschouwen? Er komt bij, dat men toch halverwege moet blijven stilstaan, want, om bij dit voorbeeld te blijven, toch zal men niet licht den leerling gaan aantoonen, hoe in *σφεῖς, σφῶν, σφίσι, σφᾶς* het digamma tot *φ* verhard is. Curtius schrijft voor jongelieden, die vele lange jaren de school zullen bezoeken, terwijl de onze zich haasten de schoolbanken te ontvlieden, ten gevolge waarvan ons nadrukkelijk de noodzakelijkheid wordt opgelegd om het onderricht te concentreeren. Bl. 63 schijnt men nog niet opgemerkt te hebben, dat *ὁ δεῖνα* overeenkomt met ons *dinges:* waarom dit woord uit de spreektaal niet ter verduidelijking aangewend? Bl. 67 moet ik opmerken, dat bij het gebruik van letters als cijfers de Grieken niet verder gaan dan tot 9000 (*θ*). Bij de behandeling der breuken, bl. 69, ontbreken uitdrukkingen als *τρίτον ἡμιτάλαντον* en dgl. Bl. 84 komt *πέπλεχα*, naar ik meen, in het Attisch niet voor. Bl. 88 doet het niets ter zake, dat de oorspronkelijke vorm van het augment *α* is. In het algemeen is het wel nagenoeg waar, dat in het Grieksch *ε* uit *α* ontstaan is, zoodat de bl. 120 gebezigde uitdrukking onjuist is; ook staat het wel vast, dat dit bepaaldelijk met het augment het geval is; maar waarom moet dit hier als iets bijzonders vermeld worden? En wat nut heeft de leerling van deze wetenschap? En hoe mag Dr. van den Es toch wel ontdekt hebben, dat de *α*(*ε*) van het augment eigenlijk *toen* beteekende? Voor zoover ik kan nagaan, is dit alleen eene min of meer waarschijnlijke gissing. Bl. 91 vindt men geene heldere voorstelling van het ontstaan der vijf perfecta, die met *ει* redupliceeren. Waarom *ε᾽ίληφα* en niet *λέληφα*? Het wegvallen van een sisklank, waaraan van den Es denkt, kan niet alleen niet bewezen worden, maar het tegendeel is genoegzaam zeker uit den overeenkomstigen Sanscritstam. Ik stel mij de toedracht der zaak kortelijk aldus voor. In het oudste schrift werden de lange vocalen niet aangeduid en toen men later, nadat het digamma weggevallen was, de orthographie hervormde, voor Homerus ook met het oog op de prosodie, heeft men geheel willekeurig *δείδοικα* en *ἔδδεισα* geschreven, terwijl men even goed *δέδδοικα* en *ε᾽ίδεισα* had kunnen verkiezen. Nu is het een feit, dat de liquidae, in tegenoverstelling

met de mutae, in de uitspraak kunnen gerekt worden. Homerus, die alleen voor het oor en volstrekt niet voor het oog dichtte, maakt daarvan onbewust gebruik en zoo vinden wij zeer natuurlijk, dat de liquidae herhaaldelijk positie maken, gelijk dit in het Attisch met de *ρ* aan het begin der woorden ook later regel is. Een ander feit merken wij in de grammatica op, dat de reduplicatiesyllabe volgens de regels der Attische prosodie kort moet zijn: van daar *ἔρριφα* voor *ῥέριφα*. Doch evenzoo was oudtijds in ΕΑΕΦΛ de eerste syllabe lang en zeide men niet *λέληφα*, even weinig als *ῥέρηκα* voor ΕΠΕΚΑ. Men heeft hiervoor later geschreven *ε᾽ίληφα* en *ε᾽ίρηκα*, doch men had dien klank even goed kunnen uitdrukken door *ἔλληφα* en *ἔρρηκα*, gelijk met *ἔλλαβον* en *ἐρρήθην* het geval is. Ook Westphal maakt zich m.i. geene heldere voorstelling van de transcriptie, welke Homerus ondergaan heeft en van den invloed daarvan op de gebruikelijke orthographie. Ieder Hollander, die nauwkeurig let op het dialect zijner naburen, kan hooren hoe moeilijk het valt onderscheid te maken, of eene syllabe, waarop het accent valt, *natura* of door verdubbeling van den volgenden consonant lang is. In *la belle Helène* hooren wij de verdubbeling van den laatsten, in *die schöne Helena* die van den voorlaatsten medeklinker. Dat men *ε᾽ίληφα, ε᾽ίληχα*, enz., is blijven zeggen, komt eenvoudig daarvan daan, dat men door het veelvuldig gebruik de schijnbare onregelmatigheid in het geheugen bewaard heeft. Bij Homerus, die nog geene geaspireerde perfecta kent, komen vormen als *ε᾽ίληφα* niet voor, maar dit doet weinig ter zake, daar men de analogie volgde van *δείδοικα* en *ε᾽ίρηκα*.

Bl. 100, reg. 10, is in de bovengewraakte uiteenzetting van den oorsprong der persoonsuitgangen, zoo het schijnt, iets uitgevallen. Bl. 101 zou men zeggen dat als met voordacht aldus gesteld was, om den leerling in onzekerheid te laten, wat nu eigenlijk een perfectum primum en wat een perfectum secundum is. Bekend is daarover het gevoelen der taalgeleerden, maar ook hier behoort men op verstandige wijze conservatief te zijn. Bl. 104 had iets meer moeten gezegd worden ter verklaring van vormen als *ἀλεύασθαι* en *ἔσσευα*. Bij *πεινῆν* en *διψῆν* behoort de vergelijking der Homerische vormen met lange *α*. Vormen als *κομιῶ, νομιῶ* kunnen met minder moeite uit de oorspronkelijke uitgangen worden afgeleid dan

bl. 106 geschiedt. Bl. 105 worden *ἔδομαι* en *πίομαι* niet gelijk gesteld met *ἔσομαι·*; mij komt het voor, dat alle drie gelijkelijk van den stam zonder kenletter zijn afgeleid. Het latijnsche *ero* schijnt mij die opvatting te wettigen en de dubbele *σ* bij Homerus in *ἔσσομαι*, zal eene verlenging van de uitspraak zijn, zoo goed als in *ἔλλαβον* of *ἔσσευα*. Tot dezelfde rubriek behoort, meen ik, *πεσοῦμαι*, en de twijfel van van der Es t.a.p. schijnt mij niet volkomen geregtvaardigd. Nog valt op te merken, dat met het onderscheid van lettersoorten herhaaldelijk vrij willekeurig is omgesprongen. Het belangrijkste en in de eerste plaats noodzakelijke staat soms met kleine, het voor gevorderden bestemde met groote letters. Bij een herdruk beveel ik dit punt aan de aandacht des schrijvers ten zeerste aan. Bl. 117 twijfel ik aan de juistheid der opmerking, dat het paullo-post-futurum geen optativus zou hebben. Bl. 122 vindt men zeer ten onrechte het futurum *ἀκέσομαι*, hetwelk volgens een aan van den Es waarschijnlijk zeer wel bekenden regel *ἀκοῦμαι* moet zijn en trouwens ook is. Bl. 125 had met een woord kunnen gezegd zijn, waarom men in den coniunctivus naast *τιμᾷς* en *μισθοῖς* zegt *ἰςῇς* en *διδῷς*, niet *ἰςᾷς* en *διδοῖς*. Bl. 126 had ik bij de uitgeschreven conjugatie van *ἵςημι* gaarne de beteekenissen vermeld gezien en verder twijfel ik aan de juistheid van den vorm *ἴουν* voor *ἴην*, zie Kontos *λόγ*. Ἑρμ, p. 336. Bl. 141 is de imperativus van *πέποιθα* niet *πέπεισθι* maar *πέπισθι*. Bl. 156 konden de vormen van *ἔχω* zonder moeite beter met elkander in verband gebracht worden. Doch in weerwil dezer bedenkingen is het overzicht der Grieksche werkwoorden, bepaaldelijk ook van de epische vormen, welke aan den voet der bladzijde worden opgegeven, zeer leerzaam, maar toch denk ik daarbij liefst aan iemand, die dit overzicht gebruikt ter uitbreiding van reeds verkregen kennis.

Moeilijker dan voor de Etymologie is het voor den nauwgezetten lezer, om zich eene welgegronde overtuiging te vestigen over de Syntaxis van Dr. van den Es. Wij vinden hier eene navolging van Dr. E. Koch en dus geen werk, dat zich als het eerste gedeelte voor iets eenigermate oorspronkelijks uitgeeft. Zulke diepingrijpende veranderingen als de Etymologie ondergaan heeft, moet men hier niet verwachten. De Grieksche Syntaxis is bij uitnemendheid een gewas van Griekschen bodem en naast de overeenstemming der vormen

moet ieder, die zich met het Sanscrit bezig houdt, wel getroffen worden door het groot verschil, dat in het gebruik dier vormen bestaat. Een paar bladzijden van de Mahâbhârata naast Homerus gelegd, zijn voldoende om zich hiervan te overtuigen, en Prof. Kern zal ons kunnen zeggen, of er eenige kans bestaat, dat Westphals vermoeden zal bevestigd worden, dat de Syntaxis van het vêdadialect - het klassieke Sanscrit schijnt hij prijs te geven - nog eenmaal nieuwe gezichtspunten zal openen voor de kennis der Grieksche Syntaxis. Zoolang evenwel voor de Grieksche spraakkunstenaars de resultaten der vergelijkende taalstudie zich tot de Etymologie beperken, zullen alle bewerkingen der Grieksche Syntaxis waarschijnlijk in enkele familietrekken overeenstemmen. Ter vergelijking heb ik verkozen de werken van Madvig en Krüger, zoo in de vertaling als in de verkorte bewerking van de heeren Pluygers en Francken. Alle drie hebben dit gemeen, dat zij niet wel tot leesboek kunnen dienen, noch kunnen worden van buiten geleerd en opgezegd, maar bestemd zijn voor een studieboek, hetwelk in de klasse of te huis moet doorgewerkt wordenen, waar het pas geeft, ter verklaring der voorkomende verschijnselen moet worden nageslagen.

Even weinig als bij de Etymologie zal men bij eene eerste kennismaking den leerling kunnen bepalen tot de systematische volgorde en zoo zal bijv. het hoofdstuk over de voorzetsels licht wel een der eerste zijn, die in aanmerking komen om met den leerling te bestudeeren. Met genoegen zie ik dus, dat hier door een groot aantal voorbeelden van den Es aan dit onderwerp zekere uitgebreidheid gegeven heeft, waardoor zijn werk voor het practisch gebruik gunstig afsteekt tegen dat van Madvig. Enkele aanmerkingen blijven altijd mogelijk. Zoo verwonder ik mij, dat bij de praepositie *εἰς* geen melding wordt gemaakt van het honderdmaal voorkomende *εἰσῆλθον εἰς ὑμᾶς* naar analogie van *εἰσιέναι εἰς δικαςήριον*. Doch dat zijn kleinigheden, welke lichtelijk kunnen worden aangevuld. In de noot over het Ionische dialect, p. 234, moest ook *μετὰ χαλκόν* besproken worden, enz.

Schijnt het aanta voorbeelden in dit hoofdstuk al voldoende groot, dit is volstrekt niet het geval in de afdeeling over de tempora en modi. Het komt mij voor, dat vooral voor een school-

boek in deze paragrafen de voorbeelden hoofdzaak zijn en wel had ik gewenscht, dat bij het bekorten van Madvig en Krüger de heeren Pluygers en Francken wel veel van het niet strikt noodzakelijke hadden weggesneden, gelijk zij trouwens gedaan hebben, maar het aantal voorbeelden ten behoeve der eerstbeginnenden nog wat hadden uitgebreid. Ik vat niet, hoe het gebruik van *ἄν* of het onderscheid van *οὐ* en *μή* anders door den leerling kan begrepen worden. Dr. van den Es is mij ook veel te spaarzaam en vermindert daardoor m.i. de bruikbaarheid van zijn boek in hinderlijke mate. Zullen de voorbeelden door den leerling met vrucht bestudeerd worden, dan moeten zij, naar het mij voorkomt, slechts in zooverre vertaald worden medegedeeld als voor het recht verstand volstrekt noodzakelijk is. Ook dit is Dr. van den Es niet met mij eens, die van vrij eenvoudige phrasen de geheele lange vertaling zorgvuldig uitschrijft. Bovendien zou ik er aan hechten, dat door opgave van den oorsprong de leerling zoo mogelijk nu en dan in de gelegenheid werd gesteld het voorbeeld op te slaan. Terecht, dunkt mij, is door Prof. Pluygers, en vooral door Prof. Francken, hieraan veel zorg besteed. Dr. van den Es put een zeer aanzienlijk aantal zijner voorbeelden uit de Anabasis en uit andere stukken, die juist op de school den leerling in handen komen. Daar nu de bedoelde syntactische regels den leerling wel niet zullen worden uitgelegd tijdens hij in den aanvang zijner studiën zich met de Anabasis bezig houdt, zie ik het nut dezer beperking niet in, tenzij men hem den weg wijze het voorbeeld terug te vinden, iets waartoe hij zonder hulp wel niet dikwijls in staat zal zijn. Nog liever zag ik vele voorbeelden vervangen door spreuken, die, even als die van den ouden Vossius, in het geheugen konden geprent worden; maar dit schijnt voor het Grieksch uiterst moeilijk te zijn: getuigen thans ook de pogingen door Dr. Mehler daartoe in het werk gesteld. Ook daarop zal men dienen te letten, dat ook buiten den samenhang de beteekenis van het voorbeeld genoegzaam verstaanbaar zij: dit wordt tegenwoordig niet voldoende in het oog gehouden. Wel is men uiterst bezorgd eenig voorbeeld op te nemen, dat niet bij een geijkt Attisch schrijver, gevonden wordt. Is de taal der aangehaalde phrase overigens zuiver, zou ik in een schoolboek geen bezwaar zien, als het voor de duidelijkheid wenschelijk bleek, de

voorbeelden ook aan anderen te ontleenen. Ik zie niet in, welk kwaad het in zulk een boek doen zou, al vond men aanleiding soms den schrijver zelven te verbeteren. Prof. Cobet heeft dit zelfs voor zijn Grieksch leesboek gedaan. Hoe afkeurenswaardig zoo iets in een wetenschappelijk werk wezen zou, men zou daardoor wellicht de beschikking erlangen over voorbeelden, die zich lichter in het geheugen konden prenten dan de tot nog toe gewoonlijk gebruikte, waarvan vele noch door vorm, noch door het spreukmatige van den inhoud, eenige belangstelling kunnen inboezemen. Ik beschouw deze zaak als van eenig gewicht.

Bij eene mogelijke tweede uitgaaf, is het te hopen, dat de schrijver zich eenige meerdere zorg zal willen getroosten om zich duidelijk uit te drukken, duidelijk ook vooral voor den leerling. Hoe zeer hij daarin vooralsnog te kort schiet, moge uit een paar voorbeelden blijken. Bl. 251, Aanm. I: 'De ww. van *spreken* staan dikwijls niet in den aor.; maar in het impf. als de gesproken woorden rechtstreeks of zijdelings worden medegedeeld; hierdoor toch wordt ons de handeling van het spreken in hare ontwikkeling voorgesteld.' Wat beduidt hier 'rechtstreeks of zijdelings'? Uit de aangehaalde plaats van Thucydides kan hoogstens een van beiden blijken. Bl. 263, 12: 'Daar men in den tegenwoordigen tijd slechts zelden iets voor een oogenblik wenscht, staan onvervulbare wenschen, die op het tegenwoordige betrekking hebben, gewoonlijk in het impf.; die daarentegen op het verledene betrekking hebben in den indicativus aoristi (of in den infin. aor. met *ὤφελον*), daar bij een terugblik op het verledene meest slechts eene handeling als zoodanig, een feit, gewenscht wordt.' Ligt het aan mij, dat de aangehaalde woorden mij gaan schemeren en de bijgebrachte voorbeelden wij niet wijzer maken? Bl. 277, 40: In voorwaardelijke voorzinnen vindt men ook de negatie *οὐ*: *εἰ - οὐ μαχειται*.' Is dit niet volmaakt geschikt om den leerling het spoor bijster te maken? Bl. 285, Aanm. 2: 'Bij den conjunctivus (achter *πρίν*) ontbreekt zeer dikwijls *ἄν*, omdat in den tijdelijken zin tevens een doel begrepen kan zijn.' Ik begrijp deze distinctie niet. Bl. 304, 3: 'De bijzinnen, die van ww. van *vreezen* afhangen en de relatieve zinnen van doel zijn slechts eene bijzondere soort van zinnen van doel.' Verbergt zich hierachter iets meer dan eene tautologie?

Bl. 305, Aanm. 4: ‘In de uitdrukkingen *οὔ φημι* en *οὐκ ἀξιῶ* wordt dus meer het tegenovergestelde van de begrippen *φημί* en *ἀξιῶ* te kennen gegeven, dan dat zij ontkend worden.’ Mag ik deze woorden niet raadselachtig noemen? Bl. 246, Aanm. 4, schijnt aan het slot iets uitgevallen, enz.

Reeds voorbeelden genoeg en te veel. Het bedoelde gebrek hangt te zamen met eene zekere neiging tot systematiseeren en philosopheeren, waaraan de taal zich niet wil onderwerpen. Van kleine onjuistheden, welke den schrijver spoedig genoeg in het oog zullen springen, zwijg ik, maar men sla eens op bl. 259. ‘De coni. en optat. aor. wijzen oorspronkelijk het verledene niet aan en missen dan ook het augment, het kenteeken van het verledene.’ Maar waarom, moet ik vragen, heeft dan het participium geen augment? Het ergst vertoont zich het bedoelde gebrek bl. 249. Aoristus en futurum zullen eene feitelijke, soms ook eene ingressieve beteekenis hebben; praesens en imperfectum eene duratieve; perfectum, plusquam perfectum en paullo post futurum eene perfectische. Afgezien van het bezwaar, dat de leerling van de bedoeling dezer woorden en hunne betrekkelijke juistheid niets zal begrijpen, ofschoon het als het grondidee van al wat over de tijden gezegd wordt, voor het recht verstand der volgende paragrafen van het grootste gewicht is, kan ik mijne bedenking tegen het gegeven schema, naar ik meen, niet korter uitdrukken dan door de opmerking, dat dus volgens de medegedeelde tabel de verhouding van *λύω* tot *λύσω* eene andere is als van *λέλυμαι* tot *λελύσομαι*. Bij *λέλυμαι* en *λελύσομαι* verandert volgens hem de tijd, niet de aard der beteekenis; bij *λύω* en *λύσω* veranderen beide. Dit nu is, meen ik, onhoudbaar. En wat nu die duratieve beteekenis van het praesens aangaat, ik zoek die te vergeefs in het op bl. 252 aangehaalde voorbeeld: *ἐπεὶ δ’ἐγενόμην, ὁ πατὴρ κτείνει με*, tenzij men zich met een woordenspel wil tevreden stellen, waartoe de schooltijd werkelijk te kort is. Even weinig voldoet mij bl. 261, Aanm., waar wij vernemen, dat het futurum niet het bepaald toekomstige uitdrukt, maar slechts de verwachting, dat iets geschieden zal. Ik zie hierin niets dan eene haarkloverij, even als bl. 257 over de bijzondere beteekenis van *μέλλω* met een aoristus infinitivi. Liever had ik een woord gelezen waarom in een aangehaald voorbeeld, bl. 270, *ἵνα* met een

indicativus geconstrueerd wordt, of op bl. 268, *ἐι* met een conjunctivus.

Het is meer dan tijd, dat ik afbreek. De waarde van een schoolboek moet vooral blijken uit de practijk. Ik zie uit het dezer dagen verschenen program der Groninger school, dat het boek van van den Es op de onderste klasse zal worden ingevoerd. Gaarne vernam ik later iets van de resultaten, welke men aldaar verkrijgt. Ik ben volkomen bereid door de bovenstaande opmerkingen een streep te halen, als men werkelijk met dit boek den leerlingen in korter tijd deugdelijker kennis bijbrengt dan op de in het voorbericht met minachtend schouderophalen afgewezen oude manier. Mogelijk ga ik dan ook over tot ‘de partij van den vooruitgang.’ Voor het oogenblik, daar om ondervinding te dezen op te doen enkele maanden niet voldoende zijn, zou ik veel hechten aan het oordeel van den Curator van het Groninger Gymnasium, Prof. Francken.

Zwolle, 1 Augustus 1870.
S.A. NABER.

Kort begrip der proefondervindelijke zielkunde, gegrondvest op de wetenschappen, welke aan middelbare scholen onderwezen worden, door Dr. C.H. Thiebout, C. Hzn. Arnhem, J. Heuvelink.
Antwoord aan de recensenten van mijn Kort begrip der proefondervindelijke zielkunde, door Dr. C.H. Thiebout, C. Hzn. Tevens een vervolg van mijne Zielkunde. Arnhem, J. Heuvelink.

De wetenschap, die in de brochures van Dr. Thiebout behandeld wordt, is voor de meerderheid onder de Nederlanders van de negentiende eeuw zeker niet het voorwerp van de meest hartelijke belangstelling. In geen enkele academische gehoorzaal wordt zij voor studenten verklaard; het middelbaar onderwijs, dat zooveel durfde omvatten, heeft de psychologie buitengesloten, en ook de gymnasiast verneemt niet anders dan bij toeval, dat er eene zooda-

nige wetenschap bestaat. Deed niet nu en dan de een of andere onderwijzer zijne stem hooren ter aanbeveling van hare studie, als de onmisbare voorwaarde ter vorming van eene rationeele opvoedingsleer, men zou kunnen twijfelen of ons vaderland nog beoefenaars van deze wetenschap telde.

Heeft daarom Dr. T. gelijk, wanneer hij verklaart: ‘De zielkunde is schandelijk verwaarloosd in ons land, en de behandeling’ (waarschijnlijk van de zielkunde) ‘wordt dringend gevorderd’?

Verwaarloosd wordt zij ongetwijfeld, maar is deze verwaarloozing schandelijk? Hooren wij, wat er volgens den schrijver wenschelijk zou zijn om voor Nederland eene zielkunde te verkrijgen.

‘De linguisticus, zooals de heer Burger, de zenuw-physioloog discipel van professor Donders, de natuurhistoricus Darwinist, de societoloog discipel van Thorbecke, de historicus discipel van Fruin of Dozy en de metaphysicus en mathematicus als vertegenwoordigers van het Herbartiaansche standpunt, zouden zich geschikt kunnen vereenigen, en ieder na eene zamenkomst, waar over eene algemeene rigting gesproken wordt, een bepaald deel van de menschelijke natuur kunnen behandelen, om zoodoende tot stand te brengen een handboek der zielkunde.’

Men ziet, dat Nederland nog lang op zijne zielkunde zal moeten wachten. Want de schrijver kan moeilijk in ernst meenen, dat een congres van de leerlingen der groote mannen, die hij noemde, of zelfs een congres van de groote mannen zelven eene dragelijke psychologie zou leveren. Alleen door de leden van dat congres, bij wijze van eene jury, op te sluiten tot tijd en wijle zij eene zielkunde hebben geleverd, kan de wereld hopen een tittel of jota van hen te ontvangen. Worden zij niet opgesloten, maar hebben zij de vrijheid van uiteen te gaan zonder iets te hebben vastgesteld, dan zal zich natuurlijk tusschen deze geleerden een zoo groot verschil van meening openbaren over de grondbegrippen van het menschelijk weten, dat er van samenwerking geen sprake kan zijn. Is dus eene vereeniging van geleerden onvermogend, om onze eeuw aan eene behoorlijke zielkunde te helpen, en worden werkelijk al die kundigheden, die de schrijver opnoemt, vereischt om een handboek van die wetenschap te schrijven, dan mogen wij het onzen landgenooten niet al te zeer ten kwade duiden, dat zij

zich maar matig toeleggen op eene wetenschap, waarin men zoo weinig kans heeft om op eene behoorlijke hoogte te geraken. Men heeft toch alle reden om te twijfelen, of iemand den tijd zal kunnen vinden om al die propaedeutische studiën te maken, die Dr. T. vermeldt, en een geheugen zal hebben om de resultaten daarvan te onthouden. Zeker zon Mephistopheles ook van dezen iemand hebben getuigd:

> Möchte selbst solch einen Herren kennen;
> Würd' ihn Herrn Mikrokosmos nennen.

Met het oog op de groote bezwaren, aan zijn arbeid verbonden, heeft de schrijver voorloopig niets anders willen geven dan eene korte schets van de hoofdwaarheden der psychologie. De titel, dien hij aan zijne schets geeft, is vrij zonderling. Proefondervindelijke zielkunde is waarschijnlijk de Hollandsche vertaling van empirische psychologie. Want dat de schrijver eene proefondervindelijke, eene experimenteele psychologie zou willen geven, blijkt nergens. Eene dergelijke wetenschap bestaat dan ook niet en zal wel nimmer geschapen worden. Reeds de physiologie kan in vele gevallen geen gebruik maken van het experiment, dat in de physica tot zoo vele ontdekkingen geleid heeft. Zelfs wanneer niet de hooge waarde van het leven en de gezondheid des menschen het gebruik der proeven zeer beperkte, zouden toch de veelvuldigheid en de samenwerking der oorzaken in het menschelijk organisme ten gevolge hebben, dat het experiment slechts zelden tot belangrijke resultaten geleidde. Beter dan ergens anders is de betrekkelijk geringe waarde van de physiologische proefnemingen betoogd door Comte, in het hoofdstuk zijner Philosophie Positive, dat over de physiologie handelt. Moge zijne beschouwing ook al niet van overdrijving zijn vrij te pleiten, in de hoofdzaak heeft hij zeker de juiste meening uitgesproken. Bij psychologische feiten wordt het natuurlijk nog moeilijker de uitkomsten van proeven te verklaren, zich met juistheid rekenschap te geven van de resultaten, die uit de proef kunnen worden afgeleid. Want het aantal der omstandigheden, waarop men te letten heeft, wordt nog grooter; bij de physische oorzaken voegen zich de psychische. Indien dus het experiment mag genoemd worden onder de middelen ter uitbreiding der psychologische we-

tenschap, dan is het in elk geval tot eene zeer ondergeschikte rol veroordeeld. Uit sommige plaatsen der brochure van Dr. T. zou men met eenigen goeden wil kunnen afleiden, dat hij niet afkeerig is van het nemen van psychologische experimenten. Toch geloof ik, dat hij het woord ‘proefondervindelijk’ gebruikt heeft in den zin van empirisch, wat echter taalkundig niet is te verdedigen.

Deze empirische (of experimenteele?) psychologie is ‘gegrondvest op de wetenschappen, die aan middelbare scholen onderwezen worden.’ Ook deze toevoeging levert het bewijs, dat de schrijver aan de woorden eene andere beteekenis hecht dan de gebruikelijke. De voorname grondslag, waarop eene wetenschappelijke psychologie gevestigd kan worden, zal toch wel gegeven zijn in de feiten van de innerlijke waarneming, die moeilijk gerekend kunnen worden onder de wetenschappen, die aan middelbare scholen worden onderwezen. Zonder twijfel kunnen al die wetenschappen de psychologie steunen, maar even goed alle andere wetenschappen. De vermelding van deze ‘middelbare scholen’ vermengt op onbehoorlijke wijze een vraagstuk, dat ongelukkig bij ons te lande eene politieke quaestie is geworden, in beschouwingen, die zuiver wetenschappelijk behoorden te zijn. De schrijver beweert apodictisch, dat deze scholen ‘de plaatsen zijn, waar degelijk onderwijs gegeven wordt in alle vakken, die de vermogens van den geest, boven vermeld, tot den hoogsten trap van ontwikkeling brengen’, en is eenigszins verontwaardigd op een zijner recensenten, die bescheidenlijk opmerkt, dat die degelijkheid wel gewenscht, maar toch niet volkomen bewezen is. Natuurlijk heeft de geheele bewering niets te maken met de waarde of onwaarde der proefondervindelijke zielkunde.

Wat de schrijver geeft onder dezen zonderlingen titel, is niet minder zonderling. Het practisch nut, dat uit de beoefening der natuurwetenschap voortvloeit, wordt uitvoerig besproken. Daarna gaat de schrijver plotseling over tot de vermelding van de onderzoekingen, waardoor gebleken is, hoe zeer de individu's gewijzigd worden door de invloeden, die tijdens het foetale leven en na de geboorte werken. Even als nu het menschelijk lichaam door verschillende omstandigheden gewijzigd wordt, zoo verandert de geest door indrukken van buiten. De werking van die indrukken in den oorspronkelijk ledigen, later met voorstellingen voorzienen

geest, wordt volgens de leer van Herbart in korte woorden geschetst.

Uit deze inleiding besluit de schrijver, dat het de verplichting is van ieder mensch:

‘1. Zijn organisme en dat van den mensch in het algemeen zooveel mogelijk te leeren kennen.
2. de invloeden, die op dat organisme werken.
3. de invloeden, die door anderen op hem worden uitgeoefend.’

Deze verdeeling der menschelijke verplichtingen kan moeilijk als logisch worden verdedigd; de invloeden onder N°. 3 zijn toch reeds onder die van N°. 2 begrepen. Waarschijnlijk om voor zich zelven aan deze verplichting te voldoen, neemt de schrijver, in navolging van prof. Olawsky en Lauckhard, psychologen, wier roem nog niet is doorgedrongen tot ons afgelegen vaderland, vijf vermogens van de ziel aan. Het schijnt, dat al de kritiek van Herbart niet in staat is geweest, zijne volgers te bekeeren van het geloof aan de vermogens der ziel. De vijf vermogens zijn:

de vatbaarheid voor indrukken,
de wil,
het verstand,
de phantasie,
de geest, intelligentie (*vernunft*).

Eenige bladzijden worden gewijd aan de bespreking van deze verschillende vermogens. Daarna wijst de schrijver aan, op welke wijze de verschillende vakken, aan de middelbare scholen onderwezen, de geestvermogens sterken en hoe de man, die door al deze oefeningen gesterkt is geworden, kan werkzaam zijn om anderen op dezelfde hoogte te brengen.

Wat de schrijver met zijn werk gewild heeft, is moeilijk te ontdekken. Het hoofddenkbeeld van zijn boekje is wellicht het volgende: Ieder individu is het product van eene menigte omstandigheden; eerst door de nauwkeurige kennis van die omstandigheden en van de regels van hunne inwerking wordt hij meester van zijn lot, geraakt hij tot de vrijheid. Het eerste deel dier bewering wordt door ieder verstandig mensch erkend; het tweede is zeer problematisch. Voorzeker, wanneer iemand door onderzoek ontdekt heeft, dat het rooken van tabak zijne gezondheid benadeelt, dan

kan hij zich het rooken ontzeggen. Maar wat zal hij doen, wanneer het nauwkeurig onderzoek naar de omstandigheden, die zijne individualiteit bepalen, hem eens leerde, dat eene ellendige bloohartigheid in zijn karakter ontstaan is ten gevolge van den een of anderen invloed, die gewerkt heeft tijdens de zwangerschap van zijne moeder? De erfelijkheid en de geheimzinnige invloeden, die tijdens het foetale leven op den mensch werken, zijn waarschijnlijk de belangrijkste factoren in de bepaling van zijne individualiteit. Wellicht geven ons de onderzoekingen, uitgelokt door de denkbeelden van Darwin, in eene niet al te verre toekomst eenige inlichting over de wijze, waarop zich de erfelijkheid en de invloeden tijdens het vruchtleven uiten. Tot hiertoe echter is hiervan niets anders met zekerheid bekend, dan alleen het feit, dat die invloeden zoo kolossaal zijn, dat hun gewicht waarschijnlijk veel belangrijker is dan dat van al de omstandigheden, die na de geboorte werken. En zelfs dit is geen resultaat der wetenschap, waarvan men de waarheid objectief zou kunnen bewijzen. Maar de ondervinding van ieder, die een oog heeft voor innerlijke waarneming, leert, dat er zich in hem eene macht ontwikkelt, die met de uiterlijke omstandigheden zijne levensrichting bepaalt. Breng tien kinderen van hunne geboorte af in volkomen dezelfde omstandigheden, wek in hun geest, die nog geene voorstellingen gehad heeft, uitsluitend dezelfde voorstellingen op, en gij zult tien verschillende menschen verkrijgen. Twee kenners van het menschelijk leven, waarschijnlijk de scherpzinnigste van hunne eeuw, Sterne en Goethe, hebben ons duidelijk getoond, hoe machtig zij zich de werking van de invloeden tijdens het foetale leven voorstelden, Sterne in Tristram Shandy, Goethe in de Wahlverwandschaften.

De heer Thiebout heeft ingezien, dat Herbart te weinig op deze invloeden gelet heeft; hij wil de resultaten van Darwin en Häckel met de leer van Herbart vereenigen. Maar wij vinden in zijne brochure niet veel meer dan eene lofrede op de schoonheid van die taak en eene aansporing om ons ter harer vervulling aan te gorden. Tot nog toe is mij geene poging ter vereeniging van die twee richtingen bekend geworden, en ik vrees, dat Herbart's leer bij die vereeniging zoo diepe veranderingen zou moeten ondergaan, dat Herbart zelf haar niet meer als de zijne zou herkennen.

Ofschoon ik werkelijk geloof, dat ik in de bovenstaande regels de eigenlijke strekking der brochure van Dr. Thiebout met juistheid heb aangegeven, zoo voeg ik er echter voorzichtigheidshalve bij, dat ik er niet geheel zeker van ben hem goed te hebben begrepen. Het is niet zoo gemakkelijk hem in zijne plotselinge overgangen te volgen. En de optimistische beschouwing aan het slot, waar de schrijver den schijn op zich laadt van te meenen, dat iedereen door opvoeding kan gemaakt worden tot een individu ‘met een karakter, met een levensplan, met een ideaal’, zou mij bijna doen denken, dat Herbart's denkbeelden over de opvoeding in zijn geest een veel grooter invloed uitoefenen dan de resultaten van Darwin en Häckel. Wie deze toch goed heeft begrepen, is niet zoo optimistisch als Dr. T., maar stemt van harte in met het Duitsche spreekwoord: ‘Es ist dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen.’ Want niet alleen de voortreffelijkheden van het voorgeslacht oefenen hunnen invloed uit op de nakomenden, maar ook al de slechte hoedanigheden, die aan dat voorgeslacht eigen waren. En of de meest edele eigenschappen, die de mensch kan vertoonen, hem in den strijd des levens ten voordeele of wel ten nadeele zijn, heeft nog niemand kunnen beslissen.

De schrijver schijnt zijne brochure geschreven te hebben naar aanleiding van zekere geschriften in Duitschland; althans hij spreekt van ‘de philosophen, vooral van Duitschland van het laatste tweetal jaren’, die ‘voortgedreven op de vleugelen der natuurwetenschappen’, ons de grondbegrippen over den menschelijken geest gegeven hebben, die hij in zijn boekje aanneemt. Misschien zou men uit die ongenoemde philosophen de bedoeling van zijn geschrift met meer zekerheid leeren kennen. Zijne brochure laat die bedoeling, gelijk wij zagen, tamelijk duister, en het antwoord aan de recensenten maakt de zaak niet veel helderder. Want terwijl in de brochure met geen woord wordt gesproken over den godsdienst, lezen wij in het Antwoord, blz. VII:

‘Maar door het materialisme, door Buckle, Darwin, Vogt, Büchner, Moleschott, door Spinoza, Lindner, Bastian en Herbart, die ons de wetten van de stof ontsluijeren, dient men heen te gaan, om een klein gedeelte van de waarde te herkennen van hem, die ons boven die wetten heeft geplaatst door zijne zedeleer.

Daarom heb ik in mijn “Kort begrip” de hoofdwaarheden van die groote geesten zamengevat, die alleen aanleiding geven tot eene wrijving, waardoor het beeld van onzen Verlosser duidelijker aan ons wordt vertolkt.’

En blz. VI:

‘Jezus van Nazareth vreest geen mathematicus, wijsgeer of natuurphilosooph.

Hij weet hen te onderwerpen, om physiologisch, mathematisch en spinosistisch te bewijzen, dat zijne leer is gegeven als eene weldaad, om zondaren zalig te maken, op deze aarde, en onder onze levensvoorwaarden.’

Ik moet eerlijk bekennen, dat ik het verband tusschen de psychologie van Dr. Thiebout en het Christendom met helder inzie.

Is de strekking der brochure niet zeer duidelijk, de stijl is niet zoodanig, dat zij zich aangenaam laat lezen. Op sommige plaatsen onderscheidt hij zich door eene soort van beeldspraak, die juist niet smaakvol mag worden genoemd. Zoo lezen wij op blz. 8 over Hofmann, naar aanleiding van de ontdekking der rosaniline:

‘Hij gaf een zuurdesem aan de wereld, dat industriëelen en technologen zonder tal deed geboren worden.’

En op blz. 22:

‘Hebben wij uitstekende ouders gehad, en is ons veel ontwikkeling toegevoerd, zijn wij goed bewaakt, zijn onze vrienden en magen vermogend, en ons organisme krachtig en goed gevormd, zoo zijn wij geneigd laag op anderen neer te zien, en dik te worden in de geneugte van onze eigene voortreffelijkheid.’

De brochure wemelt van groote namen. Onder de philosophen worden Descartes, Spinoza, Schopenhauer, Schelling en Hegel genoemd. De twee laatsten geven trouwens alleen hunnen naam; de drie eersten worden geciteerd. Een groot deel van het ‘Antwoord’ is gewijd aan de bestrijding der bewering van den recensent in *de Schoolbode*, die verklaard had: ‘Hetgeen de schrijver van Spinoza, Schopenhauer en Descartes vertelt, is volkomen onjuist.’ Naar het mij voorkomt is deze bewering ten aanzien van Spinoza onwaar, zooals Dr. T. uitvoerig aantoont. Wat echter de mededeelingen over Descartes en Schopenhauer aangaat, zij zijn zoo vreemd,

dat men er uit kan afleiden, dat de schrijver hunne werken niet dan zeer vluchtig heeft gelezen.

Van Descartes zegt de schrijver: ‘Descartes uitte het stoute woord: “cogito, ergo sum”, ik denk en daarom besta ik.

In die woorden ligt een diepe zin verscholen. “Ik denk”, met andere woorden, “en daarom besta ik, even als de natuur buiten mij.”’

De vergissing kan moeilijk grooter zijn. Terwijl Descartes, aan alles twijfelende, in de eerste plaats aan het bestaan der natuur buiten hem, naar eene onbetwijfelbare waarheid zoekt, komt hij tot zijne beroemde spreuk: ‘ego cogito, ergo sum.’ Al mocht er niets anders bestaan, ik, die denk, besta. Men zie de Princ. Phil. Pars I:

‘Sic autem rejicientes illa omnia, de quibus aliquo modo possumus dubitare, ac etiam falsa esse fingentes; facile quidem supponimus nullum esse Deum, nullum coelum, nulla corpora; nosque etiam ipsos non habere manus, nec pedes, nec denique ullum corpus; non autem ideo nos qui talia cogitamus nihil esse: repugnat enim, ut putemus id quod cogitat, eo ipso tempore quo cogitat, non existere. Ac proinde haec cognitio, *ego cogito, ergo sum*, est omnium prima et certissima, quae cuilibet ordine philosophanti occurrat.’

Over Schopenhauer vinden wij de volgende bewering:

‘Wanneer een menschelijk organisme dus in de wereld optreedt, handelend of denkend, kan het beschouwd worden als het product van bovengenoemde omstandigheden’ (namelijk de invloeden van de erfelijkheid en van het vruchtleven).

‘De som van die omstandigheden noemt Schopenhauer den wil in de schepping, en in zooverre hebben wij vrede met zijn systeem.’

Zoo weinig gelijkt de ‘wil in de schepping’ van Schopenhauer op eene som van omstandigheden, dat zij ligt buiten tijd en ruimte, dat zij het ‘Ding an sich’ is. Misschien echter heeft de schrijver bedoeld, dat wat Schopenhauer voor eene wilsuiting aanzag, beschouwd moet worden als de werking van de som der omstandigheden, dat Schopenhauer in zijn begrip van wil gedwaald heeft. Ofschoon deze uitlegging van de woorden van Dr. T. taalkundig nauwelijks is te verdedigen, willen wij haar echter aannemen. In dat geval heeft de schrijver zich niet herinnerd, hoe duidelijk Schopenhauer aetiologische en metaphysische verklaring heeft onderscheiden. In de ‘Welt als Wille und Vorstellung,’ Boek II, § 17, be-

spreekt Schopenhauer, wat eigenlijk eene aetiologische verklaring, eene verklaring uit oorzaken, uit omstandigheden, is. De aetiologie leert, ‘wie, gemäss einer unfehlbaren Regel, auf *einen* Zustand der Materie nothwendig ein bestimmter anderer folgt; wie eine bestimmte Veränderung nothwendig eine andere, bestimmte, bedingt und herbeiführt: welche Nachweisung Erklärung genannt wird.’ Terwijl nu de natuurkundige bij de aetiologische verklaring blijft staan en tevreden is, wanneer de wetenschap bij machte is om de oneindige keten der volgende verschijnselen zonder fout uit die der voorgaande af te leiden, vraagt Schopenhauer nog meer. Wat hij verder vraagt, kan het eenvoudigst blijken uit de volgende ‘scherzhafte’ vergelijking, die ons tevens een voorbeeld geeft van die schitterende gave van combinatie, die de lezing van zijne werken zoo onderhoudend doet zijn. ‘Bei der vollendeten Aetiologie der ganzen Natur müsste dem philosophischen Forscher doch immer so zu Muthe seyn, wie Jemanden, der, er wüsste gar nicht wie, in eine ihm gänzlich unbekannte Gesellschaft gerathen wäre, von deren Mitgliedern, der Reihe nach, ihm immer eines das andere als seinen Freund und Vetter präsentirte und so hinlänglich bekannt machte: er selbst aber hätte unterdessen, indem er jedesmal sich über den Präsentirten zu freuen versicherte, stets die Frage auf den Lippen: ‘Aber wie Teufel komme ich denn zu der ganzen Gesellschaft?’

Dat het een zelfde wil is, die zich in alle voorwerpen en verschijnselen openbaart, ziedaar de metaphysische verklaringsgrond, waardoor Schopenhauer te weten komt, hoe hij in het gezelschap geraakt is, wat de eigenlijke beteekenis is van de verschijnselen dezer wereld. De som der omstandigheden, die Dr. T. met den wil gelijk stelt, zij is alleen te vergelijken met het lid van het gezelschap, dat zijn vriend en neef voorstelt; de wil daarentegen met het motief, dat het geheele gezelschap te zamen heeft gebracht.

Waar nu Schopenhauer zoo nauwkeurig gelet heeft op het groote verschil tusschen aetiologie en metaphysica, is het geheel ongeoorloofd zijn ‘wil’ te beschouwen als eene aetiologische oorzaak en niet als een metaphysische verklaringsgrond. Een van beiden dus is zeker: òf de schrijver heeft Schopenhauer even vluchtig gelezen als Descartes, òf wel, hij kent Schopenhauer, maar verbetert, zon-

der eenig argument, de hoofddenkbeelden van iemand, dien hij zelf ‘de groote philosooph van onze dagen’ noemt. Het laatste komt mij waarschijnlijker voor, want de vergissing zou al te groot zijn, en reeds bij eene oppervlakkige lezing der brochure blijkt, dat de schrijver er geen bezwaar in heeft, zeer gewaagde stellingen zonder eenig bewijs mede te deelen. Dat Spinoza of Herbart iets gemeend heeft, schijnt hem een voldoende grond, om het zonder verdere argumentatie neer te schrijven. Zijne ingenomenheid juist met deze twee wijsgeeren schijnt haren grond te vinden in hunne aanwending van de mathesis. Althans hij spreekt van hen als van ‘de groote geesten, die op de grondslagen der wiskunde de zielkunde hebben opgebouwd.’ En uit zijn Kort Begrip blijkt, dat de wiskunde volgens zijne meening de rede sterk ontwikkelt. Het laatste is eene bewering, die men nog al dikwijls hoort uiten, maar waarvan men gewoonlijk voorzichtigheidshalve het bewijs achterwege laat. En wat de mathematische methode aangaat, door Spinoza gevolgd, zij is door een volkomen bevoegd rechter op zoo afdoende wijze veroordeeld, dat er aan een hooger beroep niet te denken valt. Deze Jacobsladder, die aan de menschheid een middel zou geven om ongestoord op te stijgen naar den hemel der wiskundige zekerheid, is omvergeworpen te gelijk met zoo vele andere steunselen, waaraan de philosophie zich had vastgeklampt. De lezer, die belang stelt in de stukken van het proces, waardoor de mathematische methode voor eeuwig is buitengesloten uit het domein der wijsbegeerte, vindt ze vereenigd in het hoofdstuk van Kant's Kritik, dat handelt over ‘die Disciplin der reinen Vernunft im dogmatischen Gebranche.’

Tusschen de wijze, waarop Herbart, en die, waarop Spinoza de wiskunde gebruikt, is een zoo hemelsbreed verschil, dat het vonnis, door Kant geveld, zich in het geheel niet uitstrekt over Herbart's berekeningen. Zoo lang echter nog geene maat voor de voorstellingen gevonden is, kunnen Herbart's mathematische formules van geen het minste nut zijn voor de empirische psychologie. Zoo zij belangwekkend zijn, dan is het alleen uit een mathematisch oogpunt.

Wij kunnen de brochure van Dr. T. slechts sluiten met de verzuchting: Rudis indigestaque moles! Nadat de schrijver jaren lang

zijne bouwstoffen had verzameld en wellicht reeds een goed eind op weg was om iets groots en blijvends tot stand te brengen, is hem plotseling de scheppingsdrang te groot geworden. In plaats van het welingerichte gebouw, waarin het aangenaam geweest zou zijn te vertoeven, worden wij met pijnlijke aandoeningen eenen chaos gewaar, dien het moeilijk valt van het begin tot het einde te doorwandelen. Met pijnlijke aandoeningen, vooral omdat zooveel in deze brochure onze sympathie wekt. Want onmiskenbaar spreekt uit haar een zoo ernstig streven naar waarheid en een zoo militante geest, als onze sceptische eeuw zelden aanbiedt. De schrijver is zeer ver verwijderd van dat benijdenswaardige standpunt, waartoe sommigen onzer tijdgenooten gekomen zijn, en waarop men meent, dat er aan elk vraagstuk twee zijden zijn, en dat er voor de eene zijde ongeveer evenveel te zeggen is als voor de andere. Hem ontbreekt bedaardheid en een rangschikkende geest. Moge hij er in slagen, zelf het bewijs te leveren van zijne theorie, dat de mensch door zijne wilskracht in staat is, zich boven alle omstandigheden te verheffen, door ons in zijne volgende werken duidelijk te doen blijken, dat hij zich de eigenschappen heeft verworven, wier afwezigheid zijn Kort Begrip tot een, onbruikbaar boek gemaakt heeft. Wij allen, die niet gelooven aan de waarheid van deze theorie, zouden zoo gaarne overtuigd worden, dat wij volslagen ongelijk hebben, wanneer wij veeloer meenen, dat er eene groote waarheid ligt in de woorden van Mephistopheles:

Du bist am Ende - was du bist.
Setz' dir Perrücken auf von Millionen Locken,
Setz' deinen Fuss auf ellenhohe Socken,
Du bleibst doch immer was du bist.

C.B. SPRUIJT.

Naschrift.

Eenigen tijd na de inzending van dit artikel ontdekte ik, bij het doorbladeren van het onlangs uitgekomen nommer

van *de Levensbode*, Vierde Deel, Tweede Stuk, dat, volgens de meening van sommigen, de mogelijkheid van het bestaan eener experimenteele psychologie reeds op de meest afdoende wijze zou zijn uitgemaakt door het bestaan van eene dergelijke wetenschap. De redacteur van genoemd tijdschrift verkondigt ons toch deze meening in een artikel, getiteld: ‘Wetenschappelijke zielkunde, als grondslag voor de wijsgeerige bespiegeling der toekomst.’ Wanneer ik desniettegenstaande mij vermeet, de woorden in den tekst te laten staan, waarin een sterke twijfel aan de mogelijkheid van eene proefondervindelijke zielkunde wordt uitgedrukt, zoo is de reden daarvan eenvoudig te zoeken in de omstandigheid, dat de schrijver in *de Levensbode* niet volkomen op de hoogte blijkt te zijn van het onderwerp, waarover hij schrijft. In al te goed vertrouwen op den door hem gevolgden leidsman, heeft hij physiologische experimenten met psychologische verward. Als voorbeeld strekke de merkwaardige mededeeling op blz. 304:

‘De gedachte is onze natuurlijke tijdmeetster, en de snelste gedachte de natuurlijke eenheid van tijd. Door een vernuftig uitgedacht werktuigjen is het Wundt gelukt, den middelbaren duur dier snelste gedachte op ⅛ seconde te bepalen, -’

Ik houd mij niet op bij het mathematisch bezwaar, dat ik hebben zou tegen dozen *middelbaren* duur eener *snelste* gedachte, waarvan wij de beteekenis zonder eenige nadere verklaring moeten trachten te verstaan. Ik vestig alleen het oog op de meening, dat het bij den tegenwoordigen toestand der physiologie mogelijk zou zijn de snelheid der gedachte te meten. Wundt's ‘vernuftig’ werktuigje is, even als zoo vele andere dergelijke werktuigjes, niets anders dan eene wijziging van de toestellen, die de astronomen sedert langen tijd gebruiken ter bepaling van de persoonlijke fout eens waarnemers. Kaiser, Hirsch, Schelske, Donders en vele anderen hebben dergelijke toestellen gebruikt en min of meer belangrijke resultaten verkregen. Wat men echter met al die toestellen meet, is eene som van een aantal onbekende grootheden, waaruit men tot nog toe het bedrag van ieder dier grootheden niet heeft kunnen afleiden. Met Wundt's toestel bijv. meet men volstrekt niet den duur der snelste gedachte, maar wel het tijdverschil tusschen het hooren en het zien van een zelfde verschijnscl, dat op

geringen afstand plaats vindt. Nu wordt tot het zien vereischt: *a.* de prikkeling van de retina, *b.* de geleiding van den prikkel door de zenuw naar het centraalorgaan, *c.* de vorming van een indruk in het centraalorgaan, *d.* de verbinding van dien indruk met eenige andere gegevens tot eene voorstelling. Ook het hooren is natuurlijk niet eene enkele werking. Over den duur van geen enkel der opvolgende verschijnselen in het ongelijkslachtig geheel, dat door Wundt's toestel wordt gemeten, bezitten wij numerische gegevens. Wanneer wij eenige van die numerische gegevens konden machtig worden, wat wel nimmer het geval zal zijn, zouden wij er aan kunnen denken, den tijd te bepalen, waarin wij van den *indruk* in het centraalorgaan geraken tot de *voorstelling* van een voorwerp, dat zintuiglijk waarneembaar is. Ook dan echter zouden wij nog slechts een enkelen stap gedaan hebben op den weg, die ons moet leiden tot het meten van de snelheid der *gedachte*.

Het zal niet noodig zijn den oordeelkundigen lezer te willen betoogen, hoeveel waarde er te hechten is aan de beschuldiging van ‘oppervlakkige halfheid’, door denzelfden schrijver tegen Opzoomer ingebracht. Ik vermeld deze beschuldiging alleen, omdat tot mijn leedwezen mijne ‘lezenswaarde bladzijden’ in het Juninommer van *de Gids* tot haar de welkome aanleiding hebben gegeven. Mij schijnt deze beschuldiging juist even ongerijmd als de boven aangehaalde meening over het meten van de snelheid der gedachte, en even ongemotiveerd - om dit ten slotte op te merken - als de verbinding met mijn persoon van de twee epitheta, mij door Dr. van Vloten toebedeeld.

S.

***Bibliotheek van Volksvoordrachten*. 10 *Afleveringen. Redacteur M.W. Scheltema Ezn. Amsterdam, G.L. Funke*. 1870.**
Algemeene Bibliotheek*. 5 *Afleveringen. Redacteur H.C. Rogge. Leiden, A.W. Sijthoff.
***Het leven en de lotgevallen van Robinson Crusoe, door Daniel de Foe, herzien en aanbevolen door J.J.A. Goeverneur*. 4 *Afleveringen. Leiden, D. Noothoven van Goor*, 1870.**

Het volk te beschaven, dat schijnt de taak te zijn die vooral de jongeren onder ons, tegenwoordig met steeds toenemende begeerlijkheid aanvaarden. En wanneer zij dat al soms rondbazuinen met een ophef die wel wat vreemd afsteekt bij het nederige der zaak, dan mag de onmogelijkheid om op andere wijze de voor zulk een arbeid natuurlijk onmisbare gelden bijeen te krijgen waarlijk wel tot verschooning strekken voor het alligt te veel rumoerachtige hunner handelingen.

Ongelukkig echter heerscht er nog weinig éénheid onder onze nieuwe volksmannen. Wel willen allen hetzelfde doel bereiken, maar de een langs dezen en de ander langs genen weg. Het gevolg daarvan is dat er een aantal van bijna gelijksoortige inrigtingen opkomen die, door versnippering van middelen, elkander beletten om werkelijk krachtig te worden. Een vier- of vijf- of grooter getal van zustervereenigingen kan daardoor nauwelijks datgene tot stand brengen, wat voor een vast aaneengesloten tweetal gemakkelijk zelfs zou zijn. Daarenboven wordt voor de menschelijke ijdelheid, door dat vele en velerlei, de deur ook wel wat al te wijd opengezet. Men is er, en teregt, mede gevleid, het hoofd eener zaak genoemd te worden die weldadig belooft te zijn voor het volk, maar nu scherpt men ook gedurig het vernuft om telkens weer een nieuwen krans van dien aard om zijne slapen te kunnen vlechten. Het schijnbaar uitnemende doel wordt dan, ongemerkt, het middel tot bevrediging van eene onzer wel onmisbare, maar daarom nog niet edele eigenschappen. En naarmate het aantal der bestuurders klimt, neemt ook de verleiding voor velen toe om, ten

behoeve van dezen arbeid, pligten te verzuimen, wier stipte vervulling vrij wat gebiedender van hen geëischt mag worden.

Reeds in de opvatting van dat vrij vage woord ‘volk’, verschillen onze volksmannen onderling. De een zegt u, dat hij den ruwen arbeider beschaven wil, den man voor wien zijn woning alleen een beschutting maar voor wien de kroeg eigenlijk de plaats van ontspanning is, die zijn vrouw eenvoudig waardeert als zorgende voor zijn voedsel en kleeding en overige enkel lichamelijke behoeften, en die in zijn kinderen en het kerkhof geene zoo bepaald vijandige elementen kan ontdekken. De ander daarentegen, noemt dergelijke menschen zeldzaamheden in onze tijden en beweert, dat ons ruimer en beter onderwijs hun aantal tot een al luttel klein hoopske verminderd heeft; ja die gelukkige deelt zelfs in de utopie van de enkelen die zich overtuigd houden dat die ruwe gasten voor goed geheel verdwijnen zouden, wanneer maar allen in den lande voldoend onderwijs genoten. Onderwijs is in zijn oog de panacée voor alle maatschappelijke kwalen, voor armoede en gebrek en ongebondenheid, ja voor den oorlog zelfs. En onder het opvijzelen zijner idealen denkt hij zelfs aan geen Pruissen en aan geen 1866, toch het voorspel van den ongelukkigen krijg dien wij nu verfoeien.

Intusschen, de meerdere of geringere ontwikkeling van den persoon dien men beschaven wil doet hier minder ter zake af, dan wel dat die beschaving zelve gelukke. Nu zijn echter de fraaiste plannen gewoonlijk ook de moeielijkste in de uitvoering. Ze eischen den grootsten tact en het meeste beleid. Dat onderwijs onmisbaar is voor een ieder zonder onderscheid, daarin komen wel allen overeen, ja velen deelen zelfs met mij in den wensch naar algemeene schoolpligtigheid. Maar verder. Wat te doen, wanneer de onderwezene daardoor eens niet dat ideaal geworden is wat die utopisten in hem zagen: moet men hem dan hulp verschaffen of raad alleen? Het laatste natuurlijk altijd, en het eerste meestal, zal men mij waarschijnlijk antwoorden. Juist dat antwoord echter, hetwelk ik wel verwacht had, wettigt mijne onderstelling, dat men tegenwoordig te veel doet *voor* het volk en te weinig laat doen *door* het volk. Feitelijk toch geldt bij onze volksmannen juist de leer: raad: *uitzondering*, hulp: *regel*. En toch, raad wekt tot in-

spanning, hulp tot lijdelijkheid. Hoe meer de instellingen ten behoeve van den werkman toenemen in aantal en veelsoortigheid, hoe meer ook de drang tot eigen krachtsinspanning bij hem uitgedoofd wordt. Nutten raad, die 't weldadigst voor hem zijn zou, ontvangt hij 't minst en begeert hij ook 't minst, terwijl de zoo ligt verslappende hulp hem onder telkens nieuwe vormen bijna opgedrongen wordt zelfs. Zoo kweekt de liefdadigheid van den winter de onbezorgdheid van den kermisroes.

Daarenboven verdringen die nieuwe instellingen van hulpbetoon onvermijdelijk de oude, hoe goed die ook nog zijn mogen. Ze lokken door het frisschere der plannen en door den nog jeugdigen ijver der oprigters, de gelden en krachten van elders naar zich toe. 't Is ook aangenamer een geheel nieuw gebouw op te trekken, dan een bestaand te bevestigen. Evenwel, zoo doodt men al scheppende! Ter wille van het nieuwere telt men het oudere en zelfs het betere niet meer, en eenzijdigheid ontrooft niet weinig aan het goede wat men in waarheid doet. Toen bij den aanvang van dezen oorlog de Spaarbank te Amsterdam onder de verdenking gebragt werd van geen waarborg meer te verzekeren aan de inbrengers, eischten velen onmiddellijk hun geld op. Waarom bleef toen het waarschuwend woord onzer jeugdige volksmannen achterwege; waarom riepen zij toen de listig misleiden niet onmiddellijk op tot een volksvergadering, om hen terug te brengen van hun dwaling? Daar was raad noodig, dringend noodig zelfs, hulp volstrekt niet, maar..... ten behoeve eener oude zaak! Zij hadden dan echter voorkomen wat nu gebeurd is, dat maar al te velen hunne o, zoo vele lange jaren met angstige zorg bespaarde penningen, gedeeltelijk aan minder betrouwbare handen hebben overgegeven, of wel ze verteerden, omdat valsche schaamte hen weêrhield weêr bij dezelfde bank te komen, zoodra 't hun gebleken was dat zij misleid waren. - Met grooten ja loffelijken ijver tracht men ook in de hoofdstad de lagere school voor een ieder te openen; maar weinig lust blijkt er om de oude bewaarscholen zóó te verbeteren en in aantal te vermeerderen, dat elk - voor eigenlijk onderwijs nog ongeschikt maar toch reeds ingeschreven zesjarig - kind, daarin opgenomen en opgeleid kan worden voor de openbare school. De zorg voor beter voeding en gezonder woning en zedelijker omgeving van den

werkman is thans meer aan de orde, maar niemand wijst bij het aanprijzen daarvan op het gevaar voor den jonggezel, dat hij door de instellingen die hem dat alles zoo ruimschoots en voor weinig geld aanbieden, verleid wordt ongetrouwd voort te leven en alles op publieke plaatsen te zoeken, wat de wettige vrouw hem in de eigen woning zou geven. De getrouwde man, die gewoon raakt om elders zijn vrijen tijd door te brengen, ontheft de eigen vrouw zoo ligt van de taak die haar in de werkende standen toch ook nog wel niet onteeren zal, te zorgen voor de huishouding en voor de dagelijksche zamenkomsten van geheel het gezin. Laat men in zijn ijver tot het oprigten van telkens nieuwe hulpvereenigingen niet roekeloos de bestaande en daarbij goede vernietigen, alles aan de zucht naar het nieuwere opofferende. Ik wil niets afdingen op het uitnemende van vele dier instellingen, welke met een waarachtig goed doel opgerigt worden, mits de voordeelen maar niet eenzijdig aangeprezen en de nadeelen verzwegen worden. En ik wil wijzen op het noodlottige, dat de lust tot het geven en ontvangen van raad daardoor meer en meer wijkt voor den lust tot het verstrekken en..... genieten van hulp. Waarschuwen wil ik tegen de lijdelijkheid wekken de hulp, aanprijzen den krachtwekkenden raad.

Hoe die raad gegeven moet worden, dat vraagt gij mij voorzeker niet, die telkens op nieuw de bewijzen uwer vindingrijkheid levert door de opening eener weêr geheel onbekende en frissche bron van hulp, terwijl 't u voortdurend gelukt tal van gegoeden te vinden, die zorg dragen dat ze rijkelijk blijve vloeien. En bieden uwe eigene volksvoordragten niet de meest uitnemende gelegenheid aan om het volk ook door andere dan tastbare middelen alleen, te verbeteren! In alle gedeelten des lands worden die lezingen tegenwoordig gehouden, natuurlijk met verschillend en afwisselend succès. Wèl moeten de uitnoodigingsbilletten nog op vele plaatsen het voor ons in de kinderjaren al zoo welkome ‘il y aura un violon’ vermelden, als de toeloop groot zal zijn, hoewel het orkest hier niet de leider van den dans maar de begeleider van de een of andere voorstelling is; evenwel, het beste getuigenis van het wèlslagen dier bijeenkomsten ligt in het feit, dat ze overal rijzen in de gunst van het publiek. Waarom die nu niet dienst-

baar gemaakt aan het geven van raad en het verstrekken van inlichtingen telkenmale, maar dan ook onmiddellijk, zoodra 't blijkt dat de werkman daaraan dringend behoefte heeft? In het laatste tweetal maanden alleen hadt ge te Amsterdam stellig, tot tweemaal toe, met een uitnemend gevolg de weldaden van het flink en krachtig gesproken woord kunnen zaaien, eerst, bij de verraderlijke verdachtmaking der Spaarbank, en later, door de menigte tot aansluiting op te wekken om toch niet in deze dagen in woesten kermisroes de straten rond te zwieren, nu bij onze naburen de engel des doods onder de vaders en zonen der gezinnen, juist van den arbeidersstand, rondwaart. Hoe dankbaar zouden duizenden u nog jaren lang gezegend hebben voor de gelukkige gevolgen van dat open woord, dan juist op zijn pas gesproken.

Misschien meenen velen echter, dat op die avonden bij voorkeur onderwerpen behandeld worden van een bepaald leerzamen aard, zoodat er zelfs geen gelegenheid zou wezen om mijn wensch te vervullen. Maar wanneer men de ‘Bibliotheek van volksvoordrachten’ inziet, waarvan de titel hierboven staat en die tot nu toe tien afleveringen telt, dan blijkt 't dat die voorstelling niet geheel juist is. De leverantie van zulk eenen voor dadelijk gebruik geschikten proviand is veeleer een klemmend betoog ten voordeele van mijn beweren, dat 't lang niet zoo gemakkelijk is om sprekers en onderwerpen voor zulke bijeenkomsten te vinden. Maar zeer enkelen onder ons toch bezitten de gaaf, om het volk op aangename en degelijke wijze tevens, toe te spreken. Tel maar eens de namen op van hen die gij daartoe geschikt acht, en de armoede aan deugdelijke krachten van dien aard zal 't duidelijkst aan den dag komen. Ik erken 't, velen trachten die gaaf te verkrijgen; en in het voor ons liggend tiental zult ge al dadelijk op het werkelijk alleraardigst ‘praatje over den arbeid in verband met voedsel en gezondheid’ wijzen, dat, wanneer 't gelukkig voorgedragen wordt, evenzeer met belangstelling zal gevolgd worden door een schaar van hoorders uit den arbeiderstand, als 't voor die lui onmogelijk zal zijn om oplettend te blijven bij het nu ook geene enkele frissche gedachte bevattende opstel over ‘Land en Water’, of om het veel te hoog gaande ‘Warmte en werktuigen die door warmte arbeiden’, te begrijpen. Moest ge een schifting maken van 't geen ge onder de zeven overige stukken vindt dat

naar uw oordeel door het volk met genoegen en ook met nut gehoord zal worden, dan zoudt ge zeker dien zoo aardig gemotiveerden raad ‘voedt uwe kinderen op’ spoedig laten uitspreken, en zeer goed kunnen begrijpen dat velen met aandacht luisterden naar de zoo goed geteekende ‘karaktertrekken van Napoleon I’ en de vlugtige schets van onzen ‘Vondel’, terwijl zij de juistheid der waarschuwing tegen ‘Kwakzalverij’, algemeen zouden waardeeren. De schrijver van den ‘afkeer van het ledige’ toont zelf te weinig ingenomenheid met zijn toch geheel uit vrijen wil gekozen onderwerp, dan dat hij daarop van de zijde van het publiek eenige aanspraak zou mogen maken. Maar stellig zal dat publiek ten volle deelen in mijn bijna-ergernis over het triviale van opvatting en uitwerking tevens, der ‘Tweëerlei Ouders.’ Hoe zal men het doel dezer toespraken: het volk op te heffen uit zijn diepte, bereiken, wanneer men zelf tot dat lage peil in gedachten en toon afdaalt? En hoe kan de man, die door enkele werkelijk fraaie bladzijden in ‘den oorlog en het roode kruis’, getoond heeft wat beters te kunnen leveren, zulk een zonderlingen misgreep tegen den goeden smaak bedrijven? Maar het laatste stukje moet zeker dienen om boete te doen voor het eerste; en toch mag de schrijver in de proef van den tweeden druk daarvan ook nog wel een woordje uitwisschen, eer de een of andere slaafsche lezer dat als een letterknecht volgt. Dat ik zijn raad aan het volk, om bij een volgenden oorlog te weigeren voor militie of landweer op te komen bedoel, begrijpt hij wel. Immers dat is revolutie preken, en daardoor zou het bloedbad van het nu gelukkig nog beperkte slagveld, naar elke gemeente des lands overgebragt worden! En wanneer ik nog ten slotte een woord zal zeggen over de coupletten waarmede enkele voorlezingen verrijkt zijn, dan kan 't alleen het vergrijp van den dichter gelden, dat hij niet allen gelijkelijk bedacht heeft.

Ge ziet 't, het naar mijn oordeel zoo begeerlijke om in dergelijke bijeenkomsten een woord van raadgeving te doen hooren in de vraagstukken van den dag, is nog niet in strijd met de waardigheid en de degelijkheid welke zij er aan willen bijzetten, die de stof er voor leveren. Naast de proeven die zij hier gaven, kan de vervulling van mijn wensch nog wel een plaatsje vinden. En meent ge, dat 't veel gemakkelijker zou zijn om voedzame en aangename

spijs tevens te leveren wanneer men alleen lezers en niet ook hoorders te bevredigen had, dan staat alweêr de Volksbibliotheek gereed om u daarin van dwaling te overtuigen. Ook het doel van die uitgave is loffelijk; en volkomen juist is de bewering die den grondslag er van uitmaakt, dat hij die weinig tijd en lust en geld voor lectuur heeft, dan vooral tot lezen aangemoedigd zal worden, zoodra hij voor luttel gelds de goede boeken niet alleen lezen maar die ook in eigendom krijgen en dus behouden kan. Dat genot van eigendom wordt in alle standen gewaardeerd, en deze onderneming trekt daarvan partij voor een goede zaak. Maar, evenmin als men den gemakkelijken woordvoerder reeds om het bezit van die gaaf den goeden volksredenaar noemen kan, zoo mag men ook daarom nog niet van iederen gelukkigen stylist een goed volksgeschrift verwachten. Daarenboven is 't in ons land, met een toch altijd beperkt debiet, onmogelijk om aan die enkele schrijvers een goed honorarium te betalen en het geheele werk dan nog in een net uiterlijk en met een duidelijken druk, voor den ongehoord lagen prijs van vijftien cent te leveren. Alles wat evenwel van den uitgever eener bibliotheek als deze bij mogelijkheid gevergd kan worden, heeft deze waarlijk geleverd; maar zijn redacteur is wel genoodzaakt geweest om in een *vierden* druk van Cremer's Pauweveerke en bij een vertaling van Jules Simon's pleidooi tegen de doodstraf, zijn heil te zoeken. Oorspronkelijk is het aardige en nog wel geïllustreerde boekske van J. ter Gouw: ‘Kijkjes in de oude schoolwereld’ getiteld, en evenzeer de verhandeling over ‘het biljart,’ en J. van der Hoeven's ‘verspreiding en bewerktuiging der dieren’, maar..... al in 1858 verschenen de beide laatste opstellen in het Album der Natuur! Hoe zonderling komt 't ons dan ook voor nu nog over de opvolging en ontwikkeling der dierlijke bewerktuiging te lezen, zonder dat daarbij zelfs met een enkel woord melding gemaakt wordt van hetgeen Darwin daarover in den laatsten tijd verkondigd heeft. Want al mogt de schrijver niet in Darwin's beweringen deelen, zoo als van der Hoeven immers waarschijnlijk nog niet doen zou, toch blijft *ignorantie* van zulk een autoriteit in een geschrift op dit gebied, meer dan onverklaarbaar. 't Is zoo, de leeftijd van het stuk moet dat raadsel oplossen; maar daarin ligt juist het bewijs dat zulke oude opstellen wel wat

al te veel van de frischheid verloren hebben, welke mede eene der aantrekkelijkheden moet uitmaken van werkelijk goede volkslectuur, daargelaten nog, dat ze een dozijn van jaren beschouwen als niet doorleefd door de geleerden! Zoowel Cremer's novelle en Jules Simons rede, - over een daarenboven nog weinig behagelijk onderwerp, - als de stukjes van het Album der Natuur, deelen in dat bezwaar; en ik wil gevraagd hebben, of het groote publiek wel belang zal stellen in ‘de oorzaken van den verschillenden loop der ballen en de toepassing van de leer der wrijving en der botsing op dien loop, met de toetsing der uitkomsten aan de ondervinding’, die in het - althans niet amusante - boekje over het Biljart, beschreven worden! - Zou de uitgever misschien ook met opzet die, nu dan toch wel eindelijk eens als uitgediend te beschouwen leuzen van: ‘kennis is macht’ en ‘tijd is geld’, uit het knekelhuisje te voorschijn hebben gehaald en ze, half als persifflage, hier op den omslag laten drukken?

Laten wij 't toch bekennen, wij *willen* wel gaarne spreken en schrijven voor het volk, maar de regte tact daarvoor is ons nog niet eigen geworden. Te spreken zoo als een Father Mathews dat kon, uur op uur en avond aan avond, en dan dikwijls tot een volkshoop die hem vijandig was omdat hij hun afgod wilde vernietigen, dat ‘water des levens’ volgens hen en dat ‘vocht der helle’ volgens hem, misschien alleen een Willem Hendrik Suringar onder ons zou hem dat na kunnen doen. En om het volk te boeien door het geschreven woord, zooals Nisard ons daarvan tal van staaltjes geeft in zijn ‘Histoire des livres populaires et de la littérature du colportage,’ wie onder ons die 't vermag?

De Foe was daartoe bij magte, dat heeft hij getoond in zijn Robinson Crusoë, en ik hoop dat de wakkere uitgever, die de proefbladen eener volkseditie in handen van onzen Goeverneur gesteld heeft om voor een beteren Hollandschen vorm te zorgen, goede vruchten moge plukken van zijn onderneming. Ik zal mij waarlijk niet vermeten om over dat meesterstuk van waarheid en verdichting een woord van lof uit te spreken, want ik ben overtuigd dat Goeverneur zelf vreemd zal opkijken indien hij op den omslag ziet dat hij het boek, hetwelk naast den bijbel zeker het meest bekende der wereld is, nog: a a n b e v e e l t , even als hij moeielijk een glimlach zal kunnen on-

derdrukken bij het nalezen van den titel, die hem onwillekeurig aan de verbeterde uitgaaf van zeker werk van Professor Uilkens moet herinneren. Intusschen wil ik van dien opgeruimden bui bij hem partij trekken om hem te vragen, of dat onherroepelijk woordje: *afdrukken*, wel alleen op de proef van den titel, wat al te snel gezet is? 't Kwam mij zoo voor, dat er hier en daar nog al een enkele zin ook in het boek is vrij geloopen, die 't wel verdiend had dat hij even op de letterkundige schaafbank had gestaan.

Maar moge al de vorm nog niet zóó gelukkig zijn als waaraan Goeverneur zelf ons gewend - of verwend - heeft, onze oude vriend Robinson Crusoe komt ons jonger geslacht hier toch in een vrij wat behagelijker pakje onder de oogen, dan waarin wij, ouderen van jaren, hem in onze jeugd toch zoo hartelijk welkom heetten. Dat deze nieuwe uitgaaf dan weêr de lust zij van kinderen van allen rang en stand, even als de vroegeren dat van geslacht op geslacht geweest zijn. Mogten maar de sprekers en de schrijvers van de beide eerste volksgeschriften, die ik hierbij zeer aan de welwillendheid der lezers aanbeveel, weldra den schrijver van het laatste evenaren in tact en bekwaamheid om oor en hart van den man van het druk bedrijf te vangen, dan zal ik althans mij verheugen over den dan ongetwijfeld weldadigen uitslag van hunne inderdaad loffelijke bemoeiingen, ten behoeve van den arbeider.

M.

Slaap en droom.

Een slag op het hoofd kan iemand tijdelijk geheel bedwelmen; een hevige stoot, een val, eene ziekte brengt soms nadeel aan het geheugen toe; krankzinnigheid gaat dikwijls, zoo niet altijd, met abnormale verschijnselen in de hersenen gepaard[1]; heeft iemand een gat in zijn schedel, dan is het voldoende met de hand op het bloot liggende gedeelte der hersenen te drukken om hem te doen inslapen; overlading van de bloedvaten in de hersenen heeft stompzinnigheid ten gevolge; armoede aan bloed wordt door hallucinaties en délire vergezeld. Bewijzen deze en dergelijke feiten niet zonneklaar, gelijk Vogt meent, dat het bewustzijn van het lichaam meer bepaald van de hersenen afhangt, en niet op rekening van een afzonderlijken geest behoort gesteld te worden[2]?

Hoe vreemd het ook klinken moge, mijn antwoord luidt ontkennend. Gevoegd bij andere feiten, op welke ik straks zal wijzen, mogen gebeurtenissen als de zoo even genoemde het hoogst waarschijnlijk maken, dat alle toestanden en verrichtingen des geestes aan lichamelijke voorwaarden gebonden zijn: op zich zelve kunnen zij dit niet bewijzen, en pleiten zij noch tegen, noch voor het zelfstandig bestaan der ziel.

Of is hier niet tweeërlei verklaring mogelijk? Buiten twijfel, men kan zeggen: de hersenen zijn het broeinest van alle zorgen en gedachten, het arsenaal van al wat geestelijk is, en vandaar dat, als zij vermoeid of beleedigd zijn, het intellectueele leven bezwijken moet. Maar met evenveel recht zegt de dualist, die ziel en lichaam als twee beschouwt, op zijn standpunt:

1 Griesinger: Pathologie und Therapie des Geistes.
2 Vogt: Köhlerglaube und Wissenschaft, blz. 118.

al zijn zieke hersenen in staat het bewustzijn uit te dooven, het geheugen te verminken, de rede te krenken, gezonde hersenen behoeven daarom nog niet bij machte te wezen om bewustzijn, geheugen en rede voort te brengen: niets verhindert aan te nemen, dat het de geest in ons is, die denkt en gevoelt, maar dat er tusschen dien geest en de hersenen eene onafgebroken uitwisseling van indrukken bestaat; verder dat sommige dier indrukken voor den geest zoo hinderlijk zijn, dat hij er door in zijn arbeid belemmerd of zelfs tijdelijk tot werkeloosheid gedwongen wordt.

Daarenboven is het voor den dualist de vraag, of de gegevens der ervaring niet eer voor, dan tegen zijne opvatting getuigen. ‘Het is hoogst onwaarschijnlijk’, zegt Lotze[1], ‘dat de gewone slaap moet worden toegeschreven aan eene uitputting der centraalorganen, welke haar tot verdere voortbrenging van het bewustzijn ongeschikt zou maken: ieder toch herinnert zich, hoe snel in gezonde lichamen, die daaraan gewoon zijn, het sluimeren onmiddellijk op het levendigst gebruik van alle geestelijke vermogens volgen kan, en hoe weinig, wanneer men plotseling wordt wakker geroepen, deze vermogens of wel de krachten der centraalorganen, die men aan hen te gronde legt, blijken uitgeput te zijn. Ik ben veel liever geneigd te gelooven, dat het langzamerhand toenemend gevoel van vermoeidheid en het daaruit voortspruitend gebrek aan belangstelling ons geen vreugde meer doen vinden in het voortspinnen van den draad onzer gedachten; en evenzoo geeft hij, die slaapdronken ontwaakt, niet zoozeer den indruk van iemand, die uitgeput is en zijne krachten weder bijeengaart, als wel van een gebondene, die allengs van zijne boeien verlost wordt. Ziet men onder zeer hevige lichaamspijnen eensklaps een persoon in onmacht vallen, dan kan men geneigd zijn aan de plotselinge verlamming van een orgaan te gelooven, welks functie het bewustzijn is; ontstaat evenwel onmacht daardoor, dat het gemoed door een droevige tijding verrast wordt, dan weet ik niet, waarom niet rechtstreeks dat inwendig oproer der ziel als een hindernis zou gelden, welke haar de voortzetting van het bewustzijn tijdelijk onmogelijk maakt en tevens de gewone volgzaamheid van het lichaam tegenover hare bevelen opheft. Kunnen we nu hier de zielesmart als de oorzaak beschouwen, welke

1 Mikrokosmus. Erster Band, Zweite Auflage, 1869, blz. 369.

het bewustzijn uitdooft, waarom zou dan niet in het vorige geval het snerpend lichamelijk wee dezelfde werking hebben? Ook die pijn toch is nog iets anders dan de wond of kwaal, waarvan zij uitgaat; als gevoel is zij een toestand des bewustzijns, en wel een zoodanige toestand, van welks geringere graden wij werkelijk nog in ons zelve kunnen waarnemen, hoe nadeeligen invloed zij door hun overweldigenden indruk en door het uitdooven van onze belangstelling in alle overige dingen op de voortzetting van onzen gedachtengang uitoefenen. Wij moeten hier nog bijvoegen, dat geenszins iedere verandering, welke er met de ziel plaats grijpt, van dien aard behoeft te zijn, dat zij in het bewustzijn duidelijk waargenomen of gevoeld wordt; het laat zich veeleer denken dat, gelijk sommige lichamelijke prikkels eene gewaarwording, eene uiting des bewustzijns ten gevolge hebben, zoo andere juist in den tegengestelden zin werken en het bewustzijn plotseling doen verdwijnen: dit geschiedt dan onder een indruk, die of geheel verborgen blijft, of slechts vluchtig tot onze bezinning komt onder den vorm van een dof, vreemd, onuitsprekelijk gevoel.'

Hier stuit het dualisme op een leelijk bezwaar. Wanneer door slaap of onmacht de keten der bewuste toestanden wordt afgebroken, is het verplicht te zeggen, niet dat het *lichaam*, maar dat de *ziel* bewusteloos is. *Iets* evenwel moet zij zijn, zoolang zij bestaat. Het lichaam is steeds eene *res extensa*, een uitgebreid wezen; wat is de blijvende eigenschap der ziel? Wat is zij gedurende den tijd, dat zij geen *res cogitans*, geen voorstellend wezen is? Wat is zij *wel*, als zij *niet* bewust is? Om aan deze klip te ontzeilen, hebben sommigen gesteld, dat de fakkel van het bewustzijn nooit geheel gebluscht wordt. dat de ziel altijd droomt, ook in den meest vasten en diepen slaap, dat zij een dof gevoel heeft van wat er in haar omtrek gebeurt, zelfs als het lichaam schijndood of in onmacht nederligt, maar dat zij van menigen toestand, dien zij doorleeft, geen herinnering, geen duidelijke voorstelling overhoudt, Terstond moet ik doen opmerken, dat de algemeene overtuiging tegen deze zienswijze pleit, want men gelooft, dat het vooral zieken zijn, die droomen, en vroeger zag men zelfs in een helderen droom van zieken of gezonden eene zoo zeldzame gebeurtenis, dat hij in de annalen opgeteekend werd en de verbeelding er allerlei buitensporige verwachtingen aan vastknoopte.

Kon een feit, dat wellicht zuiver individueel is, hier gewicht in de schaal leggen, dan zou ik er op wijzen, dat ik mij zelf altijd op een droom betrap, wanneer ik plotseling midden uit den slaap word wakker geroepen. Van meer beteekenis is het, dat, ook als iemand zich 's morgens niet herinnert gedroomd te hebben, hij nogtans een gevoel heeft, alsof er tijd gedurende den slaap verstreken is. Daar we nu een tijdsruimte enkel met behulp van onze gevoelstoestanden meten, en dezelfde periode ons lang of kort schijnt, al naar mate zij ons veel of weinig heeft doen doorleven, hebben we alle reden om te gissen, dat, indien we den nacht niet in het tooverland der droomen, maar als naar den geest gestorven in het 'Urnichts' doorbrachten, de uren, die wij op het donzen grafgesteente sleten, ons bij het ontwaken als nul zouden schijnen. Zelden of nooit evenwel gebeurt het, dat iemand op den gewonen tijd in bed stapt, zijn laken over zijn neus trekt, insluimert, zeven uur vast slaapt, door het hanengekraai gewekt wordt en dan verwonderd tot zich zelf zegt: 'hoe, ik meende dat de nacht nauwlijks begonnen was!' Althans denk ik, dat weinigen geneigd zullen zijn de woorden van Purkinje te onderschrijven: 'Wenn wir nach einem gesunden, tiefen Schlafe von 6 bis 7 Stunden erwacht sind, und auf das indess verflossene Zeitmass reflectiren, so finden wir, dass für uns in diesem Schlafe gar keine Zeit verflossen ist'[1]. Het dualisme, dit staat in ieder geval vast, behoeft niet toe te geven, dat het genoopt is de ziel, gedurende schier een derde gedeelte van haar bestaan op aarde, als bewusteloos aan te merken.

De verbeelding heeft vrij spel, als zij zich op verschijnselen richt, van welke weinig stelligs te zeggen valt. Straks hoorden wij den dualist slaap en onmacht als gebeurtenissen in den geest verklaren, welke door geestelijke toestanden, door vermoeidheid, gebrek aan belangstelling, pijn, schrik enz. worden te weeg gebracht. Maar wie bewijst ons, dat al die zoogenaamde geestelijke toestanden nog iets anders dan de psychische uitingen van zekere physische gebeurtenissen in de hersenen zijn? Niets verhindert ons zekere tot dusver onbekende cerebrale functies als voorwaarden van wakker en bezonnen geestesleven, het verzwakken of staken dier functies als voorwaarden van slaap en onmacht te beschouwen. Al weten

1 Handwörterbuch der Physiologie, III, 2, blz. 469.

we niet aan welke verandering in de centraalorganen zeker verschijnsel, dat van den slaap b.v., te wijten zij, toch schijnt het wat vermetel te zeggen, dat het met geen verandering in de centraalorganen, met geen lichamelijke uitputting, maar enkel met vermoeidheid, welke dan natuurlijk als geestelijke uitputting gelden moet, behoort te worden in verband gebracht. Spreken we van lichamelijke uitputting, dan bedoelen wij een toestand, waarin het lichaam, door tijdelijk minder te verteren dan het ontvangt, dus door rust en voeding, of op eenige andere onbekende wijze, zijn kapitaal van krachten te herstellen heeft; maar onbegrijpelijk is een zuiver geestelijke uitputting, de uitputting van een wezen, dat door zijn werkzaamheid niets verliezen en door zijn rust niets herwinnen kan; en indien de periodiek wederkeerende vermoeidheid, waaraan de periodiek wederkeerende slaap wordt toegeschreven, noch lichamelijke, noch geestelijke uitputting is, wat is zij dan? Daarenboven meenen wij, dat iemand, die gelijk de kleine David Copperfield slaapdronken is, maar als een bijzondere gunst verlof heeft bekomen om op te blijven en nu liever op zijn post wil sterven dan naar bed gaan, die met zijn vingers zijne oogen omhoog houdt, daar ze anders door hun eigen zwaarte zouden nedervallen, en de voorwerpen strak aanziet, wetende, dat als hij ze maar ééne scconde uit het oog verliest, hij terstond weg zal zijn, wij meenen, dat zoo iemand wel degelijk een beeld van uitputting is. Alleen wachte men zich voor overdrijving en bedenke dat, zoolang de uitputting der centraalorganen den dood niet na zich sleept, zij steeds betrekkelijk moet zijn; dat er dus, ook waar de lust om te zien en te hooren, om te denken en te handelen, niet meer aanwezig is, toch nog kracht tot dat alles overschiet, en dat het bij gevolg evenmin verwonderen moet, indien levendige voorstellingen den slaap terugdringen en het organisme over zijn tijd waken doen, als wanneer een kranke, door pijnen en bedlegerigheid uitermate verzwakt, zich in een vlaag van ijlkoorts aan den sterken arm van zijn verpleger ontworstelt. Eindelijk vergete men niet dat, gelijk warmte hier door wrijving, ginds door zonnestralen, elders door vuur veroorzaakt wordt, zoo wellicht ook de slaap nu eens op deze, dan weder op gene wijze geboren wordt, en het dus geenszins met de hypothese strijdt, volgens welke slapen en waken toestanden der hersenen zouden zijn, als iemand, voordat er van uitputting sprake kan zijn, door doelmatig ge-

kozene middelen, vrijwillig, in de schemerende diepten afdaalt, waar Morpheus zijnen scepter zwaait. Gezonde lieden kunnen slapen, bijna telkens als zij het verkiezen, mits in de eerste plaats, om het eens op materialistischen trant uit te drukken, de cerebrale zenuwstroomen door geen inspannende en kommervolle gedachten of onstuimige hartstochten worden in de hoogte gezweept. En als tweede voorwaarde wordt er vereischt, dat de hersenen niet voortdurend door de indrukken der buitenwereld geprikkeld, door wat het oog ziet en het oor hoort, wakker gehouden worden. Een schel licht, eene schitterende illuminatie, ieder weet het bij ondervinding, geeft vleugelen aan de gedachte, maakt geestig en gevat, en is alzoo in staat de slaperigheid terug te dringen, wanneer deze ons bekruipen wil. Hetzelfde geldt van vroolijke, opwekkende tonen, van een lied als *die Wacht am Rhein*, van militaire- of dansmuziek, waarbij men ter nauwernood op zijn stoel kan blijven zitten. Vandaar dat ieder, die den slaap lokken wil, niet enkel opzettelijk zijne gedachten verstrooit en zich aan zorgelooze soezerij tracht prijs te geven, maar tevens de gordijnen vallen laat en eene plaats opzoekt, waar rumoer hem niet bereiken kan. En ook dit is meestal niet voldoende om een toestand van rust, van evenwicht of werkeloosheid voor de hersenen te doen aanbreken: staande of als een kaars recht overeind zittende sluimert men niet gemakkelijk in: het is noodig aan het lichaam eene horizontale houding te geven, iets waardoor de arbeid der spieren aanzienlijk verminderd en het gevoel van inspanning dus verzwakt wordt. Tevens *vermoeden* sommige deskundigen, dat de gezonde, de physiologische slaap met gedeeltelijke anaemie of verminderden toevoer van bloed naar de hersenen, de ziekelijke, de pathologische slaap in vele gevallen met hyperaemie of congestie naar de hersenen in verband staat, terwijl binnen zekere grenzen beiden, anaemie en hyperaemie, in zooverre gelijken invloed op de hersenen uitoefenen, als zij de functies van dat orgaan verzwakken. Ieder kent het versje: plenus venter non studet libenter; na het eten is men slaperig, *wellicht* omdat de spijsvertering de levendigheid van den bloedsomloop in de digestieorganen versterkt en alzoo gedeeltelijke hersenanaemie veroorzaakt. Omgekeerd is men eveneens slaperig na onmatig wijn drinken, *wellicht* omdat dit congestie naar de hersenen bewerkt. Nu is het wel waar, dat men de periodieke afwisseling van waken en slapen nog niet verklaard heeft, maar

men *gist* toch, dat zij met de ophooping van oxidatieproducten in de hersenen gedurende het waken in verband staat. Een der nieuwste schrijvers over physiologie, de bekende Wundt, zegt dienaangaande het volgende: ‘Ueber die Veränderungen in den Centralorganen, welche den Wechsel von Wachen und Schlaf bedingen, besitzen wir noch keinerlei Aufschlüsse. Im Allgemeinen lässt sich wohl das Phänomen des Schlafes mit den sonstigen Erscheinungen der centralen Erregbarkeit in Zusammenhang bringen. Die Reize, die während des wachen Zustandes dem Centralorgan zuffiessen, werden sich in diesem summiren, um schliesslich vielleicht hemmende Wirkungen auszulösen, welche die Fortpflanzung mässiger Sinnesreize und der meisten motorischen Impulse eine Zeit lang aufheben’[1]. Laat zich met dat alles niet voortreffelijk de hypothese rijmen, dat de geestelijke gebeurtenissen eene lichamelijke keerzijde hebben, meer bepaald dat de hersenen het orgaan van waken en slapen zijn?

Wie deze hypothese omhelst, behoeft ook met de verschijnselen van het droomen niet verlegen te staan. Hij zal ze beschouwen als de uiting ven eene betrekkelijke rust en eene betrekkelijke werkzaamheid der hersenen, van een gedeeltelijk ophouden en een gedeeltelijk voortduren der psychophysische functies. Hij zal niet bcweren dat deze verklaring rechtstreeks gestaafd kan worden, hij zal haar dus enkel den bescheiden naam van eene gissing schenken, maar er toch met nadruk op wijzen, dat zij tot dusverre de eenige sleutel is, welke past op alle gebeurtenissen, die hier de aandacht trekken.

In de eerste plaats lette men op de wildheid onzer droomen. Niet licht heeft men vrede met een feit, dat geheel op zich zelf staat, dat met niets te vergelijken valt, dat noch als exemplaar eener soort, noch als werking eener wet kan worden aangemerkt. De denkende geest, die overal naar eenheid en samenhang zoekt, tracht zooveel mogelijk ieder verschijnsel van zijn zonderlingheid te ontdoen door het ergens te huis te brengen, of, wat op hetzelfde nederkomt, door het in ééne klasse met andere te plaatsen. Dit is de reden, waarom men zoo gaarne zegt: de droom is poëzie, de droom is phantasie. Toch is er even weinig overeenkomst tusschen een droom en eene schepping van het dichterlijk vernuft als tusschen eene

1 Lehrbuch der Physiologie des Menschen, Zweite Auflage, 1868, blz. 676

heerlijke muziekale compositie en de opvolging van tonen, die een wilde knaap met zijn vuisten uit een piano klopt. In den droom zwijgt meestal het gezond verstand. Ik bedoel daarmede, dat waarheden worden miskend, die, zoolang wij wakker zijn, ons telkens op het rechte oogenblik te binnen schieten, onmisbare waarheden, die bij al ons gevoelen en handelen ons tot richtsnoer strekken en zonder welke wij geen minuut in de maatschappij op onze plaats zonden zijn. Over dag herinneren we ons, als het noodig is, hoe wij heeten, waar wij wonen, of wij getrouwd zijn, hoeveel kinderen wij hebben, welken post wij bekleeden, hoe oud wij zijn, dat twee maal twee vier is enz. Maar in den droom weten wij dikwijls niets van dat alles. De grijsaard is dan nog jong en krachtig; een eerzaam burger, op wiens naam niet de minste smet kleeft, beeldt zich in eene verfoeilijke misdaad te hebben gepleegd: met gerechtsdienaren op de hielen holt hij vol angst door de straten van zijn woonplaats; wie nooit een geweer in handen heeft gehad, staat als soldaat thans in het gelid, rukt op den vijand los, plast al moordende door het bloed, wordt zelf getroffen en woont wellicht een oogenblik later zijn eigen begrafenis bij. Het onderscheid tusschen goed en kwaad wordt nu niet gekend. Reeds Plato heeft in het negende boek zijner Republiek op het afschuwelijke van sommige droomen de aandacht gevestigd: het zedelijk gedeelte der ziel, zegt bij, dat bestemd is om de heerschappij te voeren, is dan in doffen slaap verzonken; de dierlijke lust, wellicht door wijn en overvloedigen maaltijd geprikkeld, wordt door niets weerstreefd; geen het minste besef van wat voegzaam en betamelijk is; met een moeder wordt bloedschennis gepleegd; er wordt geen onderscheid gemaakt tusschen god, mensch en dier; voor geen misdaad, voor geen spijs, hoe afgrijselijk ook, deinst men terug; in één woord, er is geen schanddaad, geen buitensporigheid, of men durft haar in den droom bestaan. Toch zou het verkeerd zijn iemands karakter zoo maar voetstoots naar het gedrochtelijke zijner droomen af te meten; van zedelijke verworpenheid kan slechts daar sprake zijn, waar de rechte weg wel gekend en nogtans niet bewandeld wordt, waar het plichtbesef te zwak, de goede gezindheid te lauw is om over den boozen lust te zegevieren, maar in den droom is er niets, dat de toomelooze begeerte in haar dolle vaart stuiten kan, en de stem van het geweten zwijgt geheel, ook al is men in wakenden

toestand een toonbeeld van rechtschapenheid. Men versta mij wel; dat iemand slechte droomen heeft, is in menig geval wel zijne schuld; door over dag eene reiner stemming bij zich aan te kweeken, door matigheid in het gebruik van verhittende dranken en zware spijzen had hij het misschien kunnen verhoeden; zoo moet het iemand wel worden toegerekend, dat hij stomdronken is, dat hij, toen hij nog in het bezit zijner zedelijke vrijheid was, zich in een toestand van slavernij heeft gebracht; over de omstandigheden, welke hier voorafgingen, had hij wel eenige macht en in zooverre kon hij ook op het verschijnsel zelf invloed uitoefenen; maar wanneer men eens droomt of stomdronken is, houdt ieder op verantwoordelijk te zijn voor wat hij zegt, meent of doet. De schromelijke verwarring, welke er meestal in onze droomen heerscht, bewijst reeds genoeg, dat er van bezonnenheid dan geen spoor meer over is; alle tijden en plaatsen worden door elkander gemengd; het is alsof we met de hersenen van een krankzinnige denken. De redelijke samenhang tusschen onze voorstellingen is geheel verbroken, want terwijl sommige, wellicht vele associationes idearum haren gewonen dienst verrichten, zijn er andere, en dat gewoonlijk de meest onmisbare, tijdelijk op non-activiteit gesteld. De eenige manier, waarop men dit alles verklaren kan, is dat, schoon zekere gedeelten der hersenen slapen, andere waken, of, indien men liever wil, dat de hersenen eenzijdig werken, dat zij in sommige richtingen arbeiden, maar in andere uitrusten, in die, welke de zenuwkracht over dag bewandeld heeft. Op deze wijze wordt het ook duidelijk, waarom, gelijk Burdach opmerkt, de droom nooit het wakende leven met zijne inspanningen en genietingen, zijne vreugde en zijne smarten herhaalt, maar er veeleer op aangelegd is ons van dat alles te bevrijden. ‘Zelfs wanneer onze ziel geheel van eene gebeurtenis vervuld is, wanneer diepe smart ons gemoed verscheurt of een moeilijke taak al onze geestkracht in beslag heeft genomen, geeft de droom ons iets, dat daaraan vreemd blijft, of wel hij neemt uit de werkelijkheid slechts enkele elementen over, en verbindt ze op zijn eigen manier, of eindelijk hij voegt zich alleen naar de toonsoort onzer stemming, maar schept daarbij een nieuwe wereld. Zoo zijn reeds de sluimerbeelden zelden bekende gestalten, meestal figuren, gelijk wij ze nooit gezien hebben, wonderlijke vormen en gedaanten, die we niet licht in de werkelijkheid ontmoeten

zullen'[1]. Dit vreemde land der droomen verlaten wij om tot het helder en bezonnen geestesleven terug te keeren, wanneer de physiologische druk, die de eenzijdigheid onzer voorstellingen ten gevolge had, wordt weggenomen, en alle associationes idearum, door welke onze gedachten tot eene redelijke en zedelijke wereldbeschouwing verbonden zijn, gelijktijdig, hare gewone veerkracht herwinnen.

In de tweede plaats lette men op het volgende. De wilde droom, die zaken en personen samenvoegt, welke niets met elkander te maken hebben, vertoont nogtans in zeker opzicht een karakter van eenheid, dat aan onze voorstellingen ontbreekt, zoolang wij wakker zijn. Wanneer we over dag ons in den toestand van een dief of moordenaar verplaatsen, dan doen we dat slechts gebrekkig en ten halve, want terstond duikt het bewustzijn onzer persoonlijkheid op, en daarenboven herinnert ons alles, wat wij zien en hooren, zoo nadrukkelijk mogelijk aan onze onschuld. Maar in den droom vindt de sombere gedachte, door niets gestuit, gelegenheid met de macht van eene idée fixe in ons post te vatten. Het uiterst samengesteld begrip, wie en wat wij zijn, overschrijdt nu den drempel van ons bewustzijn niet, daar de associaties, welke dit begrip te voorschijn roepen, tijdelijk buiten dienst gesteld zijn: daarenboven zwijgen nu de duizend stemmen der werkelijkheid, welke ons, indien wij niet in slaap verzonken waren, buiten twijfel te recht zouden helpen: zelve hebben wij nu de misdaad gepleegd, en vol schrik en ontzetting werken wij dit thema uit, totdat er een schavot voor onze oogen verrijst, ons schuldig hoofd op het zwarte blok zich nederlegt, en de schok, welken het denkbeeldig vallen van den bijl veroorzaakt, ons in angstzweet badende ontwaken doet. Later in den nacht, wanneer wij weder zijn ingesluimerd, of wellicht morgen, wordt dezelfde nare droom op nieuw uitgesponnen, iets wat dan bewijst, dat het lichamelijk gevoel is teruggekeerd, hetwelk zoo sombere gedachten heeft ingegeven. Voorstellingen toch hangen niet alleen onderling samen, gelijk het eenzijdig gebruik der uitdrukking: IDEARUM *associationes* zou doen vermoeden, maar knoopen zich ook aan gemoedsstemmingen en toestanden van het levensgevoel vast, en vandaar dat, met den besten wil ter wereld, en al is zijn geheugen nog zoo scherp, een grijsaard

1 Physiol. III, blz. 474.

zich nooit geheel in den gedachtenkring van jongelieden verplaatsen kan: de stemming ontbreekt hem, welke in frissche hersenen allerlei baldadige invallen en levenslustige plannen doet geboren worden. Met den terugkeer dor gezondheid, als het levensgevoel een nieuwe phase binnentreedt, verdwijnen de benauwende en naargeestige droomen, waardoor een zieke gefolterd wordt, terwijl zij later wellicht terugkeeren, wanneer hij op nieuw aan de lijdenssponde gekluisterd is. Iedere aandoening, iedere stemming van lichaam of geest is de sleutel tot eene daarmede harmonieerende wereld van gedachten. Maar wanneer wij waken, treden telkens de indrukken der buitenwereld tusschen beiden om het weefsel te verscheuren, dat onze voorstellingen zouden vormen, indien zij door niets in hare werktuigelijke opvolging gestoord werden. Ook zijn, zoolang er niet eene betrekkelijke werkeloosheid in onze hersenen heerscht, de reproducties onzer voorstellingen te rijk en veelzijdig, dan dat wij onbelemmerd in ééne richting doordraven en, zonder rechts noch links te zien, voort ten einde toe afloopen kunnen. Vandaar dat, alleen in den slaap, ons denken geheel door den toestand van ons lichaam of de stemming onzes geestes wordt beheerscht; vandaar dat alleen aan den droom de eenheid van een feeënsprookje te beurt valt, welke, gelijk Herbart zegt, een dichter niet lichtelijk evenaren zal, daar hij aan het waken en de wetten er van gebonden is.

In de derde plaats lette men op het spookachtige van onze droomen. Terwijl bij het insluimeren langzamerhand de werkelijke wereld ons geheel ontzinkt, rijst er eene denkbeeldige wereld, eene wereld van visioenen en hersenschimmen uit de diepten der ziel te voorschijn. Ik zeg, dat de werkelijke wereld, de wereld, die wij met anderen gemeen hebben, langzamerhand voor ons gesloten wordt. De wijze, waarop dit geschiedt, is door een uitstekend zelfwaarnemer. Purkinje, aldus geteekend. ‘Eerst staat het oog nog open en bloot voor de lichtindrukken, maar weldra worden zij slechts onbestemd en dan in het geheel niet meer gevoeld. of, wanneer zij nog gevocld worden, zoo verwerkt de inwendige zin ze toch niet langer tot aanschouwingen, levert ze niet meer aan het geheugen over en brengt ze niet in het gezelschap van vroegerc voorstellingen. Zoo verdwijnt voor den gezichtszin de tegenstelling van het uit- en het inwendige, zoo wordt het verschil van object en subject opgeheven. Het gehoor verneemt nog

het langst het wekkende geluid; maar eindelijk verliest ook dit zijn prikkel, het wordt niet meer vernomen en in diepe stilte verzinkt de wereld. Hetzelfde wedervaart aan de zinnen van een lagere orde, aan reuk en smaak. Het lichaam, in het bijzonder de huid, verliest langzamerhand de gevoeligheid voor de gemiddelde graden van warmte en koude; ook de druk, dien de omgevende voorwerpen uitoefenen, wordt niet meer waargenomen. Het lichaam schijnt op het bed eer te zweven dan er door gedragen te worden. Wanneer door een plotseling ontwaken het gevoel weder in de gedrukte deelen der huid schiet, dan schijnt het, alsof wij uit een zwevenden toestand onverwachts naar beneden vallen. Dit is een ondervinding, die zeker wel velen bij het eerste insluimeren zullen hebben opgedaan. Merkwaardig is een gevoel, dat ik telkens ontdek, wanneer mij slaperigheid bekruipt, een zalig gevoel van zachten druk aan de slapen tusschen oog en oor, dat, terwijl het toeneemt en zich uitbreidt, genoemde zinnen in een nevel hult. Een anderen keer neemt het eerst het voorhoofd in beslag en stijgt dan naar den schedel omhoog. Ook plaatst het zich als een zachte boei om de handgewrichten en om alle gewrichten van het lichaam.... Het heeft steeds dit eigenaardige, dat het een verdoovenden invloed uitoefent en om die reden met de geslachtsdrift vergeleken kan worden, waarvan een dergelijke werking bekend is.’ Wij behoeven slechts aan de gewone uitdrukkingen: lekkere slaap, lekker bed enz. te herinneren, en aan den wellust, waarmede vele menschen zich aan den dommel overgeven, om er ons van te overtuigen, dat men, te midden van de verdooving van het bewustzijn, welke den volledigen slaap voorbereidt, een werkelijk genot zoekt en vindt. Zoo laat zich dus de stem van wel en wee vernemen, ook wanneer men reeds voor het grootste deel is ingesluimerd. Ja alles pleit er voor, dat zij nooit geheel tot zwijgen wordt gebracht. Zelfs te midden van den meest diepen en vasten slaap, dit weten wij zeker, is de gevoeligheid voor uitwendige prikkels, hoe ook getemperd, nooit totaal vernietigd. Hoe ware het ook anders mogelijk iemand midden in den nacht wakker te schudden? De diepte van den slaap laat zich juist meten door de sterkte van geluid b.v., welke er vereischt wordt om hem af te breken. Kohlschütter, die in dit opzicht proeven heeft genomen, verkreeg als uitkomst, dat reeds in het eerste uur de slaap zijn grootste diepte bereikt, vervolgens plotseling

veel minder vast wordt, en verder, gedurende de laatste uren voor het ontwaken, ongeveer op dezelfde hoogte blijft. En niet alleen dat de mogelijkheid, door uitwendige prikkels getroffen te worden, in den slaap blijft voortduren, maar feitelijk banen zich ook steeds enkele der van buiten komende indrukken een weg naar de hersenen en roepen daar gewaarwordingen te voorschijn, welke, juist wegens haar isolement, bijzonder krachtig zijn. Descartes werd door een vloo gebeten en droomde, dat hij een degensteek ontving. Alfred de Maury liet zich met een veeren pen aan zijn lippen en de punt van zijn neus kittelen: hij droomde van een geweldige foltering, van een masker van pik, waarmede zijn gelaat was bedekt en dat werd afgescheurd, zoodat het vel van neus en lippen mee werd afgetrokken. Wanneer gedurende ons waken door de geopende poorten der zinnen talrijke indrukken te gelijker tijd naar binnen stroomen, verduisteren de vele gewaarwordingen elkander wederzijds, maar in den droom werkt iedere prikkel, die er in slaagt zich te doen gelden, juist omdat hij op zich zelf staat, forsch en levendig. Zoo schijnt het zonlicht zelfs een helder gaslicht dof, terwijl in den nacht ieder vonkje zichtbaar is. In den slaap worden de cerebrale zenuwwerkingen, zij mogen door peripherische indrukken zijn opgewekt of in de hersenen zelve haren oorsprong nemen, niet zoo veelvuldig gekruist en verzwakt als gedurende ons waken; vandaar dat voorstellingen, welke over dag onbestemde herinneringen, matte en flauwe afdrukken van indrukken zouden zijn, 's nachts het karakter van hallucinaties, van visioenen erlangen: wij hooren inwendig stemmen, wij zien inwendig gezichten, huizen, boomen, phantastische landschappen vertoonen zich aan onzen blik, en, terwijl de objectieve wereld met al hare heerlijkheid voor ons onderging, rijst er eene nieuwe subjectieve wereld op, eene wereld van spoken en schimmen, waarin wij, verminkt en grillig verbonden, de elementen der eerste wedervinden[1], eene wereld, die bij het ontwaken, als onze oogen voor het daglicht reeds geopend zijn, nog een oogenblik hare gestalten voor onzen geest doet zweven.

Ten slotte vestig ik er de aandacht op, dat niet alleen de zinnelijke waarneming, maar ook de vrijwillige beweging der ledematen in den slaap nagenoeg wordt afgebroken. Als men

1 Ons scheppingsvermogen is enkel combinatievermogen.

wil insluimeren, kiest men zich eene stelling uit, waarbij het lichaam zooveel mogelijk rusten kan, en, woelt men later nog in den slaap, dan strekt dit meestal om enkele spieren van eene eenzijdige spanning tc verlossen en het evenwicht tusschen de antagonisten nog te verhoogen. Het gebeurt wel een enkelen kcer, dat de voorstellingen van een droom door handelingen worden begeleid en dat iemand, die slaapt, in hevige drift ontstoken, klappen uitdeelt; zoo ziet men ook postiljons die slapende paard rijden, vrouwen die slapende breien, soldaten die slapende voortmarcheeren; verder gebeurt het dikwijls, dat men slapende praat; maar de regel is toch, dat men zich in den slaap stil houdt, zelfs wanneer men droomt te vliegen. Intusschen is er een geleidelijke overgang van de zoo even opgesomde verschijnselen tot die van het zoogenaamd natuurlijk sonnambulisme, een toestand, waarin het slapend individu de omstanders van zijn droom getuige doet zijn, daar hij dien zonder veel geruisch in handelingen overzet. Ook hier komt ons bijzonder goed de hypothese te pas, dat in den slaap niet alle deelen van hersenen of zenuwstelsel gelijktijdig van toestand wisselen, maar sommige centra van beweging of voorstelling ontwaken kunnen, terwijl de overige nog in diepe rust verzonken blijven. Het schijnt, dat de somnambulist zijne geheele omgeving inwendig ziet, want, naar verhaald wordt, grijpt hij de voorwerpen, die op hun gewone plaats liggen, zonder mis te tasten, ofschoon het strakstarend of zelfs gesloten oog te kennen geeft, dat er geen lichtindrukken tot zijn bewustzijn komen.

Ik wil niemand het genot der wonderen vergallen, die men in dit opzicht schriftelijk en mondeling pleegt op te disschen, maar toch moet ik vragen, of het niet mogelijk is, dat de geest van den somnambulist voor één kleinen kring van voorstellingen helder waakt, juist omdat hij voor alle andere volkomen slaapt. Ons hoofd is over dag zoo vol, de zee van indrukken, woorden en gedachten, welke telkens oprijzen, is zoo groot, dat menige echo van het verleden er door verzwolgen wordt, maar in den slaap, vooral gedurende de eerste helft van den nacht, wanneer de zenuwwerking nog slechts enkele banen betreedt, en de fluisterende stemmen van weleer niet door de drukte en het gejoel der wcrkelijkheid overschreeuwd worden, ondervinden ook wij, die van somnambulisme verschoond blijven, hoe wonderlijk scherp het geheugen kan zijn. Mijne

gissing is, dat de somnambulist, zonder opzet, in een toestand verkeert, dien ook wij, schoon in zwakkeren grand en kunstmatig, te voorschijn roepen, wanneer we, om ons één ding levendig voor te stellen, van al het overige zooveel mogelijk de aandacht aftrekken, en, door het sluiten van oog en oor, de verstrooiende indrukken der buitenwereld temperen. Pluribus intentus, minor est ad singula sensus. Men vergete daarbij niet, dat, ook in het gewone leven, ieder werktuigelijk soms bewegingen uitvoert, welke buitengemeene vaardigheid vereischen, terwijl, volgens de meest geloofwaardige berichten, de somnambulist in zijn slaap geen andere werkzaamheden verricht dan welke hem gemeenzaam zijn. Wellicht vraagt men of het loopen over daken voor iemand, dic geen metselaar of leidekker is, eene alledaagsche taak kan heeten, maar ik moet dan met Joh. Müller antwoorden, dat het volstrekt niet moeilijk is over een hellend vlak te gaan, wanneer men maar niet weet, dat het zoo hoog boven den grand uitsteekt, en dat ook wij met groot gemak over vele daken zouden loopen, indien zij maar op den vlakken bodem waren aangebracht. Wellicht zou veel, wat thans nog duister is, reeds begrepen zijn, indien de somnambulist ons kon vertellen, wat er in hem omgaat, maar gelijk ieder, die in vasten slaap verzonken is, herinnert hij zich, na het ontwaken, niets van zijn droom, en is dus buiten staat de wetenschap met zijne ervaring voor te lichten.

De slotsom van mijn betoog is, dat, al mogen de verschijnselcn van slaap en droom geen afdoend bewijs opleveren voor de leer, volgens welke de hersenen het orgaan van geestelijk leven zijn, zij nogtans uitnemend met haar strooken. Omhelst men daarentegen de hypothese, dat voorstellingen en gewaarwordingen niet in de hersenen, maar in de ziel gezeteld zijn, plaatst men zich op het streng dualistisch standpunt van den uitnemenden Hermann Lotzc en beschouwt men de ziel als een van het lichaam onderscheiden wezen, dat zonder behulp der hersenen denkt en wil, dan laat zich bezwaarlijk eene oorzaak raden voor alle verschijnselen, welke in dit opstel door mij ter sprake zijn gebracht. Door geenerlei gissing kan men dan die feiten verklaren, welke op den droom betrekking hebben. Het strenge dualisme heeft dus hier de waarschijnlijkheid tegen zich, daar het een minder vruchtbare, cene minder passende hypothese blijkt te zijn dan de tegengestelde theorie, volgens welke geest en lichaam één zijn, of, wat op hetzelfde nederkomt,

het lichaam een orgaan en de geest zijn functie is. Nog altijd zoeken velen, die voor deze theorie terugdeinzen, hunne toevlucht bij het stelsel van Joh. Müller, volgens hetwelk ziel en lichaam wel twee verschillende wezens zijn, maar de eerste niets, wat tot haar ambt behoort, zonder behulp van het laatste verrichten kan: dit intusschen is een hinken op twee gedachten, eene gedachtelooze voorstelling, waardoor het dualisme slechts in schijn gehandhaafd, maar feitelijk aan de ziel alle zelfstandigheid ontzegd wordt. Zegt men, dat, gelijk een musicus fluit of trompet om te spelen noodig heeft, zoo de ziel een hersenclavier tot hare beschikking moet hcbben, zonder hetwelk zij niet het geringste stukje denken of zich herinneren kan, dan vergeet men allicht, dat Paganini zonder viool of ander instrument ten minste eten, drinken, praten, loopen en duizend andere dingen doen kan, terwijl de ziel, volgens het zoogenaamd getemperd dualisme, als men haar lichaam buiten rekening laat, noch een agens, noch een percipiens. noch een cogitans, noch een volens, noch een nolens, noch iets anders ter wereld is. Met de halfslachtige en inconsequente claviertheorie van Joh. Müller kan dus, naar mijn bescheiden oordeel, iemand, die doordenkt, op den duur bezwaarlijk vrede hebben. Men moet kiezen of deelen; men moet òf monist zijn, òf den moed hebben om met Lotze te beweren, dat de ziel, althans in hare hoogere verrichtingen, niet aan lichamelijke organen gebonden is.

VAN DER WYCK.

Teringlijders in Oost-Indië[1].

> ‘Ne serait on pas en droit de conclure que le privilège de l'immunité à l'égard de la phtisie ne doit plus se ehercher dans les pays chauds, mais bien plutôt dans les pays très froids, et avant tout sur les plateaux à grande altitude?’
> Dr. GROSS, Congrès de Berne, 1865.

De geneeskundige geographie der Keerkringstreken heeft in de laatste jaren door de vorderingen op climatologisch en statistisch gebied eene belangrijke schrede voorwaarts gedaan op den weg der kennis van de verspreiding der ziekten in die gewesten.

De met zorg bewerkte topographiën van vele Fransche, Engelsche en ook Nederlandsche geleerden verspreiden een helder licht over den invloed van het klimaat der meest bevolkte streken in de nabijheid van den Equator, ook op hare vreemde bewoners.

Niet alleen geldt dit met betrekking tot de vraag, in hoeverre het tropisch klimaat als *oorzaak* van vele ziekten is te beschouwen; ook omgekeerd zijn deze schrijvers niet in gebreke gebleven aan te toonen, dat het verblijf in die streken niet zelden er toe bijdraagt om het verloop van andere ziekten te stuiten, of den doodelijken uitgang te vertragen.

Daarop berust de meening, dat ziekten, die het gevolg zijn van een koud klimaat, en derhalve in warme landen zeldzaam voorkomen, in deze laatste ook spoediger genezen, ten minste goedaardiger verloopen. De ervaring van de gunstige uitwerking eener kondere streek op het verloop der meeste tropische ziekten draagt niet weinig bij om die meening te versterken.

1 Het woord *tering* is hier genomen in de beteekenis van longtuberkelzucht in 't algemeen, en niet, zoo als gewoonlijk, in die van het laatste tijdperk der ziekte.

Op grond der waarneming, dat lijders aan longtering eene zachte warme atmospheer, gedurende den zomer, beter verdragen dan eenc koude vochtige lucht, z.a. in den winter, het voor- en najaar, werd men er toe geleid om de warme landen in 't algemeen als bijzonder gunstig te beschouwen voor eene ziekte, die vooral op onzen bodem jaarlijks zoovele slagtoffers eischt.

Bij velen vond zelfs de onjuiste[1] meening ingang, dat longtering bij voorkeur tot de ziekten der hoogere geographische breedten behoort, en van de polen naar den Equator gestadig afneemt.

Het verblijf in warme landen werd dus den teringlijder aanbevolen. - Zoolang men zich bij de keuze der gezondheidsplaatsen bepaalde tot streken met eene gelijkmatige temperatuur, en beschut tegen hevige winden (*mistral*), zoo als vele plaatsen in Zuidelijk Europa en de landen op de grenzen der Keerkringen gelegen (Madera), waren de resultaten niet ongunstig, zoodat sommige dezer toevlugtsoorden voor teringlijders, in de eerste tijdperken der ziekte, tot op heden hunnen naam als zoodanig staande houden.

Men ging echter verder, en de tijd is nog niet ver achter ons, dat vrij algemeen ook aan het verblijf in een tropisch klimaat een gunstigen invloed werd toegekend.

In de laatste jaren evenwel deed zich menige stem tegen dezen vermeenden weldadigen invloed hooren, en van verschillende kanten trachtten de geneesheeren, die eenigen tijd in de Keerkringstreken verblijf hielden, niet zonder volhardende inspanning, deze zoowel onder leeken als bij menig arts gevestigde meening te wederleggen.

Slechts langzaam gelukte het deze zienswijze, van de algemeene afwijkende, ingang te doen vinden in de wetenschap-

1 Het is thans algemeen bekend, dat longtering zeldzaam voorkomt op IJsland, en bijna niet wordt waargenomen op de Faroë-eilanden.
'Tous les medicins de la Scandinavie sont d'accord pour affirmer que cette maladie devient d'autant moins commune, qu'on s'avance vers le Nord.' Martin, 'Notes med. rec. pendant un voyage en Norvège etc.' Paris, 1844. p. 21.
'Wenn es überhaupt erlaubt wäre allgemeine Reflexionen über die Verbreitung der Schwindsucht vor zu bringen, so dürfte man mit weit grösseren Rechte umgekehrt die grösste Frequenz der Krankheit in die Tropen zu verlegen, und eine almählige Abnahme derselben gegen die Pole hin zu deduciren berechtigt sein.' Hirsch, 'Handbuch der historisch-geographischen Pathologie.' Erlangen, 1862. II, 74.

pelijke wereld, totdat in 1855 een belangrijke steun werd gevonden in de Academie de Medecine de Paris, die een werk[1] bekroonde, dat onder anderen de meening staafde, dat het verblijf in de verzengde luchtstreek een noodlottigen invloed uitoefent op het verloop van longtering.

Nederland, het land van klieren en tering[2], met zijne uitgestrekte bezittingen in den Indischen Archipel, en ook aan gene zijde van den Oceaan, staat zeker niet het laagst in de rij der landen, waar dit onderwerp ter sprake moet komen.

Het kan toch voor onze landgenooten geen onverschillige zaak zijn te weten, wat de ervaring omtrent den invloed van het tropisch klimaat op teringlijders heeft beslist. De oplossing van dit vraagstuk is van te meer actueel belang, nu met eenigen grond eene ruimere emigratie naar onze Overzeesche Bezittingen mag worden verwacht[3].

Levert nu die ervaring voldoenden grond op, om het minder krachtige gedeelte van onze jongelingschap, met z.g. aanleg tot tering, een loopbaan in onze Oost-Indische Bezittingen aan te bevelen, of moet deze worden ontraden? Ziedaar de vraag van zoo menig belangstellend vader of bloedverwant, eene vraag, door de meeste artsen, en destijds door mij, ontwijkend beantwoord of veelal in een onjuisten zin opgelost.

Waarom zouden wij het verbloemen, dat velen in den lande, en ook deskundigen, de uitwerking van het tropisch klimaat met die tier zuidelijke landen van Europa hebben gelijk gesteld, voor 't minst vergeleken.

Deze beschouwingen deden mij besluiten dit onderwerp, reeds vroeger in de afdeeling der Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst te Amsterdam, door mij ter sprake gebragt, in dit tijdschrift te overwegen, en te trachten een antwoord te geven op bovengestelde vragen.

Mijn streven zal zijn de ervaring van anderen met die,

1 J. Rochard, ‘De l'influence de la navigation et des pays chauds sur la marche de la phtisie pulmonaire’.

2 ‘Pulmonis vomica vix ullibi locorum conspieitur frequentius quam in nostra Batavia.’ *Tulpius*.

3 In den 2^{den} jaargang van het Tijdschrift voor Gezondheidsleer, onder redactie van Dr. Pous Koolhaas, heeft Jhr. J.L.C. Pompe van Meerdervoort eene ruime ervaring hieromtrent neêrgelegd in een zeer lezenswaardig opstel: ‘Opmerkingen betreffende het ontstaan van longtering (longtuberculose), over den invloed van warme klimaten en het zeevaren op het verloop dezer ziekte’.

welke ik gedurende een achtjarig verblijf in den Indischen Archipel kon opdoen, getrouw terug te geven.

In de eerste jaren 1851-1855 trok het niet zeldzaam voorkomen van longtering onder de Europeesche militairen, vooral in de hospitalen der hoofdplaatsen van Java, mijne bijzondere aandacht.

Deze bevinding, geheel tegenovergesteld aan mijne verwachting, maakte nog dieper indruk, toen ik vernam, dat vele dezer lijders ter verbetering van hunnen toestand naar het vaderland werden teruggezonden.

Het lag dus voor de hand de reden van deze tegenstrijdigheid op te sporen.

In de eerste plaats rees de vraag, of deze welligt gelegen was in den leeftijd dezer militairen, wier diensttijd gewoonlijk verloopt tusschen het 20ste en 35ste jaar, in welk tijdvak de longtering over 't algemeen de meeste verwoestingen aanrigt.

Oppervlakkig beschouwd zoude uit deze omstandigheid alligt het meer voorkomen van tering kunnen worden verklaard, ware het niet, dat de vrijwilligers, die zich voor de *Koloniën* aanmelden, vóór het in dienst treden, geneeskundig onderzocht, en personen met uitgedrukten aanleg, te meer nog lijders aan tering, worden afgewezen.

Wil men in dit opzigt tot eene zekere overtuiging geraken, dan is eene vergelijking tusschen personen van denzelfden stand en leeftijd, b.v. met het leger hier te lande, onmisbaar.

Hieruit blijkt, zoo als later zal worden aangetoond, dat aan den leeftijd *alleen* niet het veelvuldig voorkomen van tering bij het Indisch leger kan worden toegeschreven.

Eene andere vraag verdient evenzeer overweging: is het zedelijk gehalte der vrijwilligers, dan wel de Indische, van de Europeesche geheel verschillende leefwijze ook van invloed op de ongunstige uitkomst?

Wanneer men in 't oog houdt, dat in de laatste 20 jaren goed gedrag een vereischte is voor aanneming of overplaatsing bij het Indisch leger, dat het misbruik van sterken drank, waardoor het sterftecijfer aan longtering werd verhoogd, in dien tijd minder algemeen was, en dat de Europeanen in Indië, zoowel de burgers door de ruimere middelen van bestaan, als militairen in tijd van vrede, onder voor het klimaat gunstige omstandigheden verkeeren, wat aangaat de voeding, kleeding, woning en dienstverrigtingen, en daarenboven de militairen aan

de discipline zijn onderworpen, dan zal men bezwaarlijk hierin een schadelijk moment kunnen vinden,

De militairen op expeditie maken op deze uitspraak echter eene uitzondering; de vermoeijende, soms uitputtende marschen, de ontberingen van allerlei aard, en het blootgesteld zijn aan vele ziekmakende invloeden, zijn wel in staat eene sluimerende tering tot snellere ontwikkeling te brengen. Evenwel is deze omstandigheid toch niet voldoende om het feit te verklaren, dat Europeanen in Indië reeds in de eerste twee jaren van hun verblijf dikwijls met tering onder behandeling komen, niettegenstaande zij gedurende dien tijd in den regel geen deel uitmaken van deze veldtogten[1].

Er moet dus wel eene andere oorzaak in het spel zijn, en zoo worden wij meer en meer er toe geleid om den invloed van het *klimaat* in rekening te brengen.

Bij de beschouwing van den invloed eener luchtstreek op het ontstaan en het verloop van deze of gene ziekte, dient men in de eerste plaats zijne aandacht te vestigen op de verspreiding daarvan onder de inboorlingen zelf; langs dezen weg toch kan men zich overtuigen of het genetisch moment der ziekte mag beschouwd worden in het klimaat aanwezig te zijn.

Bij volkomen gemis aan gegevens over de geheele inlandsche bevolking, zal ik mij bij dit onderzoek tot de *inlandsche militairen* in Nederlandsch Indië bepalen. De uitvoerige en met zorg bewerkte militaire summiere ziekenrapporten, voorkomende in de geneeskundige tijdschriften en regeringsverslagen, stellen mij daartoe in de gelegenheid.

Volgens deze was de verhouding der overledenen aan longtering, onder de inlandsche militairen op Java en Madura, tot de getalsterkte, gemiddeld over de jaren 1848 tot 1868, als 1:340, dus over een tijdvak van 20[2] jaren een gemiddelde sterfte aan longtering van bijna 3 p.M.[3].

1 Volgens officieele bescheiden zijn in 1854, om een voorbeeld te noemen, te Batavia en Samarang 23 Europeesche militairen wegens longtering voor de dienst afgekeurd. Van deze waren 13, dus meer dan de helft, niet langer dan twee jaren in Indië.

2 Met uitzondering van het jaar 1856, waarover geen verslag is openbaar gemaakt.

3 Bij voorkeur heb ik voor mijn doel van eene *sterftestatistiek* gebruik gemaakt, omdat bij het onderzoek naar *de oorzaak van den dood*, alle twijfel omtrent den aard der voorafgaande ziekte kan worden opgeheven door de *autopsie*, waartoe in de militaire hospitalen eene geschikte gelegenheid bestaat, die zelden ongebruikt wordt gelaten.

Nemen wij als punt van vergelijking de algemeene jaarlijksche sterfte aan longtering, die door Hirsch[1] op 3 p.M. der gezamenlijke bewoners van onzen aardbol wordt geschat, dan blijkt, dat deze door de sterfte onder de inlandsche soldaten wordt geëvenaard.

Uit het bovenstaande meenen wij het besluit te mogen trekken, dat de inboorlingen in Oost-Indië, wel verre van eene immuniteit tegen deze ziekte te bezitten, dikwijls het offer daarvan worden, zoodat de oorzaken tot het ontstaan en de ontwikkeling van longtering ook in den Indischen Archipel niet schijnen te ontbreken.

Onder de vreemde bewoners behooren de Europeanen, Afrikanen, Aziaten (Chinezen en Arabieren) enz.

Van de beide eerste, een deel uitmakende van het Nederlandsch-Indisch leger, vinden wij naauwkeurige berigten medegedeeld in de reeds genoemde rapporten.

Ten opzigte der Afrikanen, van de kust van Guinea, mag het als eene uitgemaakte zaak beschouwd worden, dat deze in onze Oost-Indische bezittingen veel meer aan longtering sterven, dan in hun geboorteland[2].

Van 1848 tot 1868 was de gemiddelde sterfteverhouding aan longtering tot de getalsterkte bij het leger als 1:261 of 3.8 p.M., dus bijna 1 p.M. meer dan bij de inlandsche militairen.

Met betrekking tot de Europeesche soldaten geven de berekeningen minder zuivere verhoudingen aan, omdat niet alle op deze staten voorkomen. Vele toch worden gedurende het verloop der ziekte voor de dienst afgekeurd, en ter beproeving van genezing (?) of verbetering naar het moederland teruggezonden[3].

1 l.c. 52.

2 Volgens Dr. Heymann, vroeger dirigerend officier van gezondheid bij het Indische leger, kwamen de meeste gevallen van longtering onder de Afrikanen voor.

3 Als een bewijs, dat dit getal niet gering is, moge het feit dienen, dat in 1854 te Samarang, onder 112 voor de dienst afgekeurde Europeanen, 20 lijders aan longtering voorkwamen. Neemt men daarbij in aanmerking, dat onder de overige lijders nog een groot aantal soldaten kan gebragt worden, die ten gevolge van bekomen wonden, dus onafhankelijk van het klimaat, voor de dienst ongeschikt zijn geworden, dan springt het getal teringlijders nog meer in 't oog.

In het 5jarig tijdvak van 1856-1860 zijn in de militaire afdeelingen op Java en op Sumatra's Westkust *afgekeurd* voor de dienst 1347 Europeanen, 67 Afrikanen en 1867 inlanders, waaronder met ziekten der ademhalingswerktuigen, 168 Europeanen, 4 Afrikanen, en 187 inlanders.

De verhouding van het getal overledenen aan longtering tot de getalsterkte was niettemin in de jaren 1848 tot 1868 gemiddeld als 1:371, of gemiddeld 2.6 p.M. gedurende 20 jaren. Wanneer men het bovenstaande hierbij in aanmerking neemt, dan mag het voorkomen van tering onder de Europeanen wel menigvuldig genoemd worden.

Ofschoon deze verhouding iets gunstiger is dan bij den inlander, zoo verlieze men daarbij niet uit het oog, dat vele teringlijders onder de Europeesche militairen, reeds voor het intreden van het laatste tijdperk, het offer worden van inheemsche ziekten, die, evenals de terugzending naar het moederland, het cijfer tot een minimum moesten terugbrengen, 't geen blijkbaar niet het geval is.

Vergelijken wij nu deze sterfte aan tering met die bij het leger hier te lande, dan verkrijgt men in het oog loopende verschillen.

Uit de opgaven, mij welwillend door het Departement van Oorlog verstrekt, in verband met die voorkomende in den *Sterfte-Atlas van Nederland*, uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, blijkt: dat in de jaren 1848-1860 de verhouding van het getal overledenen aan longtering tot de sterkte van het leger aan onderofficieren en manschappen ongeveer gemiddeld was als 1:1277 of 0.8 p.M., eene verhouding ruim 3 maal gunstiger dan bij de Europeesche militairen in Indië[1].

Bij eene vergelijking der sterfte aan longtering in het Indisch leger met die aan leverontsteking (eene bij uitstek tropische ziekte) verkrijgen wij verrassende uitkomsten. In het 20jarig tijdvak 1848-1868 stierven op Java en Madura aan:

	longtering.		**leverontsteking.**
Europeanen	359		265
Afrikanen	36		3
Inlanders	377		56
totaal	772	totaal	326

1 Bij dit belangrijk verschil in het nadeel van het Indische leger, gevoel ik mij verpligt de aandacht te vestigen op de daadzaak, dat het gemakkelijker is een teringlijder uit het Nederlandsch leger, dan uit dat der Koloniën naar zijne haardstede te zenden.

Waar cijfers zoo spreken, zoowel in de belangrijke sterfte onder de inboorlingen, als in die bij Afrikanen en Europeanen, daar schijnt elk ander bewijs overbodig voor de stelling: dat het Indisch klimaat het ontstaan en de verdere ontwikkeling van longtering niet tegengaat; zoodat het verblijf in die streken, uit een *curatief* oogpunt, voor deze lijders niet is aan te bevelen[1].

Het ligt niet in mijn plan hier in uitvoerige wetenschappelijke beschouwingen te treden over de verschillende uitwerking van het klimaat in het Moederland en de Koloniën, een onderwerp, dat welligt op eene andere plaats zeer de aandacht zoude verdienen. Ik wil slechts trachten in algemeene trekken reden te geven, waarom, niettegenstaande de warme lucht meestal weldadig is voor teringlijders, het verblijf binnen de keerkringen niet voordeelig is.

Vrij algemeen wordt in den nieuwsten tijd aangenomen, dat de gemiddelde temperatuur van eene plaats of streek geen belangrijken invloed uitoefent op het verloop van longtering; daarentegen worden plotselinge afwisselingen in warmte-graad als zeer nadeelig beschouwd[2].

In de nabijheid van den equator nu zijn de jaargetijden ongetwijfeld minder scherp geteekend dan in de gematigde luchtstreek, de verschillen in temperatuur gedurende een geheel jaar zijn minder groot, de dagelijksche schommelingen daarentegen menigvuldig en in 't oog loopend. Het gebeurt niet zelden, dat de thermometer des daags 38° C. aanwijst, en des nachts tot 20° C. daalt.

Tevens is het een bekende daadzaak, dat de dampkring der keerkringstreken zich kenmerkt door een hoogen graad van ver-

1 Dr. van Overbeek de Meijer tracht in het *Geneeskundig Tijdschrift van de Zeemagt*, jaargang IV, door statistische opgaven op kleine schaal aan te toonen, dat zeevarenden in den Indischen archipel eene gunstigere verhouding vertoonen. Met het gevoelen van den geachten S., ‘dat deze geene *beslissende* uitkomst opleveren’, kan ik mij volkomen vereenigen. Doch al ware het, dat latere onderzoekingen die bewering bevestigden, dan wordt daardoor toch niets te kort gedaan aan bovenstaande conclusiën, omdat schepelingen onder andere verhoudingen verkeeren dan landtroepen, en eene vergelijking reeds daardoor onzuiver wordt.

2 Volgens Andral vertoont longtering zich onder alle breedten, en hangt de menigvuldigheid van haar voorkomen niet af van eene hoogere of lagere temperatuur, maar wordt zij meer waargenomen in streken, waar voortdurend groote en onregelmatige temperatuursafwisselingen plaat hebben.

zadiging met waterdamp. Niet minder dan de voorgaande is deze eigenschap der lucht, vooral door de afkoeling des nachts, oorzaak van een sneller verloop van het ziekteproces[1].

Deze twee schadelijke magten doen zich het meest gevoelen op de kustplaatsen, waar helaas de meeste Europeanen in Nederlandsch Indië verblijf moeten houden, omdat de middenpunten van den handel en de meeste groote garnizoenen daar gevestigd zijn.

Het verblijf aan de kust heeft nog eene andere nadeelige zijde, t.w. den invloed van *malaria*.

Er was een tijd, dat men op het voetspoor van *Wells, Schönlein* en *last not least* van *Boudin*, een zeker *antagonismus* tusschen *malariakoortsen* en *longtering* meende te kunnen aannemen. Latere onderzoekingen hebben echter geleerd, dat bijna overal, waar tusschenpoozende koortsen inheemsch zijn, longtering zich dikwijls op breede schaal ontwikkelt[2].

Vele plaatsen van ons eigen land leveren hiervoor het meest onwederlegbare bewijs.

Een vierde reden van het niet gunstig verloop van tering in Oost-Indië vinden wij in een zekeren graad van *bloedarmoede*, die algemeen na een verblijf van 2 a 3 jaren onder de Europeanen wordt waargenomen. Te vergeefs zoekt men dan onder deze den blozenden, welgevoeden landgenoot van voorheen.

Volgens het gevoelen der meeste deskundigen bestaat er wel geene oorzaak, die de ontwikkeling van longtering meer bevordert, dan eene gebrekkige bloedvorming. Overal, waar de mensch onder ongunstige levensvoorwaarden verkeert, z.a. onder de fabriekarbeiders, in gevangenissen enz, ziet men longtering meer op den voorgrond treden; niet minder moet dit het geval zijn bij Europeanen in keerkringstreken, waar op ieders gelaat *bloedarmoede* te lezen staat, ofschoon beide soorten van bloedsgebrek niet aan dezelfde oorzaak het ontstaan te danken hebben.

1 Dr. Jones, geneesheer aan het hospitaal voor teringlijders te Londen, noemt niets schadelijker voor deze lijders dan snelle afwisselingen van temperatuur, vooral bij vochtig weder.

2 Drake noemt de geheele leer van een z.g. antagonismus tusschen beide ziekten een zeer onwetenschappelijk, zoo niet absurd, denkbeeld. *Principal diseases in the interior valley of North Amerika*. 1850. Pompe van Meerdervoort vond deze *immuniteit* evenmin bevestigd; ‘te Amboina, waar *malaria-invloeden* zeer sterk werken, en hardnekkige *tusschenpoozende koortsen* veel voorkomen, verloopt *longtering* snel.’ l.c.

Tuberkelzucht der longen is immers eene *voedingziekte?*

Het bovenstaande moge voldoende zijn om aan te toonen, dat het in den Indischen Archipel niet ontbreekt aan ongunstige voorwaarden voor teringlijders. Herhaaldelijk zagen wij dit bevestigd bij jeugdige officieren, met aanleg tot tering.

Wij staan met deze uitspraak niet alleen. De meeste schrijvers van den jongsten tijd zijn genoegzaam eenstemmig in de overtuiging omtrent dezen nadeeligen invloed van een tropisch klimaat.

Praeger zegt in zijne *Indische Studiën:* ‘menschen, die de kiem tot borstziekte bij zich ronddragen, zien hun leven in de tropen dikwijls verkort’, en op eene andere plaats: ‘lijders aan longtering moeten in Indië als hopelooze zieken worden beschouwd’.

In het overzicht der ziekten enz. over de jaren 1853-57 van den inspecteur der geneeskundige dienst van de zeemagt Dr. G.F. Pop, lezen wij: ‘de steeds ongunstige uitgang van longtering in Oost-Indië pleit niet voor den weldadigen invloed der keerkringsgewesten op deze ziekte. Evenmin werd deze (sc. invloed) in vroeger jaren waargenomen’[1].

Onder de Fransche schrijvers heeft vooral Rochard zich veel moeite gegeven om over deze quaestie het noodige licht te verspreiden. In het bekroonde geschrift, reeds bovengenoemd, tracht hij aan te toonen, dat longtering in de verzengde luchtstreek sneller verloopt, en dat de emigratie derhalve noodlottig is voor tuberkellijders, die zich in heete landen gaan vestigen.

De kritiek op een werk, dat bestemd scheen eene groote omwenteling in de overtuiging van zoovelen te weeg te brengen, liet zich niet wachten. De aanval kwam van verschillende kanten; de strijd werd niet zonder hartstogt gevoerd.

De geopperde bedenkingen, voor zoo ver ik er kennis van kon nemen, hier te overwegen, zouden mij te ver van mijn plan voeren; genoeg, dat de voornaamste en krachtigste tegenstand gerigt was op de statistische berekeningen.

Mij niet bevoegd rekenende om in dezen een beslissend oordeel uit te spreken, zoo wil ik alleen opmerken, dat Fonssa-

1 Une dégéneration assez ordinaire des fièvres catarrhales, qui minent sourdement l'économie, est connue sous le nom de *phtisie des Javans.* Cette maladie des organes pulmonaires se reproduit dans l'île de Java, de même que parmis la population malaie des moluques, qu'elle atlaque de préférenee. Lesson, *Voyage autour du monde*. Paris, 1829.

grives, die door zijne kennis van de climatologie der tropen een welverdienden naam, ook in het buitenland, mogt verwerven, zich zeer gunstig over de beschouwingen van Rochard uitlaat[1].

Dit gevoelen wordt ook gedeeld door de meeste geneesheeren in de Fransche koloniën, z.a. Dutroulau (Guadeloupe)[2], Jules Laure (Cayenne)[3]. Raoul (Senegal)[4]. Sedert lang verzetten zich deze geneesheeren tegen de verplaatsing van teringlijders naar heete streken; daarentegen worden lijders aan longtering naar Frankrijk teruggezonden, een maatregel, die door de regeering wordt goedgekeurd.

Ook in Engelsch Indië heeft men de treurige ervaring opgedaan, dat het klimaat nadeelig is voor teringlijders.

Allan Webb[5] heeft in Bengalen zoovele verliezen zien lijden ten gevolge van het verkeerde denkbeeld, dat het verblijf in tropische gewesten een gunstigen invloed zou uitoefenen op scrophuleuse en teringachtige gestellen, dat hij zich gedwongen voelt de verklaring af te leggen, 'dat naar zijne overtuiging het klimaat van Bengalen zoo *ongunstig mogelijk* is voor deze ziekte'.

Volgens Twining eindigt longtering zekerder en sneller noodlottig in Bengalen dan in Engeland. 'Ieder Europeaan, die in dit land met de kiem van longtering aankomt, sterft sneller dan in Europa'[6].

1 'En ce qui concerne l'influence des pays chauds proprement dits, c'est à dire de ceux situés sons la Zone torride, je n'hésite pas à affirmer avec Mr. Rochard, qu'elle est meurtrièrc au premier chef pour les phtisiques, et ce sentiment est celui de l'immense majorité des medecins de la marine, qui ont eu et qui ont encore tous les jours, dans leurs voyages, l'occasion trop fréquente de constater cette nocnité.' *Union médicale*, 1857, n°. 34.

2 'La phtisie, cette maladie de tous les climats, trouve aux Antilles des éléments d'aggravation dans ses symptomes et présente une activité particulière de l'évolution tuberculeuse.' *Traité des maladies des Européens dans les pays chauds etc.* Paris, 1861. p. 36.

3 'La phtisie aigue enlève un tiers de la population, c'est donc une funeste erreur qui fait diriger souvent sur les Antilles les jeunes soldats et marins menacés d'affections de poitrine; ils ne revoient jamais la France. La phtisie *galoppe* entre les tropiques et, lorsqu'elle a franchi sa première période, elle y prend la allures d'une maladie aigue.' *Considerations pratiques sur les maladies de la Guyane et des pays marécageux entre les tropiques*. Paris, 1859.

4 'Loin de se modifier avantageusement, nous avons vu dans ce pays (Senegal) plusieurs sujets prédisposés aux tubercules pulmonaires, chez lesquels la phtisie a éclaté et marché avec une funeste rapidité. Les tubercules sont très communs dans la population indigène et la phtisie a une large part dans les décès.

5 *Pathologica Indica*. London, 1848.

6 *Clinical Illustrations etc.*, Calcutta, 1835.

Zoo lezen wij bij Conwell[1]: '*it is a generally received error, that pulmonary disease in India is rare and readily cured*'; hij legt daarbij de verklaring af, dat hij vroeger deze dwaling heeft gedeeld, maar na een naauwkeurig onderzoek van de onhoudbaarheid dezer stelling is overtuigd.

Van Duitsche schrijvers zal ik alleen den verdienstelijken Hirsch[2] aanhalen, die zijn gevoelen in de volgende woorden mededeelt: '*Eine im Algemeinen sehr bedeutende, wenn auch nicht überall gleichmässige Verbreitung hat Schwindsucht in Indien gefunden. Diese, vielfachen früheren Behauptungen von dem seltenen Vorkommen der Krankheit daselbst entgegenstehende, Thatsache ist durch die neueren, auf eine sorgfältigere Diagnose und zahlreiche Leichenbefunde gestützte, Untersuchungen unwiederleglich festgestellt worden*.'

Tegenover het gevoelen van zoo velen staat de meening van anderen, die echter, volgens mijne bescheiden opvatting, in gebreke bleven hunne bewering met afdoende bewijzen te staven.

Hun betoog steunt hoofdzakelijk op den heilzamen invloed, die eene zachte warme atmospheer op teringlijders uitoefent, zonder dat zij zich voldoende rekenschap geven van de uitwerking eener heete lucht en alle andere schadelijke momenten, die het tropisch klimaat uitoefenen.

En moge ook al de waarneming juist zijn, dat in sommige streken van de tropen de verhouding der sterfte aan de longtering gunstiger is, zooals Annesley tracht aan te toonen voor Madras, met welk gevoelen Hunter zich vereenigt, zoo blijf ik mij, op grond van het bovenstaande, toch geregtigd achten tot de uitspraak, dat het verblijf in de verzengde luchtstreek *in het algemeen* voor teringlijders *niet* voordeelig is.

Onwillekeurig rijst na deze uitspraak de vraag: zijn er dan tusschen de keerkringen geene plaatsen, waar de teringlijder minder gestoord kan voortleven, en zijne dagen welligt kau verlengen? Fonssagrives geeft hierop het volgende antwoord:

'*Ainsi il me parait infiniment probable, que tel phtisique, qui periclite sur le littoral d'une île des pays chauds, et y brûle littéralement ses poumons, neutralisera plus ou moins complètement cette influence des climats torrides, en élévation*

1 *Observations chiefly on pulmonary disease in India etc.*, Malacca, 1829. 5.
2 L.c. II, 65.

son habitat au dessus de la mer, et arrivera peutêtre même à trouver quelque haute vallée, ou la temperature mitigée par l'altitude, la sérénité habituelle au ciel de ces beaux climats, un abri menacé par les conditions locales contre certains vents, lui créeront un refuge aussi préservateur, que celui qu'il trouverait à Hyères ou à Nice.'

De ondervinding leerde ook mij met vele anderen, dat teringlijders zich op den duur in het gebergte beter gevoelen, dan aan het strand.

De lijder zal zich dus van de kustplaatsen moeten verwijderen en in het bergachtige binnenland een geschikt verblijf zoeken. Dáár is de temperatuur meer gelijkmatig en de lucht minder vochtig.

In Engelsch Indië heeft men *Sanatoria* voor teringlijders en borstzieken opgerigt op de plateau's van de Himelaya, waarvan de resultaten tot dusverre gunstig zijn.

Murray nam waar, dat teringlijders en zij, die aanleg tot bloedspuwing vertoonden, zich op de hoogten bij Bombay (1500 m.) beter bevonden.

De inwoners van Peru zijn volgens Tschudi zoodanig overtuigd van de waarheid dezer stelling, dat zij gewoon zijn, om bij beginnend borstlijden de patienten onmiddellijk naar het gebergte te vervoeren.

Coindet beweert in zijne *Etudes statistiques sur le Mexique*, dat het verblijf op de vlakte van de Anahuac, waar de hoofdplaats van Mexico (2000 m.) gelegen is, het verloop van longtering vertraagt.

Deze regel geldt niet alleen voor keerkringstreken, maar evenzeer voor Europa, waar een verblijf op de Alpen, de Hartz, de Pyreneën, enz. een gunstigen invloed op teringlijders uitoefent, 't geen voor de eerste door Prof. Schneevoogt helder is aangetoond in den jaargang 1864 van dit tijdschrift. Ook onder de inboorlingen is longtering dáár minder menigvuldig. Schnepp, bekend als schrijver over het klimaat van Egypte, komt tot dezelfde overtuiging.[1]

Er bestaat dus wel eenigen grond voor om de bergachtige streken in bescherming te nemen tegen de algemeene uitspraak.

Het komt mij echter voor, dat wij, wat onze bezittingen betreft, met het oog op eene emigratie, daaraan niet te veel waarde mogen hechten, omdat die volksverhuizing niet geschiedt met het doel om daar *sanatoria* voor teringlijders te

1 'La phtisie se recontre sur tous les points du globe, suivant la latitude et la longitude, se montrant plus frequente dans les pays chauds, que dans les regions plus froides, mais diminuant à certaines altitudes.' *Archives générales de Médicine*, Juin 1865.

gaan zoeken, maar voornamelijk om zich daar een bestaan te verzekeren of fortuin te maken. Dit doel nu kan in de meeste gevallen slechts aan de kustplaatsen en in het lage binnenland worden bereikt.

Ik heb gemeend dit voor mijne langenooten niet onbelangrijke onderwerp eenigszins uitvoerig te moeten behandelen. Mijn doel was om eene onjuiste meening, waarvan velen het slagtoffer kunnen worden, te bestrijden. Moge mij dit gelukt zijn!

'*s Gravenhage*, 24 Junij 1870.

Dr. B. CARSTEN.

Dante en de samenzwering tegen Florence.

Dramatische karakterschets.
(fragment.)

In eene ontmoeting met den geest van een zijner voorvaderen doet Dante het voorkomen, dat hem voorspeld wordt, hoe eene der grootste rampen der ballingschap voor hem moet bestaan in den omgang met hen, die niets dan de ballingschap met hem gemeen hadden. De heethoofden en zelfzuchtigen onder dezulken, die slechts op bittere wraakneming en op de herovering van het verloren gezag bedacht waren, beraamden de dolzinnigste plannen om den toegang tot Florence geopend te zien. Dante trachtte met eenige welgezinden zijn invloed aan te wenden, om de ballingen tot bezadigdheid aan te sporen, opdat zij de mannen van snooden toeleg zouden verwijderen en aan niets anders zouden denken dan aan de bevrijding van het vaderland langs eerlijken weg. Te Forli werd er over de middelen tot bereiking van het doel beraadslaagd. Dante werd afgezonden om bondgenooten te werven. In zijne afwezigheid echter werd er dwazelijk tot een aanval besloten, waarvan eene moorddadige slachting onder de ballingen het gevolg was. De gewetenlooze moedwil der heethoofden, die overigens Dante's verheven denkbeelden volstrekt niet begrepen, had hem tot in de ziel gegriefd en hij nam in verontwaardiging het besluit, zich van beide partijen af te keeren en alleen te staan in het ongeluk. Onderscheiden malen zinspeelt de Dichter op zijne verhouding tot degenen, die met hem de ballingschap deelden en hem toch vreemd waren. Hij was *onder*, maar niet *van*

hen. Deze dramatische schets stelt hem als zoodanig voor. Zij die den Dichter kennen, zullen ontwaren, dat hem doorloopend schier zijne eigen woorden in den mond gelegd zijn. De eenige vrijheid in afwijking van het historisch verhaal genomen bestaat hierin, dat Guido Cavalcanti, Dante's vriend, als bij de beraadslaging tegenwoordig wordt voorgesteld. De personen in dit fragment optredende, zijn: Dante, Guido Cavalcanti (zijn vriend, vroeger door hem zelf gebannen ter bevordering van den burgervrede), Dino Compagni (de beroemde geschiedschrijver en medeballing van Dante), Alberti (vroeger rechter in Florence). Men zie overigens omtrent het feit Dino Compagni's Kroniek en Villani's ‘Istorie Fiorentine’, achtste boek.

VOOR HET KASTEEL VAN FORLI, IN DE NABIJHEID VAN HET KAMP DER UITGEWEKENEN.

(DANTE TREEDT OP.)

DANTE.

Een jaar in 't leed der ballingschap doorleefd,
En voor vergoeding van 't geleden onrecht,
Bedreiging met den vuurdood, zoo mijn voet
De perken overschrijdt der wreede stad!
Mijn volk, mijn volk, wat heb ik u gedaan?
Florence, Moeder van zóó luttel liefde,
Dat ge in uw wrevel zelfs uw vroomste zonen,
Wier leven u gewijd was, treedt op 't hart
En de eer misgunt te sterven voor uw glorie!
U dank ik 't aanzijn, maar ook al de jamren,
Waarmeê gij d'ijver in uw dienst beloont.
Toen ik voor Rome's zetel lag geknield,
Om voor uw kroost den vrede er af te smeeken,
Hebt gij mij uitgeworpen, en mijn huis
Aan woedend grauw en vreemdling prijs gegeven.
Van 't geen mij 't dierbaarst was werd ik gescheiden,
En 'k moest ervaren sinds, hoe bitter 't brood
Van vreemden smaakt, en wat een harde weg

Het op- en neêrgaan is langs andrer treden.
En waar dat alles! 't Schriklijkst valt mij nog,
Te zien in wat verdwaasd en snood gezelschap
Dees rampvallei der ballingschap *mij* stort,
Die nergens oor of hart vind voor mijn stem,
Maar steeds alleen mijn wee verkroppen moet
In 't droef gevoel der onmacht, daar niet een
Het godd'lijk denkbeeld dat mijn geest doorgloeit,
Doorgronden kan - of wil. Florence, dàt
Heb ik aan u verdiend? O, zoo mijn wijsheid
In 't prioraat en 't moeilijk staatsbeheer
Uw liefde en achting niet verwerven kon,
Toch was mijn burgertrouw haar niet onwaardig.
Doch 't zij zoo! 'k Rekende al dat leed nog licht,
Indien het u den vrede had gekocht.
Maar wee het land, dat aan zich zelf vertwijfelt,
En zich den vreemdeling in de armen werpt.
Wee 't volk, dat in zijn worsteling en strijd
Zich niet meer is bewust van 't grootsche doel,
In 't oog der vad'ren goed en leven waardig:
Bevestiging van vrijheid en van recht!
Wee 't volk, dat zijn voorheen en 't voorgeslacht
In 't aanzicht slaat en met beginslen breekt,
Waardoor het is geworden wat het is,
En recht heeft van bestaan! Florence, zóó
(Al klinkt dat woord u hard) zóó handelt gij,
Die u ten speelbal maakt van de eer- en zelfzucht
En van den nijd der wislende partijen.
Indien het anders ware, ik zou 't u zeggen!
En waar ik de oogen wende in 't vaderland,
(Al overtreft uw leed dat van uw zustren,
Florence!) tweedracht, wuftheid, list en wrevel
Ontwaart mijn blik alom. Zie in uw binnenst,
Itaalje, huis der smarte, land der jammeren,
Dat thans de Saracenen zelfs beklagen,
Blik rond en zoek langs de oevers uwer zeeën,
Of eenig deel in u den vrede smaakt,
En gij de olijf van eigen bodem meer
Dan doorne en distel van den vreemdling mint.
Bark zonder stuurman in 't geweld der stormen!

Thans is er in uw steden geen der levenden
Ooit zonder krijg; zij knagen aan elkander,
Wie éene veste, één burchtwal houdt omsloten.
Helaas, mijn stem is moê van 't leedbeklag!
Ga voort dan, zaai de leugen kwistig rond,
Zij zal de schuren vullen uwer zonen,
En de oogst der toekomst zal 't verderf zijn.

(GUIDO CAVALCANTI treedt op).

Hoe,
Gij, Guido?

GUIDO.

Zoo de trotsche Cavalcanti
U heden zoekt, hooghartige Alighieri,
Kan 't inderdaad verwondring baren!

DANTE.

Ja,
Dat kon 't in de oogen van 't gemeen. Maar u,
Die ernstig 't brood der wijsheid hebt gezocht,
U achtte ik steeds verheven boven 't peil
Van 't alledaagsche. Van de wufte menigt
Acht gij den lof zoo weinig als berisping.
Dies spreekt er geen verbazing uit mijn blik,
Maar vreugde nu 'k den vriend mag wederzien
Van jeugd en jonglingsjaren.

GUIDO.

'k Bid u, thans
Geen spot, geen misbruik van den vriendennaam!

DANTE.

Maar Guido?

GUIDO.

Dante, klinkt mijn woord u vreemd?

DANTE.

Vanwaar die stroeve blik, dat straffend oog,
Waarmeê gij mijn omhelzing afkeert.

GUIDO.

Zóó
Vraagt Dante, vraagt de balling, die op mij

Het vonnis der verbanning vallen deed.
Wel moet het lot der harde vreemdlingschap
U minder kosten dan 't mij deed.

DANTE.

Voorwaar,
Het onverdiend verwijt valt dan het hardst,
Als 't uit den mond der vriendschap tot ons komt!

GUIDO.

Gelijk de slag te wreeder treffen moet,
Die door de hand des vriends wordt toegebracht!

DANTE.

O Guido, doe dien vriend geen onrecht. Diep
En pijnlijk was de wond, die ik mij-zelf
In 't harte sloeg, toen 'k uw verwijd'ring eischte
Ter wille van den vrede.

GUIDO.

En op wat grond
Kan 't geen mij onrecht schijnt in recht verkeeren?

DANTE.

Zoo niet uw eigen oordeel mij rechtvaardigt,
Spreek ik mij-zelf niet vrij.

GUIDO.

Gij hebt uw vriend,
Die 't zelfde doel beoogde als gij - herstelling
Van 't moêgetergd en wreed verscheurde land -
Verbannen!

DANTE.

Stil, niet meer! verlichte God
Eens 't oog uws geestes. Zoo gij 't onrecht waant,
Gedenk voor 't minst het woord des Heeren!

GUIDO.

Steeds,
Wij weten 't, zijt gij, Christenen, gereed
Beroep te doen op 't voorschrift van uw Heer,
Wanneer 't vergeving geldt van andrer onrecht,
Terwijl gij-zelf wie in *uwe* oogen zondigt

En dwaling voedt, op 't onverbidlijkst oordeelt,
Met harde slagen treft en streng kastijdt.
Ha, zeer gerieflijk is 't, het woord eens Wijzen
Des noods als godd'lijk voorschrift in te roepen,
Waar eigen voorbeeld 't tegendeel als wettigt.
Maar wij, die nimmer zweren bij 't gezag,
Die niet den prikkel van het loon des Hemels
Of vrees voor hellestraf behoeven; wij
Die niet vergeven op bevel, maar enkel
De stem van rede, menschlijkheid en recht
(Vergeef 't ons God, zoo vaak wij haar miskenden!)
In eigen binnenst goddelijk gezag
Toekennen, zie, wij kennen slechts de kracht
Van 't voorbeeld. Dante, omhels mij als uw vriend,
Mijn hart vergeeft u alles!

DANTE.

Guido, neen,
Eisch voor verzoening 't recht niet mij te grieven.
Hoor, Guido, hoor: thans vraag ik geen vergeving;
Ik eisch dat gij mij recht doet. Dante zou
Uw vroeg're vriendschap zich onwaardig achten,
Zoo hij op zulk een woord lafhartig toegaf!

GUIDO.

Welnu, zoo scheiden wij, gelijk wij 't deden,
Toen mij uw vonnis trof.

DANTE.

Een enkel woord nog.
Ik bid u, hoor mij aan. Toen mij met Dino
En andren 't hoogst gezag werd opgedragen,
Was 't de eerste en duurste plicht, de ontroerde stad
Den vrede te hergeven. Daarom drong
Èn recht èn wijsheid ons om al de hoofden
Der twistende partijen, die met wrevel
En onverzoenbren haat elkaêr bestreden,
Ten minste voor een wijl de stad te ontzeggen.

GUIDO.

En moest ook ik voor een dier hoofden gaan?

DANTE.

Ik meldde u 't eind nog niet. Met nijdig oog
Ging onder 't volk de booze laster rond
En wierp een smet op smetlooze eerlijkheid.
Men schreeuwde luid, dat wij partijdig waren,
Dat elk van ons zijn vrienden had ontzien.
En had ik dierbrer vriend dan gij waart, Guido?
Dat wist het woedend volk, en 't was genoeg,
Om ook uw naam te lastren en te hoonen.
Doch daar is meer! Heeft niet reeds menigmaal
't Gepeupel, aangezet door Welfschen haat,
Uw huis bestormd, omdat men u verdacht,
U, stout verweerder van 's lands recht, een vijand
Der heil'ge Kerk te zijn. (Beware u God!)

GUIDO.

Helaas, wie ijvrig zoekt naar 't licht der waarheid;
Wiens ziel naar de onvervalschte melk der wijsheid,
Naar zuivre kennis hongert; wie de vrijheid
Genieten wil en alle boeien afwerpt,
Die is in de oogen van 't gemeen een gruwel;
Dien werpt men 't ‘Godverloochnaar’ toe als mij.
En waar' zijn deugd zoo rein als die eens engels,
Hij heet een booswicht, die Gods vriendlijk daglicht
Verbeurd heeft. En ook gij vondt in die schuld
Een grond voor mijn verbanning?

DANTE.

Vraag zoo niet!
De Raad besloot, om 't woeden te bezweren,
Nog op een zestal 't vonnis toe te passen,
Wier naam reeds vaak als leuze had gediend.
Men kende alom uw meeningen, wat staat
En staatsbestuur betreft. Dies vroeg men mij
Een offer, waar mijn hart om bloedde. 'k Mocht
U tegenover andren niet ontheffen.
Dus sprak ik recht, bezwoer 't geweld, en licht -
Licht redde ik u het leven! Guido, zijt
Gij thans voldaan?

GUIDO.

Ik eischte geen voldoening,
'k Bood u vergifnis aan.

DANTE.

Die 'k echter niet
Aanvaarden mag; ik eisch rechtvaardiging.

(DINO COMPAGNI treedt op.)

DINO.

Vraag niet naar de oorzaak van Itaaljes jammeren,
Waar twee van haar doorluchtste zonen 't pand
Der vriendschap wisslen met verstoorde blikken.
Wat, Dante en Guido, heeft u dus vervoerd,
Dat in u beiden zich het ware beeld
Van ons verdeelde vaderland vertoont?

DANTE.

De nevel, ed'le Dino, die de zon
Des vredes voor een wijle ons oog onttrok,
Verdwijnt op uw vermaning.

GUIDO.

Lach zij ons
Voor eeuwig toe! De stormwind, Dante, zwijgt
Die 't hart ontroerde, dat u thans rechtvaardigt.
Omarm mij, Dante! Ik zie in u den vriend,
Den deelgenoot in lief en leed terug,
Den bondgenoot in raadzaal en op slagveld,
Den minnaar van de ons even dierbre kunst,
Den mededinger op het vredig veld
Der kennis en der wijsheid. Dino, thans
Gevoelt zich Guido die hij vroeger was,
En scheide niets hem van zijn vriend.

DANTE.

Mijn hart
Blijft immer u verbonden en erkentlijk.

DINO.

Dat zoo Florence en heel het vaderland

Zich weêr vereenden en de stem van recht
En vrede volgden!

DANTE.

Gave 't God!

GUIDO.

Zoo zij 't!

DINO.

De naam van 't vaderland heeft u verzoend.
Thans eischt zijn nood - daar 't lot ons gunstig schijnt -
Dat gij uw dienst niet weigert tot haar redding.
't Is tijd tot handlen!

GUIDO.

Dino, 'k ben bereid;
En 't zelfde doel, dat u hier henen drijft,
Bracht mij tot onzen medeballing. Dante,
Al de uitgeweeknen vesten 't oog op u.

DANTE.

En nimmer zullen woord en daad bij mij,
Zoo 't mooglijk is en 't God behaagt, de hoop
Van hen beschamen, die herstelling wenschen
Door midd'len die èn eere èn recht betamen.

DINO.

Florence is grootendeels den vreemdling moê;
Het volk ziet zuchtend naar verlossing uit
En vloekt Donati, 't trotsche hoofd der Zwarten.
De Fransche Prins, die naar Toskane kwam
Als vredestichter maar er d'oorlog liet,
Ging naar Sicieljen om er krijg te voeren,
Maar won er slechts een schandelijken vrede.
Zijn rol, in Rome ontworpen, liep ten eind.
De Raad der uitgeweeknen is op Forli
Bijeen, en vaardigt me af om u gehoor
Te vragen, daar uw zedelijke steun
Vóór alles noodig is.

GUIDO.

Uit aller mond
Klinkt Dante's naam als die des redders en -

DANTE.

Als die des wrekers meê?

GUIDO.

Voor 't minst bij enklen.

DANTE.

Dat niet mijn mond hen vloeke in plaats van zeegne!

GUIDO.

Vergeef 't hun, want de schicht des jammers wondt
Tot stervens toe - of zet tot woede ze aan.

DANTE.

Welaan, dat mij uw mond naar waarheid melde,
Hoe 't toeging in den raad en van wat geest
Men is bezield.

DINO.

Met ijver drong Carlino
Op bloedige vergelding aan, en Schiatta
Gaf aan die woorden steun in woest getier,
Dat enkel weerwraak ademde en verwoesting.
‘Op!’ riepen zij, ‘nog heden naar Florence,
Geen dag getoefd!’ En velen stemden 't bij.

DANTE.

Verga hun raad met hen. Vertrouw hen niet.

DINO.

Alberti echter, 't sieraad onzer rechtbank,
Verhief met waardigheid de stem en bracht
De onstuimige gemoedren tot bezinning.
Men zag 't onzinnige van d'aanval in,
Vóór orde en tucht en eenheid was hersteld,
Vóór alle krachten waren saamgebracht,
En de uitslag door een welberaden plan
Gewaarborgd was. Zoo zwegen wraakgevoel
En woeste drift voor d'ernst van kalmer oordeel.
In 't eind nam ik het woord. Gij, Florentijnen!
Zoo sprak ik, wat is 't doel waarvoor ge u opmaakt?

Voert ge in uw vaandel moord, verdrukking, onrecht,
Als zij, wier vloekbre macht gij fnuiken wilt,
Of vrede en vrijheid en herstel van 't recht?
Wilt gij uw stad ten zegen zijn, of wilt ge
Den vloek er over u en eigen kroost
Inroepen, daar eens iedre druppel bloeds
Een honderdvoudige vergelding vraagt?
'Wat Dino wil is onze wil!' was 't antwoord
Van 't meerendeel. Welnu (hernam ik) kiest,
Indien 't u ernst is, kiest dan tot uw raadsman
Een, die van allen 't waardigst is uw hoofd
Te zijn. Zijn naam sluit alle wenschen in,
Die 't edel hart voor ons Itaalje koestert. -
Doe gij nu 't ovrige. Bij onze vriendschap,
Ik smeek u, trek uw hand niet van ons af,
Want deedt gij 't, 'k vreesde 't ergste zoo voor hen
Als de arme stad. Wat antwoord zal ik brengen?

GUIDO.

O, zwijg niet, Dante! 't geldt uw vaderstad.

DANTE.

Ga, Dino, 'k zal den Raad ontvangen.

DINO.

Dank,
Mijn vriend, mijn broeder, 'k zie de toekomst ons!

(DINO COMPAGNI af).

GUIDO.

Zoo zijt ge ons dan teruggegeven, Dante!
En machtig is de steun, dien ge ons verleent,
Want geen in wien we ons denken, doel en willen
Zoo zien vertegenwoordigd als in u.

DANTE.

Heb dank voor die erkenning en 't vertrouwen.
Maar, Guido, luttel, vrees ik, is 't getal
Dergenen, die als gij en Dino denken.

GUIDO.

Meer dan gij waant.

DANTE.

Alsof de ervaring mij
Niet lang reeds kwelde in 't treurige besef:
Mijn volk verstaat mij niet! Alsof niet de een
Zich onontvanklijk toont voor mijn ideeën,
En de ander, onverschillig - erger nog!

GUIDO.

Maar de onweêrstaanbre kracht van uwe taal,
Uw wijsheid en uw daden zullen eens
Op de onkunde, op den weêrzin en 't vooroordeel
Der menigt triumfeeren, en de lauwheid
Der onverschilligen tot ijver dwingen.
Ik bid u, wanhoop niet!

DANTE.

Gij kent mijn leuze:
‘Zij die gelooven haasten niet!’ En Guido,
Gij weet dat mijn geloof aan 't geen ik wil,
En aan de deugdlijkheid van mijne staatsleer
Onwrikbaar is, gelijk de waarheid. Dies
Zal wanhoop nooit mijn kalmen geest ontroeren.
Nog heden sla mijn doodsuur, dat geloof
Zou voor mijn blikken den triumf der toekomst
Ontslui'ren, en gelijk een tweede Mozes
Zou ik 't beloofde land van recht en vrijheid
Aanschouwen met verhelderd oog.

GUIDO.

Waarom
Die twijfel dan, of 't volk uw stem gehoor
Zal geven, en vanwaar die sombre blik,
Nu wij de dageraad des heils van verre
Begroeten?

DANTE.

Ach, misleid u-zelf niet, Guido!
Hetgeen wij vurig wenschen, wanen wij
Zoo lichtlijk reeds nabij. Ik ken het volk!
En schoon 'k geloof, dat een verheven denkbeeld

In 't eind den onwil breekt van heel een wereld,
Toch stemt die onwil vaak tot sombren ernst;
Want bitter is de ervaring, dat de bode
Van eenig godd'lijk denkbeeld wordt miskend.
Gij kent dat heilig toornen der profeten
Van d'ouden tijd, die verontwaardiging,
Wanneer zij 't ‘wee u!’ riepen over 't volk
En 't boos geslacht, dat doof was voor hun stem,
Of zich onvatbaar toonde voor hun leer?
Wat wraakt ge dan in mij?

GUIDO.

Niets, Dante, niets;
'k Eerbiedig elk gevoel, dat in u spreekt.
Maar toch, zie toe, of mooglijk uw verwachting
En de overdenking van 't verheven denkbeeld,
Dat heel uw geest vervult, u 't tijdstip niet
Voorbij doet zien, dat onze daden vergt.
De wijsgeer wikt en weegt en overpeinst,
En wat zijn geest zich schept, geniet hij vaak
Voor zich alleen; of deelt hij 't andren mede,
En vindt hij 't menschdom voor de waarheid doof,
Die hem een leven strijds en wakens kostte,
Zoo wendt hij zich met weêrzin van de ondankbren,
Vergetend vaak, dat thans de strijd niet òm,
Maar vòòr haar dient gestreden. Dante, gij
Zijt zulken niet gelijk. De waarheid, weet gij,
Eischt trouwe' en onvermoeibren dienst van hem,
Dien zij begunstigt met haar licht. Welnu,
'k Herhaal, het oogenblik is daar tot handlen!

DANTE.

Versta mij, Guido! 'k ben bereid tot alles
Wat, als ik zei, met de eer bestaanbaar is.
Toon mij den man, die ernstig denker is,
En tevens moed bezit tot krachtig handlen;
Den man, die in zijn geest de plannen schept
Tot waardiger en hechter staatsgebouw,
Waar sleurgang en verderf aan 't oude knagen,
En tevens niet terugdeinst voor de taak,

De dubble taak van slooping en hernieuwing;
Den man, die zich een weg vindt aangewezen
Bij 't licht van wetenschap en van ervaring,
En tevens kalm, volhardend hem bewandelt,
Steeds voorwaarts, door gevlei noch vrees vervoerd -
Toon, Guido, mij dien man - -

GUIDO.

En wij zien Dante!

DANTE.

En gij aanschouwt dengene, die uw vriend
Steeds tràcht te zijn. En toch, behoef ik u
Te zeggen, wat ook de eisch is van 't geweten,
Waar wij naar midd'len omzien voor ons doel?
Een groote, onoverkoombre klove scheidt mij
Van 't meerendeel der uitgeweeknen, vrees ik.
Ik wil den vrede door herstel van 't recht,
(Want dit alleen is waarborg voor den vrede) -
En velen hunkren slechts naar wraak; *ik* wensch
Den weg te banen voor Itaalje's Heerscher,
Door God en 't recht des volks daartoe bestemd -
En zij gaan slechts in roof uit op 't gezag
Voor zich en d'aanhang die hen dient; *ik* wil
Ontwikkling, volksverheffing, leven, vrijheid,
Door Kerk en Staat de perken aan te wijzen
Op elks gebied, - zij zien in volksvernedering,
In kwijning en verdooving zeekren waarborg
Voor de onderwerping aan hun vloekbare eerzucht.
Waar zóo het doel verschilt, moet samenwerking
Onmooglijk zijn; daar is hun hulp me een middel,
Waarvan ik gruw. En zouden zij na 't slagen
Mij moede zijn, hun haat, hun laster waar
Mijn deel slechts.

GUIDO.

Immer nog dezelfde Dante!
Rampzalig 't land, dat zulke zonen uitwerpt.
Voor zulk een kiesch geweten is de wereld
Te ellendig, te onvolmaakt. Geloof mij, Dante,
Bij elke daad, hoe grootsch ook, zal op aarde

Steeds tusschen doel en midd'len strijd bestaan.
Lost zich die strijd niet op in harmonie,
Zoo is 't de vraag, of 't wijsheid is te zwijgen
En werkeloos te blijven bij den drang
Van plichtbesef en roeping.

DANTE.

Niet bij mij
Kan dit de vraag zijn, Guido! *Ik* vraag me af!
Of 'k overvloediglijk naar eisch gezaaid heb
Om oogst te wachten; of de tijd reeds daar is
Dat 't zaad ontkiemen kan; of niet mijn roeping
Steeds blijven moet al meer en meer van d'akker
Die braak ligt te bevruchten. *Ik* vraag me af,
Of niet met frisscher kracht en hooger ernst
Het werk der overtuiging en bezieling
Voor 't geen de rede ons leert, dient voortgezet.
Zoolang men één onheilig middel kiest,
Vertrouwt men in de macht van 't denkbeeld niet,
Dat hoofd en hart vervult. Ziedaar mijn meening.

GUIDO.

Ik deel ze met u, Dante! Doch zoo 't ware,
Dat hij die omkeer en hervorming wil,
Zijn doel bereikt zag ook met zulker bijstand,
Wier geest dat doel niet even heilig was,
Dan waar' zijn deel een dubbele overwinning.
Hij zegeviert trots bittren tegenstand,
Trots zelfzucht en onwetendheid - en 't einde
Zou zegen zijn voor heel het vaderland.

DANTE.

Misleiden wij ons zelf niet. De overwinning
Waar gij op doelt, is van zoo luttel waarde.
Een opgedrongen weldaad wordt een last,
Die zelfs nog zwaarder drukt dan die van 't wee,
Dat men zich zelven oplegt. Wil 't gedijen,
Wat onze geest in 't leven roept, zoo moet
Het volk met liefde en geestdrift zulks ontvangen;
't Moet de openbaring zijn van 't geen er omgaat

In 't zelfbewustzijn van geheel de natie,
Van 't geen zij wenscht en wil, zich denkt en najaagt,
Waar zij met kracht naar streeft. Betreuren wij 't,
Zoo 't volk de speelbal zijn wil van onwaardigen,
Van eerzucht en bekrompen, huichlende' ijver,
Die, Gode tergend, bij zijn naam nog zweert;
Betreuren wij 't zoo 't de onderdrukkers vleit
En vloekt wie 't weldoen; zoo het recht en onrecht,
De leugen en de waarheid in haar worstling
Met laf en onverschillig oog blijft aanzien
Of - met een helschen lach! zoo 't in zijn kwijning
Een lieflijker bestaan vindt dan in 't leven,
Den doodslaap wenscht en voor 't ontwaken beeft:
Betreuren wij 't, maar maken we ons niet diets,
Dat reeds de zege aan ons is, zoo het toeval
Een enkele maal 't gezag betrouwt aan hem,
Die recht en waarheid wil.

GUIDO.

Dus heb ik reden
Te vreezen, dat ge ons niet ter zij wilt staan
In de onderneming die wij wagen. Dante,
Zie toe of niet uw weigring oorzaak wordt,
Dat woestheid en geweld hier triumfeeren,
En dus de zaak die ge ook vertegenwoordigt,
Gelasterd wordt. Gedenk voor 't minst aan hen,
Die 't achtbaar hoofd veil hebben voor die zaak,
Maar door hun trouw verdienen dat ge 't schut,
Opdat ge de eer hun waarborgt voor de toekomst
Door uw gezag, door uwen naam. 'k Bezweer u...

DANTE.

Neen, Guido, neen; uw vreeze is ongegrond.
Ik wil met woord en daad u bijstaan, want
Uw zaak is ook de mijne - die van 't recht.
Daar nadert reeds de raad der uitgeweeknen.
Gij zult mij hooren spreken en mij recht doen.
Van hen alleen hangt de ondersteuning af,
Die ik vermag te leenen.

(De raad treedt op aan het hoofd van eenige uitgewekenen. ALBERTI, de woordvoerder van den raad en een vriend van DANTE, omhelst den Dichter bij het wederzien na lange afwezigheid.)

ALBERTI.

De Florentijnsche ballingen begroeten
U, Dante, als wettig hoofd der burgerschap.
De dienaar van het recht wendt zich tot u,
En hulde doende aan uw beproefde wijsheid,
Steeds waar ze richtsnoer was, het heil der stad,
En nooit miskend dan tot haar eigen leed,
Vraagt hij uit naam van al haar uitgeweeknen
Uw raad, uw hulp, uw invloed en de kracht
Van uw bezielend woord. Gij, gij alleen
Zijt waardig 't hoofd te zijn van allen, wien
Het heil der vaderstad aan 't harte gaat.
Uw wenschen, uw gedachten, uwe plannen
Omvatten heel het land, waar 't *si* en *no*
Ons toeklinkt, en uw leuze roept ons toe:
Herstel van 't recht, en met en door dat recht
De vrijheid van geheel Itaalje! - Dante,
Thans maken wij ons op om 't schrikbewind
Der trotsche zelfzucht en des woesten vreemdelings
Te niet te doen. Geleid ons naar de stad.
Met u strekt onze zege 't land tot heil!

DANTE.

Alberti! trouwe vriend! Gij Florentijnen,
Die onze stad en heel het vaderland
In waarheid mint, gij allen, hoort mij aan!
Acht ge u ter wille der gerechtigheid
Verstooten, dan ontroert geen wrake uw hart,
Maar rekent ge u de ballingschap tot eer.
Want zoo een machtspreuk of het noodlot wil,
Dat wit in zwart verkeere en licht in duister,
Dat onschuld wijk' voor schuld en recht voor onrecht:
Te vallen met de goeden is lofwaardig!
Beklagen we ons des niet! Gij wenscht u allen
Den toegang tot de stad op nieuw ontsloten,

En 'k juich uw wenschen toe met heel mijn hart,
Want mij ook heeft de gloed van dat verlangen
Reeds merg en been verteerd. Maar toch, zie toe
Of 't heil der stad ons eenig doelwit zij,
Of we ons bewust zijn van 't gewicht der taak,
Die 't volk verwacht dat God vervullen zal
Door onze hand. Wat ze is? O vraagt dat niet.
Indien 't u ernst is met uw poging, moet
Ze in godd'lijk schrift in 't hart u zijn geschreven.
Den akker toebereiden voor de komst
Des landmans, die er 't zaad van vrede en waarheid
Met milde hand wil zaaien voor de toekomst;
Itaalje doen herleven en 't vereenen,
Opdat het zijn bevrijder met gejuich
Ontvangen mag: ziedaar uw grootsche roeping.
Zoo iets nog noodig ware u voor die taak
Te doen ontgloeien, 't moest de roepstem zijn
Der stad, wier tranen 't bed des Tibers vullen,
Die dag en nacht haar weduwklacht laat hooren:
‘Mijn Cesar, o mijn Cesar, waarom toeft gij?’
Zijn we ons bewust van dat verheven doel?

ALBERTI.

Zoo een van ons 't niet ware, uw woorden zouden
Het koelste hart er voor in vlammen zetten,
Het ledigste gemoed er meê vervullen,
Den traagsten geest bezielen met uw ijver,
En aller hand doen grijpen naar het zwaard.

DANTE.

Zoo vind ik u bereid. Maar bij den ijver
Past ons bezadigdheid en overleg.
Kiest uit uw midden, wien gij waardig acht
Als afgezant bij onze zustersteden
Ons oogmerk te bepleiten en haar bijstand
Voor onze ontwerpen in te roepen. Waardig,
Bezielend zij dat pleit voor onze zaak,
Want daar zij die van heel Itaaljen is,
Moet heel het land naar heur vervulling wenschen,
Wil zij gelukken. Machtig is de vijand,

Die aan de Seine-boorden ons bespiedt
En met den moord'naar der gerechtigheid
Verbonden, onze vrijheid tracht te smoren.
Maar dat Italië slechts ernstig wille,
En 't zal zich zelven redden! Daarom moet
Niet slechts Florence 't zwaard des geestes zwaaien,
Maar heel het land met kracht zijn stem doen hooren.

ALBERTI.

Wie onzer is zoo waardig en bekwaam
Die zending te vervullen, als de man,
Die tot ons spreekt. Ga, Dante, aanvaard de taak.

(Teekenen van goedkeuring).

Hoor, hoe wij allen 't wenschen! Zij de hand
Ook vaardig om reeds nu naar 't zwaard te grijpen
En valt het velen zwaar hun drift te toomen,
Wij oefenen geduld naar uwen raad
En heiligen 't gemoed van boozen hartstocht,
Uw woorden steeds gedenkend.

DANTE.

Toone de uitkomst,
Dat dit u allen ernst is. Daar ge 't wilt,
Zal ik den tocht aanvaarden, en de woorden
Der bondgenooten zullen daden worden,
Als 'k hen bezield heb voor ons heilig doel.
Gij, Florentijnen, toont door plichtbesef,
Door orde en tucht, door ernst en vromen zin,
Dat gij u-zelf niet dient, maar 't vaderland,
En dus volvoerders zijt van 's Hemels last.
Dan zult ge die nog wanklen in 't besluit,
Beheerschen door de kracht van 't waardig voorbeeld,
En onze tegenstanders zullen 't hoofd
Voor uw verheven leuze eerbiedig buigen.
Zoo zult ge uw wenschen zonder bloedverspilling
Vervuld zien. Thans, vaartwel! 'k Omhels u allen
Door Guido, Dino en Alberti mij
Aan 't hart te drukken. Luistert naar de stem
Der rede, want door haar heeft 's menschen ziel

Deel aan 't oneindige verstand, dat is,
Deel aan de godd'lijke natuur!

GUIDO.

Vaarwel!
Wij wachten uw terugkomst. God geleide u!

ALLEN.

Zoo zij 't! Vaarwel!

ALBERTI.

Dat de uitkomst vrede zij.

Roermonde.
A.S. KOK.

Een Pruissisch letterkundige.

Julian Schmidt. Bilder aus dem geistigen Leben unserer Zeit.

Wanneer een storm woedt, als die in den laatsten zomer over Europa is losgebroken, is het moeijelijk om zich met onverdeelde aandacht aan zuiver letterkundige studiën te wijden. Bij het vlammenschrift dat door de geschiedenis der laatste maanden geschreven werd, treden alle andere letteren voor een poos op den achtergrond. Bij buskruiddamp en stedenbrand verbleeken de schijngestalten, waaraan verdichting het aanzijn gaf. Niemand vermag oog en oor te sluiten voor hetgeen geschiedt; de gebeurtenissen zijn te machtig en slepen alles in haren kring mede. Wat zal de definitieve uitslag zijn van den strijd; welken toestand hebben wij in de thans volgende periode te wachten? Onwillekeurig werpt men die vragen op, en, naar alle kanten rondziende om antwoord, brengt men alle dingen met de tegenwoordige gebeurtenissen in verband.

Wie zich bezig houdt met letterkundige studiën, zal zich zelven afvragen of er soms op dit gebied eenige lichtstralen op te vangen zijn om het twijfelachtig duister van het tegenwoordige oogenblik te verhelderen. Oppervlakkig schijnt het wel is waar alsof het woelige terrein, waarop staatslieden en veldheeren hun daden verrichten, die over het lot van geheele volken beslissen, zeer ver af ligt van het stille veld der letterkunde. In de schatting van sommigen is immers de letterkunde en al wat daarmeê samenhangt, niets meer dan een ijdel spel van gevoel en verbeelding, dat op zijn best dienen kan om den man van zaken in verloren oogenblikken een weinig te ontspannen. Men kan echter de letterkunde nog uit een ander oogpunt beschouwen. Nadenkende beoefenaars der geschiedenis hebben reeds voorlang in de letterkunde een der

voornaamste uitingen gezien van het leven en karakter eens volks. Zij hebben opgemerkt dat degenen, die de letterkunde maken en de werken schrijven die blijven bestaan, menschen zijn van een uiterst fijn bewerktuigd gemoed, dat getroffen wordt door de vluchtigste beweging van hetgeen er rondom hen geschiedt, en van een even fijn bewerktuigden geest, die als een glad geslepen en kristalheldere spiegel, de voorwerpen waarop hij zich richt, zuiver weêrkaatst. Zij hebben ingezien dat in de groote dichters en schrijvers de geest en het leven van een volk zich krachtig openbaart; zoodat in hun werken dat leven in zijn meest eigenaardige trekken opgevat en in onvergankelijke beelden bewaard wordt. Van dit standpunt hebben de beoefenaren der geschiedenis de staatkundige gebeurtenissen met de ontwikkeling der letterkunde in verband gebracht en het een door het ander zoeken op te helderen. Men weet dat de engelsche letterkunde volgens die methode beschreven is door Henri Taine. Wilde men tegenover dezen franschen geschiedschrijver een duitscher stellen, dan zou niemand eerder daarvoor te kiezen zijn dan de schrijver van het hierboven genoemde werk.

Henri Taine en Julian Schmidt hebben beide, in vreedzamen wedijver, hetzelfde studieveld bebouwd, en beide hebben met werken van duurzame waarde hun wetenschap verrijkt. Gelijk door Taine de engelsche, zoo is door Schmidt de duitsche letterkunde sedert Leibnitz en de fransche sedert de omwenteling uitvoerig en volledig beschreven. Welke beginselen hij bij zijn arbeid volgde, hooren wij van hem zelven. ‘De tijd is voorbij, dat de literatuur-geschiedenis zich vergenoegen kon met op te sommen wat een volk aan oden en liederen, heldendichten en treurspelen, idyllen en satiren voortgebracht had. De letterkundige geschiedenis maakt een wezenlijk bestanddeel uit van de algemeene geschiedenis, en wordt door de politieke en door die der beschaving, in engeren zin, aangevuld; zij ontvangt licht van deze beide, en werpt wederkeerig licht op beide terug. Wetgeving, staatsbestuur en oorlog eensdeels, ontwikkeling van akkerbouw, handel en nijverheid anderdeels, oefenen invloed uit op hetgeen door de groote vernuften van een volk gedacht, gevoeld, gedroomd, gewenscht en gedicht wordt. De uitdrukking van deze gedachten in woorden, is de literatuur. - De schrijvers der letterkundige geschiedenis hebben langen tijd hun onderwerp geïsoleerd, en

het verband niet in acht genomen dat er bestaat tusschen de wereldgebeurtenissen en de droomen der Muze. Een groot deel van die droomen is onverstaanbaar, wanneer men zich geen rekenschap geeft van de werkelijkheid welke tot die droomen aanleiding gaf.' Dat dit geheel en al de beginselen zijn van Taine, behoeft niet gezegd te worden.

Men heeft Taine verweten dat hij te veel toegaf aan systeemzucht en dogmatisme. Gij brengt, zeide men, de letterkundige verschijnselen met het politieke en sociale leven soms in een gezocht en gedwongen verband. Gij stelt zekere wetten, die wel is waar uitnemend geschikt zijn om de letterkundige geschiedenis te systematiseren en te simplificeren, maar waaruit de verschijnselen niet altoos met juistheid zijn af te leiden. Gij vormt rubrieken, die nu te ruim, dan te eng zijn voor de stof die er onder gerangschikt wordt. Gij zoekt in de letterkunde alles onder vaste formules te brengen; maar pleegt daardoor soms geweld tegen uw stof, die uitermate fijn en doorzichtig is, en om die rede ook met voorzichtige hand wil behandeld worden. Hetzelfde verwijt zou men tot Schmidt kunnen richten; maar bij een duitsch geleerde zal men zich minder verwonderen dat hij streng systematisch en dogmatisch te werk gaat. Van de franschen zijn wij dat zoo niet gewend. Hun voornaamste auteurs op het gebied van letterkundige kritiek en geschiedenis hebben zich altoos meer onderscheiden door naauwkeurige studie van het enkele en bijzondere dan door de zucht om te generaliseren en alle bijzonderheden in een systematisch verband te brengen. Daar nu Taine de duitsche literatuur heeft bestudeerd, zou men kunnen beweren dat het germanisme eenigen invloed op hem heeft uitgeoefend en hem eenige eigenschappen heeft medegedeeld, die van natuur niet zoo zeer tot den franschen aard behooren. Maar met evenveel recht mag men beweren dat Schmidt den invloed van het gallicisme heeft ondergaan. Met hooge ingenomenheid heeft hij de fransche auteurs gelezen, en blijkbaar deinst hij er niet voor terug om zich den franschen geest eigen te maken. Indien hij daarin nog niet zoo goed geslaagd is als wijlen Heinrich Heine, dan ligt dit voorzeker niet aan zijn ijver en goeden wil. Als proeve neme men de volgende bladzijde uit het opstel: 'die neue generation', gedateerd 11 Jan. 1870.

'De werkzaamheid en het gewoel van den dag laat aan het tegenwoordige geslacht weinig tijd over tot zelfbespiegeling.

Iedere dag brengt zijn luttel verdriet en zijn luttele blijdschap; wij ergeren ons over de steile orthodoxie, over de hooge belastingen, over het oorlogs-budget; wij verblijden ons over nieuwe uitvindingen, nieuwe bronnen van gewin, nieuwe middelen van genot. Zoo leven wij voort van de hand in den tand, en merken ondertusschen ter naauwernood op dat wij een omwenteling beleven, die in omvang en diepte alle vroegere omwentelingen ver overtreft. Verplaatsen wij ons voor een oogenblik terug naar het jaar 1835. In dat jaar werd tusschen Neurenburg en Fürth de eerste duitsche spoorweg aangelegd. Het was nog maar een proefneming op kleine schaal; de lengte van den weg bedroeg weinig meer dan een halve mijl, en men was over het algemeen geneigd om de geheele zaak als een curiositeit te beschouwen. In dien tijd duurde een reis van Leipzig naar Dresden in den regel drie dagen; zulk een reis was dus een evènement van eenige beteekenis. Een brief van Bonn naar Koningsbergen kostte toen ongeveer zoo veel als thans van dezelfde plaats naar Nagasaki. Zulk een brief te schrijven werd derhalve als een zaak beschouwd van gewicht; men nam het ernstig op en bereidde zich zorgvuldig daartoe voor. De jaarmarkt te Leipzig was de eenige gelegenheid, die een gebrekkige gemeenschap tusschen westelijk en oostelijk Duitschland onderhield. Tegenwoordig zenden alle werelddeelen hun produkten naar Parijs ter tentoonstelling; geheel Europa komt kijken, en zelfs de Sultan verledigt zich om hulde te komen brengen aan de Keizerin der Franschen. Deze brengt hem een tegenbezoek te Constantinopel, en neemt in 't voorbijgaan in het aloude land der Pharao's het reuzenwerk in oogenschouw, dat de verbinding tusschen de middellandsche en roode zee tot stand zal brengen. Een eenvoudig burgerman, die des zomers een paar weken tijd heeft, gaat een luchtje scheppen op de Alpen. De geleerde maakt in zijn zomervacantie een uitstapje naar Ithaca, naar Athene, naar Damascus of naar de watervallen van den Nijl. En nu zegge men niet dat deze dingen alleen het materieele leven hebben gewijzigd; zij hebben zeer gewichtige gevolgen op intellectueel en moreel gebied. Het kan zijn dat de burgerman die des zomers een paar weken aan het meer van Genève gaat doorbrengen, zich daar spoedig begint te vervelen, even als hij vroeger deed in zijn tuin, een kwartier uurs buiten de poort. Maar toch, zonder er aan te denken, heeft hij de kunst geleerd van te zien. De vatbaarheid

van onze zintuigen is in de laatste vijf en twintig jaar verdubbeld: geleerden, kunstenaars en burgerlieden hebben geleerd hun oogen open te doen, hetgeen van alle zien begin en einde is.'

Wie deze bladzijde leest zal toestemmen dat de studie der fransche literatuur voor den duitschen schrijver vrucht heeft gedragen. Hier is niets meer van dat duister-diepzinnige, afgetrokkene en kleurlooze, dat langen tijd als synoniem met duitsch heeft gegolden, en waarvoor, volgens Börne, vertaling 'aus dem deutschen ins deutliche' vereischt werd; maar een levendige en aanschouwelijke voorstelling, antithetisch, pikant, en, op een kleinigheid na, fransch. In dezen trant is het geheele werk geschreven; en soms gelukt het den schrijver om in één enkelen korten trek een verschijnsel te kenmerken, of ook wel te brandmerken. Een paar voorbeelden mogen ten bewijze strekken. - 'Als men in sommige geschriften de polemiek leest tusschen materialisten en spiritualisten over het bestaan van de ziel, dan verbeeldt men zich niet zelden twee kampioenen te zien, die met groote drift op elkander los slaan, terwijl zij elkander den rug toedraaijen. - Chateaubriand en Lamartine hebben het Christendom "salonfähig" gemaakt. - Wat al verwijten heeft het duitsche volk moeten hooren, omdat lieden, die verzen maakten, maar tevens aan den brandewijn verslaafd waren, in 't eind den dood vonden in delirium tremens. Duitschland lag onder de verplichting om voor champagne te zorgen, opdat de verwachte verzen op een beter bevochtigden bodem konden opgroeijen.'

Het boek van Schmidt behelst een aantal artikelen, in de laatste jaren door hem voor verschillende tijdschriften vervaardigd. Deze losse stukken konden echter, wegens den gelijksoortigen inhoud, vrij gemakkelijk tot een geheel vereenigd worden. De eerste helft van zijn boek heeft de duitsche literatuur ten onderwerp; in de laatste vindt men studiën over eenige buitenlandsche schrijvers. Drie opstellen over Scott, Bulwer en Eliot geven bijkans een samenhangende geschiedenis van den engelschen roman in de laatste jaren. Uit een opstel over Sainte Beuve zien wij hoe de schrijver oordeelt over de fransche literatuur sedert de restauratie. De denkwijze van den schijver komt echter het meest aan het licht in een stuk, getiteld: de invloed van den pruissischen staat op de duitsche literatuur. Dit opstel is gedateerd: Julij, 1869.

Pruissen geldt algemeen als militair- en ambtenaren-staat. Nergens ter wereld zijn krijgswezen en bureaukratie georganiseerd als in Pruissen; dit stemt iedereen toe, maar daarmeê is dan ook alles gezegd. Vraag niet naar Pruissens aandeel in de rijke literatuur van Duitschland; gij zoudt het al te luttel vinden. Het brandpunt der letterkundige beschaving is een tijdlang te Weimar geweest; later hebben zich de stralen verspreid op zulk een wijs, dat geen punt van Duitschland, ook Pruissens hoofdstad niet, zich een voorrang kan toekennen. Voor de duitsche literatuur zijn München of Heidelberg, Stuttgardt of Düsseldorf van evenveel beteekenis als Berlijn. Pruissens grootste koning wilde van duitsche letteren niets weten; maar schonk zijn geheele gunst aan de fransche, terwijl hij minachtend den rug toekeerde aan het licht dat onder zijn regering in zijn eigen vaderland begon op te gaan. Pruissen kan geen uitsluitende aanspraken doen gelden op een enkelen der groote namen, die den glans der duitsche literatuur vertegenwoordigen: Lessing, Herder, Goethe, Schiller; evenmin op de voornaamste van het latere tijdperk: Uhland, Rückert, Platen, Heine. Hoe deze laatste over Pruissen en Berlijn dacht is bekend; maar ook zijn doodvijand Platen bevindt zich op dit punt met hem in de beste harmonie. Pruissen staat voor hem op één lijn met Rusland, en de ‘Fuchtel von Berlin’ heeft, volgens hem, een vast verbond gesloten met de ‘Petersburger Knute’, om alle leven en alle vrijheid te onderdrukken. (Zie ‘de Polenlieder’ en het ‘Berliner Nationallied’ in deel VI der ‘gesammelte Werke’.) Over het geheel heerscht er in de duitsche literatuur tegenover Pruissen òf stilzwijgende koelheid òf bepaalde antipathie; een verschijnsel, dat trouwens gemakkelijk te verklaren is uit de wederzijdsche koelheid van Pruissen voor zaken van zuiver letterkundigen aard.

Tegen deze voorstelling van de zaak komt Julian Schmidt, een Oost-pruis van geboorte, met nadruk op, en toont aan hoe belangrijk het aandeel is, niet zoozeer van den pruissischen *volksstam*, als wel van den pruissischen *staat* aan den bloei der duitsche letterkunde. Menigeen zal deze bewering voor het minst vreemd vinden; wij willen daarom zijn redenering zoo stipt mogelijk op den voet volgen.

‘Men hoort de tegenstanders van den pruissischen staat soms van een *pruissischen volksstam* spreken. De eerlijkheid eischt echter de bekentenis dat zulk een volksstam in het geheel niet

bestaat. Wij bewoners van de oud-pruissische provinciën waren altegader kolonisten, afkomstig van de meest verschillende duitsche stammen. Deze kolonisten hebben de slavische grenslanden voor de duitsche kultuur gewonnen, en de vroegere bewoners deels uitgeroeid, deels zich met hen vermengd. De meeste kolonisten kwamen uit Sachsen en Thüringen, maar ook Franken en zelfs de zuid-duitsche landen hebben hun contingent geleverd. De pruissische staat bevatte dus van zijn eerste begin af aan een mengsel van verschillende duitsche stammen. Tot ons gemeenschappelijk leven heeft de verwantschap des bloeds zeer weinig bijgedragen; zeer veel daarentegen de moeite en het gevaar aan onze positie verbonden. Ik stel mij dan ook niet ten doel om een lijst op te maken van pruissische auteurs en hun werken, en zoodoende als met den vinger aan te wijzen wat de pruissische volksstam tot de duitsche letterkunde heeft bijgedragen. Mijn oogmerk is om aan te toonen wat de pruissische staat voor de duitsche letterkunde heeft gedaan. Wanneer wij het vraagstuk aldus stellen, zullen wel is waar de resultaten van ons onderzoek minder handtastelijk zijn, maar wij zullen de verschijnselen in hun causaalverband beter leeren begrijpen, en eenig inzicht krijgen in den samenhang van het politieke met het intellectueele leven. - De pruissische staat heeft niet denzelfden oorsprong als andere moderne staten, wier beginselen wij aan de hand der vertrouwbare historie kunnen nasporen. Andere staten ontsproten op den rijken bodem van reeds voorhanden nationale krachten, die slechts geregeld en samengevat behoefden te worden. De pruissische staat daarentegen is kunstmatig gevormd, en van den beginne af aan gebouwd op kritiek, ten deele ook op negatie, om het zoo eens uit te drukken, van den politieken bodem, waarop hij zich verhief. Het land, arm en door de natuur weinig begunstigd; gedurige oorlogen met de aangrenzende vreemde volken; weinig samenhang met zuid-westelijk Duitschland en de rijke beschaving die zich aldaar reeds ontwikkeld had; de pruissische bevolking, in de steden en te lande, een wild en woest slag van menschen, zoo als dat pleegt gevormd te worden te midden van aanhoudende oorlogen ter verdediging van de grenzen. De hardnekkige trots van zulk een bevolking kon slechts door een ijzeren wil en een krachtige vuist beteugeld worden. De Hohenzollern, toen Brandenburg hun ten deel viel, brachten aan wat de toestand

des lands vereischte. In de verdere geschiedenis van Pruissen vindt men misschien meer gewelddadigheid dan in die van de overige duitsche staten, maar ook meer samenhang en consequentie. Zoo verrezen hier eindelijk die beide groote gestalten: de groote keurvorst en Frederik de groote; mannen bij wie een stoute fantasie in de ontwerpen gepaard ging met een koel berekenende voorzichtigheid in de uitvoering. De vereeniging van deze beide eigenschappen stelde Frederik in staat om zulk een doortastende en voor alle toekomst noodlottige kritiek te oefenen op het duitsche staatswezen.'

Schmidt beweert nu dat de ontwikkeling der moderne duitsche literatuur een treffende overeenkomst vertoont met de ontwikkeling van den pruissischen staat. Pruissen is toegenomen en groot geworden onder onophoudelijken strijd, door een werkzaamheid die van aanvang af aan ruim zoozeer kritisch en negatief als scheppend en opbouwend was. Evenzoo de duitsche literatuur sedert haar vernieuwing omstreeks de helft der vorige eeuw. De duitsche letterkunde is louter kinderspel, zoolang men vol zelfbehagen voortslentert, en aardige gedichten maakt op Amor en Bacchus, God en deugd, vaderland en lente. In die letterkunde begint eerst leven te komen, wanneer het gevoel ontwaakt dat al die rijmelarij ijdel en nietig is, wanneer men een afschuw begint te krijgen van holle woorden en te dorsten naar degelijkheid en werkelijkheid. De kritiek van Lessing en Kant (aan wie Hamann, Herder, Winkelmann en Möser zich aansluiten) heeft eerst nieuwe levensbronnen voor de duitsche letterkunde geopend. Dat deze mannen niet allen Pruissen van geboorte of burgers van den pruissischen staat zijn geweest, doet weinig ter zake. Hun werkzaamheid was althans geheel pruissisch in beginsel, methode en resultaat. Geen overeenkomst kan grooter zijn dan die tusschen Frederik den groote en Kant: gelijk gene door een paar veldtochten het geheele duitsche staatswezen onderste boven keerde, zoo wierp deze door een paar kritieken de oude metaphysica omver.

Mocht iemand meenen dat Frederik de groote door zijn minachtend ignoreren de duitsche letterkunde geschaad heeft, Schmidt houdt staande dat hij juist daardoor haar het grootste voordeel heeft aangebracht. Weinige maanden voor 's konings dood had Mirabeau een onderhoud met hem. In den loop van het discours kwam ook de duitsche literatuur ter sprake,

en Mirabeau gaf zijn leedwezen te kennen dat Frederik enkel de Caesar van zijn volk, en niet ook zijn Augustus had willen wezen. De koning antwoordde daarop, hem scherp in de oogen ziende: ‘Gij weet niet wat gij zegt. Juist daardoor dat ik aan mijn lieden vrije speelruimte liet, en mij om hun letterkundige aangelegenheden niet scheen te bekommeren, heb ik meer voor de verlichting gedaan, dan wanneer ik die had willen afdwingen.’ Goethe heeft er evenzoo over geoordeeld. Op de bekende plaats in ‘Wahrheit und Dichtung’ zet hij uiteen, hoe de duitsche poëzij eerst door den persoon en de daden van Frederik den groote, inhoud en gehalte heeft gewonnen, en hoe juist 's konings minachting voor de duitsche letteren een krachtige spoorslag is geweest om de letterkundigen tot de uiterste inspanning aan te drijven. In denzelfden zin zegt Schmidt: ‘Doordien de koning geen ooren had naar het voorstel om te Berlijn een letterkundige academie op te richten, heeft hij aan de duitsche literatuur een onwaardeerbare dienst bewezen. Daar deze zich destijds in de weelderigste groeikracht bevond, zouden er tallooze bloesems verloren zijn gegaan, als men de twijgen over spalieren geleid en naar de regelen der kunst besnoeid had. Reeds de invloed van Karel August heeft zich soms nadeelig doen gevoelen; de krachtige en despotieke wil van Frederik zou nog veel nadeel hebben aangebracht. Juist daardoor, dat Frederik de auteurs op een afstand hield, heeft zijn persoonlijkheid voor de letterkunde gunstig gewerkt. Het zijn geen pruissische auteurs die het best over hem gesproken hebben; zij stonden te veel in de nabijheid en vervielen licht òf tot grootspraak, òf tot kruiperij. Maar die krachtige gestalte oefende een heilzamen invloed uit op degenen die op eenigen afstand vrij tegenover hem stonden. Door de aanschouwing van Frederik's persoon en leven werd hun geest verruimd en hun gezichteinder uitgebreid; ideaal en werkelijkheid namen voor hen andere proportiën aan. Ook wanneer zij zich soms door hem afgestooten gevoelden, keerden hun gedachten toch altoos, als door tooverkracht getrokken, tot hem terug; en terwijl hun geest alle krachten inspande om het raadsel van zijn leven op te lossen, opende zich voor hen een ruimer en dieper inzicht in het raadsel des menschelijken levens over 't geheel.’

Op deze wijze gaat Schmidt voort met het paralellisme aan te wijzen tusschen de rol die de pruissische staat in de

duitsche politiek heeft vervuld en de ontwikkeling der duitsche literatuur. Wij behoeven hem in zijn verdere beschouwingen niet te volgen; het medegedeelde is voldoende om zijn eigenaardige zienswijze en historische methode te leeren kennen. Men zal gaarne toestemmen dat hij in vaderlandslievenden ijver een warme pleitrede voor Pruissen heeft gehouden; maar tegen de manier waarop hij de letterkundige geschiedenis behandelt, zijn eenige bedenkingen in het midden te brengen.

Dat er een zeker verband bestaat tusschen het politieke leven van een volle en zijn letterkunde, kan men gereedelijk toestemmen. Met die algemeene stelling is echter weinig of niets gezegd; er moet meer bepaald worden aangewezen hoedanig dat verband is, hoever het zich uitstrekt. Het opstel van Schmidt, waarvan wij een uittreksel gaven, strekt om aan te wijzen dat er een zeer naauw verband bestaat tusschen de pruissische politiek en de nieuwere duitsche letterkunde. De zaak wordt zeer in 't algemeen en van een hoog standpunt in oogenschouw genomen. Zoo ontdekt de schrijver een zekere analogie tusschen den wasdom van den pruissischen staat en de ontwikkeling der duitsche literatuur. Op grond van die analogie wordt geconcludeerd dat de duitsche literatuur in hooge mate afhankelijk is van Pruissen's politieke ontwikkeling, en dat zij haren bloei voor een aanmerkelijk deel aan den pruissischen staat te danken heeft. Men zou kunnen vragen of de redenering wel doorgaat en of het geoorloofd is om van analogie tot afhankelijkheid te besluiten. Maar ook de praemissen zelve kunnen, naar het mij voorkomt, slechts onder groote restrictie aangenomen worden. De schrijver schildert in breede trekken het ontstaan en den wasdom van den pruissischen staat. Hij ontdekt dat bij de vorming van dien staat kritiek en negatie van aanvang aan een groote rol spelen. Die kritiek en negatie wordt thans tot het eigenaardig kenmerk van Pruissen's politieke ontwikkeling gemaakt. Pruissen vertegenwoordigt onder de duitsche staten het kritisch element. Zoo heeft Pruissen vorsten kunnen voortbrengen, die, door kritiek uit te oefenen op het duitsche staatswezen, daarin een radikale hervorming hebben te weeg gebracht. De lezer zal niet in gebreke blijven om op te merken dat Schmidt van de woorden ‘kritiek’ en ‘negatie’ een eenigzins vreemd gebruik maakt. Die woorden behooren eigenlijk op letterkundig en theoretisch

terrein te huis, maar worden door den schrijver op praktisch en politiek terrein overgebracht. Past men zijn spraakgebruik op de tegenwoordige omstandigheden toe, dan zal men moeten zeggen dat Pruissen thans bezig is met het negeren van Frankrijk's verdedigingsmiddelen, en met het kritiseren van zijn politiek stelsel. Men raadt echter gemakkelijk waartoe die overdrachtelijke manier van spreken dienen moet. De schrijver brengt zoodoende al aanstonds de politiek in een zeker verband met de letterkunde, en neemt van te voren zijn maatregelen, om straks de merkwaardige analogie aan te wijzen tusschen de politieke rol van Pruissen en de vorming der nieuwere duitsche letterkunde. Wat echter door hem op politiek terrein negatie en kritiek genoemd wordt, heet aldaar gewoonlijk: ontbinding en afbreking, of, wanneer er van werkzaamheid naar buiten sprake is: oorlog en verovering. Gebruiken wij de gewone woorden, dan komt des schrijvers stelling hierop neêr, dat Pruissen, om zich staatkundig te ontwikkelen en groot te worden, van aanvang aan heeft moeten uit den weg ruimen en beoorlogen wat zich aan zijn ontwikkeling in den weg stelde. Dit kan echter ter nauwernood beschouwd worden als iets geheel bijzonders en eigenaardigs, waardoor Pruissen zich van alle andere staten onderscheidt. Op politiek terrein kan niet gebouwd worden zonder af te breken; om iets nieuws en beters te scheppen, moet altoos het onde dat onbruikbaar geworden is, uit den weg worden geruimd. Waarschijnlijk zal men dan ook wel geen staat van eenige beteekenis vinden, bij wiens vorming niet een aanmerkelijke mate van destructieve werkzaamheid in het spel is geweest. Tevens zal men omgekeerd moeten beweren, dat Pruissen niet enkel door dusgenaamde kritiek en negatie heeft kunnen wassen, maar van aanvang tevens positief en constructief heeft moeten te werk gaan. Wel is waar beweert de schrijver dat andere staten ‘aus dem vollen heraus’, uit reeds voorhanden nationale krachten zich gevormd en ontwikkeld hebben, en stelt dan Pruissen daar tegenover, alsof daar juist het tegendeel had plaats gevonden. Maar die bevolking dan van de oud-pruissische provinciën, dat woest slag van menschen, in gedurigen krijg met de naburen, verwilderd, ja, maar dan toch ook geoefend en gehard, is dat geen nationale kracht? Mij dunkt, een kracht, die nog al wat te beteekenen heeft, en waarmeê een bekwaam aanvoerder iets uitrichten kan.

Ten andere beweert Schmidt, dat de nieuwe duitsche letterkunde begonnen is met negatie en kritiek. Wanneer hij echter hierin het eigenaardig kenmerk der nieuwere duitsche letterkunde wil zien, dan kan men hem tegenwerpen, dat dit kenmerk in de geheele europeesche literatuur van den nieuweren tijd meer of minder sterk te voorschijn treedt. Zij begint allerwege met kritiek, met reactie tegen den geest van de vorige periode en tegen de heerschappij van het fransche klassicisme. Tevens wordt wederom door Schmidt het aandeel dat de kritiek aan de vorming der nieuwere duitsche letterkunde gehad heeft al te breed uitgemeten, met voorbijzien van de positieve en productieve krachten die van aanvang aan zich geldend maakten. Klopstock, die den eersten krachtigen aanstoot gaf, heeft in het geheel niet gekritiseerd: evenmin Burger, wiens invloed wel is waar geenszins dien van Klopstock evenaart, maar toch ook niet weg te cijferen valt. Onder de mannen, die door Schmidt als de grondleggers der nieuwere duitsche letterkunde genoemd en tevens met den pruissischen Staat in zulk een naauw verband gebracht werden, zijn de voornaamste Kant en Lessing. Men kan echter vragen, met welk recht Kant, de wijsgeer, die zich om literatuur in het minst niet schijnt bekommmerd te hebben, in één adem met Lessing genoemd wordt. De wijsbegeerte heeft haar eigen terrein, en slechts aan zeer weinig wijsgeeren viel het te beurt om zich, als Plato, tevens een eereplaats in den tempel der letterkunde te verwerven. Hoe groot een omkeer Kant ook in het wijsgeerig en wetenschappelijk denken te weeg gebracht heeft, op de letterkunde, in engeren en eigenlijken zin, was zijn invloed niet zoo groot, dat men hem naast Lessing zou kunnen stellen. Wcl is waar heeft Schiller de werken van Kant ijverig bestudeerd; maar het is nog de vraag of hem dat zooveel goed heeft gedaan. Schiller was zelf veel te productief om de denkbeelden van Kant zuiver in zich op te nemen en in hun volle kracht op zich te laten werken. Daarbij kwam nog, dat hij zich weinig interesseerde voor het metaphysische probleem, dat de kern van Kant's systeem uitmaakt. Het was hem te doen om eenige vaste beginselen van kunst en aesthetiek, die hij dan ook, maar op zeer zelfstandige wijze, uit Kant heeft zoeken af te leiden. Zoodra hij gevonden had wat hij zocht, wendde hij zich weêr tot zijn eigenlijke taak, de dichterlijke productie, die een tijdlang door reflecteren en theoretiseren, noodeloos misschien, gestaakt was.

In 't voorbijgaan kunnen wij ook niet nalaten om op te merken dat Schmidt wat ver gaat in zijn ijver om Kant zoo particulier voor Pruissen in beslag te nemen. Volgens hem zou men haast moeten meenen, dat een man als Kant nergens anders dan in Pruissen heeft kunnen bestaan. Het is waar, Kant is in Pruissen geboren, en heeft in het pruissische Koningsbergen zijn leven gesleten. Maar van afkomst was Kant een Schot, en tot zijn kritische wijsbegeerte werd hij geleid, niet doordien de pruissische geest zoo bijzonder sterk in hem werkte, maar, volgens zijn eigen getuigenis, doordien Hume's analyse van het causaliteits-begrip hem tot inkeer en nadenken bracht over het probleem van den grondslag en de grenzen der menschelijke kennis.

Naast Kant wordt Lessing door Schmidt aangewezen als degene, wiens kritiek den grondslag heeft gelegd voor de nieuwere duitsche letterkunde. Inderdaad kan men het kritisch vermogen van Lessing en den invloed van die kritiek op de literatuur van zijn tijd naauwelijks hoog genoeg schatten. Evenwel moet niet voorbijgezien worden dat bij Lessing het kritisch vermogen geëvenaard werd door de productieve kracht. Hij zou nimmer dien invloed gehad hebben, als zijn kritiek louter negatief geweest was. Zij was positief en leidde tot productie. Hij zelf trad scheppend op in den hoogsten dichtvorm, het drama; en nadat zijn kritiek de gebreken had blootgelegd van hetgeen tot dusver als model had gegolden, leverde hij werken die als toonbeeld konden dienen van het nieuwe ideaal, dat men moest zoeken te bereiken. Overigens kunnen wij de poging van Schmidt, om ook Lessing geheel en al tot Pruis te maken, ter naauwernood als welgeslaagd beschouwen. Het is waar, Lessing heeft een groot deel van zijn leven te Berlijn doorgebracht, veel met pruissische officieren verkeerd, en met de letterkundige kringen van Berlijn voortdurend in betrekking gestaan. In de letterkundige kritiek van Lessing vindt Schmidt wederom een treffende gelijkenis met de politieke kritiek, zooals die door pruissische staatslieden en vorsten is uitgeoefend. Moeten wij daaruit afleiden, dat Lessing zijn kritische kunst in Pruissen geleerd en van Frederik den groote heeft afgekeken?

Het komt mij voor dat Schmidt tusschen de politiek en de letterkunde een veel te naauw verband stelt, en door overdreven ijver voor de verheerlijking van den pruissischen Staat

bewogen wordt om de voornaamste grondslagen van de nieuwere duitsche letterkunde in Pruissen te zoeken. Het is misschien onmogelijk om volledig en naauwkeurig de oorzaken aan te wijzen waardoor van tijd tot tijd een nieuwe bloei der letterkunde te weeg wordt gebracht. Het is nog niet gelukt om den sluijer op te lichten die de letterkundige en dichterlijke productie omhult; om te verklaren hoe het komt dat op zeker tijdstip een of meer buitengewone vernuften te voorschijn treden; om al de invloeden na te speuren waardoor in het brein van die enkelen geniale gedachten-rijkdom en productief talent gevormd wordt. Maar het is voor het minst twijfelachtig, of onder al die oorzaken en invloeden de politieke toestand en de groote staatkundige gebeurtenissen wel een zeer voorname plaats bekleeden. Het schijnt dat aangeboren vernuft en talent zich nagenoeg in elken politieken toestand kan schikken, en onder elke politieke temperatuur zijn vruchten kan opleveren. Zijn de tijden woelig en onstuimig, dan wordt het vernuft geprikkeld en door krachtige indrukken verrijkt. Is er daarentegen stilstand en slaap in de politieke wereld, het vernuft behoeft niet noodzakelijk door deze slaperigheid mede aangetast te worden; het wordt misschien juist door die uitwendige stilte gesteund en geholpen om rustig en onafgebroken zijn intellectueelen arbeid te verrichten. Voor de stelling, dat een machtig en krachtig politiek leven zijn afspiegeling moet vinden in een geëvenredigde letterkundige productie, ontbreekt het historisch bewijs. De latijnsche letterkunde is ons wel is waar slechts zeer fragmentarisch bekend; maar voor zoover men zich uit het overgeblevene eenig denkbeeld kan vormen van het geheel, is zij geenszins stout en grootsch naar evenredigheid van de politieke rol die Rome heeft vervuld. Evenmin blijkt het uit de geschiedenis dat politiek verval den bloei der letterkunde beletten moet. De fijnste bloemen ontspruiten soms aan een bodem, waarvan de stoffen in een staat van ontbinding verkeeren. De letterkunde heeft gebloeid aan de hoven van Augustus en Lodewijk den veertiende. Vernuften van den eersten rang hebben geleefd en gearbeid onder bescherming van groote en kleine despoten. De nieuwere duitsche letterkunde zelve levert, in haar voornaamsten vertegenwoordiger, een sprekend bewijs dat het verband tusschen politiek en letterkunde niet zoo bijzonder naauw en innig kan wezen. De man, aan wiens werken die letterkunde haar hoogsten glans ontleent, had van

politiek een bepaalden afkeer. De groote gebeurtenissen van zijn tijd vinden naauwelijks een weerklank in zijn werken. Wanneer, zoo als in het vierde bedrijf van den Faust, tweede gedeelte, zijn onderwerp hem op politiek terrein voert, wordt zijn poëzy eensklaps zwak en middelmatig. Wat hij ook bij Duitschland's vernedering onder de fransche suprematie moge gevoeld en gedacht hebben, voor zich zelven kon hij zich in de heerschappij van Napoleon heel wel schikken. Hij geloofde niet aan de mogelijkheid dat Duitschland zijn kluisters zou kunnen verbreken. Weinige maanden vóór den slag bij Leipzig zeide hij in tegenwoordigheid van Arndt en eenige andere vaderlandslievende mannen, die voor de aanstaande verlossing van Duitschland alles voorbereid hadden: ‘rammelt maar met uw ketens, gij zult ze niet afschudden; de man is u te machtig.’ Dit voorbeeld en andere dergelijke waarschuwen ons om de letterkunde niet al te veel van de politiek te laten afhangen. Beide bewegen zich binnen hun eigen kringen, die elkander slechts op enkele punten snijden.

De oorzaken die op de ontwikkeling der letterkunde werken zullen wel grootendeels op het gebied der letterkunde zelve liggen. De letterkundige perioden staan met elkander in naauw verband, zoodat de geschiedenis der letterkunde op zich zelf een zamenhangend geheel vormt. De groote vernuften, die in de letterkunde den allerhoogsten rang innemen, staan als het ware op bergtoppen, vanwaar zij, door de eeuwen heen, tot elkander spreken en elkander verstaan, zonder zich te laten storen door de verwarde stemmen in hun naaste omgeving. Dichters en schrijvers ontvangen hun voornaamste invloeden van de mannen, die op hun eigen terrein hun glansrijk zijn voorgegaan. Aan het ontstaan van de Commedia divina hebben Virgilius en de Provençalen meer aandeel, dan de politieke gebeurtenissen van Dante's tijd. Wel is waar leverden deze aan den dichter de stof voor zijn werk; maar de geest en het gehalte, waarin de waarde van het werk ligt, kwam van elders. Om de ontwikkeling der nieuwere duitsche letterkunde te verklaren behoeft men dan ook niet met zooveel emphase op den pruissischen Staat te wijzen; maar men zal in de eerste plaats, zoo als trouwens reeds lang gedaan is, op het eigen gebied der letterkunde moeten rondzien. Waarschijnlijk zal men dan vinden dat de tooneelwerken van Shakespeare aan de vorming

van die letterkunde ruim zoo veel aandeel hebben als de veldslagen van Frederik den groote.

Met de methode van Schmidt wordt er tegen de letterkundige geschiedenis lichtelijk eenig geweld gepleegd. Verschijnselen, die tot een verschillende orde van zaken behooren, worden naar een te voren aangenomen stelregel in een eenigzins gedwongen verband gebracht. Terwijl de schrijver uitgaat van de stelling, dat er een diep verborgen, maar eng verband bestaat tusschen politiek en letterkunde, moeten eenige algemeene analogiën ten bewijze strekken, dat dezelfde krachten, die bij de vorming van den pruissischen staat in 't spel waren, de nieuwere duitsche letterkunde in het leven hebben geroepen; waaruit dan verder opgemaakt wordt dat de pruissische staat aan die letterkunde het voornaamste aandeel heeft. De resultaten, waartoe zulk een methode leidt, hebben iets frappants en verblindends. Men meent strengen samenhang gevonden te hebben tusschen zaken die men gescheiden achtte. Men meent de eerste en diepste kiemen opgespoord te hebben, waaruit de verschillende levensuitingen van een volk haar oorsprong nemen. Men heeft echter niet zoozeer kiemen opgespoord, als wel, met behulp van generalisatie en abstractie, eenige begrippen geformuleerd, die ruim genoeg zijn om er politiek en letterkunde beide onder te subsumeren.

Terwijl wij nu door Schmidt's redeneringen nog niet zoo geheel overtuigd zijn van Pruissen's buitengemeene verdiensten jegens de duitsche literatuur, en nog eenigen twijfel blijven koesteren tegen de bewering dat Kant en Lessing met een specieel pruissischen geest bezield waren, kunnen wij evenwel niet nalaten om op te merken, dat in Julian Schmidt zelven die pruissische geest vrij krachtig werkt, zoodat inderdaad zijn literair-historische arbeid een merkwaardige overeenkomst vertoont met hetgeen in de laatste jaren door Pruissen op politiek terrein is verricht. Julian Schmidt werkt op letterkundig gebied aan de eenheid van Duitschland, onder pruissische suprematie. Ter versterking van die eenheid heeft hij reeds in 1868, in een opstel over Erkmann Chatrian, deze beide beroemde novellisten, Elzassers van geboorte, voor de duitsche literatuur in beslag genomen. Hij toont aan dat deze beide schrijvers, naar hun letterkundig karakter, volbloed duitschers zijn, en betreurt het in alle oprechtheid, dat zij niet liever in het

duitsch dan in het fransch geschreven hebben. Nu zijn letterkundige veroveringstochten zoo spoedig door politieke gevolgd zijn, kunnen wij slechts wenschen dat de politiek zich ook mocht richten naar de stelling, die in hetzelfde opstel door Schmidt wordt uitgesproken: dat er geen twee volken op den aardbodem worden gevonden, die meer dringende reden hebben om in vrede en vriendschap met elkander te leven, dan Duitschers en Franschen.

Dr. D.E.W. WOLFF.

Rome.
Herinneringen aan Italië.

‘Oh Rome! my country! city of the soul!
The orphans of the heart must turn to thee,
Lone mother of dead empires!’

‘The Niobe of Nations! there she stands,
Childless and crownless, in her voiceles woe.’
Childe Harold's pilgrimage, Canto IV, 78,79.

Salve o Roma! o di portenti
Veneranda Sepoltura!
La nequizia de' viventi
Oscurato ha il tuo splendor;
Ma ti resta la sventura,
Mati resta il tuo dolor.
P.A. Fiorentino.

I.

Van Florence voeren twee spoorwegen naar Pisa. Een loopt over Pistoja en Lucca, meer in de hellingen der bergen. Een andere, de kortste, door het eigenlijke Arnodal, die wij thans kiezen, brengt ons in twee men uit Italië's hoofdstad naar hare vroegere mededingster. Deze baan voert eerst door het meer open gedeelte van het dal, langs de bekoorlijke lusttuinen der Cacine, de stations S. Donino en Signa, waar zij als met moeite tusschen den stroom en de bergen door de engte van Gonfolina voortslingert tot Montelupo. Het is een kleine, op de hoogte gelegen plaats, waarbij zich een slot (Rocca) schilderachtig verheft. Reeds in 1203 zoude het eene sterkte der Florentijnen geweest zijn tegen het daarover gelegen, vijandelijk gezinde, Capraja, en de naam van Montelupo, Berg van den Wolf, ontleend zijn aan de zinspeling op Capra (een geit), die door dezen wolf zoude verslonden worden. Zoo herinnert hier alles aan tijden van onderlinge veeten en bur-

gerkrijg. Het volgende grootere station is Empoli, eene kleine maar drukke stad, wier zeer oude gebouwen bijzonder de aandacht trekken. Er voert van hier eene spoorbaan door het zich zuidwaarts openende Elsadal naar Siena en verder naar Rome, welke weg echter nog niet geheel voltooid is. Ook dit Empoli is in geschiedenis en dicht hoogst vermaard. Na de nederlaag toch der Florentijnen aan de Arbia in 1260 wilden de Gibellinen den zetel van het bestuur hier vestigen en Florence met den grond gelijk maken, maar de manmoedige tegenspraak van Farinata degli Uberti verijdelde dit, en hij beroemt zich hierop tegen Dante, toen deze hem in de Inferno bezocht, met de woorden:

> ‘Ma fu io sol colà, dove soferto
> Fu per ciascun di torre via Fiorenza,
> Colui, che la difesa a viso aperto.’[1]

De weg gaat nu over de stations S. Miniato, S. Romano en la Rotta naar Pontedera, waar de kleine stroom Era uit het zuiden in de Arno valt. Men krijgt nu noordwestwaarts schoon gevormde berglijnen te zien, de glooijingen en toppen der Monti Pisani, die zich tot eene hoogte van 2 à 3000 v. verheffen, en waarop hier en daar wolken gelegerd waren. Het volgende station *Cascina* herinnert aan eene zegepraal der Florentijnen over die van Pisa, in 1364. Het landschap wordt nu vlakker, en weldra bereikt men langs Navacchio het aanzienlijke, maar nog niet voleindigde station Pisa. De afgelegde weg loopt door een vrij bevolkt en welbebouwd land, waar wijngaarden, koorn- en maïsvelden, olijf- en eikenboschjes het oog boeijen. De Arno toont zich hier en daar als eene water-arme vloed en buiten de engte van Gonfolina en enkele andere punten kan deze route geene bijzondere schoone, nog minder grootsche natuurtooneelen aanwijzen.

Wij wandelen van het aan de zuidzijde even buiten de stad gelegen station, onder het geleide van een gewezen soldaat

1 ‘La Divina Commedia. Dell' Inferno’ Canto X, door Longfellow aldus vertaald: ‘But there I was alone, where every one Consented to the laying waste of Florence, He, who defended her with open face.’ Zie ook Joh. And. Scartazzini, in zijn ‘Dante Alighieri, seine Zeit, sein Leben und seine Werke’, Biel. 1869, p. 33.

van Garribaldi, hare poort in, om ons in de eerste plaats naar de drie merkwaardigste punten te begeven, de Duomo, de Campanile en het Campo Santo.

Pisa is eene stille stad, met 34,000 zielen, die vooral des winters door vreemdelingen wordt bezocht, omdat men beweert, dat het eenigzins vochtige klimaat voor borstlijders zeer goed, en het leven er eenvoudiger en beter koop is. De stad ligt op beide de Arno-oevers, die door drie bruggen vereenigd zijn, terwijl die rivier hier een veel aanzienlijker breedte en grooter watervlak heeft dan te Florence. Van die bruggen en langs de kade der Lungarno, waaraan ook hier enkele der grootere hotels en paleizen staan, heeft men een goed uitzigt en doet de grijze stad zich nog zeer wel voor.

Niet ten onregte toch noemen wij haar oud van dagen, want reeds 180 jaren vóór onze jaartelling werd zij eene Romeinsche kolonie, ofschoon zij eerst van Augustus den naam van Colonia Julia Pesana kreeg. Latere Keizers hebben haar met een theater en triumfpoorten begiftigd en getooid; maar van al dien eersten Romeinschen luister is niets meer over. In de middeleeuwen zien wij Pisa, als republiek, door handel en scheepvaart groot en magtig worden, als mededingster met Genua en Venetië optreden, ja, hare heerschappij uitstrekken over Sardinië, Corsica, Palermo en de Balearische eilanden. Met Lucca en Florence streed zij om het oppergezag te lande. Maar rampspoed in den krijg, zoo als het verlies van den zeeslag bij Meloria in 1283, dat in menige ontmoeting met de Florentijnen, vooral ook inwendige verdeeldheid onder de eerste adellijke geslachten, wier paleizen nog de aandacht trekken, veroorzaakten achteruitgang en verval. In 1392 geraakte de stad onder de heerchappij der Visconti's uit Milaan, in 1406 onder die van Florence.

Op het gebied der kunst schittert Pisa vooral door hare bouwmeesters en beeldhouwers, meest uit het geslacht van Pisano. Leverde zij minder aan de schilderkunst, toch is in haar Campo Santo een ware kern der *renaissance* te vinden. Begeven wij ons naar die zoo gedenkwaardige overblijfselen eener herlevende kunst, maar treden wij eerst de Duomo binnen.

Zij herinnert aan de glansrijke dagen der Republiek, aan de groote overwinning der Pisanen bij Palermo in 1063. In 1067 aangevangen, werd zij in 1103 voltooid en in 1118 door

Paus Gelasius II ingewijd. Zij is in Normandisch-Toskaanschen, derhalve in een dier gemengde stijlen gebouwd, die haar, even als de St. Marco te Venetie, niet dat grootsche en verhevene schenken, hetwelk aan eenheid van stijl en van conceptie eigen is, maar dat ook aan haar iets geheel bijzonders en eigenaardigs geeft. Zij is, hoe verschillend, ook meer op een lijn te stellen met de kerk van S. Marco, terwijl geen dezer beiden eenige vergelijking toelaat met de S. Peter te Rome, of de S. Maria delle Fiore te Florence. De kerk, die wij thans binnentreden, is eene Basiliek met vijf schepen, die 292 v. lang is. De kleine kruisarmen hebben drie schepen en boven het kruispunt verheft zich een koepel in elliptischen vorm. Inwendig worden de onderscheidene deelen der kerk door 68, meest antieke zuilen gedragen. Daar treffen ons bovenal het hoogaltaar, waaraan verschillende marmersoorten en *lapis lazuli* op de meest kwistige wijze zijn aangebragt, en de Christus aan het kruis, een prachtig werkstuk van Giambologna. In den koepel heeft men een reusachtig mosaïk werk, Christus tusschen Maria en Johannes den Dooper voorstellende, van Cimabue. Aan schilderijen is dit kerkgebouw niet bijzonder rijk. Toch vindt men enkele fraaije stukken van Andrea del Sarto, Sodoma en Pierino del Vaga. In de kapel van S. Ranieri ziet men, behalve de sarkophaag waarin het stof van den heilige rust, een oud standbeeld van Mars, dat hier voor een S. Ephesus doorgaat en vereerd wordt. Dergelijk gebruik van het Heidensche, met een Christelijken naam, is trouwens in Italië iets zeer algemeens.

In het groote schip der kerk hangt een prachtig gewerkte koperen lamp met engelenbeelden, die den bovensten rand met luchters dragen. Aan deze lamp, die aan eene lange van het hooge gewelf dalende keten bevestigd is, zoude de groote Galilei, toen hij hoogleeraar aan de universiteit te Pisa was, zijne eerste waarnemingen over den slinger hebben gemaakt. Gelijk wij reeds opmerkten, munt ook dit kerkgebouw inwendig door zekere eenvoudigheid in versieringen en kunststukken uit. Het is gedeeltelijk wel een gevolg van den zwaren brand, die het den 15^{den} Oktober 1596 inwendig vernielde. Zoo schijnen toen de oude bronzen deuren, op één na, onbruikbaar beschadigd te zijn. Men heeft ze wel door anderen vervangen, doch die in bewerking blijkbaar achterstaan bij de nog overgeblevene in het zuidelijk zijschip. Bonanus heeft die bewerkt en met

24 bijbelsche tafereelen versierd, eenigermate in den trant der beroemde deuren van het Batisterio te Florence. Sommige grafgesteenten zijn mede beschadigd, maar geheel onbeschadigd en als in oorspronkelijken luister, praalt het inwendige van dit kerkgebouw en vooral de façade. Zij is in vijf afdeelingen verdeeld, waarvan de onderste, die de hoogste is, door rondbogen wordt gevormd, door een achttal zuilen geschraagd, en waarin de drie hoofddeuren of ingangen zich bevinden. De vier zich hierboven verheffende afdeelingen vormen zoo vele kleine zuilenrijen; de eerste telt er 20, de derde slechts 9. Het geheel is onbeschrijfelijk luchtig en aanvallig, terwijl elk der deelen, elke zuil en elk kapiteel, de kenmerken der zorgvuldigste bewerking draagt.

Op het plein vóór de façade verheft zich het Batisterio, de doopkapel, die in 1153 door Diotisalvi werd aangevangen, maar eerst een eeuw later geheel voltooid. Zij is rond, met een koepel gedekt, waaruit zich eene soort van lantaarn verheft. De uitwendige versiering, in afdeelingen, waarvan de tweede in eene keurige zuilenrij bestaat, is in overeenstemming met die der kerkfaçade. Inwendig heeft men weder andere zuilen, waaronder zeer vele antiken, die rondom eene galerij schragen. In het midden verheft zich de achtkanten doopvont, waartoe men langs enkele treden opklimt. Ter zijde staat een kansel, door 7 zuilen gedragen en met half verheven beeldwerk versierd. Het is een arbeid van den beroemden Nicolo Pisano, onbegrijpelijk uitvoerig en fraai gewerkt. Deze kapel, die 179 v. hoog is, waarin het licht alleen van boven en als uit den hemel neêrstroomt, bevat een hoogst merkwaardige en schoone echo. Het stemgeluid van onzen gids scheen steeds hooger te zweven, en in zachter galmen, als uit hooger sferen, tot ons terug te komen.

Ter zijde van kerk en Battisterio heeft men het Campo Santo, in 1180 door den Aartsbisschop Ubaldo aangelegd. Nadat het Heilige Land voor de geloovigen was verloren geraakt, werden 25 scheepsladingen aarde van de Calvarienberg hierheen gebragt, opdat de Christen hier in heiligen grond zou kunnen rusten. Het kerkhof is een groot, langwerpig vierkant (400 v. lang bij 120 v. breed) veld, door een muur omgeven, waarlangs inwendig eene gaanderij loopt, waaronder schoone overblijfsels van oude Romeinsche, Etruskische kunst zijn bewaard gebleven. Aan de galerij sluiten zich 3 kapellen

aan, waarvan de oudste in het midden der oostzijde is. Men verhaalt, dat Cimabue, op het toppunt zijner kunstontwikkeling, eens bij Florence wandelende aan den eenzamen zoom van een woud, een jeugdigen, half naakten herdersknaap vond, die bezig was in het zand.... een zijner geiten af te beelden! Die knaap was Giotto, wiens naam wij reeds meermalen noemden, maar die zich vooral hier in het Campo Santo onsterfelijk gemaakt heeft door muurschilderingen, waarvan de onderwerpen aan het Boek Job zijn ontleend[1], maar helaas! door tijd, vocht en restauratie, veelal bijna onkenbaar zijn geworden. Nevens hem werkten hier Gozzoli, Buffamalco, Simone Memmi, de beide Orcagna's en eene menigte andere kunstenaars. Men dankt aan hun talent eene reeks van voorstellingen, waarin zich niet minder de schilderkunst der dusgenaamde renaissance in hare volkomen eigenaardigheid vertoont, als de toen heerschende eigenaardige denkbeelden nopens godsdienst en wereldbeschouwing. Het einde van den mensch en van alle dingen: het laatste oordeel; de verschrikkingen der hel en de vreugden des Hemels, waren toen de alles beheerschende voorstellingen, waartoe de hoogst treurige staatkundige en maatschappelijke toestanden, de geringe kennis in het algemeen en van de natuur en hare verschijnselen in het bijzonder, veel mogen hebben toegebragt. Ook hier treft ons in dat schilderschrift weder die veelzijdige overeenkomst met het dichterlijke beeldenschrift van Dante's Commedia. In beiden spreekt de geest des tijds, in de uitdrukking eener algemeene overtuiging, eener publieke opinie. Onder de merkwaardigste tafereelen treft men hier aan den oostelijken muur de kruisiging, opstanding en hemelvaart, van Buffalmalco; de zegepraal des Doods, eigenlijk een Doodendans, in den trant van Holbein te Bazel, en het laatste oordeel aan den zuidelijken muur, van Andrea Orcagna; de geschiedenis der schepping val der eerste menschen en zondvloed, aan de noordzijde, van Pietro di Puccio uit Orvieto, van 1390; de tafereelen uit het Oude Testament, als de wijnoogst en dronkenschap van Noach, de torenbouw van Babel, de geschiedenis van Abraham, door Benozzo Gozzoli van Florence, dus reeds van later tijd (1469). Er is hier een rijk veld van studie en overdenking in alle rigtingen

1 Baedeker verzekert in zijn Reisboek, dat deze stukken van Francesco da Volterra zijn, maar wij volgen liever Coindet, o.1. p. 28.

Niet minder merkwaardig, en van een voor ons oog en gevoel meer direct treffende schoonheid zijn vele graven en daarmede verbonden beeldhouwwerken. Zoo de Madonna met kind en heiligen, van Tommaso Pisano; verscheidene H. Jonkvrouwen van Giovanni Pisano; de Sarkophaag met de geschiedenis van Hyppolitus en Phaedra, waaraan blijkbaar Nicolo Pisano verscheidene figuren voor zijn kanselversieringen in het Battisterio ontleende, weder een bewijs voor de uitspraak: ‘dat er niets nieuws onder de zon is!’ Geschiedkundig is zeer belangrijk het graf van Keizer Hendrik VII, de beschermer van het Ghibellijnsch gezinde Pisa, die in Augustus 1313 te Buonconvento stierf. Aan den muur daarboven ziet men de sluitketenen der oude haven van Pisa hangen, die in 1362 door de Genuezen werden buit gemaakt en in handen der Florentijnen kwamen, maar door dezen in 1848 aan Pisa werden teruggegeven, als 't ware een voorlooper van de gezindheden van onderlinge verbroedering en toenadering, die tot geheele aansluiting voeren moesten.

Achter de kerk en geheel op zich zelf staand verheft zich de Campanile, de ons reeds uit onze jeugd bekende schuinsche toren. Nog altijd blijft het onzeker, of die scheeve stand gevolg is van opzet of van onvoorzien toeval, namelijk verzakking in de fondamenten gedurende het bouwen. De helling bedraagt 12 v. op eene hoogte van 142 en is voor het oog, vooral tegen de regte lijnen der kerk gezien, vrij groot en niet aangenaam. Ook bij de beklimming, die langs een uiterst langzaam stijgende wenteltrap geschiedt, heeft men bij snel open afgaan, een gevoel van onwillekeurigen drang naar de lagere zijde, hetgeen weder minder aangenaam is, omdat de zes omgangen of verdiepingen van den toren met hoogvensters zijn voorzien, die tot aan den vloer geheel geopend zijn. Uitwendig is de toren, even als het Battisterio, met bogen en kleine zuilen voor de verschillende afdeelingen versierd. Als bouwmeesters noemt men Bononno van Pisa en Wilhelm von Inspruck, onder wier leiding het werk reeds in 1147 werd aangevangen, om eerst in 1350, onder Tommaso Pisano, te worden voltooid. Boven op den toren genoten wij een bekoorlijk uitzigt; onder ons ligt de stad met hare hooge paleizen en donkere daken; rondom een heuvelachtig, maar naar het westen vlak landschap; oostwaarts bepalen de reeds genoemde Monti Pisani den gezigtslijn; naar het zuiden doemen blaauwe

heuvelen op, die echter naar de zijde van Livorno als in het vlakke kustland wegvloeijen. Bij het bewolkte en nevelachtige der lucht was er van de zee niets te zien.

Wij bezoeken thans het Magazijn van Giuseppe Andreoni, in de Via Santa Maria, n^{0}, 51, waar men eene keurige verzameling voorwerpen van allerlei aard, alhier uit albast gemaakt, vinden zal, die naar alle landen van Europa en Amerika worden verzonden. Van hier brengen wij, onder de vele kerken, waaraan ook Pisa rijk is, nog een bezoek aan de S. Caterina, die in Germaansch-Toskaanschen stijl gebouwd, zich op een met boomen beplant plein verheft. Behalve een graftombe van den aartsbisschop Saltarelli, van Nino Pisano, en eene Madonna met Petrus en Paulus van Fra Bartolomeo, bevat zij geene zeer belangrijke zaken. Hetzelfde kan gezegd worden van de S. Paolo a ripa d'Arno, in de nabijheid van de dusgenaamde Ponte a mare, die in de 12^{e} eeuw werd gebouwd, en het voorbeeld of model van de Duomo Vecchio is geweest. Wie kan dat groote, door de 6 borstbeelden boven den ingang gekenmerkte gebouw, het voormalige Palazzo dei Cavalieri, voorbijgaan zonder zich te herinneren, dat hier in de nabijheid de beruchte Hongertoren heeft gestaan? Wien komt hier niet die vreeselijke gebeurtenis uit de burgerveeten der 13^{e} eeuw (1288) voor den geest, ons door Dante, in de 33^{e} Canto der Inferno, zoo tragisch en ontzettend voorgesteld? Een blik langs de Lung-Arno doet ons ook het Palazzo Lanfranchi, nu Toscanelli, ontwaren, een aanzienlijk en fraai gebouw, waarvan Michel Angelo de ontwerper zoude geweest zijn. Het was in 1822 de tijdelijke woonplaats van Lord Byron en van de bekende Gravin Guicioli. Het was een spookhuis, waarin de geest van Lanfranchi, een der vervolgers van den Graaf Ugolino, nog ronddwaalde, en welligt daarom voor den Britschen Bard bijzonder aantrekkelijk[1]. In de nabijheid van de Lung-Arno staat ook de universiteit La Sàpienza, die vroeger zeer bezocht en beroemd was. Ofschoon het in het jeugdig koningrijk een ernstige vraag schijnt, of op den duur wel alle universiteiten behouden kunnen blijven, heeft men tot geene opheffingen durven besluiten, om plaatselijke belangen en historische herinneringen niet te zeer te kwetsen.

1 Zie ‘Inferno’ Canto XXXIII, en ‘Lord Byron von Karl Elze’, Berlin, 1870, p. 251.

Er bestaan dus 15 Rijks-hoogescholen en nog 4 dusgenaamde vrije. De eersten zijn gevestigd te Bologna, Cagliari, Catania, Genova, Messina, Modena, Napoli, Padova, Palermo, Parma, Pavia, Pisa, Sassari, Siena en Turijn; de laatsten te Camerino, Ferrara, Perugia en Urbino. De zeer verwaarloosde studie der letteren heeft men trachten te bevorderen door eene hervorming der letterkundige faculteiten aan sommige dier akademiën, waaronder ook die van Pisa[1].

II.

In een klein half uur voert de spoorweg u van het oude Pisa naar het zeer moderne Livorno, door een steeds vlakker, waterrijker en met kanalen doorsneden landschap. Overal ziet men weilanden, maar niet, als bij ons, met vee bevolkt, en daar vertoonen zich in de verte de blaauwe en schuimende golven der Middellandsche zee. Het station te Livorno is buiten de stad en niet ruim of grootsch. Men vindt er geene omnibussen en wij laten ons per droschke naar het hotel Washington brengen, aan de haven gelegen, en waar we uit onze bovenkamer een prachtig uitzigt over de haven, de daaraan gelegen gebouwen, de moeljes en scheepswerven op de zee hebben, waaruit in de verte het eilandje Gorgona als een purpeperen wolk opduikt. Dat gezigt en de eigenaardigheden eener moderne stad en van een levendigen handel is echter alles wat Livorno heeft aan te wijzen. In de helft der 16^{e} eeuw telde zij nog geen 800 zielen en was niet veel meer dan een visschersdorp; thans is de bevolking tot ongeveer 100,000 zielen geklommen. De plaats heeft hare opkomst te danken aan de Medicis, die er eene soort van vrijplaats van maakten, welke openstond voor alle onderdrukten, onvergenoegden, voor aanhangers van allerlei gezindheden. Eenigszins hetzelfde had hier plaats, wat wij reeds in Venetië opmerkten. Velen, die de burgeroorlogen en de onveiligheid in het binnenland moede waren, vestigden zich hier, terwijl Joden, Mooren, Franschen en Engelschen zich langzamerhand daarbij voegden. Geene Europesche

1 Maestri, ‘l'Italia economica, nel 1868’, p. 148, 149.

natie, die hier thans niet haren handelsvertegenwoordiger of consul heeft. De handel heeft zich dan ook vroeger reeds zeer uitgebreid, maar schijnt door de eenheid des rijks en het gelijkelijk openstellen van vele havens weinig bevorderd, en dus niet die groote vooruitzigten te hebben, die andere zeeplaatsen, Genua en Napels, daarvan kunnen koesteren. Toch mag Livorno nog onder de eerste handelsplaatsen van het Koningrijk geteld worden. In 1867 beliep het geheele getal der in- en uitgeklaarde schepen voor alle havens voor den algemeenen handel 42657, met 6,928,241 ton inhoud; voor den kusthandel (*cabotaggio*) waren deze cijfers 169,249 en 9,964,089. Voor de zes voornaamste havens leverden zij deze uitkomsten:

	schepen.	**tonnen.**	**schepen.**	**tonnen.**
Genua	5,663	1,269,005	18,657	1,357,377
Messina	2,249	953,165	15,827	1,023,690
Livorno	2,844	647,664	17,214	1,257,219
Napels	2,809	672,310	11,397	907,709
Palermo	977	369,439	7,329	465,901
Venetië	8,367	672,140	2,348	135,718

De haven van Livorno nam hier dus de derde plaats in. In het aantal schepen, voor den handel en de kustvaart bestemd, komt in 1867 deze haven in den vierden rang voor. Zij bezit 656 vaartuigen met 38,208 ton inhoud, terwijl Genua 1832 vaartuigen met 321,157 ton bevat. Het geheele Koningrijk had toen 17,690 vaartuigen met een gezamenlijken scheepsinhoud van 792,430 ton, waarbij nog de visschersvloot van ruim 11,000 schuiten met ongeveer 40,000 ton inhoud te voegen is. Opmerking verdient echter de geringe uitbreiding, die de stoomvaart hierbij nog heeft gekregen. Italië bezat in het genoemde jaar slechts 98 stoomschepen, met een inhoud van 23,000 ton; 59 dier vaartuigen waren voor Genua, voor Livorno daarentegen geen enkel ingeschreven. Ook hierin, even als in de geheele handelsbeweging, is vooruitgang op te merken en het kan bijna niet anders, daar de eenheid van Italië met zijn gelijkheid van wetgeving, van formaliteiten, van regten aan vreemdelingen en landzaten groote voordeelen verschaft. De vooruitgang zonde vooral kunnen blijken uit de opbrengst der in- en uitgaande regten (*proventi delle Dogane*). Zij klommen zeer geregeld van 45,820,000 Lire in 1861 tot 70,982,000 in 1867, waarbij nog valt op te merken, dat onder de tariefwetgeving vóór 1858, de verhouding tus-

schen de regten en de waarde der in- en uitgevoerde goederen, van 6,36 per 100 was, en thans slechts van 4,17 per 100[1]. Om tot Livorno weder te keeren, zoo is de stad door kanalen doorsneden en door een voor groote barken bevaarbaar kanaal met Pisa en de Arno verbonden. De Regering heeft eene geheel nieuwe haven doen aanleggen en daaraan reeds 5 mill. lire besteed: ook een nieuw Darsena met dokken en scheepstimmerwerven, die onder de uitstekendste van de Middellandsche zee mogen geteld worden, en waarop nog al veel drukte scheen te heerschen.

De stad zelve heeft groote pleinen als de Piazza d'arme en de Piazza Carlo Alberto, en vele regte en breede straten, als de Via grande of Vittorio Emanuele, door zeer hooge huizen bezoomd, die echter het eigenaardige Italiaansche veelal hebben ingeruimd aan een meer algemeen Europeesch type. Men ziet er onder in de woningen groote magazijnen en rijk gestoffeerde winkels. Wij voelden ons echter door dat alles weinig aangetrokken en keerden liefst naar de kade aan de haven, of naar onze kamer terug, waar het uitzicht inderdaad indrukwekkend en bekoorlijk was. Het ondergaan en opgaan der zon over de Middellandsche zee is een tooneel zoo verheven, zoo rijk en afwisselend in verwen en tinten, dat het alle beschrijving te boven gaat.

Livorno kan den vreemdeling echter niet lang boeijen en zekere onrust drijft ons ook naar dat hoofddoel van elke Italiaansche reis, naar de eeuwige stad! Van Livorno bereikt men haar langs de Maremmenbaan, met den sneltrein, de eenige die direct doorloopt, in negen uren. Deze spoorweg wordt door eene bijzondere maatschappij geëxploiteerd, en schijnt slechte zaken te doen, hetgeen duidelijk aan den minder netten en voldoenden toestand van wagens, personeel, stationsgebouwen, enz. is te zien. De baan loopt meest door vlak, soms laag land, dikwerf in de nabijheid van de zee, die prachtige uitzigten oplevert. Van Livorno af buigt zij eerst landwaarts in langs de onbeduidende stations Colle Salvetti, Acciaiolo, Orceano en Acqua Buona naar Cecina. Hier gaat eene zijbaan naar Volterra en passeert men een kleinen stroom van denzelfden naam als het station. De baan voert nu langs de zee met heerlijke gezigten op het oud Etruskische Populonia, dat zich op een in zee uitspringende heuvelreeks verheft, terwijl uit de

1 *Maestri*, o.l. Movimento commerciale, p. 266, en della navigazione, p. 273.

blaauwe golven de purpergetinte rotswanden van het eiland Elba oprijzen. Langs de stations Bambolo, St. Vincenzo en La Cornia bereikt men Fullonica, eene kleine stad in de nabijheid der zee, die hier ter regterhand door het voorgebergte van Piombino, links door dat van Castiglione wordt bepaald. Men is hier in het hart dier uitgestrekte vlakten, die vol houtgewas, moerassen en poelen, verlaten en onbebouwd, in den zomer de zetel vormen der gevreesde *Malaria* of moeraskoortsen. Niemand kan daarvoor meer vrees koesteren dan onzen reisgenoot, een adokaat uit Rome, met zijne echtgenoote scheen te bezielen. Bij elke moerasachtige plek sloot hij de raampjes der portieren, waarschuwde ons ten ernstigste tegen elken aanval van slaperigheid op den waarlijk niet altijd aangenamen weg, en besproeide zichzelven en ons met een soort van Romeinsche *Eau de Cologne*, van eene rozenroode kleur; alles voorbehoedmiddelen tegen den invloed der *aere Cattiva*, zooals hij de *Malaria* noemde. De goede en inderdaad vriendelijke man kreeg geen rust, voordat wij in de nabijheid van Rome kwamen, waar al die slechte invloeden zich niet meer laten ondervinden. Over de stations Potassa en Montepescali, bij welk laatste gij op de verre heuvelen links eenige bouwvallen van het oude Rusellae, eene der 12 hoofdzetels van den Etrusker Bond, ziet, bereikt men Grosseto, de hoofdplaats der Maremmen, met 3000 inwoners. Men passeert hier de Ombrone en heeft bij het station Talamone weder een bekoorlijk landschap, gevormd door het met bosch getooide voorgebergte, waarop zich het kleine plaatsje verheft, en zuidwaarts door de fraaije omtrekken en tinten van den Monte Argentario en door het vriendelijke eilandje Giglio, dat inderdaad als een lelie op den blaauwen meerboezem drijft. Over Albegna is men weldra te Orbetello en bereikten wij te 5½ ure Montalto, de eerste plaats op het gebied van den Kerkelijken Staat. Aan de beide laatste stations was nog al oponthoud, onafscheidelijk van elken grensovergang. Een Pauselijk gendarme nam tegen reçu onze paspoorten over, die wij aan het station te Rome terug ontvingen. De handbagaadje (*piccolo bagaglio*) werd onderzocht; de koffers gingen door, om dit onderzoek te Rome te ondergaan. Te Orbetello kon men van dit oponthoud gebruik maken, om aan eene vrij goede table d'hôte deel te nemen. De weg ging nu verder over Corneto naar Civita Vecchia en wij bewonderden daarop weder een der heerlijkste natuurtafereelen, het ondergaan der

zon in de Middellandsche zee. De lucht was den geheelen dag bewolkt geweest; zelfs schenen zich aan den horizont hier en daar donderwolken gelegerd te hebben. Daartusschen vertoonden zich echter heldere, donkerblaauwe plekken. De ondergaande zon brak daardoor met hare stralenbundels en goot purper en goudglansen ovcr den Oceaan en het verwijderde landschap. Haar schijf werd steeds grooter naarmate zij de kim naderde, en steeds meer bloedrood, een tint, waarmede zij de rondom haar beeld zwevende avondwolken als omboordde. Hemel, aarde en zee schenen als met een onmetelijken glimlach in de schaduwen van de nachtelijke rust weg te zinken.

> Low walks the Sun, and broadens by degrees,
> Just over the verge of day. The shifting clouds
> Assembled gay; a richly gorgeous train,
> In all their pomp, attend his setting throne.
> Air, earth and Ocean smile immense!

Het was reeds geheel duister toen wij aan het meer aanzienlijke en overdekte station van Civita Vecchia aankwamen, waar wij fransche uniformen in menigte zagen. Tusschen deze plaats en Rome heeft men nog een negental onbeduidende halten. De baan loopt grootendeels in de nabijheid der zee, en eerst van Maccarese af draait zij in oostelijke rigting landwaarts in. Deze geheele weg van ruim twee uur sporens werd door ons thans in het duister afgelegd, maar later nog eens in den morgenstond. Het daglicht schonk ons echter de overtuiging, dat men hier in het duister niets verliest. Men kan zich bezwaarlijk een eentooniger, eenzamer, woester en onbebouwder streek voorstellen. Hier en daar een vervallen station, maar zonder eenige beweging of leven; enkele kudden geiten door een in lompen gehulden herder geleid; het zeestrand en de onbestemde oneindigheid des Oceaans, maar zonder zeilen, ja, zonder een enkele visschersboot; eindelijk die forten en wallen van Rome's haven met vreemde krijgslieden bevolkt, in een vlakke kuststreek zonder boomen of groen; dat alles vormt een der treurigste tafereelen, onder de velen, die het Pauselijk gebied te aanschouwen geeft. Een gillend, lang aangehouden schreeuw der lokomotief, de vertragende beweging van den trein, en weldra zijn geheel stilstaan meldt ons dat wij aan den Tiber zijn gekomen. Men passeert dien, beneden Rome, over eene spoorbrug, die in het midden voor de scheepvaart opendraait.

Om nu echter zeker te zijn, dat de brugwachter zijn plicht, het toedraaijen der brug, behoorlijk betracht heeft, doet men hem op de lokomotief klimmen, alvorens deze er met den trein overgaat, opdat, zooals onze Romeinsche advokaat het uitdrukte, hij het eerste slagtoffer zijn zoude van zijn eigen ‘tradimento.’ Veilig op den linkeroever aangeland, beschrijft de baan een groote bogt door de velden en wijngaarden bezuiden en beoosten de zeven heuvelen, om aan de Thermen van Diocletiaan in een zeer primitief, natuurlijk voorloopig station te eindigen. Wij zijn dus te Rome, in de vroegere hoofdstad der wereld; in de ville éternelle, in the Niobe of nations, en moeten, vervuld met de gewaarwordingen die in al die epitheta zijn uitgedrukt, onze waggons verlaten, om in een tochtig, zeer slecht verlicht portaal, voor eene reusachtige staldeur te staan wachten. Zij geeft toegang tot de zaal, waarin de bagaadje wordt gebragt. Toen de pauselijke Uffiziali ons lang genoeg hadden laten wachten, ging de deur open, en moest elk zijne koffers openen. Gaarne erken ik ter eere der beambten van den Heiligen Vader, dat dit onderzoek met de grootste bescheidenheid plaats had, ja, dat er eigenlijk niets onderzocht werd, zelfs niet in een koffertje met boeken, toen de beambte zag, dat het meest Engelsche en Duitsche waren. Het zoude mogelijk minder voorspoedig zijn gegaan, als hij geweten had, dat ik een exemplaar met mij voerde van het laatste gedicht van wijlen Mevrouw Mancini[1], dat ik te Florence van haren echtgenoot had ontvangen! En nu, in een vollen omnibus, ratelende en schokkende door de eenzame, spaarzaam maar toch met gas verlichte straten, langs het quirinaal afdalende in de lagere gedeelten der stad, gaat het naar het Hotel d'Inghilterra, aan de via Bocca di Leone, tusschen de beroemde Corso en de Piazza di Spagna, waar wij zeer goed en comfortable onderkwamen.

1 Dit gedicht werd door de begaafde schrijfster ongeveer een half jaar voor haren dood aan hare vriendin Cairoli toegewijd, naar aanleiding van het verlies van twee harer zonen, die als vrijwilligers onder Garibaldi streden en voor Rome vielen. Het verscheen onder den titel: ‘Ad Adelaide Cairoli Carme.’ Firenza, 1868. Verder zij hier nog opgemerkt, dat Laura Beatrice Mancini, geboren Oliva, eene der begaafdste vrouwen van Italië, zich in hare liederen als een der warmste voorstanders van de Italiaansche vrijheid en eenheid heeft doen kennen. Men zie slechts haren dichtbundel: ‘Patria ed amore.’ Torino, 1861.

III.

Het is voorzeker eene hoogst vreemde, eene geheel eigenaardige gewaarwording, des morgens te ontwaken met het denkbeeld: wij zijn te Rome; ons wacht het werkelijk aanschouwen, het zien en opmerken van zooveel, waarmeê we als van der jeugd af zijn bekend geworden; van zooveel, waarbij onze geest in verwachting of overdenking vaak getoefd heeft! De groote kunst is thans, om, bij een niet te lang verblijf in de wereldstad, met den tijd te woekeren, elken dag zoo in te rigten, dat er door opvolgende verscheidenheid geen oververzadiging en vermoeidheid ontsta. En in welke plaats zoude men dit beter kunnen dan hier? Hier toch is de grijze oudheid met hare herinneringen in Forum en aan Tiber; de nieuwe tijd op Pincio en in Corso: hier heeft men de overblijfselen van het tijdperk der Caesars en de geheele Middeleeuwsche Christenwereld met hare onbegrensde kerkpracht; hier heeft men de rijkste schatten, de heerlijkste wonderen der kunst, maar ook ongekende, geheel nieuwe schoonheden der natuur. Want er is volkomen waarheid in Fanny Lewald's zeggen, dat u overal in de oude stad en te midden van hare herinneringen en kunststukken beelden en tafereelen treffen, die aan het land, aan de vrije natuur, aan berg en woud herinneren. Men rigte dus zijne dagen zoo in, dat elk iets van die rijke verscheidenheid te smaken geeft. En dit kunt gij, bij de zeer groote afstanden in Rome, alleen verkrijgen door het nemen van rijtuig. Waar dit elders weelde mag heeten, hier is het bijna noodzakelijkheid, zoowel voor de gezondheid van het ligchaam als van den geest. Voeg bij het reeds vermoeijend staan en slenteren in galerijen en kerken, nog eens de vermoeijenis van het wandelen er heen; bij de warmte en het échauffement door dit wandelen en loopen veroorzaakt, de kilheid en koude, die men in vele dier hooge en tochtige gebouwen ondervindt, en gij zult overtuigd zijn, dat het hier inderdaad uwe gezondheid geldt, en dat de vriendelijke eigenaar van ons Hotel, de Heer Gendre, er ons teregt tegen waarschuwde en beweerde, dat vele vreemdelingen op deze wijze, in een zeer letterlijken zin, verkoudheden en ziekten *opliepen*, die zij door het nemen van een rijtuig hadden kunnen vermijden. En voor den geest is het rijtuig niet minder noodig, hoe vreemd het klinke. Het

brengt namelijk kalm en uitgerust op de plek, waar hij tot inspanning geroepen wordt, en verschaft hem daardoor de zoo onmisbare kracht en helderheid. Wij stemmen dus in zekeren zin met het ons door Goethe bekende zeggen van den Heilige Filippo Neri in: ‘dat alles ijdelheid is, uitgezonderd een ekwipaadje te Rome’: zeggen met Stahr, dat men daardoor in drie men meer afdoet, ziet en geniet, dan anders in even zoovele dagen, en voegen er zijn raad, aan elk die Rome bezoeken wil, bij: ‘sparet an allem was ihr wollt eher, als an dem gelde für's fahren’[1]. Wij doorzwerven dus Rome in eene zeer elegante Victoria, met een buon cavallo, en een zeer intelligenten Napolitaan als Kutscher, die alle wegen uitmuntend kende en hier en daar ook nog wel eens wat wist te verhalen. Begeeft men zich op deze wijze des morgens ten 9 of 9½ ure op weg; sterkt men zijne krachten tegen 1 ure in het een of ander Café of trattoria, en keert men des avonds tegen 6 ure terug, om in zijn Hotel aan de table d'hôte deel te nemen, zoo kan men van een goed besteden dag spreken. Men neme echter steeds *plaids* of warme kleederen mede, want de lucht te Rome heeft hare eigenaardigheden. Wij hadden er in October bijna dagelijks het heerlijkste weder; een donkerblaauwen en onbewolkten hemel; op den middag en in de zon vaak brandende warmte, maar in de donkere straten, tusschen de hooge huizen en muren, ook bij het ondergaan der zon, als het ware een plotselingen omkeer, een vochtige, kille lucht, eene zeer bedenkelijke temperatuurwisseling[2]. Na den zonsondergang, in den avond of nacht, is de lucht weder milder. Onder den invloed van den Bergwind of Tramontana heeft de lucht iets zeer droogs en veerkrachtigs, iets opwekkends en prikkelends, daar hij zelfs bij groote zonnewarmte frischheid geeft. Voortdurende zeewinden of Sirocco maken daarentegen de lucht zwaar en voor zenuwachtige gestellen minder geschikt.

Wij gewaagden van de groote afstanden en dit brengt ons op de ligging en plaatselijke gesteldheid der wereldstad. Zij ligt in eene heuvelachtige vlakte, die zich van kaap Linaro, ten zuiden van Civita Vecchia, tot aan het Promontorio Circeo

1 ‘Ein Winter in Rom,’ von Adolf Stahr und Fanny Lewald. Berlin, 1869, p. 158.

2 Stahr, ‘Ein Winter in Rom’, p. 150. Hij spreekt in Januarij van een verschil tusschen ochtend en avondtemperatuur, van 10 en 11 tot 20 en 30° Reaumur.

in eene lengte van ongeveer 18 mijlen, en tusschen de Apennijnen en de zee in eene breedte van ruim 5 mijlen uitstrekt. Zij verheft zich op de beide oevers van den Tiber (Tevĕre), die haar van Castel St. Angelo tot voorbij de overblijfselen der oude Ponte Sublicio doorstroomt. De rivier is er thans niet breed, naauwelijks zoo breed als de IJssel bij Zutphen in zomerdroogte, en haar water hoogst onrein en troebel. Het flavus van Horatius is een vuil bruine kleur. Het moet wel 't gevolg zijn van het vuil der stad, waarvoor de rivierbedding tot riool dient, daar wij het water aan de Ponte Molle, en meer nog aan den zamenloop van Tiber en Anio (Teverone) boven Rome zeer helder, ja, blaauwkleurig vonden. Een overzigt van de geheele stad en hare meer- en minder verwijderde omgeving, schijnt men het best te genieten van den toren van het kapitool. Wij kozen meer gedeeltelijke overzigten, die men naar het oosten en zuiden heeft van het terras voor de kerk van St. Pietro in Montorio, en uit de galerijen van het Vatikaan in noordoostelijker rigting: en naar het Westen en over het meer hedendaagsche Rome van den Pincio en van het Belvedere in de Villa Medici. Een lang en kalm aanschouwen van deze en van andere punten maakt volkomen bekend met de topografie van stad en omtrek, en toovert voor het oog landschappen, die door de schoonheid hunner lijnen en omtrekken, door den gloed en de verscheidenheid hunner tinten en kleuren, zich onuitwischbaar in de ziel prenten. De oostelijke horizont wordt op 3 à 4 mijlen afstands door den keten der Apenijnnen bepaald. Geheel in het noorden, meer op zichzelf staande, als een eiland uit den Oceaan, verheft zich de getande bergrug van de door Horatius bezongen *Soracte*. Meer oostwaarts, in de blaauwe nevelen gehuld, heeft men de bergen van Leonessa, meer voorwaarts tredende het Sabijnergebergte, met de in de Campagna vooruitspringende spits der Monte Gennaro, de Lucretilis[1] van Horatius. In de hellingen ziet ge de wit schitterende huizen en villa's van Tivoli tusschen het donkere groen der olijven. Palaestrina, het oude Preneste, vormt de zuidelijke punt van dit gebergte, dat nu als in een dal terugwijkt, terwijl zich nog verder in het zuiden het gebergte van Albano in blaauwe en purperen golvingen verheft, tot waar gij, op den hoogsten top, de Monte Cavo, de witte kloostermuren

1 ‘Carminum’ Lib. I, XVII. ‘Velox amoenum saepe Lucretilem.’

ziet schemeren op die plek, waar eens die tempel van den Albaanschen Jupiter stond. Duidelijk onderscheidt gij op de hellingen, te midden van het groen, het stedeke Frascati in de nabijheid van het oude Tusculum. Naar de zijde van Castel Gandolfo, het gewone zomerverblijf van Rome's kerkvoogd, smelten de bergen langzamerhand als in de blaauwende vlakte weg, die zich tot aan de zee uitbreidt. Tusschen die gebergten en de muren der stad strekt zich eene golvende, onbebouwde, nagenoeg onbewoonde vlakte uit, de dusgenaamde Campagna, waarin we later terugkeeren.

De Monte Pincio, geheel buiten het oude Rome en zijne zeven heuvelen gelegen, verheft zich aan het noordoostelijke gedeelte van de hedendaagsche stad en verschaft van zijne hoogte een der schoonste uitzigten op die stad, op hare kerken en koepels, waarvan het kapitool en de St. Pietro in Moutorio de zuidelijke grenspunten, de St. Pieterskerk met de paleizen van het Vatikaan de westelijke vormen. Vooral in den achtermiddag, bij het dalen der zon, is dit gezigt allerprachtigst. Dan teekent zich de reusachtige koepel van St. Pieter tegen den van goud en purper gloeijenden hemel, of schijnt daarvan als doortrokken; blaauwer en koeler tinten hullen de meer oostelijke heuveltoppen en torenspitsen als in een avondsluijer; de wind ruischt door den top van den eenzamen palmboom, die zich hier tusschen altijd groene eiken, vijgen, olijven, reusachtige cactussen en andere geboomten verheft: uit de Corso stroomen over de onder ons liggende Piazza del Popolo honderde voetgangers en rijtuigen naar den Pincio, om dit tooneel te genieten.

De tegenwoordige stad, of wat daaronder wordt verstaan, is geheel door een muur omgeven van 2½ mijl lengte, meestal aan de buitenzijde 50 v. hoog en van baksteen opgetrokken. Hij werd in 271 door keizer Aurelianus begonnen en door Probus voltooid, terwijl verschillende keizers en veldheeren daaraan uitbreidingen of verbeteringen hebben toegevoegd. Deze muur omvat een veel grooter uitgestrektheid dan de vroegere muur van Servius Tullius (Agger Servii Tullii), waarvan nog aanzienlijke overblijfselen te vinden zijn. Hij strekt zich uit over een gedeelte van den Mons Janiculus op de regterzijde der rivier, en is hier later nog uitgebreid door de verdere insluiting van den Mons Vaticanus, de Borgo, die thans mede binnen de stadsmuren zijn opgenomen. In dien muur be-

vinden zich 20 poorten, waarvan er 7 zijn toegemaakt. De noordelijkste is de Porta del Popolo, in 1561 naar teekeningen van Michel Angelo gebouwd, niet ver van de oude Porta Flaminia, terwijl zich vandaar, langs de noordzijde van den Monte Pincio, de Muro torto uitstrekt, die reeds in den tijd van Belisarius in den scheven vervallen toestand schijnt te hebben verkeerd, waarin wij haar nog aanschouwen. Maar wat kan een muur niet verdragen, die onder de bijzondere bescherming van S. Pieter staat! De hierop volgende is de porta Pinciana, die, nu toegemetseld, door Belisarius zoude gebouwd zijn, en waaraan hij later als bedelaar een aalmoes zoude gevraagd hebben[1]. De Porta Salara staat iets verder dan de Porta Salaria in den muur van Servius, die dus genoemd werd, omdat de Sabijnen hierdoor hun zout invoerden. In de maand Augustus van het jaar 410 werd te middernacht deze poort door verraad geopend aan Alaric en zijne benden en weêrgalmde van hier de Gothische trompet als het sein tot de algemeene plundering van Rome. Thans is de poort van binnen, zoowel als van buiten, met palissaden bevestigd, en vindt ge er, als aan de andere poorten, eene soort van hoofdwacht, met tal van soldaten in zouaven- of fransch-infanteriekostuum. De Porta Pia werd door Pius IV gebouwd, een weinig ten noorden van de oude Porta Nomentana, die gesloten is. Het schijnt zeker dat tot hier ongeveer, de noordoostelijke helling van den Quirinaal, zich de militaire verkenning van Hannibal uitstrekte. Van hier komt men aan het beroemde kamp der Pretoriaansche benden, de Castra Praetoria, de groote keizerfabriek, dat door Aurelius mede binnen den ringmuur werd opgenomen. Het is een groot veld, aan welks zuidelijken kant zich eene kazerne verheft. Wij zien er talrijke troepen afdeelingen, ook kavallerie exerceren. Men hoort bevelen, trompetsignalen en onder de militairen allerlei talen. - Het uitzigt over dit woelige, in stofwolken gehulde exercitieveld naar de Campagna en op de verre Sabijner bergen is allerbekoorlijkst. Wij komen van hier aan de Porta S. Lorenzo, in 402 op raad van Stilicho gebouwd, en gevormd door eene der bogen van de drie

1 Dit is een sprookje uit de XIIe eeuw: ‘a fiction of later times, which has obtained credit, or rather favour, as a strange example of the vicissitudes of fortune.’ Gibbon, ‘The decline and fall of the Roman empire.’ Oxford 1827. Vol. V, p. 308.

vereenigde waterleidingen, de aquae Marcia, Julia en Tepula. Door deze poort voert de groote weg naar Tivoli. Hierop volgt de Porta Maggiore, gevormd door twee fraaije bogen van de Claudiaansche waterleiding (aqua Claudia). Drie opschriften doen zien, dat keizer Tiberius Claudius deze waterleiding in de stad heeft gevoerd, en dat de keizers Vespasianus en Titus haar hebben hersteld. Een weinig benoorden deze poort en aan of in den stadsmuur komen de beide spoorbanen van Bologna, Civita Vecchia en Napels te zamen. De hier nog verder zich uitstrekkende muren omvatten nu nog de eenzaam staande kerk S. Croce in Gerusalemme en het Amphiteatrum Castrense en brengen u aan de Porta Giovanni, in de 16^{e} eeuw gebouwd, maar waarnevens zich de best bewaarde der oude poorten, de Porta Asinaria, verheft. Ter wederzijde ziet men nog de twee ronde, van baksteen gemetselde torens. Belisarius deed door haar zijn eersten intocht in Rome, zoo ook Totila, nadat hij alweder door verraad in het bezit daarvan gesteld was. Bij de nu volgende Porta Metronia, die digtgemaakt is, had men de waterleiding Aqua Crabra, thans de Maranna genaamd, en even binnen den muur, aan den voet van den Celius, ligt het dal van Egeria, en eene kerk van S. Sisto staat bijna op de plek, waar zich het boschje van de Camaenae verhief, waarvan Livius spreekt en Juvenalis in de 3de Satyre zingt.

Hechten zich aan deze poort alzoo herinneringen aan de sagen der eerste Heidensche tijden, aan de volgende, de Porta Latina, zijn die der eerste Christen-legenden verbonden. Daarbinnen toch ziet ge de kerk van S. Giovanni Evangelista, en men beweert, dat deze Evangelist hier den marteldood heeft ondergaan, en wel door het werpen in een ketel met kokende olie, waarom de kapel ook wel S. Giovanni in Oleo genoemd wordt. De zuidelijkste is de Porta S. Sebastiano of Appia, omdat zij zich op den beroemden Appischen weg (Via Appia) bevindt, die, gelijk bekend is, aan de oude Porta Capena aanving, wier standplaats ongeveer 1500 schreden meer stadwaarts(?) in moet worden gezocht. Thans volgt westwaarts de Porta S. Paolo, door Belisarius gebouwd op de plek der vroegere Porta Ostiensis. Het is een fraai bouwwerk, vooral ook merkwaardig door de daarneven gelegen Piramide van Cestius, waarbij wij terug willen komen. De muur van Aurelius loopt verder tot aan de Tiber en langs dien stroom noordwaarts tot aan de

overblijfselen van het dusgenaamde Emporium. Wij gaan nu over op den regter Tiber-oever en volgen de bevestigingen of muren noordwaarts, om daarin achtereenvolgens nog de Porta Portese, S. Pancrazio, Cavalleggieri en Angelica te vinden. In het Kasteel S. Angelo eindigt de muur, en dit kan als de Citadel van Rome beschouwd worden. Zoo zijn wij Rome in den ganschen omvang zijner muren rondgewandeld, maar van de daarin gelegen oppervlakte kan wel niet meer dan een groot derde gedeelte als de hedendaagsche en aaneengeschakeld bewoonde stad beschouwd worden. Het oostelijk en zuidelijk gedeelte, de eigenlijke *zeven* heuvelen, vertoonen eene opeenhooping van bouwvallen, onderling door ruw geplaveide landwegen verbonden, die grootendeels tusschen de hooge muren zich slingeren, waarmede wijnbergen en olijventuinen omgeven zijn, die zich in achtelooze verwarring uitstrekken op en over de vroeger meest bevolkte en vaak beroemdste plekken. De aaneengebouwde stad strekt zich thans van het Kapitool noordwaarts tot aan de Porta del Popolo uit. Oostwaarts neemt zij nog een deel van den Mons Viminalis en Quirinalis in en eindigt in de hellingen van den Pincio, de oude Collis Hortorum. Westwaarts strekt zij zich uit tot aan den Tiber, heeft daar op den regteroever eenige wijken aan dien vloed en de eenigszins meer uitgebreide bebouwingen naar de zijde van de Pieterskerk en het Vatikaan. Trachten wij eenig denkbeeld te geven van dat eigenlijke hedendaagsche Rome. Het inkomen van het noorden is fraai en indrukwekkend. Van Ponte Molle bereikt men langs een breeden landweg, waaraan zich ter weerszijden enkele buitenverblijven, kleine woningen en Osterie verheffen, waarop vrij groote levendigheid heerscht, de Porta del Popolo, in 1561 door Vignola gebouwd. Ter linkerzijde buiten die poort voert een weg opwaarts naar de Villa Borghese, en verheft zich aan de poort de kerk van S. Maria del Popolo, die reeds in 1099 door Paschalis II zoude gegrond zijn op de plek, waar de graven der Domitianen hebben gestaan. In het aan deze kerk palende Augustijner klooster hield eens Luther zijn verblijf. Binnen de poort heeft men een uitgestrekt, ovaalrond plein, de Piazza del Popolo, waarvan zuidwaarts de drie hoofdstraten der stad uitgaan. In het midden de Via del Corso, die zich regt tot aan de Piazza Venezia over eene lengte van 22 minuten gaans uitstrekt, en dus in een half uur op het kapitool voert. Deze hoofdstraat is begrensd door hooge, maar somber uitziende ge-

bouwen van 4 en 5 verdiepingen. Men vindt hier de meeste winkels en vele cafés. Zij is ter weerszijde met een trottoir of voetpad voorzien, dat op sommige plaatsen echter zeer smal is. De beide andere hoofdstraten zijn de Via della Ripeta, die langs den Tiber naar de Via di Monte Brianzo en door deze naar de Ponte S. Angelo voert. Ter regterzijde voert de Via del Babuino naar de Piazza di Spagna. Buiten dezen bezit de stad nog enkele meer ruime en regte straten, maar vormt verder een doolhof van kromme, naauwe straatjes, stegen, sloppen en erven. Daarin dringt bijna nooit zon door; is het, naar de zijde van den Tiber, zeer vochtig en vuil, daar voor waterafloop en vuilnisafvoer hier weinig schijnt te worden gedaan, ook de bestrating laat meestal veel te wenschen over en de ongelijke, puntige, slecht gelegde straatsteenen, piramidenachtig gehouwen stukken lava van Capo di Bove en Acqua Acetosa, maken het gaan bezwaarlijk en vermoeijend[1]. De hoofdstraten en pleinen zijn redelijk verlicht, sedert voor eenige jaren eene Engelsche Maatschappij eene gasfabriek heeft opgerigt in den Circus Maximus. In de meer afgelegen buurten en straten is de verlichting echter zeer slecht en geheel onvoldoende. Ook is dit nieuwe licht alleen op straten en in enkele openbare gebouwen te vinden. In winkels en magazijnen schijnt daaraan minder behoefte, omdat deze des avonds reeds vroeg worden gesloten.

IV.

Met den omvang van de stad hangt de vraag naar het cijfer der bevolking ten naauwste zamen. Men weet dat keizer Heliogabalus dat wilde berekenen naar het aantal spinnewebben, eene wijze om statistieke gegevens te erlangen, die men zelfs in onzen tijd niet meer ter sprake brengt. Intusschen schijnt de benaderende berekening van Gibbon aannemelijk, die het cijfer van Rome's bevolking, omstreeks 400 n. Chr., op 1,200,000 zielen durft stellen[2]. Maar ook hier ‘quantum mutatus ab

1 Hawthorne, ‘Romance of Monte Beni,’ II, p. 106, spreekt van straten: ‘uncomfortably paved with little squares of lava, that to tread over them is a penitential pilgrimage.’
2 ‘Decline and fall of the Roman Empire,’ IV, p. 114.

illo!' In 1813 telde de stad geen 118,000 zielen. Na dien tijd is de bevolking langzaam toegenomen en beliep in 1865, volgens den Staatskalender, het officieel orgaan, dat men echter hier nog minder kan vertrouwen, dan ergens elders, ruim 207,000 zielen. Maar bij die vermeerdering valt het hoogst bedenkelijk verschijnsel op te merken, dat zij het gevolg is van *immigratie*. Over de laatste 10 jaren toch was het gemiddeld getal geboorten slechts 5664 en dat der sterfgevallen 6138. In de hoofdstad der Christenheid (?) heeft zich dus hetzelfde verschijnsel voorgedaan, dat zich in sommige slavenstaten, ook in onze kolonie Suriname, voordeed, dat de bevolking gestadig en geregeld afnam. Veel ongunstiger is dit echter natuurlijk bij eene inheemsche bevolking als hier, dan bij eene vreemde en van elders ingevoerde als in Suriname. Het is een alles afdoend bewijs van verarming, ellende en zedeloosheid, onverschillig door welke redenen die maatschappelijke kwalen dan zijn te weeg gebragt. Wij, die voor de eerste maal Rome bezochten, konden geene vergelijkingen met vroegere toestanden maken. Zij, die dit konden, zoo als Stahr, geven daaromtrent de treurigste getuigenissen. Hem kwam de bevolking, in 20 jaren tijds, ontzettend verarmd en verwaarloosd voor. Behalve de Ieren in de armste wijken van Londen en Edinburgh had hij: 'nie eine ähnliche Verkommenheit gesehen, und auch dort war ihm kaum eine so furchtbare und allgemeine Zerlumptheit wie hier vorgekommen'; hij vond het volk 'schrecklich heruntergekommen', merkbaar in de algemeene armzalige bedelaarskleeding, die de laatste overblijfselen van het vroegere volkskostuum heeft verdrongen; in het evenzeer verdwijnen van het vroeger schoone en krachtige volkstype; in de vele afzigtelijke oogkwalen, door pokken en andere ziekten te weeg gebragt; vooral in de door honger en gebrek aangetaste ligchamen en gelaatstrekken[1]. Wij achten die schilderingen niet overdreven en vinden er slechts bevestiging van eigen waarnemingen in. De bestanddeelen dezer bevolking en hare economische toestanden kunnen over deze treurige verschijnselen wel eenig licht verspreiden. Op die bevolking telde men in 1865 4661 geestelijken, 4847 nonnen en bijna 5000 militairen, buiten het toenmalige corps fransche bezettingstroepen, 'twelk daaraan nog 5 à 6000 soldaten toevoegde. Daarenboven is er eene

1 'Ein Winter in Rom,' p. 113, 170.

steeds wisselende bevolking van vreemdelingen, die in den zomer tot honderden kan dalen, maar in de kerkelijke feestweken in winter en voorjaar vaak tot over de 20,000 klimt. De fransche troepen hebben thans Rome verlaten, maar de pauselijke zijn sterk vermeerderd. Men ziet die van alle wapenen: fraai getooide en gehelmde dragonders; gewone troepen met roode pantalons, blaauw bovenkleed en képi, geheel gelijk aan de fransche liniesoldaten en die meestal even goed fransch spreken; eindelijk zouaven van allerlei natiën, in licht grijs en schilderachtig costuum. Al deze soldaten zien er uitmuntend gekleed en gevoed uit, en genieten - althans de zouaven - hooger soldij dan elders. Daarenboven komen er gestadig fransche officieren uit het vervelende Civita Vecchia in Rome, om eenige afwisseling te erlangen. In een en ander kan men redenen genoeg vinden voor den lagen trap van zedelijkheid, waarop de wereldstad staat. Stahl beweert, dat de langjarige fransche bezetting de losbandigheid zeer heeft doen toenemen, en de daaruit voortvloeijende toestanden zijn eigenlijk weinig veranderd. Hierbij is Rome een stad van weeldeverkeer. De vreemdelingen en ook de hooge geestelijkheid en adel verteren veel, en een goed deel der bevolking vindt daarin zijne bestaanmiddelen. Maar het behoeft geen betoog, dat hierin steeds veel wisselvalligs en afwisselends is. Eigenlijke werkzaamheid, handel of nijverheid bestaat hier niet. De klasse der maatschappij, die daardoor groot geworden is en haar doet bloeijen, de eigenlijke burgerof middenstand, ontbreekt hier al te zeer. De wereldstad heeft in dit opzigt eene geheel andere geschiedkundige ontwikkeling gehad dan de overige steden van het schiereiland. De laatsten zien wij in de middeleeuwen overal door de emancipatie der middenstanden groot worden; deze zijn het, die door handel en industrie de beschaving en den welstand vestigden; in Rome heeft dit weinig of niet plaats, daar de adel en geestelijkheid de hoofdrollen blijven vervullen en het krachtig opkomen en ontwikkelen van een derden stand tegenhouden. Men ziet dus hier eene overgroote bevolking van geestelijken, die weinig, eene nog grootere van militairen, die niets verrigten, waarbij nog een gestadig afwisselend getal vreemdelingen zich voegt, dat rusteloos naar allerlei genot zoekt; en eene regering, ‘die voor de ontwikkeling en opleiding van het volk zoo veel als niets doet, daar er niets geschiedt om het vooruit te helpen, daar handel en nijverheid geheel wegkwijnen en onmatige

lasten op hetzelve drukken'[1]. Is het te verwonderen, dat het arm en ellendig is, dieper en dieper zinkt, en uit zou sterven indien het niet gestadig door nieuwe aankomelingen werd aangevuld!

Keeren wij ons van deze treurige beschouwingen af en terug naar de Piazza del Popolo, die wij straks door de poort van dien naam zijn ingetreden. Zij worde ons uitgangspunt voor onze wandeling door het noordelijkste gedeelte der stad, het dusgenaamde Vreemden-kwartier, omdat zich hier de meeste hotels, en ook zeer vele woningen bevinden, waar kamers tot zelfs bij den dag verhuurd worden, en dus de meeste reizigers onderkomen zoeken. Op het midden dezer Piazza verheft zich tusschen 4 waterspuwende leeuwinnen eene obelisk, die door Augustus, ná zijne overwinning op Antonius, uit Heliopolis hierheen werd gebragt. Zij is van rood graniet en met geheimzinnig beeldschrift bedekt. Van den grond tot den top van het kruis heeft zij eene hoogte van 112 v., want bij deze en andere dergelijke overblijfselen der oudheid heeft de kerk gemeend een God en Christus welgevallig werk te verrigten, door boven op het gedenkstuk een vaak verguld kruis te plaatsen. Ons oog werd er steeds pijnlijk door aangedaan, want de harmonie van 't geheel wordt daardoor gestoord. De geheimzinnige, de als het ware godsdienstige indruk dien de aanblik der Egyptische obelisk op het gemoed maakt, wordt zeker niet het minst opgewekt door die hoogste eenvoudigheid van de bij zijn hemelwaarts streven steeds dunner wordende zuil, die echter ten slotte niet geheel puntig, maar als een geregeld afgeknotte spits eindigt. Volgens Lepsius zou deze obelisk reeds van 1500 v. Chr. dagteekenen! 23 jaren v. Chr. bragt Augustus haar in den Circus Maximus, waar zij omviel en letterlijk onder den voet raakte, om in 1587, onder Sixtus V, aan deze plaats te herrijzen. Wie zoude het haar aanzeggen, slank en rozenkleurig als ze daar staat, dat 34 eeuwen reeds over haar zijn heengerold: dat zij Oostersche dynastiën, het Romeinsche wereldrijk, de middeleeuwsche veeten, de alles overheerschende magt der Pausen heeft zien voorbijgaan, om... wie weet wat nog in de toekomst te aanschouwen! - Wij zagen reeds, dat deze Piazza, bij het inkomen der poort, ter

1 'Ein Winter in Rom,' p. 113.

linkerzijde eene kerk van S. Maria toont; ter regterzijde heeft men een ander groot gebouw, de kazerne der Gendarmi Pontifici. Westwaarts tegen den Tiber aan wordt het plein bepaald door een muurwerk met bogen en een waterbekken met Neptunus en Tritons; aan de linker, hiertegenover, heeft men een bekken met Athene en vloedgoden. Ter weêrszijden voert een wandel- en rijweg, door boomen en planten gesierd, langs twee met scheepstevens voorziene kolommen (columnae rostratae), opwaarts naar de Pincio: een heuvel, terrasvormig van aanleg, die aan de zijde der stad eenige lanen en wandelwegen biedt. Het is vooral tegen den avond hier de verzamelplaats der groote en ook wel kleine wereld: de eerste komt in hare dikwerf fraaije ekwipaadjes, rijdt hier rond, of staat op het terras stil, terwijl de andere zich met rondwandelen vergenoegt. Soms laat zich hier de muziek van een der pauselijke regimenten hooren, maar naauwelijks daalt de zon onder de kimmen, of alles spoedt zich huiswaarts. Eens waren hier de beroemde tuinen van Lucullus; later de plekken, waar Messalina aan hare uitspattingen botvierde. Aan de Pincio grenst de Villa Medici, reeds in 1540 gesticht, in 1600 in het bezit van den kardinaal Alessandro de' Medici gekomen, daarna in dat der groothertogen van Toscane overgegaan, tot zij in 1801 de zetel der fransche schilderacademie werd. Zij geeft thans den indruk van verwaarlozing in hare regte lanen. Eenige antieke reliefs aan den buitenmuur verdienen meer de aandacht, dan de groote verzameling van gipsafgietsels, welke hier voorhanden is. Zulke zaken kunnen niet meer boeijen, wanneer men met de oorspronkelijke kunstwerken is bekend geworden, en hebben alleen uit het oogpunt van kunstgeschiedenis waarde. Het meest bekoorde ons het achter en ter zijde van de villa gelegen boschje van altijd groene eiken en het uitzigt van het daarin geplaatste Belvedere, dat men langs een trap van 60 treden bereikt. Wij zijn hier in de nabijheid der kerk van SS. Trinita di Monti, door Karel VIII in 1495 gebouwd en op kosten van Lodewijk XVIII geheel hersteld. De kerk heeft enkele goede schilderijen, maar anders weinig merkwaardigs; daarbij werd zij thans inwendig schoon gemaakt en hersteld. Voor de kerk verheft zich eene obelisk van rood graniet, die vroeger in den Circus van Sallustius stond, en in 1789 hier werd geplaatst. Zij staat als aan het boveneinde der Spaansche trap, die ons van hier naar de Piazza di Spagna doet dalen. Wie denkt bij die

trap niet aan Andersen's Improvisator, aan ‘Onkel Peppo’, de ‘Konge paa de Spanske trappe’? Vroeger toch was hier de groote verzamelplaats der Romeinsche bedelaars, die op de breede trappen, door de zon gekoesterd of gestoofd, allerlei, dikwerf afzigtelijke kwalen en gebreken voor den voorbijganger uitstalden, om het mededoogen op te wekken en eenige *bajocchi* op te doen. Thans ziet men dit niet meer, maar schijnen de bedelaars over de geheele stad verspreid en oefenen zij overal, tot zelfs in de kerken, hun bedrijf uit. Het was vroeger ook de groote verzamelplaats voor de schildermodellen, mannen, vrouwen en kinderen, in dikwerf bonte en niet onbevallige kleederdragten. Maar ook dit behoort tot het verledene. Avonden achtereen vonden wij er slechts enkele en steeds dezelfde individuën, in kostumen, zoo geheel verschillende van de gewone dragten der lagere volksklassen niet slechts in de stad, maar ook van die van het landvolk, die men des morgens bijv. op de Piazza Navona (de groente- en fruitmarkt) aantreft, dat het onwillekeurig meer aan eene theatervertooning deed denken, dan aan een tafereel uit het volksleven.

De Piazza di Spagna is een langwerpig plein, door groote hotels en gebouwen omringd. In het midden treft ons een der vele smakelooze werken van Bernini, een fontein in den vorm van een schuit of Bark, *la Barcaccia* genaamd. Links verheft zich een zuil, gekroond door een bronzen standbeeld der H. Jonkvrouw, en beneden voorzien met de beelden van Mozes, David, Jezaja en Ezechiël. Zij is in 1854 door Pius IX opgerigt ter gedachtenis van het door hem vastgestelde dogma der onbevlekte ontvangenis (Immacolata conceizone). Aan de zuidzijde van het plein verheft zich het groote gebouw *Collegio di propaganda fide*, in 1622 gesticht, waarin jongelieden van allerlei natiën tot zendelingen worden opgeleid. Wij wandelen van hier door de *Via Condotti* naar de reeds genoemde *Corso*. Het is de grootste, fraaiste en ook drukste straat, ofschoon de levendigheid zich toch meest tot de vroegere ochtend- en de avonduren bepaalt. Wij zien daar de S. Carlo al Corso, de nationale kerk der Lombarden, wier uiterlijk weinig schoons oplevert, terwijl binnen slechts een stuk van Carlo Maratta de aandacht verdient. De straat verder naar het kapitool volgende, voert ter regterzijde op een fraai plein, de Piazza Colonna, aan de noordzijde bepaald door het Palazzo Chigi; westwaarts door het Casino Militare, een fraai gebouw met eene rij Jonische

zuilen, die uit Veji afkomstig zouden wezen, en zuidwaarts door het Palazzo Terrajuoli, waar ge beneden in het Café Colonna zeer goed kunt rusten en uw blik zich laten vermeiden aan de zuil van Marcus Aurelius, geheel bedekt met tafreelen uit de oorlogen van dezen vorst tegen de Markomannen en andere Germaansche barbaren. Hoe nu hierboven op het standbeeld van den apostel Paulus komt, laat zich moeijelijk bepalen. Van dit plein komt men langs het genoemd Militair Casino op een ander plein, de Piazza di Monte Citorio, waar in het groote gebouw regts de pauselijke politie zetelt. Blijkbaar staat dit gebouw en ligt het noordelijk gedeelte dezer Piazza hooger, hetgeen waarschijnlijk het gevolg is van uitgestrekte bouwvallen, mogelijk die van het Amfitheater van Statilius Taurus, die hier als het ware een heuvel hebben gevormd. Ook hier verheft zich ter hoogte van 134 v. een obelisk van rood graniet, met schoone hieroglyphen bedekt. Volgens Lepsius dagteekent zij van de 26^{e} dynastie, en verplaatst ons dus 1500 jaren vóór Christus in Egypte. Het was wederom Augustus, die haar uit Heliopolis naar Rome voerde. Men staat over dat herhaaldelijk vervoeren van dergelijke gewrochten der bouwkunst in die dagen inderdaad dubbel verbaasd, wanneer men let op de groote moeijelijkheden, voorzorgen en kosten, die er aangewend zijn om de obelisk van Luxor, het geschenk van Ali pacha aan Louis Philippe, van Luxor naar de Place de la Concorde te Parijs te brengen, en waarvan de kosten 2 millioen frs. beliepen. In de Corso teruggekeerd, heeft men links de kerk S. Marcello, die reeds in 499 moet bcstaan hebben. De façade is niet fraai, maar het inwendige, arbeid van Sansovino, meer bevredigend. Men vindt hier, buiten eenige goede schilderstukken, de graftombe van den kardinaal Consalvi, eersten staatsdienaar van Pius VII. Men bewondert nu verder de prachtige en grootsche paleizen Doria en Salviati. Vooral het eerste is een der vorstelijkste van Rome, zigtbaar in de grootsche door zuilengangen omgeven binnenplaats, die men uit de Corso intreedt en waar links eenc vorstelijke trappenvlugt naar boven voert. Wij staan nu spoedig op de langwerpige Piazza Venezia, waar de eigenlijke Corso eindigt. Aan haar verheft zich een der meest grootsche gebouwen van Rome, het paleis Venezia, in 1455 door Bernardo di Lorenzo voor de familie Borgia gebouwd, maar door Pius IV in 1560 aan de republiek Venetië geschonken. Het schijnt met die republiek aan Oostenrijk te

zijn gekomen, dat er het verblijf van zijn gezant bij het hof van Rome in heeft gevestigd. Deze houdt er nog zijn verblijf, zoodat het paleis de jongste verandering van meesters over de koningin der Adriatische Zee niet gevolgd heeft. In de nabijheid ziet men hier nog het Palazzo Bonaparte, waar 2 Februari 1806 de moeder van Napoleon I, Madame Letizia, stierf, en het Palazzo Torlonia, dat ons aan den vorst-bankier, hertog van Bracciano, herinnert; herinneringen, die trouwens de meeste waarde aan deze gebouwen schenken.

Wij gaan van de Piazza Venezia naar de nabijgelegene Piazza del Gesù, van waar de Via Araceli ons regt op de Piazza del Campidoglio voert. Eerst treden wij de hoofdkerk der Jezuïten, aan de plaats del Gesù gelegen, binnen. Het is eene del prachtigste en zeker der rijkste kerken van Rome, die op last van den kardinaal Alessandro Farnese in 1568 door Vignola en Giacomo della Porta gebouwd is. Inwendig is de bouw eenigermate bont, daar de muren bijna overal met kostbaar en veelkleurig marmer bedekt zijn. Het hoogaltaar prijkt met 4 zuilen van Giallo antico. Ter linkerzijde heeft men het grafgesteente van den bekenden kardinaal Bellarmino, den geschiedschrijver der pausen. De koepel der kerk is in baroccostijl geschilderd en versierd door Baciccio. De grootste merkwaardigheid is, in het linker zijschip, het altaar van den H. Ignatius, stichter der Jezuïtenorde, wiens overblijfselen in een goud-bronzen sarkophaag onder het altaar rusten. De zuilen daaraan zijn van lapis lazuli en verguld brons, terwijl zich boven op de architraaf twee beelden verheffen van Ludovisi en Ottoni, voorstellingen van God en van Christus, waarachter zich in een stralenkrans of glorie de duif, als zinnebeeld des H. Geestes, vertoont. Tusschen de beide figuren heeft men de wereldbol, uit een enkel stuk lapis lazuli. Ter regter- en linkerzijde van het altaar heeft men in marmer voorstellingen van de Christelijke godsdienst, voor wier aanblik de ketters van schrik wegvlieden. In het linkerschip, en dus tegenover het praalgesticht van den grondlegger der Orde, verheft zich dat van een zijner eerste en trouwste volgers, de H. Frans Xaverius. Wat al sombere, wat al verschrikkelijke beelden rijzen in dezen prachtigen tempel niet voor onzen geest op! Die geheimzinnige, duistere orde, die met dolk en foltertuig gewapend door de wereld als heeft geslopen, steeds sporen van bloed en van jammer achterlatende; die orde, wier hoogste streven is, het beste in den

mensch, eigen geweten en wil, te vernietigen, om hem tot een geestelijk niets (*sic ut cadaver*) en tot een bloot werktuig in de handen harer hoofden te maken. Onwillekeurig, overvalt ons eene kille huivering te midden van al dezen luister en verlaat men dezen tempel met verontwaardiging, omdat daaraan en aan al die sombere beelden den naam van den nederige en liefdevolle bij uitnemendheid verbonden is.

V.

Wij gaan andere indrukken ontvangen, maar geene stuitende of die ons gevoel kwetsen, slechts hoogst ernstige en aandoenlijke, zoo als daar wel moeten opkomen in 't gemoed, wanneer men een blik mag werpen ‘op het graf der wereld’, dat zich vooral op en bij het kapitool voor ons opent. Hier toch staat gij, hoe de tijd ook zelfs de plaatselijke gesteldheid moge veranderd hebben, op een dier oude zeven heuvelen. Regt voor u hebt gij een landweg, slechts karig door een paar rijen jonge boomen beschaduwd, aan wiens regterzijde zich de hoogte en muurwerken verheffen van den Palatijnschen heuvel. Vlak achter, als aan den voet des heuvels, waarop het kapitool zich verheft, en wat verder tusschen dien landweg en den voet van den Palatijn, is de grond ter diepte van ongeveer 20 v. uitgegraven, en rijzen uit de dus blootgelegde ruimte prachtige kolommen en bouwvallen omhoog: het is 't oude Forum, nu het Campo Vaccino. Over het geboomte, voorbij het einde van den Palatijn, verheffen zich reusachtige boogen en muurwerken, het is 't wereldberoemde Colosseum. Noordwaarts achter het Colosseum verheft zich de Esquilijnsche heuvel met de Titus thermen en de overblijfselen van Nero's paleis. Aan uwe linkerhand en langs den genoemden landweg ziet ge kerken, bouwvallen en zeer nederige woningen, die zich echter langzamerhand tegen heuvelhellingen verheffen; de noordelijkste is de Quirinaal, die door de lagere Viminaal met den Esquilijn vereenigd is. Ten zuiden van het Colosseum en achter de Palatijn verheft zich de Caelius, en geheel in het zuiden en aan den Tiber, de Aventijn, terwijl in de vallei tusschen Palatijn en Aventijn de overblijfselen van den Circus Maximus liggen. Zoo heeft men van hier als het

ware een overzigt van de *zeven* heuvelen; de Capitolinuse Palatinus, en de zich daar buiten als rondom scharende Quirinalis, Viminalis, Esquilinus, Caelius en Aventinus: de beide eerste, vertegenwoordigers van het eerste en oudste, de overige van het reeds uitgebreide, van het latere keizerlijke Rome. Wij hebben die heuvelen, hunne tuinen en Vigne's, de landwegen of straten (?) die er doorslingeren, in allerlei rigtingen, met rijtuig en te voet, doorkruist; de voornaamste bouwvallen en gedenkteekenen bezocht, en willen nu eenige oogenblikken in dat oude Rome vertoeven. Wij wezen reeds op de merkwaarwaardige veranderingen van den bodem. Het schijnt wel, dat vooral de diepten tusschen de verschillende heuvelen langzamerhand zijn aangevuld en opgehoogd; deels wellicht door het verweerde puin der bouwvallen; deels hier en daar door overstroomingen van den Tiber. De zeven heuvelen mogen zich daardoor nu wel minder hoog en minder steil voordoen dan in de dagen van Romulus en in de eerste dagen der republiek. Wij merkten reeds op, dat het eigenlijke Forum, een deel van de Via Sacra even als van de Via Appia, 20 en meer voeten beneden den tegenwoordigen bodem worden gevonden. Evenzoo liggen het Colosseum en enkele andere reusachtige gebouwen, blijkbaar als in diepten, of is de omliggende bodem als het ware rondom die overblijfselen hooger geworden.

Langs een prachtige, breede trap klimt men naar het kapitoolsplein op. Onderaan heeft men twee waterspuwende Egyptische leeuwen; boven de beide godenzonen Kastor en Pollux, die elk een wild ros in bedwang houden. Op de balustrade verheffen zich ter weêrszijden de zegeteekenen van Marius; de standbeelden der keizers Constantijn en Constans, en de eerste mijlpaal of steen der Via Appia. Op de plaats heeft men regts het Paleis der Conservatoren, vlak voor zich dat der Senatoren, links het Kapitolijnsche Museum. Midden op het plein verheft zich het metalen ruiterstandbeeld van Markus Aurelius, 't welk vroeger in het Forum, later bij het Lateraan, en eerst sedert 1538 hier geplaatst werd. Het staat op een marmeren voetstuk, het blok van een architraaf, die in het forum van Trajanus werd gevonden. Het is 't eenige bronzen standbeeld, dat geheel onbeschadigd uit de oudheid tot ons is gekomen. 't Is een prachtig werkstuk, vooral het paard, vol natuur en leven, en werd door Michel Angelo ten hoogste gewaardeerd toen hij het hier als 't schoonste sieraad der Piazza deed op-

rigten. Die algemeene vereering gaf ook aanleiding tot het benoemen van een bijzonder ambtenaar, die, onder den naam van Castode del cavallo, met de zorg over dit gedenkstuk belast was. Waarschijnlijk was die betrekking een der sinekuren van de vroegere stedelijke administratie van Rome, die thans echter opgeheven schijnt. Het Paleis van den Senator verrees in de 14de eeuw op de puinen van het Tabularium, het Archief, waar de tabulae of bronzen platen werden bewaard, waarop de senaatsbesluiten en andere openbare handelingen werden gegraveerd. Het front, naar de zijde der Piazza, is met een dubbele trappenvlugt versierd. Beneden is eene fontein met drie beelden, waarvan het middelste eene Roma in zittende gestalte, dat ter regter den Tiber en ter linker den Nijl zoude voorstellen. Het zijn grootsche gewrochten, hier in volkomen overeenstemming met al het omgevende. Inwendig heeft dit paleis weinig merkwaardigs, daar er de bureaux der stedelijke administratie in geplaatst zijn, en nog eene groote zaal getoond wordt, waarin bij plegtige gelegenheden de tegenwoordige Romeinsche senaat vergadert. Van den toren heeft men het beste uitzigt op het oude Rome en zijne bouwvallen. Daarin hangt de groote klok, de Patarina, in een der middeleeuwsche veeten op Viterbo buit gemaakt, wier galmen bij twee groote gebeurtenissen slechts over de stad weêrklinken: de dood des Pausen en de opening van het Carneval!

De beide Paleizen der Conservatoren en van het Kapitolijnsche Museum zijn grootsche gebouwen, door Michel Angelo ontworpen, maar zij verdienen vooral de aandacht, om de schatten der oude kunst, die in hunne zalen bewaard worden. Treden wij het eerst binnen, waar men ter linkerzijde eene vooral door zouaven sterk bezette hoofdwacht passeert. Regts heeft men de vertrekken der door Pius VII gestichte Prothomoteca, eene verzameling van borstbeelden van beroemde Italianen, waaronder ook enkele vreemdelingen een plaats hebben gevonden. Onder den bogengang, die de binnenplaats omgeeft, ziet men beroemde stukken der oude wereld, als: kolossale standbeelden van Julius Caesar en Augustus; de aschurn van Agrippina, echtgenoote van Germanicus, die, niettegenstaande het zeer duidelijke opschrift - ‘Ossa - Agrippinae. M. Agrippae f. Divi. Aug. Nepotis. Uxoris. - Germanici Caesaris. - Matris G. Caesaris Aug. - Germanici principis.’ - in de middeleeuwen toch als een maat voor granen. *rubiatella di grano*,

gebruikt werd! Zie ginds dat paard, door een leeuw besprongen en verscheurd: welk een leven en uitdrukking in elke spier van het zamenkrimpende ligchaam! Hoe fraai en goed bewaard zijn de reliefs van een Zegeboog van Marcus Aurelius, tafereelen voorstellende uit zijn leven, als zijn offerhande in den Tempel van Jupiter Capitolinus; zijn zegevierenden intocht in Rome, enz. Wij stijgen langs een breede trap naar boven en bevinden ons in de eerste zaal, door den Cavaliere d'Arpino in fresco versierd met voorstellingen uit de geschiedenis der Romeinsche koningen; het vinden van Romulus en Remus; het schaken der Sabijnsche maagden; de strijd tusschen de Horatiussen en Curiatiussen. Moge in de meeste dier stukken ook geen buitengewoon kunsttalent zigtbaar zijn, toch voldoen zij zeer goed. De tweede zaal bevat tafereelen uit de geschiedenis der Republiek van Laureti en standbeelden van Romeinsche krijgsoversten. Maar wij spoeden ons naar de derde zaal, naar de beroemde bronzen wolf van het kapitool. Waar dit stuk eigenlijk gevonden is; of het de wolf is, waarvan Dionisius en Livius, dan wel Cicero spreken, schijnt geheel onzeker, maar dat men hier met een zeer merkwaardig overblijfsel van hooge oudheid te doen heeft, is buiten alle bedenking. Volgens John Hobhouse, in zijne aanteekeningen op Childe Harold, is de wolf meest waarschijnlijk die, waarvan Cicero in zijne derde Catilinarische rede gewaagt, en zoude zij dan van 300 jaren vóór Christus dagteekenen. De kindergestalten zijn echter van later tijd. In de vierde zaal heeft men de Fasti Consulares, de lijsten met de namen van al de consuls en ambtenaren tot op Augustus, waarin echter hier en daar belangrijke leemten bestaan en die soms vrij onleesbaar schijnen. Zij werden ontdekt onder Paul III in het *forum*, in de nabijheid der drie kolommen van den tempel van Minerva Chalcidica. De zaal, waar de Senaat gewoonlijk vergadert, is versierd met voorstellingen uit het leven van Scipio Africanus, waarschijnlijk van Ann. Caracci, terwijl Sodoma tafereelen uit den eersten en tweeden Punischen oorlog te aanschouwen gaf. Ofschoon wij niets willen te kort doen aan de verdienste dezer stukken, zoo wacht den bezoeker een veel hooger genot bij het betreden der Galleria dei Quadri, eene verzameling van schilderijen door Benedictus XIV tezamen gebragt. Hier toch heeft men veel van uitstekende schoonheid. Guido Reni, Caracci, N. Poussin, Dominichino, Guercino, Paolo Veronesse en Pietro da Cortona hebben ook

hier hunne namen vereeuwigd. Een niet geheel voltooid werk van Guido Reni, een gezaligden geest voorstellende, boeide ons zeer. Van zijn penseel heeft men ook een eigen portret, eene Magdalena en een H. Sebastiaan. Guercino, even als Guido uit de Bolognesche School, gaf hier eene prachtige Sibylle, de Perzische genaamd, maar vooral zijne H. Petronella, welligt het schoonste van al zijne werken, en naar veler gevoelen het uitstekendste van deze geheele galerij. Volgens de overlevering was Petronella eene dochter van den Apostel Petrus en begraven op een kerkhof aan den weg naar Ardea. Paus Paulus III liet het ligchaam, in de 8^{e} eeuw, uit de groeve nemen en in de oude kerk van S. Pieter bijzetten. Men vond het lijk echter geheel onveranderd en in den volkomensten staat van ongeschonden schoonheid. Het benedenste gedeelte van dit groote tafereel toont ons het graf, waarbij twee mannen het ligchaam eener vrouw, nog half daarin verborgen, ondersteunen; regts staat een rijk gekleed jongeling en twee andere toeschouwers in bewondering en verbazing bij het zien der Heilige. Nog treffender zijn deze aandoeningen te lezen op het gelaat van een kerkdienaar, die met een waskaars in de hand een blik in de groeve tracht te werpen. Op den achtergrond ziet men weenende vrouwen. Het bovenste gedeelte van het stuk stelt de opneming der Heilige in den Hemel door Christus voor. Wij willen gaarne aan Coindet[1] toegeven, dat er in dit stuk de zonderlingste verwarring van voorstellingen heerscbt; dat men even goed meenen kan hier met de *be*graving als met de *op*graving der Heilige te doen te hebben; dat het onderwerp, wanneer men het wonder wegdenkt, slechts geringe belangstelling wekt; maar ditzelfde zoude van zeer vele stukken kunnen gezegd worden, die ontegenzeggelijk door het heerlijke der uitvoering, door hetgeen in de voorstelling zuiver menschelijk is gedacht en uitgedrukt, steeds de bewondering zullen blijven wekken. Van Paolo Veronese, dien meest eigenaardigen schilder der Venetiaansche school, heeft men een groot stuk, dat tevens onder zijne schoonste mag gerekend worden. Het is de schaking van Europa. De maagd zit op den stier, maar schrikt, daar hij met zijn last zich in het water stort; terwijl hare gezellinnen als in radeloosheid van den oever het vreemde schouwspel aanstaren. Er heerscht veel natuur en schoonheid in

1 Histoire de la peinture, etc., p. 424.

dit tafereel, dat verder door pracht van kleur en tint uitmunt.

Aan de linkerzijde van de Kapitoolsplaats verheft zich een ander gebouw, waarin het Museum van het Kapitool gevestigd is, eene prachtige verzameling van kunstwerken, die door Innocentius X, Clemens XII, Benedictus XIV, Clemens XIII en Pius VI en VII is te zamen gebracht. Achter het gebouw vindt men weder een binnenplaats, waarop het reusachtige beeld eens stroomgods, waarschijnlijk Rijn of Donau voorstellende, de aandacht trekt. Het heeft over den Carcer Mamertinus in de Via di Marforio gestaan en daaraan wellicht zijn naam van *Marforio* ontleend. Hoe dit zij, 't is het beroemde beeld, waarop in den vroegeren tijd de bijtende antwoorden op Pasquino's vragen gehecht werden. Vlak bij de Piazza Navona is namelijk een klein pleintje, Piazza di Pasquino, dus genaamd naar een daar gevonden *Torso* of romp, die men meent dat van een Menelaus zoude zijn, welke het ligchaam van Patroclus draagt. Dat eerwaardige overblijfsel nu heeft den naam gekregen van een kleermaker, die zijn winkel daartegenover had. Hier was een rendez-vous voor allerlei straatpraatjes en politieke tinnengieterij, welks vruchten in allerlei bijtende schertsen en aanmerkingen op het beeld kenbaar werden. Het beeld van Marforio werd het voertuig van antwoorden daarop, van bijtende zetten daartegen. Die beide beelden waren geruimen tijd de dragers der volksgeestigheid; de organen eener openbare meening, die geene andere wijze van uiting had, en die hare kritiken over bijzondere, maar veelal ook openbare zaken en personen, soms grof en onkiesch, soms met werkelijken geest en humor wist uit te spreken[1]. In den jongsten tijd

1 Zie Roba di Roma, bij W.W. Story, London, 1866. Vol. I, p. 279. Zoo, toen Canova de gedrapeerde figuur van Italië, voor het monument van Alfieri, ten toon stelde, op het oogenblik van den inval der franschen:

‘Canova questa volta l'ha sbagliata,
Ha l'Italia vestita, ed è spogliata.’

Zoo, toen eenige zeer bezwarende decreten van Napoleon waren afgekondigd nadat een hevige storm gewoed had:

‘l'Altissimo in sù, ci mauda la tempesta,
l'Altissimo qua giù, ci toglia quel che resta,
E fra le due altissimi,
Stiamo noi malissimi!’

schijnen ook deze uitingen van het volksleven in den algemeenen doodslaap, die op Rome rust, te zijn ondergegaan. Er zijn op deze binnenplaats echter nog meer voorwerpen te bewonderen; zoo de beide *Saters*, die op het forum van Trajaan gevonden werden, en het groote beeld van Minerva.

In de zaal der *Bronzen* verdient vooral de aandacht het paard en de overblijfselen eens stiers, die in 1849 in het Trastevere zijn opgegraven. Die verminkte overblijfselen zijn vel geschikt om hoogen dunk te geven van de uitstekendheid der oude kunst op dit gebied. Bekoorlijk is ook het beeld eens knaaps, die tot de jonge priesters, de door Romulus ingestelde Camilli, behoort. Wat al herinneringen wekt niet die fraaije bronzen vaas, in Porto d'Anzio gevonden, uit wier Grieksch opschrift blijkt, dat het een geschenk is geweest van Mithridates, Rome's onverzoenlijken vijand! Regts van den ingang heeft men drie in elkaâr loopende zalen, die der Urnen genaamd. Heerlijke overblijfselen van oude kunst worden hier gevonden in grafsteenen en sarkophagen, eigenlijk groote steenen lijkkisten. Het is verwonderlijk met hoeveel zorg en kunsttalent tafreelen uit het leven van goden en helden, of uit de geschiedenis, op de zijden en dekstukken dezer kisten zijn afgebeeld. Daar ziet gij er één met de voornaamste gebeurtenissen uit het leven van Achilles; een ander met de voorstelling van een gevecht tusschen de Romeinen en Gallen. Bij het opgaan der trap naar de bovenzalen, heeft men aan den muur de overblijfsels van de beroemde Pianta Capitolina, een in marmer gebeiteld plan van het oude Rome. Het werd onder de kerk van S. Cosmo en Damiano gevonden, op de plek, waar de Tempel van Romulus en Remus in het forum stond. Het plan dagteekent uit den tijd van Sept. Severus, daar verscheidene openbare gebouwen, in zijne dagen tot stand gekomen, daarop zijn aangewezen. Het is voor den oudheidkenner en geschiedvorscher een stuk van onberekenbare waarde. Boven aan de trap bevindt men zich in een lange corridor, waarop aan de voorzijde zijde, aan de achterzijde nog twee zalen uitkomen. Daaronder is die van den stervenden gladiator, omdat dit beeld de hoofdschoonheid van alle zich hier bevindende schoone zaken vormt. Het kan, volgens de beschrijving van Plinius, eene kopie zijn van een dergelijk werk in brons van Ctesilaus, een tijdgenoot van Phidias. Het is meer dan levensgroot, wat echter, door de volkomen harmonie van het geheel, niet in het oog valt.

De vormen zijn gevuld en rond, maar mannelijk; het gelaat heeft de uitdrukking van diepen weemoed; het trekken der lippen toont smart; het ingezonken oog wanhoop: het voorhoofd is een weinig gerimpeld; de lokken zijn als zamengekleefd door het zweet van den strijd en des doods; de schouders zijn vierkant; het evenwigt volkomen goed uitgedrukt, door de hand, waarop hij leunt, Hier en daar is de werking van spier en been zigtbaar, maar er is weinig anatomisch vertoon, en het kunststuk onderscheidt zich hierin gunstig van sommige werken van M. Angelo. De vormen van dien stervenden kampvechter zijn niet, als die van den Apollo, ideaal schoon, maar het is de hoogste uitdrukking van natuur en gevoel. Ja, als gij lang op dien neêrgezonken, stervenden kamper blikt, op dat in droppelen bloeds als wegebbende leven; op dien trek vol smart en wanhoop, die gelaat en oog omwolkt, kan het niet anders of een gevoel van diepen, nameloozen weemoed grijpt uwe ziel aan. Gij verstaat de schoonheid van Byron's schildering:

> ‘I see before me the gladiator lie:
> He leans upon his hand - his manly brow
> Consents to death, but conquers agony,
> And his droop'd head sinks gradually low -
> And through his side the last drops, ebbing slow
> From the red gash, fall heavy, one by one,
> Like the first of a thunder shower; and now
> The Arena swims around him - he is gone,
> Ere ceased the inhuman shout which hail'd the wretch who won!’-

Maar, daar wordt onze blik aangetrokken door den Antinous, in de villa van Hadrian gevonden, een beeld van onvergelijkbare schoonheid. Het paart, naar 't gevoelen van John Bell, de grootste eenvoudigheid van compositie aan de meest vlekkelooze volkomenheid van uitvoering in alle deelen. Niet minder bewonderenswaardig is de dusgenaamde Faun van Praxiteles, een der schoonste navolgingen van het werk diens meesters. De schoonste van dit soort van natuurkinderen, waarvan Hawthorne ons in zijn Donatello een type poogde te schetsen, is de hier mede aanwezige in Rosso antico, uit de Villa van Hadrian afkomstig. Hij brengt een tros druiven aan den mond, met de grootste aanvalligheid.

Vriendelijke tafreelen zijn groepen als die van den knaap, die

met een gans worstelt; van het meisje, dat met een duif speelt, maar schrikt bij het naderen van een slang; van den jongen, met het masker van een sater. Er heerscht daarin eene waarlijk kinderlijke eenvoudigheid en schalksheid. - Deze indrukken worden echter weêr verdrongen door de ernstige borstbeelden van keizers en wijsgeeren; door de beelden van goden en halfgoden; door de voorstellingen op de laatste rustplaatsen van afgestorvenen. Prachtig is de sarkophaag met beelden uit den strijd van Theseus tegen de Amazonen; vooral de voorstelling van den krijgsknecht, die eene dier heldinnen van het paard rukt, terwijl eene harer gezellinnen hem bij de hand grijpt en de ongelukkige poogt te redden. Men doorwandelt hier eene geheele zaal met stand- en borstbeelden van beroemde mannen, waaronder 93 van wijsgeeren, dichters en geschiedschrijvers: Socrates, Alcibiades, Seneca, Diogenes, Plato, Pythagoras, Demosthenes, Pindarus, Homerus, Euripides, nevens Scipio Africanus, Pompejus, Cato, Cicero, Terentius, Marcus Aurelius, terwijl er ook het schoone geslacht niet onvertegenwoordigd is, daar wij er Aspasia, Sappho en Cleopatra aanschouwen. Een tweede zaal heet die der Keizers, omdat men er onder anderen 83 borstbeelden van Romeinsche keizers en keizerinnen, in tijdrekenkundige orde geplaatst, aantreft. Daar ziet ge de gelaatstrekken van al die uit de geschiedenis zoo bekende heerschers der romeinsche wereld - De schandvlekken van een troon, ja, van ons geslacht, de vaak domme, vaak dierlijke en afzigtelijke trekken van een Tiberius, Caligula (deze nog wel in groen basalt), van eene Messalina, Nero, Domitianus, en zoo vele anderen, vervullen u met afgrijzen, dat slechts van tijd tot tijd wordt getemperd door wezens, die hooger en edeler gevoelens uitdrukken, zooals bij een Titus, Antoninus Pius of Marcus Aurelius. Ook in kunstwaarde zijn deze werken van zeer uiteenloopend gehalte en toont het beeld van den laatsten keizer, Magnus Decentius, hoe bij het einde des rijks, de kunst bijna tot haar nulpunt gedaald was. Nu rijst ook de groote vraag naar de meerdere of mindere getrouwheid dier gelijkenissen. Uitvoerige en vergelijkende studie van andere dergelijke overblijfselen, of van de beeldtenissen op munten en penningen, kan hiertoe voeren. Ampère heeft hierop meermalen gewezen en men ziet hieruit genoegzaam, van welk een onschatbare waarde deze verzamelingen voor den denkenden geschiedvorscher zijn.

Wij verlaten echter de geschiedkundige herinneringen gaarne, om in de beide afzonderlijke kabinetten aan de noordzijde der Corridor nog kennis te maken met een en ander, wat tot het voortreffelijkste der kunst behoort. In het eerste staat de Kapitolijnsche Venus, die met of nevens de Venus de Medicis tot de heerlijkste voorstellingen van de godin der Schoonheid behoort. Zij is van Pentelisch marmcr, en werd bijna geheel onbeschadigd in de Suburra op den Viminaal gevonden, waar zij in het vertrek van een huis was ingemuurd, om haar aan het *te* reine gevoel der eerste christentijden te onttrekken. Dit beeld is waarschijnlijk eene Romeinsche navolging van den Venus van Cnidos van Praxiteles, die in deze heerlijkste zijner kunstscheppingen de trekken zijner geliefde, de bekende Phryné, heeft vereeuwigd[1].

In dit zelfde vertrek heeft men nog eene Leda met de Zwaan, die, hoe schoon ook, wel moet tegenvallen, even als de groep van Cupido en Psyche, die het overigens zeker niet aan gratie ontbreekt. De tweede zaal heet die der Duiven, omdat er de beroemde mozaïek, door Plinius vermeld, in bewaard wordt. Deze namelijk zegt, dat te Pergamos een verwonderlijk schoon mozaïek werk van zekeren Sosus gevonden werd: ‘mirabilis ibi columba bibens, et aquam umbra capitis infuscans: apricantur aliae scabentes sese in cathari labro.’ En daar ziet gij voor u, in eene mozaiek-schilderij, van natuurlijke steentjes, zoo klein, dat men er 160 op een vierkante duim telt, een kom met water, op wier rand vier duiven van verschillende kleur, in verschillende houdingen gezeten zijn. Een rekt zich uit om te drinken en de schaduw harer vleugelen breidt zich op het water uit. Er heerscht eene natuurlijkheid en aanvalligheid in dit kunstwerk, dat aan het duifje van Anacreon doet denken, zoo schoon door onzen Nieuwenhuis vertaald. Men heeft dit schilderstuk ook in beeldwerk overgebragt, waarvoor het bijzonder geschikt is, en de Vaas met de duifjes wordt in marmer en albast in allerlei grootte verkocht en behoort tot de vriendelijkste herinneringen, die men onder anderen uit het magazijn van Giuseppe Andreoni te Pisa kan medebrengen.

1 Ampère, ‘l'Histoire Romaine à Rome.’ La Grèce à Rome dans l'art. Vol. III, p. 317 en 318.

VI.

Wij begeven ons thans ter regterzijde van het Senatorenpaleis, door de Via Monte Caprino, naar de woonplaats van den Custode van den tuin van den Casa Tarpeia. Deze gaarde, waarin prachtige granaat- en vijgenboomen afwisselen met oleanders, peperstruiken en aloë's, ligt aan de nog vrij steile zuidelijke afhelling van den Kapitolijnschen heuvel. Zuidoostelijk aanschouwt gij de hoogte van den Palatijn, geheel zuidelijk den Aventijn, en daartusschen, als beneden u, in dat reeds van de oudste tijden als het laagste gedeelte van Rome bekende Velabrum, eene menigte verstrooide daken en wijngaarden. Het tooneel is, in het licht der avondzon, niet onbevallig en vol landelijke schoonheid en kalmte. En toch, hoe veranderd ook, hier was eens die befaamde Tarpeische rots, van welks top men de ter dood veroordeelde misdadigers naar beneden wierp, en waar, volgens Hawthornes verhaal, de onschuldige blik van Hilda getuige was van den dood van Mirjams geheimzinnigen vervolger! Wij dalen van den Kapitoolsheuvel, langs de Via del Campidoglio, in het Forum, te midden van het oude Rome, af. Als men zich nu voor den geest roept, dat het hier voor ons liggende Forum - waarvan twee gedeelten uitgegraven zijn, of beter, welks uitgravingen in twee deelen worden gescheiden door de Via del Campidoglio, zoover het zich van 't Kapitool (de zuidwestelijke helling) tot aan den Faustina-tempel, thans S. Lorenzo in Miranda, uitstrekte - het groote middelpunt was van het openbaar en staatkundig leven in de eerste tijden der Republiek, zoo treft ons de beperktheid en het geringe der ruimte. Datzelfde drong zich aan ons op, bij het zien dier betrekkelijk geringe afstanden, bijv. tusschen de heuvels van het Kapitool en den Palatijn, slechts door een klein dal gescheiden; bij een bezoek van de hoogte aan de zamenvloeijing van Tevere en Teverone, waarop eens het oude Antennae lag, een afstand van mogelijk geen drie uren gaans van den Palatijn, En toch zetelden op die heuvels verschillende volken, en werden oorlogen tusschen hen gevoerd, die jaren duurden en in het licht der eerste geschiedbladen en onzer jeugdige opvattingen van dat alles, als wereldgebeurtenissen, als ondernemingen van reusachtigen omvang staan aangeschreven. Een zijn en zien op

de plaatsen zelven toont de geringheid der beginselen. Het grootsche, het verpletterende ligt in den tijd, in de personen, in de zich opeenstapelende gevolgen. Daar rijzen voor u acht slanke zuilen van graniet, overblijfselen van den Saturnus-tempel, die bijna 500 jaren vóór Chr. werd gesticht, en waarin van de oudste tijden 's Rijks schatkist was gevestigd. Daarachter heeft men bouwvallen van den Porticus Deorum Consentiuni, en van de dusgenaamde Schola Xantha, een lokaal voor schrijvers en notarissen. Regts grenst daaraan eenig muurwerk en een drietal zuilen van den tempel van Vespasianus. Nog verder heeft men enkele overblijfselen van den tempel der Eendragt, 388 j. vóór Chr. gesticht ter gedachtenis van het bijleggen der geschillen tusschen patriciërs en plebejers. Hier vóór verheft zich de Zegeboog van Septimius Severus, met drie bogen of poorten, vanwaar de Sacra via zijn aanvang nam. Hij werd 203 j. ná Chr. opgerigt ter eere van 's Keizers overwinningen op de Parthen, Arabieren en andere volken, welke gebeurtenissen in half verheven beeldwerk van zeer middelmatig karakter, aan gewelf en wanden zijn uitgewerkt. Een boogvormige muur nevens dit gedenkstuk is het overblijfsel der keizerlijke Rostra, of tribune der redenaars, die tegen den boog aan nog de overblijfselen toont der zoogenaamde Umbilicus Urbis Romae, het denkbeeldig middelpunt van stad en rijk. Wat al zaken en herinneringen in een zoo klein bestek! Dat alles ligt ongeveer 20 v. beneden den beganen grond en men wordt daar ingelaten door een deur, die men achter ons sloot. Wij konden nu in volkomen rust dit alles doorwandelen en opnemen; onze treden zetten op de ongelijke steenplaten der Via Sacra; wilde bloemen plukken onder den boog van Severus; ons op de plek stellen, waar eens de groote redenaars en staatslieden van Rome het woord voerden. In de andere afdeeling der uitgraving ziet men de zuil van Phocas; daarnevens de grondslagen der Basilica Julia, eene plaats voor openbare zamenkomsten, door Caesar begonnen. Verder verheffen zich 3 zuilen van Parisch marmer, als overblijfselen van den Tempel van Castor en Pollux, die 496 j. vóór Chr. werd opgerigt. Regts van dezen tempel en weder op den beganen grond staat de weinig aanzienlijke kerk S. Maria Liberatrice, geheel of gedeeltelijk op de plek waar de Regia stond, die later de wettelijke woning werd van den Pontifex Maximus.

Daalt men aan de linkerzijde van het Kapitool naar het fo-

rum of de Campo Vaccino af, zoo komt men door de Via di S. Pietro in Carcere aan een der oudste overblijfselen van Rome, het Tullianum, 't welk door Servius Tullius zoude gebouwd zijn. Meer bekend werd het als de Carcer Mamertinus, de gevangenis, waarin vooral gevaarlijke vijanden van den Staat werden opgesloten en ter dood gebragt. Zoo eindigde hier Jugurtha en Catilina's medestanders hun leven. Ook de Apostel Petrus zoude hier onder Nero gevangen hebben gezeten, waaraan de hier heenvoerende straat zijn naam ontleent. Schuins hierover en als ter zijde van den Severus-Boog heeft men twee onaanzienlijke kerken, S.S. Luco e Martina en S. Adriano, beiden gevestigd op de bouwvallen der Curia Hostilia, door Caesar en Augustus gesticht. Langs deze linkerzijde van het Forum voortwandelende, treffen u, tusschen armoedig uitziende kerkgebouwen, geringe woonhuizen, werkplaatsen of *osteriën* van de minste soort, waaruit u armoê en verval tegenblikken. Maar, daar verheffen zich weder een tiental slanke zuilen, die een voorportaal vormen, waarachter half vervallen muurwerk nog het ligchaam (cella) van den hoofdtempel aanwijst. Het is de Faustina-tempel, in 141 na Chr. door Antoninus zijner echtgenoote gewijd. Thans is de kerk S. Lorenzo in Miranda als het ware daarin ingebouwd. Hiernaast is hetzelfde geschied met de kerk van S.S. Cosmo e Damiano, die zich de plaats en de overblijfselen van een heiligdom der Penaten heeft toegeeigend. Zulke voorbeelden, die gestadig en dikwerf op veel grover en stuitender wijze zijn op te merken, geven eenig denkbeeld, hoe het nieuwe geloof zich van het oude, en van zijne schoonste gedenkteekenen vaak heeft bediend, daarvan gebruik en schromelijk misbruik heeft gemaakt, voor eigen doeleinden, gemak of sieraad. Het leert de geestelijke heerschappij, de Kerk en de Pausen, ten opzigte van de oudheid en hare overblijfselen uit een ander oogpunt beschouwen. Te vaak toch wil men hen alleen laten voorkomen als bewaarders en herstellers van het eerwaardige en schoone uit den voortijd; terwijl zij zich maar al te dikwerf de vijanden, de vernielers daarvan hebben getoond, en Pasquino's scherpe satire tot waarheid hebben gemaakt: ‘*quod von fecerunt Barbari, fecere Barbarini*.’ Daar vertoonen zich de drie ontzaggelijke van baksteen gemetselde bogen der Basiliek van Constantijn. De spanning dezer bogen diende tot model voor die van het middelschip der S. Pieterskerk. Hieraan palende staat de kerk

S. Francesca Romana, hoogstwaarschijnlijk op de overblijfselen van een Venustempel, en op het klimmende terrein aan het einde des forums, dat in de hooge oudheid Velia heette. Maar de herinnering van dat alles is bij het volk geheel verdwenen. Vraagt men het naar oude namen, zoo wordt men niet begrepen, en de beste weg om eenig oud punt te vinden is naar een kerk of kapel te vragen, die zich meestal op of bij de oude plek verheft. In het forum deden wij echter de ervaring op, dat het uit zijne eigene kerken en heiligen ook niet altijd wist wijs te worden. Zal men het dan den Nederlandschen zouaaf ten kwade duiden, dat hij ons op dergelijke vraag antwoordde: ‘ik diende 't wel te weten, want ik sta hier al een halfjaar op schildwacht, maar ik kan 't je toch niet zeggen.’

Wij staan nu onder den Triumfboog van Titus, opgerigt ter gedachtenis aan zijn zegepraal over de Joden. Het is slechts één boog, met fraai beeldhouwwerk versierd, voorstellingen van den overwinnaar, door eene Victoria, gekroond en door een vierspan getrokken, waarvan Roma de teugels houdt, alsook van gevangen Joden, met de tafel der toonbrooden en den zevenarmigen kandelaar. Het Israëlitische type is in dit beeldwerk zeer goed uitgedrukt. Wij worden in onze overdenkingen gestoord door een schetterend hoorngeschal: het zijn de oefeningen der zouaven, die vooral in den omtrek van het Colosseum schijnen plaats te hebben. En nu staat daar dat ontzagchelijke gevaarte voor ons! Het ligt als in een diepte, rondom door een hooger gelegen landweg, met groen geboomte beplant, omgeven. Het muurwerk is, vooral van buiten, vrij goed onderhouden, schoon hier en daar een welig weefsel van allerlei klimop en muurplanten in scheuren en spleten voortwoekert: een eigene flora, die door een Engelschman verzameld, over de 400 verschillende soorten aanwijst. Men berekent, dat nog ongeveer een derde van het geheele gebouw staat, waarbij men heeft op te merken, dat het verval meest de bovenste gaanderijen aan de zuidzijde treft. Zoo als het daar staat, geeft het nog een denkbeeld van 't geheel en van zijn volkomen ovalen vorm. De bouw werd door Vespasianus in het jaar 72 aangevangen, maar eerst door Domitianus voltooid. Als de traditie waarheid behelst, dat de Christen Gaudentius er de ontwerper van is en dat duizende gevangen Joden er aan gearbeid hebben, zoude er wel iets zeer tragisch in gelegen zijn, dat juist dit werk later voor zoovele Christenen het tooneel van martelaar-

schap en dood moest worden. Tot de geschiedenis van den Romeinschen Keizertijd, van de Romeinsche zeden en beschaving, behooren al de hier roekeloos verspilde schatten, al het hier schuldeloos vergoten bloed, al de martelingen en gruwelen van godsdiensthaat, waarvan deze *arena* getuige is geweest. Zetten wij ons in het midden, bij het daar opgerigte kruis neder, en staren wij op het amfiteatersgewijze, als in reusachtige trappen of verdiepingen rondom ons oprijzende muurwerk, met zijne bogen, gangen en rijen zitplaatsen. Eens volgden van daar de blikken van 87000 toeschouwers den scheepstrijd, die hier geleverd werd, wanneer door onderaardsche buizen aangevoerd, diep water de plek bedekte, waar gij thans in de warme stralen der najaarszon nederzit; of zij dwaalden over scharen van de wildste en vreemdste dieren, uit alle deelen der toen bekende wereld hier zamengebragt, om elkaâr, of wel den mensch te verdelgen; of zij zwierven met bloeddorstige, of soms ook met weemoedige belangstelling langs den strijd tusschen menschen en menschen, in de vreeselijke gladiatorengevechten, waar zich hondervoudig dat smartelijk weemoedig beeld herhaalde, dat ons op het kapitool zoo diep ontroerde.

Bij den uitgang aan de oostzijde opent men u een houten deur, en vindt gij eene trap van 56 treden, die u op de 1^{e} en verder eene van 48, die u op de 2^{e}, en van 55, die u op de 3^{e} verdieping of omgang voert. Gij kunt hier uren ronddwalen tusschen half vervallen muren, bogen en treden, soms als in onnaspeurbare verwarring dooreengeworpen, maar dan weder duidelijk zich als de deelen van een grootsch geheel openbarende. Van die steeds aanzienlijke hoogte ziet gij op de Arena, wier groote oppervlakte meer en meer tot eene kleine zonnige ruimte te midden van reusachtige bouwvallen inkrimpt. De enkele, daar drentelende gids of bedelaar, de op wacht staande zouaaf slinkt tot den kindervorm weg. Door de bogen van den buitensten omgang, of wel van de balustrade op de 4^{e} verdieping, geniet gij heerlijke uitzigten op het oude Rome, op den Caelius, Aventijn en Palatijn; uitzigten, in dit morgenuur zoo kalm, zoo rustig, zoo vol landelijk schoon, dat zij wel geschikt zijn om de donkere beelden, die daar uit die Arena opstijgen, op den achtergrond te doen treden.

Het gebouw is, vooral wat de buitenmuren betreft, grootentendeels opgetrokken uit blokken Travertijnsteen, die met eene soort van ijzeren ankers in elkaâr waren gehecht. In de mid-

deleeuwen heeft men zich daarvan vooral pogen meester te maken, hetgeen niet weinig tot vernieling der muren heeft bijgedragen. Inwendig heeft men echter ook veel metselwerk, van dezelfde soort die wij in zoovele andere oude bouwwerken aantreffen, van eene dikte en hechtheid, die de eeuwen kon verduren. De buitenste omgang van dit bouwwerk bedraagt een lengte van 1683 v., de doorsnede op het langste 591 v., op het kortste 508, en de grootste hoogte 183 v. Het is vrij natuurlijk, dat dit gevaarte zijn lateren naam ontleend heeft aan zijn reusachtige grootte, ofschoon het oorspronkelijke als Amphiteatrum Flavium bekend was, naar den familienaam der Keizers, door wien het begonnen werd. Het geheel eenige van dit gedenkstuk door omvang, hechtheid en geschiedkundige herinneringen, heeft het reeds in de middeleeuwen als met Rome doen vereenzelvigen, en het lot van dit overblijfsel met dat der eeuwige stad onafscheidelijk doen verbinden; want Byron heeft slechts een spreuk, een soort van voorspelling der Angel-Saxische pelgrims naar Rome in verzen bewaard, wanneer hij zegt:

> ‘While stands the Coliseum, Rome shall stand:
> When falls the Coliseum, Rome shall fall;
> And when Rome falls, the world.’

Volgen wij nu van het Colosseum den landweg zuidwestwaarts, die in het dal of de indieping tusschen Palatijn en Caelius, zich als Via di St. Gregorio voortzet (de oude Via triumphalis) door den Zegeboog van Constantijn, opgericht na zijne overwinning op Maxentius, nabij Ponte Molle in 311, toen hij Christen werd. De boog heeft, evenals die van Severus, drie poorten of doorgangen en is met fraai beeldwerk voorzien, tafereelen uit de oorlogen en de regering van Trajanus, daar deze kunstwerken aan zijn triumfboog ontroofd zijn om hier zeker *niet* te getuigen van Constantijns daden, maar van de volkomen magteloosheid zijner tijdgenooten, om op dit gebied der kunst iets oorspronkelijks te leveren. Wij begeven ons nu langs het Colosseum en door de Via della Polverriera op den Esquilinus en staan spoedig voor de overblijfselen van de Villa van Maecenas en der daarin en opgebouwde paleizen van Nero, en der daar weder over gebouwde Thermen van Titus; want hier zijn inderdaad bouwvallen op bouwvallen gestapeld. Een soort van houten staldeur wordt op uw schellen geopend en gij daalt langs een tal van houten trappen naar beneden. Sporen

van het oudste gebouw, de Villa, zijn eigenlijk niet meer te vinden. Men toont u slechts aan een der diepste plaatsen, overblijfselen van een mozaïken vloer, die daarvan afkomstig zouden wezen. Van Nero's beroemd paleis, het dusgenaamde gouden huis, bestaat meer, dat gedeeltelijk in het begin der 16^{e} eeuw uitgegraven werd. Gij doorwandelt hier een zevental in elkander loopende zalen, ledig, duister, hoog, ‘de wanden spookachtig somber’; maar, bij het waslicht, dat uw geleider op een langen staak langs den zolder doet stralen, aanschouwt gij de sporen van vervlogen luister. Het zijn keurige frescoschilderingen, bloemen en ranken, dieren- en menschengestalten, zoo fraai van lijnen en levendig van kleuren als later Pompejis huizen u slechts te zien kunnen geven. Voor dat deze laatste bekend werden, waren de hier gevondene dan ook de eenige sporen van die ornamentiek der ouden, die aan een Giovanni da Udine en Rafaël tot voorbeeld strekten bij het dekoratief der Loggiën van 't Vatikaan. Ziet gij daarenboven in de grootste dier zalen de overblijfselen van zuilenrijen; die ruime, holle nissen, maar waarin de wereldberoemde groep van den Laocoön gevonden werd; ziet ge de overblijfsels van een springbron met zijn marmeren waterbekken; van een badkamer en van kleinere vertrekken voor het verblijf van slaven en bedienden; denkt gij u daarbij dat alles met marmer bekleed, met prachtige tapijten gedekt, de bergen van puin en stof der eeuwen opgeruimd, en toestrooming van licht en lucht uit de met bloemen en weelderig groen bedekte gaarden, waaraan deze zalen waarschijnlijk uitkwamen, dan begint gij iets van de fabclachtige schoonheden van het gouden huis te vermoeden. Maar uw leidsman dooft zijn licht en gij struikelt in half donker weder over marmerbrokken en verspreide ornamenten, naar een hooger gelegen gedeelte, lange gewelfde gangen, overblijfselen van een gebouw, 'twelk een groot halfrond schijnt te hebben gevormd, maar van welks eigenlijke inrichting men nog weinig schijnt te weten. Het zijn gedeelten der Thermen van Titus, in het jaar 80 door hem aangevangen, maar door zijne opvolgers Domitiaan en Trajanus weder veel veranderd, verbouwd en uitgebreid.

Van eigenlijke thermen of openbare badinrigtingen kan men echter een veel duidelijker denkbeeld krijgen bij een bezoek aan de Thermae Carracallae. Van den Constantijnsboog volgt men de Via di St. Gregorio, passeert het Aqua Julia en komt

langs de Via di Porta St. Sebastiano, over de Maranna aan de kerk van St. Nereo en Achilleo. Dit kerkgebouw is niet onbelangrijk, als waarschijnlijk gevestigd op de overblijfselen der Basilica Portia, verder, omdat het reeds van hooge oudheid is, daar het waarschijnlijk in de 8e eeuw door Leo III werd gesticht; maar vooral, omdat de bekende kerkelijke geschiedschrijver of geschiedenisvervalscher, de kardinaal Baronius, in 1597 daaraan veel heeft hersteld. Wij gaan ook hier naar de Vignes en schellen aan eene deur aan. De Custode doorwandelt met ons de ontzettende hallen en gewelven. Al het muur- en boogwerk is van metselsteen en cement opgetrokken, de bovenste gewelven veelal van eene zachte soort van lava of tufsteen, die veel poreuser en daardoor ligter is. Men betreedt eerst eene langwerpig vierkante ruimte, die met zuilen is omgeven geweest en nog fraaie mozaïkwerken aan den vloer heeft. Vervolgens betreedt men de zaal voor het Calidarium of zweetbad; dan weder een tusschenzaal of Peristylum, en komt in het Tepidarium of het laauwe bad, terwijl zich ter linkerzijde daarvan het Frigidarium of koudwaterbad bevindt, eene groote ronde oppervlakte, waarvan de koepelvormige zoldering echter is ingestort. Van een kleine trap, hier tegen den muur aangebragt, heeft men een uitzigt op een uitgestrekt veld, thans met hoog gras en biezen bedekt, maar dat vroeger aan het bij de Thermen behoorende park of stadium paalde. Andere gedeelten van dezen reusachtigen bouw zijn in de omliggende Vignes verspreid en daar gedeeltelijk tusschen het daarop voortwoekerende groen en klimop te vinden, gedeeltelijk onder de verhevenheden van den bodem te raden. Drie keizers hebben dan ook hier hun naam trachten te vereeuwigen, Caracalla, Heliogabalus en Severus. De pracht en heerlijkheid der decoratiën en van de geheele inrichting moet onbeschrijfelijk zijn geweest en men kan zich daarvan nog eenig denkbeeld maken bij het zien dier overblijfselen van mozaïkwerk, en bij de herinnering, dat de beroemde groepen van den Farnesischen Stier en van de Herkules en Flora, die wij later te Napels in het Museum zullen aantreffen, ter versiering van deze Hallen hebben gestrekt.

W.R. BOER.

(*Wordt vervolgd.*)

Bibliographisch album.

Duitschland en Nederland, door Mr. B.D.H. Tellegen. Groningen, bij J.B. Wolters, 1870. kl. 8°.

Het was eene gelukkige gedachte der vrienden en leerlingen van Mr. Tellegen, toen zij hem aanspoorden zijne rede, uitgesproken bij gelegenheid der overdragt van het rectoraat der Hoogeschool te Groningen, algemeen verkrijgbaar te stellen. Een kalm woord, uit een warm hart, door een verstandig man gesproken op het geschikte oogenblik in een tijd van spanning, kan onberekenbaar veel nut doen. De heer Tellegen heeft dit niet alleen gevoeld maar gedaan, en dit heeft ons het bovenvermelde flinke boekje bezorgd, dat wij niet enkel in veler handen wenschen, maar ook opgenomen in veler hoofden en harten.

Het is een woord van waarschuwing niet alleen, maar tevens van opwekking dat hier gesproken wordt, naar aanleiding van den verbazenden voorspoed der duitsche wapenen in den oorlog tegen Frankrijk. Met eene niet te zeer te prijzen objectiviteit wordt die groote worsteling tusschen het germaansche en het gallische ras in zijne oorzaken, veranderingen van karakter en vermoedelijke uitkomsten, in groote maar duidelijke trekken geschetst. Aan de opregtheid der geestdrift, aan de goede trouw van het duitsche volk bij zijn streven naar zijne nationale eenheid, wordt volkomen regt gedaan. Maar de keerzijde der medaille wordt ook getoond. Een groot doel zich voor oogen te stellen en een verwonderlijk succes te behalen, is niet voldoende om zich de bewondering en achting der volken waardig te maken. Het middel moet niet alleen een doeltreffend middel wezen, maar ook een eerlijk en regtvaardig middel.

Op dit punt is de schrijver een zeer strikt regter. De voorspoed der duitsche wapenen en de behaalde oorlogsroem, ‘al dat wapengekletter en al dat bazuingeschal’, verblinden hem niet. ‘Het zoude ons, mannen des vredes,’ zegt hij, ‘slecht staan, niet te willen erkennen, dat er groote hoedanigheden, talenten van organisatie, volharding, tegenwoordigheid van geest vereischt worden, om een dapper volk als het fransche ter neder te vellen. Op de keper echter beschouwd, loopt al die bewonderenswaardige krachtsinspanning toch uit op eene machinale menschenslagterij, op eene met al de uitvindingen van den nieuweren tijd toegeruste fabriek’ (?) ‘van menschenvleesch, menschenbloed en menschenbeenderen!’ En dan nog, hoe is dit resultaat, die voorspoed en die oorlogroem, verkregen? De schrijver antwoordt: ‘Al hetgeen thans de borst van alle Duitschers doet zwellen, al hetgeen hen in geestdrift ontsteekt, *dat alles is tot stand gekomen op eene wijze in strijd met den geopenbaarden wil der meer dan ééns vernieuwde volksvertegenwoordiging*.’

En nu wordt het zonden-register der pruissische politiek, het zonden-register vooral van graaf von Bismarck, ‘den vertegenwoordiger van de politiek van bloed en staal’, van den man die ‘eerder aan Riehelieu dan aan Washington denken doet,’ kortelijk nagegaan en opgesomd: De grondwet, in naam gehandhaafd, werd door fijn gesponnen spitsvondigheden weggeïnterpreteerd; de verantwoordelijkheid der ministers bleef eene doode letter en de persoon des onschendbaren konings werd steeds op den voorgrond geplaatst. ‘Oppositie tegen de zienswijze der Regering was vijandschap tegen den Koning. Ja, wat erger is, lijdelijkheid, het niet stemmen van eenen ambtenaar, was pligtverzuim.’ Het regt van ontbinding werd tegen zijn doel in gebruikt om eene voor de Regering lastige Vertegenwoordiging door eene gedienstige of in elk geval meer handelbare te vervangen. En wanneer, niettegenstaande de officiële dwangmiddelen, het land dezelfde Vertegenwoordiging terugzond, bleef toch de Regering, ten spijt van het land en zijne vertegenwoordiging, haren eigen gang gaan. Het budget-regt werd in de praktijk illusoir gemaakt. ‘Wierd de Regering het met de afgevaardigden over de begrooting niet eens, zoo deed zij toch wat haar goed dacht, en gaf zoo veel uit, als zij oorbaar meende te zijn.’ In plaats van een parlementair en constitutioneel, had

men een streng persoonlijk en militair gouvernement. Het militair belang was het overwegend belang; aan de legerorganisatie werden alle volksregten en volksbelangen ten offer gebragt. Met behulp der aristocratie, der zoogenaamde ‘jonker-partij’, zegevierde het persoonlijk gouvernements-systeem in Pruissen op het parlementair regeerstelsel. Nog één hoofdtrek en het beeld van het pruissisch systeem is voltooid: volgens de pruissische regeerbeginselen is, met het leger en den adel, de Kerk eene hoofdzuil van den Staat. De orthodox-gereformeerde rigting, doortrokken van oud-testamentische overleveringen, is niet slechts de gouvernementele rigting, maar sluit zich aan en werkt harmonisch te zamen met het landsvaderlijk koningschap, de aristocratie en het leger.

Koning Wilhelm van Pruissen beschouwt zich als een uitverkoren vorst, een David, door Pruissen's Jehova geroepen, om groote dingen voor zijn volk te verrigten. Hij beschouwt zich niet als een die, uit eigen aandrift en wil, bestaande toestanden omverwerpt en verandert, maar als een bloot werktuig in handen dezer Voorzienigheid, die zoo groote plannen met Pruissen, het nieuwe Israël der negentiende eeuw, voorheeft. Hij is, wat men noemt *een gemoedelijk man*, ook wanneer hij de meest ongemoedelijke dingen doet. Wanneer hij de troonen zijner legitieme mede-vorsten en bloedverwanten omverwerpt en hunne rijken bij het zijne voegt, doet hij dit met gelatenheid en berusting. Het is God's wil, wiens raadsbesluiten ondoorgrondelijk zijn; het is de onwederstaanbare drang der door God aldus vooruitbeschikte wereldgeschiedenis, die hem daartoe, zijns ondanks, noodzaakt. Zijn wil heeft met deze gebeurtenissen niet te maken; hij is het zwaard dat volbrengt wat de hand die het zwaait volbragt wil hebben, en, van dit standpunt consequent, kent hij al de eer en den roem van het volbragte toe aan den God van Pruissen. Te regt merkt dan ook de heer Tellegen op, dat men koning Wilhelm ongelijk aandoet, wanneer men zijne vrome dank-ontboezemingen ter gelegenheid van een gewonnen veldslag, waarin duizende menschen gesneuveld en verminkt zijn, als huichelarij en profaniteit aanmerkt. Deze nabetrachtingen van het slagveld komen ons aanstootelijk en profaan voor, omdat wij dit oud-testamentisch godsbegrip niet aannemen, maar zij zijn ongetwijfeld opregt gemeend. ‘De meesten onzer,’ zegt de schrijver, ‘voelen zich onaangenaam aangedaan door de eervolle vermelding der

Voorzienigheid in al de stukken en telegrammen, die uitgaan van dezen vorst. Velen zien er zelfs schijnheiligheid in, wanneer hij tranen stort bij de onttrooning van vorsten even legitiem als hij, van Hannover, van Hessen, van Nassau. Ten onregte. Uit alles is het blijkbaar, hoe de vorst zich zelven en zijne dynastie beschouwt als geplaatst onder de bijzondere bescherming der Voorzienigheid, als een werktuig in God's hand. De ondervinding heeft hem in dien waan moeten versterken. Want zijn werk, het werd gezegend.'

Karakters als deze met zulke levensopvattingen en wereldbeschouwingen zijn gansch niet zeldzaam. Die waan der bijzondere zendingen en roepingen, de waan dat men een uitverkorene is, in en door wien een bovenmenschelijke wil zich openbaart en handelt, heeft groote werken gewrocht, maar zeldzaam heilzame. Zulk een geloof ontaardt ligtelijk in dweeperij en doodt dan niet alleen het menschelijk verstand, maar ten slotte ook het menschelijk gevoel. In een gewoon burgermensch is het meestal vrij onschadelijk. Wanneer een schoenmaker een paar bijzonder welgelukte laarzen naar een nieuw model gemaakt heeft, daarvan aan de Voorzienigheid de eer geeft en zich voortaan beschouwt als een uitverkorene, een werktuig God's, geroepen om de wereld op eene andere leest te schoeijen, zal niemand daarvan nadeel ondervinden. Maar wanneer dit geloof, dat men geroepen is de wereld op eene andere leest te schoeijen, het geloof is van eenen persoonlijk regerenden Koning, die een millioen soldaten van de beste soort en meer in het veld kan brengen, worden de werkingen er van zeer bedenkelijk en gevaarlijk, vooral wanneer men tot het ras der ten ondergang voorbeschikte Amalekieten of Midianieten behoort. Hoe opregter dit geloof is, des te gevaarlijker is het. Bij deze willooze, werktuigelijk aan onderstelde roepingen gehoorzamende, *geesels Gods* en *zwaarden Gods*, is alle beroep op rede en verstand ijdel. Deze waan wettigt en heiligt, voor hem die er door bevangen is, alles. Het onderscheid tusschen goede en kwade daden verdwijnt; wat God door hem werkt is altoos goed, ook al schijnt het aan het bekrompen menschenverstand kwaad toe. Eens in dezen kring van gedachten verstrikt en verward geraakt, komt men, naar mate der tijden en omstandigheden, tot autocratie of schrikbewind. Want ook hier raken de uitersten elkander; de dweeper, die in de

stemme des volks de stemme Gods hoort, en, zich als een geroepene beschouwende, meêdoogenloos alles aan dezen gewaanden God ten offer brengt, staat, wat redenering en verstand betreft, volkomen op hetzelfde standpunt als de legitieme vorst, die, ten einde God's onderstelden wil te volbrengen, al tranen stortende, zijne even legitieme medevorsten onttroont en weemoedig hunne rijken bij het zijne trekt.

Thans doen zich twee vragen voor: 1^0. Zal en kan Duitschland zich, onder Pruissen's leiding, tot een eenig Duitschland vormen? 2^0. Indien dit werkelijk geschiedt, zal dan dit, door Pruissen gevormd, Duitschland zijn, wat wij noemen een *modernen*, d.i. een parlementairen, constitutionelen staat?

De eerste vraag wordt door den heer T. niet bepaald beantwoord. Hij bepaalt zich tot de groote vraag: wanneer zal die eenheid geheel en al voltooid zijn? ‘Heden is het Elzas en Lotharingen, straks het duitsche gedeelte van Oostenrijk, later welligt de russische Oostzee-provinciën, die allen met Zuid-Duitschland eerst weder moeten terugkeeren in die zich als eenheid voelende natie.’ Wat men in de duitsche bladen, zelfs in de half-officiële bladen, leest van *het verduwingsvermogen* der duitsche nationaliteit, dat even goed in staat is een paar maal honderd duizend Franschen als eenige honderdduizenden Polen, enz. te verduwen, wettigt de onderstelling, dat de eenheid van Duitschland eene uitdrukking van zeer rekbare beteekenis is, en die veel meer omvat dan men oppervlakkig denkt. De politiek van graaf von Bismarck is, althans aanvankelijk, storend voor de eenheid van Duitschland geweest. De Bond - de personificatie van het ééne Duitschland - werd door Pruissen ontbonden. Duitsch-Oostenrijk werd geheel buiten de gemeenschap der duitsche staten gebannen. De zuid-duitsche staten (Beijeren, Wurtemberg en Baden) werden buiten den kring der verbonden noord-duitsche staten gesloten. Was dit bedoeld als eene definitieve regeling of als eene voorloopige? Wilde Pruissen eerst zijne noord-duitsche bondsstaten geheel aan zich gelijk maken en van den pruissischen geest doortrekken, om dan daarna de overige duitsche staten in zijn rijk op te nemen en Duitschland in Pruissen op te lossen? Dit blijft eene opene en hangende quaestie, doch, in elk geval, wanneer dit de wijze is op welke Pruissen de eenheid van Duitschland heeft willen vestigen, is het de wijze

op welke vele menschen den weg der deugd zoeken: door eerst den tegenovergestelden kant op te gaan.

Aangenomen, dat Pruissen, hetzij uit overtuiging, hetzij omdat het thans niet anders kan, de eenheid van Duitschland vestigt, zal dan dit, door Pruissen gevormd, Duitschland zijn een moderne, een parlementaire, constitutionele staat?

Pruissen's overwigt, Pruissen's invloed, Pruissen's nu weder zoo ontzaggelijk verhoogd prestige werken te zamen om het tot Duitschland's model te maken. Pruissen's geest zal Duitschland bezielen; door Pruissen zal het nieuwe Duitschland gevormd en vervormd worden. Hoe zal, wanneer dit groote werk volbragt is, Duitschland's wezen zijn?

Op dit punt is des heeren Tellegen's boekje onschatbaar. In korte en scherpe trekken wordt Pruissen's type teruggegeven. Het is in alles en boven alles een *autoriteits*-staat. Zijn grondbeginsel is niet vrijheid, maar gezag; niet zelfregering, maar onderdanigheid aan de gestelde magten. Één staaltje uit velen. ‘Wanneer,’ zegt T., ‘ouders, met moderne denkbeelden besmet, eerbiedig verzoeken, dat hunne kinderen op de kerkelijke met monopolie begiftigde staatsschool verschoond mogen blijven van het in hunne oogen verkeerde godsdienst-onderwijs, wat antwoordt dan de Regeering? Neen, en nogmaals neen. Zij heeft tot rigtsnoer het geloof in den levenden God van het Oude en Nieuwe Verbond en zij zal, ten spijt der verdwaalde ouders, zij zal daarnaar de Staatsschool inrigten. “‘Door die school,”’ zegt von Moltke, “‘worden de zaden van godsdienst in de kinderharten gezaaid, welke thans mijne soldaten gevormd hebben tot gehoorzaamheid en heldenmoed”’[1]. ‘Gehoorzaamheid en heldenmoed. Het een een gevolg van het ander? Openbare gezindte-scholen, zonder vrijheid van onderwijs, schoolpligtigheid, langdurige en strenge discipline onder de wapens, - het staat alles in verband met hetzelfde stelsel. *Opleiding tot gehoorzaamheid aan monarchie, aristocratie en geestelijkheid!*’

Subordinatie aan de door God boven ons gestelde magten, is het pruissische consigne; subordinatie in alles, in het burgerlijke, gelijk

1 Dus nog meer dan de schoolmeester is het de catechiseermeester, die den pruissischen soldaat vormt.

in het militaire, in de politiek, in de kerk, in de school, overal. In de staatsschool en de staatskerk wordt aan den onderdaan geleerd wat hij denken en gelooven moet. Het geloof en de wetenschap worden geleerd als de pelotons- en de bataillons-school. Het zijn officiële kommando's van den meerdere aan zijnen mindere.

Doch zal die geest blijven heerschen? Zullen de oud-pruissische begrippen en beginselen niet moeten wijken voor den geest van den modernen tijd? Zal de monarchaal-, militair-, aristocratisch-, clericaal-pruissische type zich niet vervormen in eene constitutioneelburgerlijk-, democratisch-, liberaal-duitsche type?

De schrijver geeft de reden op, waarom niets minder dan dit te verwachten is, en zijne redenen zijn, naar onze meening, niet enkel wegend, maar overwegend.

Dat alles aan Pruissen gelukt is, en alles dáárdoor gelukt is, dat het gouvernement steeds gehandeld heeft lijnregt in strijd met de constitutionele beginselen, de grondwettige voorschriften en den uitdrukkelijk geopenbaarden wil der meer dan eens vernieuwde volksvertegenwoordiging, moet hierbij wel in het oog worden gehouden. God heeft Pruissen's inconstitutionele politiek zigtbaarlijk gezegend; is dit niet eene providentiële vingerwijzing om op dit antecedent door te gaan? ‘De vorst, die niet persoonlijk moest regeren, *maar het toch had gedaan*, hij werd (in 1866) met lauweren bekroond. En nog eens, - nu in een krijg, waarin ook het positieve regt aan zijne zijde is, nog eens trekt de grijze veldheer ten strijde. Doch nu niet meer aan het hoofd van Pruissen alléén, maar van bijna geheel Duitschland, Noord en Zuid. Hij behaalt overwinning op overwinning en velt den erfvijand van Germanje ter neder. - En nu zult gij tot hem gaan en zeggen: “Uw persoonlijk gouvernement moet plaats maken voor parlementaire regeering! Wij willen een in waarheid verantwoordelijk gouvernement, dat aftreedt, wanneer het door de Vertegenwoordiging niet langer gesteund wordt!”’ Wat zal hij u antwoorden? ‘Wat antwoord is van hem te verwachten?’ - - - - ‘Zijn werk, het werd gezegend. Kan men nu met eenigen grond verwachten, dat hij zijne magt zoude overdragen op hen, die wel het resultaat aanbidden, maar voor de toekomst eene politieke rigting blijven aankleven, die, ware zij vroeger gevolgd, dat werk zoude hebben doen mislukken? Moet hij niet tot zich zelven zeggen:

Wie waarborgt mij, dat zij, die vroeger zoo weinig doorzigt getoond hebben, later de belangen van het mij door God toevertrouwde volk naar eisch zullen behartigen? Hoe optimistisch men dan ook gezind zij, mag men aannemen, dat de vorst, die ten tweeden male zijnen triumfeerenden intogt in Berlijn zal houden, dat die vorst zich voor de toekomst de handen zal laten binden en zich de rol van constitutioneel vorst zal laten welgevallen?'

Men verhele het zich niet; het stelsel van den persoonlijk, zelfs tegen den wettig geopenbaarden volkswil in, regerenden koning, heeft in Pruissen meer dan ééne zege behaald; eene politieke zege, niet minder groot dan zijn militaire zege. Voor de massa van het publiek beslist de uitkomst over de regtmatigheid of onregtmatigheid van het beginsel. Het pruissisch gouvernement heeft, door de uitkomst, gelijk gekregen in zijn onregt, en het publiek heeft die uitkomst met geestdrift toegejuicht. Uit die toejuiching van het succes zijner politiek trekt het gouvernement de logische conclusie, dat de persoonlijk regerende koning voor Pruissen eene noodzakelijkheid is.

De militaire monarchie met den persoonlijk regerenden koning is een beginsel van het pruissisch staatsregt geworden, en in zijne zegepraal deelen deze het meest tegen den parlementairen regeringsvorm ingenomen standen, op welke de monarchie altijd het meest gesteund en met welke zij zich steeds verbonden heeft, de adel en de geestelijkheid. 'Achter de dynastie,' zegt T., 'staat alles wat tot de aristocratie in Duitschland behoort. En die aristocratie, zij heeft niet minder dan de dynastie getoond, in staat te zijn de soldaten voor te gaan in den oorlog en alzoo, althans in eene militaire monarchie, levenskracht te bezitten. Wat er nu ook veranderd, wat er ook gewijzigd zij, *Duitschland is door en door monarchaal en aristocratisch gebleven*. En achter monarchie en aristocratie staat de geestelijkheid.'

Eindelijk, en dit is de laatste trek die het tafereel voltooit, de burgerij heeft, toen zij zich door het succes der militaire monarchie liet medeslepen, toen zij het gebied van het regt, waarop zij onverwinnelijk was, verlatende, de zege door het gouvernement met wederregtelijke middelen op het constitutionalisme behaald, toejuichte, haar regt met het beginsel der zelfregering prijs gegeven. De overwinningen van 1866 en 1870 zijn overwinningen ook *op*

haar geweest, en zij heeft er in berust niet alleen, zij heeft er aan geholpen; zij heeft zich er op beroemd, en daardoor ook erkend, dat de wederregtelijke politiek van het gouvernement de voorkeur verdient boven die van het grondwettig, met het volk regerend, koningschap. Doch niet straffeloos verkracht een volk zijn eigen beginsel, en wel mag men dan ook met T. zeggen: ‘Ik voor mij vrees, dat de aanbidding van het groote door bloed en staal tot stand gekomen werk ook aan de liberale burgerij de zedelijke kracht heeft ontnomen over die historische magten te kunnen zegevieren. En is het noodig, - de Richelieu van Duitschland heeft nog eene snaar, die hij weet te tokkelen: de vrees voor den vierden stand, met het spook van socialisme en communisme op den achtergrond.’

Ziedaar het nieuwe Duitschland der toekomst, door Pruissen naar zijn evenbeeld geschapen. De eerzucht heeft bij het duitsche volk meer gegolden dan de vrijheid, en zijn regt van zelfregering heeft het verruild voor den oorlogsroem. Het moet nu ook de gevolgen zijner keuze aannemen. Het zal zijn een éénig, een sterk, een roemruchtig Duitschland, Europa's eerste militaire mogendheid, maar geen constitutioneel, zich zelf regerend Duitschland. Het zal zijn een geregeerd Duitschland, geregeerd door de monarchie, den adel en de geestelijkheid; het zal, in één woord, zijn, wat Pruissen is en steeds geweest is, - een *autoriteits*-staat.

Tot zoo ver schijnt het onderwerp ons, Nederlanders, niet te raken. Wat Duitschland is en wordt, is Duitschland's zaak. Verkiest het, ten einde zijne magt te toonen en zijn prestige op te houden, roem boven vrijheid en autoriteit boven zelfregering, het zij zoo. Men kan het betreuren, dat zooveel nationale kracht aan zulk een doel besteed wordt, dat een land van wetenschap en kunst bij uitnemendheid van geene hoogere eerzucht doet blijken, dan van deze, de eerste militaire mogendheid en de magtigste monarchie van Europa te wezen; maar niemand heeft regt er Duitschland eene grief van te maken, dat het zijn huishouden naar zijn eigen zin inrigt. Het is volkomen bevoegd zich zijn eigen staatsvorm te

kiezen. Toch is dit verrijzen, te midden van Europa, van eene eerste militaire, streng monarchale mogendheid, in welke adel en geestelijkheid overwegende elementen zijn, voor de aangrenzende staten geenszins onverschillig, en vooral niet voor deze kleine staten, die, vreedzaam uit beginsel en door de omstandigheden, hunne levenskracht zoeken in de ontwikkeling der constitutionele en liberale beginselen, die meer waarde hechten aan het parlementaire dan aan het militaire, de burgerlijke gelijkheid van regten stellen boven stands-privilegiën en aan het kerkelijk en geestelijk gezag geen invloed gunnen op het staatsgezag. Hier komen wij op het punt, dat ons bijzonder raakt. Welken invloed zal onze buurman, het groote monarchale Duitschland, de *autoriteits*-staat, Europa's eerste militaire mogendheid, op Nederland uitoefenen? Hebben wij van dit nieuwe Duitschland iets te vreezen? en - zoo ja - wàt hebben wij er van te vreezen?

De schrijver is niet zonder vrees. Wat hij vreest is niet eene gewelddadige, brutale annexatie, maar een zelfmoord. Van daar het woord van waarschuwing, waarvan wij in den aanhef spraken. Hij waarschuwt tegen twee dingen: tegen blinde vooringenomenheid met het voorspoedige Duitschland, omdat het voorspoedig is geweest, en even blinde tegeningenomenheid tegen het vernederde Frankrijk, omdat het vernederd is geworden. ‘Men wordt zoo ligt verblind door het grootsche schouwspel van dezen zomer. Wij moeten ons wachten voor eenzijdigheid. Bij velen onzer landgenooten heeft Frankrijk uitgediend: voor velen is het eene ter dood veroordeelde natie. Er zijn, die haar als met eene spons zouden willen uitvegen van de kaart van Europa. Duid het mij niet ten kwade, wanneer ik herinner, hoc wij aan Frankrijk Voltaire en Montesquieu te danken hebben, hoe de fransche revolutie voor de oude wereld de aanvang is geweest eener nieuwe orde van zaken, hoe met al het leed, dat het fransche volk in de laatste honderd jaren over Europa heeft gebragt, gepaard is gegaan de invoering van veel, zeer veel, wat in 't bijzonder ons Nederlanders dierbaar is, en dat wij, helaas! niet door eigen kracht ons hebben kunnen verwerven.’ - - - - - ‘Terwijl men alzoo gevaar loopt, onbillijk jegens Frankrijk te worden, het Frankrijk van het verleden en dat van de toekomst, zoo ligt het van de andere zijde niet minder voor de hand, bedwelmd te worden door de glorie der

duitsche wapenen.' Want, hij erkent het, er is veel verleidelijks in de geschiedenis van Duitschland, sedert 1866, 'vooral wanneer men zelf niet op krukken rondloopt, of geen zijner bloedverwanten verkalkt heeft liggen op de velden van Boheme of van Frankrijk.'

Dat deze waarschuwing tegen het zich door den duitschen oorlogsroem laten bedwelmen, en tegen het minachten van den verslagene omdat hij verslagen is, geenszins te onpas wordt gedaan, blijkt dagelijks uit menig geschreven en gesproken woord. De verheerlijking van het succes en de verloochening der gevallen grootheid is een gewoon verschijnsel, dat echter niet altoos aan den lagen hartstogt van aanbidding der opgaande zon mag toegeschreven worden. In een groot geluk ligt, op zich zelf, iets begoochelends. Men bewondert het om zich zelven, al bewondert men het niet om zijne gevolgen. Onwillekeurig hecht men aan het bijgeloof, dat het voorspoedige het regtmatige insluit, en dat zoowel het groote geluk als het groote ongeluk een godsoordeel is, dat de goede zaak zegent en de kwade zaak verdoemt, eene opvatting der dingen door de ondervinding in het gewone leven dagelijks gelogenstraft, maar die n de geschiedenis der volken nog altijd aanhangers vindt. Aan de bewierookers van het succes uit fatalisme, sluiten zich aan de bewierookers uit geestdrift, optimisten en idealisten die, te goeder trouw militaire grootheid met alle andere grootheid op politiek en maatschappelijk gebied vereenzelvigende, dweepen met het beeld hunner verbeelding, dat zij in de plaats der werkelijkheid stellen. Deze idealistische bewonderaars van het ideale Duitschland, het Duitschland hunner fantaisie, zijn, juist door hunne goede trouw, de gevaarlijkste verleiders voor een niet zeer vast in zijne schoenen staand publiek. Zij brengen het van het regte spoor, door hunne gestadige verwisseling van hetgeen zij wenschen en willen met hetgeen inderdaad is. Hunne voorstellingen zijn zwartekunst-prenten en alleen op effect berekend. Op Duitschland valt, ten einde het in al zijne reinheid en vlekkeloosheid uitkome, al het licht, terwijl het zoo donker mogelijk gemaakte Frankrijk op den achtergrond het contrast nog des te scherper doet uitkomen. Hoe ver zulk eene eenzijdigheid ter goeder trouw gaan kan, blijkt, wanneer men opmerkt hoe stoutweg beginselen, die men belijdt, aan de omstandigheden of, zoo als het heet, 'aan de eischen van het oogenblik'

worden ten offer gebragt. Het is alsof woorden, zoo als *verovering* en *annexatie*, van zin en beteekenis veranderen, naarmate men ze in het fransch of in het duitsch leest.

Voor deze neiging, voor dit onderwerpen van beginselen aan ‘de eischen van het oogenblik’, voor de bedwelming van ons regtsgevoel door het succes, waardoor men even onregtvaardig partijdig tegen Frankrijk wordt, als onregtvaardig partijdig voor Duitschland, moet men zich wel hoeden, want deze eenzijdigheid voor al wat duitsch is, moet ten slotte uitloopen op deze geestelijke annexatie, op dezen zelfmoord onzer nationaliteit, tegen welke prof. Tellegen zoo ernstig en zoo te regt waarschuwt. Eene gewelddadige inlijving is voor een volk minder gevaarlijk dan eene langzame, naauwelijks merkbare oplossing in eene andere nationaliteit. Geweld spant en prikkelt tot tegenstand; maar dit allengs uitwisschen en verdwijnen van het oorspronkelijk volkskarakter, van de individualiteit eens volks, werkt verslappend en verlammend en doodt het leven in zijne kiem. En meer dan één verschijnsel wijst aan, dat wij dien weg opgaan. Reeds de paniek van geannexeerd te zullen worden is een kwaad teeken, en nog erger is het, dat, terwijl eenigen in eene eventuële annexatie als in eene onafwendbare fataliteit berusten, anderen zelfs die oplossing der nederlandsche nationaliteit in de duitsche, als een wenschelijk uiteinde voorstellen. De een droomt van eene soort van bondgenootschappelijke vereeniging met Duitschland, dat de zorg voor onze defensie ter zee en te land (ook in de koloniën?) zou op zich nemen en ons diplomatiek vertegenwoordigen, maar waarbij wij toch ons ‘afzonderlijk bestaan’, onze ‘taal’ en ons ‘volkswezen’ zouden behouden. Een ander, de zaken meer praktisch inziende, verkondigt als zijn geloof, dat Nederland zich in Duitschland verliezen moet gelijk eene rivier in den oceaan. Dit zijn kwade teekenen. Aan al deze uitingen ligt één gevoel te gronde: een gemis aan zelfvertrouwen, een gevoel van magteloosheid en ontzenuwing, dat tot vertwijfeling en zelfmoord voert. Het is een dergelijk gevoel als wat duizelige menschen ondervinden aan den rand van eene steilte; de gapende afgrond, die hen verschrikt, trekt hen tevens aan; uit angst van te vallen, storten zij zich naar beneden. Wie aan dezen ziekelijken trek, aan deze ijlhoofdigheid, die uit vrees om te sterven den dood zoekt, geen tegenstand weet te bieden, is een verloren man, en een verloren volk.

Tegen het toegeven aan dit demoraliserend gevoel, tegen het ‘in werkelijkheid duitsch worden, maar den naam van Nederland behouden’, waarschuwt de heer T. ten ernstigste, maar hij doet meer; hij wekt ons nationaal gevoel op, door te wijzen op hetgeen Nederland gunstig onderscheidt, op hetgeen Nederland èn in burgerlijke èn in politieke vrijheid op Duitschland voorheeft, en vooral hierop, dat die burgerlijke en politieke vrijheid, welke wij op Duitschland voorhebben, onafscheidelijk zamenhangt met ons volkskarakter, dat dit onze individualiteit uitmaakt. Dit in alles consequent toegepast monarchaal aristocratisch, kerkelijk regeerstelsel, met militaire discipline en subordinatie tot grondslag, waarin Duitschland zijne kracht gezocht en gevonden heeft, is in lijnregte tegenspraak met ons karakter en onze bestemming. Namen wij die beginselen en instellingen hier over, wij zouden toch ‘van ons volk niet maken eene gedisciplineerde heldennatie, maar *eene karikatuur van het pruissische volk!*’

Het groote kenmerkend verschil tusschen Duitschland en Nederland is, dat dáár *autoriteit* het grondbeginsel van den staat is, en bij ons *zelfregering*. Door aan dat echt nederlandsch grondbeginsel vast te houden, door het niet enkel te handhaven, maar ook te ontwikkelen, is onze nationaliteit, onze *individualiteit* als volk, verzekerd. Met dit veldteeken zijn wij onverwinlijk.

Niet enkel uit het voorbeeld van Duitschland, met zijne legitieme vorsten, ‘die elkander opeten’, met zijn militair, het burgerlijke overheerschend element, zijn clericalisme en zijne jonker-heerschappij, wordt ons het gevaar van de blinde onderwerping aan het *autoriteits*-principe aanschouwelijk gemaakt, maar ook uit dit tijdvak onzer eigene geschiedenis, het ‘patriarchale stelsel van de restauratie’, met zijne ‘gasthuis-politiek’, dat tusschen 1813 en 1848 ligt, in welk laatste jaar wij eindelijk ‘voor goed den vrijen regeringsvorm vestigden en braken met het persoonlijk gouvernement.’ En met alle te-kort-komingen, mislukkingen, teleurstellingen onzer zelfregering, zouden wij voor geen prijs tot dezen landsvaderlijken tijd willen terugkeeren. Zelfs de vleeschpotten van Egypte kunnen te duur betaald worden. In de op het beginsel van zelfregering gegrondveste inrigting onzer provinciale en gemeentelijke huishoudingen, in onze thans zoo goed als voltooide scheiding tusschen Kerk en Staat, in de volkomen vrijheid en gelijkheid van gezindten en

kerkgenootschappen, komt het principiëel verschil tusschen nederlandsche en duitsche regtstoestanden sterk uit. ‘Familie en school worden (bij ons) niet van staatswege aan haar (de kerkelijke overheid) onderworpen. Welk een verschil tusschen het verpligte kerkelijk en het burgerlijk huwelijk, tusschen de gemonopoliseerde openbare gezindteschool en de wereldlijke staatsschool met vrijheid van onderwijs. Hoe ver zijn Nederland en Duitschland van elkander verwijderd!’

De schrijver echter hoedt zich voor overdrijving. Hij erkent dat Duitschland in het vrijheidsbegrip is vooruitgegaan, terwijl wij ‘wat titelzucht en jagt op onderscheidingen betreft, er niet beter op zijn geworden.’ Er is nog een ander gevaar: waarderen wij wel genoeg die vrijheid en dat regt van zelfregering, waarvan wij het genot hebben? Een voorregt waaraan men gewoon is geraakt wordt zelden op zijnen waren prijs gesteld, en men is maar al te zeer geneigd dit gering te schatten, waarvan men het verlies nooit gevoeld heeft. Het gaat met volksregten en vrijheden gelijk met de gezondheid: als men ze verloren heeft, beseft men eerst hunne onschatbare waarde.

Dit brengt den schrijver tot eene slotbeschouwing, welker treffende waarheid in het oog valt. Tegenover de poëzij van den oorlog en de onze verbeelding bezielende zegepralen van den overwinnenden held, ‘den Barbarossa der 19de eeuw, gezeten op zijn strijdros, optrekkende in den krijg, omstuwd door zijne edelen, gevolgd door de goede gemeente, terwijl de geestelijkheid hare gebeden uitstort voor den grijzen held en het éénige vaderland,’ stelt hij, als tegenhanger, de nuchtere werkzaamheid van een het parlementair leven beoefenend volk. Er is iets plats, iets saais, iets afgewondens in. Altijd die redevoeringen in het *Bijblad* en die wetten in het *Staatsblad!* Altijd weder, van voren af aan, dezelfde parlementaire kibbelarijen, altoos datzelfde eentoonige ringrijden in denzelfden cirkel. ‘Waar is de dichter, die het volk in vuur brengt door de schildering van de weldaden der volksvrijheid? Is het vreemd, dat hij niet te vinden is? Want wij vechten niet, maar wij stemmen; wij schieten niet, maar wij redekavelen; wij dooden niet, maar wij besluiten. Wat zal de poëzij daarmede doen? In één veldslag, wat zeg ik, in één watersnood zit, naar 't schijnt, meer poëtische stof voor den

nederlandschen dichter dan in de geheele constitutionele monarchie!'

Zekerlijk, al dat debatteren en voteren, waarbij hoogstens een minister valt en eene portefeuille veroverd wordt, is zeer prozaïsch. Een slagveld is voor het kunstgevoel veel meer bezielend. En dan - het is niet te ontkennen - de autoriteit van den persoonlijk regerenden vorst brengt oneindig veel sneller hare maatregelen tot stand dan het gemeen overleg van den constitutionelen koning met de het land vertegenwoordigende vergaderingen. Wat al tijd en hoofdbrekens kost het niet, eene eenigzins belangrijke wet in het leven te roepen! Alles gaat daarbij even langzaam en traag. 'Hier vindt men niets van Caesars *veni, vidi, vici*. In den tijd die voldoende is om bijna al de weerbare mannen van Duitschland over te brengen op de slagvelden van Frankrijk, in dien tijd kunnen wij geen enkelen maatregel des vredes van eenig belang tot stand brengen. Met één sprong wordt het algemeen stemregt in Noord-Duitschland ingevoerd; hoeveel moeite kost het hier tot eene bevredigende regeling van het kiesrecht te geraken. Wat is het bezwaarlijk in waarheid tot regeeringsbeginsel te hebben, het beginsel van overreding! - En dan die staatsinrichting, zij is niet mild! Uitgaande van het beginsel, dat de Staat de zaak des volks is, die door het volk zelf, door zijne penningen in stand wordt gehouden, keurt zij af alle uitgaven zonder voldoend aequivalent voor het algemeen. Zij kent geene sinecuren. Er mag, hoe karig! hoe bekrompen! er mag niets aan den strijkstok blijven hangen. In 't algemeen, zij gaat zoo laag bij den grond!'

Arm Nederland! Benijdt gij het gelukkige Duitschland, met zijne helden en jonkers, zijn de daad aan den wil parend persoonlijk gouvernement, zijnen Barbarossa-koning, altoos overwinnend, altoos vermeerderaar des rijks, en zijnen Richelieu-minister niet?

Een kort, een hartig en hartelijk, inzonderheid een waar en behartigenswaardig woord aan de studerende jongelingschap, sluit deze rede. Er wordt hun op het hart gedrukt, dat zelfstandigheid, eene zelfstandigheid 'die bestand moet zijn tegen de verlokselen van het eigenbelang en tegen het sirenen-gezang der gemakzucht', de onmisbare voorwaarde is om een vrij volk te zijn en te blijven. De vrijheid is meer dan eene leuze en mag niet beschouwd worden als een voorvaderlijk goed, dat men krachtens erfregt bezit. De con-

stitutionele vrijheid moet verworven en kan alleen door waakzaamheid behouden worden. Het populair vooroordeel, dat, wanneer men slechts eens de constitutionele vrijheid in de grondwet ter nedergeschreven en haar in liberale wetten geformuleerd heeft, het publiek nu verder niets behoeft te doen dan de vruchten af te plukken van den boom, dien het geplant heeft, draagt meer dan iets bij tot deze onvruchtbaarheid der constitutionele regering, over welke dikwijls zoo bitter, en soms zoo onredelijk, geklaagd wordt. Aan het publiek, aan het nederlandsche volk, niet aan de constitutionele instellingen, ligt de schuld, wanneer aan de letter der grondwet en der liberale wetten geene meer bezielende kracht wordt gegeven. Al de zegeningen van een zich zelven regerend volk kunnen wij deelachtig worden, wanneer wij slechts de middelen bezigen, die ons ter bereiking van het doel ten dienste staan, en begrijpen dat, om van de regten der zelfregering genot te hebben, men ook hare pligten moet betrachten.

'Geen *autoriteit*, maar *vrij onderzoek!* geen *autoriteit*, maar *zelfregering!* niet *duitsch*, maar *nederlandsch!*' is het besluit van het boekje, en met deze nationale leuze besluiten wij ook dit, reeds te breed uitgedijd, overzigt er van. Een woord nog, ten slotte, over den vorm. De vorm is in volkomen harmonie met den inhoud. In deze rede is niets professoraals, noch hooggeleerds, niets dat aan de school en den docent denken doet. Er is, ook blijkens den breeden commentaar op den korten tekst, stof in voor menige uitwerking. Geen onderwerp is uitgeput. De spreker heeft den takt, men zou bijna zeggen de oplettendheid, gehad, zijne hoorders het genoegen te laten in hunne gedachten te voltooijen, wat hij slechts in een trek aangaf. Wat hij zegt blijft in het geheugen, omdat men gevoelt hoeveel over het even aangeroerde thema nog te zeggen overblijft. De lust wordt geprikkeld, in plaats van verzadigd. Voeg daarbij het uiterst zeldzaam genot van een levendigen stijl en een onberispelijk hollandsch. Want ook in dit opzigt is het boekje - 'niet *duitsch*, maar *nederlandsch*.' Wanneer men, na het alle stijl- en taalverkrachtend *patois*, aan hetwelk onze couranten het nederlandsch publiek gewend hebben, en dat allengs van de schrijftaal in de spreektaal overgegaan is, zulk een boekje in handen krijgt, heeft men de gewaarwording van iemand, die, na jaren lang het schrale, troebele - onzuivere, *zeer* onzuivere, slechte en *zeer*

slechte - water uit eene leidsche stadspomp gedronken te hebben, een glas frisch en helder geldersch bronwater te drinken krijgt. Nederlandsch te schrijven is, schijnt het, eene meer en meer verloren gaande kunst. Het is niet enkel eene litterarische verdienste die kunst te beoefenen, maar ook eene politieke, want het devies eener vlaamsche maatschappij: *de taal is gansch het volk*, bevat eene diepe en te dikwerf miskende waarheid. Voor menig volk is de taal-annexatie het begin geweest der politieke annexatie. Laat ons dit wel bedenken en ook hiertegen op onze hoede wezen. Het taaleigen en het volkseigen zijn onafscheidelijk verknocht. En op het punt van ons taaleigen zijn wij op een gevaarlijken weg. Aan de gemakzucht om het eerste het slechtste woord te bezigen, dat ons voor den geest komt, en de slordigheid, die er zich niet om bekreunt, of hetgeen men zegt wel uitdrukt wat men zeggen wil, paart zich eene meer en meer doordringende verstomping voor de eigenaardigheden, voor het *individuele*, van onze taal. Van piëteit jegens de moedertaal ziet men geen spoor; zij wordt integendeel verwrongen tot eene karikatuur van het duitsch, en men kan zich niet verwonderen, dat Duitschers, wannneer zij lezen wat wij ‘onze journalistiek’ noemen, ter goeder trouw verzekeren, dat het hollandsch niets dan een ‘bedorven duitsch dialect’ is.

Op het gebied der taal, evenzeer als op politiek gebied, moeten wij onze zelfstandigheid, onze individualiteit, weten te handhaven. Ook dáár moet onze leus zijn en blijven: *nederlandsch* en *niet duitsch* te denken, en onze gedachten *nederlandsch* en *niet duitsch* te uiten.

Leiden, 12 November.

W.C.D. OLIVIER.

***De Krankzinnige tegenover de wet en de maatschappij, door Dr. N.B. Donkersloot, Geneesheer aan het Krankzinnigengesticht te Dordrecht. Dordrecht, P.K. Braat*. 1870.**

Het *scandaleuse* proces, voor weinige maanden voor Amsterdam's rechtbank gevoerd, ligt nog iedereen versch in het geheugen. - Het aantal krankzinnigen, zoo in als buiten de gestichten verpleegd, wordt jaarlijks grooter. - Bijna elk jaar wordt in de openingsrede van de Staten-Generaal de toezegging van eene nieuwe wet herhaald, die de belangen der krankzinnigen en der krankzinnigengestichten behoorlijk zal regelen. - De regeering wordt vaak door onderscheidene leden der wetgevende macht met meer of minder bondige argumenten aan hare toezegging herinnerd en zij, die in de geheimen dier wetgeving dieper ingewijd kunnen zijn, meenen te mogen mompelen, dat het wetsontwerp reeds vele jaren lang afgewerkt is, maar in den langen tocht, dien het van het stille studeervertrek tot in de vaak woelzieke wetgevende kamer heeft af te leggen, telkens weêr op nieuwe en onoverkomelijke bezwaren stuitte, zooals met elk wetsontwerp het geval is, dat onder dezen minister ontstaan, met diens verdere nalatenschap aan genen tweeden en derden, vierden en vijfden moet overgaan, om ten slotte - wie kan het bij deze nieuwe crisis voorspellen? - wellicht onder het stof van het Binnenhof nog een vergeten graf te vinden. - Hoe het zij, de zaak is reeds herhaalde malen op het tapijt gebracht en van verschillende kanten besproken, en het kan wel niet anders of eene wet, zooals die van 29 Mei 1841, die derhalve 30 jaren gewerkt heeft, moet, hoe weldadig hare werking ook geweest zij, thans verouderd schijnen en hare gebreken hebben laten zien en gevoelen en het verlangen naar hare herziening en verbetering bij velen hebben opgewekt.

Gemis aan actualiteit zal men dus het werkje van Dr. Donkersloot niet ten laste kunnen leggen. Wakker geschud door het in elk opzicht betreurenswaardige gerechtelijke drama van den Heer Elders, voor de Amsterdamsche rechtbank afgespeeld, heeft hij zijne verzuehtingen over de, naar zijne overtuiging, zoo zonderlinge en verkeerde houding

van den krankzinnige tegenover de wet en de maatschappij, die hij reeds geruimen tijd in stilte geslaakt had, niet langer kunnen weêrhouden, en heeft daarom gemeend zijne grieven en verbeteringsvoorstellen in den vorm van bovenstaande brochure aan het publiek ter beoordeeling te moeten aanbieden.

Voorzeker ieder, die in dit onderwerp oprecht belang stelt, zal het aangebodene gretig opvatten. Dr. Donkersloot toch is niet alleen de man, die zich door menig geschrift populair heeft weten te maken, die reeds voor menige goede zaak eene lans gebroken heeft, maar die hier vooral op zijn eigen terrein staat. Als geneesheer aan een der belangrijkste krankzinnigengestichten van ons land, dat aan zijne toewijding, aan zijne onvermoeide zorgen menige schoone verbetering te danken heeft, heeft hij op dat terrein recht van spreken verworven en mag er op rekenen gehoord te worden.

Reeds a priori toch kan men er staat op maken, dat men menige juiste opmerking, menigen behartigenswaardigen wenk van hem zal ontvangen; maar van den anderen kant weten wij dat hij soms wat sterk kleurt, en nu en dan wel eens, uit liefde voor de zaak, die hij voorstaat, wat overdrijft. Wij zullen dus op onze hoede moeten zijn, dat hij ons door zijn dichterlijk talent niet te zeer begoochele of door zijn declamatorische ontboezemingen ons niet de waarheid voorbij late zien.

De inleiding toch stemt ons reeds tot voorzichtigheid. In haar geheel is ook zij van eenige overdrijving niet vrij te pleiten. Die eerste vraag al, waarmede de inleiding schijnbaar zoo eenvoudig begint: ‘waarom toch het publiek en de gestelde machten zich zoo zeer bemoeien met lijders aan krankzinnigheid en niet met lijders aan eenige andere ziekte?’ - zij klinkt zoo vreemd uit den mond van iemand, die zelf dagelijks met krankzinnigen omgaat en aan wien zich het verschil tusschen hen en gewone zieken dus telken reize moet opdringen, dat zij het vermoeden wekt van alleen ter neder gesteld te zijn, om het daarop door hem zelven gegeven antwoord nog meer te doen uitkomen. Dat antwoord moet een der grieven formuleeren, waartegen hij zijnen eersten uitval wil richten. Het luidt dus: dat men de krankzinnigengestichten nog altoos als gevangenissen (!) of bewaarplaatsen beschouwt, waar de zieke achter grendels (?) wordt gehouden, waar hij geheel (?) in de macht

is van de directie en hare suppoosten, waar hij van zijne persoonlijke vrijheid tijdelijk, of voor altijd moet afstand doen en waaruit hij maar met moeite (?) ontslagen kan worden. In dit antwoord ligt alweêr geen geringe overdrijving; maar de waarheid schiet hij met zijne pijlen geheel voorbij, als hij (Inleid., blz. IV) de tegenwoordige wet beschuldigt: dat zij aan de opname der krankzinnigen in een gesticht, niet alleen eene *massa* (?) formaliteiten verbindt, haar niet alleen bemoeilijkt en vertraagt, maar zelfs *onmogelijk* (?) maakt. Dat de wet zelve dat zou willen of kunnen doen, moet toch bepaald ontkend worden. Dat hare *verkeerde uitlegging* en toepassing die opname vaak meer bemoeilijkt en vertraagt dan noodig is, en dat die opname - in weêrwil van de wet - door *plaatselijke* bepalingen der gestichten soms onmogelijk gemaakt wordt, kan, helaas! niet geheel geloochend worden. Maar ‘die rechterlijke machtiging om een zijner dierbaarste betrekkingen van eene ziekte te laten genezen,’ ‘die entrée, te koopen bij de justitie’ - het zijn voorstellingen van de zaak, die, zonder geheel onwaar te zijn, haar toch niet volkomen juist weêrgeven en in elk geval toonen, dat de waarborgen, die de wet tegen aanranding van de individueele vrijheid, tegen verkeerde plaatsing in een krankzinnigengesticht aan het publiek wil bieden, door Dr. Donkersloot geenszins gehomologeerd worden. Neen, verre van dat, en het is juist de vrees, dat die waarborgen in een eventueel nieuw wetsontwerp door nog meer bezwarende formaliteiten voor de opneming in een gesticht verhoogd zullen worden, die hem de pen heeft doen opvatten om daartegen te protesteeren, maar vooral - het zijn zijne eigene woorden, die ik thans ter neder schrijf - ‘om, tegenover een Gode zij dank! zoo zeldzaam misbruik, in de bres te springen voor die duizende ongelukkigen, die in handen van de Justitie en in die van den fiscus tevens moeten vallen, om het recht te verkrijgen, zich van een der rampzaligste ziekten te *laten genezen*.’ Het is jammer; maar hier laat de S. zich door zijn goede hart en zijn medelijden geheel wegslepen, ziet en oordeelt daardoor niet volkomen juist, vervalt daardoor in declamatie en geeft den lezer ten slotte een geheel verkeerden indruk van de zaak.

Laat ons zien hoe het hiermede gelegen is en welke voorschriften de wet omtrent de opneming van een krankzinnige geeft. Stel dat die krankzinnige zich in uwen kring bevindt. Dan wordt er in

de allereerste plaats een Doctor geraadpleegd, die omtrent de wenschelijkheid van de plaatsing van den lijder in eenig geneeskundig krankzinnigengesticht een onderzoek instelt. Heeft deze als resultaat van zijn onderzoek eene verklaring afgegeven, dat de krankzinnige in een geneeskundig gesticht geplaatst moet worden, dan gaat men daarmede tot een procureur, die het verzoekschrift tot opneming aan de rechtbank opmaakt, terwijl men zich tevens aan het gesticht wendt om de noodige plaats te bespreken en verder aan de door het gesticht gestelde voorwaarden te voldoen, enz. Al die formaliteiten, die toch waarlijk niet zoo bezwarend zijn, kunnen, als iedereen meêwerkt en de wet op welwillende wijs toepast, in korten tijd afloopen, en weldra kan de lijder, gewapend met het bevelschrift van den President der rechtbank, naar het gesticht overgebracht worden. Dat het bestuur van dit gesticht een behoorlijk contract en een staat van inlichtingen omtrent de antecedenten en omtrent den status praesens van den lijder vordert, zal men toch wel natuurlijk en noodzakelijk vinden en niet kunnen wraken.

In de meerderheid der gevallen besluit de familie niet zoo terstond tot de plaatsing in een gesticht, en veelal ziet men de krankzinnigheid lang genoeg zich ontwikkelen, zoodat men tijd in overvloed heeft om de bovengenoemde formaliteiten in acht te nemen. En mocht dat niet het geval zijn, ontstond de krankzinnigheid zóó plotseling, of werd zij in korten tijd zóó hevig, dat de lijder volstrekt hoe eer zoo liever uit de maatschappij verwijderd moet worden, om de orde niet te verstoren en ongelukken te voorkomen, welnu, dan heeft de wet daarin Art. 10, alinea 3, voorzien, door te bepalen: dat de lijder *inmiddels* door het stedelijk bestuur op doeltreffende wijze in bewaring gesteld zal kunnen worden, mits daarvan binnen 24 uren aan het openbaar ministerie kennis worde gegeven. - Men ziet dus wat er van dat '*vallen in de handen der Justitie*' aan is! tot hoe weinige zich die *massa* formaliteiten laat terugbrengen! Dat de fiscus echter er mede gemoeid wordt, voor zoover daarmede vooral de tusschenkomst van den procureur bedoeld is, volgaarne kan men het toestemmen, dat hierdoor eene lastige en onnoodig kostbare formaliteit te weeg gebracht wordt. Maar de procureur is nu toch eens de brug, die het publiek passeeren moet, wil het de rechtbank naderen. De procureur is daarenboven de man, in wiens tusschenkomst men meerderen waarborg

meende te zullen vinden voor de identiteit van den persoon, voor wien bij de rechtbank de opneming aangevraagd wordt, opdat hier geen opzettelijke persoonsverwisseling zou kunnen plaats vinden. Doch in weêrwil van dit alles, blijft die tusschenkomst van dezen praktizijn onnoodig, onaangenaam en kostbaar.

Maar - en daarop komt het hier aan - wien treffen al deze kosten en lasten? Zijn zij het, *die duizende ongelukkigen*, die zich van eene der rampzaligste ziekten *willen laten genezen*, d.i., zijn het de *krankzinnigen* zelve, die den last dezer formaliteiten moeten dragen? Wel neen, geenszins; alles gaat buiten hen om, zij worden er niet in het minste meê gemoeid; de minsten zouden het u toegeven, dat zij ziek zijn, nog veel minder dat zij aan de rampzaligste aller ziekten lijden. De meesten protesteeren met woord en daad, met hand en tand, indien zij het bemerken, dat men ze in een gesticht - en wel in een krankzinnigengesticht - wil plaatsen. De Heer Donkersloot vergist zich dus, indien hij meent in deze voor hen - voor de krankzinnigen - in de bres te springen; hij verschrijft zich, wanneer hij beweert de woordvoerder te zijn van die *duizend ongelukkigen*, die, uit den aard hunner ziekte, hunne zaak niet zelve kunnen bepleiten. Het ridderlijke van zijne daad komt alleen ten goede van de aanverwanten dier ongelukkigen, van de gezonden van geest, die in verreweg de meeste gevallen eerst dan tot dien weldadigen maatregel van de plaatsing in een gesticht willen overgaan, als de bezwaren, aan de verzorging en behandeling van den lijder verbonden, in hunne eigene woning hen al te zeer beginnen te drukken, en die zich dan ook zelden over de formaliteiten meenen te moeten beklagen, die aan de overbrenging naar een gesticht verbonden zijn. Het zijn daarenboven in elk geval niet de behoeftigen, die zich over dien last, hun door de Justitie, en over de kosten, hun door den fiscus aangedaan, te beklagen hebben, want, zoodra er maar kwestie is van *onvermogen*, wordt alles gratis voor hen in orde gebracht en kunnen zij de weldaden van het gesticht pro Deo jaren lang genieten.

De grieven tegen de vele formaliteiten der wet aan de opneming van een krankzinnige in een krankzinnigengesticht verbonden, verliezen dus ongetwijfeld in het oog van elken kalm nadenkenden mensch van haar gewicht, wanneer hij ziet, dat zij niet zoozeer de

ongelukkige krankzinnigen zelven treffen, maar meer op het hoofd van hunne aanverwanten en betrekkingen neêrkomen, van wie men echter slechts eene betrekkelijk kleine moeite en uitgave vordert, om hun zelven een veel grooter voordeel, hunne bevrijding van den krankzinnige, en hun krankzinnige eene groote weldaad, diens doeltreffende behandeling in een gesticht, daarvoor deelachtig te doen worden. Voor de ongelukkige krankzinnigen zelve behoeft men niet in deze bres te springen; zij beklagen er zich niet over, zij lijden er betrekkelijk weinig onder. Voor hunne betrekkingen behoeft men de woordvoerder niet te zijn. Zij toch kunnen, als zij billijk zijn, er zich niet over beklagen; zij kunnen in de gevorderde maatregelen geen *gruwel en onrecht* vinden, als men hun de strekking der wet slechts begrijpelijk maakt.

Welken invloed deze schromelijke misvatting, deze verwisseling van de naastbestaanden, die de plaatsing vragen, en de krankzinnigen, voor wie zij gevraagd wordt, op de beoordeeling van het werkje van den Heer D. heeft moeten uitoefenen, kan men zich voorstellen, als men in aanmerking neemt, dat zij het geheele 2de gedeelte van zijn onderzoek beheerscht, waarin hij zich voorstelt het betoog te leveren, hoe zeer de meerderheid, ja, hij zou bijna zeggen alle *der* (?) gealieneerden door het aandeel, hetwelk de Justitie in hunne verpleging neemt, in hunne rechten gekrenkt worden (Inleid., blz. VI). Al wilden wij zelfs aannemen, dat hij bij dat betoog zoodanige krankzinnigen op het oog had, die *zelve* hunne plaatsing in een gesticht verlangen en die, volgens art. 11, de aanvrage daartoe aan de rechtbank behooren te doen (iets, hetgeen in ons land hoogst zelden gebeurt), dan zouden wij daardoor toch nog slechts eene zeer onbeduidende minderheid, geenszins eene meerderheid krijgen, en zeker zouden het niet bijna *alle* krankzinnigen zijn, op welke zijne philippica betrekking had. De verwarring in de redeneering zou ook in het laatste geval er niet veel minder om worden.

Maar - in elk geval bestaan er eenige formaliteiten - en wij zijn den heer Donkersloot nog het antwoord schuldig op de vraag: waarom toch het publiek en de gestelde machten zich zoo zeer bemoeien met lijders aan krankzinnigheid en niet met lijders aan eenige andere ziekte? waarom zij deze laatsten, zonder eenige formaliteit van den kant der Justitie, in een gesticht laten opnemen en voor de eerste meerdere formaliteiten daaraan verbinden? Dat

antwoord kan zeer eenvoudig zijn: Omdat de meeste krankzinnigen zoozeer van hun verstand beroofd zijn, dat zij hunne rechtspersoonlijkheid verloren hebben, en men ze niet zonder vrees voor hun eigen schade, over hun fortuin en goed kan laten beschikken; omdat zij vaak niet weten wat zij doen; omdat zij meestal niet in staat zijn om te beoordeelen wat goed en kwaad voor hen is; omdat zij niet bij machte zijn voor zich zelven te kiezen, over zich zelven te disponeeren - omdat zij, in één woord, gelijk zijn aan kinderen, aan onmondigen. Hunne civiele daden kunnen voor de rechtbank niet als geldig, hunne crimineele daden daarvoor niet als toerekenbaar beschouwd worden. Hunne verwijdering uit den familiekring, uit de maatschappij, hunne overplaatsing in een krankzinnigengesticht, hetzij in hun eigen belang en met de hoop op hun herstel, hetzij in het belang der openbare orde en uit vrees voor ongelukken, moeten in verreweg de meeste gevallen plaats vinden buiten hun toedoen, buiten hun weten, ja, geheel tegen hun zin. Zij moeten er toe gedwongen worden en de Staat moet zorgen, dat die dwang niet wederrechtelijk hen opgelegd wordt.

De krankzinnigen zijn dus geenszins gewone zieken, maar zeer buitengewone, die zelve hunne ziekte ten sterkste ontkennen, die meenen geenen geneesheer noodig te hebben, geene medicijnen te moeten nemen, allerminst in een gesticht te moeten worden *opgesloten*. In hun oog is dit doorgaans een gruwel en een onrecht, en het duidelijkste bewijs, dat diegenen krankzinnig zijn, die er hen in geplaatst hebben. *Opgesloten* te worden, zeg ik, ja, want de krankzinnigengestichten zijn geene gewone gasthuizen, waarheen de zieke zich vrijwillig begeeft en dat hij vrij weêr verlaat als hij zelf het verkiest. Bij de komst in het - *gasthuis* verliest de *zieke* geen enkel zijner burgerrechten, wordt hij van geen enkel zijner burgerplichten ontheven. De *krankzinnige* daarentegen, die in het *krankzinnigengesticht* wordt opgenomen, is wel is waar, onder *het palladium zijner treurige ziekte*, vrij *van zijne burgerlijke verplichtingen*, maar boet tevens tijdelijk zijne rechtsaanspraken in en houdt op rechtspersoon te zijn.

Ten einde nu zooveel mogelijk er voor te waken, dat geen der vrije burgers zonder noodzakelijkheid, en niet dan in zijn eigen belang of in dat der maatschappelijke orde, van zijne individueele vrijheid beroofd en in een krankzinnigengesticht opgesloten worde;

ten einde er voor te zorgen, dat de daarin opgeslotene er niet langer in verwijle dan voor hem of voor de maatschappij noodig is; daarom hebben de gestelde machten bij de wet de noodige bepalingen omtrent opneming in en ontslag van de krankzinnigen uit de gestichten vastgesteld. En nu vraag ik, beging de wetgever daarmede een gruwel en een onrecht? Weegt het voordeel van dien door de formaliteiten voor elken vrijen burger verkregen waarborg niet op tegen de betrekkelijk geringe moeite en de betrekkelijk kleine offers, die men zich bij de plaatsing van een krankzinnige te getroosten heeft? Van de gerechtelijke bemoeiingen ten behoeve van het ontslag wil ik thans niet spreken. Dat de wet er het recht toe geeft, is misschien niet kwaad en kan te pas komen, indien de geneesheer òf onverschillig is, òf wat al te angstvallig; maar dat de Justitie daarvan gebruik maakt, komt te zelden voor, dan dat men er tegen de wet eene ernstige grieve van zou kunnen maken. Waar de Justitie tot nu toe van dit recht gebruik maakte, werd doorgaans haar onverstandige voorbarigheid aan de kaak gesteld en haar wantrouwend ingrijpen in den eigenlijken werkkring van den geneeskeer door eenen ongelukkigen uitslag gestraft.

Als de staatsmacht zich verplicht gevoelt de plaatsing van den krankzinnige in een gesticht te surveilleeren en door bepalingen te regelen, is het omdat hij hier met meer te doen heeft dan met een ‘zuiver pathologisch proces,’ hetwelk de Heer Donkersloot alleen in de krankzinnigheid wil gezien hebben (blz. 26). Die staatsmacht, die, volgens den Heer Donkersloot zelven, alleen over misdaden en misdrijven en over bescherming van personen en goederen te oordeelen heeft, beantwoordt door hare zorg voor den krankzinnige geheel aan zijne roeping. Zij waakt daarbij tegen de misdrijven der krankzinnigen zoowel als tegen het misdrijf, den gezonden door verkeerde plaatsing aangedaan; zij beschermt daarenboven de krankzinnigen en hunne goederen door de verdere bepalingen, die daaromtrent in de wet gevonden worden.

Maar Dr. Donkersloot vindt al die bemoeiingen overbodig. ‘Ik ken,’ zegt hij, ‘geen voorbeeld dat in ons land, zoolang de wet van 1841 bestaat, een persoon ter kwader trouw in 't gesticht is gebracht, of zelfs iemand, die niet op de eene of andere wijze sporen van krankzinnigheid gaf.’ Waarom zouden wij deze uitspraak van den Heer Donkersloot niet gelooven? *Hem* moge geen enkel

voorbeeld bekend zijn; maar dan zal het hem ook moeilijk vallen het bewijs te leveren, dat deze gunstige uitkomst *niet* aan den weldadigen preventieven invloed van de wet te danken is. - Intusschen lezen wij in het verslag over den staat der gestichten voor krankzinnigen, in de jaren 1860-1864, aan den Minister van Binnenl. Zaken, door de Inspecteurs der gestichten ingediend in 1865 (bl. 159): ‘Het is hier de plaats om te gewagen van hen, die, na in de gestichten opgenomen te zijn, aldaar bevonden werden *niet* krankzinnig te zijn en dientengevolge zijn ontslagen, zoodra zij lang genoeg waren geobserveerd om deswege eene voldoende overtuiging te verwerven, zoodat de geneesheeren vrijheid vonden die bevinding op het naar de wet gehouden register uit te drukken. Hun getal bedroeg in 20 jaren tijds niet minder dan 85 mannen en 77 vrouwen, te zamen 162 individu's.’ Dat zou zeker een doodslag wezen voor het goede vertrouwen, door mijnen vriend in de geneeskundigen hier te lande gesteld, ware het niet mogelijk die cijfers op eenige andere wijze toe te lichten. Daaronder toch zijn ongetwijfeld velen, die kort vóór hunne opneming in het gesticht aan den een of anderen vorm van krankzinnigheid leden, van zeer voorbijgaanden aard, zooals excandescentia furibunda, mania transitoria, delirium tremens, of enkele mania crapulosa, en die al zeer spoedig na hunne opneming weêr tot kalmte kwamen; of ook anderen, die zelfs langeren tijd vóór hunne plaatsing in het gesticht, aan allerlei waandenkbeelden geleden hadden, maar door den enkelen schok, door die plaatsing teweeggebracht, daarvan genezen werden, en die nu, vóór het einde der door de wet vastgestelde vier observatie-weken, genezen zijnde, als niet of niet meer krankzinnig werden opgegeven. In één woord, dat er op de tabellen van die 20 jaren, 162 individu's als *niet krankzinnig* opgenomen en ontslagen vermeld staan, zou mij nog geenszins bewijzen, dat die 162 werkelijk niet krankzinnig geweest waren en dus in geenen deele hadden moeten opgenomen worden. Maar het tegenovergestelde bewijs is evenmin te leveren, noch de wensch onvoegzaam te noemen, dat de geneesheeren bij het afgeven der eerste verklaring met wat meer nauwgezetheid en kennis van zaken te werk mochten gaan, noch het vermoeden ongegrond te heeten, dat de wet, in weêrwil van hare waarborgen voor de personeele vrijheid, toch nog wel eens eenen enkelen er door laat slippen, die niet rechtstreeks, althans niet op den duur in het gesticht

behoort. Zeker zal geen van dezen het kortstondig verblijf daarin kwaad gedaan hebben.

Dat die zorg voor de handhaving der persoonlijke vrijheid dan ook door sommigen overdreven wordt, zoo als door hen, die nog meerdere justitieele waarborgen daarvoor in de nieuwe wet verlangen te krijgen, of door hen, die zouden willen eischen dat niemand naar een krankzinnigengesticht verwezen werd, die daarbuiten kan leven, zonder de maatschappelijke orde te verstoren, kan niet ontkend worden. De tegenwoordige wet toch geeft reeds alle mogelijke waarborgen, die men maar verlangen kan: de geneesheer, die de verklaring geeft, de tusschenkomst van den procureur en van den president der rechtbank, de aanraking met een of meerdere geneesheeren van het gesticht, met het hooger en lager ambtspersoneel, de driemaandelijksche bezoeken van den geneeskundigen Inspecteur met den Officier van justitie; de jaarlijksche bezoeken van de Inspecteurs der krankzinnigengestichten enz. Is het niet bijna onbegrijpelijk hoe men hierbij nog tusschen de mazen door kan slippen? Is het niet bijna ondenkbaar, dat niet op de eene of andere wijze de wederrechtelijke opsluiting terstond ontdekt zou moeten worden? is het niet al te gewaagd te onderstellen dat tusschen alle bovengenoemde personen of tusschen meerdere hunner een zoo verborgen complot tegen de vrijheid van den opgeslotene zou gesmeed zijn? - Waarborgen voor de individueele vrijheid zijn hier volstrekt noodig, en ofschoon ik dan ook andere, in overeenstemming met mijn vriend Donkersloot zou begeeren, zonder inmenging van de justitie; meerdere dan de tegenwoordige wet aanbiedt, strengere, lastigere, zouden geheel overtollig zijn.

Hoe die waarborgen buiten de rechtbank om gevonden kunnen worden, is eene vraag, wier beantwoording mij thans niet lang mag bezig houden. Zij kunnen gevoegelijk in den uitgebreideren werkkring vaa de door den staat aangestelde Inspecteurs, de Engelsche Commissioners, voorts in de geneesheeren gevonden worden, die de eerste verklaring moeten afgeven, nadat hunne speciale bevoegdheid daartoe door den staat erkend is, enz. enz. Terwijl ik daarbij elken krankzinnige in zijne rechten en bezittingen gehandhaafd en tegen onrecht beschermd wil hebben, wil ik tevens elken burger tegen ongepaste en onwettige aanranding van zijne persoonlijke vrijheid zooveel mogelijk gevrijwaard zien. Nog eens moet ik dus

protesteeren tegen de wederom overdreven antwoorden, die Dr. D. zich zelven op de vraag geeft: Wat willen dan toch de zoogenaamde beschermers der krankzinnigen? ‘Als ik mij niet bedrieg,’ zegt hij (blz. 26 en volg.), ‘1^0. den toegang tot de gestichten bemoeilijken en de bestaande formaliteiten nog uitbreiden; 2^0. de zoogenaamd onschadelijke krankzinnigen, d.w.z. degene, die nog niet hebben gemoord, gebrand of verwond, in de maatschappij laten verblijven of terugzenden.’ Neen, geenszins. Noch het een, noch het ander. De drie voorbeelden, aangehaald tot staving van den nadeeligen en treurigen invloed der formaliteiten voor den op te nemen lijder bewijzen niet veel, omdat met een weinig meer welwillendheid van den geneesheer in het eerste, met wat minder onredelijken schroom voor de medewerking van de rechtbank in het tweede, en wat meerdere bekendheid met het eigenlijke doel der wet in het derde geval, de formaliteiten der wet geenerlei onaangenaamheid of stoornis teweeg gebracht zouden hebben. Men kan de wet zelve toch niet verantwoordelijk stellen voor hare verkeerde toepassing, door onverstand, onkunde of betweterij? Nog zeer onlangs, zegt de Heer D., blz, 28, weigerde een president het verlof tot plaatsing, omdat in het attest niet stond: *gevaarlijk voor de maatschappelijke orde* enz. En die weigering doet hem vol verontwaardiging uitroepen: ‘Schreeuwt het niet tot God, en is het niet een tergend onrecht, dat de macht, die zich rechtvaardigheid noemt, hier zoo onrechtvaardig heerscht!’ Het is zeker verbazend, dat een president, die uitvoering aan de wet behoort te geven, volgens haren stipten zin en hare weldadige bedoeling, die wet zoo weinig kende en zoo onvolledig interpreteerde. Die wet zelve toch stelt twee redenen voor de plaatsing: de 1ste ten behoove van het *herstel* van den *lijder*, de 2de ten behoeve van de *veiligheid* en orde der *maatschappij*. Zij spreekt in de eerste plaats van *genezings*gestichten, ten bewijze dat niet de vrijwaring van de maatschappij voor ongelukken en voor wanorde, maar het herstel van den lijder de hoofdzakelijke bedoeling is, waarom die gestichten opgericht zijn en onderhouden worden. Als de president in kwestie die wet wel begrepen en hare voornaamste strekking goed in het oog gehouden had, dan zou hij de plaatsing niet hebben kunnen weigeren, op grond dat de woorden: *gevaarlijk voor de maatschappij*, niet in het attest waren opgenomen. Het tot God schreeu-

wend onrecht zou dus niet bij de wet, maar bij hem gezocht moeten worden, die de wet moest toepassen, bij de rechterlijke macht, bij den president der bewuste rechtbank. De wet zelve kan van hare verkeerde opvatting en toepassing de schuld niet dragen.

Wat voorts, volgens Dr. Donkersloot's meening, de beschermers der krankzinnigen in de tweede plaats zouden willen, - *dat de zoogenaamd onschadelijke krankzinnigen, d.w.s. degene*, die *nog niet* hebben gemoord, gebrand of verwond, in de maatschappij zouden verblijven of uit de gestichten teruggezonden zouden worden, - zou ook al weer uit een niet minder verkeerd inzicht en uit onkunde voortspruiten, indien niet de geheele voorstelling uit de lucht gegrepen, althans overdreven ware. In hare Inleiding toch zegt de wet het reeds duidelijk door hare woorden: ‘alzoo wij in overweging hebben genomen enz., enz., en de overtuiging bij ons is gewekt dat de *herstelling* der krankzinnigen bevorderd wordt door eene *spoedige* geneeskundige behandeling in daartoe meer bijzonder ingerichte gestichten enz.’ dat het herstel van den lijder op den voorgrond moet geplaatst worden. Die bedoeling wordt nog duidelijker doordien de wet de bestaande gestichten (in art. 2), bestemd tot opneming en verzorging van krankzinnigen, scheidt in *geneeskundige gestichten*, bepaaldelijk ingericht om hunne *herstelling* te bevorderen, en in *bewaarplaatsen*. dienende om diegenen, welke volgens de bepalingen dezer wet daarin opgenomen kunnen worden, van de maatschappij *af te zonderen*.

En mocht er nu bij de rechterlijke macht nog eenige twijfel overgebleven zijn, dan is het geheele art. 10 dáár, om de laatste sporen daarvan weg te nemen. Dat artikel bepaalt toch dat, wanneer ten gevolge van *krankzinnigheid* (zonder meer) noodzakelijkheid geboren wordt, om *onverwijld* in het toezicht en de verpleging van den lijder te voorzien, diens echtgenoot, bloedverwant enz. zich zal kunnen wenden tot den president van de arrondissements-rechtbank enz., ten einde te worden gemachtigd om denzelven voorloopig te doen opnemen in een geneeskundig gesticht voor krankzinnigen. Bij ontstentenis of nalatigheid der bovengenoemde personen, of wanneer deze den lijder onverzorgd laten, heeft het publiek Ministerie eveneens de bevoegdheid tot die plaatsing en is daartoe zelfs verplicht, indien zulks in het belang der openbare orde, of ter voorkoming van ongelukken noodzakelijk wordt geoordeeld. Maakt dit alles het

duidelijk genoeg dat de wetgever den krankzinnige, waar zulks noodig is, in de eerste plaats naar het gesticht wil overgebracht zien, om dáár zijn *herstel* te beproeven, art. 14, waarbij sprake is van het eerste verslag, dat de geneesheer van het gesticht, na 4 weken, omtrent den krankzinnige moet uitbrengen, en waarin hij zijn bepaald gevoelen moet uitdrukken, of de toestand des lijders zoodanig is, dat zijne verdere verpleging in het gesticht tot zijn *herstel* (in de eerste plaats), of in het belang der openbare orde (in de tweede plaats), of tot voorkoming van ongelukken (in de derde plaats), nuttig en noodzakelijk moet worden geacht, - dit artikel verhoogt die duidelijkheid in geene geringe mate. Gaarne zal men dus Dr. Donkersloot willen toegeven dat, waar de magistraat niet tevreden is met de eenvoudige geneeskundige verklaring van krankzinnigheid, maar daarnaast nog in het attest verlangt uitgedrukt te zien, dat de persoon gevaarlijk is voor zich zelven of voor de maatschappij, vóór dat hij het verlof tot opneming in een gesticht wil vergunnen, in eene jammerlijke dwaling verkeert en een schreeuwend onrecht tegen den krankzinnige begaat, door hem de gunst eener geneeskundige behandeling te weigeren, vóór dat hij daden van geweld gepleegd heeft.

Maar zelfs dan, wanneer er van herstelling geene sprake meer kon zijn en de lijder zich volkomen rustig gedroeg, zou de Heer Donkersloot hem toch 1^0. in het eigen belang van den krankzinnige, 2^0. in dat der maatschappij en 3^0. in dat der justitie, in een gesticht geplaatst willen zien, op gronden, die hij op blz. 36 en volg. ontwikkelt en waarvan vele als volkomen juist erkend, andere daarentegen als wederom eenigzins overdreven gewijzigd moeten worden. Zoo toch zou ik tegen de algemeenheid, waarmede Dr. Donkersloot het cachet van *gevaarlijkheid* op elken krankzinnige zou willen drukken (blz. 52 onderaan), moeten protesteeren. Erkende ik zelf die gevaarlijkheid in zoo'n ruimen omvang, dan zou ik den eisch van die rechtsmachten moeten goedkeuren, die voor de opneming van *elken* krankzinnige ook de uitdrukkelijke verklaring in het attest verlangen, dat de persoon gevaarlijk is voor de orde der maatschappij, en ik zou daarmede wederom inbreuk maken op de menschlievende bedoeling der wet. Omdat er naar mijne overtuiging zoo'n groot aantal krankzinnigen gevonden worden, van wie de ervaren psychiater met genoegzame zekerheid verklaren en voorspellen kan, dat zij *niet* gevaarlijk

zijn, of zullen worden, zoude ik vele argumenten, gebezigd om de wenschelijkheid van de plaatsing der krankzinnigen, ook in het belang der justitie, aan te toonen, niet wel kunnen onderschrijven.

Tot dusverre hebben wij de voornaamste grieven van Dr. Donkersloot tegen de wet en hare toepassing ontwikkeld. Als ter loops heeft hij nog op den last van de verplichte curatele en op de machteloosheid der justitie gewezen tegenover de bijzondere administratiën, die de opneming van eenen lijder aan de door haar zelve gestelde voorwaarden verbinden en zonder de vervulling daarvan den toegang weigeren, al is de lijder ook gewapend met een rechterlijk bevelschrift. Het is waar, dat het eerste bezwaar van de curatele eene doorgaans zinledige formaliteit betreft, doordien de meeste bewoners der gestichten, als behoorende tot den behoeftigen stand, geene goederen bezitten, waarover een curator behoeft te waken, en dat in het andere bezwaar door de wet niet behoorlijk voorzien is, zoodat, ten gevolge van de plaatselijke bepalingen der administratiën, de opneming van eenen lijder, hoe dringend ook in zijn eigen belang en in dat der maatschappij gevorderd, onmogelijk gemaakt kan worden. Het zijn zeker beide punten, die bij eene herziening der wet in het oog gehouden zullen moeten worden. Of dit met alle andere voorstellen, die wij pag. 47 en volgende lezen, het geval zal kunnen wezen, kunnen wij niet, zonder te veel vooruit te loopen, beloven.

Als hij toch (punt *a*) den volkomen vrijen toegang tot de gestichten vordert, zonder eenige formaliteit of tusschenkomst der justitie, dan zou ik groot bezwaar moeten maken, hem in dezen eisch geheel te ondersteunen. Dat ook mij de tusschenkomst der justitie minder geschikt voorkomt, heb ik reeds duidelijk genoeg te kennen gegeven, maar den toegang geheel vrij te laten zonder eenigen waarborg tegen misbruik, zonder eenige formaliteit, dat gaat, na al het boven aangehaalde, niet aan. Geheel vrij zal hij daarom reeds niet zijn, omdat bijna alle kraukzinnigen zelve door hunne familiebetrekkingen of vrienden gedwongen moeten worden om in te gaan. Dien dwang, dat ingrijpen van het eene individu in de persoonlijke vrijheid van het andere, moet door eene hoogere macht, door den Staat, gecontroleerd en afgewezen of gesanctioneerd kunnen

worden, en daarom moet er van wege den Staat toezicht op de plaatsing der krankzinnigen in de gestichten bestaan, dat zonder eenige formaliteiten niet kan plaats vinden.

Zijn 2de eisch (punt *b*), dat het ontslag overgelaten worde aan den arts, in overeenstemming met de familiebetrekking van den lijder of met den lijder zelven, wordt doorgaans nu reeds vervuld. Slechts zeer zelden geschiedt het dat de officieren van justitie zich er aan wagen om op dat ontslag eenen overwegenden invloed uit te oefenen, overtuigd als zij zijn, dat niemand het geschiktste tijdperk van dat ontslag beter beoordeelen kan dan de geneesheer van het gesticht zelf, die den lijder dagelijks behandeld heeft.

Wanneer hij voorts (punt *c*) voor de politie het recht eischt, om een *ontoerekenbaar* persoon ex officio tot het gesticht te verwijzen, dan is zeker de nadere toelichting, dat onder dien ontoerekenbaren persoon een *imbecille* of *idioot* of *demens* verstaan moet worden, noodzakelijk, om ons niet over de gewaagdheid van dien eisch verbaasd te doen staan en ons niet met angst voor het misbruik daarvan te vervullen. Die angst moet Dr. Donkersloot bij nader overleg en bij zijne adhaesie aan de zeer juiste aanhaling van Laehr, pag. 51, met ons deelen: die Geistesstörung sei eine Krankheit, welche bei weniger auffallenden Erscheinungen NUR vom Artze erkannt, nicht von der *Polizei* constatirt werden kann. Da der Zweck der Irrenanstalt nicht mehr *Detention*, sondern *ärtzliche Behandlung* ist, so sei ihre Mitwirkung nur bei etwaiger Ruhestörung gerechtfertigt. Ook mij komt het dan ook beter voor hare tusschenkomst daartoe te beperken en haar ook voor het vervolg de macht om een ontoerekenbaar persoon op eigen gezag in het krankzinnigengesticht te plaatsen, niet te verleenen. Meent men - en te recht - bij de behandeling van krankzinnigen de tusschenkomst der justitie te kunnen ontberen, dan geve men ook der policie geen recht in handen om ongeroepen daarbij tusschen beiden te treden. Anders toch vervalt men meer en meer tot de inconsequentie, waarvan zich zelfs mijn vriend Donkersloot, met al zijne vrijzinnige beginselen op dit gebied, niet geheel heeft kunnen vrijhouden. Of is er niet eenige inconsequentie in gelegen, wanneer hij bij de eerste plaatsing en opneming van den krankzinnige in een gesticht elk toezicht, elke bemoeiing van de justitie als overbodig, als schadelijk, als een gruwel en een onrecht karakteriseert

en afwijst, maar daarentegen aan de policie de macht wil gunnen enkele krankzinnigen naar haar eigen oordeel, zonder meer, naar het gesticht te verwijzen? Is het niet inconsequent, om, als zij dáár eens in opgenomen zijn, wederom aan de justitie streng toezicht op te dragen op hunne behandeling en verpleging en van de justitie de meest ernstige toepassing van straf te vragen op den arts, die een niet-krankzinnige moedwillig mocht opnemen of in het gesticht terughouden (punt *e*, pag. 53 en volg.). Waarlijk, ik zie niet in hoe de justitie dat toezicht zal kunnen houden, zonder dat haar oneindig meer macht en recht in het gesticht gegeven worden, dan zij daarbuiten tot dusverre immer gehad heeft; hoe zij zal beslissen dat een niet-krankzinnige *moedwillig* door den arts mocht zijn opgenomen en teruggehouden, zonder met alle daartoe betrekkelijke stukken bekend te zijn; hoe zij op hem de meest ernstige straf zal kunnen toepassen, zonder den krachtigsten invloed op den geheelen gang van zaken in het gesticht uit te oefenen. Ja, nog verder wil de Heer Donkersloot gaan (punt *f*, pag. 48) door hetzelfde toezicht van de justitie te eischen ‘op de betrekkingen, die een krankzinnige het middel ter zijner herstelling onthouden of hem aan huis ondoelmatig verplegen’; waartoe de justitie in elk huis onderzoek zou moeten doen of er zich soms een krankzinnige bevond en waarbij hare bemoeiingen met de krankzinnigen, haar invloed op hun lot, haar ingrijpen in hun leven, van veel grooteren omvang in de praktijk zullen blijken te worden, dan die bij de opneming in het gesticht bij de tegenwoordige wet ooit geweest zijn. Wat al onderzoek zal de justitie nu in het werk moeten stellen, wat al nasporingen moeten doen, ten einde zich telkens op de hoogte te brengen van ziekteverschijnselen en psychische openbaringen, die tot dusverre niet door haar gekend behoefden te worden. Op deze wijze zou die nieuwe wet, waarin Dr. Donkersloot al dergelijke bepalingen zou wenschen opgenomen te zien, stellig meer tot achteruitgang, dan tot vooruitgang leiden, de geneesheeren en besturen der gestichten stellig aan meer vexatiën onderwerpen dan tot dusverre het geval was, en het lot der krankzinnigen meer van de zienswijze en den invloed der justitie afhankelijk maken, dan het bij de bestaande wet ooit geweest is.

Nog twee punten blijven mij ter bespreking over, die mijn vriend

Donkersloot onder de voorstellen tot verbetering heeft opgenomen. Het eene (punt *d*) eischt de bepaling in de wet hoe, bij onwil of onvermogen, de kosten der verpleging moeten gevonden worden, - een hoogst belangrijk oeconomisch vraagstuk, hetwelk diep in de tegenwoordige orde van zaken ingrijpt, maar daarom ook, zoo als ik blz. 521 reeds zeide, niet maar zoo met een pennestreek kan opgelost worden. Het andere (punt *a*) geldt de betere organisatie der gestichten, vooral wat de vermenging der vormen en graden van krankzinnigheid betreft. Ook dit laatste is aan ontzettend vele moeilijkheden onderhevig. Men moet daarbij ten slotte met de gegeven ruimte, met het gegeven personeel, vooral met de individualiteiten der lijders te rade gaan. Daaromtrent vaste regelen bij de wet voor te schrijven, komt mij noch wenschelijk noch raadzaam voor. De bepaling der vormen van krankzinnigheid is nog te willekeurig, die van de graden te individueel. Noch in de gelijkheid van vorm, noch in die van den graad, is het kenmerk gelegen, dat de lijders bij elkander behooren verpleegd of gescheiden te worden. Tot mijne verbazing zie ik dat mijn vriend Donkersloot als eerste vereischte stelt, dat men de verpleegden kunne scheiden in *geneeslijke* en *ongeneeslijke*. Het tijdperk der krankzinnigengestichten, waarin men aan die scheiding in de eerste plaats gewicht hechtte, ligt reeds verre achter ons. De *getrennten Heil- und Pflegeanstallen*, die *relativ verbundenen Heil- und Pflegeanstallen* zijn reeds van een vroeger standpunt. Men moest het erkennen, hoe moeielijk de kenmerken voor geneeslijkheid en ongeneeslijkheid volkomen juist en zeker te bepalen zijn. Waar de arts in vele openbaringen van krankzinnigheid geene kenmerken van geneeslijkheid of ongeneeslijkheid kon zien, waar hij zelf zich vaak vergiste, konden deze beide termen op zich zelve geene voldoende aanleiding tot scheiding meer geven. Bij geneeslijken zoowel als bij ongeneeslijken komen echter vormen en verschijnselen voor, waardoor zij op anderen, op de groote massa storend werken. Dat de krankzinnigen op elkander geenen *storenden* invloed moeten uitoefenen, elkanders genezing niet in den weg mogen staan, behoort dus wel een eerste vereischte bij de scheiding te wezen, waarbij echter de geneeslijkheid en ongeneeslijkheid een zeer ondergeschikte beteekenis hebben.

De eisch aan de regeering van Nederland gedaan, om in een liefelijk oord een tweede Hanwell (een zeer groot gesticht in Enge-

land) te bouwen en daarin alle krankzinnigen op te nemen, die in de andere gestichten niet meer geplaatst kunnen worden, strookt te weinig met het standpunt, hetwelk de hooge regeering omtrent de krankzinnigenverpleging en de liefdadigheid in het algemeen heeft aangenomen, dan dat wij op zijne vervulling zouden mogen hopen. Het is ook trouwens de vraag, of men hetzelfde doel niet langs andere wegen zou kunnen bereiken.

En zoodoende ben ik aan het einde van het werkje van den Heer Donkersloot gekomen. Op blz. 62 lees ik tot mijne geruststelling, dat hij er wel eenigszins op voorbereid is, dat zijne beschouwingen niet algemeen gedeeld zullen worden, ja, misschien hier en daar *krachtige* tegenspraak zullen uitlokken. Doch gelukkig ziet hij hierin geen kwaad. Ja, het is zoo, al verschilde ik ook vaak van meening met hem, dan toch zijn wij het zeker volkomen eens in het verlangen om nuttig te zijn voor de verbijsterden van geest. Donkersloot heeft een moedig, een goed werk gedaan, door zijnen vinger op menige wonde plek van onze krankzinnigenbehandeling te leggen. Menige harde waarheid heeft hij daarbij uitgesproken en aan het licht gebracht. Waar ik hem openhartig op het verschil tusschen ons beider opinie wees, deed ik dit in de overtuiging dat hij, van de eerlijkheid mijner bedoeling doordrongen, mijne tegenspraak niet aan betweterij, niet aan persoonlijke consideratiën zou toeschrijven. O neen, liet ik deze laatsten alleen gelden, ik zou niets dan lof en de uitdrukking van de levendigste sympathie voor zijn ijverig streven, voor zijnen voorspoedigen werkkring over gehad hebben. Nu zijn werkje er echter toe dienen moest om de verkeerdheden van het bestaande aan te toonen, nu meende ik - omdat ik zelf de noodzakelijkheid van verandering erken, - er op te moeten toezien, dat die verkeerdheden juist gepreciseerd en in het ware daglicht geplaatst werden. Nu hij door de formuleering van zijne eischen aan eene nieuwe wet, de toekomst eenigzins praejudiciëert, meende ik er voor te moeten waken, dat geene verkeerde wegen aangewezen werden, die ons eer verder van, dan nader tot het doel zouden leiden. Nu mijn vriend Donkersloot het publiek meende te moeten inlichten omtrent het tegenwoordige en voorlichten omtrent het toekomstige, meende ik mij alleen te moeten afvragen, of zijn licht, ook naar mijne overtuiging, het licht der waarheid genoemd kan wor-

den. Met hem zeg ik - al is het met eene kleine verandering: De hemel bescherme ons toch in de wetgeving op de krankzinnigen voor elken rampzaligen terugtred op den weg der beschaving! De hemel beware de ongelukkige krankzinnigen tegen overdreven staatszorg en geve den wetgever, die (ik hoop spoedig) zal moeten beslissen, *wijsheid* genoeg, om krankzinnigen toch in de eerste plaats als *zieken* te beschouwen, *hart* genoeg om hun treurig lot niet met overtollige rechterlijke formaliteiten te verzwaren, en *vertrouwen* genoeg om de met het toezicht van staatswege belaste *deskundige* machten, voor eerlijke en humane menschen te houden, die de even eerlijke en humane besturen en artsen van de gestichten in hunne moeilijke levenstaak willen helpen en steunen.

SCHNEEVOOGT.

Dr. H.J. Menalda van Schouwenburg, Handleiding bij het onderwijs in de Mineralogie, vrij bewerkt naar Dr. Schorn's Leitfaden der Mineralogie für höhere Lehranstalten. Arnhem, 1870. 192 blz. 8^0.

Wilde men over deze *handleiding* eene uitvoerige, zakelijke kritiek schrijven, zij zou al licht een tienmaal grooter omvang kunnen verkrijgen dan het boekje zelf. Wij zullen ons tot weinige korte opmerkingen over de algemeene strekking bepalen, die in zekeren zin zeer de aandacht waard is. - De moeilijkheid om aan middelbare scholen in den daarvoor beschikbaren tijd en met de beschikbare hulpmiddelen in de bijzondere natuurwetenschappen, voornamelijk in delfstof- en aardkunde, een onderwijs te geven, dat eenigszins voldoende resultaten oplevert, doet zich hoe langer hoe meer gevoelen, niet alleen in Nederland, maar ook in Duitschland. Dr. Schorn heeft getracht aan den eisch van het Pruissische reglement voor reaalscholen, om door dit onderwijs ‘de zin voor waar-

neming van natuurverschijnselen op te wekken', op een geheel bijzondere wijze te voldoen. Hij geeft, wel is waar, een kort tabellarisch overzicht over de belangrijkste mineralen, hunne scheikundige samenstelling en kristalvormen, maar overigens handelt het geheele boekje over iets anders dan men tot nog toe gewoon is mineralogie te noemen. Het hoofdstuk over de vindplaatsen der voornaamste mineralen houdt nog het midden tusschen delfstof- en aardkunde; dan volgt een hoofdstuk over eenige belangrijke mijnen, met opgave der productie, enz., een mengelwerk van aardkunde, mijnontginning en staathuishoudkunde, en eindelijk een hoofdstuk over de wijze van vorming der mineralen, waarin op circa 60 bladzijden zoowat de geheele aardkunde is bijeengebracht. De theorieën omtrent de vorming der aarde, 'de drie factoren' der aarde (wie niet weet, wat daarmede bedoeld is, kan zich het boekje aanschaffen), de geologische formatiën, de fossielen, die daarin gevonden worden, alles op 60 bladzijden, en daarbij nog eene verhandeling over vulkanen en aardbevingen, en de geheele petrographie (NB. op *twee* bladzijden!) op den koop toe! - Vooreerst is de duitsche schrijver veel verder gegaan, dan het reglement beoogt, want daarin staat alleen iets van Mineralogie en niet van de andere genoemde vakken; voor de Nederlandsche scholen is de zaak in zoo verre anders, als hier ook de aardkunde uitdrukkelijk op het programma vermeld wordt. Maar ook in Duitschland zou men zich hierover kunnen en willen verstaan, indien men de zekerheid had, dat het bovenomschreven hoofddoel van het natuurwetenschappelijk onderwijs zooveel zekerder zou bereikt worden. Het is evenwel zeer twijfelachtig, of de goede bedoeling van Dr. Schorn in dit opzicht door goede resultaten zal bekroond worden. De ware zin voor de waarneming der natuur kan alleen opgewekt en aangemoedigd worden juist door de waarneming zelve, door ondervinding en kennis van feiten. De delfstofkunde is in de eerste plaats een zaak van studie van feiten, gegrond op een praktisch onderzoek der mineralen; de aardkunde vereischt in de eerste plaats het onderzoek en de kennis van den tegenwoordigen toestand van de zichtbare aardkorst. Op dit gebied nu is het boekje niet veel meer dan een register van woorden, zonder eenige handleiding om tot het juiste begrip te geraken. Wel is waar, heeft al ons onderzoek van de natuur bij slot van rekening genetische verklaringen ten doel, maar deze vormen

dan ook het einddoel, en niet het uitgangspunt der wetenschappen. Juist omdat dit algemeen beginsel in de aardkunde niet behoorlijk begrepen en toegepast is, heeft zij tot zooveel onvruchtbare discussiën aanleiding gegeven. Van genetische bespiegelingen schijnt evenwel Dr. Schorn het heil voor het middelbaar onderwijs in de aardkunde te wachten, en daarom heeft hij ook bij voorkeur uit bronnen geput, die van zulke bespiegelingen overvloeien, maar ook niet veel anders bevatten. Zoodoende is de schrijver bij de keuze zijner autoriteiten, even als zijn hoogste autoriteit Dr. Friedrich Mohr, bij zijne genetische beschouwingen wel een eigenaardigen, maar zeker niet den besten weg gevolgd.

De bewerker, Dr. Menalda van Schouwenburg, heeft vooral aan het eerste gedeelte een eenigszins ander karakter gegeven, door eene meer uitgebreide verklaring der kristalstelsels daaraan toe te voegen. Daardoor wordt nu wel is waar de inhoud van het geheel nog heterogener dan hij reeds is, maar zeker is deze vermeerdering, even als al het andere, wat de bewerker daaraan toegevoegd of veranderd heeft, niet het slechtste gedeelte van het boekje. Aan de vertaling van boeken over deze onderwerpen zijn altijd niet geringe moeilijkheden verbonden. In hoeverre de bewerker in dit opzicht in zijn arbeid geslaagd is, moeten wij aan het oordeel van taalkundigen overlaten.

V.

W.C.H. Staring, Natuurkunde en volksvlijt van Nederland, strekkende tot verklaring der kaarten voor aardkunde, landbouw, nijverheid, weerkennis en waterstaat. Amsterdam, 1870. 220 blz. 8^0.

Dit werkje behelst de verklaring van de twee welbekende, door denzelfden schrijver uitgegeven kaarten: 1^0. de ‘Schoolkaart voor de natuurkunde en de volksvlijt van Nederland.’ Haarlem, 1866, en 2^0. de ‘Landbouwkaart van Nederland,’ 1870.

Het is hier niet de plaats, om over deze nauwkeurig bewerkte kaarten te spreken, die, wat rijkdom van inhoud en gemakkelijkheid van overzicht betreft, zeker door weinig soortgelijke kaarten in andere landen geëvenaard, laat staan overtroffen worden. Maar hoe goed ook de aanleg en de uitvoering dier kaarten moge zijn, altijd zal het den onderwijzer niet weinig en den leerling nog veel meer moeite gekost hebben, zich daarop te huis te vinden. Wel is waar heeft Staring in vele geschriften, en, wat de eerstgenoemde kaart betreft, vooral in zijn ‘Bodem van Nederland’, meer dan voldoende hulpmiddelen aan de hand gegeven, om de daartoe noodige kennis op te doen; maar het is niet de zaak van een ieder, dit rijke materieel zelfstandig te bestudeeren en voor het middelbaar onderwijs in een geschikten, beknopten vorm te brengen. Met groote ingenomenheid zullen dan ook vooral de onderwijzers deze handleiding begroeten, die bij alle kortheid genoegzame wenken bevat, om tot uitbreiding en nader onderzoek in verschillende richtingen aan te sporen, maar tevens door populaire behandeling der onderwerpen ook als handboek voor den leerling bijzonder aanbevelenswaardig is.

Het eerste hoofdstuk, handelende over de luchtsgesteldheid in Nederland en over het aardmagnetisme, is bewerkt door Dr. Krecke in Utrecht, en als eerste aflevering afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. De tweede aflevering begint met een beknopt overzicht over de hoogste ligging en den waterstaat en bevat o.a. eene statistieke opgave der overstroomingen sedert 1651. Hierop volgt eene uitmuntend geschreven, kort en degelijk bewerkte aardkundige beschrijving van Nederland. Het vierde hoofdstuk behelst eene landbouwkundige beschrijving en eene landbouw-statistiek van Nederland, en is voornamelijk als eene verklaring der nieuwe onlangs verschenen landbouwkaart te beschouwen. Hoewel deze kaart meer bepaald voor landbouwkundige scholen en voor ontwikkelde landbouwers berekend en geschikt is, zal men van den tekst toch ook een zeer nuttig gebruik kunnen maken tot verklaring en aanvulling der landbouwkundige opgaven van de Schoolkaart. Misschien zal de verdienstelijke schrijver ook de gelegenheid vinden om de statistiek van handel en nijverheid in ons land in denzelfden trant te bewerken, en daardoor de verklaring der Schoolkaart aan te vullen. Daarmede zou insgelijks gelegenheid tot splitsing in twee

zelfstandige hoofddeelen gegeven zijn, het een handelende over *de natuurkunde*, het andere over *de volksvlijt* van Nederland.

V.

De Rhurstreken, Berg'sland en 't Graafschap Mark. Een technologisch uitstapje met eenige studenten der Polytechnische school te Delft, door Professor D. Grothe. - Arnhem, 1869.

Eene aankondiging van dit werkje kan niet anders dan eene algemeene aanprijzing zijn. Niet dat het een buitengewoon literarisch product is, maar het bereikt zoo goed het speciale doel waarvoor het geschreven is, dat men de literarische eischen loslaat en het werkje zeer prijzen moet.

Professor Grothe, de bekende technoloog, een der leeraren die aan de Polytechnische school te Delft luister bijzetten, stelt zich niet tevreden met zijne leerlingen die werktuigen te verklaren en die bewerkingen te leeren, welke de rijke verzameling der modellen bij die school onder zijn onmiddellijk bereik heeft gesteld. Hij begeeft zich nu en dan met hen op reis om industrieele etablissementen te bezoeken en de nijverheid in vollen gang te bestudeeren. Mij dunkt eene zeer gelukkige opvatting van zijne taak, waardoor hij de belangstelling en den ijver zijner leerlingen levendig zal houden. Zij zullen hem, den peripatetischen professor, gaarne volgen en zeker telkens gretig de gelegenheid aangrijpen, die hij hun aanbiedt.

Daartoe is echter nog iets noodig: de medewerking der ouders van die jongelieden. Want die reizen hangen natuurlijk in het hoogste ressort van de toestemming der ouders af en, al is de leidsman van de natie der Bädekers, zonder geld geen reizen. Nu

zal het werkje van Professor Grothe zeker strekken om dien ouders het nut van de technologische uitstapjes te bewijzen en dus hen meer geneigd maken daarvoor in den zak te tasten, ook wanneer anderen het voorbeeld van Professor Grothe gaan volgen. Niet ieder vader is in de gelegenheid met zijne zonen kleine uitstapjes te maken en hen aldus eenige kennis te doen verwerven, b.v. van hun vaderland en van de nijverheid, den landbouw of de monumenten, welke dit oplevert. Doch wanneer de leeraren ook in die taak hem behulpzaam zijn willen, zal hij voor zijne zonen gaarne die schoone gelegenheid om hun kennis te vermeerderen aangrijpen. Welke kennis toch gaat boven die door eigen ervaring of aanschouwing verkregen? Bovendien is het gezamenlijk reizen van jongelieden aanbevelenswaard, ook voor de vorming van hun karakter. Wie kent niet het gezegde, dat twee vrienden wel gezamenlijk op reis gaan, maar zelden te zamen te huis komen? Op reis leert men elkander ter dege kennen; men leert inschikkelijkheid, men wordt een goed kameraad. Ik acht het dus zeer wenschelijk, dat het reizen van leeraren met eenige leerlingen veelvuldiger geschiede en dat dit zooveel mogelijk in de hand worde gewerkt, b.v. door verlaging der spoorwegtarieven ten hunnen behoeve, gelijk in den aanvang van den zomer van dit jaar - vóór den oorlog - in de couranten is geopperd.

Doch keeren wij tot Prof. Grothe's uitstapje naar de Ruhrstreken[1] terug. In zijne voorrede deelt hij mede, dat hij na eenige binnenlandsche plaatsen, als: Haarlem, Leiden, 's Hage, Gouda, Utrecht en Veenendaal te hebben bezocht - Amsterdam, Rotterdam (Fijenoord), Twenthe zullen zeker ook eene beurt krijgen - in de Paaschvacantie van 1869 met 8 leerlingen (de Professor noemt hen: toehoorders, de jongeluî zelven zullen zich zeker studenten noemen, doch ik geef de voorkeur aan het woord leerlingen, omdat dit een inniger band aanduidt) naar de streken langs de Ruhr en de Lenne begaf. Zijne aanteekeningen van dit uitstapje werkte hij uit en gaf ze in het licht.

Wij hebben dus een verslag eener reis voor ons, echter niet in den vorm eener reisbeschrijving opgemaakt. Het is veeleer eene

1 Prof. Grothe schrijft: Rhur, doch in Stielers atlas lezen wij: Ruhr, en daarom meen ik beter te doen met Ruhr te schrijven.

beschrijving van de plaatsen door hem bezocht, van de industrieele etablissementen, welke hij ging zien. Het werkje is verdeeld in 5 hoofdstukken: I. Geographisch en aardrijkskundig overzicht; II. Overzicht van de middelen van vervoer; III. Overzicht der industrieele ondernemingen; IV. Specieele beschrijving der industrieele toestanden; V. Specieele beschrijving der (14) voornaamste bezichtigde fabrieken. Het is dus in alle opzichten eene beschrijving; de uitvoerigste is die van de bezichtigde fabrieken, waarvan alle werkzaamheden nauwkeurig worden aangetoond; maar alles wat die streek kenmerkt, is vermeld. Hij, die na dit werkje te hebben gelezen, die plaatsen gaat bezoeken, behoeft dus niet te vreezen, dat hij iets zal overslaan wat zienswaard is. Maar al behandelt Prof. Grothe bij uitstek de geologische en technische merkwaardigheden, hij heeft zijn oog niet gesloten voor de natuurschoonheden, waaraan die streek ook zoo rijk is. Integendeel, bij herhaling spreekt hij daarvan met warmte en roemt die schoonheden hoog; ja soms stelt hij deze boven die welke de Rijn oplevert. Met nadruk beveelt hij dan ook een bezoek van die streken aan, vooral aan hen, die meer zoeken dan ontspanning in de vrije natuur en die tevens ook land en volk en industrie willen leeren kennen. De ‘badauds’ (wij hebben immers geen Hollandsch woord, dat die qualificatie vertolkt?) zullen echter beter doen zich naar den Boven-Rijn te spoeden, om in de eene of andere badplaats zich te vervelen of hun geld te verspelen - gelijk de voor een technoloog karakteristieke uitdrukking des Professors luidt (blz. 6). De streek is in velerlei opzichten te opmerkelijk dan dat men zou wenschen dat die werd bedreigd door een inval dier touristen, die alleen door ontelbare malen uit te roepen: Gott wie schön! en dergelijken meer hunne indrukken weten weêr te geven.

Ook de kenmerkende hoedanigheden der bevolking bespreekt Prof. Grothe; hij prijst het karakter der bewoners van het Neder-Berg'sland, zoo vast en hard als het staal, dat onder hunne handen gedwongen wordt elke willekeurige gedaante aan te nemen. Daarentegen staan de inwoners van het Wupperdal onder den invloed van hun tak van nijverheid: het weven. Dezen zijn zwak van lichaam, bleek van gelaat en bekrompen van geest, dus bijgeloovig en dweepziek. Zij houden dan ook na volbrachten arbeid huiselijke godsdienstoefeningen, terwijl de bergbewoners en met name de me-

taalarbeiders de voorkeur geven aan het kaart- en kegelspel en aan het bezoeken der bierhuizen. Natuurlijk maakt Prof. Grothe bij zijne schets van het volkskarakter ook melding van het onderwijs. Men kan over het Duitsche volk niet spreken, zonder dit plechtanker van Duitschlands grootheid - zij het ook ter loops - te vermelden. Men wordt ook onwillekeurig getroffen, wanneer men telkens op de hooge bergen die scholen ziet, waarheen de kinderen der mijnwerkers uit de omliggende valleien elken dag moeten opkomen; men ziet dan hoe de school over het geheele land, over den geheelen staat planeert. Boven het geraas der fabrieken, boven den walm der tallooze kolossale schoorsteenen in de hooge zuivere bovenlucht, arbeidt de schoolmeester ongehinderd en vrij.

Prof. Grothe roemt de intellectueele ontwikkeling der fabriekarbeiders ook in het Berg'sland. ‘Het volksonderwijs, al is het ook rijkelijk doorweven met bijbellezen, het van buiten leeren van spreuken en gezangen, die in de beslommeringen van het leven spoedig weder vergeten worden, verschaft aan het volk in Berg'sland en het aangrenzende Westfalen een hoogen graad van geestelijke ontwikkeling, die bij elke gelegenheid voor den dag komt’ (blz. 12). Het bijbellezen en van buiten leeren van spreuken en gezangen schijnt hij als een minder gunstige zijde van dat onderwijs te beschouwen, die echter niet schadelijk is, omdat die spreuken en gezangen toch spoedig weder vergeten worden. Ik vind dien lof van het Pruissische onderwijs zeer dubbelzinnig, maar meen daarop de aandacht te moeten vestigen, omdat de quaestie daarbij aangevoerd van groot belang is en den roem van het Pruissische schoolonderwijs in het hart raakt. Is dit zoo voortreffelijk omdat of niettegenstaande het godsdienstig is? in het laatste geval, welke allesmeêslepende deugd heeft het dan?

Wij zouden hier en daar nog wel andere meeningen vinden, die ons tot eene nadere beschouwing of tot eene vraag aanleiding kunnen geven. Wij zouden echter dan het werkje uit zijn verband rukken en gevaar loopen te gaan vitten. Slechts eene opmerking moet ik nog maken, t.w., dat de statistieken, door Prof. Grothe aangehaald, nog al oud zijn. Herinner ik mij wel, dan zijn de jongste van 1864. Nu is de ontwikkeling van de nijverheid in die streken, vooral in de laatste jaren het grootste geweest. Het is daarmede gegaan als met den kleinen sneeuwhal, die langs een

sneeuwvlak rolt; elke van zijn laatste omwentelingen voegt de meeste sneeuw daaraan toe. In de laatste jaren is de industrie in die streken vooral sterk toegenomen. Zoo bedroeg b.v. de productie der beroemde fabriek van Krupp in 1868 evenals in 1867 62½ millioen kilogram gegoten staal, terwijl het cijfer door Prof. Grothe voor 1864 genoemd 27 millioen is[1]. Welk eene uitbreiding dus weder in 4 jaren!

Doch wij zullen hierbij afbreken; niet op een enkel cijfer, op den totaalindruk komt het aan, en dan moet ook in dit opzicht Prof. Grothe's arbeid geroemd worden. Hij schetst de opkomst van die streken met zulke sprekende feiten, dat men wanen zou de geschiedenis van de eene of andere Amerikaansche plaats te lezen.

Hoe de wonderen der nijverheid ons aantrekken, vooral in eene prachtige streek als het Berg-Märkische land! Dit vertrouwen wij zal beaamd worden door allen, die op Prof. Grothe's aansporing, na de lezing van zijn uitstapje, die streken gaan bezoeken. Vinde zijn raad gehoor, maar ook zijn voorbeeld navolging; dat onze leeraren, hetzij klassen- hetzij vak-leeraren, met hunne toehoorders op reis gaan en hun de wetten der natuur- of werktuigkunde naar het leven demonstreeren.

N.J. DEN TEX.

1 Van de 1,764,390 centenaars gegoten staal in het koningrijk Pruissen geproduceerd, werden in het regeeringsdistrict Dusseldorp 1,302,200, en daarvan door Krupp alleen 1,250,000 centenaars geleverd. De waarde van de totaalproductie werd op 16 millioen thaler geschat, dus in verhouding die der productie van Krupp, op 13,600,000 thaler. Opmerkelijk is, dat in 1868 het aantal werklieden slechts 300 grooter was dan in 1864, daarentegen het aantal stoomhamers de helft grooter en hun gezamenlijk gewicht verdubbeld, de stoommachines met 100 vermeerderd en haar kracht met 5000 pk. versterkt. Zie: Zeitschrift für das Berg-, Hütten- und Salinenwesen in dem Preussischen Staate, Bd. XVII. lief. 6, S. 329.

***Geschiedenis van het Vaderland, door Dr. J.A. Wijnne, rector van het Stedelijk Gymnasium te Groningen. Derde druk. Te Groningen, bij J.B. Wolters*. 1870.**

Handboeken over de geschiedenis van Nederland zijn er in de laatste jaren eerder te veel dan te weinig verschenen. Docenten, die door hun leerlingen gevraagd worden naar een goed boek over vaderlandsche geschiedenis, wordt het dikwijls moeijelijk een keus te doen. Misschien is het wel om die moeijelijkheid te ontwijken, dat er zoovelen zijn, die een, twee, drie er zelve een opstellen. Want het is niet te veronderstellen dat zij telkens meenen een werk te zullen leveren, beter dan de reeds bestaande, en evenmin dat zij het getal boeken van dien aard nog niet groot genoeg vinden. Voor de wetenschap en het onderwijs werkt die overvloed echter niet gunstig. Want het schrijven van een handboek is geen lichte taak, vooral niet wanneer het de geschiedenis van Nederland geldt. Daarbij toch kan men zich niet bepalen tot de feiten alleen, maar moet bovenal gelet worden op de wijze hoe die voor te stellen en te groepeeren. Want de feiten zelve hebben de leerlingen, voor wie de handboeken gewoonlijk bestemd zijn, de gelukkigen, die de duizend en één vakken van het middelbaar onderwijs moeten doorworstelen, reeds op de lagere school geleerd. Bijna allen zullen wel de stadhouders, velen de Hollandsche graven van buiten kennen, maar slechts weinigen weten wat eigenlijk een graaf of een stadhouder was. Bijna allen kunnen wel de voornaamste jaartallen uit den tachtigjarigen oorlog opzeggen, maar slechts weinigen weten hoe de daarbij van buiten geleerde feiten in verband staan. Dat te leeren is de taak van het middelbaar onderwijs. Maar door de groote hoeveelheid van leervakken laat dit maar weinig tijd beschikbaar voor het mondeling onderricht in de geschiedenis. Eigen lectuur, waarvoor onze jongens, helaas, bij de tegenwoordige methode maar al te weinig tijd hebben, moet dus in dit vak hoofdzaak zijn; het mondeling onderwijs moet slechts dienen tot nadere verklaring van het gelezene. En die eigen lectuur kan onder de tegenwoordige omstandigheden slechts in handboeken bestaan. Want het gaat

niet aan een leerling van een hoogere burgerschool boeken in handen te geven voor zijn dagelijksche studie, zoo uitgebreid als van Lennep's Geschiedenis van Noord-Nederland, waaraan wij anders steeds om de frissche, levendige, voor jongens zoo bijzonder aantrekkelijke wijze van voorstelling de voorkeur zouden geven boven alle nieuwere boeken. Maar daar dus handboeken de geheele historische lectuur van onze jongens uitmaken, vereischen zij veel zorg. Kort en bondig moeten daarin de resultaten van een nauwgezet wetenschappelijk onderzoek worden gegeven. Vooral moet in een zeer kort bestek worden uiteengezet hoe de geheele maatschappelijke en politieke toestand van ieder tijdvak is geweest, hoe zoowel de oorlogen en de diplomatieke bemoeiingen als de groote ontdekkingen op het gebied van handel, wetenschap en kunst hebben samengewerkt om dien toestand in het leven te roepen, hoe met één woord ons volk geworden is wat het eens was en wat het thans is. En dat houden wij voor een uiterst moeilijke taak, waarvoor alleen de corypheën der historische wetenschap berekend zijn, maar die helaas door hen wordt overgelaten aan mannen, die met het schrijven van een handboek hun sporen als geschiedschrijver moeten verdienen. Vandaar dat de handboeken meestal zoo onbevredigend zijn.

Juist echter omdat dit het geval is, doet het ons dubbel genoehen hier te kunnen wijzen op een werk, dat naar ons bescheiden oordeel, ons ideaal meer nabij komt dan eenig ander handboek. Het ruime debiet, dat van Wijnne's Geschiedenis van het Vaderland binnen drie jaar een derde druk noodig maakt, geeft ons de verzekering dat wij bij die opinie niet alleen staan. Want bij de enorme concurrentie is dit niet anders te verklaren dan uit het bijzonder goede gehalte van dit boek, dat, al voert het niet den geëikten term ‘Een handboek ten gebruike bij het Middelbaar Onderwijs’ op den titel, toch onmiskenbaar tot dit genre behoort. Reeds de verdeeling in paragraphen in plaats van in hoofdstukken kenmerkt het als een boek, dat niet bestemd is tot eigenlijke lectuur, maar tot leeren. En als leerboek aarzelen wij niet het een voortreffelijk boek te noemen. Men versta ons echter wel. Wij achten Wijnne's werk bepaald ongeschikt om tot leiddraad te dienen bij de lessen; daartoe is het veel te groot en gaat het ook, voor lagere klassen althans, te diep. Maar wij gelooven dat het met uitstekend gevolg kan worden gebruikt om er te huis in na

te gaan en mede aan te vullen wat in de les behandeld is. Evenzeer gelooven wij dat het kan aanbevolen worden aan ieder, die zonder onderwijs te ontvangen, van onze geschiedenis eenige kennis wenscht op te doen, welke zich niet uitsluitend tot de feiten bepaalt.

Want veel wat vroeger slechts ter loops, soms ook in het geheel niet werd behandeld, heeft de heer W. met zorg beschreven, zoodat juist dit de beste gedeelten van zijn boek uitmaakt. Daaronder rekenen wij vooral de paragraphen over den regeeringsvorm der Republiek, verder die over de groote handelscompagniën, over de binnenlandsche twisten tijdens het stadhouderschap van Maurits en in het geheel alles wat gezegd wordt van onze binnenlandsche aangelegenheden. Met genoegen hebben wij gezien dat ook aan de onlusten in de 18de eeuw, aan de Bataafsche Republiek en het koningrijk Holland een grooter plaats is ingeruimd dan vroeger placht te geschieden, terwijl ook de moeilijke taak, om de geschiedenis van ons land na 1813 te beschrijven, met eere vervuld is, een taak, waarvan vele schrijvers zich met een paar woorden afmaken.

Maar tot ons leedwezen moeten wij ons minder ingenomen betoonen met andere gedeelten. Gaarne hadden wij het voorspel van den tachtigjarigen oorlog wat meer in het breede behandeld gezien. Slechts acht bladzijden zijn er aan gewijd. En toch is het een der belangrijkste tijdvakken onzer geschiedenis. Zonder dat goed te kennen, is het onmogelijk zich een juist denkbeeld te vormen van de wording onzer republiek. Wanneer men ziet dat het verbond der edelen, het inleveren van het verzoekschrift en de beeldstormerij te samen op ruim één bladzijde worden afgehandeld, zal men, dunkt ons, tot het besluit komen, dat dit wel wat kort is. En vooral daarom beklagen wij er ons over, omdat de heer W. aan kleinigheden veel plaats inruimt. Want hij schijnt een zekere liefhebberij te hebben om niet alleen beschrijvingen te geven van medailles met haar opschriften (b.v. op blz. 105 en 233), maar ook om soms in den tekst verzen in te vlechten en bijzonderheden en anekdotes mede te deelen, die niets ter zake doen en niet dienen om het een of ander punt in quaestie duidelijk te maken. Zoo vernemen wij b.v. op blz. 236: ‘Op den donkeren, regenachtigen morgen van den 27sten April 1672 trok Lodewijk's omroeper met acht trompetten (dat zal wel *trompetters* moeten zijn) door Parijs’, enz. Hoe dit in een handboek te huis behoort, begrijpen wij niet. Maar

erger nog: op blz. 216 hooren wij bij de behandeling van den Noordschen oorlog niets van onzen twist met Engeland over de interventie, niets van het Haagsche concert, maar wordt ons daarentegen een niets beteekenende anekdote van de moeder van Koenraad van Beuninghen medegedeeld. Zoo gaat het dikwijls. Wij zouden een geheel lijstje kunnen geven van zulke hoogst te onpas aangebrachte bijzonderheden.

Wij zijn het verder met den heer W. geheel eens, dat men in een handboek histoire-bataille zooveel mogelijk moet vermijden, maar wij hadden toch wel gewenscht dat hij de groote daden onzer voorvaderen niet zoo stiefmoederlijk had behandeld. Als hij al die hier overbodige opschriften, verzen en anekdotes had weggelaten, zou hij, zonder veel bladzijden aan zijn boek toe te voegen, recht hebben kunnen verschaffen aan menig belangrijk feit in onze geschiedenis, dat nu of met stilzwijgen is voorbijgegaan of maar even is vermeld. Nog meer leed deed het ons echter, dat van de betrekkingen van Nederland met het buitenland zoo heel weinig gewag wordt gemaakt. Reeds bij het aankondigen van den eersten druk, werd in dit tijdschrift de heer W. hierop opmerkzaam gemaakt. Hij heeft in de twee volgende drukken zooveel veranderd; waarom dan ook dit niet? En wij gelooven dat hier onmogelijk de verontschuldiging kan gelden, dat hij onze betrekkingen met andere staten alleen behandeld wil zien in een politische geschiedenis en niet in een handboek. Want kan men de geschiedenis der Republiek, van Leicesters vertrek af tot aan den slag bij Nieuwpoort, begrijpen, zonder onze zeer nauwe betrekking met Hendrik IV en zonder diens strijd met Spanje te kennen? De heer W. heeft daar echter geen woord voor over, evenmin als voor onze inmenging in den dertigjarigen oorlog, die zoo bij uitstek kenmerkend is, zoowel voor onze politiek als voor het standpunt, dat wij toen in Europa innamen. En nergens vinden wij met een woord gesproken van de hulp aan Frederik van de Palts, aan Mansfeld, aan Christiaan van Denemarken verleend. En dat gelooven wij, is ook voor onze jongens even noodig als het lijstje der voornaamste artikelen, waarin de Nederlanders handel dreven, zooals op blz. 175 voorkomt. Waar men het eene zooveel plaats toestaat, eischen wij ook ruimte voor het andere.

Die zichtbare afschrik van het verhalen van krijgsbedrijven en politieke handelingen, heeft zelfs hier en daar den heer W. onjuist-

heden doen zeggen. Wij vragen of niet b.v. het volgende een verkeerde voorstelling is van de Spaansche furie te Antwerpen? ‘Terwijl deze gemachtigden of Algemeene Staten (*sic*) raadpleegden, richtten de Spaansche soldaten, van alle kanten te Antwerpen bij eengeschoold, om zich voor de lange onthouding van de hun toekomende soldij schadeloos te stellen, in deze stad een tooneel van moord en plundering aan, gruwelijker dan nog ergens was aanschouwd. De daad zelve als het toppunt aller gruwelen, door dat krijgsvolk aangericht, noemt men de Spaansche furie’ (blz. 93).

Wij willen er met den heer W. niet over twisten, of de Spaansche furie van erger gruwelen vergezeld ging dan de verovering van andere steden in Noord- en Zuid-Nederland. Maar waar wij tegen hebben, is de uitdrukking, dat er Spaansche soldaten *van alle zijden te Antwerpen waren bijeengeschoold*. Dat is een geheel verkeerde voorstelling, zoowel van de groote muiterij als van de inneming van Antwerpen. De heer W. zal toch zeker niet willen ontkennen, dat deze stad stormenderhand werd ingenomen door d'Avila, aan het hoofd zoowel van de muitende als van de gehoorzame soldaten. En kan het daarvan heeten, dat zij *te Antwerpen waren bijeengeschoold?* Wij gelooven, dat de heer W. hier, daar het een gevecht gold, zeer kort wilde zijn, en in één regel de geheele gebeurtenis vermelden. Hij koos ongelukkig zijn woorden verkeerd, maar wat kwam dat er hier op aan? Histoire-bataille behoort immers in geen handboek.

Zeker is het ook de vrees van beschuldigd te zullen worden van het spreken over politiek, die den heer W. bewogen heeft om in zijn anders hoogst belangrijke beschrijving van de vestiging der Nederlanden in Indië, het tractaat van 1619 tusschen Engeland en de Republiek, over het gezamenlijk opereeren in de Indische wateren, met stilzwijgen voorbij te gaan. Jammer dat het daardoor onmogelijk wordt den kort daarop verhaalden moord te Amboina in het ware licht te plaatsen.

Maar genoeg: wij zouden niet gaarne beschuldigd willen worden van tegenover den heer W. een vitachtigen toon aan te slaan. Want zijn werk verdient dat allerminst. Wij blijven bij onze verklaring, dat wij het, hoewel het eenigszins mager is ten opzichte van buitenlandsche politiek en oorlogszaken, toch houden voor een der weinige boeken, die aan de eischen van een goed handboek voldoen.

Moge het nog lang hetzelfde gunstige onthaal bij het publiek vinden, als tot nog toe het geval is geweest.

Laat ons er nog bijvoegen, dat deze derde druk door het gebruik van de nieuwe spelling, wezenlijk een meer modern aanzien heeft gekregen dan de voorgaande, en dat, waar veranderingen zijn gemaakt, deze doorgaans verbeteringen zijn. Dat druk en papier goed zijn, behoeven wij bij een uitgave van den heer Wolters niet te vermelden.

P.L. MULLER.

Iwan Turgénjew. Vaders en Zoons; Een verhaal uit het moderne Russische leven. Vertaald door J.J.A. Goeverneur. Utrecht, Gebr. Van der Post. 1870.

Dit is tegelijkertijd een der belangrijkste en een der boeiendste boeken, die in den laatsten tijd in ons vaderland het licht hebben gezien. De titel noemt het een ‘verhaal’ en, zoo de vertaler met opzet het woord ‘roman’ vermeden heeft en eenige waarde wil gehecht hebben aan de onderscheiding, dat wel elke roman een verhaal, maar elk verhaal daarom nog geen roman is, met volle recht. Dat achtenswaardige, hoogontwikkelde wezen, de gewone romanverslinder - (Romannophagus ordinarius Linn.) - hoewel het bekend is dat hij soms met heldhaftige zelfverloochening enkele degelijke werken verduwd heeft, zal wellicht dezen schotel niet naar zijn smaak vinden en halfgeledigd van zich schuiven. Er ligt, indien men wil, eenige intrige in de zonderlinge liefdesbetrekking der beide hoofdpersonen, ‘de zoons’, tot de rijke weduwe Odenzoff en hare zuster; die liefdesbetrekking is een sierlijk patroon dat onze opgewekte belangstelling afgeweven wenscht te zien en bewijst overtuigend genoeg waartoe Turgénjew in staat zou zijn, indien hij geen ander doel voor oogen had, dan 't geen de ordinaire romanschrijver tracht te bereiken. Maar het prikkelen der nieuwsgierigheid, het spannen der belangstelling, het roeren van de snaren des gemoeds bij zijn lezer, met één woord: bezighouden en vermaken ook in den

goeden zin des woords, is zijn hoofddoel niet. Daarom maakt hij er zich ook geen gewetenszaak van, dat zijn verhaal wat losjes in elkander zit. *Vaders en Zoons* is inderdaad een reeks van tooneelen, wilt gij liever? van typen uit het Russische volksleven van onzen tijd. Er loopt een koord door de parelen en koralen heen, maar die koord is niet anders dan een reis die de schrijver een paar jongelieden laat doen. Hij doet hen van de academie na afloop hunner studiën trekken naar het landgoed van den vader van één hunner, van daar naar de hoofdplaats van het Gouvernement M. met hare bals en partijen; van daar naar het weelderige buiten van de schoone weduwe en eindelijk naar dat oude, eenvoudige en goedige echtpaar, den dorpschirurgijn en zijn vrouw, die naar hun knappen zoon met zijn vriend met zoo lang en zoo vurig verlangen hebben uitgezien en tot belooning zoo menigen emmer ijskoud water door zijne handen over hunne genegenheid voelen uitstorten. Hebben de vrienden voor het doel des schrijvers ergens uitgediend, heeft hij hen elders noodig, welnu, hij doet hen opbreken en geeft zich niet eens veel moeite om 't een of ander dragelijk excuus te verzinnen. Eene eenvoudige machinerie voorwaar! maar die toch ook weer, voor zeker soort van lezers ten minste, hare eigenaardige behoorlijkheid heeft en voor het doel des schrijvers met tact blijkt gekozen te wezen.

Rusland! Zonderling land. Wie doorgrondt uw mysterie? loste een uwer raadselen op? Wie overzag al de vreemde elementen, die er in uw reuzenlichaam gisten, wees ieder zijn plaats en oorsprong aan of durft eene voorspelling wagen omtrent het lot dat u beschoren, de rol die u weggelegd mag zijn? Wie kan u liefhebben, moordenaar van dat Polen, dat in alles uw meerdere is, behalve in logge, koppige kracht, opstoker van het vuur, dat gij straks met uw ijzeren hiel wilt uitstampen; barbaar, die u te vergeefs opschikt met de kleederen, de meubelen, de weelde en de zonden van Parijs, maar een parvenu blijft en voor alle hoogere dingen des geestes de hulp van den vreemdeling noodig hebt. Wie kan zich tot u aangetrokken voelen, als hij te vergeefs zucht naar het nobele, verheffende denkbeeld, dat wel als een zuurdeesem uwe millioenen bij millioenen brandewijn drinkende inwoners mag doordringen? En toch, wie weerhoudt een kreet van bewondering bij de ijzeren volharding en de taaie wilskracht waarmee gij, al den tijd

uwer historie door, het staatkundig doel uwer vergrooting zijt gevolgd en het nooit uit het oog verloren hebt. Hoe gij door uwe nederlagen wel vertraagd, maar nooit van uw koers gebracht, tot voorzichtigheid en list aangezet, maar nooit ontmoedigd, als bij instinct hebt gesnakt en de armen uitgeslagen naar de zee, naar havens, waardoor uw reuzenborst kon ademen. Hoe zeer gij door volharding geslaagd zijt, en al is de stoute droom van de Zwarte Zee als Russisch binnenmeer wel niet vervuld, gij reeds met Witte Zee en Oostzee in den rug, de linkerhand om China en Indië heen in de wateren der Behringstraat dompelt om straks, nu reeds de Caucasus den zoom van uw pelsrok kust, als voor geduld en geweld, voor list en wapenen Perzië zal bezweken zijn, de rechter te wasschen in de golven die nog rieken naar de geuren van de Ganges!

Men verhaalt ons van volkeren en maatschappijen in toestanden van overgang verkeerende, en vele schrijvers hebben zich moeite gegeven de verschijnselen dier dagen van crisis nauwkeurig voor ons te beschrijven. Maar nimmer zagen wij die verschijnselen onder zulk een schril, treffend licht geplaatst, als in ‘Vaders en Zoons’ met Rusland geschiedt. Hier schieten uit denzelfden bodem, uit denzelfden ouden tronk loten op zoo verschillend; zij wenden zich als door inwendigen weêrzin gedreven, zoo beslist naar verschillende hemelstreken heen; zij dragen zoo gansch verschillende vruchten, dat de oude waarheid: men leest geen vijgen van distelen, geen goede boom kan kwade vruchten voortbrengen, hier wel gelogenstraft schijnt. Hier wonen op denzelfden vaderlandschen bodem zonen en dochteren van hetzelfde geslacht, die voor elkander vreemder dan vreemden moeten zijn. Er slapen onder hetzelfde dak, er eten aan denzelfden disch en noemen elkander met de namen der innigste familiebetrekking mannen en vrouwen, broeders, ‘vaders en zoons’, die nogtans door bruisende zeeën gescheiden zijn. 't Is of een wilde storm hen uit elkander gereten heeft. Zij spreken een andere taal en verstaan elkaâr niet meer. Daar er geen onderlinge wrijving en opvoeding bestond, zijn zij zonder invloed op elkander gebleven en uit elkander gaande, hebben ze elkaâr uit het gezicht verloren. Wat hebben die dronken boeren, vol ontevredenheid en onstuimige wenschen, en die edelman, die zijn wrok en zijn armoede in zijn landhuis verbergt, met elkander gemeen? Zij konden, zij moesten elkander helpen, maar maken elkander

ongelukkig. Hoe komt die goede, oude, bedrijvige moeder, met haar voorvaderlijk geloof, vol bijgeloovigheden, aan zulk een zoon, den nihilist? - En nogtans zijn daar vrouwenharten, die snakken naar liefde..... en vaders en moeders met bloedende harten loopen handenwringend langs het strand dier koude wateren, die hen scheiden van hun kroost..... Maar wij houden onze pen terug en laten aan den lezer zelven het genot van 'Vaders en Zoons van Iwan Turgénjew.'

S. GORTER.

Werken van Hendrik Conscience. Aflevering* 1-94. *Te Leiden, A.W. Sijthoff.
***Da Costa's Compleete Dichtwerken, Aflevering I-X. Arnhem, D.A. Thieme*. 1870.**

Een romanschrijver en een dichter, die reeds op verschillende tijdstippen in dit maandwerk, ieder in zijne nis zijn gezet. Wij weten niet beter, of zij staan daar wel en zien de noodzakelijkheid niet in hen van de plaats te halen. Intusschen gaat de tijd zijn snellen gang, en een telkens nieuw geslacht van lezers, de kinderschoenen ontwassen, de schoolbanken ontkomen, treedt het leven in. Een nieuw geslacht van lezers en - voegt de boekhandel er bij, van koopers. Geen auteur onder de dooden of onder het reeds vergrijzende geslacht der levenden, indien zijn naam eenigen waarborg van populariteit biedt, of van zijne werken wordt, hetzij eene compleete uitgave, hetzij eene uitvoerige bloemlezing, doorgaans in netten vorm en voor geringen prijs aangeboden. Is de leeslust onder het volk wakker, zoo behoeft de duurte der boeken weinig meer af te schrikken. Een som van bijna zes gulden voor vier deelen met verzen, is nog geen prijs voor den gemeenen man; maar er is in ons vaderland eene breede klasse van menschen, die daarvoor een compleeten Da Costa gaarne zullen bezitten. Evenzoo is het met Conscience. En nu is het even zeker als streelend, dat alle klachten over kwijning en zwakheid onzer letterkunde in haar

recht gelaten, men niet eens met over-patriottische toegefelijkheid in zijne keuze behoefde te werk te gaan, om uit de vruchten der laatste veertig jaren eene bibliotheek van oorspronkelijke Nederlandsche boeken samen te lezen even degelijk als smaakvol.

Met deze nieuwe uitgaven ondergaan zoowel Conscience als Da Costa eenige verandering in den uiterlijken vorm. Op raad van dr. Beets, die kennende den eigenaardigen versbouw van den grooten dichter en de duisterheden die daaruit voor den minervaren lezer nu en dan ontstaan, Da Costa zoo gaarne door velen verstaan wil hebben, worden de hoofdletters aan het begin van iederen versregel weggelaten en alleen daar geplaatst waar een nieuwe volzin het vereischt. Wij gelooven zoowel dat het middel voor velen noodig is, als dat het doel zal treffen; wij twijfelen niet of het oog zal zich ook wel aan de eenigszins kale verzen dezer uitgave gewennen, maar missen toch hoogst ongaarne het ‘sieraad’ der verworpen hoofdletter. Conscience's Vlaemsch is Vlaamsch geworden, en in onberispelijk echt De Vries' en Te Winkel's Nederlandsch staan zijne romans thans in twee, door lijnen ingesloten kolommen, op de groot-octavo bladzijden zeer net gedrukt. Afgezien van iemands meerdere of mindere voorliefde voor het kolommen-stelsel van tamelijk kleinen druk in een boek van smaak, komt het ons voor, dat menigeen bij het zien der verandering, die Conscience's uiterlijk ondergaan moest, ook al verheugt hij zich van ganscher harte in het nieuwe teeken der verbroedering van Noord en Zuid op taalgebied, toch met zeker heimwee denken zal aan de prettige vierkante, roiaal gedrukte boekjes met prenten, die hem voor 't eerst met Baes Ganzendonk, den Armen Edelman en Blinde Rosa in kennis brachten. Daar behoorde alles, formaat, taal en inhoud, bij elkaar. Thans is het ons soms, alsof met name die altijd wat weekelijke, sentimenteele, tot huilen geneigde mannen en vrouwen van Conscience zich in het nieuwe kleed niet recht op hun gemak gevoelen.

S. GORTER.

***Alleen begraven* (*buried alone*), *naar het Engelsch, door S.J. Andriessen, in twee deelen. Uitgegeven bij Jan Leendertz, te Amsterdam*.**

Strijd van het genie tegen de wereld is een der schoonste onderwerpen voor een roman. Laat het genie wonen in eene schoone maagd en de wereld zich met de liefde verbinden om de uitingen van haar grooten geest fel te bestrijden, en er zal belangstelling worden opgewekt, onverschillig of genie, liefde of wereld eindelijk als overwinnaar van het slagveld treedt.

Wanneer echter het genie wel in strijd *schijnt*, maar zich bij den eersten aanval zeer gemakkelijk overgeeft, wat blijft er dan over van de belangrijkheid? Ze zal, gesteld dat er een oogenblik van rijzing is geweest, dalen, dalen tot het vriespunt zelfs.

Alleen begraven is vervelend door overvoer van het artikel *braafheid*. Ja, als iedereen zóó braaf is, als iedereen zich zóó gemakkelijk opoffert (het woord opoffering verliest dan veel van zijn kracht), dan zeker is ook eigenlijk alle strijd ondenkbaar.

De naam beteekent al even weinig als het werk. Eene der hoofdfiguren - ook een voorbeeld van ziekelijke braafheid - wenscht op een romantisch plekje van zijn landgoed begraven te worden, en.... dat gebeurt dan ook.

Genoeg. Het is een straf geweest die beide deelen te moeten doorworstelen en het publiek moet gewaarschuwd worden er zich niet aan te wagen. Bij dezen oceaan van sentimentaliteit komen de regels van Coleridge voor den geest:

> Water, water every where
> And not a drop to drink.

N.D.

***Phineas Finn. Een verkiezingsroman van Anthony Trollope. Met een woord tot inleiding van J.H. Maronier. Arnhem, J.A. Nijhoff en Zoon*. 1870.**

Saint Paul's Magazine zou zeker nooit zoo spoedig het groot debiet gewonnen hebben waarin het zich nu al verheugen mag, indien zijn bekwame redacteur niet maand op maand een aantal nieuwe lezers gelokt had door elk versch hoofdstuk van zijn Phineas Finn, weer even boeiend als onderhoudend te maken. In waarlijk zeldzame mate bezit Trollope de gaaf om zijne personen zoo aanschouwelijk voor te stellen, dat wij als met hen leven en denken en gevoelen, blij zijn wanneer 't hen wèl gaat, droevig zoodra hun leed overkomt. Zij spreken en handelen juist, zoo als wij in hun geval zouden gedaan hebben. Daarenboven is alles wat hij schrijft als doortrokken van een geest van fatsoen en beschaving, waaraan alles vreemd blijft wat gemeen opgevat of laag boertig is, zoodat hij zich dan ook stellig nooit het verwijt van onfatsoenlijkheid zou aangetrokken hebben waartoe zelfkennis onlangs drong, toen de redacteur van zeker Indisch blad dat hooren deed. *Gentle*, maar altijd in hun stand, spreken en handelen de personen waarmede hij ons in kennis brengt en dat is in waarheid ook een kenmerk van dezen roman. Natuurlijk en hoogst beschaafd zijn de hoofdpersonen daarvan, en alleraardigst is de held vooral geschetst, in zijn manieren een gentleman van top tot teen, maar die toch bij al den voorspoed dien hij aanvankelijk door zijn eeredienst van dubbele stoepen en rijke juffers en groote namen geniet, ten slotte ondervindt, dat de vriendelijke hand nog geen broederhand is en dat hij het verschil tusschen *badinage* en *mariage* nog moest leeren kennen. Niet geheel vrijwillig dan ook keert hij tot zijn eerste liefde terug, en ik waag 't af te wijken in gevoelen van hem die het boek bij ons publiek inleidt, - maar leven wij dan in Kamschatka, dat telkens weer een der meest bekende schrijvers van het buitenland bij ons een aanbeveling van Hollanders noodig heeft? - dat mannen als een Phineas Finn, begeerlijk zouden zijn voor ons als volksvertegenwoordigers. Voor die betrekking hebben juist wij, krachtige en

zelfstandige persoonlijkheden hoog noodig. De fatsoenlijke fortuinzoeker is echter uitmuntend geteekend, en misschien zal alleen de lezeres 't soms aan de dames euvel duiden dat zij een man bederven, wien een weinigje meer kracht, waarlijk niet misstaan zou. Trollope heeft veel geschreven, maar dit noem ik nog zijn gelukkigst werk.

M.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Alleen begraven	Dl. IV.	Blz. 545.
Arendt (Dr. R.), Lehrbuch der anorganischen Chemie	} Dl. I.	Blz. 292.
Arendt (Dr. R.), Organisation, Technik und Apparat des Unterrichts in der Chemie	} Dl. I.	Blz. 292.
Arendt (Dr. R.), Marerialien für den Anschauungs-Unterricht in der Naturlehre	} Dl. I.	Blz. 292.
Arendt (Dr. R.), Der Anschauungs-Unnterricht in der Naturlehre	} Dl. I.	Blz. 292.
Asher (G.M.), A bibliographical and historical essay on the Dutch books and pamphlets relating to New-Netherland	Dl. I.	Blz. 200.
Babington White, Circe	Dl. I.	Blz. 507.
Babut (J.), Félix Batel, ou la Hollande à Java	Dl. II.	Blz. 170.
Bancroft, Geschiedenis der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, vertaald door J.W. Straatman, 1e deel	Dl. II.	Blz. 385.
Batavus, Olaw de Noorman of Friesland in 810	Dl. I.	Blz. 571.
Bato van der Maas, De laatste Hollandsche Minnezanger	Dl. III.	Blz. 315.
Beatrys, eine Legende aus dem 14 Jahrhundert. Metr. Uebers. v. Wilh. Berg	Dl. III.	Blz. 324.
Beer (Dr. A.), De Wetsontwerpen op het hooger onderwijs in Nederland beoordeeld	Dl. I.	Blz. 533.

Beetwortel-suikerfabrieken, met en zonder Diffusiestelsel	Dl. III.	Blz. 181.
Bibliotheek van volksvoordrachten, 1e tot 10e afl.	} Dl. IV.	Blz. 368.
Bibliotheek (Algemeene), No. 1-5.	} Dl. IV.	Blz. 368.
Biesen (Mr. J.J.W. van den), De Kerk en Volkswelvaart (No. 9 der Katholiek Nederlandsche Brochure-Vereeniging)	Dl. I.	Blz. 124.
Bosch (A.G.), De Scheepvaart door het Suez-Kanaal	Dl. II.	Blz. 167.
Breugel Douglas (Mr. R. Baron van), Over het Adelsregt in de Nederlanden	Dl. III.	Blz. 167.
Buddingh (D.), Archief voor Nederl. Oudheden, Geschiedenis Letterkunde	Dl. IV.	Blz. 176.
Chesney (Ch.), Etude de la campagne de 1815. Waterloo	Dl. I.	Blz. 445.
Chester (G.J.), Transatlantic Sketches	Dl. II.	Blz. 385.
Ciceronis (Quinti) reliquiae, recognovit Franc. Buecheler	Dl. I.	Blz. 387.

Colenso (Dr. J.W.), Beginselen der Algebra.	Dl. I.	Blz. 543.
Dautzenberg, (J.M.) Verspreide en nagelatene Gedichten	Dl. IV.	Blz. 191.
Da Costa's compleete Dichtwerken	Dl. IV.	Blz. 543.
Conscience (Hendrik) 's Werken	Dl. IV.	Blz. 543.
Disraeli (B.), Lothair	Dl. IV.	Blz. 152.
Dittes (Dr. F.), Schets der opvoed- en onderwijskunde	Dl. II	Blz. 518.
Donkersloot (Dr. N.B.), De krankzinnige tegenover de wet en de maatschappij	Dl. IV.	Blz. 508.
Es (Dr. H. van den), Grieksche Spraakkunst	Dl. IV.	Blz. 329.
Foe (De), Het leven en de lotgevallen van Robinson Crusoë	Dl. IV.	Blz. 368.
Geer (Dr. P. de), Leerboek der Meetkunde	Dl. III.	Blz. 303.
Gödel-Lanoy, Notizen zur Orientirung in den durch den Sues-Kanal erschlossenen West-Asiatischen und Ost-Afrikanischen Handelsgebieten	Dl. II.	Blz. 382.
Gregoir (Ed. C.G.), Schetsen van Nederl. toonkunstenaars	} Dl. II.	Blz. 550.
Gregoir (Ed. C.G.), Levensschets van Adr. Willaert	} Dl. II.	Blz. 550.
Gregoir (Ed. C.G.), Reflexions sur la régéneration de l'ancienne école de Musique Flamande	} Dl. II.	Blz. 550.
Grothe (Prof. D.), De Rhurstreken, Bergsland en het Graafschap Mark	Dl. IV.	Blz. 530.

Haar (B. ter) Bz., Photogrammen	Dl. III.	Blz. 330.
Hall (Newman), From Liverpool to St. Louis	Dl. II.	Blz. 385.
Hamerling (R.), Der König von Sion. Epische Dichtung	Dl. III.	Blz. 430.
Handboekje der Aardrijkskunde van Nederland en zijne bezittingen	Dl. II.	Blz. 514.
Heemskerk (Joh. van), Batavische Arcadia, met aant. van Wolters en Rogge	Dl. I.	Blz. 392.
Heringa (Dr. S.P.), Ferdinand Christian Baur	Dl. IV.	Blz. 201.
Herwerden (H. van), Studia Thucydidea	Dl. I.	Blz. 186.
Hofs (Dr. G.J.) en E.F.M. van Gorkum, Beginselen der beschrijvende Meetkunde	Dl. III.	Blz. 297.
Hooykaas (Dr. J.), God in de Geschiedenis	Dl. III.	Blz. 525.
Houten (Mr. S. van), De toekomst onzer finantiën	Dl. I.	Blz. 145.
Janin (Jules), Circe	Dl. I.	Blz. 507.
Jeekel (C.A.), De doorgraving der landengte van Suez	Dl. II.	Blz. 167.
Jonckbloet (Dr. W.J.A.), Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, 1ste Deel	Dl. I.	Blz. 164.
Klinkhamer (H.A.), Academie of Museum?	Dl. I.	Blz. 562.
Kolb (G.F.), Geschiedenis van de beschaving der Menschheid, 1ste Deel, 1ste Stuk	Dl. II.	Blz. 145.
Leyer (A.J.), Het Metrieke stelsel verklaard	} Dl. I.	Blz. 575.
Leyer (A.J.), Tabel der Maten en Gewigten	} Dl. I.	Blz. 575.

Lenting (Mr. L.E.), Schets van het Nederlandsch Staatsbestuur. Tweede vermeerderde Uitgaaf	Dl. III.	Blz. 184.
Levy (Dr. M.A.), Phönizische Studien	Dl. II.	Blz. 30.
Lilieneron (R. von), Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13 bis 16 Jahrhundert	Dl. III.	Blz. 185.

Lübbert (E.), Grammatische Studiën	Dl. I.	Blz. 204.
Meerbeke (Henry van), Zóó wordt men lid van de Tweede Kamer	Dl. I.	Blz. 326.
Menalda (Dr. H.J.) van Schouwenburg, Handleiding bij het onderwijs in de Mineralogie	Dl. IV.	Blz. 526.
Mey (H.W. van der), Studia Theognidea	Dl. II.	Blz. 161.
Müiler (J.P.), Bonifacius. Eene Kerk historische Studie, 1e deel	Dl. II.	Blz. 510.
Onnen (Dr. H.), Gronden der beschrijvende Meetkunde	Dl. III.	Blz. 297.
Pesch (A.J. van), Leerboek der beschrijvende Meetkunde	Dl. III.	Blz. 297.
Pisemski (Alexis), Tausend Seelen	Dl. I.	Blz. 205.
Raabe (W.), Abu Telfan, of de man van het Maangebergte	} Dl. III.	Blz. 535.
Raabe (W.), De Regenboog. Zevental Novellen	} Dl. III.	Blz. 535.
Roorda (T.) Commentarius in Vaticinium Michae	Dl. II.	Blz. 131.
Sabine (Robert), De opkomst en de ontwikkeling van de electrische Telegraaf	Dl. II.	Blz. 372.
Scheffer (Dr. W.), Ferdinand Christian Baur	Dl. IV.	Blz. 201.
Schlottmann (Dr. R.), Die Inschrift Eschmunazars	Dl. II.	Blz. 30.
Schmidt (Julian), Bilder aus dem geistigen Leben unserer Zeit	Dl. IV.	Blz. 427.
Schröder (Dr. P.), Die Phönische Sprache	Dl. II.	Blz. 30.

Shakespeare (William), Koning Johan	Dl. II.	Blz. 46.
Sicherer (C.A.X.G.T.), Lorelei. Plaudereien über Holland und seine Bewoner	Dl. I.	Blz. 549.
Sicherer en Akveld, Hoogduitsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Hoogduitsch Woordenboek	Dl. I.	Blz. 364.
Staring (W.C.H.), Natuurkunde en Volksvlijt van Nederland	Dl. IV.	Blz. 528.
Stein (Dr. Lorenz), Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich, von 1789 bis auf unsere Tage	Dl. III.	Blz. 77.
Stoffels (Mr. A.J.B.), Eene veroordeelde (?) Wetenschap met nog iets	Dl. I.	Blz. 2.
Stoomvaart (Directe) op Java door het Suez-kanaal	Dl. I.	Blz. 555.
Taal- en Letterbode (De), onder redactie van Dr. E. Verwijs en Dr. P.J. Cosijn, afl. 1-3	Dl. III.	Blz. 175.
Tellegen (Mr. B.D.H.), Duitschland en Nederland	Dl. IV.	Blz. 491.
Tex (Mr. N.J. den), Egypte en het Suez-kanaal	Dl. II.	Blz. 167.
Thackeray (W.M)'s Werken	Dl. II.	Blz. 295, 463.
Thiebout (Dr. C.H.), Kort begrip der proefondervindelijke Zielkunde	} Dl. IV.	Blz. 355.
Thiebout (Dr. C.H.), Antwoord aan de recensenten	} Dl. IV.	Blz. 355.
Thoden van Velzen (Dr. S.K.), Bladen uit het dagboek eener veertiendaagsche reis naar en in Zwitserland	Dl. II.	Blz. 378.
Trollope (A.), Phineas Finn	Dl. IV.	Blz. 546.

Turgénjew (Ivan), Vaders en Zoons	Dl. IV.	Blz. 540.
Unger (Dr. J.), Die Verträge zu Gunsten Dritter	Dl. III.	Blz. 156.
Vereeniging voor Nederl. Muziekgeschiedenis - Sweelinck's Regina Coeli	Dl. II.	Blz. 545.
Verslag van het 41ste boekjaar der Javasche Bank (1 April 1868-1869)	Dl. I.	Blz. 191.

Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van de overblijfselen der Vaderlandsche kunst	Dl. II.	Blz. 527.
Vloten (Dr. J. van), Bloemlezing uit de Nederl. dichters der 17de eeuw	Dl. I.	Blz. 392.
Vosmaer (Mr. C.), Rembr. Harm. van Rijn, ses précurseurs et ses années d'apprentissage	} Dl. III.	Blz. 277, 509.
Vosmaer (Mr. C.), Rembr. Herm. van Rijn, sa vie et ses oeuvres	} Dl. III.	Blz. 277, 509.
Vroom (J.B), De wetgeving op de Registratie toegelicht	} Dl. III.	Blz. 293.
Westphal (R.), Meth. Grammatik der Griechischen Sprache. I.l.	Dl. IV	Blz. 329.
Wijnne (J.A.), Geschiedenis van het Vaderland	Dl. IV.	Blz. 535.
Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. 26^{e} Jahrgang. Jubelband. Erstes Heft	Dl. I.	Blz. 375.